आर्यभिषक्.

सस्तुंसाहित्यवर्धक कार्यालय. अ.

બૃહદ્ ગ્રંથમાળા. ગ્રંથ ૫ મો.

શ્રી

आर्यभिषक्

अथवा

हिंदुस्थाननो वैद्यराज.

पूर्वार्ध तथा उत्तरार्ध.

સંપાદક,
સ્વ. આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય, શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદે.
સંસ્થાપક અને નિયોજક આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ.

આવૃત્તિ ત્રીજી. પ્રત ૨૩૦૦. સં. ૧૯૭૦. ઈ. સ. ૧૯૧૪.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્ત્તા,

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय

તરફથી ભિક્ષુ-અખંડાનંદ.

કાલબાદેવી-મુંબઈ.

स्मृतिमान् युक्तिहेतुज्ञो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।
भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ चरकाचार्यः ।

મૂલ્યઃ રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

બહાર ગામના વેપારીઓ ખર્ચ સાથે રૂ. ૧।।। લેશે.

અમદાવાદમાં ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

નિવેદન.

'બૃહદ્ ગ્રંથમાળા' નીકળવાની શરૂઆત સવત્ ૧૯૬૮ ની આખરથી થઇ હતી. અત્યાર સુધીમાં તે દ્વારા નીકળેલા ચાર ગ્રંથોમાં પહેલો ગ્રંથ (જ્ઞાનેશ્વરી) વેદાન્તનો, બીજો (ભાગવત) પુરાણનો, ત્રીજો (શ્રી શિવાજી છત્રપતિ) જીવનચરિત્રનો અને ચોથો (રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ ગ્રથ ૧ લો) ઐતિહાસિક હતો. આજે પાંચમા ગ્રથ તરીકે આ 'આર્યભિષક્' નામક વૈદ્યક વિષયનો ગ્રથ પ્રકટ થાય છે. આ ગ્રથની યોજના ઇત્યાદિ હકીકત ગ્રથકર્તાની આ પછી આપેલી પ્રસ્તાવનામા જણાશે.

આ ગ્રંથને મૂળ મરાઠીમા રચી પ્રકટ કરનાર સ્વર્ગસ્થ શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદે; એક વિખ્યાત, ઉત્સાહી તથા કુશળ વૈદ્ય અને દેશભક્ત હતા. જેમનુ સચિત્ર જીવનચરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપેલું જણાશે. આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષામા ભાષાતર કરાવનાર તેમજ છપાવી પ્રકટ કરનાર પણ તેઓજ હતા. તેમની માતૃભાષા ગુજરાતી ન હોવાથી આમાં ભાષા, શૈલી અને જોડણી જોઇએ તેવી સરળ, સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ જણાશે નહિ; છતા આ વાત પણ કહેવીજ જોઇએ કે સામાન્ય ગુર્જર વાચકો સમજી શકે નહિ એવી તો તે નથીજ, એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતી પ્રથમાવૃત્તિનું મૂલ્ય રૂ. ૧૦) હોવા છતાં પણ તે ખપી જઇ તેની બીજી આવૃત્તિ નીકળવી, તેમજ તે પણ ઉપડી જઇને અધિક માગણી જારી રહી ત્રીજી આવૃત્તિનો પ્રસગ આવવો, એ વાત પણ ગુર્જર વાચકવર્ગમા તે કેટલુ ઉપયોગી અને આદરને પાત્ર થઇ પડયુ છે, એના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપજ છે.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ ડીમી અષ્ટપત્રીના આકારમાં પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધરૂપે બે ગ્રથોમાં નીકળી શ્રીમત સયાજીરાવ મહારાજને સમર્પિત થઇ હતી. બીજી આવૃત્તિ રોયલ અષ્ટપત્રી કદમા એકજ પુસ્તકના રૂપમાં રૂ. ૫)ના મૂલ્યથી ઇ. સ. ૧૯૦૮ મા નીકળી હતી, અને તે 'રામ કપની—સુરત' તરફથી ત્યાના રાંદેર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમા છપાઇ દેશાઇ મોટાભાઇ મોતીલાલને સમર્પિત થઇ હતી; પરંતુ પછી કેટલાક કારણોથી તેના પ્રચારની વ્યવસ્થા આ સંસ્થાએ પોતાના ધોરણને અનુસરતી રૂા. ૧।। ની કિમત રખાવીને સ્વીકારી હતી.

આ પ્રકારે બીજી આવૃત્તિનો નિકાલ થઇ ગયા પછી પણ અનેક સ્થળેથી તેની માગણી ચાલુ રહેવાથી આ ત્રીજી આવૃત્તિનું કાર્ય હાથ ધરવામા આવ્યુ હતુ. જે યથાસાધ્ય સુધારા વધારા સહિત છપાઇ તૈયાર થતા ગુજરા વાચકોના કરકમળમા સાદર થાય છે.

આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાની સમ્મતિ સ્વ૦ વૈદ્યશાસ્ત્રી શકર દાજીના બંધુ મુંબઇનિવાસી શ્રીયુત્ રામકૃષ્ણ દાજી જોશી પદે, એમણે પૂર્ણ નિષ્કામતાથી આપવા બદલ ગુર્જર વાચકવર્ગ તરફથી તેમનો અત્યત આભાર માનવામા આવે છે. શાસ્ત્રીજીના ચિત્રનો બ્લૉક વાપરવા આપીને તેમજ તેમનું હીંદીમાં પ્રકટ થએલુ ચરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપવાનો સુયોગ આપીને, દારાગજ—પ્રયાગ નિવાસી શ્રીયુત્ જગન્નાથ-પ્રસાદ શુકલ કે જેઓ 'સુધાનિધિ' નામે હિંદીમાં નીકળતા વૈદ્યક વિષયના માસિકપત્રના તત્રી છે; તેમણે કરેલા ઉપકારનું પણ આ સ્થળે સ્મરણ કરવું જોઇએ.

બીજી આવૃત્તિમાં કેટલીક ભૂલો થએલી હોવાથી પહેલી આવૃત્તિ સાથે તેને સરખાવરાવી સુધરાવ-વામાં આવી છે. તેમજ કોઇ કોઇ રહી ગએલી આવશ્યક બાબતો ઉમેરવામાં આવી છે. ભાષા ઇત્યાદિના સંશોધનની જે આવશ્યકતા હજી રહેલી છે તે પણ ભવિષ્યત્ આવૃત્તિ નીકળવાનો સુયોગ આવતાં દૂર કરી શકાવા આશા છે. આ પુસ્તકની પ્રુફ તપાસણી ઈ૦ કાર્ય ઉત્તમ થવા માટે એકને બદલે બે મનુષ્યો તે ખાતે રોકવા છતાં શોકની વાત છે કે કોઈ કોઇ સ્થળે પૃષ્ઠો તેમજ અનુક્રમના આંકડાઓ જેવી દેખીતી બાબતોમાં પણ ભૂલો આવી ગઇ છે. આશા છે કે તે તેમજ બીજી મુખ્ય ભૂલોનું જે શુદ્ધિપત્ર આ પુસ્તકમાં આપેલુ છે તે પ્રમાણેનો સુધારો વધારો પ્રથમથીજ કરી લેવા દરેક વાચક બંધુ તસ્દી લેશે. વૈદ્યકનો વિષય રહ્યો, એટલે તેમ કરવું અધિક આવશ્યક છે.

આ પુસ્તકના "વનૌષધિ ગુણાદર્શ" વિભાગમાં આપેલી ઔષધિઓમાં તેનો કયા કયા વ્યાધિપર કઈ કઇ રીતે ઉપયોગ થાય છે એ બાબત આપેલી હોય છે, પરંતુ એવા ઉપયોગોની દરેક વ્યાધિવાર એકત્ર નોંધ હોય તો તે વિશેષ ઉપયોગી થઇ પડે એ સ્પષ્ટજ છે. આ આવશ્યકતા ધ્યાનમા હોવા છતા સંયોગના અભાવે એવી બીજી અનેકવિધ બાબતોની પેઠે તે પણ મનમા ને મનમાજ રહી ગઇ હોત; પરંતુ પુસ્તક અર્ધું ઉપરાંત છપાઈ ચૂક્યુ હતું તેવા સમયમાં 'ધરા' (જીલ્લે પાટણ) નિવાસી શ્રીયુત્ પ્રાગજી ડોસુ કાનાબારે તે કાર્ય માટે તત્પરતા દર્શાવવાથી તે વિષય પણ આ પુસ્તકની છેવટે પરિશિષ્ટ રૂપે ઉમેરાયલો જણાશે. એમા અમુક વ્યાધિપર કઇ કઇ ઔષધિમા જણાવેલા કયા કયા નબરના ઉપચાર ધ્યાનમા લેવા જેવા છે; તેના નામ તથા નબરની વિગત આપેલી છે. આ નબરો બીજી આવૃત્તિપરથી અપાએલા હોવાથી આ આવૃત્તિમાં જોતા તે બાબતમા કોઇ કોઇ સ્થળે એકાદ અંકનો ફેરફાર જણાય ત્યાં તે સુધારી લેવા વિનતિ છે. દરેક નબરવાળો પ્રયોગ કયા વ્યાધિ ઉપર છે તે વાત દરેક પ્રયોગમા લખાએલીજ હોવાથી આ બાબત કઠિન પડશે નહિ.

આગલી આવૃત્તિઓમા વનૌષધિ ગુણાદર્શમાં આપેલી ઔષધિઓનો ક્રમ પ્રચલિત ગુજરાતી નામો પ્રમાણે યોજવામા કોઇ કોઇ સ્થળે ન્યૂનતા રહેલી હોવાથી, અને તેથી તેના ઉપરથી યોજાયલી આગલી આવૃત્તિમાંની તે વિભાગની અનુક્રમણિકા પણ તેજ પ્રકારવાળી હોવાથી તે ન્યૂનતા દૂર કરવા માટે આ આવૃત્તિની અનુક્રમણિકા ઔષધિઓના પ્રચલિત નામો પ્રમાણેનાજ અકારાદિક્રમથી આપેલી જણાશે. આ કાર્ય પણ શ્રીયુત્ કાનાબારનાજ મહેનતુ હસ્તે થએલું છે. સિવાય આ પુસ્તકની છેવટે આપેલો "પારિભાષિક શબ્દાર્થ" એ વિષય પણ તેમણેજ તૈયાર કરી મોકલ્યો છે, અને ઉપર જે શુદ્ધિપત્ર વિષે લખ્યુ છે તે પણ કાર્યાલયમા તૈયાર કરાવવુ ન પડતા તે ઉત્સાહી ગૃહસ્થનીજ મહેનતનું પરિણામ છે. આ સસ્થા એવા શ્રમ બદલ અસામાન્ય બદલો ન આપી શકતા તેના તરફથી પ્રકટ થતા વાચનની તૈયારીનો આધાર, પૂર્ણ નિષ્કામ લેખકોપર, તેમજ ઇચ્છે તેમને સત્કાર તરીકે યથાસાધ્ય સામાન્ય રકમ આપીને કામ લેવાપરજ રહેલો હોવાથી, તે કાર્ય કરનારમા આ ખાતાના ઉદ્દેશ પ્રતિ થોડી વા બહુ સહાયકવૃત્તિ હોવા વિના તે થવુ મુશ્કેલજ છે. શ્રીયુત્ કાનાબારે એવી સહાયકવૃત્તિપૂર્વક ઉપલી દરેક ઉપયોગી અને શ્રમસાધ્ય બાબતો જે ઉત્સાહપૂર્વક કરી મોકલી છે, તે બદલ તેમને પણ આ સ્થળે સપ્રેમ ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે.

વ્યાધિ થયા પછી ઉપાય કરવા કરતા વ્યાધિજ ન થાય એવુ જ્ઞાન અને જાગ્રતિજ શ્રેષ્ઠ છે. તેમજ ખાવાની ઔષધિઓ કરતાં અન્ન, જળ, સ્થળ અને વાયુની યોગ્ય ફેરબદલી, ઉપવાસ, નેતી, ધોતી, બસ્તી, પવિત્રતા, સ્વચ્છતા, મૃત્તિકા, જળ, સૂર્યપ્રકાશ, રંગ, વ્યાયામ, પ્રાણાયામ, સ્વેદન, વમન, આનદ, શાતિ, સદ્‌વિચાર, સત્સંગ, સદ્‌ગ્રંથ ઇત્યાદિ પથ્ય પ્રકારો અને પદાર્થોનું સેવન તેમજ કુપથ્ય આહાર-વિહારનો ત્યાગ, આ બાબતોનેજ અધિક સરળ, સ્વાભાવિક અને ઉપકારક સમજીને દરેક દરદીએ તેવાં કુદરતી ઉપચારોનુંજ સેવન કરવું જોઇએ, અને વૈદ્યો તેમજ ડૉકટરોએ પણ એવી બાબતોનેજ ખરેખરી ઉપકારક સમજીને તેનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જોઇએ, અને તેવા ઉપચારોનો દરદીઓને લાભ આપી આ નવીન જેવા દેખાતા માર્ગમા શરૂઆતમા લોકો ન સમજે તો ધૈર્ય રાખી કઇક ખમીને પણ ચલવી લેવુ જોઇએ. આમ કરવાથીજ પરિણામ ધીમે ધીમે તેમના પક્ષમા વળતું જશે, અને છેવટે અર્થપ્રાપ્તિ પણ એ ઉત્તમ રસ્તે અધિક થયા વિના રહેશે નહિ. દરદીઓએ પણ આ કુદરતી ઉપચારોનું મહત્વ ધ્યાનમા લઇને તેના અનુભવવાળા ઉપચારકોનીજ સલાહ અને આશ્રય લેવાં જોઇએ. એ ઉપચારો એવા તો સરળ અને સ્વાભાવિક હોય છે કે જો તેને લગતા પુસ્તકો અવલોકવાનુ રાખ્યું હોય, અને તેને અનુસરીને યથાસાધ્ય સામાન્ય જાળવણી પણ રાખી હોય તો વ્યાધિઓ થવાના ઘણાખરા સભવો અર્ધે રસ્તેથીજ નષ્ટ થઈ જાય છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ ઉદ્‌ભવતી થૂંભા અનેક સામાન્ય વ્યાધિઓ પણ એમાંના એકાદ બેજ સાદા પ્રકારોના સેવનવડે સહેલાઈથી નિવૃત્ત થઇ જાય છે.

ખરૂં જોતાં એવા કુદરતી ઉપચારોને લગતાં પુસ્તકોની, તેમજ વ્યાધિ થવાનો પ્રસંગજ ન આવે એવા આહારવિહાર અને રીતિ રીવાજોનું જ્ઞાન આપનારા પુસ્તકોની જનસમાજ માટે ઘણીજ આવશ્યકતા છે.

યૂરોપ અમેરિકામાં તો એવા ગ્રંથો પુષ્કળ નીકળી ચૂકયા છે; તેમજ એવા ઉપચારકો પણ હવે જ્યા ત્યાં જોઇએ તેટલા મળી આવે છે.

આપણા દેશમાં એવા ઉપચારકો તેમજ પુસ્તકો હજી નહિ જેવાજ છે. વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા દર વર્ષે એકાદ પુસ્તક આ પ્રકારનું નીકળે તો ઠીક, એવી આતુરતા મૂળથી હોવા છતા એ વિષયના અનુભવી અને ઉદાર લેખકોની દુર્લભતાને લીધે હજી કશુંજ બની શકયુ નથી. આ પ્રકારનું એક સારૂ પુસ્તક ગુજરાતીમાં અનુવાદિત કરાવી વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા પ્રકટ કરવાનુ ધારેલું, અને તે તૈયાર કરવાનું કાર્ય એક ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીએ કરવા માગેલુ; છતા એક અન્ય અનુભવીએ તે સ્વીકારવાથી તેમનેજ તે સોંપવામાં આવ્યું હતું. પણ દોઢ વર્ષ થવા આવ્યા છતા હજી કશુંજ ન બનવાથી એ કાર્ય અન્ય પ્રકારે થાય તેવુ કરાવી સાદર કરવા વિચાર છે

મુખ્યત્વે ઉપર જણાવ્યા જેવાજ ઉપચારો તથા વિચારો પુરા પાડનારૂ ધન્વન્તરિ નામે માસિક વિસનગરમા નીકળે છે; એ વાત ગુજરાત માટે સદ્ભાગ્યની છે સિવાય ઘણા વર્ષથી ગુજરાતની સેવા બજાવી રહેલા ' વૈદ્યકલ્પતરૂ ' માસિકમા તેમજ શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ તરફની ' મહાકાળ ' તેમજ ' પ્રાતઃકાળ ' માસિકોમા પણ એ પ્રકારના લેખો વખતો વખત આવ્યા કરે છે; જે ખાસ મનન કરવા યોગ્ય હોય છે. ગુજરાતના દરેક ઘરે ઘરમા આવા માસિકો વચાવા યોગ્ય છે. જેના સદુપયોગપર ચારે પદાર્થની પ્રાપ્તિનો આધાર રહેલો છે, એવા માનવ શરીર અને મનની રચનાથી, તેમજ એ શરીર તથા મનને માટે હિતાહિતકારક થઇ પડનારા આહારવિહાર અને ઉપચારો જેવી બાબતોથી અજ્ઞાત રહીને વખતોવખત નાનાવિધ વ્યાધિઓના પંજામા સપડાયા કરવુ, એના કરતાં અધિક અજ્ઞાન અને મૂર્ખતા બીજી કઇ હોઇ શકે? એવી બાબતોની અનેક પ્રકારની માહિતી, સ્મૃતિ અને ચેતવણી સમયે સમયે આપ્યા કરનાર, તેમજ જગતમા થતી જૂદી જૂદી અદ્ભૂત વૈદ્યક શોધોની તથા દેશવિદેશના જૂદા જૂદા અનુભવીઓના અનુભવોની માહિતી આપ્યા કરનાર એવા વૈદ્યક વિષયના તેમજ માનસિક વિષયના માસિકો ખાતે વર્ષ દિવસે માત્ર થોડી રકમ ખરચી નાખવી એ શુ પ્રત્યેક બુદ્ધિમાનનું અત્યંત આવશ્યક કર્ત્તવ્ય નથી ?

નામા ઠામાની વ્યવસ્થા હજી જોઇએ તેવી ગોઠવાઇ ચૂકેલી ન હોવાથી તેમજ બીજી અનેક જાતની રોકાણો આડે, આ સંસ્થા તરફથી નીકળતાં પુસ્તકોના ખર્ચનો હિસાબ જૂદો જૂદો છપાવી પ્રકટ કરતા રહેવાનુ હજી બનતું નથી. આ પુસ્તક વખતે તેમ કરવાની લાગણી અધિક પ્રબળ થવાથી બનતા યત્ને તેના ખર્ચનો યથાસાધ્ય અડસટ્ટો અહિ આપવામા આવે છે.

૧૨૦૬) **કુલ ૬૭ ફોર્મનો ખર્ચ** પ્રત ૨૦૦૦ (બે હજાર) બદલ દરેક ફોર્મ પાછળ નીચે પ્રમાણે રૂ. ૧૮) ને હિસાબે.

- ૭ાા કાગળ રીમ ૧)ના રૂ ૭ા તથા બિગાડ બદલ રૂ. ૦ા મળીને.
- ૬ાા છપાઇ તથા ફોલ્ડીંગ ખર્ચ.
- ૪) શરૂઆતથી તે પુસ્તક છપાઇ જતા સુધીની વ્યવસ્થાનો ખર્ચ. જેમકે–સંશોધન, પ્રુફ રીડીંગ, વીમો, દેખરેખ ઇત્યાદિ.

---

૧૮)×૬૭=૧૨૦૬,

૪૦) છબી સબંધી ખર્ચ તથા ચરિત્ર અનુક્રમણિકા, પરિશિષ્ટ, શુદ્ધિપત્ર ઇત્યાદિ તૈયાર કરાવવા બાબતનો ખર્ચ.

૪૯) બીગાડ, ભેટ, ઘટ વગેરે બદલ પ્રત ૨૦૦) વધુ છપાવવામા વપરાયલા કાગળ રીમ ૬ાાા બદલ.

૨૫) ખાતાના ફંડમા સહાય અર્થે પ્રત ૧૦૦) વધુ છપાવવા ખાતે વપરાયલા કાગળ રીમ ૩ા ની કિંમત

૬૦૦) પૂઠાં સોનેરી તથા અસ્તર પ્રત ૨૩૦૦ નાં.
૭૨) પેકીંગ ખર્ચ પ્રત દીઠ અર્ધા આનાને હિસાબે.
૩૮) સુમારે અરધાં પુસ્તકો, મુંબઇના કાર્યાલય વગેરે તરફ મોકલવાનો રેલ્વેનો તથા લારી બાડાનો ખર્ચ.

રૂ. ૨૦૩૦) કુલ.

ઉપર પ્રમાણે ગણતાં પડતરનો અડસટ્ટો દર પ્રત દીઠ સવા સોળ આના આવ્યો. હવે પુસ્તક વેચાઈ જતાં સુધીની કુલ વ્યવસ્થાનો ખર્ચ તેની છાપેલી કિંમતપર આ પ્રમાણેનો ગણાય છે. બુકસેલર કમીશન બદલ ૧૨॥ ટકા, જાહેર ખબર બદલ ૧૨॥ ટકા, સર્વ પુસ્તકો બેથી પાંચ વર્ષ સુધીમાં ખપી રહે ત્યા સુધીનો વિમાનો, મકાન બાડાનો તથા જાળવણી વગેરેનો ખર્ચ આવે તે, તથા વેચાણની વ્યવસ્થા બદલનો ખર્ચ મળીને ૧૨॥ ટકા, એ પ્રમાણે કુલ ૩૭॥ ટકા થયા.

આ પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૧॥ છે તેમાથી ઉપલા ૩૭॥ ટકા બાદ જતાં ચોખા ૦॥॥ ઉપજવાના ગણાય. તે જોતાં સવા આનાની દરપ્રતે કસર આવે, તેનો આધાર કરકસર અને મહેનતવડે ઉપલા દરેક ખરચોમાં બચાવ કરવા ઉપર રહેલો ગણવામાં આવે છે.

તુરતમાં ખરીદનાર ઉપર ઉપલા સર્વ ખર્ચો સર્વાંશે ચડાવવાની જરૂર નથી, એમ ધારીને તેમને દોઢને બદલે સવા રૂ. માં આ પુસ્તક આપવા ગોઠવણ રાખી છે

મકાનબાડું, પગાર, વગેરેના ખાસ ખર્ચો ઉઠાવવા ન પડતાં માત્ર જાતે પહોંચી વળાય તેટલુંજ કામ કરકસરથી, જાત મહેનતથી અને પુરતી કાળજી તથા દેખરેખથી કરી શકનાર અન્ય હરકોઇ સજ્જન જો ધારે તો આવા પુસ્તકો આ કરતાં પણ કંઇક સસ્તા મૂલ્યે પ્રકટ કરી શકે તેમ છે; અને તે દ્વારા સ્વપ્રયત્ન બદલ તથા નાણાંની રોકાણ બદલ કેટલોક બદલો મેળવી શકી સ્વાર્થ સાથે પરોપકાર પણ ઠીક સાધી શકે એ સ્પષ્ટજ છે.

જેઓ આવા કાર્યો આ સસ્થાની સમતિ તથા સહાયતા સાથે આ સંસ્થાના નામનીચે તેના એજંટના યા તેવા કોઇ સંબંધ પૂર્વક કરવા ઇચ્છે, તેમના પુસ્તકોના વેચાણની તેમજ જાહેર ખબરોની વ્યવસ્થાનું કાર્ય માત્ર સામાન્ય ધોરણ પૂર્વક આ સંસ્થા ખુશીથી સ્વીકારશે.

શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતરનું કાર્ય એજ ધોરણથી ઉઠાવી લેનાર રા. ઝવેરભાઇ ઉમેદભાઇ પટેલ નીકળી આવતાં તેમની તે માગણી બહુ આનંદ અને ઉપકાર સાથે સ્વીકારવામાં આવી હતી; અને વાચકો જાણીને ખુશી થશે કે તેની પાંચ હજાર પ્રતની આવૃત્તિ માત્ર એક વર્ષમાંજ ખલાસ થઇ જવાથી તેની બીજી આવૃત્તિનું કાર્ય પણ તેમણેજ ઉઠાવ્યું છે.

ઉપલા પ્રકારે કાર્ય થાય તો ઉત્તમ પુસ્તકો સસ્તા ફેલાવવાનુ કાર્ય વધુ સરળતાથી, સસ્તાપણાથી અને વધુ પ્રમાણમાં થઇ શકે એ દેખીતુંજ છે; કારણકે પ્રથમ તો અનેક પુસ્તકો છપાવવા ખાતે આ સંસ્થા પાસે નાણાંની જે મોટી સગવડ જોઇએ તેની મુશ્કેલી છે. બીજું એ કે સસ્થાની રીતે કામ લેવામાં અમે તેટલી કરકસર કરવા છતાં એકાદ ખાનગી આસામી કરતાં દરેક પ્રકારે બહોળો ખર્ચ કાર્ય પર ચડે છે, અને તેમાં પણ જો કાર્યને હજી વધારવામાં આવે તો ખર્ચનું પ્રમાણ હાલ કરતાં પણ વધી જાય અને તેથી પુસ્તકોની કિંમતનું પ્રમાણ હજી પણ વધુ રાખવું પડે. આ પરિણામ અમને પસંદ ન હોવાથી ઉપર જણાવેલા પ્રકારે જુદે જુદે હાથે જુદાં કામો થાય એ વધારે જરૂરનુ છે; અને તેથી જે જુદે જુદે હાથે, જુદી જુદી ગ્રથમાળાઓ નીકળવાની જે કાંઇ શરૂઆત થતી જોવામાં આવે છે, તેને આવકારદાયક સમજી, તેવીજ રીતે જુદાં જુદાં નાના મોટાં પુસ્તકો પણ સારી છપાઇ અને સસ્તી કિંમતે કહાડનારા જુદા જુદા સજ્જનો નીકળી આવે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

અત્રે કોઇ કોઇ સજ્જનો ઇચ્છશે કે આટલા ખરચો પણ ન ચડાવતાં માત્ર કાગળ છપાઇ તથા પૂઠાં જેટલીજ કિંમતે પુસ્તકો અપાય તો ઠીક. તેમને અમે સુચવીશું કે એવા ખરચો ઉઠાવી લેવા

તેમણે પોતે તૈયાર થવું અથવા તો બીજેથી મેળવી પુરા પાડવા. આવા ગુરૂ મહારાજો ઘણાખરાઓ માત્ર વાણીનાંજ વડાં કરી જાણનારા હોવાથી તરતજ ફરમાવી દેવાના કે, આમ કરીને ને તેમ કરીને તેવા ખરચો બીજાઓ પાસેથી મેળવી લ્યો ! ! તેમને નમ્રતાથી એટલુંજ અમે કહી શકીશું કે, અમને તે આવડતું નથી; અને તેની સાથે કંઇક પણ તેમના હૃદયમાં હરિકૃપાઇનો કે એવો કાંઇક કાંટો આવીને કંઇક પણ કાર્યપ્રદેશમાં પ્રેરાવા તેઓ લલચાય એટલા માટે, અને તેમનામાં કાંઇ પણ ખરૂં સત્વ હોય તો જાગી ઉઠે તેટલા માટે, એટલું પણ કહી દઇશુ કે, પોતે આમ કે તેમ કશુંજ કરવા તૈયાર ન છતાં કોઇ માણસ બનતી રીતે જે કાંઇ જરાતરા કરતો હોય તેનેજ પોતાના તરંગો પ્રમાણે ચાલવાની આજ્ઞા ફરમાવનારા સત્વહિન ગુરૂઘંટાલોનો એક પણ શબ્દ કે સલાહ અમારે મન કોડીની કિંમતનો પણ નથી. આના ઉત્તરમાં ગમે તેવા હલકા શબ્દો અમને ભલે પહેરાવવામા આવે, પણ તેમ કરીને પણ કાર્યપ્રદેશમાં ઉતારનારૂં ખરૂં સત્વ તેમનામાં થોડુ ઘણું પણ જાગશે તો ઇશ્વરનો અમે ઉપકારજ માનીશુ. અમે તો ઘણુંએ ઇચ્છીએ છીએ કે વાંચવાની ઇચ્છાનેજ કિંમત ગણીને મુફત પુસ્તકો પુરાં પાડનારા ઉદારાત્માઓ ભારતમાંથી નીકળે; પરતુ તેમ ન થાય ત્યા સુધી વ્યવસ્થા વગેરેના તમામ ખરચો પરોપકાર વૃત્તિથી ઉઠાવી લઇને માત્ર કાગળ, છપાઇ અને પૂઠા જોગીજ કિંમતથી ઉત્તમ પુસ્તકો સારા રૂપમાં પ્રકટ કરનારા નીકળી આવે, તોપણ આ ધોરણ કરતાં પોણી કે અર્ધી કિંમતે હિંદની પ્રજાને પુસ્તકો મળી શકે. તેવા ઉદારાત્માઓ નીકળી આવીને ભારતમાતાના પવિત્ર અંકને દીપાવે નાહ ત્યાં સુધી ઉપલા ધોરણે કાર્ય કરનારા અધિક સજ્જનો નીકળી આવે તો તે પણ કાંઇ ઓછા સૌભાગ્યની વાત નથી.

સર્વત્ર વિરાજમાન, સર્વના પરમ હિતસ્વી "वैद्योनारायणो हरिः" ના સર્વોત્તમ કલ્યાણમય સ્વરૂપને સર્વ વાચકો અને માનવબન્ધુઓ ઇચ્છે, મેળવે અને આધિવ્યાધિ તથા ઉપાધિ માત્રથી સર્વ કાળ માટે મુક્ત થઇ પરમાનંદની નિત્ય પ્રાપ્તિ સ્વરૂપ તે મહાન મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાય, એ ભાવના સહિત ॐ तत्सत् ॥

ચૈત્ર શુકલ પૂર્ણિમા સંવત ૧૯૭૦.
એપ્રીલ ઇ. સ. ૧૯૧૪.

ભિક્ષુ-અખંડાનંદ.

આ ગ્રંથના સંપાદક આ૦ મ૦ સ્વર્ગસ્થ શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદેની

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

હિંદુસ્તાનમાં કોઇ પણ વિષયના ગ્રંથો પ્રાચીન વખતે એટલા થઇ ગએલા છે કે હાલ તેનાં નામની ટીપ પણ અમે જાણવાને અશક્ત થઇ બેઠેલા છીએ. અંગ્રેજી રાજ્ય થઇ તેમની વિદ્યા રાજપ્રયત્નથી ઉત્કર્ષ થવા પામી, તેથી તો અમારા પૂર્વેના કેટલાક ગ્રંથો તથા તેમાંની જૂદી જૂદી વિદ્યાઓ નાબુદ થઇ જાય છે. **कष्टं शिष्टक्षतिकृतिकलौ कार्यमृच्छान्ति विद्या** આવું આ બાબત ઉદ્વેગજનક વાક્ય ઘણાક લોકના મ્હોંમાંથી નિકળે છે, એનું કારણ એજ છે. માટે જે અમારો સુશિક્ષિતવર્ગ છે, જેની બુદ્ધિ વિશાળ થઇ છે, જે માન્યતાને પામેલા છે, અથવા ઇશ્વરે જેને અનુકૂલતા આપેલી છે, એવા સદ્‌ગૃહસ્થોએ, આ ઉદ્વેગજનક બનાવનો નાશ થવા માટે પ્રયત્ન કરવાની ઘણી અગત્ય છે

મ્હારાં તન, મન અને ધન એની અલ્પ સહાયવડે જે પ્રયત્ન કેટલાક વરસથી ચાલેલો છે, અને તેમાં મ્હે આર્યવૈદ્યકનો ઉત્કર્ષ થવા માટે જે થોડું ઘણું કર્યું છે, તેમાં 'આર્યભિષક્' નામના માસિક પુસ્તક દ્વારા મરાઠીભાષામાં વૈદ્યકના ગ્રંથો બહાર પાડવાનું એક મોટું કામ છે. પરમેશ્વર મ્હારા પ્રયત્નને ઉત્તેજન આપે છે, અને મને આ કામમાં સહાય કરે છે. આ બાબત હું અત્યંત નમ્રતાથી તેનું ચિંતન કરી આભાર માનું છું. મ્હારી ઇચ્છાનુસાર પરમેશ્વર મ્હારામાં તાકાત ઉત્પન્ન કરે એવી આશા રાખી, હું જે કંઇ પ્રયત્ન કરૂં છું તેથીજ આ 'આર્યભિષક્' પુસ્તકનું, મ્હારા અત્યંત પ્રેમાળ ગુજરાતી બંધુઓ માટે ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવાનું કૃત્ય એ પણ એક મ્હે મોટું કામ ઉઠાવેલું હતું. મ્હારા વિદ્વાન ગુર્જર-બંધુ અને હાલ શ્રી કાશીનિવાસી, વૈરાગ્ય-વિદ્યા ઇશ્વરચિંતનશીલ સત્પુરૂષ **હરિકૃષ્ણ ભગવાનલાલ વ્યાસ** એમના અનુમતથી તથા ભાષાંતર કરવાનું જોખમ તેઓએ પોતાના શિર ઉપર લઇ ભાષાંતર કરી આપ્યાથી, આ કામ હું કરી શક્યો એ જણાવવાની મને બહુ ખુશાલી ઉપજે છે સહવિચાર તથા સંઘશક્તિથી કેટલાં મોટાં કામો બની આવે છે, તેનું આ પુસ્તક એક ખુલ્લું ઉદાહરણ છે; એમ હું સમજું છું કેમકે મ્હારા આ પ્રયત્નમાં વખતોવખત જે જે મ્હારા મિત્રોએ મને જે સહાય્ય કરેલી છે, તે જોઇ મને તેમનું સ્મરણ થયા વગર રહેતું નથી.

હાલ આર્યવૈદ્યકનો ઉત્કર્ષ થવા માટે પ્રયત્ન થવો કેટલો જરૂરી છે, એ વિષે અત્રે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, પણ પ્રસંગ આવવાથી એટલું તો કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે આવો પ્રયત્ન થવો હાલ અત્યંત જરૂરી છે, અને તે માટે મારા સ્વદેશબંધુઓ મને તથા મારા જેવા જે કોઇ આ બાબત પ્રયત્ન કરનાર હશે તેમને મદદ આપ્યા વગર રહેશે નહિ એકબીજાને મદદ આપી ખુદ દેશની ઉપયોગી વિદ્યા સારી હાલતમાં લાવી મૂકવી, એજ સુજન પુરૂષનું ખરૂં કર્તવ્ય છે

આ પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે મને કેટલી મહેનત થઇ હશે તથા મારા મિત્રો કેટલી મહેનતમાં પડયા હશે એનો વિચાર કરી મારા સ્વદેશબંધુઓ આ ગ્રંથનો આદર કરશે, અને મારાથી આમાં જે ચૂકભૂલો થઇ ગઇ હશે, તે સુધારવા માટે પ્રેમાળ મનથી મને સૂચના કરશે, તથા મારૂં આ કામ નિર્દોષ બનાવશે, એવી હું ઘણી આશા રાખું છું.

હું જાત્યા મહારાષ્ટ્ર હોવાથી ગુર્જર ભાષા તરીકે મારી ચૂકભૂલો થઇ હશે તે બાબત ક્ષમા કરીને મારી ઉપલી વિનંતિને મારા વિદ્વાન બંધુઓ માન આપી, મારા પ્રયત્નમાં સહાયભૂત થશે, એવી હું વિનય પૂર્વક યાચના કરૂં છું.

પ્રસ્તાવનામાં વિશેષ ખુલાસો કરી લખવાનો મારો વિચાર હતો, પણ હાલ તે બાબત લખવા કરતાં, કરેલો પ્રયત્ન સજ્જનોની આગળ રાખવો અને તેજ તે બાબત વિચાર કરશે તે સારૂ, એમ મારૂં મત થવાથી, ઉપલો વિચાર મેં મુલતવી રાખ્યો છે.

તથાપિ તેમાં જે બાબત થોડાકમાં પણ સમજાવવાની જરૂરની છે, તેટલી સમજાવી હું હાલ રજા લેવા ધારૂં છું.

આર્યવૈદ્યકમાં વૈદ્યક બાબતનું સઘળી રીતે વિવેચન કરેલું છે, પણ તે બધા વિષયો વાચકની આગળ આ પુસ્તકમાં મૂકવા એ બનવા જેવું નથી, માટે તેમાંની કંઇએક બાબતો સંક્ષેપમાં મ્હે અત્રે ગોઠવેલી

છે. વનસ્પતિ આ એક આર્યવૈદ્યકમાં મોટી મહત્વની બાબત છે; અને તે માટે વનૌષધી ગુણાદર્શનું આ આર્યભિષક્‌ના પહેલા ભાગમાં બનતાં સુધી સવિસ્તર વિવેચન કરેલુ છે. તેમજ રોગનાં નિદાન, લક્ષણ, ઉપચાર, પથ્યાપથ્ય વગેરે બાબત અનુક્રમવાર વિવેચન 'સુબોધ વૈદ્યક'મા કરેલુ છે. રસાયણ અને ખનીજ પદાર્થો બાબત રોગના ઉપચાર સહિત અનુક્રમવાર વિવેચન થવા માટે 'રસવૈદ્યક' આ એક સ્વતંત્ર ભાગ છે. તેમજ અનેક જાતના પાક, અવલેહ, મુરબ્બા, શિરકા વગેરે બાબતનું ખુલ્લું વિવેચન, 'બૃહત્પાક સંગ્રહ' એવો જુદોજ ભાગ પાડીને તેમાં કરેલું છે. તેમજ 'ગોવૈદ્યક', 'પ્રાણીજ ઔષધી'; 'અશ્વરોગ-પરિજ્ઞાન' આ ત્રણ વિષયોનાં પણ જુદાં જુદાં પ્રકરણો છે.

તે સિવાય કઠિન શબ્દનું જ્ઞાન થવા માટે કોશ, અને વૈદ્યકની પરિભાષા, આઠ જાતની નાડી વગેરે પરીક્ષા,-આવી રીતે સ્ફુટ વિવેચન કરી આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ રીતે સુલભ થાય એવી ગોઠવણ કરેલી છે.

તે છતાં પણ એમા કરવા જેવું ઘણુંજ છે એમ મને લાગે છે. પણ તે થવું એ કેવળ મારા દેશબંધુઓના આશ્રય ઉપર રહેલું છે. માટે તે આશ્રય જેમ જેમ મળી જશે તેમ તેમ મ્હારો આગળનો પ્રયત્ન સફળ થશે એમ કહી, તેની રાહ જોઉં છું.

પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે મારા મિત્ર હરિકૃષ્ણ ભગવાનલાલે ભાષાંતર કરવાનો, તથા સ્વર્ગવાસી શેઠ કમળશી પ્રેમજી એઓએ આ પ્રયત્ન આગળ ચલાવવા માટે યોગ્ય સલાહ આપી ઉત્તેજન માટે આશ્રય આપ્યો, તે બાબત તેમનો ઉપકાર માનવાને હું ઘણો આતુર થાઉં છું.

આટલુંજ નહિ, પણ શ્રીમત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજ ગાયકવાડ-રાજ્ય વડોદરા, એમની તરફથી મને મ્હારા પ્રયત્નમાં આરંભથી જે આશ્રય મળતો જાય છે અને જે થકી હું આગળ પ્રયત્ન ચલાવવાને સશક્ત થાઉં છું, તે માટે મહારાજા સરકારનો હુ અત્યંત આભારી છું. તેમજ મ્હારા આશ્રયદાતાઓ કે જેમા કચ્છના અધિપતિ મહારાજા શ્રીખેંગારજી સવાઇ બહાદુર; ધરમપુરના મહારાજા શ્રીમોહનદેવજી; મુબઇના પ્રસિદ્ધ ઉદાર શેઠ સરનાઇટ દીનશા માણેકજી પિટિટ તથા બાઇ દીનબાઈ નસરવાનજી પિટિટ વગેરે છે તેમનો તથા ડી. લક્ષ્મીદાસની કંપની જેવા ઉત્સાહવર્ધક બુકસેલરનો આભાર માની, અને પરમેશ્વર એમના જેવા સજ્જનોને એવોજ ઉત્સાહ આપે એવી પ્રાર્થના કરી, આ ટુંકી પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરૂં છુ.

બીજી આવૃત્તિ છપાવનારની પ્રસ્તાવના.

પ્રિય આર્ય સુજ્ઞજનો, અભિનવોન્નતિમાં વિદ્યા એ મુખ્ય છે, વિદ્યા સંપાદન કરવા માટે વિશેષમાં સર્વે કરતા આરોગ્યની ખાસ જરૂર છે. એજ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને, ઉક્ત ગ્રંથમાં રંકથી રાજા સુધી યોગ્ય એવા ઉપચારો સાથે રોગ તથા તેની ચિકિત્સા આદિક સરળ પ્રકારે આપવા ઉપરાંત તેનું પૂર્વરૂપ, પ્રાપ્તરૂપ અને ઉત્તરરૂપનુ પરિપૂર્ણ વિવેચન કરેલું છે. પરંતુ તેનુ રહસ્ય વાંચનપૂર્વક મનન કરનારજ જાણે, નાહ તો અમારી આજે એવી સ્થિતિ છે કે કોઇ પણ પુસ્તક ખરિદું અને તે પુસ્તકમાં દોષ શું છે? એજ જોવા ઉપર લક્ષ રહેવુ? અથવા પુસ્તક ખરીદી તેનો ઉપયોગજ ન કરવો; અને કોઇ શંકા કે જરૂર જણાય તે વખતે "એમા કંઇ નથી" કે "વાંચવા ફુરસદ મળી નથી" એવો જવાબ વાળવો એ શું? એથી અમારી ઉન્નતિ થશે કે? કદિ નહિ. માટે પ્રીતિપૂર્વક પુસ્તકનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી દોષનો પરિત્યાગ કરી ગુણ ગ્રહણ કરશો એવી નમ્ર વિજ્ઞપ્તિ છે. પુસ્તકના વિષયોનું વર્ણન પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં આપેલું છે. તે ઉપરાંત મજકુર પુસ્તકમાં જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં વનસ્પતિઓનાં નામ તથા મ્હારી યથામતિ ગુર્જર ભાષામાં સુધારણા કરી છે. છતાં તેમાં દૃષ્ટિદોષ અથવા હસ્તદોષ આવેલા હોય તેની સુજ્ઞ વાચકવર્ગ ક્ષમા કરશો. એ પુસ્તક મ્હારી સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી આ. મ. શંકરદાજી શાસ્ત્રી-પદેએ મને દ્વિતીયાવૃત્તિ છપાવવા આપી ઉપકૃત કર્યો છે, તેથી તેઓના દેશોત્કર્ષી કાર્યમાં જગન્નિયંતા પ્રભુ યશ આપે એવી નમ્ર પ્રાર્થના કરી વાંચક વર્ગની રજા લઉં છું. અસ્તુ!

વૈદ્યકની પરિભાષા.

૧. ઔષધી યુક્તાયુક્ત વિચાર:—સર્વે કામોમાં નવા ઔષધોનીજ યોજના કરવી. પરંતુ, વાવડિંગ, પીપર, ગોળ, ધાણા, મધ, ઘી એ ૭ પદાર્થ જૂના (એક વર્ષ પછીના) જોઇએ. ગળો, કડાની છાલ, અરડુસો, કોળુ, શતાવરી, આસધ, કાંટાસરીઓ, વરીઆળી, ચાંદવેલ એ નવ ઔષધો સર્વ કાળ તાજાંજ લેવાં. બીજાં ઔષધો સૂકા હોઇ નવા લેવા; અને તાજા હોય તો બમણાં લેવાં. જે પ્રયોગમાં વખત કહેલો નથી તે પ્રયોગમા પ્રાતઃકાળ લેવો. જે ઔષધીનું અંગ કહેલું નથી તેનાં મૂળીઆં લેવાં. જે પ્રયોગમાં ભાગ કહેલો નથી ત્યાં તે સમભાગ લેવો. જે પ્રયોગમાં એક ઔષધ બે વખત કહેલું હોય ત્યાં બમણું આપવુ. ચૂર્ણો, તેલ, ઘી, ઇત્યાદિક સ્નેહ પદાર્થ તથા અવલેહ એમાં ઘણું કરી શ્વેત ચંદનજ યોજવુ. કાઢા અને લેપ એમા રકતચંદન યોજવું એક વર્ષ પછી ઔષધનું તેજ અને ગુણ કમી થાયછે. તેમાં ચૂર્ણ તો બે મહિને હીનવીર્ય થાય છે, ઘી તેલાદિક એ ચાર મહિને હીનવીર્ય થાય છે. ઔષધો અને હલકા પાક એ એક વર્ષ પછી હીનવીર્ય થાય છે. સોનું આદિક સર્વ ધાતુની ભસ્મો, રસાયણો એ જેટલા જૂના થાય છે તેટલો ગુણ વિશેષ થાય છે. ઘી અને મધ એ સમાન લેવું નહિ. લીધુ હોય તો વિષતુલ્ય થાય છે. શાક, જાબુ અને મધ, એમા દૂધ પાવાથી સર્પની પેઠે માણસને મારે છે. ફણસનો ગર ખાઇ તે ઉપર પાન ખાવાથી તે વિષવત્ મારે છે. દૂધ કહાડયા પછી દશ ઘડી થઇ હોય તો તે વિરસ થાય છે, અને તેજ દૂધ વીસ ઘડી પછી વિષ જેવુ થઇ, પ્રાશન કરનારને ઘણો ઉપદ્રવ કરે છે. ગરમ કરેલુ દૂધ વીસ ઘડી પર્યંત હિતાવહ હોય છે. રાત્રિનું દૂધ દિવસે પીવુ નહિ.

૨. ઔષધી લાવવાનો પ્રકાર:—ઔષધી લેવા પ્રાત કાળમા જવુ. ઉત્તમ જગ્યા ઉપરની વનસ્પતિ જોઇ તેના મૂળીઆં અથવા છાલ જે લેવાનુ હોય તે લેવાં. ઉકરડા ઉપરની, ખરાબ જગ્યા ઉપરની, જળમય જગ્યાનો આશ્રય કરી રહે છે તે, સ્મશાનમા થનારી, જે જગ્યાપર ઘાસ નથી તે જગ્યા ઉપરની, ચોકઠા ઉપરની, કીડા લાગેલી, અગ્નિએ બળેલા, હિમથી દરસાયલી, એવા પ્રકારની વનસ્પતિ લાવવી નહિ. આસો અને કાર્તિક એ મહિનાઓમાં સર્વ ઔષધી રસભરી હોય છે, એટલા સારૂ સર્વ કાર્યો માટે તે બે મહિનામાં વનસ્પતિ લાવી રાખવી. રેચ થવા માટેની અને ઉલટી થવા માટેની ઔષધી વૈશાખ અને જેઠ એ બે મહિનામાં લાવવી જે વૃક્ષના મૂળીઆ મોટા હોય તે વૃક્ષનાં મૂળીઆની છાલ લેવી. જે વનસ્પતિના મૂળીઆ નાના છે તેના મૂળીઆ લેવા

૩. સ્વરસાદિ પાંચ પ્રકારના કાઢા:—સ્વરસ એટલે અંગરસ, સારી તાજી વનસ્પતિ લાવી, તેજ વખતે કુટી, કપડામાં ઘાલી તેને પીલી જે રસ નીકળે છે તે બીજો પ્રકાર—સુકાએલાં ઔષધો સોળ તોલા લાવી ચૂર્ણ કરી, તેનાથી બમણુ પાણી માટલામા નાખી તે ચૂર્ણ આઠ પહોર ભીંજવી રાખવું. પછી બીજે દિવસે ગાળી તે પાણી આપવુ ત્રીજો પ્રકાર—સુકાએલી વનસ્પતિ લાવી તેમા આઠગણું પાણી રાખી, ચોથો હિસ્સો પાણી રહે તે પર્યંત કાઢો કરી આપવો. તે અંગરસ જડ છે, એટલે લેવો તો બે તોલા લેવો; અને રાત્રે પલાળી રાખી તેનો સવારે કાઢો કર્યો હોય તો તે ૪ તોલા આપવો મધ, સાકર ગોળ, સર્વ ક્ષાર, જીરૂ, ઘી, તેલ અને ચૂર્ણાદિક, એ અંગરસમાં નાંખવા હોય તો, અર્ધો અર્ધો તોલો નાંખવાં.

૪. કાઢાનો પ્રકાર:—કાઢામા સર્વ ઔષધો મળી રોજ ૪ તોલા ઔષધો લઇ કુટવાં. તેમાં ૬૪ તોલા પાણી નાખી મંદાગ્નિએ માટલામા અથવા બીજા વાસણમાં ઉકાળવુ. પછી અષ્ટમાશ એટલે આઠ તોલા કાઢો રાખવો અને તે આપવો. નાના બાળકને કાઢો ૩ માસાથી એક તોલા સુધી પાવો. કાઢામાં દૂધ, ઘી, તેલ, ગોળ, ચૂર્ણ એ પદાર્થ નાખવા હોય તો ૧૦ માસા નાખવા.

૫. ચૂર્ણ—શુષ્ક એટલે સુકાએલુ દ્રવ્ય લઇ કુટી વસ્ત્રગાળ કરવું. તેને ચૂર્ણ કહે છે. તે મોટા માણસને ૬ માસાથી ૧ તોલા પર્યંત, અને નાના બાળકને ૧ માસાથી ૩ માસા પર્યંત આપવુ. ચૂર્ણમાં ગોળ સમભાગ નાખવો. સાકર બમણી નાખવી. ઘૃતાદિક પદાર્થોમા ચૂર્ણ ચાટવાનુ હોય તો ચૂર્ણથી બમણું ઘૃતાદિક જોઇએ એકાદા ચૂર્ણને લીંબુના રસ વગેરેની ભાવના (પૂટ) દેવાની હોય તો જેટલા દ્રવ્યથી એ સર્વ ચૂર્ણ ભીંજાય તેટલુ હોવુ જોઇએ.

૬. વટિકા (ગોળીઓ):—સાકરમા કરવી હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી સાકરનો પાક કરી તેમાં ચૂર્ણ નાખી કરવી. ગોળમા કરવી હોય તો બમણો ગોળ લેવો. મધ અને ગુગળમાં કરવી હોય તો તે સમભાગ લઈ કરવી.

૭. ઉકાળો કરવાનો પ્રકાર:—૪ તોલા ઔષધ લાવી સારૂં કુટી રાખવું. એક માટલામાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી, સારૂં ગરમ થયા પછી તેમા તે ઔષધ નાખી સારૂ ઉકાળી ગાળી લેવું. આ ઉકાળો આપવો હોય તો આઠ તોલા આપવો.

૮. હિમ કરવાનો પ્રકાર:—૪ તોલા ઔષધ લાવી કુટી માટલામાં ૨૪ તોલા પાણી નાખી, તેમાં તે ઔષધ મેળવી, રાત્રિએ ભીંજવી રાખવુ અને સવારમા ગાળી લેવું. એને હિમ અને શીતકષાય કહે છે. તેનુ પીવાનુ માપ ઉકાળા જેવુંજ છે.

૯. કલ્કનો પ્રકાર:—તાજા ઔષધ લાવી ચટણી જેવા ઝીણાં વાટવા અને સૂકાં હોય તો પાણી નાખી વાટવા. તેને આપવાનુ માપ ૧૦ માસા. કલ્કમા મધ, ઘી તેલ નાખવું હોય તો કલ્કથી દુપ્પટ નાખવું. સાકર સમાન નાખવી. દૂધ, પાણી ઇત્યાદિ પાતળા પદાર્થો ચોપટ નાખવા.

૧૦. ઔષધ સેવનકાળ:—કાઢા, અંગરસ, ચૂર્ણ વગેરે પ્રાતઃકાળે, અરૂચિ અને અગ્નિમાંદ્ય હોય તો ભોજન સાથે, સ્વરભંગને માટે રાત્રે ભોજન સાથે, ધાતુપુષ્ટિને માટે પ્રાતઃકાળે અને સાંજના ભોજન પછી, કાનમાં તેલાદિક નાંખવાનુ હોય તે રાત્રે સુતી વેળા, કાઢા, ચૂર્ણો, રસાયનો વગેરે ઔષધો આપવાના તે ૩, ૭, ૧૪, ૨૧, કિંવા ૪૨ દિવસ પર્યંત, એક અથવા બન્ને વખત કાઢો અથવા નિકાઢો આપવો. તેનો સારો વિચાર કરી અને રોગનું અનુમાન સારી રીતે ધ્યાનમા લાવી તે પ્રમાણે ચાલુ કરવો.

પરીક્ષા પ્રકરણ.

૧. નાડી પરીક્ષા:—પ્રાતઃકાળે ઉઠી ઘડીભર જે સ્વસ્થ બેઠેલો હોય તેની નાડી જોવી. એટલે સારી સમજાશે. પુરૂષનો જમણો હાથ અને સ્રીનો ડાબો હાથ લાંબો સિધો કરી, અંગુઠાના મૂળ પાસે શિરા ઉપર તર્જની, મધ્યમા, અનામિકા આંગળી રાખી, વાત, પિત્ત, કફ, એ દોષ અનુક્રમે જાણવા.

વાંકી અને સર્પ તથા જળોની ચાલ પ્રમાણે જે ચાલે તે વાતનાડી, દેડકા, કાગડા અને ચકલીના જેવી ત્વરાએ ચાલે તે પિત્તનાડી; હંસ, કબુતર અને મોરના જેવા મંદ મંદ ચાલે તે કફનાડી; લઉઆ અને તિતર પક્ષીની ચાલ પ્રમાણે ચાલે તે સન્નિપાત નાડી, હળવી અને સરસર ચાલવા લાગે તે દ્વિદોષની નાડી. જે સ્વસ્થાનથી છુટે, રહી રહીને ચાલે, ઘણી ક્ષીણ અને ઠંડી, એવી ચાર પ્રકારની નાડી પ્રાણ નાશક છે.

સામાન્ય જ્વરનો કોપ થવાથી નાડી ગરમ હોઇ મોટા વેગથી ચાલે છે. ચિંતાએ અને ભયે ક્ષીણ ચાલે છે. રક્તનો કોપ થયો હોય તો થોડી ગરમ હોઇ પાષાણ જેવી જડ થાય છે; અને આમ યુક્ત હોય તો ઘણીજ જડ થાય છે. ગર્ભિણીની નાડી ગંભીર, પુષ્ટ અને હલકી ચાલે છે. મંદાગ્નિ, ક્ષીણ ધાતુ, ઉંઘેલા, આળસુ, સુખી અને ઉંઘી ઉઠેલા એમની સ્થિર ચાલે છે. ભૂખ લાગે એટલે નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે. મળ, મૂત્ર પ્રાપ્ત હોવાથી જ્વર પ્રમાણે ચાલે છે. તુટક, તુટક અતિત્વરાએ, કાષ્ટ પ્રમાણે કઠિન, વાંકી, ક્ષણમાં હળવી, ક્ષણમાં જલદી, અતિ ઉષ્ણ, મોટો વેગ હોઇ જ્વરે વ્યાપ્ત, ગુંથાતી જઇ સ્વસ્થળ છોડે તે, ક્ષણમાં સ્થાનપર આવે અને અકસ્માત જાય, એ સર્વ નાડીઓ પ્રાણાંતની જાણવી.

૨. મૂત્ર પરીક્ષા:—કાચના અથવા કાસાના વાસણમાં રોગીનુ મૂત્ર, પહેલી અને છેવટની ધાર છોડી મધ્યથી ઝીલવું. તેમાં તેલનું બિંદુ જારના સાઠાથી નાખવુ. બિંદુ નાંખતાંજ પ્રસરે તો સાધ્ય; બિંદુ તેમજ રહે તો કષ્ટસાધ્ય; તેમજ તળે જઇ ઉપર આવે અને છિદ્ર દેખાય, કિંવા મૂત્ર કાળુ, રાતું, અથવા બિંદુ તળેજ જઇ બેસે, કિંવા બિંદુ પ્રસરી મૂત્ર સાથે મળી જાય તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. વાતાધિક્યમાં બિંદુ નાંખતાંજ પ્રસરે છે અને મૂત્રનો પીળોવર્ણ તથા ગરમ હોય છે. કફ અધિક હોય તો મૂત્ર ધોળુ દેખાય છે. સન્નિપાતનું મિશ્રવર્ણ, ધાતુ અને ઇંદ્રિયરોગનું તેલ જેવું. ત્રિદોષનું કાળાશ ઉપર અને મિશ્રવર્ણ હોય છે. તેલબિંદુ નાંખતાંજ માણસ, સર્પ, વાદર, વીંછી અને બિલાડીના જેવી આકૃતિ થાય, કિંવા દક્ષિણ, અગ્નિય, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને ઇશાન્ય એ દિશાઓ તરફ બિંદુ વધે તો રોગી અસાધ્ય જાણવો. પૂર્વ પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ દિશામા બિંદુ વધે તો રોગી બચશે પશ્ચિમ દિશાએ બિંદુ વધી સર્પાકૃતિ થાય તો ઉદરરોગ જાણવો. મૂત્ર ઘીના કણીઓ જેવું થયુ હોય તો જળોદર જાણવો

૩. મળ પરીક્ષા:—વાયુનો કોપ થવાથી મળ ફીણયુક્ત, રૂક્ષ, ધૂમ્રવર્ણ અને ચોથો ભાગ પાણી જેવો હોય છે. પિત્તનો કોપ થયો હોય તો લીલો, પીળો, ગંધયુક્ત, શિથિલ અને ઉષ્ણ એવો હોય

છે. કફનો કોપ થવાથી શ્વેતવર્ણું, કંઇક શુષ્ક, કંઇક આર્દ્ર અને કંઇક સ્નિગ્ધ એવો હોય છે. વાતકફનો આર્દ્ર અને શ્યામવર્ણું પરપોટાએ યુક્ત એવો હોય છે વાતપિત્તનો પીળો અને કાળો તથા આર્દ્ર અને અંદર ગાંઠો જેવો હોય છે. પિત્તકફનો પીળો શ્વેતવર્ણું હોય છે ત્રિદોષનો સફેત, પીળો, કાળો, શિથિલ અને અંદર ગાંઠો જેવો હોય છે. અજીર્ણનો દુર્ગંધ યુક્ત હોઇ શિથિલ હોય છે જીર્ણજ્વરનો છીતડો હોય છે. જળોદરનો મોટી દુર્ગંધીવાળો અને શ્વેતવર્ણું હોય છે. પ્રાણાંતનો દુર્ગંધી અને રાતો હોઇ કિંચિત્ શ્વેતવર્ણું અને માંસ જેવો તથા શ્યામવર્ણું હોય છે.

૪. **જીહ્વા પરીક્ષાઃ**—વાયુનો કોપ હોય તો જીભ ખરખરી, ફાટેલી અને પીળી હોય છે. પિત્તની આરક્ત હોઇ કિંચિત્ શ્યામતા હોય છે કફની શ્વેત વર્ણું, આર્દ્ર અને મૃદુ હોય છે. ત્રિદોષની કાળી, કાટા આવેલી, શુષ્ક હોય છે. અરુચિ અને અતિસારની મધુર વર્ણું, પ્રમેહ અને સંગ્રહણીની ધૂમ્રવર્ણું, ઉષ્ણ અને કપિશવર્ણું, વિસ્ફોટક રોગની ખરખરી, કાટા જેવી હોઇ અંદરથી પાણી ઝરે છે. મરણકાળની ખરખરી હોઈ અંદર વધેલી, ફીણયુક્ત, કઠિન લાકડા જેવી અને ચલનવલન રહિત હોય છે.

૫. **નેત્ર પરીક્ષાઃ**—વાયુનો કોપ હોય તો આંખો નિસ્તેજ ધૂમ્રવર્ણું, દાહયુક્ત અને દીવો જોવાને અસમર્થ કફની ધોળી, નિસ્તેજ, સ્રાવયુક્ત અને ચીકણી ત્રિદોષના લાલ હોઇ કિંચિત કાળી અને મીંચેલી પ્રમાણે દેખાય છે જેની એક આંખ મીંચેલી જેવી હોઇ અર્ધી ઉઘાડી હોય છે અને બીજી મીંચેલી તે રોગી એક પહોરમાં મરશે. આંખમાંની કીકી ભ્રમિષ્ટ થઇ નેત્ર મીંચેલા જેવુ જણાય તે રોગી એક દિવસમાં મરશે.

૬. **રૂપ પરીક્ષાઃ**—પ્રાતઃકાળે રોગી પાસે જઇ જોઇએ તો તે તેજોહીન, વિચિત્ર અને શ્યામવર્ણું દેખાય તો તે વ્યાધિ વાતજન્ય જાણવો. મુખ પિત્તવર્ણું, કલાહીન અને કિંચિત્ સુજેલુ હોય તો પિત્તપ્રકોપ જાણવો. કલાહીન મુખ ચીકણું દેખાય અને આંખો વિલક્ષણ ચિટકાએલી એવા લક્ષણે કફપ્રકોપ જાણવો. આંખે જોવાથી જેવો રોગ સ્પષ્ટ દેખાય તેવાં નામો રાખવાં. પ્લીહા, કમળો, ગ્રંથી, નળવાયુ, વાયુનો ગોળો, ડબો, જઠ્ઠ અને કઠોર ગુલ્મ, એ રોગ હાથે દાબી જોઇ અમુક રોગ છે એવો નિશ્ચય કરવો.

૭. **શબ્દ પરીક્ષાઃ**—વાયુનો કોપ હોવાથી કંઠમાંથી શબ્દ નીકળે છે તે સૌમ્ય એટલે હલકો નીકળે છે. પિત્તનો કોપ હોવાથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળે છે. કફનો કોપ હોય તો શબ્દ જડ અને ઘર્ઘરયુક્ત નીકળે. દ્વિદોષનો અથવા ત્રિદોષનો કોપ હોય તો શબ્દ દ્વિદોષનાં અને ત્રિદોષનાં લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે.

૮. **સ્પર્શ પરીક્ષાઃ**—વાયુનો કોપ હોવાથી શરીરનો સ્પર્શ સાગ અને ખાખરાના પાન જેવો ખરખરો હોઇ શીતળ હોય છે. પિત્તનો કોપ હોય તો સ્પર્શ ઉષ્ણ હોય છે. કફનો કોપ હોવાથી શીતળ હોઇ આર્દ્ર હોય છે. દ્વિદોષનો અને ત્રિદોષનો કોપ હોય તો દ્વિદોષના અને ત્રિદોષના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. જેના શરીરનો સ્પર્શ ક્ષણમાં શીત અને ક્ષણમાં અતિ તપ્ત એવો હોય, તે રોગી અસાધ્ય જાણવો.

૯. **સાધ્ય લક્ષણઃ**—મુખ તેજસ્વી, નાડી સમ, સ્વર સારો, મસ્તકે ઠંડક, ચિંતારહિત મન, અગ્નિ પ્રદીપ્ત, સુગંધી પદાર્થની ઇચ્છા, છિંકો આવવી, એ લક્ષણો હોય તો રોગી નિસંશય બચશે.

૧૦. **અસાધ્ય લક્ષણઃ**—તીક્ષ્ણ જ્વર, બડબડ કરવુ, આંખો અને નખ લાલ અથવા પીળા, હાથ પગ ઠંડા, મુખ નિસ્તેજ, કંઠાવરોધ, ઉચકી, શરીર ભયંકર, મૂર્છા અને ભ્રમ એ લક્ષણો હોય તો રોગી અસાધ્ય જાણવો. જેનું નાક વાંકુ થાય અને નાકનો સૂર બંધ થઇ મુખમાથી પાણી ચાલે તો તે એક દિવસમા મરશે. જેના ડાબા હાથની નાડી ચાલતાં ચાલતાં તૂટે અને ડાબો સૂર સમૂળગો બંધ થાય તે તત્કાળ મરશે.

આ પુસ્તકમાં સુબોધ વૈદ્યકમાં આપેલાં ઔષધિઓનાં નામ વિષે ખુલાસો.

પહેલું ઉપર આપેલું નામ ગુજરાતી છે.

સં૦ સંસ્કૃત. મ૦ મરાઠી. દે૦ દેશી. કો૦ કોકણી વ૦ વહાડી ખા૦ ખાનદેશી. ગો૦ ગોમતકી. હિં૦ હિંદુસ્તાની બં૦ બંગાલી ક૦ કર્નાટકી. તૈ૦ તૈલંગી મા૦ મારવાડી. રા૦ રાજપુતાની કા૦ કાન્યકુબ્જ. પં૦ પંજાબી. તા૦ તામીલ. તુ૦ તુલૂ મલા૦ મલાકા ફા૦ ફારસી. અ૦ અરબી ઇં૦ ઇંગ્રેજ. લા૦ લાટીન.

સ્વર્ગસ્થ આ૦ મ૦ શકર દાજી શાસ્ત્રી પદે.

'આર્યભિષક' ગ્રથના કર્તા

આ ગ્રંથના કર્ત્તા, આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય,

સ્વર્ગસ્થ પં. શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદેનું જીવન.*

गुणि गण गणनारम्भे न पतति कठिनी सुसम्भ्रमा यस्य ।
तस्याम्बा यदि सुतनी वद वन्ध्या स्त्री कीदृशी भवति ॥ १ ॥

સંસારમાં એવા અસંખ્ય મનુષ્યો ભરેલા છે કે જેઓને પોતાનાં થોડાક કુટુંબીજનો અને ઇષ્ટ મિત્રોને છોડીને સર્વ સાધારણ જનસમાજની સાથે કાંઇ પણ સબંધ હોતો નથી. જે વિચારશીલ પુરૂષો રાત્રિદિવસ દેશની દશાનો વિચાર કર્યા કરે છે, અને જેઓ ચાહે છે કે દેશમાં પુરૂષસિંહોની—હિંસક જંગલી સિંહો નહિ, પણ પરાક્રમી, સાહસી, પુરૂષાર્થી નરસિંહોની–ઉત્પત્તિ થાય, અને દેશમાં ધર્મનિષ્ઠ સપૂતોની સંખ્યા વધે, એવા પુરૂષોના–હૃદયમાંથી વર્તમાન ભારતવાસીઓની દશા જોઇને તેમાં એકાદ બાળકના જન્મથી વધારો થતો જોઇને નિરાશાની સાથે એવાજ ઉદ્ગારો નીકળે છે કે ઓગણત્રીસ કરોડ મુર્દાલોમાં પૃથ્વીનો ભાર વધારવા માટે અને પૂર્વ પુરૂષોની કીર્તિ ઉપર કાટ ચડાવવા અર્થે એક મુર્દાલ જીવની સંખ્યા વધી. એજ પ્રમાણે કોઇ શિશ્નોદર પરાયણ મનુષ્ય મરી જાય છે ત્યારે એવો વિચારશીલ સજ્જન બોલી ઉઠે છે કે, ચાલો, ઠીક થયું! પીડા ટળી, પૃથ્વીનો ભાર હલકો થયો અને ભારતવર્ષના વ્યર્થ જતા અન્નનો એટલે અંશે બચાવ થયો. આ સ્થળે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે ત્યારે તે વિચારશીલ પુરૂષ ચાહે છે કોને અને કોની કામના કરે છે? ઉપરજ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે પુરૂષસિંહ છે, સાચો સપૂત છે, અને ખરેખરી રીતે પોતાના ગુણોવડે પોતાની માતાની કુખને દીપાવે એવો છે, તેજ સાધારણ જનસમાજનાં આશા, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનું સ્થળ છે. જે પુત્ર માતાની સેવા ન કરે–જનની જન્મભૂમિને કામ ન આવે, તે પુત્રજ શુ કામનો? જે ગુણી પોતાના ગુણવડે સર્વ સાધારણને લાભ ન પહોચાડે તે ગુણી શુ કામનો? જે મનુષ્ય સમાજનાં સુખ દુઃખને પોતાનાં સુખ દુઃખ ન સમજે તે મનુષ્ય શુ કામનો? જે સપૂતની કોઇ વિશેષ ગુણવાળા ગુણીઓમાં ગણત્રી ન થાય તે સપૂત શું કામનો? કોઇ વિશેષ ગુણની ચર્ચા ઉઠતાંની સાથેજ તે ગુણ ધરાવનારાઓની ગણત્રીમાં જેનુ નામ ગણવામા આવતુ નથી, તેવા મનુષ્યોને મથાળે ટાંકેલો શ્લોક બનાવનાર કવિ સપૂત ગણતો નથી, અને તેની માતાને પુત્રવતી તરીકે કબૂલ કરવાને ઇચ્છતો નથી. તે મોટા સંશયમાં પડી પ્રશ્ન કરે છે કે જો તેની માને પુત્રવતી કહેવામા આવે, તોપછી વંધ્યા–વાંઝણી સ્ત્રી કોને કહેવી? સારાંશ કે જેને પુત્ર નથી હોતા તેજ વાંઝણી છે એમ નહિ, પણ જેના પુત્રો દેશને ઉપયોગી થઇ પડતા નથી, અને જેના ગુણોથી સમાજને લાભ મળી શકતો નથી, તે પણ છતે દીકરે વાંઝણી સમાનજ છે, અને તેના પુત્રો, પુત્રપદ્દને લાયક ગણાતા નથી. આજે અમે જે સ્વર્ગવાસી સજ્જનનું જીવન ચરિત્ર વાચકવર્ગ સમક્ષ રજુ કરવા ચાહીએ છીએ, તે ભારતવર્ષના સપૂતોમાના એક હતા, પોતાની માતાના–જનની જન્મભૂમિના સાચા સપૂત કહેવડાવવાને તેઓ અધિકારી હતા.

આ ગ્રંથના કર્ત્તા સ્વ૦ શાસ્ત્રીજી શંકર દાજી પદે એમનાં બધાં કાર્યોથી અમે સંપૂર્ણ રીતે વાકેફગાર નથી, અને જે વાત જાણીએ છીએ તેને પણ વિસ્તારથી લખવા માટે અહીં સ્થાન નથી; તેથી તેમનાં જીવનચરિત્રને સંક્ષિપ્તમાં આપી, તેમનાં કાર્યોનો આભાસ માત્ર અહીં રજુ કર્યો છે.

પંડિત શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદેના પૂર્વ પુરૂષ પૂના જીલ્લાના નારાયણ ગામમાં રહેતા હતા. કિન્તુ તેમના પિતા શ્રીયુત્ દાજી શાસ્ત્રી જોશી સહકુટુંબ મુંબઇમાં આવીને રહ્યા હતા, અને ત્યાંજ પોતાની જ્યોતિષ

---

* પ્રયાગ નિવાસી શ્રીયુત જગન્નાથ પ્રસાદ શુકલ વૈદ્ય, એમણે સવંત ૧૯૯૭ માં હિંદીમાં પ્રકટ કરેલા ચરિત્ર ઉપરથી રા. રા. કનૈયાલાલ ગીરધરલાલ કોઠારી બી. એ, એમની પાસે તૈયાર કરાવેલા અનુવાદના સારાંશ રૂપે અહીં આ ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. જં. શી. શા. શા.

વિદ્યાના પ્રભાવવડે મોટા મોટા લોકોને પોતાના બનાવી સારી નામના મેળવવાની સાથે દામ પણ ઠીક કમાયા હતા. અસ્તુ! શંકર શાસ્ત્રીજીનો જન્મ મુંબઇમાંજ શાકે ૧૭૮૮, સંવત ૧૯૨૩ ના ચૈત્ર વદ ૧૦ (મહારાષ્ટ્રીઓના હિસાબે ફાગણ વદ ૧૦) અર્થાત્ તા. ૩૦ મી માર્ચ સને ૧૮૬૭ ના રોજ થયો હતો. મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણોમાં કરહાડે, કોકણસ્થ, દેશસ્થ આદિ શાખાઓમાંથી તેમના વડીલો દેશસ્થ શુક્લ યજુર્વેદી હતા, અને "પદે" તેમના કુલનું "ઉપપદ" અથવા "આસ્પદ" છે. એવું માલૂમ પડે છે કે તેમના પૂર્વ પુરૂષ પેશ્વાઓના રાજદરબારમાં વેદના પદપાઠ કરી પુરસ્કાર મેળવતા હતા, અને તેથી તેમનાં ખાનદાનને તે ઉપપદ–અટક પ્રાપ્ત થઇ છે. હજુ સુધી પણ તેમના ખાનદાનના લોકો મોટે ભાગે વિદ્વાન થયા કરે છે. સામાન્ય રીતે દેશસ્થ બ્રાહ્મણો શાન્ત, નિષ્કપટ, ધાર્મિક અને સાધુ વૃત્તિના હોય છે, અને તેથી આ બધા ગુણો તેમનામાં પૂર્ણ રૂપે વિદ્યમાન હતા. મહારાષ્ટ્રમાં આજ સુધીમાં જેટલા સાધુઓ થયા છે તે સર્વે દેશસ્થ છે, અને જેટલા રાજનૈતિક પુરૂષો થયા છે તે પ્રાયઃ કોકણસ્થ હતા અને છે. દેશસ્થોના સ્વાભાવિક ગુણો ઉપરાંત વ્યવહારમાં જે બીજા ગુણોની આવશ્યકતા છે, તે પણ તેમનામાં હતા. તેઓ તેમના પિતાના વચલા પુત્ર હતા તેમના મોટાભાઇ જ્યોતિર્વિભૂષણ પંડિત રામકૃષ્ણ જોશી આ સમયે મુંબઇમાં વિદ્યમાન છે અને ત્યાંના નામાંકિત અને પ્રતિષ્ઠિત જ્યોતિષી ગણાય છે. તેમના નાના ભાઇ શ્રીયુત્ દિનકરરાવનો ઘણા વર્ષો થયા પરલોકવાસ થયો છે; તેમણે નાની ઉમ્મરમાંજ જ્યોતિષમાં વિલક્ષણ અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. શંકર શાસ્ત્રી મોટા ભાઇની જેટલી અદબ જાળવતા હતા તેટલોજ નાના ભાઈ ઉપર પૂર્ણ સ્નેહ રાખતા હતા, અને જ્યારે પણ તેમનું સ્મરણ કરતા હતા ત્યારે તેમની આંખોમાંથી આંસુ ટપકતા હતા.

"પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી વર્તાય" એ કહેવત મુજબ આ ચરિત્રના નાયક શંકરરાવની વિલક્ષણ બુદ્ધિનો પરિચય તેમની નાની ઉમ્મરમાંથીજ થવા લાગ્યો હતો. તેમણે ફક્ત આઠ વર્ષની અવસ્થામાંજ મરાઠીનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને સુપ્રસિદ્ધ પ્રજ્ઞાચક્ષુ ભારત–ભાનુ, સાહિત્યાચાર્ય સ્વર્ગવાસી પંડિત ગટ્ટુલાલજી મહારાજ પાસે સંસ્કૃત સાહિત્ય, ન્યાય, વ્યાકરણ, મીમાંસા આદિનું અને પંડિત પ્રભાકર દાજી વાઇકરની પાસે વેદનું અધ્યયન કરવાનો આરંભ કરી દીધો હતો. પાઠશાળામાં તેઓનું નામ હમ્મેશાં પહેલું રહેતું હતું. નાની ઉમ્મરમાં વિદ્યાર્થી દશામાંજ તેમના અંતઃકરણમાં સાર્વજનિક કાર્યોનાં બીજાંકુર ફુટવા લાગ્યાં હતા, અને તેથીજ પકવ અવસ્થામાં તેણે વૃક્ષનું રૂપ ધારણ કર્યું હતુ. કોઈ કોઇ વખતે પાઠશાળામાંજ પોતાની સાથે ભણનારાઓ તથા અન્ય બાળકોને એકત્ર કરીને પોતે વ્યાખ્યાન આપતા હતા; અને બાળકોના આપસ આપસના ઝગડાઓનો પોતેજ નિકાલ લાવતા હતા સાથે ભણનારા સહાધ્યાયીઓનું તેઓએ એક પંચ બનાવ્યું હતુ, અને નિશ્ચય કર્યો હતો કે બાળકોમાં માંહો માંહે જે ઝગડા જાગે તેની અધ્યાપકો કે માબાપો પાસે ફરીઆદ નહિ લઇ જતા, તેનો ઘર મેળે–બાળકોના પંચદ્વારાજ ફડચો લાવવો. બાલ્યાવસ્થામાં તેઓનો ક્રોધ શંકરના જેવોજ ઉગ્ર હતો, તથાપિ સાર્વજનિક કામમાં પોતાના ક્રોધને દબાવી દેવાનો તેઓએ એવો તો સુંદર અભ્યાસ કર્યો હતો કે લાયક ઉમ્મરે પહોંચતાં તેઓએ ક્રોધને પી જવામાં અને ઉદ્દિષ્ટ–સાધ્ય હેતુ પાર પાડી લેવામાં સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. બાર વરસની ઉમ્મરમાંજ તેમનામાં સાર્વજનિક કાર્યોનો એટલો તો જોશ પ્રકટી નીકળ્યો કે પોતાના મોટા ભાઇ અને કેટલાક મિત્રોની સહાયતા વડે "બાલમિત્ર" નામનું માસિક કહાડવાનું તેઓએ શરૂ કરી દીધું. તેના ખર્ચને માટે કોઇની પાસે યાચના નહિ કરતાં, તેઓએ જે પ્રબન્ધ કર્યો હતો, તે ઉપરથી તેમના પુરૂષાર્થ અને આત્મનિર્ભરતાનો જાણવા જેવો પરિચય મળે છે પોતાના પિતા તરફથી જે ખીસા ખર્ચ (મીઠાઇ આદિને માટે) તેમને મળતુ હતુ, તેમાંથી તેઓ ઉક્ત પત્રનું ટપાલ ખર્ચ તથા પત્ર વ્યવહાર આદિનું પરચુરણ ખર્ચ નિભાવતા હતા; અને પત્રની છપામણીને માટે તેઓએ "જગદીશ્વર" પ્રેસના મલિક શ્રીયુત્ નાના સાહેબની સાથે એવો પ્રબંધ કર્યો હતો કે છપામણીના બદલામાં તેઓએ પ્રેસનાં પ્રુફો વાંચી આપવા. તેની પહેલા "વિદ્યાપ્રકાશ'માં પોતે લેખ લખતા હતા તે પણ ચાલુ રાખ્યા હતા. આવી રીતે હવે તેમની મરાઠી લેખક તરીકે ગણત્રી થવા લાગી; અને વડોદરેથી (હવે મુંબઈથી) પ્રગટ થતા મરાઠી "સયાજીવિજય" પત્રના અધિકારીએ તેમને પોતાના પત્રના સંપાદકનું કામ કરવા માટે

ખોલાવ્યા. તે પત્રને હાથમાં લઇને તેમણે ધીરે ધીરે ખૂબ પ્રસિદ્ધિમા આણ્યુ; પરંતુ પિતાના ગાઢ પ્રેમને લીધે બેચાર વર્ષમાં તેમને ફરી મુબઇ જવું પડયુ. તેઓ મુબઇ તો ચાલ્યા ગયા, પણ તેટલા વખતના અભ્યાસ, તથા અનુશીલન–મનનને પરિણામે તેઓ એક સુનન્દા મરાઠા લેખક બની ગયા હતા. ત્યાર પછી તેઓએ બીજાની માલેકીના કોઇ પત્રના સપાદક થવાનો ભાર ઉપાડયો નહોતો, તોપણુ "શકર" "પિનાકી" "ભ્રમર" આદિ ઉપનામોવડે સમય સમયપર છેવટ સુધી મરાઠી પત્રોમાં તેમના લેખો પ્રકાશિત થયા કરતા હતા. "નેટીવ ઓપીનીયન" નામના પત્રમા "સૃષ્ટિ સચાર"ના નામથી તેમના લેખો અનેક વિષયોપર છુટા છવાયા અને કોઇ વખતે તથા કેટલીકવાર તો નિયમસર પ્રગટ થયા કરતા હતા. કેટલીક વખત મરાઠી સસારમા તેમના લેખોથી ભારે હલચલ પેદા થતી હતી. ચાર પાંચ વર્ષ પેહેલાં "ભારતધર્મ મહામડળ" અને "થીઓસોફી" ને લગતા તેમના લેખોથી ભારે ધૂમ મચી ગઇ હતી. બધાં મરાઠી અને ઘણાં ખરા હિન્દી પત્રોનુ તે તરફ ધ્યાન ખેચાયું હતું, અને થીઓસોફીકલ સોસાયટી સબધી ધામધુમ દેખીને ખુદ "કેસરી" ને પણ પોતે સ્વીકારેલા પક્ષનુ સમર્થન કરવાનું છોડી દઇ, ચૂપ રહેવું પડયું હતું. આ તરફ વિકટ અને ગભીર ચર્ચાના વિષયો લખતા પણ તેમની કલમ રોકાતી નહોતી, અને વિશેષતા તો એ હતી કે તેમનો લખવાનો કોઇ ચોક્કસ–નિશ્ચય સમય નહોતો. અમે જાતે જોયું છે કે તેઓ રાત્રે લખવા બેસતા તો બે ત્રણ વાગી જતા, અને રાતના બે વાગે આંખ ઉઘડી જતી તો અર્ધ નિદ્રિત અવસ્થામા લખતા લખતા સવાર પાડી દેતા. એવી રીતે જાહેર કામ કરવાની સાથે, "સયાજીવિજય" માથી આવ્યા પછી કેટલાક દિવસો સુધી તેઓએ જગદીશ્વર પ્રેસના વ્યવસ્થાપક તરીકે કામ બજાવ્યુ હતુ; અને સારી વ્યવસ્થાવડે પ્રેસના ઉન્નતિ કરી નોકરવર્ગને હમ્મેશાં પ્રસન્ન રાખ્યો હતો, જેથી તે હમ્મેશા તેમની બરોબર આજ્ઞા પાળતો હતો. તે વખતે તેઓની એવી ઇચ્છા થઇ હતી કે પોતાના વડવાઓના ગામમા માજી ગવર્નરના સ્વર્ગવાસી પત્ની લેડી ક્લાર્કના નામથી એક "આદર્શ કૃષિક્ષેત્ર" એક અનાથાલય અને એક વ્યવહારિક શિલ્પશાળા ખોલવા. આ બાબતમાં નામદાર ગવર્નરની સાથે તેઓએ પત્ર વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. આમા બે લાભ થવાનું તેઓએ ધાર્યું હતું. એક તો એ કે સરકારી નામ હોવાથી વ્યર્થ શંકા કરનારા ઓફીસરો તેમજ અમલદારોને ખોટા વ્હેમો લાવવાનું કે નકામા અડગા લગાવવાનુ બની શકે નહિ; અને બીજું એ કે પ્રજાને તો જે લાભ પહોંચાડવાનો ધાર્યો હોય તે પહોંચી શકે. જો કે તેઓ રાજનૈતિક મામલામા કદિ પણ પ્રત્યક્ષ ભાગ લેતા નહોતા, તોપણુ તેથી એમ સમજવાનું નથી કે તેઓ ગૂઢ રાજનૈતિક વિષયો સમજતા નહોતા. તેમની સાથે વાતચિત કરનારો મનુષ્ય સહજજ સમજી શકતો કે તેઓએ રાજનૈતિક વિષયો ઉપર પણ સારી રીતે મનન કર્યું છે. તેઓ પોતાને કોઇ પણ રાજ્યદ્વારી પક્ષના મનુષ્ય તરીકે ગણાવતા નહોતા, પરન્તુ પોતાની અન્તિમ બીમારીના વખતમાં કેટલીક વખત "તિલક મહારાજકી જય" કહીને ઉછળી ઉઠતા હતા, અને એક દિવસ વાયુના આવેગમાં આવીને કહેવા લાગ્યા હતા કેઃ "તિલકને તમે સાધારણ મનુષ્ય સમજતા નહિ, તે સાચા મહાત્મા છે." આ ઉપરથી તેમને માટે ગમે તેવું અનુમાન કરવામાં આવે; પણ વ્યવહારમાં તો તે અતિ પક્કા સ્વદેશી અને સ્વધર્માભિમાની હતા.

અન્ય વિષયોને છોડીને અમે હવે તેમના વૈદ્યકના વિષયને હાથ ધરીશું. યદ્યપિ તેમના પિતાના કુળના લોકો જ્યોતિષી હતા, તથાપિ માતૃ કુલમા વૈદ્યકની ચર્ચા અધિક થતી હતી, અને તેમની માતા પણ વ્યાવહારિક વૈદ્યક વિષયોનુ સારૂ જ્ઞાન ધરાવતા હતાં, તે સિવાય તેમના પડોશમાં શ્રીયુત બાનુ વૈદ્ય કુલકર્ણી નામે એક જાણીતા વૈદ્ય રહેતા હતા, જેમનો તેમના ઉપર વિશેષ સ્નેહ હતો અને શાસ્ત્રીજી પણુ તેમની પાસે ઘણો વખત બેસતા ઉઠતા, જેથી તેમના હૃદયપટ ઉપર વૈદ્યક વિષયનું સરસ પ્રતિબિમ્બ પડયું હતું. તેમનુ વલણ વૈદ્યકની તરફ જોઇને તેમના પિતાએ પણ તેમને વૈદ્યકનો અભ્યાસ કરવાની સલાહ આપી, જેથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. ઉપર જણાવેલા મહાશય કુલકર્ણી શાસ્ત્રાધ્યયનની અપેક્ષા અનુભવમાં ઘણા પાવરધા હતા; જેથી અનુભવજન્ય વૈદ્યક જ્ઞાન તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી શાસ્ત્રના અભ્યાસને માટે બીજો માર્ગ અખત્યાર કરવામાં આવ્યો હતો. વૈદ્યકના અભ્યાસની સાથે તેઓએ પોતાનો વેદાભ્યાસ અન્ય શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા વ્યાખ્યાન દેવા, સાંભળવાં અને વખત મળે ત્યારે

કીર્તન આદિમાં જવાનો ક્રમ પણ ચાલુ રાખ્યો હતો. આ બધી બાબતોથી ઘરનાં માણસો તેમનાથી ઘણાં પ્રસન્ન રહતાં હતાં. આ વખતે તેઓએ "રાજવૈદ્ય" નામનું વૈદ્યકનું મરાઠી માસિકપત્ર કહાડયું, અને તેને પાચ છ વર્ષ ચલાવ્યા બાદ "આર્યભિષક્" પત્ર કહાડી તેમાં ઉક્ત માસિકનુ સમ્મિલિત કરી દીધુ.

મરાઠીમાં મહાત્મા તુકારામજીની એક કવિતા (અભંગ) છે કે:—

"निश्चयाचे बळ। "तुका" म्हणे तेची फल।"

જેનો ભાવાર્થ એવો છે કે જે મનુષ્યમાં પોતાના કરેલા નિશ્ચયનું બળ હોય છે, અર્થાત્ જે પોતાનું કામ હિંમત હાર્યા વગર દ્રઢતા પૂર્વક કર્યે જાય છે, તેને અવશ્ય સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. શાસ્ત્રીજીનો આ કવિતા ઉપર બહુ વિશ્વાસ હતો, અને કોઇ મનુષ્ય હિંમત હારી જતો તો તેને તેઓ આ કવિતા સંભળાવી હિંમત આપતા હતા. આવા નિશ્ચયબળનાં કારણમરજ તેઓ એકલે હાથે પણ ધાર્યું કામ કરવાને સમર્થ થયા હતા. "રાજવૈદ્ય" કહાડયા પેહેલાં અને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓએ જોયું કે આપણા ઘણાજ પ્રાચીન, લોકોત્તર અને લોકોપકારી આયુર્વેદ શાસ્ત્રની ભારે અવગણના થઇ રહી છે, અને તે બહુ નઠારી હાલતમાં આવી પડયું છે, આ વિચારથી તેમનામાં એક પ્રકારની દૈવી સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થઇ, અને આયુર્વેદના પઠન પાઠનનો પ્રચાર વધારવા માટે સ્થળે સ્થળે શાળાઓ ખોલવાની આવશ્યકતા વિચારી, આયુર્વેદનું રહસ્ય લોકો બરોબર સમજે તેટલા માટે ઋષિ પ્રણીત પ્રાચીન ગ્રન્થોની શોધખોળ કરીને તેને પ્રકાશિત કરવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ એમ પણ જોયું કે વર્તમાન વૈદ્યોનાં દિલમા પોતાની ઉન્નતિ કરવાની ઉત્તેજના પેદા થાય એ વાતની ઘણી જરૂર છે, તેથી જગ્યો જગ્યોએ વૈદ્યક સભાઓ સ્થાપવાની તરફ તેઓએ લોકોનું ધ્યાન ખેચ્યુ. જેમ આજકાલ વૈદ્યો ઉપર શનિશ્ચરની દશા બેઠી છે અને ડૅાક્ટર લોકો તેમનો ધંધો ડુબાડી દેવા માટે ટાપીને બેઠા છે, તેમ તે વખતે પણ મુંબઇ ઇલાકામા વૈદ્યોની સામે ઘોર આન્દોલન ચાલી રહ્યુ હતું. આથી કરીને તેઓએ પોતાનું આન્દોલન એવી હિકમતની સાથે શરૂ કર્યું કે જેથી કરીને ડૅાક્ટરોની સાથે વિરોધ ન વધે અને તેમની તરફથી પોતાના કામમાં મદદ પણ મળે. તેમની આ પોલીસીના ફળ રૂપેજ વૈદ્યક સમ્મેલનોની સૃષ્ટિ પેદા થઇ છે. આવાં સમ્મેલનોમા વૈદ્યોની સાથે ડૅાક્ટરો પણ એકત્ર થઇને વૈદ્યક વિદ્યાની ઉન્નતિપર વિચાર કરવા લાગ્યા, અને આવા સંસર્ગથી તેઓ આયુર્વેદનુ મહત્વ સમજવા લાગ્યા, તથા તેમનામાં એવો પણ વિશ્વાસ પેદા થયો કે જે વૈદ્યોને અમે અયોગ્ય સમજીએ છીએ તેઓ પોતાની વિદ્યામા પૂરા કુશળ છે. શાસ્ત્રીજીએ પોતાના આ બધા વિચારોને કાર્યના રૂપમા પ્રણિત કર્યા પહેલાં, મુંબઈ ઇલાકાના તત્કાલીન વિદ્વાન અને મોટા પુરૂષોની પાસે તે નિવેદન કર્યા હતા, અને પોતાના સાથીઓની સાથે તેના ઉપર મસલત ચલાવી તેને પાર પાડવા માટે તેઓની સહાયતા માગી હતી; પરન્તુ સારી સહાયતા આપવાને માટે કોઇ પણ તૈયાર થયુ નહિ. કેટલાકોએ જીભથીજ જમે ઉધારનું પાસું સરખું કરી પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી, અને કેટલાકોએ તો તેમના વિચારો સાંભળી તેમને શેખસલ્લીની ઉપમા આપી તેમની ખુબ મજાક ઉડાવી! અમને આ ઘટના વિષે જરા પણ આશ્ચર્ય નથી; કારણ કે અમારા ઉત્તર હિન્દ પ્રાન્તમા પણ અત્યારે એવીજ દશા છે અને આ વિષયનો અમે પોતે જાતિ અનુભવ મેળવેલો છે. અસ્તુ! શાસ્ત્રીજી નિશ્ચયના પક્કા હતા તેથી ઉત્સાહ ભાગી જાય તેવા સંજોગો હોવા છતાં પણ તેઓએ પોતાના ઉત્સાહને ભંગ થવા દીધો નહિ, અને "રાજવૈદ્ય"ની પછી "આર્યભિષક્" ને બરોબર ચાલુ રાખ્યુ. તેઓએ ધાર્યું કે જે વિચારો મ્હારા મગજને વારંવાર ડોલાયમાન બનાવે છે, તે વિચારો આખા ભારતવર્ષના થોડા ઘણા સપૂતોના મગજમાં પણ શું નહિ આવતા હોય? જરૂર આવતા હશે અથવા કદિ એમ નહિ પણ બનતું હોય, તોપણ જો હું મ્હારા વિચારોને લોકોની સામે ઉપસ્થિત કરૂં તો થોડા ઘણા લોકો પણ પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરી મ્હારા સહાયક નહિ બને એમ કેમ કહી શકાય? આ ઉપરથી પોતાના વિચારો જણાવવા માટે તથા લોકોના વિચારો જાણવા માટે એક માસિકપત્રને તેઓએ અચ્છું સાધન માન્યું હતું. માસિકપત્ર ચાલુ રાખવામાં તેમનો

એવો પણ ઉદ્દેશ હતો કે લોકોમાં એવા વિચારોની ઉત્પત્તિ હજુ થઇ નથી એમ ધારવામાં આવે તો પણ તેથી તેમને માટે ક્ષેત્ર તો તૈયાર થશેજ. પોતાની કલમરૂપી હળ ચલાવીને લોકોનાં હૃદયરૂપી ક્ષેત્રને વિચારરૂપી બીજ ઉગવા યોગ્ય બનાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી. સામાન્ય લોકોમાં કાર્યમાં પ્રવૃત્ત નહિ થવાની અને બીજાનો ઉપહાસ કરવાની જે વૃત્તિ નજરે પડે છે, તેને આવા સાધનવડે પરિવર્તિત કરી શકાશે-બદલી નાંખી શકાશે એવી તેમની માન્યતા હતી. આવું મહત્વનું કામ પાર પાડવા માટેનું આવશ્યક સાધન-પોતાનું પત્ર-ચાલુ રાખવા માટે પ્રથમ થોડાં વર્ષ સુધી તો તેમને "બાલમિત્ર" ચલાવવા માટે જે ઉપાયો કામે લગાડવા પડયા હતા, તે ઉપાયોનો આશ્રય લેવો પડયો હતો. આ વખતે જગદીશ્વર પ્રેસની નોકરી અથવા તો પિતા તરફથી મળતા ખીસ્સા ખર્ચને બદલે એક બાજી સગવડ પ્રાપ્ત થઇ હતી. પોતાના વૈદ્યકના ધંધામાં જે કાંઇ થોડુ ઘણુ પ્રાપ્ત થતુ હતું તેનો ઉપયોગ પત્ર ચલાવવામાં કરવામાં આવતો હતો. અંતે આવી હિંમતથી પોતાના કાર્યમાં તેમને કેવી સફળતા મળી તે કહી બતાવવાની જરૂર નથી; કેમકે તે વખતથી તે છેક તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યાં સુધી "આર્યભિષક્" બરોબર ચાલુ રહ્યું, તે વાત સર્વના જાણવામાં છે. આઠ વર્ષ પેહેલાં તેમના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારથી તેને તેમનું સ્મારક બનાવી દેવામાં આવ્યું હતું; અને તેજ વખતે નામદાર વડોદરા નરેશના નામથી મુંબઇમાં એક "શ્રી સયાજી ઔષધાલય" ખોલવામાં આવ્યું હતું. શાસ્ત્રીજીના પત્રથી વૈદ્યકના પ્રેમી મરાઠી વાચકો ઉપર ભારે ઉપકાર થયો છે. આજ સુધીમાં તેમને હાથે લગભગ પોણોસો પુસ્તકોના અનુવાદ, ટીકા, સમ્પાદન, પ્રકાશન આદિ કાર્ય થયાં હશે. શાસ્ત્રીજીના મૃત્યુ પછી એક વર્ષ સુધી "આર્યભિષક્" બંધ રહ્યું હતું, પણ હવે તેમના સુયોગ્ય ભત્રીજા પંડિત ગોવિન્દરાજ દિનકર પદ્દેના વખાણવા યોગ્ય પ્રયત્ન, ઉદ્યોગ અને પરિશ્રમવડે તે પત્ર પુનઃ શાસ્ત્રીજીના સ્મારક તરીકે પ્રગટ થવા લાગ્યું છે. અન્ય કેટલાક વાચકોની માફક મરાઠી વાચકો નિર્જીવ, નિરૂત્સાહી અને અકૃતજ્ઞ નહિ હોવાના કારણસર તે પત્ર હવે બરોબર રીતે ચાલુ રહેશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. શાસ્ત્રીજીએ વૈદ્યકનાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેઓએ વૈદ્યક વિષયના ૭૦૨ પ્રાચીન ગ્રન્થોનું સૂચીપત્ર બનાવ્યું હતુ, અને જેમ જેમ પોતાનો અનુભવ વધતો ગયો તેમ તેમ ગ્રન્થ તેમજ અભ્યાસના ક્રમાનુસાર કોષ્ટકો બનાવીને, કઇ રીતિથી વૈદ્યકનો અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્ય ચડીઆતા પ્રકારનો વૈદ્ય બની શકે તે બતાવી આપ્યું હતું. ગુજરાતી ભાષામાં પણ તેઓએ કેટલાંક વર્ષો સુધી વૈદ્યકનું એક માસિક ચલાવ્યુ હતું; પરન્તુ પાછળથી કોઇ કારણસર તે પત્રને બંધ કરી દેવામાં આવ્યું હતુ. પોતાનાજ ઉદ્દેશનું પોષણ કરીને બીજો મનુષ્ય જો કાંઇ કામ કરતો તો શાસ્ત્રીજી તેને પોતાનો પ્રતિસ્પર્ધી કે શત્રુ સમજતા નહિ, પણ તેને પોતાના એક મિત્ર અને સહાયક સમાન ગણતા હતા. તેને તે વિભાગમાં પ્રયત્ન કરતા રહેવા માટે ઉત્સાહિત કરી, પોતે અન્ય કાર્યનો વિસ્તાર વધારવામાં પ્રવૃત્ત થતા હતા; અને તેથીજ તેઓ પોતાના મિત્રના ગુજરાતી વૈદ્યક માસિક પત્રને હમ્મેશાં પોતાનુંજ પત્ર કહી તેનાં ગ્રાહકો વધારવા માટે બનતો પ્રયન્ન કરતા હતા. વળી કાર્યવિસ્તાર કરવા માટે પોતાના વૈદ્યક જ્ઞાનનો લાભ હિન્દી વાચકોને થોડાં વર્ષ પહેલાં નહોતો મળતો તેટલા સારૂ, સને ૧૯૦૩ અર્થાત્ સંવત ૧૯૬૦ માં પોતે "સદ્વૈદ્ય કૌસ્તુભ" નામનું હિન્દી માસિક પત્ર કહાડવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે માસિકદ્વારા હિન્દી ભાષામાં પાંચ સાત પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે. તેમનો વૈદ્યક સંબંધી ઉદ્યોગ આટલાથીજ સમાપ્ત થયો હતો નહિ. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં ડૉકટર પોપટરામ પ્રભુરામ આદિની સાથે મળીને તેઓએ મુંબઇમા "આયુર્વેદ વિદ્યાલય" સ્થાપન કર્યું હતું. ખુબ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરીને તે સંસ્થા માટે જબરદસ્ત સહાયતા એકત્રિત કરી તેને સારી સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકી હતી; પણ જ્યારે તેમને માલૂમ પડયું કે આયુર્વેદને નામે તે ખાતુ બિલકુલ અંગ્રેજી કોટ-પાટલુન પહેરવા લાગ્યું છે, ત્યારે તેઓએ વ્યવસ્થાપકસભામાંથી પોતાનુ નામ અલગ કરી નાંખ્યું, અને ત્રણ ચાર વર્ષ પહેલાં સ્વતંત્રરૂપથી નાસિકમાં આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનુ મૂળ નાંખ્યું તથા નાસિક તથા નાગપુરમાં વૈદ્યક વિદ્યાલયો પણ ખોલી દીધાં. નાગપુરમાં વિદ્યાલય ઉપરાંત એક ઔષધાલય પણ છે; અને ત્યાંનો બધો સ્વતંત્ર ભાર હવે આયુર્વેદ પંચાનન પંડિત લક્ષ્મણ બાલકૃષ્ણ ફણસીકરને સોંપવામાં આવ્યો છે. આ મહાશય તે સંસ્થાદ્વારાજ તૈયાર થયા છે, અને વર્ષો થયાં તેના સહયોગી અને સહાયક તરીકે

કામ બજાવતા હોવાથી, હવે વૈદ્યકનું કાર્ય તેઓ ઘણી સફળતાની સાથે કરે છે. વૈદ્યકની ઉન્નતિ ચહાવા-વાળા વૈદ્ય, હકીમ તથા ડૉક્ટરોને ઉત્સાહિત કરવા માટે ત્રણ વર્ષ થયા હજારો રૂપીઆ ખરચીને તેઓ તમામ ભારતવર્ષના વૈદ્યોનું એક રાષ્ટ્રીય સમ્મેલન દરવર્ષે કરતા હતા, તેમાં અનેક વૈદ્યક વિષયોની ચર્ચા, આલોચના તથા પ્રત્યાલોચના થયા કરતી હતી વૈદ્યોના પરીક્ષા લઈને તેમને યથાયોગ્ય ઉપાધિયો પણ આપવામા આવતી હતી. આ સમયે આખા હિન્દુસ્તાનમા તેઓએ આપેલી ઉપાધિથી વિભૂષિત થએલા વૈદ્યો વિદ્યમાન છે. રાષ્ટ્રીય વૈદ્યક સમ્મેલન ઉપરાત પ્રતિવર્ષે એક પ્રાન્તિક સમ્મેલનની પણ તેઓ ગોઠવણ કરતા હતા. આ પ્રાન્તિક સમ્મેલનોની અત્યાર સુધીમા ફક્ત મુબઇ પ્રાન્તમાંજ ગોઠવણ થઇ શકી હતી, અને તેના ત્રણ અધિવેશનો પણ થઇ ગયા હતા અન્ય પ્રાન્તોમાં પણ એવી વ્યવસ્થા કરવાના ઉદ્યો-ગમાં તેઓ હતા. સવત્ ૧૯૬૬ ની સાલમા ગરમીની મોસમમાં પજાબમાં જઇ ત્યા કોઇ પ્રાન્તિક કાર્યા-લય ખોલવાનો પ્રયત્ન કરવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેમના સમ્મેલન આદિ કાર્યમાં નામદાર વડોદરા-નરેશ, મહારાજા કોલ્હાપુર, મહારાજા દરભગા, બરવાધીશ રાયબહાદુર શ્રીમાન રાઘવપ્રસાદ નારા-યણસિંહ, શેઠ ખેમરાજ શ્રી કૃષ્ણદાસ પ્રભતિ નૃપતિગણ તથા અન્ય ઘણા ઉત્સાહી ધનવાન સજ્જનો તરફથી સપૂર્ણ સહાયતા મળતી હતી. હિન્દ પ્રાન્તમા વૈદ્યક સબધી ઉદ્દેશોનો પ્રચાર કરવા માટે, બરવાધીશ શ્રીમાન રાય રાઘવપ્રસાદ નારાયણસિહ બહાદુર તરફથી તેમને ઘણી સહાયતા મળ-વાની આશા હતી; અને તેથીજ તેઓ સયુક્ત પ્રાતને માટે " આર્ય્યાવર્ત્ત શાખા " ના નામથી એક પ્રાન્તિક કાર્યાલય ખોલવા, પ્રયાગરાજ ઔષધાલયના નામથી એક ઔષધાલય સ્થાપિત કરવા, પ્રયાગમા એક વૈદ્યક વિદ્યાલયનો પાયો નાખવા તથા સવત્ ૧૯૬૬ ના કાર્તિક માસમાં કાશીમાં " ચતુર્થ રાષ્ટ્રીય વૈદ્યક સમ્મેલન "ની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રયાગ ખાતે પધાર્યા હતા. અહીંઆં તેમના હિન્દી વિભાગનુ સપૂર્ણ કામ થતુ હતુ યદ્યપિ મુંબઇથી ચાલતી વખતે તેમના મોટા ભાઇએ તેમને કહ્યું હતું કે હાલમા તમારી ગ્રહદશા સારી નથી, માટે વૈશાખ માસ સુધી તમે કયાયે બહાર ન જશો. પણ ભાઇને જેમ તેમ સમજાવી તે કાર્ય આરભ કરવાના ઉત્સાહમાં તેઓ પ્રયાગ આવી પહોંચ્યા હતા. બધી વ્યવસ્થાનુ કામ ચાલી રહ્યુ હતુ, અને વર્ષ પ્રતિપદા–નવા વર્ષને પ્રથમ દિવસે ઉત્સવ કરીને કાર્યનો આરભ થવાનો હતો તે દરમ્યાનમા તેઓ બીમાર પડયા, જેથી નવા વર્ષને દિવસે થોડા ઘણા પૂજન આદિ કાર્ય સિવાય બીજુ કઇ પણ કામ થઇ શકયુ નહિ. તેમની બીમારી ઘટી નહિ; અને તેરમે દિવસે શ્રી રામનવમીના પવિત્ર પર્વને દિને બપોરના સાડાબાર વાગતે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. બીમારીનો તાર મળ્યો ત્યારે તેમના મોટા ભાઇએ લખ્યુ હતું કે તમને રામનવમી સુધી કષ્ટજ છે. એમજ થયુ. રામનવમીને દિવસેજ સર્વ કષ્ટોથી તેમનો છુટકારો થયો આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવા મથનાર આ કર્તવ્યનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ આજે ગગાકિનારે અકાળે વિલીન થઇ ગયા! ભારતવર્ષના વૈદ્યક આકાશનો એક ચમકતો સિતારો અસ્ત પામી ગયો! ભારતીય વૈદ્યોનો એક સુહૃદ્ ગુમ થયો! હિન્દી વાચકોનો એક પ્રેમી ચાલ્યો ગયો!

પડિત શકર દાજી શાસ્ત્રી પદેનુ નામ હિન્દી વાચકોમા વૈદ્યક ઉપરાંત ધાર્મિક આન્દોલનને લીધે પણ વધારે જાણીતું થએલુ છે. કિન્તુ આવા ઝઘડાઓને તેઓ એટલી હદ સુધી વધવા દેતા નહિ કે જેથી એકતા અથવા રાષ્ટ્રીયત્વને ધક્કો પહોંચવાનો ભય રહે પળશે પ્રકરણ તથા સ્વામીનારાયણ પ્રક-રણ આ વાતનાં ઉદાહરણ રૂપ છે. મુબઇ પ્રાન્તમા પળશે નામની એક જાતિ છે, જે બ્રાહ્મણ હોવાનો દાવો કરે છે, પણ મુબઇ પ્રાન્તના બ્રાહ્મણો તે જાતિના લોકોનો પોતાની સાથેના વ્યવહારમા દાખલ કરવા માટે સહમત નથી. અનેક વર્ષો થયા આ વાતનો ઝગડો ચાલ્યા કરે છે. શાસ્ત્રીજી પ્રથમ તેમની વિરૂદ્ધ પડયા હતા, પણ જ્યારે નિર્ણય કરવાને બદલે મામલો દ્વેષનુ રૂપ પકડવા લાગ્યો ત્યારે આ આન્દો-લનથી ઉદાસીન બની પોતે દૂર ખસી ગયા હતા તેજ પ્રમાણે સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયને દ્વારકાના શંક-રાચાર્ય અવૈદિક કહેતા હતા, પણ તેને વૈદિક અથવા વૈષ્ણવ હોવાનુ સિદ્ધ કરવામાં આવતું હતું. આ ચર્ચામાં માંહે માંહેનો ઝગડો ઘણો વધી પડયો હતો; પણ આગ સળગી ઉઠે તે પહેલાંજ તે મામલાને દાબી દેવામાં આવ્યો હતો. શારદામઠના પહેલા શંકરાચાર્ય જગદ્ગુરૂ રાજરાજેશ્વર મહારાજ અને

વડોદરા રાજ્યના કર્મચારીઓ વચ્ચે અણબનાવ રહ્યા કરતો હતો; જેથી તેઓ દ્વારકાંમાં નહિ રહેતાં; હમ્મેશાં ભ્રમણજ કર્યા કરતા હતા તેમના પછી જગદ્ગુરૂની ગાદીના સબંધમાં પણ મોટી ગડબડ થવાનો સંભવ હતો. હાલના શંકરાચાર્ય જગદ્ગુરૂ માધવતીર્થને ગાદીનો અધિકાર મળવાનુ કામ પણ કઠિન થઇ પડયું હતું; પરંતુ શંકર શાસ્ત્રીજીએ લોકોમા ધાર્મિક ઉત્તેજનાનો ફેલાવો કરીને વડોદરા સરકારને પણ અનુકૂળ કરી લીધી, જેથી જગદ્ગુરૂ મહારાજને બધા અધિકાર પ્રાપ્ત થયા.

આજ સુધી સિંહસ્થ સમયે (દર બાર વરસે નાસિક-ત્ર્યંબકનો મેળો ભરાય છે તે વરસમાં) નાગા લોકોને અન્ય સ્થળોની માફક ત્ર્યમ્બકેશ્વરમા નગ્ન સ્નાન કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નહોતો, તેથી ભારે ઉપદ્રવ થવાનો સંભવ હતો, પણ શંકર શાસ્ત્રીજીએ કલેકટર આદિને મળી, તેમની સાથે વાતચિત કરીને નાગા લોકોને સ્નાન કરવાની આજ્ઞા અપાવી હતી. સિંહસ્થ સમયે તેઓએ નાસિકમાં બ્રહ્મસત્ર શરૂ કર્યું હતું તેમની પછી પણ નિયમિત કમીટી દ્વારા આ સત્ર ચાલુ રહ્યું હતું અને તેની માર- ફત શાસ્ત્રાલોચના વગેરે ઘણાં ધાર્મિક કાર્યો થયા હતાં-મહારાષ્ટ્રમાં શિક્ષિત વર્ગની ધર્મભાવના ઢીલી થવા લાગી છે, પણ તેમની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ પ્રશંસનીય હતી. તેઓ હમ્મેશા ત્રિકાલ સંધ્યા અને શિવલિંગ બનાવીને તેની પૂજા કર્યા કરતા હતા; દર મહિને સત્યનારાયણની કથા સાંભળતા હતા. ત્ર્યબંકેશ્વર ઉપર તેમની અટલ ભક્તિ હતી અને તેમની કૃપાનો તેમણે ઘણી વખત અનુભવ પણ કર્યો હતો. તેઓ તેને જગતપિતા અને ગોદાવરી ગંગાને પોતાની માતા કહ્યા કરતા હતા. બિમાર પડતાંની સાથેજ તેઓએ નાસિકથી બે ઘડા ગોદાવરીજીનુ જળ મંગાવ્યુ હતું અને છેક મરણના સમય સુધી તે પાણીજ પીધા કર્યું હતું. સન્નિપાતના ઉન્માદમા પણ તેઓ ગોદાવરી અને ત્ર્યમ્બકેશ્વરને ભૂલ્યા હતા નહિ. તેમના ઉપર તેમની એટલી બધી ભક્તિ હતી, છતાં તેઓ કોઇ પણ સંપ્રદાયને અથવા તો અન્ય દેવની ઉપાસના કર- નારને પોતાથી ઉતરતા સમજતા નહોતા અને કોઇની સાથે દ્વેષ રાખતા નહોતા. મરવાને દિવસે તેમ- નામાં કાંઇક વિચિત્રતા નજરે પડી હતી. સવારમાજ તેઓએ કહ્યું કેઃ—" રઘુનાથ ! આવી ગયા. ઠીક, મ્હારી પણ તૈયારી છે. હું પણ સાથે આવુ છુ" "રામ રામ!"* ફરી કહ્યું કેઃ–"ઠીક, ત્યારે હું વિષ્ણુ બનું કે ત્ર્યમ્બકેશ્વર બનુ ? ખેર, વિષ્ણુજ બનીશ." પાછુ પાસે બેઠેલા લોકોને કહ્યુ કેઃ–"ચાલો, છોડો, જવા દો; જે થવાનુ હતુ તે થઇ ચૂકયું છે; નાટક સમાપ્ત થયું છે."

હિન્દીના હિતનુ તેમનું ત્રીજુ કામ હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષા અને નાગરી લિપીને ભારતવ્યાપી બના- વવાનુ હતું. તેને માટે તેમણે હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો. લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી તેઓએ ભારત- ધર્મ પત્રને ત્રણ ભાષામા કોઇ વખત માસિક, કોઇ વખત પાક્ષિક અને કોઇ વખત સાપ્તાહિકના રૂપમાં કહાડયા કર્યું હતું. આવા પત્રને જોઇએ તેટલા ગ્રાહકો મળવાં મુસ્કેલ છે, છતાં ખોટ ઉપર ખોટ સહન કરીને, અને તેની મફત વ્હેંચણી કરીને પણ છેક અંતની ઘડી સુધી તેઓએ તે પત્ર ચલાવ્યું હતું. મરતી વખતે પણ તેઓ પોતાના ઉદ્દેશને ભૂલ્યા નહોતા. મરવાના બે દિવસ પહેલાં તેઓએ લથડતી જીભે કહ્યું હતુ કે: "હે અખિલ ભારતના નિવાસિઓ, સાંભળો ! મ્હે ભારતની ભાષાઓને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પરન્તુ .....હવે તમે તેને સંભાળો." ત્યાર પછી તેઓ જે કાંઈ બોલ્યા તે સમજી શકાયું નહિ. ત્રીસ વરસ પેહેલા મેળાવડાના જલસા કરવા એટલા લાભદાયક માનવામા આવતા નહોતા; પણ તે વખતેજ તેઓ સમજી શક્યા હતા કે તેવા જલસા મારફતે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનું કામ ઘણું સારૂં થઇ શકે છે. તેઓએ ત્રીસ વર્ષ પેહેલાં "આર્ય મિત્ર મેળા" ની સ્થાપના કરી, વીસ વર્ષ સુધી તે કાર્ય કર્યું, અને જ્યારે

---

* બે ત્રણ દિવસ પેહેલાંજ તેમની બિમારીએ વિકટ ઉન્માદનુ રૂપ ધારણ કર્યું હતુ, જેથી તેઓ કોઇને ઓળખી શકતા નહોતા, તેમજ કોઇ એવી વાત પણ નહોતા કરતા કે જેનાવડે તેમનું મગજ ઠેકાણે છે એમ જાણી શકાય. તેમની માનુષી બુદ્ધિને માટે તેથી આજે રામનવમી અર્થાત્ રઘુનાથ જયન્તિ છે એમ જાણી શકવું મુશ્કેલ હતુ. આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે અન્ત સમયની કોઈ ઈશ્વરી શક્તિ અથવા તો દિવ્ય દૃષ્ટિના પ્રભાવ વડેજ તેમના મુખમાથી એવા શબ્દો નીકળ્યા હતા આ વાત જોડી કહાડેલી વાર્તા સમાન છે એમ પણ નથી; કારણ કે આ ચરિત્રના મૂળ હિંદીમા લખનાર એક અઠવાડીઆ સુધી તેમનીજ પાસે તેમની સેવા કરવા માટે રહ્યા હતા, જેથી બધી વાતો તેમની આંખોએ જોએલી અને જાતે અનુભવેલી છે.

તે કામ દૃઢ થયું ત્યારે તેની વ્યવસ્થાનો ભાર બીજાઓને સોંપી દીધો. હાલમાં તે મેળો ગણપતિ ઉત્સવના એક સ્તંભ સમાન ગણાય છે. ગણપતિ ઉત્સવ, દશેરા આદિ ઉત્સવો ઉપર તેઓ રાષ્ટ્રીય તેમજ ધાર્મિક જાગૃતિ કરવામા કદિ પણ ચૂકતા નહોતા; તેમ છતાં તેઓ ધાર્મિક ઉત્સવોને વર્તમાન રાજનૈતિક સ્વરૂપ આપવાવાળા પક્ષની તરફદારી કરતા નહિ. તેઓ કહ્યા કરતા હતા કે આવી રીતે કામ લેવાથી સામયિક–તાત્કાલિક જાગૃતિ ભલે થઇ જતી હશે, પણ તેનુ પરિણામ એવું આવશે કે તેથી આપણાં ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ સરકારને હસ્તાક્ષેપ કરવાનો અવસર મળશે. થોડાં વર્ષપર મુંબઇ પ્રાન્તમા ગણપતિ ઉત્સવના સબધમાં જે સરકારી આજ્ઞા પ્રકાશિત થઇ છે, તે ઉપરથી તેમના કથનની સત્યતા સિદ્ધ થઇ ચૂકી છે. તેમના સ્વભાવમાં એક એવી વિચિત્રતા હતી કે કોઇ ગમે તેવી ચાલાકીથી તેમની સાથે વ્યવહાર કરે, તોપણ તેઓ દરેક સ્થિતિમાં કોઇને કોઇ રૂપમાં તેની પાસેથી પોતાનુ કામ કરાવી લેતા હતા, અને પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ કહાડી શકતા હતા. તેઓ પોતાના વર્તનથી કોઇ દિવસ કોઇનું દીલ દુઃખાવતા નહિ, અને નોકરોને પણ કદિ દુઃખ દેતા નહિ; તેમનો મિલનસાર સ્વભાવ અને મીઠી વાણી પ્રશસનીય હતાં. ઉદ્યોગી અને પરિશ્રમી તો તેઓ એટલા બધા હતા કે તેમના કાર્યોના વિસ્તારનો વિચાર કરતાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે એકલે હાથે આટલા બધાં કાર્યો હાથ ધરીને તેઓ કેવી રીતે પાર ઉતારી શકતા હશે! ઘણાં કામોના બોજાને લીધેજ તેમનું અકાળે મૃત્યુ થયું જણાય છે, કારણ કે અન્તે મસ્તિષ્ક જ્વર (બ્રેન ફીવર) થી કેવળ ૪૨ વર્ષની વયેજ તેમનો દેહાન્ત થઇ ગયો. તેઓ જો કે સરળ સ્વભાવના હતા, છતા જેના ઉપર રૂષ્ટ–કોપાયમાન થતા અને ઘણા પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ જેને સિદ્ધા માર્ગ ઉપર લાવી શકતા નહિ, તેને નીચે લાવી કદિ પણ ઠેકાણે લાવ્યા વગર રહેતા નહિ. જેની સાથે મિત્રતા થતી, તેની સાથે પછી ઉચ્ચ નીચ ભાવની ભાવના બિલકુલ રાખતા નહિ. તેઓએ એટલો બધો ઉદ્યોગ કર્યો, એટલા એટલા રાજા મહારાજાઓને સહાયક બનાવ્યા, છતાં પોતાને માટે કાઇ પણ રૂપીઆ એકઠા કર્યા નહિ તેઓને જે મળતુ તે બધુ પ્રાય સાર્વજાનક કામમાજ વાપરી દેતા હતા. ગરીબો ઉપર તેમની હમ્મેશાં દયાદૃષ્ટિ રહેતી હતી; તેમને મફત દવા આપતા હતા અને તેમની સાથે માયાળુપણે વર્તતા હતા. તેઓ હમ્મેશાં કહ્યા કરતા હતા કે વ્યાપારની દૃષ્ટિથી પણ ગરીબોને મફત દવા આપવામાં આવે તો વ્યર્થ જતી નથી; કારણ કે તેઓને આરામ થયેથી તેઓ તમારી જીવતી જાહેરખબર તરીકે કામ બજાવશે, સર્વત્ર તમારા ગુણોનું ગાન કરશે અને તેથી અતે તો તમનેજ લાભ પહોંચશે અને તમારો વ્યાપાર વધશે.

તેઓનું એકપત્નીવ્રત પણ વખાણવા યોગ્ય હતુ. ૨૧ વર્ષની ઉંમરે તેમનો વિવાહ થયો હતો, કોઇ બિમારી વખતે અનુચિત ક્ષારાદિ ઔષધિ આપવાથી તેમની સ્ત્રીનું સ્વાસ્થ્ય બગડી ગયું હતું. આવી રીતે બનવાથી જેને લોકો સાસારિક સુખ કહે છે, તેનાથી સદાને માટે તેઓ વંચિત–બેનશીબ રહ્યા હતા; સન્તાન થવાની આશા રહી નહિ તો પણ ઘરવાળાઓના લાખો આગ્રહ થવા છતાં તેઓએ બીજો વિવાહ કર્યો નહિ; તેમજ દામ્પત્ય–પ્રેમમાં પણ કદિ ન્યૂનતા આવવા દીધી નહિ. જેવા પ્રેમથી તેઓ પોતાની સ્ત્રીને ચ્હાતા હતા તેવાજ પ્રેમ અને અટલ ભક્તિથી તેમના પત્ની તેમને ચ્હાતાં હતાં અને હજુ પણ તેમની મૃત પતિ પ્રત્યે તેવીજ સ્નેહની લાગણી અને અટલ શ્રદ્ધા છે. આ સમયે તે પતિવિહીન પાતવ્રતાની દશા જેઓ જોશે તેઓને તેનો ઠીક અનુભવ થશે. શાસ્ત્રીજીનાં મૃત્યુને હવે બે વર્ષ થવા આવ્યાં છે છતા પતિવિયોગનુ દુઃખ હજી જરાએ વિસારી શક્યાં નથી. કેવળ પોતાના પ્રિય ભત્રીજાના સમજાવવા બુઝાવવાથી અને માત્ર પોતાના પુત્ર સમાન પ્રિય ભત્રીજાને દુઃખી નહિ થવા દેવાના વિચારથીજ તેઓ પોતાના પ્રાણને ધારણ કરી રહ્યા છે. તેમને જો કે સન્તાન નહોતું તોપણ તેમનું હૃદય વાત્સલ્ય–પ્રેમથી શૂન્ય નહોતું. નાના ભાઇના એકના એક દીકરા (ત્રણે ભાઇઓ વચ્ચે માત્ર આ એકજ પુત્ર સન્તાન છે.) માતાપિતા વગરના બાલા સાહેબ ઉર્ફે ગોવિન્દરાજ દિનકરને તે બન્ને પતિ પત્ની પુત્રથી પણ વધારે રાખતા હતાં. શકર શાસ્ત્રી ક્યાય ચાર દિવસને માટે પણ જતા તો ત્યાં સ્ત્રી તથા ભત્રીજાને સાથે લઇ જતા હતા.

પહેલાં પ્રશ્ન એ થતો હતો કે શાસ્ત્રીજીએ આરંભ કરેલાં કાર્યોની દશા શું થશે? બીજા વિષયોને જવા દઇએ, તોપણ વૈદ્યકના ઉદ્ધારને માટે, દેશમાં શિક્ષિત વૈદ્યો તૈયાર કરવાને માટે, વૈદ્યકના ગૂઢ

વિષયોની મીમાંસા કરવાને માટે તથા સારા સમ્પાદકોને હાથે વૈદ્યકના ગ્રન્થો પ્રકાશિત કરવાને માટે શાસ્ત્રીજીએ જે ઉદ્યોગ આરંભ્યો હતો તે કેવી રીતે ચાલુ રહેશે? શું તે બધાની તેમના મૃત્યુની સાથેજ સમાપ્તિ થઈ જશે? આ ભાગ્યહીન દેશમાં એવું ઘણી વખત જોવામાં આવે છે કે જો કોઇ મહાપુરૂષ કોઈ મહાન કાર્ય આરંભે છે તો તે કાર્ય તેમનાં ઉદ્યોગ, પરિશ્રમ અને સહાયતા ઓછાં થવા છતાં પણ, હિંમત નહિ હારીને વખતો વખત પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી, તેમના જીવન પર્યન્ત તો જેમ તેમ ચાલે છે; પરન્તુ તેમનો સ્વર્ગવાસ થાય ત્યારે તો તે કાર્ય જ્યાંનું ત્યાંજ શિથિલ થઇ જાય છે. જો શાસ્ત્રીજીનાં કાર્યોની પણ આવીજ દશા થઇ હોત તો અમે તો શું, પણ સહૃદય દેશહિતૈષી માત્રને ભારે દુઃખ થયા વગર રહેત નહિ. કિન્તુ બાબા સાહેબના ઉદ્યોગ અને શાસ્ત્રીજીનાં કામો ચાલુ રાખવાને માટે નિમાએલી સુપ્રસિદ્ધ લોકોની કમીટી તરફ જોતાં, સંપૂર્ણ રૂપમાં નહિ તો કોઇ ને કોઇ અંશમાં પણ શાસ્ત્રીજીનાં કાર્યો ચાલુ રહેવાની આશા બાંધવાને કારણ મળે છે. પરમાત્મા તેમના સહાયક બનો! શાસ્ત્રીજીએ પોતાની પાછળ પોતે આરંભેલાં કામોની વ્યવસ્થા કરવાને માટે પંડિત લક્ષ્મણરાવ ફણશીકર વૈદ્ય જેવા યોગ્ય કાર્યકર્ત્તાઓને તૈયાર કર્યા છે; કેટલાક રાજા મહારાજાઓને સહાયક બનાવ્યા છે, રાયબહાદુર રાઘવપ્રસાદ નારાયણસિંહ જેવા તેમના સુહૃદ્ છે; આખા ભારત વર્ષના સેંકડો વૈદ્યોને તેઓએ પોતાના મિત્રો બનાવ્યા છે; તેથીજ એવી આશા રહે છે કે તેઓ સર્વે સાથે મળીને શાસ્ત્રીજીએ શરૂ કરેલાં કામોને ચાલુ રાખવા માટે બની શકે તેટલો ઉદ્યોગ કરતા રહેશે. માંદગી સમયે શાસ્ત્રીજી, સ્વામી જ્ઞાનાનંદ, રા. બા. રાઘવપ્રસાદ, પંડિત લક્ષ્મણરાવ, શેઠ લક્ષ્મીદાસ, પંડિત રામકૃષ્ણ (ભાઇ), નાસિકના શ્રીયુત્ ગોપાળરાવ વિંચલકર વગેરેનાં નામો વખતો વખત લેતા હતા; અને વધારે બોલી શકાતું નહોતું તો પણ કહેતા હતા કેઃ–"આ બધાની મ્હારે જરૂર છે; તેમને કહો, તમે બધું સંભાળો." જો આ મહાશયોદ્વારા તેમની અન્તિમ ઇચ્છાઓ પૂરી થશે તો તેમના આત્માને સુખ થશે અને દેશને પણ લાભ પહોંચશે; કારણ કે તેમનાં કાર્યો પોતાને માટે નહિ પણ અધિકાંશમાં દેશના ભલાને માટેજ કરવામાં આવતાં હતાં. પોતાના "ત્રિભાષી ભારત ધર્મ" ને શાસ્ત્રીજી જીવનકાળમાંજ પ્રયાગ આવતા પહેલાં મુંબઇમાં ભારત ધર્મ મહામંડળને માટે સ્વામી જ્ઞાનાનંદજીને સોંપી આવ્યા હતા. આ વખતે મહામંડળની મહારાષ્ટ્ર શાખાના મુખ પત્ર તરીકે તે મરાઠી ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે.

શાસ્ત્રીજીનું "સદ્વૈદ્ય કૌસ્તુભ" હિન્દી ભાષાનુ એક વૈદ્યક માસિક હતું અને તેમના સ્વર્ગવાસ પછી તે બંધ થયું છે. તે પત્ર સ્વર્ગવાસી બરાવાંધીશ શ્રીમાન્ રાય મહાવીરપ્રસાદ નારાયણસિંહ બહાદુરના સ્મારક તરીકે નીકળતુ હતું; પ્રયાગનું "પ્રયાગરાજ મહૌષધાલય" તેઓએ હિન્દીઓ ઉપર કરેલા ઉપકારોનું તથા તેમના અનેક ગુણોનું હિન્દીવાળાઓને સ્મરણ કરાવનારૂં સારૂં સાધન છે. શાસ્ત્રીજી પ્રયાગમાં ઉક્ત નામનું ઔષધાલય ખોલવા માટે આવ્યા હતા, પણ પોતાના જીવનકાળમાં તે કાર્યને પૂર્ણ કરી શક્યા હતા નહિ; જેથી કાંઇક અંશે તેમની અન્તિમ આકાંક્ષા પૂરી કરવાના ઇરાદાથી તેમના સ્મારકરૂપેજ તે ઔષધાલય ખોલવામાં આવ્યુ છે અને તેનું કામકાજ પણ તેમની ઉદાર ઇચ્છાનુકૂળજ ચલાવવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રીજી પોતાનું કર્ત્તવ્ય કરી ગયા છે, માર્ગ બતાવી ગયા છે, અને હવે તો તેમના મિત્રો અને દેશહિતૈષિયોનું કામ છે કે તેમની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરે. પરમાત્મા તેમના આત્માને ચિરશાન્તિનું પ્રદાન કરે, અને તેમના કાર્યને આગળ વધારવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા ઉદ્યોગી જનોને સહાયતા તેમજ સફળતા આપે!

ओम् शांतिः।

અનુક્રમણિકા.

૧ વનૌષધિ ગુણાદર્શ.

૨. સુબોધ વૈદ્યક.

ઔષધ, ચૂર્ણ, ગુટિકા ઇત્યાદિ.

૩ ગોવૈદ્યક.

૪ પ્રાણિજ ઔષધિ.

૫. રસવૈદ્ય.

૬ બૃહત્પાક સંગ્રહ.

૭ અશ્વરોગ-પરિજ્ઞાન.

આ સંસ્થાનાં સર્વ પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં.

મુંબાઇ—સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ઠે. કાલબાદેવીરોડ, ભાંગવાડીને નાકે, હાથી બિલ્ડીંગમા ત્રીજે દાદરે.

અમદાવાદ—સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયની શાખા, ઠે. ખમાસા ચોકી નજીક જમાલપુરને રસ્તે ઘર નં. ૫૫૭૫.

અમદાવાદ—બુકસેલર ઝવેરભાઇ ઉમેદભાઇ પટેલ તથા સર્વ જાણીતા બુકસેલરો પાસેથી.

ભાવનગર—બુકસેલર અબદુલહુસેન આદમજી.

નડીયાદ—માસ્તર ચુનીલાલ બેચાભાઇ, ઠે૦ અમદાવાદી દરવાજે.

ભરૂચ—બુકસેલર દેશાઇબ્રધર્સ અને કુંપની, ઠે૦ કતોપોર દરવાજે.

વડોદરા—બુકસેલર મોહનલાલ મનઃસુખરામ શાહ. ઠે. લ્હેરીપુરા.

સુરત—મનુ અને નાનુ-સ્વદેશી વસ્તુઓના વ્યાપારી ઠે. કણપીઠ.

રાજકોટ—બુકસેલર બહેચર મેઘજી, ઠે. પરાબજાર

ડાકોર—બુકસેલર જેઠાલાલ મનસુખરામ તથા ભોગીલાલ લલ્લુભાઇ.

બૃહદ્ ગ્રંથમાળાદ્વારા નીકળેલા અને નીકળનારા ઉત્તમ
મ્હોટા અને સસ્તા ગ્રંથો.

(નીચલા ગ્રંથો તૈયાર છે)

૧ શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ ગીતા. રૂ ૨)
૨ શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાન્તર રૂ. ૨)
૩ શ્રી શિવાજી છત્રપતિ રૂ. ૦ાા, ૧, ૧ા
૪ રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ ગ્રંથ ૧લો રૂ ૨, ૨ાા, ૩ાા
૫ આર્યભિષક્. રૂ ૧ાા

ઉપલા પુસ્તકો વિષે વધુ માહિતી માટે જુવો પુસ્તકને
છેડે આપેલી જાહેર ખબરો

(નીચલા ગ્રંથો ચાલુ ૧૯૭૦ના વર્ષમા પ્રકટ થશે)

૬ સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧થી ૫ રૂ ૧)
૭ શાન્તિ પર્વ (મહાભારતનું) રૂ ૨ાા

(ઘણે ભાગે આવતા વર્ષમા પ્રકટ થનાર ગ્રંથો)

૮ દાસબોધ (રામદાસ સ્વામીકૃત) રૂ ૧)
૯ ભક્ત ચરિત્ર સંગ્રહ
૧૦ યોગ વાસિષ્ઠ મહા રામાયણ (છએ પ્રકરણ)
મ્હોટા અક્ષરમાં બે ભાગમા કુલ રૂ ૫)
૧૧ રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ ગ્રથ ૨ જો. રૂ ૨ાા
૧૨ શ્રી વાલ્મિકી રામાયણ મ્હોટા અક્ષરમા
રૂ ૨ાા થી ૩.

(આવતા વર્ષે પણ નીકળનાર)

૧૩ મહાભારત (આખુ ચાર ભાગમા) રૂ ૧૦)
૧૪ પંચદશી રૂ. ૧ા
૧૫ મનુસ્મૃતિ. રૂ. ૧)

ખરૂં તો થયું છે એજ, ભવિષ્ય માટે તો—
न जाने जानकी नाथ प्रभाते किं भविष्यति.

आर्यभिषक्

अथवा

हिंदुस्थाननो वैद्यराज.

वनौषधी-गुणादर्श.

૧. અક્કલકરો. સં० આકલ્લ. મ० અકલકાલા-કારા. હિ० કરહા. ક० આકળ કરી. અ० આકર કરહા. ઇં० પેલેટરી રૂટ. લા० એનેસાઇકલસ પેરેથ્રમ.

અક્કલકરાનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એની ઉંચાઇ સુમારે એક હાથ હોય છે. એ બંગાલ, અરબસ્તાન, અને મિસર, એ દેશમાં થાય છે. ત્યાંથી આ વનસ્પતિના મૂળ તથા ડાખળી અહીં આવે છે. અહીં ક્વચિત્ એ ઝાડો થાય છે. આ ઝાડને પીળાં ફુલો આવે છે, તે ખાવાથી અક્કલકરાની ડાંખળી પ્રમાણે જીભને રવરવ થાય છે. એ ફુલો ઉધરસ ઉપર પાનમા ખવાય છે. **અક્કલકરો** એ ઉષ્ણવીર્ય, બળકટ, તીખો છે; અને સલેકમ, સોજા અને વાયુ, એનો નાશ કરે છે. **(૧) દાંત દુખતા હોય તો**—અક્કલકરો અને ફટકડીની ભૂકી એકઠા વાટી દાતની નીચે રાખવી. **(૨) જીભ શુદ્ધ થવા માટે**—અક્કલકરો દાઢની નીચે રાખવો (૩ **સિંદુરના વિષ ઉપર**—અક્કલકરો અને વજ પાણીમા ઘસી પાવાં. **અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ**—અક્કલકરો, સિંધાલુણ, ચિત્રો, આવળકટી, મરી, પીંપર, અજમો, હરીતકી, એ એકેક ભાગ અને સુઠ બે ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, તેને બીજોરાના રસની ભાવના આપી, ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી. આ ચૂર્ણને વૈદકશાસ્ત્રમા અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ અથવા અમૃતપ્રભા એવું નામ આપેલુ છે. આ ચૂર્ણ મંદાગ્નિ, અરૂચિ, ઉધરસ, ગલરોગ, દમ, સલેકમ, પીનસ ફેફરૂં, ઉન્માદ અને સન્નિપાત, એ રોગો ઉપર હિતકારક છે. **(૪) અક્કલકરાદિ કાઢો, મૂત્રખડા (પથરી)** ઉપર-અક્કલકરો, ગોખરૂનાં મૂળ, તુળસીનો રસ, પાષાણભેદ, એરંડાનુ મૂળ, પીંપર, જેઠીમધ, કાશમૂળ, નગોડ, લવંગ, સુંઠ, એ સર્વનો કાઢો કરી, તેમાં એળચીની ભૂકી નાંખી, તે સાત દિવસ પીવો એટલે મોટો પીડાકારક મૂત્રખડો અને પેશાબ સાથે જે વીર્ય પડતુ હશે તે પણ દૂર થઈ જશે **અપસ્માર** ઉપર-અક્કલકરાનું ચૂર્ણ મધમાં લેવું અને નસ્ય પણ કરવું. **(૫) જીભનો રોગ અને મુખમાધુર્ય** ઉપર-અક્કલકરો ચાવી મોમા રાખવો અને લાળ ગળી જવી; અથવા ઠંડા પાણીમા અક્કલકરો ઘસી મોંમાં ચોપડવો અને લાળ ગળી જવી. આ પ્રમાણે દિવસમાં બે ત્રણ વખત કરવું.

૨. અંકોલ. સં० અંકોલ. મ० અકોલ. હિં० ઢેરા, ટેરા. બં० આંકડ, ધલા આંકોર. ક० અંકુલે. તે० અકોલમુ. તા० અકોલ. તુ० અકોલેડા. મલા० અંકોલ. લા० એલનજીયમ લમારકી.

એ ઝાડ ઘણુંજ મોટાં વધે છે. એના પાંદડાં, આગળ બે આંગળ પહોળાં હોઇ કણેરીનાં પાંત્રાં પ્રમાણે લાંબાં હોય છે. એ પાંદડા ઉપર રેશા હોય છે. એ ઝાડો કાંટાવાળાં અને કાંટા રહિત પણ હોય છે. એ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એને ચણા જેવડા ગોળ ફળો આવે છે. એના બીયાનુ તેલ નીકળે છે. **અંકોલ**—તુરૂં, કડવું, પારદશુદ્ધિકર, લઘુ, થોડુ તીખું, સારક, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રૂક્ષ એવું છે. એનો રસ ઉલટી કરાવનાર; અને વિષ, કફ, વાયુ, શૂળ, કૃમિ (કરમ), સોજો, આમ, પિત્ત, રક્તદોષ, વિસર્પ, અને કુતરો, ઉંદર અને બિલાડી એમનું વિષ, કટિશૂળ, અતિસાર, એમનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ ઠંડાં,

ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, સ્વાદવાળા, અગ્નિબાધ, જડ, રસ વખતે અને પાક વખતે મધુર, બલકર (જોરવાળા), કફકર, મારક, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, એવાં છે. અને દાહ (બળતરા), વાયુ, પિત્ત, ક્ષય, રક્તદોષ, કફ અને વિસર્પ એનો નાશ કરે છે. **બીયાનું તેલ**—વાયુ અને કફનાશક, અને મર્દન કરવાથી ચામડીના દોષોનો નાશ કરે છે. (૧) **અતિસાર ઉપર અને વિષાદિક ઉપર**—અંકોલના મૂળની છાલ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી મધ નાખી પાવી એટલે જલદીથી અતિસારનો નાશ થાય છે. અને વચ્છનાગાદિક તથા સર્પ વિગેરેના વિષનો નાશ થાય છે. (૨) **પ્રમેહ ઉપર**—અંકોલની સુકાયલી કળીઓ, આમળાં અને હળદર, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ (પરમા)નો નાશ થશે. (૩) **કૃમિ ઉપર**—લીલાં મૂળીઆંનો રસ પાવો, એટલે રેચ લાગી કૃમિ દૂર થશે (૪) **જલોદર ઉપર** લીલાં મૂળીઆનો રસ પાવો એટલે સાધ્ય હોઇ જળોદર સારૂં થશે. (૫) **વ્રણ (ગુમડાં) ઉપર**—ફળનુ તેલ ચોપડવુ. એટલે ગુમડુ ભરાઈ આવી સારૂં થાય છે, અને રૂઝી પણ જાય છે (૬) **ત્વચા (ચામડી) ના રોગ ઉપર**—ફળનું તેલ લગાડવું અથવા ઝાડની છાલ વાટી લગાડવી. (૭) **વાયુએ શરીર સૂજે તે ઉપર**—એ ઝાડના પાના વાટી તેનુ પોટીશ બાધવું. (૮) પાકા અંકોલના ફળો અને ઘોડાવજ એકઠાં કૂટી ચૂર્ણ કરવું, તેમાં થોડુ મધ નાખવુ. તે પાણીમાં ભેગુ કરી એ પાણી આબાના ઝાડને રેડવુ એટલે આંબાનુ ઝાડ જલદી વધી તેને ફળ પણ જલદી આવે છે. (૯) **આંબાની ગોટલી**—અંકોલના તેલના સાત પુટો આપવા પછી તે ગોટલી જમીનમાં દાટી ઉપર પાણી રેડવાથી લાગલુ જ આબાનુ ઝાડ ઉગે છે. એજ કૃતિ પ્રમાણે મેથી પણ જલદીથી ઉગે છે. (૧૦) **સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર**—અંકોલમૂળ, પહાડમૂળ, અને દેવદાર, એ ત્રણ ઔષધી સમ ભાગ લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરવુ અને ચોખાના ધોવરામણમાં તેની બેહડા જેવડી ગોળીઓ કરવી. અને તે પૈકી એક ગોળી ચોખાના ધોવરામણમા ઘસીને પાવી એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે. (૧૧) **સોજા ઉપર**—અંકોલનો પાલો અને કીડાના રાફડાની માટી, એ બેને બાફ દેઇ લુગડામાં ઘાલી તેથી શેકવુ. (૧૨) **સોમનાથી તામ્રભસ્મ**—અંકોલનાં ફળ વાટી તેમાં શુદ્ધ કરેલાં તાંબાનાં કટકવેધી પત્રા નાખી, ગજપુટ કરવાથી એકાદ પુટથી ભસ્મ થશે. (૧૩) **દાહજ્વર ઉપર**—અંકોલનુ મૂળ અને સુંઠ પાણીમા ઘસી તેનો શરીરે લેપ કરવો. એટલે તુરત તાવ નીકળી દાહ શાત થશે. (૧૪) **મૂત્રાવરોધ ઉપર**—અંકોલ અને તિલકાષ્ટ એનો ક્ષાર, મધ અને દહિના પાણી સાથે પાવો. (૧૫) **કૂતરાના વિષ ઉપર**—અંકોલના મૂળનો કાઢો, ઘી નાંખી પાવો, અથવા અંકોલના પાત્રાં પાણીમા વાટી તેમા એ બીઆનુ ચૂર્ણ નાખી તે પાવુ.

૩. અખરોડ—સ૦ અક્ષોટ મ૦ અકરોડ હિ૦ અખરોટ. બ૦ આખરોટ. ક૦ બૈટ્દગોનુ અથવા આખોટ. તે૦ ઉવ્વકાઇ. ફા૦ આર્તગજ. અ૦ જોઝઅલ્પમ. ઇ૦ વાલનટ્. લા૦ એલ્યુરાઇટીસ ટ્રાયલોબા.

એ ઝાડો હિમાલયમા, આસામમાં, ચીન અને ઈરાન એ દેશોમા થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં એની ઘણીજ ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઝાડને ૩૦-૪૦ વર્ષ પછી ફળો આવવા લાગે છે. પાકેલા ફળો જમરૂખ જેવડાં થાય છે. ફળો કાચાં અને કઠણ હોય છે, ત્યારે ત્યાંના લોકો તેને મીઠામાં આથે છે. એ ફળોનુ તેલ ખાવાને અને બાળવાને ઉપયોગી જણાય છે. **અખરોડ**—એ મધુર, કિંચિત્ ખાટુ, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ધાતુવૃદ્ધિકર, ઉષ્ણ, રૂચિપ્રદ, કફપિત્તકર, જડ, પ્રિય, બલકર, કફકર, મલબધકર, એવું છે; અને વાત, પિત્ત, ક્ષય, વાયુ, હૃદ્રોગ, રક્તદોષ, રક્તવાત અને દાહ એનો નાશ કરે છે. (૧) **મળવ્યાધિ ઉપર**—અખરોડના તેલમાં કપડુ બીજવી ગુદામાં રાખવું એટલે દુઃખ નાશ થશે. (૨) **અપસ્માર ઉપર**—નગોડના રસમાં અખરોડની અતરછાલ ઘસી અજન કરવું અથવા નસ્ય કરવુ. (૩) **વાયુથી આવેલા સોજા ઉપર**—અખરોડ કાંજીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) **સ્તનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થવા માટે**—ઘઉંનો રવો અને અખરોડના પાત્રા, સમ ભાગે એકત્ર કરી તેની પુરીઓ કરી ગાયના દૂધમાં ખાવી, તેથી સાત દિવસમા સ્ત્રીઓના સ્તનમાં દૂધ ઘણુજ વધશે. (૫) **અર્શ, કૃમિ ઇત્યાદિ ઉપર**—કાચા અખરોડનો રસ કરી તે આપવો, એટલે મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, ગુલ્મ, સંગ્રહણી એ રોગો દૂર થાય છે. (૬) **રેચ થવા માટે**—ફળોની છાલનો કાઢો કરી પાવો, અથવા એનું તેલ ૨-૩ તોલા પ્રાશન કરાવવું. પાક વિગેરે ઔષધોમા અખરોડનો ઘણોજ સારો ઉપયોગ થાય છે અને એ એક મેવો છે.

૪. અગરૂ—સં૦ સ્વાદૂગરૂ. મ૦ અગર. હિં૦ બં૦ ક૦ તે૦ અગર. તુ૦ હાગલગંધ. મલા૦ આકેલ. ફા૦ કસએબવા અ૦ ઉદગરકી. ઇં૦ ઇગલવુડ, લા૦ અક્વીલેરિયા એગેલોકા.

કૃષ્ણાગરૂ, દાહાગરૂ, કાષ્ઠાગરૂ, સ્વાદૂગરૂ અને મંગલ્યાગરૂ, એવા એના પાંચ પ્રકાર છે. એ વૃક્ષ મલબાર પાસે થાય છે. અગરૂ ચદન એ મોટા સુગધી પદાર્થ છે. અગરબત્તી કરવાના અને શરીરને ચોળવાના કામમા એનો ઉપયોગ થાય છે. એ ધૂપોપયોગી છે. એના ધૂપથી મનને ઘણો આનંદ થાય છે. **અગરૂ**—સુગધી, ઉષ્ણ, કડવું, તીખુ, સ્નિગ્ધ, મંગલકારક, રૂચ્ય, ધૂપવિષયમા યોગ્ય, પિત્તકર અને તીક્ષ્ણ છે. અને વાયુ, કફ, કર્ણરોગ, અને કોઢ એનો નાશક છે અને લેપ માટે અથવા શરીરે મર્દન કરવા માટે ઉત્તમ છે. **કૃષ્ણાગરૂ**—તીખુ, કડવું, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી શીતળ, પેટમાં ગયાથી પિત્તનાશક, પૌષ્ટિક અને લઘુ છે; અને એનુ ચૂર્ણ પિત્તકારક છે. અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષ, દાહ, ત્વગ્દોષ, કફ અને વાયુ, એનો નાશ કરે છે. **દાહાગરૂ**—કિંચિદુષ્ણ, સુગધી-તીખુ, કેશની વૃદ્ધિ કરનાર, કાંતિકારક અને કેશશોધક છે. **કાષ્ઠાગરૂ**—તીખુ, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી રૂક્ષ, કફનાશક એવું છે; અને મુખરોગ ઉલટી, વાયુ, એનો નાશ કરે છે. **સ્વાદૂગરૂ**—તુરૂ અને ઉષ્ણ છે, અને નસ્યથી વાનો નાશ કરે છે. **મંગલ્યાગરૂ**—શીતલ, સુગંધીદાર અને યોગવાહક છે. **(૧) ત્વગ્દોષ ઉપર**—અગરૂનો લેપ કરવો. **(૨) દાહ ઉપર**—અગરૂ ચંદનની ભૂકી શરીરપર ચોળવી એટલે દાહ શમશે. **(૩) વલ્મીકા ઉપર**—અગરૂ, ચદન, એલચી, ચણના પાન, લીંબડાની છાલ, ભીલામો, મનશીળ, હરતાલ, એ ચીજોને કુટી તેનાથી ચારઘણુ તલનુ તેલ લેઇ તેમા પકવી તે તેલ ચોપડવુ; એટલે વલ્મીક રોગ દૂર થશે **(૪) તાપથી ઘણો પરસેવો** આવે છે તેને માટે-અગરૂ, વાળો, ચદન, નાગકેશર (કાળા રગનું), એનું ચૂર્ણ કરી બોરડીની અતરછાલના પાણીમા કાલવી શરીરને લેપ કરવો, એટલે ગરમી લાગી આવેલો પરસેવો જતો રહે છે. **(૫) સુવાસિક ભૂકી**—અગરૂ, કપૂર, કેશર, લોબાન, લોધ્ર, વાળા, કાળો વાળો, નાગરમોથ, એ સમભાગ લેઇ તેની ભૂકી કરી શરીરે ચોળવાથી શરીર સુવાસિત થાય છે. **(૬) વસ્ત્રને સુગંધ આવવા માટે** અગરૂનું પાણી કરી તે વસ્ત્ર ઉપર છાટે છે. **(૭) શરીરે ઘણી આગ બળતી** હોય તો કૃષ્ણાગરૂ ચદન ઘસી લેપ કરવો.

૫. અગથીઓ—સ૦ અગસ્ત્ય. મ૦ અગસ્થા-સ્તા હિં૦ અગસ્તા.

એ ઝાડ ઘણાજ મોટા થાય છે અને બાગાયતમા (બગીચો વગેરે કેળવેલી જમીનમાં) ઉગે છે. ધોળાં અને રાતા એવા ફુલોની બે જાતિ છે. એનાં પાત્રા આંબલીના પાંત્રાં જેવાં હોય છે, એને ફૂલો અને શીંગો આવે છે. ફૂલનાં વડાં અને શાક થાય છે. શીંગોનું પણ શાક થાય છે. એના પાલાની પણ ભાજી કરે છે. એ ઝાડ સાત આઠ વર્ષથી વધુ રહેતાં નથી. **અગથીઓ**—રૂક્ષ, શીતળ, મધુર, વાતલ, અને ત્રિદોષનાશક છે; તેમજ વૈવર્ણ્ય, કફ, શ્રમ, ઉધરસ, ગુમડાં, પિશાચબાધા, પિત્ત અને ચોથીઓ તાવ, એનો નાશ કરે છે. એનાં **ફૂલ**—તુરાં, કડવાં, કિંચિત્ ઠડા, પાક વખતે તીખાં, અને વાતકારક છે. રતાંધળાપણું, સળેખમ, ચોથીઓ તાવ, કફ અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે. એની **શીંગો**—સારક, બુદ્ધિપ્રદ, રૂચિકારક, લઘુ, પાક વખતે મધુર, કડવી અને સ્મૃતિપ્રદ છે; અને ત્રિદોષ, શૂળ, કફ, પાંડુરોગ, વિષ, શોષ, ગુલ્મ, એનો નાશ કરે છે. એની ભાજી લુખી અને પિત્તકારક છે એનાં **પાંત્રાં**—તીખાં, કડવાં, જડ, મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ અને સ્વચ્છ છે. અને કૃમિ, કફ, કંડુ, વિષ, રક્તપિત્ત, એનો નાશ કરે છે. **(૧) શરદી, મસ્તકશૂળ અને ચોથીઆ તાવ ઉપર**—અગથીઆનાં પાંત્રાંના રસનાં ટીપાં નાકમાં પાડવાં. **(૨) આધાશીશી ઉપર**—જ્યાં કપાળ દુઃખતુ હોય તેની વિષમ બાજૂના નાકમાં અગથીઆનાં પાંત્રાંનો, અથવા ફૂલોનો રસ પાડવો, એટલે કફ પડી આધાશીશી મટી જાય છે. **(૩) ચિત્તવિભ્રમ ઉપર**—અગથીઆના પાલાના રસમાં ગોળ, સુઠ અને પીપર, એ ઔષધો મેળવી નસ્ય કરવું. **(૪) કુરશાના** વિષથી પેટમાં ગાંઠ બધાઈ હોય તો ધોળા અગથીઆની છાલ અરીઠાના પાણીમા ઘસી પાવી. રોગ હલકો થયા પછી ચોખાના ધોવણમા ઘી નાખી તે સુમારે અધશેર આપવી. **(૫) કફવિકાર ઉપર**—રાતા અગથીઆના મૂળનો અથવા છાલનો અંગરસ કાઢી એક તોલાથી બે તોલા

સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવો. એ ઓષધ છોકરાઓને આપવું હોય તો, ફક્ત પાલાનો રસ પાચ ટીપા કાઢી મધ નાખી પાવો. ઉતાર—ખડીસાકરનુ પાણી પીવું. (૬, **સોજા ઉપર**—રાતા અગથીઆનાં મૂળ અને કાળા ધતુરાનાં મૂળ, એ બેને ગરમ પાણીમા એકત્ર ઘસી શરીરે લેપ કરવો એટલે સર્વ પ્રકારનો સોજા તાબડતોબ નહિ જેવો થશે. (૭) **વાયુબદ્ધ શરીર હોય તો**—રાતા અગથીઆના મૂળ ઉપરની છાલ ચાર ચણોઠી જેટલી લેઇ પાનના બીડામા દરરોજ ખાવી એટલે વાતવિકાર કમી થશે (૮) **છોકરાંઓની શરદી ઉપર**—છોકરૂં જન્મે ત્યારે શરીરમાં કફની અસર પ્રકટેલી હોય તો તેને અગથીઆના પાલાનો રસ બે ટીપાં કાઢી, તેમા થોડું મધ નાંખી તે મિશ્રણ આગળીદ્વારા તે છોકરાના તાળવામા પહોચાડતાજ સર્વ કફ નીકળી પડે છે અને છોકરૂ હુશિઆર થાય છે, આ વખતે સુયાણી (દાઇઆણી) એ સાવચેતી રાખવી જોઇએ. (૯) **અપસ્માર** ઉપર-અગથીઆનાં પાનાનો રસ, ગોમૂત્ર અને કાળા મરીની ભૂકી નાંખી આપવો. (૧૦) કોઇ પણ ભસ્મને રાતો રગ. (પદ્મરાગ જેવો) આપવા માટે એના પાલાનો રસ કાઢી તેના પુટ આપે છે.

૬. **અઘેડા**—સ૦ અપામાર્ગ મ૦ અઘાડા. હિ૦ ચીરચીરી. ઓગા. લટજીરા. પ૦ પુટકડા મા૦ આંધીઝાડા. રા૦ અંધાહોલી. બ૦ આપાગ ક૦ ઉત્તરાણે તે૦ ઉત્તરેની દુચ્ચીણીકે. તા૦ નાંપુરૂવી મલા૦ કડાલાડી ફા૦ ખારવામનોના. અ૦ અતકમ ઇં૦ રફ ચાફ્ટી લા૦ એકીરેથાસ એસ્પિરા.

પરમેશ્વરે વનસ્પતિમાં અપાર ગુણ રાખેલા છે તે ગુણોનો શોધ કરનાર પ્રાચીન ઋષિવર્યોએ અરણ્યમાં રહી, પોતાના બુદ્ધિકૌશલ્યથી અનેક વનસ્પતિના ગુણોની શોધ કરી રાખેલી, અને કાળાતરે થનારી સતતિની તે વનસ્પતિ વિષે હમેશ પૂજ્ય બુદ્ધિ રહે, એટલા માટે તેઓએ કોઈ કોઇ વનસ્પતિને દેવતાઓની પૂજામા ઉપયોગી કરી લીધી, એ બાબતમા તેઓનુ અતિશય દૂરદર્શીપણું જણાય છે. પરતુ આવી ઉપયોગી વનસ્પતિ ઉપર અને પૌષ્ટિક તથા ગુણાવહ ખાદ્ય, પેય ઉપર આપણો વિશ્વાસ છે ક્યા? આપણા પૈકી કઇ લોકો પરકીયના ગુલામ થયા છે, એટલે જો પરકીયનુ ઉચ્છિષ્ટ વધે, તો તે તેઓને મિષ્ટાન્ન જણાય છે આ દુનિઆમા દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ બીજો કોઇજ ન છતા, તેનો ધિક્કાર કરી શક્તિ આવવા માટે "કાડલીવ્હર ઓઇલ" (માછનુ તેલ)જ તેઓને સારૂં અને પૌષ્ટિક જણાવા લાગ્યું છે એ તો ઠીક, પરતુ નહાના નહાના છોકરાઓને જોઇતો દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ નહિ આપતા સવારમા ચાહનુ શક્તિહારક ગરમ પાણીજ આપવાનો ઘણાકોએ રિવાજ પાડેલો છે અહા!! ધન્ય છે, આપણા લોકોની આ શાણપણાની વૃત્તિને!! આવા વિપરીત આચરણનુ પરિણામ પણ વિપરીતજ આવનાર છે, એમા કહેવુજ શુ? પરતુ હજી પણ લોકોની આખો ઉઘડતી નથી એ આશ્ચર્યજ કહેવાય! આ તેમના વિપરીત આચરણથી બીજા ઘણા લોકોનું મન પણ પરકીય વસ્તુ ઉપર વળી ગયેલું જણાય છે, એ ઘણીજ ખરાબ અને દેશને ધૂળમા મેળવી નાખનારી વાત છે લોકોનુ દૂષિત મન સ્વચ્છ કરવા માટે આ અપામાર્ગ (સ્વચ્છ કરનાર)નુ વર્ણન પરિણામે ઘણું હિતકર થશે એમ સમજવુ. **અઘેડા**–ધોળો, રાતો અને પાણી અઘેડો (નદી, તળાવને કિનારે અથવા પાણીની ભેજવાળી જગામા થનારો), એવા ત્રણ પ્રકારનો છે એ ઝાડ સર્વત્ર થાય છે, અઘેડાનુ ઝાડ દતધાવન (દાતણ) માટે ઘણુંજ ઉપયોગી છે. અઘેડાનો ખાર થાય છે, તેને "અપામાર્ગક્ષાર" કહે છે. આ ક્ષારમાં કપડા સાફ કરવાનો ગુણ છે, એટલે તેનુ "અપામાર્ગ" (સ્વચ્છ કરનાર) એવુ સસ્કૃતમા નામ છે પૂર્વે ધોબી લોક આ ક્ષારનો ઉપયોગ કરતા હતા. **ધોળો અઘેડો**—કડવો, ઉષ્ણ, સારક, ગ્રાહક કિચિત્ તીખો, કાતિકારક, પાચક અને અગ્નિદીપક છે, તથા નસ્ય, ઉલટી એ બાબતમા પ્રશસ્ત, અને કફ, કડુ, ઉદર, અર્શ, રક્તદોષ. મેહરોગ, વાયુ, શિબી, અપચી, દદ્રુ, ઉલટી અને આમ; એનો નાશ કરે છે. **રાતો અઘેડો**—કિંચિત્ તીખો, શીતળ, મલાવરોધક, ઉલટીકર, અને વાયુનો વિષ્ટભ કરનાર તથા રૂક્ષ છે; અને વ્રણ, વાયુ, વિષ, કફ, કડુ, એઓનો નાશ કરે છે **એનાં બી**—રસકાળે દુર્જર, મીઠાં, શીતલ, મલાવષ્ટભક, રૂક્ષ, ઉલટી કરાવનાર અને પિત્તનાશક છે, તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **પાણી અઘેડો**—(ભેજવાળી જગામાં થનારો) તીખો છે, એ સોજો, વાયુ, કફ, ઉધરસ શોષ, એનો નાશ કરે છે (૧) **વીંછીના દંશ ઉપર**—અઘેડાની છાલ અથવા મૂળ પાણીમા ઘસી દશ ઉપર ચોપડવાં અથવા અઘેડાનાં મૂળ

પાણીમા ઘસી, તે પાણી ગાળી, એ પાણી કડવુ લાગે ત્યા સુધી થોડુ થોડુ પીવાને આપવુ. પાણી કડવું લાગે કે, વિષ ઉતર્યું એમ સમજવુ. (૨) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—અઘેડાની અંતરછાલનો રસ કાઢી તે મધમાં સાત દિવસ ચાટવુ. અથવા અઘેડાના બીયા મધમા ચાટવાં (૩) **કુતરાના વિષ ઉપર**— અઘેડાનાં મૂળ ૧ તોલો વાટી મધ સાથે ચાટવા અને કુંવરનુ લાબુ અને સિંધવ, દંશ ઉપર બાધવુ. એટલે ત્રણ દિવસમાં વિષ ઉતરી જશે. (૪) **દંતશૂળ ઉપર**—અઘેડાનો રસ ચોપડવો. (૫) **કર્ણનાદ ઉપર**—અઘેડાના ક્ષારનું પાણી અને અઘેડાનો કલ્ક, (ચટણી) એમા તલનુ તેલ સિદ્ધ કરવું. તે કાનમા નાખવાથી કર્ણનાદ અને બધિરતા જાય છે. (૬) **આંખો દુ:ખવા આવે છે તે ઉપર:**—અઘેડાનાં મૂળીઆનુ ચૂર્ણ અને થોડો સિંધવ, તાંબાના વાસણમા ઘાલી દહિની અંદર ખલ કરવુ અને તેનું અંજન કરવુ. (૭) **આંખમાં ફુલ પડે છે તે ઉપર:**—અઘેડાના મૂળ મધમા ઘસી અંજન કરવું. (૮) **રતાંધળાપણા ઉપર:**—સંધ્યાકાળે ભોજન કર્યા પછી અઘેડાના મૂળ, સુમારે ૧ તોલા સુધી સૂતી વખતે આપવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવુ. (૯) **પિત્ત ઉપર:**—અઘેડાનાં બીયા રાત્રે છાશમા પલાળી રાખી, સવારે વાટી પીવામાં ઉપયોગ કરવો, એટલે પિત્ત નીકળશે અથવા શમશે. ઉપર ભાત અને ઘી ખાવું. (૧૦) **કફ ઉપર:**—અઘેડાનુ ઝાડ મૂળસુદ્ધા બાળી તેની રાખ કરી, એક તોલાથી બે તોલા સુધી મધમા ખાવી; એટલે કફનો નાશ થાય છે. એજ રાખ પાણી અને ગોળમાં આપવાથી, જળોદર અથવા બીજે અંગમા થએલો સોજો ઉતરશે. (૧૧) **ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—કુમારિકાએ કાતેલા સૂતરે રવિવારે અઘેડાનું મૂળ ચોથીઆ તાવથી પીડિત માણસના હાથે બાધવુ. (૧૨) **રક્તાર્શ ઉપર:**—અઘેડાના બીયા ચોખાના ધોવરામણમા વાટી પાવા એટલે રક્તાર્શ વ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૩) **મસ્તક રોગ ઉપર:**—અઘેડાનાં બીઆંની દૂધમા ખીર કરી ખાવા આપવી. એટલે મસ્તક રોગનો નાશ થાય છે. એ ખીર ખાવાથી ઘણા દિવસ ભૂખ લાગતી નથી. (૧૪) **મોરચી ઉપર:**—અઘેડાનાં મૂળ પાણીમા ઉકાળી પાવાં અથવા બીઆંનો કલ્ક કરી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવો. (૧૫) **કામીણ રોગ ઉપર:**— અઘેડાનાં મૂળ છાશમાં ઉકાળી પાવા. (૧૬) **પુષ્પાવરોધ ઉપર:**—અઘેડાનાં મૂળ જનનેંદ્રિયમા ધારણ કરવાથી પુષ્પાવરોધ, યોનિશૂળ, એનો નાશ થાય છે. (૧૭) **કરોળીઆ ઉપર:**—અઘેડાના ક્ષારના પાણીમાં માલકાંગણીનું તેલ મેળવી તે તેલ સિદ્ધ કરવું અને પછી ચોપડવું. (૧૮) **ઉપદંશ ઉપર:**—અઘેડાના મૂળનો રસ ૪ તોલા કાઢવો. અને તેમા જીરાની ભૂકી પોણો તોલો નાંખી તે પીવા આપવું. પથ્ય; મીઠા તથા ગળપણ વગરનો મોળો ખોરાક આપવો એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. એનો ઉતાર–બોરડીના અથવા જાસુસના પાલાનો રસ આપવો, એટલે આગનું શમન થશે. (૧૯) **પેટ દુ:ખતું હોય તે ઉપર:**—અઘેડાનાં ચાર પાંચ પાત્રા ચાવી ખાવા અથવા તેનો રસ પીવો. (૨૦) **જલદીથી પ્રસવ ન થતો હોય તો:**—રવિવારે પુષ્ય નક્ષત્રમાં સ્નાન કરી અઘેડાના મૂળ કાઢી લાવવા, અને તે ઉંધા ટાંગી મૂકવા. એ મૂળ જે સ્ત્રીને પ્રસવ જલદીથી ન થતો હોય તેના અંબોડે બાંધવાથી જલદી પ્રસવ થાય છે. પ્રસવ થયા પછી તાબડતોબ તે કાઢી લેઇ વહેતા પાણીમા નાખી દેવા. વાર કરવાથી ગર્ભાશય બહાર પડવાનો સંભવ છે. ધોળા અઘેડાનાં મૂળ કમરે બાંધવા. એનો પણ ગુણ છે. (૨૧) **કંઠકુબ્જ સન્નિપાત ઉપર:**—અઘેડાનો રસ અને પીંપર એનુ નસ્ય આપવુ. (૨૨) **ઉધરસ ઉપર:**- અઘેડાનું ચૂર્ણ એક ટાંક અને મરી એક ટાંક, એ એકત્ર કરી મધમા ચાટવાં. (૨૩) **કફજ્વર ઉપર:**—અઘેડાનાં પંચાંગનો કાઢો, ત્રણ માસ પર્યંત મધ નાંખી આપવો. (૨૪) **ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—રવિવારે અઘેડાનો પાલો લાવી ગોળમાં વાટી ગોળીઓ કરી રાખવી. ગોળી તાવ આવ્યાના પૂર્વે આપવી. (૨૫) **નાસાર્શ ઉપર:**—અઘેડાના બીયાં સિંધવ અને ચુલા ઉપરનો ધુમાસ, એ તેલમાં નાંખી તે તેલ પાકું કરવું. અને ગાળી લેઇ નાકમાં ટીપાં પાડવાં. (૨૬) **અપામાર્ગ ક્ષાર:**—અઘેડાના ઝાડને બાળી રાખ કરી માટીના વાસણમાં ઘાલવી તેમા રાખથી ચોગણું પાણી નાખી ખુબ હલાવવી. પછી તે આખી રાત રાખી, પ્રાત:કાળમાં તે ઉપરનું નીતર્યું પાણી લોખંડની કઢાઇમા કાઢી, કઢાઇ નીચે તાપ કરવો; તેથી તેમાંનું પાણી બળી જઇ કઢાઇના તળીએ ધોળો ક્ષાર વળગી રહેશે તે કાઢી લેવો. આ રીતિએ બીજા ક્ષાર વૃક્ષોનો ક્ષાર કરવો. (૨૭) **પાનથરી ઉપર:**—અઘેડાનો ક્ષાર ગોળમાં કાલવી ખાવો.

૭. અજગરી—સં૦ ગુ૦ મ૦ અજગરી.

પારો બાધવા વિષે જે ચોસઠ વલ્લી કહેલી છે તેમાની આ એક છે. એના અગ ઉપર મંડળ હોય છે, અને એ અજગર નામક સર્પ જેવી દેખાય છે. આ વેલાની લબાઇ ૫-૬ હાથ હોઈ તે રસભરિત હોય છે, અને એના ઉપર પાદડાં થોડાંજ હોય છે. **ઉપયોગ—**એ વેલો કાર્તિક માસની પૂર્ણિમાના દિવસે લાવી તેના ટુકડા કરવા. અને તે દૂધમા નાંખી ઉકાળી તે દૂધ પ્રાશન કરવુ અને પરેજી પાળવી એટલે એના સેવનથી શરીર બળકટ થાય છે, કાંતિ સારી થાય છે. અને આયુષ્ય વધે છે, એવુ સુશ્રુતાચાર્યે કહેલુ છે.

૮. અંજન—અજનના ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં ઘણાંજ થાય છે. આ ઝાડ સાધારણ દશ બાર હાથ ઉચાઇના હોય છે. એની ડાળીઓને મોર આવી સુંદર જાબુઆ રંગના ફુલો આવે છે; એનાં પાંદડાંમાંથી પીળો રગ ઉત્પન્ન થાય છે.

૯. અંજની—એ ઝાડ ફક્ત ખાનદેશમાંજ જોવામા આવે છે એ ઝાડ ઘણાજ મોટાં થાય છે. એનાં પાદડાં સરગવાનાં પાંદડાં જેવા, પરતુ તે કરતા નહાના હોય છે. એને ઝીણી શીંગો આવે છે. એનુ લાકડુ ઇમારત બાધવામાં સારૂ છે. આ ઝાડનાં પાત્રા ઢોરોને ખાવાને ઉપયોગી છે. ઘાસનો દુકાળ પડે છે ત્યારે, આ પાંદડા ખાઇ ઢોર જીવે છે, એવો આ વૃક્ષનો મોટો ઉપયોગ છે. તેમજ તેની છાલ પણ ઉપયોગી છે તેનાં દોરડા થાય છે. (૧) **પ્રમેહ ઉપર—**અજનીના મૂળનું દૂધ અથવા પાદડાનો રસ કાઢી આપવો. અજનીનાં પાદડાંનો આખોના રોગમા ઉપયોગ થાય છે એવુ કહે છે.

૧૦. અજમોદ—સં૦ મ૦ ક૦ અજમોદા. હિ૦ અજમોદા. બ૦ વનયમાની. તે૦ આજામોદા. ફા૦ કરપસ. અ૦ હવલ્લતુંક કેરફ્સ. ઇ૦ સેલેરીસીડ. લા૦ એપીયમ્ ગ્રેવીયોલેન્સ.

આ એક અજમાની જાતિ છે. એ ઝાડ સાવત્સરિક છે. એ ઝાડ હિંદુસ્થાનમા ઘણે ઠેકાણે થાય છે. બંગાલામા એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે. એની ઉચાઇ સુમારે દોઢ હાથ હોય છે. એને ધોળા રગનાં બારિક ફુલો આવે છે. **અજમોદ:—**રૂચિકર, દીપક, તીખો, રૂક્ષ, ગરમ, વિદાહક, હૃદ્ય, વૃષ્ય, બલકર, લઘુ, કડુ, મલસ્તભક, ગ્રાહક, અને પાચક છે, તેમજ તે આધ્માન, શૂલ, કફ, વાયુ, અરૂચિ, ઉદરરોગ, કૃમિ, ઉલટી, નેત્રરોગ, બસ્તિશૂળ, દતરોગ, ગુલ્મ અને શુક્રદોષ એનો નાશ કરે છે. (૧) **મધુરા ઉપર—**અજમોદનુ ચૂર્ણ કરી તે મધમા કાલવી આપવુ (૨) **શૂળ એટલે પેટ દુ:ખતું હોય તે ઉપર:—**અજમોદ ગરમ પાણીમા સેવન કરવી. (૩) **અતિસાર ઉપર:—**અજમોદ, મોચરસ, આદુ, ધાવડીના ફુલ, એનું ચૂર્ણ કરી, જમાવેલા ગાયના દહીંમા આપવુ: એટલે પાણી જેવો અને ધોળો પ્રવાહ જે અતિસારનો હોય છે તે પણ બધ થાય છે. (૪) **વાતવિકાર ઉપર:—**અજમોદ, પીપર, રાસ્ના, ગળો, સુઠ, વરીઆળી, અશ્વગધા અને શતાવરી, એઓનું ચૂર્ણ કરી ઘીમા આપવુ. એટલે હૃદય, કુખ, કોઠ અને કઠ એમાના વાતવિકારનો ઘણા વેગથી નાશ કરશે. (૫) **અજીર્ણ અને શૂળ ઉપર:—**અજમોદ, હરીતકી, પહાડમૂળ, સુઠ, મરી, પીંપર, એનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણી સાથે આપવું. (૬) **ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે:—**અજમોદ, સુઠ, પીંપર અને જીરૂ એનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ. (૭) **અજમોદાદિવટી સર્વ વાયુ ઉપર:—**અજમોદ, વાવડીંગ, પીંપર, વરીઆળી, નાગરમોથ, મરી અને સિધવ, એ એકેક ભાગ, હરીતકી ૫ ભાગ, સુઠ ૧૦ ભાગ, વૃદ્ધદારૂ ૧૦ ભાગ અને બારગમૂળ ૩૬ ભાગ, એ પ્રમાણે સર્વનુ ચૂર્ણ કરવું અને ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લેઇ, તેના પાકમાં ગોળીઓ, બોરના ઠળીઆ જેવડી કરવી. એ ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી. એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૮) **જીર્ણજ્વર, શરદી અને શરીરમાં ટાઢ આવે છે તે ઉપર—**અજમોદ ચાર માસા નિત્ય પ્રાતઃકાળે અને સાયકાળે થડા પાણી સાથે, ચાવ્યા શીવાય એમ ને એમ ગળી જવી.

૧૧. અજવલા—સં૦ અજવલા, ક્ષુદ્રપર્ણાર્જક, અર્જક મ૦ અજવલા. કો૦ માલીતુળસ. હિં૦ અજબલા. ક૦ કઓર્લે. તે૦ કારૂતુલસી. ફા૦ પલગમુષ્ક. અ૦ ફરંજમુષ્ક. લા૦ ઓસીયમ્ ગ્રેટીસીમમ્.

એનો ધોળો અને કાળો, એ બે પ્રકાર છે. તેમાં ધોળા અજવલાને "માલી તુલસ" અને કાળા અજવલાને "કાળો માલી તુલસ" કહે છે. એ ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉંચુ વધે છે. એનાં પાંદડાં તુળસીનાં પાંદડાં કરતા મોટા હોય છે અને માજર લાબી આવે છે. **અજવલા**-તીખો, ગરમ, થડો, દાહકર, પ્રિય, રૂક્ષ, રૂચ્ય, દીપક, પાક વખતે લઘુ, પિત્તકર, કડવો, મધુર, સુખે પ્રસવ કરનાર, વણ વિષે હિતકર; અને વાયુ, કપ, નેત્રરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અરૂચિ, વિષરોગ, કમ્ળો, કુભકમળો, વાયુ, શૂળ, અગ્નિમાંદ્ય, ત્વગ્રોગ, વિષ રોગ, કૃમિ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, દદ્રુ, હૃદ્રોગ, પાર્શ્વશૂળ, જ્વર, કંડુ, કુષ્ટ અને ઉલટી એનો નાશ કરે છે. **(૧) પેટ દુઃખતું હોય તે ઉપર**:-અજવલાનો રસ આપવો. **(૨) છોકરાંની ઉલટી** ઉપર-અજવલાના બીયા વાટી મધમા આપવાં. **(૩) પ્રદર** ઉપર-અજવલાના પાંદડાનો રસ ચોખાના ધોવણમાં આપવો.

૧૨ અજમો—સ૦ યવાની, યયાની મ૦ ઓંવા. હિં૦ અજવાઇન. અજમાઇન. બં૦ વમાની. યોયાન. ક૦ અજવાન. ઓમુ. ઓડુ તૈ૦ ઓમામુ. ઓમમી તા૦ મલા૦ ઓમં અમન. તુ૦. ઓમા. ફા૦ નાનુખા. અ૦ બકમૂન મુલૂકી. ઇ૦ બિશપ્સવિડસીડ લા૦ કેરમ્ કોપ્ટીકમ્

અજમો ખેતરમાં થાય છે. એનો છોડ આશરે હાથ દોઢ હાથ ઉચો વધે છે. અજમો પ્રસિદ્ધ છે. એનો ઓષધમા પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. અજમામાંથી એક પ્રકારનુ સત્વ કાઢે છે, તેને અજમાનાં ફુલ કહે છે એ મધ્ય હિંદુસ્થાનના ઉજ્જયિની શહેરમા બને છે. અજમો તીખો, કડવો, રૂચિકર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક, પિતકર, તીક્ષ્ણ, લઘુ, હૃદ્ય, સારક, અને વૃષ્ય છે, તથા વાતાર્શ, કફ, શૂળ, આધ્માન, વાતિ, કૃમિ, શુક્રદોષ, ઉદર, આનાહ, હૃદ્રોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, કફજરોગ અને આમવાત એનો નાશ કરે છે. **(૧) પેટપીડ, નળ, ઉધરસ અને અજીર્ણ ઉપર.**—અજમો ખાઇ ઉપર ગરમ પાણીનો ઘુટડો પીવો. **(૨) શીતપિત્ત ઉપર.**—અજમો ખાવો. **(૩) સળેકમ અને મસ્તક શૂળ ઉપર.**—અજમાનુ ચૂર્ણુ કરી તે કપડામા બાધી ઉઘતી વેળાએ સુઘવું અથવા અજમાની બીડી કરી નાકે પીવી. **(૪) બહુ મૂત્ર ઉપર.**—અજમો અને તલ એકત્ર કરી આપવા **(૫) ગરમી ઉપર.** અજમો સાકરમા ખાવો. **(૬) ઉધરસ કાસ અને કફજ્વર એ ઉપર.**—અજમો, પીંપર, અરડુસો અને ખસખસ એનો કાઢો આપવો. **(૭) કફગુલ્મ ઉપર.**—અજમાનું ચૂર્ણુ અને બિડલોણ છાશમાં નાખી આપવુ.

૧૩ અડદ.—સ૦ માષ. મ૦ ઉડીદ હિં૦ ઉરદ. ક૦ ઉર્દૂ. તૈ૦ મીનુલુ-મુલુ તા૦ ઉલદુ. મલા૦ ઉલુન્નુ. તુ૦ ઉર્દૂ. ફા૦ અ૦ માષ. ઇં૦ કિડની બીન. લા૦ ફેસીઓલસ્. રેડીએટસ્ ફેસીઓલસ્ રોકસ બુર્ઘીઆઇ.

આ એક દ્વિદલ ધાન્ય છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમા કમી જાસ્ત ઉત્પન્ન થાય છે. એનો છોડ સુમારે હાથભર ઉચો વધે છે. અડદનાં પાંત્રાં બીલીના જેવાં ત્રિદલ અને સહજ નાનાં હોઇ ગોળ હોય છે. એની ડાળીને ફુલ આવી શીંગો લાગે છે. શીંગો જૂની થયા પછી એ ઝાડ કાપી સુકાવવા નાંખે છે. દાણા સારા સુકાયા પછી તે એકઠા કરે છે અડદનો રંગ કાળો છે; પરંતુ તેની દાળ ધોળી હોય છે. માત્ર ઉપરની છાલ કાળી હોય છે. અડદ પૌષ્ટિક અને શીતળ છે. એના પુષ્કળ પદાર્થો બને છે. અડદ ઢોરને ખવરાવવાથી તે પુષ્ટ થાય છે. દાણા કાઢી લીધા પછી ઝાડનો અને ડાંખળીનો ભૂકો ઢોરો ઘણા આનંદથી ખાય છે. દુઝણી ગાય અથવા ભેંસને અડદ ખવરાવવાથી વધારે દૂધ દે છે. **અડદ**—સ્નિગ્ધ, શોષક, ઉષ્ણ, કફકારક, વૃષ્ય, પિત્તને કોપાવનાર, રેચક, જડ, બલકર, સંતર્પણ, સ્વાદુ, પૌષ્ટિક, મૂત્રલ, શુક્લ, મલભેદક, દૂધ ઉત્પન્ન કરનાર, માસને વધારનાર, મેદવર્ધક, અને દમ, શ્રમ, પરિણામશૂળ, આર્દિતવાયુ, અને અર્શ એનો નાશ કરે છે. **(૧) અડદનાં વડાં**—અડદની દાળ પાણીમાં પલાળી રાખી વાટવી અને તેમાં મીઠુ, મરી, હીંગ, જીરૂં એ પદાર્થ નાખી, તે વાટેલી દાળનાં વડાં કરવાં. તે ઘીમા અથવા તેલમાં તળીને ખાવાં, એટલે વાયુ, આર્દિત વાયુ [મોઢું વાંકુ થઇ જવું], અરૂચિ, દુર્બલપણું, ક્ષય, શ્રમ અને દ્રવ શૂળ એનો નાશ થાય છે. અડદની દાળ વાટી દહીંમાં મેળવી વડાં કરી તળવાં;

તે સેવન કરવાથી, તે પુરૂષને હિતાવહ, બળકારક અને ધાતુવર્ધક છે (૨) **પુષ્ટતા ઉપર અડદના લાડુ**—અડદની દાળનો લોટ, ઘઉંનો લોટ, ચોખાનો લોટ અને પીપરનું ચૂર્ણ, એ ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે લેઇ એકત્ર કરવું, તેથી અડધું ઘી તેમાં નાંખવું. પછી સારી રીતે શેકી, પછી બધાના સમભાગ સાકર અને સાકરથી બમણું પાણી નાખી, પાક કરી, તેના લાડુ, ચાર ચાર તોલા વજનના બાંધી, તે લાડુ રાત્રે સુવતી વેળાએ ખાઇ, તે ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું અને ખાટા, ખારા, તેલવાળા, વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા, એટલે પુષ્ટતા આવે છે અને બળ ક્ષીણ થતું નથી. (૩) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—અડદનો લોટ અને રેશમી વસ્ત્રની રાખ પાણીમાં મેળવી મસ્તકે લેપ કરવો (૪) **ઉચકા ઉપર:**—અડદ અને હળદર એનું ચૂર્ણ અને તાગ [સાગ]નો ધુમાડો પ્રાશન કરવાથી તે ઉચકાનો નાશ કરે છે. (૫) **વાળા ઉપર**—વાળાના ફોલ્લો થઇ આવ્યો હોય તો તે ઉપર અડદના લોટમાં પાણી નાખી તે લોટ ગરમ કરી તે ફોલ્લા ઉપર ચોપડવો. તે ઉપર સોય કે સળીથી થોડું ભોકી તે પર ગરમ તેલના એક પછી એક ટીપા પાડવા, એટલે તરતજ તે ફોલ્લો ફુટી વાળો એકત્ર થઇ બહાર પડે છે અને ફોલ્લો સારો થાય છે. (૬) **ધાત જાય તેને માટે:**—અડદની દાળનો લોટ ૪ પૈસાભાર; ગાયના દૂધમાં બાફી તેમાં થોડું ઘી નાખી ગરમ ગરમ આપવો દિવસ ૭ (૭) **પુષ્ટતાને માટે:**—અડદની મોગર દાળને ગાયના તાજા દૂધના અથવા ધોળી શેરડીના રસના ૨૧ પુટ દેઇ, પછી તે દાળ દળી લોટ કરી રાખવો અને પ્રાતઃકાળમાં ગાયનું દૂધ પાશેર લેઇ, તેમાં તે લોટ એક તોલો અથવા દોઢ તોલો મેળવી તે દૂધ સારૂં ઉકાળવું, અને ઉકળવા માંડે એટલે તેમાં ખડી સાકર બે તોલા સુધી અને તાજું ઘી, બદામ, ચારોળી, જાયફલ, એલચી, વિગેરે મસાલો નાખી સેવન કરવું (૮) **નાસારોગ ઉપર:**—અડદનો લોટ, અને કપૂર અને રાતા રેશમી કપડાની રાખ પાણીમાં મેળવી મસ્તકે લેપ કરવો.

૧૪ અતિવિષ—સ૦ અતિવિષા મ૦ અતિવિષ. હિં૦ અતીસ. બ૦ આતઇચ અતિબગી. તે૦ અતિવાસા લા૦ એકોનીટમ્ હિટ રોફાઇલમ્

અતિવિષના ઝાડ હિમાલયના ઉપર અને એની આસપાસના પ્રદેશમાં ડુંગરો ઉપર થાય છે એ ઝાડના મૂળીઆ અથવા કંદ કાઢી લાવે છે, તેને અતિવિષ કહે છે એમાં **ધોળો, કાળો, અને પીળો,** એવા ત્રણ પ્રકાર છે એની છાલ કપડા રંગવાના કામમાં ઉપયોગી છે ઔષધોમાં ધોળાનોજ ઉપયોગ થાય છે અતિવિષ ઘણુંકરીને કડવું હોય છે અતિવિષ, સર્વ પ્રકારના **જ્વરો ઉપર** ઉત્તમ ઔષધ છે એ નહાના બાળકોના ઔષધમાં ઘણુંજ આવે છે. બાળકોના દર્દમાં અતિવિષ ઔષધ મુખ્ય છે **આતવિષ.**—કિંચિત્ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ગ્રાહિ, ત્રિદોષ, પચાવનાર, કફ, પિત્ત, જ્વર, આમાતિસાર, કાસ, વિષ, યકૃત્, ઉલટી, તૃષા, કૃમિ, અર્શ, સળેકમ, પિત્તોદર, અતિસાર, એ સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર છે. (૧) **બાળકોની ઉધરસ, દમ, તાવ તથા ઉલટી ઉપર.**—અતિવિષનું ચૂર્ણ તારતમ્ય જોઇ મધમાં આપવું (૨) **નાનાં બાળકોના તાવ અને ઉલટી ઉપર.**—અતિવિષ, અને નાગરમોથ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩) **પિત્તાતિસાર ઉપર.**—અતિવિષ, કડાની છાલ અને ઇંદ્રજવ, એનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં મધ નાખી પાવું (૪) **દમ અને ઉધરસ ઉપર.**—અતિવિષનું ચૂર્ણ ત્રણ અથવા ચાર માસા લઇ, મધમાં મેળવી રાત્રિમાં ત્રણ અથવા ચાર વખત ચાટવાથી દમ અને ઉધરસ જાય છે. (૫) **સંગ્રહણી, સર્વ જ્વર, અરૂચિ, અગ્નિમાંદ્ય, એ ઉપર અતિવિષનો કાઢો.**—અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો, ધાવડીના ફુલ, કડાની છાલ, લોધ્ર અને પહાડમૂળ એનો કાઢો કરી આપવો એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થઇ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે. (૬) **તૃષા ઉપર.**—અતિવિષ અને વેખડ [પાનની જડ] એનો કાઢો આપવો (૭) **બાળકોના આમાતિસાર ઉપર.**—સુંઠ, અતિવિષ અને નાગરમોથ એનો કાઢો આપવો (૮) **બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર.**—અતિવિષનું ચૂર્ણ ગોળમાં અથવા મધમાં આપવું. (૯) **સુવારોગ ઉપર.**—અતિવિષ મધમાં આપવું. (૧૦) **સંગ્રહણી ઉપર.**—અતિવિષ, સુંઠ અને ગળો એનો કાઢો કરી આપવો.

૧૫ અનંત.—એ ઝાડ ઘણાજ મોટા વધે છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં ઘણા મળે છે. એનાં

પાંદડાં લાંબાં અને જાડાં હોય છે. એ ઝાડ ઘણુંજ શોભાવત દેખાય છે. આ ઝાડને શ્રાવણ માસમા તગરના ફુલો જેવાં ઝુમખાદાર ફુલો આવે છે. એ ફુલો ઘણાજ શોભાવાળા દેખાય છે એનો વાસ સુવાસિક, મધુર આવે છે. એમા ધોળો અને કાળો એવી બે જાત છે. એ ઝાડ તગરની જાતનુ છે. **(૧) નંદ વાયુ ઉપર** (અનત વાતપર)—જે સ્ત્રીઓ પૂરા મહિના થયા પહેલા પ્રસૂત થાય છે, તેમને કેટલીક વખતે નદ નામક વાયુ મસ્તકે ચઢે છે, જેને લીધે મસ્તક જડ થાય છે, ફરે છે, દીવો લાવવાથી દેખાતું નથી; આખો આગળ અધારા આવે, દાત ચોટી જાય, માથુ ધુંધવા લાગે, તેને અનંતના ઝાડની ઉત્તર દિશાભણીની મૂળાડી (મુંગીઉં) કાઢી, ઠડા પાણીમા ચદન પ્રમાણે ઘસી, સર્વ મસ્તકને લેપ કરવો, અને તાળવા ઉપર ચોળતા રહેવું. અને મૂળની એક કકડી અંબોડામાં તાણી બાધવી. તથા શક્તિ પ્રમાણે ઠંડા પાણીમાં મૂળ ઘસી પાવુ. પથ્ય-કળથી બારી તેનુ પાણી પીવાને માટે આપવું. ગુણ જણાયા પછી ઘી ભાત આપવા. **(૨) સર્પના વિષ ઉપર**—અનંતના મૂળ અને અરીઠા, પાણીમા ઘસી પાવા. **(૩) પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તકશૂળ ઉપર**—અનતમૂળ અને ભારગમૂળ, ગરમ પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી તરત ગુણ થાય છે; એવો વનૌષધિ-પ્રકાશકારોનો મત છે.

૧૬. અનનસ—અનનસના ઝાડને કેવડાના ઝાડ જેવા પાંદડાં હોય છે એ ઝાડો ઘણુ કરી વાડની બાજુએ ઉગે છે. કારણ કે એ ઝાડનાં પાદડાંને કાટા હોય છે તેથી જનાવરોનો તેમાં નિભાવ થતો નથી. આ ઝાડને મધ્ય ભાગમા ફળ આવે છે અને એ ફળને અનનસ કહે છે. એના સર્વ અંગે કાટા હોય છે. એની ડાળીઓ કાપી જમીનમા વાવવાથી ચોટી જાય, તેનુ ઝાડ થાય છે. એ ફળનો રગ રાતો અથવા પીળો હોય છે. અનનસનો મુરબ્બો થાય છે અનનસ ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ હોય છે. એની વચ્ચેનો કઠણ ભાગ કહાડી નાંખવો તે ખાવાને ઉપયોગી નથી પણ અવગુણકારક છે. છતા ખાવામાં આવ્યો હોય, તો તે ઉપર કાદા, દહીં અને સાકર ખાવી એટલે બાધ થતો નથી. અનનસનાં પાંદડાંનાં ઉત્તમ દોરડાં થાય છે. અનનસ, ભૂખ્યા હોઇએ ત્યારે કોઇ દિવસ ખાવું નહિ. ખાવાથી વિષ પ્રમાણે અવગુણ કરે છે. અનનસ ગર્ભિણીને વર્જ્ય છે **અનનસ**—લીલુ હોય ત્યારે રૂચિકર, લઘુ, ગુરૂ, કફકર, પિત્તકારક અને શ્રમનાશક છે; તેજ **પાકવાથી** મીઠું, પિત્તનાશક, તથા રસવિકાર, આતપવિકારનું નાશકર છે. **(૧) અજીર્ણ ઉપર**—સારા પાકેલા અનનસના બારીક કકડા કરી તે ઉપર મરી અને સિધવની ભૂકી નાંખી ખાવું. **(૨) જંતુ-કૃમિ ઉપર**—અનનસ એકલુજ ખાવું, એટલે જતુ (કૃમિ) નુ પાણી થશે. **(૩) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર**—પાકેલા અનનસની છાલ અને એમાંના કઠિન ગાભા કહાડી નાંખી બાકીના ભાગનો રસ કાઢવો. તે રસમાં અબર, જીરૂં, જાયફળ, પીંપર, અને સંચળની ભૂકી કરી નાંખવી. અબર કમતી નાખવું, એ શક્તિ પ્રમાણે આપવું. અથવા અનનસના ટુકડા પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી ખાવા. **(૪) પેટમાં વાળ ગયો હોય તો**—પાકેલું અનનસ ખાવું, એટલે કેશ જવાથી થનારી પીડા દૂર થાય છે.

૧૭. અંબાડો—સ૦ આમ્રાતક મ૦ અબાડા હિ૦ અંમારી. મોઇઆ. તે૦ પુડીકુરા ક૦ પુડી. પુડીબીજ. પુંડીયનારૂ. બ૦ માચીકા. ૫૦ નુસુકડા.

અંબાડાનુ ઝાડ મોટું થાય છે. કોકણ અને કર્નાટક, એ દેશોમાં આ ઝાડ ઘણુંજ થાય છે. એનાં પાંદડાં રામફળીના પાંદડા જેવા થાય છે. એનું લાકડુ ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એનાં ફળ ઘણા ખાટાં અને લીલી સોપારી જેવડા મોટા વધે છે. તેમાં આબા જેવી ગોટલી હોય છે. એ ફળ ખાટાં હોય છે. ખટાસ માટે આમલીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. કાચાં ફળોને મીઠામાં આથે છે. અબાડાને આંબા જેવોજ મોર આવે છે. એકજ પદાર્થ સર્વકાળ ખાવાને માણસને ચીડ આવે, માટે તેના સુખ માટે દયાળુ પરમેશ્વરે બીજા ખાટા પદાર્થ આમલી, લીંબુ, આંબા (કેરી), કોઠા, દ્રાક્ષ, કોકમ, બીલો, કરમદાં ઇત્યાદિ, ઉત્પન્ન કરી રાખેલા છે. **અંબાડો**—ગુરૂ, ઉષ્ણ, તુરો, ખાટો, રૂચિકારક, સારક, કઠને હિતકર, પિત્ત, કફ અને રક્તનો વર્ધક, અને આમવાયુ તથા આમનો નાશ કરનાર છે. તે **પાકવાથી** તુરો, શીત, જડ, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, તૃપ્તિકર, કફકર, સ્નિગ્ધ, ધાતુવર્ધક, મલસ્તંભક; અને વાયુ, કફ,

પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, ક્ષતરોગ અને ક્ષય, એમનો નાશક છે. એનાં કુમળાં પાંત્રાં-રૂચિકર, ગ્રાહક અને અગ્નિદીપક છે (૧) **અમ્લપિત્ત ઉપર.**—અબાડાના કુમળાં પાદડા લાવી, તેનો રસ કાઢી, એક તોલા રસમા ૫ તોલા ખડીસાકર અને ચાર અગ્રોઠીભાર મરીની ભૂકી નાંખી આપવુ. આ ઔષધ સાત દિવસ, દિવસમાં બે વખત આપવુ, પરેજી પાળવી. **આગ્યાઘણસના વિષ ઉપર.**—અબાડાના ઝાડની છાલ ત્રણ ભાગ, કુંભકાની છાલ બે ભાગ, અને ખડચંપાની છાલ એક ભાગ લઇ તેનો રસ કાઢવો, તેમા પાણસરીનું મૂળ ઘસી, જનાવરને પ્રત્યેક વખતે અધશેરથી એક શેર સુધી, અને માણસને નવટાંકથી પાશેર પર્યંત શક્તિ પ્રમાણે આપવુ. એ ઔષધ, વિષનું જોર કમી થાય ત્યાં સુધી બે ત્રણ વખત આપવું, મનુષ્યને ઉતાર ઘી અને ભાત

૧૮. અબઇ (આગુવો.)—(સ૦ મહાશબી.) આ વેલાનાં ખરસબળ, કાયતેવાલ, પહારી, એવા મરાઠીમા નામો છે. એ બહુ વધે છે. એ મૃગ નક્ષત્રના અરસામા વાવવામા આવે છે. આશ્વિનમાં તેને સીંગો આવે છે. તે સુમારે પોણો હાથ લાંબી હોઇ, છેવટે કોયતા જેવી વાંકી હોય છે. તેનું શાક કરે છે. અને તે મીઠામા પણ અથાય છે એ શીંગો કુમળી હોય ત્યારેજ ખાવાને ઉપયોગી હોય છે. એમા ઘણો સ્વાદ છે અને તેનુ શાક ઘણું ખાવાથી પેટ ચડે છે. અથવા બીજો ઉપદ્રવ થાય છે. એ શાક બાફી એકવાર ફુર્દું કરી નાખવુ જોઇએ. **અબઇ**—ધોળી અને રાતી—જડ, શીતળ, કફકર, રસવખતે મધુર, બલકર; અને પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. કાળી **અબઇ**—ગરમ, ગુરૂ, બલવાન, રૂચિપ્રદ, શુક્રવૃદ્ધિકારક, અગ્નિમાંદ્યજનક, મલસ્તંભક, તુરી, માદક અને કફ–વાતનાશક તથા પિત્ત કરનાર છે. **(૧) પ્લીહોદર એટલે પેટમાં ગાંઠ થાય છે તે** ઉપર—અબઇનો પાલો ગોમૂત્રમા ઉકાળી આપવો દિવસ ૭. **(૨) રેચને માટે**—અબઇનો રસ પ્રથમ આપી, પછી ઉપર કારેલીનો રસ આપવો. એ ઔષધ શક્તિ જોઇ નવટાંક સુધી આપવું; ઉતાર ઘી.

૧૯. અંબોલી.—(સ૦ અમ્લાન.) કોરાટી પ્રમાણેજ એ ઝાડ થાય છે. એ ઝાડ હાથ દોઢ હાથ ઉંચુ વધે છે એને રાતા, કિંવા પીળા ફૂલો બારમાસી આવે છે એ ફૂલો નહાનાં હોય છે. ફૂલમા સુગંધ નથી **અંબોલી**—કડવી, ઉષ્ણ, વર્ણકર, સુંદરતાકારક છે; અને વાયુ, સોજો, તાવ, શૂળ, આધ્માન, દમ, ઉધરસ, મુખરોગ, બસ્તિ (યોનિ) રોગ, એનો નાશ કરે છે **(૧) ધોળી ધુપણી** ઉપર—એના મૂળ ૧ તોલો લઇ દૂધમા બાફી, તે સુમારે ૭ ટાંક આપવા.

૨૦ અમરવેલ.—સ૦ અમરવલ્લરી. મ૦ અમરવેલ, આકાશવેલ, અંતરવેલ, સોનવેલ, હિ૦ અમરવેલ, આકાશવેલ, બં૦ આલોકલતો, આકાશવેલ, ક૦ બેળુમળી, નેલમુદ્દળી શાલીગેબળી, અમરબળી, તૈ૦ ઇંદ્રજાળ, પાચિતિગે, તા૦ કોતાન, ઇંદીરાવલ્લી, નાંદે, મા૦ આકાશબળી ફા૦ કનવાલ્, વ્યુલાસીઇ, અ૦ અફ્નીમૂન. બાં૦ કસકુટારીફુલેફ્સા.

આંબાના ઝાડ ઉપર એક વેલ પ્રમાણે વનસ્પતિ ઉગે છે; તેને અમરવેલ કહે છે. આ વેલીના મૂળ તે વૃક્ષમાંજ હોય છે જે પ્રમાણે વૃક્ષાદની (વાંદો) હોય છે, તે પ્રમાણેજ એ વેલ હોય છે. **અમરવેલ**—એ કિંચિત્ તીખી, મધુર, પ્રિય, અને અગ્નિદીપક હોય છે નેત્રરોગ, કફ, આમ અને પિત્ત, એનો નાશ કરે છે.

૨૧. અમલબેદ.—સ૦ મ૦ અમ્લવેતસ્ વ૦ સુળનીંબુ, હિં૦ અમ્લવેતસ્. થૈકલ. ક૦ અમ્લવેતસ્ ફા૦ તુર્બક. ઈં૦ કૌનમસારેલ. લા૦ એસીડોઝેફાલીઆ

બીજોરા જેવી આ એક લીંબુની જાત છે. અંમલબેદના ઝાડ કાશી પાસે થાય છે. એનું ફળ ઘણુંજ ખાટું હોય છે, એનો વાસ પાકેલા આંબા જેવો આવે છે. આ ફળમાં પોલાદની સોય પોંચી રાખી હોય તો તે ગળી જાય છે એવો તેનો પ્રભાવ છે, અંમલબેદ પેટમાંના રોગો ઉપર અને ગુલ્મ વગેરે રોગોઉપર અકસીર છે ઘણાં ઔષધોમાં એનો રસાયનના જેવો ઉપયોગ થાય છે **અંમલબેદ**—તુરૂ, ખાટું, કડવું, તીખુ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, લઘુ, રૂક્ષ, પથ્યકારક, અને મળનો ભેદ કરનાર છે. તેમજ કફવાત, કફાર્શ, ગુલ્મ, મૂત્રાશ્મરી, અરૂચિ, શ્રમ, તૃષા, હૃદ્રોગ, હિક્કા, શૂળ, પ્લીહા, અજીર્ણ, આનાહ વાયુ, ઉદાવર્ત, આધ્માન, કુષ્ટ અને ઉલટી, એમનો નાશ કરે છે.

૨૨. અરડુસી—સં૦ અટરૂષ મ૦ અડુળસા. હિં૦ અરૂસા. અડુસા. વાંસા. વિસોંટા. બ૦ વાસક. ક૦ આડસોગે. તૈ૦ આડામાર. આડાપાકુ. તા૦ આડાડોડાઇ. તુ૦ ચેડુ મટ્ટ ડીતપ્યું. મલા૦ અટા લોટક. લા૦ આધાટોડવાસીકા.

અરડુસીનાં ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એમાં ધોળી અને કાળી, એવી બે જાત છે. ધોળી અરડુસીનો રંગ ધોળો અને કાળી અરડુસીના ઝાડનો રંગ કાળો હોય છે કાળી અરડુસીના પાંદડાં કુડાનાં પાદડા જેવા, પરંતુ મૃદુ હોય છે આ પાદડાં ઉપર ધોળા અથવા કોઇ પણ પ્રકારના ડાઘ હોતા નથી. આ અરડુસી ધોળી અરડુસી કરતા ઘણીજ ઉષ્ણ અને કફનાશક છે. **ધોળી અરડુસીનાં** પાદડાનો રંગ લીલાશ ઉપર હોઇ, તે ઉપર ધોળા રંગનાં ચાઠાં હોય છે. અરડુસીનાં ફુલો ધોળા હોય છે. અરડુસીનુ ઝાડ ૧-૨ માથોડાં ઉંચુ વધે છે. એનાં લાકડાં હલકાં હોવાથી એના કોલસા દારૂમા નાંખવાના કામમા આવે છે. **અરડુસી**-શીતવીર્ય, હૃદ્ય, લઘુ, તીખી, કડવી અને સ્વર્ય છે. તે ઉધરસ, કમળો, શૈત્યપિત્ત, વિષ, જ્વર, કફ, શ્વાસ, મેહ, ક્ષય, તૃષા, અરૂચિ, કુષ્ટ અને ઉલટી, એઓનો નાશ કરે છે. **(૧) શ્વાસ, કાસ, રક્ત-પિત્ત અને કફક્ષય ઉપર**—અરડુસીનાં પાંદડાંનો ફુલો-સહિત રસ કાઢી મધમાં આપવો. કેટલાએક દિવસનો દમ, ઉધરસ હોય તો તે અને કફક્ષય દૂર થાય છે, **(૨) કફપિત્ત, જ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળો એ ઉપર**—અરડુસીના પાદડાંનો ફુલાસહિત રસ કાઢી, તેમા સાકર અને મધ નાખી આપવો. **(૩) રક્તપિત્ત ઉપર**—અરડુસીના રસની સાત ભાવના હરડેને દેઇ તે સેવન કરવી. અથવા મધ અને અરડુસીનો રસ સમ ભાગ લેઇ તે સેવન કરવો. **(૪) સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે**—અરડુસીનાં મૂળ ઉકાળી, નાભિ અને ગુહ્યસ્થાને લેપ કરવો તથા કેળનો કાંદો કમરે બાધવો. **(૫) શ્વાસ ઉપર.**—અર-ડુસીનો રસ અને ગાયનું માખણ એકત્ર કરી તેમા ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે આપવુ. **(૬) ખસ ઉપર**—અરડુસીના કુમળા પાદડા અને આંબાહળદર, એ ગોમૂત્રમાં એકત્ર વાટી, તેનો ખસ ઉપર લેપ કરવો. કિંવા પાંદડા પાણીમાં ઉકાળી તેથી સ્નાન કરવું **(૭) પિત્તજનિત પ્રદર ઉપર.**—અરડુસીના રસમાં મધ નાંખી આપવુ. **(૮) શ્વેત પ્રદર ઉપર.**—અરડુસીનાં મૂળોનો રસ મધમાં આપવો. એટલે સફેદ ધાત જતી બધ થશે. **(૯) બાળકના કફવિકાર ઉપર.**—અરડુસીનાં તાજા પાંદડાં લાવી, તેનો પુટપાકથી રસ કાડવો. **પુટપાકની કૃતિ**—અરડુસીના પાદડાં કેળના પાદડાંમાં બાધી ઉપર માટીનો લપેટો દેઇ અંગારામાં સેકી પછી બહાર કાઢી, ઉપરના કેળના પાત્રાં કાઢી નાખી અરડુસીનાં પાત્રાં હાથ ઉપર મસળી રસ કાઢવો. આ રસ સુમારે ૧૦ ટીપાં અને તેલીઆ ટંકણખારની ફૂલાવેલી ભૂકી બે ચણોઠી-ભાર અને મધ ચાર માસા, એ સર્વ એકઠું કરી ચાટવા જેવું કરી રાખવું. એ ચાટણ, દિવસમાં ચાર પાંચ વખત છોકરાની શક્તિ પ્રમાણે ચટાડવું, તેથી કફનો નાશ થઇ બાળક હુશિઆર બને છે. **(૧૦) ઉધરસ, ક્ષય, શ્વાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર**—અરડુસીનાં પાંદડાને બાફ આપી હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢવો. તેમાં સાકર નાખી, મધ જેવું જાડું થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. પછી તેમાં બહેડાનું ચૂર્ણ અને હળદરનું ચૂર્ણ નાખી રાખી મૂકવું. અને તે ઉપર પ્રમાણે ચટાડતા જવું. **(૧૧) કફ ઘણો જાડો હોય તે ઉપર**—ગરમ ચામાં અરડુસીનો રસ, સાકર, મધ, અને બે ચણોઠીભાર સંચળ, એ નાંખી આપવું. **(૧૨) કાસ, શ્વાસ ઉપર**—અરડુસીના કાઢામા સાકર અને મધ નાંખી આપવું અથવા અરડુસીના રસમાં મધ અને સિંધવ નાંખી આપવુ. **(૧૩) કફજ્વર ઉપર**—અરડુસી, નાગરમોથ, ધમાસો, સુંઠ, ભારંગમૂળ, એનો કાઢો આપવો. અરડુસીનાં અને કુસરીનાં પાંદડાં એનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. **(૧૪) વિંછીના વિષ ઉપર**—કાળી અરડુસીના મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ચોપડવા. **(૧૫) શીતળાનો આજાર ન આવવા માટે:**—અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ આપવાં, એટલે શીતળાનો આજાર આવતો નથી. **(૧૬) ઉધરસ ઉપર**—અરડુસીના રસમાં તેલીઓ ટંકણખાર ફુલાવેલો તથા મધ નાંખી આપવો. **(૧૭) ક્ષયાદિક ઉપર**—અરડુસીનાં પાંદડાંનો કાઢો, મધ અને ખડી સાકર નાંખી આપવો, એટલે ક્ષય, રક્ત-પિત્ત, કાસ, કફ અને પિત્તજન્ય જ્વર દૂર થાય છે. **(૧૮) ત્રિદોષ ઉપર**—અરડુસીનાં પાકેલાં પાંદડાંને બાફી, તેનો રસ કાઢી તે અને આદુનો રસ એકત્ર કરી, તેમાં થોડો તુળસીનો રસ નાંખી, મધ અને જેઠીમધ ઘસી આપવો. **(૧૯) રક્તપિત્ત ઉપર**—અરડુસીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પીવો. **(૨૦) મુખ-**

રોગ ઉપર—અરડુસીના રસમાં મધ મિશ્ર કરી, તેમાં, ઉપરછાલનાં મૂળ ઉકાળી લેપ કરવો. **(૨૧) કફજ્વર અને ઉધરસ ઉપર**—અરડુસી, ગળો અને રીંગણી એનો કાઢા મધ નાંખી આપવો. **(૨૨) રક્તપિત્ત, જ્વર, શ્વાસ, અને કાસ, ઉપર**—અરડુસી, દ્રાક્ષ અને હરીતકી એનો કાઢા મધ અને સાકર નાખી આપવો. **(૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપર**—અરડુસીનો કાઢો આપવો. **(૨૪) દુર્ધર જ્વ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, અને ઉલટી ઉપર**—અરડુસી, ગળો, ડોરલી, એનો કાઢો મધ નાંખી પાવો.

૨૩. અંજીર.—હિં૦ રામોદુંબરિકા ફલ. ઈં૦ ફીગ મ૦ અંજીર.

અજીરનાં ઝાડ ઘાણું કરી ગરમ પ્રદેશમાં થાય છે અરબસ્તાન, ઇજિપ્ત, તુર્કસ્થાન, ગ્રીસ અને આફ્રિકાના દક્ષિણ બાગમા અજીરનાં ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. એ એક ઉમરાની જાતિ છે. કારણ એના ફળની આકૃતિ અને એમાનો ગર્ભ, ઉમરાના ફળના જેવો છે. ઉમરાની પેઠે એને ફુલ પણ આવતા નથી. એની ઉંચાઇ દસ હાથ કરતાં વધારે હોતી નથી. અજીરનાં પાંદડાં મોટા હોય છે. અજીરનાં કાચા ફળોનું શાક થાય છે, એ સ્વાદમા સારૂં થતુ નથી, પરતુ બાધક નથી. પાકેલાં અજીરનો મુરબ્બો કરે છે. તે પિત્તશામક અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે. અજીરના અંગમા રક્તવૃદ્ધિ કરવાની, શક્તિ હોય છે; એટલે અશક્ત લોક એને સવારમા ખાય છે શિશિર ઋતુમા ઠંડીના યોગે જ્યારે જીભ અને મોં ફાટી જાય છે, ત્યારે કેટલાક લોક અજીરના પાંદડાની રાખ તેને ઘસે છે. સુકા અજીર અરબસ્તાનમાથી આવે છે. અજીરની લાખનો અળતો સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે **અંજીર**—શીતળ, સ્વાદુ અને ગુરૂ છે રક્તદોષ, દાહ, તથા વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે **(૧) શરીરમાંથી ગરમી જઇ રક્તવૃદ્ધિ થવા માટે**-પાકેલાં અજીર, રાત્રે છોલી સામસામા બે કાપ મૂકી તે કાપમાં સાકર ભરી ઝાકળમાં મૂકવા અને સવારના પોહોરમા ખાવા, આ પ્રમાણે આઠ પંદર દિવસ ક્રમ ઠરાવવો. **(૨) પુષ્ટિને માટે**-સુકા અજીરના ટુકડા અને બદામનો મગજ ગરમ પાણીમાં પલાળી રાખી ઉપરથી ફોતરાં કાઢી સુકાવી ખડી સાકરની ભૂકી, એલચીદાણાની ભૂકી, કેશર, ચારોળી, પીસ્તાં, બળદાંણા, એ સમભાગ લેઈ, ગાયના ઘીમાં આઠ દિવસ ભીંજવી રાખી. પછી નિત્ય સવારમાં તે મિશ્રણ ૨ તોલા પર્યંત ખાવું. આઠ વર્ષ ઉપરાંતના છોકરા અને શક્તિક્ષીણને સારૂ હિતાવહ હોઇ, થડાઇ, ધાતુવૃદ્ધિ અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર આ ઉત્તમ ઔષધ છે. **(૩) દમ ઉપર**—અંજીરમા ગોરઆમળાનું દલ, નિત્ય પ્રાત કાલમા ૬ માસા પ્રમાણે સતત સેવન કરવું **(૪) ગળામાં અને જીભ પાસે સુજી આવ્યું હોય તો**—સુકા અજીરનો કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો **(૫) પોટીસ**—અજીર લાવી ફુટી, ગુમડા, બદ વગેરે ઉપર બાંધવાં.

૨૪ અરડુસો—(મ૦ મહારૂખ) આ વૃક્ષ મોટું વધે છે એના ઝાડ સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર ઘણાં થાય છે કડવા લીંબડાના પાંત્રા કરતા એના પાત્રા મોટા હોય છે એની સળી હાથ દોઢ હાથ લાંબી હોય છે. એની છાલનો તજના જેવો વાસ આવે છે, એ છાલ તજનાં કરતા જાડી હોય છે. અને કેટલાક ગરીબ લોક તજને બદલે તેનો ઉપયોગ કરે છે એના અગમા ઉષ્ણવાત હરણ કરવાની શક્તિ છે એનું લાકડુ હલકું છે એ ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતુ નથી એના લાકડાંનાં ઢોલકા, મૃદંગ વગેરે બને છે **ઉપયોગ—(૧) પ્રસૂતિવાત ઉપર** (સુવારોગ ઉપર)—અરડુસાની છાલના રસમા તેટલોજ નાળીઅરનો અગરસ અને થોડો ગોળ નાખી પાવો. પછી ત્રણ દિવસ પર્યંત અરડુસાની છાલ, પીંપર, પીપળીમૂળ, સુંઠ અને મરી, એનો કાઢો મધ નાંખી પાવો **(૨) નળબંધ વાયુ ઉપર**—અરડુસાની છાલનો રસ ગાયના દૂધમા ઉકાળી તથા સુઠની ભૂકી નાખી પાવો. **(૩) આમાતિસાર, સંગ્રહણી, વિષમજ્વર અને કફ ઉપર**—અરડુસાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. **(૪) વાળા ઉપર**—અરડુસાના પાંદડાં વાટી તેનો પાટો બાધવો, **(૫) પટકી** (કોલેરા) **નો ઉપદ્રવ ન થવા માટે**—અરડુસાની છાલ બારીક ન કરતા પાણીમા નાખી તે પાણી પીવું. **(૬) વાયુ ઉપર**—અરડુસાના પાલાનો રસ કાઢી, તે ઘીમા પાવો. **(૭) મુખરોગ ઉપર**—અરડુસાના પાત્રા પાણી નાખી વાટવા, ને તેનો રસ કાઢી પાવો. **(૮) વિષ ઉપર**—અરડુસાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા આમલી ચોળી પાવો. **(૯) મુખપાક ઉપર**—અરડુસાના પાદડાનો રસ ઘીમા પાવો. **(૧૦) ધનુર્વાત ઉપર**—અરડુસાના પાદડાનો બાફ આપવો એટલે ધનુર્વાત ત્વરિત દૂર થાય છે.

૨૫. અરાટી.—(સં. આરી.)અરાટીના ઝાડ કટકયુક્ત હોય છે, અને એ વેલ પ્રમાણે પસરે છે, એનું "વલ્લીખદિર" એવુ પણ સસ્કૃતમા નામ છે. ખેરના ઝાડ જેવાજ એના પાદડાં થાય છે. અરાટીનો વાડ કરવા માટે ઉપયોગ થાય છે. **અરાટી**—કડવી, તીખી, તુરી, ઉષ્ણ, રસ વખતે અને પાકવખતે ખાટી અને રક્ત કોપન છે. વાયુ, કાસ, પિત્તરોગ એનો નાશ કરે છે.

૨૬. અરણી.—સ૦ અગ્નિમથ મ૦ ટાકળી. હિ૦ અરની, અગેથુ, મણીઆરી, ક૦ નરૂવેલ, તૈ૦ નેલીચેટ્ટ, લા૦ લ્કેરોડેન્દ્ર મ્ લ્નેમોઇડેન.

અરણીને એરણ પણ કહે છે. અરણીમાં નાની ને મોટી એવી બે જાતિ છે. તથા ધોળી અને કાળી, એવી પણ બે જાતિ છે. નાની જાતિનાં ઝાડ, માથોડુ દોઢ માથોડુ ઉંચા વધે છે. મોટી જાતિનાં ઝાડ ઘણાંજ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં કાલાદાર હોઇ તે નરવેલાના પાંત્રા કરતા નાના હોય છે. અરણીને ફૂલોની બહાર આવે છે. તે સમયે એ ફૂલોઉપર થઇ આવેલી વાયુની લહેર સુગધિદાર હોઈ મનને આહ્લાદ આપે છે, ગામડાઓમાં ખેતરની વાડ વિગેરે ઠેકાણે આ ઝાડ ઘણા થાય છે. કાળી અરણીના મૂળોનું તેલ કાઢે છે. દશ મૂળોમા એના મૂળ આવે છે. **મોટી અરણી**—તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, કડવી, તુરી, અને અગ્નિદીપક, છે; વાયુ, સળેકમ, કફ, સોજા, અર્શ, આમવાત, મલાવરોધ, અગ્નિમાદ્ય, પાડુરોગ, વિષદોષ, આમ, તથા મેદોરોગનો નાશ કરે છે. લઘુ અરણીના મૂળ મોટી અરણીના જેવાજ ગુણવાળાં છે. પરતુ વિશેષ કરી લેપ, પાટો બાધવો, એ વિષે હિતકર અને સોજાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **સોજા-ઉપર**—અરણીના પાલાનો પાટો બાધવો. (૨) **શીતજ્વર ઉપર**—અરણીનાં મૂળ મસ્તકે બાંધવા. (૩) **વાઘ કરડયો હોય તો**—અરણીનો પાલો મીઠુ નાંખી વાટી બાધવો. (૪) **અંડ ઉતર્યા હોય તો**—અરણીનો પાલો વાટી ગરમ કરી અડે પાટો બાંધવો અને તાંબાની સળીવડે પગની અનામિકાના નખ ઉપર ડામ દેવો (૫) **જીર્ણ જ્વર ઉપર**—ધોળી અરણીનાં મૂળ વિધિયુક્ત ચોટલીએ બાંધવાં. (૬) **ત્રિદોષ-ગુલ્મ ઉપર**—નાની અથવા મોટી અરણીનાં મૂળનો કાઢો કરી ગરમ હોય તેમાંજ ગોળ નાંખી પાવો. (૭) **વસામેહ ઉપર**—અરણીનાં મૂળનો કાઢો પાવો (૮) **શીતપિત્ત ઉપર**—અરણીના મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું (૯) **પક્ષાઘાત, સંધિવાયુ અને સોજા ઉપર**—કાળી અરણીનાં મૂળોનું તેલ કાઢી, તે તેલ દરરોજ લેપ કરતા જવું અને શેકતા જવું.

૨૭. અરલુ.—સં૦ શ્યોનાક. મ૦ ડીંડા, ટેટુ. કો૦ ટેટવે, જગદ્દળા ફળફળા, હિં૦ સોનાપાઠા. **અરલુ-ટેટું.** બ૦ સોના. ક૦ શોડીલમર. તિગડુમર, હેગ્ગુગટીમર. તૈ૦ પેદ્દામાનુ લા૦ કેલેસાન્થેસ ઈંડીકા.

અરલુનાં ઝાડ ઘણાં મોટાં થતાં નથી. એના પાત્રાં કાંઇક મરીનાં પાંત્રા જેવા હોય છે. અને પપઇનાં ઝાડ જેવા પોચાં હોય છે. એને શિંગો આવે છે તે ચાર આંગળ પોહળી અને હાથ બે હાથ લાંબી હોય છે. એમાં સુમારે બસો અઢીસો બિયાં હોય છે ને તે કપાસના જેવા હોય છે. જ્યારે એની શિંગો કુમળી હોય છે, ત્યારે તેનું શાક અને આથણું કરે છે. એ શીંગોનો આકાર આબેહુબ તરવાર જેવો હોય છે. અરલુનાં મૂળોની અંતરછાલ લીલા રગની હોય છે દશ મૂળોમા અરલુનાં મૂળ આવે છે. એને "ટેટવે" એમ પણ કોઇ કહે છે. **અરલુઃ**—તુરૂં, કડવું, તીખુ, અગ્નિદીપક, ગ્રાહક, શીતળ, વૃષ્ય, બલપ્રદ; અને વાત, પિત્ત, સન્નિપાત, જ્વર, કફ, ત્રિદોષ, અરૂચિ, આમવાત, કૃમિ, ઉલટી, ઉધરસ, અતિસાર; તૃષા, કોઢ, એનો નાશ કરે છે. પુટપાક કૃતિએ એનો રસ કાઢી ભક્ષણ કરવાથી ઘણા દિવસનો અતિસાર હોય, તો પણ તેનો નાશ થાય છે. એના **કુમળાં ફળ**—તુરાં, મધુર, લઘુ, હ્રદ્ય, રૂચ્ય, પાચક, કંઠને વિષે હિતાવહ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, તીખાં, અને ખારાં છે, એ ગુલ્મ, વાયુ, કફ, અર્શ, અરૂચિ અને કૃમિ, એઓનો નાશ કરે છે; એનાં જૂના ફળ—ગુરૂ, અને વાયુને કોપવનારાં છે. **ઉપયોગ**—(૧) **કર્ણશૂળ ઉપર**—અરલુનાં મૂળ લાવી બારીક વાટી, તેનાથી ચોગણું તલનું તેલ લઇ અને તેમાં તલના તેલ જેટલુ પાણી નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી થોડો થોડો દેવતા સળગાવી પાક કરી શુદ્ધ તેલ રહે એટલે તે તેલ લેઇ કાનમા પાડવુ, એટલે ત્રિદોષોત્પન્ન કર્ણશૂળ દૂર થાય છે. (૨) **સર્વા-**

તિસાર ઉપર—અરલુની છાલનો અગરસ પાવો; અથવા છાલનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી તેમાં મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે રસ પાવો. **(૩) આગંતુક વ્રણ ઉપર અને વ્રણ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તો:**—અરલુની છાલ અથવા પાત્રા વાટી બાધવા, એટલે જખમ જલદી રૂઝાઇ જાય છે. તેમજ અરલુના રસમા તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવુ. **(૪) રક્તાતિસાર ઉપર**—અરલુના પાંત્રાં, છાલ અને મૂળ, એમનો રસ પાવો. **(૫) પ્રમેહ ઉપર**—અરલુની છાલ વાટી પાવી **(૬) પથરી ઉપર**—અરલુની શીંગોમાંના બિયાનું ચૂર્ણ અને પાપડીયોખાર (મચોરો), એની ગોળમા ગોળી કરી આપવી. **સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર ત્વરિત ગુણ આવવા માટે**—અરલુના ઝાડની અગર મૂળની છાલ લાવી બારીક કરી સુકવવી, પછી તેમાથી અર્ધો તોલો અથવા વધારે છાલ લેઇ, તે ચાર પાચ તોલા પાણીમા પલાળી રાખવી ચાર ઘડી ગયા પછી આ છાલ બારીક વાટી પહેલાનાજ પાણીમા મેળવી તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી સાકર નાખી પાવુ. એ પ્રમાણે સાયકાળે પણ આપવુ. દિવસ ૭. પથ્ય ઘઉં, ઘી, સાકર, રોટલી, દાળ, ઇત્યાદિ અલર્ખું (મોળુ) ખાવુ. ભાત ખાવો નહિ. સાત દિવસ પર્યંત સ્નાન કરવું નહિ આઠમે દિવસે કડવા (લીમડાના) પાણી વડે સ્નાન કરી પથ્ય છોડવુ. **(૮) ગરમીના યોગે આખા અંગ ઉપર ચાંદીઓ પડી હોય તે ઉપર**—અરલુની છાલ લીલી અગર સુકાયલી ઘસી ચોપડવી, એટલે ચાંદીઓ સારી થાય છે. **(૯) ઉંદરી ઉપર**—અરલુની છાલ દહીંમા વાટી ચોપડવી. **(૧૦) પથરી ઉપર**—અરલુની છાલ ગોમૂત્રમા વાટી પાવી અથવા છાલનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમા આપવું. **(૧૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર**—અરલુની છાલ, ચિત્રાનાં મૂળ, ઇદ્રજવ, કરંજની છાલ, સિંધવ અને સુંઠ એનુ ચૂર્ણ કઢીમા નાખી સાત દિવસ પાવુ એટલે મૂળવ્યા મસા ગરી પડે છે. **(૧૨) મુખપાક ઉપર**—અરલુની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા.

૨૮. **અરિઠા.**—સ૦ અરિષ્ટ મ૦ રીઠાકરંજ. હિ૦ રિઠા. કો૦ રીંગી. ક૦ અટાલ. અરીઠાલ. તે૦ કુંકુડુ કુંકુડુ. તા૦ પુવડી. તુ૦ નુરેકાઇ દમારા. મલા૦ ચાવાકાઇ દમાર. ગો૦ રિથ્યારૂકુ ફા૦ ફીંદક. હિંદી૦ અ૦ બુંદક. ઈં૦ સોપબેરી. સોપનટ ટ્રી. લા૦ સેપીંડસ્ ઇમાર્જીનેટસ્. સેપીંડસ્ ટ્રિફોલીએટસ્.

ભરતખંડવાસી આર્યજનોના ઉદરનિર્વાહ તથા શરીરરક્ષણને માટે દયાળુ **ઈશ્વરે** ધનધાન્ય તથા વનસ્પતિની એટલી બધી સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિ કરી છે કે, તેઓને પરદેશીઓના હાથ સામું જોવાનો કદી પણ પ્રસંગ આવેજ નહિ. આ આપણા ઉપર તેનો કેટલો બધો ઉપકાર ! પરંતુ આપણે એટલા કૃતઘ્ન, આળસુ, બેઆરામ, નફટ, પેટભરા, વિષયાંધ તથા મદાંધ, છીએ કે આપણને તે દયાળુ પરમેશ્વરનો સ્વાભાવિક ઉપકાર ઘણો તુચ્છ જણાય છે ! ઇદ્રના નંદનવનમાંહેની હવા કરતા પણ વધારે આહ્લાદકારક તથા હિતકારક હવાની સેંકડો હજારો ઠેકાણે આપણને દયાળુ ઈશ્વરે આપેલી છતા, તે તુચ્છ માની **સ્વીટ્ઝર્લંડાદિ** પારકા દેશમાના ઠેકાણાનોજ આપણા રજવાડાઓને સ્વાદ લાગ્યો ! સ્ફટિક જેવુ શુભ્ર, સ્વચ્છ અને અમૃત સમાન મીઠું અને ગુણકારક ઉત્તમ પાણી, આપણા દેશમા ઠેકાણે ઠેકાણે છે છતા, તે તરફ આપણે ડોકીયુ કરીને પણ ન જોતા, **સોડાવાટર, બ્રાંડી**—ઇત્યાદિ અશુદ્ધ પેયોજ આપણા શ્રેષ્ઠ વર્ગને પ્રિય જણાવા લાગ્યા ! ! **નલ-ભીમાદિ** પાકશાસ્ત્રવેત્તાઓનો સર્વ વ્યાધિહારક પાક આપણને મીઠો ન લાગતા, ૩૦૦૦ કોશ ઉપરથી આવેલા નિષિદ્ધ માંસાદિ પદાર્થો, નિત્ય સેવન કરવાને **રાજકુલોત્પન્ન** કુલીનોની જીવ્હા ચેષ્ટાલિ પણ બની ! દુર્ધર વ્યાધિહારક એવી હજારો ઔષધીના, ગુણાનુવાદ **ધન્વંતરિ, આત્રેય, અશ્વિનિકુમાર, પરાશર, ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ, અગ્નિવેશ, વંગસેનાદિ** મહાન **ઋષિવર્યોએ** લખી રાખેલા છતા, એ ઔષધિને તૃણ સમાન ગણી, આપણે પરદેશીયોનું કાચપાત્રમાંનું અપવિત્ર તથા અહિતકારક પાણીજ જાહ્નવીનોય જેવું માન્યુ ! ત્યારે ધન્ય છે, આપણા શાણપણાને, ન્યાય નીતિને, દૂર દષ્ટિને તથા અક્કલને ! આવા વિપરીતાચરણો વડે આપણે હીન, દીન, દુર્બલ, નિશ્શક્ત, કંગાલ તથા અન્ન માટે મોહતાજ કા ન થઇયે ? આપણા ઘર-બારમાં તથા વન-જગડામાં શુ છે એ ન જોતા, આપણે વિષયમાજ નિમગ્ન થઇએ ત્યારે તેનુ પરિણામ વિપરીતજ આવે, તેમા શી નવાઇ !

અરિઠાનાં ઝાડ આ દેશમા ઘણું કરી સર્વ ઠેકાણે થાય છે. આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રાં **ઉંબરાનાં** પાત્રાં કરતાં મોટાં હોય છે. આપણને "અરિઠા" એ વૃક્ષ યઃકશ્ચિત્ જેવું દેખાશે, પરંતુ

એ કેવળ ભ્રમ છે. જુઓ, દયાળુ પરમેશ્વરે આપણને એ કેટલી મોટી બક્ષિસ આપેલી છે, કે આપણને અન્ય લોકોની પેઠે સાબૂ તૈયાર કરવાને કદી પણ શ્રમ પડે નહિ. અરિઠા મળે તેટલા વગડામાંથી લાવ્યા કે, આપણો સાબૂ તૈયાર થયોજ. તે પ્રમાણે શિકેકાઇ વૃક્ષ પણ સમજવુ આ ઇશ્વરનિર્મિત સાબૂ, પરદેશીયોના ચર્બીમિશ્રિત નિષિદ્ધ સાબૂ કરતા સોગણો સોંઘો તથા ગુણોમા પણ અતિશય ઉત્તમ છે. પરંતુ એવી ઇશ્વિરની અમૂલ્ય બક્ષિસનો આપણે ઉપયોગ ન કરતાં, તેને "કૂચ બિશાત" સમજી, ચર્બી મિશ્રિત ક્ષાર મોટા પ્રેમથી આપણે મોએ ઘસી, મો ચોળતા બેશીયે છીયે, એને શુ કહેવું ? અરિઠાના યોગે અગ સ્વચ્છ થતુ નથી કે શુ ? ના, તેમ નથી. કેટલોએ ઉંચો તથાં સુગંધિ સાબુ હોય તો પણ તેની આપણા અરિઠા અને શિકેકાઇ સાથે કદી પણ બરોબરી થશે નહિ. ખસ, ચાંદીયો ઇત્યાદિ ચામડીના રોગ ધોવાને, સાબુ કરતાં અરિઠા જ ઉત્તમ છે. આમ છતા પણ અરિઠાનો ઉપયોગ ન કરતાં, વધારે ખરચનો અને અપવિત્ર સાબુ આપણે નિત્ય શરીરે ચોળીયે છીયે, આ કેવુ, વિપરીત આચરણ છે ? કેવળ અજ્ઞાનથીજ આપણે આડે માર્ગે ચાલ્યા છીએ

અરિઠાના ફળની અંદર જે **કઠિન** અને **કાળાં બી** હોય છે, એના, નાના બાળકોને નજર લાગે નહિ માટે વજરબુટ્ટા કરે છે. અરિઠાના બી પલાળી રાખી તેઓને છિદ્ર પાડી તેની માળાઓ કરી શોભા માટે ઘોડાના ગળામાં બાંધે છે. અરિઠાના પાત્રાના રસમા પારો ઘુંટવાથી તેની હાથમા લેવા જેવી ગોળી થાય છે. સ્વચ્છ કરેલા વાસણ ઉપર એ પારો ચોળવાથી તે વાસણ ઉપર સારો ઝળકો (ગિલિટ) બેસે છે. દાગિના વગેરે ઉજળા કરવાના કામમા પણ સોની લોકોને અરિઠાનો દરરોજ ખપ પડે છે. અરિઠા શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી અંગ ઉપરનો મેલ નીકળી જઇ અગ અને કેશ નિર્મળ થાય છે. મેલાં કપડાં પણ અરિઠાના પાણીમા ધોવાથી સ્વચ્છ થાય છે ? સાબૂ જેવા અશુદ્ધ અને મોંઘા પદાર્થનો આ કામમાં ઉપયોગ ન કરતા, સ્વદેશમાં ઉત્પન્ન થનારા અરિઠાનોજ ઉપયોગ કરવો, એટલે સ્વકીય વસ્તુ ઉપરનું આપણું અભિમાન કાયમ રહી, એકદર બધાઓનુ હિતજ થશે. **અરિઠો**—તીખો, પાક કાળે તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લેખન, ગર્ભપાતકારક. લઘુ સ્નિગ્ધ, અને ત્રિદોષ, ગ્રહપીડા, દાહ, શૂળ, એઓનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ** (૧) અરિઠા એ મોટો **વિષનાશક** પદાર્થ છે. સર્પદંશ થાય તો અરિઠાનુ પાણી કરી તેનું આંખોમા અંજન કરવું એટલે વિષ ઉતરે છે વિષનુ જોર ઘણુંજ વધારે હોય તો અરિઠાનું પાણી કરી તે પાવુ, એટલે ઉલટી થઇ વિષ ત્વરિત ઉતરે છે. **અફિણ, વછનાગ, સોમલ, મોરથુથુ, હરતાલ** ઇત્યાદિ કોઇ પણ વિષ પેટમા ગયુ હોય તો અરિઠાનું પાણી કરી પાવુ, એટલે વમન થઇ સર્વ પ્રકારના વિષ ઉતરે છે. અજન કર્યા પછી અરિઠાનાં પાત્રાના રસને પણ સર્વાંગે ચોળવો. અરિઠાના અજનથી વિષ ઉતર્યા પછી આંખોમાં આગ (બળતરા) થાય છે અને આખો લાલ થાય છે, તે નાશ થવાને—તુરતજ આખોમા માખણ કિવા તાજુ ઘી બે ત્રણ દિવસ આજવું એટલે આખો સારી થાય છે. કોઇ પણ રોગ ઉપર અરિઠાનુ અંજન કર્યાથી રોગ ઉતર્યા પછી તુરતજ આખોમાં ઘી ચોપડવુ એટલે બળતરા થશે નહિ. (૨) **વિંછીના વિષ ઉપર**—એક અરિઠાના ફોતરાની ગોળમાં ત્રણ ગોળીઓ કરી, પ્રથમ એક ગોળી ખાઇ ઉપર થોડું ઠડુ પાણી પીવું. પછી થોડીવાર બાદ બીજી ગોળી ખાઇ થોડું ગરમ પાણી પીવું એટલે વિષ ઉતરે છે. તબાકુ પીવાની ટેવ હોય તો તે તબાકૂની પેઠે અરિઠો ચલમમાં નાખી ધુમ્રપાન કરવું, એટલે તેથી પણ **વિંછીનું** વિષ તત્કાળ ઉતરે છે. (૩) **કફ જાડો થઇ છાતી ઘેરાઈ જાય તો**—અરિઠાની છાલ ખાવી એટલે કફ પાતળો થઈ, પડશે. (૪) **નળવાયુ ઉપર**—અરિઠાનુ પાણી કરી તે પાવુ અને ફીણ પેટે ચોળવું. (૫) **મસ્તકરોગ ઉપર**—અરિઠાનાં પાંદડાંના રસમા મરી ઘસી તે રસ નાકમાં પાડવો એટલે મસ્તકશૂળ, આધાશીશી, વગેરે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. (૬) **પ્રસુત સ્રિયોને એકાએક મસ્તકમાં વાયુ થઇ મસ્તક જડ થાય છે અને ફરે છે, આંખોએ અંધારાં આવે છે, દાંત ચોટી જાય છે, વગેરે લક્ષણો થાય છે, એ વાયૂને નંદવાયૂ (અનંતવાત) કહે છે એ ઉપર**—અરિઠાના ફીણનું અંજન કરવું એટલે વાયુના ઝાટકા બધ થાય છે. પછી આંખોમાં માંખણ અગર ઘી બે ત્રણ દિવસ ચોપડવું. (૭) **ઉષ્ણતાને લીધે શરીર ઉપર લાલ અને પસરનારાં દરાજ જેવાં થાઠાં થાય છે તે ઉપર**—અરિઠાનું ફીણ

આંખ ઉપર દિવસમાં બે ત્રણ વાર ચોપડી ઘડીવાર સુધી અંદર જેરવવુ. પછી ગરમ પાણી વડે તે જગા ધોઇ નાખવી એટલે તે આદાં સારાં થાય છે. **(૮) તાપમાં ફરી આવ્યાથી પગે બળતરા થતી હોય તો અરિઠાનું ફીણ ચોપડવું.** (૯) વાળા ઉપર—અરિઠાની અંદરનુ મગજ અને હિંગ ગરમ કરી બાંધવી. **(૧૦) અપસ્માર ઉપર**—અરિઠા લીંબુના રસમાં ઘસી તેનું નસ્ય દેવુ. **મૂર્છા,** અતિઠક ઉપર—અરિઠા ચોળી તેનુ ફીણ નીકળે તે, પેટે અને પગે ચોળવુ અને પીવુ **(૧૨) રક્તગુલ્મ ઉપરઃ**—અરિઠાના પાણીમા કડવી વૃંદાવનીના મૂળ ઘસી પાવા, એટલે રક્તગુલ્મ ગરી પડે છે. **(૧૩) ધનુર્વાત જેવો ઢોરોને મુરડી કિંવા નફી રોગ થાય છે તે ઉપર**—અરિઠાનુ ફીણ કાઢી બન્ને આંખોમાં અંજન કરવુ. ગુણ આવ્યા પછી ત્રણ દિવસ નિત્ય આંખોમા માખણ ચોપડતા જવું. **(૧૪) ઢોરને સર્પદંશ થાય તો**—અરિઠાના ફીણનુ અંજન કરવું અને અરિઠાનું પાણી એક શેર સુધી પાવુ.

૨૯. અષ્ટવર્ગ. જીવક અને **ઋષભક**—એ હિમાલયના શિખરોપર થાય છે. એ બે કંદ લસણના કંદ પ્રમાણે હોય છે. એના પાંદડાં બારીક હોય છે. જીવકનો આકાર કુચા જેવો અને ઋષભકનો આકાર બળદના શિંગડા જેવો હોય છે. એ બન્ને કંદ બલવર્ધક, ઠંડા, વીર્ય અને કફની વૃદ્ધિ કરનાર, મધુર, તથા પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, કૃશતા, ક્ષય, એઓનો નાશ કરે છે. **મેદ અને મહામેદ** એ બન્ને કંદ, મોરંગ વગેરે સ્થળોમા ઉત્પન્ન થાય છે. જે કંદ નખથી કાપી શકાય છે અને જેમાથી મેદ-ધાતુના જેવો રસ નીકળે છે તે મેદ અને તેજ પ્રમાણે જે સફેદ કંદ હોઇ આદા જેવો હોય છે, તે મહામેદ. તે પહેલાં સફેદ રંગનો હોય છે એ બન્નેના વેલા હોય છે. **મેદ અને મહામેદ**—એ ગુરૂ, મધુર, વીર્યવર્ધક, સ્તન્ય (સ્તનમા દૂધ વધારનાર) કફવર્ધક, શરીરમા તત્વની વૃદ્ધિ કરનાર, શીતળ, અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાતજ્વર વગેરેનો નાશ કરનાર છે **કાકોલી** અને **ક્ષીરકાકોલીઃ**—જે ઠેકાણે મેદ અને મહામેદ થાય છે, તેજ ઠેકાણે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલાની ઉત્પત્તિ થાય છે. કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીનાં કંદ આરકંદના (આસન) કંદ પ્રમાણે હોય છે તેમાથી દૂધ ઝરે છે, અને તેનો વાસ આવે છે. કાકોલીનો વર્ણ કિંચિત્ કાળો હોય છે, અને ક્ષીરકાકોલીનો ધોળો હોય છે બન્ને **કાકોલાઓ** શીત, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરૂ શરીરમા ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, અને વાયુ દાહ, રક્તપિત્ત, શોષ, જ્વર, એનો નાશ કરનાર છે. **વૃદ્ધિ** અને **ઋદ્ધિઃ**-વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એ બને કંદ કોરોમાંડળ દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એના વેલા હોય છે. આ કંદને છિદ્ર હોઇ, એના ઉપર ધોળા કેશ હોય છે. ઋદ્ધિનુ કંદ ગાઠ જેવું હોઇ, એના ફળ વામાવર્ત હોય છે. અને વૃદ્ધિના ફળ દક્ષિણાવર્ત હોય છે. ઋદ્ધિ એ બલવર્ધક, ત્રિદોષઘ્ન, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરૂ, પ્રાણરક્ષક, ઐશ્વર્યકારક, અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **વૃદ્ધિ** એ ગર્ભપ્રદ, શીત, પુષ્ટિદાયક, મધુર, વીર્યવર્ધક, અને રક્તપિત્ત, ક્ષત (વ્રણ), કાસ, ક્ષય, એઓનુ નાશક છે. આ અષ્ટવર્ગ-પ્રતિનિધિ, રાજાને પણ દુર્લભ છે, એટલે વૈદ્યોએ ત સમાન ઔષધ આપવુ. મેદ અને મહામેદ, એ ન મળે તો શતાવરી આપવી. જીવક અને ઋષભક, ન મળે તો ભુમ (ભુરૂ) કોળુ આપવું કાકોલી અને ક્ષીર કાકોલી, એ ન મળે તો આરકંદ આપવી. વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એના અભાવે ડુકર કંદ આપવો.

૩૦. **અસાણા. (આસન)**—સં૦ હિ૦ આસન. કો૦ હસાણી. ક૦ હિરિયહોન્નેયભરતુ.

એ ઝાડ મોટા વધે છે. એનાં લાકડાં ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. અસાણાનાં પાંદડાં મોટાં હોઇ લાબા હોય છે એ ઝાડ-ઉપર બારીક ફળો આવે છે કાચાં ફળોનો રંગ લીલો હોય છે. પછી પીળો થતો જઇ પાકયા પછી કાળો થાય છે. એ ફળો સ્વાદમા કડવા હોય છે. અસાણાની અંતર્છાલ લાલ રંગની હોય છે **અસાણા**—એ ભેદનીય, મૂત્ર-સંગ્રહણી, કુષ્ઠ, એનો નાશક છે. **(૧) અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપરઃ**—અસાણાની છાલનુ ચૂર્ણ સાકરમાં આપવુ (અથવા પાણીમા છાલ વાટી પાવી).

૩૧. અસાળીઓ.—સં૦ મ. આહાલવ. હિ૦ હાલો. ફા૦ હાલમ. તુખ્મતરતીજ. અ૦ હબરશાદ. કરહાકમ બજરૂલ જીરજર. ઇં૦ કૅામનક્રેસ. લા૦ લેપીડીયમ. સેટીવ્યુમ્.

અસાળીઆનાં ઝાડ ખાનદેશમાં નદીના અથવા ઝરાના કિનારાપર વાવે છે. એ ઝાડ નાનાં થાય છે. અસાળીઆનો રંગ રાતો હોય છે. તે બારીક અને ચપટાં હોય છે. તે ઉષ્ણ, કડવાં, અને પુષ્ટિદાયક છે. ત્વચાના દોષ, વાયુ અને ગુલ્મ, એનો નાશ કરનાર છે. **(૧) અસાળીઆની ખીર:**—પ્રથમ દૂધ ઉકાળી તેમાં અસાળીઓ નાંખવો; અને તે ખીર સરખું થાય એટલે તેમાં ગોળ અથવા સાકર નાંખવી; એટલે તૈયાર થાય છે. એ ખીર વાયુનો નાશ કરે છે. અને કમરને જોરાવર અને ધાતુપુષ્ટિ કરે છે. આ ખીર બાળક છોકરાંની માતાઓને વધારે દૂધ આવવાને આપે છે. **(૨) વાયુના યોગથી જુલાબ થવા લાગે તો:**—અસાળીઆનું ચૂર્ણ ખાંડમાં આપવું; એટલે બંધ થાય છે. **(૩) અસાળીઆનો લેપ:**—ચામડીનો દોષ અથવા લોહી બધ થયુ હોય તો, કિંવા વાયુએ કરી સાંધામાં કળતર થતું હોય તો, અસાળીઓ પાણીમાં મેળવી લેપ કરવો. એટલે તે ચોંટી જઈ સારૂં થાય છે. **(૪) કટીશૂળ અને સુપ્રસી વાયુ ઉપર:**—અસાળીઆની ખીર ગોળ અથવા સાકરમાં બનાવી આપવી. **(૫) ઉચકી ઉપર:**—અસાળીઓ વાટી પાણીમાં પલાળી રાખી ગાળીને આપવો. **(૬) ધાતુપુષ્ટિને માટે અસાળીઆના લાડુ:**—નવું નાળીએર લેઈ તેના ખોપરાને ઝીણું કરી તેમાં ખોપરાના પ્રમાણથી ગોળ અને અસાળીઓ નાખી, ગોળ મળી જાય ત્યાંસુધી તેનો પાક કરી, પછી થડુ થયા બાદ તેના લાડુ વાળી ખાવા. **બીજો પ્રકાર:**—૧૦ તોલા અસાળીઓ લઈ ઘીમાં શેકવો. પછી ઘઉંનો રવો પાકો શેર એક તથા અડદનો લોટ પાકો ૦। શેર લઈ ઘીમાં શેકવો પછી ઘી પાકો શેર એક લઇ, ઘી અને સાકરનો પાક કરી, તેમાં તે લોટ અને બેદાણા, (લાલ દરાખ) બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, પીપળીમૂળ, એ નાખી ચોસલા પાડવાં અથવા લાડુ કરવા. ચોંસલાં પાડવા માટે અસાળીઓ નીચે નાખી પછી તે ઉપર પાક રેડી પાડવાં. આ પાક ઠંડી ઋતુમા ખાવો. એ સારો પૌષ્ટિક છે.

૩૨. અળઇ.—એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં પુષ્કળ થાય છે. કોકણમાં પણ ઘણાં છે. એ ઝાડ સુમારે માથોડુ ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં નથી હોતાં. એ પાંદડાંનો આકાર કાઇક કુંવાડીઆનાં પાંદડાં જેવો હોય છે. અળઈની છાલ ઘણીજ થડી છે. અળઇને " ઓવી " એમ પણ કહે છે. **(૧) કોઇ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઇ હોય તે ઉપર:**—અળઈનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો એટલે ત્રણ દિવસમાં ગાંઠ બેસી જશે. **(૨) મુખરોગ ઉપર:**—અળઇના ઝાડની છાલ મ્હોંમાં રાખવી, અને મ્હેડો ગળતુ રાખવું. **(૩) ઇંદ્રિયના અંદરના ભાગમાં ચાંદી પડે છે તે ઉપર:**—અળઈની છાલનો રસ બે તોલા કાઢી તેમાં જીરૂં અને ખડીસાકર નાંખી આપવું. **(૪) મધુમેહ ઉપર:**—અળઈની છાલનો કાઢો કરી હમેશાં રાત્ર સૂતી વખતે પી જવો. **(૫) આંબ-રક્તયુક્ત અતિસાર ઉપર:**—અળઈની છાલ વાટી આપવી. **બીજો પ્રકાર**—અળઈના ઝાડને કોવાડેથી ઘા કરી તેમાંથી જે રસ નીકળે તે બાટલીમાં ભરવો. પછી એ રસ નિત્ય સાકર સાથે આપવો. અથવા એની છાલનો કાઢો કરી ખડીસાકર સાથે આપવો.

૩૩. અળંબા.—સં૦ ભૂછત્ર, હિં૦ છતોના. છાતા સાંબકીછત્રી, બ૦ કોડકછાતા, બ્યાંગેરછાતા, ક૦ આળંબી. નાઇછિત્તરિગે, ઇં૦ મશરૂમ, લા૦ ફગાઈ.

એ મોટી ચમત્કારિક વનસ્પતિ છે. એ વનસ્પતિની રચનાથી પરમેશ્વરનું પૂર્ણ ચાતુર્ય દેખાઈ આવે છે. અળંબાનું છત્ર ઉકરડા ઉપર, સડેલા પદાર્થ ઉપર, કોહેલાં છાણાં ઉપર, અને કેટલેક ઠેકાણે સારી જમીનમાં પણ થાય છે. એમાં સાત આઠ જાત છે. અને તેમાં પણ બે પ્રકાર છે. એક વિષારી અને બીજો સારો. વિષારી અળંબા ખાવાથી મોટું અનર્થકર પરિણામ થાય છે. કેફ ચઢે છે, પેટ ફુલે છે, ઉલટી થાય છે, અને મન ભ્રમિત થાય છે, એટલા માટે માહિતી શિવાય તે ખાવું નહિ. સારા અળંબા પણ ઉત્તમ પાચનીય પદાર્થ નથી. તે ઘણા ખાવાથી જલદી પચી શકતા નથી. અળંબામાં પ્રસિદ્ધ જાતિ નીચે પ્રમાણે છેઃ—ચુડા, ચીતળા, ગવતા, કુબળા, કુરડી, તેલંગી, ભુયફોડ અને મોચાળા. ચુડા એક હાથ ઉંચા હોઇ તેના ઉપરનું છત્ર નાનું થાય છે. ચીતળા સાધારણ હોય છે. ગવતા બારીક હોય છે. કુબળા ઝીણી આંગળી જેવડા હોય છે. કુરડી એથી પણ નહાના હોય છે. તેલંગી સર્વ કરતા ઉત્કૃષ્ટ છે; એના છત્રનો વ્યાસ હાથ—દોઢ હાથ હોય છે. ભુયફોડ ગોળ હોય છે એને છત્ર હોતું નથી,

એ કોમલા જેવા ફુલેલા હોય છે. મોચાળાને, મોગરા જેવી સહજ કળી હોય છે. અળંબાનાં બીમાં ઘણુંજ ઝીણા હોય છે, અળબાની બાજી સારી થાય છે. કેટલાક લોક અળંબાને મૂર્ખપણાથી વધવા દેતા નથી. **અળંબા:**-શીત, બલ્યકર, ભેદક, મધુર, ત્રિદોષકારક, વૃષ્ય, અને કફપ્રદ, છે. **કાળો અળંબો:**—મધુર, ઉષ્ણ અને ગુરૂ છે. **ધોળો અળંબો:**—પાક વખતે ગુરૂ છે; અને લાઘ અલ્પ દોષકારક છે. (૧) **નાના વાછરડાઓને ફોલ્લા થાય છે તે ઉપર:**—જુવંફોડ છાસમાં વાટી તેમાં ૨ ચણોઠીભાર સુધી હીંગ મેળવી આપવો અને ઔષધ આપતાંજ તે વાછરડાની પીઠ જમીનને લગાડવી. (૨) **શીતળા અને ગોવરૂ પેટમાં ન જવા માટે**—જ્યારે અળબાની કળીઓ થાય છે તેજ વેળા તે લાવી સુકવી રાખવી. જ્યારે શીતળા અથવા ગોવરાનો તાવ બાળકોને આવે, ત્યારે એ કળીઓ ગરમ પાણીમાં વાટી કપડે ગાળી પાવી. એટલે શીતળા પેટમા નહિ ઉતરતા શરીર ઉપર તડતડી ઉઠે છે. (૩) **ડુંટીમાં ફોલ્લી થાય છે તે ઉપર:**—સુકવેલા અળબા અને **ચોમાસામાં ઢોરોનાં** શીંગડાને માટી લાગવાથી જે પીલા ફુટે છે તે, એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો (૪) **મૃગવ્યાધિ ઉપર:**—સુકાએલો અળબો અને ઢોરોના શીંગડાંના પીલા અને ભાગ, એની ધૂણી આપવી.

૩૪. અળુ. (અળવી.)—સ૦ આલુક, હિ૦ આલુ, વ૦ ઘોપા, ક૦ ગેણુસુ, તે૦ સ્યામકુર્રા, અ૦ લુયાં, ફલકાશ, ઈં૦ ગ્રેટલિન્ડ, કેલેડીયમ, લા૦ એરેમઈડીકમ.

અળુના કદ હોય છે. તેથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. અળવીમાં અનેક જાતો છે. રાજાળુ, ઘાવઅળુ, કાળાં અળુ, પાનઅળુ, રૂખઅળુ (વૃક્ષ ઉપરનું અળુ), માટીઅળુ, મુડળેઅળુ, ગિમઅળુ અને રાનઅળુ (તેરી); સર્વમાં કાળાં અળુ ઉત્તમ છે, અળવીની ભાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કેટલીક અળવીને મોટા કાદા હોય છે, અને કેટલીકને ઝીણા કાદા હોય છે. તેને બાફી શાક કરી ખવાય છે. અળવી સાધારણ રીતે શીતળ, અગ્નિદીપક, મલાવષ્ટંભક, બળની વૃદ્ધિ કરનાર, તેમજ સ્તનમાં દૂધ વધારનાર છે. અળવીના સેવનથી મળમૂત્ર પણ પુષ્કળ થાય છે; અને કફ, તથા વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે, અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. આ કદમા ધાતુ વધારવાની પણ શક્તિ છે. (૧) **કુરષાના વિષ ઉપર**—અળવીનો પાલો અને મરી વાટી ખાવાને આપવા, તથા બારગીનો રસ પાવો અને માથુ વિગેરે ઠેકાણે ચોળવો. (૨) **ખડક ઉપરનો કોળ કરડયો હોય તો:**—ઝાડ ઉપરના રાજાળુનાં મૂળ શેકીને વાટી તેની બોર જેવડી ગોળી ખાવી. ઉતાર ઘી (૩) **નળવાયુ અને તિડિક ઉપર:**—અળવીના પાંદડાંનો રસ આપવો, દિવસ ૩. (૪) **વાયુના ગોળા માટે:**-અળવીના પાલા દાડા સુદ્ધા બાફી, તેનું પાણી ઘી નાખી આપવું. દિવસ ૩. (૫) **પિત્તને માટે:**-અળવીના પાલાનો રસ જીરાની ભૂકી નાંખી આપવો. (૬) **સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:**—અળવીનુ શાક હમેશા ખાવું, ઘણું ખાવું નહિ. (૭) **કૃમિ ઉપર:**—રાન અળવીનો કાદો બાળી તેની રાખ પાણીમાં અગર મધમા આપવી. (૮) **ફોલ્લા ફુટવા માટે:**—અળવીના દાડા બાળી તેની રાખ તેલમા કાલવીને ચોપડવી.

૩૫. અળશી.—સ૦ અતસી, મ૦ આળશી, જવસ, હિ૦ અલસી. ક૦ અગસી, અતસી, ગિડ, તે૦ અલસી, તા૦ અલ્લવિરાય, ફા૦ તુખ્મેકતાન, અ૦ બજરૂલકતાન, ઈં૦ લિનસીડ લા૦ લિનિસીમિના.

એના છોડ હાથભર ઉંચા વધે છે. અળશીનુ તેલ કાઢવામા આવે છે તે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. આ દેશમાથી હજારો ખાડી અળશી દરસાલ વિલાયતમાં જાય છે. ત્યાં તેનું તેલ કાઢી તેનો રોગાન બનાવે છે. અને તેજ પાછો અહીં વેચવા મોકલે છે. રોગાન ઘણોજ મોંઘો હોય છે તેથી તે બદલ ઘણાજ પૈસા અહીંથી વિલાયતમાં જાય છે. આવી રીતે આ દેશના સેંકડો ઉદ્યોગો બૂડવા લાગ્યા છે, પરતુ આપણા લોકો ગાઢ અધકારમાં હોવાથી તેઓને આવી કાંઈજ વાતો દેખાતી નથી, એ મોટી શોચનીય વાત છે લોકોએ જાગૃત થઇ આ વાતનો કંઇ પણ વિચાર કરવો. એટલે "પથ્થર કરતાં ઇંટ સુંવાળી" એ ન્યાય પ્રમાણે તેઓનુ કાંઈ પણ હિત થશે. અળશી શેકી તેની ચટણી કરે છે તે સારી થાય છે. અળશીના તાજા જીંડવાની ચટણી ઘણી સ્વાદિષ્ટ થાય છે. અને જીંડવાં અથાણાંમાં પણ નાંખે છે. અળશીના છોડમાંથી પણ રેષા નીકળે છે, પરંતુ આળસાઇથી કિવા બેપરવાઇથી અહીં ઘણું કરી તે કાઢતા નથી એ રેશાઓનાં શણુના જેવાં વસ્ત્રો થાય છે. **અળશી:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, કડવી,

બલકારક, પાકકાળે તીખી, ગુરૂ, વાતકર, કફકારક, ઉષ્ણ; અને દષ્ટિ, શુક્રરોગ, શુક્રદોષ, પૃષ્ઠશૂળ, અને પિત્ત, એઓનો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રાંનુ **શાકઃ**—વાત, કાસ, કફ એ ઉપર હિતકારક છે. **(૧) ઉંઘ ન આવતી હોય તો:**—અળશીનું અને એરંડાનુ તેલ સમભાગ એકત્ર કરી કાંસાના વાસણમા કાંસાના પાત્રવડે ખલી તેનું અંજન કરવું એટલે ઉંઘ આવે છે. **(૨) બદ કિંવા ગુમડું વગેરે પાકવા માટે:**—અળશીનો લોટ કરી દૂધમાં કાલવી તેમાં થોડી હળદરની ભૂકી નાખવી અથવા પાણીમા કાલવી હળદરની ભૂકી નાખી સારૂં બાફી સહેવાય તેટલુ ગરમ પોટીસ ગાઠ ઉપર બાધવું. એ પ્રમાણે ૫–૭ વાર પ્રતિવારે ગરમ બાંધવું. એ પોટીસ ઉપર ખાવાનુ પાન બાધવું. એજ પ્રમાણે શણનાં બી અને ઘઉંની પોટીસ થાય છે. **(૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—અળશીનુ તેલ અને ચૂનાનું નિતર્યું પાણી એકત્ર કરી ચોપડવું. **(૪) મૂત્રદાહ ઉપર:**—અળશી ચાર તોલા લેઇ તેમા ૧૬ તોલા પાણી નાખી સારી રીતે ઉકાળી ખાવા આપવી.

૩૬. આઈન (સાડજન)—સ૦ રક્તાર્જુન. હિ૦ એન. ક૦ કેપુપત્તિ. તૈ૦ ઇઈમદ્દી. લા૦ ટરમિનેટગ્લેબ્રા.

આઇનના વૃક્ષો મોટા મોટા થાય છે. એ ઝાડના લાકડા મજબુત હોય છે. વહાણુ બનાવવામાં તથા ઈમારતમાં આ લાકડાંનો ઉપયોગ થાય છે. આઇનનાં પાદડાં લાબા હોય છે. આઇનમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. ધોળા આઇનનો રંગ ધોળો હોય છે. આઇનની કુમળી છાલ રંગના કામમાં આવે છે. એને "સાદડા" પણ કહે છે. **(૧) આગંતુક જખમ ઉપર:**—ધોળા આ-ઈનની છાલની ઘેપલી કરી તે જખમ ઉપર બાંધવી એટલે ત્વરિત ભરાઇ આવે છે. **(૨) નાંનાં વાછ-રડાંને** (દૂધના યોગથી પેટમાં) **રોગ થાય છે તે ઉપર:**—આઇનની કુમળી માંજર ખવરાવવી. **(૩) જળવાત ઉપર:**—આઇનની માંજર, બોરડીનો પાલો, અને આમળા, એ એકત્ર વાટી, તેનો રસ, હાથ અને પગને તળીએ મર્દન કરવો. **(૪) ફોલ્લો ફુટવાને માટે:**—આઇનની છાલનો અને કાળી તુળ-સીનો રસ કાઢવો, (એને રાપ કહે છે.) એમાં ચોખાના કુશકા નાખી એકત્ર કરી તે લગાડવું. **(૫) પક્ષાઘાત ઉપર:**—આઇનની રાખ ઉપર બાંધવી. એટલે તે ભાગ ઉષ્ણ થઈ તેનું જડત્વ દૂર થાય છે. **(૬) કફ ઉપર:**—એજ રાખ મધમાં આપવી.

૩૭. આકડો.—સં૦ અર્ક. મ૦ રૂઈ. હિ૦ આકડા બં૦ આકંદ. ક૦ યકકે. તા૦ અર્ક તુ૦ યેક્કામેલ. મલા૦ યેરિકુ. તૈ૦ નિલાજીલ્લીડે. ફા૦ ખુર્ક. અ૦ ઉપર. ઇં૦ જાઇગેટિક્ સ્વૅલોવર્ટ.

આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંત્રાં જાડાં અને વડના પાત્રાં જેવડા મોટાં હોય છે. આકડો એ હવનીય દ્રવ્યોમાંહેનું એક દ્રવ્ય છે. આકડાને ફુલ અને ફળ આવે છે. ફળ પાકવાથી અંદરથી રેશમ જેવું મૃદુ રૂ નીકળે છે. તે ઉપયોગમા આવે છે. એના લાકડાના કોલસા ઘણા હલકા હોવાથી દારૂ બનાવવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. સાધારણ અંગ દુખતું હોય તો આકડાનું દૂધ ચોપડે છે. એનાં પાત્રા મૃદુ હોવાથી કેટલાંક વર્ષો પહેલાં એ પાંત્રાં મોડી અક્ષરો ચીતરવાના કામમા લેતા હતા, પરંતુ હમણા કાગળની વિપુલતા હોવાથી તેનો ઉપયોગ કોઇ કરતુ નથી. **આકડો**—સારક છે, અને વાયુ, કોડ, કંડૂ, વિષ, પ્લીહા, ગુલ્મ, અર્શ, યકૃત્, શ્લેષ્મોદર, કૃમિ, એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાયુથી અંગમાં સણકા આવતા હોય તો:**—આકડાનાં પાંત્રાનો શેક કરવો **(૨) ઉધરસ અને શ્વાસ ઉપર:**— આકડાનાં ફુલમાંના કાંટા, અને મરી, એકત્ર વાટી ગોળીયો કરવી અને તે આપવી. અથવા આકડાની ડુખો અને ફુલ એકત્ર વાટી તેનો ગોળમાં પાક કરી ખવરાવવો. **(૩) કમળા ઉપર:**—આકડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી નાકમાં તેનું ટીપું પાડવું. **(૪) આકડાના વિષ ઉપર:**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. **(૫) મસ્તક-વાયુ ઉપર:**—આકડાનાં પાકેલાં પાંત્રાં માથે બાંધવાં. **(૬) આદાશીશી ઉપર:**—આકડાનાં મૂળનો ધૂમાડો નાકે સુંઘવો. **(૭) અપસ્માર અને ચઢેલું મસ્તક ઉતરવા માટે:**—આકડાના દૂધમાં વગડાઉ છાણાની (અડાયાની) રાખ ભીજવી સૂકવવી, અને તે છીંકણી પ્રમાણે સુંઘવી; એટલે છિંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર ઘી સુંઘવું. **(૮) કુતરાના વિષ ઉપર:**—આકડાનું

દૂધ, ગોળ અને તેલનો લેપ કરવો. **(૯) સોજા ઉપર:**—લોહકાટ અને આકડાનાં પાંત્રાં ભેંશના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. **(૧૦) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—આકડાનું મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. આકડાનાં કુમળાં પાત્રાં ૬–૭ લેઇ તેનો રસ કાઢી ઘી નાંખી પાવો. **(૧૧) ઘુંટણ રહી ગયા હોય તો:**—આકડાનું દૂધ ત્રણ દિવસ ચોપડવું. **(૧૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—આકડાના અને આમલીનાં લાકડાંનો અગ્નિ કરી તે ઉપર અજમો નાખી તેની ધૂણી મસાને આપવી. **(૧૩) તાઢીયા તાવ ઉપર:**—આકડાના કુમળાં પાંત્રાં પાનમાં ખાવાં. **(૧૪) કર્ણશૂળ ઉપર:**—આકડાનાં પાકેલાં પાંત્રાને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકવાં અને તેનો રસ કાઢી તે કાનમાં પાડવો. **(૧૫) ગંડમાળા ઉપર:**—આકડાના દૂધમાં હીરાકશી ઘસી લેપ કરવો. **(૧૬) ગુડથી ઉપર**–આકડાનું દૂધ ચોપડવું. **(૧૭) શ્લીપદ** (પગ કિંવા હાથ જાડા થાય તે) **રોગ ઉપર:**—આકડાનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૧૮) વિંછીના વિષ ઉપર:**—આકડાનું મૂળ ઘસીને ચોપડવું **(૧૯) મ્હોં ઉપર કાળાશ હોય છે તે ઉપર લેપ:**—આકડાના દૂધમા હળદર વાટી; તેનો લેપ કરવો. **(૨૦) કર્ણશૂળ ઉપર:**—આકડાના અંકુર લાવી લીમડાના રસમા વાટી તેમા થોડુ તલનુ તેલ અને સિંધવ નાખી ગોળો કરવો. પછી થુરીયાનું લાકડુ થોડુ કોતરી તેમા તે ગોળો ઘાલી તેની આસપાસ થુરીયાના પાત્રા વીંટાળી તે ઉપર થોડી માટી ચોપડી પુટપાકકૃતિએ હલકો અગ્નિ દેવો. પછી તે ગોળો બહાર કાઢી પાંત્રાં દૂર કરી કાઇ-સુદ્ધાં પીલી રસ કાઢી તે કિંચિત્ ગરમ કરીને પછી કાનમાં પાડવો એટલે કર્ણપીડા દૂર થશે. **(૨૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—આકડાના ઝાડના પાંત્રાં આકડાના દૂધમાં વાટી ગોળીઓ કરવી. અને તે ગોળી પ્રત્યેક ઘડીના અંતરે આપવી. અથવા મૂળ ઘસી પાવા. **(૨૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિને માટે:**—આકડાનાં મૂળ આકડાના પાત્રાંમાં વીંટાળી અંબોડામાં ખોસવા. પ્રસૂત થયા પછી છોડી નાખવાં. **(૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—આકડાના દૂધમાં બાવળની છાલનું થોડું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી, તે મિશ્રણ ડુંટીની આસપાસ અને પેડુએ ચોપડવુ એ યોગથી ચાર ઘડીમાં મૂત્રમાર્ગ મોકળો થશે. **(૨૪) બદ ઉપર અને હરેક ગાંઠ ઉપર અનુભવસિદ્ધ ઉપચાર:**—આકડાના દૂધમાં કાથો અને રેવંચીનો શીરો ઘસી ચંદન જેવું જાડું, ગાંઠ ઉપર દિવસમા બેવાર, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લેપ કરવો, એટલે ગાંઠ નરમ પડી બેસી જશે. **(૨૫) શ્વાસકાસ ઉપર:**—આકડાનાં પાંત્રાંનો રસ એક તોલો કિંવા બે તોલા પાવો. એટલે ઉલટી થઈ કફ, પિત્ત પડશે. ઉતાર ઘી અથવા ઘી અને ભાત. **(૨૬) વાળા ઉપર:**-આકડાના દૂધનો લેપ કરવો, **(૨૭) સોજો, વાયુ અને ત્રિદોષ ઉપર**:-આકડાનાં પાલાં અને લોહ-કાટ ભેંસના મૂત્રમા વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. **(૨૮) રક્ત ગુલ્મ ઉપર:**—આકડાના ફુલ તેલમાં તળી ખાવા એટલે ગુલ્મ ઓગળી, રક્તસ્રાવ થઇ નીકળી જાય છે. **(૨૯) અર્કાદિ ક્વાથ, વાતરોગ ઉપર:**—અર્કના મૂળ, ધમાસો, કરીયાતું, દેવદાર રાસ્ના, નગોડ, વજ, એરણ્ડ, સરગવો, પીપર, પીપળી-મૂળ, ચવક, ચિત્રો, સુંઠ, અતિવિષ, ભાંગ, એનો કાઢો કરી પાવો, એટલે તીવ્ર ત્રિદોષ, વાયુ, દાંત બંધ થઇ જવા, અંગમાનું શૈત્ય, શ્વાસ, કાસ, સૂતિકારોગ અને વાતરોગ એનો તત્કાળ નાશ થાય છે. **પ્રકાર બીજો:**—ઉપર બતાવેલા કાઢામાના અતિવિષ, ધમાસો અને સુંઠ, એ દ્રવ્યો બાદ કરી બાકીનાં લેવાં તથા તેમાં સાટોડી, વધારી, કાઢો કરી પાવો. તે સુમવાત, (સૂવારોગ), નાના પ્રકારના વાયુ, શૈત્ય, અપસ્માર, એઓનો નાશ કરે છે. **ત્રીજો પ્રકાર**—આકડાનાં મૂળ, જીરૂં, સુંઠ, મરી, પીપર, ભારંગમૂળ, રીંગણી, કાકડાશિંગ, પુષ્કરમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઇ ગોમૂત્રમા કાઢો કરી પાવો, એ કાઢો શીત-ગાત્ર, સન્નિપાત, મેહ, શ્વાસ, કફવૃદ્ધિ, ઉધરસ, એઓનો નાશ કરે છે. **(૩૦) અર્કાદિ લેપ સોજા ઉપર:**—આકડાના મૂળ, સાટોડી, અને કડવા લીમડાની છાલ, એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. અથવા એનો કાઢો પાવો અને કાઢાના પાણીવડે વારવાર સોજો ધોવો. **(૩૧) વાતવિકાર ઉપર:**—વાયુથી ગંઠાઇ ગયેલા અંગને આકડાના દૂધનો લેપ કરી તે ઉપર રાઇનું પ્લાસ્તર મારવું તથા ઉપર એક પાંદડું મૂકી ચોવડા કપડાથી પાટો મજબુત બાંધવો. આ પ્રયોગથી વાયુબદ્ધ થયેલું શરીર ત્વરિત છુટું થાય છે **(૩૨) ઉરૂસ્તંભ ઉપર:**—આકડાના મૂળ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૩૩) નળગુહ ઉપર:**—આકડાના એક પાકેલા પાંદડાંનો રસ ધીમા પાવો, દિવસ ૩. પથ્ય દૂધ અને ભાત.

(૩૪) પ્લીહોદર ઉપર:—આકડાનાં પાંત્રાં અને સિંધવ માટલામાં ઘાલી, મોં બંધ કરી નીચે અગ્નિ સળગાવવો. પછી તે ખાર દહીંના પાણી સાથે પાવો. **(૩૫) શ્વાસ ઉપર:**—આકડાનાં મૂળીયાં, ગાંઠ અને લીંડીપીપર, એમને ખલ કરી મધમા બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીયો કરી ખાવી. **(૩૬) ઘાટ સર્પ ઉપર:**—આકડાના લીલાં મૂળોની છાલ લાવી તેને મધ સાથે ખાવાના પાનમાં મૂકી તેની બીડી કરી ખાવી. અથવા તે પાનના બીડાનો રસ પીવો.

૩૮. આગીયો—સં૰ તીક્ષ્ણાભા હિ. દાદમારી. ક૰ ચુર્ચીગિડ. લા૰ એમાનિયાવેસી કૅટારીઆ.

આગીયાનાં ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉચા વધે છે. એનાં પાંદડાં જાઇનાં પાંદડાં જેવડાં અને આકારે પણ તેવાંજ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર સફેદ રંગનાં નાનાં ડીંટાં આવે છે, તે શરીરને અડકે, તો શરીરે આગ ઉઠે છે. નાગલી, કોદરા વગેરે ધાન્યોના ખેતરમાં એ ઝાડો ઘણાં થાય તો તે આખુ ખેતર બળી જાય છે એટલી આ ઝાડની આગ હોય છે. એ ઉપરથી એનું “આગીયો” એવું નામ યોગ્ય છે. **આગીયો:**—બલકર, કડવો, તીખો, વિબંધ નાશક, હ્રદ્ય, ઉષ્ણ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, અને રક્તપિત્ત, અરોચક, વગેરેનો નાશ કરે છે: **(૧) કોદ્રરાના વિષ ઉપર:**—આગીયાના ઝાડનો, પાણી નાખી રસ કાઢવો; અને તે રસ અડધો શેર સુધી આપવો ઢોરને આપવો હોય તો ચાર શેર સુધી આપવો. ઝાડવાં સુકાયલાં હોય તો તેને ખાંડી તેની ભૂકી કરી પાણીમાં ઉકાળી તે પાણી પાવું. **(૨) જ્વર ઉપર:**—આગીયાનાં ઝાડ, નાગરમોથ અને સુંઠ, એનો કાઢો આપવો **(૩) લુતિ ઉપર:**—આગીયાનાં સુકાયલાં પાંદડાં તોલો, ૧, કાજળીનાં સુકવેલા પાંદડાં તોલો ૧, અઘેડાનાં પાના તોલો ૧ લઈ, તેની કાળી રાખ બનાવવી. અને તે કરડીના તેલમાં ખલ કરી લગાડવી.

૩૯ આદુ—સં૰ આર્દ્રક. હિ૰ અદ્રક–ખ. આદા. ક૰ અલ્લ. પો૰ જીંજીબીલવર. અ૰ જીજીબી-લહતબ. ઇં૰ જીંજર.

આદુનું ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉચુ વધે છે. તે વધવા માંડયું એટલે તેને એકલાં પથરાયલાં મૂળીયાં આવે છે. આદુ સુકવી તેની સુંઠ કરે છે. સુંઠનુ તેલ નીકળે છે. બંગાલા, મદ્રાસ અને જામેકા બેટ વિગેરે ઠેકાણેથી પુષ્કળ સુંઠ અહીં આવે છે. આદુ સુંઠ કરતા સૌમ્ય છે. આદાનો પાક કરે છે તેને “**આદાપાક**” કહે છે. **આદુ** પાચક, સારક, અગ્નિદીપક, રૂચિપ્રદ, અને કંઠને હિતકર છે. અને સુજ, કફવાયુ, કંઠરોગ, ઉધરસ, દમ, આનાહ, વાયુ, મલબંધ, વાતિ અને શૂળ, એમનો નાશ કરે છે. **(૧) આદાપાક**—આદાનો રસ કાઢી તેમાં પાણી નાખવું, પછી સાકર નાખી પાક કરવો; તેમાં કેસર, એલચી, જાયફળ, જાવત્રી, અને લવંગ નાખી તે ભરી રાખવો, આ પાક શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય, અરૂચિ ઉપર પ્રશસ્ત છે. **(૨) અજીર્ણાદિક ઉપર:**—આદાના રસમા લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાખી પ્રાશન કરવું એટલે અજીર્ણ દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અને વાયુ, મલબદ્ધતા, આમવાતનો નાશ કરે છે. **(૩) મૂર્ચ્છા વાયુનો ઝાટકો આવે છે તે ઉપર:**—સુંઠ ઘસી અંજન કરવું. **(૪) યોનિશૂળ ઉપર:**—સુંઠની ભૂકી એરંડીઆ તેલમા કાલવી લેપ કરવો. અથવા સુંઠ અને એરંડમૂળનો લેપ કરવો . **(૫) અજીર્ણ ઉપર:**—સુંઠ અને જવખારનુ ચૂર્ણ ઘીમાં અથવા ગરમ પાણીમાં આપવું. **(૬) આમવાત ઉપર:**—એરંડમૂળના રસમા સુંઠનું ચૂર્ણ કાલવી ગોળો કરી તે ઉપર એરંડાનું પાંદડું વીંટાળી ઉપર કપડમાટી કરી પુટપાક કૃતિ પ્રમાણે તે ગોળો દેવતામાં પકવી પછી બાહેર કાઢી પીલી, રસ કાઢી, તેમાં મધ નાખી આપવો. **(૭) આમવાત અને પેટશૂળ ઉપર:**—સુંઠના કાઢામાં દીવેલ નાખી આપવું તેથી આમવાત, કંમર, પીઠ, એ ઠેકાણાનું શૂળ, તેમજ સર્વાંગશૂળ અને પેટશૂળ સારા થાય છે. **(૮) સંગ્રહણી, આમપ્લીહા, આમવાતાદિક ઉપર:**—સુંઠની ભૂકી કરી, તેમાં ઘી નાંખી ચટાડવું. તે ઘી સેવન કરવાથી પ્લીહા, આમવાત વગેરે દૂર થાય છે. વાયુનો નાશ થાય છે, અને સંગ્રહણી રોગ સત્વર જાય છે. **(૯) કાસશ્વાસ ઉપર:**—આદુનો રસ મધમાં નાખી પાવો. અથવા સુંઠ, અને બ્રાહ્મીનો કાઢો, મધ સાકર નાખી પાવો. **(૧૦) વૃષણવાયુ ઉપર:**—આદુનો રસ મધ નાખી પાવો, એટલે અરોચક અને સજો-

ખમ દૂર થાય છે. (૧૧) **અતિસાર ઉપર:**—આદુનો રસ નાભિએ (ડુંટીએ) ચોપડવો. એટલે દુઃસાધ્ય અતિસાર પણ નાશ પામે છે. (૧૨) **ઉદર રોગ ઉપર:**—પાણી અને આદાનો રસ સમ ભાગે પાવાં (૧૩) **અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—આદુનો રસ અને લીંબુનો રસ સમ ભાગ લેઇ, તેમાં તેટલો સિંધવ મિશ્ર કરી, ભોજન પહેલા પ્રાશન કરવું, એટલે અગ્નિમાંદ્ય દૂર થાય છે. ભોજનારંભે એ ત્રણે પદાર્થ પ્રાશન કરવાથી, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઇ, જીવ્હા, કંઠ, અને હૃદયની શુદ્ધિ થાય છે. સ્વરભેદ, સોજો, મલાવષ્ટંભ, શ્વાસ, કફ, ઉધરસ, વાયુ વગેરેનો નાશ કરે છે, અને ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે. (૧૪) **ગર્ભિણીના વિષમ જ્વર ઉપર:**—બે અથવા ત્રણ માસા સુંઠ, બકરીના દૂધમાં વાટી આપવી. (૧૫) **ભૂખ ન લાગતી હોય તે ઉપર:**—સુંઠનું ચૂર્ણ ૧ માસો, બે તોલા પાણી સાથે આપવું. (૧૬) **ઉધરસ ઉપર:**—આદુનો રસ, લીંબુનો રસ અને મધ સમભાગ કરી, તેમાં પીંપર નાંખી દિવસમાં બે ત્રણ વખત તે મિશ્રણ આપવું. (૧૭) **જીર્ણ જ્વરને માટે:**—છાશની પરાશમાં સુંઠ મેળવી પાવી દિ૦ ૨૧ (૧૮) **અમ્લપિત્તને માટે:**—સુંઠ, આંબળાં, અને ખડીસાકર સારી રીતે બારીક ખલ કરી સવારમાં ખાવી. (૧૯) **હૃદ્રોગ અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, કાસ, અરૂચિ, સળેખમ,** ઉદરપાણી **થકી શૂળ, એ ઉપર:**—સુંઠનો કાઢો આપવો. એથી કાંતિ, ચિત્ત, અને નેત્ર પ્રસન્ન રહે છે. (૨૦) **મૂળ વ્યાધિ ઉપર:**—સુંઠનું ચૂર્ણ છાશમાં નાંખી આપવું. (૨૧) **નાસા રોગ ઉપર:**—સુંઠ બે તોલા લેઇ, તે અર્ધા શેર પાણીમાં નાંખી ઉકાળવી અને તે બે વખત પાવી. (૨૨) **સળેખમ ઉપર:**—આદુ અગર સુંઠ, તજ, ખડીસાકર એનો કાઢો આપવો. (૨૩) **અમ્લપિત્ત ઉપર:**—સુંઠનુ ચૂર્ણ ૬ માસા, ગેરૂ ૧ તોલો, લેઇ નાગરવેલના પાનના રસમાં ખલ કરી, વટાણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. દરરોજ બે ગોળીઓ સાંજ-સવાર દૂધ અને પતાસામાં ખાવી. (૨૪) **પરિણામ શૂળ ઉપર:**—સુંઠ, તલ, અને ગોળ એકત્ર કુટી ગાયના દૂધમાં બાફીને આપવાં. (૨૫) **બાળકોની આમ સંગ્રહણી ઉપર:**—સુંઠ, થંડા પાણીમાં ચંદન સરખી ઘસી, તેટલું ઘી અને ગોળ અથવા ખડીસાકર નાંખી સીજવી, ચાટણ તૈયાર કરવું. અને થોડું થોડું વખતો વખત ચટાડવું. એ મોટા માણસને પણ આપવું (૨૬) **શ્વેત પ્રદર ઉપર:**—દરરોજ પ્રાતઃકાળે અને રાત્રે સુવાની વખતે, પ્રત્યેક ૧૪ તોલા ગાયના દૂધમાં ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સુંઠ નાખી દેવતા ઉપર તપાવી, પાણી બળી ૧૪ તોલા અથવા તેથી થોડું કમી દૂધ અવશિષ્ટ રહ્યા પછી તેમાંથી સુંઠના ટુકડા કાઢી નાખી, તેમાં ૪ અથવા ૫ માસા ખડીસાકરની ભૂકી મિશ્ર કરી આપવું. આ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી જોરદાર શ્વેત પ્રદર પણ નક્કી નાશ થશે. (૨૭) **વીર્યવૃદ્ધિ માટે:**—૧ તોલો સુંઠની બારીક ભૂકી કરી, એક વાસણ દેવતા ઉપર મૂકી, તેમાં બે તોલા સુધી ઘી નાંખવું. તે ઘી સારૂં તપ્યા પછી તેમાં આ સુંઠની ભૂકી નાંખી, લાલ થાય ત્યાં સુધી તળવી, અને ૧ તોલો ગોળ ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી, તે પાણી તેમાં નાંખી, પાણી બળી જઇ શીરા જેવું થાય ત્યાં સુધી અથવા છુટું થાય ત્યાં સુધી હલાવતા રહી પાકું કરવુ. એ દરરોજ પ્રાતઃકાળે એક વખત ૧૪ દિવસ આપવું. એટલે શરીરમાંનો વાતસંચાર, શરીરને કળતર થવું, અગ્નિમાંદ્ય, અતિસાર, આમાંશ અને પિત્ત-વિકાર, એ સઘળા રોગ દૂર થાય છે. (૨૮) **આંખો દુખવા આવે છે** તે ઉપર:—સુંઠ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં એકઠાં વાટી, તેમાં થોડો સિંધવ નાંખી તેની થેપલી કરી, તે થોડી ગરમ કરી, આંખો ઉપર બાંધવી. એટલે સોજો અને દુઃખ દૂર થાય છે. (૨૯) **આદાશીશી ઉપર:**—પાણીમાં અગર દૂધમાં સુંઠ મેળવી તેનું નસ્ય કરાવવું અને લેપ કરવો. અથવા આદુ અને ગોળ એકત્ર કુટી તેની પોટલી કરી નાકથી તે રસ પીવો એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૩૦) **સૂજ ઉપર:**—સુંઠની ભૂકીની ગોળમાં ગોળી કરી ફટકડીના રસમાં અથવા કાઢામાં આપવી (૩૧) **કટિ, ઉરૂ, પૃષ્ઠ, ત્રિક** (બરડાનું હાડકું) **એમાંનો વાયુ, ગુલ્મ, શૂળ, ગૃધ્રસી, ઉદાવર્ત, અને હનુગ્રહ, ઉપર:**—આદુના રસમાં અથવા બીજોરાના રસમાં ઘી નાખી આપવું. (૩૨) **કફ રોગ ઉપર:**—સુંઠ અને તેથી ચાર ઘણી ખડીસાકર મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો. (આ હૃદ્રોગ ઉપર પણ આપવો) અથવા આદુના રસમાં બમણી ખડીસાકર અથવા ગોળ નાખી ચાટણ કરી આપવું. (આથી શરદીના યોગથી જે રોગ થાય છે તે દૂર થાય છે.) અથવા આદાનો રસ, મધ અને સાકર એકત્ર કરી આપવું. (૩૩) **ભાંગ પર ઉતાર:**—

ગાયના દૂધમાં સુંઠ આપવી અથવા સાત વખત થંડા પાણીમાં ૧ તોલો સુધી સુંઠ મેળવી આપવી. **(૩૪) આંખોમાં શ્વેત ફુલ પડે છે તે ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં સુંઠ મેળવી અંજન કરવું. **(૩૫) પક્ષાઘાત ઉપર:**—ગાયનું ઘી ૨૮ તોલા લઇ તેમા સુઠનુ ચૂર્ણ ૨૮ તોલા નાખવુ. પછી તેમા છોલેલી લસણની કળીઓ ૨૮ તોલા નાંખી, જઠરાગ્નિ, બળ વગેરે જોઇ એક તોલા સુધી આપવુ. એથી પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, કટીભગ, બાહુપીડા વગેરે દૂર થાય છે. **(૩૬) વાતશૂળ ઉપર:**—સુંઠ અને એરંડ-મૂળ એનો કાઢો કરી તેમાં ખાંડેલી હીંગ અને સંચળ નાંખી આપવો. **(૩૭) આમાતિસાર ઉપર:**—૧ તોલો સુંઠ પાણીમાં મેળવી, તેમાં ઘી અને ગોળ તોલો તોલો નાખી, એ મિશ્રણ સારૂ પાકું કરી ચાટણુ બનાવી આપવુ. **(૩૮) ઉલટી ઉપર:**—આદુનો અને કાંદાનો રસ એક એક તોલો મિશ્ર કરી આપવો. **(૩૯) પિત્ત વિકાર ઉપર:**—અર્ધો તોલો સુંઠની ભૂકી, તેમાં ૪ ચણોઠીભાર સિંધવની ભૂકી મિશ્ર કરી, નિત્ય સૂર્યોદય પહેલાં પાણીના ઘુંટડામાં ગળાવવી. **(૪૦) બહુમૂત્ર રોગ ઉપર:**—આદુનો રસ, અને ખડીસાકર મેળવી નિત્ય બે વખત આપવો. **(૪૧) પિત્તવિકાર ઉપર:**—૭ તોલા ગાયનું દૂધ લેઇ, તેમાં અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી સુંઠ મેળવવી. અને તે દૂધ બાળી માવા જેવી ગોળી કરી સાકર નાંખી દરરોજ રાત્રે સૂતી વેળા તે ગોળી ખાવી. ઉપર પાણી પીવું નહિ. એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ આપવું **(૪૨) ભ્રમયુક્ત પિત્ત ઉપર:**—આદુનો રસ બે તોલા અને ગાયનું દૂધ ૭ તોલા એકત્ર કરી, અડધુ બાળવુ અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી ઉંઘતી વખતે આપવું. **(૪૩) ભ્રમયુક્ત પિત્ત ઉપર:**—આદુનો રસ ૨ તોલા, આમળાનો રસ બે તોલા, ને ખાંડ બે તોલા, અને ગાયનુ દૂધ ૭ તોલા, એ એકત્ર કરી અડધું બળે ત્યાં સુધી ઉકાળી હમેશાં પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે આપતાં જવું. **(૪૪) વાતભ્રમ ઉપર:**—સુઠ અથવા અજમાના ચૂર્ણની ભસ્મ આપવી. (તપકીર પ્રમાણે નાકમાં સુઘવી). **(૪૫) આમાંશ ઉપર:**—સુંઠ, વરીઆળી, ખસખસ અને ખારેક, એ ઔષધો સમ ભાગ લઇ પ્રત્યેકના બે ભાગ કરવા. તેમાંનો એક ઘીમાં તળી પુનઃ સર્વ ઔષધો એકઠાં કરી, કુટી, બારીક ચૂર્ણ કરવુ અને સર્વ ચૂર્ણ બરોબર ખાડ મિશ્ર કરી એ મિશ્રણ પ્રત્યેક વેળા ૧ તોલા પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. **(૪૬) આમવાત ઉપર:**—સુંઠ ૪ ભાગ અને વરીઆળી એક ભાગ એકત્ર કરી, તેમાંથી અડધું ઘીમાં તળી, પછી બધાનું ચૂર્ણ કરવું. એ ગોળમાં મેળવી હમેશાં સેવન કરવુ. **(૪૭) અરૂચિ ઉપર.**—આદુ અને સિંધવ આપવો. **(૪૮) દંત શૂળ ઉપર:**—સુંઠની ભૂકી ૧ ભાગ અને ફટકડી ૨ ભાગ એકઠી કરી, દિવસમાં ૨-૩ વખત દાંતે ઘસવી. એટલે જલદીથી શૂળ બંધ થઇ જાય છે. **(૪૯) સન્નિપાત જ્વરમાં મૂર્છા આવે છે તે ઉપર:**—સુંઠ, મરી, અને પીંપર એનું ચૂર્ણ સુંઘવું. **(૫૦) દુર્જલ જ્વર ઉપર:**—સુઠ, અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. **(૫૧) સર્વ શૂળ ઉપર:**—સુઠ, સાજીખાર અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. એટલે ક્ષણમાં સર્વ શૂળનો નાશ થાય છે. **(૫૨) ધાત પડે છે તે ઉપર:**—સુઠના કાઢામાં હળદર અને ગોળ નાખી તે પ્રાશન કરવું. **(૫૩) અગ્નિમાંદ્ય અને કૃમિ ઉપર:**—સુંઠ અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૪૦ આમલી:—સં૦ ચિંચા. મ૦ ચિંચ. હિં૦ ઇમલી. આંબલી. બં૦ આમરૂલ. તેંતુલ. ક૦ હુણીસે. હુણસી. હુલીમારા. તૈ૦ ચિંતાચેટુ. તા૦ પુલિયામારં. તુ૦ પુંકેમારા. મલા૦ આમલં. ચિંચા. અ૦ તમર હિંદી. ઇ૦ ટેમેરીંડ ટ્રી. લા. ટેમેરીંડસ્ ઇંડીકસ્.

આમલી **અમેરીકા, આફ્રિકા** અને **એશિયા** ખંડના ઘણાક દેશોમાં થાય છે. હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગોમાં એ જોવામાં આવે છે. એ ઝાડ મોટાં વધે છે. એને આ-મે વર્ષે ફળ આવે છે. આમલી, મહા અને ફાગણ મહિનાઓમાં પાકી તૈયાર થાય છે. આમલીમાં જે ઠળીઆ હોય છે તેને કચુકા કહે છે. આમલી ઘરખરચ માટે રાખી મેલવાની હોય, તો તેની અંદરના કચુકા કાઢી તેમાં મીઠું નાખી તેના ગોળા કરી રાખે છે. આમલી શાક, દાળ વગેરે ઘણા પદાર્થોમાં નાખવામાં આવે છે. આમલીના અંગે ખટાસ હોય છે, તે કારણથી તે રીતસર ખાવાથી સ્વચ્છ કરે છે. ભાતમાં ખાવાને આમલીનું પનુ કરે છે. નવી આમલી કરતાં જૂની આમલી પથ્યકારક છે. કચુકા ગરિબ લોક શેકીને ખાય છે. તેમાંથી

ઉત્તમ પ્રકારનું તેલ નીકળે છે. પરન્તુ એનું તેલ કાઢવાને લોક દુર્લક્ષ કરે છે, એ કેટલું મૂર્ખપણું છે! ભાવસાર અને ધનગર લોક કચુકાની ખેળ કરે છે. આમલીના કુણા પાલાનું શાક કરે છે, અને ફૂલોની ચટણી કરે છે, આમલીનું લાકડું ચીકણું હોય છે, માટે તેના કુહાડી વગેરેના હાથા પણ કરે છે. આમલીના લાકડાના કોલસા પાડે છે. **આમલીનું ઝાડ:**—ગુરૂ, ઉષ્ણ, ખાટું, પિત્તકર, કફપ્રદ, રક્તકોપન અને વાતનાશક છે. **આમલીનાં ફુલ:**—તુરાં, સ્વાદુ, ખાટાં, રૂચિકર, વિશદ, અગ્નિદીપક, લઘુ છે અને વાયુ, કફ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **આમલીનાં પાંત્રાં:**—સોજો અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **કુમળી આમલી:**—અતિ ખાટી, ગ્રાહક, ઉષ્ણ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક; અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, કફ, અને રક્તને કોપાવનાર, અને વાતનાશક છે. **જુની આમલી:**—વાતલ; અને કફ, પિત્તને કરનાર છે. **પાકી આમલી:**—મધુર, સારક, ખાટી, હૃદ્ય, ભેદક, મલસ્તંભક, દીપન, રૂચિકર, ઉષ્ણ, રૂક્ષ, બસ્તિશોધક છે અને વ્રણ-દોષ, કફ, વાયુ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે **સૂકી આમલી:**—હૃદ્ય, લઘુ, છે અને શ્રમ, ભ્રાંતિ, તૃષા, કલમ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **નવી આમલી:**—વાત અને કફ કરનારી છે. તે એક વર્ષની હોય તો વાતપિત્ત-નાશક હોય છે. **આમલીની સૂકાયલી છાલનો ખાર:**—અગ્નિમાંદ્ય, શૂલનો નાશ કરે છે. **પાકેલી આમલીનો રસ એટલે ગર:**—ખાટો, મધુર, રૂચિકર, વ્રણનાશક અને લેપ કરવાથી સોજા, અને પંક્તિશૂલનો નાશક છે, **આમલીનું પનુ:**—દાહ, કફને કરનાર, અતિ ખાટું, વાતનાશક છે. તેજ સમભાગ સાકર નાખી કરેલ હોય તો તે દાહ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **રક્ત મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—આમલીની ઉપરની ખડબચડી છાલનું ચૂર્ણ કરી, તે કપડાથી ગાળી સવારે અને સંધ્યાકાળે ગાયના અધમર્યા દહીં સાથે ખાવું (૨) **થંડા પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:**—આમલીના ઉપલા છોડાની રાખ ૬ માસા નાળીએરના નવટાંક અંગરસમાં મેળવી દિવસમાં બે વખત આપવી આ પ્રમાણે ૫ દિવસ આપવુ. પથ્ય મોળું. (૩) **પાંડુરોગ:**—આમલીની છાલની કાળી રાખ કરી, ૪ તોલા પર્યંત બકરીના મૂત્રમાં એક તોલા પર્યંત રાખ નાખી આપવું. (૪) **પડજીભ ઉપર:**—કચુકા થંડા પાણીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવાથી પડજીભ ઉતરી જે ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે તે બંધ થાય છે. (૫) **વિંછીના દંશ ઉપર:**—આમલીના ઠીલા (કચુકા) શેકી, અગર એમને એમ ધોળા થાય ત્યા સુધી ઘસી દંશ ઉપર ચોટાડવા. તે વેદના શોષી લેઇ પછી પોતાની મેળે નીચે પડે છે. (૬) **ક્ષતકાસ એટલે વાયુ ઉરમાં ચાંદી કરી રક્તસહિત કફ પાડે છે તે ઉપર:**—કચુકા સારા શેકી ઉપરથી છાલ કાઢી નાંખવી. તેની ભૂકી મધ અને તાજા ઘીમાં નાખી ખવરાવવી. (૭) **શૂળ ઉપર:**—આમલીની છાલની ભસ્મ, ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવી, અથવા આમલીની છાલનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવુ. (૮) **શીતળાનો આજાર ન આવવા માટે:**—કચુકાનુ અને હળદરનું ચૂર્ણ થંડા: પાણીમા નાખી પાવું (૯) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—આમલી તોલા ૪, ધુંવાસ ૨ તોલા, એ બન્ને જુના ઘીમાં ખલ કરી ૭ દિવસ ખાવું. (૧૦) **અતિસાર ઉપર:**—આંબલીનો પાલો એક તોલો, ચોખાના ધોવરામણમા તપાવેલી ઠીકરી છમકારી તેમાં તે નાખીને આપવુ. (૧૧) **આંખો આવે છે તે ઉપર:**—આમલીનો લીલો પાલો એરંડાના પાંદડામાં બાંધી, માટીએ લીંપી ભરસાળમાં બાફવો. બફાયા પછી તેનો રસ કાઢી તેમાં ફુલાવેલી ફટકડી અને ચણોઠીભાર અફીણ નાખી, તવા ઉપર તાંબાના વાસણથી ખલ કરી ગાળી રાખવું. અને તેમાં કપડુ ભીજવી તેની ઘડી કરી, તે આંખો ઉપર રાખવી. **અન્ન પાચન થતું ન હોય તો:**—આમલીના ઉપરની સૂકી છાલને વગડાઉ છાણા (અડાયા) માં બાળી રાખ કરવી અને સુખ રહેતી વેળાએ સુમારે ૬ માસા પર્યંત ખાઇ ગરમ, પાણી પીવુ. (૧૩) **ક્ષુધા કમી થવા માટે:**—આમલીના પાલાની ચટણી ખાવી. (૧૪) **હિંગળોકના વિષ ઉપર:**—અડધો શેર કચુકા ચાર શેર પાણીમા ઉકાળી તે પાણીના કોગળા કરવા. દિ૦ ૭ (૧૫) **ધુરીઆના વિષ ઉપર:**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૧૬) **બળદનો પગ સુજયો હોય તો:**—આમલીનો પાલો અને રાફડાની માટી પાણીમાં કઢવી તેની પોટલી કરી તેવડે શેકવુ. (૧૭) **કર્ણશૂળ ઉપર:**—આમલીનો બલક ખારો હોય તે જમીન ઉપર તપાવી બાળવો અને જમીન ઉપર હાથે ચોળી કાદવ જેવું થયા પછી તેનો લેપ કરવો.

(૧૮) **આકડાના વિષ ઉપર**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૧૯) **બાળકોની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર:**—આમલીની છાલનુ ચૂર્ણ ત્રણ માસાથી ૫ માસા પર્યંત બે તોલા અધમર્યા દહિંમાં નાખી દિવસમાં બે વખત, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું. (૨૦) **ભાંગનો ઉતાર:**—આમલી પલાળી તેનું પાણી પાઈ દેવું: (૨૧) **મોડશી (મૂર્ચ્છા) કૉલેરા ઉપર:**—આમલી ૯ ભાગ, ભિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી ધોળા કાંદાના રસમાં કાલવી કપડાથી ગાળી તે રસ પાવો. એટલે ઉલટી, ઝાડો બધ થાય છે, તથા જે સવિષ જંતુ હોય છે તે પણ મરી જાય છે. (૨૨) **અરૂચિ અને પિત્ત ઉપર:**—અદરથી પાકેલી અને ફળદાર એવી આમલી લેઇ તેં ઠંડા પાણીમાં મસળી સાકર નાખી આપવી. પછી તેમાં એલચી દોડા, લવાંગ, કપૂર અને મરી નાંખી, તે મિશ્રણના કોગળા વાર વાર કરવા; એટલે અરૂચિનો નાશ થઇ પિત્ત શમે છે. (૨૩) **પિત્ત અને બંધકોશ ઉપર આમલીનું સરબત:**—એક શેર આમલી, બશેર પાણીમાં ચાર પ્રહર ભિજવી રાખી, પછી તે પાણી ગાળી ઉકાળી અર્ધુ બાળવું અને તેમાં ૨ શેર સાકરની ચાસણી કરી નાખી, તે દરરોજ ૨ તોલાથી ૬ તોલા પર્યંત આપવું. બધકોશવાળાએ રાત્રે અને પિત્તવાળાએ સવારે સેવન કરવું.

૪૧. આલ—સં૦ અચ્યુતવૃક્ષ. હિ૦ મ૦ આલ.

એ ઝાડને મુસલમાની ભાષામાં “સુરજી” કહે છે. એ ઝાડ ઘણાં વર્ષ રહ્યાથી, હશીઆના ઝાડ જેવડું થાય છે. એનાં પાત્રાં હશીઆનાં, અથવા મહુડાનાં પાત્રા જેવાં હોય છે. એને બારે માસ ધોળા રંગનાં અને મધુર વાસવાળાં ફૂલ આવે છે. એનાં ફળો હશીઆનાં ફૂલ જેવા હોય છે; તેને કોઈ કોઇ મીઠામાં આથે છે. આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ખાનદેશ અને વરાડ પ્રાંતમાં ઘણી થાય છે. એનાં મૂળીઆંનો રગ નીકળે છે. આલનાં ઝાડ રગ માટે તૈયાર કરતાં ત્રણ વર્ષ લાગે છે. વરાડમાં એનાં મોટાં મોટાં ખેતરો હોય છે. એનાં મૂળમા જેટલાં બારીક મૂળો હોય છે, તેટલો તેનો રંગ સારો નીકળે છે. એ મૂળોનો પાકો ખારવી રગ થાય છે. શેત્રજી, પછેડી વગેરે એના રગમાં રગાય છે.

૪૨. આલુબુખાર—સં૦ ક૦ આરૂક. મ૦ હિ૦ આલુ-બુખાર. ફા૦ આલુસ્યા. અ૦ ઇજ્જાસુ. ઈં૦ ચેરિપ્લમ. લા૦ પ્રુનસ બોખેરિયનસિસ.

આલુબુખારના ઝાડની ઉંચાઈ સુમારે ૧૦ હાથ હોય છે. એ ઝાડો પર્શિયા, અરબસ્તાન અને ગ્રીસ, એ ઠેકાણે થાય છે. ત્યાથી એ ફળો અહીં આવે છે. એ ફળનો આકાર દીર્ઘ વર્તુળાકાર હોઇ, તે એક બાજુએ ફુલેલો હોય છે તેનો રંગ બાહેરથી રાતો કાળો હોય છે અદરનો ગર્ભ પીળો હોય છે એનાં બી ખરેખર બદામ જેવી આકૃતિના હોય છે. એ ફળ સારૂં પરિપકવ થયાથી એનો સ્વાદ ખાટો, સારક, રૂચિકર અને શરીરને હિતાવહ છે; પરંતુ એ ફળ ઘણા ખાવાથી પેટમાં વાયુ, મરડો થઇ સંગ્રહણી થાય છે. **આલુબુખાર:**—ગ્રાહક, તુરૂં, લઘ, શીત, જડ, મલસ્તંભક, ગ્રાહી, ભેદક, ઉષ્ણ અને કફ, પિત્ત, એનો નાશ કરનાર; પાચક, ખાટું, મધુર, મુખપ્રિય તથા મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે; અને મેહ, ગુલ્મ, અર્શ, રક્તવાત, એઓનું નાશક છે. તે પાકવા થકી મધુર, અને જડ છે; અને કફ, તથા પિત્ત કરનાર, ઉષ્ણ, રૂચિકર, ધાતુ વર્ધક, પ્રિય છે અને મેહ, અર્શ, જ્વર, વાયુ, એમનો નાશ કરે છે, (૧) **મલબદ્ધતા ઉપર:**—આલુબુખાર પાણીમાં ઘસીને પાણી પાવાથી, પેટ સાફ આવે છે. (૨) **રેચ થવા માટે:**—આલુબુખાર ધીમા તાપે ચાર કલાક સુધી પાણીમાં બાફી, પછી તેને બે ચારણીઓ વચ્ચે દબાવી તમામ પાણી કાઢી નાંખવું. પછી તે કુચા વાસણમાં રાખી મંદ અગ્નિપર બળે નહી તેમ સુકવવા, પછી ખાંડીને રાખવા અને રેચ માટે આપવા (૩) **શોષ ઉપર:**—આલુબુખાર મુખમાં રાખવું.

૪૩. આવળ.—સં૦ અર્બૂર, શરત્પુષ્પ. મ૦ તરવડ.

આવળનાં ઝાડ સાધારણ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં કુમાડીયાનાં પાંત્રાં જેવાં થાય છે. એને પીળા રંગનાં ફુલોના ગુચ્છા આવે છે એની શીંગો ચપટી હોઈ વેંતભર લાંબી હોય છે. કોકણમાં આવળ જોવામાં આવતી નથી. મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમાં એને “ ચાંભાર તરવડ ” પણ કહે છે. આવળની છાલ ચામડાં રંગવાના કામમાં ઉપયોગી છે. એનાં લાકડાં બાળવાના કામમાં આવે છે.

આવળ:—કડવી, શીતળ, અને આંખોને હિતકારક છે. તે પિત્ત, દાહ, મુખરોગ, કોઢ, જંતુ (કૃમિ) અતિસાર, સોજો, શૂળ, વ્રણ અને તાવનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:**—આવળના ફૂલ ૧ તોલો, ગાયના દૂધમાં વાટી તેમા સાકર ૧ તોલો નાખી તે પાવાં. **(૨) પગ કિંવા ઢીંચણ મોચવાયો હોય તે ઉપર તથા સોજા ઉપર:**—આવળનાં અને રીંગણીનાં મૂળોની છાલ ઘસી પાવી. **(૪) વાઘ કરડયો હોય તો:**—આવળનો પાલો અને સોમલ, એનો થુંકમાં ખલ કરી લેપ કરવો **(૫) ઉપદંશ ઉપર**—આવળનો પાલો ૧ મુઠી અને ખીજડાનો પાલો ૧ મુઠી વાટી, તેમાં થોડુ જીરૂં અને ધાણા નાખી, ૭ દિવસ પાવો. **(૬) આંખોમાં ફુલ પડે છે તે તથા છારી વળે છે તે ઉપર:**—આવળના બી મોગવી એરંડાના દૂધમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૭) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—આવળનાં બીજ પાણીમાં વાટી પાવા અને દુટી ઉપર લેપ કરવો.

૪૪. આસોપાલવ.—સ૦ અશોક. મ૦ હિં૦ બં૦ અશોક. ક૦ અશોકે. તે૦ અશોકમાનુ. મલા૦ અશોકં. લા૦ જોનેસીયા અસોકા.

એ ઝાડ આંબાના ઝાડ જેવડા મોટા થાય છે એના પાદડાં આંબાનાં પાદડા કરતાં ઘણું લાંબા અને કળીદાર હોઈ, ભરાવદાર અને સુશોભિત હોય છે. એની છાયા ઘટ્ટ હોય છે એ ઝાડ શોભાયમાન હોય છે; એટલા માટે એને બાગમા અને દેવળોમા વાવે છે. એના ફુલ રાતા રંગનાં હોય છે. **અશોક:**—મધુર, શીત, અસ્થિને સાંધનાર, પ્રિય,, સુગંધિ, કૃમિહારક, તુરો, ઉષ્ણ. શરીરની કાંતિ વધારનાર, સ્ત્રીઓના શોકનો નાશ કરનાર, ગ્રાહક, પિત્તકર, અને દાહ, ગુલ્મ, ઉદર, શૂળ, આધ્માન, વિષ, અર્શ (હરસ), વ્રણ, સંપૂર્ણ, તૃષા, શોથ, અપચન અને રક્તરોગ એઓનો નાશ કરે છે **(૧) રક્ત-પ્રદર ઉપર**—આસોપાલવની છાલને દૂધ અને પાણીમાં મેળવી, દૂધ બાકી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી, તે શીત થયા પછી આપવો, એટલે તીવ્ર રક્ત-પ્રદરનો પણ નાશ થશે. **(૨) સર્વ પ્રદર ઉપર:**—આસોપાલવની છાલ વાટી, તેમાં રસાંજન નાખી ચોખાના ધોવરામણમા મધ નાખી આપવુ.

૪૫. આસુંદરો. (સાજડ)—બં૦ સ૦ અર્જુન મ૦ અર્જુન સાદડા, પાંઢરા આઇન. હિ૦. કોહા. કોહ. ક૦ તેરિમત્તી મત્તી સોહોન્ને કિવિગનમરા. તૈ૦ મમદ્દીચ્ટ્ટુ તા૦ મારૂડ. મલા૦ મારૂત. ગો૦ મત્તીરૂકુ. લા૦ સ્ટરકયુલિયા યુરેન્સ. ટરમિનેલિયા. ટોમેન્ટોસા.

આ એક અરણ્યનુ વૃક્ષ છે જેવા એનના ઝાડ હોય છે, તેવાજ એના હોય છે. એનનું " સાદડા " એવુ પણ નામ છે, એ ઉપરથી બન્ને વૃક્ષો બરાબર લક્ષ્યમા આવશે. એનનાં પાદડાં પ્રમાણેજ એને પાદડા હોય છે. એ પાંદડાની પહોળાઇ સુમારે ૫ આગળ હોઈ, તે વેતભર લાંબુ હોય છે, એને ધોળો સફેદ મ્હોર આવે છે. એની છાલ પણ સફેદ હોય છે. ધોળા એનની છાલ પણ બાહરથી ધોળી હોય છે. પરંતુ તે નીચલી બાજુએ લાલ હોય છે, તેવીજ આ છાલ નીચલી બાજુએ લાલ ન હોતાં ધોળીજ હોય છે. આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે. આ ઝાડ કોંકણમા અને દેશાવરમાં પણ થાય છે. એને ધોળાં ફુલ આવે છે. એના લાકડા ઇમારતી કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. ઔષધીમા એની અંતરછાલનો ઉપયોગ કરવો. ' સારઢોળ ' કિવા ' કાડોળ ' એ વૃક્ષોને કોઈ કોઈએ આજ વૃક્ષનું નામ આપેલુ છે. પરંતુ તે વૃક્ષ જુદાં છે **આસુંદરો:**—તુરો, મધુર, શીતળ, કાંતિકારક, તેમજ બલકર, લઘુ, અને વ્રણશોધક છે. અસ્થિભંગ, સંધિભંગ, કફ, પિત્ત, શ્રમ, તૃષા, દાહ, મેહ, વાયુ, હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ, વિષબાધા, ક્ષતક્ષય, મેહવૃદ્ધિ, રક્તદોષ, ઘામ, દમ, ક્ષત અને ભસ્મક, આ રોગોનો તે નાશ કરે છે. **(૧) ભિલામો ઉઠે છે તેને માટે:**—આસુંદરાની છાલ અને પાદડાં કુટી ભિલામો જે જગાએ ઉઠયો હોય ત્યાં લેપ કરવો. **(૨) વ્રણ ભરાઈ આવવા માટે**—આસુંદરાની છાલના કાઢાથી ઝુમકું ધોવું, એટલે તે જલદી ભરાઈ આવે છે. અને તેમા જંતુ વગરે પડતા નથી. અથવા એની છાલનું ચૂર્ણ વ્રણમા ભરવુ, એટલે વ્રણ અને અગ્નિદગ્ધ વ્રણ એ જલદી ભરાઈ આવે છે. **(૩) અસ્થિભંગ ઉપર:**—આસુંદરાનુ ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું અથવા છાલ કુટી ઉપર બાંધવી; કિંવા છાલનું ચૂર્ણ, ઘી ચોપડી તે ઉપર નાંખવુ અને પાટો બાંધવો. **(૪) પિત્ત અને હૃદ્રોગ ઉપર:**—આસુંદરાની છાલનો કાઢો કરી તેમા ગાયનુ દૂધ નાખી ખીર જેવું

જાડું કરી સાકર નાખી પાવું, એથી રોગ જઈ શક્તિ આવે છે. (૫) **હૃદ્રોગ ઉપરઃ**—આસુંદરાનું ચૂર્ણ અને ઘઉંનો રવો સમ ભાગે લઈ, તેમાં ગાય અગર બકરીનુ દૂધ નાખી બાફવું; અને તેમા પ્રમાણુસર ગાયનું ઘી બાફતી વેળાએ નાખવુ. અને મધ તથા સાકર સાથે આપવું. (૬) **ક્ષય, કાસ અને પિત્તરોગ ઉપરઃ**—આસુંદરાની છાલના ચૂર્ણને અરડુસાના રસની ૨૧ ભાવના આપી, તે ચૂર્ણ મધ, ઘી અને ખડીસાકરમા આપવું. (૭) **હૃદ્રોગ, રક્તપિત્ત અને જીર્ણજ્વર ઉપરઃ**—આસુંદરાની છાલનું ચૂર્ણ, ઘી, દૂધ, મધ અથવા ગોળનું પાણી, એ પૈકી ગમે તે એક અનુપાન સાથે આપવું એટલે ઉપરના રોગ દૂર થઇ, તે ખાનાર ઘણા દિવસો સુધી સુખી રહે છે (૮) **હૃદ્રોગ ઉપરઃ**—આસુંદરાની અંતરછાલનુ ચૂર્ણ કરી, તેથી ચોગણું ઘી, અને ઘીથી ચોગણો આસુંદરાનાં પાદડાનો રસ તેમાં નાખી, ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી મંદાગ્નિ ઉપર ઉકાળવું અને તે સેવન કરવું. મસ્તકશૂળ ઉપર લેપ કરવાને એ ઘી ઉત્તમ છે. (૯) **મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપરઃ**—આસુંદરાની અંતરછાલનો કાઢો કરી આપવો. (૧૦) **કૃમિ ઉપરઃ**—આસુંદરાના વૃક્ષના ફુલ, વાવડીંગ, પિઠવણુ, ભિલામો, વાળો, સુરૂનો ગુંદ, રાળ, ચંદન અને કોઠ, એઓનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી, તેની ધૂણી એકવાર લીધાથી કૃમિ નાશ થાય છે. આ ધૂણી પથારીને આપવાથી માકણ અને ચાચડ મરે છે. (૧૧) **રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—આસુંદરાની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી. (૧૨) **વાતરોગ ઉપર**—આસુંદરાની છાલનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણમાં મેળવી લેપ કરવો. અથવા આસુંદરાની છાલ, મજીઠ અને અરડુસો, એઓને મધમા મેળવી લેપ કરવો (૧૩) **હૃદ્રોગ ઉપરઃ**—ઘઉં અને આસુંદરાનુ ચૂર્ણ, બકરીના દૂધમાં ગાયનુ ઘી નાખી સીજવવુ, અને મધ, સાકર એ સાથે સમભાગે ખાવું. તેથી માણુસનો ઉદ્ધત હૃદ્રોગ શાંત થશે. (૧૪) **તારૂણ્ય પિટકા (ખીલ) ઉપરઃ**—આસુંદરાની છાલને દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

૪૬. આશેત્રી.—સં૦ અશ્મંતક. મ૦ આપ્ય. કાં૦ સિદ્ધ. હિ૦ સિરહટા. ચસિમિલોશ. ક૦ અરમર. આરી. આસુ. લા૦ મિલાઇના આર્બોરિયા.

આ જંગલી ઝાડ છે. આના પાત્રા કાંચનના પાંત્રાં જેવા હોય છે. પરંતુ આનાં પાંદડાં તે પાંદડા કરતાં જાડા અને મોટા હોય છે. એને લાંબી શીંગો આવે છે. એનુ લાકડુ બાળવા માટે ઘણું ઉપયોગી પડતુ નથી. એના પાંદડા તંબાકુની બીડી બનાવવાના કામમા ઉપયોગી થાય છે. એ નિરર્થક અને નિર્લજ્જ વ્યસનથી લોકોને અતિશય નુકશાન થાય છે; પરંતુ આ પ્રચાર હમણા ઘણે ભાગે વધી ગયો છે. આ વ્યસન જ્યારે આપણા લોકોમાથી નાશ પામશે ત્યારેજ આપણો સુદિન પ્રાપ્ત થયો, એમ સમજવુ જોઇએ. એની અંતરછાલના બંધુકના ટોટા થાય છે, તે, આ છાલ સારી બાફી પીછવાળી કૂટીને કરે છે. એની અંતરછાલના મજબૂત અને ટકાઉ દોરડા પણ થાય છે. એની શીંગ બાળગુટીમા મેળવી આપે છે. **આશેત્રી**—તુરૂં, ખાટું, શીતળ તથા ગ્રાહક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ, મેહ, દાહ, તૃષા, વિષરોગ, વાંતિ, પિશાચબાધા, ગંડમાળ, વ્રણ, વિષમ જ્વર, કંઠરોગ, રક્તવિકાર, ગલગંડ અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૧) **વાતગુલ્મ અને શૂળ ઉપરઃ**—આશેત્રીના પાલાના રસમાં મરીની ભૂકી અને તલનુ તેલ સાત ટીપા નાખી આપવુ. (૨) **પરમીઆ (પરમા) ઉપરઃ**—આશેત્રીનો પાલો રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખવોઃ અને સવારમાં તેનો ચાર પૈસાભાર રસ કાઢી તેમાં બે પૈસાભાર ખડીસાકર નાંખી આપવો. (૩) **પ્રસૂતિ જલદીથી ન થતી હોય તોઃ**—એક ન્હાના છોકરાને નગ્ન કરી સ્નાન કરાવવું, અને તેની પાસે આશેત્રીના ઝાડની છાલ, તે ઝાડ ઉપર તેની છાયા પડવા ન દેતાં દાંતોથી ઉખડાવવી. તે છાલ તેણે તેવીજ મુખમા રાખી લાવી પ્રસૂત થનારી સ્ત્રીના માથા ઉપર થુંકી નાખવી એટલે પ્રસૂતિ થશે. (૪) **નળગુદાને માટેઃ**—આશેત્રીનો પાલો, કારેલીનો પાલો, અને ભાંગરો, એ ત્રણે સમભાગ લેઇ, વાટી રસ કાઢવો. અને તેમા રાફડા ઉપરના કડાનાં મૂળ ઘસી તે પાઇ દેવાં એટલે નળગુદ સારા થશે. (૫) **ઘાત પડે છે તે ઉપરઃ**—આશેત્રીની કુમળી ડાળીઓનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકઠું કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી આપવું. (૬) **તાવમાં કપાળ (માથુ) દુઃખે છે તે ઉપરઃ**—આશેત્રીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૭) **ત્રીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તોઃ**—આશેત્રીની છાલ, કાળા તલ, મજીઠ, અને શતાવરીનુ

ચૂર્ણું દૂધમાં આપવું. (૮) નળગુદા ઉપર:—આશેત્રી, કારેલી, બાંખુર્ડી ને ભાંગરો, એઓનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી તેમા મરીની ભૂકી અને ઘી નાંખી આપવું. દિ૦ ૩. ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો. ઘી શિવાય બાળકોના પેટમાના અંદરના ભાગ ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. (૯) સોજા ઉપર:—આશેત્રીના પાંદડાંનો રસ દૂધમાં આપવો.

૪૭. આંબલીવેલ. (ખાટખટુંબા)—સં૦ અમ્લા, અમ્લપર્ણી, મ૦ આંબટી, હિં૦ રામચના. ક૦ હેઓલી. લા૦ વિટસ્ પેટાફાયલા.

આ વેલાને કેટલેક ઠેકાણે "કડમડ વેલ" પણ કહે છે. અદરની છાલમાંથી આ વેલાના અંકુર ફુટે છે. એ વેલ ધોળી હોઇ કિંચિત્ ડાગરના કુમળા અંકુરો જેવી દેખાય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાંજ જાડા હોય છે. એની ભાજી અતિશય ખાટી હોય છે. એની ખટાશ, આંબલી કરતાં પણ વધારે હોય છે. એ સારક, અગ્નિદીપક અને મદને હરણ કરનાર છે.

૪૮. આંબો—સ૦ આમ્ર, હિ૦ આમ, ક૦ માવિનમારા, માવિપહેણ્ણુ, તૈ૦ મામિડીચેટુ, મવી, આમ, તા૦ મામર, તુ૦ કકુ, મલા૦ માવુ, કા૦ મ૦ આબા, અ૦ અબજ, ઇં૦ મેગો ટ્રી, લા૦ મેગીફેરા ઇંડીકા.

આ વૃક્ષ ઘણું કરી ગરમ દેશમાં થાય છે. હિંદુસ્થાનમાં જેટલા આંબા થાય છે તેટલા કોઇ પણ દેશમાં થતા નથી. આંબાનુ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. રાનમાં અને ડુંગરોમાં પણ એ ઝાડો વાવવાથી ઉગે છે. રાનમાં ઉગેલા આંબાને રાની આબા કહે છે. ખેતરમા અને જે ઉંચી જાતના આંબા હોય છે તેને "ઇરસાલ આબા" કહે છે. આંબાની કલમો કરી જે આંબા ઉગાડવામા આવે છે તેને "કલમી આંબા" કહે છે. કલમી આબાનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. આબાના આકાર, રૂપ અને ગુણ ઉપરથી આબાને અનેક નામો આપવામાં આવેલાં છે. આંબામા મુખ્ય બે જાતિ છે. એક મોરવાની, તથા બીજી રસની. આબાનુ ઝાડ સેકડો વર્ષ જીવે છે. આબો દર વર્ષે એકવાર ફળે છે. આંબાનુ ફળ અતિશય મધુર અને સારૂ છે. ગરીબથી માંડી શ્રીમત સુધી સર્વ કોઈ એનો ઉપયોગ કરે છે. અને ગરીબ લોક તો કેરીના દિવસોમાં આબા ઉપરજ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. ઉન્હાળામા વટેમાર્ગુ લોક, તાપથી અકળાઇ અને ચાલતા થાકી જવાથી આંબાની ઘટા નીચે આવી વિસામો લે છે, અને કેરીઓ ખાઇ તૃપ્ત પણ થાય છે, આંબાની છાયા શીતળ અને ઘણીજ આરામ આપનારી છે. થાકીને લોથ થઇ ગયેલા લોક આબાની છાયા નીચે બેસી આરામ પામે છે. આંબાનાં લાકડાં ઇમારતના કામમા ઉપયોગમાં આવે છે. આંબાના દૂધનો ગુદ થઈ તેની રાળ બને છે. અને તે ઘણા કામમાં આવે છે. આંબાના ફળના ઘણા પદાર્થો થાય છે. સારી કેરીઓનો મુરબ્બો થાય છે. એ મુરબ્બો રક્તવૃદ્ધિ કરે છે. કેરીનુ ગોળચા, મેથીયા, બોળ વગેરે ઘણા પ્રકારનું આથણું થાય છે. કાચી કેરીઓમાં ગોળ નાખી તેની ગોળકેરી કરે છે. કાચી કેરીઓ છોલી કાપી સુકવવાથી તેનાં આંબોળીયાં બને છે. એનો ઉપયોગ આબલીને ઠેકાણે ખટાસ માટે કરે છે. આમલી કરતાં એ પથ્યને અને રૂચિને પ્રશસ્ત છે. રગરેજ લોક તેને રગમા નાખે છે. તેમજ કાચી કેરીઓનો ગોળ અથવા સાકર નાંખેલો સાર (પનું) ઘણોજ સારો થાય છે. ખાટી કેરીઓનું રાયતું બને છે. આંબાના ગોટલા ભાગવાથી જે ગોટલી અંદરથી નીકળે છે તે શેકીને ખાવાથી સારી લાગે છે. કોંકણમાં સેંકડો કણબી લોક, ઉન્હાળામાં અને ચોમાસામાં ડાંગરનો પાક થાય ત્યા સુધી આ ગોટલી ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. તે લોક આ ગોટલીમાના ગરની ભાખરી બનાવી ખાય છે. એ ગોટલીના લોટના બીજા પદાર્થો પણ બને છે. આંબાના ગોટલામાંની ગોટલીને ચમાર લોક ચામડાને કાળો રંગ દેવા માટે ઘસે છે. ગોટલીનું તેલ નીકળે છે તે ઔષધી છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં લોકોને સુખ થવા માટે પરમેશ્વરે એ ઋતુમાં આવા રસભરિત અને મધુર ફળો ઉત્પન્ન કરેલાં છે; પરમેશ્વરની મનુષ્ય ઉપર કેટલી કૃપા છે, તેનો વિચાર કરો! **કુમળી કેરી** (મરવા) તૂરી, ઉષ્ણ, સુગધી, ખાટી, ક્ષારના સયોગથી રૂચિકર, ગ્રાહક, રૂક્ષ, અને કાંતિકર છે, પિત્ત, વાત, કફ, રક્તદોષને ઉત્પન્ન કરનાર, અને કંઠરોગ, પ્રમેહ, યોનિદોષ, વ્રણ, તથા અતિસારનો નાશ કરનારી છે. **બાફેલાં**

ધાલી પકવેલી કેરી:—મધુર, શીતળ, જડ, બલકર, ધાતુવર્ધક, પુષ્ટિકર, ત્રિદોષનાશક, કફકર, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય, મલસ્તંભક, પ્રિય, સ્નિગ્ધ, તુરી, સુખકારક, અને કાંતિવર્ધક છે; અને વાયુ, તૃષા, દાહ, પિત્ત, શ્વાસ, શ્રમ અને અરૂચિનો નાશ કરનાર છે. (૧) **આમાતિસાર અને મૂર્છા ઉપર:**-આંબાની ગોટલી દહીંમાં વાટી આપવી. (૨) **કરમ ઉપર:**—આબાની ગોટલીનું ચૂર્ણ આપવું. (૩) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—આબાની ગોટલી ભાગી ખાવા આપવી. (૪) **રક્તાર્શ અને પ્રદર એ ઉપર:**—આંબાની ગોટલીનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું. એટલે રક્તમૂળવ્યાધિ અને ધુપણીનો નાશ થાય છે. (૫) **પરસેવો છુટતો હોય તો:**—ગોટલી ભાગી તેનો ભૂકો શરીરે લગાવવો (૬) **થંડીને લીધે પગ ચોટી જાય છે તે ઉપર:**—આંબાનો ચીક લગાવવો. (૭) **રાંઝણ** (આંજણી) **ઉપર:**—આંબાની ડાંખળીનો અગર આંબાના પાંત્રાં તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૮) **તરતના પ્રમેહ ઉપર:**—આબાની અંતર છાલનો રસ તોલા ૪ અને ચુનાનુ નીતર્યું પાણી તો ૧, એ બન્નેનું મિશ્રણ કરી તે તાબડતોબ આપવું એ ૭ દિવસ આપવું. (૯) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**-આંબાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકે પીવો. (૧૦) **ઉષ્ણ જ્વર** (ઉન્હો તાવ) **ઉપર:**-આંબાનાં મૂળ ગળે અથવા હાથે બાંધવાં. (૧૧) **દાહ અને અતિસાર ઉપર:**-આંબાની અતરછાલ દહીંમા વાટી ૧ તોલા સુધી આપવી. (૧૨) **રક્તાતિસાર ઉપર:**-આબાનાં પાદડાનો અંગરસ ૨ તોલા, મધ ૧ તોલો, ઘી ૦॥ તોલો અને દૂધ ૧ તોલો મેળવી આપવું. (૧૩) **અતિસાર ઉપર:**—આબાના ચીક થકી રાળ થાય છે. તેનુ ચૂર્ણ સાકર અને ઘી સાથે આપવુ. (૧૪) **ઉપદંશ ઉપર:**—આબાની છાલનો અગરસ બકરીના દૂધમાં મિશ્ર કરી આપવો. એટલે ઉપદશ અને તત્સંબધી વ્રણની પીડા દૂર થાય છે. (૧૫) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—આંબાની ગોટલી છાશ અગર ચોખાના ધોવરામણમા વાટી આપવી અથવા કેરીની છાલ દૂધમાં વાટી, મધ મેળવીને આપવી. (૧૬) **લોહીની ઉલટી ઉપર:**—આંબાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકમાં ટીપાં પાડવાં. (૧૭) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—આંબાના સુકાયલાં પાત્રાંનુ ચૂર્ણ કરી તેનુ ધમ્રપાન કરવું. (૧૮) **સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર:**—આબાની અતર છાલ, ઉમરના મૂળ ઉપરની છાલ અને વડની વડવાઇનો રસ કાઢી, તેમાં જીરૂં અને ખડીસાકર નાખી આપવું. (૧૯) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—આબાની અંતરછાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી. (૨૦) **કાનના દુખાવા ઉપર:**—આંબાનો મોર વાટી દીવેલમાં સિદ્ધ કરી તે ગાળી કાનમા નાખવો. (૨૧) **માથામાં દારૂણ રોગ થાય છે તે ઉપર:**—આંબાની ગોટલી અને બાલહરડાં (હીમજી હરડે), એનું ચૂર્ણ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૨૨) **સંગ્રહણી ઉપર:**—આમ્રાદિયવાગુ—આબો, અબાડો અને જાબુઓ, એ ત્રણેની છાલ ૧૬ તોલા લેઇ તેમાં ૨૫૬ તોલા પાણી નાંખી, અર્ધુ પાણી રહે ત્યા સુધી ઉકાળી ગાળી તેમાં ૧૬ તોલા ચોખા નાંખી પુનઃ ઉકાળી તૈયાર કરવું; તેને “ આમ્રાદિયવાગુ ” કહે છે. એ ખાવાથી સંગ્રહણી દૂર થાય છે. (૨૩) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—આબો, જાબુઓ અને આસુંદરો એની છાલ ૪ તોલા લેઇ તેને સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી ૨૪ તોલા પાણી માટીના વાસણમાં ભરી, તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી, આખી રાત્રી ભીંજવી, પ્રાતઃકાળમાં તે પાણી ગાળી તેમાં મધ નાખી પીવું. (૨૪) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—આંબાના ઝાડ ઉપરની ગાઠ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. અને શેકવું. (૨૫) **ધુપણી ઉપર:**—કાપવાના આંબાનો સુકાયેલો મોર ઘીમાં તળી, સાકર નાંખી તેની ગોળી કરી આપવી. (૨૬) **સ્વરભંગ ઉપર:**—આંબાનાં પાંત્રાંનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. (૨૭) **મૂર્ચ્છા ઉપર:**—બે અઢી તોલા મરવા દહિમાં વાટી આપવા.

૪૯. આંમળાંનું ઝાડ.—સં૦ બ૦ આમલકી. મ૦ આંવળે. હિં૦ આમલ. આમરો. ક૦ તુ૦ નલ્લીમારા. તૈ૦ ઉસરકાય, વેલ્લી, તા. નેલ્લીમારં. મલા૦ આમલક, નેલ્લી. ફા૦ આમ્લઝ્ અ૦ અમલજી. ઇ૦ એંબ્લીક મિરોબેલન. લા૦ ફિલેથસ એબ્લીકા.

ભરતખંડમાં આમળાંનાં ઝાડ ઘણે ઠેકાણે થાય છે. એ ઝાડ સાધારણ ઘણાં ઉંચાં હોય છે. એનાં પાંતાં ખીજડાનાં પાંતાં જેવાં હોય છે. એને કાર્તક માસમાં ફળો આવે છે. આમળાં સાધારણ સોપારી જેવડાં મોટાં હોય છે. આંમળામાં બે જાતિ છે. રાન આંમળાં અને ઘોળાં આંમળાં. આમળાંનો મુરબ્બો કરે છે. તે પિત્ત ઉપર સારો છે. તેનું અથાણું પણ થાય છે. આમળાં સુકાઇ જાય એટલે આવળકટી

બને છે. આમળાંના લાકડાથી ધોળો કાથો થાય છે, આવળકંટી વાટી શરીરે ચોપડે છે. આવળકટીનું રાયતું પણ બને છે. વૈદકમા જેને ત્રિફળા કહે છે, તેમાં આવળકટી પણ આવે છે. હરડાં, બેડા અને આવળકટી (આમળા) આ ત્રણ પદાર્થોને "ત્રિફળા" એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. **આમળાં**—કિંચિત્ તીખા, સારક, કડવાં, ખાટા, તુરા, શીત છે. જરા અને વ્યાધિના નાશક, વૃષ્ય, કેશ્ય, હિતકર અરૂચિનાશક છે, અને રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, જ્વર, વાતિ, આધ્માન, બદ્ધ કોશ, સૂજ, શોષ, તૃષા, રક્તવિકાર અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે **આવળકંટી:**—કડવી, તીખી, ખાટી, મધુર, તુરી, કેશ્ય, ભસ્મસધાનકર, ધાતુવર્ધક અને નેત્રને હિતકર છે, તથા શરીરે લગાડવાથી કાંતિકારક છે અને પિત્ત, કફ, ધર્મ, મેહ, વિષ, અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **(૧) ધોળી ધુપણી ઉપર**—આવળકટીના બી પાણીમા વાટી તેમા સાકર અને મધ નાખી આપવા. હિ ૩. **(૨) સર્વ જ્વર ઉપર આમલકયાદિ ચૂર્ણ અને આમલકયાદિ ક્વાથ:**—આવળકટી, ચિત્રાના મૂળ, બાળહરડા (હીમજી હરડે), પીપર, અને સિંધવ, એ પાચ ઔષધ સમ ભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરી લેવાથી સર્વ જ્વર નાશ પામે છે. તેમજ આવળકટી, ચિત્રાનાં મૂળ, બાળહરડા અને પીપરનો કાઢો કરી લેવાથી પણ તાવ દૂર થાય છે **(૩) પિત્ત ઉપર આંમળાંનો મુરબ્બો:**—એક શેર આમળાને સોયવી પાસે પાસે, ટાચા મારી, ચુનાના નિતર્યાં પાણીમાં કેટલીકવાર નાંખવા. એટલે તેમાની લાળ નીકળી જાય છે પછી આધણ આવેલા બશેર પાણીમા નાખી થોડા ઉકાળવા અને બાહેર કાઢી કપડાથી લુછી કોરા કરવા. પછી ખાંડ અથવા ખડીસાકરની ચાર તારી ચાસણી કરી તેમા તે આમળા બુડાડી રાખવા. આ મુરબ્બો ચાર પાચ વર્ષ સુધી સારી રીતે રહી શકે છે. એ મુરબ્બો ખાવાથી પિત્ત શમન થઈ પુષ્ટતા પણ આવે છે **(૪) આંમળાંની ગોળીઓ (કોચકઇ):**—સારા આમળાન થોડા બાફી તેને બારીક વાટવા. પછી તેમાં જીરૂ, મરી, પીપર, સુંઠ, ધાણા, તજ, સિંધવ, સચળ, હરડા, મીઠુ, એ સઘળાને બારીક વાટી નાખવા અને તેની થેપલી કિંવા ગોળીઓ કરી સુકવવી. આ ગોળીઓ ઘણી રૂચિકર અને પાચક છે. **(૫) ખસ ઉપર**—આવળકટી બાળી તે તેલમાં ખરલ કરી શરીરે ચોપડવી. **(૬) સ્વરભેદ ઉપર:**—ગાયના દૂધમા આવળકટીનુ ચૂર્ણ આપવુ. **(૭) અશુદ્ધ અભ્રક ભક્ષણ કરવાથી થનારા વિકાર ઉપર:**—આમળાનો રસ અથવા આમળા પાણીમા પલાળી રાખા ત્રણ દિવસ ખાવા એટલે સર્વ વિકાર દૂર થશે. **(૮) ઉલટી અને શ્વાસ ઉપર:**—આમળાનો અગરસ, મધ અને પીંપર નાંખી આપવો. **(૯) રક્તપિત્ત ઉપર:**—આવળકટી, એરંડતેલમા તળી સાકર સાથે સાંજ સવાર ગરમ પાણીના ઘુટડા સાથે ફાકવી. **(૧૦) ઉલટી ઉપર:**—આવળકટીનુ ચૂર્ણ ચંદનમા મેળવી આપવુ. **(૧૧) પ્રમેહ ઉપર:**—આમળાનો રસ કાઢી અથવા આવળકટીનો કાઢો કરી, તેમા બે માસા હળદરની ભૂકી અને મધ નાખી તે આપવુ. **(૧૨) જરા ન આવવા માટે:**—આવળકટી પાણીમા વાટી શરીરે લગાડી થોડી વારે સ્નાન કરવા જવું, એ પ્રમાણે નિત્ય ક્રમ રાખવાથી વાર્ધક્ય (વૃદ્ધપણું) આવતું નથી અને કેશ ધોળા થતા નથી. **(૧૩) આંખોમાંની આગ શાંત થવા માટે:**—આવળકટી અને તલ રાત્રે પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારે વાટી આખે ચોપડવા. પછી એક કલાકે સ્નાન કરવુ એટલે આખો હમેશા ઠંડી રહી આગ થશે નહિ. **(૧૪) પિત્ત ઉપર આવળકટીનું ચૂર્ણ:**—આવળકટીથી બમણી સાકર અને તેથી બમણું તાજુ ઘી એકત્ર કરી આપવુ **(૧૫) તાવમાં શોષ પડે છે તે ઉપર:**—આવળકટી અને દ્રાક્ષ વાટી ઘીમા મેળવી મોમા ચોળવી અને મુખમા રાખવી એટલે જીભ, તાળવુ, ગળુ, વગેરેનો શોષ શાંત થાય છે. **(૧૬) તાવમાં અરોચક થાય છે તે ઉપર:**—આવળકટી, દ્રાક્ષ અને સાકરનો કલ્ક કરી તે મુખમાં રાખવો. **(૧૭) મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે ગરમી ઉપર:**—આમળાનો અને શેલડીનો રસ એકત્ર કરી આપવો. **(૧૮) આમ્લપિત્ત ઉપર:**—આવળકટીનુ ચૂર્ણ કેળના કાંદાના રસમા આપવું **(૧૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર**—ઘીમા આવળકટી મેળવી કાંજીમા વાટવી અને તેનો મસ્તકે લેપ કરવો. **(૨૦) યોનિદાહ ઉપર**—આંબળાનો રસ સાકર નાખી પાવો **(૨૧) બહુમૂત્ર ઉપર:**—આંબળીના પાલાનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં દારૂહળદર મેળવવી અને તેમા ખડીસાકર ટાંક ૧ નાખી પાવુ. **(૨૨) પ્રમેહ ઉપર:**—આંબળીના પાત્રાનો રસ પાશેર અને છાશ પાશેર એકત્ર કરી

પાવું. (૨૩) રેચક:—આંબળીની છાલના રસમાં મરીની ભૂકી, પાંચ લવંગ, અને વેળા વાટી આપવાં. ઉતાર ઘી અને ભાત. (૨૪) શરીર ઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર:—આંવળકટી રાત્રે ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખી મેલવી અને સવારે વાટી તેમા નાળીએરનો અગરસ મેળવી શરીરે ચોપડવું. (૨૫) શરીરની કાંતિ સારી થવા માટે:—આવળકટી અથવા વાટેલા આમળાં અને ધોળા તલ એકત્ર બારીક વાટી દરરોજ શરીરે ચોળવા અને થોડી વાર પછી ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવું. (૨૬) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—આબળાનો રસ અને ઘી એકત્ર મેળવી આપવું. (૨૭) વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે:—આવળકટીનુ ચૂર્ણ અને તલનુ ચૂર્ણ સમભાગે એકત્ર કરી ઘી અને મધમાં ૨૦ દિવસ પ્રાતઃકાળમાં આપવુ. (૨૮) દિવ્ય દેહ થવા માટે:—આવળકટીનું ચૂર્ણ અને આસ્કદનું ચૂર્ણ સમભાગે, ઘી અને મધ સાથે શિશિર ઋતુમા આપવુ. (૨૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—આવળકટી ઘીમાં પલાળી કાંજીમા વાટી મસ્તકે લેપ કરવો. (૩૦) મસ્તકશૂળ ઉપર—આમળીનું ચૂર્ણ, ઘી અને સાકર એકઠા કરી પ્રાત કાળમા ખાવું. (૩૧) પિત્તશૂળ ઉપર:—આંબળીનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩૨) મૂર્ચ્છા ઉપર:—આંમળાંનો રસ ઘી નાખી પાવો. (૩૩) રક્તપિત્ત ઉપર—આવળકટીનું ચૂર્ણ, સાકર અને ઘીમાં આપવું, વા આમળાનો અથવા હરીતકી (હરડે) નો મુરબ્બો આપવો (૩૪) દૃષ્ટિ લાલ થઇ હોય તો:—આંવળકટી માસા ૩, સચળ માસા ૨ સિંધવ તોલા ૨, એનુ ચૂર્ણ કરી તે પાશેર પાણીમા શક્તિ પ્રમાણે આપવું, (૩૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—આંવળકટીના અગરસમાં મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી આપવુ (૩૬) આમ્લપિત્ત ઉપર:—આવળકટી ૧ તોલો રાત્રે પાણીમાં ભિંજવી રાખવી. બીજે દિવસે સવારમા તેમા ૩ માસા સુઠ અને એક માસો જીરૂ નાખી બારીક વાટી ગોળી કરવી. તે ગોળી સાત તોલા દૂધમાં મેળવી, તેમા બે તોલા ખડીસાકર નાખી તે દૂધ પાવુ (૩૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર:-આવળકટી, ચિત્રો, બાળહરડા, પીંપર અને સચળ એનું ચૂર્ણ કરી તે હમેશા સવારે અને રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ પાણીમા શક્ત્યનુસાર આપવુ (૩૮) પિત્તવિકાર ઉપર:—આવળકંટી ૧ તોલો આખી રાત કલઇના વાસણમા પલાળી રાખી, સવારે વાટી, ગાયના સાત તોલા દૂધમાં મેળવી તે પાવું. એટલે પિત્તવિકાર દૂર થઇ શક્તિ વધે છે. (૩૯) કમળાના રોગ ઉપર:—આવળકંટી, હળદર અને ગેરૂ મેળવી એનું અંજન કરવું. (૪૦) ધાતુપુષ્ટિને માટે:—આવળકટી અને ગોખરૂં એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ બે માસા અને ગળોનુ સત્વ ૧ માસો, એ ઘી અને સાકરમાં નાંખી રોજ સવારે ખાવું એટલે ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા જઇ તે પુષ્ટ થાય છે. (૪૧) ધોળી ધૂપણી ઉપર:—આંબળાનો રસ અથવા ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૫૦. આશા:—એ ઝાડો કોકણમાં અને બગાળા પ્રાતમા પુષ્કળ થાય છે. ત્રાવણકોર પ્રાંતમાં જુનાં ઝાડોના ગર્ભમાના લાકડામાંથી તામીલ લોકો એક જાતનો રગ તૈયાર કરે છે એનાં પાદડાંનો રસ ઘણોજ કડવો છે. (૧) બાળકોની પીડ અને જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—એના પાંદડાંનો રસ એક ચમચો ભરી લેઇ તેમાં થોડુ કેસર નાખી તે ત્રણ દિવસ પાવો; એટલે મલશુદ્ધિ થઇ બાળકોને અન્ન સારી રીતે પચી મોપર લાલી આવે છે.

૫૧. આસંધ:—સં૦ બ૦ અશ્વગંધા મ૦ આસ્કધ હિં૦ અસમધ. દે૦ ઢોરગુંજ ક૦ અંગરબેરૂ, હિરેબરૂ, આબાકિરે, હિરેમદીનબેરૂ, તૈ૦ પિલ્લીઆડા પેન્તેર, અશ્વગંધી. તા૦ અશ્વગંડી. મલા૦ અમુકિર, પિવટે. ફા૦ બે (મે) હેમનૂબરરી. ઇ૦ વિંટરચેરી. લા૦ ફાઇસેલિસ્ સોમ્નિફેરા.

એને 'આસંધ' 'અજગંધ' પણ કહે છે. કેટલેક ઠેકાણે એને 'ઢોરગુંજ' પણ કહે છે, એ ઝાડ ખાનદેશ, નાશિક, વરાડ, અને ઘાટ ઉપર ઘણેક ઠેકાણે મળી આવે છે. એની ઉચાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે. એ ઝાડ સાચવે તો ૪–૫ વર્ષ રહે છે. એના પાન્દડાં આકારે કોરાટી (કાટાસરીઆ) જેવાં હોઇ તેના કરતાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણા જેવડાં ચણોઠી પ્રમાણે લાલ ફળ આવે છે એમાં રીંગણીમાં બી પ્રમાણે બી હોય છે. એનાં મૂળોને આસંધ કહે છે. આસધનો પાક કરે છે. તે ઉત્તમ પુષ્ટિકારક છે. **આસંધ:**—રસાયન, તુરો, ધાતુવૃદ્ધિકર, કિંચિત્ તીખો, બલકર, કાંતિકારક, મદ્યગંધ, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, વૃષ્ય,

ઉષ્ણ, તેમજ લઘુ છે, અને વાત, ક્ષય, દમ, ઉધરસ વ્રણ, શ્વેતકુષ્ઠ, કફ, વિષ, કૃમિ, સુજ, ક્ષતક્ષય અને કંડુનો નાશ કરે છે. **(૧) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:**—આમધનુ ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ ભાગે [1]લેઇ, તેમાં સાયકાળે આપવુ અને ઉપર દૂધ પાવુ. **(૨) ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:**—આમધના કાઢો કરી આપવો. એટલે ગર્ભિણીને પુષ્ટિ થાય છે. અને બાળક સશક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. **(૩) વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે:**—આસધનુ ચૂર્ણ દૂધમાં આપવુ. **(૪) નાનાં બાળકોને શકિત આવવા માટે:**—આસંધનુ ચૂર્ણ દૂધમાં આપવુ, અથવા આમધ ૧ ભાગ, દૂધ ૮ ભાગ એમાં ઘી નાખી પચન કરવું. તે બાળકને આપવાથી બળ વધે છે. **(૫) દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થવા માટે:**—આસધનું ચૂર્ણ, આંમળાનો રસ અને જેઠીમધનુ ચૂર્ણ એમાં આપવુ **(૬) સર્વ રોગ દૂર થવા માટે:**—આસધનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો, ગળોનું ચૂર્ણ ૧ તોલો અથવા ગળોનું સત્વ માસો ૧, મધમા આપવું. **(૭) ચામડીના રોગને માટે:**—આસધનુ ચૂર્ણ તેલમા નાખી શરીરે ચોપડવું. **(૮) ગર્ભધારણને માટે:**—આસધનો કાઢો દૂધ નાખી કરવો અને તેમા ઘી નાખી તે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને ખાવા માટે આપવું. **(૯) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—આસધનુ ચૂર્ણ ૩ માસા. અને ખડીમાકર ૧ તોલો, એ સવારે ગાયના દૂધમાં નાખી આપવું. આ પ્રમાણે સાંજે પણ આપવુ. એટલે ઉપલા વિકારો દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે. અને શક્તિ આવે છે. **(૧૦) વીર્યવૃદ્ધિ અને ધાતુસ્તંભનને માટે:**—આસધ તોલા ૧૦ અને વરધારા તોલા ૧૦, એ બને ઔષધો સમભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરવું. અને ઘીના નીતરેલા (રીઢા) વાસણમા તે ભરવું પછી તેમાનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો લેઇ ગાયના તાજા દૂધમાં નાખી તે આપવું **(૧૧) ધાતુક્ષય ઉપર:**—આસધ, સાકર, ઘી, મધ એકત્ર કરી આપવું. પથ્ય દૂધ અને ભાત. **(૧૨) સ્ત્રીઓને દૂધ આવવા માટે:**—આસધ, ભોંયકોળુ અને જેઠીમધ, એનો કાઢો ગાયનું દૂધ નાખી આપવો. **(૧૩) સોજો, ગલગ્રંથિ ઉપર તથા ગુમડું પકવવાને અને ફોડવાને:**—આસંધના તાજાં મૂળ ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો. અથવા પાણીમાં વાટી, ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૧૪) વાયુ ઉપર:**—ગોળમા આસધનુ ચૂર્ણ નાખી ગોળી કરી આપવું. **(૧૫) ઢોરને વિષ ચડયું હોય તો:**—આસધના તાજા મૂળ છાશમા વાટી પાઈ દેવા. **(૧૬) ઉરૂસ્તભ ઉપર:**—આસધ વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો **(૧૭) વાયુને માટે:**—આસધ અને શતાવરીનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ. **(૧૮) આદાશીશી ઉપર:**—આસધનુ ચૂર્ણ ઘસવુ. **(૧૯) વાળા ઉપર:**—આસધ તેલમા કિંવા છાશમા વાટી લેપ કરવો. **(૨૦) કટિશૂળ એટલે કમ્મર દુખે છે, તે ઉપર:**—આસધ અને ખડીસાકર એનુ ચૂર્ણ ઘીમાં ખાવુ. **(૨૧) બળદને કંઇ દુ:ખ થયું હોય તો:**—આસધના તાજા મૂળ ખવરાવવાં, એટલે બળદ સારો થશે.

૫૨. આંબાહળદર.—સ૦ આ(મ્લ)મ્રનિશા- મ૦ આંબેહળદ. અ (મા) બાહરદી. ક૦ હલિઅરષણ, કાડઅરસિણું. તા૦ કરતુરી મંજલ. મલા૦ કત્તુમન્નલ. તે૦ ક્રારૂપાસુપુ, અડિલયાસુપુ. ઈં૦ મેગોજીજર. લા૦ કરકયુમા એરોમેટિકા.

એ ઝાડ રાનમા થાય છે. એનાં ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવાંજ થાય છે. આ હળદરના ગાઠીઆ મોટા હોય છે અને તે ઘણા કઠણ હોય છે. એ હળદર મીઠામાં આથવા શિવાય મસાલાના ઉપયોગમા આવતી નથી. આંબાહળદર રક્તવિકારની નાશક છે. શરીરને ચોપડવાના મસાલામાં તેને નાખે છે. એ શરીરે ચોપડવાથી કંડૂનો નાશ થાય છે **આંબાહળદર:**—કડવી, ખાટી રૂચિપ્રદ, લઘુ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, તુરી, સારક અને તે કફ, ઉગ્રવ્રણ, ઉધરસ, દમ, ઉચકી, તાવ, સન્નિપાત, જ્વર, શળ, વાયુ, કંડૂ વ્રણ, અને મુખરોગનો નાશ કરે છે. રક્તદોષનો પણ નાશ કરે છે. **(૧) કંડૂ અને ખસ ઉપર:**—આંબાહળદર અને કાળી જીરી એકત્ર વાટી શરીરે ચોપડવું એટલે કંડૂ દૂર થાય છે. આંબાહળદર અને કાળી જીરીન બારીક ચૂર્ણ કરી ઘીમા ખરલ કરી ખસને ચોપડવું; એટલે ખસ દૂર થશે. **(૨) ઠેસ વાગી પડવાથી અથવા કોઈ પણ આઘાત થઈ લોહી બંધાયા ઉપર:**—આંબાહળદર અને હીરાબોળ; એ પાણીમા ઘસી ગરમ કરી દુખતા ભાગ ઉપર ચોપડવું, એટલે જલદી ગુણ પડે છે.

[1] ઘી અને મધ સમાન ભાગે મળવાથી વિષ તુલ્ય થાય છે, માટે વિષમ ભાગેજ લેવા જોઇએ.

(૩) શીતળા અથવા ગોવરાથી શરીર ઉપર કાંટા ઉઠે છે તે ઉપર:—આંબાહળદર, કાળીજીરી, બાવચી, કુવાડીઆનાં બી; અને આમળાં, એમને ગોમૂત્રમાં ભીંજવી રાખી વાટીને રોજ શરીરે ચોળી સ્નાન કરવું. **(૪) કૃમિ (કરમ) ઉપર:**—આંબાહળદર અને સિંધવ એકઠા વાટી શક્તિ પ્રમાણે આપવા અને ઉપર ગરમ પાણી આપવું. અથવા કાચકીના પાલાના રસમાં આંબાહળદર ઉકાળી પેટ ઉપર ચોપડવી. **(૫) બાળકોને વાંગ** (બાળક જનમ્યા પછી ૧૦–૧૫ દિવસની અંદર તેના અંગ ઉપર ફોલ્લા ફુટી તેને દુઃખ થાય છે તે ઉપર) આવે ત્યારે–આંબાહળદર, જાંઇના રસમા ઘુટી ચોપડવી.

૫૩. ઇડલીંબુ. (ગધડલીંબુ)—સં૦ જંબીર. મ૦ ઇડલીંબુ. કો૦ ચોરનિંબુ. હિ૦ જંભીરી. બં૦ ગોંડાલિંબુ, ક૦ કંચિલે, દોડ્ડુલિકાયી, કાડલિંબે, મલા૦ કટ્ટુ કુરન્નુ. તે૦ જંબીર, અડવિંની. તા૦ કટ્ટેલુ મિચ્ચે. તુ૦ કુપેરીપુલી. લા૦ આટલાંટિઆ મોનોફાઇલા.

આ એક લીંબુનીજ જાતિ છે. હિંદુસ્થાનના સર્વ પ્રદેશોમા આ ઝાડ થાય છે. એ ફળ નારંગી વગેરે લીંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એની છાલ ખરબચડી હોય છે. પાક્યા પછી છાલનો રંગ સ્વચ્છ પીળો થાય છે. અને તેનો વાસ પણ ઉત્તમ આવે છે. એમા નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. તેના પાંત્રાં અને ફુલ એકસરખાં હોય છે. પરંતુ જે નાની જાતિ છે, તેના ફળની છાલ કંઇક પાતળી હોય છે. અને જે મોટી જાતિ છે, તેની છાલ જાડી હોય છે. એનુ ઉત્તમ તરેહનું સ્વાદિષ્ટ અથાણું થાય છે એના રસનો "લેમોનેટ" કરે છે. ઇડ (મોટું) લીંબુ ખાટુ, તુરૂં, કડવું, સારક અને ઉષ્ણ છે. તે કફ, પિત્ત, એ રોગોનું નાશ કરનાર છે. **(૧) મોરથુથુના વિષ ઉપર:**—ઇડલીંબુનો રસ, સાકર સાથે આપવો. **(૨) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—સાયંકાળે લઘુ ઇડલીંબુનો રસ પાવો.

૫૪. ઇંગોરીયાં.—સં૦ ઇંગુદી. મ૦. હિંગણી. હિંગણબેટ. હિં૦ હિંગોટ, ગૌંકી. ક૦. ઇંગળ ાગડ, ઇંગળા. હિંગુલ. તે૦ ગરા. અ૦. હિલેલજે. ઇં૦. ડેડિલ. લા૦. બેલેનાઇટસ્ રોકસબર્ધીઆઈ.

દક્ષિણમાંહેના રાનમાં ઇંગોરાનાં ઝાડ જ્યાં ત્યા થાય છે. એ ઝાડ ઘણાંજ ઉંચા વધે છે. એ ઝાડ ઉપર કાટા હોય છે. એના ફળને હિંગણબેટ કહે છે. હીંગણાં કોરી તેમા દારૂ ભરી તે આતસબાજીમા ફોડે છે. દુકાળની વખતે આ ફળોમાહેનો ઘોળો ગરભ લોટમાં મસળી તેની ભાખરી ખાઇ ગરીબ લોક પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. પ્રસંગ આવે તો લાકડા સુદ્ધાં ખાઇને પોતાનો બચાવ કરે છે. **ઇંગોરીયાં:**–મદગંધિ, તીખા, લઘુ, કડવાં, ઉષ્ણ, ફેનિલ, રસાયન છે, અને કૃમિ, વાયુ, વિષ, શૂલ, કોડ, વ્રણ, કફ, ગ્રહપીડા, ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલો:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, કડવા છે અને વાયુ, કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાળા ઉપર:**—ઇંગોરાના મૂળ ઉપરની છાલ અને હિંગને એકત્ર ખાંડી તેનો પાટો વાળા ઉપર બાધવો અને તે ચોથે દિવસે છોડવો એટલે વાળો બળી જાય છે **(૨) તારૂણ્યપિટકા (ખીલ) ઉપર:**—ઇંગોરાનો મગજ થંડા પાણીમા ઘસી મુખ ઉપર લેપ કરવો એટલે ખીલ મટી જઇ મોં નિર્મળ થાય છે. **(૩) સ્તનરોગ ઉપર:**—ઇંગોરાનાં મૂળ ઘસી ગરમ કરી ઉપર લેપ કરવો. **(૪) નેત્રસ્રાવ ઉપર:**—ઇંગોરાનાં ફળ પાણીમા ઘસી અંજન કરવું. **(૫) શૂળ ઉપર:**—ઇંગોરાના મૂળ ઘસી પાવાં. **(૬) કર્ણમૂળ ઉપર:**—ઇંગોરીયા, હળદર, કૌડળ, સિંધવ, દેવદાર અને આકડાનુ દૂધ એનો લેપ વારવાર કરવો, એટલે કર્ણમૂળ સારૂં થાય છે. **(૭) કુતરાના વિષ ઉપર:**—પ્રથમ ગોળ ખવરાવી તે ઉપર ઇંગોરાની છાલનું ચૂર્ણ છાશમા નાંખી પાવુ. **(૮) મૂર્છા ઉપર:**—ઇંગોરાની છાલનું ચૂર્ણ દહીંમાં આપવું. **(૯) ઉધરસ ઉપર:**—ઇંગોરાના મગજની ગોળી કરી ખાવી.

૫૫. ઇંદ્રજવનું ઝાડ.—સં૦ કુટજ. મ૦ કુડા. હિ૦ કૂડા, કુરૈયા. બં૦ કુડચી. ક૦ કોડશિગે કોડમુરક. તે૦ કોડિશયટ્ટુ, કુટજમુ, અંકેલુ, ચંગલકુષ્ટ. તા૦ વેપ્પાલે. તુ૦ કોડંજી. મલા૦ વેનપાલા અ૦ તિરાજ. ઇં૦ ઓવલ્લીવ્ડરોજબે. લા૦ રાઇટિયા એંટિડિસન્ટેરિકા.

આ વગડાઉ ઝાડ છે, અને તે ૭ સાત હાથ કરતાં ઉંચું થતું નથી એનાં પાના બદામના પાત્રાં જેવાં લાંબાં હોય છે. કોકણમાં એ પાંત્રાનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એનાં ફૂલોનું શાક થાય છે. એની

શિંગો બારીક અને લાંબી હોય છે, એ શાક અથવા અથાણું કરવાના ઉપયોગમા આવે છે; શીંગોમાંથી જવની આકૃતિના લાંબા બિયાં નીકળે છે. તેને ઇંદ્રજવ કહે છે. તે બિયા કડવા હોય છે. એના મૂળ પણ કડવાં હોય છે. મૂળનો પાક થાય છે, તેને મરાઠીમા કુડેપાક કહે છે. ઇંદ્રિજવના ઝાડમા **ધોળી** અને **કાળી** એવી બે જાતિ છે. **ધોળું ઇંદ્રજવનું ઝાડઃ**—કડવું, તીખુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક, તુરૂ, રૂક્ષ, ગ્રાહક છે અને રક્તદોષ, કોઢ, અતિસાર, પિત્તાર્શ, કફ, તૃષા, કૃમિ, જ્વર, આમ અને દાહનો નાશ કરે છે. **કાળું ઇંદ્રિજવનું ઝાડઃ**—રક્તદોષ, અર્શરોગ, ત્વગ્દોષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ ધોળા જેવા છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **કૃમિ ઉપરઃ**—ઇંદ્રિજવના મૂળ ઘસી એકલા અથવા વાવડિંગની ભૂકી નાખી પાવા. (૨) **અતિસાર ઉપરઃ**—ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલનો અંગરસ કાઢી તે પાવો. અથવા છાલનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢી તે મધમાં પાવો. (૩) **પથરી ઉપરઃ**—ઇંદ્રિજવ અને નસોતરનુ ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૪) **કુરશાના વિષ ઉપરઃ**—કાળાના મૂળ ઘસી તેમા ઇંદ્રિજવનું ચૂર્ણ અડધો માસો નાંખી પાવું. અથવા છાલનો રસ કાઢી પાવો. (૫) **ખોડા ઉપરઃ**—ઇંદ્રિજવની છાલ અને સિંધવ ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો. (૬) **કમળી અને સર્વ વિષ ઉપરઃ**—કાળા ઇંદ્રજવના ઝાડના અંકુરોનો રસ કાઢી ચાર પૈસાભાર પાવો. દિવસ ૩. પથ્ય ઘી અને ભાત. (૭) **નળ કુલ્યા હોય તોઃ**—ઇંદ્રજવ શેકી તેની ભૂકી પૈસાભાર, મધ પૈસાભાર, અને ઘી પૈસાભાર, એ એકત્ર કરી પાવું. દિવસ ૭. (૮) **જીર્ણજ્વરપર**—ઇંદ્રજવના મૂળોની છાલ અને ગળોનો કાઢો પાવો. (૯) **કાનમાંથી પરૂ વહે છે તે ઉપરઃ**—ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલનુ ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી કાનમા નાંખવુ. અને ઉપર મખમલીના પાલાનો રસ પાડવો (૧૦) **લુખ લાગે છે તે ઉપર અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ**—ઇંદ્રિજવના ઝાડની છાલ ગાયના દૂધમા વાટી પાવી એટલે કઠિન મૂત્રકૃચ્છ્રનો પણ નાશ થશે. (૧૧) **પરિણામ શૂળ ઉપરઃ**—ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ. (૧૨) **બાળકની હગામણ ઉપરઃ**—ઇંદ્રિજવના મૂળ છાશના નિતર્યા પાણીમાં ઘસી, થોડી હીંગ નાખી પાવા. (૧૩) **બાળકની મૂર્ચ્છા ઉપરઃ**—ઇંદ્રિજવના મૂળ અને મોગલી એરંડાના મૂળ છાશના પાણીમા ઘસી થોડી હીંગ નાંખી પાવા. (૧૪) **વાતશૂળ ઉપરઃ**—ઇંદ્રજવનો કાઢો કરી તેમા સંચળ અને શેકેલી હીંગ નાખી પાવો (૧૫) **ઢોરોના કુંદરોગ** (ઢોર સુકું છાણ હગે છે તે) **ઉપરઃ**—ઇંદ્રજવના તોરા (માંજર) બારીક ખાંડી પાશેર રસ કાઢવો, તેમા તેટલોજ નાળીયેરનો રસ અને નવટાંક ગોળ નાંખી સાત દિવસ પ્રત્યેક બે વખત આપવુ. (૧૬) **સર્વ પ્રકારનો અતિસાર, સંગ્રહણી, પાંડુ, જીર્ણજ્વર ઉપર કુડાપાકઃ**—ઇંદ્રજવના ઝાડનાં મૂળ ધોઇ છુંદીને રસ કાઢવો, તે રસ દેવતા ઉપર મૂકી ઉકાળતા રહેવું. સાધારણ ઉકળે એટલે તેમા સુંઠ, મરી, પીંપર, જાયફળ, માયફળ (માયા), જાવંત્રી, લવંગ, વાવડીંગ, મરડાશીંગ, નાનાં બીલા, બેહેડાનું દળ, અને નાગકેશર, એનુ ચૂર્ણ જોઇએ તે પ્રમાણે નાખી, સરખુ મિશ્રણ થયા પછી ચણા જેવડી ગોળીયો કરવી. એ ગોળી અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર છાશના પાણીમાં કિંચિત્ હીંગનુ ચૂર્ણ નાંખી, તેમાં મીઠા અધમર્યા દહિ માં, અથવ સુંઠના કાઢામા ઘી નાખી આપવી. નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ગુણાવહ છે પાંડુરોગ ઉપર ફક્ત આ ગોળી ગોમૂત્રમાં ઘસીને પાવી. (૧૭) **વાતજ્વર ઉપરઃ**—ઇંદ્રજવના મૂળની છાલ ૧ તોલો લઈ બારીક વાટવી અને ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી તે પાણી વસ્ત્રથી ગાળી પાવુ અથવા તેમા થોડો અજમો બારીક વાટી મેળવી, ઇંટનો કકડો તપાવી છમકારી તે પાવું. (૧૮) **નળગુદ ઉપરઃ**—ચાડમાહેના ઇંદ્રજવના ઝાડના મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી દિવસમા બેવાર પ્રમાણે ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ પાવુ. (૧૯) **સર્વાતિસાર ઉપરઃ**—ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલનો કાઢો અષ્ટમાંશ કરી તેમા અતિવિષની ભૂકી નાખી તે પાવો અથવા ઇંદ્રિજવના મૂળની છાલનુ અને અતિવિષનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ. (૨૦) **પથરી ઉપરઃ**—ઇંદ્રિજવની છાલ દહીંમા ઘસી પાવી. (૨૧) **કુટજાષ્ટકાવલેહઃ**—ઇંદ્રજવના મૂળોની છાલ લીલી, વજન શેર પાચ લેઇ તેનો ૧૬ શેર પાણીમાં કાઢો કરવો. અષ્ટમાંશ શેષ રહે એટલે વસ્ત્રથી ગાળી પુનઃ ઉકાળવો. ઘટ્ટ થાય એટલે તેમા ઔષધો નાંખવાં; તે ઔષધો—કાળીપાટ, મોચરસ, ધાવડીના ફૂલ, નાગરમોથ, અતિવિષ, લજામણી, નાનાં બીલાં, એઓનુ ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા તેમાં નાંખી અવલેહ તૈયાર કરવો. અને પછી તેને પાણી, ગાયનું દૂધ, બકરીનું દૂધ, ચોખાની કાંજી,

એમાંના કોઇ અનુપાનમાં આપવાથી અતિસાર, સંગ્રહણી, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, મૂળ વ્યાધિનું રક્ત, એ સર્વે બંધ થાય છે. **(૨૨) વાતગુલ્મ, વાયુ, ક્ષય, કંડૂ (ખરજ), તાવ ઉપર:**—ઇંદ્રિજવના ઝાડનાં મૂળોની છાલ લાવી તેનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢી આપવો.

૫૬. ઇંદ્રવરણા.—સં૦ બૃહત્ફલા, ઇંદ્રિવારૂણી. મ૦ ઇંદ્રાવરણ. કો૦ કંવડળ હિં૦ ઇંદ્રફલા, ઇંદ્રાવણ. બં૦ રાખાલશશા, બડવાકાલ. ક૦ હિરિય, હામેકકે. તૈ૦ એતિપુચ્છા. ફા૦ ખુર્દજાતલ્ખ. અ૦ હજલ. ઇં૦ કોલોસિંથ. લા૦ સિટુલસ. કોલોસિંથિસ્.

એને "કડવી ઇંદ્રવરણી" પણ કહે છે. ઇંદ્રવરણીના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંત્રાં **કાળીંગડી** (તરબુજ)નાં પાત્રા જેવ. હોય, તેના કરતાં બારીક હોય છે. પાકેલા ફળોનો રંગ પીળો હોય છે. એમાં બે ભેદ છે જે ફળ સુમારે કેરી જેવડા હોય છે, તેને "ઘોડ ઇંદ્રવરણા" કહે છે. બીજી જાતનાં ફળ લીંબુ જેવડાં થાય છે. એ ફળો અતિશય કડવા હોય છે. આ દેશમા ઇંદ્રવરણીના વેલા પુષ્કળ થાય છે. ઇંદ્રવરણા એ તીવ્ર રેચક પદાર્થ છે. **ઇંદ્રવરણા:**—પાક વખતે તીખા, કડવા, શીત, સારક, ઉષ્ણવીર્ય અને લઘુ છે. તથા ગુલ્મ, પિત્ત, ઉદર, કફ, કૃમિ, કુષ્ઠ, (કોઢ), જ્વર, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, ગ્રંથી, મેહ, મૂઢગર્ભ, કમળો, પ્લીહા, શુષ્ક ગર્ભ, ગલગંડ, વિષ, આનાહવાયુ, અજીર્ણ, આમદોષ, દૂષ્યોત્તર સર્વ ઉદરરોગ, અને શ્લીપદ આદિ રોગોનો નાશ કરે છે. એ કવડળા કરતાં ગુણોએ અધિક છે. **(૧) સર્પદંશ ઉપર:**—ઇંદ્રિવરણીના મૂળ નાગરવેલના પાનમા આપવા. **(૨) ઉધરસ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણામાં મરી ભરી તે છાપરા ઉપર મૂકી સૂકવવું, પછી તેમાથી નિત્ય સાત મરી, મધ અને પીંપર સાથે ખાવાં. **(૩) દંતકૃમિ ઉપર:**—ઇંદ્રિવરણાના પાકેલા ફુલ તપાવેલા તવા ઉપર નાખી, તેની ધૂણી દાંતોને આપવી. એટલે દાતમાના કીડા ખરી પડે છે. **(૪) પેટના ફુલાવા ઉપર:**—ઇંદ્રવરણું ભેંસના દૂધમાં ઘસી તે થોડુ થોડુ પીવુ. અથવા ભેંસના મૂત્રમા રાધી તે મૂત્ર સુદ્ધા ખરલ કરી, તેમાથી એક વાલ, અને સચોરો ૧ ચણોઠી ભાર, એ બને ઔષધો સાત દિવસ મધમા આપવા. **(૫) ઋતુ આવવા માટે:**—કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળ ગુપ્તેંદ્રિયમા રાખવા. અથવા એના ફળો મીઠામા ખાવા. **(૬) સ્તનરોગ ઉપર:**—કડવી ઇંદ્રિવરણીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો. **(૭) શૂળ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીના મૂળ પાણીમા ઘસી તેમા સુઠ, મરી અને પીંપર એકેક માસો નાંખી આપવું **(૮) સંધિવાત ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીના મૂળ, પીંપર અને એનાથી ચોગણો ગોળ એકત્ર કરી, તે એક તોલો રોજ ખાતા જવું. **(૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીના મૂળ એરંડતેલમા ઘસી ગાયના દૂધમા મેળવી તે ૩ દિવસ આપવા. **(૧૦) ગાંઠ અથવા ફોલ્લાનો દાહ થતો હોય તો:**—ઇંદ્રવરણીના ફળ અને મૂળ થડા પાણીમાં એકત્ર કરી ઘસી ઉપરા ઉપરી લેપ કરતા જવુ. **(૧૧) નખવિષ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીના મૂળ અને ફુલ તથા ઝેર કચૂરો વાટી ગોમૂત્રમા મેળવી લેપ કરવો. **(૧૨) યોનિશૂળ ઉપર:**—ઇંદ્રિવરણીના મૂળ બકરીના ઘીમાં અથવા દૂધમાં મેળવી લેપ કરવો. અને ખાવાં પણ ખરા. **(૧૩) બાળકોના પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો:**—ઇંદ્રિવરણીનાં મૂળ ઘસી તેનો પેટ ઉપર લેપ કરવો, અને સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે આપવું; એટલે ઉલટી થશે તેથી, તથા મલદ્વારે સર્વ ભાર નીકળી જશે. **(૧૪) ગંડમાળ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળની છાલ અને કડવા સરગવાની છાલ, સમભાગે એકત્ર કુટી તે ગુમડાં ઉપર ચોળવી. **(૧૫) ઢાંસ અને ઉમાસા ઉપર:**—ઇંદ્રવરણું કોચી તેમા અર્ધો તોલો બાળહરડાની ભૂકી દસ દિવસ ભરી રાખવી. તેના અગિયારમા દિવસથી એક વાલ ચૂર્ણ મધમા આપવું. **(૧૬) શીઘ્ર પ્રસૂતિને માટે:**—ઇંદ્રવરણીનુ મૂળ ચોટલે બાધવુ. **(૧૭) રક્તગુલ્મ ઉપર:**—અરીઠાના પાણીમા ઇંદ્રિવરણીનું મૂળ ઘસી આપવું. અથવા ઇંદ્રિવરણીનું મૂળ યોનિમાં રાખવું. **(૧૮) પાઠું અને સર્વ પ્રકારના ફોલ્લા ઉપર:**—કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો.

૫૭. ઇંફળ.—સમુદ્રની ખાડીમાં જે ઠેકાણે અતિશય કાદવ તથા જે જગ્યા ભરતી વખતે બુડી જાય છે, તે ઠેકાણે દેખાતા મોટા ઝાડો હોય છે. તે ત્રણ ચાર પ્રતીનાં હોય છે. તેમાં કાજળ અને ઇંફળ એજ માત્ર લોકોના જાણવામાં છે. ઇંફળીનું ઝાડ છ સાત હાથ કરતાં બહુધા ઉંચું થતું નથી,

અને તેનો વિસ્તાર ઘણોજ થાય છે. તેની ઘણી એક ડાળીઓ સમુદ્રમાં બૂડેલી હોય છે. જો એનો રોપો સારી જમીન ઉપર વાવી તેને પાણી પાઇએ, અને તેની બહુ સભાળ રાખીએ, તો તે બગડતો નથી. આ ઝાડનો પાલો ઢોરોને ખવરાવા માટે ઉપયોગમા આવે છે. અને લાકડાં બાળવાના કામમાં આવે છે. એ લાકડા ઘણાં કઠણ અને ચીકણાં હોય છે. તે બાળવાથી તેમાંથી એક પ્રકારનો ક્ષાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધોબી લોકોને વસ્ત્રો ધોવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે. તેમજ બાઇડીઓને માથું ચોળવાના ઉપયોગમા આવે છે.

૫૮. ઇસબગોળ.—સં૦ ાસ્નગ્ધજીર. હિં૦ મ૦ ક૦ તૈ૦ ઇસબગોલ (ગુલ). તા૦ ઇસપ્પુકોલવીર. ફા૦ ઇસ્પગુલ, અ૦ બાઝરેકાતુન. ઇં૦ ઇસ્ફાગુલસીડ. લા૦ પ્લેંટેગો ઇસ્ફાગુલ.

ઇસબગોળની ઉત્પત્તિ મિસરદેશમાં અથવા પ્રુશિયામાં થાય છે. ત્યાંથી અહીં આવેછે. એ બી આકારે ચાંચડ જેવાં છે. એના ઝાડની ઉંચાઇ એક હાથ હોય છે. અને પાંદડાં ઝીણાં અને લાંબાં લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ઘઉના જેવી ઉબીઓ આવે છે. તેમાં એ બી હોય છે. એમાં ત્રણ જાત છે. ધોળાં, રાતાં અને કાળાં. એમાંથી કાળાની ઔષધોમા યોજના કરી નથી. ધોળાં સર્વમાં ઉત્તમ છે. ઇસબગોળની ઝીણી ભૂકી માણસના ખાવામાં આવવાથી ઝાડો બંધ થઈ મરી જાય છે. એટલા માટે એવી ભૂકી ન આપવા માટે સભાળ રાખવી ઇસબગોળનાં બી પાણીમાં નાંખી ખૂબ ચોળવાથી તળે જઇ બેસે છે. **(૧) સોમલના વિષ ઉપર:**—ઇસબગોળનો લુઆબ કાઢી (પાણીમાં પલાળી રાખી ચોળી ગાળી લેઈ) તેમાં એ દાણા, દહી અને ગુલાબનું પાણી મિશ્ર કરી આપવું; એટલે વિષ ઉતરશે. **(૨) ગરમીથી તરસ લાગે છે તે જવા માટે:**—ઇસબગોળ પાણીમા નાખી તે પાણી ગાળી પીવું. એ પાણી પૌષ્ટિક પણ છે. **(૩) જ્વરાતિસાર, રક્તાતિસાર, જીર્ણાતિસાર, રક્તાર્શ, રક્તસ્રાવ, જ્વર, પ્રમેહ અને દાહ ઉપર:**—બેથી ચાર તોલા સુધી ઇસબગોળ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ચોળી તેમાં ૨ તોલા ખડીસાકર નાખી આપવું. એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થશે. **(૪) ઝાડો બંધ થયો હોય તે ઉપર:**—ચાર માસા ઇસબગોળ સાત માસા પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે પાણી ગાળી લેઇ તેમાં બદામનું તેલ અને સાકર નાંખી આપવું. એટલે કેટલીક વારે રેચ થઇ કોઠો શુદ્ધ થાય છે. **(૫) બાળકોની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર:**—ઇસબગોળ અને ખડીસાકર ચાવી ખાવા માટે આપવી.

૫૯. ઇસેસ. (શેરી લોબાન)—સ૦ ક૦ શ્રીવેષ્ટ. હિં૦ વિશેષધૂપ. મ૦ ઇમેસ. ઇં૦ ગમ કોપલ સન્ડારૉક. લા૦ ટ્રેકિલોબિયમ્ હાર્નિમે નિએનમ્.

ઇસેસના વૃક્ષો હિમાલય પર્વતમાં પુષ્કળ છે. એ ઝાડોની જૂદી જૂદી જાતિમાંથી જે ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે, તેને **ધૂપ, ઇસેસ, લોબાન** અને ઉદ વગેરે કહે છે. તેની બે ત્રણ જાત છે. આ દેશમા **બુશેર** આગળ આ ઝાડ થાય છે. ઇસેસ ઔષધો માટે અને ધૂપ માટે ઉપયોગી છે. ઇસેસનાં ઝાડો **અરબસ્તાનમાં** અને આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર પુષ્કળ છે. ત્યાંથી પણ ઇસેસ અહીં આવે છે. **ઇસેસ** એ વ્રણ શોધન કરનાર છે, એનું **"વિશેષ ધૂપ"** એવું પણ નામ છે. **ઇસેસ** તીખો, કડવો, સ્નિગ્ધ, તુરો, મધુર, સારક, ઉષ્ણ, વ્રણરોપણ છે અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, યોનિદોષ, ગ્રહપીડા, મસ્તકશૂળ, નેત્રરોગ, કંઠરોગ, વ્રણ, રાક્ષસ પીડા, પીનસ, અજીર્ણ, આધ્માનવાયુ, દુર્ગંધ, પસીનો, કંડૂ, ભય, વાત, રક્તવિસર્પ, કુષ્ટ અને કાસનો નાશ કરે છે. **(૧) વ્રણ ઉપર મલમ:**—ઇસેસ, તલનું તેલ અને મીણ, એ દેવતા ઉપર તપાવી પાતળું થાય એટલે તે મિશ્રણ ગાળી નાંખવું અને વ્રણ ઉપર ચોપડવું.

૬૦. ઉત્કટારી. (ઉત્કટી.)—સ૦ ફા૦ બ્રહ્મદંડી. મ૦ ઉટકટારી. હિં૦ ઉટકટારા. બં૦ છાગલદૉડી, વામનહૉડી. ઇં૦ થીસ્ટલ લા૦ ટ્રિકોલેપિસ, લેબરીના, લા૦ એકીનોપૂસએકીનેટસ.

એને "ઉત્કટી" અને "કાટ ચુબુક" પણ કહે છે. હિંદુસ્થાની ભાષામાં એને "ઉંડીગણ" અને "શ્વેત બ્રુઘુગી" કહે છે. એ વનસ્પતિ હિંદુસ્થાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. આ ઝાડની ઉંચાઇ સુમારે હાથ બે હાથ હોય છે. એનાં ફળ ગોળ હોઇ તે ઉપર લાંબા લાંબા કાંટા હોય છે. અને રંગ ધોળો હોય છે. એના પાદડા કોપરાની કાતળી જેવાં હોઈ, તેના પૃષ્ઠ ભાગમાં અને નાકા ઉપર સફેદ રંગના

કાંટા હોય છે. ઉન્હાળામાં એ ઝાડો સુકાઈ ગયા એટલે ફરી ચોમાસામાં તેજ જગ્યા ઉપર ઉગે છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળ અને બીજ મોટી ઔષધી છે. એનુ "**બ્રહ્મદંડી**" એવું નામ પણ છે. **ઉટકટારી:**—રૂચિદાયક, ઉષ્ણ, કડવી અને વૃષ્ય છે. તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિત્ત, વાયુ, મેહ, તૃષા, હૃદ્રોગ, વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. **એનાં બીજ:**—શીતળ, વૃષ્ય, તૃપ્તિકર અને મધુર છે **(૧) બાળકને ખાલી ઉધરસ થાય છે તે ઉપરઃ**—ઉટકટારીના મૂળ શસ્ત્ર ન લગાવતાં, શનિવારે અથવા રવિવારે કાઢી લાવી બાળકને ગળે બાધવા. **(૨) પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:**—ઉટકટારીના મૂળની છાલ સુકવી, ખાડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી રાખવુ અને રાત્રે મોગલી બે દાણા ૧ તોલો અને ખડીસાકર ૨ તોલા મેળવી પાશેર પાણીમાં ભીજવી રાખો, પ્રાતઃકાળમા તેનો રસ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમા તે છાલનુ ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી ખાવું. એટલે ઘણા દિવસનો પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ધાત મૂત્ર સાથે જાય છે તે બધ કરે છે. અને વીર્યવૃદ્ધિ તથા પુષ્ટતા કરે છે. **(૩) સુખે પ્રસવ થવા માટે:**—ઉટકટારીના મૂળ ચોટલે બાધવાં; પ્રસવ થએ તુરત છોડી નાખવા. **(૪) સર્પ અને વીછી એના વિષ ઉપરઃ**—ઉત્કટીનાં મૂળ, ઉકાળી લેપ કરવા. અને તે પીવાં પણ ખરા. **(૫) ધાતુપુષ્ટિન માટે** ઉત્કટીના મૂળ, ગોખરૂ અને કૌચબીજનો દૂધમાં પાક કરી સેવન કરવો; અથવા ઉત્કટીના મૂળનુ ચૂર્ણ દૂધમાં નાખી સેવન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુરૂષત્વ આવે છે. **(૬) ઉધરસ ઉપર:**—ઉત્કટીના મૂળ વાટી પાવા અગર મૂળનું ચૂર્ણ મધમા આપવું.

૬૧. ઉંડણુ.—સ૦ હિ૦ બ૦ પુન્નાગ મ૦ ઉડી. તા૦ પુન્ને, પુન્નાગં. તે૦ નમેરૂ, પોન્ના. ક૦ ખેસુરિગે, નમેરૂમારા. લા૦ ઓક્રોકાર્પસ લૉજીફોલિયમ. મલા૦ પોન્નાક. ઈં. અલેકઝાડ્રિયનલૉરલ

ઉંડણુનાં ઝાડ કોકણ પ્રાંતમા પુષ્કળ થાય છે. એના પાત્રા સોરગીના પાત્રા જેવા હોય છે પરતુ તે કરતાં જરા મોટા હોય છે. પાત્રાની ઉપરની બાજુ સુંવાળી અને સ્વચ્છ હોય છે. આ પાત્રાની પત્રાળી કરે છે. ઉડણુના ફુલ ધોળાં હોઇ મધુર અને સુવાસિક હોય છે. આ ઝાડને સોપારી જેવડા ગોળ ફળો આવે છે. તે ઉપર કઠણ છાલ હોય છે. એ ફળોનું તેલ કાઢે છે, તે બાળવાને માટે એરડતેલ કરતા સારૂં હોય છે. એ કડવું હોય છે. એને ઉંડેલ કહે છે. ઉંડણીનાં લાકડાં ઇમારતમાં અને વહાણ બાધવામાં ઘણાજ ઉપયોગી છે. એ ઝાડના મૂળમાથી રાળજેવો ગુદર થાય છે. **ઉંડણ:**—મધુર, શીતળ, સુગધી, રક્તદોષનાશક, દેવપ્રસાદકારક; અને રક્તદોષ,રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત અને ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલો વૃષ્ય, વાત, શૂળ અને કફદોષનો નાશ કરે છે. **(૧) પગ અથવા ધુંટણ મરડાઇ જવા ઉપર** ઉંડણીની છાલ બારીક વાટી ગરમ કરી પાટો બાંધવો. **(૨) ઉઠાણું માટે:**—ઉંડણીના ફળનો ગર્ભ કાઢી તેમાં પીંજર નાંખી ઉપર ચોપડવો, એટલે સુખ થશે. **(૩) ખસ ઉપર:**—ઉંડણીનુ તેલ ચોપડવું. **(૪) ફોલ્લા ઉપર:**—ઉંડણુ અને કડવી કોઠીનુ તેલ એકત્ર કરી ચાર વાર ચોપડવું. નાના બાળકોને ગરમીથી આખોમાં જે ફોલ્લા થાય છે, તે ઉપર પણ આ ઔષધ ચોપડવું. **(૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—ઉંડણુના ઝાડની અંતરછાલ બારીક કુટી ગરમ કરી **વધેલા અંડ ઉપર સતત** ૮–૧૦ દિવસ પાટો બાંધવો. **(૬) મૂળવ્યાધિપર:**—શ્રધડીના દેવતામા ઉંડણીનાં ફુલો નાખી ધુમ્રપાન કરવું એટલે ઘણા દિવસનો અર્શરોગ પણ દૂર થઇ જશે.

૬૨. ઉતરણ. (ચમાર દુધેલી નાગલા દુધી)—સ૦ ઇંદીવરા મ૦ ઉતરણી, ઉતરંડ. હિં૦ ઉતરણ. ક૦ કુરૂટગે, કુટિગ, તળવારનબળી, યુગુરૂમુ–તુબળી, હાલકોરેટિગા. તા૦ વેલિપારૂત્તિ, ઉત્તમની. તે૦ ગુરૂટિચેટ્ટુ, જસ્તુપુ મલા૦ વેલિપારૂત્તી ઈં૦ હેઅરિફ્લાવર્ડસિનાનકમ્ લા૦ ડેમિઆએકસટેસા.

આ વેલાને "ઉતરંડ" એમ પણ કહે છે. ઉતરણીનો વેલો વર્ષો સુધી રહે છે, એ વાડ ઉપર કે ઝાડ ઉપર ચઢેલો હોય છે, એ વેલાની ડાળી જમીનમા ઉભી પુરવાથી તેને મૂળો ફુટી વેલો લાગુ થાય છે. ઉતરણીનો વેલો પ્રસિદ્ધ છે. જે વેલા ઉચા થઈ ડાબી બાજુએ ફરી, વૃક્ષ ઇત્યાદિ ઉપર ચઢે છે ને વર્ષભર ટકે છે. અને જે જમણી બાજુએ ચઢે છે, તે કંઇક વર્ષોસુધી ટકે છે. એ યુક્તિ પરમેશ્વરે વેલામાં મોટી ચતુરાઇથી રાખેલી છે. **ઉતરણી:**—તીખી, શ્વેત, આંખોને હિતાવહ, લઘુ, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સારક, તુરી, અને વ્રણરોપણ છે; તે ઉધરસ, વ્રણ, કૃમિ, દમ, જ્વર, પિત્ત, પ્રમેહ, કફ, કુષ્ટ, પ્રલાપ, વાયુ, તંદ્રા,

દરાજ, ક્ષય, કાસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, યોનિરોગ અને સૂજનો નાશ કરે છે. અને સુખે પ્રસવ કરનારી છે. એનું **શાક**—ઉષ્ણવીર્ય અને કડવુ છે, અને કૃમિ, અર્શ, કુષ્ટ, કફવાતનો નાશ કરે છે. એના **ફળ:**—ખારાં, કડવા, ઉષ્ણ, તીખા, લઘુ, અગ્નિદીપક, પિત્તકાપન, વિગ્રહ, તથા વિષનાશક છે. (૧) **વિષમજ્વર ઉપર:**—ઉતરણીના મૂળ અને હરડેનુ ચૂર્ણ, સાકર કિંવા ગોળ નાખી ગરમ પાણીમા પાવુ. એ પાચક અને રેચક છે. (૨) **કાનમાં બગાઈ ગવા ઉપર:**—ઉતરણીના પાલાનો રસ કાનમા ત્રણ દિવસ નાખવો, એટલે બગાઈ મરશે. (૩) **ગુમડું વગેરે પાકી ફુટવાને માટે:**—ઉતરણીનો પાલો વાટી બાંધવો. (૪) **જળવાત અને કુષ્ટ (કાઢ) ઉપર:**—ઉતરણીનુ દૂધ ચોપડવુ. (૫) **નળગુદને માટે:**—ઉતરણીના પાલાના રસ કાનમા રેડવો. (૬) **હુક (ચસક) ભરે છે તેને માટે:**—ઉતરણીના પાલાનો રસ ચોળવો.

૬૩. **ઉંદરકની.**—સ૦ આખુપર્ણી. મ૦ ઉંદીરકાની હિં૦ મૂસાકાની. બં૦ ઇંદુરકાણીપાના. યૂ૦ શરફમ્ ક૦ વલ્લિનહરૂહે. તૈ૦ એલિકચેવિદુ૦ ફા૦ ગોરોમુસ, સતર. અ૦ આઝાનુલ્લફાર. લા૦ આયપોમિયા રેનિફાર્મિસ.

ઉંદરકનીના નાના નાના વેલા હોય છે અને નાના ધતુરા જેવા ફળો આવે છે. એના પાંદડા ઉંદરના કાન જેવા હોય છે આ વેલી ઘણાક પ્રાંતોમા થાય છે. એના ફુલો ગુલાબી રંગના હોય છે. એ વનસ્પતિ ગુણે ઉષ્ણ છે. ઉંદરકની આ વનસ્પતિની બે જાતિ છે. એક **બાગમાં** ઉગે છે તે, અને બીજી **રાનમાં** ઉગે છે. તેને યુનાની ભાષામા **"લપસીની"** કહે છે. એ ઝાડ ઝાડની છાયામા અથવા પડી ગયેલી ઈમારતમા થાય છે. એની ડાળી અને દીટા તીધારી (ત્રણ ધારવાળા) હોય છે. એનાં પાંદડા હાથે ચોળી, તેનો વાસ લેવાથી કાકડી જેવો સુગંધ આવે છે. એ ઝાડ ગુણે થડુ છે. એનુ દૂધ પચન કરનાર છે. **મોટી ઉંદરકની:**—શૂળ, જ્વર, વ્રણ, કૃમિ અને ઉંદરનુ વિષ એનો નાશ કરે છે. **લઘુ ઉંદરકની:**—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, શીતલ, રસાયન, સારક, લઘુ અને તુરી છે. અને કફ, પિત્ત, શૂળ, જ્વર, કૃમિ, ગ્રંથિરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, આનાહ, ઉદર, હૃદ્રોગ, વિષ, પાંડુ, ભગંદર, અને કુષ્ટનો નાશ કરે છે. (૧) **માથામાંથી ગરમી દૂર થવા માટે:**—એ ઝાડનુ ચૂર્ણ નાકમા સુંઘવુ. (૨) **ગરમીથી કાન ઉપર અથવા સર્વાંગ ઉપર સોજો આવે ત્યારે:**—એનુ ચૂર્ણ તથા જવનો લોટ પાણીમા મેળવી તેનો લેપ કરવો (૩) **કાન ફુટે અથવા કાનમાં ફોલ્લો થયો હોય તો:**—એનો રસ કાનમા નાખવો. (૪) **પેટમાંની ગરમી, કૃમિ અને મૂર્ચ્છા ઉપર:**—એનો રસ પાવો. વગડામા થનારી જે ઉંદરકની છે, તેના ત્રણ પ્રકાર છે. તેમા મૂળથકી જે છોડ ઉગે છે, તે લાંબો હોઇ બારીક હોય છે. અને તેની ટોચે તે લાલ હોય છે. એના પાંદડા બાગમા થનારી ઉંદરકની કરતા લાંબા અને નાજુક હોય છે એના ફૂલ ઉપર રાતા, ધોળા, પીળા ઈત્યાદિ અનેક રંગોનો ભાસ થાય છે. બીજીને જે ફૂલ આવે છે તે પીળા હોય છે. પાત્રા નાજુક હોઇ આંગળી જેવડા હોય છે. એ ગુણોએ સમશીતોષ્ણ છે. અને એની ઉત્પત્તિ રેતીવાળી જમીનમા થાય છે. (૧) **શિરોરોગ, અપસ્માર અને શરીર વાંકુ થાય તે ઉપર:**—એનો રસ આપવો. (૨) **સર્પના વિષ ઉપર:**—એનો રસ આપવો. (૩) **મસ્તકશૂળ ઉપર:**—એને સરકામા વાટી તેનો મસ્તકે લેપ કરવો. (૪) **મગજ સાફ થવા માટે અને દંતકૃમિ ઉપર:**—એનો રસ, મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેને માથે ભરવાથી મગજ સાફ થાય છે અને દાંતે ઘસવાથી દાંતમાના કીડા મરે છે. તેમજ દાંત બળવાન થાય છે. (૫) **આંખની બાજૂમાં થનારા નાસુર ઉપર:**—એના મૂળ પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૬) **સોજા ઉપર:**—જવનો લોટ અને એના મૂળનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાણીમા મેળવી સોજા ઉપર લગાવવાથી સોજો ઉતરે છે. (૭) **શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા માટે:**—એના બીયાનુ શરબત કરી આપવું. (૮) **પેટ ફુલે છે તે ઉપર:**—એના મૂળોને પાણીમા વાટી પેટે લેપ કરવો. (૯) **તીરનો અગ્રભાગ અથવા કાંટા શરીરમાં પેશી ગયેલો હોય તે ઉપર:**—એનો લેપ કરવો. એટલે તે આપો આપ બહાર પડે છે. (૧૦) **શિથિલત્વ દૂર થવાને અને પુરૂષત્વ આવવાને:**—એનો રસ અથવા એને પાણીમાં વાટી બસ્તી વગેરે ઠેકાણે લેપ કરવાથી પુરૂષપણું સતેજ થાય છે. એના લેપને યુનાની ભાષામાં "તિલ્લા"

એમ કહે છે. અથવા એનાં પાદડા સુકાયલાં કિંવા પાકા લાવી, તેની ઘઉંના લોટમાં ભાખરી કરવી, અને ૨૧ દિવસ ખાવી; અને પડદામા બેસવુ. દૂધ અને ઘઉંનુ અન્ન ખાવુ; એટલે પુરૂષત્વ આવે છે. ત્રીજી જાતની ઉંદરકનીના પાંત્રાં બારીક હોઇ, ઝાડને ધોળા કાંટા આવે છે. આ ઝાડની ડુખ ભાગવાથી દૂધ નીકળે છે અને તેના વેલા જમીનપર પથરાય છે. એની ઉત્પત્તિ પાણી થકી દૂર થાય છે. એનાં પાદડા હાથ ઉપર ચોળી જોવાથી રાતા સુરખીદાર જણાય છે. આ ઝાડ ગુણોએ ગરમ છે. એને ધોળાં ફુલો આવે છે. તેમાં કાંઇક રાતા રંગનાં હોય છે આ ઝાડના બી રાનતુલસીનાં બી પ્રમાણે હોય છે. **(૧૧) ગોળ કૃમિ ઉપર:**—એ ઝાડનો રસ માસા ૧૦, કુદીનાનો રસ અને પાણી ૨૦ તોલા એકત્ર કરી પાવું. ઉંદરકનીની અનેક જાતો છે જે જાતિના ઝાડના પાત્રાં પીળા રંગના હોઇ કિંચિત્ આસમાની રંગની ઝાંખ હોય, એવું જણાય, તે ઝાડો ઘણાજ સારા છે એમ જાણવુ. ઉંદરકનીના ઝાડનો વાસ ગર્ભિણી સ્ત્રી લે તો, તત્કાળ અતિશય છીંકો આવી ગર્ભપતનની ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; કવચિત્ પતન પણ થાય છે. **ઉંદરકનીનો સર્વસાધારણ ઉપયોગ:**—**(૧) કૃમિ ઉપર:**—ઉંદરકનીનાં પાંત્રાં કુટી ચૂર્ણ કરી, તેમા લોટ મિશ્ર કરી તેની પુરી કરી ખાવી; અને ઉપર સાતૂની કાંજી પીવી. **(૨) જ્વર ઉપર:**—ઉંદરકનીના પાદડાનો રસ ૪ માસા મધમા આપવો. **(૩) વીર્યસ્રાવ અને પથરી ઉપર:**—ઉંદરકનીના પાત્રાની ભાજી ખાવી **(૪) શરદીથી શરીરને ટાઢ આવે છે તે ઉપર:**—તેના લીલાં પાત્રાનો રસ આપવો. **(૫) શિરોરોગ ઉપર:**—ઉંદરકનીનુ સરબત કરી આપવુ. **(૬) અપસ્માર અને વાયુએ શરીર વાંકુ થાય છે તે ઉપર:**—ઉંદરકનીનુ ચૂર્ણ સુંઘવું અને ચોળવું. **(૭) ઉંદરકનીના વિષ ઉપર:**—ઉંદરકનીના પાલાનો અંગરસ એક તોલાથી બે તોલા પર્યંત પીવો. અને શરીરે પણ ચોપડવો. દિવસ ૭.

૬૪. ઉદ. (લોબાન).—(સં૦ તરૂષ્ક.) ઉદને **"લોબાન"** પણ કહે છે. લોબાનનાં વૃક્ષ **તુર્કસ્તાન,** આફ્રિકાખંડના પૂર્વ કીનારા ઉપરના પ્રદેશ, જાવા બેટ, **સુમાત્રા,** આ પ્રદેશમા થાય છે. એ વૃક્ષના રસથી લોબાન ઉત્પન્ન થાય છે. લોબાન સુગંધિ છે **ધૂપ** માટે એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. લોબાનની ઉત્તમ ધૂપસળી થાય છે. તેનું તેલ નીકળે છે, તેને **ઉદ્દેલ** કહે છે. લોબાનનાં જે ફૂલ થાય છે, તેને **"લોબાન ફૂલ"** કહે છે, **લોબાન:**–વાતહર, કફનાશક, વર્ણપ્રસાદક અને કડૂ તથા કુષ્ટનાશક છે. **(૧) લોબાનનું તેલ જેને ઉદ્દેલ કહે છે તે કાઢવાની કૃતિ:**—ધોળો સફેદ લોબાન અને તેટલીજ રાળ લાવી તેની ભૂકી કરવી. પછી એક માટલુ કે જેમા શેરભર પાણી રહે એવુ લેઇ તેની નીચેના ભાગને ઝીણું કાણું પાડી તેમા તાંબાની અથવા પીતળની આંગળી જેવડી નળી બેસાડવી તે માટલુ ચૂલા ઉપર ઉતરતું રાખી, તેના મો ઉપર કાંણાવાળુ ઢાકણું બેસાડી, તેના છિદ્રવાટે તે તૈયાર કરેલી ભૂકી હળવે હળવે નાખવી અને પછી તે છિદ્ર, એક કપડામા છાણ અને માટી બાધી, તેની બાફ બાહેર જઇ ન શકે એવું પાકું બંધ કરવુ અને ચૂલા નીચે મંદાગ્નિ કરવો. અને તે માટલાને બેસાડેલી નળી નીચે વાડકી રાખવી. એ પ્રમાણે સર્વ કામ થયા પછી કેટલીક વારે તે નળીવાટે તેલ આવવા લાગે છે તે તેલ નળી નીચે રાખેલી વાડકીમાં જમે છે. પછી તે તેલ બાટલીમાં ભરી રાખવું. ઉદ્દેલનો વાસ ઘણો ઉગ્ર છે એ તેલ કેશને લગાવે છે. શરદીથી કપાળ દુખતુ હોય તો ઉદ્દેલ ચોળવું, એટલે કપાળ દુખતુ બંધ થાય છે. **(૨) લોબાનનાં ફુલ તૈયાર કરવાની કૃતિ:**—લોબાન લાવી તેની ભૂકી લોખંડની તવી ઉપર નાખવી અને તે લોઢીને સઘડી ઉપર મૂકી નીચે મંદ અગ્નિ કરવો. લોબાન પાતળો થાય એટલે તે ઉપર કાચનો પ્યાલો ઉંધો ઢાંકવો; અને દેવતાની આચ કિંચિત્ વધારવી, કેટલીક વારે તે લોબાનની વરાળ થઈ પ્યાલા તળીયે જઇ જમશે. એ જમેલી વરાળ શુભ્ર અને તુંબડીના ફુલો જેવી હોય છે, તેને લોબાનનાં ફુલ કહે છે. **(૩) ઢોરોને સળેખમ થાય છે તે ઉપર:**—(ઢોરોના નાકમાથી ગળફા લીટ વગેરે નીકળે છે.) કાળા લોબાનની નાકમાં ધુણી દેવી.

૬૫. ઉધરસી.—એનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થામ છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એ ઝાડનાં પાંત્રાં હરડેના પાંત્રાં જેવડાં મોટાં થાય છે. એની છાલ તેજબળના ઝાડ જેવી જાડી

હોઈ પીળા રંગની હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણા જેવડાં ફળો આવે છે. એ ઝાડની છાલ અને ફળ ઘણાં તીખાં હોય છે. ઉધરસીના ઝાડને શિમળાના જેવા કાંટા હોય છે. **ઉપયોગ (૧) ઉધરસ ઉપર:—** ઉધરસી અર્ધું ફળ અથવા થોડી છાલ વાટી મધમાં કાલવી ખાવી, અગર છાલનો કાઢો કરી પાવો, એટલે થોડાજ દિવસમાં ઉધરસ, દમ અને વાયુવિકાર એ દૂર થાય છે.

૬૬. ઉપરસાલ.— સં૦ શ્યામા, સારિવા. મ૦ ઉપરસાલ. હિં. ગૌરીસર, કાલીસર. બં૦ અનંત-મૂળ. મ૦ કરીબંટ, સોગદે. તે૦ પલાશગંધી. મલા૦ નાન્નારી. તુ૦ કન્યાવેરૂ. ઇં. ઇંડીયનસારસાપરિલા લા૦ હેમિડેસ્મસઇંડિકસ.

એનો વેલો કાળાશ પડતા રાતા રંગનો હોય છે. એનાં પાંત્રાં આકારે તરવાર જેવાં, અર્ધો આં-ગળ પહોળાં હોય, ત્રણ આંગળ લાંબાં હોય છે. એ વેલા ડુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. એને બારીક અને લાંબાં ફળો આવે છે. અને તેમાંથી રૂ નીકળે છે. એની કાળી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે. કોંકણમાં એ વેલાની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એના મૂળનો સારો વાસ આવે છે. એને "ઉપલસરી, ઉપટશુળી, નાની કાવળી, શીતકાવળી, શેબત્રવેલ, શ્યામી" પણ કહે છે. **ધોળી ઉપરસાલ:—** શીતળ, મધુર, શુક્લ, જડ, સ્નિગ્ધ, કડુચ સુગંધિ છે, અને કોઢ, કડૂ, જ્વર, શરીરની દુર્ગંધી, અગ્નિ-માંધ, દાહ, ઉધરસ, અરૂચિ, આમદોષ, ત્રિદોષ, વિષ, રક્તરોગ, પ્રદર, અને કફનો નાશ કરે છે. **કાળી ઉપરસાલ—** શીતળ, વૃષ્ય, મધુર અને કફનાશક છે, બીજા ગુણ ધોળી ઉપરછાલના જેવાજ છે. **(૧) ગર્ભિણીની ક્ષુપણી ઉપર અને શરીરમાં થએલ ગરમી ઉપર:—** ઉપરસાલનાં મૂળ સ્વચ્છ ધોઇ કેળનાં પાંત્રામાં વિટાળો ભુંભરેટમાં બાફી કાઢવા. પછી તે પ્રત્યેક મૂળના મધ્યભાગમાં જે નર (રેષા) હોય છે તે કાઢી નાંખી, જીરૂં ખડીસાકર અને બાફેલો ધોળો કાંદો એ બધાં એકઠાં કરી બારીક વાટવાં. તેમાં સર્વે ઓષધોના વજન જેટલુ ઘી નાંખી, પ્રત્યેક બે વખત પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. એ ઔષધ ૪૨ દિવસ લેવાથી શરીરમાં જમેલી ગરમી નીકળી જઇ શરીરપર થયેલાં લાલ ચાઠાં સારાં થઇ, ધનુ-સ્થાન અને લોહી વગેરેની શુદ્ધિ થાય છે. **(૨) આંખમાં ફુલ પડે છે તે ઉપર:—** ઉપરસળીનાં પાંત્રાં તોડી, ઉપર જે ચીકણો રસ આવે તે લઇ આંખમાં આંજવો. **(૩) ગરમી ઉપર:—** પુટપાકકૃતિએ ઉપરસાળનાં મૂળ પકાવી તેમા જીરૂં અને ખડીસાકર નાંખી, વાટી, ગોળી કરી, તેમાં ગાયનું ઘી નાંખી સાંજ–સવાર આપવું. **(૪) વ્રણ ઉપર:—** ઉપરસાલના મૂળ વાટી ઉપર બાંધવાં એટલે ગુમડાનું શોધન થાય છે. **(૫) ઓકારી ઉપર:—** ઉપરસાલનાં મૂળો પાણીમાં અથવા ભરસાળમાં રીત પ્રમાણે બાફી પછી બાહેર કાઢી મધ્યમાની રેષા કાઢી નાખી તેમાં થોડી હીંગ નાંખી બારીક વાટી ઘી મિશ્ર કરી પ્રાતઃકાળમાં તે એક વખત આપવું, એટલે ઉલટી જલદીથી બંધ થાય છે. **(૬) દંતરોગ ઉપર:—** ઉપરસાલનાં પાંત્રાં અને ચીક-ણનાં પાત્રાં સમભાગ લઇ, બારીક વાટી, ગોળી કરી દાતમા રાખવી, એટલે વેદના અને કૃમિ નાશ થઇ દાંત મજબુત થાય છે. **(૭) પિત્તજ્વર ઉપર:—** ઉપરસાલ અને કમળકદ એનો કાઢો થડો કરી સાકર નાંખી આપવો. **(૮) સર્વ વિષ ઉપર:—** ઉપરસાલનાં મૂળ ઘસી પાણીમાં મેળવી તે પાવાં. **(૯) મસ્તકશૂળ ઉપર:—** ઉપરસાલના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. **(૧૦) પેટના દુઃખાવા ઉપર:—** ઉપરસાલના મૂળ ઘસી પાવા.

૬૭. ઉંબરો (ઉંબરડો).— સં૦ ઉદુંબર. મ૦ ઉંબર. હિં૦ ઉદુંબર, ગુલ્લર. વ૦ યજ્ઞડુમુરા. રા૦ પુ૦ ઉંમરો. ક૦ મલા૦ અત્તિ. તે૦ અત્તિમાનુ. તા૦ અત્તિમાર. તુ૦ આર્તિમારા. ફા૦ અંજીરે, આદમ. અ૦ જમીઝ. ઇં૦ ફિગ ટ્રી. લા૦ ફાઇકસ્ ગ્લોમિરેટા.

ઉંબરાનાં ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધજ છે. એને અંજીરની આકૃતિનાં ફળો આવે છે. તે પાકે એટલે કોઇ કોઇ ખાય છે. કાચાં હોય છે ત્યારે કોઇ તેનુ શાક પણ કરે છે.. ઉંબરાની છાયા શીતળ હોઈ સુખકારક છે. ઉંબરાનું લાકડુ અતિશય ચીકણું હોય છે. તેના તકતા (પાટિઆં) પાડે છે, તે એટલા બળવાન હોય છે કે, કુવાડીના ઘાવ મારવાથી પણ એકાએક ભાગતા નથી. જે ઠેકાણે ઉંબરાનું ઝાડ હોય, તેની જમણી બાજુએ અથવા ઝાડ નીચે ઘણું કરી પાણીનો ઝરો જડે છે. ઉંબરાના ઝાડ નીચે રહેલું પાણી

પીવા માટે સારૂં-નિરોગી છે. **ઉંબરોઃ**—શીતળ, ગર્ભસંધાનકારક, વ્રણરોપક, રૂક્ષ, મધુર, તુરો, ગુરૂ, અસ્થિસંધાનકારક અને વર્ણકર છે; અને કફ, પિત્ત, અતિસાર, તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે. **એની છાલઃ**—શીતળ, દુગ્ધપ્રદ, તુરી, ગર્ભને હિતાવહ અને વ્રણનાશક છે. એના **કાચાં ફળઃ**—સ્તંભક, તુરાં, અને હિતકર છે; એ તૃષા, પિત્ત, કફ, અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **મધ્યમ કાચાં ફળઃ**—સારાં, શીતળ, તુરાં છે; અને પિત્ત, તૃષા તથા મોહ કરનારાં છે. અને રક્તસ્ત્રાવ, વાંતિ, તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. **એનાં જૂનાં ફળઃ**—તુરાં, રૂચિકર, ખાટાં, દીપન, માંસવૃદ્ધિકર, રક્તદોષકારક, દોષલ અને જડ છે. **પાકેલાં ફળઃ**—તુરાં, મધુર, કૃમિકર, જડ, રૂચિકર, અતિ શીતળ અને કફકર છે. તથા રક્તદોષ, પિત્ત, દાહ, ક્ષુધા, તૃષા, શ્રમ, પ્રમેહ, શોષ, અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે. (૧) **વાયુથી અંગ રહી ગયું હોય તે ઉપરઃ**—ઉંબરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર રૂ ચોટાડવું; (૨) **રક્તપિત્ત ઉપરઃ**—ઉંબરાનાં પાકેલાં ફળો ગોળમાં અથવા મધમાં ખાવાં; અથવા મૂળ ઘસી તેમાં સાકર નાખી તે આપવાં. (૩) **વછનાગના વિષ ઉપરઃ**—ઉંબરાની છાલનો રસ ઘીમાં મેળવી ગરમ કરી આપવો. (૪) **સોમલ ઉપરઃ**—ઉંબરાનાં પાંત્રાંનો અથવા છાલનો રસ અચ્છેર સુધી આપવો. ઢોરને પણ એજ ઔષધ આપવું. (૫) **આંખો આવે છે તે ઉપરઃ**—ઉંબરાના દૂધનો આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૬) **ગાલફુગી (થોથર) ઉપરઃ**—ઉંબરાનું દૂધ ચોપડવું. (૭) **વાળો તથા બદ ઉપરઃ**—ઉંબરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર પાતળો કાગળ લગાવવો. (૮) **સોજા ઉપરઃ**—ઉંબરો, વડ, પીંપળો, પીંપળી, નાંદરૂખ અને વેતસ, એ પંચ વલ્કલની છાલ ઘસી, ઘી નાંખી તેનો લેપ કરવો. (૯) **અતિસાર ઉપરઃ**—પતાસામાં ઉંબરાના દૂધનાં ૪-૫ ટીપાં પાડી આપવું. એટલે જે આમરક્ત પડે છે તે હગામણ સારી થશે (૧૦) **રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—ઉંબરાના મૂળનું પાણી આપવું. (૧૧) **પથરી ઉપરઃ**—ઉંબરાનાં મૂળનો રસ ૫ તોલા કાઢી, તેમાં સાકર નાંખી આપવો. એજ મૂળો ગાયના દૂધમા ઘસી તેનો શિશ્ન (લિંગ) ઉપર પણ લેપ કરવો. (૧૨) **ઉષ્ણતા ઉપરઃ**—પાકાં અને જેમાં કીડા નહિ હોય એવાં ઉંબરાનાં ફળ લેઇ, તેમાં ખડી-સાકરની ભૂકી નાંખી તે ફળ રોજ સવારમાં ખાવાં (૧૩) **સર્વે પ્રકારના ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપરઃ**—ઉંબરાના ઝાડનાં મૂળ માટીમાથી સાફ કરી કરવતીએ તે મૂળ વ્હેરી; તેની નીચે એક વાસણ રાખવું. તેમાં ચાર પ્રહર સુધી જે દ્રવ (રસ) એકઠો થાય તેની બાટલી ભરી રાખવી એ શક્તિ પ્રમાણે ૧ તોલો પર્યંત લેઈ જીરૂં અને ખડીસાકર નાંખી આપવો. (૧૪) **ન્હાના બાળકોના શરીરમાં શીતળાની અથવા ઓવરાની ગરમી થઇ આવી હોય તોઃ**—ઉંબરાનો દ્રવ, ખડીસાકર નાંખી આપવો. (૧૫) **ગરમીએ જીભ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય તોઃ**—ઉંબરનાં પાત્રા ઉપરની ફોડ (લાખ જેવાં ચાઠાં થાય છે તે) અને ખડીસાકર, એ વાટી આપવા. (૧૬) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપરઃ**—ઉંબરા મધમાં આપવાં. (૧૭) **ભસ્મક રોગ ઉપર**—[1]ઉંબરાની છાલ સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી આપવી અથવા ઉંબરાનાં મૂળોમાંનું પાણી તાડી પ્રમાણે કાઢી આપવું. બીજું પાણી આપવું નહિ, એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. (૧૮) **શીતળા હલકા થવાઃ**—ઉંબરાનાં પાત્રાં ઉપરની લાખ ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી તેનો રસ કાઢવો; તેમાં થોડુ મધ નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. આ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવતાંજ આપવું. (૧૯) **પિત્ત વિકાર ઉપરઃ**—ઉંબરાનાં મૂળનો દ્રવ સાકર નાંખી આપવો. (૨૦) **વિંછીના વિષ ઉપરઃ**—ઉંબરાનો પાલો વાટી દંશ ઉપર ચોપડવો. (૨૧) **ઓડશી ઉપરઃ**—ઉંબરાનો દ્રવ આપવો (૨૨) **મૂળ વ્યાધિ ઉપરઃ**—ઉંબરાનાં મૂળ થંડા પાણીમાં ઘસી, તેમાં દાંતવણ મેળવવું, અને તેનો લેપ કરવો. (૨૩) **કર્ણમૂળ ઉપરઃ**—ઉંબરાનું અને કપાસનું દૂધ એકત્ર કરી ચોપડવું. (૨૪) **ગંડમાલા ઉપરઃ**—ઉંબરાનાં પાંત્રાં ઉપરની ફોડ, સારા દહીંમાં વાટી સાકર નાંખી નિત્ય એક વખત આપતા જવું. (૨૫) **મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તોઃ**—ઉંબરાના પાકેલા ફળમા સાકર ઘાલી ઘીમાં તળી તેમાં એલચીદાણાની ભૂકી અને મરીની ભૂકી અર્ધો અર્ધો માસો નાખી રોજ પ્રાતઃકાળમાં ખાવું, અને રીંગણીના ફળનો રસ ડોકે ચોળવો; એટલે નાકમાંથી લોહી પડતું બંધ થઇ જાય છે. (૨૬) **દાહ ઉપરઃ**—ઉંબરાનું દૂધ સાકર નાંખી આપવું.

---

[1] ભસ્મક રોગનાં કારણો અને લક્ષણો વિગેરે 'સુબોધ વૈદ્યક' માં જોવા.

૬૮. ઉભી ભોરિંગણી.—સં૦ બૃહતી. વાર્તાકી મ૦ ડોરલી, રાનવાંગી. હિં૦ બડીકટાઈ, બરકંટા. બં૦ બૃહતી. વ્યાકુડ, તિતવેગુન. ક૦ હેગ્ગુલ્લુ. તે૦ પેદામુલ્લુગા, કુકમાચી. તા૦ કાંડનકટ્ટારી, ચેરૂચુન્ટ તુ૦ ગુલ્લા. મલા૦ વેલ્લો. ચુવાલોટિના. ફા૦ બાદંજાનજંગલી, ઉસ્તરગાર. અ૦ બાધુંજાન-ઝંગલી લા૦ સોલેનમ્ ઇડીકમ.

ઉભી ભોરિંગણીનાં ઝાડ આબેહુબ વંતાકડીનાં ઝાડ જેવાંજ થાય છે. એને "જંગલી રિંગણી" પણ કહે છે. એ ઝાડ કંમરપૂર ઉંચાં વધે છે. ઉભી ભોરિંગણીનાં ફળ ગોળ હોઇ સોપારી જેવડાં મોટાં હોય છે. એ ફળોનો રંગ પીળો હોય છે. ગરીબ લોક એ ફળોનું શાક કરે છે. ઉભી ભોરિંગણીની એક જાતિ કોકણમાં થાય છે. તેને "**મોત રિંગણી**" કિંવા "**ચિંચુરટીવાંગી**" પણ કહે છે. મોત રિંગણીનાં ફળો ઉભી ભોરિંગણી કરતા બારીક હોય છે. એ ફળોનું શાક સારૂં થાય છે. ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળ દશ મૂળોમાં આવે છે. **મોટી ભોરિંગણી:**—તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, લઘુ, પાચક, ગ્રાહી, અગ્નિદીપક, અને કફ, વાયુ, તાવ, કોઢ, અરોચક, ઉલટી, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, મુખવૈરસ્ય કંડૂ (ખરજ), શળ, આમદોષ, હૃદ્રોગ, અગ્નિમાંદ્ય, એમનો નાશ કરે છે. **લઘુ ભોરિંગણી:**—વાયુ, દમ, શળ, કફ, અગ્નિમાંદ્ય, તાવ, શરદી, હૃદ્રોગ, અને આમનો નાશ કરે છે. **ધોળી ભોરિંગણી:**—રૂચ્ય, હોઈ કફ, અને વાયુનો તથા અંજનથી નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ મોટી જેવાજ છે. **મોટી રિંગણી:**—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, પિત્તકર, રૂક્ષ, રૂચિકર, ભેદક, પાચક, અગ્નિદીપક; અને કફવાતનાશક છે. ઉપયોગ **(૧) ઉધરસ ઉપર:**—ઉભી ભોરિંગણીનો કાઢો પીંપર નાખી પાવો, એટલે ઉધરસ જલ્દી મટે છે. **(૨) ઢોરને કોઇ પણ પ્રકારનું વિષ ચડયું હોય તો તે ઉપર:**—ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળીયા ખાંડી, પાણી નાંખી તેમાંથી રસ કાઢવો અને પાવો. **(૩) આરક્ત (રાતાચોળ) નેત્ર કરવાં હોય તો:**—ઉભી ભોરિંગણીના બિયાંનું અંજન આંખોમા ઘાલવાથી આંખો લાલચોળ થાય છે. પૂર્વે સિપાઇ લોકોમાં પોતાનું શૌર્ય અથવા ક્રોધ લોકોને બતાવવાને આ રીત ચાલતી હતી. **(૪) વાળા ઉપર:**—ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળ પુરૂષના મૂત્રમા અથવા આસોપાલવનાં પત્રામાં વાટી તેનો ફોલ્લા ઉપર પાટો બાધવો.

૬૯. ઉલફુલી.—આ ઝાડ ગોમાતક પ્રાતમા થાય છે. એ એક કુવાડીઆ જેવીજ ભાજી છે. પરંતુ ઉલફુલીના ઝાડના પાત્રા લાંબા હોઇ, છેવટે કાતર સરખાં હોય છે. એ ઝાડ બે અઢીજ હાથ ઉચુ વધે છે. ઉલફુલીના પાલાનું અને કુમળી ડાળીનું શાક થાય છે.

૭૦. ઉક્ષી.—(સં૦ શ્વેત ધાતકી.)

ઉક્ષીના મોટાં મોટાં ઝાડ ડુંગરાળ જમીનમા થાય છે. ઉક્ષીના પાંદડાં ન્હાનાં હોઇ, તે સુમારે ૪ આંગળ લાંબા હોય છે. આ પાત્રા મૃદુ હોય છે. અને ઉક્ષીનાં ફળનો આકાર સીતાફળ જેવો હોય છે. **(૧) નળ-વાયુ ઉપર:**—ઉક્ષીના પાલાનો રસ નવટાંક પાવો. **(૨) વ્રણ ઉપર:**—ઉક્ષીના ફળ સર્વત્ર હોતાં નથી માટે જ્યા હોય ત્યાંથી શોધી લાવી દૂધમા બાફી, રાખી મૂકવા. એ ફળ અને ખટખટીનાં મૂળ મધમા ઘસી નિત્ય ૪-૫ વખત લેપ કરવો. **(૩) પાંડુરોગ ઉપર:**—ઉક્ષીના ફળનું ચૂર્ણ, જાયફળ, જાવત્રી, લવંગ, એલચી, તજ, દગડફૂલ અને અજમોદ, એઓનું ચૂર્ણ બે માસા, મધમા નાંખી દરરોજ સવાર સાંજ ઔષધ આપવું, એટલે પાંડુરોગ દૂર થાય છે. **(૪) કુરશાના કિંવા ઘાણુસાના વિષથી સોજો આવે છે તે ઉપર:**—ઉક્ષીના મૂળ અને ધણુસારીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી સોજા ઉપર લેપ કરવો **(૫) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—ઉક્ષીના ફળની રાખોડી તેલમાં નાખી ચોપડવી. **(૬) બાળકોને ઢુંટીયું આવે છે તે ઉપર:**—ઢુંટીઆનાં લક્ષણો એવાં છે કે, શરીરમાં તાવ આવી લોહી સુકાય છે અને કફનુ પ્રાધાન્ય થઈ હાથ પગ બંધાઇ જાય છે, તેને માટે ઉપાય:—ઉક્ષીના ફળ સાધારણ ચીરી સુકવવા પછી તેને ગોમૂત્રના સાત પુટ આપી, બાળી, કાળી રાખોડી બનાવવી. તે રાખને ભાંગરાના સાત પુટ, અને બકરીના મૂત્રના ત્રણ પુટ, અને બીજોરાના રસના સાત પુટ આપી, ખાતી વખતે બે ગુંજાથી ૪ ગુંજા (ચણોઠીભાર) પર્યંત શક્તિ પ્રમાણે મધમાં ખલ કરી ચાટવા માટે આપવી.

૭૧. એખરો.—સં૦ કોકિલાક્ષ. મ૦ કોળસુંદા. હિં. તાલિમખાના.

એખરો કોકણમાં અને બીજે સ્થળે ખેતરની બાજુએ અને વહેળાના કિનારા ઉપર હોય છે; ત્યાં ઢોર પણ તેને ખાતાં નથી. એ ઝાડ સુમારે બે અઢીજ હાથ ઉચુ વધે છે. એના કુમળા પાલાનુ કેટલાક લોકો શાક કરે છે. એનાં પાંત્રાં લાંબાં હોઇ દરેક પાંત્રા નીચે એક એક કાંટો હોય છે. આ ઝાડને મરાઠીમાં કોલિસ્તા, એખરા, કોલસા એમ પણ કહે છે. એને જે બી આવે છે તેને 'તાલિમખાનું' કહે છે. એ બી પાણીનો સ્પર્શ થવાથી રસદાર બને છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:**—તાલિમખાનાં દહીંમાં વાટી આપવાં. **(૨) ક્ષત-કાસ ઉપર:**—તાલિમખાનાનું ચૂર્ણ, મધ અને તાજા ઘીમાં આપવું. **(૩) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:**—તાલિમખાનાનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવુ અને ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પીવું. અથવા તાલિમખાનાં, મુસળી અને ગોખરૂ, એમનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાંખી તેમાં પાવું. **(૪) પ્રમેહ ઉપર:**—તાલિમખાનાં દૂધમાં બાફી આપવાં. **(૫) યોનિસંકોચ થવા માટે:**—તાલિમખાનાના કાઢામાં તેનુંજ ચૂર્ણ નાંખી અંદર લેપ કરવો. **(૬) પુષ્ટિદાયક પાક:**—તાલિમખાનાં, ગોખરૂ, કૌચબીજ, બળબીજ, કાળી મુસળી, શતાવરી, સાલમમિશ્રી, પંજાબી મિશ્રી, ધોળી ગુલબાશીનો કાદો અથવા ચોપચીનીની ભૂકી કરી, ઘીમાં સાધારણ તળી, સાકરનો પાક તૈયાર કરી તેમા નાખવી; અને સારી રીતે ઘુટી એકત્ર કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પિસ્તાં, ખસખસ, અખોડ, એલચી, કેસર, લવંગ, જાયફળ, જાવત્રી, તજ અને ગળોનું સત્વ નાખી થેપલાં કરી રાખવાં. એ દરરોજ બે તોલા ખાઇ ઉપર ગાયનું તાજુ દૂધ પીવું.

૭૨. એરંડો. (દીવેલી)—બં૦ સ૦ એરંડ. હિ૦ અરંડ, અંડ. ક૦ ઔંડલ, હરળગીડ. તૈ૦ અમુડાલ, તા૦ આમણક્કુ. તુ૦ અલંબુડ. મલા૦ ચિત્તામણક્કુ. ફા૦ બેદંજીર. અ૦ ખિરવા. તુ૦ કર્ચક. ઈં૦ કેસ્ટરઓઈલ પ્લૅંટ. લા૦ રિસિનકૉમ્યુનિસ્.

આ આર્યભૂમિમા પરમેશ્વરે આપણા સુખ માટે અનેક ઉપયોગી અને વિપુલ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરેલી છે, પરંતુ તે ઉપરની આપણી સત્તા તથા તેનો પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરી લેવાનું સામર્થ્ય આપણામાંથી નષ્ટ થયું. એ આપણા ઉપર કાળચક્રનો ફેરોજ આવ્યો કહેવાય ! આપણે આ કાળચક્રના ફેરામાં આવવાથી આપણા આગળ વધી આવેલુ ખેતરોમાંનું અન્ન આપણા પેટમાં ન જતાં, પરદેશમાંજ તણાઇ જાય છે ! ઉત્તમોત્તમ પર્જન્યવૃષ્ટિ થઈ ભરપૂર પાક દર સાલ આવે; તથાપિ આપણા ખેડુતોના ઘરમા મહિના બે મહિનાનો ખોરાક પણ શિલ્લક રહેતો નથી ! આવી જ્યારે સર્વત્ર સ્થિતિ થઇ છે, ત્યારે આપણી **શક્તિ** કયાથી વધારવી ? તથા આપણો **ભાગ્યોદય** કયાથી થાય ? તથા આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો સફળ થવા જેવી પુષ્કળ રીતો છતાં, તે આપણે કરીએ છીએ કયારે ? દર સાલ હજારો ખાંડી એરંડી આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થઇ, તે પરદેશમાં રવાના થાય છે. અને ત્યા તેનુ યંત્રમાં તેલ કાઢી, ઉત્તમ નીલવર્ણ બાટલીઓમા, ઉપર સચિત્ર વિલાયતી નામ છાપી, પાછું તે આપણા લોકોના ઘરમાં વાપરવા માટે મોકલાય છે. ત્યારે તેમને ધન્ય કહેવું ! કે આપણા સ્વદેશાભિમાનશૂન્ય લોકોના મૂર્ખપણાને ધન્ય કહેવું ! વળી બાળવાના સર્વ તેલમાં સ્થિર બળનાર, હમેશાં દીવાપાસે બેસીએ તોપણ આંખોને ઇજા ન કરનાર, અને સસ્તુ પડનાર, એવું એ "અલ્પ કિંમતી અને ઘણું ગુણી" તેલ છતાં એ તેલપર આપણી ભકિત ન બેસતાં, પરદેશનું ઘાતક, રોગોત્પાદક, પરિણામે ભયંકર તથા પ્રસગે પ્રાણનાશક, એવું જે **ઘાસલેટ** (રાક ઑઇલ) તેલ, તેજ આપણને હિતકર જણાવા લાગ્યુ છે ! આ ઉપરથી આપણો **સારાસાર વિચાર**, તથા દૂરદષ્ટિ **વ્યક્ત થાય છેજ** ! આ એરંડ વૃક્ષનું વર્ણન "એરંડાનો કચરો" એ પ્રમાણે ન સમજતાં, એરંડ તેલ પ્રમાણેજ પરિણામે હિતકર સમજવું. એરંડામા **ધોળી** અને રાતી બે જાતિ હોય છે. તથા એક મળ એરંડ અને બીજો જરાયતમાં થનાર વર્ષાયુ એરંડ, એવી પણ બે જાતિ છે. મળ એરંડ પાંચ દસ વર્ષ સુધી ટકે છે. જરાયતિ એરંડનાં બી (એરંડીયા) બારીક હોય છે પરંતુ મળ એરંડના એરંડીયા કરતા તેનુ તેલ વધારે નીકળે છે. એરંડેલ તેલ રેચક હોઈ બીજા રેચક પ્રમાણે તીવ્ર ન છતાં ન્હાનાં બાળકને આપવાને પણ હરકત નથી. ઘણા રોગોપર આરંભમાં આ રેચ અપાય છે. **ધોળો એરંડો:**—તીખો, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ગુરૂ, મધુર, કડુ, વૃષ્ય, જડ, સ્વાદુ છે. અને વાયુ, ઉદાવર્ત, કફ, તાવ, ઉધરસ, ઉદરરોગ, સોજો, શૂલ, અને કંમરં, બસ્તિ, મસ્તક, એમાંનું શૂળ, દમ, આનાહવાયુ, કોઢ, વર્ધ્મરોગ, ગુલ્મ, પ્લીહા, આમપિત્ત, પ્રમેહ, કુબ્જતા, વાત

રક્ત, મેદ અને અંત્રવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. એનો ભેદ; **મોટો ધોળો એરંડો:**—રસકાળે અને પાકકાળે તેમાં ગુણો વધારે છે. **રાતો એરંડો:**—તુરો, રસકાળે તીખો, લઘુ અને કડવો છે. તથા વાયુ, કફ, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, અર્શ, વર્ધ્મરોગ, રક્તદોષ, પાંડુ, ભ્રાંતિ, અરૂચિનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળા એરંડા જેવા છે. **બન્નેનાં પાંદડાં:**—વાતપિત્તને વધારનાર, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાયુ, કફ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એના **કુમળા અંકુર**-ગુલ્મ, બસ્તિશૂળ, કફ, કૃમિ, વાયુ, અને સાત પ્રકારના વૃદ્ધિ રોગનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:**—વાયુ, કફપિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે; અને રક્તદોષ, પિત્તને વધારે છે. **એના બીયાના ગોળા (મગજ):**—અગ્નિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, તીખા, મીઠા, ખારા, સ્નિગ્ધ, સારક, મલભેદક અને લઘુ છે. તથા ગુલ્મ, શૂળ, કફ, યકૃત્, વાતોદર, પ્લીહા, તથા વાતાર્શનો નાશ કરે છે **એરંડ તેલ (એરડીયું):**—મધુર, સારક, ઉષ્ણ, ગુરૂ, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ અને કડવું છે. તથા વર્ધ્મ, ઉદરરોગ, ગુલ્મ, વાયુ, કફ, સોજો, વિષમ જ્વર; અને કંમર, પીઠ, પેટ, ગુદા, એમાંના શૂળનો નાશ કરે છે. **(૧) શૂળ ઉપર:**—એરંડમૂળનો કાઢો, હીંગ અને સંચળ નાંખી આપવો. **(૨) કુક્ષિશૂળ ઉપર:**—એરંડમૂળના કાઢામાં જવખાર નાંખી આપવો. એટલે કુક્ષિશૂળ, કફશૂળ, ઉર અને પીઠમાંનું શૂળ મટે છે. **(૩) કામિણી ઉપર:**—એરંડાનો રસ અને પીંપરનું ચૂર્ણ સુંઘવા આપવાં. **(૪) આંખો આવે છે તે ઉપર:**—એરંડ તેલનો જુલાબ આપવો. **(૫) ગોડ થાય છે તે ઉપર:**—એરંડમૂળ વાટી તેલમાં અથવા ઘીમાં કાલવી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૬) વિસર્પ અને દરાજ ઉપર:**—એરંડતેલ ઘીમાં આપવું. **(૭) ન્હાના બાળકોનુ તાળવું ઉછળે છે તેને:**—એરંડાનું પાંતરૂ ઘી ચોપડી તાળવા ઉપર મેલવુ **(૮) રેચ થવા માટે:**-સારૂં એરંડતેલ ૨ તોલા સુધી ગરમ પાણીમા અગર સુંઠના અથવા ત્રિફળાના કાઢામાં આપવું. **(૯) શરીરમાંની ગરમી ઉપર:**-આ તેલ તાળવા ઉપર ચોળવું એટલે મસ્તકની ગરમી નીકળી જઇ આંખોમાં તેજ આવે છે. હાથ પગમા બળતરા અથવા ચાઠા પડેલા હોય તો તે ઉપર પણ એરંડતેલ ઠંડા પાણીમાં નાંખી ચોળવું. મસ્તકની ગરમી જવા માટે એરડાના પાંત્રાંને માખણ અગર ચોખુ ઘી ચોપડીને તે તાળવા પર બાંધવાં. **(૧૦) ધંતુરાના વિષ ઉપર:**—લાલ એરડાનાં મૂળ પાણીમા વાટી આપવા. એટલે ધતુરાનું વિષ ઉતરશે, અને ભ્રમ નાશ થશે. **(૧૧) સંધિવાત ઉપર:**—એરડ તેલ ચોળવું. **(૧૨) ફુલ જવા માટે:**—લાલ એરડાનુ દૂધ આંખમા આંજવુ. **(૧૩) વૃષણરોગ ઉપર:**—એરડતેલ દૂધમાં અગર ગોમૂત્રમાં આપવું અને લેપ પણ કરવો. **(૧૪) રક્તપિત્ત ઉપર:**—એરડો, અરડુસો અને ગળો, એનો કાઢો કરી તેમા એરડતેલ નાંખી આપવો **(૧૫) પેટમાંના વાયુ ઉપર:**—એરડતેલ સુંઠના કાઢામાં આપવુ. **(૧૬) આમવાત ઉપર અને ગ્રધ્રસી વાયુ એટલે પીઠ, કંમર, ખભા, પેટ, પગ, એ ઠેકાણે શૂળ અને પીડા થાય છે તે ઉપર:**—એરડનો મગજ દૂધમાં મેળવી માવો કરી ખાવા માટે આપવો, અથવા એરડતેલ એકલુજ ગોમૂત્રમા આપવુ. **(૧૭) બાળકોની સસણી ઉપર:**—નાગરવેલના પાકેલા પાનને એરડતેલ ચોપડી, શેકી, તે સહેવાતુ પેટ ઉપર રાખવું અને તેવા પાનથા પેટ શેકવુ. **(૧૮) બાળકોને કૃમિ અને જંતુ ઉપર:**—એરંડતેલ ગરમ પાણીમાં આપવું. અથવા એરડાનો રસ મધમા આપવો **(૧૯) વીંછીના વિષ ઉપર:**—એરંડાનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી તે, જે અંગના ભાગમા દશ થયો હોય તેના વિરૂદ્ધ અંગના કાનમાં નાંખવો અને કેટલીક વખત તેમજ રહેવા દેવુ. એ પ્રમાણે ૨-૩ વખત કરવું, એટલે વિષ ઉતરી જશે. **(૨૦) ભસ્મક રોગ ઉપર:**—દૂધમા અથવા ઘીમા એરડતેલ આપવું **(૨૧) દમ ઉપર:**—રાા તોલા એરંડતેલ, પાંચ તોલા મધમા મિશ્ર કરી રાખવું. તેમાંથી સવાર સાંજ એકેક ચમચો લેતા જવું. **(૨૨) સર્પ દંશ ઉપર:**—એરડાના પાતરાનો રસ ૪ ચમચા ૧ ચમચો પાણી નાંખી આપવો, અને દશ ઉપર પાલો વાટી બાધવો એથી ઉલટી થઇ વિષ ઉતરશે. **(૨૩) ઉંઘ ન આવતી હોય તો:**—એરંડા બારીક વાટી થોડુંક દૂધ નાંખી કપાળે અને કાન પાસે ચોળવા ઘણા ઘસવા નહિ. **(૨૪) ગંડમાલ ઉપર:**—એરંડમૂળ અને ખાખરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૨૫) સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે:**—એરડમૂળ ઘીમા ઘસી પીવા, અને ગુહ્ય અગ ઉપર પણ લેપ કરવો. **(૨૬) કામિણી ઉપર:**—મળ એરંડાની દાડી દહીંમા વાટી આપવી. દિવસ ૩-૭; એથી જરા ફેર આવશે.

એમ નહિ તો એરંડમૂળ મધમાં આપવાં. એટલે ફાયદો થશે. (૨૭) **પીનસ રોગ ઉપર:**—એરંડતેલ કઢવી રાખવું અને જે નાકમાં પીનસ થયું હોય તે નાકે દિવસમાં ઘણીવાર સુંઘવું (૨૮) **યોનિશૂળ ઉપર:**—એરંડમૂળ અને સુંઠ ઘસી યોનિ ઉપર લેપ કરવો. (૨૯) **નળ ફુલ્યા હોય તો:**—એરંડતેલ ૨ ચમચા, સિંધવ ૧ તોલો, સંચળ ૧ તોલો અને ગાયનું દૂધ ત્રણ તોલા, એ એકત્ર કરી આપવાં. (૩૦) **ઉરૂસ્તંભ અને ગ્રધ્રસી વાયુ ઉપર:**—એરંડતેલ ગોમૂત્રમાં નાંખી આપવું. (૩૧) **બાળકોને રેચ માટે:**—એરંડા અને ઉંદરની લીંડીઓનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી, તેનો બાળકની ગુદા ઉપર અને ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૩૨) **કાચની ભુકી પેટમાં ગઇ હોય તો:**—ત્રણ તોલા એરંડતેલ પીવા આપવું. (૩૩) **પિત્તરોગ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં એરંડતેલ આપવું. (૩૪) **મસ્તકશૂળ ઉપર:**—એરંડમૂળ ભાંગરાના રસમાં ઘસી નાકમાં ચોપડી તપખીર પ્રમાણે સુંઘવું એટલે છીંકો આવશે. (૩૫) **કામિણી ઉપર:**—એરંડાના ઝાડની છાલ બે તોલા કાઢી, ગાયનું તાજું દૂધ ૪ તોલા છાંટી તેનો રસ કાઢવો, અને નિત્ય એક વખત પ્રમાણે ૫ દિવસ લેવાથી કોઇ પણ ભારે રોગ હોય તો તે પણ દૂર થાય છે. અથવા કુંભળી ડુખોનો રસ ૬ માસા દૂધમાં આપવો. પથ્ય ત્રણ દિવસ મોળું ખાવું. (૩૬) **હોઠમાં ચીરા પડે છે તે ઉપર:**—રાત્રે ઓઠને તેલ ચોપડવું. (૩૭) **આમવાત ઉપર:**—એરંડામાંનું મગજ અને સુંઠ સમભાગ લેઇ એકત્ર કુટી તેમાં તેટલીજ ખાંડ નાંખી ગોળીઓ કરી રાખવી. એ ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક એક એ પ્રમાણે દરરોજ લેતા જવી. અથવા એરંડતેલ સુંઠના કાઢામાં આપવું. (૩૮) **કટિશૂળ અને હૃદ્રોગ ઉપર:**—એરંડમૂળનો કાઢો જવખાર નાંખી આપવો એટલે હૃદય, અને કમરના શૂળનો નાશ થાય છે. (૩૯) **કાનમાં બગાઈ વગેરે ગયું હોય તો:**—જૂનું જાડું થયેલ એરંડતેલ ૧-૨ બિંદુ કાનમાં નાખવું; એટલે જીવડું મરે છે. પછી તે યુક્તિએ બાહેર કાઢવું. (૪૦) **ગુલ્મરોગ ઉપર:**—તાજા દૂધમાં એરંડતેલ મિશ્ર કરી સેવન કરવું. (૪૧) **તાવની અતિશય બળતરા થતી હોય તો:**—એરંડના પાંત્રાં ચોખ્ખી જમીન ઉપર પાથરી રાખવાં અને તે રોગીના અંગ ઉપર રાખવાં. તેથી તાવ શાંત થાય છે. અને દાહ શાંત થવા પછી થંડી લાગે છે, તે યુક્તિથી નિવારણ કરવી. (૪૨) **પ્લીહોદર ઉપર:**—મૂળ અને પાંત્રાં સુદ્ધાં એરંડનું ઝાડ માટીના વાસણમાં ભરી, મો બંધ કરી અજમાનો પુટ આપવો. પછી તે કુટી તે ભસ્મ ૧ તોલો લઈ ચાર તોલા ગોમૂત્રમાં પાવું. (૪૩) **ગર્ભિણીને વાયુનો ઉપદ્રવ ન થાય અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે:**—એરંડમૂળ, સુંઠ અને સવાનો કાઢો આપવો.

૭૩. **એરોદસ:**—એને 'મીઠો અજમો' પણ કહે છે. આ અજમો ખાવાથી મીઠો લાગે છે, એનો આકાર અજમા જેવો હોય છે. આ અજમો પર્શીયા દેશથી આવે છે. એનો ઉપયોગ આજકાલ ઘણોજ થવા લાગ્યો છે. (૧) **કૃમિ ઉપર:**—એરોદસનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) **બાળકોના તાવ અને ઉધરસ ઉપર:**—એરોદસ ટાંક ૧, વરીયાળી ટાંક ૧, એની ભુકી કરી કુંવરમા નાંખી ગરમ કરી, તેનો બળક કાઢી તે મધમાં ચાટવું.

૭૪. **એલચી:**—સં૦ એલા. મ૦ વેલદોડે. હિ૦ ઇલાયચી. બં૦ એલાયચ ક૦ યાલકકી તે૦ તુ૦ એલા, એલાકી. તા૦ એલ, ઇલાચી. મલા૦ એલુ, એલાતરી. ફા૦ હેલ, હાલ. અ૦ કાકીલેસિગાર. ઈં૦ કાર્ડેમમ્ લા૦ ઇલેટેરિઆ કાર્ડેમિમં.

એની ઉત્પત્તિ **હિંદુસ્થાનમાં** અને એની આસપાસના ઉષ્ણ પ્રદેશમાં થાય છે. એ ઝાડ થંડા દેશમાં થતાં નથી. એલચી **મલબાર, કોચીન, મેંગલોર, મહીસુર,** અને ઘણું કરી આખા **કર્નાટક દેશમાં** થાય છે. એ ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવાં થાય છે. એલચીના ઝાડ **મલબાર** પ્રાંતમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે, એલચી ભોયમગની શિંગોની પેઠે જમીનમાં મૂળીયાંને લાગેલી હોય છે. મલબારમાંથી પ્રતિ વર્ષે સેંકડો ખાંડી એલચી ઇંગ્લંડમાં અને બીજા દેશોમાં વેચાવા જાય છે. એલચી સ્વાદિષ્ટ હોય છે. તે ઘણું કરી ખાવાના પદાર્થોમાં નંખાય છે. 'જંગલી એલચી' કરીને એની એક મોટી જાતિ ડુંગરોમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એના એલચીદાણા કાઢી, બાહેર વેચવા મોકલે છે એને " નર એલચી "

પણ કહે છે. એ લસણ જેવડી મોટી મોટી હોય છે. **બારિક એલચીદોડાઃ**—કડવા, શીતળ, રસકાળે તીખા, લઘુ, સુગન્ધિ, પિત્તકર, મુખ અને મસ્તકનું શોધન કરનાર, ગર્ભપાતકારક, રૂક્ષ, અને વાયુ, દમ, કફ, ઉધરસ, અર્શ, ક્ષય, વિષદોષ, બસ્તિરોગ, કંઠરોગ, મૂત્રકૃચ્છ, અશ્મરી, વ્રણ, અને કંડૂ (ખરજ)નો નાશ કરે છે. **મોટા એલચીદોડાઃ**—તીખા, રૂક્ષ, રૂચિકર, લઘુ, રસકાળે અને પાકકાળે તીખા, મુખશુદ્ધિકર, સુગંધિ, પાચક, શીત, અને અગ્નિદીપક છે. એ કફ, દમ, પિત્ત, કંડૂ (ખરજ), રક્તરોગ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, વિષદોષ, તૃષા, અને બસ્તિ, મુખ, અને મસ્તક, એ ઠેકાણાના શૂળ તથા વાંતિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—**(૧) મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ** (પેસાબ સાથે ધાત જાય છે તે) **ઉપરઃ**—એલચી અને શેકેલી હિંગનું ૩ ગુંજા ચૂર્ણ દૂધ અને ઘી સાથે આપવું. **(૨) વિંછીના વિષ ઉપરઃ**—એલચીદોડા ચાવી કાનમાં જોરથી ફુંકવું. **(૩) જેપાળાના વિષ ઉપરઃ**—એલચીદોડા દહિંમાં વાટી આપવા. **(૪) આંખોમાં બળતરા થાય છે કિંવા તેજ કમી થાય તો તે ઉપરઃ**—એલચીદાણા અને સાકર સમભાગ લેઇ એકત્ર ખાંડી તે ચાર માસા ભૂકી લેઇ તેમાં ૪ માસા એરંડાની મોખ નાંખી સવારે દાતણ કર્યા પછી લેતાં જવું; એટલે મસ્તક માહેની ગરમી મટી મગજ થંડુ થઇ આંખોમાંની ગરમી જાય છે, અને આખોને તેજ આવે છે. **(૫) રકતપ્રદર, રક્તમૂળવ્યાધિ, રક્તમેહ ઉપરઃ**—એલચીના દાણા, કેશર, જાયફળ, વંશલોચન (વાસકપૂર), નાગકેશર, શખજીરૂ, એ છ ઔષધોનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી રાખવું, અને દરરોજ પ્રાઃતકાળે ૨ માસા ચૂર્ણ, બે માસા મધ, છ માસા ગાયનુ ઘી અને ત્રણ માસા સાકર એ મિશ્રણમાં સેવન કરવું. એ પ્રમાણે સાયંકાળે પણ આપવું દિવસ ૧૪. એ ઔષધને દરરોજ રાત્રે સૂવાની વેળાએ શક્તિ પ્રમાણે ગાયનુ દૂધ અર્ધોશેર તપાવી અંદર થોડી ખાંડ નાખી પીવુ, તથા ગોળ, કોપરાં વગેરે ગરમ પદાર્થ અને તેલવાળા તથા તીખા પદાર્થ વર્જવા. **(૬) કફરોગ ઉપરઃ**—એલચીના દાણા, સિંધવ, ઘી, મધ, એ એકત્ર કરી પાવાં. **(૭) ધાતુપુષ્ટિને માટેઃ**—એલચીદાણા, જાવત્રી, બદામનો મગજ, ગાયનું માખણ, અને સાકર એ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ સવારે ખાવું, એથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. **(૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ**—એલચીદાણાનું ચૂર્ણ મધમા મેળવી ચાટવું. **(૯) ઉદાવર્ત રોગ ઉપર**—(ક્ષુધા, નિદ્રા, દમ, ઉલટી, શ્વાસાદિક એઓના થયેલા વેગનો નિરોધ કરવાથી આ રોગ થાય છે.) **એલચી** લેઇ તેમાથી અડધી ઘીના દિવા ઉપર શેકી પછી બધાનુ ચૂર્ણ કરી તે મધ સાથે ખાવું. **(૧૦) મુખ રોગ ઉપરઃ**—એલચી દોડાનું ચૂર્ણ અને ફુલાવેલી ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ મોમાં રાખી લાળ પડવા દેવી, પછી મો સ્વચ્છ ધોવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪–૫ વાર કરવું. **(૧૧) સર્વ શૂળ ઉપરઃ**—એલચીદોડા, હિંગ, જવખાર, સિંધવ એનો કાઢો, એરંડતેલ નાંખી આપવો. એટલે કમર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કુક્ષિ, મસ્તક, કર્ણ અને નેત્ર એ ઠેકાણાનુ શૂળ ઘણીજ ત્વરાથી મટે છે. **(૧૨) જીર્ણજ્વર અને સર્વજ્વર ઉપરઃ**—એલચીદોડા, બીલાં, સાટોડી, દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી પીવું, એટલે તેથી સર્વે પ્રકારના તાવ જાય છે. **(૧૩) કફ-મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ**—ગોમૂત્ર, મધ, કેળનો રસ એમાંથી કોઇ પણ એક સાથે એલચીનું ચૂર્ણ પાવું. **(૧૪) ઉલટી ઉપરઃ**—એલચીનાં ફોતરાં બાળી તે રાખ મધમાં ચટાડવી.

૭૫. ઓંટ.—સં૦ લકુચ. મ૦ ઓંટ. હિં૦ બડહર, બઢારવલ. ક૦ આંજણ. બં૦ માદર. લા૦ આર્ટો કારપસ્ લકુચ.

આ ઝાડ કર્નાટક અને ગોમાંતક પ્રાંતોમાં ઘણું કરી થાય છે. બીજા ઠેકાણે કયાંઇ જડતાં નથી. ઓંટનાં ઝાડ મોટા થાય છે. એના પાંત્રાં કડાના પત્રા કરતા કઇક મોટા હોય છે. એને કાર્તિક માસમાં ફળો આવવા લાગે છે, તેને 'ઓટઆંબો' કહે છે. એ ફળો જૂનાં થયા એટલે તેના નાના કડકા કરી સુકવે છે, તેને 'ઓટાની છાલ' એવું કહે છે. તેનો આંબલી અથવા કોકમ બદલ ઉપયોગ થાય છે. ઓંટાની છાલ પથ્યને ઉપયોગી પડે છે; કારણ, તે પિત્તશામક છે. એ કોકમ કરતાં પણ પથ્યકારક છે. કોકમ રક્તશોષક છે. પરતુ આતો રકતવૃદ્ધિ કરનાર છે. ઓંટનાં લાકડાં ઇમારત કામમાં ઉપયોગમાં આવતાં નથી. પાકેલા ઓંટનુ રાયતું અને અથાણું ઘણું મધુર થાય છે પકવ ઓંટનું પાણી

કાઢી, તેમાં ખાંડ, જીરૂ, અને મરીની ભૂકી નાંખી પીએ તો તે પિત્તશામક, પથ્યકર, રૂચિજનક, દીપક અને પાચક છે. પ્રસૂતા સ્ત્રીઓને ઓટનો સાર પથ્યકર છે.

૭૬. કચરો.—સં૦ કચ્ચૂરક, ગુંડકંદ. મ૦ કો૦ કચરા, પુરડીચે મૂળ, કસેરૂ, કેચુક ચિચોડ. બં૦ કેસુર. ક૦ સેકિનગડે. લા૦ સ્કિરપસ્‌કેસુર.

તળાવની આસપાસ બેબે વેંત ઉંડા કાદવમાં એક જાતના છોડ ઉગેલા હોય છે; એને 'લબ્હા' કહે છે. એ છોડોનાં મૂળોને કચરો વળગે છે. ઘાસ સૂકાવા લાગે એટલે કાદવમાં ચાર ચાર પહોર ઉભા રહી તે કાઢી લે છે. કચરાં શેકી અથવા છોલીને ખવાય છે. તે છોલી ચીરો કરી, દૂધમાં સેલડીના રસ સાથે બફાય છે. તે 'દૂધ કચરો' જાણવો. બીજી રીતીએ, કચરાં વાટી તેનું દૂધ કાઢી તેમાં દૂધસાકર નાંખી તેનું ખાવાનું થાય છે. **કચરો:**—મધુર, શીત, તુરો, ગુરૂ, ગ્રાહક, શુક્રવર્ધક. વાતકર, સ્તન્યવર્ધક, મલસ્તંભક, રૂચિકર, વૃષ્ય, કફકારક, કૃમિકર છે. અને રકતપિત્ત, દાહ, શ્રમ, તૃષા, રકતદોષ, નેત્રરોગ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલ કમળો અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

૭૭. કચૂરો—સં૦ કર્ચૂર. મ૦ ક૦ કચોરા. કાવરી. હિં૦ કચૂર, કાલીહળદી, બં૦ એકાંગી. તે૦ કચોરમુ. તા૦ કસ્તુરિમંજલ. મલા૦ અડવિકચ્ચોલા. ફા૦ જરબાદ. અ૦ એરકુલ કાફુર. ઇં૦ લૉંગ-ઝેડોઆરી. લા૦ કરક્યુમ ઝેરંબેટ.

કચૂરના ઝાડો હળદરના ઝાડ જેવાં થાય છે. પાંત્રા અને ઝાડ હળદરના ઝાડ પ્રમાણે હોય છે. પાંત્રા કિંચિત્ કાળાશ ઉપર હોય છે. એ પાત્રાંની લબાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે. હળદર પ્રમાણેજ એના કંદ જમીનમાં થાય છે. એ કદનો કચરો કાઢી નાંખી તેને મીઠામાં આથે છે. (અથાણું કરે છે.) કોકણ પ્રાંતમાં આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. કચૂરો સુગધી પદાર્થોમાં નાખે છે. એનો સુવાસ સારો હોવાથી, સુગંધી મસાલામાં વાટી તેને શરીરે ચોપડે છે. એને 'પટ્કચૂરો' પણ કહે છે. "કપુરકાછલી" એ એક કચૂરાની જાતિ છે, એને પણ કચૂરો કહે છે. કપુરકાછલીમાં સુગંધ ઘણી હોય છે. કચૂરા કરતાં એ વધારે સુગંધિદાર છે. સુગંધિ પદાર્થોમા એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **કચૂરો:**—કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, સુગંધી, રૂચિકર, લઘુ, મુખ સ્વચ્છ કરનાર અને રક્તપિત્તને કોપાવે છે; તથા ગલગંડ, ગંડમાળા, કુષ્ઠ (કોઢ), અર્શવ્રણ, ઉધરસ, દમ, ગુલ્મ, કફ, ત્રિદોષ, કૃમિ, વાયુ, જ્વર અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. **કપુરકાછલી:**—તીક્ષ્ણ, દાહક, તીખી, કડવી, તુરી, શીતવીર્ય, કિંચિત્ પિત્તકર અને કાસ, શ્વાસ, જ્વર, શૂળ, હિક્કા, ગુલ્મ, રકતરોગ, વાયુ, ત્રિદોષ, મુખવિરસતા, દુર્ગંધ, વ્રણ, આમ, ઉલટી અને હિધ્મ રોગનો નાશ કરે છે.

ત્રિદોષ, સુવારોગ (સુવાવડનો રોગ,) **વિષમ અને જીર્ણ જ્વર ઉપર કાઢો:**—પટ્ કચૂરો, પિત્તપાપડો, દેવદાર, સુંઠ, કરીયાતું, ધમાસો, કડુ, નાગરમોથ, ભોરિંગણીનાં મૂળ, એઓનો કાઢો, મધ અને પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો. **(૨) જીભ ઉપર ખુખાર (છારી) આવે છે તેને માટે:**—નિત્ય સવારે ઉંઘી ઉઠતાંજ કચૂરાના તાજા કદ ચાવી થુકી નાખવા પછી મો ધોવું, એટલે ઉંઘમાં લાળ ગળી જવાથી થયેલા વિકાર વગેરે શમન થશે. **(૩) કૃમિ ઉપર:**—કચૂરાના કાંદાનો રસ કાઢી પાવો. **(૪) થાક ઉતરવા માટે:**—કચૂરાનો પાલો અને અરણીનો પાલો પાણીમાં નાંખી તે ગરમ કરી તે પાણીથી સ્નાન કરવું. **(૫) કોલેરા** (વિષૂચિકા) **ઉપર:**—કચૂરાના કદનો રસ, કાંદા (ડુંગળી)ના રસમાં નાંખી આપવો. **(૬) કૃમિ ઉપર:**—કચૂરાના કદની માળા કરી તે ગળામાં બાંધવી.

૭૮. કઠ.—સં૦ કઠ. હિં૦ કોષ્ટ. મ૦ કોષ્ટ. કાશ્મીર દેશમાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. પુષ્કરમૂળ નામની જે ઔષધિ છે, તે આનોજ પ્રકાર છે. **કઠ:**—ઉષ્ણ, તીખી, કડવી, વૃષ્ય, શુક્લ, રસાયન, કાંતિકારક, લઘુ, વાતકફનાશક; અને કોઢ, વિષ, વિસર્પ, કંડૂ, દરાજ, ત્રિદોષ, ખસ, રકતદોષ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃષા, એઓનો નાશ કરે છે. એનો લેપ કરવાથી વાત વ્યાધિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **મસ્તક સંબંધી પીડા ઉપર:**—કોષ્ઠ (કઠ) અને એરંડમૂળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) **શુક્રરોગ**

ઉપર:—કઠ, સાજીખાર, કેતકીનો ખાર એ તેલમાં મિશ્ર કરી આપવું. **(૩) ખોડા ઉપર:**—કઠનું ચૂર્ણ ખાપરીયામાં શેકી તેલમાં કાલવી લેપ કરવો. **(૪) વાતવ્યાધિ ઉપર:**—કઠ ઘસી અંગે લેપ કરવો.

૭૯. કડવી દુધી (તુંબડી)—સં૦ કટુ તુંબી, દુગ્ધિકા. મ૦ કડુ ભોપળા. હિં૦ કડવી તોંબી, તિતલોકી. બં૦ તિતલાઊ. ક૦ કહીસોરે. તા૦ કુરાઈ. તે૦ અલાબુક સુરકાયા તુ૦ કદુવુરે. મ૦ કેપ્પા-સુર. ફા૦ કુદ્દતાખ. અ૦ કરઉતમુર. ઇં૦ બોટલ ગુર્ડ. લા૦ લેજીનેરીયા વલગેરીસ.

દુધીના જેવા વેલા થાય છે, તેવાજ કડવી તુંબડીના પણ મોટા મોટા વેલા થાય છે. દુધી પ્રમાણેજ એ વેલા ઉપર ફળો આવે છે. આ ફળ ઘણાંજ કડવાં હોય છે. તુંબડીનો તરવાના કામમાં ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. એમાંનાં કેટલાંક તુંબડી સરખાં હોય છે, તેનાં તુંબડાં કરે છે. કેટલાકના તંબુરા કરે છે એવો એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. કડવી દુધી રસ વખતે અને પાક વખતે તિખી, શીતલ, કડવી, વામક છે અને દમ, ઉધરસની નાશક તથા શોધનકારક છે અને વાયુ, સોજો, વ્રણ, વિષ, શૂળ, પિત્તજ્વર, એઓનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંત્રાં,** પાક કાળે મધુર, મૂત્ર શોધક, પિત્તશામક છે. એ પ્રમાણે ફળના ગુણ પણ છે. **(૧) ગડગુમડાં ઉપર:**—પાકેલી કડવી તુંબડીમાં ૭ દિવસ પાણી ભરી રાખવું તે પીવાથી ગડગુમડાંનો નાશ થાય છે. **(૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—કડવી દુધીનાં મૂળ અથવા બીયાં પાણીમાં વાટીને પાવાં એટલે ઉલટી થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે. **(૩) રતાંધળાપણું અથવા ફુલ જવા માટે:**—કડવી દુધી બાળી તેની રાખ મધમા મેળવી આંખમાં આંજવી. **(૪) ગંડમાલ ઉપર:**—કડવી દુધીનો રસ અને સરસેલ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર કઢાવવુ. રસ બળી જઇ તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે તેલ ચોપડવાના ઉપયોગમા લેવુ. **(૫) કામિણી ઉપર:**—કડવી દુધીનાં પાંતરાનો કાઢો કરી આપવો. **(૬) યોનિ સંકોચન માટે:**—કડવી દુધીના બી અને ગર એ પાણીમાં વાટી યોનિની અંદર લેપ કરવો. **(૭) કાવિળી ઉપર:**—કડવી દુધીના બી પાણીમા ઘસી નસ્ય આપવું.

૮૦. કડવી કવઠ.—'ખષ્ટ, ખૈટ' એમ મરાઠીમાં કહે છે. કડવી કવઠનાં ઝાડ દક્ષિણમાં **કોંકણ મલબાર,** ગોવા વગેરે પ્રાંતોમાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંતરાં સીતાફળી જેવાં પરંતુ તે કરતાં મોટા હોય છે. એનાં ફળ પણ સીતાફળી જેવાં હોય છે. એ ફળનો રંગ રાતો હોય છે. એમાંનાં બિયાં લાંબાં હોય છે. એ બિયાંને બાફી તેનું તેલ કાઢે છે. આ તેલ કડવું અને ઠંડુ છે. એ તેલ બાળવાના કામમાં આવે છે તથા તે રક્તશુદ્ધિ કરે છે. એ તેલને 'ખષ્ટેલ' 'ખૈટેલ' એમ કહે છે. **(૧) ગરમીનો આજાર શરીરમાં જામવાથી શરીર ઉપર ચાઠાં પડે છે તે ઉપર:**—કડવી કવઠીનાં બિયાં અને મગરેલીનાં બિયાં સમભાગે સાધારણ કુટી, ભાંગરાના અંગરસમાં ત્રણ દિવસ ભીંજવી રાખવાં, અને ચોથા દિવસે બારીક વાટી ગોળો કરી રાખવો. એ નિત્ય સુખડના તેલમા અથવા ટોપરાના નવા તેલમાં કાલવી ચોપડવાથી શરીર ઉપર ઉઠી આવેલા ફોલ્લા શમી જાય છે. ઔષધ ચોપડયા પછી એક પહરે સ્નાન કરવું. **(૨) ખોડો, ખસ વિગેરે ઉપર:**—કડવી કવઠીનાં બિયાનું તેલ અને મોગલી એરંડાનું તેલ, એ બન્ને એકત્ર કરી તેમાં ગંધક, કપૂર, સિંદુર અને લીંબુનો રસ નાંખી ખરલ કરવો. આ ઔષધ લગાવવાથી જલ્દી ગુણ થાય છે. અથવા નવું ખષ્ટેલ ચોપડવું કિવા બિયા ગોમૂત્રમા વાટી ચોપડવાં. **(૩) નાના બાળકોના માથામાં ગરમીથી ફોલ્લા થાય છે તે ઉપર:**—કડવી કવઠના તેલમાં કળીચૂનાની પરાશ (ઠરી ગયેલ ચૂના ઉપરનુ નિતર્યું પાણી,) નાખી સાંઠાથી હલાવતા રહેવું; એટલે કેટલીક વારે તે તેલ મીઠા જેવું સફેદ થશે. એ દરરોજ બે ચાર વખત ચોપડવું; એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણ થશે. **(૪) મહાકુષ્ઠ ઉપર:**—કડવી કવઠીનુ તેલ નિત્ય ભોજન કર્યા પછી ૧૦–૨૦ ટીપાં ત્રણ મહિના સુધી આપવું અને શરીરે પણ ચોળવું, એટલે રોગનો નાશ થશે.

૮૧. કડવંચી:—સ૦ ક૦ કટુકુંચી૦ હિ૦ કડવંચી૦ લા૦ મોર્મોડિકા. બાલસામિના.

કડવંચીના વેલા હોય છે. એના પાંત્રા નાનકડાં હોય છે. કડવંચીના વેલા ઘણે ઠેકાણે થાય છે. અનાજના ખેતરોમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એ વેલાના મૂળમાં કાંદો હોય છે. વેલો સુકાઈ ગયા પછી પુનઃ બીજા વર્ષે એના કાંદાને અંકુર ફુટી તેનો વેલો થાય છે. એ વેલા ઉપર બારીક અને સુક-

વેલી દ્રાક્ષ જેવડાં ફળો આવે છે. એનો આકાર કારેલા જેવો હોય છે. એ ફળનો રંગ લીલો હોય છે. એને 'કડવંચા' કહે છે. એ ફળમાં બારીક બિયાં હોય છે. કડવંચાની ભાજી થાય છે. એ ભાજી લોકો મોટા ઉમંગથી ખાય છે. કડવંચીના કંદ ઉષ્ણ છે. એ કંદનો ઉપયોગ એક ખરાબ કામમાં કરે છે. **જંગલી કારેલી (૧) કડવંચી:**—ઉષ્ણ, તીખી, રુચિકર, અગ્નિદીપક, રક્તવાતકોપન, કડુ, વૃષ્ય અને મારક છે. **એનાં ફૂળ:**—પિત્તકર તથા રુચિકારક છે. એના કંદ અર્શ, મલરોગ, મલગ્રંથિ અને યોનિદોષનો નાશ કરે છે તેમજ ગર્ભનો સ્રાવ કરે છે.

૮૨. કડુજીરૂં. (કાળીજીરી) સં० અરણ્યજીરક. મ० કડુકારળે (જીરે) હિં० કાલાજીરા, બનજીરા. ક० કાડજીરગે. તા० કદુચિરાંગં. તે० અડવીજીલાકરી. તુ० કાલાજીર્હરી. મલા० કાલાજીરાક. અ० કમૂનજહરી, કમૂનરૂસી, ઈ० પરપફલાબેન. લા० વ્હરનોનિયા અંથેલમિંટીકા.

એના છોડ સુમારે એ ત્રણ હાથ સુધી ઉંચા વધે છે. એ સીધા વધે છે. એ છોડનો દાંડો કિંચિત્ બારીક હોય છે. એને જે જીંડવાં આવે છે તેમાં એ જીરૂં હોય છે. કડુ જીરૂં કૃમિનાશક છે. **કડુ જીરૂં:**—ઉષ્ણ, તુરૂં, સ્તંભક છે અને વાયુ, કફ, તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **(૧) મધમાખીના વિષથી અંગ ઉપર ગાંઠ થઇ હોય તો:**—કાળીજીરીનો પાલો ગરમ કરી વિષવાળા અગ ઉપર પાટો બાંધવો. અગર એનોજ રસ શરીરે ચોળવો. **(૨) નળ કુલ્યા હોય તો:**—કાળીજીરી તોલો ૧, મરી તોલો ૧, એ બન્ને પાશેર પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસ સવારમાં તે પાણી ગાળી લેઇ ઠીકરી ગરમ કરી છમકારી તે પાણી પાવું. **(૩) કમળી ઉપર:**—કાળીજીરી પૈસાભાર વાટી દરેક વખતે ઠંડા પાણી સાથે આપવી. **(૪) બાળકોની સસણી ઉપર:**—કાળીજીરી ખાઇ તેનો કોગળો, થોડી હળદર નાખી કરવો, ને તે પીવું. **(૫) ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:**—કાળીજીરી, જીરૂં, અને કડુનો કાઢો આપવો. **(૬) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—કાળીજીરીનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. **(૭) શરીરમાં કોઈ પણ ઠેકાણે વાયુપીડા અગર પીડ ઉપર:**—કડુજીરાનું બારીક ચૂર્ણ કરી આપવું. અને ઉપર પાણીનો ઘુંટડો પીવો. **(૮) ઉંદરી ઉપર:**—કડુજીરૂં વાસણમા ઘાલી બાળવું અને કોયલા જેવું કરવું. પછી તેલમાં ખરલ કરવું અને ચોપડવું. **(૯) વાછડાંઓને ધાવણ રોગ થાય છે તે ઉપર:**—કડુજીરાના પાલાનો રસ પાશેર સુધી કાઢી, તેમાં કાચકાનો ગર અને થોડી મરીની ભૂકી નાખી આપવો અથવા કડુજીરૂં ૧ તોલો લેઇ કિંચિત્ કૂટી તેનો કાઢો કરવો. તેમા કાચકાનો ગર અને ખેરની છાલ ઘસી તે પાવો. **(૧૦) બાળકોને કાંટા આવે છે તે ઉપર:**—કડુજીરૂં અને ખડી સાકર એનો કાઢો કરી દિવસમાં બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. **(૧૧) સર્વ જ્વર ઉપર:**—માટીના વાસણમાં કડુજીરૂં ત્રણ માસા નાંખી અગ્નિ ઉપર મૂકવું અને તપી ફુટવા લાગે એટલે તેમાં ૧૪ તોલા પાણી નાખી ઉકાળવું અને ૪ તોલા શેષ રહે ત્યાં સુધી બાળી પછી થોડું મધ નાખી આપવું.

૮૩. કડવી ગલકી.—ગલકાં ને તુરીયાનાં નામો એકઠાં છે.

સ० કોશાતકી. મ० કડુદોડકી. ગીલકી, હિં० ઝીમતીતોરઈ. કડવીતોરઇ બં० ઝીંગા. ક० કાહિરે. રૈસહિરી, નાગાકાળીબળી. તે० ચેદુ બિર્કાયા, ચેટીબિરા. તા० પે પ્પીરકમ. ઉ० ફા० તુરિયેતલ્ખ. ઈ० બિટરલુફા. લા० લુફા અમેરા.

ગલકીના વેલા પ્રમાણેજ કડવી ગલકીના પણ વેલા હોય છે. એ વેલાને જે ફળો (ગલકાં) આવે છે, તે ઘણાં કડવાં હોય છે. **(૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—કડવી ગલકીનાં મૂળનો અથવા પાલાનો કાઢો કરી મધ નાંખી પાવો; એટલે વમન થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે. **(૨) પથરી અને સોજા ઉપર:**—કડવી ગલકીનાં પાંદડાંનો રસ સાકર નાખી આપવો.

૮૪. કડવાં તુરીયાં.—સં० મહાજાલી. મ० કડુદોડકી.

કડવાં તુરીયાંના વેલા તુરીયાંના વેલા જેવા હોય છે. એ વેલાનાં પાંત્રાં, ફૂલ અને ફળ તુરીયા કરતાં નાનાં હોય છે. આ ફળો ઘણાંજ કડવાં હોય છે. આ વેલા વર્ષાઋતુમાં આપોઆપ ઉગે છે. એનાં ફળોને 'દિવાળા' પણ કહે છે. કડવાં તુરીયાં શીત, કિંચિત્ તીખાં, તુરાં અને કડવાં છે, એ પક્વાશય, આધ્માન

વાયુ અને મલાશયની શુદ્ધિ કરનાર તથા લઘુ, અને રૂક્ષ છે, તેમજ વાયુ, કફ, પિત્ત, પાંડુ, વિષદોષ, યકૃત્, કુષ્ઠ; અર્શ, સૂજ, ઉધરસ, ઉદરરોગ, કમળો અને ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—ભેદક, તીખાં, કડવાં, સ્નિગ્ધ, લઘ, તેમજ દીપન છે અને કાસ, શ્વાસ, અરૂચિ, મેહ, જ્વર, કુષ્ઠ, કફ, પિત્ત, અને વાયુનાં નાશક છે. **બીજ,** મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર છે. (૧) **કમળી ઉપર:**—કડવાં તુરીયાંની બારીક ભૂકી કરી નાકમાં સુંઘવી; એટલે છીંકો આવે છે. અને પીળું લીંટ વહે છે. પછી છીંકો આવવા માંડે તો ઘી નાકમાં સુંઘવું. એવુ ૩ દિવસ કરવું. અથવા કડવા તુરીયામાં પીપર અને રાઇ ભરી રાખવાં, અને તે વાટી તેનું નસ્ય કરવું. (૨) **હડકાયલા કુતરાના વિષ ઉપર:**—તુરીયાંની અંદરની તંતુમય જાળ વાટી; પાશેર પાણીમાં એક ઘડી સુધી પલાળી રાખી, પછી ચોળી, ગાળી કાઢી શક્તિ પ્રમાણે **પાંચ** દિવસ સવારમાં આપવી. એથી ઉલટી થઇ, જુલાબ લાગી વિષ નીકળી જાય છે. પથ્ય ચોમાસું જતા સુધી રાખવું. એજ પાણી, કોઇ પણ વિષ ઉપર આપવાથી ગુણ આવે છે. (૩) **દાંતમાં કીડા થયા હોય તો:**—કડવાં તુરીયાંની છાલ દાંત તળે રાખવી. (૪) **આધાશીશી ઉપર:**—કડવાં તુરીયાંનું ચૂર્ણ કરી થોડું, અને સાવધાનીથી નાકમાં સુંઘવું; એટલે નાકમાંથી પાણીની ધાર પડે છે અને રોગ મટી ગુણ થાય છે. (૫) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—(મસા) કડવાં તુરીયાંનુ ચૂર્ણ મસાને ઘસવું; એટલે તેના મોમાંથી લાળ પડી ત્વરિત અર્શ મટી જાય છે. (૬) **વિષ ઉપર:**—કડવાં તુરીયાંનો કાઢો ઘી નાખી પાવો; એટલે વમન થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે.

૮૫. **કણજી (કરંજ.)**—સં૦ મ૦ કરંજ. હિં૦ કંજા, કટકરંજા. રા૦ કણગજ—ચ. બં૦ ડહર, કરંજ, ક૦ હુલગલી; હોંગે, કાનગ્યાનગિડા. તે૦ કંજકરનગુ. તા૦ પુંગામારં. મલા૦ પોન્નાં. ઈં૦ રમ્‌-પલિન્ડ પોનગેમિયા. લા૦ પોનગેમિયા લેબ્રા.

આ જંગલી ઝાડ છે. એ ઝાડ છાયા માટે રસ્તાની બાજુએ વાવે છે. એની છાયા ઘણી ઘંડી હોઇ લોકોને ઘણી પ્રિય છે. છાયા ઘણી ઘટ્ટ હોય છે. એનાં બિયાંનુ તેલ નીકળે છે; તે બાળવાના કામમાં આવે છે. **કરંજ:**—પાક વખતે તીખુ, નેત્ર્ય, ઉષ્ણ, રસ કાળે કડવું, અને તુરૂં છે. અને ઉદાવર્ત, વાયુ, યોનિદોષ, વાતગુલ્મ, અર્શ, વ્રણ, કંડૂ, કફ, વિષ, વિચર્ચિકા, પિત્ત, કૃમિ, ત્વગ્દોષ, ઉદરરોગ, મેહ, અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—ઉષ્ણ અને લઘુ છે. અને મસ્તકરોગ, વાયુ, કફ, કૃમિ, કુષ્ટ, અર્શ, તથા મેહનો નાશ કરે છે. **એનું તેલ:**—વાતનાશક, કૃમિનાશક, અને અતિ સ્નિગ્ધ છે. અને દીવો બાળવા માટે થંડુ છે. એ કડુ, ઉષ્ણ, ગુમડાને ભરનાર; અને નેત્રરોગ, વિચર્ચિકા, વાયુ, કુષ્ઠ, વ્રણ, કંડૂ, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત, યોનિદોષ, અર્શરોગ અને લેપથી અનેક ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. (૧) **ઉંદરાદિકના વિષ ઉપર:**—કરંજાની છાલ અને બી ઘસી તેનો લેપ કરવો, એટલે વિષ ઉતરે છે. (૨) **ખસ ઉપર:**— કરંજનુ તેલ અને કપૂર અથવા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી ખસ ઉપર ચોપડવો; એટલે ખરજ, કંડૂ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે. (૩) **અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળા ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં કરંજીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૪) **મોહરી એટલે હાથે પગે ખાલી ચડે છે તે ઉપર:**—કણજીના તેલમાં કડવા સુરણનો ગર નાંખી તે તેલ કઢવવું અને ખાલી ચડેલા ભાગપર ચોપડવું. (૫) **પિત્ત પાડવાને માટે:**—કણજીની છાલ ખાવાને આપવી અથવા છાલનો રસ આપવો. (૬) **વ્રણસંબંધી કૃમિ દૂર થવા માટે:**—કણજી, કડવો લીંબડો અને નગોડનાં પાંત્રાં વાટી લેપ કરવો. (૭) **નેત્રમાંનાં ફુલ-માંસવૃદ્ધિ ઇત્યાદિ ઉપર:**—કણજીનાં બિયાંનુ ચૂર્ણ કરી, ખાખરાનાં ફુલોનો રસ કાઢી, તે ચૂર્ણને રસના ઘણીક વાર પુટ દેઈ બારીક ખરલ કરી દીવેટ જેવી લાંબી ગોળીઓ બાંધવી. તે ગોળી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. એટલે ઉપલા સર્વ નેત્રરોગ શસ્ત્રથી કાપી કાઢ્યા જેવા દૂર થાય છે. (૮) **આધાશીશી ઉપર:**—કણજીનાં બિયાં ગરમ પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડો ગોળ મેળવવો અને તેનું નસ્ય આપવું. (૯) **ખોડાને માટે:**—અરીઠાના પાણીએ ખોડો ધોઇ નાંખવો અને કણજીનું તેલ, લીંબુનો રસ, અને કડવી કોઠીના બિયાનુ તેલ, એકત્ર કરી મસ્તકે ચોળતા જવું. (૧૦) **ઉરૂસ્તંભ ઉપર:**—કણજીનાં મૂળ અથવા છાલ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૧૧) **ઓકારી ઉપર:**—કણજીનાં બી કિંચિત્ શેકી કકડા કરી ખાવાં.

૮૬. કનક.—સં० મ० હિં० ત્રિપર્ણી કંદ, કનક. ક० મુરેંગલ.

કનક, આ કંદ છે. એના વેલા ઘણા મોટા થતા નથી. વેલી ઝીણી થઇ પાંત્રાં ગોળ હોય છે. તેનાં પાંતાં નાગરવેલનાં પાન જેવડાં હોય છે. પાંત્રાને અણી હોય છે. વેલાને બટાટા પ્રમાણે જમીનમાં કનકો આવે છે. આ કંદ સકરીઆં કરતાં જાડો હોય છે. લાંબો તેટલોજ હોય છે. કનકને કોઇ મરાઠીમાં 'કણગર' કણગી, 'કાટે કણુયાં', પણ કહે છે. કનકો બાફી અથવા શેકી ખાય છે. આ ફરાળમાં ઉપયોગી છે. 'કારંદ' અને 'કોણુ' એ કરતાં આ મીઠું છે. અને પૌષ્ટિક છે. (૧) મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર:—કનક બાફી ઘી સાકરમાં સવારમાં ખાવા આપવું.

૮૭. કદંબ.—સં० હિં० અ० કદંબ. મ० કળંબ. તા० કદંબ. મલા० કદમપુ તે० કદમચેટ્ટુ. લા० એંથોસીફાલ્સ. કડંબા.

કદંબનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંતાં મોટાં, અને પહોળાં હોય છે. એ ઝાડને ગુંદર આવે છે. કદંબ:—તીખું, કડવું તુરૂ, ખારૂં, શુક્રવર્ધક, શીતળ, ગુરૂ, વિષ્ટંભકારક, રૂક્ષ, સ્તન્યપ્રદ, ગ્રાહક, અને વર્ણકર છે. એ રક્તરોગ, પિત્ત કફ, વ્રણ, દાહ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. (૧) નાના બાળકોને તાન પડે છે તે ઉપર:—તાનનાં લક્ષણો એવાં થાય છે કે, બાળકને તાવ આવે છે. કાનની કિનાર અને નસકોરાં ઘણા લવ લવ થાય છે. ઉપરાઉપરી મળદ્વારે પાણી પડે છે, તરસ બહુ લાગે છે, તાલુસ્થાન ઉછળે છે; એવો પ્રકાર થયો હોય તો તે ઉપર ઉપાય:—કદંબની છાલમાં, થોડું થડું પાણી નાખી તેનો રસ કાઢવો અને તેમાં જીરૂં અને ખડીસાકર નાખી પાવો. અને આજ રસ તાળવા ઉપર ૫-૬ વખત ચોળવો, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. પછી ચોથે દિવસે તેને સ્નાન કરાવી તાળવા ઉપર કારેલીનુ તેલ ચોપડવું. કદંબની છાલ પાણીમાં ઘસી તેનું સ્નાન પણ કરાવવું. (૨) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:—કદંબની છાલનો રસ કાઢી તેમાં અફીણ અને ફટકડી નાખી લીંબુના રસમા ખલ કરી, ગરમ કરી આંખો ઉપર ચોપડવું. (૩) મુખરોગ ઉપર:—કદંબની છાલના કાઢાનો કોગળો કરવો.

૮૮. કપાસ.—સં० કાર્પાસી, મ० દેવકાપસી, કો० બાળકાપસી, હિં० કપાસ, રક્તકપાસ, ક० કેંપુહત્તિ તે० ઇર્રાપત્તિચેટ્ટુ, બોટલાવત્તિચેટ્ટુ, લા० ગાસિપિયમઆરબેરમ.

કપાસના બે પ્રકાર છે. કપાસ અને નરમો. બાગમાં કિંવા ઘેર વાવેલો તેને 'નરમો' કહે છે. આ ઝાડ કેટલાંક વર્ષો સુધી ટકે છે. ખેતરમાં વાવેલાને 'કપાસ' કહે છે. એ કપાસનાં ઝાડ વર્ષાયુ હોય છે. નરમાનાં ઝાડ સુમારે માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. નરમાના પણ બે ત્રણ પ્રકાર છે. એકનાં બી કપાસ જેવાંજ હોય છે. અને બીજાનાં બી લાંબાં અને કાળાં હોય છે. કપાસના ઝાડમાંથી રૂ ઉત્પન્ન થાય છે. રૂનો ઉપયોગ આખા જગત્માં છે, રૂનાં વસ્ત્રોથી આપણા શરીરનું સંરક્ષણ થાય છે. આપણા હિંદુસ્થાન દેશમાં રૂ અતિશય ઉત્પન્ન થાય છે; છતાં કપડાં માટે આપણને પરદેશ તરફ જોવું પડે છે, એ કેટલી દીલગિરીની વાત છે ? રૂના બીયાનું (કપાશીયાનું) તેલ કાઢે છે. કપાસ:—મધુર, શીતળ, સ્તન્ય વર્ધક, કિંચિંત્ ઉષ્ણ, બલકર, તૂરો અને લઘુ છે. અને કફ, પિત્ત, તૃષા, દાહ, ભ્રમ, શ્રમ, ઉલટી અને મૂર્ચ્છાનો નાશ કરે છે. કપાસીનાં જીંડવાં:—મૂત્રવર્ધક, અને વાયુ, રક્તવિકાર, કાનના ફોલ્લા; કર્ણનાદનો નાશ કરે છે. કપાસીયા:—સ્તન્યવર્ધક, ગુરૂ, વૃષ્ય, કફકર, અને સ્નિગ્ધ છે. રૂ:—કિંચિત્ ઉષ્ણ વાતનાશક, લઘુ, અને મધુર છે. (૧) ધૂપણી—(સ્ત્રીના રક્તસ્રાવ ઉપર) ઉપર:—કપાસનાં પાંદડાંનો રસ આપવો અથવા કપાસનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી બે વખત આપવાં. (૨) અપચો થાય તે ઉપર:—નરમાનાં કુમળાં જીંડવાં ખાવાં. એટલે બે ત્રણ દિવસમાં અપચો મટીને તાવ પણ દૂર થાય છે. (૩) સર્પદંશ ઉપર:—નરમાનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી તે સુમારે ૪-૫ તોલા આપવો અને દંશ ઉપર પણ ચોળવો. કિંવા પિચકારીથી દંશમાં નાખવો. (૪) ગંડમાલા અને અપચી (ગંડમાલનો ભેદ છે) રોગ ઉપર:—કપાસનાં મૂળીયાંનું ચૂર્ણ ચોખાના લોટમાં મેળવી તેની ભાખરી કરી રોગનો નાશ થાય ત્યાં સુધી ખાવી,

(૫) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટેઃ—કપાસનાં મૂળ અને શેલડીના મૂળ એકત્ર કાંજીમાં વાટી આપવા **(૬) સ્તનરોગ ઉપરઃ**—કપાસનાં મૂળ અને દુધી, ધઉની કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૭) ગીલોડીના દંશ ઉપરઃ**—કપાસનાં પાદડાં, વછનાગ અને રાઇ વાટી લેપ કરવો; અથવા નરમાનાં મૂળ, માણુસના મૂત્રમાં ઘસી દંશસ્થાને લેપ કરવો; કિંવા કપાસનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો. **(૮) તાવથી શરીરે ખરજ ઉઠે તે ઉપરઃ**—નરમાના રસમાં કડવાં કારેલાં વાટી શરીરે લેપ કરી મર્દન કરવું. અને ચાર ઘડી પછી સ્નાન કરવું. **(૯) જખમ ભરાઇ આવવા માટે**—પાનડીનો અગરસ કાઢી તેમાં નરમાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવા. અથવા નરમાના તોરા અને પાનડી બારીક વાટી, વડી કરી જખમ ઉપર મૂકવી. એથી જખમ જલ્દી ભરાઇ આવે છે. **(૧૦) વીંછીના દંશ ઉપરઃ**—કપાસનાં પાંદડાં અને રાઇ એકત્ર વાટી લેપ કરવો, કિંવા કપાસનાં મૂળ રવિવારે લાવી રાખવા; તે ચાવી ખાવાથી વિષ ઉતરે છે **(૧૧) અફીણ ઉપર ઉતારઃ**—કપાસના બિયાંનુ ચૂર્ણ અને ફટકડીનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખાવું. અને નરમાના પાલાનો રસ આપવો. **(૧૨) ઇંદ્રિમાંથી ધાતુ પડે છે તે ઉપરઃ**—નરમાનાં બે ત્રણ પાત્રાં અને ખડીસાકર એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ખાવાં. **(૧૩) નાક અને મોમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપરઃ**—જૂના કપાસની ધુણી નાકે સુંઘવી. પછી બે તોલા કપાસનાં પાંત્રાના રસમાં એક તોલો ખડી સાકર નાંખી તે પીવુ. **(૧૪) સ્ત્રિયોના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અને બરોબર થતો ન હોય તોઃ**—કપાસીયાના તેલમાં એલચીદાડા, જીરૂં, હળદર, સિંધવ, એ એકેક માસો લેઇ ઝીણા કપડામાં બાંધી તેની પોટલી ચોથા દિવસથી, યોનિમાં રાખવી **(૧૫) કામીણ રોગ ઉપરઃ** નરમાના જીડવાનો રસ નાકે પીવો **(૧૬) ધંતુરાના વિષ ઉપરઃ**—કપાસના બિયા અને ફુલનો કાઢો આપવો. **(૧૭) બાળકના અતિસાર ઉપરઃ**—નરમાના તાજા જીડવાં બાફી તેનો રસ કાઢવો અને તે બાળકને પાવો. અથવા બાળકની માએ તે જીડવું ચાવી તેનો રસ બાળકના મોંમાં નાખવો **(૧૮) મગજ શાંત થવા માટે તથા મસ્તકશૂળ ઉપરઃ**—કપાસીઆનું તેલ માથા ઉપર ચોળવું. દિવસ ૩ અથવા ૭ **(૧૯) મૂળ વ્યાધિ ઉપરઃ**—નરમાના પાલાનો રસ ગાયના દૂધમા ત્રણ તોલા પર્યંત આપવો. **(૨૦) આગંતુક જ્વર ઉપરઃ**—નરમાનાં પાદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી ગરમ કરી શરીરે લેપ કરવો.

૮૯. **કપૂરવેલ.**—આ ઝાડને 'વેલ' એવી સંજ્ઞા છે. પરંતુ એના ઝાડ થાય છે. એ ઝાડ ત્રણ હાથ ઉંચા વધે છે એના પાત્રા લાબાં હોય છે. એ પાસે લઇ જોવાથી ઘણું ચમત્કારિક જણાય છે એ જોવામા ઘણા ખરખરા દેખાય છે, પણ હાથને સુવાળા લાગે છે. એનો વાસ ઘણું કરી કપૂરના જેવોજ આવે છે, માટે એનું ' કપૂરવેલ ' એવુ નામ પડેલું છે. એનેજ કોઇ ' કપૂરચિનઇ ' એમ કહે છે. એ ઝાડને કેટલાક ધોળા રંગના તોરા (માંજર) આવે છે. તેમાં પણ પાત્રાં પ્રમાણેજ વાસ આવે છે. એજ આ ઝાડના ફૂલ છે એ તોરા અથવા એના પાત્રાં બીજા ફૂલોના ગુચ્છામા ઘાલ્યાં હોય તો તેમાં તરેહ તરેહનો વાસ આવે છે. **(૧) પીડ ઉપરઃ**—કપૂરવેલના પાત્રાનો રસ કાઢી આપવો.

૯૦. **કપૂર.**—સ૦ બ૦ કર્પૂર મ૦ ફા૦ કાપૂર હિં૦ કપૂર. ક૦ કપ્પૂર. તે૦ કપૂરામુ અ૦ અ૦ કાફુરકેશરી. ઇં. કેફ્ફાર. તા૦ કૅંફ્રાઆફિસિનેરમ.

કપૂરનાં વૃક્ષ ચીન દેશમા અમે આ દેશમાં પણ કોઇ કોઇ જગોએ મળી આવે છે. પાંચ દસ પ્રકારનાં ઝાડમાથી કપૂર નીકળે છે હિંદુસ્થાનમાં કેળની જાતિનું એક ઝાડ છે; તેમાંથી કપૂર કાઢે છે. તે ઝાડને 'કુપૂરકેળ' કહે છે કપૂર બનાવવાની કૃતિ જૂદા જૂદા દેશોમાં જૂદી જૂદી હોય છે. કપૂરમાં ત્રણ પ્રકાર છે. **ભીમસેની** (બરાસ કપૂર), **પત્રી કપૂર** અને **ચિનાઇ કપૂર.** કપૂર વસ્ત્રમાં અને પુસ્તકમાં રાખવાથી તેને ઉધઇ લાગતી નથી. કપૂર ઉઘાડુ રાખવાથી ઉડી જાય છે. માટે ડબામાં ભરી રાખવું જોઇએ. ' કપૂર સર્વ તાવ ઉપર ચાલે છે ' એવું એક ઇગ્રેજ વૈદનું મત છે, કપૂરના પાણીમાં ઝાડનાં બી પલાળી રાખવાથી કેટલાક દિવસોએ બાહેર કાઢીએ તો તે જમીનમાં ઘાલ્યા બરોબર ઉગી નીકળે છે. **કપૂર સાધારણઃ**—મધુર, કડવુ, શીતળ, સુગંધયુક્ત લઘુ, નેત્ર્ય, લેખન, વૃષ્ય, તીખું, પ્રીતિકારક, મૃદુ, મદકર છે. અને કફ, દાહ, તૃષા, રક્તપિત્ત, કંઠરોગ, નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, મુખની વિરસતા, દુર્ગંધ, ઉદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર,

પ્રમેહ અને મળના ગંધનો નાશ કરે છે. એ તાજું હોય ત્યારે સ્નિગ્ધ, કડુ, ઉષ્ણ, અને દાહકર છે, અને જૂનું થયું હોય તો-દાહ, શોષનો નાશ કરે છે. તેજ સ્વચ્છ કરવાથી ગુણવાળું બને છે. **ભીમસેની** કપૂરઃ-મીઠું, શીતળ, વૃષ્ય, કડુ, તીખું છે. અને તૃષા, દાહ, રક્તપિત્ત, તથા કફનો નાશ કરે છે. **(૧) વીંછીના વિષ ઉપરઃ**—પાનમાં ચીચુડા જેટલું કપૂર નાખી ખાવું. **(૨) જનાવરના ક્ષતમાં કીડા પડે છે તેને માટેઃ**—ક્ષતમાં કપૂર ભરવું **(૩) ખરજવાના રોગ ઉપરઃ**—કપૂર તોલો ૧, ધોળો કાથો તોલો ૧, અને સિંદુર અડધો તોલો, એકત્ર ખરલ કરી કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ઘી દસ તોલા નાંખવું. તેને હાથે મર્દન કરી, ૧૨૧ વખત પાણીએ ધોવું. આ મલમ જખમ, ગરમીનાં ચાઠા, બળેલા સડેલા અથવા બીજા જખમ વગેરે ઉપર ઉપયોગી છે. અને એ ઇસબને સારો કરે છે. **(૪) વછનાગના વિષ ઉપરઃ**—કપૂર પાણીમાં મેળવી આપવું. **(૫) પાપીણી થયેલી હોય તોઃ**—કપૂર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું. **(૬) ગરમીનાં ચાઠાં ઉપરઃ**—કપૂર બાળી રહેલો શેષ ભાગ ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવું **(૭) ખાલી ઉપરઃ**—કપૂરનું તેલ ખાલી ચઢે તે જગાએ ચોળવું. **(૮) જંતુ ઉપરઃ**—બાળકને કિંચિત્ કપૂર ગોળમાં નાંખી આપવું. **(૯) દાંત દુઃખે છે, તેને માટે તથા દાંતમાંના કીડા દૂર થવા માટેઃ**—કપૂર દાઢ નીચે રાખવું. **(૧૦) આંખોમાં ફુલ પડયું હોય તોઃ**—કપૂર વડના દૂધમાં વાટી અંજન કરવું, એટલે જો બે મહિનાનું ફૂલ હશે તો તેનો નાશ થશે. **(૧૧) મૂત્રાઘાત ઉપરઃ**—કપૂરના ચૂર્ણની કપડામાં સળી (દીવેટ) કરી હળવે હળવે શિશ્નદ્વારમાં ચલાવવી અને રાખવી એટલે મૂત્રાઘાત જશે. **(૧૨) દુઃખવા આવેલા ભાગની વેદના શમન થવા કપૂરનું તેલઃ**—કપૂર ખલમા નાંખી બારીક થાય ત્યા સુધી ઘુટવું અને તેમાં ચોગણું તેલ નાંખી પુનઃ ઘુંટવું એટલે સર્વ કપૂર ઓગળી જશે. આ તૈયાર થયેલુ તેલ થોડીવાર ચોળી ચોપડવું. **(૧૩) વાળા ઉપરઃ**—કપૂર ઘીમાં ખાવા આપવું.

૯૧. કપૂરભેંડીઃ—કપૂરભેડીનાં ઝાડ ડુગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઇ સુમારે માથોડુ બે માથોડાં હોય છે. કપૂરભેડીનાં પાંત્રા નરમાના પાત્રાં જેવાં હોય છે. એનાં ફૂલ ધોળા રંગનાં હોય છે. કપૂરભેડીનાં ઝાડ ઘણું કરી ડુંગરની કિનારીપર અવડ જગોએ હોય છે. કપૂરભેડીના મૂળનો ઉત્તમ સુવાસ આવે છે. કપૂરભેડી એ અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે. **(૧) સર્પદંશ ઉપરઃ**—કપૂરભેડીનાં મૂળ ઘસી આશરે ૪ તોલા પાવાં. **(૨) આગંતુક જખમ ઉપરઃ**—કપૂરભેડીનાં મૂળ ઘસી જખમ ઉપર ચોપડવાં; એટલે જખમનું શોધન થઈ જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. **(૩) ભગંદર ઉપરઃ**—કપૂરભેડીનાં મૂળ ચંદન પ્રમાણે ઘસી દિવસમાં ચાર પાચ વખત ચોપડવાં અને નિત્ય એક વખત પાવાં. **(૪) વ્રણ ઉપરઃ**—કપૂરભેડીનાં મૂળ, થડા પાણીમાં ઘસી છ માસા પ્રમાણે બે વખત પાવાં તથા મૂળ ઉપરની છાલનું ચૂર્ણ ચલમમાં નાંખી પીવું. અને મૂળનો ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. **(૫) રક્તપિત્તી ઉપરઃ**—કપૂરભેડીનાં મૂળ ૧ તોલો, થંડા પાણીમાં ઘસી નિત્ય બે વખત પાવાં. એમ ૬ મહિના સુધી આપવાં. **(૬) ગંડમાલ અને ગ્રંથિરોગ ઉપરઃ**—કપૂરભેડીનાં મૂળ થંડા પાણીમાં ઘસી નિત્ય લેપ કરવો.

૯૨. કપુરીમધુરીઃ—સં૦ સ્પૃક્કા. મ૦ કપુરીમધુરી. કર્પુરવલ્લી પિડિકા. હિં૦ અસવરગ, લંકાડકપુરી. બ૦ સ્પૃક્કા શાક, ગંધપિડીં. ક૦ હિક્કે. તા૦ કારિતુબા. લા૦ સાલવિયા બેંગાલેન્‌સિસ્, એનિસોમેલાસ મલેબારીકા.

આ ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે. એનાં પાંત્રા તુલસીનાં પાંત્રાં પ્રમાણે હોઇ તે ધોળાશ ઉપર હોય છે. એને તુલસી પ્રમાણે તોરા (માજર) આવે છે. આ ઝાડ પુના અને નાશિક જીલ્લામાં કેળાના બાગમાં પુષ્કળ થાય છે. **કપુરીમધુરીઃ**—તીખી, કડવી, તૂરી, સ્વાદુ, શીતળ, વૃષ્ય, અને સુગંધી છે; ઉધરસ, તૃષા, મેહ, કંડૂ, ત્રિદોષ, કુષ્ટ, વિષદોષ, જ્વર, કફ, સ્વેદ, દાહ, રક્તદોષ, દુર્ગંધ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અને શળનો નાશ કરે છે. **(૧) પરૂપરમિઆ ઉપરઃ**—કપુરીમધુરીના પાલાનો 'અંગરસ ૭ દિવસ આપવો. **(૨) મધુરા અને વિષમ જ્વર ઉપરઃ**—કપુરીમધુરીના પાલાનો કાઢો' આપવો.

૯૩. કમળ:—સ૦ હિં૦ કમલ. પદ્મ. મ૦ કમળ. બં૦ તાવેર, કમલ. તે૦ પદ્મમુ. ઇં૦ લોટસ.

કમળની ઉત્પત્તિ તળાવમાં અથવા જળસમૂહમાં ઘણું કરી થાય છે. પાણી શિવાય કમળ થવાનું નહિ. એના કાંદા હોય છે; એને ડીટાં આવી તે ઉપર ફુલ આવે છે. એનાં ડીટાં ઘણાં લાંબાં હોય છે. તેને અંદર જાળી હોઈ તે વળી પોલુ હોય છે. એનાં પાંત્રા ગોળ હોય છે કમળમાં ઘણી જાતિ છે. **ધોળાં, રાતાં, ગુલાબી** અને કાળાં ઇત્યાદિ. કમળનાં ફુલ ઘણુંજ શોભાવંત દેખાય છે. તેને અનેક લાબી સેરો હોઇ તે પાસે પાસે હોય છે. જૂદી જૂદી જાતિની, જૂદી જૂદી નાની મોટી આકૃતિઓ હોય છે. કેટલીક જાતનો વાસ આવે છે. અને કેટલીકનો વાસ આવતો નથી. **'કલ્હાર'** નામની એક કમળની જાતિ છે. તેનાં પાંત્રાં કમળ જેવાં પણ કિંચિત્ નાનાં હોય છે. કલ્હારનાં ફૂલ માત્ર કમળ કરતાં જૂદી તરેહનાં હોય છે. આ ફૂલ ધોળાં હોઇ સુકુમાર અને નાનાં હોય છે. એનો સુવાસ ઘણો છે. એને ચોમાસામાં ફૂલો ઘણાં આવે છે. **'કુમુદી'** કરીને એક કમળની જાતિ છે. તેનાં પાંત્રાં કમળનાં પાત્રાં જેવાંજ હોય છે. ફૂલ માત્ર બારીક અને સુકુમાર હોય છે. એનાં ફુલનો જયો થંડીના દિવસોમાં ઘણો હોય છે. વિશેષે કરી ધોળા કમળને 'પુંડરીક' કહે છે. રાતા કમળને "કોકનદ" કહે છે. અને કાળા કમળને **'ઇંદીવર'** કહે છે. કમળના સર્વ વેલાને **"કમલિની"** કહે છે. **'કમળાક્ષ'** નામે એક કમળની જાતિ છે, તે જાતિનાં કમળોનાં ડીંટા ધોળા હોઇ, કોઇ કોઇ પગના અંગુઠા જેટલાં જાડાં હોય છે. ડીંટાં કાદવમાં થયેલાં હોય તેમા સ્વાદ ઘણો હોય છે. એ ડીંટાને મરાઠીમાં "બિસે" કહે છે. એ કમળનાં પાંત્રાં મોટી છત્રી જેવા હોઇ તે જમવામાં ઉપયોગી છે. એ કમળો (ફુલો) રાતા રંગનાં હોય છે. કમળનું "પોયણી" એવું નામ પણ છે. એ કમળને નાના ચપટા ફળ આવે છે. તેમા નાના કરમદા જેવડાં પાંચ છ બિયા હોય છે. તેને 'કમળાક્ષ' અથવા 'કમળકાકડી' કહે છે. એ બિયાંની અંદર જે ધોળો મગજ હોય છે, તે ભાગીને ખવાય છે, કાશીમાં કમળાક્ષની લાહી કરે છે. તે દૂધમા નાખી ખાય છે. કિંવા એનો લોટ કરી તેમાં ઘી સાકર નાંખી લાડુ કરે છે. કમળકાકડી ઘણી પૌષ્ટિક છે. ડીંટાના, નાના નાના કકડા કરી તેને સુકવે છે. તે ડીંટાની કાચરી થાય છે. તેને ઘીમાં કે તેલમાં તળી ખાય છે. **કમળ:**—શીતળ, સ્વાદુ, સુગંધી, ભ્રાંતિહારક, તાપનાશક, વર્ણકર, અને તૃપ્તિકર છે. એ રક્તપિત્ત, શ્રમ, કફ, પિત્ત, તૃષા, દાહ, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, વિસર્પ અને વિષનો નાશ કરે છે. (૧) **ગુદભ્રંશ ઉપર:**—કમળનાં કુમળાં પાંત્રાં સાકર સાથે ખાવા. (૨) **શરીરમાં થયેલી સર્વ પ્રકારની ગરમી જતી રહેવાને તથા ધાત પડતી હોય તો:**—ધોળા કમળનો કંદ લાવી રાખવો એટલે તેમાંથી જે બલ્ક આવે તે પાશેર પર્યંત લેઇ, તેમાં આસીંદરાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો અને ગાયનું દૂધ નાંખી, સર્વે મિશ્રણ સરખુ કરવું. પછી જીરાની ભૂકી અને ખડી સાકરની ભૂકી નાંખી આપવું. આ ઔષધ બરાબર ગુણ આવે ત્યાં સુધી આપવું. (૩) **તણખિયા અને થંડા પ્રમેહ ઉપર:**—ધોળા કમળના કંદનો લોટ કરી, નિત્ય સવારે ગાયનું ઘી ૧ તોલો લઇ તેમાં એ લોટ અર્ધો તોલો, જીરાની ભૂકી ત્રણ ગુંજા અને ખડીસાકર ૬ માસા નાંખી સવારે અને સાંજે આપવું. (૪) **દાહ ઉપર:**—કમળ અને કેળનાં પાત્રાં ઉપર શયન કરવું. (૫) **પિત્તજ્વર ઉપર:**—ધોળા કમળની કળીઓ, જેઠીમધ અને ખડીસાકર એનો કાઢો કરી થંડો થયા પછી આપવો.

૯૪. કરમદી:—સં૦ કરમર્દ. મ૦ કરવંદ. હિં૦ કરંદા, કરોંદી. બં૦ કરમચા. ક૦ કરજીગે. તે૦ વાકા પારિ, કચેટુ. ઇં૦ જાસ્મિલ લ્યાર્વર્ડ કેરિસા, લા૦ કેરીસાં કોરંડાસ.

આ કાંટેરી ઝાડ છે. અને ડુંગરોમાં થાય છે. એને ગોળ, ઝીણાં અને કાળા રંગનાં ફળો આવે છે. લીલા ફળોનું અથાણું થાય છે. એના લાકડાં ફક્ત બાળવાના કામમાં આવે છે. પાકેલાં ફળો ખાટાં લાગે છે. કરમદાંમાં એક કડવી જાત છે. **કરમદાં લીલાં:**—કડવાં, અગ્નિદીપક, ગુરૂ, પિત્તકર, ગ્રાહક, ખાટાં, ઉષ્ણ, અને રૂચિપ્રદ છે. એ રક્તપિત્ત, તથા કફને વધારનાર અને તૃષાનાશક છે. **પાકેલાં કરમદાં:**—મધુર, રૂચિકર, લઘુ, શીતળ છે; અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, ત્રિદોષ, વિષ, તથા વાયુનો નાશ કરે છે. (૧) **વિષારની પરીક્ષા:**—કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી થોડુંક પાણી પીવું. વિષ ચઢેલું હશે તો ઉલટી થશે નહિ.

(૨) ખસ માટે:—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં અથવા મીઠા તેલમાં ઘસી ચોપડવાં. (૩) ક્ષતમાંના કૃમિ મરવાને માટે:—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ઘસી લેપ કરવો અને થોડું પાણી કરી ક્ષતમાં નાંખવું એટલે જલદી કૃમિ નહિ જેવા થાય છે. (૪) સર્પ દંશ ઉપર:—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૫) વિષમ જ્વર ઉપર:—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમાં ઘસી અંગે લેપ કરવો. (૬) નળગુદને માટે:—કડવી કરમદીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં.

૯૫. કરેણુ (કણેર).—સં૦ કરવીર. મ૦ કણ્હેર. હિં૦ કરેણુ.

આ ફૂલઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એની ઉંચાઇ સુમારે માથોડું બે માથોડાં હોય છે. એમાં ધોળી, રાતી, ગુલાબી અને પીળી એવી ચાર જાતિ છે, તેમાં ધોળી કરણ ઔષધના કામમાં વધારે ગુણાવહ છે. એનાં મૂળ ઘણાં વિષારી છે. એનાં પાંત્રાં લાંબાં હોય છે. 'એ ઝાડ પાસે સર્પ આવતો નથી' એમ કહે છે. **ધોળી કરણ:**—તીખી, કડવી, તુરી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય, ગ્રાહક, છે, અને મેહ, કૃમિ, કુષ્ટ, વ્રણ, અર્શ તથા વાયુનો નાશ કરે છે, ખાવામાં આવી હોય તો વિષ છે અને નેત્રોને હિતાવહ, લઘુ, અને વિષવિસ્ફોટ, કુષ્ટ, કૃમિ, કંડૂ, વ્રણ, કફ, જ્વર, નેત્ર રોગનો નાશ કરે છે **રાતી કરણ:**—શોધક, તિખી, પાકવખતે કડુ, અને લેપ કરવાથી કોઢ નાશક છે. **પાટલવર્ણું કરણ:**—મસ્તકશૂળ, કફ, વાયુનો નાશ કરે છે. **(૧) સર્પ, વીંછી વગેરેના વિષ ઉપર:**—ધોળી કરણના મૂળ ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પીવાં અથવા પાંત્રાંનો રસ પી જવો. કદાપ એ ઔષધથી ગ્લાનિ આવે તો ઘી પીવું. **(૨) ઉપદંશ ઉપર:**—કરણનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. એટલે અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે. **(૩) વિષમ જ્વર ઉપર:**—ધોળી કરણનાં મૂળ આદિતવારે કાને બાંધવાં. આ યોગ સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર પ્રશસ્ત છે. **(૪) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:**—કરણનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. **(૫) ધાવરા ઉપર:**—રાતી કરણનાં ફૂલ અને ચોખા સમભાગ લઇ રાત્રે થંડા પાણીમાં પલાળી રાખી, તે વાસણ ઉઘાડું રાખવું. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તે ચોખા અને ફૂલ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. **(૬) શિરોરોગ ઉપર:**—ધોળી કરણનાં મૂળ સુકવી ઘસી મસ્તકના વેદનાયુક્ત ભાગ ઉપર ચોપડવું. **(૭) સર્પના વિષ ઉપર:**—ધોળી કરણનાં ફૂલ સુકવી, તેના સમભાગે કડક તંબાકુ મસળી, તેમાં એલચીદોડાની થોડી ભૂકી નાંખી તે ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી તપખીર પ્રમાણે સુંઘવું.

૯૬. કરડાઈ (કસુંબી કસૂમ.):—સં૦ ક૦ કુસુંભ. મ૦ કરડઇ. હિં૦ કસૂમ, તા૦ ચેન્દુરકકુ, તે૦ લતરફ, લક, બંગારા, મલા૦ કયમપતરૂ. ફા૦ ગુલેમારકર, તુખ્મકાયસા. અ૦ અખરીજ, હબુલ-અસ્ફર. ઇં૦ ઑફિસિનલકાર્થેમસ. લા૦ કેસિયાઑરક્યુલેટા.

કરડાઇનાં ઝાડ કમરપૂર ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં લાંબાં હોય છે. તેને બારીક કાતરા હોય છે. કરડાઇને પીળા રંગનાં ફૂલ આવે છે. તેમાં કેસર પ્રમાણે તંતુ હોય છે. એ ફૂલમાંથી પછી મોટી સોપારી જેવડુ જીંડવું આવે છે. તેને ડીંટુ હોય છે. એ જીંડવામાં કરડાઈના દાણા હોય છે. એ ઝાડ અને જીંડવા ઉપર કાંટા હોય છે. કરડાઇ દક્ષિણમાં ઘણીજ પાકે છે કરડાઇમાં બે જાત છે. એક કાંટાની અને બીજી કાંટાવિનાની, કરડાઇનાં ફૂલો વીણી લેઇ સુકવે છે. અને તેનો કસુંબો કરે છે. તેનો રંગમાં ઉપયોગ થાય છે. એ ફૂલો કાઢી લેવાથી કરડાઇનો પાક વધતો નથી. કરડાઇનાં બીયાંનું તેલ કાઢે છે; તે ખાવાના તથા બાળવાના કામમાં આવે છે. ખોળ ઢોરોને ખાવા મૂકે છે. કુમળી કરડાઈના પાલાની ભાજી પણ કરે છે. કરડાઇનું તેલ બળકટ અને વીર્યવર્ધક છે. **કરડાઈ:**—વાતુલ, રૂક્ષ, વિદાહી, તીખી છે. અને મૂત્રકૃચ્છ્ર કફ, તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **કરડાઇનાં ફુલ.**—સ્વાદુ, ત્રિદોષનાશક, ભેદક, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, પિત્તકર, કેશરજનકારક, કફનાશક અને લઘુ છે. **કરડાઇની ભાજી:**—મધુર, નેત્ર્ય, ઉષ્ણ, તીખી, અગ્નિદીપક, અતિરૂચિકર, રૂક્ષ, ગુરૂ સારક, પિત્તકર ખાટી, ગુદરોગકારક છે. અને કફ, મળ, મૂત્ર અને મેદનો નાશ કરે છે. **કરડાઇનું તેલ:**—બળકર, ખારૂં, કડવું, વિદાહી, અચક્ષુષ્ય, ગુરૂ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, મલસ્તભંક, કફપિત્તકારક, ખાટું, ત્રિદોષકારક; અને કૃમિ તથા વાયુનું નાશક છે.

૯૭. કરબળા.—(સં૦ બબ્બ.) કરંબળાનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડ કોકણપ્રાંતમાં પુષ્કળ છે. એ ઝાડનાં પાંત્રા મોટાં હોઇ, હાથ સવા હાથ લાંબાં થાય છે. એનાં ત્રણ પાંત્રાં એકત્ર જોડવાથી એક મોટી પત્રાળી તેયાર થાય છે. **(૧) ગર્ભમાંની ગરમીથી બાળકના અંગની ચામડી જાય છે તે ઉપર:**—કરંબળાની છાલનો રસ તોલા ૨, જાઇના પાલાનો રસ તોલા ૨, ધોળો કાથો તોલા ૨, શખજીરૂ તોલો ૧, સિંદુર માસા ૬, જેઠીમધનો શીરો માસા ૬, અને ગાયનુ માખણ તોલા ૮, એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેયાર થયા પછી આ ઓષધ કપાસના રૂથી બાળકના અંગે ચોપડવું. આ સતત ૩ દિવસ સુધી બે વાર ચોપડવું ચોથા દિવસે દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી બાળકના અંગે ચોપડી સ્નાન કરાવવું. **(૨) પગ વળે છે તેને માટે:**—કરબળાની છાલનો રસ કાઢી તેમાં કાળાં મરી બારીક વાટી પગે લેપ કરવો, અને ઉપર કરબળાનાં પાંત્રાં મૂકી તે ઉપર કપડાનુ ઢાકણ કરવું. એ પ્રમાણે એક બે વખત કરવું; એટલે ગુણ આવે છે. **(૩) અતિસાર ઉપર:**—કરબળાની છાલ દહિમા ઘસી આપવી.

૯૮. કરડો:—(સ. કરીર. મ. નેબતી) કરડાને ખાનદેશ, મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં "કરેલ" કહે છે. એ કાંટેરી ઝાડ છે. એને પાત્રાં આવતાં નથી એને આખા અગ ઉપર બોરડીના જેવા કાંટા હોય છે. એ માથોડુ બે માથોડાં ઉચો વધે છે. એને રાતા ફુલો આવે છે. અને નાના બોર જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળોનુ શાક કરે છે; કોઇ કોઈ એ ફળોને છાશમાં મીઠું નાંખી તેમાં ત્રણ દિવસ તેને પલાળી રાખી, સુકવી, પછી તેનું શાક કરે છે. એના પાકાં ફળનો રગ લાલ હોય છે. એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. **કરડો:**—ઉષ્ણ, તૂરો, તીખો, આધ્માનકારક, રૂચિકર, ભેદક, તથા સ્વાદુ છે અને કફ, વાયુ, આમ, વિષ, સોજો, વ્રણશોથ, કૃમિ, ખરજ, અરૂચિ, સર્વ શળ, અને શ્વાસનો નાશક છે **એનાં ફળ:**—તીખાં, કડવા, ઉષ્ણ, તુરાં, વિકાશી, મધુર, ગ્રાહક, મુખને સ્વચ્છ કરનારા, લઘ, તેમજ રૂક્ષ છે અને કફ, મેદ, અર્શનો નાશ કરે છે **એનાં ફુલ:**—વાતકારક, તુરાં, અને કફ, પિત્તનાં નાશક છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) દંતશૂળ ઉપર:**—કરડાના મૂળ ચાવી ખાવા, એટલે શળ તાબડતોબ નાશ પામે છે.

૯૯. **કલગારી**—મ૦ કળલાવી. હિ૦ કરિહારી. કલગારીનાં ઝાડ પ્રથમ જાડા ઘાસનાં જેવાં થઇ વેલી પ્રમાણે પ્રસરે છે. એના પાંત્રા આદુનાં પાંત્રાં પ્રમાણે હોય છે. એ બહુધા વાડના આશ્રયે થાય છે. કલગારીના જૂના છોડની જાડાઇ કદલીના છોડ જેવડી થાય છે. આ ઝાડ ઉન્હાળામાં સુકાઇ જાય છે. એના ફૂલોની પટીઓ લાંબી હોઇ જાસુદીના ફૂલ જેવડી થાય છે. આ ફૂલ રાતાં, પીળાં, ભગવા, ધોળાં, એમ રગબેરગી હોય છે. એ ફૂલના યોગથી ઝાડ દૂરથી શોભાવાળુ દેખાય છે. એનો કદ વિષારી છે. એને મરાઠીમાં 'ખડયાનાગ' 'વાગચબકા' પણ કહે છે. કોકણમા કોઈ એને 'કળાઇ' 'કળવી' પણ કહે છે. **કલગારી:**—સારક, કડવી, તીખી, ખારી, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, તુરી, અને લઘુ છે, તથા કફ, વાયુ, કૃમિ, બસ્તિશળ, વિષ, કુષ્ઠ, અર્શ. કડૂ, વ્રણ, સોજો, શોષ, શળ, શુષ્કગર્ભ અને ગર્ભનો નાશ કરે છે. **(૧) કાખમાંજરી (બાંબલાઇ) અને વાળા માટ:**—કલગારીનો કદ ઘસી ચોપડવો. નારૂ થવા માંડે કે તરતજ આ ઉપાય કરવો. **(૨) અપચી** (ગડમાળનો ભેદ) **રોગ ઉપર:**—કલગારીના કદનો કલ્ક કરી તેમાં ચોગણુ તેલ અને તેલ જેટલોજ નિર્ગુંડીનો રસ નાખી તેલ સિદ્ધ કરી, તેનું નસ્ય કરવુ અને લેપ પણ કરવો. **(૩) ત્રણગંડમાળ, કાળુપુળી, બદ, સોજો, ગાંઠ વગેરે ઉપર:**—કલગારીનો કાંદો વાટી ચોપડવો (બાંધવો). **(૪) સુખે પ્રસવ થવા માટે:**—કલગારીનો કંદ પાણીમાં ઘસી આપણા હાથે લેપ કરી જે સ્ત્રીને દુઃખ થતુ હોય તેના હાથને આપણા હાથનો સ્પર્શ કરવો. એટલે સત્વર પ્રસૂત થશે. અથવા કલગારીના કદને તાંતણો બાંધી તે હાથ પગે બાંધવો. **(૫) ઢોરનું અંગ બહાર આવે છે તે ઉપર:**—કલગારીનો પાલો હાથે ચોળી તે અગ પાસે બને હાથ લાવવા એટલે અગ અદર જાય છે. ન જાય તો તે અંગને હાથનો સ્પર્શ કરવો, અને બંને હાથ મોં આગળ લાવી દેખાડવા એટલે અગ અદર સ્થિર રહે છે પુનઃ બાહેર આવતુ નથી **(૬) કાવળી ઉપર:**—કલગારીનાં પાંત્રાંનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું. **(૭) યોનિશૂળ અને પુષ્પાવરોધ ઉપર:**—કલગારી કિંવા વૃંદાવન એનાં મૂળ યોનિમાં રાખવાં. **(૮) કૃમિકર્ણ (કાનમાં કૃમિ થાય છે) ઉપર:**—કલગારીનો કાંદો

વાટી તેનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૯) **સર્પદંશ ઉપર:**—કલગારીના કંદ પાણીમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૦) **ખરજવા ઉપર:**—કલગારીના અને કડવીના કંદ ઘસી ૪-૫ દિવસ ચોપડવા.

૧૦૦. કલોંજી જીરૂં.—(સ૦ ઉપકુંચિકા. મ૦ કલૌંજી.) કલોંજી જીરૂં પણ કાળીજીરી પ્રમાણેજ હોય છે. ઝાડ પણ તેવડાંજ મોટાં થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એ છોડ બાગમાં વાવવાથી થાય છે. આ જીરૂં કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય, અજીર્ણનાશક, અને ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર છે, તેમજ આધ્માનવાયુ, ગુલ્મ, રક્તપિત્ત, કૃમિ, પિત્ત, આમદોષ, વાયુ, તથા શૂળનો નાશ કરે છે. (૧) **અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ્ય, આમ અને શૂળ ઉપર:**—કલોંજી જીરાનો કાઢો કરી તેમાં સચળનું ચૂર્ણ નાખી આપવું.

૧૦૧. કવલા.—(સ૦ કલાય.) કવલાની ભાજી કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ છોડ સુમારે વેંતેક ઉંચો વધે છે. આ છોડ રાનમાં પોતાની મેળે થાય છે શ્રાવણ માસના સોમવારને દિવસે કેટલાક લોક એની ભાજી અવશ્ય ખાય છે. એનું શાક કાંદા નાખી કરવાથી બહુજ સારૂં થાય છે. **કવલાની ભાજી:**—ભેદક, ઉષ્ણ, કડવી અને ત્રિદોષઘ્ન છે.

૧૦૨. કંકોડી. (કંટોલી)—સં૦ કર્કોટકી. મ૦ કર્ટોલી, કંટોલી. કાકલી. હિ૦ ખેકસા, કંકોડા. બં૦ કાકરોલ. ક૦ મડુવાગાલ, માડાહાગાલ, કાર્ચી, કર્કોટકી. તૈ૦ આગાકર. તા૦ ઇગારવલ્લી. તુ૦ કાડકંચાલા. મલા૦ વેપાવલ. લા૦ મોમોર્ડિકાડાયોઇકા.

કંકોડીના વેલા ચોમાસામાં રાનમાં થાય છે. એ વાડના આશ્રયે રહે છે એનો વેલો પાંચ દસ હાથ લાંબો પ્રસરે છે. એના કાંદા જમીનમા થાય છે. વરસાદ પડયો એટલે તેને અંકુર ફુટી, તેના વેલા થાય છે એ વેલાને આષાઢ મહિનાના અરસામા ફળો આવે છે. આ ફળો રંગે લીલાં હોઇ તે ઉપર સુરેખ કાંટા હોય છે. એનું શાક સારૂં થાય છે. આ શાક પથ્યકર છતાં સ્વાદિષ્ટ છે. જે કંકોડીના વેલાને ફક્ત ફૂલોજ આવે છે, પણ ફળ આવતાં નથી; તે વેલાને "વાંઝણી કંકોડી" કહે છે. કંકોડીના વેલા ઘણુંકરી ડુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. **કંકોડી**—રૂચિકર, તીખી, અગ્નિદીપક, કડવી અને ગરમ છે, તથા વાયુ, કફ, વિષ, અને પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ મધુર, લઘુ, પાકકાળે તીખા તથા અગ્નિદીપક છે. તેમજ ગુલ્મ, શૂળ, પિત્ત, ત્રિદોષ, કફ, કુષ્ઠ, ઉધરસ, મેહ, દમ, જ્વર, કિલાસ કુષ્ઠ, લાલાસ્રાવ, અરૂચિ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. એના **પાંત્રાં**—રૂચિકર, વૃષ્ય, અને ત્રિદોષનાશક છે. અને કૃમિ, જ્વર, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, હિક્કા, અને અર્શનો નાશ કરે છે. **એનો કંદ:**-મધમા મસ્તકરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે. **વાંઝણી કંકોડી:**-કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, લઘુ, રસાયન, અને શોધન છે. એ સ્થાવરાદિ વિષ, કફ, નેત્રરોગ, શિરોરોગ, વ્રણ, વિસર્પ, ઉધરસ, રક્તદોષ અને સર્પવિષનો નાશ કરે છે. (૧) **પલ્લી (ગરોડી) ના વિષ ઉપર:**-કંકોડીના કાંદા પાણીમાં ઘસી આપવા, દિવસ સાત. (૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ધાત પડે છે તે ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીનો કાંદો એક તોલો મધ સાથે આપવો. (૩) **આગી મણિયારીના વિષ ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીનો કાંદો મધમા ઘસી અંજન કરવું અથવા તે કાંદો ઘસી પી જવો. (૪) **સ્તનરોગ ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળ ગરમ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. (૫) **સર્પના વિષ ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીનો કાંદો પાણીમા ઘસી પાવો અને લેપ કરવો; એટલે સર્પ, વીંછી, બિલાડી, ઉંદર, એનું વિષ ઉતરે છે. અથવા વાંઝણી કંકોડીના કાંદાને બકરીના મૂત્રની ભાવના આપવી અને તે કાંજીમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું એટલે વિષ ઉતરશે. (૬) **સર્વ વિષાર ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા અને ધતુરાનાં મૂળ, ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પીવા અને ચોપડવા. (૭) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા અને કાળા કોળાની ડુંખો પાણીમાં ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો (૮) **ઉઠાણુંને માટે:**—કંકોડીના કાંદા, કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ, અને કવડળીનાં મૂળ, એ ત્રણે ઠંડા પાણીમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૯) **રક્તાર્શ ઉપર:**—કંકોડીના કંદનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. (૧૦) **અપસ્માર ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળ ઘીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાંખી તેનું નસ્ય આપવું (૧૧) **વાતજ મસ્તક શૂળ ઉપર:**—કંકોડીનો કાંદો મધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૨) **બરોળ ઉપર:**—આદિતવારે કંકોડીના કાંદા લાવી રોગી પાસે તે ચૂલા ઉપર બંધાવવા; જેમ જેમ સુકાશે તેમ તેમ પાનવરી (બરોળ) પણ ગળી જશે.

૧૦૩. કંકોલ:—સં૦ કકોલ. મ૦ કકોળ, કાપૂરચિની. હિં૦ કબાબચિની, સિતલચીની. બં૦ કાંકલા. ક૦ કપ્પુરચિની. તૈ૦ કવાબચિની તા૦ વાલમિલગુ. મલા૦ ચિનમુલગુ. ગો૦ ગંધમેનસુ. ફા૦ કબાબહ. અ૦ કબાસ, કબાબા, હબુલઉરૂસ. ઈં૦ કયુબેબપેપર. લા૦ કયુબેબાઓફિસિનેલિસ.

કકોલના વેલા હોય છે. કંકોલને 'કપુરચીની' 'કબાબચીની' પણ કહે છે. એ હિમાલય પર્વત અને ચીન દેશમાં થાય છે. કકોલ મરી જેવાં થાય છે. કકોલ ફળ સુગંધી અને ઘણું થડું છે. એનો ઓષધમાં અને સુગંધી પદાર્થોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. કકોલ:-તીખુ, કડવું, ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, રુચિકર, હ્રદ્ય, સુગંધી, લઘુ, અને કફનાશક છે. એ મુખજાડય, વાતરોગ, મુખરોગ, કૃમિ, અંધત્વ, મુખદુર્ગંધ, આમ, અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે. **(૧) મુખરોગ ઉપર:**-કકોલ અને ખડીસાકર દાઢનીચે રાખી રસ ગળવો. **(૨) પ્રમેહ ઉપર:**-કકોલનું ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે આપવું. **(૩) રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત, એટલે જે સન્નિપાતમાં લોહીની ઉલટી થાય છે, તે ઉપર:**-કકોલના ચૂર્ણનું નસ્ય આપવું. **(૪) પ્રમેહ અને આગંતુક ગરમી ઉપર:**—કકોલ અરધો તોલો લઇ સાધારણ કુટી અષ્ટમાશ કાઢો કરવો. તેમા ઉત્તમ ચદનનુ તેલ છથી બાર ટીપા સુધી નાખવું, અને કાઢામા મેળવી તે કાઢો પાવો. આ પ્રયોગથી પિશાબ સાફ થાય છે. અને ચંદનનુ તેલ અદરના જખમ ઉપર બેશી, બે ચાર દિવસમાં જખમ ભરાઇ ગુણ આવે છે. આ ઓષધ દરરોજ પ્રાતઃકાળે બપોરના ભોજન પછી અને સાયકાળે, એ પ્રમાણે સતત ૫ દિવસ લેઇ ફકત ઘઉની રોટલી અને ઘી, સાકર, એજ પદાર્થ ખાવા; એટલે જલ્દી ગુણ આવે છે. **(૫) સંગ્રહણી ઉપર:**—કકોલ ૧ તોલો, એલચીદાણા ૧ તોલો, સોનાગેરૂ ૧ તોલો, એમનું ચૂર્ણ કરી કપાસના પાલાના રસમા ખરલ કરી બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી, તે એક સવારે અને એક સાંજે એ પ્રમાણે લેતાં જવી. **(૬) મુખમાધુર્ય ઉપર:**—કંકોલ, કપુર અને મરી સાધારણ ચાવી દાઢમાં રાખવાં અને તેથી ઉત્પન્ન થતું થુંક થુંકી નાંખવું

૧૦૪. કંચનાર:—સં૦ કાંચનાર. મ૦ કાચન. હિ૦ કચનાર.

આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટુ થાય છે, એ ઘણે ભાગે આશીંદ્રા જેવું દેખાય છે. એના પાંત્રાં આશીંદ્રાનાં પાંત્રા જેવાજ હોય છે, પરતુ આશીંદ્રાના પાત્રા કરતા આ પાત્રાં મોટા અને પાતળાં હોય છે. એમાં ધોળો, કાળો, અને પીળો, એવી ત્રણ જાતિ છે. એના ફૂલની સાધારણ સુવાસ આવે છે. એને ચપટી શિંકેકાઇ સરખી શિંગો આવે છે એના લાકડાનો રગ રાતો હોય છે. અને એ રંગના કામમાં આવે છે. એ લાકડાં ઘણા ચીકણાં હોય છે, માટે એની લાકડીઓ કરે છે **રાતો કંચનાર:**—શીતળ, સારક, અગ્નિદીપક, તુરો અને ગ્રાહક છે, તે કફ, પિત્ત, વ્રણ, કૃમિ, ગડમાલ, રક્તપિત્ત, કોઢ, વાયુ તથા ગુદભ્રંશનો નાશ કરે છે. અને એના ફૂલ શીતળ, તુરા, રૂક્ષ, ગ્રાહક, મધુર અને લઘુ છે. તથા પિત્ત, ક્ષય, પ્રદર, ઉધરસ અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **ધોળો કંચનાર:**—ગ્રાહક, તૂરો, મધુર, રૂચિકર અને રૂક્ષ છે. તે દમ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તવિકાર, ક્ષત, તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. **પીળો કંચનાર:**—ગ્રાહક, દીપક, વ્રણરોપણ તથા તૂરો છે અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **(૧) ગંડમાળ ઉપર:**—કંચનારની છાલ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી તે ૨ થી ૪ તોલા પર્યંત આપવી; અથવા કંચનારની છાલના કાઢામાં સુઠનું ચૂર્ણ નાખી દિવસ ૪૨ સુધી આપવું. **(૨) કફથી થયેલા વાળા ઉપર:**—કંચનારની છાલના કલ્કનો લેપ કરવો **(૩) દાહ ઉપર:**—કચનારની છાલનો રસ, જીરાનુ ચૂર્ણ અને કપુર નાખી આપવો. **(૪) ગંડમાળ ફુટવા માટે:**—કચનારનાં મૂળ, ચિત્રો અને અરડુસો, એ સર્વને પાણીમાં વાટી સાત દિવસ લેપ કરવાથી, સર્વ દોષથી થયેલી ગંડમાળા ફુટે છે, આ લેપ ફોલ્લા ઉપર પણ કરવો.

૧૦૫. કાકડી:—સં૦ કર્કટી મ૦ કાંકડી. હિ૦ કાકડી, કકડી. બં૦ કાંકુડ. ક૦ સુળુસવતિ. તૈ૦ દોસકાયા ફા૦ ખ્યાદરૂબા અ૦ ફિસ્સાકદસ ઈં૦ કકબર. લા૦ કયુ કયુમિસસેટિવસ.

કાકડીના વેલા હોય છે. ખિર, કાકડી, ચીભડુ, ઇત્યાદિ ફળો એક જાતિનાં છે. તેમાં થોડો ફેર હોય છે. સર્વમા કાકડી સારી લાગે છે. કાકડીમા **સાદી, સાતપાની, ટરકાકડી** અને **નારંગી** એવી જાતિઓ છે. કાકડીનુ શાક, રાયતુ અને વડી થાય છે. કાકડી છોલી, ઉભી ચીરી તેમાં મરીની ભૂકી

અને મીઠું નાખી ચોળી, તેમાંનું પાણી કાઢી નાંખ્યા પછી ખાવાથી સારી લાગે છે. કાકડી થડી છે. ઘણી ખાવાથી બાધક છે. પલાળી ટુપેલી કણકમાં કાકડીનું પાણી પડે તો તે ચીકટપણું નહિ જેવું થાય છે, આ મોટો ચમત્કાર છે. **કાકડી:**—મધુર, શીત, રૂચિકર, લઘુ મૂત્રલ, છાલને ઠેકાણે તીખી, કડવી, પાચક, અગ્નિદીપક, અવૃષ્ય અને ગ્રહિણી છે, તથા મૂત્રરોધ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ, વમન, દાહ અને શ્રમનો નાશ કરે છે. એ પાકવાથી રક્તદોષકર, ઉષ્ણ અને બલકર છે. **(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—કાકડીનાં બી ૧ તોલો વાટી પાશેર પાણીમાં નાખી ઉકાળી પાવા. અથવા કાકડીના બી, જીરૂ અને સાકર, એ પાણીમાં નાંખી આપવાં. **(૨) ગુડધી અને માંડ થયા હોય તે ઉપર:**—કાકડીને લગાર કુટી ગરમ કરી બાંધવી, કિંવા કાકડીની જાડી છાલ બાંધવી અને ઉપર કપડાનુ આચ્છાદાન કરવું. એ પ્રમાણે ૨-૩ દિવસ કરવું. **(૩) મદ્ય ઉપર ઉતાર:**—કાકડી ખાવી એટલે તત્કાળ દારૂનો મદ ઉતરશે. **(૪) પથરી ઉપર:**—કાકડીના બી અને કબુતરની હગાર, એ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી આપવા. **(૫) ગલગંડ ઉપર:**—જૂની કાકડીના રસમા બિડલોણ અને સિંધવ નાખી નસ્ય કરાવવુ. **(૬) ધોળા સ્રાવ ઉપર:**—કાકડીનાં બિયામાંનુ મગજ એક તોલો અને ધોળા કમળની કળીઓ ૧ તોલો, બારીક વાટી તેમાં જીરાની અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે સાત દિવસ આપવું **(૭) ગરમી ઉપર:**—કાકડી ચીરી તેમાં ખડીસાકરની ભૂકી અને લીંબુનો રસ નાંખી ખાવી. **(૮) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર:**—કાકડીનાં બિયાંમાનો મગજ, જેઠીમધ અને દારૂહળદરનુ ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા આપવુ **(૯) મૂત્રરેચન માટે:**—અચ્છેર દૂધમા પાણી મિશ્ર કરી, કાકડીના બી ા તોલો અને સુરોખાર દોઢ માસો, આ બન્ને એકત્ર બારીક વાટી કાલવવાં તથા ઉભા ઉભા એકદમ પીવુ, અને ફરતા રહેવુ, એના યોગથી મૂત્રાશયમાની ગરમી નીકળી જાય છે અને પ્રમેહ વગેરે વિકાર દૂર થાય છે. **(૧૦) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર:**—કાકડીનાં બી, ગુલાબકળી, અને ધોળા કમળની કળી, એકત્ર વાટી વસ્ત્રગાળ પાણી કરી, તેમા સાકર નાખી પીવા આપવું. **(૧૧) શીતજ્વર ઉપર:**—[1]કાકડી ખાઇ ઉપર ખાટી છાશ પીવી તથા શેક કરવો કિંવા તડકામા ઓઢીને બેસવું; એટલે સર્વાંગે પરસેવો આવે છે. અને શીતજ્વર નાશ પામે છે.

૧૦૬. કાકડાશિંગી:—સં૦ ક૦ કર્કટશૃગી. મ૦ કાકડશિગી. હિ૦ બં૦ કાકડાશૃગી. લા૦ પિસ્ટેશિયા ઇંટેગિરિમાં.

કાકડીશિંગીનાં વૃક્ષ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. એ વૃક્ષના ડાળાને કીડાની કૃતિએ ઉત્પન્ન થયેલો રસ જામી તેની ફલાકાર ગ્રંથિ થાય છે. તેને "કાકડાશિંગી" કહે છે. **કાકડાશિંગી** કડવી, ઉષ્ણ, તુરી, અને જડ છે. એ વાયુ, ઉચકી, તથા અતિસારનો નાશ કરનારી, બાળકોને હિતકારક અને દમ, ઉધરસ, રક્તદોષ, પિત્ત, જ્વર, કફ ક્ષય, હિધ્મા, ઊર્ધ્વવાત, કૃમિ, તૃષા, ક્ષતક્ષય અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. **(૧) શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ:—બાળકોની ઉધરસ, જ્વર અને ઉલટી ઉપર:**—કાકડાશિગી, નાગરમોથ, અને અતિવિષનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું. **(૨) બાળકોની ઉધરસ ઉપર:**—કાકડાશિગી અને મૂળાનાં બીજ એનું ચૂર્ણ ઘી અને મધમા આપવું. **(૩) અતિસાર ઉપર:**—કાકડાશિગીનું ચૂર્ણ માસો દોઢ માસો મધમા આપવું.

૧૦૭. કાંગ. (ધાન્ય):—સં૦ કંગુ. મ૦ કાંગ, રાળા. હિં૦ કાંકંગની. બં૦ કાંગની. ક૦ નવણી, કાંગો, સિંડ. ફા૦ ગલ. લા૦ પેનિક મિલીએશિયમ.

આ ધાન્ય (વરી) મોરીઆનોજ એક પ્રકાર છે ખરો, તથાપિ એમાં પુષ્કળ તફાવત છે. વરી ઉપર છાલ ઘણી પાતળી હોય છે, અને રંગ પીળો હોય છે; પરંતુ કાગની છાલ જાડી હોય છે, અને તે રાતી, પીળી, કાળી, એવા ત્રણ ચાર પ્રકારના રંગની હોય છે. તેનો ભાત, ખીચડી ઇ૦ પદાર્થ કરે છે. તેનો લોટ કરવાને તે છડયા વગરની સારી શેકેલી જોઇએ. કાંગના રોપ, એ અઢી હાથજ ઉંચા હોઇ તેને જે કણુસલાં આવે છે તે બાજરીનાં કણુસલાં પ્રમાણે લાંબાં અને અને બારીક હોય છે. કાગનાં પાંદડાં પહોળાં હોતાં નથી. **કાંગ:**—શીતળ, વાતકરક, રૂક્ષ, વૃષ્ય, તુરી, ધાતુવર્ધક, સ્વાદુ, ગુરૂ, ઘોડાને હિતાવહ, ભાંગેલા હાડકાને સાધ-

---

૧ આ ઉપાય કરતી વખતે દેશ, કાળ અને દરદીની સ્થિતિનો બરાબર તપાસ કરવો.

નાર, ગર્ભપાતના અટકાવમાં હિતાવહ, અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. આ ધાન્ય કાળું, લાલ, અચ્છ અને પિત્ત, એ ભેદે ચાર પ્રકારનું, અને ગુણોમાં એક કરતાં એક અધિક છે. **(૧) અજાદ્રવશૂળ ઉપર:**—કાગની ખીર ખાવી.

૧૦૮. કાંગોણી. (પિલુડી.)—સં૦ કાકમાચિકા. મ૦ કાંગો (મો) ણી. હિં૦ મકોય, કવૈયા. બં૦ કાકમાચી, ગુડકામાઇ મદનમધુની. કાકે. તા૦ કારે. તે૦ બલુસ. તુ૦ કાકેંડેલ. મલા૦ કાંડનગરી. ફા૦ રોબાતરીખ. અ૦ એનલુસ્સમાલ્વ. ઇ૦ નાઇટમેડ. લા૦ સોલેજંનીયગ્રમ.

આ ઝાડ ચોમાસામાં વાવે છે. એ સુમારે બે હાથ અને તેથી પણ ઉંચાં વધે છે. એને લાલ અને ચણોઠી જેવડા બારીક ફળો આવે છે. તે સ્વાદથી લોકો ખાય છે. એના પાંત્રાંના રસવડે કાગળપર લખેલુ લીલા રંગની શાહી પ્રમાણે દેખાય છે **(૧) નળગુદ ઉપર:**—એનાં પાત્રાંનો રસ ચોપડવો એટલે નળગુદનો સોજો ઉતરશે **(૨) પિત્ત ઉપર:**—એનાં પાત્રાંની ભાજી કરી ખાવી, એટલે પિત્ત શમન થશે. **(૨) આફરા ઉપર:**—પાત્રાનો રસ કાઢી પીવો. **(૪) કાનમાં જીવડું વગેરે ગયું હોય તો:**—પાત્રાનો રસ કાનમાં નાખવો.

૧૦૯. કાંગ. (પોપટી)—સ૦ હિ૦ કાકજંઘા. મ૦ કાંગ દે૦ ધાવકાડી. બં૦ કેડયાટેડા. કાંટા. ગુડકાડલી. ક૦ ચિલેચ. તે૦ નાલાદુચ્ચિચણ્કિે લા૦ લીયાહિર્ટા.

એનાં પાત્રાં અઘેડાનાં પાત્રા જેવાં હોય છે. ઝાડ પણ તેવડુંજ એટલે કમરપુર ઉંચુ હોય છે. કાંગનાં પાંત્રાં ઘણા સુંવાળા હોય છે કાગને દક્ષિણમાં “ ધાવકાડી ” પણ કહે છે. **કાંગ** તુરી, તીખી, ઉષ્ણ, કડવી અને બલકર છે તથા કફ, વ્રણ, કૃમિ, બધિરતા, વિષમજ્વર, અજીર્ણ, રક્તપિત્ત, જ્વર, કંડુ, કુષ્ઠ, પિત્ત અને વિષનો નાશ કરે છે. **(૧) વ્રણ ઉપર:**—કાંગનો પાલો બાળી ઘીમાં અથવા તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો **(૨) કાનમાં જીવડું ગયું હોય તો:**—કાગનો રસ કાનમાં નાંખવો. **(૩) ઘોડાને નાળ પડે છે તે ઉપર:**—કાગનો પાલો બાળી તેલમાં ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી. **(૪) કર્ણનાદ અને બહેરાપણ ઉપર:**—કાગનો રસ કાનમા નાખવો **(૫) ખરજવા, દાદર અને ચઠ્ઠાંને માટે:**—કાગના ઝાડની રાખ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી. **(૬) નિદ્રા આવવા માટે:**- કાંગના મૂળ મસ્તકે ધારણ કરવા. **(૭) શ્વેત પ્રદર ઉપર:**—કાગના મૂળોનો રસ, લોધ્રનુ ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો.

૧૧૦. કાજૂ.—(સ૦ કાજૂતક, અગ્નિકૃત.) આ ઝાડ આફ્રિકા ખંડમા અને હિંદુસ્થાનમા થાય છે. મલબાર, ગોમાતક અને કર્નાટક વગેરે ઠેકાણે એ ઝાડની સમૃદ્ધિ ઘણી છે. એની ઉંચાઇ સામાન્ય હોય છે. આ ઝાડો રાનમા અને ડુંગરમા ઘણે ભાગે હોય છે એમા ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. એ ઝાડથી વટેમાર્ગુ લોકોને આરામ મળે છે. તે એવી રીતે કે, રસ્તે ચાલી થાકે એટલે બપોરે એ ઝાડની છાયામા જઇ બેસે છે. અને તેના ફળો ખાઇ પોતાની ખરી ભૂખ શમાવે છે. કાજૂના ફળ હોય છે, અને તેની આગળ તેનાં બી હોય છે. તેની છાલ કઠણ હોય છે, અને અંદર ચિકાસ હોય છે તે શરીરે લાગી હોય તો ઉઠી નીકળે (ઉડે) છે. છાલની અંદર જે ગોળો હોય છે તેને કાજૂ (ગોળો) કહે છે આ ગોળા સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. પરતુ ઘણા ખાધા હોય તો તેથી વિકૃતિ (વિકાર) થાય છે. જે દેશમાં કાજૂનાં ઝાડ થતા નથી, ત્યા તે ગોળા વેચાવા જાય છે. કાજૂનાં પાકલા ફળો ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે. સુકાયલાં બિયા સાકરના પાકમાં નાખી હલાવી તેની મીઠાઇ કરે છે કાજૂના બિયાંનુ દૂધ વહાણનાં તળીઆંને ચોપડે છે, તેથી તેને પાણીથી હરકત થતી નથી. કાજૂના પાકા ફળ નળવિકારનાશક છે. **કાજૂ:**—તુરૂં, મધુર, ઉષ્ણ, લઘુ અને ધાતુવર્ધક છે. એ વાયુ, કફ. ગુલ્મ, ઉદર, જ્વર, કૃમિ, વર્ણ, અગ્નિમાંદ્ય, કોડ, શ્વેત કોડ, સંગ્રહણી, અર્શ અને આનાહનો નાશ કરે છે **(૧) પગે ઓસાર થાય તે ઉપર:**—કાજૂનાં બિયાંનું દૂધ ચોપડવું. **(૨) ઢોરોને ‘ લાગ ’ નામે એક પ્રકારનો ઉપદ્રવ થાય છે; તેથી કરી પગ સૂજી તેનાથી ચલાતું નથી તે ઉપર:**—આનુજ દૂધ ચોપડવું એટલે ગુણ આવે છે. **(૩) અહિ-ચારીના વિષ ઉપર:**—લેનારની શક્તિ પ્રમાણે કાજૂની છાલનો રસ, પાશેરથી અધશેર પર્યંત પાઇ

તે ઉપર દરોઇનો રસ આપવો, એટલે વિષ ઉતરશે. ઘણું વ્યાકુળ થવાય તો તેજ રસ તાળવાને ઘસવો, અને પછી પાછો પાવો. **(૪) બદ જલદી ફુટવાને માટે:**-કાજૂનો ગર કાચો તથા તિવરાનાં ફળ, થંડા પાણીમાં એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. એથી ગાઠ ફુટે છે. **(૫) નળવિકાર ઉપર:**—નિત્ય પ્રાતઃકાળે કાજૂનાં પાકેલા ડીંટાં ડુંખ સુદ્ધાં કાપી, મરી અને મીઠુ નાખી ત્રણ અગર ચાર દિવસ ખાવાં.

૧૧૧. કાતરવેલ.—એને 'કાતરી' પણ કહે છે. એના વેલા હોય છે. કાતરવેલનાં પાનાં કાતર નિર્ગુંડીનાં જેવાં હોય છે. એ વેલા ઝાડ ઉપર ઘણા હોય છે. કાતર નિર્ગુંડીનાં પાંત્રાંનો ઉગ્ર વાસ આવે છે, તેવો એનો આવતો નથી. આ ગુણોમા ઘણી થડી છે. **(૧) ગરમી ઉપર:**—કાતરવેલનાં મૂળીઆં કૂટી તેનું આસરે ૬ માસા ચૂર્ણ જૂના ગોળમા બે વખત ૭ દિવસ સુધી આપવું.

૧૧૨. કાનફોડી.—સ૦ કર્ણસ્ફોટા. મ૦ તિલવણ. ક. કન (કપાળ) ફોડી. બં૦ હિં૦ કાનફોડી. ક૦ હિડિબિડીકે, ચેક્રીનતરડુગિડ.

એનું મરાઠીમા "ભાટવણ" એવું પણ નામ છે, હિંદુસ્થાનીમાં એને "ફુરફુરા" કહે છે. એ ઝાડો ચોમાસામાં ઉગે છે. લીલી જમીનમા એ બારે માસ થાય છે. એ સુમારે બે હાથ ઉંચી વધે છે. એ ઝાડ ઉપર કુવાડિયાની શિંગો જેવી બારીક અને આઠ આગળ પર્યંત લંબાઇની શિંગો આવે છે. **કાનફોડી:**—તીખી, કડવી અને શીતળ છે. એ વિષ, સંપૂર્ણ વ્યાધિ, પિશાચપીડા, અને ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ (૧) કર્ણરોગ ઉપર:**—કાનફોડીનો પાલો હાથે ચોળી તેનો રસ દરરોજ ત્રણ વાર કાનમાં પાડતા જવુ, એટલે કર્ણશૂળ, કાન વહેવો, વગેરે વ્યાધિ સારા થાય છે. **(૨) ઢોરના કર્ણરોગ ઉપર:**—કાનફોડીના પાલાનો અંગરસ અને માખણની પરાસ, એ એકત્ર કરી કાનમા રેડવાં. તથા કાનની અણીઓ અગ્નિથા તપવી, જે પ્રમાણે પડીકુ બાંધે છે તે પ્રમાણે અંદર ભરેલું ઔષધ પડે નહિ એવી રીતે બાંધવો. એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળમા ભરેલુ ઔષધ સાંજે કાઢી નાખી કાન સાફ ધોઈ પુનઃ ઔષધ ભરવું તે પ્રાતઃકાળે કાઢવુ, એવી રીતે આ ઔષધ બે દિવસ ભર્યા પછી કાળી તુળસીનો પાલો અને ભાગરાનો અંગરસ કાનમાં નાંખી એક દિવસ વીત્યા પછી કાન છોડવો; એટલે કાન સારો થાય છે. **(૩) તાવ ઉપર:**—તાવ આવવાની સંધિમા કાનફોડીના પાત્રાનો રસ કાનમાં પાડવો. **(૪) વીંછીના વિષ ઉપર:**—કાનફોડીનો રસ જે બાજુએ વીંછી કરડયો હોય તે બાજુના કાનમાં પાડવો. **(૫) દુઃખતા ભાગ ઉપર:**—પાત્રાં વાટી ચોપડવા એટલે તે જગા લાલ થઇ દુઃખ મટી જાય છે. **(૬) બગઈ વિગેરે કાનમાં ગઈ હોય તો:**—કાનફોડીનો રસ કાનમા નાખવો. **(૭) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—કાનફોડીનો રસ ચણાના કાઢામા પાવો. **(૮) નળગુદ ઉપર:**—કાનફોડીનો રસ ચમચા ભર પાવો; દિવસ ૩ અથવા ૭.

૧૧૩. કાફી. (બુંદ.)—અરબસ્થાન, હિંદુસ્થાન, હિંદીમહાસાગરમાંહેના બેટ અને વેસ્ટ ઇંડિઝ બેટોમાં એ ઝાડો ઘણા થાય છે. એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે. અધિક વધવાથી તે ઉખડી પડે છે. એ ઝાડનો રંગ ઘણો લીલો હોય છે. તથા ફાલે છે તે વેળાએ આ ઝાડનાં ફૂલ ધોળી ચંબેલી જેવાં હોય છે. અને તેનો વાસ મધુર આવે છે; પરંતુ તે ઘણો વખત ટકતો નથી. ફૂલ આવ્યા પછી આઠ મહિને કાફીનાં ફળ પાકી તૈયાર થાય છે. એ ફળ લગારેક લાંબા હોય છે. અને તેનો રંગ પાકવા આવે ત્યારે રાતો થાય છે. ફળ પાકે એટલે બુંદ કાઢી સુકવે છે. એકેકા ફળમાં ઘણું કરી બે બે બુંદ હોય છે અને એકેકા ઝાડ ઉપર સુમારે અધશેર ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. એને કોઇ 'કાફી' કોઇ 'કાવો' એમ કહે છે. આરબ અને મોગલ, એ લોકોનાં કાફી પીવાની રીત ઘણી છે. કાફી તૈયાર કરવાની કૃતિ એવી છે કે, તેને પહેલાં ઘીમાં શેકી ખાંડે છે; પછી તે ચાહે પ્રમાણે તૈયાર કરી તેમાં દૂધ અને સાકર નાખી પીએ છે. કાફીનો ગુણ એવો છે કે, તે પીવાથી શરીરમાની સુસ્તી અને આળસ જઇ રક્તવૃદ્ધિ થાય છે. જાગરણ થાય તો પણ તેના યોગથી અપચન થઇ કંઇ ઉપદ્રવ થતો નથી. હિંદુ લોકોમાં અહીં કાફી પીવાનો પરિપાઠ પડેલો છે; પરંતુ ચાહે અને કાફી એ ગરમ હોવાથી આ ઉષ્ણ હવામાં આપણા

લોકોને ચાહાકારી નિત્ય પીવી કદી પણ હિતકર થનાર નથી; એટલા માટે જરૂર પડે તો કદી કદી કારીનું સેવન કરવું, નિત્ય સેવન કરવું નહિ.

૧૧૪. કુંદ (કાગડો)—(સ૦ હિં૦ કુદ. ક૦ સુરંગી.) કુંદના વેલા હોય છે. એ વેલા ચમેલીના વેલા જેવા હોય છે. એને આસો, કાર્તિક માસમા ફુલ આવવા લાગે છે. એ ફુળ રાનમોગરી જેવાં હોય છે. એ કિંચિત્ લાબાં હોય છે. એનો ચૈત્ર વૈશાખમાં ઘણો ભર થાય છે. એનો ઘણોજ વાસ આવે છે; પરંતુ તે સ્હેજ ઉગ્ર હોય છે.

૧૧૫. કાયફળ.—સં૦ કટ્ફળ. મ૦ કુંભા. કાયફળ. હિં૦ કાયફર. બ૦ કટ્ફળ. કાયછાલ. ક૦ કરૂશિવની. ધપ્પેમારા. ગહાદ. તુ૦ ડદ્દલ. મલા૦ પિલ. આલ. ફા૦ દારશીશયાન. અ૦ ઉદુલબર્ક. લા૦ મિસારિકા સાપીડા (છાલ), મિયેરિટકા મેલેમેરિકા (ફળ), કારેઇ આર્બોર્યા (ઝાડ).

કાયફળનાં ઝાડ કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંત્રા લાંબાં હોય છે, તે પત્રાળાં કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એના ફળ બીનાની પેઠે ગોળ હોય છે. એમા ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. એની છાલના બધ સારા થાય છે. રાતું કાયફળનું ઝાડ ઔષધમાં ઘણું ઉપયોગી છે. એની છાલને કાયફળ કહે છે **કાયફળ:**—તીખું, ઉષ્ણ, તુરૂ તથા ગ્રાહક છે, અને વાત, પિત્ત, જ્વર, દાહ, કફ, રક્તાતિસાર, યોનિદોષ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ (૧) **સાપના વિષ ઉપર:**—રાતા કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ પાશેર અને થોડો કાળી વેલનો રસ કાઢી બન્ને એકત્ર કરી તેમા મરીની ભૂકી નાખી પાવું. ઉતાર કાળી તુળસીનો રસ પાવો (૨) **ઉધરસ ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ, મધ એકત્ર કરી દિવસ ૭ સુધી પાવો (૩) **ભુખ ઉપર:**—કાયફળની છાલનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૪) **દમ ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલના રસમા રાઇ વાટી પાવી. (૫) **ધાતુપરમીયા ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો અને નાળીએરનો રસ એકત્ર કરી દિવસ ૭ સુધી પાવો (૬) **અંગ દાઝ્યું હોય તો:**—રાતા કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ ઉપર ચોપડવો. (૭) **મૂર્છા ઉપર:**—કાયફળ ઘસી પાવુ. (૮) **અતિસાર ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૯) **મસ્તક શૂળ ઉપર:**—કાયફળની ભૂકી નાકે સુંઘવી. (૧૦) **વ્રણ શુદ્ધિને માટે:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેથી વ્રણ ધોવો. (૧૧) **દંતરોગ ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા; એટલે દંતશૂળ બધ થઇ દાત મજબુત થાય છે

૧૧૬. કારેલી.—સ૦ કારવલ્લી. મ૦ કાર્લી. હિ૦ કરૈલા. બ૦ કરલા. તે૦ કરીલા, કાકરકાયાં. લા૦ મોમોર્ડીકાચારેટિઆ. ફા૦ કરિલાહ૦ ઇં૦ હેઅરીમોર્ડીકા.

કારેલીના વેલા હોય છે. એને જે ફળો આવે છે તેને 'કારેલાં' કહે છે. કારેલાં ઘણાં કડવાં હોય છે, લોકો એનું શાક ઘણી પ્રીતિથી ખાય છે. કારેલાં સાધારણ રીતે વેતભર લાંબાં હોય છે. એમાં ધોળી અને લીલી, એવી બે જાતિ છે. **લઘુ કારેલાં:**—અતિ કડવાં, અગ્નિદીપક, લઘુ, ગરમ, શીત, ભેદક, સ્વાદુ અને પથ્યકર છે. તે અરૂચિ, કફ, વાયુ, રક્તદોષ, જ્વર, કૃમિ, પિત્ત, પાડુ તથા કોડનો નાશ કરે છે. **મોટાં કારેલાં:**—તિખટ, કડવા, અગ્નિદીપક, અવૃષ્ય, ભેદક, રૂચિકર, ખારાં, લઘુ, વાતલ અને પિત્તનાશક છે. તથા રક્તરોગ, પાંડુ, અરૂચિ, કફ, શ્વાસ, વ્રણ, કાસ, કૃમિ, કોઠરોગ, કુષ્ટ, જ્વર, પ્રમેહ, આધ્માન અને કમળાનો નાશ કરે છે. (૧) **પિત્તનો વિકાર થયો હોય તો:**—કારેલીના પાંદડાનો રસ આપવો, એટલે વમન થઇ પિત્ત પડશે ઉલટી ન થાય તો એક કિંવા બે રેચ થઇ પિત્ત નાશ થાય છે. ઉતાર ઘી અને ભાત (૨) **શીતપૂર્વક કફપિત્ત જ્વર ઉપર:**—કારેલીનાં પાંત્રાંનો રસ, જીરૂ નાંખી આપવો. (૩) **રતાંધળાપણા ઉપર:**—કારેલીના પાત્રાના રસમાં મરી ઘસી તેનું સાયંકાળે અંજન કરવું, જેથી ૩ દિવસમાં ગુણ આવે છે (૪) **પારો શરીરમાં ફુટી નીકળ્યો હોય તો:**—કારેલીનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૫) **બાળકોને પેટ ચઢે છે તે ઉપર:**—કારેલીના પાત્રાનો રસ ૧ પૈસાભાર કાઢી તેમાં થોડી હળદર નાંખી પાવો; એટલે ઉલટી અને મલશુદ્ધિ થઇ પેટ સાફ થશે (૬) **વિષૂચિકા (મોડશી) ઉપર:**—કારેલીનો રસ તલના તેલ સાથે આપવો. (૭) **રક્તાર્શ ઉપર:**—કારેલીનાં પાંત્રાંનો રસ અથવા ફળોનો રસ

નાના ચમચાભાર કાઢી સાકરમાં આપવો. (૮) મૂત્રાઘાત ઉપર:—કારેલીના પાલાનો રસ નવટાંક કાઢી તેમાં હીંગ ૧ પૈસાભાર નાંખી આપવો. (૯) બાળકના પેટમાંના ભાર ઉપર:—કારેલીનાં પાંદડાં, અરડુસાનાં પાંદડાં, પાકેલા ખાવાના પાન, અને જાયફળીની છાલ, એમનો એકત્ર રસ કાઢી તેમા વેખંડ (ઘોડાવજ) ઘસી, એ સર્વ પાવું. દિવસ ૭ પથ્ય કરવુ. (૧૦) જંતુ ઉપર:—કારેલીનાં પાંત્રાંનો અથવા ફળનો રસ આપવો.

૧૧૭. કારવી (કેર કેરડી.)—સ૦ કરીર. મ૦ નેપ (બ)તી. હિ૦ કરેલ. ક૦ નિબ્બતિગે, નિબટી, મરગબ્રિગિલ. તે૦ કબર, કુરાક. ફા૦ કબાર. ઇં૦ કેપર. લા૦ કેપેરિસસ્વાઇનોઝા.

આ ઝાડ કોકણમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કારવી પાંચ છ હાથ ઉંચી સીધી વધે છે. એનો ઉપયોગ ટટ્ટી અને વાડ માટે થાય છે. કારવીના ફૂલમા મકરંદ પુષ્કળ હોય છે તેને લઈ મધમાખો તેનું મધ બનાવે છે. (૧) બાળંત (સુવા) રોગ ઉપર:—કારવીના બી બકરીના મૂત્રમાં ૭ દિવસ આપવા.

૧૧૮. કારિંદા.—કારિંદાના વેલા હોય છે. એને 'કારાંદા' પણ કહે છે. કારિંદાનાં પાંત્રાં કિંચિત્ ગોળ હોઇ કોનાનાં પાંત્રા કરતાં બમણાં મોટાં હોય છે. એનો વેલો માંડ જેટલો ઉંચો વધે છે. એની વૃદ્ધિ એટલી જલદ છે કે, તે એક દિવસમા હાથ દોઢ હાથ વધે છે. એ વેલાને દોઢ દોઢ વેંતના અંતરે ગાઠો હોય છે, ત્યાં પાદડા આવે છે. તે ગાઠપર ફણગો ફુટી તેના ફાટા પસરે છે; તે ગાંઠની નીચેની બાજુએ અણી આવી તેને નાના કારિંદાં લાગે છે તે વધી સુમારે કેરી જેવડાં મોટાં થાય છે. વેલો સુકાયો એટલે તે લેઇ લે છે. કારિંદામાં મીઠી અને કડવી એવી બે જાતિ છે. મીઠા કારિંદાની છાલ કાળી હોય છે. અને કડવાની છાલ કુમળાપણામાં ધોળી હોય છે. જૂનુ થયા પછી એમા કાંઇ ફેર દેખાતો નથી. કડવાં કારિંદાં કોકણમાંના રાનમા ચોમાસામા આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. મીઠાં કારિંદાં બાફીને ખાય છે. એ ઉપવાસને માટે ફરાળના ઉપયોગમા આવે છે. એની ખીર, છીલ, કાપટા વગેરે પદાર્થ કરે છે. એનો સ્વાદ સારો હોય છે. કડવાં કારિંદા ખાવાથી ઉલટી વગેરે ઉપદ્રવ થાય છે; તથાપિ ગરીબ લોક તે લાવી ખાય છે. અને તેથી ઉપદ્રવ થાય નહિ, તે માટે એવી રીત કરે છે કે, તે છોલી તેની પાતળી ચીરી કરે છે અને તેને રાખ ચોળી તે પાણીમા ધોઇ, પછી એક વખત સ્વચ્છ પાણીમાં ધોઇ, તાપમાં સુકવે છે, પછી તેલમાં તળી ખાય છે. આ તળેલી ચીરો ધોળી-શુભ્ર દેખાય છે. (૧) મુખપાક ઉપર:—કારિંદાનો સુકવેલો પાલો અને કોળાની સુકવેલી છાલ એનું ધુમ્રપાન કરાવવું. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—કારિંદા બાફી ઉપલી છાલ કાઢી નાંખી અંદરના મગજમાં ખડીસાકરની ભૂકી અને ગાયનુ ઘી, એ બન્ને પદાર્થ કારિંદાના મગજથી બમણા નાખી તેનું પણ સારૂ મર્દન કરી નાની કેરી જેવડી ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે ગુણ આવે ત્યા સુધી સતત ઔષધ આપવુ, એટલે રોગ જતો રહી ધાતુવૃદ્ધિ અને શરીર પુષ્ટ થશે. (૩) ઉપદંશ ઉપર:—કડવા કારિંદાનો જમીનમાંનો પાચ વર્ષ કરતાં અધિક દિવસનો કંદ લાવી તે ઉપરનાં મૂળ અને કાળી છાલ છોલી નાંખવી, પછી સુકવી ચૂર્ણ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ પ્રતિ દિવસ પ્રાતઃકાળે અને સાયકાળે ગાયનું તાજુ દૂધ પાશેર લેઈ તેમાં ચાર માસા નાખવું, તથા જીરાની ભૂકી ૪ ગુંજા, અને ખડીસાકરની ભૂકી બે તોલા નાંખી આપવું. (૪) પીડ તથા અતિસાર ઉપર:—ઉપર કહેલા કડવા કારિંદાનુ ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી ગોળી કરી આપવું. (૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—કડવું કારિંદુ બાફી છોલી બારીક વાટવું તથા તેમાં જીરાની ભૂકી, અને ઝીણી ખાંડ તથા ઘી નાંખી આપવું.

૧૧૯. કારિવણા-(લઘુ બ્રાહ્મી):—સં૦ લઘુ-બ્રહ્મી. મ૦ કરિવણા. બ્રહ્મી. એકપાની. હિં૦ બં૦ બ્રહ્મી. ક૦ ઓંદેલગ. તા૦ વલ્લારી. તે૦ બ્રાહ્મીચેટ્ટુ. ઉ૦ તિમારે. મલા૦ મુત્તલ. ફા૦ જરનવ. ઈં૦ ઈંડિયનપેનિવર્ટ. લા૦ હરપેસ્ટિસમોનિરા.

આ ઝાડ વેલા પ્રમાણે વધે છે. અને તે પાણીવાળી જમીનમાં ઘણા મહિના સુધી રહે છે. એ બાગમાં અને ઘેર પણ કુંડામાં વાવે છે. લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંત્રાં ઉંદરના કાન પ્રમાણે હોય છે. એ પાંત્રાં બે આંગળ પહોળાં હોય છે. આ ઝાડો કુડામાં વાવવાથી મૂળ ફુટી તેનો ઘણોજ વિસ્તાર થાય છે.

એનાં પાંત્રાંની ચટણી પણ કરે છે બ્રાહ્મી પ્રમાણેજ એના ગુણ હોય છે. **(૧) ભમરી આવે છે તેને માટે:**—લઘુ બ્રાહ્મીના પાત્રાનો રસ મસ્તકે ચોળવો. **(૨) નાનાં બાળકોનો શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માટે:**—નિત્ય પ્રાતઃકાળે લઘુ બ્રાહ્મીના તાજા પાત્રા ખાવા આપવાં, એટલે જીભનું જડત્વ કમી થઈ વર્ણોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા થાડે છે. **(૩) પિત્તાપસ્માર ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાદડાનો રસ અને ઘી, એકત્ર કરી ઉકાળી, ઘી સિદ્ધ કરવું અને તે સેવન કરવું. **(૪) ઉષ્ણતા અને ગરમી ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ, જીરૂં અને ખડીસાકર નાંખી આપવો, અને ડુટી ઉપર લઘુ બ્રાહ્મીના રસમાં કપડુ ભીંજવી ઘડી વાળી મૂકવું. આખોમાં ગરમી હોય તો આ રસ તાળવે ચોપડવો. **(૫) ગરમીથી બાળકોના અંગમાં ગાંઠો થાય છે તે ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ અને કદબની છાલનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનુ ઘી અને શખજીરૂં નાખી ખરલ કરી શરીરે ચોપડવું. **(૬) સોજા ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો લેપ કરવો. **(૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ આપવો. **(૮) બાળકોના તૃષાના આજાર ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ કાઢી તેમા જીરાની ભૂકી અને ખાંડ નાંખી આપવો. **(૯) ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમ અપસ્માર ઉપરઃ**—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ ૧ તોલો લેઇ તેમાં કાળીંજણાનુ અથવા અકલગરાનુ ચૂર્ણ ૩ માસા અને તેટલુંજ મધ નાખી દરરોજ બે વખત આપતાં જવું. એ વનસ્પતિ એ રોગ ઉપર અત્યત પ્રશસ્ત છે. **(૧૦) શીતળાના આજાર ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ મધમાં આપવો **(૧૧) બ્રાહ્મીઘૃત:**—બ્રાહ્મીનો રસ ૪ શેર, ઘી ૪ શેર, વેખંડ (ઘોડાવજ), કોઠ, શખપુષ્પી આ ત્રણેનુ ચૂર્ણ અધશેર, એ બધુ એકત્ર કરી ઘી સિદ્ધ કરવું એ સેવન કરવાથી ઉપદશથી થયેલો સંધિવાત, વિસ્ફોટક, ગાઠ ઇત્યાદિ રોગ, વાતરક્ત, ઉન્માદ અને અપસ્માર દૂર થાય છે. સદરહુ રોગો ઉપર આ ઘીનો ઉપર પણ લેપ કરવો, તેથી કરી કોઢ વગેરે રોગ દૂર થાય છે, અને મગજ શાત થાય છે. **(૧૨) સ્વરભંગ ઉપર:—સારસ્વત ચૂર્ણઃ**—બ્રાહ્મી, વેખડ, હરડા, અરડુસો અને પીંપર, એનુ ચૂર્ણ કરી મધમા આપવુ.

૧૨૦. કાળા તલ.—(સ૦ કૃષ્ણતિલ.) આ એક ધાન્યની જાતિ હોવાથી 'કાળા તલ' નામ આપ્યું છે. એને 'ખુરાસણી' પણ કહે છે. કાળા તલનો રોપો સુમારે દોઢ બે હાથ ઉંચો વધે છે. એને પીળા રંગના ફૂલો આવે છે. જે વખતે ફૂલો આવે છે તે વખતે દૂરથી એના ખેતરની શોભા ઘણી ચમત્કારિક દેખાય છે. એનો રગ કાળો હોય છે. એનુ તેલ કાઢે છે તે બાળવાને તથા ખાવાને ઉપયોગમા આવે છે. એનો ખોળ ઢોરને ખવરાવે છે. **(૧) નેત્રરોગ ઉપર:**—કાળા તલનું તાજુ તેલ સૂતી વખતે આખમા આજવુ.

૧૨૧. કાકમાચી.—સં૦ કાકમાચી. મ૦ કાવળી પાંઢરી. હિ૦ તૈ૦ શ્વેતકાવળી.

કાકમાચીના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંત્રાં ત્રિદળ હોઇ તેને કાત્રા હોય છે. વેલાનો રંગ પ્રથમ રાતો હોઇ પછી ધોળો થાય છે. એ વેલો ઘણેક ઠેકાણે વાડ ઉપર થાય છે. **કાકમાચી**—રસ વખતે ઉષ્ણ, કડવી, તીખટ, રસાયન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, સ્વર્ય, હૃદ્ય, ધાતુવર્ધક, નેત્ર્ય, રૂચિકર, સારક અને લઘુ છે; તે કફ, શૂલ, અર્શ, સોજો, ત્રિદોષ, કોઢ, કડૂ, કર્ણકીટ, અતિસાર, ઉચકી, ઉલટી, દમ, રૂધિરસ, જ્વર, હૃદ્રોગ અને મેહનો નાશ કરે છે. **(૧) સુખપ્રસવ થવા માટે:**—કાકમાચીનાં મૂળ કેડે બાધવાં. **(૨) પ્રદર ઉપર:**—કાકમાચીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી આપવાં. **(૩) અવાજ છુટવા માટે:**—કાકમાચી અને ધોળી ચણોઠીના પાંત્રાં, ઘોડાવજ અને કોઠ, એ સમભાગે લઇ સુકવી ચૂર્ણ કરવુ. એ ચૂર્ણમાં થોડી પીંપરની ભૂકી નાંખી મધમા કાલવી સોપારી જેવડી ગોળી કરવી. આ ગોળી મોમા રાખી રસ ગળી જવો, એના યોગથી અવાજ ખુલશે. **(૪) ઉલટી ઉપર:**—કાકમાચીનાં મૂળ અને હીંગ એકત્ર આપવા. **(૫) અમ્લપિત્ત ઉપર**—કાકમાચીનાં મૂળોનો કાઢો અથવા સ્વરસ લેઇ, તેમાં થોડી શેકેલી હીંગ નાંખી આપવી. **(૬) ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:**—કાકમાચીનાં મૂળો થંડા પાણીમાં કિંવા ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી તેમાં ખડીસાકરની ભૂકી નાંખી શક્તિ પ્રમાણે

આપવું. (૭) ભૂત જ્વર ઉપર:—પુષ્યાર્કમાં મોટી શ્વેત કાકમાચીનાં મૂળ લાવવાં, અને તે લાલ સૂતરે હાથે અથવા ગળે, અગર તો મસ્તકે બાંધવા.

૧૨૨. કાવળો:—ગોમાંતક પ્રાંતમાં માથોડુ દોઢ માથોડુ ઉંચું એવું એ ઝાડ થાય છે. તેને આંબલી જેવાં પાંત્રાં હોઇ લીલા વટાણા જેવડાં જાંબલી રંગનાં ગોળ ફળો આવે છે. તે બાળકો ખાય છે.

૧૨૩. કાસુંદરો:—સં૦ કાસમર્દ. મ૦ કાસવિંદા. હિં૦ કસોદી, અગૌથ. બં૦ કાલકાસુંદા. ક૦ એલહુરી, અલ્વરી. તે૦ પેડિતાંગેડુ. કસવીંદચેટ્ટુ. મલા૦ પોન્નાવીર. તુ૦ અનેટજંકુ. ઇં૦ રાઉંડ પોટેટ કેશિયા. લા૦ કેશિયાસોફેરા.

આ ઝાડો કમરપૂર ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં સાધારણ છે. એને પીળાં ફૂલો આવે છે. અને શીંગો જાડી અને લાંબી આવે છે આ ઝાડ વાડની નજીકમાં અને બીજી ખાલી જગ્યામાં પુષ્કળ ઉગે છે. **કાસુંદરો:**—તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણુ, રૂચિકર, પાચક, દીપક, કંઠશુદ્ધિકર, ગ્રાહી લઘુ અને રૂક્ષ છે તથા કફ, અજીર્ણ, વાયુ કાસ, પિત્ત, વિષ, કૃમિ અને વિષૂચિનો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રા પાકકાળે તીખાં, વૃષ્ય, ઉષ્ણુ અને લઘુ છે. તે દમ, ઉધરસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—કાસ, શ્વાસ અને ઊર્ધ્વવાતનો નાશ કરે છે. **(૧) દાદર ઉપર:**—કાસુંદરાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવા અથવા પાલાનો રસ લીંબુના રસમાં મેળવી ચોપડવો. **(૨) ઉચકી અને શ્વાસ ઉપર:**—કાસુંદરાનાં પાંત્રાંનો કાઢો આપવો. **(૩) સોજા ઉપર:**—કાસુંદરાનો પાલો બકરીના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. **(૪) પારાના ઉતારપર:**—કાસુંદરાના પાલાનો રસ કાઢી પાવો. **(૫) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:**—કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૬) બગાઈ વગેરે કાનમાં ગયું હોય તો:**—કાસુંદરાનો રસ કાનમાં પાડવો. **(૭) દદ્રુ, કિટિભ, અને કુષ્ઠ ઉપર:**—કાસુંદરાનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૮) ઝેરો મૂત્રે છે તે ઉપર:**—કાસુંદરાનાં પાંત્રાં વાટી ચોપડવાં.

૧૨૪. કાસાળું:—સં૦ કાસાળું. મ૦ કાસાળુ, ખંબરેં. હિં૦ કાસાળુ. ક૦ બાળરકકાસ.

કાસાળુંમાં કાળી અને ધોળી, એવી બે જાતિ છે કાસાળુંનાં પાંનાં અને ડીંટાં અળવીના કરતાં મોટાં હોય છે. **કાસાળું:**—મીઠું, પથ્યકારક, દીપક, તથા રૂચિપ્રદ છે, અને કફ, તથા વાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**— **(૧) પાઠા ઉપર:**—ઝાડ ઉપરના કાસાળુના કાંદા પાણીમા ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો. પથ્ય—મીઠું ખાવું નહિ. **(૨) ગાંઠીઓ વાયુ થાય છે તે ઉપર:**—કાળા કાસાળુના કાંદા અને બદરીના વેલાના કાંદા, એ બન્નેને એકત્ર કચરી તેની ચાર પોટલીઓ બાંધવી, અને તપાવેલા તવા ઉપર તે પોટલીઓ ગરમ કરી સોસાય તેટલો શરીરે શેક કરવો. **(૩) સંધિવાયુ ઉપર:**—કાળા કાસાળુંનું ડીંટું સાધારણ અગ્નિ ઉપર શેકી તેનો રસ છ માસા ગાયના દહીંમાં નાંખી ગરમ કરી પીવો, દિવસ ૭. એથી કફ અને લાળ નીકળી જશે. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૪) બદ જલદી ફુટવા માટે:**—જંગલી કાસાળુના કંદ થંડા પાણીમાં ઘસી તેનાં ટપકાં કરવાં. અને તે સૂકાયા પછી પુનઃ તેજ જગો ઉપર તેજ ઔષધનાં ટપકાં કરવાં, એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વાર ટપકાં કરવાં એટલે છિદ્ર થઇ દર્દ નીકળી જશે. **(૫) ઉદરરોગ ઉપર:**—કાળા કાસાળુનો કાંદો ૧ તોલા જેટલો પીસી કોપરાના રસમાં નાંખી, થોડા ચોખા નાંખી બાફીને ખીર કરવી. અને તે ગોળ નાંખી ખાવી. આ ઓષધથી રોગ કાઢી મળમાર્ગે રેચ થઇ પડે છે. ઔષધ એક કિંવા બે દિવસ લેવું. ઉતાર ભાતની કાંજીમાં ઘી નાંખી પાવું. મ્હોમાં ચેળ થાય તો કોકમના અથવા આંબલીના પાણીના કોગળા કરવા. **(૬) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર:**—કાળા કાસાળુંનાં ડીંટાં અંગારામાં શેકી રસ કાઢવો. અને પાંચ શેર પર્યંત નાળીએરનો રસ કાઢી તેમાં અધશેર પર્યંત માલકાંગણીનાં બીયાં વાટી કાલવવાં. પછી તે સર્વ એકઠું કરી મંદ અગ્નિ ઉપર બધું પાણી બળે ત્યાં સુધી ઉકાળવું; ઉકાળવાથી ઉપર તેલ આવે છે; તે કાઢી લેવું. એ તેલ આંખ અને ગળાની નસ, એ જગોએ દિવસમાં બેવાર ચોળી ચોળીને જીરવવું. **(૭) પાંડુરોગ ઉપર:**—સમૂળ કાસાળુ લેઈ તેનું ૬ માસા ચૂર્ણ કરી દૂધમાં આપવું. **(૮) જલોદર ઉપર:**—કાસાળુંનો કાંદો ૧ તોલો છાશમાં વાટી પાવો. **(૯) પડજીભ ફુલવાથી ખાંસી ઉપજે છે તે ઉપર:**—કાસાળુંનાં ડીંટાંની ભસ્મ કરી લગાડવી. **(૧૦) અનંતવાત—શિરો-**

રોગ ઉપર:—કાળા કાસાળુંના કાંદા પીસી, તેની પોટલી કરવી, અને તવા ઉપર ગરમ કરી માથે શેક કરવો, ને છેલ્લી વારે પોટલીમાનું ચૂર્ણ ગરમ કરી માથા ઉપર ભરી પાટા બાધવો. (૧૧) સર્વ પ્રકારના વાતવિકાર ઉપર:—કાસાળુનો કાંદો ૧ તોલો પીસી રસ કાઢી, નાળીએરનો રસ અને દૂધ એમાં ખાર કરી ખાવી; એટલે સર્વ પ્રકારના વાત અને ઉદરરોગ નાશ પામે છે. (૧૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—કાસાળુના કાંદાની ૨-૪ ગુંજા રાખ મધમા અથવા પાણીમાં આપવી.

૧૨૫. કાળી ખજૂરી:—આ એક કડવા લીંબડાની જાતિનું ઝાડ છે. એનાં ઝાડ સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર છે. એના પાત્રાં એક ફૂટ લબાઇના બે ભાગવાળાં છે. એના ફૂલ સફેત રંગના અને ઉગ્રગંધી હોય છે. કાળી ખજૂરોનું ફળ ખજૂરના આકારે હોઇ ઘણું કડવું હોય છે. ઉપયોગ (૧) પિત્ત પડવા માટે:—કાળી ખજૂરી ઘસી ચાટણ આપવું. (૨) તાવના યોગે જીભ બળતી હોય તે ઉપર તથા મુખપાક ઉપર—કાળી ખજૂરી ઘસી ચોપડવી. (૩) બગાઇ કરડી હોય તો:—કાળી ખજૂરી તેલમા ઘસી લેપ દેવો. (૪) પેટશૂળ ઉપર:—કાળી ખજૂરી ઘસી પાવી.

૧૨૬. કાળીવેલ—કાળીવેલ ઘણું કરી વાડો ઉપર થાય છે. એના પાંત્રાંનો આકાર કાંઇંક એરંડાના પાત્રા જેવો હોય છે. એ પાત્રા એરંડાના પાંત્રા કરતાં લાબાં હોય છે. (૧) કર્ણમૂળ, ખોડો, સ્તનરોગ અને રક્તબાઉ ઉપર:—કાળીવેલનાં મૂળ થડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) કુરશાના વિષ ઉપર:—કાળીવેલના કુમળા પાત્રાં અને રાતા કુભાની છાલ, એનો રસ શક્તિ પ્રમાણે આપવો. આ ઔષધ ત્રણ દિવસ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે આપવુ. ઉતાર, કાળી તુળસાનો અથવા રાતા અગથીઆનો રસ આપવો. વિષથી સોજો આવ્યો હોય તો તે ઉપર કાળીવેલનો કાદો કચરી બાધવો. (૩) જૂઓ મરવા માટે:—કાળીવેલનાં પાંત્રાંના રસમાં કપૂર નાખી ખલ કરી તેમાં પાણી નાખી ઘુંટી તે મિશ્રણ રાત્રે સુઇ રહેતી વેળાએ કેશમાં ચોપડવું. ઉપર કાળીવેલનાં પાત્રા બાધવાં. અને તે ઉપર ચોવડી વસ્ત્ર બાધવું, એટલે બીજે દિવસે સવારે જૂઓ મરી જાય છે.

૧૨૭. કિંજળી.—કિજળીનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રા લાબાં હોય છે. કિજળીનું લાકડું ઇમારતી કામમા સારૂ ઉપયોગી છે. જાદૂ-ટપકા વગેરે ચાલે નહિ માટે કિજળીની લાકડી કોઈ કોઇ પાસે રાખે છે. ઉપયોગ:—(૧) અફીણ ઉપર:—કિંજળીના પાત્રાનો રસ પાવો (૨) પટકી (કોલેરા) ઉપર:—કિજળીના પાત્રાનો રસ આશરે પાશેર પર્યંત પાવો. (૩) કર્ણમૂળ ઉપર:—કિજળીનાં પાત્રાના રસમાં ભેસનું ઘી નાખી અને તેમા સિંધાલુણ ઘસી પ્રતિ દિવસે ચાર પાંચ વાર કાનમાં પાડવુ. (૪) કર્ણસ્રાવ ઉપર:—કિજળીના કુમળા તોરાનો અને છાલનો રસ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવો. (૫) વિસર્પ અને વિસ્ફોટકરોગ ઉપર:—કિંજળીની છાલનો રસ કાઢી તેમા કુમળી ધરો તથા ચોખા વાટી તેનો લેપ કરવો.

૧૨૮. કાસ (કાંસડો.):—સં૦ કાંડેક્ષુ કાશ. હિં૦ કાશ. મ૦ કસઇ કસાડ. બં૦ કેશે. ક૦ કાજલુ, ગલગિનહુલ્લુ. લા૦ કોઇસ્કબારએટા.

કાસને મરાઠીમા 'કસાડ' પણ કહે છે. કાસના બરૂના જેવા બેટા હોય છે. એનો ટટ્ટી બનાવવામાં ઉપયોગ થાય છે એને "કાસે ગવત" એમ પણ કહે છે. એના બી આકારે કરડી પ્રમાણે અને સફેદ તથા કઠણ હોય છે કાસ:—તર્પણ, શીત, ગૌલ્ય, રૂચિકર, બલકારક, મધુર, વૃષ્ય, કડવો, પાક કાળે મધુર, સારક અને સ્નિગ્ધ છે. તથા પિત્ત, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, મૂત્રાશ્મરી, રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે. (૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાશ્મરી ઉપર:—કાસનાં મૂળનો કાઢો મધ નાંખી આપવો.

૧૨૯. કાળો ઉમરડો (ઢેડ-ગાંડો-ઉંબર.)—સં૦ કૃષ્ણ,-કાક,-ઉંદુબરિકા. મ૦ કાળા ખોખાડા, ભુઇઉંબર. હિ૦ કટુબરી. બં૦ હુમુર. ક૦ કાડ અત્તિ, કલતિ. તે૦ કાકી, બાફાચેટ્ટુ. તા૦ કાટ્ટાતી તુ૦ કાટ્ટાઅર્તિમારા. મલા૦ કાટ્ટત્તિ. ફા૦ અંજીરેદસ્તી. અ૦ તમબર્રી. લા૦ ફાઇકસૂહિરિપડા.

કાળા ઉંબરાનાં ઝાડ ઘણાજ મોટાં થાય છે. એ ઝાડ ખોરેતીનાં ઝાડ જેવાં હોઇ એને ફળ પણ ખોરેતીનાં ફળો પ્રમાણેજ આવે છે. ખોરેતીનાં પાંત્રાંને ખાંચો હોય છે તેવો આ પાંત્રાંને હોતા નથી; અને

પાંત્રાં પણ મોટાં હોઇ જરા ખડબચડાં હોય છે. આ ઝાડ કોકણપ્રાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે. **કાળો ઉંબરો:**—શીત, કડવો, ખાટો, મલસ્તંભક, તીખો, તુરો, ગ્રાહક તથા ઇંદ્રિયપ્રસાદક છે. અને ત્વગ્દોષ, કમળો, પિત્ત, રક્તપિત્ત, કફ, ધોળો કોઢ, વ્રણ, પાંડુરોગ, રક્તદોષ, સોજો, અર્શ અને ઊર્ધ્વગતદોષનો નાશ કરે છે. એના **ફળો:**—મીઠા, તુરાં, શીતળ, વૃદ્ધિકારક, ગુરૂ, ધાતુવૃદ્ધિકર, પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ, મલસ્તંભક, પૌષ્ટિક, ગ્રાહક તથા વાતકર છે અને કફ, રક્તવિકાર, દાહ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. **એની છાલ:**—અતિસારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—કાળા ઉંબરડાનાં મૂળ અને ધતૂરાનાં ફળો ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવા. **(૨) નળગુદ ઉપર:**—કાળા ઉંબરાનાં ફળોનો રસ ૪ પૈસાભાર, જીરાની ભૂકી નાંખી પાવો. અને ડુટી ઉપર લેપ કરવો. **(૩) કફપ્રદર અને રક્તપ્રદર ઉપર**—કાળા ઉંબરાનાં ફળોનો રસ કાઢી મધમાં પાવો. **(૪) બદ, ગુમડુ, વગેરેને પકવવા માટે:**—કાળા ઉંબરાનાં લીલાં ફળો લાવી બારીક વાટવા; અને એક વાસણમાં નાખી તે ઉપર થોડુ પાણી છાંટવું. તથા બીજા એક વાસણમાં તે ફળો નાખી તેની અંદર પાણી ભરી તે વાસણ ઉપર ઢાંકી સાધારણ અગ્નિ ઉપર ગરમ કરવું. પછી તે ફળનો ગરમ સહેવાય એટલો પાટો બદ ઉપર બાધવો. એ પ્રમાણે બે બે ઘડીએ તાજો ગરમ ગરમ પાટો બાધતા રહેવુ. એટલે બદ ત્વરિત પાકે છે. **(૫) સોજા ઉપર:**—કાળા ઉંબરાનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો.

૧૩૦ કાંકડ. (કરપટા.)—સં૰ કર્કટક. મ૰ કાંકડ, કુડક. હિં૰ કાંકડ, ગગેરૂઆ. ક૰ વાલિગે. લા૰ ગેરૂગાપિન્નાટા.

કાંકડનું વૃક્ષ મોટુ હોઇ તેનાં પાંત્રાં સાધારણ મોટા અને ફળ લાંબાં હોય છે. કાંકડનું ફળ આંબળા જેવડું દેખાય છે; પરતુ તેમા આંબળા જેવા મોટા ઠળીઆ હોતા નથી. તેનાં બે ત્રણ નાનાં બિયાં હોય છે. આ ફળો જેઠ મહિનાના અરસામા આવે છે. તે રૂચિકર અને પિત્તશામક છે. એનુ અથાણું સારૂ થાય છે. આ ફળો જૂનાં થવાથી ઉપયોગમાં આવતાં નથી. **મોટા કાંકડનાં ફળ:**—તુરાં, અગ્નિદીપક, ખાટાં, શીતળ, લઘુ, ઉષ્ણ તેમજ નેત્રને હિતાવહ છે, અને રક્તપિત્ત, કફનાં કરનાર, તથા વાતનાશક છે. તે ફળ **પાકવાથી** શીતળ, રૂચિકારક તથા જડ છે, અને પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **નાના કાંકડનાં ફળ:**—ગ્રાહક, ખાટાં, પિત્તલ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ અને લઘુ છે. તથા તે પાકવાથી મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરા, વાતનાશક અને કફ પિત્તકારક છે. **(૧) વ્રણ (ગુમડા) ઉપર:**—કાંકડના ઝાડની છાલ વાટી બાધવી. **(૨) આંખમાંનું ફુલ જવા માટે:**—કાંકડના ઝાડનો એક હાથ લબાઇનો બારીક કકડો તોડી મ્હોંમાં રાખી ફુક મારવી. અને તેમાંથી જે રસ નીકળે તે ત્રણ દિવસ આંખોમાં નાંખવો. **(૩) પ્રમેહ ઉપર:**—કાંકડના પાલાનો રસ, જીરૂ અને ખડીસાકરમાં આપવો.

૧૩૧. કાંચકી.—સં૰ તોયપુષ્પી. લતાકરંજ. મ૰ સાગરગોટા, ગનગા. ગજરા. હિં૰ કટુકરજા. કરંજવા. તા૰ કલારકોડી. તુ૰ ગજગેકાઇ. ક૰ ગજગ. ગડુગુ. તૈ૰ ગુચ્ચેપિક્કા, કચકાઇ, ગચ્ચા. ફા૰ ખાયઇબ્લીશ. અ૰ અક્તમક્ત. ઇં૰ બોડકનટ. લા૰ સિસાલપિનિયા બોહુસેલા.

એ ઝાડને કાંટા હોય છે. એને ન્હાની શિંગો આવે છે. તેમાં કાચકાં હોય છે. તેની છાલ ઘણી કઠિન હોય છે. અંદરનું મગજ ઔષધોના કામમાં આવે છે. કાચકાં મંદ દેવતામાં શેકી પછી અંદરનુ મગજ કાઢી તેની ઔષધમાં યોજના કરવી. **કાંચકી:**—તુરી, કડવી, ઉષ્ણ અને શોષક છે તથા કફ, પિત્તાર્શ, શૂલ, સોજો, આધ્માન, વ્રણ, પ્રમેહ, કોઢ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતાર્શ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ક્ષય, સુવારોગ, અને પેટશૂળ એટલે પીડ ઉપર:**—કાચકા શેકી તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખાવું. અથવા કાચકાંનું ચૂર્ણ, લસણ, હિંગ અને સિંધવ સાથે ખાવુ. **(૨) સોજા ઉપર:**—કાંચકીનાં, આકડાનાં અને એરંડાનાં પાંત્રાં વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો; એટલે ત્રણ દિવસમાં સોજો ઉતરશે. **(૩) ઉપદંશવ્યાધિ ઉપર:**—કાંચકીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી, ઘી નાંખી સાત દિવસ પર્યંત સેવન કરવો. પથ્ય ઘી અને ભાત. **(૪) જંતુ (કૃમિ, કરમ) પડવા ઉપર:**—કાંચકીનાં પાંદડાંના રસમાં આંબા હળદર અને પિત્તપાપડો ઘસી પાવો. અથવા કાચકાં અને હિંગ શેકી તેમાં મીઠુ નાંખી ઘીમાં ખરલ કરી

ખવરાવવું. (૫) **વાયુના ગોળા ઉપર:**—કાચકાં શેકી તેની ભૂકી કરી ગોળમાં ખાવી. (૬) **નાનાં વાછરડાંની થંડી અને કૃમિ ઉપર:**—કાચકાં, અજમો અને લસણને એકત્ર કુટી પાણી કરી પાવું. (૭) **જ્વર ઉપર:**—કાંચકીનાં પાંદડાંનો રસ ચાર તોલા પર્યંત કાઢી, તેમાં હિંગ બે ગુંજા પર્યંત મેળવી પાવો. આ ઔષધ વિષમ જ્વર શિવાય બધા પ્રકારના તાવ ઉપર ત્રણવાર પાવાથી ગુણ જણાવા લાગે છે. (૮) **આમ ઉપર:**—કાચકાં અર્ધા કાચાં શેકી ચૂર્ણ કરી, તે એક માસાભાર ચૂર્ણ સાકરમાં નાંખી ખાવુ. (૯) **બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ બને છે તે ઉપર:**—કાંચકીના પાલાનો રસ ૬ માસા અને હિંગ માસો ૧ શેકી પાણીમાં સાત દિવસ પાવુ. આઠમે દિવસે ફુલાવેલું મોરથુથું અર્ધા ચોખાભાર, ૭ માસા પાણીમાં નાંખી પાવુ; એટલે કાળા પીળા દસ્તો થઇ ગાંઠ સાફ થઇ જશે. (૧૦) **જીભે કાતરા થાય છે તે ઉપર:**—કાચકીના પાલાના રસમાં જીરાની ભૂકી નાંખી પાવી. (૧૧) **ભાર ઉપર:**—કાચકીનાં પાંદડાં, વાંસનો પાલો અને બકરીની લીંડીઓ એકત્ર કુટી ગોમૂત્રમા બાફી શેકાતુ થયા પછી તેનો પેટ ઉપર પાટો બાધવો. (૧૨) **જ્વર** (તાવ) **ઉપર:**—કાચકાં શેકી ચૂર્ણ કરી તે મરી સાથે ખાવુ. (૧૩) **જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—કાચકા શેકી તેનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખાવુ અને ગુદદ્વારે ડાંગરના ફોતરા (ભાતના છાલા) ની ધુણી દેવી; એટલે દરોબસ્ત જતુ પડશે.

૧૩૨. **કાંજળ**—આ ઝાડ ખાડીમાં અથવા પાણીના ખાબોચીયામાં થાય છે. કાંજળનાં ઝાડ ઘણું કરી ઇરૂળી જેવાજ થાય છે, પરંતુ તેટલાં ચિકટ અને બળકટ હોતાં નથી. ફક્ત બાળવાના કામમા આવે છે. એને બકુલવૃક્ષનાં ફૂલો જેવાં નાનાં અને સુવાસિક ફૂલો આવે છે.

૧૩૩ **કાંટેરી ડાંભા:**—રાનમાં એક પ્રકારનો કાંટેરી ડાભો થાય છે, તે પાંચ છ મહિના રહે છે. એનાં ઝાડ અર્ધુ માથોડુ ઉંચા હોય તેને અંગે કાંટા હોય છે. એનું શાક કરે છે, પણ તેનો સ્વાદ સાધારણ હોય છે.

૧૩૪. **કાંટાસરીઓ.**—સં૦ કુરંટક. મ૦ કોરાટી. હિ૦ કટશરૈયા

આ ફુલઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે; એના સર્વાંગે કાંટા હોય છે. એના ઝાડના દેખાવ ઉપરથી ધોળા, પીળા, ભૂરા અને રાતો, એવા ભેદ છે ફૂલોનો વાસ હોતો નથી. **ધોળો કાંટાસરીઓ:**-કડવો, કેશ્ય, સ્નિગ્ધ, મધુર, તીખો, ઉષ્ણ તથા દાંતોને હિતાવહ છે, અને વલિપલિત, કોઢ, વાત, રક્તદોષ, કફ, કંડૂ (ખરજ), વિષ, અને દારૂણાનો નાશ કરે છે. **રાતો કાંટાસરીઓ:**-કડવો, વર્ણકારક, ઉષ્ણ અને તીખો છે. એ સોજો, તાવ, વાતરોગ, કફ, રક્તવિકાર, પિત્ત, આધ્માન, શૂલ, દમ, અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. **પીળો કાંટાસરીઓ:**—ઉષ્ણ, કડવો, તુરો તથા અગ્નિદીપક છે. અને વાયુ, કફ, કડૂ (ખરજ), સોજો, રક્તવિકાર તેમજ ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. **ભૂરો કાંટાસરીઓ:**—તીખો અને વાત, કફ, સોજો, કંડૂ, શૂલ, કોડ, વ્રણ તથા ત્વગ્દોષ (ચામડીના રોગો)નો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **બાળકોને સળેકમ અને ઉધરસ થાય તો:**—કાંટાસરીઆનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી મધમા પાવો (૨) **વીર્ય પતન ઉપર:**—પીળા કાંટાસરીઆના પાંત્રાંનો રસ જીરૂં નાંખી આપવો. દિવસ ૭ (૩) **પિત્ત ઉપર:**—કાંટાસરીઆનો, કાળી તુળસીનો અને ભાગરાનો પાલો એકત્ર વાટી ગાયના દૂધમાં મેળવી પાવો. (૪) **દાઢ દુ:ખતી હોય તો તે ઉપર:**—પીળા કાટાસરીઆનો પાલો અને અક્કલકરો એકત્ર ખાંડી દાઢ નીચે રાખવો. (૫) **મ્હોં આવ્યું હોય તો તે ઉપર:**—પીળા કાટાસરીઆનો પાલો, જાબુડીની છાલ અને આવળકટીનો કાઢો કરી કોગળા કરવા. (૬) **ગર્ભધારણને માટે:**—કાંટાસરીઆનાં મૂળો ગાયના ઘીમાં ઘસી ઋતુકાળે પાવાં. (૭) **દાંતમાંથી લોહી આવતું હોય તો:**—કાંટાસરીઆનો રસ અને મધ દાંતે ચોપડવું. (૮) **દંતકૃમિ ઉપર:**—કાટાસરીઆનાં પાત્રાં ચાવવાં. (૯)**વાતરોગ ઉપર:**—પીળો કાંટાસરીઓ, દેવદાર અને સુંઠ, એમનો કાઢો કરી તેમા એરંડતેલ મિશ્ર કરી, તે પાવો; એટલે શરીર વાયુએ અકડાઇ ગયું હશે તો તે સાફ થશે (૧૦) **સોજા ઉપર:**—કાટાસરીઆના પાલાનો રસ ચોપડવો. (૧૧) **વીંછીના દંશ ઉપર:**—કાંટાસરીઆના પાલાનો રસ દંશની વિષમ બાજુના નાકમા પાડવો. (૧૨) **સુવારોગ ઉપર:**—કાંટાસરીઆનો કાઢો કરી તેમાં પીપરનુ ચૂર્ણ નાખી તે પાવો. અથવા કાટાસરીઆનાં મૂળ ચાવી ખાવાં; કિંવા એનો કાઢો કરી રાતભર રાખી તે સવારે પીવો.

૧૩૫. કાંટાવાળા ગોખરૂ:—સં૦ વનશૃગાટક મ૦ સરાટે. ધાકટેગોખરૂ. હિં૦ છોટેગોખરૂ. ક૦ નેગ્ગિલુ. તે૦ ચિરિપાલેરૂ. તા૦ નેરંજીલ. તુ૦ નેગ્ગિલુમુલ્લુ મલા૦ નેરિનિલ. ફા૦ તુરૈખારખસ્ક. અ૦ બક્લતલ ખારખસ્ક. લા૦ ટ્રિબ્યુલસટેરેસ્ટ્રિસ.

આ એક ગોખરૂની જાતિ છે. એના વેલા થાય છે. એ વેલાનાં પાત્રા બારીક હોય છે. એ પાંત્રાંનું શાક થાય છે. આ વેલા કાળી જમીનમાં થાય છે. ચોમાસામા તે પુષ્કળ થાય છે. આ ગોખરૂને ઘણા કાંટા હોય છે, તે સુકાય એટલે વગડામાં જવાને માણસોને ઘણી અડચણ પડે છે. બોડા ગોખરૂને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. એના ગુણ બોડા ગોખરૂ જેવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) ભ્રમપિત્ત ઉપર:—ગોખરૂનો ને કોઠીના પાલાનો રસ ૪ પૈસાભાર, ગાયના તાજા દૂધમા પાવો (૨) ગર્ભિણીની ધુપણી ઉપર:—ગોખરૂનું ચૂર્ણ ૬ માસા, ખડીસાકર અને ઘીમાં લેવું. (૩) શરીરમાં થયેલી ગરમી ઉપર:—ગોખરૂ સાધારણ ખાડવા, તથા તેમા ખડકમા ઉત્પન્ન થનારી ગળોનો કદ છ માસા નાંખવો તથા ૪૦ તોલા પાણી નાંખી અષ્ટમાંશ બાકી રાખી કાઢો કરી તે પ્રાત.કાળે પાવો અને તેજ ઔષધો શિલક રાખી તેમાં એક તોલો સાકર નાંખી સાયંકાળે પૂર્વવત્ અષ્ટમાશ કાઢો કરી પાવો, અને ચાંદીઓ ઉપર પારસ પીપળાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરતા જવું. આ પ્રમાણે ૪૨ દિવસ અને જરૂર જણાય તો વધારે દિવસ, એ ઔષધ આપવું. પથ્ય પાળવુ. (૪) ગરમીનો આજાર શરીરમાં જામ્યાથી શરીરપર ઢીમણાં ઉઠે છે તે ઉપર:—ગોખરૂ તોલો ૧, કકોળ ૦। તોલો અને સાકર ૧ તોલો. એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તે સતત સેવન કરવો. (૫) તંતુપ્રમહ, ધાતુસ્થાનની કડકી, ધાતુવિકાર, પ્રદર અને બાળકના પેટમાં શીતળા અને ગોવરૂં એની ચોટ બેસે છે તે ઉપર:—ગોખરૂ ઘીમાં તળવા તથા તેની ભૂકી કરી રાખવી. પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે અને સાયકાળે ૧ તોલો ગાયનુ ઘી લેઇ તેમાં અર્ધો તોલો ગોખરૂની ભૂકી અને અર્ધો તોલો ખાંડ કિવા સાકર નાખી ૨૧ દિવસ સેવન કરવું. બાળકને ઉપલા મિશ્રણની સોપારી જેવડી ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક વખત આપવી. (૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—ગોખરૂનો છોડ મૂળસુદ્ધા ઉપાડી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી, સાકર અને મધ નાખી પાવો. (૭) મુતરખડા (પથરી) ઉપર:—ગોખરૂનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી મેંઢીના દૂધમાં સાત દિવસ આપવું.

૧૪૬. કાંટે શેવતી. (ગુલ્સદાવદી):—સં૦ બદ્રતરૂણી. મ૦ કાંટે-ગુલાબશેવંતી હિં૦ શેવતી-ગુલાબ. ક૦ ચેબડે. મુલ્લ. શેવંતીગે.

એને 'ધોળી શેવતી' 'ગુલાબ શેવતી' અને 'શેવતી ગુલાબ' પણ કહે છે. એના ઝાડને ગુલાબ પ્રમાણે કાંટા હોઇ એનાં પાત્રા પણ ગુલાબના પાત્રાં પ્રમાણેજ કાત્રાદાર હોય છે. એને રાખોડીના રગ જેવા ધોળા રંગનાં સફેદ ફુલ આવે છે. આ ઝાડ બગીચામા વાવે છે. કાંટે શેવતીનો પાક, તથા ગુલકદ કરે છે. તે પિત્ત અને દાહશામક છે. **ધોળી કાંટે શેવતી:**—સારક, શીતળ, હૃદ્ય, શુક્રકર, લઘુ, તુરી, સ્વાદુ, સુરભિ, ગ્રાહક, વર્ણ્ય, તીખટ, કડવી, રૂચિકર તથા અગ્નિદીપક છે; એ ત્રિદોષ, મુખપાક, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર, અને દાહનો નાશ કરે છે. **એનાં પુષ્પ:**—શીતળ તથા વર્ણકર છે અને વાત, પિત્ત, દાહનો નાશ કરે છે. **રાતી કાંટે શેવતી:**—રક્તવિકૃતિ, વીંછીનુ વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે, બીજા ગુણ ધોળી શેવતી જેવાજ છે.

૧૩૭. કાંડવેલ. સં૦ કાંડીર. મ૦ હિં૦ કાંડવેલ. બ૦ હાડભાંગા. ક૦ મણીગુરબળી. સાંડુબળી. મંગરબળી. તે૦ નાલ્લેરૂ. તા૦ આરૂગણી. સાંડુવેરૂ. મલા૦ ચણારંપલંડા. ગો૦ સાડાબળી. લા૦ વિટિસ્ કોંડેગ્યુલારિસ્.

કાંડવેલ એ થુરીઆ જેવી હોય છે અને તેના કરતાં ઘણી બારીક હોય છે. એને નાનાં નાનાં પેરીઆ હોય છે. કાંડવેલમાં ત્રિધારી કાંડવેલ, ચોધારી કાંડવેલ, એવી જાતો છે. કાંડવેલીનો પુષ્કળ વિસ્તાર હોય છે ત્રિધારી કાંડવેલને 'હાડ સંધિ' કહે છે. તેનું વર્ણન, 'હાડસંધિ', એ શબ્દમાં આપેલું છે. **કાંડવેલ સાધારણ:**—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, સારક, અને પિત્તલ છે. તથા કફ, ગુલ્મ, લૂતા, દુષ્ટ વ્રણ, પ્લીહા, ઉદર, અગ્નિમાંદ્ય, શળ, વાયુ અને મલસ્તંભનો નાશ કરે છે. '**ચોધારી કાંડવેલ**—ભૂતોપદ્રવ

તથા શૂળનો નાશ કરે છે. અને ઉષ્ણ, આધ્માન વાયુ, તિમિર, વાતરક્ત, અપસ્માર તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે. **(૧) શરીરમાં જામેલી અથવા સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર:**—કાંડવેલ ભરસાળમાં શેકી, પીલી, બે તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી રસ કાઢવો; તેમાં એટલુજ ગાયનું ઘી નાખી દિવસ ૭ સુધી એક વખત અથવા બે વખત આપવો. પથ્ય મોળુ ખાવું. એથી ચાંદી, કાત્રા, સ્રાવ, ઇત્યાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે. **(૨) સ્ત્રીઓના રજોદોષ ઉપર:**—કાંડવેલ ભરસાળમાં શેકી ૨ તોલા રસ કાઢી તેમાં તેટલુંજ ઘી તથા ગોપીચંદનની ભૂકી ૧ તોલો, અને ખડીસાકરની ભૂકી ૧ તોલો નાંખી આપવું.

૧૩૮. કાંડોળી:—કાંડોળીને 'સારઢોળ' પણ કહે છે. આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. કાંડોળીના ઝાડનો રંગ ધોળો સફેદ હોય છે. કાંડોળીનાં પાંત્રા મોટા હોય છે. એના ફુલો લાલ હોય છે. એ ઝાડને આંબા પ્રમાણે વસંતઋતુમાં મોહોર આવી ફળો આવે છે. એ વખતે જુના પાંદડાં સર્વ ખરી પડેલાં હોય છે. ફળનો આકાર બદામ જેવો હોય છે. એ પોચાં હોય છે. આ પાકેલાં ફળ ગળચટાં લાગે છે એટલે તેને કોઇ કોઇ ખાય છે. જંગલી લોકો એ ફળમાની દાળની ઢીલી દાળ કરી ખાય છે. એની ડાળીઓ મોગલાઇ એરંડા જેવી પોચી હોય છે. કાડોળીનાં મૂળોનો રંગ લાલ હોય છે. આ મૂળો ઠંડાં છે. કાડોળીના ઝાડને સફેદ ગુંદ આવે છે તે ઉપયોગી છે. તેને 'કથલ્યા ગોંદ' કહે છે. આ ઝાડ ઇમારતના ઉપયોગનું નથી. એની છાલ ઉપર કર્મણુકી માટે કોઇ કોઇ લખે છે. અને એ છાલ ઉપર કંઇક મંત્ર લખી આગપેણ જવામાટે ગળે બાંધે છે. કાંડોળીનાં ઝાડ કુટી તેમાંથી રેસા કાઢે છે. **(૧) નાના બાળકને તથા મોટા માણસને મુબારકી થાય તો તે ઉપર:**—કાડોળીના મૂળ, પાગરાના મૂળ, હેંદુના મૂળ અને ઉંબરાનાં મૂળ, એ સર્વને ઘસી તે આપવાં. **(૨) અતિસાર ઉપર:**—કાડોળીની છાલ ઘસી આપવી. **(૩) પરમો અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—કાડોળીની છાલનો, પાણી નાંખી રસ કાઢવો અને તે સાકર નાખી આપવો. અથવા કાડોળીનાં મૂળ ઘસી ખડીસાકર નાંખી પાવાં. કાંડોળીનો ગુંદ પણ ધાતુવિકાર ઉપર આપવો. **(૪) ગરમી, પ્રમેહ, અને સ્ત્રીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—કથલા ગુંદર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ખડીસાકર નાંખી આપવો. **(૫) શીણ અને વાયુ ઉપર:**—કાડોળીની છાલ પાણીમા નાંખી તે પાણી ઉકાળી તેણે સ્નાન કરવું.

૧૩૯. કીડામારી:—મ૦ ગિધાન. આ વનસ્પતિ વર્ષાયુ છે. એને મરાઠીમાં ' ગધાટી ' પણ કહે છે. એના વેલા હોય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમા એ નદીકિનારાપર કાળી જમીનમા શ્રાવણ માસમાં ઉગે છે. એનાં પાત્રાનો રસ ઘણો કડવો અને ઉગ્ર છે. ઉપયોગ:—**(૧) જનાવરોની ચાંદીમાં કીડા પડે છે તે ઉપર:**—કીડામારીનો રસ અથવા પાલો વાટી ક્ષત ઉપર ચોપડવો, એટલે કીડા મરે છે. **(૨) દાદર ઉપર**—કીડામારીના પાંત્રાનો રસ, એરંડતેલમાં મેળવી ચોપડવો. **(૩) પીડ ઉપર:**—એનાં બે પાંત્રા પાણીમા મસળી પાવાં. **(૪) નાના બાળકોના મળ સાફ થવા માટે:**—એનાં પાંત્રાં કુટીએ બાધવા **(૫) શીતજ્વર અને સંતત જ્વર ઉપર:**—એના પાંત્રાનો રસ શરીરે ચોળવો, એટલે તાવ તત્કાળ જાય છે, અથવા તેનો કિંચિત્ રસ સેવન કરવાથી પણ જાય છે. **(૬) કૃમિ ઉપર:**—કીડામારીનો રસ કાઢી પાવો. અથવા બીયાના ચૂર્ણની ફાકી આપવી. **(૭) સોજા ઉપર:**—કીડામારી, સમુદ્રફળ, માલકાકણી, અને મરી, એ વાટી લેપ કરવો.

૧૪૦. કુકરપાડાનો વેલો. (કુકડવેલ):—સં૦ દેવદાલી. મ૦ દેવડાંગરી કાંટઈંદ્રાવણ હિં૦ સોનૈયા, બંદાલ, ઘઘરવેલ, બિંદાલી. બ૦ દેયાતાડા. ઈં૦ બ્રિસ્ટલીલ્યુફા. લા૦ લ્યુફાએકીનેટા. ક૦ દેવડાળી. દેવડંગર. તૈ૦ ડાનરગંડી.

કુકરપાડાના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પત્રાં કંટોલીનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. ઘણાં વર્ષોના જુના વેલાની જમીનમા ગાઠ બનેલી હોય છે કુકરપાડાના ફળનો આકાર કંકોડાના જેવોજ હોય છે અને તે ઉપર તેવાજ કાંટા હોય છે. એ ફળો સુકવી ભાગવાથી અંદરથી બીયા વગેરે નીકળી જઇ જાળી જેવી રેષાઓ નીકળે છે. એ ઘણીજ કડવી હોય છે. મરાઠીમાં કુકરપાડાને ' કાટઈંદ્રવણ ' પણ કહે છે. **કુકરપાડાનો વેલો:**—કાંતિકારક, ઉષ્ણ, તીખો તથા તીક્ષ્ણ છે અને પાંડુ, કફ, દમ, ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષય, કમળો,

કૃમિ, હેડકી, તાવ, સોજો, વિષદોષ, ભૂતબાધા, અરૂચિ તથા ઉંદરનું વિષ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. એનાં **ફુળ:**—સારક, કડવાં અને ગુલ્મ, કૃમિ, કફ, શૂળ, અર્શ અને કમળો, એના નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—કુકરપાડો પાણીમા વાટી તે પાણી ગાળી તે રસ, વિષનુ જોર તથા પીનારની શક્તિ જોઇ પાવો. ઉતાર ઘી. આ ઓષધ જૂદી જાતિના સર્પના વિષ ઉપર પણ ચાલે છે. **બીજો પ્રકાર:**—સુકેલા ફળની રેષાઓ એક ગુંજાથી બે ગુંજા પર્યંત પાણીમા મેળવી, તે પાણી બે તોલા પર્યંત પાવું. ઉતાર ઘી. **(૨) કમળીના રોગ ઉપર:**—કુકરપાડાના વેલાનો રસ નાકમાં પાડવો. અથવા કુકરપાડાનું ચૂર્ણ ૧ ચોખાભાર લેઇ નાકે સુંઘવું; એટલે નાકમાથી પીળો સ્રાવ થઈ બે પ્રહરમાં કમળીનો રોગ ઉતરશે. **(૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—કુકરપાડાનાં બીજ અને ગોળ, એ કાવળીના રસમાં વાટી ગુદા ઉપર લેપ કરવો; એટલે સણકા તત્કાળ બંધ થાય છે. **(૪) ગંડમાલા ઉપર:**—કુકરપાડાનાં બીજ વાટી તેનું એક ટીપું અને માણસના મૂત્રના ચાર ટીપાં એકત્ર કરી કાનમાં પાડવા. **(૫) મધુરા ઉપર:**—કુકરપાડાની જાળ પાણીમાં મસળી તે પાણી શરીરે ચોપડવું. **(૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—સિંધવ અને કુકરપાડાનાં બીજ કાંજીમા વાટી મસા ઉપર લેપ કરવો. અથવા કુકરપાડાના કાઢાથી ગુદપ્રક્ષાલન કરવું, અને ચૂર્ણ કરી ધુણી આપવી; કિંવા કુકરપાડાનો હિમ કરી પીવાથી તેને ગુદાંકુર થશેજ નહિ. **(૭) રાત્રિના તાવ ઉપર:**—કુકરપાડાના મૂળ કાને બાંધવા. **(૮) પાંડુરોગ ઉપર:**—કુકરપાડાના પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધમા અથવા પાણીમાં ચાર માસા આપવું, એટલે એક મહિનામા પાડુરોગનો નાશ થશે.

૧૪૧. કુબો:—(સં૦ દ્રોણપુષ્પી. મ૦ તુબા. હિ. ગૂમા.) આ ઝાડ નાનાં હોઈ સુમારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં બારીક અને લાંબાં હોય છે. એનાં ફૂલો શિવને ચડાવે છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમાં અને જૂનાં ખડેરોમાં પણ ઉગે છે, એ ગુણમાં ઉષ્ણ અને વાયુ ઉપર અકસીર છે. **કુબો:**—રૂચિકર, તીખો, ભેદક, પથ્યકર, મીઠો, સારક, રૂક્ષ, ગુરૂ, ખારો તથા વાત પિત્તકર છે અને વાત, કફ, અગ્નિમાંદ્ય, આમ, સોજો, કમળો, તમકશ્વાસ, કૃમિ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંત્રાં:**—સ્વાદુ, રૂક્ષ, પિત્તલ, ગુરૂ, ભેદક તથા તીખાં છે. એ કમળો, મેહ, તાવ, અને સોજાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—કુબાનાં પાંત્રાંના રસમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. **(૨) પીડ અને નળ ફુલે તે ઉપર:**—કુબાના પાંત્રાંનો અંગરસ ખારેકમા નાખી પાવો. **(૩) વાયુએ અતિશય જોર કર્યું હોય તો:**—કુબાનો અંગરસ મધ નાંખી શક્તિ પ્રમાણે ૭ માસાથી ૧ તોલા સુધી પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૪) બાળકોના કફવિકાર ઉપર:**—કુબાનો રસ ત્રણ માસા, ફુલાવેલા તેલીયા ટંકણખારની ભૂકી બે ગુંજાભાર, અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ખરલ કરી ચાટણ કરી આપવું. **(૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—કુબાના રસનું અંજન કરવું **(૬) કમળીના રોગ ઉપર:**—કુબાના રસનું કિંવા કુબાના રસમાં હિંગ ઘસી તેનું અંજન કરવું **(૭) સોજા ઉપર:**—કુબો અને કડવો લીમડો એનાં પાંત્રાં પાણીમાં ઉકાળી બાફ આપવી, એટલે પરસેવો વળી સોજો ઉતરે છે. **(૮) આદાશીશી ઉપર:**—કુબાનો રસ નાકમાં પાડવો.

૧૪૨. કુબી:—(સં. પેસી.) એ ભાજી યુરોપિયન લોકોએ યુરોપથી આ દેશમાં આણેલી છે. એ પહેલાં અહિંના લોકોને આ શાકની માહિતી નહોતી એમ કહે છે. કુબીમાં ત્રણ ચાર જાતિ છે. જેનો ગઠ્ઠો થાય છે તે ઉત્તમ હોય છે. આ ભાજી ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. **કોબી કે કુબી:**—જેને કંદ થાય છે. તે મધુર, રૂક્ષ, સ્વચ્છ, શીતલ, ભેદક, ગ્રાહક, રૂચિકર તથા ગુરૂ છે, અને પિત્ત, કફ તેમજ વાયુનો નાશ કરે છે. એના કદના પણ તેજ ગુણો છે. **કુબી,** જેના પાંત્રાંનો ગઠ્ઠો થાય છે તે–મધુર, વૃષ્ય, પાકકાળે તીખી, કડવી, ગ્રાહક, શીતળ, લઘુ, પાચક, અગ્નિદીપક, હૃદ્ય અને વાતકર છે; તે કફ, પિત્ત, જ્વર પ્રમેહ, કોડ, ઉધરસ, રકતદોષ અને પિત્તજન્ય ભ્રમનો નાશ કરે છે.

૧૪૩. કુરકુલા:—કુરકુલા ઉકરડામાં અને ભીની જમીનમાં થનારા રોપો છે. એની આકૃતિ અળવી જેવી છે. એની ઉંચાઇ વેંત કરતાં વધારે થતી નથી. પાંત્રાં, કારંદાનાં પાંત્રાં જેવાં કોઇ ગોળ અને ઘણાં

ન્હાનાં હોય છે. કુરકુલાનુ એકજ પાતરૂં ઉપર આવે છે એટલે તેને ડીંટાસુદ્ધા તોડી કાઢે છે. એનું શાક અળવી જેવું, પરતુ સ્વાદ વગરનુ થાય છે. એના ચણાની દાળ નાંખવી જોઇએ.

૧૪૪. કુરડૂ (લાંબડી):—સં૦ જુરડી ચિતિવાર. મ૦ કુરડૂ. હિ૦ શિરિઆરી. બ૦ શુનિશાક. શેઓલા. ક૦ કુરડુ. ખડકતીરા. મા૦ ઉગારડા. તે૦ કુરડુચેટ્ટુ. લા૦ સિલોસિયા, અરગેંટિઆ.

આ ભાજી ધોળા માઠ જેવી છે. પરંતુ તે રાનભાજી હોવાથી કોઇ વાવતું નથી. ચોમાસામાં એ પોતાની મેળે ઉગે છે. એની ઉંચાઇ સુમારે ૨ હાથ હોય છે. એનાં પાત્રાં પાતળાં હોય છે અને બી ચણા જેવડા આવે છે. એના છેડા ઉપર ધોળા રંગના ઝુમખા આવે છે. તેમાં એનાં બી હોય છે. એ બી ઠંડા છે. રાતી જાતિના ફૂલો જે કુરડૂ ઉપર આવે છે, તેને "દેવ કુરડૂ" કહે છે. કુરડૂ:—તુરૂ, ગ્રાહક, ઉષ્ણ તેમજ રસાયન છે અને મેધા તથા રૂચિને કરનાર, શીત, રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, અવિદાહી, લઘુ, સ્વાદુ, હૃદ્ય, અને વૃષ્ય છે તે ત્રિદોષ જ્વર, મેહ, શ્વાસ, દાહ, મેદ, કોઢ, ભ્રમ તથા અરૂચિનો નાશ કરે છે. દેવ કુરડૂ:—શીત તથા વૃષ્ય છે. અને મૂત્રરોગ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મુતરખડા (પથરી) અને મૂત્રાઘાત ઉપર:—કુરડૂના બી ૧ માસો અને સાકર ૧ માસો એકત્ર કરી આપવાં. મૂત્ર બંધ થયું હોય તો આ ઔષધ બે ત્રણ વાર આપવું એટલે મૂત્ર છૂટશે. (૨) ભાંગ અને ગાંજા ઉપર ઉતાર:—કુરડૂનાં મૂળો ઠંડા પાણીમા ઘસી તે શકત્યનુસાર પાવું (૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—છાશ સાથે કુરડૂનાં બી ખાંડી પાવા.

૧૪૫. કુલિત્થ. (કળથી):—સં૦ કુલિત્થ. મ૦ કુળીથ, હુલગે. હિં૦ કુલથી. બં૦ કુલથ, કલાઇ. કરૂળી. ક૦ વુલ-ખુલુ. તુ૦ કુડુ. તા૦ કોળુ. મલા૦ મુતિરા. ગો૦ કુલિથ. ફા૦ કિલ્લમુખં. હિંદી. અ૦ આપુલકિ-લત. ઇં૦ દુફ્લૉવર્ડ ડોલીકોસ્. લા૦ ડોલિકોસ્-બાયફ્લૉરસ.

જેમ તૃણ ધાન્યમાં હરીક કેવળ ગરીબ ધાન્ય છે, તેમ દ્વિદલ ધાન્યમાં કુલત્થ છે. એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે. એનાં ઝાડ ન્હાનાં હોય છે, એની ઉંચાઇ એક હાથને સુમારે થાય છે. એ ઝાડની આકૃતિ અને પાત્રા કાર્તિક અડદના પાદડાને મળતાં આવે છે. એની શિંગ કિંચિત્ વાંકી અને ચપટી હોય છે. કુલિત્થનો રંગ રાતો હોય છે. જવલ્લે ક્યાંઇ કાળા અને ધોળા રંગની પણ કુલિત્થ થાય છે. કુલિત્થ ઘોડા અને દુઝણા ઢોરોને ખાવા મૂકે છે કુલિત્થને ઉકાળી, તેના ઉપરનું પાણી કાઢી તેનો સાર કરે છે, તેને 'કાટ' કહે છે. ઘણું કરી રોગી માણસને આ પ્રકારના સાર સાથે ભાત ખાવા આપે છે. કુલિત્થ:—મધુર, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, મારક, ઘર્મને શોષણ કરનાર, ઉષ્ણ, પાકકાળે ખાટું, તીખું તથા વિદાહી છે, અને કાસ, વાત, અશ્મરી, દ્રષ્ટિરોગ, પીનસ, આનાહ, શુક, ગુલ્મ, અર્શ, જ્વર, મેદ, કૃમિ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુનો વિકાર દૂર થવાને:—કુલિત્થનો કાઢો કરી પાવો, એટલે રોગી માણસને વાયુનો વિકાર થતો નથી. (૨) ગંડમાલા ઉપર:—કુલિત્થ અને મરીનો કાઢો પાવો (૩) અતિસાર ઉપર:—કુલિત્થનાં ઝાડવા કુટી તેનો રસ તોલો ૧ અને કાથો ૦। તોલો, એ એકત્ર કરી દિવસમા ત્રણ વેળા પાવો. (૪) પરશેવો બંધ થવા માટે:—શેકેલા કુલિત્થનો લોટ શરીરે ચોળવો. (૫) ઉરમાંથી અને પેટમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—પાશેર કુલિત્થ બાફી તેમા પાંચ બિલામાના કટકા કરી નાખવા અને તે કાટ પ્રત્યેક દિવસે પાવો. (૬) શૂળ ઉપર:—કુલિત્થનો કાઢો કરી હિંગ, બીડલોણ અને સુંઠ એનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૭) મુતરખડા (પથરી) ઉપર:—કુલિત્થનો કાઢો, ઉન્હાળીનું ચૂર્ણ અને સિંધવ ૨ માસા નાખી પાવો.

૧૪૬. કુવા:—આ વૃક્ષને નાગિણીનું વૃક્ષ એમ પણ કહે છે. એ વૃક્ષો સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાથી ઘણી છાયા મળતી નથી, કારણ એ ૫૦-૬૦ હાથ ઉંચુ વધે છે; અને ૨-રાા હાથ પહોળુ હોય છે તથા ઉપરના ભાગમા પણ ઘણું વિસ્તારવાળુ નથી હોતું. એ વૃક્ષનુ લાકડું કઠિન અને સીધું હોય છે એ માટે તેની ડોલકાઠી કરે છે. ગોમાંતક અને કર્નાટકમાં એને 'કુવા' કહે છે. એને નાગની ફણી જેવાં રાતાં ફૂલો આવે છે. એટલે એને 'નાગિણીનું વૃક્ષ' એમ પણ કહે છે. એનું ફળ ફોડવાથી

તેનો વિલક્ષણ વાસ આવે છે તથા તેમાં બે કાળાં બી હોય છે; એની અંદરનો ગર્ભ બાળકો ખાય છે. એનુ લાકડું ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે.

૧૪૭. કુસર.—સં૦ મ૦ માધવી. હિં૦ મોતિયા. ક૦ ઇંદ્રિગોચે. ઈ૦ કલસ્ટર્ડ હિપ્ટેજ. લા૦ હિપ્ટેજ મેડેબ્લોટા.

કુસરીના વેલાને 'કસ્તુરી મોગરો' 'મધુમાધવી' એમ પણ કહે છે. એનાં પાંત્રાં મોટાં હોય છે. તથા ફૂલો ધોળાં-શુભ્ર હોઇ મોટાં હોય છે. એ વેલી જંગલમાં ઘણી થાય છે. ફૂલોની બાહાર વસંતઋતુમાં હોય છે. એ ફૂલો ખીલે એટલે એનો ચારે તરફ મધુર સુવાસ આવે છે. **માધવીઃ**—તીખી, કડવી, તુરી, મદગંધિ, મધુર, શીતલ, તથા લઘુ છે, અને પિત્ત, કાસ, વ્રણ, દાહ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—**(૧) આંબોઇ ટળી હોય તો:**—કુસરીના પાલાના બે પૈસાભાર રસમાં તેટલુંજ ઘી નાંખી પાવું. દિવસ ત્રણ. **(૨) કફ વિકારે બાળકને વાયગમન થાય તો:**—કુસરીનાં પાંત્રાં સાત લઇ તેમાં મરી સાત અને લસણની કળીઓ સાત, સરગવાની છાલ ૪ માસા, અને રાતી હસાણીની છાલ ચાર માસા, એ સર્વ એકત્ર કરી ઠંડા પાણીમાં વાટવું. અને વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલા પર્યંત રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે એકવાર પાવાથી, ઉલટી કિંવા રેચ થઇ વિકાર શમી જાય છે. **(૩) બાળકોના કફવિકાર ઉપર:**--કુસરીનું પાતરૂં અર્ધું, રાતા અગથીયાનાં પાંત્રાં ચાર, અને મરીના દાણા બે, વાટી તેનો રસ કાઢવો, તેમાં અડદની દાળ જેટલો ફૂલાવેલો ટંકણખાર અને રસ જેટલુંજ મધ નાંખી ચાટણ કરી આપવું.

૧૪૮. કુવાંર.—સં૦ કુમારી. ગૃહકન્યા. મ૦ કોરફડ. કો૦ કુવારકાંડે. હિં૦ ઘી ગુવાંર. કુવારપઠ્ઠા. બં૦ ઘૃતકુમારી. ક૦ લોઇસર. કટાલિગિડ. તા૦ કદ્દાલે. તે૦ કાલાબાંડા. પિત્રગોરિંટકલવંદ. વિરજાજીતોગે. ઉ૦ નોલિસરા. મલા૦ કદ્દાવાલા. ફા૦ દરખતેસિબ્ર. અ૦ મુસબર. ઇં૦ બાર્બેડોઝ આલોઝ. લા૦ આલોઇ બાર્બેડેન્સ.

કુવાંર હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાઠાં જાડાં હોઇ તેમાં રસદાર ગર્ભ હોય છે. તે ઘણો કડવો હોય છે. એ પાઠું અંગારામાં શેકી તેનો પાતળો રસ કાઢી, તેમાં થોડો ગોળ નાંખી નવા જન્મેલા તુરતના બાળકને પ્રથમ એક બે દિવસ ગળથુથી કરી પાય છે; પછી તેને માતાના દૂધનો અભ્યાસ કરાવે છે. કુવાંરને કાર્તિક-માર્ગશીર્ષના અરસામાં મધ્યમાથી દાંડા ફુટી ઉપર તોરા આવે છે. એ દાંડાને મરાઠીમાં 'શેલારે' કહે છે. એ છોલી એનું શાક કરે છે તે ઉત્તમ થાય છે. તેના તોરા ઘીમાં તળી ખાય છે. એ ભાજી ફરમાશી હોઇ મોંઘી મળે છે. ગુજરાતી લોકો કુવાંરનું અથાણું કરે છે. કુવાંરના ઉપરનાં પાંદડાં સુકાય કે અંદરથી નવાં પાંદડાં ફુટી એ વનસ્પતિ હમેશાં તાજી રહે છે. એ વનસ્પતિમાં મોટો ચમત્કાર છે. એનાં ડીંટાંમાંથી અંકુર ફૂટી એની વૃદ્ધિ થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે કુવાંરનાં મોટાં વનો હોય છે. કુવાંરના રસમાંથી "ચેળીયો" એટલે 'કાળો બોળ' તૈયાર કરે છે. **એ બોળ:**—સારક તથા રેચક છે અને આર્તવશુદ્ધિ કરે છે. **કુવાંર:**—શીતળ, કડવી, મદગંધિ, રસાયન, અગ્નિદીપક, ભેદક, મધુર, પુષ્ટિકર, બલકર તથા વૃષ્ય છે અને વિષદોષ, કફ, પિત્તજ્વર, કફ, પિત્ત, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા, કોડ, ગુલ્મવાત, યકૃત્, જ્વર, ગ્રંથિ, ત્વગ્દોષ (ચામડીના દોષ), વિસ્ફોટક, રક્તવિકાર, અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, તથા રક્ત-પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફલ:**—ગુરૂ છે. તે વાતપિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ. **(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—કુવાંરનો કાંદો દશ માસા પર્યંત લેઈ તે કોકરવર્ણા પાણીમાં આપવો; એટલે ઉલટી થઇ કફાશયનું શોષણ થાય છે, અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે. **(૨) પથરી અને અપચી ઉપરઃ**—કુવાંરના રસમાં હળદર નાંખી પાવી. **(૩) ઉધરસ ઉપર:**—કુવાંર અંગારામાં શેકી તેનો રસ અને અરડુસીનો રસ અથવા મધ, એમાં પીંપર અને લવીંગની ભૂકી નાંખી તે પાવું. **(૪) કફ અને ઉધરસ ઉપર;**--કુવાંરનો ગર્ભ મધ અથવા સિંધવ, અને હળદર નાંખી આપવો. **(૫) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:**—કુવાંરનું પાઠું ચીરી તે પાણીમાં ધોઇ, તે પાણીમાં ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી અને અફીણ મેળવી તે પાણી ગાળી આંખો ઉપર ચોપડતા જવું, અથવા કુવાંર અને ચિત્રાનાં પાંત્રાં એકત્ર વાટી લેપ કરવો. **(૬) સ્તનરોગ ઉપર;**—કુવાંરનો કાંદો ઘસી તેમાં હળદરની ભૂકી નાંખી સ્તન ઉપર લેપ કરવો. **(૭) વાય કરડયો હોય તો**-કુવાંરનું પાઠું હળદર ઘાલી ગરમ કરી બાંધવું. **(૮) અંગમાં જામેલી ગરમી,**

પ્રમેહ, કડકી, હાડીયો તાવ અને રસાયનો ઉપરઃ—કુવાંરના પાઠામાંનો રસ સુમારે ચાર માસાથી એક તોલા પર્યંત લેઈ તેમાં જીરાની ભૂકી ચાર ગુંજા અને મરીની ભૂકી બે ગુંજા પર્યંત નાંખી તે પાવું. **(૯) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ**—કુવાંરનો ગર્ભ ચોપડવો; એટલે ત્વરિત દાહ શમન થાય છે. અથવા કુવાંરનો ગર્ભ કપડામાં નાંખી ગાળી લઇ, તે બલકમાં મીઠાનું પાણી નાંખીને પીંછાથી શરીરે ચોપડવો. **(૧૦) ક્ષત (ચાંદી) માંહેના કૃમિ મરવા માટેઃ**—કુવારનો કદ ગોમૂત્રમાં ઘસી દિવસમાં બે ત્રણ વાર ચોપડવું. **(૧૧) કુવાંરનો પાકઃ**—કુવાંરનો ગર્ભ પાણીમાં પલાળી રાખી પછી ધોઇ વસ્ત્ર ઉપર પહોળો કરવો. પછી બીજા પાક પ્રમાણે તેનો પાક કરી સેવન કરવો; એટલે શરીર માંહેની ગરમી, અમ્લપિત્ત તથા કડકીનો નાશ થઇ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. **(૧૨) કાનમાં અતિશય દાહ થતો હોય તોઃ**—કુવારનો બલક ઉપલી બાજુએ કાન ઉપર રાખવો, અને વસ્ત્રગાળ કરેલું થોડું બલકનું પાણી કાનમાં પાડવું. **(૧૩) કમળી ઉપરઃ**—કુવાંરના કાંદાનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાંખી નસ્ય કરવું. એટલે કમળીથી આંખો પીળી થયેલી હશે તે કમળીનો નાશ થશે. **(૧૪) ભાર ઉપરઃ**—કાળો બોળ અને ડિકામાલી એકત્ર કરી તે પાવું.

૧૪૯. કુંવાડીઓ.—સ૦ ચક્રમર્દ. મ૦ તરોટા, ટાળકા૦ હિં૦ પવાડ—ર, ચકવડ. બં૦ એડાંચી, ચાકુંદા, ચાટકાટા. ક૦ ટકરીકે, હુસલંગિ, તગ્ગચે. તે૦ તારચમું. તગિરિસ. તા૦ તગરે વિદુ. તુ૦ તંજકુ. મલા૦ તકર. ગો૦ તેકિલો. ફા૦ સંજીસ, વોયા. ઈં૦ ઓવલલીન્ડ કેસ્યા. લા૦ કેસ્યાટોરા.

જંગલી શાકમાં કુંવાડીઓ એ જગત્પ્રસિદ્ધ છે. વરસાદ પડયાને પંદર દિવસ થતાંજ કુંવાડીઓ, શાક કરવાના કામમાં આવે છે. એ ઝાડ સુમારે કમરપૂર ઉંચાં વધે છે. એને પીળા રંગનાં ફુલો આવી બારીક શિંગો આવે છે. એ શિંગોમાં મેથીનાં જેવાં બિયાં આવે છે. ગરિબ લોક કુંવાડીઆની ભાજી ઉપરજ કેટલાક દિવસ કાઢે છે. **કુંવાડીઓઃ**—મીઠો, રૂક્ષ, લઘુ, કડવો, શીતળ, તથા ખારો છે, અને વાયુ, પિત્ત, કફ, કોઢ, કૃમિ, દમ, મસ્તકશૂળ, વ્રણ, મેદોરોગ, પ્રમેહ, ત્રિદોષ, અરૂચિ, તાવ, મલ-મૂત્ર-સ્તંભ, મેહ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. એના **બીજઃ**—ગ્રાહક, ઉષ્ણ, તીખાં, અને કફ, કોઢ, દમ, ઉધરસ, કડૂ, વિષ, સોજો, ગુલ્મ, અને વાતરકતનો નાશ કરે છે. એના પાલાની **ભાજી**—લઘુ, પિત્તકર, ખાટી, તેમજ ઉષ્ણ છે. અને કફ, વાયુ, દરાજ, કોઢ, પ્રમેહ, કડૂ, ઉધરસ અને દમનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—**(૧) દાદર ઉપરઃ**—કુંવાડીઆનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં **(૨) કાળપુળી (પાઠા)** ઉપરઃ—ધોળા કુવાડીઆનો પાલો ૭ દિવસ ચોપડવો. **(૩) દાદર ઉપરઃ**—કુંવાડીઆના પાલાનો રસ, લીમડાના રસમાં મિશ્ર કરી ચોપડવો. **(૪) સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપરઃ**—કુવાડીઆનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પ્રાશન કરવાં. **(૫) પુષ્ટતાને માટે તથા અંગમાં ગરમી થઇ લોહી રહેતું નથી તે ઉપરઃ**—કુવાડીઆનાં મૂળ લાવી ધોઇ સ્વચ્છ કરી સુકવવાં અને તેની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી રાખવી. પ્રતિ દિવસ પ્રાતઃકાળે ઘી ૨ તોલા, સાકરની ભૂકી ૧ તોલો, એમા એ ચૂર્ણ ૪ માસાથી ૧ તોલા પર્યંત કાલવી ચાટવું. એના યોગથી લોહી શુદ્ધ થઇ શક્તિ પણ વધે છે. **(૬) આદાશીશી ઉપરઃ**—કુવાડીઆનાં બી કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૭) ખરજવા ઉપરઃ**—કુંવાડીઆનાં બીયાં ૬ ભાગ, બાવચો ૪ ભાગ અને ગાજરનાં બી ૨ ભાગ, એનું ચૂર્ણ માટલામાં ઘાલી ગોમૂત્રમા ૮ દિવસ પલાળી રાખીને પછી ચોપડવુ. એ ઔષધ સુકાવા ન દીધું હોય તો વર્ષભર ઉપયોગમાં આવે છે. **(૮) વસામેહ ઉપરઃ**—કુંવાડીઆનાં મૂળનો કાઢો પાવો. **(૯) વેળ ફુટવા માટેઃ**—કુંવાડીઆનો પાલો બારીક વાટી તેની ગોળી કરી વેળ ઉપર બેસાડવી, એ પ્રમાણે એકેક પહોરે તાજી ગોળી બેસાડવી; એટલે વેળ ફુટે છે. **(૧૦) વાછડાંને કિંવા ઢોરોને કરમ પડયા હોય તે ઉપરઃ**—કુંવાડીઆના પાલાનો રસ કાઢી તેમાં તેટલીજ છાશ નાખવી અને ગંધક ૧ તોલો અને હિંગ ૫ તોલા પર્યંત લઇ, બન્નેની ભૂકી કરી તેમાં મિશ્ર કરી પાવી. વાછરડાંને આપવાનુ હોય તો રસ નવટાંક અને ઔષધો ચતુર્થાંશ જોઇએ. મોટાં ઢોરોને અચ્છેરથી શેર પર્યંત રસ અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઔષધો જોઇએ. **(૧૧) શીતપિત્ત ઉપરઃ**—કુંવાડીઆનાં મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં કસણી પાવું.

૧૫૦. કુળઇ:—(સં૦ સુષવી, મ૦ ફોડણી.) જેઠ મહિનાની આખરે જ્યારે એકાદ વરસાદ પડે છે ત્યારે આ ભાજી રાનમાં જ્યાં ત્યાં ઉગી નીકળે છે. રાતી માટીની જમીનમાં અને ડુંગરી પ્રદેશમાં એ પુષ્કળ થાય છે. એ ભાજીના કાંદા ધોળા હોઈ તે જમીનમાં હોય છે. એ ભાજી કેવળ લીલોતરી જેવી છે. કુળઇની કુમળી ભાજી માત્ર ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એને ઝીણાં ધોળાં ફૂલ આવે છે. એ ભાજી સ્વાદે સારી છે. તેને બાફીને અથવા પેટેલાં મીઠું લગાવી ખુબ મસળી પાણી કાઢી નાંખીને પછી વઘારે છે. **કુળઇ:**—શીતળ, સ્વાદુ, વાતકર, કફકર અને ગુરૂ છે.

૧૫૧. કેતકી:—ધાપારીનાં પાંત્રાં જેવાંજ કેતકીનાં પાંત્રાં હોય છે, પરંતુ તે કરતાં તે થોડાં પહોળાં હોય છે. એ પાંત્રાંને છેડે કરવતી જેવા કાંટા હોય છે. એ ઝાડો સર્વત્ર થાય છે. કેતકીનાં પાંદડાં પલાળી રાખી તેનાં દોરડાં વણે છે. તે મજબુત હોય છે. કેતકીનાં પાંત્રાંના મધ્ય ભાગમાંથી ઉભી અને સીધી એક લાકડી નીકળે છે. એ લાકડી અબદાગિરીની દાંડી કરવાના કામમાં આવે છે. એને કોઇ "ધાયાળ" કહે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **કંડૂ ઉપર:**—કેતકીનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી શરીરે ચોળવો. એથી બળતરા થાય છે. ઘણી આગ થવા લાગે તો છાણુ ચોળી ઠંડા પાણી વડે સ્નાન કરવું. (૨) **મુસળ્યા રોગ ઉપર:**—કેતકીના કાંદાનો રસ પાવો.

૧૫૨. કેસર:—સં૦ કેસર. બં૦ ક૦ તા૦ મલા૦ ગો૦ કુકમ. કેશર. હિં૦ કેસર. તે૦ કુંકમપુવુ ફા૦ લરકીમાસ. અ૦ જાફરાન, કુરકુમ. ઇં૦ સેફ્રન. લા૦ ક્રૉસિસ્ટિગ્મેટા, ક્રોસસસેટિવસ.

કેસર નેપાળ અને ઇંગ્લાંડ દેશમાં થાય છે. કેસરનાં ઝાડ ન્હાનાં હોય છે. તેના કાંદા બેબે હાથના અંતરે હાર પ્રમાણે વાવે છે. તેને વાવ્યા પછી બેત્રણ માસને અંતરે ઝાડ થઇ તેને ફૂલો આવે છે. તેને ત્રણ પાંખડીયો હોય છે તથા અંદર તંતુ હોય છે, તેજ **કેસર.** કેસરનો રંગ રાતો હોઇ તંતુ લાંબા હોય તો તે ઉચ પ્રતીનું છે, એમ જાણવું. કેસર એક વર્ષ ઉપર રહેવાથી બગડે છે એ રંગના અને ઔષધના કામમાં આવેછે. **કેસર:**—સુગંધી, કડવું, તીખું, રૂચિકર, આનંદકારક, ઉષ્ણ, કાંતિકર, તુરૂ તથા સ્નિગ્ધ છે અને કંઠરોગ, વાયુ, કફ, ઉધરસ, મસ્તકશૂલ, વિષ, ઉલટી, વ્રણ, વ્યંગ, કૃમ, હેડકી, ત્રિદોષ તથા કોડનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ** (૧) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—બકરીના દૂધમાં કેસર શીજવી પાવું અને બકરીના દૂધમાં ભાત ખાવો. (૨) **શરીરમાંથી લોહી ઘણું ગયું હોય તો:**—મધ સાથે કેસર ખાવું. (૩) **પીનસ રોગ ઉપર:**—કેસર ઘીમાં ખલી નસ્ય આપવું. (૪) **આદ્યાશીશી ઉપર:**—કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી નાકે સુંઘવું. (૫) **મોડશી ઉપર:**—કેસર લીમડાના રસમાં આપવું. (૬) **મૃત્તિકા જન્ય (માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા) પાંડુરોગ ઉપર:**—કેસર, જેઠીમધ, પીપર, અને નસોતરનો કાઢો કરી, તેના ૪ પૂટો માટીને દેવા અને તે માટી ખાવા આપવી; એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઇ વિકાર દૂર થશે. (૭) **મસ્તક રોગ ઉપર:**—કેસર અને બદામને ગાયના ઘીમાં ખરલ કરી તેને નાકે સુંઘવું. (૮) **અહિરા ઉપર:**—કેસર મધમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું. (૯) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—રાત્રે પાણીમાં કેસર ભીજવી રાખી સવારે તેમાં મધ નાંખી હલાવી પીવું. (૧૦) **ખર (ધાતુ) પડે છે તે ઉપર:**—જૂના ઘીમાં કેસર ખરલ કરી ત્રણ દિવસ પીવું. (૧૧) **કૃમિ ઉપર:**—કેસર અને કપુર દૂધમાં પાવું. (૧૨) **ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ અને પીડ ઉપર:**—ગાયનું માંખણ (તેમાંનો પાણીનો અંશ કાઢી), કેસર બે માસા નાંખી ૧ તોલો આપવું.

૧૫૩. કેવડાનું ઝાડ:—સં૦ કેતકી. મ૦ કેવડા. હિં૦ કેવરા-ડા, ગગનધૂલ. ક૦ બિળેકેદગે-મુદીગે. તે૦ મુગલીપુવુ. ગાગંજી. કેતકી. તા૦ કેદગે. તું૦ કેદઈ. મુંદેઇ. મલા૦ કેતા, કેતકી. ગો૦ કેદઇ, ગોંડઇ. ફા૦ કરજ. અ૦ કાદી. લા૦ પેંડેનસ ઓડોરા ટિસીમસ્.

કેવડાનું ઝાડ બે માથોડાં ઉંચું વધે છે. એના લાંબા લાંબા બેટા થાય છે. એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. એનાં પાંદડાંને કાંટા હોય છે. કેવડાનાં વનો ઘણાં ઘાડાં હોય છે. એમાં ધોળી અને પીળી એવી બે જાતિ છે, ધોળી જાતિને કેવડો અને પીળીને કેતકી કહે છે. કેતકીનો ઘણો વાસ આવે છે,

અને તેનાં પાંદડાં ઘણાં સુકુમાર હોય છે. શ્રાવણ માસમાં કેવડાનો ભર હોય છે. કેતકી, માઘ અને ફાગણ એ મહિનામાં થાય છે. ધોળા કેવડા બારમાસી થાય છે. કેવડાનાં વનોમાં સર્પ રહે છે. કર્નાટકમાં આ ઝાડનાં પાંદડાંની છત્રીઓ અને ટોપ કરે છે. કેવડાનું તેલ કાઢે છે; તે ઘણું સુવાસિક હોય છે. કેવડાનાં પાંત્રાંમાં કરેલી કાથાગોળીઓ ઘણી સુવાસિક હોય છે. કેવડાની અંદર જે માંજર હોય છે તેનું શાક કરે છે. **શ્વેતકેતકી:**—તીખી, મીઠી, કડવી, તેમજ લઘુ છે; અને વિષ તથા કફનો નાશ કરનારી છે. **એનાં ફુલ:**—લઘુ, તીખાં, કડવાં, કાંતિકર તથા ઉષ્ણ છે; અને તે વાયુ, કફ તથા કેશના દુર્ગંધનો નાશ કરે છે. તેનું કેસર, શિખીનું નાશક અને કિંચિત્ ઉષ્ણ છે. **એનાં ફળ:**—મીઠાં છે અને વાયુ, મેહ તથા કફનો નાશ કરે છે. **સુવર્ણ કેતકી:**—કડવી, નેત્રોને હિતાવહ, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખી તથા મધુર છે; અને વિષદોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલ**—સુખકર, કામોદ્દીપન, કિંચિત્ ઉષ્ણ, કડવાં, તીખાં અને નેત્રને હિતાવહ તથા સુગંધી છે. **એના ફણગા:**—અતિ ઠંડા, દેહને દૃઢ કરનાર, તીખા, બલકર તથા રસાયન છે અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. **એના ફળના અને કેસરના ગુણ:**—શ્વેતકેતકીનાં ફળ અને કેસરના ગુણ જેવાજ છે. **ઉપયોગ—(૧) રક્તપ્રદર ઉપર:**—કેવડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી સાકર નાંખી પાવાં. **(૨) અપસ્માર ઉપર:**—કેવડાનાં કણસલાં ઉપરની ભૂકી અને કેતકીનાં ફૂલ, સમભાગ લઇ એકત્ર ખાંડવાં, અને તે ચૂર્ણ છીંકણીની પેઠે સુંઘવું. **(૩) ઉષ્ણતાવડે કપાળ દુ:ખે છે તે ઉપર:**—કેવડાનું પાણી અને ધોળું ચંદન ઘસી એક કાચની બાટલીમાં નાંખી તે બાટલીના મુખ ઉપર બારીક કપડું વીંટી તે બાટલી ઉપરાઉપરી હલાવી સુંઘતાં જવું; એટલે કપાળ દુખતું મટશે. **(૪) પ્રમેહ ઉપર:**—કેતકીનાં મૂળ બારી તેનો રસ તોલા બે અને સાકર બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવું. **(૫) સર્વ પ્રકારની ઉષ્ણતા ઉપર:**—કેવડાનાં પાંદડાંના રસમાં જીરૂ વાટી સાકર નાંખી તે ૭ દિવસ સુધી પાવો. પથ્ય—છાશ અને ભાત મીઠા વગર. **(૬) કંઠરોગ ઉપર:**—કેવડાની માંજરની બીડી કરી પીવી; એટલે કંઠસર્પાદિ રોગ દૂર થાય છે. **(૭) મુસળ્યા રોગ ઉપર:**—કેવડાના કાંદાનો રસ પાવો.

૧૫૪. કેસરી (પીળો) ચંપો:—સં૦ સુવર્ણ ચંપક. મ૦ સોનચાંપા. હિં૦ ચંપા. ક૦ સંપગે. તે૦ ચંપાગીપુવુલુ. ચંપકમુ. તા૦ ચંબકં. તુ૦ સંપેડા-મારા. મલા૦ ચંપકં. ગો૦ ચંપ્યારૂકુ. લા૦ મિચેલિયાચંપકા.

આ ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે. તેને વાવ્યા પછી આઠ દશ વર્ષે ફૂલો આવવા લાગે છે. એનાં ફૂલો પીળાં હોય છે. એ ફૂલો વર્ષમાં બે વાર, ઉન્હાળમાં અને ચોમાસામાં આવે છે. એ ફૂલો જોવામાં ઘણાં સુંદર હોય છે. એ ફૂલોનો વાસ ઘણો ઉગ્ર હોવાથી તે હવામાં ચારે તરફ પ્રસરે છે. તથા હવા ખરાબ હોય તો તેમાં તે મળી તે હવાને સારી બનાવે છે. એનું લાકડું ઘણું કણીવાળું હોય છે. **કેસરીયો ચંપો:**—કડવો, તીખો, શીતળ, તૂરો, મધૂર, વૃષ્ય, હૃદ્ય, સુગંધિ તથા ભ્રમરનો નાશ કરનાર છે; અને દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, મૂત્રકૃચ્છ, વાત કોડ, વિષ, કૃમિ, કંડૂ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ (૧) પ્રદર ઉપર:**—પીળા ચંપાની છાલનો રસ પાવો અથવા છાલનો કાઢો કરી તે પાવો. **(૨) બાળકની ગરધણી ઉપર:**—પાનના રસમાં કેસરીયા ચંપાના ફૂલમાંહેની કળી અને શુદ્ધ કરેલો સાજીખાર નાખી તે પાવો. **(૩) વિષમ જ્વર ઉપર:**—કેસરીયા ચંપાનાં મૂળોનો કાઢો પાવો.

૧૫૫. કેળ:—સં૦ કદલી. રંભા. મ૦ કેળ. હિં૦ કેલ-ર. ક૦ બાળી. તા૦ વાલે. તુ૦ બારે. મલા૦ વાળા. તે૦ ચક્રકેલી. આરાટિકાયા. યારાટી. ફા૦ મોઝ. અ૦ તના. ઈં૦ પ્લ્યાંટેન. લા૦ મુસાસેપિયેંટં.

કેળનાં ઝાડો ઘણું કરી સર્વ દેશમાં થાય છે. એનાં મૂળોમાંથી જે ફણગા ફૂટે છે તે કાઢી બીજે સ્થળે વાવે છે; એટલે તેની કેળ થાય છે. કેળોની લગભગ વીસ જાતિ છે ગોમાંતક, કર્નાટક અને વસઇ, એ પ્રાંતમાં કેળાંનો પાક ઘણો થાય છે વસઇ પ્રાંતમાંના 'આગાશી ગામમાં કેળાંને સુકવી પછી તે ચારે તરફ મોકલે છે. વગડામાં વરસાદથી જે કેળો પોતાની મેળે પાકે છે તેને 'વગડાઉ કેળ' કહે છે. કાચાં કેળાંનું ને કેળદોડાનું શાક થાય છે. સોપટની રાખ રંગના કામમાં આવે છે. સુતર રંગનારા રંગરેજ અને ખાતરી લોકો એનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. પાકેલાં કેળાંનું રાયતું સારૂં થાય છે. કેળના યોગે હથિયારોને પાણી

ચઢાવવામાં આવે છે. કેળનાં પાંત્રાંના દાંડાને સુકવી બાળવાથી તેમાંથી ક્ષાર (ખાર) ઉત્પન્ન થાય છે; કાકણમાં ધોબી લોક સાબુને બદલે એ ક્ષારનો ઉપયોગ કરે છે. ગામડા ગામમાં જે ગરીબ લોકોને 'મલમ એ પદાર્થ શું છે, તેની ખબર પણ નથી અને જેમને ઔષધ આપવાને વૈદ્ય પણ નથી હોતો; તે લોક કેળની અંદરના રસની, મલમની પેઠે જખમ ઉપર પટ્ટી મારે છે અને તેમનો જખમ સારો થાય છે. પાકેલાં કેળાંનો ખાવામાં ઉપયોગ થાય છે. વગડાઉ કેળાં કોઈ ખાતું નથી. તેનાં કાચાં કેળાંનું, કેળદોડાનું શાક કરે છે, અને પાંત્રાં પત્રાળી કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. ભીલ, કોળી, ઠાકરડા વગેરે ગરીબ લોકો જમીનમાંથી વગડાઉ કેળના કંદ કાઢી તેને દળી, લોટ કરી તેની ભાખરીઓ બનાવી ખાય છે. **કેળ:**—શીતળ. ગુરૂ, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ તથા મધુર છે. અને પિત્ત, રકતવિકાર, યોનિદોષ, અશ્મરી તથા રકતપિત્તનો નાશ કરે છે. **પાકેલાં કેળાં:**—બળકર, તુરાં, મધુર, ગુરૂ, શીત, વૃષ્ય, શુક્રવર્ધક તથા સંતર્પણ છે, અને માંસ, કાંતિ તથા રૂચિને વધારનાર, દુર્જર તથા કફકારક છે. એ તૃષા, ગ્લાનિ, પિત્ત, રકતવિકાર, મેહ, ક્ષુધા તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે, અને જેનો જઠરાગ્નિ મંદ છે એવો માણસ ખાય તો તેથી વિકાર થાય છે. **કેળદોડા**—સ્નિગ્ધ, મધુર, તુરા, ગુરૂ, ગ્રાહક, કડવા, અગ્નિદીપક, વાતનાશક તથા કિંચિત્ ઉષ્ણવીર્ય છે. અને રક્તપિત્ત, ક્ષય, કૃમિ, પિત્ત, તથા કફનો નાશ કરે છે. **કદલીસાર:**—(કેળમાનો ગાભો)—ગ્રાહક, અપ્રિય, ગુરૂ તથા શીત છે, અને તૃષા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અતિસાર, સોમરોગ, અસ્થિસ્રાવ, રક્તપિત્ત અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. **કદલીકંદ:**—રૂક્ષ, વાતલ, તુરા, ગુરૂ, શીત, બલકર, મધુર અને કેસ્ય છે તથા અગ્નિમાંદ્ય કરે છે. અને કર્ણશૂલ, આમપિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, સોમરોગ, રજોદોષ, કૃમિ અને કોઢને નાશ કરે છે. **કેળનું પાણી:**—શીતલ અને ગ્રાહક છે. અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, તૃષા, કર્ણરોગ, અતિસાર, અસ્થિસ્રાવ, રક્તપિત્ત, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, યોનિદોષ અને દાહનો નાશ કરે છે. **વગડાઉ કેળ:**—શીતલ, મધુર, બલવર્ધક, વીર્યવર્ધક, રૂચ્ય, દુર્જર તથા જડ છે; અને તૃષા, દાહ, શોષ, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—તુરાં, મધુર અને ગુરૂ છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પેટમાં વિષ ગયું હોય તો તે ઉપર:**—કેળના ગાભાનો રસ કાઢી પાવો. (૨) **હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર:**—પાકેલા વગડાઉ કેળાનાં બી ખાવા આપવાં અને દંશ ઉપર વાટી ચોપડવાં. (૩) **શ્વાસ ઉપર:**—કેળાંની અંદરનો કેસરયુક્ત ભાગ કોરી, તેમાં મરીનું ચૂર્ણ રાત્રે ભરી રાખવું, પ્રાતકાળે તે કેવળ ધીમા તાપ ઉપર શેકી ખાવું; એટલે શ્વાસરોગ જલદી દૂર થાય છે. (૪) **સુખપ્રસૂતિ થવા માટે:**—કેળનો કાંદો કમરે બાંધવો. પ્રસવ થયા પછી છોડી નાંખવો. (૫) **હેડકી ઉપર:**—રાનકેળનાં પાંત્રાની રાખ માસો એક અને મધ તોલો એક, એકત્ર કરી પાવુ. (૬) **સોજા ઉપર:**—ઘઉંની કણક અને પાકેલા કેળાં પાણીમાં મેળવી ગરમ કરી સોજા ઉપર બાધવાં. (૭) **સોમલના વિષ ઉપર:**—કેળના રોપાનો રસ પાશેર પાવો. (૮) **જીભે કાતરા પડે છે તે ઉપર:**—પાકેલાં કેળાં ગાયના દહીં સાથે સૂર્યોદયપૂર્વે ખાવાં. (૯) **કામિણી ઉપર:**—પાકેલાં કેળાં મધમાં મેળવી ખાવાં. (૧૦) **ભસ્મકરોગ ઉપર:**—કેળાં ઘી સાથે ખાવાં; અથવા કેળના સારનું પાણી કાઢી પીવુ. (૧૧) **ધુપણી** (પ્રદર) **અને સોમરોગ એટલે મૂત્રાતિસાર જેવો રોગ થાય છે તે ઉપર:**—પાકેલાં કેળા, આંમળાનો રસ અને સાકર બે ભાગ એકત્ર કરી પાવુ. (૧૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે ગરમી ઉપર:**—ગાયના મૂત્રમાં કેળના કાંદાનો રસ નાંખી પાવો. (૧૩) **દાહ શમન થવા માટે:**—કેળના અને કમળનાં પાંત્રાં ઉપર સુઇ રહેવુ. (૧૪) **બાળકને દાંત ફુટે છે તે વેળાએ રોગ થાય છે તે ઉપર:**—કેળ દોડામાંહેના જે બારીક ફણગા (બાળકેળ) ગરી પડે છે. તે બારીક વાટી રસ કાઢવો તેમાં થોડી જીરાની ભૂકી અને સાકર નાંખી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે નિત્ય એકવાર ચાર માસાથી છ માસા પર્યંત એ ક્રમપ્રમાણે સતત સાત રોજ આપવું; અને ફક્ત એકલો આજ રસ દસ વીસ વાર દાઢો વગેરે ઠેકાણે ચોપડવો; એટલે વાત વગેરે જલદી શમે છે. (૧૫) **શીતળા હલકા આવવા માટે:**—વગડાઉ કેળનાં બીયાં ભેંસના દૂધમાં વાટી કપડછાણ કરી તે દૂધમાં પાવુ (૧૬) **મૂત્રાઘાત ઉપર એટલે પેશાબ બંધ થાય છે તે ઉપર:**—કેળનું પાણી ૪–૫ તોલા લેઈ તેમાં પાતળુ ઘી બે તોલા મિશ્ર કરી પાવું. એનો એવો ચમત્કાર છે કે, કેળના પાણીમાં ઘીનો સંયોગ થઈ પેટમાં ગયેલું ઘી મૂત્રદ્વારે ઘણું જલદી નીકળી જાય

છે અને તે યોગથી દ્વાર મોકળું થાય છે તથા પેશાબ છુટે છે. પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓને તો ઘણોજ જલદી લાગુ પડે છે. **(૧૭) પેશાબમાં ધાતુ જતી હોય તે ઉપર અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—પાકેલું એક કેળુ અર્ધા તોલા ઘી સાથે દરરોજ સવારે અને સાજે ખાતા જવુ એ પ્રમાણે સતત આઠ દિવસ સેવન કરવાથી ઉપલા વિકારો શમે છે. આ ઓાષધથી કાઇને ઠડી આવે એવુ જણાય તો એમાંજ મધનાં ૪ ટીપાં નાંખી આ ઓાષધ ખાતા જવું. **(૧૮) ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તો:**—કેળનો રસ એક શેર કાઢી ફટકડી તોલા ૧૦ અને ધોળો કાથો તોલો ૧ નાંખી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ પાવું. **(૧૯) પિત્તરોગ ઉપર:**—પાકેલાં કેળાં અને ઘી ખાવું. **(૨૦) ઢોરના મૂત્રાવરોધ ઉપર:**—કેળનું પાણી એક શેર પર્યંત કાઢી તેમાં ગેરૂ એક તોલો ઘસવો અને થોડું મીઠું અને મરીની ભૂકી ૪ ચણોઠીભાર નાંખી પાવું. **(૨૧) કેળાં ખાવાથી અજીર્ણ થાય તો:**—એલચીદોડા ખાવા. **(૨૨) કેળું જલદી પકવવા માટે:**—લૂમનો દાંડો ૫-૬ આંગળ રાખી બાકીનો કાપી નાંખ્યા પછી તેને ખીલાવડે કાણું પાડી તેમાં એલચીની ભૂકી ભરવી, એટલે કેળાં જલદી પાકે છે. કપૂર ભરવાથી પણ કેળાં જલદી પાકે છે. ઘણાં કેળાંમાં જો થોડી એલચીદોડાની ભૂકી નાંખી તો તે કેળાનો નાશ થાય છે, એવો એલચીદોડામાં ગુણ છે. **(૨૩) ધુપણી (પ્રદર) ઉપર:**—કેળનાં પાંત્રાં બારીક વાટી તેની દૂધમાં ખીર કરી બે ત્રણ દિવસ ખાવી. **(૨૪) ઉલટી ઉપર.**—કેળના કાંદાનો રસ મધ સાથે પાવો. **(૨૫) શરીરમાં જમેલી ગરમી અને પ્રમેહ ઉપર:**—કેળનો ગાભો છાયામાં સુકવી ચૂર્ણ કરી, તે સાકર અને પાણીમાં પાવું.

૧૫૬. કોકમ.—સં૦ રક્તપૂરકા, વૃક્ષામ્લ. મ૦ અમસુલ. કો૦ કોકમ, રાતાંબા. હિં૦ વિષાબિલ, મહાદા. ક૦ તિતિડીક. સોલે, મરગિન, હુળીમરા. બં૦ મહાદા. રાં૦ ડાસસ્યા. પી૦ બ્રિડાઓ. તુ૦ પુણાર-પુળી ગો૦ બિરંડ. ઈં૦ કોકમ, બટર ટ્રી. લા૦ ગારસિનિયા પરપ્યુરીઆ.

એ ઝાડ મોટા થાય છે. તે કોકણ, અને કર્નાટક દેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાં ફળોને 'કોકમ' કહે છે. કોકમનો રંગ રાતો અને આકૃતિ નારંગી જેવી હોય છે. એને રાતાંબા કહે છે. રાતાંબાનો મગજ ખવાય છે, અને અંદર પાણી હોય છે, તે કાઢી પીએ છે. એનાં બિયાંમાંથી જે તેલ નીકળે છે તે મીણના જેવુ અને ધોળું થાય છે; તે ખાવાના તથા ઓાષધોના કામમાં આવે છે. એને 'બિરડેલ' અથવા 'કોકમનું તેલ' કહે છે. ગોમાંતક અને માલવણ પ્રાંતોમાથી સેકડો ખાંડી કોકમ બહાર વેચાવા જાય છે. રાતાંબા ઉપરની છાલ સુકવી તેનાં કોકમ કરે છે. એ આમલી કરતાં પથ્યકારક છે. એની કઢી અને ચટણી થાય છે **કાચાં ફળ:**—તુરા, રૂચિકારક, ખાટાં, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પિત્તકર, ગુરૂ, કફકર તથા તીખા છે. અને વાતોદર, વ્રણ, વાયુ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **તેનાં પાકાં ફળો:**—મધુર, રૂચ્ય, ગ્રાહક, તીખાં, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટાં, તુરાં, રૂક્ષ તથા અગ્નિદીપક છે. અને કફ, વાયુ, તરસ, આમાતિસાર, સંગ્રહણી, આમવાત, રક્તદોષ, પિત્ત, અર્શ, શળ, ગુલ્મ, વ્રણ કૃમિ, હૃદ્રોગ તથા વાતો-દરનો નાશ કરે છે. એ વૃક્ષના ગુણો પણ ઉપર પ્રમાણેજ છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) હાડ દુખતું હોય તે ઉપર:**—કોકમના ઝાડનો પાલો વાટી ગરમ કરી તેનો પાટો બાંધવો. **(૨) રક્તયુક્ત આમાંશ ઉપર:**—વાયુના ઉપદ્રવથી કિંવા કોઈ પણ કારણથી રક્તયુક્ત આમાંશ થાય છે તે ઉપર એની કુંપળો કેળના સુકા પાદડાંમાં વીંટાળી અંગારામા શેકી, પછી બારીક વાટી ગોળી કરવી. તે ગોળી ગાયના તાજા દૂધમા મેળવી તે દૂધ ઘણું જલદીથી પી જવુ. અથવા કોકમનું તેલ ગરમ કરી તે ઠરી ગયા પહેલાં પાવુ એ પ્રત્યેક વેળા બે તોલા પાવુ. **(૩) શીતપિત્ત અને પિત્તરોગ ઉપર:**—કોકમના પાણીમાં જીરૂં અને ખાંડ નાખી પાશેર પાવુ. **(૪) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—કોકમ, એલચી અને સાકર એની ચટણી કરી ખાવી **(૫) ઠંડીએ હોઠ ફાટે છે તે ઉપર:**—કોકમનું તેલ ચોળવું. **(૬) હાથનાં અને પગનાં તળીયાંમાં દાહ થતો હોય તો:**—કોકમનું તેલ ચોળવું. **(૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—કોકમનાં પંચાંગ ત્રણ ભાગ, ભિલામાનું મગજ ૧ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, તે ૧૦ માસા ખાવું એટલે અંદરના અને બહારના મસા નાશ પામશે. **(૮) ઘી ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તો:**—કોકમનો કાઢો પાવો. **(૯) મૂળવ્યાધિની ઘણી આગ થતી હોય તો:**—**કોકમના તેલમાં સીસું ઘસી લેપ કરવો.**

૧૫૭. કોઠી.—સં૦ કપિત્થ. મ૦ કવઠ. હિં૦ કૈથ, કથીટ. બં૦ કપેતબેલ. ક૦ વેલ્લુ, બેલડા. તૈં૦ એલાગાકાયા.

કોઠીનાં ઝાડ દક્ષિણમાં તથા ગુજરાતમાં ઘણાં થાય છે. આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એ વૃક્ષના ફળને કોઠું કહે છે. તે ગોળ, અને કેરી જેવડુ હોય છે. પાકેલાં કોઠાં એકલાં અથવા તેમાં ગોળ કિંવા સાકર નાંખી ખાય છે. લીલા કોઠાના ગરનો સાર અને ચટણી થાય છે. પાકેલાં કોઠાંનો મુરબ્બો પણ થાય છે. **કોઠીનું ઝાડ:**—મધુર, ખાટું, તુરૂ, ગ્રાહક, શીત, વૃષ્ય, અને કડવું છે, તથા પિત્ત વાયુ, અને વ્રણનો નાશ કરે છે. **એનાં કાચાં ફળ:**—ગ્રાહી, ઉષ્ણ, રૂક્ષ, લઘુ, ખાટાં, તુરાં તથા લેખન છે અને વાયુ, પિત્ત તથા જીભ્હાજાડયને કરનાર અને રૂચિકર છે. તથા વિષ, જ્વર અને કફનો નાશ કરે છે. **પાકાં કોઠાં:**—રૂચિકર, ખાટાં, તુરાં, ગ્રાહક, મધુર, કંઠશુદ્ધિકર, શીતળ, ગુરૂ, વૃષ્ય અને દુર્જર છે. તથા શ્વાસ, ક્ષય, રક્તરોગ, ઉલટી, વાયુ, શ્રમ, હિધ્મા, વિષ, ગ્લાનિ, તૃષા, ત્રિદોષ, ઉચકી તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **એનાં બિયાં:**—હૃદ્રોગ, મસ્તકશુળ, વિષ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. **બિયાંનું તેલ:**—તુરૂં, ગ્રાહક તથા મીઠું છે. અને પિત્ત, ઉંદરનું વિષ, કપ, ઉચકી અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. **(૧) પિત્ત શમન થવા માટે:**—કોઠાનો ગર સાકર નાંખી ખાવો, અથવા કોઠીના પાલાનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવાથી ભયંકર અને પ્રબલ થએલા પિત્તનું શમન થાય છે. **(૨) કમળા ઉપર:**—કોઠીના પાલાનો રસ ગાયનું દૂધ નાંખી પાચ તોલા કાઢવો અને પ્રત્યેક દિવસે એકવાર આપવો. **(૩) પ્રદર (અથવા પેશાબમાં ધાતુનું જવું તે) ઉપર:**—કોઠી અને વાસનો પાલો બારીક વાટી મધમાં મેળવી આપવો. **(૪) શરીરમાંની ગરમી, વગેરે નીકળી જઈ ધાતુપુષ્ટિ થવા માટે:**—કોઠીના પાલાનુ ચૂર્ણ દૂધમાં ખડીસાકર નાંખી આપવું. **(૫) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—કોઠીનાં બિયાંનું તેલ ચોપડવું. **(૬) શરીર ઉપર પિત્તનાં ઢીંમણાં ઉઠે છે તે ઉપર:**—કોઠીનો પાલો બારીક વાટી તેનો ઢીંમણાં પર લેપ કરવો, કિવા વાટેલો પાલો દહીંમા મેળવી શરીરે ચોળવો, અને પાલાનો રસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે પાવો, એટલે થોડીક વારમાં શમન થાય છે. **(૭) શરીરમાં જામેલું રસાયન નીકળવા માટે:**—કોઠીનો પાલો, તાદલજાની ભાજીનો પાલો અને કેળદોડામાથી ગરી પડેલા ફૂલ, તે સર્વ સમભાગ લઇ, તેનો અષ્ટમાશ કાઢો નિત્ય બે વખત પ્રમાણે ૧૪ દિવસ સુધી આપવો. બે વખત ઔષધો તાજાં જોઈએ. તેલવાળું, ખાટું, મીઠું (લુણ), તીખું, એ પદાર્થ ખાવા નહિ. અને સ્નાન પણ કરવું નહિ. પદરમે દિવસે સર્વાંગે બકરીની લીંડીઓ ગોમૂત્રમા વાટી તેનો ચાર ઘડી લેપ રાખવો, પછી સ્નાન, ભોજન કરવું. **(૮) ઉચકી અને શ્વાસ ઉપર:**—કોઠાનો અંગરસ મધ અને પીપર સાથે આપવો. **(૯) અન્નદ્વેષ ઉપર:**—કોઠાના ગર્ભમાં સુઠ, મરી અને પીપરનુ ચૂર્ણ મધ અને સાકર મેળવી ચાટવું.

૧૫૮. કોથમીર.—સં૦ ધાન્યાક, કુસ્તુબરી. મ૦ કોથીંબીર ધણે. હિં૦ ધનિયા. બં૦ ધને. ક૦ હવ્લી જ, કોતંબરીકાળુ. તે૦ કોથમીલુ ધણિઆલુ. તા૦ ઉત્તંબરી. તુ૦ કોત્તબરી કોતુમલ્લી. મલા૦ કોત્તમપાલરી. ફા૦ તુખમેકશ્નીઝ. અ૦ કજબુરા. ઈં૦ કોરીયંડર સીડ. લા૦ કોરીઅંડસ સેટાઇવસ.

કોથમીર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનો રસોઇ કરવામાં નિત્ય ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડને બી આવે છે તેને ધાણા કહે છે. ધાણા મસાલામાં નાખે છે. આ પદાર્થ સ્વાદિષ્ટ, થડો અને પિત્તશામક છે. ધાણા ભરડીને વાવવાથી થોડા દિવસમાં જરૂર પુરતી કોથમી તૈયાર થાય છે. કોથમીની વડી ઉત્તમ થાય છે. કોથમીની ચટણી પણ થાય છે. **ધાણા:**—મધુર, લઘ, તુરા, દીપન, સ્નિગ્ધ, કડવા, કિંચિત્ ઉષ્ણ, અવૃષ્ય, મૂત્રલ, લઘુ, પાચક, ગ્રાહક, તેમજ રૂચિકર છે; અને તૃષા, દાહ, અતિસાર, ઉધરસ, પિત્તજ્વર, ઉલટી, કપ, દમ, ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ, અને વિશેષ કરી પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) બિલામો ઉઠી નીકળ્યો હોય તો:**—કોથમી વાટી ચોપડવી. **(૨) શરીરમાંથી શીતળાની જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટે:**—શીતળા સારી રીતે મટયા પછી રાત્રે ધાણા અને જીરૂ ચોગણા પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે મસળી ગાળી તેમાં સાકર નાંખી પાવું. એટલે કોઠા માંહેની ગરમી શાંત થાય છે. આ પ્રયોગ ચાર-પાંચ દિવસ કરવો. **(૩) આમ થાય છે તે ઉપર:**—ધાણા અને સુંઠ એના કાઢામાં એરંડમૂળનું ચૂર્ણ નાંખી તે પાવું. **(૪) અરૂચિ ઉપર:**—ધાણા, એલચી અને મરી, એનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર સાથે આપવું. **(૫) દાહ**

અને તૃષા ઉપર:—ધાણા, અરડુસો, આંમળાં, કાળી દ્રાક્ષ, અને પિત્તપાપડો, એ સર્વે ઓષધો સાધારણ ખાંડી એકત્ર કરી તેમાં પાણી નાંખવું. અને બીજે દિવસે તે પાવું. (૬) **અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, વિષમ જ્વર અને અજીર્ણ ઉપર ધાણાનું ચૂર્ણ:**—ધાણા, લવંગ, નસોતર, અને સુંઠ, એનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાવું. (૭) **તાવ ઉપર પાચન:**—ધાણા, દેવદાર, સુંઠ, ભોરિંગણી, ડોરલી (વાતોડી), એનો કાઢો પાવો. (૮) **પિત્તજ્વર અને અંતર્દાહ ઉપર:**—ધાણા અને ચોખા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખવા. બીજે દિવસે સવારે તેજ પાણીમાં તે બારી પાતળી કાંજી કરી સારી ઠડી થયા પછી તે આપવી. (૯) **દાહ ઉપર:**—ધાણા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લેઇ તેમાં સાકર ૧ તોલો નાંખી પાવું (૧૦) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ધાણા અને ગોખરૂનો કાઢો ઘી નાંખી પાવો. (૧૧) **નેપાળાના વિષ ઉપર:**—ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહી, એ એકત્ર કરી આપવું (૧૨) **ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:**—ધાણાનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૧ તોલો, એ ચોખાના ધોવરામણમા નાખી ખાવું. અથવા ધાણાનો કલ્ક ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર નાંખી પાવો. (૧૩) **રક્તપિત્ત ઉપર:**-ધાણા, દ્રાક્ષ, અને બેદાણાનો કાઢો કરી પાવો. (૧૪) **બાળકનાં શૂળ, આમ અને અજીર્ણ ઉપર:**—ધાણા અને સુંઠ એનો કાઢો પાવો. (૧૫) **બાળકોની આંખો આવે છે તે ઉપર:**—ધાણાની પોટલી બાંધી પાણીમાં પલાળી રાખી તે વારવાર આખો ઉપર ફેરવવી. (૧૬) **તડકાની ગરમીની લુ ન લાગવા માટે:**—ધાણા પાણીમાં પલાળી મસળી તેમાં સાકર નાંખી તે પાણી પાવુ. (૧૭) **બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર:**—સાકર અને ધાણા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનું પાણી વસ્ત્રગાળ કરી પાવું. (૧૮) **તૃષારોગ ઉપર:**—ધાણા પાણીમાં પલાળી રાખી પછી મસળી તે પાણીમાં મધ અને ખાંડ નાખી તે વારવાર પાવું.

૧૫૯. કોદરા.—સ૦ અ૦ કોદ્રવ. મ૦ કોદ્રુ, હરિક હિં૦ કોદો, કોદવ૦ બં૦ ગો૦ ક૦ હરિક. તે૦ આલુવાલુ. ઈં૦ પક્ચુઅર્ડપાસપેંલ. લા૦ પાસવેલ સ્કોબીકયુટલિયમ.

સર્વે પ્રકારનાં ધાન્યોમાં ઘણીજ હલકી પ્રતીનું ધાન્ય કોદરા છે. આ ધાન્યને ઘણું કરી ગરીબ લોક શિવાય કોઇ ખાતુ નથી એમાં ચાર જાતિ છે. રામેશ્વરી, શિવેશ્વરી, હરકોણી અને માંજાર (મેણા કોદરા), મેણા કોદરા એ જાત ઘણીજ અપકારકારક છે, મેણા કોદરાનો ખાવામાં ઉપયોગ કરે તો તેથી ઉલટી, જુલાબ, એવા વિકારો થાય છે ડોળા ચઢી આવે છે, મન ભ્રમિત થાય છે; ગ્લાનિ આવી કેફ ચઢે છે, અને સમયે પ્રાણ પણ જાય છે, એ જો ખાવાના ઉપયોગમા લેવા હોય તો એક દિવસ પાણીમા પલાળી રાખવા, પછી તે સ્વચ્છ ધોઇ એક બે દિવસ તડકામા સુકવવા; એમ કરવાથી તેનો દોષ મટી તે ખાવાને યોગ્ય થાય છે. કોદરાનો ભાત, ઘેસ તથા વડા પણ કરે છે. કોદરાની ઉભી કાઇ નાચણી જેવી હોય છે. કોદરા મોટી રાઇ જેવડા હોઇ તેનો રંગ રાતો કે પીળો પણ હોય છે. કોદરા ઘણા શીતળ છે. એ અશક્ત માણસે કદી પણ ખાવા નહિ. **કોદરા:**—મધુર, શીત, ગ્રાહક, ગુરુ, કડવા, વ્રણને હિતકર તથા રૂક્ષ છે, અને કફ, પિત્ત, વિષ, તથા મૂત્રકૃચ્છનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **શૂળ ઉપર:**—કોદરાની ખીર ખાવી, કિંવા કોદરાનો ભાત દહીં સાથે ખાવો.

૧૬૦. કોરલા. (ચંપાકાટી):—સ૦ કોવિદાર. મ૦ કોરલ. હિં૦ પીલાકચનાર. બં૦ પીતકાંચન. ક૦ કોચાલે તા૦ શેમાદારે. શિવપ્પુમાદીરે. તે૦ દવકાચનમુ. મલા૦ કોવિદારં. લા૦ બોહિનિયા ધેરિગેટા.

કોરલા આ એક રાનવૃક્ષ હોઇ, તે કાચનારની જાતિનું છે, એનાં પાંત્રાં કાંચનારનાં પાંત્રાં જેવાંજ હોય છે. જેઠ-આષાઢ માસને સુમારે એ ઝાડને કુમળાં પાંદડાં આવે છે; તે લેઇ લોકો વેચે છે. એ ભાજી નિર્મલ હોઇ ખાવાને રૂચિપ્રદ છે. **કોરલા:**-દીપન, તુરો, વ્રણરોપણ, સંગ્રાહક, સારક તથા સ્વાદુ છે. અને ભાજીપાલામા તે ઉત્તમ છે. તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, ત્રિદોષ, શોષ, દાહ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલોનો ગુણ રકત કાંચનાર જેવોજ છે.

૧૬૧. કોળકંદ:—સં૦ કોલકદ. મ૦ કોલકાદા. સાપકાદા. કો૦ ધાપા પાંચણકાંદા. કોચીંદા. હિં૦ જંગલીપ્યાજ. કોલીકાંદા. ક૦ સપુરગેદુ કાડએલ્લૂ લ્લિગિડ. તા૦ કદુવેલવાંગાયમ્. તે૦ અડાંવેતેલ્લાગડ્ડા. ગુ૦ બાગુલ્લી. મલા૦ કાટેના. ફા૦ બસલુલ્ફાર. ઇં૦ ઇંડીયન સ્કિવલ. લા૦ સિલાઑાર્ફ સિનેલિસ.

આબેહુબ ડુંગળીના કાંદા જેવાજ આ કંદ રાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ અને અતિશય ખરજવાળા હોય છે. કુલઇની ભાજી જેવાં એનાં પાંદડાં હોય છે. એ કાંદા ડુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. **કોલકંદ:**—તીખા તથા ઉષ્ણ છે; અને વિષ, ઉલટી, તથા કૃમિના નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) **કૃમિ ઉપર:**—કોલકંદના રસમાં થોડો લોટ મેળવી તે શેકીને ખાવો અથવા ચણાના લોટમાં મેળવી તેનાં ભજીયાં કરી ખાવાં. **બીજો પ્રકાર:**—કોલકંદનો કંદ અને ફળથી એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૬૨. કોલિંજન:—સં૦ કુલંજન. મ૦ કોળિંજન. હિં. કુલિંજન. ક૦ કોળંજન. ફા૦ ખિરદારૂ. અ૦ ખુકુંખોલિંજાન. ઈં૦ ગ્રેટરગેલંગાલ. લા૦ આલ્પિનિયા આફિસિનેરમ.

કોલિજનનાં ઝાડ આંબાહળદરનાં ઝાડ જેવાંજ થાય છે; એ ઝાડ આંબાહળદર કરતાં કિંચિત્ મોટાં હોય છે. એનાં પાંત્રાનો વાસ મધુર હોઇ મડળનો રંગ ધોળો અને તીખો હોય છે. ગોમાંતક અને મલબાર પ્રાંતમાં એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે. એની ગાંઠો સુકવી રાખે છે, તેને 'કોલિંજન' કહે છે. કોલિંજનની ગાઠોના કકડા કરી તેને અથાણામાં નાંખે છે. કોલિજન કાંઇક તીખું લાગે છે; તેને "કોષ્ટ-કોલિંજન" પણ કહે છે. **કોલિંજન:**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, રૂચિકર, સ્વર્ય તથા લઘ છે; અને મુખ, તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર તેમજ મુખદોષ, કફ, ઉધરસ, અને વાયુનું નાશક છે. મોટું એનાથી ઓછું ગુણવાળું છે. ઉપયોગ:—(૧) **ખાલી ઉધરસ ઉપર:**—એનાં છોગલાની કઢી કરી ખાવી. અથવા તેનો રસ કાઢી પીવો. (૨) **માથું ચઢયું હોય તે ઉતરવા માટે:**—કોલિંજનનું બારીક ચૂર્ણ કરી તે નાકે સુંઘવું; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. (૩) **વાયુએ કરી અંગ રહી ગયું હોય તો તે ઉપર:**—કોલિંજનનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું. (૪) **સ્વરભેદ ઉપર:**—કોલિંજન મ્હોમાં રાખી રસ ગળવો. (૫) **મોડશી** (અપચન) **ઉપર:**—કોલિંજન અને સિંધવ કોકમના તેલમાં કાલવી જરા ગરમ કરી શરીરે ચોપડવું; એટલે અપચન, ખલ્લીશળ-(હાથ, પગ, પેઢું, અને ખભા, એમાં થનાર શળ) નો નાશ થાય છે. (૬) **ઉલટી ઉપર:**—કોલિજનનો એક તોલો રસ કાઢી, તેમાં લીમડાનો રસ એક તોલો અને આદાનો રસ એક તોલો નાંખી દોઢ તોલો સાકર નાખવી અને તે શીજવી રાખવું; એ પ્રત્યેક વખતે અર્ધા તોલા પ્રમાણે બે વખત એમ ત્રણ દિવસ આપવું. (૭) **બહુ મૂત્રરોગ ઉપર:**—કોલિંજનનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી બે વખત પાવો. (૮) **બાળકોના અતિસાર ઉપર:**—કોલિંજન છાશમાં ઘસી થોડી હિંગ નાંખી કઢી કરી પાવી. (૯) **મુખદુર્ગંધી દૂર થવા માટે:**—કોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી દાંતને ચોપડવાનો નિયમ રાખવો. (૧૦) **દંતરોગ ઉપર:**—કોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી તેથી દાંત ઘસવા.

૧૬૩. કોશિંબ:—સં૦ કોશામ્ર. મ૦ કોશિંબ. હિં૦ કોશમ. બં૦ કેઓડાફલ. ક૦ જુરીમાચુ. લા૦ સ્લીચરાટ્રીજગા.

કોશિંબનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એની ઉત્પત્તિ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. કોકણપ્રાંતમાં એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે એનું લાકડું ચીકણું હોય છે. એના લાકડાનો ગાભો રાતા રંગનો હોય છે. એનાં **બિયાંનું તેલ કાઢે છે** તે કડવું, મધુર, બલ્ય, પથ્ય, રૂચિકર, પાચક તથા સારક છે અને કૃમિ, કોડ, તથા વ્રણનું નાશક છે. **કોશિંબ:**—ખાટું, ગુરૂ, શોષકર, પિત્તલ, કફકર તથા કોઠશોધક છે; અને વાયુ, કોડ, અર્શ, સોજો, પિત્તવ્રણ, રક્તપિત્ત, અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે. **એનાં પાકાં ફળ:**—લઘુ, અગ્નિદીપક, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મધુર, બલકર, લઘ તથા વૃષ્ય છે અને કફવાતનાં વિનાશક છે. (૧) **જુલાબ માટે:**—કોશિંબનું તેલ ગરમ પાણીમાં પાવું. (૨) **ખસ, વ્રણ અને કોઢ ઉપર:**—કોશિબનુ તેલ ચોપડવું. (૩) **ચેળ આવતી હોય તો:**—કોશિંબની છાલનો રસ કાઢી તેમા સમુદ્રફળ ઘસી લેપ કરવો.

૧૬૪. કૌચ (**કૌવચ**)**:**—સં૦ મર્કટી, સ્વયંગુપ્તા. મ૦ ખાજકુહિરી. હિં૦ કૌંછ, કિંવાચ. બં૦ આલકુશી, ધુનારગુંડ. ખ્મા. શુખાશિંબી. ક૦ નસુકૂગુરી, નસુકુસુની, કાદકરે. તે૦ પિલ્લીયદગુ. તા૦ પુંને-કાલિ. દ્રા૦ નાઇસોણુંગુ. મલા૦ નાયિકરણ્ણ. ચોરિવલ્લિ, ગો૦ ખવલ્યાવાલી. ઈં૦ કોહેજ. લા૦ મ્યુકુનાપ્રુરિયેન્સ.

કૌચના રોપા વગડામાં મૃગશીરનો વરસાદ પડવા માંડે કે લાગલા ચોતરફ ઉગે છે. પછી તેના મોટા વેલા થઈ ઝાડ ઉપર અને વાડ ઉપર ચઢે છે. કૌચના વેલાને પાંત્રાંની બાજુએ લાંબું ડીંટું ફુટી તેને ફૂલોનો ઝૂમખો આવે છે. એક ઝૂમખામાં વીશ પચીશ ફૂલો હોય છે. આ ફૂલોમાં એક એક આંગળ લાંબા અને તેટલાજ જાડા શિંગોના ગુચ્છા આવે છે. દરેક ગુચ્છામાં પાંચથી દશ સુધી શિંગો હોય છે. એ શિંગો ઉપર બારીક કાંટા હોય છે. એ કાંટા શરીરે લાગે કે, શરીરે વિલક્ષણ આગ થઈ તે ભાગ સુજે છે. ફોલ્લો ઉઠાડવાના કામમાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે શિંગોમાંનાં બિયાંને કૌચબીજ કહે છે. કૌચમાં બે જાતિ છે. 'રેડેકૌચ' અને 'મેઢાકૌચ' અથવા 'મોટી કૌચ' એમાથી મોટી કૌચની શિંગ કિંચિત્ મોટી અને નાજુક હોઈ ઉપલા કાંટા નુકસાનકારક હોતા નથી. એ શિંગ ઉપરના કાંટા છરીથી છોલી નાંખી તેનું શાક કરે છે. એ શાક લીલાં કેળાના શાક જેવું થાય છે. **કૌચ:**—મધુર, વૃષ્ય, શીત, ધાતુવર્ધક, બલકર, ગુરૂ તથા કડવી છે અને ક્ષય, વાયુ, શીતપિત્ત, રક્તદોષ, વ્રણ, કફ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં **બીજ:**—ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, શીતળ, સ્વાદુ તથા ગુરૂ છે અને વાત, દુષ્ટવ્રણ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણો અડદ જેવા છે. **ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:**—કૌચની શિંગો ઉપરના થોડા કાંટા દૂધમાં કિંવા ગોળમાં નાખી તે નાના બાળકને આપવું આ ઔષધ ઘણું આપવું નહિ. એથી કરમનો ઉપદ્રવ ત્વરિત દૂર થાય છે. આ મોટું રામબાણ ઔષધ છે. **(૨) કૌચના વિષ ઉપર:**—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવું. **(૩) નાનાં વાછરડાંને કરમ થયા હોય તો:**—કૌચનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અથવા કૌચના કાંટા છાશમાં પાવા. **(૪) ગર્ભધારણ માટે:**—મીઠી કૌચના મૂળો અને કોઠાનો ગર દૂધમાં વાટી પાવાં. **(૫) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:**—કૌચબીજ તથા તાલીમખાનાનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવું, અને ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પીવું. **(૬) સોમલના વિષ ઉપર:**—ખરજવાળી કૌચની છાલ અને ધોળો કાથો એકત્ર કરી, પાણીમાં વાટી થોડું થોડું પાણી પાવું. **(૭) મૂર્છા દૂર થવા માટે:**—કૌચ શરીરે ચોપડવી. **(૮) શ્વાસ ઉપર:**—કૌચનાં બિયાંનું ચૂર્ણ પ્રાતઃકાળે મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. **(૯) ગાંઠ, બદ, અને માંજરી ઉપર:**—કૌચનાં બી ઘસી, દિવસમાં બે ત્રણ વાર લેપ કરવો.

૧૬૫. ખજૂરી:—સ૦ ખર્જૂર. મ૦ ખજૂર, ખારિક. હિં૦ પીંડખજૂર, છુહારા. બ૦ સોહારા. ક૦ ખજ્જૂર, ઉત્તત્તી. તે૦ ખજૂરચુપુડૂ. ફા૦ ખુર્માતર, ખુર્માખુશ્ક અ૦ તમરરૂતમ. ઇં૦ ડેટ પામ. લા૦ ફિનિક્સ, ડેક્ટીલીફેરા. (?) મોટેના

ખજૂરીનાં ઝાડ શિંદી જેવાં ઉંચા વધે છે. ખજૂરીના ઝાડ આ દેશમાં પુષ્કળ થાય છે, પરંતુ તેનાથી ખજૂર ઉત્પન્ન થતુ નથી. તેઓને ખજૂર જેવા ફળો આવે છે, પણ લોકોને પકવવાની માહિતી નહિ હોવાને લીધે કિંવા અહીંની હવા યોગ્ય નહિ હોવાથી તે પાકતુ નથી. અરબસ્તાન અને ઈરાન દેશમા ખજૂર પુષ્કળ પાકે છે. જે ફળો અધકચરા સૂકવે છે તેને ખારેકો કહે છે. આરબ લોક ખજૂર ખાઈનેજ ઘણા દિવસ કાઢે છે. ખજૂર એ પાચક અને પૌષ્ટિક છે. ખજૂરના ઠીલાનું તેલ કાઢે છે; તે બાળવાના તથા ઔષધોના ઉપયોગમા આવે છે. એનો ખોળ ઢોરોને ખવરાવે છે. ખજૂરના ઝાડનાં પાંદડાની સાવરણીઓ વગેરે બને છે. લાકડું ઘરકામના ઉપયોગમા આવે છે. ઉન્હાળામાં લોકો ખજૂરનું સરબત કરી પીએ છે. તેમાં પાણી મેળવ્યાથી તે સમશીતોષ્ણ થાય છે. ખારેકનાં બી બાળકોને બાળાગોળીમાં ઘસીને પાય છે. **ખજૂર:**—વૃષ્ય, સ્વાદુ, શીત તથા ગુરૂ છે; અને અગ્નિમાંદ્ય, કૃમિ, ધાતુવૃદ્ધિ, તૃપ્તિ તથા પુષ્ટિને કરનાર, હૃદ્ય, બલ્ય, દુર્જર, સ્નિગ્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર છે. અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, દાહ, શ્વાસ, કફ, શ્રમ, ક્ષતક્ષય, વિષ, તૃષ્ણા, શોષ અને આમપિત્તનો નાશ કરે છે. **સુલેમાની ખારેક:**—ભ્રાંતિ, શ્રમ, મૂર્છા, રક્તપિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) રેચ થવા માટે:**—ખજૂર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ચોળી તથા ગાળીને તે પાણી પાવું એટલે રેચ થાય છે **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ખારેકના બી બારીક વાટી તેની ધૂણી આપવી. **(૩) ઉંદરી ઉપર:**—ખારેકનાં બી બાળીને તેની રાખ, કપૂર અને ઘી, એ ખલ કરીને લેપ કરવો. **(૪) કપાળ દુઃખતું હોય તો તે ઉપર:**—ખારેકનાં બી ઘસી માથા ઉપર ચોપડવાં. **(૫) ઘોડાને શરદી થઇ હોય તો તે ઉપર:**—

ખારેકનાં બીનું ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં નાખી આપવું. (૬) **આમવાત ઉપર:**—પાશેર ખજૂર પલાળીને પાવું. (૭) **ધાતુપુષ્ટિને માટે તથા પિત્તશમન થવા માટે:**—ખારેકની અંદરનાં બિયાં કાઢી સાધારણ ખાંડી તેમાં બદામ, બેદાણા, પિસ્તાં, ચારોળી, સાકરની ભૂકી વગેરે મસાલો એકત્ર કરી તે સર્વેનું મિશ્રણ, રીતસર પાતળા કરેલા અને અથાય એટલા ઘીમાં પલાળી રાખવું, અને સતત આઠ દિવસ સારી રીતે અથાયા પછી નિત્ય સવારે ૨ તોલા સેવન કરવું. (૮) **ટાઢીયા તાવ ઉપર:**—ખારેકનું બી અને અંધાડીના મૂળને ઠંડા પાણીમાં ચંદન જેવું જાડું ઘસી, ખાવાના પાનને ચાર ગુંજાભાર જેટલું ચોપડી તે પાન સોપારી, લવંગ, એલચી, કાથો વગેરે સાથે તૈયાર કરવા, અને તાવ આવ્યા પહેલાં અકેક ઘડીના અંતરે અકેકું બીડુ ખાવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું; એટલે ટાઢથી આવનારો તાવ જાય છે. (૯) **જીર્ણજ્વર ઉપર:**—ખારેક, સુંઠ, દ્રાક્ષ, સાકર અને ઘી, એ દૂધમાં નાખી તે દૂધ કઢીને પાવું. (૧૦) **દાહ થવા લાગ્યો હોય તો:**—નવટાક ખજૂર પાણીમાં મસળી પાવું. (૧૧) **ચેતના પ્રાપ્ત થવા માટે:**—માખણ અને ખારેકો ખાતા જવુ. (૧૨) **ધનુર્વાત અને રક્તપિત્ત ઉપર:**—ખજૂરનો કલ્ક કરી તેમાં એરંડતેલ નાખી પાવું. (૧૩) **બાળકોને માટે શક્તિવર્ધક ખોરાક:**—ઉત્તમ ખજૂર ૭ માસાથી ૩ તોલા પર્યંત બાળકની શક્તિ પ્રમાણે લઇ સ્વચ્છ પાણીથી ધોઈ, લુછી નાંખવું અને માહેના ઠળીઆ કાઢી થોડુ દૂધ લઇ તેમા તે મસળી કપડાથી ગાળી તે રસ દિવસમાં ત્રણ વાર પાવો, એ ભક્ષ્ય એક મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા લાયક છે, માત્ર દરેક વેળાએ રસ કાઢીને પાતાં જવું. (૧૪) **ઠંડી હવા હોય કિંવા શરદીનો વિકાર હોય ત્યારે બાળકોને આપવાનો ખોરાક:**—સારી ખારેક લઈ તેમાનુ બી દૂધમાં ઉકાળી ઘસીને બાળકોને ખવરાવવું; તેમાંજ બીજુ દૂધ નાખી પાતળું કરી પાવું. આ ઔષધ નાનાં બાળકોને આપવું નહિ, મોટાને આપવું. નાનાં બાળકને આપવાથી પેટમાં જાળું બધાય છે, અને કોઠામા ગરમી થાય છે. (૧૫) **મદ્ય ઉપર ઉતાર:**—ખજૂર પલાળી ગાળીને પાવું (૧૬) **પ્રદર ઉપર:**—ખારેકનાં બીયાં ખાંડી ઘીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદનની ભૂકી નાખીને આપવું (૧૭) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—ખજૂર મધમાં ખાવું.

૧૬૬. ખટખટી:—ખટખટીનાં ઝાડ બે ત્રણ માથોડાં ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં આકારે ધામણીનાં પાંત્રાં જેવા અને તે કરતાં ઝીણાં હોય છે. એ ઝાડને ચાર પાંચ ફૂલોનો એક તોરો એવાં ફૂલો આવે છે. ખટખટીનાં ફળો ખાવાથી ગળચટાં લાગે છે ઉપયોગ:—(૧) **પુષ્ટતાને માટે:**—ખટખટીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૨) **આમરક્ત પડે છે તે ઉપર:**—ખટખટીનાં મૂળ દૂધમાં અથવા પાણીમાં વાટી પાવાં. (૩) **વાતરક્ત ઉપર:**—રોગીએ ખટખટીનાં મૂળ હમેશા પાસે રાખવા; ખટખટીની લાકડી હાથમા રાખવી, સોજા ઉપર અને ગાંઠ ઉપર ખટખટીનાં મૂળ ઘસીને ચોપડવાં, અને દરરોજ સાંજ સવાર ગાયના પાશેર દૂધમાં ખટખટીનાં મૂળ ૩ માસા, ધોળી ગુલખાશીનો કંદ બે તોલા, અને ગોમેટીનાં મૂળ ૬ માસા ઘસીને ૪૨ દિવસ સુધી પાવાં એટલે વાતરક્ત દૂર થાય છે. (૪) **અતિસાર ઉપર:**—ખટખટીનાં મૂળ છાશમાં વાટી પાવાં.

૧૬૭. ખડબુચું (સકરટેટી):—સં૦ ષડ્ભુજા, મધુપાકા. મ૦ ખરબુજ. હિં૦ ખરબુજા. બં૦ ખરમુંજા. ક૦ ષડભુજા, સૌતે. ફા૦ ખુરપુજા. અ૦ બિત્તીખ. ઇં૦ મેલન. લા૦ કુકયુમિસમેલો.

કાલીંગડા જેવોજ એનો વેલો થાય છે. ખડબુચું, એ ફળ ગોળ છે અને તેનો બહારનો રંગ રાતો હોય છે. ખડબુચું ખાવાથી સારૂં લાગે છે. એનું શાક પણ કરે છે. જે ખડબુચાનો અંદરનો રંગ લીલો હોય છે તેને મુરાઠીમાં "તરટી" કહે છે. એ ખાવાથી બહુ સારી લાગે છે. ખડબુચાં વધારે ખાવામાં આવ્યાથી ગરમીનો ઉપદ્રવ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) **તાપની ઝાળ લાગી હોય તો:**—ખડબુચાનાં બિયાં વાટી માથા ઉપર ચોપડવાં અને તેનો રસ શરીરે ચોપડવો.

૧૬૮. ખરશીંગી (મેઢાસીંગ):—સં૦ મેષશૃંગી, ખરશૃગિકા. મ૦ મેંડશીંગી, ખડશીંગી. હિં૦ બં૦ મેઢાશીંગી. ક૦ ક્રીય, ઉઠીમારા. તા૦ ઓડિયમાર. તે૦ ઓહીમાનુ. મલા૦ ઓઠી, ઉટી. લા૦ હસઓહિની.

આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રાં આકારે ટેટૂનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. એને હાથ સવા-

હાથ લાંબી અને અંગુઠા જેવડી જાડી શિંગો આવે છે. એ શિંગોને ખડશિંગો કહે છે. એનો વાસ ઉગ્ર આવે છે. એના કકડા કરી અથાણામાં નાંખે છે. એ શિંગોનું શાક પણ થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:**—ખડશિંગીના ઝાડની છાલનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી તે ચોપડવું.

૧૬૯. ખપાટ (ખરેટી):—સં૦ બલોત્તમા. મ૦ ચિકણા, ચોરલા. કો૦ ચિકણુકડપા. હિં૦ ખરહટી, બીજવંદ. બં૦ શ્વેતવેડેલા. ક૦ બેણ્ણેગરગભેદ. ઈં૦ હાર્ટલિવ્ડસિડા. લા૦ સિડાકોર્ડિફોલિયા.

ખપાટનાં ઝાડ ચીકણાનાં ઝાડ કરતાં મોટાં થાય છે. ખપાટનાં પાંત્રાં કાત્રાદાર હોય છે, અને પ્રત્યેક પાંત્રાંને બે ખાંચા હોય છે. આ ઝાડ ઉપર બારીક ગોળાકૃતિ ફળો આવે છે, તેને લોકો ખાય છે. એ ફળો કિંચિત્ તુરાં, મધુર, ધાતુ શુદ્ધિકારક અને મુખરોગનાશક છે એ ફળોનો રંગ નારંગી જેવો હોય છે. અને તે ફળો પાક્યા પછી ઝીણા રુદ્રાક્ષ જેવાં જણાય છે. ખપાટ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. ખપાટને ધોળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. એનાં બિયાંને "બળદાણા કે બળબીજ" કહે છે. એ આકારે ઝેંઝીનાં બિયાં જેવાં હોય છે. ખપાટ, સહદેવી, પેટારી અને તુપકડી કિંવા લેચી, એ ચારેના સમુદાયને "બલાચતુષ્ટય" કહે છે. **બલાચતુષ્ટય:**—શીત, મધુર, બલ્ય, કાંતિકારક, સ્નિગ્ધ તથા ગ્રાહી છે; અને વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષતનો નાશ કરે છે. ખપાટનાં મૂળોની છાલનુ ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે સેવન કરવાથી બહુમૂત્રરોગ દૂર થાય છે. **મહાબલા:**—મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક અને વાતનું લોમન કરનાર છે. **અતિબલા:**—દૂધસાકરમાં સેવન કરવાથી પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિદ્રધી, વ્રણ, ગુમડાં, વળ, પાઠું, ઈત્યાદિ ઉપર:**—ખપાટના રાતા રંગનાં કુમળા પાંત્રાં બારીક વાટીને થેપલી કરી બેસાડવી, અને તે ઉપર કપડાનુ આચ્છાદન કરી તેના ઉપર ઠંડુ પાણી નાંખતા રહેવું. આ યોગથી તે ગાંઠ જલદી પાકે છે અને ફૂટે છે. તેમજ કોઈ પણ પ્રકારે દાહ થતો હશે કિંવા સણકા થતા હશે તો તે ત્વરિત બંધ થશે. અથવા ખપાટનો પાલો વાટી માંહે લવંગ નાંખી ઉપર બાંધવો. **(૨) ગરમીથી થયેલાં ચાંદાં સુકવવા માટે:**—ખપાટની છાલ અને જાુનાં પાંત્રાં એકત્ર ખાંડી તેમાં પાણી નાંખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો અને તે કાઢાથી ચાંદાં ધોવાં. એથી ચાંદીઓ જલદી સારી થાય છે. **(૩) ભૂતજ્વર ઉપર:**—ખપાટનાં મૂળ વિધિપુર્વક ગળામાં બાંધવાં. **(૪) ચોથીયા તાવ ઉપર:**—ખપાટનાં મૂળ પુષ્ય નક્ષત્રમાં હાથે બાંધવાં, ખપાટમૂળ અથવા સુંઠ, એનો કાઢો આપવો, તે શીત, કંપ અને દાહયુક્ત તાવનો બે ત્રણ દિવસમાં નાશ કરે છે. **(૫) મૂત્રદોષ અને શુક્રદોષ ઉપર:**—બળદાણા, હિંગ, દૂધ, ઘી, એ સર્વ એકત્ર કરી પાવું. **(૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—બળદાણાના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી પાવું. **(૭) વીંછીના ડંશ ઉપર:**—ખપાટનાં મૂળ ઘસીને ચોપડવાં.

૧૭૦. ખરસાંડીયો (શરસડો):—સં૦ શિરીષ. મ૦ શિરસ. હિં૦ શિરીષ.

આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રાં આંમળીના પાંત્રા જેવાં અને તે કરતાં પણ મોટાં હોય છે. એને મોટી લાંબી શિંગો આવે છે. તેમાં ચપટાં બી હોય છે. એનાં ફુલો પીળા રંગનાં હોય છે. એ વૃક્ષ સર્વત્ર થાય છે. મરાઠીમાં રાઘનું નામ પણ "શિરસ" છે, પરંતુ એ બન્ને નામો ભિન્ન જાણવાં. **ખરસાંડીયો:**—મધુર, કડવો, શીતળ, તુરો, તીખો, વર્ણકર તથા લઘુ છે અને વિસર્પ, સોજો, ઉધરસ, વિષ વ્રણ, ત્વગ્દોષ, પામા, ખરજ, કોઢ, વાયુ, રક્તદોષ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:**—ખરસાંડીયાનાં ફૂલોના રસમાં મરીનો સાત દિવસ ખલ કરી સાત ભાવનાઓ આપવી તેનું સેવન અને અંજન કરવાથી સર્પનું વિષ ઉતરે છે. **(૨) દેડકાના વિષ ઉપર:**—ખરસાંડીયાનાં બી થુવરના દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૩) સર્વ વિષ ઉપર:**—ખરસાંડીયાનાં પંચાંગ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. **(૪) પ્રદર ઉપર:**—ખરસાંડીયાની છાલનો રસ સમભાગ, ગાયનું ઘી નાંખી પાવો. **(૫) વિસર્પ, વિષદોષ, વિસ્ફોટક, સોજો અને દુષ્ટ વ્રણ એ ઉપર દશાંગ લેપ:**—ખરસાંડીયો, જેઠીમધ, તગર, રતાંજળી, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારૂહળદર, કોષ્ટ, વાળો, એને સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી, પંચમાંશ ઘી લઈ તેમા ખલ કરી પાણીમાં કાલવી રોગસ્થળ ઉપર લેપ કરવો.

(૬) **ગરમીનાં ચાઠાં** (ચાંદાં), **વ્રણ ઇત્યાદિને રૂઝ આવવા માટે:**—ખરસાંડીયાની છાલ, રસાંજન અને હરડાં, એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) **સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્ચ્છા) આવે છે તે ઉપર:**—ખરસાડીયાનાં બી, પીંપર, મરી અને સિંધવ, એ ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું; અથવા ખરસાડીયાનાં બી અને મરી સમભાગ લઇ બકરાના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. (૮) **ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—ખરસાંડીયાનાં ફૂલ, હળદર અને દારૂહળદર એકત્ર વાટી તેનો કલ્ક ઘીમાં આપવો. તે કલ્ક ચોથીયા તાવનો નાશ કરે છે. (૯) **કર્દમ વિસર્પ ઉપર:**—ખરસાંડીયાની છાલનું ચૂર્ણ સો વખત ધોયેલા ઘીમાં નાંખી લેપ કરવો. (૧૦) **સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર:**—ખરસાંડીયાનાં મૂળોની કિંવા ફૂલોની પોટલી સુંઘાડવી.

૧૭૧. ખરસાંણી (ડી):—સં૦ ભદ્રચૂડ, પત્રગુપ્ત. મ૦ શેર.

આ ઝાડ જંગલી છે. વાડ કરવામાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એનું દૂધ ઘણું ઉષ્ણ છે, તે શરીરે લગાડવાથી ફોલ્લો ઉઠે છે. (૧) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—ખરસાંણીનું દૂધ ચોપડવું. (૨) **ઉદરરસ ઉપર:**—ખરસાંણીનું દૂધ માખણમાં રોગીની શક્તિ જોઇ એક, બે, કિંવા ત્રણ માસા આપવું; તેથી ઉલટી થાય છે અને રેચ પણ થાય છે. ઉપર દહીં અને ભાત આપવાં. (૩) **ખરસાંણીના વિષ ઉપર:**—પાણીમાં મધ નાંખી પાવું; કાળી નાડનો પાલો વાટી લેપ કરવો; માખણ ખાવું તથા લેપ પણ કરવો. (૪) **આંબોઇ ખસી હોય તો:**—ડુટીની આસપાસ ખરસાંણીના દૂધનો લેપ કરવો. (૫) **ખસ ઉપર:**—ખરસાણીની સુકાઇને નીચે પડેલી ડુંખો બાળી તેલમાં ખલ કરી લેપ કરવો. (૬) **કર્ણશૂળ ઉપર:**—ખરસાંણીની ડુંખો અંગારામાં શેકી રસ કાઢીને તે કાનમાં પાડવો. અથવા તે રસમાં તેટલુંજ બકરીનું ઘી ગરમ કરી નાંખી તે કાનમાં પાડવું. (૭) **વિષમજ્વર ઉપર:**—ખરસાંણીની પાકેલી ડુંખો કેળનાં પાંત્રાંમાં વીંટી અંગારામાં શેકી, તથા બાફી તેનો રસ કાઢી તેમાં ઠીકરી છમકારી હિંગની ભૂકી નાખી તે રસ સુમારે ૪ તોલા પર્યંત આપવો. (૮) **કુરશાના વિષ ઉપર:**—ખરસાંણીની ડુંખો અંગારામાં બાફી રસ કાઢવો અને તે તાળવા ઉપર અને દંશ સ્થાને ચોળવો તથા બે આચમની પાવો પણ ખરો.

૧૭૨. ખસખસ, અફીણ:—સં૦ ખાખસ. મ૦ હિં૦ ક૦ ખસ્ખસ્. બં૦ પોસ્તદાના. તૈ૦ તા૦ ગસગસ. તુ૦ કસકસે. મલા૦ કશકશ. ફા૦ તુખ્મેકોકનાર. અ૦ હબુલ કોકનાર. ઇં૦ પૉપીસીડસ્. લા૦ પાપાવર સોમ્નિફેરમ્.

અફીણ. સં૦ અફેન. હિં૦ બં૦ ક૦ અ-આફીમ. ફા૦ અફયુન તિર્યાક. અ૦ લબનુલ ખસખાસ. ઈં૦ ઓપીયમ. લા૦ પેપેવેરી, સોમ્નિફેરમ્.

ખસખસનાં ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. એને લાલ રંગનાં ફૂલો અને જીંડવાં આવે છે. જીંડવામાં બી થાય છે તેને ખસખસ કહે છે. ખસખસના જીંડવાને શસ્ત્રથી ચીરો પાડવાથી તેમાંથી જે રસ નીકળે છે તેનું અફીણ (અહિફેન) થાય છે. અફીણ એ માદક પદાર્થ છે. એની ગણના ઉપવિષોમાં છે. અફીણ ઘણું ખાવામાં આવે તો પ્રાણ નાશ થાય છે; પરંતુ એ રીતસર આપવાથી સારા ઉપયોગમાં આવે છે; ખસખસના છોડમાંથી અફીણ થાય છે. પરંતુ ખસખસના અંગે માદકપણું નથી. ખસખસના ફળ ઉપરની ત્વચાને "પોસ્ત" કહે છે. ખસખસ એ પૌષ્ટિક છે. એનો પકવાનોમાં અને બીજા પદાર્થોમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. કુંણી હોય ત્યારે ખસખસનાં પાંદડાંની એકલી અથવા ભેગવાળી ભાજી સારી થાય છે. **ખસખસનું ઝાડ:**—ગ્રાહક, બલકર, ગુરૂ, વૃષ્ય, કફપ્રદ, પાકકાળે મધુર, વીર્યપ્રદ, કાંતિકારક તથા બલકર છે, અને વાત, પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂળ:**—ગ્રાહક, રૂક્ષ અને રક્તશોધક છે. **ફળની છાલ:**—શીતળ, લઘુ, કડવી, ગ્રાહક, તુરી, વાતકારક, રૂચ્ય, સપ્તધાતુશોષક, પુંસ્ત્વનાશક, રૂક્ષ, મદકર, અગ્નિવર્ધક અને મોહક છે. **ખસખસ:**—કફકારક, બલ્ય, વૃષ્ય, ગુરૂ, મધુર, ગ્રાહક અને વાતનાશક છે. **અફીણ:**-જારણ, મારણ, ધારણ અને સારણ, એવા ચાર પ્રકારનું છે. તે વૃષ્ય, બલકર, ગ્રાહિણી, સાત ધાતુનો શોષ કરનારૂં, વાતપિત્તકર, આનંદકારક, માદક, વીર્યસ્તંભક,

કડવું, અને મધુર છે; તથા સન્નિપાત, કૃમિ, કફ, પાંડુ, ક્ષય, મેહ, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા અને ધાતુક્ષયનો નાશ કરે છે. જે અફીણ ધોળા રંગનું અને અન્નને પચાવનારૂં છે, તેને જારણ કહે છે; અને કાળું હોય તેને મૃત્યુકારક એટલે મારણ કહે છે. જે અફીણ પીળું હોય છે તે જરાનો નાશ કરનારૂં છે. માટે તેને ધારણ કહે છે; અને જે ચિત્રવર્ણું હોય છે, તે મળનું સારણ કરે છે, માટે તેને સારણ કહે છે. **ઉપયોગ:—** **(૧) આમાતિસાર ઉપર:**-ખસખસ દહીંમાં વાટી પાવી. **(૨) બાળકોને આમ પડે છે તે ઉપર:**-ખસખસનો કંસાર અથવા થુલું કરી ખવરાવવું. **(૩) સાંધા દુ:ખે છે તે ઉપર:**—ખસખસના (પોસડોડાના) કાઢામાં કલાક બે કલાક સાંધા શેકવા. **(૪) સોજો, પેટનું ચડવું અને શરીરમાં વાયુ ભર્યો હોય તે ઉપર:**—ખસખસનાં ફૂલ અને જીંડવાં પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીનો શેક કરવો. **(૫) પુષ્ટિ અને શક્તિ આવવા માટે:**—ખસખસ, બદામગીર અને ચારોળી સમભાગે લઇ બારીક વાટીને ગાયના દૂધમાં મેળવી ઉકાળી ખીર કરવી. તેમાં ઉતારતી વેળાએ બે તોલા તાજું ઘી અને તેટલીજ સાકર નાંખવા, તે મળી જાય એટલે બે માસા પર્યંત ગળોનું સત્વ નાંખી સેવન કરવું. એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઔષધ શક્તિહીન બાળકોને પણ આપવાને ઘણું ઉત્તમ છે. **(૬) હાફૂણા** (કેશમાંહેની જમીન કઠણ થઇ ઝીણી ફોડકીયો થાય છે તે) **રોગ ઉપર:**—ખસખસ દૂધમાં વાટી માથા ઉપર લેપ કરવો. **(૭) બાળકો માટે શક્તિવર્ધક ખોરાક:**—ખસખસ, ગાયના દૂધમાં બારીક વાટીને તેમાં બીજું દૂધ અને થોડો ગોળ કિંવા સાકર નાંખી ઉકાળીને રાબડી તૈયાર કરવી, અને સારી રીતે ઠંડી થયા પછી ખાંડ નાંખવી. આ ખોરાક બે મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા યોગ્ય છે; અને જે બાળકને હગામણનો ઉપદ્રવ હોય તેઓને તો ઘણોજ હિતકારક છે. **(૮) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર:**—ખસખસનું તેલ કોપરાના તેલ સાથે શરીરે ચોળવું.

અફીણનો ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર અને મૂર્છા ઉપર:—અફીણ અને કેસર સમભાગ લઇ ખરલ કરી અર્ધા ગુંજાભારની ગોળી મધમાં ખાવી, તેમજ ગુંજાભાર અફીણ બકરીના દૂધમાં આપવાથી પણ મૂર્છા અને અતિસાર દૂર થાય છે. **(૨) મૂર્છા ઉપર:**—કોપરાના કકડામાં છિદ્ર કરી, તેમાં બે ગુંજાભાર અફીણ નાંખી તે કકડો અંગારા ઉપર શેકવો અને ખાવા આપવો. એટલે માણસ સહસા ઓખાઇ જશે નહિ. **(૩) સળેકમ ઉપર:**—કાગળમાં થોડું અફીણ ચોપડી તેની બીડી સળગાવી નાકે તેની ધુણી સુંઘવી. **(૪) માથું દુ:ખતું હોય તો:**—માથા ઉપર અફીણનો લેપ કરવો. **(૫) શરીરે ખરજ થતી હોય તો:**—તેલ, મીણ અને અફીણ એકત્ર કરી ચોપડવું. **(૬) આંખો આવે છે તે ઉપર:**—અફીણ અને હાંતવણ, એ બેને લોખંડના વાસણમાં લીમડાના રસમા ખરલ કરી લેપ કરવો. **(૭) અતિશય પરસેવો આવતો હોય તો તે ઉપર:**—કિંચિત્ અફીણ ખાવા આપવું. **(૮)** અફીણ એ સ્તંભક છે. સ્તંભનને માટે એને જાયફળમાં ઘાલી તે ઉંબરાના, વડના કિંવા બાવળના ઝાડમાં છિદ્ર પાડીને તેમાં મૂકે છે, અને તે છિદ્ર બંધ કરી કેટલાક દિવસ પછી તે બહાર કાઢી તેની ગોળીઓ કરી શક્તિ જોઇને તે આપે છે. સાકર સાથે પણ અફીણ ખાય છે, અને ઉપર દૂધ પ્રાશન કરે છે. તેમજ ખસખસના જીંડવાં અને સુંઠ એનો સોળમો ભાગ પાણી શેષ રહે તેવો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાંખીને પીએ છે. **(૯) પક્વાતિસાર ઉપર:**—ખાપરીઆમાં મંદ અગ્નિ ઉપર અફીણ સેકીને ખાવાથી ઘણોજ પાકેલો અતિસાર હોય તો પણ શમે છે. **(૧૦) નાના બાળકોને સળેકમ અને શરદી ઘણી થઇ હોય તો:**—માથા ઉપર અને નાક ઉપર અફીણનો લેપ કરવો. પેટમાં વિકૃતિ હોય તો પેટ ઉપર પણ લેપ કરવો. **(૧૧) અતિસાર ઉપર:**—કાંદા (ડુંગળી) ના રસમાં અફીણ મેળવી પાવું **(૧૨) બદ ઉપર:**—પહેલાં જળો મૂકાવી લોહી કઢાવવું. અને કડવા લીમડાનો પાલો બાંધવો. પછી બીજા દિવસથી અફીણના જીંડવાનો કાઢો કરી તેમાં કપડું ભીંજવી ત્રણ ચાર દિવસ શેકવું, એટલે દુઃખ જલદી નાશ પામે છે. **(૧૩) વાળા ઉપર:**—સર્પની કાંચળી અને અફીણની ચેપલી કરી ઉપર બાંધવી. **(૧૪) નાસૂર ઉપર:**—માણસના નખ બાળી તે રાખમા અફીણ એક વાલ મેળવી તે મિશ્રણ નાસુરમાં ભરવું. **(૧૫) આમાતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપર:**—અફીણ લીંબુના રસમાં મેળવી તે દૂધમાં નાંખી ત્રણ દિવસ પાવું. **અફીણ ઉપર ઉતાર:—(૧)** રાઇનો લોટ વગેરે ઉલટી કરનારાં ઔષધો આપવાં.

(૨) **અરીઠાનું પાણી** કરી પાવું. અફીણના પારોર ગોળા ઉપર અરીઠાના પાણીનાં ૫-૭ ટીપાં પીવાથી તે ઘણુંજ નિ:સત્વ થાય છે. (૩) **ત્રણ** કિંવા **ચાર માસા હિંગ** છાશમાં અથવા પાણીમાં વાટી પાવી, કિવા એકલી હિગ ખવડાવવી. (અફીણની ડાબડીમા હિગનો ગાગડો રાખવાથી અફીણ નિ:સત્વ થાય છે.) (૪) **ઘીમાં ટંકણખાર અને મોરથુથુ** અથવા એકલો ટંકણખાર નાંખી પાવો. એટલે ઉલટી થઇ અફીણ નીકળી જશે. (૫) **ફટકડીનું** ચૂર્ણ અને નરમાનાં બિયાંનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખાવાથી અફીણ ઉતરે છે. (૬) **કાંકણીના** વેલાનાં પાંત્રાંનો રસ પાવો. (૭) **ઉભી ભોરીંગણીનો** રસ દૂધ નાંખી પાવો. (૮) **વજ અને સિંધવ** એકત્ર કરી પાવાં. (૯) પીંપર અને મીંઢળ આપવું. (૧૦) **ઝેફૂના** (ગલગોટાના) પાલાનો રસ કાઢી પાવો. (૧૧) થોડું મોરથુથુ શેકી લીંબોળીમાં ઘાલી ચૂસવું. (૧૨) **તાંદળજાનાં મૂળીયાં** પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૩) **ઉંટકટારીનાં મૂળીયાં** પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૪) **ગળોની સળીયોનો** રસ કાઢી પાવો. (૧૫) **કિંજળીના** ઝાડમો રસ કાઢી પાવો. (૧૬) **કપાસનાં** પાંદડાંનો રસ પાવો. (૧૭) **કડવા લીમડાનાં** પાંદડાંનો અર્ક કાઢી પાવો. (૧૮) **આંબાડાનાં** પાત્રાંનો રસ પાવો. (૧૯) **આમલીનાં** પાંદડાંનો રસ પાવો. (૨૦) **શીતાફળીનાં** બિયાં માંહેનું મગજ પાણીમાં વાટી પાવું. (૨૧) **નાના બાળકને અફીણ ચઢયું હોય તે ઉપર:—** ડુંગળી ભાંગી તેનો વાસ લેવરાવવો કિંવા કોરા દેશી કાગળ પાણીમાં મસળી પાવા. ગર્ભિણીએ અફીણનું કિંવા અફીણ મિશ્રિત ઔષધનું સેવન કરવું નહિ.

૧૭૩. ખાખરો:—સં૦ તે૦ ક૦ પલાશ. મ૦ પળસ. હિ૦ ખાખર. કેસૂડા. ફા૦ પળશી.

એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. ખાખરાનાં ઝાડ ઘણાં ઉંચાં વધતાં નથી. એનું લાકડું સુતારના કામમાં આવતું નથી. એનાં પાંત્રાં અને ફૂલો ઉપયોગમાં આવે છે. પાંદડાંનાં પત્રાળાં કરે છે. ફૂલનો રંગ રાતો હોય છે. કવચિત્ ધોળાં ફૂલનો પણ ખાખરો હોય છે. રંગને માટે ફૂલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. ખાખરાને ચપટાં રાતા રંગનાં બીજ આવે છે. તેને પળસપાપડી (પિત્તપાપડો) કહે છે. રંગ તથા સફેતી દેવાને માટે ખાખરાનાં મૂળનો કુચો કરે છે. ખાખરાને ગુંદ (લાખ) આવે છે. તે સ્તંભક છે. **ખાખરો:—**ઉષ્ણ, તુરો, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, સારક, કડવો, સ્નિગ્ધ, ગ્રાહક તથા ભગ્નસંધાનકારક છે. અને વ્રણ, ગુલ્મ, કૃમિ, પ્લીહા (બરોળ), સગ્રહણી તથા અર્શ, વાયુ, કફ, યોનિરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે. એ રક્ત (રાતો), પીળો, શુભ્ર, (ધોળો), અને નીલ (લીલો), એ ભેદવડે ચાર પ્રકારનો થાય છે. **એનાં ફુલ:—**સ્વાદુ, કડવાં, ઉષ્ણ, તુરાં, વાતુળ, ગ્રાહક, શીતળ તથા તીખાં છે. અને તૃષા, દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કોડ, અને મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:—**રૂક્ષ, લઘુ. ઉષ્ણ તથા પાકકાળે તીખાં છે. અને કફ, વાયુ, ઉદર, કૃમિ, કોડ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, અર્શ, તથા શૂળનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળોમાંનાં બિયાં:—**સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા તીખાં છે. અને કફ, તથા કૃમિ (કરમ)નો નાશ કરે છે. **એનાં કુમળાં પાંદડાં:—** કૃમિ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. (૧) **ન્હાના બાળકના કૃમિ ઉપર:—**પિત્તપાપડો દૂધમાં ઘસી પાવો, કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું, અથવા પિત્તપાપડો અર્ધો કાચો શેકી મગની દાળ જેટલો ઘીમાં આપવો. (૨) **દાદર ઉપર:—**પિત્તપાપડો લીંબુના રસમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩) **વંઝયા (વાંઝણી)ને ગર્ભ ધારણ થવા માટે—**પિત્તપાપડાને બાળી તેની રાખ કરી તે રાખ પાણી સાથે પાવાથી સ્ત્રી ગર્ભિણી થાય છે. (૪) **કંઠમાળ અથવા ગડગુમડાં ઉપર:—**ખાખરાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનો કાનની બાજુ પર અને ફીનારી ઉપર લેપ કરવો. (૫) **અડકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થવા માટે:—**પિત્તપાપડો અને શેવતીનાં ફૂલ પાણીમાં અથવા ઘીમાં ભક્ષણ કરવાં, અને ફટકડીની પોટલી યોનિમાં રાખવી. એટલે અડકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થાય છે. (૬) **પુરૂષત્વ આવવા માટે:—**ખાખરાના મૂળને ચીરી તે નીચે રીઢું માટલું મૂકી ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે માટલામાં અર્ક પડે છે, તે અર્ક ખાવાના પાનમાં ચોપડીને તે પાનમાં મરાઠીનું જીંડવું એક મૂકી તે પાન ખાવું એટલે એકજ દિવસમાં પુરૂષત્વ આવશે. ઉતાર ઓસંગ કરવો. (૭) **ખરજવા ઉપર:—**પિત્તપાપડો, હડતાલ, અને વછનાગ એ જુના ઘીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૮) **કૃમિ ઉપર:—**ખાખરાનાં બી અને

વાવડીંગ એ ત્રણ ત્રણ માસા લઇ ચૂર્ણ કરવું, એ ચૂર્ણ ત્રણ માસા લીંબુના રસમાં અથવા મધમાં નાંખી ચાટવુ. (૯) **પ્રમેહ** ઉપરઃ—ખાખરાનાં ફૂલ તોલા અઢી રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખીને સવારે તે ગાળેલા પાણીમાં સુરોખાર અર્ધો તોલો અને સાકર દોઢ તોલો નાખી તે પાણી પાવું. અથવા ખાખરાના ફૂલનો કાઢો મધ નાખીને પાવો. (૧૦) **પગના સાંધા પકડાઇ ગયા હોય તે ઉપરઃ**—પળસપાપડો મધમાં વાટી લેપ કરવો (૧૧) **પેટમાંના રોગ ઉપરઃ**—પળસપાપડો ખરસાણીના રસમાં વાટી, મરી જેવડી ગોળીઓ કરીને ખાવી તેથી ઓડકાર આવશે. ઉતાર ઘી અને ભાત અથવા ખાખરાનાં ફૂલ બાફી પેટ ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી બાંધવાં. (૧૨) **બાળકોને ઓરી (ઝીણી ફોલ્લીઓ) થઈ આવે છે તે ઉપરઃ**—પિત્તપાપડો લીમડાના રસમા ઘસી ચોપડવો. (૧૩) **કૃમિ ઉપરઃ**—ખાખરાના બી કચરીને ભીંજવી રાખવા અને પાણી ગાળી લઇ તેમા મધ નાખી આપવું. (૧૪) **વાળા ઉપરઃ**—ખાખરાનાં ફૂલ વાટીને ગોળમા સાત ગોળીઓ કરી રોજ એક ગોળી ખાવી. (૧૫) **મૂત્રરેચનને માટે તથા મૂત્રાઘાત ઉપરઃ**—ખાખરાના સુકાયલા ફૂલ ૧૦ તોલા પર્યંત લઇ તે ધોવાં અને તેમાં થોડું પાણી નાખી ઉપર ઢાકણું દઇ તે ઢાંકણામાં થોડું પાણી રેડીને મંદઅગ્નિ ઉપર વરાળ આવે ત્યાં સુધી બાફવાં. પછી તે ફૂલ પીલી તેમાથી જે પાણી આવે તે શક્તિ પ્રમાણે પાશેર પર્યંત ગાળી લઇ તેમાં બે માસા પર્યંત સુરોખાર નાખીન પ્રાશન કરવુ. અને બાકી જે પાણી રહે તેમાં તે બાફેલાં ફૂલ મેળવી પેટપર બાધવાં. (૧૬) **યોનિકંદ ઉપરઃ**—પિત્તપાપડો કચરીને કણકમાં મેળવી હથેળી જેવડી પુરી કરીને તે કંદ ઉપર બાધવી. લંગોટી રાખવી, તેથી કરી તે માંસનો ગોળો પડી જશે; અથવા ખાખરાના ખારના યોગે કરી ઘૃત સિદ્ધ કરી તે પાવું (૧૭) **અતિસાર ઉપરઃ**—ખાખરાનો ગુંદ ૫–૧૦ ચણોઠીભાર સાકર સાથે ખાવો. (૧૮) **ઉધરસ તથા મુખરોગ ઉપરઃ**—ખાખરાનાં પાંત્રાંનાં ડીંટાં સાધારણ ચાવી મ્હોમાં રાખીને તેનો દ્રવ (રસ) ગળતાં જવું, એટલે ઉધરસ ત્વરિત દૂર થાય છે. તથા મુખરોગ પણ દૂર થાય છે. (૧૯) **બગાઇ વગેરે કાનમાં ગઇ હોય તે ઉપરઃ**—ખાખરાના અંકુરોનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨૦) **સર્પના વિષ ઉપરઃ**—ખાખરાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અને લેપ પણ કરવો.

૧૭૪. ખાજકોલતીઃ—સં૦ વૃશ્ચિકા. ધૂમપુષ્પા. મ૦ ખાજકોલતી. વિંચુવા. હિં૦ બીછવા. બં૦ વિષાતી. વિછુટી. ક૦ ઇગુલે. માસસાહોત્ર. સુચિંગિડ. તા૦ કાયચોરી. તૈ૦ કલગોંદી. તુ૦ પચ્ચીરંગી. મલા૦ કોતફવા. ગોમ૦ ખાજરકુલ્લી લા૦ ટ્રેજીયા ઇન્વ્હોલુક્રટા.

ખાજકોલતીનાં ઝાડ નાનકડાં હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉગે છે. ખાજકોલતીનાં પાંત્રાં મોટાં હોય છે. એ પાંત્રાં શરીરે લાગવાથી અતિશય આગ થાય છે. એ પાત્રાં ઉપર બારીક ગુચ્છા આવે છે. એ પાંત્રાં કાળા રંગનાં હોય છે. ઉપયોગઃ—(૧) **કોલ્હા(શિયાળ)ના વિષ ઉપરઃ**—ખાજકોલતીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવાં (૨) **વાળા ઉપરઃ**—ખાંજકોલતીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી વાળા ઉપર લેપ કરવો. વાળો બહાર આવવા લાગે એટલે દીવેટમા વીંટાળવો. પછી બીજે દિવસે જેટલો બહાર આવે તે ઉપર ખાજકોલતીનું મૂળ ચાર પાંચ વાર ચોપડવું. પછી તતુ ઉપર વીંછીનો કાંટો મારવો, એટલે તુરત બધો વાળો બાહેર આવશે. (૩) **દાદર ઉપરઃ**—ખાજકોલતીના મૂળ તુળસીના રસમાં ઘસી ચોપડવાં.

૧૭૫. ખિલખિલાઃ—આ ઝાડ સુમારે માથોડું ઉંચુ વધે છે. એના પાંત્રાં કડવા લીમડાનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. પાંત્રાંનો રંગ લીલો હોય છે. ખિલખિલાના ઝાડ વિશેષ કરી ડુંગરાળ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કોકણમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ઉપયોગઃ—(૧) **મહારોગ અને ભૂતબાધા ઉપરઃ**—ખિલખિલાના પાલાની શરીરે ધૂણી આપવી.

૧૭૬. ખીજડી (સમડી)ઃ—સં૦ મ૦ હિં૦ શમી. દે૦ સંવદડ. બં૦ શાઇબાબલા. ક૦ બન્ની. તૈ૦ શમીચેટ્ટુ. નબીચેટ્ટુ. ઇં૦ સ્પજટ્રી. લા૦ પ્રોસોપિસ સ્પાઇસિજેરા.

ખીજડીને 'શમી' પણ કહે છે. શમીના ઝાડ મોટાં થાય છે. શમીનાં પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. શમી એ એક હવનીય દ્રવ્ય છે. વિજયાદશમીને દિવસે શમીપૂજન કરવાનો પ્રચાર છે.

શમી:—તુરી, રૂક્ષ, શીતળ, લઘુ, કડવી, તીખી, તથા રેચક છે; અને રક્તપિત્ત અતિસાર, કોઢ, અર્શ, દમ, ઉધરસ, કફ, ભ્રમ, કૃમિ, કંપ, તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળો:**—તીક્ષ્ણ, પિત્તકર, મેધાકારક, ગુરૂ, સ્વાદુ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, તથા કેશનાશક છે. **લઘુ શમી:**-તુરી, રૂક્ષ, શીત તથા લઘુ છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, અર્શ, કોઢ, શ્વાસ, કફ, તથા શ્વેતકોઢનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળો:**—ગુરૂ, સ્વાદુ, રૂક્ષ, પિત્તલ, મેધાકારક, તથા ઉષ્ણ છે. અને વ્રણ, કેશ તથા કડૂના નાશક છે. **ઉપયોગ: (૧) ઉંદરી ઉપર:**—શમીનો પાલો (પાંદડા) ગાયના દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. **(૨) નખદંત વિષ ઉપર:**—શમી, કડવો લીમડો અને વડ, એની છાલ વાટી લેપ કરવો. **(૩) પ્રમેહ અને ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર:**—શમીના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઇ, તેમાં ત્રણ માસા જીરૂં મિશ્ર કરી બારીક વાટવું અને ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર લઇ તેમા કઢવી કપડાથી ગાળી લેવુ. પછી તેમા ધોળા જાસુદીનાં ફૂલ અર્ધો તોલો ઘસી સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાંખી દરરોજ પાત કાળે એકવાર પ્રમાણે સાત કિંવા ચૌદ દિવસ (ગુણ આવતાં) સુધી આપવું. **(૪) ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:**—શમીના કુમળા તોરા અને દેવઆવળીયાના કુમળા તોરા સમભાગ લઇ એકત્ર કરી તેમા થોડું જીરૂં નાખી બારીક વાટવું અને ગાયનું તાજુ દૂધ પાશેર લઇ તેમાં મેળવી તે દૂધ ગાળી તેમા સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાખી પાવુ **(૫) લુખ લાગે છે તે ઉપર:**—શમીના તોરા ગાયના દૂધમા વાટી તેમા જીરાની ભૂકી અને ખાંડ નાખી પાવુ **(૬) મૂત્રમાં ધાતુ અથવા ખર પડતું હોય તો તે ઉપર:**—શમીના તોરાનો રસ ગાયના દૂધમા કાઢી જીરૂં અને સાકર નાખી પાવો. **(૭) ગરમી ઉપર:**—શમીના તોરાનો અથવા પાલાનો રસ જીરૂં અને સાકર નાખી ૧૪ દિવસ પાવો.

૧૭૭. ખુરાસાની અજમો:—સં૦ ખુરસાના. મ૦ ખુરાસનીઓવા. હિં૦ ખુરાસાની અજવાઇન.

'ખુરાસાની અજમો' એ પર્શિયા દેશમાંહેના ખુરાસાન અને યમાન, પ્રાંતમાં પાકે છે તે ઉપરથી એનું એવું નામ પાડેલું છે. એ બીજ ચપટા અને બારીક હોય છે. એ બીજ અજમાના જેટલાં તીખાં નથી હોતાં કિંચિત્ તીખા હોય છે. એ બીજ પર્શિયામાથી અહીં આવે છે. એનો વૈદકમાં ઘણોજ ઉપયોગ કહેલો છે. **ખુરાસાની અજમો:**—તીખો, રૂક્ષ, પાચક, ગ્રાહક, ઉષ્ણ, માદક, ગુરૂ, વાતકર અને કફનાશક છે. બીજા ગુણ અજમાના જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—ત્રણ માસા ખુરાસાની અજમો અને નવ માસા જેઠીમધ, એનો કાઢો કરી તે તાવ આવતાં પહેલાં પીવો.

૧૭૮. ખુળખુળા:—સ૦ શણપુષ્પી. મ૦ ખુળખળા, ગાનતાગ. હિ૦ શણહુલી, શણઇ, ઝુનઝુનિયા, પટસણ. બ૦ વનશણઇ, શૈણેરગાછ. ક૦ ગિલુગિચ્ચિ. તે૦ શણુમતુવેલ્લ, જેનપનર, રેલ્લચેટટુ. તા૦ જેનપ્પનર. બ્ર૦ પન. ફા૦ લાદના. લા૦ ક્રોટાલેરિઆવેરૂકોસા.

જેવા શણનાં ઝાડો હોય છે; તેવાંજ ખુળખુળાનાં ઝાડ થાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. ખુળખુળાનાં ઝાડ માથોડું ઉંચા વધે છે. એને શણના ફળ જેવાજ ફળો આવે છે, અને તે સુકાયા પછી ખડખડ વાગે છે, માટે મરાઠીમાં તેનુ 'ખુળખુળા' (નાના છોકરાને રમવાનો ઘૂઘરો) નામ સાર્થક છે. ખુળખુળા એ કડવા, વાંતિકર, તથા રસબંધક છે, અને અપસ્માર, ભૂતબાધા, કંઠરોગ, કાસરોગ, હિક્કા, તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. એને જંગલી લોક મરાઠીમાં "ઘાંટસર્પ" કહે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અપસ્માર તથા ભૂતબાધા ઉપર:**—ખુળખુળાનાં ફળોનો કાઢો અથવા તેની ધૂણી આપવી. **(૨) ઘાંટસર્પ ઉપર:**—ખુળખુળાના ફળો ચલમમા નાંખી પીવાં, એટલે તામડતોબ ગળામાં ભરેલો કફ જૂદો પડી ગુણ આવે છે. પીવાની શક્તિ ન હોય તો બીજાએ પી તેના નાકમાં તથા મોંમાં ધુણી ઘાલવી. **(૩) નાકમાં પીનસ કિંવા વ્રણ થયું હોય તો:**—ખુળખુળાનાં પાંત્રાંનો રસ નાકમાં પાડવો.

૧૭૯. ખેર:-સ૦ ખદિર. મ૦ હિ૦ ક૦ ખૈર. તે૦ ખાસુ, ખદિરમુ. મલા૦ કરિનિલિ. તું૦ કાચુ. તાં૦ વોડાલે. લા૦ એકેશિઆકેટેચ્યુ.

આ અરણ્યવૃક્ષ છે. સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમાં એનાં વન ઘણાં છે. એને બારિક અને કઠિણ કાંટા હોય છે. એનાં પાંત્રાં શમીનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. ખેરનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે.

ખેરના ઝાડમાથી કાથો ઉત્પન્ન થાય છે. એનું લાકડું માટીમાં કેટલાંએક વર્ષ રહે તો પણ કહોતું નથી. ખેરના લાકડાની વળાંયો, સોટીયો, તબુની મેખો વગેરે બનાવે છે. ખેરના લાકડાનો ધાબો ઘણો કઠિણ હોય છે, માટે સુતાર તથા લુહાર લોક તેમના હથીયારના હાથા કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. શેલડીનો રસ કાઢવાને મજબુત કોલ પણ તેનોજ બનાવે છે. **ખેરમાંથી કાથો બનાવવાની રીત એવી છે કે,** જુનો થયેલો સારો ખેર જોઇ તે કાપે છે. પછી એની ઉપરની છાલ કાઢી નાંખે છે. અને મધ્યના ગાભાના બારીક કકડા કરી એક વાસણમાં ભરે છે, પછી ભઠ્ઠી સળગાવી તેને ઉકાળી ઠરતું રાખવાથી વાસણમા કાથો ઠરેલો હોય છે તેની વડીઓ કરે છે. ઇમારત વગેરે બાંધે છે ત્યારે કાથાનું પાણી કરી તે પાણી અથવા ખેરનું લીલુ લાકડુ છાલ સાથે બારીક કાપી, બાફી, અર્ક કાઢી તે અર્ક ચુનો કર્યો હોય તેમા નાખવાથી ચુનાને એટલી મજબુતી આવે છે કે, તોપનો ગોળો પણ તેના ઉપર એકાએક લાગુ થતો નથી. **ખેરઃ**—પાચક, શીત, રસકાળે કડવો, તુરો, રક્તશુદ્ધિકારક, તથા દાંતને હિતાવહ છે અને કફ, પિત્ત, કૃમિ, વ્રણ, કોઢ, કંડૂ, તાવ, સોજો, ઉધરસ, મેદ, પ્રમેહ, આમ, અરોચક, પાંડુ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ખેરનો ગુંદરઃ**—મધુર, બલકર, તથા ધાતુવર્ધક છે. **ખેરનો સારઃ**—વર્ણ્ય તથા વિશદ છે અને રક્તદોષ, કફ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ઉપદંશ (ગરમી) ઉપરઃ**—ખેર અને અસાણાનો કાઢો ત્રિફળાચૂર્ણ નાંખી પ્રાશનાર્થે આપવો; એટલે સર્વ પ્રકારનો ઉપદંશ રોગ જાય છે. **(૨) કોઢ રોગ ઉપરઃ**—ખેરનાં પંચાંગ (મૂળ, પાન, ફૂલ, છાલ અને ફળ,) નો કાઢો કરી રાખવો. અને તેનાથી સ્નાન, પાન, ભોજન, અને લેપ કરવો, એટલે સર્વ કોઢ દૂર થાય છે. તેમજ કોઢ ઉપર ખેરનો કાથો ઘસી ચોપડવો. **(૩) ભગંદર ઉપરઃ**—ખેરછાલ અને ત્રિફળાંનો કાઢો કરી તેમાં ભેંસનું ઘી અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. **(૪) સોમલના વિષ ઉપરઃ**—ગાયના દૂધમા કાથો ઘસી પાવો. **(૫) બાળકોને મુબારકી રોગ થાય છે તે ઉપરઃ**—એ રોગનાં લક્ષણો એવાં છે કે, અજીર્ણ થઇ પેટમાં દૂષિત મળની ગાંઠ થઇ ગાલ ઉપર સોજાની છાયા જણાય છે, પેટ ફુલેલું જણાય છે, મૂત્ર પીળુ થાય છે, અને શક્તિ ક્ષીણ થઇ જાય છે; એ ઉપર ખેરની અંતરછાલ સુમારે ત્રણ માસા પર્યંત ગાયના દૂધમાં ઘસી, તેમાં અર્ધા અડદ જેટલુ ગોરોચન ઘસી પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે એક વખત પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું **(૬) તિડીક પ્રમેહ ઉપરઃ**—ખેર, બાવળ અને શમી, એ ત્રણે ઝાડોના કુમળા તોરા (અંકુર) એક તોલા પર્યંત સમભાગ મિશ્ર કરી ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી સુમારે ૫ તોલા પર્યંત રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી ચાર ગુંજાભાર અને સાકરની ભૂકી અર્ધો તોલો નાંખી દરરોજ બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવુ. **(૭) તોફાની થયેલો ઘોડો સારો થવા માટેઃ**—તેને રોજ પાતોલો કાથો આપવો. **(૮) માણસને શીણ થયું હોય તોઃ**—ખેરની છાલનો રસ હિંગ નાંખી પાવો. **(૯) પ્રમેહ અને ઉનવા ઉપરઃ**—ખેરના અંકુર ૪ પૈસાભાર લેઇ, વાટી ગાયના દૂધમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં સાકર નાખી તે આપવુ. આ ઔષધ બે વખત આપવું. **(૧૦) ઉધરસ ઉપરઃ**—ખેરની અંતરછાલ ૪ ભાગ, બહેડાંદળ ૨ ભાગ, અને લવંગ ૧ ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું. **(૧૧) કાન પાકયો હોય તે ઉપરઃ**—ધોળા કાથાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી ગરમ પાણીમાં કાલવવી; અને તેની પીચકારી જેવી કાનમા સેર પાડવી. પછી કાન સ્વચ્છ ધોવો. **(૧૨) પિત્ત વિકાર ઉપરઃ**—ખેરના કુમળા તોરા ૧ તોલો લેઇ તેમાં ત્રણ માસા સુંઠ નાખી બારીક વાટી તે ગોળી ગાયના તાજા દૂધમા કાલવી, પ્રતિ દિવસે પ્રાતઃકાળે, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવી. **(૧૩) કોઢ ઉપરઃ**—ખેરની છાલ, અને આવળકટીનો કાઢો, બાવચાનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો, એટલે શ્વેત કોઢ દૂર થાય છે.

૧૮૦. **ખોરેતીઃ**—સં૦ ફલ્ગુ એ વૃક્ષને " ખરવત " પણ કહે છે. એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. એનાં પાત્રાં ઉપર કરવત જેવા ખરખરા કાટા હોય છે. કોકણમાં સુતાર લોક એનાં પાત્રાંને લકડકામ સાફ કરવાના ઉપયોગમા લે છે. તેથી લાકડુ સફાઇદાર બને છે. એનાં પાંત્રાં અને ફળો ખોખાડાનાં પાંત્રા અને ફળ જેવા હોય છે. **ઉપયોગઃ—(૧) નળગુદા ઉપરઃ**—ખોરેતીની છાલનો રસ ૪ પૈસા ભાર ગાયના દૂધમાં ૩ દિવસ પાવો. અથવા છાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવી. **(૨) કમળા ઉપરઃ**—ખોરેતીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં. ઉતાર ઘી અને ભાત. અથવા ખોરેતીનાં ફળોની ભૂકી નાળિયેરના

અંગરસમાં આપવી. **(૩) બાળકોના પેટમાંહેના ભાર ઉપર:**—ખેરેતીની છાલ, ચિત્રાનાં મૂળો અને અઘેડાનાં મૂળો ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં. રેચ થાય તો ઉતાર દહીં અને ભાત. **(૪) ભાર ઉપર અને પથરી ઉપર:**—ખેરેતીની છાલ, પાણીશોક અને નાળિયેરની કાચલી, એ સમભાગે ગોમૂત્રમાં ઘસી દરરોજ બે વખત પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું. **(૫) ગળા ઉપરના ભાગમાં વ્રણ થયું હોય તે ઉપર:**—ખેરેતીની છાલના રસમાં કપડુ ભીંજવી તેની ઘડી કરી તાળવા ઉપર મૂકવી; અને ઉપર એક કપડું આખા માથા ઉપર વીંટાળી તે ઉપર તે રસ વારંવાર નાંખતાં રહેવુ. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ એ ઘડી સતત રાખવી અને પથ્ય પાળવું. **(૬) ભારનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:**—મહિનામાં બે વાર ખેરેતીની છાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવી. **(૭) ગુલ્મરોગ ઉપર:**—ખેરેતીનાં સુકાયલાં ફળો અથવા છાલ અને નાળિયેરની કાચલી, એ પાંચ તોલા ગોમૂત્રમાં અર્ધા તોલા પ્રમાણે ઘસી તે પ્રાશન કરવું. **(૮) દંતશૂળ અને દાંત હાલતા હોય તે ઉપર:**—ખેરેતીના દાતણવડે દાંત ઘસવા, એટલે ૩ દિવસમાં દાંત મજબુત થાય છે, અને દુખતા બંધ થાય છે. **(૯) અટકાવ આવવા માટે:**—ખેરેતીનાં ફળોનું ચૂર્ણ નાળિયેરના અંગરસમાં આપવું. દિવસ ૩ અથવા ૭.

૧૮૧. ગજકર્ણી:—ગજકર્ણીનાં ઝાડ નાનાં હોય છે, એનાં પાંત્રાં ભાંગરાનાં પાંત્રાં જેવાં લાંબા હોય છે. એ ઝાડ ઉપર જે ફૂલ આવે છે, તે શરીર ઉપર થનારા દાદરનાં ચાઠા જેવાં રાતા રંગનાં અને ચપટાં હોય છે. ગજકર્ણીનો રસ નીકળે છે. **ગજકર્ણી:**—પાકકાળે સ્વાદુ, કડવી તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, શીતજવર, તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનો કંદ પાંડુરોગ, સોજો, અર્શ, કૃમિ, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહવાયુ, પ્લીહા અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) ચાઠાં ઉપર:**—ગજકર્ણીના ઝાડનો રસ ચોપડવો. **(૨) દાદર ઉપર:**—ગજકર્ણીનો પાલો કિંવા મૂળની છાલ વાટી ચોપડવી. અથવા ગજકર્ણીનુ મૂળસુદ્ધાં ઝાડ, ગરમાળાનો પાલો અને પળશપાપડી, એ એકત્ર વાટી ચોપડવું. **(૩) ખાલી ચડે છે તે ઉપર:**—ગજકર્ણીના પાલાના રસમાં નવસાર ઘસી ચોપડવો. **(૪) અંગની ખસ દૂર થવા માટે:**—ગજકર્ણીનો પાલો વાટી શરીરે ચોળવો અને થોડી વારે સ્નાન કરવુ. એ પ્રમાણે બે ત્રણ વાર કરવું.

૧૮૨. ગરણી:—(સં૦ ગોકર્ણી. હિં૦ અપરાજીતા.) ગરણીના વેલા પ્રસિદ્ધ છે, ગરણીમાં ધોળી અને કાળી, એવી બે જાતિ છે. ગરણીને લાંબી શિંગો આવે છે. એનાં ફૂલ આકારે ગરણી જેવા હોય છે, ફૂલનો પૂજાના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. ધોળી ગરણી વધારે ગુણવાળી છે. ગરણીને મરાઠીમાં "સુપલી" "કાજળી" એમ પણ કહે છે. **ધોળી ગરણી:**—તીખી, શીત, કડવી, બુદ્ધિપ્રદ, ચક્ષુષ્ય, તુરી, સારક તથા વિષનાશક છે અને ત્રિદોષ, મસ્તકશૂળ, દાહ, કોઢ, શૂળ, આમ, પિત્તોપદ્રવ, સોજો, કૃમિ, વ્રણ, કફ, ગ્રહપીડા, શીર્ષરોગ તથા સર્વ વિષનો નાશ કરે છે. **કાળી ગરણી:**—કડવી, સ્નિગ્ધ, ત્રિદોષનાશક તથા શીતવીર્ય છે અને વાયુ, પિત્ત, કફ, જવર, દાહ, શ્રમ, પિશાચબાધા, રક્તાતિસાર, ઉન્માદ, મદ, અતિકાસ, દમ કફ, કોઢ, જંતુ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળી ગરણીના જેવા છે. **ઉપયોગ:—(૧) કોઢ ઉપર:**—ધોળી ગરણીના મૂળ, પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો એટલે ધોળો કોઢ એક મહિનામાં જાય છે. **(૨) રેચ થવા માટે:**—ગરણીનાં બિયાં ઘીમાં તળી એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું. **(૩) મસ્તકશૂળ ઉપર અને આધાશીશી ઉપર:**—ધોળી ગરણીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી તે નાકે સુંઘવું. **(૪) તણખીયા પરમા ઉપર:**—ધોળી ગરણીના મૂળો ઠંડા પાણીમાં ઘસી સાત દિવસ સુધી પાવાં. **(૫) હડતાલના વિષ ઉપર:**—ધોળી ગરણીના પાલાનો રસ પાવો. **(૬) આધાશીશી ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં બિયાં તથા મૂળ એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો કિંવા ધોળી ગરણીનાં મૂળ કાને બાંધવાં. **(૭) કફ વિકાર ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળોનો રસ શક્તિપ્રમાણે બે તોલા પર્યંત ગાયના તાજા દૂધમાં પાવો. **(૮) નળગુદ ઉપર:**—ધોળી ગરણીનો વેલો કંમરે બાંધવો. **(૯) એકાહિક વિષમ જ્વર ઉપર:**—ગરણીના રસનું નસ્ય આપવું. **(૧૦) ગર્ભપાત ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં. એટલે પડનારા ગર્ભનું સ્તંભન થાય છે. **(૧૧) વાળા ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. **(૧૨) યકૃત, પ્લીહા, અને જલોદર ઉપર:**—ગરણીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા ગરમ પાણી સાથે પાવું.

૧૮૩. ગલતુરો:—(સં૰ શંખોદરી મ૰ ગલતુરા.) એનાં ઝાડ નાંનાં હોય છે, એનાં પાંત્રાં વગડાઉ આવળના પાંત્રા જેવાં હોય છે, અને જે ફૂલો આવે છે તેને 'શંકરનાં ફૂલો' એમ પણ કહે છે. ઘણાક કાઢાઓમાં એનાં મૂળો ઉપયોગમા આવે છે. એનું લાકડું ઘણું મજબુત હોય છે. એની ખુટીઓ સારી થાય છે. મોટાં ઝાડ ડાળામાંથી ભાગવાથી તેને પુનઃ ફણગા ફુટી તેનાં પુષ્કળ ફાંટા થાય છે. એની બે જાતિ છે. એક પીળાં ફૂલોની અને બીજી રાતા ફૂલોની. એ ઝાડનો વિસ્તાર સર્વ બાજુએ સરખો પ્રસરી ડાળીઓ જરા નીચે નમે છે. એની છાયા ઘટ્ટ હોય છે. એને આંગળી જેવડી જાડી, ચપટી અને ચાર પાંચ આંગળ લંબાઇની શીંગો આવે છે. તેમાં સાત આઠ દાણા હોય છે. એ દાણા છોકરાઓ પ્રેમથી ખાય છે. એ દાણા ઘણાજ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. આ ઝાડને કાંટા હોય છે. એના બી રોપ્યાથી કે ડાળાથી ઝાડ થાય છે. એનાં ફૂલોનો વાસ નથી હોતો. ફૂલોના ઝુમખા ને ઝુમખા આવે છે. ફૂલો આવવાનો વખત આષાઢ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, એ મહિનામાં હોય છે. એને બાર મહિને ફૂલો આવે છે. એ ઝાડ શોભા માટે બાગમાં વાવે છે; વળી આ ઝાડ 'શંકાસુરી', 'શંકેશ્વર' વિગેરે નામે પણ ઓળખાય છે. એ ઉષ્ણ છે અને કફ, વાયુ, શૂલ તથા આમવાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—આંબાની ગોટલી ધરોના રસમાં ઘસી નાકે સુંઘવી, અને ગલતુરાના પાલાનો રસ, અલતો અને મધ, એ પીવાં.

૧૮૪. ગરમાળો:—સં૰ આરગ્વધ. મ૰ બાહાવા. હિ૰ અમલતાસ. ક૰ હેગ્ગકે. તુ૰ કક્કે કાયિ-સારા. મલા૰ કટ્ટુકોના.

એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંત્રાં રતાંદળીનાં પાંત્રાં જેવાં ન્હાનાં હોય છે. એને તરવાડાનાં ફૂલો જેવાં પીળા ફૂલો આવે છે. એને હાથભર લંબાઇની શિંગો આવે છે. એની અંદરનું મગજ કાળું અને ચીકાશવાળું હોય છે. તે ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે મગજ કાઢવું હોય તો શિંગ કિંચિત્ ગરમ કરવી એટલે તે ત્વરિત નીકળે છે. ગરમાળાનાં ફૂલોનુ શાક કરે છે. **ગરમાળો:**—અતિ મધુર શીતલ, મૃદુ, રેચક. તીખો, ભેદક, ગુરૂ તથા સ્રસન છે અને શૂળ, જ્વર, કોઢ, કંડૂ, મેહ, કફ, વાયુ, ઉદાવર્ત, હૃદ્રોગ, બંધકોશ, કૃમિ, વ્રણ, કફોદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંત્રાં**—રેચક અને કફ, મેદના નાશક છે એનાં **ફુલો:**—સ્વાદુ, ઠંડા, કડવાં, ગ્રાહક તથા તુરાં છે. **એની શિંગો:**—પાકકાળે તીખી, મધુર, બળકર, સ્રસનકારક, રેચક, અરૂચિપ્રદ તથા કોઠશુદ્ધિકારક છે અને કફ, પિત્ત, મલદોષ તથા તાવનો નાશ કરે છે. **એની છાલ:**—પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક તથા રેચક છે અને પિત્ત તથા વાયુની નાશક છે. **લઘુ ગરમાળો:**—સારક, કડવો, તીખો તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, શૂળ, ઉદરકૃમિ, મેહ, વ્રણ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) દાદર, કોઢ, દમ, ખસ, તથા વિચર્ચિકાનાં ચાઠાં ઉપર:**—ગરમાળાનાં પાંત્રાં વાટી તેમાં કાજી નાખી તેનો લેપ કરવો; અથવા અંકુરોનો અંગરસ ચોપડવો. **(૨) ચાઠાં ઉપર:**—ગરમાળાનો કુમળો પાલો વાટી ઉપર ચોળવો. **પાઠાં ઉપર:**—ગરમાળાનાં મૂળ છાશમાં ઘસી તેના ઉપર લેપ કરવો, અને નિવતીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં. **(૪) બાળકોને વાંગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર અંગ ઉપર ફોડકીયો થઇ તેમાં વાળ થાય છે તે) ઉપર:**—ગરમાળાનો પાલો ગાયના દૂધમાં વાટી શરીરે ચોળવો. **(૫) શરીરપરની ખસ દૂર થવા માટે:**—ગરમાળાનો પાલો છાશમાં વાટી અંગે ચોળવો અને કેટલીક વાર થયા પછી સ્નાન કરવું. **(૬) હરિદ્રા મેહ (પીળા પ્રમેહ) ઉપર:**—ગરમાળાની શિંગોની અંદરના મગજનો અષ્ટમાંશ કાઢો પાવો. **(૭) કફ રોગ ઉપર:**—ગરમાળાની શિંગોની અંદરનો ગર્ભ તથા ગોળ એકત્ર કરી સોપારી જેવડી ગોળી કરી ગરમ પાણીમા પાવી. **(૮) રક્તપિત્ત ઉપર:**—ગરમાળો અને આવળ કંટી (આંમળાં) નો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો, એટલે રેચ થઈ રક્તપિત્ત બંધ થાય છે. **(૯) ગંડમાલા ઉપર:**—ગરમાળાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેનું નસ્ય આપવું, કિંવા લેપ કરવો. **(૧૦) ભીલામો ઉઠયો હોય તો:**—ગરમાળાના પાલાનો રસ ચોપડવો. **(૧૧) સૂક્ષ્મ રેચ માટે:**—સોના-મુખી, બાળહરડાં અને ગરમાળાનો ગર્ભ, એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૮૫. ગરવેલ:—આ ઝાડની ઉંચાઇ સુમારે બે હાથ હોય છે. આ ઝાડ ડમરા જેવું હોય છે. એનાં પાત્રાં અને મૂળો ઘણા કડવા હોય છે. આ ઝાડો માહુલી કિલ્લા ઉપર પુષ્કળ થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **કોલેરા ઉપર:**—ગરવેલના મૂળ ત્રણ માસા અને મોડસ કાંદો ત્રણ માસા, એ પાણીમા વાટી પાવું એટલે તાબડતોબ કોલેરાનો આજાર દૂર થાય છે.

૧૮૬. ગહુલા:—સં૦ અબ્દય. બં૦ પ્રિઈંગુ. મ૦ ગહુલા. હિં૦ ફૂલપ્રિયગુ. ક૦ નેપીંલગુ ગોલ. લા૦ પૂનસમહા લિબ.

ગહુલાનાં ઝાડ ઘણાં મોટાં થતાં નથી. એની ઉત્પત્તિ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં થાય છે. **ગહુલા:**—તુરા, કડવા, વૃષ્ય, શીતળ તથા કેશોને હિતાવહ છે અને ઉલટી, ભ્રાંતિ, દાહ, પિત્ત, રક્તરોગ, તાવ, મોહ, ઘર્મ, કોઢ, મુખજાડય, તૃષા, વાત, ગુલ્મ, વિષ, મેદ, મેહ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં બીજ:**—તુરાં, મધુર, શીતળ, રૂક્ષ, ગ્રાહક, મલસ્તંભક, બલ્ય, પિત્તનાશક, કફનાશક અને આધ્માનવાયુકારક છે. **સુગંધ-ગહુલા:**—શીતળ તથા સુગંધિ છે અને કોઢ, તાવ, તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—ગહુલા, કમળકંદ, કુમળા ઉંબરા, એ દૂધમા બાફી તે દૂધ પાવું; પછી સાકર સાથે રાતી ડાંગરનો ભાત ખવડાવવો. (૨) **અમ્લપિત્ત ઉપર:**—ગહુલાનું ચૂર્ણ સાકરમાં ખાવું.

૧૮૭. ગહું (ઘઉં):—સં૦ ગોધૂમ મ૦ હિં૦ ગહું. ક૦ ગોધી. તા૦ ગોદુમે. તુ૦ ગોદી. મલા૦ કોટપ. તૈ૦ ગોદૂમ. ગોધુમલુ. ફા૦ ગદુમ. અ૦ હિતા ઇં૦ વ્હીટ. લા૦ ટ્રિટિકમ્ વલગેરી.

સર્વ પ્રકારના ધાન્યમા ગહું શ્રેષ્ઠ છે, એટલે તેને 'ધાન્યરાજ' એમ કહે છે. ગહું હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર પાકે છે. બીજા સર્વ ખંડોમાં પણ ગહું પાકે છે. ગહુંનો રોપો બે હાથ ઉંચો વધે છે. અવ્વલ કાળી જમીનમા ગહુંનો પાક સારો થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ગહું પુષ્કળ પાકે છે એટલે ત્યાંના લોકનું ખાણું ગહુંનું છે. ગહુંનું ધાન્ય બરોબર સાચવીને રાખવાથી ચાર પાચ વર્ષપર્યંત ટકે છે. ગહું એક ઉચ્ચ પ્રતીનું ધાન્ય હોઈ એના ખાવાના પદાર્થો માણસની પ્રકૃતિને માફક માનવામાં આવે છે. સર્વ પ્રકારનાં ધાન્ય કરતા ગહુંમાં પૌષ્ટિકપણું વિશેષ છે. ગહુંમા રાતડા, વાજીયા, કાઠા, **બન્સી, પુનેમીયા, દાઉદખાની,** એવી ઘણીક જાતિયો છે. તેમાં બન્સી ગહું ઉત્કૃષ્ટ પ્રતીના છે. ગહુંની કુમળી ઉંબીઓને શેકી તેનો પોંખ કરી ખાય છે. ગહુના જેટલા પદાર્થો બને છે તેટલા કોઇ પણ ધાન્યના બનતા નથી. ગહુંના લોટનાં **ઘેબર, જલેબી, શીરો, પુરી,** કણસાર, લાડુ, **એવાં** અનેક **પકવાન્નો** બને છે. એ પકવાન્નોમા ઘી, ખાંડ, ગોળ કે સાકર અવશ્ય જોઇએ પાંચ છ દિવસ ગહું પલાળી રાખી તેના સત્વનો એક પદાર્થ કરે છે; તેને 'બદામી હલવો' કહે છે. તે પૌષ્ટિક છે. ગહુંની થુલી કરે છે. તે પણ પૌષ્ટિક છે; તે અશક્ત માણસોને શક્તિ આવવા માટે આપે છે. ગહુંનું પરાળ અને ઘાસ ઢોરને ખવરાવે છે. કાગળો ચોટાડવાને એના લોટની લાહી ઘણી સારી થાય છે. **મોટા ગહું:**—સ્નિગ્ધ, મધુર, શીત, ગુરૂ, ધાતુવર્ધક, બલકર, કફકર, સારક, વર્ણ્ય, રૂચ્ય, જીવન, ભગ્નસંધાનકારક, વ્રણને હિતકર, સ્થિરતાકારક તથા આમ કરનાર છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઝીણા ગહું:**—સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, કફકારક, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે; બીજા ગુણ મોટા ગહું જેવાજ છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **બદ ઉપર:**—ગહુંની કણકનું પોટીસ સાત આઠ વાર બાંધવું; એટલે બદ પાકીને ફુટશે. પછી વ્રણોક્ત ચિકિત્સા કરવી. કોઇ પણ પ્રકારનું ગુમડું ફાટવાને માટે આજ પોટીસ બાધવાથી તે પાકીને ફાટે છે. (૨) **કમળીના રોગ ઉપર:**—ગહું લઈ, તે ઉપર દેવતામાં લાલ કરેલી કડછી દબાવવી અને તેને જે ઘઉંનો બાફ લાગે તે આંખોમાં આજવો. (૩) **શીઘ્રપ્રસૂતિ થવા માટે:**—ગહુંની સેવો આધણમાં બાફી તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી સુમારે અચ્છેર પર્યંત લેઇ તેમાં સોજુ ઘી નવટાંક પર્યંત નાંખી પાવું. આ ઓષધ પ્રસૂતિસમયની પીડા થવા લાગે કે તુરત પાવું. પછી પાવું નહિ. (૪) **અસ્થિભંગ ઉપર:**—કિંચિત્ શેકેલા ગહુંનું ચૂર્ણ મધમાં નાંખી આપવું; તે કમર અને સાંધા દુઃખતા હોય તો તે ઉપર ઉત્તમ છે. (૫) **વાળા ઉપર:**—ગહું અને સણનાં બીયાનું ચૂર્ણ ઘીમાં શેકી ગોળી કરી આપવી, અને ચૂનો તથા બીડબોણ પાણીમાં વાટી લેપ દેવો. (૬) **નાકમાંથી લોહી નીકળે છે તે ઉપર:**—સાકર અને

દૂધ નાંખી ગહુંનો લોટ આપવો (૭) **પ્રમેહ ઉપર:**—નવટાંક ગહું રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી તે સાત દિવસ આપવું

૧૮૮. **ગળજીભી:**—સં૦ ગોજીહ્વા. મ૦ ભુઇ—પાથરી હિં૦ ગોભી. ગોજીયા. બં૦ દાડીશાક. ક૦ પચુનાલગે. હક્કરિકે. એત્તિજનાલિગે. તે૦ યેદુનાલિકચેટ્ટુ. ફા૦ કલમરૂમી. લા૦ એલિફેન્ટોપસસ્કેબર.

એ ખડકવાળી, કાતરાવાળી, અને પડતર જમીનમા થાય છે. એ કુમળી હોય છે ત્યારે તેને મૂળ-સુધ્ધાં ઉપાડી લે છે. જમીનની સાથેજ તે અડેલી હોય છે. ગરીબ લોક એનું શાક કરે છે. ગળજીભીનો છોડવો જૂનો થયા પછી તેના ઉપર વેતભર ઉંચાઇનો તોરો આવે છે. એનાં બિયાંને હિંદુસ્થાનીમાં "ગોઝબાન" કહે છે. એનું શાક પથ્યકર છે. ભેસને ખવરાવવાથી તેનુ દૂધ વધારે નીકળે છે. **ગળજીભી:**—તીખટ, કડવી, શીતળ, તથા વ્રણરોપણ છે અને પિત્ત, સર્વ પ્રકારનાં વિષો, ઉધરસ અને અગ્નિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પારા ઉપર ઉતાર:**—ગળજીભીનાં મૂળોનો રસ પાવો, અને શરીરે પણ ચોળવો. ગળજીભીનુ શાક કરી ખાવું. (૨) **અહિર અને આંખો આવે છે તે ઉપર:**—ગળજીભીનાં પાંદડાંના રસનુ અંજન કરવું. (૩) **સર્પદંશ ઉપર:**—ગળજીભીનાં મૂળ વાટી પાવા. (૪) **શીતજ્વર (તાઢીઆ તાવ) ઉપર:**—ગળજીભી અને એરણનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૫) **શ્વાનવિષ ઉપર:**-ગળજીભીનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. (૬) **ત્વગ્દોષ અને રક્તશુદ્ધિ ઉપર:**—ગળજીભીનો રસ કાઢી સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવો. (૭) **મૂત્રશુદ્ધિ તથા આંખોમાંની ગરમી નીકળી જવા માટે:**—ગળજીભીનો રસ પાવો.

૧૮૯. **ગળી:**—સ૦ તા૦ તુ૦ નીલી. મ૦ નીળ-ગુળી. હિ૦ નીલ-લીલ. બં૦ નીલગચ્છી. તે૦ નીલીચેટ્ટુ. મલા૦ અવારી. ઈં૦ ઇંડીગો. લા૦ ઇંડીગોફેરા. કાર્ડીફોલીયા.

ગળીના છોડ શરપુંખાના છોડ જેવા થાય છે પાંત્રા પણ તેવાંજ હોય છે. બંગાલ અને આસામ પ્રાંતમાં ગળીની વાવણી ઘણી થાય છે. તે પ્રાતોમા ગળીની વાવણી કરવાનું કામ યુરોપિયન ખેડુતો કરે છે. ગળીના છોડમાથી જે રગ તેયાર કરે છે તેને "નીલ" અથવા "ગળીનો રગ" કહે છે. **ગળી:**—તીખી, કડવી, કેશને હિતાવહ, ઉષ્ણ તથા સારક છે અને વાંગ, શ્લેષ્મ, ઉદર, મોહ, હૃદ્રોગ, ભ્રમ, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત, આમવાત, કફ, મદ, ઉધરસ, વિષ, ગુલ્મ, તાવ, કોડ, કૃમિ તથા ઉદર, પ્લીહાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **તાવ ઉપર:**—ગળીના ઝાડનાં મૂળ અને હળદરનુ સેવન કરવુ; એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે. (૨) **મૂળવિષ ઉપર:**—ગળી, સિંધવ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું.

૧૯૦. **ગળો:**—સ૦ ગડુચી. અમૃતા મ૦ ગુંળવેલ. કો૦ ગરૂડવેલ, ગરોલ. બં૦ ગુલંચ. તા૦ ક૦ અમરદવલ્લી. તે૦ તિપ્પતિગા. તા૦ શિંદિલકોદી. ફા૦ ગિલાઇ. હિં૦ અ૦ ગિલોય. ગુર્ચ, ઈં૦ લિબ્હડ મુન્સીડ. ગુલાંચા. તુ૦ અમૃતબુરૂ. મલા૦ ચિતામૃત.

ગળોના વેલા ઘણાખરા પ્રાંતોમાં થાય છે. એને વળી "ગુરૂવેલ," અને "ગરોળ" પણ કહે છે. એ વેલા ઝાડના આશ્રયે થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે ખડકના આશ્રયે પણ થાય છે. તેને 'ખડકી ગળો' કહે છે. ગળોની અંદરની ત્વચા લીલા રંગની હોય છે. એને બારીક ફૂલોના ગુચ્છા આવે છે. ઘણા દિવસની જૂની ગળોના વેલા બહુજ જાડા હોય છે. ગળો અનેક રોગોનો નાશ કરનાર છે. એ કડવી છે, પણ એના ગુણો ઉપરથી એને ગળો એટલે બાવાર્થ ગળી પણ કહે છે. ગળોનું સત્વ કાઢે છે. તે પણ અનેક રોગોઉપર ચાલે છે. એ સત્વ ઘણું શક્તિવર્ધક છે. ઔષધોમાં ખરસાંણી વગેરે ભિખારી ઝાડો ઉપરની ગળો લેવી નહિ. ગળોને ઉપર ધોળી અને અંદર લીલી છાલ હોય છે; (ગળોનાં ફાંટ અથવા હીમ કરવાના કામમાં લીલી ત્વચાનો ઉપયોગ કરે છે એમ અમારો અનુભવ છે.) તે કાઢી નાંખી, ઉપયોગમાં લેવાથી સારી ગુણદાયક થાય છે. **ગળો:**—તૂરી, કડવી, વીર્યવડે ઉષ્ણ, તીખી, ગ્રાહક, રસાયન, બલકર, મધુર, અગ્નિદીપક, લઘુ, હ્રધ તથા આયુપ્રદ છે અને જ્વર, દાહ, તૃષા, રક્તદોષ, વમી, વાતભ્રમ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ તથા ત્રિદોષ, કમળો, આમ, ઉધરસ, કોઢ, કૃમિ, અર્શ, વાતરક્ત, કંડૂ મેદ, વિસર્પ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે.

એ ઘીની સાથે સેવન કરવાથી વાયુનો, ગોળસાથે લેવાથી મલબંધનો, સાકર સાથે લેવાથી પિત્તનો, મધસાથે લેવાથી કફનો, એરંડતેલ સાથે લેવાથી વાયુનો અને સુઠ સાથે સેવન કરવાથી આમવાયુનો નાશ કરે છે. **ગળોના પાંદડાંનું શાક:**—તુરૂં, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખુ, કડવું, પાકકાળે મધુર, રસાયન, અગ્નિદીપક, બલકર તથા ગ્રાહક છે અને ત્રિદોષ, વાતરક્ત, તૃષા, દાહ, મેહ, કોઢ, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. **ગળોનો કંદ:**—ઉષ્ણ, તેમજ તીખો છે અને જ્વર, સન્નિપાત, વિષ, વલીપલિત અને પિશાચબાધાનો નાશક છે. **ગળોનું સત્વ:**—સ્વાદુ, પથ્ય, લઘુ, દીપન, ચક્ષુષ્ય, ધાતુવર્ધક, મેધ્ય, વયઃસ્થાપક છે અને વાતરક્ત, ત્રિદોષ, પાંડુ, તીવ્ર જ્વર, વમી, જીર્ણજ્વર, પિત્ત, કમળો, પ્રમેહ, અરૂચિ, દમ, ઉધરસ, ઉચકી (હેડકી), અર્શ તથા ક્ષય, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર અને સોમરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) વિષમ જ્વર વગેરે સર્વ રોગો ઉપર:**—ગળોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ૧૦૦ ભાગ, ગોળ અને મધ સોળ ભાગ, અને ઘી વીસ ભાગ લેઇ એકત્ર કરવું તથા અગ્નિબલ જોઇ ભક્ષણ કરવું અને હિતકારક તથા પરિમિત એવા અન્ન ભક્ષણ કરવાં એટલે કોઇ પણ વ્યાધિ થતો નથી. એટલુંજ નહિ પણ કેશોની ધોળાશ, વૃદ્ધપણું, તાવ, વિષમજ્વર, પ્રમેહ, વાતરક્ત અને નેત્રરોગ થતા નથી. આ ઉત્કૃષ્ટ રસાયન જરાવસ્થા દૂર કરનાર, બુદ્ધિ આપનાર, ત્રિદોષનાશક, એવું હોઇ એના સેવનથી પુરૂષ ૧૦૦ વર્ષ જીવે છે. અને દૈત્ય જેવો બલવાન થાય છે, એને કોઈ 'અમૃતરસ' પણ કહે છે. એના આગળ અન્ય વસ્તુ, રસાયન તુચ્છ છે. **(૨) સર્પદંશ ઉપર:**—ખડક ઉપર થનારી ગળોનો કંદ લાવી દૂધમાં બારીક વાટી મેલવો. એ સર્પના વિષ ઉપર ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેમા અરીઠા ઘસી તે પાઇ દેવું. **(૩) સર્વપ્રકારના પ્રમેહ ઉપર:**—ગળોનો અંગરસ કાઢી તેમાં પાષાણભેદનું ચૂર્ણ અને મધ અથવા એકલું મધ નાખી તે પાવો. **(૪) કમળીરોગ ઉપર:**—ગળોના રસમાં અથવા કાઢામા મધ નાખી પાવું. અથવા પાંત્રાનો કલ્ક છાશમાં પાવો. **(૫) તિમિરાદિક નેત્રરોગ ઉપર:**—ગળોનો અંગરસ ૧૦ માસા લેઇ એમા મધ અને સિંધવ એકેક માસો નાંખી સારૂં મર્દન કરી થોડું થોડું અંજન કરવુ; એટલે તિમિર, કાચબિંદુ, ખરજ, લિંગનાશ અને કીકી ઉપરના રોગ, એ સર્વ દૂર થાય છે. **(૬) આમવાત ઉપર:**—ગળો અને સુંઠનો કાઢો પાવો; કિંવા ગળોના કાઢામા એરંડતેલ નાખી પાવું. **(૭) પિત્તરોગ ઉપર:**—ગળોનો રસ અને સાકર એકત્ર કરી તે ભક્ષણ કરવું એટલે તત્કાળ પિત્ત દૂર થાય છે. **(૮) કફરોગ ઉપર:**—ગળોના કાઢામાં મધ નાંખી તે પાવો. **(૯) અમૃતાદિ કાઢો:**—ગળો, અરડુસી તથા એરંડમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડતેલ નાંખી પીવાથી સર્વ અંગમા સંચાર કરનાર વાતરક્તનો નાશ કરે છે. **પ્રકાર બીજો:**—ગળો અને ત્રિફળાનો કાઢો મધ અને પીંપર નાંખી નિત્ય પીવાથી સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. **પ્રકાર ત્રીજો:**—ગળો, સુંઠ, આવળકંટી, અશ્વગંધી તથા ગોખરૂનો કાઢો પાવો. તેથી કરી શૂળયુક્ત વાંતિ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર દૂર થાય છે. **પ્રકાર ચોથો:**—ગળો, અરડુસા, કડવાં પડોળાં, નાગરમોથ, સાતવણ, ખેર, કાળો બરૂ, કડવા લીમડાના પાંત્રાં, હળદર તથા દારૂહળદરનો કાઢો કરી પીવાથી અનેક પ્રકારનાં વિષો, વિસર્પ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડુ, મસૂરિકા, તાવ, શીતપિત્ત વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. **પ્રકાર પાંચમો:**—ગળો, સુંઠ, નાગરમોથ, હળદર તથા ધમાસનો કાઢો પીંપરનુ ચૂર્ણ નાંખી પાવો. **વાતજ્વર ઉપર પ્રકાર છઠ્ઠો:**—ગળો અને દશ મૂળનો કાઢો પાવો; એટલે તેર પ્રકારના સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. **પ્રકાર સાતમો:**—ગળો, સુંઠ, ભારંગમૂળ તથા વ્યાઘ્રપર્ણીનો કાઢો પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. આ કાઢો કાસ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. **પ્રકાર આઠમો:**—ગળો, સુંઠ, કાંટાસરીયો, બળદાણા, ઉટકટારી, પંચમૂળો તથા નાગરમોથનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી મધ નાંખી પાવો; એટલે તત્કાળ સૂતિકા (સુવા) રોગનો નાશ થાય છે. **(૧૦) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ગળોના રસમાં મધ નાંખી તે રસ પાવો. **(૧૧) અશુરજ્વર ઉપર:**—ગળોનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. **(૧૨) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:**—ગળોનો કાઢો કરી તેમાં દૂધ નાંખી પાવો. **(૧૩) કૃમિ ઉપર:**—ગળો અને મેસો ગુગળ, એ એરંડાનાં પાંત્રાંના રસમાં ઘસી પેટ ઉપર લેપ કરવો. **(૧૪) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—ગળોના કાઢામાં ચતુર્થાંશ મધ કિંવા પીંપરનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા નાંખી તે પાવો. અથવા ગળોનું હિમ આપવું. **(૧૫) વાતરક્ત ઉપર:**—ગળો, ગોખરૂ અને આવળકંટી (આંમળાં), એના કાઢામાં એરંડતેલ અથવા મધ ૧ તોલો નાંખી તે પાવો. અથવા ગળોના કાઢામાં એરંડમૂળ નાંખી પાવો; કિંવા એકલો કાઢો પાવો. (૧૬)

પિત્ત પ્રદર ઉપર:—ગળોનો રસ મધ નાંખી પાવો. (૧૭) **સર્પના વિષ ઉપર:**—લીમડા ઉપરની ગળો લાવી પાશેર પાણીમા વાટી પાવી. એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરી જશે. (૧૮) **અમૃતાદિ કાઢો સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર:**-ગળો, ધાણા, કડવા લીમડાની છાલ, કમળનું લાકડુ તથા રક્ત ચદન, (રતાંજળી) એનો કાઢો પાવો; એટલે તે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર કરે છે. અને દાહ તથા લાળ પડે છે તે, તૃષા, ઓકારી (ઉલટી), અરોચક, એ રોગો પણ દૂર થાય છે (૧૯) **ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:**—ગળોનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૦) **શીતપિત્ત ઉપર:**—ગળોનો કાઢો પાવો. (૨૧) **હૃદયશૂળ અને વાતશૂળ ઉપર:**—ગળો અને મરીનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૨૨) **અમૃતાદિ કાઢો સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર:**—ગળો, એરડમૂળ, સુંઠ, દેવદાર, રાસ્ના, હરીતકી (હરડે), એનો કાઢો પ્રાત:કાળે પાવો. (૨૩) **ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—ગળો, આવળકંટી, અને નાગરમોથનો કાઢો કરી પાવો. (૨૪) **જીર્ણજ્વર, કફ, પ્લીહા, કાસ અને અરૂચિ ઉપર:**—ગળોના રસમા પીંપર અને મધ નાંખી તે રસ પાવો. (૨૫) **સર્પ દંશ ઉપર:**—જેઠ મહિનામાં ગળોનો કાંદો સ્વલ્પ (થોડા) પ્રયત્નથી મળે છે તે લાવી તેના કકડા કરી દૂધમા બાફી રાખવા. સાપ કરડે ત્યારે તે ઘસી પાવા. શુદ્ધિ રહે નહિ તો તાળવા ઉપર ઘસી ચોળવા. ઢોરને સર્પ દંશ થયો હોય તો જીભ ઉપર ચોળવા, એટલે વિષ ઉતરે છે **ગળોનું સત્વ કાઢવાની કૃતિ:**—આંબા ઉપરની અથવા લીમડા ઉપરની સારી અને જાડી ગળો લાવી, તેના ચાર ચાર આગળ લાંબા કકડા કરી તે પાણી વડે ધોઇ નાંખવા પછી લગાર કચરી કલાઇના વાસણમા ચાર પ્રહર પલાળી રાખવા. અને ત્યાર પછી તે હાથ વડે સારા મસળી અથવા રવૈથા વલોવી તે માહેના કુચા સર્વ પીલી કાઢી, તે પાણી ગાળી લેઇ જૂદું રાખવું. કેટલીકવારે તે માહેનુ સત્વ તળીએ ઠરે એટલે તે ઉપરનુ પાણી કાઢી નાખવુ. પછી તેમાં છ સાત વાર પાણી નાખી તે ઉપરનુ નિતર્યું પાણી કાઢી નાખતા જવું. એટલે તે સત્વ શુદ્ધ અને સફેદ થાય છે. તથા તેનું સર્વ કડવાપણું જાય છે. એ પછી તે સુકવી બાટલીમા ભરી રાખવું. એ લેવાનુ પ્રમાણ.અર્ધા માસાથી બે માસા પર્યંત છે. એ ઘણાક રોગો ઉપર ચાલે છે, એના અનુપાનો નીચે પ્રમાણે જાણવા, (૧) **પ્રમેહ ઉપર:**—ગાયના પાશેર દૂધમા બે માસા નાખી પાવુ અથવા ત્રિફળા અને સાકરમા આપવુ. (૨) **જીર્ણજ્વર ઉપર:**—ઘી-સાકર સાથે, કિંવા મધ પીપર સાથે અથવા ગોળ અને શહાજીરાના ચૂર્ણ સાથે. (૩) **પાંડુરોગ ઉપર:**—ઘી અને મધમા અથવા દૂધમા (૪) **દાહ રોગ ઉપર:**—જીરૂ અને સાકર સાથે. (૫) **વાયુ ઉપર:**—ઘી સાથે આપવું. (૬) **પિત્તજ્વર અને પિત્તામ ઉપર:**—સાકરમા આપવુ. (૭) **કફરોગ ઉપર:**—મધમા. (૮) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—એરડતેલમા. (૯) **આમવાયુ અને ઉદરરોગ ઉપર:**—સુંઠ સાથે આપવુ. (૧૦) **તાવ ઉપર:**—મધમા. (૧૧) **શક્તિ આવવા માટે:**—ગાયના ધારોષ્ણ દૂધમાં સાકર તોલાભાર નાખી તેમાં માસા બે માસા સત્વ નાખી પાવું. (૧૨) **ઉલટી ઉપર:**—ડાંગરની ધાણી સાથે. (૧૩) **અરૂચિ ઉપર:**—દાડમની સાથે. (૧૪) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—માખણમા. (૧૫) **કમળાના રોગ ઉપર:**—દ્રાક્ષ સાથે. (૧૬) **શ્વાસકાસ ઉપર:**—સુંઠ, મરી, પીંપર અને મધ સાથે. **ઉચકી (હેડકી) ઉપર:**—મધમાં. (૧૮) **ક્ષય ઉપર:**—ઘી, સાકર અને મધમાં (૧૯) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—દૂધમાં (૨૦) **પેશાબમાં ધાતુ જતી હોય તે ઉપર:**—લોદર સાથે (૨૧) **સર્વ મર્મસ્થાનના રોગો ઉપર:**—છાશમાં. (૨૨) **સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ ઉપર:**-ઠંડા પાણીમાં. (૨૩) **કુષ્ટ (કોઢ) ઉપર:**—વગડાઉ તુળસીના પાલાના રસમાં. (૨૪) **ગુલ્મ ઉપર:**—સુંઠની સાથે (૨૫) **સર્વ નેત્ર રોગ ઉપર:**—ભેસના તાજા ઘી સાથે. (૨૬) **કાળા વાળ થવા માટે:**—ભાગરાના રસમાં. (૨૭) **અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—ગોરખમુંડી સાથે. (૨૮) **વલીપલિત (શરીરે કરચળીઓ પડી કેશ ધોળા થાય તે) રોગ ઉપર:**—ગળોનુ સત્વ બે માસા આપવું. (૨૯) **ધાતુસ્તંભન ઉપર:**—ગળોના પચાગનુ ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું.

૧૯૧. ગાજર:—સ૦ ગાર્જર. ગૃંજન મ૦ હિં૦ ગાજર. ક૦ ગજંરી. ફા૦ જર્દક ગજર, અ૦ જજરેબારેં. ઇં૦ ક્યાટરરૂટ. લા૦ ડાકસ કેરોટા.

ગાજર કંદની પેઠે જમીનમાં થાય છે. એ લાબુ હોઇ તેનો રંગ રાતો હોય છે. ગાજરના છોડ

હાથ સવા હાથ વધે છે. દિલ્લીની પાસે જે ગાજર થાય છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ગાજર લીલાં, રોટલી સાથે ખવાય છે. દુષ્કાળમાં ગરીબ લોક ગાજર ઉપરજ દિવસ કાઢે છે. ગાય-ભેંશ વગેરે ઢોરને ગાજર ખવરાવવાથી તે પુષ્ટ થઇ ઘણું દૂધ દે છે. ગાજરનાં બી ગર્ભપાતકારક છે. **ગાજર:**—મધુર, રુચ્ય, ગ્રાહક, કડવું, તીખું, રક્તપિત્તકારક, ઉષ્ણ, લઘ, અગ્નિદીપન, નેત્રને વિકાર કરનાર, વિદાહી, રૂક્ષ તથા પિત્તકર છે; અને આધ્માન, શૂળ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, સગ્રહણી, વાત, કફ, તૃષા તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. **એનાં બીજ:**—ઉષ્ણ, વૃષ્ય, તથા ગર્ભપાતકારક છે. **ઉપયોગ (૧) ખરજવા ઉપર:**—ગાજર પીલી તેમાં થોડું મીઠું નાંખવું. અને પાણી ન રેડતાં તેને બાફી તે ખરજવા ઉપર બાંધવું. એથી ત્વરિત ગુણ આવે છે. **(૨) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:**—ગાજરનાં બી પાણીમાં વાટી પાંચ દિવસ પાવાં.

૧૯૨. ગાંજો (ભાંગ):—સ૦ વિજયા. મ૦ હિં૦ ગાજા.

ગાંજાનાં ઝાડ સુમારે ૩ હાથ પર્યંત ઉચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં અંબાડીનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે; તેને ગાજો કહે છે. તે તોરા કાઢી સુકવે છે. ગાંજાની જે ભૂકી તેને 'ભાંગ' કહે છે. એ ભાંગ વાટી લોક પીએ છે. ગાજો પીવાથી અને ભાંગ પીવાથી માણુસને નિશા ચહડે છે, તેથી કાળજું કપાઈ જાય છે, શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, તથા તેથી માણુસને એક પ્રકારનો તોર આવી તે તોરમાં માણુસ ઘણોજ ધુંધ થઈ જાય છે; જેમ તેમ બકે છે. એ એક દુર્વ્યસન છે. એ વ્યસન જે માણુસને વળગ્યું હોય તેને 'ગંજેરી' કહે છે. **ભાંગ:**—પિત્તલ, ગ્રાહક, તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, લઘુ, કર્ષણકારક, અગ્નિદીપક, રૂચિકર, માદક, વાણીવર્ધક તથા મોહકારક છે અને કફ તથા વાયુની નાશક છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) ભુખ ઉપર:**—ભાંગ પીવી. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ભાંગ અને ઢોરના શિંગડાની ધૂણી આપવી. **(૩) બળદ કિંવા પાડા લોહી મૂતરે છે તે ઉપર:**—ભાંગ, વરીયાળી અને એલચી એકત્ર કરી, વાટી શક્તિ પ્રમાણે પાવું, અથવા ભાંગ વાટી પાવી. **(૪) અતિસાર ઉપર:**—ગાંજાનું ચૂર્ણ ગોળમાં અથવા સાકરમાં આપવું. **(૫) શ્વાસ ઉપર:**—ગાંજાની રાખ મધમાં આપવી. **(૬) નિદ્રાનાશ, અતિસાર, સંગ્રહણી** અને **અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—ભાંગ શેકી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૭) ચોથીયા તાવ ઉપર:**—ગોળમા ભાંગ મેળવી, બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી; અને તાવ આવ્યા પહેલાં ચાર ઘડી ઉપર એક ગોળી આપવી. **(૮) ભૂતજ્વર ઉપર:**—પ્રાતઃકાળે ભાંગના ઝાડનાં મૂળીયાં કાઢી માથે બાંધવાં.

૧૯૩. ગુગળ:—સં૦ ક૦ ગુગ્ગુલ. મ૦ ગુગ્ગળ. હિં૦ ગુગળર. બં. ગુગ્ગુલુ. તે૦ માહિષાછી. ફા૦ બોએજહુદાન. અ૦ મુષ્કિલેઅર્જક. ઈં૦ ઈંડીયનડેલિયમ્ લા૦ બાલસમોડેન્ડ્રન્ રૅાકસબુર્ધીઆઇ.

ગુગળનાં ઝાડ **મારવાડ** અને **સિંધ** દેશમાં થાય છે. એ ઝાડ **શિંગાપૂર બેટમાં** ઘણાં થાય છે. **ગ્રીષ્મ ઋતુમાં** તાપને લીધે આ ઝાડમાંથી જે **રસ** ઝરે છે તેને **'ગુગળ'** કહે છે. ધૂપ કરવાના કામમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એનો ધૂપ કરવાથી હવા શુદ્ધ થઇ હવામાંહેનાં રોગકારક દ્રવ્યો નાશ પામે છે; એ એનાથી મોટો ફાયદો છે. દેવની આગળ નિત્ય ધૂપ કરવાનું કહ્યું છે તેનું મૂળ કારણ તો આજ હોવું જોઇએ. **ગુગળ:**—**મહિષાક્ષ, મહાનીલ, કુમુદ, પદ્મ અને હિરણ્ય,** એ રીતે પાંચ પ્રકારનો છે. તે કડવો, તીખો, રસાયન, ઉષ્ણ, વિશદ, પિત્તલ, સારક, તૂરો, લઘુ, પાચક વૃષ્ય, ભાંગેલા હાડકાનુ સંધાન કરનાર, સુક્ષ્મ, સ્વર્ય, અગ્નિદીપક, ચીનો, મધુર, બલ્ય, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સુગંધિ, પૌષ્ટિક, કાંતિકર તથા ભેદક છે, અને કફ, વાયુ, કાસ, કૃમિ, વાતોદર, શ્લેષ્મ, સોજો, અર્શ, પ્રમેહ, મેદોરોગ, વાતરક્ત, રક્તદોષ, ગ્રંથિરોગ, ગડમાલા, વ્રણ, અપચી, પિટિકા, આમ, કડૂ, કોઢ, શરદી, આમવાયુ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. એ નવો હોય તો ધાતુવર્ધક અને વૃષ્ય છે, અને જુનો હોય તો અતિ લેખન છે, **મહિષાક્ષ** અને **મહાનીલ,** એ બે હાથીને ઉપયોગી; અને **કુમુદ** તથા **પદ્મ** એ ઘોડાને ઉપયોગી; અને **હિરણ્ય,** એ માણુસના ઉપયોગનો છે. કોઇ વખત **મહિષાક્ષ** પણ માણુસના ઉપયોગમાં આવે છે. ગુગળ મધુર છે તેથી વાતશમન અને તૂરો છે તેથી પિત્તનાશક, તથા કડવો છે માટે કફનાશક છે. એ પ્રકારે એ સર્વ દોષનાશક છે, **કૃષ્ણ ગુગળ:**—એ તીખો, ઉષ્ણ, સુરભિ તથા

રસાયન છે અને વાયુ શળ, ગુલ્મ, ઉદર, આધ્માન વાયુ તથા કફનો નાશક છે. **ભૂમિજ ગુગળ:**—એ તીખો કડવો તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાત તથા પિશાચબાધાને દૂર કરે છે. **ગુગળની શુદ્ધિ:**—એક કલાઈનું તપેલું લેઈ તેમાં ત્રિફળાં અને પાણી સમભાગે નાખવું; અને તે ઉપર એક કપડું બાંધી પછી તે ઉપર ગુગળનું ચૂર્ણ નાંખી ઉપર ઢાંકણું દેઈ તે ગુગળ શિજવવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) કપાળ દુખે છે તે ઉપર:**—ગુગળ પાણીમાં ઘસી તેનો કપાળ ઉપર લેપ કરવો; એટલે કપાળ દુઃખતું બંધ થાય છે. **(૨) બાંગલાઇ ઉપર:**—ગુગળ અને આમલીના કચુકા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૩) દાઢ દુખે છે તે ઉપર:**—ગુગળ અને રાતો બોળ ઘસી દાઢે ચોપડવો. **(૪) શરદીથી શરીરમાં સણકા થતા હોય તો:**—ગુગળ અને સુંઠ ભેગાં ઘસી લેપ કરવો અને શેકવું. **(૫) બગલ કરડી હોય તો:**—ગુગળની ધુણી આપવી. **યોગરાજ ગુગળ:**—વાવડીંગ, ધાણા, હિંગ, ગજપીંપર, કાળીપાટ, જીરૂં, અતિવિષ, પીંપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રાના મૂળ, સુંઠ, અજમોદ, મોરવેલ, વજ, રેણુકબીજ, કપિલો, બારંગમૂળ, ઈંદ્રજવ, ધોળો શરસડો તથા કડુ, એ સર્વ ઓષધોથી બમણાં ત્રિફળાં; તથા ત્રમણો શુદ્ધ ગુગળ નાખી ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી મધમાં ખવરાવવી. એટલે તે સંગ્રહણી, વાયુ, વૃદ્ધત્વ, શુક્રાતંવદોષ, પાંડુરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, હૃદ્રોગ, ત્વગ્રોગ, શળ, પ્રમેહ, વ્રણ, મૂળવ્યાધિ, અરૂચિ, વાતરક્ત, ઉધરસ, અપસ્માર તથા રાજયક્ષ્માનો નાશ કરે છે. આ ગોળી ઘણું કરી રાસ્નાના કાઢામાં આપવાનો રીવાજ છે. એ પ્રમાણે યોજવાથી આમવાત ઉપર ઘણી ગુણકારી અસર થાય છે. આ ગોળી બોપદેવ શતકમાં કહેલી છે. **બીજી યોગરાજ ગોળીઓ:**—સુંઠ, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, મરી, શેકેલી હિંગ, અજમોદ, સરસવ, જીરૂં, શહાજીરૂ, રેણુકબીજ, ઇંદરજવ, કાળીપાટ, વાવડીંગ, ગજપીંપર, કડુ, અતિવિષ, બારંગમૂળ, વજ, મોરવેલ, તમાલપત્ર, દેવદાર, પીંપર, કોષ્ટ, રાસ્ના, નાગરમોથ, સિંધવ, એલચી, ગોખરૂ, ત્રિફળા, ધાણા, તજ, વાળો, જવખાર તથા તલ, એ પ્રત્યેકનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, એ ચૂર્ણના જેટલો શુદ્ધ ગુગળ નાખી ઘીમાં મરદન કરવું. સર્વ ચૂર્ણ એકરસ થયા પછી ગોળો કરી ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી અર્ધો તોલો બક્ષણ કરવું. આ યોગરાજ ગુગળ મુખ્યત્વે કરી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે. એ સેવન કરવાથી મૈથુન, ભોજન અને પાન એની પરેજી નથી. આ યોગરાજ ગુગળ સંપૂર્ણ વાતરોગ, આમવાત, અપસ્માર, વાતરક્ત, કોડ, દુષ્ટવ્રણ, અર્શરોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહ, અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, કાસ, અરૂચિ, પ્રમેહ, નાભિશળ, કૃમિ, ક્ષય, હૃદ્રોગ, શુક્રદોષ, ઉદાવર્ત અને ભગંદરનો નાશ કરે છે. આ ગુગળ ત્રણ માસાથી સાત સાત દિવસે તોલા સુધી વધારવો. એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર રાસ્નાના કાઢામા, મેહરોગ ઉપર દારૂહળદરના કાઢામાં, વાતરક્ત ઉપર ગળોના કાઢામા, પાંડુરોગ ઉપર ગોમૂત્રમાં, મેદવૃદ્ધિ ઉપર મધમા, કોડ ઉપર લીમડાના કાઢામાં, શળ ઉપર મૂળાના કાઢામા, ઉંદરના વિષ ઉપર પહાડ મૂળના કાઢામાં, ઉગ્ર નેત્રરોગ ઉપર ત્રિફળાના કાઢામાં; તથા સંપૂર્ણ ઉદર રોગ ઉપર પુનર્નવા (સાટોડી)ના કાઢામા આપવો. **કૈશોરક ગુગળ:**—ગળો ૨ શેર, અને ગુગળ ૧ શેર, તે બંનેમાં ૧૬ શેર પાણી નાંખી કાઢો કરવો, તથા આઠશેર બાકી રહે એટલે ગાળી પુનઃ ઉકાળવો. તે ઘાડો થવા આવે એટલે તેમા નીચેનાં ઓષધો નાંખવા. મરી, પીપર, વાવડીંગ, સુંઠ તથા ત્રિફળાં, એ બબે તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવાં. અને નસોતર તથા દંતીમૂળ, એ એક તોલો નાખવાં. ગળો ૪ તોલા બારીક કરી નાખવી. તે સર્વ ઘાડુ થાય એટલે ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી. આ કૈશોરક ગુગળ સોજો, વ્રણ, ગુલ્મ, કોઢ, ઉદરરોગ, વાતરક્ત, ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુ તથા પ્રમેહને દૂર કરે છે. **દ્વાત્રિંશક ગુગળ.**—ત્રિકટુ, ત્રિફળા, નાગરમોથ, વાવડીંગ, ચવક, ચિત્રક, તજ, એલચીદાડા, પીપળીમૂળ, શેરણી, દેવદાર, ચિત્રો, પુષ્કરમૂળ, કોળિંજન, અતિવિષ, દારૂહળદર, હળદર, ગરમાળો, જીરૂં, વરીયાળી, ધમાસો, સંચળ, જવખાર, ટંકણખાર, ગજપીંપર અને સિંધવ એ એક એક ભાગ; એ બધાં ઓષધોના બરાબર ગુગળ લેઇ રીત પ્રમાણે સિદ્ધ કરી બોર જેવડી ગોળીઓ કરી મધ સાથે કિંવા ઘી સાથે પ્રાતઃકાળે બક્ષણ કરવી; એટલે આમ, ઉદાવર્ત તથા અંત્રવૃદ્ધિ અને ગુદકૃમિનો નાશ થાય છે; અને મહાજ્વર વડે પીડિત, ભૂતબાધા થયેલા, આનાહ, ઉન્માદ, કોઢ, પાર્શ્વશળ, હૃદ્રોગ, ગૃધ્રસી, હનુસ્તંભ, પક્ષાઘાત, અપતાનક, શોફ, પ્લીહા, કમળો અને અપચી એ રોગો થયેલા માણસને હિતકારક છે. ધન્વંતરીકૃત આ મોટો

ચોગ સર્વ રોગોનો નાશ કરનારો છે. **વિશ્વાદિ ગુગળ:**—શતાવરી, એરંડમૂળ, સુંઠ, દારૂહળદર, કોષ્ઠ, સિંધવ, રાસ્ના તથા ગળો, એ સર્વના ચૂર્ણથી બમણો શુદ્ધ ગુગળ એકત્ર કરી તેની ગોળીઓ કરી એકેક આપવી, તથા પથ્ય પળાવવું; એટલે બ્રમવાત નાશ પામે છે. **બીજો પ્રકાર:**—સુંઠ, પીપળીમૂળ, વાવડીંગ, દેવદાર, સિંધવ, રાસ્ના, ચિત્રક, અજમો, મરી, કોષ્ઠ, તથા હરડે, એ સમભાગ; અને બમણો ગુગળ એકત્ર કરી તે આપવું; એટલે વાયુ, મૂર્ચ્છા, ગુલ્મ, શૂળ, કંપ અને ગૃધ્રસીનો નાશ થાય છે. **રાસ્નાદિ ગુગળ:**—રાસ્ના, ગળોનું સત્વ, એરંડમૂળ, દેવદાર અને સુંઠ, એ એકેક ભાગ તથા એ બધાના બરાબર ગુગળ લઇ એકત્ર ખરલ કરી તે ખાવું; એટલે વાયુ, શિરોરોગ, નાડીવ્રણ તથા ભગંદરનો નાશ થાય છે. **કાંચનાર ગુગળ:**—કાંચન વૃક્ષની છાલ ૪૦ તોલા; અને હરડા, બેહડા, આવળકટી એ ત્રણ ઔષધ ચાર ચાર તોલા; અને વાયવર્ણો ૪ તોલા; તથા ઇલાયચી, અને તજ એકેક તોલો લેવાં; પછી બધાં ઔષધો ખાંડી ચૂર્ણ કરી, તેના સમભાગ શુદ્ધ કરેલો ગુગળ લઇ વાટી તેમાં આ ચૂર્ણ મેળવી તેની ગોળીઓ ૪ માસા પ્રમાણની કરી, પ્રાતઃકાળે સુંઠના કાઢામાં અથવા ખેરની અંતરછાલના કાઢામાં, અથવા હરીતકીના કાઢામાં અથવા ગરમ પાણીમાં એકેક ગોળી આપવી; તેથી કરી ભયંકર ગંડમાલા અને ગંડમાલાનો ભેદ, અપચી રોગ, અર્બુદ, ફોડકીયો, વ્રણ, ગુલ્મ, તથા ભગંદર, એ રોગો દૂર થાય છે. **ત્રિફળા ગુગળ:**—હરડા, બહેડાં, આવળકંટી અને પીપર, એ ચાર ચાર તોલા લઇ ચૂર્ણ કરવું. પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ ૨૦ તોલા જેટલો લઇ સારો વાટી તેમાં તે ચૂર્ણ મેળવી ખાંડી ગોળીઓ કરી, રોગીના જઠરાગ્નિબળનું તારતમ્ય જોઇ આપવી. તેથી કરી વિદ્રધિ, નાડીવ્રણ, ગંડમાલા, ભગંદર, સોજો, ગુલ્મ તથા મૂળવ્યાધિ, એ રોગો દૂર થાય છે. **ગોક્ષુરાદિ ગુગળ:**—૨૮ પળ (૧૧૨ તોલા) ગોખરૂ લાવી થોડા ખાંડી તેમાં ૬ ગણું પાણી નાંખી અર્ધું પાણી રહે ત્યાં સુધી તે કાઢો કઢવવો પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ સાત પળ (૨૮ તોલા) જેટલો લઇ સારો ખાંડી અથવા વાટી તે કાઢામાં નાંખી, ફરી ગોળના પાક જેવો ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી કઢવવો. પછી તેમાં નીચે પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાંખવું. સુંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, આંબળાં તથા નાગરમોથ, એ સાત ઔષધો ચાર ચાર તોલા લેઇ ચૂર્ણ કરી તે પાકમાં મેળવી તેની ગોળીઓ કરી આપવી. તેથી પરમો, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર, મૂત્રાઘાત, વાતરક્ત, વાતરોગ, ધાતુ વિકાર, તથા મૂત્રખડો, એ રોગોનો નાશ થાય છે. **લાક્ષાદિ ગુગળ.**—લાખ, હાડસંધિ, આસુંદરો, આસંધ, નાગબલા અને ગુગળ એનું ચૂર્ણ અસ્થિભંગ અને મુક્તાસ્થિને ફાયદો કરે છે, અને શરીર વજ્ર જેવું થાય છે. **આભાદિ ગુગળ:**—આવળીયાના બી ૧ ભાગ, ત્રિફળા ૩ ભાગ તથા ત્રિકટુ ૩ ભાગ, એ બધાની બરોબર ગુગળ નાખી તે ભાગેલા હાડકાને સાધવા માટે વાપરવો. એ ઘી અને મધમાં સેવન કરવા આપવો. **ગુલ્મ અને શૂળ ઉપર:**—શુદ્ધ ગુગળ ગોમૂત્રમાં આપવો. **વિડંગાદિ ગુગળ:**—વાવડીંગ, હરડાં, બેહડા, આમળાં, સુંઠ, મરી તથા પીપર એના બરોબર ગુગળ લેઇ એ સર્વ ઘીમાં ખરલ કરી ગોળી કરી ખાવી; પથ્ય પાળવી; એટલે દુષ્ટ વ્રણ, નાડીવ્રણ, અપચી, મેહ તથા કોઢ, એ સર્વ નાશ થાય છે. **ગુગ્ગુલ્વાદિ લેપ:**—ગુગળ, ત્રિફળા, સુંઠ, મરી તથા પીપર, એ સમભાગ વાટી લેપ કરવો; તેથી દુષ્ટ નાડીવ્રણનો તથા ભગંદરનો નાશ થાય છે. **અમૃતાદિ ગુગળ:**—કડવી ગળો, પંડોળીના મૂળ, સુંઠ, મરી, પીંપર, ત્રિફળા તથા વાવડીંગ, એના સમભાગ ગુગળ નાંખી એકેક તોલાની ગોળી કરવી. તે દરરોજ એક ખાવી. તેથી વ્રણ, વાતરક્ત, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, પાંડુ, અને સોજાનો નાશ કરે છે. **પથ્યા ગુગળ:**—હરડા ૧૦૦, બહેડાં ૨૦૦, આમળાં ૪૦૦, અને ગુગળ ૬૪ તોલા, એ સર્વ ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી પ્રાતઃકાળે કઢવી અર્ધું શેષ રહે એટલે ગાળી લઇ ફરી લોખંડના વાસણમાં કઢવવું; તથા ઉતાર્યા પછી તેમાં વાવડીંગ, દંતીમૂળ, ત્રિફળાં, ગળો, પીંપર, નસોત્તર, સુંઠ તથા મરી, એ દરેકનુ ચૂર્ણ બે તોલા પ્રમાણે નાંખવું. જેથી આ ગુગળ તૈયાર થાય છે. આ ગુગળ યથેષ્ટ ભોજન અને યથેષ્ટ આચરણ કરનારા માણસે પણ સેવન કરવું જેથી દરેક રોગનો નાશ થશે. એ ગૃધ્રસી, નવી ખંજતા, પ્લીહા, ઉગ્ર જઠર, પંગુતા, પાંડુત્વ, કંડુ (ખરજ), વગેરે, અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે. આ ગુગળ સેવન કરવાથી માણસને અપ્રતિમ સામર્થ્યવાન તથા બળમાં હાથી જેવા અને વેગમાં ઘોડા જેવો કરે છે, અને આયુષ્ય, ચક્ષુર્બલ, અને

પુષ્ટિ આપે છે. વળી તે વિષનાશક અને ચાંદીઓને સારો કરનારો છે. માટે વૈદોએ એને સર્વ રોગોમાં યોજેલો છે. **ગુગળની અપથ્યઃ**—ખાટું, તીખું, ઘણું ખાવું, મૈથુન, શ્રમ, તડકો, મધ, અને ક્રોધ.

૧૯૪. ગુરસુળી:—મ૦ ઉમળી. ગુરસુળીનો વેલો બે અઢીજ વેત પહોળો હોય ને સો પચાસ હાથ ઉંચો જાય છે એ વેલો દક્ષિણ કોકણના રાનમાં થાય છે. આ વેલો ૨૫–૩૦ વર્ષ પર્યંત ટકે છે. એના ફળોની આકૃતિ જાંબુ જેવી હોઇ કિંચિત્ લાંબી હોય છે, આ ફળો ગરીબ લોકો શેકીને કિંવા એમને એમ ખાય છે. ફળ ઘણાં ખાવામાં આવ્યાથી ઉપદ્રવ થાય છે.

૧૯૫. ગુલદાવરી.—(સં૦ શિવવલ્લભા. મ૦ દવણ શેવતી.) આ શેવતીનાં ઝાડ વેંત દોઢ-વેંત ઉંચાં વધે છે એનાં પાંત્રાં નકશીદાર હોય છે. મધ્યમા ઘણે ઠેકાણે કાપાની પેઠે હોય છે. એ પાંત્રાંનો વાસ ઘણો આવે છે. જંગલી જાતિનું એટલે વાવેતર ન કરેલા ઝાડના પાત્રા ન્હાના હોય છે. પરંતુ બાગમાં વાવેલા ઝાડના પાન હથેળી જેવડા હોય છે. પરંતુ એ પાત્રાનો વાસ નાની જાતિના પાંત્રા કરતાં કમી હોય છે. નાનાં પાંત્રાંનો વાસ ઘણોજ હોય છે. એમા પીળી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે. બન્ને જાતિના ફૂલ રાખોડી જેવા અથવા ગેંદા જેવાં હોય છે. જંગલી જાતિના ફૂલો નાના હોય છે. એને " શેવતી " એમ પણ કહે છે. હિંદુસ્થાનીમાં એને ગુલદાવરી કહે છે.

૧૯૬. ગુલછબુ (ગુલછડી):—સ. મરજીકા, નલિકા. હિં૦ મ૦ ગુલછડી.

ગુલછબુનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એના કંદ થાય છે. તેમાથી એની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઝાડને કાંદા જેવા પાંત્રા આવે છે. તેમાંથી એક દાંડો બે અઢી હાથ લબાઇનો ઉત્પન્ન થઇ તેને તોરા આવે છે. અને તે તોરામાંથી ફૂલો આવે છે. એ ફૂલો જાડી કળીનાં અને લાંબા હોય છે એનો વાસ ઘણોજ મધુર અને સુવાસિક હોય છે. **ગુલછબુ:**—તુરૂં, સ્નિગ્ધ તથા લઘુ છે અને કોઢ તથા ગલગંડનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) નાના બાળકને બાર દિવસની અંદરજ રાતી ફોડકીયો થઇ આવે છે તે ઉપર:**—ગુલછબુનાં મૂળ અને હળદર પાણીમા ઘસી, તેમા થોડું માખણ નાખી શરીરે ચોળવું, એટલે ફોડકીઓ જલદી શમી જાય છે. **(૨) વેળ ઉપર:**—ગુલછબુના મૂળો ખરોના રસમાં ચંદનની પેઠે ઘસી લેપ કરવો.

૧૯૭. ગુલબાશી:—(સ. વકતા). એને 'સાયકાળી' પણ કહે છે. એના ઝાડ નાનાં હોય છે, પાંત્રાં નાનાં હોઈ લાંબા અને મૃદુ હોય છે. ગુલબાસીમાં ધોળી, ગુલાબી, પીળી તથા રાતી, વગેરે અનેક રંગની જાતિ છે. ઔષધોમા ધોળી ગુલબાશી વધારે ગુણાવહ છે **ગુલબાશી:**—વાતલ, શીત, અને ગલગંડની નાશક તથા અપકવ અર્બુદને શમાવનારી છે **ઉપયોગ:—(૧) ઘાંવરે અને ગડબા ઉપર:**—ગુલબાશીનાં પાદડાને ઘી ચોપડી શેકી ગડબા ઉપર બાંધવાથી અંદરનું ખરાબ લોહી નીકળી જાય છે; કિંવા ગુલબાશીનો કંદ પાણીમાં ઘસી તેનો વારવાર લેપ કરવો. **(૨) પુષ્ટિ ઉપર:**—ધોળી ગુલબાશીનો કંદ લાવી જરાક પીસી સુકવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ઘીમા કિંચિત્ શેકી તેમાં બદામ, પિસ્તા, ચારોળી વગેરે મસાલો નાખી, સાકરના પાકમા મિશ્ર કરી થેપલા કરવા. આ પાક નિત્ય તોલા બે તોલા ખાઇ ઉપર ગાયનું તાજું દૂધ પીવું. એટલે ધાતુસ્થાનની કડકી દૂર થઇ ધાતુ વૃદ્ધિ થાય છે અને શરીર પુષ્ટ થાય છે **(૩) ધાત પડે છે તે ઉપર:**—ધોળી ગુલાબાશીના કાંદા ગાયના દૂધમા ઘસી ૭ દિવસ પાવા. **(૪) શરીરમાંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે અને રક્તશુદ્ધિ થવા માટે:**—ધોળી ગુલબાશીનો કંદ ગાયના તાજા દૂધમા ૧ તોલા પર્યંત ઘસી તેમા સાકર ૧ તોલો અને જીરાની ભૂકી ૬ ગુંજાભાર નાંખી બે વખત આપવું અને પથ્ય પાળવું. એટલે જલ્દી ગુણ આવે છે. **(૫) નિર્લોમકરણ:**—ગુલબાશીના કાંદા પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો; એટલે કેશ ગરી પડે છે.

૧૯૮. ગુલાબ:—ગુલાબના ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ નાનાં હોય છે. અને એને કાંટા આવે છે. એમાં **ગુલાબી, પીળી, ધોળી, રાતી** વગેરે જાતિ છે. ઉત્તમ ગુલાબનાં ઝાડ **અરબસ્તાન** અને **તુર્કસ્થાન** દેશમાં થાય છે. ગુલાબના ફૂલોનું **અત્તર** અને **ગુલાબજળ** થાય છે. ગુલાબનાં

ફૂલોનો વાસ ઘણો સુવાસિક આવે છે. ગુલાબની કળીઓ સારક છે **ગુલાબજળ** ઠંડુ છે. ફૂલોની પાંખડીઓનો ગુલકંદ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) રેચ થવા માટે:**—થોડી સુકાયેલી ગુલાબની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર થોડુ પાણી પીવુ એટલે રેચ થાય છે. અથવા કળીઓ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી પીવું **બીજો પ્રકાર:**—સુકાયેલી ગુલાબની કળીઓ ભાતમાં બાફી તે ભાત ઘી સાકર નાંખી ખાવો, એટલે જલદી રેચ થવા લાગે છે. એથી ગ્લાનિ વગેરે કાંઇ પણ ન થતાં રેચ પણ સાફ આવે છે. **(૨) ગુલકંદ બનાવવાની રીત:**—ઉંચા ગુલાબનાં ફૂલો લેઇ પાંખડીઓ કાઢવી, તે પાંખડીઓથી બમણી સાકર લઇ બરણીમાં કિંવા લોટામા પાંખડીઓ અને સાકરના થરપર થર લેવા, અને તેનું મોં બંધ કરી આઠ દિવસ તાપમાં ટાંગી રાખવુ, એટલે ગુલકંદ તૈયાર થાય છે. આ ગુલકંદ દાહશામક, પિત્તશામક, અને મળની શુદ્ધિ કરનાર છે. **(૩) ગુલાબનું અત્તર કાઢવાની રીત:**—ઘણાં ફૂલો એક વાસણમાં નાંખી ઉકાળવાં અને તેને ઉભરો આવે એટલે તે વાસણ નીચે ઉતારી નાંખવું પછી તે ઠંડુ થયા પછી અત્તરની તોર પાણી ઉપર આવે છે તે કાઢી લઇ શીશીમાં ભરવું. એક મણ ફૂલોમાંથી ૧ તોલા ભાર અત્તર પણ નીકળતુ નથી એટલે એ મોઘુ વેચાય છે. તોરની નીચે જે પાણી રહે છે તેને 'ગુલાબજળ' કહે છે. **(૪) ગુલાબનું સરબત:**—ગુલાબજળમાં સાકર નાંખી સરબતી પાક કરવાથી સુવાસિત સરબત થાય છે. એ સરબત ગરમીનો નાશ કરનારૂં, તથા ઠંડુ હોવાથી ઉન્હાળાના દિવસોમા સેવન કરવાને યોગ્ય છે. **(૫) આંખોમાં બળતરા થતી હોય કિંવા તેજ કમી થયું હોય તો:**—ગુલાબજળ આંખોમાં આંજવુ **(૬) આંકડી ઉપર:**— નાક, કપાળ, અને આંખોએ રૂના પુમડાથી ગુલાબજળ ચોપડવું. **(૭) પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તમૂળવ્યાધિ, પિત્તવિકાર, ઇત્યાદિક ઉપર:**—સવારે અને સાયંકાળે ગુલાબના તાજા ફૂલો દર વખતે પાંચ લઇ, તે ૩ માસા સાકર સાથે ખાવાં અને ઉપર થોડુ ગાયનુ દૂધ દિવસ ૧૪ પીવું. એટલે ઉપરના સર્વ વિકારો દૂર થાય છે. તથા મળ-શુદ્ધિ થાય છે. મૂત્રસ્થાનનો દાહ, સણકા, મૂત્રની આરક્તતા, તથા પીળાપણું ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર પણ આ અપ્રતિમ ઔષધ છે. **(૮) ખસ, દાદર, વગેરે ત્વગ્દોષ ઉપર:**—ગુલાબકળીનો રેચ આપવો, એટલે સારો ફાયદો થશે. **(૯) ત્વગ્દોષ ઉપર:**—ગુલકંદ ખાવાથી રક્તશુદ્ધિ થઇ શરીર માંહેની ગરમી નીકળી જાય છે. **(૧૦) આંખો માંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે:**—સુરમાને ગુલાબજળની ૨૧ ભાવનાઓ આપી તે સુરમો આંખોમાં આંજવો. **(૧૧) ત્વગ્દોષ ઉપર:**—કપૂર, ટંકણખાર, ગંધક અને વિશેષ ધૂપ, એને ગુલાબજળમાં ખરલ કરી થેપલી કરવી, એ થેપલી પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

૧૯૯. ગોખરૂ ભોડા:—સ૦ ગોક્ષુરક. મ૦ હિ૦ ગોખરૂ. ક૦ દોડ્ડ નેગ્ગિલુ. તૈ૦ પેદ્દા પાલેરૂ. તા૦ અનેનેરિંજલ. મલા૦ કાકમુલ્લા. કત્તુનેરિલ. ફા૦ તુખ્મેખાર ખસ્ક. અ૦ બજરૂલ ખસ્ક. લા૦ પેડે-લિયમ્ મ્યુરેકસ.

ગોખરૂના ઝાડ નાના થાય છે. એનાં પાત્રા તલના પાત્રા જેવા હોય છે, એ ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણીબોર જેવડાં ફળો આવે છે, તેને 'ભોડા ગોખરૂ' કહે છે. એ ફળ ઉપર ચાર બાજુએ ચાર કાંટા હોય છે. ગોખરૂની બીજી એક નાની જાતિ છે, તેને "કાટાવાળા ગોખરૂ" કહે છે. તેનું વર્ણન જૂદું કરેલું છે. ભોડા ગોખરૂ ન મળે તો, તેનો ઉપયોગ પણ થાય છે **દશ મૂળોમાં** ગોખરૂનાં મૂળ આવે છે, ગોખરૂ એ પૌષ્ટિક છે. **ગોખરૂ**—શીતળ, બલકારક, મધુર, બૃંહણ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, રસાયન, અગ્નિદીપક, તથા સ્વાદુ છે; અને મૂત્રકૃચ્છ, અશ્મરી દાહ, મેહ, દમ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, અર્શ, બસ્તિવાત, ત્રિદોષ, કોઢ, શૂળ, અને વાયુનો નાશ કરે છે. ઔષધોમા એનાં પંચાંગ અને ફળો પણ આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પાંડુરોગ ઉપર:**—ગોખરૂનો કાઢો મધ અને સાકર નાંખી પાવો. **(૨) પ્રમેહ ઉપર:**—ગોખરૂનુ ચૂર્ણ સાકર સાથે આપવું **(૩) મૂત્રકૃચ્છ અને ઉષ્ણ વાયુ ઉપર:**—ગોખરૂના ઝાડનો અથવા ગોખરૂનો કાઢો મધ અને સાકરની ભૂકી નાંખી પાવો. **(૪) પુષ્ટતા ઉપર:**—ગોખરૂની ભૂકી કરી રોજ દૂધ પાશેર, ઘી ૪ તોલા, અને સાકર ૧ તોલો, એકત્ર કરી એમાંથી દરરોજ ૩ માસા પ્રમાણે આપવું. એથી શરીરમા ભરેલી ગરમીના વિકારો નાશ પામે છે. **(૫) ઉષ્ણ પ્રમેહ, તિડિક પ્રમેહ અને મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ગોખરૂના લીલાં ઝાડ લાવી પાણીમાં બોળી મૂકવાં, થોડી વાર

પછી ઝાડ જરા ઉપર નીચે કરવાથી પાણી જાડું અને ચીકણું થશે. તેમાં સાકરની ભૂકી અને જીરાની ભૂકી નાંખી ૭ દિવસ પાવું. પથ્ય:—ગહુંની રોટલી, ઘી, સાકર અને તુવેરની મોળી દાળ ખાવી. (૬) **આમ વાત ઉપર:**—ગોખરૂ અને સુંઠનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવો. તે પાચક છે, તથા આમવાત અને કટિશૂળનો નાશક છે. (૭) **પ્રમેહ ઉપર:**—ગોખરૂના પાલાનો રસ પાશેર લઇ, તેમા ડમરાનાં બી ૧ તોલો વાટી એકત્ર કરી પાવુ. (૮) **ઇંદ્રલુપ્ત એટલે ચોળ ઉપર:**—ગોખરૂ, તલનાં ફુલો, મધ, તથા ઘી એ સમાન લેઇ મસ્તકે લેપ કરવો. (૯) **ગર્ભશૂળ (ગર્ભપાત પછી કેટલાક દિવસે શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે તે) ઉપર:**—ગોખરૂ, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ, દૂધમા વાટી તેમા સાકર નાંખી પાવુ (૧૦) **પથરી ઉપર:**—ગોખરૂનું ચૂર્ણ અને મધ ઘેટીના દૂધમાં પાવું. (૧૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ગરમી ઉપર:**—ગોખરૂનુ ચૂર્ણ કરી દૂધમાં સાકર નાખી તેમા આપવુ. (૧૨) **ગોક્ષુરાદિ ઘૃત (ઘી):**—ધાણા અને ગોખરૂનો કાઢો કિવા કલ્ક કરી એમાં ઘી સિદ્ધ કરવું તે મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ, તથા દારૂણ શુક્રદોષ ઉપર હિતકારક છે. (૧૩) **ગોક્ષુરાદિ અવલેહ:**—ગોખરૂના પચાગ ૧૦૦ તોલા લેઇ તે ૪૦૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૧૦૦ તોલા પાણી શેષ રાખવુ. પછી તેમા ૫૦ તોલા સાકર નાખી ચાસણી કરવી તથા તેમા સુઠ, પીપર, મરી, તજ, એલચી, નાગકેસર, તમાલપત્ર, જાયફળ, આસુદારાની છાલ, તથા કાકડીના બી, એ પ્રત્યેક એ બે તોલા અને વશલોચન (વાસ કપૂર) ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો, એ મૂત્રસબધી રોગો ઉપર ઘણો ઉત્તમ છે. પેશાબમા લોહી પડે છે તેને તથા મૂત્રાઘાત અને મૂત્રકૃચ્છ વગેરેના રોગીઓને એનાથી સારો ફાયદો થાય છે.

૨૦૦. ગોઠમડી (કોઠમડી):—સ૦ કર્કચિર્ભટી, મૃગાક્ષી. મ૦ શેદણી. હિં૦ સધિની. ક૦ વાલુકમેકકે.

ગોઠમડીનો વેલો પાચ છ હાથ જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એ વેલો ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે એ વેલાને ભાદ્રપદ માસના અરસામા ફળ આવે છે. તેને ગોઠમડાં (કોઠમડાં) કહે છે, એ ફળો ઉપર લીલા, પીળા પટા હોય છે. જમીન સારી હોય તો એ ફળો છોલેલા નાળિએર જેવડાં થાય છે. એ ફળો જરા કુમળાં હોય ત્યારે કડવાં હોય છે. જુનાં થયા પછી જરા ખાટા લાગે છે. એનું અથાણું કરે છે, અને શાક પણ કરે છે. એની કાચલીઓ કરી મીઠું લગાવી સુકવી રાખે છે અને તેલમા તળી એનો જમણમા ઉપયોગ કરે છે.

૨૦૧. ગોંડાળ:—સ૦ ગુડાલા. મ૦ ગોડાળ. હિ૦ ગોંડાલ. ક૦ કડવિનભેદ. ગોંડાળ એ તળાવોમાં કિંવા બીજા જળાશયોમા પાણી ઉપર થાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. ગોડાળને ચાર પાચ પાખડીઓ હોય છે. ગોડાળ ઘણી જલદી વધે છે. વહેળામા થોડાજ દિવસમાં ઉગી નીકળે છે. વાવ કે કૂવા માહેનુ પાણી સ્વચ્છ રહેવા માટે તેમાં ગોંડાળને નાંખે છે; પરતુ એની ઉત્પત્તિ ઘણી થવાથી પાણી બગડે છે, માટે એને ઘણું વધવા દેવું નહિ. ઉપર ઉપરથી કાપતા રહેવાથી પાણી સ્વચ્છ રહે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ગોડાળ લાવી વાટી તેનો ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૨) **બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—ગોડાળ પાનમાં ચાવી તેનો રસ પાવો.

૨૦૨. ગોરાડુ (રતાળુ):—સ૦ હિં૦ મુખાલુ. મ૦ મોહળુ, ગોરાડુ, કોનફળ, નાગરચિને. ક૦ મુડિગેણુસુ, તુનાગેણુસુ. તૈ૦ ગેણુસુભેદ. તા૦ પેરૂવવી. તુ૦ તુના કરેંગુ. મલા૦ કાચિલ. લા૦ ડાયોસ્કોરિયા અલાટા.

ગોરાડુના વેલાના પાત્રા નાગરવેલનાં પાંત્રાં જેવા લાબાં અને અણીદાર હોય છે. એ વેલાનાં કંદ સકરીયા જેવા લાબા અને રાતા રગનાં હોય છે, એની ઉત્પત્તિ ગુજરાત અને ખાનદેશમાં વિશેષ થાય છે. એનું મૂળીયુ વાવવાથી તેમાથી એક વર્ષમાં મોટા સકરીયા જેવા કંદ થાય છે. એને કોકણમાં "કોનફળ" અને "નાગરચિને" પણ કહે છે. એનુ શાક ઉત્તમ થાય છે. એ શાક બટાટાની પેઠે કરવું. આ શાક પૌષ્ટિક છે એ કદ છોલી પાતળા કડકા કરી સુકવી પછી તેનો લોટ કરી રાખવો. બાળકોને માટે પણ તે ઉપયોગી છે. **ઉપયોગ (૧) નળગુંઢ ઉપર:**—ગોરાડુનો કદ કચરી કપડામાં ઘાલી પીલવો અને જે બલક નીકળે તેમા ઘોળી ગરણીના બી ઘસી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો એટલે સોજો ઉતરે છે.

૨૦૩. ગોંધણી (ગુંદી):—સ. લઘુશ્લેષ્માતક. મ૦ ભોકર શેલવાટ. હિં૦ લ્હીસોડા, બહુવાર. ક૦ દોડ્ડચળું, બોકેગિડ. તે૦ પેદ્દાનાકકેરૂ ફા૦ સિપિસ્તાન. અ૦ સેપીસ્તાન, દબક. ઇં૦ ન્યારોલિન્ડ સેપિસ્ટન. **લા૦ કાર્ડિયા એસ્ટી હેલિઆં, કાર્ડીયા મિક્સા.**

આ ઝાડ કોકણુમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ કાકડગુદાની જાતિનું વૃક્ષ છે. એ ઝાડ ઘણુંજ ઉંચુ વધે છે એને લાલ રંગનાં ફળો આવે છે તે કાકડગુદા કરતા મીઠા લાગે છે. લોકો એનાં ફળો પ્રેમથી ખાય છે. એ ફળો પૌષ્ટિક છે. એ ફળો માહેનો રસ ગુદરની પેઠે ઉપયોગમા આવે છે. એનુ લાકડુ ચીકણું હોઇ સુતાર કામમાં પણ ઉપયોગી છે **ગોધણી:**—વાતકારક, મધુર, કિંચિત્ શીતલ, કૃમિનાશક અને સુવર્ણમારક છે. **ઉપયોગ:—(૧) દાંત દુ:ખે છે તે ઉપર:**—ગોધણીની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. **(૨) પૌષ્ટિક લાડુ:**—એનાં ફળો સુકવી તેનુ ચૂર્ણ કરી સાકરના પાકમા લાડુ કરવા; એ પૌષ્ટિક છે અને એનુ સેવન કરવાથી કમરમાં જોર આવે છે.

૨૦૪. ગોમેટો:—(સ૦ વનતુંડી) કૂવા ઉપર અને વાડો ઉપર ગોમેટોના વેલા આપોઆપ થાય છે. એ વેલા કોકણુમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંત્રા કિંચિત્ લાબા અને સહજ જાડા હોય છે. એને રાનપંડોળા જેવાં આગળભર લાંબા અને સોનેરી ફળાં જેવા અને ડીંટા પાસેની બાજુએ કિંચિત્ જાડાં ફળ આવે છે. એ શાક કોકણુમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગોમેટોના ફળ ગળચટાં હોય છે. એ ફળોને કણબી વગેરે લોકો ખાય છે. **ગોમેટો:**—મધુર, શીતળ તથા લઘુ છે અને દતપીડાનાશક છે **ઉપયોગ:—(૧) આગંતુક ગરમી ઉપર:**—ગોમેટોનાં મૂળ તથા ગાયનુ ઘી સુમારે ત્રણ તોલા પર્યંત લેઇ તેમાં એક તોલા પર્યંત ઘસી તથા થોડી સાકર નાખી પ્રત્યેક બે વખત સાત દિવસ પાવું **(૨) ધાત પડતી હોય તો:**—ગોમેટોનાં મૂળ કુટી રસ કાઢવો. તેમાં ગાયનુ તાજુ દૂધ, સાકર અને જીરાની ભૂકી નાખી આપવું. એ ઔષધ બેવાર આપવું એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણ આવે છે. **(૩) ભિલામો ઉઠયો હોય તો:**—ગોમેટોનાં પાંત્રાંનો રસ ચોપડવો. **(૪) પુષ્ટતા ઉપર:**—શેકેલા ધોળા કાંદા, ગોમેટોનાં મૂળ, જીરૂ અને સાકર એકત્ર બારીક વાટી તેમા ઘી નાંખી પાવું આ ઔષધ બાળકોને આપવાને પણ હરકત નથી. **બીજો પ્રકાર:**—ગોમેટોનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમાં ઘી અને સાકર નાંખી પાવું. **(૫) પિત્ત ઉપર:**—ગોમેટોનાં ફૂલોનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં આપવુ.

૨૦૫. ગોરખ આમલી:—સ૦ ગોરક્ષી. મ૦ ગોરખચીંચ-ચોરીચીંચ. હિં૦ ગોરખઇમલી. ક૦ ગોરક્ષહુણુચી, માગિમાવું, મ્હામ્લિકા. કા૦ તા૦ પપ્પારપ્પુલી, તોદી. અ૦ હબહબુ. લા૦ એડન્સોનિયા ડિજીટેટા.

એ ઝાડ મોટા મોટાં થાય છે. ગોરખ આમલીના ઝાડનાં પાંત્રાં કાંઇક શીમળાનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર વેંતભર લબાઇના દુધીના જેવા ફળો આવે છે. એ ફળોની બાહેરની છાલ કઠિણ હોય છે. એ ફળમાં લોટના ગોળા હોય છે. એ લોટ ઘણો ખાટો છે એનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એ લોટ પિત્તશામક, રૂચિકર તથા પથ્યકારક છે. આ વૃક્ષને "ચોર આમલી" પણ કહે છે. **ગોરખ આમલી:**—મધુર, કડવી તથા શીત છે. એ દાહ, જ્વર, પિત્ત, વમિ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) દમ ઉપર:**—ગોરખ આમલીનો લોટ ત્રણ માસા લેઇ, તે લીલા અથવા સુકાયલા અજીરમાં ભરી સેવન કરવો. **(૨)આમ્લપિત્ત ઉપર:**—ગોરખ આમલી માહેના ગરનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો; અથવા ગોરખ આમલીના ગરનું સરબત કરી તેમાં જીરાની ભૂકી અને સાકરની ભૂકી નાંખી પાવું. **(૩) અતિસાર અને પ્રદર ઉપર:**—ગોરખ આમલીના ગરનુ સરબત કરી સાકર નાંખી પાવુ. **(૪) ઢોરોને મુસલ રોગ થાય છે તે ઉપર:**—ગોરખ આમલીનુ મગજ પાણીમા મેળવી પાવું **(૫) ગરમીની ચાંદીઓ, ખાંડુક અને સર્વે પ્રકારના જખમો ઉપર:**—ગોરખ આમલીનાં બિયાંની કાળી રાખ કરી માખણમાં મેળવી તે મલમ ચોપડવું.

૨૦૬. ગોરખમુંડી:—(સં૦ ગોરક્ષ મુડી. હિ૦ મુડી) ગોરખ મુંડીમાં બે જાતિ છે. નાની અને મોટી. નાનાં ઝાડ સુમારે વેંતભર ઉંચા વધે છે. મોટાં હાથ ભર ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડ ઉપર નાની સોપારી જેવડાં અફીણનાં જીડવાં સરખાં ગુલાબી રંગના ફળો આવે છે. એ ઝાડનાં પાંત્રાં બારીક હોઇ તે લાંબાં હોય છે. આ ઝાડનો વાસ ઘણો ઉગ્ર આવે છે. એ ઝાડો લીલી જમીનમા થાય છે. **ગોરખમુંડી:**—તુરી, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, કડવી, મધુર, ભેદક, લઘુ, મેધાકારક, બલકર તથા રસાયન છે; અને ગડગુમડાં, ગંડમાલા, અપચી, કફ, વાયુ, પ્લીહા, મેદ, અપસ્માર, શ્લીપદ, પાંડુરોગ, પિત્ત, આમરોગ,

કૃમિ, દમ, કોઢ, વિષદોષ, અતિસાર તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. **માહામુંડી:**—મધુર, કડવી, ઉષ્ણ, રસાયન, રૂચ્ય તથા સ્વર્ય છે અને પ્રમેહ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણો ગોરખમુડી જેવાજ છે. **ઉપયોગ:**— **(૧) ગંડમાલા અને કમળી ઉપર:**—ગોરખમુડીનો અંગરસ કાઢી પાવો, અને ગડમાલા ઉપર ગોરખમુડીના મૂળ તેનાજ રસમા ઘસી લેપ કરવો (૨) **સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:**—ગોરખમુડીનો રસ કાઢી ગરમ કરી સાકર નાખી પાવો. **(૩) જખમ ઉપર:**—ગોરખમુડીનો રસ ચોપડવો, એટલે ઘા તુરતજ સારો થાય છે. **(૪) બારીક ચાંચડ થાય છે તે જવા માટે:**—ગોરખમુડીનુ ઝાડવું લાવી ઘરમાં બાંધવું એટલે તેના ઉગ્ર વાસથી ચાચડ જતા રહે છે **(૫) સંધિવાત ઉપર:**—ગોરખમુડીનાં જીડવાં બારીક વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૬) ત્રિદોષ ગુલ્મ ઉપર:**—ગોરખમુડીનાં મૂળ પાણીમા વાટી છાશ નાખી તે તોલા બાર પાવા. **(૭) વૈપાદિક કોઢ (જેના યોગથી હાથ પગ ફાટી ચીરા પડે છે તે) ઉપર:**—ગોરખમુડીના રસમા ઘી સિદ્ધ કરી ચોપડવું **(૮) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:**—ગોરખમુડીના પચાંગની ધૂણી આપવી.

૨૦૭. ગૌરાણી:—ગૌરાણીનાં ઝાડ બે ત્રણ હાથ ઉંચા વધે છે. ગૌરાણીનાં પાત્રા કુમળાં હોય ત્યારે તેની ભાજી સરસ થાય છે. જુની ગૌરાણી સુકવી તેમાના બિયા કાઢી ઢોરોને ખવરાવે છે. ગૌરાણીની શિંગો શાક માટે સુકવી પણ રાખે છે. ગરોદર સ્ત્રીઓએ કિંવા જે સ્ત્રીઓને બાળક સ્તનપાન કરે છે તેમણે ગૌરાણીની ભાજી ખાવી નહિ કારણ તેઓના બાળકને આંકડીનો રોગ થવાની ધાસ્તી રહે છે. **ગૌરાણીની શીંગો:**—રૂક્ષ, વાતકર, મધુર, ગુરૂ, સારક, કફકર, અગ્નિદીપક, અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) દાદર ઉપર:**—ગૌરાણીના પાલાનો રસ અને લસણના રસનો લેપ કરવો. **(૨) નાડીવ્રણ ઉપર:**—ગૌરાણીના પાલાના રસમાં કાકડી ભિંજવી યુક્તિથી વ્રણમા ઘાલતા જવુ.

૨૦૮. ગોળ:—આ વૃક્ષ ગોમાતક પ્રાંતમા થાય છે. એ છાયા વૃક્ષ છે. એને વડના જેવી વડવાઈઓ ફુટી એ વધે છે. એના પાત્રા કાંઇક જાંબુડીના પાત્રા જેવા હોય છે. વૃક્ષ સુમારે પાંચસે છસે વર્ષ પર્યંત રહે છે.

૨૦૯. ગૌરીનો ફણો:—એ નાના નાના વેલા પાણીના આશ્રયે, ભીંત ઉપર તથા કૂવા અને વાવમા પણ થાય છે. એ વેલાના પાત્રા હાથતળીયાની આકૃતિ જેવા હોય છે. એની દાંડી કાળી હોય છે **ઉપયોગ:**- **(૧) ધાંવરા ઉપર:**—એ વેલાના પાત્રા વાટી લેપ કરવો; એટલે તત્કાળ ધાવરૂં સારૂં થાય છે. **(૨) ઉંદરી ઉપર:**–એ વેલો સુકવી તેની કાળા રંગની (કાચી) રાખ કરવી. એ તેલમાં ખરળ કરી ચોપડવી, એટલે દાહ શમન થઇ ઉંદરી ચાર દિવસમા મટે છે **(૩) ચાંદીમાં ધોળા અંકુર થઈ આવે છે તે ઉપર:**— આ વેલાની રાખ, કળીચુનો અને ચિત્રાના મૂળ ઘસી, અંકુરને ચુંટી કાઢી તૈયાર થયેલુ આ ઔષધ તરતજ તે ઉપર ચોપડવુ. **(૪) પ્રદર ઉપર:**—આ વેલાનો રસ ગાયના દૂધમાં આપવો.

૨૧૦. ગંગાવતી:—સ૦ ગંગાપત્રી. મ૦ હિં૦ ગંગાવતી. કો૦ બાંબરૂડ. ક૦ ભદ્ર ગાંધારી.

એમાં નાની અને મોટી બે જાતિ છે. મોટી સુમારે હાથ બે હાથ ઉંચી વધે છે. એનાં પાંત્રાં મોટાં હોઈ તે ઉપર બારીક ગુચ્છા હોય છે. એ મળવાળી જમીનમા થાય છે, અને ગામમાં પણ ભીનાશવાળી જગામા થાય છે એ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતમાં થાય છે એ ઝાડને પીળા રંગના બારીક ફૂલો આવે છે. એના પાત્રાનો વાસ સારો છે ગંગાવતી ઉષ્ણ છે. એનુ "વનબાવરી" એવુ પણ નામ છે. **ગંગાવતી:**—તીખી, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને વ્રણરોપ કરનારી છે. **ઉપયોગ:—(૧) આગંતુક જખમ ઉપર:**—ગંગાવતીનો પાલો હાથ ઉપર મસળી તે જખમ ઉપર મૂકવો; એટલે જલદી લોહી બંધ થઈ જખમ ભરાઈ આવે છે **(૨) ચાંચડ જવા માટે:**—જ્યા ચાંચડ થયા હોય ત્યાં ગંગાવતીનાં લીલાં ઝાડ લાવી તે જમીન ઉપર પાથરી રાખવા; એટલે એના વાસથી ચાચડ નાસી જાય છે. **(૩) મૂળવ્યાધ ઉપર:**—ગંગાવતીનો રસ તોલો એક અને ઘી તોલો એક એકત્ર કરી પાવું. **(૪) આદાશીશી ઉપર:**—ગંગાવતીનો રસ મસ્તકે ચોળવો, અને તાપમાં બેસવું. એમ એક બે વાર કરવાથી આદાશીશી જલદીથી શાંત થાય છે.

૨૧૧. ગૌલણુઃ—એ ઝાડ ઘાસની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે એનાં પાત્રાં બારીક હોય છે અને તેનું થડ સાત આઠ આંગળ લંબાઇનુ થાય છે **ઉપયોગઃ—(૧) ઘાંટ સર્પ ઉપરઃ**—ગૌલણનાં ફળ બિયાં સુદ્ધાં અધકચરાં ખાંડી ચલમમાં નાખી પાવાં, અથવા ગૌલણનાં બીજ એકલાં પાણીમાં ઘસી પાવાં.

૨૧૨. ધણુસરીઃ—એ ઝાડ ધણા મોટા થાય છે એને "માનસુરી" પણ કહે છે. ધણુસરીનાં પાંત્રાં ભિલાંમાનાં જેવાં લાબાં હોય છે. એ પાત્રાનો વાસ ઘણો આવે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ઘોનુસ (ઘોયડા) ના અને ધુરશાના વિષ ઉપરઃ**—ધણુસરીનાં મૂળ ઘસી તેમાં સુંઠ ઘસી પાવી; તેથી રેચ થશે અને ઉલટી પણ થશે. વિષથી શરીરમા ગાઠો થાય તો તેજ મૂળ ઘસી શરીર ઉપર ચોપડવું. **(૨) રેચનઃ**—ધણુસરીનાં મૂળ ઘસી પાવાં, ઉતાર ઘી અને ભાત આપવા. **(૩) ફોડકી, ખરજ વગેરે ઉપરઃ**—ધણુસરીનાં મૂળ અને વાકેરીનુ બોથું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૪) ગરોળી વગેરેના વિષ ઉપરઃ**—ધણુસરીની ભાજીમાં ગોમૂત્ર નાંખી રસ કાઢી તેમા ધણુસરીના મૂળ ઘસી શરીરે મર્દન કરવુ. **(૫) ઢારને ઘોયડાનું વિષ લાગે છે તે ઉપરઃ**—ધણુસરીની ભાજીમા પાણી નાખી એક શેર પર્યંત રસ કાઢવો અને તેમાં ધણુસરીનાજ મૂળ ૧ તોલો ઘસીને પાવી, એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવી; તથા અરીઠાના પાણીમા ધણુસરીના મૂળ ઘસી સુજેલી જગોએ વારવાર લેપ કરવો.

૨૧૩. ઘાપાનઃ—અનસના ઝાડ જેવાં ઘાપાનનાં ઝાડ હોય છે. એનાં પાંત્રાં અનસના પાંત્રાં કરતાં પહોળાં હોય છે તેના છેડે વાંક અને કરવત જેવા કાંટા હોય છે. ઘાપાનના પાંત્રાં પલાળી રાખી, કચરી તેનું સુનર કાઢી પછી દોરડુ વણે છે. એ મજબુત થાય છે. **ઉપયોગઃ—(૧) મુસલ રોગ** (ઢોરોને અને માણસોને મૂર્ચ્છા જેવો રોગ થાય છે તે) **ઉપરઃ**—ઘાપાનના કાંદાનો રસ પાવો. **(૨) જખમ ઉપરઃ**—ઘાપાનનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.

૨૧૪. ઘાસપિત્તપાપડોઃ—સં૦ પર્પટક. આ ઝાડ જમીન બરોબર પ્રસરે છે. એનાં પાંત્રાં બારીક હોય છે. એ ઝાડ ઘણું કરીને માળ જમીન ઉપર થાય છે. એ ઝાડ ઉપર બારીક જીંડવા જેવા તોરા આવે છે. એ ઝાડ પ્રસિદ્ધ છે. પિત્તપાપડાનાં ઝાડ વધારે ગુણકારી છે. ઘાસપિત્તપાપડાનું શાક સારૂં થાય છે **પિત્તપાપડોઃ**—શીતળ, કડવો, ગ્રાહક, વાતકારક, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે; અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, અરૂચિ, દાહ, ગ્લાનિ, ભ્રમ મદ, પ્રમેહ, ઓકારી (ઉલટી), તૃષા તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનું શાકઃ**—સગ્રહી, શીતલ, વાતકારક, લઘુ તથા કડવુ છે; અને રક્તવિકાર, પિત્તજ્વર, તૃષા, કફ, ભ્રમ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) પિત્તથી ચકરી આવે છે તે ઉપરઃ**—ઘાસપિત્તપાપડાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી કોપરાના તેલમા કાલવી માથા ઉપર જાડો લેપ કરવો. **(૨) પિત્તજ્વર ઉપરઃ**—ઘાસ પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો. **(૩) સાધારણ તાવ ઉપરઃ**—ઘાસપિત્તપાપડાનો કાઢો કરી તેમાં ગારગોટી (ધોળો અને ઠડો પથ્થર) દેવતામા લાલ કરી છમકારી તે કાઢો પાવો **(૪) ઉલટી ઉપરઃ**—ઘાસપિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો

૨૧૫. ઘામારીઃ—સં૦ અસ્થિભક્ષા. ઘામારીના ઝાડ ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઇ સુમારે બે હાથ હોય છે. એનાં પાત્રાનો આકાર પર્ણબીજનાં પાત્રાં જેવો થાય છે. ઘામારીને તોરા આવી તેને ફળો આવે છે. તેનો આકાર લાંબો હોય છે. એ ફળોનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને પછી રાતો થઈ જાય છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ઘા રૂઝવવા માટેઃ**—ઘામારીની ભાજીનો રસ કાઢી તે જખમ ઉપર ચોપડવો; એટલે જખમ જલદી રૂઝાઈ જાય છે. **(૨) બાળકોના રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—ઘામારીનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી મિશ્ર કરી તે રસ પાવો. એ ઔષધ મોટા માણસને પણ આપવું.

૨૧૬. ઘેવડો (વાલોળ):—સં૦ નિષ્પાવી. ઘેવડાનો વેલો ઘણોજ મોટા વધે છે. એ ચાર પાંચ વર્ષ ટકે છે. ઘેવડાને ત્રિદળ પાત્રાં હોય છે. તેની શિંગોનુ શાક સારૂં થાય છે. અંદરના દાણાનું પણ શાક કરે છે. ઘેવડામાં ચોધારી ઘેવડો, વોટ ઘેવડો, ગર્વો, ધોળો અને કાળો, એવી અનેક જાતો છે. **ઘેવડોઃ**—વાતકર, રૂક્ષ, તુરો, મધુર, મુખને પ્રિય, કંઠશુદ્ધિકારક, ગ્રાહક તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ

તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **મોટો ઘેવડો:**—રૂચિકર, વાતલ તથા અગ્નિદીપક છે અને મુખને પ્રિય છે. **કાળો ઘેવડો:**—કંઠ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપક, તુરો, રસકાળે મધુર, રૂચિકર અને ગ્રાહક છે. **ધોળો ઘેવડો:**—વાત તથા કફને કરનાર અને વિષનાશક છે. બીજા ગુણ કાળા ઘેવડા જેવા છે. પીળો ઘેવડો એ કરતાં વધારે ગુણવાળો છે. ઉપયોગ:—(૧) **વિછીના વિષ ઉપર:**—ઘેવડાની ભાજીનો રસ ચોપડવો. (૨) **પાઠા ઉપર:**—સાતવર્ષી ઘેવડાના મૂળના જમીનની અંદરની ગાંઠ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવી, અને તેનોજ ઉપર લેપ કરવો. (૩) **પગ કિંવા ઘુંટી મરડાઇ જાય છે તે ઉપર:**—ઘેવડાની ભાજી અને બીલાંમો એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાંધવું. (૪) **વિષમજ્વર ઉપર:**—સાતવર્ષી ઘેવડાનાં મૂળ કાઢી કાને બાંધવા; એટલે વિષમજ્વર દૂર થાય છે.

૨૧૭. ઘોંટી:—સ૦ ગુલધંટિકા. ઘોંટીને-"ઘોટ" "ઘોટબોર" "રાનબોર" એમ મરાઠીમાં કહે છે. ઘોંટીનાં ઝાડ હોય છે. એને બોરડીનાં જેવાં બારીક ફળ આવે છે. વૈદલોક "બત્રીશી" કરીને જે ઔષધ આપે છે તેમાં એ ફળ હોય છે. ઘોટી એ મધુર, તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા પાચક છે; અને કમળો, રક્તદોષ, સોજો, કફ, વાયુ, પિત્ત, વ્રણ, કોઢ તથા ખરજનો નાશ કરે છે.

૨૧૮. ઘોટીવેલ:—ઘોટીવેલ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થઇ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે. એનો ઘણો વિસ્તાર થાય છે. ઘોટીવેલના પાત્રા મોટા હોય છે અને તે ઉપર જાડી રેષાઓ હોય છે એ વેલને બારીક કાંટા હોય છે. એને ચણા જેવડા ફળના ગુચ્છા આવે છે. ઉપયોગ:—**પાડાને રેચ થાય છે તે ઉપર:**—ઘોટીવેલનાં લીલાં અથવા સુકાયલા ફળો અને મેથી બારીક વાટી દહીંમાં કાલવી, તેમાં થોડી હિંગની ભૂકી નાંખી તે પાવુ; એટલે રેચ જલદી બંધ થાય છે.

૨૧૯. ઘોણુશી (ગોનશી):—ઘોણુશીના વેલા હોય છે. એ વેલાની જાડાઇ પગના અંગુઠા જેવી હોય છે અને આકારે ઘોણુસસર્પ જેવી હોય છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એનાં પાંત્રાં આકારે પીંપળાનાં પાત્રાં જેવાં હોય છે, પણ તેના કરતાં ચોગણાં મોટાં થાય છે. એ પાંત્રાને એક એક આંગળ પહોળાઇના ખાચા હોય છે. **ઘોણુશી:**—શીતળ અને ગુરૂ છે; તથા શૂળ, હેડકી, જીર્ણ, વિષ, સર્પવિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ઢારને ઘોયડાનું વિષ ચડયું હોય તો:**—ઘોણુશીનો રસ એક શેર પાવો. (૨) **માણસને ઘોયડાનું વિષ ચડયું હોય તો:**—ઘોણુશીના રસમા ધણુસરીનાં મૂળ, અરિઠા અને કાળીજીરી વાટી, ગોમૂત્ર નાખી દંશ ઉપર લેપ કરવો.

૨૨૦. ઘોલી (ગિલોડી):—સ૦ તુંડિકા, મ૦ તાંડલે ઘોલીનો વેલો આઠ દશ વર્ષ સુધી રહે છે. ઘોલી બારમાશી થાય છે. ઘોલીના ફળ બે અઢીઆગળ લાંબાં હોઈ અંગુઠા જેટલાં જાડાં હોય છે. ઘોલીના બે પ્રકાર છે. કડવી અને મીઠી. કડવી ઘોલી કોઇ ખાતું નથી. ઘોલીની ભાજી સ્વાદે સારી હોઇ પથ્યકર છે. ઘોલીના અતિ સેવનથી જીભે જડત્વ આવે છે. **ઘોલી:**—મધુર તથા શીતળ છે. કફ, અને ઉલટીને કરનારી; તેમજ ક્ષય, શ્વાસ, કમળો, પિત્ત, શોફ, રક્તવિકાર, વિષદોષ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત તથા તાવનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—ગુરૂ, સ્વાદુ, શીતળ, લેખન, મલસ્તંભક, સ્તન્યકારક, પેટમાં વાતસંચય કરનાર તથા રૂચિકર છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, દમ, સોજો, ક્ષુદ્ધિ, દાહ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલો:**—ખરજ, પિત્ત તથા કમળાનો નાશ કરે છે. **એની ભાજી:**—શીતળ, મધુર, ગ્રાહક, તુરી, કડવી, પાકકાળે તીખી તથા વાતુળ છે; અને કફ, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં મૂળ:**—હિમ, મેહનાશક, તથા ધાતુવર્ધક છે અને હાથપગનો દાહ, ભ્રાંતિ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. **કડવી ઘોલી:**—વાતિકારક છે અને રક્તવિકાર, કફ તથા પાંડુનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—ગુરૂ, કડવા, વાંતિકર તથા વાયુને કોપાવનાર છે; અને સોજો, વિષ, પિત્ત, રક્તવિકાર, તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **કાનમાં બગાઇ વગેરે ગઇ હોય તો:**—ઘોલીની ભાજીનો રસ અને તેલ એકત્ર કરી પાડવુ. (૨) **ગર્ભિણીને અધુરા માસે રજોદર્શન થાય તથા ગર્ભચલન થાય તે ઉપર:**—ઘોલીનો વેલો અંગુઠા જેવો જાડો લઈ, ગર્ભને જે માસ ચાલતો હોય તેટલી ગાંઠો તે વેલાની લઇ ઠંડું પાણી નાંખી ખાંડવી અને પાશેર પર્યંત રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી ત્રણ માસા તથા સાકર

બે તોલા નાંખી દરરોજ બે વાર પ્રમાણે રજસ્રાવ થયેલા દિવસથી ચાર દિવસ આપવું. આ ઔષધ ગર્ભધારણ થઇ ત્રણ મહિના થયા પછી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પ્રકાર થાય તો આપવું. તે પહેલાં આપવું નહિ. **(૩) કુરશાના વિષ ઉપર:**—ઘોલીનાં પાત્રાંના રસમા સમુદ્રફળ છ માસા ઘસી સુમારે નવટાંક રસ પાવો. આ રસ એકેક કલાકને અંતરે પાવો; એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે. **(૪) સંતતિ વધવા ઉપર:**—ઘોલીનાં મૂળોનો રસ, દેવદાર, જીરૂં અને સાકરનું ચૂર્ણ, એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં ઋતુકાળે ત્રણ દિવસ આપવું.

૨૨૧. ઘોલિકા (લુણીની ભાજી):—સ૦ ઘોલિ. કા૦ મ૦ ઘોળ૦ હિં૦ બડીનોનિઆ-શાક, કુલ્ફા. ક૦ ગોલિ. તૈ૦ અઇલકુરા. ફા૦ ખુરફા. અ૦ બકલતુલ, હુમકા. ઇં૦ પર્સ લેન. લા૦ પોર્ચ્યુલેકા, ક્વાડ્રિફ્રિડા.

ઘોલિકાનાં ઝાડ મોટાં થતાં નથી, એનાં પાંત્રાં કાંઇક ગોળ થઇ જરા રાતા રંગનાં હોય છે. ઘોલિકાને ઘણાં ન્હાનાં જીંડવાં આવી તેમાં કાળા રંગનાં બી હોય છે. ઘોલિકાની બે જાત છે. એકને 'ન્હાની' અથવા 'જંગલી ઘોલિકા' તથા બીજીને 'મોટી' અથવા 'રાજઘોલિકા' કહે છે. જંગલી ઘોલિકાનાં પાંત્રાં રંગે ઘણાં રાતાં અને રાજઘોલિકા કરતા ન્હાનાં પરંતુ ખડબચડાં હોય છે. એ ઝાડનાં ઝુડેઝુંડ થાય છે. રાજ ઘોલિકાના પાંત્રાં અને ઝાડ કાંઇક મોટા હોય છે અને કોમળ હોય છે. ઘોલિકાની ઢીલી ભાજી કરે છે. એનો ગરીબ લોક ઘણો ઉપયોગ કરે છે. એ ભાજી ઠંડી હોઇ ઘણી ખાવામાં આવે તો હગામણ, આમાંશાદિ ઉપદ્રવો થાય છે. **ઘોલિકા:**—રૂચિકર, ખારી, પિત્તલ, ખાટી, સારક, કફકર તથા ઉષ્ણ છે; અને વાયુ, ત્વગ્દોષ, ગુલ્મ, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, નેત્રરોગ, મેહ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **મોટી ઘોલિકા:**—રૂક્ષ, ખાટી, ખારી, રૂચિકર, તીખી, ગુરૂ, અગ્નિદીપક તથા કફનાશક છે; અને વાયુ, અર્શ, અગ્નિમાંદ્ય, વિષ તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. **ક્ષુદ્રઘોલિકા:**—પિત્તલ, સારક, કફકર તથા તીખી છે અને જીર્ણજ્વર, શ્વાસ, કાસ, ગુલ્મ, મેહ તથા શોથનો નાશ કરનારી તથા રસાયન, વાતનાશક, ઉષ્ણ, તથા ખાટી છે; તેમજ નેત્રરોગ, ચર્મદોષ તથા વ્રણની નાશક છે. ઉપયોગ:—**(૧) પેશાબે ઘણી બળતરા થતી હોય તે તથા ઉનવા ઉપર:**—ઘોલિકાની ભાજીનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાંખી તે રસ સવાર સાંજ બે વખત પાવો. જેથી ત્રણ દિવસમાં બળતરા શાંત થાય છે.

૨૨૨. ઘોસાળી (ગલકી):—સ૦ હસ્તિકોશાતકી, ઘોશકી. મ૦ ઘોસાળે. હિં૦ નેનુઆ, તોરઇ. બં૦ ધુંધલ. ક૦ અરહીરે, તુપ્પીરી. તૈ૦ પુછાબીરકાયા. ફા૦ ખિયાર. લા૦ લ્યુફાપેટેંડ્રા.

ઘોસાળીનો વેલો ઘણોજ વધે છે. એનાં ફળોને ' ગલકાં ' કહે છે. એમાં બે જાત છે. માઠ અને સાતપુતી. માઠને ફક્ત એકજ ફૂલ અને ફળ આવ છે. સાતપુતીને વધારે ફળ ફૂલો આવે છે અને તોરા આવે છે. માઠનાં ગલકાં પોચાં હોય છે. ગલકાં એ એક તુરીઆનીજ જાતિ છે. ગલકાનું શાક અને ભજીયાં ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ તુરીઆં કરતાં સારાં થાય છે. ઘણીખરી ભાજીઓ કરતાં એ ઘણી મીઠી લાગે છે. ગલકાંને "પારોસ" પણ કહે છે. **મોટાં ગલકાં**—શીતલ, મધુર, વાતલ, અગ્નિદીપક, કફકર તથા પિત્તલ છે; અને દમ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **સાતપુતી:**—શીતળ, લઘ, પાકકાળે તીખી તથા કડવી છે; અને પિત્ત, વિષ, ઉધરસ, તાવ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) બાળકની છાતીમાં દરદ થયું હોય તે ઉપર:**—ગલકું શેકી તેનો રસ એક પૈસાભાર પાવો. **(૨) સોજા ઉપર:**—ઘોસાળીનાં પાત્રાંનો રસ ગોમૂત્રમાં નાંખી ગરમ કરી ચોપડવો. **(૩) નળગુદ ઉપર:**—ઘોસાળીના પાંત્રાનો રસ ૨ તોલા પાવો અને પાલો વાટી સોજા ઉપર ચોપડવો. **(૪) બદ, ગુમડાં, ગરમીની ચાંદીઓ વગેરે સારાં થવા માટે અનુભવી મલમ:**—ઘોસાળીના વેલાનાં લીલાં પાંત્રા ખાંડી તેનો અંગરસ એક શેર કાઢવો. તે રસમાં ગાયનુ કિંવા બકરીનુ ઘણુંજ જુનું ઘી એક શેર નાંખવું અને કલઇના વાસણમાં દેવતા ઉપર શીજવવા મૂકી તેમાનો બધો રસ બાળી નાંખવો. પછી જે ઘી બાકી રહે તેમાં શુદ્ધ મીણ ૫ તોલા નાંખવુ; તે ઓગળી ઘી સાથે એકત્ર થયા પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી એક કથરોટમાં પાણી ભરી લેઇ તે પાણીમાં તે ઔષધ ગાળી નાંખવું; અને એક પ્રહર

પછી કથરોટમાના પાણી ઉપર ભાખરી જેવુ જમી રહેલુ ઔષધ લેઇ પાતળા ચોવડી કપડા ઉપર મુકી તે ઉપર ઢાકણ પણ તેવુજ પાતળુ ચોવડી કપડુ મૂકી હલકા હાથથી દાબવું. એ યોગથી તેમા રહેલો પાણીનો દ્રવ નીકળી જશે. પછી આ મલમ એક ડબામા ભરી રાખવો; અને જખમ ઉપર ચોપડવો, એટલે જખમ જલદીથી બરાઇ આવે છે.

૨૨૩. ચણા મોટા:—સં૦ હરિમંથ, ચણક. મ૦ હરબરા. હિં૦ ચના. બં૦ ચણક. તૈ૦ સનગાલુ, ચનાકમુલ્લુ. દ્રુ૦ તા૦ ક૦ કડ્લે. મલા૦ કટાલા. ફા૦ નખુદ. અ૦ હુમસ ઇં૦ ગ્રામ. લા૦ સીસર એરીએટિનમ્

અદ્દલ તથા દ્વિદલધાન્ય એવા ધાન્યના બે પ્રકાર છે. જેમ અદ્દલ ધાન્યમા 'ઘઉં' એ મુખ્ય છે તેમ દ્વિદલ ધાન્યમાં 'ચણા' એ મુખ્ય છે ચણાની ઉત્પત્તિ ઘણું કરી આ ખંડમાં છે. ચણા આસો મહિનામાં વાવે છે, અને માહમાસની આખરે અને ફાલ્ગુનમાં તૈયાર થાય છે. ચણાના છોડની ઉંચાઇ દોઢ બે વેંત હોય છે. ચણાના છોડને ચાલીશ પચાસ પોપટા આવે છે. પોપટામા એક અગર બે દાણા હોય છે. ગુજરાત, દક્ષિણ, સિંધ, કાબુલ તથા અરબસ્તાન એ ઠેકાણે ચણા પુષ્કળ પાકે છે. લીલા ચણાના પોપટા ફોલી લોક ખાય છે, અને તેમાંના દાણા સુકાય એટલે તે શેકી ખાય છે ઘઉંની પેઠે ચણાના પણ પુષ્કળ પદાર્થો બને છે ચણાની દાળ કરી તેના બુંદી, મોતીચૂર, પૂરણપોળી, વેસણના લાડુ તથા મેસૂર એવા અનેક તરેહના પકવાનો થાય છે ચણા શેકી તેની ધાણી (શેકેલા ચણા) કરે છે. તેના ઉપરથી ફોતરા કાઢી ભરડે છે એટલે તેની દાળ બને છે એ દાળ ઘઉંના કરતા પણ અધિક પૌષ્ટિક છે. એના લાડુ પણ થાય છે. શેકલા ચણા શરીરને ઘણાજ હિતાવહ છે. એ પૌષ્ટિક છે અને ભૂખને માટે ઘણાજ ઉત્તમ છે. પ્રવાસમા એ ઘણા ઉપયોગી થઇ પડે છે. એ ચણા ખાઇ રસ્તે ચાલવા છતાં જો પાણી મળે નહિ તો એના યોગથી તરસ જલદી લાગતી નથી. દર શુક્રવારે ચણા શેકેલા અવશ્ય ખાવા એવો જે નિયમ છે, તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણાને લીધેજ છે ચણાની વાટેલી દાળ પણ ઘણીજ પૌષ્ટિક છે. ચણાના છોડ ઉપરથી ખાર કાઢે છે, તે ઘણોજ ઉપયોગી છે. કુમળા છોડની ભાજીનુ શાક કરે છે. ચણાના ખારમા પલાળી જે બી રોપવામા આવે તે ઘણા જલદી ઉગી નીકળે છે. **ચણા:**—વાતલ, શીત, લઘુ, રૂક્ષ, તુરા, વિષ્ટંભકારક, મધુર, રૂચિકર, વર્ણકર, બલકર, જ્વરનાશક તથા આધ્માનકારક છે; અને રક્તપિત્ત, કફ, રક્તદોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **શેકેલા ચણા:**—ઉષ્ણ, રૂચિકર, રક્તકોપન, લઘુ, બલકર, શુકલ તથા શરીરને તેજ આપનાર છે; અને સ્વેદ, શૈત્ય, આમ, કફ, વાયુ તથા કલમનો નાશ કરે છે. **ચણાનો ક્ષાર:**—અગ્નિદીપક, રૂચ્ય, ખારો, અતિ ખાટો અને દાતને અંબાવનાર છે; તથા શૂળ, અજીર્ણ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કમળા ઉપર:**—ચણાની દાળમા બરોબર ગોળ નાખેલુ પૂરણ (ગોળદાળ) ત્રણ દિવસ ખાવું, તરસ લાગે તો ગોળદાળનુ પાણી પીવું (૨) **મસ્તક વાયુ ઉપર:**—અર્ધો શેર ચણાનો લોટ અને તેટલીજ રાઇની ભૂકી ચણાના ખારમા નાખી માથા ઉપર લેપ કરવો. **(૩) પરસેવો બંધ થવા માટે:**—શેકેલા ચણા, અજમો અને વજનુ ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું. **(૪) સળેકમ ઉપર:**—રાત્રે સુઇ રહેતી વેળાએ તાજા શેકેલા ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવું નહિ. **(૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે:**—દાળ અને સાકર પૈસાભાર રાત્રે સુઇ રહેતી વેળાએ એક મહીના સુધી ખાવા ને ઉપર પાણી પીવુ નહિ. **(૬) પેટપીડ ઉપર:**—ચણાનો ખાર એક બે તોલા પીવો. **(૭) પથરી ઉપર:**—ચણાનો ખાર, સિંધાલુણ અને બંગડીખાર એ એકત્ર કરી પીવું; અથવા શેકેલી હિંગ, સુંઠ, મરી, પીપર, કોળિંજન, જવખાર, સીંધાલુણ એનુ ૩ માસા ચૂર્ણ ચણાના બે તોલા ખારમાં નાંખી પીવું.

૨૨૪. ચણોઠી:—સ૦ હિ૦ ગુંજા. મ૦ ગુંજ. ચણોઠીના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંત્રાં બારીક અને લાબા હોય છે ચણોઠીમાં ધોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાતિ છે. ત્રણે વેલા સરખાજ હોય છે. ચણોઠી સોનાનુ વજન (તોલ) કરવાના ઉપયોગમા આવે છે. એ એક તોલા ભારની છન્નું (૯૬) ચણોઠીયો થાય છે ચણોઠીની ગણના ઉપવિષમાં છે. **ચણોઠી:**—સ્વાદુ, કડવી, બલકર, ઉષ્ણ, તુરી, ત્વચાને હિતાવહ; કેશ્ય, રૂચ્ય, શીત તથા વૃષ્ય છે, અને નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, ઇંદ્રલુપ્ત, વ્રણ, કૃમિ, રાક્ષસ, ગ્રહપીડા, કંડૂ (ખરજ), કોઢ, કફ, તાવ, મુખરોગ, શીર્ષરોગ, વાયુ, ભ્રમ, દમ, તૃષા, મોહ તથા મદનો

નાશ કરે છે. **એનાં બીજ:**—વાતિકારક અને શૂળનાશક છે એનાં **પાંત્રાં** વિષનાશક છે ધોળી ચણોઠી ઘણું કરીને વશીકરણના ઉપયોગમા લે છે. બાકી ગુણો ચણોઠી જેવાજ છે **ઉપયોગ:—(૧) અર્ધશિશી** ઉપર:—ચણોઠીના મૂળ પાણીના ઘસી નસ્ય આપવુ, એટલે આદાશીશી તત્કાળ દૂર થાય છે. **(૨) શીતળાથી આંખમાં ફુલ પડયું હોય તે** ઉપર:—મોગરી એરંડના રસમાં ધોળી ચણોઠી ઘસી અંજન કરવું. **(૩) વીર્યવૃદ્ધિ અને ધાતુ પડતી હોય તે** ઉપર:—ચણોઠીના મૂળ દૂધમા બાફી સાકર સાથે ખાવાં. **(૪) માથે ચળ આવતી હોય તે** ઉપર:—ચણોઠીનાં મૂળ અથવા ૨ળ ભિક્ષાંમાના રસમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો; અથવા ચણોઠી મધમા અગર ઘીમા ખરલ કરી ચોપડવી. **(૫) અવાજ સાફ થવા માટે:**—ધોળી ચણોઠીની ભાજી ચાવી મોંમા રાખી રસ ગળતા જવું, અથવા ચાવવી. **(૬) ગરમીથી મોંમાં ફોલ્લા વગેરે થાય તે** ઉપર:—ધોળી ચણોઠીની ભાજી, કંકોલ અને સાકર એ મ્હોંમાં રાખી રસ ગળતા જવું, અથવા મૂળ ચાવવા. **(૭) લાલામેહ** ઉપર:—ધોળી ચણોઠીની ભાજી અને મેંદીની ભાજી સમભાગ લેઇ તેનો રસ કાઢવો. તેમા દુદુરલીના મૂળ ઘસી જીરૂં અને સાકર નાખી પાવું. આ ઔષધનું સાત દિવસ દરરોજ બે વખત સેવન કરવું **(૮) ધાંવરા** ઉપર:—ધોળી ચણોઠીની ભાજીનો લેપ કરવો. **(૯) પ્રમેહ** ઉપર:—ચણોઠીની ભાજીનો રસ કાઢી તે ગાયના પાશેર દૂધમાં મેળવી પાવો. **(૧૦) ખાલી ચડે છે તે** ઉપર:—ધોળી ચણોઠીના પાત્રાંના રસમા જીરાની ભૂકી નાંખી પાવું. **(૧૧) ભુખ લાગે છે તે** ઉપર:—ધોળી ચણોઠીની ભાજીનો રસ સાકર અને જીરૂં નાખી પાવો. **(૧૨) તાવથી માથું દુ:ખતું હોય તે** ઉપર:—ધોળી ચણોઠીનાં મૂળ સ્વચ્છ ધોઇ ઘસવાં અને કપડામા ઘાલી તે ૭ દિવસ સુંઘવા. **(૧૩) ગરમી** ઉપર:—લાલ ચણોઠીની ભાજીના રસમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી સાત દીવસ લેવું **(૧૪) સીંદુરના વિષ** ઉપર:—ચણોઠીની ભાજી ૭ દિવસ ખાવી. **(૧૫) શિરોરોગ** ઉપર:—ચણોઠીના મૂળ ઘસી નાકે સુંઘાડવાં, એટલે આખોમાં ચક્કર આવે છે તે તથા રતાંધળો, આખનાં પડોળ, આદાશીશી અને મસ્તકશૂળનો નાશ થાય છે. **(૧૬) વાયુરોગ ઉપર લેપ:**—શરીરના જે ભાગમા વાયુનો કોપ થયો હોય તે જગા ઉપરના વાળ દેવતાથી બાળી નાખી તે ઉપર ચણોઠી પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. તેથી કરી અપબાહુક, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી, અને બીજી વાયુસબંધી પીડા દૂર થાય છે. **(૧૭) ગ્રંથી (એટલે ગાંઠ)** ઉપર:—રાતી ચણોઠીની દાળ, આબલીનો કચુકો અને ગેરૂ એ ઠંડા પાણીમા ઘસી તેનો લેપ કરવો, અને તે સુકાયા પછી ફરી બીજો લેપ કરવો. **(૧૮) ઉપદંશ** ઉપર:—ધોળી ચણોઠીના મૂળ અને ધોળી જાસુદીનાં મૂળ ઘસી પાવા અને ગરમીની ચાદી ઉપર પણ એનોજ લેપ કરવો. **(૧૯) ઉધરસ** ઉપર:—ધોળી ચણોઠીના મૂળ ઘસી પાવા. **(૨૦) પાપણોમાં થનારા રોગ** ઉપર:—ચણોઠી પાણીમાં બાફી તે પાણી પાંપણે ચોપડવુ, એટલે પરૂ નીકળી જઇ પાંપણનો દાહ અને સોજો નાશ પામે છે.

૨૨૫. ચંદનબટવો:—(સ. ચંડિલ.) ચંદનબટવાના ઝાડ બે હાથ ઉંચા વધે છે. એનાં પાંત્રાં નાજુક હોય છે; તે નીચેની બાજુએ કાંઇક રાતા અથવા ગુલાબી રંગના હોય છે. એની ભાજી જલદીથી સુકાઇ જાય છે. ગુજરાત, ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને બીજા ભાગોમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ચંદનબટવાની ભાજી કરે છે; એ ભાજીનો ગરિબ લોકમાજ ઉપયોગ થાય છે **ચંદનબટવો:**—ખારો, પાકકાળે સ્વાદુ, બલપ્રદ અને વિશેષ કરીને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઢોરના રોગ ઉપર:**—ચંદનબટવાના લાકડાનો કોલસો ઘીમાં વાટી અકેક ઘુંટડો ૩ દિવસ પાવો.

૨૨૬. ચંદ્રુસ:—ચંદ્રુસના ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા થાય છે. એ ધૂપની જાતનું વૃક્ષ છે. ચંદ્રુસનાં ઝાડો આફ્રિકાખંડમા ઘણાં થાય છે, એ વૃક્ષનો જે રસ નીકળે છે તેને ચંદ્રુસ કહે છે. એનો રંગ કિંચિત્ લીલો અથવા પીળો હોય છે. ચંદ્રુસનો "વાર્નિશ" કરે છે; તેમજ એનો મલમ પણ થાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એને "સફેદ ડામર" કહે છે. **ચંદ્રુસ:**—તીખી, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, શુક્લ, લઘુ, વૃષ્ય તથા કાંતિકારક છે; અને કંડૂ (ખરજ), તાવ, ગ્રહપીડા, કોઢ તથા દાહનો નાશ કરે છે.

૨૨૭. ચમેલી:—સ૦ સુરપ્રિયા. ચમેલીના વેલા હોય છે એનાં પાંત્રાં જૂઇ જેવાં ધોળાં અને ન્હાનાં હોય છે. એ ફૂલોનો વાસ મધુર આવે છે. એ ફૂલો શ્રાવણ મહિનામાં ઘણાં થાય છે. એનું તેલ તીક્ષ્ણ છે.

૨૨૮. ચંબેલી:—સં૦ જાતી, માલતી. હિ૦ ચમેલી. મ૦ જાઈ. ક૦ જાજીવુલ્લિગે. તૈ૦ જાઈપુષ્પાલુ. તુ૦ જાજીપુ મલા૦ પિચ્ચાકં, માલતી. લા૦ જેસ્મિનમ્ ફ્લેક્સાઇલિસ્.

ચમેલીનો વેલો મોટા વધે છે. કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોટા વૃક્ષો ઉપર ચઢેલા ચંબેલીના જુના વેલા ઘણાજ મોટા હોય છે. એ વેલા ઉપરથી માણસો સહજ ઉપર ચઢી શકે એટલા તે મજબુત હોય છે. ચમેલીનાં પાંત્રાં ધોળાં હોય છે તથા સુકુમાર અને સુવાસિક હોય છે. ચમેલીનાં પાંત્રાંનો રસ વ્રણશોધક છે. **ચંબેલી:**—તુરી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણ તથા તીખી છે; અને મુખપાક, કફ, વાયુ, મુખરોગ, દંતરોગ, મસ્તક રોગ, નેત્રરોગ, વિષ, કોઢ, રક્તદોષ, વ્રણ, પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **કળીઓ:**—વ્રણ, વિસ્ફોટક, નેત્રરોગ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **ફુલ:**—સુગંધિ અને મનોજ્ઞ છે તે કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) જીભને ખર આવે (કાત્રા પડે) છે તે ઉપર:**—ચંબેલીની ભાજીનો રસ પાવો. **(૨) દાદર અને ચાંદીઓ ઉપર:**—ચમેલીના મૂળ ઘસી ચોપડવા. **(૩) જખમ ઉપર**—ચમેલીની ભાજીની થેપલી કરી જખમ ઉપર બાધવી. **(૪) કર્ણશૂળ ઉપર:**—તલના તેલમાં ચમેલીના પાત્રાનો અગરસ નાખી તે તેલ સારૂ કઢવવું અને સર્વ રસ બાળી નાખવો. એ પ્રમાણે ૭ સાત પુટો દેઇ તેલ તૈયાર કરી રાખવુ. એ તેલ કાનમાં નાંખવુ એટલે તાકીદે ફાયદો થાય છે. **(૫) ઓકારી (ઉલટી) ઉપર:**—ચમેલીના પાંત્રાનો અગરસ કાઢી તેમા મરી અને પીંપરનું ચૂર્ણ સાકરની ભૂકી નાખી આપવુ. **(૬) જીર્ણજ્વરાદિ તીવ્રજ્વરો ઉપર**—દૂધમા જાઇના મૂળોનો કાઢો કરી પાવો. **(૭) ઉપદંશ ઉપર:**—ચમેલીની કુમળી ભાજીનો રસ ૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨ તોલા અને કિંચિત્ રાળ નાખી પ્રાતકાળે સેવન કરવુ; એટલે ૭ પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. એ ઉપર ઘઉં અને ઘીનુ પથ્ય કરવુ. **(૮) મુખપાક ઉપર.**—ચમેલીની ભાજી ચાવવી, અથવા ચમેલીની ભાજી, દારૂહળદર તથા ત્રિફળાનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે.

૨૨૯. ચાકવત:—સં૦ ચક્રવર્તિની, વાસ્તુક. મ૦ ચાકવત. હિ૦ બથુવા. બ૦ વેતુયા, રા૦ ચિલવો. ક૦ ચક્રવર્ત, ચકકોતપલ્ય. ફા૦ મુસેલેસા. અ૦ રોકબતુલબજામેલ. ઇ૦ વ્હાઇટગુજફૂટ. લા. કેનોપોડિયમ્ઑલબમ્

આ શાક ઘણે ઠેકાણે થાય છે. આ ઝાડ સુમારે હાથભર ઉંચાં વધે છે, એનાં પાંત્રાં ઘણાં મોટાં હોતા નથી. તે કોમલ હોય છે. ચાકવતની ભાજી પૌષ્ટિક છે. એ ભાજીમાં ચણાની દાળ અગર કાંઇક ધાન્ય નાંખવાથી તે ઘણી સારી લાગે છે. ચાકવતમાં આ એક ગુણ છે કે જે દાણા બાફવા કઠિણ હોય છે, તેમાં કેટલાક ચાકવતનાં પાત્રાં નાંખવાથી તે જલદી બફાય છે. **ચાકવત:**—મધુર, શીત, ખારી, રૂચિકર, સારક તથા પાચક છે અને મલ મૂત્રને શુદ્ધ કરનાર, અગ્નિદીપક, લઘુ, શુક્રપ્રદ, બલકર, હૃદ્ય તથા જ્વરનાશક છે; તેમજ ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ, પ્લીહા, રક્તવિકાર, કોઢ, પિત્ત, ઉદાવર્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે.

૨૩૦. ચારોળીનું ઝાડ:—સં૦ ચાર, રાજાદન, હિ૦ ચિરોંજી. મા૦ ચારોળી. ક૦ મોરાંખ્ય, મોરવે, મોરટી, ચાર્વાલ. તા૦ કારપ્યારૂકકુ–પ્યુ. મલા૦ મુરળ. તૈ૦ ચારૂપપ્પુ, ચારૂમામિંડી. ફા૦ તુકમેખાજા. અ૦ હબુસ્સમાના. લા૦ બુચેનિવાલેટીફોલિઆ.

ચારોળીનું ઝાડ મોટુ થાય છે. કોકણ, નાગપુર અને મલબાર પ્રાંતમાં એનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. એના પાત્રાં લાબાં હોય છે અને તે મહુડાના પાત્રા જેવડાં મોટાં હોય છે. તેનાં પત્રાળાં કરે છે. એની છાયા ઘણી ઠડી છે એનું લાકડુ ઇમારતના કામમાં આવતુ નથી. એ ઝાડને ન્હાનાં ફળો આવે છે, તેમાં તુવેર જેવડા રાતા રંગના દાણા હોય છે. તેને ચારોળી કહે છે. ચારોળી મીઠાઇમાં અને પકવાન્નોમા નાંખે છે ચારોળીનુ તેલ નીકળે છે. તે બદામના તેલ જેવું ઠડુ છે. ચારોળીના પાકા ફળનો રંગ જાબુડો હોય છે એ ફળો સ્વાદે મધુર લાગે છે. **ચારોળીના ઝાડનાં મૂળ:**—તુરાં; અને રક્તરોગ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ચારોળીના ઝાડની મજ્જા**—મધુર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, શીતળ, મલસ્તંભક, આમવર્ધક, દુર્જર, હૃદ્ય, શુક્રલ તથા વાતપિત્તનાશક છે. **ચારોળી:**—મધુર, વૃષ્ય, ખાટી, ગુરૂ, સારક, મલસ્તંભક, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ધાતુવર્ધક, કફકારક, દુર્જર, બલકારક તથા પ્રિય છે; અને વાત,

પિત્ત, દાહ, તાવ, તૃષા, ક્ષતરોગ, રક્તદોશ તથા ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. **ફળ માંહેનો ગર્ભ:**—મધુર તથા વૃષ્ય છે; અને દાહ, પિત્તનો નાશ કરે છે. **ચારોળીનું તેલ:**—મધુર, જડ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, કફકારક, અને પિત્તવાતનો નાશ કરનારૂં છે ઉપયોગઃ—(૧) **રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—ચારોળીના ઝાડની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાંખી પાવી. (૨) **શીતપિત્ત ઉપર:**—ચારોળી દુધમાં વાટી શરીરે ચોપડવી.

૨૩૧. ચિત્રક:—સં૦ ચિત્રક. હિ૦ મ૦ ચિત્રક, ચીત્તા. બ૦ ચિતેગાછ. ક૦ ચિત્રમૂલ. તે૦ ચિત્રમૂલમુ. તા. કોદિવેલ્લ. તુ૦ બોલડુ, ચિત્રમુલ. મલા૦ ટપકોદુવેલી. ફા૦ બેખબરદા. અ૦ શિતરજ લા૦ પ્લ એગોઝિલેનિકા.

એ ઝાડ નાનાં હોય છે અને બીજાં ઝાડવાંના આશ્રયે થાય છે. એનાં પાંત્રાં જાડાશ પડતાં દળવાળાં હોય છે. એ પાંત્રાંનુ શાક થાય છે. એ ઝાડને જે કંદ ફુટે છે તેમાં પેર હોય છે. ચિત્રકમાં ફૂલોની ધોળી અને રાતી એવી બે જાતિ છે. ચિત્રકની લીલી છાલ ઘસી અગર કચરી શરીરે લગાવવાથી લુખસને બાળી નાંખે છે. **ચિત્રક:**—પાચક, રૂક્ષ, લઘુ, અગ્નિદીપક, પાકકાળે તીખો, ગ્રાહક, કડવો, ઉષ્ણ, રૂચિકર, રસાયન તથા અગ્નિ જેવો પરાક્રમી છે; અને સોજો, કોઢ, અર્શ, ઉધરસ, કૃમિ, વાતોદર, કંડૂ, યકૃત્, સંગ્રહણી, આમ, ક્ષય તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. એ તીખો છે એટલે પિત્તનો નાશ કરે છે, અને ઉષ્ણ છે તેથી વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ખસ ઉપર:**—ચિત્રકના મુળોની છાલ બારીક વાટી માખણમાં કાલવી, તેનો ગોળો એક કથરોટમાં મૂકી તે કથરોટ તાપમા વાંકી કરી રાખવી; એટલે ઘી ઓગળી નીચે નીતરશે. તે ઘી ખસ ઉપર ચોપડવાથી ખસ જાય છે. તેમજ એથી દાદર પણ જાય છે. (૨) **સ્તન કર્ણ કિંવા બીજે ઠેકાણે સોજો આવી ગાંઠ થાય છે તે ઉપર:**—ચિત્રકનાં મુળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) **સર્પદંશ ઉપર:**—ચિત્રકનાં મુળ, કાળીવેલીના કાંદા અને બોખાડાનાં મુળ એ સર્વ એકત્ર ઘસી થોડા થોડા સમયના આંતરે ત્રણવાર પાવાં અને વિષ ચઢેલા માણસને છાણની પાસે બેસાડી અંગ ઉપર ઠંડા પાણીની ધાર કરવી. એટલે બે પ્રહરમાં વિષ ઉતરશે. એનો ઉતાર ઘી અધોશેર પાવું. (૪) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—ચિત્રકનાં મુળોનું ચૂર્ણ તેલમાં પચન કરવું. અને તે ચૂર્ણ શસ્ત્રવડે બહારથી ઉપર કિંચિત્ ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું. (૫) **સર્વ પ્રકારના ઉદર રોગ ઉપર:**—ચિત્રકનાં મૂળ અને દેવદાર એનો કલ્ક દૂધમાં આપવો. (૬) **વેળ ઉપર:**—ચિત્રકના મૂળ લીમડાના રસમાં ઘસી ઉપર ચોપડવાં. (૭) **ખસ ઉપરઃ**—ચિત્રકનાં મુળીયા ખાંડી તેનો રસ નાળીએરના રસમાં નાંખી તેલ કાઢવું અને ઉપર ચોપડવું. (૮) **ચિત્રઘૃતઃ**—ચિત્રકનો કાઢો અને કલ્ક એમાં સિદ્ધ કરેલુ ઘી સેવન કરવાથી ગુલ્મ, સોજો, ઉદર, પ્લીહા, શૂળ, મૂળવ્યાધિ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૯) **પાંડુરોગ ઉપર:**—ચિત્રના ચૂર્ણને આવળકંટીના કાઢાની ત્રણ ભાવનાઓ આપવી. પછી તે ગાયના ઘીમાં રાત્રે લેતા જવું. (૧૦) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—ચિત્રકનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. (૧૧) **મંડલ કોઢ ઉપર:**—ચિત્રકના મૂળનો લેપ કરવો, પછી નગોડના બિયાનો લેપ કરવો. (૧૨) **તિડિક પ્રમેહ ઉપર:**—ચિત્રકનું ચૂર્ણ તલના તેલમાં આપવું; નિદ્રા આવવા માટે ગોળમાં; અજીર્ણ, સંગ્રહણી, અતિસાર એ ઉપર છાશના પાણી સાથે પાવું. (૧૩) **કંડૂ (ખરજ) ઉપર:**—ચિત્રકનાં મૂળનો કાઢો કરી પાવો. (૧૪) **યકૃત્ અને પ્લીહોદર ઉપર:**—ચિત્રકનો ક્ષાર કાઢી તે પાવો. (ક્ષાર કાઢવાની રીતિ અઘેડાના વર્ણનમાં આપેલી છે.) (૧૫) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ચિત્રક, ટંકણખાર, હળદર અને ગોળ સમભાગે લઇ વાટી લેપ કરવો. (૧૬) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ચિત્રકનાં મૂળની છાલ વાટી તેનો અથવા ચિત્રકના મૂળીયાંના ચૂર્ણનો એક કોરા માટલાની અંદર લેપ કરી તેમા રાત્રે દૂધ જમાવવું અને સવારે તે દહીં ખાવું. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ કરવાથી મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૨૩૨. ચીત્રા:—સં૦ ચિત્રા. મ૦ કવડળ. ચીત્રાના વેલા હોય છે, તેને ફળ આવે છે તેનો પ્રથમ લીલો રંગ હોય છે, અને પાક્યા પછી તેનો સુશોભિત રાતો રંગ થાય છે. તે ફળ ઘણાંજ કડવાં હોય છે. શોભા માટે તેને દેવમંદિરમાં લટકાવે છે. ચીત્રાના ગુણ ઇંદ્રવરણી જેવા છે. (૧) **કંઠસર્પ વગેરે કંઠરોગ ઉપર:**—ચીત્રાનાં ફળની છાલ દિવસ ૩ ચલમમાં નાખી પીવી. (૨) **કફ પાતળો**

થવા માટે—ચીત્રાના ફળની છાલ ચલમમાં નાખી પીવી; એથી ઉલટી થઇ કફ પાતળો થાય છે. **(૩) પાઠાં ઉપર:**—ચીત્રાના મૂળ અને કડવી વૃંદાવનીના મુળ ઠંડા પાણીમા ઘસી વારવાર લેપ કરવો. **(૪) પ્રમેહ ઉપર** —ચીત્રા, ત્રિફળાં અને હળદરનો ક્વાથ કરી મધ નાખી આપવો. **(૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:** —લઘુ ચીત્રાનાં મુળીયાનુ ચૂર્ણ એરંડતેલમાં ખરલ કરી દિવસમા બે ત્રણવાર ચોપડવું અને તેજ ચૂર્ણ બે માસા પ્રમાણે સવાર અને સાંજ ગાયના દૂધમા લેવુ આથી ત્રણ દિવસમાં ગુણ આવે છે. **(૬) સ્તનરોગ ઉપર:**—ચીત્રાના મુળનો લેપ કરવો. **(૭) ખસ ઉપર:**—સુકાયલા ચીત્રાને બાળી, તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી.

૨૩૩. ચિમડ:—સં૦ અરણ્યકુલિત્યકા. મ૦ ધવળા, રાનકુળીથ, રાનહુલગે હિ૦ બ૦ બનકુલથી. ક૦ કણ્ણુકુટકીનબીજ. ફા૦ ચષ્મક. અ૦ ચશ્મિજ, તશ્મિજ. ઇં૦ ફોરલીબ્હડકેશીયા. લા૦ કેસીયા એબ્સસ્.

ચિમડ ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. એનાં ઝાડ કાસંદરા જેવા હોય છે. એનાં બી કાળા અને ચપટાં હોય છે. એ પૌષ્ટિક છે. **ઉપયોગ:—(૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:**—ચિમડનું મગજ વાટી તેનુ અંજન કરવુ

૨૩૪. ચિભડું:—સં૦ ચિર્ભિટિકા. મ૦ શેંદાડ, ચિભુડ. હિં૦ ગોરખકકડી ક૦ અરમેકકે, હિરિમેકકે, દોડુમેકકે, અડિકેબાળે, પચ્ચેકાઇગિડ તૈ૦ બુરરગપડુ. તા તુમ્મટીકાય તુ૦ અડકાબારે. ઇં૦ પ્યુબીસેન્ટ, કકુંબર. લા૦ કયુકયુમિસ્ પ્યુબીસેન્સ, કયુકયુમસ્ ટ્રાઇગોનસ્

ચિભડાના વેલા કાકડીના વેલા જેવાજ હોય છે. એમાં 'ગોળ' અને 'લાંબા' એવી બે જાત છે. પાકેલાં ચીભડાં ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે. એ વાતુલ છે, પરંતુ તમાકુ પીનારને ઘણાં હિતાવહ છે. **ચિભડું:**—શીતલ, ગ્રાહક, ગુરૂ મધુર, મલસ્તંભક છે, અને પિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, દાહ, પ્રમેહ, વાયુ અને શોષનો નાશ કરે છે. તે કુમળુ હોય ત્યારે વાતકર છે અને કફ, પિત્તનું નાશક છે; અને પાકેલું પિત્તકર, ઉષ્ણ છે. **ઉપયોગ:—(૧) પથરી ઉપર:**—ચિભડાના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી પ્રાતઃકાળે એકવાર એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવાં.

૨૩૫. ચુકો:—સં૦ ચુક્ર. મ૦ હિ૦ ચુકા. ક૦ હુલિકકોટ. બ૦ ચુકા, પાલડ ફા૦ તુરશકબડા. અ૦ હુમા જબુકલે

ચુકાના ઝાડ વેંત દોઢ વેંત વધે છે, દક્ષિણમાં અને ગુજરાતમાં આ ભાજીનો ઘણોજ પાક થાય છે આ ભાજીના પાંત્રા કાંઇક જાડા હોય છે, એને ઝીણા ધોળા ફુલો આવે છે એ ભાજી બારમાસી થાય છે. ચુકાનું શાક કરે છે, એમાં ચણાની દાળ અગર બીજી કોઇ ભેળવણીથી તે શાક સારૂં થાય છે. **ચુકો:**—અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ રૂચિકર, લઘુ, પિત્તલ, સારક, પથ્યકર, મીઠો તથા અતિ ખાટો છે; અને શૂળ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, હૃદયપીડા, બદ્ધવિટકતા, આમવાત, તૃષ્ણા, ઉલટી, કફ, વાત, ગુલ્મ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) કેડ, ઉરૂ (જાંઘ), **પીઠ, કરોડ એ સંબંધી વાયુ, ગુલ્મ, શૂળ, ગૃધ્રસી, ઉદાવર્ત, ખલ્લી, હનુગ્રહ વગેરે રોગો ઉપર:**—ચુકાના રસમા, ગોળ નાંખી આપવો **(૨) ચાંગેરી ઘૃત (ઘી) ગુદભ્રંશ ઉપર:**—ચુકો, બોર, દહીં, જવખાર અને સુંઠ, એના કાઢામાં ઘી નાખી પચન કરવુ અને તે ખાવા આપવુ. **(૩) બીજો પ્રકાર:**—પીંપર, પીપળીમૂળ, ચવક, સુંઠ, ચિત્રક, અજમો, ધાણા, પહાડમુળ (કાળીપાટ), બાળબેલા તથા દેવદારનો કલ્ક કરી ચુકાનો રસ તથા દહિં એ ઘીથી આઠગણું લેઇ તેમા ઘી નાખી સિદ્ધ કરવુ. એ ઘી મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, કફ, વાયુ, અને ગુદરોદ ઉપર હિતકારક છે. **(૪) ધંતુરાના વિષ ઉપર:**—ચુકાનો રસ કાઢી પાવો. આ રસથી તૃષા શાંત થાય છે ભૂખ લાગે છે, અને શરીરમાં ઠંડાઇ આવે છે. **(૫) માથું અતિશય દુઃખે છે તે ઉપર:**—ચુકાનો અને કાંદા (ડુંગળી)નો રસ એકત્ર કરી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો.

૨૩૬. ચેર:—એ ઝાડ મોટુ થાય છે એના પાંત્રાં કાંડોળીના અથવા એરંડાનાં પાંત્રાં જેવાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ કોકણુ પ્રાંતમા પુષ્કળ થાય છે. એનુ લાકડું સાધારણ કામમાં આવે છે. **ઉપયોગ:**—

(૧) અતિસાર ઉપર:—ચેરની છાલનો રસ ૨ તોલા દહિમા મિશ્ર કરી તેમાં અર્ધો તોલો વરી (મોરીઆ) નો લોટ મેળવી તે મિશ્રણ તુરત ખાવુ.

૨૩૭. ચોપચિની:—(સ૦ વ્યાધિનાશન. મ૦ હિ૦ ચોપચિની.) ચોપચિનીના વેલા ચીન, બ્રહ્મદેશ અને ત્યારો પર્વતના પ્રદેશમા થાય છે. ચોપચિનીના કંદનો ઔષધમા ઉપયોગ થાય છે. ગરમીના રોગ ઉપર ચોપચિની એ ઉત્તમ ઔષધ છે. ધોળી **ગુલબાસીનું** કંદ પણ ચોપચિનીના ગુણ જેવાજ ગુણવાળું છે. **ચોપચિની:**—કડવી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, ધાતુવર્ધક, બલકર, મલ અને મૂત્રનું શોધન કરનારી, તારૂણ્યદાયક, પુષ્ટિકર, વૃષ્ય, રસાયન તથા ગર્ભપ્રદ છે, અને બદ્ધવિટ્કતા, આધ્માન, ઉન્માદ વાયુ, શૂળ, અપસ્માર, ધાતુક્ષય, અંગગ્રહ, ફિરંગોપદંશ, અગ્નિમાંદ્ય, કટિગ્રહ, પક્ષાઘાત, ઉરૂસ્તંભ, ક્ષય, વ્રણ ગંડમાળ, નેત્રરોગ, શુક્ર અને શોણિત (લોહી)ના દોષ, સર્વાંગ વાયુ, કંપવાત અને કુબ્જવાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) શરીરમાં ભરેલી ગરમી ઉપર ચોપચિનીનું ચૂર્ણ:**—ચોપચિની ૧૬ તોલા, ખાંડ ૪ તોલા, લીંડીપીંપર, પીપળીમૂળ, મરી, લવીંગ, અકલકરો, ખુરાસાની અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને તજ, એ અકેક તોલો લેઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંનુ ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ, એટલે ઉપદંશ રોગ, ઉપદંશના પરિણામી દોષ (ચામડીના રોગ, સંધિવાત, અસ્થિશોષ અને શૂલાદિ થાય તે) પ્રમેહ, ક્ષીણતા તથા ફિરંગોપદંશનો નાશ કરે છે. **(૨) ચોપચિનીનો પાક:**—ચોપચિની ૪૮ તોલા, પીંપર, પીપળીમૂળ, મરી, સુંઠ, તજ, અક્કલકરો તથા લવીંગ, એ અકેક તોલો અને તેમા ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાંખી એનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો સવારે અને એક તોલો સાંજે લેવો એથી ઉપદંશ, વ્રણ, કોઢ, વાતરોગ, ભગંદર, ક્ષય, કાસ, સળેકમ વગેરે રોગ દૂર થઇ પુષ્ટિ થાય છે.

૨૩૮. ચૌધારી:—એ ઝાડ હાથભર ઉંચુ વધે છે. એને ચોધારી કાંડવેલ જેવી ચાર ધારાઓ હોય છે. એનુ શાક થાય છે. એના પાકા ઝાડનો રંગ લાલ હોય છે. એ ઝાડ ઘણું કરીને ખાનદેશમાં થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—ચૌધારીનો કાઢો પાવો.

૨૩૯. ચોળા:—સ૦ રાજમાષ, સવ. મ૦ ચવળ્યા હિ૦ ચવરા, ચોરા, વેડાલોબિયા. અ૦ ફરીકા. ઈં૦ ચાઇનીસ્ડોલિકોસ્. લા૦ ડોલિકોસસિનેસીસી.

ચોળાના વેલા હોય છે. એ વેલાને વેંતભર લંબાઇની શિંગો આવે છે. ચોળાના વેલાના ડીંટાનું અને કુમળી શિંગોનું અને જુની શિંગો માહેના દાણાનું શાક કરે છે. ચોળા એ ધાન્ય વાતુળ છે. દાર ચોળા કરીને એક ચોળાની જાત છે. એના છોડ અડદના જેવા થાય છે ચોળાના જેવુંજ એ ધાન્ય છે. **ચોળા:**—સ્વાદુ, રૂક્ષ, તુરા, તર્પણ, ગુરૂ તથા ગ્રાહક છે; અને વાયુ, કફ, દુગ્ધ તથા વર્ચસને વધારનાર છે, તેમજ શીતલ, પિત્તકારક, વૃષ્ય, સારક, આધ્માનકારક અને શ્રમહરણ કરે છે. ચોળા એ ધોળા, કાળા, અને રાતા એવા ત્રણ પ્રકારના થાય છે. તેમાં મોટી શિંગોના ચોળા વધારે ગુણવાળા છે. **દાર ચોળા:**—સ્વાદુ, રૂચિકર, તુરા, મધુર, તર્પણ અને સ્તનમાં દૂધ વધારનાર છે. એ તુરા છે માટે મૂત્ર અને કફને વધારતા નથી.

૨૪૦. ચાંબેલ:—(સ. મહાયમલ પત્રક) ચાંબેલના ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં થાય છે. એનાં પાન કાચનારના પાંન જેવા થાય છે. તે માહુલીનાં પાન જેવડાં મોટા થાય છે. એનાં પત્રાળાં થાય છે. ચાંબેલનું લાકડું ઇમારતના કામમા આવે છે.

૨૪૧. જટામાંસી:—સ૦ જટામાસી. મ૦ બં૦ ક૦ તૈ૦ મલા૦ જટામાંસી હિં૦ છડ. તા૦ નામાત્તં. ફા૦ સુબુલ. અ૦ સુવુલુતીવ. ઇં૦ સ્પાઇકાનાર્ડ. લા૦ નાર્ડોસ્ટેકીસ્.

જટામાંસી એ ઘાસના જેવી હોય છે, અને એનાં ઝાડવા નદીને કિનારે ઘણું કરીને થાય છે. એ છોડ વેલાની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એને "જટાશંકર" પણ કહે છે.

૨૪૨. જવ:—સ૦ યવ. મૂ૦ ફા૦ જવ. હિ૦ જો. ક૦ જવગોધી, મુંડજયએ. તૈ૦ યવધાન્ય. અ૦ શ્રૂઇર. ઇં૦ બીઠર—પર્લ, બાર્લી. લા૦ હોર્ડીયમ હેક્સ.

એને મગઢીમા 'સાતુ' પણ કહે છે. જવ એ ધાન્ય ઘઉંનીજ એક જાત છે, પરતુ તે સ્વાદમાં અને આકૃતિમા ઘઉંના કરતા કેવળ ભિન્ન છે. એ ધાન્ય ઘણુંજ નિરસ છે. તે ઘણું કરી બળદ, હાથી, ઘોડા અને બીજા જનાવરોના ખાધામા આવે છે, અને કેટલાક ગરીબ લોક એની રોટલી કરી ખાય છે. મારવાડ અને ગુજરાતના ઘણા ભાગમા એનો પાક ઘણો થાય છે. આ ધાન્યને માટે કનિષ્ટ પ્રતિની જમીન જોઇએ. જવ સશુક, નિઃશુક અને હરિત્ એમ ત્રણ પ્રકારના છે. તેમા **સશુક જવઃ**—વૃષ્ય, શીત, તુરા, સારક, રૂક્ષ, મેધ્ય, મધુર, વ્રણ માટે હિતકર, અગ્નિવર્ધક, સ્વર્ય, વર્ણ્ય, લેખન, મૂત્રબધકારક, ગુરૂ મદ, તીખા તથા સ્થૈર્યકર છે, અને મેદ, તૃષા, પિત્ત, વાયુ, કફ, રક્તરોગ, શ્વાસ, કાસ, ચામડીના રોગ, પીનસ, કઠરોગ, પ્રમેહ તથા ઉરુસ્તભનો નાશ કરે છે. એ કરતા નિઃશુક અલ્પગુણી છે. **ઉપયોગઃ—(૧) તૃષ્ણા, દાહ અને રક્તપિત્ત ઉપરઃ**—શેકેલા જવનો લોટ ઠડા પાણીમા ઘણો પાતળો નહિ તેમ ઘણો જાડો નહિ, એવી રીતે કાલવી તેમા ઘી ભેળવી પાવુ (૨) **ગર્ભસ્થિર થવા માટેઃ**—જવ, તલ, સાકર, એ સરખે ભાગે લેઇ ચૂર્ણ કરી મધમા ખાવાથી ગર્ભપાતનો ભય સ્ત્રીઓને રહેતો નથી. (૩) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ**—જવ બાળી તલના તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૪) **ધાતુપુષ્ટી માટેઃ**—જવનો એક શેર લોટ, એક શેર તાજુ ઘી, એક શેર સાકર, તોલાભાર ધોળા મરી અને બે તોલા એલચી દાણા, આ સર્વની ભેગી ભૂકી કરી કલઇના વાસણમા તપાવી પુનેમની રાત્રે ઝાકળમા રાખવુ પછી રોજ સવારે ૪ કિવા ૫ તોલા ખાવુ, ઉપર ગાયનુ દૂધ એક ઘુટડો પીવું. (૫) **વિષૂચિકા રોગ ઉપરઃ**—જવનુ ચૂર્ણ છાશમા નાખી ઉષ્ણ કરી, જવખાર નાખી પાવુ (૬) **જવખારઃ**—(ક્ષાર કાઢવાની રીતથી જવખાર કાઢવો), ૨ થી ૪ વાલ સુધી આપવો એ શૂળ, ગુલ્મ, યકૃત્ અને પ્લીહા તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે (૭) **ઉધરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર યવક્ષારાદિ ગુટિકાઃ**—જવખાર ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા, પીંપર ૨ તોલા, દાડમની છાલ ૪ તોલા, એ ચીજો ૧૬ તોલા ગોળમા નાંખી અર્ધા અર્ધા માસાની ગોળીઓ કરી આપવી.

૨૪૩. **જાનવેલઃ**—ચોમાસામા આ વેલા ઉગે છે. આ વેલાનાં પાંત્રા લાંબા હોય છે અને કાંટા હોય તેવા એની કારને ખાચા હોય છે આ વેલ બીજા ઝાડ ઉપર ચઢેલી હોય છે. ઉન્હાળામાં પાણીના કીનારા ઉપર થનારી વેલજ રહે છે **ઉપયોગઃ—(૧) ઉંદરી ઉપરઃ**—જાનવેલ દૂધમા વાટી તેનો રસ પાવો, અને જાનવેલની રાખ તલના તેલમા ખરલ કરી ઉંદરી ઉપર ચોપડવી (૨) **દાદર ઉપરઃ**—જાનવેલનો રસ ચોપડવો. (૩) **ઢોરોના ક્ષતમાં કીડા પડયા હોય તે ઉપરઃ**—જાનવેલના પાલાની ધુણી આપવી

૨૪૪. **જામફળ. (જમરૂખ)ઃ**—(સ૦ બહુબીજા મ. પેરૂ) એ ઝાડ ઘણું કરીને સર્વ દેશમા થાય છે, પરતુ હિદુસ્તાનમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે. એ ઝાડ બે ત્રણ વર્ષે ફળે છે. એમા ધોળી અને ગુલાબી એવી બે જાત છે એ ફળ ઠડુ છે જામફળનુ રાયતુ સારૂ થાય છે ઘણાં જામફળ ખાવાથી તુરતજ તાવ આવે છે જામફળીના જુના લાકડાની બદુકની કસો કરે છે. એ લાકડુ ઘણું ચીકણું અને કઠણ હોય છે ઉપયોગઃ—(૧) **પેટમાં કંઇ ઉપદ્રવ થયો હોય તોઃ**—જામફળના ઝાડની કુમળી ભાજી વાટી પાઇ દેવી (૨) **ભાંગનો નિશો થયો હોય તોઃ**—જામફળ ખાવાં, અથવા પાત્રાનો રસ પાવો. (૩) **ઠંડાઇને માટે સરબતઃ**—જામફળમાંના બિયા કાઢી નાખી વાટી ગોળો કરવો. તે ગુલાબના પાણીમા કાલવી સાકર નાખી ખાવુ (૪) **ઢોરોને હારીક લાગે તોઃ**—જામફળની ભાજીનો રસ અર્ધો શેર અને કેળની છાલનો રસ અર્ધો શેર એ બનેને એકત્ર કરી પાવો.

૨૪૫. **જાયફળઃ**—સ૦ જાતીફળ મ૦ હિ૦ બ૦ ક૦ મા૦ જાયફળ. તૈ૦ જાજીકાયા તા૦ જાડીકાયા તુ૦ જાજકાયી. મલા૦ જાતીકામાર. ફા૦ જોઝેબુવા. અ૦ જોઝઅલતીબ. ઇં૦ નેટમેગ. લા૦ મિરિસ્ટિકાસ્ટિકમ, ઑફીસીનેલીસ-મોસ્કેટા

એશિયા ખડની પૂર્વ દિશામા 'મલાકા' કરીને બેટ છે. ત્યાંથી જાયફળ આવે છે. હિદુસ્તાનમાં પણ શ્રીમત લોકોના બાગમા આ ઝાડ વાવે છે, પરંતુ તેમાં જાયફળ ઘણાં આવતાં નથી. એ ઝાડ ઘણાં

સુંદર દેખાય છે. એનાં ફળો પાકી તૈયાર થાય એટલે જાયફળ થાય છે. જાયફળની આસપાસ જાવંત્રી હોય છે, તેનો રંગ રાતો હોય છે. ફળના ઉપરની છાલ નાળીયેરના છોડા જેવી હોય છે. જેમ નાળીયેરને બહાર કાચલી હોય છે તેમ જાયફળને પણ બહારથી પાતળુ કવચ હોય છે, તે કાઢી નાખવાથી જાયફળ નીકળે છે. જાયફળ અને જાવત્રી એ પાનમાં ખવાય છે, અને બાસુદી વગેરે પકવાનોમાં તથા પાક વિગેરે ઔષધોમા પણ તે નાખે છે. જાયફળનુ તેલ નીકળે છે જાયફળ સાધારણ માદક હોઇ ઉષ્ણ, વીર્ય વૃદ્ધિકર અને વાતનાશક છે. જાયફળ ઘીમા નાખી રાખવાથી ઘણાં વર્ષો સુધી જેમનાં તેમ રહે છે. **જાયફળ:**—તુરૂ, તીખુ, વૃષ્ય, દીપન, રસકાળે કડવુ, લઘુ, ગ્રાહક, હૃદ્ય, ઉષ્ણ તથા સ્વર માટે હિતકર છે; અને કંઠરોગ, કફ, વાયુ, મેહ, વાતાતિસાર, મલ તથા દુર્ગંધનુ શામક અને મુખવૈરસ્યકારક છે, તથા કાળાપણું, કૃમિ, ઉધરસ, ઉલટી, દમ, પીનસ, હૃદ્રોગ તથા શોષનો નાશ કરે છે **જાવંત્રી:**—તીખી, કડવી, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, મીઠી, વર્ણકારક, લઘુ, કાંતિકર, રૂચિકર તથા ઉષ્ણ છે; અને અંગજડતા, કફ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃષા, વિષ, વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ —(૧) માથું દુખતું હોય તો:**—જાયફળ ઘસી લેપ કરવો. **(૨) ઉંઘ ન આવતી હોય તો:**—જાયફળ ઘીમા ઘસી આંખો ઉપર ચોપડવું અથવા જાયફળ ખાવા આપવુ **(૩) બાળકોને શરદીથી હગામણ થાય છે તે ઉપર:**—ગાયના ઘીમા જાયફળ અને સુંઠ ઘસી ચટાડવુ **(૪) સળેકમ ઉપર:**—ગાયના દુધમા અફિણ મેળવી તેમાજ જાયફળ ચંદનની પેઠે ઘસી નાક અને મસ્તક ઉપર લેપ કરવો, અથવા જાયફળ દુધમાં ઘસી ગરમ કરી મસ્તકે લેપ કરવો. **(૫) ઉચકી અને ઉલટી ઉપર:**—જાયફળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવુ. **(૬) વિષૂચિકા (કોલેરા) ઉપર:**—૩ માસા જાવત્રી દુધમા વાટી પાવી. **(૭) તારૂણ્યપીટિકા (ખીલ) ઉપર:**—જાયફળ દુધમા ઘસી ચોપડવુ **(૮) મોડશી (કોલેરા) ઉપર:**—જાયફળનુ ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમા ત્રણ માસાની ગોળી કરી આપવી ગોળી અર્ધા અર્ધા કલાકને અંતરે આપવી, અને ઉપર થોડુ ગરમ પાણી પાવુ, એટલે જુલાબ બધ થશે. **(૯) આમાતિસાર અને અતિસાર ઉપર:**—જાવત્રીનું બે અઢી માસા ચૂર્ણ દહિની પરાશમા અથવા ગાયના દહીંમા કાલવી સાત દિવસ આપવુ એટલે અસાધ્ય રોગ હશે તોપણ તે મટશે. **(૧૦) પેટ ચડે છે અને ઝાડો થતો નથી તે ઉપર:**—લીંબુના રસમા જાયફળ ઘસી પાવુ એટલે ઝાડો થઇ પેટ ઉતરે છે. **(૧૧) કોલેરા થાય ત્યારે હાથપગ વગેરે જગોપર ગોળા ચઢી આવે છે તે ઉપાય:**—એક જાયફળ લેઇ તેનુ ચૂર્ણ કરવુ તે પાશેર મીઠા તેલમા કાલવવુ પછી તે વાસણમાં નાખી કઢવવું. સારૂ કઢાયા પછી નીચે ઉતારી બરાબર ઠંડુ પડયા પછી શીશીમા ભરી બધ કરી રાખવી. જરૂરની વેળાએ જ્યા ગોટલા ચડતા હોય તે ભાગ ઉપર તે ચોળવુ, એટલે ગોટલા તુરત બંધ થાય છે.

૨૪૬. જાંબ:-કેટલેક ઠેકાણે જામફળને અને કાજુના ફળને જામફળ કહે છે. પરંતુ એ ઝાડ તે કરતાં જુદું છે. જાબની બે જાત છે. એકને "ખાટા જામ" અને બીજાને "મલાખી જામ" એમ કહે છે. ખાટા જાબનાં ઝાડ ઉંચાં હોય છે. તેના ફલ રાતા હોય છે, ફળ ધોળા અને મોટા હોય છે. તેને માગશર અને પોષ માસમા ફળ આવે છે મલાખી જામના ઝાડ ઘણું કરીને મલાકા એટમાથી આવેલાં હોવા જોઇએ. એ ઝાડ ઉંચા વધતાં નથી; એને ધોળા ફૂલ આવે છે એના ફળનો રંગ પોળો હોય છે. એના અંગમાં મધુરતા હોય છે, અને વાસ સારો આવે છે જામ વર્ષમા બે વાર પાકે છે

૨૪૭. જાંબુ:-સં૦ જંબુ. મ૦ જાભૂળ હિં૦ જામૂન બ૦ જામ તા૦ જંબુનાવલ. તુ૦ જંબુ નેરોલુ. ક૦ નીરલ, કેપુજબીનેરલુ તે૦ નેરેડુ. મલા૦ નેતુજાબલ, નાવલ. ઇં૦ જાંબુલટ્રી. લા૦ જાબોલેનમ્, સિઝિજીયમ્.

જાંબુડીનું ઝાડ ઘણું ઉંચું વધે છે. એનાં પાંત્રાં (બોરસળી) ના પાત્રાં જેવાં હોય છે. જાંબુડીના ઝાડને વૈશાખ, જેઠ માસમાં ફળ આવે છે. એનો રંગ બહારથી કાળો હોઇ અંદરથી રાતો હોય છે. રાનમાં જે ઝાડ થાય છે તેનાં ફળ નાનાં અને ખાટા લાગે છે. પરંતુ બાગમા જે ઝાડ થાય છે તેના

ફળ મોટાં અને મીઠા થાય છે. બાગમાં વાવેલાં જાંબુડીના ફળને "રાયજાબુ" કહે છે. જાબુ ગમે એટલા ખાવામા આવે તોપણ વિકૃતિ ન થતા શરીરને ફાયદાકારક છે. જાંબુડીની છાયા ઘણી ઠડી અને સુખદાયક છે. જાબુડીનુ લાકડુ ઘણું ચીકણું હોઇ પાણીમા કહોવાતુ નથી. એ લાકડુ ઘરકામના ઉપયોગમા પણ આવે છે. જાબુડીના ઝાડમા પાણી સ્વચ્છ કરવાનો મોટો ગુણ છે. તળાવમાં સેવાળ વગેરે થઇ હોય તો તેમાં જાબુડીનાં ડાળાં નાંખવાથી સર્વ શેવાળ મરી જઇ પાણી સ્વચ્છ થાય છે. જાબુનો સરકો કરે છે તે પેટમાનાં ગુલ્મ, ઉદર, અતિસાર અને વિષૂચિકા ઉપર ઉપયોગમાં આવે છે. **જાંબુડી:**—તુરી, ગ્રાહક, મધુર, પાચક, મલસ્તભક, રૂક્ષ તથા રૂચિકર છે; અને પિત્ત, દાહની નાશક, ખાટી તથા કઠને હિતાવહ છે, તેમજ કૃમિ, શ્વાસ, શોષ, અતિસાર, કાસ, રક્તદોષ, કફ તથા વ્રણનાશક છે. **એનાં ફળ:**—તુરાં, ખાટાં, મધુર, શીતળ, રૂચ્ય, રૂક્ષ, ગ્રાહક, લેખન, કઠદૂષક, મલસ્તભક તથા વાતકારક છે; અને કફ, પિત્ત તથા આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. **રાયજાંબુડી:**—મધુર, ઉષ્ણ, તુરી, સ્વર્ય, તથા મલસ્તભક છે, અને શ્વાસ, શોષ, શ્રમ, મુખજાડય, અતિસાર, કફ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—મધુર રૂચિકર, સ્તભક, ગુરૂ, દોષનાશક અને સ્વાદુ છે. **જલજાંબુ:**—તુરા, શીત, કડવાં, ગુરૂ, પાકકાળે મધુર, ખાટાં, પુષ્ટિકર, ગ્રાહક, વિર્યવૃદ્ધિકર. તથા બલકર છે, અને શ્રમ, દાહ, અતિસાર, રક્તદોષ, કફ, પિત્ત તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ભુયજાંબુ:**—તુરૂ, પ્રિય, મધુર, વીર્યપ્રદ, ગ્રાહક તથા પુષ્ટિકારક છે, અને કફ, હૃદ્રોગ, તથા કઠરોગનો નાશ કરે છે એના ફળના ગુણ રાયજાબુડીના ફળ જેવાજ છે. ઉપયોગ:—**(૧) ગરમીથી થતી અળાઈ ઉપર:**—જાંબુની અદરના બી ઘસી ચોપડવા, એટલે પરસેવો જઇ અગ સ્વચ્છ થાય છે. **(૨) રક્તાતિસાર ઉપર:**—જાબુડીની છાલ દુધમા વાટી મધ નાખી પાવી, અથવા જાંબુડીનાં પાંત્રાંના રસમા મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી પાવું. **(૩) વિંછીના દંશ ઉપર:**—જાબુડીનાં પાંત્રાંનો રસ ચોપડવો **(૪) પિત્ત ઉપર:**—જાબુડીના પાત્રાનો રસ તોલો ૧ અને ગોળ તોલો ૧ એ એકત્ર કરી તાપમાં મુકી ઉપર તોર આવે તે પાવી. **(૫) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—જાબુડીની અને આંબાની છાલ લેઇ તેનો કાઢો કરી તેમા ૧ તોલો ધાણીનો અને ૧ તોલો જવનો લોટ નાખી ચાટવા આપવો; અથવા પાકેલા જાબુ ખાવા આપવા. **(૬) મધુમેહ ઉપર:**—જાબુડીની છાલ અથવા જાબુ સુકવી બારીક કરી દરરોજ બે તોલા ખાવું, અથવા જાબુ મળે તો ૧૫ દિવસ ખાવાં. **(૭) મુખરોગ ઉપર:**—જાબુડી, બાવળ, બોર, બકુલ એ પૈકીના કોઇ પણ ઝાડની અતરછાલનું ઠડુ પાણી કાઢી તેના કોગળા કરવા, અને એની સોટીથી દરરોજ દાતણ કરવું એટલે કદી પણ મુખરોગ થતો નથી, અને દાત પણ મજબુત થાય છે **(૮) અતિસાર ઉપર:**—જાબુડીની છાલનો રસ પાવો. **(૯) વછનાગના વિષ ઉપર:**—જાબુડીની અતરછાલનો રસ નવટાક કાઢી તેમા તેટલીજ પેજ (કાજી) નાખી તે આપવુ. **(૧૦) પિત્તવિકાર ઉપર:**—જાંબુડીની છાલનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવો. એ પ્રયોગથી ઉલટી થઇ પિત્ત પડશે. ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો. **(૧૧) પેટમાં વાળ અગર લોહાનો અંશ ગયો હોય તો:**—જાંબુ ખાવા. **(૧૨) ઉલટી ઉપર:**—જાંબુડીની છાલની રાખ મધમાં આપવી. **(૧૩) જાંબુનો સરકો:**—જાબુનો રસ કાઢી ગાળી બાટલીમાં ભરી રાખવો. જેમ જેમ તે રસ ખાટો થતો જાય તેમ તેમ તેમાં વિશેષ ગુણ આવતો જાય છે. એ અતિસાર, મૂર્છા અને ઉદરરોગ ઉપર ઘણો ઉપયોગી છે.

૨૪૮. **જીતેલી:**—(સ૦ નાગબલા.) આ ઝાડની ઉંચાઈ દોઢ હાથના સુમારે હોય છે. જીતેલીનાં પાત્રા નાના અને ખરબચડાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર બારીક ગોલાકૃતિ ફળ આવે છે. એ ફળ ઉપર કુસો (પુમ) હોય છે. એ ફળ ચાલતા ચાલતાં વસ્ત્રે ચોંટે છે. જીતેલીને સંસ્કૃતમાં "ગાગેરૂકી" પણ કહે છે. **જીતેલી:**—કડવી, મધુર, બલકર, વીર્યપ્રદ, વૃષ્ય, શીતળ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને પિત્ત, કફ, અતિસાર, ક્ષત તાવ, રક્તપિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળીયાંની છાલનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે લેવાથી મૂત્રાતિસારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) ગાંઠ, ફોલ્લો, ગુમડું વિગેરે જલદી ફુટવા માટે:**—જીતેલીના મૂળીયા પાણીમા ઘસી તેમા કાગડાનો હગાર મેળવી ચોપડવી. **(૨) શસ્ત્રનો ઘા પડયો હોય તે ઉપર:**—તુરત જીતેલાનો રસ તે ઉપર ચોપડવો, એટલે જખમ સારો થાય છે. (૩)

હૃદ્રોગ, દમ, ઉધરસ ઉપર:—જીતેલીનાં મૂળીયાં ગાયના દૂધમાં પચન કરી તે દૂધ પાવું.

૨૪૯. જીયાપોતો:-સં૦ મ૦ તે૦ ક૦ પુત્રજીવક. હિં૦ જીયાપોતા, પુતજીયા. બં૦ પુતંજીવા. લા૦ પુત્રજીવારૉક્સ બુર્ઘિઆઇ.

આ ઝાડ મોટું વધે છે. જીયાપોતાનાં ઝાડ કોકણમાં તથા ઘાટ ઉપર થાય છે. એને 'પુત્રવંતી' પણ કહે છે. મ્હૈસુરમાં આ ઝાડ ઘણાં થાય છે. એના બિયાની માળાઓ કરી તે સ્ત્રીઓ પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ગળે બાંધે છે. જીયાપોતો ઝાડ:—કફકારક, ચક્ષુષ્ય, ગર્ભપ્રદ, હિમ, વૃષ્ય, વાતકારક, રૂક્ષ, સ્વાદુ, ખારૂં, તીક્ષ્ણ, મૂત્રલ તથા મલસ્તંભક છે; અને પિત્ત, દાહ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગંડમાળ, ગલગંડ, કાળપૂળી (પાઠું), વિષના ફોલ્લા અને કાખમાંજરી (બાંબલી) વગેરે ઉપર:—જીયાપોતાના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી. (૨) શ્લીપદ રોગ ઉપર:—જીયાપોતાના ઝાડનાં પાંત્રાંનો રસ શક્તિતારતમ્ય જોઈ આપવો. (૩) દૂષી વિષ ઉપર:—જીયાપોતાના ઝાડની અંતરછાલ ચારમાસા, ગાયના દૂધમા વાટી પાવી, એટલે અનેક પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલા અતિ ઉગ્ર વિષોનો નાશ થશે.

૨૫૦. જીરૂં:—સં૦ જીરક. મ૦ બં૦ જીરે. હિં૦ ફા૦ જીરા. ક૦ જીરીગે, તે૦ જીરકં, કર્રા. તા૦ મલા૦ ચીરક. તુ૦ જીરડરી. યુ૦ ખામુન. અ૦ કમુન્. ઈં૦ કયુમ્મીનસીડ. લા૦ કયુમિન સિમિન.

જીરાનાં ઝાડ અજમાના છોડ જેવાં હોય છે. અજમાની પેઠેજ જીરાના છોડ ઉપર જીરૂં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં ઘણાક પ્રાંતોમાં જીરૂં ઉત્પન્ન થાય છે. જીરાનો ઉપયોગ મસાલામાં અને ઔષધોમા ઘણો થાય છે. જીરૂં એ વાતહર, ક્ષુધા પ્રદિપ્ત કરનારૂં, રૂચિકારક અને ઠંડુ છે. શરીરમાંની ગરમી (ઉષ્ણતા) કાઢવાને જીરૂં એ ઉત્તમ ઔષધ છે. જીરાવિષે એક હિંદુસ્તાની કહેવત છે કે "ઠંડીકું જીરા ઔર ગરમીકું હીરા". ધોળુંજીરૂં:—તીખુ, ગ્રાહક, પાચક, દીપન, લઘુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, મધુર, ચક્ષુને હિતાવહ, રૂચિકારક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનારૂં, શુદ્ધ, બલકર, સુગંધી તથા કડવુ છે; અને ઉલટી, ક્ષય, આધ્માનવાયુ, કોઢ, વિષદોષ, જ્વર (તાવ), અરૂચિ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, પિત્ત, તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. પીળું જીરૂં:—દીપન, તીખુ, તથા ઉષ્ણ છે, અને અતિસાર, આધ્માનવાત, ગુલ્મ, સંગ્રહણી તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ફોલ્લો ઉઠે છે તે ઉપર:—જીરૂં પાણીમાં વાટી ચોપડવું. (૨) રતાંધળા ઉપર:—જીરૂં, આવળકંટી અને કપાસના પાંત્રા ઠંડા પાણીમા સમભાગે વાટી ડોકી ઉપર ૨૧ દિવસ પાટો બાંધવો. (૩) જીર્ણજ્વર ઉપર:—જીરાની ભૂકી એક પૈસાભાર પ્રાત:કાળે અગર રાત્રે જુના ગોળમાં ૨૧ દિવસ ખાવી. (૪) પ્રદર (સ્ત્રીઓને ધોળુ કે લાલ પાણી જવું તે) ઉપર:—જીરૂં અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૫) પરિણામ શૂળ ઉપર:—જીરૂં, હિંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમાં નાખી પાવું. (૬) હરતાળના વિષ ઉપર:—જીરૂં અને સાકર ૭ દિવસ પાવાં. (૭) જીર્ણજ્વર ઉપર:—જીરૂં ગાયના દૂધમાં શીજવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે સાકર સાથે ખાવું; એટલે શરીરમાહેની કડકી નીકળી જઈ શરીરમાં શક્તિ પણ આવે છે. (૮) મુખરોગ ઉપર:—જીરૂં ખાંડી, તેના પાણીમાં ચંદન ઘસી, તેમાં એલચીની ભૂકી અને ફટકડીની ફૂલાવેલી ભૂકી નાખી કોગળા કરવા. (૯) ટાઢીઆ તાવ ઉપર:—જીરૂં, કારેલીના એક તોલા રસમાં પાવું, અથવા રાત્રે જુના ગોળમા આપવું. (૧૦) સામાન્ય જ્વર ઉપર:—જીરાનુ ચૂર્ણ જુના ગોળમાં કાલવી ૧ તોલા વજનની ગોળી કરી સૂતી વેળાએ આપવી એટલે પરસેવો આવી તાવ ઉતરી જાય છે. (૧૧) જીર્ણ જ્વર ઉપર:—જીરૂં અને તેનો આઠમો ભાગ શાહજીરૂં; ઘીમાં સાધારણ શેકી બારીક ભૂકી કરવી, અને સાકર અથવા જુના ગોળનો પાક કરી તેમા નાંખી થેપલી અગર ગોળીઓ કરવી. આ ઔષધ રોજ બે વાર એકેક તોલો ૪૨ દિવસ આપવું. (૧૨) ઉલટી ઉપર:—પીતાંબરના કકડામાં જીરૂં ઘાલી તેની ખીંટી સળગાવી નાકે પીવી.

૨૫૧. જાઇ:—સં૦ યૂથિકા. મ૦ જાઇ૦ હિં૦ જુડી. ક૦ મલ્લિગે. તે૦ જાઇપુષ્પાલુ. લા૦ જેસ્મિનમ્ ઓરિક્યુલેટ.

જુઇના વેલાને ત્રિદલ પાત્રા આવે છે. જાઇના ફૂલો જેવાજ જુઇના ફૂલો સુવાસિક હોય છે. **જુઇ:**—કડવી, શીતળ, સ્વાદુ, તીખી, લઘુ મધુર, હૃદ્ય, તુરી, તથા સુગંધિ છે; અને વાયુ, કફને કરનારી તથા પિત્ત, દાહ, તૃષા, મૂત્રાશ્મરી, ત્વગ્દોષ વ્રણ, દંતરોગ, મુખરોગ, શિરોરોગ, વિષ અને નવજ્વરનો નાશ કરે છે

૨૫૨. જુવાર:—સં૦ યાવનાલ મ૦ જોંધળે, જવારી શાળુ હિં૦ જવાર, જુંધરી, પોનરી. ક૦ જોળ. તે૦ જોન્નલુ તા૦ ચાળં, ચોન્તલ તુ૦ જોળા, મલા૦ ચોળ. ફા૦ જુરેમકા. અ૦ હ તારૂમિયા, ખદૃમ. ઇં૦ ગ્રેટમિલેટ લા૦ હોલકસ વલ્ગેરી

બુંદેલખંડ, માળવા, ગુજરાત, ખાનદેશ, વગડ, કૃષ્ણગિરી, બાલેઘાટ, ધારવાડ અને મદ્રાસ, એ પ્રાંતોના કેટલાક ભાગોમા એ ધાન્ય ઘણું પાકે છે ખરીફના પાકમા 'જુવાર' અને રબીના પાકમાં 'શાળુ' એમ કહે છે જુવાર એ ધાન્ય બળકર હોઇ શીતળ છે જુવારના સાઠા ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે. જુવારના લીલા કણુમલા શેકીને ખાય છે, તેને 'પુખ' કહે છે તે મીઠો અને પૌષ્ટિક છે. ગામડાઓમા એ મોટા પ્રતિષ્ઠિતગૃહસ્થો મિત્રો સાથે ખાય છે. ગામડાના લોકોને પુખ એ એક મેવો જ છે તેઓને પુખ ખાવા મળે એટલે રોટલાની પણ પછી જરૂર રહે નહિ જુવારના લીલા સાઠા શેલડીના જેવા મીઠા લાગે છે. જુવારના લીલા સાઠા ઢોરોને ઘણાજ ભાવે છે એના સુકાયલા સાંઠા ઢોરોને બીજા ઘાસ કરતા સારા છે. જુવાર આઠ દશ વર્ષ સુધી સડયા વગર રહી શકે છે ઘણે ખરે ઠેકાણે પ્રથમ જુવારનાં કરબલાં અને કોઠીઓ ભરી રાખતા હતા પણ હમણા સ્વપ્નામા પણ જુવારના તેવા કોઠાર જોવામા આવતા નથી. કારણ કે લોક એટલા કંગાલ અને ભિખારી થયેલા છે કે તેઓનું ખેતર માહેનુ ધાન્ય ઘરમા આવ્યુ કે, પહેલા સરકારની અને પછી વાણીયા લોકની ભરતી કરવી પડે છે તેમને આપ્યા પછી બાકી થોડુ ઘણું જે રહે તેમા કાંઈ પણ પ્રપંચ ભોગવવો જોઇએ લાખો લોકો અર્ધા ભૂખ્યા રહે છે. આ ખેડુત લોકની કેટલી બધી વિપન્નાવસ્થા થયેલી છે કે જેમણે રાત્રિ દિવસ સતત ઉદ્યોગ કરી જે ધાન્ય ઉત્પન્ન કરેલુ છે તે પણ તેઓને પેટ ભરીને ખાવા મળતું નથી ! પહેલાંના કાળમાં લોકો પાસે ધાન્યના ભંડાર ભરપૂર ભરેલા રહેતા હોવાથી દુર્ગાદેવી જેવા બાર બાર વર્ષ સુધી સતત રહેનારા દુકાળ પડતા, તોપણ તેમા લોક નિભાવી લેતા પરંતુ હમણા સાધારણ દુકાળ પડે તોપણ હજારો લોકો અન્ન ન મળવાથી ભૂખના માર્યા મરણ શરણ થાય છે સુજ્ઞ અને જ્ઞાની તથા દૂરદર્શી લોકોએ આ સ્થિતિ સુધારવા માટે કંઇ પણ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ કે જેથી કાલાંતરે દેશોન્નતિ થવામા વિલંબ થાય નહિ **સાધારણ જુવાર:**—શીતળ, રૂક્ષ, ગુરૂ, ગ્રાહક, વૃષ્ય, રૂચિકર, સ્વાદુ, તથા મલસ્તંભક છે; અને કફ, રક્તરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **ધોળી જુવાર:**—વૃષ્ય, બલપ્રદ, તથા પથ્યકર છે; અને અર્શ, વ્રણ, ત્રિદોષ, ગુલ્મ, તથા અરૂચિનો નાશ કરે છે **કમળપરૂ જુવાર:**—કફકારક, પિચ્છલ, ગુરૂ, શીતળ, મધુર, વૃષ્ય, બલકર, પુષ્ટિકારક અને ત્રિદોષનાશક છે **ઉપયોગ:—પરસેવો આવવા માટે:**—જુવારના શેકેલા લોટનો કાઢો કરી પાવો.

૨૫૩. જેઠીમધ:—સં૦ બં૦ ક. મધુક, જયેષ્ઠીમધુ મ. જેષ્ઠમધ હિં૦ મુલહઠી. કો૦ ગોડકાષ્ટ. તે૦ યષ્ઠીમધુકમુ. ફા૦ એખેમેહકમધુ. અ૦ અસ્લુસ, મકસ્સ. ઈં૦ લિકરીસરૂટ. લા૦ ગ્લિસિરિઝાગ્લેબ્રા.

જેઠીમધના વેલા હિંદુસ્તાનમા ઘણેક ઠેકાણે થાય છે દક્ષિણ યુરોપમા પણ આ વનસ્પતિ થાય છે. આ વનસ્પતિ ઉગાડવાની જમીન ડુંગરાળ અને લાલોતરીવાળી જોઇએ અને હવાનુ માન ઉષ્ણ જોઇએ જેઠીમધની બીજી જાત છે, તેને ક્ષુપ હોય છે. એ ક્ષુપની ઉંચાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે. એના પાંત્રા કુવાડીયાના પાત્રા જેવા લાંબા હોય છે. એને પાચ પાચ આગળ ઉપર નસો હોય છે. થાણા જીલ્લામા માહુલીના ડુંગર ઉપર એ ઝાડ ઘણુંજ થાય છે એ ઉન્હાળામાં ઘણુંજ સુકાઇ જાય છે. પાણીમા થનારી એક જેઠીમધની જાતિ છે. તેનુ "મધૂલિકા" એવું સંસ્કૃત ભાષામાં નામ છે. એ વનસ્પતિના મૂળીયાને 'જેઠીમધ' કહે છે. જેઠીમધ મીઠુ હોય છે. પરદેશી લોક આ વનસ્પતિનાં મૂળીયાનો અર્ક કાઢી તેની સળીઓ તૈયાર કરી અહીં મોકલે છે, અને આપણે તે સળીઓ મીઠી

હોવાથી પ્રેમથી ખાઇએ છીએ, પરતુ જેઠીમધ અહીં ઘણુંજ પાકતા છતા તેના અર્કની સળીઓ કરવામા હજુ અહીંના લોકનુ લક્ષ જતું નથી. એ મોટી શોચનીય વાત છે. **મધુવલ્લી** બે પ્રકારની:—(જમીનમાં અને જળમા થનારી)—વૃષ્ય, મધુર, રૂચ્ય, બલ્ય, ગુરૂ, શીતળ, ચક્ષુષ્ય, વર્ણકર, સ્વર્ય, સ્નિગ્ધ, કેશોને હિતાવહ, શુક્રલ, રક્તપિત્તનાશક તથા વ્રણશુદ્ધિ કરનારી છે, અને સોજો, વિષ, વાતરક્ત, વ્રણ, ઉલટી, તૃષા, ગ્લાનિ, ક્ષય, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, પિત્ત, સદ્યોવ્રણ તથા વાતપિત્તનો નાશ કરે છે. **મધુયષ્ટિ** (જેઠીમધ),–મધુર, કિંચિત્ કડવી, શિતળ, ચક્ષુષ્ય તથા રૂચિકર છે, અને શોષ, પિત્ત, તૃષા તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ મધુવલ્લી જેવાજ છે. ઉપયોગ:— **(૧) જેઠીમધનો શિરો તૈયાર કરવાની રીત:**—જેઠીમધનુ મૂળીયુ ચાર પાચ વર્ષનુ થયા સિવાય અર્ક કાઢવાને યોગ્ય થતુ નથી. સુમારે સો પૌંડ વજનના મૂળીયામાથી ૧૬ પૌંડ અર્ક નીકળે છે જેઠીમધના મૂળીયા લાવી તેના બેચાર આગળ લબાઇના કકડા કરી તે પાણીમા નાખી સારી રીતે ધોવા પછી તે ખાડણીમા ઉપર નીચે ખાડવા. એ લોટ થયેલાં મૂળીયા એક મોટા વાસણમા નાખી ૨૪ કલાક સુધી મદ અગ્નિ ઉપર બાફવા. પછી તે એકાદ યત્રના દાબ નીચે મૂકી તેમાનો સર્વ રસ કાઢી લેવો. એ બાફવાની અને રસ કાઢવાની ક્રિયા તે મૂળીયાં ઉપર બે ચાર વાર કરવી પડે છે, અને જે રસ નીકળે તે ગાળી પુન ચૂલા ઉપર ચડાવવો અને ઉપર ઉપર હલાવવો એ હલાવવાનુ તે રસ ઘટ્ટ થાય ત્યા સુધી ચાલુ રાખવુ પછી કથરોટ ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતારી તેની સળીઓ એક સચામા ઘાલી પાડવી એટલે તૈયાર થશે, એવી આ સળીઓ બનાવવાની અલ્પરીત છે. આ સળી ઉધરસ ઉપર દાઢ નીચે રાખવાથી ઉધરસ શમે છે, અને તૃષા પણ શમન થાય છે. **(૨) તૃષા (તરસ) શમન થવા માટે:**–જેઠીમધના મૂળ દાઢ નીચે રાખી રસ ગળતા જવુ, અથવા જેઠીમધનો કાઢો કરી પાવો. **(૩) આગંતુક જખમ થયો હેય તે** ઉપર:—જેઠીમધનુ ચૂર્ણ ઘીમા ખરલ કરી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૪) હેડકી** ઉપર:—જેઠીમધનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ. **(૫) ઉલટી થવા માટે:**—જેઠીમધના કાઢામા ૩ માસા રાઇનુ ચૂર્ણ નાંખી પાવો, એટલે ઉલટી થઇ વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ, વિગેરે રોગો મટે છે. **(૬) વીર્યવૃદ્ધિ અને બળ પ્રાપ્ત થવા માટે:**—જેઠીમધનુ ચૂર્ણ ઘી અને મધમા મેળવી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવુ. **(૭) મુખમા ચાંદીઓ પડે છે તે** ઉપર:—રાત્રે સાકર અને કંકોલ દાઢ નીચે રાખવાં અને સવારે જેઠીમધનો કાઢો સાકર અને ઘી નાખી પાવો. **(૮) પિત્તપ્રદર** ઉપર:—જેઠીમધ ૧ તોલો વાટી ચોખાના ધોવરામણમા કલ્ક કરી, સાકર ૪ તોલા નાખી તે કલ્ક આપવો. **(૯) બાળકોના ચામડીના રોગ** ઉપર:—ગાયનુ માખણ જરા ગરમ કરી પાતળું થાય એટલે તેમાં જેઠીમધનો શીરો ઘસવો અને તેમાજ થોડા ધોળો કાથો નાખી ખરલ કરવો, અને તે મિશ્રણ શરીર ઉપરની ચાદીઓએ ચોપડવુ **(૧૦) ઉષ્ણતાના કારણથી છાતીમાં કફ સુકો થઇ ગયો હોય તે તથા ઉધરસ** ઉપર:—જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમા સાકર નાખી પાવો. **(૧૧) ઉર:-ક્ષતક્ષય** ઉપર:—જેઠીમધ અને ચીકણામૂળ એનો કાઢો કરી તેમાં પીંપર અને વંશલોચન એનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો. **(૧૨) અપસ્માર** ઉપર:—કોળાના ગર્ભમા જેઠીમધ ઘસી પાવુ **(૧૩) કફરોગ** ઉપર:—જેઠીમધનો કાઢો, મધ અથવા સાકર નાખી પાવો, અથવા ગોમૂત્રમા જેઠીમધ અને બહેડાં ઘસી ચાટણ કરી આપવું **(૧૪) ત્રિદોષ** ઉપર:—આદાના અને તુળસીના રસમા જેઠીમધ ઘસી તેમાં મધ નાંખી તે પાવું. **(૧૫) અહિરા** ઉપર:—જેઠીમધ મધમા ઘસી આંખોમાં અંજન કરવુ. **(૧૬) કફદોષથી દૂધ દૂષિત થયું હોય તે** ઉપર:—જેઠીમધ અને સિંધવ નાખી ઘી આપવું અને આશોપાલવનાં ફૂલ વાટી સ્તનને અને બાળકના હોઠોએ લેપ કરવો, એટલે બાળકને સુખથી ઉલટી થાય છે, અને કફકોપ શાંત થાય છે. **(૧૭) ગડગુમડા** ઉપર:—જેઠીમધનો શીરો સ્ત્રીના દુધમા ઘસી લેપ કરવો. **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર** ઉપર:—જેઠીમધનુ બારીક ચૂર્ણ કરી દુધમાં કાલવી પાવું. **(૧૯) હૃદ્રોગ** ઉપર:—જેઠીમધ અને કડુ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવુ **(૨૦) કોલેરા** ઉપર:—જેઠીમધનો કાઢો પાવો. **(૨૧) રક્તજનિત ઉલટી** (ઉલટીમા લોહી પડતુ હોય તે) ઉપર:—જેઠીમધ અને ધોળુ ચદન દૂધમાં ઘસી પાવુ. **(૨૨) સ્વરભંગ** ઉપર:—જેઠીમધનુ ચૂર્ણ ઘી અને સાકરમાં નાંખી આપવુ.

૨૫૪. ઝરસી:—ઝરસીનાં ઝાડ હરીયાળી જેવાં ખેતરની જમીનમાં અને ખાડીમાં જ્યાં શરદી·

ની જગા હોય છે તે ઠેકાણે થાય છે. આ ભાજી વૈશાખ જેઠ માસમાં ઘણી થાય છે. તે જમીન ઉપર વેતભર પથરાયલી હોય છે. તેના ફાંટા અહીં તહીં પથરાયલા હોય છે. ઝરસીનાં પાત્રાં બારીક મેંદી જેવાં હોઇ તે ઘણા કડવાં હોય છે. આ ભાજી વાયુનાશક છે; માટે લોક બહુ આગ્રહથી ખાય છે. તેમા ડુંગળી નાંખી ખાય છે. બાગાયત જમીનમાં થનાર ઝરસીમાં કડવાપણું કિંચિત્ કમી હોય છે.

૨૫૫. **ઝાડશેવાલ:**—ઝાડશેવાલનાં ઝાડ વહેળામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એની ઉંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે. આ ઝાડને કાંદા (ડુંગળા)ના જેવાં પાંત્રાં હોય છે, પણ તે પહોળા હોય છે. એ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એ બારે માસ મળે છે. ઉપયોગ:-(૧) **બદ ફુટવા માટે:**-ઝાડશેવાલનાં મૂળીયાં ચદનની પેઠે પાણીમાં ઘસી તુવેરની દાળ જેવડાં ટપકા કરવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વખત ચોપડવાથી ગમે તેવી ગાંઠ હોય તોપણ તે જલદી ફુટે છે. માણસને કોઇ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઇ હોય તે ઉપર તથા ઘોડા વગેરેને જે ગાંઠો થાય છે તે ઉપર ચોપડવાથી બે પહોરમાં કિંવા એક દિવસમાં છિદ્ર કરી દઈ કાઢવામાં આ ઔષધ અતિ ઉત્તમ છે.

૨૫૬. **ઝિંઝરૂટ:**—સ૦ બૃહજ્ઝાગઅલા, ઝિઝિરિટા. મ૦ ઝીંઝરૂટ, ઝીંઝુર્ડી. હિં૦ ઝિરછિટા. ક૦ જોટારે, વટવટી, કટવાણિ. લા૦ ટુંફેટાએ ગ્લેટા.

એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે. એના પાંત્રાં નાના હોય છે તે કાઇક એરંડાના પાંત્રાં જેવાં હોય છે. એને ગુલાબી રંગના બારીક ફળ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર પુમવડે વીંટાએલા ચપટાં ગોલાકૃતિ ફળ આવે છે. તેમા ચાર પાખડીઓ હોય છે. એ ફળ જુનાં થઇ સુકાવા લાગે એટલે તે પાંખડીઓ જુદી જુદી થાય છે. એ ફળ ત્રુપકડી (જીતાવાણી) ના ફળની પેઠે કપડે ચોટે છે. એને "લેચી" પણ કહે છે. **ઝિંઝરૂટ:**—તુરી, તીખી, શિતળ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, સ્ત્રીઓનુ દૂધ વધારનારી, રક્તાતિસારની નાશક અને તૃમિકર છે. ઉપયોગ:—(૧) **ડુંટી પાસે ગાંઠ થઇ હોય તે ઉપર:**—ઝિઝરૂટનાં મૂળીયા ઘસી ડુંટી ઉપર ટપકાં કરવા અને મૂળીઆ કમરે બાધવા. (૨) **ઉપદંશ ઉપર:**—ઝિઝરૂટની ભાજી મુઠીભર વાટી તેમાં થોડુ જીરૂ અને ખાણ્ડ નાંખી ૭ દિવસ આપવું. અને ચાદીઓ ઉપર આ ઝાડની ધુણી આપવી. (૩) **કૂતરાના વિષ ઉપર:**—ઝિઝરૂટનાં બી, કડવું કોળુ, જુનો ગોળ અને હોકાનો કીટ્ટ એ સઘળું ખાંડી પાવુ. (૪) **બળદની ખાંધ સુજે છે તે ઉપર:**—ઝિઝરૂટના મૂળીઆની છાલ ચાવી ચોપડવી.

૨૫૭. **ઝેરકોચલાનું ઝાડ:**-સ૦ વિષમુષ્ટિ કારસ્કાર. મ૦ હિં૦ કુચલા. કો૦ કાજરા. ક૦ કાગરકાનામારા, કાંજીવાર, હેગુઇી. તા૦ એટ્ટેમાર કોકોડી તુ૦ કારેરૂમારા. તે૦ મુસીડી, મુષ્ટીચેટ્ટુ. મલા૦ કન્નીરામ. લા૦ સ્ટ્રિચનોસનકસ, વ્હોમિકા. ઇં૦ વ્હોમિટ્નટ્.

સહ્યાદ્રિ પર્વતના પ્રદેશમા એ ઝાડ ઘણા થાય છે. એ ઝાડનાં ફળો, પાંત્રાં તથા સર્વ ભાગ વિષયુક્ત છે. એનાં પાત્રા ઉપર કાઇ પદાર્થ ખાવાથી વિકાર થાય છે. એના ફળને "જહરકુચલા" પણ કહે છે. આવું આ વિષારી ઝાડ નિરર્થક છે, એવું કોઇ કહેશે. પરતુ એ ઝાડનો માણસને પુષ્કળ ઉપયોગ જણાય એવા એમાં પરમેશ્વરે ગુણ મુકેલા છે **ઝેરકોચલાનું ઝાડ:**—મદકર, તુરૂ, ગ્રાહક, તિખુ, કડવું, લઘુ તથા ગરમ છે; અને કોઢ, રક્તવિકાર, કડુ, કફ, વાતરોગ, વ્રણ, અર્શ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. **એનાં લીલાં ફળ:**—ગ્રાહક, તુરા, વાતકર, લઘુ અને શિતળ છે. **પાકેલાં ફળ:**—વિષ, ગુરૂ તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફ, વાયુ, પ્રમેહ, પિત્ત તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **જનાવરોને કંઈ વિષબાધા થઈ હોય તે ઉપર:**—ઝેરકોચલાનાં બી અગર મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં. એટલે વિકાર દૂર થાય છે (૨) **કુતરાના વિષ ઉપર:**—ઝેરકોચલાનાં બિયાં ઘીમાં શેકી, તે રોજ વૃદ્ધિએ સેવન કરવાં, અથવા ઝેરકોચલાના બી ૧ વાલ નિત્ય ખાવા. (૩) **શરીરમાં વાળો મર્યો હોય તે ઉપર:**—ઝેરકોચલાનાં બી ઘસી ચોપડવાં. (૪) **ઉઠાણું ઉપર:**—ઝેરકોચલાનાં બી અને સમુદ્રફળ ઘસી ઉપર ચોપડવાં. (૫) **નળગુદ ઉપર:**—ઝેરકોચલાના ઝાડ ઉપરની શિંગોનો કાપ કાઢી વાસણમાં ઘાલી કાઢો કરી આપવો (૬) **કોળ, ઉંદર વગેરે કમી થવા માટે:**—ઝેરકોચલાનાં બિયાંનુ ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં મસળવું અને તે લોટ ઉંદર ખાય તેવી જગાએ મૂકવો. આ લોટ ઘણો વિષારી છે. (૭) ટાઢી-

ષો તાવ, મુત્રારોગ, અજીર્ણ, શૂળ અને મંદાગ્નિ ઉપર:—ઝેરકોચલાનાં બી ભાંગી જવા ન દેતાં ઘીમાં તળી કાઢવાં, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ કર્યા પછી તેનુ ચૂર્ણ કરી તે ૧-૨ ગુંજા, મધમાં આપવું. **(૮) વાળા ઉપર:**—ઝેરકોચલાનાં બી અને સોમલ પાણીમાં ઘસી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. **(૯) શીતજ્વર, આમ, શૂળ અને સંગ્રહણી ઉપર:**—શુદ્ધ ઝેરકોચલાં ત્રણ ભાગ અને લવંગ એક ભાગ, આદાના રસમાં ખરલ કરી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરી તે મધમાં આપવી. **(૧૦) શૂળ ઉપર:**—ઝેર· કોચલાનાં બિયાંનું પાતાળ યંત્રે તેલ કહાડી તે પાનમાં ચોપડી આપવું.

૨૫૮. ટીંબરૂ:—સં૦ તિંદુકી. મ૦ ટેભુરણી. હિ૦ તેંદુ. ક૦ તુમરી, જગળમર. ફા૦ અબનુસ. ઈં૦ એબની. લા૦ ડાયોસ્પાઇરોસ્, એંબ્રીઓપ્ટેરિસ્.

ટીંબરૂનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંત્રાં મોટાં અને લાંબાં હોય છે. એને બોર જેવડાં ફળ આવે છે, અને તે લોકો ખાય છે. એનાં પાંત્રાની તંબાકુની બીડીઓ કરે છે. એ બીડીઓ પીવાથી કાળજું ખવાઇ જાય છે, હૃદયમાં પીળો ડાઘ પડે છે, કંઠશોષ થાય છે, અને કફ વધે છે. એવું છતાં પણ હાલમાં એ વ્યસનનો ફેલાવો વધતોજ જાય છે. એ વ્યસન સાધારણ જણાય છે, પરંતુ એથી ઘણુંજ નુકસાન થાય છે. દ્રવ્યનાશ થાય છે, શક્તિ જતી રહે છે તથા આંખોનું તેજ મંદ થાય છે. આવી હાનિ થતી હોવાથી આવા દુષ્ટ અને હલકા વ્યસનથી લોકોએ દૂર રહેવું એ બહુજ સારૂં છે. **ટીંબરૂ:**—તુરી, કડવી, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા મધુર છે; અને વાયુ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—તુરાં, લેખન, ગ્રાહક, શીત, સ્વાદુ, રૂક્ષ, લઘુ, મલસ્તંભક, અરૂચિકારક, વાતકારક તથા કડવાં છે. **પાકાં ફળ:**—ગુરૂ, સ્વાદુ, મધુર, સ્નિગ્ધ, દુર્જર તથા કફકર છે; અને મેહ, પિત્ત, રક્તરોગ, તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ટીંબરૂનો નાર પિત્તરોગનાશક છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) જૂઓ મરવા માટે:**—ટીંબરૂની છાલને ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૨) દમ ઉપર:**—ટીંબરૂના ફળની છાલ સુકવી પા તોલો ચલમમાં નાંખી પીવી.

૨૫૯. ડમરો:—સં૦ વેધી, દમનક. મ૦ સબજા, દવણા. હિ૦ ક૦ દવના. તે૦ સાવિત્રચેટુ. ફા૦ બરંજશીપ, અફસતીન્. અ૦ સકુસ્રૂમી. ઈં૦ વર્મકુડ. લા૦ આર્ટિમિશિયાઇંડીકા.

ડમરાનાં ઝાડ જંગલી તુલસીના ઝાડ જેવા હોય છે. એની ઉંચાઇ સુમારે બે ત્રણ હાથ હોય છે. પાંત્રાં પણ જંગલી તુલસી જેવાંજ હોય છે. એનાં પાંત્રાને કાત્રા હોય છે. મુસલમાન લોક એ ઝાડનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. એને તુળસીના ઝાડ જેવા મોટા તોરા આવે છે. તેમા કાળા રંગનાં બિયાં હોય છે. એ બિયાંને મરાઠીમાં "તુકુમરાઇ" કહે છે. ડમરાના છોડના વાસથી ઘણુ ભાગે સર્પ એ ઝાડ પાસે જઇ શકતો નથી. તુકુમરાઇ એ જંગલી તુલસીનાં બીજ કરતાં વધારે ઠંડી છે. **ડમરો:**—પાકકાળે સ્વાદુ, પ્રમેહનાશક, અગ્નિમાંદ્યકર અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—ડમરાનાં પાંત્રાંનો રસ ઘડી ઘડીના અંતરે બે ત્રણ વાર પાવો. **(૨) દાહ ઉપર:**—ડમરાનાં બી પલાળી રાખી તે ફુલે એટલે તેમાં ગાયનું દૂધ અને સાકર નાંખી પાવું. **(૩) ખોડા ઉપર**—ડમરાની ભાજીનો રસ અને લીમડાનો રસ એકત્ર કરી માથે ચોળવો. **(૪) વીંછીના દંશ ઉપર:**—ડમરાની ભાજીનો રસ ચોપડવો. **(૫) બેહેરાપણું અને કાન ફુટયો હોય તે ઉપર:**—ડમરાની ભાજી હાથપર ચોળી કાનમાં રસ પાડવો. **(૬) પીનસ રોગ ઉપર:**—ડમરાનો રસ એક તોલો અને કપૂર એક માસો એકત્ર ઘુંટી દરરોજ સવારે અને સાંજે એનાં પાંચ પાંચ ટીપાં નાકમાં નાંખવાં; એટલે પાણી તથા લોહી વિગેરે પડવું બંધ થઈ સારૂં થાય છે. **(૭) કૃમિ ઉપર:**—ડમરાનો રસ અને ફૂદીનાનો રસ એકત્ર કરી પાવો. **(૮) આંટીમાંના કીડા મરવા માટે:**—ડમરો અને ધંતૂરાનો રસ ક્ષત ઉપર ચોપડવો. **(૯) આગંતુક ગરમી ઉપર:**—ડમરાનાં બિયાં એક તોલો ઠંડા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી સવારે તેમાં ૫-૭ તોલા દૂધ અને થોડી સાકર નાંખી તે સવારે અને સાંજે ૭ દિવસ પાવું. **(૧૦) પીડ ઉપર:**—ડમરાનો રસ સાકર સાથે પાવો. **(૧૧) બળદ કે પાડો લોહી મૂતરે છે તે ઉપર:**—ડમરાનાં બી તોલા બે અને ઓથમી જીરૂ તોલા બે, એ રાત્રે પલાળી રાખી સવારે

તેમાં બીજું અર્ધોશેર પાણી નાંખી સરબત કરવું. તેમાં અર્ધો તોલો જીરૂં અને સાકર નાંખી પાવું. એમ નિત્ય સવારે ૫ દિવસ સુધી પાવું. (૧૨) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—ડમરાના પાલાનો રસ ચોપડવો.

૨૬૦. ડાભ:—(સ૦ મ૦ દર્ભ, કુશ. હિં૦ દાભ. ક૦ ઉન્હાકુવી.) ડાભ એ એક મોળની જાતિનું ઘાસ છે. એને વેંતભર લબાઇના તોરા આવે છે. એ તોરા મોળના તોરા કરતાં મોટા હોય છે, એને દક્ષિણમાં કેટલાક લોક "ગણુ" કહે છે. એ બે અઢી હાથ ઉંચો વધે છે. એ બ્રહ્મકર્મમાં ઉપયોગી હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ડાભનાં બોથાં નદીને કિનારે કિવા વહેળાને કિનારે થાય છે. **ડાભ:**—શીતળ, રૂચિકર, મધુર, તુરો, સ્નિગ્ધ, કફકર, શુક્રશુદ્ધિકારક તથા રજઃશોધક છે; અને કફ, રક્ત, રક્તપિત્ત, પિત્ત, દમ, તૃષા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, બસ્તિશૂળ, કમળો, પ્રદર, રક્તદોષ, વિસર્પ, શરદી, મૂર્ચ્છા તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. **એનાં મૂળીઆં:**—શીતળ, રૂચિકર તથા મધુર છે; અને લોહી, તાવ, તૃષા, દમ, ઉધરસ, કમળો તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:**—ડાભનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તે પાણીમાં જીરાની ભૂકી અને સાકર નાંખી પાવું. **(૨) મૂત્રશુદ્ધિ ઉપર:**—ડાભનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઉકાળી પાવાં. તેથી મૂત્ર બધ થયું હોય તો પણ છુટે છે. **વાતજ્વર ઉપર:**—ડાભનાં મૂળ, ચીકણીના મૂળ, અને ગોખરૂનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો.

૨૬૧. ડાંગર (કોળું):—સં૦ ડગરી. મ૦ ડાંગર, ભાપળા. દે૦ કાશીફળ હિ૦ સફરીકુમરા, પેઠા. ક૦ ડગર, કુંબળકાયી. તા૦ પુશની, અનિમુલે. તુ૦ શિપેકુબડા. મલા૦ ચક્કર કુંપલજા. ગો૦ દુાપની. તે૦ ગુંમડીકાયી. ફ્રા૦ બાદરગ. ઇં૦ ધી ગૉર્ડ. લા૦ કુકુબિટા મેસિગા.

આ એક કોળાની જાત છે. ડાગરના વેલા પચીસ હાથ લાંબા વધે છે. દર વેલાને ત્રીસ ચાલીસ ફળ આવે છે. કેટલાંક ગોળ અને કેટલાક લાંબાં હોય છે. તેનો બહારનો રંગ પીળો હોય છે. એની અંદર રાતા કોળાના જેવાં ચપટા બિયાં હોય છે. તે છોલી ખાય છે. એ બિયાં ઘણાં પૌષ્ટિક છે. એના લાડુ પણ કરે છે. ડાગરને પીળાં ફૂલો આવે છે. તેનું તથા કુમળી ભાજીનું અને વેલાનુ શાક કરે છે. ડાંગર સાત આઠ મહિના ટકે છે.

૨૬૨. ડામર:—ડામરનાં ઝાડ મલબારનાં વનોમાં થાય છે. એ મોટાં થાય છે. એમાંથી જે રસ નીકળે છે તેને ડામર કહે છે. રસ કાઢવાની રીત એવી છે કે એ ઝાડની મોટી મોટી ડાળીઓ તોડી તેના નાના નાના ટુકડા કરે છે. તેને ભઠ્ઠીમા ઘાલ્યા પછી તેમાં જે રસ હોય છે તે ઉપર આવે છે, તે કાઢી લે છે; પછી તે ઘટ્ટ થાય છે. ડામર તારનાં દોરડાને અને લાકડ કામને ચોપડવાથી તેને મજબુતી આવે છે.

૨૬૩. ડાંગર (ભાત):—સં૦ હિ૦ શાલિ. મ૦ સાળ. ક૦ ભત્ત. ઈં૦ પેડી.

જગતમાં આ ધાન્યનો સર્વ વસ્તીમાં થોડો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એની ઉત્પત્તિ ઘણું કરી ઉષ્ણ દેશમાં થાય છે. આ દેશમા એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે. બગાળામાં ઉચ્ચ પ્રતિના ઘણા ઝીણા ચોખા પાકે છે. ઇંગ્લાડમા અને યુરોપમાં બંગાળાથી સેંકડો ખાંડી ચોખા જાય છે. એ ધાન્ય કેડથી તે માથોડું ઉચું વધે છે. એને સર્વ પાંત્રાજ હોય છે. એ પાત્રા પાકે એટલે તેને 'પરાળ' કહે છે. એ પાંત્રાંમાંથી ગોળ પોલી એક સળી નીકળે છે; તે સળીના છેવટે ડાંગરની ઉંબી બાઝે છે. એમાં ડાંગર થાય છે. એમાં જે દાણા હોય છે તેને 'ચોખા' કહે છે. ડાંગરમા જેટલી જાત છે તેટલી કોઇ પણ ધાન્યમાં નથી. આપણા દેશમા ડાગરની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી, તેથી કરી અહીં એની ઘણી જાત પણ થતી નથી. જે ડાંગર ત્રણથી ચાર સાડાચાર મહિનામા પાકે છે, તેને મરાઠીમાં 'હળવી' કહે છે; અને જે પાંચથી છ મહિના સુધીમા પાકે છે, તેને 'ગરવી' કહે છે. ગરવી ડાંગર પહેલા નંબરની જમીનમા થાય છે. કમોદ, બંગાળી કમોદ, પચસાળ, આબામોર, રાયભોગ, જીરાસાળ, કાળીસાળ, રાતીસાળ, ખેરસાળ, ચીમેણસાળ, વાંકસાળ, કાદંબરી, રાજાવળ તથા ઇલાયચી ઇત્યાદિ જાતિની ડાંગર ઉત્તમ થાય છે. ચોખા એ શીતળ અને શુક્રોત્પાદક અન્ન છે. ઘણા લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખાજ છે. ડાંગરના જુદા જુદા પુષ્કળ પ્રકાર છે. તેના ચોખા કરી બાફી ભાત કરે છે. ભાતનું ઓસામણ ઘણું ઠંડું અને પૌષ્ટિક છે. ચોખાનો લોટ કરી

તેની ઢેબરીઓ, ભાખરીઓ, પુરીઓ તથા રોટલા વિગેરે પદાર્થો કરે છે. ચોખાની ખીર સારી થાય છે. ચોખાનું ઉત્તમ પકવાન્ન કેસરી ભાત થાય છે. ચોખાના લાડુ વિગેરે બીજાં પકવાનો પણ થાય છે. ચોખાની કણકીની ઘેંસ કરે છે. નાનાં બાળક, રોગી તથા અશક્ત માણસોને એ ઘેંસ બહુ ઉપયોગી છે. ચોખામાં તુવેરની કે મગની દાળ નાંખી તેની ખીચડી કરે છે. એ સાદા ભાત કરતાં પૈષ્ટિક છે. ચોખાના પુંવા કરે છે, તેમજ મુરમરા પણ બનાવે છે. પરાળ ઢોરને ખાવાના કામમાં આવે છે. ડાંગરના તુસનો પણ ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **રાયભોગ ડાંગર:**—ધોળી, કાળી અને રાતી, એવા ત્રણ પ્રકારની થાય છે. તે સ્નિગ્ધ, મધુર, અગ્નિદીપક, બલકર, કાંતિકર, ધાતુવર્ધક, પથ્યકારક, ત્રિદોષનાશક તથા લઘુ છે. એ એક કરતાં એક ગુણથી અધિક છે. **રાતી ડાંગર:**—મધુ, સ્નિગ્ધ, મધુર, પથ્યકારક, રૂચિકારક, બલકારક, વર્ણકર, ચક્ષુષ્ય, અગ્નિદીપક, મૂત્રલ, શુક્લ, સ્વર્ય, લઘ તથા પુષ્ટિકારક છે; અને ત્રિદોષ, રક્તરોગ, દાહ, તૃષા, વ્રણ, વાયુ, વિષ, પિત્ત, શ્વાસ, કાસ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. **ધોળા સાઠી ચોખા:**—રૂચિકર, શીતલ, બલકર, પથ્ય, વીર્યવર્ધક, ગ્રાહક, દીપન તથા મીઠા છે; અને તાવ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. કાળા સાઠી ચોખા ગુણમાં અધિક છે. **દેવડાંગર:**—એ કૃષ્ણ, પાટલ, શાલામુખ, કુકકુટાંડ અને જંતુભેદ, એવા પાંચ પ્રકારની છે. તે પાકકાળે મધુર, શીતલ, મલસ્તંભક તથા અભિષ્યદકારક છે. એમાં કાળી વધારે ગુણવાળી છે. **ઉપયોગ:—(૧) ચોમાસામાં પગે ઓસાર થાય છે તે ઉપર:**—ડાંગરનું પરાળ બાળી પગે કાળો રંગ આવે ત્યાં સુધી ધુણી દેવી. **(૨) અષ્ટગુણમંડ જ્વર ઉપર:**—કિંચિત્ શેકેલા ચોખા અને મગ એ સમાન લેઇ તેમાં ચૌદગણું પાણી નાખી બાફવા. બફાતી વખતે તેમાં હીંગ, સિંધવ, ધાણા, સુંઠ, મરી તથા પીંપર નાખી પછી તેમાંની વરાળ બહુ નીકળવા ન દેતાં તે ઘેસ ખાવી. આ મંડ જ્વર તથા ત્રિદોષનાશક છે; અને તે લોહીને તથા ભૂખને વધારનાર, બલકર અને બસ્તિશોધક છે. **(૩) શરદગર્મી ઉપર:**—બારીક ચોખા સાંજે બાફી તેનુ ઓસામણ કોરા માટલામાં ઘાલી મોં બાંધી રાત્રે ઝાકળમાં મૂકી સવારે તેમાં સાકર નાખીને ૭ દિવસ આપવું. **(૪) મૂત્રરેચન માટે:**—ધોળા ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર અને સુરોખાર નાંખીને પાવું. **(૫) ભાંગ ઉપર ઉતાર:**—ચોખાનુ ધોવરામણ પાવું. **(૬) શોષરોગ ઉપર:**—ડાંગરની ધાણીનો કાઢો કરી પાવો. **તૃષારોગ ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં મધ નાંખી પાવું.

૨૬૪. ડીકામાલી:—(સં૦ હિંગુફળા. મ૦ ડિકેમાલી,) ડીકામાલીનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઘણું કરી ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. કોકણમાં અને બીજે ઘણેક ઠેકાણે એ ઝાડ થાય છે. એનાં પાંત્રાં જામફળીનાં પાંત્રાં જેવડાં અને આકારે પણ તેવાંજ હોય છે. એને ગીલોડાં જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળ અથાણામાં નાખે છે. એ ઝાડની ડુખોમાથી શિયાળામાં લીલા અને પીળા રંગનો રસ નીકળે છે. તેને "ડીકામાલી" કહે છે. જંગલી લોક એ દૂધની થેપલી કરી વેચે છે. એ રસમાં ડુખોનો પણ ભેગ કરે છે. **ડીકામાલી:**—તીખી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, મલબંધ, મનનો મોહ તથા આમનો નાશ કરે છે. **(૧) પેટપીડ ઉપર:**—એક લીંબુ ચીરી તેની એક ચીર ઉપર ડીકામાલી ભરી બીજી ચીરનો રસ તે ઉપર પાડી ડીકામાલી નાંખેલી ફાડ અંગારા ઉપર મૂકી ખદખદાવી, પછી કાઢી ચૂસી લેવી. **(૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—ડીકામાલીનુ ચૂર્ણ સાકરમાં નાંખી આપવું. **(૩) મૂર્ચ્છા તથા શીણ વા તાવ ઉપર:**—ડીકામાલીનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. **(૪) જનાવરની ચાંદીમાં કીડા પડયા હોય તો:**—ચાંદીમાં ડીકામાલી ભરવી. **(૫) ભાર ઉપર:**—ડીકામાલી અને કાળો બોળ પાવાં. **(૬) બાળકની સસણી ઉપર:**—ડીકામાલી, રેવચી અને કાળો બોળ, ગરમ પાણીમાં વાટી પેટ ઉપર ડુટીની જગ્યા બાદ કરી બીજે સર્વ ઠેકાણે લેપ કરવો.

૨૬૫. ડુકરકંદ:—(સં૦ વારાહી.) ડુકરકંદના વેલા હોય છે. એ વેલાના કાંદાનો આકાર ડુકર (સુવર) ના જેવો હોય છે, અને સુવરના અંગ ઉપર જેવા વાળ હોય છે તેવા એના ઉપર પણ હોય છે. ડુકરકંદ એ મોટું તીવ્ર ગુણવાળું ઔષધ છે. **ડુકરકંદ:**—તીખો, કડવો, બલકર, પિત્તઘ્ન, રસાયન, શુક્લ, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, મધુર, ઉષ્ણ, વર્ણકર, સ્વર્ય તથા આયુષ્યવર્ધક છે; અને કોઢ, મેહ, ત્રિદોષ, કફ, વાત, કૃમિ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—કાંકશાના વિષ ઉપર:**—ડુકરકંદ બે તોલા

પાણીમાં ઘસી પાવો. આ ઔષધ બહુ તીવ્ર છે. કાંકરાનું વિષ ન હોય તો તે સહન થતું નથી, અને ગળું બળી જાય છે. આ ઔષધ ઉપર ઉતાર ઘી પાવું. (૨) **એકાંતરીઆ તાવ ઉપરઃ**—કુકરકંદની છાલ અથવા મૂળ, પચરંગી સુતરે હાથે કિંવા ગળામાં બાંધવું.

૨૬૬. **ડુંગળી (કાંદા):**—સં૦ પલાંડુ. મ૦ કાંદા. હિં૦ ફા૦ પ્યાજ. બં૦ પેયાજ. ક૦ ઉળ્ળિ. તે૦ નિરૂળી. મલા૦ ઇરૂળી. અ૦ બસળ. ઇં૦ ઓનિયન. લા૦ એલીયમ્સેપા.

ડુંગળી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનો રોપો હાથ સવાહાથ ઉંચો વધે છે; તે સીધો અને તેનો પાલો બારીક નળી જેવો હોય છે. કાંદાને જે બી આવે છે તે કાળાં હોઈ બંદુકના દારૂ પ્રમાણે હોય છે. કાંદાના મધ્યમાં જે રેશો નીકળે છે તેને ' નળો ' કહે છે. એ કુમળો હોય ત્યારે તેનું શાક કરે છે. કાંદામાં બે જાત છે; **ધોળો** અને **રાતો.** ધોળો કાંદો ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગી છે. કાંદામાં અતિ પૌષ્ટિકપણું છે. એટલા માટે એક કહેવત છે કે " કાંદો એ મર્દનો બાંધો. " સર્વ પ્રકારના શાકમાં ડુંગળી નાખી હોય તો તેમાં સ્વાદ આવે છે. **ધોળી ડુંગળીઃ**—બલકર, તીખટ, વૃષ્ય, ગુરૂ, મધુર, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ, કફકર, ધાતુવર્ધક, નિદ્રાપ્રદ તથા દીપક છે; અને ક્ષય, હૃદ્રોગ, ઉલટી, અરૂચિ, રક્તપિત્ત, વાત, વાતપિત્ત, કફાર્શ, વાતાર્શ, પરસેવો, સોજો તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **લીલી ડુંગળીઃ**—(હરિતપલાંડુ) એના ગુણ ધોળા કાંદા પ્રમાણેજ છે. **રાતી ડુંગળીઃ**—(રાતો કાંદો) શીતળ, સ્નિગ્ધ, અગ્નિદીપક, ગુરૂ, તીખી, મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, પિત્તકર, વૃષ્ય અને બલકારક છે; તથા કફ, વાયુ, સોજો, અર્શ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **કાંદાનાં બીજઃ**—વૃષ્ય છે, અને દાંતમાંના કૃમિ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**-(૧) **બાળકોની આંકડી ઉપરઃ**—ધોળો કાંદો ભાગી સુંઘવા આપવો. (૨) **ઉન્માદ રોગ ઉપરઃ**—ધોળી ડુંગળીના રસનું અંજન કરવું. (૩) **ગરમીએ કપાળ દુખે તે ઉપરઃ**—ડુંગળી ભાગી સુંઘવી, અને કપાળ ઉપર ચંદનમાં કપૂર ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૪) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપરઃ**—ડુંગળીના રસનું નસ્ય આપવું. (૫) **મહામારી (કોલેરા) ઉપરઃ**—બે બે ઘડીએ કાંદાનો રસ પાતા જવું. (૬) **કોલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટેઃ**—રાત્રે ભોજન કર્યા પછી ડુંગળીના રસમાં ચણા જેટલી હિંગ ઘસી તેમાં વરીઆળી ૧ માસો અને ધાણા ૧ માસો નાંખી તે પાવો. (૭) **બાળકોને મોડશી (મૂર્ચ્છા) અને કૃમિ થયા હોય તે ઉપરઃ**—ડુંગળીનો રસ પાવો. (૮) **વીંછીના ડંશ ઉપરઃ**—ડુંગળીના બે કડકા કરી ચોળવા. (૯) **ગરમીની ઝાળ ન લાગવા માટેઃ**—એક ડુંગળીને પાસે રાખવી. એટલે ઝાળ લાગતી નથી. (૧૦) **તંબાકુ લાગી હોય તોઃ**—ડુંગળીનો રસ પાવો. (૧૧) **ગરમી ઉપરઃ**—બાફેલી ડુંગળી, જીરૂં અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી તેમાં ગાયનું ઘી બે તોલા નાંખી આપવું. (૧૨) **અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા થતી હોય તોઃ**—ધોળો કાંદો બારીક ચીરી, સુમારે નવટાંક અધમર્યા મીઠા દહીંમાં મેળવવો અને તેમાં ખાંડ નાંખી આપવો. (૧૩) **વીર્યવૃદ્ધિ ઉપરઃ**—ડુંગળીનો રસ મધ સાથે આપવો. (૧૪) **ભમરીના ડંશ ઉપરઃ**—ડુંગળીનો રસ ચોપડવો. (૧૫) **બાળક જલદી વધવા માટેઃ**—ડુંગળી અને ગોળ હમેશાં ખાવાથી બાળક જલદી ઉંચું વધે છે. (૧૬) **આમરક્તને માટેઃ**—ડુંગળી બારીક ચીરી ચાર પાંચ વખત ધોઈ નાંખવી અને તે ગઠાદાર દહીં સાથે ખાવા આપવી. (૧૭) **અતિસાર ઉપરઃ**—ડુંગળીના રસમાં અફીણ મેળવી આપવું. (૧૮) **ગરમીને માટેઃ**—ડુંગળી કાપી, ધોઈ દહીં સાથે ખાવી અને તેનોજ કાપ અથવા ડુંગળી બારી બારીક વાટી તેમાં ઘી નાંખી ગોળો કરી ડુંટી ઉપર બાંધવો. એકલી ડુંગળી ખાવાથી પણ ગરમી રહે છે. (૧૯) **આંખે દૂધ લાગ્યું હોય તોઃ**—ડુંગળીના રસમાં ખડીસાકર ઘસી રાત્રે આંખમાં ઘાલવી તથા રક્તચંદન (રતાંજળી) ઘસી આંખો ઉપર ચોપડવી. (૨૦) **પુરૂષત્વ ગયું હોય તોઃ**—ધોળી ડુંગળીનો રસ, મધ, આદુનો રસ અને ઘી, એ એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ૨૧ દિવસ આપવું, જેથી પુરૂષત્વ આવશે. (૨૧) **જખમે દુઃખ થતું હોય તોઃ**—ડુંગળી કાપી ઘીમાં તળી ગરમ ગરમ જખમ ઉપર બાંધવી. (૨૨) **વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે તથા ઉરક્ષત ક્ષય ઉપરઃ**—ડુંગળીનો રસ ૭ માસા, ઘી ત્રણ માસા અને મધ ત્રણ માસા, એકત્ર કરી દરરોજ સવાર સાંજ બન્ને વખત લેવું, અને રાત્રે અર્ધો શેર ગરમ કરેલું દૂધ સાકર નાંખી પીવું. એ પ્રમાણે મહિનો બે મહિના

આપવું. (૨૩) **અપસ્માર ઉપરઃ**—ધોળી ડુંગળીનો રસ નાકે પીવો. (**૨૪**) **કમીળ રોગ ઉપરઃ**—ધોળી ડુંગળી, ગોળ અને તેમાં થોડી હળદર નાંખી સવારે અથવા સાંજે ઊંઘવાની વખતે ખાવી. (૨૫) **સળેકમ ઉપરઃ**—ધોળી ડુંગળી કાપી નાકનાં બન્ને છિદ્રથી સુંઘવી. (૨૬) **બાળકોને તાનનો આજાર થાય છે તે ઉપરઃ**—ધોળી ડુંગળી બાફી બારીક વાટી તેમાં ગાયનું ઘી નાંખી વડી કરી તાળવાપર મૂકી ઉપર એરંડનાં કુમળાં પાત્રાં મૂકી કપડાથી ૩ દિવસ બાંધવું. દરરોજ સાયંકાળે ડુંગળીની થેપલી કાઢી નાંખી માથું સ્વચ્છ ધોવું અને તાળવાપર ગાયનું ઘી ચોપડવું તથા ધોળી ડુંગળીનો રસ કાઢી તેમાં થોડું જીરૂં અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે પાવું. (૨૭) **ગરમીની લુખ લાગે છે તે ઉપરઃ**—એક ધોળી ડુગળી બાફવી અને બીજી લીલી ડુગળી લેઇ તે બન્ને બારીક વાટી તેમાં જીરાની ભૂકી બે માસા અને ખડીસાકર બે તોલા એ પ્રમાણે મિશ્રણ કરી તે એક વખત આપવું. (૨૮) **ફોળ, બદ, ગાંઠ વગેરે પકવવા માટેઃ**—ડુગળી બાફી વાટવી અને તેમાં ઘી અને હળદરની ભૂકી નાંખી ગરમ કરી સ્હેવાય તેટલુ ગરમ પોટીસ બાંધવું. આ સૌમ્ય અને ઉત્તમ પોટીસ છે. (૨૯) **આંખો આવે છે તે ઉપરઃ**—ડુગળીનો રસ આંખોમાં નાખવો. (૩૦) **ઢોરોને શેંબારોગ**(ઢોરોના નાકમાંથી શ્લેષ્મ (લીંટ) પડવા લાગે છે તે) **થાય છે તે ઉપરઃ**—ધોળી ડુંગળીના કાંદા સાત અને ગોળ પાશેર, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સવારે ખવરાવવું, અને ઘણા દિવસનું જુનું કપાસિયા કાઢી નાંખેલું રૂ લેઇ સ્વચ્છ પહોળું કરી એક વાસણમાં અગ્નિ લાવવો અને તેમાંથી નીકળનારી ધૂણી તે ઢોરના શ્વાસોચ્છ્વાસે મસ્તકમા જઇ શકે એવી રીતે તે દેવતામાં નાંખેલુ રૂ ઢોરના નાક આગળ ત્રણ દિવસ ધરવુ. (૩૧) **મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—ડુંગળી ઝીણી ચીરી છાબડીમાં સુકવવી પછી તેમા તલની ભૂકી ૧ માસો, અને ખાંડ બે તોલા મિશ્ર કરી નિત્ય સેવન કરવું. (૩૨) **પિત્તવિકાર ઉપરઃ**—ધોળી ડુંગળી ઝીણી ચીરી મીઠા દહીંમા મેળવી તેમાં થોડી સાકર નાખી ખાવી. (૩૩) **દાઢ દુખતી હોય તે ઉપરઃ**—ડુંગળીનાં બી ચલમમાં નાખી પીવાં અથવા એકલાંજ દાઢમાં રાખવાં. (૩૪) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—ડુગળીનો રસ, સાકર અને ઘી નાખી આપવો.

૨૬૭. ઢોર આંબોઃ—ગોમાંતક પ્રાંતના રાનમાં અનેક તરેહનાં ઝાડ છે. તેમાં 'ઢોર આંબો' કરીને એક સાધારણ ઝાડ થાય છે. તેને માર્ગશીર્ષ મહિનાને સુમારે આંબા જેવાં ગોળ ફળ આવે છે. તેની છેવટે નાની અણી હોય છે. એ ફળ પાકે એટલે ગળચટાં થાય છે. કેટલાક લોક એના રાયતાં કરે છે.

૨૬૮. તગરઃ—(સં૦ પિંડિતગર. મ૦ હિં૦ તગર.) તગરનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. તગરનાં પાંત્રાં લાંબાં હોઇ તેને છેડે અણી હોય છે. એનો વિસ્તાર ઘણોજ મોટો થાય છે. તગરમાં 'એકેરી ધોળા' અને 'દુહેરી ધોળા' એવી બે જાત છે. દુહેરી તગરનાં પાંત્રાં જરા કાળા રંગનાં હોય છે. એને 'મીઠી તગર' કહે છે. એકેરી તગરનાં ફૂલ પારિજાતકનાં ફૂલ કરતાં કાંઇક મોટાં હોય છે. તેને પાંચ છ પાંખડીઓ હોય છે. એ ફૂલને લાબી દાંડી હોય છે, એનાં ફૂલનો માત્ર સવારે કાંઇક વાસ આવે છે, પછી આવતો નથી. તગરના ગુણ ગાંઠી તગરના જેવાજ છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **મસ્તકશૂળ ઉપરઃ**—તગરનાં મૂળીઆં ઘસી લેપ કરવો.

૨૬૯. તગરગંઠોડાઃ—(સં૦ તગર.) તગરનાં ઝાડ હિમાલય પર્વત અને આલમોરાના પહાડ ઉપર થાય છે. એનાં મૂળીઆંને "તગરમૂળ" કહે છે. તગર એ ઘણું સુવાસિક હોય છે. એનો ધૂપમાં ઉપયોગ કરે છે. તગરમૂળનો રંગ કાંઇક છીંકણી જેવો હોય છે. સુવાસિક છીંકણી અને સુગંધી પદાર્થોમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **તગરઃ**—શીતળ, પથ્યકર, કડવું, મધુર, લઘુ, સ્નિગ્ધ, પાકકાળે તીખું, તુરૂ તથા વિષનાશક છે; અને નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ, રક્તદોષ, ભૂતોન્માદ, અપસ્માર તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—**પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર તગરાદિ કાઢોઃ**—તગર, આસોદ, કુંભ, શંખાહુલી, દેવદાર, કડુ, બ્રાહ્મી, જટામાંસી, નાગરમોથ, ગરમાળો, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાઢો પાવો.

૨૭૦. તજઃ—સં૦ ત્વચા. બં૦ દારૂચિની. મ૦ હિં૦ ક૦ તે૦ તજ, દાલચીની. તા૦ કરૂવાપત્તે. ગુ૦ ઇકિમ. મલા૦ કર્રવા. ફા૦ દારચિની. અ૦ સાલીખા. ઈં૦ સિનામન બાર્ક. લા૦ સિનામન ઝિલાનિકમ્.

સિંહલદ્વીપમાં તજનાં ઝાડની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ત્યાં આ ઝાડનાં મોટાં અરણ્યો છે. તજનાં ઝાડ ત્રણ વર્ષનાં થાય એટલે તેની છાલ કાઢી તડકામાં સૂકવે છે, તેને 'તજ' કહે છે. તેની ઝુડીઓ બાંધી વેચે છે. એ ઝાડનાં મૂળીયાંનું, તજનું અને ફળનું તેલ કાઢે છે; પરંતુ ફળનું તેલ સારૂં હોય છે. તજ મસાલામાં બહુ આવે છે. તજ વાતનાશક છે. તજ નાંખ્યાથી પદાર્થોમાં ઘણો સ્વાદ આવે છે. **તજ**—તીખી, પિત્તલ, મીઠી, કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, રૂક્ષ, કડવી, બસ્તિશોધક, તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, ઉચકી, વાયુ, ઉધરસ, ખરજ, હૃદ્રોગ, આમ, બસ્તિરોગ, પીનસ, વિષ, શુક્ર, અર્શ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **પાતળી છાલની તજ:**—મીઠી, કડવી, સ્વાદુ, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે; અને વાયુ, પિત્ત, તૃષા તથા મુખદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાતવિકાર ઉપર:**—તજનું તેલ ચોળવું. **(૨) પિત્ત થઇ ઉલટી થતી હોય તે ઉપર:**—તજનો કાઢો પાવો. **(૩) શરદીથી માથું ઘણું દુ:ખતું હોય તે ઉપર:**—તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો અથવા તજનો અર્ક કાઢી ચોળવો. **(૪) અર્ક કાઢવાની રીત:**—એક વાડકી ઉપર કપડું બાંધી તે ઉપર તજની ભૂકી નાંખવી, તે ઉપર અબ્રકના પાંત્રાં મૂકી, તે ઉપર દેવતા મૂકવો, એટલે વાડકીમાં તજનો અર્ક પડે છે. **(૫) વાતગુલ્મ ઉપર:**—તજ, વરીઆળી, એરોદસ અને કચોરાં, એ સમભાગે લેઇ તેનો કાઢો કરી પાવો. **(૬) શૂળયુક્ત આમાતિસાર ઉપર:**—તજ દોઢ માસો, બીલાંનો ગર્ભ ત્રણ માસા અને ગોળ દોઢ માસો, એનું ચૂર્ણ દહીંમાં આપવું, એટલે જલદી ગુણ થાય છે.

૨૭૧. તરબુચ:—સ૦ કાલિંગ. મ૰ કલીંગડ, તરબુજ. હિં૦ તરબુજ. બં૦ તરમુજ. ક૰ બચ્ચગાઇ, કાલેગુ, તે૰ તરબુજ, પુજકાયા, દારબુજી. ફા૰ હીંદવાના. અ૰ બત્તી. તુ૰ બચ્ચંગે. મલા૰ વત્તક. તા૦ કોમટ્ટી ઈં૰ વૉટરમેલન. લા૰ વલગેરીસ્ સાઇટ્રલસ્.

તરબુચના વેલા થાય છે. એમાં બે જાત છે. એક કાળી હોઇ ગોળ અને બીજી ધોળી અને રાતી હોય છે. ધોળી જાતનાં તરબુચ જેને 'કાળીંગડાં' કહે છે; તે મોટાં અને મીઠાં હોય છે. એનાં પાંત્રાંને પાંચ ખુણા હોય છે. દરેક ખુણાની વચમાં દોઢ આગળ ખાચો હોય છે, તરબુચ કોળા જેવડાં થાય છે. તરબુચ ઠંડાં છે. કુમળા તરબુચનું શાક સારૂં થાય છે. મારવાડ, મથુરા, દ્વારકા વગેરે સ્થળે ઉત્કૃષ્ટ તરબુચ થાય છે. એને 'ટરબુજ' પણ કહે છે. **તરબુચ:**—શીતળ, બલકર, મધુર, તૃપ્તિકર, ગુરૂ, પુષ્ટિકર, મલસ્તંભક તથા કફકર છે, અને પિત્ત, શુક્ર તથા ધાતુનો નાશ કરે છે. એનાં પાત્રાં કડવાં અને રક્તશુદ્ધિકારક છે. **ઉપયોગ:—(૧) પુષ્ટતાને માટે:**—તરબુચનાં બિયાં વાટી તેનો મગજ અર્ધો તોલો અને ખડીસાકર અર્ધો તોલો, એકત્ર કરી ખાવું. **(૨) દાહ ઉપર:**—તરબુચ ખાવાં. **(૩) ગરમી ઉપર:**—તરબુચના ગર્ભનું પાણી પાશેર કાઢી તેમાં ખડીસાકર અને જીરાનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું. **(૪) ઇંદ્રિયમાં ચાંદી પડે છે તે ઉપર:**—તરબુચની ચોખડી ડગળી કાપી કાઢી, તેમા પાશેર ખાંડ નાખી, તે ઉપર પ્રથમ કહાડેલી ડગળી પૂર્વવત્ બેસાડી તે ઝાકળમાં રાખવું, અને સવારે તેમાંનું પાણી પાવું. એટલે ઇંદ્રિની ચાંદી, ફોલ્લી અને પેશાબ વખતે થતી બળતરા, એ વિકારનું શમન થાય છે.

૨૭૨. તંબાકુ:—સં૦ તામ્રકૂટ. મ૦ તંબાખુ-કુ. હિ૦ તમાકુ. ઇં૦ ટૅાબેકો.

તબાકુના ઝાડ સુમારે હાથેક ઉંચાં વધે છે. એને વેંત વેત લંબાઇનાં પાંત્રાં આવે છે. તંબાકુ કાપી લીધા પછી જે ડાંડા રહે છે તેને પણ પાંત્રાં ફુટી બી આવે છે. એ પછી આવેલાં પાંત્રાં નિરૂપયોગી હોય છે. તબાકુ ઘણું કરી સર્વ પ્રાંતોમાં થાય છે. તબાકુ એ એક હલકી જાતની કેફ છે; પરંતુ તેનો પ્રતિવર્ષે લાખો રૂપીઆનો ઉપયોગ થઇ સરકારને ઘણોજ ફાયદો થવા લાગ્યો છે. તંબાકુ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે, પરતુ માણસોએ મીજાસના માટે તેનો અનેક પ્રકારનો નિરર્થક ઉપયોગ કરી તેનો ખપ વધારેલો છે. કેટલાક છીંકણી કરી સુંઘે છે, કેટલાક ખાય છે, અને કેટલાક ધુમ્રપાન કરે છે. પૃથ્વી ઉપર તેનો ઉપયોગ કરનારા નથી એવા થોડાજ મળશે. એ વ્યસનથી માણસોને ઘણું નુકશાન થાય છે, પણ તે ધ્યાનમા આવતુ નથી. તબાકુ ખાવાથી મોંમાં દુર્ગંધ આવે છે, દાંતને નુકશાન થાય છે, કફ થાય છે, આંખોને નુકશાન થાય છે, અને પિત્ત વધે છે. એ પ્રમાણેજ પીવાથી છાતીમાં કફ

ઉત્પન્ન થાય છે, અને કાળજું બળી જાય છે. તંબાકુ ખાનારો ક્યાં થૂંકશે, તેનો નિયમ નથી. એ ઉપર એક કહેવત છે કે "હગનારની ગાંડ અને તબાકુ ખાનારનું મોં એનો નિયમજ નહિ." એટલું એ અમંગળ અને ગંદુ વ્યસન છતા આધુનિક કાળમાં એ વ્યસનની નિરર્થક બડાઇ ચાલી રહી છે. એ વ્યસન જ્યારે બધા માણસો છોડશે ત્યારે દેશનું ઘણું હિત થશે **તંબાકુ:**—પિત્તલ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, બસ્તિશોધક, મદકર, ભ્રામક, કડવી, દ્રષ્ટિમાંદ્યકારક, સારક, વામક, તીખી, રૂચિકર તથા વાતાનુલોમન છે; અને કફ, ઉધરસ, દમ, વાયુ, કોઢવાયુ, કૃમિ, દંતરોગ, શુક્રરોગ, દ્રષ્ટિરોગ, લીખ, જૂ વીંછીનું વિષ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) જનાવરોના કીડા દૂર થવા માટે:**—તંબાકુ ઝીણી કરી ચાઠામાં ભરવી. **(૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—તબાકુનાં પાત્રાને શિલારસ ચોપડી બાધવાં કિંવા કાચકીમાંનું મગજ એરંડતેલમાં ખરલ કરી તંબાકુનાં પાંત્રા ઉપર ચોપડી તે પાત્રાં બાધવાં. એ યોગથી સર્વાંગે ચર ચર થઇ ઉલટી થાય છે. ઘણીજ તસ્દી પડે તો તે છોડી નાંખવાં અને વળી ફરીથી બાધવાં. એથી કરી બે દિવસમાં અંડ ઠેકાણે આવે છે. તંબાકુનાં પાંત્રાં એકલાં પણ બાંધવાં. **(૩) મધમાખી વિગેરેના ડંખ ઉપર:**—છીંકણી કિંવા ઝીણી કરેલી તંબાકુ ચોપડવી. **(૪) પીનસ રોગ ઉપર:**—જુની છીંકણી સુંઘવી. **(૫) આદાશીશી ઉપર:**—તબાકુમા પાણી નાખી કપડછાણ કરી તેનાં બે ટીપાં નાકમાં પાડવાં; અને તાળવા ઉપર પણ થોડુ પાણી ચોળવું. **(૬) સર્પના વિષ ઉપર:**—તંબાકુ પાણીમાં મેળવી અર્ધોશેર પાણી વસ્ત્રગાળ કરી રાખવું અને ઘડી ઘડીના આંતરે દર વખતે સાત સાત તોલા એમ બે ત્રણ વાર આપી ઉલટી કરાવવી, આ ઔષધ પાંચ છ વાર આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. **(૭) વીંછીના વિષ ઉપર:**—તંબાકુ પીવાની ચલમમાંનો કીલ ખાવાના પાનના બીડામાં થોડો ખવરાવવો. **(૮) જુ મરવા માટે:**—તંબાકુ પાણીમાં મેળવી તે પાણી માથે ચોપડી ઉપર પાટો બાંધવો; બે પ્રહર પછી પાટો છોડી અરીઠાનું ફીણ ચોપડી સ્નાન કરવું; એટલે બધી જુ મરે છે.

૨૭૩. તમાલવૃક્ષ:—સં૦ મ૦ તમાલપત્ર. હિં૦ તેજપાત. બં૦ તેજપાતા. ક૦ પત્રક. તે૦ આકપત્રી. અ૦ સામીજ. ઈં૦ ફોલિઆમાલાબાથ્રી. લા૦ સિનામોમનટમાલ

જેવાં તજનાં ઝાડ હોય છે તેજ પ્રમાણે તમાલવૃક્ષ થાય છે. તમાલવૃક્ષ સિંહલદ્વીપમાં ઘણાં થાય છે એનાં પાંત્રાંને 'તમાલપત્ર' કિંવા 'તેજપત્ર' કહે છે. તમાલપત્રનો મસાલામાં તેમજ ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે, તમાલપત્ર તસુભર પહોળાં હોય છે, અને ચાર પાંચ આંગળ લાંબાં હોય છે. **તમાલવૃક્ષ:**—મધુર, બલકર, વૃષ્ય, ગુરૂ, ધાતુવર્ધક તથા શીતળ છે, અને શ્રમ, દાહ, કફ, પિત્ત, શોષ તથા વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે.

૨૭૪. તરટી:—(સ૦ રક્તબીજકા. મ૦ તરટી. હિ૦ તરટી. ક૦ રેઉડે.) તરટીનાં ઝાડ બે માથોડાં ઉચાં વધે છે. એનાં પાત્રાં બીડાએલાં અને લાંબાં હોય છે. તરટીને લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. એ ઝાડને કાંટા હોય છે. તરટીનાં ઝાડ સોલાપુર પ્રાતમાં પુષ્કળ થાય છે. **તરટી:**—મધુર, કડવી, ગુરૂ, બલકર અને કફનાશક છે. **ઉપયોગ:—કફ ઉપર:**—તરટીની છાલનો કાઢો મધ નાંખી પાવો.

૨૭૫. તલ:—સં૦ હિં૦ તિલ. મ૦ તીળ. ક૦ એલુ. તે૦ નોબલુ. તા૦ એલ, નુપ્પુ. તુ૦ ઉરૂ, એન્મે. મલા૦ કારેલ્લુ. ફા૦ કુન્જંદ. અ૦ સીમસીમ. ઈં૦ સિસેમનૈજર સીડસ્. લા૦ સિસેમેઇંડીક.

તલનાં ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉચાં વધે છે. એનો રોપો વેંત દોઢ વેંત ઉચો વધે છે, તેનાં પાંત્રાંની ભાજી કરે છે. તલમાંથી તેલ કાઢે છે.: તેનો ખોળ માણસોને અને ઢોરોને પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તલ પૌષ્ટિક છે. તલનું તેલ ખાવાનાં સર્વ તેલોમાં ઉત્તમ છે. જંગલી અડદ, જંગલી મગ, અને જંગલી ચણા (રૂદ્રવંતી) પ્રમાણે જંગલી તલ કરીને જંગલમાં એક ઝાડ તલના ઝાડ જેવું થાય છે. એ જંગલી ઝાડ પણ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. તલમાં કાળા અને ધોળા એવી બે જાત છે. **તલ:**—બલકર, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, અગ્નિદીપક, સ્તનમાં દૂધ વધારનાર, પિત્તલ, કેશોને હિતાવહ,

અલ્પમૂત્રકારક, વ્રણ વિષે પથ્યકારક, ગ્રાહક, તુરા, મધુર, કડવા, પાકકાળે તીખા, સ્પર્શે વડે શીત, અતિપ્રદ, દાંતોને હિતકારક, વર્ણકર તથા કફકારક છે; અને વ્રણ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **કાળા તલ:**—ગુણોમાં અધિક છે. **ધોળા તલ:**—હીન ગુણ છે, અને રાતા તથા અરણ્ય તલ ગુણોમાં હીન છે. તલનું તેલ વ્રણશુદ્ધિ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **મૂત્રાઘાત (મૂત્ર બંધ થવું) અને દાહ** ઉપર:-તલની સોટીયોની અથવા ખોળની રાખ ગાયના દૂધમાં મેળવી તેમાં થોડું મધ નાંખી પાવું. (૨) **તારૂણ્યપિટકા** ઉપર લેપ:—ગોમૂત્રમા તલનો જુનો ખોળ કાલવી લેપ કરવો. (૩) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ** ઉપર:—તલનું તેલ ચુનાના નિતર્યા પાણી સાથે મિશ્ર કરી તેની પટ્ટી બાંધવી અને વારંવાર તે પટ્ટી ઉપર તે મિશ્રણ કરેલા તેલનાં ટીપા પાડતા જવું, એટલે તત્કાળ રોગીને સુખ જણાશે. અથવા મિશ્રણનો મોરના પીંછા વડે લેપ કરવો. (૪) **અડકાવ આવવા માટે:**—તલ, ગુંદાં અને વરીઆળીનો કાઢો ઠંડો કરી ગોળ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો, અથવા કાળા તલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. (૫) **મુખપાકના યોગથી દાંત હાલે છે તે ઉપર:**—સિંધવ અને તલના તેલના કોગળા મોંમાં રાખવા. (૬) **અપસ્માર ઉપર:**—તલના તેલમાં ગોમ (કાનખજુરો) તળી કાઢવો. અને તે તેલ એકેક ટીપું નાકમા અને કાનમાં પાડવું. એટલે માથા માંહેના કીડા નીકળી જઇ રોગ દૂર થાય છે. (૭) **આધાશીશી** ઉપર:—ગોળ અને ઘી એકત્ર કરી ખાવાં અને દૂધમાં તલ અથવા તેલ અને વાવડીંગ વાટી તેનો લેપ મસ્તક ઉપર કરવો, એટલે ત્રણ દિવસમા આધાશીશી બધ થાય છે. (૮) **કૂતરાના વિષ** ઉપર:—તલનું તેલ, ખોળ, ગોળ અને આકડાનુ દૂધ, એ સમભાગે લેઈ એકત્ર કરી પાવાથી વિષ ઉતરી જાય છે. (૯) **ધંતૂરાના વિષ** ઉપર:—તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૧૦) **પિત્તથી આખા શરીર ઉપર ફોલ્લા ઉઠે છે તે** ઉપર:-તલનુ તેલ બે પૈસાભાર, અફીણ ૧ પૈસાભાર, અને પાંચ રાઇના દાણા જેટલો સાબુ, એ સર્વ ફક્ત ગરમ કરી ફોલ્લા ઉપર ચોપડવાં અથવા સર્પની કાંચળીની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી ફોલ્લા ઉપર ચોપડવી. (૧૧) **પ્રમેહ અને વીર્યપતન** ઉપર:—તલનાં પાંત્રાં પાણીમા પલાળી, ચોળી તે પાણી સાકર નાંખી જલદીથી પાઇ દેવું. વાર થાય તો તે પાણીનો બોળ થઇ વ્યર્થ જશે. (૧૨) **ગર્ભસ્રાવ થવાની ખોડ હોય તો:**—તલ અને પદ્મકાષ્ટ સમભાગ લઇ એકત્ર વાટી સાકરમાં આપવું (૧૩) **રક્ત-મૂળવ્યાધિ** ઉપર:—તલ વાટી માખણમાં મેળવી ખાવા. (૧૪) **ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ** ઉપર:—તલ, જવ અને સાકરનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ. (૧૫) **અશ્મરી અને શુક્રાશ્મરી** (શુક્રનો અવરોધ કરવાથી જે મૂતરખડો થાય છે તે) ઉપર:—તલની સોટીઓની રાખ મધમા નાખી આપવી. (૧૬) **બાળકની રક્તસંગ્રહણી** ઉપર:—માખણમા થોડી તલની ભૂકી અને સાકર નાંખી આપવું. (૧૭) **તિડીક પ્રમેહ (મૂત્રાઘાત તથા ગરમી)** ઉપર:—તલનાં તાજાં ફૂલો સાંજે લાવી અર્ધા શેર પાણીમા સુમારે ૬૦ ફૂલો પલાળી રાખવાં. સવારે તે ફૂલો સળીવડે હલાવવાં, એટલે પાણીનો જાડો બોળ થશે. પછી તેલ માંહેનાં ફૂલો કાઢી નાખી તે બોળ સુમારે ૪ તોલા લેઈ, તેમાં સાકર નાંખી પાવો. એ પ્રમાણે બે વખત તાજો બોળ તૈયાર કરી સાત દિવસ પાવો. (૧૮) **તિડિક પ્રમેહ** ઉપર:—જંગલી તલની ભાજી સૂકવી રાખવી અને રોજ રાત્રે એક પૈસાભાર કાચના વાસણમાં પલાળી રાખી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તેજ પાણીમાં તે ભાજી મસળી વસ્ત્રગાળ કરી સુમારે ચાર પૈસાભાર પાણી લઇ તેમાં જીરૂં અને સાકરની ભૂકી નાંખી એક વખત એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું. (૧૯) **માંકડનો નાશ થવા માટે:**—તલના ઝાડ ઉપર એક જાતના જીવ હોય છે, તેને ‘માકળા’ કહે છે તે સુદ્ધાં ઝાડ બાંધી લાવી ઘરમાં મૂકવું તે માંકડને ખાઇ જાય છે. માણસને કંઇ ઇજા કરતા નથી (૨૦) **રક્ત ગુલ્મ ઉપર તથા અડકાવ આવવા માટે:**—તલનો કાઢો કરી તેમાં સુંઠ, મરી, પીંપર, હિંગ અને ભારગમૂળનુ ચૂર્ણ નાખી તે કાઢો પાવો. (૨૧) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—વાટેલા કાળા તલ એક ભાગ, સાકર બે ભાગ અને બકરીનુ દૂધ ચાર ભાગ, એકત્ર કરી તે પાવું. (૨૨) **મૂતરખડા (પથરી)** ઉપર:—તલનાં ફૂલનો ખાર, મધ તથા દૂધ એકત્ર કરી તે ત્રણ દિવસ પાવું. (૨૩) **વાળા ઉપર**—તલનો ખોળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો.

૨૭૬. તવખીર વૃક્ષ:—સ૦ ક૦ તવક્ષીર. મ૦ તવખીર. હિં૦ તવાખીર. ફ્રા૦ તબાશીર. ઇં૦ આરોરૂટ. લા૦ કરર્ચુમા એંગસ્ટિફોલિયા.

આ ઝાડ મલબાર પ્રાંતમાં થાય છે. એ વધારેમાં વધારે એક માથોડુ ઉંચું વધે છે, અને સાધારણ રીતે બે હાથ ઉંચું હોય છે. એનાં પાંત્રાં હળદરનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે અને ઝાડ પણ તેવુંજ દેખાય છે. તથા તેના જેવીજ તેને ગુડીઓ થાય છે. તેને ચુટી કાઢી પાણીમા ધોયા પછી જરા કચરી, ચાર પાંચવાર ધોઈ તાપમાં સુકવે છે. પછી તેને દળી તેની બારીક ભૂકી કરે છે. તે શુભ્ર (ધોળા) રંગની હોય છે. તેને 'તવક્ષીર' કહે છે, એને દૂધમાં બાફી ખાય છે. એવો જે એનો પદાર્થ કરે છે તેને ' લાપશી ' કહે છે. નાના બાળકોને તથા રોગીને એ લાપશી આપે છે. એ પદાર્થ શીતળ અને પૌષ્ટિક છે. તવખીર પાંચ છ જાતના ઝાડના કંદમાથી થાય છે. મહાબળેશ્વરના ડુંગર ઉપર પણ તવખીર ઉત્પન્ન કરનારાં ઝાડ થાય છે. અમેરિકા ખંડમાં આ ઝાડ પ્રખ્યાત છે. અમેરિકન લોક, બાણથી કિંવા બીજા શસ્ત્રથી જખમ થયા હોય તો એ ઝાડનું દૂધ ચોપડે છે, માટે તેને "આરોરૂટ" એવુ નામ આપેલુ છે. ઇંગ્રેજી ભાષામાં આરા એટલે "તીર" અને "રૂટ" એટલે મૂળ એવો અર્થ થાય છે. લુચ્ચા માણસો તવખીરના યોગે તેલનું ઘી કરે છે. તે આઠ દિવસ માત્ર સારૂં રેહે છે. પછી તેનો તેલવાળો વાસ આવે છે, **તવખીર:**—મધુર, શુભ્ર, શીત, સુગંધિ, બલકર, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને ક્ષય, પિત્ત-રક્ત, પિત્તદાહ, અરૂચિ, ઉધરસ, દમ, તાવ, તૃષા, કમળો, પાંડુ, કોઢ, મૂત્રાશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, વ્રણ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) ગરમીથી મ્હોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—તવખીર ચોપડવી. **(૨) પિત્ત ઉપર:**—તવખીર ઘીમાં નાખી ખાવી. **(૩) બાળકોને શકિતવર્ધક ભક્ષ્ય:**—તવખીર ઠંડા પાણીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં નાખી બાફી પાતળી રાબડી કરી તેમાં થોડી સાકર નાંખી પાવી. **(૪) રકતપ્રદર (સ્ત્રીઓને ધાત જાય છે તે) ઉપર:**—તવખીર, રાળ અને ગેરૂનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું.

૨૭૭. તાડ:—સં૦ બં૦ ફ્રા૦ તાલ. મ૦ ખરતાડ, તાડવૃક્ષ. હિં૦ તાડ. ક૦ તાળીમારા. તૈ૦ પનેમારં, તાતી. તુ૦ તાંરી. મલા૦ માલ, પના. અ૦ તારગો, તળટમાડો. ઇં૦ પાલમાયરા, પામ. લા૦ બોરેસસ, ફ્લેબેલીફોર્મીસ.

તાડ, **માહ, સોપારી, સુરમાડ શીંદી** એ સર્વેનાં ઝાડ એકજ જાતનાં છે. એની ઉત્પત્તિ ગરમ દેશમા થાય છે. તાડનાં ઝાડ ડુંગર ઉપર અને રાનમાં પોતાની મેળે ઉગે છે. એ દશબાર વર્ષે ફળે છે તાડનું ઝાડ ઘણુંજ ઉંચું વધે છે. તેનો સોટો ૪૦-૫૦ હાથ ઉંચો અને સરળ હોય છે. એ ઝાડમાંથી તાડી કાઢે છે. એના ફળને 'તાડગોળા' 'તાળફળ' કહે છે. એ ગોળા ઘણા ઠંડા છે, માટે કેટલાક લોક ગરમી થવાથી ખાય છે. તાડનુ ઝાડ ઘણુંજ ઉપયોગી છે. તેની ઝાવલી ઘરનાં છાપરાંપર નાખે છે. તેનાં પાત્રામાંથી છત્રીઓ વિગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. તાડના સોટા પાણી જવાની પરનાળો કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તાડપત્રવૃક્ષ કરીને તેની એક જાત સિંહલદ્વીપમાં થાય છે એની ઉંચાઇ સવાસો હાથ હોઇ એની ઝાવલી પંદર વીસ હાથ લાંબી હોય છે. એ એક ઝાવલીથી વીસ પચીસ માણસનુ વરસાદથી કે તાપથી રક્ષણ થાય છે. આ તાડપત્ર વૃક્ષ સુમારે ૮૦ વર્ષ ટકે છે. એટલા વખતમાં તે એકજ વખત ફળે છે. એનાં ફળ હાથીના મસ્તક જેવડાં હોઇ તેમાં તાળગોળા જેવો ગીરો હોય છે. તે લોકો ખાય છે. એ વૃક્ષનાં પાંત્રાંનો પુસ્તક લખવામાં પ્રથમ ઉપયોગ થતો હતો. સિંહલ-દ્વીપ, કર્નાટક, એ દેશોમાં અદ્યાપિ તાડપત્ર ઉપર પુસ્તકો લખે છે. લખવાના કામમાં લીધા પહેલાં એ પાંત્રાં દૂધપાણીમાં ઉકાળી કહાડે છે. એ પાંત્રાં ઉપર લોખંડના ખીલાથી લખે છે. એ પાંત્રાં કાગળ કરતાં ઘણાં વર્ષો સુધી ટકે છે. વ્યજનતાડ કરીને એક તાડની જાત છે; તેનાં ઝાડ દક્ષિણ અમેરિકામાં ઘણાં છે. એ સાદડીઓ તથા પંખા કરવાના કામમાં આવે છે. તાડગોળા કુમળા હોય ત્યારે સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. જુના તાડગોળા ખાવાથી અતિસાર થાય છે. તાડગોળાની અંદર નાળીએરની પેઠે પાણી હોય છે. તે પીવાય છે. **તાડવૃક્ષ:**—મધુર, શીતળ, માદક, પુષ્ટિકર, શુક્લ, કફકર, બલકર, મેદકારક, વૃષ્ય,

તથા સારક છે અને પિત્ત, દાહ, શોષ, વિષ, શ્રમ, કોઢ, કૃમિ, રક્તદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં **કુમળાં ફળ:**—સ્નિગ્ધ, સ્વાદુ, ગુરૂ, મલાવરોધક, બલકર, શીતલ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, તૃપ્તિકારક, માંસલ તથા કફકર છે, અને વાયુ, શ્વાસ, રક્તપિત્ત, વ્રણ, દાહ, ક્ષત, પિત્ત, ક્ષય તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **એનાં પાકાં ફળ:**—દુર્જર, તથા મૂત્રલ છે અને શુક્ર, પિત્ત, કફ, નેત્રાભિષ્યંદ તથા રક્તને કરનારાં છે. **એનું લીલું ટોપરૂં:**—મૂત્રલ શીતળ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર, તથા સારક છે અને વાત, તથા પિત્તનું નાશક છે. **તાડના મસ્તકમાંનું માંજર:**—ધાતુવર્ધક, અને વાતપિત્તનું નાશક તથા બસ્તિશુદ્ધ કરનારૂં છે. **તાડી:**—અતિ માદક, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ તથા વૃષ્ય છે. તેજ ખાટી થઇ હોય તો પિત્તકર અને વાતનાશક છે. **તાડનાં મૂળ:**—પાકકાળે સ્વાદુ અને રક્તપિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી પેશાબે બળતરા થાય છે તે ઉપર:**—કુમળા તાડગોળા ખાવા એટલે પેશાબ સાફ થાય છે. અથવા તાડનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી સાકર નાંખી પાવાં.

૨૭૮. તાંદળજો. (ચોળાઈ):—સ૦ તંદુલીક. મ૦ તાંદુળજા, હિ૦ ચૌરાઈ બં૦ ક્ષુદ્રનટે, કાંટાનટે, ગોયાલનટે, કીરેસોપ્પુ. તે૦ મોલાકુસ. તા૦ મુલ્લુકુરઈ. મલા૦ ચિરૂચિડા. ફા૦ સુ જમાજ અ૦ બુકકલેતમાનીય ઇં૦ હમેક્રોડાઇટ એમેરેંથ. લા૦ એરેમેથીસ ટેન્યુઇટ ફોલીયમ્

આ ભાજી બારમાસી થાય છે. એના પાંત્રાં નાના અને રોપો બે વેંતથી અધિક ઉંચો થતો નથી. આ ભાજી સ્વાદે ઘણી સારી અને પથ્યકર છે. **તાંદળજો:**—મધુર, શીતળ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, લઘુ, રૂક્ષ, મૂત્રલ, પથ્યકારક તથા સારક છે, અને વિષ, પિત્ત, શ્રમ, દાહ, રક્તદોષ, ઉન્માદ, રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, ત્રિદોષ, તાવ, કફ, ઉધરસ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **તાંદળજાનાં પાંત્રાં:**—શીત છે; તથા પિત્ત, રક્તવિકાર, વિષ, તથા ઉધરસનો નાશ કરનાર અને રૂચિકર છે. **જળતાંદળજો:**—કટુક, રક્તિપિત્તનો નાશક, કડવો અને લઘુ છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—તાંદળજાનાં મૂળીયાં અને મરી, ચોખાના ધોવરામણમા વાટી પાવાં. **(૨) સર્વ પ્રકારના પ્રદરો ઉપર:**—તાંદળજાનાં મૂળીયાં વાટી તેનો કલ્ક કરી તેમાં રસાંજન[1] મેળવી, તેમા મધ અને ચોખાનુ ધોવરામણ ચોગણું નાંખી પાવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રદર નાશ પામે છે. **(૩) ગર્ભ સ્થિર થવા માટે:**—ઋતુકાળે તાંદળજાનાં મૂળો ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં **(૪) વિષમજ્વર ઉપર:**—તાંદળજાનાં મૂળીઆં માથા ઉપર બાંધવાથી વિષમજ્વર જાય છે. **(૫) આગીયા મણીયારના વિષ ઉપર:**—તાંદળજાનાં મૂળીઆ અને મરી, ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવાં. **(૬) ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—તાંદળજાનાં મૂળીયાં વાટી ચોખાના ધોવરામણમા પાવાં **(૭) વીંછીના વિષ ઉપર તથા સોમલ ઉપર ઉતાર:**—તાંદળજાનો રસ સાકર નાખી પાવો **(૮) વછનાગના વિષ ઉપર:**—મૂળ સુદ્ધાં તાંદળજાના રસમા ગાયનું દૂધ નાંખી પાવું. **(૯) ચણોઠીના વિષ ઉપર:**—તાંદળજાનો રસ અને સાકર પાવા. **(૧૦) ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તો:**—તાંદળજાના મૂળીઆં, બીલીનાં મૂળીઆં અને કોઠીનાં મૂળીઆં ગાયના ઘીમાં ઘસી પાવાં. **(૧૧) આધાશીશી ઉપર:**—તાંદળજો અને જટામાંસીના કલ્કમાં ઘી સિદ્ધ કરી એનું નસ્ય દેવું. **(૧૨) ગયેલા કેશ આવવા માટે:**—તાંદળજાની ભાજી ભક્ષણ કરવી. **(૧૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—તાંદળજાનો રસ ચોપડવો. **(૧૪) ઉદર રોગ ઉપર:**—તાંદળજાની ભાજીનો રસ કાઢી પાવો અથવા તાંદળજાની ભાજી નિત્ય ખાવી **(૧૫) પારો વગેરે શરીરમાં ભરેલાં સર્વ રસાયનો નીકળી જવા માટે:**—તાંદળજાનો રસ ઘીના ૮ દિવસ ખાવો. **(૧૬) કૃત્રિમ વિષ ઉપર:**—ધુંવાસ અને તાંદળજાના મૂળીઆ, બન્ને સમાન ભાગે પાણીમાં વાટી તેમાં તેથી ચોગણું ઘી નાખી, અને ઘીથી ચોગણું દૂધ નાંખી, ઘી શેષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળવું તથા પાવું એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે.

૨૭૯. ત્રાયમાણ:—સં૦ મ૦ હિ૦ ક૦ તે૦ ત્રાયમાણ—ણા. બ૦ બલાહુસુર, વતબાદુલીઆ. ફા૦ અસ્કાક. લા૦ થેલિક્ટ્રમ્ ફોલિયાલોઝમ્.

---

[1] રસાંજન એટલે દારૂ હળદરનો અષ્ટમારા કાઢો કરી તેમા તેટલુંજ બકરીનું દૂધ મેળવી ઉકાળી માવો કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરવું તે.

આ વનસ્પતિ હિમાલયના ઉત્તર પ્રદેશમાંના રાનમા થાય છે. પર્શીયા દેશમાં પણ એની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્રાયમાણ કડવું, રેચક અને તાવનાશક છે. એની સળીઓ અને પુલો, રેશમી કપડાં રંગવાના કામમાં આવે છે. **ત્રાયમાણઃ**—તુરૂં, શીતળ, મધુર, સારક તથા કડવું છે; અને પિત્તરોગ, ઉલટી, જ્વર, ગુલ્મ, કફ, વિષ, શળ, ભ્રમ, રક્તરોગ, ક્ષય, ગ્લાનિ, તૃષા, હદ્રોગ, રક્તપિત્ત, મૂળવ્યાધિ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—વિષમજ્વર ઉપરઃ**—ત્રાયમાણ, કડુ, ધમાસો, અને ઉપલસરીનો કાઢો પાવો.

૨૮૦. તાલીસઃ—સં૦ મ૦ બં૦ હિં૦ તાલીસપત્ર. ક૦ ચરીચલી–ચંચલી–આરા. તે૦ તા૦ તાલીસ–પતીરી–પત્રી. મલા૦ તાલેસપત્ર. ફા૦ જરનલ. અ૦ તાલીસફર લા૦ ટેકસસ્એકેટા.

એની ઉત્પત્તિ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એનાં પાંત્રાંને 'તાલીસપત્ર' કહે છે. તાલીસપત્રનો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **તાલીસ પત્રઃ**—મધુર, કડવું, ઉષ્ણ, લઘુ, તીક્ષ્ણ, સ્વર્ય, હ્રદ્ય તથા અગ્નિદીપક છે અને દમ, ઉધરસ, કફ, વાયુ, ક્ષય. ગુલ્મ, અરૂચિ, રક્તદોષ, ઉલટી, આમદોષ, અગ્નિમાંદ્ય તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. **તાલીસાદી ચૂર્ણ**—તાલીસપત્ર ૧, મરી ૨, સુંઠ ૩, પીપર ર, વંશલોચન (વાસકપૂર) ૨, એલચીડોડા ાા, તજ ાા; અને ખાંડ ૩૨ તોલા, એ સર્વનુ ચૂર્ણ કરી તે ૩ માસા આપવુ. એટલે અરૂચિ, અજીર્ણ, ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, ઉલટી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચડવું, પથરી, પાંડુ, તથા સંગ્રહણી વિગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૨૮૧. તિપાનીઃ—(સં૦ ત્રિપર્ણી) તિપાનીના નાના નાના વેલા થાય છે. એ વેલા વાડો ઉપર અને ઘણું કરી ભોયમગના ખેતરોમાં ઘણા થાય છે. એના પાત્રાં બારીક અને આકારે ભોંયમગના પાલા જેવાં હોય છે. એ વેલાને ત્રિદલ પાત્રા આવે છે. એ વેલો શ્વાસ, કાસ, વ્રણ અને વિષનો નાશક છે **તિપાનીઃ**—મધુર, તથા શીત છે અને દમ, ઉધરસ, વ્રણ, શીતપિત્ત, તથા વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **વ્રણ ઉપરઃ**—તિપાનીના પાત્રાં સુકવી બાળી રાખ કરવી. અને ઘીમા ખરલ કરી ચોપડવી. એટલે ગુંમડુ તરતજ ભરાઈ આવે છે. આ મોટો–અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ છે.

૨૮૨. તિવરઃ—તિવરનાં ઝાડ ખાડીમાં થાય છે. એ ઝાડ માથોડુ એમાંથોડાં ઉંચાં વધે છે. એને કાંટા હોય છે. એનુ લાકડુ મજબૂત હોય છે. ઘણું કરીને એનો બાળવાના કામમાં વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. દેવતા સળગાવવાને એની છાલ ઘણી ઉપયોગમાં આવે છે.

૨૮૩. તિવસઃ—(સં૦ તિનિશ.) તિવસનાં ઝાડ મોટા થાય છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. તિવસ તુરૂં છે અને કફ, રક્તપિત્ત, મેદ, કોઢ, પ્રમેહ, દાહ, વ્રણ, પાંડુ, તથા કૃમિનો નાશ કરે છે.

૨૮૪. તુરીઆંઃ—સં૦ ધારાકોશાતકી. મ૦ દોડકી, શીરાળી. હિં૦ તોરઇ, ધીસોડા. બં૦ ઝીંગા. ક૦ ધારવીરે. તે૦ બીરકાયા. તા૦ પીરકુ. તુ૦ પીરે. મલા૦ પિચ્ચકં. ઇં૦ એકયુટેગલ્ડ કકંબર. લા૦ લ્યુફાએકયુટેગ્યુલા.

તુરીઆંનો વેલો ઘણોજ પ્રસરે છે. તુરીઆંને પીળાં ફૂલો આવે છે. એ વેલો વાવ્યા પછી સવા મહિને ફળ આવે છે. એ ફળ હાથ હાથ લંબાઇ સુધી વધે છે. તુરીઆનુ શાક થાય છે. એ આમાંશ કરનારૂં છે. **તુરીઆંઃ**—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીત, બલપ્રદ, વીર્યપ્રદ, રૂચિકર, ગુરૂ, તથા પથ્યકર છે; અને શ્વાસ, કાસ, તાવ, કફ, પિત્ત, કૃમિ, ગુલ્મ, ઉદર, ત્રિદોષ, તથા મલબંધનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) વેળ ઉપરઃ**—તુરીઆંનાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમા ઘસી ચોપડવા કિંવા તુરીઆંની ભાજી બારીક વાટી વેળ ઉપર ચોપડવાથી ચાર પ્રહરમાં વેળની ગાંઠ બેસે છે. (૨) **શરીરમાં ગરમીનો આજાર મરવાથી કાખમાં કિંવા જાંઘના ખાંચામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપરઃ**—તુરીઆના વેલાનાં મૂળીઆં ગાયના માંખણમાં કિંવા એરંડતેલમાં ઘસી બે ત્રણ વાર ચોપડવાં; એટલે ચાંદીઓ મટી જાય છે. (૩) **મૂતરખડા (પથરી) ઉપરઃ**—તુરીઆંના વેલાનાં મૂળીઆં પ્રાતઃકાળે એકવાર એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવાં.

૨૮૫ તુંબરૂફળઃ—સં૦ હિં૦ બં૦ ક૦ તુંબરૂ–ફળ. મ૦ તી–ચીરફળ. કો૦ તીસળી. લા૦ ઝાંથોકસીલન અલાટા.

આ કાટેરી ઝાડ **ગોમાંતક** અને **કર્નાટક** પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ સીમળાનાં ઝાડ જેવાં થાય છે; એને મરાઠીમાં "તીસળી" પણ કહે છે. એનું લાકડું ઘણું ચીકણું અને કઠિન હોય છે. તે ઘર બાંધવાના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એ ઝાડના કાંટા હાથેળી જેવડા પહોળા હોય છે. તે લઇ, સૂતર કાઢવા માટે તેની ચક્રીઓ કરે છે. કાકડી કિંવા કોળું છીણવાને છીણી ન હોય ત્યારે આ કાંટા ઉપર કામ ચલાવી લે છે. એનાં ફળ ચણા જેવડાં હોય છે, એ ગુણમાં ઘણાં ગરમ છે. એ ફળ પાકે એટલે તેની છાલ મસાલામાં નાખે છે. એ ફળનું તેલ પણ નીકળે છે. **તુવરૂફળ:**—મધુર, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણવીર્ય, કૃચ્છ્રનાશક, રૂક્ષ, તીખું, રૂચિકર, લઘુ, વિદાહી, તથા હદ્ય છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ, ઉદરશૂળ, પેટ ચડવુ, કૃમિ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મસ્તકરોગ, કંઠરોગ, ઉલટી, કોઢ, પ્લીહા, શ્વાસ, અરૂચિ તથા અપતત્રકવાયુને નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **શૂળ, પેટનું ચડવું, ગુલ્મ, અને ઉદરરોગ ઉપર:**—તુવરફળ, સિંધવ, સચળ, બીડલોણ, વાવડીંગ, અજમોદ, એરંડાના મૂળ, જવખાર, બાળહરડે, શેકેલી હિંગ, એ સમભાગે લેવાં અને નસોતર ત્રણ ભાગ લેવાં એ બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમા અગર જવના કાઢામાં પાવું (૨) **વાયુથી અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપર:**—તુવરૂફળનું ચૂર્ણ ૧–૨ ગુંજા મધમાં આપવું. (૩) **અજીર્ણ ઉપર:**—તુવરૂફળની ભૂકી કરી ગોળમા કાલવી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરવી તે ગોળી ઘીમાં આપવી. (૪) **વાતભ્રમ ઉપર:**—તુવરૂ ફળની ભૂકી અને મરીની ભૂકી એકત્ર કરી કોપરાના તેલમાં કાલવવુ અને મસ્તક, તથા બન્ને આંખો ઉપર ચોળી ચોળી જીરવવું.

૨૮૬ તુવેર.—સં૦ તુવરી, આઢકી. મ૦ તુર. હિં૦ અરહર, રહરી. ક૦ તોગરી. તા૦ અદગી, તુવરે, તુ૦ તોગોરી. મલા૦ આઢકા, તુવર ફા૦ શાખુલ ઇં૦ પીજીયમ્પી.

તુવેરની વાવણી ગુજરાત અને દક્ષિણ દેશમાં ઘણી થાય છે. યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા એ ખંડોમાં આ ધાન્યનું નામ કોઈ જાણતું નથી. તુવેરનાં ઝાડ બે પ્રકારનાં થાય છે. એક પ્રતિવર્ષે થનારી અને બીજી ત્રણ ચાર વર્ષ ટકનારી. પ્રતિવર્ષે થનારાં ઝાડ બે અઢીજ હાથ ઉંચાં વધે છે. જે ઝાડ બે ત્રણ વર્ષ રહે છે, તે પાચ છ હાથ ઉંચાં વધી તેના છોડ પહેલીના કરતા જાડા હોય છે. તુવેરમાં બે જાત છે. રાતી અને ધોળી. સુરતી તુવેરની દાળ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે. તુવેરની દાળને હિંદુલોકમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તુવેરની દાળનુ પૂરણ, તેના પાણીની કઢી વગેરે પદાર્થો કરે છે, એ ધાન્ય ચણાથી અર્ધું પૌષ્ટિક છે. **તુવેર સાધારણ:**—કિંચિત્ મધુર, વાતલ, તુરી, ગુરૂ, રૂચિકર, ગ્રાહક, રૂક્ષ, વર્ણકર તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્તજવર, વિષ, રક્તદોષ, ગુલ્મ, વાયુ, તથા અર્શને નાશ કરે છે. એ ઘીમા સેવવાથી વાયુને તથા ત્રિદોષને, લેપનથી કફ–પિત્તને અને રેચનથી કફ અને મેદને નાશ કરે છે **તુવેરની દાળ:**—પથ્યકર, તથા કિંચિત્ વાતલ છે અને કૃમિ, તેમજ–ત્રિદોષને નાશ કરે છે **ધોળી તુવેર:**—ગુરૂ છે અને વાયુ, પિત્ત, અમ્લપિત અને આધ્માનને કરનારી છે, તે ગ્રાહક અને પથ્યકર છે. **રાતી તુવેર:**—રૂચિકર, બલકર, પથ્ય તથા જવરનાશક છે, અને પિત્ત, સંતાપાદિ નાના રોગોને નાશ કરે છે. **કાળી તુવેર:**—બળકર, તથા અગ્નિદીપક છે અને પિત્ત તથા દાહને નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **ભાંગ ઉપર ઉતાર:**—તુવેરની દાળ વાટી પાવી. (૨) **ખસ ઉપર:**—તુવેરની દાળ અથવા ભાજી બાળી દહીંમા ખરલ કરી ચોપડવું. (૩) **નાડીવ્રણ ઉપર:**—ધોળી તુવેરનાં પાંત્રાંને અંગરસ પાશેર કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી ૨૧ વાર ધોએલું મેળવવું. અને તેને વ્રણ ઉપર લેપ કરવો. અથવા પાલો બાળી તે ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવો. (૪) **દંતરોગ ઉપર અને દાંત મજબુત થવા માટે:**—તુવેરની સુકાયલી ભાજી અથવા તુવેરની દાળ, કાટાસરીઆના મૂળીઆ અને ભિલામો એકત્ર કઢઇમા નાંખી તપી ગયા પછી અંદર અંગારા નાખી કોલસા થવાજોગ ઔષધો બળે એટલે ઉપર ઢાંકણું ઢાંકવું અને અંદર મીઠું નાંખી વાટી તે મસી રોજ દાંતે ચોપડી દાત ઘસવા (૫) **ભ્રમ અને મૂર્ચ્છા ઉપર:**—તુવેરની દાળ ઘસી તેનું અંજન કરવું. (૬) **આદાશીશી ઉપર:**—તુવેરનાં પાત્રા અને ધરોને રસ એકત્ર કરી તેનું નસ્ય આપવું.

૨૮૭ તુલસી.—સ૦ મ૦ હિ૦ ક૦ તે૦ બં૦ મા૦ તા૦ મલા૦ તુલસી. ફા૦ રેહાન. અ૦ **ઉલીબદરૂત. ઇં૦ હાઇટઙ્લેઝીલ્. લા૦ ઓસીમમ્, સૅાલમ્.**

તુળસીનાં ઝાડ સુમારે હાથ બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એમાં કાળી અને ધોળી, એવી બે જાત છે. તુળસીને માજરો આવે છે. અને તેમાં તેનાં બીયાં હોય છે. એ માંજરોનો અને તુળસીદળનો દેવની પૂજામાં ઉપયોગ થાય છે. કાળી તુળસીનાં ઝાડ કાળા રંગના હોય છે. કાળી તુળસી ધોળી કરતાં વધારે ગુણવાળી છે તુળસીના ઝાડમાં અનેક અપૂર્વ ગુણો હોવાથી આપણા પૂર્વના ઋષિવર્યોએ દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી સર્વ લોકોને ઘેર તુળસીનાં ઝાડ જોઇએ એવી યોજના કરી રાખેલી છે. એ યોજના ઉપરથી તેઓનું પૂર્ણ ડહાપણ અને દૂરદર્શીપણું વ્યક્ત થાય છે. તુળસીનું ઝાડ ઘરના આંગણામાં વાવવાથી આરોગ્ય વધે છે. તુળસીના ઝાડમાંથી એક પ્રકારનો વાયુ ઉત્પન્ન થઈ તે આસપાસની રોગકારક હવાનો નાશ કરી તે હવાને ચોખ્ખી કરે છે. એવા અપૂર્વ ગુણ ઉપરથી તુળસીના ઝાડની નિત્ય પૂજા કરવી, તેની પ્રદક્ષિણાઓ કરવી, એવો જે આપણા ધર્મમા નિત્ય નિયમ કહેલો છે, એવી કરી આપણને ઘણો જ ફાયદો છે. એ વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. તુળસાનાં ઝાડ ફક્ત આપણા હિંદુસ્થાનમાંજ છે; તુળસીના ઝાડ જેવી અપૂર્વ ગુણકારી અનેક વનસ્પતિ પરમાત્માએ હિદુસ્થાન દેશમાં આપણા લોકોના સુખ માટે નિર્માણ કરેલી છે. એ આપણા ઉપર ઇશ્વરની બીજા સર્વ દેશમાના લોકો કરતા ઘણીજ મોટી બક્ષીસ છે; પરતુ આ બક્ષીસનો ધિક્કાર કરી પૌષ્ટિક ઔષધ જોઇએ તો, લો "કૅાડલીવર ઑઇલ (મચ્છનું તેલ)," ચ્હા જોઇએ તો લો રક્તશોષણ કરનારી ચિનાઇ ચ્હા, અને તે વળી હાડકાંના પ્યાલામાં આ કેટલુ ખરાબ છે? આવા આપણા લોકમાહેના જે કૃતઘ્ન, દેશ બુરાડનાર અને મહા અજ્ઞાન લોક છે, તેઓને આ વાતની કાઇ શરમ જણાતી નથી! ગાયના દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ આ સૃષ્ટિમાં બીજો કોઇ પણ નથી. છતાં તે તેઓને પૌષ્ટિક જણાતું નથી કે શુ? તુલસી જેવી અનેક રોગહારક અને પૌષ્ટિક ચ્હા મોટા જથામાં અને ફોકટ મળવા છતાં તે તેઓએ કેમ ગ્રહણ કરવી નહિ? એનો વિચાર કરવા માંડયાથી એવું જણાગ છે કે, તેઓની આખો ઉપર અજ્ઞાનનાં પડળ ચઢેલાં છે. અસ્તુ હમણાં કાળચક્રના ફેરામાં આપણો હિદુસ્થાન દેશ પડેલો છે, તેથી એવી વિપરીત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયજ; ત્યાં બીજો કાઇ ઉપાય નથી. આપણા ઘરમાંની હવા શુદ્ધ રહેવા માટે આ ઝાડો કુડામાં વાવવાં જોઇએ, અને તેમાંથી એક બે કુડા ઘરમાના વપરાશવાળા પ્રત્યેક ભાગમાં અને ઓરડીઓમાં દિવસે રાખવાંજ જોઇએ. તે કુડાં સધ્યાકાળે ખુલ્લા ઓટલા ઉપર લાવી મૂકવા, અને ત્યાંજ આખી રાત્રી રહેવા દઇ, બીજે દિવસે સવારમા ઘરમાં લઇ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મૂકતા જવું. એમ કરવાથી પ્રકૃતિ સારી રહી અનેક વિકાર, અને વાયુ વગેરેના વિકારો થતા નથી. **તુળસી સાધારણ:**—કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, સુગધી, દાહકર, પિત્તકર હૃદ્ય, તુરી, અગ્નિદીપક, તથા લઘુ છે; અને વાયુ શ્વાસ, કાસ, ઉચકી, કૃમિ, ઉલટી દૌર્ગંધ્ય, કોઢ, પાર્શ્વશૂળ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રકતદોષ, ભૂતબાધા, શૂળ, તાવ તથા ઉચકી (હેડકી) નો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **તુળસીનો ચ્હા:—તાવ, આળસ, સુસ્તી, અરૂચિ, દાહ, વાતવિકાર અને પિત્ત ઉપર:**—તુળસીનાં પાત્રા સુમારે એક તોલો કિવા તેથી વધારે લેઇ અર્ધાશેર પાણીમા નાખી તે પાણી અર્ધું અગર ચતુર્થાશ બાળવું અને પછી પીવું; એટલે ઉપલા સર્વ રોગો દૂર થાય છે. **બીજો પ્રકાર:**—ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરી તેમા તેટલુંજ દૂધ, એક કિવા બે તોલા સાલમમિશ્રી, અને એક બે એલચીદોડાનુ ચૂર્ણ કરી તે નાખી તે કાઢો પાવો. એટલે ઉત્તમ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. મ્હોમાં સ્વાદ આવે છે. અને અનેક રોગો દૂર થાય છે. એવી આ "તુળસી ચ્હા" પરદેશી નિઃસત્વ અને રકતશોષક ચ્હા કરતા ગુણોમાં હજારગણી શ્રેષ્ઠ છે, **એટલા માટે તુળસીની ચ્હાજ નિત્ય પીવી. એ આપણા આર્ય લોકને ઘણુંજ હિતકારક છે. (૨) મણીયારીના વિષ ઉપર:**—કાળી તુળસીના પાંત્રાનો રસ નવટાંક પાવો. અથવા પાત્રાં ચાવી ખાવાં. દાંત ચોટી જાય તો આજ રસ નાકના છિદ્રમા પાડવો અને તાળવું અને હાથતળીએ અને પગતળીએ બે ઘડી સુધી ચોળવો. **(૩) વિષમ જ્વર ઉપર:**—કાળી તુળસીનાં પાંત્રાના રસમાં મરીની ભૂકી નાખી તે રસ પાવો. **(૪) વાયુહારક ચૂર્ણ:**—કાળી તુળસી છ ભાગ, નગોડ ચાર ભાગ, ભાંગરો છ ભાગ, અને વાયવરણા એક ભાગ, એ સર્વ ઓષધોનું ચૂર્ણ કરી રોજ ત્રણ માસા પ્રમાણે મધમાં આપવું. **(૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—તુળસીનાં બી રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે ચોળી ખાવાં.**

(૬) **બાળકની ઓકારી ઉપર:**—તુલસીના રસમાં મધ નાખી સવારે પાવુ. (૭) **બાળકની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:**—કાળી અગર ધોળી તુલસીના બી વાટી ગાયના દૂધમા પાવા. (૮) **દાદર ઉપર:**—રાતી માટી અને તુળસીનાં પાત્રા ભેગા વાટી દાદર ઉપર ચોપડવું. (૯) **વીંછીના દંશ ઉપર:**—તુળસીના રસ ચોપડવો (૧૦) **વાયુ ઉપર:**—તુળસીનો રસ અને આદાનો રસ મધ નાખી પાવો અથવા તુળસીનો રસ મરીની ભૂકી અને ઘી, અથવા મધ નાખી પાવો; એથી કેટલેક બળવાન વાતરોગ હશે તે દૂર થશે. (૧૧) **રતાંધળા ઉપર:**—કાળી તુળસીનાં પાંત્રાનો રસ ૧૪ દિવસ રોજ બબે ટીપા આંખમા પાડવો. (૧૨) **કૃષ્ણ-મધુર જ્વર ઉપર:**—કાળી તુળસી, જંગલી તુળસી અને ફુદીનો, એ ત્રણેનો રસ ત્રણ કિંવા સાત દિવસ પાવો. (૧૩) **શીતપિત્ત ઉપર:**—તુળસીનો અંગરસ શરીરે ચોળવો. (૧૪) **દાદર ઉપર:**—તુળસીનાં પાત્રા ચોળવા અથવા તુળસીના પાત્રાનો રસ, ગાયનું ઘી અને ચુનો, એ કાસાના વાસણમા ખરલ કરી તે મિશ્રણ દિવસમાં બે વાર ચોપડવુ (૧૫) **બાળકની શીળી ઉપર:**—તુળસીનો રસ પાવો. (૧૬) **વિષમ જ્વર ઉપર:**—તુળસીદળના અઢી પાત્રાંના ગોળમા ગોળી કરી ખાવી. (૧૭) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—તુળસીના રસમા અફીણ ખરલ કરી ચોપડવુ. (૧૮) **આગંતુક જ્વર ઉપર:**—કાળી તુળસીનાં પાત્રા, સુંઠ અને સાકરનો કાઢો પાવો. (૧૯) **કાન પાકે છે તે ઉપર:**—કાળી તુળસીનો તથા ભાગરાનો રસ એકત્ર કરી કાનમા પાડવો. (૨૦) **જખમમાંથી રકતસ્રાવ થતો હોય તે ઉપર:**—તુળસીના પાંત્રાં વાટી લેપ કરવો. **ત્રિદોષજન્ય ઉલટી ઉપર:**—તુળસીના રસમા એલચીનુ ચૂર્ણ નાંખી પાવુ. (૨૧) **ધનુર્વાત ઉપર:**—કાળી તુળસી, લીલું લસણ અને ડુંગળીનો રસ, એકત્ર કરી ત્રણ માસા પાવો અને તેમાનો થોડો રસ શરીરે પણ ચોળવો (૨૨) **વાતશોથ (સોજા) ઉપર:**—તુળસીના રસમા મરીની ભૂકી અને ઘી નાંખી તે રસ પાવો.

૨૮૮ તેજબલ:—(સં૦ તેજોવતી.) હિમાલયના પ્રદેશમાં, હરદ્વાર અને ગંગોત્રી અરણ્યોમાં આ ઝાડ થાય છે જે તેજબલ ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે. તે ઝાડની એક જાત છે. એ ઝાડની છાલ મરચાના જેવી તીખી હોવાથી તે દેશના લોક મરચાને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. **તેજબલ:**—તીખુ, ઉષ્ણ, કડવુ, અગ્નિદીપક, પાચક, અરૂચિકર, કંઠને હિતકર તથા કંઠશુદ્ધિકારક છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, ઉધરસ, દમ, વિષ, ઉચકી, અગ્નિમાંદ્ય, અર્શ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે.

૨૮૯ તોરણ:—તોરણનાં ઝાડ કરમદી જેવા હોય છે. એ ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં થાય છે. એ ઝાડને ફળના તોરા આવે છે. અને નાના તથા પીળા રંગના ફૂલો આવે છે. એ ફળ ખાવાથી સારાં લાગે છે. **તોરણ:**—ગ્રાહક, ખાટું, લઘુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક અને પિત્તલ છે. **એનાં પાકાં ફળ:**—મધુર, સ્નિગ્ધ તથા તુરાં છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરનારા છે. **ગાંગેરૂક** (બીજા પ્રકારનું તોરણ.):—તુરૂં, ખાટુ, ઉષ્ણ, ગુરૂ અને રકતપિત્ત તથા કફને કરનાર, સારક અને વાતનાશક છે. **પાકેલું ગાંગેરૂક તોરણ:**—રૂચિકર, ગુરૂ, વાતરક્તનાશક અને પિત્તશામક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **મુખવિકાર ઉપર:**—એના ફળ ખાવા, એટલે જીભે કાતરા વગેરે થાય છે તે મુખવિકાર દૂર થાય છે. (૨) **પ્રદર** (સ્ત્રીઓને ધાતનું જવુ તે) **ઉપર:**—તોરણના તોરા, ખાવાના પાનના દીંટાના બરોબર લેઇ, તેમા એક તોલાએ ત્રણ માસા પ્રમાણે કળીચુનો ભેગો વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. ધોળા પ્રદર ઉપર ઠંડા પાણીમા અને રાતા પ્રદર ઉપર ઘીમા નિત્ય સવારે અને સાંજે એકેક ગોળી આપતા જવી જે દિવસે તાવ આવે, તે વેળાએ ઔષધ બંધ કરી કાંજીમાં ઘી નાંખી બે દિવસ આપવું (૩) **ધાટસર્પ ઉપર:**—તોરણીના પાંત્રાનો ચૂરો કરી મ્હોમા રાખવો, અને રસ ગળવો, એટલે કફ પડી ગળું સાફ થાય છે. (૪) **શીતળા હલકા આવવા માટે:**—તોરણીનાં તાજાં મૂળ ભેંસના તાજા દૂધમા ઘસી પાવા, (૫) **છાશનું પુનઃ દહીં બનાવવાની રીત:**—ગવળી લોક દૂધનું દહીં કરી તેમાં થોડુ પાણી નાખી છાશ કરે છે, અને માખણ કાઢી લે છે. પછી છાશમાં તોરણનાં મૂળ ઘસી કિંચિત્ અજવાળા પાસે મૂકે છે. અને તે વાસણ ઉપર ધોએલુ કપડું વીંટાળી તે ઉપર પાણીની રાખોડી નાંખે છે. તે વેળાથી છાશમા પાણીનો સઘળો અંશ ઉપર આવે છે. તે રાખોડી [illegible] નીચે રહેલી

છાશ ફદીના જેવી ઘટ્ટ થાય છે. એ પ્રમાણે છાશનું દહીં થાય છે. **(૬) ચાંદી અને વ્રણ ધોવા માટે:**—તોરણીનો પાલો બારીક ખાંડી તેમા પાણી નાખી કાઢો કરવો અને તેવા વ્રણ (ગુમડુ) ધોવું એટલે જલદી રૂઝ આવે છે.

૨૯૭. થોર (ચોધારો.):—સં૰ સ્નુહી સેહુડ મ૰ સાબર, નીવડુંગ. હિં૰ થુહર, સેહુંડ. બં૰ સીજવૃક્ષ. ક૰ કળી, મુંડુકળી. મલા૰ તીરૂકળી. તૈ૰ જેમડુ. ફા૰ લાદના. અ૰ જકુમ્ ઈં૰ મીલ્કસ્ હેજ. લા૰ યુફ્રોર્બીયા ટ્રાયગોના.

થોર ગોળ હોય છે. એના ઉપર બારીક ચોખા જેવડા લાબા કાંટા હોય છે. એનાં પાત્રાં બે આંગળ પહોળાઇનાં લાબા હોય છે. એ પાત્રાનુ અથાણું કરે છે. વાડ કરવા માટે એનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડ સુમારે માંથોડુ બે માથોડાં ઉંચુ વધે છે. એમાંથી ધોળુ દૂધ પુષ્કળ આવે છે. એ દૂધમાં કેટલાક રસાયનો અને સોમલની શુદ્ધિ થાય છે. **થોર:**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણુ, અગ્નિદીપન, સારક, ગુરૂ તથા વાંતિકર છે, અને કોડ, ઉદર, પ્લીહા, વાયુ, ગુલ્મ, અષ્ટિલા, આધ્માન, પાંડુ, કફ, ઉદરવ્રણુ, જ્વર, ઉન્માદ વાયુ, મેદ, વીંછીનુ વિષ, દૂષીવિષ, અર્શ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. **થોરનું દૂધ:**—ઉષ્ણુ-વીર્ય, સ્નિગ્ધ, તીખુ, સારક તથા લઘુ છે; અને કોઢવાળા, ગુલ્મી તથા ઉદરરોગવાળાઓને રેચ વિષે ઉત્તમ છે. એ આધ્માન વાયુ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **થોરનાં પાંત્રાં:**—રૂચિકર, તીખાં તથા અગ્નિદીપન છે અને ફોઢ, અષ્ટીલા, આધ્માન, વાતશૂળ શોથોદર અને સર્વે ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—થોરીઆનુ દૂધ ચોપડવું એટલે ફોલ્લો ઉઠતો નથી. **(૨) ઢોરનું શિંગડું, હાડકું વગેરે ભાંગ્યું હોય તો:**—થોગના દૂધમા ગુણપાટની રાખ ખરલ કરી લેપ કરી પાટો બાંધવો. **(૩) નિદ્રા ન આવવાને:**—થોરના મૂળ ગોળમા ખાવા **(૪) કમળી ઉપર:**—થોરનુ ડીંડુ શેકી તેનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ ૧ પૈસાભાર અને ઘી ૧ પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવું **(૫) શરીરમાંની ગરમી કાઢવા માટે:**—થોરીઆના કકડા કરી પાણીમાં નાંખી તે પાણી આધણ આવે ત્યા સુધી કઢવવું, અને માણુસને ખાટલા ઉપર સુવાડી નીચે તે ઉકળતા પાણીનું વાસણ મૂકી અગને બાફ આપવો, અને ઉપર પીછોડી ઓઢવી; એટલે પરસેવો છુટી અગ છુટું થશે. પછી શરીરે વગડાઉ છાણાંની રાખ ચોળવી. ઠડુ પાણી અને વાયરો, એથી વિશેષ સંબધ રાખવો નહિ. ઘી અને ભાત ખાવો. એટલે શરીરમાની ગરમી નીકળી જશે. **(૬) ભમરવિષ ઉપર:**—થોર અને પીપર વાટી લેપ કરવો. **(૭) નવા જન્મેલા બાળકનું ગળું કફથી બંધાઇ ગયું હોય તો:**—થોરીઓ કેળના લીલાં પાત્રામા વીંટાળી અગારામા બાફી કાઢવો તથા સાધારણુ ઠંડો થયા પછી બે ત્રણુ ટીપાં રસ કાઢવો. તેમાં ૬ ટીપાં મધ મિશ્ર કરી તેનું થોડુ મિશ્રણુ હાથની આગળી વડે બાળકના તાળવામા ચોપડવું અને જીભે ચોળવું; એટલે કફ ઉપર આવી ગળુ ખુલ્લું થાય છે **(૮) બાળકોની સસણી ઉપર:**—ચોધારી થોરનાં પાંત્રાં લાવી શેકી તેનો રસ કાઢવો; તેમાં કાળો બોળ (એળીયો), હરડે અથવા રેવચીનો શિરો ખદખદાવી સહેવાય તેવો પેટ ઉપર લેપ કરવો. ડુંટી ઉપર લેપ કરવો નહિ. **(૯) નાસુર અને નાડીવ્રણુ ઉપર:**—વ્રણુનુ છિદ્ર યુક્તિથી મોટું કરી, થોરનુ દૂધ અને સિંધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની વાટ વ્રણુમા ઘાલવી. **(૧૦) સોજા ઉપર:**—થોર અગરામા બાફી અદરના ગરનો સોજા ઉપર લેપ કરવો. **(૧૧) કફ ઉપર:**—થોર અને હાથિચુી થોર અગારામાં શેકી, અર્ધો તોલો રસ કાઢવો. અને તેમાં ફુલાવેલો તેલીયો ટકણુખાર બે ગુંજા તથા મધ ૫ તોલા મિશ્ર કરી ખરલ કરી ખાવો, એટલે કફ પાતળો થઇ પડે છે. **(૧૨) નળવિકાર ઉપર:**—ગોળ થોરનાં પાંત્રાને એરંડતેલ ચોપડી શેકવાં અને તેમાં શાહાજીરૂં, લસણુ, હીંગ, મરી અને પીપર નાંખી, બારીક વાટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી અને તે એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે ખાવી. **(૧૩) કાસ, શ્વાસ, ક્ષય અને ઉરોગ્રહ ઉપર:**—બે વાલ થોરનુ દૂધ લેઇ ગોળમા ખાવું.

૨૯૮. તુવેર (૨) અણુધારીઓ:—સં૰ ત્રિધાર. મ૰ તીધારી. નીવડુંગ. હિં૰ તીધારાથુહર. ક૰ મૂરેણુકળી.

એને ત્રણ ફાટા અને દરેક ફાંટા ઉપર કાંટા હોય છે. એ થોરીઆનાં મોટાં મોટાં વન હોય છે. એ-માંથી ધોળું દૂધ ઘણું નીકળે છે. મુંબઇ પાસે દિવાળીના તહેવારોમા એના કકડા કરી તેમાં બત્તી સળગાવે છે. એના દૂધમા સોમલની શુદ્ધિ થાય છે **થોર:**—પારદબધક અને રજન વિષે સિદ્ધિ આપનારો છે. બીજા ગુણ સર્વ થોરના સરખા છે. **ઉપયોગ:—(૧) સંધિવાત ઉપર:**—ત્રિધારી થોરીઆનું દૂધ શીંગોળીના તેલ સાથે મિશ્ર કરી લેપ કરવો, એટલે દરદ મટે છે; અને સોજો ઉતરે છે **(૨) સોજો, ગાંઠ વગેરે થાય છે તે ઉપર:**—ત્રિધારી થોરીઆના દૂધનો લેપ કરવો. **(૩) બાળકના દૂધરોગ ઉપર:**—ત્રિધારી થોરીઓ બાફી ૩ માસા રસ કાઢવો, તેમા ધુંવાસ અર્ધો માસો અને કિંચિત્ કસ્તુરી નાખી ખરલ કરી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. **(૪) બાળકના કફવિકાર ઉપર:**—ત્રિધારી થોરીઆના કકડા અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢવો. તેમા ફુલાવેલા તેલીયા ટંકણખારની ભૂકી અને મધ નાખી તેનું ચાટણ આપવું. એ મોટા માણસને પણ આપવુ. ૧૦ મહિનાનું બાળક હોય તો એક ચણોઠીભાર આપવું. **(૫) દમ ઉપર:**—આકડાનાં ફૂલ, અઘેડાના મૂળીઆ અને ગોકર્ણીનાં મૂળીઆં; એને ત્રિધારી થોરીઆના રસના ૧૪ પુટ દેઇ ભસ્મ કરી રાખવી; અને રોજ ત્રણ માસા મધમા બહેડાં ઘસી તેમાંથી બે ગુંજા પ્રમાણે આપવું. **(૬) દાદર ઉપર:**—ત્રિધારી થોરીઆના દૂધનો લેપ કરવો. **(૭) બદ ઉપર:**—ત્રિધારી થોરના મૂળીઆંનો રસ ચોપડી, ઉપર તેજ ઝાડની માટી ચોપડવી, એટલે ૩ દિવસમા ગુણ થાય છે.

૨૯૨. દવણા મરવા:—(સં૦ દમનક.) આ એક ડમરાની જાત છે. દવણાનાં ઝાડો વેંત દોઢ વેંત ઉચાં વધે છે એના પાત્રા કાંઇક ગાજરનાં પાત્રા જેવા હોય છે. પરંતુ દવણાના પાત્રા કાંઇક થોડાં પહોળાં હોય છે. દવણાના ઝાડનો વાસ ઘણો ઉદ્દામ આવે છે. દૂરથી વાસ માત્ર સારો લાગે છે. એને તોરા આવે છે તેનો પણ ઝાડ જેવો વાસ આવે છે. દવણાનો સુગંધિ પદાર્થોમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે. દવણાનાં ઝાડ ઘરની આસપાસ વાવવાથી ઘરમાં સાપ આવતો નથી. **દવણા:**—તીખો, શીતળ, કડવો, તુરો, વૃષ્ય, લઘ તથા સુગંધિ છે અને કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડૂ (ખરજ), દ્વિદોષ, ત્રિદોષ, વિષ, ક્લેદ, અર્શ, ભૂતબાધા, સંગ્રહણી તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—દવણાનાં મૂળીઆં અને તેનાં પાત્રા ખાવા, અથવા રસ કાઢી તે પાવો. ઢોરોને પણ તે આપવાથી ગુણ આવે છે. **(૨) ગરમી ઉપર:**—દવણા મરવાનો રસ કાઢી તે રસ પાવો.

૨૯૩. દક્ષણી થુરીઓ (થોર) કંટાળો:—સં૦ કંથારી. મ૦ ફણીનીવડુંગ. હિં૦ નાગફનીથુહર. ક૦ કડીગળી. તે૦ નાગજમડુ તા૦ મલા૦ નાગતાળી. ઈં૦ પ્રીકૂલીપીયર. લા૦ ઑપ્ટિનિયાડીલેનાઇ.

એનાં પાત્રાં હાથતળીઆથી મોટા અને એક ઉપર એક ઉગી તેનુ ઝાડ મોટું થાય છે. એ થુરી-આની વાડો ઘણી ઉંચી વધે છે. એનો કાંટો બે આંગળ લાંબો અને ઘણોજ તીક્ષ્ણ હોય છે એ કાંટો વાગવાથી મોટો જખમ થાય છે. એ થોર ઉપર લાલરંગનાં જીડવાં આવે છે. તે સ્વાદે મીઠા હોવાથી કેટલાક લોક તેને ખાય છે. એ જીડવા તોડી, કપડામા બાંધી, પીલી તેનો રસ કાઢી કાગળપર લખ-વાથી રાતી શાહી પ્રમાણે લખાય છે. આ થોર સર્વત્ર થાય છે એ થુરીઆનુ પાન ખડકપર જો પડે તો ત્યાં તે ઉગે છે એવો એમા વિલક્ષણ ગુણ છે. આ થોરની વાડોમાં સર્પની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે, **દક્ષ-ણી થોર:**—દીપન, રૂચિકર, તીખો, ઉષ્ણ તથા કડવો છે; અને રક્તદોષ, કફ, વાયુ, ગ્રંથિરોગ, સ્નાયુ રોગ તથા સોજાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—દક્ષણી થુરીઆનુ જીં-ડવુ લાવી, દેવતામાં ગરમ કરી ઉપલી છાલ કાઢી છુંદી, પછી કપડામા ઘાલી પીલી, રસ કાઢી તેમાં સા-કર નાખી પાવો. **(૨) ન્હાના બાળકોને ગળું બે થાય છે તે ઉપર:**—પ્રથમ ચંદન ચોપડી પછી દક્ષણી થુરીઆના મૂળીઆ ઘસી ચોપડવા. **(૩) ગુડઘી ઉપર:**—દક્ષણી થોરીઆના પાંત્રા અંગારામાં શેકી, સારા ગરમ થયા પછી કાઢી તેની બે ચીર કરી, તે ઉપર હળદર નાંખી, તે ગરમ ગરમ બાંધવી. **(૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—દક્ષણી થુરીઆના સુકાયેલાં પાંત્રાની ધૂણી આપવી. **(૫) નિદ્રા આવવા માટે:**—થોરનાં મૂળીઆં ગોળમાં સેવન કરવાં. **(૬) વાતથકી ઉત્પન્ન થયેલ નારૂ ઉપર:**—દક્ષણી થોરીઆનાં મૂળીઆં અને ગોમૂત્રના કલ્કનો લેપ કરવો.

૨૯૪. દાડમ:—સ૦ દાડિમ. મ૦ ક૦ ડાળીંબ. હિ૦ અનાર. રા૦ દાડયુ વાડીભ. ક૦ તુ૦ દાલીંબ. તે૦ દાલીબકાયા. તા૦ માડળે. ફા૦ આતારશીરી, અનારતુરશ. અ૦ રૂમાનહમીજ, રૂમાહહુલુ. ઇં૦. પોમી-ગ્રેનેટ. લા૦ પ્યુનીકાગ્રાનેટમ્

દાડમના ઝાડ આ દેશમા સર્વત્ર થાય છે. અરબસ્તાનમાં મસ્કત પાસે જે દાડમો પાકે છે તે ઉત્તમ હોય છે. તેમા ઘણા બી હોતાં નથી. દાડમના ઝાડ બે અઢી માથોડા સુધી ઉંચા વધે છે એ ઝાડમાં પણ બે પ્રકાર છે. એકને ફૂલો માત્ર આવે છે, એને "ગુલનાર" કહે છે; બીજાને ફૂલ અને ફળ બે આવે છે. દાડમના ફૂલો કસુંબી રગનાં હોઈ, તેમા થોડીક પીળી ઝળકી હોય છે. એ રગ જેવા રગને "દાડીમી રંગ" કહે છે. દાડમ, એ ફળ ખાવાને રૂચિદાયક અને શરીરને હિતકારક છે. એના યોગથી શરીરમાં હુશિયારી આવી તૃષા (તરસ) શમે છે. આ ફળ રોગીને ખવરાવવાને પણ હરકત નથી. આ ઝાડનાં મૂળીઆં, પાંત્રા, છાલ, ફૂલ અને ફળની છાલ, એ સર્વ ઔષધનાં ઉપયોગમાં આવે છે. દાડમના રસનો ઉત્તમ પાક થાય છે. તેને "દાડમપાક" કહે છે. દાડમનો રસ પિત્ત-શમક છે. **દાડમ:**—તુરૂં, ખાટું, મધુર, તૃપ્તિકારક, સ્નિગ્ધ, દીપન, ગ્રાહિ, હલ્ય, ઉષ્ણ, રૂચિકર, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે, અને કફ, ઉધરસ, શ્રમ, મુખરોગ, કંઠરોગ, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **મીઠાં દાડમ:**—તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, લઘુ, તુરાં, ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ, મેધાકર, બલપ્રદ, મધુર તથા પથ્યકર છે; અને ત્રિદોષ, તૃષા, દાહ, જ્વર, હૃદ્રોગ, મુખરોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. **મધુર ખાટાં દાડમ:**-રૂચિકર, દીપન તથા લઘુ છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ખાટાં દાડમ:**-પિત્તકારક તથા રક્તપિત્ત કરનારાં છે; અને કફ, વાયુનો નાશ કરે છે **કુમળાં સૂકાએલાં દાડમ:**—રૂચિકર, હલ્ય અને વાયુને અનુલોમન કરનારા છે. **ઉપયોગ:—(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—દાડમની છાલ ખાવા આપવી અથવા દાડમના રસનું ચાટણ કરી આપવું. **(૨) બાળકના અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર:**—દાડમની છાલ ઘસી પાવી. **(૩) કૃમિ (કરમ પડે છે તે) ઉપર:**—દાડમના ઝાડની અને મૂળીઆની છાલનો કાઢો કરી પાવો, અથવા દાડમની છાલનો કાઢો કરી તલનું તેલ નાખી ૩ દિવસ પાવો. **(૪) ઉષ્ણપિત્ત ઉપર દાડમનું શરબત:**—સાકરનો પાક કરી તેમા દાડમના દાણાનો રસ કાઢી નાખવો અને તુરતજ વસ્ત્રથી ગાળી નાંખવુ. જરૂર જણાય ત્યારે આ શરબત ૨ તોલા અને તેટલુંજ પાણી નાખી પાવું એટલે ઉષ્ણપિત્ત જલદી શમે છે. **(૫) આંખોની ગરમી શમવા માટે:**—દાડમના દાણાનો રસ આખોમાં પાડવો. **(૬) બાળકની સંગ્રહણી ઉપર:**—લીલાં દાડમ કચરી રસ કાઢવો. તેમા માયફળ, લવગ અને સુંઠ ઘસી થોડુ મધ નાખી પાવો. દાડમ ન મળે તો દાડમની છાલ ઘસી પાવી. **(૭) ગરમીને લીધે નાકમાંથી લોહી પડે છે તે અને રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત ઉપર:**—દાડમનાં ફૂલ અને ધરોનાં મૂળીઆનો રસ કાઢી અથવા એકલા દાડમના ફૂલનો રસ નાકમા પાડવો અને તાળવા ઉપર ચોળવો; એટલે તુરત લોહી પડતું બધ થશે. **(૮) છાતીમાં દુ:ખતું હોય તે ઉપર:**—દાડમના દાણાના રસમાં સોનામખીનુ ચૂર્ણ ૧ માસો નાખી પાવું **(૯) ઘોડાના વિષ ઉપર:**—દાડમડીનાં પાંત્રાં, તલ, હરતાલ અને ગોળ, એકત્ર કરી વાટી કરડેલે ઠેકાણે ચોપડવું. **(૧૦) ઓદાર-શિંગના વિષ ઉપર:**—દાડમનો રસ પાવો. **(૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:**—દાડમડીનાં પાત્રાં વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૧૨) પિત્તરોગ ઉપર:**—પાકેલા દાડમનો રસ કાઢી તેમા સાકર નાખી તે રસ પાવો. **(૧૩) શોષ અને મુખની વિરસતા ઉપર:**-સાકર તથા દાડમ અથવા દાડમ અને દ્રાક્ષનો કલ્ક સેવન કરવો. **(૧૪) રક્તાતિસાર ઉપર:**—દાડમની છાલ અને ઈંદ્રજવની છાલનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. **(૧૫) ઉપદંશ-વ્રણ ઉપર:**—દાડમની છાલનુ ચૂર્ણ કરી ચોપડવુ. **(૧૬) ત્રિદોષોત્પન્ન ઉલટી ઉપર:**—મસૂર શેકી તેના લોટમાં દાડમના રસથી તે લોટ પલાળી તેમાં થોડું મધ નાખી તે ખાવો. **(૧૭) દાડમ પાક:**—ધાણા, સુંઠ, નાગરમોથ, વાળો, બીલીનો ગર, આવળકટી, મોચરસ, ધાવડીનાં ફૂલ, લોધ્ર, ઈંદ્રજવની છાલ, જાયફળ, અતિવિષ, ખેરની છાલ, અજમોદ, ખુરાસાની અજમો, એરંડાનાં મૂળીઆં, જીરૂં, લવગ, પીપર, કાકડાશિંગી, એ પૈસા પૈસાભાર લેઇ ચૂર્ણ કરી દાડમમા ભરી ઉપર કણકથી ડાટો કરી ચૂલામા બાફી પછી ઉપરની કણક કાઢી નાંખવી. પછી દાડમ સુદ્ધા ખરલ કરી ગોળીઓ બોર જેવડી કરવી. તે ગોળી રોજ એક એક ખવરાવવી; એટલે અતિસાર, સંગ્રહણી, મંદાગ્નિ, અરૂચિ તથા શૂળનો નાશ થાય છે.

૨૯૫. દારૂ હળદર:—સં૦ બ૦ દારૂહરિદ્રા. મ૦ દારૂહળદ. હિં૦ દારૂહલદર, ક૦ મરદવર્ણ, પોપ્પિલ્લી. તે૦ મુલુગુ, પાસુપુ. મલા૦ નાણુમાર. ગો૦ રૂકકા વેલી. તા૦ તુનામારં. ફા૦ દારચોબ. લા૦ બરબરીસ્ એરિસ્ટેટા, મોરિડા અમ્બેલ્લેટા.

દારૂહળદરના વેલા હોય છે. એ વેલા હિમાલય પર્વત ઉપર અને અફઘાનીસ્તાનમાં થાય છે. એ વેલાનું લાકડું હળદરના જેવું પીળા રંગનું હોય છે. રસાંજન અથવા રસવંતી કરીને એક ઔષધ દારૂહળદરનો કાઢો કરી તેમાંથી બનાવે છે. એ કાઢો અષ્ટમાંશ કરી તેમાં બકરીનું દૂધ સમભાગે નાંખી બાળી સૂકું કરવું એટલે રસાંજન તૈયાર થાય છે. **દારૂહળદર:**—તીખી, કડવી, રૂક્ષ, ઉષ્ણ તથા વ્રણનાશક છે અને પ્રમેહ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, મુખરોગ, કંડૂ, વિસર્પ, ચામડીના દોષ તથા વિષનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ હળદર જેવાજ છે. **રસાંજન:**—તીખું, ઉષ્ણ, રસાયન તથા કડવું છે; અને કફ, વિષ, નેત્રવિકાર તથા વ્રણદોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) કમળી ઉપર:**—દારૂહળદરના અંગરસમાં હળદર નાખી પાવી. **(૨) પ્રદર ઉપર:**—દારૂહળદરના કાઢામાં ૩ માસા શિલાજીત નાંખી સાત દિવસ પાવું. **(૩) આગંતુક વ્રણ એટલે શસ્ત્રાદિકથી થયેલા વ્રણ ઉપર:**—દારૂહળદરની છાલનો કલ્ક, તલનું તેલ, કપિલો અને ધરોનો અંગરસ, એકત્ર કરી મંદાગ્નિથી કઢવી તેલ સિદ્ધ થાય એટલે ચોપડવું. **(૪) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—દારૂહળદરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં દોઢ બે માસા આપવું. **(૫) ભગંદર અને નાડીવ્રણ ઉપર:**—થોરીઓ અને આકડાનું દૂધ એકત્ર કરી દારૂહળદરની દીવેટ તે દૂધમાં પલાળી છિદ્રમાં ઘાલવી. **(૬) પિત્તાભિષ્યંદ એટલે આંખો આવે છે તે ઉપર:**—રસાંજન દૂધમાં કાલવી તેનો આંખો ઉપર લેપ કરવો. **(૭) કાનમાંથી પરૂ વહેતું હોય તે ઉપર:**—રસાંજન સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી, તે મધમાં નાખી કાનમાં પાડવું. **(૮) વાતપિત્ત પ્રદર ઉપર:**—રસાંજન અને લાખ બકરીના દૂધમાં વાટી, તે પાવું.

૨૯૬. દારૂડી:—સં૦ પટુપર્ણી, સ્વર્ણક્ષીરી. મ૦ પીસોળા, કાંટેધોત્રા. કો૦ કર્ડઈ. હિં૦ ચોક, સત્યાનાસી, પીસોળા. બ૦ સીયાલ કાંટા, સોણુખીરૂઈ. ક૦ ચિક્રણીકે. તા૦ કુટીયાત્તી. મલા૦ પોન્નમત્તં. ઈં૦ ગોબોજ થીસલ. લા૦ આર્ગીમની મેક્સિકેના.

દારૂડીનાં ન્હાનાં ન્હાના ઝાડ હોય છે. એની ઉંચાઈ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે. પાત્રાં ન્હાનાં હોય છે. પીળા ધતુરા પ્રમાણે એના ડીંટામાંથી પણ દૂધ (રસ) નીકળે છે. એનાં મૂળીઆંને "ચોકવ" કહે છે. આ વનસ્પતિ રેચક, હીમ, કડવી તથા સારક છે અને કંડૂ, વાતરક્ત, કૃમિ, પિત્ત, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર, અશ્મરી, સોજા, દાહ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળીઆંના પણ એવાજ ગુણ છે. **ઉપયોગ:—(૧) રેચક:**—દારૂડીનાં મૂળીઆનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં પાવું. **(૨) ગયેલું પુરૂષત્વ આવવા માટે:**—દારૂડીની છાલ ૧ માસો અને વડનું દૂધ ગરમ કરી, તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે ૧૪ દિવસ પાનમાં ખાવી. **(૩) ગુમડું ફુટવા માટે:**—દારૂડીનાં મૂળીઆંનો લેપ કરવો.

૨૯૭. દાવલામોરસ:—(સં૦ સમુદ્રશાક. મ૦ મોરસ. હિં૦ મોરસ, ખારીશાક.) આ ભાજીનો રોપો વેંત દોઢ વેંત લાંબો હોય છે, અને જમીન ઉપર પથરાયલો હોય છે. એના ડીંટાનો રંગ લુણીની ભાજી જેવો હોય છે તથા તેના પાત્રાં સુમારે દોઢ આગળ લાંબાં હોય છે. તે લૂણીનાં પાંત્રાં કરતાં ત્રણગણાં જાડા હોય સુમારે અર્ધા તસુ જેટલા પહોળાં હોય છે. ચણાની દાળ નાંખી એનું શાક કરે છે. એનું રાયતું પણ થાય છે અને ભજીયાં પણ થાય છે. આ ભાજી સમુદ્રતીરે થાય છે; એટલે તે ખારી હોય છે એમાં મીઠું રીતસર નાખવું જોઇએ.

૨૯૮. દ્રાક્ષ. (દરાખ):—સં૦ મ૦ તે૦ દ્રાક્ષા. હિં૦ દાખ ક૦ દ્રાક્ષો. ફા૦ અંગુર. અ૦ કીસમીસ્, એનબજબીબ. ઇં૦ ગ્રેપ લા૦ વ્હાઇટીસ્ વ્હીનીફેરા.

દ્રાક્ષના વેલા હોય છે એ વેલા વાવ્યા પછી ત્રણ વર્ષે ફળે છે. દ્રાક્ષ ઘણું કરીને બધા ખંડોમાં થાય છે. હિંદુસ્થાનમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે, તેમાં ત્રણ જાત છે. લીલી, કાળી અને ધોળી. સર્વમાં દ્રાક્ષ ઘણું કરીને ઘણી મધુર માટે મોંઘી હોય છે. આ દેશમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે, તે લીલી ને લીલીજ ખપી જાય

છે. અરબસ્તાન, પર્શિયા, અને મસ્કત, એ સ્થળોમાં ઘણીજ દ્રાક્ષ પાકે છે, એટલા માટે તેને સૂકવી બહાર ગામ ખાતે વેચવા મોકલવામાં આવે છે. બેદાણા, મનુકા, ખીસમીસ એવાં સૂકી દ્રાક્ષનાં નામો હોય છે. બેદાણા કિંચિત્ ધોળા હોય છે, અને તેમાં બી હોતાં નથી. મનુકાદ્રાક્ષ કાંઇક કાળી હોય છે, અને ખીસમીસ ઘણું કરી બેદાણા જેવી પરંતુ નાની હોય છે. દ્રાક્ષ ઉષ્ણુ દેશમાં લોકોની ભૂખ અને તરસનું શમન કરવાને ઘણી ઉપયોગી થઇ પડે છે. દ્રાક્ષ પિત્તશામક તથા રક્તવૃદ્ધિ કરનારી છે. દ્રાક્ષના રસનો આસવ, કોલેરા ઉપર ઘણો ઉપયોગી થઇ પડે છે. દ્રાક્ષનાં પાંત્રા જનાવરોને ખવરાવે છે. અને લાકડાનો કોઇ કોઇ કાળો રંગ કરે છે. **પાકી દ્રાક્ષ:**—સ્વરને હિતકારક, મધુર, તૃપ્તિકર, પાકકાળે સ્નિગ્ધ, અતિરૂચિકર, ચક્ષુષ્ય, મૂત્રલ, ગુરૂ, તુરી, સારક, ખાટી, વૃષ્ય તથા શ્રમનાશક છે; અને પિત્ત, શ્વાસ, ઉધરસ, ઉલટી, સોજો, ભ્રમ, જ્વર, દાહ, મદાત્યય, વાતપિત્ત, ક્ષતક્ષય, કમળી, વાતરકત, રકતપિત્ત તથા આધ્માન વાયુનો નાશ કરે છે. **લીલી દ્રાક્ષ:**—કફકારક, ગુરૂ, ખાટી, પિત્તલ, ઉષ્ણુ, રક્તપિત્તકારક, રૂચિકારક, દીપન અને વાતનાશક છે. **કાળી દ્રાક્ષ:**—વિશદ, ઉષ્ણુ, તીખી, પિત્તલ અને રક્તદોષકારક છે. **પાકી સૂકાયેલી દ્રાક્ષ:**—વૃષ્ય, સતર્પણુ, બલકર અને પૌષ્ટિક છે. **કાળી દ્રાક્ષ:**—(બીજવાળી) શીત, લઘુ, વૃષ્ય, ગુરૂ, વાતાનુલોમન, સ્નિગ્ધ, હર્ષપ્રદ તથા શ્રમનાશક છે, અને દાહ, મૂર્ચ્છા, દમ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, તાવ, રક્તદોષ, તૃષા, ઉલટી તથા હૃદયવ્યથાનો નાશ કરે છે. **લઘુ દ્રાક્ષ** (બેદાણા, નીર્બીજ):—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, રૂચિકર, ખાટી, તથા રસાળ છે, અને દમ, ઉધરસ, તાવ, હૃદયવ્યથા, રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, સ્વરભેદ, તૃષા, વાયુ, પિત્ત અને મુખ માંહેની કડવાશનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **અમ્લપિત્ત ઉપર:**—દ્રાક્ષ તથા બાળહરડે સમભાગે, અને તેના બરોબર સાકર નાંખી એક તોલા જેટલી ગોળી આપતાં જવી; એટલે અમ્લપિત્ત, ગળુ અને હૃદય એ સ્થળની બળતરા, તરસ, ભ્રમ, મંદાગ્નિ તથા આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨) **ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—દૂધમાં દ્રાક્ષનો સરકો નાંખી પાવો. (૩) **હડતાલ અને જંગાલના વિષ ઉપર:**—ઉલટી કરાવી પછી પાશેર દૂધમાં બેદાણા દ્રાક્ષ ૧ તોલો નાંખી તે પાવી. (૪) **ધાતુક્ષય ઉપર:**—દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને પીંપર આપવી. (૫) **તૃષા રોગ ઉપર:**—કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો પાવો. (૬) **મૂર્ચ્છા રોગ ઉપર:**—દ્રાક્ષ અને આંમળા બારીક વાટવાં તથા તે મધમા આપવા. (૭) **સન્નિપાત જ્વરમાં જીભે કાતરા થઇ આવે છે તે ઉપર:**—મધમાં દ્રાક્ષ ખરલ કરી જીભે ચોપડવી. (૮) **મૂત્રરેચનને માટે:**—કાળી દ્રાક્ષ ચાર તોલા રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે મસળી, ગાળી નાખી તે પાણીમા થોડી જીરાની ભૂકી નાખી એક શેર સુધી શક્તિઅનુસાર પ્રાશન કરવાથી મૂત્રદ્વારે ગરમી નીકળે છે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે કોઇને એથી રેચ પણુ થઇ જાય છે. (૯) **ક્ષતકાસ ઉપર:**—બિયાં કાઢેલી કાળી દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, તાજું ઘી ૧ ભાગ, અને મધ ૧ ભાગ; એ સર્વ ઔષધો એક બરણીમાં ઘાલી તે બરણી ડાંગરના ઢગલામાં ઘાલવી. પંદર દિવસ પછી અથવા એક મહિના પછી કાઢી તે માંહેનું ઔષધ રોજ સવાર સાંજ મળી દોઢ તોલા સુધી રોગીએ ખાવું. (૧૦) **શૂળ ઉપર:**—દ્રાક્ષ અને અરડુસાનો કાઢો પાવો. (૧૧) **જીભ, તાળવું અને ગળું, એનો શોષ શાંત થઇ મ્હોઢામાં રૂચિ આવવા માટે:**—દ્રાક્ષ અને આવળકટી, એ ઘીમાં મેળવી મુખની અંદર ચોળવી. અને એજ ઔષધની ગોળી કરી મ્હોઢામાં રાખવી. (૧૨) **પિત્તજ્વર ઉપર:**—દ્રાક્ષ અને ગરમાળાના ગોળનો કાઢો પાવો. (૧૩) **શીતળા અને ગોવરૂ, એથી બાળકોના અંગમાં ભરેલી ગરમી નીકળવા માટે:**—૮ ભાગ બેદાણા દ્રાક્ષ, ૧ ભાગ ગળોનું સત્વ, ૨ ભાગ ખાંડ, તથા ૧ ભાગ જીરૂં, એ પ્રમાણે ભેગું કરી નીવડેલા માટલામાં ભરી તે મિશ્રણુ પલળે એટલુ ગાયનુ ઘી નાંખી આવી રાખવું; અને રોજ સવારે અર્ધા તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપતા જવું. (૧૪) **માથામાંહેની ગરમી અને પિત્તવિકાર શમન થઇ મગજ સુધરવા માટે:**—ગાયના અર્ધો શેર દૂધમા બેદાણા દ્રાક્ષ ૨ તોલા નાંખી ઉકાળી તે દૂધ રોજ સૂતી વેળાએ પીવું. (૧૫) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ઠંડા પાણીમા કાળી દ્રાક્ષ પલાળી તેમાં સાકર નાંખી પાવી. (૧૬) **પિત્તવિકાર ઉપર:**—કાળી દ્રાક્ષ રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેજ પાણીમાં મસળી કુચા કાઢી નાંખી તે રસમાં જીરાની ભૂકી અને સાકર નાંખી પાવો; એટલે પિત્તજનિત દાહ વગેરે શમન

થાય છે (૧૭) **રક્તપિત્ત ઉપરઃ**—દ્રાક્ષ મધમાં ખાવી. (૧૮) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાશ્મરી ઉપરઃ**—દ્રાક્ષનો કાઢો કરી પાવો.

૨૯૯. દાંતીઃ—સં૦ બં૦ હિં૦ ક૦ દતી. મ૦ દાંતી. ફા૦ દંદ. અ૦ હબુલસુલુક. લા૦ ક્રોટન, ટિગ્લિયમ્ રા૦ દાત્યુણી.

દાંતીનાં ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમા ઘણા થાય છે એ ઝાડ સુમારે ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં કાત્રાદાર, લાબા અને હાથ તળીયા જેવડાં હોય છે. એનાં ફળ આકારે ઘુઘરા (પોટળીઆ) જેવાં અને તે બળદાણાં જેવડા મોટાં હોય છે. એ ફળમાથી નેપાળાના જેવડાં બિયા નીકળે છે, તે રેચકારક છે. એનાં મૂળીઆને ' દતીમૂળ" કહે છે. દંતીમૂળનો કાઢામા ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એને "લઘુ દંતી" કહે છે. **લઘુ દંતીઃ**—ઉષ્ણ, તીખી, અગ્નિદીપક, શલ્યશોધક, સારક, તીક્ષ્ણ, પાચક લઘુ તથા શોષક છે, અને આમદોષ, ત્વગ્દોષ, શળ, અર્શ, વ્રણ, અશ્મરી, કફ, ઉદર, પિત્ત, આનાહવાયુ, સોજા, ગુદાંકુર, દાહ, પાંડુ, રક્તદોષ, કોઢ, ગુલ્મ, કૃમિ, ક્ષય, વાયુ, યકૃત્, તથા ખરજનો નાશ કરે છે **નાગ દંતી** (મોટી દાતી)—સારક, ઉષ્ણ, તીખી તથા કૃમિનાશક છે; અને શળ, કોઢ, આમદોષ, મેદોરોગ, અશ્મરી તથા મુત્રરોગનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ લઘુદતી જેવાજ છે **ઉપયોગઃ—(૧) જુલાબ થવા માટેઃ**—દતીમૂળીઆનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ, અથવા લીલા દતીમૂળ પાણીમા વાટી, તેને પાણીમાં મેળવી, ગાળી તે પાણી પાવું (૨) **કફ-કાસ ઉપરઃ**—દતીમૂળનું ધૂમ્રપાન કરવું.

૩૦૦. દિંડાઃ—(સં૦ મડૂકપર્ણી) આ એક જગલી ઝાડ છે. એમાં બે જાત છે. જે ઝાડની કાઠી ઉંચી ન હોતાં જમીન બરોબર હોય છે તેને દિંડી કહે છે, અને જે ઝાડની કાઠી ઉંચી હોય છે તેને "દિંડા" કહે છે. દિંડાની કાઠી ૧૬ હાથ લબાઈની હોય છે. એ કાઠીનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને કાઠી સૂકાયા પછી કાળો થાય છે. આ ઝાડ કાઇક કારવી જેવું હોય છે. એને મૃગ-નક્ષત્રનો વરસાદ પડયા પછી નવા ફણગા ફુટે છે, તે લેઇ તેની જુડીઓ બાંધી વેચે છે. આ શાક ભીડાના શાક જેવુ રસદાર હોય છે એ પૌષ્ટિક છે. દિંડામાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. **દિંડાઃ**—શુક્રકારક તથા સ્નિગ્ધ છે અને રકતવિકાર, વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ગુમડા ઉપરઃ**—દિંડાના કદ બારીક વાટી તેની થેપની વ્રણ ઉપર મૂકવી. (૨) **બદ ઉપરઃ**—દિંડાના મૂળીઆં કેળના કિંવા કુભાના પાત્રામા વીંટી, અગારામા બાફી, પછી તેના ઉપર જે પાતળી છાલ હોય છે તે કાઢી નાખી મૂળીઆ બારીક વાટી જે ખોળ થાય તેનો લેપ કરી તે ઉપર રૂની ઘડી કરી મૂકવી (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—દિંડાના અંકુર ૧ તોલો, આવળની છાલ અર્ધો તોલો, અને ઉબરાના પાત્રાં ઉપરનો ફોડ અર્ધો તોલો, એ ત્રણે બારીક વાટી ૫ તોલા મીઠા દહીંમા મેળવી, મીઠી સાકર નાખી દરરોજ બે વાર ખાવું.

૩૦૧. દીપમાળ (ગલગોટા)ઃ—સ૦ હિં૦ મ૦ ઝેંડુ. ક૦ ગોવગેડુ. લા૦ લીઓનોટીસ, નેપેટિફોલિઆ.

આ ઝાડ સીધુ હોય છે. સુમારે માંથોડુ ઉંચુ વધે છે. એનાં પાત્રાં કાત્રાદાર હોય છે એને હાથના કિંવા વેતના અતરે મૂળ પાસેથી એક ઉપર એક એવા ઝુડ લાગે છે. તે ઝુડ બારીક પુમથી વ્યાપ્ત હોય છે. એ ઝુડ ઉપર બારીક રાતા રગના ફુલ આવે છે. ઝુડમાં કાળા બારીક બી હોય છે. એ સર્વત્ર થાય છે. **ઉપયોગઃ—(૧) અતિસાર ઉપરઃ**—ઝુડમાના બીયા દૂધમા વાટી પાવા. (૨) **માથા ઉપર ભયંકર ગાંઠ થાય છે તે ઉપરઃ**—ઝુડને બાળી તેની રાખ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૩) **ઘાટસર્પ ઉપરઃ**—ઝુડ હોકામાં નાખી પીવું.

૩૦૨. દુધીઃ—સ૦ અલાબુ, ઇક્ષ્વાકુ, દુગ્ધતુંબી. મ૦ દુધ્યાભોંપળા. હિં૦ મીઠી તુબી. બં૦ લાઉ, કદુ. ક૦ હાલગુમળ, શિસોરે તે. તીયા, તુપ્પડીકાયા. ફા૦ કુદુશીરીન, કુદુએદરોજ અ૦ યક્તિનેહુલુકરા. ઈં૦ વ્હાઇટ ગુર્ડ લા૦ કુકર્બીટ, લાજીનેરીઆ.

"એને ધોળી દુધી" પણ કહે છે એનો વેલો ઘણો લાંબો પ્રસરે છે. એમાં લાબી તુંબડી, ચપટી, ઘુઘરા જેવી ઈત્યાદિ અનેક જાત છે. દુધીનો હલવો બહુ સારો થાય છે. એની ભાજી સારી

થાય છે. દુધી પાકીને જુની થાય એટલે જે ગોળ આકૃતિની હોય છે તેનાં તુંબડાં કરે છે. તરતાં શીખનારાઓ, એના સૂકાએલા તુબડાં કમરે બાધી તરવાને શીખે છે. દુધીની એક બીજી જાત છે તેને "મગીયા દુધી" કહે છે એમા ધોળી અને રાતી એવી પણ બીજી બે જાત છે. દુધી જેવુંજ તેનું શાક થાય છે, અને તરવાના કામમાં એનો બહુ ઉપયોગ થાય છે **લાંબી દુધી:**—તીખી તથા ઉષ્ણ છે; અને સન્નિપાત, દતાર્ગલરોગ, દાત ખીલી તથા ધનુર્વાનો નાશ કરે છે. ફળના ગુણ પણ એના જેવાજ છે. **ગોળ મોટી દુધીનો વેલો:**—મધુર, શીતળ, તર્પણકારક, ગુરૂ, રૂચિકર, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, બળપ્રદ, પિત્તનાશક અને ગર્ભપોષક છે ફળના ગુણ પણ એના જેવાજ છે. **દુધીયા દુધી:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, ગર્ભનું પોષણ કરનારી, વૃષ્ય, વાતકારક, બલકર, પૌષ્ટિક, રૂચિકર, શીતળ, મલસ્તંભક, રૂક્ષ, ભેદક, ગુરૂ, પિત્તનાશક તથા કફપ્રદ છે એનાં ફળ:—ગુરૂ, રૂક્ષ, શીતળ, હ્રદ્ય, કફકારક, ગ્રાહક, રૂચિકારક, ધાતુવર્ધક, તથા પૌષ્ટિક છે અને કલ્ક, વિષ, શ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **એના વેલાની સળીઓ:**—મધુર, વાતલ, કફકારક સ્નિગ્ધ, શીતળ, ભેદક અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ:—મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—દુધીઆ દુધીનાં પાંત્રાનો રસ કાઢી લેપ કરવો.

૩૦૩. દુધેલી:—(સ૦ દુગ્ધિકા. મ૦ હિં૦ દુધી.) દુધેલીનાં નાનાં ઝાડ પ્રથમ હાથભર ઉચાં હોય છે. પછી તેના વેલા થાય છે. એના પાત્રા ભાગરાના પાત્રા જેવા પરતુ કિચિત્ ફિકા લીલા રગનાં અને ન્હાનાં હોય છે. એ વેલો તોડવાથી તેમાથી દૂધના જેવો ધોળો રસ નીકળે છે. વેલાનો રગ કિચિત્ લાલસર ઉદા રંગનો હોય છે એને ભાંગરાના જેવાજ ફૂલ આવે છે. ઘરની આજુબાજુએ પણ આ છોડો વાવે છે. એને લાંબી શિગો આવે છે. **દુધેલી:**—મધુર, વૃષ્ય, રૂક્ષ, ગ્રાહક, કડવી, વાતલ, ગર્ભસ્થાપક, તીખી, ધાતુવર્ધક, હ્રદ્ય, ઉષ્ણ, પારદબધક તથા મલસ્તંભક છે, અને મેહ, કફ, કોઢ, તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—દુધેલીના પાલાનો રસ ૧ તોલો, સાકર ૧ તોલો, તાજું ઘી ૧ તોલો, એ સર્વને ભેગું કરી સતત ચાર પાચ દિવસ આપવુ, એટલે બળતરા અને લોહી બધ થાય છે. **(૨) મુબારકી રોગ ઉપર:**—(બાળકને દૂધના યોગથી તેના ચીકાશથી પેટમાં ગાંઠો થઇ મળની ગાંઠ બાઝે છે તે ઉપર).—દુધેલીનાં મૂળીયા ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવાં; એટલે બે ત્રણ દિવસમા મળદ્વારે રોગ નીકળી જાય છે. **(૩) વિષમજ્વર ઉપર:**—દુધેલીનાં મૂળીયાં કાનમાં રાખવાં એટલે નિયમિત વેળાએ આવનારો તાવ દૂર થશે. **(૪) વાછરડાંને દુધીયો રોગ થાય છે તે ઉપર:**—દુધેલીના મૂળીઆ ઠડા પાણીમા ૧ તોલા સુધી ઘસી દરરોજ એકવાર એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવાથી પેટમાનો સર્વ ભાર નીકળી જઇ રોગ ઘણોજ હલકો થાય છે.

૩૦૪. દુદુરલી:—દુદુરલીના વેલા હોય છે. એના પાત્રાં ઘણાં મોટાં હોતા નથી. એ પાંત્રાં ગળચટાં લાગે છે. એનાં મૂળીઆ ચાવવાથી કિવા બારીક ભૂકી કરવાથી બારીક કણ થાય છે એને આકડાનાં ફૂલ જેવાં ફૂલ આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) તંતુમેહ અને સ્વપ્નાવસ્થા વિગેરે ધાતુવિકારો ઉપર:**—દુદુરલીનાં મૂળીઆં અને ધોળી શેમળનુ કદ ખાડી બારીક ભૂકી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાખી તથા સાકર નાંખી, એ ઔષધ બે વખત ૭ દિવસ આપવુ. **(૨) મધુમેહ અને તિડક પ્રમેહ ઉપર:**—દુદુરલીનાં મૂળાની ભૂકી, કિંવા દુદુરલીનાં મૂળીઆં ગાયના તાજા દૂધમા વાટી, એ ઔષધ દર વખત નવટાંક પ્રમાણે દરરોજ બે વાર ચૌદ દિવસ આપવું. **(૩) ધાવરા ઉપર:**—દુદુરલીનાં મૂળીઆં દૂધમાં વાટી પાવાં અને લેપ પણ કરવો.

૩૦૫. દેવનળ:—સં. દેવનળ. બં૦ નલ. મ૦ દેવનળ. હિ૦ નરસલ. કચ્છી૦ આંચી. ક૦ ઉચ્ચગોળિવે. તે૦ બુગુએદુરૂ. ઇં૦ ઇંડીયન ટૉબેકો. લા૦ લોબીલીયા-નીકોટીઆનીફોલીઆ.

દેવનળનાં બરૂના જેવા બેટા થાય છે. અને બરૂની માફકજ એની સોટીમાં પોલ હોઇ ગાંઠો હોય છે. એના પાંત્રા વાસનાં પાંત્રાં જેવા હોય છે. એની નળીઓ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. **દેવનળ:**—શીતળ, રૂચ્ય, તુરી, મધુર, વીર્યવર્ધક, કડવી, દીપન, તથા મૂત્રશોધક છે; અને વિસર્પ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, હ્રદ્રોગ, બસ્તિશૂળ, યોનિરોગ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧)**

અંડ ઉતરી ગયો હોય તો:—નાળીયેરના અંગરસમાં દેવનળનાં મૂળ પૈસાભાર ઘસી પાવાં. અને કાનમાં જુવારની સળી દિવસ ૧૪ ઘાલી રાખવી (૨) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—દેવનળના મૂળીઆં, ડાભનાં મૂળીઆ, કાસનાં મૂળીઆં અને શેલડીનાં મૂળીઆં, એ સર્વ સમભાગે લઇ, અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં સાકર નાંખી પાવો. **ઘાટસર્પ ઉપર:**—દેવનળના તોરા ચલમમાં નાંખી પીવા.

૩૦૬. દેવબાવળીઓ:—સ૦ કિકિરાટ, નીબબ્બુલિકા. મ૦ કકર, કોકઇ, દેવબાભળી. હિં૦ ફીકર બ૦ બાબલા. ક. નીલી. તે૦ બાબુરમુ. તા૦ મલા૦ કરૂવેળ. ફા૦ અ૦ અ—મુગીલા. ઇં૦ લા૦ એકેશીયા ટ્રી, ગમ એરેબિક.

આ એક બાવળીઆની જાત છતાં, બાવળીઆ જેવું મોટું ઝાડ થતુ નથી. એને કાંટા તથા ફૂલ પણ બાવળ જેવાજ પીળા રંગનાં આવે છે. એ ઝાડને લાખ આવે છે. **દેવબાવળીઓ:**—તુરો, કડવો, શીતલ તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, પિત, તૃષા, રક્તદોષ, દાહ, તાવ, ઉલટી, મેહ તથા વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **હડકાયેલા કૂતરાના વિષ ઉપર:**—દેવબાવળીઆના તાજાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમા એક તોલાથી ચાર તોલા સુધી ઘસી તેમા થોડુ પાણી નાંખી તે પાવું. એ દરરોજ બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું. પથ્ય કરવી.

૩૦૭. દેવદાર:—સ૦ હિં૦ ક૦ તા૦ મલા૦ તુ૦ દેવદારૂ. મ૦ ગુ૦ દેવદાર. ક૦ દેવબ્દાર તે૦ દેવદારૂ, ચેદ્દુ. અ૦ શજરતુલજીન, શજરતુલવક્. લા૦ સિડસડેવડારા.

હિમાલય પર્વત, બ્રહ્મદેશ, બંગાળ અને પિનાગ, એ ઠેકાણે દેવદારનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. એ ઝાડને જોઇએ તેવી જમીન મળી હોય તો તે ઘણુંજ ઉંચુ વધે છે. ત્રીસ ચાળીસ વર્ષનુ થાય એટલે તેને ફળ આવવા લાગે છે. આ વૃક્ષ સો દોઢસો વર્ષ સુધી રહે છે. જેમ જેમ એ ઝાડ જૂનું થાય છે તેમ તેમ મજબુત થઈ તેનો ઉપયોગ ઘણો થાય છે. સાગના કરતાં આ લાકડુ ઘણું હલકું છે. એની અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. રાજા લોક માટે એ લાકડાની ફર્નીચર, ગલબત વગેરે બનાવે છે. દેવદારનો ધૂપ કરવામાં પણ ઉપયોગ થાય છે. દેવદારના લાકડામાથી ટર્પિન-ટાઇન તેલ બને છે. **તેલીઓ દેવદાર:**-પાકકાળે તીખો, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, કડવો તથા લઘુ છે, અને કફ, વાત, પ્રમેહ, અર્શ, મલસ્તંભ, આમદોષ, તાવ, આધ્માન, દમ, ઉધરસ, સોજો, ખરજ, હેડકી, તંદ્રા (મૂર્ચ્છા), રક્તદોષ તથા પીનસનો નાશ કરે છે. **કાષ્ઠ દેવદાર:**—ઉષ્ણ, કડવો તથા રૂક્ષ છે, અને કફ, વાયુ, ભૂતબાધા તથા લેપ કરવાથી મોં ઉપરના વ્યંગનો નાશ કરે છે. **સરળ દેવદાર:**—તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ, લઘુ, કોષ્ટશોધક તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ત્વગ્દોષ, વાયુ, કર્ણરોગ, વ્રણ, સોજો, કંડૂ (ખરજ), કંઠરોગ, નેત્રરોગ, ઉધરસ, પરસેવો, રાક્ષસપીડા તથા જૂનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉરૂસ્તંભ ઉપર:**—દેવદાર વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) **કફ ગલગંડ ઉપર:**—દેવદાર અને કવંડળમૂળ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) **અપચી** (ગંડમાલનો ભેદ છે તે) **રોગ ઉપર:**—દેવદાર અને સરગવાની છાલ કાજીમાં ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) **દેવદારાદિ કાઢો:**—દેવદાર, વજ, કોઠ, પીંપર, સુંઠ, કાયફળ, નાગરમોથ, કરીયાતું, કડૂ, ધાણા, હરડે, ગજપીંપર, બેઠી રીંગણી, ગોખરૂ, ધમાસો, ઉભી ભોરીંગણી, અતિવિષ, ગળો, બીલી અને શાહજીરૂ, એ બધાનો કાઢો કરી તેમાં સિંધવ અને હીંગ નાંખી સુવાવડીને પાવો; એટલે શૂળ, કાસ, તાવ, શ્વાસ, મૂર્ચ્છા, કંપ, મસ્તકપીડા, બડબડ, તૃષા, દાહ, તંદ્રા, અતિસાર તથા ઉલટી; એટલા ઉપદ્રવયુક્ત અને ત્રિદોષાત્મક સૂતિકા રોગનો નાશ થાય છે.

૩૦૮. ધમાસો:—સં૦ બ૦ દુરાલભા, ધન્વયાસ્. મ૦ ધમાસા, કાંટે ચુબુક. હિં૦ હીંગુણા. ક૦ વલ્લિદુરૂવે, નેલઈંગળ. તે૦ પિલરેગટિ, દુલગોંડી. ફા૦ બાદાવર્દ. અ૦ શુકાઈ. લા૦ ફ્ગોનિયા અરેબિકા.

ધમાસામા બે ત્રણ પ્રકાર છે. એ ઝાડના અંગ ઉપર રીંગણીના ઝાડ જેવા સુમારે આંગળભર લંબાઇના કાટા હોય છે. એની ઉંચાઇ સુમારે એક હાથ હોય છે. એનાં પાંત્રાં ચીમરડાયલાં તથા લાંબાં હોય છે. એ પાત્રાં છોડવો જુનો થાય ત્યાં સુધી છોડ ઉપર રહે છે. કાર્તિક માસના અરસામાં સર્વ પાંત્રાં ખરી પડે છે, અને ઝાડનો રંગ પીળો થવા લાગે છે. જવાસાને પણ ધમાસો કહે છે. એ ઝાડ

ઉપર ઉન્હાળામાં તેના દીંટામાંથી તાપના યોગે એક પ્રકારની સાકર નીકળે છે તેને ફારશી ભાષામાં "તુરંજબીન" કહે છે. એ સાકર આ દેશમા અરબસ્તાનમાંથી આવે છે. એ સાકર જુનાની વૈદો બાળકોને રેચ આપવાના કામમાં દૂધમાં આપે છે. **ધમાસો:**—જવાસો શરપુંખાના જેવો (મથુરામાં થાય છે તે) મધુર, કડવો, બલકર, અગ્નિદીપક, સારક, શીતળ, લઘુ તથા તુરો છે; અને કફ, પિત્ત, રાતોકોઢ, વિસર્પ, મેદ, ભ્રમ, મદ, વાતરક્ત, તૃષા, ઉલટી, ઉધરસ, દાહ તથા તાવનો નાશ કરે છે. **ધમાસો રાતો:**—તીખો, કડવો, મધુર, રક્તશુદ્ધિકારક, શીત તથા ઉષ્ણ છે, અને વિસર્પ, વિષમજ્વર, તૃષા, ઉલટી, મોહ, રક્તદોષ, વાતપિત્ત, કફ, કોઢ તથા તાવનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉધરસ ઉપર:**—ધમાસાનું અથવા તેના મૂળીઆનુ ધુમ્રપાન કરવું. (૨) **તાળવામાં કાત્રા પડે છે તે ઉપર:**-ધમાસાના લીલા છોડ કચરી તેનો અંગરસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી સારી પેઠે કઢવી ચાટણુ તેયાર કરવું. એ ચાટણુ વારંવાર ટીપુ ટીપુ તાળવામાં પાડતા જવું, તેથી કરી એક દિવસમા રૂઝાઇ જાય છે. (૩) **જખમ ઉપર:**—આગતુક જખમ થયો હોય તો લીલા ધમાસાનો અગરસ જખમ ઉપર પાડવો એટલે જખમ જલદી ભરાઇ આવે છે. (૪) **હેડકી ઉપર:**—ધમાસાનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. (૫) **ભ્રમ મૂર્ચ્છા વગેરે ઉપર:**—ધમાસાનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાંખી તે પાવો. (૬) **મૂતરખડા અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ધમાસો, ડાભ અને કાસનાં મૂળીઆનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાંખી પાવો. (૭) **શીતપિત્ત ઉપર:**—ધમાસાનો કાઢો પાવો. (૮) **હરતાલનું વિષ તથા મૂત્રાઘાત અંતરવિદ્રધિ ઉપર:**-ધમાસાનાં મૂળીઆં ચોખાના ઘોવરામણુમા ઘસી મધ નાંખી પાવાં.

૩૦૯. ધરો (દરોઇ):—સં૦ દૂર્વા. મ૦ હરળી. હિં૦ દૂધ. ક૦ હસુગરૂકે. તૈ૦ દૂર્વાલુ. તા૦ અરગુ. તુ૦ કડીકૂપતી. મલા૦ કરૂકપુલ્લુ. ગો૦ જીરબાંકુર. ઈં૦ ક્રિપિંગ સાઇનોડન્. લા૦ સાઇનોડન્, ડેક્ટિલન્.

ધરો એક જાતિનું તૃણુ છે. ધરોના બેટ લીલાછમ અને સુશોભિત દેખાય છે. આ તૃણુની અંદર એવો એક વિલક્ષણુ ગુણુ છે કે, કેટલીક મુદત સુધી વરસાદ ન પડે ત્યારે સર્વે વનસ્પતિ સુકાઇ જાય, તોપણુ ધરોનાં મૂળીઆં લીલાંજ હોય છે. દુકાળમાં ઢોરોને ચારો સમુળગો મળતો નથી; ત્યારે ધરોનાં મૂળીઆં ખોદી લાવી ખવરાવે છે. ધરોનો ઉપયોગ દેવપૂજામાં પણુ થાય છે. ગણુપતિપૂજનમાં તો ધરો અવશ્ય જોઇએ. ધરો ઘોડાને ઘણી સારી લાગે છે. **ધરો સાધારણુ:**—તુરી, શીતળ, મધુર તથા તૃપ્તિકારક છે, અને પિત્ત, તૃષા, ઉલટી, દાહ, રક્તદોષ, શ્રમ, કફ, મૂર્ચ્છા, અરૂચિ, વિસર્પ, તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. **ધોળી ધરો:**—મધુર, રૂચિકર, તુરી, કડવી તથા શીતળ છે; અને ઉલટી, વિસર્પ, તૃષા, કફ, પિત્ત, દાહ, આમાતિસાર, રક્તપિત્ત તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **લીલી ધરો:**—અતિ મધુર, કડવી, શીતળ, રૂચકર, સંજીવન, તુરી તથા રક્તશોધક છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, તાવ, પિત્ત, ઉલટી, કફ, રક્તરોગ, વિસર્પ, તૃષા, દાહ તથા ચર્મદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—ધરોનો રસ નાકમાં પાડવો. (૨) **હેડકી ઉપર:**—ધરોનાં મૂળીઆંનો રસ માસો ૧ અને મધ ૧ તોલો એકત્ર કરી પાવું. (૩) **ઉંદરી ઉપર**—ધોળી ધરોના રસમાં ધોળા ચોખા વાટી લેપ કરવો. (૪) **ખાલી ચડે છે તે ઉપર:**—ધરોના મૂળીઆં, ધોળો કાથો, ઉંબરાના પાંત્રાં ઉપરની ફોડ અને ગોવરાનાં બી વાટી ચોપડવાં. (૫) **ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:**—ધોળી ધરોના રસમાં દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વાટી તે રસ ઠંડી કાંજીમાં સાત દિવસ પાવો, એટલે જેને વસત આવ્યા પછી કોઇ દોષથી ઋતુપ્રાપ્ત થતું નથી તે આવશે, અને જેનો અટકાવ બંધ થયો હશે તે પણુ આવશે. (૬) **મસ્તકરોગ ઉપર:**—ધરોના રસમાં ચોખા વાટી લેપ કરવો. (૭) **ઉલટી ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણુમાં ધરો વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં સાકર નાંખી તે રસ પાવો. (૮) **સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર:**—ધરોનાં મૂળીઆં સુતરથી વીંટી હાથે બાંધવાં, એટલે સર્વ પ્રકારનો તાવ શમી જાય છે. (૯) **આગંતુક વ્રણુ ઉપર:**—ધરોના રસમાં અથવા દારૂહળદરની છાલના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું.

૩૧૦ ધંતૂરો:—સં૦ ધત્તૂર. મ૦ ધોત્રા. હિ૦ બં૦ ધત્તૂરા. ક૦ મિલીય, મદંગુણુીકે. તે. તેલ્લાઉમ્મિતે. તા૦ ઉમ્માતે. તુ૦ અંબે મલા૦ અમ્માત્તં૦ ફા૦ અ૦ જોજમાશીલ, તાતુરા૦ ઇં. થૅાર્નએપલ. લા૦. ડાતુરા સ્ટ્રામોનિયમ.

ધંતૂરાનાં ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉચાં વધે છે. એમાં બે જાત છે. કાળી અને ધોળી; કાળો ધંતૂરો ઔષધિ છે. ધતૂરો ઘણો માદક છે. ધંતૂરો પેટમાં જવાથી કેફ ચઢે છે. કાળા ધંતૂરાનાં ઝાડ અને ફૂલ કાળા હોય છે **ધંતૂરો શ્વેતાદિ ભેદે પાંચ પ્રકારનો:**—કાંતિકર, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, તુરો, મધુર, કડવો, મદકારક, વાંતિકર, ગુરૂ તથા વર્ણકર છે, અને કોઢ, વ્રણ, કંડૂ (ખરજ) કૃમિ, જૂઓ, લીખો, શ્રમ, વિષ, પામા તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. કાળો ધતૂરો શ્રેષ્ઠ ગુણવાળો છે. **ઉપયોગ:**— **(૧) ગલફોડું થયું હોય તો:**—ધતૂરાના પાત્રાનો રસ, ચૂનો અને ગોળ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. **(૨) ઉધરસ ઉપર:**—કાળા ધતૂરાનાં પચાંગ (મૂળ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ, છાલ) લેઇ તેનુ ધુમ્રપાન કરવું. **(૩) સર્પદંશ ઉપર:**—કાળા ધતૂરાનાં મૂળ, કંકોડીનો કાદો, અને હાડકીનુ મૂળ, એકત્ર ઘસી પાવું, અન અરીઠાનું અજન કરવુ. ઉતાર ધી પાવુ. **(૪) ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી પીવું. લાલ એરડાના મૂળ પાણીમા વાટી પાવા. રીંગણીનો રસ ૪ તોલા કાઢી પાવો; કપાસનાં બીજ અને ફૂળનો કાઢો પાવો; ઘી પાવુ; ઠંડા પાણીમા તેલ પાવું. લીંબુના રસમા ગળીના મૂળીઆં ઘસી પાવાં. **(૫) વાળા ઉપર:**—કાળા ધતૂરાના પાત્રાનો રસ ૬ માસા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી પાવું. આખો દિવસ કાંઈ પણ ખાવુ નહિ સાંજે ભાત અને દહીં ખાવુ વાળાની જગાએ ફોલ્લો થાય એટલે તેને ફોડી તે ઉપર ધતૂરાના ફળ બારીક વાટી તેની વડી કરી ઉપર ૩ દિવસ બાધવી. રોજ નવી વડી બેસારવી કિવા ધતૂરાના પાત્રા ૨ાા પાનમા ખાવા. **(૬) સોજા ઉપર:**—ધતૂરાનાં પાંત્રાંનો રસ અને કળી ચૂનો ગરમ કરી લેપ કરવો. અથવા ધતૂરાના પાત્રાના રસમા ગુગળ નાખી ગરમ કરી ચોપડવો, કિવા કાળા ધતૂરાના મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૭) વાળા ઉપર:**— ધતૂરાનાં બી, અબાડાની છાલ, રાળ અને મીણની ભકી ઘીમાં ખરલ કરી વાળા ઉપર ચોપડવી એટલે વાળો ઉપર નીકળશે **(૮) વીંછીના વિષ ઉપર:**—ધતૂરાના પાંત્રા હાથ ઉપર ચોળી દંશ ઉપર ચોપડવાં. **(૯) ગલગંડ અને ગાઠ ઉપર:**—ચોખી જમીન ઉપર વગડાઉ છાણા થાળ આકારે પાથરી અગ્નિ કરવો અને તે બધા છાણાં બળી રાખ થાય એટલે તે જગા ઉપરની સર્વ રાખ કાઢી નાંખી તે જગ્યા ગરમ રહે ત્યા સુધી ધોળા ધતુરાનો રસ ઘણી ત્વરાથી તે જમીન ઉપર પાડવો. તે રસ કઢાઇ પરપોટા આવ્યા પછી તે સાધારણ ઠડો થાય એટલે તેનો લેપ કરવો. **(૧૦) ઉન્માદ ઉપર:**- ધંતૂરાના ચાર બિયા નવટાક ઘી સાથે આપવાં **(૧૧) યોનિશૂળ ઉપર:**—કાળા ધતૂરાના બે ત્રણ પાત્રા બારીક વાટી, સિધવ અને ઘી નાખી, વસ્ત્રમા પોટલી કરી યોનિમા રાખવી એટલે સર્વ પ્રકારનુ યોનિશૂળ બધ પડે છે **(૧૨) હાથ પગ ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર:**—ધતૂરાના બિય અને સિધવ પાણીમા વાટી ગોળો કરી તેમા ચોપટ પાણી નાખી પાણીનો ચોથો ભાગ સરસીયુ નાખી પચન કરવુ તેલ શેષ રહ્યા પછી ઉતારી તે ચોપડવું. **(૧૩) ખસ ઉપર:**—કાળા ધતૂરાના બિયાનુ ચૂર્ણ કરી તેલમા ખરલ કરી ચોપડવું **(૧૪) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર:**—ધતૂરાનાં બિયાનું તેલ શરીરે ચોપડવુ **(૧૫) ચોથીઓ ઈત્યાદિ સર્વ વિષમ જ્વરાદિક તાવ ઉપર:**—ધતુરાના પાત્રાનો રસ પા તોલાથી અર્ધા તોલા પર્યંત, ચાર તોલા દહીંમા તાવ આવ્યા પહેલા એક કલાક આપવો. **(૧૬) કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—ધતૂરાની ભાજીનો રસ કાનમા પાડી તે ઉપર થોડુ કકુ નાખવુ. **(૧૭) નળગુદ ઉપર:**—કાળા ધતૂરાના પાત્રાનો રસ ચોપડવો, એટલે સોજો ઉતરશે. **(૧૮) નપુંસકત્વ દૂર થઇ વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે:**—એક જાયફળ કોરી તેમા અફીણ ભરવુ, અને તે જાયફળ કાળા ધતૂરાના જીંડવામા ઘાલી, ઉપર કણક લગાવી, તેને અંગારામા બાફી, પછી ઉપરની કણક દૂર કરી, ધતૂરાનાં જીંડવા સુદ્ધાં ખલીને તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને રોજ એક ગોળી ખાઇ ઉપર દૂધ પીવું. એ પ્રમાણે આ ઔષધ ૨૧ દિવસ લેવું, એટલે નપુસકત્વ દૂર થશે.

૩૧૧. ધામણ:—સં૦ ધન્વન્. મ૦ ધામણ. હિં૦ ધામિન્. બં૦ ધામની ક૦ ઊદુવે.

ધામણના ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. ધામણનાં પાત્રાં હાથતળીઆં જેવડા હોઇ તે ઉપર રેષાઓ હોય છે, અને પાંત્રાનુ એક અર્ધ બીજા અર્ધ કરતાં લાબુ થયેલુ હોય છે. ધામણનુ લાકડુ ચીકણું અને ઇમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. **ધામણ:**—તુરો, વૃષ્ય, મધુર, તીખો, બલકર, રૂક્ષ, લઘુ, ધાતુવર્ધક,

કિંચિત્ ઉષ્ણુ તથા વ્રણરોપણ છે, અને કફ, વાત, દાહ, શોષ, કંઠરોગ, રક્તરોગ, પિત્ત, કાસ તથા પીનસનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—સ્વાદુ, શીતળ તથા તુરાં છે, તે કફ અને વાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અાતસાર ઉપર:—ધામણની છાલમાં પાણી નાંખી, રસ કાઢી, તેમાં શેકેલી વરીનો (મોરીઆનો) લોટ થોડો કાલવી પાવો.

૩૧૨. ધાવડી:—સં૦ ક૦ ધાતકી. મ૦ ધાવટી. ફા૦ ધાવશી. હિં૦ ધાવઇ ધાય. બં૦ ધાઇ. તે. ધાતુકી. લા૦ વુડ ફોર્ડિયા, ફ્લોરીબંડા.

ધાવડીનાં ઝાડ સુમારે માંથોડું બે માંથોડાં ઉચાં વધે છે. એનાં ફૂલ લવંગ જેવાં અને રાતા રંગનાં હોય છે. પાંત્રા શેલડીના પાંત્રાં જેવાં અને તે કરતાં રંગે ઘણાં લીલાં હોય છે. ફૂલનો ઔષધોમાં તથા રંગના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. ધાવડીનાં ઝાડ કોકણમાં અને અનેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. ધાવડી:—તીખી, શીતળ, તુરી, માદક, કડવી, લઘુ તથા ગર્ભસ્થાપક છે, અને રક્તપ્રવાહિકા, પિત્ત, તૃષા, વિસર્પ, વ્રણ, કૃમિ, અતિસાર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ફુલ—સ્વાદુ તથા રૂક્ષ છે, અને રક્તપિત્ત, અતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગુમડા ઉપર:—ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ જવાસાના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું, એટલે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, વિસર્પ, કીટ વ્રણ, લૂતા વ્રણ અને ઘણા દિવસનું દુષ્ટ નાડીવ્રણ મટી જાય છે. (૨) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:—ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ, ઈંદ્રજવ એ સર્વ સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી, તે બે માસા પાણીમાં આપવું. (૩) બાળકની દાંતપીડા ઉપર:—દાંત આવવાની વેળાએ ધાવડીના ફૂલ, પીંપર અને આંમળાનો રસ, એમાં મધ નાંખી દાંતના નવેલામાં ચોપડવું. (૪) પ્રદર ઉપર:—ધાવડીના ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો, અથવા ધાવડીના પાલાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ચાર તોલા સુધી ખાંડ નાંખી પાવો. (૫) વાતપિત્તજ્વર ઉપર:—ધાવડીનાં પાંત્રા અને સુંઠનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. (૬) ધાવરા ઉપર:—કાળી કાંચળીની રાખ અને ધાવડીનાં ફૂલની રાખ મધમાં કાલવી લેપ કરવો. (૭) મણિયારીના વિષ ઉપર:—ધાવડીના પાલાનો રસ પાવો અને શરીરે પણ ચોળવો.

૩૧૩. ધોળી ફળી:—(સં૦ ફલી, ધુસરી.) ધોળી ફળીનાં ઝાડ ન્હાનાં હોય છે. એ ઝાડના ઉંચાઇ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે. એ ઝાડનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એને રાઇ કરતાં મોટાં બીયાં આવે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ બીયા ઢોરોનો ખોરાક છે. દુષ્કાળમાં લોકો ધોળી ફળીનાં બિયાંનો લોટ કરી ભાખરી બનાવી ખાય છે, ક્ષુદ્ર વનસ્પતિ પણ માણસને કેટલી ઉપયોગી છે, એ આ ઉપરથી પૂર્ણ ખાત્રી થાય છે. ધોળી ફળી:—મધુર, બલકર, વૃષ્ય તથા શીતળ છે, અને મૂત્રાઘાત, પિત્તરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે.

૩૧૪. ધોળી:—ધોળીનાં ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. ધોળીનાં પાંત્રાં લીંમડીનાં જેવાં હોઇ દળવાળાં હોય છે. ધોળીનું લાકડું જાડું અને કઠિન હોય છે. એ લાકડાનો રસ સફેદ ધોળો હોય છે. ધોળીની લાકડી હાથમાં હોય તો ભૂતબાધા થતી નથી અને સર્પ અંગ ઉપર ધસી આવતો નથી, એટલા માટે એ લાકડાની લાકડી કરી પાસે રાખવી. ધોળવેલ કરીને એક ધોળીની જાત છે. એના વેલા થાય છે. એ ધોળીનાં લાકડાં પણ હસ્તિદંત પ્રમાણે મજબુત હોય છે.

૩૧૫. ધોળો ચંપો:—(સં૦ શ્વેત ચંપક. મ૦ પાંઢરા ચાંપા. હિં૦ ચંપા.) એને "ખડચંપો" પણ કહે છે. આ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતમાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંત્રાં લાંબાં હોય છે અને તેનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે. એ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. આ ઝાડ ઘણુંજ પોચું છે. એ ચંપાનો રસ એટલો ઉષ્ણ છે કે, તે શરીરે લાગવાથી ફોલ્લો થાય છે. જુના ઝાડને ક્યાંક ક્યાંક શીંગો આવે છે. ચંપાનાં ફૂલનું શાક પણ કરે છે. ચંપો:—સારક, કડવો, તીખો, તુરો તથા ઉષ્ણ છે, અને કોઢ, કંડૂ (ખરજ), વ્રણ, શળ, કફ, વાયુ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુના યોગે અંગ બહેરૂં થયું હોય તે ઉપર:—ચંપાનો રસ ચોપડવો, અથવા પાંત્રાંનો શેક કરવો. (૨) ગુમડાં વગેરે ગાંઠો બેસી જવા માટે:—ચંપાના દૂધનો લેપ કરવો. (૩) સર્પદંશ ઉપર:—ચંપાની શીંગ

તરસનં નાશક છે ઉપયોગઃ-(૧) દાહ, ઉલટી, ઉલકા અને રક્તપિત્ત ઉપરઃ-પદ્મકાષ્ઠનો ઉકાળો પાવો. (૨) વિષમજ્વર ઉપરઃ—પદ્મકાષ્ઠ અને બીજાંનું ચૂર્ણ ઘી કિવા મધમાં કાલવી એકત્ર કરી આપવું.

૩૪૬ પપનસઃ—એ ઝાડ લીંબોળી જેવડુંજ હોય છે. એને બાર-માસી ફળ આવે છે; તેનો વાસ પણ ઘણો આવે છે. એનાં ફળ નાનકડા કોળા જેવડાં દેખાય છે. પાકેલા ફળનો રંગ પીળો હોય છે. એની અંદરનો ગીર રૂચિકર અને તેનો રંગ રાતો હોય છે. એ ફળો ઘણાં ખાટાં હોતાં નથી, તેમ ઘણાં મીઠાં પણ નથી હોતાં. ફળ ઉપરની ત્વચા હાથેળી જેટલી જાડી હોય છે. ઉપયોગઃ—(૧) અરૂચિ ઉપરઃ—પપનસ છોલી તેની ચીરો પાડવી અને તે ઉપર ખાંડ અને સિંધવની ભૂકી નાંખી સેવન કરવું. આ પ્રયોગથી અરૂચિ અને તૃષા શમે છે. (૨) શૈત્યવડે મસ્તક ચઢે છે તે ઉપરઃ—પપનસની બહારની છાલમાં જે દર્પક તેલ હોય છે તે કાઢી માથે ચોળવુ.

૩૪૭. પરળઃ—સ૦ હિજ્જુલ. મ૦ પરળ હિ૦ જલકનૈર. ક૦ તોરગેણુગિલે. લા૦ ઇલેટાઇનવર્ટીસિલેટા.

એને "વાજૂળ" પણ કહે છે. પરળ એ લાળા જેવું અથવા બાગરાની પેઠે ઓહળમાં થાય છે. એનુ ડીંડું રાતું હોય છે, એનાં પાંત્રાં બાગરાનાં પાત્રા જેવાં લાંબા હોય છે. પરળ એ જહારૂના જેવા ગુણોવાળુ, તીખુ, ઉષ્ણુ અને કડવુ છે તથા સોજો, કફ, મેહ, મેદોરોગ, વાયુ, ભૂતદોષ, કૃમિ, ઉદર-રોગ, ગ્રહપીડા અને વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) ઢોરોનું વિષ ઉતારવા માટેઃ—પરળનાં પાંત્રાં છાશમાં વાટી પાવાં. (૨) વાતગંડ ગુમડાં ઉપરઃ—પરળ અને સરગવાનાં બિયાં પાણીમાં વાટી ગરમ કરી તેનો લેપ કરવો. (૩) પેટ ચડતું હોય તે ઉપરઃ—પરળ પાણીમાં વાટી પાવું.

૩૪૮. પરવળઃ—(સ૦ પર્વર. મ૦ બ૦ અ૦ પરવર.) પરવળનાં ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર થાય છે. પરવળનો વેલો કાંઇએક ઘીલોડાં જેવો પરંતુ પાત્રાં લાંબા હોય છે. પરવળની આકૃતિ પણ ઘીલોડાં જેવીજ લાંબી હોય છે. પરવળનુ શાક ઘણું સરસ થાય છે. એ ઉત્તમ પથ્યકર છે. એ શાક ઘીમાં ખાવાથી ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. પરવળ —સ્વાદુ, પથ્ય, પાચક, હૃદ્ય, લઘુ, અગ્નિદીપક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા વૃષ્ય છે, અને ઉધરસ, રક્તદોષ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિ રોગનો નાશ કરે છે. એનો વેલો કફનાશક, પાંત્રાં પિત્તનાશક, અને મૂળીઆં રેચક છે.

૩૪૯. પરિપાઠ—પરિપાઠ એ ઝાડ કોથમીના ઝાડ જેવું થાય છે. એની ઉંચાઇ સુમારે એક હાથ હોય છે. એનાં પાત્રાં બારીક અને થોડાં લાંબાં હોય છે. આ છોડ ઉપર ધાણાના જેવાં સેંકડો બારીક ફળ આવે છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. પરિપાઠ ઝાડ ગુણમા ઠંડું છે. ઉપયોગઃ—(૧) હાથે પગે બળતરા થતી હોય તે ઉપરઃ—પરિપાઠનુ ઝાડ કચરી તેનો અંગરસ હાથે અને પગે ચોળવો. (૨) શરીરમાંની ગરમી અને ગોવરાનું દુઃખ નીકળવા માટેઃ—પરિપાઠના ઝાડવાનો પાણી નાંખી રસ કાઢવો અને તેમાં સાકર નાંખી પાવો (૩) કંઠસર્પ અને કંઠાવકાર ઉપરઃ—પરિપાઠનું ઝાડવું ચલમમાં નાંખી તેની ધૂણી પીવી એટલે ગળામા જડઇ ગયેલો કફ પાતળો થઇ કફવિકારનો નાશ થાય છે.

૩૫૦. પળશીઃ—સં૦ ક૦ તે૦ પલાશી (નાગરદેશમાં પ્રસિદ્ધ) મ૦ પળશી.

પળશીના વેલા થાય છે. આ વેલાનાં પાંત્રાં ખાખરાનાં પાંત્રાં જેવાં થાય છે. એનો વિસ્તાર પુષ્કળ થાય છે. આ વેલાની જાડાઇ પગના અંગુઠા જેટલી હોય છે. એને વચોવચથી ચીરી તેનો દોરડાના કામમા ઉપયોગ કરે છે. પળશીઃ—લઘુ, પિત્તકોપ કરનારી તથા પથ્ય છે, અને મુખદોષ તથા અરોચક-કનો નાશ કરનારી છે.

૩૫૧. પંડોળાંઃ—સં૦ સ્વાદુપટોલિકા, મ૦ પડવળ હિં૦ પરવલ ક૦ કલ્લપડવળ, પાટલાયળી. તા૦ પડોલ. તા૦ તુ૦ પાટલાકાયી. મ૦ પટોલ. લા૦ ટ્રિકોસાંથસ્-અંગ્વિના.

પડોળાના વેલા ઘણાજ વધે છે. એને સુમારે બે ત્રણ હાથ લંબાઇનાં ફળ આવે છે. પડોળાનું શાક બહુ પથ્યકર છે. તે વધારે ખાવાથી પણ વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરતું નથી. એ શાક ઘણુંજ નિરોગી છે. પંડોળાંઃ—સ્વાદુ, પિત્તનાશક, રૂચિકર, જ્વરનાશક, વૃષ્ય, દીપન, પાચન તથા પુષ્ટિકર છે, અને શાંત,

૩૧૮. નરાંબા:—એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંત્રાં કાંઇક નાળીઆના પાંત્રાં જેવાં થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળાકૃતિ ફૂલના ગુચ્છા આવે છે. નરાંબાનું લાકડું ઇમારતના કામમાં સારૂં ઉપયોગી છે. જંગલમાં આ ઝાડ ઘણાં હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) બદ પાકવાને માટે:**—નરાંબાનાં કુમળાં પાંત્રાં અર્ધો ભાગ અને જુનાં પાંત્રાં અર્ધો ભાગ લઇ એકત્ર કરી બારીક વાટવાં તથા તેનો ગોળો કરી ગાંઠ ઉપર બાંધવો. અને તેજ પાંત્રાંનો બે તોલા સુધી અંગરસ કાઢી પાવો. આ ઓષધ ગરમી છાંટી કાઢનાર ઉત્તમ છે.

૩૧૯. નાગફણી:—(સં૦ સર્પિણી.) એના અંગ ઉપર સર્પના અંગ જેવા લીસોટા હોય છે. એ છોડ નાના થાય છે, અને નાગની ફણી જેવો એ ઝાડના ઉપરના છેડાનો આકાર હોય છે. **નાગફણી:**—વિષનાશક, અને સ્તનમાં દૂધ વધારનારી છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—નાગફણીનાં પાંત્રાંનો રસ પાવો અથવા મૂળીઆં ઘસી પાવાં. **(૨) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—નાગફણીના ઝાડનાં મૂળીઆં ગાયના દૂધમાં ઘસીં નિત્ય બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ સુધી આપવાં; પથ્ય મીઠું ખાવું નહિ.

૩૨૦. નરવેલ:—સં૦ તર્કારી. અગ્નિમથ. મ૦ નરવેલ. હિં૦ અરની૦ ક૦ નરૂવલપલ્પ. તૈ૦ નેલીચેટ્ટુ. લા૦ ક્લેરોડેડ્રન ફ્લોમોઇડિસ.

નરવેલનું ઝાડ મોટું થાય છે. એના પાંત્રાં નાનાં અને લાંબાં હોય છે. એને કાત્રા હોય છે. એનાં પાંત્રાંનો સુગંધયુક્ત વાસ આવે છે. એ ઝાડની ડાળીઓ વેલાની પેઠે પાંગરે છે. એનાં પાંત્રાની ચટણી કરે છે. કોઇ કોઇ એનાં પાંત્રાંનુ શાક પણ કરે છે. જેને દમનો આજાર છે તેણે આ ભાજી નિત્ય ખાવી હિતકારક છે. **નરવેલ:**—એના ગુણ અરણી જેવાજ છે. પરંતુ વિશેષ કરી વાતશોફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) રક્તપ્રદર, નાના બાળકની પીડ તથા કૃમિ ઉપર:**—નરવેલના પાંત્રાંનો રસ શક્તિ અનુસાર ૪ તોલા સુધી પાવો. **(૨) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:**—નરવેલની ભાજી કરી ખાવી.

૩૨૧. નાઉળ:—સં૦ નાકૂલી. મ૦ મુંગુસકાંદા. હિ૦ સ૦ નકૂલકંદ. ક૦ વિષમુંગરી. લા૦ રાઉઓલ્ફીયા સરપેન્ટિના.

નાઉળીના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉગે છે. એનાં પાંત્રાંને અણીઓ હોય છે. પાંત્રાંની નીચેની બાજુએ કુસો (પુમ) હોય છે. નાઉળીના પાંત્રાંનું શાક કરે છે. એ શાક ઠંડુ અને પથ્યકર છે. ગરમીવાળા માણસને એ શાક પથ્યકર છે. **ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત ઉપર:**—નાઉળીના પાલાનો રસ સાકર નાંખી પાવો. **(૨) આંખો આવે છે તે ઉપર:**—નાઉળીના પાલાનો અંગરસ, લીંબુનો રસ, એ એકેક ભાગ, અફીણ અર્ધો ભાગ, મમીરા પા ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો સારો ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. **(૩) ઉપદંશ ઉપર:**—નાઉળીના પાલાનો રસ, દૂધ અને સાકર સાથે ૨ વખત આપવો.

૩૨૨. નાકછીંકણી:—(સં૦ છિક્કીપત્રા મ૦ ક૦ ભૂતકોશી. ઈં૦ ઇલીઓડેન્ડ્રાનગ્લાકમ.) એને મરાઠીમાં "ભૂતકોશી" પણ કહે છે. એનાં નાના નાનાં ઝુમખાં હોય છે. એ કોકણમાં અને બીજે સ્થળે પણ ઘણી થાય છે. **નાકછીંકણી:**–તીખી, રૂચિકર, પિત્તલ, અગ્નિદીપક, લઘુ, ઉષ્ણ, તુરી તથા ઉગ્રગંધ છે અને ત્વગ્દોષ, કફ, વાયુ, શ્વેતકુષ્ઠ, કૃમિરોગ, રક્તવિકાર, ગ્રહપીડા, ભૂતબાધા તથા દષ્ટિરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:–(૧) ચડેલું માથું ઉતરવા માટે:**–નાકછીંકણીના પાલાનો અથવા બીયાંનો રસ નાકમાં કિંચિત્ પાડવો, કિંવા બી સુંઘવાં એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર ઘી નાકમાં પાડવું. **(૨) સ્ત્રીઓના નષ્ટપુષ્પ ઉપર:**—નાકછીંકણીના પાલાનું ચૂર્ણ સાકર નાંખી ૭ દિવસ આપવું, અને તેજ પાલો તેલમાં ખરલ કરી ઋતુ સમયે ત્રણ દિવસ સુધી યોનિમાં ગોળી કરી રાખવો. **(૩) ગુલ્મ અને રૂક્ષવાત ઉપર:**–નાકછીંકણીના ઝાડનો કાઢો આપવો. **(૪) દંતશૂળ ઉપર:**—નાકછીંકણીનો પાલો વાટી દાંત નીચે રાખવો.

૩૨૩. નાગકેસર:—સં૦ મ૦ હિં૦ ક૦ તૈ૦ નાગકેસ–શર. અ૦ નારસુષ્ક. લા. ઍાક્રોકાર્પસ લૅાંગીફોલીયમ.

નાગકેસરનાં ઝાડ થાય છે. એમાં કાળી અને રાતી એવી બે જાત છે. નાગકેસર એ લવંગ

જેવડું હોય છે. કાળુ નાગકેસર ઠંડા ગુણવાળું છે. અને એનો મસાલામાં ઉપયોગ થાય છે. રાતું નાગકેસર ઉષ્ણ ગુણવાળું છે. **નાગકેસર:**—કડવું, તુરૂં, આમપાચક, કિંચિદુષ્ણ, લઘુ તથા રૂક્ષ છે; અને પિત્ત, ઉલટી, કફ, ખુડવાત, રક્તરોગ, વાયુ, ખરજ, હૃદયવ્યથા, સ્વેદ, દુર્ગંધ, વિષ, તૃષા, કોઢ, વિસર્પ, બસ્તિપીડા, વાતરક્ત, કંઠરોગ, અને મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) બાળકના રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર:**—નાગકેસર અને મધ આપવું. **(૨) સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર:**—નાગકેસર છાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ ખાવું. અને તે ઉપર છાશ અને ભાત ખાવો. **(૩) આમાંશ બાળકની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર:**—નાગકેસરની ભૂકી રાત્રે છાશમાં પલાળી રાખી સવારે ગોળી કરી આપવી. એજ ક્રમ પ્રમાણે સાંજે પણ દિવસ ૩ સુધી આપવી. **(૪) રક્ત પ્રમેહ ઉપર:**—નાગકેસર અને કંકોળ એ ત્રણ ત્રણ માસા લેઇ અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી પાવો. **(૫) ગર્ભધારણ માટે:**—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘામાં નાંખી આપવું. **(૬) રક્તસ્રાવ ઉપર:**—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. **(૭) પ્રદર ઉપર:**—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં પલાળી રાખવું. અને રોજ સવારે અને સાંજે સોપારી જેવડી ગોળી કરી આપવી, એટલે રક્તપ્રદરનો જલદી નાશ થાય છે. **(૮) સ્વરભંગ ઉપર:**—નાગકેસર, એલચી અને સાકર એ મ્હોઢામાં રાખવું. **(૯) અતિશય પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર:**—નાગકેસરનુ ચૂર્ણ કરી તે આપવું.

૩૨૪. નાગચંપો:—સં૦ મલા૦ બં૦ નાગચંપક. મ૦ નાગચાફા. હિ૦ નાગચંપા. ક૦ નાગચંપકે, સંપીગે. તા૦ નાગેશુર. નાગેપુ. તે૦ નાગકેસર. મલા૦ તુનાગસંપે. ઈં૦ મેસ્યુઆફેરિયા. લા૦ આર્ટેબોટ્રિસઓડોરેટિસિમા.

નાગચંપાનાં ઝાડ કોકણ અને કર્નાટક પ્રાંતમા થાય છે. આ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રાં મોટાં તથા લાકડું મજબુત હોય છે. એને ફૂલ સાત આઠ વર્ષે આવે છે. એનાં ફૂલ દેખાવે સુંદર, મધુર વાસવાળાં અને મનને સંતોષકારક હોય છે. એ ફૂલ હાથેલી જેવડાં હોય છે. એ ફૂલ સૂકવી રાખી મૂકે છે. ફૂલની આકૃતિ નાગની ફેણ જેવી હોય છે. માટે આ ઝાડનું નામ નાગચંપો પાડેલું છે. **નાગચંપો**—વર્ણ્ય, ઉષ્ણ, તીખો, વ્રણરોપણ તથા ચક્ષુષ્ય છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે; અને બીજી વસ્તુના સંયોગે અગ્નિસ્તંભક છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—નાગચંપાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—નાગચંપાનાં ફૂલની ધુણી આપવી. **(૩) ખરજ, ખસ અને ફોલ્લા વગેરે ઉપર:**—નાગચંપાના બી કોપરેલમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૪) સુરશી ઉપર:**—નાગચંપાના પાલાનો રસ પાવો **(૫) કઠણ ગાંઠો પાકવા માટે:**—નાગચંપાનાં મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં.

૩૨૫. નાગછત્ર:—(સં૦ બં૦ નાગદંતી. હિ૦ નાગાલી. મ૦ પેવે.) એને "નાગોળી" એમ પણ મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં કહે છે. એ ઝાડ નાગછત્રનાં ઝાડ જેવાં અને આબેહુબ શેલડી જેવાં દેખાય છે. પાંત્રાં કેળ જેવાં હોય છે. કળલાવીના જેવો નાગછત્રનો કંદ હોય છે. એકાદું નાગછત્ર શેલડીના જેવું કાંઇક મીઠું લાગે છે તે કોઇ કોઇ ખાય છે. નાગછત્ર, એ તીખુ, રૂક્ષ, રૂચિકર, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે, અને વાત, કફ, પિત્ત, ગુલ્મ, શૂળ, ઉદર, યોનિદોષ, વિષ, ઉલટી, કંઠદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **(૧) કૃમિ ઉપર:**—શેલડી પ્રમાણે નાગછત્ર ચાવી તેનો રસ પાવો.

૩૨૬. નાગદમની:—સં૦ ક૦ નાગદમની. મ૦ નાગદવણ. હિં૦ નાગદૌન, દમન બં૦ નાગદના. તા૦ માચીપત્રી. તે૦ તિતાપાત. લા૦ આર્ટમિશિયા, વલગેરિસ.

નાગદમનીના ઝાડ અનનસના ઝાડ જેવા થાય છે. નાગદમનીના પાંત્રાં એક વેત જેટલાં પહોળા ઘનાં તથા રંગે ધોળા હોય છે. એ ઝાડના મધ્ય ભાગે ત્રણ હાથ લંબાઇનો એક દાંડો આવે છે, અને તે ઉપર લાંબા અને ધોળા ફૂલ આવે છે. એ ફૂલમાં લસણની કળી જેવાં લાંબાં બિયાં હોય છે. **નાગદમની:**—ઉષ્ણ, અતિ કડવી, લઘુ, રૂચિકર, કોષ્ટશુદ્ધિકર, તીક્ષ્ણ તથા તીખી છે; અને યોનિદોષ, લુતા તથા સર્પનુ વિષ, વાયુ, કફ, વાતિ, કૃમિ, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ઉદર, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, ઉધરસ, કંઠરોગ, શૂળ, ગુલ્મ, રક્તદોષ, તાવ, સર્વ પ્રકારનાં વિષ, આધ્માન અને ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—

(૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:—નાગદમનીનાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરી જાય છે. (૨) વાળા ઉપર:—નાગદમનીનાં પાત્રાં તેલ ચોપડી શેકી ૩ થી ૭ દિવસ વાળા ઉપર બાંધવાં. (૩) દાદર ઉપર:—નાગદમનીના પાત્રાના રસમા મીઠું નાખી ગરમીમાં મૂકી પછી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૪) સ્ત્રીઓની કંમરે કનવટ થાય છે તે ઉપર:—નાગદમનીનાં પાંત્રાંને ગોળ લગાવી તે પાત્રાં કંમરે બાધવા. (૫) નાના બાળકના કફવિકાર ઉપર:—નાગદમનીનાં પાંદડાં ગરમ કરી રસ કાઢી મધમા નાંખી પાવાં; એટલે ઉલટી થઇ કફવિકાર દૂર થાય છે.

૩૨૭. નાગરવેલ:—સં૦ નાગવલ્લી. મ૦ નાગ—પાનવેલ. હિ૦ નાગરવેલ. ક૦ યલીબળી. તે૦ તામલપાકુ. તા૦ તાંબુલી. તુ૦ બાચ્ચરે. મલા, વેત્તિલા. ફ્રા૦ બર્ગતંબોલ. અ૦ કાન. ઇં૦ બિટલલીફ. લા૦ પાઇપરબિટલ્

નાગરવેલનાં પાંત્રાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ફક્ત હિંદુસ્તાનમાંજ ખાવાના પાનની ઉત્પત્તિ છે. ખાવાના પાનમાં 'કાળાં પાન' અને 'ડીંટાં પાન' એવી બે જાત છે. કાળાં પાન ચરચરીત અને ઘણાં ગરમ હોય છે. રેચ આપવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે, ડીંટાં પાન કે જે કપુરી કહેવાય છે તે મૃદુ અને સૌમ્ય હોય છે, રામટેક પાસે પાન ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ પાન ઘણા દિવસ રહે તો પણ સૂકાતાં નથી. લીલાં પાન કરતાં પાકેલા પાન ખાવામાં સારાં તેમજ ગુણવાળાં પણ વધારે છે. પાનનો પ્રચાર સર્વત્ર છે. એટલે તે વિષે વિશેષ કહેવાનું કારણ નથી. તાંબુલ (પાન)-એ વિર્યવૃદ્ધિકર, કામોદ્દિપક, રૂચિકર અને કાંતિકર છે. તાંબુલના આત સેવનથી પિત્ત, દતદૌર્બલ્ય, નેત્રરોગ, બલક્ષય, અને મુખરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભિણી અને બાળકને પાન આપવું નહિ. પાન ખાવું તે સ્નાન કર્યા પહેલાં, અને જમવાની સાથે લાગલુંજ ખાવું નહિ. બે ઘડી પછી ખાવું. એટલે તે હિતકર થાય છે. નાગરવેલ:—તીખી, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર, કડવી, અગ્નિદીપક, દાહકારક, કામોદ્દીપક, સારક, ઉષ્ણ, તુરી, ખારી, વિશદ, વસ્યકારક, રક્તપિત્ત-કારક, બલકર, લઘુ, રૂક્ષ, સ્વરપ્રદ, મુખશુદ્ધિકારક, મુખને શોભાવનારી તથા અ સિની છે; અને પીનસ, ઉધરસ, કફ, વાત, શ્રમ, કૃમિ, વાતરક્ત, ભ્રમ તથા કલેદ, કંડૂ (ખરજ) નો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—નાગરવેલનાં મૂળીઆ પાનમાં ઘાલી ખાવાં, એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે. પ્રથમ પાનથી ઉલટી ન થાય તો બે ત્રણ ખાવાં; એટલે ઉલટી થશે. (૨) નળ ફુલ્યા હોય તે ઉપર:—ખાવાનાં પાકેલાં પાન અને સરગવાની છાલનો ભેગો રસ કાઢી ૩ દિવસ પાવો, (૩) કૂતરાના વિષ ઉપર:— કાળી નાગરવેલના પાનનાં ડીંટાનો રસ પાશેર સુધી ૩ દિવસ પાવો. (૪) પારો અંગે ફુટી નીકળ્યો હોય તે ઉપર:—નાગરવેલનો, ભાંગરાનો તથા તુળસીનો રસ, અને બકરીનું દૂધ એ સર્વ આખા અંગે બે પહોર સુધી મર્દન કરવું; અને ઠડા પાણી વડે ૩ દિવસ સ્નાન કરવું (૫) કોલહાના વિષ ઉપર:—નાગરવેલનાં મૂળીઆં પાણીમાં બારીક વાટી પાવાં, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે (૬) શરદીથી થયેલી ઉધરસ ઉપર:—નાગરવેલની શીંગોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૩૨૮. નાગલી:—સં૦ બહુદલ. મ૦ નાયણી. કો૦ નાગલી. હિ૦ નાચની. ક૦ તુ૦ રાગી તાળીડેલ્લુ ચોલ. તા૦ ઇરાગી, મલા, કોરા, મદારી. ફ્રા૦ નંડવા. ઇં૦ ગ્રિક. સ્પાઇકડ્ એલ્યુનીન. લા૦ એલ્યુઝીને કોરકાના.

નાગલી એ ધાન્યનો કોકણ, ગુજરાત વગેરે ભરતખંડના કેટલાક ભાગોમાં કનિષ્ઠ પ્રતિના લોકોમાં ઉપયોગ થાય છે. એના દાણા બારીક રાઇ જેવા હોય છે. અને રંગ પણ તેવોજ હોય છે. નાગલી દળી, તેની ભાખરી બનાવે છે. નાગલી:—તુરી, કડવી મધુર, તર્પણ, લઘુ, બલકર, તથા શીતલ છે અને પિત્ત, તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અશક્તને તથા નાના બાળકને શક્તિ આવવાને નાગલીનું સત્વ:—નાગલી રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે તે કાઢી બારીક વાટવી, પછી એનું દૂધ જેવું ધોળું પાણી નીકળે છે, તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી કલઇના વાસણમાં બે ચાર ઘડી રાખી મેલવું, એટલે તેમાંનું સત્વ તે વાસણની તળે જામે છે. એટલે ઉપરનું પાણી નાંખી દેઇ જે સત્વ જામેલું હોય છે તે કાઢી લઇ સ્વચ્છ વસ્ત્રની ચોખડી ઘડી કરી તે ઉપર પાથરવું. પછી પાંચ ૭ ઘડીએ ચીકણી માટી

જેવું ઘટ્ટ થયા પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી તાપમાં સુકવી રાખવી. પછી જોઇએ ત્યારે તેમાંની એકેક ગોળી પાણીમાં બારીક ગોળ નાંખી ઠંડુ થયા પછી બાળકોને થોડુ થોડુ ખાવા આપવું. (૨) શીતળા હલકા આવવા માટે:—નાગલી વાટી અંગ ઉપર ચોપડવી. (૩) બાળકોને શક્તિવર્ધક ભક્ષ્ય:—ડુંગરી નાગલી અર્ધોશેર સુધી લઇ, સારી ધોઇ સુકવી. પછી સારી છડી છોતરાં કાઢી નાંખવા પછી અંદરની નાગલી રોજ સવારે પૈસાભાર લેઇ ગાયના દૂધમાં બારીક વાટી અને વસ્ત્રગાળ કરી દૂધમા શીજવી મલઇ જેવું તૈયાર કરી આપવું. આ છ મહિના કરતાં અધિક વયના બાળકને કૃશતા અને કડકી ઇત્યાદિ વિકાર શમન કરી રક્તવૃદ્ધિ કરનાર અને બલપુષ્ટિદાયક ઉત્તમ ઓષધ છે. (૪) ગુડઘી ઉપર:—ભેસના છાશમાં નાગલીનો અને કળથીનો લોટ કાલવી, મસળી, જાડો રોટલો શેકી તે સોસાય તેટલો ગરમ બાંધી ઉપર પાટો બાધવો.

૩૨૯. નારી (કીડામારી):—સ૦ ક્ષુદ્રપત્રા. મ૦ હિ૦ કીડામારી. ક૦ કરીગીડ. તે૦ ગાડીડેગાડાપારા. તા૦ અડુટિના પાલાઇ. મલા૦ અડુટિન્નપાલી. ઇં૦ બ્રેકટીએટેડવર્થવર્ટ. લા૦ એરિસ્ટોલોચિયાબ્રેકટીટા.

ચોમાસામા નારીના પૂષ્કળ વેલાઓ ઉગે છે. એનાં પાત્રાં આંગળભર પહોળાં અને બે ત્રણ આંગળ લાંબાં હોય છે. એ પાત્રાંને અર્ધચંદ્રાકૃતિ એક મોટો ખચો હોય છે. તે કારણથી ચાંદવેલ નામ એ વેલાનું સાર્થક હોવુ જોઇએ. એને કરાણીયાં ફૂલ આવે છે એને મરાઠીમાં " રાજબલા " પણ કહે છે. ચાંદવેલ એ ગુરૂ, ઉષ્ણ, કડવી, બળકર તથા સારક છે અને ભાગેલા હાડકાંને સાધનારી, કાંતિકારક તથા ધાતુવર્ધક છે; અને વાતાર્શ સોજો, કફ, વાતરક્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. અને મલસ્તભક છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાતવિકાર ઉપર:**—ચાંદવેલની ભાજી ખાવી. **(૨) નળગુદ ઉપર:**— નારીનો રસ કાઢી બાટલીમા ભરી રાખવો. આ રસ એક ચમચાભાર લેઇ તેમાં કુકડીની હગાર સૂકાએલી થોડી નાંખી તે પાવો, અને એનોજ લેપ પણ કરવો. એટલે નળગુદ રોગી તાબડતોબ સારો થાય છે.

૩૩૦. નારંગીનું ઝાડ:—સં૦ તા૦ ક૦ નારંગ. મ૦ નારિંગ. હિ૦ નારીંગ. તુ૦ કીત્તલી. મલા૦ મથુરનારકં. તે૦ નારંગમુ ફા૦ અ૦ નારંજ. ઇં૦ ઑરેંજ. લા૦ સાઇટ્સ ઓરેન્ટિયમ.

નારંગીનાં ઝાડ ઘણું કરીને સર્વ દેશમાં થાય છે તેની પાંચ છ જાત છે. મોઝાંબીક બેટમાંથી જે નારંગી અહીં આવે છે તે ઘણી સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક હોય છે. તેને કોઇ લોક "મુસુબી" કહે છે. ખાનદેશ, નગર, ધુળીયા અને પૂણા, એ સ્થળોએ જે નારંગી થાય છે તે તેવી હોતી નથી. એ ઝાડનાં ફૂલનો વાસ મધુર આવે છે. નારંગીનો રસ અને તેની છાલ પણ ઘણી ઉપયોગી છે. **નારંગ:**—કફ, પિત્ત અને આમને કરનાર, અને દુર્જર, સારક, અતિ ખાટું, વાતહારક, અતિ ઉષ્ણ તથા મધુર છે. તેજ ખાટું હોય તો હૃદ્ય, ખાટું, બલપ્રદ, વિશદ, ગુરૂ, રૂચિકર, સારક, ઉષ્ણ, સુગંધિ તથા સ્વાદુ છે અને આમ, કૃમિ, વાયુ, શ્રમ તથા શૂલનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—કૃમિ (કરમ) અને ટાઢીયા તાવ ઉપર:**—નારંગીની છાલનું ઔષધ બનાવી આપવામાં આવે છે. એ છાલનુ તેલ કાઢે છે. ગુલાબના અત્તર કરતાં આ નારંગીનું તેલ કેટલાકોને સારૂં લાગે છે. નારંગી એ પદાર્થ ખાવામાં મીઠો, દેખાવમાં સુંદર, વાસમાં મધુર, અને સ્પર્શ કરવાથી શીતળ લાગે છે ત્યારે જુઓ !! ઇશ્વર કેવા કૃપાળુ અને દયાવંત છે, તે વિચારવાનની નજરે જલદી જણાશે.

૩૩૧. નાલ:—આ ભાજી તળાવની આસપાસ લીલોતરીમાં થાય છે. એ છોડ સુમારે એક હાથ ઉચા થાય છે એનાં પાત્રાં સુમારે એક આંગળ પહોળાં હોય છે. અને તેને બે ખુણા હોય છે. અને ડીંટું પણ એક આગળ લાંબું હોય છે. આ ભાજી વૈશાખની આખરમા તથા જેઠ માસમાં ઘણીજ મળે છે નાલની ભાજીનો ઉપયોગ ગરીબ લોકમાજ વિશેષ થાય છે.

૩૩૨. નાળીએરી:—સં૦ નારીકેલ મ૦ નારળી. કોં૦ માડ. હિં૦ નરીયલ ખોબ-પરા. ક૦ ટેંગિનમારા. તે૦ ટેકાયા. તા૦ ટેન્નામાર. તુ૦ ટારે. મલા૦ ટેના. ફા૦ જોજહિંદી. અ૦ નારજીલ. ઇં૦ કોકોનટપામ. લા૦ કોકોસનુસિફેરા.

નાળીએરીનાં ઝાડ ચાળીસ પચાસ હાથ સરળ ઉંચા વધે છે, તેના છેડાએ માત્ર ઝાવળી આવે છે. નાળીએરીને દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં "માઢ" પણ કહે છે. ગોમાતક, કર્નાટક, કલીકોટ અને સહ્યાદ્રિ પર્વત પાસેના પ્રદેશમા નાળીએરીનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. નાળાએરી વાવ્યા પછી સાત આઠ વર્ષે ફળે છે. નાળીએરનાં જે ઝુમખાં ઝાડ ઉપર લબડે છે. તેને મરાઠીમા 'પીંડ' કહે છે. નાળી-એરીને બાર માસી ફૂલ આવે છે. અવલ પ્રતિની જમીન હોય તો દર નારીએળીને દર વર્ષે સુમારે પાંચસો નાળીએર આવે છે. નાળીએરીના ઝાડના સર્વ ભાગનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડના સોટા, મોભ, બારોટીયાં, વાંસ, વળીઓ, દોરડાં વગેરે બને છે. ટોચનો અને મૂળનો કેટલોક ભાગ બાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે. કાચલીના કોયલા બનાવે છે, કોપરૂં ખવાય છે, અને તેમાંનું મીઠુ અને ઠંડું પાણી લોક પીએ છે. કોપરૂ ખાવાના તથા રસોઇના અનેક પદાર્થોમાં નાંખવાના કામમા આવે છે. કોપરાનું તેલ ખાવાના, દીવો બાળવાના, તથા માથામા ઘાલવાના અને લાકડે ચોપડવાના કામમાં આવે છે. નાળીએરીમાંથી કાથી નીકળે છે, તેના ગાદી, તકીઆ, દોરડાં, શીંકા, ઘાબલી વગેરે ઘણા પદાર્થો બનાવે છે. સાબુ કરવાના કામમાં પણ તેના તેલનો ઉપયોગ થાય છે. નાળીએરીનો ખોળ ઢોરને ખવરાવે છે. નાળીએરની આંખમાં છિદ્ર પાડી અંદરનો ગીર કાઢી નાખી તેના હોક્કા બનાવે છે. કાચલીનું તેલ નીકળે તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. એવો આ ઝાડનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. **નાળી-એરી:**—ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, શીત, વૃષ્ય, દુર્જર, બસ્તિશોધક, બલકર, બૃહણ, કફકારક, સ્વાદુ તથા વિષ્ટંભકારક છે અને શોષ, તૃષા, પિત્ત, વાતપિત્ત, રક્તદોષ, દાહ અને ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. **નાળીએરના તેલના ગુણ:**—(૧) નાળીએરનાં સુકાયેલાં કોપરાં પાણીમાં નાખી તેલ કાઢે છે. આ તેલ ઠંડું હોય છે. ઠંડાઇ આવવા માટે તેને માથે ચોળે છે. (૨) **લીલાં નાળીએરમાંના કોપરાનો** રસ કાઢી અગ્નિ ઉપર ઉકાળવો એટલે તેલ આવે છે; તે તેલ વાયુહારક છે. વાયુએ પકડાઇ ગયેલે અંગે આ તેલ મરીની ભૂકી નાંખી ચોળવું. (૩) **મુડેલ:**—સારા સુકાયેલા નાળીએરને ખાંડીને ભૂકો સુકવવો. એ સુકાઇ સારો ખરો થયા પછી તેમાં આમલીના કચૂકાની છાલની ભૂકી બે પૈસાભાર નાંખી તે કોપરાનો ભૂકો સારો મસળવો, પછી તે કોપરૂં બળવાન માણસ પાસે પીલાવવું, એટલે તેમાંથી જે તેલ નીકળે તેને મુડેલ કહે છે. એ તેલ વાગેલા અંગમાંનુ લોહી સાફ કરવાના સર્વે ગુણ અને જખમ રૂઝાઇ આવવાના કામમાં સારૂં ઉપયોગી થઇ પડે છે. (૪) **આયવેલ:**—રાતી છાલનું નાળીએર સારૂં જુનું અને પાકું થયેલું લેવું. તે ભાગી ટોપરાનો ભૂકો કરવો. તે ભૂકો પીલી રસ કાઢવો. એ રસ સુમારે કાચો પાશેર લઇ એક કલઇના વાસણમાં નાંખી દેવતા ઉપર ઉકાળવો; અને ઉકળે એટલે તેમાં ચાર ગુંજા પર્યંત મીઠું અને બે માસા સુધી હળદરની ભૂકી નાંખી બધો રસ ઉકાળવો; એટલે રસનો થયેલો પાક વાસણના તળીએ ચોંટે છે, અને ફક્ત તેલ માત્ર ઉપર રહે છે. એ પ્રમાણે તેલ તૈયાર થયા પછી ઉતારી લેઈ બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ તાજુ હોય છે ત્યારે સારૂં સુવાસિક હોય છે. કેટલાક દિવસ પછી તેનો ખોરો વાસ આવે છે; પરંતુ ગુણ કદી પણ કમી થતો નથી. આ તેલમા રૂના ધડી પલાળી ગરમી વગેરેની ચાંદીઓ ઉપર મૂકવી. એથી જખમ પણ રૂઝાય છે. (૫) **વાળા ઉપર:**—નાળીએરને કોરી તેમાં નવસારની ભૂકી રાત્રે નાંખવી. સવારે તેમાંનું પાણી પીવું અને કોપરૂં ખાવું. અને સાયંકાળ પર્યંત ઉપવાસ કરવો, અને રાત્રે સ્નાન કરી દહીં અને ભાત ખાવો. (૬) **ભિલામો, વસ્તરા વગેરે ઉઠે છે તે ઉપર:**—કોપરૂં ઘસી અગર બાળી ચોપડવું. (૭) **સરડાના વિષ ઉપર:**—નાળીએરના કુમળા તોરા પાણીમાં ઘસી તેમાં કોકમ નાખી ગરમ કરી ડંખ ઉપર ચોપડવુ. (૮) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—કોપરૂં મૂળાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) **ઉચકી અને ઉલટી ઉપર:**—નાળીએરનું છોડું હોક્કામાં નાંખી તેની ધુંણી પીવી અથવા નાળીએરના છોડાની રાખ મધમાં આપવી. (૧૦) **ખસ, દાદર ઉપર:**—નાળીએરની કાચલીનું પાતાળયંત્ર વડે તેલ પાડી તે તેલ ચોપડવું. કાચલી સળગાવી થાળીમાં પણ તેલ નીકળે છે. (૧૧) **ખસ ઉપર:**—નાળીએરનો રસ કાઢી તેમાં થોડો આમલસારો ગંધક નાંખી બધો રસ આટવી, તેલ થાય ત્યાં સુધી કઢવી, ઉતારી નાંખવું. નીચે ઉતારેલા રસના જે કુચા બાકી રહે તે થોડા ખાવા, અને થોડા ચોળી શરીરે ચોપડવા અને રોજ રાત્રે એ તેલ શરીરે ચોપડવું; એટલે કંડૂ (ખરજ), આમે

ખસનો નાશ થાય છે. (૧૨) **અમ્લપિત્ત, પેટશૂળ અને પથરી ઉપર:**—નાળીએર માંનું પાણી દશ શેર કાઢી મધ જેવું થતાં સુધી ઉકાળવુ. છી તેમાં જાયફળ, સુંઠ, મરી, પીપર, જાવત્રી એની થોડી ભૂકી નાંખી બાટલીમા ભરી રાખવુ, તથા દરરોજ સવાર સાંજ એક તોલાથી દોઢ તોલા પર્યંત ૧૪ દિવસ પાવું. (૧૩) **સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:**—એક નાળીએરનો રસ કાઢી તેમાં બે ભિલામાં બારીક કરીને નાંખવા તથા બધો રસ ઉકાળવો. એટલે ઉપર તેલ આવી તળે કુચા ઠરી બેસે છે. તે તેલ લેઇ વાયુગ્રસ્ત થએલા માણસના શરીરે મર્દન કરવું અને નીચે રહેલી રાખ ખાવા આપવી. આ ઓષધ ૭ અથવા ૧૪ દિવસ ખાવાથી ગમેતેવો દુર્ધરવાયુ હશે તો પણ તેનો નાશ થશે. અથવા નાળીએરનો અગરસ ૭ તોલા કાઢી તેમાં ત્રિફળાની ભૂકી ત્રણ માસા, અને મરીની ભૂકી બે માસા અથવા એકલી મરીની ભૂકી નાંખી રોજ બે વાર પ્રમાણે આપવું. (૧૪) **ઉરોગ્રહ અને હૃદ્રોગ ઉપર:**—લીલા નાળીએરનો પાણી નાખ્યા સિવાય રસ કાઢી તે રસ ૫ તોલા લેઇ તેમા શેકેલો હળદરનો ગાઠીઓ ઘસવો અને બે તોલા ઘી મિશ્ર કરી તે પાવું. અથવા નાળીએરના રસમાં ભિલામાના તેલના ટીપાં ૧૦ થી ૧૫ સુધી નાખી પાવા. (૧૫) **રક્ત પ્રમેહ ઉપર:**—કુંમળુ નાળીએર લાવી તેને છિદ્ર પાડી પાશેર પાણી તેમાં રેડવું. તેમા ફટકડીનુ ચૂર્ણ ૩–૪ વાલ નાખી ઉપર બુચ બેસાડી અગાસીમાં ઝાકળમાં મૂકવુ સવારે તે પાણી હલાવી પાવું. (૧૬) **શૂળ ઉપર (નારિકેલક્ષાર):**— પાણી સુદ્ધાં આખુ નાળીએર લેઇ મુખમાં છિદ્ર પાડી તેમા મીઠુ ભરી બાહાર માટી ચોપડી સુકાવી છાણાના દેવતામાં શેકવુ. પછી બારીક ચૂર્ણ કરી પીંપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ખાવું. એટલે પરિણામશૂળ, વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી ઉત્પ થયેલા શૂળનો નાશ કરે છે. (૧૭) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રકતપિત્ત ઉપર:**—રાતા નાળીએરનુ પાણી, નિવળીનાં બી, સાકર અને એલચીદાણા, એકત્ર કરી પાવા. તે મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક છે. અથવા નાળીએરનુ પાણી તથા ગોળ ધાણામાં મેળવી તે પાણી પાવું. તે દાહસહિત મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તનો નાશ કરશે.

૩૩૩. નાણા:—આ જંગલી ઝાડ છે. એનાં પાંત્રાં સીતાફળીના પાંત્રાં જેવાં મોટાં થાય છે. નાણાનું લાકડુ ઇમારતના કામના ઉપયોગ આવે છે. કોકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ પુષ્કળ છે.

૩૩૪. નાંદરૂખ:—(સં૦ હિ૦ મ૦ ક૦ નદીવૃક્ષ. લા૦ સિડ્રેલાટૂના.) નાદરૂખીનાં ઝાડ મોટાં વધે છે. એ ઝાડના પાત્રા પીપરડીનાં પાત્રા જેવાં પરતુ ત કરતા કિંચિત્ નાનાં હોય છે. એ ઝાડની છાયા ઘણી ઘટ હોય છે. એ ઝાડ છાયા માટે સડકની બે બાજુએ રોપે છે. **નાંદરૂખી:**—તીખી, કડવી, પુષ્ટિકર, શીતલ, લઘુ, વીર્યપ્રદ, મધુર, તુરી, ગ્રાહક, વૃષ્ય તથા ત્રિદોષનાશક છે; અને વ્રણ, કોઢ, રક્તપિત્ત, શ્વેત કોઢ, શીર્ષપીડા, કંડૂ (ખરજ), પિત્ત, રક્તદોષ, અને દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **યોનિકંદ ઉપર:**—નાદરૂખીની છાલ અને પીળો લોધર એ ખાંડી આંમલી સાથે પકવી લેપ કરવો. (૨) **માથે વાયુ ચઢયું હોય તે ઉપર:**—નાદરૂખીનાં પાંત્રાં અને અંતરછાલ એકત્ર ખાંડી બાફ આપવો; અને સેવાય તેટલો ગરમ પાટો બાંધવો (૩) **અંડવૃદ્ધિને તિડિક લાગતી હોય તે ઉપર:**—નાંદરૂખીના પાલાનો રસ અને કાળી તુળસીના પાલાનો રસ કાઢી તેમા તેટલુંજ ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર સર્વ રસ બાળી ઘી બાકી રાખવું. એ પ્રમાણે ૨૧ પુટ દેઇ ઘી સિદ્ધ કરવું. આ ઘી દિવસમાં પાંચવાર ચોપડી જીરવવું. અને જુની ઈંટ તપાવી કપડામાં વીંટાળી તેણે કરી શેકવું; એટલે વૃદ્ધિરોગ (અંડવૃદ્ધિ) દૂર થાય છે. (૪) **મૂર્ચ્છા ઉપર.**—નાંદરૂખીનાં પાંત્રાંનો રસ પાવો.

૩૩૫. નિંબારા. (મ):—નિબારાનાં ઝાડ વિશેષે કરી ઘાટ ઉપર થાય છે. એ સીધાં અને ઉંચાં વધે છે. નિબારાનુ ઝાડ ઘણું મોટું થતુ નથી. કડવા લીમડાના જેવાંજ એના પાંત્રાં હોય છે. એને ફળ પણ કડવા લીમડાના જેવાજ આવે છે. પરંતુ તેવા લાબાં નથી હોતા. એના લાકડાનો ઇમારતના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. એ લાકડું સીધુ અને લાબુ હોવાથી એના વાસ સારા થાય છે. નિબારાનો રસ વિષારી છે, માટે ખાવામાં આવવા દેવો નહિ. **ઉપયોગ:**—(૧) **ખસ ઉપર:**—નિબારાની નીંબોળીયો વાટી ચોપડવી કિંવા લીલી નીંબોળીઓ ખાંડી તેનો રસ કાઢી તેમાં આમલસાર ગંધકનું ચૂર્ણ નાંખી તાંબાના વાસણમાં

જુમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૨) પાડાના વાળમાં જૂઓ પડી હોય તે ઉપરઃ—નિંબરાનાં ફળનો રસ કાઢી તેમાં છાશ નાંખી પાવો.

૩૩૬. નિર્મળીઃ—સં૦ કતૂક. મ૦ નિર્મ-વળી. હિં૦ નિર્મલી. બં૦ નિર્મલા. ક૦ ચિલ્લિ કાયી. તા૦ મલા૦ ટેસમાંર. તે૦ ચિલ્લિચેટ્ટ. ગો૦ ચીલવી. ઈં૦ એનટ વુઇચ ક્લીન વૉટર. લા૦ સ્ટ્રિકનોસ પોટેટરમ.

નિર્મળીનાં ઝાડ થાય છે. એનાં બી ચપટાં અને ગોળ હોય છે. નિર્મળીનાં બિયાંનુ ચૂર્ણ મેલા પાણીમાં નાંખવાથી તે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. **નિર્મળી વૃક્ષઃ**—તીખું, કડવું, લેખન, રૂચિકર, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, તુરૂ, શીત, વિશદ, વિકાસી, છેદન તથા મધુર છે; અને તૃષા, દાહ, વિષ, ગુલ્મ, શૂળ, કૃમિ, મેહ, નેત્રરોગ તથા પાણીમાંના મેલનો નાશ કરે છે. **એનાં કુમળાં ફળઃ**—ચક્ષુષ્ય, વાતકારક, તથા શીત છે, અને રક્તપિત્ત, તૃષા, વિષ તથા મોહનો નાશ કરે છે. **જુનાં ફળઃ**—દુર્જર તથા રૂચિકર છે, અને કફ, તેમજ પિત્તનાં નાશક છે. તે પાકવાથી પિત્તકારક, વાંતિકારક તથા ઘર્મજનક છે, અને સોજો, પાંડુરોગ, વિષ, પ્રતિશ્યાય તથા કમળાનો નાશ કરે છે. **નિર્મળીનાં બિયાંઃ**—આંખોને હિતાવહ, તુરાં તથા ગુરૂ છે, અને પાણીને સ્વચ્છ કરનારાં તથા મધુર છે, અને અશ્મરી, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, તૃષા, નેત્રરોગ, વિષ, પ્રમેહ તથા મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. નિર્મળીનાં મૂળીઆં સંપૂર્ણ કોઢનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—**(૧) નેત્ર પ્રસન્ન થવા માટેઃ**—નિર્મળીનાં ફળ ચંદનમાં ઘસી તેમાં થોડું કપૂર નાંખી અજન કરવુ; એટલે આંખો સ્વચ્છ થાય છે. **(૨) અંધત્વ દૂર થવા માટેઃ**—નિર્મળીનાં બિયા, શખ અને કાળા સર્પની કાંચળી, એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું. **(૩) ગંદુ પાણી ચોખ્ખું કરવા માટેઃ**—નિર્મળીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ કરી ગદા પાણીમાં નાખવું. એટલે કેટલીક વારે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. **(૪) આંખો આવે છે તે ઉપરઃ**—નિર્મળીનાં બિયાં મધમાં ઘસી તેમાં થોડું કપૂર નાંખી અંજન કરવુ. **(૫) અહિરા ઉપરઃ**—નિર્મળીનાં બિયાં અને સિંધવ ઘસી અંજન કરવું. **(૬) ઉદકમેહ તથા પ્રમેહ ઉપરઃ**—નિર્મળીનાં બિયાં એક તોલો છાશમાં વાટી તેમાં મધ નાંખી પાવાં **(૭) આંખોમાં ફુલાં પડે છે તે ઉપરઃ**—નિર્મળીનાં બિયાં, શંખચૂર્ણ, સિંધવ અને સમુદ્રફળ, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ગોળીઓ કરી તે ઘસી અજન કરવું.

૩૩૭. નસોતરઃ—સં૦ નિશોત્તર. મ૦ તેડ. હિં૦ નિશોથ, પનીલર. બં૦ તેઉડી. ક૦ બીળ-નાગ-દંતી. તે૦ તેલ્લા તે ગડા. તા૦ ચિવડે. મલા૦ ગો૦ તીગડે. અ૦ તુરબુદ. ઈં૦ ટરબીથરૂટ. લા૦ આય પોમિયાટરપીથમ.

નસોતરના વેલા હોય છે. એમાં ધોળી, કાળી અને રાતી, એવી ત્રણ જાત છે, અને તે ફૂલ ઉપરથી થયેલી છે. આ વનસ્પતિ બહુ રેચક છે. ધોળી કરતાં કાળી અધિક તીવ્ર છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળીઆંને નસોતર કહે છે **ધોળું નસોતરઃ**—મધુર, રૂક્ષ, તુરૂં, સ્વાદુ, રેચક, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખુ તથા વાતકારક છે, અને કફ, પિત્ત, તાવ, પ્લીહા, વ્રણ, પાંડુરોગ, શોફોદર, પિત્તોદર તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. **કાળું નસોતરઃ**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, તથા રેચન વિષે પ્રશસ્ત છે, અને મૂર્છા, દાહ, મદ, ભ્રાંતિ, કોઢ, કંડૂ, કફ, વ્રણ, કંઠરોગ, તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એ ધોળા નસોતર કરતાં ઓછા ગુણવાળું છે. **રાતું નસોતરઃ**—મધુર રૂક્ષ, વાતકારક, તુરૂં, રસકાળે કડવું, તીખુ, ઉષ્ણ, રેચક, હિતકારક તથા મલસ્તંભક છે, અને સંગ્રહણી, કફોદર, સોજો, પાંડુરોગ, કૃમિ, પ્લીહા, તાવ, પિત્ત, કફ, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—**(૧) જૂઓ મરવા માટેઃ**—ધોળું નસોતર કાંજીમાં વાટી ચોપડવું. **(૨) મૂતરખડા ઉપરઃ**—નસોતર અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. **(૩) રેચકઃ**—નસોતરનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું, અને પિત્તપ્રધાન હોય તો દ્રાક્ષના કાઢામાં પાવું. **(૪) ભસ્મકરોગ ઉપરઃ**—દૂધમાં પાવું. **(૫) વિદ્રધી રોગ અને ગડબાં થાય છે તે ઉપરઃ**—ત્રિફળાંના કાઢામાં નસોતર નાંખી પાવું. **(૬) પિત્તગુલ્મ ઉપરઃ**—નસોતર અને ત્રિફળાંનો કાઢો પાવો.

૩૩૮. નેતરઃ—સં૦ વેતસ-મ૦ વેંત્ર. હિં૦ બેત. ક૦ બેતા. મલા૦ ચુરલવળી. તે૦ પીપારૂવા. ફા૦ વેંત. અ૦ ખલાફ. ઈં૦ કે૦ લા૦ કેલેમસ રોટગ. તા૦ પિરંબુ. તુ૦ સુરોલબેત્તા.

મલબાર, ગોકર્ણ, મહાબલેશ્વર, કોચી, મગલોર અને રામેશ્વર; એ ઠેકાણે તથા ચીનદેશમાં નેતરનાં વનો છે. નેતર ૩૦-૪૦ હાથ ઉંચું વધે છે, પરંતુ તેની જાડાઈ થોડી હોય છે. આ દેશમાં ચીનથી નેતર આવે છે તે એટલું તો ચીકણું હોય છે કે, પાણીમા પણ કહોતું નથી, તેના કરંડીયા, ખુરસીઓ ઇત્યાદિ સામાન કરે છે. નેતર ઉંચુ થવાથી જેમ નમે છે તેમ માણસને ઉચ્ચ પદ્વી પ્રાપ્ત થવાથી તેણે ઈશ્વરથી ડરી નમવુ **નેતરઃ**—તુરૂં, શીત, કડુ તથા તીખુ છે, અને કફ, વાયુ, પિત્ત, દાહ, સોજો, મૂળવ્યાધિ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિસર્પ, અતિસાર, યોનિરોગ, તૃષા, રક્તકોપ, વ્રણ, મેહ, રક્તપિત્ત, કોઢ તથા વિષનો નાશ કરે છે. એના **અંકુરઃ**—ખારા, લઘુ, તીખા તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. નેતરના **પાંત્રાંઃ**—ભેદક, તુરા, લઘુ, શીતલ, કડવા, તીખા, તથા વાતનાશક છે, અને રક્તદોષ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એના **બિયાંઃ**—તુરા, સ્વાદુ, ખાટાં, રૂક્ષ તથા પિત્તલ છે, અને રક્તદોષ તેમજ કફનો નાશ કરે છે. **મોટું નેતરઃ**—શીતલ છે, અને ભૂતબાધા, પિત્ત, આમ તથા કફનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ઉપર પ્રમાણે છે. **જલનેતરઃ**—શીતલ, કડવું, વ્રણશોધક, તુરૂ, વાતકર, ગ્રાહક તથા રૂક્ષ છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ, વ્રણ, કફ, રાક્ષસબાધા, તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) મત્સ્ય-વિષ ઉપરઃ**—કાળા નેતરના કલ્કમા ઘી નાંખી કઢવી તેનો લેપ કરવો.

૩૩૯. નેપાળોઃ—સ૦ ક૦ બૃહદતી, જેપાલ. મ૦ જેપાળબીજ. હિ૦ જમાલગોટા. બ૦ જયપાલ. તા૦ મલા૦ નિર્વાલ. તે૦ નૈપાલવેમુ૦ તુ૦ બ્યારીબિટુ. ફા૦ તુ૦ ઝ્ખેબદે. અ૦ હબુસ્સલાતીન. ઈં૦ ક્રોટન સીડસ્. લા૦ ક્રોટનટિગ્લિયમ્

મોગલી એરંડાના ઝાડ થાય છે તેવાજ નેપાળાના ઝાડ થાય છે. મોગલી એરંડાનાં પાંત્રાં કરતાં એનાં પાત્રાં નાનાં હોય છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમા પુષ્કળ થાય છે; નેપાળો મોટો વિષારિ છે. નેપાળો શુદ્ધ કરી, અનેક ઔષધોમા (રસાયનોમા) નાખે છે. નેપાળો તીવ્ર રેચક છે. **નેપાળોઃ**—સારક, કડવો, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઉલટીકારક, તીખો, અતિઉષ્ણ, પિત્તકર તથા ભેદક છે, અને કફ, આમ, જંતુ તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) વીંછીના વિષ ઉપરઃ**—નેપાળો પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૨) સર્પના વિષ ઉપરઃ**—નેપાળાના બિયામાના મગજને લીંબુના રસના ૨૧ પુટો દઈ બારીક ખરલ કરી લાંબી ગોળી કરવી, અને તે ગોળી માણસની લાળમા ઘસી અંજન કરવુ. **(૩) આધાશીશી ઉપરઃ**—મોટા પરોઢીએ નેપાળાના બે કિંવા ત્રણ બિયામાનુ મગજ લેઈ લીમડાના રસમાં ઘસવુ, અને જે બાજુનુ માથુ દુખતુ હોય તે બાજુની આંખ ઉપરની ભમર ઉપર સળીથી ચોપડવું. થોડું ચચરશે ખરૂ, પણ તેજ દિવસે વ્યાધિ દૂર થાય છે. અથવા જે બાજુનુ કપાળ દુખતુ હોય તે બાજુના કાનમાં નાખવુ. આ રસ નાખવા પહેલા કાનમા થોડુ ઘી પાડવુ, એટલે કાનમાં દાહ થતો નથી. આ પ્રયોગ પરોઢીએ કરી પછી થોડી ઉંઘ લેવી. **(૪) મોડશી (મૂર્ચ્છા) ઉપરઃ**—નેપાળાનાં બિયા છાશમા ઘસી પાવા અને એનાજ મૂળીઆં પાણીમા ઘસી શરીરે પણ લેપ કરવો. **(૫) ગંડમાલા ઉપરઃ**—નેપાળાના પાત્રાં વાટી તેના અંગરસની થેપલી સૂકવી લેપ કરવો.

૩૪૦. નેવરીઃ—આ ઝાડ મોટાં થાય છે. નેવરીના ઝાડ કોકણમાં વિશેષ છે. એનાં પાત્રાં લાંબાં હોઈ છેવટે પહોળા થતાં ગયેલા હોય છે. એનુ લાકડુ ઈમારતના કામમા ઉપયોગમાં આવતું નથી. એને લીંબોળી જેટલા લાંબા અને તે કરતાં જરા જાડા એવા ફળ આવે છે. એની છાલ રંગવાના કામમાં લે છે.

૩૪૧. નેવારી (નીમાળી)ઃ—સં૦ વનમાલિની. પ્ર. નેવારી. હિ૦ નીવારી-લી. ક૦ ગીકાડમલ્લિગે૦ લા૦ ઉકસોરા પાર્વિ ફ્લોરા.

આ એક જુઈ જેવોજ વેલો છે. એ વેલાના પાંત્રાં માત્ર જુઈ કરતા થોડાં મોટાં હોય છે. નેવારીનાં ફૂલ પણ જુઈના ફૂલ કરતા જરા મોટા હોય છે. નેવારીના વેલા જંગલમા ઘણા હોય છે. એને "વેલ" કહે છે. **નેવારીઃ**—તીખી, કડવી, શીતલ, સુરભિ તથા લઘુ છે, અને ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મુખરોગ તથા સર્વ રોગની નાશક છે **ઉપયોગઃ—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપરઃ**—નેવારીનાં બિયા ઠંડા પાણીમાં ઘસી ચટાડવાં.

૩૪૨. પટોલ કટુ. (કડવાં પંડોળાં):—સ૦ કટુ પટોલી૦ મ૦ સોન-કડુ પડવળ. હિં. કડવે પડવળ. બં૦ પલતાલતા. ક૦ કહી પડવળ. તૈ૦ અડવી પોટલા. તા૦ કોણુપુડલૈ. તુ૦ કટુ પટલાકાયા. મલા૦ કટુ પટોલ. લા૦ ટ્રિકોસેન્થીસક કુમેરિના.

એ વેલાનાં પાંત્રાં અને ફળ બહુજ કડવાં છે. કાઢામા એ વેલાના પચાગનો ઉપયોગ થાય છે. **પટોલકટુ:**—(કડવી પંડોળી) કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, સારક, ભેદક, પાચક તથા અગ્નિદીપક છે, અને પિત્ત, કફ, કંડૂ, કોઢ, રક્તવિકાર, જ્વર, દાહ, તૃષા, કાશ્વરોગ, કૃમિ તથા કાસનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—તીખાં, કડવાં, પાક વખતે મીઠા, લઘુ, દીપક, પાચન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મલાનુલોમન એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફને યથાસ્થાને રાખનાર, તથા સારક છે, અને શ્વાસ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંત્રાં** પિત્તનાશક, તથા **મૂળીઆં** અને **વેલો** કફનાશક છે. તેમજ તેનુ તેલ, કફ અને એંશી પ્રકારના વાયુનો નાશ કરનારૂ છે. **ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ (ગુમડું) ધોવા માટે કાઢો:**—કડુ પડવળ અને કડવા લીમડાના કાઢાથી ગુમડુ ધોવું એટલે ગુમડાનુ શોધન થશે **(૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—પટોલ કટુનો કાઢો, કલ્ક અને શિરસનુ તેલ સિદ્ધ કરવું. તે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, સણકા, સ્રાવ, દાહ અને ફોલ્લાને હઠાવી નાશ કરે છે. **(૩) સર્વ જ્વર ઉપર કાઢો:**—પટોલ કટુ તથા સુંઠનો કાઢો અને નિકાઢો આપવો. શોષ જવા માટે ખડીસાકર નાખવી શરદીનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો મધ ત્રણ માસા સુધી નાખવુ. **(૪) શીતજ્વર અને સતતજ્વર ઉપર:**—પટોલ કટુનાં પાત્રાનો રસ કાઢી પ્રથમ કાળજા ઉપર ચોપડવો, પછી સર્વાંગે લેપ કરવો **(૫) ઇંદ્રલુપ્ત અથવા ચાઇનલ ઉપર:**—પટોલ કટુનાં પાત્રાનો રસ ચોળવો. એટલે કેશ ઉત્પન્ન થાય છે. **(૬) વમન થવા માટે:**—પટોલ કટુ, કડવો લીમડો, અને અરડુસાના પાત્રાંનુ ચૂર્ણ ઠડા પાણીમા આપવુ એટલે વમન થઇ પિત્તવિકાર દૂર થાય છે. **(૭) કૃમિ ઉપર:**—પટોલ કટુના પાત્રા ૧ તોલો અને ધાણા ૧ તોલો લઇ રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં મધ નાંખી તે પાણી દિવસમા ત્રણ વખત આપવું. **(૮) પિત્તજ્વર ઉપર:**—પટોલ કટુનાં મૂળીઆનું પાણી સાકરમા આપવુ અથવા કટુ અને જવનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. તે તીવ્ર પિત્તજ્વર, તૃષા અને દાહનો નાશ કરે છે. **(૯) ભ્રમ ઉપર:**—પટોલ કટુનાં પાંત્રાં અને શેકટાનાં પાંત્રાં ખોપરાનુ તેલ નાખી તળવાં, અને દૂધમાં એકત્ર વાટી શિજવવાં તથા તેનો સેહેવાય તેટલો ગરમ પાટો માથાપર બાધવો. **(૧૦) વિષાર ઉપર**—પટોલ કટુ ઘસી પાવું. એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરશે.

૩૪૩. પત્તુર—(મ૦ પાચુદા.) આ વૃક્ષ ઘણુજ મોટુ થાય છે. એને બારીક કાંટા હોય છે. એનાં પાંત્રાં બીલીના પાત્રાના આકારનાં હોય છે, એનું લાકડુ હલકું છે. એને સફત કેશરયુક્ત ફૂલ આવે છે, અને તે ફૂલ બારીક હોય છે. **પત્તુર**-તિખો, નેત્રવિકાર-નાશક તથા શીતોષ્ણ છે અને પિત્ત તથા જીર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:--(૧) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—પત્તુરના પાત્રાનો રસ કાઢી સાકર નાખી પાવો. **(૨) વિષમજ્વર ઉપર:**—પત્તુરના લાકડાનો મણિ કરી હાથે બાધવો.

૩૪૪. પતંગ:—સં૦ રક્તકાષ્ઠ. પત્રાંગ, મ૦ હિ૦ ક૦ તૈ૦ પતંગ. તા૦ બારતાંગી. તુ૦ ચપ્પનંગ. મલા૦ ચપ્પન. ફ્રા૦ અ૦ બકં. ઇં૦ સેપ્પનવુડ. લા૦ સિસાલવે નિયાસેપ્પન.

એ ઝાડ મલબાર અને બંગાળા પ્રાંતમાં થાય છે, તેના લાકડાનો રંગ રાતો હોય છે, એ કારણથી તે ઝાડના અંગથી ગુલાલ બને છે. રંગસિવાય એ ઝાડનો બીજો ઉપયોગ થતો નથી. પતંગનું લાકડું, અને હરડેને લખવાની સાહીમા નાખે છે. એ ઝાડ પાકુ થવાને આશરે ચૌદ વર્ષો લાગે છે. **પતંગ સુગંધ:**—કડવું, રૂક્ષ, ખાટું, શીત તથા માદક છે, અને વાત, પિત્તજ્વર, વિસ્ફોટક, ઉન્માદ, કફ, અશ્મરી (પથરી), રક્તદોષ તથા ભૂત બાધાનો નાશ કરે છે.

૩૪૫. પદ્મકાષ્ઠ:—સ૦ ક૦ પદ્મક. મ૦ બં૦ પદ્મકાષ્ઠ. હિ૦ પદ્માખ. તૈ૦ પદ્મપુચેકવા. લા૦ પ્રૂનસપડમ્.

પદ્મકાષ્ઠનાં ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. ત્યાંથી એ ઝાડનુ લાકડુ અહીં આવે છે. **પદ્મકાષ્ઠ:**—ઠંડું અને શક્તિવર્ધક છે; તેમજ તુરૂં, કડવું, શીતલ, વાતુલ તથા લઘુ છે, અને વિસર્પ, દાહ, વિસ્ફોટક, કોઢ, કફ, તથા રક્તપિત્તનું નાશક, અને ગર્ભની સ્થિતિ કરનારૂં તથા રૂચિકારક છે, અને ઉલટી, વ્રણ તથા

તરસને નાશક છે ઉપયોગ:-(૧) દાહ, ઉલટી, ઉલકા અને રક્તપિત્ત ઉપર:-પદ્મકાષ્ઠનો ઉકાળો પાવો. (૨) વિષમજ્વર ઉપર:—પદ્મકાષ્ઠ અને બીલાનું ચૂર્ણ ઘી કિંવા મઠામાં કાલવી એકત્ર કરી આપવું.

૩૪૬ પપનસ:—એ ઝાડ લીંબોળી જેવડુંજ હોય છે. એને બાર–માસી ફળ આવે છે; તેનો વાસ પણ ઘણો આવે છે. એનાં ફળ નાનકડા કોળા જેવડાં દેખાય છે. પાકેલા ફળનો રંગ પીળો હોય છે. એની અંદરનો ગીર રૂચિકર અને તેનો રંગ રાતો હોય છે. એ ફળો ઘણાં ખાટાં હોતાં નથી, તેમ ઘણાં મીઠાં પણ નથી હોતાં. ફળ ઉપરની ત્વચા હાથેળી જેટલી જાડી હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) અરૂચિ ઉપર:—પપનસ છોલી તેની ચીરો પાડવી અને તે ઉપર ખાંડ અને સિંધવની ભૂકી નાંખી સેવન કરવું. આ પ્રયોગથી અરૂચિ અને તૃષા શમે છે. (૨) શૈત્યવડે મસ્તક ચઢે છે તે ઉપર:—પપનસની બહારની છાલમાં જે દર્પટ તેલ હોય છે તે કાઢી માથે ચોળવું.

૩૪૭. પરળ:—સં૦ હિજ્જુલ. મ૦ પરળ હિ૦ જલકનેર. ક૦ તોરગેણુગિલે. લા૦ ઇલેટાઇનવર્ટીસિલેટા.

એને "વાજૂળ" પણ કહે છે. પરળ એ લાળા જેવું અથવા બાગરાની પેઠે ઓહળમાં થાય છે. એનું ડીંટું રાતું હોય છે, એનાં પાંત્રા બાંગરાનાં પાત્રા જેવાં લાબાં હોય છે. પરળ એ જહારૂના જેવા ગુણોવાળુ, તીખુ, ઉષ્ણુ અને કડવું છે તથા સોજો, કફ, મેહ, મેદોરોગ, વાયુ, ભૂતદોષ, કૃમિ, ઉદર-રોગ, ગ્રહપીડા અને વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ઢોરોનું વિષ ઉતારવા માટે:—પરળનાં પાંત્રાં છાશમાં વાટી પાવાં. (૨) વાતગંડ ગુમડાં ઉપર:—પરળ અને સરગવાનાં બિયાં પાણીમાં વાટી ગરમ કરી તેનો લેપ કરવો. (૩) પેટ ચડતું હોય તે ઉપર:—પરળ પાણીમાં વાટી પાવું.

૩૪૮. પરવળ:—(સં૦ પર્વર. મ૦ બં૦ અં૦ પરવર.) પરવળનાં ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર થાય છે. પરવળનો વેલો કાંઇએક ઘીલોડાં જેવો પરંતુ પાત્રા લાબા હોય છે. પરવળની આકૃતિ પણ ઘીલોડાં જેવીજ લાંબી હોય છે પરવળનુ શાક ઘણું સરસ થાય છે. એ ઉત્તમ પથ્યકર છે. એ શાક ઘીમાં ખાવાથી ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. પરવળ—સ્વાદુ, પથ્ય, પાચક, હૃદ્ય, લઘુ, અગ્નિદીપક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણુ તથા વૃષ્ય છે, અને ઉધરસ, રક્તદોષ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિ રોગનો નાશ કરે છે. એનો વેલો કફનાશક, પાંત્રાં પિત્તનાશક, અને મૂળીઆં રેચક છે.

૩૪૯. પરિપાઠ—પરિપાઠ એ ઝાડ કોથમીના ઝાડ જેવું થાય છે. એની ઉંચાઇ સુમારે એક હાથ હોય છે. એનાં પાત્રાં બારીક અને થોડાં લાંબાં હોય છે. આ છોડ ઉપર ધાણાના જેવાં સેંકડો બારીક ફળ આવે છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. પરિપાઠ ઝાડ ગુણમાં ઠંડું છે. ઉપયોગ:—(૧) હાથે પગે બળતરા થતી હોય તે ઉપર:—પરિપાઠનુ ઝાડ કચરી તેનો અંગરસ હાથે અને પગે ચોળવો. (૨) શરીરમાંની ગરમી અને ગોવરાનું દુ:ખ નીકળવા માટે:—પરિપાઠના ઝાડવાનો પાણી નાંખી રસ કાઢવો અને તેમાં સાકર નાંખી પાવો (૩) કંઠસર્પ અને કંઠવિકાર ઉપર:—પરિપાઠનું ઝાડવું ચલમમાં નાંખી તેની ધૂણી પીવી એટલે ગળામાં જડઇ ગયેલો કફ પાતળો થઇ કફવિકારનો નાશ થાય છે.

૩૫૦. પળશી:—સં૦ ક૦ તે૦ પલાશી (નાગરદેશમાં પ્રસિદ્ધ) મ૦ પળશી.

પળશીના વેલા થાય છે. આ વેલાનાં પાંત્રાં ખાખરાનાં પાંત્રાં જેવાં થાય છે. એનો વિસ્તાર પુષ્કળ થાય છે. આ વેલાની જાડાઇ પગના અંગુઠા જેટલી હોય છે. એને વચોવચથી ચીરી તેનો દોરડાના કામમા ઉપયોગ કરે છે. પળશી:—લઘુ, પિત્તકોપ કરનારી તથા પથ્ય છે, અને મુખદોષ તથા અરોચકનો નાશ કરનારી છે.

૩૫૧. પંડોળાં:—સં૦ સ્વાદુપટોલિકા, મ૦ પડવળ હિં૦ પરવલ ક૦ કલ્લપડવળ, પાટલાવળી. તા૦ પડોલ. તા૦ તુ૦ પાટલાકાયી. મ૦ પટોલ. લા૦ ટ્રિકોસાંથસ્ અગ્વિના.

પડોળાંના વેલા ઘણાજ વધે છે. એને સુમારે બે ત્રણ હાથ લંબાઇનાં ફળ આવે છે. પડોળાનું શાક બહુ પથ્યકર છે. તે વધારે ખાવાથી પણ વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરતું નથી. એ શાક ઘણુંજ નિરોગી છે. પંડોળાં:—સ્વાદુ, પિત્તનાશક, રૂચિકર, જ્વરનાશક, વૃષ્ય, દીપન, પાચન તથા પુષ્ટિકર છે, અને વાત,

શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **પંડાળીનાં ફળ:**—ત્રિદોષનાશક અને ઉપલા ગુણવાળાં છે. એનાં પાંદાં પિત્તનાશક, વેલો કફનાશક અને મૂળીઆં રેચક છે.

૩૫૨. પાષાણભેદ:—સં૦ પાષાણભેદ. મ૦ હિં૦ ક૦ પાખાણભેદ. બં૦ પાથરચૂર. તે૦ તેલ્લા-રૂપીંડી. ઈં૦ આયરિસ્પ. લા૦ કોલિયસ્એરોમેટિકમ્.

એને મહારાષ્ટ્રમાં "પાથરફોડ" પણ કહે છે. એ વનસ્પતિ નાની અને રીંગણી પ્રમાણે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એને બોરડી જેવા કાંટા હોય છે. એને ખડક ઉપર ઉગાડે છે, અને એનાં મૂળીઆં ખડક ફોડી અંદર જાય છે; એટલે એ નામ એને યથાર્થ મળેલું છે. એને રીંગણીના ફળ જેવડાં ફળ થાય છે. એનાં ફૂલ ધોળાં હોય તેમાં લાલ કેસર હોય છે. એનાં કુમળા પાત્રાંનું શાક કરે છે. એનાં મૂળી-આંને "લકડયા પાષાણભેદ" કહે છે. એ મૂળીઆં કડવા હોય છે. **પાષાણભેદ:**—શીતળ, મધુર, તથા કડવું છે; અને મેહ, તૃષા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, તથા અશ્મરી (પથરી)નો નાશ કરે છે. બીજી **વટપત્રી પાષાણભેદની** જાત છે તે—શીતલ, તથા મદકર છે, અને પ્રમેહ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રની નાશક, બલકર, વ્રણ-નાશક અને કિંચિત્ દીપન છે. ત્રીજી એક **શિલાવલ્ક** નામની જાત છે, તે—શીતલ તથા સ્વાદુ છે, અને પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાવરોધ, પથરી, શૂલ, ક્ષય તથા પિત્તનો નાશ કરનારી છે. ચોથી એક **ક્ષુદ્રપાષાણ-ભેદી** નામની જાત છે, તે—વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પથરીનો નાશ કરનારી છે. ઉપયોગ-**(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—પાષાણભેદના મૂળીઆ, ગરમાળાનુ મગજ, ધમાસો, બાળહરીતકી અને ગોખરૂનો કાઢો મધ નાંખી પાવો, એટલે તિડિક તથા આગથી યુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર દૂર થાય છે; અથવા પાષાણભેદનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું; કિંવા પાષાણભેદના મૂળીઆ, શિલાજિત, લીંડીપીપર અને એલચીદોડાનું ચૂર્ણ પાણીમાં અથવા ગોળમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમા આપવુ. **(૨) પ્રમેહ ઉપર:**—પાષાણભેદનાં મૂળીઆંનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું. **(૩) શુક્રાશ્મરી ઉપર:**—પાષાણભેદનો કાઢો પાવો. **(૪) મૂતરખડા ઉપર:**—પાષાણભેદનાં મૂળીઆંનો કાઢો, શિલાજિત અથવા સુરોખાર અને સાકર નાંખી પાવો. **(૫) અશ્મરી (પથરી) જન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—પાષાણભેદનાં મૂળીઆનો કાઢો પાવો. **(૬) દંતકૃમિ ઉપર:**-પાષાણભેદના ફળનો ધુમાડો દાંતને આપવો.

૩૫૩. પાટલા:—(મ૦ પાડળ. હિ૦ પાડરી.) પાટલામાં **વેલ પાટલા** અને **વૃક્ષ પાટલા**, એ બે જાતિ છે. વેલ પાટલાના વેલા હોય છે, અને વૃક્ષ પાટલાનાં ઝાડ હોય છે. "**પાટલી, પાટલા, અમોઘા, મધુદૂતી, ફલેરુહા, કૃષ્ણવૃંતા, કુબેરાક્ષી, કાલસ્થાલી, કાચસ્થાલી, અલિવલ્લભા, તામ્રપુષ્પી,** એ વેલ પાટલાના સંસ્કૃત નામ છે. **પાટલા, સીતા, મુષ્કક, મોક્ષક, ઘંટા પાટલિ, કાષ્ઠપાટલા,** એ **વૃક્ષ પાટલાનાં** અથવા **શ્વેત પાટલાનાં** નામ છે. વેલ પાટલાના વેલા વૃક્ષ ઉપર ચડેલા હોય છે, અને એનાં પાંત્રાં વાસનવેલનાં પાત્રા જેવા હોય છે, પણ તે કરતાં મોટાં અને લાંબાં હોય છે. એને ફળનો ઝુમ્કો આવે છે. જેવી વાસનવેલનાં પાત્રાના રસની ઘટ્ટ થેપલી બને છે, તેવીજ વેલ પા-ટલાનાં પાત્રાંના રસની પણ બને છે. પાટલાના ફળ ગોળ અને ન્હાના મોતી જેવડાં અને ધોળાં હોય છે. એ વેલનાં મૂળ વાસનવેલનાં મૂળ જેવાંજ કડવાં હોય છે. વૃક્ષ પાટલાનાં પાત્રાં બકુલીનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. વેલ પાટલાને "મોટી તાનહીની" વેલ પણ કહે છે. **પાટલા:**—રસકાળે કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, વાત, સોજો, આધ્માન, ઉલટી, ઉધરસ તથા સન્નિપાતનો નાશ કરનારી છે. બીજી **સિતપાટલિકા:**—(ધોળી પાટલા) નામની જાતિ છે, તે—કડવી, જડ તથા ઉષ્ણ છે; અને વાતદોષ, ઉલટી, ઉબકી, કફ, શ્રમ તથા તરસનો નાશ કરનારી છે. **વલ્લીપાટલા:**—ઉષ્ણ છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ, સોજો, અરોચક તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **રક્તપાટલા:**—(તામ્રપુ-ષ્પી—) કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાયુ, સન્નિપાત, શ્વાસ, ઉલટી, તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **ક્ષુદ્રશ્વેતપાટલા:**—સ્નિગ્ધ તથા વ્રણશોધક છે, અને કફ, વિષ, કોઢ તથા નાસ્ટાની નાશક છે. **ભૂ પાટલા:**—તીખી, ઉષ્ણ, બલકર તથા વીર્યવર્દ્ધક છે, અને બીજા ગુણ રક્તપાટલા જેવાજ છે. **પાટ-લાનાં ફુલ**—તુરાં, સ્વાદુ, શીત તથા હલકાં છે; અને કફ, રક્તદોષ, દાહ, પિત્ત તથા પિત્તાતિસારનો

નાશ કરે છે. **પાટલાનાં ફળ:**—કડવા, શીતલ, ગુરૂ, તુરાં તથા મધુર છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત, વાયુ તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) હેડકી ઉપર:**—પાટલાનાં ફળનો રસ મધમાં પાવો. **(૨) ફુરસાના વિષ ઉપર:**—પાટલાના મૂળ ઘસી પાવા. **(૩) ગરમી ઉપર:**—પાટલાનાં પાંત્રાંના રસની થેપલી નાભિ ઉપર રાખવી અને એજ થેપલી માથા ઉપર ઉષ્ણતા થઇ હોય તો તાળવા ઉપર મૂકવી. **(૪) તાવ, કોલેરા અને પેટ દુઃખતું હોય તે ઉપર:**—પાટલાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવા તથા ડુંટી ઉપર લેપ કરવા, અને એ મૂળીઆનો એક કકડો મ્હોંમા રાખવો તથા તે મૂળીઆંમાંથી જે દ્રવ આવે તે ગળી જવો **(૫) નળગુદા ઉપર:**—પાટલાના મૂળ ગાયના દૂધની છાશના પાણીમા ઘસી બે વખત પાવા પથ્ય અલુણી. એજ મૂળ કંમરે આસપાસ બાંધવાં. **(૬) નાના બાળકની પીડ ઉપર:**—પાટલાના મૂળ, કાયકાં અને અતિવિષ કિંવા બીકમા પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૭) પિત્તવિકાર ઉપર:**—પાટલાના પાત્રાંના રસમા સુંઠનુ ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાંખી પાવું. **(૮) શીત મેહ ઉપર:**—પાટલાના મૂળ અને ગોખરૂનો કાઢો પાવો. **(૯) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—પાટલાનાં પાત્રાનો રસ કાઢી તેમા સુંઠની ભૂકી ૬ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાંખી પાવો. **(૧૦) બાળકોને તૃષાનો આજાર થાય છે એટલે તાળવું પડે છે તે ઉપર:**—વેલ પાટલાનાં પાત્રા વાટી થેપલી કરી તે તાળવા ઉપર રાખવી. એ વિશેષે કરીને છોકરીના તાળવા ઉપર રાખવી. છોકરાના તાળવા ઉપર વાસનવેલ લેવાનો વધારે રીવાજ છે.

૩૫૪. પાટલી:—સં૦ ભૂપાટલી. મ૦ ભુઇ પાડળ. હિ૦ પાટલી ભુઇપાડર. ક૦ નેલવાદરી.

પાટલીનું ઝાડ મોટું વધે છે. એ ઝાડ ઘણુંજ દુર્લભ છે. ધારવાડ જીલ્લામા ાસરટી કરીને ગામ છે, ત્યાં એક પાટલીનુ ઝાડ છે એ ઝાડ વાવ્યા પછી એને છ–સાત વર્ષે ફૂલ આવવા લાગે છે. એનાં ફૂલ ઘણાંજ સુકુમાર અને ઘણા સુવાસિક હોય છે. એ લાખના રંગના હોય છે. પાટલીને પારિજાતક જેવા જાડા ફૂલ આવે છે.

૩૫૫. પાડ (કાળીપાડ):—સ૦ પાઠા, વનતિક્તિકા. હિ૦ પાઠ, પાઢ. ક૦ પાઢા, અગરૂસુટી. તે૦ પાઢચેટ્ટુ તા૦ પાડા. તુ૦ તિપલે, મલા૦ પાટકિકટણુ લા૦ સ્ટેફાનિયા હર્નાડીફોલિયા.

કાળીપાટનો વેલો હોય છે. એ વેલાનાં પાત્રા ગળોના પાત્રાં જેવાં અને મૃદુ હોય છે. કાળીપાટના વેલાને બારીક મરી જેવડાં ફળ આવે છે. વિશેષ કરી કાળીપાટના વેલા ડુગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. કોકણ પ્રાંતમા આ વેલા પુષ્કળ થાય છે એના મૂળને "પહાડમૂળ" પણ કહે છે. **પહાડમૂળ:**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, ભગ્નસંધાનકારક, તીક્ષ્ણ, તથા લઘુ છે, અને પિત્ત, દાહ, અતિસાર, શૂલ, વાત, પિત્ત, જ્વર, વિષદોષ, અજીર્ણ, ત્રિદોષ, ઉલટી, કોઢ હૃદ્રોગ, કંડૂ, શ્વાસ, કૃમિ, ગુલ્મ, વ્રણ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગલરોગ ઉપર:**—પહાડમૂળ (કાળીપાટ), અતિવિષ, દેવદાર, ઈંદ્રજવ, કડુ અને નાગરમોથનો કાઢો મધ આથવા ગોમૂત્ર નાખી પાવો. **(૨) પીનસ (સળેકમ જેવો રોગ થાય છે તે) રોગ ઉપર—પાઠાદિ તેલ:**—પહાડમૂળ, હળદર, દારૂહળદર, મોરવેલ, લીંડીપીપર, જાઇના પાંત્રા, અને દાતીના મૂળ, એ સર્વ સમભાગ લેઇ તેનો કલ્ક કરી, તે કલ્કથી ચોગણું તલનું તેલ નાખવું; અને કલ્કનો સારો પાક થવા માટે તેલથી ચોગણું પાણી નાખી તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને તેલ ગાળી લેવું, અને નાકમા રેડવું, એટલે મોટો પીનસ રોગ પણ દૂર થાય છે. **(૩) શીતજ્વર (ટાઢીયા તાવ) ઉપર:**—પહાડમૂળનો કાઢો મરીની ભૂકી નાખી પાવો **(૪) અતિસાર અને દાહ ઉપર:**—પહાડમૂળ કિંવા આંબાની અંતરછાલ દહીંમા વાટી ખવરાવવી. **(૫) શીતમેહ ઉપર:**—પહાડમૂળ અને ગોખરૂનો કાઢો આપવો. **(૬) સોજા ઉપર:**—પહાડમૂળ ગરમ પાણીમાં વાટી પાવાં, અને સોજા ઉપર લેપ કરવો **(૭) આયનેરમાં બાળકને સોજો ઉત્પન્ન થયો હોય તે ઉપર:**—પહાડમૂળ વાટી પાઇ દેવા.

૩૫૬. પાન અજમા:—અજમામાં ઘણા ભેદ છે, જે છોડ ઉપર બીઆં આવતા નથી તેને **'પાન અજમો'** કહે છે. એનો છોડ પથરાએલો હોય છે, અને હાથ દોઢ હાથ ઉંચો વધે છે. એના પાંત્રાં જાડાં હોય છે. એ પાત્રાનો વાસ અજમા જેવો આવે છે. ચોમાસાની ઋતુમાં એના કાંડા વાવ્યાથી

એ છોડ થાય છે. એના ઉપર ફળ કિવા બિયાં આવતાં નથી આ પાત્રાનાં ભજીઆં ઘણાં સુસ્વાદ થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) કરમ ઉપર:**—એના પાત્રાંનો રસ આપવો (૨) **ભમરીના દંશ ઉપર:**—એનાં પાંત્રાં મસળી દશ સ્થાને ચોળવા એટલે જરા ચટકો લાગ્યા જેવુ થઇ વેગ જલદી બધ થાય છે.

૩૫૭. પારસ પીંપળો:—સં૦ પારિસ, તૂલ. મ૦ પારસપિપળ હિ૦ ગજદડ, પુરવસુ મલા. અ૦ બંગરળી. તે૦ ગગારબી. તા૦ પૂવરાચું. મલા૦ પૂરવાસુ ફ૦ યલાસએલ્ય. ઈં૦ હિબિકસસ. લા૦ વીસથિસિયા પોપલનિયા.

આ એક પીંપળા જેવુ ઝાડ છે, એનાં કોકણ પ્રાંતમાં "અષ્ટ" "મણ્ગ્ર" "કુડેપાઇરિ" એવાં નામ છે. એનાં પાંત્રા પીંપળાનાં પાત્રા જેવાં ને તે કરતાં મોટા હોય છે. એને ધોળો રસ (દૂધ) આવે છે. એ ઝાડ ડુગરાળ પ્રદેશમા થાય છે એના ગુણ પીંપર જેવા છે એને ભીંડીના છોડના જેવાં ફૂળ આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગુમડા માંહેના કૃમિ (જીવડા) મરવા માટે:**—પારસ પીંપળાનું દૂધ ચોપડવું. (૨) **મણ્યારીના** (સર્પની એક જાતિ છે તેના) **વિષ ઉપર:**—પારસ પીંપળાની છાલનો રસ અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી પાવો. (૩) **શ્વાસ ઉપર:**—પારસ પીંપળાના દૂધમાં મરી અને હળદર અથવા બહેડાંનું ચૂર્ણ નાખી બે ચણોઠીભારની ગોળીઓ કરી ખાવી. ગોળી ખાધા પછી કેટલીક વારે ઉલટી થઈ કફ પડે છે. ઉતાર ઘી અને ભાત (૪) **કફરોગ ઉપર:**—પારસ પીંપળાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે બાળકને ત્રણ ટીપાં પર્યંત ગોળમા કાલવી આપવો, એટલે કફ પાતળો થઈ પડે છે. (૫) **આધાશીશી ઉપર:**—પારસ પીંપળાના ફળ પાણીમાં ઘસી તેનુ નસ્ય આપવું.

૩૫૮. પાલખ (ભાજી):—સં૦ મધુસુદની. ક૦ પાલકય. હિં૦ બં૦ પાલેક. મ૦ પાલખ. ફા૦ ઇસ્પનાખ. લા૦ સ્પાઇનેસિયા ઓલેરિયા. ઇં૦ સ્પાઇનોજ.)

આ ભાજીનો છોડ વેતભર વધે છે, એના પાત્રાં ઘણાં કોમળ અને પાતળાં હોય છે. પાલખનાં પાંત્રાંને થોડા કાત્રા હોય છે. હિંદુસ્થાનમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે પાલખનું શાક સારૂં થાય છે **પાલખ:**—કિંચિત્ તીખુ, મધુર, પથ્યકર, શીતળ, રૂક્ષ, ખારૂં, વાતલ, ગ્રાહક, ભેદક, તર્પણ, પિત્ત, ગુરૂ, વિષ્ટભકારક તથા સ્વાદુ છે; અને રકતપિત્ત, મદ, શ્વાસ, તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે.

૩૫૯. પારિજાતક:—(સ૦ મ૦ પારિજાતક. હિ૦ હારસીંગાર.) એ ઝાડ ઘણું મોટું હોતું નથી. એને ગોળ બિયાં આવે છે. પારિજાતકનાં ફૂલ ઘણાંજ સુકુમાર હોય છે. એ ફૂલ ઘણા સુવાસિક છે. ઝાડ હલાવીએ એટલે એનાં ફૂલ નીચે ગરી પડે છે. પારિજાતકના ફૂલનો દૂરથી પવન સાથે વાસ આવે છે ત્યારે તે મનને ઘણું જ આનદિત કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કોદરાના વિષ ઉપર:**—પારિજાતકનાં પાંત્રાનો રસ કાઢી ઢોરને પાઇ દેવો એટલે કોદરાનું વિષ ઉતરે છે. (૨) **માથામાં ઉંદરી થઇ હોય તે ઉપર:**—પારિજાતકનાં પાત્રાં અને નાચણીનો લોટ એકત્ર વાટી ચોપડવો, અને દર્દીમા સોનાગેરૂ ઘસી પાવો. અથવા પારિજાતકનાં પાત્રા દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૩) **ગડગુમડ ઉપર:**—પારિજાતકનાં પાંત્રાં, વાંસનાં પાંત્રાં અને ખોરેતીનાં પાત્રાને ભેગા વાટી સાત દિવસ સુધી લેપ કરવો. (૪) **ઉદકમેહ ઉપર:**—પારિજાતકની અંતર છાલનો અષ્ટમાશ કાઢો પાવો. (૫) **ખોડા ઉપર:**—પારિજાતકનાં બિયાં વાટી લેપ કરવો. (૬) **સર્પદંશ ઉપર:**—પારિજાતકના પાત્રાનો અગર છાલનો રસ કાઢી પાવો.

૩૬૦. પાંડેરેવો (પારિભદ્ર):—સ૦ રકતકેસર, પારિભદ્ર. મ૦ પાંગારા. કો૦ પારિગા. હિ૦ ફરહરદ, જલનીમ. બં૦ પાલિદામાર. ક૦ હાલીવાળ, પોગારા. તા૦ કલ્યાણુરૂકકુ. તુ૦ પોંગારેડા. મલા૦ મુળમુરાક્કા. તે૦ મુળમોતિચેટ્ટુ. લા૦ એરીથ્રીનાઇંડીકા.

એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એમા ધોળી અને રાતી, એવી બે જાત છે. ધોળી જાત કવચિત્ જણાય છે. એનું લાકડું ઘણું હલકું હોય છે. એ ઝાડપર કાટા આવે છે, માટે તેની વાડ કરે છે. એના લાકડાની સાંગડ કરી તે ઉપર તરવા શીખનારા તરતા શીખે છે. એ લાકડાંનાં તરવારનાં મ્યાન અને બાળકને માટે રમકડાં વગેરે ઘણી જણસો થાય છે. ધોળો પારિભદ્ર ગુણમાં સારો છે. **પારિભદ્ર:**—તીખો, ઉષ્ણ, પથ્ય

તથા અગ્નિદીપક છે, અને અરુચિ, કફ, વાત, કૃમિ, મેદ તથા શોફનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ પિત્ત-રોગ અને કર્ણવ્યાધિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કમળી ઉપર:—પારિભદ્રની છાલની ભુકી વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલાભાર ચોખાના ધોવરામણમા આપવી. (૨) વાતરક્તાદિ રક્તદોષ અને ધાતુવિકાર ઉપર:—ધોળા પારિભદ્રની છાલનુ ચૂર્ણ ગાયના માખણમાં અગર ઘી અને સાકરમા આપવું. (૩) વીંછીના વિષ ઉપર:—પારિભદ્રની છાલનો રસ પાવો.

૩૬૧. પાંણકાંદા:—સ૦ કોલકદ. મ૦. કોલ-પ્રાણ-કાંદા. કો૦ ધાપા, પાચણ કાંદા. હિં૦ જંગલી પ્યાજ, કોલી કાદા. ક૦ સંપુટ ગેડુ. તા૦ વાંગાયમ્. તે૦ અડવીતેલ્લા ગડ્ડા તા૦ વાગુલ્લી. મલા૦ કાટેના. ફા૦ બજલુલ ફાર. ઈં૦ ઇંડીયનસ્ક્વિલ. લા૦ સિલા ઓરીસિનેલિસ.

પાંણકાંદા નદીમાં થાય છે. એના કાદા જેવા કદ થાય છે. પાંણકાંદાને નાગદમણીના જેવાં ફૂલ આવે છે. નિંદાડ આગળ ગોદાવરી નદીમા એ કાંદા પુષ્કળ થાય છે. બીજા ઠેકાણે પણ નદીઓમાં ઘણા થાય છે. એ કાંદાની કોઇ કોઇ ભાજી (શાક) પણ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઢોરના ખાધામાં સોમલ આવ્યો હોય તે ઉપર:—પાણકાદાનો રસ શેરભર લેઇ ઘીમા અથવા દહીંમાં પાવો. (૨) ગુમડુ ફુટવાને તથા નારૂ ઉપર:—પાણકાંદા વાટી લેપ કરવો. (૩) વાઘ કરડયો હોય તે ઉપર:—પાંણકાંદા વાટી બાંધવા.

૩૬૨. પાણકુંભા:—સ૦ દ્રોણપુષ્પી. મ૦ કુંભા, ગોમા. કો૦ શેતવડ. હિ૦ ગોમા, હલુહલી. બં૦ પલધયા. ક૦ તા૦ તુ૦ તુમ્બે. મલા૦ તુપા. તે૦ ગયસચેટુ. લા૦ લ્યુકાસ સિપ્પે લોટસ.

પાણકુભા કુભાના ઝાડ જેવુંજ હોય છે અને એનાં પાંત્રાં પણ તેજ પ્રમાણે હોય છે. પાણકુંભાને ફક્ત ફૂલજ આવે છે. ફળ આવતા નથી. (૧) ગડગુમડ ઉપર:—પાણકુંભાની રાખ ગોમૂત્રમાં નાંખી ખાફવી. પછી તે પાણી ગાળી પાવું, અને ભાત તથા છાશ પથ્ય કરવી.

૩૬૩. પાંદડી:—સ૦ મલ્લારિષ્ટા, વનબર્બરિકા. મ૦ હિં૦ સુગધ અજવલા. ક૦ સુગંધ કઓર્લે.

પાંદડીનાં ઝાડ એક હાથ ઉંચા હોય છે એનાં પાંત્રા ઘણાં મોટાં હોતાં નથી, પરંતુ ફાંગળના કરતાં કિંચિત્ ન્હાના હોય છે. એ પાંત્રા કુમળા હોય તે વેળા જરા રાતાં હોય છે; પરંતુ જુનાં થયા પછી સાફ લીલાં થાય છે. એનાં પાંત્રાંનો અને તોરાનો સારો વાસ આવે છે. પાદડીનું અત્તર કાઢે છે. પાંદડીના પાંત્રાં અને તોરા ઘીમાં સુવાસ આવવાના ઉપયોગમા આવે છે. પાદડીના સુકાયલાં પાંત્રાં શાલ, ઉંચી બનાત વગેરે મૂલ્યવાન વસ્ત્રોમાં ઘાલી રાખવાથી તેઓને ઉધઇનો ઉપદ્રવ થવાનો ભય રહેતો નથી. **પાંદડી:**—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, કષાય તથા સુગંધિ છે; અને વાયુ, ગ્રહદોષ, ભૂતબાધા, ત્વગ્દોષ, વ્રણ, દાહ, તૃષ્ણા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૩૬૪. પિઠવણ (ન્હાના સમેરવો.):—સં૦ પૃષ્ટિપર્ણી. મ૦ રાનબાલ, શેવરા. હિં૦ પિઠોની. ડાવડા, દોલા. ક૦ નરિયલઓને. તે૦ કોલાકુપના. બં૦ ચાકુલે, શંકરજટા. ઔ૦ કષ્ટપર્ણી. લા૦ ઉરેરિયા લેગોપો ઇડીસ.

એ ઝાડ પડતર જમીનમાં ઘણાં થાય છે. આ ઝાડની ઉંચાઈ સુમારે અઢી હાથ જ હોય છે. એ ઝાડને પાત્રાં આવે છે તે બેવડાં હોય છે; એટલે ડીંટા પાસે બારીક પાંત્રુ હોય છે, અને તેની આગળ મોટું પાત્રું થયેલું હોય છે મોટા પાંત્રાની લંબાઈ પહોળાઇ સુમારે ચાર આંગળ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચપટ તથા વાંકી નાની નાની શીંગો આવે છે. એ વનસ્પતિનાં મૂળ દશમૂળમાં આવે છે. **પિઠવણ:**—તીખું, ઉષ્ણ, ખાટું, કડવું, મધુર, લઘુ તથા વૃષ્ય છે; અને અતિસાર, કાસ, વાતરોગ, જ્વર, ઉન્માદ, વ્રણ, દાહ, ત્રિદોષ, ઉલટી, ઉન્માદ, રક્તાતિસાર તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગર્ભિણીના રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો, ઉધરસ, દમ અને જ્વર ઉપર:—પિઠવણ, બાળહાંલા અને અરડુસીનો રસ પાવો. (૨) વછનાગના વિષ ઉપર:—પિઠવણનો રસ ૪ તોલા સાકર નાંખી પાવો. (૩) પથરી ઉપર:—પિઠવણનાં મૂળીઆનો અગર પાંત્રાંનો રસ પાવો.

૩૬૫. પિત્તપાપડો:—સં૦ પર્પટ. મ૦ પિત્તપાપડા. દે૦ ખડશેપુ. બં૦ હિં૦ પિત્ત-દવણુ-ક્ષેત-પાપડા. ક૦ પર્પાટક. તે૦ પાર્પાટકમુ. ફા૦ શાહતરા, ગરમતર. અ૦ શાહતરજ, બકલતલમલક. ઐા૦ જહપાંપુડા. લા. ઓસાકાર્ડિયા ઓસ વેલિયા.

પિત્તપાપડાના બે પ્રકાર છે. તે પૈકી **ઘાસ પિત્તપાપડો** એ ઘાસ જેવો હોય છે, અને તે ઉપર કણુસલાં પણુ હોય છે. પિત્તપાપડાનાં ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ સુમારે ત્રણુ ચાર હાથ ઉંચો વધે છે, એનાં પાંત્રાં બારીક હોય છે અને એના ઉપર બારીક ફૂલ આવે છે. **પિત્તપાપડો:**—શીતલ, કડવો, સંગ્રહી, વાતલ, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે; અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, દાહ, અરૂચિ, ગ્લાનિ, ભ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઉલટી, તરસ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પિત્ત-જ્વર ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો કાઢો લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો. (૨) **પિત્ત ઉપર:**—પિત્તપાપડાનાં પાત્રાંનો રસ અને ગાયનુ ચોખું દૂધ એકત્ર કરી તેમા સાકર નાખી પાવુ, અથવા પિત્ત-પાપડો અને સુંઠનો કાઢો ાવો. (૩) **માથું ચઢતુ હોય તે ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો રસ અને કારેલીનાં પાંત્રાંનો રસ એકત્ર કરી તેમા ગાયનુ ઘી નાખી માથે મર્દન કરવાથી પિત્તાશવડે ચઢેલુ માથું જલદી ઉતરે છે. (૪) **શોષરોગ ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો. (૫) **મસ્તકનો તાપ, આંખોની બળતરા અને ઉલટી ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. (૬) **મૂતરખડા ઉપર:**—પિત્તપાપડો ૪ તોલા લઇ ચૂર્ણુ કરી તે ગાયની છાશમા ખાવો. તાજો હોય તો પિત્તપાપડાનો રસ છાશમાં પાવો. (૭) **સલની વૃદ્ધિ કરવી હોય તે ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો કાઢો સાકર નાખી પાવો.

૩૬૬. પીંપર:—સ૦ તે૦ પિપ્પલી. મ૦ લેંડી પીંપળી. હિં૦ પીંપર-લ. બં૦ પિપુલ. ક૦ ગો૦ હીપ્પલી. તા૦ મલા૦ તિપ્પીલી. તુ૦ ઇપ્પલી. ફા૦ પિલપિલદરાજ. અ૦ દારફીલફીલ. ઇં૦ લોંગ પેપ્પર. લા૦ પાયપર લૉંગમ્.

પીંપરનું ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે, પીંપરનાં પાંત્રાં નાંદરૂખીના પાંત્રાં જેવાં અને તે કરતાં મોટાં હોય છે. આ છાયાવૃક્ષ છે. પીંપરની છાયા ઘણી ઘટ્ટ અને ઠંડી છે. છાયા માટે રસ્તાની બાજુએ આ ઝાડો વાવે છે. પીંપરને [1]પીંપળા જેવા ફળ આવે છે. બાળકો એ ફળને ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. પીંપરનું લાકડું ઇમારતી કામના ઉપયોગમાં આવે છે. પંચવલ્કલમાં એની છાલ લેવામા આવે છે. **પીંપર:**—તીખી, કડવી, તુરી તથા શીતલ છે, અને વ્રણુ, યોનિદોષ, વિસર્પ, દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, મેદોરોગ, શોષ, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, પ્રલાપ, સોજો તથા રક્તાતિસારનો નાશ કરે છે. લાડી પીંપર ગુણોમાં અધિક છે. ઉપયોગ:—(૧) **ઉદાવર્ત અને વાતગુલ્મ ઉપર:**—પીંપરનો યૂષ (૧૮ ગણું પાણી નાખી ચતુર્થાંશ શેષ રહે તે) ઘી નાંખી પાવો. (૨) **ખોડા ઉપર:**—પીંપરનું દૂધ ચોપડવુ.

૩૬૭. પીંપળો:—સં૦ અશ્વત્થ. મ૦ પીંપળ. હિં૦ પીંપળવૃક્ષ. ક૦ અરળીમારા. તે૦ રાવીચેટ્ટ. ફા૦ દરખતલરજા. તા૦ અરાકમર. તુ૦ અત્તાસામારા. મલા૦ અરાયલ. ઇં૦ પોપલરલિવ્ડફિગટ્રી. લા૦ ફાઇકિસરિલિજીયોઝા.

એ ઝાડ ભરતખંડ સિવાય બીજા દેશમાં થતુ નથી. આ ઝાડ, ગામમાં, રાનમાં તથા અરણ્યમાં સર્વે સ્થળે થાય છે, અને તે અતિશય ઉંચું વધી ઘણું ફાલે છે. કોઇ કોઇ ઠેકાણે એનો વિસ્તાર એટલો વધે છે કે, એની છાયામાં ત્રણુસો ચારસો માણુસો સહેજ બેસી શકે છે. આ ઝાડ ઘણા વર્ષ સુધી રહે છે. પીંપળામાં અનેક અલૌકિક ગુણો હોવાથી એ ઝાડ હિંદુ લોકોમા ઘણું પવિત્ર મનાયલું છે. ઘણાક પરોપકારી ગૃહસ્થો પીંપળાના ઝાડની આસપાસ ઓટલો કે પાળ બાંધે છે. પીંપળાનું લાકડું બાળવાના કામમાં લેવું નહિ, એવો હિંદુ લોકોમાં નિયમ છે. પીંપળાને બારીક ફળ આવે છે. પીંપળાની લાખ બને છે, તે રંગમાં તથા બીજા ઘણા કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉત્તમ લાખી રંગ થાય છે. એ ઝાડ પરોપકારાર્થે છાયા માટે દેવળની આસપાસ તથા રસ્તા ઉપર રોપે છે. એ ઝાડના યોગે આસપાસની હવા સ્વચ્છ થઇ લોકોને ઘણું સુખ થાય છે. એ ઝાડમાં અતિશય ગુણુ છે,

---

૧ આ લીંડીપીંપર કરતાં જેને મોટી પીંપર આવે છે તેને "પીંપળા" કહે છે.

અને તે આપણા પૂર્વજો પૂર્ણપણે જાણતા હતા. **પીંપળો:**—મધુર, કષાય, શીત, દુર્જર, ગુરૂ, રૂક્ષ, વર્ણકર, યોનિ શુદ્ધિકારક તથા કડવો છે; અને કફ, પિત્ત, દાહ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **એનાં પાકાં ફળ:**—હૃદ્ય તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, વિષદોષ, દાહ, ઉલટી, શોષ, તથા અરૂચિનો નાશ કરે છે. **લાખ:**—કડવી, તુરી, સ્નિગ્ધ, લઘુ, બલકર, ભગ્નસંધાનકારક, વર્ણપદ, તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્ત, શોષ, વિષ, રક્તવિકાર, વિષમજ્વર, ઉચકી (હેડકી), ઉધરસ, જ્વર, ઉરઃક્ષત, નાસારોગ, વિસર્પ, કૃમિ, કુષ્ઠ, વ્રણ, ત્વગદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉપદંશ એટલે ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:**—પીંપળાની સૂકાએલી છાલની રાખ ચાંદીઓ ઉપર નાંખતા જવી, એટલે ચાંદી કોરી પડી મટી જાય છે. (૨) **બાળકોની બોબડી વાચા શુદ્ધ થવા માટે:**—પીપળાનાં પાકેલાં ફળ ખાવા આપવા. (૩) **ઉચકી** (હેડકી) **અને ઉલટી ઉપર:**—પીંપળાની સૂકી ડાળની રાખ પાણીમા ભિજવી કેટલીકવારે તે પાણી ગાળી પાવાથી ઉચકી અને ઉલટીનો તત્કાળ નાશ થાય છે (૪) **ઉરૂમાં સંચય થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા માટે:**—પીંપળાની ડાળીઓનાં પાંત્રાં અને કુંપળો લેઇ તેનો રસ કાઢી તેમાં મધ નાંખી પાવો. (૫) **ખસ ઉપર:**—પીંપળાનાં છોડીઆંની રાખ અને ચૂનો માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવા; કિંવા છાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી. (૬) **નાના બાળકના અંગ ઉપર ફોલ્લીઓ (ઓરી) થાય છે તે ઉપર:**—પીપળાનુ છોડીયું અને રોડું એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. (૭) **નાના બાળકનું મ્હોં આવી મ્હોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—પીંપળાનાં તાજાં પાત્રા અને છાલ બારીક વાટી તેમાં મધ મેળવી દિવસમાં ત્રણવાર થોડું થોડું ચટાડવું. (૮) **અફીણ ઉપર:**—પીપળાની છાલનો કાઢો કરી પાવો, એટલે અફીણનું વિષ ઉતરે છે. (૯) **ક્ષતકાસ અને ઉરઃક્ષતક્ષય ઉપર:**—પીપળાની લાખનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે આપવું. (૧૦) **દાહજ્વર ઉપર:**—પીંપળાની છાલ અને કદુ વાટી અંગે લેપ કરવો (૧૧) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—પીંપળાના સૂકા છોડીઆનુ ચૂર્ણ ઘીમાં કાલવી ઉપર ચોપડવું. (૧૨) **ફુટેલું બદ ભરાઇ આવવા માટે:**—પીંપળાનું દૂધ અને ગંધાબિરાજ એકત્ર કરી પટ્ટી મારવી એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૧૩) **અળતો કરવાની રીત:**—એક શેર પાણી, ૭ પૈસાભાર પીપળાની લાખ, બે તોલા શુદ્ધ કરેલો ટંકણખાર, (ટંકણખારના કકડા કપડામા બાંધી ભેસના છાણમાં ઘોળવા, પછી તે સ્વચ્છ પાણીથી ધોવા એટલે તે ગાગડો ધોળો શુભ્ર થાય છે) અને લોદર ૭ માસા. આ સર્વે એક વાસણમા નાંખી બે પહોર સુધી રાખવા. એટલે લાખનો રંગ ઉતરી અલતો તૈયાર થાય છે. કિંવા ચુલા ઉપર બાફવો એટલે તૈયાર થાય છે. આ તૈયાર થયેલા અલતામા રૂ ભીંજવી થેપલીઓ કરી સૂકવી રાખવી. જરૂર વખતે થેપલીઓનું ખપજોગુ રૂ પાણીમાં પલાળી રંગ કાઢી લેવો. એના રંગથી લખે છે તેને રાતી શાહી કહે છે. અલતામાં કાજળ ઘુટી પુસ્તકો લખવા લાખી શાહી (પાકી સાહી) કરે છે. (૧૪) **સ્તનરોગ ઉપર:**—પીંપળાની છાલ બાળી પાણીમાં નાંખવી, અને તેમા લોખંડનો કડકો વારવાર તપાવી છમકારવો. તે પાણી ગાળી સવાર સાંજ પીવા આપવું, અને કવડળાનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૫) **ઉચકી** (હેડકી) **ઉપર:**—પીપળાની છાલ બાળી પાણીમાં છમકારી ખટાઇમાં વાટી છાતી ઉપર લેપ કરવો. (૧૬) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—પીંપળાની કુમળી કુંપળો, ધાણા અને સાકર સમભાગ લેઇ મ્હોંમાં રાખી દાતોએ ચાવી તેનો રસ ગળવો. (૧૭) **અટકાવ આવવા માટે:**—પીપળાની અને આમલીની છાલ પાણીમાં વાટી પાવી. (૧૮) **ક્ષય ઉપર:**—પીંપળાની લાખનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ સમભાગે લેઇ તેમાં પાવુ. (૧૯) **બદ ઉપર:**—પીંપળાનું દૂધ અને ગંધાબિરોજાને એકત્ર ખરલ કરી ચોપડવાં. (૨૦) **બાળકોને શરીરે ફોડકીઓ થાય છે તે ઉપર:**—પીંપળાની છાલ અને ઇંટ પાણીમા એકઠાં ઘસી લેપ કરવો (૨૧) **નીલમેહ ઉપર:**—પીંપળાની છાલનો કાઢો પાવો. (૨૨) **ઢોરોને કંઇ જખમ થઈ કીડા પડે છે તે ઉપર:**—પીંપળાની છાલ રોટલામા નાંખી ખવરાવવી. (૨૩) **હનુગ્રહ** (મ્હોં ઉઘાડવા કિંવા બીડવા દે નહિ તે) **વાયુ ઉપર:**—પીંપળાની અંતરછાલનો પાણી નાખી રસ કાઢી તેમાં લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી તે પાવો. (૨૪) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—પીંપળાનાં પાંત્રાંનો અંગરસ ૧ ભાગ, હીરાબોળ ૬ ભાગ અને તેથી બમણું મધ એકત્ર કરી પાવું; એટલે રક્તનો પ્રવાહ કિંવા

હૃદયમાં સંચય થયેલા લોહીનો નાશ થાય છે. (૨૫) પ્રદર ઉપર:—પીંપળાની લાખ એક તોલો છાશના પાણીમાં ઉકાળી સાકર નાંખી પાવી. (૨૬) દમ અને ઉધરસ ઉપર:—પીંપળાની લાખનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં આપવું.

૩૬૮. **પીલુ:**—સં૦ કાકમાચિકા. મ૦ કાંગોણી. હિં મકોય કવૈયા. બં૦ ગુડકા માઇ, મદન મધુની. રા૦ ચિર પોટન. ક૦ ણુકે. તા૦ કારે. તૈ૦ બલસુ. તુ૦ કાકે ડેલ. મલા૦ કાંડનગરી. ફા૦ રોબાતરીખ. અ૦ અનવુસ્ સાલ્વ્ ઈં૦ નાઇટ્ સેડ. લા૦ સોલેન નાઇગ્રમ.

પીલુમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. પીલુનાં ઝાડ ઝાળવાળાં હોય છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં તથા ગુજરાતમાં ઘણા થાય છે. પીલુનાં પાંત્રાં બાવડીના પાત્રાં જેવાં તથા તે કરતાં મોટાં અને જાડાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ફળ તોરણ પ્રમાણે આવે છે. એ પાકેલાં ફળનો રંગ લાલ હોય છે, એ ફળ અકેક ખાવાથી ગળુ સૂજી જઇ ગળામાં ખરજ થાય છે; પરંતુ એકદમ ઘણાં ફળ ખાવાથી કોઇ પણ પ્રકારનો અપકાર થતો નથી. પીલુને કોકણ પ્રાંતમાં "સારી" અને "કિંકણ" પણ કહે છે. એના ફળનું તેલ કાઢે છે, તેને "કિંકણેલ" કહે છે. એ તેલ વાયુ ઉપર શરીરે મસળે છે. મોટી જાતનાં ઝાડ કેટલાક મુસલમાન લોક પિરોની કબરો પાસે શોભા માટે વાવે છે. એની છાયા ઘણીજ ઘટ્ટ છે. **લઘુ પીલુ:**—મધુર, તીખું, તુરૂ, ખાટું, રૂચિકર, સારક, કડવું, તીક્ષ્ણ, ભેદક, દીપન, રક્તપિત્ત-કારક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા વિદાહી છે; અને અર્શ, ગુલ્મ, કફ, વાતરક્ત, પ્લીહા, આનાહ, વાયુ તથા વિષબાધાનો નાશ કરે છે. **મોટું પીલુ:**—મધુર, વૃષ્ય, રૂચિકર તથા અગ્નિદીપક છે; અને વિષ, પિત્ત તથા આમનો નાશ કરે છે. એનું તેલ—લઘુ છે, અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી ઉપર:**—પીલુનાં તાજાં પાંત્રાં ભક્ષણ કરવાં. (૨) **વાયુહારક પાટો:**—પીલુનાં પાંત્રાં અને નગોડનાં પાત્રા કિંવા એકલાં પીલુનાં પાંત્રાં કચરી લોઢી ગરમ કરી પોટલી બાંધી થોડી વાર તેનો શેક કરવો, પછી તે પોટલીમાંના પાંત્રાંનોજ પાટો બાંધી ઉપર કપડાનુ વેષ્ટણ દઇ ૪ પહોર રહેવા દેવો. એટલે પગ વળવા, ફાટ થવી, કંમર, પીઠ, હાથ ઇત્યાદિ ને વાયુ વિકાર હશે તો તત્કાળ ગુણ આવશે. (૩) **કૂતરાના વિષ ઉપર:**—પીલુના પાંત્રાંનો રસ પાવો અગર મૂળીઆં ઘસી પાવાં. (૪) **મ્હોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—પીલુના પાત્રાંનો રસ ૧ તોલો અને ગાયનું ઘી ૧ાા તોલો એ બન્ને મિશ્રિત કરી પીવાથી રોગ ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે. (૫) **સંધિવાત ઉપર:**—પીલુના પાત્રાંનો રસ અને કડવી ઘોસાળીનો રસ એકત્ર કરી અંગે ચોળવો, અથવા કિંકણેલ ચોળવું. (૬) **કંડૂ (ખરજ) ગંડમાલા, અંડવૃદ્ધિ અને ક્ષત ઉપર:**—કિંકણેલ તેલ ચોળવું.

૩૬૯. **પિસ્તાં:**—(સં૦ નિકોચક.) **પિસ્તાંનું** ઝાડ મોટું થાય છે. આ ઝાડ **પાર્શીયા, બુખારા અને અફગાનીસ્તાન,** એ દેશના જંગલની અંદર ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણાના પોપટા જેવાં ફળ આવે છે. એના ઉપર પાતળી અને ઘટ્ટ છાલ હોય છે. ફળની અંદરના ગરનો રંગ લીલો હોય છે, અને તે પર લાલ ટપકાં હોય છે. તેને પીસ્તાં કહે છે. એનુ છાલ સુદ્ધાં ફળ વાવવાથી તેનો રોપો થાય છે. પિસ્તાં ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એને પકવાન્નમા તથા મીઠાઇમાં નાંખે છે. એ બળકર તથા પુષ્ટદાયક છે. એનું તેલ નીકળે છે. તે માથે ચોળવાથી પિત્તશમન થાય છે. આ તેલનો ઉપયોગ રેશમને કીરમજી રંગ ચઢાવવાના કામમાં આવે છે. **પિસ્તાં**—ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, સ્વાદુ, ધાતુવર્ધક, રક્તને સ્વચ્છ કરનાર, બલકર, પિત્તકર, ભેદક, કડવા તથા સારક છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા ત્રિદોષનાં નાશક છે. **ઉપયોગ—(૧) પૌષ્ટિક ક્ષીર:**—પિસ્તાં, બદામનો મગજ, ચારોળી અને ખસખસ બારીક વાટી દૂધમાં નાંખી આટવી ખીર કરવી તથા તેમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાંખી સેવન કરવું.

૩૭૦. **પિસા:**—એ ઝાડ મોટું થાય છે. તે મહાબળેશ્વર, માથેરાન અને બીજા ઘણે ઠેકાણે થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રમેહ તથા ધાતુવિકાર ઉપર:**—પિસ્તાંનાં પાંત્રાંની ભૂકી કરવી, અને તેમાં દૂધ તથા સાકર નાંખી આપવી. એટલે ઉપયુક્ત વિકાર દૂર થઇ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. લીલાં પાંત્રાં હોય તો તેમને તેમજ ચાવી ખાવાં. (૨) **પાંડુરોગ ઉપર:**—પિસ્તાંનાં પાંત્રાંની ભૂકી ગરમ પાણીમાં આપવી.

૩૭૧. પીળો ધંતૂરો (એખરો)—સ૦ પીતધત્તૂર. મ૦ પિવળાધોત્રા. હિં૦ પીલાધતૂરા. બં૦ પીતધુત્તુરા. ક૦ હળદીમદગુણીકે.

એને "પીળો ધતૂરો" "વિલાયતી ધતૂરો" વગેરે કહે છે. એ સુમારે હાથ બે હાથ ઉંચો વધે છે. એના સર્વાંગે બારીક કાંટા હોય છે. એને જે બિયા આવે છે તે બંદુકના દારૂ જેવાં કાળાં હોય છે એ બિયા કાગળ નાંખી ઉડાડવાથી તડ તડ વાગે છે. આ ઝાડ પડતર જમીનમા ઘણું થાય છે. આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. એના મૂળીઆંને પિસોળાના મૂળીઆં પ્રમાણે "ચોક" કહે છે. એના ગુણ પિસોળા પ્રમાણે છે. ઉપયોગ:—(૧) **વીંછીના વિષ અને બીજા સામાન્ય વિષ ઉપર:**—પીળા ધતૂરાના મૂળીઆંની છાલ પાનમા ખાવા આપવી. (૨) **ટાઢીયા તાવ ઉપર:**—પીળા ધતૂરાના મૂળીઆંની છાલ પાનમાં આપવી. (૩) **ગરમીનાં ચાઠાં અને મસા ઉપર:**—પીળા ધતૂરાની ડુંખો ચુંટવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. અગર મૂળીઆ ઘસી ચોપડવાં. (૪) **આંખમાં ફુલાં પડે છે તથા સાર આવે છે તે ઉપર:**—પીળા ધતૂરાનું ચીક (દૂધ જેવો ચીકણો પદાર્થ) આંખોમા આંજવો. (૫) **આંખો આવી હોય તે ઉપર**—પીળા ધતૂરાના ફૂલનો અને પાત્રાંનો રસ અથવા ચીક આંખમાં પાડવો. (૬) **રેચ થવા માટે:**—પીળા ધતૂરાના મૂળીઆનુ ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમા આપવુ. (૭) **પ્રમેહ ઉપર:**—પીળા ધતૂરાના પાત્રાનો રસ બે તોલા સુધી કાઢી તેમાં તેટલુંજ ઘી નાખી દરરોજ એક વખત પ્રમાણે પાચ દિવસ આપવું, (૮) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—પીળા ધંતૂરાના પાત્રાનો રસ ગાયના દૂધમાં ૬ મહિના સુધી લેવાથી વ્યાધિ નક્કી મટે છે. (૯) **ખસ ઉપર:**—પીળો ધતૂરો બાળી તેલમા ખરલ કરી ચોપડવો.

૩૭૨. પુંગળવેલ:—સં૦ વૃષપત્રિકા, વસ્તાત્રી. મ૦ હિં૦ બોકડી, પુંગળી. ક૦ કુરૂટીગેય ભેદ.

માહારાષ્ટ્રમા એને **"પુંગળી," "બોકડી"** પણ કહે છે. એનાં પાંત્રા ગુલબાસીનાં પાંત્રાં જેવાં હોગ છે. તે વેલ વાડો ઉપર ઘણી થાય છે આ વેલ પ્રસિદ્ધ છે. **પુંગળવેલ:**—કડવી, સ્તંભન, ધાતુવર્ધક, ગર્ભોત્પત્તિકારક, લઘુ, તુરી, શીતલ, મધુર, રસકાળે અને પાકકાળે તીખી તથા વાતલ છે; અને ઉધરસ તથા ગુલ્મની નાશક અને રૂચિકર છે, તથા કૃચ્છ્ર, કફ, પિત્ત, હૃદ્રોગ, અને વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ગુમડુ ફુટવા માટે:**—પુગળવેલનાં પાંત્રાં વાટી બાધવા એટલે ગુમડું ત્વરિત ફૂટે છે. (૨) **જાગપુગી (પાઠા જેવું ગુમડું જેમાં બળતરા વિશેષ થાય છે તે) અને કોઈ પણ પ્રકારના ગુમડા ઉપર:**—પુગળવેલના પાત્રાં વાટી બાધવા એટલે આગ કમી થાય છે, અને ગુમડુ ફૂટે છે અગર બેસી જાય છે.

૩૭૩. પુષ્કરમૂળ:—સ૦ ક૦ પુષ્કરમૂલ. હિં૦ પોહકરમૂલ. મલા૦ ચત્રાકૂવા. લા૦ કોસ્ટસ્પેસીઓસસ.

પુષ્કરમૂળની ઉત્પત્તિ કાશ્મીર દેશમાં થાય છે. પુષ્કરમૂળ એ એક કાષ્ઠનો ભેદ છે. એને **"પોખરમૂળ"** પણ કહે છે. **પુષ્કરમૂળ:**—કડવું, તીખુ, ઉષ્ણ તથા ભેદક છે, અને વાયુ, કફ, જ્વર, સોજો, અરૂચિ, ઉધરસ, હેડકી તથા પાડુનો અને વિશેષે કરી પાર્શ્વશૂળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **હૃદ્રોગ, શ્વાસ, કાસ, અને હેડકી ઉપર:**—પુષ્કરમૂળનુ ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. (૨) **સ્વરભંગ ઉપર:**—પુષ્કરમૂળ મ્હોમાં રાખી રસ ગળી જવો.

૩૭૪. પેટારી:—સ૦ અતિબલા. મ૦ મુદ્રિકા, ચક્રભેંડી, કાસલી. કો૦ ચુર્યે, ચોંચે, વ૦ કકઘ. હિ૦ કગઘ બ૦ પીતવેડેલા. ક૦ મુસ્લુદુરૂવે. હાઉ મે કેક. ઇં૦ ઇંડિયનમેલો. લા૦ એબ્યુટિલન્ ઈંટીકમ્.

આ ઝાડને **"મુદ્રિકાનું ઝાડ" "ચુંચા" "મુદ્રારંગ" "મદની ચક્રભેંડી"** એ વગેરે બીજા નામે પણ ઓળખાય છે. એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ પર્યંત ઉંચાં વધે છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એના પાંત્રાં લંબા કિંચિત્ દોઢ પડતી પહોળાઇવાળાં અને અણીઓ ચીંચોળાઇ ગયેલી તથા એક આગળ પહોળાઈ અને ચાર આંગળની લબાઇવાળાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર પાત્રાના ડીંટા પાસે ફળ આવે છે, એ નાની સોપારી જેવડાં હોય છે. એનો આકાર મુદ્રાકૃતિ

હોય છે. નાનાં બાળકો એ ફળની વીંટીઓ પહેરે છે. એ ફળ લીલાં હોય છે ત્યારે ચીકણાં હોય છે. એ ફળનાં બિયાં બળદાણાના બિયા પ્રમાણે લીલાં હોય ત્યારે મીઠાં લાગે છે. આ બિયાંનો પણ **બળબીજ** પ્રમાણે ઉપયોગ થાય છે. મુદ્રિકાના ઝાડની જાતનુ "ફટાકડી" કરીને વેંતભર ઉંચાઇનું કોકણ પ્રાંતમાં નદી કીનારે થનારૂં એક ઝાડ છે. એને રાતા રંગની મુદ્રિકા આવે છે. બાળકો એ ફળને નળકંડમા નાંખી ફટાકા પ્રમાણે અવાજ કરે છે. પેટારીનુ એક જંગલી ઝાડ છે તે આથી જૂદું પડે છે. પેટારીના ગુણ બળદાણા જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) **સર્પદંશ ઉપર**:—પેટારીનાં મૂળીઆ ચાવી ખાવાં કિંવા પાંત્રાંનો રસ કાઢી પીવો. (૨) **ગર્ભપાત ન થવા માટે**:—પેટારીના મૂળીઆ કુંવારી છોકરીએ કાંતેલા સુતરના સમાન દોરડા લેઇ તેમાં ગાઠી કમરે બાધવા. (૩) **મૂત્રદાહ બંધ કરવા માટે**:—પેટારીનાં મૂળીઆનો ફાટ કરી આપવો એટલે તે મૂળીઆં ૧૬ તોલા પાણીમા સારા ઉકાળી તે પાણી આઠ તોલા પર્યંત આપવુ. (૪) **પ્રદર ઉપર**:—પેટારીનાં મૂળીઆ પાણીમા વાટી સાકર નાખી પાવાં; અથવા પેટારીનાં પાંત્રાંનો રસ નાગકેસરનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૫) **શૈત્ય, કફ અને દાહયુક્ત એવા વિષમજ્વર ઉપર**:—પેટારીના મૂળીઆ અને સુઠનો કાઢો બે અથવા ત્રણ દિવસ આપવો.

૩૭૫ પેંડકુળી:—પેડકુળીના વેલા હોય છે. આ વેલો મોટો અને વિસ્તીર્ણ થાય છે. એનાં પાંત્રાં અળદના ઝાડ જેવાં થાય છે. છાલ ઉપરથી કાળા રંગની હોય છે, પરંતુ અંદરથી રાતા રંગની હોય છે. એને રાતા રંગનો રસ આવે છે. અને તેની લાખ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) **ઉંદરી ઉપર**:—પેંડકુળીનાં પાંત્રાંનો રસ પાવો અને તેજ પાત્રા વાટી ઉપર ચોપડવાં. (૨) **ફોલ્લા ઉપર**:—પેડકુળીના વેલાનો રસ અથવા છાલ પાણીમા ઘસી પાવી.

૩૭૬. પેંઢુર:—સં૦ મહાપીડીતરૂ. મ૦ પેઢે, પેંઢૂર. હિ૦ પેડીરાવૃક્ષ. ક૦ ઓંધ્ધ્યમાઢુવરતું. લા૦ રેંડીયા, સિલિનીનોસા.

પેંઢારનાં ઝાડ કોકણમાં થાય છે. તેને જેઠ અને અષાઢ માસમા ફળ આવે છે. એ ફળ જમરૂખ જેવડાં હોય છે. અને તેનો રંગ લીલો હોય છે. તેનું શાક કરે છે. **પેંઢુર**:—તુરૂં, ગ્રાહક, વાતનાશક, શીતળ, બલકર, રૂચિકર, મધુર તથા રૂક્ષ છે, અને વિષ, ચર્મરોગ, રક્તદોષ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે.

૩૭૭. પોકળો:—(સં૦ બિંદુપત્રક.) પોકળાની ભાજીનું ડીંડું રાતુ અને માઠ જેવુંજ હોય છે, પરંતુ પાંત્રા કંઇક તાંદળજાના પાંત્રા જેવાં હોય છે. આ ભાજીમાં કિંચિત્ ખટાશ હોય છે. પોકળાની ભાજી નરમ કરવાથી સારી થાય છે, પરંતુ એને બિયાં આવે છે એટલે તે ઉપયોગમાં આવતી નથી. એનો રોપો સુમારે હાથભર ઉંચો વધે છે. ઉપયોગ:—(૧) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર**:—પોકળાનાં પાંત્રાંનો રસ જમીન ઉપર રેડવાથી નીકળનારો ભોંયરસો મેળવી તેનો લેપ કરવો.

૩૭૮. પોપૈયો:—સં૦ વાતકુંભફલ, મધુકર્કટી. મ૦ પપઇ વ૦ એરંડપપઇ. હિં૦ અંડકાકડી. બં૦ જાતાવિલેણુ. તૈ૦ બોપ્પઈ. તા૦ પપ્પાય. તુ૦ બધ્યાંગાઇ. મલા૦ પપ્પાયં. ક૦ પોપ્પલસુ. ઈં૦ પપાવ. લા૦ કારિકા પાપૈયા.

આ ઝાડ ઘણાખરા પ્રાંતોમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ બે ત્રણ માથોડું ઉંચું વધે છે. તેને આડા અવળા ફાંટા ઘણા ફૂટતા નથી. એના ફળને "પોપૈયો" કહે છે. એ ફળ નાળીએરની પેઠે પાંત્રાંની નીચે થાય છે. લીલા ફળનો રંગ બહારથી લીલો હોય છે. લીલા ફળનું શાક કરે છે. પાકેલાં ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે, પરંતુ તે ઘણું ખાવામાં આવે તો શરીરે વિકૃતિ થાય છે. એ ફળ ઘણુંજ વાતુળ, જખમ રૂઝવનાર અને પ્રમેહાદિક વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરનાર છે. એ ઝાડનું લાકડું ઘણુંજ પોચું હોય છે. તેના પાંત્રાંના દાંડા લાંબા અને પોલા હોય છે. **પોપૈયો**:—ગ્રાહક છે; અને કફ તથા વાયુને કોપવનાર છે. **પાકેલો પોપૈયો**:—મધુર, જડ, રૂચિકર, પિત્તનાશક અને ગુરૂ છે. ઉપયોગ:—(૧) **કીડવાત અને દાદર વગેરે રોગ ઉપર**:—પોપૈયાના કાચા ફળને ચાકુથી ચીરીને જે રસ નીકળે તે ચોપડવો. (૨) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**:—પોપૈયાના કાચા ફળનો રસ મૂળવ્યાધિને ત્રણ દિવસ ચોપડવો, એટલે મૂળ બળી જાય છે અગર ગરી પડે છે. (૩) **પ્લીહા (પેટમાં ગાંઠ થાય છે તે) રોગ ઉપર**:—પોપૈયાના ફળનું પોટીસ કરી પ્લીહા ઉપર બાંધવું, અને પેટમાં પોપૈયાનું દૂધ (રસ) ચમચો ભરી સાકર સાથે

દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું. (૪) કૃમિ ઉપર:—પોપૈયાનુ દૂધ એક ચમચાભાર સાકર સાથે પાવું. બાળકને આપવુ હોય તો એક બે ટીપાં આપવું. (૫) જળવાત ઉપર:—લીલા પોપૈયાનો છુંદો તપેલામા નાખી તેને બાફી હાથતળીએ તથા પગતળીએ પાંચ દિવસ બાંધવો.

૩૭૯. ફણુસ:—સં૰ પનસ્. મ૰ ફણુસ. હિં૰ કટહર. બં૰ કાઢાંલ. ક૰ હલસીનમારા. તે૰ પનસકાથાં. તા૰ પલાચુ, ચિરા. તુ૰ પેલા, મલા૰ પિલાવુ. લા૰ આર્ટોકાર્પસ્ ઇન્ટેગ્રિફોલિયા. ઇં૰ ઇંડીયન જૅકટ્રી.

ફણુસનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી પાચ છ વર્ષે ફળે છે. એનાં પાંત્રાં લીલાં અને લાંબાં હોય છે. ઘણું કરી ફણુસ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુજ થાય છે. ફણુસ ઉપર જાડા કાંટા હોય છે. જો મોટું ઝાડ હોય તો સુમારે ૫૦૦ પર્યંત તેને ફણુસો થાય છે. આ ઝાડને જમીનમાં પણ ફળ લાગે છે. ફણુસમાં કાપા અને રસાળ એવી બે જાત છે. રસાળ ફણુસનું ફળ પોળું હોય છે. ફણુસ ઘણા ઉપયોગમા આવે છે. લીલા ફણુસનું શાક કરે છે. પાકે એટલે અંદરનો ગર્ભ ખવાય છે. તાલીચેરી, મંગલોર અને ગોમતક, એ ઠેકાણે ફણુસ પાકવાના વખતે લોક સવારના પહોરમા અનાજને બદલે ફણુસનો ગર્ભજ ખાય છે. ગર્ભની અંદર બિયા હોય છે, તે પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ લીલું હોય છે ત્યારે તેને ચીરી શાક કરે છે, અને શેકીને કે બાફીને ખાય છે. ઠળીયા શેકયા પહેલાં તેને લગાર છીદ્ર પાડવું, નહિ તો તે મોટા અવાજથી ઉડે છે તેને સૂકવવાને માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી રાખે છે. ચોમાસામા તેને શેકીને ખાય છે. દક્ષિણ કોકણમા કણબી લોક ત્રણ ચાર મહીના પર્યંત ઘણું કરી કેરીઓની પેઠે ફણુસ ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. ફણુસનો વખત ગયો એટલે ગોટલી ખાય છે. ફણુસનો ગર્ભ સૂકવી રાખી, જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે. ફણુસ ઉપરના ફોતરા ઢોરને ખવરાવે છે, તેથી દૂધ પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભ વાટી તેની પાતળી રોટલી કે પૂરી કરી ખાય છે. તેને ફણુસ પોળી કહે છે. ગર્ભની ખીર અને કઢી પણ કરે છે એનું લાકડું પીળુ અને ટકવામા સાગના જેવુજ છે, તેથી ઇમારતના કામમાં આવે છે. એ લાકડાની પેટીઓ, ખુરસીઓ, ચૌરગ, પલંગ ઈત્યાદિ વસ્તુઓ થાય છે. ફણુસની જાતનુજ એક પાત (પાત્ર) ફણુસ કરીને ઝાડ થાય છે, તેનાં પાંત્રાં મોટાં હોય છે, અને તેનાં ફળ ખાવાના ઉપયોગમાં આવતા નથી. એનુ લાકડુ ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. તે બીજા ફણુસ કરતાં ટકાઉ, પરંતુ તેનો રંગ સારો હોતો નથી તેની હોડીઓ અને દરવાજા (બારણાં) કરે છે. ફણુસનો ગર્ભ ખાઇ ઉપર પાન ન ખાવુ; ખાવાથી પેટ ચડી માણસ મરે છે **લીલું તથા જુનું ફણુસ:**—મલાવષ્ટંભક, મધુર, બલકર, દોષલ, તુરૂ, ગુરૂ અને વાતળ છે. **કુમળું ફણુસ:**—મધુર, જડ, કફકર, તથા મેદવર્ધક છે; અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **પાકેલું ફણુસ:**—પાક વખતે શીતલ, દાહક, સ્નિગ્ધ, તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, રૂચિકર, માસવર્ધક, કફકર, બલકર, પૌષ્ટિક, જંતુકારક, વૃષ્ય તથા દુર્જર છે; અને રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે **ફણુસની ગોટલી:**—મધુર, વૃષ્ય, જડ, અને વિષ્ટભક છે. ફણુસના **બિયાં:**—કડવા, મુખશુદ્ધિકર અને ગુરૂ છે એનુ **પાણી:**—વૃષ્ય તથા મધુર અને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) મ્હોં ફાટયું હોય તે ઉપર:**—ફણુસના ઉપર જે અળંબી થાય છે તેને "ફણુસ અળબી" કહે છે, તે ઘસી ચોપડવી. **(૨) નળગુદ ઉપર:**—પાકા ફણુસનાં અંકુર અને ખરવતીની છાલ એકત્ર કચરી, પાણી નાખી તેનો રસ પાશેર કાઢી પાવો. પથ્ય પાળવી. **(૩) બાળકના આમસંગ્રહણી ઉપર:**—કાચ્ચા ફણુસની તથા કાચ્ચા આંબાની છાલ સમભાગ લઇ પાણી નાખી રસ કાઢવો. આ રસ બાળકની શક્તિ પ્રમાણે એક તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી લઇ તેમા ચૂનાનુ પાણી બે માસા પર્યંત નાંખી જલદી પાઇ દેવો. **(૪) કંઠરોગ ઉપર:**—ફણુસની દરેક ડાળીના છેવટને ભાગે અણીદાર કળીઓ હોય છે, તે બારીક વાટી રસ કાઢી તે થોડો થોડો પાડતાં રહેવું, અથવા વાટેલી કળીઓની ગોળી કરી મ્હોમાં રાખવી. **(૫) રક્તાતિસાર અને મૂર્ચ્છા ઉપર:**—આદુ અને ફણુસની છાલનો રસ કાઢી તેમાં ચુનાનું નિતર્યું પાણી નાંખી તે પાવો. **(૬) ફણુસ ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તો:**—કોપરૂં ખાવું. **(૭) ફણુસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચઢે છે તે ઉપર:**—કિંચિત્ ખટાશવાળાં બોર ખાવાં.

૩૮૦. ફાલસા:—સં૦ પરૂષક. મ૦ બં૦ અ૦ ફાલસા. હિં૦ ફાલસે. ક૦ બેટ્ટહા. ફા૦ પાલસા. ઈં૦ એશિયાટીક ગ્રેવિયા. લા૦ ગ્રેવીયા. એશિયાટીકા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ બગીચામાં વાવે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એનાં પાકાં ફળ પીંપરનાં ફળ જેવા અને તેનો રંગ જાંબુઓ હોય છે. એ ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ બિયાં સુદ્ધાં ખાવાં. ઉષ્ણકાળમાં એ બિયાંનુ સરબત કરી પીએ છે. **ફાલસા:**—ખાટા, તુરા તથા લઘુ છે; અને કફ તથા વાયુનાં નાશક અને પિત્તકર છે. **લીલાં ફળ:**—પિત્તલ, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટાં, તુરાં તથા વાતનાશક છે. **પાકાં ફળ:**—મધુર, સ્વાદુ, રૂચિકર, તર્પણ, શીતળ, મલબદ્ધતાકારક, લઘ, ધાતુકર તથા ખાટાં છે; અને વાત, પિત્ત, રક્તદોષ, તૃષા, દાહ, ક્ષતક્ષય, શોફ તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) મૂઢગર્ભ અને મૃતગર્ભ પાડવા ઉપર:**—ફાલસાનો મૂળીઆંનો લેપ, ડુંટી, બસ્તી અને ભગ, એ ઠેકાણે કરવો, એટલે ગર્ભ નિકળી જાય છે. **(૨) દાહ શમન થવા માટે:**—ફાળસાનાં પાકાં ફળ સાકર સાથે ખાવા. **(૩) પિત્ત વિકાર અને હૃદ્રોગ ઉપર:**—ફાલસાનાં પાકાં ફળનો રસ પાણીમાં મેળવી સરબત કરી તેમા થોડી સુંઠની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવુ.

૩૮૧. ફાંગળો:—(સ૦ ફણિજ્જક.) એ ઝાડ તથા એનાં પાત્રાં પણ રાનતુળસી જેવાં હોય છે, પરંતુ પાંત્રાંમાં કાત્રા હોતા નથી. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે. ઝાડના અંગનો અને એ તોરાઓનો રંગ રાતો હોય છે. એમાં ધોળો, રાતો અને કાળો એવી ત્રણ જાત છે. **ફાંગળો:**—લઘુ, કડવો, રૂક્ષ, લઘ, અગ્નિદીપક, પિત્તલ, પાકકાળે અને રસકાળે તીખો, રૂચિકર તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કફવાત, કૃમિ, કુષ્ઠ, હર્ષ, વીંછી અને સર્પના વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) કુરશાના વિષ ઉપર:**—ફાંગળાનાં મૂળીઆં અગર ધોટવેલીનાં મૂળીઆં ઘસી ૩ તોલા પર્યંત પાવાં. પછી કમી જાસ્તી પ્રકાર થાય તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવા. માથુ ચઢે તો કાળા કડાનાં મૂળીઆં ઘસી માંથે ને કપાળે ઘસવાં, પેટમાં પીડ આવે તો તેજ મૂળીઆં ઘસી પાવા, ઉલટી થવા જેવુ જણાય તો, ધાવડીના કુમળા તોરાઓ અને ૭ મરી એકત્ર કુટી ગોળી કરી ખવરાવવી, શોષ લાગે તો આમલીની છાલ ખાવા માટે આપવી, સોજા આવે તો ધંતૂરાનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમા મેથીનો લોટ નાંખી સોજા ઉપર લેપ કરવો. કિંવા પક્ષીનાં મૂળીઆં ગૌમૂત્રમાં ઘસી ઉપર ચોપડવા. **(૨) ક્ષતમાંના કૃમી મરવા માટે:**—ફાંગળાનાં લીલાં પાત્રા હાથ પર મસળી ક્ષતમા તેનો રસ પાડવો, અને તેજ પાંત્રાની થેપલી કરી ક્ષત ઉપર ચોટાડવી; એટલે ક્ષતમાંના કૃમિ તાબડતોબ મરે છે એ પ્રમાણે એક બે વાર ઔષધ ચોપડવું. **(૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ફાગળાનાં પાત્રાનો રસ ઇંદ્રિયે ચોપડવો, અને એક ટીપુ મૂત્રદ્વાર ઉપર પાડવું. **(૪) જંતુ ઉપર:**—ફાગળાના પાત્રાનો રસ કાઢી પાવો. **(૫) ઢોરના જખમ ઉપર:**—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ ચોપડવો. **(૬) વાયુથી અંગમાં સણકા થતા હોય તે ઉપર:**—ફાંગળાના પાંત્રાંના રસનો લેપ કરવો.

૩૮૨. ફાંજી:—સં૦ જીર્ણાપંજી. મ૦ ફાંજ, ફાજી, ફાંદ, વરધારા ભેદ. હિં. ફાંજી, કાલાવિધારા. ક૦ કિરિયમુષ્ટે. લા૦ રિવ્હિયા ઓનાટા.

ફાંજીના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એના પાંત્રાં અળુનાં પાંત્રાં જેવાંજ પરંતુ ઘણાંજ નાનાં હોય છે. પાંત્રાનું શાક અળવીના પાંત્રાં પ્રમાણેજ કરે છે. એ શાક સારૂં થાય છે. ફાંજીનો વેલો મોટો થઇ તે એકાદા ઝાડના આશ્રયે રહે છે, એને "ફાદ" પણ કહે છે **ફાંજી:**—શીતલ, ગ્રાહક, વૃષ્ય, કડવી, તુરી, તીખી, મધુર, બલકર, કફકારક, વિષ્ટંભકારક તથા ગુરૂ છે; અને વાત, પિત્ત, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, આમદોષ, તથા ક્લેશનુ શમન કરે છે. **(૧) કુરશાના વિષ ઉપર:**—ફાંજીનાં વેલાના મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં ઘસી ચાર ચાર ઘડીના અંતરે પહેલા દીવસે પાવાં. પછી બીજે અને ત્રીજે દિવસે, દિવસમાં બે વાર પાવાં.

૩૮૩. ફિરંગીમૂળ:—એને "ફિરંગી" પણ કહે છે. એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એને ઝીણા કાંટા હોય છે, એના કાંદા સુરૂના ઝાડ જેવા દેખાય છે. એને બારિક શિંગો આવે છે. ફિરંગીની

છાલ સુવાસિક છે. એ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) આમવાત અને વાયુએ સણકા થાય છે તે ઉપર:**—ફિરંગીનાં પાત્રાંનો રસ કાઢી તેમા ઘી નાખી પાવો.

૩૮૪. ફુદિનો:—(સં૦ પુદીન. મ૦ પુદીના હિ૦ ફુદીના.) ફુદિનાના નાના નાના છોડ હોય છે. એ એક તુળસીનીજ જાત છે એવું કહીએ તો ચાલે. ફુદિનાનાં પાંત્રાં કાઇક તુળસીનાં પાત્રાં જેવા પરંતુ તે કરતાં નાનાં અને ગોળ હોય છે. ફુદિનાની ચટણી કરે છે ફુદિનો એ અજીર્ણનાશક પાચક અને મ્હોંમાં અમી ઉત્પન્ન કરે છે. ફુદિનાનો અર્ક કાઢે છે, તે અજીર્ણ ઉપર સાકરસાથે આપે છે. ફુદિનાની ઉત્પત્તિ ચીન દેશમા ઘણી થાય છે. **ફુદિનો:**—સ્વાદુ, ગુરૂ, રૂચિકર, હૃદ્ય તથા સુખાવહ છે, અને મળ, મૂત્રનો સ્તંભ કરે છે તથા કફ, ઉધરસ, મદ, અગ્નિમાંદ્ય, વિષૂચિકા, સંગ્રહણી, અતિસાર, જીર્ણજ્વર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) શીત, વિષમ અને સામાન્ય જ્વર ઉપર:**—ફુદિનો અને આદુનો કાઢો અથવા રસ પાવો. **(૨) મદ્દુર જ્વર ઉપર:**—ફુદિનો, રાનતુળસી અથવા કાળીતુળસીનો રસ કાઢી તેમાં સાકર ૩ માસા નાંખી પાવો. **(૩) વાયુ તથા કૃમિ ઉપર:**—ફુદિનાનો રસ આપવો. **(૪) પીનસ** (સળેકમ જેવો થાય છે તે) **રોગ ઉપર:**—ફુદિનાનો રસ નાકમા પાડવો. **(૫) ચાઠાં ઉપર:**—ફુદિનાનો રસ ચોપડવો. **(૬) અતિસાર, ઉધરસ અને મૂર્છા ઉપર:**—ફુદિનાના રસ પાવો. **(૭) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:**—ફુદિનાનો રસ અર્ધો તોલો અને એટલોજ આદાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ૧ માસો સિંધવ નાંખી પાવો. **(૮) વીંછીના વિષ ઉપર:**—ફુદિનાનો રસ અગર પાંત્રા પાનમાં ખાવા. **(૯) રૂચિદાયક ચટણી:**—ફુદિનો, ખારેક, મરી, સિંધવ, હિંગ, કાળી દ્રાક્ષ, અને જીરૂં, એની ચટણીમા લીંબુનો રસ નાખી સેવન કરવી, એટલે અરૂચિ મટી મ્હોંમા સારી રીતે અમી આવે છે.

૩૮૫. બકામલીંબડી:—સં૦ મહાનિંબ. મ૦ બકાણુલીંબ. હિ૦ બકાઇન. બં૦ ઘોડાનીમ. ક૦ મહાબેવુ, અરબેવુ. તૈ૦ પેદાવેપા. તા૦ મલાઇવંબુ. ફા૦ અજાદદરખ્ત. અ૦ બાન. ફી૦ તુજાનકુતાર્ય. લા૦ મેલિયા એઝેડેરક.

આ ઝાડ મોટુ થાય છે. એનાં પાંત્રાં કડવા લીંબડાનાં પાંત્રાં જેવાજ અને કિંચિત્ મોટાં હોય છે. આ છાયાવૃક્ષ છે એને કડવા લીંબડા જેવાંજ ફળ આવે છે. બકામલીંબડીનુ લાકડુ ઇમારતના કામમા ઘણુંજ ઉપયોગી છે. એને કીડા લાગતા નથી. એની છાયા ઘણીજ ઉત્તમ છે. એ ઝાડ છાયા માટે રસ્તાની બાજુ ઉપર વાવે છે. ખાનદેશમા એ ઝાડ ઘણા હોય છે. એને " કડવો લીંબડો " પણ કહે છે. **બકામલીંબડી:**—શીતલ, કષાય, તીખી, કડવી, તુરી, ગ્રાહક તથા વૃષ્ય છે; અને દાહ, કફ, વ્રણ, વિષમજ્વર, પિત્ત, કૃમિ, હૃદયવ્યથા, સર્વ પ્રકારના કોઢ, ઉલટી, પ્રમેહ, વિષૂચિકા, ઉંદરનુ વિષ, ગુલ્મ શીત, પિત્ત, કંઠરોગ, અર્શ તથા દમનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) કુતરાના વિષ ઉપર:**—બકામલીંબડીના મૂળીઆનો રસ કાઢી પીવા આપવો **(૨) ગૃધ્રસી વાયુ ઉપર:**—બકામલીંબડીની અંતરછાલનો અથવા મૂળીઆનો કલ્ક કરી પાવો **(૩) પિત્તથી આંખો દુઃખવા આવે છે તે ઉપર:**—બકામલીંબડીનાં ફળ વાટી ચેપલી કરી તે આંખો ઉપર બાધવી. **(૪) ભેંસની ઝાર ઓર પાડવા માટે:**—બકામલીંબડીનાં પાત્રા વાટી પાવા **(૫) પ્રમેહ ઉપર:**—બકામલીંબડીનાં ફળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી ઘી નાખી ખાવા એટલે તુરત પ્રમેહનો નાશ થશે.

૩૮૬. બટાટા:—એનુ ઉત્પત્તિસ્થાન દક્ષિણ અમેરીકા છે; ત્યાથી તેના બિયા યૂરોપમાં ગયાં અને ત્યાથી હિંદુસ્તાનમા આવ્યા છે. નીલગિરી, સુરત, મહાબળેશ્વર, ખાનદેશ, પુણા, એ સ્થળે બટાટાનો પાક ઘણો થાય છે મહાબળેશ્વરના બટાટા મોટા અને તેનો રંગ લાલ હોય છે. તે ઘણા પૌષ્ટિક છે. બટાટાનુ શાક, ક્ષીર (ખીર), મસાલાદાર ભાત ઇત્યાદિ પદાર્થો થાય છે. બટાટા વાતુલ અને પૌષ્ટિક છે. આજારી માણસને બટાટા બાધક છે, માટે તેઓએ તે ખાવા નહિ.

૩૮૭. બદામ:—(સં૦ વાતાંબુફલ. મ૦ બદામ. હિ૦ અ૦ બાદામ, એશિયા ખંડમાં મસ્કત, આરાકાન, ઇરાન, મક્કા, મદિના, સિરાજ; એ ઠેકાણે બદામ ઘણી પાકે છે. હિંદુસ્તાનના બાગોમાં પણ

તેની વાવણી થવા લાગી છે. બદામનું ઝાડ મોટું થાય છે. એના પાન રાતાં અને નાનાં હોય છે. એમાં બે જાત છે. કડવી અને મીઠી. બદામ ખાવાથી મીઠી અને પૌષ્ટિક છે. તેનું તેલ કાઢે છે. કડવી બદામ અપકારક છે, માટે તેને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવી નહિ. **બદામ:**—સારક, ઉષ્ણ, ગુરૂ, અમ્લ, કફકારક, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, તુરી, શુક્લ, વાતનાશક અને ઉષ્ણ વીર્ય છે. એનાં લીલાં **ફળ:**—સારક, ગુરૂ તથા પિત્તલ છે; અને કફ, પિત્તવિકાર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **પાકાં ફળ:**—ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, વાતનાશક, શુક્લ, જડ તથા કફકારક છે; અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ફળમાંનો ગર:**—મધુર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, પૌષ્ટિક, કફકારક, વાતપિત્તનાશક અને રક્તપિત્ત થયું હોય તેને અપાયકારક છે. **ઉપયોગ:—(૧) યંત્ર સિવાય બદામનું તેલ કાઢવાનો પ્રકાર:**—બદામનાં બિયા ગરમ પાણીમાં થોડો વખત ભિંજવી રાખવાં, એટલે ઉપરનાં ફોતરા નીકળે છે. પછી તે બિયાં ખાંડતી વેળાએ તેમાં થોડે અંશે ખડીસાકર નાખવી, અને બારિક થયા પછી તે ગોળો હાથમાં લેઇ પીલવો એટલે અંદરથી તેલ નીકળશે. એવી રીતે કરવાથી પાશેર બદામનુ પણ તેલ નીકળે છે. એ તેલ કર્ણરોગ ઉપર કાનમાં નાખવું, એટલે કર્ણરોગ સારો થાય છે; માથે ચોળવાથી મગજ ઠંડુ અને હલકું થઇ જાય છે. **(૨) ખિલાઓ ઉઠે તે ઉપર:**—બદામ ઘસી ચોપડવી. **(૩) વીર્ય અને બળવૃદ્ધિ થઈ મગજ ભરાવવા માટે બદામની ખીર:**—બદામના બિયાંને ગરમ પાણીમા નાખી છોલવાં, પછી તેને બારિક વાટી દૂધમા કાલવી તે દૂધ ઉકાળી જાડી ખીર તૈયાર થવા આવે એટલે તેમાં સાકર અને ઘી નાંખવું અને ઉતારી ઠંડી થયા પછી ખાવી. **(૪) કાનખજૂરાના કાંટા વાગ્યા હોય તે ઉપર:**—બદામનું તેલ ચોળવું. **(૫) દાંત મજબૂત થવા માટે:**—બદામનાં ફોતરા બાળી તેમાં મીઠું નાખી તેથી દાંત ઘસવા. **(૬) મસ્તકશૂળ અને શિરોરોગ ઉપર:**—બદામ અને કેસર ગાયના ઘીમાં ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવુ, અથવા બદામની ખીર દૂધમાં કરી ૩ દિવસ સવારે ખાવી, કિંવા બદામ અને કપૂર દૂધમાં ઘસી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. **(૭) મગજ તર થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થવા માટે:**—ગાયનું તાજું ઘી દોઢ તોલો લઈ તેમાં ગાયનું માખણ અથવા દૂધનો તાજો માવો એક તોલો મેળવી તેમાં સાકર, બદામનું મગજ, કંકોલ, મધ અને એલચીદાણા, એ દરરોજ નવીન મિશ્ર કરી સવારસાંજ ૭ દિવસ આપવું. **(૮) મગજ તર થવા માટે:**—બદામ છોલી અંગારા ઉપર શેકવી, અને સાકર સાથે ચાવી ખાવી. પછી એક કલાકે માંખણ અને સાકર એકત્ર કરી ખાવું, તથા માથા ઉપર દિવસમાં ત્રણ વાર બદામનું તેલ ચોળી જીરવવું.

૩૮૮. **બ્રહ્મદંડી (ઉટકંટો):**—સં૦ મ૦ ક૦ બ્રહ્મદંડી, ઉટકટારી. હિં૦ ઉટકટારાં. બં૦ છાગલ-વામન-દાડી. ઈં૦ થીસલ. લા૦ ટ્રિકોલેપિસ્ ગ્લેબ્રીના, એકિનોપસ્ એકીનેટસ્.

એનું "અધ:પુષ્પી" એવું પણ નામ છે. એના કંદને ગુદર આવે છે. બ્રહ્મદંડી પારદનું બંધન કરનારી છે. **બ્રહ્મદંડી:**—કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, સોજો તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઐકાહિક વિષમજ્વર ઉપર:**—બ્રહ્મદંડીના રસનું નસ્ય આપવું. **(૨) ગંડમાલા ઉપર:**—બ્રહ્મદંડીનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવાં, તથા લેપ કરવો એટલે ફાટેલી ગંડમાળાનો નાશ થશે.

૩૮૯. **બપોરી:**—સં૦ બંધૂક. મ૦ દુપારી. હિં૦ દુપહરીયા, ગજ્જુનયા. ક૦ બંદુવે, મધ્યાન્હ-મલ્લિગે. તે૦ નિતિમલ્લી. લા૦ પેન્ટેપિટિસ્ ફ્નિસ્યા.

આ ઝાડ સાધારણ કમરપૂર ઉંચાં વધે છે; પરંતુ એ કોઈ કોઈ ઠેકાણે માથોડું સુધી પણ ઉંચાં વધે છે. એનાં ફૂલ બપોરે એટલે દિવસના બાર વાગતાં ખીલે છે, માટે એને "બપોરી" કહે છે. એના ફૂલનો વાસ ઘણો આવતો નથી. એને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે, અને તેમાં એક નાનો તંતુ હોય છે. તે ઉપર પીળો પરાગ હોય છે. એમાં કાળી, ધોળી, રાતી, પીળી એવી ચાર જાત છે. તે ફળ ફૂલ ઉપરથી માત્ર ઓળખવામાં આવે છે. ઝાડમાં કંઇ ફેરફાર હોતો નથી. **બપોરી:**—મનને પ્રસન્નતા આપનારી, ગ્રાહક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ગુરૂ તથા કફકર છે; અને દાવ, વાત, પિત્ત, પિશાચબાધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે.

૩૯૦. બેહેડાં:—સં૦ બિભીતક. મ૦ બેયડા. બં૦ હિં૦ ક૦ તારીકાયી. મલા૦ તાન્નિ. તા૦ અક્કનડં. દ્રુ૦ દાંડીમારા. ગો૦ ગોતિંગ. તે૦ બલ્લા. ફા૦ બલેલે. અં૦ બલ્લેજ. લા૦ ટરમિનેલિયા બેલિરિકા. ઈ૦ માયેરોબેલન્ બેલિરિક્.

આ ઝાડ ઘણુંજ ઉંચું, વિસ્તારવાળું અને હરડાના ઝાડ જેવું હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળ ફળ આવે છે, તેને "બેહેડાં" કહે છે. કોઇ કોઇ એ ફળને ટિંગનાં ફળ કિંવા હેડાનાં ફળ કહે છે. પાકાં થયેલાં ફળ ગરી પડે એટલે આ ઝાડની નીચે ઢગલે ઢગલા થાય છે. બેહેડાંના ફળની અંદર ધોળું મગજ હોય છે, તે ખાવાથી નિશો આવે છે. **બેહેડાં:**—સ્વાદુ, કષાય, ઉષ્ણ, શીતસ્પર્શ, ભેદક, રૂક્ષ, ચક્ષુષ્ય તથા કેશવર્ધક છે; અને કફ, પિત્ત, કાસ, કૃમિ, દમ, સ્વરભંગ, નાસારોગ, રક્તદોષ, કંઠરોગ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ફળનો ગર્ભ:**—લઘુ, કષાય તથા માદક છે; અને તૃષા, ઉલટી, કફ, વાયુ, દમ તથા ઉચકીનો નાશ કરે છે. એના જેવોજ આંમળાના ફળમાંના ગર્ભનો ગુણ છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પીચોટી ટળી હોય તે ઉપર:**—બેહેડાંની છાલનો રસ દર વખતે નવટાંક ૩ દિવસ પાવો. (૨) **શ્વાસ, કાસ ઉપર:**—બકરીના મૂત્રમાં ૧ બેહેડાંની ગોળી કરી મધમાં ખવરાવવી. (૩) **હાહસંબંધી પીડા ઉપર:**—બેહેડાંના ફળની અંદરનું મગજ બારિક વાટી અંગે લેપ કરવાથી હાહસંબંધી પીડા દૂર થાય છે. (૪) **કફ રોગ ઉપર:**—બેહેડાંનું ફળ અને તેનાથી બમણી સાકરનો કાઢો કરી પાવો. (૫) **ઉધરસ ઉપર:**—બેહેડાંની છાલ મ્હોંમા રાખી રસ ગળી જવો એટલે તેજ વખતે ઉધરસ બંધ થાય છે. (૬) **ઘાટસર્પ ઉપર:**—બેહેડાંના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી ને પાણી પાવું. આ ઓષધ ઢોરોને ઘાટસર્પ થાય તો તેઓને પણ પાવુ. (૭) **ઢોરોને વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર:**—બેહેડાંની છાલ ભાખરીમાં ખવરાવવી, એટલે કીડાનો નાશ થાય છે. (૮) **ઉધરસ ઉપર બેહેડાંનો મુરબ્બો:**—બેહેડાંની અંદર પાણી રેડી અંગ બરોબર પાણી રહે ત્યાં સૂધી બાફી પછી તે પાણીમાં સાકર નાખી જાડો પાક તૈયાર કરવો તથા તે પાકમાં બાફેલાં બેહેડાં અને થોડી પીંપરની ભૂકી નાંખી નીવડેલા માટલામાં આ મુરબ્બો ભરી રાખવો. જેમ જેમ જૂનો થતો જશે, તેમ તેમ તેનો વિશેષ ગુણ છે. (૯) **ભીલામો ઉઠે છે તે ઉપર:**—બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ ઘસી ચોપડવું, અગર બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ, જેઠીમધ, નાગરમોથ અને ચંદનનો લેપ કરવો.

૩૯૧. બાજરી:—(સં૦ સાજક. મ૦ બાજરી. હિ૦ બજરી. ઇં૦ મિલિટ.) એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં "સજગુરા" પણ કહે છે. બાજરી હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. મારવાડ અને કચ્છ-ભુજની બાજરી સર્વોત્કૃષ્ટ, જાડી, પૌષ્ટિક તથા મીઠાશવાળી છે. ઠંડા દેશમાં એ ધાન્ય માણસની પ્રકૃતિને માફક છે. જૂવારની માફક બાજરીનો પણ પોંક ખાય છે. બાજરી ઢોરોને પણ ખવરાવે છે. **બાજરી:**—લઘ, બલકર, કાંતિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, અને પિત્તને કોપાવનારી, રૂક્ષ, સ્ત્રીઓને કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા દુર્જર છે; અને પુંસ્ત્વ તથા બુદ્ધિનો ઉતાર કરનારી છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઘોડાની પીઠ ઉપર ચીઠ પડે છે તે ઉપર:**—જૂનાં બાજરીઆં બાળી તેની રાખ કરી અથવા ડુંઘા બાળી તેની રાખ કરી પાણીમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને ઉપર ચીકણી માટીની પટ્ટી લગાવવી.

૩૯૨. બાવચી:—સં૦ બાકુંચી. મ૦ બાવચી. હિં૦ બાવચી. બં૦ સોમરાજ, હાકુચ, બાઉચિશ. તે૦ નેલવયલિયે, તિપ્પતોગે. તા૦ વેગી, વિદ્દલુ. ઈં૦ એસ્કયુલંટફ્લાકુર્સ્યા. લા૦ સોરેલિયાકોરિલિફોલિયા.

બાવચીનાં ઝાડ આખા હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એ ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન સાધારણ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ ઉપર કાળા રંગનાં મરી કરતાં પણ બારિક એવાં બિયાં આવે છે. તેને "બાવચી" કહે છે. બાવચીનું તેલ કાઢે છે. સુગંધિ પદાર્થોમાં તથા અંગે ચોળવાના કામમાં બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે. બાવચી શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે. **બાવચી:**—કડવી, પાકકાળે તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન, મધુર, રૂચિપ્રદ, રૂક્ષ, હૃદ્ય, અગ્નિદીપન, બલકર, તુરી, લઘુ, તથા મેધ્ય છે; અને કૃમિ, કોઢ, કફ, ત્વગ્દોષ, વિષ, કંડૂ,

રક્તપિત્ત, શ્વાસ, કાસ, મેહ, જ્વર, વ્રણ, ત્રિદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—તીખાં, કડવાં, કેશ્ય, ત્વચાને હિતાવહ, સારક તથા પિત્તલ છે; અને કફ, વાયુ, પાંડુ, સોજો, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, કુષ્ટ, તથા કૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ખસ ઉપર:**—બાવચી અને કડવાં કારેલાં ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) **ખસ, સોજો વગેરે ચામડીના રોગો ઉપર:**-બાવચીનું તેલ ચોપડવું.

૩૯૩. બાફળી (હીંગોત્રી):—(સં૦ હિં૦ ક૦ હિંગુપત્રી. મ૦ બાફળી. બં૦ રાંદુની.) બાફળી એ ઝાડ નાનું હોય છે. બાફળીનાં બિયાં કળથી જેવડાં અને ચપટાં હોય છે. બાફળી એ વાતહારક છે. બાજી સમારી તેમાં પલારેલી ચણાની દાળ ભેળી મીઠું મરચું નાંખી વઘારવાથી બાજી સારી થાય છે. બાફળીનાં લીલાં બિયાં વાટી છાશની કઢીમાં નાંખવાથી કઢીને સુવાસ આવે છે. બાફળીનાં બિયાંનું અથાણું ઉત્કૃષ્ટ થાય છે. એ ફળનું તેલ પણ કાઢે છે. **બાફળી:**—તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, રૂચ્ય, પથ્ય, દીપન, પાચક, લઘ, સુગંધવાળી તથા તુરી છે; અને કફ, વાયુ, આમ, બસ્તિપીડા, મલબદ્ધતા, અર્શ, ગુલ્મ, પ્લીહા, અપચો, મેદોરોગ તથા વિષની નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) **બાળકોને સુશી વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપર:**—બાફળીનાં બિયાં દૂધમાં અગર નાગરવેલીના રસમાં કિંવા પાણીમાં ઘસી પાવાં એટલે સુશી, પીડ, આદિ રોગ સારા થાય છે. (૨) **વાયુરોગ ઉપર:**—બાફળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) **જંતુ ઉપર:**—બાફળીનાં બિયાં દૂધમાં પાવાં. નાના વાછરડાને છાસમાં વાટી પાવાં. (૪) **ઉધરસ, અજીર્ણ અને પીડ ઉપર:**—બાફળીના તેલનાં સુમારે પાંચ છ ટીપાં સાકરમાં પાવાં. (૫) **પીડ ઉપર:**—બાફળીનાં બિયાં અને અજમાનું ચૂર્ણ આપવું.

૩૯૪. બાંબ:—સં૦ હિં૦ જલબ્રાહ્મી. મ૦ બાંબ. બં૦ બિંતી. ક૦ નિરૂબ્રાહ્મી, નીરઓદેલગ. તા૦ મલા૦ નિરબ્રાહ્મી. લા૦ હરપેસ્ટિસમોનીરા.

બાંબ ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે. એનાં ઝાડ જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. એનાં પાન ઘણાંજ બારીક અને કડવાં હોય છે, બાંબનો રંગ રાતો હોય છે. **બાંબ:**—ઉષ્ણ, સારક, કડવી તથા ભેદક છે; અને સોજો, પિત્ત, કફ, કોઢ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **વાયુએ સાંધા દુઃખતા હોય તે ઉપર:**—બાંબનો રસ કિંચિત્ પાવો.

૩૯૫. બોરસળી:—સં૦ બં૦ ક૦ બકુલ. મ૦ બકુલી. હિં૦ બો-મોરસળી. તુ૦ જીરમારા૦ મલા૦ મકુરાએલની. તે૦ પાગડા. ઈં૦ સુરીનામમેડલર. લા૦ માઇમુસોપ્સઇલેંજી.

આ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાંના સર્વ ભાગમાં થાય છે. મરાઠીમાં કોઇ એને " ઓવારી " પણ કહે છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. બોરસળીનાં પાન આંબાનાં પાન જેવાં થાય છે. એનાં ફૂલ ધોળાં અને ચક્રાકૃતિ હોય છે, અને તેના મધ્ય ભાગમાં છિદ્ર હોય છે. એ ફૂલનો વાસ મધુર આવે છે. બોરસળીનાં ફળ બદામ જેવડાં થાય છે. તે પાકે એટલે સીંદૂર જેવાં રાતાં થાય છે. એ તુરાં હોવાથી કોઇ ખાતું નથી. બોરસળીનાં ફૂલનો વાસ હવામાં મળે છે, તેથી હવા શુદ્ધ થાય છે. એનું અત્તર કાઢે છે. એનુ લાકડું મજબૂત હોય છે, પરંતુ તેનો ઘરકામમાં ઉપયોગ થતો નથી. એ લાકડું સમુદ્રમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવે છે; તે ખારા પાણીમાં ઘણું ટકે છે. **બોરસળી:**—શીતળ, લઘ, મધુર, તુરી, હર્ષપ્રદ, મદાઢ્ય, પાકકાળે ગ્રાહક, તીખી, બલપ્રદ તથા ગુરૂ છે; અને વિષદોષ, દંતરોગ, કફ, પિત્ત, શ્વેતકુષ્ટ, (ધોળો કોઢ) તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, શીત, વાતલ, ગ્રાહક, તથા દંતહિતકારક છે; અને કફ, પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલ:**—રૂચિકારક, ક્ષીરાઢ્ય, સુગંધિ, શીતલ, મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, મલસંગ્રહકારક અને દંતરોગનો નાશ કરે છે. **મોટી બોરસળી (પુષ્પ)**—અતિશીત, કડવી, મધુર, દીપન તથા મદગંધી છે; અને પિત્ત, દાહ, કફ, શ્વાસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિષ, શ્રમ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **અતિસાર ઉપર:**—બોરસળીનાં બિયાં ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૨) **દાંત કઠિન થવા માટે:**—બોરસળીની છાલ દાંતે ચાવવી, એટલે દાંત મજબૂત થાય છે. અથવા બોરસળીની છાલ, ધોળા કોરાંટાનાં મૂળીઆં, બદામનાં ફોતરાં અને રીંગણીને બાળી રાખ કરી દાંતે ઘસવી. (૩) **હૃદ્રોગ ઉપર:**—બોરસળીના ઝાડના ફૂલનો હાર અને

ફૂલ સુંઘવાં અને અંતરછાલનો કાઢો પાવો. (૪) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપરઃ—દરરોજ સવાર-સાંજે બોરસળીના ઝાડના તાજાં ફૂલ ૧ તોલો લેઈ તેમાં ત્રણ બદામ નાંખી ત્રણ માસા સાકર સાથે ૩ દિવસ દર વેળાએ ખાઇ એક તોલો ઠંડું પાણી પીવું આ ઔષધના સેવનથી અકાળે હાલનારા દાંતો સારા મજબૂત થાય છે. (૫) મૂર્છા ઉપરઃ—બોરસળીના ઝાડનાં બિયાં અને અળુ (અળુંનીનું ફળ) માંનુ બી પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૬) મુખરોગ અને ગળું સૂજે તે ઉપરઃ—બોરસળી, આમલી અને ખેરની છાલનો કાઢો કરી રાખવો, અને દિવસમાં દશવીસ વખત એ કાઢાના કોગળા કરતા જવું. એટલે અનેક પ્રકારના મુખરોગ તુરત શમન થઇ, દાંત મજબૂત થાય છે; અથવા બોરસળીના બિયાંમાંનો ગર્ભ મ્હોંમાં ચોળવો એટલે મ્હો માંહેની ચાંદીઓ સારી થાય છે. (૭) બાળકની ઉધરસ ઉપરઃ—બોરસળીનાં તાજાં ફૂલ બે તોલા, એક તોલા પાણીમાં રાત્રે પલાળી મેલવાં. બીજે દિવસે સવારમાં તે પાણી ગાળી પાવું. એ પ્રમાણે ત્રણ અથવા સાત દિવસ કરવું (૮) દંતરોગ ઉપરઃ—બોરસળીનાં પાકાં ફળમાંનો ગર્ભ દાંતે ઘસવો. (૯) મસ્તક શૂળ ઉપરઃ—બોરસળીના સૂકાયલાં ફૂલનું ચૂર્ણ નાકે સુંઘવુ.

૩૯૬. બાવળઃ—સં० બબ્બુલ. મ० બાભૂળ. હિ० બબૂલ, કીકર, બાબલા. ક० જાલી. તે० બાર્બુરમુ. તા० મલા० કરૂવેલ. ફા० મુગિલા. ઈં० એકશિયાટ્રી, ગમઅરેબિક. લા० એકેશિયાઅરેબિકા.

બાવળનું ઝાડ મોટું થાય છે. એને કાંટા હોય છે. એ લાકડું મજબૂત હોવાથી ઇમારતના કામમાં આવે છે. બાવળના ઝાડને ધોળો સફેદ ગુંદર થાય છે. એ પૌષ્ટિક છે, અને ઘણા કામોમા તેનો ઉપયોગ થાય છે. બાવળની છાલ રંગના કામમાં ઉપયોગી છે. એની કુમળી શિંગોનું અથાણું કરે છે, અને તેનું શાક પણ કરે છે. ગુજરાતમાં તેની શિંગો કે જેને "પરડા" કહે છે તે ઢોરોને ખવરાવે છે; તેથી દૂધ વધારે આવે છે. બાવળની લીલી સોટી દાતણના કામમાં સારી ઉપયોગી છે. બાવળઃ—ગ્રાહક, કડવો, મધુર, સ્નિગ્ધ, શીત, ઉષ્ણ તથા તુરો છે; અને આમ, રક્તવિકાર, કફ, કોઢ, કૃમિ, ઉધરસ, પિત્ત, દાહ, રક્તાતિસાર, વાયુ, તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં પાનઃ—ગ્રાહક, રુચિકર, તીખાં તથા ઉષ્ણ છે, અને ઉધરસ, અર્શ, કફ, વાયુ તથા પુંસ્ત્વનો નાશ કરે છે. લઘુ બાવળઃ—તુરો, ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા દાહક છે, અને વાતરોગ તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મ્હોં આવે છે તે ઉપરઃ—બાવળીઆની અંતરછાલ કચરી પાણીમા ઉકાળી તેના કોગળા કરવા. (૨) અસ્થિભંગ ઉપરઃ—બાવળીઆનાં બિયાંનું ચૂર્ણ ત્રણ દિવસ મધમાં ખાવાથી અસ્થિભંગ થએલો દૂર થઇ અસ્થિ (હાડકાં) વજ્ર જેવા મજબૂત થાય છે. (૩) વાળા ઉપરઃ—બાવળીઆનાં બિયાં ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) અતિસાર ઉપરઃ—નિષ્કંટક મોટા બાવળીઆનાં પાનનો અંગરસ કાઢી પાવો, એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) ધાતુપુષ્ટતા માટેઃ—એક હાથ લંબાઇનું અને તેટલીજ પહોળાઇનું એક સ્વચ્છ કપડું લેવું. પછી બાવળીઆની લીલી શિંગો (પરડા) લાવી તેને કચરી તેનો રસ કાઢી તેમાં કપડુ પલાળી સૂકવવું, એ પ્રમાણે તે કપડાને ચોદ પુટ દેવા. પછી તે કપડાના ચોદ ભાગ કરવા, અને દરરોજ એક કકડો પાશેર દૂધમાં ઉકાળી તેમાં સાકર નાંખી તે દૂધ પીવું, એટલે ધાતુપુષ્ટતા થાય છે. (૬) ઝેરકોચલાના વિષ ઉપરઃ—બાવળીઆના પાનના રસમાં ગાયનું ઘી અને કસ્તુરી નાંખી ખાવા આપવું, અથવા બાવળીઆનાં પાનનો રસ ૪ પૈસાભાર ૩ દિવસ પાવો, (૭) બદ ઉપરઃ—સર્પની કાંચળીને બાવળનો ગુંદર ચોપડી તેની બદ ઉપર પટ્ટી લગાડવી. (૮) ચીચોટી ટળી હોય તે ઉપરઃ—બાવળની ડુખો તથા નાંદરૂખીની ડુખો એકત્ર કરી વાટી દહીં સાથે પાવી. (૯) પીડ અને અતિસાર ઉપરઃ—બાવળીઆની છાલનો રસ દહીં સાથે પાવો. (૧૦) અમ્લપિત્ત ઉપરઃ—સાંજે બાવળીઆના કુમળા પાનનો કાઢો કરી તેમાં આંબાનો અંગરસ એક માસો નાંખી કાઢો રાત્રે કરી રાખવો, અને ૭ દિવસ સવારે પાવો. (૧૧) રાતા પ્રદર ઉપરઃ—બાવળીઆની શિંગો, કેરીઓના મરવા, મોચરસના ઝાડની છાલ અને કાંગનીનાં બિયાં, એનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું, એટલે રક્તપ્રદરનો તુરત નાશ થાય છે. (૧૨) કેરોસીન (ગ્યાસલેટ) તેલ પીવામાં

આવ્યું હોય તે ઉપર:—બાવળીઆના ગુંદરનું નવટાંક પાણી કરી પાવું તથા તે ઉપર પાશેર દૂધ પાવું, અને તેલ પેટમાં જતાંજ તુરત મીઠા તેલના કોગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા, એટલે મ્હોંમાં ચાંદીઓ વગેરે થશે નહિ. **(૧૩) આંખોમાંથી પાણીવહે છે તે ઉપર:**—બાવળીઆનાં પાનનો કાઢો કરી તેમાં થોડું મધ નાંખી અંજન કરવું. **(૧૪) મુખરોગ ઉપર:**—બાવળીઆની અને જાંબુડીની અંતરછાલનો કાઢો કરી તેમાં ફૂલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરવા. **(૧૫) રેચન:**—બાવળીઆની શિંગોનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં માયફળનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. તે ઉપર જેટલાં પાનનાં બીડાં ખાય તેટલા રેચ થાય છે. **(૧૬) પ્રમેહ ઉપર:**—બાવળીઆનાં કુમળાં અંકુર ૧ તોલો લેઇ તે સવાર સાંજ એક તોલો સાત દિવસ સાકરમાં ખાવાં. **(૧૭) કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—બાવળીઆની છાલનો કાઢો કરી તે બારીક ધારથી કાનમાં રેડવો, પછી બારીક વસ્ત્રથી કાનમાં કાકડી નાંખી ફેરવી કાઢવો, અને ગરમ પાણીમાં ફૂલાવેલી ફટકડી નાખી તે પાણી થોડું થોડું કાનમાં નાંખવું **(૧૮) ઉપદંશવ્રણ ઉપર:**—બાવળીઆના પાનનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. **(૧૯) પુષ્ટતા માટે:**—ઘઉંનો રવો અને બાવળીઆના ગુંદરનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં શેકવાં. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં, એલાણા તથા સાલમ મિશ્રી વગેરે મસાલો નાંખી લાડુ કરી ખાવા.

૩૯૩. બ્રાહ્મી:—સં૦ મ૦ હિં૦ બં૦ બ્રાહ્મી. કો૦ કારીવણા, એકમાની. ક૦ ઓંદેલગત. તા૦ વલ્લારી. તે૦ બ્રામ્હીચેટ્ટુ. તું૦ તિમારે. મલા૦ મુત્તલ. ફા૦ જરનબા. ઇં૦ ઇંડીયન પેનીવર્ટ. લા૦ હાયડ્રો કોટાઇલ એશિયાટિકા.

બ્રાહ્મીનાં **'બ્રાહ્મી, કપોતવંકા, સોમવલ્લી, સરસ્વતી'** એવાં નામો છે. બ્રાહ્મીનો ભેદ બ્રાહ્મીડુકી નામે છે, તેના **"મંડૂકપર્ણી, ત્વાષ્ટ્રી, દિવ્યો, મહોષધિ"** એવાં નામો છે. બ્રાહ્મી શીતળ, તુરી તથા કડવી છે; અને બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, આયુષ્ય તથા અગ્નિને વધારનારી છે, અને સારક, સ્વાદુ, લઘુ, કંઠશોધક, હૃદ્ય, સ્મૃતિપ્રદ, રસાયન તથા હૃદ્ય છે; અને મેહ, વિષૂચિકા, કોઢ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, તાવ, સોજો, કંડૂ, પ્લીહા, વાતરક્ત, પિત્ત, અરૂચિ, દમ, શોષ, સંપૂર્ણ દોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. કારિવણા અથવા બ્રહ્મમંડુકીના પણ એવાજ ગુણ છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉન્માદ ઉપર:**—બ્રાહ્મીના રસમાં કોઠ કોળિંજનનું ચૂર્ણ અને મધ નાંખી પાવું. **(૨) મળમૂત્રવડે આજારી થયેલાને:**—બ્રાહ્મીનો રસ નવટાંક, આવળકંટી બે તોલા, સાકર અર્ધો તોલો અને જીરૂં એક તોલાનું ચૂર્ણ કરી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાંખી પાવું. **(૩) દેવી (શીતળા) ના આજાર ઉપર:**—બ્રાહ્મીનો રસ મધમાં પાવો.

૩૯૪. બિચ્છવા:—સં૦ નિાવષા. મ૦ હિં૦ ક૦ નિર્વિષિ, બીચછવા. ફા૦ જદવાર. લા૦ ડેલફિનિ યમ્ડેનુડેટમ્.

એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે, અને એક હાથ ઉંચો વધે છે. એનાં પાન બે આંગળ પહોળાં અને કાંગાદાર હોય છે. એના કુમળા પાનની ભાજી ઉત્તમ થાય છે. એનાં મૂળીઆં એક વેંત લાંબાં અને કાળા રંગનાં હોય છે. એનો આકાર વીંછીના જેવો હોય છે. એ ઝાડને ઠાકરડા લોકો "કોંબડા" કહે છે. બિચવા:—તીખી, શીત તથા વ્રણરોપણ છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, તથા અનેક વિષદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) શસ્ત્રના જખમ અને વ્રણ ઉપર:**—બિચવાનાં મૂળીઆં વાટી ચોપડવાં, અથવા સૂકાયલા મૂળીઆનું ચૂર્ણ કરી ભરવું, અને ત્રણ દિવસ સુધી પાટો છોડવો નહિ; એટલે જખમ ભરાઇ આવે છે. **(૨) બદ, મૂળવ્યાધિ અને ગંડમાલા, સર્પ, વિંછી વગેરે સર્વ પ્રકારના વિષો ઉપર:**—બિચવાનાં મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં.

૩૯૫. બિહી:—એ ઝાડ ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. સતારા તથા પુના, એ સ્થળોએ પણ કોઇક ઠેકાણે બિહીનાં ઝાડ વવાય છે. ત્યાં તેને ફળ આવે છે. બિહીનાં ફળ ગોળ અને સાધારણ મધ્યમ આકૃતિનાં હોય છે. એ ખટાસવાળાં હોય છે. એનો વાસ મધુર આવે છે. એ ફળમાં જુવાર કરતાં મોટાં બિયાં હોય છે. તેને "બેગલી બેદાણા" કહે છે. બિહીનાં ફળનો મુરબ્બો પણ કરે છે. તે પિત્તનાશક છે.

ઉપયોગ:—(૧) **પ્રમેહ, પ્રદર, મૂત્રકચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત ઉપર:**—મોગલી એરંડાણા તોલો અથવા બે તોલા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી તેમાં ૨ તોલા સાકર નાંખી પ્રાશન કરવું. (૨) **મુખપાક ઉપર:**—મોગલી એરંડાણાના પાણીના કોગળા કરવા.

૩૮૬. **બીલી:**—સં૦ બિલ્વ. મ૦ હિં૦ બેલ-વૃક્ષ. ક૦ બેલ્લવન્. તે૦ માંરેડુ-ચેટુ. તા૦ મલા૦ બિલ્વં. તુ૦ બેલ પત્રે. અ૦ અનાર હીંદી. ઇં૦ બેલટ્રી. લા૦ ઈગલમાર્મેરોસ્.

બીલીનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર છે. એને ત્રિદલ પાન આવે છે, તે શિવપૂજાના કામમાં આવે છે. એ ઝાડને ગોળ કોઠા જેવાં ફળ આવે છે. એ ફળ કાચાં હોય છે. ત્યારે તેનું શાક અને અથાણું કરે છે. કુમળાં બીલાને સૂકવી રાખે છે. તેને મરાઠીમાં "બાળબેલ" કહે છે. પાકેલાં બીલાંનો સ્વાદ ગળચટો લાગે છે. એ પાકેલાં ફળ ગરીબ લોકો ખાય છે. કાચાં બીલાંને કાપીને કકડા સૂકવી રાખે છે, તેને મરાઠીમાં **બેલકાચરી** કહે છે. બીલાં સૂકાય એટલે તે કોરી, તેમાં અનેક પદાર્થો ભરી રાખવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. બીલીના ઝાડની છાયા ઘણીજ શીતળ તથા આરોગ્યકારક છે. બીલાં પીળો રંગ તૈયાર કરવાના કામમાં આવે છે **બીલી:**—મધુર, લઘુ, તુરી, ગુરૂ, રૂચિકર, દીપન, ઉષ્ણ, ગ્રાહક, રૂક્ષ, કડવી, તીખી તથા પાચક છે; અને પિત્ત, કફ, જ્વરાતિસાર, તથા જ્વર (તાવ) નો નાશ કરે છે. **બીલાંનાં કુમળાં ફળ:**—સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, ગ્રાહક, દીપન, પાચન, કડવા, ઉષ્ણ, તથા તુરાં છે; અને શૂળ, આમવાત, સંગ્રહણી તથા કફાતિસારનો નાશ કરે છે. **એનાં જૂનાં ફળ:**—મધુર, તુરાં, જડ, તીખા, ઉષ્ણ, સગ્રહી, તીક્ષ્ણ, દીપન, પાચક તથા લઘુ છે; અને કફ તથા વાયુનાં નાશક છે **એનાં પાકાં ફળ:**—દાહક, મધુર, તુરાં, ગુરૂ, વિષ્ટંભકારક, કડવાં, ગ્રાહક, તીખાં, ઉષ્ણ, દુર્જર તથા વાતલ છે; અને અગ્નિમાંદ્યકારક છે. **બીલીનાં મૂળીઆં:**—મધુર તથા લઘુ છે; અને ત્રિદોષ, વાતિ, શૂળ, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં પાન:**—ગ્રાહક અને વાત નાશક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **બાળકોને આમ થયો હોય તે ઉપર:**—બીલાની અંદરનો ગર્ભ ખવરાવવો. (૨) **ગુલ્મ વાયુ વગેરે ઉપર:**—કાચાં કુમળાં બીલાં અને ગોળ સતત ખાવો એટલે ગુલ્મવાયુ, શરીરની અદર જમેલો વાયુ અને પેટમાંની શરદી દૂર થાય છે. (૩) **સર્પના દંશ ઉપર:**—બીલીનાં મૂળીઆં, કોડીનાં મૂળીઆં અને તાંદળજાનાં મૂળીઆંનો રસ કાઢી પાવો. (૪) **કૃમિ ઉપર:**—બીલીના પાનનો રમ પાવો (૫) **અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા બળે છે તે ઉપર:**—બીલીના પાનનો રસ બે ત્રણ પૈસાભાર ૪-૫ વાર ગાળી આપવો. (૬) **બહેરાપણા ઉપર:**—ગોમૂત્રમા બીલું વાટી, તે તેલમાં નાંખી તેલ કઢાવવું અને પછી તે તેલ કાનમાં પાડવું. (૭) **આમસંગ્રહણી ઉપર:**—કાચાં સૂકવેલાં બીલાં, વરિયાળી અને સૂઠનો કાઢો પાવો. (૮) **ધાતુપુષ્ટતાને માટે:**—ગાયના દૂધમાં બીલાંની છાલનો રસ જીરાની ભૂકી નાંખી પાવો. (૯) **ગળામાં દુ:ખે છે તે ઉપર:**—પાકેલાં બીલાંનો ગર્ભ ખાવો, કિંવા પાનનો કાઢો દૂધ નાંખી પાવો. (૧૦) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—કાચાં સૂકાએલા બીલાંનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવું. (૧૧) **સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર:**—કુમળાં બીલાં અને આંબાની ગોટલીનો કાઢો સાકર અને મધ નાંખી પાવો. (૧૨) **મ્હોં આવ્યુ હોય તે ઉપર:**—બીલું ભાગી પાણીમાં નાંખી કઢવી તેના કોગળા કરવા. (૧૩) **આમ-રક્ત ઉપર:**—બીલું જરા ભાગી શેકવું, અને તેના ગરમાં ગોળ નાંખી વાટી ગરમ પાણીમાં સરબત કરી પીવા આપવું. (૧૪) **ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:**—બીલીનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી પાવું (૧૫) **સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર:**—બીલીની અને આંબાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને સાકર નાખી પાવો. (૧૬) **ઓકારી અને અતિસાર ઉપર:**—બીલાં અને આંબાની ગોટલીનો રસ એકત્ર કરી તેમાં સાકર અને મધ નાંખી તે મિશ્રણ પાવું. (૧૭) **વિષમજ્વર ઉપર:**—બીલીનાં પાનની ગોળમા ગોળી કરી ખવરાવવી (૧૮) **ધાતુ પડતી હોય તે ઉપર:**—બીલીનાં પાન પાશેર પાણીમા વાટી રસ કાઢી તેમા જીરૂં ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાંખી તે ૭ દિવસ પાવો. (૧૯) **ગર્ભિણીની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:**—સુંઠ અને સૂકાયેલાં કાચાં બીલાંનો કાઢો કરી તેમાં જવનો લોટ નાંખી ખાવા આપવો. (૨૦) **બાળકની સંગ્રહણી ઉપર:**—બીલાં અને સુંઠનું

ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. **(૨૧) મોડશી ઉપર:**—સૂકાયેલાં બીલાંની અંદરના ગર્ભનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ૬ માસાની ગોળીઓ કરવી, અને એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી એટલે જૂલાબ બંધ થાય છે. **(૨૨) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:**—બીલીની છાલનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. **(૨૩) મેદોરોગ ઉપર:**—નાની બીલીનાં મૂળીઆં, નરવેલનાં મૂળીઆં, ટેટૂના મૂળીઆ, શિવણનાં મૂળીઆં અને પાટલાનાં મૂળીઆં એનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાંખી પીવાથી, આખા શરીરમા મેદ વધી જે જાડાપણું આવે છે તે દૂર થાય છે. **(૨૪) ધાતુપુષ્ટતા ઉપર:**—પાતાળ યંત્રવડે બીલાંનો અર્ક કાઢી તે પાવો. **(૨૫) અંગની દુર્ગંધી જવા માટે:**—બીલીના પાનના રસનો લેપ કરવો, એટલે શરીરની દુર્ગંધી દૂર થાય છે. **(૨૬) સોજો, મલબદ્ધતા, મૂળવ્યાધિ, વિષૂચિકા અને કમળા ઉપર:**—બીલીનાં પાનનો રસ પાવો. **(૨૭) ચાતુર્થીક જ્વર ઉપર:**—બીલાં અને મધુમાધવીનું ચૂર્ણ કરી, પહેલા વેતરની અને ધોળા વાછરડાવાળી ગાયના દૂધમાં રવિવારના દિવસે પાવાથી ઘણા દિવસનો ચોથીઓ તાવ તાકીદે નાશ પામે છે. **(૨૮) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—દૂધમા બીલીના મૂળીઆનો કાઢો કરી પાવો. **(૨૯) વિષૂચિકા (કોલેરા) ઉપર:**—બીલી અને સુંઠનો કાઢો, ઉલટી તથા વિષૂચિકાનો નાશ કરે છે; અને બીલી, સૂંઠ તથા કાયફળનો કાઢો તે કરતાં અધિક ગુણકારી છે.

૩૯૭. બિંવલી:—બિંવલીનાં ઝાડની ઉંચાઇ સાત આઠ હાથની હોય છે. એ ઝાડ ગરમ દેશમાં થાય છે. તેનાં પાન હમેશાં લીલાં હોવાથી તેની આસપાસ ઠંડી હવા હોય છે. શરદ ઋતુમાં આ ઝાડનાં પાન બીજા ઝાડની પેઠે ખરી પડતા નથી. જ્યારે ઉપરની ડાળીને નવા પાન આવે છે, ત્યારે જૂનાં પીળાં થઇ પડી જાય છે. એનાં ફળ વર્ષમાં બે વાર આવે છે. એને દ્રાક્ષના જેવાં ફળનાં ઝુમખાં આવે છે. એ ફળ ખાટાં હોય છે, તેને "બિવલી" કહે છે. બિવલીની ચાર ચીરો કરી સૂકવી રાખી તેનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એના રસથી હળદરના ગાંઠીઆના રવા કરે છે. એના રસમાં હળદરના ગાંઠીઆ અને ટંકણખાર નાખી તેને ગરમીમા રાખે છે, એટલે તેના અંગમાં તે રસ મળી તે ગાંઠીઓ રાતો થાય છે. કપડે સાહીનો ડાઘ પડયો હોય તો તે બિવલીના રસવડે જાય છે.

૩૯૮. બીવલો:—(સં૦ બીજક. મ૦ બિબલા.) આ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાન અસાણાનાં પાન જેવાં હોય છે, અને તે વધારે કાળાં હોય છે. એ પાન ઉપર અસાણાનાં પાન કરતાં વધારે રેષાઓ હોય છે. એને બારિક ફળ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર કોવાડા વડે ઘા કરવાથી છાલમાથી લોહીના જેવો રસ નીકળે છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. એના અમાણા જેવાજ ગુણ છે, અને તેના કરતાં વધારે ગુણાવહ છે. **બીવલો**—એ ત્વચાને શુદ્ધ કરનાર અને રસાયન છે, તથા કોઢ, વિસર્પ, મેહ, ગુદરોગ, કૃમિ, કફ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર, સંગ્રહણી, આમ, પ્રદર, રક્તપિત્ત અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—બીવલાનો રસ વાલ અથવા બે વાલ દૂધમાં પાવો. **(૨) અતિસાર ઉપર:**—બીવલાની છાલનો રસ તાદળજાના પાણીમાં મેળવી પાવો. **(૩) ધાતુપુષ્ટતા ઉપર:**—બીવલાની છાલ અગર રસ, સાકર અને દૂધમા નાખી પાવો. **(૪) થાક ઉતરવા માટે તથા પેટમાંના ગુલ્મ રોગ ઉપર:**—બીવલાની છાલ દૂધમાં વાટી પાવી. **(૫) ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી બંધાઇ જવા અને અસ્થિભંગ ઉપર:**—બીવલાની છાલનો અંગરસ દૂધમાં નાંખી પાવો.

૩૯૯. બીજોરૂં:—સં૦ બિજપૂર, માતુલુંગ. મ૦ મહાળુંગ. હિં૦ બિજોરા. બં૦ ટાવાલેબુ. ક૦ માધવલ, મહાફલમિડ. તુ૦ માપલ. મલા૦ માદળાનારકં. તૈ૦ દવાકાયા. ફા૦ તુરંજ. અ૦ ઉતરંજ. લા૦ સાઇટ્રસએસિડા. સાઇટસ્એસિડા. ઈં૦ સાઇટ્રસ.

બીજોરાનાં પાન લાંબાં અને મોટાં હોય છે. એ ઝાડ લીંબુની જાતનુંજ છે, એ ઝાડ ઉપર સુમારે પોણા હાથની લંબાઇનાં ફળ આવે છે. તે ફળના અગ્ર ભાગે નાનું બિંદુ (અણી) હોય છે. બીજોરૂં પથ્યકર, રૂચિદાયક અને પિત્તશામક છે. એ ફળ જેટલાં જૂનાં થાય છે તેટલો તેનામાં વધારે ગુણ હોય છે. અને વાસ પણ સારો આવે છે. બીજોરાનો રંગ પીળો હોય છે, અને તે માંનો ગર્ભ રાતો હોય

છે. તે સ્વાદમાં કિંચિત્ કડવાસવાળુ લાગે છે. પરંતુ અંદર ધોળુ જાડું મગજ હોય છે તે મીઠું હોય છે. એનો પાક કરે છે તે અશક્તોને ખાવા આપવાથી શક્તિ આવે છે. એનો ઉત્તમ મુરબ્બો થાય છે. એના રસનુ સરબત કરે છે. મુરબ્બામાં એલચી, જાવંત્રી ઇત્યાદિ અનેક મશાલા નાંખી તે ઘણાં વર્ષો સુધી રાખી મૂકે છે. બીજોરૂં અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે. **બીજોરાંનું ફળ:**—ખાટું તીખું, ઉષ્ણ, પાચન, કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, હૃદ્ય, દીપન, રૂચિકર, સ્વાદુ, તથા જીભ્હા અને હૃદયને શુદ્ધ કરનાર છે તથા શ્વાસ, કાસ, વાયુ, કોઢ, તૃષા, પિત્ત, ઉચકી (હેડકી), અરૂચિ, અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **કુમળાં ફળ:**—પિત્ત, વાયુ, કફ, તથા રક્તદોષને ઉત્પન્ન કરે છે. મધ્યમ પ્રકારના બીજોરાના પણ કાચા બીજોરા જેવાજ ગુણો છે. **પાકું બીજોરૂં:**—ઉત્તમ વર્ણકારક, હૃદ્ય, બલકર તથા પૌષ્ટિક છે, અને શળ, અજીર્ણ, વિબંધ, વાયુ, કફ, દમ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, અરૂચિ, તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **એના ફળની છાલ:**—કડવી, દુર્જર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ગુરૂ છે; અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **એની છાલનો રસ:**—સ્વાદુ, શીતળ, ગુરૂ ધાતુવર્ધક, સ્નિગ્ધ, કફકારક અને વાતપિત્ત નાશક છે. **એની છાલની અંદરનો ભાગ:**—શળ, પિત્ત, અરોચક, વાત, કમરના રોગ અને ઉદર, (પેટ) સંબંધી થનારા રોગનો નાશ કરે છે. તથા ભેદક છે. **બીજોરાની અંદરનું કેસર:**—દીપન, ખાટું, મેધ્ય, લઘુ, ગ્રાહી તથા રૂચિકર છે; અને ગુલ્મ, ઉદર, શ્વાસ, કાશ, હેડકી, મદાત્યય, ઉન્માદ, શોષ, વિબંધ, અર્શ; તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. **કેસરનો રસ:**—પાર્શ્વ, બસ્તિની અંદરની શળ, કફ, અરૂચિ, વાયુ, દમ, ઉધરસ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. **બીજોરાનાં બિયાં:**—કડવાં, પથ્ય, દીપન, ગર્ભપ્રદ, દુર્જર, ગુરૂ, ઉષ્ણ, તથા બલકર છે, અને કફ, અર્શ, સોજો, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **બિયાંની અંદરનો મગજ:**—ગુરૂ, શીત, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા બલપ્રદ છે; અને વાયુ, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **બીજોરાનાં મૂળીઆં:**—અર્શ, કૃમિ, વિષૂચિકા, મલબંધ, અને શળનો નાશ કરે છે. **બીજોરીનાં ફુલ:**—દીપન ગ્રાહક, શીતળ તથા લઘુ છે; અને વાયુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **મીઠું બીજોરૂં:**—શીતલ, મધુર, ગુરૂ, વૃષ્ય, દુર્જર, તથા સ્વાદિષ્ટ છે; અને ત્રિદોષ, પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મલબંધ, દમ, ઉધરસ, ક્ષય તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. **વગડાઉ બીજોરૂં:**—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રૂચિકર તથા ખાટું છે, અને વાયુ, આમદોષ, કૃમિ, દમ તથા કફનો નાશ કરે છે **વનમાં થનારી બીજોરીના ગુણ:**—ખાટી, ઉષ્ણ, તીખી, રૂચિકર તથા અમ્લ દોષકર છે, અને વાત, કૃમિ, કફ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—બીજોરાની સુકાયલી છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૨) **સુખે પ્રસવ થવા ઉપર:**—બીજોરાનાં મૂળીઆં અને મહુડાની છાલ અથવા જેઠીમધનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી ત્રણ માસા મધ અને ઘીમાં આપવું; એટલે સુખેથી સ્ત્રીને પ્રસવ થાય છે અથવા બીજોરીના મૂળીઆ કંમરે બાંધવાં. (૩) **અપસ્માર ઉપર:**—બીજોરૂં, લીંબુનો રસ અને નગોડનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ નાકમાં નસ્ય કરવું, એટલે અપસ્માર જાય છે. (૪) **બાળકોની ઉલટી** (નાનાં બાળકો વારવાર દૂધ ઓકે છે તે) **ઉપર:**—બીજોરાના મૂળીઆં કિંચિત્ દૂધમા ઘસી પાવા અને એજ મૂળીઆંનો કકડો ગળે બાંધવો. (૫) **દાહ અને પિત્તશામક સરબત:**—બીજોરાના રસમા સાકર, નાંખી પાક કરી રાખવો. એ પાક અને ઠંડુ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૬) **ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા ઉપર:**—ધોળી સાંવરી (મોચરસ) નાં મૂળીઆં દૂધમાં ઘસી તેમાં બીજોરાનાં બિયાં વાટી કપડાથી ગાળવું તથા રજોદર્શન થવાના દિવસથી ચાર રોજ પાવું. (૭) **હેડકી ઉપર:**—બીજોરાનો રસ, મધ અને સચળ નાંખી પાવો. કિંવા બીજોરાંના રસમાં સુંઠ, આવળકટી, પીંપર અને મધ નાંખી તે ચાટતા જવું. (૮) **શૂળ ઉપર:**—બીજોરીના ફળનો અથવા મૂળીઆનો અંગરસ, મધ અને જવખાર નાંખી પાવો એટલે કુક્ષિશળ, હૃદ્ય શળ, બસ્તિશળ, અને દારૂણ વગેરે કોઠામાં વાયુ થાય છે તે રોગો દૂર થાય છે. (૯) **ઉલટી ઉપર:**—બીજોરીનાં મૂળીઆં પાણીમા ઘસી તેમાં મધ નાંખી પાવાં. (૧૦) **ઉલટી અને જુલાબ ઉપર:**—બીજોરીનાં મૂળીઆં, દાડમડીના મૂળીઆ અને કેસર પાણીમાં વાટી પાવું. (૧૧) **કર્ણશૂળ ઉપર:**—બીજોરૂં, આંબો, અને આદુનો રસ કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમાં નાખવો. (૧૨) **શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા ઉપર:**—બીજોરીનાં મૂળીઆ અને ધોળી ચણોઠીનાં મૂળીઆં ઘીમાં ઘસી પાવાં. (૧૩) **હૃદ્રોગ, શૂળ અને ક્ષય**

ઉપર:—બીજોરાનાં રસમાં પીંપરનું ચૂર્ણ અને માખણ નાંખી તે રસ પાવો અગર એરંડીઆ અને બીજોરાનાં બિયાં વાટી ઘીમાં આપવાં. અથવા પાકા એક બીજોરાનાં તમામ બિયાં દૂધમાં વાટી ખાવા આપવાં. **(૧૪) કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—બીજોરાના રસમા સાજીખારનું ચૂર્ણ નાંખી તે કાનમાં પાડવું. **(૧૫) મદ્ય ઉપર ઉતાર:**—બીજોરાની અંદરનું કેસર અને દાડમના દાણા ખવરાવવા. **(૧૬) અરૂચિ ઉપર:**—બીજોરાનું કેસર મધ સાથે ખાવું **(૧૭) મુખ સંબંધી કફવાત, રોગ, શોષ, જડપણું અને અરૂચિ ઉપર:**—બીજોરાનું કેસર, સિંધવ તથા મરી એ એકત્ર ખરલ કરી ગોળી કરી મ્હોમા રાખવી. **(૧૮) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર બીજોરાનો મુરબ્બો:**—બીજોરૂં છોલી તેની ચીરો કરવી અને એક તપેલું પાણી ભરી તેના મ્હોં ઉપર એક કપડુ બાધી તે ઉપર બીજોરાની ચીરો મૂકવી, અને ઢાંકણું દેઇ તે તપેલું અગ્નિ ઉપર મૂકવું, તથા વરાળથી શીજવવું. પછી કોરા વસ્ત્રમાં લેઇ સારી રીતે પીલી અંદરનું પાણી કાઢી નાંખવું, અને સાકરનો જાડો પાક કરી તેમાં તે પીલેલો ભાગ નાંખવો એટલે ઉત્તમ મુરબ્બો થાય છે. આ મુરબ્બો ભ્રમ પિત્તશામક છે. **(૧૯) ભ્રમપિત્ત વિકાર ઉપર બીજોરાનો પાક:**—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બીજોરૂં બાફી, તૈયાર કરેલી બીજોરાની ચીરો કેટલીક વાર સૂકવી રાખ્યા પછી ઘીમાં તળવી, અને વંશલોચન ૮ ભાગ, એલચી ૪ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, પીંપર ૧ ભાગ, લવંગ, જાયફળ, જાવત્રી, કેસર ઇત્યાદિ સર્વ મસાલો સમભાગે એકત્ર કરી બધાનું ચૂર્ણ કરવું, પછી સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમાં આ સર્વ ઔષધો નાંખી હલાવી ભેગું થયા પછી એક કથરોટમાં કહાડી પહોળું કરી તેનાં ચોસલાં કરી રાખવાં. આ પાક રોજ સવાર સાંજ એકેક કિંવા બબ્બે તોલા ખાવો ઉત્તમ ગુણદાયક છે. **(૨૦) મૂતરખડા ઉપર:**—બીજોરૂં અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવું. **(૨૧) કવલ્લુ ઉપર:**—બીજોરાનો ગર્ભ ૨ તોલા લઇ તેમાં સંચળ ૦ાા તોલો નાંખી રોજ બે વાર ખાવું.

૪૦૦. બેઠી ભોરિંગણી.—સ૦ બં૦ કટકારીકા મ૦ રિંગણી. હિ૦ કટેરી, લઘુકટાઇ. રા. કટારી. ક૦ નેલગુલ્લુ. તે૦ રેવટી, મુલગા, વાકુડીચેટ્ટુ. તા૦ કરીમુલ્લી તુ૦ કલ્લટે. મલા૦ ચેરૂવાલ્લુટિના ઓ૦ કંટમારિષ. લા૦ સોલેનમ્ ઝેંથોકાર્પમ.

ભોરિંગણીનાં ઝાડ જમીન બરોબર પસરે છે. એ ઝાડના સર્વ અંગ ઉપર બારિક કાંટા હોય છે. ભોરિંગણીને સોપારી જેવડા ગોળ ફળ આવે છે, તેમા બી પુષ્કળ હોય છે. એના ફૂલ ઉપરથી ત્રણ ભેદ છે. કાળા, લીલા અને ધોળા. તેમાં ધોળા ફૂલની ભોરિંગણી ક્વચિત્ મળે છે. ધોળી ભોરિંગણીને "લક્ષ્મણી" કહે છે. **ભોરિંગણી:**—તીખી, ઉષ્ણ, દીપન, ભેદક, રૂક્ષ, પાચક, લઘુ તથા સારક છે; અને દમ, ઉધરસ, કફ, પીનસ, કફવાત, જ્વર, હૃદ્રોગ, અરૂચિ, મૂત્રકૃચ્છ્, પાર્શ્વશૂળ, આમ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—ભેદક, રસકાળે અને પાકકાળે તીખાં, રૂચિકર, લઘુ, પિત્તલ, કડવાં, અગ્નિદીપક તથા લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, શ્વાસ, કંડૂ, જ્વર, કૃમિ, મેહ તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. **શ્વેત ભોરિંગણી:**—રૂચિકર, તીખી, ઉષ્ણ, નેત્રને હિતકર, અગ્નિદીપક, પારદબંધક તથા ગર્ભસ્થાપક છે; અને કફ, વાયુનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ સરખા છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:**—ભોરિંગણીના મૂળીઆંનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને પીપર નાંખી તે પાવો; કિંવા ભોરિંગણી અને પીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૨) માથામાં ચેળ થાય છે તે ઉપર:**—ભોરિંગણીનો રસ અને મધનો લેપ કરવો. **(૩) દાઢમાં કીડા થાય છે તે ઉપર:**—ભોરિંગણીનાં ફળ ચલમમાં નાખી સુંઘવાં અથવા ફળની ભૂકી અગ્નિ ઉપર નાખવી તથા નળી લગાડી ધુણી મ્હોંમાં લેવી અને કેટલીકવાર તે ધુમાડી મ્હોંમાં રાખી મેલી પછી મ્હોં ઉઘાડવું. અને લાળ પાડવી, એમ ત્રણ દિવસ કરવું. એટલે કીડા ખરે છે. **(૪) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ભોરિંગણીનો રસ ૨ તોલા અને ઉપરસાલનો રસ એક તોલો, એકત્ર કરી તેમાં છાશ ઉપરનું પાણી ૪ તોલા નાંખી પાવો, અથવા ભોરિંગણીનો અંગરસ છાશમા નાખી પાવો. **(૫) સામાન્ય જ્વર ઉપર:**—ભોરિંગણી-મૂળ, કરીયાતુ તથા સુંઠનો કાઢો દરવેળા ત્રણ તોલા સુધી દિવસમાં ત્રણવાર પાવા તેથી શ્રમ કિંવા કોઇ પણ કારણથી આવેલો સામાન્ય જ્વર જલદી જાય છે. **(૬) ભૂખ ન લાગે તો:**—ભોરિંગણી ઝાડ સહિત વાટી તેમાં ૧ તોલો લવંગ, ૧ તોલો જાયફળ, અને ૧ તોલો મધ નાખી સતત ત્રણ દિવસ ખરલ કરવો, પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ એક ગોળી પ્રમાણે ૪-૫ દિવસ

આપવી. (૭) પેટમાં કોઇ પણ આજારની ગાંઠ હોય તો તે ઉપર:—ભોરિંગણી મૂળીઆં સહિત સૂકવવી. પછી તેની ભૂકી કરી ગરમ પાણીમાં એક પૈસાભાર પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર ૭ દિવસ આપવી. (૮) જ્વર ઉપર:—ભોરિંગણી અને ડોડીનો કાઢો કરી તેમાં સંચોરો નાંખી કાઢો પાવો. (૯) શ્વાસ-કાસાદિક ઉપર:—ભોરિંગણી, ગળો, સુંઠ અને અજમાનો કાઢો, પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો; એટલે શ્વાસ, કાસ, અર્દિત વાયુ (મ્હો વાંકુ થવું તે), સળેકમ, અરૂચિ, સ્વરભંગ, શળ અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે. (૧૦) કાનમાં કૃમિ (કીડા) થયા હોય તે ઉપર:—ભોરિંગણીનાં ફળ ચીરી અંગારાપર નાંખવાં અને જે ધુંણી નીકળે તેને નળી લગાડી કાનમાં ઘાલવી. જેથી કૃમિ બહાર આવે છે. (૧૧) અજીર્ણ જ્વર ઉપર:—ભોરિંગણી અને પિત્તપાપડાનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો. (૧૨) જીર્ણજ્વર ઉપર:—ભોરિંગણીનાં મૂળીઆં, સુંઠ તથા ગળોનો કાઢો મધ અને પીંપર નાખી પાવો. (૧૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર:—ભોરિંગણીનો સ્વરસ મધમાં આપવો. (૧૪) શ્વાસ ઉપર:—ભોરિંગણી, જીરૂં અને આવળકંટીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે ઉર્ધ્વ, મહા અને તમક, શ્વાસ ક્ષણમાં દૂર થશે. (૧૫) કૂતરાના વિષ ઉપર:—ભોરિંગણીનો રસ ઘી નાંખી પાવો.

૪૦૧. બેહેકળ:—(સં૦ સ્વાદુકંટક. મ૦ વેહકળ. હિં૦ ગલગોટી) એ કરમદી જેવું કાંટાવાળું ઝાડ છે. એ માંથોડુ દોઢ માંથોડુ ઉંચું વધે છે. એને બારિક અને ધોળાં ફૂલ આવે છે. એના કાંટા ચાર આંગળ લાંબા હોય છે. બેહેકળ:—ખાટું, મધુર, પાકવખતે અતિ મધુર, લઘુ, દીપન તથા પાચન છે; અને કાવીળ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ધાતુપુષ્ટિ ઉપર:—બેહેકળીનાં પાન સવારે ચાવી ખાવાં એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૪૦૨. બોરડી:—સં૦ બદરી. મ૦ બોર. હિં૦ બેર. બં૦ કુલ, યળચે, બોગરી. તે૦ રેગુચેટુ. તા૦ ઇલડે, કલ્લારી. તુ૦ બોગરી. મલા૦ ઇલાટા, કોલં. ફા૦ કુનાર. અ૦ સીદરનબંક. ઈં૦ જુજબ. લા૦ ઝીઝીફસ્જુજુબા.

એ ઝાડ સર્વ દેશમા થાય છે. એની ડાળીઓને કાંટા હોય છે. બોર એ ફળ સોપારી જેવડાં હોય છે. કાકણીબોર, ચણીબોર ઇત્યાદિ બોરની ઘણી જાત છે. બોરડીના ઝાડ ઉપર ઉત્તમ લાખ આવે છે. બોરડીમાં એક નાની જાત છે તેને મહારાષ્ટ્રમાં "બોરાટી" કહે છે, એનો વાડો કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. બોરડીનું ઝાડ:—શીતલ, રૂક્ષ તથા કડવું છે, અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર, તુરા તથા ખાટા છે. પાકાં ફળ:—મધુર, ખાટાં, ઉષ્ણ, કફકારક, પાચન, લઘુ તથા રૂચિકર છે; અને અતિસાર, રક્તદોષ, શ્રમ તથા શોષનો નાશ કરે છે. બોરડીના પાનનો લેપ:—જ્વર, તથા દાહનો નાશ કરે છે. એની છાલનો લેપ વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાથી નેત્રરોગ શાંત થાય છે. રાજ (મોટા) બોર:—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, વીર્યવૃદ્ધિકર, સ્વાદુ, ગુરૂ, ગ્રાહક, લેખન, સ્નિગ્ધ, મલબંધક તથા આધ્માનકારક છે; અને દાહ, પિત્ત, વાયુ, શોષ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. સૂકાં બોર:—ભેદક, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, તૃષા, પિત્ત તથા શ્રમનાં નાશક છે. કોલાપુર પ્રાંતમાં ભોંયબોરડી (ભૂબોર) નામની જાત પ્રસિદ્ધ છે. તેના ગુણ:—મધુર, ખાટી, પથ્ય, દીપન, પાચક, કિંચિત્ રક્તપિત્તકારક તથા રૂચિકર છે; અને કફ તથા વાતની નાશક છે. લઘુબદર (ઝીણાં બોર)—મધુર તથા ખાટા અને પાકેલાં હોય તો-સ્નિગ્ધ, કફ, વાતનાશ, રૂચિકર તથા જંતુકારક છે; અને કિંચિત્ પિત્ત, દાહ, કફ તથા વાતનો નાશ કરે છે. બોરની અંદરનું મગજ:—તુરૂં, મધુર, શુક્રલ, બલપ્રદ તથા વૃષ્ય છે; અને કાસ, દમ, તૃષા, વાયુ, ઉલટી, દાહ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કેશ ખરી પડવા માંડે તો:—બોરડીનાં પાન વાટી ચોપડવાં. (૨) સ્વર ભંગ ઉપર:—બોરડીનાં મૂળીઆં મ્હોંમાં રાખવા, અથવા બોરડીનાં પાન શેકી તેમા સિંધવ નાખી ખાવા. (૩) રક્તાતિસાર ઉપર:—બોરડીની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાંખી પાવી. (૪) ભુખ લાગે છે તે ઉપર:—બોરડીની કુંમળી કુંપો અને જીરૂં એકત્ર કરી પાવું. (૫) કંઠસર્પ ઉપર:—વગડાઉ બોરડીની છાલ ઘસી બે વાર પાવી. (૬) ભસ્મક રોગ ઉપર:—બોરના બિયાંમાંની મજ્જા અથવા બોરડીની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી પાવી. (૭) શીતળા હલકા આવવા માટે:—બોરડીના પાનનો રસ ભેંસના

દૂધમાં પાવો. (૮) રક્તાતિસાર ઉપર:—બોરડીનાં મૂળીઆં અને તલનો કલ્ક સમભાગે મેળવી ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં પાવાથી રક્તાતિસાર દૂર થાય છે. (૯) રક્તક્ષય, ઉરોઘાત (છાતીમાં દુઃખે છે તે) અને ક્ષય ઉપર:—બોરડી અથવા પીંપળાની ૨ તોલા લાખ પાણીમાં વાટી તે કલ્કથી ચોગણા કોળાના રસમાં પાવો. (૧૦) વીંછીના વિષ ઉપર:—બોરડીનાં પાન અને ઉંબરાનાં પાન બારિક વાટી ગોળી કરી દંશસ્થાને લગાવી પાટો બાંધવો. (૧૧) ઉલટી ઉપર:—બોરના બિયાંમાંની મજ્જા, ભાતની ધાણી, વડના અંકુર અને જેઠીમધનો કાઢો, મધ અને સાકર નાંખી પાવો.

૪૦૩. બરૂ:—(સં૦ વીરકાંડક.) એ નદીના કિંવા વહેળાના કીનારા ઉપર થાય છે. એને તોરા આવે છે. તેમાં એનાં બિયાં હોય છે. એમાં ધોળો અને કાળો એવી બે જાત છે. આ દેશમાં ફક્ત ધોળા બરૂની ઉત્પત્તિ થાય છે. બરૂની લેખણો ઉત્તમ થાય છે. પત્રાળું કરવામાં બરૂની સળીઓ આવે છે. **બરૂ:**—શીતળ, મધુર, રૂચિકર, તૃપ્તિકર, બલકર તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ, શોષ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે.

૪૦૪. બોળ (હીરાબોળ):—સં૦ બોલવૃક્ષ. બં૦ ક૦ હિ૦ બોલ, ગંધરસ. મ૦ બોળ, રક્તાબોળ. તે૦ વાલિન્, ત્રાપોલમ્ તા૦ વેલ્લ ઇપ્પોલમ્. ઈં૦ માઇરહા.

બોળનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડને જે રસ આવે છે તેને "બોળ" કહે છે. બોળનાં ઝાડ અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં ઘણાં થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે બોળનાં ઝાડ થાય છે. બોળમાં ધોળો બોળ, કાળો બોળ (એળિયો) અને હીરાબોળ એવા ત્રણ પ્રકાર છે. બાળંતબોળ કે ધોળોબોળ, એ સુવાવડીને અને તુરતની વીઆએલી ગાય વગેરેને કાથા સાથે આપે છે. કાળાબોળનો કેટલાક ઔષધોમાં ઉપયોગ થાય છે, અને રક્તબોળ એ શરીર ઉપરના જખમો ઉપર લેપ કરવાના કામમાં આવે છે. કાળોબોળ કિંવા એળીયો એ અતિશય કડવો છે. એને કડવો બોળ પણ કહે છે. **રક્ત બોળ:**—કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, તુરો, મેધાકર, પાચન, અગ્નિદીપક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર, તથા સુગંધિવાળો છે; અને રક્તદોષ, કફ, પિત્ત, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, પ્રદર (પેશાબમાં ધાતનું જવું.) અશ્મરી (પથરી), યોનિશૂળ, કોઢ, જ્વર (તાવ), અપસ્માર, સ્વેદ, રક્તાતિસાર, ગ્રહબાધા તથા પૌરૂષત્વનો નાશ કરે છે. **કાળો બોળ** (કુવેરમાંથી થાય છે તે)—શીત, કડવો, ભેદક તથા રસશોધન છે; અને વાયુ, કફ, શૂળ, આધ્માન, ગુલ્મ તથા કૃમિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) દાદર ઉપર:**—કાળો બોળ ૧ તોલો તથા કબૂતરની હગાર ૧ તોલો, એનું ચૂર્ણ કરી એક શેર પાણીમાં એક દિવસ રાખવું, અને બીજે દિવસે ગજકર્ણ (દાદર) ઉપર પીછી વડે ચોપડવું. (૨) **પથરી ઉપર:**—કાળો બોળ બે ભાગ, મરી ૦। ભાગ, લવંગ ૦। ભાગ, ડીકામાલી ૦॥ ભાગ અને બદામ ૦॥ ભાગ લઇ પાણીમાં વાટી બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળી કરી ખવરાવવી. (૩) **બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર:**—કાળો બોળ અને ડીકામાલી એકત્ર કરી દૂધમાં પાવી; કિંવા કાળો બોળ ગોમૂત્રમા ઘસી ગરમ કરી નાભિસ્થાન બાદ કરી આખા પેટપર લેપ કરવો. તે સૂકાયા પછી પુનઃ બીજો લેપ ઉપરને ઉપર કરવો. એથી કરી રેચ થઇ રોગ મલદ્વારે પડે છે. ઉતાર ઘી અને ભાત આપવા. (૪) **ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:**—ધોળો બોળ ૦। તોલો અને જૂનો ગોળ અર્ધો તોલો એકત્ર કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી. પછી સવારે એક, બપોરે ભોજન પછી એક અને સાંજે સૂવાની વખતે એક એ પ્રમાણે ચૌદ અગર ૨૧ દિવસ ગોળીઓ ખવરાવવી. (૫) **દાઢ દુઃખતી હોય તો:**—રક્તબોળ અને ગુગળ ઘસી દાઢે લેપ કરવો. (૬) **ઋતુ પ્રાપ્ત થવા માટે:**—રક્તબોળ અને કાળાબોળનું એક માસો ચૂર્ણ પાણીમાં નાંખી પાવું. (૭) **રક્ત પ્રમેહ અને પ્રદર** (પેશાબમાં ધાતનું વારંવાર જવું.) **ઉપર:**—રક્તબોળનું ૧ માસો ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં મધ નાંખી પાવું.

૪૦૫. ભમરડીનો વેલો:—(સં૦ ભૃંગાવ્હા. મ૦ ભોંવરી.) વગડામાં ભમરડીના મોટા મોટા વેલા હોય છે, મૃગ નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા લાગે એટલે એ વેલા જ્યાં ત્યાં થઇ વાડ ઉપર ચારે તરફ પ્રસરેલા હોય છે અને જાંબુવા રંગનાં ફૂલ આવે છે; અને પાન કંટિકણગીનાં પાન જેવાં હોય છે. ફૂલમાંથી

આંગળ બે આંગળ લંબાઇનાં બીલામા જેવા તોરા આવી ઉપર સફેદ ભમરડા આવે છે. આ ભમરડો કાઢી નાખી તેના આગળ જે લીલા રંગના તોરા હોય છે તેનું શાક કરી ખાય છે. ધોળા ભમરડામાં ત્રણ કિંવા ચાર મિંયાં હોય છે, એ ખાવાથી ઉપદ્રવ થાય છે માટે તે નાખી દે છે, બાળકો તે ભમરડામાં ઝીણા કાંટા ખોસી તેની ચકરડી કરી રમે છે. **ભમરડીનો વેલો:**—તીખો, ઉષ્ણ, કડવો, કૃમિકર તથા અગ્નિદીપક છે; અને કંઠરોગ તથા સર્વ દોષનો નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) માકડ નિર્મૂળ કરવા માટે:**—ભમરડીના વેલાનું ટીપુ નાખ્યું કે તરતજ માકડ મરે છે. અને એના વાસથી તરપડી તેનો લાગલોજ નાશ થાય છે. પલંગ વગેરેમા માકડ થયા હોય તો તેને આ રસ ચોળવો એટલે માંકડનો નાશ થાય છે. **(૨) કુશ્શાના વિષ ઉપર:**—ભમરડીનાં મૂળીઆં માણુસના મૂત્રમાં ઘસી પાવાં, અને દંશ ઉપર લેપ કરવો તેથી અસાધ્ય વિષ હશે તો પણ ત્રણ દિવસમા ઉતરી જશે. **બીજો પ્રકાર:**—ગોમૂત્રમાં ભમરડીનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં, અને માણુસના મૂત્રમાં ઘસી દંશ ઉપર ૭ દિવસ લેપ કરવો. **(૩) વાળા ઉપર:**—ભમરડીનાં પાન વાટી ઉપર બાંધવા એટલે વાળો બહાર આવશે.

૪૦૬. ભારંગી:—સ૦ ભાર્ગી, ભારંગી. હિ૦ ક૦ ભારંધી. મ૦ ભારંગ. બં૦ બામુનહાટી. તા૦ કંડુભારમગી. મલા૦ ચરેટેકક. લા૦ કલોરાડેડૂન. સિરેટમ્

ભારગીનાં ઝાડ સુમારે એક માથોડુ ઉંચાં હોય છે, અને તેનો વિસ્તાર બે હાથ પહોળાઇનો તથા પાન મહૂડાનાં પાન જેવાં અને તેઓને બે બે આંગળને અંતરે કાત્રા હોય છે. ભારંગીના કુમળા પાનની ભાજી (શાક) કરે છે એ પથ્ય છે. એને મરાઠીમાં **"ભોહુરાસતુરે"** કહે છે. તેનો રંગ રાતો, ધોળો, જાંબુડો તથા આસમાની એમ ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. તેનું શાક પણ સુંદર થાય છે. **ભારંગી:**—તીખી, કડવી તુરી, લઘુ, દીપન, પાચન, રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ છે, અને ઉધરસ, દમ, સોજો, વ્રણ, કૃમિ, દાહ જ્વર, વાયુ, રક્તગુલ્મ, વાતજ્વર, ઉચકી, ગુલ્મ, જ્વર, વાતરક્ત, ક્ષય તથા પીનસ કફ, વાયુ, અરૂચિ, અર્શ અને રાજયક્ષ્માનો નાશ કરે છે એનાં **પાન:**—તાવ, દાહ, ઉચકી (હેડકી) તથા દોષત્રયનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) શ્વાસ ઉપર:**—ભારંગીનાં મૂળીઆં અને સુંઠનો કાઢો પાવો અથવા એનું ચૂર્ણ આદાના રસમાં સાકર નાંખી પાવું, એટલે બારે શ્વાસનો પણ નાશ થશે. **(૨) ઘોણુસ** (સર્પની એક જાત છે તે) **ના વિષ ઉપર:**—ભારગીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૩) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—ભારગીનાં મૂળીઆં પાણીમાં આશરે પાશેર ઘસી પાવાં, અને શરીરે પણ ચોળવાં, જો તે ચઢે તો ગાયનું તાજું પાશેર દૂધ પાવુ. પથ્ય કળથી, અલણી અને ભાત ૭ દિવસ. **(૪) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળા ઉપર:**—ભારગીનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૫) સર્પ દંશ ઉપર:**—ભારગીનાં અને અરીઠાનાં પાનનો રસ કાઢી તેમાં અરીઠાં ઘસી બબ્બે ઘડીના અંતરે પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૬) આગંતુક મસ્તકશુળ ઉપર:**—ભારગીના તાજાં મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં ઘસી આખા મસ્તકે લેપ કરવો, અને તાળવા ઉપર ચોડવાં. **(૭) કાનમાં વ્રણ થયું હોય તે ઉપર:**—ભારંગીનાં મૂળીઆં મધમાં ઘસી કાનમાં તેનુ ટીપુ પાડવું. **(૮) ગર્ભિણીના શ્વાસ કાસ ઉપર:**—ભારંગીનાં મૂળીઆં સુંઠ તથા પીપરનુ ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં અથવા મધમા આપવું. **(૯) હેડકી ઉપર:**—ભારંગીનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં આપવું. **(૧૦) પ્રસતિના મસ્તક શૂળ ઉપર:**—ભારંગીનાં મૂળીઆં અને અનંતનાં મૂળીઆં, એ બન્ને લીલા લાવી ગરમ પાણીમાં ચંદનની પેઠે ઘસી માથે, બે આંખો અને ડોક ઉપર લેપ કરવો. **(૧૧) કૃમિ ઉપર:**—ભારંગીના પાનની ભાજી બારી, તેનું પાણી પાવું.

૪૦૭. ભાંગરો:—સં૦ માર્કવ, ભૃંગીરાજ. મ૦ માકા. હિં૦ ભાંગરા-ડા. બં૦ ભીમરાજ. ક૦ ગરક, કાડી, ગેરગુ. તૈ૦ ગુટકલ, ગરચેટુ. તા૦ કરીશકલં ક-ની. મલા૦ કુન્નન્નિ. ઔં૦ કલાકે ગો૦ કાજલમનુ. ફા૦ જમર્દર. સ૦ હજીજ. ઇં૦ ટેલિંગ ધકલીપ્ટા. લા૦ ધકલીપ્ટા. પ્રોસ્ટ્રેટા.

ખેતરમાં અને પાણીવાળી જમીનમા એના રોપા થાય છે. એ વેંત બે વેંત લાંબા અને જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે. એને બારિક અને લાંબાં પાન આવે છે. ભીનાશવાળી જમીન ઉપર ભાગરાનાં ઝાડ બારે માસ રહે છે. ભાગરો વાતહારક છે, કોંકણમાં શ્રાદ્ધપક્ષમાં તેનું શાખ્તુ કરે છે. ભાંગરામાં કાળો

ભાંગરો કરીને એક જાત છે. એને કાળાં ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ કવચિતજ નજરે પડે છે. એ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ભાંગરો:—આંખોને હિતાવહ, કડવો, ઉષ્ણ, કેશોને કાળાશ આપનાર, વૃદ્ધિ કરનાર, ત્વચાને હિતાવહ, રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ, દાંતને હિતાવહ, મેધાકારક તથા રસાયન છે; અને કફ, સોજો, વિષ, કામોત્પત્તિ, અંડવૃદ્ધિ, શિરોરોગ, નેત્રરોગ, વાયુ, ઉધરસ, દમ, કોઢ, કૃમિ, આમદોષ, પાંડુ, હૃદ્રોગ, ત્વગ્રોગ તથા કંડૂ (ખરજ)નો નાશ કરે છે. લીલો ભાંગરો:—ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, તીખો તથા રસાયન છે; અને કૃમિ, વાયુ, તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉપદંશ વ્રણની શુદ્ધિ થવા માટે:—ભાંગરાના રસવડે અથવા ભાંગરો અને જાઇના પાનનો રસ એકત્ર કરી તે વડે ગુમડું ધોવું. (૨) સૂર્યાવર્ત અને આધાશીશી ઉપર:—ભાંગરાનો રસ અને બકરીનું દૂધ સમભાગે તડકામાં ગરમ કરી નાકમાં નાખવું; અથવા ભાંગરાના રસમાં મરી વાટી બેવાર લેપ કરવો. (૩) બાળકની શરદી ઉપર:—બાળકને જન્મતાંજ કફનો દોર ગળામાં થયેલો હોય છે. ગળું ઘુરઘુરે છે, તેને ભાંગરાનો અંગરસ બે ટીપાં કાઢી તેમાં ચોગણું મધ નાખી તે મિશ્રણ આગળી વડે બાળકના તાળવામાં પહોચાડતાંજ સર્વ કફ નીકળી પડે છે; અને બાળક હુશિયાર થાય છે. એ વિષે સોયાણીએ સાવધાની રાખવી જોઇએ. (૪) ધનુર્વાત ઉપર:—ભાંગરાનો રસ ૧ તોલો, તુબડીનો રસ ૦। તોલો, આદાનો રસ ૨ તોલા, કાત્રે નગોડનો રસ ૧ તોલો, અગથીયાના પાનનો રસ ૩ તોલા, એ પ્રમાણે બધા રસ એકત્ર કરી તેમાં નાળીએરનો અંગરસ ચોગણો નાખવો; અને થોડા ચોખા નાંખી ખીર કરવી, અને ગોળ નાખી શક્તિ પ્રમાણે એ ખીર દરરોજ બે વાર આપવી, અથવા ધીમા શેકેલી ડુંગળી ખાવા આપવી. (૫) કમળી ઉપર:—ભાંગરાના રસમાં મરીની ભૂકી ૬ માસા નાંખી તે દહીં સાથે ૭ દિવસ પાવો. (૬) બાળકના પેટમાંના ભાર ઉપર:—ભાંગરાનો રસ, અને ઘી એકત્ર કરી ૭ દિવસ પાવું. (૭) શરીરે પારો ફુટી નીકળે તે ઉપર:—ભાગરાનો રસ, અગથીયાનો રસ અને સુરોખાર વાટી છાશમા મેળવી તે છાશ ૪ તોલા પાવી, એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે. (૮) સોજા ઉપર:—ભાંગરાના રસમાં મરીની ભૂકી નાખી તે રસ પાવો; અને અંગે પણ ચોળવો. (૯) મોડશી (કૉલેરા) ઉપર:—ભાંગરાના રસમાં સિંધવ નાખી પાવો. મોટા માણસને અધોળ રસ પાવો. (૧૦) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—વ્રણ (ગુમડું) સારૂ થવા લાગ્યા પછી તે જગાએ બે ત્રણવાર ભાંગરાનો અને કાળી તુળસીના પાનનો રસ ચોપડતાં જવું, એટલે તે જગા ઉપર કોઢ જેવો ધોળો ડાઘ ન પડતા ખાસ અંગ જેવો વર્ણ થાય છે. (૧૧) મેદો રોગ ઉપર:—દરરોજ રાત્રે સૂતી વેળાએ ભાંગરાનો અંગરસ સર્વાંગે ચોળી જીરવવો તથા ઉંઘવું, એ પ્રમાણે સતત્ ૭ મહિના સુધી કરવાથી અતિશય વધેલા મેદ તથા મેદના યોગે શરીરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે થયેલી ગાંઠોનો નાશ કરે છે. (૧૨) મુખપાક ઉપર:—ભાંગરાનાં પાન અર્ધો તોલો લેઇ તંબાકુની પેઠે વારંવાર ચાવી મ્હોમાં રાખવાં અને થુકતાં જવું. (૧૩) અગ્નિમાંદ્ય, વિડ્બંધ અને પાંડુરોગ ઉપર:—મૂળીઆં સહિત ભાંગરો છાયામા સુકવી, તેનું ચૂર્ણ, અને એ સર્વના જેટલી સાકર એકત્ર કરી તે ચાર તોલા સુધી અનુપાન સાથે આપવું. (૧૪) સ્વરભેદ ઉપર:—ભાંગરાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી રસ ઉકાળી ગાળી તે પાવું.

૪૦૮. ભીંડી:—સં૦ અંબળા. કો૦ ભેંડા. મ૦ અંબાડી, ભેડી. હિં૦ ભીંડી. ક. ગુ. બેંડેકાયી. તા૦ મલા૦ બેંડા તે૦ બેંડાકાયા. ફા૦ બામીયા. અ૦ ઈં૦ એસ્કયુલેંટ. લા૦ હિબિ યુસ્ એસ્કયુલેંટસ્.

ભીંડી આ દેશમાં ઘણી થાય છે. ભીંડીનાં ઝાડ ચાર પાંચ હાથ ઉંચાં હોય છે. એ સીધાં વધે છે. કુમળાં હોય ત્યારે એના પાનની ભાજી કરે છે. એના બિયાનું તેલ નીકળે છે. એ તેલ કરઢી અથવા ઓંચમગની સહાયથી કાઢે છે. ઝાડ સુકાયા પછી તેને ભીંજવી રાખી તે ઉપરની છાલ કાઢી લે છે. તેના ગુણપાટ, દોરડાં; અને કાગળ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. ભીંડીનું સ્વતંત્ર ખેતર કોઈ ખેડતુ નથી. દુકાળ વખતે ગરિબ્ લોક ભીંડીના રોટલા ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. એમાં એક બીજી જાતની ભીંડી થાય છે. તેને "વિલાયતી ભીંડી" કહે છે. એના ઉપર જે ફળ આવે છે, તેના ઉપર રાતા રંગની છાલ હોય છે; અને આમલી જેવી જરાક ખાટી હોવાથી, તે સુકવી રાખી ઉપયોગમાં લે છે. એ પિત્તશામક છે. ભીંડીનાં સળેખડાં, ગંધકનું પાણી કરી તેમાં બોળે છે; અને દેવતા સળગાવવાના કામમાં તેનો

ઉપયોગ કરે છે. ભીંડી:—તુરી, ખાટી, મધુર, અગ્નિદીપક અને કંઠને હિતાવહ છે; તથા કફ, વાયુરોગ, સળેકમ, અરૂચિ અને પકવાતિસારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પિતાંશ ઉપર:—રાતી (વિલાયતી) ભીંડીના ફળ પાણીમા બાફી, તે પાણીમાં મરીની ભૂકી, હીંગ અને ગોળ નાખી તે પાણી પાવું. (૨) માથાના ખોડા ઉપર:—ભીંડીના પાનના રસમા આમલસારો ગધક ખરલ કરી તે ચોપડવો. (૩) હાથને બળતરા થતી હોય તે ઉપર:—ભીંડીના પાનમાં મીઠુ નાંખી તેને બાફવાં; અને ૭ દીવસ હાથ ઉપર ગરમ બાંધવાં. (૪) તેલથી થએલા અજીર્ણ ઉપર:—ભીંડીની ભાજીમાં ચોખા નાંખીને બાફીને ખાવી. (૫) ઢોરોને દૂધ વધવા માટે:—ભીંડી બરડી બાફીને તેમાં તેલ, ગોળ નાખી દુઝણા ઢોરને ખવરાવવાથી દૂધ વધારે આવે છે.

૪૦૯. ભીલામો:—સં૦ ભલ્લાતક. મ૦ બીબા. હિ૦ ભીલાવાં. મા. બં૦ ભેલા. તા૦ કેંગોટેમાર. તુ૦ તેરેમારા. મ૦ ચેરમારા. ક૦ ગેરૂક્યાફ. તે૦ નાલ્લજીડી. ફા૦ બિલાદુર. અ૦ હબુલકલ્બ. ઈં૦ માર્કીંગનટ્. લા૦ સેમીકાર્પસ એનેકાર્ડીયમ્.

એ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાન કુંભાનાં પાન જેવાં હોય છે. એને કાજુ જેવાં જીંડવાં આવે છે; તે ઉપર બિયાં પણ તેવાંજ આવે છે, તેજ બિલામો. બિલામાનાં જીંડવાં પાકે એટલે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે; તેને સુકવી રાખે છે. બિલામામાંથી જે બિયાં નીકળે છે તેને મરાઠીમાં "ગોડંબી" કહે છે. એ ગોડંબી પૌષ્ટિક, વાયુહારક અને દાતને મજબૂતી આપનાર છે. બિલામો એ આ દેશમાં મોટી ઔષધી મનાયેલી છે. વાયુના યોગે અગ પકડાઇ જાય કિંવા કાંઈ દુઃખવા લાગે અગર ઠેસ લાગે તો બિલામો બાંધે છે; તેથી સણકા તુરતજ નાશ પામે છે. દમણ, સુરત, એ ઠેકાણે જે ખારવા લોક રહે છે તે તો કાંઇ પણ રોગ થયો કે તુરતજ બીલામો ઉપયોગમાં લે છે બીલામો એ એક "ફોલ્લો" ઉત્પન્ન કરનારૂં પણ ઔષધ છે. ભીલામાનું ઝાડ:—કડવું, તીખુ, તુરૂં, ઉષ્ણ, શુક્રકર, મધુર તથા લઘુ છે; અને કફ, વાયુ, કૃમિ, અર્શ, ઉદર, આનાહ, મેહ, દર્શ, સગ્રહણી, કોઢ, ધોળો કોઢ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, વ્રણ-વિકાર, રક્ત-વિકાર, તથા તાવનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ (ભિલામા):—તુરાં, ધાતુપ્રદ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, લઘુ, મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક, તીક્ષ્ણ, છેદક, ભેદક તથા મેધાકર છે; અને કફ, વ્રણ, શ્વાસ, શ્રમ, આનાહ, આધ્માન, સંગ્રહણી, મલબદ્ધતા, કૃમિ, શૂળ, ઉદર, અર્શ, કોઢ, જ્વર, શોફ, ગુલ્મ, તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એના ફળની છાલ:—મધુર, સ્નિગ્ધ, રસ વખતે તીખી, લઘુ, તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉષ્ણ, છેદક, દીપન તથા મેધાકર છે; અને વાયુ, કોઢ, વ્રણ, ઉદર, કફ, અર્શ, સંગ્રહણી, ગુલ્મ, સોજો, આનાહ, જ્વર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના બિયાં:—મધુર, બ્રહણ, વૃષ્ય, દીપન તથા તર્પણ છે; અને શોષ, અરૂચિ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળનાં જીંડવાં:—સ્વાદુ, કેશ્ય, અગ્નિદીપક અને પિત્તનાશક છે. નદીભલ્લાતક:—(પાણભીલામી) કડવી, તુરી, મધુર, શીત, ગ્રાહક તથા વાતકર છે, અને રક્તપિત્ત, વ્રણ તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—બીલામો દહીં સાથે કિંવા આમલી સાથે ખાવો અથવા તેનાં ફળ રોજ ખાવાં. (૨) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:—આયના એક માસના જૂના ઘીમા જોઇએ એટલો બીલામો ઘસી રાત્રે સૂઇ રહેતી વેળાએ ગુદાની અંદરના ભાગમાં જાય એવી રીતે લેપ કરી દેવતાથી વૃષણોને તાપ ન લાગે એવી રીતે એક કલાક સુધી શેકવું. એટલે દરેક ઝાડાને વખતે થતો રક્તપ્રવાહ બીજે દિવસે બધ થશે; અને સણકા મટી રાત્રે નિંદ્રા સારી આવે છે. (૩) ભિલામો લાગવાથી ફોલ્લો ઉઠે છે તે ઉપર:—તલ વાટી તેમાં કાળી માટી નાંખી અથવા માખણમાં તલ વાટી લેપ કરવો; અથવા જેઠીમધ, તલ, માખણ, દૂધ, એકત્ર કરી લેપ કરવો, અથવા અર્જુન ઝાડની છાલ અને પાનડી કચરી તે અથવા કોપરાનુ તેલ ચોપડવું; અથવા બહેડાંના મગજનો લેપ કરવો; અથવા જેઠીમધ, નાગરમોથ અને કોઠીનાં પાનનો લેપ કરવો, અથવા કોથમી વાટી ચોપડવી, અથવા ગોમેતીના પાનનો રસ એક બે વાર ચોપડવો; અથવા મલઈ ચોપડવી; અથવા ટોપરૂં ઘસી ચોપડવું; અથવા બદામ ઘસી ચોપડવી; અથવા સરસવ, તાંદળજો અને માખણનો લેપ કરવો; અથવા તાજો ચુનો અને માખણ એકત્ર કરી ચોપડવું; અથવા ગરી પડેલાં કુમળાં નાળીએરના પાણીમાં ટોપરૂં ઘસી ચોપડવું; અથવા કુવાડીઆના પાનનો રસ ચોપડવો; અથવા ગોપીચંદન ઘસી

ચોપડવું.(૪) જંતુ ઉપર:—બિલામાનો નાનો કકડો દૂધમાં કઢવી તે દૂધ પાવું. (૫) કાખમાંજરી (બાંબલાઇ) ઉપર:—બીલામાની કુલી કરવી એટલે મટી જાય છે. (૬) બદ ઉપર:—ચુનો અને બિલામો એકત્ર ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી. (૭) ગંડમાલા ઉપર:—બીલામો અને હીરાકસી આકડાના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૮) પડજીભ અને ઉધરસ ઉપર:—ચોખું દૂધ પાશેર લઇ બીલામો દીવા ઉપર ધરવો, અને તે બળવા લાગે એટલે તેમાથી જે તેલનુ ટીપુ પડે તે દૂધમાં પાડી, તે દૂધ પ્રાશન કરવું. (૯) અર્ધશીશી (આદાશાશી) ઉપર:—બીલામાનું તેલ બારિક સળીપર લેઇ જે બાજુનું કપાળ દુ:ખતુ હોય, તેથી બીજી બાજુની આંખના નાકા પાસેના ખુણામાં, જ્યાં રાતી જગા હોય છે તે જગા ઉપર ટીપુ પાડવું, તેથી કાંઇક આંખમાં ચરચરે છે, અને તેલનો અંશ જઇ પાણી બહાર આવે છે. તેમાંના તેલનો અંશ બહાર અડકે નહિ માટે આખોમાં તેલ પાડતાંજ બહારની બાજુએ ઘી ચોપડવું. એ પ્રમાણે સવારે ત્રણ દિવસ કરવું. એટલે આદાશીશીનો નાશ થાય છે; અને પુન: કાદ થતી નથી. (૧૦) સોજા ઉપર:—બીલામો ઘસી લેપ કરવો. (૧૧) ગુમડું પાકવા માટે:—સાબુમાં બીલામાનું તેલ નાંખી લેપ કરવો. (૧૨) વેળ ઉપર:—કાથો અને ગોળમાં બીલામાનું તેલ નાંખી ઉપર ચોપડવું; અને તે ઉપર ચુનો ઘસવો એટલે વેળ બેસી જઇ મટી જાય છે. (૧૩) કાનમાંથી પરૂ વહે છે તે ઉપર:—બે ચીંચોડા જેટલુ માંખણ પાન ઉપર મૂકી તે ઉપર બીલામાના તેલનાં ઘણાંજ ટીપાં પાડવાં; અને તે માખણ પાતળુ કરી રૂવડે કાનમાં પાડવુ. તે પ્રમાણે ૭ દિવસ લગાવવું. (૧૪) જીભ કાળી થઇ જાય છે તે ઉપર:—માખણમાં બીલામો નાંખી કઢવીને તે ઘી ચોળવું. (૧૫) પડજીભને માટે:—દૂધમાં બીલામાના ફૂલ પાડી તે દૂધ પાવું. (૧૬) તીડીક-પરમા (પ્રમેહ) ઉપર:—ગાયના તાજા દૂધમાં બીલામો ઘસી તે દૂધ ૭ દિવસ પાવું. (૧૭) કવલુ, પથરી ઇત્યાદિ ઉપર ડામ દેવો હોય તો:—બીલામો મારવો અને ઉપર ઠંડુ પાણી રેડવું. એટલે બીલામો લાગી ફોલ્લો આવશે. પછી માખણ ચોપડી પાટા બાંધવો, એટલે વહેવા લાગશે (૧૮) ઠંડીથી અંગે સણકા થતા હોય તે ઉપર:—બીલામાનુ તેલ ચોપડી ઉપર ચુનો ચોપડવો એટલે તે ઠેકાણાની શરદી નીકળશે; અને બીલામો પણ ઉઠશે નહિ. (૧૯) જીવ્હાસ્તંભ, બુદ્ધિજાડય, અને મૂકત્વ ઉપર:—બીલામાનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં સાકર, ઘી અને દૂધ એક તોલો; અને મરીની ભૂકી ૩ માસા નાખી પાવો. (૨૦) સીંદુર ખાવામાં આવ્યાથી ગળું બેસી જાય છે તે ઉપર:—પાનમાં ચતુર્થાંશ બીલામો સવાર સાંજ ખાવો. (૨૧) ખરજવા ઉપર:—બીલામો અને રાળ તેલમાં કઢવી તે તેલ ચોપડવું. (૨૨) ખોડા અને ચાઠાં ઉપર:—બીલામો તેલમાં ઘસી ચોપડવો. (૨૩) પગ ફાટે તે ઉપર:—બીલામો અને રાળ તેલમાં કઢવી તે મલમ ચોપડવો. (૨૪) આંખો દુ:ખવા આવશે એવું જણાય તે વખતે કરવાનો ઉપાય:—સોઇની ટોચ ઉપર બીલામાનું તેલ લેઇ, નાક ઉપરની આંખની બાજુના ખુણામાં તેનું ટીપુ પાડવું; અથવા બન્ને આંખો ઉપર બીલામાનાં બારિક ફૂલ ઘાલવાં; અથવા ઘીમાં બીલામો ઘસી તેનું અંજન કરવું. આથી આંખમાંથી પાણી નીકળવાથી બીલામો બાહેર લાગે નહિ માટે બાહેરના ભાગ ઉપર કિંચિત્ ઘી ચોપડવું. (૨૫) ભાર ઉપર:—નાભીના ઉપર ત્રણ આંગળ જગા રાખી બીલામાંનું ફૂલ કાઢવું; અને દુંટીની બન્ને બાજુએ અઢી અઢી આંગળને અંતરે બે ફૂલ કરવાં. બીલામો ઉઠવા માટે કેળનાં પાનને એરંડીયું તેલ ચોપડી ઉપર બાધવું. (૨૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—બીલામો અને હળદર એકત્ર ઘસી તેનો લેપ કરવો; અને છાણાના દેવતાથી શેક કરવો. (૨૭) મૂર્છા ઉપર:—પગના તળીયાના મધ્ય ભાગમાં બળતો બીલામો દબાવવો, એથી પણ શુદ્ધિ ઉપર ન આવે તો ગળાની બન્ને નશો ઉપર બીલામાનો ડામ દેવો. (૨૮) ટાલ પડે તે ઉપર:—બીલામાના પાનના રસમાં મધ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૨૯) સંધિવાયુ, પક્ષાઘાત વગેરે વાત વિકારો ઉપર:—બીલામાનાં ફળ (ગોડંબી), છાલ કાઢેલા ભુંજેલા ચણા, કોપરૂં, ગોળ અને ઘી સમભાગે લેઇ તેને એકત્ર કુટી આશરે પાંચ તોલા વજનના લાડુ કરવા, અને રોજ સવારે અકેક લાડુ ખાવો. ઘાવ તેલ:—બીલામો, લસણ, ડુંગળીની પાંખડીઓ અને અજમો, એ તેલમાં કઢવી તે તેલ સિદ્ધ કરવું; એ તેલ ચોપડવાથી શરીરમાં થયેલા જખમ બે ત્રણ દિવસમાંજ સારા થાય છે.

સૂચના:—જેને બિલામો માફક ન આવતો હોય તેણે તેનો ઉપયોગ કરવામાં વિચાર કરવો જોઇએ.

૪૧૦. ભૂતાંકશીશી:—(સ૦ ભૂતાંકુશ.) ભૂતાંકશીશીનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એના પાન હરડાના પાન જેવા હોય છે. એનુ લાકડું સાધારણ રીતે ઇમારતના કામમાં આવે છે. **ભૂતાંકશીશી:**—તીવ્ર ગંધવાળી, તુરી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા તીખી છે; અને ભૂતબાધા, ગ્રહપીડા, કફ, વાયુ, ત્વગ્દોષ, કોઢ, કૃમિ, ત્વગ્વાત તથા ધોળા કોઢનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) માથું ચઢયું હોય તે ઉપર:**—ભૂતાંકશીશીનાં પાન હાથમાં મસળી સુંઘવાં, એટલે છીંકો આવી માથુ દુ:ખતું મટે છે.

૪૧૧. ભુયાશિરડ:—(સ૦ ભૂમિશિરડક. મ૦ કાંદાંબીની કાંદા.) ભુયાશિરડનુ ઝાડ ઘણુંજ નાનું હોય છે, અને એને જમીનથી વેંતભર ઉંચાં પાન આવે છે. એનો કાંદો વેંતભર કિંવા હાથભર લાંબો અને ધોળો હોય છે. એને દૂધ આવે છે. એ દૂધ બીલામાની પેઠે ઉઠે છે. એને કંદી પણ કહે છે. **ભુયાશિરડ:**—તીખું, ઉષ્ણ, દુગ્ધપ્રદ, લઘુ તથા સારક છે; અને સર્વ વાતવિકારનાશક છે. એના કાંદામાં તામ્રભસ્મ થાય છે. ઉપયોગ:—**(૧) ઢોરોની આંખોને ભૂર આવે અને ફુલ પડે છે તે ઉપર:**—ભૂયાશિરડના દૂધનું આંખમાં ટપકું પાડવું. **(૨) માણસની ધોંટીમાં વિકાર થાય તે ઉપર:**—ભૂયાશિરડનું કંદ સૂકવી તેની હોકાની ચલમમા ધુણી પીવી. **(૩) ગંડમાલા ઉપર:**—ભૂયાશિરડનાં બિયાં વાટી ચોપડવાં એટલે ગંડમાલા બેસી જાય છે.

૪૧૨. ભીંડી (શાક):—(સં૦ ભિંડીતક. ચતુષ્ખંડ. મ૦ ભેંડે.) ભીંડીનું ઝાડ સુમારે ત્રણ હાથ ઉંચુ વધે છે. એ સીધુ હોય છે. એને ફૂલ આવીને દરેક ફૂલ આગળ બિંડો આવે છે. બિંડામાં છધારી અને અષ્ટધારી એવી બે જાત છે. બિંડો ઘણો પૌષ્ટિક છે. બિંડાનુ શાક, વડી વગેરે અનેક પદાર્થો બને છે. એ શાક ઉત્તમ અને પથ્ય છે. બિંડાની અંદરનો રસ રંગમા નાખવાના કામમાં આવે છે. **ભીંડો:**—રસ વખતે ખારો, ઉષ્ણ, ગ્રાહક, રૂચિકર અને વૃષ્ય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ધાતુ પુષ્ટતા અને શક્તિ આવવા માટે:**—સવારે કુમળા બિંડા ૨૦-૨૫ ખાવા. **(૨) આમવાત ઉપર:**—બિંડાનાં મૂળીઆં સાકરમા ખાવા.

૪૧૩. ભોંકર (મોટી ગુંદી):—(સ૦ શ્વેતમાતક.) ભોંકરના બે ત્રણ પ્રકાર છે. આ ઝાડ ગામમાં અને રાનમા થાય છે. ભોકરના ફળ પાકે એટલે રાતાં થાય છે. એ ફળ સોપારી જેવડાં હોય છે. કાચાં ફળનો લીલો રંગ હોય છે. ફળની અંદર ગુંદરના જેવો રસ હોય છે. એ ફળનું અથાણું કરે છે; તે પથ્યકારક છે. એનુ શાક પણ થાય છે. પાકેલા ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે. એ પૌષ્ટિક છે. એ ફળ ઘણાં ખાવાથી જંતુ (કૃમિ) અને ઉપરસ થાય છે. ભોકરના કુમળા મોરનું શાક બહુ સરસ થાય છે ભોકર એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનું લાકડું સુતારના ઉપયોગમા આવતુ નથી. ભોકરીને ધોળો ગુંદર આવે છે. **ભોંકરનું ઝાડ:**—તીખું, શીતળ, મધુર, તુરૂ, પાચક, કેસ્ય, સ્નિગ્ધ તથા કફકારક છે; અને કૃમિ, શૂળ, આમદોષ, રક્તવિકાર, વ્રણ, વિસ્ફોટક, પિત્ત, વિસર્પ તથા સંપૂર્ણ વિષોનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—મધુર, શીત, કડવા, વાતલ, લઘુ, તુરા, પિત્તશામક, મલસ્તંભક અને રૂચિકર છે. **એનાં પાકાં ફળ:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતલ, કફકર, બૃંહણ, વિષ્ટંભકારક, રૂક્ષ તથા ગુરૂ છે; અને વાયુ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:**—ભોકરની છાલ પાણીમા ઘસી પાવી. **(૨) કૉલેરા ઉપર:**—ભોંકરની છાલ ચણાના ક્ષારમાં ઘસી પાવી.

૪૧૪. ભોંયમગ. (મગફળી):—(સં૦ તેલકંદ. મ૦ ભુયમૂંગ.) એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ભોંયમગના વેલાનાં પાનનો આકાર કુવાંડીયાનાં પાનના જેવો હોય છે. એને પીળાં ફૂલ આવે છે. એને કંદજેવી જમીનમા શિંગો આવે છે. તેને ખોદી કાઢે છે ભોંયમગના વેલા સુકવા લાગે એટલે શિંગો પાકી એમ સમજવું. એની લીલી શિંગો પણ શેકીને ખાવાથી ઘણીજ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. સુકાયલા દાણાનું તેલ કાઢે છે, તે ખાવાનાં તથા બાળવાનાં ઉપયોગમા આવે છે. દાણાની ચટણી, આમટી, વગેરે પદાર્થો થાય છે. દાણા શેકી તેમાં ગોળ અગર સાકર નાંખી તેના લાડુ કરે છે. ભોંયમગ પચે તો ઘણી પૌષ્ટિક છે,

ભોંયમગના દાણા પિત્તકર, વાતુલ અને ઉષ્ણ છે. ભોંયમગના વેલા ખોળ જેવા ઢોરોને ઘણા પૌષ્ટિક છે. દુઝણાં ઢોરોનું એથી ઘણું દૂધ વધે છે.

૪૧૫. ભોંયતરવડ (સોનામુખી):—સં૦ ભુમ્યાહુલી. મ૦ ભુયતરવડ. હિં૦ સોનામુખી. ગુ૦ મેંઢીઆવળ. ક૦ નેલદાવરેગિડ. તે૦ નેલતાઘેડી. નેલપોના. તા૦ નિલાવિરે. મલા૦ નિલવાક. ફા૦ અ૦ સના. ઈં૦ અલેક્ઝાંડ્રીયનસના. લા૦ કેશિયાઓબોવેટા.

ભોંયતરવડમાં પાન ઉપરથી બે ત્રણ પ્રકાર છે, એકનાં પાન કુવાડીઆ જેવાં હોય છે; અને બીજી જાતનાં લાંબાં હોય છે. લાંબા પાનની જાતને "સોનામુખી" કહે છે. એ ઝાડ જમીન બરોબર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે. એને ચપટી શિંગો આવે છે. ભોંયતરવડ રેચક છે. **ભોંયતરવડ:**—તીખી, કડવી, અગ્નિદીપક, મૃદુ, રેચક તથા દેહશોધક છે; અને આનાહ, કૃમિ, આમ, સોજો, જ્વર, કોઢ, હિધ્મ, વાયુ, આમશૂળ, વિષ, દુર્ગંધ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **એનાં મૂળીઆં:**—તુરાં, અગ્નિદીપક, વર્ણકર તથા પાકકાળે સ્વાદુ છે; અને કૃમિ, કોઢ, યકૃત, ધાતુક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે **બંદરી સોનામુખી** (ફૂલ અને પાન રાતાં હોય છે તે):-તુરી, ખાટી, શીત, સારક, કડવી તથા ભેદક છે; અને પિત્ત, ગુલ્મ, અતિસાર, શોથ, વિષ, ત્રિદોષ, કોઢ, જ્વર, શ્વાસ, આનાહ, કૃમિ, રક્તરોગ, તૃષા તથા દાહનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલ:**—કાંતિકર અને મેહનાશક છે. **એનાં કુમળાં ફળ:**—તુરાં, રૂચિકર તથા દુર્જર છે; અને ઉલટી, કૃમિ, તૃષા, મેહ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. **બિયાં:**—મધુમેહ, રક્તાતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે. **મૂળીઆં:**—મધુર તથા ઉષ્ણ છે; અને શુક્રક્ષય, રક્તપિત્ત, શ્વાસ તથા મેહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **રેચ થવા માટે:**—ભોંયતરવડના પાન રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે મસળી, ગાળી પાવાં, એટલે મૂત્રરેચ અને રેચ થઇ કોઠામાની ગરમી નીકળી જાય છે. અથવા પાનનો કાઢો કરી તે પાવો એટલે રેચ થાય છે. (૨) **કાન કળવા માંડે તે ઉપર:**—ભોંયતરવડનું ચૂર્ણ ૧ માસો ગરમ પાણીમાં પાવું. (૩) **દાદર ઉપર:**—ભોયતરવડનાં બિયાં અને ગરમાળાની શિંગોમાંનું મગજ દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) **પરસેવો ઘણો આવતો હોય તે ઉપર:**—ભોયતરવડની ભૂકી અર્ધો તોલો ગાયની છાશમાં નાખી પાવી. (૫) **ગર્ભ ધારણને માટે:**—ભોયતરવડના પાન સૂકવી ચૂર્ણ કરવું; અને ગોખરૂના પાનના રસમાં અથવા સાકરમા ૨૧ દિવસ આપવુ (૬) **પાંડુરોગ ઉપર:**—ભોંયતરવડનું ચૂર્ણ પૈસાભાર, આંબાની પાકેલી કેરીના રસમા આપવું (૭) **સર્પદંશ ઉપર:**—કરડીના તેલમાં ભોયતરવડનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો નાંખી આપવુ એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે. (૮) **અતિસાર ઉપર:**—ભોંયતરવડનું ચૂર્ણ છાશમાં પાવું. (૯) **શૂળ ઉપર:**—ભોયતરવડનાં મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં પાવાં. (૧૦) **મસ્તકરોગ ઉપર:**—ભોંયતરવડના મૂળીઆં ઘસી ચોપડવા. (૧૧) **કષ્ટસાધ્ય ત્વગ્દોષ ઉપર:**—ભોંયતરવડ રાત્રે ગોમૂત્રમાં ભીંજવી રાખી સવારે સૂકવવી. એ પ્રમાણે તેને ૧૦ દિવસ ભાવના આપી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ૭ માસાથી ૧ તોલો સુધી ગરમ પાણીમાં પાવુ. એટલે બે ત્રણ રેચ થઇ રોગ સત્વર દૂર થાય છે.

૪૧૬. ભોંયકોળું:—સં૦ વિદારીકંદ. મ૦ ભુયકોહોળા, હળકાંદા. હિ૦ દુધવિદારી. ક૦ ક્ષીરકંદ, ગડેગેણસુ. તા૦ ફલમોડીર. તે૦ ભૂચક્રગડ્ડી. તુ૦ નેલકુંબડ મોટલકાત લા૦ બટાટાસ પોનિયકુલેટા.

ભોંયકોળામાં બે જાત હોય છે. સાદુ ભોંયકોળુ અને દૂધ ભોયકોળુ (ક્ષીરવિદારીકંદ) દુધ ભોંયકોળાનાં પાન કાંઇએક કાલીંગડીનાં પાન જેવાં હોય છે. સાદા ભોયકોળાના વેલાને કોકણમાં "બેદ્રીનો વેલો" કહે છે. એનાં પાન ઘેવડાના વેલીગપાન જેવાં ત્રિદળ હોય છે. એ વેલ ઘોડાને ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એટલા માટે એને "ઘોડવેલ" કહે છે. ક્ષીરવિદારી કંદને કોકણમાં "**હળધાકાંદા**" પણ કહે છે. સાદુ ભોયકોળુ એ ઉષ્ણ છે. ભોંયકોળુ પૌષ્ટિક છે; અને એનો પાક શક્તિવર્ધક છે. ધોળા ભોંયકોળાના વેલાને શિંગો આવે છે. તેનું શાક થાય છે; અને કંદનું પણ શાક થાય છે. એનાં બારિક કંદ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. એ કંદનો હલવો પણ કરે છે, ધોળુ કોળુ અથવા દુધી ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. **ધોળું ભોંયકોળું કે દુધી:**—મધુર, ખાટી, તુરી, વૃષ્ય, શુક્રોત્પાદક, પૌષ્ટિક, દુગ્ધપ્રદ,

શીત, તીખી, રસાયન, કડવી, મૂત્રલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, વર્ણકારક તથા સ્વર્ય છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, પિત્તવાયુ, શળ, મૂત્રમેહ તથા દાહનો નાશ કરે છે. એના કાંદાના ગુણ પણ વેલીના જેવાજ છે. **ભોંયકોળું:**—મધુર, શીતલ, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, ધાતુવર્ધક, પૌષ્ટિક, બલકર, કફકારક, દુગ્ધોત્પાદક, રસાયન, વૃષ્ય, મૂત્રલ, સ્વર્ય, સ્વાદુ, રૂક્ષ તથા ગર્ભપ્રદ છે, અને પિત્ત, વાયુ, રક્તદોષ, દાહ તથા ઉલટીનું નાશક છે. એ ગુણ કંદના જાણવા. **એનાં ફુલ:**—વૃષ્ય, શીત, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફકારક, વાતલ, ગુરૂ તથા પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) **બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે:**—દુધીનું ચૂર્ણ દરરોજ ૧ તોલો ઘીમા ખાવું, અને ઉપર દૂધ પીવુ, એટલે વૃદ્ધ પણ તરૂણ જેવો થશે (૨) **રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર:**-ભોંયકોળુ.અને તલ એની ભૂકી મધ અને ઘી સાથે ખાવી. (૩) **સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:**—દુધી દૂધમાં વાટી તેના રસમાં સાકર નાંખી તે પાવો. (૪) **પ્રમેહ** ઉપર:—ભોયકોળાના પાનનો રસ પાશેર અને ભોંયતરવડની ભૂકી ૬ માસા એકત્ર કરી પાવી, અથવા ભોયકોળાનો રસ પાશેર, ખડીસાકર અને જીરાની ભૂકી ખાવી. (૫) **મસ્તકશૂળ** ઉપર:—ભોયકોળાનો રસ, દૂધ અને ઘી નાખી પાવો. (૬) **બહુમૂત્રરોગ** ઉપર:—રાતા ભોંયકોળાનુ ચૂર્ણ ઘીના ખરલ કરી તેમા લવંગ, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી અને પીપરીમૂળના ગઠોડા તથા તજની સમભાગે ભૂકી મિશ્ર કરી જેટલુ વજન થાય તેનો ચતુર્થાંશ સુંઠની ભૂકી નાખી બધા ઔષધો સમાન ખાડ લેઈ તેમા બધા ઔષધો મેળવી ઘી નાખી એક કિવા બે તોલાની ગોળી કરી તે એક સવારે અને એક સૂતીવેળાએ એ પ્રમાણે ખાવી. (૭) **પુષ્ટતાને માટે પાક:**—દુધીનુ ચૂર્ણ ઘીમા તળવુ અને તેમા એદાણા, બદામનો મગજ, ચારોળી, પિસ્તા, લવગ, એલચી, જાયફળ, ગોખરૂ, કૌંચબીજ, શતાવરી તથા મૂસળી વગેરે નાખી સાકરનો પાક કરી તેની થેપલીઓ કરી રોજ ૨ અથવા ૩ તોલા પાક ખાઇ ઉપર ગાયનુ દૂધ પીવુ, એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે છે. (૮) **મસ્તકશૂળ** ઉપર:—સાદુ ભોયકોળુ ઘસી માથે લેપ કરવો. (૯) **પટકી** (કોલેરા) ઉપર:—દુધી ત્રણ દિવસ ખાવી (૧૦) **અંગે કળ ચડે છે તે** ઉપર:—દુધીનો રસ સાકર નાંખી પાવો. **દુધી એટલે દુધિયું ભોંયકોળું.**

૪૧૭. **ભોંયચંપો:**—(સ. ભૂમિચંપક. મ. ભુઇચાફા.) એ ઝાડ નાનાં હોય છે. કેળના જેવા એના રોપા હોય છે. એનો કંદ હોય છે. તેમાંથી ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ દેવકળબના ઝાડ જેવું થાય છે. એ ઝાડ ઉન્હાળામા સૂકાઇ જાય તો ચોમાસામા પુન ઉગી નીકળે છે એના ફુલ-મધુર અને સુવાસિક હોય છે. **ભોંયચંપો:**—ઉષ્ણ તથા તીખો છે; અને સોજો, ગલગડ તથા વ્રણનો નાશક છે. ઉપયોગ —(૧) **કર્ણમૂળ, ગંડમાળ, સ્તન રોગ અને ગુમડાં** ઉપર:—ભોયચપાનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી ચોપડવા. (૨) **ઉઠાણું અને વેળ બેસવા માટે:**—ભોંયચપાના મૂળીઆં, ગુગળ અને મરી એકત્ર ઘસી ઉપર લેપ કરવો.

૪૧૮. **ભોંય આમલી:**—સં૦ ભૂમ્યામલકી. આહુલ્ની મ૦ ભૂયઆંવળી. તરવડ. આ૦ ચાંભાર-આંવળી. હિં૦ રગ. ક૦ હોમાવરી. તૈ૦ તાધેડુ. તા૦ અવડરાઇ મલા૦ અવિરામ. ઇં૦ ટેનર્સ કેશિયા. લા૦ કેશિયા ઓરિકયુલેટા.

ભોય આમલીના પાન રીસામણીનાં પાન જેવાં બારિક હોય છે. એ ઝાડની ઉંચાઇ વેંત બે વેંત હોય છે. ચોમાસામા એ ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે એ ઝાડની ડાળીએ નાચણી જેવડા બારિક ફળ આવે છે. એનો રગ લીલો હોય છે. એ ફળનો સ્વાદ કિંચિત્ ખાટો અને કડવો હોય છે. એ ઝાડ તાપની મોસમમા સૂકાઇ જાય છે માટે કાર્તિક માસના અરસામાં એ ઔષધિનો સગ્રહ કરી રાખવો. **ભોંય આમલી:**—તુરી, ખાટી, શીત, કડવી, મધુર, રૂચિકર, જડ તથા ઉષ્ણ છે; અને પિત્તમેહ, મેહ, કફ, પાંડુરોગ, મૂત્રરોગ, દૃષ્ટિરોગ, તૃષા, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, ક્ષતક્ષય, દમ તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:—ભોંય આમલીનાં મૂળીઆ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી ત્રણ દિવસ આપવા. એટલે દુઃસાધ્ય પ્રદરનો પણ નાશ થાય છે. (૨) **જીર્ણજ્વર** ઉપર:—ભોંયઆમલીના પંચાગ વાટી પાવાં. (૩) **પ્રમેહ** ઉપર:—ભોંયઆમલી, તજ, એલચીદાણા,

તમાલપત્ર અને ૨૦ મરી એકત્ર વાટી પાવાં; એટલે સાત દિવસમાં અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે. **(૪) કમળો, જીર્ણજ્વર અને પાંડુરોગ ઉપર:**—ભોંયઆમલીનાં મુઠીભર પાન, એરંડાનાં ત્રણ પાન, પાંચ લવંગ, ચીચોડાના કરતાં પણ નાનો એક શંખ, સાત મરી, જીરૂં અને થોડાં કાંકેરનાં પાન; એ સર્વ વાટી ગોળી કરી તે દૂધમાં પાવી. **(૫) પાંડુ, જીર્ણજ્વર, ઉધરસ અને શૂળ ઉપર:**—લીંબુના રસમાં રોજ મુઠીભર દાડમડીનાં પાન અને મુઠીભર ભોયઆમલીનાં પાન પલાળી રાખી, સવારે મસળી લેઇ, તેમાં કોડીની ભસ્મ નાંખી તે રસ સવારસાંજ ગાળી ૭ દિવસ પાવો.

૪૧૯. મકાઈ:—(સ. માહાયાવનાલ. મ. મકા.) મકાઇ એ ડુંગરી પ્રદેશમાં સારી થતી નથી. એના છોડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે. એ છોડ ઘણું કરીને જારના છોડ જેવા હોય છે. એ છોડના ગાંઠામાંથી દરેક છોડને ત્રણ સુધી કણુસલાં આવે છે. છોડની ટોચે તોરો આવે છે. જો એ તોરો પક્ષી ખાઇ જાય કે બાગી નાખે તો કણુસલાં દાણા વગર પોલાં રહે છે. મકાઇના દાણાનો રંગ પીળો હોય છે. ક્વચિત્ રાતા રંગના કણુસલાં પણ હોય છે. લોક મકાઇના લીલા ડોડા શેકી ખાય છે. તે ઘણા સારા લાગે છે. મકાઇ એ ધાન્ય ઘણુંજ પૌષ્ટિક ઠંડી તથા વાતુલ છે. એ ધાન્ય વહેલુ સડે છે. એનો **ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી ઉપર:**—મકાઇના દાણા કાઢેલા કણુસલાં બાળી, તેની રાખ કરી તે મધમાં વાલ દોઢ વાલ આપવી એટલે ઉલટી તુરત બંધ થાય છે.

૪૨૦. મખમલી:—(સ૦ વિરજની. મ૦ મખમાલ.) મખમલીનાં ઝાડ સુમારે કંમર સુધી ઉંચાં વધે છે. મખમલીમા પીળી, રાતી, એકેરી, ઝુમખાદાર વગેરે જાત છે. મખમલીના પાન વળીગયેલાં, લાંબાં અને કાત્રાદાર હોય છે, એના ફૂલનો વાસ હોતો નથી. એનો શોભા માટે ફૂલની માળા વગેરેમાં ઉપયોગ કરે છે. મખમલીના ઝાડ ઘણાક પ્રાતોમા થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) આંખમાંની લાલી ઉપર:**—મખમલીનાં ફૂલ એક તોલો બાળી તેમા ગાયનું ઘી ૧ તોલો અને કપૂર ૧ તોલો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું. **(૨) રકતમૂળવ્યાધિ (કોઈ પણ કારણથી લોહી પડે છે તે) ઉપર:**—એકેરી મખમલીનાં ફૂલ સુમારે ૪૦ લઇ, તેમાંની લીલી રેપાઓ કાઢી, બારિક વાટી રસ કાઢવો. આ રસ એક તોલા સુધી કાઢી, તેમાં તેટલુંજ ગાયનું ઘી નાંખી થોડો ગરમ કરી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ ખાવા આપવું. **(૩) ગુમડામાંથી રસી વહેતી હોય તે ઉપર:**—મખમલીના પાનના રસમાં કડાની છાલનું ચૂર્ણ મેળવી ઉપર ચોપડવું. **(૪) માંડપુળી (ગુમડા) ઉપર:**—મખમલીનાં પાન અને ઘોળી કોળી (દુધી)ના પાનમાં મીઠું નાખી એકત્ર વાટી ગુમડા ઉપર બાધવુ.

૪૨૧. મગ:—સં૦ મદ્ગ. મ૦ હિ૦ મૂગ. ક૦ પચ્ચે-હેસરૂ. તે૦ પચ્ચા પેસલુ. તા૦ પચ્ચો-પાયરૂ. તુ૦ પદેગી. મલા૦ ચેરૂપાયક. ફા૦ બુનુમાષ. અ૦ મજ. ઈં૦ ગ્રીન ગ્રેન. લા૦ ફેસી ઓલસ્સુંગો.

મગ હિંદુસ્તાનમાં બધે પાકે છે એ ઝાડ સુમારે હાથભર ઉચું વધે છે. એ ઝાડની આકૃતિ મગ, શિંગ એ સર્વ અડદના જેવાંજ હોય છે. મગની શિંગ લીલી દેખાય છે. કેટલાક મગનો રંગ કાળો, કેટલાકનો લીલો અને કેટલાકનો પીળો હોય છે. એની દાળ કરવાથી તે પીળી થાય છે. મગની ખીચડી, દાળ, મગદળ વગેરે અનેક પદાર્થો થાય છે. મગ એ શીતલ છે; અને તેમાં અડદ કરતાં વાયુનો ભાગ થોડો છે. **મગ:**—લઘુ, શીત, ગ્રાહક, સ્વાદુ, કિંચિત્ વાતકારક તથા નેત્રોને હિતાવહ છે, અને કફ, પિત્ત તથા જ્વરના નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) મગના લાડુ:**—મગને શેકીને તેનો લોટ કરી તે લોટના જેટલું ઘી લઇ તે કઢઇમા નાખી નીચે મદાગ્નિ કરી તાવેતાથી હલાવતાં જવું, તથા કિંચિત્ લાલ થવા લાગે એટલે વચમાં વચમા તે ઉપર દૂધ છાંટતાં જવું એમ કરતા કરતાં દાણો પડે એટલે નીચે ઉતારી તેમાં સાકર, બદામ, પિસ્તાં, એલચી, લવંગ અને મરીનુ ચૂર્ણ નાખી લાડુ કરવા. એ શીતલ, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા વાતપિત્તનાશક છે. **(૨) ઓકારી, અતિસાર, દાહ અને જ્વર ઉપર:**—શેકેલા મગનો કાઢો, ધાણી, મધ અને સાકર નાખી પાવો.

૪૨૨. મજીઠ:—સં૦ બ૦ મજીષ્ઠા. મ૦ બં૦ ક૦ મજીષ્ઠ. હિં૦ મજીઠ. તે૦ તામરવલ્લી. તા૦ માંદીદી. ફા૦ રૂનાસ. અ૦ ફુઅહ તુસીમગ, ઉરૂકુસ્સુબાગિન. ઇં૦ મેડરરૂટ, બેંગોલમેડર. લા૦ રૂબીયા-કોર્ડિફોલિયા-મંજીસ્ટા.

મજીઠના વેલા હોય છે, એનાં મૂળીઆંને મજીઠ કહે છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. મજીઠની ઉત્પત્તિ માલવા, નેપાલ, અફઘાનિસ્તાન અને પાર્શીયા દેશોમાં થાય છે. મજીઠનો ઉપયોગ કપડાં રંગવામા પણ થાય છે. **મજીઠઃ**—તુરી, ઉષ્ણ, ગુરૂ, સ્વર્ય, વર્ણકારક, કડવી, મધુર તથા લઘુ છે; અને વ્રણ, મેહ, જ્વર, કફ, વિષ, નેત્રરોગ, સોજો, યોનિદોષ, શળ, કર્ણરોગ, વિસર્પ, કોઢ, અર્શ, રક્તાતિસાર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એના **પાનનું શાકઃ**—સ્વાદુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા દીપન છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનારૂં છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપરઃ**—મજીઠ, મધ, લોધર, એ એકેક તોલો લેઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને ધમાસા ને સાકરના પાકમા નાંખી આપવું એટલે જ્વરાતિસાર અને રક્તાતિસાર દૂર થાય છે. **(૨) ઉંદરના વિષ ઉપરઃ**—મજીઠ, ધુંવાસ, હળદર અને મીઠું એનો લેપ કરવો. **(૩) વાંગ અને શિબ્યારોગ ઉપરઃ**—મજીઠનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણ મેળવી લેપ કરવો. **(૪) મંજીષ્ટમેહ ઉપરઃ**—મજીઠ અને ધોળું ચંદન (સુખડ)નો કાઢો પાવો. **(૫) આર્તવદોષ ઉપરઃ**—મજીઠ ૨॥ તોલા લઇ તેનો ફાંટ કરી પાવો. **(૬) સર્વ પ્રકારના કોઢ અને વાતસારક્ત ઉપરઃ**—મજીઠ ત્રિફળા, દારૂહળદર, ગળો, કડૂ, વજ અને કડવા લીંમડાની છાલ, એનો કાઢો ૪૨ દિવસ આપવો. **(૭) અસ્થિભંગ ઉપરઃ**—મજીઠ, મહૂડાની છાલ અને આમલીનાં પાન એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાંધવાં; અથવા મજીઠ અને જેઠીમધ, લીંબુના રસમાં વાટી તેમાં શતધૌત ઘૃત (સો વખત ધોએલું ઘી) અને ચોખાનો લોટ નાંખી લેપ કરવો.

૪૨૩. મયાળ (પોઈ):—(સ૰ ઉપોતકી.) મયાળીના વેલા હોય છે. એમાં બે જાત છે. એકને નેવાળ અને બીજીને ગંગાવળી કહે છે, નેવાળનાં મૂળીઆને હમેશાં પાણી મળે તો એ વેલો વર્ષ-પર્યંત ટકે છે, અને પચાસ સાઠ હાથ આસપાસ પ્રસરે છે. એ વેલાના ફાંટા અંગુઠા જેટલા જાડા અને પાન ગોળ ગુદીના પાન જેવડાં મોટાં હોય છે; અને રોટલી જેવાં જાડાં હોય છે. એ વેલનો કકડો તોડી બીજે ઠેકાણે વાવવાથી તેને ફણગા ફૂટી તેની વેલ થાય છે. એ ભાજી ત્રણ ચાર દિવસે વીણી લે છે. ગંગાવલીના પાન બારિક અને ચાકવતના પાન જેવાં નાનાં અને પાતળાં હોય છે. એ બે પ્રકારની છે. એક રાતી અને બીજી ધોળી આ વેલો વર્ષ, છ મહિના ટકે છે. એનું શાક ઘણું શીતળ અને પિતશામક છે. માટે કેટલાક લોક તે ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. મયાળીને કાળા મરી જેવડાં નાનાં ફળ આવે છે. તેનો રંગ જાંબુડો હોય છે. માહેનો રસ કીરમજી રંગ જેવો હોય છે. કેટલાક ગરીબ લોક રાતી સાહી બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. એનુ શાક, ભજીયાં, પતવડાં વગેરે પદાર્થો બને છે. **મયાળઃ**—મધુર, કડવું, તુરૂં તથા ખારૂં છે, અને નિદ્રા, આળસ, મલાવષ્ટંભક, અરૂચિ, કફકર, પૌષ્ટિક, પથ્યકર, શીતળ, અતિસ્નિગ્ધ, બલકર તથા કંઠને અહિતકારક છે; અને વાયુ, પિત્ત, મદ તથા રક્તપિત્તનો નાશક છે. **રાન-મયાળઃ**—કડવી, તીખી અને રૂચિકર છે. **ભોંયમયાળઃ**—કડવી, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફકર, વૃષ્ય, કૃમિકારક, વાતલ તથા પિત્તનાશક છે. **માળા ઉપરની મયાળઃ**—પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, રૂચિકર, બલકર, અગ્નિદીપક, લઘુ અને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગઃ—(૧) અર્બુદ રોગ ઉપરઃ**—મર્મસ્થાન ઉપર અર્બુદરોગ થાય તો મયાળ, કાંજી અને છાશ, એમાં વાટી તેમા મીઠું નાંખી રાત્રે અને દિવસે લેપ કરવો.

૪૨૪. મેંઢાશિંગી. (ખરશીંગી):—(નામ નંબર ૧૯૮ પ્રમાણે) એનો વેલો હોય છે. એનાં પાન તોડવાથી તેમાથી દૂધ નીકળે છે. એનાં ફળ ઘેટાના શિંગડા જેવાં હોય છે. એ કાંટાવાળું હોય છે. આંખોના ઔષધોમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. **મેંઢાશિંગીઃ**—કડવી, વાતહારક, રૂક્ષ અને તીખી છે તથા શ્વાસ, ઉધરસ, વ્રણ, કફ અને નેત્રશળનો નાશ કરે છે. એનાં **ફળઃ**—કડવાં, અગ્નિદીપક તથા સ્રંસન છે; અને કોઢ, મેહ, કફ, કાસ, કૃમ, વ્રણ તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૪૨૫. મરડાશિંગઃ—(સ૰ ઋદ્ધિ, વામાવર્તફલા, મ૰ મુરડશીંગી, કવણુ.) એનાં ઝાડ સાધારણ માથોડું ઉંચા વધે છે. એના પાન ઘણા મોટા હોતાં નથી. એને અમળાઇ ગયેલી શિંગો આવે છે. એથી એને મરડાશિંગી કહે છે. **મરડાશિંગીઃ**—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતલ તથા મેધાકર છે; અને કફ, શુક્રને વધારનારી, પ્રાણકારક, ઐશ્વર્યકર, બલપ્રદ, રક્તશુદ્ધિકર અને ગુરૂ છે; તથા કોઢ, કૃમિદોષ, મૂર્ચ્છા, રક્તપિત્ત, તૃષા, ક્ષય, પિત્ત, વાત, રક્તદોષ અને તાવનો નાશ કરે છે. **(૧) નાના બાળકને પેટમાં મરડો**

વિગેરે ન થવા માટે:—બાળાગોળી સાથે મરડાશિંગો ઘસી પાવી. (૨) **કાનમાં બગઇ થઇ હોય તે ઉપર:**—મરડાશિંગોનાં મૂળીઆં એરંડતેલમા ઘસી ૫-૧૦ વાર કાનમા પાડવાં; એટલે બગઇ મરી જઇ ફૂલી ઉપર આવે છે. (૩) **મરડો થાય તે ઉપર:**—મરડાશિંગીનાં મૂળીઆં છાશમાં ઘસી પાવાં. (૪) **ખાંડુક અને જખમ ઉપર:**—મરડાશિંગીનાં મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં.

૪૨૬. **મરવો:**—(સં૦ મરૂબક. મ૦ મરવા.) મરવો સુમારે વેતભર ઉંચો વધે છે. કોઇ ઠેકાણે જરા મોટો થાય છે, પરંતુ તેને મોટો થવા દેતા નથી. એનાં પાન મેથીનાં પાન જેવાં હોય છે. એ પાનનો વાસ ઘણો સારો આવે છે. એને તોરા આવે છે. કોઇ પણ ફૂલનો ગુચ્છો કરી તેમાં મરવો ઘાલવાથી વાસ સારો આવે છે. **મરવો:**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, હૃદ્ય, પિત્તકર, રૂચિપ્રદ, રૂક્ષ તથા લઘુ છે; અને કૃમિ, કોઢ, મલબદ્ધતા, પેટ ચડવું, શૂલ, કફ, રક્તદોષ, વિષમજવર, અગ્નિમાદ્ય, ત્વગ્દોષ (ખરજ), અરૂચિ, વાયુ. દમ, સોજો, હૃદ્રોગ તથા વીંછીના વિષનો નાશ કરે છે એના શ્વેત અને કૃષ્ણ એવા બે ભેદ છે. તેમાં ધોળોજ ઔષધોમાં લેવાય છે. ઉપયોગ:—(૧) **ગરમી ઉપર:**—મરવાનો રસ કાઢી પાવો.

૪૨૭. **મરેઠી:**—સં૦ મહારાષ્ટ્રી. મ૦ મરાઠી. હિં૦ મરેડી. વ૦ પિપ્પળીકાવળા. ક૦ હોમુગુલ્લું, અંકલખાર. ફા૦ બાબુનેગાઉ. અ૦ ઉકહોવાન્ ઈં૦ પેનીરોયલ. લા૦ મેથપ્યુલેજીયમ.

એ ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે, એને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો અક્કલકરાને બદલે ઉપયોગ કરે છે. અક્કલકરાની પેઠેજ એ ફૂલથી જીભે પાણી છુટે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ઉધરસ ઉપર:**—એનાં જીંડવાં પાનમાં મૂકી ખાવા. (૨) **જીભની નીચેનો ભાગ સૂજયો હોય તે ઉપર:**—મરેઠીના જીંડવા અને મીઠું એકત્ર કરી ચોળવુ એટલે લાળ ગળી જઇ સોજો ઉતરે છે.

૪૨૮. **મરી:**—સં૦ બ૦ મરિચ. મ૦ મિરવેલ. હિં૦ કાલીમીરચ. ક૦ કપ્પમેણસુ. તૈ૦ મરિપાલુ. તા૦ સેળ્ળિયં. મિલાગુ. તુ૦ યેકેમચી. મલા૦ કુરૂમુલ્લાગુ. ફા૦ પિલપિલેઅસ્વદ. ઈં૦ બ્લેકપેપ્પર. લા૦ પાયપરનાયગ્રમ્.

મરીના વેલાની પાનના વેલા જેવીજ વાવણી થાય છે. એ વેલા મલબાર પ્રાંતમાં અને કોકણ પ્રાંતમાં થાય છે. મરીના વેલાનાં પાન નાગર વેલનાં પાન જેવડાં થાય છે. મરીના વેલાને ફળના ગુચ્છા આવે છે. એ ફળને મરી કહે છે. મરીમાં ધોળાં અને કાળાં મરી એવા બે પ્રકાર છે. સારા પાકાં થયા પછી જે મરી કાઢે છે તેને "ધોળાં મરી" કહે છે. મરીના વેલા ઉપર જે શિંગો આવે છે તેને "ગજ પીંપર" કહે છે. મરીનો ઔષધોમાં અને રસોઇમાં તથા પાકમાં ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. એના મૂળીઆને ચવક કહે છે. **કાળાંમરી:**—તીખાં, કડવાં, ઉષ્ણ, લઘુ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ અવૃષ્ય, છેદક, શોષક તથા પિત્તકર છે; અને વાયુ, કફ, કૃમિ, શૂળ, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **લીલાં મરી:**—પાકકાળે અને રસકાળે મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, તીખાં, ગુરૂ, અપિત્તલ, અગ્નિદીપક, રોચક, સ્વાદુ તથા કડવાં છે; અને કફ, વાયુ, કૃમિ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ધોળાં મરી:**—તીખાં, ઉષ્ણ, રસાયન, અવૃષ્ય, કિંચિત્ રૂક્ષ તથા સારક છે; અને ત્રિદોષ, વિશેષે કરી નેત્રરોગ, વિષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **અંગ જકડાઇ જતું હોય તે ઉપર લેપ:**—મરી ઠંડા પાણીમાં બારિક વાટી વ્યથિત જગાએ જાડો લેપ કરવો, અને તે ઉપર કેળનાં લીલાં પાન મૂકી કપડાથી બાંધવું; અને બે પહોર સુધી રાખવું એટલે દુઃખ નાશ પામે છે. (૨) **ખરજ (ખસ) ઉપર:**—મરી અને આમલસારો ગંધક બારિક વાટી ઘીમાં ખરલ કરી તે શરીરે ચોળવો અને તાપમા બેસી અંગ શેકવું એટલે ખસ જાય છે. (૩) **શીતપિત્ત ઉપર:**—ઘીમાં મરી વાટી લેપ કરવો અને ખાવું. (૪) **ઉધરસ ઉપર:**—બે માસા મરીનું ચૂર્ણ મધ અને સાકરમાં આપવું. (૫) **વિષમજ્વર ઉપર:**—મરીનું ચૂર્ણ, તુળસીરસ અને મધમાં આપવું. (૬) **માથું દુઃખે છે તે ઉપર:**—મરી કરંજતેલમાં વાટી ચોપડવાં. (૭) **પટકી (કોલેરા) ઉપર:**—ગરમ પાણીમાં મરીની ભૂકી નાંખી પાવી. કિંવા મરી ૧૦ ગુંજા, હિંગ શેકેલી ૧૦ ગુંજા, અને અફિણ ૮ ગુંજા, એકત્ર મેળવી બાર ગોળીઓ કરવી; અને દરેક કલાકે એક એક ગોળી ખાવી. એ ગોળી ત્રણ કિંવા ચાર વખત કરતાં વધારે વાર લેવી નહિ. (૮) **ઉધરસ ઉપર:**—

મરી દૂધમાં ઉકાળી તે દૂધ પાવું. (૯) **હરતાલના વિષ ઉપર:**—મરીની ભૂકી પાણીમાં મેળવી ખુબ હલાવી તે શરીરે ચોળવું. (૧૦) **સોમલ ઉપર:**—નવટાંક માખણમા ૬ માસા મરીનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૧) **સળેખમ ઉપર:**—દૂધ ગરમ કરી, તેમા મરીની ભૂકી અને સાકર નાંખી પાવું. (૧૨) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ધોળા મરી પાચદસ લેઇ કાજળ જેવા બારિક કરવાં, પછી તે ભૂકી એક અડદના દાણા જેટલી લઇ પાતળા કરેલા થોડા ઘીમા કાલવવી; અને શિશ્નનુ મુખ ઉપર કરી તેના દ્વાર ઉપર એક કિંવા બે ટીપાં નાખવાં. એ યોગે પેઢુમાં પહોચી પેશાબ જલ્દી સાફ થાય છે. પ્રસંગ વિશેષ હોય તો બે ચાર વખત પણ ઔષધનાં ટીપા નાખવા પડે છે. ઇંદ્રિ સાફ થયા પછી કદાપિ ઇંદ્રિમા બળત્રા થતી હોય તો ફક્ત ઘી પાતળુ કરી તેનાં વારવાર ઇંદ્રિયદ્વારે ટીપાં પાડી અંદરથી પાછું આવેલું ઘી લુછી કાઢી પુનઃ નવું ટીપું નાંખતાં રહેવું. આ ઉપાય ફક્ત પુરૂષોએજ કરવો. (૧૩) **સંગ્રહણી, મુળવ્યાધિ, ઉદરરોગ, કવલુ, મંદાગ્નિ અને ગુલ્મ રોગ ઉપર:**—મરી, ચીત્રો, સચળ, એ ત્રણ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી છાશમાં નાખી પાવું. (૧૪) **આધાશિશી ઉપર:**—મરી અને ચોખા, ભાગરાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો અથવા નિગુંડીના રસમા મરી ઘસી નસ્ય આપવું. (૧૫) **સાધારણ સર્વ જ્વર ઉપર:**—મરી પા તોલાથી અર્ધા તોલા સૂધી સાધારણ કુટી, તેમા ૪૦ તોલા પાણી અને ૨ તોલા સાકર નાંખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરીને પાવો. (૧૬) **વાયુનો વિકાર કદી પણ ન થવા ઉપર:**—મરીની ભૂકી અને લસણુ બારિક વાટી ભોજન સમયે ઘી ભાતના પ્રથમ ગ્રાસમા સતત સેવન કરનારને કદી પણ વાયુવિકાર થતો નથી. (૧૭) **સ્વરભંગ ઉપર:**—ભોજન કર્યા પછી મરીની ભૂકીમાં ઘી નાંખીને તે પાવું.

૪૨૯. **મર્યાદવેલ.**—(સ૦ મારવલ્લી.) આ વેલ ઘણે ભાગે સમુદ્રકાઠે થાય છે. એનાં પાન **આસુંદરાના** પાન જેવડાં અને જાડાં તથા સીધા હોય છે. એમા ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. ધોળી ગુણોમાં અધિક છે. **મર્યાદવેલ:**—શીતલ, ગ્રાહક, પાકકાળે તીખી, સારક, વાતુલ, ગુરૂ તથા ગર્ભને સૂકવનારી છે, અને ઉલટી, વિષૂચિકા, શૂળ તથા આમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **માંકપુળી અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠ ઉપર:**—મર્યાદવેલના પાન અથવા મૂળીઆ કુટી ગાઠ ઉપર બાંધવાં. પાન ન મળે તો ફળ વાટી બાધવાં. (૨) **મસ્તકશૂળ ઉપર:**—મર્યાદવેલના મૂળીઆં અગર પાન વાટી મસ્તકે લેપ કરવો. (૩) **ઉધ્વરસ ઉપર:**—મર્યાદવેલીનો કાઢો કરી પાવો.

૪૩૦. **મરચી:**—(સં૦ મરીચ. મ૦ મીરચી.) મરચીનાં ઝાડ કંમરપુર ઉંચાં વધે છે. મરચાનો રંગ તે પાકે ત્યારે લાલ હિંગળોક જેવો થાય છે. પાક્યા પછી તેઓને ચુટી સૂકવે છે. મરચાંમાં ત્રણ ચાર પ્રકાર છે. **લવંગી મરચાં:**—નાનાં અને તીખાં હોય છે એ ખાવાથી તુરતજ ઇજા થાય છે. **કોલ્હાપુરી મરચાં:**—બારિક અને વેત અર્ધી વેત લાંબાં હોય છે. **ગોમંતકી મરચાં:**—મોટાં અને ગોળ હોય છે. અને તેની છાલ જાડી હોય છે. મરચાનો ભોજનમા રોજ ઉપયોગ થાય છે. ભોજનમા મરચુ અને મીઠુ ન હોય તો તે ભોજન ઘણુંજ બેસ્વાદ લાગે છે. લીલાં મરચાંની ચટણી, પંચામૃત વગેરે થાય છે. સિવાય તેનું અથાણું પણ કરે છે. મરચાં રક્તવૃદ્ધિકર અને પાચક છે. મરચાંનો ગરીબથી શ્રીમત સૂધી સર્વને એક સરખી જરૂર પડે છે. ગરીબ લોકને મીઠુ મરચું અને રોટલો મળે એટલે તેઓના અગમાં સારી શક્તિ આવી તે જોરદાર બને છે. **મરચી:**—પિત્તલ, વિદાહિ, રૂક્ષ તથા દીપક છે, અને કફ, આમ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. મરીથી એના ગુણ ઓછા છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પીડ ઉપર:**—મરચાંનાં બિયાં ઉના પાણી સાથે ગળવાં. (૨) **પટકી (કોલેરા) ઉપર:**—એક ચમચાભર મરચાની જાડી ભૂકી અને એક ચમચાભર મીઠું ઉના આધણ આવેલા પાણીમા નાંખી કઢવી તે પાણી ગરમ ગરમ પ્રાશન કરવું. (૩) **માકડનો નાશ થવા માટે:**—મરચાં બાફી કાઢો કરવો, અને જ્યાં માકડ હોય ત્યા કઇ પણ ચીજવડે પાણી ચોપડવું એટલે ત્યા પુનઃ માકડ થતા નથી.

૪૩૧. **મસૂર:**—સં૦ મ૦ હિં૦ તે૦ મસૂર. ક૦ ચન્નંગી. ફા૦ બુનોસુર્ખ. અ૦ અદ્સ. **ઇં૦ લેંટીલ. લા૦ ઇરવેલેન્સ.**

મસૂર એ દ્વિદલ ધાન્ય છે. એનાં ઝાડ હાથ દોઢ હાથ ઉંચાં વધે છે. મસૂરનો રંગ બહારથી કાળો હોય છે. એની દાળનો રંગ રાતો હોય છે. મસૂર એ ધાન્ય વાતુલ છે. ગરિબ લોકોમાં આ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. મસૂરની દાળ કરે છે. ગુજરાતમાં મસૂરનો પાક પુષ્કળ થાય છે. મસૂર લાલ અને ધોળી એવી બે જાતની છે. બેઉના ગુણ સરખાજ છે **મસૂર:**—મધુર, શીતલ, ગ્રાહક, વાતકર, લઘુ, રૂક્ષ, વર્ણકર, બલકર તથા બૃહણ છે; અને કફ, રક્તદોષ, જ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તપિત્તની નાશક છે. એના પાનની **ભાજી:**—કડવી અને હલકી છે. **ઉપયોગ:—(૧) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:**—મસૂર શેકી લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમનો રસ કાઢી તેમાં તે લોટ મેળવી પાવો. **(૨) સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર:**—મસૂરની સળીઓનો ધૂપ કરવો, તે સર્વ જ્વરનાશક છે.

૪૩૨. મહુડો:—સં૦ મધુક. મ૦ મોહાચાવૃક્ષ. કો૦ મોહટી. હિં૦ મહુવા. બં૦ મોલ. ક૦ તુ૦ ઇપ્પેમારા. તે૦ ઇપ્પસ. તા૦ મધુકં. મલા૦ ઇરૂપ્પા. ફા૦ ચકા. ઈં૦ ઇલુપાટ્રી. લા૦ બેસિયાલાટીફોલિયા.

એ ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. અને સર્વત્ર હોય છે, પરંતુ ગુજરાત પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એનાં પાન હાથેલી જેવડાં અને જાડાં હોય છે. એ પાન પત્રાળા કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. મહૂડાનું લાકડું વજનદાર અને ટકાઉ હોય છે. તે ઇમારતના કામમાં આવે છે. મહૂડાના ઝાડ ઉપર ફૂલ આવે છે. એ ફૂલ મીઠાં હોવાથી તેનો ગરીબ લોક ખાવામાં ઉપયોગ કરે છે. ફળ જીંડવાં જેવાં આવે છે. ફળનું તેલ કાઢે છે, તેને ડોળિયું કહે છે; અને દીવો બાળવાના કામમાં આવે છે. એ તેલ ઘીમાં મિશ્ર કરી કેટલાક દગલબાજ વેપારીઓ વેચે છે, તે ઘીમા મળી જાય છે; અને ઘી જેવુંજ કણીદાર દેખાય છે. એના ફૂલનો (મહૂડાનો) દારૂ કરે છે. એ દારૂ પી લોક બોકડા જેવા મદોન્મત થાય છે તથા અનેક અનાચાર અને દુષ્ટ કૃત્યો કરે છે; અને આપણા ઉત્પન્ન કર્તા પરમેશ્વરને વિસરી જઇ પોતેજ પોતાનો નાશ કરી નાંખે છે. પરમેશ્વરે સારી અને નઠારી એવી સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ નિર્માણ કરેલી છે. પરંતુ માણસે નઠારી વસ્તુનો ત્યાગ કરી સારી વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું, એથીજ કલ્યાણ થશે. એવો ઇશ્વિરીય આંત્તરીક હેતુ છે. **મહૂડા:**—મધુર, શીત, વાતુલ, વીર્યવર્ધક, પૌષ્ટિક, તુરા તથા કડવા છે; અને કૃમિ, પિત્ત, દાહ, શ્રમ, તથા વ્રણનો નાશ કરે છે એનાં **ફુલ:**—મધુર, વૃષ્ય, હૃદ્ય, ધાતુવર્ધક, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ તથા વિકાશિ છે; અને પિત્ત, દાહ તથા વાયુનો નાશ કરે કરે છે એનાં **ફળ:**—શીત, શુક્લ, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર, મલસ્તંભક, બલકર, તથા ધાતુવર્ધક છે; અને રક્તરોગ, વાયુ, પિત્ત, દમ, તૃષા, ઉધરસ, ક્ષતક્ષય તથા રાજ્યક્ષ્માનો નાશ કરે છે. તેજ પાકવાથી બળકારક છે; અને પિત્ત, વાયુનો નાશક છે. **પાણ-મહૂડા**(પાણીમાં થનારી જાત છે તે):—મધુર, વૃષ્ય, શીત, બલકર તથા રસાયન છે; અને વ્રણ ઉલટીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અપસ્માર, ઉન્માદ, સન્નિપાત, અપતંત્રક વાયુ ઉપર:**—મહૂડાની અંતરછાલ, પીંપર, વજ, મરી અને સિંધવ એ કોકરવરણા પાણીમાં વાટી નસ્ય આપવું. **(૨) ઘાંટ સર્પ ઉપર:**—મહૂડાના ફળમાંનાં બિયાં પાણીમા ઘસી પાવા. **(૩) ધાતુ પુષ્ટ થઇ કામોત્તેજન આવવા માટે:**—મહૂડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ દિવસમાં બે વાર સવાર સાંજ દર વખતે ૨-૩ માસા જેટલું, ગાયનું ઘી અને-મધ સાથે આપવું. ઉપર ગાયનું ધારોષ્ણ અથવા તપાવેલું દૂધ, ઘી સાકર સાથે પાવું. **(૪) સર્પના વિષ ઉપર:**—મહૂડાના ફળમાંનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું

૪૩૩. મંદાર:—સં૦ મ૦ હિ૦ બં૦ માંદાર. ક૦ માદારનું. તા૦ કોકકુમાંદારે. મલા૦ વેળુત્તા- માંદારં. લા૦ કેલોટ્રોપિસ પ્રોસિરા.

એને "આકડીઓ મંદાર" પણ કહે છે. મદારના ઝાડ આકડાનાં ઝાડને ઘણાંજ મળતાં છે; ફક્ત ફૂલમાં અને ઝાડના રંગમાં ફેર જણાય છે. મંદારનું ઝાડ ધોળુ અને ભુરૂં હોય છે. એ ઝાડ રાનમાં આપોઆપ ઉગે છે. એનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે. એના ઉપર ભમરા ઘણા બેસે છે. એક વર્ષની અંદર બેને ફૂલ આવે છે, એનો કોયલો દારૂના કામમાં આવે છે. એનું દૂધ ઉકાળી જાડું કરવાથી તેનો ગુંદર જેવો ઉપયોગી પદાર્થ, (ગટ્ટાપર્ચા Guttaparcha) તૈયાર થાય છે. **મંદાર:**—તીખો, કડવો તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, મેદ, વિષ, વાયુ, કોઢ, વ્રણ, સોજો, કંડૂ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. ધોળો

મંદાર:—અતિ ઉષ્ણ, કડવો, તથા મલશોધક છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, વ્રણ, કૃમિ અને અત્યંત દારૂણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **વિષમ જ્વર ઉપર:**—મદારનાં મૂળીઆં રવિવારે કાને બાંધવાં. એટલે વિષમ જ્વર જાય છે. (૨) **આમવાત, રકતાતિસાર, ઉપદંશ અને રકત કુષ્ઠ (કોઢ) ઉપર:**—મદારનાં મૂળીઆંની છાલનું ચૂર્ણ દોઢ માસો દિવસમાં ત્રણવાર સાકર સાથે આપવુ. (૩) **વાતશૂળ ઉપર:**—મદારનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું.

૪૩૪. માંકડી:—એ લીંબુડીની જાતનું વગડાઉ ઝાડ છે. એનાં પાન લીંબડીના પાન જેવાંજ હોય છે. એને લીંબુડી જેવાંજ બારિક ફળ આવે છે. તે સોપારી જેવડાં હોય છે. એ ઝાડ રાયગઢ કિલ્લા ઉપર થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) **વાયુ બદ્ધ શરીર હોય તો:**—માંકડીનાં સૂકાએલાં પાન તંબાકુની પેઠે ચલમમાં નાખી ૭ દિવસ પાવા, એટલે શરીરમાંનો વાયુ નીકળી જાય છે. (૨) **વાયુ ઉપર:**—માકડીનાં પાનનો રસ અગર કાઢો પાવો. (૩) **સંધિવાયુ અને સૂવારોગ ઉપર:**—એકાદ ઇંટ અથવા માટી તપાવી, તે ઉપર માકડીનાં પાન નાખી તે વડે અંગ શેકવું. અથવા પાન પાણીમાં કઢવી તે વડે ૪ દિવસ સ્નાન કરવું; અને શરીરે પવન લાગવા દેવો નહિ. (૪) **ઢોરોના ક્ષત ઉપર:**—માંકડીનાં પાન વાટી તે ક્ષત ઉપર ચોપડવાં.

૪૩૫. માચોલ. (મચીયણ):—એ ઝાડ ઘણું તો એક હાથ વધે છે. તેની ડાળીઓને જાડી છાલ જેવો નરમ લીલાં રંગનો ગર હોય છે, તથા માચોલ વગડાઉ ખારી જમીનમાં થાય છે, એટલે ઘણુંજ ખારૂં હોય છે. એ ભાજીના ઝાડ ધોઇ નાંખી તેના ઉપરની છાલ કાઢી નાખી તેને સૂધારી હીંગથી વધારી શાક કરે છે. માચોલનું રાયતુ પણ કરે છે. એમાં મુખ્યત્વે ખારાશ હોવાથી તેનું શાક કે રાયતુ કરતી વેળાએ તેમાં મીઠું નાખવું પડતુ નથી.

૪૩૬. માઠ:—(સં૦ મારિષ.) માઠનું શાક સર્વત્ર અને સર્વકાળે મળે છે. એમાં રાતો અને ધોળો એવા બે પ્રકાર છે. માઠની ભાજી વાવ્યા પછી ત્રણ અઠવાડીઆમાં મોટી થઇ ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે. માઠની ભાજી નિર્મળ અને ખાવામા સારી લાગે છે. ડીટાનાં પાન ચુટી કાઢી ભાજી કરે છે. અને બિયાં આવ્યા પછી ડીંટાની પણ ભાજી કરે છે. **ધોળો માઠ:**—મધુર, રૂક્ષ, ખારો, શીતળ, ગુરૂ, સારક, કફકર તથા વાતકારક છે; અને રક્તપિત્ત, મદ, પિત્ત તથા રકતદોષનો નાશ કરે છે. **રાતા માઠ:**—કિંચિત્ ગુરૂ, ખારો, મધુર, સારક, કફકારક, પાકકાળે તીખો અને અલ્પદોષ ઉત્પન્ન કરનારો છે. **મિશ્રવર્ણ માઠ:**—ખારો, સ્વાદુ અને પિત્તકર છે. **ખાટો માઠ:**—ખાટો, ખારો તથા મધુર છે અને દોષને કોપાવનાર છે. **પાણી માંહેનો માઠ:**—વિશેષકરી રક્તાર્શનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) **ખાંડુક (ગુમડું) જલદી ફુટવા માટે:**—માઠની ભાજીનું સૂકાએલું ડીટું બાળી; તેની રાખ અને ચૂનો એકત્ર કરી ઉપર ચોપડવો. (૨) **મદ્ય ઉપર ઉતાર:**—રાતા માઠની દાંડીનો રસ ૪ તોલા સૂધી પાવો.

૪૩૭. માયફળ (માયાં)—સં૦ માયાફળ. મ૦ તુરટે. માયફળ. હિ૦ માજુફળ. ક૦ માપાલકાચી. ફા૦ માજુસ. અ૦ આયસ્. સમરતુલ. તુરફા. ઈં૦ ગાલનટ. લા૦ કારકસ્. ઇન્ ફેકટોરિયા.

માયફળનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં ફળ સાધારણ સોપારી જેવડાં અને તે કરતાં બારિક પણ હોય છે. **માયફળ:**—તીખા, ઉષ્ણ, શૈથિલ્યને સંકોચ કરનાર, પ્રશસ્ત અને વાતનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) **નાસારોગ ઉપર:**—માયફળોની ભૂકી સુંઘવી. (૨) **બાળકોના રકત સંગ્રહણી ઉપર:**—ગાયના દૂધમા કિંવા ઘીમાં માયફળ ૪ ઘસી પાવાં. (૩) **બાળકોના અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર:**—માયફળ અને સુઠ ઘીમા ઘસી ચટાડવાં (૪) **યોનિસંકોચન થવા માટે:**—માયફળ અને ફૂલાવેલી ફટકડીના ચૂર્ણની પોટલી યોનીમાં રાખવા આપવી; અથવા માયફળ અને કપૂર મધમાં ખરલ કરી અંદર લેપ કરવો. (૫) **દાંત હાલતા હોય તે ઉપર:**—માયફળ ૧ તોલો, ફટકડી ૧ તોલો અને ધોળો કાથો ૧ તોલો, એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તે દરરોજ દાતે ઘસી લાળ ગળવા દેવી એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર કરવું. ઔષધ ત્રણ કિંવા ચાર દિવસ આપવુ ગુણપ્રદ થશે. (૬) **બાળકોના જીર્ણજ્વર ઉપર:**—

બારિક માયફળ બે રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખવાં; અને બીજે દિવસે સવારમાં તે માયફળ ત્રણ તોલો ગાયના દૂધમાં ઘસી ૭ દિવસ પાવાં. (૭) આમાંશ ઉપર.—માયફળ ગાયના માખણના નિતર્યા પાણીમાં ઘસી ચાટણ કરવું. (૮) લાલાસ્રાવ ઉપર:—માયફળના કાઢામાં ફટકડી અને કાથાનું ચૂર્ણ નાંખી તેના કોગળા કરવા.

૪૩૮. માયમૂળ. (ગરમેલ):—સં૦ માયિની, માકંદી. મ૦ માઇણમૂળ. હિં૦ માયમૂલ. ક૦ માગિણી. લા૦ કાલે સબોર્બેન્ટસ્.

એ ઝાડ નાના અજમાના જેવાં થાય છે. એનાં પાન અજમાનાં પાન જેવાં થાય છે. એનાં મૂળીઆંને 'માયમૂળ' કહે છે. એનાં મૂળીઆ ખોદી લાવી તેનું અથાણું કરે છે. માયમૂળની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમાં ઘણી થાય છે. એ મૂળીઆં ઔષધિ હોવાને લીધે રોગી લોકોને એનુ અથાણું આપે છે. એથી અપકાર થવાનો ભય નથી. **માયમૂળનું ઝાડ:**—તીખું, કડવું, મધુર, અગ્નિદીપક, રૂચિકર તથા બલકર છે; અને વાયુ, કફ, કવલુ, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહ તથા શીતજ્વરનો નાશ કરે છે. **એના કંદ:**—પાકકાળે મધુર અને વિકાસી છે; તથા પાંડુ, સોજો, કૃમિ, પ્લીહા, ગુલ્મ, આનાહ, ઉદર, સંગ્રહણી અને અર્શનો નાશ કરે છે.

૪૩૯. માલેબંધ. (મ):—(સં૦ સંધિની.) આ ઝાડની ઉંચાઇ એક વેંતથી એક હાથ જેવડી હોય છે. એનાં પાન એક આંગળ લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ દક્ષિણ કોકણમાં થાય છે. એ ઝાડમાં એવો ચમત્કાર છે કે એનાં પાન ઉપરથી અર્ધાંજ તોડી પુનઃ મેળવી દેવાથી લાગલોજ તેનો સાંધો મળી જાય છે. આ પાનમાં ચીકાશ બહુ હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) **અભિઘાત કિંવા અસ્થિભંગમાં જખમ થઇ રક્તસ્રાવ થતો હોય તે ઉપર:**—તત્કાળ માલેબંધ વાટી વડી કરી, જખમ ઉપર લગાવી પાટો બાંધવો. ગમે તેવો દુર્ધર જખમ હોય તોપણ રક્તપ્રવાહ તુરતજ બંધ થઇ ત્રણ દિવસમાં જખમ ભરાઇ આવે છે. પાન સૂકાં હશે તોપણ ચાલશે.

૪૪૦. માલકાંગણી:—સં૦ જ્યોતિષ્મતી. મ૦ માલકાંગોણી. મલા૦ કરડકાંગોણી. હિં૦ માલકાંગુણી. બં૦ લતાફટકી. ક૦ કેંગુએરડુ. તૈ૦ વાવજી, બેકકુડુતોગે તા૦ વલુ લુવઇ. અતિપરિચ્ચમ્. ફાં૦ કાલ. ઇં૦ સ્ટાફટ્રી લા૦ સિલેસ્ટ્રસ્ પેનિક્યુલેટા.

માલકાંગણીના વેલા થાય છે. એ વેલાને ચોમાસામાં બારિક ફળની મોટી મોટી લુમ આવે છે. પહેલાં એ ફળનો લીલો રંગ થાય છે. એ ફળમાનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે **લઘુ માલકાંગણી:**—દીપક, મેધાકર, બુદ્ધિવર્ધક અને દુર્જર છે. **માલકાંગણી:**—રસકાળે કડવી, રૂક્ષ, કિંચિત્ તીખી, દાહકર, અગ્નિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, મેધા, પ્રજ્ઞા તથા પુષ્ટિને કરનારી, વૃષ્ય, વાતિકર, તીક્ષ્ણ, વર્ણકર અને તુરી છે; તથા કફ, વાત, વ્રણ, પાંડુ, વિસર્પ અને ઉદરપીડાનો નાશ કરે છે. **માલકાંગણીનું તેલ:**—કડવું, વાતિકારક, અતિ ઉષ્ણ, સારક, તીક્ષ્ણ, પિત્તલ, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, મેધાને કરનારૂં, લેખન, રસાયન તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાયુ, ત્રિદોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **અફીણના વિષ ઉપર:**—માલકાગણીના પાનનો રસ પાવો. (૨) **ખસ ઉપર:**—માલકાંગણીનાં બિયાંનુ તેલ ચોપડવું. (૩) **સર્વ વાયુ ઉપર:**—માલકાગણીનાં બિયાં, સુંઠ અને અજમો, એ સમભાગે અને એથી બમણો જૂનો ગોળ, એ એકઠાં કરી ખાંડી અર્ધા તોલા જેવડી ગોળીઓ કરવી; અને રોજ એક ગોળી ઘી સાથે ખાવી. (૪) **અટકાવ બંધ થયો હોય તે ઉપર:**—માલકાગણીના પાનનો રસ પાવો. (૫) **રક્તમૂળવ્યાધિ ઉપર:**—માલકાંગણીનાં બિયાં વાટી લેપ કરવો. (૬) **ઉદરરોગ ઉપર:**—માલકાંગણીનું તેલ દરરોજ દૂધ સાથે પીવું. (૭) **સર્પના વિષ ઉપર:**—માલકાંગણીનાં મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં.

૪૪૧. માહુલી:—(સં૦ મહાયમલપત્રક.) માહુલીનો વેલો હોય છે. કંચનારનાં કિંવા આમળાંનાં પાન જેવાં એનાં જોડપાન હોય છે. એ પાન કંચનારના પાન કરતાં ત્રમણાં ચોગણાં મોટાં હોય છે. માહુલીનાં વેલા ગણેશપુરના રાનમાં અને કનકેશ્વરના ડુંગરમાં ઘણા થાય છે. બીજા ઠેકાણે હોવાનું સાંભળવામાં નથી. એનાં પાનનાં પત્રાળાં ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ પાન ઘણા દિવસનાં હોય તો પણ પાણી સીંચવાથી પુનઃ નરમ થાય છે. એ પાનમાં રાખેલી વસ્તુ બગડતી નથી.

૪૪૨. **મિરજોળી:**—મિરજોળીના વેલા ઝાડની જોડમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં મૂળીઆં ઝાડમાંજ હોય છે. એના પાન મોટા હોય છે. એ પાનનો વાસ ઘણો આવે છે. એ પાન મિરવેલીનાં પાન જેવાં હોય છે. પાનનું ડીંટું બે આંગળ લાંબું હોય છે. મિરજોળીનો રસ નાકમાં નાખે તો છીંકો આવે છે. **મિરજોળીનો** રસ ઉષ્ણ અને વાયુનાશક છે. ઉપયોગ:—**(૧) બદ જલદી ફૂટવા માટે:**—મિરજોળીનાં પાન બારક વાટી તેની નાની વડી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી, જેથી ગાઠ જલદી ફૂટશે; પછી એજ ઔષધ ચોપડવાથી અંદરનુ સર્વ દર્દ તુરત નીકળી જશે. **(૨) અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપર:**—મિરજોળીનાં કુમળાં પાનનો અંગરસ કાઢવો; અને જુના પાનનો રસ કાઢવાને પાણીને બદલે તે રસ છાંટી જુનાં પાનનો રસ કાઢવો. પછી એ રસમાં નાળીએરનો અંગરસ એક ચતુર્થાંશ મેળવી તેમાં ઝીણી વાટેલી મરીની ભૂકી નાંખી તે મિશ્રણ અંગે મર્દન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બે વખત ચોપડી ચોથે દિવસે ગરમ પાણી વડે સ્નાન કરવું. એટલે અંગમાનુ કળતર નાશ પામશે. **(૩) સન્નિપાત જ્વર ઉપર:**—મિરજોળીનાં પંચાંગનો કાઢો કરી પીંપરનુ ચૂર્ણ નાંખી પાવો. **(૪) ગુલ્મરોગ ઉપર:**—મિરજોળીનાં મૂળીઆં નાળીએરના રસમાં ઘસી થોડો ગોળ નાંખી પાવા.

૪૪૩. **મીઠો લીંબડો:**—(સં૰ કૈટર્ય. મ૰ કઢીનિંબ.) આ ઝાડ ઘણાં મોટાં થતા નથી. આ ઝાડ બાગમાં વાવે છે. એ ઝાડને બારિક કાટા હોય છે. એના પાન સુગંધી છે. એ પાન મસાલામાં નાખે છે, તથા ઘી ચોપડી દેવતાની ઝાળમાં શેકી કઢીમાં નાંખે છે. તેથી કઢી સુવાસિક થાય છે. **મીઠો લીંબડો:**—શીતળ, કડવો, તિખટ, તુરટ તથા લઘુ છે; અને દાહ, અર્શ, કૃમિ, શૂળ, સંતાપ, સોજો, કોઢ, ભૂતબાધા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૪૪૪. **મીઠું લીંબુ (મોસંબી):**—સ. મધુજંબીર. મ૰ સાખરલીંબુ. હિં૰ મીઠાં લીંબુ. બં૰ કમલાલેબુ. ક૰ કીત્તિલે, સક્કરેગંચી. ફા૰ લેમનશીરી. અ૰ લીમુ નેહુલુ. ઈં૰ સ્વીટ લેમન.

આ એક લીંબુનીજ જાત છે. પરંતુ એના ફળ ખાટાં લીંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એ ફળ નાળીએર જેવડું થાય છે. એનો સ્વાદ મીઠો હોય છે. એ ઝાડ ઘણાજ ઉચા વધી એનો વિસ્તાર પણ ઘણો મોટા થાય છે. એ ઝાડ ઉપર કાંટા હોય છે. પાકા ફળનો રંગ રાતો હોય છે. ઉષ્ણ ઋતુમાં એ ફળ ઘણાં સારાં લાગે છે. **મીઠું લીંબુ:**—મધુર, સ્વાદવાળું, શીતળ, તર્પણ, તૃષ્ણ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, જડ, ધાતુવર્ધક અને ગ્રાહક છે; તથા વાયુ, પિત્ત, કફ, ઉલટી, શોષ, વિષરોગ, રક્તરોગ, અરૂચિ અને શ્રમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) ઉલટી ઉપર:**—સૂકાએલા મીઠા લીંબુની રાખ મધમા આપવી.

૪૪૫. **મીંઢળનું ઝાડ:**—(સં૰ મદન. મ૰ હિં૰ ગેળ.) આ ઝાડ ઘણું મોટું થતુ નથી. એને બે આંગળ જેવડી લબાઈના નાના અને મોટા કાટા હોય છે. એનાં પાન વડનાં પાન જેવાં હોય છે. એને સોપારી જેવડાં ફળ આવે છે, તે પાકે એટલે પીળા થાય છે. એ ફળને 'મીંઢળ' કહે છે. એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુ થાય છે. એની ભૂકી કરી કોળી લોક નદીમા નાંખે છે; તેથી કરી માછલાં તેમાં લુબ્ધ થઈ ત્યાંના ત્યાજ રહે છે. ચોમાસાને માટે જે ધાન્ય સંગ્રહ કરી રાખવાનું હોય તેમાં લીલાં મીંઢળ નાંખવા એટલે તે ધાન્ય સડી જતું નથી. ચાળેલી રાખમા પારો મિશ્ર કરી તે રાખ ધાન્યમાં નાખે છે, તે કરતાં આ યોગ ઉત્તમ છે. **મીંઢળ:**—તીખુ, કડવું, ઉષ્ણ, મધુર, લેખન, લઘુ, રૂક્ષ, વાતિકારક, કડવું અને બસ્તિ-કામ વિષે ઉત્તમ તથા હિતકારક છે, અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શોષ, અનાહ, સોજો, વિદ્રધિ, વિષ, ગુલ્મ, સળેકમ, કોઢ, અર્શ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) આગંતુક પેટશૂળ ઉપર:**—મીંઢળ કાંજીમાં ઘસી તેનો દિવસમાં નવ દસ વખત નાભિ (ડુંટી) ઉપર લેપ કરવો. **(૨) પિત્ત પડવા માટે:**—મીંઢળનો રસ બે પૈસા ભાર કાઢી તેમા મધ નાખી પાવો. સૂકુ ફળ હોય તો ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું એટલે ઉલટી થઇ પિત્ત પડશે. **(૩) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:**—જનનેંદ્રિય (યોનિ) ને મીંઢળની ધૂણી આપવી અને કળલાીના મૂળીઆનો દોરો બાંધી તે હાથે પગે બાંધવાં. **(૪) કફવાત ઉપર:**—મીંઢળનું ચૂર્ણ દૂધમાં મેળવી પાવુ. એટલે ઉલટી થઇ કફ-વાયુની પીડા દૂર થાય છે. **(૫) આધાશીશી ઉપર:**—સૂર્યોદય પહેલાં મીંઢળ તથા સાકર ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. **(૬) ગંડમાળાં**

અને ધાવરા ઉપર:—મીંઢળ લીંબડાનાં રસમાં ઘસી ચોપડવુ. (૭) **જૂ મરવાને માટે:**—મીંઢળનો રસ કાઢી માથે ચોપડવો એટલે ચાર ઘડીમા જૂઓ મરે છે. (૮) **સ્તનરોગ ઉપર:**—મીંઢળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) **ઉલટી થઇ કફ પડવા માટે:**—મીંઢળ ૧ તોલો, સિંધવ ૦ાા તોલો અને પીંપર દોઢ માસો, એનુ ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ગરમ પાણીમાં નાખી પાવુ.

૪૪૬. **મુચકંદ (સં૦ ક૦ હીં૦ મ૦):**—લા૦ પ્ટેરો સ્પરમનૂ, (સુબેરીફોલીપમ્.) આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડનાં પાન ખાખરાનાં પાન જેવાં મોટા હોય છે. એ ઝાડ ઉપર એક વેત લબાઇનું એક ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો રંગ પીળો હોય છે. ફૂલનો સુવાસ સાધારણ હોય છે. ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચોર આમલીનાં જેવા પરતુ તે કરતા નાના ફળ આવે છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. **મુચકંદ:**—તીખુ, કડવું તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, ઉધરસ, કંઠદોષ, ત્વગ્દોષ, સોજો, વ્રણ, ખરજ, મસ્તકપીડા, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત તથા પિત્તવિકારનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **વાયુ સંબંધી મસ્તક પીડા ઉપર:**—મુચકદના ફૂલ અને એરંડાનાં મૂળીઆં કાંજીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) **આધાશિશી ઉપર:**—મુચકદનાં ફૂલ વાટી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. (૩) **ઢોરોના કુંદ રોગ** (ઢોર સૂકી લીંડીઓ હગે છે, દિવસે દિવસ શક્તિ ક્ષીણ થઇ સૂકાઇ જાય છે અને સર્વ દાંત હાલવા લાગે છે તે) **ઉપર:**—મુચકદની છાલનો રસ કાચો અર્ધો શેર કાઢી તેમાં તેટલોજ નાળીએરનો રસ નાંખી તે મિશ્રણમા ૬ તોલા સુધી ગોળ નાખી દરરોજ એકવાર, એમ સાત દિવસ સુધી ઔષધ પાવું. (૪) **મલદ્વાર બહાર આવે છે તે ઉપર:**—મુચકંદના ફૂલની રાખ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી

૪૪૭. **મુદ્દગર (કમરખ):**—સં૦ કર્માર. મ૦ ક૦ કર્મર. હિં૦ કમરખ. બં૦ કામરગ.

એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે મુદ્દગરના ઝાડ મોટાં થતાં નથી. એના પાન પાતળાં અને છાયા ઘણી ઠંડી હોય છે. આ ઝાડ સર્વ કાળ લીલુ હોય છે, અને તેને ફળ પુષ્કળ આવે છે. મુદ્દગરનું અથાણું અને મુરબ્બો સારો થાય છે. મુદ્દગર ગળચટા હોય છે. મરી, જીરૂ અને મીઠું લગાડવાથી વિશેષ રૂચિ આવે છે. કોઇ કોઇ પાકેલાં મુદ્દગર એમના એમ ખાય છે. તેનો રંગ પીળો હોય છે. તેને ચારે બાજૂએ રેખા હોય છે, આ ફળ પાકે ત્યારે સુંદર દેખાય છે. આ ફળ પિત્તનાશક છે. એને "કમક" પણ કહે છે. **મુદ્દગર લીલાં:**—ખાટાં, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને હિતકારક છે. **પાકેલાં મુદ્દગર:**—મધુર, ખાટાં, બલકર, પુષ્ટિપ્રદ અને રૂચિકારક છે.

૪૪૮. **મુસળી:**—(સ૦ મુસલી. મ૦ મુસળકદ. હિં૦ મુસલીકદ.) મુસળીનાં નાનાં નાનાં ઝાડ ચોમાસામાં વગડામાં ઉગે છે. એનાં પાન ખારેકના નાના રોપાના પાન જેવા, પરંતુ તે કરતાં પાતળાં અને પહોળાં હોય છે. એના કદ થાય છે એ મોટાં અને પાચ છ આંગળ લાબા હોય છે; એનો વર્ણ કાળો હોય છે. એ કંદ પૌષ્ટિક છે. મુસળકંદને " કાળી મુસળી " પણ કહે છે. **મુસળી:**—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, ધાતુપુષ્ટ, બલને આપનારી, શ્લેષ્મલ, પિત્તલ તથા જડ છે, અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. કાળીમુસળી અધિક ગુણવાળી અને રસાયનિક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે:**—મુસળકંદના ઝાડના કદ સ્વચ્છ ધોઇ છોલી સારી પેઠે સૂકવવા અને તેની બારિક ભૂકી કરી રાખવી. પછી રોજ સવારમા ગાયનું દૂધ ૧૪ તોલા લેઇ તેમાં ઉપર કહેલી ભૂકી બે તોલા સુધી નાંખી, મેળવી અગ્નિ ઉપર મૂકી દૂધ ઉકાળવું. ઉકાળતાં અર્ધ રહે એટલે તેમાં સાકર ૩ તોલા અને ઘી બે તોલા નાંખી પાકું કરવું. પછી તેમાં જાયફળ, એલચી, કેસરની ભૂકી નાંખી બદામ, ચારોળી નાંખવી તથા તેમાંથી અર્ધો પાક સવારે અને અર્ધો સાંજે એ પ્રમાણે નિત્ય નવો તૈયાર કરી સાત કે ચૌદ દિવસ ખાવાથી પાતળી થયેલી ધાતુ ઘટ્ટ થઇ ધાતુ વૃદ્ધિ થાય છે. (૨) **ધાતુપુષ્ટતાને માટે:**—મુસળી ચાવી ખાવી અથવા એનુ ચૂર્ણ ઘી અને સાકર નાખી ખાવું. (૩) **મૂતરખડા ઉપર:**—મુસળકંદ ખાવા, એટલે ખડો ગળી જાય છે (૪) **પ્રદર ઉપર:**—મુસળી અને જાસુદીની કળીઓ સાકર સાથે ખાઇ ઉપર દૂધ પીવું. (૫) **સંગ્રહણી ઉપર:**—મુસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી. પથ્ય છાશ અને ભાત ખાવાં.

૪૪૯. મુળા:—સં૦ મૂલક. મ૦ મુળા. હિં૦ મુલી. ક૦ ગો૦ તા૦ તુ૦ મુલ્લગી. તે૦ મુલ્લીગી મલા૦ કનકપાલ. ફા૦ તુરબ. અ૦ બજરૂલ-ફજલ. ઈં૦ રેડીશ. લા૦ રેફેનસ્સેટીવસ્.

મુળા એ એક જાતનું શાક છે. જમીન સારી હોય તો એકેક મુળો પાકા બશેર વજનનો થાય છે. મુળાનાં બિયાં વાવી તેનાં છોડ થાય એટલે તે ઉપર શિંગો આવે છે; અને તેમાં મુળાનાં બિયાં હોય છે. મુળાનુ, તેનાં પાંનનુ અને તેની શિંગોનું શાક થાય છે. મુળાનુ રાયતું ઘણુ સારૂ થાય છે. મુળા એકલા પણ ખાય છે. મુળો એ પાચક અને ઠંડો છે. મુળાનો રંગ ધોળો સફેદ હોય છે. મુળાનાં બિયાં માખણમાં નાખી ધોળવા એટલે માખણ જેવાજ મૃદુ મુળા થાય છે, અને પાક પણ સારો થાય છે. સાધારણ મુળા:—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, ગુરૂ, રૂચિકારક તથા પાચક છે; અને અર્શ, ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, વાયુ, કફ, જ્વર, દમ, નાસારોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. કુમળા મુળા:—ખારા, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, હૃદ્ય, તીક્ષ્ણ, સારક, પાચક, મધુર, ગ્રાહક, તથા બલકારક છે. અને મૂત્રદોષ, દમ, ઉધરસ, અર્શ, ગુલ્મ, ક્ષય, નેત્રરોગ, નાભિશૂળ, કફ, વાયુ, કંઠરોગ, ત્રિદોષ, દદ્રૂ, શૂળ, આમ, ઉદાવર્ત, પીનસ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. સ્થૂલ (જાડો) મુળો:—ઉષ્ણ, તીખો, રૂચિકર, ગ્રાહક તથા દીપક છે, અને કફ, વાત, કરમ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. જુના મુળા:—શોષકારક તથા ઉષ્ણ વીર્ય છે, અને દાહ, પિત્ત તથા રક્તકોપનો નાશ કરે છે. પાકા મુળા:—તીખા, ઉષ્ણ તથા અગ્નિકારક છે. ભોજન પહેલા ખાવાથી પિત્ત તથા દાહને કોપાવે છે, અને ભોજન વખતે ખાધાથી હિતકર તથા બલકારક છે. આ મુળા મીઠું ચોળી ખાવાથી અર્શ, શૂળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. મુળાની શિંગો (મોગરીઓ)—કિંચિત્ ઉષ્ણ છે; અને કફ તથા વાયુની નાશક છે. મુળાનાં ફુલ:—કફકારક તથા પિત્તકારક છે. સૂકાએલા મુળા:—લઘુ છે; અને સોજો, વિષદોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ગાજર જેવા એક લાલ રંગના મુળાને મરાઠીમાં "શેંડી મુળા" કહે છે. જેને સંસ્કૃતમા 'ગૃંજન' કહે છે, અને ગુજરાતીમા "ગાજર" કહે છે. તે-તીખાં, ઉષ્ણ, રૂચકર, અગ્નિદીપક તથા હૃદ્ય છે, અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે. ગોળમુળા:—તીખા તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ઉચકી ઉપર:—સૂકાયેલા મુળાનો કાઢો પાવો. (૨) ઓદારશિંગના વિષ ઉપર:—મુળા અને સુવા ખાવા. (૩) મૂતરખડા ઉપર:—મુળાના બિયા તોલા ૪ અર્ધા, શેર પાણીમાં ઉકાળી પાણી પાશેર રહે ત્યારે પાવુ. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—૨૦ મુળા લઇ પાન સાથે સમારી પાનની નીચે રહેલો ગોળ પૈસા જેવડો લીલો ભાગ લેઇ તે સર્વેનો રસ કાઢી તેમાં ત્રણ તોલા ઘી નાંખી સાત દિવસ પાવો. (૫) નળવાયુ ઉપર:—મુળાનો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમાં તેટલુંજ મધ નાંખી ૩ દિવસ પાવો. (૬) અજીર્ણ ઉપર:—મુળાના પાતળા કાપા કરી તે ઉપર મીઠું નાખી જોરથી મસળી કેટલીક વાર એમને એમ રાખવા. પછી જોરથી મસળી તેમાનું પાણી પીલી કાઢી તે પીતા ચાવી ખાવા એટલે તુરત અજીર્ણવિકાર નાશ પામે છે. (૭) અમ્લપિત્ત ઉપર:—મુળો અને સાકર ભેગા ચાવીને ખાવાં. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—મુળા પીલી તેનો રસ એક તોલો કાઢવો; અને ગાયનું ઘી એક તોલો નાંખી તે પાવું; અથવા મુળાના કાંપા ઘીમાં તળી સાકર સાથે ખાવા. (૯) શિબ્યા ઉપર:—મુળાનાં બિયાં અઘેડાના પાનના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) ગંડમાલા અને ગલગંડ ઉપર:—મુળાનાં બિયાં, સણનાં બિયાં, સરગવનાં બિયાં, સરસવ, સાતુ અને જવસ, તેને છાશમા વાટી લેપ કરવો. (૧૧) શુક્રાશ્મરી (પથરી) ઉપર:—મુળાના પાનના રસમાં સુરોખાર નાખી પાવો. (૧૨) વાત-કફ જ્વર ઉપર:—સૂકાએલા મુળાનો [1]યૂષ પાવો. (૧૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:—કુમળા મુળાના પાનના રસમાં સુરોખાર નાખી ડુંટી ઉપર લેપ કરવો.

૪૫૦ મુગવેલ:—એને "મુગણવેલ" પણ કહે છે. એ વેલી ઝાડ ઉપર ચઢેલી હોય છે. એ વેલીની જાડાઇ પગના નળા જેવડી હોય છે. એ વેલી દક્ષિણ કોકણ અને ગોવા, એ પ્રાંતોમાં ઘણી થાય છે. એ વેલીની હાથમા પકડવા લાયક સાધારણ લાકડીઓ પણ થાય છે. એ વેલીની શિંગોને

૧ ઓષધથી અઢારગણું પાણી નાખી કાઢો કરી ચતુર્થાંશ રહે તેને યૂષ કહે છે.

ચોળાની આકૃતિ જેવાં બિયાં આવે છે. એનાં પાન લાંબાં હોય છે. એનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કંડૂ (ખરજ), ખસ, ઇત્યાદિ ઉપર:**—મુગવેલીના બિયાં ગોમૂત્રમાં એક દિવસ પલાળી રાખી બીજે દિવસે તેમાજ બીજું ગોમૂત્ર રેડી બારિક વાટી શરીરે મર્દન કરવું. **(૨) ઉપદંશજન્ય ત્વગ્વિકાર, કંડૂ, ખોડો, ખસ, ઇત્યાદિ ઉપર:**—મુગવેલીનાં બિયાંનું તેલ દિવસે અને રાત્રે રોજ શરીરે ચોળવું.

૪૫૧. મેઢાશિંગ:—(સં૦ મેષશૃંગી.) મેઢાશિંગના ઝાડને 'ખરશિંગ' પણ કહે છે. આ ઝાડ મોટું થાય છે. કોકણ પ્રાતમાં આ ઝાડ ઘણે સ્થળે થાય છે. એના પાન કડવા લીંબડાનાં પાન જેવાં પણ તેથી લાંબાં હોય છે. એને ચપટી અને એક આંગળ પહોળી તથા આશરે પોણો હાથ લાંબી શિંગો આવે છે. એ ઝાડના પચાગ અને શિગો કડવા હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમા ઉપયોગી છે. એના લાકડાના મૃદંગ સારાં થાય છે. **મેઢાશિંગ:**—રસકાળે કડવી, રૂક્ષ, પાકકાળે તીખી, સ્વાદુ, શીતલ, ચક્ષુષ્ય, ભેદક, બલકર, રસાયન તથા તુરી છે; અને દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, શ્વાસ, ઉધરસ, વ્રણ, વિષદોષ, કૃમિ, અર્શ, શૂળ, સોજો, હૃદ્રોગ, કોઢ, રક્તપિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **એનું ફૂળ:**—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, લઘ, રૂચિકર, ખારૂ, ખાટું તથા સ્રસન છે; અને કોઢ, મેહ, કફ, કૃમિ, ઉધરસ, વ્રણ, વિષદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પેટશૂળ તથા નળ ફુલ્યા હોય તે ઉપર:**—મેઢાશિગીનાં પાન અથવા છાલ કચરી તેનો રસ પાવો. **(૨) કૃમિ ઉપર:**—મેઢાશિંગના પાન વા છાલનો કાઢો પાવો. **(૩) ખસ અને ખોડા ઉપર:**—મેઢાશિગના લાકડાનું પાતાળ યંત્રવડે તેલ કાઢી તે તેલ ચોપડવું.

૪૫૨. મેથી:—સં૦ મેથિકા, અશ્વબલા. મ૦ હિં૦ મેથી. ક૦ મેથય. તૈ૦ મેંતુલ. તા૦ વેંદયામ્. મલા૦ ઉળુવા. ફા૦ તુખ્મે શંપીત. અ૦ બજરૂલ હુલ્બા. ઈં૦ ફેનુ ગ્રીક. લા૦ ટ્રીગો નેલ્લા, ફેનં ગ્રેસીય.

મેથી સુમારે વેંત દોઢ વેંત ઉચી વધે છે. મેથીની ભાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. મેથીના જુના છોડ ઉપર જે શિંગો આવે છે તેમાં મેથી હોય છે. મેથીની ભાજી રૂચિકારક, પથ્યકારક અને શરીરને હિતાવહ છે. મેથીનો ઘણો ઉપયોગ છે. મેથી વાતનાશક છે. **મેથીની ભાજી:**—તીખી, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તને કોપાવનારી, દીપન, લઘુ, રસકાળે કડવી, રૂક્ષ, મલાવષ્ટંભક, લઘ તથા બલકારક છે; અને જ્વર, અરોચક, ઉલટી, ઉધરસ, વાતરક્ત, કફ, વાયુ, અર્શ, કૃમિ, ક્ષય તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાયુથી હાથે પગે કળતર થાય તે ઉપર:**—મેથી ધીમા શેકી તેનો લોટ કરવો, પછી ગોળપાપડીના લાડુ પ્રમાણે તેના લાડુ કરી દરરોજ એક લાડુ ખાવો, એટલે આઠ દિવસમાં કળતરનો નાશ થશે. **(૨) આમ ઉપર:**—મેથીની ભાજીનો રસ ૫ તોલા કાઢી તેમાં ૬ માસા સાકર નાખી તે પાવો. કિંવા મેથીનો લોટ દહીમાં કાલવી ખાવો. **(૩) બહુમૂત્ર ઉપર:**—મેથીની ભાજીનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં અર્ધા પૈસાભાર કાથો અને ૧ પૈસાભાર સાકર નાંખી પાવો. **(૪) રક્તાતિસાર ઉપર:**—મેથીની ભાજીના રસમાં કાળી દ્રાક્ષ નાંખી પાવો. **(૫) પ્રસૂતાને દૂધ આવવા માટે:**—મેથીનો લોટ ૩ તોલા, રાત્રે અર્ધાશેર દૂધમાં પલાળી રાખવો. બીજે દિવસે સવારમાં એક વાસણ નીચે દેવતા કરી, તેમાં નવટાંક ઘી નાખવું. તે ઘી સારૂ તપ્યા પછી ભીજેલો મેથીનો લોટ તેમાં નાંખી શેકવા, પછી નીચે ઉતારવો. પછી તેમાં રાતી શેરડીનો રસ બે તોલા સુધી નાખી ૨૧ દિવસ પાવો. **(૬) તાપથી ગરમી (લુખ) લાગે છે તે ઉપર:**—મેથીની સુકાએલી ભાજી ઠડા પાણીમાં પલાળી રાખી, સારી પલળ્યા પછી મસળી તે પાણી ગાળી લેવું. અને તેમા મધ મિશ્ર કરી એકવાર પાવું.

૪૫૩. મેંદી:—(સં૦ મેધિકા, યવનેષ્ટા.) મેંદીનાં ઝાડ સુમારે માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં હોય છે. પાન બારિક હોય છે. એ પાન સ્ત્રીઓના હાથનાં આગળાં અને નખો રંગવાના કામમાં લે છે, એ ઝાડ ઉપર જે ફૂળના ગુચ્છા આવે છે તેને મરાઠીમાં "ઇસબંધ" કહે છે. બાળકોની નજર બાંધવામાં એને લે છે. ઇસબધ ઠંડું અને ગુણકારક છે. મેંદીના ફૂલનું અત્તર પણ થાય છે. **મેંદી:**—વાંતિકર છે; અને દાહ, કોઢ તથા કફનો નાશ કરનારી છે. **એનાં બિયાં:**—શોષક તથા ગ્રાહક છે; અને ગ્રહદોષ,

ભૂતબાધા તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) તાપમાં અડવાણે પગે ચાલવાથી તળી-આમાં અતિશય આગ થતી હોય તે ઉપર:—મેદીનાં તાજા પાન પાણીમા બારિક વાટી તેમાં લીંબુનો રસ નાખી પગ તળીઆને જાડો લેપ કરવો. કિંવા એ પાન ચુંટી તળીએ ચોળવાં. (૨) સર્વ પ્રકારના ઉષ્ણ પ્રમેહ અને તંતુ પ્રમેહ ઉપર:—મેદીનાં પાન ઠંડા પાણીમાં બારિક વાટી તે પાણી સુમારે પાશેર ગળી લઇ તેમાં સાકરની ભૂકી ૨ તોલા નાખી દરરોજ દિવસમા બે વાર, એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવો. અથવા મેદીના રસમાં ગાયનુ દૂધ નાખી પાવો. (૩) ઉષ્ણતાને લીધે થયેલી ગાંઠ ઉપર:-મેદીનાં પાન બારિક વાટી તેની ચેપલી કરી ગાઠ ઉપર લગાવવી. (૪) શરદ-ગરમી ઉપર:—મેદીના પાનનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમા તેટલુજ ગાયનું ચોખું દૂધ નાખી પાવો. ઉષ્ણતાનુ જોર ઘણું હોય તો સાકર અને જીરૂં નાખવુ. (૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—મેદીના બિયાં બારિક વાટી ઘીમા પલાળી રાખવાં. રોજ સવાર સાજ સોપારી જેવડી ગોળી કરી ખાવી. એટલે તુરત ગુણ આવે છે. (૬) પ્રમેહ ઉપર:—મેદીના પાનનો રસ પાશેર અને ગાયનું દૂધ પાશેર એકત્ર કરી પાવું. (૭) ખોડા ઉપર:—મેદીના પાન બારિક વાટી, તેનો એક આગળ જાડાઇનો ખોડા ઉપર લેપ કરવો; અને ચાર પહોર પછી તે લેપ ધોઈ, તલના તેલમા નાળીએરના છોડાની રાખ કાલવી ચોપડવી.

૪૫૪. મૈદાલકડી:—મૈદાલકડીનું ઝાડ મોટું થાય છે. એના ઝાડની છાલ રાતા રંગની હોય છે. "મૈદા" એ વનસ્પતિના અભાવે કોઇ કોઇ મેદાલકડી લે છે. ઉપયોગ:—(૧) પુષ્ટતાને માટે:—મૈદાલકડીનું છ માસા ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમા નાખી એક મહિનો ખાવું. (૨) અતિસાર અને પ્રમેહ ઉપર:—મૈદાલકડી બે માસા ઠંડા પાણીમા વાટી પાવી. (૩) ઠેસ લાગેલા ભાગ ઉપર:—મૈદાલકડી, સાજીખાર અને આંબાહળદરનો લેપ કરવો અને શેકવું, એટલે ગઠાઇ ગયલુ લોહી છુટું થાય છે.

૪૫૫. મોગરો:—સં૰ મુદ્દગર. મ૰ મોંગરો. હિં૰ મોતીઆ. ક૰ રૂદ્રવંતીગે, મલ્લીગે. તૈ૰ મલ્લે. તા૰ ઇરૂવાડી. તુ૰ મલ્લીગે. મલા૰ મલ્લીકા, નાલ્લામલ્લી. ઇં૰ જેસ્મિન્ લા૰ જેસ્મિનમસેબાક.

મોગરાના વેલા હોય છે મોગરામાં બે જાત છે. જે મોગરાનાં ફૂલ જુમખાદાર આવે છે, અને પુષ્કળ પાખડીના એક ઉપર એક ચાર પાચ થર હોય છે તેને "બટ મોગરો" કહે છે. જે ફૂલ એકલી પાંચ પાંખડીના હોય છે તેને "મોગરો" કહે છે. મોગરાનો વેલો લાંબો વધતો નથી જે મોગરાના ઝાડની કલમ કરે છે તે કમરપૂર ઉંચો હોય છે, પરતુ કલમ નહિ કરેલા મોગરાનો વેલો મોટો થાય છે. મોગરાનાં ફૂલનો રંગ ધોળો હોય છે. એનો વાસ સારો આવે છે. એનુ અત્તર નીકળે છે. મોગરો:-મધુર, શીત, સુગધિ, સુખપ્રદ તથા કામવર્ધક છે, અને પિત્તશામક છે. મોગરી (સ૰ મલ્લિકા):-તીખી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણ, શુક્રલ તથા ચક્ષુષ્ય છે, અને મુખરોગ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કડૂ, વિષદોષ, વ્રણ, વાયુ, પિત્ત, રક્તદોષ, હૃદ્રોગ, અરૂચિ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. બટ મોગરો:—(સ૰ વૃત્તમલ્લિકા.) તીખો, ઉષ્ણ, તથા અતિ સુગધીવાળો છે; અને વ્રણ, મુખરોગ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. વનમોગરી:—(સ૰ વાર્ષિકી) શીતલ, હૃદ્ય, કડવી તથા લઘુ છે; અને પિત્ત, કફ, વિષદોષ, વિસ્ફોટક, કૃમિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. એના તેલના પણ એવાજ ગુણ છે. ઉપયોગ:—(૧) પીચોટી ટળી હોય તે ઉપર:—મોગરાના પાનનો રસ ગાયના દૂધમા પાવો. ઉલટી થાય તો ઉતાર, દૂધ અને ભાત. (૨) ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર:—મોગરાના પાન, કુંભારના ચાકની માટી, રીસામણી, ધાવડીનાં ફૂલ, ગેરૂ, રસાજન, રાળ; એમાથી મળે તે પદાર્થો લેઇ, ચૂર્ણ કરી મધમા ખવરાવવું.

૪૫૬. મોગલી એરંડો—(સં૰ તિકતૈરંડ.) મોગલી એરંડાના ઝાડ નાનાંજ હોય છે. એ સુમારે માથોડુ દોઢ માથોડુ ઉંચા વધે છે. એના પાન આકારે એરંડાનાં પાન જેવાં પણ તે કરતાં નાના હોય છે. એ વાડો કરવાને વાવે છે. એનું લાકડુ ઘણુંજ હલકું છે. એ ઝાડને ચીક ઘણો છે. એની સોટીઓ દાતણ કરવાના ઉપયોગમા કેટલેક સ્થળે લે છે. એના દાતણથી દાંત મજબૂત થાય છે. એનાં બિયાંનુ તેલ કાઢે છે. એના બિયાં:—રસકાળે અને પાકકાળે ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, રેચક, વૃષ્ય, મધુર, બૃહણ, બલપ્રદ, કફકર, પિત્તલ તથા વાતિહારક છે; અને વાયુ, દાહ, ગુલ્મ, વિષ, ઉદરરસ, રક્તદોષ, સોજો,

ક્ષતક્ષય તથા વાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ઉલટી અને જૂલાબ બંધ ઉપરઃ—** મોગલી એરંડાનાં મૂળીઆં છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં સુમારે એક તોલો ઘસી પાવાં. (૨) **કૉલેરા ઉપરઃ—**મોગલી એરંડાનાં મૂળીઆ, આસુંદરાનો અને ઉક્ષીના પાનનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં બકુળીનાં બિયાં ઘસી પાવાં; અથવા મોગલી એરંડાના મૂળીઆ છાશમા વાટી તેમાં હિંગ અને સિંધવ નાંખી પાવાં. **(૩) વીંછીના વિષ ઉપરઃ—**મોગલી એરંડાનુ દૂધ કાઢી, હાથે ચોળી ઘટ્ટ થાય એટલે ૪–૫ વાર દંશ ઉપર ચોપડવું **(૪) ફુટેલા બદના ક્ષતો રૂઝાઇ જવા માટેઃ—**મોગલી એરંડાનાં બિયાંનું તેલ જેટલુ જુનુ મળે તેટલુ લઇ તેમાં રૂની ઘડી કરી ભીંજવવી અને તે ઘડી ક્ષતો ઉપર મૂકી તે ઉપર વારવાર તે તેલનાં ટીંપાં પાડતા રહેવુ. એ પ્રમાણે સવારે મૂકેલી ઘડી સાંજે કાઢવી, અને ફરી નવી મૂકવી એ પ્રમાણે ચાલુ રાખવું એટલે વ્રણ રૂઝાઇ જશે. **(૫) ગરમીની ચાંદીઓ, વ્રણ, ઈત્યાદિને રૂઝ આવવા ઉપરઃ—**મોગલી એરંડાનો રસ લોખંડની તવી ઉપર કાઢવો, અને તેમાં વાસી મ્હોનુ થુંક નાખી તે મિશ્રણમાં રસ કપૂરનો ગાંગડો ઘસી લેપ કરવો, એથી બે દિવસમાંજ ગુણ આવે છે. **(૬) અંગમાં ભરેલી ગરમીથી અંગ ઉપર સૂકી ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપરઃ—**અરિઠાના પાણી વડે ચાદીઓ ધોઇ નાંખવી અને મોગલી એરંડાના ઝાડનો રાતા રંગનો રસ અને થોડું માખણ એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો. **(૭) પીડ ઉપરઃ—**મોગલી એરંડાનાં મૂળીઆં છાશના પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડી હિંગ નાખી નાના અને મોટા બાળકને પાવાં. **(૮) ઢોરોને હરિક લાગે તે ઉપરઃ—**મોગલી એરંડાના પાનનો પાણી નાંખી કાઢેલો રસ શક્તિ પ્રમાણે દોઢશેર સુધી પાવાથી એક પહોરમાં રોગ જાય છે **(૯) દાઢ સૂજી હોય તે ઉપરઃ—**મોગલી એરંડાનો રાતો રસ દિવસમાં બે વાર સૂજેલી દાઢે ચોપડવો. **(૧૦) રકતપિત્તિ, ભગંદર વગેરે ભારે વ્રણ ઉપર એરંડાનું તેલઃ—** મોગલી એરંડામાંનો ગર્ભ કાઢી બારિક વાટવો; અને પાણીમા મેળવી તે વાસણ દેવતા ઉપર મૂકી પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી કઢવવું એટલે તેલ ઉપર આવશે. તે બાટલીમા રાખવું એ તેલમા રૂની ઘડી ભીંજવી તે વ્રણ ઉપર મૂકવી. રક્તપિત્તી ઉપર એ તેલ અંગે ૪–૫ વાર ચોપડવુ. **(૧૧) દંતરોગ ઉપરઃ—** મોગલી એરંડાની ડાળીઓનો રાતા રંગનો રસ કાઢી તે ચાર પાંચ વાર ચોપડવો એટલે દંતરોગ શમે છે.

૪૫૭. મોરસકાંદોઃ—આ નામનાં ઝાડ માહુલી કિલ્લા ઉપર ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ એક હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન બારિક હોય છે. એના ભોથામા ડુંગળીના જેવા કંદ થાય છે. **ઉપયોગઃ— (૧) કૉલેરા અને પીડ ઉપરઃ—**મોરસકાંદા સુમારે ત્રણ માસા અને તેટલાજ ગરવેલીનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી પાવા; અથવા એમાંજ કિંચિત્ શુદ્ધ કરેલાં ઝેરકોચલાના બિયાં અને કાંચકાનાં મિંયા ઘસી પાવાં.

૪૫૮. મોરસઃ—મોરસનાં ઝાડ નાનાં અને જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. તેને બારિક ડાંગરના જેવાં પાન હોય છે. તેનો રંગ કિંચિત્ લીલો, રાતો, અને આસ્માની; એમ ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. એનાં ફક્ત પાન કાઢી લઇ તેનુ શાક, રાયતું, ભાખરી, ભજીઆ વગેરે થાય છે. એ સમુદ્ર કિનારે થતું હોવાથી એમાં ખારાશ હોય છે. એ પિત્તશામક અને રેચક છે.

૪૫૯. મોથઃ—સં૦ જલતૃણ, નાગરમુસ્તા. મ૦ લહૂવાળા હિં૦ નાગરમોથા. ઇં૦ સાઇપેરસરોટંડસ.

ડાભના બેટ જેવા મોથના બેટ નદીના કિંવા વહેળાના કિનારે થાય છે; મોથની સળી હાથની આંગળી જેવડી મોટી અને ત્રણધારી હોય છે. મોથના મૂળીઆને "નાગરમોથ" કહે છે. નાગરમોથનો ઔષધોમાં અતિશય ઉપયોગ થાય છે. એને સુગંધી પદાર્થોમા પણ નાખે છે. મોથની સળીઓની ચટાઇઓ થાય છે. એ જાતની નાગરમોથને 'ભદ્રમુસ્તા' અથવા 'ગાંગેય' કહે છે. બીજી નાની જાત છે. તે ઉપર ચોમાસાના વખતમાં ચૌધાર નળ આવે છે; અને તે ઉપર બારિક ફૂલ આવે છે. બંને નાગરમોથ ગુણમાં સરખી છે. **ભદ્રમોથઃ—**તુરી, કડવી, શીતલ, પાચક, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, તીખી તથા ખાટી છે; અને પિત્ત, જ્વર, કફ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, અરૂચિ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે. **નાગરમોથઃ—**તીખી, તુરી તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તાતિસાર, અરૂચિ, તૃષા, દાહ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **ક્ષુદ્રમોથઃ—**તીખી, સુગંધી, મેધ્ય, કાંતિકર, કડવી, તુરી તથા શીતલ છે; અને કફ, પિત્ત, ઋતુદોષ, જ્વર,

અતિસાર, કૃમિ, વાયુવણ, દાહ, આમ, શૂળ, પસીનો તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. **જલમોથ:—**કડવી, તીખી, તુરી, કાંતિકર, શીતલ તથા મેધ્ય છે. અને વાયુ, આધ્માનવાયુ, વિસર્પ, કડૂ, કોઢ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) આધાશીશી ઉપર:—**નાની જાતની નાગરમોથનાં લીલાં પાન ૩ લઇ હાથ ઉપર ચોળી મજબૂત ગોળી કરી જેને આદાશી થતી હોય તેને ભિંતને ટકણે બેસાડી જે બાગમાં વ્યથા હોય તે બાગની ભમર ઉપર જે મોટી શીરા (નસ) હોય છે તે શીરા ઉપર તે ગોળી મુકી હાથના અંગુઠા વડે જોર દેઇ લગાવવી. પછી તેને ભાત અને દહીં ખાવા આપી બે કલાક ઉંઘવાને કહેવું. એ પ્રમાણે બે દિવસ કરવું. **(૨) સ્તનરોગ ઉપર—**નાનીમોથ તથા કડવી ઇંદ્રાવની, એ બંને ઝાડ મુળીઆં સાથે લાવી પેજમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે સર્વ સ્તનરોગનો નાશ થાય છે. **(૩) ઉચકી ઉપર:—**નાગરમોથનાં બિયાં લેઇ તે આઠપટ પાણીમાં પલાળી રાખવાં. નરમ થાય એટલે કપડાથી ગાળી તેનું પાણી ચાર તોલા વારવાર પ્રાશન કરવું. **(૪) આંખમાંનાં ફુલાં, અંધારાં અને રતાંધળા ઉપર:—**ભદ્રમોથને બોકડાના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—**નાગરમોથ, પહાડમૂળ અને આવળકંટીનો કાઢો પાવો. **(૬) સન્નિપાત અને સંગ્રહણી ઉપર:—**નાગરમોથ, અતિવિષ, બીલા અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ મધમાં પાવું. **(૭) કામીળુરોગ ઉપર:—**નાગરમોથનો રસ નાકમાં નાખવો. **(૮) અપસ્માર ઉપર:—**નાગરમોથનું ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં પાવું. **(૯) પિત્તસંબંધી ભ્રમ, જ્વર, દાહ, ઉલટી અને મંથરજ્વર એટલે મધુરા ઉપર:—**નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા કાળીદ્રાક્ષનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી મધ નાંખી પાવો. **(૧૦) અપસ્માર ઉપર:—**નાગરમોથનાં મૂળીઆં ઉત્તર બાજુનાં પુષ્ય નક્ષત્રમાં એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં પાવાં. **(૧૧) કફજ્વર ઉપર:—**નાગરમોથ, ધમાસો તથા સુંઠનો કાઢો પાવો. **(૧૨) આમ અને શૂળયુક્ત અતિસાર ઉપર:—**દૂધ એક ભાગ, પાણી ત્રણ ભાગ, અને નાગરમોથ વીસ ભાગ, એકત્ર કરી ઉકાળી દૂધ શેષ રહે તે પાવું. **(૧૩) કફ અને ઉધરસ ઉપર:—**નાગરમોથ અને પીપર એનું સમભાગે ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૧૪) દાહ અને સન્નિપાત જ્વર ઉપર:—**નાગરમોથ, રતાંજળી, સુંઠ, કાળોવાળો, વાળો અને પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો.

૪૬૦. મોરવેલ:—સં૦ મૂર્વા. મ૦ મોરવેલ, મુહુરશી. હિં૦ ચુરણુહાર. કા૦ મોરહરી. બં૦ મુર્ગા, સુરહર. ક૦ સૌગવલ્લી. તૈ૦ સાગા–ષા. (ચા) ગયેદુ. તા૦ મરૂલ. ઈં૦ બોસ્ટ્રિંહેંપ. લા૦ ક્રિલમેંડીસ ટ્રાઇલોબા.

મોરવેલ એ વેલો છે. ચોમાસામાં એ વેલો જંગલમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાન નાગરવેલનાં પાન જેવાં પાતળાં અને બે આગળ પહોળાં તથા સાત આંગળ લાંબાં હોય છે. દરેક પાન ઉપર ત્રણ રેષાઓ દેખાય છે. છેડે એ પાન બારિક હોય છે. એ પાન તીખાં હોય છે. **મોરવેલ:—**કડવી, તુરી, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, ગુરૂ, પાકકાળે તીખી તથા સારક છે; અને ત્રિદોષ, કોઢ, રક્તદોષ, મેહ, ઉલટી, જ્વર, મુખશોષ, ભ્રમ, કડૂ, તૃષા, હૃદ્રોગ, કફ, વાયુ તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે. **એના કાંદા:—**કૃમિ, કીલકરોગ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. **ક્ષીર મોરવેલ:—**મધુર, તુરી, વૃષ્ય તથા બલકર છે; અને દાહ, જ્વર, તૃષા, કફ તથા પિત્તની નાશક છે. **એની ભાજી:—**ખારી, સ્વાદુ, રસકાળે અને પાકકાળે શીત, જડ, મલબદ્ધક, વાતકર તથા રૂક્ષ અને કફપિત્તનાશક છે. **લઘુ મોરવેલ:—**હૃદ્ય અને સંગ્રહણી, વાયુ, તથા ગુલ્મની નાશક છે **ઉપયોગ:—(૧) ગરમીની ચાંદીઓ, કંડૂ તથા ખસ ઉપર:—**મોરવેલીનાં પાન વાટી લેપ કરવો. **(૨) વાયુ ઉપર:—**મોરવેલ વાટી લેપ કરવો; અને મોરવેલનો રસ, મરીનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો **(૩) નળબંધ વાયુ, શરદી, કવલુ અને વાયુના ગોળા ઉપર:—**મોરવેલનો રસ લસણ નાખી પાવો.

૪૬૧. મોરશિખા:—સ૦ મયૂરશિખા બર્હિચૂડા. મ૦ મણુયારશિખા, મોરશેંડા મયૂરશિખા. હિં. મોરશીખા. લાલમુર્ગા. ક મયૂરશીખે. ફા. અસનાને અસલાન્ લા. સિલોસિયા ક્રિસ્ટાટા.

એ ઝાડ એક વેંતભર ઉચા વધે છે. એ ઉપર મોરની શિખા જેવા તોરા આવે છે. **મયૂરશિખા:—**

રાંધકાળે સ્વાદુ, વસ્યકર્મવિષે પ્રશસ્ત તથા હલકી છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, બાલગ્રહ, પિત્ત, કફ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂતરખડા ઉપર:—મયૂરશિખાનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમા વાટી પાવાં.

૪૬૨. મોહડી ઘોટ:—આ ઝાડ મોટાં થાય છે. એના પાન ઘણા મોટા હોતાં નથી. એની અંદરની છાલ ધોળી અને તુરી લાગે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:—મોહડી ઘોટની છાલ ઘસીને પાવી અથવા છાલનો રસ ઘસીને પાવો.

૪૬૩. મ્હાંદ:—આ કંદ દક્ષિણુ કોકણુમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઘણાજ કંગાલ લોક એને ખાય છે. એનો વેલો નવ-દશ વર્ષ ટકે છે એનાં પાન કપાસનાં પાન જેવા અને કિંચિત્ લાબા હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—આ કાંદો ખવરાવવો.

૪૬૪. રગતરોહિડો:—સં૦ રક્તરોહીતક. મ૦ રકતરો-હી-ડા. હિ૦ રોહેડા. ક૦ મુળમુત્તલગિડ. લા૦ ટેકોમા અડયુ લેટા. બ૦ રોઢા.

આ ઝાડ ઘણુજ મોટું થાય છે. એનાં પાન ગુદીનાં પાન જેવા હોય છે. એ ઝાડ ઉપર મરીથી મોટાં, ગોળ અને રાતા રંગનાં ફળ આવે છે. એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં વિશેષ થાય છે. **રગતરોહિડો:**—તીખો, સ્નિગ્ધ, તુરો તથા શીતલ છે; અને કૃમિ, વ્રણ, પ્લીહા, રક્તવિકાર તથા નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે. સફેત રોહિડાના ગુણ એવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) પથરી વગેરે ઉપર:—રગતરોહિડો અને હરીતકીનો કલ્ક ગોમૂત્રમા પ્રાશન કરવો; એથી પ્લીહા, મેહ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને ગુલ્મનો પણ નાશ થાય છે. (૨) છાતીમાં દુઃખતું હોય અગર છાતીની અંદરનુ લોહી બગડેલું હોય તે ઉપર:—રગતરોહિડાનુ ચૂર્ણ કરી તે તાજા ઘીમાં આપવું. (૩) શ્વેત પ્રદર ઉપર:—રગતરોહિડાનાં મૂળીઆનો કલ્ક મધમા આપવો. (૪) રોહિતારિષ્ટ:—રગતરોહિડાની છાલ ૪૦૦ તોલા લઇ, થોડી ખાંડી, તેમાં ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાખી, ચોથો ભાગ પાણી શેષ રહે ત્યા સુધી કાઢો કરી, ગાળી ઠંડો થયા પછી તેમા ગોળ ૮૦૦ તોલા નાખી, અને ધાવડીના ફૂલ ૬૪ તોલા, પચ કોલ (પીંપર, ચવક, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, સુઠ) ૨૦ તોલા, ત્રિજાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી) ૧૨ તોલા અને ત્રિફળાં ૧૨ તોલા, એ સર્વ તે કાઢામા મેળવી, સાગ માટલામા નાખી તેના મ્હોને બધ કરી એક મહિના સુધી એમને એમ રાખી પછી મ્હો છોડવું. આ અરિષ્ટ પીવાથી મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, પાડુ, હૃદ્રોગ, પથરી, ગુલ્મ, ઉદર, કોઢ અને સોજો દૂર થાય છે. (૫) માર પડવાથી બંધાઇ ગયેલા લોહી ઉપર:—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ તાજા ઘીમાં આપવું; અને પાણીમાં ઘસી લેપ પણ કરવો.

૪૬૫. રતાંદળી:—સં૦ મ૦ તે૦ ક૦ રકતચદન. હિ૦ લાલચંદન. ફા૦ સદલેસુર્ખ. અ૦ સંદલેઅહમર. ઈં૦ રેડસેન્ડલ ઉડ. લા૦ ટેરોકાર્પસસ્રુટલેમ્

રતાંદળીનાં ઝાડ કારવાર, મ્હેસુર, ત્રાવણુકોર અને મલબાર પ્રાંતમાં થાય છે. જેવાં ધોળા ચદનનાં ઝાડ થાય છે, તેવાજ રકતચદનનાં ઝાડ પણ થાય છે. એના લાકડાનો રગ લાલ, રક્ત જેવો હોય છે. રતાંદળીના લાકડાની રમવાની ચીજો વગેરે બને છે. રતાદળી શીતલ છે, ઔષધોમાં લેપ કરવાના કામમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **રકતચંદન:**—અતિ શીતલ, કડવું, ગુરૂ, વૃષ્ય તથા વર્ણકર છે; અને રક્તદોષ, પિત્ત, નેત્રરોગ, ઉલટી, ભ્રાંતિ, તૃષા, દાહ, વ્રણ, કૃમિ, વિષ, વ્યગ, ભૂતબાધા, વાતપિત્ત, કફપિત્ત, ક્ષય, ઉધરસ તથા રાક્ષસબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) હેડકી ઉપર:—સ્ત્રીના દૂધમાં રતાંદળી ઘસી કિંચિત્ ગરમ કરી તેમાં સિંધવ નાખી પાવું. કિંવા પાણીમાં મેળવી તેનું નસ્ય આપવું. (૨) અંગ ઉપર અગ્નિએ દાઝયા જેવા ફોલ્લા થાય તે ઉપર:—રતાંદળી, મજીઠ, કડવા લીંબડાના પાન, એ સર્વનો દૂધ, માખણ અગર ઠંડા પાણીમા વાટી લેપ કરવો. (૩) તારૂણ્યપિટકા ઉપર:—રક્તચદન અને હળદર, ભેસના દૂધમા વાટી લેપ કરવો. (૪) અગ્નિદગ્ધ (દાઝેલા) વ્રણ ઉપર:—રકતચંદન, વંશલોચન, પાંદડી, ગેરૂ તથા ગળોનુ ચૂર્ણ ઘીમા મેળવી લેપ કરવો. (૫) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ થાય તે ઉપર:—રતાદળી અને સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી પાવું. (૬) દાહરોગ

ઉપર:—સાત માસા રતાંદળી ચોખાના ધોવરામણમા સાકર નાખી ખાવી. (૭) **બાળકોના અંગ ઉપર ફોલ્લીઓ નીકળે તે ઉપર:**—રતાદળી ઘસી લેપ કરવો. (૮) **ઉંદરી ઉપર:**—રતાંદળી, ગોપીચદન અને ગેરૂનો ઠડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) **મધુર તાવ ઉપર:**—રતાંદળી, વાળો, ધાણા, કાળોવાળો, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ અને સુઠનો કાઢો કરી પાવો. (૧૦) **પિત્ત, કફજ્વર, દાહ, તૃષા, અગ્નિમાંદ્ય અને ઉલટી ઉપર:**—રતાંદળી, પદ્મકાષ્ઠ, ધાણા, ગળો, અને લીંબડાની છાલનો કાઢો પાવો.

૪૬૬. રતનજોત (જાસુંદી):—સં૦ જયા, બૃહધન્તી. મ૦ જાસવદ. હિ૦ ઓડહુલ, ગુડહર. ક૦ દાસનલ, દાશાલ. તા૦ કેબરતે. તૈ૦ દાસનચેટ્ટુ. દ્રુ૦ દાસનપુ. મલા૦ ચેંપરૂત્તિ. ગો૦ દાસનેફુલ. ઇં૦ શુફ્લાવર. લા૦ હિબિસ્કસરોઝા, સાઇનેસિસ.

આ ઝાડ સુમારે માથોડું ઉંચાં વધે છે. જાસુદીમાં ધોળી, રાતી, ભગવી એવી ઘણી જાત છે: પરતુ ધોળી જાસુદી અત્યત ગુણાવહ છે. રાતી જાસુંદીના ફૂલનો રસ ચાકુના પાનાએ ચોપડી તેથી લીંબુ કાપવાથી અંદરથી લોહી જેવું રાતુ પાણી નીકળે છે. **જાસુંદી:**—તીખી, શીતલ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, મધુર, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિકારક, સૂર્યની આરાધના કરવાને યોગ્ય, ગર્ભવૃદ્ધિને કરનારી, ગ્રાહક, કેશ્ય, કૃમિ તથા ઉલટીને કરનારી છે, અને દાહ, અર્શ, ધાતુરોગ, પ્રમેહ, પ્રદર તથા ઇંદ્રલુપ્તનો નાશ કરે છે **એનાં ફુલ:**—ગ્રાહક, લઘુ, કડવાં અને કેશને વધારનારા છે **ઉપયોગ:**—(૧) **વાયુના ગોળા ઉપર:**—જાસુંદીના પાનનો રસ દરરોજ નવટાક પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો. (૨) **પિત્તશમન થવા ઉપર:**—ધોળી જાસુદીના પાનનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) **ગર્ભધારણ માટે:**—ધોળી જાસુંદીનાં મૂળીઆં, એકવર્ણી ગાયના દૂધમા ઘસી, તેમા બીજોરાના બિયા બારિક વાટી નાંખવા, અને તે ઋતુકાળે પાવાં. (૪) **ગર્ભસ્રાવ થવાની ટેવ હોય તે ઉપર:**—ધોળી જાસુદીના મૂળીઆં, કુભારના ચાકડાની માટી; અને ગોપીચદન દૂધમા ઘસી પાવુ (૫) **ટકુલ પડે તે ઉપર:**—જાસુદીનાં ફૂલ અગર પાન ત્યાં ચોળવા. (૬) **પ્રદર તથા પુષ્ટિ ઉપર:**—ધોળી જાસુંદીની ૪–૫ કળીઓ ઘીમાં તળી સાકર સાથે સધ્યાકાળે ખાવી, અને ઉપર ગાયનુ તાજુ દૂધ પાવું ૭ દિવસ. (૭) **મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર:**—ધોળી જાસુંદીની કળીઓ ઘીમા તળી, સાકર અને નાગકેસર નાખી, ઘીમાં ગોળી કરી બે વખત આપવી. (૮) **ધાતુવિકાર અને ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:**—ધોળી જાસુદીના મૂળીઆં તથા ગોમેટીનાં મૂળીઆ, એ બન્ને મૂળીઆ સમભાગે ગાયના ઘીમા ઘસી પાવાં. (૯) **પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તમૂળવ્યાધિ, ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપર:**—ધોળી જાસુદીના મૂળીઆ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી અદર થોડી સાકર નાખી સવારે અને સાંજે એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ સેવન કરવાં; અને તેલવાળા, તીખા તથા ઉષ્ણ પદાર્થ વર્જ્ય કરવા આ ઔષધ સેવન કરવાથી પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૦) **ઉદરમેહ ઉપર:**—જાસુંદીનાં પાન અથવા ફૂલ સાકર સાથે ખાવા. (૧૧) **પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—ધોળી જાસુંદીનાં મૂળીઆ, કમળકંદ, ધોળી સીમળનું કંદ અથવા છાલ, એની ૬ માસા વસ્ત્રગાળ ભૂકી રોજ સવાર સાજ ગાયના દૂધમા સાકર નાખી આપવી. (૧૩) **બાલતોડો ન થવા માટે:**—દરરોજ જાસુંદીની કળીઓ ૫ લઇ સાકર સાથે ચૌદ દિવસ ખાવી.

૪૬૭. રતાળુ:—સં૦ રક્તાલુ, પિંડાલુ. હિ૦ રતાળુ, પિડાળુ, કાંદુ, શકરકદી, બં૦ લાલપિડાલુ, ગોલઆલુ, ચુવર્ડાઆલુ. મ૦ રતાળે, ગૌંડ રતાળે. ક૦ કેપિનહેડલ, વિલયહેંડલ તૈ૦ ચિરગેડ્ડુ. તા૦ યામસ્કોલ્લ ઇ૦ સ્વિટ્પાટટા. લા૦ બટાટાસ્ એસ્ક્યુલેટસ્. ફા૦ જરદાફ્લાહોરી.

આ કદ ઘણે ભાગે હિંદુસ્થાનમાં ઘણે ઠેકાણે થાય છે. તેમાં ધોળી અને રાતી, એવી બે જાત છે. રાતી જાત મીઠી છે રતાળુની પુરીઓ ભજીઆ, ખીર, શાક, કરજ, ઇત્યાદિ અનેક પદાર્થો બને છે. ઉપવાસના દિવસે તેનો ફલાહારમા ઉપયોગ થાય છે. રતાળુ મીઠુ, અને ભૂખ્યાને બળપ્રદ છે તથા વાતુલ છે. રતાળુના વેલાના પાનનુ શાક પણ થાય છે. શાક કરતા પહેલા પાન પ્રથમ તવા ઉપર શેકવા. **ધોળું રતાળું:**—મધુર, શીત, વૃષ્ય, સતર્પણ તથા ગુરૂ છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, દાહ તથા શોષનો નાશ કરે છે. રાતું

રતાળુ:—મધુર, શીત, ખારૂં, વૃષ્ય, બલકર, ગુરૂ તથા પૌષ્ટિક છે; અને શ્રમ, પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વીંછીના દંશ ઉપર:**—રતાળુના વેલાનાં પાન વાટી દ ઉપર ચોપડવાં, અથવા સુકાએલું રતાળુ ઘસી ચોપડવું.

૪૬૮. રાઈ:—સં૦ રાજીકા. મ૦ મોહરી. હિં૦ રાઇ. બં૦ સારિષા. ક૦ સાસીરાઇ. તૈ० બણ્ણીસુ. અ૦ ખરદલ. ઇં૦ મસ્ટર્ડસીડસ્. લા० સિનાપિસ નાયગ્રા.

રાઇના છોડ સુમારે હાથભર ઉંચાઇના હોય છે. એ છોડના પાનનું શાક થાય છે. એ ભાજી ઉષ્ણ, પિત્તકર અને વાયુહારક છે. રાઇમાં ધોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે. રાતી કરતાં ધોળી રાઇ મોટી હોય છે. રાઇના આકાર જેવાજ સરસવ થાય છે. માટે તેનો વાણીઆ લોક રાઇમાં કદિ કદિ ભેળ કરી દે છે. રાઇને પીળાં ફૂલ આવે છે. એની શિંગો તસુ દોઢ તસુ લંબાઇની હોય છે, તેમાં રાઇ હોય છે. રાઇનો અથાણા તથા રસોઇમાં વઘારના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. **રાતી તથા ધોળી રાઇ:**—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ, દાહકારક, તાખી, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રૂક્ષ તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાયુ, પ્લીહા, ગુલ્મ, કફ, શૂળ, વ્રણ, કૃમિ, કંડૂ તથા કોઢની નાશક છે. **કાળી રાઈ:**—ગુણ ઉપર પ્રમાણેજ છે, પણ તેથી ઘણી તીક્ષ્ણ છે. **રાઇની ભાજી:**—તીખી, ઉષ્ણ, સ્વાદવાળી, રૂચિકર તથા પિત્તકર છે; અને વાયુ, કફ, કૃમિ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષ ઉપર વમન થવા માટે:**—એક ચમચાભાર રાઇનો લોટ પાણીમા નાંખી પાવો એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે. **(૨) વાયુએ અંગ પકડાઈ જાય તે ઉપર:**—રાઇનુ પોટીસ કરી બાધવું, અથવા પ્લાસ્ટર મારવું. **(૩) પીડ અને અજીર્ણ ઉપર:**—રાઇનું ૩ માસા ચૂર્ણ પાણીના ઘુટડા સાથે પાવું. **(૪) શરદી દૂર થવા માટે:**—રાઇ મધમાં મેળવી ખાવી. શરદીથી પગ વગેરે ઠંડા થઈ જાય તો રાઇનો પગ ઉપર લેપ કરવો. **(૫) કર્ણમૂળ ઉપર:**—જૈતુનના તેલમાં રાઇ વાટી કર્ણમૂળ ઉપર ચોપડવી. **(૬) પથરી અને યકૃત્ ઉપર:**—સિંધવ અને રાઈ સમભાગે એકત્ર કરી ગોમૂત્ર સાથે ૧ તોલો પાવી. **(૭) પિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય તે ઉપર:**—રાઇના પાનનો થોડો અંગરસ, મ્હોં ઉંચું કરી તાળવે ચોપડવો તેથી પિત્ત બળી જશે. **(૮) મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:**—રાઇ અને હિંગનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાંજીમાં આપવું. **(૯) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર:**—રાઇનું તેલ ચોપડવું. **(૧૦) નળવિકાર ઉપર:**—ત્રણ માસા રાઇ લઇ તેમા થોડો કળીચૂનો મેળવવો, અને ગરમ પાણીમાં મેળવી ગળવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. **(૧૧) કાખમંજરી** (બાંબલાઇ) **ઉપર:**—રાઇ અને કાચ એકત્ર વાટી તેની લુગદી ઉપર બાંધવી એટલે કાખમજરી જલદી ફુટશે. **(૧૨) સોજા ઉપર:**—સચળ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો.

૪૬૯. રાજગરો:—સ૦ મ૦ રાજગિરા. હિં૦ કલગાઘાસ. ક૦ રાજગિરી. ફા૦ અંગોઝા. અ૦ હમાહમ. લા૦ એમેરેથસ પેનિક્યુલેટસ્.

રાજગરો હિંદુસ્તાનના સર્વે પ્રાતમાં થાય છે. એના છોડ કંમરપર ઉંચા વધે છે. એને ઘણાં સુંદર રાતાં મખમલ જેવા ફૂલ આવે છે. એનાં બિયાંને **રાજગરો** કહે છે. રાજગરાનો રંગ ધોળો હોય છે. કાળા રંગનો પણ રાજગરો થાય છે. રાજગરાનો ઉપવાસને દિવસે ફળાહારને માટે ધાણી, ખીર કિંવા પુરીઓ વગેરે કરવામા ઉપયોગ કરે છે. રાજગરો એકલો કોઇ વાવતું નથી. બીજાં ધાન્યો ભેગો થોડો વાવે છે. રાજગરાના પાનની ભાજી થાય છે. રાજગરાનું ધાન્ય શીતળ તથા જડ છે. **રાજગરાની ભાજી:**—ગુરૂ, કફકર તથા સારક છે; અને નિદ્રા તથા આલસ્યને કરનાર, અપથ્ય, મલાવષ્ટંભક, શીત, રૂચિકર તથા પિત્તનાશક છે. **મોટા રાજગરાની ભાજી:**—અતિ ગુરૂ, અપથ્ય, સારક, મલાવષ્ટંભક, અતિ શીતળ તથા રૂચિકર છે; અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ખાંડુક** (એક પ્રકારનું ગુમડું) **જલદી ફુટવા માટે:**—રાજગરાનુ ડીંડુ ઘસી ચોપડવું.

૪૭૦. રાજહંસ:—આ ઝાડ નાનાં અને ભોંય બરોબર થાય છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમાં અને જૂની ભીંતો ઉપર પણ થાય છે. એનાં પાન બારિક અને જોડાયલાં હોય છે. એને રાતા રંગનાં બારિક

ફૂલ આવે છે એ ઝાડને બારિક શિંગો આવે છે, તેમા તેનાં બિયાં હોય છે ઉપયોગ:—(૧) **નાના બાળકોની ઉધરસ ઉપર:**—રાજહંસનાં પાન ખાવાના પાનમા ઘાલી ખાવા આપવાં (૨) **હરતાલના વિષ ઉપર:**—રાજહંસના પાનનો રસ કાઢી પાવો (૩) **સ્રીના દૂધવિકાર ઉપર:**—રાજહંસનાં પાન સૂકવી તેની ખીર ગાયના દૂધમા કરી તેમાં સાકર નાખી તે પાવી. એથી નવું દૂધ આવે છે.

૪૭૧. રાતુ (સાકર) કોળુ:—(સ૦ મહામધુફલા) રાતા કોળાના વેલા ઘણાજ લાંબા વધે છે. એને પીળા ફૂલ આવે છે. એ વેલાને ફળ પણ પુષ્કળ લાગે છે. એક એક કોળુ આશરે પંદર શેર હોય છે એ કોળાનો રંગ બહારથી અને અંદરથી રાતો હોય છે. આ કોળુ પૌષ્ટિક છે. એનું શાક, હલવો, ભજીઆ વગેરે ઘણા પદાર્થ બને છે. **રાતા કોળાના વેલા**:—મધુર, શીતલ, રૂચિકર તથા તૃપ્તિકારક છે; અને દાહ, જાડય, મૂત્રરોધ, રક્તદોષ તથા શોષનો નાશ કરે છે. **કુમળાં ફળ:**—આત મધુર, શીતલ, રૂચિકર, તર્પણ, પૌષ્ટિક વીર્યકારક તથા બલપ્રદ છે; અને શ્રમ તથા ભ્રાંતિનો નાશ કરે છે. **પાકાં ફળ:**—કફ કરનાર, ગુરૂ તથા મધુર છે; અને રક્તવિકાર, દાહ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે.

૪૭૨. રાન (જંગલી) તુળસી:—(સ૦ વૈજયંતી) જેવા તુળસીના ઝાડ હોય છે તેવાંજ રાનતુળસીના ઝાડ હોય છે રાન તુળસીના પાન તુળસીના પાન કરતાં મોટા હોય છે. એનો સારો વાસ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર તોરા પણ મોટા આવે છે. રાન તુળસીના બિયા કાળા રંગના અને કિંચિત્ રાતાં તથા ખસખસના જેવડા મોટા હોય છે એ પાણીમા નાખવાથી ફૂલે છે. **રાન તુળસી:**—ઉષ્ણ, સુગંધિવાળી તથા તીખી છે, અને પિશાચબાધા, ઉલટી, વાયુ, ત્વગ્દોષ, વિષ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) રાતા આમાંશ ઉપર:**—રાન તુળસીના બિયા ઠંડા પાણીમા પલાળી રાખી તેમા ખાંડ નાખી દિવસમા બે વાર પાવા. **(૨) બાળકોની ઓકારી ઉપર:**—રાન તુળસીનો રસ પાવો. **(૩) કોઠામાંની ઉષ્ણતા અને મત્રદાહ ઉપર:**—રાન તુળસીના બિયા રાત્રે ઠંડા પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તેમા ગાયનુ તાજુ દૂધ પાશેર અને સાકર ૨ તોલા નાખી અંદર હાથ નહિ ઘાલતા લાકડીથી હલાવી પીવુ. **(૪) વ્રણ ઉપર:**—રાન તુળસી અને રાનતલના મૂળીઆં ગાયના દૂધમા ઘસી ૨૧ દિવસ પાવાં. પથ્ય અલણી, ઘઉં અને તુવેર સિવાય કાંઇ ખાવુ નહિ. **(૫) કોઠામાંની ગરમી, મૂત્રદાહ અને અતિસાર ઉપર:**—રાન તુળસીના બિયા ૧ ભાગ, વરીયાળી ૧ ભાગ અને ઓથમી જીરૂ ૪ ભાગ; એનુ ચૂર્ણ કરી તેમા સમાન ભાગે સાકર નાખી, તે રોજ ૧ તોલો દૂધમા અથવા પાણીમાં પાવું **(૬) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—રાત્રે ઠંડા પાણીમા રાન તુળસીના બિયા પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેમા થોડી સાકર નાખી પાવા.

૪૭૩. રાનભીંડા:—એમા બે ત્રણ જાત છે. એકનાં ઝાડ માથોડુ ઉંચાં વધે છે; અને બીજી ફક્ત જમિન ઉપરજ પ્રસરે છે એના ઝાડ ઉંચા વધતા નથી. રાનભીંડીના ઝાડ સર્વત્ર થાય છે. એ ઝાડને જે ભીંડા આવે છે તે કુમળા હોય છે ત્યારે તેનુ કોઇ કોઇ શાક કરે છે, અને જુના થયા પછી અંદરના દાણાની કઢી કરે છે. એ ઝાડ સુકવી તે ઉપરની છાલ કાઢી, પછી ખાંડી તેમાથી જે લોટ નીકળે છે તેના લાડુ કરી પુષ્ટતા આવવા માટે કોઇ કોઇ ખાય છે. એ ઝાડનુ સત્વ પણ કોઇ કાઢે છે. એ ઝાડના મૂળીઆ રંગના કામમા ઉપયોગી છે. **ગોમાંતક, કર્નાટક, વેંગુર્લા, સાવંતવાડી,** વગેરે સ્થળે એનાં મૂળીઆ છુંદી તેનો રસ કાઢે છે. આ રસ ગુંદરના જેવો જાડો અને ચીકણો હોય છે. **એનો રંગ કરવાની રીત:**—ભીંડાની બારિક ભૂકી અને રંગ એમા નાખી ઘુંટે છે. એ રંગને અભ્રક કહે છે. ઉપયોગ:—**(૧) ગયેલું પુરૂષત્વ આવવા માટે:**—રાનભીંડાના મૂળીઆનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશેર દૂધમા નાખી પાવુ **(૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—રાનભીંડાનાં મૂળીઆં દૂધમાં ઘસી, ઘી અને સાકર નાખી પાવા, અથવા રાનભીંડાના મૂળીઆ, લીલા ગોખરૂ અને ધોળી જાસુંદીના મૂળીઆં, એ દરેકનો અકેક તોલો રસ કાઢી તેમા સબજાનાં બિયા ત્રણ માસા નાખી વાટવાં અને તેમાં એક તોલો મધ અને સાકર નાખી પાવુ, એટલે ત્રણ દિવસમા પ્રમેહ મટી રક્તશુદ્ધિ થાય છે. અને ધાતુવિકાર નાશ થાય છે.

૪૭૪. **રામફળ:**—એ ઝાડ ઘણુંજ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન અશોકનાં પાન જેવાં લાંબાં હોય છે. એની છાયા ઠંડી હોય છે. રામફળ એ ફળ મોટા અને તેનો રંગ રાતો હોય છે. એનાં બિયાં સીતાફળીના બિયાં જેવા હોય છે. એ ફળ સીતાફળ જેટલાં ઠંડા નથી. એનુ લાકડુ ઇમારતના કામના ઉપયોગમાં આવતું નથી. **રામફળ:**—સ્વાદુ, મધુર, વાતુલ, કફકર, ખાટું તથા ઉલટીને અહિતકારક છે; અને દાહ, પિત્ત, તૃષા, શ્રમ, તથા ક્ષુધાનો નાશ કરે છે.

૪૭૫. **રામેઠા:**—(સં૦ દગ્ધરૂહા. મ૦ રામેઠા. ક૦ કુરૂહવૃક્ષ લા૦ નીડીઆડીપ્યુની.) એના પાન ત્રણ ચાર આંગળ લાંબા હોય છે. પરંતુ તેટલા પહોળા હોતા નથી. એ ઝાડ ઘણાજ મોટા થાય છે. એને મીઠાં અને ધોળાં ફૂલ આવે છે એનો રસ આખોને લાગે તો ઘણું નુકસાન થાય છે. માટે આ રસ આખોને ન લાગે તે માટે સાવચેતી રાખવી. આ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમા ઘણા થાય છે.

૪૭૬. **રામબાણ (પાનબાજરીયું):** સં૦ અપર્વદંડ. મ૦ રામબાણ. હિં૦ તે૦ રામશર. ક૦ રામસપુ, સરગોલુ. લા૦ સેખેરમસર.

વહેળામાં કિંવા જળાશયમાં ઢીંચણભર પાણીમાં પાનના ઝાડ જેવા કિંવા બાજરીના છોડ જેવા માથોડું ઉંચાઇના છોડ થાય છે. એનાં પાન બાજરીના પાન જેવાં થાય છે. બાજરીની માફક એને બાજરીઆ આવે છે, તેને **પાનબાજરીયું** કહે છે. એ પાનબાજરીયુ સૂકી તે ઉપરનું રૂ ચકમક સળગાવવા ઉપયોગમાં લેતા હતા. એ પાનબાજરીઆં તેલમા બોળી સળગાવવાથી કાકડાની પેઠે બળે છે. **મોટું પાનબાજરીયું:**—મધુર, કડવું, ઉષ્ણ, કિંચિત્ વાતુલ, બલકર તથા વીર્યપ્રદ છે; અને કફ, પિત્ત, ક્ષય, ભ્રાંતિ તથા મદનો નાશ કરે છે. લઘુ **રામબાણ** એને સં૦ "અપર્વદંડ" અને મ૦ "વાટોળા (મોળ) લવ્હા" એમ કહે છે. ઉપરના ગુણ જેવા એના થોડાક ગુણ છતાં કિંચિત્ ઉષ્ણ, રૂચિકર, રસ વખતે ખાટુ, તુરૂં તથા પિત્તલ છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) જખમ ઉપર:**—પાન બાજરીઆની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી એટલે જખમ જલદી ભરાઇ આવે છે. **(૨) ભગંદર ઉપર:**—પાનબાજરીઆમાંનું રૂ છિદ્રમા નિત્ય ભરતા જવું એટલે જલદી ગુણ આવે છે.

૪૭૭. **રાયઆમળી:**—(સં૦ મહત્પાંસુ.) આ ઝાડને "હરપરરેવડી" પણ કહે છે. આ ઝાડ સાધારણ રીતે મોટાં થાય છે. એના પાન ગરમાળાના પાન જેવડા અને લાંબા હોય છે. એ ઝાડના અંગ ઉપર ફળના ગુચ્છાઓ આવે છે. એનુ અથાણું પણ કરે છે. **રાયઆમળી:**—તુરી, ખાટી, કડવી, રૂચિકર, પ્રિય, રૂક્ષ, સ્વાદિષ્ટ, વાતુલ, લઘુ, વિશદ તથા સુગંધિવાળી છે, અને કિંચિત્ મધુર છતાં, કફ, પિત્ત, વાતપિત્ત, મૂત્રાશ્મરી તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) જુલાબ થવા માટે**-રાયઆમળીની છાલના રસમાં મરીની ભૂકી, પાંચ લવંગ અને બીલી વાટી તે રસ પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૨) અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે તે ઉપર:**—રાયઆમળીનાં પાનનો અથવા રાયઆમળીનો રસ કાઢી તેમાં ઘી અને મરીની ભૂકી નાંખી સારી રીતે કઢવી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો. **(૩) નાડીવ્રણ ઉપર:**—રાયઆમળીની છાલનો રસ ૨ તોલા તથા આમળીની છાલનો રસ ૩ તોલા એકત્ર કરી તેમા પાંચ તોલા ગાયનું ઘી નાંખી ૭ દિવસ પાવું.

૪૭૮. **રાયણ:**—સં૦ રાજાદની. મ૦ ખીરણી, રાંજણી. હિં૦ ખીરની. બં૦ કશીરની, ક્ષીરખેજૂર. ક૦ ખીરણીમારા. ઈં૦ ઓબ્ટયુસલીવ્હડમાઇમુસોપ્સ. લા૦ માઇમુસોપ્સહેરાઝંડ્રા.

રાયણનાં ઝાડ ગુજરાત પ્રાંતમા ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. રાયણનાં પાન બકુલીનાં પાન જેવડા હોય છે; અને ફળ કડવા લીંમડાની લીંબોળીઓ જેવાં હોય છે એ ફળમાં દૂધ હોય છે. તેનાં લીલાં ફળને "રાયણ" અને સુકવેલાને "કોકડી" કહે છે. એ ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે; પરંતુ ઘણાં ઉષ્ણ છે. રાયણનુ લાકડું કઠિન અને ચીકણું હોય છે. માટે રંગારી લોક રંગેલાં કાપડ વણવા માટે તેની સોટીઓ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અપસ્માર ઉપર:**—રાયણના ઝાડ ઉપરની ગાંઠો અંગારામાં મૂકી તેનો રસ કાઢી તેમાં મધ અને પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું. **(૨) વાતપિત્ત પ્રહર**

અને રકતપિત્ત ઉપર:—રાયણ અને કોઠીનાં પાન ઘીમાં શેકી તેનો કલ્ક આપવો. **(૩) ઋતુપ્રાપ્તિ ઉપર:**—રાયણની બીજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમાં ધારણ કરવી.

૪૭૯. રાસ્ના:—સં૦ બં૦ ક૦ તે૦ રાસ્ના. હિં૦ રાસન, રહસની. ફા૦ રાસૂન. અ૦ જંજબિલશામી. લા૦ વેંડારૉકસપુર્ધી.

રાસ્નામાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. ધોળી રાસ્ના ગુજરાતમાં થાય છે. એનાં મૂળીઆં જાડા સોયા જેવાં બારિક હોય છે. રાસ્ના એ વાયુહારક છે. **રાસ્ના:**—ગુરૂ, કડવી, ઉષ્ણ તથા આમપાચક છે; અને વિષ, વાતરક્ત, દમ, રૂધિરમ, વિષમજ્વર, સોજો, ઉચકી, કપ, ઉદર, આમવાત, કફ, શૂળ, તાવ તથા સર્વ વાયુરોગનો નાશ કરે છે. રાસ્નાની એક જાતને નાઈ, નાવલી, એમ પણ કહે છે. ઉપયોગ:—(૧) **પક્ષાઘાત, કર્ણનાદ, અર્દિત વાયુ (મ્હો વાંકુ થવું) મન્યાસ્તંભ-ડોકનું રહી જવું, એ ઉપર:**—રાસ્ના, એરંડમૂળ, રોહીસ ઘાસ, આસોંદર, બળદાણાના મૂળીઆં, અડદ અને કુહિલીના મૂળીઆનો કાઢો કરી તેમા સિંધવ અને હિંગ નાખી પાવો. **(૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—રાસ્ના, ગળો, બળદાણાના મૂળીઆ, જેઠીમધ, ગોખરૂ અને એરંડમૂળનો કાઢો એરંડતેલ નાખી પાવો. (૩) **સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:**—રાસ્ના, કાટાસરીઓ, નાગરમોથ, અરડુસો, ગળો, ગોખરૂ, વજ, દેવદાર, હરીતકી, કચોરા, સુંઠ, પીંપર, મરી, રીંગણી, ધાણા, અતિવિષ, શતાવરી, બળદાણાનાં મૂળીઆં, એરંડમૂળ, સુવા, સાટોડી, ચવક અને ડોડીનો કાઢો કરી તેમા સુંઠની ભૂકી નાખી પાવો. **(૪) આક્ષેપક, સપ્તધાતુગતવાત, આમવાત અને સર્વાંગવાત** ઉપર:—રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, સુંઠ અને એરંડમૂળનો કાઢો દિવસમા બેવાર આપવો. **(૫) સર્વ વાયુ ઉપર:**—રાસ્ના, ગોખરૂ, એરંડમૂળ, દેવદાર, સાટોડી, ગળો અને ગરમાળાનુ મગજ, એ સર્વના કાઢામા એક માસો સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી પાવાથી નિ:સંશય સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે (૬) **શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય અને શીતજ્વર ઉપર:**—રાસ્ના, સુંઠ અને પીંપરનો કલ્ક કરી ગરમ પાણીમા પાવો.

૪૮૦. રાળા:—(સં૦ પ્રિયંગુ.) એ ધાન્ય સુવા, કાંગ, એજ જાતનુ છે. ગામડાના ગરીબ ખેડૂતો એનાજ ઉપર નિર્વાહ કરે છે (વરી) મોરીઆની સળીઓ જેવી એની સળીઓ થાય છે. એનાં કણસલાં નાના હોય છે. એ ધાન્યના ભાત વગેરે પદાર્થો કરે છે રાળાનો ભાત દૂધમાં સારો લાગે છે. રાળાના ગુણ કાગના જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:**—રાળાના ચોખા શેકી તેનો લોટ કરવો અને તે લોટ છાશમા નાખી ખાવો.

૪૮૧. રાળ:—સં૦ ક૦ સર્જરસ, રાલ. હિં૦ રાલ. મ૦ રાળ. બં૦ ધુના. ફા૦ રાલેમગરેબી. અ૦ કિકહર. ઈં૦ યલોરેઝીન. લા૦ રેઝિનાફલેવા. ફિ૦ નારૂસ.

એ ઝાડ **બંગાળા, આબુના પહાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં** થાય છે. રાળ બે ચાર જાતનાં ઝાડમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડમાથી જે રસ નીકળે છે તેની રાળ થાય છે. **રાળનું ઝાડ:**—તીખુ, કડવું, ઉષ્ણ, શીતલ, તુરૂ, વ્રણરોપણ, વર્ણકારક તથા રૂક્ષ છે, અને અતિસાર, પિત્ત, રક્તદોષ, કોઢ, કફ, કંડૂ, (ખરજ) વિસ્ફોટક, વાયુ, પરસેવો, વ્રણ, કૃમિ, વર્ધ્મરોગ, વિદ્રધિ, બહેરાપણું, યોનિશૂળ, કર્ણશૂળ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **મોટું રાળનું ઝાડ:**—રૂક્ષ, કાંતિકર, તીખું, ઉષ્ણ તથા સ્નિગ્ધ છે, અને કફ, પાંડુ, પિત્ત, કર્ણરોગ, રક્તદોષ, મેહ, કોઢ, વ્રણ, વિષદોષ, ઉરક્ષત, કંડૂ, વાત તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—મધુર, રૂક્ષ, શીતલ, સ્તંભક, ગુરૂ, તુરાં, લેખન તથા મલાવષ્ટંભક છે; અને શૂળ, વાયુ, આધ્માનને કરનાર, પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, ક્ષત ક્ષય તથા તૃષાનો નાશ કરે છે. **રાળ:**—શીતલ, સ્નિગ્ધ, તુરી, કડવી, ગુરૂ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, સ્તંભન, વ્રણરોપણ, ભગ્નસંધાનકારક તથા મધુર છે; અને વાત, પિત્ત, ત્રિદોષ, રક્તદોષ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, વ્રણ, શૂળ, સ્વેદ, જ્વર (તાવ), વિસર્પ, ગ્રહબાધા, અગ્નિદગ્ધ વ્રણ વિપાદિકા, વિષ, ભૂતબાધા, તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સંગ્રહણી ઉપર:**—રાળ ઘીમાં તળી નાગકેસરની સાથે ખવરાવવી. **(૨) બાળકોના અતિસાર અને રકતાતિસાર ઉપર:**—સાકર અને માખણમાં રાળ મિશ્ર કરી આપવી.

(૩) **અતિસાર ઉપર:**—રાળનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું, એટલે ઘણા દિવસનો અતિસાર પણ દૂર થાય છે. (૪) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—રાળ, મીણ અને માખણ, એ એકત્ર કઢવી ચોપડવાં. (૫) **રક્તાધિક વાતરક્ત ઉપર:**—રાળ અને ઘી કઢવી, તેનો લેપ કરતા જવું. (૬) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—રાળ બારિક વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તલનું તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરવું, અને તે પીંછી અથવા રૂના પુમડા વડે ચોપડવું. (૭) **કાન ફુટે છે તે ઉપર:**—ત્રણ ભાગ તલના તેલમાં ૧ ભાગ રાળની ભૂકી નાખી, રાળનો રસ થઇ તેલમાં મળી જાય ત્યા સુધી કઢવવું. આ મિશ્રણ ગાળી બાટલીમાં ભરવું; અને દિવસમાં ત્રણવાર કાનમાં નાખવું. (૮) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—રાળનું ચૂર્ણ અને સરસવનું તેલ (સરસીયું) એકત્ર કરી ધૂપ દેવાથી અર્શ અને રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે.

૪૮૧. **રીસામણી:**—(સ૦ લજ્જાલુ. મ૦ લાજાળુ.) એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત હોય છે. મોટી જાતનાં ઝાડને બારિક કાંટા હોય છે. રીસામણીનાં પાન આમલીનાં પાન જેવાં હોય છે. એ પાનને સ્પર્શ કરવાથી તે લાગલાજ સંકોચાઇ જાય છે. આ એ ઝાડમાં મોટો ચમત્કાર છે. **રીસામણી (લાજાળુ)**—તીખી, શીતલ, કડવી, તુરી, સ્વાદુ તથા રૂક્ષ છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, યોનિદોષ, અતિસાર, સોજો, દાહ, શ્રમ, વ્રણ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **નાની રીસામણી:**—તીખી, ઉષ્ણ, પારદનિયામક અને અનેક વિજ્ઞાનકારક તથા આમદોષનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) **ગંડમાળા, અપચી, ગડગુમડાં અને કમળા ઉપર:**—રીસામણીનો અથવા ગોરખમુંડીનો સ્વરસ ૨ થી ૮ તોલા સુધી ખાવા આપવો. (૨) **અંડ ઉતર્યો હોય તે ઉપર:**—રીસામણીના પાન વાટી ગરમ કરી અંડે બાંધવા. (૩) **સ્ત્રીઓનું યોનિદ્વારે અંગ બહાર પડે છે તે ઉપર:**—રીસામણીના પાનનો રસ અથવા મૂળીઆ ઘસી હાથે ચોળી તે હાથે અંદર બેસારવુ. આ ઔષધ સુયાણીએ કરવુ. (૪) **આંખની કાળી કીકી ઉપર પડળ (પડદો) આવે છે તે ઉપર:**—રીસામણીના પાનનો રસ અને ઘોડાનુ મૂત્ર સમભાગે એકત્ર કરી અંજન કરવુ. (૫) **ખાલી ઉધરસ ઉપર:**—રીસામણીના મૂળીઆંનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ. (૬) **મૂળવ્યાધ ઉપર:**—રીસામણીના પાનનો રસ દિવસમાં બે ત્રણ વાર મૂળવ્યાધિને ચોપડવો.

૪૮૩. **રૂદ્રવંતી:**—સ૦ રૂદતી. મ૦ રૂદ્રવતી, રાનહરબરા. હિ૦ લાણા. ક૦ અલુગણી, અડીવેકડળે. લા૦ ક્રેસાક્રેટિકા.

રૂદ્રવતીના છોડ ચણાના જેવા હોય છે. રૂદ્રવંતીને "રાનચણા" પણ કહે છે. **રૂદ્રવંતી:**—તુરી, રસાયન, તીખી, કડવી તથા ઉષ્ણ છે, અને કૃમિ, રક્તપિત્ત, કફ, ઉધરસ તથા મેહનો નાશ કરે છે.

૪૮૪. **રૂદ્રાક્ષ:**—રૂદ્રાક્ષનાં મોટાં મોટાં ઝાડ થાય છે. કોકણના કેટલાક ભાગમાં એ ઝાડ થાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. રૂદ્રાક્ષની માળા કરી તે ગળામા પહેરે છે. કોઇ કોઇ એ માળા રૂપામાં કે સોનામાં ગંઠાવે છે. મ્હૈસુરમાં તથા તેની આસપાસ પણ એનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. **રૂદ્રાક્ષ:**—ખાટી, ઉષ્ણ તથા રૂચિકર છે; અને વાયુ, કફ, શિરઃપીડા, ભૂત તથા ગ્રહબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **મધુરા ઉપર:**—રૂદ્રાક્ષ મધમા ઘસી પાવી.

૪૮૫. **રેણુકા (રેણુકબીજ):**—સ૦ હિ૦ બ૦ ક૦ રેણુકા. મ૦ રેણુકબીજ. લા૦ વ્હાયટેક્સ સ્પેસીઓસા.

આ વેલો મેવાડ પ્રાંતમાં થાય છે. એનાં બિયાંને "રેણુકબીજ" કહે છે. આ વેલ નાગરવેલ જેવી હોય છે. **રેણુકબીજ:**—એ કંકોળી જેવા અને તે કરતાં થોડાં મોટાં હોય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. **રેણુક:**—તીખી, શીત, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, કડવી, લઘુ, પિત્તકર, અગ્નિકર, મેધ્ય, પાચક, તથા ગર્ભપાતકારક છે; અને ખુજલી, કંડૂ, તૃષા, દાહ, વિષ, કફ, વાયુ, નપુંસકત્વ, દુર્બલતા તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એના બિયાના પણ એવાજ ગુણો છે. ઉપયોગ:—(૧) **ઉચકી** (હેડકી) **ઉપર:**—રેણુકબીજ તથા પીંપરનો કાઢો કરી તેમા શેકેલી હિંગ નાખી પાવો એટલે પાંચ પ્રકારની ઉચકી દૂર થાય છે. (૨) **પક્ષાઘાત ઉપર:**—રેણુકબીજનો કાઢો પાવો. (૩) **પિત્તગુલ્મ ઉપર:**—રેણુકબીજનુ ચૂર્ણ મધમાં નાખી પાવું.

૪૮૬. **રેવ ચી:**—(સ૦ રેચની. મ૦ રેવાચિની.) રેવચીના ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર અને ચીન દેશમાં થાય છે. ચીન અને ચીનાઇ તાર્તરી એ દેશમાં રેવચીની ઉત્પત્તિ ઘણીજ થાય છે. રેવચીના ઝાડ **મલબાર, ત્રાવણકોર, ખંડાળાના ઘાટ** અને **બોરઘાટ**, એ ભાગોમા પણ થાય છે. રેવચીના ઝાડમા એક પ્રકારનું પીળુ રાળમય દ્રવ્ય રહે છે, તને લોક **"રેવચીનો શિરો"** કહે છે. એમાં રેચક ગુણ હોવાથી તેનો રેચ આપવાને માટે ઉપયોગ થાય છે. એનો ર મમાટે ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડ સુમારે ૭ સાત હાથ ઉચું વધે છે તથા તેના ઉપર કોકમ જેવડા ફળ આવે છે દક્ષિણમાં કેટલેક સ્થળે તેને **"તાવીર"** કહે છે. રેવચીના મૂળીઆનો ઓષધોમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે **ઉપયોગ:—(૧) રેચક:**—રેવચીના શિરાનું માસો દોઢ માસો ચૂર્ણ કરી શક્તિ પ્રમાણે ગોળમા, સાકરમા અગર મધમા આપવું. એટલે રેચ થશે. ઉતાર ઘી અને ભાત. (૨) **મૂત્રરેચન:**—રેવચી, સુરોખાર, ચીની, કબાબ, તથા એલચી, એ સમભાગે લઇ, ચૂર્ણ કરી તે ૭ માસા ચૂર્ણ પાશેર પાણી અને પાશેર દૂધ એકત્ર કરી ભાગની માફક બે વાસણમાં ઉલટાવી ઉલટાવીને પાવુ. (૩) **બાળકને ફોલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર:**—રેવચીનું લાકડુ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) **નાના બાળકોને રેચ માટે:**—રેવચી ૧કવા રેવચીનો શિરો દૂધમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવો. (૫) **કમળી ઉપર:**—રેવચી દૂધમા ઘસી ૭ દિવસ પાવી.

૪૮૭. **રામફળ:**—સ૦ ભવ. મ૦ નહીત, ઓટફળ. હિ૦ રામફળ. ક૦ નીવે. ફા૦ ચકી. લા૦ ગારસાનીઆ ઝેયેચાઇમસ.

એ ઝાડ દક્ષિણ કોકણમા ઘણા થાય છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એને ગોળ ફળ આવે છે. એનાં પાકેલા ફળ ગળ્યા લાગે છે એ ફળ ઉપર જેમ ફણસ ઉપર કાટા હોય છે, તેવા ઝીણા કાંટા હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ ધોવાને માટે કાઢો:**—રામફળની છાલ, બાવળીઆની છાલ, કિજળીની છાલ, કુંભાની છાલ, કડવા લીંમડાની છાલ અને પાન, એ સર્વ ખાંડી તેમા પાણી નાંખી અષ્ટમાંશ ઉકાળો કરવો. આ કાઢાથી માણસને અથવા જનાવરને થએલુ વ્રણ ધોવાથી જલદી રૂઝાઇ જાય છે. (૨) **ઉપદંશ (ગરમી) ના વ્રણ ઉપર:**—ઉપલા કાઢાથી દરરોજ વ્રણ સ્વચ્છ ધોઇ કપડાથી સારૂં લુછી, તે ઉપર ગાયના માખણમા ચીકણી સોપારી અને શખજીરૂં ઘસી ચોપડવું, એટલે ગુમડું જલદી રૂઝાઇ જાય છે (૩) **અતિસાર ઉપર:**—રામફળની છાલ વાટી પાવી.

૪૮૮. **રોહિણી:**—સ૦ ક૦ હિ૦ મ૦ માસરોહિણી. બ૦ ચામારકશા. ઈં૦ રેડવુડટ્રી. લા૦ સોયમીડાફેબ્રી ફ્યુગા

રોહિણીના ઝાડ **ખાનદેશ અને નાગપુર**, એ પ્રાતમા ઘણાં થાય છે. આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એના પાન નાદરૂખાના પાન જેવડા મોટા થાય છે. એના પાન કડવા લીંમડાનાં ઝાડની પેઠે ડાળીને લાગેલાં હોય છે. રોહિણીને કેરી જેવડા મોટા ફળ આવે છે. રોહિણીનુ લાકડું ઇમારતના કામના ઉપયોગમા આવે છે. એની છાલનો પાકો શિકારી કિંવા સાંબરી રંગ થાય છે. જાજમો અને અંગરખા વગેરે એ રંગવડે રંગે છે. **રોહિણી અને માંસરોહિણી:**—બલકર, રક્તપિત્ત પ્રસાદન, પૌષ્ટિક, શીતલ, તુરી, કંઠશુદ્ધિકર, રૂચિકર, સારક, વૃષ્ય તથા મધુર છે, અને વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કપડાંઓને શિકારી રંગ ચઢાવવાની કૃતિ:**—રોહિણીની છાલ લાવી તેના બારિક ટુકડા કરવા. તે ૪ દિવસ પાણીના પલાળી રાખવી. પછી તે ઘણો વખત બાફી તે પાણી બીજા વાસણમા કાઢી લેવુ અને તેમા કપડા ભીંજવી સૂકવવા. એ પ્રમાણે ચોથીવાર સાધારણ સૂકવી પછી માટીની ગાર કરી તેમા તે કપડુ એક રાત્રિભર પલાળી રાખવું. પછી તેમાથી કાઢી તે પાણીમાં ચોળી તારવી ધોઇ સૂકવવુ એટલે તે પાકા શિકારી રંગનુ થાય છે

૪૮૯. **રોહીસ (ઘાસ):**—મ૦ રોહિસ ક-તૃણ. મ૦ રોહીસ, સુગધરોહિષ. હિ૦ સોધીઆ, ગંધેજમાંસ. બ૦ રામકર્પૂર ક૦ કીરૂગજણી, કડીહુલુ લા૦ એંડ્રોપોગનશીનેંથસ.

રોહિસ ઘાસના જેવુજ છે. એ કમરભર ઉંચુ વધે છે આ ઘાસનો સુવાસ આવે છે. એને બિયાં પણ આવે છે. આ ઘાસનુ તેલ કાઢે છે, તેને "રોહિસ તેલ" કહે છે. **રોહિસ:**—ઉષ્ણ, તથા કડવું છે;

અને કફ, પિશાચ, ગ્રહપીડા, ઉપદંશ, વ્રણ, વાયુ તથા વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) વાયુએ સાંધા અગર અંગ દુઃખતું હોય તે ઉપરઃ**—રોહિસતેલ ચોળવું એટલે અગ દુ઼ખતુ મટે છે. **(૨) રસકપૂરના વિષ ઉપરઃ**—રોહિસ સાકર નાખી આપવુ તથા અગે ચોળવુ.

૪૯૦. લવંગઃ—સં૦ મ૦ બં૦ ક૦ લવગ. હિ૦ લોગ. તે૦ લવગાલ. ફા. દરખતેમેહક. અ૦ મિખકકર્ન ફુલ. ઈં૦ ક્લોવ્ઝ. લા૦ કારેવાફાઇલસએરોટીકસ.

મલાકા અને આંબાયના, એ દેશોમાં આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. આ દેશમાં પણ લવંગનાં ઝાડ રોપવામાં આવે છે; પરતુ તેમાંથી સારાં લવગ ઉત્પન્ન થતાં નથી. એ ઝાડ મોટાં થાય છે; અને આઠ નવ વર્ષે ફળે છે. મસાલામાં અને સુગંધિ પદાર્થોમા લવંગનો ઉપયોગ ઘણોજ થાય છે. લવંગનું તેલ કાઢે છે. **લવંગઃ**—લઘુ, કડવું, ચક્ષુષ્ય, રૂચિકર, તીક્ષ્ણ, પાકકાળે મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, અગ્નિદીપક, સ્નિગ્ધ, હૃદ્ય, વૃષ્ય તથા વિશદ છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ, ક્ષય, ઉધરસ, શૂળ, આનાહ વાયુ, શ્વાસ, ઉચકી, વાતિ, વિષ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, તૃષ્ણા, પીનસ, રક્તદોષ તથા આધ્માન વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) શરદી ઉપરઃ**—લવંગનો કાઢો કરી પાવો. **(૨) મૂર્ચ્છા અને વાયુનો ઝટકો થાય તે ઉપરઃ**—લવગ ઘસી અંજન કરવું. **(૩) રતાંધળા ઉપરઃ**—લવગ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી અજન કરવું. **(૪) કફ અને ઉધરસ ઉપરઃ**—ઠીકરૂં દેવતામા તપાવી લાલ થયા પછી બહાર કાઢી, એક વાસણમાં મૂકી તે ઉપર સાત લવગ નાખવા. તે સેકાયા પછી ઠીકરા ઉપર ધોળી ગરણીના પાનનો રસ નાખવો, તથા ઠીકરૂં કાઢી લઇ તે રસમાં લવગ વાટી તે આપવા. ગરમી થાય તો ધોળી ચણોઠીનાં પાન મ્હોંમા રાખવાં. **(૫) દાંત દુઃખતા હોય તે ઉપરઃ**—લવગનો અર્ક રૂપર નાંખી દાંત ઉપર મૂકવું. **(૬) અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ અને વિષૂચિકા (કોલેરા) ઉપરઃ**—લવંગનો અષ્ટમાંશ[1] કાઢો કરી પાવો. **(૭) ઉધરસ ઉપર લવંગાદિ-વટીઃ**—લવગ, મરી, બહેડાંનું દળ, એ સમાન અને એ ત્રણેના સમાન ખેરની અતરછાલ કિવા ધોળો કાથો નાખી બાવળીઆની અંતરછાલના કાઢામાં ત્રણ માસા વજનની ગોળીઓ કરી રોજ બે ત્રણવાર ગોળી મ્હોમાં રાખવી, એટલે ઉધરસ જલદીથી દૂર થાય છે. **(૮) કાસાદિક ઉપર લવંગાદિ ચૂર્ણઃ**—લવગ, જાયફળ અને પીંપર, એ અર્ધો તોલો, મરી ૨ તોલા, અને સુંઠ ૧૬ તોલા લેઈ તેનુ ચૂર્ણ કરી તેમા ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાંખી આપવું, એટલે પ્રબળરોગ, ઉધરસ, જ્વર, અરૂચિ, મેહ, ગુલ્મ, શ્વાસ, અગ્નિમાદ્ય અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. **(૯) વિષૂચિકામાં તૃષ્ણા કિંવા શોષ થાય તે ઉપરઃ**—લવંગ કિવા જાયફળ અથવા નાગરમોથનું પાણી તપાવી ઠંડુ કરીને પાવુ. **(૧૦) ઉધરસ, જ્વર, અરૂચિ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી અને ગુલ્મ ઉપરઃ**—લવંગ, જાયફળ, પીંપર એ એક ભાગ, બહેડા ૩ ભાગ, મરી બે ભાગ, અને સુંઠ ૧૬ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, તેના જેટલી તેમા સાકર નાંખી તે ૬ માસા સૂધી ખાવું.

૪૯૧. લસણઃ—સં૦ લશુન. મ૦ લસુણ. હિ૦ લહસન. પુ૦ કાજુવા. બં૦ રસુન. ક૦ બીલીય બેળુળી. તે૦ બેળુળીતેલ્લાગડ્ડા. ફા૦ સીર. અ૦ સુમ્મુસ્કુર્દીપૂન. સુમલ હેયાર. ઇં૦ ગાર્લીકરૂટ. લા૦ એલીયમ્ સેટીવમ્.

લસણના છોડ ડુંગળી (કાંદા)ના જેવાજ થાય છે. એના કંદમાં આઠ દસ કળીઓ હોય છે, એને ડુંગળી જેવાં બિયાં આવતાં નથી. એની કળીઓ વાવવાના કામમાં આવે છે. લસણ સ્વાદને માટે બીજા પદાર્થોમાં નાખે છે. એની ચટણી કરે છે, તેમ કોઇ અથાણું પણ કરે છે. લસણનો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એમાં વાયુ નાશ કરવાની શક્તિ છે. લસણમાં ધોળી તથા રાતી એવી બે જાત છે, પણ તે ગુણમાં તો ઘણે ભાગે સરખીજ છે. એક કળીનું લસણ ગુણમાં વધારે છે. **લસણઃ**—ગુરૂ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, વીર્યપ્રદ, પાકકાળે અને રસકાળે તીખું. રસાયન, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, પાચક, મધુર, ભગ્નસંધાનકારક, કંઠપ્રિય, પિત્તલ, રક્તકોપન, બલકર, વર્ણકર, મેધાકારક, ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, સારક, અગ્નિદીપક તથા કેશ્ય છે; અને અરૂચિ, કફ, વાયુ, કૃમિ, હૃદ્રોગ, સોજો, હેડકી, દમ, જ્વર (તાવ), કોઢ, આમ,

[1] અષ્ટમાંશ કાઢો એટલે ઉકાળતા આઠમા ભાગનું પાણી રહે છે તે.

પીનસ, શ્વિત્ર, કુષ્ઠ, ગુલ્મ, શૂળ, જીર્ણજ્વર, અગ્નિમાંદ્ય, મલાવષ્ટંભ, ઉધ્વરસ, રાજ્યક્ષ્મા (ક્ષય), તથા કુક્ષિશૂળનો નાશ કરે છે. **એનાં મૂળીઆં:**—તીખા; **પાન:**-કડવાં; **દાંડો:**-તુરો; **દાંડાનો અગ્રભાગ** ખારો, અને બિયા મધુર છે. **લસણ:**—અતિસારી, મેહી, ગર્ભિણી, રક્તપિત્તી, શોષી તથા ઉલટીવાળાઓને આપવું નહિ. એ ઉપર ખાટા, મદ્ય, માસ એ પદાર્થ હિતકારક થાય છે; તથા વ્યાયામ, દૂધ, ક્રોધ, ઘણું પાણી, તડકો અને ગોળનું સેવન કરવાથી વિકૃતિ થાય છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) કાન ફટયો હોય અને સણકા થતા હોય તે ઉપર:**—તેલમા લસણ કઢવી તે તેલ કાનમા પાડવું. **(૨) નવા વ્રણની ગાંઠ, ઉઠાણું, ગળું, કાખમાંજરી વગેરે ઉપર:**—લસણ ચોળવું એટલે તે ઝરે છે અથવા લસણ અને મરીનો લેપ કરવો કિવા એકલા મરીનો પણ લેપ કરવો. **(૩) શીતળાના ક્ષતમાં કીડા ન પડવા માટે:**—લસણ, રાળ અને હિંગની ધૂણી આપવી, એથી કીડા પડયા હશે તોપણ તેનો જલદીથી નાશ થશે. **(૪) આદાશીશી ઉપર:**—લસણનો રસ નાકમાં પાડવો. **(૫) પથરી ઉપર:**—લસણ, પીંપળીમૂળ, અને હરડા, એકત્ર ખાંડી ખાવાં; અને ઉપર ગોમૂત્રનો ઘુંટડો પીવો. **(૬) આમ, રક્ત અને મરડા ઉપર:**—લસણ ૪ તોલા, અને થોડાં શીરૂઇનાં કુમળાં પાન એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી પાવો. **(૭) સર્વ વાયુ ઉપર:**—૪ તોલા લસણ છોલી તેમાંની મોખ કાઢી નાખી હિંગ, જીરૂ, સિંધવ, સંચળ, સુંઠ, મરી અને પીંપરનું ચૂર્ણ એકેક માસો નાખી તેની ગોળીઓ કરી ખાવી અને તે ઉપર એરંડાનો કાઢો પીવો. તેથી પક્ષાઘાત, સર્વાંગ વાયુ, ઉરૂસ્તંભ, કૃમિ, શૂળ, કટિશૂળ, કુક્ષિશૂળ તથા પેટમાંનો વાયુ વગેરે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર થાય છે. **(૮) વ્રણસંબંધી કૃમિ દૂર થવા માટે:**—લસણ વાટી લેપ કરવો. **(૯) કુતરાના વિષ ઉપર:**—જખમ પાણીવડે ધોઇ, પછી લસણ વાટી લેપ કરવો; તથા નવટાંક પાણીમાં લસણ કઢી ૭ પૈસાભાર પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી પાવું. અને ભોજનમા લસણ વધારે ખાવું એ પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવું. **(૧૦) બાળકોના આમ અને સંગ્રહણી ઉપર:**—લસણની કળી લઇ ઉભી ચીરી તેમા બે તલ ભારથી, અર્ધા અડદના દાણા જેટલું અફીણ ભરી, તે કળી કિંચિત્ શેકી ખાવા આપવી. એ નિયમ પ્રમાણે રોજ દિવસમા બે વાર પ્રમાણે બે દિવસ ખવરાવવાથી રોગ મટી જઇ ગુણ આવે છે. મોટા માણસને અફીણ અડદ કરતાં કિંચિત્ કમી આપવુ. **(૧૧) અપસ્માર અને અર્દીત વાયુ (મ્હોં વાંકુ થવું તે) ઉપર:**—લસણ વાટી તલના તેલમા તળી સાથે ખવરાવવુ; અથવા લસણ નાખી કરેલાં અડદના વડા તલના તેલમાં તળી માખણમાં ખાવાં. **(૧૨) શરદીએ કાનમાં કંઇ થતું હોય તે ઉપર:**—લસણની કળી છોલી રૂની અંદર વીંટાળી કાનમાં રાખવી. **(૧૩) આમવાત ઉપર:**—લસણની કળીઓ અર્ધો તોલો ગાયના ઘીમાં તળી ભોજન સમયે પ્રથમ કોળીઆમા રોજ ખાવી **(૧૪) અસ્થિભંગ ઉપર લશુનાદિ કલ્ક:**—લસણ, મધ, લાખ અને સાકરનો કલ્ક ઘી નાખી આપવો એટલે ભાંગેલા કે ઉતરી ગએલા હાડકાનું પણ જલદીથી સંધાન થાય છે. **(૧૫) ઉદરરોગ ઉપર:**—શુદ્ધ કરેલું લસણ (છોલી એક રાત્રિ છાશમાં પલાળી રાખી પછી અંદરની મોખ કાઢી નાખવી તે) એક ભાગ, સિંધવ અર્ધો ભાગ, હિંગ શેકેલી પા ભાગ અને બધાઓના બરોબર આદાનો રસ લઇ તેમાં ખરલ કરી ચાર ગુંજા (ચણોઠી) ભાર પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તેમાથી એક અથવા બે ગોળીઓ ગાયની છાશમાં અથવા આદાના રસમાં આપવી એટલે તુરત ગુણ આવે છે, અને મોટું થએલું પેટ પણ જલદીથી નાનુ થઇ મળશુદ્ધિ થાય છે. **(૧૬) વાળા ઉપર:**—લસણ, ચિત્રો અને રાઇને પાણીમા વાટી તેની થેપલી કરી નારૂ ઉપર બાંધવી. **(૧૭) વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિ ઉપર:**—લસણના કલ્કમાં તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી સવારે સેવન કરવાથી તે વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિને હરણ કરે છે. **(૧૮) શૂળ ઉપર:**—લસણ ઘીમા ખાવુ. **(૧૯) શરીરમાંની ગરમીથી અંગ ઉપર પ્રસરનારાં લાલ ચાંદાં અને દાદર ઉપર:**—લસણ છોલી, વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ ચોળવો એટલે એ વિકાર દૂર થશે, અથવા લસણ અને ગોવારીના પાણીનો રસ એકત્ર કરી ચોપડવો.

૪૯૨. લીંડીપીંપર. (પીંપર):—(નામ નંબર ૩૬૬ પ્રમાણે વાંચવાં.) લીંડીપીંપરના વેલા હોય છે. એનાં પાન નાગરવેલનાં પાન જેવા તથા ગોળ અને તીખાં હોય છે. આ વેલા ઉપર ભાદરવા માસના અરસામાં

શિંગો આવે છે. તેને "પીંપરો" કહે છે. પીંપરમાં જાડી અને બારિક એવા બે પ્રકાર છે. બારિક પીંપરને "લીંડીપીપર" કહે છે. કોકણમાં કેટલેક ઠેકાણે ડુંગરાળ પ્રદેશમાં પીંપરના વેલા ઉત્પન્ન થાય છે. પીપર વાતનાશક અને ઉષ્ણ છે. પીંપરનાં મૂળીઆને "પીંપળીમૂળ" કહે છે. તાજી લીલી પીંપરોનુ અથાણું કરે છે. **પીંપર:**—સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, તીખી, કડવી, અગ્નિદીપન, રસાયન, ભેદક, લઘુ, હૃદયને પ્રિય, પચનકારક, પિત્તકર્ત્રી, તથા તીક્ષ્ણ છે; અને વાત, દમ, ઉધરસ, કફ, ક્ષય, તાવ, અરૂચિ, કોઢ, ગુલ્મ, મૂળવ્યાધિ, પ્રમેહ, કવલ, ઉદર, ત્રિદોષ, તૃષા, આમાશ, કૃમિ, અજીર્ણ, પાંડુરોગ, કમળો તથા શૂળની નાશક છે. એ તાજી હોય ત્યારે સ્નિગ્ધ, શીત કરનાર, મધુર, ગુરૂ તથા કફકર છે; અને પિત્તનાશક છે. **સૈહલી પીંપર:**—તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, કોઇ તથા શુદ્ધિકારક છે; અને કૃમિ, કફ, વાત તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. **વાનર પીંપર:**—કડવી, તુરી તથા મીઠી છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, વિસ્ફોટક તથા યોનિશૂલનો નાશ કરે છે. **રાન પીંપર:**—ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર અને દીપન છે. એ લીલી હોય ત્યારે વધારે ગુણવાળી હોય છે. સુકી અલ્પગુણી; અને અતિતીક્ષ્ણ છે. **પીંપરીમૂળ:**—અગ્નિદીપક, રૂચિકર, પિત્તલ, પાચક, રૂક્ષ, ભેદક, તીક્ષ્ણ, તીખાં, ઉષ્ણ, તથા લઘુ છે; અને આમ, પ્લીહા, શૂળ, ગુલ્મ, ઉદર, વાયુ, કફ, દમ, ઉધરસ, આનાહ, કૃમિ, ક્ષય, કફોદર તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **સર્વ વાતવિકાર તથા શ્વાસ કાસ ઉપર ચોસઠી પીંપર:**—પીંપરનો એક સરખો ચોસઠ પહોર ખરલ કરવો એને "ચોસઠી પીંપર" કહે છે. એ પીંપર ઘણીજ તીવ્ર થાય છે. એ ચોખાભાર જેટલી મધમાં ખાવી. એથી ઘણોજ દાહ વગેરે થાય તો ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો. (૨) **અપસ્માર અને વાયુગોળા ઉપર:**—(આ વાયુનો ગોળો એકાએક ઉત્પન્ન થઇ કાળજા સુધી આવે છે, અને નાના ગોળા જેવડો એકજ ઠેકાણે દેખાય છે.) પીંપર બે ભાગ, મરી ત્રણ ભાગ, અને સિંધવ ૧ ભાગ, એની ભૂકી કરી તે છાશના પાણીમા છ માસા સુધી આપવી. (૩) **પીંપરનું ચૂર્ણ:**—પીંપરનું ચૂર્ણ કરી તે ગોળમાં ખાવું એટલે અરૂચિ, હૃદયરોગ, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, કમળો, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુરોગ અને જીર્ણ જ્વરનો નાશ થાય છે. પીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવાથી તે મેદ, કફ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, પાંડુરોગ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે (૪) **નિદ્રા ન આવતી હોય તે ઉપર:**—પીંપળીમૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. (૫) **શ્વાસ ઉપર:**—પીંપરીમૂળનો આઠ પહોર ખરલ કરી તે ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) **સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:**—ગરમ કરેલા દૂધમાં બે માસા પીંપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૭) **ઉલટી, કાસ, અને હેડકી ઉપર:**—પીંપરનું ચૂર્ણ અને મોરના પિછાની રાખ મધમાં કાલવી વારવાર ચાટવું (૮) **આમાતિસારમાં શૂળ થાય તે ઉપર:**—પીંપર અને હરીતકીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું એટલે સુખ-રેચ થઇ શૂળ મટી જશે. (૯) **રતાંધળા ઉપર:**—ગોમૂત્રમાં પીંપર ઘસી અંજન કરવું, અને રોજ અગથીઆની ભાજી ખાવી. (૧૦) **પથરી ઉપર:**—પીંપર અને મધ નાખી છાશ પીવી. (૧૧) **સર્વ ઉદરરોગ ઉપર:**—ગોમૂત્રની અથવા થુરીઆના દૂધની સહસ્ર ભાવનાઓ આપેલી પીંપર ખવરાવવી; અથવા વર્ધમાન પીંપર આપવી. કિંવા થુરીઆના દૂધમાં પીંપરનો ૭ દિવસ ખરલ કરી તે શક્તિ પ્રમાણે આપવી અને તેનોજ પેટ ઉપર લેપ કરવો. (૧૨) **વર્ધમાન પીંપર:**—ગાયનું દૂધ ૪ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને પીંપર ત્રણથી ચાર એ સર્વ એકત્ર કરી કલાઇના વાસણમાં કઢવી પાણી બળી જાય એટલે તેમાની પીંપર ચાવી ઉપર દૂધ પીવું. **બીજો પ્રકાર:**—પીંપર પાંચથી વીસ સુધી ચઢાવવી. પછી ઉતરતા ઉતરતા પાંચ સુધી આવવું. પરંતુ દૂધમાં પાણી ન નાંખતા એકલું દૂધજ અર્ધું બાળવું અને પીંપર ખાઇ ઉપર દૂધ પીવું; અથવા પીંપર ન ખાતાં એકલું દૂધજ પીવું. દોષતારતમ્ય જોઇ યોજના કરવી. એટલે જીર્ણજ્વર, કાસ, પાંડુ, ગુલ્મ, અર્શ, પ્રમેહ, ઉદર, અગ્નિમાંદ્ય અને વાતરોગ દૂર થાય છે. (૧૩) **અન્ન ન પચતું હોય તો:**—જમ્યા પછી લાગલીજ પીંપરની ભૂકી મધમાં ખાવી. (૧૪) **ગુલ્મ રોગ ઉપર:**—પીંપર અને જવખારનું ૩ માસા ચૂર્ણ આદુનો રસ તથા મધમાં આપવું. (૧૫) **વમન થવા માટે:**—પીંપર, મીંઢળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૧૬) **આમશૂળ, અજીર્ણ અને સોજા ઉપર:**—પીંપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. (૧૭) **કફરોગ ઉપર:**—પીંપરના ચૂર્ણમાં ઘી અને મધ સમભાગે નાખી ખાવું.

(૧૮) અપસ્માર ઉપર—પીંપર લીમડાના રસમાં ઘસી નસ્ય આપવું. **(૧૯) અમ્લપિત્ત ઉપરઃ**—પીંપળીમૂળના ગઠોડાનુ ચૂર્ણ દર વેળા પા તોલા સાકરમાં ખાવું આ ઔષધ દરરોજ બે વખત પ્રમાણે એક મહિનો આપવુ **(૨૦) બાળકના તાવ, ઉધરસ, અતિસાર અને ઉલટી ઉપરઃ**—પીંપર, મજીઠ, નાગરમોથ, અને કાકડાશિંગીનું માસાથી બે માસા સૂધી ચૂર્ણ મધમાં આપવુ. **(૨૧) ઉલટી ઉપર**—પીંપળીમૂળના ગઠોડાનુ ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તેટલુજ સુંઠનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું, તથા દરેક વેળા છ માસા મધમા ત્રણ માસા ખરલ કરી લેવુ. **(૨૨) વાત કફજ્વર ઉપરઃ**—પીંપરનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૨૩) હૃદ્રોગ, જ્વર, ઉધરસ અને ક્ષય ઉપરઃ**—૯૬ તોલા ગાયનુ દૂધ મંદાગ્નિ ઉપર અર્ધું બાળી ઠંડુ થયા પછી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી બબે તોલા; અને પીંપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો નાખી તે દૂધ પીવુ. **(૨૪) બાળકોને આયનેર** (ગર્ભિણી માતાનું દૂધ પીવાથી બાળકને ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉલટી, ઝાંપડ, અરૂચિ અને ભ્રમ થાય છે, તે રોતું રહે છે; અને તેનું પેટ મોટું થઇ તડતડિત દેખાય છે) **થાય તે ઉપરઃ**—પીંપરની ભૂકી મધમાં ખરલ કરી એક અડદથી ચણોઠી સૂધી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે ચટાડવુ. **(૨૫) મૂર્ચ્છા ઉપર.**—પીંપરનુ ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી તેનું ચાટણુ આપવું. **(૨૬) આમવાત ઉપરઃ**—ગાયનુ દૂધ ૧ શેર લઇ તેમા પીંપર એક અને ભીલામો ચાર કાતરી કરી નાખી દૂધ પાશેર રહે ત્યા સૂધી ઉકાળી તેમા સાકર નાંખી પાવું. **(૨૭) ઉદાવર્ત અને ગુલ્મ રોગ ઉપરઃ**—૪ પીંપર લઇ તથા ચૂર્ણ કરી તે બે તોલા પાણીમાં મેળવી તેને વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તોલો કિંવા બે તોલા ગાયનુ ઘી નાંખી પાવુ. **(૨૮) ઉધરસ ઉપરઃ**—પીંપળીમૂળના ગઠોડા, સુંઠ, અને બહેડાદળનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ. એટલે ઉધરસ જલદી મટી જાય છે. **(૨૯) દંત રોગ ઉપરઃ**—પીંપર, જીરૂં અને સિંધવનુ ચૂર્ણ કરી દાંતના મૂળોમા ઘસવું એટલે સણકા, સોજો, દાંતનુ હાલવુ વગેરે વિકારો શમે છે **(૩૦) મૂળવ્યાધ ઉપરઃ**—પીંપરનું ચૂર્ણ છાશમા આપવુ. **(૩૧) વાતવિકાર ઉપરઃ**—વીસ તોલા દૂધ ગરમ કરી ઉકાળ્યા પછી તેમાં પીપળીમૂળના ગઠોડાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ એક તોલા સૂધી નાંખવું; તથા સાઇ ઉકળતા સૂધી તે હલાવી ઉકાળવું. પછી તેમાં સાકરની ભૂકી એક તોલા સૂધી મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એક વાર આપવુ **(૩૨) પરિણામ શૂળ ઉપરઃ**—પીપરનું ચૂર્ણ ૪ તોલા, ગોળ ૧૬ તોલા, અને ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, એ પદાર્થો ૨૫૬ તોલા દૂધમા પકવ કરી તેમાથી રોજ સવારે ૪ તોલા સૂધી આપવું. **(૩૩) સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપરઃ**—પીપર તથા સિંધવ પાણીમાં ઘસી તેનાં બે ત્રણ ટીપાં નાકમા પાડવાં એટલે તરત ગુણ આવશે. **(૩૪) વિષમજ્વર, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, દમ અને ક્ષય ઉપરઃ**—પંચસાર (મધ, ઘી, દૂધ, પીપર, ધોળી સાકર એ પાંચ) એકત્ર કરી મસળી ખવરાવવું. **(૩૫) ધાતુગત, જ્વર, દમ, ઉધરસ, પાંડુ, ધાતુક્ષય અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપરઃ**—મધ એક ભાગ, ઘી બે ભાગ, પીપર ચાર ભાગ, સાકર આઠ ભાગ, દૂધ બત્રીસ ભાગ, તથા ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર) ૬ ભાગ, એ પ્રમાણે નાંખી પચન કરી તેના મોદક કરવા; અને તેમાંથી રોજ એક ખાવો. **(૩૬) રક્તપિત્ત ઉપરઃ**—પીપર મધમાં ચાટવી. **(૩૭) પાચક પીંપરઃ**—પીંપર લીંબુના રસમાં ભીજવી રાખી તેમાં સિંધવનું ચૂર્ણ નાંખવું. બે ચાર દિવસ ભિંજાયા પછી સૂકવી રાખી તેમાથી બે ચાર પીપર દરરોજ ખાતાં જવી. એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે મટી મ્હોંમાં રૂચિ આવે છે; અને અન્ન પાચન થાય છે. **(૩૪) વાળા ઉપરઃ**—પીપળીમૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ખાવું.

૪૯૩. **લીમડો (કડવો)ઃ**—સં૦ નિંબ, પ્રભદ્ર. મ૦ કડુનિંબ. બાળંતલીંબ. હિં૦ બં૦ નીમ. તા૦ તુ૦ ક૦ બેવુ. તે૦ વેપ્પા. મલા૦ વેપ્પુ. ગો. બેવારૂકુ. ફા૦ નેનબ, નીમદરખતહ. ઈં૦ નીંબટ્રી. લા૦ એઝાડિરેકટાઇંડીકા.

આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે; અને તે હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાન કાત્રાદાર હોય છે. એને ધોળા રંગનાં બારિક ફૂલ આવે છે. એના અનેક ગુણો ઉપરથી એ ઝાડ આ ભૂલોકમાંનું કલ્પતરૂજ છે, એમ કહેવાને કાંઇ બાધ આવતો નથી. પ્રાચીન આર્ય ઋષિવર્યોએ એના અલૈકિક ગુણોનો શોધ કરી એને મોટું શ્રેષ્ઠ પદ આપેલુ છે. એના સેવનથી અનેક વ્યાધિઓ નિર્મૂળ થાય છે. એટલા માટે **વર્ષ પ્રતિપદા** (ચૈત્ર સુદ ૧) ના દિવસે એના **કુમળાં પાન અને ફૂલ** મરી, હિંગ, સિંધવ, જીરૂં,

અજમો, આમલી અને ગોળ એમાં શુચિર્ભૂત થઇ સર્વેએ ભક્ષણ કરવું. એવો પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ એક નિયમજ ઠરાવી આપેલો છે. એ નિયમે કરી વર્ષમાં એકવાર પણ એ સર્વરોગ–પરિહારક ઝાડનાં પાન આપણા ખાવામાં આવે છે. એ દૂરદર્શી શાસ્ત્રકારોનો આપણા ઉપર મોટો ઉપકાર છે, એમ સમજવું જોઇએ. એ ઝાડના એકલાં પાનજ ખાઇ રહેનાર તેજ પુંજ તથા શક્તિમાન એવા કેટલાક **વિરક્ત પુરૂષો** કદિ કદિ આપણી નજરે પડે છે, તેથી કરી એ ઝાડના અલૌકિક ગુણ જ્ઞાનમાં આવી આપણને ઘણું આશ્ચર્ય જણાય છે. આ દેશમાં **સ્ત્રીઓ પ્રસુતા** થાય એટલે તેને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સૂધી ભોજનના પહેલાં લીમડાના પાનનો રસ આપે છે. આ યોજના ઘણીજ ઉત્તમ છે. જે સ્ત્રીઓ આ રસ મનથકી લે છે તેને દૂધ વધારે આવી તે જલદી નિરોગી થાય છે. તેને પછી **સુવારોગ** જેવો પ્રાણહારક રોગ ઉત્પન્ન થવાની બીક રહેતી નથી. પણ જે સ્ત્રીઓ આ રસ લેવાની હા ના કરે છે, તેઓને ઘણું કરી દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. હમણાના કાળમા એવી, દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થઇ મૃત્યુમુખે પડેલી સ્ત્રીઓની ઘણીજ સંખ્યા નજરે આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ પણ એજ હોય એમ જણાય છે. વિયાએલી (સુવાવડી) ગાયને પણ જો આ પાન ખાવાને નાંખે, તો તેને પણ વધારે દૂધ આવી તે નિરોગી અને સશક્ત થાય છે. એ ઝાડની છાયા શીતળ તેમજ ઘણી નિરોગી છે. ઉનાળામાં એ ઝાડની છાયાથી ઘણો આરામ મળે છે. સાર્વજનિક દેવાલયો, ધર્મશાળા, રસ્તા ઇત્યાદિ ઘણેક ઠેકાણે આ ઝાડ ફક્ત છાયા માટે અને સ્વચ્છ હવા માટે વાવે છે જેના ઘર આગળ લીમડાનુ ઝાડ છે તેના ઘરમાની હવા સર્વકાળ નિરોગી હોય છે તે ઘરમાં રહેનાર માણસોને આ ઝાડના યોગે કરી ઘણો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ લીમડાનુ ઝાડ ઘણું જુનું થાય એટલે એના લાકડામાંથી **શુદ્ધ ચંદન** જેવો સુવાસ આવે છે. એના લાકડાં ઈમારતી કામમાં ઉત્તમ છે. એના અંગની કડવાશથી એને કીડા લાગવાનો ભય રહેતો નથી. આ ઝાડ પુષ્કળ વર્ષો સૂધી ટકી લોકોને તેનાથી સેકડો ફાયદા થાય છે આ ઝાડ એક વખત કાપ્યું હોય તો પુનઃ એનાં મૂળીઆં ફૂટી એનું કેટલેક વર્ષે મોટું ઝાડ બને છે, એવી રીતે કેટલીકવાર કાપ્યા પછી પુનઃ વધેલાં એવાં પુષ્કળ ઝાડ આપણી નજરે આવે છે. આ પણ એનામાં એક મોટો ગુણ છે. પીપળો અને લીમડો એ બંનેની ઘણીજ મૈત્રી છે. જ્યાં જ્યાં પીપળાનો છોડ હોય છે ત્યા લીમડાનો પણ હોય છે, એવો સાધારણ નિયમ છે. લીમડા પ્રમાણે પીપળાનું ઝાડ પણ ઘણું ઉપયોગી છે. વડ, પીપળો, ઉંબરો, નાંદરૂખ, બીલી, તુળસી ઈત્યાદિ ઝાડને ઘણાં પવિત્ર માનેલાં છે, તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણા માટેજ માનેલાં છે એવું જણાય છે. આવાં ઉપયોગી ઝાડના અલૌકિક ગુણ સામુ ન જોતાં અને તેનો આપણા શરીર–રક્ષણાર્થે ઉપયોગ ન કરતાં, સારાસાર વિચારનો ત્યાગ કરી પરકીયોનુ નિષિદ્ધ પાણી, પવિત્ર ગંગોદક સમજી નિઃશંકપણે પીવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિ થએલી જ્યારે આપણી દૃષ્ટિએ આવે છે, ત્યારે ધિક્કાર છે એવા જીવવાને!! જે દયાળુ પરમેશ્વરે હિંદુસ્થાનવાસી આર્યજનોના શરીર–રક્ષણાર્થે હજારો ઔષધિ અને વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરી રાખેલી છે, તેનો ઉપયોગ અને શોધ ન કરતાં તે પરમેશ્વરી પદાર્થોનો ધિક્કાર કરી પરકીયોનુ, પરકીય હવામાનું, નિષિદ્ધ અને પરિણામે અપકારક એવુ ઔષધ પીવું એના જેવી શરમની, લજાવનારી, અત્યંત ખેદની અને દુઃખની કોઇ પણ વાત નથી!!! "ગોળ સેવનાર કરતાં લીમડો સેવનાર સારો થાય છે." એ કહેવત પૂર્ણપણે લક્ષમાં લાવો. આ નિંબવૃક્ષવર્ણન પ્રથમ કડવું લાગનાર પરંતુ પરિણામે નિરંતર સારૂં લાગનાર છે, એટલા માટે નક્કી વિચાર કરી તે પ્રમાણે આયુષ્યમાં વર્તન રાખો; એટલે નિંબરસ પ્રમાણેજ તેનુ પરિણામ સારૂં આવશે. ખેતરના છેડા ઉપર બાવળનું ઝાડ હોય તો તે જમીનમાનો પૌષ્ટિક અંશ ખાઇ જઇ તે જમીન કસ વિનાની કરી નાખે છે, પરંતુ લીમડાના ઝાડની તેવી વાત નથી. એ ઝાડ ખેતરના છેડા ઉપર હોવાથી ખેતરને કોઇ પણ પ્રકારનું નુકશાન થતુ નથી એટલા માટે ખેડૂતોએ એ ઝાડને અવશ્ય છેડા ઉપર વાવવું જોઇએ. **કડવો લીમડો:**—ઠંડો, કડવો, લઘુ, ગ્રાહક, તીખો, અગ્નિમાંદ્યકારક, સોજાને મટાડનાર, વ્રણશોધક, બાળકોને હિતકર તથા હૃદ્ય છે; અને કફ, વ્રણ, સોજો, કૃમિ, ઉલટી, પિત્ત, હૃદયદાહ, વાયુ, કોઢ, શ્રમ, તૃષા, અરૂચિ, રક્તદોષ, ઉધરસ, તાવ અને મેહનો નાશ કરે છે. **એના કુમળાં પાન:**—ગ્રાહક તથા વાતકર છે; અને રક્તપિત્ત, કોઢ, તથા નેત્રરોગનાં નાશક છે. **જૂનાં પાન:**—વિશેષ કરી વ્રણનાશક છે.

લીમડાની કુંપળો:—કાસ, શ્વાસ, ગુલ્મ, અર્શ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે એના **કુમળાં (કાચાં) ફળ:**—ભેદક, સ્નિગ્ધ તથા ગરમ છે અને મેહ તથા કોઢનાં નાશક છે **પાકેલાં ફળ:**—મધુર, કડવાં, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ તથા પિચ્છલ છે; અને નેત્રરોગ, કફરોગ, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં **બિયાંમાંની મીંજ:**—કુષ્ઠ અને કૃમિનો નાશ કરે છે **નિંબપંચાંગ:**—પિત્ત, રક્તદોષ, કંડૂ, દાહ, વ્રણ અને કોઢનો નાશ કરે છે. **બિયાંનું તેલ:**—કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા કડવું છે; અને કૃમિ, કોઢ, કફ, વ્રણ, વાતપિત્ત, પિત્ત, અર્શ, રક્તવિકાર, વાયુ, શોફોદર, તાવ, જરા, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. કડવા લીમડાની છાલનો ઉપયોગ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કાઢામા અનેક ઠેકાણે આવેલો છે, પરંતુ તેનુ વર્ણન અહીં નહિ કરતાં જુદા જુદા સ્થળે ઉપયોગ કરેલો છે. **ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાન વ્રણ (ગુમડા) ઉપર મોટો ઉસ્તાદ છે. નાડીવ્રણાદિ ભયંકર વ્રણને દરરોજ લીમડાના પાન પાણીમાં સારાં ઉકાળી તે પાણીએ ધોઇ નાખવા; એટલે તેનુ શોધન થઇ તેને રૂઝ આવે છે. **(૨) જે વ્રણ (ગુમડું) ફુટી રસી નીકળે તે મટવા ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાન વાટી મધમા મેળવી ચોપડતા જવુ, એટલે તે સારૂ થાય છે. **(૩) ખપ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાન બાળી જુના તેલમા અથવા કરંજેલ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવા. **(૪) સર્પના વિષ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાન મોટું ઉસ્તાદ ઔષધ છે **સર્પનું** વિષ ચડયાની પરીક્ષા એવી છે કે વિષાર થએલા માણસને કડવા લીમડાના પાન અથવા મીઠું અગર મરચા ખાવા આપવા, તેને જો કડવું, ખારૂ અગર તીખુ સમજવામા આવે નહિ, તો વિષ ચડયુ અથવા દંશ થયો છે એમ સમજવું પછી તેને વિષ ઉતરતાં સુધી લીમડાના પાન ખાવા આપવા, કિંવા પાનનો અથવા છાલનો રસ પાવો એટલે વિષ ઉતરશે. **(૫) પિત્ત પડવા માટે:**—લીમડાના પાનનો રસ પાણી નાંખી તે પીવા આપવો; એટલે ઉલટી થઇ પિત્ત પડશે. **(૬) ગરમી ઉપર:**—લીમડાના પાનનો રસ ખડીસાકર નાંખી સવાર સાંજ ૭ દિવસ પીવાથી કોઇ પણ પ્રકારની ગરમી હોય તો તે નક્કી સારી થાય છે **(૭) મહારોગ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાન ઘણુ સારૂ ઔષધ છે. ન્હાવાના પાણીમા આ પાન કઢવી તેણે સ્નાન કરવું; અને એનો અંગરસ કિંવા પાન ગાયના દૂધમા વાટી તે રસ સેવન કરવો; એટલે ૨–૩ મહિનામા રક્તપિત્તી અને દુર્ધર કુષ્ઠરોગનો નક્કી નાશ થાય છે. પથ્ય પાળવુ. તેમજ રોગીએ રોજ રાત્રે કડવા લીમડાની છાયામાં સુવાનો રીવાજ રાખવો **(૮) દાહયુક્ત સોજા ઉપર:**—પાન વાટી ચોપડવા એટલે દાહ કમી થાય છે; અને રક્તદોષ નહિ જેવો થાય છે **(૯) પિત્તજ્વરમાં જે અતિશય દાહ થાય છે તે ઉપર:**—લીમડાના પાનનો રસ શરીરે ચોળવો, તેથી બળતરા કમી થાય છે. **(૧૦) ઉષ્ણ જ્વર ઉપર:**—કડવા લીમડાની ડાખલી, કટુકી અને કરીઆતાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. **(૧૧) કામીણ રોગ ઉપર:**—લીમડાની અંતરછાલનો રસ કાઢી, તેમા મધ અને થોડુ સુંઠનુ ચૂર્ણ નાંખી આપવું. **(૧૨) ખસ ઉપર.**—જુના લીમડાનુ સૂકાએલુ લાકડુ પાણીમા ઘસી ચોપડવુ. **(૧૩) વિષમજ્વર ઉપર:**—કડવા લીમડાની છાલના કાઢામાં ધાણા અને સુંઠનુ ચૂર્ણ નાખી તે આપવો; એટલે જલદી ગુણ આવે છે. આ ઔષધ "કોયનેલ" કરતા ઘણું ઉત્તમ હોઇ ગુણોમાં પણ તે કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. **(૧૪) મૂળવ્યાધ, કૃમિ અને પ્રમેહ ઉપર:**—લીમડાની કાચી લીંબોળીઓ ખાવી. **(૧૫) ખસ ઉપર:**—કડવા લીમડાના બિયા વાટી ચોપડવાથી ખરજ સારી થાય છે. અને ઉંદરી જવા માટે પણ એ બિયા વાટી માથે ચોપડવા. **(૧૬) સુવારોગ ઉપર:**—જુના લીમડાની અંતરછાલ કાઢી, તેના બારિક ટુકડા કરી તે હાલ્લીમા ઘાલવા, અને ઢાકણું દેવુ. એવુ ત્રણ દેગડા પાણી સાફ આધણુ આવે ત્યા સુધી ઉકાળવુ. પછી જે સ્ત્રીને સુવારોગ થયો હોય તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી પ્રથમ એક દેગડો લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવો. તેમાનો બાફ (વર.ળ) કમી થયા પછી બીજો દેગડો લાવી માથા નીચે રાખવો, અને પ્રથમનો દેગડો કમર નીચે રાખવો માથા નીચેના દેગડાની બાફ કમી થયા પછી તે કમર નીચે રાખવો અને કંમર નીચેનો પગ નીચે રાખી, ચૂલા ઉપરનો ત્રીજો દેગડો મસ્તક નીચે મુકવો તેની બાફ કમી થયા પછી પગ નીચે રાખવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો; એટલે પરસેવાના રૂપે શરીરમાંથી સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઇ રોગ સારો થાય છે. **(૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—

લીમડાનાં બિયાં તેલમા તળી તેમાંજ ખરલ કરી તથા તેમાં થોડુ ફુલાવેલુ મોરથુથુ નાંખી તે મલમ મૂળને ચોપડવુ; એટલે મોડ ગરી પડે છે, અને કદ પણ ગરી પડે છે **(૧૮) સર્પનું વિષ કદિ પણ ન ચઢવા માટેઃ**—લીમડાનાં પાન રોજ સવારે ખાવા; એટલે કદિ સર્પદંશ થયો હોય તોપણ તેને વિષ બાધ કરતું નથી. **(૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—લીમડાનાં ૨ પાન બારિક વાટી મગની પલાળેલી દાળમા મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના ઘીમાં તળી રોગીને ૨૧ દિવસ ખવરાવવું, એટલે ગુદામાના સર્વ મસા ગરી પડશે. આ ઔષધ લેનારે સમુદ્રનું મીઠુ ન ખાતા સિંધવ ખાવો. **(૨૦) સ્ત્રીને પ્રસવ થતો ન હોય તોઃ**—લીમડાનાં મૂળીઆં કમરે બાંધવાથી જલદી છુટકો થાય છે. પ્રસૂતિ થયા પછી મૂળીઆ છોડી નાખવા. **(૨૧) સોમલના વિષ તથા કૃમિ ઉપરઃ**—લીમડાના પાનનો રસ આપવો. **(૨૨) અફીણના વિષ ઉપરઃ**—કડવા લીમડાના પાનનો યંત્રવડે અર્ક કાઢી આપવો **(૨૩) કુષ્ટાદિક ઉપર પંચનિંબ ચૂર્ણઃ**—મૂળીઆં, પાન, ફૂલ, ફળ અને છાલ, એ પાંચ અંગો લઇ તેનુ ૬૦ તોલા ચૂર્ણ કરી આપવુ. પછી લોહભસ્મ, બાળહરડાં, અરણીનાં બિયાં, ત્રિફળા, ભીલામો, વાવડીંગ, સાકર, આમળા, હળદર, પીંપર, મરી, સુંઠ, બાવચો, ગરમાળાની શિંગોમાનુ મગજ, અને ગોખરૂ, એ પંદર ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઇ બધાંનુ ચૂર્ણ કરવું. પછી લીમડાનુ તથા તે ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેને ભાગરાના રસનો એક પુટ આપવો. પછી ખેરની છાલનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી તેનો એક પુટ આપવો અને તે સૂકવવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ એક તોલો ખેરની છાલના કાઢામા અથવા ઘીમા અથવા ગાયના દૂધમા આપવુ, તેથી કરી એક મહિનામા બધા કોઢ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ સર્વ રોગનુ નાશક છે. **(૨૪) પિત્ત ઉપરઃ**—લીમડાની કુંપો, ધાણા, સુંઠ અને ખડીસાકરનો કાઢો આપવો. **(૨૫, યોનિશૂળ ઉપર.**—લીમડાની લીંબોળીઓ અને એરંડીઆ, લીમડાના રસમા વાટી ગોળી કરવી અને તે યોનિમાં રાખવા આપવી, કિંવા એનો યોનિએ લેપ કરવો. **(૨૬) કૃમિ ઉપરઃ**-લીમડાના પાન હિંગ સાથે ખાવાં. **(૨૭) અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે તે ઉપરઃ**-લીમડાનાં પાન વાટી ઘી અથવા આવળકટી સાથે ખાવાં અને મિરપુડ ઘીમાં ખરલ કરી શરીરે ચોળવી અથવા લીમડાની અંતરછાલનો કાઢો આપવો; એટલે શીતપિત્ત, ક્ષત, કંડૂ, વિસ્ફોટક અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. **(૨૮) સ્થાવર, જંગમ સર્વ વિષ ઉપરઃ**—સિંધવ અને મરી સમભાગ, અને એ બન્નેના બરોબર લીંબોળીઓ લેઇ, તે વાટી મધ અને ઘીમા આપવી. **(૨૯) સર્વ વ્રણ ઉપરઃ**—લીમડાનાં પાન, દારૂહળદર અને જેઠીમધના ચૂર્ણમા ઘી અને મધ નાખી ખરલ કરી તે મલમ ચોપડતા જવું; એટલે જખમ તુરત ભરાઇ આવે છે. **(૩૦) રક્તસ્રાવ અને પ્રદર ઉપરઃ**—લીમડાની છાલના રસમાં જીરૂં નાખી ૭ દિવસ આપવું. **(૩૧) કામિણ રોગ ઉપરઃ**—લીમડાનાં પાન પાણીમા વાટી તેનો રસ પાશેર કાઢી, તેમાં ખડીસાકર નાખી ગરમ ગરમ પીવા આપવો **(૩૨) સિકતામેહ અને ઇક્ષુમેહ ઉપરઃ**—લીમડાની કુંપનો કિંવા અંતરછાલનો કાઢો આપવો. **(૩૩) કોઇ પણ રોગ કદિ ન થવા માટેઃ**—લીમડાનાં પાન એક તોલો લઇ તેમા ગુંજાભાર કપૂર અને તેટલીજ હિંગ નાખી તેની ગોળી કરવી; પછી તે ગોળી ૬ માસા ગોળમા મેળવી દરરોજ રાત્રે ઉંઘવાની પહેલાં આપવી ગામમાં જ્યાં સુધી કૉલેરાનો આજાર હોય, ત્યા સુધી આ ઔષધ દરેકે સેવન કરવાથી તેને કાંઇ પણ ઉપદ્રવ થશે નહિ. **(૩૪) ઓકારી, કુષ્ઠ, પિત્ત અને કફ સંબંધી જંતુ ઉપરઃ**—લીમડાનાં પાન ઝીણાં વાટી કલ્ક કરી પાવો. **(૩૫) ઉષ્ણકાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઇ ઠંડાઇ આવવા તથા જુલાબ બંધ થવા માટેઃ**—લીમડાના પાન વાટી સરબત કરી તેમા ખડીસાકર નાખી પાવું. **(૩૬) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—લીમડાની પાકેલી લીંબોળીનો ગર દરરોજ સવારે ત્રણ માસા લઇ તેમાં ૬ માસા ગોળ મેળવી તે ગોળી ૭ દિવસ ખાવા આપવી. **(૩૭) વાળા ઉપરઃ**—લીમડાનાં પાન વાટી લેપ કરવો. **(૩૮) ઉરૂસ્તંભ ઉપરઃ**—લીમડાના મૂળીઆ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૩૯) પ્રમેહ, ઉપદંશ, બદ, ચાઠાં ઈત્યાદિ ઉપરઃ**—પાશેર લીમડાની છાલ લઇ તે કાચપાત્રમાં નાંખી અથવા માટીના વાસણમાં ઘાલી, તેમાં આધણ આવેલું પાણી એક શેર નાખી ઢાંકણું દેઇ રાતભર તેમજ રાખવું. બીજા દિવસથી તેમાંથી શક્તિ પ્રમાણે એક અગર બે વાર, દરેક વખતે ૪ તોલા પાણી આપવું; એટલે ઉપલો ઉપદંશજન્ય રોગ એક બે અઠવાડીઆમાં સારો થાય છે. પથ્ય ઘી, સાકર,

પોળી, બાકી વર્જ્ય (૪૦) **નખુર્દી અને પેરા ઉપરઃ**—લીમડાનાં પાન થોડુ મીઠું નાંખી વાટવાં અને ધીમા શેકી તેની પિંડી કરી ઉપર બાધવી. (૪૧) **વિષમજ્વર ઉપરઃ**—લીમડાનાં પાન ૪૦ તોલા, સુઠ, મરી, પીપર ૧૨ તોલા; ત્રિફળા ૧૨ તોલા; લવણત્રય (સિંધવ, બીડ અને કાચ) ૧૨ તોલા, બે ક્ષાર (જવખાર અને સાજીખાર) ૮ તોલા; અને અજમો ૨૦ તોલા, એ સર્વેનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી સવારે આપવું (૪૨) **વિષમજ્વર ઉપર ધૂપઃ**—કડવા લીમડાના પાન, વેખંડ, કોઠ, હરડે, શિરસ, ઘી અને ગુગળનો ધૂપ વિષમજ્વર-નાશક છે (૪૩) **આગંતુક વ્રણ, અને વ્રણ ગળવા ઉપરઃ**—કઢાઇમાં તેલ નાખી તેમા લીમડાનાં પાન બાળી ખરલ કરી ચોપડવા. (૪૪) **વીંછીના દંશ ઉપરઃ**—લીમડાનાં પાન અગર ફૂલ સુંઘાડવાં, અથવા પાન ચાવી મ્હોમાની બાફ જવા ન દેતાં દંશના વિષમ ભાગમાના કાનમા તે ફુંકવુ.

૪૯૪. **લીંબુડી.**—સં૦ નિંબૂક. મ૦ હિં૦ નિં૦—લિંબુ. બં૦ પાતિલેબુ. ક૦ નિંબે. લિંબુ-હણ્ણુ. તા૦ એલુમિચ્ચે. તુ૦ લિંબેડામાર. મલા૦ એરૂનારક. તૈ० નિમ્મપંડુ. ફા૦ લિમુનેતુશ. અ૦ લિમુનેહાબીજ. ઇં૦ લેમન્ લા૦ લેમનએસીડમ્

લીંબુ, નારંગી, ચકોત્રા, સંતરા, મોસાંબી, પપનસ, ગળ્યુ લીંબુ, બીજોરૂ, વગડાઉ લીંબુ ઇત્યાદિ લીંબુનીજ જાત છે. લીંબુડીના ઝાડ બિયામાંથી અથવા કલમ કર્યાથી થાય છે. આ ઝાડ બે ત્રણ માથોડા ઉંચા વધે છે લીંબુડીનાં ઝાડ વાવ્યા પછી ત્રીજે કિંવા ચોથે વર્ષે ફળ આવે છે. લીંબુનો ઉપયોગ ઘણા કામોમા થાય છે. લીંબુના રસમા ઘણાક રસાયન ઔષધો તૈયાર થાય છે. લીંબુ રૂચિ-કર અને પાચક હોવાથી ઘણાક લોક ભોજનમા ભાત તથા શાક ઉપર નીચોવી ખાય છે, તેથી કરી તે પદાર્થમા સારો સ્વાદ આવે છે. કાગદી **લીંબુઃ**—ખાટું, ઉષ્ણ, પાચક, દીપક, લઘુ, આંખોને હિતકર, અતિ રૂચકર, તીખુ તથા તુરૂં છે, અને કફ, વાયુ, ઉધરસ, ઉલટી, કંઠરોગ, પિત્ત, શૂળ, ત્રિદોષ, ક્ષય, મલસ્તંભ, બદ્ધગુદોદર, વિષૂચિકા, ગુલ્મ, આમવાત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. એ પાકેલાં હોય તો વધારે ગુણવાળા છે **ઉપયોગઃ**—(૧) **અજીર્ણ ઉપરઃ**—ભોજનના પહેલા લીંબુ, આદું અને સિંધવનુ સેવન કરવુ એટલે અજીર્ણ દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. તથા વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા અને આમવાતનો નાશ થાય છે (૨) **વિષૂચિકા (કૅાલેરા) નો આજાર ન થવા ઉપરઃ**—દરરોજ બે લીંબુનો રસ ભોજનમા અથવા સાકર સાથે સેવન કરવો. એટલે કૅાલેરાની દહેશત રહેતી નથી. (૩) **પાચક લીંબુઃ**—લીંબુ અને મીઠું થર ઉપર થર કરી માટલામા દાબી રાખવાં અને તે સારાં આથવાં પછી તેમાથી એક એક લીંબુ ખાવા આપવુ એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અને મ્હોમા સ્વાદ આવે છે (૪) **કૅાલેરા ઉપરઃ**—લીંબુના રસમાં સાકર નાખી સરબતી પાક કરી રાખવો; અથવા કાંદા (ડુંગળી) ના રસમા લીંબુનો રસ મેળવી તેનો સરબતી પાક કરી રાખી તેનું સેવન કરવું (૫) **આંખો આવે તે ઉપરઃ**—દાંતવણ અને અફીણને લીંબુના રસમા લોખંડના તવા ઉપર ખરલ કરી આખો ઉપર લેપ કરવો, લોખડનો વેર તથા દાંતવણ એકત્ર કરી લીંબુની ચીર ઉપર ભભરાવી પીળા કપડામા પોટલી બાધી તે આંખોપર ફેરવવી, એટલે આંખોમાં ચેળ આવે છે તે અને ખરજ, રતાશ વગેરે સર્વ નેત્રવિકારો દૂર થાય છે. (૬) **પિત્ત શમન થવા માટેઃ**—લીંબુનો રસ અને સાકરનુ સેવન કરવું.

૪૯૫. **લીલો ચંપોઃ**—(સં૦ હરિચ્ચંપક.) આ ઝાડ ઘણું મોટું થતુ નથી. એનાં પાન લાંબાં અને લાલા હોય છે. એ ઝાડને ગળોની પેઠે આકડીઓ હોય છે. કોળી લોક એ કાંટાનો ઉપયોગ કરે છે. આ ઝાડ રામફળીની જાતનુ છે. એને લીલા રંગના ફૂલ આવે છે એની ઘણીજ સુગંધ આવે છે. એ ઝાડને વાવ્યા પછી ૨-૩ વર્ષે ફૂલ આવે છે. કલમથી તથા બિયાથી એના રોપા ઉગે છે.

૪૯૬. **લેંડીઃ**—એ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એમા કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. એનાં પાન ઉંબરાનાં પાન જેવા હોય છે. ઉપયોગ—(૧) **વ્રણ ઉપરઃ**—કાળી લેંડીની છાલનુ અગર પાનનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. એટલે વ્રણ જલદી રૂઝાઇ જાય છે.

૪૯૭. લોધર:—સં૦ મ૦ લોધ્ર૦ મ૦ હિ૦ ક૦ લોધ–ર–પઠાણી. અં૦ મુગામ. લા૦ સિપ્લો· કોસરેસીમુસા.

લોધરનાં ઝાડ કોકણ, મહાબલેશ્વર, બંગાળા અને નેપાળ, એ પ્રદેશમાં થાય છે. એનાં પાન બકુલનાં પાન જેવડા મોટા હોય છે. લોધરનો ઉપયોગ રંગમાં તથા ઔષધમાં ઘણો થાય છે. અળતો કરે છે તેમા લોધર નાંખે છે. એમા ધોળો અને રાતો એવી બે જાત છે. થાણા જીલ્લામાં અજા પર્વત ઉપર ધોળા લોધરનાં ઝાડ પુષ્કળ છે **લોધર બે પ્રકારનો છે:**—તે તુરો, શીત, નેત્રને હિતાવહ, ગ્રાહક તથા લઘુ છે; અને વાયુ કફ, રક્તદોષ, પિત્ત, સોજો, અતિસાર, પ્રદર, અરૂચિ, વિષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલ:**—પાકકાળે તીખા, તુરા, મધુર, શીત, કડવા તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **પ્રદર ઉપર:**—લોધરનો કાઢો આપવો; અથવા લોધરનું ચૂર્ણ આદુના રસમા અથવા કેળના કાંદાના રસમાં પાવુ. (૨) **તારૂણ્યપિટકા ઉપર:**—લોધર, ધાણા અને વજનો ઠંડા પાણીમા લેપ કરવો. (૩) **દંતરોગ ઉપર:**—લોધર, સાટોડી અને ફુલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી કોગળા કરવા. (૪) **જીર્ણજ્વર ઉપર:**—લોધર, ચંદન, પીપળીમૂળ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ સાકર, ઘી, મધ તથા દૂધમાં પાવું.

૪૯૮. વગડાઉ અળવી:—(સં૦ વનાલુક.) એ અળવી ચોમાસામાં ઉગે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ ઘણીજ ઠંડી છે. ગરીબ લોક એનુ શાક કરી ખાય છે. **વગડાઉ અળવી–(૧) ઢોરોના પગને ફાળ લાગી હોય તે ઉપર:**—વગડાઉ અળવીના કાંદા ઘાસ સાથે ખવરાવવા. (૨) **ક્ષત ઉપર માખ બેસી જીવડા ન પડવા માટે:**—ઢોરોને વગડાઉ અળવીના કંદ ખાવા નાંખવા; અને કિંચિત્ ઘસી પાણી કરી ક્ષત ઉપર રેડવાથી તેમા કીડા ઉત્પન્ન થતા નથી.

૪૯૯. વગડાઉ અજમો:—(સં૦ અરણ્યાજમોદા.) અજમાની વગડામાં થનારી એક જાત છે. એ છોડ આબેહુબ અજમાના છોડ જેવા હોય છે. ડુંગરાળ પ્રદેશમા એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એને ફૂલ અજમા જેવાંજ હોય, અજમાના જેવાજ એના ગુણ છે. ઉપયોગ:—(૧) **ઉધરસ, વાયુ અને અજીર્ણ ઉપર:**—વગડાઉ અજમો મધમાં ખાવો અથવા એનાં પંચાંગનો કાઢો કરી મધ નાંખી આપવો.

૫૦૦. વગડાઉ ઘેટુળી (સાટોડી):—એ ઝાડ સુમારે બે ત્રણ હાથ ઉંચું હોય છે, એનાં પાન મોગલી એરંડાનાં પાન જેવડા થાય છે. એ ઝાડનો રંગ ધોળો હોય એનુ લાકડુ ઘણુંજ હલકું હોય છે. એ બાળવાના કામમા સારાં ઉપયોગી નથી. ઘેટુળીના ઝાડ દક્ષિણમાં ઘણાંજ થાય છે. એ ઝાડનાં મૂળીઆંનો રંગ પણ ધોળો હોય છે. એને મરી જેવાં બારિક અને લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) **સોજા ઉપર:**—કોઇ પણ જાતનો સોજો હોય તો તે ઉપર ઘેટુળીનાં મૂળીઆંનો પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો એટલે સોજો ઉતરે છે. (૨) **ઢોરના ગુમડામાં કીડા પડે તે ઉપર:**—ઘેટુળીના મૂળીઆં વાટી ચોપડવાં અથવા મૂળીઆંનુ ચૂર્ણ કરી ચોપડવું.

૫૦૧. વગડાઉ તુરીયું:—(મ૦ રાનદોડકી) આ તુરીઆના ઝાડ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ વેલા પ્રમાણે વધે છે. એનાં પાન હાથેળી જેવડા મોટાં અને સાધારણ ગોળ હોય અણીદાર હોય છે. વગડાઉ તુરીઆની દરેક ડુખને બે ફળ આવે છે, એ લાંબાં હોય છે. એની જાડાઇ પગના અંગુઠા જેવડી હોય છે. ઉપયોગ—(૧) **તંતુમેહ એટલે લાલમેહ (પ્રમેહ) ઉપર:**—વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળીઆં ચંદનની પેઠે અર્ધા તોલા સુધી ઠંડા પાણીમા ઘસી તેમા સાકર નાંખી બે વખત પાવાં. અથવા વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળીઆં, ધોળી જાસુદીનાં મૂળીઆં, અને ઉપરસાલનાં મૂળીઆં સમભાગે ગાયના દૂધમાં દોઢ તોલા સુધી ઘસી તેમાં જીરૂ અને સાકરની ભૂકી નાખી બે વખત પાવાં. આ ઔષધ ૧૪ દિવસ પાવું. પથ્ય પાળવું. પંદરમે દિવસે ગાયના દૂધમાં અર્ધું લીંબુ પીલી તુરત તે દૂધ પાવું. પછી પથ્ય છોડવું. (૨) **ઢોરોને ખાંધ પડે તે ઉપર:**—સુજેલા ભાગને થુકીને ચોળી પછી વગડાઉ તુરીઆનાં પાનનો રસ ચોપડવો. (૩) **કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—વગડાઉ તુરીઆનાં પાન અંગારામાં નાખી તેને બાફી રસ કાઢી

કાનમા નાખવો; અથવા મૂળીઆં ગરમ પાણીમા ઘસી તે પાણી કપડછાણ કરી કાનમાં નાખવું. (૪) વાતવિકાર ઉપર:—વગડાઉ તુરીઆના લીલા મૂળીઆ કુટી, દોઢ તોલા સુધી રસ કાઢવો. તેમાં અર્ધા તોલા સુધી મધ મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એક તોલા સુધી પાવું. (૫) સોજા ઉપર:—વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળીઆ ઘસી ચોપડવા. (૬) નાડીવ્રણ ઉપર—વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળીઆં, કડવી કરમદીનાં મૂળીઆ અને નાટકનાર (પાન તીખાં છે.) ના મૂળીઆ ઘસી ચોપડવા, અને દૂધમાં ઘસી પાવાં.

૫૦૨. વગડાઉ સુરણ:—સં૦ અરણ્ય સૂરણ, વજ્રમુષ્ટી. મ૦ કો૦ લૂત. ખાજરા–રાન–સુરણ. હિ૦ જગલી સૂરણ. ક૦ તે૦ અડવી સૂરણ, બેસૂરણ. તા૦ કટુ કવરવિ. તુ૦ કટુકેજે. મલા૦ કટટુચેના. લા૦ એમોર્ફોફેલસ્, કેપેન્યુલેટસ્, સાપનથેરિપસ્, સાપસ્વટિકા.

આ શાક કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. મૃગ નક્ષત્રનો એકાદો વરસાદ વરસ્યો એટલે સુરણના કંદ જમીનમાંથી ઉપર નીકળે છે, તે લાવી તે ઉપરની છાલ કાઢી નાખી અંદરનો ભાગ બારિક સમારી શાક કરે છે. જૂનુ થયા પછી એ ખાવાને ઉપયોગી નથી. આ સુરણ પણ એક સુરણનીજ જાત છે; પરંતુ આ ઝાડ સુરણ કરતા નાના થાય છે. એના પાન અને આકૃતિ સુરણના જેવીજ હોય છે. જ્યારે સુરણના કોંબ નવીન બહાર નીકળે છે ત્યારે હાથીની સુંઢ જેવા સરળ ધોળા અને રાતા દેખાય છે; તેના ઉપરની છાલ જાડી અને મજબૂત હોય છે એ શાક સારૂં બાફવુ જોઇએ અને તેમાં આફકસર આમલી નાખવી, નહિ તો તેથી ગળામાં ખરજ થાય છે. લુતીનાં મૂળીઆ ગોળ સુરણ જેવાંજ હોય છે, પરંતુ એ નાના હોય છે. એ ઝાડના દાંડાની ઉપરની અણીને દશ આંગળ સુધી લબાઇની, મકાઇના ડોડા જેવી એક મૂઠ આવે છે. એ મૂઠીને વજ્રમુષ્ટિ કહે છે. એ મૂઠીને લાબા અને ખીચોખીચ દાણા હોય છે. એ પાકા થાય એટલે રાતા રંગના પ્રવાળ જેવા જણાય છે. લુતીનું શાક કર્યા પહેલા આ કંદ છોલી તેની ચીરો કરી ઘરમા બે ત્રણ દિવસ સુધી રાખવુ, પાણી સૂકાઇ જાય એટલે તેનું શાક કરવું. એ કંદને કડવુ સુરણ પણ કહે છે. એ કંદ પિત્તકારક અને કફનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) નળ કુહ્યા હોય તે ઉપર:—રાન સુરણની ફોડ સૂકવી તેની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી અને પાશેર ગાયના દૂધમાં એક તોલો સાકર અને ૬ માસા સુરણની ભૂકી નાખી તેનો માવો કરી ખાવો. (૨) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:—રાન સુરણના કાદાનુ ચૂર્ણ ઘીમાં તળી તેની ગોળીઓ મૂળાના રસમા બાધવી અને બે વખત એકેક ગોળી ખાવી (૩) કર્ણમૂળ ઉપર:—લુતીના કાદા ઘસી ચોપડવા એટલે સોજો જલદી દૂર થશે.

૫૦૩. વછનાગ:—સં૦ વત્સનાભ. મ૦ બચનાગ હિ૦ બચનાગ, સિંગીયાવિષ. ક૦ વત્સનાભી. લા૦ આકોનીટમનેપલસ્.

વછનાગના ઝાડ નાનાંનાનાં ઝાડવાં જેવા હોય છે. ડુંગરાળ પ્રદેશમાં તે પુષ્કળ થાય છે. વછનાગનાં ઝાડ ખાનદેશમાં અને સાતપુડા પર્વતના જંગલોમા પુષ્કળ છે. એ ઝાડનાં મૂળીઆં બહુ વિષવાળાં છે. તેને વછનાગ કહે છે. આ ઝાડના પાસે બીજા ઝાડ ઉગતાં નથી એટલો એ વિષારી છે. વછનાગનો રંગ કાળાશ પડતો હોય છે. જે મૂળીઆ વજનદાર હોય છે તે સારાં સમજવાં. વછનાગ શુદ્ધ કરી પુષ્કળ રસાયનોમા નાખે છે. વછનાગનો લેપ ઘણા રોગો ઉપર કરે છે. વછનાગમાં કાળો અને ધોળો અથવા લાહોરી વછનાગ એવી બે જાત છે. લાહોરી વછનાગ મોઘો મળે છે. વછનાગ:—ઉષ્ણ, સંતાપકારક, મદકારી, તીખુ, કડવુ, તુરૂ, સુખકર તથા વ્યવાયિ છે. અને વાયુ, શ્લેષ્મવિકાર, કંઠરોગ, સન્નિપાત, કુષ્ઠ, વાતરક્ત, અગ્નિમાદ્ય, કાસ, શ્વાસ, ઉદર, પ્લીહા, ગુલ્મ, પાડુ, વ્રણ અને ભગદરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કર્ણમૂળ, અડગુમડાં, સંધિવાયુ અને સોજા ઉપર:—વછનાગ લીંબડાના રસમા ઘસી લેપ કરવો. (૨) વીંછીના દંશ ઉપર:—વછનાગનો લેપ કરવો. (૩) કાનમાં દરદ બેસવાથી થતા દુ:ખ ઉપર:—વછનાગ અને વજ સમભાગે લઇ તલના તેલમાં કઢવી કાનમા પાડવો. (૪) સોજા ઉપર:—વછનાગ, સુંઠ અને સાટોડીના મૂળીઆં ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો. (૫) વિસર્પ અને ચાંદીઓ ઉપર:—વછનાગ, ઝેરકોચલા અને મોરથુથુ દહીંમાં ઘસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો. (૬) ગાંઠ બેસી જવા માટે:—વછનાગ અને ઝેરકોચલાનાં બિયા એકત્ર ઘસી લેપ કરવો; અને તે ઉપર

કાગળ ચોંટાડી જૂની ઈટનો કકડો તપાવી કપડામાં વીંટી સોસાય તેટલો શેક કરવો. (૭) **કાખ-બાંજરી** (બાંબલાઈ) **ઉપર:**—વછનાગ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

૫૦૪. વજ:—સં૦ વચા, ઉગ્રગંધા. મ૦ વેખડ. હિ૦ બં૦ વચ. ક૦ બજિગિડ, નારૂએરૂ, બજે, કબણુદગડે. તૈ૦ વાસા, વાડજ. તા૦ વશુખુ. તુ૦ બજિ. મલા૦ સોસનજર્દ, અગરતુરકી. અ૦ ઉદલખુજ. ઈં૦ સ્વીડફ્લેગરૂટ. લા૦ એકોરસ્ કેલેમસ્.

વજના ઝાડ પાન બાજરીઆના ઝાડ જેવાં થાય છે. એની ઉંચાઈ માથોડુ હોય છે. એના મૂળી-આંને વજ કહે છે. એની એક ધોળી જાત ઈરાનમાં થાય છે, તેને **ખુરાસાની વજ** કહે છે, એના ગુણ વજના જેવાજ હોઈ વિશેષ કરી ઉત્તમ ગુણકારી છે. **વજ:**—તીક્ષ્ણ, તીખી, ઉષ્ણ, કડવી વાંતિ-કારક, દીપન; તથા કંઠ, અને મલમૂત્રની શોધક, વાણીપ્રદ તથા મેધાકારક છે: અને કફ, આધિ, સોજો, વાયુ, જ્વર, અતિસાર, ઉન્માદ, ભૂતબાધા, અપસ્માર, રાક્ષસપીડા, કૃમિ, શૂળ, મલસ્તંભ અને આધ્મા-નનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **સળેકમ અને મસ્તકશૂળ ઉપર:**—વજનુ ચૂર્ણ કરી તે કપ-ડામાં બાધી સુંઘાડવુ. (૨) **અપસ્માર ઉપર:**—વજનુ ચૂર્ણ દૂધ સાથે આપવુ. પથ્ય દૂધ ભાત ખાવાં. અથવા વજના કકડા કરી સાત દિવસ ઘીમાં પલાળી રાખવા. પછી તેનુ પાતાળ-યંત્રવડે તેલ કાઢી જેવી છીંક આવે તેવોજ તેનો નાકમા વાસ લેવો એટલે છીંકો બંધ થાય છે. (૩) **સૂર્યાવર્ત અને આધા-શીશી ઉપર:**—વજ અને પીંપરની પોટલી કરી નાકે સુંઘવી અથવા ચૂર્ણ સુંઘવુ. (૪) **ઉન્માદ ઉપર:**—વજના રસમાં કોષ્ટકોળીંજનનુ ચૂર્ણ, અને મધ નાખી આપવુ. (૫) **કાળા ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—દહીં ભાત અને વજ ખાવી. (૬) **કાન ફુટે તે ઉપર:**—વજ અને કપૂર તલના તેલમા કઢવી તે તેલ કાનમા પાડવુ. (૭) **ગર્ભિણીના આનાહ વાયુ ઉપર:**—વજ અને લસણ નાખી દૂધ તપાવવુ. તેમા હીંગ તથા સંચળ નાંખી ખાવા આપવું. એટલે આનાહ વાયુનો નાશ થઈ ગર્ભિણી સુખી થાય છે. (૮) **સુખે પ્રસવ થવા ઉપર:**—વજ પાણીમાં વાટી તેમાં એરંડતેલ નાખી તેનો નાભી ઉપર લેપ કરવો. (૯) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—વજ અને કિંચિત્ રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૧૦) **આમાતિસાર, રક્તાતિસાર અને ઉધરસ ઉપર:**—વજ, ધાણા, તથા જીરાનો કાઢો પાવો. (૧૧) **બાળકને તાળવું પડે તે ઉપર:**—વજ અને જાયફળ, દૂધમાં કિંવા ઘીમા ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો, અને ગાયના દૂધમાં સાબરશિંગ ઘસી પાવું. (૧૨) **બાળકને વાયગમન** (છાતીમાં કફના યોગે ડચુરો બાઝયા જેવુ થઈ કફનો ગઠ્ઠો બંધાય છે તે યોગથી શ્વાસોશ્વાસનો અવરોધ થઈ વારવાર જીવ ગભરાય છે તે) **થાય તે ઉપર:**—બાળકના હૃદય ઉપર, પીઠ ઉપર અને ગળા નીચે ગાયના દૂધમાં વજ ઘસી ચોળી ચોળી જીરવવી. (૧૩) **વિષમજ્વર ઉપર:**—વજ, હરડે અને ઘીનો ધૂપ આપવો.

૫૦૫. વડ:—સ૦ બ૦ વટ. મ૦ વડ. હિં૦ બડ—ર. ક૦ આદલ—ગોલીમારા. તૈ૦ મર્રિચેટુ. તા૦ અલામારામ. તુ૦ ગોલિડામારા. મલા૦ પેરાલ. ફા૦ દરખતરેશા, વડવાઈ, એબર્ગંદ અ૦ જાતુ, દવાઈ વથઆબ. ઈં૦ બનિયનટ્રી. લા૦ ફાયકસઇંડીકસ્.

એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ ઝાડ મોટુ થાય છે; અને એનો વિસ્તાર અતિશય વધે છે. આ છાયાવૃક્ષ છે. પીપળાના ઝાડની પેઠે વડનુ ઝાડ દેવળ પાસે વાવી તેને પાળ કરે છે. હિંદુ લોકોમાં વડનું ઝાડ મોટું પૂજ્ય મનાએલું છે. એની છાયા નીચે હજારો માણસો બેસે એવડો એનો વિસ્તાર વધે છે એને દરસાલ નવી વડવાઈઓ ફૂટી તે જમીનમાં જઈ તેને મૂળીઆ ફુટે છે, અને એવીજ રીતે વિસ્તાર વધતો જાય છે. એનાં પાન પત્રાળાં કરવાના કામમા આવે છે. કેટલાક લોક એના દૂધનો મલમની પેઠે ઉપયોગ કરે છે. **ગુજરાતમાં નર્મદાના મુખપાસે કબીરવડ નામનો અતિશય મોટો એક વટ-વૃક્ષ છે.** તેને સાડી ત્રણસો મોટી વડવાઈઓ છે; અને હમેશાં નવી ફૂટતી જાય છે. તેનો પરિઘ સાડી તેવીસો હાથનો છે. તેની વડવાઈઓને નાના નાના ત્રણ હજાર ડાળાં ફૂટેલાં છે; નથા તેને હજારો ડાળાં લાગેલાં છે. એ વડની નીચે પાંચ હજાર માણસો સહજ બેસી શકે છે. આ ઝાડને દૂરથી જોઈએ તો એકાદું મોટું અરણ્ય હોય એવો ભાસ થાય છે: વડનું લાકડુ સુતાર કામના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ

જાતનાં મોટાં ઝાડ હજારો વર્ષ સુધી ટકે છે. **વડ:**—તુરો, મધુર, શીત, ગુરૂ, ગ્રાહક, વર્ણ્ય, સ્તંભન તથા રૂક્ષ છે, અને કફ, પિત્ત, યોનિદોષ, જ્વર, દાહ, તૃષા, ઉલટી, મૂર્છા, રક્તપિત્ત, વ્રણ, શોક, તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. **નદીવડ:**—તુરો, મધુર, શીતલ અને ગુરૂ છે; તથા પિત્ત, દાહ, તૃષા, જ્વર, શ્વાસ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. **વટપત્રી (વટવતી)** (વડનો ભેદ)—તુરો તથા ઉષ્ણ છે; અને યોનિરોગ તથા મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર, રૂક્ષ, તુરાં, સ્તભન, શીતળ, લેખન; તથા વિબધ, આધ્માન વાયુને કરનારાં છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **નખદંત-વિષ ઉપર:**—વડ, શમી અને કડવા લીંબડાની છાલ વાટી લેપ કરવો (૨) **પ્રમેહ ઉપર:**—વડની વડવાઇઓનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો. (૩) **વીંછીનું વિષ, આગંતુક જખમ, કાખમાંજરી, અને ઉંદરના દંશ ઉપર:**—વડનું દૂધ ચોપડવું. (૪) **ગર્ભધારણને માટે:**—વડ પાલોવે છે તે વેળાએ કળી જેવા અંકુર આવે છે તેમાના બારિક પાન વાટી બોરના જેવડી ૨૧ ગોળીઓ કરવી; અને દરેક ત્રણ ગોળીઓ ઘીમાં ખાવી (૫) **જંતુ ઉપર:**—વડની વડવાઇઓના કુમળા અકુર વાટી તેનો રસ પાવો. (૬) **ધાતુપુષ્ટિ માટે:**—વડનું દૂધ પતાસામા ઘાલી ખાવુ. (૭) **જ્વરમાં દાહ થાય તે ઉપર:**—વડની વડવાઇઓનો રસ પાવો (૮) **પરસેવો આવવા માટે:**—ડાંગરનો અને ધાણીનો લોટ પાણીમાં પલાળી તેમાં વડના પીળાં પાન ત્રણ નાખી તેનો ષડાંશ (છઠ્ઠો ભાગ) કાઢો કરી પાવો. (૯) **મધુરા જ્વર ઉપર:**—વડનાં પાન અને બાજરીના લોટનો કાઢો પાવો. (૧૦) **ફુલ, ભુર ઇત્યાદિ ઉપર:**—વડના દૂધમા કપૂર વાટી અજન કરવું (૧૧) **અતિસાર ઉપર:**—વડની વડવાઇઓ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેમા છાશ નાખી પાવી. (૧૨) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—વડની વડવાઇઓના કલ્કમા મધ અને સાકર નાખી ખાવો. (૧૩) **મુખરોગ ઉપર:**—વડ, ઉંબરો, પીપળી, જાબુઓ, અને નાંદરૂખીનાં પાનનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. (૧૪) **ખરજવા અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—વડના પાકેલા પાન બાળી તેની રાખ તલના તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૫) **મલમૂત્ર બંધ થયાં હોય તે ઉપર:**—વડના પાકેલાં સુકાઇ ગએલાં પાન લાવી તેનો કાઢો કરી પાવો. (૧૬) **રક્તજ સ્નાયુક (રક્તજન્ય વાળા) ઉપર:**—વડ તથા આમલીની છાલના કલ્કનો લેપ કરવો.

૫૦૬. વરધારા:—સ૦ વૃદ્ધદારૂ. મ૦ વરધારા. દે૦ મ્હૈસવેલ. કો૦ સાંબરવેલ. મા૦ ગાવેલ. હિ૦ વિધારા. બ૦ વિતારક, વૃદ્ધદારેક. ક૦ કએરડુમુષ્ટે, ફિરગી ચક્રિ. તૈ૦ ચદ્રપુડી. લા૦ રોરિયા-સેંટલોઇડીજ.

વરધારાના વેલાનો વિસ્તાર બહુ થાય છે. એનાં પાન હાથેળી જેવડાં મોટાં, આકારે ગોળ અને અણીદાર હોય છે ઔષધમા એ વેલાના કકડા કરી, તેનો ઉપયોગ કરે છે. વરધારાના પાનના વડાં અને શાક કરે છે. **સાધો વરધારો:**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તુરો, રસાયન, મધુર, મેધાકર, સારક, દીપન, સ્વર્ય, કાતિકર, ધાતુવર્ધક, બલકર, વૃષ્ય તથા લઘુ છે; અને ઉપદંશ, પાડુરોગ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ, આમવાત, વાતરક્ત, વાયુ, કફ તથા શોષનો નાશ કરે છે. આમા જે મોટો વરધારો તે વિશેષ પુષ્ટિકારક છે. તેને મરાઠીમા 'કાળી મ્હૈસવેલ' કહે છે. ઉપયોગ:—(૧) **શ્લીપદ રોગ ઉપર:**—વરધારાનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર કિવા કાજી સાથે ખાવું (૨) **શુષ્ક ગર્ભવૃદ્ધિ માટે:**—વરધારો અને ધોળી જાસુદીનાં ફૂલ, ગાયના દૂધમા વાટી તેમા સાકર નાખીં સવારે ખાવા. આ પ્રયોગ દરેક ઋતુ પ્રાપ્ત પછી ચોથે દિવસથી સાત દિવસ સુધી કરવો, એટલે અવશ્ય ગુણ આવે છે.

૫૦૭. વરી (મોરિઓ):—સ૦ વરક, પ્રિયગુ. મ૦ વરી, ધાનોર્યા. હિં૦ બરી. ક૦ પ્રિયગુ, ટેનોગિર. તા૦ ટિને. તૈ૦ કોર્રલુ. મલા૦ ટિના. ઈં૦ ઇટાલિયનમિલેટ. લા૦ પેનિકઇટાલીક.

એ ધાન્યની આકૃતિ નાચણી જેવી છે, પરતુ રગમા માત્ર ફેર છે. ધાનોરા વરીનો રંગ પીળો હોય છે. વરીનુ ધાન્ય સહ્યાદ્રિના પ્રદેશમા ઘણું થાય છે. ઘણુંકરીને જ્યાં નાચણી પાકે છે ત્યાં વરી પાકે છે. ઉપોષણમા એ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. એ ધાન્યનો ભાત, ધાણી, લોટ, અને બીજા પ્રકાર કરી દહીં દૂધ સાથે લોક ખાય છે. ગરીબ લોક વરીની મધુર ખીચડી કરી ખાય છે. એ ઘણી

પુષ્ટિકારક છે. વરીમાં પણ પાંચ છ જાત છે. **વરી:**—તુરી, વાતુલ અને પિત્તકર છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:**—વરીના ચોખાના ધોવરામણમાં ઉંદરની લીંડીઓ વાટી પાવી.

૫૦૮. વરીઆળી.—સ૦ મિશ્રેયા. હિ૦ મ૦ બડીશોપ-સૌંફ. બ૦ મૌરી. ક૦ દોડ્ડસબ્બસિગે. તે૦ પેદજીલકુરરૂ. તા૦ સોહીકીરે. ફા૦ બાદિયાન. અ૦ અસમુલએજીઆનલ. ઈં૦ ફેનલસીડ. લા૦ ફેનીક્યુલમવલગેરીસ્.

જેવાં સુવાનાં ઝાડ હોય છે તેવાજ વરીઆળીનાં ઝાડ હોય છે. એ બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન બારિક કોથમી જેવા હોય છે. એ ઝાડને તોરા આવે છે. તેમા વરીઆળીના દાણા હોય છે. એનો પાક ગુજરાત દેશમાં ઘણો થાય છે વરીઆળી મસાલા વગેરેના ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે એ ઠંડી, આમનાશક અને રૂચિદાયક છે. ગુજરાતમા લીલી વરીઆળી એ એક મેવો મનાય છે **વરીઆળી:**—તીખી, કડવી, સ્નિગ્ધ, લઘુ, ઉષ્ણ, મેધ્ય તથા બસ્તિકર્મ વિષે પ્રશસ્ત છે; અને કફ, વાયુ, જ્વર, શૂળ, દાહ, નેત્રરોગ, તૃષા, ઉલટી, વ્રણ, આમ તથા અતિસારની નાશક છે. **એનાં પાનની ભાજી:**—મધુર, અગ્નિદીપન, દૂધ વધારનારી, વૃષ્ય, રૂચ્ય, ઉષ્ણ તથા પથ્ય છે; અને વાયુ, જ્વર, ગુલ્મ તથા શૂળની નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) આમાતિસાર ઉપર:**—વરીઆળીનો કાઢો કરી પાવો અથવા સુઠ તથા વરીઆળી ઘીમાં તળી બારિક કુટવી અને તેની ફાકી લેવી (૨) **મુખવિકાર ઉપર:**—વરીઆળી મ્હોંમા રાખી રસ ગળી જવો. (૩) **ઉષ્ણતાએ આવનારી ઉધ્વરસ ઉપર:**—વરીઆળી અને સાકરનું ચૂર્ણ વારવાર મ્હોમા રાખવુ. (૪) **પિત્તજ્વર ઉપર:**—વરીઆળી તથા સાકરનો કાઢો પાવો.

૫૦૯. વૃક્ષાદની (વાંદો)—સ. વદાક. મ૦ બાંડગુળ, કામરૂખ. હિ૦ બાંદા. બ૦ પરગાછા, મોંદડા. ક૦ બદનીકે તે૦ બાજીનીરૂ. લા૦ લોરેથસ્લોગિરૅાલિયમ્.

આમ્રાદિ ઝાડની ઉપર બીજા પ્રકારના વેલા જેવા ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘણુંકરી જૂનાં ઝાડ પર થાય છે. એના પાનનો આકાર ઘણુંકરી કરમદીનાં પાનને મળતો છે. એના ફળ પીળાં, ગુલાબી અથવા સિંદુરી રંગના હોય છે. તે નાની રાયેણ જેવડાં થઇ તેના કરતા લાંબા હોય છે. એ જે ઝાડને ચડે છે તે ઝાડનાં ફળ નાશ પામે છે એટલે જે ડાળાને તે લાગેલી હોય છે તે ડાળાને તોડી પાડે છે. એનાં ફળ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે તે કિંચિત્ પરપોટાવાળા હોય છે. એ શીતલ, કડવાં, તુરાં, રસકાળે મધુર, મંગલકારક, કિંચિત્ તીખા, વૃષ્ય, રસાયન, ગ્રાહક તથા વ્રણરોપણ છે; અને કફ, ઉલટી, ગ્રહપીડા, રક્તદોષ, વિષ, વ્રણ, તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કર્ણશૂળ અને કાનમાં ફોલ્લી થએલી હોય તે ઉપર:**—કોઇ પણ ઝાડપરના વાંદાના પાન લાવી કેળના પાનમાં તેની પડીકી બાંધી અંગારામાં શેકી કાઢવી. પછી તે પાનને હાથપર ચોળી તેનો રસ કાઢવો. પછી તેમા થોડુ મધ મિશ્ર કરી તે કાનમા નાખવો. (૨) **શીતળા હલકા થવા માટે:**—સરગવાની ઝાડ ઉપરની વેલનાં મૂળીઆ અંગારામા બાફી રસ કાઢવો. તેમા ઉમરાના પાન ઉપરના ફોડનો રસ મિશ્ર કરવો, અને તેમાં ગોરોચન સુમારે અડદની દાળ જેટલું ઘસી મધ નાખી પાવો. એ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવે છે તેજ દિવસે જો આપવામાં આવે તો જેટલા ટીપા આપવામા આવે તેથી અંગ ઉપર માત્ર ત્રમણા ફોલ્લા થાય છે. (૩) **ગર્ભ ધારણ માટે:**—વડના ઝાડ ઉપરના વાંદાનો રસ કાઢી તે ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસ પાવો. (૪) **સોજા ઉપર:**—વાંદાનાં ફૂલ અને પાન વાટી ગરમ કરી બાંધવા. (૫) **સાધારણ તાવ ઉપર:**—મોટાં પાનના વાંદાનો રસ કાઢી પાવો. (૬) **વિષમજ્વર ઉપર:**—વિષવૃક્ષ ઉપરનો વાંદો છાશમાં, ઘીમાં, કુચામા અથવા હિંગમાં આપવો. (૭) **તાવ ઉપર:**—અનુરાધા કિંવા ઉત્તરાભાદ્રપદા નક્ષત્ર ઉપર આંબો, કરેણ અને ખાખરા ઉપરના વાંદા લઇ હાથે બાંધવાથી તાવ જાય છે. (૮) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—વાંદો ઘસી લેપ કરવો.

૫૧૦. વંતાકડી (વેંગણી):—સ૦ વાર્તાકી મ૦ વાંગી હિ૦ બૈંગન, ભટોરા. બ૦ બેગુન. ક૦ બદનેકાઇ, કાચીગીડ. તા૦ કટારી. તુ૦ બદને. મલા૦ વાળુતિના. તે૦ બકાઇ૦ ફા૦ બાદગાન. અ૦ બાદન્જાન. ઈં૦ બ્રિંજલ. લા. સોલેનંબેબજીના.

વંતાકડીના ઝાડ કંમરપુર ઉચાં વધે છે વતાકડીના બે ચાર જાત છે. કાળી વંતાકડી, ધોળી વંતાકડી ઇત્યાદિ. વેલવંતાકડીના ઝાડ પુષ્કળ વર્ષો સુધી ટકે છે; અને તેને વર્ષમાં ત્રણ ચાર વાર ફળ આવે છે વતાકડીના છોડને કાંટા હોય છે. વતાકનું શાક સારૂં થાય છે. વતાક એ કિંચિત્ વાતુલ છે. પાકેલાં વતાક વિકાર કરનારાં છે; તેથી ખાવાં નહિ. **વંતાકડી:**—તીખી, રૂચિકર, મધુર, બલકર, પૌષ્ટિક, હૃદ્ય, ગુરૂ, કડવી, ઉષ્ણ, અપિત્તલ, દીપન, ખારી તથા શુક્રલ છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, અપચી, કૃમિ, પ્લીહા તથા ઉદરનો નાશ કરે છે. **વંતાક:**—(ફળ) સ્વાદુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખાં, દીપન, શુક્રકારક, લઘુ, અપિત્તલ તથા ખારાં છે, અને જ્વર, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **કુમળાં વંતાક:**—પથ્ય, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા રૂચિકર છે; અને જ્વર, ત્રિદોષ, પિત્ત, કફ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **મધ્યમ વંતાક:**—પિત્તકર અને લઘુ છે. **પાકાં વંતાક:**—વાયુને કોપાવનારાં અને લઘુ છે. **મોટાં વંતાક:**—કફકર, મૂત્રલ, શીતલ, ગુરૂ, વૃષ્ય, ધાતુવર્ધક, સારક, વાતલ અને પિત્તકર છે. **ધોળાં વંતાક:**—અર્શનાશક છે. બીજા ગુણ સાધારણ વતાકથી ઓછા છે. **ભુંભરેટમાં શેકેલાં વંતાક:**—કિંચિત્ પિત્તકર, અતિ લઘુ તથા દીપન છે; અને કફ, મેદ, વાયુ તથા આમ નાશક છે. **મીઠું લગાડી** તેલમા તળેલા વતાક—ગુરૂ અને સ્નિગ્ધ છે **ઉપયોગ:**—**(૧) વાળા ઉપર:**—વંતાક શેકી તેનુ દહીમા ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાધવુ. **(૨) ઘોડાને કુરકુરી થાય તે ઉપર:**—કુમળા વતાક ખાવા આપવા કિવા વતાકનો રસ કાઢી પાવો. **(૩) લુતી ઉપર:**—લીલી કાજળીનાં ઝાડ તથા સૂકાએલા વતાક બાળી તેની રાખ કરી કોપરેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. **(૪) પેટમાં ભાર રહે તે ઉપર:**—વતાક શેકી તેમા સાજીખાર નાખી પેટ ઉપર બાધવા. **(૫) ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—વતાકનો રસ ૪ તોલા કાઢી પાવો **(૬) અડવૃદ્ધ ઉપર:**—વતાકડીના મૂળીઆ ઘસી લેપ કરવો. **(૭) નિદ્રા ન આવતી હોય તો:**—સાજરે વતાક શેકી મધમા કાલવી ખાવાં; એટલે તુરત નિદ્રા આવશે.

૫૧૧. વાઘાટી:—સ૦ વ્યાઘ્રી. મ૦ વાઘાટી, ગોવીંદી, કીકીણી. ઇં. થૅાર્નિકૅપેરશ. લા. કૅાપૅરીજ-હેબ્હીસ્પાયુના.

આ વેલો મોટા વધે છે એના પાન કરમદીના પાન જેવા નાના હોય છે. એના ઉપર કાંટા હોય છે. ફળ ગોળ હોય છે, તેને વાઘાટી કહે છે. એનુ શાક કરી ખાય છે. **વાઘાટી:**—ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા રૂચિકર છે; અને કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે એના **ફળ:**—ઉષ્ણ તથા કડવા છે; અને વિષૂચિકા, કફ, વાયુ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. લઘુ વાઘાટી (સ૦ કટુકરી,) કડવી તથા ઉષ્ણ છે. અને વિષૂચિકા, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) અંડ ઉતર્યો હોય તે ઉપર:**—વાઘાટીનાં પાનનો પાણી નાખી ૪ પૈસા ભાર રસ કાઢવો, અને તેમા ૪ માસા મરી વાટી તે પાવો. **(૨) ગાલ-ગુમડા ઉપર:**—વાઘાટીના મૂળીઆ ઠંડા પાણીમા ઘસી તેનો લેપ કરવો. **(૩) વાઘ કરડયો હોય તો ઉપર:**—વાઘાટીના પાન વાટી બાધવા. **(૪) બાળકોને લાળ પડે તે ઉપર:**—વાઘાટીના મૂળીઆં ઘસી પાવાં.

૫૧૨. વાયવર્ણો:—સ૦ બં૦ વરૂણ. મ૦ વાયવર્ણા, ભાટવર્ણા. દે૦ વાયાચાવૃક્ષ હિં૦ બરના. ક૦ મદવત્સલે. લા૦ કેટિવા–રૅાક્સબુર્ધિઆઇ–રોલેજીઓસા.

એ સાધારણ ઝાડ છે. કોકણ પ્રાતમા એનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. એનાં પાન ત્રિદલ બીલીનાં પાન જેવા હોય છે. એ પાનને એરડાના જેવુ લાબુ ડોટું હોય છે. એ પાનનો ઉગ્રવાસ આવે છે. વાયાવર્ણાને વૈશાખ જેઠના સુમારે નવા પાન આવે છે. તે કાઢી લઇ વેચવા લઇ જાય છે. એ ભાજીમાં કડવાશ ઘણી હોય છે. માટે તેમા ડુંગળી ઘણી નાખે છે. એના ફૂલનું શાક પણ થાય છે. એને શમી જેવી ગાંઠો આવે છે, અને ગોળ બોર જેવડા ફળ આવે છે. વાયવર્ણો વાતહારક છે. **વાયવર્ણો:**—તીખો, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, દીપન, મધુર, કડવો, તુરો લઘુ, પિત્તલ તથા ભેદક છે; અને વિદ્રધિ, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, ગુલ્મ, વાતરક્ત, કૃમિ, રક્તદોષ, શીર્ષવાત, મૂત્રાઘાત, હૃદ્રોગ તથા ઉદરશૂળનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલ:**—ગ્રાહક, અને પિત્ત તથા રક્તદોષનાં નાશક છે. **એનાં ફળ:**—સ્નિગ્ધ, સારક, ગુરૂ, સ્વાદુ, ઉષ્ણ તથા પાકકાળે મધુર છે; અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનારાં છે.

ઉપયોગ:—(૧) અંગમાં વાયુ ભરાઈ ગયો હોય તે ઉપર:—વાયવર્ણાનાં મૂળીઆં ઘસી વાયુ ઉઠયો હોય તે જગોએ ચોપડવાં. (૨) ત્રિદોષ-ગુલ્મ ઉપર:—વાયવર્ણાની છાલનો કાઢો પાવો. (૩) ગંડમાલા, અપચી અને ગહગુમડાં ઉપર:—વાયવર્ણાની છાલના કાઢામાં મધ નાંખી પાવો. (૪) વિદ્રધિ રોગ ઉપર:—વાયવર્ણાની છાલ તથા પુનર્નવા (સાટોડી) નો કાઢો પાવો; અથવા છાલ કુટી ગુમડા ઉપર બાંધવી; એથી સોજો ઉતરી ગુંમડું જલદી પાકે છે અને ફાટે છે (૫) નીલિકા રોગ (શરીર ઉપર કાળા ડાઘ પડે છે તે) ઉપર:—વાયવર્ણાનો રસ એકલો અથવા દહીં નાખી ચોપડવો. (૬) મૂતરખડો, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રશર્કરા ઉપર:—વાયવર્ણા, ગોખરૂ અને સુંઠનો કાઢો ગોળ અને જવખાર નાખી પાવો. (૭) વિષમજ્વરમાં બુદ્ધિ નષ્ટ થઇ ભ્રમ થાય તે ઉપર:—વાયવર્ણાનાં પાન વાટી સાધારણ ગરમ કરી તેનો પાટો માથા ઉપર બાધવો. (૮) પથરી ઉપર:—વાયવર્ણાના પાન હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢી તે પથરીની જગા ઉપર રોજ ચોળી જીરવવો; એટલે કેટલાક દિવસે પથરીનો નાશ થાય છે. (૯) વાતભ્રમ ઉપર:—વાયવર્ણાનાં પાન બારિક વાટી લેપ કરી ચોવડા વસ્ત્રથી મસ્તક ઉપર પાટો બાધવો, એટલે જ્યા સુધી મસ્તકમા વાયુનો વિકાર હશે ત્યા સુધી બળતરા થતી નથી. વાયુવિકાર બંધ થાય એટલે આગ થવા લાગે છે. જેવો પાટો છોડી તે જગોએ કોપરાનું તેલ ચોપડવું. (૧૦) મૂતરખડા ઉપર:—વાયવર્ણાના મૂળીઆનો કાઢો તેના મૂળીઆનો કલ્ક નાખી પાવો. (૧૧) વાંગરોગ ઉપર:—વાયવર્ણાના કાઢાએ મ્હો ધોવું એટલે વાગનો નાશ થશે. (૧૨) વાયુ રોગ ઉપર:—વાયવર્ણાના પાનનો રસ કાઢી તે શક્તિ પ્રમાણે ઘી નાખી પાવો અથવા વાયવર્ણાની છાલ અને પાન એકત્ર કરી ગરમ કરી તેની પોટલી વડે શેક કરવો. (૧૩) મસ્તકમાંના વ્રણ ઉપર:—સૂકાયલા વાયવર્ણાના પાનનું ધુમ્રપાન કરી ધૂણી નાકે કાઢવી; એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવાથી નાકમાં સડેલું હાડકુ હોય તે પણ સારૂં થાય છે. (૧૪) ગંડમાલા ઉપર:—વાયવર્ણા અને કંચનારની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

૫૧૩. વાવળા:—વાવળાનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાન લાંબાં અને નાણાનાં પાન જેવાં હોય છે. એ પાનનો ઘણો વાસ આવે છે. એ ઝાડનું લાકડુ ખેરના લાકડા જેવું મજબુત હોય છે. એ ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. એની છાલના લેપથી ચિત્રાની છાલના લેપની પેઠે બળતરા થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ગુમડાં, વાયુની ગાંઠો, બદ વગેરે બેસી જવા માટે:—વાવળાના પાનને ઘી ચોપડી તે ગરમ કરી બદ ઉપર બાધવા એટલે કેટલીકવાર ફોલ્લીઓ થાય છે, અને બદ, ગાઠ વિગેરે બેસી જાય છે. (૨) વાળા ઉપર:—વાવળાની છાલ અને ચપાની છાલ કચરી બાધવી એટલે નારૂ બળી જાય છે.

૫૧૪. વાવડીંગ:—સં૦ વિડંગ. મ૦ વાવડીંગ હિ૦ વાયવિડગ ક૦ વાયુવિલગ, તૈ૦ વાયુવિડંક. ફા૦ સ૦ બરં-ગ-જ, કાબલી. ઈં૦ એમ્બ્રેગ. લા૦ એમ્બેલી, રીબીસ.

વાવડીંગનાં ઝાડ માથોડુ દોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન પાચ આગળ લાંબાં તથા ત્રણ આંગળ પહોળા હોય છે. વાવડીગના ઝાડ ઉપર ફળના ગુચ્છા આવે છે. તેને વાવડીંગા કહે છે. વાવડીંગ એ કૃમિનાશક છે. વાવડીંગ:—તીખા, ઉષ્ણ, લઘુ, કડવાં, દીપન તથા રૂચ્ય છે; અને વાયુ, કફ, અગ્નિમાંદ્ય, અરૂચિ, ભ્રાંતિ, કૃમિ, શૂળ, આધ્માન, ઉદર, પ્લીહા, અજીર્ણ, દમ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, વિષદોષ, મલાવષ્ટંભ, આમ, મેદ તથા મેહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—વાવડીંગનો કાઢો ગોળ નાંખી પાવો; અથવા વાવડીગનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ. (૨) બાળક નિરોગી થવા ઉપર:—એક મહિનાનું બાળક થાય ત્યાં સુધી એક વાવડીંગનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એમ દરેક મહિને એક એક વાવડીંગ વધારી ખવરાવવું એટલે બાળકને કદિ પણ રોગ થશે નહિ (૩) અરૂચિ અને જ્વર ઉપર—વાવડીંગ અને મધની ગોળી મ્હોંમા રાખવી એટલે અરૂચિ અને જ્વર (તાવ) અસાધ્ય હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) ભમરી આવે તે ઉપર:—વાવડીંગની માળા કરી કાને બાધવી. (૫) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર:—વાવડીંગનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૬) હૃદ્રોગ ઉપર:—વાવડીંગ અને કોળિંજનનું ચૂર્ણ ૪ માસા, ગોમૂત્રમાં નાખી પાવું. એટલે હૃદય માંહેના અસાધ્ય કૃમિ

પડશે. (૭) **મલશુદ્ધિ થવા માટે:**—વાવડીંગ અને અજમાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાંખી પીવું એટલે વિષ્ટંભ નાશ થશે

૫૧૫. વાસનવેલ:—સ૦ વત્સાદની, પાતાલગરૂડી. મ૦ વાસનવેલ. કો૦ તાન, ભુયપાડળ. હિં૦ છિરેટા છિરહટા. બ૦ શિલ્રિદા. ક૦ દગુડી, દાગડીબળી. તૈ૦ કસરતોગે. તા૦ કા–તુક્કાદી. ફા૦ ફરીદ-બુટી. લા૦ કોકયુલસ્વિલોસસ્

એનો વેલો બે વર્ષ પછી ઘણોજ ઉંચો વધે છે. એ વેલાનાં પાન બારિક હોય છે. એ વેલાના નાના ટાપલા સાગ થાય છે. ભેંસને વાસનવેલ ખવરાવવાથી તેને પુષ્કળ દૂધ આવે છે. પાડળમૂળીઆના અભાવે એના મૂળીઆ લે છે. **વાસનવેલ**–વીર્યકર, રક્તશોધક, ઉષ્ણ બલકર તથા તીખી છે; અને તાવ, કંઠરોગ, પિત્ત તથા ઉષ્ણવાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:–(૧) **કંઠમર્પ ઉપર:**—વાસનવેલના મૂળીઆં વાટી પાવાં. (૨) **પાણીનાં ખડબાં બાઝવા જેવું કરવા માટે:**—કેટલાક ભેદુ, વિશેષતઃ મુસલમાન ફિરસ્તા વૈદો ધાતુ-પુષ્ટિનુ ઉત્તમ ઔષધ કહી ભોળા લોકોને આ ચમત્કાર દેખાડી પૈસા કાઢી લે છે. ઉત્તમ પુષ્ટતા આવશે એમ કહી વાસનવેલની ભૂકી નાખી પૈસા લે છે. એ ચમત્કાર કરી દેખાડવો હોય ત્યારે વાસનવેલનાં પાન સૂકાવી ચૂર્ણ કરી રાખવું. પછી તેની એક કપડામા પોટલી બાધી રાખી તે એક વાડકીમાં પાણી લેઇ તેમા ચોળવી એટલે તે પાણી જાડુ થવા લાગી કેટલીક વારે ચાકુ વડે ટુકડા કરવા જેવું ઘટ્ટ થાય છે. (૩) **જીર્ણજ્વર ઉપર:**—વાસનવેલનાં મૂળીઆના કકડા કરી તેને પલાળી ચોળી પાવાં. એથી રક્તશુદ્ધિ થાય છે. (૪) **પીડ ઉપર:**—વાસનવેલના મૂળીઆ પાણીમા ઘસી પાવા, અથવા વાસન-વેલના મૂળીઆં, કાચકા, અને અતિવિષ પાણીમા ઘસી પાવા. (૫) **પિત્તવિકાર ઉપર:**—વાસનવેલનાં પાનના રસમા સુંઠનુ ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પાવાં. (૬) **બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર:**—વાસનવેલનાં પાન વાટી થેપલી કરી તાળવા ઉપર લગાવવી. (૭) **વાળા ઉપર:**—વાસનવેલનાં મૂળીઆ પાણીમા વાટી પાવા. (૮) **સંધિવાત અને ઉપદંશ વ્યાધિએ સાંધા પકડાય તે ઉપર:**—વાસનવેલના મૂળીઆ બકરીના દૂધમા ઉકાળી તેમા પીંપરનુ ચૂર્ણ નાખી તે દૂધ પાવું.

૫૧૬. વાળો.—સ૦ વાલક. મ૦ વાળા. હિ૦ વાલા. ખસ. ક૦ મુડિવાળ. તૈ૦ વાટ્ટીવેલુ. તા૦ વટ્ટીવેર. તુ૦ મુડપાલ. લા૦ એન્ડ્રૅપૉગનમ્યુરિકેટસ્ ઇં૦ કુસ્કુસગ્રાસ.

વાળો ઘાસના જેવો થાય છે. એના મૂળીઆનો વાસ આવે છે. એનાં ભોથાં હોય છે. તે વાવ્યા પછી વર્ષે બે વર્ષે પુષ્કળ બેટા થઇ ચારે તરફ પ્રસરે છે તે મૂળીઆ બે વર્ષ પછી તેઓને કચરો અને માટીનો અંશ બીલકુલ ન રહે એમ ધોયા પછી સૂકવે છે. વાળાની ગાઠો બાગમા ઠેકાણે ઠેકાણે વાવવાથી ઘણી શોભા આપે છે. એ ગાઠા બહુધા વાડની આસપાસ વાવે છે. વાળો સુવાસિક હોવાને લીધે સુગંધિવાળા પદાર્થો કરવામાં એનો પુષ્કળ ખપ થાય છે વાળો ઘણો ઠંડો અને દાહશામક છે વાળાના પડદા, પંખા ઇત્યાદિ પદાર્થો કરે છે પાણીમા સુવાસ આવવા માટે તે પાણીમાં નાખે છે. વાળામા કાળો અને પીળો એવા બે પ્રકાર છે. **વાળો:**—દીપન, પાચન, શીતળ, સ્તંભન, લઘુ. કડવો, મધુર, કેસ્ય તથા રૂક્ષ છે; અને જ્વર, ઉલટી, મદ, કફપિત્ત, તૃષા, રક્તવિકાર, વિષ, વિસર્પ, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોઢ, અતિસાર, શ્વાસ, હૃદ્રોગ, અરૂચિ, વ્રણ, લાલાસ્ત્રાવ, રક્તપિત્ત, તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. **કાળો વાળો:**—શીત, કડવો, સુગંધિ, પાચન, સ્તંભન, લઘુ, મધુર તથા રૂક્ષ છે, અને દાહ. શ્રમ, પિત્તજ્વર, તૃષા, રક્તદોષ, ઉલટી, પિત્ત, કફ, વિષ, દૌર્ગંધ્ય, મૂત્રકૃચ્છ્ર કોઢ, જ્વર, મદ, વિસર્પ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **પીળો વાળો:**—(સં૦ લામજ્જક.) શીત, કડવો, મધુર, પાચક, લઘુ તથા સ્તંભન છે; અને વાયુ. પિત્ત, ત્રિદોષ, તૃષા, દાહ, શ્રમ, મૂર્ચ્છા, રક્તશૂળ, જ્વર, રક્તદોષ, સ્વેદ, કૃચ્છ્ર, ઉલટી, મદ, કફ, વિષ. વિસર્પ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **પરસેવો બહુ છુટે તે ઉપર:**—વાળો, નાગરમોથ અને ધાણાનો ઠંડા પાણીમા લેપ કરવો. (૨) **દાહરોગ ઉપર:**—વાળો, ગુલાબકળી, કચોરા અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા અગર દૂધમા આપવું. (૩) **બાળકોના રક્તાતિસાર અને બીજા સર્વ પ્રકારના અતિસાર, ઉધરસ, દમ અને ઉલટી ઉપર:**—વાળો, સાકર, અને મધ, એ ચોખાના

ધોવરામણમાં આપવાં. (૪) **દાહ ઉપર:**—વાળો અને ચંદન વાટી શરીરે લેપ કરવો. (૫) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—વાળો, શેરડીના મૂળીઆં, ડાભનાં મૂળીઆ અને રતાંજળી (રક્તચંદન) નો કાઢો કરી પાવો. (૬) **હૃદયશૂળ ઉપર:**—વાળો અને પીંપળીમૂળનુ ચૂર્ણ સમભાગ એકત્ર કરી તેમાંથી બે માસા ગાયના ઘીમા આપવું.

૫૧૭. વાંસ:—સ૦ બં૦ વંશ, વેણુ મ૦ વેળુ, બાંબુ. કો૦ કલક. હિં૦ બાંસ. ક૦ બીદીરૂ, ગળાએળે. તે૦ કીચકઇ. તા૦ મુંગિલ. તુ૦ બેદરૂ. મલા૦ ગોમં. ઇં૦ બૅમ્બુકેઇન. લા૦ બાંબુસાવલગેરીસ્.

વાસને મરાઠીમાં **"બાબુ, માણગા તથા ચિંવા** પણ કહે છે. કોકણમાં વાંસનાં બોથાં ઘણે ઠેકાણે છે. જેમ કળકીના બેટા હોય છે તેવાજ વાસના બેટા હોય છે. વાસનાં પાન કળકીનાં પાન જેવાંજ પરંતુ તે કરતાં લાંબાં અને પહોળાં હોય છે. વાંસના ઝાડ કોઇ કોઇ સ્થળે પચાસ સાઠ હાથ ઉચાં વધે છે. વાંસ પાતળો હોય તો તેને બાબુ કહે છે. વાસના બેટા એવા તો જબરા હોય છે કે, તે ઉપર તોપના ગોળાનું પણ જોર જલદી લાગુ થતું નથી. વાંસને સાઠ વર્ષે ચવર આવે છે, ત્યારે તેને કાટો ફુલ્યો એમ કહે છે. તે એવી રીતે આવે છે કે દર સોટાને સુમારે ચાર ચાર આંગળે ગુચ્છા આવે છે, તથા અંદર ઘઉંના જેવા દાણા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધાન્ય પાકે એટલે વાંસ સુકાવા લાગે છે. એકાદને એ બિયાં આવવા લાગે કે વાસના બોથાં ને બોથાં નાશ પામે છે; પછી નવા બેટ તૈયાર થવાને વીસ પચીસ વર્ષ લાગે છે. જે વર્ષમાં એ બિયાં આવે છે તે વર્ષમાં ગરીબ લોક સુખી થાય છે. તે લોક એ ધાન્ય એકઠાં કરી સઘરી રાખે છે. પછી જોઇએ ત્યારે છડી, દળીને તેની રોટલી, પુરી વગેરે અનેક પદાર્થો કરે છે. વાંસની અનેક વસ્તુઓ બને છે, ઘરના છાપરામાં તેનું સૈઢણ ઘાલે છે. ભીંતને બદલે તેની ખપાટી જડે છે, તેની ચટાઇઓ, ટોપલા, સુપડા, પંખા, કરડીઆ ઇત્યાદિ નાના પ્રકારની વસ્તુઓ કરે છે. હોડીની ડોલકાઠી વાંસની કરે છે. તેનાં છોગલાનુ શાક અને અથાણું કરે છે. આ કંદ જ્યારે જમીનમાંથી બહાર નીકળે છે, ત્યારે તેના અગમા એટલુ બધુ જોર હોય છે કે તે એકાદા પથ્થર નીચેથી જો નીકળે તો તેને ઉથલાવી નાંખે છે, કિંવા તેને ફોડીને પણ બહાર નીકળે છે. વાંસના પાલખીના દાંડા કરે છે. ચીન દેશમા વાસની ખુરસીઓ, કૉચ, પલંગ વગેરે નાના પ્રકારની વસ્તુઓ કરે છે. મીઠામાં નાંખેલા કદ વર્ષ બે વર્ષ સુધી ટકે છે. વાંસમાં જે પાણી વળે છે તેમાંથી "વંશલોચન" (વાસકપૂર) થાય છે. **ભરેલો વાંસ:**—ખાટો, તુરો, કડવો, શીતલ, સારક, સ્વાદુ, બસ્તિશોધક, છેદન તથા ભેદક છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, કોઢ, સોજો, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, અર્શ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **પોલાવાંસ:**—દીપન, રૂચિકારક, પાચક તથા લઘુ છે; અને અજીર્ણ, શૂળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **કુમળાવાંસ તથા કંદ:**—તીખા, કડવા, ખાટા, તુરા, લઘુ, શીતલ તથા રૂચિકર છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે **વાંસનાં બિયાં:**—તુરાં, મધુર, રૂક્ષ, પૌષ્ટિક, વીર્યકર તથા બલકર છે; તેમજ કફ, પિત્ત તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **વંશલોચન** (વાસકપૂર):—રૂક્ષ, તુરૂ, મધુર, શીત, રક્તશુદ્ધિકર, શુભાવહ, ગ્રાહક, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય તથા બલકર છે; અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષય રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, અરૂચિ, કોઢ, જ્વર, કમળો, પાંડુરોગ, દાહ, તૃષા, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનોજ ભેદ ગંધપાલાશિકા છે. તેના એવાજ ગુણો છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં વાંસની રાખ અને સાકર નાખી પાવી. (૨) **પારો શરીરમાં રહે તો:**—વાસના પાનના ૪ પૈસાભાર રસમાં સાકર નાંખી તે રસ પાવો. (૩) **રકતજન્ય દાહ ઉપર:**—વાસની છાલનો કાઢો ઠંડો થયા પછી મધ નાંખી પાવો. (૪) **સર્વ પ્રમેહ ઉપર:**—વાંસકપૂર, કંકોલ, નાગકેસર, અને એલચીના દાણા સમભાગ લેઇ બારિક ખાંડી વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી, પછી તે ભૂકી પલળે એટલું ઉત્તમ ચંદનનું તેલ લેઇ તેમાં તે ભૂકી સારી ભીજવી નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી. રોજ સવારે સુમારે ૪ તોલા સુધી ઠંડું પાણી લઇ તેમાં એક ગોળી કાલવવી; અને અર્ધો તોલો સાકરની ભૂકી નાખી તે પ્રાશન કરવી. એજ ક્રમે સાંજે પણ આપવી. એ ઔષધ ખાધા પછી છ પહોરમાં આગ થતી બંધ થાય છે; અને દુસ્તર પ્રમેહનો સાત દિવસમાં નાશ થાય છે. પથ્ય—ઘઉંની રોટલી, તુવેરની દાળ,

ઘી અને સાકર એટલા પદાર્થ ખાવા. **(૫) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:**—વાંસનાં પાન સુકવવા. પછી દરેક વખતે અર્ધો તોલો પાન અને ૧ તોલો ઉપરસાળના મૂળીઆં લેઇ સાધારણ ખાંડી ૨૮ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો તૈયાર કરવો. આ કાઢો તૈયાર થવા આવ્યો એટલે તેમાં ૧ તોલો સાકર નાંખી ગાળી પાવો. **(૬) બહુમૂત્રરોગ ઉપર:**—વાંસના લીલા અથવા સુકાએલાં પાનનો કાઢો કરી દર વખતે પાવો. પાણી પાવાને બદલે પણ આ કાઢોજ પાવો **(૭) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર:**—વંશલોચન (વાંસ કપૂર) નું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; અથવા વાંસની ગાંઠ પાણીમાં ઘસી આપવી.

૫૧૮. વાંકેરી:—જેવાં કાંકરનાં ઝાડ હોય છે, તેવાજ વાંકેરીનાં કાંટાવાળાં ઝાડ હોય છે. એનાં પાન કાચકાનાં પાન જેવાં હોય છે. વાકેરીને જાડી શિંગો આવે છે, અને લાલ તોરા આવે છે. એ ઝાડના જાડા બેટ થાય છે. એવા બેટા રાયગઢ કિલ્લા ઉપર ઘણા છે. એ ઝાડનાં મૂળીઆ પચીસથી પચાસ હાથ નીચે ખોદવાથી તેની ગાંઠો મળે છે. એ ગાંઠને વાકેરીનું બોથુ કહે છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતના ડુંગરમાં વિશેષ છે. ચોમાસામાં સહ્યાદ્રિ પર્વતની તેડોમાં તે આપોઆપ નજરે પડે છે. એ ગાંઠો દૂધમાં બાફી રાખવી એટલે ઘણા વર્ષ સુધી કામમાં આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી પડેલી ચાંદી અને વ્રણ ઉપર:**—વાકેરીનું બોથુ ઘસી ઉપર ચોપડવું, અને ઠંડા પાણીમાં ઘસી ૬ માસા પર્યંત પાવું. **(૨) જખમમાંથી કિરળ બહાર પડવા માટે:**—વાકેરીનું બોથુ ઘસી ઉપર ચોપડવું તથા થોડો શેક કરવો એટલે કિરળ સૂકાઇ ગરી પડશે **(૩) પાંડુ, જીર્ણજ્વર, ગંડમાલા, ક્ષય, વ્રણ, અને ગરમીના આજાર ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં વાકેરીનું બોથુ ઘસી તેમાં ચોખ્ખું ઘી, સાકર અને જીરાની ભૂકી નાખી ૪૨ દિવસ પાવું. એટલે સર્વ રોગનો નાશ થઇ કાંતિ સારી થાય છે. **(૪) ફાટેલી બહર્નું ક્ષત ભરાઈ આવવા માટે:**—વાંકેરીનું બોથુ અને કપુરભેડીના મૂળીઆ ગાયના માખણની પરાશમાં ઘસી લેપ કરવો, એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪–૫ વાર લેપ કરવો, તથા વાકેરીનું બોથુ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવું એટલે ઉપદંશ સંબંધી સર્વ વિકારો નાશ પામે છે. **(૫) પાઠા ઉપર:**—વાકેરીનાં પાન બારિક વાટી થેપલી કરવી બાંધવી **(૬) રક્તપિત્ત ઉપર:**—વાકેરીનું બોથુ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ખાંડ નાખી સતત સેવન કરવાથી ઉલટી તથા મળદ્વારે પડનારા રક્તપિત શમન થાય છે. **(૭) સ્તનરોગ ઉપર:**—વાકેરીનું બોથુ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

૫૧૯. વિખમોગરી:—(સં૦ મ૦ હિં૦ બ૦ ટીસીમાં. લા૦ સિનાનચ ઓડોરા.) વિખમોગરીના વેલા હોય છે. એના પાન લાંબા અને પહોળા હોઇ ઘણા કડવા હોય છે. એને એકેરી મોગરી જેવા ફૂલ આવે છે. એ વેલા ઉપર બારિક ફળ આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પ વગેરેના વિષ ઉપર:**—વિખમોગરીના પાનનો રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે પાવો. **(૨) શરીરે વિષ ફુટી નીકળ્યું હોય તે ઉપર:**—વિખમોગરીનાં મૂળીઆ અને ઝેરકોચલાના બિયા ઘસી અંગ ઉપર વિષ ફુટી નીકળ્યું હોય ત્યાં ચોપડવા. **(૩) શરદી અને ગરમીએ પગ વળી જાય તે ઉપર:**—વિખમોગરીના પાનના રસમાં મરીની ભૂકી નાખી દિવસમાં ૪–૫ વાર ગરમ લેપ કરવો.

૫૨૦. વિખરી (વનગોડ):—સં૦ શેફલિકા. મ૦ રાનનિર્ગુંડી. હિ૦ બનનિર્ગુંડી. ક૦ કાડલેક્કિ.

એ ઝાડ બે ત્રણ હાથ ઉંચા વધે છે. એ ઝાડ ઉપર ગુચ્છાવાળા તોરાઓ ઝાડના સર્વ ભાગ ઉપર આવે છે. એ તોરાની છેવટના ભાગમાં કાંટા જેવું હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) પગે ઓસાર થાય તે ઉપર:**—વિખરીના પાનનો રસ કાઢી પગે ચોપડવો.

૫૨૧. વિષ્ણુકાંતા:—સ૦ મ૦ હિ૦ બ૦ વિષ્ણુકાંતા. ક૦ વિષ્ણુ કોક. તા૦ વિષ્ણુ કાંતિ. તે૦ વિષ્ણુકાંતમુ મલા૦ વિષ્ણુ ક્રાંતી. લા૦ ઇવોલ્વ્યુલ્સહર્સટસ્.

વિષ્ણુકાંતાના ઝાડ, વેલી જેવાં જમીન બરોબર થાય છે. એનો વિસ્તાર ઘણો મોટો થતો નથી. એ ઝાડ ઉપર પાન બારિક અને લાંબાં આવે છે. વિષ્ણુકાંતાનાં ફૂલ કાળાશવાળાં, રાતા રંગનાં અને બારિક હોય છે. એનીજ એક સફેત ફૂલવાળી જાત છે. એ ઝાડ ઉપર બારિક ફળ આવે છે. **વિષ્ણુકાંતા:**—તીખી, કડવી, પાચન, શુભપ્રદ તથા બુદ્ધિ, મેધા અને સ્મૃતિને આપનારી તથા તુરી છે; અને વિષદોષ,

વ્રણ, કૃમિ, કફ, અને વાયુરોગની નાશક છે. એનાં પાનની **ભાજી:**—ગુરૂ છે; અને વિષ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગલશોથ ઉપર:**—વિષ્ણુક્રાતાનાં મૂળીઆંનો રસ પાવો. એટલે ઉલટી થઇ સોજો ઉતરે છે. **(૨) પરિણામશૂળ ઉપર:**—વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળીઆંનો કલ્ક કરી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી નાખી પાવાથી ૭ દિવસમા પરિણામશૂળનો નાશ થાય છે. **(૩) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:**—વિષ્ણુક્રાતાના મૂળીઆનો અગરસ ઘી નાખી પાવો. રક્તમૂળ વ્યાધિ હોય તો પાનની વડી કરી ઉપર ચોટાડવી અને પછી ઉપર પાટો બાધવો. **(૪) કાળપુળી (પાઠું) અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠો ઉપર:**—વિષ્ણુક્રાતાના પાન અને પેટારીનાં પાન કાંજીમા વાટી લેપ કરવો. **(૫) કમળી ઉપર:**—વિષ્ણુક્રાતાના મૂળીઆં છાશમાં નાખી પાવાં.

૫૨૨. વેલતુર:—સ૦ વેલ્લતર. મ૦ બે—યેલતર. હિ૦ બરવેલ. ક૦ ઓંડઉ,. યેડાતરી. વાડાવી, નગીડ. તા૦ વિડાત્તેર. તૈ૦ બેલુતરૂ. લા૦ ડેસ્માંથસ્ સિનેરિયસ્.

એને "એલતર" પણ મરાઠીમાં કહે છે. એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એના ફૂલ કાળાં ગુલાબી અને લીલા રંગના થાય છે. એ પાન ઘણા બારિક હોય છે. એ ઝાડ કંટકયુક્ત હોય છે. **વેલતુર:**—તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પથ્ય, રસકાળે અને પાકકાળે કડવુ તથા ગ્રાહક છે, અને વાયુરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, સંધિશૂળ, મૂત્રાઘાત તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:**—વેલતુરના પાન છાશમાં વાટી પાવા.

૫૨૩. શતાવરી:—સં૦ મલા૦ શતાવરી, દિવસમાવળી. માવળી, અસ્વંલી. ખા૦ જાવરી કો૦ શીતાચવરી. બં૦ શતમૂલી. હિ૦ સતાવર ક૦ બહુત્ત મુણુગ્યા, શિપર્ગી. તૈ૦ પિલ્લા પિચ્ચર, એડુમ હીટડાં. તા૦ ઘેનીયનાકુ, તુ૦ ઉત્તુરૂબુરૂ. ફા૦ ગુર્જહસ્તી. અ૦ શકાકુલમિશ્રી. ઇં૦ એસ્પેરેગસ્ રેસીમોસસ્. લા૦ એસ્પેરેગસ્ સતાવર. એ૦ એડસેડેસ. ટામેન્ટોસસ્.

શતાવરીના ઝાડ સુમારે કંમરપુર ઉંચાં વધે છે એ ઝાડ ઉપર બારિક કાંટા હોય છે. શતાવરીનાં પાન બારિક અને સુરૂનાં પાન જેવા હોય છે. એ વેલીને સો સુધી મૂળીઆ હોય છે એ મૂળીઆં લીલાં હોય છે ત્યારે છોલી સુકવે છે. એ મૂળીઆંને શતાવરી કહે છે. શતાવરી **ધાતુપૌષ્ટિક છે. શતાવરી:**—શીત, વૃષ્ય, મધુર, કડવી, રસાયન, સ્વાદુ, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, દુગ્ધદ, બલ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપક, પૌષ્ટિક તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, ક્ષય, રક્તદોષ, સોજો, ગુલ્મ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **મહા શતાવરી:**—હૃદ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપન બલ્ય, શુક્લ, શીત, રસાયન તથા વૃષ્ય છે; અને ત્રિદોષ, વાયુ, પિત્ત, રક્તદોષ, સંગ્રહણી, અર્શ અને ક્ષયનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:**—શતાવરીનાં મૂળીઆં દૂધમાં વાટી પાવા. એના મૂળીઆં ભેસને અથવા ગાયને ખવરાવવાથી તેને પણ વધારે દૂધ આવે છે. **(૨) દાહ, પિત્તશૂળ ઉપર:**—શતાવરીના કાઢામાં દૂધ અને ત્રણ તોલા સુધી મધ નાખી તે પાવો. **(૩) ટાઢીયા તાવ ઉપર:**—શતાવરી અને જીરાનું ચૂર્ણ ૧ તોલા સુધી નવટાંક પાણીમા નાખી પાવું. **(૪) કુખ, હૃદય, બસ્તિ કિંવા પિત્તશૂળ, અને સર્વ પ્રકારનાં શૂળ ઉપર:**—શતાવરીના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવો. **(૫) કૂતરાના વિષ અને પથરી ઉપર:**—શતાવરીનાં મૂળીઆનો રસ અને ગાયનુ દૂધ એકત્ર કરી પીવા આપવું. **(૬) તાવ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં જીરાની ભૂકી નાખી પાવું. **(૭) પિત્તપ્રદર ઉપર:**—શતાવરીનો રસ મધ નાંખી પાવો. **(૮) પુષ્ટતામે માટે અને ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:**—શતાવરીનું ચૂર્ણ નિત્ય એક તોલો ઉકાળેલા દૂધમા નાખી તેમા સાકર નાખી રોજ સાંજે પીવુ. **(૯) અપસ્માર ઉપર:**—દૂધમાં શતાવરી એક તોલો ઘસી પાવી. **(૧૦) વાતજ્વર ઉપર:**—શતાવરી અને ગળોનો રસ ગોળ નાંખી પાવો. **(૧૧) રક્તશુદ્ધિ થવા માટે:**—શતાવરીના લીલા મૂળીઆ લાવી તેની રેશાઓ કાઢી સાધારણ ખાંડવાં, અને ૨૦ તોલા લઇ તેમાં પાકા આઠ શેર પાણી નાંખી ઉકાળવું. પછી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળવો, અને તેમાં એક શેર સાકર નાખી સરબત જેવો જાડો પાક કરવો; અને તેમાં કેસર, જાયફળ, જાવત્રી, એલચી વગેરે મસાલો નાખી બાટલીમાં રાખવું. આ પાક રોજ

એકથી બે તોલા સુધી લઈ ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં નાખી બે વખત ૪૨ દિવસ સુધી પીતા જવું (૧૨) **બીજો પ્રકાર:**-શતાવરીનાં મૂળીઆં, કુંવાડીઆના મૂળીઆં અને બળદાણાના મૂળીઆ એ ત્રણે મૂળીઆં સમભાગ લેઇ ખાંડવા; અને ઔષધોથી ૩૨ ગણું પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ગાળી લેઇ તેમાં કાઢાથી બમણી સાકરનાખી સરબત જેવો પાક કરી, તેમાં એલચીદાણાની થોડી ભૂકી નાખી તે રાખી મૂકવો. અને ઉપરની રીત પ્રમાણે બે વખત ખાવો. (૧૩) **ત્રીજો પ્રકાર:**—ઉપલાં ત્રણે ઔષધો સુકાએલાં સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં તળી તેમાં તેનાથી દોઢો માવો શેકી મસળવો; અને સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમા તે મિશ્રણ અને લવંગ, એલચી, જાયફળ, જાવત્રી, બદામ, એદાણા તથા ગોખરૂની ભૂકી નાખી તે મિશ્રણ સરખુ હલાવી એક કથરોટમાં ઘી રેડી તેમાં નાંખી પહોળું કરવું, અને સુકાયા પછી ચોસલા કરી રાખવાં. રોજ સવારે અને સાંજરે બે તોલા પાક ખાઇ ઉપર સાત સાત તોલા સુધી ગાયનું તાજુ દૂધ પીવું. આ પાક બલપુષ્ટિકારક અને લોહીની શુદ્ધિ કરનારો છે. (૧૪) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—શતાવરીના રસમાં સાકર નાખી તે પાવો અથવા ઘી નાખી રસ ઉકાળી તે સિદ્ધ થએલું ઘી પાવું, કિંવા શતાવરીનાં મૂળીઆં વાટી દૂધ સાથે પાવાં. (૧૫) **ત્રિદોષ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**— શતાવરીના મૂળીઆંનો કાઢો સાકર અને મધ નાંખી પાવો. (૧૬) **અમ્લપિત્ત ઉપર શતાવરીઘૃત:**—શતાવરીનો કલ્ક ૬૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને ચોપટ દૂધ નાખી પચવી ઘી તૈયાર કરવું. તે અમ્લપિત્ત, વાતપિત્ત સબધી વિકાર, રક્તપિત્ત, તૃષા, મૂર્ચ્છા, શ્વાસ અને સતાપનો નાશ કરે છે.

પ૨૪. શરપુંખા:—સ૦ શરપુખા. મ૦ ઉન્હાળી, રાનટીનીળ. હિં. સરફોકા. બં૦ બનનીલ, ક૦ કોગ્ગી. તે૦ યાપારાચેટુ. તા૦ કોલ્લુકત્વકેલ્લપિ. ઈં પરપલ ટેફ્રોસિયા. લા૦ ટેફ્રોઝીયા પરપુરીઆ.

શરપુખાનુ ઝાડ સુમારે કમર પુર ઉચું થાય છે. એ ઝાડ ઘણું કરી ખડકવાળી અને કઠણ જમીનમાં થાય છે એ ઝાડ એટલુ તો કઠણ હોય છે કે મોટા મોટા પહેલવાન પણ હાથથી ખેચી કાઢવાને સમર્થ થતા નથી, એને લાલ રગનાં ફૂલ આવે છે; અને એની શિગો ચપટી હોય છે. પાન નાનાં હોઇ લાંબાં હોય છે. એ ઘણાક પ્રાતમાં થાય છે. જ્યાં એ ઝાડ ઘણાં થાય છે, ત્યા લોક એ ઝાડ સૂકવી તેનો બાળવા માટે ઉપયોગ કરે છે કવચિત્ ધોળા ફૂલની પણ શરપુખા હોય છે. **ધોળી તથા લીલી શરપુંખા:**—તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, તુરી તથા લઘુ છે, અને કૃમિ, યકૃત્, પ્લીહા, ગુલ્મ, વ્રણ, વિષ, ઉધરસ, દમ, અર્શ, જ્વર, રક્તદોષ, કફ, હૃદ્રોગ, વાયુ, કફોદર, ગલત્કુષ્ઠ તથા વાગનો નાશ કરે છે. ધોળી શરપુખાના ગુણ એનાથી કઇ અધિક છે. **કંટક શરપુંખા:**—તિખી તથા ઉષ્ણ છે, અને કૃમિ તથા શળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧)**મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—શરપુખાના મૂળીઆ દહીમા વાટી આપવા. (૨) **પ્રમેહ ઉપર:**— શરપુખાનાં મૂળીઆંનો કાઢો કરી તેમા મરીનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૩) **ખરજવા ઉપર:**—શરપુંખાનાં બિયાંનુ પાતાળ યત્રવડે તેલ કાઢી ચોપડવું. (આ ઘણું સરસ ઔષધ છે) (૪) **ગંડમાળ ઉપર:**— શરપુંખાનાં મૂળીઆ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેનું નસ્ય આપવું, અને લેપ કરવો, અથવા શરપુંખાનાં મૂળીઆં અને હળદર, ગાયના દૂધમા ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૫) **ઉધરસ ઉપર:**—શરપુંખાનાં મૂળીઆં સૂકવી ચલમમા નાંખી તેની ધૂમાડી પીવી (૬) **સર્વ વ્રણ ઉપર:**—શરપુખાનુ ચૂર્ણ, મધમાં ખરલ કરી ચોપડવુ (૭) **ગુલ્મ ઉપર:**—શરપુખાનો ખાર અને હરીતકીનુ ચૂર્ણ એ ચાર ચાર માસા એકત્ર કરી ખાવુ. (૮) **પ્લીહોદર ઉપર:**—શરપુખાનાં મૂળીઆ છાશમાં વાટી પાવાં. એટલે જલદી ગુણ આવે છે (૯) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—શરપુખાના મૂળીઆનુ ચૂર્ણ પાણીમાં ૧ મહિના સુધી આપવું.

પ૨૫. શવળા:—(સ૦ વજ્રમુષ્ટિ) એના છોડ લુતી જેવા હોય છે, પરંતુ તેમાં પાન આવવા માટે નાની પીળા રગની ટોટી જેવી નળી નીકળે છે તે નીચે જાડી તથા છેડે પણ જાડી હોય છે. લુતીની ભાજી અને આ ભાજી એકજ ઠેકાણે થાય છે. અને છાલના આચ્છાદન ઉપરથી એ બન્ને સરખાંજ દેખાય છે. એ ભાજી ઘણી ખરજવાળી છે. એને ફોલવાથી હાથે ચેળ ચેળ થાય છે. એ ચોખાના ધોવરામણમાં બાફેલી જોઇએ અને તેમાં આમલી, ગોળ, ટોપરૂં વગેરે પદાર્થો નાખવા જોઇએ, નહિ તો મોઢામાં આખો દિવસ ખરજ આવે છે.

૫૨૬. શહાજીરૂં:—સં૦ કૃષ્ણજીરક, ભેદનિકા, વર્ષકાળી. મ૦ શહાજીરે. હિં૦ સ્યાહજીરા. બં૦ કાલજીરે. ક૦ શાજીરીગે. ફા૦ જીરેસિયાહા. અ૦ કમન કીરમાની ઈં૦ બ્લેકકારાવેસીડસ્. લા૦ કેરમ્ નાયગ્રમ્.

શહાજીરાની ઉત્પત્તિ લાહોર અને પશ્ચિમ હિમાલયમાં થાય છે. એની ઉત્પત્તિ રૂશિયા વગેરે યૂરોપના દેશોમાં પણ થાય છે. શહાજીરૂં એ જીરા કરતાં બારિક હોય છે. એનો ગરમ મશાલામાં ઉપયોગ કરે છે. **શહાજીરૂ:**—તીખું, ઉષ્ણ, સુગંધિ, રૂચિકર, આંખને હિતકર, ગ્રાહક. રૂક્ષ તથા દીપક છે; અને કફ, સોજો, જીર્ણજ્વર, શિરોરોગ તથા કોઢનો નાશ કરે છે.

૫૨૭. શંખાવલી:—સં૦ શંખપુષ્પી. મ૦ શંખાહુલી. હિં૦ કોડીયાલી. બં૦ ડાનકુની. ક૦ કડવલમર. લા૦ ઇવોલ્વ્યુલસ્ ઇરેકટા (ધોળી), આલસિનોઇડસ (લાલ), હર્સટસ્ (કાળી).

એનાં ઝાડ સુમારે પોણો હાથ ઉંચાં વધે છે. એને ધોળાં–સફેદ શંખ જેવાં ફૂલ આવે છે. ફૂલ ઉપરથી એમાં ધોળી, લીલી અને નીળી, એવી ત્રણ જાત છે. **શંખાવલી:**—શીતળ, મેધ્ય, સ્વર્ય, સિદ્ધિપ્રદ, સારક, રસાયન, તુરી તથા કિંચિત્ ઉષ્ણ છે; અને સ્મૃતિ, કાંતિ, બળ, તથા અગ્નિને વધારનારી; તીખી, આયુષ્યસ્થાપક, પાચક તથા લઘુ છે, અને માંગલ્યપ્રદ છે; તથા પિત્ત, વિષદોષ, અપસ્માર, ભૂતબાધા, કૃમિ, કોઢ, લૂતા, ગ્રહદોષ, ત્રિદોષ, અને સર્વોપદ્રવનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉન્માદ અને અપસ્માર ઉપર:**—શંખાવલીના રસમાં કોષ્ટનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું. **(૨) ઉલટી ઉપર:**—શંખાવલીનો રસ ૨ તોલા મધ અને મરી નાંખી પાવો. **(૩) સન્નિપાતોદર ઉપર:**—સમૂળ શંખાવળીના રસમાં સિદ્ધ કરેલુ ઘી પાવું. તે રેચક છે.

૫૨૮. શ્રાવડ:—એ ઝાડને મરાઠીમાં "**"શ્રાવડે, અમ્બૂક, આઇલ"**" વગેરે કહે છે. એ ઝાડ ઉપર કેટલાક પાન ધોળાં અને કેટલાક લીલા રંગના હોય છે. એના ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોઇ તેનો રંગ રાતો, અને પીળો હોય છે **ગુજરાત અને ત્રાવણકોર**માં કપડા રંગવાના કામમાં એનો, એની છાલનો અને મૂળીઆનો ઉપયોગ કરે છે. શ્રાવડના પાન સ્ત્રીઓ શ્રાવણ માસમાં મંગળાગૌરીનાં પૂજન કરવા ઉપયોગમાં લે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સંધિવાત ઉપર**—શ્રાવડના પાનનો રસ કાઢી ચોપડવો. **(૨) કમળી ઉપર:**—શ્રાવડના ૪ પૈસાભાર રસમાં તેટલુંજ ગાયનું દૂધ નાખી ૩ દિવસ પાવો. **(૩) પાંડુરોગ ઉપર:**—શ્રાવડના મૂળીઆ ગોમૂત્રમા અથવા મધમાં છ માસા સુધી ઘસી ૨૧ દિવસ રોજ બે વાર પાવાં. **(૪) પ્લીહા, કાંસવી, કઠોદર વગેરે પેટમાંના રોગ ઉપર:**—શ્રાવડનાં મૂળીઆં ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં.

૫૨૯. શિકેકાઈ:—સં૦ શ્રીવલ્લી. મ૦ હિં૦ શિકાકાઇ. ક૦ શિંગીકાઇ, શીગેયવલ્લી. તા૦ કિયાકકે. તે૦ ચિકાયા. તુ૦ સિગે. મલા૦ ચિકાકાઇ. લા૦ એકેશિયા કોનસિના.

એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં હોઇ એનાં પાન બારિક હોય છે. એને ચપટી તથા સુમારે ૭–૮ આંગળ લંબાઇની શિંગો આવે છે તેને શિકેકાઇ કહે છે. એ અરિઠા જેવીજ મેલની શોધન કરનારી હોઇ એનો આપણા દેશમાં કેશ સાફ કરવામાં સર્વત્ર ઉપયોગ થાય છે. શિકેકાઇ સારી ખાડી તેને પાણીમાં કઢવી પછી તે પાણી શરીરે લગાવે છે. **શિકેકાઇ:**—તીખી અને ખાટી છે; તથા વાયુ, કફ, અને સોજાનો નાશ કરે છે. એનાં **ફળ:**—અતિ ખાટાં, રૂચિકર; અને તેલના ચીકટાનો નાશ કરે છે. એનો ભેદ **નિકુંજીકા:**—તેના પણ એવાજ ગુણ છે **ઉપયોગ:—(૧) કફ પાતળો થવા માટે તથા મળશુદ્ધિ અને પેટમાંના ગુલ્મ નાશ થવા માટે:**—શિકેકાઈનુ પાણી કરી પાવું. **(૨) ઢોરના ખાધામાં વિષ આવે તે ઉપર:**—શિકેકાઇ બિયા સુદ્ધા છાશમા વાટી તે છાશ પાવી. એટલે વિષ ઉતરે છે. **(૩) વીંછીના વિષ ઉપર:**—શિકેકાઇ પાનમાં ખવરાવવી.

૫૩૦. શીતાફળ:—સં૦ મ૦ સીતાફલ. હિ૦ બં૦ આથ. અ૦ સરીફા. ફા૦ કાજ. ઈં૦ કસ્ટર્ડએપલ. લા૦ એનોનાસ્ક્વેમોસા.

એ ઝાડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. એ સુમારે બે માથોડાં ઉંચાં વધે છે, એને વાવ્યા પછી ચાર પાચ વર્ષે ફળ આવવા લાગે છે. એ ફળ મધુર અને ઠંડા છે. એની અંદરનાં બિયાં કાળા રંગનાં હોય છે. શીતાફળ પાકવાનો વખત આસો અને કાર્તિક મહિનામા હોય છે. એ ફળ ઘણાં ઠંડાં હોય છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એનું મૂળ નામ "શીતફળ" હોવું જોઇએ; પાછળથી તેનો અપભ્રંશ થઇ શીતાફળ નામ પડવું જોઇએ. **શીતાફળ:**—મધુર, શીતળ, હલકુ, બલકર, સ્વાદુ, કફકર, વાતલ, તથા પૌષ્ટિક છે; અને પિત્તશામક છે. ઉપયોગ:—(૧) **માથામાંની જૂઓ અને લીખો મારવા ઉપર:**—શીતાફળના બિયા બારિક વાટી માથે ચોપડવાં; અને ઉંઘતી વેળાએ તે ઉપર ઘટ્ટ કપડું બાંધવું એમ કરવાથી ચોટલામાંની સર્વ જૂઓ અને લીખો મરે છે; પરંતુ તે પાણી આંખમાં જવા દેવું નહિ, કારણ કે તેથી કરી આંખો ઘણી ખરાબ થાય છે. (૨) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—શીતાફળીનાં મૂળીઆ ઘસી પાવા એટલે પેશાબ બંધ થએલો છૂટશે. (૩) **દાહ શમન થવા માટે:**—પાકેલાં શીતાફળ ભાગી ઝાકળમાં મૂકવાં અને બીજે દિવસે સવારે ખાવા.

૫૩૧. શિરદોડી (ખરજોર):—સ૦ અર્કપુષ્પા, કુટુંબિની. મ૦ પહારકુટુંબી. કો૦ ક્ષિરવલ્લી, નાકાડી, દેવઝોંવરી. હિં૦ દધીઆર, અંધાહુલી. ક૦ મરિજેવણીગેયભેદ. લા૦ હોલોસ્ટેમાહીડીઆઈ.

શિરદોડીને "**મોટી કાવળી**" પણ કહે છે. શિરદોડીના વેલા હોય છે. એનાં પાન પીંપરનાં પાન જેવા જાડા હોય છે. એનાં પાન તોડવાથી વેલીમાથી દૂધ નીકળે છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એ વેલીને બરછી જેવા અણીદાર જોડફળ આવે છે. એ ફળમાંથી રેશમ જેવાં ફૂલ ઉડે છે. તેને બાળકો ડોસી કહે છે. કુમળાં ફળનું શાક થાય છે શિરદોડીના ફળમા રેશમ જેવું સુતર હોય છે. એ સુતર વસ્ત્ર વણવા જેવું હોય છે. એની કળીઓ ખાવાથી મીઠી લાગે છે. શિરદોડીની અંદરનું રૂ ઠંડું છે. એની એક બીજી જાત છે તેના ફળ એના કરતાં ચોપટ મોટાં હોય છે. અને વેલાનો વિસ્તાર પણ ઘણો હોય છે. શિરદોડીને કોકણમાં '**વાંકાડી**' કહે છે. **શિરદોડી:**—શીતલ, કડવી, તીખી, પિત્તલ, રૂક્ષ, ખારી તથા રૂચિકર છે; અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શીતજ્વર, ભૂતબાધા, ગ્રહપીડા, મેહ, કૃમિ કોઢ તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગડગુમડ ઉપર:—શિરદોડીના પાનનો રસ કાઢી ચોપડવો એટલે રોગ સારો થાય છે (૨) **પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:**—શિરદોડીના મૂળીઆં મધમાં ઘસી પાવા. (૩) **નાના બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—શિરદોડીના મૂળીઆં ઘસી મધમાં ચટાડવાં. (૪) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—શિરદોડીના મૂળીઆ ઘસી લેપ કરવો; અને થોડાં મૂળીઆં ઘસીને પાવા. (૫) **ખસ ઉપર:**—શિરદોડીના મૂળીઆનો કાઢો પાવો. અને દૂધ ખસ ઉપર ચોપડવું. અથવા શિરદોડીના પાનનો રસ અર્ધો તોલો ગાયના દૂધમા પાવો (૬) **મૂતરખડા ઉપર:**—શિરદોડી ગાયના દૂધમાં વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવી એટલે તે પોતાના સામર્થ્યવડે અશ્મરીનું વિદારણ કરી નાશ કરે છે. (૭) **સર્વ વિષ ઉપર:**—શિરદોડીના મૂળીઆ પાણીમા વાટી પાવાં, અગર પાનનો રસ પાવો; અને દંશ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૮) **છીંકો આવવાને તથા સળેકમ ઉપર:**—શિરદોડીના પાન હાથમાં મસળી સુંઘવાં એટલે છીંકો આવશે. (૯) **નાના બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર:**—શિરદોડીના કકડા કરી તે પાણીમાં નાખી તે પાણી ઉકાળી મહિનામા ત્રણ વાર તે પાણીવડે બાળકને નવરાવવું અને તાળવા ઉપર તેલ ચોપડવું એટલે એ આજાર દૂર થાય છે. કોકણમાં આવી રીતે કરવાનો ઘણો રિવાજ છે. આ ઔષધથી જલદી ગુણ આવે છે. દરેક મહિનામાં ત્રણવાર એ પાણીથી નવરાવવાથી તાળવું પડવાનો ભય રહેતો નથી (૧૦) જંતુ ઉપર:—શિરદોડીના પાન લઇ ગરમ કરી પેટ ઉપર બાંધી બે પહોર સુધી રાખવા એ પ્રમાણે બે ત્રણ વાર કરવું, એટલે કૃમિ પડશે. (૧૧) **આંખોમા બળતરા બળતી હોય તે ઉપર:**—શિરદોડીના પાનનો રસ તાળવા ઉપર ચોપડવો; અને ધાવડીના પાનનો રસ વસ્ત્રગાળ કરી તેની પટ્ટી આંખો ઉપર મૂકવી. (૧૨) **રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર:**—રોજ શિરદોડીના પાનનો રસ માથે ચોળતા જવો. (૧૩) **ભૂતજ્વર ઉપર:**—શિરદોડીનાં મૂળીઆં કાનમાં રાખવાં.

પ૩૨. શિળીંદ:—એને મરાઠીમાં “શિંદાળા” પણ કહે છે. એ ઝાડ કચોરા જેવુંજ થાય છે. કચોરાને ફૂલ આવતાં નથી, પરતુ એને લાબા, પીળા અને રાતા મિશ્રવર્ણના સુવાસિક ફૂલ આવે છે. એ ફૂલ પૂજાના કામમાં લે છે. ફૂલનો પાક શ્રાવણ માસમાં થાય છે. એના કદ કચોરા કરતા વધારે ઉષ્ણ છે. એ સ્વાદે તીખી છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉધ્વરસ ઉપર:**—શિળીંદના કાદાનો કાઢો, અગર ચૂર્ણ મધ નાખી પાવું (૨) **કમળી ઉપર:**—શિળીંદના કાદા પાણીમા વાટી પાવા. (૩) **તાવ ઉપર:**—શિળીંદના કાંદાનો રસ અગર કાઢો મધ નાખી પાવો. (૪) **સર્વ પ્રકારના નેત્ર વિકાર ઉપર:**—શિળીંદના કાદા ધીમા ઘસી તેનુ ૪–૫ દિવસ અજન કરવુ. એટલે ફૂલ, ભૂર, વડસ, વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. એ અંજન ઘણું તીક્ષ્ણ છે.

પ૩૩. શિમળો:—(સં० શાલ્મલી મ० સાવરી હિ० સેમલ. ક० સાંવરીકંદ, બૂરધગરૂ) આ ઝાડ મોટું થાય છે. એના સર્વાંગે કાટા હોય છે, માટે એને મરાઠીમાં “કાટે સાંવર” પણ કહે છે. એ બસેં ત્રણસે વર્ષ સુધી ટકે છે. એની બે જાત છે. એક ધોળો અને બીજી રાતી. એને કાર્તિક માગશર મહિનામાં ફૂલ આવી ચૈત્રના સુમારે ફળ આવે છે. તે લીલાં હોય ત્યારેજ તોડી લેઇ ફોડી સૂકવે છે; અને અદરનુ રૂ કાઢી લે છે શિમળાનું રૂ ઘણું મૃદુ હોય છે માટે શ્રીમત લોકો તેના ગાદી તકીઆ કરે છે. તેને પીજવાને મહેનત લાગતી નથી. એનુ લાકડુ ચીકણું અને કઠિન હોય છે, તે પાણીમાં જલદી કહોતું નથી તેથી તેની હોડીઓ કરે છે. શિમળાને લાલ રગનો ગુંદર આવે છે તેને “મોચરસ” કહે છે. શિમળાનાં ફૂલનુ શાક સિધવ અને ધીમા વઘારી ખાવાથી કષ્ટસાધ્ય પ્રદર, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે. **શિમળાનું ઝાડ:**—શીતળ, પિચ્છલ, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, તુરૂ, લઘુ, સ્નિગ્ધ, શુક્રલ, શ્લેષ્મ, રસાયન તથા ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત રક્તદોષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એની છાલનો રસ:**—ગ્રાહક, તુરો અને કફનાશક છે બાકીના ગુણ ઝાડ જેવાજ છે **એનાં ફુલ:**—સ્વાદુ, કડવાં, શીતળ, ગુરૂ, રૂક્ષ, વાતલ તથા ગ્રાહક છે, અને કફ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. એજ પ્રમાણે ફળના ગુણો છે. **એના કાંદા:**—મધુર તથા શીતલ છે; અને મલસ્તભ, પિત્ત, દાહ, શોક અને સતાપનો નાશ કરે છે. **કુટશાલ્મલી** (શિમળાનો ભેદ)—કડવો, તીખો, ભેદક તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, પ્લીહા, યકૃત્, ગુલ્મ, વિષદોષ, ભૂતબાધા, મલસ્તભ, રક્તદોષ, મેદ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. લીલી કરતાં ધોળી વધારે ગુણવાળો છે **મોચરસ:**—હિમ, ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, તુરો, વર્ણકારક, બુદ્ધિપ્રદ, વયસ્થાપક, ગુરૂ, સ્વાદુ, કફકર, ગર્ભસ્થાપક, રસાયન તથા વાતનાશક છે; અને પ્રવાહિકા, અતિસાર, આમપિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પ્રદર ઉપર:**—શિમળાની છાલનુ ચૂર્ણ દૂધમાં પાવુ. અથવા શિમળાના કાંટાનું ચૂર્ણ સાકર અને દૂધ નાખી પાવું. (૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શિમળાની છાલનુ ચૂર્ણ કરી સાકરમા આપવું. (૩) **વીંછીના દંશ ઉપર:**—પુષ્ય નક્ષત્ર અને રવિવારના દિવસે પોતાની છાયા ઝાડપર ન પડે એવી રીતે ધોળા શિમળાની ઉત્તર બાજુનુ મૂળીયુ લાવી રાખવુ. વીંછી જ્યા સુધી ચઢયો હોય તે જગોથી નીચે સુધી ત્રણવાર મૂળીયું ફેરવવું. અને થોડુ ઘસી દશ ઉપર ચોપડવું. (૪) **ગરમીના આજાર ઉપર:**—સાધારણ ધોળા નાના શિમળાનાં મૂળીઆં ખોદી તેના મૂળીઆનો કદ કાઢી સૂકવવો અને તેનું ચૂર્ણ કરવું. રોજ ધોળા શિમળાની છાલ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમા કદનો લોટ ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાંખી પાવું. આ ઔષધ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવુ, અને પથ્ય પાળવું, એટલે ઉપદંશના સર્વ વિકારો શમે છે. (૫) **ધાતુપુષ્ટતાને માટે:**—મોચરસનું ચુર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનુ દૂધ પાકો પાશેર, એટલુ એકત્ર કરી પાવુ. અથવા કાટાવાળા શિમળાનાં લીલાં મૂળીઆં ૪ તોલા કચરી, ગાયના પાશેર દૂધમા રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમા સાકર એક તોલો નાખી ૭ દિવસ તે ઔષધ લેવાથી ધાતુપુષ્ટ થઇ વીર્યપતન બધ થાય છે. (૬) **શરીર બળવાન થવા માટે:**—મૂળીઆની છાલનું ચૂર્ણ મધ સાકરમાં ખાવું. (૭) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—શિમળાનુ રૂ પાણીમા વાટી લેપ કરવો. (૮) **પથરી ઉપર:**—શિમળાના ફૂલ બાફી રાત્રે ઠડાં થયા પછી તેમાં રાઇનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૯) **વીર્યપતન ઉપર:**—ધોળી શિમળાના નાના કાંદાનું ચૂર્ણ કરી

સાકર સાથે ખાવા આપવુ. (૧૦) **બદ પાકવા માટે:**—કુમળા શિમળાનો કંદ કાઢી સ્વચ્છ ધોવો અને તે ઉપરની છાલ છોલી નાખી ખાંડવો એટલે જાડો રસ આવશે, તે રસ બદ ઉપર ચોપડવાથી દાહ શમન થઇ ગાઠ તુરત પાકે છે. (૧૧) **સુરામેહ ઉપર:**—શિમળાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૧૨) **ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:**—ધોળા શિમળાનો કદ છોલી તેના પાતળા કકડા કરી સારા સુકવી લોટ કરી રાખવો. દરરોજ સવારે ગાયનું ઘી ૧ તોલો લઇ તેમાં એ લોટ અર્ધો તોલો અને જાયફળની ભૂકી છ માસા સુધી નાંખી દરેક બે વખત આપવુ; શિમળાનો કદ ન મળે તો છાલનું ચૂર્ણ આપવું (૧૩) **જીર્ણાતિસાર ઉપર:**-મોચરસનુ ચૂર્ણ ૩-૪ માસા સાકરમા આપવુ (૧૪) **અતિસાર ઉપર:**—શિમળાની છાલ ઘસી પાવી અથવા છાલનો રસ પાવો. કિંવા મૂળીઆ ઘસી પાવા. (૧૫) **મૂત્રમાંથી ધાતુ કિંવા ખર જતું હોય તે ઉપર:**—ધોળા શિમળાની છાલ ગાયના દૂધમાં ઘસી જીરૂ અને ખાંડ નાખી રોજ બે વાર પ્રમાણે ૧૪ દિવસ આપવી. (૧૬) **હૃદ્રોગ ઉપર:**—શિમળાની છાલ દૂધમાં બાફી એક મહિનો ખાવાથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ, બલકર તથા વાતનાશક થાય છે જો કોઇ માણુસ એક વર્ષ સુધી ખાય તો સો વર્ષ જીવે છે. (૧૭) **શીતળા ન થવા માટે:**—શિમળાનો રસ અને ધોળુ ચદન કિંવા અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ અથવા જાઇનો રસ અને જેઠીમધ એમાંથી પ્રારભે એક ભક્ષણ કરવાથી કદિ પણ શીતળાનો ઉપદ્રવ થશે નહિ.

૫૩૪. શિસમ:—સ૦ શિંશપા. મ૦ હિ૦ શિસવ-મ. બ૦ શીશુ. ક૦ કરીયઇબ્બડી, બીટીમારા. તા૦ નુકક. મલા૦ વિટ્ટી. તૈ૦ જીટ્રેગુચેટ્ટુ, ગો૦ બીટિરૂકુ. અ૦ સાસમ. ઇં૦ બ્લ્યાકવુડ, સીસૂટ્રી. લા૦ ડાલવર્જીયાલાટીફોલિયા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. **સહ્યાદ્રિ** પર્વત ઉપર અને મલબાર પ્રાંતમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. શિસમ ચાલીસ પચાસ વર્ષનો થયા સિવાય તેનુ લાકડુ મજબૂત થતુ નથી. એ લાકડુ મોઘું હોવાને લીધે ઘર બાંધવાના કામમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવતુ નથી. એ લાકડાનો રગ કાળો હોય છે. એ ઉપર કોતરકામ જોઇએ તેવું કરાય છે, એને કીડા લાગતા નથી. એ લાકડુ સારૂ જૂનુ હોય તો તેના પાટીઆ લોખડ જેવા મજબૂત નીકળે છે. એ લાકડાની પેટીઓ, કબાટ, પલગ, હીંચોળા, ખાટો, ખુરસીઓ, એવી અનેક વસ્તુઓ થાય છે. **ધોળો શિસમ:**—કડવો, શીત, વર્ણકર, બલકર, તથા રૂચિકર છે; અને પિત્ત, દાહ, સોજો તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. **કપલ શિસમ:**—કડવો, શીતવીર્ય, વર્ણકર, બલકર, ઉષ્ણ તથા રૂચિકર છે; અને શ્રમ, વાયુ, પિત્ત, જવર, ઉલટી, સોજો, હેડકી, વિસર્પ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **કાળો શિસમ:**-અગ્નિદીપક, કડવો, તીખો, ઉષ્ણ તથા તુરો છે; અને કફ, વાયુ, શોફ, અતિસાર, કોઢ, શ્વિત્રકુષ્ઠ, મેદ, કૃમિ, બસ્તિરોગ, ઉલટી, ગર્ભદોષ, ત્રિદોષ, મેહ, પીનસ, વ્રણ, રક્તદોષ, તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **પ્રમેહ ઉપર:**—શિસમના પાનનો રસ ચાર પૈસાભાર કાઢી જીરાની ભૂકી નાખી પાવો. (૨) **વસાપ્રમેહ ઉપર:**—કાળા શિસમની છાલનો કાઢો પાવો.

૫૩૫. શેતુર:—(સ૦ પૂર્ય. મ૦ હિ૦ તૂત.) આ ઝાડ **ચીન દેશમાં** ઘણાં થાય છે. એ ઝાડની વાવણી આ દેશમા કોઈ કોઇ ઠેકાણે થાય છે. શેતુરના ઝાડ ઘણાજ મોટા વધે છે. એમાં **કાળી, ધોળી,** અને **રાતી** એવી ત્રણ જાત છે. કાળી અને રાતી શેતુરને ચોમાસામાં ફળ આવે છે શેતુરનાં ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે. એ ફળ રક્તવૃદ્ધિ કરનારાં છે કાળી અને ધોળી, એ બે જાતનાં શેતુરનાં ઝાડ રેશમના કીડાઓના જીવનને અર્થે ઉપયોગનાં છે. તે કીડા એનાં પાન ખાઇ રેશમ ઉત્પન્ન કરે છે. ચીન દેશમા રેશમ ઘણું ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઝાડને કેટલાક લોકો 'શેતુક' પણ કહે છે **પાકાં શેતુર:**—ગુરૂ, સ્વાદુ, શીતળ તથા ગ્રાહક છે; અને પિત્ત, વાયુ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **કુણાં શેતુર:**—ગુરૂ, સારક, ખાટા, તથા ઉષ્ણ છે; અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે.

૫૩૬. શેંદાડ. (કુટ):—ગોઠમડીના વેલા જેવાજ શેંદાડના વેલા હોય છે. શેદાડમાં મીઠી અને કડવી એવી બે જાત છે. સાધારણ શેદાડ નાળિયેર જેવડા મોટા હોય છે; શેદાડ ખાવાથી મીઠા લાગે છે. કોઇ કોઇ એના કેળા જેવો શિખરણ કરી ખાય છે. શેદાડ ઉષ્ણ હોવાને લીધે ઘણું ખાવામાં આવવાથી વિકૃતિ કરે છે. **શેંદાડી;**—લઘુ, સ્વાદુ, ભેદક, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પિત્તકર, તીખી, કડવી, પાકકાળે ખાટી,

ખારી તથા રૂચિકર છે; અને વાયુ, પીનસ, અષ્ઠીલા, તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **કડવી શેંદાડી:**—કિંચિત્ ખાટી, દીપન, રૂચિકર તથા સ્વાદુ છે. તે સુકાવી તૈયાર કરેલી દીપન, રૂચિકર તથા કડવી છે; અને કફ, વાયુ, અરૂચિ તથા જાડયનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) મત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—શેદાડનાં બિયાં ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેમા રતાદળી ઘસી પાવી.

૫૩૭. શેમટ:—આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે એનાં પાન આંબાનાં પાન જેવાં લાંબાં હોય છે. એને આમલીના કચુકા કરતાં નાના અને ચપટાં ફળ આવે છે. એનું લાકડુ ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) આતસાર ઉપર:—શેમટનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી પાવાં.

૫૩૮. શેલડી:—સ૦ ઇક્ષુ. મ૦ ઉસ. હિં૦ ગાંડા, પેડા, ઇખ. ઉખ. ક૦ કબ્બુ. તે૦ ચિરકુ. તાં૦ કરંબુ. મલા૦ કરીંબુ. ફા૦ નેશકર. અ૦ કસ્બુસ્સક્કર. ઈં૦ શુગરકેઇન. લા૦ સકેકરમ્ ઑલબમ્.

શેલડી હિંદુસ્થાનમાં ઘણું કરી સર્વ ઠેકાણે પાકે છે શેલડી જગત્પ્રસિદ્ધ છે એ પાંચ છ હાથ ઉંચી થાય છે. શેલડીમા ધોળી, રાતી, કાળી, ભુખરી વગેરે અનેક જાતો છે. રાતી શેલડીનો રસ ઘણોજ સારો હોય છે. શેલડીના રસમાથી સાકર, ખાંડ, ગોળ, કાકબ, એવા અનેક પદાર્થો કરે છે સાકરનાં અને ગોળનાં નાના પ્રકારનાં પકવાનો કરે છે. શેલડીનો કોઈ પણ ભાગ **વ્યર્થ** જતો નથી. મૂળીઆના કડકા **ઢોરોને** ખાવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે. રસ કાઢી લીધા પછીના શેલડીના માંઠા **બાળવાને** કે **ઢોરોને** ખાવાને ઉપયોગમાં આવે છે. શેલડી એ **સમશીતોષ્ણ** છે. આજારી માણસને શેલડીના કડકા કરી ખાવા આપે છે શેલડીનો રસ ઠંડો છે, પણ તે રસનો **ગોળ** થાય છે તે **ઉષ્ણ** છે. ખાંડ અને સાકર સમધાત છે. શેલડીમાં વગડાઉ શેલડી કરીને જાત છે, એ જાતની શેલડી ફક્ત ઓષધના ઉપયોગમા આવે છે **સાધારણ શેલડી:**—પાક વખતે અને રસ વખતે મધુર, ખાધા પછી વાતકર, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, મૂત્રલ, શીત, વૃષ્ય તથા બલકર છે; અને કફ, પુષ્ટિ, કૃમિ, તૃપ્તિ, આનંદ અને કાંતિને કરનાર તથા સારક છે, અને વાયુ, રક્તવિકાર તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **શેલડીનાં મૂળીઆં:**—અતિ મધુર, મધ્યે સાધારણ મધુર; ટોચે અને માથામા ઓછી મધુર અને ખારી છે. **સફેત શેલડી:**—કઠણ, જડ, અગ્નિદીપક તથા રૂચિકર છે, અને કફ, મૂત્ર, આમ, પ્રમેહ, મેદ તથા બળને વધારનારી; પાક વખતે કિંચિત્ ઉષ્ણ, પાક તથા રસ વખતે મધુર, અતિ શીતલ, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, સારક તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. **ચિત્રવર્ણ શેલડી:**—અતિ મધુર, શીત, કફકારક, રૂક્ષ તથા રસ વખતે તૃપ્તિકારક છે, અને પિત્ત, દાહ તથા શ્રમને દૂર કરે છે. **રસાળી શેલડી:**—મધુર, શીતલ, રૂચિકર તથા વૃષ્ય છે; અને તેજ તથા બળને વધારનારી; અને પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરનારી છે **કાળી શેલડી:**—પાક વખતે મધુર, મીઠી, પ્રિય, તીખી, રસયુક્ત, ધાતુવર્ધક, બલકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. **દાંતથી છોલી ખાધેલી શેલડી:**—સ્નિગ્ધ, રૂચિકર, વૃષ્ય, શીતલ, અવિદાહી, કિંચિત્ કફકર, પ્રિય, હર્ષપ્રદ, મૂત્રશુદ્ધિકારક, કાંતિકર, બલકર, ધાતુવર્ધક, તથા તૃપ્તિકર છે; અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનારી છે તેમજ એનો પ્રભાવ ખાંડ જેવો છે. **કુમળી શેલડી:**—કફ, મેદ, અને મેહને કરે છે **જુની શેલડી:**—મીઠી તથા કિંચિત્ તીક્ષ્ણ છે; અને વાયુ તથા પિત્તને દૂર કરે છે. **ઘણી જુની શેલડી:**—બળકર તથા વીર્યવર્ધક છે; તથા રક્તપિત્ત તથા ક્ષતનો નાશ કરે છે. **શેલડીનો વિશેષ ગુણ:**—જમ્યા પહેલા ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે. જમ્યા પછી ખાવાથી વાયુને કોપાવે છે, અને જમવામા ખાધાથી જાડય ઉત્પન્ન કરે છે. **શેલડીનો રસ:**—(ચરકમાં નિકળેલો) ગુરૂ, મલસ્તંભક, ખાટો, સ્વાદુ તથા ખારો છે, અને દાહનાશક છે. નાના યંત્રમાં નિકળેલો **રસ:**—પિત્ત, શ્રમ, વાયુ અને કફને દૂર કરે છે. **પકાવેલો રસ:**—ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ તથા કિંચિત્ પિત્તકર છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા આનાહવાયુનો નાશ કરનાર છે. તે જો ઘણો પાકેલો હોય તો પિત્ત, રક્તદોષ અને શોષને ઉત્પન્ન કરે છે. **શેલડીનો બાસો રસ:**—કફ, વાયુ, શૈત્ય અને જાડય કરે છે. **નવો ગોળ:**—મધુર, ખારો, ગુરૂ તથા ગરમ છે; અને રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર અને રક્તદોષને અહિતકારક, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મૂત્રશોધન તથા સારક છે; અને મેદ, કૃમિ, માંસ, મજ્જા, લોહી અને શુક્ર ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિદીપક, ભેદક; અને વાત, કફ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. **ધૌત ગોળ:**—કિંચિત્

કફકર, રક્તને હિતાવહ, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા મળમૂત્રને યથામાર્ગ મોકલનારો; અને વાતઘ્ન છે. **એક વરસનો જુનો ગોળ:**—રૂચિકર, અગ્નિદીપક, પથ્ય, મલમૂત્રશોધક, અતિ સ્વાદુ, લઘુ, પૌષ્ટિક, રસાયન, સ્નિગ્ધ, લઘુ તથા વૃષ્ય છે, અને પિત્ત, વાયુ, ત્રિદોષ, સંતાપ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ તથા શ્રમનો નાશક, અને સંયોગવી જ્વરહારક છે **ત્રણ વરસનો જુનો ગોળ:**—લઘુ અને સર્વ-દોષહર છે. આ અરિષ્ટાદિકમા મેળવવાને પ્રશસ્ત છે. કોઇ કહે છે કે ત્રણ યા ચાર વરસનો ગોળ ઉપયોગમા લેવા જેવો નથી, પણ પાચ પાચ વરસના ગોળનો ઉપયોગ કેટલાક ઔષધમા કરવા વિષે લખેલું તથા અનુભવેલુ જણાય છે માટે તે ઉપયોગી નથી એમ અમે કહેવા માગતા નથી. એટલુજ કે તેના ગુણમાં ફેરફાર થાય છે ખરો, પરંતુ નવો તથા જુનો ગોળ આદુ સાથે ખાવાથી કફ નાશક, હરીતકી સાથે પિત્તનાશક અને સુંઠ સાથે વાતનાશક છે. **ખાંડ:**—મધુર, શીતલ, બલકર, વૃષ્ય, સારક, કફકર તથા સ્નિગ્ધ છે; અને ક્ષય, ઉધરસ, દમ, વિષદોષ, મદ, મોહ, મૂર્ચ્છા, તૃષા, ફોલ્લી, રક્તદોષ, પિત્ત, અતિસાર, વાયુ, અર્શ, કૃમિ, ભ્રાંતિ, બળતરા, અને શ્રમનો નાશ કરે છે. એ વધારે ધોએલી હોય તો તે વધારે ગુણ કરે છે **ખડી સાકર:**—મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ, લઘુ, મુખપ્રિય, આંખને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, બળકર, સારક, ઇંદ્રિયોને તૃપ્તિ આપનારી, તથા લઘુ છે; અને તૃષ્ણા, મોહ, મૂર્ચ્છા, ક્ષતક્ષય, રક્તપિત્ત, વાયુ, પિત્ત, કફ, શોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **કામિણી ઉપર:**—શેલડી સવારમા છોલી ખાવી, અથવા રાત્રે છાપરા ઉપર રાખી સવારે તે ખાવી (૨) **મધુરા ઉપર:**—જંગલી શેલડી રોગીને ખાવા આપવી, કિંવા શેલડીનો રસ આપવો. (૩) **દાહયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—તપાવેલા દૂધમા સમભાગે રસ નાખી ઘી સાથે આપવું. (૪) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ધાત જાય તે ઉપર:**—દૂધમા ગોળ નાખી કિંચિત્ ગરમ કરી આપવું (૫) **ઉચકી ઉપર:**—શેલડીનો રસ પાવો (૬) **સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ** (એટલે સૂર્યોદયથી મસ્તક દુ:ખવા માંડી જેમ સૂર્ય ચઢે તેમ અધિક થઇ સૂર્યાસ્ત સમયે કમ થાય) **તે ઉપર:**—ગોળ ૧ તોલો અને ઘી અર્ધો તોલો એકત્ર કરી સવારમા આપવું; અને કપાળે કાળા તલ દૂધમા વાટી તેનો લેપ ૩ દિવસ કરવો. (૭) **ધાત જતી હોય તે ઉપર:**—ખડીસાકર ૭ તોલા અને ફુલાવેલો ટંકણખાર ૭ માસા એકત્ર કરી; તે ચૂર્ણ રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું પથ્ય પાળવુ. (૮) **કાચ, અગર કાંટો વાગ્યો હોય તે ઉપર:**—ગોળ ગરમ કરી જ્યા વાગ્યુ હોય ત્યા લગાવવો (૯) **ચામેઠા ઉપર**—ગોળ બાળી ઉપર લગાવવો. (૧૦) **નળને માટે:**—ભેંસનુ ધારોષ્ણ દૂધ ગળ્યુ થાય એટલો ગોળ નાખી ઉભા ઉભા પીવુ, અને પહોર સુધી બેસવુ નહિ (૧૧) **ગરમીને માટે:**—દહીંમા સાકર નાંખી આપવુ (૧૨) **ઉચકી ઉપર:**—ગોળના પાણીમા સુંઠ ઘસી નાકમા થોડે થોડે સુંઘવી અને પછી ઉંઘી જવુ. અથવા દૂધમા રક્તચંદન (રતાંજળી) ઘસી તેમા કિંચિત્ મીઠુ નાખી નાકે સુંઘવું. (૧૩) **તૃષા ઉપર:**—પાણીમા સાકર નાખી પાવી. (૧૪) **ધૂમાડાથી આંખોને વિકાર થાય તે ઉપર:**—ગોળ કિંવા સાકર આંખોમા આંજવાથી પાણી ગળી જઇ આંખો સારી થાય છે. (૧૫) **રેચ બંધ થવા માટે:**—સાકર પાણીમાં ઓગાળી પાવી. (૧૬) **ગુડધી ઉપર:**—કાળા ગોળનો લેપ કરવો.

૫૩૯. શેરણી:—સ૦ હપુષા, મ૦ શેરણી. ઝાઊ. હિ૦ હાઉબે. બ૦ હઉષા. ક૦ હીરેહબ્બે. લા૦ થેવેટીયાનેવાફોલીઆ.

એ ઝાડ નદીના કિંવા વહેળાના કીનારાપર થાય છે. એ સુમારે કમરપુર ઉંચા વધે છે. શેરણીના તોરા કાંઇક સુરના ઝાડ જેવા હોય છે. ઝાડના લાકડાનો રંગ કાળો તથા રાતો હોય છે. શેરણીના બેટા સુશોભિત દેખાય છે. મોટાં પાનની એક શેરણીની જાત કોકણમાં થાય છે, તેના પાન આના કરતા મોટા હોય છે તેને મોટી શેરણી કહે છે. શેરણીની લાકડી લીલી હોય ત્યારે ચીકણી હોય છે. તેને કોઇ કોઇ હાથમા રાખવા લે છે. **શેરણી:**—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, ગુરૂ, દીપન તથા તુરી છે; અને સંગ્રહણી, શૂળ, ગુલ્મ, અર્શ, વાયુ, પિત્ત, ઉદર, કફ, આમ, અગ્નિમાંદ્ય, કૃમિ, પ્રદર, મલાવષ્ટંભ તથા શૈત્યનો નાશ કરે છે **લઘુ શેરણી:**-(સ૦ સ્વલ્પ ફલા)—મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્લીહા, તથા વિષ તથા કફની નાશક છે; બાકીના ગુણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **શૂળયુક્ત પ્રદર ઉપર:**—શેરણીના પાનનું ચૂર્ણ કરી ઘીમા નાખી પાવુ. (૨) **બદ્ધગુદોદર ઉપર:**—મોટી શેરણી, અજમો, જીરૂ અને

સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરવું. (૩) **પ્રમેહ ઉપર:**—શેરણીના પાન લાવી દરરોજ ૧ તોલો રસ કાઢી તેમાં જીરૂ પૈસાભાર અને સાકર પૈસાભાર નાંખી પાવો.

૫૪૦. સણ (શણ):—સ૦ શણ. મ૦ તાગ. હિ૦ સન. ગો૦ સોણુએ. ક૦ સણુણુગિડ. તા૦ ચણુલ. મલા- શણુ, ચણુક. તૈ૦ ગિલિગિચ્ચા, જનાપાનારા. ઇં૦ સન્‌હેપ સ્પૅંડ, ફ્લાક્સ હેપ. લા૦ ક્રોટાસેરીયાજ નસીઆ.

સણ કોકણુ, દક્ષિણુ અને ગુજરાત દેશમા ઘણું પાકે છે. એ ઝાડ ચાર પાંચ હાથ સુધી ઉચાં વધે છે. સણુના બિયા વાવ્યા પછી તેને ચાર ઘડીમા ફણુગો ફૂટે છે. સણુની સોટીઓ કહોવરાવી તેના રેસા કાઢે છે; પછી તેના ગુણુપાટ, દોરડા ઇત્યાદિક જણુસો અને કાગળ બનાવે છે. એ કાગળો રૂના કાગળ કરતા મજબૂત બને છે. સણુની સોટીઓની દીવાસળીઓ બનાવે છે. સણુના બિયાંનું તેલ ઔષધના તથા યત્રને ચોપડવાના કામમા આવે છે. સણુ ઉંચી પ્રતિનુ, ખાટલો ભરવાનું વહાણુ બનાવવાના કામમાં પણુ આવે છે. એનુ ઘાસ ઢોરોને ખાવાના કામમા આવે છે. સણુનાં ઉંચી પ્રતિનાં વસ્ત્ર પણુ બને છે. સાધારણુ **સણુ:**—ખાટું તથા તુરૂ છે; અને મલ, આમ, ગર્ભ અને રક્તનો પાત કરનાર, ઉલટીકારક તથા ઉષ્ણુ છે, અને કફ, વાયુ તથા અગમોડનો નાશ કરે છે. એનાં **ફુલ:**—પ્રદર અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **લઘુ સણુ:**—તીખુ, વાતિકર અને કફ તથા પિત્તનાશક છે. **મોટું સણુ:**—રસ વખતે કડવુ, તુરૂ તથા ઉલટીકારક છે, અને કફ, વાત, અજીર્ણુ, રક્તદોષ, તાવ, કઠરોગ, હૃદ્રોગ, મુખરોગ, પિત્ત તથા ત્રિદોષનુ નાશક છે. **સણુનાં બિયાં:**—શીતળ, ગ્રાહક, ગુરૂ તથા બીજા ગુણુ ઉપર મુજબ છે **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉધરસ ઉપર:**—સણુના બિયાનો કાઢો કરી પાવો. (૨) **ગાંઠ, ગુમડું, વેગ, વાળો ઇત્યાદિક ઉપર:**—સણુના બિયા વાટી પોટીસ તૈયાર કરી બાધવું એટલે તે જલદી પાકે છે.

૫૪૧. સતાપા:—સ૦ સર્પદંષ્ટ્રા. વિષાપહા. હિ૦ સીતાવ, અ૦ હરમલ. ફા૦ ઇસ્પંદ. ઇં૦ કોમનરૂ. લા૦ રૂટાગ્રાવ્હેોલેન્સ્.

સતાપાનાં ઝાડ નાનાં હોઇ તે ચણુાના ઝાડ જેવાં હોય છે. એનાં પાન પણુ ચણુાનાં પાન જેવાં હોઇ કિંચિત્ લાંબા હોય છે. એ પાનનો દર્પટ વાસ આવે છે. એની ઉંચાઇ બે હાથ હોય છે. એ ઝાડ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થાય છે. એ બગીચામાં વાવવાથી થાય છે એનાં બિયાં ખસખસ કરતાં બારિક અને કાળા હોય છે. **સતાપા**—કડવાં, ઉષ્ણુ, સારક; અને વાતનાં નાશક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—ધાણાના પાણીમા સતાપાનો રસ નાખી તે પાણી પાવું. (૨) **નાના બાળકોને શરદી થાય તે ઉપર:**—કેળના પાનમા સતાપાના પાનનુ પડીકુ વાળી તે પડીકું દોરે બાધી બાળકના ગળામા બાંધવું. એથી બાળકની શરદી દૂર થશે (૩) **બાળકની બગલો ઉડે તે ઉપર:**—સતાપાના પાન દૂધમા મેળવી તે દૂધ પાવું. (૪) **બાળકોને શરદીનો વિકાર ન થવા માટે:**—બાળકોને ખવરાવતી વખતે સતાપાનાં ત્રણુ પાન ઘસી તે ગોળી તેમા પાવી, એટલે શરદી વિકાર થતો નથી. (૫) **ઉધરસ ઉપર:**—સતાપાના પાન દૂધમા મેળવી તે દૂધ પાવુ; અને તે પાન કપડામાં બાંધી ગળે બાંધવા એટલે ગમે તેવી ઉધરસ દૂર થાય છે. (૬) **બાળકની સસણી ઉપર:**—સતાપાના પાનનો રસ અને બાવચીનો રસ એકત્ર કરી મધ નાખી પાવો. (૭) **જ્વર ઉપર:**—સતાપાનાં પાનનો રસ શરીરે ચોળવો એટલે તાવ નીકળી જાય છે (૮) **બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—સતાપાનાં પાનનો રસ અને સુગપીણુનાં પાનનો રસ કાઢી તેમા મધ અગર ગોળ નાખી તે પાવો; અને પાનાનો ભાગ કપડામા બાધી ગળે બાધવો; એથી કરી દુસ્તર ઉધરસ પણુ જશે.

૫૪૨. સફરજન:—આ દેશમાં એનાં બિયાં **ઇરાનમાંથી** આવવાં જોઇએ; સફરજન એ ઉત્કૃષ્ટ મેવામાંનો મેવો છે. આ દેશમાં ઘણુાક મોટા મોટા લોકોના બાગમા એનાં ઝાડ છે. સફરજન એ ફળ નાની નારંગી જેવડાં હોય છે: ઉપરથી તે ચપટા હોય છે. એના ઉપરની પાતળી છાલ છોલી એ ફળ

ખાવામાં ઘણાં ઉત્કૃષ્ટ છે. તે ઘણાં મીઠા હોતા નથી એનો સ્વાદ મધુર હોય છે. એના કકડા સાકરમાં ઘાલી રાખી ખાવાથી ઘણાજ સારા લાગે છે.

૫૪૩. સમુદ્રફળ:—સ૦ નિર્વિષા. મ૦ સમુદ્રફળ, જેવરી, હીવરી. હિ૦ ફેંગફલ. ક૦ સામુદ્રકરકાઇ. તે૦ બ્યારગચેટ્ટુ. મલા૦ સમુદ્રપુ. લા૦ બ્યારગટોનિયા, એકયુટે ગ્યુલા.

સમુદ્રફળના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે. એના પાન બદામના પાન જેવાં હોઇ તે કરતાં થોડાં નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સમુદ્રકિનારા ઉપર થાય છે. એને જે ફળ આવે છે તે આકારે જાયફળ જેવડાં હોય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એ ફળ ઉપર ઉભા સરકલા હોઇ એની છાલ પાતળી હોય છે. સમુદ્રફળ અનેક રોગ ઉપર ચાલે છે. **સમુદ્રફળ:**—તીખુ તથા ઉષ્ણ છે; અને ત્રિદોષ, ભૂતબાધા, દાવાનલદોષ, કફ, ભ્રમ તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે. એ પાણીમા ઘસી પાવાથી કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) બાળકના કફવિકાર ઉપર:**—સમુદ્રફળ ઠંડા પાણીમા ચાર કિવા બે ચણોઠી-ભાર શક્તિ પ્રમાણે ઘસી તે પાણી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાવું. તેથી કરી તુરત ઉલટી થઇ કફ નીકળે છે. ઉતાર આપવો પડે તો ઘી આપવુ. **(૨) ડચુરો બાઝે તે ઉપર:**—સમુદ્રફળ લીંબડાના રસમા ઘસી ચોપડવુ. **(૩) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાઠ પડે તે તથા પેટશૂળ ઉપર:**—સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમા ઘસી પાવુ. **(૪) આંખોના પડળ ઉપર:**—સમુદ્રફળ ગાયના ઘીમા ઘસી અંજન કરવુ. **(૫) કામિણી ઉપર:**—સમુદ્રફળ ઘસી અંજન કરવુ; અને તલના તેલના કોગળા કરવા. **(૬) આધાશીશી ઉપર:**—સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમા ઘસી નાકે પાવુ **(૭) આંખના ફુલ ઉપર:**—સમુદ્રફળ ડોડીના રસમાં ઘસી અંજન કરવુ **(૮) ઉધરસ ઉપર:**—સમુદ્રફળ, સુંઠ તથા પીંપરનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવુ. **(૯) ધતૂરાના વિષ ઉપર:**—સમુદ્રફળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવુ. **(૧૦) સન્નિપાત ઉપર:**—સમુદ્રફળ પાણીમા ઘસી અંજન કરવું. **(૧૧) સર્પદંશ ઉપર:**—સમુદ્રફળ લસણના રસમાં ઘસી અંજન કરવુ. **(૧૨) કૃમિ ઉપર:**—સમુદ્રફળ પાણીમા ઘસી પાવું.

૫૪૪. સમુદ્રશોક:—સં૦ સમુદ્રશોષ. મ૦ હિ૦ સમુદ્રશોક. લા૦ જરજુરીઆસ્પેસિઓસા.

એને સમુદ્રશોક પણ કહે છે. સમુદ્રશોકના વેલા હોય છે. એનો વિસ્તાર મોટો થાય છે. એનાં પાન મોટા હોઇ તે ઉપર મોટી રેશાઓ હોય છે પાન સાધારણ હાથેગા જેવડા મોટાં થાય છે. એનાં બિયાં વીર્યસ્તભક છે. એના કુમળા પાનનું શાક થાય છે **સમુદ્રશોક:**—ગ્રાહક, વાતુલ, અતિ પિત્તલ અને કફકર છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાતવિકાર ઉપર:**—અળવીના પાનના પતરવેલીઆં પ્રમાણે આનાં પતરવેલીઆ કરી ઘીમાં તળી ખાવા. **(૨) ગુમડાં વિગેરે પાકી ફુટવાને માટે:**—સમુદ્રશોકનાં પાન લાવી ગરમ કરી બાધવાં.

૫૪૫. સમેરવો:—સ૦ શાલિપર્ણી. મ૦ સાલવણ, રાનગાંજા, ભુઇશેવરા. કોં૦ ડાવ. હિં૦ સારી-શાલવન. બ૦ શાલપાની. ક૦ મુરલુબોને, મુરેલેહોને, કાડગજી. તે૦ શિયાકુપના. ઓ૦ શારપાણી. લા૦ ડેસ્મોડીયમ્ગૅંજેટિકમ્.

આ ઝાડને મરાઠીમાં રાનગાંજો પણ કહે છે. સમેરવાનાં ઝાડ જાસુંદીના ઝાડ જેવાં હોય છે. એનાં પાન પારિજાતનાં પાન જેવાં કાત્રાવાળાં પરતુ તે કરતા લાબા અને પહોળાં હોય છે. એનુ ડીંડુ ચાર આગળ સુધી પીળા રંગનું હોય છે. દશ મૂળીઆંમા સમેરવાના મૂળીઆં પણ આવે છે. લઘુ પચમૂળ એ પિત્ત ઉપર યોજવાં અને બૃહત્ પચમૂળ એ વાયુ અને કફ ઉપર યોજવા. **સમેરવો:**-રસકાળે કડવો, ધાતુવર્ધક, ગુરૂ, ઉષ્ણ, રસાયન તથા સ્વાદુ છે અને વાયુ, વિષમજ્વર, મેહ, અર્શ, સોજો, સતાપ, દમ, શોષ, કૃમિ, ત્રિદોષ, ઉલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **લઘુ પચમૂળ:**—સ્વાદુ, બલકર, લઘુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ધાતુવર્ધક, ગ્રાહક તથા કડવા છે; અને કફ, પિત્ત, વાયુ, વાતપિત્ત, જ્વર, ઉધરસ, અશ્મરી, ત્રિદોષ દમ, શૂળ, અગ્નિમાંદ્ય તથા અરૂચિનો નાશ કરે છે. **બૃહત્ પંચમૂળ:**—કડવાં, તુરા, મધુર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, તીક્ષ્ણ તથા પાકકાળે લઘુ છે; અને મેદોવૃદ્ધિ, કફ, વાયુ, દમ,

તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **દશ મૂળ:**—ત્રિદોષ, દમ, ઉધરસ, સુસ્તી, સોજો, જ્વર, આનાહ, વાયુ, મસ્તકપીડા, પાર્શ્વપીડા, અરૂચિ અપતંત્રકવાયુ, હેડકી, અગ્નિમાંદ્ય, શૈત્ય તથા પરસેવાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) દશમૂળાદિ કાઢો, ગુલ્મ, શૂળ, હૃદ્રોગ અને શ્વાસ ઉપર:**—સાલવણુ (સમેરવો), પીઠવણુ (પીળુડી, પોપટી), ભોરીંગણી, ઉભી ભોરીંગણી અને ગોખરૂ એ લઘુ પંચમૂળ. બીલી, અરણી, આસોદરો, ઝાગરીઓ, ખાખરો અને ટીંબરવો એ બૃહત્ પંચમૂળ. એ દશ મૂળનો કાઢો કરી જવખાર અને સિંધવ નાખી પાવો. **(૨) હૃદયશૂળ, પૃષ્ઠશૂળ અને કટિશૂળ ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો કરી પાવો **(૩) સુવારોગ, મોહ, ઝોખો અને સન્નિપાત ઉપર:**—દશમૂળના કાઢામાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવુ **(૪) મૂઢગર્ભ (આડુ આવે તે) તથા મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:**—નાભ, બસ્તિ અને ભગ એ સ્થળે સમેરવાના મૂળાઓનો લેપ કરવો. એટલે ગર્ભ બહાર પડે છે. **(૫) વાતગલગંડ ઉપર:**—દશમૂળ વાટી લેપ કરવો **(૬) સન્નિપાત તથા યોનિશૂળ ઉપર:**—દશમૂળ, બીલાં અને ધાવડીના ફૂલના કાઢામાં રૂ ભીંજવી યોનિમાં રાખવું **(૭) કર્ણશૂળ ઉપર:**—બૃહત્ પંચમૂળ આઠ આંગળ પ્રમાણે લેઇ તે મૂળીઆને રૂમાં વીંટાળી તેલમાં પલાળી દેવતાથી સળગાવવાં અને તે મૂળીઆં ઉભા રાખી તેમાંથી જે તેલ નીચે પડે તે કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમાં રેડવું, એટલે કાનમાંનું શૂળ તુરત દૂર થાય છે. **(૮) આધાશીશી ઉપર:**—સમેરવાનો કાઢો કરી નાકે પાવો. **(૯) મેદોરોગ ઉપર:**—બૃહત્ પંચમૂળનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૧૦) ગર્ભપાત થવા ઉપર:**—લઘુ પંચમૂળનો કાઢો કરી તેમાં શીજાવેલી પેજ ઘી નાખ્યા સિવાય આપવી. **(૧૧) તેલના દાઝેલા વ્રણ ઉપર:**—જૂનો સમેરવો લાવી તેની રાખ કરવી; અને તે પાણીમાં કાલવી ચોપડવી **(૧૨) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો હિંગ અને સિંધવ નાખી પાવો. **(૧૩) ધનુર્વાત ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો પાવો; અને સરસીયુ અંગે ચોળવું. **(૧૪) જીર્ણજ્વર, શ્વાસકાસ, મસ્તકશૂળ અને સળેકમ ઉપર પંચમૂળી ક્ષાર:**—લઘુ પંચમૂળના મૂળીઆ લાવી થોડા કચરી તેમાં આઠગણું દૂધ અને દૂધથી ચોગણું પાણી નાંખી દૂધ રહે ત્યાં સુધી કઢવી પાવું સંપૂર્ણ જીર્ણ જ્વર ઉપર દૂધનું ઔષધ ઉત્તમ છે એમ જાણવું. **(૧૫) કફ, પાંડુ, જ્વર, અતિસાર, સોજો, સંગ્રહણી, ઉધરસ, અરૂચી, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગ ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો પાવો. **(૧૬) શ્વાસ, કાસ અને પાર્શ્વશૂળ ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડમૂળનું ચૂર્ણ નાખી ખાવા આપવો **(૧૭) પાઠાનું ફુલવું અને શૂળ ઉપર:**—દશમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ, હિંગ અને સંચળ નાખી પાવુ. **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાશ્મરી ઉપર:**—લઘુ પંચમૂળનો કાઢો પાવો. **(૧૯) વાતકુંડલિકા, વાતબસ્તિ અને અષ્ઠીલા વગેરે ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો શિલાજિત અને સાકર નાખી પાવો. **(૨૦) વાતોદર, સોજા અને શૂળ ઉપર:**—એરંડતેલ દશમૂળના ચૂર્ણમાં મિશ્ર કરી પાવુ અથવા દશમૂળનો કાઢો ગોમૂત્ર અથવા શિલાજિત અને દૂધ નાખી પાવો.

૫૪૬. સરસવ:—સં૦ સર્ષપ. મ૦ સિરસવ. હિં૦ સરસોં. ક૦ બિલીય સાસવેયતપ્પલુ.

એ એક રાઇની જાત છે. સરસવની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમાં ઘણી થાય છે. એનાં બિયાં રાઇના જેવાંજ રાતા રંગનાં હોઇ રાઇ કરતાં કિંચિત્ મોટા હોય છે. સરસવનું તેલ કાઢે છે. તેને સરસીયું કહે છે. એ ખાવાના અને વઘાર કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. સરસવનું તેલ અથાણામાં નાખે છે. **સાધારણ રાતા સરસવ:**—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, કિંચિત્ રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, રક્તપિત્તકર તથા પિત્તલ છે; અને કફ, વાત, કંડૂ, કોઢ, શૂળ, કૃમિ, રાક્ષસપીડા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **એના પાનની ભાજી:**-ગુરૂ, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, ખાટી, પિત્તલ, સારક, તુરી તથા ખારી છે; અને કફનાશક છે. **કાળા સરસવ:**—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા દાહક છે; અને ગુલ્મ, કંડૂ, કોઢ, વ્રણ અને વાતશૂળનો નાશ કરે છે. **સિદ્ધાર્થ (ધોળા સરસવ):**-કડવા, તીખા, ઉષ્ણ તથા રૂચ્ય છે; અને વાતરક્ત, ગ્રહપીડા, અર્શ, સોજો, ત્વગ્દોષ, વિષ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **સરસવનું તેલ:**—દીપન, લેખન, સ્વર્ય, તીક્ષ્ણ, કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, પિત્ત, રક્તદૂષક તથા લઘુ છે; અને વાતવિકાર, કફવિકાર, કૃમિ, કોઢ, કર્ણશૂળ, શિરોગ્રહ, કંડૂ, મેદોરોગ, અર્શ, કર્ણરોગ, કુષ્ઠરોગ, શ્વિત્ર કોઢ તથા દુષ્ટ વ્રણનો નાશ કરે છે. અને બસ્તિકર્મવિષે ઉત્તમ છે.

ઉપયોગ:—(૧) **શ્વાસ ઉપર:**—પરમવનુ તેલ ગોળમાં આપવું. (૨) **અપચી** (ગડમાળનો ભેદ) **રોગ ઉપર:**—સરસવ, કડવા લીંમડાના પાન અને ભિલામો, એ સમભાગે લઇ બાળી રાખ કરી તે બોકડાના મૂત્રમા કાલવી લેપ કરવો (૩) **કાનમાંના કીડા દૂર થવા ઉપર:**—સરસીયું તેલ કાનમાં પાડવુ એટલે કાનમાં ગએલા કીડા મરણ પામે છે. પછી તેને યુક્તિએ બહાર કાડવા. (૪) **કર્ણનાદ, કર્ણશૂળ અને બાધિર્ય ઉપર:**—સરસવનું તેલ (સરસીયું) કાનમાં નાખતાં જવું.

૫૪૭. સરગવો:—સં० શિગ્રુ. મ० શેવગા. હિં० સહજના. ક० નુગ્ગિય. ઇ० હોર્સરેડીસટ્રી. લા० મોરિંગ્ટેરીગોસ્પેર્મા.

સરગવાના ઝાડ ઘણાજ મોટાં થાય છે. એનુ લાકડું ઇમારતના કામમાં આવતું નથી. એનાં પાન બારિક હોય છે એના કુમળાં પાનનુ, ફૂલનુ, અને શિંગોનુ શાક કરે છે. સરગવો એ ઉષ્ણ હોઇ વાતહારક વગડામા થનારી એક સરગવાની જાત છે. એને વગડાઉ સરગવો કહે છે. **સરગવો:**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, સારક, લઘુ, હૃદ્ય, ખારો તથા પિત્તકોપન છે, અને કફ, વાયુ, મુખજાડય, વ્રણ, કૃમિ, આમ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, કવલુ, ગુલ્મ, સોજો, કંડૂ, ઉપદંશ, મેદોરોગ, ગડમાળા, અપચી, ગડગુમડ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. એની **શિંગો:**—તુરી, અગ્નિદીપક, સ્વાદુ તથા મધુર છે, અને કફ, પિત્ત, શૂળ, કોઢ, જ્વર, ક્ષય, શ્વાસ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એના **બિયાં:**—તીખાં, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય તથા અવૃષ્ય છે, અને કફ, વાયુ સોજો, વિદ્રધિ, મેદોરોગ, ગડમાળા, અપચી, વિષદોષ, ગુલ્મ, વ્રણ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં બિયા ઘસી નસ્ય કરવાથી મસ્તકશૂળ મટી જાય છે એના **ફુલ:**—તીખા ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે. અને સ્નાયુરોગ, સોજો, કૃમિ, કફ, વાયુ, વિદ્રધિ, કવલુ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એના **પાન:**—તીખાં ઉષ્ણ, રૂચિકર, અગ્નિદીપન, પાચન, પથ્ય તથા સારક છે, અને વાયુ, કૃમિ, કફ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. **કાળો સરગવો:**—અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રૂચ્ય, અગ્નિદીપન, પાચન, ખારો, કડવો, વિદાહી, ગ્રાહક, અવૃષ્ય, પિત્તલ તથા રક્તકોપન છે; અને કફ, કૃમિ, વાયુ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, પ્લીહા, શૂળ, ગુલ્મ, તથા વાળાનો નાશ કરે છે **સફેત સરગવો:**—તીક્ષ્ણ રૂચ્ય, અગ્નિદીપન, કડવો, સારક તથા મધુર છે; અને મુખજાડય, સોજો, વાયુ તથા અંગના દુખવાનો નાશ કરે છે **એનાં ફુલ:**—શીત, સ્વર્ય, તુરાં, લઘુ, ગ્રાહક ચક્ષુષ્ય, રક્તશિત્તપ્રસાદન તથા ગ્રાહક છે, અને કફ, પિત્ત, વાયુ, શિરોવ્યથા તથા કૃમિનાં નાશક છે **એનાં પાન:**—ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, શીતલ શુક્લ, સ્નિગ્ધ તથા ગુરૂ છે; અને વાત, પિત્ત, મેદ તથા કૃમિનાં નાશક છે **રાતો સરગવો**—મહાવીર્યવાન, મધુર તથા રસાયન છે; અને સોજો, આધ્માન, વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **નેત્રરોગ ઉપર**—સરગવાના પાનનો રસ કાઢી તેમા મધ નાખી અંજન કરવું, એટલે તિમિરાદિક સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૨) **સર્પદંશ ઉપર:**—સરગવાની છાલ, કડવા તુરીઆનાં ફળ; અને અરિઠા એકત્ર વાટી રસ કાઢવો; અને તેમાં કાળીજીરી વાટી પાવો. (૩) **હેડકી ઉપર:**—સરગવાના મૂળીઆનો કાઢો પાવો. (૪) **કાન ફુટયો હોય તે ઉપર:**—સરગવાનાં ફૂલ સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે કાનમા નાખવું (૫) **વાતગુલ્મ ઉપર:**—સરગવાના પાનના રસમાં ૧ તોલો સાકર મેળવી ૩ દિવસ પાવો (૬) **મલમૂત્રની બેજાર થયો હોય તે ઉપર:**—સરગવાના પાનનો રસ પાશેર કાઢી તેમા ૧ તોલો સિંધવ નાખી પાવો (૭) **ગંડમાળ ઉપર:**—સરગવાના અંગનુ દૂધ, ધોળા ગુલબાશીના કાંદા અને મરીને ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૮) **વાળા ઉપર:**—સરગવાની છાલ અથવા મૂળીઆ કુટી (ખાંડી) ઉપર બાંધવાં (૯) **નળવાયુ ઉપર**—સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ બે પૈસાભાર; અને મધ ૬ માસા, એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવુ. (૧૦) **જીભમાં કાત્રા પડે તે ઉપર:**—સરગવાના પાન દરેક વખતે ચાવી તેનો રસ ગાળવો, અને ખરખરી થયા પછી કુંવેર શેકી તેના ગર્ભમાં સાકર નાખી ૭ દિવસ ખાવો. (૧૧) **જલદીથી પ્રસવ થવા સારૂ:**—સરગવાના મૂળીઆંનો રસ પાણી નાખી કઢી પગે ચોપડવો (૧૨) **બાળકોના પેટના ભાર ઉપર:**—વગડાઉ સરગવાની છાલનો રસ એક ચમચાભાર કાઢી તેમા તેટલુ જ ગાયનું ઘીં નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૧૩) **સોમલના વિષ ઉપર:**—સરગવાની છાલનો રસ

૪ મેસાભાર અને અર્ધોશેર દૂધ એકત્ર કરી પાવુ (૧૪) **પથરી ઉપર:**—સરગવાની છાલનો કાઢો કરી તેમા પીંપર અને મરીની ભૂકી નાખાને પાવો. (૧૫) **કેડ ફાટે તે ઉપર:**—સરગવાની છાલ કસરી ગરમ કરી બાધવી. (૧૬) **સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:**—વગડાઉ સરગવાનો કદ લાવી તેનો રસ કાઢી પાવો. એટલે સર્વ વાયુની પીડા દૂર થાય છ; અથવા સરગવાની છાલનો પાટો બાંધવો. (૧૭) **આંખો આવે તે તથા સર્વ નેત્રરોગ ઉપર:**—સરગવાના પાનના રસમા મધ નાખી અજન કરવુ. (૧૮) **અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:**—સરગવાના કાઢામા હિંગનો કલ્ક નાખી પાવો. (૧૯) **ખોડા ઉપર:**—સરગવાનાં પાનનો રસ ચોપડવો. (૨૦) **વિષમજ્વર ઉપર:**—કાળા સરગવાની છાલનુ ચૂર્ણ, ગોળ અને ધાણામા આપવુ (૨૧) **મૂતરખડા ઉપર:**—સરગવાનાં મૂળીઆનો કાઢો કરી પાવો. (૨૨) **મસ્તકશૂળ ઉપર:**—સરગવાના પાનના રસમા મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૨૩) **ગળું બેસી ગયું હોય તે ઉપર:**—સરગવાની છાલ ઘસી ચોપડવી. (૨૪) **કફજન્ય મસ્તકશૂળ ઉપર:**—સરગવાના બિયા પાણીમા ઘસી નાકમા તેનુ પાણી પાડવુ

૫૪૮. સર્પાક્ષી:—સ૦ નાકુલી. મ૦ મુંગુસવેલ કો૦ નાવળી હિ૦ નકુલકદ. ક૦ વિષમુગરી. લા૦ રાઉર્ઑલ્ફિયા, સર્પેટીના.

મરાઠીમાં એને "થોર મુગુસવેલ" પણ કહે છે એના મૂળીઆને "રાસ્ના" કહે છે. **સર્પાક્ષી:**—તીખી, કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કૃમિ, વ્રણ, વીંછી, સર્પ તથા ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **સર્પ, વીંછી, ઉંદર વગેરેના વિષ ઉપર.**—સર્પાક્ષીના રસ પાવો. (૨) **હરતાલના વિષ ઉપર:**—સર્પાક્ષીનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) **વિષમજ્વર ઉપર:**—ચદ્ર ગ્રહણની વખતે સર્પાક્ષીને ઉખેડી તેનુ મૂળીયુ કાળા સુતરે ડાબે કાને બાધવુ, એટલે એકાહિક જ્વર જાય છે, અને બીજે દહાડે તાવ આવતો હોય તો જમણા કાને બાધવા. સ્મશાનમા થએલા સર્પાક્ષીના મૂળીઆ રવિવારે લાવી તેને ધીમા ઘસી લલાટ ઉપર તિલક કરવુ. એટલે એકાહિક જ્વર (તાવ) તુરત જાય છે.

૫૪૯. સવા. (સુવા):—સ૦ શતાવ્હા મ૦ બાળતશેપ દે૦ શેપુ. હિ૦ સોયા. બ૦ શુલ્ફા. ક૦ સબ્બસીગે, સાલુ કગિડ. તૈ૦ સદાપા, શતાકુપી તા૦ શડાકુપ્પિ. ફા૦ તુખ્મેશબત. અ૦ શીતબ્બત-બજરહલ. ઈં૦ ડિલસીડ. મલા૦ ચાતુકુપ્પા. લા૦ અનિથમગ્રેવીયોલેન્સ્.

સુવાના છોડ સુમારે બે હાથ ઉચા વધે છે. એને તોરા આવે છે. તેમા તેનાં બિયાં હોય છે તેને સુવા કહે છે. સુવાનું શાક વાતહારક છે. જેના શરીરમા વાયુ છે તેણે આ ભાજી રોજ ખાવી. **સુવા:**—કડવા, તીખા, સ્નિગ્ધ, મેધ્ય, ઉષ્ણ, દીપન તથા બસ્તિવિષે પ્રશસ્ત છે; અને વાત, કફ, દાહ, નેત્રરોગ, જ્વર, શળ ઉલટી, વ્રણ, અતિસાર, આમ તથા તરસનો નાશ કરે છે **એની ભાજી:**-મધુર, દુગ્ધવર્ધક, ઉષ્ણ, દીપક, બળકર તથા પથ્યકર છે, અને ગુલ્મ, શળ, વાત તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. **વનસુવા:**—મધુર, કડવા, સ્નિગ્ધ, તીખા, પાચન, લઘુ, સ્વાદુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, પ્લીહા, કૃમિ, નેત્રરોગ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, રક્તદોષ, અર્શ, યોનિશળ, મલસ્તભ, ઉધરસ, વાતિ તથા અગ્નિમાદ્યનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) વાતવિકાર ઉપર:**—સુવા, દેવદાર, હિંગ અને સિધવનુ ચૂર્ણ આકડાના દૂધમા બાટી તેનો લેપ કરવો, એટલે અસ્થિવાત, કટિવાત અને સંધિવાતનો ત્રણ દિવસમા નાશ થાય છે.

૫૫૦. સહદેવી:—સં૦ મહાબલા, સહદેવી, પીતપુષ્પી. મ૦ સહદેવી. કો૦ તુપકડી. હિં૦ સહદેઈ. બં૦ દડોત્પલ. ક૦ વેલ્યદુરૂવે. તા૦ નેદિ. મલા૦ પરિના પુત્રાકુરતલા. લા૦ મિડાર્ડોબીફોલીયા.

સહદેવીને મરાઠીમાં "**આસોડી**" પણ કહે છે સહદેવીનાં ઝાડ ચોમાસામા સર્વ સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે એ ઝાડની ઉંચાઈ બે હાથ સુધી હોય છે. સહદેવીના પાન લીલાં હોઇ લાંબા અને સુમારે બે આંગળ પહોળાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર નાના નાના પીળાશ પડતા રગનાં ફૂલ આવે છે. રાનમા અને ઘીજે સ્થળે આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. આ ઝાડનાં પાનનો અને ફૂલનો સુગંધિ વાસ આવે છે.

સહદેવી તાવનો નાશ કરનારી છે એના ગુણ બળદાણા જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—રવિવારે સવારે સ્નાન કરી ઝાડ ઉપર પોતાની છાયા પડવા ન દેતાં પૂર્વાભિમુખે ઉભા રહી સહદેવીનાં મૂળીઆં ખોદી કાઢવાં. તે કાળા દોરાએ રોગીના હાથે કિંવા ગળામાં બાંધવાં. **(૨) અંગ બહાર આવે તે ઉપર:**—સહદેવીના પાનનો રસ હાથ ઉપર મસળી અંગ (ગુદા અથવા યોનિ) અંદર બેસાડવું એટલે પુનઃ બહાર આવતું નથી **(૩) મુખરોગ ઉપર:**—સહદેવીનાં મૂળીઆંનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. **(૪) પરસેવો વળવા માટે:**—સહદેવીનાં મૂળીઆનો કાઢો કરી પાવો. **(૫) ગંડમાળા ઉપર:**—સહદેવીના મૂળીઆ પુષ્ય નક્ષત્રમા હાથે બાન્ધવાં.

૫૫૧. સ્થલકમળિની:—સં૦ મ૦ હિ૦ બં૦ સ્થલ-પદ્મની-કમલિની ક૦ કલુતાવરે, ઓરિસે-તામરેગિડ. તા૦ મલા૦ ઓરિઅેસેતામરે તે૦ મગલીંગમુ ગો૦ પુરૂષરત્ન. લા૦ આયોનિડિયંસુફ્રુટિકોસં.

પાણીમાં થનારી જળકમલિની જેવી વનમા સ્થળકમલિનીની વેલી થાય છે. **સ્થળકમાલની:**—શીત, તીખી, કડવી, તુરી, લઘુ તથા સ્તનને ધટ્ટ કરે છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, શૂળ, ભૂતબાધા, અતિસાર, મેહ, ઉલટી, દાહ, મોહ રક્તવિકાર, દમ, ઉધરસ, ફેફરૂં તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૫૫૨. સંત્રાં:—સંત્રાં (લીંબુ)ના ઝાડ લીંબુડી જેવડા હોય છે. એના ફળ નારંગી જેવડાંજ હોઇ એનો રંગ લાલ હોય છે. એ લીંબુ ખાવાથી ખટમીઠા લાગે છે. એના યોગથી મ્હોંમા સ્વાદ આવે છે. એ ફળ **લોહી સાફ** કરનાર છે.

૫૫૩. સપ્તાલુ:—સપ્તાલુની ઉત્પત્તિ સર્વ, **ઉષ્ણ** અને **સમશીતોષ્ણ** દેશમાં થાય છે. એ ફળ ઘણું ઉત્તમ હોઇ સર્વેને એનાપર પ્રેમ હોય છે. આ દેશમા એ ઝાડ ઘણે ઠેકાણે નથી, પરંતુ જોઇએ તેટલાં થવાને હરકત પડતી નથી. જે ફળમાંનો ગર્ભ ધટ્ટ, ત્વચા પાતળી, જે બાજુ ઉપર હમેશાં તાપ પડે છે, તેની બીજી બાજુનું અંગ રાતું ચોળ, અંગમાં ગર્ભ પુષ્કળ હોઇ પીળા રંગનુ અને રસ વિપુલ હોય છે તે ફળ ઉત્તમ જાણવું.

૫૫૪. સાગ:—સ૦ શાક. મ૦ સાગ, સાયા. હિં૦ સાગવન. બં૦ શેગુન ક૦ તેગ, ત્યાગમત્તિ. તે૦ તેકુ. તા૦ ટેકકુમાર તુ૦ ટેકિ. ગો૦ તિકયરૂકુ. ફ્રા૦ પ્રિલગોરસ. અ૦ ફ્રિલજોસ. ઇં૦ ઇંડીયનટીકટ્રી. લા૦ ટેક્ટોનાગ્રાંડિસ્.

સાગનું ઝાડ મોટું થાય છે **મલબાર, ગુજરાત, બ્રહ્મદેશ,** એ જગ્યાએ એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એ ઝાડ પચાસ હાથ ઉંચુ વધે છે, અને તેનો પરિધ પણ મોટો થાય છે આ ઝાડ ઘણું જૂનુ થતાં સુધી તેનુ લાકડું ઘણું ઉપયોગી થતું નથી. પાકા સાગના લાકડાની યોગ્યતા શિસમના લાકડા બરોબર છે. એનાં પાન મોટાં હોય છે. એને ચોળવાથી રક્ત જેવો રાતો રંગ નીકળે છે. સાગનુ લાકડું સર્વ પ્રકારના લાકડામાં વધારે ટકાઉ છે. એ પાણીમાં કહોતું નથી; અને કડવું હોવાથી તેને કીડા લાગતા નથી. ઇમારતી અને બીજા સુતારકામની અંદર આ લાકડાનો જેટલો ખપ છે તેટલો બીજા લાકડાનો નથી. **સાગનું ઝાડ:**—શીત, તુરૂ, ગર્ભસંધાન તથા સ્થૈર્યકર છે; અને રક્તપિત્ત, અર્શ, વાયુ, પિત્ત, અતિસાર તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલ:**—તુરા, કડવા, વિશદ, લઘુ, રૂક્ષ તથા વાતકોપન છે; અને પ્રમેહ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **એની છાલ:**—મધુર, રૂક્ષ તથા તુરી છે; અને કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાધાત અને પથરી ઉપર:**—સાગનું બિયુ આશરે અર્ધું ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવુ; અને ડુંટી ઉપર તેને લેપ કરવો. **(૨) સર્પદંશ ઉપર:**—સાગનાં મૂળીઆં ઘસી પાવા. **(૩) રક્તબાઉ કિંવા શિળો થાય તે ઉપર:**—સાગના સૂકાં પાન અને કાંબળાના કડકા બાળી તેની રાખ કરવી; અને તે તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો. અથવા સાગનાં લીલા પાનનો રસ કાઢી ઉકાળવો, તથા રાબડી જેવો જાડો થયા પછી લેપ કરવો **(૪) આગંતુક ગરમી અને ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:**—સાગનાં બિયાં શક્તિ પ્રમાણે અને રોગનું જોર દેખાય તે પ્રમાણે એકથી ત્રણ સુધી ઠંડા પાણીમા ચંદનની પેઠે ઘસી તેમાં જીરાની અને સાકરની ભૂકી નાંખી તે ચટાડવાં. **(૫) ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા તથા દુખ

ઉપર:—પાશેર દૂધ અને તેટલુંજ પાણી એકત્ર કરી તેમા સાગનાં બિયાંનુ ચૂર્ણ દોઢ માસો નાખી ૭ દિવસ પાવું. (૬) **શ્લીપદ, વલ્મીક અને મેદારોગ** ઉપર:—સાગની છાલનો કાઢો કરી તેમાં ગોમૂત્ર નાખી તે પાવો. (૭) **કુરસાનો વિષાર ઉબળી લોહી વહેવા લાગે તે** ઉપર:—સાગના કુમળા અકુર બારિક વાટી પાણીમા કાલવી તે પાણી સાત તોલા સુધી પાવુ, એટલે જલદી ગુણ આવે છે. (૮) **શીતપિત્ત** ઉપર:—સાગનાં લીલાં પાન પાણીમા ઉકાળી સ્નાન કરવું. (૯) **લુખ ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં સાગનાં બિયાં એક અથવા બે ઘસી તેમાં સાકર નાખી તે પાવું.

૫૫૫. સાટોડી:—સં૦ પુનર્નવા. મ૦ ઘેટુળી. કો૦ ખાપરી, સાંઠ. પં૦ ઇટસિટ. હિ૦ વિષખપરા. બં૦ શ્વેતપુણ્યા. ક૦ બિળેબેલ્લડકિલુ, સનાડિકા. તૈ૦ તેલ્લાઅટાતામામિડી. તા૦ મુક્કિરાટે. મલા૦ તાલુતામા, તામિળામા. અ૦ હંદકૂકી. ઇં૦ સ્પ્રેડિંગહોગવીડ. લા૦ બોરહાવિયાડિફ્યૂની.

દક્ષિણમાં કેટલેક ઠેકાણે સાટોડીને "**ઘેટુળી**" પણ કહે છે. એ ઝાડ જમીન બરોબર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે. એમાં બે જાત છે. રાતી અને ધોળી. ધોળી સાટોડીને ધોળા ફૂલ આવે છે, અને ઝાડનાં સર્વ અગ ધોળાં હોય છે. રાતીને રાતા ફૂલ આવે છે, એનુ શાક કરે છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમા અને ગામમાં પણ થાય છે. ધોળી વધારે ગુણવાળી છે, એને કોકણમા "**ખાપરી**" કહે છે **ધોળી સાટોડી:**—કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, તુરી, રૂચ્ય, અગ્નિદીપક, રૂક્ષ, મધુર, સારક, ખારી તથા લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, સોજો, ઉધરસ, અર્શ, વ્રણ, પાડુરોગ, વિષદોષ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. આના પાનનો ગુણ ઉષ્ણવીર્ય છે. આના જેવાજ રાતી સાટોડીના પણ ગુણ છે. **ઉપયોગ:—(૧) ફુલ્લ ઉતરવા માટે:**—ધોળી સાટોડીના મૂળીઆં ઘસી અજન કરવું. (૨) **નેત્રની કંડૂ (ખરજ) અને ગળતી આંખ ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળીઆં મધમા અથવા દૂધમા કિવા માકા (ભાગરા) ના રસમાં ઘસી આંજવાં એટલે કડૂ દૂર થાય છે. મધમાં ઘસી આજવાથી આખ ગળતી મટે છે. (૩) **પડળ દૂર થવા માટે:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળીઆ પાણીમાં ઘસી અજન કરવું. (૪) **રતાંધળો થયો હોય તે ઉપર:**—ધોળી સાટોડીના મૂળીઆં કાંજીમા ઘસી ચોપડવા. (૫) **નળગુદ અને સોજા ઉપર:**—ધોળી સાટોડીના મૂળીઆં કાઢો કરી પાવો, અને સોજા ઉપર લેપ કરવો, અથવા સાટોડી અને સુઠનો કલ્ક કરી પાવો. (૬) **રક્તાર્શ** ઉપર:—સાટોડીના મૂળીઆ હળદરના કાઢામાં આપવા. (૭) **ગુલ્મરોગ અને પ્લીહા** ઉપર:—સાટોડીના પચાગનુ, ચૂર્ણ, ગોમૂત્ર અને સિધવમા આપવું. (૮) **કમળી** ઉપર:—સાટોડીનું પચાંગ ચૂર્ણ, મધ અને સાકરમા ખાવું; અથવા કાઢો કરી કિવા રસ કાઢી પાવો. (૯) **મસ્તકરોગ અને જ્વરરોગ** ઉપર:—સાટોડીનું પચાંગ, ઘી અને મધમાં આપવું. (૧૦) **રોગ ન થવા માટે:**—સાટોડીનું પચાગ દૂધ અને સાકરમાં આપવું (૧૧) **વીંછીના વિષ** ઉપર:—ધોળી-સાટોડીનાં મૂળીઆં રવિવારે લાવી રાખવાં, તે ચાવી ખાવાથી વીંછીનું વિષ ઉતરે છે. અથવા સાટોડીનાં મૂળીઆં ઘસી લેપ કરવો. (૧૨) **દંતરોગ** ઉપર:—સાટોડીનાં મૂળીઆં, લોધર અને ફુલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી તેના કોગળા કરવા. (૧૩) **અંતર્વિદ્રધી** ઉપર:—સાટોડીનાં મૂળીઆ અને વાયવર્ણાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૧૪) **અમ્લપિત્ત** ઉપર:—રોજ સવારે ધોળી સાટોડીનાં તાજા બે મૂળીઆં ચાવી ખાવાં. તે ઉપર બે પહોર સુધી કાંઇ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવુ. (૧૫) **ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળીઆં દૂધમાં પ્રાશન કરવા, અથવા પાનમાં ભક્ષણ કરવાં. (૧૬) **સોજા** ઉપર:—સાટોડી, દેવદાર, સુંઠ, અને વાળાનો કાઢો ગાયનું મૂત્ર નાખી પ્રાશન કરવો. (૧૭) **ગુલ્મ અને જલોદર** ઉપર:—ધોળી સાટોડીનાં મૂળીઆં સમભાગ સિંધવ નાખી વાટી તેનો કલ્ક કરવો; અને તેમાં ઘી નાખી તે ગુલ્મ ઉપર આપવો, તથા મધ નાખી જલોદર ઉપર આપવો. અથવા જલોદર ઉપર ધોળી સાટોડીનાં મૂળીઆંનુ ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું. (૧૮) **આંખમા ફુલ પડે તે ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળીઆં રવિવારે લાવી ધૂપ દેઈ તે કાને બાધવાં. (૧૯) **સર્વાંગે સોજો, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂલતા અને કફ** ઉપર:—સાટોડી, કડવો, લીમડો કડવાં પંડોળા, સુંઠ, કડૂ, દારૂહળદર, ગળો અને બાળહરડાંનો કાઢો પાવો. (૨૦) **કૂતરાના વિષ** ઉપર:—સાટોડીનો રસ પાવો.

૫૫૬. સાત્વીન:—સં૦ સમપર્ણું. મ૦ સાંતવીણ. હિં૦ છી-સતવન, સ-છન્તોના. બં૦ છાતીમ. ક૦ એલેલેગ. લા૦ આલસ્ટોનિયા સ્કોલેરિસ.

સાત્વીનના ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ કોકણ પ્રાંતમા પુષ્કળ છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં પણ ઉપયોગી નથી. સાત્વીનની એક ડુંખને સાત પાન હોઇ એનો આકાર સાંવરીના પાન જેવોજ લાંબો હોય છે. સાત્વીનની છાલ અતિશય કડવી છે. **સાત્વીન:**—કડવું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, મદગંધી, તુરી, સ્નિગ્ધ, સારક, હૃદ્ય તથા સુગંધિ છે; અને વ્રણ, રક્તદોષ, ત્રિદોષ, કૃમિ, દમ, કોઢ, ગુલ્મ તથા શળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) નળવાયુ ઉપર:**—સાત્વીનની છાલ કોપરા સાથે ૭ દિવસ ખાવી; અને પથ્ય પાળવું. **(૨) ભુખ ઉપર:**—સાત્વીનની કુંપળોનો રસ સાકર નાખી પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૩) સાંદ્રમેહ, જ્વર, શૂળ અને ગુલ્મ ઉપર:**—સાત્વીનની છાલનો કાઢો પાવો. **(૪) વ્રણ ભરાઈ આવવા માટે:**—સાત્વીનની છાલ દૂધમા વાટી લેપ કરવો.

૫૫૭. સાપસન:—(સં૦ અહિગંધા. મ૦ સાપસંદ. હિં૦ ઇશરમુલ.) સાપસૂનના વેલા હોય છે. એમાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. એના પાન નાગરવેલ જેવા ડીંટાની પાસે પહોળાં હોય છે. કાળી સાપસૂન વધારે ગુણવાળી છે. સાપસૂન ઘણી કડવી છે. સાપસૂનની ભૂકી સર્પના મ્હોમાં નાખવાથી તે હતવીર્ય થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—કાળી સાપસૂનનાં મૂળીઆં અને અરિઠા ઠંડા પાણીમાં ઘસી તે પાણી થોડી થોડી વારે પાવું કિંવા એકલા સાપસૂનના મૂળીઆં ઘસી પાવાં. **(૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—કાળી સાપસૂનનાં મૂળીઆ પાણીમા ઘસી તેમા મરી વાટી પાવાં. પથ્ય ઘી અને ભાત. **(૩) પટકી (કૉલેરા) અને પીડ ઉપર:**—સાપસૂનનાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૪) બાળકના કૃમિ ઉપર:**—સાપસૂનનાં મૂળીઆં દૂધમા ઘસી પાતાં જવું અથવા નિત્ય બાળાગોળી ઘસી પાવી; એટલે કૃમિવિકાર થશે નહિ.

૫૫૮. સાબૂદાણા:—એ ઝાડ માડવૃક્ષની એક જાત છે. એની ઉંચાઈ તીસ ચાલીસ હાથ હોય છે. એ ઝાડ જૂનું થયા પછી કાપી તેનો વચલો ભાગ કાઢી લે છે. પછી તેને ખાંડી તેનો લોટ થાય એટલે તેને પાણીનો છમકો મારે છે. પછી તે ચાળણીમાં નાખી છણે છે, તેથી કરી તેની બારિક ગોળીઓ થાય છે તેને સાબૂદાણા કહે છે. સાબૂદાણા પાચક હોઇ પૌષ્ટિક છે. વૃદ્ધ, બાળક અને રોગીને આ દાણા ઘણા હિતકર છે.

૫૫૯. સારફળ:—(સં૦ શલ્લકી, શાલવૃક્ષ. મ૦ સાલાઇ) એ ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ ઘણું કરી ડુગરાળ પ્રદેશમા થાય છે. એનાં પાન અગથીઆના પાન જેવા થાય છે. એને ત્રિકોણ અને ચીચોડા જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળનું અથાણું સારૂ થાય છે. સારફળનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમા આવતું નથી. એ ઝાડને ગુગળ જેવો ધોળો રસ આવે છે. એ ગુગળ જેવો ધૂપ છે. એને મરાઠીમાં "કુંદરૂ" પણ કહે છે. આ ઝાડ ખાનદેશમાં રાજણઘાટ ઉપર ઘણા થાય છે. આ ઝાડનો રંગ લીલો દેખાય છે એના લાકડાનાં નીકડા વગેરે થાય છે. **સારફળ:**—શીતવીર્ય, પૌષ્ટિક, કડવું, મધુર, તુરૂં તથા ગ્રાહી છે; અને કોઢ, રક્તદોષ, કફ, વાયુ, પિત્ત, અર્શ, વ્રણદોષ, પકવાતિસાર તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલ:**—કફ, વાયુ, અર્શ, કોઢ તથા અરોચકના નાશક છે. **એનો ગુંદર:**—મધુર, કડવો, તીક્ષ્ણ, તીખો, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ત્વચાને હિતાવહ છે; અને જ્વર, પ્રસ્વેદ, કફ, મુખરોગ, વાયુ, પ્રદર, રક્તવિકાર, ગ્રહપીડા, અલક્ષ્મી, રક્તાતિસાર, અને જંતુ એ સર્વનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) આંખો આવે તે તથા આંખોમાંની બળતરા શાંત થવા ઉપર:**—સારફળનાં પાન વાટી રાત્રે આંખો ઉપર પાટો બાંધવો. **(૨) સંધિવાત વગેરે ઉપર:**—સારફળનાં પાન વાટી તેનો પાટો બાંધવો. **(૩) પ્રદર અને રક્તાતિસાર ઉપર:**—સારફળનો ગુંદર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે મસળી તેમા સાકર નાખી તે પાવું. **(૪) રક્તાતિસાર ઉપર:**—સારફળની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી.

૫૬૦. સાલમ: (સં૦ સાલીગકંદ) **તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન,** ઇરાન વગેરે દેશમાં સાલમની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ એ કંદની બે ત્રણ જાત મળે છે. એ ઝાડ કાંઇક

નાગદમણીના અથવા હળદરના ઝાડ જેવું છે. એને નિકૃષ્ટ પ્રતીની જમીન જોઇએ. તેનાં મૂળીઆંમાંથી ફણગા ફૂટી ઝાડ થાય છે તે જુદાં હોય છે; તથા જેમાંથી સાલમ થાય છે તે જુદાં હોય છે. એ મૂળીઆં કાઢી લાવી ગરમ પાણીમાં ધુએ છે. પછી જાડા ખાદીના કપડાથી તેના ઉપરની છાલ ચોળી નાંખે છે; તેથી કરી તે ધોળી શુભ્ર દેખાય છે પછી તાંબાના તવા ઉપર નાખી તેને દેવતાની આંચ આપે છે. એજ સાલમ થઇ-સાલમ ઘણીજ પૌષ્ટિક છે. ઘણાખરા તુર્ક અને આરબ એનુંજ અન્ન સેવન કરે છે. સમુદ્રમાં ઘણા દિવસ રહેવાથી ખલાસી લોકોને "નાવિક રક્તપિત્તરોગ" થાય છે, તેઓને સાલમના લોટની કાંજી કરી આપવાથી તેમનો ઉપદ્રવ કમી થઇ તે નિરોગી બને છે. સાલમમાં ધોળી ચરાખ, લસણીઆ, પંઝાદાર અને દૂધમૂસળી, એવી પાંચ છ જાત છે. **સાલમ:**—ઉષ્ણવીર્ય, બળકર, મધુર, ધાતુવર્ધક, કડવી, ગુરૂ, રસાયન તથા પૌષ્ટિક છે; અને ક્ષય, પ્રમેહ, પિત્ત, રક્તદોષ, આમદોષ, કમળો તથા કુભકમળનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર, પેશાબમાં ધાતુનું જવું અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—દરરોજ સવારે અને સાંજે ઘડી દિવસે સાલમ, સફેદ મૂસળી અને પંજાબી મિશ્રી, એ સમભાગ લઇ ત્રણે જણસોનું ઘણું બારિક ૩ માસા ચૂર્ણ, ત્રણ માસા સાકર સાથે દર વખતે ત્રણ તોલા દૂધમાં મેળવી આપવુ; એટલે ઉપલા રોગ દૂર થઇ પુષ્ટતા પણ આવે છે **(૨) પુષ્ટતાને માટે:**— સાલમનો પાક કરી ખાવો કિંવા સાલમમિશ્રીનુ ચૂર્ણ કરી, પાણી અને દૂધમાં બાફી તેમાં સાકર નાખી તે સેવન કરવુ. **(૩) સંગ્રહણી રોગ ઉપર:**—મૂસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ૧ તોલો આપવી; અને પથ્યને માટે છાશ ભાત ખાવા આપવા. **(૪) પુષ્ટતા અને મળશુદ્ધિ થવા ઉપર:**—સાલમનાં ફળ (એ મોટી રિંગણીના ફળ જેવાં હોઇ અંદરના બિયાં અતિશય કઠિન હોય છે.) ૪ તોલા, પાચશેર દૂધમાં નાખી માવો કરવો; તે તેમને તેમજ એક રાત્રી રાખવો. પછી તે ઉપર પાણી આવે તે પહેલા દિવસે પાવું; અને બીજા દિવસથી માવામા સાકર ૪૦ તોલા અને ઘી ૪૦ તોલા નાખી તે મિશ્રણ દરરોજ ૨ તોલા ખાવું.

૫૬૧. સામો:—(સં૦ શ્યામાક. હિં૦ ક૦ બં૦ તૃણધાન્ય. મ૦ સાંવા.) સામો એ ધાન્ય ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. એના રોપા ઊંચણથી કંમર જેવડા થાય છે. સામો, આ ધાન્ય વરી (મોરીઆ) ને ઘણુંજ મળતુ છે. પરંતુ એ વરી કરતાં કિંચિત્ મોટું હોય છે. સામો કોકણમા થતો નથી. સામામાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. સામાનો ભાત ગરિબ લોકના ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉપયોગ ઘણું કરી હલકી પ્રતીના લોકમાં થાય છે. દુખ ઉપર એના તાંદળાનો ભાત ખાવા આપે છે. **સામો:**—મધુર, શીતળ, શોષક, રૂક્ષ, તુરો, લઘુ, વાતકર તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અન્નદ્રવ શૂળ ઉપર:**—સામો અથવા કોદરા હિતકારક છે.

૫૬૨. સાંધરૂખ:—(સં૦ સંધિવૃક્ષ.) એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાન વેંતભર લાંબાં હોઇ, આકારે કડાનાં પાન જેવા હોય છે. એની છાલ અસ્થિભંગ ઉપર ઘણીજ ઉત્તમ છે. એમાં જે અવલ પ્રતીનાં ઝાડ છે તેને **"લવંગી સાંધરૂખ"** કહે છે. એનો એવો ચમત્કાર છે કે એનું પાન વચોવચથી ચીરી નાખ્યા પછી કેટલીકવારે જોઇએ તો તેના સાંધા મળી જઇ પૂર્વવત્ પાન જેવુ પાન થાય છે. એ ઝાડ દક્ષિણ કોકણમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે થાય છે. આવી અત્યંત ઉપયોગી અને જેમાં વિલક્ષણ પ્રભાવ છે એવી વનૌષધી ઇશ્વરે આ આર્યભૂમિમાં ઉત્પન્ન કરવાથી, આપણા પરાક્રમી પૂર્વજોએ તેનો ઉપયોગ કરી આપણું રક્ષણ કર્યું અને પોતાનુ સામર્થ્ય પરદેશીને ઉત્તમ પ્રકારે દેખાડયુ; તેમના વંશજોએ હમણાના કાળમાં, એવી ઉપયોગી વનૌષધિનો ઉપયોગ ન કરતાં, પરદેશી મોહક વસ્તુમાં લુબ્ધ થઇ, સર્વ જગતને આપણી નબળાઇ શા માટે બતાવવી? **ઉપયોગ:—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર:**— સાંધરૂખની છાલ કચરી ભાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી.

૫૬૩. સિંગોડાં (શિંગોડી):—સં૦ શૃંગાટક. મ૦ શિંગોડા. ક૦ શિંગાડે. હિં૦ સિંઘાડા. ફા૦ સુરંજાન. ઈં. વૉટરકેલટ્રૉપ. લૅા૦ ટ્રાપાબિસ્પિનોઝા.

સિંગોડા તળાવના માંથોડું દોઢ માંથોડું પાણીમાં થાય છે. એના વેલા લાંબા હોઇ તેને કારેલીનાં પાન જેવા પાન આવે છે. સિંગોડાનો આકાર મોટા ચમત્કારિક દેખાય છે. એને કાટા જેવી અણીઓ આવે છે. સિંગોડાંનું શાક થાય છે. એને સુકવી લોટ કરી લાપશી, પુરીઓ, લાડુ એવા અનેક પદાર્થો કરે છે. અને તે ઉપવાસના દિવસે ખાય છે સિંગોડાં પૌષ્ટિક છે. **સિંગોડાં:**—અતિવૃષ્ય, લઘુ, રૂચિપ્રદ, મેહદાર્ઢ્યકારક, કફકર, ગ્રાહક, શુક્રલ, વાતલ, તુરાં, મધુર, ગુરૂ, શીતલ, તર્પણ તથા સ્વાદુ છે; અને પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મેહ, ભ્રમ, ત્રિદોષ, સોજો તથા સંતાપનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—
(૧) ગર્ભિણીના રકતસ્રાવ ઉપર:—સિંગોડાં અને કચરાની લાપશી કરી દૂધમાં આપવી.

૫૬૪. સિવણ:—સં૦ કાશ્મરી. મ૦ શિવણ. હિં૦ બં૦ ગંભારી, ખુમેર. ક૦ શિવન્નિ. તા૦ પેરૂગુમિલ. મલા૦ કુમલ. તૈ૦ સાલ્લાંગુમ્રુડીચેટ્ટુ લા૦ મિલાઇનાઆર્ચોરીઆ.

સિવણનાં ઝાડ મોટાં મોટા થાય છે. એ ઝાડનાં પાન મોટાં હોઇ તે સાધારણ ગોળ હોય છે. સિવણનું લાકડું સુતાર કામમા સારૂં ઉપયોગી છે. સિવણને પીળા રંગનાં ફૂલ આવે છે. એને જે ફળ આવે છે તે નાના જાંબુ જેવા હોઇ લાંબા હોય છે. એના મૂળીઆ દશ મૂળમાં આવે છે. **સિવણ:**—મીઠી, કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, તુરી, જડ, દીપન, પાચન, મેધાકર, ભેદક તથા લઘુ છે; અને ત્રિદોષ, કફ, તરસ, શોષ, આમશૂળ, સોજો, વિષ, દાહ, જ્વર, રક્તદોષ, અર્શ અને ભ્રમનો નાશ કરે છે. એના **ફળ:**—શીતળ, ગુરૂ, બળકર, ધાતુવર્ધક, કેશ્ય, સ્વાદુ, ખાટાં, તુરાં, રસાયન, સ્નિગ્ધ, બુદ્ધિપ્રદ, ગુરૂ તથા મૂત્રલ છે, અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, આમ, વાયુ, વાતરક્ત, તૃષા, દાહ, ક્ષય, ક્ષતક્ષય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર તથા પેશાબમાં ધાતુના જવાનો નાશ કરે છે. **ફળની અંદરનો ગર્ભ:**—મધુર, ગ્રાહક, કડવો, શીતળ, વાતકર, તુરો, પુષ્ટિકારક તથા બલકર છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) ઉંદરી ઉપર:**—સિવણની કુંપળોનો અથવા પાનનો રસ નવટાંક સાકર નાખી પાવો, અને ધોળા એનની છાલ ઘસી ૩ દિવસ ચોપડવી. **(૨) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—સિવણના પાન, અઘેડાના મૂળીઆ, મોચરસનો કદ, એ ગાયના તાજા દૂધમા વાટી ૧૪ દિવસ પાવું **(૩) પિત્તજ્વર ઉપર:**—સિવણનાં મૂળીઆનો રસ આપવો. **(૪) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—સિવણનાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવા **(૫) રક્તપિત્તરોગ ઉપર:**—સિવણના પાકા ફળ એક કિંવા બે મધમાં ખાવાં. **(૬) શીતપિત્ત ઉપર:**—સિવણના સૂકા ફળ સીજવી તેનો કલ્ક દૂધમાં આપવો; અને પથ્ય પાળવું. **(૭) દાહ ઉપર:**—સિવણના પાનનો રસ અંગે ચોળવો.

૫૬૪ સુખડ:—સં૦ મ૦ હિં૦ ચંદન. ક૦ શ્રીગંધમારા તૈ૦ ચંદનમુ. તા૦ મલા૦ ચંદનમારં. ગો૦ શ્રીગંધ. યુ૦ ફા૦ સંદલ અ૦ સંદલેઅબાયદ. ઇં૦ સેંડલવુડ. લા૦ સેંટેલમ્‌ઑલબમ્.

સુખડનાં ઝાડ મોટા થાય છે એ ઝાડ **મલબાર** પ્રાંતમા વિશેષ થાય છે. એનાં પાન કડવા લીંબડાના પાન જેવાં હોઇ નાનાં અને સુંવાળા હોય છે. ચંદનને બારિક અને કાળા રંગનાં ફળ આવે છે. આ ઝાડ જૂનું થાય એટલે તે કાપી તેના કડકા કરી તે જમીનમાં દાટી રાખે છે. પછી તે કેટલાક દિવસે બહાર કાઢી તેને સાફસુફ કરે છે. ચંદનના કડકા ઉપયોગી છે. એની પેટીઓ, કરંડીઆ, પંખા વગેરે અનેક વસ્તુઓ કરે છે. ચંદનનુ જે તેલ કાઢે છે તેને ચંદની અત્તર કહે છે. એ સુવાસિક હોય છે **ધોળું ચંદન:**—કડવું, તીખું, શીતળ, તુરૂં, વૃષ્ય, કાંતિકારક, કામજનક, સુરભિ, રૂક્ષ, આનંદકર, લઘુ તથા હૃદયને સારૂં છે; અને પિત્ત, ભ્રમ, ઉલટી, તાવ, કૃમિ, તૃષા, સંતાપ, મુખરોગ, દાહ, શ્રમ, શોષ, વિષ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે જે ચંદન, ગાંઠાવાળુ, છિદ્ર પડેલું, જડ, ઉપ્પર, શ્વેતવર્ણ, કાપવાથી દેખાતો રાતો વર્ણ, ઘસવાથી પીળુ, સ્વાદે કડવુ, અતિ સુગંધ અને શીતલ તે ઉત્તમ જાણવુ, અને જે આમાથી થોડાક લક્ષણોએ યુક્ત તે મધ્યમ, તથા એ લક્ષણો જેમાં મૂળેજ નથી તે અધમ જાણવુ **પીતચંદન—મલયાગર ચંદન:**—શીતળ, કડવું તથા કાંતિકારક છે; અને કફ, કોઢ, કંડૂ વિષૂચિકા, દદ્રુ, કૃમિ, રક્તપિત્ત, વિષ, પિત્ત, તૃષા, દાહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે.
કુંકુમાગર—હરિચંદન (પીળા—રાતો વર્ણ)—કડવું તથા શીતળ છે; અને પિત્ત, ભ્રમ, શોષ તથા દાહનો

નાશ કરે છે. એ દેવોને ભોગ્ય છે, માટે મનુષ્યોને દુર્લભ જાણવું. **બર્બર ચંદન**, (ધોળા અને રાતા વર્ણનું) શીતળ, તથા કડવુ છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, કોઢ, કંડૂ, વણ તથા રક્તદોષનું નાશક છે. **શબર ચંદન** (કિંચિત્ પીળા વર્ણનુ)—શીતળ તથા કડવુ છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, શ્રમ, ફોલ્લા, ખરજ, કંડૂ, દાહ, ગજકર્ણ, લૂત, કોઢ, તરસ તથા ગાડપણનુ નાશક છે. **સુખડ** (એ ઝાડ ઉપર આપથી સુકેલી હોય તે):—કડવી, સુગધીવાળી તથા શીતલ છે, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહની નાશક છે. જે ચંદન લીલા હોય તે વખતે તોડીને સુકાવેલુ તથા મલયપર્વત ઉપર ન થએલુ હોય તે સુગંધમાં કમતી હોય છે. ઉપયોગ:—**(૧) દાહ શમન થવા માટે:**—ચદન અને કપૂર અથવા વાળો ઘસી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો. **(૨) ખસ ઉપર:**—ચદની અત્તર (સુખડનુ તેલ) એકલુ કિંવા લીંબુના રસમાં ચોપડવું. **(૩) ગરમી ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં ચદન ઘસી તેમા મધ અને સાકર નાખી પાવું; એટલે રક્તાતિસાર, તૃષા, દાહ અને મોહનો નાશ થાય છે. **(૪) બાળકોને અળાઈ થાય તે ઉપર:**—ચંદન, ધાણા અને વાળાનો ગુલાબજળમાં લેપ કરવો. અથવા ચદનનો લેપ કરવો. **(૫) પરૂવાળા પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:**—ચદનનો કલ્ક કરી તે પાવો. **(૬) પ્રમેહ અને પ્રદર** (પેશાબમાં પરૂ જેવુ જવું તે) **ઉપર રામબાણ ઉપચાર:**—વશલોચન (વાસકપૂર) ૧ તોલો, એલચીદોડા માંના દાણા ૧ તોલો, એ બન્ને ઔષધો બારિક ખાડી વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી. પછી તે ભૂકી પલળે એટલું ઉત્તમ સુખડનુ તેલ લેઇ તેમા તે ભૂકી ભીજવી, નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી દરરોજ સવારે ૪ તોલા સુધી ઠડુ પાણી લઇ તેમા એક ગોળી કાલવવી; અને તેમાં અર્ધો તોલો સાકર નાખી તે પ્રાશન કરવુ. એજ પ્રમાણે સાજે લેવુ. આ ઔષધ ખાવાથી પ્રમેહની આગ છ પહોરમાં ઘણીજ ઓછી થઇ, ૭ દિવસમા પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ થાય છે. પથ્ય—ઘઉની રોટલી, તુવેરની દાળ, ઘી અને સાકર. **(૭) આગંતુક ગરમી ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં ધોળું ચદન ઘસી ખાડ નાખી આપવુ. **(૮) ઉચકાં (હેડકી) ઉપર:**—સ્ત્રીના દૂધમાં ચદન ઘસી નસ્ય આપવું.

૫૬૬. સુગંધી (લીલી) ચ્હા:—(સ૦ હિં૦ સુગધીતૃણ. મ૦ ગવતી ચાહ.) ગવતી ચ્હાના બેટા દાભના બેટ જેવા મોટા મોટા વધે છે. એને પાદડાની ચ્હા પણ કહે છે. બાગમાં પણ એને વાવે છે. એની ઉચાઇ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે. એનુ તેલ નીકળે છે તે પણ ઔષધ છે. એ ચ્હાનાં પાન કઢીમાં નાખે છે. ઉપયોગ:—**(૧) તાવમાં પરસેવો નીકળવા માટે:**—એની ચ્હા કરી પાવી, એટલે પરસેવો નીકળી તાવ કમી થાય છે **(૨) પીડ ઉપર:**—એનુ તેલ પાવું. પટકી (કૉલેરા) ઉપર પણ એ ગુણાવહ છે. **(૩) શરદી, સળેકમ, શૈત્યજવર, જડત્વ અને આગંતુકજવર ઉપર:**—સુગધી ચ્હા, સુંઠ અને સાકરનો અષ્ટમાશ કાઢો ગરમ ગરમ પાવો, અને પથારીમા ગરમ કપડુ ઓઢી સૂઇ રહેવું. એ યોગથી પરસેવો આવી શરીરમાની શરદી નીકળી જઇ હુશિયારી આવે છે. આ કાઢો ઉષ્ણ છે. સમધાત થવા માટે એમાજ દૂધ નાખી કોઇ કોઇ પીએ છે. **(૪) પરસેવો આવવા માટે બફારો:**—એક મોટા વાસણમાં સુગધી ચ્હાની ભુકી નાંખી તે ઉપર ઢાકણું મૂકી આધણ આવે ત્યાં સુધી તે પાણી કઢવવું. પછી રોગીને ખાટલા ઉપર સુવારી આ પાણીનો બાફ આપવો એટલે પરસેવો છુટે છે. **(૫) સળેકમ ઉપર:**—સુગધી ચ્હા, ફુદીનો, કિંવા તજ અને આદુનો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાંખી રાત્રે સુવાની વેળાએ પીવો અને ઉપર વસ્ત્ર ઓઢી સૂઇ રહેવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પીવું.

૫૬૭. સુઆીણુ:—(મ૦ થોરલામાલેબધ.) એના પાન ઇંદ્રજવનાં પાન જેવા હોઇ જાડાં હોય છે. એ પાન ઘણાં ચીકણાં હોય છે. સુઆીણુને બાવળીઆના જેવા પીળા ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એની છાલ ધોળા રગની હોય છે; પરતુ તે સુકાયા પછી કાળા રગની થાય છે. એની છાલના ચૂર્ણની ગુંદર જેવી ચીકણી ગોળી થાય છે. ઉપયોગ:—**(૧) ઉંદરી ઉપર:**—સુઆીણુના પાનના રસમાં જીરૂ અને સાકર નાખી પાવા. અને તેજ રસ ૭ દિવસ તે ઉપર ચોળવો પથ્ય-મીઠુ ખાવું નહિ. અથવા સુઆીણુની છાલ ઘસી ચોપડવી **(૨) શીતળા હલકા આવવા માટે:**—સુઆીણુની છાલ તાવીતમાં ભરી તે ગળે બાંધવી **(૩) અસ્થિભંગ ઉપર:**—સુઆીણુની છાલ લાવી બારિક ખાડવી, અથવા તેમાંજ અનુર્થાંશ નાચણીનો લોટ નાખી થોડું પાણી છાંટી બાફ આપવી; અને તે મિશ્રણનો, હાડ દુખતાં હોય

કિંવા હાડકું ભાંગ્યુ હોય તે સ્થળે દોઢ આંગળ જાડાઇને લેપ કરવો, તથા તે ઉપર ગુણપાટનું ટાટ બાંધી ધટ્ટ પાટો બાંધવો. તથા સાત દિવસ ગયા પછી એક વાર છોડી જોઇ વ્યથિત (દુ:ખી) જગાએ ઔષધનો લેપ કમી થયો હોય તો તુરત લેપ કરી ઉપર પ્રમાણે પાટો બાંધવો. આ યોગથી કોઇ પણ પ્રકારનો અસ્થિભગ થયો હશે તો જલદી ગુણ આપે છે.

૫૬૮. સુરપીણ:—સં૦ સુરપર્ણ. મ૦ સુરપીણ. તા૦ ક૦ તે૦ મંચ-માચી-પત્રી. અ૦ અક્સંતની. ૫૦ જુયમદારન. લા૦ આર્ટોમેસેયા. ઈંડીકા. મલા૦ આરામશીતલ.

આ એક શીમળાની જાત છે. એનાં પાન શીમળાનાં પાન જેવાં કાત્રાદાર હોઇ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ બે હાથ ઉચાં વધે છે. એને ધોળા અગર પીળા ફૂલ આવે છે. સુરપીણ સ્વાદે કડવી અને તીખી હોઈ પાચક પણ છે. ઉપયોગ:—(૧) **કાન પાકયો હોય તે ઉપર:**—સુરપીણનાં પાનનો રસ કાનમાં પાડવો એટલે દુ:ખ બંધ થાય છે. (૨) **બાળકની હગામણ ઉપર:**—સુરપીણનાં પાન ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૩) **બાળકની ઉધરસ, સળેકમ અને કૃમિરોગ ઉપર:**—સુરપીણનાં મૂળીઆં મધમા પાવાં. અથવા પાનનો રસ મધમાં પાવો. (૪) **દમ ઉપર:**—સુરપીણના પાનનો કિંવા ફૂલનો રસ પાવો. (૫) **નળવિકાર ઉપર:**—સુરપીણના લીલા પાનનો રસ ૧ તોલો કાઢી તેમાં થોડી મરીની ભૂકી નાંખી પાવો.

૫૬૯. સુરણ:—સં૦ મ૦ બં૦ સુરણ. હિ૦ જમીકંદ. તે૦ મચા-દોલ-કંદા. ફા૦ ઓલ. લા૦ એમોર્ફોફેલસ્ પેનિક્યુલેટસ્.

સુરણ **હિંદુસ્તાનના** ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે; પરંતુ **મલબારમાં** એનો પાક વિશેષ થાય છે. આ કંદ ચૈત્ર વૈશાખમાં વાવે છે, અને માગશર પોષમાં તે ખોદી કાઢે છે. કોઇ કોઇ મોટું થવા ત્રણ વરસ સુધી જમીનમાં રાખે છે. એ જમીનમા રહેલું સુરણ એક મણ કે તેથી વધારે વજનનું હોય છે. સુરણની આકૃતિ ગોળ ચકર જેવી હોય છે. સાધારણ સુરણનું વજન મણ પોણો મણ હોય છે. એમાં બે જાત છે એક ખુજલીવાળી અને બીજી મીઠી. ખુજલીવાળુ સુરણ ખાવાથી મ્હોં સુજે છે; અને અનેક વિકારો થાય છે. પરતુ તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. એ સુરણ પાંચ છ વર્ષ જમીનમાં રહે છે. **દક્ષિણમાં** સુરણની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી. સુરણના ઝાડનો સોટો હાથના ડાંડા જેવડો હોઇ તે ઉપર વિસ્તીર્ણ છત્રી જેવાં પાન હોય છે. એના દાંડાનો રગ ધોળો હોઇ તે ઉપર શુભ્ર રંગનાં ટપકા અને ચાઠાં ઠેકાણે ઠેકાણે હોય છે **સુરણ** એ અર્શરોગનાશક છે. માટે એનુ **"અર્શોઘ્ન"** એવુ નામ છે. સુરણનાં ફૂલનુ શાક સરસ થાય છે. એના કુમળા પાનનુ પણ શાક કરી ખાય છે, અને જાુનુ થયા પછી વચેના દાંડાનું શાક કરી ખાય છે સુરણનું શાક સરસ થાય છે. એ શાકને ઘીનો વઘાર કરે છે. સુરણ ઉષ્ણ અને પૈષ્ટિક છે. મીઠુ અને ધોળુ **સુરણ:**—રૂચિકર, તીખુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, છેદક, લઘુ, રૂક્ષ, તુરૂ, મલાવષ્ટભક, વિશદ, પાચક તથા રક્તપિત્તકોપન છે; અને કૃમિ, ગુલ્મ, શળ, અર્શ, કફ, મેદ, વાયુ, અરોચક, દમ, ઉધરસ, ઉલટી તથા કવલનો નાશ કરે છે. આ સુરણ હૃદ્રોગી, રક્તપિત્તી અને કુષ્ટીને હિતકારક થતું નથી. એના દાંડા:—રૂચ્ય, લઘુ તથા દીપન છે; અને કફ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **બાજરા અને રક્તવર્ણ સુરણ:**—તુરૂ, લઘુ, વિષ્ટભી, રૂક્ષ, વિશદ, તીખુ, રૂચિકર, દીપન, પાચન, પિત્તલ તથા દાહક છે; અને કૃમિ, કફ, વાયુ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, શળ, ગુલ્મ તથા જાડયનુ નાશક છે **ખારો રાન સુરણ:**—પિત્તકર, રક્તકર અને કફનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**— સુરણના કડકા ઘીમા તળી ખાવા આપવા. (૨) **આમ ઉપર:**—સુરણના કાદા સુકવી ચૂર્ણ કરવું; અને ઘીમાં શેકી કિંવા તળી સાકર નાખી ખાવા આપવું (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપર—સુરણ વટક:**—સુરણ સુકવી કરેલુ ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, ચિત્રો ૧૬ તોલા, સુંઠ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, એ સર્વ ઔષધોનુ ચૂર્ણ કરી તેનાથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી; એટલે છ પ્રકારના મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે.

૫૭૦. સુરબંધ:—(સ૦ મંચપત્રી.) **એ ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉંચાં વધે છે. લીલી જમીનમાં આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાન શેવતીનાં પાન જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં અને પહોળાં**

હોય છે; એ પાનને પુષ્કળ ખાંચા હોય છે. એ સુવાસિક હોઇ ઘણાંજ કડવાં હોય છે. આ ઝાડને કાયમીરના જેવા ફૂલના ગુચ્છા આવે છે. એનો રંગ ગુલાબી હોય છે. એ ફૂલ કડવાં હોય છે. આ ઝાડ કીરમાણી અજમાની જાતનું છે. એના ફૂલનો ઉપયોગ કીરમાણી અજમાની પેઠે થાય છે. એને સાષ્ટી પ્રાંતમા "મારએટી" કહે છે. સુરબંધ:—કડવું, ઉષ્ણ તથા પિત્તલ છે; અને કફ, વાયુ, વિષદોષ, દમ, ઉધરસ, જ્વર, કૃમિ, તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે.

૫૭૧. સુરૂ:—સં૦ સરલ. મ૦ સરળદેવદાર, શુરૂ. હિં૦ ધૂપસરલ. બં૦ સરલકાષ્ટ. ક૦ સરલદેવદારૂ. ઈં૦ લૉંગલીવ્હડપાઇન. લા૦ પાઇનસ્લૉંગીફોલિયા.

આ ઝાડ બહુ સુંદર દેખાય છે; તે સીધુ ઉંચું વધે છે. એનુ થડ બારિક અને આખું હોય છે. ઝાડ નિરંતર લીલું છમ રહે છે. શોભા માટે એ ઝાડ બાગમાં વાવે છે. આ ઝાડનુ લાકડુ ઘણું મજબૂત અને ટકાઉ હોય છે. એ ઝાડમાથી દૂધ નીકળે છે તેને બિરોજા કહે છે. તે તંતુવાધના તારને ચોપડવાને ઉપયોગી થઇ પડે છે. આ દૂધ અગ્નિ ઉપર નાખવાથી તેનો ધૂપ જેવો સુગંધ આવે છે. સુરૂનું ઝાડ:—મધુર, કડવુ, પાકકાળે અને રસકાળે તીખુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે, અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કંઠરોગ, રાક્ષસબાધા, કફ, વાયુ, પરસેવો, જૂ, ઉધરસ, તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગએલા કેશ આવવા માટે:—સુરૂનાં પાન પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો.

૫૭૨. સૂર્યફુલ (સૂરજમુખી):—સં૦ આદિત્યભક્તા. મ૦ આદિતા, સૂર્યફુલવલ્લી ખોબરદોડી. હિં૦ હુરહેજ, સોંચલી. તૈ૦ સૂર્યકાંતીપુ. તા૦ તુ૦ ક૦ સૂર્યકાંતી. ફા૦ ગુલેઆફતાબપરસ્ત. અ૦ અરદયૂન. ઈં૦ સનફ્લાવર, સૂર્ફેલીએંથ. લા૦ એન્યુઅસ્.

સૂરજમુખી ફૂલના છોડ નાના નાના હોઇ તે સુમારે અઢી ત્રણ હાથ ઉંચા વધે છે. એ ઝાડનાં પાન મોટાં અને કાંગરાદાર હોય છે. એ છોડને જે ફૂલ આવે છે તે હથેળી જેવડાં પહોળાં હોય છે. એ ફૂલનો એવો ચમત્કાર છે કે એનું મ્હોં હમેશ સૂર્યની તરફ રહે છે; એટલે સવારે પૂર્વમાં હોય છે, બપોરે સીધું હોય છે; અને સાંજે પશ્ચિમ તરફ મુખ હોય છે. એ ફૂલમા ઝીણાં બિયાં હોય છે. એ બિયાંનું તેલ વિશેષ ઉપયોગી અને હિતાવહ છે. એ છોડ વાવવાને જમીન સાધારણ રાતી અને લીલી જોઇએ. ફૂલમાંનાં બિયાં તથા પરાળ ઢોરો પ્રેમથી ખાય છે. એ ઝાડથી બીજો એક મોટો ફાયદો છે. જેના ઘરમાં હમેશાં ભેજ આવે છે અને તેથી કરી ઘરમાની હવા બગડી રોગવાળી થાય છે, તેણે પોતાના ઘરની આસપાસ સૂર્યમુખી ફૂલનાં ઝાડ અવશ્ય વાવવાં. એ છોડના અંગે, રોગ ઉત્પન્ન કરનારી અને ભેજવાળી તથા બગડેલી સર્વ બાફ શોષી લેવાની શક્તિ છે. તેથી તાવ, સંધિવાયુ, વગેરે શરદીથી થનારા આજારો ત્યાથી સત્વર નાસે છે. આ છોડને સૂર્યકમળ પણ કહે છે. સૂરજમુખી ફુલનું ઝાડ:—તીખુ, ઉષ્ણવીર્ય, સંદીપન, સ્વર્ય, રસાયનોપયોગી, કડવું, તુરૂં, લઘુ, રૂક્ષ તથા સારક છે. અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, અરૂચિ, તાવ, વિસ્ફાટક, કોઢ, મેહ, અશ્મરી, યોનિશૂળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાંડુ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ભૂતજ્વર ઉપર:—સૂર્યફૂલના મૂળીઆ કાનમાં રાખવાં. (૨) પ્રસૂતિ જલદી થવા માટે:—સૂર્યફૂલનાં મૂળીઆ ચોટલે બાંધવાં. (૩) છોકરાંના પેટના ભાર ઉપર:—સૂર્યફૂલનો રસ દસ ટીપાં સુધી શક્તિ અનુસાર દૂધમાં પાવો. પેઢુ ફુલેલું હોય તો આંગળી જેવડી બારિક છિદ્રની નળી લેઇ તે નળીમાં સૂર્યફૂલનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ભરવું; અને તે નળીનું એક મ્હોં મળદ્વારમાં ઘાલી બીજા મુખથી જોરથી ફુંકવું; એટલે ઔષધ રોગ ઉપર પહોંચે છે; અને રોગ નીકળી જાય છે. (૪) વીંછીના વિષ ઉપર:—સૂર્યફૂલનાં પાનનું નસ્ય આપવું; અને લેપ કરવો. (૫) જુલાબ થવા માટે:—સૂર્યફૂલના તેલનું ડુંટી ઉપર ટપકું પાડવું; અને જુલાબ બંધ થવા એ તેલ વાસાની સાટવડે ચોપડવું.

૫૭૩. સોનારવેલ:—આ વેલનાં પાન પીંપળાના પાન જેવાં હોઇ એની પહોળાઇ એક વેંત અને લંબાઇ સવા વેંત હોય છે. એ વેલાની જાડાઇ હાથની આંગળી જેટલી હોય છે. એનો રંગ રાતો અને ધોળો પણ હોય છે. પ્રથમ એનાં પાનનો રંગ રાતો હોઇ પછી લીલો થાય છે. એ પાન જૂનાં થયા પછી તે ઉપર રાતા રંગનાં ચાંદાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) કોલેરા અને સર્પાદિકના વિષ

ઉપર:—સોનારવેલના પાનનો રસ પાવો, કિંવા મૂળીઆં પાણીમા ઘસી આપવાં કિંવા ચાવી ખવરાવવાં. **(૨) ગરમીના આજારથી શરીર ઉપર ચાંદીઆ થાય તે ઉપર:**—સોનારવેલના મૂળીઆં સુકવી રોજ ગાયનું દૂધ ૫ તોલા લઇ તેમા ચદનની પેંઠે તે મૂળીઆ ઘસી, તે ઘસેલુ સુમારે ૬ માસા પર્યંત દૂધમાં મેળવી તેમા સાકરની ભૂકી ૧ તોલો અને જીરાની ભૂકી બે ગુંજાભાર નાખી દરરોજ એક વખત ખાવાથી, કોઇ પણ પ્રકારની શરીરમા જામેલી ગરમી નીકળી જઇ પ્રકૃતિ નિર્દોષ સુધરે છે. આ ઔષધ ઘણુંજ ઉત્તમ છે. પથ્ય પાળવુ.

૫૭૪. સોનવેલ:—(સ૦ સ્વર્ણવલ્લી) એને આકાશવેલ પણ કહે છે. સોનવેલ દાભણ જેવડી જાડી હોય છે, એ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે. એનાં મૂળીઆં ઝાડ ઉપરજ હોઇ તે મૂળીઆ ક્યાં હોય છે તે સમજાતુ નથી. એ વેલીને સોના જેવા પીળા રગની બારિક દોરી હોય છે. આપણે અહીં ઘણું કરીને એ વેલ ખરસાંણીના ઝાડ ઉપર અને વાડો ઉપર હોય છે એને આ દેશમા નાગરવેલના નામથી ઓળખે છે. પણ તેનું ખરૂ નામ તો સોનવેલજ છે **સોનવેલ:**—દુગ્ધપ્રદ છે. એ ત્રિદોષ અને મસ્તક પીડાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) બાળકની ગરધણી ઉપર:**—સોનવેલનો રસ મધમા પાવો.

૫૭૫. સોપારી:—સં૦ પૂગ. મ૦ પોફળ. હિ૦ ક૦ સુપારી. ક૦ અડિકે-મારા તે૦ પોકકાયા, ક્રમકસુ. તુ૦ કાગુ મલા૦ તા૦ કચુકૂ, પૂગમ્ ફા૦ મોપીલ. અ૦ ફોફિલ. ઈં૦ બિટલનટપામ લા૦ એરિકાકેટેચ્યુ.

એ ઝાડની ઉંચાઇ ત્રીસ ચાલીસ હાથ હોય છે એને તાડના જેવી ઝાવલીઓ આવે છે. **સોપારી સહ્યાદ્રિ પર્વતના** સર્વ પ્રદેશમા પાકે છે, પરંતુ **માંગલોર, તાલીચેરી, કોચીન, હુબળી, ગોમાંતક, શ્રીવર્ધન અને વસઇ** એ ઠેકાણે પુષ્કળ થાય છે. **શ્રીવર્ધનથી** જે ધોળી સોપારી આવે છે, તે ઘણીજ ઉત્કૃષ્ટ છે. સોપારીનું ઝાડ ચીકાશું હોય છે સોપારી છોલી બાફવાથી રાતી સોપારી બને છે. બાફ્યા સિવાય છોલી સૂકવેલી હોય તે ધોળી સોપારી થાય છે; અને કૂમળી સોપારી બાફવાથી ચીકણી સોપારી થાય છે. સોપારી એકલી અથવા પાનમાં નાખી ખાય છે. સોપારી તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચીકણો હોય છે, તે રસ લાકડાઓને અને વહાણોને ચોપડે છે. સોપારી બાફ્યા પછી જે પાણી રહે છે, તેને ઉકાળીને ગઠ્ઠો કરી રાખે છે, તેને સોપારીના ફૂલ કહે છે. સુવાવડી સ્ત્રીઓને માટે મસાલાની જે સોપારી બનાવે છે તેમા તેનો સારો ઉપયોગ થાય છે. અડધી સોપારી આવે એવી એક સોપારીની જાત છે. **સોપારી સાધારણ:**—મોહક, તુરી, સ્વાદુ, રૂચ્ય, સારક, મધુર, ગુરૂ, કિંચિત્ તીખી, પથ્ય તથા દીપન છે, અને મુખવૈરસ્ય, ત્રિદોષ, ઉલટી, કલેદ, મળ, કફ, વાયુ, પિત્ત તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે. **લીલી સોપારી:**—અભિષ્યંદી, ગુરૂ, તુરી, શુદ્ધિકારક તથા સારક છે; અને દૃષ્ટિ તથા અગ્નિમાંદ્યકારક, અને મુખમલ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, ઉદર અને આધ્માનનો નાશ કરે છે. **સુકી સોપારી:**—રૂચિકર, પાચક, રેચક, વાતલ તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ત્રિદોષ, તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. એ પાન સિવાય ઘણી ભક્ષણ કરવાથી પાંડુરોગ અને સોજો આણે છે. **પાકેલી લીલી સોપારી:**—વાતલ, સ્નિગ્ધ અને ત્રિદોષનાશક છે. **ચિકણી સોપારી:**—સર્વ દોષ દૂર કરે છે. **તેલંગણ આંધ્રમાં થએલી સોપારી:**—તુરી, પાક વખતે મધુર તથા કિંચિત્ ખાટી છે; અને કફ, વાયુ, તથા મુખજાડ્યની નાશક છે. કોંકણમા **ચૌલ** પ્રાંત છે ત્યાની **સોપારી:**—અગ્નિદીપક, પાચન, બળકર, રસાઢ્ય, અને કફનાશક છે **રોઠી** (જે મજબૂત હોય છે એવી) **સોપારી:**—તીખી, તુરી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, રૂચિકર તથા પિત્તલ છે; અને મલાવષ્ટભની નાશક છે. **બલગુલી સોપારી**—રૂચકર, પાચન તથા દીપન છે; અને ત્રિદોષ, આમ, મલાવષ્ટંભ તથા મેદની નાશક છે. **ચંદાપુરી સોપારી:**—રસ વખતે મધુર, તીખી, સ્વાદુ, તુરી, રૂચિકર, અગ્નિદીપન તથા પાચન છે; અને કફની નાશક છે. **ગુહાગરી સોપારી:**—મધુર, તુરી, તીખી, પાચક, દ્રાવક, લઘુ, વિશદ તથા મલાવષ્ટભક છે; અને આધ્માનવાયુની નાશક છે. **નેલવતી સોપારી:**—મધુર, રૂચિકર, કંઠશુદ્ધિકર, લઘુ, પાચન, સારક, કાંતિકર તથા રસાલ છે; અને ત્રિદોષનાશક છે. **સોપારીના ઝાડનો ચિક:**—શીતલ, સંમોહન, ગુરૂ, પાકવખતે ઉષ્ણ, ખારો, ખાટો તથા પિત્તલ છે; અને વાયુનો નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી ઉપર:**—સોપારીની વીરી (પ્રત્યેક ઝાવલી

નીચે જાડા કાગળ જેવો ભાગ હોય છે તે)ની રાખ કરી તે રેશમની અને સુકા લીંબડાની રાખમા મેળવી તે પાણીમાં કાલવી તેમા બીજોરાના મૂળીઆં ઘસી પાવા. (૨) **ઢારોના ખાણુમાં કીડા લાગવાથી રેચ થાય તે ઉપર:**—સોપારીનાં ફૂલ બારિક કરી તે લોટમા મસળી પાણી નાંખી તેનો ગોળો કરી ખવરાવવો. (૩) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—સોપારીની વીરીની રાખ કરી પાણીમાં કાલવી તેનો બસ્તિ ઉપર લેપ કરવો. (૪) **આમવાત ઉપર:**—સારી સોપારી લઇ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી તે સવારે વાટવી; અને જુની આમલીનો જાડો કલ્ક કરી તેમા તે સોપારી નાખી તે ગળી જવી; અને ઉપરાઉપરી ગરમ પાણીના ઘુટડા પીવા. આ યોગથી સાફ રેચ થઇ આમવાત દૂર થાય છે. (૫) **આધાશીશી ઉપર:**—અર્ધી સોપારી આવે છે તે ઘસી લેપ કરવો. (૬) **વિસર્પ અને આઠાં ઉપર:**—ઠડા પાણીમા ચીકણી સોપારીનુ ચૂર્ણ નાખી તે પાણી રોજ ચોપડવુ અથવા ચીકણી સોપારી ઘસી ચોપડવી. (૭) **કૃમિ ઉપર:**—સોપારીનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું. (૮) **ખસ ઉપર:**—સુકાએલી સોપારી ઉપરની છાલ બાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) **ગડગુમડાં ઉપર:**—ચીકણી સોપારી, આમલીના ઠળીયા તથા ગુગળ એ ઉના પાણીમા ઘસી ગુમડાને દિવસમાં બે ત્રણ વાર લેપ કરવો.

૫૭૬. સોરંગી:—(સં૰ સુરપુન્નાગ.) આ ઝાડ ઉંડણીના જેવું હોઇ પાન પણ ઉંડણીના જેવાંજ હોય છે. એ ઝાડ વિશેષ કરી કોકણ પ્રાંતમાંજ થાય છે. કોકણમા સોરગીને "મીઠી ઉંડણ" કહે છે. સોરગીના ફૂલનો બરાવો માહ કે ફાગણ માસમા થાય છે. એનો વાસ ઘણો આવે છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી પાંચ છ વર્ષે ફૂલ આવવા માડે છે. એનુ લાકડુ ઇમારતના કામમા ઉપયોગમા આવે છે. સોરગીને ફોલ્યા સિવાય કળિયો સુકવી તે દેશાવર રગને માટે જાય છે, એ કળિયોના રગ રેશમ, મલમલ વિગેરે ઉંચાં કપડાં રંગવાના ઉપયોગમા ઘણો આવે છે. સોરગીના ઝાડ કડવા છે અને એના ગુણ ઉંડણી કરતા વધારે છે.

૫૭૭. સોમવલ્લી (સોમલતા):—(બધી ભાષાઓના—લા૰ સારકોસ્ટમાએવિરિસ્ટમા) સોમવલ્લીમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. એને શુકલ પક્ષના ૧૫ પાન આવે છે, અને તે કૃષ્ણ પક્ષમા ખરી પડે છે. સોમવલ્લી દેખાવે ખરસાણી જેવી દેખાય છે. એનો રગ લીલો હોય છે. એને "**અપત્રવાલ્લકા**" અને "**બ્રાહ્મી**" પણ કહે છે. ઋગ્વેદમા સોમવલ્લીનુ મહત્વ ઘણુંજ વર્ણવેલુ છે. સોમવલ્લીના રસમા બુદ્ધિ વધારવાનો ગુણ હોઈ તે મદિરાના જેવો મદ ઉત્પન્ન કરતી નથી. એના ડીંટામાથી પ્રાચીન કાળમા એક પ્રકારનું મદ્ય તૈયાર કરતા હતા. **સોમવલ્લી:**—તીખી, શીતલ, મધુર, પાચન તથા રસાયન છે; અને પિત્ત, દાહ, તરસ, શોષ તથા ત્રિદોષની નાશક છે. **લઘુ સોમવલ્લી** (જેને મરાઠીમાં રાનશેર કહે છે તે):—રસ, વીર્ય અને ગુણમા ઉપર જેવી જાણવી. ઉપયોગ:—(૧) **યકૃતવિકાર ઉપર:**—સોમવલ્લીનુ ડીંડું સુકવી તેનું ચૂર્ણ કરી આપવુ. (૨) **તાવ ઉપર:**—કુંમળા પાનના કાઢો પાવો.

૫૭૮. હરડે:—સ૰ બ૰ હરિતકી. મ૰ હિરડા. હિ૰ હરડ. ક૰ અણિલેકાયી. તે૰ કરકકાય. તા૰ અંકેનં, કડુમારા. તુ૰ અળિલેમારા. મલા૰ કડુક્કામારં. ફા૰ હલિલે. અ૰ એહલીલજ. ઇં૰ માયરોબેલન્સ. લા૰ ટરમિનેલિયા, કેબુલા.

હરડેનાં ઝાડ **કોકણ** અને **ગુજરાત** દેશમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાન ધાવડીનાં પાન જેવાં હોય છે. એનુ લાકડુ ઇમારતના કામના ઉપયોગમા આવે છે. હરડે રંગના કામમાં આવે છે. જે હરડે કુમળી લઈ સુકવે છે તેને બાળહરડે કહે છે. જે હરડે કઠિન કુવાડીથી પણ ન ભાંગનારી, જાડી, લાંબી, અણીદાર, પાણીમાં બુડનાર તથા એક કે બે કરતાં વધારે તોલા વજનની હોય છે તેને **સુરવારી** હરડે કહે છે. અસલ **સુરવારી** હરડેની જાતના ઝાડ ઘણાં થોડાં હોય છે. મુંબઇમાં કેટલાક લબાડી વ્યાપારી બનાવટી સુરવારી હરડે કરી વેચે છે. હરડે અતિશય ઉપયોગી છે, તે નીચલા વચનથી જાણવામા આવશે.

"**नास्ति यस्य गृहे माता तस्य माता हरीतकी**"

વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં હરડેની સાત જાત કહેલી છે; વિજયા, રોહિણી, પૂતના, અમૃતા, અભયા, જીવંતી તથા ચેતકી. જે તુંબડી જેવી ગોળ હોય છે તે વિજયા; સાધારણ ગોળ હોય છે તે

રોહિણી; જેમાં મોટી આંટી હોય જે પાતળી હોય છે તે **પૂતના;** જેની આંટી બારિક હોય જે માંસાળ હોય છે તે **અમૃતા;** જેનો રંગ સુવર્ણ જેવો પીળો હોય છે તે **જીવંતી;** તથા જેના અંગ ઉપર પાંચ રેષાઓ હોય છે તેને **ચેતકી** કહે છે વિજયા સર્વ રોગો ઉપર સારી છે; રોહિણી વ્રણરોપક છે; પૂતના લેપના કામમા ઉત્તમ છે; અમૃતા રેચ આપવામાં ઉત્તમ છે; અભયા નેત્રરોગો ઉપર ઉત્તમ છે; જીવંતી સર્વ રોગની પરિહારક છે તથા ચેતકી ચૂર્ણના કામમા ઉત્તમ છે. કાળી અને ધોળી એવી બે જાતની ચેતકી હોય છે. ધોળી ૬ આંગળ વિસ્તારની હોય છે અને કાળી એક આંગળ વિસ્તારની હોય છે. કેટલીક હરડે ખાવાથી, કેટલીકોનો વાસ લેવાથી, કેટલીકોનો સ્પર્શ કરવાથી તથા કેટલીકના દર્શનથીજ રેચ થાય છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે કોઇ પણ પ્રાણી ચેતકીની છાયા નીચે સૂઇ જાય તો તેને તત્કાળ રેચ થવા લાગે છે. ચેતકીને જેટલીવાર હાથમાં પકડે તેટલીવાર સુધી નિશ્ચે રેચ થાય છે. રાજા, સુકુમાર, શક્તિક્ષીણ અને જેને ઓષધોની અરૂચિ પ્રાપ્ત થએલી છે તેઓને ચેતકીનો રેચ ઘણો સુખકર અને હિત કરનારો છે. હરડેની સાત જાતમા વિજયા મુખ્ય છે, કારણ તે સહજ મળી શકે છે. **હરડે:**—રૂક્ષ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, બુદ્ધિવર્ધક, મધુર, રસાયન, નેત્રોને હિતકર, આયુષ્યવર્ધક, શરીરમાંના તત્વોની વૃદ્ધિ કરનાર તથા વાયુનુ અનુલોમન કરનાર છે; અને શ્વાસ, કાસ, પ્રમેહ, અર્શ, કોઢ, સોજો, કૃમિ, ઉદર, સ્વરભંગ, મલબદ્ધતા, વિષમજ્વર, ગુલ્મ, આધ્માન, તૃષા, શરદી, હેડકી, ખરજ, હૃદ્રોગ, કમળો, શૂળ, પ્લીહા, યકૃત્, મૂત્રકૃચ્છ્ર, તથા મૂત્રાઘાતનો નાશ કરનારી છે. હરડેમા મધુર, તીખો અને કષાય રસ હોવાથી તે પિત્તનો નાશ કરે છે; તીખો, કડવો અને કષાય રસ હોવાથી કફ નાશ કરે છે તથા મધુર અને ખાટા રસના યોગે વાયુનો નાશ કરે છે. હરડેની મજ્જામા મધુર રસ, શિરામાં ખાટો રસ, ડીંટામાં તીખો રસ, છાલમા કડવો રસ તથા ગોટલીમા કષાય (તુરો) રસ છે. હરડે ચાવી ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. ચૂર્ણ કરી ખાવાથી રેચ થાય છે. પકવી ખાવાથી મલસ્તભક થાય છે અને શેકી ખાધેલી હરડે ત્રિદોષશામક છે. ભોજન સાથે હરડે ખાવામાં આવે તો બુદ્ધિ, બળ અને ઇંદ્રિયોને તેજ આપે છે અને વાત, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે; મલશુદ્ધિ થાય છે. જમ્યા પછી હરડે ખાય તો વાત, પિત્ત અને કફથી થએલી પીડા દૂર થાય છે. હરડે સિંધવ સાથે ખાવાથી તે કફનો નાશ કરે છે, સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે, ઘીની સાથે ખાવાથી વાયુ રોગનો નાશ કરે છે; તથા ગોળ સાથે ખાવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. હરડે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ગોળમા, વર્ષાઋતુમા સિધવમા, શરદ ઋતુમા સાકર સાથ, હેમત ઋતુમાં સુંઠ સાથ, શિશીર ઋતુમાં પીંપર સાથે અને વસત ઋતુમા મધ સાથે ખાવાથી હિતકારક છે. **હરડેનો નિષેધ:**—ચાલવામાં શ્રમિત થયેલ, દુર્બળ, કૃશ, જેને ઘણી તરસ લાગતી હોય, લઘન કીધેલો, હનુસ્થંભ થએલા, ગળુ પકડાઇ ગએલા, શોષયુક્ત, નવજ્વરી, ગર્ભિણી અને રક્ત કાઢેલા એવા માણુસને હરડે આપવી નહિ. **હરડેના બિયાનાં મગજ:**—ચક્ષુષ્ય તથા ગુરૂ છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ત્રિફળાં** (હરડે, બહેડાં આંબળાં):—દીપન, રૂચીકર, ચક્ષુને હિતાવહ, રસાયન, વયવસ્થાપક, વૃષ્ય, સારક, લઘ તથા બલકર છે; અને પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, કોઢ, મેહ, નેત્રરોગ, રક્તદોષ, મેદ, ક્લેદ, જ્વર તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાતરક્ત ઉપર:**—સુરવારી હરડેનુ અથવા બાળ હરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી ગોળી કરી આપવી. **(૨) દમ અને ઉચકી (હેડકી) ઉપર:**—હરીતકી અને સુંઠનો કલ્ક કરી તે ગરમ પાણીમા પ્રાશન કરવાથી દમ અને ઉચકી શાંત થાય છે. **(૩) આંખ ઉપર:**—હરડે, સુંઠ તથા ગોળ સમભાગે લઇ તેમાં સમાય તેટલો લીમડાનો રસ નાંખી ગોળી કરી ખાવી; અથવા બે ત્રણ બાળ હરીતકી નવટાક ગાયના દૂધમાં ઘસી પીવી **(૪) કદિ કોઇપણ રોગ ન થવા ઉપર:**—સાંજે સુઇ રહેતી વખતે બે હરડેની ભુકી ખાઇ ઉપર ગરમ કરેલુ પાશેર દૂધ પીવું. આ ઓષધ અઠવાડીઆમાં એક વખત પણ આપવું. **(૫) પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તે ઉપર:**—હરડેનું દળ બે પૈસાભાર ખાડી સાજે ગાયની છાશમા પલારી રાખી સવારે તે છાશ પાવી. એ પ્રમાણે ત્રણ ચારવાર કરવું. રેચ થાય તો ઉતાર ઘી અને ભાત આપવાં. **(૬) આમ્લપિત્ત ઉપર:**—હરીતકી ૧ ભાગ, દ્રાક્ષ ૧ ભાગ અને સાકર ૨ ભાગ એની ગોળીઓ તોલાભારની કરી સવાર સાંજ એક એક ગોળી ખવરાવવી. **(૭) આંખો આવે તે ઉપર:**—હરડે અને ફટકડી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૮) પાંડુરોગ ઉપર:**—

હરીતકીનું ચૂર્ણ ૩ માસા, મધ એક પૈસાભાર અને ધી બે પેસાભાર મેળવી પાવું; અથવા હરીતકી ગોમૂત્રમાં ૨૧ દિવસ પલારી રાખી તેમાથી એકેક ખાવી. **(૯) બાળકને આંકડી આવે તે ઉપર:**—મોટી હરડે ધસી ચોપડવી. એનાથી શમન ન થાય તો હરડે, આંવળકંટી અને સાકરને પાણીમાં ધસી અજન કરવું. **(૧૦) મૂર્ચ્છા ઉપર:**—બાળ હરીતકીનો કાઢો ધી નાખી પાવો. **(૧૧) પિત્ત ગુલ્મ ઉપર:**—હરીતકી અને દ્રાક્ષનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. **(૧૨) શ્લીપદ** (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) **રોગ ઉપર:**—હરીતકી એરડતેલમાં તળી ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમા આપવી. **(૧૩) બાળકને તાળવું પડે તે ઉપર:**—હરડે, વજ, તથા કાષ્ટનો કલ્ક કરી તેમા મધ નાખી તે માતાના દૂધમાં આપવો એટલે ફાયદો કરે છે. **(૧૪) ઓકારી વગેરે ઉપર:**—હરડેનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે કફ, રક્તપિત્ત, શળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે. **(૧૫) અજીર્ણ ઉપર:**—સુરવારી હરડેનું દળ અને સુંઠ એ સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી ગોળમા કાલવી પાણીમા પાવું, એથી કરી ઘણા દિવસનું અજીર્ણ દૂર થાય છે અને ભુખ લાગી અન્ન પાચન થાય છે. **(૧૬) બદ્ધકોષ્ટ એટલે શૌચ** (ઝાડો) **સાફ ન થતો હોય તે ઉપર**—બાળહરડે, મીંઢીઆવળ, વરીઆળી અને સચળ એનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવુ. **(૧૭) નાના બાળકને રેચ થવા ઉપર:**—સુરવારી હરડે ઠડા પાણીમા ધસી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાણીમાં નાખી પાવું. **(૧૮) ગરમીનાં ચાંદાં, વ્રણ ઇત્યાદિ ઉપર:**—ત્રિફળાં (હરડે, બહેડા, આબળા) લોઢાની કઢાઇમા બાળી રાખ કરી તે રાખ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવી એટલે વ્રણ જલદી ભરાઇ આવે છે. **(૧૯) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર:**—ત્રિફળાંનુ ચૂર્ણ હળદર અને સાકર નાખી આપવું. **(૨૦) શનૈર્મેહ ઉપર:**—ત્રિફળાં અને ગળોનો કાઢો પાવો. **(૨૧) સુખ જુલાબ:**—બાળહરડે, ઠીંટું કાઢેલી ગુલાબકળી અને મીઢીઆવળનુ સમભાગે ચૂર્ણ કરી રાત્રે કોકરવરણા (સ્હેજ ગરમ) પાણીમાં પલારી રાખી ત્રણ માસા આપવુ, એટલે સવારે જુલાબ થઇ કોઠામાની ગરમી વગેરે દૂર થાય થાય છે. **(૨૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—બાળહરડેનુ ચૂર્ણ ગોમૂત્રમા અથવા એરંડતેલમાં સવારે આપવુ અગર ત્રિફળા દૂધમાં આપવા. **(૨૩) કાસ, શ્વાસ ઉપર:**—હરડે તથા બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૨૪) શૂળ ઉપર:**—હરીતકીનુ ચૂર્ણ ગોળ અને ઘીમાં પાવું. **(૨૫) મેહારોગ ઉપર:**—ત્રિફળાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૨૬) સર્વ નેત્રરોગ ઉપર:**—ત્રિફળાનો કાઢો કરી તેનાથી નેત્ર ધોવાં અથવા ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ રાત્રે મધ અને ઘીમા આપવું, કિવા ત્રિફળાં ધસી મહિનામાં ચાર પાંચ વાર અંજન કરવુ એટલે નેત્રોને વિકાર કદિ પણ થતો નથી અને દૃષ્ટી નિર્મળ રહે છે. **(૨૭) પથરી વગેરે ઉપર:**—બાળ હરીતકી અને રગતરોહિડાનો કાઢો, પીંપરનું ચૂર્ણ અને જવખાર, કિંવા હીંગ, બીડલોણ અને સિંધવ મેળવી પાવો તેથી પથરી, યકૃત તથા ગુલ્મ દૂર થાય છે. **(૨૮) વૃષણના સોજા ઉપર:**—ત્રિફળાના કાઢામાં ગોમૂત્ર નાખી પાવું. **(૨૯) ભગંદર રોગ ઉપર:**—ત્રિફળા અને ખેરછાલનો કાઢો ભેંશનું ઘી અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. **(૩૦) મલશુદ્ધિ થવા ઉપર:**—બાળહરીતકી એરંડતેલમાં તળી ભૂકી કરવી અને તેમાં તેટલીજ સંચળની ભૂકી મેળવી તે ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવી. **(૩૧) બાળકને આયનેર થાય તે ઉપર:**—સુરવારી હરડે અને તજ ઠંડા પાણીમાં ધસી શક્તિ અનુસાર પાવું. **(૩૨) આમ્લપિત્ત ઉપર:**—હરડેદળ અને ગજપીપર સમભાગ લઇ બારિક ભૂકી કરી જેટલાં તે ઐાષધો લીધેલાં હોય તેટલોજ તેમા ગોળ મેળવી મોટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી, તથા રોજ સાંજ સવારે એક એક ગોળી આપતાં જવું. એ યોગથી અગ્નિનું દીપન થઇ કફ તથા પિત્તવિકાર શમન થાય છે **(૩૩) સંધિગત સન્નિપાત** (સાંધે સાંધે સોજો અને શળ, શરીરમાં વાયુની પીડા, નિરંતર અંગ પાકયા જેવું દુઃખે, નિદ્રા નાશના લક્ષણો થાય તે) **ઉપર:**—ત્રિફળાંનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૩૪) ત્રિફળાં ચૂર્ણ–પ્રમેહાદિક વિકાર ઉપર:**—હરડે, બેહેડાં, અને આવળકંટી એ સર્વ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું એને ત્રિફળાં કહે છે. એ ત્રિફળાં ખાવાથી પ્રમેહ, સોજો, વિષમજ્વર, કફ, પિત્ત અને કોઢ દુર થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. આ ત્રિફળાં રસાયણી છે. ઘી અને મધમાં ત્રિફળાં મેળવી ખાવાથી સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. **(૩૫) પરસેવો ન આવવા ઉપર:**—હરીતકી પાણીમાં વાટી શરીરે ચોળવી અને સ્નાન કરવું એટલે પરસેવો વળશે નહિ.

(૩૬) સર્વ પ્રકારના મસ્તકશૂળ ઉપર:—ત્રિફળાં, કરિયાતું, હળદર, કડવો લીંબડો અને ગળોનો કાઢો કરી તેમાં ષડાંશ ગોળ નાખી પાવો; એટલે ભ્રુકુટિ, આંખ, કાન, એ ઠેકાણાની શૂળ તુરત બંધ થાય છે તથા આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત, શંખક, દંતશૂળ, રતાંધળો અને નેત્રશૂળનો પણ જલદીથી નાશ થાય છે. **(૩૭) અંતક સન્નિપાત ઉપર પથ્યાદિ કાઢો:**—હરડે, અરડુસી, ફાળસા, દેવદાર, કડુ, રાસ્ના, ગળો અને કોષ્ઠકોળિંજનનો કાઢો, ઉપદ્રવસહિત પુરૂષને "અંતકજ્વરથી" મુક્ત કરે છે **(૩૮) ઉધરસ આવી લોહી પડે તથા વિસર્પ, શ્વાસ, ઉલટી ઉપર:**—હરીતકીનું ચૂર્ણ, તેલ, ઘી, કિંવા મધમાં આપવું. **(૩૯) શીતજ્વર ઉપર**—હરીતકી અને ઇંદ્રજવનુ એક તોલો ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવાથી તુરત શીતજ્વરનો નાશ કરશે. **(૪૦) ત્રિદોષ, આમાતિસાર, આનાહ, વિબંધ અને વિષુચિકા ઉપર:**—હરડે, સુંઠ, નાગરમોથ અને ગોળ એ સમભાગ લઇ ગોળી કરી આપવી. **(૪૧) આમવાત, અંડવૃદ્ધિ અને ગૃધ્રસી ઉપર:**—એરંડતેલમાં હરીતકી ખાવી. **(૪૨) સોજો, પ્રમેહ, નાડીવ્રણ અને ભગંદર ઉપર:**—ત્રિફળાનો કાઢો ભેંસનુ ઘી નાખી પાવો **(૪૩) અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:**—હરડે, સિંધવ, ધાવડીના ફૂલનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘીમા આપવુ. **(૪૪) અજીર્ણ, ગુલ્મ, વાત, ઉદર, ઇત્યાદિ સર્વ રોગ ઉપર:**—લીંબુના રસમા સિંધવ અને સંચળ નાખી તેમાં બાળહરડે પલાળી રાખવી અને તે સુકાયા પછી સેવન કરવી.**(૪૫) ફુલ, છારી આંખો આવવી ઈત્યાદિ નેત્ર રોગ ઉપર:**-સુરવારી હરડે અને સાકર એ પાણીમા ઘસી આખમાં આંજવા. **(૪૬) માખી-ભમરી વગેરેના દંશ ઉપર:**—રાફડાની માટી તથા ત્રિફળાનો ગોમૂત્રમા લેપ કરવો.

૫૭૭. હરણુસુરી:—આ ઝાડ નાનાં અને જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. એનાં પાન કાત્રાદાર હોઇ બારિક હોય છે. આ ઝાડ હરણને ઘણાં સારા લાગે છે. માટે આ ઝાડને "હરણુસુરી" નામ આપેલું છે. હરણુસુરી એ પૌષ્ટિક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ધાતુક્ષય ઉપર**—હરણુસુરીના ઝાડનુ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તે પા તોલો, પાશેર દૂધ અને બે તોલા સાકર એકત્ર કરી દરરોજ સવારના ૭ દિવસ સુધી પાવું. **(૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર દૂર થઇ પુષ્ટતા આવવા ઉપર:**—હરણુસુરી દૂધમાં વાટી સાકર નાંખી ૧૪ દિવસ સુધી પાવી

૫૭૮. હરણુવેલ (ખરખોડી)—સ૦ હેમજીવંતીકા. મ૦ સોન-હરણુ વેલ હિં૦ પીલી-સુનહરી-જીવંતી બં૦ સ્વર્ણ જીવતી. ક૦ હોવણુદહોલ. લા૦ ડેજીઆ, વોલ્યુ બિલીસ.

આ વેલાનો પુષ્કળ વિસ્તાર હોય છે. હરણુવેલીના પાન રતાળુના વેલા જેવાં હોય છે. એને જે ફળીઓ આવે છે, તેમાંથી રેશમ જેવુ પુષ્કળ રૂ નીકળે છે. હરણુવેલની ભાજી થાય છે. **લઘુ અને મોટી હરણુવેલ:**—શીતલ, સ્વાદુ, મધુર, સ્નિગ્ધ, રસાયન, બલકર, ચક્ષુષ્ય, ગ્રાહક, લઘુ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, કફકર તથા પારદબંધક છે; અને વાયુ, ક્ષય, જ્વર, દાહ, ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ તથા ભુતબાધાનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—મધુર, ધાતુવર્ધક અને ગુરૂ છે. **સોન હરણુવેલ:**—નેત્રોને હિતાવહ, મધુર, બલકર, પુષ્ટિકર તથા શીતલ છે; અને વાયુ, પિત્ત, દાહ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:**—હરણુવેલનાં પાન વાટી દૂધમાં પાવાં. **(૨) યોનિકંદ ઉપર:**—હરણુવેલના મૂળીઆ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૫૭૯. હળદર:—સ૦ બં૦ હરિદ્રા. મ૦ હળદ. હિ૦ હરદી. ક૦ અરશણ. તે૦ પાસુપુ. તા૦ મંચલકાયની. તુ૦ મંજલડાઇ. મલા૦ મન્નલ. ફા૦ જરદચોબ. અ૦ ઉરૂકુરશુકર. ઇં૦ ટરમેરિક. લા૦ કરકયુમાલોમા.

હળદરના ઝાડ કેડ સુધી વધે છે. એ કર્દળીના ઝાડ જેવાં હોય છે. એનાં પાન કર્દળી જેવાં અને તેટલાંજ પહોળાં હોય છે એને જમીનમાં આદાની પેઠેજ વાવે છે અને કાઢે છે. હળદરના ગાંઠીઆનો રંગ પીળો હોય છે. એના પાનનો હળદરના જેવોજ વાસ આવે છે. હળદરનો રસોઇ, શાક વગેરેમાં તથા બીજા પુષ્કળ પદાર્થોમા ઉપયોગ થાય છે. હળદરના યોગથી પદાર્થને સારો રંગ અને સ્વાદ આવે છે. હળદરના અંગે લોહી શુદ્ધ કરવાનો ગુણ છે. પડવાથી અથવા બીજી રીતે વાગેલા શરીરના ભાગપર હળદર ચોપડવામાં આવે છે. હળદરનું ચંદન કરવાના રવા કરે છે, અને તેમાંથી કંકુ પણ થાય છે. એવા

એના અનેક ઉપયોગ થાય છે. **હળદરઃ**—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, દેહનો વર્ણ કરનારી, સ્ત્રીઓને પ્રય, રૂક્ષ તથા શોધન છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, કોઢ, પ્રમેહ, કંડૂ, વ્રણ, ત્વગ્દોષ, સોજો, પાંડુરોગ, વિષ, કૃમિ, પીનસ, અરૂચિ, પિત્ત તથા અપચાનો નાશ કરે છે. **કપૂરી હળદરઃ**—શીતલ, વાતલ, મધુર, કડવી, સ્વાદુ તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત તથા સર્વ પ્રકારની ખરજનો નાશ કરે છે. **રાન હળદરઃ**—તીખી, મધુર, રૂચિકર, કડવી તથા અગ્નિદીપક છે; અને કોઢ, વાયુ, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત, વિષ, ઉચકી, શ્વાસ તથા કાસનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **ઉધરસ ઉપરઃ**—ઉંઘવાની વખતે હળદર શેકી તે ચાવી ખાવી. (૨) **શ્લીપદ** (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) રોગ ઉપરઃ—હળદરનુ ચૂર્ણ અને ગોળ ગોમૂત્રમાં મેળવી પાવાં એટલે એક વર્ષનો શ્લીપદ હશે તોપણ તે દૂર થઈ ખસ, કોઢનો નાશ કરે છે. (૩) **મૂળવ્યાધ ઉપરઃ**—હળદર તુવેરની દાળમાં બાફી છાયડે સૂકવવી. પછી ગાયના ઘીમાં ઘસી મૂળીઆં ઉપર લેપ કરવો એટલે મૂળીઆં નરમ પડી સણકા તાબડતોબ બંધ થાય છે. (૪) **સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ તથા અહીરા ઉપરઃ**—ઉપલા ગાઠીઆ પાણીમાં ઘસી દિવસમાં બે વાર સૂર્યાસ્ત પહેલાં અંજન કરવું એટલે ઝામર, ધોળાં ફૂલ અને રતાશનો નાશ થાય છે. (૫) **સ્તન રોગ ઉપરઃ**—હળદર અને લોધર પાણીમાં ઘસી સ્તન ઉપર લેપ કરવો અથવા હળદર તથા કુંવેરના મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૬) **આંખનો ભાગ લાલ થઈ બળતરા થાય તે ઉપરઃ**—હળદર, ફટકડી અને આમલીનાં પાન સમભાગ વાટી તેની થેપલી કરવી અને ગરમ કરી તેનાથી આંખો શેકવી. પછી આંખની આસપાસ હળદર અને ફટકડીનો લેપ કરવો. (૭) **મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—હળદર શેકી તેની ભૂકી કુવેરના ગર્ભમાં મેળવી તે ૭ દિવસ ખાવુ. (૮) **બાળકનો સસણી રોગ ઉપરઃ**—ગોમૂત્ર એક બે વાર ગાળી તેમાં હળદર નાંખી તે પાવું. (૯) **સળેકમ અને ઉધરસ ઉપરઃ**—ગરમ કરેલા દૂધમાં હળદરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવું. (૧૦) **સસણી રોગ ઉપરઃ**—હળદર અને ગોરોચન પાનના રસમા પાવું. (૧૧) **સ્વરભેદ ઉપરઃ**—રાત્રે કઢેલા દૂધમા ચપટી હળદર નાખી પાવું. (૧૨) **વિષમેહ ઉપરઃ**—હળદર અને દારૂહળદરનો કાઢો પાવો. (૧૩) **મૂર્ચ્છા ઉપરઃ**—હળદર અને સાકર પાણીમાં નાખી પાવાં. (૧૪) **મૂતરખડા ઉપરઃ**—કાંજીમા હળદર અને ગોળ નાખી તે પાવો. (૧૫) **કફરોગ ઉપરઃ**—ગોમૂત્રમાં હળદર નાખી પાવી. (૧૬) **નેત્ર રોગ ઉપરઃ**—બકરીના માખણમા હળદરનો ગાઠીઓ ઘસી એક સળીની અણીવડે તે અડદ જેટલુ નાકની પાસેના આખના ખુણામા નાખવું (૧૭) **નાના બાળકને કાંટા આવે તે ઉપરઃ**—ઠંડા પાણીમાં હળદરનો ગાઠીઓ ઘસી માખણ મેળવવુ અને તે મિશ્રણ બન્ને ખુણા ઉપર અને ગળાની નીચે પીઠના હાડકા ઉપર તથા બન્ને કાન આગળનાં ગાલફોરા ઉપર ચોળવાથી કાંટા બહાર આવે છે અને વિકાર કમી થાય છે. એ રીતે દરરોજ બે વખત ૩ દિવસ કરવુ. (૧૮) **વીંછીના વિષ ઉપરઃ**—હળદરની ભૂકી અંગારાપર નાખી દંશસ્થાને ધૂણી કરવી, અને ચલમમાં નાખી તમાકુ પ્રમાણે ધૂણી પીવી. (૧૯) **દુર્જલ જ્વર ઉપરઃ**—હળદર અને જવખારનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવુ. (૨૦) **કમળી ઉપરઃ**—હળદરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો અને દહીં ૪ તોલા સવારે સેવન કરવું. (૨૧) **પરસામાં ખડો બંધાઈ જાય તે ઉપરઃ**—બકરીના મૂત્રમાં હળદર નાંખી પાવી. (૨૨) **વાળા ઉપરઃ**—પુરૂષના મૂત્રમાં હળદર વાટી લેપ કરવો.

૫૮૦. હંસરાજઃ—સં૦ હંસપાદી, હંસપદી, કીટમાતા, ત્રિપાદિકા. હિ૦ હંસપાદી. મ૦ લાલહંલાજાળુ. બં૦ ગોયાલેલતા. ક૦ નવિલડી. તા૦ શેરૂપ્પાદી ફા પરસ્યાઉશાન. અ૦ શારૂલજીનશા, અર્દ. ઇં૦ મેડનહેઅર. લા૦ એડીએંટમલ્યુન્યુલેટમ્.

રાતી રીસામણીના ઝાડને **હંસપાદી** કે **હંસરાજ** કહે છે. **હંસરાજઃ**—તીખું, ઉષ્ણ તથા રસાયન છે; અને વિષદોષ, ભૂતબાધા, ભ્રમ તથા અપસ્મારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—**વીંછીના વિષ ઉપરઃ**—હંસરાજનાં મૂળીઆં રવિવારે સવારે કાઢી તે મ્હોમાં રાખવાં તથા કાનમાં ફુંક મારવી.

૫૮૧. હાડસાંખળઃ—(સં. અસ્થિસંહારી. મ૦ હાડસંધી હિં. હારસિંગાર.) હાડસાંખળનાં " ગ્રંથિમાન, અસ્થિસંહારી, જરાંગી, અસ્થિશૃંખલાલિકા, અસ્થિસંહારક, અસ્થિસંધાનજનની, અસ્થિસંધિ, વજ્રવલ્લરી " એવાં સંસ્કૃત ભાષામાં નામો છે.

આ વેલાનો વિસ્તાર ઘણો થાય છે. એના વેલાની જાડાઇ ચોધારી કાંડવેલ કરતાં વધારે હોય છે. નિઘંટપ્રકાશકાર "તિધારી કાંડવેલ" નેજ હાડસાંખળ કહે છે. એ વેલાનો ફાંટો કુંડામાં વાવી તે વેલો ઝાડ ઉપર ચઢાવવાથી તેનો વિસ્તાર બહુ મોટો થાય છે. થાણામાં આ વેલા ઘણે ઠેકાણે વાવેલા નજરે પડે છે. આવા વિલક્ષણ પ્રભાવનો વેલો વાવવાની રીત પહેલાંના લોકમાં ઘણી હતી. પરંતુ હમણાંના કાળમાં પરદેશી વિદ્યાના પ્રસારવડે એ રીવાજનો નાશ થઇ, એવી વિલક્ષણ વનસ્પતિને બદલે નિરર્થક વિલાયતી ઝાડની માત્ર ઉપાસના કરવામા લોકોનું લક્ષ ઘણું વધી ગયું છે એ કાળ માહાત્મ્યજ કહેવું જોઇએ. **હાડસાંખળ:**—લઘુ, સારક, રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, મધુર તથા અસ્થિસંધાનકારક છે, અને કૃમિ, અર્શ, વાત તથા કફનો નાશ કરનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) **અસ્થિભંગ** ઉપર:—હાડસાખળ ખાંડી ત્રણ દિવસ ભાંગેલા હાડકા ઉપર બાધવી. ત્રિધારી કાંડવેલ ન મળે તો ચોધારી કાડવેલ લેવી. ઢોરોને માટે પણ એજ ઉપાય કરવો. (૨) **સર્વ વાતરોગ** ઉપર:—હાડસાંખળની ઉપલી છાલ કાઢી તેનુ ચૂર્ણ કરી અડદની દાળના લોટમાં મેળવી તલના તેલમા તેનાં વડાં કરી ખાવાં એટલે વાતરોગનો નાશ થાય છે.

૫૮૨. **હાડસંધી:**—(સં૦ સધિની.) હાડસંધી એ ઝાડઉપર વાંદાની પેઠે થાય છે. એ ખરસાંણીની પેઠ કાડયુક્ત હોઇ લીલી હોય છે. એ દૂરથી ખરસાણીના જેવી દેખાય છે. બબે આંગળ ઉપર એને ચપટી ડીરીઓ હોય છે. એનો પુષ્કળ વિસ્તાર થાય છે. કોકણમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એને મરી જેવડા અને રગે મોતી જેવા ગોળ ફળ છે. એ ફળ મીઠાં લાગે છે. બાળકો એ ફળ ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. એને પાન સમુળગા આવતા નથી. ધામના ઝાડ ઉપરની હાડસધી વધારે ગુણવાળી છે. ઉપયોગ:—(૧) **અસ્થિભંગ** ઉપર:—હાડસધી લાવી લગાર કચરી ભાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાધવી એટલે ભાગેલુ હાડકું સારૂં થાય છે અથવા હાડસધી તથા રગતરોહિડાની છાલ કચરી હાડકા ઉપર બાધવી, ઢોરોને પણ આજ ઉપચાર કરવો તથા તેઓને ચારામા હાડસંધિ ખવરાવવી. (૨) **વાળા** ઉપર:—હાડસધી બારિક કચરી તેનો પાટો બાધવો. (૩) **સંધિવાત** ઉપર:—હાડસધી, સુઠ, મરી, પીંપર, પીપરીમૂળ, હરડે, બહેડા, આવળકટી અને તજનો કાઢો પાવો; એટલે સધિવાત તુરત દૂર થાય છે.

૫૮૩. **હાશા:**—(સં૦ વિકટક. મ૦ હાશી. હિં૦ હશીઆ. ક૦ મોલગુ.) એ ઝાડ ઘણું મોટું થતુ નથી. એનાં પાન ચાર આગળ પહોળા હોઇ લાબા હોય છે. એને બોર જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળને પુષ્કળ મુખો હોય છે. એ ઝાડ કોકણમાં અને બીજે ઠેકાણે પણ પુષ્કળ થાય છે. એના મૂળીઆંમાં પીળો રગ હોય છે. તે પીળા રગમા વસ્ત્રો રગે છે. એને '**હશિયા**' '**હશી**' પણ કહે છે. કોઇ મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં એને '**બારતોંડી**' એટલે બારમુખી કહે છે. **હાશાવૃક્ષ:**—તુરૂ, તીખું, રૂક્ષ, રૂચિપ્રદ, અગ્નિદીપક તથા વસ્ત્રરંજન છે; અને કફનુ નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) **વ્રણ પાકવા** ઉપર:—હાશાના ફળનો લેપ કરવો, એટલે વ્રણ પાકી ફુટે છે. (૨) **વ્રણ બેસી જવા** ઉપર:—વ્રણની ગાઠ ઉપર હાશાનાં કુમળાં પાન બારિક વાટી અર્ધો આગળ જાડાઇનો લેપ કરવો, અને તે ઉપર વારવાર ભીનું કપડું ફેરવતા જવું એટલે ગાંઠ બેસે છે. (૩) **પ્રમેહ (પરમા)** ઉપર:—હાશાના મૂળીઆ અથવા લાકડુ રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં જીરૂં અને સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવું એટલે પ્રમેહ બધ થાય છે.

૫૮૪. **હીંગ:**—સં૦ બં૦ હિગુ. મ૦ હિ૦ હીંગ. ક૦ હિંગલદ, ઇગીન. તે૦ ઇંગુવા. તા૦ પેરૂગાય. તુ૦ ઇંગુ. મલા૦ પેરૂકાય. ફા૦ દર્ખતે, અગુઝ ખાલીસ. અ૦ હિલતી–ત–સ. ઈં૦ આસ્સા ફેટિડા. લા૦ ફેરૂલાનાર્થેકસ.

હીગનાં ઝાડ હિરાત, ખોરાસન અને બલ્ક એ પ્રાંતોમાં થાય છે. એનાં પાનથી કંદને (મૂળને) ટાંચા મારી જે દૂધ (રસ) કાઢવામાં આવે છે તેને હીંગ કહે છે. ઉપર કહ્યા એ પ્રાંતોમાંથી એ પંજાબમાં તથા મુંબઇમાં આવે છે. હીંગનો આ દેશમાં અતિશય ખપ થાય છે. એને આપણા દેશમાં "વધારણી" પણ કહે છે. હીંગ એ અનેક રોગની નાશક છે. **હીંગ:**—તીખી, હલકી,

ઉષ્ણુ, પિત્તલ, સારક, રક્તદૂષક, કડવી, પાચક, રૂચિકર, તીક્ષ્ણુ, અગ્નિદીપક તથા સ્નિગ્ધ છે; અને મલસ્તંભ, આનાહ, આધ્માન, શળ, ગુલ્મ, અજીર્ણુ, ઉદર, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, કફ, વાયુ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) અજીર્ણુ અને વાયુના ગોળા ઉપર:**—હીંગની ચણા જેવડી ગોળી કરી ગળાવવી. **(૨) જનાવરની ચાંદીમાં કીડા પડે તે ઉપર:**—ચાંદીમાં હીંગ ભરવી. **(૩) અપસ્માર ઉપર:**—ઘી, સિંધવ અને હીંગ અકેક તોલો લઇ બાર તોલા ગોમૂત્રમાં નાંખી બાફવું અને મૂત્ર બળી જાય એટલે ઘી સિદ્ધ થયું એમ સમજવુ. તે ઘી પીનારની પ્રકૃતિ જોઇને પાવુ. **(૪) ઉચકી (હેડકી) ઉપર:**—ધુમાડી રહિત અંગારા ઉપર હીંગ અને અડદનું ચૂર્ણુ નાખી તેની ધુમાડી મ્હોમાં લેવી. **(૫) અફિણુ ઉપર ઉતાર:**—હીંગ પાણીમાં અથવા છાશમાં મેળવી પાવી. **(૬) પેટમાં શૂળ થતું હોય તે ઉપર:**—ઘોડાના અથવા ઘેટાનાં લીંડાનો રસ ૬ માસા કાઢી તેમા ૧ માસો હીંગ નાખી તે રસ પાવો. **(૭) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:**—હીંગ માસા ત્રણ, કોષ્ઠ માસા ત્રણ, વાવડિંગ માસા ત્રણુ એ સર્વ એકત્ર કરી બે તોલા ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું. **(૮) ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—હીંગ અને જુનુ ઘી એકઠુ કરી તાવ આવે તે વખતે નાકમા નાંખવું **(૯) ખુપરા ઉપર:**—અર્ધી રતિ હીંગ દહીમાં મેળવી ખુપરા ઉપર ચોળવી. **(૧૦) અજીર્ણાદિક ઉપર—હીંગાષ્ટક ચૂર્ણુ:**—સુંઠ, મરી, પીંપર, અજમો, સિંધવ, જીરૂ, શહાજીરૂં અને શેકેલી હીંગ, એ સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણુ કરવું અને તે ચોગણા ઘીમા અગર ભોજન સમયે ઘી ભાત સાથે ખાવું; એટલે અજીર્ણુ, અગ્નિમાદ્ય, મૂર્ચ્છા, પાંડુ, આમ, અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે. **(૧૧) પ્રસૂતીની ચક્કર અને શૂળ ઉપર:**—હીંગ શેકી ઘીમાં મેળવી ખવરાવવી. **(૧૨) વીંછીના વિષ ઉપર:**—હીંગ આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો **(૧૩) વ્રણુ સંબંધી કીડા દૂર થવા ઉપર:**—હીંગ અને કડવા લીંબડાનાં પાન વાટી લેપ કરવો. **(૧૪) પટકી** (કૉલેરા) **ઉપર:**—શેકેલી હીંગ, કપૂર અને આંબાની ગોટલીમાંનું મગજ સમભાગ લઇ ફુદીનાના રસમાં એકત્ર ખરલ કરી ગોળીઓ વાળી સુકવવી. અકેક કલાકને અંતરે અકેક ગોળી ચાવી ખાવી. અથવા હીંગ અર્ધો ભાગ, અફિણુ ૧ ભાગ, મરચાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી ૧ ભાગ એ જણુસો એકત્ર કરી તેની ફુદીનાના રસમાં વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી. ઝાડો થવાનો આરંભ થયા પછી દરેક વખતે એક એક ગોળી ઘડી ઘડીના અંતરે આપવી. પાંચની અંદર ને એક વર્ષની ઉપરના બાળકને દરેક વખતે અરધી ગોળી આપવી. **(૧૫) આદ્યાશીશી ઉપર:**—હીંગનું પાણી કરી નાકમાં નાખવું. **(૧૬) કર્ણુનાદ** (બહેરાપણુ) **ઉપર:**—હીંગ, ચીરફળ અને સુંઠ; એ સરસીઆમા નાખી કઢવી તે કાનમાં પાડવું. **(૧૭) વાળા ઉપર:**—હીંગનું ચૂર્ણુ ૪ માસા પાશેર દહીંમાં નાખી ૩ દિવસ ખાવું. **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્રાદિ, મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ ઉપર:**—હીંગ શેકેલી અને એલચીદોડાનું ચૂર્ણુ ૧ ગુંજાભાર દૂધ-ઘીમાં ખવરાવવું. **(૧૯) શરદી વડે કાનના ઢાંક બેઠા હોય તે ઉપર**—ઉત્તમ હીંગ રૂમા વાટી કાનમાં ઘાલી રાખવી. **(૨૦) પરિણામશૂળ ઉપર:**—હીંગ, સિંધવ અને જીરાનું ચૂર્ણુ મધ અને ઘીમાં નાખી આપવું. **(૨૧) દાઢ દુ:ખતી હોય તો અને દાંતમાંના કીડા ઉપર:**—શેકેલી હીંગ દાઢ નીચે રાખવી. **(૨૨) વછનાગના વિષ ઉપર:**—ગાયના ઘીમાં ૪ ગુંજા હીંગ ખવરાવવી.

૫૮૫. હિવર:—સ૦ અરિમેદ. મ૦ હિં૦ હીવર-ગંધી. ક૦ કરર્થવેલુ, બ્યાલદગીડ, કરિજાલી. તા૦ પિક્કારૂવેલ. મલા૦ બેલં. લા૦ અકેસિયાફારનેસિયાના.

આ એક ખેરનીજ જાત છે. એના ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એને કાંટા હોય છે. ખેરનાં ઝાડના જેવાંજ એનાં પાન હોય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં સાધારણુ રીતે ઉપયોગી થાય છે. હિવરના ઝાડની છાલ તુરી હોય છે. હિવરની છાલનો પણુ કાથો કરે છે. એને "ગંધિ હિવર" પણુ કહે છે. **હિવર:**—તીખો, ઉષ્ણુ, કડવો, તુરો, તીક્ષ્ણુ, ખાટો તથા રૂક્ષ છે; અને કૃમિ, કફ, મુખરોગ, દંતરોગ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, કંડૂ, શ્વાસ, વિસર્પ, વિષ, બસ્તિરોગ, જ્વર, કોઢ, ઉન્માદ, પિશાચબાધા, વ્રણું, દાહ અને આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—કડવાં, મધુર, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણુ છે; અને કફ, તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**પીડ ઉપર:**—હિવરાની છાલનો રસ પાવો.

૫૮૬. કુરા:—(સં૦ તીક્ષ્ણદુગ્ધા.) કુરાનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાન ઈંદ્રજવના પાન

જેવાં થાય છે. એ પાનના ડીંટાં લાંબાં હોઇ રાતાં હોય છે. આ ઝાડનું દૂધ બહુ તીક્ષ્ણ છે. આ ઝાડનું લાકડું ધોળા રંગનું અને નરમ હોય છે. એ ઝાડ **કોંકણ પ્રાંતમાં** પુષ્કળ થાય છે. કુરાના દૂધથી આંખને ઇજા થાય છે, એ ઉપર ઉતાર દહીંની આશ આંખ ઉપર રાખવી એટલે ઇજા થશે નહિ. ઉપયોગઃ—(૧) **સર્પદંશ ઉપરઃ**—કુરાનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં ૭ મરી વાટી તે પાવો; કિંવા કુરાની છાલ અરિઠાના પાણીમાં ઘસી પાવી. (૨) **ઘોણુસના વિષ ઉપરઃ**—કુરાનો રસ પાવો; કિંવા ગુંદીની છાલ, ફળ તથા અંબાડાની છાલ સમભાગ લઇ પાણી છાંટી બારિક વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં કુરાની છાલ ઘસી શક્તિઅનુસાર અને વિષનું જોર હોય તે પ્રમાણે બે ત્રણ વાર તે ઓષધ આપવું. (૩) **વીંછીના દંશ ઉપરઃ**—કુરાની સળીઓની અણીઓ તોડી તેનું દૂધ દંશ ઉપર લગાડવું. (૪) **નળ ઉપરઃ**—કુરાની કુંપો અને વડની વડવાઇઓના અંકુર કેળના પાનમાં બાંધી મંદ અગ્નિમાં શેકી તેનો અંગરસ ચાવી ગળી જવો. (૫) **રેચકઃ**—કુરાનું દૂધ ચણોઠીભાર ચણાના લોટમાં ઘાલી તે લોટની ગોળી કરી આપવી. ઉતાર ઘી અને ભાત તથા ઘણો રેચ થાય તો ઘી પાવું. (૬) **રક્તબાઉ ઉપરઃ**—કુરાના લાકડાંની રાખ અને કળીચૂનો પાણીમાં એકત્ર કરી ઉપર ચોપડવો, અને તે ઉપર ગોળ નાખી ચોળવો એટલે લેપ બેસશે અને રક્તબાઉ દૂર થશે. (૭) **ઉંદરના વિષ ઉપરઃ**—કુરાની સળીઓ તેનાજ દૂધમા વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો.

૫૮૭. **હેદ**:—સં૦ શાગોટ. ન૦ સાગસાહેડા હેદી. હિં૦ સહોડા. સ. બં૦ શ્યાઓડા. ક૦ આષોઢમરનુ.

હેદનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. **કોંકણ** પ્રાંતમાં એ ઝાડ ઘણા થાય છે. એ ઝાડનાં પાન મોટાં હોઇ તે અણીદાર હોય છે. આ ઝાડનું લાકડુ ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. આ લાકડા ઉપર લાખનો રંગ ઘણો થાય છે. આ ઝાડ સાગના એક પ્રકારનો ભેદ છે. એના પાનના રસથી જુલાબ થાય છે. **હેદઃ**—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ અને વાયુનાશક છે. **હેદનું ઝાડઃ**—પિત્તકારક, ઉષ્ણ, કડવું અને વાતનાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) **ઉંદરના વિષ ઉપરઃ**—હેદના અંકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવુ પથ્ય કળથીની રાબ અને અલણીભાત. (૨) **ઢોરના ક્ષતમાંના કીડા મરવા ઉપરઃ**—હેદના તોરા અને પાગરાના તોરા એકત્ર ખાંડી રસ કાઢવો અને તે રસ ક્ષતમાં ભરવો, તથા કુચા રહે તે ક્ષત ઉપર બાંધવા. (૩) **ભાર, યકૃત્ અને કવલૂ ઉપરઃ**—ગોળ ખાઇને તે ઉપર હેદના પાનનો રસ પીવો અને ૩ દિવસ પગ ઉંચા કરી રાખવા. ઓષધ લાગે તો ઉતાર નાચણાની ખીચડી કરી ખાવી કિંવા ઘી પીવું (૪) **નળવાયુ અને નળગુલ્મ ઉપરઃ**—હેદના પાનનો રસ ચાર પૈસાભાર લઇ મરીની ભૂકી નાખી પાવો. ઉલટી થાય તો સોપારી ખવડાવવી. ઉતાર ઘી અને ભાત. (૫) **કમળી ઉપરઃ**—હેદની અંકુરોનો રસ ગાયના દૂધમાં શક્તિ અનુસાર ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી પાવો એથી તુરત ગુણ આવે છે (૬) **આદાશીશી ઉપરઃ**—હેદના બોરોનો રસ નાકે સુંઘવો. (૭) **વાળા ઉપરઃ**—હેદના તોરા વાટી ચોપડવા અને બે દિવસ છોડવા નહિ.

૫૮૮. **હેળું**:—આ એક જંગલી ઝાડ છે. તે સુમારે ૨૫ હાથ ઉંચું હોઇ તેનો વિસ્તાર આઠ દશ હાથ હોય છે. એનાં પાન ઇંદ્રજવના ઝાડનાં પાન કરતાં નાનાં હોય છે. એને સુમારે જાંબફળ જેવડા ફળ આવે છે. એ ફળને મરાઠીમાં "અળવે" કહે છે. એનું શાક પણ કરે છે. એ શાક કાંઇક લીલા કેળા જેવું સ્વાદે લાગે છે. એ ફળ ઉત્પન્ન થવાનો વખત જેઠ માસની આખરે આવે છે. ગરિબ લોક એક બે દિવસ એ ભાજી ઉપરજ કાઢે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **વેળ, બદ, વગેરે પકવવા ઉપરઃ**—હેળુનાં લીલાં પાન લાવી થોડા પાણીમાં વરાળ આવે ત્યાંસુધી બાફવાં. પછી બારિક વાટી તેની ચપટી થેપલી કરી બદ ઉપર મૂકી તે ઉપર બબ્બે ટીપાં ઠંડું પાણી નાખતાં રહેવું. (૨) **બાળકના ઠાંસા ઉપરઃ**—હેળુનાં પાકાં ફળ ખવરાવવાં. (૩) **મૂર્ચ્છા ઉપરઃ**—હેળુનાં બિયાં મધમાં ઘસી પાવાં અથવા હેળુના મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૪) **દમ અને ઉધરસ ઉપરઃ**—હેળુનાં પાન ચલમમાં નાખી પાવા. (૫) **આંખમાંનાં ફુલાં વગેરે જવા માટેઃ**—હેળુના બિયાં ઘસી અંજન કરવું.

વનૌષધી—ગુણાદર્શ સમાપ્ત.

सुबोध वैद्यक.

૧—અજીર્ણ રોગ.

કારણ:—ઘણું પાણી પીવું, અકાળે ભોજન કરવું, મલમુત્રાદિકનો અવરોધ કરવો, નિદ્રાને નિયમ ન હોવો, થોડું કિવા ઘણું ખાવુ; અને અપકવ, જડ, શુષ્ક, ઠંડુ, કેશ વગેરે પદાર્થ મળેલ નજર પડેલું, અશુદ્ધ, ન ગમતું અથવા વાશી ઇત્યાદિ અન્નાદિકનુ સેવન કરવું, ભૂખ લાગેલી હો તે વેળા ન જમવું, ઇત્યાદિ કારણોએ અજીર્ણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં **સાધારણ લક્ષણો:**- શળ, પેટનું ફૂલવું, ઓડકાર, બેચેની, અનેક પ્રકારની વાયુની વેદના, જ્વર, મળ, તથા વાયુનો અવષ્ટ વગેરે. એ ઉપર **ઉપચાર:**—(૧) કોઇ પણ ઔષધ આપવા પહેલા વમન અને રેચન આપ લાંઘણ કરાવવી અને હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવુ. (૨) પાકેલા અનનસના ઝીણા ઝીણા કડકા કરી, તે મરી અને સિંધવની ભૂકી નાંખી તે આપવું. (૩) લીંબુની ફાડ કરી તેની બન્ને ફાડોમાં સંચળ સિંધવ, સુંઠ અને થોડી હીંગ ભરી અંગારા ઉપર મૂકવું. અને સારૂં પાકું થાય એટલે નીચે ઉતા લગાર ઠંડુ થાય એટલે ચૂસી જવુ. (૪) પીંપર, સિંધવ, બાળહરડે અને સુંઠનુ ચૂર્ણ, ગરમ પાણી આપવું. (૫) ચણાનો ક્ષાર છાશમાં, પાણીમા કિવા સાકરમા નાખી આપવો. (૬) સુંઠ ને ગોળ અથ સુંઠ ને સાકર આપવી. (૭) ભોજન પહેલાં આદાના રસમા લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાંખી પ્રાશન કરવું. એટલે અજીર્ણ દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અને વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા તથા આ વાતનો નાશ થાય છે. (૮) લવંગ અને બાળહરડેનો કાઢો, સિંધવ નાખી આપવો. એટલે સૂક્ષ્મ રે થઇ અજીર્ણનો નાશ થશે (૧૦) મૂળાના કંદના પાતળા પીતા કરી, તે ઉપર મીઠું નાંખી જોરથ મસળી થોડી વાર રહેવા દેવા, પછી પુનઃ જોરથી મસળી તેમાનુ પાણી પીલી કાઢી નાખી તે પી ચાવી ખાવા; એટલે અજીર્ણ તત્કાળ નાશ પામે છે. (૧૧) બાળહરડે, સિંધવ અને સુંઠનો ક કરી પાવો. (૧૨) ધાણા અને સુંઠનો કાઢો આપવો. એટલે અજીર્ણ, આમ, શળ અને જ્વરનો ના થાય છે. (૧૩) સિંધવ, સંચળ, જવખાર, અજમો, હરડે, પીંપર, સુંઠ, મરી, શેકેલી હીંગ, અ વાવડીંગનું વસ્ત્રગાળ ૪ માસા ચૂર્ણ ઘીમાં કરમોવી ભોજન સમયે પ્રથમ પાચ કોળીઆ સાથે ખા એટલે અજીર્ણ, વાત, ગુદવાત, ગુલ્મવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિષૂચિકા (કૉલેરા), કમળો, પા દમ, અને ઉધરસનો નાશ થાય છે. (૧૪) ચિત્રક, અજમો, સિંધવ, સુંઠ અને મરીનુ ચૂર્ણ છાશ ૭ દિવસ આપવું. એટલે અજીર્ણ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠ ૫ ભાગ, પીંપર ભાગ, અજમોદ ૩ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ, અને બાળ હરડે ૧૬ ભાગનુ ચૂર્ણ કરી આપવુ. એટ અજીર્ણ, આમ, ગુલ્મ તથા મલાવષ્ટંભનો નાશ થાય છે. **પથ્ય:**—અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને હલ પદાર્થ, જૂના મગ, રાતા ચોખા, ચુકો, ચાકવાત, કુણો મૂળો, લસણ, જૂનું કોહળુ, શેકટો, પડવળ વેંગણ, આમળાં, નારંગી, દાડમ, લીંબુ, મધ, માખણ, ઘી, છાશ, મીઠું, દહીં, હીંગ, આદુ, અજમે મેથી, ધાણા, ખાવાના પાન, ઉષ્ણોદક, કડવુ, તીખું, ખાટું એવા રસ ઈત્યાદિકોનુ સેવન સારૂં **અપથ્ય:**—મલ, મૂત્ર, વાયુનો અવરોધ, ઘણું ખાવુ, જાગરણ, મિષ્ટાન્ન, ઠંડુ ધાન્ય, જાંબુ, અળવ જડ પદાર્થ, વિરૂદ્ધ અન્ન-પાન, ઇત્યાદિ વર્જ્ય.

૨—અંડવૃદ્ધિ.

કારણ:—વાયુને કુપિત કરનારા એવા જે આહાર તેણે કરી, શીતોદકમાં ડુબકી મારી જે સ્ના કરવું તેથી કરી, મૂત્રાદિકનો પ્રાપ્ત થએલો વેગ અટકાવ્યાથી, શરીરપર ઘણો ભાર લેવો, ઘણો મા માલવો, ચઢ ઉતર કરવાથી, અવઘડ જગાની શિરાને ઉપદ્રવ થઇ તે સરી જવાથી, અને બળવત અંગયુદ્ધ કરવાથી, અતિ સ્ત્રીસંગ ઈત્યાદિ કારણોએ આ રોગ થાય છે. જે પ્રદેશમાં પાણી સારૂ

હોઇ હવા ખરાબ અને નબળી હોય છે તે પ્રદેશમા આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ ઘણો થાય છે. **સંપ્રાપ્તિ:**—વાયુ કઇ કારણે કુપિત થઇ સોજો, શૂળ, એને ઉત્પન્ન કરતો છતાં અધોભાગી થઇ, અંડસંધિના દ્વારે વૃષણ સુધી જઇ, વૃષણવાહિની શિરાને દૂષિત કરી, વૃષણમાના ગોળીઓ અને કોશ—એટલે તે ઉપરની ચામડીની વૃદ્ધિ કરે છે; તે રોગને વૃદ્ધિ એમ કહે છે. અંત્રવૃદ્ધિ (આંતરગાઠ) વગેરે આ રોગનાંજ નામ છે **ઉપચાર:**—(૧) પગના અંગુઠાને ચપટ એમે એવી વીંટીઓ પહેરવી. (૨) વૃષણ ઉપર એરંડતેલ નિત્ય ચોપડવું. (૩) એરંડતેલમા બાળહરડેનું ચૂર્ણ આપવુ. (૪) દૂધ અને એરંડતેલ એકત્ર કરી એક મહિના સુધી આપવુ. (૫) દારૂહળદરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમા દોઢ બે માસા આપવું. (૬) રાસ્ના, ગળો, ચિકણુ, જેઠીમધ, ગોખરૂ અને એરંડમૂળના કાઢામા એરંડતેલ નાખી આપવુ. (૭) લઘુચિત્રાના મૂળીઆનું ચૂર્ણ કરી એરંડતેલમા ખરલ કરી ચોપડવુ. અને તે ચૂર્ણ ગાયના દૂધમા આપવું. એટલે ત્રણ દિવસમા રોગી સારો થાય છે. (૮) વેખડ અને રાઇ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૯) તમાકુનાં પાન એકલાં કિંવા શિલારસ ચોપડી બાધવા. ઘણી ખરજ થાય તો છોડી નાખવાં. (૧૦) ઉંડીના ઝાડની અંતરછાલ બારિક કુટી વધેલા ભાગપર બાંધી સતત ત્રણ દિવસ પાટો રાખવો એટલે ગુણ જણાય છે, પછી નક્કી ગુણ આવતાં સુધી આ પાટો ૧૦ દિવસ બાધવો (૧૧) ઉંચી છીંકણી અને કળીનો નવો ચૂનો એકત્ર કરી અગર ગોમૂત્રમા લેપ કરવો અને સહેવાય તેટલો શેક કરવો, એટલે ફુલટી થઇ શિરામાંથી પાણી પડશે. પછી ઉંડણીની અંતરછાલનુ ચૂર્ણ લગાવી સતત ત્રણ દિવસ પાટો બાંધવો. (૧૨) ભીલામો અને હળદરનો ગાંઠીઓ એકત્ર ઘસી તેનો લેપ કરવો અને છાણાના દેવતાએ શેકવુ. (૧૩) વેંગણીનાં મૂળીઆ ઘસી લેપ કરવો (૧૪) ત્રિફળા (હરડે, બહેડા, આમળા) દૂધમા આપવાં (૧૫) નાદરૂખીના અને કાળી તુલસીના પાનનો રસ કાઢી, તે રસમા તેટલુજ ઘી નાખવુ, અને અગ્નિપર મૂકી સર્વ રસ બાળી ઘી શેષ રાખવું. એ પ્રમાણે ૨૧ પુટો આપી ઘી તૈયાર કરવુ. આ ઘી દિવસમાં ચાર પાંચ વખત ચોળી જીરવવુ, અને જૂની ઈંટ, કાળો પથ્થર, અગર નળીયુ તપાવી, કપડામા વીંટાળી સહેવાય તેટલો શેક કરવો. આ ઉપાયથી વૃદ્ધિમાંનુ દુ:ખ તરત બંધ થાય છે. (૧૬) લાજાળુના પાન વાટી ગરમ કરી બાધવા (૧૭) ગાયના ઘીમા સિંધવ નાખી વૃષણપર વારવાર લેપ કરવો. (૧૮) ભીલામાના ઝાડનાં પાન થોડાક ચુટી, તેમા થોડી હળદર નાખી, ગરમ કરી વૃષણ ઉપર ૭ દિવસ બાધવાં. **પથ્ય:**—ચોખા, ઘઉં, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લસણ, શેકટો **અપથ્ય:**—દહીં, અડદ, ખરાબ અન્ન, ઘણું જમવું, ઉપવાસ, જડ અન્ન, વેગનો અવરોધ, મિષ્ટાન્ન, મૈથુન એ વર્જ્ય.

૩—અતિસાર (હગામણ-ઝાડો.)

કારણ:—પ્રમાણ કરતા અધિક ખાવુ, જડ પદાર્થનુ સેવન કરવુ, અતિ સ્નિગ્ધ, અતિ તીક્ષ્ણ, અતિ રૂક્ષ, અત્યંત પાતળુ, એવા પદાર્થ ખાવા; વિરૂદ્ધાશન, અન્ન પાચન થયા સિવાય તે ઉપર પુન: ભોજન કરવુ, અપકવ અન્ન ખાવુ, અતિ મદ્યપાન કરવુ, દુષ્ટ પાણી અથવા પ્રકૃતિને ગમે નહિ એવા પદાર્થનું ભક્ષણ કરવુ, મલમૂત્રનો અવરોધ કરવો અને કૃમિનો કોપ ઇત્યાદિ કારણોએ અતિસાર ઉત્પન્ન થાય છે. **લક્ષણો:**—હૃદય, નાભિ, ગુદા, ઉર, કુક્ષિ એને વ્યથા થવી; હાથપગનુ ગળવુ અપાનવાયુનો અને મલનો અવરોધ થવો, પેટનુ ફુલવુ, અન્ન સારૂ પાચન ન થવુ, ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. જે અતિસારમા આમ પડે છે, તેને આમાતિસાર અને જે અતિસારમા લોહી પડે છે તેને રક્તાતિસાર કહે છે. **ઉપદ્રવ:**—ઉલટી, મૂર્છા, ઉચકી, સોજો, શૂળ, દમ, ઉધરસ અને અન્નદ્વેષ એ ઉપદ્રવ સંપૂર્ણ થવાથી આ અતિસાર અસાધ્ય થાય છે **આમાતિસાર ઉપર:**—કોઇ પણ અતિસાર ઉપર ઉપચાર કરવાના હોય તો પ્રથમ આમ પાકા થએલા છે કે નહિ એની ચોકસી કરી, આમ પાકા થયા હોય તો દોષ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (૧) બાળહરડે અને પીપરનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ; કિંવા આમનો ઝાડો થવા માટે એરંડતેલ અથવા ઘી ગરમ પાણીમા આપવુ (૨) સુંઠનુ ચૂર્ણ કરી તેમાં લગારેક ઘી નાંખી ગોળો કરવો અને તેને એરંડાનાં પાન વીંટાળી ઉપર છાણમાટીએ લીંપી, અંગારા અને રાખોડીમાં બાફવું. માટી બળવા લાગે એટલે બહાર કાઢી, અંદરનુ ઔષધ કાઢી લેવું, અને તે સાકર સાથે અથવા ગોળ સાથે ત્રણ માસાથી છ માસા

પર્યંત આપવું; એટલે આમાતિસાર બંધ થઇ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે (૩) સુંઠ, ગોળ અને ઘીની ગોળી કરી આપવી, તેથી કરી આમનુ પાણી થઇ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. (૪) કુમળા ચીભડામા સિંધવ અને થોડીક હીંગ ભરી, એરંડાનાં પાનમા વીંટાળી ભુભરૂટમા શેકી તે ખાવાં; તેથી આમનું પાણી થઇ આમાતિસાર બંધ થાય છે. (૫) સુંઠ, વરીઆળી અને ખસખસ, અથવા સુંઠ અને વરીઆળી ઘીમા શેકી ઝીણી વાટવી, અને તેની ફાકી લેવી (૬) ધાણા અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૭) સુંઠ, અતિવિષ, શેકેલી હીંગ, નાગરમોથ, ઇંદ્રિજવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી તે ચોગણા પાણીમાં આપવુ. (૮) બાળહરીતકી, અતિવિષ, સિંધવ, સંચળ, ઘોડાવજ અને હીંગનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું. (૯) સુરણને સુકવી ચૂર્ણ કરવુ અને ઘીમા તળી આપવું (૧૦) જાયફળ, સુંઠ, રાળ, માયફળ (માયાં) અને ખજૂર, એ દરેક છ છ માસા લઇ ચૂર્ણ કરવું. અને તે ચૂર્ણના વજન જેટલી તેમા વગડાઉ છાંણાંની રાખ મેળવી, ચોખાના ધોવરામણમા દરેક વખત દોઢ માસા, પ્રમાણે બે વખત આપવાથી જીર્ણાતિસાર અને શૂળ દૂર થાય છે. (૧૧) લસણની કળીમાં અડદના દાણા જેટલુ અફીણ ભરવું, અને અંગારા ઉપર શેકી ખાવી. એટલે આમાતિસાર તુરત દૂર થાય છે. **રક્તાતિસાર ઉપર ઉપચાર:—** (૧) જાંબુ, કેરી અને આમલીનાં પાનનો અંગરસ કાઢી તેમાં મધ, ઘી અને દૂધ નાંખી લેવાથી મહાન રક્તાતિસાર મટી જાય છે. (૨) લસણ ૪ તોલા અને થોડા કપાસના કુમળાં પાન એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી ૩ દિવસ આપવો. (૩) બેલફળ જરા ભાગી બાફવા અને તેના ગરમાં ગોળ ઘાલી વાટી ગરમ પાણીમાં સરબત કરી પાવું (૪) કાંદા બારિક ચીરી ચાર પાંચ વખત ધોઇ નાખવા અને તે ગઠાદાર ચોખ્ખા દહીં સાથે ખાવા આપવા. (૫) ગાયના માખણમા તલની ભૂકી મિશ્ર કરી ઉંબરાના પાન ઉપરની ૫ ફોડ અને સાકર નાખી આપવુ. (૬) કડાની છાલ, અતિવિષ, બેલકાચરી, વાળા અને નાગરમોથનો કાઢો આપવો. (૭) દાડમની છાલ, કડાની છાલ અને બાળબેલનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૮) ચોખાના ધોવરામણમા ચોખ્ખુ ચંદન ઘસી તેમા મધ અને સાકર નાખી આપવું, એટલે રક્તાતિસાર, દાહ, શોષ અને મોહ દૂર થાય છે. (૯) બાળબેલનુ ચૂર્ણ ગોળ સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર અને પેટશૂળ દૂર થાય છે (૧૦) આંબાની ગોટલી છાશમા અથવા ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી આપવી. (૧૧) શતાવરીનો રસ સાકર નાખી આપવો. **સર્વાતિસાર ઉપર ઉપચાર:—**(૧) અફીણ અને કેસર સમભાગ લઇ ખરલ કરી અર્ધા ગુંજા (ચણોઠી) ભારના પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી. અને એક ગોળી મધ સાથે આપવી. (૨) લીંબુ કાપી અંદર રાઇ ભરી ગરમ કરી આપવુ. (૩) કાંદાના રસમા અફીણ મેળવી આપવું. (૪) નિષ્કંટક મોટા બાવળીઆના પાનનો અથવા છાલનો રસ કિંવા ટેંટુની છાલનો રસ અથવા કડાની છાલનો રસ; એમાનો કોઇ પણ અંગરસ લેવાથી સર્વ અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) અજમોદ, મોચરસ, સુંઠ અને ધાવડીના ફૂલનું ચૂર્ણ ગાયના દહીંમા આપવું એટલે અતિસાર દૂર થાય છે. (૬) વાળો, કાળોવાળો, નાગરમોથ, ધાણા, મજીઠ, બાળબેલ, ધાવડીના ફૂલ, લોધર અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૭) કુમળાં બેલફળ અને આંબાની ગોટલીનો કાઢો અથવા બેલફળનો ગર અને ગોટલીમાંનું મગજ, સાકર અને મધ નાખી આપવુ (૮) આમલીની અંતર્છાલ અથવા ગોટલી દહીંમાં વાટી આપવી. એટલે દાહ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૯) જાયફળ, અફીણ અને ખારેક, સમભાગ લઇ નાગરવેલના રસમાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરી નવટાંક છાશમા આપવી. (૧૦) અંકોલના મૂળીઆની છાલ, ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી મધ નાખી આપવી; એટલે દુર્ધર અતિસારનો પણ નાશ થાય છે (૧૧) વડની વડવાઇઓ ચોખાના ધોવરામણમા વાટવી અને તેમાં છાશ નાંખી તે આપવી. (૧૨) રાળ, સાકરમાં નાખી આપવી. (૧૩) પહાડમૂળ દહીંમા વાટી આપવા. (૧૪) અફીણ શેકી ખાવું. (૧૫) કાયફળ મધમા ઘસી આપવું (૧૬) સોળ તોલા કડાની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ગોળીઓ કરવી, તે પછી જાંબુડીના પાનમા વીંટાળી તેને સૂતરથી બાંધી, ઉપર ઘઉંના લોટનો લેપ કરી તે ઉપર માટીનો લેપ કરવો. પછી તે ગોળાની ઉપર છાંણાં મૂકી દેવતા સળગાવી ગોળાની માટી લાલ થાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવો. પછી ગોળો બહાર કાઢી પાંન અને માટી દૂર કરી પીલી, રસ કાઢી તે ઠંડો થયા પછી તે મધ મેળવી પાવો. આ કૃતિને પુટપાક કહે છે. (૧૭) ટેંટુંની છાલનો

પુટપાકવડે રસ કાઢી, તેમાં મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવું. (૧૮) પાકા દાડમનો પુટપાકવડે રસ કાઢી મધ નાખી આપવો. (૧૯) જીરૂ, ભાંગ, બેલફળનુ મગજ અને અફીણ, એ સમભાગે લઇ દહીંના નિતર્યા પાણીમા ખરલ કરી વાલ બરોબર ગોળી મધમા આપવી. (૨૦) આર્દ્રકુટજાવલેહઃ-કડાના મૂળીઆની છાલ તાજી એકતુળા (૪૦૦ તોલા) પ્રમાણમા લાવી તેમાં પાણી એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પ્રમાણમા નાખી, ચાથો હિસ્સો પાણીનો રહે ત્યા સુધી કાઢો કરી ગાળી, પછી લાજાળુ, ધાવડીના ફૂલ, કુમળા બેલફળ, પહાડમૂળ, મોચરસ, નાગરમોથ અને અતિવિષ, એ સાત ઔષધો પલ (૪ તોલા) પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરી તે કાઢામા નાખી હલાવી લેપ થાય એવુ કઢી ઘટ્ટ કરવુ. પછી આ અવલેહ પાણીમાં અથવા બકરીના દૂધમા આપવો; તેથી કરી વેદનાયુક્ત અને નીલપિત્તાદિક નાના પ્રકારના વર્ણ જે અતિસારમા હોય છે તે અને ઘોરરૂપ એવા સપૂર્ણ અતિસાર દૂર થાય છે. અને સ્ત્રીઓને સપૂર્ણ પ્રકારની ધૂપણી (સ્રાવ) થાય છે તે, અને સપૂર્ણ મૂળવ્યાધિ તથા પ્રવાહિત રોગ કરીને અતિસારનો ભેદ છે તે, બધા રોગ દૂર થાય છે. **પથ્યઃ**—ઉનટા, લાઘણ, નિદ્રા, જૂના ચોખા, મસુર, તુવેર, ઘી, મધ, દહીં, તેલ, દૂધ, છાશ, માખણ, કેળફૂલ, જાંબુ, આદુ, કોઠી, બોર, દીપન અને લઘુ એવા અન્ન અને પેય પદાર્થ. **અપથ્યઃ**—મૈથુન, મલમૂત્રાવરોધ, ઘઉં, અડદ, જવ, ચાકવત વાલ, કેરી, દૂધી, ગોળ, પાલેભાજી, રાતી દૂધી, જડ અને સ્નિગ્ધ ભોજન, વ્યાયામ, પાન, કાકડી, મીઠુ અને ખાટા પદાર્થ.

૪—અપસ્માર (ફેફરૂં).

સ્વરૂપઃ—વાતાદિ દોષ દુષ્ટ થઈ આખો આગળ અધારા આવી સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન અને અનુભવજન્ય જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. નેત્ર અને હાથ પગ વિકલ થાય છે. હૃદયને કપ, શરીરે પરસેવો ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. એનો કોપ કદિ દશ દિવસે, કદિ પદર દિવસે, કિવા મહિના બે મહિના દોષસચય થઈ રહે છે. **ઉપચારઃ**—(૧) થુરીઆના પાનને કપાસના દૂધના ૨૧ પુટો આપી સુકવી ચૂર્ણ કરવું અને તે છીંકણી પ્રમાણે સુઘવુ. એટલે નાકમાના કીડા ગરી પડી રોગી સારો થશે. (૨) દેવડાગરનો રસ અને થુરીઆનુ દૂધ એકત્ર કરી નસ્ય આપવુ (૩) માલકાકણી, ખુરાસની અજમો, અક્કલકરો, જાયફળ, લવગ, એલચીદોડા, અજમો, વાવડીગ અને નાગકેસર, સમભાગ લઇ ભાગરાના રસમા બોર જેવડી દરરોજ એક ગોળી પાણી સાથે આપવી. એટલે અપસ્માર, ચિત્તભ્રમ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે (૪) અગથીઆના પાનના રસમા ગોમૂત્ર અને મરીની ભૂકી નાખી તેનુ નસ્ય આપવું. (૫) વાઝકટોળીના મૂળીઆ ઘીમા ઘસી તેમા સાકર નાખી તેનુ નસ્ય આપવુ. (૬) જેઠીમધ, હીગ, ઘોડાવજ, તગર, શિરીષ અને લસણ, એ પદાર્થો બકરીના દૂધમાં અથવા મૂત્રમા ઘસી અજન કરવુ. (૭) ઘોડાવજનુ એક તોલો ચૂર્ણ મધમા આપવુ. (૮) નિર્ગુંડીના રસમા અખોડ ઘસી તેનુ નસ્ય કિવા અજન કરવુ. (૯) રાઇ ગોમૂત્રમા વાટી તેનો શરીરે લેપ કરવો. (૧૦) ધોળા કાદાનો રસ નાકે સુંઘવો અને અજન કરવુ. (૧૧) વગડાઉ છાણાની રાખ કપાસના દૂધમાં ભીજવી, સુકાયા પછી તપખીર પ્રમાણે સુંઘવી. (૧૨) અરીઠા લીંબુના રસમા ઘસી તેનુ નસ્ય આપવુ. (૧૩) ગંધકની ધૂણી નાકમાં લેવી. (૧૪) હાથીનુ મૂત્ર બન્ને નાકના છિદ્રોમાં નાખવુ, એટલે માથામાંના કીડા ગરી પડી રોગ સારો થાય છે. (૧૫) ઘોડાવજ, ગળો, સુઠ, મરી, પીંપર, મોહનોગુદ , રૂદ્રાક્ષ, સિધવ, રીંગણીનાં ફળ, સમુદ્રફળ, અને લસણ, એ સર્વ એકત્ર વાટી નાકે સુઘવુ એટલે અપસ્માર, વાયુ, કફ, મસ્તકશૂળ, બકબક, મોહ, સાન્નપાત અને પીનસ દૂર થાય છે **પથ્યઃ**—મગ, ઘઉં, ઘી, મધ, પરવળ, જૂનુ કોળુ, દાડમ, ચાકવત, શેકટો, દ્રાક્ષ, આમળા, ચોખા. **અપથ્યઃ**—ગરમ પદાર્થ, વિરૂદ્ધાન્ન, અતિ મૈથુન, શ્રમ, પાલાભાજી, ગિલોડા, ઉષ્ણ અને જડ એવા ભોજન.

૫—અમ્લપિત્ત.

કારણઃ—વાસી, ઉબઇ ગએલુ અથવા વિષાદિક વિકારવાળું એવું અન્ન અને પિત્તપ્રકોપી અન્ન, વિરૂદ્ધાન્ન, દાહકારક પદાર્થોનુ ભક્ષણ, ઇત્યાદિના સેવને કરી પિત્ત દુષ્ટ થઇ સંચિત થાય છે, તેને

અમ્લપિત્ત એમ કહે છે. **લક્ષણ:**—અન્ન ન પચવું, મહેનત કર્યા સિવાય શ્રમ થવો, જીવ ચુંથાવો, કડવા ખાટા ઓડકાર આવવા, શરીરે જડપણું આવવુ, હૃદય અને કંઠમાં દાહ, અન્નદ્વેષ થવો, એ સાધારણ લક્ષણો છે. આ રોગ જૂનો થયા પછી કષ્ટસાધ્ય છે. **ઉપચાર:**—(૧) પ્રથમ વમન થવાને મીંઢળફળનુ ૪-૫ માસા ચૂર્ણ મધમા આપવુ. પછી સૂક્ષ્મ રેચ આપવા. (૨) આંબળકંટી અથવા ત્રિફળાના કાઢામાં નસોતરનુ ચૂર્ણ અને મધ નાખી તે કાઢો રેચ થવા માટે આપવો. (૩) સુંઠ અને કડવાં પરવળનો કાઢો આપવો; એ કફ, પિત્ત, ઉલટી, કંડૂ, જ્વર અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે; અને એ લેવાથી અન્નનું પાચન થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૪) સુંઠ એક ભાગ અને ગેરૂ બે ભાગ, એનો ખાવાના પાનના રસમા ખરલ કરી વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ બાધવી. દરરોજ બે ગોળીઓ સાંજ-સવાર દૂધ અને પતાસાં સાથે ખાવી. (૫) દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, હરિતકી અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળીઓ બબે વાલની કરી સાજ સવાર આપવી. (૬) જવનો કાઢો આંબળાનો રસ અને મધ નાખી આપવો. (૭) કરિઆતુ, નાગરમોથ, સુંઠ, અને ગળોનો કાઢો આપવાથી, અમ્લપિત્તનો તત્કાળ નાશ થાય છે. (૮) અરડુસો, ગળો અને ડોરલીનો કાઢો મધ નાખી આપવાથી, અમ્લપિત્ત, કફ, શ્વાસ, જ્વર અને ઓકારીનો નાશ થાય છે. (૯) પીંપર મધમાં આપવી. (૧૦) હરિતકી, પીંપર, દ્રાક્ષ, ખડીસાકર, ધાણા અને ધમાસાનું ચૂર્ણ મધમા લેવાથી, ગળામાની બળતરા, પિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે. (૧૧) કડવા લીમડાના પાન અથવા આવળકટીનો કાઢો આપવો. (૧૨) રાત્રે ધાણા અને સુંઠનો કલ્ક આપવો, (૧૩) ચોર આમલીનુ સરબત કરી તેમા જીરાની અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે આપવુ (૧૪) આવળકટી ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૨ ભાગ લઇ, તે ભીંજાય એટલું તાજુ ઘી નાખી આપવુ (૧૫) કેળના કાદાના રસમા આવળકટીનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો આપવું (૧૬) આમસુલ, એલચી અને સાકરની ચટણી કરી તે ખાવી. (૧૭) **નારિકેલખંડપાક:**—ઝીણું વાટેલું ૧૬ તોલા ખોપરૂ લઇ, તે ૪ તોલા ઘીમા સારૂ શેકી, તેમા સમભાગે સાકર અને ૬૪ ભાગ નાળીએરનુ પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવુ થાય ત્યા સુધી ઉકાળી, તેમા ધાણા, પીંપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, જીરૂ, શાહાજીરૂં, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ ચાર ચાર માસા લઇ ઠંડુ થયા પછી આ પાક સેવન કરવો. એટલે અમ્લપિત્ત, અરૂચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શૂળ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે. આ પાક ધાતુવૃદ્ધિકારક છે. (૧૮) **અવિપત્યકર ચૂર્ણ:**—સુંઠ, મરી, પીંપર, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, વાવડીંગ, એલચીદાણા અને તમાલપત્ર, એ સર્વ સમભાગ લઇ સર્વના બરોબર લવંગ લઇ જે ચૂર્ણ થાય તેનુ દુપ્પટ તેડનુ ચૂર્ણ લઇ, સઘળા ચૂર્ણ બરોબર સાકર લઇ નિવડેના માટલામાં રાખી ભોજન પહેલા આઠ માસા પ્રમાણે ખાવુ ઉપર ઠંડુ પાણી કિંવા નાળીએરનુ પાણી પીવુ; એટલે અમ્લપિત્ત, શૂળ, મૂળવ્યાધિ, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રાશ્મરીનો નાશ થાય છે (૧૯) જીરૂ અને ગહુલા સમભાગ લઇ તે ૩ માસા ચૂર્ણ સાકરમા આપવું. (૨૦) ચોરઆમલીનુ મગજ, શેકટાનો રસ ૪ ભાગ, ભંગરાનો રસ ૪ ભાગ, કોઠાનો ગર ૮ ભાગ, અને આદુનો રસ ૧૮ ભાગ એકત્ર ખરલ કરી, બોરના ઠીલા પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. નિત્ય એક ગોળી, આદુનો રસ અને ખડીસાકરમા અથવા નાળીએરના પાણીમા આપવી **પથ્ય:**—ચોખા, ઘઉં, મગ, જવ, સાકર, કારેલા, કંટોલા, પડવલ, ચાકવત, જુનુ કોળુ, કેળફૂલ, ઉષ્ણ પદાર્થ, અને કફ-પિત્તહારક એવાં અન્નપાન. **અપથ્ય:**—મીઠુ, તેલ, તીખુ, ખાટું, તલ, કુલિત્થ, મેઢીનું (ઘેટીનુ) દૂધ.

૬—અરોચક રોગ.

કારણ અને લક્ષણ:—વાત, પિત્ત અને કફને કોપવનાર પદાર્થોનુ ભક્ષણ, શોક, ભય, ક્રોધ, અતિ લોભ, મનને ચીડ ઉત્પન્ન કરનારૂં અન્ન, રૂપ અને ગંધથી કરી અરોચક રોગ થાય છે એથી કરી મ્હોંમાં અન્ન વગેરે પદાર્થની રૂચિ (સ્વાદ) શુ છે તે જણાતું નથી. **ઉપચાર:**—(૧) પીંપર, ચવક, સુંઠ, પીંપળીમૂળ, અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી લેવાથી મ્હોમા રૂચિ આવે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અન્નનું પાચન થાય છે; અને મલબદ્ધતા કવલુ, ગુલ્મ, શૂળ તથા કફોદર રોગ દૂર થાયછે. (૨) સંચળ, દ્રાક્ષ, મરી, જીરૂં, શાહજીરૂં, વરીઆળી, કોકમ અને દાડમના દાણાની ચટણી કરી મધ અને ગોળ નાંખી ભક્ષણ કરવુ. (૩) એલચી, દાલચની, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનુ ચૂર્ણ કરી આપવું એટલે અરૂચિ, પિત્ત તથા કફજન્ય

રોગ દૂર થાય છે (૪) કોકમ, ગોળ કિંવા સાકર અને એલચીદાણાની ચટણી કરી ખાવી. (૫) યવાનીખંડવ ચૂર્ણ આપવું. (૬) ભોજન પહેલા આદુ અને સિંધવ ભક્ષણ કરવાથી તે રૂચિકર, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને જીહ્વા તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર છે. (૭) સાકર, સુંઠ, મરી અને કોઠની મધમાં ગોળી કરી તે મ્હોમા રાખવી એટલે સર્વ પ્રકારના અરોચકની શાંતિ થાય છે (૮) દાડમ ખાવાં (૯) પાકા અનનસના ઝીણા કડકા કરી, તે ઉપર જીરૂં અને સિંધવની ભૂકી નાખી ખાવુ (૧૦) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૧) અક્કલકરાનુ ચૂર્ણ આપવુ. (૧૨) બીજોરીનું કેસર, ઘી ચોપડીને મરી અને સિંધવ નાખી આપવું. **પથ્ય:**—ઘઉં, મગ, તુવેર, સાઠી ચોખા, રાતી દુધી, કાકડી, કુમળા મૂળા, વેંગણ, શેકટાની શિંગો, કેળાં, પડવળ, દૂધ, ઘી, લસણ, કેરી, દહીં, છાશ, કોહુ, કારેલા, ડુંગળી, રાઇ, ચાકવત, શેપૂ, **અપથ્ય:**—તરસ, ઓડકાર તથા ક્ષુધાના વેગનુ ધારણ, અધિક અન્ન, રક્તમોક્ષ, ક્રોધ, લોભ, ભય, અનેક દુર્ગંધી અને વિદ્રૂપ પદાર્થનુ દર્શન, એ વર્જ્ય

૭—અર્શ:-(મૂળવ્યાધિ, હરસ.)

કારણ:—વાતાદિ દોષ ત્વચા, માંસ તથા મેદના અને તે ઠેકાણાના રક્તને દૂષિત કરી, ગુદસ્થાને નાના પ્રકારની આકૃતિના માંસના અંકુર ઉત્પન્ન કરે છે, તે અંકુરને અર્શ (મૂળવ્યાધિ) કહે છે. અર્શના બે ભેદ છે. એક સહજ એટલે દેહની સાથે ઉત્પન્ન થનાર, બીજો ઉત્તર જન્મ એટલે જન્મ થયા પછી મિથ્યા આહાર વિહારાદિકે કરી વાતાદિક કુપિત થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તેમજ શુષ્ક અને આર્દ્ર એવા પણ બે પ્રકાર છે. ગુદદ્વારની બહાર હોનાર રક્તસ્રાવ રહિત જે અર્શ તે શુષ્ક એને લોકો 'મૂળવ્યાધિ" કહે છે બીજા ગુદદ્વારની અંદરની બાજુએ ઇંચ દોઢ ઇંચ ઉપર હોવાથી દેખાતા નથી પરંતુ શૌચની વખતે કોથળીએ તે કદિ કદિ બહાર પડે છે ત્યારે માત્ર દ્રષ્ટિએ પડે છે. રક્તસ્રાવ રહિત અર્શ, ગુદાની બહારની બાજૂએ હોઇ તે જાડા અને કઠિન હોય છે તે લગારેક ચામખિલ જેવાજ હોય છે **પૂર્વ રૂપ:**—સોજો, અગ્નિમાંદ્ય, અન્ન ન પચવુ, કુલાનુ દુઃખવુ, અલ્પ પુરીષત્વ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગની પીડા, ઉદરરોગની આશંકા, રક્તનાશ, બલહાનિ, પેટમા ગડગડ શબ્દ, ઓડકાર, એ પૂર્વરૂપના લક્ષણો જાણવા. **ઉપચાર:**—(૧) ગંગાવતીને રસ ૧ તોલો અને ઘી ૧ તોલો એકત્ર કરી આપવો (૨) મૂળાનો કંદ પીલી તેનુ પાણી ૨ તોલા કાઢવું, અને તેમા ગાયનુ ઘી ૧ તોલો નાખી આપવુ (૩) ઉન્હાળીના મૂળીઆં દહીંમા આપવા. (૪) હરીતકી, સુંઠ, અને ચિત્રકના કાઢામા દાલચની અને જવખારનુ ચૂર્ણ આપવુ. (૫) હરીતકી, મરી, વાવડીંગ અજમો, અને સુઠનો કાઢો આપવો. (૬) ટેંડુ, ચિત્રકમૂળ, ઇંદ્રજવ, કરંજ, સિંધવ અને સુઠનુ ચૂર્ણ સાત દિવસ પર્યંત પ્રાશન કરવાથી ગુદામાના અર્શ ગરી પડે છે (૭) કડવા લીમડાનાં ૨૧ પાન બારિક વાટી ચોખ્ખા મગની વાટેલી દાળમા મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના ઘીમા શેકી તે ૨૧ દિવસ ખાવુ એટલે સર્વ અર્શ ગરી પડે છે. મીઠું ખાવું નહિ. સિંધવ થોડો ખાવો (૮) બાળહરડે, તલ અને ભિલામાના ચૂર્ણમા દુપટ ગોળ નાખી ગોળીઓ કરવી. તે અનુપાન જોઇ આપવી. એટલે મૂળવ્યાધિ, જ્વર, કુષ્ટ, કાસ, શ્વાસ અને પથરી વગેરે રોગો દૂર થાય છે. (૯) મલાવષ્ટંભ થયો હોય તો અજમો અને બીડખારયુક્ત છાશ પીવાથી ગુદામાનો રોગ દૂર થાય છે તે કદિ ઉત્પન્ન થતો નથી. છાશ પીવાથી વાહિનીમાનુ લોહી શુદ્ધ થઇ રસ, બલ, પુષ્ટિ અને વર્ણ, સારો થાય છે, અને આનંદ પણ થાય છે. તથા વાત, કફના સેંકડો વિકારો નાશ પામે છે. (૧૦) સુરણ ૧૬ ભાગ, ચિત્રક ૮ ભાગ, સુઠ ૧ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ લઇ તેનુ ચૂર્ણ કરી તેના સમાન ગોળ લઇ ગોળીઓ કરી આપવી. (૧૧) સુરણના કંદને માટીનો લેપ કરી પુટપાક રીતે અગ્નિમાં શેકી તેમાં તલનુ તેલ અને સિંધવ નાખી ખાવું (૧૨) સિંધવ, ઇંદ્રજવ કરંજ અને કડવા લીમડાની છાલ, એ ઔષધો વાટી આપવાં (૧૩) વરધારો, ભીલામો, અને સુંઠ, એ ત્રણ ઔષધો સમાન લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમા તેનાથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને ખાવી. (૧૪) પીંપરનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું **રક્તાર્શ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) અઘેડાનાં બિયાંનો કલ્ક કરી તે ચોખાના ધોવરામણમાં પાવો. (૨) તલ વાટી માખણમાં મેળવી ખાવા. (૩) નાગકેસર વાટી માખણ અને ખડીસાકરમાં

મેળવી આપવું. (૪) એફ્રેરી મખમલીનાં સુમારે ૪૦ ફૂલ લાવી ફૂલના નીચેની લીલી રજ કાઢી નાંખી વાટીને રસ કાઢવો. આ રસ એક તોલો અને તેમા તેટલુજ ગાયનુ ઘી નાખી થોડુ ગરમ કરી તે આપવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લીધા પછી સર્વ પ્રકારનો રકતસ્રાવ બધ થાય છે. (૫) વિષ્ણુકાંતાનાં પાન વાટી તેની વડી ગુદા ઉપર બાધવી. (૬) તાજુ માખણ ખાવુ. (૭) ઇસબગોળ રાત્રે પાણીમાં ભિજવી રાખી સવારે હાથે ચોળી તે ગાળી લેઇ તેમા ખડીસાકર નાખી પાવુ. સર્વ પ્રકારના રક્તસ્રાવ, જવર અને દાહ, એથી શમી જાય છે. (૮) ઘી ૪ તોલા લેઇ તેટલાજ ગરમ પાણી સાથે પાવું. (૯) ગાયનું માખણ ૮ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને ખડીસાકર ૨ તોલા, એકત્ર કઢવી ઘી સિદ્ધ કરી આપવુ. **લેપ અને ધૂણી:**—(૧) કડવા લીમડાના બિયાં તેલમા તળી તેમાજ ખરલ કરવા અને તેમાં થોડી મોરથુથાની ભુકી નાંખી તે મલમ અર્શને ચોપડવુ તેથી બળત્રા થશે. (૨) સિધવ અને દેવડાંગરનાં બિયાં કાંજીમા વાટી લેપ કરવો. (૩) શંખજીરૂ, કલાઈ, સફેતો, સોનાગેરૂ, ફટકડીની લાહી, મરડાશીંગ, મીણ અને હળદર, એ માખણમા ખરલ કરી ચોપડવુ. (૪) સોરા અને રસકપૂરનો માખણમાં લેપ કરવો. (૫) મોરથુથુ લાવી લીંબુના રસમા ઘસી તેમાં માખણ મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૬) ભિલામાના તોઠાનો લેપ કરવો. (૭) શેકટાનાં મૂળીઆંના રસમા સોમલ ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૮) નિવડુગાના અને કારજાના રસમાં હરતાલ ઘસી લેપ કરવો (૯) મનુષ્યકેશ, સર્પની કાચળી, વાવડીંગ કપાસનાં મૂળીઆં, શમીનાં પાન, શિંગોની મોડ, અને હીંગની ધૂણી આપવી (૧૦) શિળાનુ ચૂર્ણ, શિરસ અને તેલ એકત્ર કરી ધુણી આપવી. (૧૧) ખારેકનાં બિયા ઝીણા કરી તેની ધૂણી આપવી. (૧૨) કડવી દોડકીનાં બિયાં અને આમલીની છાલની ધૂણી આપવી. (૧૩) શ્વેત કરેણ અને જટામાસીનો લેપ કરવો. (૧૪) વાનરની વિષ્ટા, અજમાના ફૂલ અને કળીચુનાની ધૂણી ૭ દિવસ આપવી. એથી અર્શ ગરી પડે છે. **પથ્ય:**—સાઠી ચોખા, મગ, કુલિત્થ, તુવેર, ચાકવત, ચીલ, ગીલોડા, કોળુ, પરવળ, કારેલાં, સુરણ, રાઇ, છાશ, ઘી, કુમળો મૂળો અને કુમળા વેંગણ. **અપથ્ય:**—ચણા, મઠ, મસુર, પાવટા, ચોળી, શેલડી, કેળ, ફણુસનો ગર અને શાક, જડ પદાર્થ, સવા, દૂધ અને ગોળ.

સૂચના:—જેને ભિલામો ઉપડતો હોય, તેણે ભીલામાના ઉપાય કરવા નહિ. બીજાઓએ કરવા.

૮—અસ્થિભંગ.

કઇએક નિમિત્તથી, હાડકું મરડાવાથી કિવા ઠોકરાવાથી, પ્રથમ ઠડું પાણી છીપી હળવે હળવે થાપડવું. પછી લાલ માટીનો લેપ કરવો. **ઉપચાર:**—(૧) શતધૌત ઘી અને ચોખાનો લોટ એકત્ર કરી મસળી તે ઉપર બાંધવો. (૨) બાવળીઆની છાલનુ અથવા બિયાનું ચૂર્ણ ૬ માસા કિવા ૧ તોલા મધમાં ૩ દિવસ આપવું. (૩) સાધરૂખાની કિવા હાડસધીની છાલ કૂટી મરડાએલા અથવા ભાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાધવી. (૪) મજીઠ, મોરાની છાલ, અને આમલીના પાન; એ સમભાગ લઇ એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાધવું. (૫) પચવલ્કલ (વડ, પીંપળો, નાદરૂખ, ઉંબરો અને પિપળી)ના પાનથી શેકવુ (૬) આસુદરાની છાલનુ ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું, અને છાલનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી તેનો ઘટ્ટ લેપ કરવો. (૭) હાડમોડી કરીને શેરા જેવો વેલો થાય છે, તે લાવી કુટી ઉપર બાધવો. (૮) કિંચિત્ શેકેલુ ઘઉંનું ચૂર્ણ મધમા ખાવા આપવું. (૯) મજીઠ અને જેઠીમધને લીમડાના રસમા ખરલ કરી તેમાં સો વખત પાણીએ ધોએલુ ઘી અને ચોખાનો લોટ નાખી ઉપર લેપ કરવો. (૧૦) લસણ, મધ, અને પીપળાની લાખ વાટી, તેમા ઘી અને સાકર નાખી આપવું એટલે તુરત સાધો બેસી જાય છે. (૧૧) પ્રવાલભસ્મ મધમા આપવી. **પથ્ય:**—ચોખા, ઘઉં, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લસણ અને શેકટો. **અપથ્ય:**—મીઠું, તીખા, ખારા, ખાટા; ગરમ પદાર્થ અને મૈથુન.

૯—આનાહ અથવા બંધકોષ.

કારણ:—આમ કિંવા મલ પેટમા ઘણા દિવસ સુધી ભેગો થઇ વાયુએ શુષ્ક થઇ ગડો બાઝે છે, અને ઝાડો સાફ ઉતરતો નથી, એ વિકારને આનાહ રોગ કહે છે. **લક્ષણ:**—આમથી આનાહ થયો

હોય તો તરસ, સળેકમ, માથાનો દાહ, આમાશય મધ્યે શૂળ, જડપણું, હૃદયને પીડા, ઓડકારનો પ્રતિબંધ, કમર, પીઠ તથા મળમૂત્રનું સ્તંભન, શૂળ, મૂર્ચ્છા, મળની ઉલટી અને શ્વાસ, એ લક્ષણો થાય છે. પકવાશયમાં આનાહ થયો હોય તો આધ્માન અને વાતરોગાદિક લક્ષણો થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ:**—તરસે પીડિત, ક્લેશ પામેલો, ક્ષીણ, શૂળની પીડાનો તથા મળ ઓકનાર, એવા રોગીને છોડી દેવો. **ઉપચાર:**—(૧) હીંગ ૧ ભાગ, વેખંડ ૨ ભાગ, કોઠ ૫ ભાગ, સાજીખાર ૭ ભાગ, અને વાવડીંગ ૯ ભાગ લેઇ, તેનું ચૂર્ણ ઉકાળેલા પાણીમાં આપવું. એટલે આનાહ, વિષૂચિકા, હૃદ્રોગ, ગુલ્મ અને અર્ધાંગવાયુનો નાશ થાય છે. (૨) નસોતર ૨ ભાગ, પીપર ૪ ભાગ, અને હરડે ૫ ભાગ લઇ, ચૂર્ણ કરી તેના સમભાગ ગોળ નાખી ખાવું. એ દારૂણ આનાહનું નાશક છે. **પથ્ય:**—ઘી, ભાત, અભ્યંગ, કુમળા મૂળા, બીજોરૂં **અપથ્ય:**—ઉલટી, મલમૂત્રના વેગનો રોગ, સર્વ પ્રકારની દાળ, જાંબુ, કાકડી, અળવી, તુરા પદાર્થ અને જડાન્ન.

૧૦ આમવાત.

કારણ:—વિરૂદ્ધ આહારનું ભક્ષણ કરનાર, અથવા વિરૂદ્ધ ચેષ્ટા કરનાર, મંદાગ્નિ, આળસુ, સ્નિગ્ધ, અન્ન ખાઇ લાગલીજ મેહેનત કરનાર, એવા મનુષ્યનો આમ (પેટમાંના અપક્વ પદાર્થ) વાયુથી કફસ્થાને જાય છે, અને ત્યાં તે કફથી દૂષિત થઇ મસ્તકે જાય છે ત્યાં કફ, વાત, પિત્ત, એમાં દુષ્ટ, અનેક વર્ણનો અને ચિકટો થઇ સ્રોતમને કુપિત કરી, વાયુ, કફને એક વખતે કોપાવી તે ત્રિકસંધિમાં (કેડના ભાગમાં) પ્રવેશ કરી ગાત્રોને સ્તબ્ધ કરે છે તેને આમવાત કહે છે. **લક્ષણો:**—અંગ મરડાઈ જવું, અરૂચ, તરસ, આળસ, શરીરને જડત્વ, જ્વર, અન્ન ન પચવું, શરીરે સોજો આવવો. એ ચિહ્નો થાય છે અને અધિક થયો હોય તો હાથ, પગ, માથું ઘુંટી, કટિભાગ, કુલા અને સંધિમાં સોજો અને પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુના યોગે જે ઠેકાણે આમ જાય છે તે અંગને વીંછી ચટક્યા પ્રમાણે વેદના થાય છે. અગ્નિમાંદ્ય, મ્હોમાંથી પાણી છુટવું, અરૂચિ, શરીરને જડત્વ, ખર, મુખને વિરસપણું, દાહ, અતિમૂત્ર કુક્ષિમાં કઠિનપણું, શૂળ, નિદ્રાનો વિપર્યાસ, તરસ, ઉલટી, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, હૃદયશૂળ, મલસ્તંભ, જડત્વ, આંતરડામાં શબ્દ થવો, પેટ ફૂલવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. **ઉપચાર:**—(૧) સુંઠ અને ગળોનો કાઢો રોજ લેવાથી ઘણા દિવસનો આમવાત પણ દૂર થાય છે. (૨) સુંઠ અને ગોખરૂનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવાથી આમવાત અને કટિશૂળ, પૃષ્ઠશૂળનો નાશ થાય છે એજ પાચક અને પીડાનાશક છે. (૩) રાસ્ના, દેવદાર, ગરમાળાનો ગોળ, સુંઠ, મરી, પીપર, એરંડમૂળ, પુનર્નવા (ઘેટુળા) અને ગળોના કાઢામાં સુંઠનો કલ્ક અથવા સુંઠનું ચૂર્ણ કિંવા એરંડતેલ નાખી તે આપવું. (૪) સુંઠના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું; એટલે આમવાત કમર, અને કુક્ષિ, એ ઠેકાણાનું શૂળ તથા પેટશૂળ સારા થાય છે. (૫) દશમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૬) એરંડમૂળના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ મેળવી ગોળો કરી તે ઉપર એરંડાનાં પાન વીંટી ઉપર ચીકણી માટીનો લેપ કરી પુટપાકકૃતિએ અંગારામાં શેકી રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી આપવું (૭) લઘુ પંચમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૮) બૃહત્પંચમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૯) ગળો, સુંઠ, એરંડમૂળ અને આસગંધનો કાઢો આપવો. (૧૦) ગળોના કાઢામાં એરંડતેલ આપવું. (૧૧) પાશેર ખજુર કે તોલા પલાળી પી જવું (૧૨) ચિત્રક, કુકટી, પહાડમૂળ, ઈંદ્રજવ, અતિવિષ, ગળો, દેવદાર, નાગરમોથ, સુંઠ અને બાલ હરિતકીનું ચૂર્ણ ઉષ્ણોદકમાં આપવું (૧૩) રાત્રે ત્રણ માસા કરિયાતામાં બે તોલા પાણી નાખી પલાળી રાખવું. સવારે વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં બે ગુંજા કપૂર, બે ગુંજા શિલાજીત અને અર્ધો તોલો મધ, એ પ્રમાણે દરરોજ સેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર અને સર્વ પ્રકારનો શરીરમાં જામેલો ગરમીનો રોગ ૭ દિવસમાં દૂર થઈ સારી શક્તિ આવે છે. **પથ્ય:**—રૂક્ષ પદાર્થ, પરસેવો કાઢવો, લાંઘણ, સ્નેહપાન, જૂના ચોખા, જવ, કુલિત્થ, સાવ, વાતકર એવા પદાર્થ, છાશ, લસણ, પરવળ, કારેલા, વેંગણ, શેકટો, ગરમ પાણી; કડવા, તીખા એવા પદાર્થ. **અપથ્ય:**—દહીં, ક્ષાર પદાર્થ, મચ્છ, અડદનો લોટ, વિરૂદ્ધાન્ન, મલમૂત્રાદિકનો રોધ, જાગરણ, વિષમાશન, જડ અને કફકારક પદાર્થ.

११–ઉચકી અથવા હેડકી.

કારણ:—જડ અને મલબદ્ધ કરનારા પદાર્થોનું સેવન, ઠંડું પાણી પીવું, ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું, ઠંડું અન્ન ખાવું, ધૂમાડી અને ધૂળ નાકમાં જવી, ગરમી અને વાયુનુ અતિ સેવન, ઉપોષણ કરવું, ઇત્યાદિ કારણોથી આ રોગ થાય છે.

ઉપચાર:—પીંપરનું ચૂર્ણ અને મોરના પીંછાની ભસ્મ મધમાં કાલવી વારંવાર ચટાડવાં; એટલે ઉચકી અને ઉલટીનો તુરત નાશ થાય છે. (૨) જેઠીમધનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) નિર્ગુંડીનાં બિયાં અને પીંપરના કાઢામાં, સેકેલી હીંગ એક માસાભાર નાંખી તે આપવું. (૪) અલીત્યનુ નસ્ય આપવું. (૫) બીજોરાના રસમાં મધ અને સંચળ નાખી આપવુ. (૬) ધમાસાના કાઢામાં મધ નાંખી આપવું. (૭) સોનાના વરખ, માખણમા આપવા. (૮) નાગરમોથનાં બિયાં લઇ તે આઠગણા પાણીમાં ભિંજવી રાખવાં; અને મૃદુ થાય એટલે વસ્ત્રથી ગાળી તેનુ પાણી ૪ તોલા પ્રાશન કરવું (૯) આવળકટી, પીપર અને સુંઠનો કાઢો સાકર નાંખી લેવાથી પ્રાણનો નાશ કરનારી ઉચકીનો નાશ થાય છે. (૧૦) કોઠીનો કિંવા આબળાનો અગરસ, મધ અને પીંપર સહિત લેવાથી, તે હેડકી અને શ્વાસને નિવારણ કરે છે. (૧૧) ધૂણી વગરના અગારા ઉપર હીંગ અને અડદનું ચૂર્ણ નાંખી તેની ધૂણી કરવી. (૧૨) કઢેલું દૂધ અથવા શેલડીનો રસ પાવો. (૧૩) ઉધરસ ઉપરના અને ક્ષય ઉપરના સર્વે ઉપચાર, વાત, ઉધરસ, ઉચકી તથા શ્વાસ ઉપર યોજવા.

પથ્ય:—ઘઉં, ગહુલા, ચોખા, જવ, લસણ, પરવળ અને મૂળા. **અપથ્ય:**—વાલ, અડદ, પેંઠ, મેંઢીનું દૂધ. ખાટા પદાર્થ અને દુધી.

૧૨–ઉદરરોગ.

કારણ:—અગ્નિમાદ્ય (અગ્નિમાંદ્યથીજ સર્વ રોગ થાય છે. તથા ઉદરરોગ તો વિશેષ કરી તેનાથીજ થાય છે), અજીર્ણ, વિરૂદ્ધાહાર, મલાવરોધ, એ કારણોથા ઉદરરોગ થાય છે.

લક્ષણો:—આધ્માન (વાયુ રોકાઇ રહેવો), ચાવવા માટે અસામર્થ્ય, દુર્બલતા, અગ્નિમાંદ્ય, સોજો, ગ્લાનિ, દાહ, તંદ્રા, એ સામાન્ય લક્ષણો થાય છે.

ઉદરરોગની સંખ્યા:—જુદા જુદા દોષે કરી (વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત,) પ્લીહોદર, બદ્ધ ગુદોદર, ક્ષતોદર અને જલોદર મળી ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ થાય છે. **વાતોદર:**—વાતોદરમાં હાથ, પગ, નાભિ તથા કૂખ, એ ઠેકાણે સોજો, સાંધા તુટવા, ખાલી ઉધરસ, શરીર મરડાઇ જવું કમ્મરથી નીચે જડપણું જણાવું, મળનો સંચય થવો; ત્વચા, નખ, નેત્રાદિક કાળા રાતાં થવાં, પેટનું અકસ્માત મોટું ફુલવું, નાનું થઈ જવું, પેટ ઉપર ચારે દિશાએ ઝીણી કાળી શિરાઓનું ઉપડવું, પેટ ઉપર ટકોર મારવાથી ફુલેલી પખાલ જેવો શબ્દ થાય છે. એ ઉદરમાં વાયુ ચોદિશ ફરી શળ કરે છે, અને ગગડે છે. કોઈ શોથોદર કરીને ઉદરરોગનો એક જુદો પ્રકાર માને છે. તેમાં પેટ મોટું થાય છે. સર્વાંગે મોટા સોજો ઉત્પન્ન થાય છે અને રોગી તાટ જેવો થાય છે. એ લક્ષણો થાય છે. **પિત્તોદર:**—જ્વર, મૂર્ચ્છા, દાહ, તૃષા, મ્હોંમાં કડવાશ, ભ્રમ, અતિસાર, નખ, નેત્રામાં પીળાશ, પેટ લીલી, પીળી રાતી રેષાઓથી વ્યાપ્ત, પરસેવાથી ભીજાએલી, કઠવાથી જગ જગીત થાય, અંદર ધૂંધુી નીકળ્યા જેવું જણાય, હાથને મૃદુ લાગે, જલદી પાક થાય, એટલે જળોદર નામ પામે છે, અને તેને ઘણી વ્યથા થાય, એ લક્ષણો થાય છે. **કફોદર:**—કફોદરમાં હાથ પગનાં ડગળાં પડે છે, સ્પર્શ જણાતો નથી, સોજો આવે છે, અંગ જડ થાય, ઉંઘ આવે, ઉલટી થશે એમ જણાય, અરૂચિ થાય, શ્વાસ થાય, ઉધરસ આવે, ત્વચાદિક ધોળાં થાય છે, પેટ નિશ્ચળ, તડતડતું; ધોળી રેષાએ વ્યાપ્ત અને મોટું થાય છે, તેની વૃદ્ધિ લાંબે વખતે થાય છે, કઠિન અને ઠંડું લાગે છે, તેમજ જડ અને સ્થિર હોય છે. **સન્નિપાતોદર:**—દુષ્ટ આચરણી સ્ત્રીઓ જે પુરૂષને નખ, કેશ, મૂત્ર, વિષ્ટા તથા વિટાળ એ મેળવી અન્નપાન આપે છે.

અથવા જેને શત્રુ વિષપ્રયોગ કરે છે તેને, કિંવા દુષ્ટામ્બુ (એમાં સવિષ પ્રાણી; મેલું, પાન કોહેલાં હોય એવું પાણી) તથા દૂષી વિષ (મંદ વિષ) એનું સેવન થવાથી, તે યોગે રક્ત તથા વાતાદિ દોષ જલદી કુપિત થઇ, અત્યંત ભયંકર ત્રિદોષાત્મક ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે, તે શીતકાળે કિંવા વાવટોળ છુટે છે તે વખતે અથવા જે દિવસોમાં ખાખરાના ઝાડ હોય છે તે દિવસોમા વિશેષ કરી કોપ પામે છે તથા બળે છે, "કારણ તે વખતે દૂષી વિષનો કોપ હોય છે." તે રોગી નિરંતર વિષયોગે મૂર્ચ્છા પામે છે, પાંડુરવર્ણું અને કૃશ થાય છે, તથા આયાસ કરવાથી શોષ લાગે છે. એને "દૂષ્યોદર" કહે છે. **પ્લીહોદર:**—વિદાહિ (વંશકરીરાદી) એટલે દાહ કરનારી તથા અભિષ્યંદિ (દધ્યાદિ), સ્રોતઃસ્રાવક, એવાં અન્નો નિરંતર સેવન કરનારા પુરૂષનું અત્યંત દુષ્ટ થએલુ લોહી તથા કફ વધી પ્લીહા (ગાંઠ)ની વૃદ્ધિ કરે છે, એ ઉદરને "પાણુથરી" કહે છે, એ ડાબી બાજુએ વધે છે. જે અવસ્થામાં રોગી ઘણોજ ગળી જાય છે, શરીરમાં ઝીણો તાવ હોય છે, અગ્નિ મંદ હોય છે, તથા કફ પિત્તોદર એમાં હોય છે. બળ ક્ષીણ થઇ રોગી ધોળો દેખવામા આવે છે. પ્લીહોદર પ્રમાણેજ યકૃતઉદર પણ થાય છે. જમણી બાજુએ જે યકૃત્ એટલે કાળજુ હોય છે તે દુષ્ટ એટલે રોગયુક્ત થવાથી પ્લીહોદર જેવુંજ ઉદર થાય છે. તેને યકૃતઉદર કહે છે. **બદ્ધ ગુદોદર:**—જે પુરૂષનાં આંતરડા ઉપસેલા એટલે મૃદુ અન્નથી (શોકાદિક) અથવા બારિક બારિક ગાગડાએ ડટાતા જાય છે, તે પુરૂષનો દોષયુક્ત મળ હળવે હળવે અંદર, તેની નળીમા જેવો સાવરણીએ વાળેલો કચરો ખુણામા સંચય થાય છે તેવો સંચય થાય છે. તેની ગુદામાં તે મળ ગુંથાય છે, તે મોટા કષ્ટથી થોડો થોડો બહાર આવે છે તે ઉદર, હૃદય તથા નાભિ, એમા મોટું થાય છે. તેના તે ઉદરને બદ્ધગુદોદર કહે છે. ગુદાની ઉપર આંતરડા બંધાયા જેવા થાય એટલે બદ્ધગુદ થાય એવું **ચરકે** કહેલું છે. **ક્ષતોદર:**—કંટકાદિ શલ્ય, અન્નમા મળી પેટમા જાય એટલે પકવાશયમા વિલોમ (વાંકુ ચુંકુ) જવાથી આંતરડામા કાણાં પડે છે. તે સીધા જાય તો કાણાં પડતાં નથી, અથવા બગાસું, અત્યશન કરવાથી આંતરડા ફાટે છે. તે આંતરડાથી ગળેલા પાણી જેવો સ્રાવ પુનઃ ગુદા વાટે ઝરે છે, પેટ ડુંટીના ઉપર મોટું થાય છે, ટટોરા જેવુ અને ભેદવતપીડે અત્યંત વ્યથિત થાય છે, એને "પરિસ્રાવિ ઉદર" પણ કહે છે. **જલોદર:**—સ્નેહપાન કરેલો, અનુવાસન બસ્તી લીધેલો, વમન લીધેલો, ઢાળક લીધેલો, અથવા નિરૂહ બસ્તી લીધેલો, એવો પુરૂષ ટંડુ પાણી પીએ તો તેની તે ઉદક વહન કરનારી સ્રોતસો તુરત દુષ્ટ થાય છે તે પાણી અને સ્રોતસો સ્નેહે ઉપલિપ્ત થવાથી પહેલા પ્રમાણે (એટલે અન્નરસ ઉપરનેહ ન્યાયે) જલોદર (એટલે બહાર આવી ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે.) થાય છે તે ઉપર તગતગતું દેખાય છે, મોટુ થાય છે, ડુંટી પાસે વર્ણુ ઉચ્ચુ થાય છે, ચારે તરફ તડતડવા લાગે છે, પાણીએ પેટ સઘળુ ભર્યા જેવુ જણાય છે. જેવી પાણીએ ભરેલી પખાલ ડબડબે છે, હાલે છે, ડબકડબક વાગે છે, તેવુ પેટ થાય છે, તેનેજ જલોદર કહે છે. **સાધ્ય લક્ષણ:**—સર્વ પ્રકારના ઉદર જન્મતઃ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે. બળવાન પુરૂષને નવીન થએલુ, અંદર પાણી થએલુ ન હોય તો મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ:**—જેની આંખોને અંધારી આવેલી હોય, શિશ્ન વાંકુ થએલું હોય, પેટની ત્વચા ક્લેદયુક્ત અને પાતળી થએલી હોય, બળ, રક્ત, માંસ અને અગ્નિ, એ જેનાં ક્ષીણ થએલાં હોય તે રોગીને છોડવો તેમજ કાટા ફુટવા, અન્નદ્વેષ, શોષ અને અતિસારથી પીડાએલો, તથા રેચ આપવા છતા જેનુ પેટ પુનઃ ભરાય છે, એવા રોગીને, પણ વૈદ્યોએ છોડવો.

ઉપચાર·—**શોથોદર ઉપર:**—(૧) સર્વ ઉદરોપર રેચ એક મુખ્ય ઔષધ છે તે પહેલાં આપવું. ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું· (૨) પીંપર અને સુંઠ, ગોળમા આપવું (૩) બાળહરડે, સુંઠ, દેવદાર, પુનર્નવા અને ગળોનો કાઢો ગુગળ અને ગોમૂત્ર નાખી આપવો. **સન્નિપાતોદર ઉપર:**—(૧) બાળહરડે અને નિર્ગુંડીના પાન ગોમૂત્રમાં એકત્ર વાટી તેનો રસ બરાબર જોઈ આપવો. (૨) ત્રિકટુ, જવખાર, અને સિંધવ નાખી છાશ પાવી. (૩) થેરોસા અને તાંદળજાનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી તેમાં ચોગણું ઘી નાંખી, ઘીથી ચોગણું દૂધ નાંખી ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું, તથા પછી પાવું. એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે **પ્લીહોદર:**—(૧) નિર્ગુંડીનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત્ર ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવું. (૨) રાતો રોહડો અને હરીતકીનો કલ્ક ગોમૂત્રમાં અથવા ભેંસના મૂત્રમાં આપવો.

એટલે પ્લીહા અને સર્વ ઉદરો, મેહ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે. (૩) લસણ, પીંપળીમૂળ, અને હરડે, એકત્ર કુટી ખાવાં, અને ઉપર ગોમૂત્રનો ઘુંટડો પીવો. (૪) શેકટાના રસમા સિંધવ, ચિત્રકમૂળ, પીંપર, ખાખરાનો ક્ષાર અને જવખારનુ ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૫) કાળાં બોર ૨ ભાગ, મરી ૦। ભાગ, લવંગ ૦। ભાગ, દિકામાળી ૦। ભાગ, બદામ ૦॥ ભાગ, એ પ્રમાણે લઇ પાણીમાં બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરવી; અને તે આપવી. (૬) વેળુના પાન છાશમાં વાટી સિંધવ નાંખી આપવાં. (૭) કુવરનો રસ હળદર નાંખી આપવો. (૮) પીંપર અને મધ નાંખી છાશ પીવી. (૯) કપાસનાં પાન અને સિંધવ માટલામાં, મ્હોં બંધ કરી, ગજપુટ પ્રમાણે બાળવા અને તે રાખ દહીંમાં આપવી. (૧૦) શેકટાની છાલના કાઢામાં પીંપર અને મરીની ભૂકી નાખી તે આપવો. યકૃત્ ઉદર ઉપર પણ એજ ઉપાય કરવો. બદ્ધગુદોદર ઉપર:—(૧) ખરસાણી (થોર સેરણી), અજમો, જીરૂં અને સિંધવનુ ચૂર્ણ આપવું. (૨) જલોદર ઉપર:—સુંઠ, મરી, પીંપર અને સિંધવનુ ચૂર્ણ નાંખી છાશનું પાન કરવુ. (૨) સિંધવ અને રાઇ સમભાગ એકત્ર કૂટી ગાયના મૂત્રમાં આપવી. (૩) ધોળા બરૂના મૂળીઆંનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ. (૪) દેવદાર, ખાખરાના ફૂલ, કપાસના મૂળીઆં, ગજપીંપર, શેકટાની છાલ અને આસગધ ગોમૂત્રમા વાટી પેટ ઉપર લેપ કરવો. એટલે સર્વ ઉદરરોગનો નાશ થાય છે. (૫) ૪૫ તોલા કાંદાનાં બિયા વાટી ચૂર્ણ કરવુ, અને ૫ તોલા જૂના કામળાની રાખ વસ્ત્રગાળ કરી તે દરેકમાથી છ છ માસા લઇ એકત્ર કરી, એક તોલાની પડીકી બાધવી. દરરોજ એક પડીકી પાણીમાં લેતા જવી, એટલે સચય થએલુ જલોદરનુ પાણી ઇંદ્રિદ્વારે રોજ ઝરી જઇ રોગીને આરામ જણાશે અને ત્રણ મહિનામાં રોગી સારો થશે પેટને નસ્તર મૂકી પાણી કાઢવાથી કેટલાક રોગીઓને આરામ જણાય છે; પરતુ પુષ્ટ રોગીને નસ્તર મૂકવાથી કાળજુ જલદી સડી જઈ તે મરણ પામે છે. એટલા માટે પાણી કાઢવું તે મોટા વિચારથી કાઢવુ સર્વ ઉદર રોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) દેવદાર અને ચિત્રકનો કાઢો આપવો. (૨) ચવક અને નાગરમોથનો કાઢો આપવો. (૩) દેવદાર, શેકટો, સ્મર અને અશ્વગધ, ગોમૂત્રમાં વાટી પ્રાશનાર્થે આપવું; એટલે સર્વ ઉદર, કૃમિ, અને સોજાનો જલદી નાશ થાય છે. (૪) ચવક ૧ ભાગ, ચિત્રક ૨ ભાગ, સુંઠ ૩ ભાગ અને દેવદાર ૪ ભાગ, એના કાઢામા ગોમૂત્ર અને નસોતરનુ ચૂર્ણ નાંખી આપવું. (૫) હરીતકી અને નિર્ગુંડીનાં પાન ગોમૂત્રમા વાટી તેનો રસ શક્તિ અનુસાર આપવો, એટલે સર્વ ઉદર રોગ, મેહ, અર્શ, કૃમિ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે. (૬) ઉંટડીનુ દૂધ પાવુ. (૭) મીઠું, સંચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમો, પીંપર, ચિત્રકમૂળ, સુંઠ, હીંગ અને વાવડીંગનુ ચૂર્ણ ઘી ભાત સાથે આપવું. એટલે વાતોદર, ગુલ્મ, અજીર્ણ, વાયુનો પ્રકોપ, સંગ્રહણી, પાંડુ, ભગદર અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૮) વાવડીંગ, સાજીખાર અને બાળહરડે એ સમભાગ, અને એમાના એક ઔષધનો ચતુર્થાંશ કડૂ, નીવડુગનુ ચીક, એ એકત્ર ખરલ કરી બલાબલ જોઇ ગરમ પાણી સાથે આપવુ (૯) કડવી ઇંદ્રવરણીનું ફળ ભેંશના મૂત્રમાં બાફી તેમાનો ગર્ભ થોડો ખાવા આપવો, અને તે ઉપર મૂત્ર પાવુ. (૧૦) ખોપરાની એક કરચ લઇ બન્ને દાઢે તે થોડી ચાવી ખાવી. પછી તે ઉપર એક ભિલામો ખાવો. પછી પાછો થોડો કડકો ખાઇ, તે ઉપર બીજો ભિલામો ખાવો, અને તે ઉપર રહેલી કડકી ખાવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી કરવું. ગરમ પાણી પીવા આપવું, અને આઠમે દિવસે ઉતાર ચણાની દાળ.

પથ્ય:—હુલગા, મગ, જવ, ચોખા, છાશ, લસણ, પરવળ, કારેલાં, શેકટો, દૂધ, પાન. **અપથ્ય:**—તળેલા પદાર્થ, ભાજીપાલો, તલ, ગરમ, દાહક અને ખારા એવા ભોજનો અને દિવસે નિદ્રા.

૧૩—ઉદાવર્ત્ત રોગ.

કારણ:—ક્ષુધા, તૃષા, નિદ્રા, શ્વાસ, ઉલટી, છીંક, બગાસું, ઓડકાર, નેત્રસંબંધી જલ, શુક્ર–ધાતુ, મલમૂત્ર, વાયુ, એ તેરના પ્રાપ્ત થએલા જે વેગ તેનો વિરોધ કરવાથી વાયુ ઊર્ધ્વ ગતિ થઇ તેર પ્રકારના ઉદાવર્ત્ત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે મધ્યે મલ, મૂત્ર તથા વાયુ એ ત્રણેના નિગ્રહે કરી જે ઉદાવર્ત્ત થાય છે તે મોટું–ઘોર પ્રાણસંકટ ઉત્પન્ન કરે છે.

સામાન્ય લક્ષણ:—અતિ શોષ, ગ્લાનિ, અતિ ક્ષીણતા, શળ, વિષ્ટાયુક્ત ઉલટી, એવાં લક્ષણો જે ઉદાવર્તનાં હોય છે તે અસાધ્ય જાણવો.

ઉદાવર્ત્ત રોગ ઉપર ઉપચાર:—જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવી. (૨) ચોગણું પાણી નાંખી દૂધ પ્રાશન કરવું. (૩) ધમાસાનો સ્વરસ, કિંવા કેસરનો કાઢો; કિંવા કાકડીનાં બિયાં વાટી, તેના પાણીમાં કેસર મિશ્ર કરી આપવું. (૪) ગોમૂત્રમાં જવાસાનું ચૂર્ણ નાંખી પાવું. (૫) એલચીનું ચૂર્ણ દૂધમાં પ્રાશન કરવું. (૬) આમળાંનો સ્વરસ અથવા કાઢો ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવો. (૭) ગધેડીની લીંદનો રસ આપવો. (૮) સુકાએલા મૂળા, આદુ, પુનર્નવા, પંચમૂળ અને ગરમાળામાં ઘી સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું. (૯) તલની સાંઠીઓની રાખ અથવા ક્ષાર ૧ માસો, દૂધમાં ગોળ ૧ તોલો નાંખી આપવો.

પથ્ય:—ચોખા, દૂધ, લાંઘન, પાચન, એ હિતાવહ. **અપથ્ય:**—વમન, અને મલમૂત્રના વેગનો રોધ, દ્વિદલ ધાન્યો, કમલકંદ, જાંબુ, કાકડી, આગી, વાસના કાંદા, તુરા પદાર્થ અને જડ અન્ન.

૧૪–ઉન્માદ રોગ.

કારણ:—ભય, શોક, કામ, ઇચ્છિત સ્ત્રી અગર પુરૂષ એમની પ્રાપ્તિ ન થવી, વિરૂદ્ધ ભોજન, બલવાન પુરૂષાદિકથી મસ્તી કરવી, અલ્પ સત્વગુણી પુરૂષના વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, આપણો નિત્યનો માર્ગ છોડી અન્ય મનોવાહિની, તે નાડી ત્યાં સુધી જઇ જ્યારે ચિત્તનો વિભ્રમ કરે છે, ત્યારે તે રોગને ઉન્માદ કહે છે.

લક્ષણ:—વિષય ન છતાં હસવું, ગાવું, નાચવું, પ્રીતિ કરવી, લજ્જા છોડવી, બુદ્ધિ–વિપર્યય પવો, રોવું, ઉંઘનો નાશ, એકાંતે જઈ કઇ કહેવાથી ઉદ્વેગ કરવો, ભ્રમ, એ લક્ષણો હોય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ:**—જે રોગી મ્હોં ઉપર કિંવા નીચે રાખી રહે છે, સર્વકાળ જાગૃત રહે છે, એને ક્ષીણ એવો અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) અપસ્માર ઉપરનાં ઔષધો આપવાં. (૨) નવસાર અને ચુનો એકત્ર કરી દાબડીમાં ભરી તે સુંઘવાને આપવું (૩) ધોળા કાંદાના રસનું અંજન કરવું. (૪) સુંઠ, મરી, પીંપર, હીંગ, સિંધવ, વેખંડ, કુટકી, સરસવ, કરંજબી, ધોળો શિરસ, એ સમભાગ લઈ ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું. એટલે ચોથીઓ તાવ, ઉન્માદ (ઉન્મત્ત વાયુ), અને અપસ્માર દૂર થાય છે. (૫) રોગીને બાંધી રાખવો. સર્પ ઇત્યાદિ ભયંકર જનાવરો દેખાડી બીવરાવવો અને શરીરે સરસવનું તેલ ચોપડી ગરમીમાં બેસાડવો અથવા જમીનપર સુવાડવો ગરમ પાણી તેના શરીરપર ફેંકવું, કિંવા લોહાદિક તપાવી ડામ દેવાનો ભય દેખાડવો. (૬) બ્રાહ્મી, કોળુ, વેખંડ અને શંખપુષ્પીનો અંગરસ, જુદો જુદો કાઢી તેમાં મધ અને કોષ્ટનું ચૂર્ણ મેળવી પાવાથી બધા ઉન્માદ રોગ દૂર થાય છે. (૭) ધંતૂરાના પાનનો રસ, અથવા બિયાં ૪ અથવા ૫ ઘીમાં આપવાં (૮) ધમાસાનો અથવા બાળ હરડેનો કાઢો ઘી નાંખી આપવો. (૯) દશ મૂળીઆંનો કાઢો ઘી નાખી આપવો.

પથ્ય:—ઘઉં, મગ, ચોખા, ધારોષ્ણ દૂધ, ઘી, જુનું કોળુ, પરવળ, ચાકવત, તાંદળજો, નાળિએર, કોહું અને ફણસ. **અપથ્ય:**—ગરમ ભોજન, મધ, વિરૂદ્ધાશન, નિદ્રા, ક્ષુધા અને તૃષાનો રોધ કરવો, વ્યાયામ કરવો, કારેલાં અને ભાજી પાલો.

૧૫–ઉપદંશ (ગરમી).

કારણ:—જે સ્ત્રીઓ ઘણા પુરૂષોથી સંગ કરે છે એવી સ્ત્રીઓનો સંગ થવાથી; મૈથુન પછી શિશ્ન ન ધોવાથી; રજસ્વલા, સુવાવડી અને રોગી એવી સ્ત્રીઓનો સંગ કરવાથી, અથવા શિશ્ન જગાએ હાથ, નખ અને દાત એનો કઠોર સ્પર્શ થવાથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણો:—ઇંદ્રિ ઉપર અને અંદરની બાજુએ ચાંદી પડવી, અને મણીનો ફોડો સુજવો, બન્ને બાજુના જથાના મૂળોમાંના નળની મુખ નીચેની ગાંઠ સુજી મોટી થવી, એટલે જેને બદ કહે છે તે થવું, અને તે પકવ દશાએ આવી ફુટવા પછી સર્વ શરીરમાં લોહીનુ દુર્ગંધિયુક્ત થઇ વહી જવું, ધાતુસ્થાન બગડવું તથા તે યોગે બધા શરીરમાંનુ દૂષિત થઇ સર્વ શરીર ઉપર અને હાથ, પગ, અંડ અને મુખ ઉપર નાયટાં જેવી ચાંદીઓ પડી તેનુ પરિણામ દુસ્તર વ્યાધિ જેવું (મહા રોગ જેવું) થવું; અને અતિશય દુ ખે (ગરમીએ) લિંગનાશ, કૃમિ, મૂત્રસંકોચ, મૂત્રનુ ઝરવું, ગાંઠ, ઇત્યાદિ વિકાર થવા; અને પરમો ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. **ઉપદંશથી થનારાં પરિણામ:**—આ રોગ ઉપર તુરત ઉપચાર કરવા. ઉપદશના યોગે મુખ્યત્વે કરી શરીરમાનુ શુક્ર અને શોણિત (ધાતુ અને લોહી) બગડી પહેલાં સર્વ વીર્યનો નાશ થાય છે; પછી લોહી શોષણ થાય છે; સતતિનો અભાવ થાય છે. શક્તિ ક્ષીણ થયા પછી અર્થાત્ શરીર ધોળું નિસ્તેજ થાય છે. અરૂચિ, અત્યાહાર એ લક્ષણો થઇ શરીરમાં તાવનો સચાર થાય છે, તેમજ ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે; અને સર્વ હાડકામાનું તેજ નષ્ટ થઇ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. બદ થએલું હોય તેજ વખતે યોગ્ય ઉપચાર થઇ ન બેસી જાય અથવા ફુટી તેમાનો દમ નીકળી જઇ તેનો ઉપશમ ન થાય, તો ગરમી શરીરમાં મરી બધુ અગ, વૃષણ, ઇંદ્રિએ ચાંદી પડી, તે ફુલવા લાગી તેમાંથી દુર્ગંધીયુક્ત પરૂ અને પાચનો સ્રાવ થાય છે. તે યોગે શરીરમાનુ સર્વ લોહી બળી જઇ શોષણ થાય છે. શરીરને દુર્ગંધી આવવા લાગે છે. દાંતો ઉપર મળ ચોટે છે. પેટમાં કીડા સંચય થાય છે. જ્વરોદ્ભવ થાય છે. પગે સોજો આવે છે, અને તેવાજ પરિણામ થાય છે. પ્રસગે કરી **ફિરંગોપદંશની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ:**—ફિરગ નામના દેશમા એ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ફિરંગી લોક આ દેશમાં આવ્યાથી એ રોગનો ઘણો પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ રોગ જે સ્ત્રીને અથવા જે પુરૂષને થયો તેનો અતિ સહવાસ કરનારાં જે માણસ તેમને પણ એ થાય છે. **તેના પ્રકાર:—બાહ્યફિરંગ**—અદરના અંગ ઉપર ફોડ અને તેને ઠેકાણે વેદના મંદ, તે ફોલ્લા ફુટવાથી વ્રણ જેવા જણાય છે. એ સુખસાધ્ય છે. અભ્યંતર ફિરંગ એમા શરીરની અંદર સંધીને ઠેકાણે ફોલ્લા થઇ ફુટી વ્રણ થાય છે, અને તે ઘણા દિવસ રહે છે. તેથી વેદના ઘણી થાય છે. આ રોગ કષ્ટસાધ્ય જાણવો. એ બન્નેનાં લક્ષણે જે યુક્ત હોય છે તે બાહ્યાભ્યતર જાણવો. ફિરગોપદશના સાધારણ ઉપદ્રવ—કૃશપણું, બલક્ષય, અગ્નિમાધ, દુર્ધર વ્રણ, નાકનુ ઝરવું અને હાડનું વાંકુ થવું, એ ઉપદ્રવો જાણવા.

ઉપદંશ ઉપર ઉપચાર:—પહેલાં રેચ આપવો. (૧) વરધારા, બિલામો, સુંઠ, બાલ હરીતકી, આસગધ, અને ગોખરૂનુ ચૂર્ણ કરી ૧ તોલા છાશમાં નાંખવું, અને તેમાં ૧ તોલો ગોળ મેળવી આપવું. (૨) કાચકીના પાનનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાંખી તે ૭ દિવસ આપવો. (૩) રાતી ચણોઠીના પાનના રસમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય ઘઉંની રોટલી અને તુવેરની દાળ અલુણી. (૪) કડવા લીબડાનાં પાન અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી સવારે ૭ દિવસ ખાવા આપવા. પથ્ય ઉપર કહેલી. (૫) અંઘેડાનાં ઝાડ મૂળીઆંસુદ્ધા ઉપાડી લાવી પછી તેના મૂળીઆ કાપી નાંખવાં, અને રહેલા છોડનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી પૈસાભાર નાંખી તે ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય ઉપર કહેલી. **ઉતાર:**—જાસ્વંદ (જાસુદી) અથવા બોરના પાનનો રસ આપવો એટલે આગ મટશે. (૬) ઝિંઝરટીનાં પાન એક મુઠી વાટી તેમાં થોડુ જીરૂ અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ આપવાં. (૭) શીવલીંગીના વેલાનો રસ ગાયના દૂધમાં ૪ તોલા પર્યંત મેળવી તેમા જીરૂ, અને સાકર નાંખી આપવો. (૮) કડવાં પરવળ, કડવો લીમડા, હરડે, આવળકંટી અને કરિયાતાનો કાઢો આપવો. કિંવા ખેર અને અસાણનો કાઢો ત્રિફળાં સહિત, કિવા ગુગળ સાથે પાવો; એટલે સર્વ પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. (૯) આંબાની છાલનો ૪ તોલા સ્વરસ લઇ ૧૬ તોલા બકરીના દૂધમાં નાંખી ૭ દિવસ પ્રાશન કરવો. તે ઉપદંશ-વ્રણને હિતકારક થાય છે. (૧૦) જાઈનાં કુમળાં પાનનો સ્વરસ ૨ તોલા, ગાયનું ઘી બે તોલા અને કિંચિત્ રાળ નાંખી, તે સવારે સેવન કરવું એટલે પાંચે પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. એ ઉપર ઘઉં અને ઘીની પથ્ય કરવી. (૧૧) કપાસનાં અને રિંગણીના મૂળીઆંની છાલ, હિંગળોક, હરતાલ અથવા ભિલામો, એકત્ર કુટી ચલમમાં નાંખી હોકામાં પીવા આપવી. એટલે મ્હોં આવશે પછી રોગ

સારો થયા પછી ફટકડી અથવા ખેરની છાલ અને બાવળીઆની છાલ, ઈત્યાદિકનો કાઢો કરી તેને ગળી પાવો. શરીરમાં જામેલી **ગરમી નીકળી જવા માટે:**—(૧) ગોખરૂ ૧ તોલો, કંકોલ ન તોલો અને ખડીસાકર ૧ તોલો; એનો અષ્ટમાંશ કાઢો આપવો. (૨) સતત એક વર્ષ પર્યંત વાંકેરીનું ઔષધું ગાયના દૂધમાં ઘસી દરરોજ એક વખત સેવન કરવાથી, શરીર ઉપર ઉઠેલા ડાઘ અને સાધારણ ચાંદીઓ સારી રીતે સારાં થઇ શરીરમાંનું લોહી શુદ્ધ થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ ક્ષય, નાડીવ્રણ ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર એ દિવ્ય ઔષધ છે. જે રોગીના શરીરપર ચાંદીઓ ઉઠતી હોય, તેને આજ ઔષધ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ઉપર ચોપડવું. (૩) ઉબરાનાં મૂળીઆં સાધારણ જંઘા જેવડાં મોટાં હોય, તે જગ્યા ખોદી મૂળીઆં મોકળાં કરવાં. તે મૂળીઆં નીચે એક વાસણ રાખી કરવતથી તે મૂળીયું વહેરવું. એ પ્રમાણે સાંજે કરવાથી ચાર પહોર રાત્રિમાં તે વાસણમાં ઉબરાનો દ્રવ ઠરશે. તે વસ્ત્રગાળ કરી બાટલીમાં ભરી રાખવો; અને રોગીની શક્તિ અનુસાર ૪ તોલા પર્યંત લઇ, તેમાં જીરાની ભુકી અને ખડીસાકર ૧I તોલા પર્યંત નાંખી સૂર્ય ઉદય થયા પછી સવારે અને સૂર્યાસ્ત થયા પહેલા બે ઘડી દિવસ હોય તે વેળા સાજે એ પ્રમાણે એક અઠવાડિયું આપવાથી સારો ગુણ આવે છે. રોગી સશક્ત અને ઉષ્ણ પ્રકૃતિનો હોય તેનેજ આ ઔષધ આપવું. એ ઔષધથી પરમો પણ જાય છે. પથ્ય—ફક્ત ઘઉની રોટલી, ઘી અને સાકર. (૪) ધોળા કમળનો કંદ લાવી સ્વચ્છ ધોવો અને કુટવો. એટલે તેમાંથી જે રસ આવે તે શક્તિ અનુસાર પાશેર પર્યંત લઈ તેમાં આંબીરાજની અંતરછાલનુ ચૂર્ણ અને ગાયનુ દૂધ નાખી સર્વ મિશ્રણ સરખુ કરવું. પછી જીરૂ અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું. (૫) ચોપચીનીનું ચૂર્ણ આપવું. (૬) ચોપચીનીનો પાક આપવો.

ગરમીની ચાંદી ઉપર ઉપચાર:—(૧) કરેણના મૂળીઆ વાટી તેનો શિશ્ન ઉપર લેપ કરવો. એટલે ઉપદંશ સબંધી અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે. (૨) વિલાયતી ધતૂરાનુ અથવા મોગલી એરંડાનુ દૂધ (રસ) ચાંદી ઉપર ચોપડવુ, એટલે ચાંદી જલદી ભરાઇ આવે છે. (૩) ત્રિફળાના કાઢાએ અથવા માકાને રસે વ્રણ ધોવુ. (૪) મોચરસ, ચીકણી સોપારીની રાખ, બોરડીની છાલનુ ચૂર્ણ, શંખજીરૂ, એ ઔષધો ઝીણા વાટી તેનુ ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર લગાવી બાંધવુ. (૫) ધોળો કાથો અને ચીકણી સોપારીની રાખનુ ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર નાખવું. (૬) રસકપૂર, ધોળો કાથો, મુરદાડશિંગ, શંખજીરૂ, માયાફળ (માયા) અને સોપારીના કોલસા, એ ઔષધો ઝીણા કરી, ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવા. (૭) મોહળનુ મીણ, સિંદુર અને કાગનો રસ, એક તોલો લેઇ આઠ તોલા ઘીમા કઢવી, જાડુ થયા પછી ઉતારવુ એ મલમ ચોપડવાથી ગરમીની ચાંદીઓ, વ્રણ, નાડીવ્રણ (હાડવ્રણ) સારાં થાય છે. (૮) ગોપીચંદન અને મોરથુથુ પાણીમા ખરલ કરી ચોપડવુ. (૯) સંગજીરૂ લીંબુના રસમાં વાટી ચોપડવું, અને ગોખરૂની ભૂકીની ધણી આપવી. (૧૦) હિંગલોક, કપાસ અને રીંગણીનાં મૂળીઆની છાલની ધૂણી આપવી. અથવા ધૂમ્રપાન કરાવવુ. એટલે સર્વ વ્રણ, ઉપદંશવ્રણ, પ્રમેહ અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે. **બદ:**—ગરમી અંદર થઇ, શિશ્નની ઉપરની સંધિમાં લાબી ગાંઠો આવે છે તેને બદ કહે છે. તેની ઉપેક્ષા થયાથી મોટા કષ્ટે અને ઘણા કાળે પાકે છે અને વેદના અતિ દુસહ થાય છે **બદ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સારી ગાંઠ બંધાય તોજ તેને પુષ્કળ જળો લગાડી લોહી કઢાવવું અને કડવા લીમડાનાં પાન, થોડુ પાણી નાખી વાટી તેમા હળદર અને ઘી નાંખી ગરમ કરી ઉપર બાધવુ. (૨) ચુનો, દગડીપાષાણભેદ અને ભીલામો, એકત્ર બાળી તેની પટી લગાવવી. (૩) લસણ, ભીલામો અને શેકટાની છાલ એકત્ર વાટી ઉપર બાંધવી. (૪) ચિત્રાનાં મૂળીઆં લીંબુના રસમાં ઘસી ચોપડવાં (૫) ધૂપ, ગુગળ, બોળ, વછનાગ અને અણોઠીની દાળ, પાણીમાં ઘસી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ લગાવી તે ઉપર અસાળીઓ ચોપડવો. આ ઔષધ ઘણુંજ આકર્ષણ કરનાર અને ગાંઠ વેરનાર છે. (૬) ચીકણુની છાલનાં લાલવર્ણનાં કુમળાં પાન લાવી, ચંદન પ્રમાણે બારિક વાટી તેનો ગોળો કરી બદપર લગાવી, તે ગોળા ઉપર વારવાર ઠંડું પાણી નાંખતા રહેવું. એ ઔષધથી કેટલીએક ગરમ ગાંઠ હોય તોપણ તે તુરત પાકી સૈલ થાય છે, અને તે ઉપર નરમાશ આવે છે. (૭) ગાઠ કથતી હોય તોજ તેને કાથો અને રેવચીનો શિરો, કપાસના દૂધમાં ઘસી દિવસમાં બે વખત, ત્રણ દિવસ લેપ કરવો,

એટલે ગાંઠ બેસે છે. (૮) ત્રિધારી થોરીઆના ઝાડનાં મૂળીઆંનો રસ ચોપડી, ઉપર તેજ ઝાડનાં મૂળીઆં પાસેની માટી ચોપડવી. એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૯) સાબુ, ચુનો અને ભિલામો ઘસી લેપ કરવો. એટલે સર્વ પ્રકારની ગાંઠો બેસે છે.

પથ્ય:—વમન, રેચન, જવ, ચોખા, મગની કણકી, ઘી, કારેલાં, પરવળ, કુમળા મૂળા, કડવા અને તુરા પદાર્થ, મધ, તલનું તેલ. **અપથ્ય:**—દિવસે નિદ્રા, મૂત્રરોધ, જડ અન્ન, મૈથુન, ગોળ, મહેનત, ખાટા પદાર્થ, તેલવાળા પદાર્થ, વાતુલ પદાર્થ.

૧૬—કર્ણ રોગ.

કારણ:—ઠંડી, જલમાં ક્રીડા કરવી, કાન ખંજોળતાં દુખાવું, શસ્ત્રાદિકોનો મિથ્યા યોગ અને બીજા દોષ કોપાવનાર હેતુ, એ દોષોનો કોપ થઇ, કર્ણશિરામાં પ્રવેશ કરી, તેમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. આ કર્ણરોગ ૨૮ પ્રકારના છે. કાનમાં રસાદિક નાંખવા તે ભોજનના પહેલાં નાંખવાં, અને તૈલાદિક અસ્તમાન પછી નાંખવાં.

કર્ણશૂળ ઉપર:—(૧) આદુનો રસ, મધ, સિંધવ અને સરસવનું તેલ એકત્ર કરી, તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી પચન કરવું; તે થોડું ગરમ થતાંજ કાનમાં નાંખવુ. (૨) લસણ, આદુ, શેકટો, વાયવર્ણાનાં મૂળીઆં અને કેળનો રસ ગરમ કરી કાનમા નાંખવો. (૩) કપાસનાં પાકેલાં પાનને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકી તેનો રસ કાઢી કાનમાં નાંખવો. (૪) દિડનાં મૂળીઆંનો કલ્ક કરી તેમાં તેલ નાંખી પચન કરવું; તે કાનમાં નાંખવો એટલે ત્રિદોષ–જનિત કર્ણશૂળનો નાશ થાય છે. (૫) હીંગ, સિંધવ અને સુંઠના કલ્કમાં તેલ નાંખી પચન કરી તે કાનમાં નાખવું. (૬) શેરની ડીરીને અંગારામાં નાંખી રસ કાઢી તે કાનમાં નાંખવો. (૭) લીંબુના રસમા કિંવા હોકામાંના પાણીમા કોડીની ભસ્મ નાખી તે કાનમાં નાંખવી. (૮) ભાંગરાનો રસ, કુંવાડીઆના મૂળીઆનો રસ, લસણનો રસ, કાદાના પાનનો રસ અને આદુનો રસ, એકત્ર ગરમ કરીને કાનમાં નાખવો. (૯) સમુદ્રફીણની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કાનમાં નાંખી તે ઉપર લીંબુના રસનું ટીપું પાડવું. **કર્ણસ્રાવ** (કાનમાંથી પરૂ વહે છે તેને માટે)—(૧) સિંદુર મધમાં મેળવી કાનમાં નાંખવું. (૨) મરેલો વીંછી તેલમાં કઢવી, તે તેલ કાનમાં નાંખવું; એટલે સર્વ જાતના કર્ણરોગનો નાશ થાય છે. (૩) સુઠ, સિંધવ, દેવદાર, હીંગ અને વેખંડના કાઢામાં તેલ નાંખી, તેલ સિદ્ધ થયા પછી તે કાનમાં નાંખવુ; એટલે તણુખ તથા સ્રાવ બંધ થાય છે. (૪) સવાગી ફૂલવી કાનમાં નાંખવી. (૫) બદામનું તેલ કાનમાં નાખવું. (૬) ફટકડીની લાહીની પીચકારી મારવી અથવા ભૂકી કરી કાનમાં નાખવી. (૭) રાળથી ત્રમણું તેલ લઇ એકત્ર કઢવી પછી ગાળી તે કાનમા નાંખવું. (૮) કાળી તુળસીનો રસ અને ભાંગરાનો રસ દિવસમાં ચાર પાંચ વખત કાનમાં નાંખવો (૯) શેકટાનાં સુકાએલાં ફૂલનું ચૂર્ણ અથવા તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાંખવુ. (૧૦) કપાસનાં ફૂલનો અને ભુંઇ આવળીનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૧૧) મધ કાનમાં નાંખવું. (૧૨) બાવળીઆની છાલના કાઢાએ, તથા ત્રિફળાંના કાઢાએ અથવા કાથાનું પાણી કરી તેણે કાન ધોવો. (૧૩) તલના તેલમાં લસણની કળીઓ તળી તે તેલ કાનમાં નાંખવુ. (૧૪) બીજોરાના રસમાં સાજીખાર નાખી તે કાનમાં નાંખવો, એટલે સણકા અને સ્રાવ દૂર થશે. (૧૫) સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ કાનમાં નાખવું. તે સ્રાવ, વ્રણ, અને સણકાનો નાશ કરે છે. (૧૬) ગોમૂત્ર મંદોષ્ણ કરી તેણે, ગરમાળાના કાઢાએ તથા તુળસીના રસે કાન ધોવો. (૧૭) રસાંજન સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી તેમાં મધ નાંખી તે કાનમાં નાંખવું. (૧૮) જાઇના રસમાં તેલ પચવી તે કાનમાં નાંખવું. (૧૯) ડમરાનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૨૦) વડ, આંબો, જાંબુ અને મહુડાનાં કુમળાં પાનના કલ્કમાં, તલનું તેલ ચોગણું નાંખી, તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાંખવું. **કૃમિકર્ણ** (કાનમાં કીડા પડે છે કિંવા બગઈ ઇંડુ મુકે છે તે ઉપર):—(૧) સરસવનું તેલ કાનમાં નાંખવું. (૨) રિંગણીનાં ફળની ધૂમાડી આપવી. (૩) નિર્ગુંડી, શેકટો કિંવા કળલાવીના કાંદા એ દરેકનો રસ કાનમાં નાંખવો. કપૂરનું પાણી કરી કાનમાં નાંખવું. (૪) ફાંગણીનાં મૂળીઆં ગોમૂત્રમાં ઘસી કાનમાં નાંખવાં.

બગઈ, કીડા, ગોમ વગેરે કાનમાં ગયાં હોય તે ઉપર:—(૧) કાંગનો, ઉતરણીનો, અથવા તિલવણીનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૨) કાસુંદરાનો અથવા શેકટાનો રસ કાનમાં નાંખવો.

(૩) ગીમોડીના પાનનો રસ અને તેલ કાનમાં નાખવુ. (૪) દીવીના નીચે જમેલું તેલ કિંવા મધ કિંવા એરડનેલ કાનમાં નાખવુ. (૫) તગર અને ખાખરનાં મૂળીઆ દાંતે ચાવી તેની લાળ કાનમાં નાંખવી, તે તુરત બગઇનો નાશ કરે છે. (૬) કળલાવી, લીંચો બાગરો, સુંઠ, મરી અને પીપરને એકત્ર કરી વસ્ત્રમાં બાંધી તે પોટલી કાનમાં પીલવી તેથી કર્ણ જલૌકા, કૃમિ, ખાલી વગેરેનો નાશ થાય છે. **કર્ણનાદ:**—એટલે વાયુની ગતિ શબ્દવાહિની શિરા (રેષા)માં જવાથી નોબત, મૃદંગ, શંખ ઇત્યાદિકોના શબ્દ જેવો શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે તેને માટે—(૧) કાંગનો રસ કાનમા નાંખવો. (૨) અંઘેડીના ક્ષારનુ પાણી અને કલ્ક, એમાં તલનું તેલ નાંખી સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું (૩) હીંગ, ત્રિફળા અને સુંઠ, સરસીયામાં નાંખી કઢવી તે કાનમાં નાંખવું. એ ત્રણે ઉપચારો કર્ણનાદ અને બાધિર્યનો નાશ કરશે. (૪) **હિંગ્વાદી તેલ:**—હિંગ, નાગરમોથ, દેવદાર, વરીઆળી, મૂળાની રાખ, ભોજપત્ર, યવક્ષાર, સિંધવ, સંચળ, સોરા, સરગવો, સુંઠ, સાજીખાર, બિડલોણ, સુરમો, મહાળુંગ, કેળનો રસ અને મધુસુક્ત, (લીંમડાનો રસ ૬૪ તોલા, મધ ૧૬ તોલા અને પીંપર ૪ તોલા નાખી, ઘીના વાસણમાં બંધ કરી, ડાંગરની રાસમાં પુરી રાખવું. એક મહિનો થયા પછી કાઢવું, તેને મધુસુક્ત કહે છે.) એમા તલનું તેલ નાખી સિદ્ધ કરવું; તે કર્ણરોગ, કર્ણનાદ, બાધિર્ય, બાંભેર, મસ્તક, કાન, કાનની નળી, અને કાનના શૂળનો નાશ કરે છે. આ ચરક અને સુશ્રુત એને માન્ય છે. (૫) કપાસનાં જીડવાનો રસ રોજ કાનમા નાખવો. **બહેરાપણા ઉપર:**—ગોમૂત્રમાં બીલાં વાટી તેમાં પાણી, બકરીનું દૂધ અને તેલ નાંખી પચવી સિદ્ધ કરવું, અને તે કાનમાં નાંખવું. (૨) બૃહત્પંચ મૂળીઆની સાહીઓ લાવી, તે આઠ આંગળ પ્રમાણે કાપી તેને રૂ વિંટાળી તેલમાં પલાળી સળગાવવી, તેમાંથી જે તેલ પડે તે સુખોષ્ણ કાનમાં નાંખવુ. (૩) કાંજી, મહાળુંગનો રસ, મધ અને ગોમૂત્ર, કિંવા આદુનો રસ, મધ, સરગવાના કાંદાનો રસ અને કેળના કાંદાનો રસ એમાં; અથવા સુંઠ, ધાણા, અને હિંગના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૪) નિર્ગુંડી, જાઇનાં પાન, રૂ, ભાંગરો, લસણ, કેળ, કપાસ, સરગવો, તુળસી, આદુ અને કારેલાના રસમાં તલનુ તેલ નાંખી, તેમાં વછનાગ નાંખવો તથા પચન કરવું. તે કાનમાં નાંખવું એટલે બાધિર્ય, કર્ણનાદ, કૃમિ, સણકો અને પરૂનો નાશ થાય છે. (૫) સુંઠ, સિંધવ, પીંપર, નાગરમોથ, હિંગ, વેખડ અને લસણના કલ્કમાં તલનુ તેલ નાંખી તેમા કપાસનો અને ખાખરાનો રસ નાંખી સિદ્ધ કરવુ; તે કર્ણરોગ, અને બહેરાશનો પણ નાશ કરે છે.

કર્ણમૂળ:—સન્નિપાત જવરમાં કાનના મૂળને જે સોજો આવે છે તેને ' કર્ણમૂળ કહે છે. આ સોજો આવ્યાથી રોગી ઘણું કરીને બચવો બહુ કઠિન છે આવો સોજો, તાવ આવવા પહેલાં કે પછી અને નહિ તો કદાચ તાવ હોય છે તે વખતે પણ આવે છે આવો સોજો તાવની આગળ આવે તો અસાધ્ય, તાવની વખતે આવે તો કષ્ટસાધ્ય અને પાછળથી આવે તો સાધ્ય ગણવો, એવું માધવનિદાનકારનું મત છે. તેના **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) વછનાગ, લીંબુના રસમાં ઘસી વારવાર લેપ કરવો. (૨) ધંતૂરાનાં બિયાં, રાઇ અને ગોળ એકત્ર કરી તે લગાડવુ. (૩) ઇંગોરિયો, હળદર, સિંધાલુણ, દેવદાર, અને આકડાનું દૂધ, એ ખરલ કરીને તેનો લેપ ઉપરાઉપરી કરવો (૪) સરગવાની છાલ અને રાઇ પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો (૫) પુષ્કરમૂળ, દાલચીની, ચિત્રક, ગોળ, કાયફળ, ઉપલેટ, અને હીરાકસી એ બધી દવા આકડાના દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૬) દાંતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, થુવેરીઆનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગોળ, ભીલામાના બિયાંમાંનું મગજ અને હીરાકસી, એ બધું ખરલ કરીને લેપ કરવો. (૭) ચુનો અને ગોળનો ઉપરા ઉપરી લેપ કરતાં રહેવુ.

પથ્ય:—ઘઉં, ચોખા, મગ, જવ, ઘી, પરવળ, સરગવો, વાંગ, અને કારેલાં. **અપથ્ય:**—માથા ઉપરનુ સ્નાન, વ્યાયામ, કફકારક અને જડ એવા પદાર્થ.

૧૭—કમળો.

કારણ અને લક્ષણ:—અતિ પિત્તકારક પદાર્થોના સેવને કરી પિત્ત, લોહી અને માંસ એ દૂષિત થઈ ચામડી, નખ અને મુખ એ હળદર જેવાં પીળાં થાય છે. મળ અને મૂત્ર રક્તવર્ણ અને પીતવર્ણ થાય છે; અને દાહ, અગ્નિમાંદ્ય, દુર્બળપણું, અરોચક ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) એરંડાનાં પાનનો અથવા કુમળાનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં ગાયનું દૂધ નાંખી આપવો. (૨) ઘઉં લઇ તેમા લોખંડની કડછી અગ્નિમા લાલ કરી દબાવી અને તેનો જે ધૂમાસ આવે તે આંખોમાં આંજવો. (૩) દૂધમાં સુંઠનુ ચૂર્ણ નાંખી આપવુ. (૪) નરમાના જીંડવાનો રસ નાકમાં નાંખવો. (૫) દેવડાંગરના ફળનુ ચૂર્ણ ચોખાભાર નાકમા સુંઘવુ, એટલે નાકમાંથી પીળો સ્ત્રાવ થઇ બે પહોરે કમળો ઉતરશે. (૬) કડવા તુરીઆનુ ચૂર્ણ ૧ ચોખાભાર નાકમાં સુંઘવું. (૭) સવારમાં સતી કોવડી ખાવી. (૮) કડવા લીંબડાની અંતરછાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને કિંચિત્ સુંઠની ભૂકી નાંખી આપવો. (૯) એરંડાનાં મૂળીઆં મધમાં ઘસી ચટાડવાં. (૧૦) ધોળી ડુંગળી અને ગોળ એકત્ર વાટી તેમાં થોડી હળદર નાખી આપવી. (૧૧) ગળોનો રસ આપવો.

પથ્ય:—જવ, ઘઉં, ચોખા, મગ, મસૂર, તુવેર, પરવળ અને તાંદળજો. અપથ્ય:—ભાજીપાલો, હીંગ, પેંડ, પાન, તીખુ, ખાટું અને ઉષ્ણ અન્ન.

૧૮—કાસરોગ (ઉધરસ).

કારણ:—મ્હોંમાં અથવા નાકમાં ઘણી ધૂમાડી જવાથી, અતિ વ્યાયામથી, અમ્લ પદાર્થ ખાવાથી, સત્વર ભોજન કરવાથી; અને મળ, મૂત્ર, વાયુ અને છીંકોના અવરોધથી પ્રાણવાયુ દુષ્ટ થઇ ઉદાન વાયુને મળી કાસરોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉપચાર:—(૧) કપાસનાં ફૂલમાંની કળી લઇ, તેના સમભાગ મિરચૂડ (મરીની ભુકી) નાંખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને રોજ એકેક ગોળી આપવી; એટલે કાસ શ્વાસ (દમ) દૂર થાય છે. (૨) અરડુસાનો રસ મધમા આપવો. (૩) લવંગાદિ વટિકા આપવી. (૪) મરીચ્યાદિની ગોળી આપવી (૫) સુંઠ, બાલહરીતકી અને નાગરમોથને કુટી તેમાં બમણો ગોળ નાંખી ગોળીઓ કરીને એકેક ગોળી મ્હોમા રાખવી, એટલે કાસ તથા શ્વાસ દૂર થાય છે. (૬) બહેડાંની છાલ મ્હોંમાં રાખી તેનુ પાણી ગળી જવું. (૭) હરડે અને બહેડાનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) બકરીના મૂત્રમાં બેહેડાંના ફળની ગોળીઓ કરવી અને મધમા ગોળી આપવી. એટલે કાસ તથા શ્વાસ જાય છે. (૯) આદુનો રસ મધમા નાંખી આપવો. તેવી કરી કાસ, શ્વાસ વગેરે દૂર થાય છે. (૧૦) રીંગણીનાં મૂળીઆંનો કાઢો કરી, તેમા પીંપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાંખી આપવો. (૧૧) ડોરલીનો કાઢો, પીંપર અને ખડીસાકર નાંખી આપવો. (૧૨) ગરમાળાનાં મૂળીઆનું ધૂમ્રપાન કરાવવું. (૧૩) બોરડીનાં પાન વાટી, સિંધવ અને ઘી નાખી તવીપર શેકી આપવા (૧૪) કાળા ધતૂરાનાં પંચાંગ સુંઘવાં. (૧૫) ધમાસાના મૂળીઆં સુંઘવાં. (૧૬) રીંગણી અને પીપળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૭) બહેડાં બે ભાગ અને પીંપર એક ભાગ, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૮) પીંપર, પીપળીમૂળ, સૂંઠ અને બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, સામો, જવ, અડદ, મગ, કુલિત્થ, ઘી, દૂધ, ચાકવત, વેંગણ, મૂળા, લસણ, ગીલોડાં અને ગરમ પાણી. અપથ્ય:—દાહકારકપદાર્થ, કંદ, દુધી, ઘણું ખાવું, જડ, શીતળ, ખાટાં અને દુષ્ટ, એવાં અન્નપાન.

૧૯—કુષ્ઠરોગ. (કોઢ)

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—વિરૂદ્ધ પદાર્થોનું સેવન, મલમૂત્રાદિ વેગોનું સંધારણ, અતિ સ્ત્રીસેવન, મદ્ય, માંસ તથા દુષ્ટ પાણી, એનું અતિ સેવન; દહીં, મીઠું, ખાટું, અડદ, મૂળા, દિવસે ઉંઘ, અતિ વ્યાયામ, અતિ સંતાપ, ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, ચામડી, રક્ત, માંસ અને પાણી એઓને દૂષિત કરી કુષ્ઠરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. દાદર, ખસ, ખરજવાં, ઇત્યાદિ એ કુષ્ઠ રોગનાજ ભેદ છે. હમણાના કાળમાં દૂધ ઘીનો અભાવ થતો જવાથી આ દેશમાં કુષ્ઠરોગનો ઘણોજ પ્રાદુર્ભાવ થયો છે.

ઉપચાર:—(૧) જળો લગાડી વારંવાર લોહી કાઢવું. (૨) ખેરની અંતરછાલ, ત્રિફળાં, કડવા

લીમડાની છાલ, કડવાં પરવળ (પંડોળાં), ગળો, અને અરડુસાનાં પાનનો કાઢો કરી આપવો; એટલે સર્વ કુષ્ઠ (કોઢ) દૂર થાય છે. (૩) આવળકટી અને ખેરની અંતરછાલનો કાઢો કરી, તેમાં બાવચીનું ચૂર્ણ ૩ માસા મેળવી પાવાથી ધોળો કોઢ દૂર થાય છે. (૪) ખેરના પંચાંગ (મૂળીઆં પાન, ફૂલ, છાલ, ફળ)નો કાઢો કરી રાખવો. તેનાથી સ્નાન, પાન, ભોજન, ઉદ્વર્તન અને લેપ કરવો એટલે સર્વ કોઢ દૂર થાય છે. (૫) શુદ્ધ ગંધક, પારો, મનશીળ, હરતાળ, મરી, હળદર, આંબાહળદર, સિંદુર, મોરથુથુ, કુંવાડીઆનાં બિયાં, બાવચો, જીરૂં અને કડુજીરૂં, એ તેર ઓષધનું બારિક ચૂર્ણ કરી, તેમા લીમડાનો રસ અને ઘી નાંખી લોખંડની કઢાઇમાં લોખંડના તાવેતાએ ૪ પહોર સુધી ઘુટવું. પછી ચોપડવું; એટલે દદ્રુ, પામા, કડૂ ઈત્યાદિ રોગ સારા થાય છે. (૬) ધોળી ગોકર્ણીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો, તેથી શ્વેત કોઢ દૂર થાય છે. (૭) પીળી જાઇ, હીરાકસી, વાવડીંગ, મનશીળ, ગોરોચન અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો, એટલે શ્વેત કોઢ દૂર થઇ સુખ થશે. (૮) કાવળી, કુવાડીઆનાં બિયાં, કોઠ, અને પીંપર, એ બોકડાના મૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો એટલે ધોળો કોઢ દૂર થઇ સુખ થશે. (૯) લાખ, વિશેષ ધૂપ, કોઠ; કિંવા વાવડીંગ, હળદર, દારૂહળદર, ધોળા સરસવ, સુંઠ, મરી, પીંપર, મૂળાનાં બિયાં, કુવાડીઆનાં બિયાં, એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવુ, અને કુષ્ઠ, શિબ્મી, કિટિભકુષ્ઠ તથા ખરજવા ઉપર પાણીમાં અથવા બોકડાના મૂત્રમાં લેપ કરવો. (૧૦) મનશીળ, હીરાકસી અને મોરથુથુ, ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. તે કિટિભ, વિસર્પ અને સર્વ કોઢનો નાશ કરે છે. (૧૧) ધતૂરાના બિયાં અને સિંધવનો પાણીમાં કલ્ક કરી, સરસવના તેલમાં પચન કરી, તે તેલ વૈપાદિક કોઢ એટલે જેના યોગે હાથ, પગ, ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર ચોપડવું. (૧૨) કુંવાડીઆના બિયા, આવળકટી, રાળ અને થોરીઆનું દૂધ, એ કાંજીમાં વાટી તેનો દદ્રુ નામના કોઢ ઉપર લેપ કરવો. (૧૩) હિંગળોક, ગંધક, પારો, પીંપર, વછનાગ, વાવડીંગ, હળદર, ચિત્રક, મરી, હરીતકી, સુંઠ, નાગરમોથ, સમુદ્રફીણ, બાવચો, કુટકી, ગરમાળો અને કુંવાડીઆના બિયાં, એ પદાર્થો સમભાગ લઇ, તેનો લીંમડાના રસમાં ખરલ કરવો. તેનો લેપ કરવાથી દદ્રુ, કડૂ, વિસર્પ, લૂત, ભગંદર અને મંડળકુષ્ઠ, એ સર્વનો જલદી નાશ થાય છે. (૧૪) પારો, ગંધક અને નાગકેસર સરસવના તેલમાં ખરલ કરી શરીરે ચોળવું; એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે. (૧૫) કરંજના બિયા, કોઠ, અને કુવાડીઆના બિયાં, ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો. તે કુષ્ઠ ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૧૬) ધોળી કરેણીનો રસ, વાવડીંગ અને ચિત્રકમૂળની છાલ, એ તેલમાં નાંખી કઢવી તે શરીરે ચોપડવું. (૧૭) ત્રિફળા, વાવડીંગ અને પીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવુ; એટલે કોઢ, કૃમિ, પ્રમેહ, નાડીવ્રણ અને ભગંદરનો નાશ થાય છે. (૧૮) પારો, ગંધક, એની કજલી સરસવના તેલમા ખરલ કરી પછી ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો, એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે. (૧૯) ધોળી કણેરનાં મૂળીઆં, કોઠ અને કરંજની છાલ, દારૂહળદર અને જાઇના પાનનો લેપ કરવો (૨૦) શિલાજિત, કપીલો, જેઠીમધ, ફટકડી, રાળ અને મનશીળ, એ દરેક ૪ તોલા લઇ, તેનો મીઠામા ત્રણ વાર કુષ્ઠ ઉપર લેપ કરવો. (૨૧) ખેરના ઝાડ નીચે ખાડો કરી તેમા વાસણ રાખી ખેરનુ મૂળીયુ છુંદી તે ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે તેનો રસ જમે છે. તેમા આમળાંનો રસ અને મધ નાંખી આપવો. તે કોઢનો નાશ કરે છે અને રસાયન પણ છે. (૨૨) લીંબડાનાં ૧૦૦ પાન, લીંબોળીઓ, આમળાં, વાવડીંગ અને બાવચીનો કલ્ક પ્રાશન કરવો. (૨૩) મોરથુથુના પાણીમાં સાત વખત માલકાંકણીનું તેલ પચન કરવુ. તે શરીરે ચોપડવાથી ધોળો કોઢ જાય છે. (૨૪) વજ્રતૈલ:—સાતવીણ, કરંજ, રૂ, જાઇ, કરેણ, થુરીઓ, તથા સરસવના ઝાડનાં મૂળીઆં, તેમજ ચિત્રક અને રાનમોગરીનાં મૂળીઆં, કરંજના બિયા, હરડે, બહેડાં, આવળકટી, સુંઠ, મરી, પીપર, હળદર, દારૂહળદર, શ્વેત સરસવ, વાવડીંગ અને કુવાડીઆનો ગોમૂત્રમાં કલ્ક કરી તેમાં તેલ સિદ્ધ કરવુ. એ શરીરે ચોપડવાથી કોઢ, નાડીવ્રણ, તથા દુષ્ટવ્રણનો નાશ થાય છે.

ખરજ, કંડૂ, દાદર ઈત્યાદિક ઉપર ઉપચાર:—(૧) પારો, ગંધક, કાથો, મોરથુથુ, પાષાણભેદ અને મુરદારશિંગ એ સમભાગ, અને એથી ચોગણું ઘી લઇ તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તે ચોપડવું. એટલે ખરજવા, ખસ, દાદર, વિસ્ફોટક, નાયટાં અને ઉંદરી દૂર થાય છે. (૨) આમલસારો

ગંધક અને મરી, એનાથી ચોપટ ઘી લઇ તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તેનો લેપ ત્રણ દિવસ કરવો, અને લેપ કર્યા પછી કેટલીક વાર તડકામાં બેસવું. (૩) નાળીએરની કાચલીનું તેલ પાડી લેપ કરવો; એટલે ખરજવું અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૪) ચંદનતેલ, લીંબુનો રસ તથા કપૂરનો ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૫) આમલસારો ગંધક, કપૂર, ટંકણખાર અને કિંચિત્ મીણને કોપરેલમાં ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવું; એટલે ખસ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૬) મુરદારશિંગ અને ફુલાવેલી ફટકડીને એકત્ર કરી શતધૌત (સો વખત ધોએલા) ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૭) શતધૌત ઘીમાં રસકપૂર ખરલ કરીને ચોપડવું; એટલે ખરજવાં, ખસ, દાદર, ખોડો, નાયટાં અને ઉંદરીનો નાશ થાય છે. (૮) પારો અને ગંધકની કજલી માખણમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) કબાબચણી, ગેરૂ, કોઇ, મોરથુથુ, જીરૂં અને મરી, એ દરેક તોલો તોલો, મનશીલ, ગંધક અને પારો એ છ છ તોલા; તથા ઘી ૨૦ તોલા લઇ તાંબાના વાસણમાં નાંખી ખરલ કરવો. એનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો એટલે તીવ્ર ગજકર્ણ-વ્યથા પણ દૂર થશે. (૧૦) ચણોઠી, ચિત્રક, શંખભસ્મ, હળદર, ધરો, હરિતકી, કળલાવી, થુરીઓ, સિંધવ, કુવેર, નાગરમોથ, કપાસનું દૂધ, ઘેરોસા, પારો, બાવચો, કુવાડીઓ, વાવડીંગ અને મરીને મધમાં ઘુંટી લેપ કરવો. એટલે કંડૂ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૧૧) ધરો, હરિતકી, સિંધવ, કુવાડીઆનાં બિયાં, અજવલો અને કાજી એકત્ર કરી વાટી લેપ કરવો, એટલે ત્રણ લેપોએ, બહુમૂલ એવાં દદ્રુ અને કંડૂનો નાશ થાય છે. કુષ્ઠ રોગ ઉપર લગાવેલા અથવા ચોપડેલાં ઔષધો બીજે દિવસે અરિઠા લગાવી સાફ ધોઇ નાખવા; અને પછી તેના ઉપર ઔષધો ચોપડવાં. (૧૨) ગંધક, માયફળ (માયાં) અને કપૂરને મેઢીના દૂધમાં ખરલ કરી ચોપડવા. (૧૩) તરવાડનાં અથવા કુંવાડીઆનાં બિયાં, લસણ અને કડવા લીમડાનાં પાનને તેલમા શેકવા, બળી જાય એટલે તેનો મલમ કરી ચોપડવાં.

પથ્ય:—જવ, ઘઉં, ચોખા, ઘી, મગ, તુવેર, મસૂર, પડવળ (પંડોળાં), લસણ, ચાકવત, ગલકાં, કડવા પદાર્થ. **અપથ્ય:**—પરસેવો કાઢવો, મૈથુન, શેલડી, ગોળ, દહીં, દૂધ, ખાટા પદાર્થ, તલ, અડદ, મધ.

૨૦—કૃમિરોગ.

કારણ:—ખાધેલું પચ્યું ન હોય ને બીજું ખાવું, રોજ મધુરામ્લ ખાવું, ખાવાના વખતનો નિયમ ન હોવો, દુગ્ધાદિક પીવાં, મિષ્ટાન્ન અને ગોળ, સાકર ઇત્યાદિ ભક્ષણ કરવા, વ્યાયામ ન કરવો, એ કૃમિરોગનાં સાધારણ કારણો જાણવાં.

લક્ષણ:—તાવ, નિસ્તેજપણું, શૂળ, હૃદયને પીડા, ઓકારી, ભ્રમ, અન્નદ્વેષ, અતિસાર ઇત્યાદિ લક્ષણો જાણવાં.

ઉપચાર:—(૧) કિરમાણી અજમો સવારે ઠંડા પાણીમાં લેવાથી કૃમિરોગ દૂર થાય છે. એજ કિરમાણી અજમાનું જે સત્ત્વ કહાડવામા આવે છે તેને ઇંગ્રેજી ભાષામાં "સાંટોનાઇન" કહે છે. (૨) પળસપાપડી અધકચરી શેકી, મગની દાળ જેટલી ઘીમાં આપવી. કિંવા પળસપાપડી એક ફૂટી પલાળી રાખવી અને તે પાણી ગાળી લેઇ શક્તિ પ્રમાણે મધ નાંખી આપવું. (૩) વાવડીંગનો કાઢો ગોળ નાંખી આપવો. (૪) સુંઠ, વાવડીંગ અને બિલામાનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૫) કૌચપરના કાંટા મધમાં નાખી આપવા. ઘણાજ નાના બાળકને એ આપવું નહિ. (૬) ફુદીનાનો રસ અને ડમરાનો રસ એકત્ર કરી આપવો. (૭) મહાળુગાની છાલનો કાઢો આપવો. (૮) અનસ ખાવું; એટલે કૃમિનું પાણી થશે. (૯) કાચકીના પાનના રસમાં આંબાહળદર ઘસી પાવી. (૧૦) કાચકી અને હીંગ શેકી તેમાં મીઠું નાખી ઘીમાં ખરલ કરી પીવું. (૧૧) વડની વડવાઇઓના કુમળા અંકુર વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ આપવો. (૧૨) એરોદસ ખાવા આપવું, કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું, એ ખાધાથી મીઠું લાગે છે. (૧૩) કિરમાણી અજમો ૧ તોલો, વાયવર્ણાની છાલ ૧ તોલો, અને ખડીસાકર ૩ તોલા, એનું ચૂર્ણ મોટા માણસને ૬ માસાથી એક તોલા સુધી, અને નાના બાળકને ૨ કિંવા ત્રણ ગુંજા સુધી આપવું. (૧૪) ઉંદરકનીના પાનનો રસ ચાંગળું ભરી પાવો; કિંવા તેનાંજ સુકાં પાનનું ચૂર્ણ

અર્ધો માસો મધ સાથે આપવું (૧૫) કપૂર અર્ધો ગુંજા અને થોડું કેસર રાત્રે આપવાં. એટલે સવારમાં કૃમિ પડે છે. (૧૬) ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ થોડી હીંગ નાંખી આપવું. (૧૭) એક ચણોઠીભાર પટકી મધમાં આપવી. (૧૮) બકમ લીમડીની અથવા પાંગરાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ ૨ માસા મધમાં અથવા દૂધમાં આપવું. (૧૯) વાયવર્ણાની છાલ, એરોદસ, કિરમાની અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને સંચળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૦) કપિલા ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨૧) નાગરમોથ, વાવડીંગ, પીંપર, ઉંદરકાની, ટેંડુમૂળ, દાડમની છાલ અને બીલાંનું ચૂર્ણ મધમા આપવું.

પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, ઘી, તુવેર, મધ, કુમળાં વેંગણ, કોઠું. **અપથ્ય:**—ગોળ, સાકર, દૂધ, કેળાં, બોર, કોળું અને તેલ.

૨૧—ગંડમાલા.

ગંડમાલાની સંપ્રાપ્તિ:—નાના બોર જેવડી અને મોટા બોર જેવડી અને આંબળા જેવડી ગાંઠો, કાખ, બાહુમૂળ, ગોચી અને ગળું એવા ઠેકાણે, કફથી મેદ દુષ્ટ થઈ જાય છે તેને ગંડમાલા કહે છે. તે ગડમાલા ઘણીક ગાંઠોએ યુક્ત હોઇ, ઘણા કાળે કરી હલકી પાકદશાપર જાય છે એવું જાણવું. પૂર્વોક્ત ગડમાલાની ગાઠો કેટલીક પાકો ફુટી વહે છે, અને નહિ જેવી થઈ ફરી બીજી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનો સંબંધ ઘણો હોય છે. એ રોગને અપચી કહે છે.

ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ:—ગોચી, ગળું અને હડપચી, એની સંધિના ઠેકાણે વૃષણ જેવી ગ્રંથિરૂપ સોજો થવા લાગે છે, અને તે સોજો નાનો અથવા મોટો હોય છે તેને ગલગંડ કહે છે. તે ગલગડ વાયુ, અને કફ ગળાને ઠેકાણે દુષ્ટ થવાથી થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) હિરાકસી, કપાસના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) વછનાગ લીમડાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) કડવી પાકેલી તુંબડીમા પાણી નાંખી રાખી પછી તે પાણી પ્રાશન કરવું. (૪) ચિત્રક, ભિલામો, હીરાકસી અને થોરનાં મૂળીઆ કપાસના રસમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) કંચનારના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેમાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો. (૬) વાયવર્ણાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાંખી આપવો (૭) એરંડમૂળ અને ખાખરાનાં મૂળીઆ, ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી લેપ કરવો. એનાથી ગલગડ પણ દૂર થાય છે. (૮) કડવી તુંબડીનો રસ તથા સરસિયું એકત્ર કરી દેવતાપર કડવી રસ બળી જાય એટલે તે તેલ લઇ ચોપડવું. (૯) ઉન્હાળીનાં મૂળીઆ અને હળદર ગાયના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૦) કડવા સરગવાની છાલ અને ઇંદ્રવરણાના મૂળીઆની છાલ સમભાગ એકત્ર કૂટી તે ભૂકી હોકામાં પીવી. (૧૧) કપાસનું દૂધ, સિંધવ, સમુદ્રફળ અને ખાખરાના બિયા, એ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવા (૧૨) મૂળાનાં બિયા, સરસવ, સરગવાનાં બિયા, શણના બિયા, સાતુ અને જવસ, એ ખાટી છાશમાં વાટી ચોપડવાં; એટલે ગંડમાલા અને ગલગંડનો નાશ થાય છે. (૧૩) ભોંયચપાનાં મૂળીઆં, કોચલાનાં બિયાં અને વછનાગ, ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. આ લેપથી ખેંચ લાગે છે એથી કરી ગંડમાલા, ગલગંડ કિંવા કોઇ પણ ગાંઠ તુરત બેસે છે. ફુટેલી ગાંઠો ભરાઇ આવવા માટે મલમની પટ્ટીઓ લગાવવી. (૧૪) ચંદન, હરીતકી, લાખ, ઘોડાવજ અને કુટકીનું તેલ સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું, એટલે અપચીનો નાશ થાય છે. (૧૫) ગરમાળાનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી સુંઘવા તથા તેનો લેપ પણ કરવો. (૧૬) કુલિત્થ અને મરીનો કાઢો આપવો.

ગલગંડ ઉપર ઉપચાર:—(૧) હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) ચુનો, ગોળ, અને ધેરોસા એકત્ર કરી લેપ કરવો, એથી કરી ગાલની સૂજ પણ દૂર થાય છે. (૩) ધતૂરાનાં પાન વાટી તેમા ચુનો મેળવી તે ઉપર બાંધવો.

પથ્ય:—જુની રાતી ડાંગર, જવ, મગ, પડોળાં, સરગવો, કારેલી, શેલડી, રૂક્ષ, તીખા, અને અગ્નિદીપક પદાર્થ. **અપથ્ય:**—દૂધ અને શેલડીથી જે પદાર્થ થાય છે તે; મિષ્ટાન્ન, ખાટાં, મધુર, જડ અને કફકારક અન્ન.

૨૨—ગુલ્મ રોગ.

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—મિથ્યા આહાર તથા વિહાર, એવી વાતાદિક દોષ કુપિત થઈ પેટમાં ગ્રંથિરૂપ પાંચ પ્રકારના ગુલ્મ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાઠો ગોટલા જેવી હોઈ, ચલ અથવા અચલ અને ગોળ હોય છે, અને કદિ મોટી અને કદિ નાની હોય છે. આ રોગને ગુલ્મ કહે છે.

પૂર્વરૂપ:—ઘણા ઓડકાર, મલબદ્ધતા, અન્ન ઉપર અરૂચિ, આંતરડાં કડકડ વાગે તથા દુઃખે છે, પેટ ચડે છે અને અગ્નિમાદ્ય, એ ગુલ્મ રોગનું પૂર્વરૂપ જાણવું.

ઉપચાર:—(૧) પીંપર અને જવખારનું ચૂર્ણ આદુના રસ અને મધમાં આપવું; એટલે ગુલ્મ અને શ્વાસકાસ દૂર થાય છે. (૨) ચિરપળ, સિંધવ, સચળ, બિડલોણ, અજમોદ, એરંડમૂળ, જવખાર, બાળહરડે, સેકેલી હીંગ અને વાવડીંગ, એ દશ ઔષધો સમભાગ લેવાં અને નસોતર ૩ ભાગ, બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે ગુલ્મ, શળ, પેટનું ચડવું અને ઉદરના સર્વે રોગો દૂર થાય છે. (૩) હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવું. (૪) જાસુદીનાં પાનનો રસ દરેક વખતે નવટાંક પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. (૫) આદીરાજના પાનના રસમાં મરીની ભૂકી અને તલનું તેલ ૭ ટીપાં નાંખી ૩ દિવસ આપવું. (૬) સરગવાના પાનનો રસ પા શેર, તેમાં બે તોલા ખડીસાકર મેળવી ૩ દિવસ આપવો. આ ત્રણે ઉપચારોથી વાતગુલ્મ દૂર થાય છે. (૭) રિંગણી મૂળીઆ સહિત સુકવવી. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમા રોજ ૧૦ માસા સુધી દિવસમાં બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવું; એટલે પેટમાં કોઈ પણ આજારની ગાંઠ હશે તો તે દૂર થશે. (૮) કાચકુ શેકી તેનું ચૂર્ણ ગોળમા આપવાથી પ્રસૂતકાળે ઉત્પન્ન થએલો વાયુનો ગોળો શમે છે. (૯) દશમૂળના કાઢામા જવખાર અને સિંધવ નાંખી આપવો. એટલે ગુલ્મ, શળ, હૃદ્રોગ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૧૦) ઉન્હાળીનો ક્ષાર અને હરીતકી ચૂર્ણ એ બન્ને ચાર ચાર માસા એકત્ર કરી ગરમ પાણીમાં આપવું.

રક્તગુલ્મનાં લક્ષણ:—સ્ત્રી નવી સુવાવડી હોવાથી અથવા અપક્વ ગર્ભપાત થવાથી કિંવા ઋતુકાળે અપથ્ય પદાર્થ સેવવાથી, વાયુ તેના ગર્ભાશયને ઠેકાણે લોહીને જમાવી શળ અને દાહ એણે કરી યુક્ત એવા ગુલ્મને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગુલ્મ ઘણા દિવસ પિંડીભૂત હોવા છતાં અવયવ નહિ એવા ગર્ભ જેવાં દુખણાં કરે છે; શળયુક્ત હોય છે; ગર્ભના લક્ષણો, જેમકે આર્તવ પ્રતિબંધ, સ્તનની ડીંટડી ઉપર કાળો વર્ણ, ઇત્યાદિથી યુક્ત હોય છે. એની ચિકિત્સા દશ મહિના પછી કરવી.

રક્તગુલ્મ ઉપર:—(૧) દંતીમૂળ, હીંગ, જવખાર, કડવી તુંબડીનાં બિયાં, પીંપર અને ગોળને થુરીઆના દૂધમાં ઘસી તોલા પ્રમાણે ગોળી કરી ભક્ષણ કરવી. એટલે રક્તગુલ્મનો નાશ થાય છે, અને ગએલો અડકાવ પણ આવે છે. (૨) ખાખરાના ક્ષારવડે ઘૃત સિદ્ધ કરી તે પ્રાશન કરવુ. (૩) શતાવરી, કારંજાની છાલ, દારૂહળદર, ભારંગમૂળ અને પીંપરનુ ચૂર્ણ તલના કાઢા સાથે પાવુ. (૪) તલનો કાઢો, ગોળ અને ઘી, એમા સુંઠ, મરી, પીંપર અને ભારંગમૂળનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો; એટલે રક્તગુલ્મ અને નષ્ટાર્તવનો નાશ થાય છે. (૫) ભારંગમૂળ, પીંપર, કારંજાની છાલ, પીંપળીમૂળ અને દેવદારનું ચૂર્ણ, તલના કાઢા સાથે પાવું. (૬) મુંડી અને વંશલોચનનું ચૂર્ણ, સાકર અને મધમાં મેળવી રક્તગુલ્મ ઉપર રેચ માટે આપવું. (૭) અરીઠાના પાણીમાં કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં ઘસી આપવાં.

પથ્ય:—જૂના ચોખા, દૂધ, કુલિત્થ, દાડમ, આમળાં, લીંબુ, છાશ, લસણ, કુમળો મૂળો, ચાકવત, સરગવો, હીંગ, ગરમ અન્ન. **અપથ્ય:**—અડદ, જવ, મધુરફળ, વેંગણ, કોળુ, મૂળા, દ્વિદલ ધાન્ય, જડ અન્ન અને તેલવાળા પદાર્થ.

૨૩—ગ્રંથિરોગ અને અર્બુદ રોગ.

ગ્રંથિરોગની સંપ્રાપ્તિ:—વાતાદિ રોગ, માંસ અને લોહી દુષ્ટ થઈ મેદ અને શિરાઓને દૂષિત કરી, ગોળ, ઉંચો અને ગાંઠ જેવો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તે રોગને ગ્રંથિ કહે છે.

અર્બુદ રોગની સંપ્રાપ્તિઃ—શરીરના ઠેકાણે વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, લોહી અને માંસને દૂષિત કરી, ગોળ, સ્થિર, મંદપીડા યુક્ત, મોટો, મૂળ ગએલો, લાંબા કાળે વધનારો અને પાકનાર, એવો માંસનો ગોળો થઇ ઊઠે છે; તેને અર્બુદ કહે છે.

ગ્રંથિરોગ અને અર્બુદ રોગ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) વ્રણ (ગુમડા) ઉપર જે ઉપચાર કહેલા છે તે યોજવા. (૨) સાજીખાર, હળદર અથવા મૂળાનો ખાર અને શંખચૂર્ણને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) હળદર, લોધ્ર, પતંગ અથવા રક્તચંદન, ઘેરોમા, ગોળ અને મનશીળને મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) કોઇ અને તમાલપત્ર, વડના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો અને ઉપર વડનાં પાન બાંધવાં; એટલે સાત દિવસમાં અર્બુદનો નાશ થાય છે. (૫) સરગવાનાં બિયાં, મૂળાનાં બિયા, સરસવ, તુળસી અને ઇંદ્રજવને ભેસની છાશમાં વાટી લેપ કરવો.

પથ્યા પથ્યઃ—ગુલ્મ રોગ પ્રમાણે.

૨૪—જ્વર-તાવ.

કારણઃ—મિથ્યા આહાર તથા મિથ્યા વિહારથી દુષ્ટ થએલા વાતાદિ દોષ, આમાશયનો આશ્રય કરી, કોષ્ટાગ્નિને બહાર કાઢી રસધાતુને મળી જ્વર (તાપ) ઉત્પન્ન કરે છે. એ જ્વરના અનેક ભેદ વર્ણવેલા .

જ્વરનું પૂર્વરૂપઃ—બગાસાં, અંગનુ દુખવું, ચિત્તનુ અવ્યવસ્થિતપણું, નેત્રોનો દાહ, જડતા, અરૂચિ, શરીર ઉપર રોમાંચ ઉભાં રહેવા, આંખો આગળ અંધારાં, હસ્તપાદ ઠંડા, ચિત્તને આનંદ ન હોવો; શીત, વાયુ તથા ગરમી, એ વિષયોમા વારવાર ઇચ્છા તથા વારવાર દ્વેષ, અન્ન ન પચવું; બળ, શરીર અને કાંતિની હાનિ, તથા વાયુનું પ્રાધાન્ય હોવાથી આંખોમા ઘણો દાહ થાય છે કફનું પ્રાબલ્ય હોય તો અન્ન ઉપર અરૂચિ હોય છે. દ્વિદોષોનો કોપ હોય તો બન્ને લક્ષણો થાય છે. ત્રિદોષીનો કોપ થવાથી સર્વ લક્ષણો થાય છે.

વાતજ્વરલક્ષણઃ—શરીરને કંપ; કંઠ, હોઠ શુષ્ક થવા; મલાવરોધ, છિંકો ન આવવી; માથું, પેટ, કમર, આંખો અને અંગ દુખવા; ઉંઘ ન આવવી, તાવ કોઇ વખત ઘણો અને કોઇ વખત થોડો થવો, અરૂચિ, બગાસા આવવા, પેટ ચડવું, અજીર્ણ, ભ્રમ, મોહ, અને શૂળ થવું; શરીર ઉપર રોમાંચ ઉભાં થવા, આંખો ઉપર આળસ, ખાલી, ઉધરસ, દાત કડકડવા, વગેરે લક્ષણો થાય છે. **પિત્તજ્વરનાં લક્ષણઃ**—શરીર પીતવર્ણ, સર્વ શરીરનો દાહ, તૃષા, મુર્ચ્છા, અલ્પ નિદ્રા, મ્હોં કડવું, ઓકારી, ચકરી, બડબડવુ, અતિસાર, જ્વરનો વેગ તીવ્ર, કંઠ, હોઠ, મુખ, અને નાક ઉપર ફોલ્લા; કેપ કર્યા જેવું થવું, ઠંડા પદાર્થો ઉપર ઇચ્છા, મળ, મૂત્ર, નેત્ર, તથા ત્વચા, એ પીતવર્ણ, એ લક્ષણો પિત્તજ્વરમાં થાય છે. **કફજ્વરનાં લક્ષણઃ**—શરીરે જડપણું, ખાલી ઉબકા, મ્હો મીઠુ, સળેકમ, અરૂચિ, ઉધરસ, આળસ, તૃપ્તિ, અંગ ઠંડુ; મળ, મૂત્ર તથા નેત્ર શુભ્ર વર્ણ; સ્વરભંગ, ઉચકી, શબ્દ જડ, નાકમાથી પાણી વહેવું, માથુ દુખવુ, ઉંઘ ઘણી આવવી, શરીરપર રોમાંચ, ધાપ, ડોકીપર દુઃખ અને ચેહેરાપર ફીકાસ, એ લક્ષણો થાય છે. **વાતપિત્તજ્વરનાં લક્ષણઃ**—તરસ, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, દાહ, નિદ્રાનાશ, મસ્તકશૂળ; ગળું અને મુખનો શોષ; રોમાચ, અરૂચિ, અકસ્માત અંધારામાં પડવાજેવું ભાસવું, સાંધાને ઠેકાણે વેદના તથા બગાસાં એ લક્ષણો થાય છે. **વાતકફજ્વરનાં લક્ષણઃ**—શરીર ભીને કપડે વિંટાળ્યા જેવું ભાસવું, સાધામાં ફુટ, ઉંઘ ઘણી આવવી, શરીર જડ, માથાપર ભાર, સળેકમ, ઉધરસ, કિંચિત્ પરસેવો આવવો, શરીરનો દાહ અને જ્વરનો વેગ મધ્યમ, એ લક્ષણો થાય છે. **કફપિત્તજ્વરનાં લક્ષણઃ**—મ્હોં કડવું ને ચીકણું, ઉંઘ, મોહ, ઉધરસ, અરૂચિ, તરસ, વારંવાર દાહ થવો અને વારંવાર ઠંડી આવવી, એ લક્ષણો થાય છે **વિષમજ્વર (ટાઢીઓ તાવ) નાં કારણ અને લક્ષણઃ**—તાવે તરતજ છોડેલા માણસને અપથ્ય સેવન થવાથી, તેનો દોષ પુનઃ થોડો કુપિત થઇ, રસરક્તાદિ ધાતુ માંની કોઈ પણ ધાતુ સામે જઇ વિષમજ્વર ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા પહેલાંથી પણ વિષમજ્વર થાય છે. એમાં તાવ આવવાના વખતનો નિયમ નથી. કોઇ વખત ઠંડી સાથે મોટા વેગથી આવે છે, કોઇ વખત શરીરને દાહ થઈ મોટા વેગથી આવે છે. એ લક્ષણો થાય છે. **વિષમજ્વરનાં નામ અને સંજ્ઞાઃ**—સંતત, સતત,

અન્યેદ્યુ, તૃતીયક, (દ્વયાહિક) તથા (ચાતુર્થિક) ચોથીઓ, એવા પાંચ પ્રકારના વિષમજ્વર છે. **મધુર જ્વરનાં લક્ષણ:**—જ્વર, દાહ, મોહ, ભ્રમ, અતિસાર, ઉલટી, તૃષા, નિદ્રાનાશ, મ્હોંપર લાલી, તાળવું અને જીર્ણામા શોષ, ટાલ ઉપર ધોળી રેષાઓ જેવાં પળીઆ આવવા, આખો ઉપર ઉંઘ, દાંત અને હોઠ શ્યામવર્ણું અને તાવ આવ્યાથી સાત દિવસ પછી તે પળીઆ આવવા માંડી ૨૧ દિવસ પર્યંતમાં પળીઆં પુરાં થાય છે. મધુરાનો કૃષ્ણ મધુરો કરીને એક ભેદ છે, તેમાં રોગીના દાંત, હોઠ, જીભ, કંઠ, મ્હોં અને નાક એ સર્વે કૃષ્ણવર્ણું થાય છે. **આગંતુકજ્વર:**—શસ્ત્ર, માટીનું ઢેપું, મુકકી, લાકડી ઈત્યાદિકે કરી મારવાથી કિંવા શ્યેનાદિ યોગ કરવાથી અથવા ઉલટ સુલટ મંત્રોએ લોખંડની સુયીઓ સરસવાદિકનો હોમ કરવાથી, કિંવા કામાદિક અને ભૂતાદિકનો ઉપદ્રવ થવાથી, એકાદી ઉગ્ર ઓષધીના વાસથી; અથવા બ્રાહ્મણ, ગુરૂ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ પુરૂષ, એમના શાપથી આગંતુક જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે; તે આગળ જણાવેલા જે જે દોષ કુપિત થાય તે તે લક્ષણો ઉપરથી જાણવો. **વિષ જન્ય આગંતુક-જ્વર:**—સ્થાવર, જંગમ વિષ ભક્ષણ કરવાથી જે જ્વર આવે છે તેમાં મ્હો શ્યામવર્ણું થાય છે; તથા ઘેન, અતિસાર, અન્નદ્વેષ, તરસ, સોયા વાગ્યા પ્રમાણે પીડા તથા મૂર્ચ્છા, એ લક્ષણો થાય છે. **કામજ્વર:**—કામજ્વર એટલે ઇચ્છેલી સ્ત્રીની પુરૂષને અથવા પુરૂષની સ્ત્રીને પ્રાપ્તિ ન થવાથી જે જ્વર આવે છે, તેથી કરી ચિત્તભ્રંશ, ઉંઘ, આળસ, ખાવા ઉપર ઈચ્છા ન થવી, હૃદયમાં પીડા, એ લક્ષણો થાય છે, અને તે પુરૂષનું અથવા સ્ત્રીનું શરીર સુકાતું જાય છે. **ભય, શોક તથા કોપથી થએલો તાવ:**—ભયથી ઉત્પન્ન થએલા તાવમાં બડબડ ઘણી હોય છે. શોકથી થએલા તાવમાં પણ બડબડ હોય છે. કોપથી થએલા તાવમાં કંપારો છુટે છે. **ભૂતાભિષંગ જ્વર** (ભૂતાવેશ જ્વર):—ભૂતબાધાએ જ્વર આવે ત્યારે ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન થાય છે. હસવું, રડવું તથા કાંપવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. **દુર્જલજનિત જ્વર:**—પ્રવાસમાં અનેક ઠેકાણાનાં પાણી પીવામાં આવે છે; તે પ્રકૃતને સમાન નહિ હોવાથી, તેથી જે જ્વર આવે છે તે. **સપ્ત ધાતુગત જ્વરોનાં નામ:**—રસગત, રક્તગત, માંસગત, મેદોગત, અસ્થિગત, મજ્જાગત અને શુક્રગત જ્વર. **રસગતજ્વર:**—જડપણું, હૃદયસ્થ દોષ ઉલટીથી પડશે એવું જણાવું, ગ્લાનિ, ઉલટી, અન્નદ્વેષ તથા દૈન્ય એટલે મનને ખેદ. વગેરે લક્ષણો થાય છે. **રક્તગત જ્વર:**—રક્તના ઓડકાર, દાહ, મોહ, ઉલટી, ભય, બડબડ, શરીરપર ગાંઠ, કિંવા ફોલ્લા અને તૃષા, એ લક્ષણો થાય છે. **માંસગત જ્વર:**—પેટનું સુકાવું, તરસ, મળમૂત્રનો વિસર્ગ થવો, તલખી, અંતર્દાહ, હાથ પગ તૂટવા અને ગ્લાનિ, એ લક્ષણો થાય છે. **મેદોગત જ્વર:**—અત્યંત પરસેવો થવો, તરસ, મૂર્ચ્છા, બડબડ, ઊલટી, શરીરે દુર્ગંધિ, અન્ન ઉપર અરૂચિ, ગ્લાનિ અને વેદના સહન ન થવી, એ લક્ષણો થાય છે. **અસ્થિગત જ્વર:**—હાડકાં તૂટ્યા જેવાં જણાવાં, ચુંથારો, શ્વાસ, રેચ, ઉલટી, હાથ પગ તૂટવા, એ લક્ષણો થાય છે. **મજ્જાગત જ્વર:**—અંધારામાં રેષાઓ પ્રમાણે ભાસવું, ઉચકી, ઉધરસ, ઠંડી આવવી, ઉલટી, અંતર્દાહ, મહાશ્વાસ અને મર્મચ્છેદ (હૃદયભેદ), એ લક્ષણો થાય છે. **શુક્રગત જ્વર:**—રસાદિ ધાતુગત જ્વરો પૈકી શુક્રસ્થાને જ્વર જવાથી રોગી મરણ પામે છે. એ જ્વરમાં શિશ્નને તાટપણું હોય છે, શુક્રનો સ્ત્રાવ વિશેષ થાય છે. અને બીજા રક્તાદિ પદાર્થનો પણ થોડો થોડો સ્ત્રાવ થાય છે. **પ્રાકૃત તથા વૈકૃત જ્વર:**—વર્ષા ઋતુ, શરત્ઋતુ અને વસંતઋતુ, એમાં વાતાદિકોએ ક્રમે કરી જે જ્વર આવે છે તે પ્રાકૃત જ્વર એટલે વર્ષાકાળે વાતજ્વર, શરત્કાળે પિત્તજ્વર, અને વસંતકાળે કફજ્વર; એ સિવાય જે બીજા જ્વર થાય છે તે વૈકૃત જ્વર. જેમ કે વર્ષાકાળે પૈત્તિક, શરત્કાળે શ્લેષ્મિક અને વસંતકાળે વાતિક, આ વૈકૃત જ્વર દુઃસાધ્ય છે. જ્વરમાં ઋતુ અને દોષ એ તુલ્ય હોય છે. પ્રમેહમાં દૂષ્યો તુલ્ય હોય તથા રક્ત ગુલ્મ જૂના હોય, એ સુખસાધ્યનાં લક્ષણ છે. **જીર્ણ જ્વરનાં કારણ અને લક્ષણ:**—પૂર્વે મોટો તાવ આવવાથી તે તાવના ત્રણ અંશ ઓષધીઓથી ગએલા અને એક અંશ તેમજ શરીરમાં રહે તો તે આગળ હાડમાં પ્રવેશ કરે છે, અને તેની ઉપેક્ષા કરવાથી, તેનું પરિણામ પાંડુ અને ક્ષય, એ થાય છે. એ જીર્ણ જ્વરમાં ઉત્તરોત્તર મંદ ગતિએ આહાર ઓછો ઓછો થતો જાય છે, અન્ન પચન થતું નથી, પાણુથરી ઉત્પન્ન થાય છે, મલશુદ્ધિ સાફ થતી નથી, હાડકાંમાં ધગારો રહે છે, અને મુખમાં પાણી છુટે છે, એ લક્ષણો થાય છે. **અજીર્ણ જ્વર:**—પૂર્વે દિવસે ચણા, તુરા

પદાર્થ, વાલ, વાવટા, સ્નિગ્ધ ધાન્ય, શાક, ફળ, કંદ, એના અતિ ભક્ષણથી અને ભોજન કરવા છતાં લાગલુંજ અતિ ભોજન કરવાથી, જડ અન્ન ખાવાથી, તથા અતિ મદ્યપાન કરવાથી અજીર્ણ જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. આ તાવમાં ઓડકાર, ઉલટી, ભ્રમ, મસ્તકમાં પીડા, કટી, બરડો, ગુદા, તથા પેટ દુખે છે. અને અન્ન ઉપર અરૂચિ, શોષ, મોહ તથા ઉચકી, એ લક્ષણો થાય છે **ઉથલેલો તાવ:**—તાવ જતો રહ્યા પછી અપથ્યથી પુનર્જ્વર આવી ત્રાસ આપવા લાગે છે તે. **જ્વરના દશ ઉપદ્રવ થાય છે તે:**—શ્વાસ, મૂર્છા, અરૂચિ, તૃષા, વાંતિ, અતિસાર, મલબદ્ધતા, ઉચકી, ઉધરસ, શરીરને દાહ એ દશ જ્વરના ઉપદ્રવ છે. ચિકિત્સા કરવા માટે **આમ પચ્યમાન,** તથા **નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો:**—લાળનો સ્રાવ, ઉલટી થાય એવું જણાવું, અરૂચિ, ઉંઘ, આળસ અન્ન પાચન ન થવું, મ્હોં બેચવ, શરીરે જડપણું, ભૂખ ન લાગવી, વારવાર પેશાબ થવો, શરીર તાટ જેવું થઇ જવું, શરીરમાં તાવ પુષ્કળ હોવો; એ અપકવ જ્વરોનાં લક્ષણો જાણવાં. એ તાવ ઉપર ઓષધ આપવું નહિ. અપકવ દોષને ઓષધ આપવાથી તાવ વધે છે; શોધન કિંવા શમન ઓષધ આપવું તો વિષમ જ્વર ઉપર આપવું. **પકવ જ્વર** કિંવા **નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો:**—ભૂખ લાગવી, શરીર કૃશ થવું, અંગ હલકું થવું, મંદ જ્વર, અધો વાયુની પ્રવૃત્તિ થવી, અને મનને ઉત્સાહ જણાવો, એ નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો છે. **સાધ્ય જ્વર:**—બળવાન પુરૂષને દોષ અલ્પ હોઇ જે શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ રહિત જ્વર આવે છે તે સાધ્ય જાણવો. **અસાધ્ય જ્વર:**—જે જ્વર ઘણાંજ પ્રબળ કારણોએ થએલો અને જેમાં લક્ષણો ઘણાં હોય છે, તે જ્વર પ્રાણાંત કરનારો થાય છે; તથા જે જ્વર ઉત્પન્ન થતાંજ એકાદી ચક્ષુરાદિ ઈંદ્રિયની શક્તિ નષ્ટ (એટલે આંધળો બહેરો.) કરે છે, તે અસાધ્ય જાણવો. ક્ષીણ અને સોજો આવેલા પુરૂષનો જ્વર અસાધ્ય છે; તથા જે બળવાન અને જેના યોગે વાળોમાં ભંગ પડે છે, તે પણ અસાધ્ય જાણવો. અંતર્દાહ, તરસ, એ દોષોએ અત્યંત તાટ જેવું દેખાવું, શ્વાસ, ઉધરસની ઉત્પત્તિ, એ લક્ષણોએ ગંભીર જ્વર જાણવો. જેનો તાવ મૂળથી વિષમ થએલો છે તે; જેનો તાવ ઘણા દિવસનો છે તે; તથા ક્ષીણ અને અત્યંત રૂક્ષ પુરૂષનો ગંભીર જ્વર મૃત્યુપ્રદ હોય છે. જે જ્વરમાં બેસાવધ થઇ મોહ પામે છે, તથા જે સર્વદા પાથરણાપર પડી રહે છે એટલે જેનાથી ઉઠાતું નથી. બહારથી ટાઢ વાય અને અંદરથી દાહ થાય. એવા પ્રકારના તાવે રોગી મરે છે. જેના શરીરપર રોમાંચ ઉભાં રહે છે, આંખો લાલ થાય છે, હૃદયમા એકાદી ગાઠ થયા જેવી પીડા થાય અને કેવળ મ્હોથીજ શ્વાસ કહાડે છે, એવા પુરૂષને તાવ મારે છે. હિચકી, શ્વાસ, તૃષા, એથી વ્યાધિત થએલો, મોહ પામેલો, આંખો અહીં તહીં ફેરવનારો, નિરંતર શ્વાસે પીડાનારો, એવા માણસને જ્વર મારે છે. ઇંદ્રિયોની શક્તિ નાશ થયેલો કિંવા શરીરકાંતિ નિસ્તેજ થએલો તથા ઇંદ્રિયો નષ્ટ થએલો, કૃશ અને અગ્નદૂષ્યથી ઘણોજ પીડાએલો, તથા ગંભીર અને તીક્ષ્ણ વેગે પીડિત થએલો, એવા તાવવાળા પુરૂષને વૈદ્યોએ છોડવો. જે સ્વપ્નોમાં પ્રેતો સાથે મદ્ય પીએ છે, કિંવા જેને કૂતરા ખેંચી લે છે, તેને ભયંકર તાવ આવી મારે છે. જેને પૂર્વે પણ મોટા જ્વર આવે છે, ખાલી ઉધરસ હોય છે, તથા બલમાંસથી નષ્ટ થાય છે તે પ્રેત સમાન જાણવો. જેને અપરાણ્હો જ્વર આવી કફ તથા ઉધરસ ઘણી હોય છે, અને બલ તથા માંસનો નાશ થાય છે, તે પ્રેત જેવો જાણવો. અકસ્માત જ્વરનો દાહ, તૃષા, મૂર્છા તથા બલક્ષય, સાંધા ઢીલા પડવા, એ લક્ષણો આસન્નમરણનાં થાય. મળરકે જેના મ્હોંપરથી ઘણો પરસેવો નીકળે છે, અને જ્વરે વ્યાપ્ત હોય છે, તેનું બચવું ભાગ્યેજ થાય છે. જેના કપાળપર ઠંડો ગાર જેવો પરસેવો આવે છે, ટાઢ ઘણી લાગે છે, શરીર ભિજેલું રહે છે, તથા ગળા-પરનો પરસેવો ઉરઃસ્થાનપર આવતો નથી, તે માણસ યમના ઘેર જલદી જાય છે. જેને ભિજાય એવો પરસેવો ચારે તરફ સર્વાંગે આવે છે, તથા શરીર ઠંડુ થાય છે, ત્યારે તત્ક્ષણ તે રોગીનું મરણ થશે એમ જાણવું. **જ્વરમુક્તિનું પૂર્વરૂપ:**—દાહ, પરસેવો, દમ, તરસ, ભ્રમ, કંપારો, મળ પાતળો થવો, બેશુદ્ધિ. ચુંથ. શરીરે અત્યંત દુર્ગંધિ, એ લક્ષણો તાવ છોડવાથી થાય છે, એ ઉપર કોઇ એવી શંકા કરશે કે દોષક્ષય થયા સિવાય વ્યાધિ કેમ જશે? તથા દોષક્ષય થયો તો એવાં દાહાદિ લક્ષણો કેમ કરશે? તે ઉપર એવું સમાધાન છે કે કોઇ એકનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે ક્ષીણ હોતાં પણ વિનાશકાળે

આપણી શક્તિ દેખાડવી. ઉદાહરણ—દીવામાનુ તેલ બળી જવા લાગે એટલે તેની જોત પહેલા કરતાં ચાર પાચ વખત મોટી થઇ પછી તે ઓલવાય છે. આ વાત સર્વના જોવામા છેજ. અથવા દોષોએ પીડેલો ધાતુનો દોષ ગયા પછી ક્ષોભ થઇ દાહાદિક લક્ષણો થાય છે એમ જાણવું. **જ્વરમુક્તિ લક્ષણ:**—પરસેવો આવવો, શરીરને હલકાપણું, ગરદને ખજવાળ, મુખપાક એટલે મ્હો આવવુ, છિંકો આવવી, તથા અન્ન ઉપર વાન્છના થવી, એ લક્ષણો થયા એટલે તાવ જવા માડયો એમ સમજવુ. **તાવ આવતાંજ પ્રથમ શું કરવું?**—તાવવાળાએ પહેલા લાંઘણ કરવી, અને ભૂખ લાગે ત્યારેજ અન્ન ખાવુ, પરંતુ વાતજ્વરી, ક્ષયી, ક્ષુધિત, ગર્ભિણી, દુર્બળ, બાળકો, તૃષિત, ઉચ્છવાસી એવા માણસોએ લાંઘણ કરવી નહિ. મગ, મસૂર, ચણા, કુલિત્થ, મઠ એ પાચ ધાન્યોનો યુષ કિંવા મંડ (કઢણ) કરી આપવો. અથવા ચોખાનુ કિંવા ઘઉંનુ થુલુ (કસાર) આપવુ. **તાવપર પાચન:**—સુઠ, દેવદાર, ધાણા, રીંગણી તથા ડોરલી, એ પાચ ઔષધોનો કાઢો કરી જ્વર આવ્યા પછી બે ત્રણ દિવસ આપવો, એટલે આમજ્વરનું પાચન (અપક્વ જ્વર હોય તે પક્વ થવો) થાય છે.

વાતજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળો, સુંઠ અને પીંપળીમૂળનો કાઢો નિકાઢો તૈયાર કરી તેમાં મધ નાખી તાવના સાતમા દિવસથી ત્રણ દિવસ, સવાર સાંજ આપતા જવું, એટલે જ્વરનું પચન થાય છે. (૨) ધમાસો, સુંઠ, નાગરમોથ અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૩) નિદ્રા ન આવતી હોય તો પીપળીમૂળનુ ચૂર્ણ ગોળમા આપવુ, કિંવા કાવળીના મૂળીઆ હાથે બાધવા. **પિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કાયફળ, ઇંદ્રજવ, પહાડમૂળ, કુટકી તથા નાગરમોથનો કાઢો દશ દિવસ પછી, જ્વર-પાચનાર્થ ત્રણ દિવસ આપવો. (૨) પિત્તપાપડો, વાળો, રક્તચંદન, ધાણા તથા સુંઠનો અથવા એકલા પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૩) ઉંબરના મૂળીઆનુ સ્રવેલું પાણી સાકર નાખી આપવું. **કફજ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) નાગરમોથ, સુંઠ, ધમાસો તથા અરડુસાનો કાઢો બાર દિવસ પછી પાચનાર્થે આપવો. આ કાઢો તાવ, શ્વાસ, ઉધરસ, તથા શૂળનો નાશ કરે છે. (૨) નાગરમોથ, ધમાસો, સુંઠ, બારંગમૂળ અને અરડુસાનાં પાનનો કાઢો આપવો. (૩) ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, પીંપર)નુ ચૂર્ણ, આદુનો રસ અને મધ આપવું. તે ઉધરસ, શ્વાસ, ઉલટી, અરૂચિ, શૈત્ય, વાયુ અને કફજ્વરનો નાશ કરે છે **વાતપિત્ત જ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગળો, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કરીઆતું તથા સુંઠનો કાઢો આપવો (૨) મનુકા, કરીઆતુ, ગળો, અરડુસો તથા ષટકચોરાનો કાઢો આપવો. **વાતકફ જ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રીંગણી, સુંઠ, ગળો અને એરંડમૂળનો કાઢો આપવો. (૨) રીંગણી, અજમો અને ગળોનો કાઢો પીંપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવાથી કફ, વાતજ્વર, શ્વાસ, શૂળ, સળેકમ, તથા ઉધરસનો નાશ થાય છે. પરસેવો અતિશય આવતો હોય તો કુલિત્થ શેકી, તેનો લોટ શરીરે લગાડવો; એટલે પરસેવો બંધ થાય છે. **કફપિત્ત જ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રીંગણી, ગળો, સુંઠ, કરીઆતુ, પુષ્કરમૂળ અથવા કોહનો કાઢો આપવો. તે સર્વ જ્વરોને તત્કાળ દૂર કરે છે. (૨) અરડુસાનાં પાનનો, ફૂલ સહિત રસ કાઢી, તેમા સાકર અને મધ નાંખી આપવો, એટલે કફ, પિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળો દૂર થાય છે. આ કાઢો સાકર નાખી લેવાથી શ્વાસ અને કાસ જાય છે. **વિષમજ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ભુર્ષ્તરવડ, બાળહરડે, કાળીદ્રાક્ષ, અને જીરાનો કાઢો, વિષમ-જ્વરને પાચનાર્થ આપવો. (૨) કુવેરના કાદા ૧૦ માસા સુધી લઇ, તે કોકરવરણા પાણીમાં આપવા એટલે ઉલટી થઇ કફાશયનું શોધન થાય છે, અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે (૩) નિંબાદિ ચૂર્ણ:—કડવા લીમડાનાં પાન ૪ તોલા; સુંઠ, મરી અને પીંપર ૧૨ તોલા, જવખાર તથા સાજીખાર એ આઠ તોલા, અને અજમો ૨૦ તોલા એનું ચૂર્ણ કરવું. તે એકાહિક, દ્વયાહિક, ત્ર્યાહિક, ચાતુર્થિક અને સંતતજ્વરવાળાને આપવો. (૪) અગથીઆનાં પાનનો રસ કાઢી નાકમા નાખવો, એટલે ચાતુર્થિકજ્વર અને આધાશિશી દૂર થાય છે. (૫) રવિવારે સહદેવીના મૂળીઆ રોગીના હાથે અથવા ગળે બાધવાં. (૬) ધોળાં કરેણનાં મૂળીઆં રવિવારે કાને બાંધવાં. (૭) ધોળો મંદાર, ધોળી ગોકર્ણી અને સહદેવીનાં મૂળીઆંનો રસ કાઢીને બે તોલા સુધી આપવો. (૮) ધોળા ચપાની કળીઓ ડીંટા સુદ્ધા નાંખી, ત્રણ બીડીઓ કરી તાવ આવતા પહેલાં એક એક ઘડીના અવકાશે પાન ખાવું. (૯) જૂના ટાટની રાખ મધમાં અગર ઘીમાં આપવી. (૧૦) ચીકણમૂળ અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૧૧) બાળહરડે અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ ગોળમાં

આપવું. (૧૨) પરોલ, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, મનુકા, જેઠીમધ, ગળો અને અરડુસાનો કાઢો મધ નાંખી આપવો; એટલે નવજ્વરાદિક સર્વ જ્વર દૂર થાય છે. **મધુરા જ્વર ઉપર ઉપચાર:—** (૧) નાગરમોથ, પિત્ત પાપડો, જેઠીમધ તથા કાળીદ્રાક્ષનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨) વડનાં પાકાં પાન અને બાજરીના લોટનો કાઢો કરી આપવો. (૩) ફુદિનો, રાનતુળસી અને કાળી તુળસીનો અંગરસ કાઢી, તેમાં ખડીસાકર નાંખી તે ત્રણ કિંવા સાત દિવસ આપવો. (૪) ગરદન અને ગળા ઉપર ફોલ્લા આવે છે, તેના પ્રતીકારાર્થે મોતીનો હાર ગળામાં નાંખવો. આ ઉપચાર અમોએ અહીં કહ્યો, પરંતુ મોતીને બદલે છીપો પણ મળવાની હમણાં મારામાર છે; એટલી પરકીઓએ આપણા હિંદુસ્તાનમાંની સંપત્તિ લૂટી અને ધોઇ લીધી!! (૫) અજમોદનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૬) અરડુસો, દ્રાક્ષ અને હરીતકીનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવાથી રક્તપિત્ત જ્વર, દમ, ઉધરસ, અને મથરજ્વરને દબાવે છે. (૭) જંગલી શેલડીનો રસ આપવો. (૮) નાગરમોથ, કપુરી મધુરી, રાનતુળસી, પિત્તપાપડો, અને સુંઠનો કાઢો આપવો. **જીર્ણ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—**(૧) કુટકી, કરીઆતુ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો સતત સેવન કરવાથી, અસાધ્ય જ્વર પણ દૂર થાય છે. (૨) કાયફળ, નાગરમોથ, કુટકી, કચોરા, કાકડાશિંગી, પુષ્કરમૂળ, અગર કાષ્ઠનું ચૂર્ણ મધમાં અથવા આદુના રસમાં આપવું. તે જીર્ણજ્વર, ઉધરસ, દમ, અરૂચિ, વાયુ, શૂળ, ઓકારી અને ક્ષયનો નાશ કરે છે. (૩) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) મધમાં પીંપર આપવી. એટલે મેદ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, પાંડુરોગ અને પ્લીહાનો નાશ થાય છે. (૫) સાકર, ઘી, સુંઠ, ખારેક અને કાળી દ્રાક્ષ, એ સર્વ ઓષધી ગાયના દૂધમાં નાંખી ઉકાળી આપવાં એથી સંપૂર્ણ જ્વર દૂર થાય છે, અને શક્તિ આવે છે. (૬) ગળોનું સત્વ, ઘી સાકર સાથે કિંવા મધ સાકર સાથે આપવુ (૭) જીરાનું ચૂર્ણ, જૂના ગોળમાં આપવું. (૮) જીર્ણ જ્વર ઉપર દુગ્ધપાન એ અમૃત સમાન છે, ગાયના દૂધમાં પીપરો ૫–૭ નાંખી, તે દૂધ ગરમ કરી ૨૧ દિવસ આપવું (૯) એલચીદાણા, બીલાં, પુનર્નવા (વસુ), દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી કઢવી પ્રાશન કરવું એટલે તે સર્વ જ્વરનો પરિહાર કરે છે. (૧૦) તુળસીનો રસ, મરીની ભૂકી અને મધ નાંખી આપવો. (૧૧) દ્રાક્ષ, ગળો અને સુંઠના કાઢામાં પીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું, એટલે શ્વાસ, શૂળ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય, જીર્ણજ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે. **ભૂતાવેશ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—**(૧) તુળસીના આઠ પાન લઇ તેના રસમાં થોડી ત્રિકટુની ભૂકી નાંખી તે રસ નાકમાં સુંઘાડવો. (૨) ગંધક અને આવળકટીનું ચૂર્ણ ઘીમા આપવું. વિષજન્ય **આંગતુક જ્વર ઉપર ઉપચાર:—** પિત્તશામક અને વિષ ઉપરના ઉપચાર કરવા. **કામજ્વર ઉપર ઉપચાર:—**સુસ્વરૂપ, શૃંગારિત, સુગંધચર્ચિત, રસિક, કામવડે રસરસેલી અને શૃંગારિક ભાષણ કરનારી એવી તરૂણ સ્ત્રીઓનું આલિંગન, સંભાષણ, સ્પર્શાદિ કરવાથી, કામજ્વર શાંત થાય છે. નિર્મળ સ્થળો, કમળો, સુગંધિ વૃક્ષ ઉપરનો આવેલો વાયુ, જલક્રીડા, સુંદર બાગમા ફરવું, સુસ્વરૂપ સ્ત્રીઓનો સમાગમ, એ ઉપચારોએ કામજ્વર જાય છે. કામજ્વરિત પુરૂષે સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ. **દુર્જલજનિત જ્વર ઉપર ઉપચાર:—**(૧) કડવાં પડોળાં, નાગરમોથ, ગળો, અરડુસો, સુંઠ, ધાણા, કરીઆતુ અને કુટકીનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨) સુંઠ અને જવખારનું અથવા હળદર અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું. (૩) બાળહરડે, કડવા લીમડાનાં પાન, પીંપર, સિંધવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું. **સપ્તધાતુગત જ્વર ઉપર ઉપચાર:—**ગળોનું સત્વ, આવળકટી, જીરૂં, પીંપર, ચિત્રકમૂળ, કવચબિજ તથા હરીતકીનુ ચૂર્ણ કરી મધમાં અથવા એક વર્ષના જૂના ગોળમાં ગોળીઓ કરી તે ગાયના દૂધમાં આપવી. **અજીર્ણ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—**(૧) રીંગણી અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૨) નાગરમોથ તથા સુંઠનો કાઢો આપવો. (૩) કરીઆતુ, ગળો, સુંઠ, સુરતા તથા પીંપરનો કાઢો આપવો. (૪) અજમોદ, હરીતકી, કચોરા તથા સંચળનું ચૂર્ણ અથવા (૫) આવળકંટી, ચિત્રક, બાળહરડે, પીંપર તથા સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે અને મલાદિકનો ભેદ થાય છે, રૂચિ આવે છે, કફ દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઇ અન્ન પાચન થાય છે. **ઉલટેલા તાવ ઉપર ઉપચાર:—**(૧) રોગી બલિષ્ટ હોય તો લાંઘણ કરવી. કુટકી, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૨) કુટકી, પીપળીમૂળ, નાગરમોથ,

બાળહરડે અને ગરમાળાની શિંગોમાંના મગજનો કાઢો આપવો. (૩) કુટકી, વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો ૩ દિવસ આપવો. **સર્વ જ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગળો, પીંપળીમૂળ, પીંપર, હરીતકી, લવંગ, કડવા લીમડાની છાલ, શ્વેતચંદન, સુંઠ, કુટકી અને કરીઆતાનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) આવળકંટી, ચિત્રક, બાળહરીતકી અને પીંપરનો કાઢો આપવો અથવા એ ચાર જણસોમાં સિંધવ નાખી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમા આપવું, એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે. (૩) સુદર્શન ચૂર્ણ આપવું. (૪) પટોલ, સુંઠ અને કરીઆતાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૫) કરીઆતુ, સુંઠ અને ડીકામાલીનો કાઢો એકી વારે કરી રાખવો, અને રોજ સવારે, ત્રીજા પહોરે અને સાંજે એ પ્રમાણે ત્રણ વખત લેવાનો ક્રમ રાખવો; એટલે સાધારણ પ્રકારના સર્વ આગતુક જ્વર અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે. (૬) ગોરોચન, મરી, રાસ્ના, કોષ્ઠ અને પીંપરનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું. (૭) ધમાસો, વાળો, નાગરમોથ, સુંઠ, અને કુટકીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવુ એટલે તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. (૮) ભારગમૂળ, કાકડાશિંગી, ચવક, તાલિસપત્ર, મરી અને પીંપળીમૂળ, એ દરેક આઠ આઠ તોલા, સુંઠ ૨૪ તોલા અને પીંપર, ચાતુર્જાત, વાળો અને સાકર ચાર ચાર તોલા; એ સર્વ ચૂર્ણો એકત્ર કરવાં. એ ભારંગાદિ ચૂર્ણ આઠ પ્રકારના જ્વર, ઉધરસ, શ્વાસ, સોજો, ઉદર, પેટનું ચડવું તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

પથ્ય:—તાંદળજો, ચાકવત, કુમળા મૂળા, પિત્તપાપડો, પરવળ, વાયવરણા, ગળો, કાલશાક, માઠ, પાથરી, ચુકો, વેંગણ, કચુકશાક, તુરીઆં, પડોળા, કટોલાં, એક વર્ષના જૂના ચોખા. **અપથ્ય:**—વિરૂદ્ધ અન્ન, વિદાહી અને જડ પદાર્થ, દુષ્ટોદક, ક્ષાર, ખાટા ભાજીપાન, પાન, કાલીંગડું, ફણસ, નવું ધાન્ય, લોટનો પદાર્થ, અને પૌષ્ટિક પદાર્થ છોડવા. તેમજ મહેનત, સ્ત્રીસંગ, સ્નાન, ક્રીડા ઇત્યાદિ જ્વરયુક્ત રોગીએ શક્તિ આવ્યા સિવાય કરવું નહિ.

સન્નિપાત જ્વર.

કારણ:—ખાટા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વિદાહી, તીખા, મધુર, અતિ રૂક્ષ અને જડ પદાર્થનું આકંઠ ભોજન, મધ, તડકો, શેક લેવો, કામ, ક્રોધ, મામભક્ષણ, શીત પદાર્થનુ સેવન, શોક, શ્રમ, ચિંતા, પિશાચબાધા, અતિ સ્ત્રીસંગ, એ કારણે ચૈત્ર, વૈશાખ, આશ્વિન, કાર્તિક, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, એ મહિનાઓમાં સન્નિપાતનો પ્રાયઃ પ્રકોપ થાય છે. સન્નિપાત જ્વર એટલે ત્રિદોષ જ્વર; આ કેવળ મૃત્યુજ છે. સન્નિપાતને જે વૈદ મટાડે છે, તેને મૃત્યુંજય એટલે સાક્ષાત્ પરમેશ્વરજ સમજવો જોઇએ, તેના ઉપકારાર્થે સર્વસ્વ દાન કરે તોપણ વધારે નથી. વાતાદિ ત્રિદોષ, કઇ નિમિત્તે પ્રક્ષુબ્ધ થવાથી જે જ્વર આવે છે તે સન્નિપાત જ્વર. એ કષ્ટસાધ્ય છે. કારણ ત્રણેનો પ્રકોપ છે, એકના ઉપશમનાર્થે ઓષધ આપે તો બીજા અધિક થાય છે.

સન્નિપાતજ્વરનું લક્ષણ—ક્ષણમાં દાહ અને ક્ષણમાં શીત, હાડ, સંધિ અને મસ્તક, એ ઠેકાણે શૂળ, આંખોમાં પાણી આવવું, અને તે ડોળાયલુ લાલ, અને આંખ ફાટેલી હોય છે, કાનમાં શબ્દ થાય છે અને શૂળ થાય છે. ગળામા કાંગરનુ ફોતરૂં ભરાઇ રહે તેમ દુખે, ડોલાં, મોહ, બડબડ, ઉધરસ, શ્વાસ, અરૂચિ, ભ્રમ અને જીભ કેટલીક બળેલા જેવી અને સાગના પાન જેવી ખરખરી, અત્યત શરીર ગળવું, રક્તપિત્તમિશ્રિત એવા કફના ઓડકાર આવવા અને માથાનુ ડોલવું. તરસ, ઉંઘ ન આવવી, ઉરમાં દુખવું, પરસેવો, મૂત્ર, ઘણીવારે થોડા થાય છે ગાત્રો અત્યંત કૃશ થતાં જાય છે, નિરંતર ગળુ ઘુરઘુર વાગે છે. મધમાખ ચાવવા સરખો ગંધ આવે છે, કાળાં અને રાતાં ચકંદળાં ઉઠે છે, અને વાચા તોતડી થાય છે. કાન, નાક અને મ્હો, એ ઠેકાણે ફોલ્લા થાય છે, અને પેટ જડ થાય છે, વાત, પિત્ત અને કફનો પાક કાળેકરી થાય છે. એ સન્નિપાત જ્વરનાં લક્ષણો જાણવાં. સન્નિપાત જ્વરના તેર પ્રકાર છે અને તે જુદા જુદા પ્રકારના વર્ણવેલા છે.

સન્નિપાતનાં નામો:—સંધિક, અંતક, રૂગ્દાહ, ચિત્તવિભ્રમ, શીતાંગ, તંદ્રિક, કંઠકુબ્જ, કર્ણક, ભુગ્નનેત્ર, રક્તષ્ઠીવી, પ્રલાપક, જીહ્વક અને અભિન્યાસ.

તેમની દિનમર્યાદ:—સંધિકને ૭, અતકને ૧૦, રૂગ્દાહને ૨૦, ચિત્તવિભ્રમને ૨૪, શીતાંગને ૧૫, તદ્રિકને ૨૫, કઠકુબ્જને ૧૩, કર્ણકને ૯૦ (ત્રણ મહિના), ભુગ્નનેત્રને ૮૦, રક્તષ્ઠીવીને ૧૦, પ્રલાપકને ૧૪, જીવ્હકન ૧૬, અને અભિન્યાસને ૧૬ દિવસ, આ આયુષ્યની પરમાવધિ કહેલી છે. પરંતુ રોગી તત્ક્ષણે મરે છે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર:—સંધિક, તંદ્રિક, કર્ણક, કંઠકુબ્જ, જીવ્હક, પિત્તવિભ્રમ, એ છ સાધ્ય; બાકીના રહેલા સાત તે મારક છે. **સંધિક:**—જેના પૂર્વ રૂપમાં શૂળ, શોષ, વાયુની ઘણી વેદના, શ્લેષ્મોદ્રેક, સતાપ, બલહાનિ, અને જાગરણ એ લક્ષણો થાય છે. તેને સધિક સન્નિપાત કહેવો. **અંતક:**-દાહ કરે છે, સતાપને વધારે છે, મોહ કરે છે, શિર કપાવે છે, ઉચકી કરે છે તથા કાસ વધારે છે. સન્નિપાત વેતમાંથી છુટેલો એવો આ અતક સન્નિપાત જાણવો. **રૂગ્દાહ:**—બડબડ, સંતાપ, ઘણો મોહ, મંદત્વ, અનાયાસે શ્રમ, ચકરી, એ વેદનાએ યુક્ત, કઠ, ગરદન, હડપચી, એ ઠેકાણે વેદના, નિરંતર તૃષા લાગવી, શ્વાસ, કાસ, તથા ઉચકી, એ લક્ષણોએ વ્યાપ્ત એવો આ રૂગ્દાહ કષ્ટસાધ્ય છે. આ સન્નિપાત મારે છે **ચિત્તભ્રમ:**—કોઇ પણ પ્રકારે શરીરે પીડા થતી હોય એવો ભ્રમ, ધંતૂરો ખાવા જેવી અવસ્થા, સંતાપ, મોહ, વિકળપણું, આંખો વ્યાકુળ થવી, હસવું, ગાવું, નાચવું, તથા બડબડ કરવું, એ લક્ષણો થાય છે. આ સન્નિપાતને કોઇ અસાધ્ય કહે છે. **શીતાંગ:**—શરીર બરફ જેવું ઠંડું, કપ, શ્વાસ, ઉચકી, સપૂર્ણ અગ ઢીલુ થવુ, સ્વર ખોખરો થવો, અભ્યંતરે ઉગ્ર સંતાપ, અનાયાસે શ્રમ, મનને સતાપ, ઉધરસ, ઉલટી, અતિસાર, એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને શીતગાત્ર કહેવો; એ પ્રાણનો તુરત નાશ કરે છે. **તંદ્રિક:**—તદ્રિક સન્નિપાતમાં ઉંઘ ઘણી હોય છે. શૂળ, જ્વર, કફ, તરસ, એથી રોગી ઘણો પીડિત થાય છે, જીભ શ્યામવર્ણ, જાડી, કઠિન તથા કાંટાવાળી હોય છે, અને અતિસાર, શ્વાસ, ગ્લાનિ, તલખી, કર્ણશૂળ, ગળામાં જડત્વ, તથા રાત દિવસ ઉંઘ, એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગ અસાધ્ય છે. **કંઠકુબ્જ:**—કપાળ દુખવું, ગળું દુખવું, દાહ, બેસાવધપણું, કંપ, જ્વર, રક્તવાત સબધી પીડા, હડપચી જખડવી, સતાપ, બડબડ તથા મૂર્ચ્છા, એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને કઠકુબ્જ કહેવો, આ કષ્ટસાધ્ય છે. **કર્ણક:**—બડબડ, બહેરાપણું, ગળું પકડવું, શરીરમાં તિડીક, શ્વાસ, ઉધરસ, લાલાસ્રાવ, જ્વર, સતાપ, કાન અને ગાલ એ ઠેકાણે પીડા, એ લક્ષણોએ યુક્ત તેને કર્ણક કહે છે. **ભુગ્નનેત્ર:**—તાવ, બલક્ષય, સ્મૃતિનાશ, વક્રદૃષ્ટિ, બેસાવધપણું, બડબડ, ભ્રમ, કપ, તથા સોજો, એ લક્ષણો ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાતમા થાય છે. આ રોગી જલદી મરે છે. **રક્તષ્ઠીવી:**—રક્તની ઉલટી, જ્વર, ઉલટી, તૃષા, મૂર્ચ્છા, શૂળ, અતિસાર, ઉચકી, પેટ ચડવું, ચક્રના ભ્રમણ જેવું ભમવું, તલખી, શ્વાસ, સજ્ઞાનાશ, જીભ કાળી કિવા લાલ હોય છે, અને તેના પર મડલો ઉઠે છે, એ લક્ષણોએ યુક્ત જે સન્નિપાત, તેને રક્તષ્ઠીવી કહે છે. એ પ્રાણનો નાશક છે. **પ્રલાપક:**—કપ, બડબડ, સંતાપ, કપાળ દુખવું, પ્રૌઢ વાતો કહેવી, તથા રોગી સ્વચ્છપણા વિષે આસક્ત, બીજાની કાળજી કરનાર, બુદ્ધિ નાશ થએલો, વિકળ તથા પુષ્કળ બડબડ કરનાર, એવો આ પ્રલાપક સન્નિપાતરોગી યમસદને જાય છે. **જીવ્હક:**—ઉધરસ, દમ, સંતાપ તથા વિવ્હળ, કઠિન અને કાંટાએ વ્યાપ્ત થએલી જીહ્વા, બહેરાપણું, મુંગાપણું તથા બલહાનિ એ લક્ષણોએ યુક્ત એવો જીહ્વક સન્નિપાત કષ્ટસાધ્ય છે. **અભિન્યાસ:**—ત્રિદોષના કોપે મ્હોંપર તુળતુળીતુપણું, નિદ્રા, વિકળપણું, નિશ્ચેષ્ટ પડવું, મોટા પ્રયાસે એકાદો શબ્દ બોલવો, બલનાશ, શ્વાસાદિકાનો અવરોધ, એ લક્ષણો અભિન્યાસ સન્નિપાતમા થાય છે. આ રોગ કેવળ ભયકર મૃત્યુતુલ્ય છે. **હારિદ્રક:**—દેહ, નખ, નેત્ર, હાથ, પગ. એ હળદર ચોપડયા જેવા પીળા હોય, જ્વર, થુક તથા ઉધરસ એ લક્ષણોએ હારિદ્રક સન્નિપાત ઓળખવો. આ જ્વરરૂપી કાળજ છે, એ વૈદ્યોને સાધ્ય થતોજ નથી. આ "હારિદ્રક" ત્રયોદશ સન્નિપાત સિવાયનો છે, એ વિરલ જોવામાં આવે છે. સન્નિપાત થયા પછી તત્કાળ ત્રણ, પાંચ, સાત, દસ, તથા બાર કે એકવીસ દિવસ થઇ જાય એટલે શુદ્ધ થઇ સન્નિપાત રોગી જાગે છે.

ત્રિદોષ જ્વરની સાધારણ મર્યાદા:—ત્રિદોષ થયેલા દિવસથી ૭ કિંવા ૧૪ તથા ૯ કિંવા ૧૮ તેમજ ૧૧ કિવા ૨૨ દિવસ પર્યંત એ ત્રિદોષની મર્યાદા જાણવી. એ પછી જ્વર જાય છે કિંવા

મૃત્યુ આવે છે. ૭–૯ કિંવા ૧૧ એ મર્યાદા વાતાધિક, પિત્તાધિક તથા કફાધિક સન્નિપાતની અનુક્રમે જાણવી; પિત્ત, કફ તથા વાયુની વૃદ્ધિએ ક્રમે કરી દશ દિવસે, બાર દિવસે તથા સાત દિવસે ત્રિદોષજન્ય ધાતુપાક થવાથી મારે છે, તથા મલપાક થવાથી રોગીને છોડે છે.

ધાતુપાકનાં લક્ષણ:—નિદ્રા નાશ, હૃદય ટાટ જેવુ થવુ, મૂત્ર તથા ઝાડાનો અવષ્ટંભ, શરીરને જડપણું, અન્નદ્વેષ, અસ્વસ્થપણું તથા બળનો નાશ, એ લક્ષણો ધાતુપાક થવાથી થાય છે. ધાતુપાક એટલે ઉત્તરોત્તર રોગોની વૃદ્ધિ તથા બળની હાનિ થઇ શુક્રાદિ ધાતુ સહિત મૂત્રાદિકોને જે પાક થવો તેને ધાતુપાક કહે છે. **મળપાકનાં લક્ષણ:**—દોષોનો સ્વભાવ બદલાવો તથા હલકો થવો, ઇંદ્રિયોની નિર્બળતા એ મળપાકનાં લક્ષણો જાણવાં. ધાતુપાક તથા મલપાક થવો એ કેવળ દૈવ ઉપર છે. આ વિષયમાં બીજો કંઈ હેતુ દેખાતો નથી. **સન્નિપાતનાં અસાધ્ય લક્ષણો:**—મળાદિક અને પિત્તાદિક દોષ બદ્ધ થવાથી તથા અગ્નિ શાંત થવાથી, સન્નિપાત જ્વર અસાધ્ય થાય છે, તથા એની ઉલટી એટલે દોષ પ્રવૃત્તિ હોઈ અગ્નિ લગારેક પ્રદીપ્ત થઈ, સર્વનાં લક્ષણો થોડાં થોડા થવાથી સન્નિપાત જ્વર કષ્ટસાધ્ય થાય છે.

સંધિક સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાસ્ના, સુંઠ, ગળો, કાંટાસરીઓ, નાગરમોથ, શતાવરી, હરીતકી, દેવદાર, કડુકી, કચોરા, અરડુસો, એરંડમૂળ અને દશમૂળનો કાઢો, સંધિક સન્નિપાત મન્યાસ્તંભ, અંત્રવૃદ્ધિ, સર્વ પ્રકારના જ્વર, પીઠ, કમર અને સંધિ એમાંનું શૂળ તથા સર્વાંગમાના સણકાનો નાશ કરે છે. (૨) દેવદાર, કચોરા, ગળો, રાસ્ના અને સુંઠનો કાઢો ગુગળ નાંખી આપવો; એટલે સંધિક સન્નિપાત અને વાયુનો નાશ થાય છે. (૩) ઘોડાવજ, ધમાસો, ગળો, ભારંગમૂળ, કાંટાસરીઓ, દેવદાર, નાગરમોથ, સુંઠ, વરધારો, રાસ્ના, ગુગળ, અશ્વગંધ, એરંડમૂળ અને શતાવરીનો કાઢો આપવાથી સંધિક સન્નિપાત, જડતા, ગ્લાનિ, ચકરી અને પક્ષઘાતનો નાશ કરે છે. (૪) ગળો, એરંડમૂળ, સુંઠ, દેવદાર, રાસ્ના અને હરીતકીનો કાઢો સવારે આપવાથી સર્વ વાતરોગનો નાશ થાય છે. (૫) નિર્ગુંડી, ગુગળ, રાઇ, કડવા લીમડાનાં પાન અને રાળનો ધૂપ સંધિક સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. **અંતક સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) નાચણાનો લોટ લસણના રસમા મેળવી, તે ભાખરી તેલમાં કિંવા ઘીમાં અથવા એરંડતેલમાં શેકી, તે ગરમ ગરમ મસ્તક ઉપર બાધવી. (૨) હરડે, અરડુસો, ફાલસા, રાસ્ના, દેવદાર, ગળો, કુટકી અને કોઠનો કાઢો આપવો **રૂગ્દાહ સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) નાગરમોથ, રક્તચંદન, સુંઠ, વાળો, કાળોવાળો અને પિત્તપાપડાનો કાઢો ઠંડો થયા પછી આપવો (૨) હરીતકી, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કુટકી, ગરમાળાનુ મગજ અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો. (૩) નાગરમોથ, કુટકી, વેખંડ, વાળો, ગરમાળો, કુટકી, ત્રિફળાં, ચીકણુ, કડવો લીમડો, કડવું તુરીયું, દશમૂળ અને કરીઆતાનો કાઢો સકલ વાતવ્યાધિ અને રૂગ્દાહ સન્નિપાતનો નાશ કરે છે (૪) કૃષ્ણાગરૂ, કપૂર, સાલઇ, નખલા, તગર, વાળો, ચંદન અને રાળનો ધૂપ આપવો. (૫) બોરડીનાં પાન દહીંમા મેળવી શરીરે લેપ કરવો; અથવા કપૂર, ચંદન અને લીમડાના પાનને છાશમાં વાટી તેનો લેપ કરવો એટલે દાહ શમે છે. (૬) દાહ અને ઉલટીએ કરી કૃશ થએલો, અને ચાલે નહિ અને તૃષાર્ત એવા રોગીને ધાણીનો લોટ, સાકર અને મધ નાખી આપવો. (૭) સુરૂપ, અને પીનસ્તની, વિલાસચતુર એવી સ્ત્રીનું આલિંગન કરાવવું. એટલે રૂગ્દાહ શમે છે. મૈથુન વર્જ્ય. (૮) હરીતકીનું ચૂર્ણ ઘી અથવા મધમાં આપવું, એટલે દાહ, જ્વર, કાસ, રક્તપિત્ત, વિસર્પ, શ્વાસ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે. **ચિત્તભ્રમ સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) મહુડાની છાલ, નખલા, સાંવરીની છાલ, પીંપર, આસુંદ્રાની છાલ, હરીતકી, એકાંગી, મૂળા, અગરૂ, અને રક્તચંદનનો કાઢો આપવો. (૨) દ્રાક્ષ, દેવદાર, નાગરમોથ, આવળકટી, ગળો, હરીતકી, ગરમાળાનો મગજ, કરીઆતુ, પિત્તપાપડો, અને કડવાં પંડોળાંનો કાઢો આપવો. (૩) બ્રાહ્મી, દ્રાક્ષ, કડવાં પડોળાં, વાળો, હરીતકી, પિત્તપાપડો, ગરમાળાનું મગજ, કુટકી અને શંખપુષ્પીનો કાઢો ચિત્તભ્રમ શમાવે છે. (૪) હરડે, પિત્તપાપડો, કાળી દ્રાક્ષ, શંખપુષ્પી, કુટકી, નાગરમોથ, દેવદાર, ગરમાળાનું મગજ અને બ્રાહ્મીનો કાઢો આપવો. (૫) પીંપર, મરી, સિંધવ, વેખંડ, કરંજાનાં બિયા, હળદર, આવળકટી, હરીતકી, બહેડાં, રાઇ, સુંઠ અને હિંગના ચૂર્ણને બકરાના મૂત્રમાં ખરલ કરી ગોળીઓ કરી રાખવી. એનું આખોમાં અંજન કરવાથી ચેતન આપે છે, અને ચિત્તભ્રમ, અપસ્માર, ઉન્માદ, ભૂતબાધા, મસ્તક રોગ, નેત્રરોગ અને ભ્રમનો નાશ કરે છે. (૬) અગથીઆનાં

પાનનો રસ ગોળ, સુંઠ અને પીંપર નાખી આપવો. (૭) એકાંગી, જેઠીમધ, ચંદન, દેવદાર, મધ, નખલા, પિત્તપાપડો, અગરૂ, પીતવાળો, અને એલચીદાણાનો ધૂપ ચિત્તભ્રમ, સન્નિપાત અને ગ્રહદોષનો નાશક, લક્ષ્મીકારક અને કાંતિપ્રદ છે. **શીતાંગ સન્નિપાત ઉપરઃ**—(૧) કપાસનાં મૂળીઆં, જીરૂં, ત્રિકટુ, બારંગમૂળ, રિંગણી, કાકડાશિંગી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો ગોમૂત્રમાં સિદ્ધ કરી આપવો અગર પાણીમાં સિદ્ધ કરી ગોમૂત્ર નાખી આપવો. (૨) બીજોરૂં, કરીઆતુ, પીંપળીમૂળ, દેવદાર, દશમૂળ, અજમોદ અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૩) કંટોલીના કાંદા, પિત્તપાપડો, કુલિત્થ, પીંપર, વેખંડ, કાયફળ, શાહજીરૂં, કરીઆતુ, ચિત્રક, કડવી દુધી અને હરડેનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવાથી, શીતાગ માત્ર સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. **તંદ્રિક સન્નિપાત ઉપરઃ**—(૧) ભારંગમૂળ, ગળો, નાગરમોથ, રિંગણી, હરીતકી, પુષ્કરમૂળ અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૨) ગળો, કડવાં પડોળા, અરડુસો, અને ત્રિકટુનો કાઢો આપવો. (૩) પીંપર, મનશીળ, અને હરતાલનુ અંજન કરવું. (૪) ગળો, અને કડવાં પંડોળાંનો કાઢો ત્રિકટુનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. **કંઠકુબ્જ સન્નિપાત ઉપરઃ**—(૧) ત્રિકટુ, ઇંદ્રજવ, કુટકી, ત્રિફળાં, દારૂહળદર અને હળદરનો કાઢો આપવો. (૨) પીંપર અને અંઘેડાનો રસ, કિંવા ત્રિકટુ અને કડવી દુધીનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૩) કરીઆતુ, કુટકી, પીંપર, ઇંદ્રજવ, રીંગણી, કચોરા, બહેડાં, દેવદાર, હરીતકી, મરી, કાયફળ, નાગરમોથ, અતિવિષ, આવળકંટી, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક, કાકડાશિંગી, અરડુસો અને સુંઠનો કાઢો આપવો. **કર્ણક સન્નિપાત ઉપરઃ**—(૧) રાસ્ના, આસગંધ, નાગરમોથ, રીંગણી, ભારંગમૂળ, ઘોડાવજ, પુષ્કરમૂળ, કુટકી, કાકડાશિંગી, હરીતકી અને મરીનો કાઢો આપવો. (૨) દશમૂળ, કુટકી, પીંપર, ત્રિફળાં, સુંઠ અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો. (૩) ગરમ પાણીમાં મરી, પીંપર, અને સિંધવ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. **ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાત ઉપરઃ**—(૧) દારૂહળદર, નાગરમોથ, કડવાં પડોળાં, કુટકી, હળદર, કડવો લીમડો અને ત્રિફળાનો કાઢો આપવો. (૨) પીંપર, કડવાં પડોળા, નાગરમોથ, કુટકી, રીંગણી, કડવો લીમડો અને દેવદારનો કાઢો, પિત્તજ્વર અને ઉગ્રસન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) કરીઆતું, પીપર, વેખંડ, મરી, લસણ અને રાઈનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તથા સિંધવ અને પીંપરનું અંજન કરવું. **રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત ઉપરઃ**—(૧) પિત્તપાપડો, ધમાસો, અરડુસો અને સુગંધ રોહિસતૃણનો કાઢો સાકર નાંખી આપવો, તથા ત્રિફળાના કાઢાનું નસ્ય આપવુ. (૨) નાગરમોથ, પદ્મકાષ્ટ, પિત્તપાપડો, ચંદન, જાઈ, શતાવરી, જેઠીમધ, મધ, કડવો લીમડો, વાળો, ચિત્રક, અને રક્તચંદન (રતાંજળી) નો કાઢો આપવો. (૩) દૂર્વાના રસનુ, કાંદા (ડુંગળી)ના રસનું કિંવા દાડમના રસનું નસ્ય આપવું. **પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપરઃ**—(૧) નાગરમોથ, વાળો, દશમૂળ, સુંઠ, પિત્તપાપડો, રક્તચંદન, ધાવણીની છાલ, અને અરડુસાનો કાઢો આપવો. (૨) તગર, આસગંધ, કુંભાની છાલ, શંખપુષ્પી, દેવદાર, બ્રાહ્મી, જટામાંસી, નાગરમોથ, ગરમાળો, હરડે, અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો. **જીહ્વક સન્નિપાત ઉપરઃ**—(૧) ઘોડાવજ, રીંગણી, ધમાસો, રાસ્ના, ગળો, સુંઠ, કુટકી, કાકડાશિંગી, પુષ્કરમૂળ, બ્રાહ્મી, ભારંગમૂળ, કરીઆતુ, અરડુસો અને કચોરાનો કાઢો આપવો. (૨) રીંગણી, સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, કુટકી, રાસ્ના, ગળો, ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગી, કચોરા, ધમાસો, અરડુસો, નાગરમોથ, બ્રાહ્મી, વેખંડ અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો. (૩) દેવદાર, કડવો લીમડો, બહેડાં, હરડે, કડવાં પડોળાં, હળદર, દારૂહળદર, સુંઠ, રીંગણી, પુષ્કરમૂળ, નાગરમોથ, ગળો, અને અરડુસાનો કાઢો આપવો. **અભિન્યાસ સન્નિપાત ઉપરઃ**—(૧) રીંગણી, ડોરલી, ગળો, દ્રાક્ષ, જીરૂં, સુંઠ, મરી, પીંપર, કાકડાશિંગી અને વાવડીંગનો કાઢો કરી, તે કાઢાને ચોખ્ખા ઘીમાં શેકી તેની પેજ કરવી, અને તે ગરમ ગરમ પાવી, એટલે શ્વાસ, કાસ, ઉચકી, અભિન્યાસ, સન્નિપાત તથા વાયુ અને મળમૂત્રનો અવરોધ દૂર થાય છે. (૨) કડવા વૃંદાવન, ત્રિફળાં, કુટકી અને ગરમાળાના મગજનો કાઢો જવખાર નાંખી આપવો. તે રેચક અને સર્વ જ્વરનાશક છે. (૩) રીંગણી, ધમાસો, ભારંગમૂળ, કચોરાં, કાકડાશિંગી, અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો આપવો; એટલે કફ, પેટનું દુઃખવું અને અભિન્યાસ સન્નિપાત, દૂર થાય છે. (૪) કાકડાશિંગી, ભારંગમૂળ, હરડે, જીરૂ, પીંપર, કરીઆતું, પિત્તપાપડો, દેવદાર, વેખંડ, કોષ્ઠ, ધમાસો, કાયફળ, સુંઠ, નાગરમોથ, ધાણા, કુટકી, ઇંદ્રજવ, પહાડમૂળ, રેણુકબીજ, ગજપીંપળી, અંઘેડો, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, કડવું ઇંદ્રવરણું, ગરમાળાનું મગજ, કડવો લીમડો, કચોરા, બાવચ્યાનાં બિયાં, વાવડીંગ,

હળદર, દારૂહળદર, અજમો અને કિરમાણી અજમાનો કાઢો કરી, તેમાં હીંગ અને આદુનો રસ નાખી તે સેવાથી, તેર પ્રકારના સન્નિપાત, ઝાંપડ, મોહ, કર્ણમૂળ, ઉચકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને જ્વરના ઉપદ્રવનો નાશ થાય છે. **તેર પ્રકારના સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સન્નિપાત ઉપર પહેલાં કફનાશક ઔષધ આપવાં, પછી પિત્ત શમાવવાં. દેવદાર, કાયફળ, ત્રિફળાં, રતાહળી, ફાલસા, કુટકી, પદ્મકાષ્ટ અને વાળાનો કાઢો આપવો. તે ત્રિદોષ, દાહ અને તૃષાને શમાવે છે અને દીર્ઘકાળ તાવને કેવળ અમૃતોપમ થાય છે. (૨) મધ, ઘી અને દ્રાક્ષ એકત્ર ખરલ કરી તેનો લેપ જીભને કરવો, એટલે જીભ સારી મૃદુ થાય છે. (૩) સિંધવ અને ત્રિકટુની આદાના રસમા ગોળીઓ કરી મ્હોમાં રાખવી એટલે ગળામાં દબાએલો કફ બહાર પડી જઇ શરીરને હલકાપણું આવે છે અને જ્વર, મૂર્છા, શ્વાસ, ગલરોગ તથા મ્હોમાંથી પાણી છુટવું, એ વ્યાધિ દૂર થાય છે. (૪) કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, ત્રિકટુ, ધમાસો અને અજમોદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું જેથી દારૂણ સન્નિપાત, ઉચકી, શ્વાસ, કાસ અને કંઠરોગનો નાશ કરે છે. (૫) સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) ધાણીનો લોટ સિંધવ નાખી આપવો, તે જો નિર્વિઘ્નપણે પચે તો રોગી નિશ્ચય બચશે. એકલો ધાણીનો લોટ ઠંડો છે. તે સન્નિપાત ઉપર કોઇ દિવસ આપવો નહિ; તેમજ ઠંડુ પાણી પણ આપવું નહિ. (૭) કરીઆતુ, કુટકી, કોઇ, અજમો, ઈંદ્રજવ અને કચોરાંનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું અને સંધિના ઠેકાણે વિશેષ ચોળવું, એટલે થએલો કંઠાવરોધ અને સન્નિપાત જ્વરનો નાશ થાય છે. (૮) ધમાસો, ગોખરૂ અને રીંગણીના કાઢામાં સિદ્ધ કરેલો આહાર આપવો; તેથી કરી દોષશાંતિ થાય છે, તથા બલ અને અગ્નિ વધે છે અને ત્રિદોષી રોગીને તે હિતકારક છે. (૯) શિરસાની છાલ, પીંપર, મરી અને સિંધવને ગોમૂત્રમા ઘસી અંજન કરવું, અથવા મનશીળ અને વેખંડનું લસણના રસમાં અંજન કરવું. (૧૦) કાયફળ, નાગરમોથ, વેખંડ, પહાડમૂળ, પુષ્કરમૂળ, જીરૂં, પિત્તપાપડો, દેવદાર, હરીતકી, કાકડાશિંગી, પીપર, કરીઆતુ, સુંઠ, ભારંગમૂળ, ઈંદ્રજવ કુટકી, કચોરાં, રોહિસતૃણ અને ધાણાનો કાઢો કરી, તેમા હીંગ અને આદુનો રસ કાઢી તે આપવો. એટલે કર્ણમૂળ, ગરદન અને ગળા સંબંધી સોજો, કફ, વાત, જ્વર, શ્વાસ, કાસ, ઉચકી, હનુગ્રહ, ગલગંડ, ગંડમાલા, કફથી થએલો સ્વરભેદ, મસ્તકની જડતા, બહેરાપણું, કફ અને મેદની વૃદ્ધિ, દશ પ્રકારના તાવ, સન્નિપાત, અભિન્યાસ, તથા સંજ્ઞાનાશનો નાશ થાય છે. (૧૧) કચોરા, પુષ્કરમૂળ, રીંગણી, કાકડાશિંગી, ધમાસો, ઈંદ્રજવ, કડવાં પડોળાં અને કુટકીનો કાઢો આપવો. તે સન્નિપાત જ્વર, દમ, ઉધરસ, દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, મુખશોષ, તરસ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. (૧૨) ભારંગમૂળ, કરીઆતુ, કડવો લીમડો, નાગરમોથ, કુટકી, વેખંડ, ત્રિકટુ, અરડુસો, કડવાં ઈંદ્રવરણાં, રાસ્ના, ધમાસો, કડવાં પંડોળાં, દેવદાર, હળદર, પહાડમૂળ, કુચલાં, બ્રાહ્મી, દારૂહળદર, ગળો, નસોતર, અતિવિષ, પુષ્કરમૂળ, ત્રાયમાણ, રીંગણી, ડોરલી, ઈંદ્રજવ, ત્રિફળાં અને કચોરાંનો કાઢો કરવો. એનું નામ બત્રિશી કાઢો. એ તેર પ્રકારનો સન્નિપાત, શૂળ, ઉધરસ ઉચકી, દમ, પેટ ચડવું, ઉરૂસ્તંભ, અંત્રવૃદ્ધિ, ગલરોગ, અરૂચિ અને સંધિગ્રહને જેમ હાથીની પંક્તિનો સિંહ નાશ કરે છે, તે પ્રમાણે આ કાઢો નાશ કરે છે. (૧૩) કરીઆતુ, દેવદાર, દશમૂળ, સુંઠ, નાગરમોથ, કુટકી, ઈંદ્રજવ, ધાણા અને ગજપીંપળીનો કાઢો કરી આપવો. આ અષ્ટદશાંગ કાઢો ઝાંપડ, બડબડ, ઉધરસ, અરૂચિ, દાહ, મોહ, દમ, એણે યુક્ત સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. આ કાઢો મૃત્યુતુલ્ય જ્વરનો પણ નાશ કરે છે. (૧૪) દશમૂળ, પુષ્કરમૂળ, અને પીંપરનો કિંવા એકલાં દશમૂળનો અથવા દશમૂળ અને ગળોનો કાઢો આપવો; એટલે દમ, ઉધરસ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠ, દેવદાર, કચોરાં, પિત્તપાપડો, રીંગણી, કુટકી, કરીઆતુ, નાગરમોથ અને ધમાસાનો કાઢો પીંપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો. એટલે તે સન્નિપાત, જીર્ણજ્વર અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. (૧૬) કપાસનાં મૂળીઆં, ધમાસો, કરીઆતુ, દેવદાર, રાસ્ના, નિર્ગુંડી, વેખંડ, એરણ, સરબવો, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, અતિવિષ તથા બાંગરાનો કાઢો આપવો. આ અર્કાદિ કાઢો તીવ્ર એવા ત્રિદોષ, ધનુર્વાત, વાયુએ દાંત ચોટી જાય છે તે, તથા શરીરમાંની ઠંડાઇ, શ્વાસ, ઉધરસ અને સૂતારોગનો નાશ કરે છે. (૧૭) દેવદાર, સુંઠ, કરીઆતુ, ધાણા, કુટકી, ઈંદ્રજવ, ગજપીંપળી, દશમૂળ અને નાગરમોથ, એ અઢાર ઔષધોનો કાઢો આપવો. આ દેવદાર્વાદિ કાઢો અત્યંત કઠિન, મૃત્યુ જેવા જ્વર,

સન્નિપાત જ્વર, ઉધરસ, હૃદયશૂળ, પાર્શ્વપીડા, દમ, ઉચકી તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. (૧૮) પીંપળીમૂળ, ઇંદ્રજવ, ગુગળ, વાવડીંગ, ભારંગમૂળ, બાગરો, ચિત્રક, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, રાસ્ના, હરીતકી, રીંગણી, ડોરલી, અજમો, નિર્ગુંડી, કરીઆતુ, ચવક અને પહાડ મૂળીઆનો કાઢો બધા સન્નિપાત, બુદ્ધિભ્રંશ, પરસેવો, શૈત્ય, બડબડ, પેટ ચડવુ, વિદ્રધિ, કફવાત, વાતરોગ અને સુતિકારોગનો નાશ કરે છે.

૨૫—તૃષ્ણારોગ (તરસ.)

કારણ:—ભય, શ્રમ, બલહાનિ, એણે કરી અને તીખા, ખાટા પદાર્થોના યોગે, કિવા ક્રોધોપવાસાદિકે કરી વાયુસહવર્તમાન જે પિત્ત, તે કુપિત થઈ તાલુસ્થાન પ્રતિ જઇ તૃષાને ઉત્પન્ન કરે છે.

તૃષ્ણાનું સ્વરૂપ:—મનુષ્યને ઘણી વખત પાણી પીવાની ઇચ્છા થાય છે, તથા પાણી પીતાં છતાં પણ તરસ છીપતી નથી, પુન ઇચ્છા થાય છે, તેને તૃષા કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) આવળકરી, કમળ, કોષ્ઠ, ચોખાની ધાણી અને વડની કુમળી વડવાઇઓની કુંપોનુ ચૂર્ણ કરી તેમા મધ મેળવી ગોળીઓ કરી મ્હોમા રાખવાથી તૃષા ઘણી લાગે છે તે અને ગળુ સુકાવું, એ બન્ને દૂર થાય છે (૨) **શ્રીખંડ:**—પૂર્વ દિવસે જમાવેલુ સુંદર ચકતાવાળુ દહીં ૨ શેર, ધોળી શુભ્ર ખડીસાકર ૧ શેર, ઘી ૪ તોલા, મધ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, સુંઠ ૨ તોલા, એલચીદાણા ૨ તોલા, એટલા પદાર્થ બારિક કરી સ્વચ્છ કપડામા નાખી કપૂરના ચૂર્ણે કરી સુગંધિત એવા પાત્રમાં છણવાં; એને શ્રીખંડ કહે છે. એ સેવન કરવાથી તૃષા દૂર થાય છે. (૩) સોનુ, રૂપું, લોઢું તપાવી પાણીમા બોળી તે પાણી પીવા આપવુ. (૪) પાણીના સાકર કિવા મધ નાખી આપવું. (૫) કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો કરી આપવો. (૬) ચોખાનુ ધોવરામણ મધ નાખી આપવું. (૭) ઠંડુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી શેરભર પાવું ઉલટી થશે. પછી તૃષા અને દાહ શમશે. (૮) ઘી અને દૂધ એકત્ર કરી પાવુ. (૯) નાના પ્રકારના શરબતો પાવા. (૧૦) જવ શેકી લોટ કરી ઠંડા પાણીમા-ઘણું પાતળુ નહિ અને ઘણું જાડું નહી એવી રીતે તે મેળવી તેમા ઘી મેળવી પાવાથી તૃષા, દાહ તથા રક્તપિત્ત દૂર થાય છે.

પથ્ય:—કોદરા, પાન, ધાણીનો લોટ, શેકેલા મગ અને ચણા, કંકોડા, કોઠ. બોર, આમલી, કોળુ, મધાળ, કંટોળા, આમળા, જગલી લીંબુ, કરમદા, બીજોરૂં, ગાયનુ દૂધ, કડવા અને મીઠા પદાર્થ, ચંદનનું પાણી. **અપથ્ય:**—પરસેવો કાઢવો, અંજન, તેલાભ્યંગ, ધુમ્રપાન, વ્યાયામ, નસ્ય, ગરમી લેવી, દતકાષ્ઠ, જડાન, આમ્લ, લવણ, તુરા, અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થ, ત્રિકટુ.

૨૬—દાહ રોગ.

કારણ અને લક્ષણ:—અતિ ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, પિત્તકારક પદાર્થોનું ભક્ષણ, મર્માભિઘાત, મહા શસ્ત્રાદિકોનો પ્રહાર, એ કારણોએ આ રોગ થાય છે. શરીર શુષ્ક અને તપ્ત થવુ, નેત્ર આરક્ત કિવા પીતવર્ણ, એ દાહ રોગનાં લક્ષણો જાણવાં.

ઉપચાર:—(૧) ધાણા અથવા ધાણા અને વરીઆળી અધકચરી કુટી રાત્રે ૨૪ તોલા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લઈ તેમા ખડીસાકર ૪ તોલા નાખી પાવી (૨) સો વખત ધોએલું ઘી શરીરે ચોપડવુ. (૩) અરીઠાનુ ફીણ કિવા કડવા લીમડાના પાન વાટી તેનું ફીણ શરીરે ચોળવુ (૪) ચદંનાદિ ચૂર્ણ દૂધમાં આપવુ. એટલે દાહ, પિત્ત અને ગરમી દૂર થાય છે. (૫) ડાંગરની ધાણી અને ખડીસાકરનો કાઢો કરી તે વારંવાર આપતાં જવું (૬) ખજુરનું સરબત કરી આપવું. (૭) ગળોનું સત્વ, જીરૂં અને ખડીસાકરમા આપવું. ગોવરૂ અને શીતળાના રોગના દાહ ઉપર પણ એ આપવું. (૮) ચોખાના ધોવરામણમાં રક્તચંદન (રતાંજળી) ઘસી તેમાં થોડી ખડીસાકર નાખી તે પાવું.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, મસુર, ચણા, જવ, સાકર, ઘી, દૂધ, માખણ, કાકડી, કોળું, દાડમ, પડોળાં, મીઠા રસ. **અપથ્ય:**—રસ્તે ચાલવુ, ખારા, પિત્તકર એવા પદાર્થ, ગરમી લેવી, છાશ, પાન, હિંગ, મૈથુન, કડવા, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ.

૨૭—શીતળા અને ગોવરૂં. (સં० મસૂરિકા.)

કારણ:—તીખું, ખાટું, ખારૂં, ઠંડુ અને ઉભાઈ ગએલું અન્ન અને વિષાદિકોએ દુષ્ટ થએલું અન્ન, એનું સેવન કરવાથી વાતાદિદોષ કુપિત થઇ, દુષ્ટ થએલા રક્ત (લોહી)મા મળી, શરીરને ઠેકાણે શીતળા જેવી અને અડદ જેવી ફોડકીઓ ઉત્પન્ન કરે છે તેને મસૂરિકા કિંવા શીતળા કહે છે. એ રોગમાં—તાવ, કંડૂ, અંગ ફુટવું, ભ્રમ, ચામડીના ઠેકાણે સોજો એ લક્ષણો થાય છે. જેમ શીતળા આવે છે તેમ ગોવરૂ પણ આવે છે. ગોવરૂ એ ફક્ત બાળકનેજ આવે છે શીતળા મોટા માણસને પણ આવે છે. શીતળાના રોગોમા સ્વચ્છતા રાખવી.

ઉપચાર:—(૧) કડવા પડોળા, કડવો લીમડો, કુટકી, નાગરમોથ અને અરડુસીનો કાઢો આપવો; એટલે અપક્વ શીતળા હશે તો પાકા થઇ તેનુ શોધન થાય છે. (૨) બોરડીનાં પાનનો રસ ભેશના દૂધમાં આપવો. (૩) ગોરોચન, ભેશનુ ઘી અથવા ભેશના દૂધમા શક્તિ પ્રમાણે ૩ દિવસ આપવું; અથવા ઘેટીનું દૂધ પાવુ, એટલે શીતળા સારા નીકળે છે (૪) રાળ, હીંગ અને લસણની ધૂણી આપવી, એટલે ક્ષતમા કીડા પડતા નથી. (૫) ગોવરૂ અને શીતળાનો બાળકના શરીરે દાહ ઉઠે છે, તે નિકળી જવા માટે ગુલકંદ આપવો, ગોખરૂનુ ચૂર્ણ ઘી સાકરમા આપવુ, ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં ઘી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવુ, ગાયના માખણમા જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાંખી તે આપવું. (૬) ગોરાનું પાણી અથવા પોઇસરના પાન ઉપરનુ પાણી આપવુ (૭) શીતળામાના ફોલ્લા ફુટી દાહ થાય છે તેના ઉપર છાણાની રાખ, વટાણા અને રાતા રોયડાનું ચૂર્ણ લગાવવું, એટલે સુકાય છે. (૮) કડવા પડોળા, ગળો, નાગરમોથ, અરડુસો, ધમાસો, કરીઆતુ, કડવો લીમડો, કુટકી અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. આ કાઢો આમમસૂરિકાને સમાવે છે, અને પાક થયો હોય તો તેનું શોધન કરે છે. તેમજ દાહ, જ્વર, વિસર્પ, વ્રણ, અને પિત્તવ્રણ ઉપર પણ આપવો. શીતળાનો તાવ શાંત કરવા માટે આના જેવુ બીજું ઉત્તમ ઔષધ નથી. (૯) આંખોમા શીતળા આવવાથી કસઇના બિયાં અને જેઠીમધના કાઢાએ આંખો ધોવી (૧૦) કડવા લીમડાના પાનના કાઢાથી શીતળાના વ્રણ ધોવા. (૧૧) વડ, ઉંબરો, પીંપળી, પીંપર અને નાદરૂખીનુ ચૂર્ણ વડેનાર શીતળા ઉપર નાખવુ કિંવા છાણાની રાખ અથવા છાણાનું ચૂર્ણ નાંખવું (૧૨) ચાકવત (ચીલ)નો અથવા બ્રાહ્મીનો રસ મધમા આપવો. (૧૩) શીતળા એ આંખમા ફૂલ પડયુ હોય તોઃ—મોગલી એરંડાના રસમા ઘોળી ચણોઠી ઘસી અંજન કરવુ. (૧૪) આમલીના કચુકાનુ અને હળદરનુ ચૂર્ણ સમભાગે ઠંડા પાણીમા, કિંવા અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ, અથવા ચમેલીનો રસ અને જેઠીમધ, એમાંનુ એક ઔષધ શીતળાની વાત ગામમાં આવતાજ આરંભે ત્રણ કિંવા ૭ દિવસ પ્રાશન કરવુ; એટલે તે પ્રાશન કરનારને શીતળા કોઇ દિવસ આવનાર નથી

પથ્ય—ચોખા, ચણા, મગ, મસૂર, જવ, પંડોળાં, કારેલાં, સરગવો, દાડમ, ધાતુવર્ધક અન્નપાન, શેલડી અને ઘી. **અપથ્ય:**—ગરમ, તીખું, ખાટું, શ્રમ, હવા.

૨૮—વાળો. (સં० સ્નાયુક.)

વાળાની ઉત્પત્તિનું કારણ:—જેમાં ઘણું જીવતુ પાણી નથી હોતું, જેનો પ્રવાહ નથી અને જેમાં કપડા વગેરે ધોવાતાં જાય છે, એવાં જે નાના તળાવ અથવા વહેળાનું અને ગંદકીવાળું પાણી પીવાથી અથવા તે વાપરવાથી શરીરમાં વાળો ઉત્પન્ન થાય છે. વાળાના રોગ ગુમડુ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ફુટે છે અને તેમાંથી સૂતર જેવો લાંબો અને ધોળો જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પેલા ક્ષતથી હળવે હળવે બહાર નીકળે છે. અને તે તુટવાથી વધારે કોપ પામે છે. પુન સ્થાનાંતરે ઉત્પન્ન થાય છે અને બહાર નીકળવાથી સોજાની શાંતિ થાય છે. આ રોગને સ્નાયુક (વાળો) કહે છે. વાળો, હાથમા કિંવા પગના ધક્કાએ દુઃખાવી કિંવા તુટવાથી અંગ બગડે છે, કિંવા વાંકુ કરે છે. વાળો શરીરમાં ઉત્પન્ન

થવાનો હોય ત્યારે પહેલાં કોઇ કોઇના અંગ ઉપર પિત્ત જેવી લાલ ફોલ્લી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી કરી શરીરમા ઘણી આગ થાય છે.

સ્નાયુકનું રૂપ:—વાતાધિક વાળો કાળો અને રૂક્ષ હોય છે; તેમાં સણકા આવે છે. પિત્તે કરી લીલો અને પિત્તવર્ણું હોઈ દાહયુક્ત હોય છે. કફેકરી જાડો, મોટો, જડ એવો હોય છે. દ્વિદોષે ઉત્પન્ન થાય છે તે બે દોષોના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. લોહીથી થાય છે તે આરકતવર્ણું હોય છે, તેમાં દાહ ઘણો થાય છે. તથા ત્રિદોષથકી થાય છે તે ત્રણે દોષોનાં લક્ષણોએ યુકત હોય છે. વાળા ઉપર વિસર્પ ઉપરના ઉપચાર કરવા.

ઉપચાર:—(૧) વાતજ વાળા ઉપર:—વિલાયતી થોરનાં મૂળીઆં ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) **પિત્તજ વાળા ઉપર:**—વડ, ઉમરો, પીંપળો, નાંદરૂખ અને વાંસની છાલનો કલ્ક કરી લેપ કરવો. (૩) **કફજ વાળા ઉપર:**—કચનારની છાલનો કલ્ક કરી લેપ કરવો. (૪) **દ્વંદ્વજ** (જે દ્વિદોષથી ઉત્પન્ન થાય છે તે) **વાળા ઉપર:**—પૂર્વે કહેલાંમાંથી બે ઔષધનો લેપ કરવો અને **ત્રિદોષજ** ઉપર એ ત્રણે ઔષધનો લેપ કરવો. (૫) **રક્તજ વાળા ઉપર:**—વડ અને આમલીની છાલનો લેપ કરવો (૬) કોઠ, હીંગ, સુંઠ, તથા સરગવાનુ ચૂર્ણ વાટી પાવુ, અને લેપ પણ એનોજ કરવો. (૭) સરગવાનાં મૂળીઆ અને બિયા વાટી, સિંધવ કાજી સહિત એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો; અથવા લસણ, ચિત્રક, અને રાઇનો લેપ કરવો, તેથી સ્નાયુકપિડિકા એટલે શિરાગતવાળો ઇત્યાદિક શાંત થાય છે. (૮) ગરમાળાના બિયા ગોમૂત્રમા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૯) ચૂનો અને બીડલોણ પાણીમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો (૧૦) તાની (વાસનવેલી)ના મૂળીઆ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૧) છાશમાં કિંવા તેલમાં આસગંધનો, કિવા ધોળી ગોકર્ણીનો કિવા સરગવાનાં મૂળીઆંનો લેપ કરવો. (૧૨) પુરૂષના મૂત્રમાં હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૩) ઉભી ભોંયરિંગણીના મૂળીઆં પુરૂષના મૂત્રમાં કિવા પીપળાના પાંનમા વાટી ગરમ કરી તેનો પાટો બાધવો. (૧૪) ગળોના રસમા ટંકણખાર પાવો. (૧૫) સણના બિયા અને ઘઉંનો લોટ એકત્ર કરી ઘીમાં તળી ગોળ સાથે ત્રણ દિવસ ખાવો. (૧૬) નગોડના પાનનો રસ ૨ તોલા, તેમા ગાયનું ઘી ૨ તોલા નાખી ૭ દિવસ તે આપવો. (૧૭) હીંગ, અને ટંકણખાર એ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા લઇ ચૂર્ણ કરી સાત દિવસ સવાર સાંજ આપવું, એટલે નક્કીપણે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ થશે (૧૮) અતિવિષ, નાગરમોથ, પીંપર, ભારગમૂળ અને બહેડાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ. (૧૯) પારેવાની હગાર મધમાં મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી. તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે. (૨૦) વતાક શેકી દહીંમા ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાધવું. (૨૧) ધતૂરાનાં પાનનો રસ ૨ તોલા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવું. કફ આવશે, તેનો બીજે દિવસે ઉતાર દહીં ભાત આપવો. (૨૨) આકડાના દૂધનો લેપ કરવો. (૨૩) ધતૂરાનાં પાન ૨ાા, ખાવાના પાનમાં આપવાં. (૨૪) પાપડીઆ ખારાનું ચૂર્ણ ૩ માસા નવટાંક દહીંમા નાખી દિવસમાં ત્રણચાર વખત આપવું. દિવસે ભોજન વર્જ્ય, રાત્રે ભોજન કરવુ. આ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું. (૨૫) એક નાળીએર કોચી તેના છિદ્રમા નવસારની ભૂકી ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી ભરવી અને છિદ્ર બંધ કરી નાંખવું. બીજે દિવસે સવારે તેમાનુ બધુ પાણી પાવું. અને ટોપરૂં ખાવા આપવું. સાંજ સુધી પાણી ન પીતાં ઉપોષિત રહેવુ સૂર્યાસ્ત પછી શરીરે છાણ ચોપડી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવું. પછી દહીં ભાત ખાવો, એટલે અંગમાના સર્વે વાળા મરી જાય છે. (૨૬) **વાળાના ફોલ્લા ઉપર:**—કળલાવીનો કંદ ઘસી તેનાં ઝીણા ટપકા કરવા, એટલે ફોલ્લા ફુટે છે. પછી તેના છિદ્ર ઉપર સળી વડે ઉપલા ઔષધનું એક ટપકું નાખવુ (૨૭) કૂકડાની હગાર, કબુતરની હગાર અને હીંગ, એ ત્રણે સમભાગ લઇ ચેપલી કરી તે વાળા ઉપર મૂકી પાટા બાધવો (૨૮) પાનમાં અથવા ગોળમાં કરોળીઆનું ઘર અથવા સર્પની કાંચળી બે ત્રણ દિવસ ખાવી (૨૯) ઝેરકચોલાનાં બિયાં અથવા સોમલનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૩૦) સરગવાની છાલ કુટી બાધવી (૩૧) સણના બિયાં વાટી ગરમ કરી સહેવાય એટલાં ગરમ ગરમ, વાળા ઉપર બાંધવાં. (૩૨) સાબણ અને કાંદાની કળીઓ ઘીમાં તળી વાળા ઉપર બાંધવી. (૩૩) હીંગણીનાં મૂળીઆં અને હીંગને વાટી તેની

પેંડી કરી ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૩૪) વાળો ફુટયા પછી અરીઠા અને ધોળો કાથો સમભાગ લઇ પાણીમા ઘસી તેનો લેપ કરવો, અગર નાગરવેલના ચાર પાચ પાન લઇ તે પાન એક ઉપર એક એવી રીતે વાળા ઉપર મૂકી બાંધવાં, અને ત્રણ દિવસ છોડવા નહિ; એટલે વાળો મરી જાય છે. (૩૫) લસણ, ચિત્રક અને રાઇને પાણીમાં વાટી તેની પેડી કરી વાળા ઉપર બાધવી. (૩૬) નવસારની ભૂકી અર્ધો તોલો, ઘી અને ભાતમાં ખાવી. (૩૭) ૬ ગુંજા હીંગ અગ્નિપર શેકી, દિવસમાં ત્રણ વખત ખાવા આપવી. (૩૮) ૩ માસા ફુલાવેલી ફટકડી ગોળમા મેળવી ૩ દિવસ આપવી, એટલે શરીરમાના સર્વે વાળા બળી જાય છે અને પુનઃ જન્મભર વાળો થવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. (૩૯) વાળો તુટે એટલે તે ઉપર રામેઠાના તાજાં પાન વાટી બાધવાં; એટલે વાળો ચાર પહોરમાં મરી બહાર આવે છે.

૨૯—નાસારોગ.

કારણઃ—ધોકો, વાયુ, અતિ ભાષણ, અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ, નિર્વાતિક અને ઉંચા એવાં ઉપધાન, જલપ્રાશન, દુષ્ટ ઉદકનું પ્રાશન, જલક્રીડા, ઉલટી અને રડવાનો નિગ્રહ તથા વાતપ્રધાન દોષોનો કોપ થઈ, તે નાસારોગને ઉત્પન્ન કરે છે. એ નાસિકા રોગ ૩૪ પ્રકારના છે.

પૂતિનાસઃ—ગળું અને તાળવુ એમા દુષ્ટ થએલા દોષોમાં વાયુ મિશ્રિત થઇ, નાક અને મ્હોં, એ માર્ગે દુર્ગંધયુક્ત શ્લેષ્મ બહાર નીકળે છે, તેને **પૂતિનાસ** કહે છે. **નાસાપાકઃ**—નાસિકાશ્રિત પિત્ત દુષ્ટ થઇ નાકમાં વ્રણ (ગુમડું) ઉત્પન્ન કરે છે તથા નાક અદર પાકે છે, ગધયુક્ત લીટ વહે છે. તેને **નાસાપાક** કહે છે. **પૂયરક્ત**—મસ્તકમા વાતાદિદોષ પોતપોતાના કારણે કુપિત થવાથી, અથવા તે ઠેકાણે કાષ્ટાદિકોનો અભિઘાત થવાથી, નાકમાથી પરૂએયુક્ત રક્ત વહે છે, તેને **પૂયરક્ત** કહે છે. **પીનસઃ**—કફવાયુના કોપે કરી માણસનુ નાક સુકાયા જેવુ થઇ કોરૂં પડી ફરી ફરી નિતરે છે. વળી બધ થાય છે. સુગધ દુર્ગંધનું જ્ઞાન રહેતું નથી, ધૂમાડા જેવો શ્વાસોશ્વાસ નીકળે છે, અને સળેકમના લક્ષણે કરી યુક્ત હોય છે; એ રોગને **પીનસ** રોગ કહે છે. **નાસાપરિશોષઃ**—નાકનુ દ્વાર વાયુએ અત્યત તપી સુકાવાથી માણસ મોટા કષ્ટે નીચે ઉપર શ્વાસ નાખે છે, તેને નાસાપરિશોષ કહે છે.

પીનસરોગ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) હમ્મેશાં કોઇ પણ પીનસ થવાથી, દહીંમાં મરીની ભૂકી અને ગોળ નાખી ભક્ષણ કરવું એટલે દુર્નિવાર પીનસનો નાશ થાય છે. **પથ્ય**—ઘીયુક્ત ઘઉંનુ અન્ન. (૨) મરીની ભૂકી અને ઘઉંનુ અન્ન ખાઇ ઉઘતી વેળાએ ઠડુ પાણી પીવુ; એટલે પીનસ દૂર થાય છે. (૩) કેસર ઘીમાં ખરલ કરી નસ્ય કરવુ. એટલે પીનસ અને આધાશિશી વગેરે મસ્તક રોગનો નાશ થાય છે. (૪) જુની છીકણી સુંઘવી. (૫) **પાઠાદિતેલઃ**—પહાડમૂળ (કાળીપાટ), હળદર, દારૂ હળદર, મોરવેલ, પીપર, જાઇના પાન, દાતીના મૂળીઆં, એ સાત ઔષધો સમભાગ લઈ તેનો કલ્ક કરી તેનાથી ચોપટ તલનુ તેલ લઇ તેમા તે કલ્ક નાખી ખાવો અને કલ્કનો પાક સારો થવા માટે તેલથી ચોપટ પાણી નાંખી તેલ શેષ રહે ત્યા સુધી પાક કરી તેલ ગાળીને આપવું; અને નાકમા નાંખવું. તેથી કરી મોટા દુર્ધર પીનસ રોગ પણ દૂર થાય છે. (૬) કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, સુંઠ, મરી, પીંપર, ધમાસો અને વરીઆળીનો કાઢો કિવા ચૂર્ણ, આદુના રસમા આપવુ. એટલે પીનસ, સ્વરભગ, તમકશ્વાસ, હલીમક, સાન્નપાત, કફ, વાત, ઉધરસ, અને દમનો નાશ થાય છે. (૭) એરંડ તેલ દિવસમા ઘણા વખત નાકે સુંઘવું. **પૂતિનાસ ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) **વ્યાઘ્રીતેલઃ**—રિંગણી, દતીમૂળ, વજ, સરગવાની છાલ, તુળસીનાં પાન, રાસ્ના, સુંઠ, મરી, પીંપર અને સિંધવ સમભાગ લઇ કલ્ક કરી પાઠાદિતેલ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી નાકમાં નાખવું. (૨) **શિગ્રુતેલઃ**—સરગવાની છાલ, રીંગણી, નેપાળાનાં બિયાં, સુંઠ, મરી, પીંપર અને બીલીનાં પાનના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી (તેલમાં કાકડો પલાળી સળગાવવો. તડતડે નહિ તો તેલ સિદ્ધ થયું સમજવું.) નાકમા નાખવું. **નાસાપાક ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) રાળ, આસુંદરો, ઉંબરો અને કડાની છાલનો કાઢો કરી તેણે કરી નાસાપાકને ધોવો અને એના કાઢા અને કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી નાકમાં નાખવું. **પૂયરક્ત ઉપર ઉપચારઃ**—ભાંગરો, લવંગ, જેઠીમધ, કોઠ

અને સુંઠના કાઢામા ઘી સિદ્ધ કરી તેનું નસ્ય કરવું, એટલે તે અસ્થિગત રોગ અને પીનસનો નાશ કરી બીજા શિરોગત રાગોને નાશ કરશે. **નાસાપરિશોષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સાકર નાંખી દૂધ પ્રાશન કરવું **નાકમાંથી લોહી પડે તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઠડા પાણીમાં કપડુ પલાળી તે તાળવાપર મૂકવુ. (૨) દાડમના ફૂલનો, અથવા આમાની ગોટલીનો, દુગળીનો કે ધરોનો રસ, એમાંનો એક રસ નાકમા નાખવો. (૪) ઘીમા આવળકટી શેકી વાટી તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો. (૫) કુંભારના ચાકડા ઉપરની માટી લાવી પાણીમાં કાલવી માથા ઉપર લેપ કરવો **સળેકમ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઉધતા વેળાએ તાજા વટાણા ખાવા ને ઉપર પાણી પીવુ નહિ. (૨) આવળકટી, સુંઠ, મરી અને પીંપરનુ ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમાં આપવુ (૩) અરીઠુ ઘસી નાકપર લેપ કરવો. (૪) સુંઠ તજ અને મરીનો ખડીસાકર નાખી કાઢા કરી ઉઘતી વેળાએ આપવો. (૫) વાકાંડી (વાસળી) કિંવા નાકછીકણીનાં પાન સુંઘાડવા. (૬) નવસાર અને ચુનો હાથપર ચોળી સુંઘવો. એટલે સળેકમ અને મસ્તકશૂળ દૂર થાય છે (૭) કડવા તુરીઆની ભૂકી સુંઘાડવી. (૮) આકડાના દૂધમા રાખ પલાળી તે સુકવી નાકે સુંઘવા, એટલે છીંકો આવી માથુ હલકુ થાય છે. (૯) જાયફળ દૂધમા ઘસી કિંચિત્ ઉષ્ણુ કરી માથે લેપ કરવો. (૧૦) સુંઠ અને તજનો લેપ માથે કરવો (૧૧) લીલી ચ્હા, આદુ અને તજને કઢવી તેનો ચ્હા પાવો. (૧૨) ઘી, તેલ એણે યુક્ત સાતુનો ધૂમાડો પ્રાશન કરવો. તે સળેકમ, ઉધરસ અને ઉચકીનો નાશ કરે છે (૧૩) વજનુ કિંવા અજમાનુ ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી સુંઘવું. (૧૪) ઝેરકચોલુ, ભોયઆવળી, સુઠ, મરી અને પીંપરનુ ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમાં આપવું તે મહા ઘોર સળેકમનો અને પીઠ, હૃદય અને બસ્તિ, એ ઠેકાણેના શૂળનો પણ નાશ કરે છે. (૧૫) અરણીના પાનનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી, તલનુ તેલ અને સિંધવ નાખી સપૂર્ણ પ્રતિશ્યાય ઉપર ભક્ષણાર્થે આપવો. આ પરમ ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ છે.

૩૦—નેત્રરોગ.

કારણ:—અંગ સતપ્ત છતાં શીતોદકે કરી સ્નાન કરવું, દૂર દૃષ્ટિ કરી નિરતર જોવું, યથાકાળે નિદ્રા ન કરવી; પરસેવો, ધૂળ તથા ધૂમાડાનો આંખોએ સ્પર્શ થવો, ઉલટી થોભાવવી, અતિ ઉલટી, પાતળુ અન્ન અને પાણીનુ અતિ સેવન, મલ, મૂત્ર અને અપાન વાયુનો વેગ અટકાવવો, નિરતર રૂદન, તાપ, ક્રોધ, શિરસ્તાડન અતિ મદ્યપાન, જે ઋતુમા જે કરવાનુ તે ન કરવુ, કલેશ, અભિઘાત, અતિ મૈથુન, અશ્રુનો વેગ રોકવો, અતિસૂક્ષ્મ પદાર્થોનુ નિરતર અવલોકન, ઇત્યાદિ કારણોએ નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ૭૮ પ્રકારનો છે.

અભિષ્યંદ:—(આંખો આવવી) નેત્રરોગને પ્રાય: અભિષ્યંદ કારણ છે. એ વાત, પિત્ત, કફ તથા લોહી એવા ચાર પ્રકારનો છે. **અધિમંથ:**—અભિષ્યદ ઉપર કઇ ઔષધોપચાર ન કરવાથી, તે વધી, તેમાંથી ચાર પ્રકારનો અધિમથ રોગ આંખોમા થાય છે આ રોગથી આંખોને તીવ્ર વેદના થઇ અર્ધી ડોક સુધી બહુ દુખ થાય છે **શુક (ફુલ):**—એ સવ્રણ અને અવ્રણ, એવા બે પ્રકારના છે. **તિમિર:**—દૃષ્ટિદોષના કારણથી આંખો આગળ નાના પ્રકારના રૂપો દેખાય છે. તેને તિમિર કહે છે. **કાચ (મોતી બિંદુ).**—તૃતીય પટલગત દોષને કાચ કહે છે. **લિંગનાશ:**—તેજ કાચ ચોથા પટલમાં જાય એટલે દૃષ્ટિનો રોધ કરે છે તેને લિગનાશ કહે છે. આ રોગ ઘણો વધ્યા પહેલાં, આકાશમાના ચદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો, વિજળી અને તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય છે. **અર્મરોગ:**—આંખમાં સફેદ ભાગપર પાતળુ, વિસ્તીર્ણ, કાળુ, શ્યામવર્ણુ અને રાતુ, લાલ, ધોળુ, કઠિન, એવું જે માસ વધે છે તેને "વડસ" કહે છે. **અર્જુન:**—(અહિર) આંખોમા ધોળા ભાગપર સસલાના લોહી જેવુ એક બિદુ ઉત્પન્ન થાય છે તેને "અહિર" કહે છે **સ્રાવ** કિંવા **નેત્રનાડી:**—(લાસુર).—વાતાદિ દોષ અશ્રુના માર્ગે સધિમાં પ્રવેશ કરી તે પોતાના લક્ષણોએ યુક્ત એવો સ્રાવ ઉત્પન્ન કરે છે તેને નેત્રનાડી કહે છે. **અંજનાર્થ શલાકા:**—સીસું તપાવી તે ત્રિફળાં, ભાંગરો અને સુંઠના કાઢામાં અને ઘી, ગોમૂત્ર, મધ તથા બકરીના દૂધમાં ઉકાળી શુદ્ધ કરવું, અથવા ત્રિફળાંના કાઢામાં

૧૦૦ વાર તપાવી બોળવું, તથા તેની શલાકા કરવી. એ શલાકા આઠ આગળ લાબી અને બે છેડેથી કિંચિત્ બારિક હોવી જોઇએ. તેના છેવટે વટાણા જેવડી જાડી હોવી જોઇએ. એ સળી એકલી આંખમાં ફેરવવાથી ગુણકારી થાય છે. અજન કરવુ તે પ્રથમ ડાબી આખમા કરી પછી જમણી આંખમાં કરવુ. આખમા ટીપુ પાડવું તે કદિ પણ રાત્રે પાડવું નહિ. **અભિષ્યંદ (આંખો આવે છે તે) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કપૂર, હળદર, લોધ્ર, ફટકડી, કડવા લીમડાના મિયા, અફીણ અને રકત્યાબોળનો લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેનો આખોપર લેપ કરવો. (૨) એક રસભરિત લીબુ લઇ તેની એક ઝીણી અને એક મોટી એવી બે ચીરો પાડવી મોટી ચીર ઉપર લોખડનો કાટ અને દાતવણ એકત્ર કરી નાખવુ; અને એ ચીર હળદરથા પીળા કરેલા સ્વચ્છ કપડામા વીટાળી તે પોટલી આખ ઉપર વારંવાર ફેરવવી, એટલે કડૂ, રતાશ, ખુપરા વગેરે વિકાર નાશ પામે છે. (૩) રસાજન, હરીતકી તથા આદાના પાનનો, અગર વજ, હળદર અને સુઠનો અથવા સુઠ અને ગેરૂનો લેપ કરવો; (૪) અરડુસી, હરીતકી, કડવો લીમડો, આવળકટી, નાગરમોથ, અને સુકાએલા મૂળાનો કાઢો કરી આપવો. તે રક્તસ્રાવ તથા કફનો નાશ કરે છે. અને આખોને હિતકારક છે (૫) સુરવારી હરડે અને ફટકડી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવુ. (૬) દાતવણ અને અફીણનો લીંબુના રસમા લોખડની તવી ઉપર ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૭) હળદરની ભૂકી, ફટકડી અને અફીણમા લીમડાનો રસ નાખી, તાબાની કથરોટમાં એક પહોર ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૮) સિધવ, દારૂહળદર, ગેરૂ, સુરવારી હરડે અને રસાંજન, એ પાણીમાં ઘસી તેનો આખોપર લેપ કરવો, એટલે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૯) ભોયઆમલી અને સિધવ તાબાના વાસણમા ઠડા પાણીમા ખરલ કરી તેનો આખો ઉપર લેપ કરવો, એટલે નેત્રપીડા દૂર થાય છે. (૧૦) નીવળીના બિયા મધમા ઘસી તેમા થોડુ કપૂર નાખી તેનુ અજન કરવું. (૧૧) ત્રિફળાના કાઢાના કોકરવરણા ટીપા આખોમા નાખવા. (૧૨) આખો આવે એવું જણાય એટલે તુરત બન્ને આખો આગળ ભીલામાના બારિક ફૂલ નાખવા. (૧૩) ચૂનો, ગોળ અને ઘેરોસાની બન્ને આંખો આગળ પટ્ટા લગાવવી, એટલે તુરત વિકાર દૂર થાય છે (૧૪) પીળા ધતૂરાનો (વિલાયતી ધંતૂરાનો) રસ આખમા નાખવો. (૧૫) દાડમડીના પાન વાટી લેપ કરવો. (૧૬) જસતના ફૂલ ૧ ભાગ અને ૪ ભાગ ફટકડીનો સારો ખરલ કરી તે ભૂકી ૨ ગુંજા લઇ, તેમા સવા તોલો પાણી નાખી દિવસમાં બે વખત આખોમાં નાંખવુ એટલે આવેલી આખો, ગલ, પીઆ, અને રતાશની શાતિ થાય છે. **નેત્રશૂળ ઉપર ઉપચાર.**—(૧) કાજી, સિધવ, તેલ અને મોરવેલીનાં મૂળીઆ એકત્ર કાસાના વાસણમા ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) મીઠુ, સરસીયું અને કાજી, કાસાના વાસણમાં નાખી પથ્થરના કકડાએ ઘુટવું, તથા છાણાના દેવતા ઉપર તપાવી તેમા બકરીનુ દૂધ નાખવુ. તથા લેપ કરવો. એટલે નેત્રશૂળ, સ્રાવ, સોજો, આરક્તતા, અભિષ્યદ અને અધિમથનો નાશ થાય છે. (૩) સિધવ અને લોધ્ર એકત્ર કરી ઘીમા શેકવા અને કાજીમા વાટી ધોળા વસ્ત્રમા બાધવા. તેનુ બિદુ નેત્રમાં નાખવું, એટલે કંડૂ, દાહ તથા સણકાનો નાશ થાય છે. (૪) સિંધવ અને લોધ્રને શેકી, મધ અને ઘીમા વાટી તેનો લેપ અને અજન કરવુ. તે તુરત નેત્રરોગને શમાવે છે. (૫) લીમડાનો રસ લોહપાત્રમાં નાંખી જાડો થાય ત્યા સુધી ઘુટવો અને તેનો લેપ કરવો, તે નેત્રરોગને શાત કરે છે. (૬) તુળસી અને બિલીપત્રનો સમભાગ રસ, અને બન્નેના બરાબર સ્ત્રીનુ દૂધ, એ કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ગજપીપરનું ચૂર્ણ નાંખી તાંબાની વાડકીથી એક પહોર ઘુટી તેનુ અજન કરવું **આંખોમાં ફુલ પડે છે તે ઉપર ઉપચાર**—(૧) ધોળી માટોડીના મૂળીઆ ઘીમાં ઘસી અજન કરવું, એટલે ફૂલ ઝરી જાય છે. મધમા ઘસી આજવાથી આમોને હમ્મેશાં પીઆ લાગે તે દૂર થાય છે. એજ મૂળીઆં તલના તેલમાં ઘસી અજન કરવાથી તિમિરનો નાશ થશે, દૂધમા ઘસી અંજન કરવાથી કંડૂનો નાશ થાય છે. પાણીમા ઘસી અજન કરવાથી પડળ દૂર થાય છે: અને કાજીમા ઘસી આંજવાથી રતાંધળાપણું મટે છે (૨) ગાયના દહીંમા સુંઠ ઘસી અજન કરવું. (૩) સુવર્ણમાક્ષિક મધમાં ઘસી અજન કરવું. (૪) વડના દૂધમા કપૂર વાટી અજન કરવું, એટલે બે મહિનાનું ફૂલ હશે તો પણ દૂર થશે. (૫) કરજ બિયાંના ચૂર્ણને ખાખરાના ફૂલના રસની અથવા કાઢાની પુષ્કળ ભાવનાઓ આપવી, અને

તેની લાંબી લાંબી ગોળીઓ કરી તેનું અંજન કરવું. એથી કરી આંખમાંની માંસવૃદ્ધિ તથા ફૂલનો નાશ થાય છે. (૬) સમુદ્રફીણ, સિંધવ, શંખ અને સરગવાનાં બિયાંની લાંબી ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું; એટલે શસ્ત્રવડે કાપી કાઢવા પ્રમાણે શુક્રાદિકોનો નાશ થાય છે. (૭) ઉપરસાળનો કાઢો મધ નાખી, વ્રણ-શુક્રપર આપવો (૮) ચંદન, ગેરૂ, લાખ અને જાઇની કળીઓ, વાટી તેની સળી કરી આંજવી, તે વ્રણ-શુક્રનો નાશ કરે છે, અને લોહીને સાફ કરે છે. (૯) કડવા પડોળાં, કુટકી, દારૂહળદર, કડવો લીમડો, અરડુસી, ત્રિફળા, ધમાસો, પિત્તપાપડો અને ત્રાયમાણ એ દરેક ૪ તોલા, આમલીનો રસ ૬૪ તોલા, પાણી ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, કરીઆતુ, કડો, નાગરમોથ, જેઠીમધ, ચંદન અને પીંપળીનો એકેક તોલો કલ્ક નાખી ઘી સિદ્ધ કરવું. તે શુક્રરોગ ઉપર આપવું એટલે આંખોને હિત થાય છે અને નાક, કાન, નેત્રવર્ત્મ, નેત્રત્વચા, મુખરોગ, વ્રણ, કમળો, જ્વર, વિસર્પ, અને કંઠ-રોગનો નાશ કરે છે (૧૦) પીંપર, સમુદ્રફીણ અને સિંધવનું ચૂર્ણ અને મધ, કાંસાના વાસણમાં નાંખી ખરલ કરવો; અને તેનુ આંખોમા અંજન કરવું. (૧૧) મહુડાની અંતરછાલ અથવા બહેડાં કિંવા સિંધવ, એ મધમાં ઘસી અંજન કરવુ. (૧૨) જાઇના પાન અને જેઠીમધ ઘી ઉપર શેકી કોકરવર્ણા પાણીમા, કિંવા સ્ત્રીના દૂધમા વાટી તેનુ આંખમા ટીપુ નાખવુ. (૧૩) આવળકટી, કડવો લીમડો અને કોદાના પાન, જેઠીમધ, લોધ્ર, ખેરની છાલ અને તેલનો કાઢો ઠંડો કરી આંખમાં નાખવો. તે અનેક પ્રકારના નેત્રશુક્રનો નાશ કરે છે. **અજકાજાત** (આંખના કાળા ભાગપર બકરીની સુકાયલી લેંડી જેવું અને ઘણું દુખનારૂં, રાતું, ચીકટા એવા અશ્રુ વહન કરનારૂં, એવું જે વધે છે તેને ઢીગ પણ કહે છે તે) **ઉપર:**—સિંધવ, ઘોડાની ખરીઓ અને ગોરોચન, એને ગુંદીની છાલના રસમા ઘસી તે આંખોમાં નાખવુ એટલે તે અજકાજાતનો નાશ કરે છે. **કાચબિંદુપર ઉપચાર:**—(૧) મરી ૧ાા માસો, પીંપર ૦ા તોલો, સમુદ્રફીણ ૦ા તોલો, સિંધવ ૧ાા માસો, અને સુરમો ૨ા તોલા, એ એકત્ર કરી બારિક ખરલ કરવો, એને પૂર્ણાંજન કહે છે. એ કંડૂ, કાચ, કફ તથા મળનો નાશ કરે છે. (૨) મેઢાશિંગનાં પાન, સુરમો અને શંખનુ અંજન કરવુ. (૩) મનશીળ, સિંધવ, હીરાકસી, શંખ, સુંઠ, મરી, પીંપર અને રસાંજન, એને મધમા ખરલ કરી ગોળી કરી તેનું મધમાં અંજન કરવું. તે કાચ, શુક્ર, વડસ અને તિમિરનો નાશ કરે છે. (૪) લોઢાના વાસણમા ત્રિફળાનો કાઢો ઘી નાખી રાખવો અને સાંજરે ભોજન પછી પ્રાશન કરવો, એટલે એક મહિનાના આંધળાને પણ દેખાવા લાગે છે. (૫) ભાંગરાનો રસ ૬૪ તોલા, તેલ ૧૬ તોલા, જેઠીમધ ૧૬ તોલા, દૂધ ૬૪ તોલા, એ સઘળું એકત્ર કરી તેલ સિદ્ધ કરવુ, તે ગએલી આંખોને ફરી સારી કરે છે. **તિમિર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) દશમૂળોએ સિદ્ધ કરેલા ઘીમાં ચોપટ દૂધ અને ત્રિફળાનો કલ્ક નાખી તે પ્રાશન કરવું, એટલે વાતજતિમિરનો નાશ થાય છે. (૨) ત્રિફળા અને દશમૂળના કાઢામા દૂધ અને એરંડતેલ નાખી રેચનાર્થ આપવું. (૩) બળ-દાણા, શતાવરી, ધોળુ, અતિવિષ, શિલાજીત અને ત્રિફળાના કાઢામા ઘૃત સિદ્ધ કરી આપવું. એ ઉત્તમ તિમિરનાશક છે. (૪) ઉપરસાળ, ત્રિફળા, વાળો, મોતી, ચંદન અને પદ્મકાષ્ઠની લાંબી ગોળી કરી અંજન કરવુ, એટલે પિત્તજ તિમિરનો નાશ થાય છે. (૫) મરી, જેઠીમધ, વાવડીંગ અને દેવદારના કલ્કવડે નસ્ય કરવુ. (૬) તામ્ર, ત્રિફળાં, શંખ, એલચીદાણા, સુંઠ, મરી, પીંપર, એ સર્વે એકત્ર વાટી તેની ગોળી કરી અંજન કરવુ. (૭) સરગવાના પાનના રસમાં મધ નાખી તે નેત્રમા નાખવું એથી ત્રિદોષ અને અનેક પ્રકારની નેત્રવ્યથા દૂર થાય છે. (૮) ત્રિફળાનો કાઢો અને કલ્ક, તથા દૂધ એકત્ર કરી તેમા ઘી નાખી સિદ્ધ કરી તે રાત્રે પ્રાશન કરવું. (૯) ચિત્રક, ત્રિફળાં, કડવાં પડોળાં અને જવનો કાઢો ઘી નાખી રાત્રે પ્રાશનાર્થ આપવો; આ કાઢો નેત્રોને હિતાવહ છે. **પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટિ** (પિત્ત દુષ્ટ થઈ વધવાથી બધા પદાર્થો પીળા દેખાય છે તે) **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રસાંજન, ઘી, મધ, તમાલપત્ર અને સોનાગેરૂ, એને ગાયના છાણના રસમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૨) શિવણીનાં ફૂલ, જેઠીમધ, દારૂહળદર, લોધ્ર અને રસાંજનનું મધમાં અંજન કરવું. **કફવિદગ્ધ દૃષ્ટિ** (કફે કરી સર્વે પદાર્થ ધોળા દેખાય છે તે,) **ઉપર ઉપચાર:**—રેણુકબીજ, પીપળીનાં બિયાં, બકરીની લીંડીઓના રસમાં કિંવા ગાયના છાણના રસમા ગોળી કરી અંજન કરવું. (૨) પીંપર ગાયના છાણના રસમાં

અગર ગોમૂત્રમાં ઘસી તેનું અંજન કરવું અને અગથીઆની ભાજી રોજ ખાવી. (૩) મરી દહીંમાં ઘસી તેનુ રોજ અંજન કરવું. (૪) નદીમાંના ક્ષુદ્રશંખ, સુંઠ, મરી, પીંપર, રસાંજન, મનશીળ, હળદર, દારૂહળદર અને ચંદનની ગાયના છાણના રસમાં ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું, એટલે રાત્ર્યંધ અને દિવાંધનો નાશ થાય છે. (૫) સુંઠ, મરી અને પીંપર, મધમાં ઘસી અંજન કરવુ, એટલે રતાંધળાનો જલદી નાશ થશે. (૬) કરંજબીજ, કમળનો પરાગ, ચંદન, કમળ અને ગેરૂ એને ગાયના છાણના રસમા ખરલ કરી તેનુ અજન કરવુ. (૭) રસાજન, મનશીળ અને દેવદાર, એ જાઇના પાનના રસમા ખરલ કરી તેમા મધ નાખી અજન કરવુ. (૮) સમુદ્રફીણ અને કાલ્પીની ખડીસાકર સમભાગ લઇ કાજળ જેવુ ચૂર્ણ કરી સવાર સાંજ આંખોમા આંજવુ, એટલે રતાંધળો, રતાશ, ગળ, અહીર અને કડૂનો નાશ થાય છે. (૯) કાળી તુળસીના પાનનો રસ રોજ બે ટીપા આંખોમા નાખવો. (૧૦) નાગરમોથ બોકડાના મૂત્રમા ઘસી અજન કરવુ. એટલે શુક્ર અને તિમરનો પણ નાશ થાય છે. (૧૧) રક્તચદન (રતાંદળી) અને ખારેક નાખી લીમડાના રસમા ખરલ કરી અજન કરવુ. (૧૨) કડવું કોળું બાળી તેની રાખ મધમા ખરલ કરી આંખોમા આંજવી, એટલે રતાંધળો અને ફૂલાનો નાશ થાય છે. **નકુલાંધ્ય દ્રષ્ટિ** (દૃષ્ટિ દોષે કરી વ્યાપ્ત થઇ મુગુસના પરપોટા જેવી ચમકે છે, અને તે માણસ દિવસમા નાના તરેહના રૂપો જૂએ છે તે) **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) વજ, નસોત્તર, ચદન, ગળો, કરીઆતુ, કડવો લીમડો, હળદર અને અરડુસાનો કાઢો કરી પ્રાશનાર્થ આપવો. **અર્મરોગ** (વડસ) **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) મરી અને બહેડા, હળદરના રસમા ખરલ કરી તેનો અર્મ ઉપર લેપ કરવો. **અર્જુન (અહિર) રોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ખડીસાકર, દહીંનુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી તેનું આંખમાં ટીંપુ નાખવુ. (૨) મધમા શંખ ઘસી અજન કરવુ. (૩) નિર્મળીના બિયાં અને સિંધવ કિંવા સમુદ્રફીણ અને ખડીસાકરનુ અંજન કરવુ. (૪) હળકુડ દાળમા બાફી તે ઉપરની છાલ કાઢી છાંયડીમા સુકવી પાણીમાં ઘસી અજન કરવુ. એટલે અહિર, ધોળા ફૂલ અને રતાશનો જલદી નાશ થાય છે. (૫) અહિરનો ગાંગડો આંખ ઉપર ફેરવવો. **નેત્રનાડી કિંવા નાસૂર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ત્રિફળાનો કાઢો, મધ, ઘી કિવા પીંપર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો. (૨) હરીતકી ૩ ભાગ, બહેડાં ૨ ભાગ અને આવળકટી ૧ ભાગ એ પ્રમાણે એ ફળમાના બિયા લઇ તેની લાંબી ગોળીઓ કરવી અને તેનુ આંખમા અજન કરવુ. (૩) કપાસના જીડવા અને રસાજન, જાંબુ અથવા આંબાના કાઢામાં ઘસી, તેમા મધ મિશ્ર કરી તે આંખમા નાખવુ. **અંજનનામિકા** (અજુર્લી અથવા આંજણી) **ઉપર ઉપચાર:**—હાથ ઉપર અંગુલી ઘસી તેણે શેકવુ અને જળો મુકાવી બાજુનુ લોહી કઢાવવું. (૨) આંબાના પાન તોડવાથી ચીકણો રસ નીકળે છે તે ચોપડવો (૩) આંજણી ફુટયા પછી મનશીળ, એલચી, તગર અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચોપડવુ. (૪) માટીના પાણીઆરા ઉપરના બહેડા નીચેની માટીનો લેપ કરવો. (૫) શૌચને માટે જઇ આવ્યા પછી જે ચોખો હાથ હોય તે આંજણી ઉપર લગાવવો એટલે બેસી જાય છે. (૬) રસાંજન, સુંઠ, મરી, પીંપર એકત્ર ઘુટી પેડી કરવી, તેનું અંજન કરવાથી કડૂ અને પાક એણે કરી યુક્ત આંજણીનો નાશ થાય છે. **આંખમાંથી પાણી ગરે અને બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) હરડે, આવળકટી અને ખડીસાકર ઘસી અજન કરવું. (૨) ત્રિફળાં ઘસી અજન કરવુ. ત્રિફળાનું અજન મહિનામાં ચાર પાચ વખત કરવાથી નેત્રોને કદિ પણ રોગ થતો નથી અને દ્રષ્ટિ સાફ રહે છે. (૩) રસાંજન, રાળ, જાઇનાં ફૂલ, મનશીળ, સમુદ્રફીણ, સિંધવ અને મરી સમભાગ લઇ મધમા ઘુંટી તેનું અજન કરવુ એટલે આંખોનાં પોપચાંની સુજ, સ્ત્રાવ અને કંડૂનો નાશ થાય છે. અને પાંપણોને કેશ આવે છે. તે **પક્ષ્મરોગ** (એટલે વાયુએ કરી આંખોની પાંપણો ઉખડી જઇ તેના વાળ વારંવાર આંખના અદરના ભાગમાં ઘસાય છે, તે કારણથી આંખમાંનો ધોળો અને કાળો ભાગ સુજે છે, તે કેશ મૂળથી ઉપડી જાય છે. એને લોકમાં "પડકેશ" કહે છે તે) **ઉપર:**—નેત્રને સભાળી લોહશલાકાએ (લોઢાની ચીમટીએ) પક્ષ્મ (પાંપણો) જે અંદર હોય તે કાઢી નાખવી અથવા હલકે રહી ચુંટવી, એટલે પુનઃ ઉત્પન્ન થતી નથી અથવા લીલી હીરાકસી લઇ તેને તુળસીના રસવડે તાંબાના વાસણમા ૧૦ દિવસ ભાવના આપી તેનો લેપ કરવો. **ખુપરા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) મોરથુથાની સળી ફેરવવી. (૨) કાડીખાર પાણીમાં

ઓગાળી તેનું ટીપુ આખમાં પાડવું. (૩) કુરૂંદના પથ્થરપર લોઢું ઘસી તે ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરવી અને ખુપરા ઉપર આજવી (૪) ખડીસાકર અને જસતના ફૂલ, સમભાગ કાજળ પ્રમાણે વાટી રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ આખમા આજવા, એટલે ફૂલા, છારી અને ખુપરાનો નાશ થાય છે **આંખોમાં બળતરા થાય છે કિવા તેજ કમી થાય તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગાયનું માખણુ, એલચીદાણા, જાયપત્રી (જાવત્રી) અને બદામ એકત્ર કરી સવારે ખાવા. (૨) ગુલાબજળ આખોમા નાખવુ (૩) સીસાની ભસ્મ, ખડીસાકર, સ્ત્રીના દૂધમાં મેળવી તેનુ અજન કરવું (૪) ત્રિફળાનું ચૂર્ણ રાત્રે ઘી અને મધ નાખી આપવું. **જસતના ફુલની ક્રિયા:**—જસતની ભસ્મને ગાયની છાશ, ત્રિફળાનો કાઢો, ગોમૂત્ર, લીંબડાનો રસ અને પુન: ત્રિફળા એમની સાત સાત ભાવના આપી, પછી કુવરના રસની ભાવના આપી પછી ગાળી રાખવી. **ધુમાડાએ આંખોને વિકાર થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:**—ગોળ કિવા સાકર આંખમા આજવી. **સર્વ નેત્રરોગો ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કાળા તલના કલ્કે કરી સ્નાન કરવાથી તે આખોને હિતકારક તથા વાતનાશક થાય છે જેઠીમધ અને આવળકટીએ સ્નાન કરવાથી, તે પિત્ત અને તિમિરનો નાશ કરે છે વેખડાદિ ઔષધોએ સ્નાન કરવાથી તે કફ તથા તિમિરનો નાશ કરે છે. દરરોજ આવળકટી વાટી શરીરે લગાડી સ્નાન કરવાથી દૃષ્ટિને બળ આપે છે. ત્રિફળાના કાઢાએ આંખો ધોવાથી નેત્રરોગ નાશ પામે છે, અને તેના કોગળા મુખરોગનાશક છે. અને ત્રિફળાનુ પ્રાશન, કમળો અને પ્રમેહનાશક છે. ભોજન કર્યા પછી આચમન કરી એક હથેળીમા પાણી લઈ બીજા હાથે ઘસી તે પાણી આંખમાં છાટવું એટલે તે થોડા દિવસમા તિમિર રોગનો નાશ કરે છે (૨) ગળો અને ત્રિફળાનો કાઢો, મધ અને પીંપરનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો તે સપૂર્ણ નેત્ર રોગનો નાશ કરે છે. (૩) જેઠીમધ, ગળો અને ત્રિફળાનો કાઢો પ્રાશન કરવો (૪) જેઠીમધ, ગેરૂ, સિંધવ, દારૂહળદર અને રસાજન, એ સમભાગ લઇ પાણીમા વાટી આખોની બહાર લેપ કરવો તે સપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે (૫) ત્રિફળા, કડવાં પંડોળા, કડવો લીમડો અને અરડુસાના કાઢામા ઘૃત સિદ્ધ કરવું અને પ્રાશનાર્થ આપવું. તે સર્વ નેત્ર-રોગનો નાશ કરે છે. (૬) શતાવરી ૧૨ તોલા, એલચી ૨૧ તોલા, વાવડીંગ ૮ તોલા, આમળાનાં બિયા ૪ તોલા, મરી ૪ તોલા, પીંપર ૩ તોલા અને રસાજન અર્ધો તોલો, એનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે કડૂ, તિમિર, અર્મરોગ, કાચબિંદુ, ત્રિદોષાત્મક નેત્રપટલ અને સર્વે નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે. (૭) ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ—ત્રિફળા, તજ, જેઠીમધ, મહુડાનાં ફૂલ (મહુડા) એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ઘી અને મધમા સાજરે આપવુ, એટલે તિમિર, અર્બુદ, રક્તતા, કડૂ રાત્ર્યંધ, દાહ, શળ, સણુકા, પડળ, શુકલપડળ અને કાચનો નાશ કરે છે. એ ચૂર્ણ ગરદન ઉપરના સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે; વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ એ ચૂર્ણ સેવન કરવાથી તે તરૂણ થાય છે; એ પુરૂષોએ લેવાથી સ્મૃતિ, પરાક્રમ, બુદ્ધિ અને શક્તિએ યુક્ત થઇ સો વરસ સુધી જીવે છે. તથા મૂળવ્યાધિ, ભગદર, વ્રણ, પ્રમેહ, કોઢ, હલીમક, કિલાસકુષ્ઠ (કોઢની એક જાત છે.) અને પલિતનો નાશ કરે છે. નષ્ટાગ્નિને વધારે છે, અને મુખનો કમળ જેવો વાસ, ભ્રમર જેવા કાળા કેશ, અને ગૃધ્ર જેવી દૃષ્ટિ થાય છે. (૮) અરડુસો, નાગ-રમોથ, કડવો લીમડો અને કડવાં પડોળાના પાન, કુટકી, ગળો, ચદન, કડાની છાલ, ઇંદ્રજવ, દારૂહળદર, ચિત્રક, સુંઠ, કરિઆતુ, આવળકટી, હરડે, બહેડાં અને જવનો કાઢો કરી સવારે પ્રાશન કરવો; એટલે તિમિર, કડૂ, પટલ, અર્બુદ, શુક્ર, વ્રણશુક્ર, નેત્રવ્રણ, દાહ, રક્તતા, સણુકા અને સર્વે નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૯) પીંપર, ત્રિફળા, લાખ, લોધ્ર, સિંધવ એ સમભાગ લઇ ભાગરાના રસમાં ખરલ કરી ગોળી કરવી, તેનુ અજન કરવાથી અર્મરોગ, તિમિર, કાચ, કડૂ, નેત્રશુક્ર, અર્જુન અને નેત્ર-રોગનો નાશ થાય છે. (૧૦) નીવળીનાં બિયા, શખ, સિંધવ, સુંઠ, મરી, પીંપર, સાકર, સમુદ્રફીણ, રસાજન, મધ, વાવડીંગ અને મનશીળ, એ સર્વ એકત્ર કરી સ્ત્રીના દૂધમા ખરલ કરી તેનું અજન કરવું; એટલે તિમિર, પટલ, કાચબિંદુ, અર્મ, નેત્રશુક્ર કડૂ, ક્લેદ, નેત્રાર્બુદ અને મળનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગળોનો સ્વરસ ૧ તોલો, મધ ૧ માસો અને સિંધવ ૧ માસો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું; એટલે પિત્ત, અર્મ, તિમિર, કાચબિંદુ, કડૂ, લિંગનાશ, શુકલગત અને કૃષ્ણગત રોગનો નાશ કરે છે. (૧૨) પીંપર, મીઠુ, મરી, રસાજન, સુરમો, સમુદ્રફીણ, ધોળા વસુનાં મૂળીઆ, હળદર, રક્તચંદન, મધ,

મોરથુથુ, હરીતકી, મનશીળ, કડવા લીમડાનાં પાન, સાબરમીઠું, સ્ફાટિક અને શંખની ભસ્મ; અને કપૂરનું વસ્ત્રગાળ બારિક ચૂર્ણ લોઢાના વાસણમાં વાડકીથી મધ નાંખી ઘુંટવું. એ નયનશાણ નામક અંજન તિમિર, પટલ અને ફૂલનો નિશ્ચય નાશ કરે છે. (૧૩) શંખ ૪ ભાગ, મનશીળ ૨ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, અને પીંપર અર્ધો ભાગ, એ પ્રમાણે એકત્ર કરી તેની ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમાં તિમિરરોગ, કાંજીમાં અર્બુદ રોગ, મધમાં પિચ્ચટ રોગ તથા સ્ત્રીના દૂધમાં અંજન કરવાથી અર્જુન રોગનો નાશ કરે છે. (૧૪) ચંદ્રોદય વર્તી:—રસાંજન, શિલાજીત, કેસર, મનશીળ, શંખ, ધોળા મરી અને સાકર ગાયના દૂધમાં ઘુંટી ગોળી કરવી, એ વિદેહ રાજાએ નિર્માણ કરેલી છે. આ ગોળી પિલ્લ, કંડૂ, શુક્ર, તિમિર અને અર્બુદનો નાશ કરે છે. (૧૫) બીજી ચંદ્રોદય વર્તી:—હરીતકી, વજ, કોઠ, પીંપર, મરી, બહેડાનો ગર, શંખ અને મનશીળ, એ સર્વ સમભાગ એકત્ર કરી, ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં ઘુંટવું; અને તેની ગોળી કરવી, એ તિમિર, કંડૂ, પટલો, અર્બુદ અને ત્રણ વર્ષના ફૂલનો એક મહિનામાં નાશ કરે છે. અને અધિક વધેલું માસ, રતાંધળો, વડસ અને અહિરનો પણ નાશ કરે છે. (૧૬) નયનામૃત:—પારો અને સીસાની ભસ્મ સમભાગ, એ બન્નેના દુપ્પટ સુરમો, અને પારાનો ચતુર્થાંશ ભીમસેની કપૂર, એનો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવાથી તિમિર, પટલ, કાચ, શુક્ર, અર્મ અને અર્જુનનો પથ્ય કરવાથી નાશ કરે છે; અને બીજા નેત્રરોગોનો પણ નાશ કરે છે. (૧૭) શશિકલાવર્તી:—કલખાપરી, શંખ, રક્તબોળ અને મોરથુથુ, એ સમભાગ લઇ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. તે ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ઘુંટી તેની ગોળી કરવી, તે તિમિર, કંડૂ, સ્ત્રાવ, અર્મ અને પિલ્લરોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) કુસુમિકાવર્તી:—તલના ફૂલ ૮૦, પીપળીના ચોખા ૬૦, જાઇનાં ફૂલ ૫૦, મરી ૧૬, એ પ્રમાણે લઇ પાણીમાં બારિક વાટી ગોળી કરવી; એ ગોળી તિમિર, અર્જુન, શુક્ર અને માંસવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. (૧૯) ચંદ્રપ્રભાવર્તી:—કળંજ, કડવા લીમડાનાં પાન, પીપર, મરી, વાવડીંગ, નાગરમોથ, અને હરીતકી ને બકરીના મૂત્રમાં ઘુંટી પેડી કરી છાંયે સૂકવવી. એનું પાણીમાં અંજન કરવું; એટલે તે તિમિરનો નાશ કરે છે. ગોમૂત્રમાં અંજન કરવાથી પિષ્ટિકનો નાશ કરે છે; મધમાં અંજન કરવાથી પડલનો નાશ કરે છે, અને સ્ત્રીના દૂધમાં અંજન કરવાથી ફૂલનો નાશ કરે છે. (૨૦) રસકેશ્વરવટી:—કલખાપરી, સિંધવ, મોરથુથુનાં ફૂલ, ટંકણખારના ફૂલ, સુંઠ, મરી અને પીંપર, એ ઔષધો કુટી વસ્ત્રગાળ કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવો; પછી ગોળીઓ કરી છાયામાં સુકવવી. એ ગોળી મધમાં ઘસી અંજન કરવું એટલે સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૨૧) સિંદૂર ૩ ભાગ, કપૂર ૩ ભાગ, મોરથુથુનાં ફૂલ ૧ ભાગ, ધોળો કાથો ૩ ભાગ, મુરદાડસિંગ, ભાગ, ગાયના માખણમાં ખરલ કરી તે ઉપર ભીલામાના તેલના ૧૦—૧૨ ટીપા પાડવાં તથા તાંબાની કથરોટમાં તાંબાને વાસણે ખરલ કરી વીસ પચ્ચીસ વખત પાણીએ ધોઇ પછી ડબામાં ભરી રાખવું, અને નિત્ય સાંજે આંખોમાં આંજવું, એટલે પીઆ, રતાશ, કંડૂ, ગળતી ફૂલ, કાચ ઇત્યાદિ સર્વ રોગ દૂર થાય છે, અને દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થાય છે. (૨૨) મધ અને ઘોડાની લાળમાં મરી ઘસી અંજન કરવું તેથી કરી અતિ નિદ્રાનું શમન થાય છે. (૨૩) જાઇનાં ફૂલ, પાન, મરી, કુટકી, વજ, સિંધવ વગેરે બોકડાના મૂત્રમાં ખરલ કરી અંજન કરવું, એટલે તંદ્રાનો નાશ થાય છે.

પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, મગ, જવ, કુલિત્થ, લસણ, પડોળાં, તાંદળજો, કારેલાં, મધ, દૂધ, ઘી, કડવા પદાર્થ. અપથ્ય:—ક્રોધ, શોક, મૈથુન, તડકો, દહીં, છાશ, ભાજીપાલો, કાલંગડું, અડદ, મદ્ય, તાંબુલ, ખારા, તીક્ષ્ણ, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ.

૩૧—પાંડુ.

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—અતિ મૈથુન, અત્યામ્લ પદાર્થ, ખારા અને તેલવાળા પદાર્થોનું અતિ સેવન, અતિ મદ્યપાન, મૃત્તિકાભક્ષણ, દિવસે ઉંઘવું, અત્યંત તીખા પદાર્થ, દૂધ, અડદ, મિષ્ટાન્ન, તમાકુ અતિ ભક્ષણ, એ પદાર્થો સેવન કરનારાઓનું લોહી દોષોએ કરી દુષ્ટ થઇ, શરીરની ત્વચા

પાંડુરવર્ણું થાય છે. એ રોગને પાંડુરોગ કહે છે, વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને મૃત્તિકાભક્ષણજન્ય, એમ પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ થાય છે.

પૂર્વરૂપ:—ચામડી ફાટવી, મ્હોને ફીકાશ, શરીર ગળવું, મૃત્તિકા-ભક્ષણ, નેત્ર અને ગાલોએ સોજા, મળ, મૂત્રનું પીળાપણું, અન્નનું પાચન ન થવું, એ લક્ષણો પાંડુરોગ થવાના પહેલા માણસને થાય છે.

વાતપાંડુ:—ચામડી, મૂત્ર, આંખો ઈત્યાદિને રૂક્ષતા, કાળાપણું, રાતાપણું થાય છે. અને કંપ, સોયો ભોંકવા જેવી પીડા, પેટનું ફુલવું, ભ્રમ ઇત્યાદિ થાય છે. **પિત્તપાંડુ:**—મૂત્ર, વિષ્ટા અને આંખો, પીળાં થાય છે; દાહ, તૃષા, અને જ્વરે પીડિત હોય છે. મળ પાતળો થાય છે, અને શરીરકાંતિ અત્યંત પીળી થાય છે. **કફપાંડુ:**—મુખમાંથી કફનો સ્રાવ, સોજો, ડોલાં. આળસ, શરીરે ભાર; ત્વચા, આંખો અને મ્હોએ શ્વેતત્વ, એ પ્રમાણે થાય છે. **સન્નિપાત પાંડુ:**—ઉપર કહેલાં ત્રણે લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. **મૃત્તિકાભક્ષણજન્ય પાંડુ:**—માટી ખાવાની જેને ટેવ પડેલી છે, તેનો વાતાદિકો પૈકી એકાદ દોષ કુપિત થાય છે; માટી તુરા રસની હોય તો વાયુ કુપિત થાય છે. ખારી હોય તો પિત્ત કોપે છે, મીઠી હોય તો કફ કુપિત થાય છે, તે માટી પેટમાં ગયા પછી રસાદિક ધાતુને રૂક્ષ કરે છે. અને રૌક્ષ્ય ગુણ પ્રબળ થયો એટલે જે અન્ન ખાવામાં આવે તે રૂક્ષ થઈ જાય છે. તે માટી કોષ્ઠાદિકોના અગ્નિએ પચન થયા સિવાય, રસ વહન કરનાર માર્ગમાં જામે છે, અને તેનો રોધ કરે છે. તેથી કરી ઇંદ્રિયોનું બળ એટલે સ્વવિષયગ્રહણશક્તિ નષ્ટ થાય છે; શરીરની દીપ્તિ શક્તિ અને ઓજ એટલે સર્વ ધાતુનો સાર (હૃદયમાં હોય છે તે) એને ક્ષીણ કરી પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં, બળ, અગ્નિ અને વર્ણનો નાશ થાય છે **વિશેષ લક્ષણ:**—નેત્ર, ગાલ, ભ્રુકુટિ, પગ, નાભિ, શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો, કોઠામાં કૃમિ અને રક્તકફમિશ્રિત રંગ, એ લક્ષણો થાય છે; આ પ્રકારને કોઇ "**કૃમિપાંડુ**" પણ કહે છે. **અસાધ્ય લક્ષણો:**—ઘણા દિવસનો પાંડુરોગ, ઘણો કાળ થવાથી જડ થાય એટલે સાધ્ય થતો નથી, બધા શરીરે સોજો આવેલો હોઇ જે રોગી સર્વ પદાર્થ પીળા જૂએ છે તે, જે માણસનો બંધાયલો થોડો મળ લીલા રંગનો કફ મિશ્રિત પડે તે, જે પુરૂષ દીન એટલે દુ:ખી થાય છે અને ધોળો પૂંણી જેવો થાય છે અને ઓકારી, મૂર્ચ્છા અને તૃષાની પીડા પામે છે તે, રક્તક્ષયથકી જે પાંડુરોગી ધોળો થાય છે તે, જેના દાંત, નખ, આંખો પીળા થએલા છે તે, જે પાંડુરવર્ણના પદાર્થસમૂહ જુએ છે તે, અને હાથ, પગ, ડોક, એ ઠેકાણે સોજા, મધ્યદેહ જેનો શુષ્ક થયો છે તે અસાધ્ય, એથી ઉલટો સાધ્ય જાણવો. મધ્ય દેહને સોજા, હાથ, પગ, ડોક એ શુષ્ક થએલા; ગુદા અને શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો; મૃતપ્રાય થએલો, તેમજ અતિસાર અને તાવે કરી પીડાએલો રોગી વૈદ્યોએ છોડવો. **પાંડુરોગમાં કમળો થાય છે:**—જે પાંડુરોગી અત્યંત પીળા દ્રવ્યો સેવન કરે છે. તેના પિત્ત રક્તમાંસને બાળી દુષ્ટ કરી કમળારૂપ રોગ કરવાને સમર્થ થાય છે. તેની આંખો અત્યંત પીળી થાય છે. ઇંદ્રિયોની શક્તિ નષ્ટ થાય છે. ત્વચા, નખ, મુખ, એ અત્યંત પીળાં થાય છે; મૂત્ર, પુરીષ, લાલ અને પીળાં થાય છે; તે પુરૂષ ચોમાસામાંના દેડકા જેવો પીળો થાય છે; દાહ, અન્ન ન પચવું, દુર્બળતા, અંગગ્લાનિ અને અન્નદ્વેષે તે રોગી પીડિત થાય છે; જેમાં પિત્તજ આવા એ કમળો એક કોષ્ટાશ્રય, તથા બીજી શાખા-(રક્તાદિધાતુ)-શ્રિત હોય છે. જેવો રાજયક્ષ્મા સ્વતંત્ર હોય છે તેમ એ સ્વતંત્ર હોય છે. એનીજ બીજી અવસ્થા **કુંભકમળો:**—કાળાંતરે જડ થએલો જે કુંભકમળો તે કષ્ટસાધ્ય થાય છે. કુંભ એટલે કોષ્ઠ, તદ્દવત્ જે કમળો તે કુંભકમળો **પાંડુરોગમાં હલીમક રોગ થાય છે:**—જે વખતે પાંડુરોગનો વર્ણ લીલો, નીલ કિંવા પીળો થાય છે,અને બળ તથા ઉત્સાહનો નાશ; ઉંઘ, અગ્નિમાંદ્ય, બારિક જ્વર, સ્ત્રીભોગની ઇચ્છાનો અભાવ, અંગ મરડાઇ આવવું, દાહ, તૃષ્ણા, અન્નદ્વેષ, ભ્રમ, એ ઉપદ્રવ થાય છે, ત્યારે વાતપિત્તથકી રોગીને હલીમક રોગ થયો છે એમ જાણવું.

ઉપચાર:—(૧) લોઢાના વાસણમાં તપાવી રાખેલું દૂધ સાત દિવસ પાવું અને પથ્ય કરવી, એટલે પાંડુરોગ, ક્ષય અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે. (૨) દશમૂળ અને સુંઠનો કાઢો આપવો; એટલે કફયુક્ત પાંડુ, જ્વર, અતિસાર, સોજો, સંગ્રહણી, ઉધરસ, અરૂચિ, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૩) ત્રિફળાં, ગળો, અરડુસો, કુટકી, કરિઆતું અને કડવા લીમડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો;

એટલે પાંડુરોગ અને કમળો નાશ થાય છે. (૪) સાટોડી, કડવો લીમડો, કડવાં પંડોળાં, સુંઠ, કુટકી, ગળો, દારૂહળદર અને હરડેનો કાઢો-સર્વાંગના સોજા, ઉદર, પંડુ, સ્થૂલતા, મુખમાં હમ્મેશાં ગભા આવવાં અને કફરોગનો નાશ કરે છે. (૫) અરડુસો, ગળો, કડવો લીમડો, કરીઆતુ અને કુટકીનો કાઢો મધ અને ઘી નાખી આપવો; એટલે કમળો, પાડુ, રક્તપિત્ત, હલીમક અને કફાદિક વ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૬) શિલાજિત, મધ વાવડીંગ, હરીતકી અને સાકરનુ સમભાગ ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું; એટલે પંદર દિવસમાં દેહ બળવાન થાય છે. (૭) ચિત્રકચૂર્ણને આવળકટીના કાઢાની ત્રણ ભાવના આપવી, પછી તે ગાયના ઘીમાં રાત્રે લેવુ. (૮) દેવદારના પચાગનુ ચૂર્ણ દૂધમા કિવા પાણીમાં ૪ માસા લેતા જવું; એટલે એક મહિનાની અંદર પાડુરોગનો નાશ થશે. (૯) હરીતકી ગોમૂત્રમા ૨૧ દિવસ ભીંજવી રાખવી, અને તેમાંની એકેક ભક્ષણ કરવી. (૧૦) મૂળીઆ સહિત કાંસાળુ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું. (૧૧) માટીને નાગકેસર, જેઠીમધ, પીપર અને નસોતરનો કાઢો કરી તેની ભાવના આપવી; પછી તે ભાવના આપેલી માટી ખાવા આપવી, એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઇ વિકાર દૂર થાય છે. (૧૨) હરીતકીનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ (૧૩) ગોખરૂનો કાઢો મધ અને સાકર નાંખી પાવો. (૧૪) ગળોનુ સત્વ, મધ અને ઘીમા આપવુ (૧૫) હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ ચારગણા ઘીમાં પ્રથમ ગ્રાસમાં ભોજનની અદર આપવુ એટલે અગ્નિ વધે છે. (૧૬) પ્રવાળ ભસ્મ, દૂધ સાકરમાં આપવી. (૧૭) સુંઠ, મરી, પીંપર, ચિત્રકમૂળ અને બાળહરીતકીનું ચૂર્ણ કરી તેમા બમણો ગોળ નાંખી ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી અને તે પાણીમા આપવી, એટલે પાડુરોગ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૮) વાકેરીનું ભોથું ઠડા પાણીમા અગર દૂધમા ઘસી દરેક બે વખત પ્રમાણે સતત ત્રણ મહિના આપવું; એટલે પાંડુરોગ, જીર્ણજ્વર, નાડીવ્રણ, ભગદર, ગડમાળ, કથવી, ગરમી વગેરે અનેક રોગોનો નાશ થાય છે.

પથ્ય:—જુના જવ, ઘઉં, ભાત, મગ, તુવર અને મસૂરની દાળ, પરવળ, જુનાં કોળાં, જુનાં કેળાં, ગળો, કાળી શેલડી, તાદળજો, પુનર્નવા, વતાક, કાદા, લસણ, પાકી કેરીઓ, ઘીલોડાં, આમળાં, છાશ, ઘી, તેલ, જવ અને ઘઉંની કાજી, માખણ, હળદર, તુરા પદાર્થ અને કેસર. **અપથ્ય:**—રક્તસ્રાવ, ધૂમ્રપાન, ઉલટી, મળમૂત્રાદિકોના વેગનુ ધારણ, પરસેવો, મૈથુન, શિગો અને પાનની ભાજી, હીંગ, અડદ, પેંડ, તાંબુલ, સરસવ, મદ્ય, ખાટા પદાર્થ, વિરૂદ્ધાન્ન, જડ અને વિદાહી અન્ન.

૩૨–પ્રમેહ. (પરમીઓ)

કારણ:—એક ઠેકાણે નિશ્ચેષ્ટ બેસવું, નિદ્રા, દધિભક્ષણ, ગામમાંના અને પાણીમાંના અનુપ માંસના રસ, અને દૂધ, નવું અન્ન, નવોદકનું સેવન, ગોળાદિકના પદાર્થ અને કફકારક પદાર્થ, એ પ્રમેહ થવાનું કારણ જાણવું.

સામાન્ય લક્ષણ:—મૂત્ર ઘણું હોઇ ડોળાયલા જેવું હોય છે. મૂત્ર વર્ણભેદે કરી પ્રમેહના ૨૦ ભેદ કલ્પેલા છે. વ્યવહારમા પેસાબની વખતે જે પ્રમેહમા અતિશય આગ થાય છે તેને તિડક પ્રમેહ કહે છે. પેસાબના વખતે આગ થતી નથી તેને ઠંડો પ્રમેહ કહે છે પેસાબના આરંભે તંતુ કિંવા ચોળી પડે છે અને તે સળીથી ઉચકીએ તો હાથ બે હાથ લબાઇનો તાર થાય છે, તેને તંતુમેહ તારમેહ કિંવા લાલામેહ કહે છે. જે પ્રમેહમા ધાત પડે છે તેને ધાતુ પ્રમેહ કહે છે. જેમાં પરૂ પડે છે તેને પુ પ્રમેહ કહે છે. કંઇક તુરો અને મધુર એવો જે પ્રમેહ પેસાબ સાથે પડે છે તેને મધુમેહ કહે છે. મધુમેહી પુરૂષ જે ઠેકાણે પેસાબ કરે છે તે ઠેકાણે ધાન જામે છે અહીંઆં પ્રમેહ રોગનો ઘણો જ પ્રાદુર્ભાવ થએલો છે પ્રમેહનો રોગ પુરૂષોનેજ થાય છે. સ્ત્રીઓને પ્રતિમાસે રજ:પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી કરી શરીર સંબંધી સર્વ દોષ શુદ્ધ થાય છે; એટલે સ્ત્રીઓને પ્રમેહ થતો નથી.

ઉપચાર—તિડક પ્રમેહ ઉપર:—(૧) ધોળી ગોકર્ણી (ગરણી) નાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમાં ઘસી આપવાં. (૨) ગાયના ચોખ્ખા દૂધમા બીજામો ધસી પાવો. (૩) આમલીની છાલનો રસ બે તોલા પર્યંત કાઢી તેમાં કિંચિત્ હળદર અને મધ નાંખી તે આપવો. (૪) ઉંબરાનો દ્રવ દર વખતે બે તોલા લઇ

તેમાં કિંચિત્ જીરાનું ચૂર્ણ અને ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે બે વખત આપવો. **મધુમેહ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) જાંબુડીની છાલ નિત્ય ૨ તોલા પર્યંત ખાવી કિંવા પાકાં જાંબુ અથવા જાંબુડાની ગોટી ખાવી. (૨) કડાના મૂળીઆ ઉપરની છાલ, અમાલ્યાની છાલ નાગરમોથ અને ત્રિફળાનો કાઢો કરી આપવો. **બહુમૂત્ર ઉપર ઉપચાર:**—ત્રિફળાં, વેળુનાં પાન, નાગરમોથ અને પહાડમૂળનો કાઢો મધ નાખી આપવો; એટલે તે તુરત બહુમૂત્રનો નાશ કરશે. (૩) આદુનો રસ, ખડીસાકર નાખી બે વખત આપતા જવું. (૪) કળકીના સુકાયલા પાનનો કાઢો બે વખત આપવો. **સર્વ પ્રમેહો ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગળોનો અંગરસ મધમા આપવો. (૨) ત્રિફળાં, દેવદાર, દારૂહળદર અને નાગરમોથનો કાઢો મધ નાંખી આપવો (૩) ખાખરાનાં ફૂલનો કાઢો સાકર નાખી આપવો (૫) વાવડીંગ, હળદર, જેઠીમધ, સુંઠ અને ગોખરૂનો કાઢો મધમા આપવો. તે દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ કરશે (૬) ભોંયઆવળી, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, કંકોળ ૨૦ અને મરી એકત્ર વાટી ખાવાં; એટલે અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે. (૭) નિર્મળીનાં બિયા એકેક તોલો છાશમા વાટી પાવાં. (૮) બકમ લીમડીની લીંબોળીઓ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી ઘી નાખી ખાવી; એટલે પ્રમેહનો ત્વરિત નાશ થશે. (૯) ગરમાળા અથવા શમીના કુમળાં પાન, થોડું જીરૂં બારિક વાટી ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં મેળવી, તેમાં ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી સવારસાંજ આપવા. (૧૦) કબાબચીની ૧ તોલો લઇ કાઢો કરી તેમાં ચંદનના તેલનાં ચાર ટીપાં નાંખી તે આપવો (૧૧) વંશલોચન ૧ તોલો, અને એલચીદાણા ૧ તોલો, કંકોળ ૧ તોલો, ધોળો કાથો ૧ તોલો અને માયફળ ૧ તોલો લઇ, ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પલળે એટલું તેમાં સુખડનું તેલ નાંખી, નાની બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી તે ગોળી સવાર સાંજ ૪ તોલા ઠંડા પાણીમાં મેળવી તેમા ખડીસાકર અર્ધો તોલો નાખી તે પાણી પાવું. એ ઓષધથી પ્રદર પણ જાય છે. (૧૨) ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ૩ ભાગ, હળદરનું ચૂર્ણ ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૩ ભાગ, એ સઘળું મધમા આપવું, એટલે સાત દિવસમા દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ થાય છે (૧૩) નવટાંક પડું રાત્રે પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તે પાણીના ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવું. **પ્રમેહ પિટકા:**—પ્રમેહની ઉપેક્ષાએ ફોડકી થાય છે તે સર્વ સંધિના ઠેકાણે થાય છે. તૃષ્ણા, શ્વાસ, માસનો સંકોચ, મેહ, હેડકી, મદ, વિસર્પ, મર્મમરોધ (મર્મસ્થાનની પીડા) એ પિટકાના ઉપદ્રવ જાણવા **પ્રમેહ પિટકા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઉંબરાના દૂધનો લેપ કરવો. (૨) બાવચો વાટી લેપ કરવો (૩) વ્રણ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી.

પથ્ય:—ચોખા, જવ, સામો, મઠ, ઘઉં, કુલિત્થ, મગ, તુવર અને ચણાની દાળ, સરગવો, પંડોળાં, લસણ. **અપથ્ય:**—મૂત્રવેગનો અવરોધ, ધૂમ્રપાન, દિવાનિદ્રા, મૈથુન, વાલ, મિષ્ટાન્ન, તેલ, છાશ, ગળપણ, દુધી, કોળુ, શેલડી, ખાટા અને ખારા પદાર્થ.

૩૩–બાલરોગ.

કારણ:—માતાનું જડાન્નાદિ ભક્ષણ, વિષમાશન અને દોષકારક અન્નભક્ષણે કરી દેહમાં પ્રકોપ થઇ શરીર ઉપરનું દૂધ વિકૃત થાય છે. તે કારણોએ બાળકને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ માતપિતાના ઉત્પત્તિ સ્થાનો વ્યથિત હોય, બાળકોનો અનિયમિત આહાર, ઘણીજ વખત ઉંઘાડવું, ઘણીજ વખત પાણી પાવું, ગરમીમાં બહાર લઇ જવું; દુગ્ધાદિ પદાર્થ ઉઘાડા રાખવાથી વિકૃત થએલાં એવાં પેય પાવાં વગેરે કારણોએ બાલરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. દૂધ પીનારા, દૂધ અને અન્ન ખાનારા, અને કેવળ અન્ન ખાનારાં એવા ત્રણ પ્રકારનાં બાળકો હોય છે તે અન્ન અને દૂધ દુષ્ટ ન હોય તો બાળક નિરોગી હોય છે દંતોદ્ભવ એ સર્વ બાલરોગોનું કારણ છે. પરંતુ તેના ઠેકાણ વિશેષ કરી જ્વર, વિડ્ભેદ, કૃશતા, ઉલટી, કપાળ દુખવું, અભિષ્યંદ, શોથ અને વિસર્પ એ ઉપદ્રવ થાય છે.

બાળકોની અંતર્ગત વેદના જાણવાનો ઉપાય:—બાળકના રડવા ઉપરથી તેની કચી બાસ્ત્રી પીડા સમજવી. તે બાળક વારવાર જે ઠેકાણે હાથ હલાવે તે ઠેકાણે અને જ્યા આપણને હાથ અડકાડવા

કે નહિ તે ઠેકાણે તેને કંઇ પણ દુઃખે છે એવુ સમજવુ. આખો મીંચાવા ઉપરથી મસ્તક દુઃખે છે એવું સમજવું; મલાવરોધ, ઉલટી, સ્તન ચાટવા અને પેટમા ગડગડવુ, પેટનુ ચડવુ અને પેટનુ ઉંચુ થવું, એ લક્ષણોએ તેના કોઠામા પીડા છે એમ સમજવુ. મળમૂત્ર બંધ થવુ, ડચકણા તથા ચારે તરફ જોવું એણે કરી તેના બસ્તીના તથા ગુહ્ય સ્થાને પીડા થાય છે એમ સમજવુ. વૈદ્યએ તેની સ્રોતસો (નાક, મુખ, કાન વગેરે દ્વારો), હાથ પગ વગેરે અવયવ તથા સાધા વારવાર જોવા. **બાળકને ઔષધ આપવાનું પ્રમાણ:**—બાળક ઉત્પન્ન થાય એટલે તેને વાવડીંગના ફળ જેટલુ અથવા ગુંજાના પ્રમાણમાં ઔષધ આપવું; તેમજ બાળક મોટુ થતુ જાય તેમ વધારતા જવુ એકેક વર્ષે એકેક માસો વધારતા જવું. **કુકુણક** (બાળખુપરો)—આ રોગ દૂધના દોષે કરી થાય છે. તે યોગે બાળકની આખો દુખે છે અને પીઆ લાગે છે. તે આખોને ખુજ લાગે એટલે બાળક કપાળ, નાક તથા આંખો ચોળે છે, અને તેને ગરમીમાં જોવાતુ નથી; અને આખો ઉઘડતી નથી. **પારિગર્ભિક અથવા પરિભવ:**—ગર્ભિણી માતાનું દૂધ, બાળકને પાવાથી, તેને ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉલટી, ઝાપડ, અરૂચિ તથા ભ્રમ થાય છે; તે રોતુ થાય છે અને તેનુ પેટ મોટુ થઇ તગતગતુ દેખાય છે, આ રોગને પારિગર્ભિક અથવા પરિભવ કહે છે. એ ઉપર અગ્નિદીપન ઔષધ આપવા. **તાલુકંટક** (તાળવું પડવુ.)—તાળવાના માંસમા કફ કુપિત થઇ તાલુકંટક રોગ થાય છે, તેથી કરી તાળુને ખાડો પડે છે, અને તાળવુ નીચે લબડે છે; બાળક થાન લેતુ નથી, મહા કષ્ટે ધાવે છે, પાતળો મળ થાય છે, તૃષા લાગે છે, આખો ગળુ અને મ્હો દુઃખે છે, ગળું ચોખ્ખું રહેતુ નથી તથા જે દૂધ પીએ તે ઓકી કાઢે છે. **મહાપદ્મ વિસર્પ:**—બાળકની ડોકને કિવા બસ્તીને ધાવરૂ થાય છે, તેથી કરી બાળક જાગતુ નથી, તે ધાવરૂ, રાતા કમળના પાન પ્રમાણે લાલ હોય છે. આ મહાપદ્મ રોગ ત્રિદોષજ છે એ આખો ઉપર ઉત્પન્ન થઇ ઉર પર્યંત આવે છે, અથવા હૃદય ઉપર થઇ ગુદા પર્યંત જાય છે. **સસણી:**—નાના બાળકની પ્રકૃતિ કફવાન હોય છે, તે કારણથી તેને પ્રાયઃ કફાશ્રયના રોગ થાય છે. પેટમા કફનુ જાળુ થઇ તે વાયુની નૈસર્ગિક ગતિનો અવરોધ કરે છે, અને તે ઉપર ચડતુ ચડતુ કાળજાએ વ્યાપી આગળ કંઠાવરોધ થાય છે પેટ એકસરખુ ઉડતુ હોય છે. એ સસણી જેવો અતિ સત્વર વર્ધિષ્ણુ એવો પ્રાણઘાતક બીજો રોગ નથી. **આંકડી:**—માતાએ ઉષ્ણ અને વાતુલ પદાર્થો સેવન કરવાથી તેનુ દૂધ દૂષિત થાય છે, તે બાળકે પ્રાશન કરવાથી તેના મેદુ તમ થઇ પ્રાણવાહક તંતુ (મજ્જાતંતુ) ક્ષુબ્ધ થાય છે, તેથી કરી હસ્તપાદાદ્યવયવ થરથર થઇ આખો સૂકાઇ જાય છે, હાથ પગને વારવાર આંચકા આવે છે, શુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે, અને સ્તનપાનાદિક વ્યાપાર બંધ થાય છે. આંકડી એ મોટો ભયંકર અને પ્રાણનાશક રોગ છે આ રોગમા અપસ્મારનાં સર્વે લક્ષણો થાય છે. આ રોગવાળા છોકરાં નભાવવા ભારે કઠિન હોય છે જે બાળકના મસ્તકમા ઉષ્ણતા ઘણી હોય છે. તેને પ્રાય. આંકડીનો રોગ થાય છે. **ભાર:**—આ રોગ દૂધની મલાઇ કિંવા એવા પ્રકારના પદાર્થોનું સેવન થવાથી પેટમા મલાઇ જેવો કિંવા દેડકા જેવો આકાર થઇ આંતરડામાં ચિકટાઇ રહે છે, પછી ઉત્તરોત્તર તે ઉપર મલાઇ જેવા પુટ ચડી ચડી તે વધતો જાય છે, પછી તેનો આકાર ડબ્બા જેવો જામે છે. તેને નીચે કિવા બાજુએ અથવા ઉપર છિદ્ર હોય છે, તે તેનું મુખ. તેમાં જે ઊર્ધ્વમુખ હોય તે સાધ્ય, બાજુએ મુખ હોય છે તે કષ્ટસાધ્ય તથા અધોમુખ હોય છે તે બહુધા અસાધ્ય. આ રોગ છ મહિનાની ઉપરના બાળકને થાય છે. **કવલુ:**—આ રોગ પાનથરી જેવો પેટમાં ડાબી બાજુએ ઠીકરાના કકડા જેવો થાય છે. **ઉત્ફુલ્લિકા:**—જેમા પેટ ફૂલે છે, અને દમ, સોજો એણે યુક્ત એવી બાળકની જમણી કુખમા ઉત્ફુલ્લિકા થાય છે.

બાળખુપરા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ત્રિફળાં, લોધ્ર, પુનર્નવા, આદુ, રીંગણી અને ઉભી ભોંયરીંગણી એ વાટી કહવી તે કલ્કનો સુખોષ્ણ લેપ કરવો. (૨) જમનનાં ફૂલ આંખોમાં આંજવાં. (૩) કુકડના પથ્થર ઉપર ચોખંડ ઘસી તે ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરી, ખુપરાપર નાંખવી. **પારિગર્ભિક ઉપર ઉપચાર:**—(૧) પીંપર મધમાં નાખી ચાટવા આપવી. બાળક પોતાની મેળે ચાટી ન શકે તેમ હોય તો તેની માતાએ ચટાડવું. (૨) સુરવારી હરડે અને તજ ૯ પ્ર પાણીમાં ઘસી આપવી. (૩) આંબળો, મોથ, જીરૂ, વાવડીંગ અને સુંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૪) પ્રવાળ ભસ્મ ગુલકંદમાં

અથવા મધ અને ઘીમા આપવી (૫) મરી પાણીમા ઉકાળી તેમાં સાકર નાંખી તે પાણી આપવું. **તાળવું પડે છે તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) હરીતકી, વજ અને કુપચેટનો કલ્ક કરી મધ નાંખી તે માતાના દૂધમાં પાવું. (૨) સાબરશિંગ ગાયના દૂધમા કિંવા ઘીમા ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો, અને ગાયના દૂધમાં સાબરશિંગ ઘસી પાવું. (૩) વજ અને જાયફળ દૂધમાં અગર ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો તથા સાબરશિંગ દૂધમાં ઘસી પાવું. (૪) વાસનવેલ અગર પડળીના વેલાનાં પાન બારિક વાટી પેડી કરી તે તાળવા ઉપર લગાવવી. (૫) કડવા કારેલાં અને આંબાહળદરનું ચૂર્ણ માખણમાં મેળવી તેની પેડી તાળવા ઉપર લગાવવી અને ઉપર એરંડાના પાન ૩ દિવસ બાંધવાં. (૬) કારીવણાના પાનનો અથવા ડુંગળીનો રસ કાઢી તેમા જીગની ભૂકી અને ખડીસાકર નાંખી તે પાવો. (૭) ડુંગળી શેકી વાટી તેનો લેપ કરવો, અને સાંજે તે કાઢી તાળવા ઉપર ગાયનું ઘી ચોપડવું. (૮) જવખાર અને મધ આંગળીપર લઈ તાળવા ઉપર ચોળવું **ધાંવરા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રાતી કરેણનાં ફૂલ તથા ચોખા અને તેના સમભાગ વજ લઇ રાત્રે ઠંડા પાણીમા ભીંજવી રાખી, તે વાસણ ઝાકળમા ઉઘાડું રાખવું. સવારે વાટી તેનો લેપ કરવો (૨) ધોળી ચણોઠીનાં પાન વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) ગુલાબનું મૂળીયું પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. (૪) સાગનાં પાન અને કામળાના કકડાની રાખ કરી તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૫) ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું **સસણી ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સુરવારી હરડે, બહેડાં અને જેઠીમધ, એ ઉષ્ણોદકમા ઘસી તેમા લગાર સિંધવ અને મધ નાખી તે ચટાડવું. (૨) નાગરવેલના પાકેલા પાનને એરંડતેલ ચોપડી તે પેટ ઉપર મૂકી પેટ શેકવું. (૩) ગોળીમાં ચણાની દાળ કરતા પણ કમી પાપડખાર અથવા સાજીખાર નાખો તેમા થોડું માતાનું દૂધ નાખી પાઇ દેવું. તેથી ઉલટી થશે. (૪) ગોરોચન અને હળદર નાગરવેલના પાનના રસમાં આપવી. (૫) પાન સાથે કડુ, જીરૂં, અને હળદર નાખી રસ કાઢો આપવો (૬) કારેલીના પાનનો રસ કાઢી તેમા હળદર નાખી તે રસ પાવો. (૭) ગરમાળાના બિયા નાગરવેલના પાનના રસમાં, દૂધમા અગર પાણીમા ઘસી પાઈ દેવાં (૮) સતાપાના પાનનો રસ મધ નાખી આપવો. (૯) ગોમૂત્ર એક બે વખત ગાળી હળદર નાંખી પાઇ દેવું. (૧૦) ડીકામાલી, રેવચીનો શિરો અને એળીઓ ગરમ પાણીમાં વાટી ડુંટી છોડી પેટ ઉપર લેપ કરવો. **આકડી ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ધોળી ડુંગળી લગારેક ચીરી નાકમા ધરી રાખવી, અને સુંઘાડવી. (૨) ગુલાબજળ તાળવા સિવાય સર્વ મસ્તકે, નાક આગળ અને કપાળ ઉપર તથા આંખો ઉપર ચોપડવું. (૩) સુરવારી હરડે ઠંડા પાણીમા ઘસી, હૈયાને, જીભ નીચે અને લગારેક જીભને પણ ચોપડવું. એટલાથી ઉપશમ ન થાય તો હરડે, આવળકંટી તથા ખડીસાકર ઘસી અંજન કરવું તથા કાંધાનો ઉપાય આસ્તે આસ્તે ચાલુ રાખવો **ભાર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કડુ, વૃન્દાવન. ભેંશના મૂત્રમાં બાફી તે મૂત્ર સુદ્ધાં ખરલ કરી પછી તે વાલભર લેઇ એક ચણોઠીભાર સચોરો અથવા સચળની ભૂકી સાથે મધમા આપવા. (૨) ગોમૂત્રમા સાકર તથા મીઠું સમભાગ નાખી તે પાવું (૩) કાળાબોળ અને ડિકામાળી એકત્ર કરી પાવી. (૪) કપુરની અથવા પારેવાની હગાર મધમા ચટાડવી. (૫) તોલાભાર પાપડખાર, એક મોટું વતાક કલાઇના વાસણમા બાફી તેનો ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી તેમાથી બે વાલ લઇ પાણીમાં પાવું (૬) બેઠી ભોંયરીંગણી અને ઉભી ભોંયરીંગણીના કાઢામાં તોલાભાર પાપડખાર ખરલ કરી એકેક આગળી ચટાડવું (૭) કડવી પડોળીના મૂળીઆં ઘેટીના દૂધમા ઘસી મધ્ય રાત્રે પાવા (૮) જંગલી શેકડીનો રસ થોડા દૂધમા પાવો (૯) સૂર્યકમળના ફૂલનો રસ દશ ટીપા શક્તિ અનુસાર દૂધમાં આપવા. (૧૦) ખેરેતીની છાલ અને નાળીએરની કાચલી ગોમૂત્રમા ઘસી દરરોજ બે વખત શક્તિ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવી. (૧૧) ખેરેતીની છાલ, ચિત્રકનાં મૂળીઆં અને એરંડાના મૂળીઆ, ગોમૂત્રમા ઘસી આપવાં. ઉતાર દહીં અને ભાત. **કવલુ ઉપર ઉપચાર:**—ભાર ઉપરના ઉપચાર કરવા **ઉત્ફુલ્લિકા રોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) જળો લગાડી રક્ત કઢાવવું અને કરટોલી, સુંઠ, નાગરમોથ, કંકોળ તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ માતાને પાવું એટલે દુગ્ધદોષનું નિવારણ થાય છે. (૨) પેટ શેકવું અને બીલીના મૂળીઆં, નાગરમોથ, પહાડમૂળ, ત્રિફળાં, બેઠી ભોંયરીંગણી તથા ઉભી ભોંયરીંગણીનો કાઢો ગોળ નાખી પાઇ દેવો. **દંતોદ્ભવ ઉપર**

ઉપચાર:—(૧) દાંત આવવાની વખતે ધાવડીનાં ફૂલ, પીપર અને આમળાના રસમાં મધ નાંખી દાંતના માંસવાળા ભાગને ચોળવુ. એટલે બાળકને દતપીડા થતી નથી. (૨) દાતની પીડા ઘણી થઇ હોય તો ધોળી નિર્ગુંડીનાં પૂર્વ બાજુના મૂળીઆ લાવી ગળામા બાધવાં એટલે દાત સંબધી ઉપદ્રવ, ફુરંડ; તથા એક અડ ઉતરે છે તેનો નાશ થાય છે. **બાળકના તાવ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) પદ્મકાષ્ટ, કડવો લીમડો, ધાણા, ગળો અને રક્તચદનનો કાઢો બાળકને તથા તેની માતાને આપવો એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે (૨) જેઠીમધ, વશલોચન, ધાણી, અને રસાજનનો લેહ બાળકોને આપવો. તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, વાળો, કાળો વાળો અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો ઠડો થયા પછી આપવો તે દાહ, ઉલટી તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૪) ભદ્રમોથ, હરીતકી, કડવો લીમડો, કડવા પડોળા, અને જેઠીમધનો મદોષ્ણ કાઢો આપવો. તે બાળકના નિશેષ જ્વરનો નાશ કરે છે. (૫) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં પીપરનુ ચૂર્ણ નાંખી આપવો, તે મોહ ઝાપડ તથા સાન્નપાત જ્વરનો નાશ કરે છે. (૬) નાગરમોથ, રક્તચંદન, અરડુસો, સુઠ, જેઠીમધ અને ગળોનો કાઢો—પિત્ત, તૃષા, દાહ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૭) અરડુસો, પિત્તપાપડો, વાળો, કડવો લીમડો તથા કરીઆતુનો કાઢો આપવો; તે ઉલટી, દમ, ઉધરસ, પિત્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૮) પીપરનું ચૂર્ણ મધમા આપવ; એટલે જ્વર, દમ, ઉધરસ, કમળો તથા અગ્નિમાદ્યનો નાશ થાય છે **બાળકના અતિસાર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) પીપર, મજીઠ, કાકડાશિગી, અને નાગરમોથનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ. એટલે જ્વર, ઉધરસ, ઉલટી અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૨) દાડમપાક આપવો. (૩) કડાનાં મૂળીઆના ઉપરની છાલ છાશમા વાટી હીંગ નાખી આપવી. (૪) કડાપાક આપવો એટલે સગ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૫) ધાણી, સિધવ તથા આંબાની ગોટલીનું સમભાગ ચૂર્ણ મધમા આપવું તે ઉલટી અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૬) પીંપર, રસાંજન અને આંબાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ. તે ઉલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલ, બીલા, ધાણા, લોધ્ર, ઇંદ્રજવ અને વાળાનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. તે જ્વર અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૮) લોધ્ર, પીંપર અને વાળાનુ ચૂર્ણ આપવું (૯) વાવડીંગ, અજમોદ અને પીપરના તાદુળનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આમાતિસાર ઉપર આપવું. (૧૦) સુઠ, અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો, તથા ઇંદ્રજવનો કાઢો સર્વાતિસારનો નાશ કરે છે. (૧૧) વાળો, માકર અને મધ, એ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું એટલે રક્તાતિસાર, ઉધરસ, દમ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. **બાળકોને આપવાના સૂક્ષ્મ રેચ:**—(૧) સોનામુખીનો (મીંઢીઆવળનો) કાઢો ગોળ નાંખી શકિત પ્રમાણે આપવો. (૨) સુરવારી હરડે, ગરમ પાણીમાં ઘસી પાવી. (૩) રેવચીનો શિરો ચણોઠીભાર અથવા બે ચણોઠીભાર મધમા અથવા ગોળમા આપવો (૪) ગુલાબ કળી, બાળહરડે અને સોનામુખીનો કાઢો આપવો (૫) એરંડા અને ઉંદરની લીડીઓનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગુદા અને નાભિ ઉપર લેપ કરવો. **બાળકોની સંગ્રહણી ઉપર ઉપચાર**—(૧) અજમો, જીરૂ મરી, પીંપર, ઇંદ્રજવ અને સુંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) પીંપર, ભાંગ તથા સુઠનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું (૩) પીંપર, સુંઠ, બીલાં, નાગરમોથ તથા અજમાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવુ. (૪) સુઠ અને બીલાનુ ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું, એથી ત્રિદોષ સગ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૫) નાગરમોથ, અતિવિષ, બીલા અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **બાળકોના શ્વાસ કાસ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ધાણા અને ખડીસાકર ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું (૨) ધમાસો, પીંપર, દ્રાક્ષ, અને હરીતકીનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) પીપર, ધમાસો, દ્રાક્ષ, કાકડાશિગી, અને ટાકળોનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘીમા આપવું; એ શ્વાસ, કાસ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૪) કાકડાશિગી, નાગરમોથ તથા અતિવિષનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવુ; તે ઉધરસ, જ્વર, અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. (૫) વંશલોચનનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, ઉલટી અને સૂતિકારોગનો નાશ કરે છે. (૭) ધોળા અરડુસાનાં પાન ચોખ્ખા કપડામાં વીંટાળી અગારામા શેકી રસ કાઢવો અને તેમાં મધ, પીંપર અને તેલીઆ ટંકણખારની ફુલાવેલી ભૂકી નાંખી ચાટણ આપવું. (૮) અરડુસો, સુંઠ, રીંગણી અને ગળોનો

કાઢો મધ નાખી આપવો. **ઉચકી ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સોનાગેરૂનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) પીંપર અને રેણુકબીજના કાઢામા હીંગ અને મધ નાખી આપવુ (૩) કુટકીનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે ઉચકી અને ઘણા દિવસની ઉલટીનો પણ નાશ કરે છે. **ઉલટી ઉપર ઉપચાર:**—(૧) હરીતકીનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ. (૨) પીંપળાની છાલની રાખ પાણીમા નાખી તે પાવી. (૩) આંબાની ગોટલી, ધાણી અને સિંધવનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ. દૂધ પી ઉલટી કરનારા બાળકને પીંપર, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સુંઠ, એ પંચકોલનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૪) મહાળુંગ (બીજોરા) ના મૂળીઆં દૂધમાં ઘસી પાવા (૫) બાળ આંબો, જેઠીમધ અને પીંપર, મધમા ઘસી ચાટણુ આપવું. **તૃષા (તરસ) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) પીંપર, જેઠીમધ અને આંબાના પાનનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ. (૨) કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો. **આનાહ વાયુ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સિંધવ, સુંઠ, એલચી અને ભારંગમૂળનુ ચૂર્ણ ઘીમા આપવુ. તે આનાહ અને વાતશૂળનો નાશ કરે છે. **રડતા બાળકને માટે:**—ત્રિફળા અને પીંપરનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવુ. **બાળકની ક્ષીણતા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ભોંયકોળુ, ઘઉં અને જવનુ ચૂર્ણ કરી તેમા ઘી નાખી આપવુ. અને પછીથી લાગલુંજ દૂધ સાકર અને મધ નાંખી આપવુ (૨) ઉંબરફળ (ઉંબરા)નુ ચૂર્ણ, ઉપલેટ અને વજનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં, કિંવા કાવળી, શંખપુષ્પી તથા ઉંબરાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવુ; અથવા અર્કપુષ્પી ને ઉંબરાનુ ચૂર્ણ, કાયફળ અને ધોળી ધરોનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું એ ચાર પ્રાશ્ય, બાળકનો દેહ, બુદ્ધિ, બળ તથા પુષ્ટિને વધારે છે (૩) આસગંધનો કલ્ક ૧ ભાગ તથા દૂધ આઠ ભાગ; એમાં ઘી નાંખી પચન કરી તે બાળકને આપવુ એટલે પુષ્ટિ કરે છે તથા બળને વધારે છે **સોજા ઉપર ઉપચાર:**—નાગરમોથ, કોળાના બિયા, દેવદાર અને ઇંદ્રજવનો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) સાટોડીના મૂળીઆં વાટી લેપ કરવો (૩) ડુંટીને સોજો આવ્યો હોય તો માટીનુ ઢેફું તપાવી તે ઉપર દૂધ નાખવું અને ગરમ હોય તેણે નાભિપર શેક કરવો **નાભિપાક ઉપર ઉપચાર:**—(૧) હળદર, લોધ્ર, ગહુલા અને જેઠીમધના કાઢામા તેલ સિદ્ધ કરી તે ઉપર ચોપડવુ અને એનુજ ચૂર્ણ કરી તે ઉપર નાખવુ. (૨) બકરીની લીંડીઓ દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૩) તજ તથા ચંદન અથવા ક્ષીરવૃક્ષનુ ચૂર્ણ ઉપર નાખવુ **ગુદપાક ઉપર ઉપચાર:**—(૧) પિત્તનાશક ક્રિયા કરવી. બાળકોને વિશેષે કરી પ્રાશન અને લેપન એ વિષયમા રસાંજન હિતકારક છે. (૨) શંખ, જેઠીમધ અને રસાંજનનુ ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવુ **ક્ષત, ફોલ્લા ઇત્યાદિકો ઉપર ઉપચાર:**—કડવા પડોળ, ત્રિફળાં, કડવા લીમડાની છાલ અને હળદરનો કાઢો આપવો, એટલે ક્ષત, ફોલ્લા અને જ્વર શાંત થાય છે. (૨) પીંપળાની છાલ, રક્તચંદન (રતાંજળી) અથવા રેવચીનુ લાકડુ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. **ખસ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ધમાસો, હળદર, ઉપલેટ, રાઇ અને ઇંદ્રજવ, એ છાશમા વાટી લેપ કરવો. તે ચિબા, ખસ અને કાઢાનો નાશ કરે છે. (૨) ગંધક અને કપૂર કોપરેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) રેચ આપવો **મુખપાક ઉપર ઉપચાર:**—(૧) જાંબુના પાન, દૂધ, દ્રાક્ષ, પહાડમૂળ અને ત્રિફળાના કાઢાએ ગલફોરા ભરવા (૨) પીંપળાની છાલ અને પાનના ચૂર્ણનો લેપ કરવો. (૩) તપખીર લગાડવી **ઉંદરી ઉપર ઉપચાર:**—(૧) શમીનાં પાન ગાયના દહીંમાં વાટી લેપ કરવો (૨) ચોખાના દાણા ધરોના રસમા વાટી લેપ કરવો. (૩) કપાસીઓ અગર સોનાગેરૂ દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું. **માથા ઉપર ફોલ્લીઓ થઇ આવે છે તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ચંદન અને અગર, ગુલાબજળમા વાટી લેપ કરવો (૨) ગોપીચંદનનો લેપ કરવો. (૩) સોનાગેરૂ, રક્તચંદન, (રતાંજળી) અને ગુલેઅરમાનીનો ઠંડા પાણીમા અથવા ગુલાબજળમાં વાટી લેપ કરવો. એનાથી ઉંદરી પણ જાય છે. **અળાઈઓ ઉપર ઉપચાર**—(૧) ચંદન, ધાણા, અને વાળાનો ગુલાબજળમા લેપ કરવો. (૨) આવળકાટી, ધાણા, વાળો અને નાગરમોથનો લેપ કરવો. (૩) ચણાનો લોટ ઠંડા પાણીમા મેળવી ચોપડવો. અને સુકાયા પછી સ્નાન કરવુ. **પેટદુઃખી (પીડ) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) એક લીંબુ ચીરી તેની એક ફાડ ઉપર ડિકામાળી ભરી બીજી ફાડનો રસ તે ઉપર નીચોવી ડિકામાળી ભરેલી ફાડ અંગારાપર રાખી ખદખદાવવી; પછી કાઢી લઇ ચૂસાડવી; એટલે પીડ બંધ થાય છે. જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને કોઠો શુદ્ધ થાય છે. **બાળકને કોગળા:**—

પાનમાં ચમચાભર અજમો, અર્ધી મુઠી વરીઆળી, થોડી હરીતકી અને થોડો સચળ નાંખી પાન સારી પેઠે ચાવી, સર્વે જણસોનુ એકરૂપ થયા પછી તે રસ હથેળીમા કહાડી બે ત્રણ ચાંગળાં પાવો. આ કોગળા આઠ દશ દિવસે આપવાનો ક્રમ રાખવો, એટલે કફવાતજન્ય વગેરે વિકાર થઈ શકતા નથી. **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) ગાયના દૂધમા ગોળ નાખી તે ગરમ કરી આપવો. (૨) એરંડતેલમા કિવા ગોમૂત્રમા દૂધ નાખી તેમા ગુગળ નાખી તે પાવું; એટલે મૂત્રરોગ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. **મૂત્રનિગ્રહ ઉપર ઉપચારઃ**—પીંપર, સુઠ, મરી, એલચીદાણા અને સિંધવનુ ચૂર્ણ કરી તેનો સાકરના પાકમા લેહ કરી આપવો **ગંડમાળ ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) વછનાગ અને ખડીસાકરનો ગોમૂત્રમા લેપ કરવો. (૨) વગડાઉ કપાસના મૂળીઆ ચોખામા મેળવી તેનો લોટ કરી રોટલી કરી ખાવી. **અપસ્માર અને ઉન્માદ ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) શિરસ વૃક્ષ અને કરંજનાં બિયા ઘસી આખોમાં આજવા; એટલે ઉન્માદ, અપસ્માર અને અપતત્રકનો નાશ થાય છે (૨) કોળાના રસમાં જેઠીમધનું ચૂર્ણ નાખી તે સાત દિવસ પ્રાશન કરવું (૩) ગાયનુ ઘી, દૂધ, દહીં અને છાણના રસમા ઘી સિદ્ધ કરી આપવુ; એટલે અપસ્માર, ઉન્માદ અને ચાતુર્થિક જ્વરનો પણ નાશ થાય છે. **મૂર્ચ્છા ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) બીલાનો ગર, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, ચદન અને નાગકેસરનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૨) દ્રાક્ષ અને આંમળા બાફીને વાટવાં તથા મધમા આપવા એટલે સપૂર્ણ દોષથી થએલી જ્વરયુક્ત મૂર્ચ્છા પણ દૂર થાય છે. (૩) ધમાસાનો કાઢો ગાયનું ઘી નાંખી પાવો. **દાહ ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) પદ્મકાષ્ઠ, ચદન અને વાળાનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું (૨) કપૂર, ચદન, વાળો અને કાયફળનુ ચૂર્ણ શરીરે લગાવી પછી પલ્લવ (પાન) ના બિછાના ઉપર ઉઘવું **શીતળા ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) ઘેટીનું દૂધ પાવુ. કિવા તુળસીના પાનનું ભક્ષણ કરાવવુ (૨) રક્તચદન, અરડુસો, નાગરમોથ, ગળો અને દ્રાક્ષનો કાઢો ઠડો કરી આપવો. (૩) કડવા લીમડાની છાલનો હિમ કરી આપવો, તેથી કરી અતર્દાહક જ્વર, જીર્ણજ્વર, શીતળાના યોગે શરીરમાં ભરેલી કડકી દૂર થાય છે. **બાળકો માટી ખાઇ રોગી થાય છે તે ઉપર ઉપચારઃ**—માટીના બદલે સોનાગેરૂ ખાવા આપવો, એટલે રેચ થઇ માટી ખાવાથી થએલા વિકાર દૂર થાય છે. **બાળ ઘુંટી ઉપર ઉપચારઃ**—સુરવારી હરડે, બહેડા, અતિવિષ નાગરમોથ, ઇંદ્રજવનો એક દાણો, વાવડીંગના ત્રણ દાણા, અક્કલકરો, જેઠીમધ, એ આઘષો અરધી મુઠી, વરીઆળી અને સુવા ચમચાભાર, એ સર્વે લઇ અધકચરા કુટી, કઢવી તે પાણીમા ઉપલી જાગુસો ઘસી તેમા થોડો સિધવ અને મધ નાખી તે ચાગળાભર પાઇ દેવુ. એ પ્રમાણે બાળક એક મહિનાનું થયા પછી નિત્ય ચાલુ રાખવુ. બાળક છ મહિનાનું થયા પછી ઘુટડો એ અઢી ચાગળા પર્યંત વધારવો. નાના બાળકને ખારેક ઘસી પાવી નહિ. કારણ કે તેથી પેટમા જાળુ બધાય છે અને કોઠામા ગરમી થાય છે.

૩૪—ભગંદર રોગ.

કારણઃ—મૂળવ્યાધિનુ પરિણામ, ગરમી ભરેલી છતા તેના ઉપશમાર્થે અતિ દુઃસહ ઓષધો સેવવાથી, તીખા પદાર્થોના અતિ ભક્ષણથી અને રાત જાગવાથી ભગદર રોગ થાય છે.

લક્ષણઃ—ગુદાથી બે આંગળ ઉપર, વૃષણથી બે આંગળ પાછળ, પીડા કરનારી એવી ફોલ્લી ઉત્પન્ન થઇ ફુટી; ગુદા, બસ્તિ અને ભગનુ વિદારણ કરે છે કમ્મરના કપાલાસ્થિને ટોચની લાગે, આગ થાય, કંડૂ છુટે, સણકા લાગે; એ લક્ષણો ભગદર થવાનુ હોય ત્યારે થાય છે.

ઉપચારઃ—(૧) સોનાની સળી તપાવી છિદ્ર મોટું કરવું; પછી અગ્નિવ્રણ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૨) ખેર, હરડે, બહેડાં અને આવળકઠીનો કાઢો ભેસનુ ઘી અને વાવડીગનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૩) ચિત્રક, રૂ, તેડ, પહાડમૂળ, બાવચી, કરેણ, નિવડુગ, વેખંડ, કળલાવી, હરતાળ, સાજીખાર અને માલકાંકણી, એ ઓષધો નાંખી તેલ કઢવવુ, એને સ્પંદન તેલ કહે છે. તે ભગદર ઉપર ચોપડવું. એ શોધન, રોપણ અને વ્રણઘ્ન છે. (૪) હળદર, કપાસનું દૂધ, સિંધવ, ચિત્રક, ઉન્હાળી, મજીઠ અને કડોમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ ભગંદરનાશક છે. એને નિશાદિ તેલ કહે છે. (૫) **કરવીર તેલઃ**—ધોળી

કરેણનાં મૂળીઆં, હળદર, દાંતીમૂળ, કળલાવી, મીઠું, ચિત્રક, બીજોરાનો રસ તથા આકડાનું દૂધ નાંખી તેલ પચન કરી ભગંદર ઉપર ચોપડવું. (૬) ઉપલેટ, બરૂ, તલ, દાતીમૂળ, પીંપર, સિંધવ, મધ, હળદર, હરડે, બહેડાં, આવળકટી અને મોરથુથુનો લેપ કરવો. (૭) ધોળો અજવલો, ઈંટ, સુંઠ, ગળો અને સાટોડીનો લેપ કરવો. (૮) તલ, તેડ, મોટીદાંતી, ઘી તથા સિંધવનો મધ નાખી લેપ કરવો. (૯) તલ, હરીતકી, લોધ્ર, કડવા લીમડાના પાન, હળદર, વજ, ઉપલેટ અને ધુત્રાસનો લેપ કરવો, તે ભગંદર, નાડીવ્રણ, ઉપદંશવ્રણ અને દુષ્ટવ્રણનો શોધક અને રોપણ છે. (૧૦) પાણુકણુસા (પાનમાજરીક) ઉપરની ફુસો રંધ્રમાં ભરવી; એટલે જખમ ભરાઇ આવે છે. (૧૧) મોગલી એરંડાના તેલમાં રૂ ભીંજવી વ્રણ ઉપર લગાવવું.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, પડોળાં, સરગવો, સર્વ કડવાપદાર્થ, ઘી, દૂધ. અપથ્ય:—વ્યાયામ, મૈથુન, વાહન ઉપર બેસવુ, જડાન્ન એક વર્ષ સુધી વર્જ્ય કરવુ.

૩૫—ભસ્મક રોગ.

જઠરાગ્નિના પ્રકાર.—જઠરાગ્નિના વિકાર ચાર પ્રકારના છે. વાતદોષે કરી વિષમાગ્નિ, પિત્તદોષે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ, કફદોષે કરી મંદાગ્નિ, વાતપિત્તદોષે કરી ભસ્મકાગ્નિ, એનેજ તીક્ષ્ણાગ્નિ પણ કહે છે. ભૂખ ઘણી લાગે છે એટલે વારંવાર અન્ન ભક્ષણ કરે છે અને તે પચન થાય છે. પરંતુ શરીરને લાગે નહિ, અને શરીર કૃશ થાય તે ભસ્મકાગ્નિ જાણવો.

ભસ્મક રોગનાં કારણ:—ગાંજો, હીંગ, રાઇ, ગંધક, ઇત્યાદિ અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું અને તામ્ર ભસ્મનું અતિ સેવન, અને કાકમાસ તથા માર્જારમાસના ભક્ષણથી પિત્ત અતિ કુપિત થાય છે, તેણે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ થાય છે, તે કેટલુક પણ ભક્ષણ કરવા છતા તેનુ પચન ન થતાં, ભસ્મ થઇ દરરોજ પ્રદીપ્ત હોય છે, તેજ ભસ્મક રોગ. તે વાત, પિત્ત અને કફે કરી વૃદ્ધ, અતિ વૃદ્ધ અને ક્ષીણ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપચાર:—(૧) ભેંસનુ દહીં, દૂધ અને ઘીનુ સેવન કરવું (૨) વારંવાર ખીર ખાવી. (૩) કાળુ અથવા ધોળું નસોતર નાખી ઉકાળેલુ દૂધ રેચનાર્થ આપવું. (૪) બોરના ઠળીઆના અંદરનુ મગજ પાણીમા વાટી પાવુ (૫) સ્ત્રીના દૂધમા ઉંબરાની છાલ વાટી પાવી. (૬) ધોળા ચોખા, ધોળા કમળ અને બકરીના દૂધની ખીર કરી ઘી નાખી ૧૨ દિવસ ખાવી. (૭) ત્રિફળાં, નાગરમોથ, વાવડીંગ, પીંપર, સાકર અને ધોળા અઘેડાના બિયાએ કરેલો લેહ આપવો. (૮) અઘેડાનાં બિયાં સ્વચ્છ કરી તેની દૂધમા ખીર કરી ખાવી. (૯) ૪૮ દિવસ પર્યંત સવારે ૨૪ તોલા પાકેલાં કેળા ઘીમાં ખાવા; એટલે તે અગ્નિની સંપૂર્ણ તીવ્રતા અને ભસ્મક રોગનો નાશ કરે છે. (૧૦) ભોંય કોળાનો રસ દૂધ અને ઘી નાખી આપવો. (૧૧) કેળનુ પાણી પાવુ (૧૨) ઉંબરાના મૂળીઆનું પાણી પાવું; એથી કરી રક્તવિકાર, અંગમાં જામેલી ગરમી અને કડકી, એ વિકાર પણ દૂર થશે.

પથ્યાપથ્ય:—અજીર્ણ પ્રમાણે.

૩૬—મુખરોગ.

કારણ:—જળચર પ્રાણીનું માંસ, દૂધ, દહીં, અડદ વગેરે પદાર્થોના સેવનથી કુપિત થએલા કફાદિક દોષ મુખમા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમજ દાંત ન ઘસવા, ધૂમ્રપાન, એ કારણોથી પણ આ રોગ થાય છે.

મુખરોગની સંખ્યા:—દંતરોગ ૮, ઓષ્ઠરોગ ૮, દંતમૂળરોગ ૧૫, તાળવાના રોગ ૯, જીભના રોગ ૫, કંઠરોગ ૧૭ તથા સર્વસર રોગ ૩ મળી કુલ ૬૫ પ્રકારના મુખરોગ છે.

દંતરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સુંઠ અને ધોળા સરસવના કિંવા ત્રિફળાના કાઢાએ ગલફોરાં ભરવાં; એટલે અવાળુમાથી લોહી નિકળે છે, માંસ ભરેલુ કાઢી નાખે છે, અને અવાળુ પાકે છે તેને મટાડે છે. (૨) લોધ્ર, પતંગ, જેઠીમધ અને લાખનુ ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ નાંખી તેનો કોગળો કરવો;

એટલે દાંતમાંથી લોહી અને પરૂ વહે છે તે બંધ થઇ હાલનારા દાંત ધટ્ટ થાય છે. (૩) અરણીનો રસ અને મધ દાંતે ઘસવું; એટલે રક્તવિકાર બંધ થાય છે. (૪) તુવેરની દાળ, ભિલામો, અને અરણીનાં મૂળીઆને માટલામાં નાંખી રાખ કરી દાતે લગાડતા રહેવાથી દંતરોગ દૂર થાય છે. (૫) લોહચૂર, એલચીદાણા, હિરાકસી અને માયફળનું ચૂર્ણ કરી રોજ દાંતે ઘસવું. એથી કરી સર્વ દંતરોગ શમે છે. (૬) મોગલી એરંડાના તાજા દાતણે દાત ઘસવા અને તેનો રસ દાતે ચોપડવો. (૭) જીરૂં, મીઠું, હરડે અને સાંવરીના કાંટાના ચૂર્ણવડે દંત ઘસવા; એટલે દંતમૂળના ક્ષતો, ચીરા પડે છે તે, સણકા, રક્તસ્રાવ, દાંત હાલવા અને સોજાનો નાશ થાય છે. (૮) પીપર, સિંધવ અને જીરાનું ચૂર્ણ દંતમૂળને ઘસવું. (૯) ફટકડીની ભૂકી, મધ ને ધીમા કાલવી ચોપડવી, એટલે રક્ત બંધ થાય છે, અને મુખપાક દૂર થાય છે. (૧૦) જાઇનાં પાન, મીંઢળ, ગોખરૂ, વહેકળ, મજીઠ, લોધ્ર, ખેરની છાલ અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં તેલ નાંખી પચન કરવુ અને તે લગાવવું; તે દંત નાડીનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગળો પાણીમાં વાટી તેમાં આકડાનું દૂધ નાખી કઢવવી, તેણે કરી દાંત ઘસવા એટલે હાલનારા દાત ધટ્ટ થાય છે. (૧૨) જાઇના પાન, સાટોડી, ગજપીંપળી, કાટાસરી અને વેખંડ, સુંઠ, અજમો, હરડે અને તલનુ ચૂર્ણ મ્હોમાં રાખવાથી, દુર્ગંધ, દાંતના સણકા, દાત હાલવા, વ્રણ, સોજો, કંડૂ, અને કૃમિનો નાશ થાય છે. **દંતકૃમિ ઉપર ઉપચાર:—** (૧) કપૂર અને સેકેલી હીંગ દાઢની નીચે રાખવી. (૨) અરણીનાં પાન અથવા મૂળીઆં ચાવવાં (૩) અક્કલકરો દાઢમાં રાખવો એટલે દંતશૂળ બંધ થાય છે. (૪) સુંઠ ૧ ભાગ અને ફુલાવેલી ફટકડી ૨ ભાગ લઇ એકત્ર કરી તે ૨–૩ વખત ચોપડવી, એટલે દંતશૂળ તુરત બંધ થઇ જાય છે. (૫) રીંગણીનાં સુકાયલાં ફળ અંગારાપર નાખી તે ઉપર નળીવાળુ ઢાંકણુ મૂકી નળી વડે મ્હોંમાં ધૂણી આપવી. એટલે કૃમિ દૂર થાય છે. કાનમા પણ આ ધૂણી આપવાથી કર્ણકૃમિ દૂર થાય છે. (૬) લીલી નગોડ, કાકજંઘા (કાંગ કિંવા કાવળી) અને કડવી તુમડી, એ દરેકના મૂળીઆંનું ચૂર્ણ કરી દાંતમાં રાખવું, એટલે કૃમિને પાડી નાખે છે. (૭) ધોળી ઉપરસાળનાં પાન વાટી ગોળી કરી દાંતમાં રાખવી; એટલે કૃમિ પડી દાત ધટ્ટ થાય છે. (૮) હિરાકસી, હીંગ, ફટકડી અને દેવદાર, પાણીમાં વાટી ગોળી કરી દાતમાં રાખવી. એટલે કૃમિજ દંતશૂળનો નાશ થાય છે. **દાંત બળવાન થવા માટે ઉપચાર:–** (૧) બકુલીની અંતરછાલ રોજ ચાવવી, એટલે દાત ધટ્ટ થાય છે. (૨) બદામનાં છોડીઆં બાળી તેણે દાંત ઘસવા (૩) નાગરમોથ, હરડે, સુંઠ, મરી, પીંપર, વાવડીંગ અને કડવા લીંમડાનાં પાન, એ ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળી કરી છાયામા સૂકવી, તે રાત્રે મ્હોમા રાખી ઉંઘવું, એટલે દાંત વજ્રતુલ્ય ધટ્ટ થાય છે. **કંઠરોગ (ગલરોગ) ઉપર ઉપચાર:—**(૧) જવખાર, તેજબળ, પહાડમૂળ, રસાંજન, દારૂહળદર અને પીંપરના ચૂર્ણની મધમા ગોળી કરી મ્હોમા રાખવી. (૨) દારૂહળદર, તજ, કડવો લીમડો, રસાંજન અને ઇંદ્રજવનો કાઢો આપવો કિંવા હરીતકીનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. **કંઠસર્પ**—ગળામાં કફે કરી ઉંચી, લાંબી એવી ગાઠ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી કરી ગળાનો અવરોધ થાય છે, અન્નપાણી જતું નથી, બોલવાને ભારે કઠિન પડે છે અને કફનો અતિશય પ્રકોપ થઇ પ્રાણઘાતક સ્થિતિ થાય છે. એને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં "**વલય-કંઠરોગ**" એવું નામ આપેલુ છે. એ ઉપર **ઉપચાર:—**(૧) વગડાઉ બોરડીની છાલ ૧ તોલો વાટી પીવા આપવી. (૨) વાસનવેલીના મૂળીઆ વાટી પાવાં. (૩) મહુડાના ફળમાંનાં બિયાં પાણીમા ઘસી પાવા. (૪) બહેડાના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી તે પાણી પાવું. (૫) કડવળ, શિસમના લાકડાનો વહેર કિંવા કડવુ તુરીયું, હોકામા નાખી પીવું. (૬) કરોળીઆનું ઘર અને મલીયાગરૂ સમભાગ ચૂર્ણ કરી ચલમમા નાખી પીવું. (૭) કેવડાનાં કણુસમાંનું ફૂલ ચલમમાં નાખી પીવું. (૮) તોરડીનાં પાન ચોળી મ્હોંમાં ભરી રાખવા, અને ચાવીને થોડો રસ ગળામાં જવા દેવો. એટલે કફ પડી ગળુ મોકળું થાય છે. (૯) ખુળખુળાનુ ફળ ચલમમાં નાખી પીવું. (૧૦) ખુળખુળા, સરસવની શિંગોની છાલ, અને પરિપાઠ (ધાણાના ઝાડ જેવું ઝાડ થાય છે), એ ચલમમાં નાખી પીવું. **મુખપાક (મ્હોંમાં ચાદીઓ પડે છે તે) ઉપર ઉપચાર:—**(૧) પંચવલ્કલો અથવા ગરમાળાની છાલ કિંવા ત્રિફળાંના કાઢાના કોગળા કરવા. (૨) ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના

કોગળા કરવા. (૩) જાઇનાં પાન રોજ ચાવવાં. (૪) કંકોળ અને ખડીસાકર દાઢની નીચે રાખી રસ ગળી જવો. (૫) ફુલાવેલી ફટકડી અને એલચીદાણાની ભૂકી મ્હોમાં નાંખી લાળ ગળવી. (૬) અક્કલકરાની ભૂકી મ્હોંમા જીભવને ફરવવી (૭) ધોળી ચણોઠીના પાન ચાવવા. (૮) અરડુસાના રસમાં મધ નાંખી તેમાં ઉપરસાળનાં મૂળીઆ ઘસી તેનો મ્હોંમા લેપ કરવો. (૯) શંખજીરૂં માખણમાં કાલવી તેનો મ્હોંમાં લેપ કરવો. (૧૦) બાગરાના અથવા તુવેરનાં પાન ચાવી લાળ પાડવી; એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૧૧) પીંપર, મરી, કોળીંજન અને ઇંદ્રજવનુ ત્રણ દિવસ ચર્વણ કરવુ; એટલે મુખપાક, તથા દુર્ગંધની શાંતિ થાય છે. તલ ખાવા અને તલના તેલના કોગળા કરવા. (૧૨) ખેરની છાલ ૪૦૦ તોલા લઇ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ગાળીને આપવો, તેમાં જાયફળ, કપૂર, ચિકણી સોપારી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, કસ્તુરી, એ અકેક તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી, તે કાઢામાં મેળવવુ; તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે મ્હોંમાં રાખવાથી સર્વ મુખપાક રોગ, જિવ્હા-રોગ, ઓષ્ટરોગ, દંતરોગ, ગલરોગ અને તાલુરોગનો નાશ થાય છે.

પથ્ય:—ચોખા, જવ, મગ, કુલિત્થ, કારેલા, પંડોળા, કુમળા મૂળા, પાન, તીખા અને કડવા રસ. **અપથ્ય:**—ખાટું, દહીં, દૂધ, ગોળ, અડદ, રૂક્ષાન્ન, કઠિણાન્ન, જડ અને પૌષ્ટિક અન્ન; દિવસે નિદ્રા.

૩૭—મૂર્ચ્છારોગ.

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—ક્ષીણ થએલા, પુષ્કળ દોષ સંચય થએલા, વિરૂદ્ધ આહાર સેવન કરનારા એવા પુરૂષે મળમૂત્રાદિ વેગ ધારણ કરવાથી, અભિઘાતથી, અથવા જે પુરૂષનો સત્વ ગુણ ક્ષીણ થયો હોય એવા પુરૂષના બહારના ને અંદરના મનોવહ સ્રોતમોમાં જ્યારે દોષ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે મનુષ્યને મૂર્ચ્છા આવે છે. એટલે સંજ્ઞા વહન કરનાર નાડી વાતાદિકોએ આવૃત્ત થવાથી, સુખદુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ કરનારૂં એવું અજ્ઞાન અકસ્માત પ્રાપ્ત થાય છે. સુખદુઃખનુ જ્ઞાન નષ્ટ થયું એટલે મનુષ્ય કાષ્ઠવત્ પડે છે. આ રોગને **મોહ** કિંવા **મૂર્ચ્છા કહે છે:**—મૂર્ચ્છામાં **પિત્ત** એ વ્યાપક હોય છે.

પૂર્વરૂપ:—હૃદયમા પીડા, બગાસાં, ગ્લાનિ, ભ્રાંતિ, **મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, તંદ્રા** અને **નિદ્રા.** એના **ભેદ:**—**મૂર્ચ્છામાં પિત્ત** અને **તમોગુણ** અધિક, **રજોગુણ, પિત્ત** અને **વાયુથી ભ્રમ થાય છે. તમોગુણ** વાયુ અને **કફથી તંદ્રા** તથા **તમોગુણથી નિદ્રા** ઉત્પન્ન થાય છે. મૂર્ચ્છાદિક કરતાં **સંન્યાસ** જૂદો છે. તે દોષોનો વેગ જવાથી મદ મૂર્ચ્છાદિક પોતે પોતાની મેળે શાંત થાય છે; પરંતુ **સંન્યાસ** પોતે પોતાની મેળે શાંત થતો નથી. **સંન્યાસે** પીડાએલો મનુષ્ય કાષ્ઠવત્ થઇ મરી ગયા જેવો **પડે છે.** તેને સોયો ભોકવી, કુહિલી લગાડવી વગેરે ઉપાય કરવાથી તે શુદ્ધિમા આવે છે.

ઉપચાર:--(૧) શરીરપર પાણી છાંટવુ, સ્નાન કરવું, રત્નો તથા રત્નોનો હાર અને ઠંડો લેપ એનું ધારણ, શીઆળાનો વાયરો, સુગંધ અને શીત એવા પાન, એ ઉપચારોએ મૂર્ચ્છા દૂર થાય છે. (૨) ધમાસાનો કાઢો ઘી નાખી આપવો; અને જે જ્વરનાશક કષાય તે પણ દોષ જોઇ આપવો. (૪) રીંગણી, ગળો, પીંપળીમૂળ, સુંઠ અને વાયવર્ણાનો કાઢો આપવો. (૫) કાળીદ્રાક્ષ, સાકર, દાડમની છાલ, લાજાળુ તથા રાતા, લીલાં અને ધોળા કમળનો કાઢો આપવો. (૬) બોરના ઠીલામાનુ મગજ, પીંપર, વાળો અને નાગકેસર પાણીમાં વાટી પાવા અથવા મધમાં પીંપર ખાવી. (૭) રાત્રે મધમા ત્રિફળાં આપવાં અને સવારે નવો ગોળ એકત્ર કરી ત્રિફળાંનુ ચૂર્ણ આપવુ. (૮) નાળીએરના પાણીમા સાતુનો લોટ અને સાકર નાખી પાવુ; એટલે હૃદયમાનો કફ, તૃષ્ણા, મૂર્ચ્છા અને ભ્રમ, એ જો ભયંકર હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૯) લસણ, મનશીલ અને જવનુ અંજન કરવુ.

પથ્ય:—રેચન, ઉલટી, લાંઘણ; મૃદુ, કડવો રસ, ધાણીનો મંડ, જૂના જવ, રાતી ડાંગર, મગ અને વટાણાની દાળ, દૂધ, સાકર, જુનુ કોળુ, પંડોળાં, દાડમ, નાળીએર અને તાંદળજો. **અપથ્ય:**—તાંબુલ, ભાજીપાલો, દાત ઘસવા, ગરમી લેવી, વિરૂદ્ધ ભક્ષણ, પ્રાશન, મૈથુન, તીખા પદાર્થ, મળ-મૂત્રનો રોધ અને છાશ.

૩૮–મૂત્રકૃચ્છ્ર.

કારણ:--વ્યાયામ, તીક્ષ્ણૌષધ, રૂક્ષપદાર્થ, દરરોજ મદ્યપાન, નિરંતર ઘોડા ઉપર બેસી પ્રવાસ કરવો, જળ નજદીક સંચાર કરનારા પક્ષ્યાદિકોનું માંસ, અને મત્સ્ય, જમ્યા ઉપર જમવું અને કાચા પદાર્થ ઇત્યાદિકોના સેવને કરી મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ થાય છે. આ રોગ આઠ પ્રકારનો છે.

સંપ્રાપ્તિ--સ્વકારણોએ કુપિત થએલા વાતાદિ અથવા સર્વ દોષ બસ્તીમાં કોપ પામી જ્યારે મૂત્રનો માર્ગ પીડિત કરે છે ત્યારે માણસને મોટા કષ્ટથી મૂતરવાનું બને છે.

ઉપચાર:--(૧) ગોખરૂ, ગરમાળો, દર્ભ, કાશ, ધમાસો, આવળકટી અને પાષાણભેદનો કાઢો મધ નાખી પાવો, એટલે મૂત્રકૃચ્છ્ર અને કઠિન અશ્મરીનો પણ નાશ થશે. (૨) એલચીદાણા, પાષાણભેદ, શિલાજીત, ગોખરૂ, કાકડીના બિયા, સિંધવ અને કેસરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણ સાથે પાવું એટલે જો મૂત્રકૃચ્છ્રી આસન્નમૃત્યુ હશે તો પણ તે બચશે. (૩) દ્રાક્ષ, અને ખડીસાકર એકત્ર કુટી તે દહીંના મંડ સાથે પાવી. (૪) દૂધ ઉષ્ણ કરી ગોળ નાખી પાવું, એટલે તે સર્વ મૂત્રકૃચ્છ્ર, શર્કરા અને વાતરોગને દૂર કરશે. (૫) નાળીએરનું પાણી ગોળ ધાણામાં મેળવી પાવું, તે દાહ સાથેના મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તનો પણ નાશ કરશે. (૬) શતાવરીનો કાઢો મધ નાખી પાવો. તે ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે (૭) જવખાર પાંચ માસા, સાકરમાં આપવો. (૮) ગોખરૂના કાઢામાં જવખાર નાખી પાવો. (૯) આવળકટીનો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખી આપવો, તે રક્ત, દાહ તથા શૂળ એણે યુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્રનો પણ નાશ કરશે (૧૦) આમળાના રસમાં એલચીદાણા ખાવા. (૧૧) કુરડુના બિયાં છાશ સાથે આપવાં (૧૨) ખજૂર, આવળકટી, પીંપર, શિલાજીત, એલચીદાણા, જેઠીમધ, પાષાણભેદ, ચંદન, શીંદાડાનાં બિયાં અને ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર તથા જેઠીમધના કાઢા સાથે પાવું, તે અંગ, લિંગ, ગુદા, વંક્ષણ, શુક્ર એ ઠેકાણાનો દાહ, શર્કરા, અશ્મરી અને શૂળનો નાશક, બલ્ય તથા વૃષ્ય છે. (૧૩) ત્રિફળાં, વાયવરણાં, કંકોળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૧૪) શિલાજીત, પાષાણભેદ, પીંપર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણીમાં પાવું. (૧૫) રીંગણીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૬) મૂળીઆં સુદ્ધાં ગોખરૂના ઝાડનો કાઢો સાકર અને મધ નાંખી પાવો; તેથી કરી મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉષ્ણવાત દૂર થાય છે. (૧૭) ઉંદરની લીંડીઓ વાટી તેનો બસ્તિ ઉપર કિંચિત્ ઉષ્ણ લેપ કરવો. (૧૮) ગાયના દૂધમાં કડાની છાલ વાટી પાવી, તે ભયંકર મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરશે. (૧૯) કાટે સાવરી (મોચરસ) ની છાલનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું.

પથ્ય:—સ્નાન, શીતળ ઉબટણું, જૂનો રાતો ભાત, છાશ, દૂધ, દહીં, મગની દાળ, સાકર, જૂનું કોળું, પંડોળાં, આદુ, કાકડી, ખજૂર, નાળીએર તાંદળજો, શીતળ એવાં અન્ન અને પાન. **અપથ્ય:**—મદ્ય, શ્રમ, મૈથુન, હાથી, ઘોડા ઉપર બેસવું, વિષમાશન, વિરૂદ્ધાશન, તાંબુલ, મત્સ્ય, મીઠું, તેલપક્વ, પેંડ, હીંગ, તલ, સરસવ, મૂત્રવેગ, અડદ, વાંસના કાંદા, અતિ તીક્ષ્ણ, વિદાહી, રૂક્ષ, ખાટા પદાર્થ.

૩૯–મૂત્રાઘાત. (મૂત્ર બંધ થવું.)

કારણ:—મૂત્રપુરીષાદિના વેગોના વિઘાતને લીધે વાતાદિ દોષ કુપિત થવાથી વાતકુંડલીકાદિક ત્રયોદશ પ્રકારના મૂત્રાઘાત થાય છે. મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત, એ ઉભયનો ભેદ એટલોજ કે, મૂત્રકૃચ્છ્રને ઠેકાણે કલેશ અધિક હોય નિબંધ અલ્પ હોય છે અને મૂત્રાઘાતને ઠેકાણે નિબંધ હોઈ કલેશ અલ્પ હોય છે.

ઉપચાર:—**મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાશ્મરી** એ ઉપર જે ઓષધો કહેલાં છે, તે દેશ અને કાળ જોઇ સર્વ મૂત્રાઘાત ઉપર યોજવાં. (૧) સુંઠ, મરી, પીંપર, ત્રિફળાં એ સમભાગ અને સર્વેના સમભાગ શુદ્ધ ગુગળ લઈ, તેની ગોખરૂના કાઢામાં ગોળી કરવી એ ગોળી ખાવા છતાં કોઇ પણ પ્રકારના ખાવા પીવાનો પ્રતિબંધ નથી. એ પ્રમેહ, વાતરોગ, વાતરક્ત, મૂત્રાઘાત, મૂત્રદોષ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૨) તપાવી ઠંડુ થએલું દૂધ, જટામાંસી, ચંદન, ચોખાનું ધોવરામણ અને સાકર એકત્ર કરી પીવાથી

રક્તસહિત ઉષ્ણવાતનો નાશ થાય છે. (૩) ધમાસો કિંવા અરડુમાનો કાઢો આપવો. (૪) દશમૂળનો કાઢો, શિલાજીત અને સાકર નાંખી આપવો. (૫) ગોખરૂનો કાઢો, શિલાજીત અને ગુગળ નાંખી આપવો. (૬) વાયવરણું, ગોખરૂ અને સુંઠનો કાઢો ગોળ અને જવખાર નાખી આપવો, એટલે તે મૂતરખડા, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રશર્કરાનો નાશ કરે છે. (૭) તાડના મૂળીઆ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમા સાકર નાખી આપવાં. (૮) કેસર રાત્રીએ પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે તેમાં મધ નાંખી હલાવી પાવું. (૯) શુદ્ધ શિલાજીત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી ખાવું. (૧૦) કાકડીના બિયાં, સિંધવ અને ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવુ. (૧૧) કાળો વાળો, તમાલપત્ર, ઉપલેટ, આવળકંટી, ધોળી મુસળી, એલચીદાણા, રેણુકબીજ, દ્રાક્ષ, કેમર, નાગકેસર, કમળમાંનુ કેસર, કપૂર, ચંદન, રક્તચંદન, ત્રિકટુ, પીંપળીમૂળ, આસગધ, શતાવરી, ગોખરૂ, કાકડાશિંગી, જાઈ, કંકોળ અને ડાભેરની ધાણી સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવુ; અને એક ભાગ ચૂર્ણ, બે ભાગ ઘી અને સાકર, એ પ્રમાણે ખાવુ. અથવા ખડીસાકર અને મધની સાથે સવારે સેવન કરવાથી, તે ક્ષય, રક્તપિત્ત, પાદદાહ, અસૃગ્દર, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તસ્રાવ વગેરે એંસી પ્રકારના વાયુ અને વિશેષે કરી પ્રમેહનો નાશ કરશે. (૧૨) એલચી, પાષાણભેદ, પીંપર, શિલાજીત, એ સર્વ એકત્ર કરી ચોખાના ધોવરામણમાં આપવુ.

પથ્ય:—રાતી ડાંગર, છાસ, દૂધ, દહીં, જૂનું કોળુ, પડોળાં, શેરડી, ખજૂર, નાળીએર, તાડફળ. **અપથ્ય:**—વિરૂદ્ધ અન્ન, માર્ગ ચાલવો, રૂક્ષ, વિદાહી, વિષ્ટંભી એવા પદાર્થ, મૈથુન, મૂત્રાદિકોનો વેગ ધારણ કરવો, વંશના અંકુર, વમન.

૪૦—અશ્મરી. (પથરી.)

કારણ:—વાત, પિત્ત, કફ અને શુક્રથકી અશ્મરી, ઘણું કરી કફાશ્રિત હોય છે. એની સારી ચિકિત્સા ન મળે તો તે પ્રાણ હરણ કરે છે.

સંપ્રાપ્તિ:—જે વખતે વાયુ બસ્તિમાંનું શુક્રયુક્ત કિંવા પિત્તયુક્ત મૂત્ર અથવા કફ એને શોષે છે, ત્યારે અશ્મરી થાય છે. જેમ ગાયના પિત્તમા ગોરોચન એકઠું થાય છે, તેમ બસ્તીમાં શુક્રાદિક એકઠું થઇ ગઠ્ઠો બંધાય છે.

પૂર્વરૂપ:—સર્વ અશ્મરી અનેક દોષાશ્રિત છે બસ્તિ ફુલવી, બસ્તિની આસપાસ અત્યંત પીડા થવી, મૂત્રની ગંધ બોકડાના મૂત્રની ગંધ જેવી આવવી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર તથા અરૂચિ, એ અશ્મરીનું પૂર્વરૂપ છે.

સામાન્ય લક્ષણ:—નાભિ, શિવણ તથા બસ્તિ (ઇંદ્રિ) ના આગળ, શૂળ થાય છે. અશ્મરીના યોગે મૂત્રનો માર્ગ રોકાય એટલે મૂત્રની ધાર ફાટે છે. અશ્મરી મૂત્રમાર્ગથકી પેલી તરફ જાય એટલે મુતરવાને ઇજા થતી નથી, તથા મૂત્ર સ્વચ્છ ગોમેદ (પાણી) જેવુ થાય છે. અશ્મરીના યોગે બસ્તિમાં ક્ષત થવાથી રક્તમિશ્રિત મૂત્ર થાય છે. અને મૂતરતા જોર કરે તો ઘણો કલેશ અને પીડા થાય છે. ત્રિદોષજ અશ્મરી બહુધા બાળકોનેજ થાય છે. શુક્રાશ્મરી માત્ર મોટા માણસનેજ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કડાની છાલ દહીંમાં ઘસી આપવી. (૨) ધોળો એરંડો, બેઠી ભોંયરીંગણી, ઉભી ભોયરીંગણી, ગોખરૂ અને કાળી શેલડીના મૂળીઆ દહીંમા વાટી પાવા. (૩) શિલાજીત મધમા ખાવુ. (૪) ગોખરૂના કાઢામાં જવખાર નાખી આપવો (૫) હીંગ, એલચીદાણા, દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવાથી મૂત્રરોગ તથા શુક્રરોગનો નાશ કરે છે. (૬) આદુ, જવખાર, હરડે, દારૂહળદર અને કાળો સરગવો, એ બકરીના દૂધમા વાટી પાવા; એટલે મૂત્રાશ્મરી ફુટી જાય છે. (૭) તલ, અધેડો, કારેલી, સાતુની સળીઓ, ખાખરાનું લાકડું, એ સર્વ સમભાગ લઇ માટલામાં નાખી પુટ દઇ બાળવા, પછી તેની ચાર માસા રાખ લઇ બકરીના મૂત્રમા ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ ખાવાથી અશ્મરીનો નાશ થાય છે (૮) ગોખરૂનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેંઢીના દૂધમા નાખી સાત દિવસ પાવું. (૯) જૂના ઘીમાં કેસર નાખી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવાથી શર્કરાનો નાશ થાય છે. (૧૦) તલના ફૂલનો ક્ષાર, મધ અને દૂધને એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ પાવું. અથવા સિંધવ અને બીજોરાનું સેવન કરવું.

(૧૧) ચિભડાનાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવાં; એટલે તે ઔષધ ત્રણ દિવસમાં અશ્મરીનો નાશ કરશે. (૧૨) અર્કપુષ્પી એટલે જેને શિરદોડી કહે છે, એના મૂળીઆં ગાયના દૂધમા વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવાં; એટલે દાહયુક્ત તીવ્ર અશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૩) શતાવરીના મૂળીઆંનો રસ ગાયના દૂધમા પાવો; એટલે ઘણા દિવસની અશ્મરીનો પણ નાશ થશે. (૧૪) વાયવર્ણાની છાલ, સુંઠ, ગોખરૂ, જવખાર અને ગોળનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તે કાઢો પાવો. તે મૂત્રાશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાતનો નાશ કરે છે. (૧૫) વાયવર્ણાની છાલનો કાઢો ગોળ નાંખી પાવો. (૧૬) સરગવાનાં મૂળીઆનો કાઢો તીખો, ઉષ્ણ અને અશ્મરીનો નાશ કરનાર છે. અથવા ગઠોડાનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમા વાટી પાવાં. દૂધ ભાત ખાવો. (૧૭) તુષોદક (જવની કાંજી) મા હળદર અને ગોળ નાખી પ્રાશન કરવું. (૧૮) મેઢીનુ દૂધ મધમા મેળવી પાવુ. (૧૯) નસોતર અને ઇંદ્રજવ, એ બન્નેનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૨૦) કુલિત્થનો કાઢો ૮ તોલા, ઉન્હાળીનુ ચૂર્ણ અને સિંધવ બે માસા નાખી આપવો. (૨૧) કોળાનો રસ, હીંગ, અને જવખાર, એ એકત્ર કરી પાવુ.

પથ્ય:—જવ, કુલિત્થ, જુના ચોખા, જુનુ કોળુ, આદુ, વાસનો કાઢો. **અપથ્ય:**—મૂત્ર, મળ અને શુક્રનો અવરોધ, તથા વિષ્ટંભકારક, જડ: એવા અન્ન પાન તથા વિરૂદ્ધાન્ન.

૪૧—મૂત્રરેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

જેને ગરમી, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત વગેરે રોગ થએલા છે. તેને મૂત્રરેચન આપવું **મૂત્રરેચન આપવાનાં ઔષધો:**—(૧) સુરોખાર, કબાબચિની, એલચીદાણા, અને રેવચી, એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ, પાશેર દૂધ અને પાશેર પાણી એકત્ર કરી તેમાં આપવુ. (૨) સોનામુખી (મેઢીઆવળ) ૨ તોલા રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે ગાળી તેમા સાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવી, એથી કરી રેચ પણ થાય છે. (૩) ગાયનુ દૂધ ઉકળતું રાખી તેમા લીબોળીઓ પીલવી અને તેમાં સાકર નાખી ૭ ફેરા ગાળી તે પાણી સાતવાર ઉલટાપાલટી કરી પાવુ. (૪) એક શેર દૂધમાં એક શેર પાણી મિશ્ર કરી તેમા ૨ માસા સોરા અને ૬ માસા સોનામુખી નાંખી તે હલાવી ઉભા રહી પેટભર પીવું અને ફરતા રહેવુ, એટલે મૂત્રરેચ થાય છે. (૫) દૂધ બશેર સુધી લઇ કલાઇના વાસણમાં સારૂ ગરમ થાય એટલે તેમા ફટકડીની ભૂકી ૨ માસા પર્યંત નાંખવી, એટલે તે દૂધ ફાટી જાય છે. પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી ગાળી લઇ તેમા એલચીદાણાની ભૂકી અને ખાંડ નાખી તે ઠંડુ થયા પછી પ્રાશન કરવુ. (૬) ખાખરાના સુકાએલાં ફૂલ સુમારે ૧૦ તોલા પર્યંત લઇ તે ધોઇ તેમા પાણી નાખી ઉપર ઢાંકણું દેઈ મંદાગ્નિ ઉપર વરાળ થાય ત્યા સુધી બાફવા. પછી તે પીવી તેનુ પાણી પાશેર સુધી લઇ તેમાં ખારો નાખી તે પાવું અને બાકી રહેલા પાણીમા તે બાફેલાં ફૂલ મેળવી પેટપર બાધવાં. (૭) કાળી દ્રાક્ષ ૪ તોલા, રાત્રે ઠંડા પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે મસળી તેનું પાણી ગાળી લેવુ અને તે પાણીમાં થોડી જીરાની ભૂકી નાખી તે પાણી શક્તિ પ્રમાણે એક શેર પર્યંત પ્રાશન કરવુ, એટલે મૂત્રદ્વારે શરીરમાંની ગરમી નિકળી જાય છે. એથી કોઇને રેચ પણ થાય છે.

પથ્ય:—ચોખા, દૂધ, ઘી, તુવેરની દાળ, સાકર, ઘઉં. **અપથ્ય:**—ગોળ, તીખા, ખાટા, તેલકટ, વાયુ કરે એવા પદાર્થ.

૪૨—મેદોરોગ. (જાડાપ-સ્થૂલતા.)

કારણ:—કફકારક પદાર્થ, મધુર અન્ન, મધુર રસ, સ્નેહઅન્ન એટલે ઘૃતપક્વ, ખીચડી વગેરેનું સેવન કરવાથી મેદ વધે છે.

લક્ષણ:—મેદ વધવાથી અન્ય ધાતુ જે અસ્થિ વગેરે તેનું પોષણ થતું નથી; તથા મેદ વધવાથી સર્વ કાર્યને વિષે માણસ અશક્ત થાય છે, તૃષા, અલ્પ શ્વાસ, મોહ, નિદ્રા, શ્વાસાવરોધ, નિદ્રા વખતે ઘણું ઘોરવું, શરીરને વિષે ગ્લાનિ, છીંકો, દુર્ગંધ, પ્રસ્વેદ, અલ્પ મૈથુન ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે, અને તેના

ઉદરની પ્રાયઃ વૃદ્ધિ થાય છે. વાયુ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી આહારને શોષે છે તેથી ભક્ષણ કરેલું અન્ન જલદીથી પચી જઇ બીજા આહારની ઇચ્છા કરે છે. કદાપિ જમવાનો વખત ચૂકી જાય તો મોટો ઘોર વિકાર થઇ, પ્રમેહ પિટકા, જ્વર, ભગંદર, એમાંથી એકાદો રોગ થાય છે તથા એ અગ્નિ અને વાયુએ ઉપદ્રવ કરતા મેદો-રોગીનું શરીર બાળે છે.

ઉપચાર:—(૧) ત્રિફળાના કાઢામાં ૧ તોલો મધ નાખી તે પાવો. (૨) સવારે ઠંડું અને સ્વચ્છ પાણી ૪ તોલા લઈ મધ નાખો પાવુ, અથવા ગરમ પાણી ઠંડુ કરી મધ નાખો પાવુ એટલે શરીર કૃશ થાય છે. (૩) ચવક, જીરૂ, સુંઠ, મરી, પીંપર, હીંગ, સચળ, અને ચિત્રાનું ચૂર્ણ મધમા ખાવું; તે મેદનાશક અને અગ્નિદીપક છે.

પથ્ય:—ચિંતા, શ્રમ, જાગરણ, મૈથુન, વ્યાયામ, ચોખા, જવ, ચણા, મસૂર, કુળિથ, મગ, તુવેર, તીખુ, છાશ, તેલ, બાજીપાલો. **અપથ્ય:**—ઘઉં, શેલડી, અડદ, દિવસે ઉંઘવુ, સુગંધી પદાર્થ, મધુરાન્ન, વમન.

૪૩—રક્તપિત્ત.

કારણ અને સ્વરૂપ:—તાપ, અગ્નિનો શેક, પરિશ્રમ, શોક, મુસાફરી કરવી, મૈથુન ઇત્યાદિકોના અતિ સેવને કરી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ખારા, તથા ખાટા એ પદાર્થોના અતિ સેવને કરી પિત્તક્ષોભ થઇ રક્તને કોપાવે છે. પછી મુખવાટે અને ગુદાવાટે રક્ત પડવા લાગે છે; તેને રક્તપિત્ત કહે છે.

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ:—અન્ન પચન ન થવુ, ઉલટી, તૃષા, શ્વાસ, ઉધરસ, બલહાનિ; પાંડુરતા, ભોજન કરવા છતાં પણ દાહ, ભ્રમ, માથાનુ દુખવુ, અતિસાર, ક્ષુધાનાશ ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે. મુખવાટે લોહી પડે છે તે **સાધ્ય;** ગુદાવાટે પડે છે તે **કષ્ટસાધ્ય;** મુખવાટે અને ગુદાવાટે બન્ને ઠેકાણેથી પડે છે તે **અસાધ્ય** જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) અરડુસાનો રસ અને મધ સમભાગ કરી આપવાં. (૨) બકરીના દૂધમાં મધ અને સાકર નાખી તે દૂધ આપવુ. (૩) અરડુસો, મનુકા અને બાળહરીતકીનો કાઢો આપવો. (૪) ગાયના દૂધમાં પાંચપટ પાણી નાખી કઢવવુ પાણી બળી જાય એટલે તે દૂધ પીવું (૫) આમળાનો અને હરીતકીનો મુરબ્બો આપવો. (૬) આંબળકટીનુ ચૂર્ણ, સાકર અને ઘી એકત્ર કરી આપવુ; અથવા આંવળકટી ઘીમા શેકી તાળવા ઉપર તેની થેપલી કરી મૂકવી (૭) જેઠીમધ, ધાણા, રક્તચંદન, અરડુસો અને વાળાનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો; એટલે શોષ, દાહ, રક્તપિત્ત તથા જ્વરનો નાશ થાય છે. (૮) શંખજીરૂ, ઘી અને સાકર એકત્ર કરી આપવું. (૯) દૂધની મલાઇ આપવી. (૧૦) દ્રાક્ષ, બેદાણા અને ધાણાનો કાઢો સાકર નાખી આપવો. (૧૧) ઉંબરાના પાકેલા ફળ ગોળમા કિંવા મધમા ખાવા આપવા.

પથ્ય:—જૂના સાઠી ચોખા, કોદરા, રાઇ, દેવડાંગર, જવ, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર, મઠ, તુરા પદાર્થ, દૂધ, ઘી, ફણસ, કેળું, તાડફળ, પડોળા, જુનુ કોળુ, ધોળુ કોળુ, દુધી, કાલીંગડું, શેલડી તથા સાકર. **અપથ્ય:**—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તાપ વેઠવો, મલમૂત્રના વેગનો અટકાવ, ઘોડા ઉપર બેસવું, બફારો, ધૂમ્રપાન, મૈથુન, કુલિત્થ, ગોળ, તલ, અડદ, દહી, ખારા પદાર્થ, તાંબુલ, લસણ, ઠંડુ ધાન્ય, વિરૂદ્ધાશન, કડવા, ખાટા પદાર્થ, મીઠુ.

૪૪—રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

જીર્ણ જ્વર, વછનાગાદિ વિષદોષ, વાતરક્ત, ભગંદર, મૂળવ્યાધિ, પાંડુરોગ, ઉદરરોગ, હૃદ્રોગ, પ્રમેહ, ગુલ્મ, ઉલટી, પ્લીહા, વિષૂચિકા, કોઢ, ઉપદંશ, કૃમિ, વાતરોગ, શૂળ, મૂત્રાઘાત, એટલામાંથી એકાદા રોગે કરી વ્યાપ્ત જે માણસ તે રેચ આપવાને યોગ્ય છે એમ જાણવુ. **અશક્ત, નાનું બાળક અને ગર્ભિણીને રેચ આપવો નહિ. રેચ આપવાનાં ઔષધો:**—જેનો કોઠો મૃદુ

છે તેને ત્રિફળાંના કાઢામાં કિંવા સુઠના કાઢામા ૧ તોલો એરંડતેલ આપવુ કિંવા બાળહરીતકી અને સોનામુખી (મેઢીઆવળ) નું ૬ માસા ચૂર્ણ, થોડો ગોળ નાખી ગરમ પાણીમા આપવુ (૨) મધ્યમ કોઠો જેનો છે તેને નસોતર અને સાકર, એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમા તોલાએ ૪ વાલ, એ પ્રમાણથી પીંપરનુ ચૂર્ણ મેળવી તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ૬ માસા સુધી આપવું (૩) ઉપલા ચૂર્ણ પ્રમાણેજ દંતીમૂળનુ ચૂર્ણ પણ આપવુ. (૪) રેવચીનો શીરો શક્તિ પ્રમાણે ૧ માસા સુધી સાકરમા આપવો. (૫) જેનો કોઠો કઠોર છે, તેને કાંટાવાળા ધતૂરાના મૂળીઆનુ ચૂર્ણ ૧ તોલા પર્યંત ગરમ પાણીમાં સાકર નાંખી આપવું. (૬) સર્વ સાધારણ રેચકો:—ગરમાળાનું મગજ પાણીમા કઢી શક્તિપ્રમાણે તે પાણી પાવું. (૭) સુરવારી હરડે, બહેડા, અને આવળકટીનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું અથવા એનો કાઢો આપવો; એટલે રેચ થાય છે. (૮) સુખેથી ઝાડો થવા માટે અભયાદિક મોદક:—હરીતકી, મરી, સુંઠ, વાવડીંગ, આવળકટી, પીપર, પીપળીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, નાગરમોથ, એ દશ ઔષધો સમભાગ; દંતીનાં મૂળીઆં ત્રણ ભાગ, નસોતર આઠ ભાગ અને સાકર છ ભાગ, એ પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરી, મધમાં ૧૦ માસા વજનની ગોળીઓ કરવી એ ગોળી સવારે ખાઇ ઉપર થોડુ ઠંડુ પાણી પીવું. જ્યા સુધી ઝાડો થાય ત્યાં સુધી ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન કરવુ નહિ, નિયમિત વર્તન કરવુ, તેથી કરી વિષમજ્વર, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુરોગ, ઉધરસ, ભગંદર, કોઢ, ગુલ્મ, અર્શ (હરસ), ગલગંડ, ભ્રમ, ઉદર, વિદાહ, કવલુ, પ્રમેહ, રાજયક્ષ્મા, નેત્રરોગ, વાતરોગ પેટ ચડવુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરીરોગ, અને પાર્શ્વ, પીઠ, કમ્મર, અને ઉદર એ ઠેકાણે જે પીડા થાય છે તે, સર્વરોગ દૂર થાય છે. આ અભયા મોદક નિરંતર સેવન કરવાથી, ધોળા કેશ કાળા થાય છે, અને આ મોદક ઉત્તમ રસાયનરૂપ છે એમ જાણવુ.

રેચ બંધ થવા માટે ઉપચાર:—(૧) ખડીસાકર પાણીમા ઓગાળી પાવી (૨) ઠંડે પાણીએ નહાવું. (૩) ચોખાના ધોવરામણમા મધ મેળવી હલકી ઉલટી કરાવવી. (૪) આંબાની છાલ ગાયના દહીમાં વાટી નાભિ ઉપર લેપ કરવો (૫) બકરીનું દૂધ પાવુ (૬) દાડમ વગેરે શીતળ પદાર્થોનું સેવન કરવુ. ઘી અને ભાત કિંવા દહી અને ભાત ખાવો.

૪૫–વમનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

કારણ:—કફ, વિષદોષ, અગ્નિમાંદ્ય, હૃદ્રોગ, કુષ્ઠ, (કોઢ,) વાતરક્ત, ભ્રમ, કાસ, શ્વાસ, જ્વર, અતિસાર, અને અરૂચિ, એ રોગોમાથી એકાદો રોગ કોઇ રોગીને હોય તો તેને વમન આપવું.

વમન (ઉલટી) થવા માટે ઉપચાર:—(૧) **કફ પડવાને:**—પીપર, મીંઢળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમાં પાવુ. (૨) **પિત્ત પડવાને માટે:**—પડોળા, અરડુસા અને કડવા લીમડાનાં પાનનું ચૂર્ણ કરી ઠંડા પાણીમા નાખી પાવુ (૩) **કફ–વાયુની પીડા હોય તો:**—મીંઢળના મગજનું ચૂર્ણ દૂધમા નાખી પાવુ. (૪) **અજીર્ણ ઉપર:**—કોકરવરણા પાણીમા સિંધવ નાખી પાવાથી, માણસને ઉલટી થઇ અજીર્ણ દૂર થાય છે (૫) જેઠીમધનો કાઢો ૩ માસા રાઇનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ પડે છે. (૬) તોલો દોઢ તોલો રાઇનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં મેળવી પાવું. (૭) પા તોલાથી અર્ધા તોલા પર્યંત કપાસના મૂળીઆની છાલનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. એથી કરી થોડો રેચ પણ થાય છે. એક વર્ષની અંદરના બાળકને ૨।। થી ૪ ચણોઠીભાર સુધી આપવું. (૮) કારેલીના કિંવા અરડુસાના પાનનો રસ આપવો (૯) ગુંજા કિંવા અરધા ગુંજા પ્રમાણે મોરથુથુ ફુલાવી તે ગરમ પાણીમા આપી ઉપર પેટભર પાણી પી જવુ, એથી ઉલટી થઇ વિષદોષ આદિ મટે છે. (૧૦) **ઉલટી બંધ થવાને:**—હલકો રેચ આપવો કિંવા મકાઇના કણસલાને દાણા સિવાય બાળી તેની રાખ અર્ધા પૈસાભાર પાણીમા આપવી. અથવા પીંપળાનાં છોડીયા બાળી પાણીમાં ઠામી તે પાણી પાવુ.

૪૬–વ્રણરોગ.

કારણ:—વ્રણ બે પ્રકારનાં છે. શરીરજ અને આગંતુક. પહેલો રોગ શરીરદોષે થાય છે, બીજો શસ્ત્રાદિકનો ઘા લાગવાથી થાય છે. વાતાદિ દોષ પોતપોતાને કારણે કરી કુપિત થઇ ત્વચા, રક્ત, માંસ,

મેદ, એઓને દૂષિત કરી વ્રણને ઉત્પન્ન કરે છે. **નાડીવ્રણ:**—જે માણસ પાકેલું ગુમડું અપક્વ છે એમ ધારી ફોડતો નથી કિંવા પુષ્કળ પરૂ થએલા વ્રણની ઉપેક્ષા કરે છે તેનું તે પરૂ (પાચ-લોહી), ત્વચા, માંસ, નાડી ઇત્યાદિ વિદારણ કરી માર્ગ પાડે છે. અને અંદર લાંબુ ઘર કરે છે, તથા તે પરૂ નાડી જેવું વહે છે, એટલા માટે તેને નાડીવ્રણ (હાડવ્રણ) અથવા નાસુર કહે છે.

ઉપચાર:—ગુમડાને પહેલાં **વિમ્લાપન** (ગાળવું) ક્રિયા કરવી, પછી **અવસેચન** (રક્ત કાઢવું), **ઉપનાહ** (પાટા બાંધવો), **પાટન** (ફોડવું), **શોધન, રોપણ** (ભરાવવુ), અને સાતમો ઉપાય વિકૃતિનો નાશ કરવો, એવા સાત અનુક્રમે ઉપચાર કરવા. **વિમ્લાપન:**—અભ્યંગ કરી તે જગ્યો કપડું તપાવી તેણે શેકવી અને અંગુઠાવડે તેલ ચોપડી ચોળતાં જવું. **રક્તાવસેચન:**—જ્યારે વ્રણને ઘણોજ સોજો તથા વ્રણકના વિકારો હોય ત્યારે પ્રથમ લોહી કઢાવવુ. પ્રથમ રક્તને વિકાર થાય છે, તે રક્ત કાઢવાથી તે સંબંધી વિકાર શાંત થાય છે. એટલા માટે સંપૂર્ણ ક્રિયા કરતાં રક્ત કાઢવું એ ક્રિયા સારી છે. **ઉપનાહ:**—અળશી, જવ, ઘઉં, સણ, એ પૈકી એકના લોટમાં થોડું તેલ કિંવા ઘી નાંખી ખદખદાવી તેની થેપલી કરી તે ગરમ ગરમ સોજાપર બાંધવી, એટલે સોજો નાશ પામે છે. **પાટન** (ફોડવું)—વ્રણના મુખમાં પરૂ થાય અથવા બાજુના ઠેકાણે પણ પરૂ થએલું માલૂમ પડે અથવા વ્યાધિ પ્રસરવા લાગે કે તે ગુમડું ફોડવુ. (૧) કરંજ, ચિત્રક અને દાંતીનાં મૂળીઆંનો કિંવા પારેવાની હગારનો લેપ કરવો, એટલે ગુમડાનો સોજો ઉતરી તે ફુટે છે. (૨) જવખાર, સાજીખાર, ટંકણખાર, ઇત્યાદિ ક્ષારોનો લેપ કરવો એટલે ગુમડુ ફાટે છે. (૩) પીસોળાનાં મૂળીઆંનો લેપ કરવો. (૪) સણ, મૂળા, સરગવાનાં બિયાં, તલ, સરસવ, સાતુ અને અળસીને એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો તે વ્રણશોથને ફોડનાર છે. (૫) દતીમૂળ, અને ચિત્રકમૂળની છાલ, થોરનુ દૂધ, આકડાનુ દૂધ, ગોળ, ભિલામાનું ચૂર્ણ, હિરાકસી અને સિંધવનો લેપ કરવો. (૬) હસ્તીદંત પાણીમા ઘસી સોજાના મ્હોપર એક બિંદુ મૂકવું, એટલે ઘણા કઠિન સોજાને પકવીને ફોડે છે. (૭) જવ અગર ઘઉંના લોટમા ક્ષાર નાખી લેપ કરવો, કિંવા હળદરની રાખ અને ચુનો, અથવા બકરીની લીડીઓની રાખનો ક્ષાર અને સાબરસીંહુ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. તે ગુમડુ ફોડવા વિષે ઉત્તમ છે. **શોધન:**—(૧) તલ, સિંધવ, જેઠીમધ, કડવા લીમડાના પાન, હળદર તથા નસોતરનુ ચૂર્ણ મધમા ઘુટી તેવડે લેપ કરવો, તે વ્રણનુ શોધન કરનાર છે. (૨) તલનો કલ્ક, મીઠુ, હળદર, દારૂહળદર, નસોતર, ઘી, જેઠીમધ તથા કડવા લીમડાનાં પાનનો લેપ વ્રણને શુદ્ધ કરે છે. (૩) કડવો લીમડો અને બોરડીના પાન વાટી લેપ કરવો; કિંવા લીમડાનાં પાન અને તલના કલ્કનો મધમાં લેપ કરવો, અથવા લીમડાના પાન, તલ, દતીમૂળ, નસોતર, સિંધવ તથા મધનો લેપ કરવો. (૪) હરીતકી, નસોતર, દતી, કળલાવી, મધ, સિંધવ, કારેલીનાં પાન, ધતૂરાનાં પાન, ગરમાળાનાં પાન તથા અજવલાનો પૃથક્ પૃથક્ લેપ કરવાથી તે ગભીર વ્રણનું પણ શોધન કરે છે. (૫) કડવા લીમડાનાં પાન અને મધનો લેપ, વ્રણશોધન કરે છે; કિંવા એકલાં ઉપરસાળીનાં મૂળીઆં વાટી લેપ કરવો, એટલે વ્રણની શુદ્ધિ થાય છે. (૬) કડવા લીમડાના પાન, ઘી, મધ, દારૂહળદર અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો, અથવા તેની બત્તી કરી ઘાલવી, એટલે તે શોધન કરી ભરી લાવે છે. **રોપણ:**—(૧) વડ, ઉંબરો, પીપળો, કદંબ, પીંપર, વેતસ, કરેણુ, કપાસ તથા કુટકીના કાઢાવડે વ્રણ ધોવું, એટલે વ્રણ જલદી રૂઝાઇ આવે છે. (૨) સાતવિણની છાલ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો તે દુષ્ટ વ્રણશામક છે. (૩) ઉન્હાળીના મૂળીઆંનું ચૂર્ણ મધમાં ચોપડવું. તે સર્વે વ્રણોને ભરી લાવે છે. (૪) પંચવલ્કનું ચૂર્ણ, છિપનો ચુનો, ધાવણીના ફૂલ અને લોધ્રનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું. (૫) તલના કલ્કનો લેપ કરવો. (૬) તલ તથા જેઠીમધનુ ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું. (૭) કડવો લીમડો અને કડવાં પડોળાના કાઢા વડે અથવા આસુંદરાના કાઢા વડે વ્રણ ધોવુ; એટલે જલદી ભરાઇ આવે છે. **વ્રણમાંના કીડા નિકળી જવા માટે ઉપચાર:**—(૧) કરંજ, કડવો લીમડો તથા નગોડનો રસ વ્રણમાના કૃમિનો નાશ કરે છે. (૨) લસણ વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) લીમડાનાં પાન, વજ, હીંગ, ઘી, મીઠુ અને સિંધવનો ધૂપ ગુમડાને આપવો. એટલે તે કૃમિ, રાક્ષસવ્રણ તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. (૪) ફાંગળાના પાનનો રસ વ્રણ ઉપર ચોળવો અને તેનાંજ પાનની થેપલી કરી વ્રણ ઉપર

લગાવવી. (૫) કપૂરના પાણીવડે વ્રણ ધોવું. (૬) કડવો લીમડો, ગરમાળો, જાઇ, કપાસ, સાતવિણ, ધોળો કરેણ, તથા ગોમૂત્રવડે વ્રણ ધોવું. **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સિરગોળા સોજી બારિક વાટી તેલમાં ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવું. (૨) સાતુની સળીઓ બાળી તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) ડાંગરના કુશકાની રાખ ઘીમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) કુંવેરનો ગર્ભ અથવા મધ ચોપડવું, એટલે આગ શાંત થાય છે. (૫) તેલમાં ચતુર્થાંશ ચુનાનું નિતર્યું પાણી નાખી હલાવવું, એટલે મલમ જેવું થશે, તે મોરના પીછાવડે વ્રણ ઉપર ચોપડવુ. (૬) શંખજીરૂ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ જવાસાના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું એટલે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ વિસર્પ, કીટ વ્રણ, સણુકા, લૂતાવ્રણ, ઘણા દિવસનુ દુષ્ટ નાડીવ્રણ, એ જલદી સારાં થાય છે. (૮) કડવાં પંડોળાંનો કાઢો તથા કલ્કમાં સરસવનું તેલ સિદ્ધ કરવું, તે અગ્નિદગ્ધ, વ્રણ, સણુકા, સ્રાવ, દાહ, તથા ફોડને હઠાવી નાશ કરે છે. (૯) ગાયનું ઘી ચોપડવું. (૧૦) જીડવાં સુદ્ધાં રૂ વાટી તેનો પાણીમાં લેપ કરવો. (૧૧) ત્રિફળા અને રેશમની રાખ તેલમાં ચોપડવી. (૧૨) મીણ, જેઠીમધ, લોધ્ર, રાળ, મોરવેલ, ચંદન અને મજીઠના કલ્કમાં ધૃત સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૧૩) પીંપળાની સુકાએલી છાલનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી ચોપડવુ. (૧૪) કેશ બાળી તેની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૧૫) રાળ બારિક વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તલનુ તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરી પીછાવડે કે રૂવડે ચોપડવું. (૧૬) ગુંદીની છાલ, ત્રિફળાં અને દારૂહળદરના કાઢામાં ગોરોચન નાખી તેણે કરી આંખો ધોવી, પછી આંખોને ગાયનું ઘી અથવા માખણ ચોપડવું; એટલે આંખો બળતી હશે તે તથા નીવડુંગ અને કપાસના રસવડે આંખ બગડેલી હોય તો સારી થાય છે. (૧૭) રસકપૂર તથા ધોળો કાથો એક ભાગ, અને અર્ધો ભાગ સિંદુર, એ ત્રણ જણસોનો એકત્ર ખરલ કરી તેથી ચોગણું ઘી લઇ તેને ૨૧ વાર પાણીવડે ધોવું અને તે કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ખરલ કરેલુ ઔષધ નાખી કાંસાની વાડકીવડે સારો ખરલ કરવો, અને તે મલમ દાઝેલા ભાગપર ચોપડવું એ મલમથી આગંતુક વ્રણ, ઉપદંશવ્રણ, કર્ણ સબંધી વ્રણ અને ખરજવાં, એ રોગ પણ સારા થાય છે. **આગંતુકવ્રણ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) આગતુકવ્રણ ઉપર જેઠીમધનું ચૂર્ણ અને ઘીનો કિંચિત્ ઉષ્ણ લેપ કરવો. તથા શક્તિ અનુસાર કિંચિત્ પિત્તકારક, રક્ત-શોધક અને ઉષ્ણ એવા પદાર્થો અને ઘી તથા મધ રાત્રે સેવન કરવાં. (૨) છિન્ન ભિન્ન, તથા વિદ્ધ, એ પ્રકારના વ્રણને પ્રથમ રેશમવડે બાંધવુ, તથા રોગી વારવાર જેમ દુઃખ પામે નહિ તેમ ઉપચાર કરવા. (૩) **જાત્યાદિ તેલ:**—જાઇ, કડવો લીમડો, કડવાં પંડોળાં અને કરંજનાં પાન, મીણ, જેઠી-મધ, ઉપલેટ, હળદર, દારૂહળદર, કડુ, મજીઠ, પદ્મકાષ્ઠ, લોધ્ર, હરીતકી, નીલકમળ, મોરથુથુ, ઉપરસાળ, તથા કરંજનાં બિયાં સમભાગ લઈ તેના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવુ. તે વિષવ્રણ, સંપૂર્ણ સ્ફોટ, ખસ, કંડૂ, વિસર્પ, કૃમિનો દંશ, શસ્ત્રપ્રહાર; દગ્ધ, વિદ્ધ, એવાં ક્ષતો; તથા નખ દંતથી થએલા ક્ષતો; માંસનું ઘર્ષણ, ઇત્યાદિક ઉપર ભરાઇ આવવા વિષે આ તેલ હિતકારક છે. (૪) ધરોના રસમાં કિંવા ટંકુના રસમાં કિંવા દારૂહળદરની છાલના કલ્કમા તેલ સિદ્ધ કરવું, તે વ્રણ ભરાઇ આવવા વિષે ઉત્તમ છે. (૫) મોગલી એરંડાનાં બિયાંના તેલમા રૂ ભીંજવી, તે વ્રણ ઉપર બેસારતા જવું. એણે કરી સર્વે પ્રકારનાં વ્રણ ભરાઈ આવે છે. (૬) રાળ, મીણ, તલનુ તેલ, એ સમભાગ લઇ તેમાં થોડું સિંદુર નાંખી સર્વેનો એક મેળાપ થાય ત્યા સુધી કઢવવું અને એ મલમની પટ્ટી લગાવવી. (૭) **ઢોરનું શીંગડું ભાગી ગયું હોય તે ઉપર:**—તેલ, સિંદુર, માણસના વાળ, એ સર્વ એકત્ર કચરી બાંધવાં, અથવા થોરના ૧ શેર દૂધમા ૪ તોલા સિંદુર નાખી શિંગડાને તેમાં બોળવું અને ઉપર કપડુ લપેટવું. (૮) બિચવા કરીને એક નાની વનસ્પતિ છે. તે વાટી ચોપડવી, કિંવા તેનુ ચૂર્ણ ચોપડવું; એટલે જખમ તુરત સારો થાય છે. **નાડીવ્રણ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) જાઇ, કપાસ, ગરમાળો, કરંજ, દંતીમૂળ, સિંધવ, સંચળ, જવખાર, એ સર્વે એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવેટ કરી તે નાડીવ્રણમાં ઘાલવી. અથવા થોરનો રસ અને સિંધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવેટ કરી ઘાલવી; તેથી કરી નાડીવ્રણ સારૂં થાય છે. (૨) મૂળીઆં અને પાન સુદ્ધાં નગોડનું ઝાડ કૂટી તેનો રસ કાઢી તેના બરોબર તેલ લઈ એકત્ર કઢવી, તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૩) ગરમાળા, હળદર અને બોરડીની છાલનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ અને ઘી નાંખી તેમાં સૂતરની દીવેટ ભીંજવી તે વ્રણમાં ઘાલવી. (૪) ગુગળ, ત્રિફળાં, સુંઠ, મરી, પીંપર, એ

સમભાગ વાટી એનો લેપ કરવો. તે દુષ્ટ નાડીવ્રણનો તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે. (૫) **શલ્યજ નાડીવ્રણ ઉપરઃ**—તલ, મજીઠ, મધ તથા ઘીનો વારવાર લેપ કરવો. (૬) રસાંજન, દારૂહળદર, હળદર, મજીઠ, કડવા લીમડાના પાન, નસોતર, માલકાગણી અને દાતીમૂળના ચૂર્ણનો લેપ કરવો. **ભગંદર** ઉપર પણ આ ઉપાય યોજવો. (૭) ત્રિફળા, વાવડીંગ અને પીપરનુ ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું: એટલે નાડીવ્રણ, ભગદર, કોઢ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. **સર્વ પ્રકારના વ્રણ ઉપર ઉપચારઃ**— (૧) **પારદાદિ મલહર ઘૃતઃ**—પારો અને ગંધકની કજલી, એ કજલી બરાબર મુરદાડશિગ, અને એ બધાના બરાબર કપીલો, કિંચિત્ મોરથુથુ (ફુલાવેલુ), એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેમા ચારગણું જુનું ઘી નાખી ખરલ કરવો; અને એ મલમ રૂની ગડી ઉપર નાખી ચોપડવુ, એટલે સંપૂર્ણ વ્રણ અને નાડીવ્રણનો નાશ થાય છે. જે વ્રણ સેકડો ઔષધોએ શાત થતા નથી તે એના યોગવડે અલ્પ કાળમાં સારાં થાય છે. (૨) પારો, ગધક સિંદુર, રાળ, કપિલો, મુરદાડશિંગ, મોરથુથુ, અને કાથો એ સર્વેનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી, તેમા ચોગણું ઘી નાંખી તેનો ખરલ કરવો, અને તે રૂની ગડી ઉપર ચોપડી તે વ્રણ ઉપર લગાવવી; એટલે સંપૂર્ણ વ્રણોનો નાશ થાય છે. (૩) ચળ, પાક, સ્રાવ અને ગધે યુક્ત અને મોટું અને સણકા તથા સોજાએ વ્યાપ્ત જે વ્રણ તે નાશ થવા માટે ત્રિફળાંના કાઢામાં ૩ માસા શુદ્ધ ગુગળ નાખી આપતાં જવું; અથવા ત્રિફળાના ચૂર્ણ સમાન ગુગળ લઇ તેની ગોળીઓ કરી તેમાંથી એકેક આપવી; એટલે તે મલબદ્ધતાનો નાશ કરે છે અને વ્રણને શુદ્ધ કરી રૂઝવી નાખે છે (૪) **જાત્યાદિ ઘૃતઃ**—જાઇનાં પાન; કડવાં પડોળાંનાં પાન અથવા ફળ, કડવા લીંમડાના પાન, કડુ, દારૂહળદર, ઉપરસાળ, મજીઠ, કાળોવાળો, સિંધવ, મોરથુથુ, જેઠીમધ, અને કરંજનાં બિયાના કાઢામા ઘી નાખી સિદ્ધ કરવું અને તેમાં રૂ ભીંજવી તેનો લેપ કરવો; એટલે તે ઝીણા મ્હોંનુ, મર્મ ઉપરનું, વહેનારૂં, અંદર ઘર કરનારૂં, તથા પીડા કરનારૂં હરકોઈ વ્રણને શુદ્ધ કરે છે, અને ભરી લાવે છે. એ ઘૃત સિદ્ધ કરતી વેળાએ તેમાં મીણ નાંખવુ એવો પણ પાઠ છે. (૫) **સ્વર્જિકાદિ ઘૃતઃ**—સાજીખાર, જવખાર, કપિલો, રેણુકબીજ, ટંકણખાર, ધોળો કાથો, મોરથુથુ, એ સર્વેનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી ગાયના ઘીમાં એક પહોર સુધી ખરલ કરવુ. આ સ્વર્જિકાદિ ઘૃત સપૂર્ણ વ્રણનો નાશ કરે છે, વ્રણને ભરી લાવે છે; તથા કૃમિ, કંડૂનો નાશ કરી ચામડીનો રગ સારો કરે છે. (૬) **સિંદુરનું કાળું મલમઃ**— સિંદુર ૧૨ તોલા, મીણ ૦॥ તોલો અને તલનું તેલ નવ તોલા એ પ્રમાણે લઇ પ્રથમ મીણ અને તેલ એક વાસણમાં નાંખી દેવતા સળગાવી ચૂલા ઉપર મૂકવું. અગ્નિ મદ સળગાવવો. મીણ ઓગળ્યા પછી તેમાં થોડુ થોડુ સિદુર નાખી લાકડીવડે હલાવતા જવું એટલે સિદુર કાળું થવા માંડે છે, ત્રણ ચાર ઉભરા આવ્યા પછી આંગળીવડે તપાસવું. ગોળી થવા જેવું થાય કે તુરત નીચે ઉતારવું. પછી આ તૈયાર થએલા મલમની પટ્ટી વ્રણ ઉપર લગાવવી (૭) તીપાનીના વેલાનાં પાન બાળી તેની રાખ કરી ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવી. (૮) કાંગ (કાકજઘા) ના પાન બાળી તેની રાખ કરી ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવી. (૯) ગુમડાને ઘીનો લેપ કરી તે ઉપર આસુંદરાની છાલનું ચૂર્ણ ચોપડવું. (૧૦) મીણ ૧ તોલો, સિદુર ૧ તોલો, કાંગનો રસ ૪ તોલા, અને ઘી ૪ તોલા લેઇ પક્વ કરી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારવું, અને મલમની પટ્ટી લગાવવી; એટલે ઉપદંશવ્રણ, નાડીવ્રણ, હાડવ્રણ, અને સર્વ પ્રકારનાં વ્રણ જલદીથી સારાં થાય છે. (૧૧) સિદુર ૩ તોલા, ગેરૂ ૧ તોલો, મુરદાડશિગ ૧ તોલો, મોરથુથુ ૦॥ તોલો અને મીણ ૧ તોલો લેવાં. પ્રથમ તલનું તેલ ૬ તોલા લઇ તેમાં મીણ નાખવું તથા અગ્નિ ઉપર તે મૂકી, પાતળું થાય એટલે તેમાં સિંદુર નાખવું, અને મંદાગ્નિઉપર રાખી ઉભરા આવવા દેવા. ચીકટું થાય એટલે બાકીનાં ઔષધો અંદર નાખવાં. એ મલમની પટ્ટી લગાવવાથી વ્રણ, સદ્યોવ્રણ, નાડીવ્રણ, ગણુ, ખાંડુક, બદ એ સર્વ સારાં થાય છે. (૧૨) વાંકેરીની સોટી દૂધમાં ઘસી તે પીવું. પથ્ય અલણી કરવી; એટલે નાડીવ્રણ, ભગંદર, મૂળવ્યાધિ, જીર્ણજ્વર, પાડુ, ક્ષય, ગડમાળ, ઇત્યાદિ રોગ દૂર થાય છે. (૧૩) કડવા લીંમડાના પાન, વેખંડ, હીંગ, ઘી, મીઠું અને સિંધવની ધૂણી આપવી; એટલે કૃમિ, કંડૂ અને વ્રણનો નાશ થાય છે. (૧૪) મનશીળ, ગુગળ, સરસવ, દેવદાર, પુષ્કરમૂળ, કળથાવી, રાળ અને ઘીની ધૂણી આપવી, એટલે અર્શ, ભગદર,

પીનસ અને દુર્ગંધીયુક્ત વ્રણનો નાશ થાય છે. (૧૫) વડની છાલ, પીંપર, અંબાડા, વેતસ અથવા પરાળ, બોરડીની છાલ, નાંદરૂખ, જેઠીમધ, ચારોળી, રાતો લોધ્ર, ઉંબરો, પાંપરાની છાલ, મહુડાની છાલ, પારસપીંપળો, સાળી, ટેંડું, નાનાં જાંબુ, મોટાં જાંબું, કેરી, બાલહરડે, કદંબની છાલ આસુંદરો, ભિલામો, એ ૨૩ ઔષધોમાંથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાઢો કરી પાવાથી મળનો અવષ્ટંભ કરનાર વાયુ દૂર થઇ, વ્રણરોગ અને અસ્થિભંગ દૂર થાય છે. અને યોનિદોષ, દાહ, મેદોરોગ અને વિષદોષનો પણ નાશ થાય છે.

પથ્ય:—જુનાચોખા, જવ, ઘી, મસૂર, તુવેર, પંડોળાં, કારેલાં, ઘઉં, તાંદળજો, ચીલ, સિંધવ, મીઠા, કડવા, તુરા, એવા પદાર્થો, અને તપાવી ઠંડુ કરેલુ પાણી. **અપથ્ય:**—નવું ધાન્ય, તલ, વટાણા, અડદ, કુલિત્થ, ખીચડી, ઠંડુ પાણી, દૂધ, શેલડી, ગોળ, ભાજીપાલો, તીખા, ખાટા, ખારા, ઠંડા પદાર્થ, મૈથુન, શ્રમ, નિદ્રા, તાંબુલ.

૪૭—વાતરક્ત. (રક્તપિત્તિ.)

કારણ:—ખાટા, તીખા, ક્ષાર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, અપકવ, ઉબાઈ ગએલા, શુષ્ક, એવા પદાર્થોનું સેવન તથા મત્સ્યાદિકોનું માંસ અને પેંડ, મૂળા, કુલિત્થ, વાલ આદિ ઠંડાં ધાન્યો, શાકાદિક શેકેલા તલ, શેલડીનો રસ, દહીં, કાંજી, છાશ, મદ્ય, વિરૂદ્ધઅન્ન, અધ્યશન, ઇત્યાદિ પદાર્થોનુ સેવન; ક્રોધ અને દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, એ કારણોએ તેમજ ઘણું કરી સુકુમાર પુરૂષ અને મિથ્યા આહાર વિહાર કરનાર અને સ્થૂલ (જાડા) અને સુખી એવા માણસનું વાતરક્ત કુપિત થાય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—હાથી, અશ્વ અને ઉંટ ઉપર ગમન કરનાર, અને વિદાહજનક અન્ન ભક્ષણ કરનાર, એવા માણસનું આખા શરીરમાંનુ રક્ત દૂષિત થઈ પગમા એકઠું થાય છે. પછી દુષ્ટ વાયુમાં મળે છે. આ રોગમાં વાયુનું પ્રાબલ્ય છે, એટલા માટે એને વાતરક્ત કહે છે.

પૂર્વરૂપ:—ઘણો પરસેવો આવે છે, કિંવા સમૂળગો આવતોજ નથી, શરીર કાળાશપર જણાય છે, સ્પર્શનુ-અજ્ઞાનપણું, ક્ષતની અંદર ઘણાજ સણકા, આળસ, અંગ ગળી જવા જેવું થવું, શરીરપર ઢીમણાં થવાં, ઢીંચણ, કહોણી, કુલા, કંમર, ખાંધ, હાથ, પગ, ઇત્યાદિકોની સંધિમાં શૂળ; અંગનું સ્ફુરણ, સણકા, શરીરે બહેરાપણું, કડૂ, સંધિમધ્યે શૂળ, વારંવાર દાહ થઇ નષ્ટ થાય છે, અને પુનઃ દાહ થાય છે, વર્ણ બદલાય છે અને અંગ ઉપર મંડળની ઉત્પત્તિ, એ વાતરક્તનાં પૂર્વ રૂપો જાણવાં.

અસાધ્ય લક્ષણ:—જે કુલા પર્યંત વ્યાપ્ત થએલો, સમૂહ થએલો, સ્ત્રાવ થનાર; અને બલ, માંસ કે ક્ષયાદિ ઉપદ્રવથી યુક્ત જે વાતરક્ત તે સાધ્ય, અને એક વર્ષ ઉપર થયેલો વાતરક્ત એ અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) ગળોના કાઢામાં શુદ્ધ કરેલું શિલાજીત નાંખી તે કાઢો પાવો. (૨) **મંજીષ્ઠાદિ કાઢો:**—મજીઠ, કડો, ગળો, નાગરમોથ, વજ, સુંઠ, હળદર, દારૂહળદર, અરડુસો, પિત્તપાપડો, ઉપરસાળ, અતિવિષ, ધમાસો, કંવડળ, વાળો, રીંગણી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવાં પંડોળાં, ઉપલેટ, કડૂ, ભારંગમૂળ, વાવડીંગ, ચિત્રો, મોરવેલ, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, ભાંગરો, પીંપર, મેથી, પહાડમૂળ, શતાવરી, ખેર, ત્રિફળાં, કરિયાતુ, બકમ લીમડો, અસાણા, ગરમાળો, કાળુ નસોતર, બાવચો, ચંદન, વાયવર્ણા, કરંજ, અને સાગ, એ સર્વ સમભાગ ઔષધોનો કાઢો કરી નિત્ય પાવાથી ત્વચાનો દોષ, અઢાર પ્રકારના કોઢ, વાતરક્ત, સુનબહિરિ, વિસર્પ, વિદ્રધિ, અને સર્વ દોષનો જલદી નાશ થાય છે. (૩) **લઘુ મજીષ્ઠાદિ કાઢો:**—મજીઠ, ત્રિફળાં, કડુ, વજ, દારૂહળદર, ગળો અને કડવા લીમડાની છાલનો કાઢો વાતરક્ત, ખસ, કાપાલિક કુષ્ઠ અને રક્તમંડળનો નાશક છે. (૪) અરડુસો, ગળો અને કડુનો કાઢો આપવો. (૫) ગળોના કાઢામા એરંડતેલ નાખી તે આપવો. (૬) સુરવારી હરડેનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી આપવું. (૭) મીણ, મજીઠ, અને રાળના તેલવડે કિંવા રક્તબોળના તેલવડે અભ્યંગ કરવો; એટલે વાતરક્તની પીડા દૂર થશે. (૮) એરંડમૂળ, અરડુસો અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૯) ખેરનો કાઢો બે વાર આપવો. ઉપર ઘી ભાત ખાવાં તથા નિર્વાત સ્થળ એ પથ્ય કરવી; એટલે કુષ્ઠાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થાય

છે. (૧૦) શુદ્ધ કરેલ કળલાવીનો કંદ, સુંઠ, મરી, પીંપર અને ચીત્રાનું ચૂર્ણ એકત્ર મિશ્ર કરવું તે મધ અને ગાયના ઘીમાં ૧૦ માસ આપવું; એટલે અનેક પ્રકારના રક્તવિકાર, પાકીસ્ફોટ, ફાટ ફૂટે છે તે, માથાનું દુ:ખ, અસાધ્ય વાતરક્ત અને કોઢનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગોરખમુંડી અને કડુનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૨) કડવા લીમડાનાં પાનનો અંગરસ કિંવા તેનાં પાન ગાયના દૂધમાં વાટી રસ કાઢવો અને તે પાવો. (૧૩) ખજૂરનો ખલક કાઢી તેમાં એરંડતેલ નાંખી તે આપવાથી વાતરક્ત અને વાતવ્યાધિ દૂર થાય છે. (૧૪) મોગલી એરડાનાં બિયાંનું તેલ, રોગગ્રસ્ત એવી સર્વ જગાએ દિવસમાં ચાર પાંચ વાર ચોપડતાં જવું. (૧૫) ધોળી ગુલબાશીનો કંદ ૧ તોલો ગાયના તાજા દૂધમાં દિવસમાં ત્રણવાર લેવો. એ ઓષધ હમેશાં ૩ મહિના આપવું. (૧૬) અમૃતા ઘૃત:—ગળો લાવી થોડી કુટી તેમાં તેના ચોપટ પાણી નાંખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી તેમાં કાઢાના ચતુર્થાંશ જેટલું ઘી નાંખવું, અને ઘીનો ચતુર્થાંશ ગળોનો કલ્ક કરી અને દૂધ ઘીથી ચોગણું તેમાં નાખી, ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી પાક કરી, પછી તે ગાળી લેઇ પીવું. તેણે કરી વાતરક્ત અને કોઢ જલદી દૂર થાય છે.

પથ્ય:—રાતાચોખા, ઘઉં, ચણા, મગ, તુવેર, મઠ; બકરી, મેંઢી, ભેંશ અને ગાયનું દૂધ; મયાળ, કાવળી, વેતના અંકુર, કુરડુ, ચાકવત, કારેલાં, તાંદળજો, પરવળ (પડોળાં), આમળાં, આદુ, સુરણ, સરગવો, સાકર. દ્રાક્ષ, જુનું કોળું, માખણ, તાજુ ઘી, કડવા પદાર્થ. અપથ્ય:—દિવસ નિદ્રા, શેક લેવો, ઉદ્યોગ, મૈથુન, અડદ, કુલિત્થ, વાલ, વંટાણા, તેમજ માંસ, વિરૂદ્ધ ભોજન, દહીં, શેલડી, મૂળા, મધ, પાન, કાજી, તલ, તીખા, ઉષ્ણ, તુરા, ચીકટા, મીઠું અને લોટના પદાર્થ.

૪૮—વાતરોગ.

કારણ:—રૂક્ષ, શીત, અલ્પ પ્રમાણ, તથા લઘુ એવાં અન્ન ભક્ષણ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અત્યંત જાગરણ કરવાથી, વિષમ ઉપચાર કરવાથી, દોષ (કફ, પિત્ત, મળ, મૂત્ર ઇત્યાદિ) તથા રક્તનો સ્ત્રાવ કરવાથી, એકાદો ખાડો વગેરે ફલગ મારી ઓળગવાથી, નદી વગેરેમાં તરવાથી, અત્યંત માર્ગ-ક્રમ કરવાથી, અત્યંત આયાસ કરવાથી, અત્યંત વિરૂદ્ધ ચેષ્ટા કરવાથી, રસ રક્તાદિ ધાતુનો ક્ષય થવાથી; ઘણી ચિંતાથી, શોક વગેરે કારણોથી, કૃશત્વ આવવાથી, મળમૂત્રાદિકોનો અભિઘાત થવાથી, હાથી, ઉંટ, ઘોડા ઇત્યાદિ શીઘ્રવાહન ઉપર બેસવાથી, કુપિત થએલો બલવાન વાયુ નકામા સ્ત્રોતસોમાં ભરાઇ સર્વાંગમાં કિંવા એકાંગ વ્યાપનારા નાના તરેહના વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે.

પૂર્વરૂપ:—એ કહી ગએલો વાતવ્યાધિનું જે અસ્પષ્ટ લક્ષણ તેનેજ પૂર્વરૂપ કહે છે. તે જ્વરાદિક પ્રમાણે વિશિષ્ટ નથી, તથા જે રૂપ વ્યક્ત થાય છે, એટલે દોષાદિ ભેદે કરી સારાં દેખાવામાં આવે છે; તેજ તેનું લક્ષણ જાણવું. અપાન એટલે વાયુના ચંચલત્વથી સ્તંભ, સંકોચ, કંપાદિકનો કદાચિ અભાવ થાય છે, તથા શરીરની લઘુતા, વાયુએ શોષણ કરવાથી અથવા અપાય લઘુતા એટલે સર્વ વાતવિકારોનો અપાય કરીને અભાવ થાય છે તથા વાતવિકારની લઘુતા એટલે અલ્પત્વે કરી, સ્થિતિ નિ:શેષ નિવૃત્તિ થતી નથી. નાના પ્રકારની વ્યાધિ કરે છે એવું કહ્યું તે વ્યાધિ:—સંધિનો સંકોચ તથા સ્તંભ, અસ્થિનો તથા સંધિનો ભંગ, એટલે હાડકુ ભાગ્યા જેવી પીડા; રોમાંચ, અસંબદ્ધ ભાષણ; હાથ, પગ તથા મસ્તક સ્તબ્ધ થવું; એટલે ડોક હાલતી ચાલતી રહી જવી, ખજત્વ, પાંગળાપણું, કુબડાપણું, અંગે સોજો, નિદ્રાનાશ, ગર્ભધારણ ન થવો; શુક્ર, તથા રજ (સ્ત્રીનું આર્તવ)નો નાશ, કંપ, અંગને સોજો; મસ્તક, નાસિકા, આંખો, જત્રુ તથા ગરદન એ અંદર જવા જવું, કિંવા વાંકું થઈ જવું; ભેદત્વપીડા, સોયો ભોક્યા પ્રમાણે પીડા, શૂળ, આક્ષેપ, મોહ, શ્રમ, કુપિત થએલો વાયુ એ પ્રમાણે લક્ષણો કરે છે, તે હેતુ તથા સ્થાનના ભેદવડે વિશિષ્ટ રોગ ઉત્પન્ન કરનારો થાય છે. જેમ કફ આશ્રિત થાય એટલે મન્યાસ્તંભ કરનારો થાય છે. પક્વાશયમાં હોય એટલે આંત્રકુજનાદિ કરે છે.

વાયુરોગ ૮૦ પ્રકારનો છે. તેનાં નામ અને લક્ષણ આગળ આપેલા છે.

૧ આક્ષેપક:—વાયુ કોપ કરી આખા શરીરમા પ્રસરી, હાથીપર બેસવાથી જેમ માણસનું શરીર ડોલે છે તેમ વારંવાર શરીરનો જે વાયુ ડોલાવે છે તે.

૨ હનુસ્તંભ:—વાયુ કોપ કરી હનુવટીનો સ્તંભ કરે છે, અને મ્હોં ફેરવી પકડી રાખે છે. અથવા મ્હોં વાંકા જેવું કરે છે તે.

૩ ઉરૂ સ્તંભ:—વાયુ, કફ તથા મેદમાં મળી, પગની ઘુંટીઓમાં પ્રસરી, ઘુંટીઓ જડ કરી મજબૂત પકડી રાખે છે, તેથી કરી ઘુંટીઓ અચેતન થઇ ચાલવાનુ સામર્થ્ય રહેતુ નથી તે.

૪ શિરોગ્રહ:—જે વાયુ રક્તાશ્રિત થઇ, મસ્તકને પકડનાર જે રેષાઓ, તેને નિસ્તેજ કરી વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. આ વાયુ અસાધ્ય છે.

૫ બાહ્યાયામ:—જે વાયુ માણસને પીઠ આગળથી ધનુષ્ય જેવું વાળી દે છે તે.

૬ અભ્યંતરાયામ:—જે વાયુ ઉર પાસેથી માણસને ધનુષ્યની પેઠે વાળી દે છે તે.

૭ પાર્શ્વશૂળ:—જે વાયુ કોષ્ઠને ઠેકાણે કોપ કરી પાસામાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૮ કટિગ્રહ:—જે વાયુ કમ્મરનો સ્તભ કરે છે તે.

૯ દંડાપતાનક:—જે વાયુ દડની માફક ગાત્રોનો સ્તંભ કરે છે તે.

૧૦ ખલ્લી:—જે વાયુ પગ, પેટ, પેઢુ, કુલા, ઘુટીઓ અને હાથ એ ઠેકાણે ક્રમે કરી પ્રસરી, શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૧૧ જિવ્હાસ્તંભ:—જે વાયુ શબ્દવાહિની શિરા સુધી જઈ જીભનો સ્તંભ કરે છે, તેથી કરી અન્ન પાણી મોટા કષ્ટે કરી ગળામાં ઉતરે છે, અને બોલાતું નથી તે.

૧૨ અર્દિત:—જે માણસ ઉંચા પદાર્થોને હસ્તાદિકે કરી પકડી લે છે, ઘણા કઠિન પદાર્થોનું ભક્ષણ કરે છે, ઘણું હસે છે, અગ ઉપર ઘણો ભાર ઉંચકે છે, અને વિષમ શયન કરે છે, એટલે ઉંઘમાં માણસનું ગળું, માથું અથવા શરીર વાંકુ, ચુકું, નીચું રહી જાય; ઇત્યાદિ કારણે વાયુ કોપ કરી મસ્તક, નાક, ઓષ્ટ, ગાલ, લલાટ અને આંખોની સંધિમાં મ્હોં વાંકું ફેરવી નાંખે છે. તેથી કરી ગળું પણ વાંકું થાય છે, મસ્તક કપે છે. મ્હોમાંથી શબ્દ નીકળી શકતો નથી. ભમરો અને આંખો વાંકી થાય છે તે.

૧૩ પક્ષઘાત:—વાયુ અર્ધા અંગમાં જઇ શિરા (રેષા), અને સ્નાયુનું શોષણ કરી, સંધિનાં બંધનો શિથિલ કરતો અર્ધું અગ ચેતન રહિત કરે છે તે. તેને અર્ધાંગ વાયુ પણ કહે છે.

૧૪ ક્રોષ્ટુશીર્ષ:—વાયુ રક્તાશ્રિત થઇ કુલાઓમાં પ્રસરી, સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી કરી તે સોજાથી કુલાઓ પાડાના મસ્તક જેવા મોટા થાય છે તથા એની અદર વેદના ઘણી થાય છે તે.

૧૫ મન્યાસ્તંભ:—જે વાયુ કફાશ્રિત થઇ ગળું સ્તભ જેવું સ્તબ્ધ કરે છે, તેથી કરી ગળું અહીં તહીં ફેરવાતું નથી તે.

૧૬ પંગુ વાયુ:—વાયુ કમ્મરમાં પ્રસરી ઘુંટીઓની મોટી શિરા સુધી જઇ, માણસના બન્ને પગ લુલા કરે છે તે.

૧૭ કલાયખંજ:—જે વાયુવડે માણસ ચાલતી વેળાએ શરીરે કાંપે છે તથા ચાલતાં ચાલતાં પગ વાંકા ચૂકા કરી ચાલે છે તે.

૧૮ તૂની:—જે વાયુ વડે પકવાશય અને મૂત્રાશયને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઇ ગુદા અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૧૯ પ્રતિ તૂની:—જે વાયુના યોગે ગુદા અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઇ પકવાશય અને મૂત્રાશયના સ્થળોએ બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૨૦ ખંજ:—જે વાયુ પંગુ વાયુના લક્ષણે યુક્ત થઇ માણસનો પગ લૂલો કરે છે તે.

૨૧ પાદહર્ષ:—જે વાયુ કફાશ્રિતે કરી પગોમાં ઝણઝણી થાય છે તે.

૨૨ ગૃધ્રસી:—જે વાયુ પીઠ, કંમર, ઘુંટીઓ, કૂલા, પેઢુ અને પગને સ્થળોએ અનુક્રમે પ્રવેશ કરી, આ સ્થાનમાંથી આ સ્થાનમાં એમ વારવાર થોડો થોડો ફરતો છતાં, સ્તંભ શૂળ અને ક્લેશ કરે છે તે.

૨૩ વિશ્વાચી:—જે વાયુ હાથને ઠેકાણે હાથેલી પાસેની જે આંગળી તે ઉપરની મોટી શિરા સુધી પ્રવેશ કરી, બાહુ પર્યંત તે શિરામાં વ્યાપી વાયુના કર્મનો ક્ષય એટલે હાથ ઉંચો થતો નથી વિગેરે કરે છે તે.

૨૪ અપબાહુક:—જે વાયુ બાહુમાં જઇ બાહુબંધની નસોનું આકર્ષણ કરી, બાહુને સ્તંભ કરે છે; એટલે બાહુને જોરથી પકડી રાખે છે તે.

૨૫ અપતાનક:—જે વાયુ હૃદયમાં જઇ દૃષ્ટિનો સ્તંભ કરી જ્ઞાન નષ્ટ કરે છે અને કંઠમાંથી વિલક્ષણ શબ્દ થાય છે; તથા તે વાયુ હૃદયમાથી નીકળવાથી માણુસ સાવધ થાય છે, ફરી હૃદયમાં જવાથી પુનઃ માણુસ મોહ પામે છે તે.

૨૬ વ્રણાયામ:—જે વાયુ અભિઘાત નિમિત્તે કરી ઉત્પન્ન થએલા વ્રણમાં પ્રસરી તેથી પીડા કરે છે તે.

૨૭ વાતકંટક:—માણુસનો પગ ચાલતાં ચાલતાં ઉંચો નીચો અથવા વાંકો ચૂંકો પડવાથી અથવા ચાલવાનો શ્રમ થવાથી, જે વાયુ પગોની ઘુંટીમાં જઇ વેદના કરે છે તે.

૨૮ અપતંત્રક:—જે વાયુ ઊર્ધ્વ ગતિ થઇ, હૃદય, મસ્તક, શંખ તથા ગાત્રોને પીડિત કરી, ધનુષ્યની પેઠે શરીરને નમાવે છે અને તેથી કરી દૃષ્ટિ સ્તબ્ધ થાય છે, મોહ થાય છે અને માણુસ કપોતપદ જેવો શબ્દ કરે છે તે.

૨૯ અંગભેદ:—જે વાયુ સર્વ અંગને પીડા કરે છે તે.

૩૦ અંગશોષ:—જે વાયુ આખા શરીરનું શોષણ કરે છે તે

૩૧ મિણમિણ:—જે વાયુવડે માણસ નાકમાં (ગુંગણું) બોલે છે તે.

૩૨ કલ્લતા:—જે વાયુવડે કરી કંઠમાંથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળતો નથી તે.

૩૩ અષ્ઠીલિકા:—જે વાયુએ કરી ડુંટીના નીચલા ભાગમાં પાષાણ જેવી હોઇ, ઉંચી, ગોળ અને સંચાર કરનાર અથવા સ્થિર અને ઘન એવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે; ને મળ, મૂત્ર અને વાયુનો નિરોધ કરે છે અને તે સ્થળોએ વેદના મંદ હોય છે તે.

૩૪ પ્રત્યષ્ઠીલા:—તે અષ્ઠીલિકા વાયુની ગાંઠ વાંકી, તિરકસ લાંબી હોઇ, તેમાં વેદના ઘણી હોય છે. અને મળ, મૂત્ર અને વાયુનો વિરોધ પણ થાય છે તે.

૩૫ વામનત્વ:—જે વાયુ દુષ્ટ થઇ ગર્ભમા મળી ગર્ભને વિકૃતિ કરે છે, તેથી તે માણુસ નાનું ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૩૬ કુબ્જત્વ:—શિરાગત વાયુ દુષ્ટ થઇ તેમાથી પીઠને અથવા છાતીએ (ખુંધ) આવે છે તે.

૩૭ અંગપીડ:—જે વાયુએ કરી સર્વાંગે શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૩૮ અંગશૂળ:—જે વાયુ સર્વાંગે શૂળ ઉત્પન્ન કરે

૩૯ સંકોચ:—જે વાયુએ કરી સર્વાંગનો સંકોચ થાય છે, એટલે શિરાદિક શુષ્ક થાય છે તે.

૪૦ સ્તંભ:—જે વાયુએ કરી શરીર સ્તબ્ધ ય છે તે.

૪૧ રૂક્ષ:—જે વાયુ શરીર નિસ્તેજ કરે છે તે.

૪૨ અંગભંગ:—જે વાયુથી અંગમાં સણકા થાય છે તે.

૪૩ અંગવિભ્રંશ:—જે વાયુવડે શરીરનો એકાદો અવયવ કાષ્ટ જેવો ચેતન રહિત થાય છે તે.

૪૪ વિડ્ગ્રહ:—જે વાયુએ કરી મળ સાફ થતો નથી તે.

૪૫ બદ્ધવિકટતા:—પક્વાશયમાં વાયુ કુપિત થઇ મળને જાડો કરે છે તે.

૪૬ મૂકત્વ:—જે વાયુએ કરી કંઠમાંથી શબ્દાક્ષર મુજબ નીકળતો નથી (મૂંગો) તે.

૪૭ અતિજૃંભ:—જે વાયુ દુષ્ટ થઇ તે વિકારથી બગાસાં આવે છે તે.

૪૮ અત્યુદ્ગાર:—આમાશય મધ્યે વાયુ કુપિત થવાથી ઓડકાર ઘણા આવે છે તે.
૪૯ આંત્રકૂજન:—જે વાયુ પક્વાશયમાં રહી આતરડામાં જઈ શબ્દ કરે છે તે.
૫૦ વાતપ્રવૃત્તિ:—જે વાયુ ગુદામાર્ગે ઘણોજ નીકળે છે તે.
૫૧ સ્ફુરણ:—જે વાયુથી અંગ ફરકયા કરે છે તે.
૫૨ શિરાપૂરણ:—જે વાયુ શિરાગત થઇ નસોને ફુલાવે છે તે.
૫૩ કંપ—જે વાયુ આખા શરીરને કપાવ્યા કરે છે તે.
૫૪ કાર્શ્ય:—જે વાયુ આખા શરીરને કૃશ કરે છે તે.
૫૫ શ્યાવતા:—જે વાયુથી શરીરનો વર્ણ કાળો થાય છે તે.
૫૬ પ્રલાપ:—જે વાયુના યોગેકરી માણસ અસંબદ્ધ ભાષણ કરે છે તે.
૫૭ ક્ષિપ્ર મૂત્રતા:—જે વાયુથી માણસને પેસાબ ઘણો અને વારંવાર થાય છે તે.
૫૮ નિદ્રાનાશ:—જે વાયુ પ્રગટવાથી ઉંઘ આવતી નથી તે.
૫૯ સ્વેદનાશ:—જે વાયુથી શરીરને પરસેવો આવતો નથી તે.
૬૦ દુર્બલત્વ:—જે વાયુના યોગે માણસ દુર્બળ એટલે શક્તિહીન થાય છે તે.
૬૧ બલક્ષય:—જે વાયુના યોગે માણસ ઘણોજ શક્તિહીન થાય છે તે.
૬૨ શુક્રાતિપ્રવૃત્તિ:—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુ ગત થઇ ધાતુને ઘણીજ પાતળી કરી નાખે છે તે.
૬૩ શુક્રકાર્શ્ય:—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને કિંચિત્ ક્ષીણ કરે છે તે.
૬૪ શુક્રનાશ:—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને ઘણીજ ક્ષીણ કરે છે તે.
૬૫ અનવસ્થિતચિત્તત્વ:—જે વાયુના યોગે ચિત્ત સ્વસ્થ રહેતું નથી તે.
૬૬ કાઠિન્ય:—જે વાયુથી શરીર કઠિન થાય છે તે.
૬૭ વિરસાસ્યતા:—જે વાયુના યોગથી ગુપ્પમાનો સ્વાદ જતો રહે છે તે.
૬૮ કષાયવક્ત્રતા:—જે વાયુથી મ્હોં તુરૂં થાય છે તે.
૬૯ આધ્માન:—જે વાયુ પક્વાશયમા રહી ધમણના જેવું પેટ ફુલાવી ગડગડ શબ્દ કરી પીડા કરે છે તે.
૭૦ પ્રત્યાધ્માન:—જે વાયુ આમાશયમાં જઇ કફને મળી પેટ ફુલાવી પીડા કરે છે તે.
૭૧ શીતતા:—જે વાયુના યોગે શરીર ઠંડુ થઇ જાય છે તે.
૭૨ રોમહર્ષ:—જે વાયુ ત્વચાગત થઇ શરીરની અંદર રોમાચ કરે છે તે.
૭૩ ભીરૂત્વ:—જે વાયુના યોગે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તે.
૭૪ ભેદવાયુ:—જે વાયુના યોગે સોય ભોંકાવા જેવી પીડા થાય છે તે.
૭૫ કંડૂ:—જે વાયુ શરીરે કંડૂ ઉત્પન્ન કરે છે તે.
૬ રસાજ્ઞતા:—જે વાયુથી રસાદિ પદાર્થોનો સ્વાદ સમજવામાં આવતો નથી તે.
૭૭ શબ્દાજ્ઞતા:—જે વાયુથી કાને શબ્દ સંભળાય નહિ તે.
૮ પ્રસુપ્તિ:—જે વાયુથી ચામડીપર સ્પર્શ કરવા છતા સમજાતું નથી તે.
૭૯ ગંધાજ્ઞત્વ:—જે વાયુના યોગે સુગધ કે દુર્ગંધનુ જ્ઞાન થતું નથી તે.
૮૦ દૃષ્ટિક્ષય:—જે વાયુના યોગે દૃષ્ટિનો નાશ થાય છે તે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર:—હનુસ્તંભ, અર્દિત, આક્ષેપક, પક્ષાઘાત, અપતાનક એ વાત-વ્યાધિ, ઘણા દિવસોએ મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે, અથવા કદિ સાધ્ય થતા પણ નથીજ; પરંતુ બળવાન પુરુષને એ વ્યાધિ નવો થએલો હોઇ, ઉપદ્રવ રહિત હોય તો તે સાધ્ય જાણવો; એટલી ચિકિત્સા કરવી.

અસાધ્ય લક્ષણ:—જે પક્ષાઘાતાદિક વાયુની અંદર, વિસર્પ, દાહ, શૂળ, મૂર્ચ્છા, અરૂચિ, અગ્નિમાંદ્ય, એ ઉપદ્રવથી માણસનું બળ અને માંસ ક્ષીણ થાય છે, તે વાયુ અસાધ્ય જાણવો. જે

વાતરોગોમાં સોજો, ચામડીને સ્પર્શ ન સમજાય. નાના પ્રકારની પીડા, શરીરની વક્રતા, કંપ, પેટ ચડવું એ લક્ષણો થાય છે તે અસાધ્ય જાણવા.

વાતરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) પીળા કાંટામરીઓ, દેવદાર અને સુંઠનો કાઢો એરંડતેલ નાખી આપવો; એટલે વાયુથી શરીર અકડાઇ ગએલું હશે તે સારૂં થઇ જોઇએ તેમ ચાલશે. (૨) મહારાસ્નાદિ કાઢો:—રાસ્ના, એરંડમૂળ, ગળો, વજ, પીળો કાંટાસરીઓ, ચવક, કરિયાતુ, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, અજમો, રાતો ધમાસો, કિરમાણી અજમો, પહાડમૂળ, દેવદાર. વાવડીંગ, કાકડાશિંગી સુંઠ, ચીકણમૂળ, મોરવેલ, કડુ, મજીઠ, કાળુ અને ધોળુ અતિવિષ, કચોરા, ત્રિફળા, પીંપર, જવખાર, રક્તચંદન (રતાંજળી) ગરમાળાની શીંગોનું મગજ, કાયફળ, કડાના મૂળીઆની છાલ, રાતી સાટોડી અને દશમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઇ તેના અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો; આ કાઢો **સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, શ્વાસ, કાસ, પરસેવો, શૈત્ય, અતિતંદ્રા, શૂળ, તની, પ્રતિતૂની, ગલરોગ, સર્વઅંગોની અંદર સણકા, કંપવાત, ખલ્લીવાત, વિશ્વાચી, શ્લીપદ, આમવાત, સંપૂર્ણ સુવારોગ, સુપ્તિવાત, જીહ્વાસ્તંભ, અપતાનક,** દુખાવો, **કલીબવાત, આક્ષેપક, કુબ્જવાત, સોજો, આટોપ, અપતંત્ર, આર્દિત, ખુડવાત, હનુગ્રહ, ગૃધ્રસી,** પાદશૂળ અને **વાતશ્લેષ્મ** વ્યાધિનો નાશ કરે છે. (૩) **બીજો પ્રકાર:**—રાસ્ના ૨ ભાગ, ધમાસા ૧ ભાગ, બળદાબા, એરંડમૂળ, દેવદાર, કચોરૂં, વજ, અરડુસો, સુંઠ, હરીતકી, ચવક, નાગરમોથ, સાટોડી, ગળો, વરધારા, સુવા, ગોખરૂ, આસગંધ, અતિવિષ, ગરમાળો, શતાવરી, પીપર, અરણી, ધાણા, રીંગણી અને ઉભી ભોયરીંગણી, એ સમભાગ નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી અંદર સુંઠનુ ચૂર્ણ કિવા પીંપરનુ ચૂર્ણ અથવા યોગરાજ ગુગળ, અજમોદ, કિવા એરંડ તેલ નાખી આપવો એટલે **સર્વાંગવાત, કુબ્જવાત, પક્ષાઘાત, અપબાહુક, ગૃધ્રસી, આમવાત, શ્લીપદ, અપતાનક, અંત્રવૃદ્ધિ, આધ્માન, જંઘાવાત, જાનુવાત, અર્દિત, જત્રુદોષ, મેઢ્રવાત, વંધ્યાના યોનિરોગ,** એટલા રોગોનો આ કાઢો નાશ કરે છે. આ કાઢો **ગર્ભધારક** છે. (૪) મોટી ચીકણના મૂળીઆ અને સુંઠનો કાઢો, પીંપરનુ ચૂર્ણ નાંખી આપવો; એટલે આ કાઢો **શીતવાત, કંપવાત** અને **દાહનો** બે દિવસમા નાશ કરે છે. (૫) પંચમૂળનો અથવા દશમૂળનો કાઢો **મન્યાસ્તંભ** વાયુ ઉપર આપવો. (૬) આસગંધ, ચિકણ, મોટી ચિકણ, લઘુ ચિકણ, બોર, લઘુ બોર, રાસ્ના, એ ચીજોનો કાઢો પાવો તે **વાતનાશક** છે. (૭) બિલાસાના ટુકડા દોઢ તોલો અને ૧૬ તોલા પાણીનો કાઢો **ચતુર્થાંશ** શેષ રહે એટલે ઉતારી તેમા સાકર અર્ધો તોલો, ઘી ૨ તોલા અને ગાયનુ દૂધ ૪ તોલા નાખી પાવુ, એટલે **સર્વે વાયુનો** નાશ થાય છે. એ કાઢાનુ **સમીરદાવાનળ** એવુ નામ છે (૮) કડવી ઇંદ્રવરણી અથવા કંવડળીનાં મૂળીઆં, પીંપર અને ગોળ એકત્ર કરી ૧ તોલાભાર ભક્ષણ કરવા, એટલે **સંધિવાત** નામે વાયુનો નાશ થાય છે. (૯) દશમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવો. અથવા એનુ જ નસ્ય કરવુ એટલે **ધનુર્વાતનો** નાશ થાય છે. (૧૦) એરંડમૂળ, બેલમૂળ, રીંગણી, ઉભી ભોયરીંગણી, સંચળ, મરી, સુંઠ, પીંપર, હીંગ, બીજોરાના મૂળીઆ અને સિંધવનો કાઢો આપવા, એટલે **ધનુર્વાતનો** નાશ થાય છે (૧૧) અડદ, કુહિળીના મૂળીઆ, એરંડમૂળ અને લઘુચીકણમૂળ, એ સર્વનો કાઢા, હીંગ અને સિંધવ, એકેક માસો નાખી આપવો; એટલે **પક્ષાઘાતનો** નાશ થાય છે. (૧૨) અડદ, ચિકણમૂળ, કોહિણીના મૂળીઆ, કટતૃણ, રાસ્ના, આસગંધ અને એરંડનો કાઢો, હીંગ અને સિંધવ નાખી સવારે આપવો તે **પક્ષાઘાત, મન્યાસ્તંભ, કર્ણનાદ,** અને **આર્દિતવાયુનો** ૭ દિવસમા નાશ કરે છે. (૧૩) રાળનુ ચૂર્ણ કરી તેનુ નલિકાયંત્રવડે તેલ કહાડવું એ અંગે મર્દન કરવુ એટલે **પક્ષાઘાત** વાયુનો નાશ થાય છે (૧૪) કડવા ધોળા કોળાનાં બિયા વાટી તેનો, કિવા કડવા લીમડાના બિયાના તેલનો લેપ કરવો; એટલે **પક્ષવાયુનો** નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા, ૨૮ તોલા ઘીમા શેકવુ. પછી લસણ છોલી વાટી ૨૮ તોલા તેમાં નાખવુ અને અગ્નિબળ જોઇ તે આપવુ; એટલે **પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, કટિભંગ, બાહુપીડા** અને **વાતરોગનો** નાશ થાય છે. (૧૬) અડદનો લોટ કિવા વડા માખણ સાથે ખાઇ દશમૂળનો કાઢો પીવો; (૧૭) લસણનો કલ્ક તલનુ તેલ મેળવી પાવો. (૧૮) ત્રિફળા, કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ, અરડુસો અને

કડવાં પડોળાંનો કાઢો કરી, તેમા ગુગળ નાંખી તે કાઢો આપવો, એ ત્રણે **અર્દિતવાયુનો નાશ કરે છે.** (૧૯) ચાર તોલા કિવા બે તોલા લસણના રસમાં હીંગ, જીરૂં, સિંધવ, **સંચળ અને ત્રિકટુ,** એ દરેક અકેક માસો લઇ ચૂર્ણ કરી રાખવુ. પછી યથાશક્તિ ભક્ષણ કરવું. **એનું અનુપાન** એરંડમૂળનો કાઢો. ઉપરનુ ઔષધ પ્રાતઃકાળે દરરોજ એક મહિનો સેવન કરવાથી **સામાન્ય વાતરોગ, અર્દિત, અપતંત્રક, એકાંગવાત, સર્વાંગવાત,** ઉરૂસ્તંભ, ગૃધ્રસી, શૂળ, **હૃદ્રોગ, કૃમિ, કટિરોગ, પૃષ્ઠિરોગ,** અને **પેટની અંદરના વાયુનો** નાશ થશે. (૨૦) **હનુગ્રહ, હનુસ્તંભ** અને **માન (ગળુ)** નો **સ્તંભ** તથા **અર્દિતવાયુ** એ ઉપર દશમૂળ અને પીંપરનો કાઢો આપવો. કિવા પીપળાના રસમા પીંપર નાખી તે રસ આપવો (૨૧) લસણ ફોલી તેની કળીઓ તલના તેલમાં વાટી સિંધવ નાખી તે લસણ ખાવુ, એટલે **હનુસ્તંભ** દૂર થાય છે. (૨૨) એરંડતેલ ગોમૂત્રમાં નાંખી એક મહિના પર્યંત સેવન કરવુ, એટલે તે **ગૃધ્રસી** અને **ઉરૂસ્તંભનો** નાશ કરશે. (૨૩) તેલ કિવા ઘીમા આદુ અને વગડાઉ લીંબુનો રસ પાવો. કિવા ખાટી આમલી અને ગોળ એકત્ર કરી પાવાં, એટલે ઘુંટણ, પીઠ અને હાડ, એ ઠેકાણેનુ શૂળ, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત અને ગૃધ્રસી વાયુનો નાશ થશે. (૨૪) એરંડીઆ છોલી કુટી તેની દૂધમા લાપશી બાફી સેવન કરવાથી **કમ્મરનું શૂળ અને ગૃધ્રસીનો નાશ થશે.** (૨૫) બકમલીમડીના મૂળીઆનો અથવા છાલનો કલ્ક કરી આપવો, એટલે **ગૃધ્રસીનો નાશ થશે** (૨૬) અરડુસો, દતીમૂળ અને ગરમાળાનો કાઢો એરંડીયુ મિશ્ર કરી પાવો, એટલે જેનુ **ચાલવું બંધ થયું હોય, સ્પર્શ જણાતો નહિ હોય,** એવો **ગૃધ્રસી વાયુનો રોગી** શીઘ્ર ગમન કરનારો થશે. (૨૭) **મંદાગ્નિ ઉપર** કહેલો કાળી નિર્ગુંડીના પાનનો કાઢો પાવો, એટલે ગૃધ્રસીનો નાશ થશે. (૨૮) આસગંધ અને ખડીસાકરનુ ચૂર્ણ ઘીમા આપવુ, એટલે **કટિશૂળનો** નાશ થશે. (૨૯) ગળો અને ત્રિફળાના કાઢામા ગુગળ નાખી તે પાવો. અથવા ૪ તોલા દૂધમા ૧ તોલો એરંડતેલ અથવા વરધારાનુ ચૂર્ણ સેવન કરવું એટલે **ક્રોષ્ટુશિર્ષનો** નાશ થાય છે (૩૦) દૂધ, તેલ, ઘી, કિવા સાઠી ચોખાના ભાત સાથે બે બે લસણ ચઢવી, એ પ્રમાણે સાત દિવસ ભક્ષણ કરવાથી વાયુથી **થએલો વ્યાધિ, વિષમજ્વર, શૂળ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, પ્લીહા** અને **હાથ, પાસુ તથા મસ્તકની** અંદરનું **શૂળ** અને **શુક્રદોષનો** નાશ થાય છે. (૩૧) સુંઠ, એરંડમૂળ, દેવદાર અને ગળોનો કાઢો પીવાથી **અસ્થિગત** અને **સંધિગત** વાયુનો નાશ થાય છે. (૩૨) અમાળીઓ, ખસખસ, ખારેક, મેથી, તલ, સુવા, વરીઆળી, ગોડંબી, બદામ, ગુંદર અને ચારોળી, એ દરેક ૪ તોલા, ગોળ અને ઘી એ દરેક ૩૨ તોલા લઇ એના બબ્બે તોલાના લાડુ કરવા તેમાથી સવારે એક ભક્ષણ કરવો તે **કટિવાયુનો નાશ કરે છે. અને** ધાતુનુ સ્તંભન તથા ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. (૩૩) પીંપળીમૂળ દૂધમા વાટી તેમા અરડુસાનો રસ નાખી આપવો, એટલે ઊર્ધ્વવાત (ઘણા ઓડકાર આવવા) નાશ પામે છે. (૩૪) **લઘુરાસ્નાદિ કાઢો:**—રાસ્ના, એરંડમૂળ, દેવદાર, વજ, સુંઠ ધમાસો, હરિતકી, અતિવિષ, નાગરમોથ, **શતાવરી** અને અરડુસાનો કાઢો પ્રાશનાર્થ આપવો, એટલે ઉધ્વરસ, **આમવાત, શ્લેષ્મવાત, સંધિવાત અને મજ્જાઅસ્થિ** અને સ્નાયુનો **વાયુ** તથા **સર્વાંગ** વાયુ એ નિશ્ચે નાશ પામે છે. (૩૫) **આભાદિ ચૂર્ણ:**—ગરમાળાનાં બિયાં, રાસ્ના, ગળો, શતાવરી, મહાશતાવરી, સુંઠ, વરીઆળી, **આસગંધ, શેરણી, વરધારા, અજમો અને અજમોદ,** એ સર્વ સમભાગ લઇ તેનુ ચૂર્ણ કરી યુષ, છાશ, ગરમ પાણી, ઘી અને દહીંના કુચા એમાંના એક અનુપાનમા ૨ તોલા પ્રમાણે ખાવુ; એટલે **અસ્થિ, સ્નાયુ, મજ્જા અને કમ્મર,** એ ઠેકાણાનો **વાયુ, ગૃધ્રસી, મન્યાસ્તંભ, હનુગ્રહ** અને **કોષ્ઠગત રોગનો નાશ થશે.** એ **ચૂર્ણ સર્વ વ્યાધિ**નાશક છે. (૩૬) અજમોદાદિ ચૂર્ણ આપવુ (૩૭) **અજમોદાદિ ગોળી:**—અજમો, પીંપર, વરીઆળી, નાગરમોથ, મરી અને સિંધવ, એ દરેક અકેક ભાગ, હરીતકી ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વરધારા ૧૦ ભાગ, અને બારંગમૂળ ૩૬ ભાગ. એ પ્રમાણે ઔષધોનાં ચૂર્ણો લઇ, ગોળના પાકમાં ગોળીઓ બનાવવી. તે ગરમ પાણીમા ખાવી; એટલે **સંધિવાત, આમવાત, સંપૂર્ણવાત, આઢ્યવાત, હનુસ્તંભ, શિરોવાત, અપતાનકવાત** અને **ભ્રકુટી, આંખ, કાન, નાક અને જીભનો સ્તંભ, પંગુવાત, સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, અર્દિત, પાદહર્ષ અને પક્ષાઘાતનો**

નાશ થાય છે. (૩૮) **મરીનું** ચૂર્ણ, ઘી તથા તુળસીના રસને **લઘુ મૃગાંક** કહે છે એ **સંપૂર્ણ વાતરોગનો** નાશ કરે છે. (૩૯) **લસણપાક:**—લસણની કળીઓ ફોલી ૬૪ તોલા લઇ ૧૦૨ તોલા દૂધમાં ૧૬ તોલા ઘી લઇ તેમા તે લસણ બાફવું, તેનો સારો પાક થઇ મધુવર્ણું થાય એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા સાકર, સુંઠ, મરી, પીંપર, તજ, એલચી તમાલપત્ર નાગકેસર, પીંપળીમૂળ, વાવડીંગ, દારૂહળદર, શેરણી, વરધારા, પુષ્કરમૂળ, અજમો, લવંગ, દેવદાર, સાટોડી ગોખરૂ, કડવો લીમડો, રાસ્ના, સુવા, સતાવરી, કચોરૂ, આસગંધ અને કૌંચના બીજ એ દરેકના તોલા તોલા પ્રમાણે ચૂર્ણો લઇ તેમા નાખી તૈયાર કરવો. આ **લસણપાક** અગ્નિ અને બળ જોઇ સેવન કરવો, એટલે સંપૂર્ણ વાતરોગ, **શૂળ, અપસ્માર, ઉરઃક્ષત, ઉદરરોગ, વાંતિ, પ્લીહા, અંડવૃદ્ધિ, કૃમિ, મળબંધ, આનાહવાત, સોજો, અગ્નિમાંદ્ય, બલક્ષય, ઉચકી, દમ, ઉધરસ, અપતંત્રકવાયુ, ધનુર્વાત, અંતરાયામ, પક્ષાઘાત, અપતાનવાયુ, અર્દિતવાયુ, આક્ષેપકવાયુ, કુબ્જવાયુ, હનુગ્રહ, શિરોગ્રહ, વિશ્વાચી, ખલ્લી, ગૃધ્રસી, પંગુ, સંધિવાત, બધિરપણું** અને **સંપૂર્ણ શૂળ**, એ સર્વે રોગોનો આ **લસણપાક** અતિ ત્વરાથી નાશ કરે છે. વળી આ લસણપાક વાતવ્યાધિરૂપ **હાથીનો સિંહની પેઠે નાશ કરે છે,** તથા **કફવ્યાધિને** શાંત કરીને બળ અને પુષ્ટિ આપે છે (૪૦) **વાતવ્યાધિ ઉપર** નિર્ગુંડીનાં પાનનો પાટો બાંધવો (૪૧) ઇંદ્રજવ, ચિત્રો અને સુંઠનું ચૂર્ણ ઘીમા આપવું તે સંપૂર્ણ **વાતવિકારોનો નાશ** કરે છે. (૪૨) દશમૂળના કાઢામા કિંવા કલ્કમા તેલ સિદ્ધ કરી તે અંગે ચોપડવું. એટલે અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૪૩) માલકાંકણી, ચંદ્રસર (વગડાઉ મેથી), કાળીજીરી, અજમો, મેથી અને તલનું ચૂર્ણ કરી, તેનું યંત્રમાં તેલ કાઢવું અને અંગે ચોપડવું, એટલે સર્વ પ્રકારના વાત **વ્યાધિનો નાશ** થાય છે. (૪૪) **નારાયણ તૈલ:**—શતાવરીના મૂળીઆનો રસ, તેલ અને દૂધ એ દરેક ૬૪ તોલા અને વાયવર્ણો, ટેડુ, દેવદાર, શિલાજીત, જટામાસી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઇ તેનો કલ્ક કરી, તે **કલ્ક** તેલ વગેરેમાં નાખી, તેલ **સિદ્ધ** કરવું. એ **સિદ્ધ** થએલા તેલને **નારાયણ** તેલ કહે છે. એ અનેક પ્રકારના **વાતવ્યાધિ** ઉપર **અભ્યંગાર્થ** (મર્દન કરવા અર્થે) યોજવાથી ઘણુંજ હિતકારક અને ગુણાવહ થાય છે (૪૫) આકડાના દૂધનો જાડો લેપ કરી તે ઉપર રાઇની ઝીણી ભૂકી લગાવી પાટો બાંધવાથી, **ચમક થવો, અંગ પકડાઈ જવું** વગેરે **વાતવિકારો** દૂર થાય છે. (૪૬) વાયવર્ણાનાં પાન બારિક વાટી લેપ કરવો અને ઉપર કેળના પાન બાંધવા; એટલે **કુલા, સાંધા** વગેરે અકડાઇ ગએલાં હોય તે છુટે છે. અને **ચમક** તથા **બળતરા** પણ બંધ થાય છે (૪૭) રિશેષધૂપ અને ગુગળ એકત્ર વાટી પાણીમાં કાલવી ગરમ કરી લેપ કરવો; અને તે ઉપર અસાળીઓ ચોટાડવો, એટલે તેના લેપવડે **અનેક** પ્રકારની **વાતવેદના** અને સોજો, એ રોગો ત્વરિત દૂર થાય છે (૪૮) આવળીઆની અને સરગવાની **છાલ** બારિક કુટી, અંગનો જે ભાગ વાયુથી અકડાઇ ગયો હોય તે જગોએ તેનો પાટો બાંધવો. એમ બે ત્રણવાર પાટો બાંધવાથી ગુણ આવે છે. (૪૯) **માષતૈલ:**—અડદ ૬૪ તોલા લઇ તે ૨૫૬ તોલા પાણીમાં બાફવા, ચતુર્થાંશ શેષ રહે એટલે તેમાં તલનું તેલ ૬૪ તોલા અને જીવનીય ગણનાં આઠ ઔષધો (ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, મેદ, મહામેદ, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, વગડાઉ મગ, વગડાઉ અડદ) વરીઆળી, સિંધવ, રાસ્ના, કુહિલીના બિયાં, જેઠીમધ, બળદાણા, સુંઠ, મરી, પીંપર અને ગોખરૂ, એ પ્રત્યેક ચીજો તોલો તોલો લઇ, તેનો કલ્ક કરી, તેવડે તૈલ **સિદ્ધ** કરવું તે તેલ **પક્ષાઘાત, અર્દિતવાયુ, કર્ણશૂળ, બાધિર્ય (બહેરાપણું), તિમિરરોગ, સન્નિપાતજરોગ, હસ્તકંપ, શિરઃકંપ, બાહુશોષ, અપબાહુક** અને **કલાયખંજ** એ રોગો ઉપર પીવું અથવા શરીરે લગાવવું. **બસ્તિકર્મ** એ વિષયમાં પણ યોજવું. એ માષતૈલ **ઊર્ધ્વગત રોગ** નાશ કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે (૫૦) **લઘુમાષતૈલ:**—અડદ, સિંધવ, ચિકણમૂળ, દશમૂળ, હીંગ, વજ, શતાવરી અને સુંઠ, એ પદાર્થો લઈ તેલ **સિદ્ધ** કરવું. તે સર્વ વાતનાશક છે. (૫૧) **કલ્યાણકાવલેહ:**—હળદર, વેખંડ, ઉપલેટ, પીંપર, સુંઠ, જીરૂ, અજમોદ, જેઠીમધ અને ઘીનો **લેહ** (ચાટણ), એક દિવસ સેવન કરવાથી તે **બહેરાપણું, તોતડાપણું** અને **બોબડાપણાનો** નાશ કરી, **નોબત** જેવો ગંભીર અથવા **કોકિલ** જેવો મંજુલ **શબ્દ** કરે છે. **(૫૨) આદુનો રસ ૧ ભાગ, સરગવાનો રસ ૧ ભાગ, બકરીનું દૂધ ૧ શેર, પાણી ૪ શેર, એ સર્વે**

એકત્ર કરી તેલ એક શેર નાંખી કઢવવું. પાણી બળી જાય તેલ શેષ રહે એટલે ગાળી નાંખવું. એ તેલ વાયુના દરદ ઉપર ઘણુંજ ગુણકારક છે.

પથ્ય:—દૂધ, ઘી, તેલ, મીઠા રસ, નવા તલ, ઘઉં, અડદ, એક વર્ષના જૂના સાઠી ચોખા, કુલિત્થનું કઠણ, પડોળાં, સરગવો, લસણ, દાડમ, કેરી, સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ એવા ભક્ષ્ય પદાર્થ. **અપથ્ય:**—ચિંતા, જાગરણ, મળમૂત્રનો અવરોધ, વમન, શ્રમ, ઉપવાસ, ચણા, વટાણા, દેવભાત, કાંગ, હરીક, ચોળા, મગ, જાબુ, સોપારી, વાલ, તાડફળ કારેલાં ઠંડુ ધાન્ય, પત્રશાક, ઉંબરાં, ઠંડું પાણી, વિરૂદ્ધાન્ન, ક્ષાર, શુષ્ક માંસ, રક્તસ્રાવ; તુરા, કડવા અને તીખા રસ; મૈથુન, વાહનપર ફરવું

૪૯—વાંતિરોગ. (ઉલટી, ઓકારી.)

કારણ:—અતિ અજીર્ણ, અતિ ખારા, અતિ અપ્રિય પદાર્થોનું ભક્ષણ; અને શીઘ્ર ભોજન કરવું. અતિ પાતળા પદાર્થ ખાવા, અકાળે ભોજન કરવુ; શ્રમ, ભય, ઉદ્વેગ અને અતિ ચિત્રિ ચઢે એવા પદાર્થોનું દર્શન કિંવા ભક્ષણ અને તેવા પદાર્થોની દુર્ગંધ લેવી એ કારણોથી ઉલટી ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) આવળકટીનું ચૂર્ણ, ચંદન અને મધમા આપવું (૨) બાળહરીતકી, મધ, ધાણી, અને આવળકટી, એ એકેક તોલો લઈ તેમા ૧૦ તોલા પાણી નાખી હાથવડે ચોળી તે ગાળી પાવું. (૩) સિંધવ ઘીમાં આપવો (૪) મધપુડાનું મીણ મધમા આપવુ. (૫) કાવળીના મૂળીઆ અને હીંગ એકત્ર કરી આપવાં. (૬) હરીતકીનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૭) વાવડીંગ, ત્રિફળાં અને સુંઠ, એ પદાર્થોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવુ (૮) પીંપરનુ ઝાડ અને રાળ અગારામા બાળી પાણીમા છમકારી, તે પાણી ગાળી પાવુ; એટલે વાંતિ અને ઉચકીનો નાશ થાય છે. (૯) બીલીની છાલ અથવા ગળોનો કાઢો, મધ નાંખી આપવો; એટલે ત્રિદોષજનિત વાંતિ (ઉલટી) દૂર થાય છે. (૧૦) પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. (૧૧) સુકાએલા લીમડાની રાખોડી મધમા આપવી. (૧૨) મસુર શેકી તેનો લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમના દાણાનુ પાણી કરી તેમા તે લોટ કાલવી ભક્ષણ કરવો એટલે ત્રિદોષજન્ય વાંત (ઉલટી) તુરતજ દૂર થશે.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, વટાણા, ઘઉં, જવ, આમળા, બોર, સાકર, કોહુ, દાડમ, નાળીએર, લીંબું. **અપથ્ય:**—ઉષ્ણ પદાર્થ, ધોળુ કોળુ, વ્યાયામ, દુષ્ટ અન્નપાન.

૫૦—વિદ્રધિ રોગ.

કારણો અને લક્ષણો:—પોતપોતાના દોષે કરી, વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ ત્વચા, રક્ત, માંસ અને મેદને દૂષિત કરી, અસ્થિ એટલે હાડકા સુધી જાય, હળવે હળવે મોટાં ઘોર અને જેના મૂળ ઘણાં ઉંડાં અને ઉત્પત્તિ-કાળથીજ પીડાયુક્ત અને ગોળ અથવા લાંબા એવા ગ્રથિમય શોથ (સોજા) ઉત્પન્ન કરે છે; તે રોગને વિદ્રધિ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) વડ, ઉમરો, પીંપળો, પીંપર તથા બરૂ, એ પંચ વલ્કલની છાલ સરગવાના રસમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) હિરાકસી, સિંધવ, શિલાજિત અને હીંગના ચૂર્ણવડે મિશ્રિત વાય વર્ણાનો કાઢો, અંદરથી અપક્વ અને મોટા શોથયુક્ત એવા વિદ્રધિનો નાશ કરે છે. (૩) શ્વેત, સાટોડી અને વાયવર્ણાનાં મૂળીઆંનો કાઢો આપવો. (૪) ધમાસાનાં મૂળીઆ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાંખી તે પાવા. (૫) હરડે, સિંધવ અને ધાવણીનાં ફૂલનુ ચૂર્ણ, મધ અને ઘીમાં આપવું. (૬) સરગવાનો ગુંદર, હીંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરતા જવું. (૭) સરગવાનું મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં મધ નાંખી તે આપવું. અને તેજ રસમા વછનાગનું ચૂર્ણ નાંખી લેપ કરવો; એટલે અંતર્વિદ્રધિનો નાશ થશે. (૮) વિદ્રધિ પાકવા માટે:—સાતુ, ઘઉં, મગ, જવ, સણ, એમાંથી એકનો લોટ બાફી તેનું પોટીસ બાંધવું. એટલે ક્ષણ માત્રમા અપક્વ વિદ્રધિ પક્વ થાય છે. (૯) ચિકણનાં પાન

વાટી ઉપર બાંધવાં; એટલે વિદ્રધિ પાકીને ફુટશે (૧૦) મોરથુથુ અને ટંકણખાર ઘસી લેપ કરવો એટલે પાકો થએલો સોજો ફુટશે. (૧૧) પુંગળવેલીનાં પાન વાટી ઉપર બાંધવા, એટલે પાકો થએલો સોજો ક્ષણવારમા ઉતરશે.

પથ્ય:—ચોખા, કુલિત્થ, લસણ, વાલ, કારેલા, ઘી, તેલ, મગ, પડોળા, તપાવી ઠંડુ કરેલું પાણી. **અપથ્ય:**—સુકાએલુ શાક, ગોળ, દહીં, ખીચડી, ખાટું, ઘાણી, ધગું ખાવુ, દાહક પદાર્થ, મૈથુન.

૫૧- વિષરોગ.

વિષ ત્રણ પ્રકારનુ છે. **સ્થાવર, જંગમ,** તથા **દૂષિવિષ.** મૂળાદિક વિષ તે **સ્થાવર;** સર્પાદિક વિષ તે **જંગમ,** તથા વિષનાશક ઔષધીઓનાં **હતવીર્ય** થએલા વિષ કિંવા ગરમી વગેરેથી **શોષાઇ** ગએલા, જે સ્વભાવે તથા ગુણે કરી કમી છે, અને જૂના થએલા એવા **સ્થાવર જંગમાત્મક** વિષ તે **દૂષિવિષ** જાણવા. **વિષાદન** કરીને એક પ્રકારનો ભેદ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તેની વિષ એવી સંજ્ઞા છે. **સ્થાવરવિષ:**—મૂળ, પાન ફળ, ફૂલ, છાલ, રસ, નાર, ગુંદર, ધાતુ અને કંદ એવી રીતે ૧૦ પ્રકારનાં સ્થાવર વિષ છે. **જંગમવિષ:**—દૃષ્ટિ, નિશ્વાસ, દંત, મૂત્ર, પુરીષ શુક્ર, લાળ, કેશ, ચિમટા, પાદવુ, ગુદા, અસ્થિ પિત્ત, શુક્ર તથા શવ, એવા ૧૬ પ્રકારના જંગમ વિષ છે **દૂષિવિષ:**—દેશ, અન્ન અને દિવાનિદ્રા, એ વડે વારંવાર દૂષિત થએલા વિષ શરીરધાતુને દુષ્ટ કરે છે, તેને દૂષિત વિષ કહે છે. એ બે પ્રકારનુ છે, એક **કૃત્રિમ** અને બીજુ **ગરસંજ્ઞક.** સવિષ પદાર્થોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે કૃત્રિમ વિષ તથા નિર્વિષ દ્રવ્યોના સંયોગથી જે વિષ ઉત્પન્ન થાય છે તે **ગરસંજ્ઞક** વિષ જાણવું

વિષ પીવામાં આવ્યું છે તે જાણવાનાં લક્ષણ:—વાતયુક્ત અને ધુમાડા જેવો મળનો અતિસાર થાય છે. તથા મ્હોવાટે ફીણની ઉલટી થાય છે, તે લક્ષણોવાળાએ વિષ પીધુ છે એમ જાણવુ. **સ્થાવર વિષનાં સામાન્ય લક્ષણ:**—સ્થાવર વિષથી જ્વર, હેડકી, દાંત બંધાઇ જવા, ગળુ અકડાઇ જવુ, મ્હોમાંથી ફીણનો સ્રાવ, ઉલટી, અરૂચિ, શ્વાસ, મૂર્ચ્છા ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે **કંદવિષનાં લક્ષણો:**—ઉગ્રવીર્ય એવા કંદવિષ તેર પ્રકારના છે એ સર્વ દશગુણ જાણવાં જે સ્થાવર, જંગમ તથા કૃત્રિમ, વિષદશલક્ષણોએ યુક્ત હોય છે તે **તત્કાળ મરણ** પામે છે **જંગમ વિષનાં લક્ષણો:**—જંગમ વિષના યોગથી ડોલા આવવા, મૂર્ચ્છા, ગ્લાનિ, દાહ, અન્નનો અપાક, રોમાંચ ઉભા થવા, સોજો તથા અતિસાર, એ લક્ષણો થાય છે. **વિષનાં લક્ષણો:**—રૂક્ષ, ઉષ્ણ, શીત, સૂક્ષ્મ, આશુકારી, વ્યવાયિ, વિકાશી, વિશદ, લઘુ તથા અપાકી, એ દશ વિષના ગુણ જાણવા **મૂળાદિ વિષનાં લક્ષણો:**—**મૂળોનાં વિષવડે** હાથે પગે રેષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, બડબડે છે, અને મોહ પામે છે **પાંદડાના** વિષવડે બગાસા, કંપ, શ્વાસ, મોહ ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે **ફળના** વિષવડે મ્હો સુઝી જાય છે, દાહ, અન્નદ્વેષ, એ લક્ષણો થાય છે, **પુષ્પના** વિષવડે ઉલટી, પેટ ચડવુ, શ્વાસ, એ લક્ષણો થાય છે **છાલ, નાર, ગુંદ,** એ ત્રણ પ્રકારના વિષથી મ્હોમા દુર્ગંધી, અંગને ખડબચડાપણું, માથુ દુખવુ, મ્હોમાંથી કફસ્રાવ, એ લક્ષણો થાય છે **ક્ષીર**—વિષથી મ્હોમાં ફીણ આવે છે, તાળવુ અને જીભ જડ થાય છે **ધાતુના** વિષથી ઉરની અંદર દુખે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે તથા તાળવાનો દાહ થાય છે **દૂષિવિષનાં લક્ષણો:**—દૂષિવિષ એ **અલ્પવીર્ય** છે. એ તત્કાળ મારક થતુ નથી. દૂષિવિષવડે પિડિત થએલા માણસને બગાસા આવે છે, તેનો રાગ (સાદ) બદલાય છે. મ્હોને પરસેવો વળે છે, મુખમા સ્વાદ રહેતો નથી, તરસ લાગે છે, ગાડાના જેવાં લક્ષણો કરે છે તથા દૂષિવિષવાળા માણસને કોઇ પ્રકારનુ ચેન પડતુ નથી. **દૂષિવિષનાં બીજાં લક્ષણો:**—દૂષિવિષવડે ડોલા, બગાસાં, જડપણુ, અંગે શિથિલતા ને રોમાંચ ઉભા થવા, અંગ મરડાઇ જવું, એવું થઇ જમ્યા પછી હર્ષ-વધરો, અન્ન પચન થવું, અરૂચિ, અંગ ઉપર નાના પ્રકારનાં ઢીમણા ઉઠવા, માંસક્ષય, હાથે પગે સોજો, મૂર્ચ્છા, ઉલટી, ઓડકાર, શ્વાસ, તરસ, જ્વર, ઉદરરોગ, એ વગેરે વિકારો થાય છે, અને વળી એકાદા વિષથી દાહ, એકાદા વિષથી ઉન્માદ, એકાદા વિષથી નપુંસકત્વ, ભેદ, કોઢ, વિસર્પ, મોટા ફોલ્લા, એવા નાના પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના હાથમા સર્વ મિલકત કિંવા અધિકાર આવે એ હેતુથી, અથવા પતિ પોતાની આજ્ઞા

પ્રમાણે ચાલે એટલા માટે બાઇડીઓ પોતાના પતિને વિષારી પ્રાણીનો પરસેવો, વિટાળ (રજ), શરીર ઉપરનો ઠેકઠેકાણાનો મળ અન્નમા મસળી તે અન્ન ખાવા આપે છે તેથી, કિવા શત્રુ ગરવિષનો પ્રયોગ કરે છે તે યોગે કરી પુરૂષ ધોળો સફેદ અને કૃશ થાય છે, તેનો અગ્નિ મંદ થાય છે, તાવ આવે છે, મર્મસ્થાને પીડા થાય છે, પેટ ચડે છે, હાથે પગે સોજા આવે છે, ઉદરરોગ, ગ્રહણીરોગ, રાજ્યક્ષ્મા, પાંડુ, ગુલ્મ, ક્ષયજન્યજ્વર, એ વ્યાધિના તથા બાજા અનેક પ્રકારના વ્યાધિના લક્ષણો થાય છે.

સ્થાવર-જંગમ વિષ ઉપર સામાન્ય ઉપચાર:—સિંધવ અને મરી સમભાગ તથા એ બન્નેના બરાબર લીંમોળીઓ લાવી વાટી મધ અને ઘી સાથે ખાવી; એટલે-સ્થાવર જંગમ વિષોનો નાશ થાય છે.

પર—સર્પવિષ.

સર્પની જાતિ અને તેનાં લક્ષણો:—ભોગી, રાજીલ, એઓ ભૂમાનવડે વાત, પિત્ત, કફ એવી પ્રકૃતિના છે **વ્યંતર** એટલે બન્નના લક્ષણો જેમા વિશેષ તે એવા. ઉદાહરણ—કાળા સર્પથી **મંડળ** કિવા **ઘોણુસમાં** ઉત્પન્ન થએલા સર્પ, કિવા **ઘોણુસાથી** થએલા સર્પ, અથવા **કાળી નાગિણીની** અંદર **ઘોણુસાથી** ઉત્પન્ન થએલા સર્પ, એ પ્રમાણે બીજી મિશ્ર જાતિ કલ્પવી, તે દ્વંદ્વપ્રકૃતિના સર્પ. **ભોગીનાગ** એટલે જે સર્પને ફેણ હોઇ રંગે કાળો હોય છે તે. **રાજીલ** એટલે જે ઉપર ચિત્રવિચિત્ર રેષાઓ હોય છે તે **ચક્ર, નાંગર, છત્ર, સ્વસ્તિક, અંકુશ** એઓને ધારણ કરનારા તથા ફેણ કરનાર તથા શીઘ્ર ગમન કરનારા એવા સર્પ હોય છે તેઓને **દર્વીકર** (નાગ) કહે છે. સર્પોમા અનેક જાત છે, પરંતુ તે બધા સર્પ **વિષારી** હોતા નથી. **વિષારી** સર્પને ઉપરના જડબાની અંદરની બાજુએ એક બિલાડીના નખ જેવી એક દાતની દાઢ હોય છે. એ દાઢ હમ્મેશા બંધ થએલી રહે છે; અને તે દાતનો મધ્ય ભાગ પોલો હોય છે તથા અણીએ એક છિદ્ર હોય છે. દાતની પાછળની બાજુએ તાળવામાં એક કોથળી હોય છે. તે કોથળીનુ મુખ દાતની સાથે જોડેલુ હોય છે, એ કારણથી સાપ જ્યારે દંશ કરે છે, ત્યારે એ દાત બહાર કાઢી, જોરથી માણુસની નસપર દબાવે છે. તેની અણીવાળી દાઢવડે ચામડીમા જખમ થાય છે, તથા વિષની કોથળીમાનો પાતળો પદાર્થ દાતમાના છિદ્રની વાટે જખમમા પડે છે, તેથી માણુસના શરીરમાં વિષ પ્રવેશ કરે છે **ભોગી, રાજીલ, ઇ૦ સર્પોએ કરેલા દંશનાં લક્ષણો:—કૃષ્ણ** સર્પે કરેલો દંશ કાળો હોય છે તથા સર્વ પ્રકારના વાતવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. **મંડળનો** દંશ **પીળો** અને સોજાયુક્ત હોય છે; અને સર્વ પ્રકારના પિત્તવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. તથા **રાજીલ** સર્પનો દંશ પરપોટાવાળો હોય છે અને તડતડતો હોય છે, તેનો સોજો સણકાસહિત હોય છે, અને તે દંશથી જાડુ લોહી નીકળે છે તથા સર્વ પ્રકારના કફના વિકારો થાય છે. ફુરસા (બારેલો સાપ) એ સર્પ વેત દોઢ વેત લાબો હોઇ અંગુઠા જેટલો જાડો હોય છે. એનો રંગ કાળો જાબુડી રંગનો હોય છે. એ બારેલા સર્પના દંશના વિકારો રાજીલાના દંશ પ્રમાણેજ થાય છે. કાંડરાને (કોડયુ) ફેણ હોતી નથી. એ સર્પના જેવોજ હોય છે. એના દંશવડે આખા શરીરમાના લોહીનો કફ થાય છે અને તે કફ ગળા પર્યંત આવી ગળાને ભરી નાંખે છે. ઘોણુસ કરીને ચીત્રા જેવો સર્પ થાય છે તે **લીલા** રંગનો હોય છે. એમાં આગીઓ ઘોણુસ અને કુસડો ઘોણુસ એવા બે જાત છે. આગીઆ ઘોણુસના દંશથી સર્વાંગે અગ્નિ લગાડ્યા પ્રમાણે દાહ થાય છે. શરીરપર મોટી મોટી ગાંઠો થઈ આવે છે, મૂત્રસ્થાને ઘણોજ સોજો આવે છે, અને વારવાર ટીપુ ટીપુ પેસાબ થાય છે કુસડાઘોણુસાના વિષથી પ્રથમ દંશસ્થાને ખરજ ઉત્પન્ન થાય છે; અને ચાર પહોરમાં તે જગા ખરજવા જેવી થઈ, દિવસે દિવસે તે ફેલાતુ જાય, અંગ પણ ફૂલી જાય છે. **મણીઆર** કરીને સર્પ થાય છે તે એક વેતથી બે વેત પર્યંત લાબો અને હાથના અંગુઠા જેવડો જાડો હોય છે. તેનો રંગ લીલો જાબુડી હોય છે. **મણીઆર** સર્પમાં ત્રણ ચાર જાત છે. એક જાતનો **મણીઆર** છે, તે રાત્રે શરીરપર થઇને જાય અથવા તેની છાયા શરીર ઉપર પડી હોય તો સૂર્યોદય થવાની સંધિમાં મનુષ્ય નિશ્ચેષ્ટ માલૂમ પડે છે. બીજી જાતનો મણીઆર થાય છે, તેણે અંગ ચાટવાથી કિવા કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર તેની લાળ પડી હોય અને તે પદાર્થ ખાવામાં

આવે અથવા તે લાળ શરીરના કોઇ ભાગપર લાગવાથીજ વિષ બાધ કરે છે. એ વિષના યોગે ઉંઘ આવે છે. તે જાતના મણીઆર સર્પનો દંશ દિવસે થાય તો રાત્રિ થયા પહેલાં અને રાત્રે થાય તો સૂર્યોદય થયા પહેલાં માણસને વિષ બાધ કરે છે.

સર્પદંશ ઓળખવાની યુક્તિ:—ખાવાનું એક **પાન** દંશ ઉપર દાબી રાખવું; એટલે **વિષાર દંશ** હશે તો પાન ઉપર દંશ જેટલોજ તે અગ્નિએ શેકવાથી પડેલા ચાઠા પ્રમાણે ડાઘ પડશે, અને એજ પાન દંશ ઉપર ચોળવાથી દંશ કાળો થશે **વિષાર દંશ** નહિ હોય તો ઉપર કહેલો તે પ્રકાર થશે નહિ. સર્પદંશ થએલા માણસને **મરચાં, મીઠું** અને કડવા **લીમડાનાં પાન** ખાવા આપવાથી તે માણસ એ પદાર્થોનો સ્વાદ બિલકુલ જાણતો નથી, તેને એ પદાર્થો ઘણા મીઠા લાગે છે, એ ઉપરથી પણ સર્પદંશ થયો છે કે નહિ એ સમજાય છે. વળી **કાળી માટી,** દંશ થએલા માણસને ખાવા આપવી, તે માટી જો તીખી લાગે તો **સર્પદંશ** અને મીઠી લાગે તો ઉંદરનું વિષ જાણવું. **કરમદીનાં મૂળીઆં** પાણીમાં ઘસી થોડાં પાઇ જોવાં જો દંશ વિષારી હશે તો **વમન** (ઉલટી) થશે નહિ. સર્પદંશ થએલા માણસને ઓષધ આપી ઉતાર થવા સાથેજ તેને ઉપલા ત્રણ પદાર્થો ખવરાવવામાં આવે તેથી સ્વાદ સમજાય છે એટલા માટે એ પદાર્થો ખાવા આપી, ઓષધથી ગુણ થયો કે નહિ તે અવશ્ય જોવું. સર્પ કરડે કે તુરતજ **પહેલો ઉપાય** એ કરવો કે, તત્ક્ષણ સર્પ જેટલે ચડયો હોય તે જગ્યાથી ચાર આંગળને છેટે ઉપરની બાજુએ એક **દોરડી** અથવા **કપડું** લઇ, જોરથી તાણી બાંધવું, તેથી વિષવડે મિશ્રિત થએલું રક્ત (લોહી) ત્યાંનું ત્યાંજ રહે છે. આખા શરીરમાં વ્યાપી જતું નથી. જખમને જરા છેદી, તેમાંનું લોહી કાઢી નાખવું; એટલે માણસને વિષ ચડવાની બહુ ભીતિ રહેતી નથી. લોહી સારી રીતે નીકળી ગયા પછી તે જગ્યો અંગારાવડે શેકી નાખવી એટલે ત્યાં લાગેલું વિષ બળી જાય છે.

અસાધ્ય લક્ષણો:—પીંપળાની નીચે, દેવળમાં, બાગમાં, જુના વહેળામાં, વડ નીચે, સુકાએલા ઝાડ નીચે, સ્મશાનમાં, ઝાડ ઉપર, એ સ્થાનોએ, અને સંધ્યાકાળે, ચોકઠામાં (ચાર રસ્તા જ્યાં મળે છે તે), ભરણી નક્ષત્રમાં તથા મર્મસ્થાનમાં, સર્પદંશ થયો હોય તો તે અસાધ્ય જાણવો. આર્દ્રા, મઘા, મૂળ, કૃત્તિકા, ભરણી, શ્રવણ, વિશાખા, પૂર્વા, ચિત્રા એ નક્ષત્રો; પંચમી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા પૂર્ણિમા, ચતુર્દશી, એ તિથિમાં, મધ્યાહ્ન, સાંજ, સવાર, મધ્યરાત્રિ, એ વખતે, તથા મર્મસ્થાનના સ્થળમાં દંશ થયો હોય તો જ્યારે અન્ય મનુષ્યાદિકની સહાયતા હોય તોજ મોટા કષ્ટવડે બચી શકે છે. અજીર્ણ, પિત્ત, સૂર્ય અને સંતાપવડે પીડા પામેલો; બાળ અને વૃદ્ધ; કૃશ થએલો વ્રણરોગી, મેહી, કોઢવાળો, રૂક્ષ, નિર્બળ, તથા ગરોદર સ્ત્રી, એઓને સર્પદંશ થવાથી તેઓ તત્કાળ મરણ પામે છે જેના આખા અંગમાં વિષ પ્રસરી ગયું હોય, તેને કાપવાથી લોહી નીકળતુ નથી મારવાથી તેને સોળ પડતા નથી. તે રોગી સાધ્ય નથી એમ જાણવું જેનુ મુખ વાંકુ થઇ જાય છે, વાળ ગરી પડે છે, નાકનો અગ્ર ભાગ વાંકો થઇ જાય છે, ગળુ ભાગી જવાથી ડોક સીધી રહેતી નથી; અને જે જગોએ **લાલ** તથા **કાળો** સોજો આવે છે. હાલતુ ચાલતું નથી. એવાં લક્ષણોએ યુક્ત રોગીઓને વૈદ્યોએ ચિકિત્સા કરવાના કામથી તજવા. જે માણસના મુખવાટે જાડી **લાળ** વહે છે, અને નાક, મ્હોં અને ગુદામાંથી રક્ત નીકળતું હોય અને **ચારદાંત,** જેઓને દંશસ્થાને લાગેલા હોય, તે માણસ **અસાધ્ય** જાણવો. અત્યંત ઉન્મત્ત થએલો, અને જ્વર, અતિસાર ઇત્યાદિ ઉપદ્રવોવડે વ્યાપ્ત, બોલવાની શક્તિ જેને નથી, એવો અને કાળો હીકરા જેવો વાંકો થઇ કુલક્ષણોએ યુક્ત થએલો અને જેનો વેગ તથા ગોળો ઉછળતો નથી, એવો **વિષરોગી** કિંવા મળમૂત્રાદિ વેગરહિત, એવો વિષરોગી માણસ **અસાધ્ય** જાણવો.

સર્પદંશ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી પાવાં તથા લેપ કરવો, એટલે **સર્પ, ઉંદર, બિલાડી, વિંછી,** ઇત્યાદિકોના વિષોનો નાશ થાય છે. (૨) **તાંદળજાનાં મૂળીઆં,** ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૩) ઘી, મધ, માખણ, પીપર, આદુ,

મરી અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવાં. (૪) શિરસ વૃક્ષનાં ફૂલના રસમાં મરીને સાત ભાવનાઓ આપી, તેનું સેવન અને અંજન કરવું. (૫) કરંજનાં ફળ, સુંઠ, મરી, પીંપર, બીલીના મૂળીઆં, હળદર, દારૂહળદર, તુંબરૂનાં (તિરફળાના) ફૂલ અને બકરીના મૂત્રનું અંજન કરવું. (૬) ફળલાવીનો કદ પાણીમાં વાટી નસ્ય કરવું. (૭) આકડાના મૂળીઆ પાણીમા ઘસી પ્રાશનાર્થ આપવાં (૮) પાણીમાં ટંકણખાર નાંખી પ્રાશનાર્થ આપવો. (૯) ફટકડીનો ગાગડો આંખોમા ફેરવવો અને પાણી કરી પાવું. (૧૦) અરીઠાનું પાણી કરી પાવુ, અને અંજન પણ કરવુ. (૧૧) પારેવા (કબુતર)ની હગાર, માણસના કેશ, ગાયનું શીંગડું, મોરની પીછીનુ ચાંદલું, સાંતુની સળી, ધાણા, તુમ, કપાસનું છડવુ અને શિળામાળાનો ધૂપ ઘરમાં કરવો. તેથી કરી સર્પ અને ઉંદર ઘરમાંથી જતા રહે છે. (૧૨) ધોળી ચણોઠીના મૂળીઆ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૧૩) સાપસદીનાં મૂળીઆ ઘસી પાવા. (૧૪) નાગદમણીના મૂળીઆ ઘસી પાવાં. (૧૫) ધોળા કરેણનાં મૂળીઆં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવા (૧૬) દેવડાગરીના ફળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૭) નાગરવેલીના મૂળીઆં ખાવાના પાનમાં ઘાલી ૨–૩ બીડા કરી ખાવા આપવા (૧૮) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં પાનમા ઘાલી ખાવા. (૧૯) ગળો પાણીમા વાટી પાવી, એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે; અથવા ગળોના કાંદા અગર મૂળીઆ સર્પવિષથી મૂર્છિત થએલા માણસના તાળવા ઉપર સારીપેઠે ચોળવાં એટલે વિષ ઉતરે છે. ઢોરને માટે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો જીભ ઉપર તે ચોળવા. (૨૦) લસણના રસમાં સમુદ્રફળ ઘસી અંજન કરવુ. (૨૧) ધોળા ચપાની અને બીલીની છાલ એકત્ર કુટી તેનો રસ પાવો. (૨૨) એરડાના પાનનો રસ કાઢી તેમા થોડુ પાણી નાખી પાવો (૨૩) દવણાનાં મૂળીઆંનો રસ પાવો. (૨૪) કડવા લીમડાનાં પાન કડવા લાગતા સુધી ખવડાવવાં. **ફુરશાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—** (૧) વાસનવેલનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં (૨) રાતા કુભાની છાલનો રસ, મરીની ભૂકી નાંખી આપવો, ઉતાર–કાળી તુળસીનો રસ. (૩) ધાવડીના મૂળીઆ પાણીમા ઘસી પાવા અને કવડળીના મૂળીઆં ઘસી, દંશ તથા અંગ ઉપર ચોપડવા. (૪) ફાગળાનાં અથવા ગ્રોટવલીનાં મૂળીઆં ઘસી ૩ તોલા પર્યંત પાવાં. (૫) ફાજીના વેલાના મૂળીઆં ઘસી પાવા. (૬) શેરાડીની કુંપો પાનમાં વીંટાળી અંગારામાં બાફી કઢવી તેનો રસ બે પળીઓ પર્યંત પીવા આપવો, અને થોડો તાળવા ઉપર અને દંશસ્થાને ચોળવો. (૭) કાળા કડાના મૂળીઆ ઘસી પાવા. (૮) સર્પાક્ષીનો રસ પાવો. (૯) **સર્પદંશ** ઉપરના ઉપચાર કરવા. **ફુરશાના વિષથી મૂત્રાવરોધ થાય તો:—** ખાખરાના ફૂલ બાફી કુટી નીચે બાંધવાં. વિષ ઉકળી રક્ત વહેવા લાગે તો સાગના કુમળા અંકુરો લાવી, તેને બારિક વાટી પાણીમાં મેળવી તે પાણી ૭ તોલા પર્યંત પીવા આપવુ, અથવા ધાયટીના કુમળા અંકુરો અને ૭ મરી એકત્ર વાટી ગોળી કરી ખાવા આપવી. **સોજો આવે તો:—** ધતુરાના પાનનો રસ કાઢી ગરમ કરી, એનાજ મૂળીઆ ગોમૂત્રમાં ઘસી ઉપર ચોપડવા. **ડોક ઉપર ભાર લાગે તો:—** કાળા કડાના મૂળીઆ ઘસી ડોક ઉપર લેપ કરવો. **પેટ દુઃખતું હોય તો:—** તેજ મૂળીઆ પાવા. **શોષ લાગે તો:—** જાંબુની છાલ ખાવા માટે આપવી. **પેટમાં વિષનો ગોળો થાય તો:—** અગથીઆના ઝાડની ઉત્તર બાજુની છાલ પાણીમાં ઘસી પાવી. **અંગ ઉપર વિષ ફુટે તો:—** કડવી કારેલીના પાન ગરમ કરી અંગે પાટો બાંધવો, અથવા તેનોજ રસ અંગે ચોળવો. **કોડીઆના વિષ ઉપર ઉપચાર:—** (૧) અરીઠાનું પાણી કરી વારવાર પાવું. (૨) બે ત્રણ ગુંજા મોરથુથુ ફુલાવી દહીંમાં આપવું. **ચિત્રાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—** (૧) ઘોણસકાંડના રસમાં પાણસરીના મૂળીઆ, અરીઠા અને કડવાં કારેલા વાટી, ગોમૂત્ર નાખી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૨) કુડકાનાં મૂળીઆ પાણીના ઘસી થોડી થોડી વારે પાવા. (૩) ધણુમરીના મૂળીઆં અને સુંઠ ઘસી પાવી; અને ગાંઠો વગેરે થઇ આવી હોય તો તે ઉપર લેપ કરવો. (૪) ભારંગમૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૫) ઢોરોને ઘોણસકાંદાનો રસ શેરભર પાવો. **મગુીઆરીના વિષ ઉપર ઉપચાર:—** (૧) કાળી તુળસીનો રસ પીવા આપવો. અને મસ્તક ઉપર પણ તે રસનો લેપ કરવો, અને દંશ ઉપર પણ ચોળવો. (૨) કાજુની છાલનો રસ શક્તિ પ્રમાણે પાશેરથી અર્ધોશેર પર્યંત પાવો, અને તે ઉપર દૂર્વાનો (ધરોનો) રસ પાવો તથા તાળવા ઉપર તે રસ ચોળવો. (૩) સર્પદંશ ઉપરના ઉપચાર કરવા.

૫૩—શ્વાનવિષ.

કુતરાના કફાધિક દોષ, જ્ઞાન-વહન કરનારી નાડીમાં રહી, જ્ઞાનનો નાશ કરે છે, તથા ધાતુક્ષોભ કરે છે. તે યોગથી મ્હોમાંથી લાળ પડે છે, તે આંધળો અને બહેરો થઈ, અહીં તહીં દોડે છે; તેના પગ, ખાંધ, ડોકું, વિગેરે લુલાં થઇ જાય છે, અને ડોક નીચી નમી પડે છે, એ હડકાયલા કુતરાનાં લક્ષણો જાણવાં.

કુતરાના દંશનાં લક્ષણો:—હડકાયું કુતરૂં કરડે એટલે મ્હોનો ચહેરો બદલાઇ જાય છે, કાળું લોહી વહે છે. તે યોગવડે છાતીમાં અને મસ્તકમા દુઃખ થાય છે, તાવ આવે છે, અંગ ધ્રૂજે છે, તરસ લાગે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે, બુદ્ધિભ્રંશ, સંતાપ, શ્વાસ, કાસ, આંખોમા પીળાશ, મૂત્રમાં કીડા, ઉન્માદ, કુતરાના જેવું ભસવું અને બીજા માણસને કરડવા જવુ ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે, તેના ઉપાયને કાળાતિક્રમ થયા પછી, ચોમાસાના પ્રારંભમા તે વિશેષ વિકળ થાય છે અને **અસાધ્ય** પણ થાય છે, તથા આ પ્રકારનું કુતરાનું વિષ કેવળ વાતપ્રધાન હોઇ, સર્વ દોષમાત્રને કોપાવે છે. જે રોગી, પાણીનો શબ્દ, સ્પર્શ અને અવલોકનના યોગથી ભયભીત થાય છે તેને વૈદ્યકમાં "**જલસંત્રાસ**" એવું નામ આપેલુ છે. એ રોગ **અસાધ્ય** જાણવો ઉપર કહેલાં લક્ષણો ઉપરથી, **દંષ્ટ્રાપ્રહાર** કરનાર ખચ્ચર, ઘોડા, અસ્વલ, ચિત્તા, વાઘ, બિલાડી, ઇત્યાદિકોના દંશના લક્ષણો જાણવા.

સાવષ અને નિર્વિષ દંતનાં લક્ષણો:—કંડૂ (ખરજ), ચટકા થવા, રંગ બદલાવો, જ્વર, ભ્રમ, દાહ, રતાશ, સણકા, સોજો, ગુમડાં પાકવા, ગાંઠો ઉત્પન્ન થવી, ગુમડું ફાટવું, ફોલ્લા, કર્ણિકા, ઢીમચાં, એ લક્ષણો સવિષ દંશના જાણવા. એ લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણો નજરે પડે તો નિર્વિષ છે એમ જાણવું. હડકાયલુ કુતરૂં જેને કરડયુ છે એવો રોગી નિરોગી માણસને કરડે તો તેને પણ તે દંશ ઉપાધિ કરે છે.

અસાધ્ય લક્ષણો:—જે પ્રાણીનો દંશ જેને થયો છે તે, તે પ્રાણી જેવી ચેષ્ટા કરે છે, બરાડા પાડે છે, અને આરસી, પાણી વગેરે પદાર્થોમા તેનુ પ્રતિબિંબ વારે વારે જોઇ ખુશી થાય તે રોગી નિશ્ચય નાશ પામશે એમ જાણવુ

કુતરાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળા ઉંબરાના મૂળીઆ અને ધતૂરાનાં ફળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી આપવા. (૨) ઝેરકોચલાના બિયા ઘીમા શેકી, તે દૂધમાં ઘસી સેવન કરવાં. અને ઝેરકોચલાના બિયાં ઘસી દંશ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૩) અંઘેડાના મૂળીઆ એક તોલો વાટી મધ સાથે ખાવાં. અને દંશ ઉપર કુવેરનું લાબુ અને સિંધવ બાંધવો એટલે ત્રણ દિવસમાં કુતરાના વિષનો નાશ થાય છે. (૪) ગરમાળીના પાનના રસમા કસ્તુરી નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવી. (૫) દેવમાવળી અથવા ગરમાળીનાં તાજા મૂળીઆ ઠંડા પાણીમા એક તોલાથી ચાર તોલા પર્યંત ઘસી, તેમાં થોડું થોડું પાણી નાંખી સવાર સાંજ ૭ દિવસ પીવા આપવું (૬) કુતરૂં કરડે કે તુરતજ, કરડેલી જગો **અગ્નિવડે** બાળી નાખવી, એટલે રોગીને નુકશાન થશે નહિ. (૭) શતાવરીનાં મૂળીઆંનો રસ અને ગાયનું ઘી એકત્ર કરી પ્રાશનાર્થ આપવુ. (૮) ગોળ, તેલ અને આકડાના દૂધનો દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૯) તલનું તેલ, ખોળ, ગોળ, આકડાનુ દૂધ, એ સમભાગ લઇ એકત્ર કરી પાવું (૧૦) કાબરની હગારનો લેપ કરવો. (૧૧) બકમલીમડીનાં મૂળીઆંનો રસ કાઢી તે રસ પાવો. (૧૨) જુનો ગોળ, કડવું કોળું, હોકાનુ પાણી અને ઝીંઝરૂટીનાં બિયા એકત્ર કરી ૩ દિવસ પાવાં. (૧૩) કુકરપાડાની અંદર કોકરવર્ણું પાણી નાંખી તે પાણી પીવા આપવુ. વિષનુ જોર જેમ જેમ કમી થતુ જશે તેમ તેમ એ ઓષધથી ઉલટી થતી જશે. (૧૪) પાકેલા વગડાઉ કેળાના બિયા વાટી પાણીમા મેળવી પાવા અને દંશ ઉપર પણ લેપ કરવો (૧૫) અંકોલમૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. (૧૬) ઘોડાની લીંદ બે અને મરી અઢી તોલા, પાશેર પાણીમા મેળવી તે પાણી પાઇ દેવું. (૧૭) ગરમાળીના પાનનો રસ ચાર ચાર પૈસાભાર, ત્રણ દિવસ સુધી આપવો. (૧૮) સાટોડીનો રસ આપવો. (૧૯) રીંગણીનો રસ ઘી નાંખી આપવો. (૨૦) પાથરીનો કાઢો ઘી નાંખી આપવો.

૫૪—લૂતા (કાંતરણુ) વિષ.

લૂતા (કાંતરણુ, કાંતણુ) દંશનાં લક્ષણો:—લૂતાએ દંશ કરવાથી તે જગ્યા સડે છે; અને તેમાંથી રક્ત વહે છે, તથા જ્વર, દાહ, અતિસાર અને ત્રિદોષ રોગ, નાના પ્રકારના કોઢ, મોટાં મોટાં ગચાં અને મોટો, મૃદુ, રાતો, લીલો, નીલ અને ચચળ એવો સોજો આવે છે. **દૂષિવિષ લૂતાનાં દંશ લક્ષણો:**—જે દશનો મધ્યભાગ કાળો, રાતો, બળેલા જેવો, ઉપર ઉપસેલો, વારવાર પાકનારો અને પરૂ વહેનારો હોય છે, તેથી કરી અગ ઉપર ઢીંમણા અને તાવ આવે છે. **પ્રાણુહર લૂતાવિષ લક્ષણુ:**—સર્પના મળ મૂત્રમાથી, કિવા મરી ગએલો સર્પ સડી કોહી જાય છે તેમાથી દૂષિવિષ વાળા કીડા થાય છે, તે પ્રાણુનાશનું કારણુ છે, તેનો દશ સૂજે છે, અને તે ધોળો, કાળો, રાતો અને પીળો થાય છે, તે ઉપર પરૂ આવે છે અને રોગીને તાવ આવે છે. દાહ થઇ ઉચકી (હેડકી) થાય છે અને કપાળે શળ થાય છે.

લૂતાવિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) હળદર, દારૂહળદર, મજીઠ, પતગ અને નાગકેસરને થોડા પાણીમાં વાટી, દશ ઉપર લેપ કરવો. તે તત્કાળ લૂતાવિષનો નાશ કરે છે. (૨) કાળી અને ધોળી ગોકર્ણી, ગુદી, કાળીપાટ, રાતી અને શ્વેત સાટોડી, કોઠ અને સરસવના છોડના બિયાંને વાટી લેપ કરવો. (૩) કાળી તુળસીના પાનના રસમા ધોળી ચણોઠી અને ધોળી ગરણીનાં મૂળીઆ ઘસીને પાવાં.

૫૫—ઉંદરનું વિષ.

લક્ષણો:—વિષવાળો ઉંદર કરડયો હોય તો તેના દશમાથી લોહી વહે છે તે ધોળું હોય છે, ને શરીરપર ગચીઆં થાય છે અને તાવ, અરૂચિ, અને અગે દાહ એ લક્ષણો થાય છે. **પ્રાણુહર મૂષક-વિષ-લક્ષણુ:**—મૂર્ચ્છા આવે છે, ઉંદરના અગ જેવો સોજો આવે છે, રગ બદલાય છે, કલેદ, બહેરાપણુ, જ્વર, માથાને જડત્વ અને મુખમાથો લાળ તથા લોહીની ઉલટી, એવા લક્ષણો થાય ત્યારે પ્રાણુહર ઉંદરનો દશ જાણવો. **ઉંદરના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ધુવાસ, મજીઠ, હળદર અને સિંધવ, એ જણસો વાટી લેપ કરવો. (૨) ગલકીના પાન વાટી લેપ કરવો. (૩) સાપની કાચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી, અને પથ્ય પાળવી. (૪) ચિત્રકના મૂળીઆંનું ચૂર્ણ તેલમાં પચન કરવું; અને શસ્ત્રવડે બ્રહ્મરંધ્ર (તાળવા) ઉપર ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું, એટલે ઉંદરનુ વિષ નાશ પામે છે. (૫) આમલી ૪ તોલા, ધુવાસ બે તોલા, એ જૂના ઘીમા ખરલ કરીને ૭ દિવસ ખાવું. (૬) પારો, ગંધક, કપૂર, ધુવાસ અને સરસવ, એ સર્વ પદાર્થો આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તે સર્વ વિષોનો નાશ કરે છે. તેમા વિશેષે ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે. (૭) સુંઠ, મરી, પીંપર, કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ અને સિંધવનુ ચૂર્ણ ત્રણ માસા સાકર અને મધમા આપવું. (૮) ઉંદરકનીના પાનનો અંગરસ ૧ તોલાથી ૨ તોલા પર્યંત પાવો, અને અગે પણુ ચોળવો, અથવા ઉંદરકનીના કાંદા ગાયના દૂધમાં વાટી તે ૭ દિવસ પાવા. (૯) અઘેડાના કુમળા તોરાઓનો રસ કાઢી તે મધમાં ૭ દિવસ પાવો અથવા અઘેડાનાં બિયા મધમાં ખાવા આપવા. (૧૦) મેંદીના અકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવા. (૧૧) ભારગમૂળ પાણીમા ઘસી પાશેર પર્યંત પાવાં, અને શરીરે ચોળવાં. તે ચઢે તો તાજુ ગાયનું દૂધ પાવું. (૧૨) કુકડપાડાનો લેપ કરવો. (૧૩) ખોરૂં કોપરૂં મૂળાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૪) તુળસીના રસમા અફીણુ ખરલ કરી તે શરીર તથા દશ ઉપર ચોળવું.

૫૬—ભમરી અને માખીનું વિષ.

ભમરીના વિષ ઉપર ઉપચાર:—મરી, સુંઠ અને સચળને પાનના રસમાં વાટી લેપ કરવો. **માખી, વનમાખી, મધમાખી અને ભમરી** એ સર્વના દંશ ઉપર રાફડાની કાળી માટી અને ત્રિફળાનો ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો. **સર્વ કીડાના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—ઘોડાવજ, મરી, સુંઠ, પીંપર, હીંગ,

વાવડીંગ, સિંધવ, ગજપીંપળી, કાળીપાટ, અતિવિષ, એ સર્વ ઔષધોનો કાઢો કરી પાવો. **મક્ષિકા–પટકા ઉપર ઉપચાર:**—અરીઠા, લઘુરાળનું ઝાડ, પાથરી, હંસપદી, હળદર, દારૂહળદર અને ગેરૂનો લેપ માખીના દંશ સંબંધી પિટકાનો નાશ કરે છે. **ભ્રમર વિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સુંઠ, કબુતરની વિષ્ટા, હરતાલ, અને સિંધવને બીજોરાના રસમા ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) ભેંસનું માખણ ચોપડવું. (૩) થુરીઓ અને પીંપર વાટી લેપ કરવો. **વિષ ઉપર વમન:**—કડવી ગલકીનો કાઢો, મધ અને ઘી નાખી પાવો, અથવા કડવા કોળાના મૂળીઆ કિંવા પાન પાણીમા વાટી પાવાં, એટલે વિષ નાશ પામે છે. **પારષેક:**—સંપૂર્ણ જાતિનાં વિષ અત્યંત ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે એટલા માટે તે સર્વ પ્રકારોનાં વિષ ઉપર ઠંડા પાણીનો અભિષેક કરવો. વિષની અંદર તીક્ષ્ણતા તથા ઉષ્ણતા છે; એટલે તે પિત્તને કોપાવે છે, માટે પ્રથમ વામક ઔષધો આપી, પછી પાણી અંગપર રેડવું.

૫૭—સોમલનું વિષ.

લક્ષણો:—સોમલ પેટમાં ગયા પછી અર્ધા કલાકમાં કિંવા એક કલાકમાં વિષયોગ પ્રાપ્ત થયાનાં લક્ષણો જણાય છે, ગ્લાન આવે છે, પેટમા આગ થવા માંડે છે, ઉલટી થવા લાગે છે, પેટમાં અતિશય દુ:ખવા લાગે છે, પછી જુલાબ થવા લાગે છે, અને અતિશય તરસ લાગે છે પેસાબ બરોબર નહિ થતાં, બે ત્રણ ટીપાં પડે છે. આખા શરીરે બળતરા થઇ, આંજારી ઉપર નીચે થઇ જાય છે, આંખો લાલ થએલી હોય છે, અને જીભ ધોળી થઇ જાય છે.

સોમલના ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઉલટી થવાના ઉપાય યોજવા એક અથવા બે તોલા રાઇની ભુકી અને થોડું મીઠું, પાશેર ગરમ પાણીમા નાખી તે પાણી પીવા આપવું, એટલે ઉલટી થવા લાગે છે. સારી રીતે ઉપરા ઉપરી ઉલટી થવાને માટે ગરમ પાણી પીવા આપવું પેટમાની બળતરા કમી થવા માટે દૂધ કિંવા દહીં પીવા આપવું. અને તે ઉલટીના યોગે પાછું કાઢી નખાવવું (૨) ઉટીયું જીરૂં પાણીમા વાટી ગાળી તેમા મેદાગુ, દહીં અને ગુલાબજળ મિશ્ર કરી પાવુ, એટલે સોમલનું વિષ ઉતરે છે. (૩) સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને દૂધ અર્ધો શેર એ બન્ને એકઠા કરી પાવાં. (૪) કાથાનું પાણી કરી વારવાર પાતા જવુ. (૫) તાંદળજાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૬) કડવા લીમડાનાં પાનનો રસ પાવો. (૭) નવટાક માખણમા ૬ માસા મરીનુ ચૂર્ણ નાંખી તે આપવું. (૮) **ઢોરને સોમલનું વિષ ચડયું હોય તો:**—ઢોરચણોઠી (આસોદ)ના મૂળીઆ છાશમાં વાટી તેમા શિકેકાઇનાં બે ચાર બિયાનું ચૂર્ણ નાંખી તે પાવુ. (૯) કેળનો પાશેર રસ પાવો.

૫૮—તાંબાનો કાટ.

લક્ષણો:—જે તાંબાના વાસણને કલાઇ નથી હોતી તે વાસણમાં અન્ન રાખવાથી તે કટાઇ જાય છે, અને તે અનાજ ખાધાથી જીભ સૂકી અને કર્કરી થઇ જાય છે, પેટમા ઘણુંજ દુ:ખે છે; લોહીનો ઝાડો થાય છે, અને ઉલટી થાય છે. એ ઉપર ઉલટી થવાનો ઉપાય યોજવો.

૫૯—જંગાલનું વિષ.

જંગાલ એ લીલા રંગની ભુકી છે એમાં સોમલ હોવાથી, તે પેટમાં ગઇ હોય તો સોમલના જેવા જ વિકારો થાય છે. **જંગાલના વિષ ઉપર:**—સોમલનાજ ઉપચાર કરવા.

૬૦—હડતાલ અને મનશીળનું વિષ.

આ બન્ને પદાર્થોમા સોમલ હોય છે. એના વિષનાં લક્ષણ સોમલના વિષ પ્રમાણે થાય છે. **હડતાલ, મનશીળ અને જંગાલના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સોમલ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૨) જીરૂં અને સાકર ૭ દિવસ ખાવા આપવાં (૩) કોળાનો રસ આપવો. (૪) ધમાસો, રાજહંસ, જુઇ, કરીઆતુ, એમાથી એકનો કાઢો પીવા આપવો. (૫) સર્પાક્ષાનો રસ સાકરમાં આપવો. (૬) ધોળી ગરણીના પાનનો રસ પીવા આપવો. (૭) અળસીના બિયાં અને ખસાજીનનાં બિયાંને ઉકાળો મધ નાંખી

પાવાં, એટલે ઉલટી થાય છે. ઉલટી થયા પછી દૂધ અને એદાણાનો લુઆબ ખાવા આપવાં. (૮) નવટાંક દૂધમાં ૫ તોલા ઘી અને તેટલીજ સાકર નાંખી તે પાવું.

૬૧–રસકપૂરનું વિષ.

આ વિષથી સોમલના જેવાજ વિકારો થાય છે. વધારામાં જુલાબ માત્ર થાય છે, અને આજારીની જીભને ખાટાખારાનો સ્વાદ જણાય છે.

રસકપૂર ઉપર ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દૂધ પીવા આપવું અને તે ઉલટીના યોગે બહાર કાઢી નંખાવવું ઉલટી થયા પછી માયફળનુ કિવા આવળકટીનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાંખી તે પાવું. (૨) ઘી પુષ્કળ પાવું.

૬૨–કાચની ભૂકી.

કાચની ઝીણી ભૂકી પેટમાં જવાથી વિષયોગ પ્રમાણે વિકાર થાય છે. કાચના કકડાઓને ઘણીજ તીક્ષ્ણ ધાર હોય છે, તે પેટમાના આતરડામા વાગવાથી તેને ઇજા થાય છે; ઉલટી, જુલાબ, પેટ ચડીને દુખવું, તાવ, તરસ, દાહ, ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દહીં, દૂધ, આમલી વગેરે પાવાં અને તે ઉલટી કરી કાઢી નંખાવવું. (૨) એરંડાનાં મૂળીઆં પાવાં. (૩) નવસાર અથવા ગોપીચંદન ઘસી પાવું.

૬૩–વછનાગનું વિષ.

વછનાગના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાયનુ દૂધ, ઘી, માખણ અને એદાણાનો લુઆબ (એદાણા ઉકાળી ગાળી કાઢવા તે) એ જણસો ખવરાવવી. (૨) કપૂર પાણીમાં નાખી તે પાણી પાવું. (૩) ગરમ ગરમ દૂધ પાવું (૪) ઉંબરાની છાલનો રસ દૂધમાં નાખી ગરમ કરી પાવો. (૫) પિંઢવણનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો. (૬) મૂળાઆ સુદ્ધા તાંદળજાના રસમા ગાયનુ દૂધ નાંખી તે પાવો.

૬૪–મુરદાડશિંગ–(બોદારશિંગ)નું વિષ.

બોદારશિંગના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઉલટી કરાવવી. (૨) જુલાબનાં ઔષધો આપવાં. (૩) મૂળા અને સુવા ખવાડવા. (૪) ગાયનુ દૂધ સાકર નાંખી પાવું. (૫) દાડમનો રસ પાવો.

૬૫–સિંદુરનું વિષ.

સિંદુરના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) અક્કલગરો અને ઘોડાવજને પાણીમાં ઘસી પાવી. (૨) લીંબુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) ચણોઠીનાં પાન ૭ દિવસ ચાવી ખાવાં. (૪) ગળું બેસી ગયું હોય તો માફક આવે તેણે પાનમાં સવાર સાજ બિલામો ખાવો.

૬૬–મોરથુથુનું વિષ.

મોરથુથુના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઇડ લીંબુનો રસ સાકર નાંખી પાવો. (૨) ધાણીનો મંડ (ચોદગણું પાણી નાંખી બારી, સાર કાઢી લેવાય છે તે), એલચીની છાલની રાખ અને સાકર નાખી પીવા આપવું. (૩) વમન કરાવવું. (૪) કાથાનું પાણી કરી પાવું. (૫) બિલાડાની વિષ્ટા પાણીમાં મેળવી પાવી.

૬૭–હિંગળોકનું વિષ.

હિંગળોકના વિષ ઉપર ઉપચાર:—અર્ધો શેર આમલીને ચાર શેર પાણીમાં કઢવી, તેના ૭ દિવસ કોગળા કરાવવા.

૬૮—પારાનું વિષ.

અશુદ્ધ પારો ઉંટવૈદ્યો ઓષધમાં નાખી આપે છે, તે અંગ ઉપર ફુટી નીકળી તેમાંથી કેટલા- કના હાથ પગ રહી જાય છે, શરીરપર ચાંદીઓ પડે છે; સોજો ઉત્પન્ન થાય છે; શરીરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ચમકાટ દેખાય છે, કાળાં ચાઠાં થાય છે, વગેરે ઘણા વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

પારાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં નાખી તે પાવું. (૨) નાગરવેલના પાનના રસમાં ગંધક નાખી તે પાવો. (૩) ભોપાથરીના રસમાં ગંધક નાખી આપવો. (૪) નાગરવેલ, ભાગરો અને તુળસીનો રસ ૬૪ તોલા એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવો; અને બે પહોર પછી સ્નાન કરવું ૩ દિવસ. (૫) વાંસના પાનનો રસ સાકર નાંખી પાવો. (૬) કારેલીના મૂળીઆં પાણીમા વાટી પ્રાશન કરવાં. (૭) આસોદનાં પાનનો રસ, ભાંગરાનો રસ અને સુરોખાર એ છાશમા વાટી તે છાશ ૪ તોલા પાવી; એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે. (૮) કાંસદ્રાના પાનનો રસ કાઢી પાવો. (૯) ભોપા- થરીનાં મૂળીઆંનો રસ પાવો, શરીરે ચોપડવો અને ભોપાથરીની ભાજી કરી ખાવી.

૬૯—ગંધકનું વિષ.

ગંધકના વિષ ઉપર ઉપચાર:—દૂધમાં ઘી નાખી પાવું.

૭૦—અફીણનું વિષ.

અફીણ ઘણું ખાધામા આવવાથી માણસ બેશુદ્ધ થઇ પડે છે; શ્વાસોશ્વાસ ઘણોજ સાવકાશ અને હળવો ચાલવા માંડે છે; આંખમાંની કીકી સંકુચિત થઇ ઘણીજ ઝીણી સુઇની અણી જેવી બારિક થાય છે, હાંક મારી ઉઠાડવા છતાં માણસ ઉઠતો નથી. એ વગેરે વિકારો થાય છે.

અફીણના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વમન આપવું. (૨) ફટકડીનું ચૂર્ણ અને કપાસીઆનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાવું. (૩) હીંગ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાવું. (૪) માલકાંકણીના પાનનો રસ પાવો. (૫) નરમાના પાનનો રસ પાવો. (૬) અરીઠાનું પાણી કરી પાવું.

૭૧—નેપાળાનું વિષ.

નેપાળાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) એલચીના દાણા દહીંમાં વાટી આપવા. (૨) ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહીં એકત્ર કરી આપવુ.

૭૨—ભાંગ.

ભાંગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) દહીં કિંવા છાશ પાવી. છાશ અને ભાત ખાવો. (૨) જામફળ ખાવાં. (૩) તુવેરની દાળ વાટી ખાવી (૪) ગાયનું દહીં, સુંઠનુ ચૂર્ણ નાખી આપવું.

૭૩—કરેણનું વિષ.

કરેણના સર્વ ભાગમાં વિષ હોય છે. કરેણના વિષથી કૉલેરાના આજાર પ્રમાણે લક્ષણો થાય છે.
કરેણના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) માંખણની પરાશ આપવી. (૨) દૂધમાં અથવા દહીંમાં સાકર નાખી તે પાવું.

૭૪—ઝેરકોચલાનું વિષ.

ઝેરકોચલાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—કાળી પાનવેલીના ડીંટાનો રસ પાશેર ૩ દિવસ પાવો.

૭૫—ધંતૂરાનું વિષ.

ધંતૂરાનાં પાન ૧કંવા બિયાં પેટમાં જવાથી ગળામાં કોરડ પડે છે; આંખોમાંની કીકીઓ મોટી થાય છે; સ્મૃતિ નાશ થઇ માણસ બડબડ કરે છે; દિવાનો પ્રકાશ જોવામાં આવે તો કેફ વધારે ચઢે છે, એ લક્ષણો થાય છે.

ધંતૂરાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સમુદ્રફળ ગોમૂત્રમાં ઘસી આપવું. (૨) દહીં, ભાત અને ઘોડાવજ ખાવા આપવાં. (૩) દૂધમા સાકર નાંખી પાવી (૪) તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૫) દૂધમાં દ્રાક્ષની ખીર કરી તે પાવી. (૬) લાલ એરંડાનાં મૂળાઆં પાણીમાં વાટી પાવાં. (૭) ઘી પાવું. (૮) રીંગણીનો રસ ૪ તોલા કાઢી આપવો. (૯) કપાસનાં બિયાં અને ફૂલનો કાઢો આપવો.

૭૬—મદ્ય—(દારૂ)—ની કેફ.

મદ્ય ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઘી અને સાકર ચાટવાં. (૨) માથાપર ઠંડુ પાણી રેડવું. (૩) કોળાનો રસ ગોળ નાંખી પાવો. (૪) કોઠાનો ગર્ભ, દ્રાક્ષ, દાડમનો રસ અને દહીં, એ સમભાગ લઈ, તેમાં ધાણાની ભૂકી અને સાકર નાંખી તે આપવું. (૫) મધ, ખજુર, દ્રાક્ષ, આમસુલ, અને દાડમ એકત્ર કરી આપવું. (૬) કાકડી ખાવી.

૭૭—નખ—દંત—વિષ.

નખ—દંત—વિષ ઉપર ઉપચાર:—કડવો લીંમડો, શમી અને વડની વડવાઇઓના કલ્કમાં ગરમ પાણી નાંખી, તેનો દંશ ઉપર લેપ કરવો; એટલે નખ, દાતના દુ:સહ સપૂર્ણ વિષનો નાશ થશે.

૭૮—સરડાનું વિષ.

સરડો કરડયો હોય તો શરીરનો રગ લીલો, કાળો, નીલ કિવા અનેક પ્રકારનો થાય છે. અને તે રોગીને ભ્રાંતિ, અતિસાર વગેરે થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) આકડાનાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવાં. (૨) નાળીએરનો કુમળો ગર્ભ પાણીમાં ઘસી તેમાં આમળાં નાખી ગરમ કરી લેપ કરવો.

૭૯—વીંછીનું વિષ.

ઉત્પત્તિ:—સર્પની વિષ્ઠા, મૂત્ર અને **મળ,** ઉકરડા ઉપર અથવા બીજે ઠેકાણે પડી **કોહી** જવાથી, તેમાંથી (વૃશ્ચિક) **વીંછી, કાળી વીંછણ** ઇત્યાદિક ઝેરી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

વૃશ્ચિક વિષ લક્ષણ:—વીંછી કરડવાથી તે જગ્યોએ પહેલા પ્રથમ અગ્નિ અડકાડયા પ્રમાણે આગ થાય છે; પછી તે પીડા ઊર્ધ્વ ગતિએ શરીરમાં ભેદ કરે છે; પછી દંશ—સ્થાન પાસે આવી ચચરે છે. **અસાધ્ય વૃશ્ચિક—દંશ—લક્ષણ:**—હૃદય, નાક અને જીભની જગોએ વીંછી કરડવાથી તથા માંસ ગળી જઇ અત્યંત વેદના થવાથી માણુસ મરણ પામે છે.

વીંછીના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) આકડાનાં પાન અને રાઇ વાટી તેનો કિંવા વછનાગનો લેપ કરવો. (૨) ધોળી વસુ કિંવા આકડાના મૂળીઆં રવિવારે કહાડવાં. એને ચાવવાથી અથવા લેપ કરવાથી વીંછીનું વિષ ઉતરી જાય છે. (૩) નેપાળો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે. (૪) નવસાર અને હડતાલ પાણીમા વાટી લેપ કરવો; એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે. (૫) મોરથુથુ દહીંમાં ઘસી ચોપડવું અને શેકવું. (૬) થોડા અરીઠા ગોળમાં ખાવા અથવા અરીઠાનું ધૂમ્રપાન કરવું. (૭) હીંગ આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૮) તાંદળજાનો રસ સાકર નાંખી પાવો. (૯) ખરસાણીનો રસ ચોપડવો. (૧૦) કડવા લીમડાના પાન ચાવી બાફ જવા ન દેતાં, દંશના વિષમ બાગના કાનમાં ફુંક મારવી. અથવા કડવા લીમડાના પાનનુ ધૂમ્રપાન કરાવવું. (૧૧) હળદરની ભૂકી અને રાઇનાં પાન ચલમમાં નાંખી પીવાં, તે ધૂણી ગળી જવી; અને દંશસ્થાને પણ ધૂણી દેવી. (૧૨) આમલીનો ક્યુકો શેકી ઉપલી છાલ કાઢી નાંખવી, અને દંશના ઠેકાણે તે જોરથી દબાવવો. (૧૩) પાણીમાં ફટકડીની ભૂકી નાંખી, તે પાણી આંખોમાં નાંખવું. (૧૪) ધોળી સાવરીનાં મૂળીઆં પાણીમાં પલાળી રાખી, વીંછી ચઢવા માંડયો હોય તે ઠેકાણેથી એક આંગળના અંતરપર પકડી, તે વીંછી ચઢેલા

ઠેકાણા પર્યંત વારંવાર ફેરવતાં જવું, એટલે વીંછીનો વેગ મૂળ સાથે તુરતજ નીચે ઉતરે છે; અને એટલા ઠેકાણેના એક આગળના અંતરે એ મૂળ પકડવું, એટલે વેદના કમી થતી જાય છે. વેદના કમી ન થાય તો મૂળીયું ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવું. (૧૫) ધતૂરાનાં પાન હાથમાં મસળી, દંશ ઉપર તેનો રસ ચોપડવો. (૧૬) અપેડાના મૂળીઆં ચાવી ખાવાં, અને દંશ ઉપર તેનો લેપ કરવો.

૮૦—કાળી વીંછણનું વિષ.

લક્ષણ:—કાળી વીંછણ કરડવાથી શરીર ઉપર રોમાંચ ઉભાં રહે છે, શિશ્ન ફૂલી જાય છે, ઘણીજ વેદના થાય છે; અને સર્વાંગ ઉપર હિમ પડયા જેવું જણાય છે.

કાળી વીંછણના દંશ ઉપર ઉપચાર:—(૧) આકડાનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો અથવા આકડાનાં પાન, વછનાગ અને રાઇ વાટી લેપ કરવો. (૨) વગડાઉ હોરાનો રસ ચોપડવો.

૮૧—દેડકાનું વિષ.

લક્ષણ:—દેડકું કરડવાથી તેનો એક દાંત બેસી જાય છે; તે સ્થળે પીળો સોજો આવે છે; સણુકા, તૃષા ઉલટી અને નિદ્રા, એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—સરસવનાં બિયાં થુરીઆના દૂધમા વાટી લેપ કરવો.

૮૨—માછલાનું વિષ.

લક્ષણ:—વિષયુક્ત માછલું કરડવાથી દાહ, સોજો અને શળ, એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કાળા બકરાના કલ્કમાં ઘી નાંખી કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) મોરની પીછીની ધૂણી આપવી.

૮૩—ગરોળીનું વિષ.

લક્ષણ:—દાહ થાય છે, સોજા આવે છે, સોયો ભોંકાયા જેવું થાય છે, પરસેવો વળે છે અને શરીરપર રાતા રંગની ફોડકીઓ થાય છે.

ઉપચાર:—કરેલીના કાંદા પાણીમા ઘસી પાવા.

૮૪—શતપદી (બગઇ)—વિષ.

લક્ષણ:—બગઇ કરડવાથી દંશના જગોએ પરસેવો આવે છે, શળ થાય છે અને અંગ બળે છે.

ઉપચાર:—(૧) બળેલા તેલને ઠંડું કરી તેનો લેપ કરવો. કિંવા દારૂહળદર, હળદર અને મનશીળનો લેપ કરવો. (૨) ગુગળની ધૂણી આપવી. (૩) કાળુ ખજુર તેલમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૪) ગોળ બાળી લગાવવો. (૫) બદામનું તેલ ચોપડવું.

૮૫—મશક—(ડાંસ)નું વિષ.

દષ્ટલક્ષણો:—સોજો આવે છે. કડૂ છુટે છે અને થોડી પીડા થાય છે. ડુંગરોપર વિષારી ડાંસ હોય છે, તે ડાસના દંશનો ક્ષત, અસાધ્ય કીડાના ક્ષત પ્રમાણેજ અસાધ્ય હોય છે. **સવિષ મક્ષિકા દંશના લક્ષણો:**—સવિષ માખી કરડવાથી તે ઠેકાણે કાળુ ઢીમણું થાય છે. અને તે લાગલું વધવા માંડે છે. અને તે જગોએ આગ થાય છે. તેના યોગથી મૂર્ચ્છા અને જ્વર આવે છે. આ માંખોમાં સ્થાવિક નામની જે માખ થાય છે તે પ્રાણ લેનારી છે.

૮૬—મેણા—કોદ્રાનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) કોળાનો રસ ગોળ નાંખી આપવો. (૨) ઠંડુ દૂધ પાવું. (૩) જો ઢોરને વિષ ચઢયું હોય તો, પારિજાતકના પાનનો રસ કાઢી, ઢોરોને પાઈ દેવો.

૮૭–સોપારી લાગે તો.

ઉપચાર:—(૧) ગોળ ખાવો અથવા સાકર પાણીમાં નાંખી ખાવી. (૨) ઠંડુ પાણી પીવું. (૩) નખલાનું ચૂર્ણ ચાવવા આપવું.

૮૮–થુરીઆનું વિષ.

ઉપચાર:—ઠંડા પાણીમાં સાકર નાંખી પાવી. (૨) આમલીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.

૮૯–કુહીલીનું વિષ.

ઉપચાર:—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવું.

૯૦–ભીલામા ઉપર.

ઉપચાર:—(૧) સરસવ, તાંદળજો અને માખણનો લેપ કરવો. (૨) દારૂહળદાર, સરસવ, નાગરમોથ અને માખણનો લેપ કરવો. (૩) માખણ, તલ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૪) બકરીનું દૂધ અથવા ખોપરેલ ચોપડવું. (૫) કોયમી વાટી ચોપડવી. (૬) બદામ ઘસી ચોપડવી. (૭) દૂધની મલાઇ અને સાકર ચોપડવી (૮) તલ વાટી તેમાં કાળી માટી નાખી, ફોલ્લો ઉઠેલી જગોએ લેપ કરવો. (૯) જેઠીમધ, તલ, માખણ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૧૦) આસુંદરાની છાલ અને પાન વાટી લેપ કરવો. (૧૧) બહેડાંના મગજનો લેપ કરવો. (૧૨) જેઠીમધ, નાગરમોથ અને કોહીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.

૯૧–ચણોઠીનું વિષ.

ઉપચાર:—તાંદળજાનો રસ સાકર નાંખી આપવો.

૯૨–આકડાનું વિષ.

ઉપચાર:—આમલીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.

૯૩–ખરસાણીનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) પાણીમાં મધ નાંખી પાવું. (૨) માખણ ખાવું અને લેપ કરવો. (૩) દહીં કિંવા ખાટી છાશ પાવી.

૯૪–કેરોસીન તેલ પેટમાં ગયું હોય તો.

ઉપચાર—ગરમાળીના ગુદનું નવટાંક પાણી કરી પાવું, પછી પાશેર દૂધ પાવું, અને મીઠા તેલના કોગળા, ઉપરાઉપરી કરાવવા; એટલે મ્હોંમા ફોલ્લા અને ચાદીઓ થશે નહિ.

ચતુષ્પાદાદિકોનાં સાધારણ વિષલક્ષણ—વ્યાઘ્રાદિક ચતુષ્પાદ જનાવરો અને માણસ–વાનરાદિ દ્વિપાદ એઓના નખોનું અને દાતોનું વિષ સૂઝે છે, વધે છે અને તાવ આવે છે.

વિષ ઉતરી ગયાનાં લક્ષણ:—જે પુરૂષના વાતાદિ દોષ નિર્મળ થયા હોય છે, રક્તાદિ ધાતુ આરોગ્યાવસ્થામાં જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે થાય છે, અન્ન ઉપર ઇચ્છા થાય છે, મળ સાફ થાય છે, શરીરની કાંતિ, ઇંદ્રિયો, મન, ઇંદ્રિયોનો વ્યાપાર સારો થાય છે. તે રોગીનું વિષ ઉતરી ગયું છે એમ સમજવું.

વિષ ઉપર પથ્ય:—કુલથ, ચુકા, આમળાં, શાકભાજી, તાંદળજો, કાલશાક, લસણ, દાડમ, સિંધવ, એ વિષાર્તને પથ્યકારક છે **અપથ્ય:**—સાઠી ચોખા, કોદરા, રાળ, મગ, વટાણા, તેલ, ઘી, એ કોઇ દિવસ ભોજનમાં આપવાં નહિ; વિરૂદ્ધાન્ન, ખાવા ઉપર તરતજ ખાવું. ક્રોધ, ક્ષુધા, ભય, આયાસ, મૈથુન, દિવસે નિદ્રા, એ પદાર્થો વિષાર્ત થયેલા એ છોડવા.

૯૫–વિષૂચિકા. (કૉલેરા, કોગળીયું).

કારણ:—વિષૂચિકા એ એક અજીર્ણનોજ પ્રકાર છે. જે અજીર્ણની અંદર શરીરે સુઇયો ભોંકાયા જેવી વાયુની પીડા થાય છે, તે રોગને વિષૂચિકા કહે છે. જેનો આહાર પરિમિત છે અને જેને વૈદ્યશાસ્ત્રનું પ્રમેય જણાય છે, તેને એ રોગ થતો નથી. જે અજ્ઞાની છે અને જેની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન નથી, તથા જે ખાવાનો લાલચુ હોય છે, એવા માણસને આ રોગ અવશ્ય થાય છે. એ રોગ થવાનું મૂળ કારણ અજીર્ણજ છે. માસાહારી લોકોને ખાવાપીવામાં નિયમિતપણું ન હોવાથી તેઓમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ વિશેષ હોય છે. હમણાંના કાળમા જેને "કૉલેરા" કહે છે, તે રોગ પૂર્વે અહીં આપણા દેશમાં સમૂળગો નહતો. શીતળાના રોગની પેઠે, કૉલેરાનો રોગ પ્રકટ થવાથી હજારો લોક મરણ પામે છે; અને જે ઠેકાણે અતિશય ધાડી વસ્તી અને ગંધાતા પદાર્થો હોય છે ત્યાં આ રોગ જલદી ફેલાય છે. એ ઉપરથી યુરોપીઅન વૈદ્યોનો એવો મત છે કે આ રોગનું મૂળ કારણ અસ્વચ્છતા છે; પરંતુ એ કેવળ તેમની ભ્રાંતિ છે. અસ્વચ્છતાજ જ્યારે એ રોગનું કારણ છે, ત્યારે ભંગી વગેરે, જે લોક હમ્મેશાં અસ્વચ્છતા અને દુર્ગંધમાંજ કામ કરે છે તેઓને આ રોગનો બાધ કેમ થતો નથી? જ્યારે તેમને રોગ લાગુ પડતો નથી, ત્યારે એ કારણ ઘણુંજ લુલુ અને શુષ્ક છે. એટલું માત્ર ખરૂં કે દુર્ગંધ અને સ્વચ્છતા સાહાભૂત થતાં એનો જલદી પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. પરિમિત આહાર કરનારાઓને આ રોગનો ભય રાખવાનું બીલકુલ કારણ નથી.

વિષૂચિકા લક્ષણ:—મૂર્છા, ઉલટી, શોષ, શૂળ, પગમાં ગોટલા ચડવા, બગાસાં, દાહ, શરીરનો વર્ણ બદલાવો, કપાળે ફુટવી, હૃદયમા દુ:ખવું અને મસ્તકશૂળ, એ લક્ષણો થાય છે **અસાધ્ય લક્ષણ:**—જેના દાંત, ઓઠ, નખ, કાળા થયા હોય, શક્તિ ઘણીજ ક્ષીણ થઈ હોય, ઉલટીએ ઘણીજ પીડા થતી હોય, નેત્ર ઉડાં ગયાં હોય, સ્વર પણ ઘણો ઝીણો થઈ ગયો હોય. સર્વ સાધાઓ શિથિલ થયા હોય, ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત જે રોગી તે અસાધ્ય જાણવો. **વિષચિકાનો ઉપદ્રવ:**—નિદ્રાનાશ, અરતિ, કંપ, મૂત્રનિરોધ, અને મૂર્છા, એ પાંચ ઉપદ્રવો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) લીંબુ અજીર્ણનાશક છે, એટલા માટે તે સેવન કરવાથી વિષૂચિકાનો ઉપદ્રવ બાધક થતો નથી. (૨) કેસર લીંબુના રસમા પાવું (૩) લસણ, જીરૂં, સિંધવ, સંચળ, સુંઠ, મરી, પીંપર અને હીંગનું ચૂર્ણ લીમડાના રસમા કાલવી ખાવું (૪) અઘેડાના મૂળીઆ પાણીમા ઘસી પાવાં (૫) કારેલીનો રસ તેલ સાથે પાવો. (૬) છાશમા સાતુનું ચૂર્ણ નાખી ગરમ કરી, જવખાર નાખી તે છાશ પીવા આપવી. (૭) બીલી અને સુંઠનો કાઢો, કિંવા બીલી, સુંઠ, અને કાયફળનો કાઢો આપવો; એટલે ઓકારી (ઉલટી) વિષૂચિકાનો નાશ થાય છે. (૭) **લવંગાદિ ચૂર્ણ:**—૮ માસા લવંગ, એલચી અને જાયફળ એ અર્ધો તોલો, અફીણ ૧ માસો, એ બધી જણસોનું ચૂર્ણ કરી, તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો તોલો પાવું. એટલે દારૂણ કોલેરા, શૂળ, અતિસાર અને વાંતિ (ઉલટી) નો નાશ થાય છે. (૮) વિષૂચિકા અતિ વધી હોય તો છાશ કિંવા દહીં સમભાગ પાણી નાખી પાવું (૯) ચણાનો ક્ષાર ઠંડા પાણીમાં પાવો, (૧૦) તૃષા કિંવા શોષ ઉપર લવંગ કિંવા કાયફળ અથવા નાગરમોથનું પાણી તપાવી ઠંડું પાડીને પાવું. (૧૧) લીંમડાના રસમાં આમલી મેળવી પાવી. (૧૨) આદુનો રસ બે તોલા અને ધોળી ડુંગળી (કાંદા) નો રસ બે તોલા મિશ્ર કરી, થોડું ઘી નાખી પાવો પછી વારવાર બે તોલા કાંદા (ડુંગળી) નો રસ પાતા જવું. (૧૩) ૩ માસા જાવત્રી દૂધમાં વાટી પાવી (૧૪) આમલી ૯ ભાગ અને બિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી, ધોળી ડુંગળીના રસમા મેળવી ગાળી તે રસ ૨ તોલા પાવો; એટલે ઉલટી અને ઝાડો તત્કાળ બંધ થશે અને સવિષ જંત પણ મરી જાય છે. (૧૫) હીંગ, બિડલવણ, ઘોડાવજ, સુંઠ, અજમો અને બાળહરીતકીનું ચૂર્ણ ૬ માસા લઇ, નવટાંક છાશમા નાખી તે પાવી. તે મૂર્છા, શૂળ, મૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાંદ્ય, મલાવરોધ અને ઉદરરોગ વગેરેનો નાશ કરે છે. (૧૫) મોગલી એરંડાનાં મૂળીઆં છાશમાં ઘસી, હીંગ અને સિંધવ નાખી પાવાં.

૯૬–વિસર્પરોગ.

કારણ:—ખારૂં, ખાટું, કડવું, ઉષ્ણ અને લીલાં શાક વગેરે પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી, વાતાદિદોષ કુપિત થઇ, સાત પ્રકારના વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગ શરીર ઉપર સર્પની પેઠે પ્રસરે છે. માટે તેને વિસર્પ કહે છે.

અગ્નિવિસર્પ:—વાતપિત્તથી ઉત્પન્ન થએલો વિસર્પરોગ–જ્વર, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, અતિસાર, તૃષા, હાડ કુટવાં, અગ્નિમાંદ્ય, અંધારાં, ભ્રમ, ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. એનાથી આખું શરીર અંગારા સળગાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. જે જે ઠેકાણે તે વિસર્પ પ્રસરતો જાય છે, તે ઠેકાણે કોલસા પ્રમાણે કાળો, નીલ, રાતો રંગ થઇ ત્વરિત સોજો આવે છે, અગ્નિથી દઝાયા પ્રમાણે ઉપર ફોલ્લા થાય છે; તેની શીઘ્ર ગતિ હોવાથી તે ઝડપથી હૃદય સુધી પહોચી જઇ અત્યંત બળવાન થાય છે; એ શરીરે બાધા કરે છે, સંજ્ઞા તથા નિદ્રાનો નાશ કરે છે, શ્વાસ વધારે છે, અને હિચકી (હેડકી) ઉત્પન્ન કરે છે. એવા અસ્વસ્થપણાના કારણથી, પથારી ઉપર સુવાથી કિંવા બેસી રહેવાથી પણ સુખ થતું નથી, હાલચાલ કરવાથી કલેશ થાય છે, મનને અને દેહને કલેશ થવાથી ઉત્પન્ન થનારી એવી દુર્બોધ નિદ્રા તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રોગને અગ્નિવિસર્પ (આગીઓરોગ) કહે છે.

ગ્રંથિવિસર્પ:—સ્વકારણે કોપેલા કફવડે વાયુનો રોધ થઇ, તે કફનો ભેદ કરી કિંવા વધેલા રક્તનો ભેદ કરી ત્વચા, શિરા, સ્નાયુ તથા માંસ, સુધી લાવી દુષ્ટ કરી લાંબી, નાની, ગોળ, મોટી, રાતી, ગાઠોની માળા કરે છે તે ગાંઠોમાં સણકા ઘણા થાય છે, ઘણો કડક તાવ આવે છે; શ્વાસ, ઉધરસ, અતિસાર, મ્હોમાં સુકાપણું, ઉચકી (હેડકી), ઉલટી, ભ્રાંતિ, વર્ણ બદલાવો, મૂર્ચ્છા, અંગ ભાંગી જવું, અગ્નિમાંદ્ય, એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગને ગ્રંથિવિસર્પ રોગ કહે છે. આ રોગ કફ વાયુના કોપથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્ષતજવિસર્પ:—બાહ્ય કારણોએ ક્ષત (ચાંદી) થઇ, તેથી વાયુ કુપિત થઇ, તે રક્ત સહિત પિત્તને વ્રણમાં લાવી વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે, તે ઉપર જારના દાણા જેવી કાળી ફોલ્લીઓ થાય છે, સોજો આવે છે, તાવ આવે છે, સણકા થાય છે, તથા દાહ થાય છે; તેનું લોહી કાળું હોય છે.

ઉપચાર:—(૧) સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપર વારવાર શતધૌત ઘૃતનો લેપ કરવો. (૨) સરસડાનાં ફૂલ અથવા છાલ, કિંવા મૂળીઆં, જેઠીમધ, તગર, ચંદન, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારૂહળદર, કોષ્ટ તથા વાળો, એ દશ ઔષધોનો કલ્ક કરી તેમાં ઘી નાંખી તેનો લેપ કરવો, તે વિસર્પ, કોઢ, વ્રણ, તથા સોજાનો નાશ કરે છે. (૩) જટામાસી, રાઇ, લોધ્ર, જેઠીમધ, રેણુકબીજ, મોરવેલ, લીલાં કમળ અને સરસડાનાં ફૂલનો લેપ કરવો, તે અગ્નિવિસર્પનો નાશ કરનાર છે. (૪) વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીપળી, અને વેતસ, એ પાંચેની છાલનો કલ્ક કરી તેમાં શતધૌત ઘી નાંખી લેપ કરવો, તે દાહયુક્ત વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૫) વડની વડવાઇયો, ચણોઠી, કેળનો ડોડો, એનો શતધૌત ઘૃતયુક્ત લેપ કરવો; એટલે તે ગ્રંથિવિસર્પનો નાશ કરે છે. (૬) સરસડાના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ શતધૌત ઘીમાં નાંખી તેનો લેપ કરવો, એટલે કર્દમ–વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૭) કરંજ અને સાતવિણની છાલ, કળલાવી, થુરીઓ અને આકડાનું દૂધ, ચિત્રો, ભાગરો, હળદર અને વછનાગનો કલ્ક, તથા ગોમૂત્રમાં ઘી સિદ્ધ કરવું તે ઘી વિસ્ફોટક, વિસર્પ, તથા વિષૂચિકાનો નાશ કરે છે. (૮) પટોલ, અરડુસી, કરિયાતું, કડવો લીમડો, કુટકી, હરડે, બહેડાં આંવળાકટી અને ચંદનનો કાઢો ગુગળ નાંખી આપવો; તે સંપૂર્ણ દોષોથી ઉત્પન્ન થએલો કુચ વિસર્પ, ફોલ્લી, દાહ, જ્વર, સોજો, ક્ડૂ, વિસ્ફોટક, ભ્રાંતિ, તથા તરસનો નાશ કરે છે. (૯) ધમાસો, પિત્તપાપડો, ગળો, અને સુંઠને રાત્રે પલાળી રાખી વાટી કલ્ક કરી આપવો. તે તૃષ્ણા અને વિસર્પની શાંતિ કરે છે. (૧૦) એરંડો, કડવું કોળુ, કડવો લીમડો, કુંવાડીઆનાં બિયાં, બાવચો અને અંકોલનાં બિયાં, એ સમભાગ લઇ પાતાળયંત્રમાં તેલ કાઢી ચોળવું. તેથી વિસર્પાદિકનો નાશ થાય છે. (૧૧) ચણોઠીના પાનના રસનો લેપ કરવો.

પથ્ય:—ઘઉં, સાઠીચોખા, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર, કારેલાં, પટોલ, દ્રાક્ષ. **અપથ્ય**—જડાન્ન, જડપાન, લસણ, કુલિત્થ, તલ, અડદ, મીઠું, ખાટા પદાર્થ, તીખુ, મદ્ય.

૯૭–વિસ્ફોટક રોગ. (ફોલ્લા)

કારણ:—તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ (રાઈ વગેરે), ઉષ્ણ, વિદાહી, રૂક્ષ અને ક્ષાર, એવા રસ સેવન કર્યાથી, અને અજીર્ણ, અધિક ભોજન, ઉન્હ, ઋતુદોષ એટલે શીતોષ્ણાતિયોગ, અને ઋતુવિપર્યય (ઋતુનું બદલાવું), ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિદોષ કુપિત થઈ, ત્વચાનો આશ્રય કરી, રક્ત, માસ તથા અસ્થિ, એમને દૂષિત કરી ભયંકર વિસ્ફોટક (ફોલ્લા) ઉત્પન્ન કરે છે. તે રોગ થયાના પહેલા, જોરાવર તાવ આવે છે. **સન્નિપાતજ** અને રક્તજ વિસ્ફોટક સેકડો અનુભવી ઓષધો કરે તો પણ સાધ્ય થતા નથી.

સ્વરૂપ:—રક્તપિત્તથી થએલા એવા, અગ્નિએ દઝાએલા જેવા ફોલ્લાઓ શરીરપર કોઇ કોઇ ઠેકાણે કિંવા આખા શરીરે પણ થઇ આવે છે; અને તે કારણથી તાવ આવે છે. તેને વિસ્ફોટક કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) કરીઆતુ, કડવો લીમડો, જેઠીમધ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, પટોલ, અરડુસી, વાળો, ત્રિફળાં અને ઇંદ્રજવનો કાઢો આપવો, અને પથ્ય પાળવું; એટલે **દ્વંદ્વજ, ત્રિદોષજ અને રક્તજ** એવા વિસ્ફોટકનો નાશ થાય છે. (૨) ગળો, અરડુસી, પટોળ, નાગરમોથ, સાતવીણ, ખેરની છાલ, કાષ્ટાગરૂ, કડવા લીમડાનાં પાન, હળદર અને દારૂહળદરનો કાઢો–વિસર્પ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડુ, મસુરિકા અને પિત્તજવરનો નાશ કરે છે. (૩) પટોલ, ગળો, કરીઆતુ, અરડુસી, કડવો લીમડો, પિત્તપાપડો, ખેરની છાલ, અને નાગરમોથનો કાઢો, વિસ્ફોટક–જ્વર–નાશનાર્થ આપવો. (૪) ધરો, વજ, ઉંબરો, જાંબુઓ, આસુંદરો, સાતવીણ અને પીપળાનો કાઢો બાળી, તેમાં સિદ્ધ કરેલુ ઘી મર્દન કરવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, દાહ, પાક, વિસ્ફોટક અને શોફનો નાશ કરે છે. (૪) કડવા લીમડાની છાલ, ખેરની અંતરછાલ, ગળો અને ઇંદ્રજવનો કાઢો મધ નાખી પાવો; તે વિસ્ફોટક અને તાવનો નાશ કરે છે. (૬) કરીઆતુ, અરડુસો, કુટકી, પટોલ, ત્રિફળા, ચંદન અને કડવા લીમડાનો કાઢો, વિસર્પ, દાહ, જ્વર, સોજો, કંડૂ, વિસ્ફોટક, ભ્રાંતિ, તરસ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. (૭) ચંદન, નાગકેસર, સરસડાની છાલ, જાઇનાં પાન એને તાંદળજાના રસમા વાટી લેપ કરવો; તે દાહનો નાશ કરે છે. (૮) બોરડીના અને બાવળીઆના કુમળા પાન પાણીમાં વાટી જીરૂં અને સાકર નાંખી ખવરાવવાં; એટલે વિસ્ફોટક અને દાહનો નાશ થાય છે.

પથ્ય:—ભાત, જવ, મગ, તુવેર અને મસૂરના કાઢામા સુંઠ નાંખી તે; કુરડુ, બરૂના અંકુર, તાંદળજો, કંટોલ, પટળ, શતાવરી, પિત્તપાપડો, વટાણા, કારેલાં, કડવા લીમડાનાં પાન, બીલીનાં પાન તથા કડવા એવા યૂષનું ભોજન કરાવવું. **અપથ્ય:**—તલ, અડદ, કુલિત્થ; મીઠું, ખાટા, તીખા, દાહકારક રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ પદાર્થ.

૯૮–શિરોરોગ.

કારણ:—ધૂણી, તાપ, તુષાર, જળક્રીડા, અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ, ઉંચી જગ્યોનો પૂર્વ દિશાનો વાયરો, વાયુનો નિગ્રહ, રડવું, અતિ જળ કિંવા મદ્યનુ પ્રાશન, કૃમિ, મળ–મૂત્રના વેગનો અટકાવ રોકવું, કુદવુ, એકી નજરે ઘણી વાર સુધી અવલોકન કરવું, દુષ્ટ ગંધ, દુષ્ટ અન્ન અને ઘાંટા પાડી ભાષણ કરવું, એ કારણોએ મસ્તકરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. વાત, પિત્ત, અને કફે કરી, સન્નિપાતવડે, રક્ત વડે, ક્ષયવડે, કૃમિવડે, સૂર્યાવર્ત, અનંતવાત, અર્ધાવભેદક, શંખક, એમ ૧૧ પ્રકારના શિરોરોગ (મસ્તકશૂળ) થાય છે.

કૃમિજરોગ:—માથામા ભાલા મારવા જેવી પીડા થાય છે; અને માથામાંનું મગજ કીડા ખાય છે એવું જણાય છે, નાકમાંથી પરૂ, લોહી અને કીડા પડે છે, તેને કૃમિજ શિરોરોગ કહે છે. આ મોટા ભયંકર રોગ છે. **સૂર્યાવર્ત:**—સૂર્યોદય સાથેજ કપાળ દુઃખવાનો હળવે હળવે આરંભ થાય, જેમ

જેમ સૂર્ય ચડે છે તેમ તેમ તે શૂળ, આંખો અને ભમરોમાં અધિક થવા માંડે છે; તથા સૂર્ય નમ્યા પછી ઓછું થવા માંડી, સૂર્ય આથમ્યા પછી સમૂળગું બંધ થાય છે, શીત કિંવા ઉષ્ણ ઉપચારોવડે માણસને સુખ થાય છે. એ વિકારને **સૂર્યાવર્ત** કહે છે. **અનંતવાત:**—ત્રણે દોષ દુષ્ટ થઇ ગળાની પાછલી શિરાને પકડી, આંખો અને ભમરોને ઠેકાણે રહી, અત્યંત તીવ્ર વેદના કરે છે; અને કાનના આગળના ભાગપર કંપ થાય છે; હનવટી પકડાઇ જાય છે, નેત્રરોગ થાય છે. આ ત્રિદોષજન્ય મસ્તકરોગને **નંદવાયુ** એમ પણ કહે છે. **અર્ધાવભેદક:**—રૂક્ષાન્ન, અતિ ભક્ષણ, અધ્યશન, પૂર્વ દિશા ભણીનો પવન, દવ, મૈથુન—વેગધારણ, આયાસ, વ્યાયામ, એ કારણોએ કુપિત થએલો કેવળ વાયુ, કિંવા કફયુક્ત વાયુ અર્ધું મસ્તક પકડી, ગળાની શિરા (નસ), ભમરો, આંખ, કાન, ડોળા, કપાળ એ સર્વ એક બાજુભણીનાં પકડી, કુહાડીવતે ઘા માર્યા જેવી વેદના કરે છે, તેને **અર્ધાવભેદક (આદાશીશી)** કહે છે. આ રોગ વધવાથી તે બાજુની આખ જાય છે, કિવા કાન પણ બહેરો થાય છે. **શંખક:**—દુષ્ટ થએલાં પિત્ત, રક્ત તથા વાયુ ઘણો વધી, ઘણાજ સણકા આવે છે, બળતરા બહુ બળે છે; તેનાથી તે ભાગ ઘણો રાતો થાય છે; તે વેગ પ્રમાણે વધી ગળા સુધી જઇ ત્વરિત તેનો રોધ કરે છે; આ શંખક રોગવડે ત્રણ દિવસમાં પ્રાણ નાશ થાય છે.

વાતજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કોષ્ઠ, એરંડાનાં મૂળીઆં અને સુઠ, એ છાશમાં વાટી ગરમ કરી માથે લેપ કરવો (૨) મુચકુંદના ફૂલનો લેપ કરવો. (૩) સુઠ અથવા તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) નવસાર અને ચુનો શીશામા નાખી તે શીશી સુઘવા આપવી. **પિત્તજ રોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સાકર, દૂધ અને પાણી મસ્તક ઉપર સિંચન કરવુ. અથવા ઠંડા પાણીની ઘડી મૂકવી. (૨) ગાયનુ ઘી ચોળવું અથવા શતધૌત ઘીનો લેપ કરવો (૩) ચંદન, વાળો, કમળ, જેઠીમધ, ચિકણમૂળ, થુગીઆનાં મૂળીઆ, એ જણસોને દૂધમા વાટી લેપ કરવો **કફજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ચંદનનો લેપ કરવો (૨) રેણુકબીજ, શણુ, શિલાજિત, નાગરમોથ, એલચી, કૃષ્ણાગર, દેવદાર, જટામાંસી અને એરંડાના મૂળીઆંનો મંદોષ્ણ લેપ કરવો. (૩) સુઠ, કોષ્ટ, કુવાડીઆના મૂળીઆં, દેવદાર અને ભેસાગુગળને ગોમૂત્રમાં વાટી ગરમ કરી સુખોષ્ણ લેપ કરવો. **સન્નિપાતજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) મીંઢળ, તિલવણીના બિયા, નાકછિંકણીનાં પાન એ સમભાગ; વડનાં બિયા અને છાલનું ચૂર્ણ અર્ધો ભાગ લઇ, તેનુ બારિક તપખીર જેવું ચૂર્ણ કરી સુંઘવાને આપવુ; એટલે તત્કાળ મસ્તકશૂળ, પ્રલાપ, કફ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે **રક્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) શતધૌત ઘૃત માથાપર ચોળવું (૨) સુંઠના કલ્કમા દૂધ નાખી તેનુ નસ્ય આપવું, તે નાના દોષોથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. (૩) કમળ અને રાસ્ના વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) ઉંબરાનાં પાકેલાં ફળ લઇ ઘીમાં સાકર નાખી તે સાથે પચાવવાં. તેમા એલચી અને મરી નાંખી ભક્ષણને માટે આપવાં એટલે રક્તઆવની શાંતિ થાય છે. (૫) રીંગણીના ફળનો રસ કાઢી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો, તે મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. **કૃમિજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સુઠ, મરી, પીંપર, કરંજની છાલ અને સરગવાની છાલ, એ સર્વેને બકરીના મૂત્રમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું. (૨) વાવડીંગ, સાજીખાર, દંતીમૂળ અને હીંગને ગોમૂત્રમા વાટી તે કલ્કમાં સરસવનું તેલ નાંખી પચન કરી તેનું નસ્ય કરવું. (૩) કાંટાસરીઆનાં પાનનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી નાકમાં પાડવાં. (૪) રીંગણીના ફળની બીડી કરી નાકમાંથી ધુમાડી કહાડવી અને એ ત્રણ દિવસ થયા પછી કુકરપાડાનુ ચૂર્ણ નાકે સુંઘવું, એટલે બધા કૃમિ પડશે. (૫) કડવા લીમડાના પાન અને મરી વાટી તે રસ નાકમા નાખવો. **સૂર્યાવર્ત રોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગોળ નાખી ઘી પાવુ, અને તલ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો; આ ઓષધ ત્રણ દિવસમાં સૂર્યાવર્ત રોગને શાંત કરે છે (૨) દૂધ તથા ઘીનુ ભક્ષણ અને નસ્ય કરાવવું; અને તેનોજ રેચ આપવો. (૩) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમા ઘી અને સિંધવ નાખી તેનુ નસ્ય કરવું. તે આદાશિશી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. (૪) ઉપરસાલ નીલકમળ, કોષ્ટ, તજ, પીંપર અને જેઠીમધને કાંજીમાં વાટી તેમા ઘી અને તેલ નાખી તેનો **સૂર્યાવર્ત** અને **આદાશીશી** ઉપર લેપ કરવો. (૫) ભાંગરાના રસમાં સમભાગ બકરીનું દૂધ નાંખી સૂર્યના કિરણોમા તપાવવું. અને તેનું નસ્ય કરવું. (૬) આરસડાના ઝાડના મૂળીઆં કિંવા ફૂલોની અથવા જવ અને પીંપરની પોટલી સુંઘવાને આપવી.

(૭) ચણોઠીનુ મૂળીયું ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. એટલે સૂર્યાવર્ત, રતાંધળો, નેત્રમાં પડળ આવે છે તે અને મસ્તકશૂળ એ રોગો દૂર થાય છે. **અનંતવાત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—સૂર્યાવર્ત નાશક** વિધિ કરવી (૨) મધ, દહીં ઉપરની તોર, ઘેબર, ઘા, પૂરી વગેરે વાતપિત્ત નાશક આહાર આપવો. (૩) અનંતના ઝાડની ઉત્તર દિશાબાજુની મૂળાડી કાઢી ઠંડા પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ઘસી આખા મસ્તકે લેપ કરવો, અને તાળવા ઉપર ચોળતા રહેવુ તથા મૂળીઆનો એક કકડો વાળે બાંધી રાખવો, અને શક્તિ પ્રમાણે ઠંડા પાણીમાં મૂળીયું ઘસી પાવું. (૪) કાળા કાસાંદીના કાદા પીસી, તેની પોટલી તવીપર ગરમ કરી તેનો મસ્તકે શેક કરવો. પછી કેટલીકવારે તેજ પોટલીમાના કાદા ગરમ કરી તેનો મસ્તકે પાટો બાંધવો. (૫) અરીઠા હાથમાં ચોળી તેના ફીણનું અંજન કરવું. વાયુ ઉતરી ગયા પછી આંખોમાં માખણ આંજવું. આ અંજનથી મહાન સર્પનું પણ વિષ ઉતરે છે. (૬) તાદળાનો ભાત કરી ખાવા આપવો. એ ભાત વિષમજ્વર અને વિષ ચડેલા માણસને પણ હિતકર છે. **આધાશીશી ઉપર ઉપચાર:**—(૧) બકરીના દૂધમાં અથવા પાણીમા સુંઠ ઘસી તેનુ નસ્ય આપવુ તે **મસ્તકશૂળનો નાશ** કરે છે. (૨) સરગવાના પાનના રસમા મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૩) પીંપર, અને સિંધવનું ચૂર્ણ તેલમાં કિંવા ઘીમાં પાચન કરવું અને નસ્ય આપવું; અથવા પાણીમા ઘસી નસ્ય આપવું. (૪) કોષ્ટ, એરંડમૂળ અને કુવાડીઆનાં મૂળીઆ કાંજીમા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૫) અગથીઆના પાનનો કિંવા ફૂલનો રસ, જે બાગનુ કપાળ દુ:ખતુ હોય તેના બીજા ભાગના નાકમા પ્રથમ બે ટીપાં વધારે નાંખી, પછી બીજા નાકમા નાખવા એના યોગથી **ચાતુર્થિક જ્વરનો** પણ નાશ થાય છે. (૬) કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવુ તે **તત્ક્ષણ** આધાશીશીનો નાશ કરે છે. (૭) રીંગણી તથા જટામાસીના કલ્કમાં ઘી નાખી પચન કરવું. તેનુ નસ્ય આપવાની સાથેજ આધાશીશીનો નાશ થાય છે. (૮) સહેવાતુ હોય તેણે ભીલામાનુ તેલ બારિક સળીપર લેઇ, જે બાજુનું કપાળ દુ:ખતુ હોય તેની બીજી બાજુના ડોળાની પાસે જ્યા રાતી જગો હોય છે તે જગો ઉપર તે ચોપડવુ. આ યોગવડે **દુ:સહ** આધાશીશી પણ દૂર થાય છે. (૯) તુવેરના પાન અને ધરોનો રસ એકત્ર કરી તેનુ નસ્ય આપવુ, તે તુરત આધાશીશીનો નાશ કરે છે. (૧૦) વાવડીંગ અને કાળા તલ, સમભાગ લઇ વાટી તેનો લેપ કરવો અને નસ્ય આપવુ. (૧૧) મરી અને ચોખા, ભાગરાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) ગરણીના ફળ કિંવા મૂળીઆ પાણીમાં વાટી તેનુ નસ્ય કરવું, કિંવા મૂળીઆં કાને બાંધવા. (૧૩) દૂધ કિંવા નાળીએરનુ પાણી સાકર નાખી પાવુ કિંવા ઠંડુ પાણી પાવું અથવા ઘીનું નસ્ય આપવુ. (૧૪) ખડીસાકર અને મીંઢળ ગાયના દૂધમા ઘસી સૂર્ય ઉગ્યા પહેલા તેનું નસ્ય આપવું. (૧૫) કરંજાના બિયા ઘસી તેમાં ગોળ નાખી તેનુ નસ્ય આપવુ (૧૬) રાસ્ના, સુંઠ, વાવડીંગ, એરંડાનાં મૂળીઆં, ત્રિફળા, દશમૂળ અને હરીતકીનો કાઢો આપવો. તે વાતરોગ, આધાશીશી, આકડવાયુ, અર્દિતવાયુ, ખંજવાયુ, નેત્રરોગ, મસ્તકશૂળ, જ્વર અને અપસ્મારનો નાશ કરે છે. (૧૭) કુકરપાડાની ભૂકી નાકે સુંઘવી; એટલે શ્લેષ્માદિક ભાગ નીકળી જઇ આધાશીશી દૂર થાય છે. (૧૮) મોટા પરોઢીએ બે કિંવા ત્રણ નેપાળાનાં બિયામાંનું મગજ લઇ, લીંબુના રસમાં ઘસી, જે બાજુનુ મસ્તક દુ:ખતુ હોય તે બાજુની આંખની ભમર ઉપર સળીવડે ચોપડવુ, એટલે આધાશીશી જલદીથી દૂર થાય છે. (૧૯) નગોડના રસમા મરી ઘસી તેનુ નસ્ય આપવું. (૨૦) આંવળકટીનુ ચૂર્ણ, ઘી અને સાકર સાથે ખાવા આપવુ. (૨૧) દૂધની મલાઇ સાકરમા ખાવી (૨૨) આદુ અને ગોળ એકત્ર કુટી ગોળી કરી તેનો રસ નાકમા પાડવો. (૨૩) સવાર સાંજ ગાયનુ ચોખુ તાજું દૂધ નાકમાં નાખવુ. એટલે સાત દિવસમાં આધાશીશી દૂર થાય છે (૨૪) સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમા ઘસી તેનુ નસ્ય આપવું. (૨૫) નાકછીંકણીનુ ચૂર્ણ પ્રથમ વિરુદ્ધ બાજુના નસકોરામાં સુંઘી પછી બીજા નસકોરામાં સુંઘવુ. (૨૬) અરીઠા ઘીમા ઘસી નસ્ય કરવુ **શંખક શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કેસર અને સાકર સમભાગ, અને બન્નેના સમાન ઘી અને ઘીથી ચોગણું પાણી નાંખી ઘી શેષ રહે ત્યાં પર્યંત તે સર્વેનું પચન કરવું, અને પછી તે ઘીનુ નસ્ય આપવુ; એટલે શંખક, મસ્તક અને નેત્રની જગાનું શૂળ નાશ પામે છે. (૨) ઠંડુ પાણી મગજપર સિંચતા જવું. (૩) દારૂહળદર, મજીઠ, કડવો લીમડો અને પદ્મકાષ્ઠનો લેપ કરવો.

(૪) ચિકેણુ, નીલાકમળ, ધરો, કાળા તલ અને સાટોડીનો લેપ કરવો. તે શંખક, અનંતવાત અને સર્વે પ્રકારના મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. (૫) કરંજ અને સરગવાનાં બિયાં, તમાલપત્ર, સરસડો, અને તજનું નસ્ય આપવું. તે સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૬) ગોળ આદુનો રસ, પીંપર અને સિંધવ, પાણીમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. એટલે ભુજસ્તંભાદિક રોગ અને સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ દૂર થાય છે. (૭) સાકર તથા કેસર ઘીમા તળી તેનુ નસ્ય આપવુ, તેથી વાયુ, અને રક્તથી ભમરો, આખ, કાન, ડોળા, એ ઠેકાણાનું શૂળ, અર્ધમસ્તક શૂળ અને સૂર્યાવર્ત, એ રોગો દૂર કરે છે. (૮) દેવદાર, તગર, કોષ્ટ, વાળો અને સુંઠ, એ કાંજીમાં વાટી તેમાં તેલ નાખી લેપ કરવો, એટલે મસ્તકશૂળનો નાશ થાય છે. (૯) ઉન્હાળી અને નવસાર એકત્ર ખરલ કરી સુંઘવા માટે આપવાં, એટલે મસ્તકની વાયુ-સંબંધી પીડાનો નાશ થાય છે. (૧૦) સુંઠ, મરી, પીંપર, પુષ્કરમૂળ, હળદર, રાસ્ના, દેવદાર અને વજનો કાઢો નાકવડે પ્રાશન કરવો. તે મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગોળ અને સુંઠના કલ્કમા દૂધ નાખી તેનું નસ્ય આપવું, તે નાના પ્રકારના દોષવડે થએલી મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે. (૧૨) એરંડમૂળ, તગર, શતાવરી, જીવંતિ, રાસ્ના, સિંધવ, ભાગરો, વાવડીંગ, જેઠીમધ, સુંઠ, કાળા તલનું તેલ અને બકરીનુ દૂધ, એ સઘળું એકત્ર કરી તેમા ભાગરાનો રસ નાખી પચન કરવુ; આ સિદ્ધ થએલા તેલનાં ૭ ટીપાં નાકમા નાખવા. તે બધા પ્રકારના મસ્તકવિકારો દૂર કરશે; ગરી ગએલા કેશ અને હાલનારા દાંતને ઘટ્ટ કરશે; તથા ગરૂડના જેવી દૃષ્ટિ કરી બાહુઓમા અધિક બળ આપશે. (૧૩) ત્રિફળા, કરીઆતુ, હળદર, કડવો લીમડો અને ગળોનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. તે ભ્રકુટિ, આંખ, અને કાનના ઠેકાણાનુ શૂળ, આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત, શંખક, દંતશૂળ, રતાંધળો, પડળ અને નેત્ર પીડાનો નાશ કરશે (૧૪) કડવા લીમડાના પાનના રસમા મરી નાખી નસ્ય આપવુ. તેથી મસ્તકશૂળ અને અપસ્મારના રોગો દૂર થાય છે. અને કૃમિ પણ પડે છે. **ક્ષયજ શિરોરોગ** (મસ્તકમાના મેદુ શુષ્ક થઇ ભયંકર મસ્તક-શૂળ થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગોળ, ઘી અને પૂરીઓ ખાવા આપવી; અને દૂધ, તથા ઘીનું નસ્ય આપવું અને પાવુ. (૨) દૂધમાં બદામ વાટી ખાર કરી ચોખ્ખું ઘી અને સાકર નાંખી ખાવી તથા માથાપર બદામનુ તેલ ચોપડતાં જવુ.

પથ્ય:—ઘી, દૂધ, ચોખા, પટોળ, સરગવો, ચાકવત, કારેલાં, કેરી, દાડમ, તુવેર, ઘઉં, મગ. **અપથ્ય:**—મળમૂત્રનો અવરોધ, દુષ્ટ પાણી, વિરૂદ્ધાન્ન, દિવસે નિદ્રા.

૯૯—શીતપિત. (પિત્તનુ ઉપડવું).

કારણ અને લક્ષણો:—શીતળ વાયુના સંપર્કે કરી કફ અને વાયુ દુષ્ટ થઇ પિત્તને મળી અભ્યંતરમાં રક્તાદિ ધાતુને ઠેકાણે અને બહાર ચામડીમાં, મધમાખીના દંશથી જેવું ઢીમણું થાય છે તેવાં ઢીમણાં થાય છે. તેમાંથી કંડૂ, પીડા અને દાહ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) સિંધવ ઘીમા વાટી ચોપડવો. (૨) ત્રિફળાંનુ ૬ માસા ચૂર્ણ એક તોલો મધમાં આપવું. (૩) મરીની ભૂકી ઘીમાં મેળવી શરીરે ચોળવી. (૪) નગોડના પાનનો રસ ૨ તોલા કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી એક તોલો નાંખી ત્રણ દિવસ પાવુ. (૫) કોઠીનાં પાન બારિક વાટી તેનો લેપ કરવો. અને કોઠીના પાનનો રસ દૂધમાં પાવો. (૬) શિવણીનાં સુકાં ફળ બાફી, તે વાટી તેનો કલ્ક દૂધમાં આપવો; અને પથ્ય પાળવી. (૭) ગળો, હળદર, કડવો લીમડો અને ધમાસો, એ દરેકનો કાઢો શીત-પિત્ત ઉપર આપવો. તે પ્રાણનું સંરક્ષણ કરે છે (૮) ગોળ તથા અજમો એકત્ર કરી સાત દિવસ આપવું. (૯) કુંવાડીઆનાં મૂળીઆંનુ ચૂર્ણ ઘીમા પ્રાશનાર્થ આપવું. (૧૦) તુળસીનો રસ શરીરે ચોળવો. (૧૧) કડવા લીમડાનાં પાન વાટી ઘી સાથે કિંવા આવળકટી સાથે ખાવા, તેથી વિસ્ફોટક, કોઢ, ક્ષત, શીતપિત્ત, કંડૂ અને રક્તપિત્ત નાશ પામે છે. (૧૨) ગલકીના પાનનો રસ ઘીમાં નાંખી તેનો લેપ કરવો. (૧૩) ગરમાળીનાં મૂળીઆં દૂધમાં ઘસી પાવા, એટલે કંડૂ અને શીતપિત્ત ત્રણ દિવસમાં દૂર થાય છે.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, કુલિત્થ, કારેલાં, દાડમ, ગરમ પાણી, કફ, પિત્તહારક પદાર્થ. **અપથ્ય:**—સ્નાન, ગરમી (તાપ), ખાટું તથા જડાન્ન.

૧૦૦—શૂળરોગ.

કારણ:—ઉદરમાં વાયુનો પ્રકોપ થાય એટલે તે હૃદય, કુક્ષિ, પીઠ, પાંસળી, ધુંટી, અને પેટની જગ્યોએ શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે.

શૂળના પ્રકાર:—પૃથક્ દોષોવડે ત્રણ, સન્નિપાતવડે એક, આમવડે એક તથા દ્વંદ્વજવડે ત્રણ મળી આઠ પ્રકારનાં શૂળ થાય છે આ બધાં શૂળની અંદર ઘણું કરી વાયુ પ્રબળ હોય છે. શૂળના **પરિણામશૂળ અને અન્નદ્રવશૂળ** એવા બીજા પણ ભેદ છે.

શૂળના ઉપદ્રવ:—વેદના, તૃષા, મૂર્છા, મલબદ્ધતા, કફ, શ્વાસ, ઉચકી, એ ઉપદ્રવો થાય છે.

ઉપચાર:—દશમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ, હીંગ, અને સંચળ નાંખી પાવો; એટલે પેટનું ચઢવું અને શૂળનો નાશ થાય છે. (૨) સુંઠ અને એરંડમૂળના કાઢામાં હીંગ અને સંચળ નાંખી પાવો; એટલે તત્કાળ શૂળનો નાશ થાય છે (૩) સંચળ, અમ્લવેતસ, બિડલોણ, સિંધવ, અતિવિષ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ બીજોરાના રસમા આપવું એટલે ગુલ્મ અને શૂળનો નાશ થાય છે. (૪) એરંડમૂળ, ધાણા, બીડલોણ, જવાસા, હરીતકી અને હીંગનું ચૂર્ણ પાણીમા આપવુ; એટલે શૂળ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે. (૫) પંચલવણ (બીડલોણ, કાચલવણ, સિંધાલૂણ, સંચળ અને મીઠું) સમભાગ લઈ આદાના રસમા પંદર દિવસ પચન કરવુ. પછી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી, તે વાતશૂળ ઉપર આપવી. (૬) હીંગ, તેલ અને સિંધવને ગોમૂત્રમા પચન કરી તેનો ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. તે વેદનાયુક્ત શૂળનો નાશ કરે છે. (૭) રીંગણી, ગોખરૂ, એરંડમૂળ, કુશ, કાસ અને શેરડીનાં મૂળીઆંનો કાઢો પાવો (૮) ત્રિફળા અને ગરમાળાના મગજનો કાઢો, સાકર અને મધ નાખી પાવો; તેથી કરી દાહ, પિત્તશૂળ અને પ્રદર દૂર થાય છે. (૯) બીજોરાના રસમા ગોળ નાખી પાવો, તે કફશૂળ, હૃદ્રોગ, વાતશૂળ અને ગુલ્મનો નાશ કરે છે. (૧૦) કાયફળ, પોખરમૂળ, કાકડાશિંગ, નાગરમોથ, સુંઠ, મરી, અને કચોરૂનું ચૂર્ણ, આદુનો રસ કિંવા મધમાં આપવુ. એટલે શૂળ, વાયુ, ઉલટી, કાસ, શ્વાસ, અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) ચિત્રક પીપળીમૂળ, એરંડમૂળ, સુંઠ અને ધાણાનો કાઢો, હીંગ, સિંધવ અને બીડલોણ નાંખી આપવો. (૧૨) રાઇ અને ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું, એ સર્વ રોગનું નાશક છે (૧૩) અજમો, સિંધવ, હરીતકી, અને સુંઠનુ ચૂર્ણ આપવું, તે તત્કાળ શૂળનો નાશ કરે છે. (૧૪) શતાવરીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૫) એલચી, હીંગ, જવખાર, અને સિંધવનો કાઢો એરંડતેલ નાખી આપવો. તે કમર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કુક્ષિ, મસ્તક, અને કર્ણ, એ ઠેકાણેનાં શૂળનો અતિ વેગથી નાશ કરે છે. (૧૬) સુંઠના કાઢામા એરંડતેલ, હીંગ અને સંચળ નાખી પાવો. (૧૭) બહેડા ૧ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ, હરીતકી ૧ ભાગ, અને કાચકાનો મગજ ૩ ભાગ, એનું ચૂર્ણ એરંડતેલમાં ઘુંટી આપવુ, એટલે સર્વ પ્રકારના શૂળનો નાશ થશે. (૧૮) નારાયણ ચૂર્ણ આપવું. (૧૯) ક્ષાર યોગ ખાખરાના મૂળીઆં, આસુંદરાની છાલ, અઘેડો, કેળનો ડોડો, તલ, હરણખોડી, ધંતૂરો, હળદર, કોહળાનો વેલ, અરડુસો, અને સુરણ, એકત્ર કરી માટલામા ઘાલી જમીનમા ખાડો ખોદી તેમાં છાણાં મૂકી રાખ કરવી. તે રાખ પાણીમાં મેળવી, પાણી ગાળી તે પ્રાશનાર્થ આપવુ; એટલે શૂળ આનાહવાયુ, મલબંધ, ગુલ્મ, કફસંબંધી રોગ, કમળો, વિદ્રધિ, હૃદયશૂળ, પાંડુ, સંગ્રહણી સોજો, શૂળ, વ્યાધિ, સળેકમ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉદરરોગ, પીનસ, પ્લીહા, અને મેહ, ઇત્યાદિકોનો નાશ થાય છે; જડ પથ્થર જેવુ ભક્ષણ કર્યું હોય તથાપિ આ ક્ષાર ભસ્મ કરી નાંખે છે. (૨૦) સુંઠ, સાજીખાર, અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ; તે ક્ષણમાં સંપૂર્ણ શૂળનો નાશ કરે છે. (૨૧) સંચળ, હીંગ અને સુંઠનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી ગરમ પાણીમા આપવું. તે કફ, વાતથી હૃદય, કુખ, પીઠ અને પેટમાં થયેલું શૂળ તથા વિષૂચિકાનો નાશ કરે છે. મળબંધ, ઉપર જવના કાઢામાં આપવું. (૨૨) **ચિત્રકાદિ વટી:**—ચિત્રમૂળ, મીઠું પહાડમૂળ, સુંઠ, મરી, પીંપર, કાચલવણ, સિંધવ, બિડલોણ, સંચળ, જીરૂં, ધાણા, જટામાંસી અને અજમો સમભાગ લઇ તેનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું. તે એકત્ર કરી તેને લીંબુના રસમાં ખરલ

કરી ગોળી કરવી. તે હૃદયશૂળ, પાર્શ્વશૂળ, આમશૂળ, અરૂચિ અને ૮૦ પ્રકારના વાયુના વ્યાધિ, એ સર્વેનો તુરત નાશ કરે છે. (૨૩) સુંઠ, તલ અને ગોળનો કલ્ક દૂધમાં કરી પાવો; એટલે પરિણામશૂળ, અને આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨૪) ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી તેમાં સુંઠ, મરી અને પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવું. એ અત્યંત દુઃસહ શૂળનો નાશ કરે છે. (૨૫) એરંડમૂળ, ચિત્રો, નાનો શંખ, સાટોડી અને ગોખરૂ, એ સમભાગ લઇ પુટમા બાળી, તેની ભસ્મ કરી પાણી સાથે પાવી. (૨૬) પાણી ભરેલુ નાળીએર લઇ તેના મુખપર કાણું પાડી તેમા મીઠુ ભરી બહાર માટી ચોપડી સુકવી છાણાના દેવતામાં બાળવું. પછી બારિક ચૂર્ણ કરી પીંપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ખાવું; એટલે પરિણામશૂળ, વાત, પિત્ત, કફ, અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થએલા શૂળનો નાશ થાય છે. (૨૭) ક્ષુદ્ર શંખની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં આપવી તે તુરત પંક્તિશૂળનો નાશ કરે છે. (૨૮) આમળાનાં મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં પાવા. (૨૯) મીંઢળ અને કડુ પાણીમા વાટી કિંચત્ ગરમ કરી ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૩૦) ૧ કાચકો, સિંધવ, લસણુ અને હીંગનુ ચૂર્ણ, ત્રણુસેં શૂળનો નાશ કરે છે (૩૧) અડદનાં વડાં, સિંધવયુક્ત, મૃદુ, તૈલપક્વ એવા ઘી સાથે ખાવા; એટલે અન્નદ્રવશૂળનો નાશ થાય છે. (૩૨) ઘોડીની લાદ પીલી તેનો રસ કહાડી તેમાં હીંગ નાંખી તે રસ પાવો. કિવા કુલિત્થના કાઢામાં હીંગ, સુઠ અને બિડલોણનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું, એટલે મહાન શૂળનો નાશ થાય છે. (૩૩) સામો, કોદરા, અને કાગના તાંદળાની ખીર કરી ખાવી. તે અન્નદ્રવ–શૂળ ઉપર હિતકારક છે. (૩૪) ઘઉંના લોટનો, ગોળ અથવા સાકરનો શીરો દૂધ સાથે ૪૮ દિવસ ખાવો, એટલે અન્નદ્રવશૂળનો નાશ થાય છે. (૩૫) વિષ્ણુક્રાંતાનાં મૂળીઆનો કલ્ક સાકર, મધ અને ઘી નાખી પાવો, એટલે પરિણામશૂળ દૂર થાય છે. (૩૬) શંખભસ્મ અથવા આમલીની છાલની ભસ્મ ગરમ પાણી સાગે પાવી.

પથ્ય:—એક વર્ષના જૂના ચોખા, તપાવેલું દૂધ, પટોળ, સરગવો, કારેલાં, મીઠુ, સુવા, લસણુ, કુલિત્થ, કેરી. **અપથ્ય:**—વિરૂદ્ધ અન્નપાન, જાગરણુ, વિષમાશન, રૂક્ષ, કડવા, તુરા, ઠંડા, ગુરૂ એ પદાર્થોનું સેવન, ઉદ્યોગ, મૈથુન, મધ, દ્વિદલધાન્ય (તુવેર, વટાણા ઇત્યાદિ), તીખા પદાર્થ, શોક, અને ક્રોધ.

૧૦૧—શોથરોગ. (સોજા.)

કારણુ:—વમન વિરેચકાદિ શોધન, જ્વરાદિરોગ તથા ઉપવાસથી કૃશ અને દુર્બળ થએલાં માણસને ખાટા, ખારા, તીખા, ઉષ્ણુ, તથા જડ એવા પદાર્થોનુ સેવન, દહીં, અપક્વ અન્ન, મૃત્તિકા, ભાજી, સમુદ્રમાંના મચ્છ; વિષવડે દૂષિત થએલા અન્નનુ સેવન, મૂળવ્યાધિ, અવ્યાયામ, શોધન કરવા યોગ્ય દોષો થાય તો પણુ તેનું શોધન નહિ કરવું; હૃદયાદિ મર્મસ્થાનને દોષોએ કરેલો ઉપઘાત; આમ, ગર્ભપતનાદિ ખરાબ પ્રસૂતિ, વમનાદિ પંચ કર્મનો મિથ્યાયોગ, એ સર્વે દોષો સોજાનાં કારણો છે.

લક્ષણુ:—અંગે જડપણું, ચિત્ત સ્વસ્થ ન હોવું, સોજો, દાહ; શિરા બારિક થવી, રોમાંચ ઉભાં થવાં, તથા અંગનો રંગ બદલાવો, એ સોજાનાં સામાન્ય લક્ષણો છે.

ઉપચાર:—(૧) સાટોડી, દારૂહળદર, હળદર, સુંઠ, બાળહરડે, ગળો, ચિત્રો, બારંગમૂળ અને દેવદારનો કાઢો સર્વાંગનો સોજો દૂર કરે છે. (૨) વછનાગ, સુંઠ અને સાટોડીનાં મૂળીઆંનો ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) ગલકીનાં પાનનો રસ ગોમૂત્રમાં નાંખી ગરમ કરી ચોપડવો. (૪) કાચકી, આકડો અને એરંડાનાં પાન વાટી ગરમ કરી સોજા ઉપર લેપ કરવો. એટલે ત્રણુ દિવસમાં સોજા ઉતરે છે. (૫) આદુનો રસ કિંવા સુંઠનો કાઢો દૂધ નાખી પાવો. તથા તે પચી ગયા પછી ત્રિફળાનો કાઢો શિલાજિત નાંખી પાવો; એટલે ત્રિદોષજ સોજાનો નાશ થશે (૬) સંચળ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૭) કાળી નગોડ, ચિત્રો, સુંઠ, નાગરમોથ, જીરૂ, રીંગણી, કાળી પાટ, હળદર, પીંપર, ગજપીપળી અને જટામાંસીનું ચૂર્ણ, મંદોષ્ણુ પાણીમાં મેળવી આપવું. આ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. (૮) ગોળ, પીંપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ, સોજો, આમાજીર્ણ, શૂળનું નાશક તથા બસ્તિશોધક છે. (૯) ત્રિફળાનો કાઢો ભેંસનું ઘી નાંખી પાવો; એટલે સોજો, પ્રમેહ, નાડીવણુ અને ભગંદરનો નાશ થાય છે. (૧૦) અરડૂસો

તથા ગળોનો કાઢો મધ નાંખી આપવો; એટલે દુર્ધર, સોજો, શ્વાસ, કાસ, તાવ અને ઓકારીનો નાશ થાય છે. (૧૧) સારોડી, ચિત્રો, નગોડ, ગુગળ, એરંડાનાં પાન અને કાંટાસરીઓ પાણીમાં નાંખી ઉકાળવું અને તેની વરાળનો બાફ આપવો. (૧૨) ઠીકરાનો કકડો તપાવી તે ઉપર ગોમૂત્ર અને કારેલું તથા આબાહળદરની ભૂકી નાંખી, તેની સોજાને ધૂણી આપવી.

પથ્ય:—રેચક, ઉષ્ણેદકનો શેક, જુના ચોખા, કુલિત્થ, જવ, મગ, કારેલાં, લસણ, ગાજર, પંડોળાં, દૂધ, કડવા, અને આમપ્રદીપ્ત કરનારા એવા પદાર્થ, ગરમ પાણી. **અપથ્ય:**—નવું અન્ન, સુકાએલાં શાક, ગોળ, લોટ, દહીં, ખીચડી; ખાટા, દાઝેલા, દાહક એવા પદાર્થ, મૈથુન.

૧૦૨—શોષરોગ.

કારણ અને લક્ષણ:—ક્ષયનોજ ભેદ શોષરોગ છે. સ્ત્રીઓના અતિ સેવનથી, શરીર વ્રણ કિંવા આગંતુક વ્રણથી, રસ્તે ઘણું ચાલવાના શ્રમે કરી, શરીરને ઘણી મહેનત પડયાથી, શરીર જર્જરીભૂત થવાથી અને ક્ષયજનિત; આ પ્રકારે ૭ જાતનો શોષરોગ જાણવો. રસાદિ ધાતુનું શોષણ થઇ શરીર ક્ષીણ થાય છે તેને પણ શોષ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) જેઠીમધ, આવળકંટી, ખડીસાકર અને ધાણાનો કાઢો આપવો. (૨) ડાંગરની ધાણીનો કાઢો આપવો. (૩) વાવડીંગ, આવળકટી અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો. (૪) પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૫) કોષ્ટ, જેઠીમધ, નીલકમળ અને વડની કુંપોનું ચૂર્ણ કરી મધ નાંખી ચાટણ કરી તે ઉપરાઉપરી ચાટતાં જવું, એટલે તૃષા શાંત થશે. (૬) **આમલકાદિ ગુટિકા:**—આવળકંટી, કમળ, કોષ્ટ, ડાંગરની ધાણી અને વડની કૂમળી વડવાઇઓની કુંપોનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળી કરી મ્હોંમાં રાખવાથી તરસ છીપી મ્હોંમાં અમી રહે છે.

પથ્ય:—ક્ષત રોગ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કરવી.

૧૦૩—શ્વાસરોગ. (દમ.)

કારણ:—જે કારણો કાસ રોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કહેલાં છે તેજ કારણો શ્વાસ રોગનાં પણ જાણવાં.

પૂર્વરૂપ:—હૃદયને પીડા, શૂળ, પેટ ચડવુ, પેટ તણાઇ જવા જેવું થવું, મ્હોં, હડપચી તથા ગરદન, એ ઠેકાણે સોયો ભોંકાયા જેવી પીડા, એ શ્વાસ રોગનુ પૂર્વરૂપ જાણવું.

સંપ્રાપ્તિ:—જે વખતે વાયુ મુક્ત થઈ પ્રાણાન્નોદક વહન કરનાર સ્રોતસોના માર્ગનો રોધ કરી, ચારે તરફ જાય છે ત્યારે તે શ્વાસને કોપાવી ઉત્પન્ન કરે છે. મહાશ્વાસ, ઊર્ધ્વ, છિન્ન, તમક અને ક્ષુદ્ર, એ ભેદોએ શ્વાસરોગ પાંચ પ્રકારનો છે.

ઉપચારો:—(૧) **શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ:**—કાકડાશિંગ, સુંઠ, મરી, પીપર, ત્રિફળા, રીંગણી, ભારંગમૂળ, પોખરમૂળ, જટામાંસી, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, કાચલવણ, અને મીઠાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવુ. એટલે તે હેડકી, શ્વાસ, ઊર્ધ્વવાત, ઉધરસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. (૨) સુંઠ ૬ ભાગ, પીપર ૫ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, એ પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ બરોબર સાકર નાંખી ખાવાથી, શૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાંધ, ઉધરસ, અરૂચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૩) કૌવચનાં બિયાંનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. (૪) ભારંગમૂળ અને સુંઠનું ચૂર્ણ આદુના રસમાં આપવું; એટલે કઠિન શ્વાસનો પણ નાશ થાય છે. (૫) **વાવડીંગાદિ ચૂર્ણ:**—વાવડીંગ, તજ, પીપર, એ એક તોલો, મરી ૨ તોલા અને સુંઠ ૧૬ તોલા, એ સર્વેના સમાન સાકર નાંખી, ૧ તોલો આપવું, તે શ્વાસ, કાસ, જવર, પ્લીહા અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. (૬) બહેડાં મ્હોંમાં રાખવાં; એટલે શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૭) અરડુસીનો રસ અને ગાયનું માખણ એકત્ર કરવી, તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાંખવું, અને તે પાવું. (૮) રીંગણી, જીરૂં, અને આવળકંટીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ ક્ષણમાં નાશ થાય છે. (૯) આદુનો સ્વરસ મધ નાંખી પ્રાશન કરવો;

એટલે શ્વાસ, કાસ, સળેકમ અને કફ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૦) બહેડાંનું ફળ બકરીના મૂત્રમાં પચન કરી, પછી તેનું ચૂર્ણ મધમા આપવું, એટલે શ્વાસ, કાસ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) કાળી દ્રાક્ષ, હરડે, નાગરમોથ, કાકડાશીંગ અને ધમાસાનો લેહ મધ અને ઘી નાંખી કરવો. તે ખાવાથી મોટા ભયંકર શ્વાસ પણ દૂર થાય છે. (૧૨) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડાનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશન કરવાથી, શ્વાસ અને પાર્શ્વશૂળ નાશ પામે છે. (૧૩) ગોળ અને સરસવનું તેલ ખાવું. (૧૪) કાકડાશીંગ, સુંઠ, પીંપર, નાગરમોથ, એરંડમૂળ, કચોઇ અને મરીનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી, ગળો, અરડુસી અને પંચમૂળનો કાઢો કરી, કાઢામા ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પ્રાશન કરવાથી, મોટા ઘોરરૂપ શ્વાસ ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે. (૧૫) સુંઠ અને બારંગમૂળનો કાઢો પાવો. (૧૬) કોળાનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમાં પ્રાશન કરવું. (૧૭) હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, પીંપર, રાસ્ના, સુંઠ અને ગોળનું ચૂર્ણ સરસવના તેલમાં ચાટવાથી, પ્રાણ નાશકારક એવો શ્વાસ પણ નાશ થશે. (૧૮) દ્રાક્ષ, ગળો અને સુંઠના કાઢામાં પીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવુ, એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, શૂળ, અગ્નિમાંદ્ય, જીર્ણ-જ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે. (૧૯) કુલિત્થ, સુંઠ, રીંગણી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવો. (૨૦) અરડુસી, હળદર, પીંપર, ગળો, બારંગમૂળ, નાગરમોથ, સુંઠ અને રીંગણીનો કાઢો મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૨૧) ગોળ, દાડમ, દ્રાક્ષ, પીંપર અને સુંઠનુ ચૂર્ણ બીજોરાના રસમા આપવું. (૨૨) **વાસાવલેહ:**—અરડુસી ૪૦૦ તોલા અને પાણી ૩૨૦૦ તોલા લઇ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તેમાં હરીતકીનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૨૫૬ તોલા નાખી પુનઃ પચન કરવુ. જાડું થાય એટલે ઉતારી, ઠંડું થયા પછી મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા, પીંપર ૨ તોલા, અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાંખી તેમાંથી બે તોલા દરરોજ લેતાં જવુ; એટલે શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, સળેકમ, હૃદ્રોગ, કૃશતા, વિદ્રધિ, ઉરઃક્ષત અને લોહીની ઉલટીનો નાશ થાય છે (૨૩) **લવંગાદિ વટી:**—લવંગ, મરી અને ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ સમભાગ, અને એ ત્રણેના સમાન ખડીઓખાર એકત્ર કરી બાવળીઆની છાલના કાઢામાં ગોળી કરવી. તે શ્વાસ અને કફનો નાશ કરે છે. (૨૪) ત્રિફળાં અને ફુલાવેલા તેલીઆ ટંકણખારનું ચૂર્ણ સમભાગ લઇ એકત્ર કરી, તેને ખાવાના પાનના રસમાં ઘુંટી, મરી જેવડી ગોળી કરવી; અને તે આપવી. (૨૫) બે વાલ થુરીઆનું દૂધ લઇ ગોળમા ખાવું; એટલે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૨૬) આકડાનાં ફૂલમાંની કળીઓ લઇ તેના સમભાગ મરીની ભૂકી નાંખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને તે ગોળી આપવી; એટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે. (૨૭) કોષ્ટ, સિંધવ, નાગરમોથ, ધમાસો, જીરૂં, શાહજીરૂં, જવખાર, સાજીખાર, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, અજમોદ, અજમો અને હરીતકી, એ બધાંથી બમણો જૂનો ગોળ લઇ એનો અવલેહ કરી મધ નાખી આપવો. તેથી શ્વાસ, અગ્નિમાંદ્ય, કમળો, પાંડુ, ગુલ્મ, ઉચકી, રાજયક્ષ્મા, જ્વર, અર્શ, ઊર્ધ્વવાત, અને આનાહવાયુનો નાશ થાય છે. (૨૮) સુંઠ, બાળહરીતકી, નાગરમોથ, એ ઓષધો કુટી તેમાં બમણો ગોળ નાંખી ગોળીઓ કરીને મ્હોંમાં રાખવી. તેથી શ્વાસ, કાસ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૯) અરડુસીનો કાઢો, સાકર અને મધ નાંખી પાવો. (૩૦) કેળાની અંદરનો કેસરયુક્ત ભાગ કાઢી, તેમાં મરીનુ ચૂર્ણ ભરી રાત્રિએ રાખી મેલવું. અને સવારે તે મંદાગ્નિ ઉપર શેકી ખાવું. એટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે. (૩૧) બે પૈસા-ભાર ગરમ પાણીમાં ચોખ્ખું ઘી, મધ, સાકર અને થોડો સિંધવ નાંખી પાવું. એ પ્રમાણે બે ચાર દિવસ કરવાથી કફ પાતળો થઇ પડે છે; અને શ્વાસ, કાસ, એ રોગ દૂર થાય છે. (૩૨) ધમાસો, કાળો ધંતુરો, તમાકુ અને અજમો સમભાગ લઇ એનું ચૂર્ણ સાધારણ કુટી હોકામાં નાખી પાવું અને ધૂણી ગળી જવી. આ યોગવડે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૩૪) પાશેર દૂધમાં છ માસા સમુદ્રફળ, અને તેટલાંજ ધોળા ગરણીનાં મૂળીઆં ઘસી તે પાવાં. એક ઉલટી કિંવા રેચ થઇ શ્વાસ ત્વરિત છુટો થાય છે. (૩૫) અરડુસીનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં અઘેડાનાં મૂળીઆંની રાખ ૪ માસા અને મધ ૨ તોલા એકત્ર ઘુંટી ચાટણ કરી રાખી, તે દિવસમાં ૨–૩ વાર આપવું. (૩૬) આકડાનાં ફૂલ, અઘેડાનાં અને ગરણીનાં મૂળીઆં, એમને ત્રિધારી થુરીઆ અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢી, તે રસના ૧૪ પુટ આપી ભસ્મ કરવી. અને નિત્ય ત્રણ માસા મધમાં બહેડાં ઘસી તેમાંથી બે ગુંજા પ્રમાણે આપવું. (૩૭)

આકડાના કુંમળા તોરા અને ફૂલ એકત્ર વાટી ગોળમાં સારો પાક કરવો. તથા નિત્ય સવારે સોપારી જેટલો આ પાક સતત સેવન કરવો. (૩૮) પીંપર ૬૪ પહોર ખરલ કરી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

પથ્ય:—જૂના સાઠી ચોખા, કુલિત્થ, ઘઉં, જવ, દૂધ, પડોળાં, વતાક, લસણ, તાંદળજો, ગરમ પાણી. **અપથ્ય:**—લોહી કાઢવું, બકરીનું દૂધ, ઘી, કફ, રાઈ, રૂપ અને જડ અન્ન તથા પાન.

૧૦૪–શ્લીપદ રોગ. (પગ કિંવા હાથ જાડા થવા.)

સંપ્રાપ્તિ:—જે રોગ સોજાવાળો હોઇ હાડમ ધિના ઠેકાણે પીડા કરી ક્રમે કરી માણસના પગોમાં ઉતરે છે તે રોગને "શ્લીપદ" કહે છે. કોઇ વારાળ પણ કહે છે. જે દેશમાં સર્વકાળ ઘણું પાણી એકઠું થઇ રહે છે તે દેશમાં અને જે દેશમાં બધી ઋતુઓમાં ઠંડીજ હોય છે તે દેશમાં ઘણું કરી આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) લોહી કઢાવવું. (૨) ધંતૂરો, એરંડમૂળ, નગોડ, સાટોડી, સરગવો, અને સરસવનો લેપ, ઘણા વખત ઉપરનો શ્લીપદ હશે તો તેનો પણ નાશ કરશે (૩) વરધારાનું ચૂર્ણ, કાંજી કિંવા ગોમૂત્ર સાથે લેવાથી મોટો કષ્ટસાધ્ય શ્લીપદ, વર્ષ ઉપરનો હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) ખાખરાનાં મૂળીઆંનો અંગરસ અને ધોળા સરસવનુ તેલ, બન્ને સમાન લઇ પાવા. (૫) ધોળા એરંડાના તેલ વડે હરીતકી તળી ગોમૂત્ર સાથે ૭ દિવસ ખાવી એટલે શ્લીપદનો નાશ થાય છે. (૫) સાગની છાલનો કાઢો કરી ગોમૂત્ર નાંખી આપવો, એટલે શ્લીપદ અને મેદરોગ દૂર થાય છે.

પથ્ય:—ચોખા, જવ, કુલિત્થ. લસણ, પડોળાં, સરગવો, કારેલા, કડવા, તીખા અને અગ્નિદીપન કરનારા પદાર્થ. **અપથ્ય:**—વિષાન્ન, ગોળ નાખી જે દૂધના પદાર્થ કર્યા હોય તે; મીઠા, ખાટા પદાર્થ, જડ અને કફકારક પદાર્થ.

૧૦૫–સંગ્રહણી રોગ. (મરડો.)

કારણ:—અતિસાર બંધ થવા છતાં અગ્નિ મંદ હોય છે. તેમા વિરૂદ્ધાહાર થાય તો તેથી કરી આમાશ થઇ અગ્નિનું સ્થાન દુષ્ટ થાય છે. એવી આમરૂપ મળ પડવા લાગે છે તેને સંગ્રહણી કહે છે, અથવા અતિસાર સિવાય પણ મિથ્યા આહારાદિકે કરી સંગ્રહણી થાય છે. જે સંગ્રહણી, પ્રતિ દિવસ આમનો સંગ્રહ કરી વારંવાર શૂળયુક્ત ક્ષુભિત થઈ આમ છોડે છે, તેનુ નામ ઘાસ સંગ્રહણી.

લક્ષણ:—આમ પડે છે તે આમને દુર્ગંધી તથા મરડો હોય છે, અને વાયુવડે કરી ક્ષણે ક્ષણે બંધ પડે છે. પિત્તના યોગે ક્ષણે ક્ષણે પડવા લાગે છે. તે કાચા આમજ પડે છે. અથવા તે આમનો પાક થઇ પડે છે.

પૂર્વરૂપ:—તરસ, આળસ, શક્તિક્ષીણતા, એ લક્ષણો થાય છે. જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે તેટલા માટે મન વિદગ્ધ થાય છે. એટલે કરપલ્યા જેવું થાય છે. તેથી તે અન્નોનો પાક જલદી થતો નથી. અને શરીરને જડપણું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) સુંઠના કલ્કમાં ઘી નાંખી અગ્નિ ઉપર સિદ્ધ કરવું. તે વાયુનું અનુલોમન કરે છે. અને સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, પ્લીહા, કાસ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૨) સંગ્રહણીની શાંતિના અર્થે સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી છાશ પીવી; અન્ન હળવે હળવે કમી કરવું અને છાશ વધારતાં જવું; એટલે સુધી કે છાશજ અન્ન સિવાય આહાર થઈ શકે. મૈથુન અને ક્રોધ એ વર્જવાં. (૩) હીંગ, જીરૂં અને સિંધવ એણે યુક્ત કેવળ દહીં બાગેલી છાશ આપવી. તે સંગ્રહણી, અર્શ, અતિસાર અને વાયુનો નાશ કરે છે. (૪) કુમળા બીલાના કલ્કમાં સુંઠનું ચૂર્ણ અને ગોળ નાખી આપવું અને છાશ તથા ભાત પથ્યને માટે આપવાં. (૫) અજમો, પીંપળીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, ધાવડીનાં ફૂલ, આમલી, પીપર તથા વાળો, એ એકેક તોલો અને સાકર ૭ ભાગ, એ બધાંનું ચૂર્ણ કરી રોજ એક તોલો આપવું. અને ઉપર બકરીનું દૂધ પાવું; એટલે સંગ્રહણી, પિત્તસંગ્રહણી અને

પ્રવાહિકાનો નાશ થાય છે. (૬) જેને કષ્ટવડે તથા કઠિન એવો મળ થાય છે તેને ઘીમાં મીઠું નાંખી પાવું (૭) **તાલીસાદીવટી:**—તાલીસપત્ર ચવક, મરી એ ચાર ચાર તોલા; પીંપર અને પીપળીમૂળ એ આઠ આઠ તોલા; સુંઠ બાર તોલા; ચાતુર્જાત અને વાળો એ એકેક તોલો, એ બધાંનું ચૂર્ણ તથા ચૂર્ણથી ત્રણ ગણો ગોળ, એમા બે તોલાની ગોળી કરવી તે ભક્ષણ કરવાથી કષ્ટતર સંગ્રહણી, ઉલટી, ઉધરસ, દમ, જ્વર, અરૂચિ, સોજો, ગુલ્મ, ઉદર અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. (૮) કાળી મૂસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમા વાટી એક તોલો આપવી અને પથ્યને માટે છાશ અને ભાત આપવાં. (૯) શંખભસ્મ અને સિંધવ સમભાગ લઇ ત્રણ માસા પર્યંત મધમાં ચટાડવું. એટલે મોટા સંગ્રહણીરોગ પણ નાશ પામે છે (૧૦) કકાયન ગુટી આપવી (૧૧) સાટોડીના મૂળીઆં, મરી, ઉન્હાળી, સુંઠ, ચિત્રાના મૂળીઆં, બાળહરડે, કરંજની છાલ, અને બાળબોલાનો કાઢો કરી પાવો; એટલે મૂળવ્યાધિ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી, એ બધાનો નાશ થાય છે. (૧૨) અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો, ધાવડીના ફૂલ, કડાની છાલ, લોધ્ર અને પહાડમૂળનો કાઢો પાવો, એટલે સંગ્રહણી, સર્વ પ્રકારનો તાવ, અરોચક અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે. (૧૩) **તાલીસાદિ ચૂર્ણ:**—તાલીસપત્ર, વજ, હળદર, ત્રિકટુ, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, આંબાહળદર, બીલાં, અજમોદ, કચોરા, ચાતુર્જાત, લવંગ, ધાવડીના ફૂલ, અતિવિષ, જાયફળ, અજમો, પહાડમૂળ, મોચરસ, આમશળી, પંચલવણ (કાચલવણ, બીડલોણ, સિંધાલુણ, સંચળ અને મીઠું), જીરૂ, શાહજીરૂં, વાવડીંગ, આમ્લવેતસ, આમલી, ત્રિફળા, પિત્તપાપડો, જટામાસી, આવળ, વાળો, એલચી, બ્રાહ્મી, જવાસા, ભોંય આવળી અને કોષ્ટ, એ સમભાગ, અને એ બધાંની બરોબર હરીતકી અને તે સુદ્ધા બધાની બરાબર સાકર મેળવી ચૂર્ણ કરવુ. તે ૧૫ દિવસ લેવાથી **સંગ્રહણી, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, અરૂચિ, પ્લીહા, મૂળવ્યાધિ, અતિસાર,** જ્વર, **વાયુ, સ્થૂળતા, પ્રમેહ, અપસ્માર, પાંડુ, ગુલ્મ,** ઉદરરોગ, કફજ વ્યાધિ, પિત્તજ વ્યાધિ, ઉન્માદ, પેટ ચડવું, વિષૂચિકા અને અગ્નિમાંદ્ય અને સંપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે. તથા પુષ્ટિ, આયુષ્ય, બળ, કાંતિ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ધારણા અને વાચાને આપનારૂં છે. (૧૪) મસૂરના કાઢામા બીલાનું મગજ બાફીને આપવું, તે સંપૂર્ણ **કુક્ષિરોગ, સંગ્રહણી, પાંડુ અને કમળા**નો પણ નાશ કરે છે. (૧૫) દશમૂળ અને સુંઠનો કાઢો સોજો અને આમસંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. (૧૬) **ભલ્લાતકસાર:**—ભિલામો, ત્રિફળાં, ત્રિકટુ, સિંધાલુણ, સંચળ, મીઠું અને ધુવાસ, એ આઠ તોલા લઇ છાણાના દેવતામા બાળવુ. તેનો ક્ષાર ઘીમા અથવા ભોજનમા આપવો, એટલે **હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ, સંગ્રહણી,** ગુલ્મ, **ઉદાવર્ત અને શૂળ**નો નાશ થાય છે. (૧૭) ચવક, ચિત્રક, બાલા અને સુંઠનુ ચૂર્ણ છાશ સાથે આપવુ એટલે તે ઘણી દુષ્ટ સંગ્રહણીનો નાશ કરશે. (૧૮) સંચળ, ચિત્રો અને મરીનું ચૂર્ણ છાશ સાથે સેવન કરવું. એટલે સંગ્રહણી, ઉદર, ગુલ્મ, મૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાંદ્ય અને પથરીનો નાશ થાય છે. (૧૯) **કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ:**—કોઠું ૮ ભાગ, સાકર ૮ ભાગ, તથા દાડમની છાલ, આમલીની છાલ, કુંમળા બીલા, ધાવડીનાં ફૂલ, અજમોદ, એ ત્રણ ભાગ, અને મરી, જીરૂ, ધાણા, પીપળીમૂળ, વાળો, સંચળ, અજમોદ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ચિત્રો, સુંઠ, એ ૧૩ ઔષધો એક એક ભાગ, એ બધાંનું ચૂર્ણ કરવું અને તે આપવુ. એ ચૂર્ણ કંઠ રોગ, અતિસાર, ક્ષય, ગુલ્મ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે.

પથ્ય:—જૂના સાઠી ચોખા, મસૂર, તુવેર અને મગની દાળ; વિશેષ માખણ કાઢી લીધેલી છાશ, દૂધ, માંખણ, દહીં, તથા તેલ, મધ, કસુંબ, દાડમ, કેળફળ, જૂના કેળા, કોઠુ, જાંબુ, ધોળું કોળું (દુધી), તુરા પદાર્થ. **અપથ્ય:**—ઘઉં, વટાણા, અડદ, જવ, ચોળા, મવાળ, ચાકવત, કોળું, સરગવો, કંદ, પાન, શેલડી, બોર, કેરી, કાકડી, સોપારી, ગોળ, નાળીએર, બાજીપાલો, ખાર, દ્રાક્ષ, ખાટું, મીઠું, જડાન્ન.

૧૦૬—સ્ત્રીરોગ. (પ્રદરરોગ.)

કારણ:—વિરૂદ્ધ ભક્ષણ, મદ્ય, અધ્યશન, વિરૂદ્ધાહાર, અજીર્ણ, ગર્ભપાત, અતિ મૈથુન, ઘણું ચાલવું, અતિ શોક, ઘણા ઉપવાસ કરવા, જડભાર ખેંચવાથી, કાષ્ટાદિકના પ્રહારવડે, દિવસે સુઇ રહેવાથી,

એ સર્વ કારણોથી કફ, પિત્ત, વાયુ અને સન્નિપાત, એ ચાર ભેદોએ પ્રદરરોગ (પેશાબમાં ધાતુનું જવું) થાય છે.

પ્રદરનો ઉપદ્રવ:—સર્વ પ્રકારના પ્રદરમાં અંગ મરડાઇ જાય છે અને હાથ પગ તોડાય છે. તે પ્રદર અતિ વધવાથી શક્તિ કમી થાય છે, ચકરી આવે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે, તૃષા લાગે છે, અને દાહ થાય છે, રોગી સ્ત્રી બડબડ કરે છે, અંગ ધોળું સફેત થાય છે, આંખે છારી વળે છે અને વાતજરોગ આક્ષેપકાદિક લાગે છે. **કફજ પ્રદર:**—ખાટો, ઘટ્ટ, પરપોટાવાળો, કિંચિત્ ધોળો ચોખાના ધોવરામણ જેવો સ્રાવ થાય છે એને શ્વેત પ્રદર કહે છે. **પિત્તજ પ્રદર:**—કિંચિત્ પીળો, નીલ, કાળો, રાતો અને કાઢા જેવો પ્રદર વહે છે; તેમાં, દાહ, ચચરવું, ઇત્યાદિ પિત્તની પીડા થાય છે; અને તે પ્રદરનો વેગ ઘણો હોય છે. **વાતજ પ્રદર:**—રૂક્ષ, રાતો, ફીણવાળો, થોડો થોડો, માંસ ધોએલા પાણી જેવો પ્રદર વહે છે; અને તેમા વાયુની પીડા થાય છે. **ત્રિદોષજ પ્રદર:**—જે પ્રદર મધ, ઘી, હરતાલ અને મજ્જાના રંગ જેવો અને દુર્ગંધી યુક્ત હોય છે, તે ત્રિદોષજ જાણવો; એ અસાધ્ય છે. લોકો આ રોગના શ્વેત પ્રદર અને રક્ત પ્રદર એવા બે પ્રકાર માને છે.

શ્વેત પ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળા ઉંબરાના ફળનો રસ કાઢી મધમાં પાવો એટલે ધોળો અને રાતો પ્રદર દૂર થાય છે. પથ્ય દૂધ, ભાત. (૨) કાકજંઘાનાં મૂળીઆંનો રસ, લોધ્ર અને મધ નાખી આપવો. (૩) અરડુસાનાં પાનનો કિંવા ગળોનો રસ મધમા આપવો. (૪) રગતરોહિડાનાં મૂળીઆંનો કલ્ક મધમાં આપવો. (૫) કપાસના મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં બે વખત ઘસી પાવાં, અથવા મૂળીઆં આપવાં. (૬) આમળાનો રસ કિંવા ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) હરરોજ સવારે અને રાત્રે ઉંઘવાની વખતે ગાયના ૧૪ તોલા દૂધમા ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સુંઠ નાખી કઢવી, પાણી બાળી ફક્ત દૂધ શેષ રાખવું, અને તેમા ખડીસાકર નાખી તે પાવું. (૮) ખડીસાકર અને જીરાનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૯) કાકડીનાં બિયામાંનું મગજ ૧ તોલો અને ધોળા કરણની કળીઓ ૧ તોલો બારિક વાટી તેમાં જીરૂં અને ખડીસાકર નાંખી તે સાત દિવસ આપવું. (૧૦) અડદનો લોટ, જેઠીમધનું ચૂર્ણ, ભોયકોળાનું ચૂર્ણ, મધ, સાકર અને ગાયનું દૂધ, એ એકત્ર કરી આપવાં. (૧૧) આવળકટી પાણીમા વાટી તેમાં સાકર અને મધ નાંખી ૩ દિવસ આપવું. (૧૨) નાગકેસર છાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ આપવું અને છાશ ભાત ખાવા. **રક્ત પ્રદર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) અશોકની છાલનો દૂધ અને પાણી મેળવી દુગ્ધાવશેષ કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી પાવો. તે તીવ્ર રક્ત પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૨) શુદ્ધ સ્થાન ઉપરની વાઘાટીનાં ઉત્તર દિશાબાજુના મૂળીઆં, ઉત્તરા ભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં કાઢી લેવાં અને તે કંમરે બાંધવાં. (૩) કેવડાનાં મૂળીઆ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી સાકર નાંખી આપવાં. (૪) તવખીર, રાળ અને ગેરૂનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૫) નાગકેસરની ભૂકી ઘીમાં પલાળી રાખી સોપારી જેવડી ગોળી કરી બે વખત આપવી. (૬) ગરમાળાની શીંગો, બાળ કેરી, મોચરસના ઝાડની છાલ, અને ગોંધણીના બિયાનું ચૂર્ણ એ એકત્ર કરી દૂધમાં આપવું. (૭) ઉંદરની લીંડીઓ બલાબલ જોઇ દૂધમા મેળવી ૨–૩ દિવસ આપવી. (૮) બેરી ગુંદ રાત્રે પાણીમાં ભિજવી રાખી સવારે સાકર નાખી આપવો, એટલે રક્તપ્રદર અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. (૯) જૂની ઇંટનું ચૂર્ણ ૬ માસા, માયફળ ૩ માસા અને ગાયનું ઘી એક તોલો એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. (૧૦) પેટારીનાં પાનનો રસ ૨ તોલા કહાડી તેમાં નાગકેસરનું ચૂર્ણ બે માસા નાંખી ૭ દિવસ આપવું (૧૧) કેસર એલચી, જાયફળ, વંશલોચન, નાગકેસર અને શખજીરૂ એ સર્વનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ, ૨ માસા મધ, ૬ માસા ગાયનું ઘી અને ૩ માસા સાકરમા સેવન કરવું. એટલે રક્તપ્રદર, રક્તપ્રમેહ, રક્તાર્શ, એ રોગો દૂર થાય છે. આ ઔષધ બે વખત લઇ ઉપર ગાયનું તપાવેલું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૧૨) પાકેલું કેળું એક, અર્ધા તોલા ઘીમાં હરરોજ સવાર સાંજ ખાવું. એ ખાવાથી કોઈ ને ટાઢ પડે તો તુરતજ કેળાની અંદર મધ નાખી લેવું એટલે રક્તપ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થાય છે. સાંધરૂખનાં ફળ તલના તેલમાં ૩ માસા આપવાં; એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રદરોનો નાશ થાય છે. **સર્વ પ્રદરો ઉપર ઉપચાર:**—(૧) નવા થએલા પ્રદર ઉપર એરંડ તેલનો રેચ આપવો અને હરરોજ

સુઇ રહેતી વેળાએ ગાયના તપાવેલા દૂધમાં ખાંડ અને થોડી સુંઠની ભૂકી નાંખી તે પાવું. (૨) ડાભનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ત્રણ દિવસ પાવાં. (૩) ત્રિફળા, સુંઠ, દારૂહળદર અને લોધ્રનો કાઢો; મધ અને લોધ્રનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, તે ત્રિદોષજ પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૪) ઉંબરાનાં ફળનું ચૂર્ણ કરી, તેમાં સાકર અને મધ નાંખી મોદક કરી તે આપવા. (૫) દારૂહળદર, રસાજન, અરડુસી, નાગરમોથ, કરીઆતુ. બેલકાચરી અને ભિલામાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૬) ભોંય-આમલીનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં ત્રણ દિવસ પાવા, એટલે તે દુસાધ્ય પ્રદરની શાંતિ કરે છે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો, અથવા પાનનો રસ સાકરમાં પાવો; (૮) ત્રિફળાં, દેવદાર, વજ, અરડુસી, ધરો, પીઠવણ અને બળદાણાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૯) કાંટાસરીઆના મૂળીઆ, મહુડાની છાલ, ધોળું ચંદન અને જેઠીમધ વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૧૦) કોઠી અને વેળુનાં પાન વાટી તે કલ્ક મધ નાંખી આપવો. (૧૧) તાદળજાના મૂળીઆં અથવા અશોકની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં મધ અને રસાંજન નાખી તે આપવું. (૧૨) ઉંદરની લીંડીઓ, ધાવડીનાં ફૂલ અને રક્તાબોળ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી, તે એક તોલો આપવું, એટલે સાત દિવસમાં સર્વ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થશે. (૧૩) શેરણીનાં પાનનું ચૂર્ણ ઘીમા આપવું; એટલે શૂળયુક્ત પ્રદર દૂર થશે. (૧૪) દારૂહળદર, ભિલામો, લાજાળુ, તલના ફૂલ અને રસાજનનો કાઢો આપવો. (૧૫) મોચરસના ઝાડની છાલનુ ચૂર્ણ દૂધમા આપવું. (૧૬) દારૂહળદરના કાઢામા ૩ માસા શિલાજીત નાંખી ૭ દિવસ આપવું. (૧૭) ખારેકો ભાગી ઘીમા તળી તેમાં ગોપીચદનની ભૂકી નાંખી તે આપવી. (૧૮) જાસુદીનાં ફૂલની કળીઓ, સવાર સાંજ ચાર પાચ લઇ ૬ માસા ખડીસાકરમાં આપવી. અને ઉપર ૭ તોલા દૂધ, સાકર નાંખી પાવુ; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઇ પુષ્ટિ આવે છે. (૧૯) આસોદનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી બે વખત આપવુ, એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઇ શક્તિ આવે છે. (૨૦) જાસુદીના મૂળીઆં ગાયના દૂધમાં ધસી સાકર નાંખી સવાર સાંજ બે વખત આપવાં; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તાર્થ, એ રોગો દૂર થઇ પુષ્ટિ આવે છે. (૨૧) ગુલાબનાં તાજાં ફૂલ સવારસાજ ૫ લઇ સાકર સાથે ખાઇ ઉપર ગાયનુ દૂધ પીવુ, એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, મૂત્ર-વિકાર, પિત્ત અને રક્તાર્શ એ દૂર થઇ શૌચ સાફ થાય છે. (૨૨) બકુલના ઝાડના તાજા ફૂલ એક તોલો લઇ તેમાં ત્રણ ચાર બદામ નાંખી સાકર સાથે તે બે વખત ખાવા આપવા, તે ઉપર ઠંડુ પાણી ૧ તોલો પાવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૩) સવાર સાજ સાલબમિશ્રી, સફેદ મુસળી અને પંજાબી મિશ્રીનુ સમભાગ ચૂર્ણ ૩ માસા લઇ દૂધમાં સાકર નાંખી આપવુ; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૪) ધોળી જાસુદીના મૂળીઆં, કમળકદ, ધોળી સેમળનો કંદ અથવા છાલ, એની ૭ માસા વસ્ત્રગાળ ભૂકી, નિત્ય સવાર સાજ ગાયના દૂધમાં સાકર નાંખી આપવી; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકારનો નાશ થાય છે. (૨૫) કુલડીમાં ૪ ભાગ ગોપીચંદન અને ૧ ભાગ ફટકી નાખી તેની ભસ્મ કરવી. તે ચણોઠી બાર જેટલી ચોખાના ધોવરામણમાં મધ અગર સાકર નાંખી આપવી.

પથ્ય:—જુના ચોખા, જવ, મગ, મસૂર, ધાણા, તુવેર, દૂધ, ઘી, તાંદળજો, પડોળાં, ધોળું કોળું, ઠંડું પાણી. **અપથ્ય:**—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તડકો, મૈથુન, કુલિત્થ, ગોળ, તલ, અડદ, દહીં, ક્ષાર-પદાર્થ, તાંબુલ, છડાં, ધાન્ય, ખાટા પદાર્થ, મીઠું.

૧૦૭–સોમરોગ.

કારણ:—સ્ત્રીઓને મૈથુનનો અતિ પ્રસંગ, શોક, શ્રમ, અતિસાર, કિંવા વિષદોષે કરી સંપૂર્ણ શરીરમાંનું ઉદક ક્ષોભ પામી તે મૂત્રમાર્ગ સુધી આવી મૂત્રદ્વારે સ્રવે છે. શ્વેત પ્રદર જેવોજ આ એક પ્રકારનો રોગ છે.

લક્ષણ અને નિરૂક્તિ:—તે વખતે તેના વેગનું ધારણ નહિ થવાથી કોઇ પણ સુખ જણાતું નથી, અને તેનું મસ્તક શિથિલ થાય છે. અને મૂર્ચ્છા, બડબડ તથા શરીરની ચામડીને અતિ રૂક્ષતા આવે

છે, અને ભોજન કે પ્રાશનીય પદાર્થોએ કરી તેની તૃપ્તિ થતી નથી ઉદકો શરીરનું ધારણ કરે છે. એટલે તે ઉદકને પણ સોમ સંજ્ઞા આપેલી છે, તે સોમનો ક્ષય થાય છે, એટલા માટે એ વ્યાધિને સોમરોગ કહે છે. મૂત્રાતિસાર–તે ઉદકરૂપ સોમનો ક્ષય થાય છે, તેથી દેહને શિથિલતા આવે છે. તે સોમરોગ જે વખતે વેદનાયુક્ત સ્રવે છે, તથા સોમનાશરોગ થઈ ઘણા દિવસ જાય છે, તથા તે કાંજી જેવો વારવાર મૂત્રમાર્ગે સ્રવે છે, ત્યારે તેને મૂત્રાતિસાર કહે છે. આ રોગ બળનાશ કરે છે. સોમ લક્ષણ:—ઘણોજ સ્વચ્છ, ઠંડો, ગંધ તથા વેદનાથી રહિત, ધોળો એવો અતિસ્રાવ થાય છે, તેમાં તે સ્ત્રી અતિ દુબળી થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કાળી મુસળી, ખારેકો, જેઠીમધ, તથા ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ, મધ અને સાકરમાં આપવું (૨) કુવાડીઆનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી સવારે પ્રાશન કરવાં. (૩) પાકેલાં કેળાં અને આમળાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાંખી તે આપવું.

રજોદોષ:—કેટલીક સ્ત્રીઓને એવો રોગ હોય છે કે દરેક મહિનામાં બેવાર રજસ્વલા થાય છે, અને રજસ્વલા થયા પછી આઠ આઠ દિવસ પર્યંત નિત્ય સ્રાવ થતો રહે છે. તે કારણથી ક્ષીણતા, ગ્લાનિ, હાથ પગનો દાહ, એ વિકારો થાય છે.

શુદ્ધાર્ત્તવનાં લક્ષણો:—જે આર્તવ (અટકાવ) પરપોટાવાળો નથી હોતો, જેની અંદર દાહ, શૂળ ઇત્યાદિ હોતા નથી, જે મહિનામાં પાંચ દિવસ સુધી નિયમ પ્રમાણે હોય છે ઘણો વધારે, તેમ ઘણો થોડો પણ નહિ, મધ્યમ સ્રવે છે, તે શુદ્ધ એમ સમજવું તથા જે સસલાના લોહી જેવો કિંવા અળતા જેવો લાલ હોય છે, અને જેમાં વસ્ત્ર પલાળી ધોઈ નાખવાથી ડાઘ રહેતો નથી. તે આર્તવ શુદ્ધ સમજવો.

ઉપચાર:—(૧) કાડવેલ અંગારામાં શેકી ૨ તોલા પર્યંત રસ કાઢી તેમાં તેટલુંજ ઘી, ગોપીચંદનની ભૂકી ૧ તોલો અને સાકરની ભૂકી ૧ તોલો નાખી તે પાવો. (૨) શંખજીરૂં અને પાષાણભેદનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૧૦૮–યોનિરોગ.

યોનિશૂળ ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાસ્ના, આસોદ, અરડુસી, એ ચીજો નાંખી દૂધ સિદ્ધ કરવું, અને તે પાવું (૨) ગળો, ત્રિફળા અને દંતીમૂળના કાઢાવડે શેક કરવો (૩) તગર, રિંગણી કોષ્ટ, સિંધવ, દેવદાર, એ પદાર્થોના કાઢામાં તેલ સિદ્ધ કરી તેમાં રૂ ભિંજવી યોનિમાં ધારણ કરવું. (૪) રૂ લઈ ઘીમાં બોળી તે ઉપર ચંદનનું પાણી સીંચી યોનિમાં ધારણ કરવું (૫) જૂની ઇંટી અથવા મીઠાની ભૂકીની પોટલી વડે શેક કરવો. (૬) સુંઠ, મરી, અને પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવા આપવું (૭) બીલીનાં પાન અથવા કાચરી, કલોંજી જીરૂં, અરડુસી, સુંઠ, મરી, પીંપર, પીપળીમૂળ, એ ઔષધો વાટી ગરમ પાણીમાં મેળવી ગાળી તે પાવું. (૮) સુંઠની ભૂકી એરંડતેલમાં કાલવી અથવા સુંઠ અને એરંડમૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) સિંધાલુણ, અફીણ, રક્તાબોળ અને આંબાહળદર, એ ઔષધો કુટી પાણીમાં વાટી ગોળી કરી તે યોનિમાં રાખવી. (૧૦) કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળીઆ મેંઢીના ઘીમાં કિંવા દૂધમાં ઘસી અંદર લેપ કરવો. (૧૧) કાળા ધતૂરાના બે ત્રણ પાન બારિક વાટી સિંધવ અને ઘી નાખી પોટલી કરી તે યોનિમાં રાખવી; એટલે સર્વ પ્રકારનું શૂળ બંધ થઈ જાય છે, (૧૨) બિડલોણ, બાવચો, અરડુસીનાં મૂળીઆં, પીંપર, વજ, મરી, પીંપળીમૂળ અને સુંઠનો કલ્ક કરી કોકરવર્ણા પાણીમાં આપવો. (૧૩) કળલાવી, અઘેડો કિંવા કવડળીનાં મૂળીઆં યોનિમાં ધારણ કરવાં, એટલે યોનિશૂળ અને પુષ્પાવરોધનો નાશ થાય છે.

યોનિરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વડ, પીંપળો, ઉંમરો, પીંપળી, બરૂ, મહુડો, અંબાડા, નાંદરૂખ અને બોરડીની છાલ, જેઠીમધ, ચારોળી, રાતો અને ધોળો લોધ્ર, સાળઈ, ટેંડુ, નાના જાંબુ, મોટાં જાંબુ, કેરી, બાળહરડે અને અસાણા એમાંથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો; એટલે યોનિરોગ, વ્રણ, અસ્થિભંગ, દાહ, મેદારોગ, પ્રમેહ અને ત્રિદોષ દૂર થાય છે (૨) શિવણ, ત્રિફળા, દ્રાક્ષ, કાસદરો, આંબાહળદર, હળદર, ગળો, કોરાંટીનાં મૂળીઆં, શતાવરી, સાટોડી, ફાળસા, એ ઔષધો તોલો

તોલો લઈ એ બધાંથી સોળગણું પાણી નાંખવું. અષ્ટમાંશ પાણી બાકી રહે એટલે તેમાં શેરભર ઘી નાખી ઘૃત સિદ્ધ કરવું. તે નિત્ય ભક્ષણ કરવાથી યોનિ સંબંધી સર્વરોગ દૂર થાય છે, તથા ગર્ભ રહે છે. (૩) પીંપર, મરી, શતાવરી, અડદ, કોષ્ટ અને સિંધવની આંગળી જેવી જાડી દીવેટ કરી યોનિમાં રાખવી. (૪) ગળો, ત્રિફળાં અને દંતીમૂળનો કાઢો કરી તેનાથી યોનિ ધોવી; એટલે કંડૂની શાંતિ થાય છે (૫) **યોનિસ્રાવ ઉપર:**—મગનાં ફૂલ, કાથો, હરીતકી, જાયફળ, પહાડમૂળ, તથા સોપારીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી યોનિમાં રાખવું; એટલે તે ઘટ્ટ થઇ તેમાંથી પાણી વહેશે નહિ. (૬) આમળાંનો રસ, સાકર નાંખી આપવો એટલે યોનિદાહ શાંત થશે. **નષ્ટાર્તવ:**—કોઇ કોઇ વખતે આ રોગને લીધે તરૂણ અવસ્થામાં તેમજ પાકી ઉમરે પણ સ્ત્રીને અટકાવ આવતો નથી, ફરી અતિશય ક્ષીણતા પ્રાપ્ત થઇ કદિ પ્રાણનો પણ નાશ થાય છે. **રજોદર્શન ઉપાય:**—(૧) કાળા તલના કાઢામાં ગોળ નાંખી ઠંડો કરી પાવો. (૩) તલ, ભોંકર, અને વરીઆળીનો કાઢો ઠંડો કરી ગોળ નાંખી પાવો. (૩) ધોળી ધરોના રસમાં દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વાટી, તે રસ વાસી પેજમાં આપવો. (૪) કડવી દુધીનાં બિયાં, દંતીબીજ, પીંપર, ગોળ, મીંઢળ, દારૂ કરવા માટે તૈયાર કરે છે તે કિણ્વ, યવક્ષાર અને થુરીઆનું દૂધ એકત્ર કરી તેમાં દીવટ તૈયાર કરી તે યોનિમાં ધારણ કરવી; એટલે રજને ઉત્પન્ન કરે છે. (૫) કાજી, તેલ, અડદ, દહીંમાં પાણી નાંખ્યા સિવાયની કરેલી છાશ અને દહીંનું સેવન કરવું, તથા માલકાંકણીનાં પાન વાટી તે, તથા રાઇ, તજ, અસાળાનું ચૂર્ણ, દૂધમાં ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) પીંપળાની અને આમલીની છાલ પાણીમાં ઘસી તે પાવી. (૭) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં યોનિમાં રાખવાં, અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં ફળ માખણમાં ખાવાં. (૮) તલના કાઢામા સુંઠ, મરી, પીંપર, હીંગ, અને ભારંગમૂળનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ નાંખી તે આપવો; એટલે અટકાવ આવશે, અને રક્તગુલ્મ પણ દૂર થશે. (૯) ભારંગમૂળ, સુંઠ, મરી અને પીપરનો કાઢો ગોળ નાંખી આપવો. (૧૦) રાયણનાં બિયાંમાંનું મગજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમાં રાખવી. (૧૧) ગાજરનાં બિયા પાણીમાં વાટી પાંચ સાત દિવસ આપવાં.

૧૦૯—યોનિકંદ.

દિવસે ઉંઘવાથી, અત્યંત ક્રોધ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, યોનિમાં નખ દાંતવડે ક્ષત થવાથી, વાતાદિદોષ કુપિત થઇ પરૂ અને રક્તના રંગ જેવા રંગનો, અંગુઠા જેવડો ગોળ એવો માંસનો ગોળો યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે; તેને યોનિકંદ કહે છે.

ઉપચાર:-(૧) ગેરૂ, આંબાની ગોટલીની અંદરનું મગજ, હળદર, સુરમો, અને માયાંનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી યોનિમાં ધારણ કરવું તથા ત્રિફળાંના કાઢામાં મધ નાખી સેવન કરવું. (૨) ગળો, ત્રિફળા અને દંતીમૂળના કાઢામાં પીંપર, મરી અડદ, શતાવરી, કોષ્ટ અને સિંધવ વાટી તેની દીવેટ આંગળી જેવડી કરી યોનિમાં રાખવી, એટલે તે યોનિમાનું દર્દ કાઢી યોનિ સ્વચ્છ કરશે. (૩) નાંદરૂખી, પીત અને લોધ્રને કુટી આમલી સાથે પકવ કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) પિત્તપાપડો કુટી કણકમાં મેળવી, હાથેળી જેવડી પુરી કરી તે ગોળા ઉપર બાંધવી. (૫) કડવા લીમડાનાં બિયાં તેલમાં તળી તેમાંજ ખરલ કરવાં, તથા તેમાં થોડી મોરથુથાની ફુલાવેલી ભૂકી નાંખી તે મલમ કંદ ઉપર ચોપડવું; એટલે કંદ ગરી પડે છે. આ ઔષધ મૂળવ્યાધિના મુખ ઉપર પણ ચોપડવું; એટલે તેનો પણ નાશ થશે.

૧૧૦—ગર્ભિણીરોગ,

ગર્ભધારણ થએલી સ્ત્રીનાં લક્ષણો:—ગર્ભ ધારણ થવાની સાથેજ સ્ત્રીને તૃપ્તિ અને આનંદ જણાય છે. ડુંટીપર ઠંડું પાણી રેડવું, જો તેને તાવ આવ્યા જેવું જણાય તો ગર્ભ ધારણ થયો છે એમ સમજવું. રહેતે રહેતે તેના અંગે જડપણું આવે છે, સૂર્યકિરણ જોવાનો ભાસ જણાય છે, આળસ આવે છે, મુખમાં મોળાશ છુટે છે, કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ થાય છે, અન્ન પચન થતું નથી, હૃદય ધડકવા લાગે છે, ગ્લાનિ અને અંગ ઉપર પરસ્વેદ આવે છે, એ લક્ષણો સાધારણ ગર્ભિણીને થાય છે. ગર્ભિણીના શરીર ઉપર સફેદાઇ આવવા માંડે છે, અને તેના સ્તનનો અગ્ર ભાગ કાળાશ પકડતો જાય છે

ગર્ભિણી સ્ત્રીએ પોતાનો ખોરાક સાત્વિક રાખવો. ઘણી મહેનત કરવી નહિ, તેમ ઘણુંજ બેસી રહેવું પણ નહિ. શક્તિ પ્રમાણે કામ કરવું. એટલે પ્રસૂતિસમયે વધારે પીડા થશે નહિ. ગર્ભિણી સ્ત્રીએ છ મહિના થવા પછી **પુરૂષસહવાસ** અને પ્રવાસ કરવો નહિ, તથા પાન ખાવાં નહિ.

ગર્ભિણીના હૃદયમાં બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર:-(૧) આવળકટી અને દ્રાક્ષનું ચૂર્ણ ખડીસાકર સાથે આપવું. (૨) ગાયના દૂધમા ખડીસાકર નાંખી તેમાં ગળોનુ સત્વ અથવા પ્રવાળ આપવી. **જ્વર ઉપર:**—(૧) ચંદન, ઉપરસાળ, લોધ્ર, અને દ્રાક્ષનો કાઢો સાકર નાંખી ગર્ભિણીના તાવ ઉપર આપવો. (૨) દુધી, ઉપરસાળ, પહાડમૂળ, વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો ઠંડો કરી પાવો. (૩) મહુડાની છાલ, ચંદન, વાળો, ઉપરસાળ, જેઠીમધ અને પદ્મકાષ્ટનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. **પિત્તજ્વર ઉપર:**- દ્રાક્ષ, પદ્મકાષ્ટ, વાળો, સાલવણ, ચંદન, જેઠીમધ, દુધી, ઉપરસાળ, અને આવકટીનો કાઢો કરી પાવો. **વિષમ જ્વર ઉપર:**—સુંઠ, બકરીના દૂધમાં વાટી પાવી. **જ્વરાતિસાર ઉપર:**—મજીઠ, જેઠીમધ અને લોધ્રનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમા નાંખી આપવું, એટલે ગાભણીની પ્રવાહિકા તથા રક્તાતિસારનો નાશ થાય છે. **સાધારણ અતિસાર ઉપર:**—(૧) આંબાની ગોટલી સેકી ખાવા આપવી. (૨) બાળબીલાં, જાયફળ અને મરડાશિંગને પાણીમા ઘસી આપવાં. (૩) ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ અને ઇંદ્રજવ, એ સર્વ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા પાણીમાં આપવું. (૪) પાકેલાં ઉંબરા મધમાં આપવાં, અથવા પાકેલાં જાંબુ આપવાં. **સંગ્રહણી ઉપર:**—આંબો અને જાબુઆની છાલના કાઢામાં, ડાંગરની ધાણી તથા સાંતુનું ચૂર્ણ નાખી ચાટવાને આપવું. **શ્વાસકાસ ઉપર:**—(૧) પીઠવણ, બળદાણા અને અરડુસીનો રસ પ્રાશન કરવો; એટલે શ્વાસ, કાસ, રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૨) ભારંગ-મૂળ, સુંઠ અને પીંપરનું ચૂર્ણ ગોળમા આપવું. **ઉલટી ઉપર:**—(૧) ધાણાનો કલ્ક અથવા કોથમીનો રસ ચોખાના ધોવરામણમાં પ્રાશનાર્થ આપવો. (૨) બીલાંની અંદરનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી આપવું. (૩) તરવડાનાં ફૂલ ૧ તોલો, ગાયના ૮ તોલા દૂધમાં વાટી તેમાં ખડીસાકર ૧ તોલો નાંખી તે આપવું. **વાયુ ઉપર:**—બીલાં, કુવાડીઓ કિંવા પાહાડમૂળ, તથા સુંઠ નાંખી કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી આપવો. **ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:**—(૧) ચંદન, જેઠીમધ, વાળો, નાગકેસર, તલ, મેઢાશિંગી, મજીઠ, આકડાનાં મૂળીઆં અને સાટોડીનો લેપ સોજાનો નાશ કરે છે. તેમાં ગર્ભિણીના સોજાનો વિશેષ કરી નાશ કરે છે. (૨) શહાજીરૂ, ધોળુ જીરૂ અને કડુ, એ વસ્તુઓનો કાઢો ગર્ભિણીના સોજાનો નાશ કરે છે. (૩) આસોદના તાજા મૂળીઆં ગોમૂત્રમાં અગર પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) ધોળી સાટોડીનાં મૂળીઆ ઘસી લેપ કરવો, અને એનોજ કાઢો કરી પીવા માટે આપવો. **ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે:**—અજમોદ સુંઠ, પીંપર અને જીરાનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, તે ગોળ અને મધમાં આપવું. **ગર્ભિણીના શૂળ ઉપર:**—(૧) દાભ, કાસ (કાહ), એરંડો અને ગોખરૂનાં મૂળીઆં લઇ તેનો દૂધમાં કાઢો કરી સાકર નાંખી આપવો. (૨) ગોખરૂ, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાંખી પાવું. (૩) કચરા, શિંગોડાં, પદ્મકાષ, નીલકમળ, વગડાઉ મગ અને જેઠીમધનો કાઢો સાકર નાંખી પાવો. ભાત અને દૂધ ખવડાવવું એટલે ગર્ભિણીનું શૂળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે. **ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર:**—(૧) કુંભારના ઘરની માટી, મોગરીનાં પાન, લાજાળુ, ધાવ-ડીનાં ફૂલ, ગેરૂ, રસાંજન અને રાળ, એમાંથી મળે તે પદાર્થો લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૨) વાળો, અતિવિષ, નાગરમોથ, મોચરસ અને ઇંદ્રજવનો કાઢો ગર્ભનુ ચલન, પ્રદર અને શૂળ ઉપર આપવો. **ગર્ભિણીના આનાહ (મળમૂત્રબંધ રોગ) વાયુ ઉપર:**—વજ, અને લસણ નાંખી દૂધ તપાવવું, તેમાં હીંગ અને સંચળ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું, એટલે સુખી થશે. **ગર્ભિણીનું મૂત્ર બંધ થાય તે ઉપર:**—(૧) સાળી, શેલડી, ડાભ, કાસ, અને શરતૃણ, એ તૃણ પંચમૂળનો કલ્ક નાખી દૂધ કઢવવું, અને તે પ્રાશન કરવુ. એટલે મૂત્રબંધ, તૃષા, દાહ અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. (૨) ખાખરાનાં ફૂલ બાફી પેઢુપર બાંધવાં. (૩) સુરોખાર પાણીમાં વાટી ડુંટીપર લેપ કરવો. **ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—(૧) વાળો, કમળ, રતાંજળી અને ક્ષીરવૃક્ષપંચક—(વડ, ઉંમરો, પીંપળો, પીપળી, જાંબુડો) ની છાલ, એ ઓષધો પાણીમાં કુટી ઘી નાંખી તેમાં રૂની કકડી પલાળી યોનિમાં રાખવી, અને

ડુંટી ઉપર પણ લેપ કરવો. (૨) શતધૌત ઘૃત શરીરે ચોળવું. (૩) ખડીસાકર, મધ, નીલકમળ, રાતું-કમળ અને નાગકેસરનો કાઢો કરી તેમાં ઘી અને મધ નાંખી આપવો. (૪) શીંગોડાં અને કચરાની દૂધમાં લાપસી કરી ખવરાવવી. (૫) ગઢુલા, કમળકંદ અને કુમળાં ઉંબરાંને દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું. (૬) તાંદળજાનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં. (૭) સાકર, તલ, જવ અથવા પદ્મકાષ્ટનું એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં આપવુ. (૮) ધાણા, નાગરમોથ, કાળો વાળો, લાજાળુ, ગળો, વાવડીંગ, પિત્ત-પાપડો અને ધમાસાનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી પાવો; એટલે રક્તસ્રાવ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૯) કબુતરની હગાર નાગરવેલીના રસમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં નાંખી પાવી. (૧૦) નીલકમળ, રાતાંકમળ, કલ્હાર, કુમુદ (પોયણી), શ્વેત કમળ, મહુડાનાં ફૂલ, એ ઉત્પલાદિ ગણનો કાઢો કરી આપવો. એટલે રક્તસ્રાવ, દાહ, તૃષા, હદ્રોગ, રક્તપિત્ત, મૂર્ચ્છા, ઉલટી, અને અરૂચિનો નાશ થાય છે. **ગર્ભિણી સ્રી રજસ્વલા થાય તો:**—આવળકંટી ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તે ધોવરામણ પાશેર સુધી પાવું. **ગર્ભિણીના સ્તને ક્ષત અને દાહ થાય તે ઉપર:**—(૧) કુંવેરનાં મૂળીઆં, હળદર, માયફળ, અને ફટકડીને પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) ફટકડીના પાણીવડે સ્તનની ડીંટડીઓ ધોવી અને કરોળીઆનું પડ ઘસી લેપ કરવો એટલે દાહ શમન થાય છે. **ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:**—આસોદનાં મૂળીઆંનો કાઢો કરી આપવો એથી ગર્ભિણી પુષ્ટ થઈ બાળક સુદ્રઢ જન્મે છે.

૧૧૧—ગર્ભ ચલન.

સ્રીના પેટમાં ગર્ભ ચલન પામે છે, તે યોગે કરી તેની કંમર, પીઠ, પેઢુ દુઃખવા લાગે છે; પેટમાં દુઃખે છે, અને તેથી કરી સ્વસ્થ ન રહી તે માંદી પડે છે, એકાદ વખતે બેશુદ્ધ થઇ પડે છે. ગર્ભચલનનો આવો પ્રકાર, ગર્ભિણીએ શક્તિ કરતાં ઘણું કામ કરવાથી કિવા ગર્ભાશયમાં ઉષ્ણતા પ્રબળ થવાથી, અથવા ગર્ભિણીને જે વાત વર્જ્ય કહેલી છે તે કરવાથી થાય છે.

ઉપચાર—પ્રથમ માસમાં ગર્ભનું ચલન થાય તો:—(૧) દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ચંદન અને રતાંદળી ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ઘી નાખી તે પ્રાશનાર્થે આપવુ. એટલે ગર્ભ સ્થિર થાય છે. (૨) નીલકમળ, વાળો, શિંગોડાં અને કચરાને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં મેળવી પ્રાશનાર્થે આપવું. એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શૂળની શાન્તિ થાય છે. **બીજા મહિનામાં:**—ગર્ભ ચલન થવા લાગે તો કમળના તંતુઓ અને નાગકેસરને વાટી દૂધમાં પાવું. શૂળ થતું હોય તો તગર, કમળ, બીલ અને કપૂરને બકરીના દૂધમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પાવું. **ત્રીજા માસ માટે:**—નાગકેસર વાટી દૂધમાં મેળવી સાકર નાખી પ્રાશનાર્થે આપવું; અને શૂળ હોય તો પદ્મકાષ્ટ, ચદન, વાળો, અને કમળની ડાંડીને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પ્રાશનાર્થે આપવું, એટલે ગર્ભ પડતો નથી, અને શૂળની શાંતિ થાય છે. **ચોથા માસ માટે:**—ચલન, તૃષા, શૂળ, દાહ, તથા જ્વર થવાથી કેળના કાંદા, લીલાં કમળ અને વાળો વાટી દૂધમાં પ્રાશનાર્થે આપવાં. **પાંચમા માસ માટે:**—દાડમનાં પાન તથા ચંદન વાટી તેમાં દૂધ અને દહીં નાખી પ્રાશનાર્થે આપવું; અને નીલકમળ, કમળીમાંનું કેસર, બોરડીનાં પાન, નાગકેસર તથા પદ્મકાષ્ટને પાણીમાં વાટી દૂધમાં પીવા માટે આપવું. એટલે ગર્ભ સ્થિર થઇ શૂળની શાંતિ થાય છે. **છઠ્ઠા માસ માટે:**—ગેરૂ, ગાયના છાણાની રાખ, પીંપર અને ગોપીચંદનનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તેમા દૂધ, સાકર અને ચંદન નાંખી આપવો. **સાતમા માસ માટે:**—વાળો, ગોખરૂ, નાગરમોથ, લાજાળુ કદ, નાગકેસર અને પદ્મકાષ્ટનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. **આઠમા માસ માટેઃ**—લોધ્ર અને પીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **નવમા માસમાં:**—પ્રસૂતિ થાય છે.

૧૧૨—ગર્ભસ્રાવ અને ગર્ભપાત.

ચોથા માસ સુધી ગર્ભ પાતળો હોય છે, એટલે વહન થવા લાગે છે તેને સ્રાવ કહે છે. તે પછી પાંચમા મહિનાથી છઠ્ઠા મહિના પર્યંત કઠિન થઇ દેહરૂપ થવા માંડે છે. તે પડે તો તેને ગર્ભપાત કહે છે. સાતમા મહિનામાં પણ પ્રસૂતિ થાય છે.

ગર્ભસ્રાવ અને પાતનાં લક્ષણો:—ભય, અભિઘાત, વિષમાશન, ઉંચેથી નીચે પડવું, અતિશય ચઢ ઉતર કરવું, ક્રોધ કરવો, અત્યાનંદ જણાવવો, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, બાર ઉલકવો, અતિશય શ્રમ કરવો, તીવ્ર રેચક, ઇત્યાદિ કારણોએ સ્રાવ અથવા પાત થાય છે. ગર્ભસ્રાવ થવા લાગે એટલે દાહ, પાર્શ્વ (પાસું) અને પીઠમાં શૂળ; પ્રદર, આનાહ તથા મૂત્રબંધ, એ ઉપદ્રવો થાય છે. **ગર્ભપાત થવાથી ગર્ભકોષ્ટ કરવા તથા દુઃખ વિસારે પડવા માટે ઉપચાર:**—(૧) બેઠી ભોરીંગણી, ઉભી ભોરીંગણી, સાલવણ, પીઠવણ તથા ગોખરૂનો કાઢો કરી તેમા બાફેલી પેજ ઘી નાંખ્યા સિવાય આપવી. (૨) કુલિત્થ બાફી તેનું ઢઢણ પીવા આપવું. **પહેલા માસમાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—જેઠીમધ, સાગનાં બિયાં, શતાવરી અને દેવદાર, એ ઔષધો દરેક તોલો તોલો લઈ ઠંડા પાણીમાં વાટી ૪ તોલા દૂધમાં નાંખી પ્રાશન કરવાં. **બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—આસીંદરાની છાલ, કાળા તલ, તામ્રવલ્લી (ચિત્રકુટ ઉપર મળશે; ન મળે તો મજીઠ લેવી.) અને શતાવરીનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **ત્રીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—ગળો, શતાવરી, ગઠુલી અને ઉપરસાળનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **ચોથા માસમાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—ધમાસો, ઉપરસાળ, રાસ્ના, કમળનું ડીંડું અને જેઠીમધનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **પાંચમા માસમાં ગર્ભ પડતો હોય તો:**—બેઠી ભોરીંગણી, ઉભી ભોરીંગણી, શિવણ, ક્ષીરવૃક્ષોની છાલ (વડ, ઉમરો, પીપળો, પીપરી, જાંબુઓ) કાકડાશિંગ, અને તજનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ ઘૃતયુક્ત કરી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. **છઠ્ઠા મહિનામાં:**—પીઠવણ, બળદાણા, સરગવો, ગોખરૂ અને શિવણનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ દૂધમા આપવુ. **સાતમા મહિનામાં:**—શિંગોડાં, કમળતંતુ, દ્રાક્ષ, કચરા અને જેઠીમધના ચૂર્ણની દૂધ અને સાકર નાખી લાપસી કરી આપવી. **આઠમા મહિનામાં:**—કોઠીના મૂળીઆં, બીલાં, ડોડીનાં મૂળીઆ, પટોલ શેરડીનાં મૂળીઆં અને રીંગણીનો કાઢો કરી તેમાં દૂધ નાખી પુન ઉકાળી તે દૂધ પાવું. ***નવમા મહિનામાં:**—જેઠીમધ, ધમાસો, શતાવરી અને ઉપરસાળનો કાઢો દૂધ નાંખી દુગ્ધ શેષ રાખી પાવો. **દશમા મહિનામાં:**—સુંઠનો, શતાવરીનો અથવા સુંઠ, જેઠીમધ અને દેવદારનો દુગ્ધ શેષ કાઢો કરી પાવો. **અગીઆરમા મહિનામાં:**—રાયણની છાલ, નીલકમળ, લાજાળુના કાંદા અને આવળકટી (આમળા) ને દૂધમાં વાટી પાવાં; એટલે અગીઆરમા માસમા શૂળની શાંતિ થાય છે. **બારમા મહિનામાં:**—ધોળી ભોંયકોળી, આસોદ, શતાવરી અને કમળના તંતુને વાટી બારમા માસમાં શૂળની શાંતિને માટે આપવું, એટલે ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે, અને તીવ્ર શૂળ શાંત થાય છે. **ગર્ભપાત ઉપર:**—(૧) લાજાળુ, ધાવડીનાં ફૂલ, નીલકમળ, જેઠીમધ અને લોધ્રનો કાઢો સ્ત્રીએ પાણીમા બેસી પીવો, એટલે ગર્ભપાતનુ નિવારણ થાય છે. (૨) કુંભારના હાથની નિરપણ માટી, બકરીના દૂધમા મેળવી મધ નાંખી આપવી; કિંવા ધોળી ગોકર્ણીનાં મૂળીઆં દૂધમાં વાટી પાવાં. (૩) સાકર, કમળના તંતુ તથા તલ, એ સમભાગ લઇ વાટી મધમાં ભક્ષણાર્થ આપવાં. (૪) અતિબળાનાં મૂળીઆં કુમારિકાએ કાંતેલા સૂત્રમાં વીંટી કમરે બાંધવાં. (૫) કસ્તુરી ૧ ગુંજા, જાવંત્રી ૩ ગુંજા, જાયફળ ૩ ગુંજા અને પીપળાનાં બીજ ૬ ગુંજા પ્રમાણ લઇ ગોળી કરી દર મહિને એક આપતા જવી. એ પ્રમાણે સાત મહિના કરવું.

૧૧૩—ગર્ભજ રોગ.

શારંગધર વૈદ્યક ગ્રંથમાં ગર્ભજ રોગ આઠ પ્રકારના કહેલા છે. તેમનાં નામો:—ઉપવિષ્ટક, નાગોદર, મક્કલ, મૂઢગર્ભ, વિષ્ટંભ, ગૂઢગર્ભ, જરાયુદોષ, તથા ગર્ભપાત.

ઉપવિષ્ટક:—ગર્ભિણીએ અત્યંત વિદાહી પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી રક્તસ્રાવ ઘણો થાય છે. તે કારણથી તે ગર્ભ આગળ વધે નહિ એવો થાય છે તેને હાલચાલ માત્ર હોય છે, એવા ગર્ભને ઉપવિષ્ટક કહે છે. આ એક સલનો ભેદ છે. **નાગોદર:**—સગોગકાળે વાયુના યોગે કરી ગર્ભનો આકાર સર્પ જેવો થાય છે; તેને નાગોદર કહે છે **મક્કલ:**—આ રોગનો પ્રકાર વાયુ ગોળા જેવો હોય છે. **મૂઢગર્ભ:**—

* નવથી બાર માસ તક પ્રસૂતિ થવાના ઉત્તમ મહિના છે નવ મહિના પછી પ્રસૂતિ ન થાય તો ગર્ભ અને ગર્ભિણીનું રક્ષણ થવા માટે આ યોગ આગળ કહેલા છે.

કુંઠિત ગતિ જેવો વાયુ ગર્ભને આડો કરે છે, અને યોનિ તથા પેટમા શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. અને મૂત્રાવરોધ કરે છે **વિષ્ટંભ (સલ)**·—ગર્ભિણીએ અકાલે ભોજન કરવાથી અથવા ખરાબ પદાર્થો ખાવાથી વાયુ કુપિત થઈ ગર્ભને શુષ્ક કરે છે. તેથી કરી તેનું ચલનવલન અને વૃદ્ધિ બધ પડવા માંડે છે. તથા કાળે કરી તેને વાયુની પીડા થઇ સલ થાય છે. **મૂઢગર્ભ, ગર્ભ ઝરવો, અસાધ્ય મૂઢગર્ભ તથા અસાધ્ય ગર્ભિણીનાં લક્ષણો.**—જેની ગરદનનો મેર તુટવા જેવો થઈ ગરદન બરોબર રહેતી નથી અને અંગ ઢીલું થઇ જાય છે, લાજ રહેતી નથી, જેની કુખો ઉપર કાળી લીલી એવી શિરાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગર્ભિણી અને ગર્ભ એક માસમા મરે છે એમ જાણવું. **પેટમાં ગર્ભ મરી ગયાનાં લક્ષણો:**—ગર્ભની હાલચાલ બંધ પડે છે, પ્રસવવેદના બધ થાય છે, અગ કાળું અગર લીલું થાય છે, તથા શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે દુર્ગંધ આવે છે; અને અદર બાળક મરી જઈ ફૂલવાથી પેટ ફૂલી જાય છે. માતાનાં માનસિક અને આગંતુક દુઃખના કારણોએ કિવા વ્યાધિએ કુખમા ગર્ભ મરે છે. **ગર્ભિણીનાં બીજાં અસાધ્ય લક્ષણો:**—વાયુના યોગે યોનિનો સકોચ થવો, કુખમાં ગર્ભ અડકી રહેવો, મક્કલશળ, આક્ષેપક, કાસ, શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ તથા મૂઢગર્ભ એ થાય એટલે તે ગર્ભિણી બચતી નથી. **યોનિસંવરણ વ્યાધિ:**—વાતકારક ખાનપાન, મૈથુન અને જાગરણનુ અતિ સેવન કરનારી ગર્ભિણીના યોનિમાર્ગમાં વાયુ કોપે છે, તથા યોનિદ્વારને બંધ કરે છે. માર્ગ બંધ થયા પછી યોનિગત વાયુ ગર્ભાશય–દ્વાર રોકે છે, અને ગર્ભાશયને પીડા કરે છે. તેથી ગર્ભનું મ્હો, નાક, બધ થઇ શ્વાસોશ્વાસ બંધ થઇ ગર્ભ નાશ પામે છે; આ કાળ જેવો વાયુ મારનારો છે. એ ઉપર **ચિકિત્સાનો** આરંભ કરવો નહિ.

સુખે પ્રસવ થવાને માટે ઉપચારો:—(૧) સર્પની કાંચળી કિંવા તગર અથવા માથાના કેશની ધુણી યોનિને આપવી. (૨) કળલાવીનાં મૂળીઆં, સૂતરમા બાંધી તે હાથે પગે બાંધવાં. (૩) સૂર્યવલ્લી, આકડો, કિવા કડવા વૃદાવનના મૂળીઆં ધારણ કરવાં. (૪) પીંપર અને વજ પાણીમાં વાટી તેમાં એરંડતેલ નાખી, તેનો ડુટી ઉપર લેપ કરવો. એટલે અનેક પ્રમાદોવડે ઘણી પીડા પામેલી સ્ત્રીનો સુખેથી પ્રસવ થાય છે. (૫) બીજોરાનાં મૂળીઆં અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી પાવું. અથવા બીજોરાના મૂળીઆં કંમરે બાધવા. (૬) શેલડીની ઉત્તર બાજુનાં મૂળીઆં લઇ તે અથવા (૭) તાડની ઉત્તર બાજુનાં મૂળીઆં લઈ તે સ્ત્રીના શરીર જેટલા લાંબા સૂતરવડે બાધી કંમરે બાંધવાં. (૮) ધોળો અઘેડો અથવા કડવો લીમડો કિવા કાકજંઘાનાં મૂળીઆં કંમરે બાંધવાં. (૯) ઉંટકટારીનાં મૂળીઆં ચોટલે બાંધવાં, પ્રસવ થતાંની સાથે છોડી નાખવાં. (૧૦) કેળના કાદાનાં ફોતરાં નાભિ નીચે બાંધવાં (૧૧) ગાયનું દૂધ પાકો પાશેર લઇ તેમા ગાયનુ છાણ એક તોલાથી બે તોલા પર્યંત મેળવવું, અને વસ્ત્રગાળ કરી તે આપવું. એટલે ત્વરિત છુટકો થાય છે. **સલ વધારવા માટે:**—(૧) ધાણા, નાગરમોથ, વાળો, લાજાળુ, ગળો, વાવડીંગ, પિત્તપાપડો અને ધમાસાનો કાઢો આપવો. (૨) વરધારા અને ધોળી જાસુદીનાં ફૂલ ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ખડીસાકર નાંખી તે સવારે પાવાં. (૩) આમળાના બિયાં, આંબા હળદર અને કોઠીનાં પાન ગાયના ઘીમાં વાટી સાત દિવસ આપવાં. (૪) શિંગોડા અને કચરાની લાપશી દૂધમાં કરી ખાવી. (૫) મહુલા, કમળકંદ અને ઉમરાનાં કુંણાં ફળ દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું. **મૂઢગર્ભ ઉપર**—(૧) ફાળસાનાં મૂળીઆનો અથવા સાલવણીનાં મૂળીઆંનો લેપ, નાભિ, બસ્તિ અને ભગને ઠેકાણે કરવો. એટલે ગર્ભ સારો થાય છે (૨) મોરવેલ, વજ, આમોદ, મજીઠ, નીલી અને બોરડીનાં મૂળીઆંનો ચતુર્થાંશ કાઢો ૧ તોલો ગોળ નાખી પાવો. **મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:**—(૧) દોઢ પાશેર પાણીમાં પાચ તોલા ગાયનું છાણ મેળવી ગાળી તે પાવું. (૨) રાઇ અને હીંગનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાંજીમાં નાખી આપવું. **ગર્ભપાતકારક ઔષધો:**—(૧) ગાજરનાં બિયાં કળલાવી, નગોડ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, દેવડાંગરનાં ફળ, કડવચીનો કંદ, હીંગ અને પિત્તપાપડાની રાખ, એ ગર્ભપાતકારક ઔષધો છે. (૨) ગાજરનાં બિયા, કાળાતલ અને અને કલોંજી જીરૂ ગોળમાં ખાવાથી ગર્ભ પતન પામે છે **પ્રસૂતા સ્ત્રીની ઓર પડતી ન હોય તો:**—(૧) ઓર નહિ પડવાથી શૂળ, પેટનું ચડવું અને અગ્નિમાંદ્ય, એ ઉપદ્રવો થાય છે. ઓર પડવાને માટે આંગળીએ કેશ વીંટાળી તેવડે તેનો કંઠ ઘસવો તથા સર્પની કાંચળી, કડવું કોળું, નાગરમોથ તથા સરસડાનું ચૂર્ણ રાઇના તેલમાં ભિજવી તેની યોનિને ધૂણી આપવી. (૨)

કળલાવીના કંદનો કલ્ક કરી તે હાથપગને ઘસવો તથા લેપ કરવો, એટલે ઓર પડે છે. **યોનિ ક્ષત-રહિત થવા માટે:**—કડવા કોળાનાં અથવા ધોળા કોળાનાં પાન અને લોધ્ર, એ સમભાગ લઇ બારિક વાટવું અને તેનો લેપ યોનિએ કરવો. **યોનિ દૃઢ અને સંકુચિત થવા માટે:**—(૧) પિત્ત-પાપડો અને ઉંબરાનાં ફળ વાટી તલના તેલમાં મેળવી તેનો યોનિમા લેપ કરવો. (૨) માયફળનું ચૂર્ણ અને ફુલાવેલી ફટકડી એકત્ર કરી, બારિક વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધી અંદર રાખવી. (૩) માયાં અને કપૂર મધમા ખરલ કરી અંદર લેપ કરવો. (૪) તાલીમખાનાના કાઢામાં તેનુંજ ચૂર્ણ નાખી અંદર લેપ કરવો. **નિર્લોમ ઉપચાર:**—(૧) હરતાળ ૧ ભાગ રાળ તથા ચુનો ૪ ભાગ, એમાં પાણી નાંખી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) હરતાલ ૧ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૬ ભાગ, અને ખાખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ લઈ એકત્ર કરી ચોળવુ. (૩) ગુલબ્બાશીના કાંદા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો એટલે કેશ ગરી પડે છે.

મક્કલશૂળ:—બાળક પૃથ્વી ઉપર પડયા પછી, યોનિને રગડી, અંદર વાયુ પ્રવેશ કરે નહિ એવી રીતે તેનું સંરક્ષણ કરવુ, નહિ તો યોનિગત વાયુ કોપી સ્રાવ થતા રક્તને અટકાવે છે અને સુવાવડીને હૃદય, મસ્તક તથા બસ્તીમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તેને **મક્કલશૂળ** કહે છે. **મક્કલ શૂળ ઉપર:**—(૧) જવખારનું ચૂર્ણ કરી તે કોકરવર્ણું પાણીમા અથવા ઘી સાથે આપવું. (૨) **પિપલ્યાદિગણ:**—પીંપર, પીપળીમૂળ, મરી, ગજપીપર, સુંઠ, ચિત્રો, ચવક, રેણુકબીજ, તજ, અજમોદ, સરસડો, હીંગ, ભારગમૂળ, કાળીપાટ, ઇંદ્રજવ, જીરૂં, બકમલીમડી, મોરવેલ, અતિવિષ, કુટકી (કડુ) અને વાવડીંગ આ પીપલ્યાદિગણ કફ, વાયુ, ગુલ્મ, શૂળ, અને જ્વરનો નાશ કરે છે. આ ગણ, દીપન પાચન એવો છે. એનો કાઢો કરી તેમાં મીઠું નાંખી પ્રાશન કરવાથી મક્કલશૂળ, ગુલ્મ અને કફવાતનો નાશ થાય છે. (૩) સુંઠ, મરી, પીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, અને ધાણાનુ ચૂર્ણ જૂના ગોળ સાથે ખાવા આપવુ. (૪) હીંગ સેકી ઘીમા કાલવી ખાવી. **સુવાવડીને પથ્ય:**—પ્રસૂતા સ્ત્રીએ યુક્ત એવો આહારવિહાર કરવો તથા વ્યાયામ, મૈથુન, ક્રોધ અને ઠંડા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. પ્રસૂતા સ્ત્રીના અપથ્ય-કારક આહારોએ કરી **કષ્ટસાધ્ય** કિંવા **અસાધ્ય** વ્યાધિ થાય છે, એટલા માટે પથ્ય અવશ્ય કરવી.

ગર્ભધારણ ઉપાય:—ગર્ભ ધારણના ઉપચાર કર્યા પહેલાં શરીરમાંના બીજા વ્યાધિ કાઢી નાંખ-વાના ઉપચાર પ્રથમ કરવા. શિવલિંગીનાં ફળ ચોથા દિવસે ભક્ષણ કરવાં. નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. **ગર્ભધારણ કરનારા ઉપચાર:**—(૧) એરંડાના તથા બીજોરાનાં બિયા વાટી ઘી સાથે પ્રાશનાર્થ આપવા. (૨) લક્ષ્મણામૂળ (ધોળી રીંગણીનાં મૂળીઆં) ગળામાં બાંધવાં તથા તે ઘીમાં અગર દૂધમાં ઘસી નાકે પાવાં, એટલે **અત્યંત વીર્યવાન પુત્ર** ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા લક્ષ્મણાનાં મૂળીઆં, પુષ્ય નક્ષત્રમાં કાઢી, તે **કુમારિકાના** હાથ વડે દૂધમાં વટાવી ઋતુસ્નાત સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવાં. (૩) તલનું તેલ, દૂધ, કાકડી, દહીં, ઘી, એ પદાર્થ એકત્ર કરી, હાથવડે મસળી એમાં પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી પ્રાશનાર્થ આપવું. (૪) એક આખા બીજોરાનાં બધાં બિયાં દૂધમાં વાટી ઋતુમતી સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવાં. એટલે **પુત્ર પ્રાપ્તિ** થાય છે. (૫) આસોદનો કાઢો નાંખી દૂધ ઉકાળવું તથા તેમા ઘી નાંખી, તે ઋતુસ્નાત સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવુ. (૬) કાંટાસરીઆનાં મૂળીઆં, ધાવડીનાં ફૂલ, વડની વડવાઇઓ, તથા નીલકમળ એ વાટી દૂધમા પ્રાશનાર્થ આપવુ (૭) પારસ પીંપળો અને જીરાનુ ચૂર્ણ ખાઇ પથ્ય કરવી એટલે પુત્રોત્પત્તિ ખચીત થાય છે (૮) કુકડીલીના મૂળીઆં તથા કોઠાંના ગર્ભ, એ પદાર્થો દૂધમા પાવા અથવા શિવલીંગીનાં બિયાંના **પુત્ર** ઉત્પન્ન થાય છે, કન્યા ઉત્પ-ન્ન થતી નથી (૯) ખાખરાના બિયાની રાખ કરી તે પાણીમા પીવા માટે આપવી. (૧૦) અજમો, રીંગણી, પીંપર, અને નાગકેસરનુ ચૂર્ણ ગાયના ઘીમા આપવુ (૧૧) કેળુ ૧ કપૂર ૧ તોલો અને વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૧ તોલો, એ ઓષધો કેળના પાનમાં વીંટાળી આગલે દિવસે સાંજે તુલસીના ઝાડ નીચે પુરી રાખવા બીજે દિવસે સાંજે કાઢી ખરલ કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી. ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસ પર્યંત રોજ એકેક ખાવી. તથા સંભોગ કરવો એટલે ગર્ભ રહેશે **ગર્ભધારણને માટે ઔષધોપચાર કરનારને અગત્યની સૂચના**—કોઇએ કંઇ ઓષધ કહેતાંજ કોઇ પણ માણસ

પાસે શોધ કરાવ્યા સિવાય તે કદિ પણ લેવું નહિ, કારણ કે કોઇ એકાદા દુષ્ટ હેતુએ કિંવા અજ્ઞાનમાં અથવા પ્રકૃતિનું પ્રમાણ ધ્યાનમાં ન લાવતાં તરતજ ઓષધ બતાવે છે. અને તેથી કરી એકાદી વખતે જીવનું નુકસાન થાય છે. એટલા માટે તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉષ્ણ કિંવા પૌષ્ટિક છતાં પણ શરીરપ્રકૃતિ વાતાદિ દોષે કરી વિશેષ દૂષિત થએલી હોય તો એમને એમ આવા ઓષધો લેવાં નહિ. નીચેનાં ઓ- ષધો ગર્ભનિવારક છે એવો શોધ છે. (૧) પીંપર, વાવડીંગ તથા ટંકણખારનું સમભાગ ચૂર્ણ મધમાં ઋતુકાળે જે સ્ત્રી પ્રાશન કરશે તેને કદિ પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૨) જે રજસ્વલા સ્ત્રી જાસુદીનાં ફૂલ કાંજીમાં વાટી પ્રાશન કરી ઉપર ૪ તોલા જુનો ગોળ ખાશે તેને ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૩) જે સ્ત્રી સિંધવનો ટુકડો તેલમાં બોળી યોનિમાં ધારણ કરી, પછી પુરૂષની સાથે રમશે તો તેને કદિ પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૪) તાંદળજાનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમા ઋતુસ્નાત સ્ત્રી ત્રણ દિવસમાં પ્રાશન કરશે તો તે વાઝણી થશે. ઇત્યાદિ. માટે આવાં ઓષધો યોગ્ય ખબરદારી રાખી ઉપયોગમાં લેવાં.

૧૧૪—સૂતિકા રોગ. (સુવારોગ)

લક્ષણ અને કારણ:—અંગ મરડાઇ જવું, જ્વર, કપારી, તૃષા, અંગે જડપણું, સોજો, શળ તથા ઓડકાર, એ લક્ષણો થવાથી સુતિકા રોગ થયો છે એમ જાણવું. સુત્રાવડીને સમજ્યા વિનાના ઉપચારોએ કિંવા દોષજન્ય અન્નપાન સેવન કરવાથી, અથવા વિષમાશન, અજીર્ણ ભોજનાદિકે કરી જે રોગ થાય છે તે આ પ્રમાણે—જ્વર, ઓડકાર, સોજો, શળ, પેટનું ચડવું, તથા અશક્તતા અને કફવાતજન્ય રોગોથકી ઉત્પન્ન થનાર તદ્રા, અન્નદ્વેષ તથા મ્હોંમાં પાણી છુટવું, ઇત્યાદિ વિકાર, અશક્તતા અને અગ્નિમાંદ્ય હોવાના કારણને લીધે કષ્ટસાધ્ય થાય છે, તે સર્વજ્વરાદિ રોગને સુતિકા રોગ કહે છે, એ પૈકી એકાદો રોગ પ્રધાન થઇ બાકીના ઉપદ્રવરૂપે હોય છે. સુતિકારોગ મટે નહિ તો તે અગિયાર માસમાં રોગીને મારે છે.

સૂતિકા રોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) વાતનાશક ક્રિયા કરવી. પાટો બાંધવો. (૨) દશમૂળનો કાઢો ઘી નાંખી પાવો. (૩) **અમૃતાદિ કાઢો**—ગળો, સુંઠ, કોરાંટા, ચાંદવેલ, ઉતકટારી, પંચ મૂળ અને નાગરમોથનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી મધ નાંખી પાવો. (૪) **દેવદાર્વાદિ કાઢો**— દેવદાર, વજ, કોષ્ટ, પીંપર, સુઠ, કાયફળ, નાગરમોથ, કરીઆતુ, કડુ, ધાણા, હરડે, ગજપીંપર, રીંગણી, ગોખરૂ, ધમાસો, ડોડી, અતિવિષ, ગળો, બીલી અને શહાજીરાનો કાઢો કરી તેમાં સિધવ અને હીંગ નાંખી સુવાવડીને પાવો. એટલે શળ, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, મુર્ચ્છા, કપ, મસ્તકપીડા, બડબડ, તૃષા, તદ્રા, અતિસાર, ઉલટી એટલા ઉપદ્રવોએ યુક્ત આ ત્રિદોષાત્મક એવા સૂતિકા રોગનો નાશ થશે. (૫) કોરાંટા, કુલિત્થ, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર, તથા વેતનો કાઢો હીંગ અને મીઠું નાંખી આપવો, એટલે સૂતિકાનાં શળ, અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૬) પંચમૂળનો કાઢો કરી તેમાં લોખંડ તપાવી છમકારી તે કાઢો પાવો. (૭) અતિવિષનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) આકડાનાં મૂળીઆં, ધમાસો, દેવદાર, કરીઆતુ, રાસ્ના, નગોડનાં પાન, વજ, ટાકળીનાં મૂળીઆં, સરગવાની છાલ, પીંપર અને પીંપળીમૂળ, જીરૂ. ચવક, સુંઠ, અતિવિષ અને ભાંગરાનો કાઢો પાવો; તેથી કરી સન્નિપાત, ધનુર્વાતાદિ વાતરોગ, વાતખાલી (દાંત બીડાઇ જવા), અંગમાંનું શૈત્ય, શ્વાસ, કાસ, સુવારોગ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૯) **બાફ આપવાનો:**—જુના લીમડાની અંતરછાલ કાઢી લાવવી. તેના બારક ટુકડા કરી તે પાણીના માટલામાં નાંખવા, ઉપર ઢાકણું બેસાડવુ. એવું ત્રણ માટલાં પાણી આધણ આવે ત્યાં સુધી ગરમ કરવું. પછી જે સ્ત્રીને સુત્રારોગ થએલો છે તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી, પ્રથમ એક માટલું લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવું તેમાંથી વરાળ કમતી થયા પછી બીજું માટલું લાવી તે માથા નીચે મૂકવું અને પ્રથમનું માટલું કંમર નીચે મૂકવું; અને પછી ચૂલા ઉપરનું ત્રીજું માટલું મસ્તક નીચે મૂકવું. માથા તળેનું પ્રથમ કંમર નીચે ને કંમર નીચેનું પગ નીચે મૂકવું. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો; એટલે શરીરમાંથી પરસેવાના રૂપે સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઇ રોગ દૂર થાય છે. (૧૦) દશમૂળ કુટી તેમાં પાણી નાંખી એક રાત્રી પલાળી રાખવાં, પછી બીજે દિવસે નલિકા યંત્રવડે એનો અર્ક કાઢી હમ્મેશાં બે વખત

બે તોલા પર્યંત સેવન કરવો. (૧૧) **પંચજીરક પાકઃ**—જીરૂં, શહાજીરૂ, વરીઆળી, સુવા, અજમો, અજમોદ, ધાણા, મેથી, સુંઠ, પીપર, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, હપુષા (શેરણી), કોળાનું ચૂર્ણ, કોષ્ટ અને ટંકુ, એ દરેક ચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, મધ ૧૨૮ તોલા અને ઘી ૧૬ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે સુવા-રોગ, યોનિરોગ, જ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાંડુરોગ, કૃશતા અને વાતરોગનો નાશ કરે છે. (૧૨) **સૌભાગ્ય સુંઠઃ**—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, મધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, શતાવરી, જીરૂં, સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમો, વરીઆળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરમોથ, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ૪ તોલા નાંખી પાક પચન કરવો. લેહ જેવો થાય એટલે સિદ્ધ થયો એમ સમજવું. તે ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. તે અગ્નિ અને બળ જોઇ આપવો. એ સુવાવડીને આપવો; એટલે બળ, વર્ણ અને પુષ્ટિને આપે છે, અને વલિપલિતનો નાશ કરે છે, તથા તે વયસ્થાપક, લઘુ, મંદાગ્નિ મટાડનાર અને આમવાત, મક્કલશૂળ તથા સુવારોગનો નાશ કરે છે. (૧૩) **મહારાસ્નાદિ કાઢોઃ**—રાસ્ના, એરંડમૂળ, ગળો, વજ, પીળો કોરાંગ, ચવક, કૌચબીજ, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, અજમો, કિરમાણી અજમો, પહાડમૂળ, દેવદાર, વાવડીંગ કાકડાશિંગી, સુંઠ, બળદાભ્રાનાં મૂળીઆ, મોરવેલ, કડુ, મજીઠ, કાળું અને ધોળું અતિવિષ, કચોરા, ત્રિફળા, પીપર, જવખાર, રકતચંદન, ગરમાળો, માયાં, કડુ, સાટોડી અને દશમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઇ એનો કાઢો કરી પાવો; એટલે સુતિકા રોગ, ૮૦ પ્રકારના વાયુ, શ્વાસ, કાસ, પરસેવો, શૈત્ય, અતિતંદ્રા, શૂળ, ગલરોગ, બધા અંગમાં થતા સણકા, કંપ, શ્લીપદ, આમ-વાત, નપુંસકત્વ, અને સોજાનો નાશ થાય છે. (૧૪) કોરાટાનો કાઢો, પીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો અથવા કારાંટાના મૂળીઆં ચાવી ખાવાં.

૧૧૫—સ્તનરોગ.

કારણઃ—વાતાદિ દુષ્ટ દોષ, ગર્ભિણી અથવા પ્રસૂતા સ્રીને દૂધથી ભરેલા અથવા ખાલી સ્તનો સુધી આવી, તે ઠેકાણાના માંસને અને રક્તને દૂષિત કરી સ્તનરોગ—કફ, વાત, પિત્ત, સન્નિપાત અને આગંતુક એવા પાંચ પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે પાંચેના લક્ષણો, રક્તવિદ્રધિ સિવાય કરી બાહ્ય વિદ્રધિના સરખાં હોય છે; એટલે સ્તનના ઉપર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, તે વેદના, દાહ, કંડૂ, ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. તથા વિદ્રધિ સરખી વેદના થઇ પાકી ફુટે છે. અથવા હલકો સોજો હોય ને ઉપચાર કરે તો પાકયા સિવાય બેસી જાય છે. એવુ સમજવુ.

સ્તનરોગ ઉપર ઉપચારઃ—સ્તનને સોજો વગેરે આવવાથી વિદ્રધિ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી. (૧) જળો લગાડી રક્ત કહાડવું અને પાટો બાંધવો. (૨) કવડગ અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં ઘસી લેપ કરવો. (૩) નરમાના છોડનાં મૂળીઆં તથા દુધીયુ કોળુ, કાજીમા વાટી લેપ કરવો. (૪) હળદર તથા લોધ્રના કલ્કનો લેપ કરવો. (૫) કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળીઆં, કુવેરના મૂળીઆ અને હળદર, એ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) સમુદ્રશોકના પાન ગરમ કરી બાંધવાં. (૭) વાઝણી કંકોડીના મુળીઆં ગરમ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. (૮) પીંપળાની છાલ સેકી પાણીમાં નાંખવી અને તેમા લોખંડનો ટુકડો વારંવાર તપાવી છમકારવો તથા તે પાણી ગાળી સવારે અને સાંજે પીવા આપવુ. (૯) એરંડમૂળ, બીજોરાનાં મૂળીઆં, ગોખરૂ, રીંગણી, મોતરીંગણી અથવા ઉભી ભોરીંગણી, લકડા પાષાણભેદ અને બીલીનાં મૂળીઆં; આ સાત ઔષધોનાં મૂળીઆનો કાઢો કરી એરંડીયુ, અને શેકેલી હીંગ, સિંધવ અને જવખારનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો. એટલે સ્તનરોગ, તથા કંમર, ખાંધ, શિશ્ન, છાતી, એ ઠેકાણે જે વાયુ સંબંધી પીડા થાય છે તે દૂર થાય છે.

સ્તન્યરોગઃ—જડ અને દુષ્ટ એવા પ્રકારનાં અન્નોએ દુષ્ટ થઇ માનું અથવા ઉપમાતાનું દૂધ માફક આવતુ ન હોવાથી બાળકને નાના પ્રકારના રોગો થાય છે. **વાતાદિકોએ દૂષિત દૂધનાં લક્ષણો**—જે દૂધ તુરૂ અને પાણી ઉપર તરનારૂ હોય છે તે વાતદૂષિત જાણવું; જે તીખુ, ખાટું, તથા ખારૂ હોય જેના ઉપર પીળી રેષાઓ દેખાય છે તે પિત્તદૂષિત સમજવું, જે દૂધ ઘટ્ટ અને પરપોટાવાળું હોય પાણીમાં નાંખવાથી તળીએ બેસે છે તે કફદૂષિત જાણવું, તથા જેમાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો હોય છે

તે ત્રિદોષદુષ્ટ જાણવું. **શુદ્ધ દૂધનાં લક્ષણો**—જે દૂધ પાણીમાં નાંખવાથી તેમાં મળી જાય છે, અને પીળું તથા મધુર હોઈ બેરંગી નથી હોતું તે શુદ્ધ દૂધ સમજવું. **દુગ્ધશોધક કાઢો:**—પહાડમૂળ, મોરવેલ, કરીઆતુ, દેવદાર, સુંઠ, ઇંદ્રજવ, ઉપલસરી, તગર તથા કડુનો કાઢો આપવો. તે સ્તન્યશોધન કરનારો છે. ઉપલા કાઢામાં તગર જેટલી ગળો નાંખી તે પીવાથી સ્તનમાં દૂધ વધારે આવે છે. **સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:**—(૧) ભોયકોળા (વિદારી કંદ અથવા ક્ષીરવિદારી કંદ) નો રસ દૂધમાં સાકર નાંખી પાવો. (૨) શતાવરીનાં મૂળીઆ દૂધમા વાટી પાવાં. (૩) મહોષ્ણુ દૂધમાં પીંપર નાંખી તે દૂધ પાવું. (૪) નરમો તથા શેલડી, અથવા પિત્તપાપડાનાં મૂળીઆ કાંજીમાં વાટી પાવાં. (૫) આસોદ, ભોંયકોળું અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાંખી પાવો. (૬) ગળોનાં મૂળીઆંનો કાઢો દૂધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો. (૭) દૂધમાં અસાળીઆની ખીર કરવી. તેમા થોડુ ઘી અને સાકરની ભૂકી નાંખી દરરોજ સવારે એક વખત, એ પ્રમાણે ચૌદ કિંવા ૨૧ દિવસ પર્યંત ખાવા આપવી. (૮) મેથીની અથવા અજવીની ભાજી ખાવી. (૯) સૂઇ રહેતી વેળાએ પાનમાં અર્ધી મુઠી સુવા ખાવાનો મહાવરો રાખવો અને સવારે પણ ખાવા, એટલે દૂધ નિર્વિકાર થાય છે. **સ્તનવર્ધન:**—(૧) શ્રિવણીનો રસ અને કલ્કમાં તલનું તેલ સિદ્ધ કરવુ; તે તેલ રૂની ગડી ઉપર સીંચી તે ગડી સ્તન ઉપર બાંધવી, એટલે બેસી ગએલા સ્તન ઉપર તરી આવે છે. તથા હાથીના ગડસ્થળ જેવા ઉંચાઇમાં જણાય છે. (૨) નાગબલાનાં મૂળીઆં પાણીમા વાટી સ્તનને ચોળવા, એટલે સ્તન કઠિન, પુષ્ટ અને ઉંચા થાય છે. (૩) કમળાક્ષ વાટી, તે દૂધ અને સાકર સાથે પ્રાશનાર્થ આપવુ; એટલે સ્ત્રીઓના સ્તન એક મહિનામાં ઘટ્ટ થાય છે

પથ્ય:—રક્તપિત્ત ઉપર જે પથ્ય કિંવા અપથ્ય કહેલી છે, તે પ્રદર ઉપર પણ રાખવી; વાતવ્યાધિ ઉપર જે પથ્ય કહેલી છે તે, અને સાઠી ચોખા, ઘઉં, મગ, સાતુ, ઘી, દૂધ, મધ, સાકર, ફણસ, કેળાં, આમળાં, દ્રાક્ષ, આમ્લ (ખાટા), મીઠા, શીતળ એવા પદાર્થ, કસ્તૂરી, ચંદન, કપૂર, પ્રિય એવાં અન્નપાન. **અપથ્ય:**—શોક, ઉલટી, વાસી અન્ન, વિષમાશન, અતિમૈથુન, ક્ષાર પદાર્થ, આયાસ, ભાર ઉંચકવો, તીખા, ખાટા, કડવા, તુરા અને વાતુલ પદાર્થો ગર્ભિણીએ વર્જ્ય કરવા. કારણ વાતુલ પદાર્થ ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભ જડ, ખુધો થાય છે. પિત્તલ પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભનું માથુ વાળ રહિત થાય છે. તે પીળા વર્ણનો થાય છે; અને કફકારક પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી, ગર્ભ શ્વેતકુષ્ટી અને પાંડુરોગી થાય છે.

૧૧૬—હૃદ્રોગ.

કારણ:—અતિ ઉષ્ણ, ખાટા, તુરા, કડવા પદાર્થોનાં અતિ સેવને કરીને શ્રમ, અભિઘાત, અધ્યશન, મૈથુન, મળમૂત્રાદિ વેગોનુ ધારણ, ચિંતા ઇત્યાદિ કારણોથી હૃદ્રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ સપ્ત ધાતુને કુપિત કરી, તે હૃદયને ઠેકાણે પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, એ વ્યાધિને હૃદ્રોગ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) નસોતર, કચોરાં, બળદાણા, રાસ્ના, સુંઠ, હરડે અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો કિંવા ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે પાવું. (૨) વાવડીંગ અને કોષ્ટનું ચૂર્ણ વાવડીંગના કાઢામાં આપવું. એથી હૃદય માંના અસાધ્ય કૃમિ પણ પડશે. (૩) ગાયનું દૂધ, ૯૬ તોલા મંદાગ્નિ સળગાવી અર્ધું બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. અને ઠંડુ થયા પછી સાકર, મધ, ઘી, એ બબે તોલા નાંખવું. પીંપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો નાંખી પાવું; તેથી કરી સર્વ પ્રકારના દોષોથી થએલો હૃદ્રોગ, જ્વર, ઉધરસ અને ક્ષયનો નાશ થાય છે. (૪) દશમૂળનો કાઢો, જવખાર અને સિંધવ નાંખી પાવો. તેથી કરી હૃદ્રોગ, ગુલ્મ, શૂળ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે. (૫) એરંડમૂળ ૮ તોલા, આઠગણા પાણીમાં કઢવી, તે કાઢો જવખાર સાથે પાવો. એટલે હૃદય, કુક્ષિ અને કમ્મરના ઠેકાણાનું શૂળ દૂર થાય છે. (૬) સુંઠનો ગરમ કાઢો પ્રાશન કરવો, તે અગ્નિવર્ધક છે; અને દમ, ઉધરસ, વાયુ, શૂળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. (૭) ભેંચી અથવા તુપકડીનાં મૂળીઆં ગાયના દૂધમાં પચન કરવાં; અને તે દૂધ પાવું, તે હૃદ્રોગ, દમ તથા ઉધરસનો નાશ

કરે છે. (૮) મોચરસની છાલ દૂધમાં બાફી એક મહિનો આપવાથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ, બળકારક અને વાતનાશક છે. એજ એક વર્ષ પર્યંત લાગલાગટ સેવન કરનાર સો વર્ષ પર્યંત કોઈ પણ રોગનો ભોગ થતો નથી. (૯) પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી હૃદ્રોગ, દમ, ઉધરસ, ઉચકી (હેડકી) નો જલદીથી નાશ થાય છે. (૧૦) ઘી, મધ કે ગોળનું પાણી, એમાંથી એક સાથે અર્જુનવૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ જે પીશે તે હૃદ્રોગ, જીર્ણજ્વર અને રક્તપિત્તને જીતી ચિરંજીવી થશે. (૧૧) કડુ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. તે જીર્ણજ્વર, રક્તપિત્ત અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે (૧૨) હરીતકી, વજ, રાસ્ના, પીંપર, સુંઠ, નાગરમોથ અને પોખરમૂળનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૩) ઘઉં અને આસુંદરાનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં ગાયનું ઘી નાંખી બાફવું અને મધ તથા સાકર સાથે આપવું; એટલે શૂળ, હૃદ્રોગ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે.

પથ્યઃ—ઘણાજ જુના રાતા ચોખા, પંડોળાં, કેળાં, જુનું કોળું, કેરી, દાડમ, ગરમાળો, જુનો ગોળ, લસણ, ધાણા, મધ, પાન વગેરે. **અપથ્યઃ**—તૃષા, વાંતિ, મૂત્ર, વાયુ, ઉધરસ અને ઓડકાર, શ્રમ, શ્વાસ, મળ અને રૂદનના વેગનું ધારણ, મેઢીનું દૂધ; તુરો, ખારો, રસ; અને રક્તમોક્ષ.

૧૧૭—ક્ષયરોગ.

કારણઃ—અતિ મૈથુન, અતિ માર્ગ ચાલવો, અતિ શ્રમ કરવો, વ્રણ, શોક, જ્વર, વિષમાશન (અકાળે થોડું કિંવા ઘણું ખાવું). મળમૂત્રાદિ વેગોનો અવરોધ એથી કરી કફ, વાત, પિત્ત, કુપિત થઇ તે રસાદિ ધાતુને શુષ્ક કરી ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે, તે ત્રિદોષમાં કફનું આધિક્ય હોય છે.

સંપ્રાપ્તિઃ—કફ પ્રધાન, વાતદિ દોષોએ રસવાહની સંબધી શિરાઓ રૂંધાઇ ગયાથી, બધો રસ એક ઠેકાણે સુકાય છે. પછી અનુક્રમે રસ, રક્ત, માસ, ઇત્યાદિ સપ્તધાતુ ક્ષીણ થાય છે, આ અનુલોમ ક્ષય જાણવો. અતિ મૈથુન કરનારા પુરૂષનું વીર્ય ક્ષીણ થવાથી વાયુનો કોપ થાય છે. તથા તત્સમીપસ્થ મજ્જાદિ સર્વ ધાતુઓ ઉલટા ક્ષીણ થાય છે, તે કારણથી માણસ શુષ્ક થાય છે. આ રોગને "રાજયક્ષ્મા" પણ કહે છે.

પૂર્વરૂપઃ—શ્વાસ, અંગગ્લાનિ, તાળુશોષ, કફનો સ્રાવ, ઉલટી, અગ્નિમાંદ્ય, સળેકમ, ઉધરસ અને નિદ્રા ઇત્યાદિ લક્ષણો ક્ષય ઉત્પન્ન થવા પહેલા થાય છે. રોગીની આંખોને ધોળાશપણું, કોઇને માંસ ભક્ષણની ઇચ્છા, સ્ત્રી સહવર્તમાન ક્રીડાની ઇચ્છા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે

લક્ષણઃ—ખભા અને પડખાને ઠેકાણે દુઃખ, હાથે પગે આગ સર્વાંગે જ્વર, એ લક્ષણો થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણોઃ**—ઉધરસ, અતિસાર, પાર્શ્વશૂળ, સ્વરભેદ, અરૂચિ, જ્વર, એ છ લક્ષણો જેમાં છે તે અસાધ્ય જાણવો. રક્તસ્રાવ, ઉધરસ, જ્વર, એ ત્રણજ લક્ષણો જેમા છે, અને જેના બળ અને માંસનો ક્ષય થએલો છે તે પણ અસાધ્ય જાણવો. જે રોગીના નેત્ર શુકલવર્ણ, અન્નદ્વેષ કરનાર, ઊર્ધ્વશ્વાસી અને કષ્ટવડે ઘણું મૂતરનાર એવા રોગીને ક્ષય રોગ મારે છે. ક્ષય ઉત્પન્ન થએલા રોગીનું એક હજાર દિવસની અંદર મૃત્યુ થાય છે. **સાધ્ય લક્ષણોઃ**—જે રોગીને તાવ ન હોતાં બળવાન હોય, ચિકિત્સા સહન કરનાર, વિચારવાન અને જેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત તથા કેવળ કૃશ ન હોય એવા રોગીને ઉપચાર કરવા.

ક્ષયરોગ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) બકરીનું દૂધ, ઘી અને સાકર, એ સેવન કરવાં. (૨) માખણ, સાકર અને મધમાં એક ચણોઠીભાર સોનાના વરખ સેવન કરવાથી નિશ્ચય ક્ષયનો નાશ થાય છે. (૩) સીતોપલાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) લવંગાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૫) અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૬) **એલાદિ ચૂર્ણઃ**—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને લવંગનો એક ભાગ, ખારેક બે ભાગ, કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, સાકર અને પીંપરના ચાર ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૭) **દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણઃ**—કાળી દ્રાક્ષ, ડાંગરની કણકી, સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, ઉપલસરી, વંશલોચન, વાળો, આવળકંટી, નાગરમોથ, ચંદન, તગર, કંકોળ, જાયફળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, પીંપર, અને ધાણા, એ સમભાગ, અને સર્વેના બરોબર સાકર નાંખી એ ચૂર્ણ સવારે સેવન કરવાથી પિત્ત, પિત્તદાહ, મૂર્ચ્છા, ઉલટી અને

અરૂચિને શમાવે છે તથા શરીરને કાંતિવાન કરે છે, અને પાંડુ, કમળો, રક્તપિત્ત, ઉદર, દાહ, અરૂચિ, રાજયક્ષ્મા, રક્તમેહ, યોનિદોષ, રક્તાર્શ, અંત્રવૃદ્ધિ અને વિદ્રધિનો નાશ કરે છે દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ સર્વ પ્રકારનાં ચૂર્ણોમાં અતિ ઉત્તમ છે. (૮) જવ અને ઘઉંનું ચૂર્ણ દૂધમાં બાફી તેમાં ઘી મધ અને સાકર નાંખી આપવું. (૯) **કર્પૂરાદિ ચૂર્ણ:**—ભીમસેની કપૂર, તજ, કંકોળ, જાયફળ અને જાવંત્રી, એ સમભાગ અને લવંગ ૧ ભાગ, જટામાસી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, પીંપર ૪ ભાગ અને સુંઠ ૫ ભાગ પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાંખી તે ચૂર્ણ આપવું. તે હિતાવહ છે; અને દાહ, ક્ષય, કાસ, વૈવર્ણ્ય, પીનસ, દમ, ઓકારી અને કંઠરોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવું. (૧૦) પીંપર, દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને સરસવના તેલનો લેહ આપવો. (૧૧) મધ, આસોદ, પીંપર અને સાકરનો લેહ આપવો. (૧૨) અરડુસીનાં પાન, અશ્વગન્ધ, સરસડાનાં મૂળીઆં અને સાટોડીનો કાઢો આપવો. (૧૩) આસુંદરાની છાલ, સુંઠ, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળીઆં, આવળકંટી અને એરંડાનું ચૂર્ણ ઘી અને મધ નાંખી આપવું. તે ક્ષય અને કાસનો નાશ કરે છે. (૧૪) આસોદ, ગળો, શતાવરી, દશમૂળ, બળદાણા, લેચી, પુષ્કરમૂળ અને અતિબલાનુ ચૂર્ણ આપવું અને પથ્યને માટે દુગ્ધાદિક આપવું. (૧૫) તાલીસાદિ ચૂર્ણ આપવુ. (૧૬) સાકર, મધ તથા માખણ આપવું. કિવા દૂધ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી આપવું, એટલે પુષ્ટિ આવે છે. (૧૭) પત્રીની સાકર, પીંપર, દ્રાક્ષ, ખારેક, જેઠીમધ, કાગદી એલચી, લવંગ, તમાલપત્ર, અને નાગકેસરનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું, એટલે તે ભ્રમ, દાહ, મસ્તકશૂળ તથા ક્ષયરોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) પુટપાક કૃતિએ અરડુસીના પાનનો રસ કહાડી તે મધમાં આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, શ્વાસ અને ક્ષય દૂર થાય છે. (૧૯) કોળાના ગીરનો રસ લઇ તેમાં બે તોલા લાખનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો; એટલે રક્તક્ષયનો નાશ થાય છે. (૨૦) દશમૂળ, બળદાણા, રાસ્ના, પોખરમૂળ, દેવદાર અને નાગરમોથનો કાઢો પાવો, એટલે કુક્ષિ, ખાંધ અને ડોકના ઠેકાણાનું શૂળ, ઉરક્ષત, ઉધરસ તથા શ્વાસ શાંત થાય છે. (૨૧) બળદાણા, ભોયકોળુ, શિવણ, કાટેશેવતી અને સાટોડીને વાટી દૂધ તથા મધ સાથે પાવું; એટલે ઉરઃક્ષત ક્ષયનો નાશ કરશે. (૨૨) એલાદિ ગુટિકા આપવી. (૨૩) ઉરઃક્ષત ક્ષયી માણસને દૂધ અને મધમા ધાણી ભક્ષણ કરવા આપવી. તે પચી ગયા પછી સાકર નાંખી દૂધ પાવુ. (૨૪) **ક્ષયથી ઉલટી થાય તે ઉપર:**—લાખનું સારૂં બારિક ચૂર્ણ, મધ, ઘી તથા દૂધ એકત્ર કરી આપવું. (૨૫) **ઇક્ષ્વાદિ મોદક:**—ચણોઠીના મૂળીઆં, શેલડીનો રસ, મધ અને વંશલોચન, એ દરેક ૬૪ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, તથા કૌચબીજ, મરી, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ દરેક ૧૬ તોલા લઈ એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી રવીએ મથન કરી તેના ચાર તોલાના મોદક કરી ભરી રાખવા. તેમાંથી બે વેળા અથવા એક વખત તે મોદક અગ્નિ બળ જોઇ આપવા. એ ઉપર પથ્ય સારી રીતે પાળવી; જિતેંદ્રિય અને બ્રહ્મચર્ય રહેવું, એટલે તે મોદક સંગ્રહણી અને એકાદશ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ કરે છે, તથા વૃદ્ધ, વ્યાકુલ થએલા અને ધાતુક્ષીણ થએલાને આ વાજીકરણ છે; અને વાંઝણીને પુત્ર આપે છે. તથા યુદ્ધ, સ્ત્રી, મદ્ય, અને ભારથી શ્રમિત થએલા પુરૂષોના બળને વધારે છે. તથા હૃદ્રોગ, પ્લીહા, સંગ્રહણી, મૂત્રકૃચ્છ, અપતંત્રક, અપસ્માર, વિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. આ રસાયન છે. (૨૬) દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને પીંપર આપવું, કિવા આસોદ, સાકર, મધ, ઘી અને પીપર એકત્ર કરી આપવું. એટલે ધાતુક્ષય દૂર થાય છે. (૨૭) મુસળીકંદનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળવું તથા તેમાં કૌચબીજ, ગોખરૂ અને શતાવરીનું સમભાગ ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું. અને એ બધા જેટલી સાકરની ભૂકી અને બકરીનું ઘી નાંખી સવા તોલા પ્રમાણના લાડુ કરી રાખવા. નિત્ય સવારે એક લાડુ ખાવા આપવો ને ઉપર પાંચ તોલા બકરીનું દૂધ સાકર નાંખી પાવું. (૨૮) **અગસ્ત્ય હરીતકી:**—જવ એક આઢક (૨૫૬ તોલા) પ્રમાણના વજનને લઇ ખાંડી તેમાં પાણી ચોપટ નાખી, ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી તેમાંથી જવ કહાડી નાંખી રાખવું પછી દશમૂળનાં ઔષધો ૧૦ થઇને ૮૦ તોલા, ચિત્રો, પીંપળીમૂળ, અઘેડો, કચોરા, કૌચબીજ, શંખપુષ્પ, ભારંગબાલ, ગજપીંપર, બળદાણા અને પુષ્કરમૂળ, એ દશ ઔષધો આઠ આઠ તોલા પ્રમાણે લઇ થોડાં થોડાં ખાંડી તેમાં પાણી ૭ આઢક (૧૫૩૬ તોલા) નાખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી તે જવના કાઢામાં મેળવી, તેમાં મોટાં હરડાં ૧૦૦ નાંખી ઘી અને તલનું તેલ બત્રીસ

બત્રીસ તોલા અને ગોળ ૧ તુલા (૪૦૦ તોલા) તે કાઢામાં નાખી લચકો થાય ત્યાં સુધી પાક કરી ઠંડુ થયા પછી પીંપરનું ચૂર્ણ અને મધ, એ સોળ તોલા પ્રમાણે લઇ પાકમાં મેળવવું આ અવલેહમાંથી રોગીએ દરરોજ ૨ હરડાં લેહ સાથે ખાવાં. તેવી કરી ક્ષય, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, ઉચકી (હેડકી), મૂળવ્યાધિ, પીનસ અને સંગ્રહણી, એ રોગો દૂર થાય છે. શરીરે કરચળીઓ પડે છે તે જતી રહે છે, કેશ ધોળા હોય છે તે કાળા થાય છે તથા બળ અને કાંતિ આવે છે. આ અવલેહ રસાયન છે. એથી કરી સર્વ પ્રકારના રોગો દૂર થાય છે. આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે.

પથ્ય:—ઘઉં, મગ, ચણા, માખણ, દૂધ, ઘી, કેળાં, ફણસ, કેરી, આમળાં, નાળીએર, સરગવો, તાજી દ્રાક્ષ, સાકર, શરીરે સુગંધી તેલનું અભ્યંગ, ઉત્તમ સુંદર અને મનોરમ એવા સ્થાનો અને ગૃહો, માળાધારણ, ગાવું, કથા અને પુરાણનું શ્રવણ, મૃદુ અને શીત પવન, નાચ, ચાંદરણી, વીણાવાદન, સ્ત્રીનું દર્શન અને સુવર્ણ, મોતી તથા રત્નના અલંકારનું ધારણ. **અપથ્ય:**—વિરેચન, મળમૂત્રાદિ વેગધારણ, શ્રમ, સ્વેદન, અંજન, જાગરણ, સાહસકર્મ, રૂક્ષપાન, રૂક્ષાન્ન, વિષમાશન, પાન, કાલીંગડું, લસણ, હીંગ, ખાટા, તીખા, તુરા અને કડવા રસ, ભાજીપાલો, ક્ષાર, વિરૂદ્ધાશન, અધ્યશન, કંકોડાં, દાહકારક પદાર્થ, રાતી અને શ્વેત સારોડી.

૧૧૮—ક્ષુદ્રરોગ. (ફોલ્લા, ફોલ્લીઓ વગેરે.)

શારંગધર ગ્રંથમાં ક્ષુદ્રરોગ સાઠ પ્રકારનો કહેલો છે. તે પૈકી જરૂર જણાઇ તેટલાનુંજ અહીં વર્ણન કરેલું છે. **વલ્મીક:**—ગળુ, ખાંધ, હાથ, પગ અને સાંધાને ઠેકાણે ત્રણે દોષોથી વારૂળ જેવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનો ઉપાય નહિ કરવાથી તે હળવે હળવે મોટી થાય છે. તેને પુષ્કળ છિદ્રો પડે છે. તેમાંથી સ્ત્રાવ થાય છે. શૂળો ફુટે છે, અને તેનું મુખ ઉપર ઉપરથી આવેલું હોઇ વિસર્પ પ્રમાણે પ્રસરે છે. **કક્ષા** (કાખમાંજરી, બાંબલાઇ,) બાહુ, કાખ, ખાંધ અને બરડાની જગોએ પિત્ત કોપથી થએલી કાળા ફોલ્લાએ વ્યાપ્ત અને વેદનાયુક્ત ગ્રંથિ થાય છે. **અગ્નિરોહણી** (રમોળી):—કાખની આજુ-બાજુએ માંસ ફાડનારાં જે ગુમડા થાય છે તેના યોગે અંતર્દાહ અને તાવ આવે છે, અને તે અંગારા જેવા લાલ થાય છે; તેમાં વાયુ અધિક હોય તો સાત દિવસે, પિત્તાધિક્ય હોય તો બાર દિવસે, અને કફાધિક્ય હોય તો પંદર દિવસે રોગી મરે છે. એ ત્રિદોષજ અગ્નિરોહિણી અસાધ્ય છે. **પાદદાહી:**—જે માણસ સ્વભાવત ઘણું ફરે છે, તેના પગો ફુટી વાયુના યોગે અત્યંત બળતરા થાય છે, તળીઆમાં ભગ પડે છે, ખાલ નીકળી જાય છે, અને હાથે પગે દાહ થાય છે; તેને પાદદાહી અને લોકમાં બળવાત કહે છે. એ હાથને પણ થાય છે. **ઓસાર:**—કહોવાણનો કચરો પગની આંગળીઓમાં ભરાવાથી તે આંગળીઓની વચલી જગ્યામાં ચળ ઉત્પન્ન થાય છે, બળતરા થાય છે, ચામડી સુજી જાય છે, અને બળતરા થઇ સણકા આવે છે એને ઓસાર કહે છે. **દારૂણ**—કફવાયુના યોગે કેશની જમીન અતિ કઠિન થઇ ચેળ આવે છે, ચરચર થાય છે, અને ઝીણો ફોડકીઓ થઇ પાકે છે તેને દારૂણક કિંવા દારૂણ કહે છે. **વ્યંગ** (વાંગ) શ્રમ તથા ક્રોધવડે કોપેલો વાયુ પિત્ત સાથે મળી મુખ ઉપર આવે છે, તથા એક મંડળ ઉત્પન્ન કરે છે, તે દુખતું નથી; અને પાતળુ તથા શ્યામવર્ણું હોય છે. તેને વ્યંગ કિંવા વાંગ કહે છે. **ગુદભ્રંશ** (બુલુ)—રૂક્ષ તથા અશક્ત પુરૂષોની ગુદા કચલવાથી કિંવા અતિસારના યોગથી બહાર આવે છે તેને ગુદભ્રંશ કહે છે. **સૂકરદંષ્ટ્ર:**—દાહયુક્ત, કોરો લાલ, જેની ચામડી પાકેલી, તીવ્ર વેદનાયુક્ત, કંડૂયુક્ત અને જ્વર કરનાર એવો સોજો કિંવા વ્રણ થાય છે તેને સૂકરદંષ્ટ્ર (ડુકરદાઢ) કહે છે.

વલ્મીક ઉપર ઉપચાર:—મનશીળ, ભિલામો, કાગદી એલચી, અગર, ચંદન અને જાઇના પાનનો કલ્ક કરી તેમા કડવા લીંમડાની લીંબોળીઓનું તેલ પચન કરવું, તે બહુજ છિદ્રોના અનેક વ્રણયુક્ત વલ્મીકનો નાશ કરે છે **કક્ષા** (કાખમાંજરી) **ઉપર:**—(૧) વડના દૂધનો કિંવા વછનાગનો વાર વાર લેપ કરવો. (૨) ગુમડું ફાટવાને માટે પુગળવેલીના પાન વાટી અથવા રાઇ અને કાથ એકત્ર વાટી પાટો બાંધવો. (૩) ધોળી કળલાવીનો કંદ ઘસી ચોપડવો. **કાળપુળી** (પાઠા)

ઉપરઃ—(૧) કુવાડીઆનાં પાન વાટી સાત દિવસ બાધવાં. (૨) કવડળ અને કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળીઆં ઠંડા પાણીમા ઘસી વારવાર લેપ કરવો. (૩) વગડાઉ સરગવાનાં મૂળીઆં, તાનવડીના મૂળીઆ અને કળલાવીના કાંદાને પાણીમા એકત્ર ઘસી અથવા ફક્ત કળલાવીનો કાંદો ઘસી લેપ કરવો. (૪) ઝાડ ઉપરના કાંસાળુના કાંદા પાણીમાં ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો. પથ્ય અલણી (૫) ગરમાળાનાં મૂળીઆં છાશમાં ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો; અને તિતીના મૂળીઆં દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૬) સાત વર્ષી ધાવડીના મૂળીઆંની ભૂમિમાની ગાઠ ગાયના તાજા દૂધમા ઘસી પાવી; અને તેના ઉપર લેપ કરવો. (૭) પુત્રજીવ ઝાડની અંતરછાલ પાણીમા ઘસી ચોપડવી એટલે કાળપુળી (પાઠુ), વિષના ફોલ્લા, ગંડમાળ, ગલગડ અને કાખમાજરીનો નાશ થાય છે. (૮) વિષ્ણુકાંતા તથા પેટારી, એ બન્ને કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો, એટલે કાળપુળી, સર્વ પ્રકારની ગાઠો અને ગુમડાનો નાશ કરશે. આ ઔષધ કાળપુળીનો નાશ કરવા માટે મોટું સમર્થ ઔષધ છે. કાળપુળી જેવુંજ બીજા પ્રકારનું મોટું ભય કર ગુમડુ થાય છે. તેના લોકોમા ચાલતાં નામો, લક્ષણો અને ઉપચારો નીચે આપેલાં છે. **જાળપુળીઃ**—જે ગુમડાથી અગ્નિથી દાઝયા પ્રમાણે દાહ થાય છે તે. **ચાળપુળીઃ**—જે ગુમડાથી ચાળણી પ્રમાણે છિદ્રો પડતાં જાય છે અને કેટલાએક ઉપચારો કર્યા છતાં તે પોતાનો ક્રમ ન છોડતા, ઉપરના ઉપર છિદ્રો પાડતુંજ જાય છે. **દેંઢપુળીઃ**—ઉપર પ્રમાણે વિકાર થઇ શરીરના ભાગ ઉપર નખ જેવી કઠિન ચામડી વધારતું જાય છે તે. **પાઠુંઃ**—આ કાળપુળીનોજ પ્રકાર હોઈ એ બહુધા પીઠ ઉપર જે ઠેકાણે દૃષ્ટિ પહોંચતી નથી એવા કરોડના ભાગપર થાય છે **ઉપચારઃ**—(૧) કડવા લીમડાનાં પાન પાણીમાં વાટી ગુમડા ઉપર વારવાર બાધતા રહેવુ એટલે દાહ શાંત થશે (૨) કાળપુળી ઉપર કહેલા ઉપચારો સર્વ પ્રકારના ગુમડાં ઉપર કરવા. (૩) વાંકેરીની જડ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવી અને ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. કિંવા વાંકેરીનાં પાન પાણી નાખ્યા સિવાય વાટી ઉપર બાધવાં. (૪) ત્રિધારી કાડવેલનો રસ કાઢી તેમાં વાંકેરીની જડ અને શંખજીરૂ ઘસી તેનો ચાળપુળી ઉપર વારવાર લેપ કરવો. **જાળવાત ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) ગાયના ઘીનુ હમ્મેશા મર્દન કરવું, એટલે દાહ શાંત થશે. (૨) આમળાનો રસ કહાડી તેમાં ગાયનું ઘી નાંખી પકવ કરી તે સેવન કરવું, એટલે પિત્ત અને જાળવાતનો નાશ થશે. (૩) એનના અંકુર, બોરડીનાં પાન અને આવળકટીને વાટી તેનો રસ હાથમાં અને પગતળીએ મર્દન કરવો (૪) લીલા પપૈયા લાવી પીસી, તે પીસેલા પપૈયા પતરાળામાં વીંટી તે પાણીથી ભરેલા ઢાંકણ દીધેલા વાસણમા મુકી મંદાગ્નિવડે બાફ દઇ તે પીસેલા બફાએલા પપૈયા હાથતળીઆમા અને પગતળીઆમાં બાંધવા. આ પ્રમાણે ચાર પાંચ વખત કરવું, એટલે એ વિકાર નાશ પામે છે. (૫) મીંઢળ, સિંધવ, ગુગળ, ગેરૂ અને વાળાનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘીમા કાલવી તેનો લેપ કરવો. (૬) મધ, મીણ, સિંધવ, ઘી, ગોળ, ગુગળ, રાળ, તથા ગેરૂને એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૭) મોટાં માયફળ, સરસડો, કડવો લીમડો, મોચરસ, રાતું કોળું, કાકડી, રાખનું પાણી, તેલ અને મીઠું એકત્ર કરી પચન કરી તે ચોપડવું; એટલે જાળવાતનો ત્વરિત નાશ થાય છે. (૮) છીપો બાળી તેની ભસ્મ કરી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) કડવી દુધી ચીરી કોરી તેમાં કડવા લીમડાનાં પાન અને તેલ નાંખી કઢવી તે તેલ ચોપડવું. **ઓસાર ઉપરઃ**—(૧) ડાંગરના કુસકા બાળી પગને કાળો રંગ જણાઈ આવે ત્યાં સુધી ધૂણી કરવી. (૨) કરંજના બિયા, હળદર, હિરાકસી, પદ્મકાષ્ટ, મધ ગોરોચન અને હરતાલનો લેપ કરવો. તે હિતકારક છે. (૩) ધોળા કાથાની અથવા શંખજીરાની ભૂકી ઉપર ચોપડવી. (૪) વૃક્ષ પડવળીના પાનનો રસ ચોપડવો. **દારૂણક ઉપરઃ**—(૧) દૂધમાં ખસખસ વાટી લેપ કરવો. (૨) રિંગણીના રસમાં કિંવા જાસુદીના ફૂલના રસમાં સમભાગ તેલ નાંખી પચન કરી, તે તેલનો લેપ કરવો. (૩) આંબાની ગોટલીનું અથવા હરીતકીનું ચૂર્ણ, સમભાગ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) **ભૃંગરાજ તેલઃ**—ભાંગરાનો રસ, લોહકાટ, ત્રિફળાં અને ઉપરસાળના કલ્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો; એટલે દારૂણક, અકાળે વાળ ધોળા થાય છે તે, પલિતરોગ, કંડૂ અને ઇદ્રલુપ્તનો નાશ થાય છે. (૫) ભાંગરાનો રસ અને ચણોઠીના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું; તે કંડૂ, દારૂણક, કુષ્ટ અને મસ્તકવ્યાધિનો નાશ કરે છે. **વ્યંગરોગ ઉપરઃ**—(૧) વડની વડવાઇઓ અને મસૂરનો કિંવા મધમાં મજીઠ

નાંખી તેનો લેપ કરવો. (૨) આમોદરાની છાલ, મજીઠ, અરડુસી અને મધનો લેપ કરવો. (૩) વાયવર્ણાના કાઢાવી મ્હોં ધોવું; એટલે વ્યંગરોગનો નાશ થશી. (૪) જાયફળનો લેપ કરવો; એટલે મ્હોં કમલપત્ર જેવું થાય છે. **તારૂણ્યપિટકા એટલે મર્મસ્થાનના.ગુમડા ઉપર:—**(૧) બીજોરાનાં મૂળીઆં, ઘી, મનશીળ અને ગાયના છાણના રસનો લેપ. કરવો, તે મર્મનો ઉત્તમ વર્ણ કરે છે, અને તારૂણ્ય પિટકા, વાંગ તથા કાળાપણાનો નાશ કરે છે. (૨) જાયફળ, ચદન અને મરી, એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) લોધ્ર, ધાણા અને વજનો કિવા ગોરોચન અને મરીનો લેપ કરવો. (૪) અર્જુનવૃક્ષની છાલ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) મજીઠ મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) મોચરસના ઝાડના કાંટા દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો **ગુદભ્રંશ ઉપર:—**(૧) કમળિનીનાં કુમળા પાન શર્કરાયુક્ત ભક્ષણ કરવાં. (૨) કચુકા, બોર, દહીં, કેરી, સુંઠ તથા ક્ષાર, એમા ઘી સિદ્ધ કરવુ અને લેપ કરવો; એટલે ગુદભ્રશનો નાશ થશે. (૩) કોકમ, ચિત્રો, આમલીના ચીચોડા, બીલાં, પહાડમૂળ અને જવખારને છાશમાં વાટી પ્રાશન કરવાં. (૪) ગાયનુ છાણુ ગરમ કરી તેવડે શેક કરવો. **સૂકરદંષ્ટ્ર ઉપર:—**(૧) બાંગરાનાં મૂળીઆં અને હળદરના કલ્કનો લેપ કરવો. (૨) રાતાં કમળના મૂળીઆંનો કલ્ક ગાયના ઘીમાં પ્રાશન કરવો, તે નિયમવડે સૂકરદષ્ટ્રથી ઘોર તાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો પણ નાશ કરે છે. (૩) હળદર અને બાગરાના મૂળીઆ પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો, તેવી કરી ત્રિમર્પ અને દષ્ટનો નાશ થાય છે. **ઇંદ્રિલુપ્ત એટલે માથા ઉપર ટાલ પાસે જે રોગ થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:—**(૧) રિંગણીનો સ્વરસ, કિવા ચણોઠીના મૂળીઆ અથવા ફળનો, કિવા ભિલામાના રસનો મધમાં લેપ કરવો. (૨) હાથીદાત શેકી તેની ભૂકી, બકરીનું દૂધ અને રસાજન એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) કડવી પડોળીના પાનનો રસ ચોળવો. (૪) ગોખરૂ, તલનાં ફૂલ, મધ અને ઘી, એ પદાર્થો સમાન લઇ મસ્તકે લેપ કરવો. (૫) જાઇ, કરજ, વાયવર્ણા અને કરેણના રસમા તેલ નાંખી પચન કરવું અને તે તેલ ચોપડવુ. (૬) રાતી જાસુદીના ફૂલ અથવા પાન ચોળવાં. (૭) મોટા કમળ, જેઠીમધ, પીંપર, ચંદન, અને નાના કમળ એકેક ભાગ, તેલ ૧૬ ભાગ, આમલીનો રસ ૩૨ ભાગ કઢવી તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવુ, એટલે સર્વ પ્રકારના મસ્તકરોગ અને વાગ વગેરે દૂર થશે. તાદળજાનું શાક ભક્ષણ કરવુ (૮) નેપાળો પાણીમાં ઘસી ચોપડવો. (૯) પપૈયાનુ દૂધ ચોપડવું. **નખોરીઆ ઉપર:—**(૧) છિપનો ચુનો અને સિદૂર માખણમા ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી. (૨) શસ્ત્રવડે યથાયોગ્ય કાપી વ્રણોક્ત ચિકિત્સા કરવી (૩) સિવણીના કુમળા સાત પાન લઇ આંગળીએ બાંધવાં. (૪) નખની બાજુએ ટંકણખારનુ ચૂર્ણ ભરવુ, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૫) કહોએલા મીણની લુગદી નખ ઉપર બાધવી. (૬) કડવા લીમડાનાં પાન મીઠુ નાખી વાટી ઘીમાં શેકી તેનો પાટો બાધવો. (૭) રેવચીનો શિરો ઘસી ચોપડવો એટલે સોજો ઉતરશે. **અરૂંષિકા એટલે ખોડા ઉપર:—**(૧) જૂની પેડ અને કુકડાની હગારને ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; એટલે ખોડો ત્વરિત જશે. (૨) લીંબુનો રસ ઉપર ચોળવો અને ઘોડાના મૂત્રમા અથવા લિદના રસમા સિધવ નાંખી તેનો લેપ કરવો. (૩) ખેર, કડવો લીમડો, કડો અને જાબુઆના ઝાડની છાલ વાટી, ગોમૂત્ર અને સિંધવમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૪) હળદર, દારૂહળદર, કરિયાતુ, ત્રિફળા, કડવો લીમડો તથા ચંદનના કાઢામાં કિંવા કલ્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો. (૫) ભિલામો તેલમા ઘસી ચોપડવો. (૬) કાગના ઝાડની રાખ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૭) મેદી વાટી તેનો એક આગળ જાડો લેપ કરી ચાર પહોર પછી તે ધોઇ તે ઉપર તલના તેલમાં નાળીએરના છોડાંની રાખ મેળવી તે ચોપડવી. (૮) શંખજીરૂ, ચિકણી સોપારી અને ધોળા કાથાનુ ચૂર્ણ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૯) નાયટીનાં કિંવા ગરમાળાનાં પાન વાટી ઉપર ચોળવાં. (૧૦) ગેરૂ અને કાળીતુળસીનાં પાન એકત્ર વાટી ચોળવા. (૧૧) કળીચુનો અને હરતાલ પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) તલના પાનની રાખ, તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને એજ રાખ સુકા કદૂ ઉપર લીબુના રસમા ચોપડવી (૧૩) લીબુ અને સરગવાના પાનનો રસ ચોપડવો. (૧૪) ગોળને તવા ઉપર બાળી તેની રાખ માખણમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૧૫) મોરથુથુ પાણીમાં કાલવી તેમાં તેલ કઢવી તે ચોપડવું. **પલિતરોગ (અકાળે કેશ ગળે તે) ઉપર ઉપચાર:—**(૧) લોહચૂર્ણ,

ભાંગરો, ત્રિફળાં અને કાળી માટીને શેલડીના રસમાં વાટી એક મહિનો લેપ કરવો; એટલે કેશ કાળા થાય છે. (૨) આવળકંટી ૮ તોલા, બહેડાં ૪ તોલા, આબાની ગોટલીમાંનું મગજ ૨૦ તોલા અને લોહચૂર્ણ ૧ તોલો, એકત્ર વાટી તે કલ્ક લોહપાત્રમા મૂકવો અને રાત્રે તેનો લેપ કરવો. (૩) કડવા લીમડાના બિયાંનું તેલ કહાડી તે વાળને ચોપડવું, નસ્ય આપવુ, તથા દૂધ અને ભાત જમવો; એટલે એક મહિનામાં બધા કેશ કાળા થાય છે. (૪) શિવણીના મૂળીઆ, કાટાસરીઆનાં ફૂલ, કેતકીનાં મૂળીઆં, લોહચૂર્ણ, ભાંગરો, એને ત્રિફળાના કાઢામાં તેલ નાખી પચન કરવુ; તે એક મહિનો જમિનમાં પૂરી રાખવું; પછી લેપ કરવો; એટલે ધોળા થએલા કેશ કાળા ભ્રમર જેવા થશે **અહિપૂતન એટલે બાળકની ગુદા પાકે છે તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) પહેલા માતાના દૂધનું શોધન કરવું; પછી ખેર અને ત્રિફળાંના કાઢાવડે વ્રણ ધોવું. (૨) શંખ, સુરમો અને જેઠીમધનો લેપ કરવો. (૩) કડવા પડોળાનાં પાન, ત્રિફળાં અને રસાંજનના કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી તે પ્રાશનાર્થ આપવુ, એટલે કષ્ટસાધ્ય રોગ પણ દૂર થાય છે. **હાથના પાસાને સોજો આવે છે તે ઉપર:**—(૧) અરણીના પાનમાં મીઠુ નાંખી વાટી પાટો બાંધવો. (૨) કુવેરનાં પાનને હળદર નાંખી ગરમ કરી બાંધવા. (૩) દૂધમાં કણક મેળવી તેનું પોટીસ બાંધવું. (૪) ઝેરકોચલાનાં બિયાં ઘસી ચોપડવાં. **કુલાઓ ઉપર મોટો સોજો આવે છે તે ઉપર:**—(૧) ફણી થુરીઆનાં પાન અંગારામા શેકી તે ઉપર હળદર નાખી ગરમ ગરમ બાધવાં. (૨) આમળાનાં પાન તથા સોમલને થુંકમા ખરલ કરી લેપ કરવો; એટલે હાથનો સોજો પણ જાય છે. (૩) કાળા ગોળનો લેપ કરવો. (૪) આકડાનુ દૂધ ચોપડવું. (૫) મોટી કાકડીની જાડી છાલ બે ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૬) ભેંશના છાણમાં કુલિત્થનો લોટ મેળવી જાડો રોટલો કરી શેકી ગરમ ગરમ બાંધવો. **ખરજવા ઉપર ઉપચાર:**—(આ રોગ હાથ અને પગ ઉપર પ્રથમ ખરજયુક્ત ઉત્પન્ન થઇ, લોહી દૂષિત કરી ઉપરને ઉપર પ્રસરતો જાય છે. એમાં અતિશય દાહ અને ખરજ હોય છે. એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં " ઇસબ " કહે છે.)—(૧) ઘેટાની લીંડીઓનુ પાતાળયત્રવડે તેલ પાડી ચોપડવુ. (૨) મોરથુથુ અને કળીચુનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૩) ગાયના મૂત્રથી રોજ પગ ધોઇ નાખવા. (૪) ભિલામો અને રાળ તેલમા કઢવી તે તેલ ચોપડવુ. (૫) શતધૌત ઘૃતમા મોરથુથુ મુરદારશિંગ અને કપીલો થોડું થોડું નાખી તાંબાની કથરોટમા તાબાના વાસણવડે ખરલ કરી તે ચોપડવુ. (૬) શતધૌત ઘીમાં રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવુ; એટલે ખરજવુ, ખસ, દાદર, ચાંદી, ખોડો, ફોલ્લા, ઉંદરી વગેરેનો નાશ થાય છે. (૭) ગાજર પીસી કિંચિત્ મીઠુ નાખી તેને જરા બાફ આપી તે ખરજવા ઉપર બાધવુ એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવું. (૮) કુવાડીઆનાં બિયા ૩ ભાગ, બાવચો ૨ ભાગ અને ગાજરનાં બિયાં ૧ ભાગ લઇ ગોમૂત્રમાં આઠ દિવસ પલાળી રાખવાં. પછી તેનો લેપ કરવો, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. આ ઔષધમાં ઉપરા ઉપરી ગોમૂત્ર નાંખી સુકાવા ન દીધાથી વર્ષભર ટકે છે. (૯) પિત્તપાપડો, હરતાલ અને વછનાગને સમભાગે જુના ઘીમા ઘસી ચોપડવા. (૧૦) મનશીળ, રસકપૂર, નેપાળો અને ગંધક, એ એકેક ભાગ, ફુલાવેલું મોરથુથુ અર્ધો ભાગ, તથા એ બધા ઔષધોથી દુપ્પટ આકડાનુ દૂધ અને દૂધથી બમણું માખણ લઇ કાંસાના વાસણમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૧) વેગણ શેકી લેપ કરવો. **શોફોદર**–(આ રોગમાં સોજાનું પ્રાધાન્ય છે. તથા નાના બાળકને પણ આ રોગ થાય છે. પ્રથમ હાથે ને પગે સોજો આવી મ્હોં પર્યંત જાય છે. કિંવા મુખે પ્રથમ સોજો આવી હાથ પગ પર્યંત જાય છે એવા એના બે પ્રકાર છે. આ રોગમાં આખા શરીરે સોજો આવવાથી રોગી નિસ્તેજ થાય છે. રોગીના સોજામાં બળતરા હોઇ ગળફા પડે છે, તે રોગી અસાધ્ય જાણવો. બાળકોને આ રોગ થવાથી તેમાથી તે બચવું કઠિન છે તે.) **ઉપર:**–(૧) આસોદરો, ગંગાવતી, કારેલી અને ભાંગરાના પાનનો રસ એકત્ર કાઢી તેમા મરીની ભૂકી અને ઘી નાંખી તે ૩ દિવસ પાવો. ઔષધ લાગે તો ઉતાર ઘી અને ભાત કિંવા આસોદરો, કારેલી અને ભાંગરાના રસમાં અથવા પાણીમાં વાડ ઉપરના કડાનાં મૂળીઆ ઘસી પાવાં. (૨) ધોળા વસુનો કાઢો સાત દિવસ આપવો. કિંવા વસુનાં મૂળીઆંનો લેપ કરવો. (૩) ગલકીનાં પાનનો રસ ૨ તોલા ઘીમાં પાવો અને પાન સોજા ઉપર વાટી ચોપડવાં. (૪) રતાળુનો કંદ કચરી મજબૂત કપડામાં ઘાલી જોરથી પીલવું. તેનો જે રસ આવે તેમાં ધોળી ગરણીનાં મૂળીઆં ઘસી તેનો લેપ સર્વાંગે કરવો. આ યોગથી સોજો

ઉતરી જાય છે. (૫) વાડમાંના કડાનાં મૂળીઆં ગરમ પાણીનાં ઘસી દરરોજ બે વખત પાવાં. (૬) રોગીની કમરે ધોળી ગરણીનો વેલો બાધવો. (૭) ખેરેતીની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમાં ૩ દિવસ આપવો. (૮) ઝેરકચોલાના ઝાડ ઉપરની શિંગોની ડાળ કહાડી કુલિત્થમાં નાંખી કાઢો કરી પાવો. (૯) પાડળીનાં મૂળીઆં ગાયની છાશના નિતર્યા પાણીમાં ઘસી બે વખત આપવાં. **પથ્ય** કળથીનું કઠણુ અને મીઠા વગરનો ભાત. એજ વેલ કંમરે બાધવો. (૧૦) ખોખાડના ફળનો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમાં પીંપરની ભૂકી અને પૈસાભાર મધ નાખી તે પાવો. (૧૨) ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં અથવા ગાયના મૂત્રમાં આપવું (૧૩) સાટોડી, કડવા લીમડાની છાલ. કડવાં પંડોળા, સુંઠ, કડૂ, દારૂહળદર, ગળો અને બાળહરડેનો કાઢો આપવો. એટલે સર્વાંગસૂજ, ઉદર, પાડુ, સ્થૂલતા અને કફનો નાશ થાય છે.

૧૧૯—વાજીકરણ તથા ધાતુપુષ્ટ ઔષધો.

જે ઔષધો ધાતુને વધારી પુરૂષોને સ્ત્રીઓ વિષે તથા સ્ત્રીઓને પુરૂષો વિષે હર્ષ આપે છે તે **વાજીકરણ** ઔષધો જાણવાં. **ધાતુપુષ્ટ ઔષધો**:—(૧) ધોળા ભોયકોળા (ક્ષીરવિદારી) નું ચૂર્ણ કરી તે ઘી અને સાકરમા ખાવા આપવું અને ઉપર સાકર નાખી દૂધ પાવુ; એટલે ઉત્તમ પ્રકારે **ધાતુપુષ્ટ** થાય છે. (૨) તાલીમખાનું અને કૌચબીજનુ ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવા આપવુ અને ઉપર ધારોષ્ણ (તુરત દોહેલું) દૂધ પાવુ. (૩) મોચરસનુ ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનુ દૂધ પાકો પાશેર એકત્ર કરી આપવુ. (૪) ગાયના તપાવેલા દૂધમા ગાયનુ ઘી અને સાકર નાખી તે પાવુ; આના જેવો **પથ્ય, તેજોવર્ધક અને પુષ્ટિકારક** પ્રયોગ બીજો નથી. (૫) મોચરસના ઝાડનાં તાજાં મૂળીઆ ૪ તોલા કચરી ગાયના પાશેર દૂધમા રાત્રે પલાળી રાખી, સવારે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાંખી સાત દિવસ પીવાથી ધાતુ પુષ્ટ થઈ **વીર્યસ્રાવ** બધ થાય છે. (૬) સાલમમિશ્રી, ધોળીમુસળી, કાળીમુસળી, ગોખરૂ, તાલમખાનું, બળબીજ અથવા બળદાણાનાં પાન અને ખારેકના મગજનુ ૬ માસા ચૂર્ણ ૧ તોલો સાકર અને પાશેર દૂધમા પાવુ એટલે ધાતુપુષ્ટિ થઇ સ્વપ્નાવસ્થામા થતો વીર્યસ્રાવ બધ થાય છે. (૭) ઉટકટારીના મૂળીઆની છાલ સુકવી ખાંડી રાખવી. રાત્રે મોગલી એદાણા ૧ તોલો અને સાકર બે તોલા મળી પાશેર પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે તેનો કલ્ક વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમાં તે છાલનુ ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી પાવુ; એટલે **વીર્યવૃદ્ધિ** અને **પુષ્ટતા** થઇ ઘણા દિવસોનો **પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર** અને ધાતુ મૂત્ર સાથે જતી હશે તો તે બધ થશે. (૮) આવળકટી અને ગોખરૂનુ ૩ માસા ચૂર્ણ, ગળોનુ સત્વ ૧ માસો, એ ૨ તોલા ઘી અને ૨ તોલા સાકરમા મેળવી આપવુ, એટલે ઉત્તમ પ્રકારની **ધાતુપુષ્ટિ** થશે, અને અને **ધોળા** વાળના **કાળા** વાળ થાય છે. (૯) સફત મુસળી, સાલમમિશ્રી, કૌચબીજ, ગોખરૂ, શતાવરી અને આવળકટીનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો **ગાયનું** પાશેર દૂધ અને ૧ તોલા ઘીમાં પાવુ (૧૦) અડદનો કાઢો કરી તેમા **ગાયનું** દૂધ અને **ગાયનું** ઘી તથા સાકર નાખી પાવો. (૧૧) શતાવરી, બળદાણા, કૌચબીજ, તાલામખાનું, ગોખરૂ, તલ, અને અડદનુ ચૂર્ણ ઉકળેલા **ગાયના** દૂધમા સાકર નાખી પાવું. (૧૨) જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાંખી આપવુ. ઉપર દૂધ પાવુ. (૧૩) ભોયકોળાના ચૂર્ણને તેના અંગરસની સાત ભાવનાઓ આપી તે ચૂર્ણ ઘી અને મધમા આપવુ. (૧૪) ઉટકટારી, ગોખરૂ, અને કૌચબીજનો દૂધમા પાક કરી પાવો. (૧૫) ઉટકટારીનાં મૂળીઆની છાલનુ ચૂર્ણ કરી દૂધમા નાખી પક્વ કરી તેમા સાકર નાખી પાવું. એટલે ઉત્કૃષ્ટ પુરૂષપણુ આવે છે (૧૬) તાલોમખાનુ, મુસળી, ગોખરૂ અને સાકરને ગાયના દૂધમા આપવુ. (૧૭) ઓથમીજીરૂ ૨ ભાગ, એલચોદાણા ૧ ભાગ, અને સાકર ૩ ભાગ, એ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ખાવા આપવુ; કિંવા એની ફાકી મારી ઉપર ગાયનું થોડું દૂધ પાવુ. (૧૮) માલકાગણી, સાકર અને એલચીદાણા સમભાગ લઇ એકત્ર કુટી પછી ૪ માસા તે ભૂકી લઇ, ચાર માસા એરડબીજમા વાટી સવારે દાતણ કર્યા પછી ખાવું. પ્રકૃતિનુ પ્રમાણ જોઇ વજન અધિક પણ વધારવું. એ લેવાથી મસ્તકની અને આંખોમાની ગરમી જઇ આંખોનું તેજ વધે છે. (૧૯) બદામ ૧ ભાગ, એરડબીજ ૨ ભાગ અને એલચીદાણા ૧ ભાગ લઇ એકત્ર ખાંડી તેમાં ૪ ભાગ સાકર તથા ૪ ભાગ ગાયનુ ચોખ્ખું ઘી નાંખી તે સારૂં એકત્ર મેળવી, રાત્રે પૂર્ણિમાના

ચાંદરણામાં રાખી સવારે લાવવું. રોજ સવારે ૪ માસા કિંવા ૬ માસા ખાવું, એથી મગજમાંની ગરમી જઇ નેત્રવિકાર દૂર થઇ તેજ આવે છે. (૨૦) જવનો લોટ, ચોખ્ખું ઘી અને સાકર, એ દરેક શેર શેર અને ધોળાં મરી એક તોલો અને એલચીદાણાની ભૂકી ૨ તોલા, એ બધાં ઔષધો એકત્ર કરી, સારી રીતે મેળવી એકરૂપ થાય એટલે કલાઇના વાસણમાં તપાવી પૂર્ણિમાની રાત્રીએ ચાંદરણામાં મૂકી સવારે લેવું. રોજ સવારે ૪ કિવા ૫ તોલા ખાવા આપવું; ઉપર ગાયના દૂધનો એક ઘુટડો પાવો. (૨૧) આસોદપાક, કુષ્માડપાક, ગોખરૂપાક, સાલમમિશ્રીપાક અને ભોયકોળાપાક ખાવા આપવા. (૨૨) કાંદાનો રસ અને મધ એકત્ર કરી સેવન કરવું. (૨૩) ઘી અને મધમાં આસોદનું ચૂર્ણ ખવરાવવું. (૨૪) ચણોઠીનાં મૂળીઆં મધમા બાફી સાકરમાં ખાવા આપવાં. (૨૫) આમળાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું. ઘી અને મધ વિષમ ભાગે એકત્ર કરી પાવુ. (૨૭) ધોળી સાંવરી (મોચરસના ઝાડના)ના નાના છોડવાનો કદ સૂકવી બારિક ભૂકી કરવી તથા દરરોજ સવારે અર્ધો તોલો ભૂકી ઘીમાં ગાયના દૂધમાં શીરો કરી તેમાં સાકર, એદાણા અને બદામ નાખી નિત્ય સવારે ૧ વાર સેવન કરવાથી અનેક પ્રકારના ધાતુસંબધી રોગ શમી જઇ મગજ તર થાય છે અને સ્મરણશક્તિ વધે છે. (૨૮) ધોળી ગુલબાસીના કાંદા ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી ૮ દિવસ આપવા. (૨૯) કાળી મૂસળીનું ચૂર્ણ, દૂધ અને સાકર સાથે આપવું. (૩૦) આસોદ અને વરધારાનુ ચૂર્ણ દરરોજ અર્ધો તોલો, ગાયના અર્ધો શેર દૂધમાં ઘી અને સાકર સાથે આપવું; એટલે વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. (૩૧) મહુડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ સાંજ સવાર દર વખતે ૨–૩ માસા પ્રમાણે, ગાયના ઘી અને મધમાં આપી, ઉપર પાશેર ગાયનું ગરમ દૂધ, ઘી અને સાકર સાથે પાવુ એથી કરી કામોત્પત્તિ ઘણીજ સરસ થાય છે. (૩૨) સફેદમુસળી, ગળોનું સત્વ, કૌચબીજ, ગોખરૂ, ધોળી સાવરીનો કંદ અથવા મૂળીઆં કિંવા છાલ, સાકર અને આવળકંટી, આ ઔષધોનુ ચૂર્ણ સમભાગ કરી, તેમાંથી અર્ધા તોલા પર્યંત, ગાયના ધારોષ્ણ કિંવા તપાવેલા દૂધમાં ઘી નાંખી આપવું, એટલે ધાતુની વૃદ્ધિ પણ કામોદ્દીપન થાય છે, અને ષંઢત્વ પણ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ ખાવાથી કંમરમાં ઉત્તમ પ્રકારનું બળ આવે છે. (૩૩) આવળકંટીના ચૂર્ણને આમળાના રસના ૨૭ પુટો દઈ છાયાશુષ્ક કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપી, ઉપર દૂધ પાવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઇ કામોત્તેજન થાય છે (૩૪) બળદાણાનુ ઝાડ મૂળીઆં સુદ્ધાં લાવી ધોઇ પાણી નાંખી કચરી રસ કાઢવો; તે વસ્ત્રગાળ કરી સાકર નાંખી દરરોજ કાચા પાશેર પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો; એટલે વીર્યપતન બધ થાય છે. (૩૫) ગોખરૂ, વરીઆળી અને સાકરનો કાઢો કરી બે વખત આપવો; એટલે ૭ દિવસમાં વીર્યપતન બધ થાય છે. સ્તંભક ઔષધો:—(૧) લવંગ, જાવંત્રી, તજ, અફીણ, અક્કલકરો અને સમુદ્રશોકનાં બિયાં, એ સર્વે ચૂર્ણો બરાબર લઇ તે બધા જેટલી સાકરની ભૂકી નાંખી મધમાં ખરલ કરવો તથા એક વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી, તેમાંથી સાંજના ચાર વાગતાં એક ગોળી પાણીના અથવા દૂધના ઘુંટડામાં ગળવી. તથા એક કલાક પછી ગાયનુ ધારોષ્ણ દૂધ પીવું તથા મૈથુન, પહેલાં કડઇના તેલમાં આકડાનાં મૂળીઆંનુ ચૂર્ણ ખરલ કરી, તેનો પગતળિયામાં લેપ કરવો; એટલે વીર્યનું પતન થતુ નથી. ઉતાર લીંબુ ચૂસવું. (૨) કસ્તુરી, કેસર, જાયફળ, લવગ, અફીણ, ભાંગ, સુંઠ અને એલચીદાણાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી એકત્ર કરી વાલ વાલ સવાર સાંજ મધમાં આપવુ તથા ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પાવું. (૩) કૌચબીજ, શતાવરી, ગોખરૂ, લેચા, બળદાણા અને તાલમખાનાનુ ચૂર્ણ તાજા દૂધમાં રાત્રે પ્રાશન કરવું. (૪) જાયફળ, ખુરાસાની અજમો, અજમોદ અને અફીણ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ સમાન ત્રણ વર્ષનો જૂનો ગોળ મેળવી અર્ધા અર્ધા વાલની ગોળીઓ કરી તે સાંજે ખાવા આપવી. ઉતાર લીંબુ.

૧૨૦—પુરૂષત્વ આવવાના ઉપાયો.

(૧) ધોળી ડુંગળીના રસમાં અજમો પલાળી તે દરરોજ ૧ તોલો, ઘી ૧ તોલો અને સાકર ૨ તોલામાં ૨૧ દિવસ ખાવા આપવો એટલે પુરૂષત્વ આવશે. (૨) ખાખરાના મૂળીઆંને ચીરી રીઠા માટલામાં ઘાલી ઉપર અગ્નિ સળગાવવો; એટલે માટલામાં અર્ક પડશે તે અર્ક ખાવાના પાનને ચોપડી, તે પાનમાં

ખરાઠીનું ઝીંડવું ઘાલી ખાવા આપવું; એટલે એકજ દિવસમાં પુરૂષત્વ આવશે. ઉતાર અીસંગ. (૩) કાળા ધંતૂરાના મૂળીઆં બશેર, માલકાંકણીનાં બિયાં બશેર, ખજાદંડીનાં મૂળીઆં બશેર, એમનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી, અર્ધો માસો પાનમાં ૭—૧૪ અગર ૨૧ દિવસ ખાવા આપવું. (૪) પથરાએલા મોટા પાનની દારૂડીની છાલ ૧ માસો અને વડનું દૂધ ઉકાળી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી પાનમાં ખાવા આપવી. પાનમાં લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી વગેરે મૂકી સાંજ સવાર પાનમાં આપવું; એટલે સાત અથવા ચૌદ દિવસમાં પુરૂષત્વ આવશે. (૫) વગડાઉ ભેંડીનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ ૧ તોલો, પાશેર દૂધમાં પાવું.

૧૨૧—ચૂર્ણો.

અજમોદાદિ ચૂર્ણ:—અજમોદ, વાવડીંગ, સિંધવ, દેવદાર, ચિત્રો, મૂળા, વરિયાળી, પીંપર અને મરી અકેક તોલો, બાળહરડે ૫ તોલા, વરધારો ૧૦ તોલા અને સુંઠ ૧૦ તોલા, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી ઉષ્ણોદકમાં પાવાથી સોજો, આમવાયુ, સાંધા દુઃખે છે તે વાયુ, ગૃધ્રસી વાયુ અને કેડ, પીઠ, ગુદા, પેટ એ ઠેકાણે શૂળ થાય છે તે, તૂની વાયુ, પ્રતિ તૂની, વિશ્વાચી વાયુ અને કફ વાયુનો વિકાર વગેરે તમામ વાયુરોગ દૂર કરે છે. **અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ:**—આસોદ ૪૦ તોલા, સુંઠ ૨૦ તોલા, પીપર ૧૦ તોલા, મરી ૪ તોલા, ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર,) ૧ તોલો, બારંગમૂળ ૧ તોલો, તાલીસપત્ર ૧ તોલો, કચોરા ૧ તોલો, અજમો ૧ તોલો, માયાં ૧ તોલો, જટામાસી ૧ તોલો, કંકોળ ૧ તોલો, મોથ ૧ તોલો, રાસ્ના ૧ તોલો, કડુ ૧ તોલો, ગળો ૧ તોલો અને કોષ્ટ ૧ તોલો લઇ ચૂર્ણ કરવું. બધા ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાંખી તે દરરોજ એક તોલો સવારે આપવું ક્ષય ઉપર ઘી અને સાકરમાં આપવું. પ્રમેહ ઉપર માખણમાં, શિરોભ્રમણ અને પિત્તવ્યાધિ ઉપર ગોખરૂમાં આપવું. આ ચૂર્ણ જેનો દેહ ક્ષીણ થએલો છે તેના બળની વૃદ્ધિ કરે છે અને મેદ, ઉદર, મંદાગ્નિ અને કુક્ષિશૂળનો તથા અનુપાનથી બધા રોગોનો નાશ કરે છે. **અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ.**—અક્કલકરો, સિંધવ, ચિત્રો, આવળકટી, મરી, પીપર, અજમો અને હરીતકી અકેક ભાગ, અને સુંઠ ૨ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તેને બીજોરાના રસની ભાવના આપી ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી. એ મંદાગ્નિ, અરૂચિ, ઉધરસ, ગલરોગ, ગુલ્મ, સળેકમ, પીનસ, ફેફરૂં, ઉન્માદ અને સન્નિપાત ઉપર હિતકારક છે. **આમલકયાદિ ચૂર્ણ:**—આવળકટી, ચિત્રો, બાળહરડે, પીપર અને સિંધવ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું. એ લેવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર થાય છે, મલાદિકનો ભેદ થાય છે, રૂચિ થાય છે, કફ દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને અન્નનું પચન થાય છે. **એલાદિ ચૂર્ણ:**—એલચીદાણા, જટામાસી, લવંગ, સુંઠ, પીપર, નાગરમોથ, ચંદન, ધાણા, ખારેક, તમાલપત્ર, જેઠીમધ, કાળો વાળો, ધોળો વાળો અને દાડમની છાલ, એ સમભાગ લઇ તે ૬ માસા ચૂર્ણ પાશેર દૂધ અને ૨ તોલા સાકરમાં આપવું, એટલે ઉચકી, કમળો, પાંડુરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થઇ ધાતુપુષ્ટ થાય છે. **ચંદનાદિ ચૂર્ણ:**—અગર ૧ ભાગ, તગર ૧ ભાગ, વંશલોચન ૧ ભાગ, ધોળું ચંદન ૧ ભાગ વાળો અને સાકર ૬ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરીને ૩ અગર ૬ માસા પાશેર દૂધમાં પાવું, એટલે દાહ, પિત્ત અને ગરમી, એ રોગો દૂર થાય છે. **ચોપચની ચૂર્ણ:**—ચોપચની ૧૬ તોલા, ખાંડ ૪ તોલા, પીપર, પીપળીમૂળ, મરી, લવંગ, અક્કલકરો, ખુરાસાની અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને એલચી, એ દરેક તોલો તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવુ એટલે પ્રમેહ, ઉપદંશ, ક્ષીણતા અને ગરમીએ સાંધા પકડાય છે તે, વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે. **તાલિસાદિ ચૂર્ણ:**—તાલિસપત્ર ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા, સુંઠ ૩ તોલા, પીપર ૨ તોલા, એલચીદાણા ૦।। તોલો, તજ ૦।। તોલો અને ખાંડ ૩૨ તોલા, એ બધાનુ ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા આપવું. એટલે અરૂચિ, અજીર્ણ, ઉધરસ, શ્વાસ, જ્વર, ઉલટી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચડવું, પથરી, પાંડુ અને સંગ્રહણી, એ રોગો દૂર થાય છે. **ત્રિફળા ચૂર્ણ:**—હરડાં, બહેડાં અને આવળકંટી, એ ત્રણ ઓષધો સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું. એને ત્રિફળા કહે છે. એ ત્રિફળાચૂર્ણ આપવાથી પ્રમેહ, સોજો, વિષમજ્વર, કફ, પિત્ત અને કુષ્ટ રોગો દૂર થાય છે, અગ્નિ

પ્રદીપ્ત થાય છે, આ ત્રિફળા રસાયની છે. ઘી અને મધમાં ત્રિફળા મેળવી ખાવાથી તમામ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. **ત્રિફળા પીપર ચૂર્ણ:**—હરડાં, બહેડાં, આવળકંટી અને પીપરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ચાટવા આપવું. તેથી કરી મળનો ભેદ થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. શ્વાસ, કાસ અને તાવ દૂર થાય છે. **ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ:**—હરડાં, બહેડાં, આંબળાં, તજ, જેઠીમધ અને મહુડાનાં ફૂલ સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ ૬ માસા, મધ ૧ તોલો અને ઘી ૧॥ તોલામાં સાંજરે આપવું. એટલે સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ, ગળા ઉપરના ભાગના સર્વરોગ, વલીપલિતરોગ, મૂળવ્યાધિ, ભગંદર, પ્રમેહ, કુષ્ટ હલીમક, અને કિલાસકુષ્ટ, એ રોગો દૂર થઇ નવી દૃષ્ટિ આવે છે, કેશ કાળા થાય છે. **દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ:**—દાડમની છાલ ૮ તોલા, સાકર ૮ તોલા, પીપર, પીંપળીમૂળ, અજમોદ, મરી, ધાણા, જીરૂ અને સુંઠ, અકેક તોલો; વંશલોચન ૩ માસા; તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર દોઢ દોઢ માસા પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અતિસાર, ક્ષય, ગુલ્મ, સંગ્રહણી, કંઠરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, સળેકમ અને કાસરોગ દૂર થાય છે. **દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:**—કાળી દ્રાક્ષ, ખારેક અને પીપરનું એક તોલો ચૂર્ણ, મધ ૧ તોલો અને ઘી દોઢ તોલામાં આપવું, એટલે જ્વર, ઉધરસ અને સોજાનો નાશ થાય છે. **બીજું દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:**—કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ધોળું કમળ, શતાવરી, ખારેક, વંશલોચન, વાળો, આંબળાં, ગળોનું સત્વ, નાગરમોથ, ધોળું ચંદન, તગર, કોષ્ટ, કપૂરચીની, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ, નાગકેસર, પીપર, ધાણા અને ગોખરૂનું ચૂર્ણ કરી, સમભાગ સાકર નાંખી તે ત્રણ માસા આપવુ; એટલે ક્ષય રોગ, દાહ અને પિત્ત દૂર થાય છે **ધાન્યાદિ ચૂર્ણ:**—ધાણા, જીરૂ, અજમો, સચળ, વાળો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, ચિત્રો અને પીપળીમૂળ અકેક ભાગ; દાડમની છાલ, પીપર, ધાવડીનાં ફૂલ, અજમોદ, આમલી અને બાળબેલ ૩ ભાગ; સાકર ૬ ભાગ અને કોઠાનો ગર્ભ ૮ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવુ; એટલે અરૂચિ, ગુલ્મ, ક્ષય, સળેકમ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાંદ્ય, ગ્રહણી, કંઠરોગ, શ્વાસ અને કાસ, એ રોગો દૂર થાય છે. **નારાયણ ચૂર્ણ:**—ચિત્રકમૂળ, ત્રિફળા, સુંઠ, મરી, પીપર, જીરૂ, શેરણી, વજ, અજમોદ, પીપળીમૂળ, વરીઆળી, વગડાઉ તુલસી, અજમો, કચોરા, ધાણા, વાવડીંગ, કાળું જીરૂ, ચોખા, પોખરમૂળ, સાજીખાર, સિંધવ, વરાગડુ મીઠું, સચળ, બીડલોણ, સમુદ્રનું મીઠું અને કોષ્ટ, એ ૨૭ ઓષધો અકેક ભાગ, પહેલા ઓષધનો બે ભાગ, કડવા ઇંદ્રવરણીનાં ફળ ત્રણ ભાગ, નસોતર ત્રણ ભાગ, દાડમનાં મૂળીઆં ચાર ભાગ, પીળા થુરીઆનાં મૂળીઆં અથવા પાન, તે ન મળે તો તેના અભાવે થુરીઓ લેવો, તથા એ બધાં ઓષધો કચરી ચૂર્ણ કરવું પછી તે ચૂર્ણ પાચને કરી તથા સ્નેહાદિકે કરી જેનો કોઠો સ્નિગ્ધ થએલો છે, તેને સુખ થવા માટે આપવું. તેથી કરી તમામ રોગ દૂર થાય છે. હૃદ્રોગ, પાંડુ, શ્વાસ, કાસ, ભગંદર, અને અગ્નિમાંદ્યના રોગો ઉપર આ ચૂર્ણ અનુપાનની યોજના કરી આપવું. પેટ ચડયું હોય તો મધમાં આપવું. ગુલ્મ રોગ ઉપર બોરડીના કાઢામાં આપવું. ગુદાની અંદર કાતરા પડે છે તેને આમલીની છાલના કાઢામાં આપવું. ઉદર રોગ ઉપર ઉંટડીના દૂધમાં અથવા ગાયની છાશમાં આપવું. વાતરોગીને ઘીમાં આપવું. મૂળવ્યાધિ ઉપર દાડમના રસમાં આપવું. આ ચૂર્ણ ઘીમાં લેવાથી સ્થાવર તથા જંગમ વિષ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણથી સર્વ પ્રકારના દુષ્ટરોગ દૂર થાય છે. **પાચક ચૂર્ણ:**—એલચીદાણા, ત્રિફળાં, પીપળીમૂળ, ત્રિકટુ, ચિત્રો, શેકેલી હીંગ, જીરૂ, વરીઆળી, અજમો, લવંગ, વાવડીંગ, સિંધવ, સંચળ, બિડલોણ અને વરાગડું મીઠું સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી લીમડાના રસની ભાવના આપી તે ૩ માસા આપવું; એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મ્હોંમાં રૂચિ આવે છે અને અજીર્ણ તથા પેટ ચડયું હોય તે ઉતરી જાય છે. **પાચક અને રેચક ચૂર્ણ:**—ખારેક ૧૦ ભાગ, પીપર ૨ ભાગ, જીરૂ ૧ ભાગ, સાકર ૧૦ ભાગ, મરી ૨ ભાગ, સિંધવ ૧ ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, જાયફળ ૧ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે લીમડાના રસમાં કઢાઇમાં ગરમ કરી રાખી મેલવું. એ ત્રણ માસા આપવું એટલે અન્નનું પચન થઇ મ્હોંમાં અમી આવે છે. **પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ:**—પીપર, અતિવિષ, નાગરમોથ અને કાકડાશિંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તેથી કરી બાળકોનો જ્વરાતિસાર, શ્વાસ, કાસ અને ઉલટી, એ રોગો દૂર થાય છે. **મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણ:**—સુરવારી હરડે બે ભાગ, સોનામુખી બે ભાગ, રેવંચી બે ભાગ, સિંધવ એક

ભાગ, સંચળ ૦ાા ભાગ, મરી ૦ાા ભાગ, અને સુંઠ ૦ાા ભાગ, એનું ચૂર્ણ ૩ માસા રાત્રે ગરમ પાણીમાં આપવું. **મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણ બીજું:**—સોનામુખી, બાળહરડે, પીંપર અથવા વરીઆળી એકેક ભાગ, સિંધવ અથવા સંચળ અર્ધો ભાગ લઇ તે સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા ચૂર્ણ રાત્રે ગરમ પાણીમાં પાવું. **મહાખાંડવ ચૂર્ણ:**—મરી, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, સમુદ્રનું મીઠું અને બંગડીખાર, એકેક ભાગ, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, તજ, પીંપર, આમલીની છાલ અને જીરૂ બબે ભાગ, આમ્લવેતસ (ન મળે તો કચુકા અથવા ચણાનો ક્ષાર), સુંઠ, મોટા એલચીદાણા, ચણીબોર, અજમોદ, અને નાગરમોથ ત્રણ ત્રણ ભાગ; અને બધા ઓષધોનો ચોથો ભાગ દાડમના ફળ લેવા. પછી બધાંનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણથી અર્ધી સાકર લઇ મેળવવી. આ ચૂર્ણના સેવને કરી મ્હોંમાં અમી ઉત્પન્ન થાય છે. અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ હૃદયને હિતકારક અને કાસ, અતિસાર, હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, ઉદરરોગ, મુખરોગ, મૂર્ચ્છા, પેટ ચડવું, મૂળવ્યાધિ, ગુલ્મ, જંતુવિકાર, પ્રાય પ્રકારની ઉલટી અને શ્વાસ રોગ દૂર થાય છે. **યવાનીખાંડવ ચૂર્ણ:**—અજમોદ એક ભાગ, દાડમની છાલ ૨ ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, આમલીની છાલ ૨ ભાગ, આમ્લવેતસ ૨ ભાગ, ખાટાં બોર ૨ ભાગ, પીંપર ૫ ભાગ, મરી ૧૧ ભાગ, વજ ૧ ભાગ, સંચળ ૧ ભાગ, ધાણા ૧ ભાગ, જીરૂ ૧ ભાગ અને સાકર ૩૨ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું; એટલે પાંડુ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, જ્વર, ઉલટી, શોષ, અતિસાર, પથરી, મલબંધ, શૂળ, મંદાગ્નિ, મૂળવ્યાધિ, જીભના રોગ અને કંઠરોગ, દૂર થાય છે. **લઘુગંગાધરચૂર્ણ:**—નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ, કુણાં બીલાં, લોધ્ર, મોચરસ અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ કરી, તે છાસમાં ગોળ નાંખી આપવું. તેથી અતિસાર દૂર થાય છે. **લવંગાદિ ચૂર્ણ:**—લવંગ, ભીમસેની કપૂર, એલચીદાણા, તજ, નાગકેસર, જાયફળ, વાળો, સુંઠ, શહાજીરૂ, કૃષ્ણાગર, વંશલોચન, જટામાસી, નીલકમળ, પીપર, ધોળું ચંદન, તગર અને કંકોળ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તેનાથી અર્ધી સાકર લઇ એ સર્વ એકઠું કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મ્હોમા અમી આવે છે, શરીર પુષ્ટ થાય છે, સ્ત્રીવિષયમાં ઇચ્છા થાય છે, શૈત્યપિત્ત અને કફનો પ્રકોપ દૂર થાય છે, શક્તિ આવે છે, હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, શ્વાસ, હેડકી, સળેકમ, ક્ષય, તમકશ્વાસ, અતિસાર, ઉરમા ક્ષયરોગ થાય છે તે, પ્રમેહ, અરૂચિ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે. **વડવાનલ ચૂર્ણ:**—સિંધવ ૧ ભાગ, પીપળીમૂળ ૨ ભાગ, પીપર ૩ ભાગ, ચવક ૪ ભાગ, ચિત્રો ૫ ભાગ, સુંઠ ૬ ભાગ અને બાળહરીતકી ૭ ભાગ, આ પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરવું. એ લેવાથી અજીર્ણનો નાશ થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. **વૈશ્વાનર ચૂર્ણ:**—સિંધવ ૨ ભાગ, જવખાર ૨ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ, સુંઠ ૫ ભાગ અને હરડે ૧૦ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ દહીં, છાશ અથવા ઉના પાણીમા આપવું એટલે આમવાત, ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, ઇંદ્રિયમાના રોગ, પથરી, શૂળ, આનાહ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. **શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ:**—કાકડાશિંગ, અતિવિષ અને પીપરનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું; એટલે તાવ, ઉધરસ, એ રોગો દૂર થાય છે અથવા એકલું અતિવિષ મધમાં આપવું તેથી કાસ, તાવ તથા ઉલટી, એ રોગો દૂર થાય છે. **શુંઠયાદિ ચૂર્ણ:**—સુંઠ, અતિવિષ, શેકેલી હીંગ, મોથ, ઇંદ્રજવ, ચિત્રો, એ છ ઓષધોનું ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણથી ચોગણું ગરમ પાણી લઇ તેમાં પાવાથી, આમાતિસારનો નાશ થાય છે. **સામુદ્રાદિ ચૂર્ણ:**—મીઠું, સંચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમોદ, હરડે, પીપર, સુંઠ, હીંગ અને વાવડીંગ, એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ ભોજન સમયે પ્રથમ પાંચ ગ્રાસ સાથે ખાવા આપવું; એટલે અજીર્ણવાત, ગુદવાત, ગુલ્મવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિષૂચિકા, કમળો, પાંડુ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે. **શિતોપલાદિ ચૂર્ણ:**—સાકર ૧૬ ભાગ, વંશલોચન ૮ ભાગ, પીપર ૪ ભાગ, એલચીદાણા ૨ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૩ માસાથી ૬ માસા પર્યંત ૬ માસા મધ અને ૧ તોલા ઘીમા ખાવા આપવું, એટલે કાસ, શ્વાસ, ક્ષય તથા હાથેપગે દાહ થાય છે તે, અગ્નિમાંદ્ય, જીભ શૂન્ય પડે છે તે, કુક્ષિશૂળ, અરોચક, જ્વર, જીર્ણજ્વર, માથામાં રક્તવિકાર થાય છે તે, અને મગજ ખાલી થવાથી થનારા રોગ, અને પિત્તવિકાર તથા ઉપદંશ (ગરમી વિકારથી ઘણા દિવસ પ્રમેહાદિક વિકાર શરીરમાં રહેવાથી ઉત્પન્ન થનાર બીજા વિકારો) એ પણ શમી જઇ સર્વરોગ નાશ પામે છે. **લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ:**—ગળોનું સત્વ, પીપર, બહેડાં, સુરવારી હરડે,

ધોળુ ચંદન, કડુ, કડવા લીમડાની અંતરછાલ, સુંઠ અને દેવદાર, એ અકેક ભાગ, કરીઆતુ ૪ાા ભાગ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તે ઠંડા પાણીમાં આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે. **હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ:**—સુંઠ, મરી, પીપર, સિંધવ, અજમો, જીરૂં, કાળીજીરી અને સચળ એ સમભાગ લઇ તેનો આઠમો હિસ્સો હિંગ લઇ બધાઓનું ચૂર્ણ કરી, છાશમા અથવા ભોજન સમયે પ્રથમ ઘી અને ભાતમાં આપવું; એટલે ગુલ્મ, આમ, અગ્નિમાંદ્ય અને મૂર્ચ્છાનો નાશ થાય છે. **હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ:**—શેકેલી હિંગ, પહાડમૂળ, બાળહરડે, ધાણા, દાડમની છાલ, ચિત્રો, કચોરા, અજમોદ, સુંઠ, મરી, પીંપર, શેરડી, અમ્લવેતસ, વગડાઉ તુળસી, આમલીની છાલ, જીરૂં, પુષ્કરમૂળ, વજ, ચવક, સાજીખાર, જવખાર, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, વરાગડુ મીઠું અને સમુદ્રનુ મીઠું, એનું ચૂર્ણ ૩–૪ માસા ભોજનના પહેલાં અથવા ભોજનના મધ્યમાં આપવું. અથવા છાશમા કિંવા ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, અષ્ઠીલા નામે પેટમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે, હૃદય, ઇંદ્રિય અને કુક્ષિ, એ ઠેકાણાંનું શૂળ, ગુદાશૂળ, યોનિશૂળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મલબદ્ધ, પાડુ, હેડકી, યકૃત્, પથરી, શ્વાસ, કાસ, કંઠરોગ, મૂળવ્યાધિ અને સંગ્રહણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે. **બીજું લવંગાદિ ચૂર્ણ:**—૮ માસા લવંગ, એલચી અને અફીણ ૧ માસો, તે સર્વેનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમા અર્ધો માસો આપવુ; એટલે દારૂણ, તરસ, મૂર્ચ્છા, શૂળ, અતિસાર અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. **બીજું શુંઠયાદિ ચૂર્ણ:**-સુઠ ૬ ભાગ, પીંપર ૬ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, ખાવાનાં પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, અને એલચીદાણા ૧ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણ બરોબર સાકર નાખી આપવું; એટલે મૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, અરૂચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **મરીચાદિ ચૂર્ણ:**—મરી, ચિત્રો અને સચળનું ચૂર્ણ કરી તે નિત્ય છાશમાં પાવું; એટલે સંગ્રહણી, ઉદરરોગ, મંદાગ્નિ, ગુલ્મ અને મૂળવ્યાધિ વગેરે રોગો દૂર થાય છે. **કલ્યાણ ચૂર્ણ:**—સુઠ, મરી, પીપર, ચવક, ચિત્રક, ત્રિફલા, બીડલોણ, સિંધવ, વાવડીંગ, કરંજ, અજમો, ધાણા અને જીરાનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાવું; એટલે વાત, કફ, અપસ્માર, ઉન્માદ, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે.

૧૨૨—ગુટિકા.

ગુડાદિ ગુટિકા:—સુંઠ, બાળહરીતકી અને નાગરમોથના ચૂર્ણમાં દુપ્પટ ગોળ નાંખી ગોળીઓ કરવી; પછી એક ગોળી મ્હોંમાં રાખવાથી સર્વ પ્રકારના કાસ અને શ્વાસ રોગ દૂર થાય છે. **મરીચાદિ ગુટિકા:**—મરી ૧ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ, જવખાર ૦ાા ભાગ અને દાડમની છાલ ૨ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, ગોળ આઠ ભાગ લઇ તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી ૪ માસાની ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી મ્હોંમાં રાખવી, એટલે બધા પ્રકારના કાસ રોગ દૂર થાય છે. **આમલકયાદિ ગુટિકા:**—આવળકંટી, કમળ, કોષ્ટ અને વડની કુમળી વડવાઇઓની કુણોનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળીઓ કરી મ્હોંમાં રાખવાથી ઘણી તૃષા લાગે છે તેનો અને મ્હો સૂકું રહે છે તેનો નાશ થાય છે. **ગુડચતુષ્ટય વટિકા:**—સુઠનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ગોળ મેળવી ગોળી કરી આપવી. એટલે આમ દૂર થાય છે. અજીર્ણ થયું હોય તો ગોળ અને પીપરનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવરાવવું ગોળ અને જીરૂ એકઠુ કરી ખાવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર દૂર થાય છે. ગોળ અને બાળહરડે એકઠાં કરી લેવાથી મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે. **લવંગાદિ વટિકા:**—લવંગ, બહેડાનું દલ અને મરી, એ સમાન અને એ ત્રણેના સમાન ખેરની અંતરછાલ, કિંવા ધોળો કાથો નાખી ગરમાળાની અંતરછાલના કાઢામાં ગોળીઓ ત્રણ માસા વજનની કરી હમ્મેશાં ત્રણ ગોળીઓ મ્હોમાં રાખવી, એટલે ઉધરસ અતિ ત્વરાથી નાશ પામે છે. **વૃદ્ધદારૂ મોદક:**—વરધારા, ભિલામો, અને સુંઠ, સમાન લઇ ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાંખી ગોળીઓ કરી આપવી. એટલે ૭ પ્રકારનો મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે. **ધાતુપુષ્ટિને માટે માષાદિ મોદક:**—અડદની દાળનું ચૂર્ણ, જવનું ચૂર્ણ, ઘઉંનું ચૂર્ણ. ચોખાનું ચૂર્ણ અને પીપરનું ચૂર્ણ સમભાગ લઇ તેનાથી અર્ધું ઘી તેમાં નાંખી, સારી રીતે શેકી, પછી બધાના સમભાગ સાકર

અને સાકરથી બમણું પાણી નાંખી, પાક કરી તેના લાડુ ૪ તોલા વજનના બાંધી, પછી રાત્રે તે લાડુ એક ખાવા આપવો અને તે ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પાવું. અને ખાટા, ખારા પદાર્થો વર્જ્ય કરવા, આ પ્રમાણે કરવાથી ઘણી સ્ત્રીઓ ભોગવે તોપણ બળ ક્ષીણ થતું નથી. **લશુન વટિકા:**—લસણ, સંચળ, જીરૂં, સિંધવ અને ત્રિકટુ, લીમડાના રસમાં ખરલ કરી ગોળીઓ બોરના ઠળીઆ જેવડી કરી આપવી, એટલે અજીર્ણ અને મૂર્છાનો રોગ દૂર થાય છે. **કડાપાકની ગોળીઓ:**—કડાંનાં મૂળીઆં ધોઇ તે ઉપરની છાલ કાઢવી. તે બારિક વાટી પાણીમાં કાલવી તે પાણી ગાળી લેવું. આ પ્રમાણે એ ક્રિયા ઘણી વાર કરવી. એટલે છાલનો ઘણો ખરો અંશ પાણીમાં મળે છે. પછી તે પાણી કલાઇના વાસણમાં નાખી જાડું થાય ત્યા સુધી ઉકાળવું અને નીચે ઉતારી તેમાં સુંઠ, મરી, પીંપર, જાયફળ, માયફળ, પત્રી, લવંગ, વાવડીંગ, મરડાશિંગ, બાળબીલાં, બહેડાનું ફળ, અને નાગકેસરનુ ચૂર્ણ પ્રમાણસર નાખી કાલવી તેની વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી. સગ્રહણી અને અતિસાર ઉપર આ ગોળી છાશની પરાશમાં કિંચિત્ હીંગનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં અથવા મીઠા અધમર્યા દહીંમાં; સુંઠના કાઢામાં કિંવા ઘીમાં આપવી. પાંડુ અને જીર્ણજ્વર ઉપર મધમાં અથવા ગોમૂત્રમાં આપવી. નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ઘણુજ ગુણાવહ છે. **જાતિફલાદિ વટી:**—જાયફળ, ખારેક અને અફીણ સમભાગ લઇ એની નાગવેલીના રસમા વાલ વાલની ગોળીઓ કરી છાશમાં ખાવા આપવી; એટલે કઠિન અતિસારનો પણ નાશ થશે. **વ્યોષાદિ વટી:**—સુંઠ, મરી, પીંપર, ચિત્રાનાં મૂળીઆ, તાલિસપત્ર, આમલી, આમ્લવેતસ, ચવક અને જીરૂં, એ સમભાગ, અને એલચી, તજ, તમાલપત્ર એ ચતુર્થાંશ, એનું ચૂર્ણ કરી તેની જૂના ગોળમા ગોળીઓ કરી ખાવા આપવી; તે સળેકમ, સ્વરભગ, શ્વાસ, કાસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. **અજમોદાદિ વટી:**—અજમોદ, પીપર, વાવડીંગ, વરીઆળી, નાગરમોથ, મરી અને સિંધવ, એ અકક ભાગ; હરીતકી ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વૃદ્ધદારૂ ૧૦ ભાગ અને બારગમૂળ ૩૬ ભાગ, આ પ્રમાણે બધાનું ચૂર્ણ કરવું; અને ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લઇ તેના પાકમાં બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી ગરમ પાણીમાં આપવી; એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર થાય છે **દાડમપાકની ગોળીઓ:**—જાવંત્રી ૩ માસા, ખસખસ ૧ તોલો, એલચીદાણા ૩ માસા, વરીઆળી ૧ તોલો, અફીણ ૧ વાલ, જાવત્રી અને પીપર અર્ધો માસો; એનું ચૂર્ણ દાડમની અંદર ભરી, ઉપર એરંડાનાં તાજા પાન વીંટાળી અંગારામાં પકવી, તે દાડમમાંનાં ઔષધો સુધાં વાટવું, તથા તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી બાળકના અતિસાર ઉપર છાશમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં રોજ એકવાર અથવા સાંજ સવાર આપવી. **કાંકાયનવટી:**—હરીતકી ૨૦ તોલા, અને જીરૂં, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, ત્રિકટુ એ દરેક ચાર ચાર તોલા, અને જવખાર ૮ તોલા, ભિલામો ૩૨ તોલા, સુરણ ૬૪ તોલા અને બધા ચૂર્ણથી બમણો ગોળ નાંખી તેની એકેક તોલાની ગોળીઓ કરવી અને સવારે એક ખાવા આપવી. પાછળથી ખાટી છાશ પીવા આપવી, એટલે અગ્નિદીપન કરે છે. અને સંગ્રહણી તથા પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. આ ગોળી કાંકાયન ઋષિએ પોતાના શિષ્યોને શસ્ત્રકર્મ; ક્ષારકર્મ સિવાય મૂળવ્યાધિ અને ગુદરોગ નાશ કરવા કહેલી છે. **એલાદિ ગુટિકા:**—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ, દ્રાક્ષ અને પીપર એ દરેક બબ્બે તોલા, સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, દ્રાક્ષ એ દરેક ચારચાર તોલા, લઇ તેમાં મધ નાંખી ખરલ કરી ૧ તોલા પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી દરરોજ એક ખાવી, એટલે ઉરઃક્ષતક્ષય, જ્વર, કાસ, શ્વાસ, હેડકી, વમિ, ભ્રમ, મૂર્છા, મદ, તૃષા, શોષ, પાર્શ્વશૂળ, અરોચક, પ્લીહા, આઢ્યવાત, રક્તપિત્ત, જ્વર અને ક્ષયનો નાશ થશે. એવીજ આ એલાદિ ગુટિકા વૃષ્ય અને તૃપ્તિકારક છે. **દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા:**—કાળી દ્રાક્ષ ૰॥ તોલો, સોનામુખી ૪ તોલા, સુરવારી હરડે ૫ તોલા, સાકર ૪ તોલા, જાવંત્રી ૬ માસા અને કેસર ૩ માસા; એનું ચૂર્ણ કરી ૭ માસાની જેટલી ગોળીઓ બાંધવી, એથી કરી મળશુદ્ધિ અને મલાશ્રિત વાયુ, આમ્લપિત્ત, પિત્તવાયુ વગેરે વાયુ રોગો સારા થાય છે.

૧૨૩—ઔષધિ પ્રતિનિધિ.

એક ઔષધિ ન મળે તો તેને બદલે બીજી જે ઔષધિ ચાલી શકે તેની યાદી.

અજમોદ, અજમો.
અતિવિષ, નાગરમોથ.
અષ્ટમૂત્ર, ગોમૂત્ર.
અમ્લવેતસ, કચુકા, આંબલી; આલુ—બુખાર.
ઉત્પલ, કમળ.
ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, કુકરકંદ.
કંકોળ, એલચી, જાવંત્રી.
કંદ, સૂરણ.
કસ્તુરી, જાવંત્રી.
કાકોલી, આસોદ.
ક્ષીરકાકોલી, શતાવરી.
કાંતલોહ, તીખું લોઢું, પોલાદ.
કપૂર, ચંદન, રક્તચંદન (રતાંદળી)
ખેરછાલ, કડવા લીંમડાની છાલ
ગજપીપર, પીપળીમૂળ.
ઘઉં, નાચણી.
ચંદન, વાળા, કપૂર.
ચવક, ગજપીપર.
ચિત્રક, દાતી, નેપાળો.
જાવંત્રી, લવંગ.
જીરૂં, ધાણા.
જીવક અને ઋષભક, ભોયકોળું
તગર, કોષ્ટ.
ચોખા, સાઠી ચોખા.
ધાવડીનાં ફુલ, મહુડાનાં ફૂલ.
નખલા, લવગ.
નીલોત્પલ, કુમુદપુષ્પ.
પીપર, મરી.
પુષ્કરમૂળ, કોષ્ટ.
બાવચો, કુવાડીયાનાં બિયાં.
ભિલામો, ચિત્રો.
ભારંગમૂળ, રીંગણીના મૂળીઆં.
મધ, જૂનો ગોળ.
મેદા, મહામેદા, જેઠી અને આસોદ.
મોતી, મોતીની છીપ.
મોરવેલ, તજ.
રક્તચંદન, વાળા (વીરણના).
રસાંજન, દારૂહળદર.
આકડાનું દૂધ, આકડાના પાનનો રસ.
તુવેર, કુલિત્થ.
જુનું ઘી, સોજું ઘી.
દહીં, છાશ.
દારૂહળદર, હળદર.
બકરીનું દૂધ, ઘેટીનું અને ગાયનુ દૂધ.
દ્રાક્ષ, ખજૂર, શીવણીનાં ફળ.
મરી, લવંગ.
સોનું, સુવર્ણ માક્ષિકભસ્મ, લોહભસ્મ.
હીરો, વૈક્રાંતમણિ.
હરીતકી, આવળકટી(આંબળાં).
રૂપું, રૌપ્ય માક્ષિક, લોહભસ્મ.
લક્ષ્મણા, મયૂરશિખા.
વર્યા, સાંવ.
વાળા, નાગરમોથ.
વજ, મોરવેલ, કાળિંજન.
ક્ષારના અભાવે અઘેડાનો ક્ષાર.

જે પદાર્થો મળતા નથી તેના ગુણદોષ જોઇ તેવાજ સમાન ગુણના જે પદાર્થ હોય તે પદાર્થ તે ઠેકાણે યોજવા.

૧૨૪—સર્વ સાધારણ અનુપાનો.*

(૧) સન્નિપાત ઉપર આદાનો રસ. (૨) કાસ, શ્લેષ્મ વિકારો ઉપર અરડુસીનો રસ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ: (૩) જ્વર ઉપર અને વિષમજ્વર ઉપર મધ અને પીપર. (૪) જામેલા તાવ ઉપર કરીઆતુ, નાગરમોથ અને પિત્તપાપડો. (૫) સંગ્રહણી ઉપર છાશ. (૬) જીર્ણજ્વર ઉપર મધ અને પીપર. (૭) કૃમિ ઉપર વાવડીંગ. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર ચિત્રો અને ભિલામો. (૯) પાંડુરોગ ઉપર મંડુર. (૧૦) ક્ષય ઉપર શિલાજીત. (૧૧) શ્વાસ ઉપર ભારંગમૂળ અને સુંઠ. (૧૨) પ્રમેહ ઉપર આંબળાં, હળદર અને સાકરયુક્ત ત્રિફળાં. (૧૩) તૃષા ઉપર સોનું તપાવી પાણીમાં છમકારી તે પાણી પાવું. (૧૪) જ્વર અને તૃષા ઉપર લોખંડ તપાવી છમકારેલું પાણી. (૧૫) ત્રિદોષ ઉપર આદાનો રસ અને મધ. (૧૬) શૂળ ઉપર હીંગ અને ઘી. (૧૭) આમ ઉપર કરંજ ગોમૂત્ર, અને એરંડતેલ. (૧૮) પ્લીહા ઉપર ત્રિફળાં અને પીપર. (૧૯) વિષ ઉપર સરસડાનું ઝાડ અને સોનું. (૨૦) કાસ ઉપર રીંગણી અને ત્રિકટુ. (૨૧) વાતવ્યાધિ ઉપર ગુગળ, લસણ, અને ઘી. (૨૨) રકતપિત્ત ઉપર અરડુસી.

---

* ઔષધ આપવા માટે જ્યાં અનુપાન લખેલું ન હોય ત્યાં રોગ પ્રમાણે સર્વ સાધારણ રીતને અનુસારી જે અનુપાનો છે તે અહીંઆં દર્શાવેલા છે તે પ્રમાણે યોજના કરવી.

(૨૩) ફેફરા ઉપર અને વાણી સારી થવા માટે વજ, અક્કલકરો અને મધ. (૨૪) ઉદરરોગ ઉપર રેચન. (૨૫) વાતરક્ત ઉપર ગળો અને એરંડીયુ. (૨૬) અર્દિત વાયુ ઉપર અડદનાં વડાં અને માખણ. (૨૭) મેદોરોગ ઉપર મધ અને પાણી એકત્ર કરી. (૨૮) પ્રદર ઉપર લોધ્ર. (૨૯) અરૂચિ ઉપર બીજોરૂં અથવા દાડમ (૩૦) વ્રણ ઉપર ત્રિફળા અને ગુગળ. (૩૧) શોષ ઉપર મધ. (૩૨) અમ્લપિત્ત ઉપર દ્રાક્ષ. (૩૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર શતાવરી અને કોળાનુ પાણી. (૩૪) નેત્રરોગ ઉપર ત્રિફળાં. (૩૫) ઉન્માદ ઉપર જૂનું ઘી. (૩૬) નિદ્રાનો નાશ થયો હોય તો ભેંસનુ દૂધ. (૩૭) કુષ્ટ ઉપર ખેરની છાલનું પાણી. (૩૮) ધોળા કોઢ ઉપર બાવચો અને બોખાડો. (૩૯) અજીર્ણ ઉપર નિદ્રા, હરીતકી તથા ઉપોષણ. (૪૦) ઉલટી ઉપર ધાણી. (૪૧) જત્રુ (ગળાનો આરંભ) થી ઉપર જેટલા રોગ થાય છે, તેઓને તીક્ષ્ણ ઔષધોનું નસ્ય. (૪૨) પાર્શ્વશૂળ ઉપર પુષ્કરમૂળ. (૪૩) મૂર્છા રોગ ઉપર શીતોપચાર. (૪૪) શરીર કૃશ થાય એટલે માંખણ, સાકર તથા સોનાના વરખ (૪૫) મૂતરખડા ઉપર શિલાજીત. (૪૬) મૂત્ર બંધ થયું હોય તો કુંમળા મૂળાના પાનનો રસ અને સુરોખાર એકત્ર કરી. (૪૭) ગુલ્મરોગ ઉપર વાયવર્ણાની છાલ. (૪૮) વિદ્રધિરોગ ઉપર રક્તસ્રાવ. (૪૯) હેડકી ઉપર લાખના રસનો અથવા નવસાર અને ચુનો તથા લીબુનો રસ એકત્ર કરી વાસ આપવો, અથવા એક માસો પાણી સાથે પાવો. (૫૦) દાહ ઉપર શીતવિધિ. (૫૧) ભગંદર ઉપર કુતરાનાં હાડકા ઘેટાના લોહીમા ઘસી શંખપુષ્પીના રસમાં મિશ્રિત કરી ચોપડવું. (૫૨) અવાજ ખુલવા માટે પુષ્કરમૂળ મધમાં આપવાં. (૫૩) શીત અને શૈત્ય ઉપર નાગરવેલ અને મરી.

૧૨૫—ગોવૈદ્યક.

સુજ્ઞ વાચક આપ જાણો છો કે સૃષ્ટિમાં ગોચર અને અગોચર બેજ વસ્તુ છે. અને તેમાં (ગો) પૃથ્વી ગોચર, અને (ગો) વાણી અગોચર છે; તેજ ગુણો ગોમાતા (ગાય) ધારણ કરે છે. જેવો સૃષ્ટિનો વિષય માયાવેશથકી અસત્ય અને બ્રાહ્મવેશથકી સત્ય લાગે છે. તેવોજ વાણી એ ભાવથી અસત્ય—કુત્સિત અને પ્રાચીન આર્યજન સંશોધિત વિષયો થકી આધારભૂત પરમશક્તિનુ ભાન કરાવે છે. જેમ આકાર ઉપરથી વાણીનો બોધ થતો નથી; તેમજ ગોમાતા પણ એકલા રૂપથી દુર્બોધ છે, પરંતુ એજ અગોચર વાણી સ્વર્ગ મોક્ષાદિ સુખોને આપનારી થાય છે, તેવીજ રીતે સંપૂર્ણ સદ્ગુણમંડિત ગોમાતા પણ અત્યંત સુખદાતા છે. તેથીજ પ્રાચીન દેવ ઋષિઓએ તેનુ પૂજન કરી આપણને તે પ્રથાએ ચાલવા આજ્ઞા કરી છે. અને એનાથીજ આપણું કલ્યાણ, લાભ, વ્યવહાર, અને આપણાં દરેક કૃત્યોને કારણરૂપ મસ્તકમાંનો મેંદુ વૃદ્ધિંગત થશે.

દૂધ જેવો પૌષ્ટિક અને અત્યંત ગુણવાળો એવો બીજો પદાર્થ નથી. દૂધ એ આ મૃત્યુલોકનું અમૃત છે. સર્વ દૂધમા પોતાની માનુ દૂધ શ્રેષ્ઠ છે, અને માનું દૂધ ખુટયુ, ત્યાથી ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવું બીજુ કોઇ પણ દૂધ મળનાર નથી. માણસને બાળકથી તે વૃદ્ધપણા સુધી હમ્મેશ ગાયના દૂધની અત્યત જરૂર છે. માણુસની શક્તિ અને બળ વધારનાર ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવો બીજો કોઇ પદાર્થ ત્રિભુવનમાં મળનાર નથી. ગોમાંસ—ભક્ષક લોક આ દેશમાં આવ્યાથી આ દેશમા ગાયનો ઘણોજ સંહાર થઇ રહ્યો છે. તેથી તેનો વધારો ઓછો થયો, અને જ્યાં ત્યાં ગાયનુ દૂધ નહિ મળવાથી, લોકોમાં બળ અને શક્તિ કમી થયાં અને તેથી સાહજિક રીતે હતવીર્યપણું પ્રાપ્ત થયુ. તેમજ જમીનનું ઉત્તમ ખાતર જે તેનુ છાણ, તે ભરપૂર મળવાનું કમી થવાથી, જમીનની અંદર ધાન્ય થોડું અને હલકા કસનું ઉત્પન્ન થવા માડયું, તેથી લોકોની શક્તિનું માન કમી થઇ, બળનું માન પણ કમી થયું. પહેલાના વખતમાં ધન ધાન્ય અને દૂધ ઘીની વિશેષતા હોવાથી, અહીંના લોકોને બીજા દેશમાંના લોકોના આગળ જવાનો પ્રસંગ કોઇ દિવસ આવેલો નહિ, પરંતુ હમણાના કાળમાં તે સર્વ વાતની અત્યંત ન્યૂનતા થવાથી પરદેશના લોક પાસે જવાની (માગવાની) હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે! આ દેશમાં હમણા જે હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે, તેનુ મુખ્ય કારણ ગાયનો હમ્મેશ થઇ રહેલો સંહાર, એજ છે. એટલા માટે ખરા દેશહિતચિંતકોએ ગાયનો સંહાર કમી થાય, એવા કામમાં નિત્ય કાયા, વચન, મને કરી મંડવું, એટલે આ

દેશનો ઉદયકાળ આવશે. અને જો હાલ છે, એવી જ સ્થિતિ કાયમ રહેશે, તો આ દેશને કદિ પણ ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થનાર નથી. અસ્તુ. (વિચારી જનો માટે આટલું બસ ધારી આપણા મૂળ વિષય તરફ વળીએ.)

ગાયનું દૂધઃ—સ્વાદવાળું, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ, બળકર, અતિ પથ્ય, કાંતિકારક; બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધ, કફ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, વીર્ય અને શુક્રને વધારનાર; વયસ્થાપક, લઘુ, રસાયણ, ગુરૂ, પુંસ્ત્વપ્રદ, મીઠું; અને વાત, પિત્ત, વિષ, વાતરક્ત રક્તપિત્ત, દાહ, અતિસાર, ઉદાવર્ત, ભ્રમ, કાસ, મદ, શ્વાસ, મનોવ્યથા, જીર્ણજ્વર, હૃદ્રોગ, પિપાસા, ઉદર, અપસ્માર, મૂત્રકૃચ્છ, ગુલ્મ, અર્શ, પ્રવાહિકા, પાંડુ, શળ, અમ્લપિત્ત, ક્ષયરોગ, અતિશ્રમ, વિષમાગ્નિ, ગર્ભપાત, યોનિરોગ, નેત્રરોગ અને વાતરોગનો નાશ કરે છે. કાળી લાલ અને ચિત્ર વર્ણની ગાયનું દૂધ, વિશેષે કરી વાત નાશક છે. પીળી ગાયનું દૂધ વાતપિત્તનો નાશ કરે છે. શ્વેત (ધોળી) ગાયનું દૂધ વિશેષે કરી કફ કરનાર છે. મરી ગએલા વાછરડાની અને બાળક વાછરડાની માનું દૂધ ત્રણે દોષ (વાત, પિત્ત, કફ)નો નાશ કરનાર છે. બાખડી ગાયનું દૂધ જાડું, બળ વધારનાર, તર્પણ, કફવર્ધક અને ત્રણ દોષનો નાશ કરનાર છે. ખોળખાણ ખાનારી ગાયનું દૂધ કફ કરનાર છે; અને કડવું, ગળ્યું, ખાટું, ઇત્યાદિ ખાનારી ગાયનું દૂધ સર્વ રોગો ઉપર હિતકર છે. જુવાન ગાયનું દૂધ મધુર, રસાયણ અને ત્રિદોષનાશક છે. ઘરડી ગાયનું દૂધ દુર્બળ છે, અને ગાભણી ગાયનું ત્રણ મહિના ઉપરાંતનું દૂધ, પિત્તકારક, ખાટું, મધુર, અને શોષ કરનાર છે. પહેલીવાર વીઆએલી ગાયનું દૂધ નિઃસાર (સાર વિનાનું) અને ગુણહીન છે. નવી વીઆએલી ગાયનું દૂધ લુખું, દાહકારક, રક્તદોષકારક અને પિત્તવાળું છે. વિયાએ ઘણા દિવસ થઇ ગએલા હોય એવી ગાયનું દૂધ મધુર, દાહક, અને ખાટું છે. ધારોષ્ણ—તરતનું દોહેલું દૂધ વૃષ્ય, ધાતુ વધારનાર, નિદ્રાકારક, કાંતિકર, પથ્ય, સ્વાદવાળુ, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, અમૃત જેવું અને સર્વ રોગ દૂર કરનાર છે. ઠંડુ દૂધ (કાઢયાને એક પહોર થએલું) ત્રિદોષકારક છે. તપાવી ઠંડુ પાડેલું દૂધ પિત્તનાશક છે. ઉકાળેલું દૂધ પીવાથી કફનો નાશ કરે છે, અને તપાવ્યા વગરનું ઠંડુ દૂધ બળવૃદ્ધિકર, વૃષ્ય, દોષકર, અપાચક અને મલસ્તંભક છે. સવારમાં ગાયનું દૂધ, સાકર નાખી પીએ તો તે હિતકારક છે. દૂધની મલાઈ શીતળ, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, બળકર, શુક્રવાળી, તર્પણ, રૂચિકર, કફવર્ધક અને ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત, વાયુ, રક્તપિત્ત, દાહ, અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે. **ગાયના દૂધનો ઔષધિ ઉપયોગઃ**—(૧) આધાશીશી ઉપર—ગાયના દૂધની મલાઇ ખાવી, અથવા ગાયના દૂધની ખીર બદામ સાથે કરી તેમાં સાકર નાખી ખાવા આપવી. (૨) ધંતૂરા અથવા કરેણના વિષ ઉપર—ધારોષ્ણ દૂધમાં સાકર એક તોલો નાખી પાવુ. (૩) સોમલ, મોરથુથુ, વછનાગ, સુરદારશીંગ, ઈત્યાદિકોના વિષ ઉપર ઉલટી થાય ત્યાં સુધી દૂધ પાવું, અથવા દૂધમાં સાકર નાખી તે પાવું. (૪) મનશીળના વિષ ઉપર—દૂધમાં મધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવું; (૫) કોદ્રાના વિષ ઉપર—ઠંડુ દૂધ પાવું. (૬) કાચની ભૂકી અન્નની સાથે ખાવામાં આવી હોય તો તે ઉપર—દૂધ પાવું. (૭) ગંધકના વિષ ઉપર—દૂધમાં ઘી નાખી પાવું. (૮) પુષ્ટિ, બળ, અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર—ગરમ કરેલા દૂધમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાંખી પાવું. આના જેવો પથ્ય, તેજોવર્ધક અને પુષ્ટિકારક પ્રયોગ બીજો નથી. (૯) જીર્ણ-જ્વર ઉપર—દૂધમાં ગાયનું ઘી, સુંઠ, ખારેક અને કાળીદ્રાક્ષ નાખી તે હલાવી પાવું. (૧૦) મૂત્રકૃચ્છ અને શર્કરા ઉપર—દૂધમાં ગોળ અથવા ઘી સાકર નાખી તે ગરમ કરી પાવું. અથવા ગરમ કરેલું દૂધ ઘી સહિત બરોબર સાકર નાખી પાવું. (૧૧) આંખો બળતી હોય તે ઉપર—ગાયના દૂધની ઘડી કરી, ઉપર ફટકડીની ભૂકી નાંખી આંખો ઉપર બાંધવી. (૧૨) પુષ્ટિ આવવાને માટે ગાયનું દૂધ, ઘી અને મધ, એ એકઠું કરી પાવું. (૧૩) પિત્તવિકાર ઉપર—સાત તોલા દૂધ લઈ, તેમાં અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી સુંઠ ઉકાળી માવો કરી સાકર નાખી, ગોળી કરી તે દર રાત્રે સુતી વેળાએ ખાવા આપવી, ઉપર પાણી પાવું નહિ. એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ એ ઔષધ આપવું. (૧૪) શીતળા અથવા શીળી આવવાથી છોકરાંના શરીરમાં આવતા તાવ ઉપર—તરતનું દોહેલું દૂધ અને ઘી એકઠું કરી તેમાં ખડીસાકર નાંખી પાવું. (૧૫) છાતી અથવા હૃદય રોગ ઉપર—દૂધમાં બીલામાનુ તેલ ૧૦ થી ૧૫ ટીપાં સુધી નાંખી તે પાવું. (૧૬) રક્તપિત્ત ઉપર—દૂધમાં પાંચગણું પાણી નાખી તે સારી પેઠે ઉકાળવું અને પાણી બળી જાય એટલે તે દૂધ પાવું. (૧૭) હાડકું ભાગ્યું હોય તે ઉપર—સવારમાં બાખડી ગાયનું

દૂધ, સાકર નાંખી તપાવવું. તેમાં ઘી અને લાખની ભૂકી નાંખી ઠંડુ થયા પછી પાવું; એટલે અસ્થિ-ભંગ નાશ થશે. **બીજો પ્રકાર**—લાખ, ઘઉ અને અર્જુનસાદડીની છાલવાળા દૂધમાં, ઘી, નાખી તે છુટા પડેલા સાંધા અથવા ભાગેલા હાડકા ઉપર ચોપડવું. (૧૮) સળેકમ ઉપર ગાયનું દૂધ ગરમ કરી તેમાં ખડીસાકર અને મીરપુડ નાંખી પાવું. (૧૯) માથાના રક્તજ અને પિત્તજ રોગ ઉપર—રૂની જાડી પેપલી કરી તે ગાયના દૂધમાં પલાળી માથા ઉપર રાખવી, તે ઉપર પાટો બાંધી રાખવો અને વારંવાર દૂધ રેડતાં રહેવું. આ પ્રમાણે સવારથી સાંજ સુધી રાખી સાંજે માથું ધોઇ નાંખી માખણ ચોળવું. એ પ્રમાણે બે ત્રણ દિવસ કરવું. (૨૦) પ્રવાહિક અને રક્તપિત્તાદિક ઉપર—અર્ધું પાણી અને અર્ધું દૂધ એકઠું કરી, દૂધ એકલું રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું; તે પેટની અંદર વાયુ રહેલો હોય ત્યારે શૂળ, પ્રવાહિકા, રક્તપિત્ત, તહાન વગેરે રોગો ઉપર પાવું, જેવું અમૃત તેવુંજ એ દૂધ છે. એ સર્વ રક્તવિકારના રોગ ઉપર ઉપયોગમાં લેવું. (૨૧) પાંડુ રોગ, ક્ષય, અને સંગ્રહણી ઉપર—લોઢાના વાસણમાં તપાવી રાખેલું દૂધ સાત દિવસ પાવું અને પથ્ય પાળવી, એટલે એ રોગ દૂર થશે. (૨૨) હેડકી ઉપર ઉકાળેલું દૂધ પાવું. (૨૩) મૂત્રાવરોધથી થએલા ઉદાવર્ત વાયુ ઉપર દૂધ પાણી એકઠું કરી પાવું. (૨૪) મહેનત કરી આવેલા પાકી ગએલા માણસને ગરમ કરેલું દૂધ પાવું એટલે થાક જઇ હુશિયારી આવે છે. થાકી ગયેલા માટે આ અપ્રતિમ ઔષધ છે. (૨૫) માથું દુઃખતુ હોય તેપર ગાયના દૂધમાં સુંઠ ઘસી માથા ઉપર તેનો લેપ કરવો, અને ઉપર રૂ લગાવવું.

ગાયનું દહીં—સ્વાદુ, બળ વધારનાર, રૂચિકારક, તેજસ્વી, શોભિત, પૌષ્ટિક, મીઠું, ગ્રાહક, ઠંડુ, અને વાતાર્શનું નાશક છે. દહીં મંદ, સ્વાદુ, સ્વાદ્વમ્લ, ખાટું અને અતિ ખાટું એમ પાંચ પ્રકારનું છે. મંદ દહીં એ જાડું, રૂચિએ દૂધ જેવું, મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનાર, સારક, દાહક, અને ત્રિદોષવાળું છે. સ્વાદુ દહીં જાડુ, મીઠું, વૃષ્ય, પાક કર્યા પછી મધુર, અભિષ્યંદકારક, મેદ, વાયુ, કફનો નાશ કરનાર, લોહીને સ્વચ્છ કરનાર અને પિત્તને શમાવનાર છે. સ્વાદ્વમ્લ દહીં જાડુ, મીઠુ, કિંચિત્ ખાટું અને તુરૂં છે. બીજા ગુણ, સ્વાદુ દહીં જેવાજ છે. ખાટું દહીં-લોહી, પિત્ત, કફને બનાવનાર અને શોભિતું છે. અતિ ખાટું દહીં દીપન, ગળામાં દાહ કરનાર, શરીર ઉપર રૂવા ઉભાં કરનાર, રક્તપિત્ત કરનાર અને દાંતને ખટાવનાર છે. તપાવેલા દૂધનું દહીં-શીતળ, લઘુ; વિષ્ટંભકારક, વાતલ, ગ્રાહક, દીપન, મધુર, રૂચિકર અને થોડું પિત્તકારક છે તપાવી મલાઈ કાઢી લીધેલા દૂધનું દહીં ઠંડું, લઘુ, વિષ્ટંભકારક, વાતલ, ગ્રાહક, દીપન, મધુર, રૂચિકર, અને થોડુ પિત્તકારક છે. સાકરમિશ્રિત દહીં ખાવાથી પિત્ત, દાહ, તૃષા અને રક્તદોષનો નાશ થાય છે. ગોળમિશ્રિત દહીં-તર્પણ, ધાતુવર્ધક, ગુરૂ અને વાનો નાશ કરનાર છે, દહીં ઉપરની તોર બળ વધારનાર, તુરી, પિત્તકારક, સારક, ગરમ, રૂચિકર, ખાટી, લઘુ, સ્રોતશોધક; અને પ્લીહોદર, તૃષા, કફાર્શ, વાયુ, વિષ્ટંભ, પાંડુરોગ, શૂળ અને શ્વાસની નાશક છે. દહીં ઉપરની તોર સારક, ગુરૂ અને રક્તપિત્ત કફ અને વીર્યને વધારનાર, અને જઠરાગ્નિ મંદ કરનાર વાતનાશક એવી છે, બીજા ગુણ દહીં જેવા છે. (૧) અજીર્ણ ઉપરઃ—ગાયનું દહી અથવા છાશ, સરખે ભાગે પાણી નાંખી પાવું; એટલે અતિ વધી ગએલા અજીર્ણથી જીવનું રક્ષણ થશે, (૨) કાચની ભૂકી અનાજ સાથે ખાવામાં આવી હોય તે ઉપરઃ—ગાયનું દહીં પાવું. (૩) તૃષ્ણા રોગ ઉપરઃ—જુની ઈંટ સ્વચ્છ ધોઈ, અગ્નિમાં નાખી લાલચોળ થાય ત્યા સુધી તપાવી, ગાયના દહીંમાં નાંખવી અને તે થોડું થોડું દહીં પાવુ. (૪) કરેણના વિષ ઉપર—ગાયના દહીંમાં સાકર નાંખી પાવું. (૧) સૂર્યાવર્ત રોગ ઉપરઃ—સૂર્યોદય થયા પહેલાં દહીં અને ભાત ૩ દિવસ જમવા આપવો.

ગાયનું માખણઃ—શીતળ; ધાતુવર્ધક, તેજોવર્ધક, વૃષ્ય, કાંતિ વધારનાર, ગ્રાહક, બળપ્રદ, બાળક અને વૃદ્ધને માટે જડ, રૂચિકર, મધુર, સુખકારક, આંખનું તેજ વધારનાર, પુષ્ટિકારક, અને વાત, પિત્ત, કફ, અર્શ, ક્ષય; રક્તવિકાર, અર્દિતવાયુ, સર્વાંગશૂળ, મહેનત અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. ઠંડુ માખણ-બળ વધારનાર, વીર્યકારક, ગુરૂ, કફકર, મેદવર્ધક, આંખોને હિતકર, ધાતુ વધારનાર, અપ્રિય, અનભિષ્યંદિ, તેજ બે ત્રણ દિવસનુ હોય તો ખારૂં, તીખું, ખાટું, અને વાંતિ, અર્શ, કોઢ, એ દોષ સિવાય નેત્રરોગ, અને બીજા સર્વ રોગનો નાશ કરનાર છે. (૧) ક્ષય મટી શક્તિ આવવા માટે—ગાયનું માખણ

ખડીસાકર, મધ અને સોનાના વરક, એકઠું કરી ખાવા આપવું. (૨) આંખોએ દાહ થતો હોય તે ઉપરઃ—ગાયનું માખણ આંખો ઉપર ચોપડવું. (૩) શરીરમાંના ઝીણા તાવ ઉપર ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં. (૪) શીતળા અથવા શીળીના યોગથી થએલા છોકરાના ઝીણા તાવ ઉપરઃ—ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર એકઠું કરી તેમાં જીરાની ભૂકી નાંખી, નાની સોપારી જેવડી ગોળી કરી હમ્મેશાં સવારમાં આપવી. (૫) કાનમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તોઃ—ગાયનું માખણ થોડું ગરમ કરી કાનમાં નાંખવું. (૬) ખરસાણી, ભિલામો ઇત્યાદિ અડયાં હોય અથવા આંખમાં પડયાં હોય તો ગાયનું માખણ ચોપડવું. ખરસાણી ભૂલથી કદિ ખાવામાં આવવાથી શરીરમાં દાહ થાય તો ગાયનું માખણ પુષ્કળ ખાવા દેવું; (૭) કરેણના વિષ ઉપરઃ–ગાયનું માખણ થોડું ઉનું કરી આપવું. (૮) રક્તાતિસાર ઉપરઃ–ગાયના દૂધનું માખણ કાઢી તેમાં મધ અને ખડીસાકર નાખી પાવું. (૯) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ–ગાયનું માખણ અને તેલ ખાવા આપવું; એટલે દાંતને મજબુતી આવી, પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થશે.

ગાયની છાશઃ—જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, ત્રિદોષ તથા અર્શની નાશક છે સાધારણ છાશ–સ્વાદુ, ગ્રાહી, ખાટી, તુરી, લઘુ, ગરમ, પાક વખતે મધુર, તીખી, લુખી, અવૃષ્ય, બળપ્રદ, તૃપ્તિકર, હૃદ્ય, વિકાશી, રુચ્ય, શરીરને કૃશ કરનાર, અને કમળો, મેહ, મેદ, અર્શ, પાંડુ, સંગ્રહણી, મલસ્તંભ, અતિસાર, અરૂચિ, ભગંદર, ઉદર, પ્લીહા, ગુલ્મ, સોજો, કફ, કોઢ કૃમિ, પરસેવો, ઘીનું અજીર્ણ, વાયુ, ત્રિદોષ, વિષમજ્વર, અને શૂળનો નાશ કરે છે. છાશ મધુર પાકી છે, એટલે પિત્તનો કોપ કરતી નથી; લુખી ગરમ (ઉષ્ણ) અને તુરી છે; એટલે કફનો નાશ કરે છે. ખાટી અને મધુર છે માટે વાનો નાશ કરે છે. મધુર (મીઠી) છાશ કફ કરનાર અને વાત અને પિત્તનાશક છે. ખાટી છાશ રકતપિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ખાટી છાશ મીઠા સાથે પાઈ હોય તો વાનો નાશ કરે છે. મીઠા (મધુર) છાશ સાકર સાથે પાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે. મીઠુ અને સુંઠ, મરી, પીપરની સાથે મેળવી પાવાથી તે રૂક્ષ અને કફનાશક છે. પેટમાં વાયુ હોય તે ઉપર પીપર અને મીઠું નાખી આપવી. પિત્ત થએલાને સાકર અને મરી સાથે આપવી. કફ ઉપર ત્રિકટુ, સુવા, જીરૂ અને સિંધવ નાંખી આપવી, ત્રિકટુ, મીઠું (સિંધવ), જવખાર, વગેરે નાંખી, તે છાશ સન્નિપાત ઉપર આપવી. ક્ષત, દૌર્બલ્ય, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, દાહ, તૃષા, અને રક્તપિત્ત ઉપર છાશ આપવી નહિ. મીઠા સહિત છાશ, ઉંઘ અને અંગ જાડું કરનાર અને જડ છે. માખણ કહાડી લીધેલી છાશ લઘુ (હલકી) અને પથ્યકર છે. જાડી છાશ (મઠો) ઉષ્ણ અને ત્રિદોષનાશક છે. (૧) દાહ (બળતરા) ઉપરઃ—ગાયની છાશથી કપડુ ભીજવી તે વસ્ત્રથી રોગીને સ્પર્શ કરતાં રહેવું; એટલે દાહ નાશ થશે. (૨) સંગ્રહણી, અતિસાર અને મૂળવ્યાધિ ઉપર—ગાયની છાશ પાવી, તેથી શરીરમાંનુ લોહી શુદ્ધ થઇ, રસ, બળ, પુષ્ટિ અને વર્ણ (રંગ) સરસ થાય છે; આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને વાત તથા કફના સેંકડો રોગ નાશ થાય છે. (૩) મલાવષ્ટંભ (બદ્ધકોષ્ટ) થાય તો—સુવા અને બિડલોણ નાંખી ગાયની છાશ પાવી. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર–ચિત્રાની છાલ, વાટી તેના રસને એક વાસણમાં નાંખવો. અને તેમાં ગાયનું દહીં અથવા છાશ નાખી પાવું. (૫) મૂળવ્યાધિ ઉપર—સુંઠ, મરી, પીપર અને બીડલોણ, નાંખી ગાયની છાશ પાવી. (૬) સંગ્રહણી ઉપર—ગાયની છાશમાં એક તોલો ધોળી મુસળી વાટી પાવી અને પથ્ય છાશ તથા ભાતની રાખવી. (૭) ગાયની છાશમાં સુંઠ અને પીપરની ભૂકી નાંખી પાવી. સંગ્રહણી રોગને માટે છાશ–દીપન ગ્રાહક અને લઘુ છે. (૮) મગફળી ખાધા પછી છાશ પાવી, એટલે નડશે નહિ. તેમજ તેથી થનાર અજીર્ણને માટે પણ છાશ ફાયદો કરનાર છે.

ગાયનું ઘી:—રસ વખતે અને પાક વખત સ્વાદુ, શીત, ગુરૂ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્તકારક, સ્નિગ્ધ, સુગંધિ, રસાયન, રૂચ્ય, નેત્ર્ય, કાંતિકારક, વૃષ્ય; અને મેધા, લાવંણ્ય, તેજ તથા બળને આપનારું; વયઃસ્થાપક, બુદ્ધિપ્રદ, શુક્લ, સ્વર્ય, હૃદ્ય, મનુષ્યને હિત કરનાર; અને બાલ, વૃદ્ધ, ક્ષતક્ષીણ, એમને જડ; અને અગ્નિદગ્ધ, શરીર, શસ્ત્રક્ષત, વાત, પિત્ત, કફ, ભ્રમ, વિષ, અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. એ નિરામજ્વરને હિતકારક અને આમજ્વરવાળાને વિષ સમાન છે. માખણવાળું ઘી:–તૃપ્તિકારક, દુર્બળ માણસને

હિતકારક, ભોજનમાં સ્વાદવાળું; નેત્ર, પાંડુ અને કમળા ઉપર પ્રશસ્ત છે. અગ્નિમાંદ્ય, બાલ, વૃદ્ધ, ક્ષયરોગ, આમવ્યાધિ, કફરોગ, મદાત્યય, બદ્ધકોષ્ટ અને તાવમાં થોડુંજ આપવું. જૂનું ઘીઃ—તીક્ષ્ણ, સારક, ખાટું, લઘુ, તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, રંગ કરનાર, છેદક, લેખન, સાંભળવાની શક્તિને વધારનાર, અગ્નિદીપક, વ્રણશોધક, શરીરને સાંધનાર; અને ગુલ્મ, યોનિરોગ, મસ્તક રોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, સોજો, અપસ્માર, મદ, મૂર્ચ્છા, જ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, સળેકમ, કોઢ, ઉન્માદ, કૃમિ, વિષ, અલક્ષ્મી અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. એ યોનિકર્મ અને નસ્ય વિષયમાં પ્રશસ્ત છે. આ ઘી દશવર્ષ સુધીનું જુનું સમજવું. દશ વર્ષ ઉપરાંત જુનું થએલું તે સો, હજાર વર્ષ સુધીનું કૌંભ નામનું જાણવું. અગીઆરસેં વર્ષ ઉપરનું તે મહાઘૃત જાણવું. એ જેમ જુનું હશે તેમ ગુણમાં વધારે હશે એમ જાણવું. શતધૌત ઘૃત (સો વાર ધોએલું ઘી) દાહ, મોહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ દૂધ જેવા. માખણ, દહીં, ઘી, ઇત્યાદિક ગાયનાં ઘણાંજ ઉત્તમ છે. અને બકરીનાં ઘણાંજ નિંદ્ય છે. (૧) આધાશીશી ઉપરઃ—ગાયનું ચોખ્ખું ઘી સવાર સાંજ નાકમાં નાંખવું એટલે સાત દિવસમાં આધાશીશી તદ્દન દૂર થઇ જશે. (૨) નાકમાથી લોહી પડે છે તેના ઉપરઃ—ગાયનુ ચોખ્ખું ઘી નાકમાં નાંખવું. (૩) પિત્ત મસ્તકે ચડી ગયાં હોય તો ગાયનું ચોખ્ખું ઘી માથે ચોળવું; એટલે ચડેલું માથું તત્કાળ ઉતરી જશે. (૪) હાથ પગમાં દાહ (બળતરા) થતો હોય તોઃ—ગાયનુ ચોખ્ખું ઘી ચોળવું. (૫) તાવ વગેરે કારણથી શરીરે અતિશય બળતરા થતી હોય ત્યારે—ગાયનું સોવાર અથવા હજાર વાર ધોએલું ઘી શરીરે ચોળવુ. (૬) ધંતૂરાના અથવા રસકપૂરના વિષ ઉપર.—ગાયનું ઘી પુષ્કળ પાવું. (૭) દારૂ ઉતારવાને માટે—ગાયનુ ઘી ૨ તોલા અને સાકર ૨ તોલા એકઠાં કરી પાવાં. (૮) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપરઃ—ગાયનુ શતધૌત ઘી શરીરે ચોળવું. (૯) ચોથીઓ તાવ, ઉન્માદ અને અસ્પમાર ઉપરઃ—ગાયનુ ઘી, દહીં, દૂધ અને છાણનો રસ; એમાં ઘી સિદ્ધ કરી પાવું. (૧૦) દાઝેલા શરીર ઉપરઃ—ગાયનુ ઘી ચોળવું. (૧૧) માથાના દરદ ઉપરઃ—ગાયનું દૂધ અને ઘી એકઠું કરી અંજન કરવું એટલે આંખમાં રાતો રગ દેખાય તો રોગ જતો રહ્યો એમ જાણવુ. (૧૨) છોકરાંઓની છાતીમાં કફનો ગઠ્ઠો બંધાઈ ગયો હોય તે ઉપરઃ—ગાયનું ઘી છાતી ઉપર ચોળી સારૂં મર્દન કરવું. (૧૩) શરીરમાં ગરમી થયાથી લોહી ખરાબ થઇ શરીર ઉપર તાંબા જેવા રંગનાં ચાઠા થઇ પછી તે કાળાં થઇ તેની ગાંઠો બની શરીર ઉપર ફુટી નીકળે છે. તે ઉપર—પહેલા જળો મુકાવી લોહી કઢાવવું. પછી પિત્તળની કથરોટમાં ગાયનું ઘી તોલા ૧૦, અથવા અર્ધું ગાયનું અને અર્ધું બકરીનું લઇ, તેમાં પાણી નાખી હાથથી ખુબ ફેણવું; અને પાણી કાઢી બીજુ પાણી નાંખવું. એ પ્રમાણે સો વાર પાણીથી ધોઇ, તેમા ફટકડીની લાહીની ભૂકી અઢી તોલા નાંખી, ઘુંટી, તે મિશ્રણ માટીના વાસણમા ભરી રાખવું, એ નિત્ય સુતી વખતે ચાઠાં થએલી સર્વ જગાએ ચોળ્યાથી, જમી ગએલી શરીરમાંની ગરમી ઓછી થઇ, કેટલાક દિવસોમાં શરીરમાંથી બળતરા મટી જઇ લોહી શુદ્ધ થાય છે; અને આ દુષ્ટ રોગ નહિ જેવો થાય છે. (૧૪) તૃષ્ણારોગ ઉપરઃ—ગાયનું ઘી અને દૂધ એકઠું કરી પાવું. (૧૫) દાહ (બળતરા) રોગ ઉપરઃ—ગાયનું સો અથવા હજાર વાર ધોએલું ઘી શરીરે ચોળવું. (૧૬) ઉચકી ઉપરઃ—ગાયનું કાકરવર્ણું ઘી પાવું. (૧૭) સન્નિપાત વિસર્પ ઉપર—ગાયના શતધૌત ઘીનો વારંવાર લેપ કરવો. (૧૮) જળવાત ઉપરઃ—ગાયના ઘીમાં છીંપની ભસ્મ નાખી તેનો ખરલ કરી લેપ કરવો.

ગોમૂત્રઃ—તુરૂં, કડવું, તીખું, લઘુ, ખારૂં, ગરમ, તીક્ષ્ણ, પાચન, અગ્નિદીપન, ભેદક, પિત્તલ, મેધાકારક, કિંચિત્ મધુર, સારક, લેખન, બુદ્ધિપ્રદ; અને કફ, વાયુ, કુષ્ટ, ગુલ્મ, ઉદર, પાંડુ, કિલાસ કુષ્ટ, શળ, અર્શ, કંડૂ, દમ, આમ, ભ્રમ, જ્વર, આનાહ વાયુ, ઉધરસ, મલસ્તંભ, સોજો, મુખરોગ, નેત્રરોગ, ત્વચારોગ, સ્ત્રીઓના અતિસાર અને મૂત્રરોધ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. સર્વ મૂત્રોમાં આ મૂત્ર ગુણમાં અધિક છે. (૧) કફ રોગ ઉપરઃ—એકલું ગોમૂત્ર પાવું. (૨) રેચ, થવા માટેઃ—ગોમૂત્ર જેટલી વાર કપડામાં ગળી પાવામાં આવે તેટલા રેચ થાય છે. (૩) ઉદરરોગ અને ડબ્બાપરઃ—ગોમૂત્રમાં સાકર અને મીઠું સમભાગ ઝીણું વાટી નાખી તે પાવુ. અથવા ગોમૂત્રમાં સિંધવ અને રાઇની ભૂકી નાંખી તે આપવું (૪) સસણી ઉપર—ગોમૂત્ર એક બે વખત ગાળી તેમાં હળદર નાંખી પાવું (૫) ઉદરરોગ અને

છોકરાંના પેટમાંના ડબ્બા-(બાર) ઉપરઃ—ગાયનું મૂત્ર ૪ તોલા લઈ, તેમાં નાળીએરની કાચલી ૧ પૈસાભાર અને ખરવતીનાં સુકા પાન એક પૈસાભાર, ઘસી પાવાં એથી પેટમાના સર્વરોગ જુદા પડી મળદ્વારે તેનો નિકાલ થાય છે; છોકરાંઓને આ ઔષધ અષ્ટમાંશ અથવા ચતુર્થાંશ પ્રમાણમાં આપવું (૬) પાંડુરોગ ઉપરઃ—હમ્મેશાં સવારમાં શક્તિ અનુસાર ગાયનું મૂત્ર વસ્ત્રમાથી ગાળી રોગના કમી જાસ્તી જોર પ્રમાણે ૨૧ અથવા ૪૨ દિવસ સેવન કરવું. (૭) કર્ણસ્ત્રાવ ઉપર—ગોમૂત્ર થોડુ ગરમ કરી, તેવડે કાન ધોવો.

ગાયનું છાણઃ—દુર્ગંધ-નાશક, શોધક, સારક, શોષક, બીજવર્ધક, પોષક, રસવાન, કાંતિકર, અને લેપને માટે સ્નિગ્ધલ, મળ વગેરે કહાડનાર છે, (૧) મરેલ ગર્ભ બહાર પાડવો હોય તેનેઃ—ગાયના છાણનો રસ સાત તોલા કાઢી તે ગાયના દુધમાં પાવો, (૨) ગુદભ્રંશ (આમ) ઉપરઃ—ગાયનું છાણ ઉનું કરી તેનાથી શેક કરવો. (૩) પરસેવો નહિ થવા માટે—ગાયનું સુકાએલું છાણ અને મીઠાનું જુનું વાસણ એ બેનો ભૂકો કરી શરીરે ચોપડવો. (૪) ખરજ (ચેળ) જવા માટેઃ—છાણ શરીરે ચોળી ઉના પાણીથી સ્નાન કરવું.

છાણની રાખઃ—શોષક, છિદ્ર રોપણ કરવાવાળી, રેચક, દુર્ગંધનાશક, ધાન્યવર્ધક, કૃમિ-કીટઘ્ન, શોધક અને શીતનિવારક છે. (૧) શીતળા ફુટી નીકળેલા ફોલ્લા ઉપરઃ—રાખને કપડાથી ચાળી તે ભરવી. આજ ઉપાય એ ઉપર મુખ્યત્વેકરી શ્રેષ્ઠ છે. (૨) સાધારણ છિદ્ર ઉપરઃ—ઘીમાં રાખ મેળવી ચોપડવી. (૩) ધાન્ય રાખમાં ભરી રાખવાથી, ભુંડ, કીલ્લાં વગેરે પડતાં નથી.

૧૨૬—પ્રાણિજ ઔષધી.

૧—અસ્થિ. (હાડકાં).

(૧) નાડીવ્રણ અને ભગંદર ઉપર:—તરસનાં હાડકાં પાણીમાં ઘસી પાવાં; અને લેપ કરવો. **(૨) પીનસરોગ ઉપર:**—તરસનું હાડકું પાણીમાં ઘસી નાકમાં નાખવું. **(૩) જલોદર ઉપર:**—માણસની (કપાળ) ખોપરી પાણીમાં ઘસી પાવી; એટલે સુજ જલદી ઉતરે છે. **(૪) હાડવ્રણ અને સડેલા કુષ્ટ (કોઢ) ઉપર:**—માણસનાં હાડકાં બારિક વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, તે ચાંદીઓપર ચોપડવું; એટલે ક્ષત જલદી બરાઇ આવે છે. **(૫) હડકાયા કુતરાના વિષ ઉપર:**—કુતરાનો અથવા વાઘનો સુળોદાંત અને કપાળની ખોપરીનું હાડકું પાણીમાં ઘસી આપવું. **(૬) ઢોરના ગળામાં હાડકું અટકયું હોય તો:**—તરસના નાકનું હાડકું પાણીમાં ઘસી, તે પાણી પાવું. **(૮) ભગંદર ઉપર:**—ત્રિફળાના કાઢામાં બિલાડીનું હાડકું ઘસી લેપ કરવો. **(૯) નાસુર ઉપર:**—ખવલ્યા બિલાડીનું હાડકું, કાચબાની ખોપરી, અને તરસનું હાડકું ઘસી ચોપડવું. **(૧૦) બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર:**—કાચબાના કપાળનું હાડકું ઘસી પાવુ. (૧૧) ભગંદર અને દુષ્ટ વ્રણ ઉપર:—બિલાડાના અને કુતરાના હાડકાની ભસ્મ કરી, ઘીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૨) ઉંદરના વિષ ઉપર:—ખવલ્યા બિલાડીનું હાડકું ઘસી ચોપડવું.

૨—ઉંદરની લીંડીઓ.

(૧) બાળકની ઇંદ્રિ અને ઝાડો બંધ થયો હોય તો:—ઉંદરની લીંડી પાણીમાં કાલવી ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. **(૨) પ્રદર ઉપર:**—ઉંદરની લીંડીઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવી. **(૩) પ્રમેહ ઉપર:**—ઉંદરની ૩-૪ લીંડીઓ દુધમાં આપવી. **(૪) નાના બાળકને રેચ થવા માટે:**—ઉંદરની લીંડીઓ અને એરંડાનું ચૂર્ણ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેનો ગુદા ઉપર અને ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. **(૫) કરોળીઓ શરીરપર મસળવાથી ઝીણી ઝીણી ફોલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર તથા ઉંદરના વિષ ઉપર:**—ઉંદરની લીંડીઓ ઘસી ચોપડવી.

૩—કસ્તૂરી.

કસ્તૂરીની ઉત્પત્તિ નેપાળ દેશમાં થાય છે. કસ્તૂરી હરણની તથા જવાદી બિલાડાની ડુંટીમાંથી નીકળે છે. બિલાડાથી થનાર કસ્તૂરીને જવાદી કસ્તૂરી કહે છે; એ મૃગકસ્તૂરી કરતાં હલકી ગણાય છે. સુવાસિક તથા થોડી ઉત્પન્ન થવાથી મોંઘી મળે છે. શુદ્ધ કસ્તૂરી સુંઘવાથી નાકમાંથી લોહી પડે છે. **કસ્તૂરી**—ચક્ષુષ્ય, તીખી, કડવી, સુગંધી, ઉષ્ણ, શુક્રપ્રદ, ગુરૂ, રૂક્ષ, ક્ષાર અને રસાયન છે. તે કિલાસ, કુષ્ટ, મુખરોગ, કફ, દુર્ગંધ, અલક્ષ્મી, મળ, વાયુ, તૃષા, ઉલટી, શોષ અને વિષનો નાશ કરે છે. તે કામરૂ દેશમાં ઉત્પન્ન થએલી કાળારંગની તે ઉત્તમ અને નેપાળમાં થનારી તામ્રવર્ણ તે મધ્યમ અને કાશ્મીરમા થનારી કપિશ વર્ણની તે કનિષ્ઠ જાણવી. **લતા કસ્તૂરી**—સ્વાદુ, વૃષ્ય, શીતળ, લઘુ, નેત્રને હિતકારક, કડવો, છેદક, તીક્ષ્ણ અને બાસ્તશુદ્ધિ કરનારી છે તથા બસ્તિરોગ, કફ, તૃષા, મુખરોગ, લાલાસ્રાવ, ઉલટી, વાયુ, દુર્ગંધ, મેદ અને અલક્ષ્મીનો નાશ કરે છે. એ દક્ષિણ દેશમાં થાય છે. **જવાદી કસ્તૂરી**—ચક્ષુષ્ય, ઉષ્ણ, સુખાવહ, સુગંધી, સ્નિગ્ધ, વાયુ ઉપર પ્રશસ્ત, પુષ્ટિકર, અને શુક્રવૃદ્ધિકારક છે; તથા કફ, કિટિભ, કુષ્ટ, પરસેવો, દુર્ગંધ, વિષ, કંઠરોગ, અને કુષ્ટનો નાશ કરે છે. **(૧) કાન કહે છે તે ઉપર:**—થોડી કસ્તૂરી કપાસમાં વીંટાળી કાનમાં રાખવી. **(૨) નારૂ ઉપર:**—૧ ગુંજાથી ૨ ગુંજા સુધી કસ્તૂરી ઘીમાં નાખી પ્રાશન કરવી, એટલે વધેલો વાળો હશે તો તે પણ સારો થશે. **(૩) સન્નિપાત જ્વરમાં સંજ્ઞા (મૂર્ચ્છા)**

આવે છે તે ઉપર:—કસ્તૂરી અને મરી, એ ઘોડાની લાળમાં ઘસી મધ નાખી આપવાં (૪) જ્વરમાં શોષ પડે છે તે ઉપર:—પાણીમાં કસ્તૂરી નાખી આપવી. (૫) શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:—કસ્તૂરી આપવી. (૬) કસ્તૂર્યાદિ ગુટિકા:—કસ્તૂરી અને શુદ્ધ કપૂર એક તોલો, લવંગ ૨ તોલા, મરી, પીંપર બહેડાં અને કોળીજંન, એ અર્ધો તોલો તથા દાડમની છાલ ૪ તોલા, એ સર્વે કાથાના પાણીમાં ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ બાંધવી. એ મ્હોંમાં રાખવાથી કફ દૂર થાય છે. એના સેવનથી શ્વાસનું નિવારણ થાય છે. (૭) પુરૂષત્વ કમી થયું હોય તો:—કસ્તૂરીનું સેવન કરવું. (૮) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે:—ત્રણ ભાર સુવર્ણ ભસ્મ અને એક ભાર કસ્તૂરીને એકત્ર કરી તેનું ૧ થા ૨ ગુંજા પર્યંત ચૂર્ણ, મધ સાકર અને ઘી સાથે સેવન કરવું. એથી શરીરમાં પ્રફુલ્લિતપણું આવી, કમરનું દુઃખવું વગેરે આજાર પણ દૂર થાય છે. પુષ્કળ અમીર લોક એનું નિત્ય સેવન કરે છે. (૯) ઘણા દિવસનો નિદ્રાનાશ દૂર થવા માટે:—સ્ત્રીના અથવા ગાયના દૂધમાં કસ્તૂરી વાટી અંજન કરવું.

૪—કબુતરની હગાર.

(૧) પાકેલું ગુમડું ફુટવા માટે:—કબુતરની હગાર લાવી લેપ કરવો. (૨) વાળા ઉપર:—૨ થી ૩ માસા સુધી કબુતરની હગાર મધમા મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી, તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે. (૩) પથરી ઉપર:—કબુતરની હગાર અને કાકડીનાં બિયાં, ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં; એટલે પથરી ઝરી પડશે. (૪) ભાર ઉપર:—કબુતરની હગાર મધમાં આપવી.

૫—કાંતણી (કરોળીઆ)નું ઘર.

(૧) નારૂ ઉપર:—કાંતણીનું ઘર બારિક કરી, શક્તિ અનુસાર પાનમાં અથવા ગોળમાં ખાવા આપવું. સાંજપર્યંત કંઇ ખાવું નહિ. સાંજે જમવું. પથ્ય—અલણી ત્રણ દિવસ. (૨) આગંતુક જખમો ઉપર:—કાંતણીનું ઘર લગાવવું. (૩) ઢોરોને કાંઇ વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર:—કાંતણીનું ઘર બાખરીમાં આપવું, એટલે ચાર પાંચ દિવસમાં કીડા નાશ થઇ જખમ ભરાઇ આવે છે. (૪) બાળંતરોગ ઉપર:—કાતણીનું ઘર બારિક કરી, તેને ગોળમા કુટી ગોળી કરી સાત દિવસ આપવી, પથ્ય પાળવી. (૫) ચાતુર્થિક જ્વર ઉપર:—કાતણીનુ ઘર ગોળમા મેળવી આપવું. (૬) કંઠસર્પ ઉપર:—કાંતણીનું ઘર અને અગરૂચંદન, એ સમભાગ બારિક કરી ચલમમાં નાખી પાવું.

૬—કુકડીની વિષ્ટા (હગાર.)

(૧) પાકેલું ગુમડું ફુટવા માટે:—કુકડીની અથવા કબુતરની વિષ્ટાનો ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. (૨) હડકાયા કુતરાના વિષ ઉપર:—કુકડીની વિષ્ટાનો લેપ કરવો. (૩) સોમલના વિષ ઉપર:—કુકડીની હગાર પાણીમાં મેળવી પાવી; એટલે ઉલટી થઇ વિષ નીકળી પડશે.

૭—કેશ.

(૧) અગ્નિદગ્ધવ્રણ ઉપર:—કેશ બાળી તેલમાં ખરલ કરી, મલમ કરી ચોપડવું. (૨) સુખપ્રસુતિને માટે:—જનનેંદ્રિયને કેશની ધૂણી આપવી.

૮—ગાંડૂળ, (સં૦ ભૂનાગ. ગુ. અળસીઆ)

ચોમાસામાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. એનો રંગ તાંબા પ્રમાણે લાલ હોઇ એ વેંતભર લાંબા હોય છે. એના રંગમાં તાંબુ હોવાથી એનો રંગ લાલ હોય છે. ભૂનાગ એટલે ગાંડૂળ—આ વિજ્ઞાનકારક છે. પારાની ખાખ કરવાના વિષયમાં એનું સત્વ કહેલું છે. એના સત્વથી જરા, વ્યાધિ દૂર થાય છે. એ સુવર્ણાદિ ખનીજ ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. તેમાંનું સુવર્ણ-ખાણમાંનું દુર્લભ છે. ભૂનાગ સત્વ:—

ગાંડૂળ, હળદર ગોળ, ગુગળ, લાખ, લીંકર, મચ્છ, પેંડ, અને ટંકણખાર એકત્ર કરી ખરલ કરવો; અને કુલડીમાં ઘાલી દેવતાપર ફુંકવું; એટલે તાંબા જેવું સત્વ નીકળે છે. એ શીત છે અને સંપૂર્ણ કુષ્ટ, વ્રણ અને સ્થાવર જંગમ વિષનો નાશ કરે છે. એનો પારામાં યોગ કરવાથી, પારો અગ્નિમાં સ્થિર થાય છે. એના સત્વની રવિવારે વીંટી કરી, તે પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવાને આપવું; એટલે તત્કાળ વિષ નાશ થાય છે. દુઃખી થતી સુવાવડીનો છુટકો જલદી થાય છે. તેમજ પાણીમાં વીંટી ધોઈ, આગળ લખેલા મંત્રે તે પાણી મંત્રી આપવાથી મોટું શૂળ, ત્રિદોષની પીડા, ભૂતબાધા અને ગ્રહબાધાનો નાશ થાય છે. તથા સ્ત્રી જલદી પ્રસૂતા થાય છે. ગુમડાને ભરી કાઢે છે અને નેત્રરોગ માટે નેત્રમાં નાખવાથી હિત થાય છે એવું બાલુકીએ કહેલું છે. **मंत्रः**—" रामवत्सोमसेनानी [illegible]तात तयाक्षर । [illegible]मालयोत्तरे पार्श्वे [illegible] मवद्रुम । तत्र शूलं समुत्पन्नं तत्रैव विलयं गतम् ॥ " એ વીંટી તેલમાં નાંખી તેલ કઢવી, તે તેલ જ્યાં શૂળ કિંવા પીડા થતી હોય ત્યાં ચોપડવું; એટલે તત્કાળ પીડા દૂર થાય છે. **નારૂ ઉપર:**—ગાંડૂળ સુકવી રાખી હરરોજ સુમારે એક વાલભાર ગોળમાં ગોળી કરી તે આપવી. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પર્યંત લઇ, પથ્ય અલણી કરવી; એટલે શરીરમાંના સર્વ વાળા બળી જાય છે. (૨) **સર્પના વિષ ઉપર:**—ગાંડૂળ અને કાળા મરી એ પાણીમાં વાટી આપવા; એટલે તત્કાળ વિષ દૂર થાય છે. (૩) **પુરૂષત્વ આવવા માટે:**—પશેર ગાંડૂળ લાવી છાશમાં ધોઇ, પછી તે શેકી નલિકા યંત્રે અર્ક કાઢવો; આ પાનના બીડામાં બિંદુ માત્ર ચોપડી ૩ દિવસ ખાવા આપવો.

૯—ગધેડાની લીંદ.

(૧) **ધોળા ઉંદર અંગ ઉપર પડી ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપર:**—ગાંઠ શસ્ત્રે ફોડી, તે ઉપર ગધેડાની લીંદ ૮ દિવસ બાંધવી. (૨) **ઇસબ રોગ ઉપર:**—ગધેડાની લીંદનો પાતાળયંત્રવડે અર્ક કાઢી તે ઇસબ ઉપર ચોપડવો. (૩) **કાચ, માટી અને ગેરૂ ઇત્યાદિકોના વિષ ઉપર:**—ગધેડાની લીંદનું પાણી પાવું. (૪) **મધુરા ઉપર:**—ગધેડાની લીંદ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પીવા આપવું.

૧૦—ગોરોચન.

ગાયના અથવા બળદના પિત્તાશયમાં એક જાતનો જાયફળ જેવડો ગાંગડો ઉત્પન્ન થાય છે; તેને " ગોરોચન " કહે છે. **ગોરોચન:**—અતિ શીત, રૂચિકર, મંગલદાયક, વશકર, કાંતિકારક, વૃષ્ય, કડવું; અને પિશાચબાધા, ગ્રહપીડા વિશેષ, દોષ, કુષ્ટ, કૃમિ, ઉન્માદ, ગર્ભસ્રાવ, ક્ષત, રક્તવિકાર અને નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. (૧) **ઉલટી, સસણી વગેરે બાળકોના અનેક રોગો ઉપર:**—ગોરોચન અને હળદર, એ બન્ને ખાવાના પાનના રસમાં આપવાં. (૨) **મધુરા ઉપર:**—મધુરો થએલા માણસને બીજા દિવસે ફક્ત એક વખત બે તોલા, ભેંસના દૂધમાં અડદ જેટલું ગોરોચન મેળવી આપવું. આ યોગથી મધુરો પેટમાં ન પડતાં બહાર પડે છે. (૩) **બાળકોને શીતળા હલકા આવવા માટે:**—ગોરોચન, ગાયના દૂધમાં ઘસી પાવું, એટલે શીતળા અંગ ઉપર તત્કાળ ઉઠે છે. (૪) **ખરજ ઉપર:**—ગોરોચન અને ચંદન ઘસી લેપ કરવો.

૧૧—ઘૃતવર્ગ.

સર્વ ઘીમાં ગાયનું ઘી શ્રેષ્ઠ છે. ઔષધોમાં સર્વ તાજા ઘીની યોજના કરવી. ઘીના સેવનથી માણસના અંગમાં ધાતુની વૃદ્ધિ થઇ, શક્તિ વધે છે, અને મગજ શાંત રહે છે. ઘીના સેવનથી શરીરમાંની અશક્તતા અને ગરમી દૂર થાય છે, અને લોહી શુદ્ધ થાય છે. અતિશય શારીરિક શ્રમ કરનારાઓને ઘીનું સેવન તો અત્યંત હિતકારક છે. હમણાના વખતમાં દુર્દૈવથી દૂધ ઘીની અછત થવાથી ચરબી જેવા નિષિદ્ધ પદાર્થની ઘીમાં ભેળસેળ થવા લાગી છે ! એ ભેળસેળનું ઘી સેવન કરવાથી અનેક વિકાર થવાનો સંભવ છે, એટલા માટે સર્વેએ અવશ્ય સાવચેતી રાખવી. ઘી સંબંધે વિસ્તાર " ગોવૈદ્યક " ભાગમાં કહેલો છે તે જુઓ. **બકરીનું ઘી:**—ચક્ષુષ્ય, દીપન, બળવર્ધક, વૃષ્ય, પાક વખતે તીખું, અને

કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, અર્શ, અને રાજયક્ષ્માનો નાશ કરનાર છે. **મેંઢીનું ઘી:**—તિખુટ તથા ગરમ છે; અને કફ, વાત, યોનિદોષ, પિત્ત અને શોષનું નાશક છે. **ભેંસનું ઘી:**—સૌખ્યદ, વર્ણકારક, લઘ, કાંતિકર, રુચ્ય, કફકર, મીઠું, શીતળ, વિષ્ટંભકારક, બળપ્રદ, ધૈર્ય આપનારૂં તથા ગુરૂ છે; અને અર્શ, સંગ્રહણી, વાત, રક્તપિત્ત, ભ્રમ તથા પિત્તનુ નાશ કરે છે. **હાથણીનું ઘી:**—કડવું, લઘુ, તુરૂ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કુષ્ટ, કૃમિનું નાશક તથા મળ અને મૂત્રનું સ્તંભક, કફનાશક, પિત્તકારક અને વિષ તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **ઘોડીનું ઘી:**—કિંચિત્ મધુર, અગ્નિદીપક, તુરૂ, તીખુ, મળમૂત્રરોધક, કિંચિત્ વાતલ. ઉષ્ણ, પાકકાળે લઘુ તથા તુરૂ છે; અને કફ, તથા મૂર્ચ્છાનું નાશક છે. **ઉંટણીનું ઘી:**—અગ્નિદીપક, ખારૂં, પાક વખતે તીખું: અને વિષ, અર્શ, કૃમિ, સોજો, વાયુ, કફ, કોઢ, ગુલ્મ, ઉન્માદ, મોહ, મૂર્ચ્છા, અપસ્માર અને બડબડનો નાશ કરે છે. **સ્ત્રીઘૃત:**—રુચિપ્રદ, નેત્ર્ય, પાક વખતે લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે. (૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, હાથ પગોનો દાહ, શિરોભ્રમણ અને આંખોમાંની બળતરા ઉપર ગાયનું ઘી ચોપડવું. (૨) ગર્ભિણીનો રક્તસ્રાવ, દાહયુક્ત વાતરક્ત, સન્નિપાતજ વિસર્પ અને દાહરોગ ઉપરઃ-ગાયનું શતધોત અથવા સહસ્રધોત ઘી ચોળવું. એથી કરી તાવથી થએલો દાહ પણ શાંત થાય છે. ઘી જુનું હોય તો ઘણું ઉત્તમ. (૩) વ્રણ તથા નાડી વ્રણ ઉપરઃ-જુના ઘીનો લેપ કરવો. (૪) આંખમાં ખુપરો નાખતો હોય તો સ્ત્રીઘૃત આંજવું.

૧૨—ઘેટાંના દાંત.

ઉપયોગઃ—(૧) શીતળાથી આંખમાં ફુલ પડયું હોય તો:—ઘેટાનો દાંત ઘસી અંજન કરવું.

૧૩—ઘોડાની લીંદ.

ઉપયોગઃ—(૧) શૂળ ઉપરઃ—ઘોડાની લીંદ પાણીમાં મેળવી, તે પાણી ગાળી લઇ, તેમાં થોડી શેકલી હીંગનુ ચૂર્ણ નાખી તે પાવું; એટલે કઠિન શળ પણ ત્વરિત શમશે. બીજો પ્રકાર—ઘોડાની લીંદનો અર્ક કાઢી તે આપવો. (૨) **ઉચકી ઉપરઃ**—ઘોડાની સુકાએલી લીંદની ધૂણી આપવી; એટલે કઠિન એવી ઉચકીનો પણ નાશ થશે. **મોડશી (અપચન) ઉપરઃ**—ઘોડાની લીંદ છાશના પાણીમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી, અજમો છ માસા પર્યંત નાખી પુનઃ વસ્ત્રગાળ કરી છમકારી પાવું.

૧૪—ઘોડાનો બાલ.

ઉપયોગઃ—(૧) ચામખીલ થાય છે તે ઉપરઃ—ઘોડાના વાળથી તેને બાંધવો એટલે ગરી પડે છે.

૧૫—છાશ.

આ સબંધે ગોવૈદ્યક ભાગમાં માહિતી છેજ તે સિવાયનો બાકીનો ભાગ અહીં લખ્યો છે. **ભેંસની છાશ:**—કફકર, સાંદ્ર, શોફકારક તથા ગુરૂ છે; અને ગુલ્મ, અતિસાર, પ્લીહા, અર્શ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, વિષમજ્વર અને મૂત્રરોગની નાશક છે. **બકરીની છાશ:**—લઘુ તેમજ સ્નિગ્ધ છે; અને દાહ, ગુલ્મ, અર્શ, ત્રિદોષ, સોજો, સંગ્રહણી અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **સંગ્રહણી ઉપરઃ**—બાયની છાશમાં સુંઠ અને પીપરનુ ચૂર્ણ આપવું.

૧૬—દહીં.

ગાયના દહીં સંબંધી વિચાર ગોવૈદ્યક ભાગમાં છે; બીજી માહિતી અહીં અપાય છે. **ભેંસનું દહીં:**—રક્તપિત્ત પ્રસાદન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મધુર, શોષક, કફકારક, ગુરૂ, અભિષ્યંદિ, બળકર, તથા શુક્રકારક છે, અને પિત્ત, વાત, તથા શ્રમનું નાશક છે. **બકરીનું દહીં:**—દીપન, પાચન, લઘુ, રુચિકર, ગરમ તથા ગ્રાહક છે, અને નેત્રરોગ, ક્ષય, અર્શ, કાર્શ્ય, ત્રિદોષ, શ્વાસ, કાસ અને વાયુનું નાશક છે. **હાથણીનું દહીં:**—તુરૂ, કાંતિકારક, રુચિકર, પાકવખતે તીખું, લઘુ, ઉષ્ણ, બળપ્રદ તથા વીર્યવર્ધક છે; અને

પરિણામશૂળ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઘોડીનું દહીં:**—મધુર, તુરૂં, કિંચિત્ વાતકર, રૂચિકર, આંખોને હિતાવહ તથા દીપન છે; અને કફ, મૂર્ચ્છા, નેત્રરોગ, કોઢ, મૂળવ્યાધિ, પેટમાંના કૃમિ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. **મેંઢીનું દહીં:**—રૂક્ષ, ઉષ્ણ, દીપન, પાચક, મધુર, ખાટું, રૂચિકર, અને વાતનાશક છે. **ઉંટણીનું દહીં:**—તીખું, ખારૂં, ભેદક, રસ વખતે મધુર, તથા ખાટું છે, અને વાતાર્શ, કૃમિ, કુષ્ટ, શૂળ અને ઉદરનો નાશ કરે છે. **સ્ત્રીનું દહીં:**—બળકર, તર્પણ, જડ, પાક વખતે મધુર, ખાટું, આંખોને હિતકારક, તુરૂં, પાકકાળે લઘુ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ તથા કફનાશક છે; અને પરિણામશૂળ, મલસ્તંભ, ત્રિદોષ અને મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે.

૧૭—દૂધ.

ભેંસનું દૂધ:—મધુર, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, બળકર, ગુરૂ તથા વૃષ્ય છે; અને શુક્ર, નિદ્રા, કફ, આળસ તથા રૂચિને કરનારૂં; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા જઠરાગ્નિનું નાશક; અને મંદાગ્નિને અપથ્ય છે. એ તીવ્રાગ્નિવાળા પુરૂષોને તપાવી પાવાથી બળ, પુષ્ટિ અને સર્વ ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે. **બકરીનું દૂધ:**—તુરૂં, મધુર, ગ્રાહક, લઘુ તથા શીતળ છે; અને જ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, સર્વવ્યાધિ અને અતિસારનો નાશ કરે છે. **મેંઢીનું દૂધ:**—મધુર, ગરમ, સ્નિગ્ધ, કેશ્ય, પુષ્ટિકર, ગુરૂ વાતનાશક, કફકર, અને મેદવર્ધક છે. **હાથણીનું દૂધ:**—મધુર, અગ્નિને મંદ કરનાર, શીતળ, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, વીર્યવર્ધક, મેદવર્ધક, સ્નિગ્ધ, તુરૂં, બળકર, કફકર, તૃપ્તિકર અને પિત્તનાશક છે. **ઘોડીનું દૂધ:**—ખારૂં, અગ્નિદીપક, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, કાંતિકર, દેહસ્થૈર્યકર, લઘુ, બળકર, ખાટું તથા સારક છે; અને સંધિવાત, ત્રિદોષ, ઉદર, વાયુ, કુષ્ટ, અને દમનો નાશ કરે છે. **ગધેડીનું દૂધ:**—મધુર, બળકર, રૂક્ષ, ખાટું, હીન, બુદ્ધિમાંદ્યકારક, પથ્ય, રૂચિપ્રદ તથા ખારૂં છે; અને કફ, વાયુ, બાળરોગ, કાસ અને દમનો નાશ કરે છે. **ઉંટણીનું દૂધ:**—મધુર, બળકર, રૂક્ષ, શોધક, કિંચિત્ ખારૂં, દીપન, ભેદક, સારક, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે, અને સોજો, કફ, કુષ્ટ, આનાહવાયુ, પ્રમેહ, નળવાત, કૃમિ, ગુલ્મ, કાસ, અર્શ, ઉદર તથા શૂળનો નાશ કરે છે. **માનુષ્ય દુગ્ધ:**—મધુર, શીતળ, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, તુરૂં, પથ્યકર, દીપન, પાચક, ધાતુવર્ધક, રૂચિકર, જીવન, અને સ્નેહન છે. એ રક્તપિત્ત ઉપર નસ્ય માટે અને શૂળ ઉપર આંખોમાં નાખવા માટે ઉત્તમ ઔષધ છે; અને નેત્રરોગ, અભિઘાત, વાત, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉદર રોગ ઉપર:**—ઉંટણીનુ દૂધ પાવુ (૨) **કફ, ઉધરસ, શ્વાસ અને અશક્તતા વગેરે બાળરોગો ઉપર:**—ઘેટીનુ દૂધ પાવુ (૩) **વીર્યસ્રાવ, ધાતુક્ષીણતા વગેરે ઉપર:**—દૂધ ગરમ કરી તેમાં ખડીસાકર નાંખી તે આપવુ. (૪) **નાના બાળકોને પાલુડો લાગે છે તે ઉપર:**—કુતરીનું દૂધ સ્ત્રીના દૂધમાં મિશ્ર કરી આપવું

૧૮—પેદુબાજાર.

પેદુબાજાર:—બકરીના પેટમાં એક જાતનો ગાંગડો ઉત્પન્ન થાય, તેને "પેદુબાજાર" કહે છે. **પેદુબાજાર:**—ધાતુવર્ધક છે અને સંપૂર્ણ મેહ, વિષ, કફ, પિત્તરોગ, મેદોરોગ તથા વાતશૂળનો નાશ કરે છે એ કસ્તૂરી, કેસર, ઘી, આદુનો રસ કિંવા યથોક્ત અનુપાનમાં અથવા પીંપર, જાયફળ અને મધમાં ભક્ષણ કરવાથી, ઘરડો માણસ તરૂણ પુરૂષ જેવો થશે. **શ્વાસ ઉપર:**—૧ ગુંજ પેદુબાજાર, મધ અને પીંપરમા આપવો.

૧૯—બીરબહોટી. (સં. ઇંદ્રગોપ. ગુ. ગોકળગાય.)

મૃગ નક્ષત્રમા રાતા રંગના ઝીણા કીડા ઉત્પન્ન થાય છે; તેઓને ઉર્દુ ભાષામાં **બીરબહોટી** કહે છે. ચોમાસામા આ કીડાઓની હારોની હારો લાગેલી હોય છે. વૈદ્ય વગેરે લોકો એ કીડાને એકઠા કરી વેચે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ભાર ઉપર:**—કાળી તુળસીના પાનનો અંગરસ ૪ માસા અને મધ ૪ માસા એકત્ર કરી, તેમા બીરબહોટી એક અથવા બે, બારિક ઘસી ચાટણ તેયાર કરી, એ સર્વે

ચાટણ પ્રથમ ચાર'ભે એકદમ ચટાડવું. એ પ્રમાણે ૩-૫-૭ દિવસ આપવું; પરંતુ જેમ જેમ રોગનું જોર કમી થતું જાય તેમ તેમ ઔષધનુ પ્રમાણ પણ કમી કરતાં જવું. એનાથી ત્રણ દિવસમાં ગુણ સમજાય છે. **(૨) સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ,** ડબ્બા (બાર) **અને નાના બાળકના પેટમાંના સર્વ રોગો ઉપર:**—કાળી તુળસીના પાનનો રસ અને ભાંગરાનો અગરસ ૧ તોલા પર્યંત લઇ, તેમાં ૪ તોલા પર્યંત બિરબહોટી ઘસી તથા અર્ધો ગુંજ ગોરોચન ઘસી, મધ નાખી આપવું. બાળકને અર્ધી બીરબહોટી આપવી. (૩) **દમ, ઉધરસ અને સુસી ઉપર:**—બીરબહોટી પાનમાં આપવી. (૪) **મૂળ-વ્યાધિ ઉપર:**—બીરબહોટી અને ધોળા કાથાની રાખનો મધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) **અર્ધાંગ, પક્ષઘાત, અર્દિત અને બીજા વાયુ ઉપર:**—બીરબહોટી પાનમાં આપવી. (૬) **પેટશૂળ ઉપર:**—જાયફળ અને બીરબહોટીનું ૧ વાલ ચૂર્ણ આપવુ. (૭) **સોજા ઉપર:**—બીરબહોટી મીણમાં મેળવી લેપ કરવો. (૮) **બેસી ગએલા સ્તન કઠિન થઇ ઉપર આવવા માટે:**—બીરબહોટી દૂધમાં વાટી સ્તન ઉપર લેપ કરવો.

૨૦–ભેંસનું છાણ.

ઉપયોગ:—(૧) **નવેલો-નખ ઉખડયો હોય તો:**—ભેંસનું તાજું છાણ ગરમ કરી બાંધવું. (૨) **મધૂરા ઉપર:**—ભેસનુ છાણ પાણીમા મેળવી ઢીંચણ પર્યંત અને જંઘા પર્યંત પગે ચોળી ધોઇ નાખવું. (૩) **તિડક પ્રમેહ ઉપર:**—ભેસનું છાણ પાણીમા ગાળી લઇ, તેમાં સાકર નાખી તે પાવુ.

૨૧–મધ.

સામાન્ય મધ:—શીત, લઘુ, સ્વાદુ, રૂક્ષ, ગ્રાહક, નેત્રોને હિતાવહ, અગ્નિદીપક, વ્રણશોધક, નાડીની શુદ્ધિ કરનારૂં, સૂક્ષ્મ, રોપણ, મૃદુ, વર્ણકારક, મેધાકર, વિશદ, વૃષ્ય, રૂચિકારક, આનંદકારક અને તુરૂં છે તથા સહજ વાતકર, કોઢ, અર્શ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, કફ, મેહ, કૃમિ, મદ, ગ્લાનિ, તૃષ્ણા, વાંતિ, અતિસાર, દાહ, ક્ષતક્ષય, મેદ, ક્ષય, ઉચકી ત્રિદોષ, આધ્માનવાયુ, વિષ તથા મલબંધનો નાશ કરે છે. **સર્વ જાતિનું મધ:**—વ્રણરોપણ, શોધક અને અસ્થિને સાંધનાર છે. મધ તપાવવાથી કિંવા ઉષ્ણ કાળમાં ઉષ્ણ પદાર્થોમાં ભક્ષણ કરવાથી, વિષ જેવું દુઃખ કરે છે. ઔષધોમાં જુનું મધ આપવું. જેમ જેમ જુનું થતું જાય તેમ તેમ તે ગુણકારી થાય છે. ઘી અને મધ સરખે ભાગે લેવા નહિ. એમ લેવાથી તે વિષસમાન થાય છે. ૨ગે ગાયના ઘી જેવું, રૂચિકર, સુગંધી, એવું મધ ઉત્તમ જાણવું. ઉપયોગ:-(૧) **કાન ફુટે છે તેને માટે:**—મહુડાનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૨) **કાનમાં બગાઇ વગેરે ગઇ હોય તે ઉપર:**—કાનમાં મધ નાંખવું. (૩) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—દશ ઉપર મધ ચોપડવું. (૪) **મેદોરોગ ઉપર:**—સવારે ગરમ પાણી ૪ તોલા લઇ, તેમાં ૨ તોલા મધ નાખી તે પાવું. (૫) **મુખરોગ ઉપર:**—મધનો ગંડૂષ (મ્હોંમાં મધ લઇ તે કેટલીક વાર રાખી કોગળો કરી નાખવો.) ધારણ કરવો; એટલે મ્હોંમાંનાં વ્રણ, ચાંદી, તથા દાહ, તૃષા, વગેરે રોગ દૂર થઇ મુખને સ્વચ્છતા આવે છે; અથવા મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેના કોગળા કરવા. (૬) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—પોચ્યા મહુડાનું મધ, પીછાએ ચોપડવું. (૭) **ગોમ કાનમાં ગઇ હોય તો:**—મધ અને તેલ કાનમાં નાંખવું. (૮) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—મધ અને સાકર, એ બકરીના દૂધમાં પાવું. (૯) **તૃષ્ણારોગ ઉપર:**—પાણીમાં સાકર અથવા મધ નાખી તે પાવું ઠંડુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી તે શેરભર પાવું; ઉલટી થશે એટલે તૃષ્ણા અને દાહ શમશે. (૧૦) **ખરસાણીના વિષ ઉપર:**—પાણીમાં મધ નાંખી પાવું. (૧૧) **ઝેરકચોલાના વિષ ઉપર:**—મધ, ઘી અને સાકર ખાવા આપવાં.

૨૨–માખણ.

ભેંસનું માખણ:—તુરં, વાતુલ, ગુરૂ, કફકર, મેદવર્ધક, આંખોને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, મધુર, શીત, બળકર, દાહકારક તથા ગ્રાહક છે; અને શ્રમ તથા પિત્તનું નાશક છે. એજ તાજું હોય તો ધાતુ-વર્ધક, બાળ તથા વૃદ્ધને હિતકારક અને બળકર છે. **બકરીનું માખણ:**—મધુર, તુરં, લઘુ, આંખોને

હિતકારક, દીપન, બલકર તથા હિતકર છે; અને ક્ષય, ઉધરસ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, શૂળ, નેત્રરોગ, જ્વર, પાંડુરોગ અને શ્વેત કોઢનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) કાનનો દાહ થાય છે તે ઉપર:—માખણ કિંચિત્ દેવતા ઉપર પીંગળાવી કાનમાં નાંખવું. (૨) રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર:—માખણ અને તલ ખાવા આપવા અથવા માખણ, નાગકેસર અને ખડી સાકર ખાવા આપવાં. (૩) રક્તાતિસાર ઉપર:—માખણ, મધ અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં.

૨૩—મૂત્રવર્ગ.

મૂત્રવર્ગમાં ગોમૂત્ર મુખ્ય છે. ઔષધોમાં એ સર્વ મૂત્રોના અભાવે આપવું, ગોમૂત્રમાં રેચક ગુણ ઘણો ઉત્તમ છે. પુષ્કળ તેલો અને ઘી સિદ્ધ કરવાના કામમાં ગોમૂત્રનો ઉપયોગ થાય છે. નસ્યને માટે ઉંટનું મૂત્ર આપવું પ્રાશનાર્થં ગાયનું પ્રશસ્ત, અને ઘેટાં, ઘોડાં, બકરા, ભેંસોનું મૂત્ર તેલમાં ઉકાળી લેપ કરવાથી દદ્રુ, કંડૂ, અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. ભેંસનું મૂત્ર:—તુરૂં. કડવું, ખારૂં, પિત્તકર, ઉષ્ણ તથા તીખું છે; અને શૂળ, અર્શ, ઉદર, કુષ્ટ, મેહ, વિષૂચિ, સોજો, આનાહ, પાંડુરોગ, ગુલ્મ તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. બકરીનું મૂત્ર:—તીખું, લઘુ, ઉષ્ણ, કડવું, રૂક્ષ, સ્વાદુ, તુરૂં, તીક્ષ્ણ, પથ્યકર તથા વાતુળ છે; અને દમ, ઉધરસ, સોજો, કમળો, ઉદર, પાંડુ, કફ, ગુલ્મ, પ્લીહા, નાડીવ્રણ, વિષ અને કર્ણશૂળનો નાશ કરે છે. હાથણીનું મૂત્ર:—ખારૂં, કડવું, ભેદક, પિત્તલ, તુરૂં, તીક્ષ્ણ, સારક, તીખું તથા વિદારણ છે; અને શૂળ, ઉચકી, દમ, વાયુ, કિલાસકુષ્ટ, કંડૂ, મંડલકુષ્ટ, કૃમિ, અર્શ, વિષ, ગુલ્મ અને કફનો નાશ કરે છે. ઘોડીનું મૂત્ર:—ઉષ્ણવીર્ય, ખારૂં; તીખું, રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તલ છે; અને કુષ્ટ, ઉન્માદ, કૃમિ, મોહ, કફ, વાયુ. દદ્રુ, શૂળ, વિષ, કિલાસકુષ્ટ, અને મોહનો નાશ કરે છે. ઘેટાનું મૂત્ર:—અગ્નિદીપક, કડવું, ખારૂં, તીખું, તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, સંગ્રહણી, કૃમિ, ભૂતબાધા, કંપ, ઉન્માદ, અને નલ-વિકારનો નાશ કરે છે. ઉંટનું મૂત્ર:—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, દીપન પિત્તલ, ખારૂં, તીક્ષ્ણ, તથા બળકર છે; અને કોઢ, અર્શ, ઉદર, કૃમિ, ઉન્માદ, વાતરોગ, તથા મનોવ્યાધિનો નાશ કરે છે, નરમૂત્ર:—રેચક, ખારૂં, ઉષ્ણ, રસાયન, કડવું તથા રૂક્ષ છે, અને વિષ, આમ, કૃમિ, રક્તદોષ, વ્રણ, ભૂતબાધા, ત્વગ્દોષ, વાયુ, મોહ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કફ, ક્ષય અને પાંડુરોગ ઉપર:—જુના લોહકાટને ગરમાળાના અગર બહેડાના લાકડાના કોલસામાં તપાવી, ગોમૂત્રમાં ૧૦૦ વાર બીજવી, પછી તેનો ખરલ કરી તેમાંથી ૧ વાલ ચૂર્ણ, મધ અને પીપરમાં આપવું. એ ચૂર્ણને "મંડુર" કહે છે. (૨) અપસ્માર ઉપર:—માંકણના રક્તમાં ચિંથરૂં ભીજવી સુકવી, તે ઘેટાના મૂત્રમાં ભીજવી, તેનું ત્રણ દિવસ નસ્ય આપવું, એટલે ફેફરૂં દૂર થાય છે, (૩) વિષારી સર્પના દંશ ઉપર:—માણસનું મૂત્ર પાવું; એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરશે.

૨૪—મીણ.

મીણ:—પિચ્છલ (ચિકટુ), સ્વાદુ, તીખું, સ્નિગ્ધ, મૃદુ, અસ્થિસંધાનકારક તથા વ્રણને હિતકર છે; અને વાયુ, કોઢ, વિસર્પ, રક્તદોષ, વાતરક્ત, ભૂતદોષ, અને લેપ કરવાથી ચામડી ફાટે છે તેનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) નવેલા ઉપર:—તપાવેલા મીણની લુગદી નખપર બેસાડવી અને પાટો બાંધવો, તેથી ચાર પાંચ દિવસમાં ગુણ આવે છે (૨) પગ ફાટે છે તે ઉપર:—તપાવેલું મીણ ચોપડવું. (૩) ગુમડા ઉપર:—ઘીમાં મીણ તપાવી, તે ચોપડવું. (૪) રક્તપ્રદર ઉપર:—મીણમાં ઉંટનું ચૂર્ણ ખરલ કરી ચોપડવું.

૨૫—મોરનાં પીછાં.

ઉપયોગ:—(૧) ઉચકી અને ઉલટી ઉપર:—મોરનાં પીછાંની રાખ અને પીપર, એ મધમાં આપવાં (૨) સર્પદંશ ઉપર:—મોરનાં પીછાં, તંબાકુ સાથે ચલમમાં નાંખી પાવાં; એટલે વિષ ઉતરશે (૩) માકડાના વિષ ઉપર:—મોરનાં પીછાંની ધૂણી આપવી. (૪) વિષબાધા દૂર થવા

માટે:—જે પ્રમાણે ગાંડૂળમાંથી તામ્રસત્વ નીકળે છે. તેજ ક્રિયાથી મયૂરપિચ્છમાંથી તામ્રસત્વ નીકળે છે; એ તામ્રસત્વની વીંટી કરી તે પાણીમાં બોળી, તે પાણી આપવુ; એટલે વિષબાધા દૂર થશે.

૨૬—વાઘની ચરબી.

ઉપયોગ:—(૧) હાડવણુ ઉપર:—એ ત્રણ દિવસ વાઘની ચરબી ઉપર લગાવવી. (૨) શીતળા થોડા આવવા માટે:—વાઘનો સૂકો દાંત પાણીમાં ઘસી એક વખત આપવો. (૩) સંધિવાયુ ઉપર:—વાઘની ચરબી, રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ શરીરે ચોળવી.

૨૭—સમુદ્રફીણુ.

સમુદ્રફીણુ એ, એક જાતિના માછલાના પેટમાંનું હાડપિંજર છે. એ સફેદ રંગનું હોય એ ઉપર ઝીણાં ઝીણાં છિદ્રો હોય છે. એ બસરેથી અહીં આવે છે. સમુદ્રફીણુ:—રુચિકર, તુરૂં, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, શીતળ, પટલાદિ દોષનાશક, સારક, તથા વિષઘ્ન છે; અને કર્ણશૂળ, કફ, કંઠરોગ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. અશુદ્ધ સમુદ્રફીણુ, અંગભંગ કરે છે; એટલા માટે તેનું શોધન કરવું. શોધન—સમુદ્રફીણુ લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) રતાંધળો અને અહિર ઉપર:—સમુદ્રફીણુ, અને ખડીસાકરની ભુકી સવાર સાંજ આંખોમાં નાંખવી, એટલે અહિર, રતાંધળો, રતાશ, ગળ, કડૂ વગેરે વિકાર ત્વરિત દૂર થાય છે. (૨) કાનમાંના સણકા વગેરે ઉપર:—સમુદ્રફીણુની વસ્ત્રગાળ ભુકી કાનમાં નાંખવી તથા તે ઉપર લીંબુનો રસ નાંખવો. (૩) કર્ણસ્રાવ, વ્રણ અને ચિકટા ઉપર:—સમુદ્રફીણુનું ચૂર્ણ કાનમાં નાખવું. (૪) કંડૂ ઉપર:—સમુદ્રફીણુ વાટી ચોપડવુ.

૨૮—સર્પની કાંચળી.

જેને ફેણુ છે એવા સર્પની કાંચળી ગુણકારી છે. સર્પની કાંચળી પુસ્તકમાં રાખવાથી, તેને ઉધઇ લાગતી નથી. ઉપયોગ—(૧) અંગઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર:—સર્પની કાંચળી બાળી, તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૨) શીઘ્ર પ્રસુતિ થવા માટે:—સર્પની કાંચળી બાળી તેની ધૂણી આપવી. (૩) બદ ઉપર:—સર્પની કાંચળી અને અફીણની વડી કરી ઉપર બાંધવી; અથવા સર્પની કાંચળી બારિક કરી, ગોળમાં ત્રણ દિવસ ભક્ષણ કરવી. (૪) ચામખિળી ઉપર:—સર્પની કાંચળી પાણીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) ઉંદરના વિષ ઉપર:—સર્પની કાંચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી. (૬) વિષમજ્વરાદિકો ઉપર:—સર્પની કાંચળી, શિરસ, હીંગ, અને કડવા લીંમડાનાં પાન, એનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, તેનો ધૂપ આપવો. એ રાક્ષસ અને ડાકિની એમનો પ્રતિબંધ કરી, વિષમજ્વરનો નાશ કરશે.

૨૯—સસલાંનું લોહી.

ઉપયોગ:—(૧) સુસી ઉપર:—સસલાના લોહીમાં કપડું ભીજવી રાખવું; અને તે કપડું દૂધમાં મસળી તે દૂધ સુસી થએલાં બાળકોને પાવું.

૩૦—સાબરશિંગ.

ઉપયોગ:—(૧) સોજો, જખમ, બળમુણ અને વાયુએ અંગમાં સણકા આવે છે તે ઉપર:—સાબરશિંગ ઘસી લેપ કરવો. (૨) માથું દુઃખતું હોય તે ઉપર:—દૂધમાં સાબરશિંગ ઘસી લેપ કરવો. (૩) રક્તાતિસાર અને આમાંશ ઉપર:—સાબરશિંગ ઘીમાં ઘસી આપવું. (૪) બાળકનું તાળવું ઉપડતું હોય તે ઉપર:—સાબરશિંગ ગાયના દૂધમાં કિંવા ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને તે ઉપર મીઠા એરંડાનાં પાન લગાવવાં; તેમજ ગાયના દૂધમાં સાબરશિંગ ઘસી પાવું. (૫) વાતશૂળ ઉપર:—સાબરશિંગની અર્ધો માસો ભસ્મ, ૧ તોલો ઘીમાં આપવી. (૬) ધાતુવૃદ્ધિ

ઉપર:—સાબરશિંગની ભસ્મ દૂધમાં આપવી; એટલે ધાતુવૃદ્ધિ થઇ ધાતુસ્થાનની કડકી નીકળી જાય છે. (૭) **ઉધરસ, દમ, ક્ષય, ગ્રંથિ, અપચી અને અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—૧ વાલ સાબરશિંગની ભસ્મ મધમા આપવી. (૮) **સાબરશિંગની ભસ્મ કરવાની કૃતિ:**—શિતાફળીનાં પાન બારિક ચંદન પ્રમાણે વાટી તેનો લાંબો ગોળો કરી, તેમાં સાબરશિંગનો કકડો મધ્યભાગે રાખવો તથા તેને વગડાઉ છાણાના પૂટ આપવા; એટલે તેની ભસ્મ થશે. એજ રીતે કપાસના રસમાં સાબરશિંગ નાંખી પૂટ આપવાથી ભસ્મ થશે.

૩૧—હરિણશૃંગ.

ઉપયોગ:—(૧) હૃદ્રોગ, કટિગ્રહ, સંધિશૂળ અને હૃદયશૂળ ઉપર:—હરિણના શિંગડાના કકડા કરી, કોડીઆમાં નાખી, છાણાનો અગ્નિ કરી ભસ્મ કરવી. તે ભસ્મ અર્ધો માસો, ગાયના ઘીમાં આપવી.

૩૨—હસ્તિદંત.

ઉપયોગ:—(૧) કેશ આવવા માટે:—હાથીદાંતનો વ્હેર દારૂહળદરના રસમાં ખરલ કરી ભાવના આપવી અને તે ઉપર ચોપડવી. (૨) **ગુમડું ફુટવા માટે:**—હાથીદાંત ઘસી, ગુમડાના મ્હોપર એક બિંદુ કરવું. (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—હાથીદાતની ધૂપણી આપવી. (૪) **ખરજ, ગજકર્ણ વગેરે ઉપર:**—હાથીદાતનો વ્હેર બાળી, તે રાખનો ઘીમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૫) **દંતવર્તી:**—હાથીદાંત, ડુક્કરના દાંત, ઉંટના દાંત, બળદના દાત, બોકડાના દાંત, ઘેટાના દાંત, શંખ, મોતી અને સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ખરલ કરી સળી જેવડી લાંબી ગોળી કરવી; એ પાણીમા ઘસી આંખમા અંજન કરવુ, એટલે આંખમાંનું ફૂલ ઘણું જ જલદી દૂર થાય છે. આ પ્રયોગ ફૂલ દૂર થવા માટે ઘણોજ ઉત્તમ છે.

૧૨૭–રસવૈદ્ય.

૧–અભ્રક.

ધોળો, રાતો, પીળો અને કાળો, એમ ચાર પ્રકારનો અભ્રક છે. ઓષધોમાં ધોળો અને કાળો વપરાય છે. કાળો અભ્રક ગુણોએ શ્રેષ્ઠ છે. **શોધન**—(૧) **કાળો અભ્રક:**—અગ્નિ ઉપર તપાવી ગાયનું દૂધ, ત્રિફળાનો ઉકાળો, કાંજી અને ગાયના મૂત્રમા સાતવાર બોળવો એટલે શુદ્ધ થશે. (૨) અભ્રક દેવતા ઉપર તપાવી બોરડીના કાઢામાં બોળવો અને હાથથી મસળવો તથા ઉપરનું પાણી કાઢી નાંખી સુકો કરી આપવો; તે ધાન્યાભ્રક કરતાં સારો થશે. **ધાન્યાભ્રક કરવાની રીત:**—અભ્રકનો ચોથો ભાગ ડાંગરમાં મેળવી કામળામા બાંધી ત્રણ દિવસ પાણીમા પલાળી રાખવો અને હાથથી પુષ્કળ મસળવો; પછી પાણીમાં પડયો હોય તે અભ્રક યુક્તિથી બહાર કહાડી સુકવી આપવો. **અભ્રક:**—તુરો, મધુર, ઠંડો, આયુષ્ય આપનાર અને ધાતુવર્ધક છે; અને ક્ષય, ત્રિદોષ, ગુમડાં, પ્રમેહ, કોઢ, બરોળ, ઉદર, ગાઠ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **મારણ:**—(૧) ધાન્યાભ્રક ૧ ભાગ અને ટંકણખાર ૨ ભાગ, એકત્ર કરી, ખરલ કરી ઉંધી કુલડીમાં ઘાલી તીવ્રાગ્નએ પચન કરવું. પછી દૂધમાં ખરલ કરી પુટ આપવો એટલે ભસ્મ નિશ્ચંદ્ર થશે. એ ભસ્મ સ્વભાવે શીતળ છે. તેથી બધા રોગો ઉપર યોજવી. (૨) ધાન્યાભ્રક કાસુંદરાના રસમાં મસળી પુટ આપવો, એ પ્રમાણે દશ પુટ આપવા; એટલે તેની ભસ્મ થશે. (૩) ધાન્યાભ્રક લઇ આકડાના દૂધ (રસ) માં એક પહોર સુધી ખરલ કરી ગોળ ચક્રાકાર વડી કરી તેની આસપાસ આકડાનાં પાન વીંટાળી માટીના કોડીઆના સંપુટમા ઘાલી વગડાઉ છાણાનો ગજપુટ અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે આકડાના દૂધમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી સાત ગજપુટો કરવા. પછી વડની વડવાઇઓનો ઉકાળો કરી, તેમાં અભ્રક એકેક દિવસ ખરલ કરી ત્રણ ગજપુટો કરવા, એટલે અભ્રકની ભસ્મ સારી થશે. એ ભસ્મથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે, અલ્પ મૃત્યુ દૂર થાય છે, ધોળા વાળના કાળા વાળ થાય છે અને જેવું જેવું અનુપાન આપે તેવો તેનો ગુણ થાય છે. (૪) ધાન્યાભ્રક ને નાગબલા, ભદ્રમોથ, વડનું દૂધ, અથવા વડવાઇઓનો રસ, હળદરનું પાણી; મજીઠનો કાઢો, આ બધાં ઓષધોની અનુક્રમે ભાવના આપવી; અને પ્રત્યેક ભાવનાને સારા પુટ દેવા; એટલે અરૂણ વર્ણું ભસ્મ થશે. શતપુટી અને સહસ્રપુટી અભ્રક કરવો હોય તો કુવરના રસમાં ખરલ કરી પુટ આપવા; એટલે રંગદાર ભસ્મ થશે. **મૃત ને અમૃતીકરણ:**—અભ્રકભસ્મના બરાબર ગાયનું ઘી મેળવી, લોઢાના વાસણમાં પચન કરાવવુ, ઘી પચી જાય એટલે તે ભસ્મ બધા કામોમાં યોજવી. જે અભ્રક ભસ્મ નિશ્ચંદ્ર અને કાજળ જેવી બારિક થાય તે મૃત જાણવી, તેજ જો સચંદ્ર (ધોળી) રહી તો વિષ જેવી, મૃત્યુ, વ્યાધિ અને રોગને પેદા કરે છે. **અભ્રકસત્વપાતન:**—અભ્રકની ભૂકી એક દિવસ કાંજીમાં અને એક દિવસ સુરણના રસમાં રાખવી. પછી કેળના કાંદાના રસની ભાવના આપવી; અને ચોથો ભાગ ટંકણખાર ક્ષુદ્રમત્સ્યમાં મેળવી, ભેસના છાણમાં મુડીઆં કરી સુકવી, વાસણમાં નાંખી ખુબ અગ્નિ કરવો; એટલે અભ્રકનું સત્વ પડશે. તે સર્વ ગોળો કરી મિત્ર પંચકો (ઘી, મધ, ગુગળ, ગુંજા, ટંકણખાર,) મેળવી કુલડીમાં ઘાલી અગ્નિ કરવો; એટલે તેની કાંસા જેવી લગડ થશે. તે પારાને બાળવાને યોગ્ય છે; અને સર્વ લોહ કરતાં ગુણોથી અધિક છે. **અભ્રક–સત્વગુણ**–શીત, ત્રિદોષનાશક, રસાયન, પુરૂષપણું ઉત્પન્ન કરનાર અને વયસ્થાપક છે. આ અભ્રકસત્વ જેવાં બીજા ઔષધો ભૂમંડળમાં નથી. **અભ્રક દ્રાવણ:**—અભ્રક દ્રાવણ ભાગ્યોદય વિના કોઇ દિવસ સિદ્ધ થતું નથી, પરંતુ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. કોઇ ઠેકાણે ભાગ્યયોગે સિદ્ધ થયું હશે પણ જણાતું નથી. (૧) ધાન્યાભ્રક લઇ અગથીઆના પાનના રસમાં મર્દન કરવો. પછી સુરણની અંદર ઘાલી માટીનો લેપ કરી ગોઇ (જનવરોના વાડા)માં હાથભર ઉંડુ એક મહિના સુધી પુરી રાખવું. પછી કહાડવાથી પારા જેવું પાતળું થશે. **અભ્રકભસ્મ અનુપાન:**—અભ્રકભસ્મ, ૧ ગુંજાથી ૪ ગુંજા સુધી મધ અને પીપર સાથે આપવી, એટલે પ્રમેહ, શ્વાસ, વિષરોગ, કોઢ, વાયુ,

પિત્ત, કફ, કફક્ષય, ક્ષતક્ષય, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, ભ્રમ, કમળો, ગુલ્મ, વગેરે રોગ દૂર થાય છે. (૨) વાવડીંગ, સુંઠ, મરી અને પીંપરના ચૂર્ણમાં વાલભર આપવી; એટલે ક્ષય, પાંડુ, સંગ્રહણી, શળ, આમ, કોઢ, શ્વાસ, પ્રમેહ, કાસ, મંદાગ્નિ, અને ઉદરસંબંધી વ્યથા, એ રોગ દૂર થાય છે, બુદ્ધિ સારી થાય છે; અને શુક્રધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે. (૩) વીસ પ્રકારના પ્રમેહને સારૂ મધ, પીંપર અને શીલાજીતમાં આપવી (૪) ક્ષય રોગમાં સોનાના વરખ સાથે આપવી. (૫) ધાતુવૃદ્ધિને માટે સોના અને રૂપાના વરક બરાબર અથવા ભસ્મ બરાબર આપવી. (૬) રક્તપિત્તને સારૂ હરીતકી, ગોળ અથવા એલચીદાણા, અને સાકરના બરોબર આપવી. (૭) ક્ષય, પાંડુ, મૂળવ્યાધિ, એમાં ત્રિકટુ, ત્રિફળા, ચાતુર્જાત, સાકર અને મધના સાથે આપવી (૮) પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, એમાં એલચીદાણા, ગોખરૂ, ભૂયઆંમળી, ખડીસાકર અને ગાયના દૂધની સાથે આપવી. (૯) પ્રમેહમા સત્વ અને ખડીસાકર સાથે આપવી. (૧૦) જીર્ણજ્વરને માટે મધ અને પીંપરમા. (૧૧) નેત્રરોગ અને ધાતુપુષ્ટિને સારૂ ત્રિફળાના ચૂર્ણ અને મધમાં આપવી. (૧૨) ગુમડાને માટે મોરવેલના સત્વ અને ત્રિકટુના ચૂર્ણમાં આપવી. (૧૩) બળવૃદ્ધિને માટે ગાયનુ દૂધ અને ભોંયકોળામાં આપવી. (૧૪) મૂળવ્યાધિને માટે બીલામા સાથે આપવી. (૧૫) વાયુરોગને માટે સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, બારંગમૂળ અને આસગંધના ચૂર્ણ સાથે મધમાં આપવી. (૧૬) કફરોગને માટે કાયફળ, પીંપર, અને મધમાં આપવી. (૧૭) જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે; તથા મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અને મૂતરખડામાં સર્વ ક્ષારો બરાબર આપવી. (૧૮) ધાતુસ્તંભને માટે ભાંગમાં આપવી. (૧૯) ધાતુવૃદ્ધિને માટે લવંગ તથા મધમાં આપવી. (૨૦) પિત્તરોગને માટે ગાયના ઘી અને સાકરમાં આપવી.

૨—અંબર.

અંબર એ એક ખનીજ પદાર્થ છે. એના ગાંગડા થાય છે. એ પૃથ્વીમાં ફાટોમાંથી અથવા સમુદ્રમાં તરતું અથવા સમુદ્રકિનારા ઉપર ઘણેક ઠેકાણે મળે છે. એ વિશેષે કરી બાલટિક સમુદ્ર, પરશીઅન સમુદ્ર ઇત્યાદિના કિનારા ઉપર અને પોલાંડ, જર્મની, સ્વીડન, સિસલી, પ્રશિયા, ઇત્યાદિ દેશોની જમીનમાં મળે છે. અંબર પીળુ, કાળુ અને ધોળું અને તે ઉપર ટપકાં હોય તે ગોળ અરગજા જેવુ પીળા રંગનું હોય છે. પીળુ અંબર શ્રેષ્ઠ છે, અને કાળુ સર્વથી ઓછી કીંમતનુ છે. ખરૂં અંબર મોંઘુ વેચાય છે; એટલે કેટલાક લોક બનાવટી પણ કરે છે જે ખરૂં અંબર છે તેના બે ગાંગડા લઇ એક ઉપર એક ઘસવાથી, તે ગરમ થતાજ સૂક્ષ્મ પદાર્થોને લોહચુંબક જેવુ આકર્ષણ કરે છે. દાત નીચે ચાવવાથી થોડો અવાજ થાય છે, પણ પીગળતુ નથી; માત્ર નરમ થાય છે; અને તેમા થોડી ચિકાસ આવે છે. અંબરને દેવતામાં નાખવાથી તેના ધૂમાડાની સુગંધ સારી આવે છે. અંબર સુગંધી પદાર્થમાં નાખાય છે. **અંબરઃ**— ધાતુવર્ધક, તૃપ્તિકારક, પુષ્ટિકર, કામોત્તેજક, ઇંદ્રિયોને શક્તિ આપનાર, સ્ત્રીસમાગમ વિષયમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિવર્ધક, કોઠામાંની શરદી અને ગરમીની ઇજા દૂર કરનાર, જવાન તથા ઘરડાને હિતકારક છે. **ઉપયોગઃ—(૧) કંપવાયુ ઉપરઃ**—૧ ચણોઠીભાર અંબર, મધની સાથે આપવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવાથી કંપવાયુ દૂર થાય છે. તેમજ તેથી કોઠામાંનો, આંતરડામાંનો અને સાંધામાંનો રોગ પણ દૂર થાય છે. (૨) **સ્થાવર જંગમ વિષ ઉપરઃ**—અંબર પાણીની સાથે આપવું. (૩) **વિષૂચિકા (કોલેરા) ઉપરઃ**—અંબરની ધૂણી આપવી; તથા અંબર અને કસ્તૂરી થોડી ખાવા માટે પણ આપવી. (૪) **ક્ષીણતા ઉપરઃ**—અંબરનુ ઘી સાકરમાં સેવન કરવું; એટલે ક્ષીણતા દૂર થઇ શરીર ઉપર તેજ આવે છે અને મગજ શાંત થાય છે.

૩—કપીલો.

કપીલો એ રંગે તામ્રવર્ણું કોઈ ઇંટના ભૂકા જેવો હોય છે. એ સુરત પાસે ઉત્પન્ન થાય છે. **કપીલોઃ**—રેચક, તિખટ અને ઉષ્ણ છે; વ્રણ, કફ, રુધિરસ, જંતુ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ— (૧) રેચ થવા માટે તથા પિત્તગુલ્મ ઉપરઃ**—મધમાં કપીલો ખરલ કરી આપવો; એટલે રેચ થાય છે; અને પિત્તગુલ્મ નિર્બળ થાય છે. (૨) **કૃમિ ઉપરઃ**—કપીલા ચૂર્ણ અર્ધો તોલો ગોળ સાથે ખાવા આપવું; એટલે સંપૂર્ણ કૃમિનો નાશ થશે.

૪—કલઈ. (સં. વંગ.)

શોધન:—કલઈ પાતળી કરી નગોડના રસમાં હળદરનું ચૂર્ણ નાંખી તેમાં રેડવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત રેડવું એટલે શુદ્ધ થશે. કલઇ શરીર ઉપર ઉડી આવે છે માટે સાવચેતી રાખવી. **મારણ:**— (૧) શુદ્ધ કરેલી કલઇ કઢાઇમાં ઘાલી ચૂલા ઉપર મૂકવી અને નીચે દેવતા કરવો, કલઇ પાતળી થયા પછી તેમાં ચોથો ભાગ અઘેડીનું ચૂર્ણ નાખી આંબાના લાકડાથી જ્યા સુધી ભસ્મ થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું અને ભસ્મ થયા પછી અઘેડીનું ચૂર્ણ નાખતા જવું. પછી તે ભસ્મ એકત્ર કરી ઉપર કોડીઆનું સારૂ ઢાંકણુ કરી લાલ થાય ત્યાં સુધી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો; અને ઠંડુ થયા પછી કાઢી લેવું. (૨) અજમાનું ચૂર્ણ, શિલાજીત, અઘેડીની ભસ્મ અથવા આમલીના કચુકાનુ ચૂર્ણ, એ પ્રત્યેક કલઇને મારવાના પદાર્થ છે, એટલે એમાંના એકથીજ કલઈ ભસ્મ થશે. પછી પૂર્વોક્ત કલઇ ભસ્મ લઇ શુદ્ધ હરતાલ સમાન અથવા ચતુર્થાંશ અથવા અષ્ટમાંશ તેમા મેળવી, લીંબુના અથવા કુવરના રસમાં પહોર બે પહોર ખરલ કરી તેનો ગોળો બાંધવો. તે કોડીઆના સંપુટમા પીપળાની છાલમા રાખી ઉપર ગજપૂટ દેવતા કરવો. આ પ્રમાણે સાત વખત પુટો આપવા. એટલે સર્વોત્તમ ખડી જેવી વંગ ભસ્મ થશે. એ સર્વ કાર્યો કરે છે, એથી વૈદ્યોનુ જીવન થશે. બીજા પુટોને તાલક દેવી નહિ. કુવરના તાજા રસમાં ઘુટવી અને વારવાર પુટ આપવા. (૩) કલઇ શુદ્ધ કરી તેનાં સારા પાતળા પતરા કરવાં, અને ઔષધી સહિત તે ૩૨ તોલા પતરાં યંત્ર ઉપર રાખવા તે ઔષધી–બકરીની લાંડીઓ ૪ શેર, તલ ૪ શેર, અને હળદર ૪ શેર એ બધાનુ એકત્ર ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી વાસણમા થોડો ચૂર્ણનો થર કરી તે ઉપર કલઈના પતરાં તે ઉપર ચૂર્ણ તે ઉપર પતરાં, તે ઉપર અધં ચૂર્ણ નાંખી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો. સારૂ ઠંડુ થયા પછી કાઢી લઇ વાલ અથવા અર્ધો વાલ, દેહનુ બળ જોઇ આપવી. એ યથાયોગ્ય અનુપાનોમાં આપવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે. (૪) કલઇ ઠીકરાના વાસણમા ઘાલી ચૂલા ઉપર પાતળી કરી સમડાના લાકડાથી ઘુટવી એટલે ભસ્મ થશે (૫) હળદરનું ચૂર્ણ કરી તે નીચેના કોડીઆમાં ઘાલી તે ઉપર કલઇનાં પતરા મૂકી ઉપર બાકીનુ ચૂર્ણ નાખી કપડમાટી કરી અગ્નિ કરવો, એટલે કલઇની ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ લઇ ભસ્મથી ચોથે ભાગે સૂરોખાર મેળવી કોડીઆના સંપૂટમા ઘાલી એક ઘટિકા મંદ અગ્નિ કરવો, અને ઠંડુ થયા પછી ધોળા શંખ અથવા કુંદ પુષ્પ જેવી સ્વચ્છ ભસ્મ લેવી; અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવી. (૬) ટાટનો કકડો લઇ તે ઉપર તલ અને આમલીની છાલ એકત્ર મેળવી તે ચૂર્ણ તે ટાટ ઉપર અર્ધો આંગળ પાથરી, તે ઉપર કલઇનાં પતરાં ઝીણાં કરેલાં નાંખી તે ઉપર ફરીથી ચૂર્ણ નાખવું; અને તે ઉપર ફરી કકડો મેલવો, વળી ચૂર્ણ નાખવું. આ પ્રમાણે સર્વે મેલી બાંધી માટીનો લેપ કરી ગજપુટ કરવો. ઠંડુ થયા પછી યુક્તિએ કાઢી લેવી. તે જેવી ભાતની ધાણી થાય છે એ પ્રમાણે હોઇ ચોળવાથી બારિક થશે, અને સર્વ કાર્ય કરશે. આ પૂર્વોક્ત ભસ્મને પ્રાચીન વૈદ્યોએ તાલદાનની ઉપેક્ષા કરી છે. (૭) શુદ્ધ કરેલી કલઇનો દશમો ભાગ પારો લઇ તેમાં ખરલ કરી રૂના દૂધમાં ખરલ કરવો, અને ઠીકરામા ઘાલી પાતળી કરી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરી દાડમના સોટાથી ઘુંટવું એટલે ભસ્મ થશે. (૮) હરતાલ ખાખરાના પાનમાં ખરલ કરી, તેનો કલઇનાં પતરાને લેપ કરવો અને ગજપુટ કરવો, એટલે ભસ્મ થશે. (૯) કલઇનાં પાતળાં પતરા કરી તે દૂધમાં અથવા ભાંગમાં થર ઉપર થર દઇ બાંધુનો પુટ આપવો, એટલે ભસ્મ થશે. વંગ (કલઇ) **ભસ્મના ગુણ:**—શુદ્ધ રીતે તૈયાર કરેલી વંગભસ્મ બળકર, દીપન, પાચન, રૂચિકર, બુદ્ધિપ્રદ, શીતળ, કાંતિકારક, જરાનાશક, નીરોગતાકારક, ધાતુને સ્થિર કરનાર અને ક્ષય તથા સંપૂર્ણ પ્રમેહનો નાશ કરે છે. વંગ ભક્ષણ કરનાર પુરૂષનો સ્વપ્નમાં પણ શુક્રક્ષય થનાર નથી. એ નિત્ય ૧ અગર ૨ ગુંજા આપવી. **વંગ અનુપાનો:**— (૧) મુખગંધ માટે કપૂર સાથે. (૨) પુષ્ટિને માટે જાયફળમાં અથવા દૂધમા. (૩) પ્રમેહને માટે તુળસીના પાન બરાબર અથવા મધ અને ખડીસાકરમા (૪) પાંડુરોગને માટે ઘીમાં. (૫) ગુલ્મ રોગ માટે ફુલાવેલા ટંકણખારમાં. (૬) રક્તપિત્ત અને ઊર્ધ્વ શ્વાસને માટે હળદરમાં. (૭) બળવૃદ્ધિને માટે મધમાં. (૮) પિત્તને માટે સાકરમાં. (૯) વીર્યસ્તંભને માટે નાગરવેલના પાનમાં અથવા ભાંગમાં અગર

કસ્તૂરીમાં. (૧૦) અગ્નિમાંદ્યને માટે પીપરમાં. (૧૧) દુર્ગંધિને માટે ચંપાના ફૂલના રસમાં. (૧૨) દાહ થયો હોય તો લીંબુના રસમાં. (૧૩) ચર્મપક્ષ એટલે પાંપણોના રોગને સારૂ ખેરની છાલના ઉકાળામાં. (૧૪) અજીર્ણને માટે આંમળા સાથે અથવા સોપારીમાં. (૧૫) અસ્થિગત જ્વરને માટે માખણમાં. (૧૬) વાયુને માટે લસણમાં. (૧૭) કોઢને માટે સમુદ્રફળમાં અથવા નગોડના રસમાં. (૧૮) ષઢત્ર નાશ થવાને માટે અઘેડીનાં મૂળીઆમા. (૧૯) લિંગવૃદ્ધિને માટે લવંગ અને સમુદ્રફળ અગર નાગરવેલીના રસમા ઘસી ઉપર લેપ કરવો. (૨૦) મોહનીના માટે ગોરોચન અને લવંગમાં તિલક કરવું. (૨૧) મસ્તક રોગને માટે એરંડાનાં મૂળીઆં ઘસી તેમાં વંગ નાંખી લેપ કરવો. (૨૨) બરોળ રોગને માટે ટંકણખારમાં. (૨૩) વાયુને માટે અજમો અથવા આસનમાં. (૨૪) જળોદરને માટે બકરીના દૂધમાં. (૨૫) અર્શ ઉપર કાથામાં અથવા ઘેટીના દૂધમાં. (૨૬) મસ્તક રોગ ઉપર તેના બરાબર અઘેડીમાં. (૨૭) ધાતુવિકૃતિ ઉપર જાયફળ, જાવત્રી અને લવંગમાં. (૨૮) કમ્મરની વ્યથાને માટે જાયફળ અને અષ્ટગંધમાં. (૨૯) નાડીવ્રણને માટે નાગવેલી બરાબર. (૩૦) પેટમાં પીડ આવતી હોય તો હરીતકી બરાબર. (૩૧) વાતગુલ્મને માટે છાશ સાથે. (૩૨) ફેફરૂં આવે છે તેમાં લસણના તેલમાં નસ્ય કરવું. (૩૩) શ્વાસને માટે જાયફળ, લવંગ અને મધમાં. (૩૪) શરીર બળવાન થવા માટે તુળસીના રસમાં.

૫—કાચલવણ.

કાચલવણ કાચની ભઠ્ઠીમા ઉત્પન્ન થાય છે, એનો રંગ ધોળો હોય છે. **કાચલવણ:**—પિત્તકારક, કિંચિત્ ખારૂં, રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય તથા દાહકારક છે; અને શૂળ, ગુલ્મ, કફ, વાયુ તથા પિત્તનું નાશક છે. **ઉપયોગ:—અજીર્ણ ઉપર:**—કાચલવણનું માસો દોઢ માસો ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું.

૬—કાડીખાર.

કાડીખારને અંગ્રેજીમા "નૈત્રટ ઑફ સીલ્વર" અને "લ્યુનર કાસ્ટિક" કહે છે. એ રૂપામાંથી બનાવાય છે. કાડીખારની પેનસીલ જેવી ધોળી લાકડી હોય છે. કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળે છે. એ ચામડીને લાગવાથી કાળા ડાઘ પડે છે; અને ફોલ્લો ઉઠે છે. **ઉપયોગ:—(૧) આંખોનો દાહ, આંખો દુખવા આવે તે ઉપર અને ખટકા ઉપર**—કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળાવી તેનું ટીપું પીંછીવતી આંખમા નાખવુ. (૨) ગરમીના ચટ્ટાઓ [ચાઠા] અને ચાંદી થતાંજ તે ઉપર કાડીખાર ચોપડવો. એટલે ચટ્ટા પ્રસરતા નથી; અને તે ઉપરનુ વિષ બળી જાય છે. **(૩) શરીરમાંનો સોજો, અવાળુ અને ચામખીળ ઉપર**—કાડીખાર ચોપડવો. **(૪) એક વર્ષની અંદરના આંખમાંના ફુલ ઉપર:**—મૃગનક્ષત્રનું અથવા હસ્તનક્ષત્રનું પાણી લઇ બાટલીમા રાખી તેમાં, ૧૮ તોલાએ ૧ ગુંજ કાડીખાર નાંખી તેને મજબૂત બાંધી રાખવું, ૧૦–૧૨ દિવસ થયા પછી તે પાણી પીંછાથી આંખમાં નાંખવું. નાંખતી વેળાએ હલાવવું જોઇએ.

૭—કાંતી લોઢું (કાંત લોહ).

કાંતી લોઢું એ લોહચુંબકમાંથી થાય છે. એમાં ભ્રામર અને ચુંબક એવા પ્રકાર છે. કાંતી લોઢું મળવું કઠિન છે એ સર્વ લોઢામાં શ્રેષ્ઠ છે. **કાંતીલોઢું**—કાંતીલોઢાના વાસણમાં પાણી ભરી તેમાં તેલનુ ટપકું નાખવાથી પ્રસરતુ નથી, અને પાણીને હીંગનો વાસ આવે છે, અને લીંબુનો રસ કાંતી લોઢાના વાસણમા નાખવાથી કડવો થાય છે, તથા વાસણમાં દૂધ તપાવવાથી ઉભરા આવી બહાર નીકળી જતુ નથી, ઉંચું વધે છે. કાંતી લોઢાનુ વાસણ તપાવી તેમાં પાણીમાં પલાળેલા ચણા નાંખવાથી છાલ બળે છે તેને કાંતી લોઢુ કહે છે. **મારણ**—કાંતી લોઢાનુ મારણ પોલાદના મારણ પ્રમાણે કરવું. એની ભસ્મ પોલાદની ભસ્મ કરતા સોગણી વધારે ગુણવાળી છે.

૮—કાંસુ (સં. કાંસ્ય).

કાંસુ એ મિશ્ર ધાતુ છે. આઠ ભાગ તાંબુ અને બે ભાગ કલઈ. એમ બે ધાતુ રસ કરી એકત્ર કરવાથી કાંસુ થાય છે. તેનાં ભોજનપાત્ર શુભકારક છે. કાંસુ બે પ્રકારનું છે એક પુષ્પક અને બીજું તૈલક, તેમાં પુષ્પક ધોળું હોય છે; અને તૈલક કફ કરે છે. પહેલું રોગશાંતિ માટે આપવું. ધોળું, ચકચકિત, મૃદુલ, શબ્દ થનાર, સ્નિગ્ધ, નિર્મળ, ઘનાંગી અને સરળ એવું કાંસુ ઉત્તમ જાણવું. **શોધનઃ—**(૧) કાંસાનાં પતરાં કરી તપાવી તે તેલ, ગાયનું મૂત્ર, કાંજી અને કળથીના કાઢામાં ત્રણ ત્રણ વખત પલાળવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) કાંસાના પાતળાં પતરાં કરી ગોમૂત્રમા પહોરભર બાફવા કિંવા અમ્લદ્રવ્યમાં (ખાટા પદાર્થોમાં) બાફવાં એટલે કાંસુ શુદ્ધ થાય છે. **મારણઃ—**કાસુ અને પીતળનું મારણ તાંબા જેવુંજ કરવું. **તાંબા, પીતળ અને કાંસાના મારણ વિષેઃ—**(૧) સમાન ભાગ ગંધક લઇ તે આકડો, વડ, ગાયનું દૂધ અને નગોડના રસમા જૂદુ જૂદુ મર્દન કરી પતરાંને લેપ કરી જૂદા જૂદા બે ગજપૂટ દેવા, એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) કાસું કિંવા પીતળના સમભાગ ગંધક લઇ આકડાના દૂધમાં ખરલ કરવો અને સારાં શુદ્ધ કરેલા પતરા લઇ તેને તે ગંધકવડે લેપ કરવો, અને સુકવી કોડીઆમાં ઘાલી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટે કાસાની અને પીતળની ભસ્મ થાય છે. **કાંસ્યભસ્મના ગુણ—**તે તુરી, કડવી, ઉષ્ણ, લેખન, સ્વચ્છ, સારક, જડ, નેત્રને હિતાવહ તથા રૂક્ષ છે; અને કફ તથા પિત્તની નાશક છે

૯—કોડી (સં. વરાટિકા.)

કોડી, અરબી સમુદ્રમાં લખદીવ અને માલદીવ, એ બેટો પાસે જડે છે. ધોળી, રાતી અને પીળી, એવી ત્રણ પ્રકારની કોડી છે, તેમા પીળી તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે, રાતી ઠંડી અને ગુમડાને હિતકારક છે, અને જે ઉપર ધોળાં ઘણાં બિંદુ અને રેશા હોય છે. તે બાળગ્રહનાશક અને નાના પ્રકારના કૌતકોને ઉપયોગી છે. જે રંગે પીળી, પીઠ ઉપર ગાંઠવાળી, તે રસ યોગને ઠેકાણે આપવી. તે વજને દોઢ તોલો હોય તે ઉત્તમ, તોલાભાર તે મધ્યમ, અને પોણો તોલો કનિષ્ઠ જાણવી. કોઇના મતમાં, જે પીળી કોડી, પીઠ ઉપર ગાંઠવાળી, લાંબી, વજને છ માસા હોય તે ઉત્તમ, ચાર માસા હોય તે મધ્યમ અને જે ત્રણ માસા હોય તે કનિષ્ઠ જાણવી. **કોડી—**તિખટ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, કટુ, તથા શીત છે; અને કર્ણશૂળ, વ્રણ, નેત્રરોગ, સંગ્રહણી, ગુલ્મ, શૂળ, પરિણામશૂળ, ક્ષય, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **શોધન—**કોડી, કાંજીમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. અથવા એક રાત્રિ છાશમા અથવા લીંબુના રસમા પલાળી રાખે એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ—**(૧) કોડી, કોલસાના દેવતામાં સારી ફુલે ત્યાં સુધી તપાવી, ઠંડી થાય એટલે બારિક ખરલ કરી ઔષધ અર્થે યોજવી. (૨) કોડી ખાંડી વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી; અને તે એક કાચ કે માટીના વાસણમાં ભરી, સર્વ ભૂકી પલાળી એક આંગળ ઉપર રહે એટલો લીંબુનો રસ રેડવો અને તડકામાં મૂકવું એ પ્રમાણે નિત્ય લીંબુનો રસ ઘાલી ૭ પુટ આપવા. આઠમે દિવસે તેનો બે પહોર સુધી ખરલ કરી સુકવી રાખવું અને ઉપયોગમાં લેવું. એ બે ગુંજાથી એક માસા સુધી આપવી. એ સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન પરત્વે આપવી. (૩) કોડી, દેવતામાં લાલ થયા પછી લીંબુ અથવા કુંવરના રસમાં ચૂનાની કળી પ્રમાણે પળાલવી પછી તેને સુકવી ખરલ કરી રાખવી. **ઉપયોગ—**(૧) **કાન વહેતો (દુઃખતો) હોય તે ઉપર—**કોડીની ભસ્મ લીંબુના રસમાં અથવા હુક્કાના પાણીમાં કાનમાં પાડવી. (૨) **અપસ્માર ઉપર—**કાંદાની ચીરી ઉપર કોડીની ભસ્મ નાંખી તેની પોટલી કરવી અને તે વારંવાર સુંઘવી. (૩) **ક્ષય ઉપર—**કોડીની ભસ્મ ૨ ગુંજાભાર, સાકર ૧ તોલો, મધ એક તોલો અને માખણ એક તોલામાં આપવી. (૪) **ધાતુવિકાર ઉપર—**કોડીની ભસ્મ, ઘી અને સાકર સાથે આપવી (૫) **શૂળ ઉપર—**કોડીની ભસ્મ ઉના પાણીમાં અથવા સાકરમાં આપવી. (૬) **શ્વાસ, કાસ અને જ્વર ઉપર—**કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકરમા આપવી. (૭) **પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર—**કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકરમા આપવી. (૮) **દાદર, કંડૂ, ખસ અને ચટ્ઠા ઉપર—**તલનું તેલ નવટાંક, કોડી ભસ્મ ૧ તોલો અને ગેરૂ અર્ધો તોલો એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો.

૧૦—ખડી. (સં. ખટી.)

ખડી ધોળી અને મલિન, એ ભેદવડે બે પ્રકારની છે તેમાં મલિન ખડી કઠિન હોય છે, તથા ગૌર ખડી મૃદુ પાષાણ જેવી, ઘણી શુભ્ર અને જડ, તે સારી હોય છે. **ખડી:**—દાહ, રક્તવિકાર, વિષ, શોષ, કફ અને નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે; અને ઠંડી, મધુર, લેખન તથા બાળકોને હિતાવહ છે. **પાષાણ ખડી:**—વ્રણ, પિત્ત અને રક્તવિકારની નાશક હોઇ, શીત અને લેપાદિકોમાં ગુણકારક તથા ભક્ષણ કરવાથી માટી જેવી લાગે છે.

૧૧—ખાપરીયું (સં. ખર્પરતુત્થ.)

ખાપરીયું જસતમાંથી થાય છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. **શોધન**—ખાપરીયું મનુષ્યના મૂત્રમાં, ઘોડાના મૂત્રમાં, કિંવા ગોમૂત્રમાં, દોલાયંત્રે સાત દિવસ પચન કરાવવું એટલે શુદ્ધ થશે **ખાપરીયું**—સંપૂર્ણ મેહનાશક છે, તથા કફ, પિત્ત, નેત્રરોગ, અને ક્ષયનો નાશ કરે છે; અને લોહું તથા પારાને રંગે છે. **લઘુમાલીની વસંત**—ખાપરીયું બે ભાગ અને મરી એક ભાગ એકત્ર કરી તેનો ગાયના માખણમાં ખરલ કરવો. પછી તેને લીંબુના રસની ભાવના તેમાંનું માંખણ ન દેખાય ત્યાં સુધી આપવી. આ વસંત તાવ ઉપર બે વાલ પ્રમાણે મધ અને પીંપરમાં આપવું. આ જીર્ણજ્વર, ધાતુગત જ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, લોહીથી થએલા વિકાર, મોટો પિત્તવિકાર, પ્રદર, અર્શ સંબંધી લોહી, વિષમજ્વર, નેત્રરોગ, અને સર્વરોગનો નાશ કરે છે. અરણીના ફૂલમાં ગર્ભિણીને આપવાથી સંપૂર્ણ જ્વરનો નાશ કરી ગર્ભનું ઉત્તમ પાલન કરે છે. એની પથ્ય દૂધ ને ભાત.

૧૨—ગેરૂ.

ગેરૂને "સોનકાવ" પણ કહે છે. **શોધન**—ગેરૂ ગાયના દૂધમાં ખલવાથી શુદ્ધ થાય છે; કિંવા કિંચિત્ ઘી નાંખી શેકવાથી શુદ્ધ થાય છે. ગેરૂ—રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર, કફ, ઉચકી તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે; અને ચક્ષુષ્ય તથા બલ્ય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉચકી ઉપર:**—ગેરૂનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) **બાળક માટી ખાય છે તેને માટે:**—બાળકને ગેરૂ ખાવા આપવો એટલે વધેલું પેટ ઉતરી જઇ બાળક સશક્ત થાય છે.

૧૩—ગોપીચંદન.

ગોપીચંદનને "સોરઠી માટી" પણ કહે છે, ગોપીચંદનની ઉત્પત્તિ સૌરાષ્ટ્ર દેશ (કાઠીઆવાડ)માં થાય છે. એ એક જાતની માટી છે. ગોપીચંદનનો રંગ ધોળો હોય છે. **ગોપીચંદન:**—દાહ, ક્ષત, રક્તવિકાર, પિત્ત, કફ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ફટકડી જેવા છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **હિરાકસીના વિષ અને અન્નમાં કાચની ભૂકી ગઇ હોય તે ઉપર:**—ગોપીચંદન ઘસી પાવું. (૨) **ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર**—ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું. (૩) **બાળકોના માથા ઉપર પરૂ આવે છે તે ઉપર:**—ગોપીચંદન ઘસી લેપ કરવો (૪) **પ્રદર ઉપર:**—ગોપીચંદન ૧ તોલો અને ફટકડી ત્રણ માસા એકત્ર ખરલ કરી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવા; પછી તે એક ગુંજ (ચણોઠી ભાર) પ્રમાણે સાકરમા આપવુ. (૫) **ખાલી ચડે છે તે ઉપર તથા ધાવરા ઉપર:**—ગોપીચંદન ઘસી લગાડવું. (૬) **મુખરોગ ઉપર:**—ગોપીચંદન દૂધમા ઘસી ચોપડવું.

૧૪—ગંધક.

ગંધક:—રાતો, પીળો, ધોળો તથા કાળો, એમ ચાર પ્રકારનો છે. તેમાં રાતો સ્વર્ણ ક્રિયામાં, પીળો રસાયન વિષે ઉત્તમ ધોળો લેપમા કિંવા લોહ મારવા માટે આપવો; તથા કાળો ગંધક દુર્લભ છે, તે જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે. ઔષધોમાં આમલસારો ગંધક લેવો. **શોધન:**—દૂધના વાસણપર

કપડું બાંધી તે ઉપર ગંધક પાથરી, ગંધકને ના અડે એવા વાસણને ઢાંકી તે ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે ગંધક પાતળો થઇ-દૂધમાં પડશે, તે શુદ્ધ જાણવો. (૨) લોઢાની કઢઇમાં ઘી નાંખી અગ્નિ ઉપર પાતળું કરવું. પછી તે સમાન ગંધક ઝીણો કરી તેમાં નાંખવો. ગંધક પાતળો થયા પછી વસ્ત્ર ઉપર ગાળવો તે એવી રીતે કે વસ્ત્રમાનો બધો ગંધક દૂધમાં પડે. તે ઠંડો થયા પછી કાઢી ધોવો અને સુકવવો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત જુદા જુદા દૂધમાં શોધવો; એટલે ભક્ષણ કરવાને તથા યોગમાં યોજવાને શુદ્ધ થાય છે. **ગંધક:**-રસાયન, મધુર તથા પાકકાળે કડવો છે; અને ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, પાચક, આમનો શોષક, તથા પાડનાર, પારદને વીર્ય આપનારો હોઇ તેનું સત્વ પારદબંધક છે; અને કંડૂ, કુષ્ટ, વિસર્પ, ખસ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ગંધકનાં અનુપાનો:**—ચાર માસા શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં સેવન કરવાથી કફવિકાર, વાતવિકાર, પિત્ત, વિષ, કમળો અને કોઢનો નાશ થાય છે; તથા કામવૃદ્ધિ કરી નેત્રરોગને દૂર કરે છે. આ-ત્રિફળાં, ઘી અને ભાંગરાના રસમાં આપવાથી નેત્ર સારાં થાય છે. રોગનાશ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ચાર માસા ગંધક અને દૂધ એક મહિનો લેવાથી શૌર્ય અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે; અને છ મહિના લેવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ થાય છે; તથા દિવ્ય દૃષ્ટિ થાય છે અને આયુષ્ય વધે છે. **ગંધક:**—કેળામાં ત્વગ્દોષનાશક છે, ચિત્રકમાં બળદાયક, અરડુસાના કાઢામાં ક્ષયકાસ ઉપર, ત્રિફળાંના કાઢામાં મંદાગ્નિ ઉપર તથા સંપૂર્ણ ઊર્ધ્વ વિકારો ઉપર આપવો. **ઉપયોગ:**—(૧) **ખસ ઉપર:**—ગંધક કોહળામાં અથવા કેળામાં ખાવા આપવો એટલે સર્વ ખસ બહાર પડે છે. વળી સાંજે ભેંસનું છાણ શરીરે ચોપડી સ્નાન કરાવવું. **બીજો પ્રકાર:**—(૨) શુદ્ધ ગંધક ઘીમાં અથવા છાશમા આપવો. (૩) **રક્તવિકાર ઉપર:**—શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં આપવો. (૪) **શિબ્યા રોગ ઉપર:**—ગંધક અને જવખાર સરસીઆમાં મેળવી લેપ કરવો. (૫) **અપસ્માર ઉપર:**—ગંધકની ધૂણી નાકમા આપવી. (૬) **કંડૂ અને ગજકર્ણ (દાદર) ઉપર:**—ગંધક, ટંકણખાર, કપૂર, માયફળ (માયાં), અને મધપુડાનું મીણ, એ સર્વ કોપરેલમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૭) **ભૂત જ્વર ઉપર:**—શુદ્ધ ગંધક અને આવળકંટીનું ચૂર્ણ ૧૦ માસા આપવું, અથવા ગંધક અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૮) **પ્રમેહ અને પિટકા ઉપર:**—શુદ્ધ ગંધક ગોળ સાથે ખાવા આપવો અને તે ઉપર દૂધ પાવું. (૯) **કુષ્ટ, કંડૂ અને ખસ ઉપર:**—ગંધક ગરમાળાના મૂળીઆંના રસમાં ઘુંટી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) **ગંધક રસાયન:**—૪ તોલા ગંધક અને ૨ તોલા પારાની કજલી કરી કુંવરના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરવો, અને કુલડીમાં નાખી સંધિલેપ કરી અગ્નિની આંચ કરવી અને શીત થયા પછી કાઢી લેવું, એક મહિનો મધ અને ઘીમાં લેવાથી જરા, વ્યાધિ અને દારિદ્રનો નાશ કરે છે. (૧૧) **બીજો પ્રકાર**—ગંધક અને મરી સમભાગ અને ત્રિફળાં ૭ ભાગ લઇ ગરમાળાના મૂળીઆંના રસમાં મર્દન કરવો, અને તે આપવો એટલે સંપૂર્ણ રોગ નાશ કરે છે. ગંધક ખાનારે ખારૂં, ખાટું, ભાજી, દ્વિદલધાન્ય, સ્ત્રીગમન, અને ઘોડા વગેરે ઉપર આરોહણ કિંવા પગે ચાલવાનું વર્જવું.

૧૫–ચુનો.

ચુનો મુખ્યત્વે કરી બે પ્રકારનો છે, એક ખડીનો ચુનો અને બીજો છીપનો ચુનો. તેને ભઠ્ઠીમાં પકવે એટલે તેનો ચુનો થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—ચુનાનું નિતર્યું પાણી નાના ચમચાભર દૂધમાં આપવું. (૨) **વ્રણ અને બદ બેસાડવા માટે તથા કર્ણમૂળ અને ગલસુણાં ઉપર:**—કળીચુનો, ગોળ અને ધૂવાસનો લેપ કરવો અને ઉપર પાતળો કાગળ કિંવા રૂ ચોટાડવું. (૩) **આંખો દુ:ખતી હોય તો:**—મસ્તક અને આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૪) **અજીર્ણ ઉપર:**—ચુનાની ગોળી વાલ જેટલી ખાવા આપવી. (૫) **કમળા ઉપર:**—કળીનો ભીંજવેલો ચુનો ચણા જેટલો, ચાર તોલા દહીંમાં કાલવી ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય દહીં ભાત. (૬) **ભિલામો ઉઠે છે તેને માટે:**—નવો ચુનો અને દહીં એકત્ર કરી ચોપડવું. (૭) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—કળીનો ભીંજવેલો ચુનો ૧ તોલો લઇ તેમાં બે તોલા પર્યંત ઉંચી તપખીર કાલવવી. ઘટ્ટ થાય તો થોડું ચુનાનું પાણી નાખી મિશ્રણ જેવું તેયાર કરવું; અને વધેલા અંડને તેનો લેપ કરી મંદ અગ્નિનો સહેવાય તેટલો શેક આપતા રહેવું; એટલે કેટલીક

વારે મસ્તક જડ થયા જેવું જણાઇ ઉલટી થાય છે; અને માથામાંનું પાણી ઉલટીએજ પડે છે. એ પ્રમાણે બે ત્રણ દિવસ કરવાથી ગુણ આવે છે. જેને તંબાકુ લાગવાથી ઘણીજ ચકરી આવતી હોય તેને કાંદો (ડુંગળી) સુંઘાડવો તથા ખાવા આપવો. (૮) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—તલના તેલમાં કળીના ચૂના ઉપરનું નિતર્યું પાણી ૭ ભાગ મિશ્ર કરી સુમારે ૧ ઘડી સુધી સળીથી હલાવતાં રહેવું, એટલે જાડો મલમ થશે. તે મોરના પીંછાવડે ઘણા હલકા હાથથી બે ત્રણ વખત ચોપડવુ. એથી કરી દાહ શમન થઇ ત્વચાના ઠેકાણે કઠિનપણું આવે છે, અને જલદી ગુણ આવે છે.

૧૬—છીપ.

છીપની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં અને નદીમાં થાય છે. છીપો પકાવી તેનો ચુનો કરે છે. જે છીપને પાછળની બાજુએ રેખા હોય છે તેને છીપલી કહે છે, એ છીપલી પણ સમુદ્રમાં થાય છે. **છીપ:**—તીખી, સ્નિગ્ધ, દીપન, પાચક, રૂચિકર, તથા બળપ્રદ છે; અને આંખોને હિતાવહ, તથા ગુલ્મ, વિષદોષ અને શૂળની નાશક છે. **શુદ્ધિ અને મારણ:**—શંખ પ્રમાણે. **ઉપયોગ:**—(૧) **અજગલ્લિકા એટલે નાના બાળકોના શરીરપર બારિક મગ જેવી ફોલ્લીઓ ઉઠે છે તે ઉપર:**—છીપ અને ફટકી ઘસી લેપ કરવો. (૨) **વિસર્પ, વિસ્ફોટક અને શ્લીપદ ઉપર:**—છીપો ૨॥ તોલાભાર બાળી ચુનો કરી કપાસના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) **નહીઆં ઉપર:**—છીપનો ચુનો અને સીંદુર માખણમાં ખરલ કરી તેની પટ્ટી બેસાડવી (૪) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—સમુદ્ર છીપ પકાવી ચુનો કરવો, અને તે ચુનો ખાવાના પાનમાં ચોપડી રોગીએ ચાવી તેનો રસ લઇ તે સર્વ સાંધાઓને, અને વિષ જે સ્થળે ફુટેલું હોય તે સ્થળે ચોળતા રહેવું. (૫) **સર્વ ઉદરરોગ ઉપર:**—સમુદ્રછીપો છાણના દેવતામાં નાખી પકાવવી, એટલે ચુનો થાય છે. તે ચુનો, સિંધવ અને જવખાર ગાયના દહીંમાં આપવું અથવા શક્તિ પ્રમાણે ચુનો દૂધ સાથે પાવો.

૧૭—જવખાર.

જવનાં નવાં તાજાં પંચાંગ બાળી તેનાથી આ ક્ષાર ઉત્પન્ન કરે છે. એની પાતળી પત્રીઓ હોય છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. **જવખાર:**—સારક, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, સૂક્ષ્મ તથા લઘુ છે, અને વાયુ, કફ, શૂળ, અશ્મરી, વાતરોગ, કંઠરોગ, આમશૂળ, યકૃત્, પ્લીહા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુલ્મ, શ્વાસ, અર્શ, આનાહવાત, હૃદ્રોગ, આમ, પાંડુ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **સુવાવડીને મક્કલશૂળ થાય છે તેને માટે:**—જવખાર ગાયના ઘીમા અથવા ઉષ્ણોદકમાં આપવો. (૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી અને ખર પડે છે તે ઉપર:**—છાશમા જવખાર નાખી આપવો. (૩) **તાળવું પડે છે તે ઉપર:**—જવખાર અને મધ આંગળી ઉપર લઇ તેનો લેપ કરવો. (૪) **ઉદાવર્ત રોગ ઉપર:**—જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવાં. (૫) **ગુલ્મ ઉપર:**—જવખાર ૩ માસા અને ગોળ ૩ માસાની ગોળી કરી આપવી. (૬) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—જવખાર પાંચ માસા લઇ સાકરમાં ખાવા આપવો. અથવા એક માસો જવખાર, કોળાનો રસ ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલો, એકત્ર કરી આપવું. (૭) **કફ અને ઉધરસ ઉપર:**—જવખાર મધમાં આપવો. (૮) **કટિશૂળ, હૃદયશૂળ, કુક્ષિશૂળ અને બસ્તિશૂળ ઉપર:**—જવખાર, હીંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી તે એરંડતેલમાં નાખી આપવું. (૯) **મૂત્રાવરોધ ઉપર:**—જવખાર દોઢ માસો ચોખાના ધોવરામણમાં આપવો.

૧૮—જસત. (સં. જસદ.)

શોધન—જસત પાતળું કરી દૂધમાં ઉકાળવું. એ પ્રમાણે ૨૧ વખત કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **જસત ભસ્મ:**—જસત કલેડામાં નાંખી રસ કરવો; અને લીમડાના લાકડાવડે ઘુટવું, નીચે તીવ્રાગ્નિ લગાડવો, એટલે ભસ્મ થાય છે. તે લઈ તેને ત્રિસંધી, કુંવર, ત્રિફળાં અને બાંગરો, એ પ્રત્યેકની બત્રીસ બત્રીસ ભાવનાઓ આપવી. તથા પ્રત્યેક ભાવનાને અગ્નિ પુટ આપવા. પછી તેને ઉપર કહેલી

ઓષધીનો એક પુટ આપવો; તથા એક પંચામૃત પુટ આપવો. ઠંડુ થયા પછી કાઢી ખરલ કરી વાસણમાં ભરી રાખવું, અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનવડે બે ગુંજા આપવું. જસતની ભસ્મ ગાયના જુના ઘીમાં આપવાથી આંખોને હિતાવહ અને તાબુલ સાથે આપવાથી પ્રમેહનાશક; અરણી (જયંતી)માં આપવાથી અગ્નિ વધારે છે; તથા તજ, તમાલપત્ર અને એલચીમાં આપવાથી ત્રિદોષનાશક છે. **જસતનાં ફુલ:**—જસત કડાઇમાં નાંખી લોખડની કડછીથી ઘુટવું એટલે તેની ભસ્મ થાય છે તેને જસતનાં ફૂલ કહે છે. **જસત ભસ્મ:**—તુરી, કડવી તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, પ્રમેહ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે તથા આંખોને હિતકારક છે. **ઉપયોગ:—(૧) આંખો ઉપર છારી આવે છે તેને માટે:**—જસતનાં ફૂલ અને ખડીસાકરનો સારો ખરલ કરી તે ભૂકી રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ આંખમાં આંજવી, કિંવા ૧ ભાગ ફટકડી અને તેનો ચોથો હિસ્સો જસતનાં ફૂલનો સારો ખરલ કરી તે ભૂકી ૨ ગુંજા લઇ તેમાં ૧૧ તોલો પાણી નાંખી દિવસમાં બે વખત પીછાવડે આંખમાં નાંખવું; એટલે આવેલી આંખો, ગળ, પિયા અને લાલીની શાંતિ થાય છે. **(૨) ખુપરા, છારી, આવેલી આંખો વગેરે નેત્રરોગ ઉપર**—જસતનાં ફૂલ, સાકર, કાથો તથા ફટકડી, એ સમભાગ અને અષ્ટમાંશ મોરથુથાનો ખરલ કરી દિવસે અને રાત્રે આંખમાં આંજવું.

૧૯—ટંકણખાર. (સં. ટંકણ.)

કેટલાંક તળાવોમાં આ ક્ષાર પાણી સુકાઇ ગયા પછી એકઠો થએલો મળે છે. એને "સ્વાહાગી" પણ કહે છે. **શોધન:**—ટંકણખાર ગાયના છાણમાં રાખી પછી ધોઇ નાંખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. કિંવા ટંકણખાર ફુલાવવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ટંકણખાર**—અગ્નિકારક, સોના અને રૂપાને શુદ્ધ કરનાર, સારક; તથા વિષદોષ, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કર્ણશૂળ ઉપર**—ટંકણખાર ફૂલાવી તે કાનમાં નાંખવો. **(૨) પાપણી ઝડેલી હોય તો**—ટંકણખાર લીંમડાના રસમાં ઘસી પાપણી ઝડેલી જગ્યાએ લગાવવો. **(૩) ધાત જતી હોય તે ઉપર**—ફુલાવેલો ટંકણખાર ૭ માસા અને સાકર ૭ તોલા એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ રોજ એક તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. **(૪) બહુમૂત્ર ઉપર**—ફૂલાવેલો ટંકણખાર નવટાંક પાણીમાં નાંખી આપવો. **(૫) કૉલેરા અને ઓકારી ઉપર**—દૂધમાં ફૂલાવેલો ટંકણખાર નાંખી આપવો. **(૬) ચાતુર્થ્યાદિ સર્વ વિષમજ્વરો ઉપર**—ફૂલાવેલો ટંકણખાર બે ગુંજા પાનમાં આપવો, એટલે તેનો રસ જેમ જેમ પેટમાં જાય છે તેમ તેમ જ્વર તત્કાળ નીકળી જાય છે. **(૭) જીભને ખર પડે કિંવા પેઢુમાં ક્ષત પડે તો તે માટે**—ફૂલાવેલો ટંકણખાર મધમાં કાલવી લગાવવો. **(૮) નખ સબંધી-માંસ ઠોકરાવાથી તે દુ:ખતું હોય તે ઉપર**—નખની બાજુએ ટંકણખારનું ચૂર્ણ પાણીમાં ચોપડવું. **(૯) સોમલ, વછનાગ, કૃત્રિમ વિષો અને સર્પના વિષ ઉપર**—ઘીમાં ફૂલાવેલ ટંકણખારની ભૂકી ૨ માસા નાખી આપવી. ઝાઝું વિષ પેટમાં ગયું હોય તો તે પ્રમાણે વધારે ટંકણખાર ઘીમાં નાંખી આપવો. **(૧૦) ડુંટીમાં ફોલ્લી થઈ આવી હોય તો**—ટંકણખાર અને મોરથુથાને ફૂલાવી મધમા ખરલ કરી ફોલ્લી ઉપર ચોપડવું **(૧૧) વાળા ઉપર:**—ગળોના રસમાં ફૂલાવેલો ટંકણખાર નાખી પાવો; અથવા હીંગ અને ટંકણખાર, એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા લઇ ચૂર્ણ કરી તે સાત દિવસ સાંજ સવાર આપવું **(૧૨) ત્વગ્દોષ ઉપર:**—ટંકણખાર અને ગંધક ઘસી ચોપડવો. **(૧૩) મ્હોં આવ્યું હોય તો:**—ફુલાવેલો ટંકણખાર પાણીમાં નાંખી કોગળા કરવા. **(૧૪) ખાલી ચડતી હોય તો:**—ટંકણખાર ભેંસના માખણમાં કઢવી ચોપડવો.*

૨૦—તેલીઓ ટંકણખાર. (ફુલાવેલો.)

ઉપયોગ—(૧) કસ અને ઉધરસ ઉપર:—ટંકણખાર ૧ માસો, આદુનો રસ અને ખડીસાકરમાં આપવો. **(૨) ઉલટી ઉપર:**—ટંકણખાર દૂધમાં કિવા મધમાં આપવો. **(૩) પ્રદર, ગરમી અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ખડીસાકર ૩ માસા અને ટંકણખાર ૧ માસો એકત્ર વાટી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાંખી, પછી તેમાં લીંબુનો રસ નાંખી તે પ્રાશન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું.

૨૧—તાંબુ. (સં૦ તામ્ર.)

શોધન:—ઉલટી, ભ્રાંતિ, ગ્લાનિ, દાહ, શળ, કડુ, રેચ અને વીર્યનાશ, એ તાંબાના આઠ દોષ છે, એટલા માટે એનું શોધન કરવું જોઇએ. **શોધન:**—(૧) ગોમૂત્રમાં આમલી અને મીઠું નાંખી તેમાં તાંબાનાં પતરાં અગ્નિ ઉપર પહોર પર્યંત શિજવવાં; એટલે તાંબુ સારૂ શુદ્ધ થાય છે. (૨) તેલ, છાશ, ગોમૂત્ર અને કુલિત્થના કાઢામાં શુદ્ધ કરેલું તાંબુ લઇ, તેના આઠ દોષ જવા માટે પ્રાજ્ઞ પુરૂષોએ વિશેષ શોધન કહેલું છે. તે એવી રીતે કે થુરીઓ, આકડાનું દૂધ અને મીઠું, એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી તે કલ્કવડે તાંબાનાં પતરાને લેપ કરવો; તથા અગ્નિ ઉપર તપાવી નગોડના રસમાં ત્રણવાર બુડાડવું; એટલે તાંબાની શુદ્ધિ થાય છે. **મારણ:**—(૧) નાનાં નાનાં અને તે ઘણાં પાતળાં એવાં તાબાનાં પતરાં કરી તેમને લીમડાના રસમાં નાખી ત્રણ દિવસ પર્યંત હલકો હલકો અગ્નિ કરી પચવવાં; પછી તે પતરાં કાઢી, તેનો ચતુર્થાંશ પારો લઇ, બન્નેને ખલમાં નાખી લીમડાના રસમાં એક પ્રહર પર્યંત ખરલ કરી, તે પતરાં ખલમાંથી કાઢી, તેથી દુપ્પટ ગધક લઇ તે ગંધક લીંમડાના રસમાં ઘુંટી તેનો તે પતરાંને લેપ કરી એક ગોળો કરવો; પછી મીનાંક્ષી અથવા આંમલી અથવા સાટોડી, એમાંથી એક વનસ્પતિ લઇ વાટી તે ગોળાની આસપાસ એક આંગળ જાડો લેપ કરી, માટલામા તે ગોળો મૂકી તે ઉપર માટીનું કોડીયું ઉંધું મૂકી, તે ઉપર રેતી માટલાના મ્હોં પર્યંત નાંખી પછી રાખ અને મીઠું પાણીમાં મેળવી, તેની માટલાના મ્હોને મુદ્રા કરી, તે માટલું ચૂલા ઉપર મૂકી ક્રમે કરી-હલકો, મધ્યમ મોટો એ પ્રમાણે—ચાર પહોર અગ્નિ કરી, ઠડો થયા પછી તે ગોળો બહાર કાઢી, સુરણના રસમાં એક દિવસ પર્યંત ખરલ કરી તેનો ગોળો કરી તેનાથી અર્ધો ગધક લઇ ઘીમા વાટી તેનો તે ગોળાને લેપ કરી, માટીનાં બે કોડીઆં લાવી, તે એકમા તે ગોળો મૂકી તે ઉપર બીજું ઉંધુ ઢાકી કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાનો ગજપુટ આપવો. ઠંડુ થયા પછી તે શરાવ-સપુટ કાઢી, તેમાથી તામ્રભસ્મ કાઢી લેવી. આ ભસ્મ ઘણો સારો ગુણ આપનારી છે. એનાથી ઓકારી, ભ્રાતિ, ગ્લાનિ, અને મૂર્ચ્છા, એ કોઇ દિવસ પણ થતાં નથી. (૨) પારો ૦॥ ભાગ અને ગધક ૨ ભાગ લઈ દૂધીના રસમાં ખરલ કરી, તાંબાનાં શુદ્ધ કરેલા પતરા ૧ ભાગ લઇ તેને લેપ કરવો, તથા ગજપુટ આપવો; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૩) શુદ્ધ કરેલો તાંબાનો ચૂરો લઇ, સમાન ભાગ પારામા, જમીરરસમા મર્દન કરવો, પછી બન્નેના સમભાગ ગંધકમાં ખરલ કરવો તથા એક ગજપુટ આપવો એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, હરતાલ ૦। ભાગ અને મનશીળ અષ્ટમાંશ, એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી બારિક કજલી કરવી; તે કજલીએ તામ્રપત્ર ૧ ભાગ લઇ તેનો તે કજલીના પર્યાએ લેપ કરવો; તથા તેને વાલુકા યંત્રમા ચાર પહોર પચન કરવું. ઠડુ થયા પછી કાઢી લેવુ. આ તામ્ર દરરોજ બે વાલ, જે જે રોગો ઉપરના અનુપાનમા આપે, તે તે રોગોનો નાશ કરે છે; તથા પરિણામશળ, ઉદરશળ, પાંડુ, જ્વર, ગુલ્મ, પ્લીહા, ક્ષય, મદાગ્નિ, શ્વાસ, કાસ અને સગ્રહણીનો નાશ કરે છે. એને સોમનાથી તામ્ર કહે છે. **તામ્રભસ્મપરીક્ષા:**—તામ્ર રગે મોરના કઠ જેવી દેખાય છે અને તેનું ચૂર્ણ સહજ થાય છે અને પારાનો યોગ હોય તો ચકચકિત દેખાય છે. તામ્રભસ્મ દહીંમા નાખવાં છતા દહીંનો રગ કાયમ રહે તો તે પાકી છે એમ સમજવું. **તામ્રગુણ:**—શુદ્ધ રીતિએ કરેલી તામ્ર, કોઢ, પ્લીહા, જ્વર, વાયુ, કફ, શ્વાસ, કાસ, ઝાપડ, શળ, કૃમિ, ઉલટી, પાડુ, મોહ, અતિસાર, મૂત્રવ્યાધિ, ગુલ્મ, ક્ષય, ભ્રમ, મસ્તકવ્યાધિ અને મોહનો નાશ કરે છે; તથા અગ્નિને વધારે છે. **અશુદ્ધ તામ્ર:**—સપૂર્ણ ધાતુનો શોષ, નાના પ્રકારના રોગ, કાતિનાશ અને કુષ્ટ, વિષ, જ્વર, ઉલટી, રેચ, સતાપ અને અનેક વ્યાધિને સહાય કરે છે તથા પ્રાણ નાશ કરે છે.

ત્રિવિધ તામ્રગુણ—મોરથુથુ કડવા કરંજના તેલમાં એક દિવસ રાખી તેનો ચતુર્થાંશ ટકણખાર લઇ કુલડીમા ઘાલી ભૂગળાંથી ફૂકવુ કિવા માણસના કાળા કેશ મેળવી ફૂકવું એટલે રક્ત જેવુ લાલ તાંબુ નીકળે છે. એજ પ્રમાણે ગાડૂલ (ભૂનાગ)નું સત્વ પણ નીકળે છે. મોરથુથુ કિંવા તાંબુ એના સત્વની રવિવારે વીંટી કરવી તથા તે પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવા આપવું એટલે તત્કાળ વિષનાશ થાય છે; અને દુઃખી થતી ગર્ભિણીનો પણ જલદી છૂટકો થાય છે. તેમજ હાથ ધોઇ હાથાનો સ્નેહ,

यम कृत्स्नोम सेनानी मुद्रिवेतितथाक्षरम् हिमालयोत्तरेपार्श्वे स्वकर्णश्च मरुद्रुमः ॥ तत्रशूलं च-त्वचं तत्रैव विलयंगत ॥ એ મંત્રવડે મંત્રવાથી મોટું શૂળ, ત્રિદોષની પીડા, ભૂતબાધા, અને ગ્રહબાધાનો નાશ થાય છે. તથા સ્ત્રી સદ્ય. પ્રસૂત થાય છે. વ્રણને ભરી કાઢે છે અને નેત્રમાં નાખવાથી હિત થાય છે એવું પૂર્વે બાલુકિએ કહેલુ છે.

મયૂરપિચ્છાદિકથી તામ્રોત્પત્તિ:—મોરનાં પિછાં લઇ બકરીના ઘીમાં શેકવાં; તથા ગોળ, ગુગળ, માછલું, ઉન, ટંકણખાર, સાજીખાર, મધ, ચણોઠી, પીંપર, લાખ અને ઘી, એકત્ર મેળવી ઉંધી કુલડીમાં ઘાલી ફુંકવું, એટલે મયૂરપિચ્છ અને ભૂનાગનુ તામ્ર થાય છે, તેમજ નાનો ગાંડૂળ લઇ ગોમયમાં પિંડ કરી કુલડીમાં ઘાલી ફુકવાથી તાબુ ઉત્પન્ન થાય છે. **ભૂનાગ અને મયૂરપિચ્છના સત્વોનો ગુણ:**—શીત, સંપૂર્ણ કોઢ, વ્રણ; તથા સ્થાવર, જંગમ વિષનો નાશ કરે છે; અને પારાને યોગ કરવાથી તે અગ્નિમાં સ્થિર રહે છે. **તામ્રભસ્મનાં અનુપાનો:**—એક ચણોઠીભાર નિત્ય આપવી. (૧) શ્વાસ કાસને માટે મધ અને પીંપરમાં. (૨) પિત્ત ઉપર સાકરમાં. (૩) વિષમજ્વર ઉપર મરી અને તુળસીના રસમાં. (૪) વાતગુલ્મ ઉપર હીંગમાં. (૫) ઉદરરોગ ઉપર ગુગળમાં સાત દિવસ આપવી. (૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર હળદર અને મધમાં. (૭) પથરી ઉપર જવખારમાં. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર મરી અને લવંગનું ચૂર્ણ નાખી સુરણના રસમાં (૯) સંગ્રહણી અને વાતપ્રમેહ ઉપર ગળોનું સત્વ, અજમો, સાકર અને મધમાં. (૧૦) પુષ્ટતા માટે મધ, સાકર અને ઘીમાં આપવું. એ ઉપર **પથ્ય**—ખાટા અને તેલકટ પદાર્થો વર્જ્ય કરવા.

૨૨—દગડી પાષાણભેદ. (સં૦ પાષાણભેદ)

આ એક પથ્થરની જાત છે. એ જીભને લગાડવાથી ચિકટાય છે. એમાં ધોળો અને રાતો એવી બે જાત છે. **પાષાણભેદ:**—હિમ, સ્વાદુ તથા ઉષ્ણ છે; અને પ્રમેહ, મૂત્રરોધ, અશ્મરી, શૂળ, પિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર:**—૩ માસા પાષાણભેદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) **ગરમીએ શિશ્ન સુજયું હોય તો:**—પાષાણભેદ, મનશીળ, સુરદારશિંગ અને થોડું મોરથુથુ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) **કમરદુખી, અસ્થિભંગ, ઉધરસ, વ્રણ અને ધાતુપુષ્ટિ ઉપર:**—પાષાણભેદ ગાયના દૂધમાં આપવો. (૪) **બદ ઉપર:**—બિલામો અને પાષાણભેદનો લેપ કરવો. (૫) **પ્રદર ઉપર:**—પાષાણભેદ અને શંખજીરાનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં આપવું.

૨૩—ધૂંવાસ. (સં૦ ગૃહધૂમ.)

ચુલા ઉપર ધુમાડાથી જે કાજળ એકઠું થાય છે તેને "ધૂંવાસ" કહે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ગુલગુન્ડ, સોજો, ઇત્યાદિ ઉપર:**—ધૂંવાસ, ગોળ અને ચુનો ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) **આંખો આવે છે તેને માટે:**—ધૂંવાસ, ગોળ, અને ચુનાની લમણા ઉપર બે પટ્ટી લગાવવી. (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ધૂંવાસ દહીંમાં અથવા ઘીમાં ખરલ કરી મસાને લેપ કરવો અને તેના ઉપર વગડાઉ છાણાનો શેક કરવો.

૨૪—નવસાગર. (સં૦ નવસાર.)

નવસાગરની ક્ષારમાં ગણના છે. એ માણસની વિષ્ઠાથી અને મૂત્રથી તેયાર થાય છે, તેમજ અન્ય પ્રકારે પણ તેયાર થાય છે. એ ધોળો અને સફેદ હોઇ રેષામય હોય છે. એ સ્વાદે ખારો હોય છે. **નવસાગર:**—અતિ ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ, સારક, અને નેત્રોને હિતાવહ છે, તથા ગુલ્મ, ઉદર, વિષ્ટંભ, શૂળ, શોષ, માંસાજીર્ણ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **મૂર્છા, મસ્તકશૂળ, સળેકમ, ઉન્માદ અને વીંછીના વિષ ઉપર:**—નવસાગર અને કળીચુનો એક શીશીમાં ભરી તેનું મ્હોં બંધ કરી રાખવું; અને જરૂર પડે ત્યારે તે શીશીનું મ્હોં ઉઘાડી સુંઘાડવી, એટલે ઉપલા દોષ નાશ થશે. (૨) **શિરકશીના વિષ ઉપર અને કાચની ભૂકી અન્નમાં બદ હોય તો તે ઉપર:**—નવસાગર ઘસી

પાવો. (૩) વાળા ઉપરઃ—નવસાગરની ભૂકી કરી તે અર્ધોટાંક ઘીમાં નાખી પાવી. (૪) **અપસ્માર ઉપરઃ**—નવસાગર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું. (૫) **યકૃત્ અને પાણીઢરી ઉપરઃ**—માસો અગર બે માસા નવસાગર, ૪ તોલા ઠંડા પાણીમાં ઓગાળી તે પાણી પાવું; એટલે એ રોગ ત્વરિત દૂર થાય છે. (૬) **શૂળ ઉપરઃ**—નવસાગર ગોળમાં આપવો. (૭) **કાચ, માટી, ગેરૂ ઇત્યાદિકોના વિષ ઉપરઃ**—નવસાગરનું ભક્ષણ કરવું.

૨૫—પરવાળાં (સં० પ્રવાળ.)

સમુદ્રમાં રહેનારા એક જાતિના કીડા હોય છે તે સમુદ્રના તળીઆથી ઉંચીર કાઢી પ્રવાળના ખડક બનાવે છે. એ ખડક વેલા પ્રમાણે હોય છે. એટલે તેને પરવાળાંના વેલા પણ કહે છે. પરવાળાંનો રંગ લાલ હોય છે. જે પાકેલા ગિલોડાં જેવાં લાલ, ગોળ, લાંબાં, સરળ, સ્નિગ્ધ, અને અવ્રણ, મોટાં એવાં પરવાળાં હોય છે, તે સારાં. જે રંગે પિતળ જેવાં, પોલાં, બારિક, સચ્છિદ્ર રૂક્ષ, કાળાં, નાનાં તથા ધોળાં હોય છે તે ખરાબ. તે લેવાં નહિ. **પ્રવાળ**—મધુર, ખાટાં, વીર્યપ્રદ, કાંતિકર, લઘુ, અગ્નિદીપક, રૂચિકર, પૌષ્ટિક, પાચક, સારક, નેત્ર્ય, ધાતુવર્ધક તથા ક્ષયનાશક છે; અને વાયુ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, પાંડુ, તાવ, પ્રમેહ, દમ, વિષ, રક્તપિત્ત તથા ચિત્તોન્માદનો નાશ કરે છે. **પ્રવાળનું શોધન**—(૧) મણિ, મોતિ અને પરવાળાં, એ જયંતીના (અરણીના) રસમાં દોલાયંત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) પરવાળાં લીંબુના રસમાં ૧ પહોર ભીજવી રાખવાં અથવા (૩) દૂધમાં ૧ પહોર દોલાયંત્રવડે પચન કરવાં અથવા (૪) ત્રિફળાના કાઢામા બાફવાથી શુદ્ધ થાય છે. **પ્રવાળનું મારણ**—(૧) કુંવેર, તાંદળજો અને માણસના દૂધમાં પરવાળાં તપાવી બોળવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસે કરી સાત સાત ભાવના આપવી, એટલે ભસ્મ થાય છે. આ પ્રમાણેજ સૂર્યકાંતમણિ અને મોતીની ભસ્મ થાય છે. (૨) પરવાળાંનું બારિક ચૂર્ણ કરી તેને લીમડાના રસમાં ઘુંટી વાસણમાં સુકવવું. આ પ્રમાણે લીમડાના રસની ત્રણ કિંવા સાત અને ગુલાબજળની સાત ભાવનાઓ આપવી એટલે પરવાળાંની ભસ્મ થાય છે. (૩) પરવાળાંના ચૂર્ણને લીંબુના રસની સાત અને ગુલાબજળની સાત એ પ્રમાણે સૂર્યપુટો આપવાથી ભસ્મ થાય છે. (૪) પરવાળાના ચૂર્ણને ગુલાબજળના ૨૭ પુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે. એને લેવાનું પ્રમાણ ૨ ગુંજા છે. **પ્રવાળ ભસ્મનાં અનુપાનો (૧) જીર્ણજ્વર, કાસ, શ્વાસ, હેડકી, તથા કોષ્ટગત વાયુ** વગેરે રોગોમાં મધ અને પીંપરમાં આપવી. (૨) **તાવ ઉપરઃ**—કરિયાતુ, કડુ, અને હરીતકીમાં આપવી. (૩) **પિત્ત ઉપરઃ**—દૂધ અને સાકરમાં આપવી. (૪) **ધાતુક્ષય ઉપરઃ**—પાકેલાં કેળામાં. (૫) **કૃશતા ઉપરઃ**—પાનમાં. (૬) **તિડીક પ્રમેહ ઉપરઃ**—ચોખાના ધોવરામણ અને સાકરમાં અથવા ત્રિફળા અને મધમાં. (૭) **ધાતુપુષ્ટિને** માટે ઘી સાકરમાં. (૮) **પ્રદર** (પેશાબમાં ધાતુનું જવું તે) ઉપરઃ—ગાયના ધારોષ્ણ દૂધમાં. (૯) **વાયુ ઉપરઃ**—તુળસીનો રસ તથા મધ અને સાકરમાં. (૧૦) **પિત્તકાસ ઉપરઃ**—આદુનો રસ અને સાકરમાં. (૧૧) **રતાંધળા ઉપરઃ**—ઉંદરની લીંડીઓ તુળસીના રસમા ઘસી તેમાં ભસ્મ નાંખી અંજન કરવું. (૧૨) **અસ્થિભંગ અને સંધિભંગ** ઉપર પ્રવાળભસ્મ મધમાં આપવી. (૧૩) **પિત્તરોગ અને ભ્રમ ઉપરઃ**—આમળાંના મુરબ્બામાં ઘી અને સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૧૪) **ઉરઃક્ષતક્ષય ઉપરઃ**—ઘી અને મધમાં. (૧૫) **કફ તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ**—ચોખાના ધોવરામણમાં. (૧૬) **ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપરઃ**—તાંદળજાના રસમાં. (૧૭) **ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપરઃ**—ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૧૮) **દાહ ઉપરઃ**—વંશલોચન અને સાકરમાં. (૧૯) **ઉષ્ણતા, દાહ અને ઇંદ્રિની બળતરા ઉપરઃ**—ચોખાના ધોવરામણમાં મધ અને સાકર નાંખી આપવી. (૨૦) **આંખોમાંની ગરમી અને શરીર ઉપરની સૂકી ખસ ઉપરઃ**—ઘી અને સાકરમાં અથવા ધારોષ્ણ દૂધમાં સાકર નાખી આપવી. (૨૧) **મસ્તકશૂળ ઉપરઃ**—બદામની ખીરમાં આપવી. **ખીર કરવાનો પ્રકારઃ**—બદામ દસ બાર લઇ તે ગરમ પાણીમાં પલાળી રાખી ઉપરના ફોતરાં કાઢી વાટવાં અને પાશેર ગાયનું દૂધ લઇ તેમાં બે તોલા સાકર નાખવી. અને તેમાં વાલભર પ્રવાળભસ્મ નાખી આપવી. એટલે મસ્તકશૂળ, પિત્તવિકાર અને નેત્રસંબંધી

રોગ દૂર થઇ આંખોને ઠંડાઇ આવે છે તથા શક્તિ વધે છે. (૨૨) **પિત્તોદ્ભવ પાંડુ ઉપર:—** પ્રવાળભસ્મ ઘી સાકરમાં આપવી. **પથ્ય:—**સંપૂર્ણ પિત્તકારક પદાર્થ વર્જ્ય.

૨૬—પાણીશોક.

એ એક પથ્થરની જાત છે. એનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એ જીભને પાણી વાળે છે. વણમાં પાણી આવતું હોય તો પાણીશોક લગાડવો.

૨૭—પાપડીઓ ખારો (સંચોરા.)

પાપડખારની ઉત્પત્તિ સિંધ કચ્છ દેશમાં થાય છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. **પાપડખાર:—** એ ગુણોમાં જવખાર જેવો છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાળા ઉપર:—**પાપડખારનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા, નવટાંક દહીંમાં આપવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત આપવું. દિવસે ભોજન કરવું નહિ. રાત્રે ભોજન કરવું. એ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું. (૨) **બાળકોની સસણી ઉપર:—**ગોળમાં ચણાની દાળ કરતાં પણ કમી પાપડખાર નાખી તેમાં લગારેક અગ દૂધ નાખી પાવું; તેથી ઉલટી થશે. આ ઓષધ બે ત્રણ મહિનાના બાળકને આપવું નહિ. (૩) **ભાર ઉપર:—**એક તોલાભાર પાપડખાર અને એક મોટું વેંગણ, એને કલાઇના વાસણમાં બાળી તેનો ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી તેમાંથી બે વાલ લઇ ગોળના પાણીમાં પાવુ. (૪) **પેટદુ:ખી-પીડ ઉપર:—**લીમડાના રસમા પાપડખાર, વાલ કિંવા બે વાલ નાંખી આપવો. (૫) **ગંડમાળ અને ખરજવા ઉપર:—**પાપડખાર અને કળીચુનો એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. એથી કરી નવીન થએલો વિકાર જલદી દૂર થાય છે. (૬) **ગુડધી ઉપર:—**પાપડખાર અને કળીચુનો એકત્ર કરી સોપારી જેવડી ચાર ગોળીઓ કરી, તે ગુડધીની ચાર આંખો ઉપર બાધી, તે ઉપર એક કલાક પર્યંત પાણી ટીપું ટીપું નાખવું. પછી તે કાઢી એરડાના પાનને એરંડતેલ ચોપડી બાંધવું.

૨૮—પારો. (સં. પારદ.)

પારો ખાણમાંથી નીકળે છે. પારામાં સીસું, કલઇ, મલ, અગ્નિ, ચાંચલ્ય અને વિષ, એ અસલી દોષ સ્વભાવિકજ રહે છે. તેમાં જાડાઇ, અગ ઉપર ગડ, એ સીસાનો; કોઢ કલાઇનો; રજ મલનો; દાહ અગ્નિનો; નાશ, વિષ, એ ચાંચલ્યના તથા મરણ વિષનો, એમ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. પારામા એ અસલી દોષ છે. એટલા માટે તેનું શોધન અવશ્ય કરવું જોઇએ. તેમજ પારામા ઔપાધિક સપ્ત કંચુક છે. **શોધન:—**પારાની શુદ્ધિ કરવાને મુખ્ય આઠ સંસ્કાર કહેલા છે. તે:—**સ્વેદન, મર્દન, મૂર્ચ્છન, ઉત્થાપન, પાતન, બોધન, નિયમન, સંદીપન:** અનેક જાતિનાં ધાન્યો લઇ છડી ફોતરાં કાઢી પાણીમાં નાંખી માટીના વાસણમાં ભરી, ખાટા થતાં પર્યંત રાખવાં તથા ખાટા થએલા પદાર્થમાં તાંદળજો, મુંડી, વિષ્ણુકાંતા, સાટોડી, મત્સ્યાક્ષી, મોટી મુગુસવેલ, મહાબલા, શતાવરી, ત્રિફળા, ગોકર્ણી, હંસપાદી અને ચિત્રક, એ યથાલાભ વનસ્પતિનું પચાંગ ચૂર્ણ કરી તે ધાન્યામ્લમાં નાંખવું એ ધાન્યામ્લ પારાની સ્વેદનાદિ ક્રિયાઓને ઠેકાણે યોજવું, અથવા એના અભાવે અત્યત ખાટી કાંજી યોજવી. **પારદ સ્વેદન:—**સુંઠ, મરી, પીપર, રાઈ, મીઠું, હળદર, ત્રિફળા, આદુ, બળદાણા, તાંદળજો, સાટોડી, મરડાશિંગ, ચિત્રક અને નવસાગર, એ સર્વ પદાર્થ પારાના ષોડશાશ કિંવા યથાલાભ લઈ ધાન્યામ્લમા વાટવા; તથા કલ્કવડે વસ્ત્ર ઉપર આંગળ ભર જાડો લેપ કરવો, પછી તેમાં પારો બાંધી ધાન્યામ્લમાં દોલાયંત્ર કરી એક દિવસ બાફવો; એટલે સ્વેદિત થાય છે. **મર્દન:—**લાલ ઇંટનું ચૂર્ણ, હળદર, ધૂંવાસ, કામળાની રાખ અને લીંબુના રસમાં પારો ત્રણ દિવસ મર્દન કરવો; એટલે નિર્મળ થાય છે. તે વસ્ત્રમાં બાંધી કાંજીવડે ધોઈ નાંખવો. **મૂર્ચ્છન:—**પારાના મળનો કુંવેર નાશ કરે છે, તથા ત્રિફળા દાહ નાશ કરે છે; ચિત્રકનાં મૂળીઆં વિષ નાશ કરે છે. એટલા માટે પ્રયત્નવડે મિશ્રિત પારો, એકેકના રસમાં સાત સાત વખત મર્દન કરવો; એટલે મૂર્ચ્છિત પારો દોષશૂન્ય છે. **કંચુક નિર્મોક:—**કુંવેર, ચિત્રક, રાતી રાઈ, રીંગણી

અને ત્રિફળાનો કાઢો કરી, તેમાં ત્રણ દિવસ પારો મર્દન કરવો; એટલે સપ્તકંચુકોથી મુક્ત થાય છે. **ઉત્થાપન:**—પારો લીંબુના રસમાં નાખી ગરમીમાં રાખી ઘુંટવો, તથા સુકાયા પછી ડમરૂયંત્રમાં ઊર્ધ્વ પાતન કરવો. **ઊર્ધ્વ પાતન:**—ત્રણ ભાગ પારો અને એક ભાગ રાખનું ચૂર્ણ, એ કિંચિત્ લીંબુના રસમાં નાખી ગોળો થાય ત્યાં સુધી ઘુટવું; તથા ડમરૂયંત્રમાં ચાર પહોર મધ્યમાગ્નિ આપવો અને યુક્તિએ ઉપરના વાસણને લાગેલો પારો કાઢી લેવો. **અધ:પાતન:**—પારો, ત્રિફળાં, ચિત્રક, સરગવો, મીઠું અને રાખ એ સર્વ એકત્ર કરી ખરલ કરવો. પારો તેમાં મળી ગયા પછી ડમરૂયંત્રનાં બે પાત્રો લઇ ઉપરના પાત્રને તેનો લેપ કરવો; નીચેના વાસણમાં પાણી નાખવું તથા સંધી લેપ કરી જમીનમાં પુરવું અને ઉપર અગ્નિ કરવો એટલે પારો નીચેના પાણીવાળા વાસણમા એકઠો થાય છે. **તીર્યક્‌પાતન:**—બે સોરકુલા (ઘડિઆ)જેવી માટલી લઇ, એકમાં પારો અને એકમાં પાણી નાખી અંતરપટ કરી જોડી દેવાં તથા સંધિ લેપ કરી, પારો જેમાં નાખેલો છે એ માટલાને ચૂલા ઉપર આડુ યુક્તિએ રાખી તે નીચે અગ્નિ કરવો, એટલે પારો પાણીમાં પ્રવેશ કરે છે. **બોધન:**—પૂર્વોક્ત પ્રકારોએ શોધિત પારો ષંઢ થાય છે. વાસ્તે તેની શક્તિ વધારવા માટે ભૂર્જપત્ર, સિંધવ તથા પાણીમાં પચન કરવો. **નિયમન:**—મોટી મગુસવેલ (સર્પાક્ષી), આમલી, વાંઝણી કંકોડી, ભાંગરો, નાગરમોથ અને ધંતૂરાના રસમાં કિંવા કાઢામાં એક દિવસ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવાથી નિયમવડે સ્થિર થાય છે. **સંદીપન:**—હિરાકસી અને પંચલવણ લઇ તે ઉપર વારંવાર લીમડાનો રસ નાંખવો, પછી સિંધવના ગાંગડાને કોરી તેમાં સિંધવયુક્ત પારો નાખી તે ઉપર પૂર્વોક્ત સિંધવ અને લીંબુ લગાવી તે ઉપર આઠ આંગળ માટી ચોપડવી, પછી રાઇ, મરી, સરગવો અને કડવા સરગવાનાં બિયાં તથા ટંકણખારને એકત્ર વાટી કાંજીમાં મેળવી તે કાંજીમાં દોલાયંત્રવડે ત્રણ દિવસ પચન કરવો એટલે તે પારાના જારણ સંસ્કારમાં દીપન થાય છે. **અનુવાસન:**—દીપન કરેલો પારો મૃત્પાત્ર કિંવા પથ્થરના પાત્રમા લીમડાના રસમાં નાખી એક દિવસ ગરમીમાં રાખવો. **મુખોત્પત્તિ:**—(૧) વગડાઉ થુરીઆમાં ત્રણ દિવસ પારો નાખી રાખવો એટલે તેને મુખ થાય છે. તે ગંધક, સુવર્ણ અને અભ્રકસત્વને ક્ષણમાં ભક્ષણ કરે છે. (૨) આકડો, થોર, ધંતૂરો, કળલાવી, કરેણ, ચણોઠી અને અફીણ, એ સાત ઉપવિષોમાંથી એકેકને લઇ પારામાં સાત દિવસ ખરલ કરી ધોવો. પછી બીજા સાથે ૭ દિવસ ખરલ કરી ધોવો. એવી રીતે જૂદા જૂદા બધાઓ સાથે ધોવો. તેથી કરી પારાને પક્ષચ્છેદન થાય છે, એટલે ઉડી જતો નથી અને તેને મુખ ફુટી તે સ્વર્ણાદિ ધાતુનો ગ્રાસ કરે છે. (૪) બીરબહોટી લાવી તેમા લીમડાનો રસ અને સિંધવ મેળવી પારાનો ત્રણ દિવસ ખરલ કરવો. એટલે પારાને મુખ ફુટે છે. **જારણ:**—પારાની શક્તિ વધવા માટે ગંધકાદિ પદાર્થ પારામાં પચાવવા એ ક્રિયાને જારણ કહે છે. ષડ્‌ગુણ-ગંધક-જારણ સિવાય આ પારો રોગહરણ કરવા સમર્થ થતો નથી. જો પારાથી મોટા ફળની ઇચ્છા કરવી હોય તો સુવર્ણ અને ગંધકજારણ સિવાય અભ્રકસત્વ જારણ કરવું નહિ. પારા સમાન ભાગ ગંધક જારણ કરવાથી, ગુણોએ શુદ્ધ કરતાં સોગણો વધારે થાય છે. દ્વિગુણ ગંધક જારણવડે સંપૂર્ણ કોઢનો નાશ કરે છે. ત્રિગુણ ગંધક જારણ વડે સંપૂર્ણ જાડયનો નાશ કરે છે. ચતુર્ગુણ ગંધક જારણ વડે વલીપલિત નાશ કરે છે. પંચગુણ ગંધક જારણથી ક્ષય નાશ કરે છે. ષડ્‌ગુણગંધક જારણે સંપૂર્ણ રોગહારક થાય છે. પારો ષડ્‌ગુણ-ગંધક જારણ કરતાં, અભ્રક સત્વ સમભાગ જીર્ણ કરવાથી શતગુણ અધિક થાય છે. તથા સ્વર્ણમાક્ષિક, કલખાપરી, ખાપરીયું, ઇત્યાદિકોએ જીર્ણ કરવાથી ગુણપ્રદ થાય છે અને સુવર્ણ જીર્ણ કરવાથી એક હજાર ગુણ આપનારો થાય છે; તથા હીરકાદિ જીર્ણ પારાનો ગુણ સ્વતઃ શિવજ જાણે છે. **સિંદુરાદિ જારણ:**—પારો તથા પારાથી છગણો ગંધક, એ બન્ને એકત્ર ખરલ કરી વાલુકાયંત્રમાં શીશીમાં નાખી હળવે હળવે પચન કરી જેમ ગંધક બળી જાય એવી રીતે વારંવાર ષડ્‌ગુણ ગંધક જારણ કરવો. એટલે સિંદુરાદિક જેવો પારો થાય છે. **ષડ્‌ગુણ ગંધક જારણ:**—માટીના કુંડામાં પાણી નાંખી તેમાં કોઠીયું મૂકવું; તથા આખા કુંડા ઉપર ઢાંકણ મુકવા માટે તે કુંડાને મેખલા જોઇએ. તે મેખલાનો (કટિબંધની) મધભાગ લીંપી કોડીઆમાં પારો નાખી તે ઉપર ગંધક નાખવો. ઉપર ઢાંકણ દઇ ચાર વગડાઉ છાણા-નો અગ્નિ કરવો. (આ યંત્રને કચ્છપ યંત્ર કહે છે.) આ પ્રમાણે પુનઃ પુનઃ ષડ્‌ગુણગંધક જારણ થાય

એટલે પારો તીક્ષ્ણ અગ્નિ જેવો થાય છે તથા સર્વ કાર્ય કરે છે. **વડવાનલ બીડઃ**—શંખનું ચૂર્ણ આકડાના દૂધમાં નાખી ત્રણ દિવસ ગરમીમાં રાખવું. તેમજ લીમડાના રસમા ત્રણ દિવસ ગરમીમાં રાખવું, અને એક દિવસ ધૂવાસમા (ચૂલા ઉપરના ધૂમાડામા) નાંખી ગરમીમાં રાખવું. તથા સચળ અને બકરીનું મૂત્ર એની ચાર પહોર ભાવના આપવી. તેમજ અતર્જિહ્વારહિત નેપાળો અને સરગવાનાં મૂળીઆંના રસની એક ભાવના આપવી; તથા ટંકણખાર અને ચણોઠીની એક દિવસ ભાવના આપવી, પછી સરગવાનાં મૂળીઆંના રસમાં એક દિવસ ભાવના આપવી. સપૂર્ણ સમભાગ લઇ લીમડાના રસમાં ખરલ કરવું, તથા સારી શીશીમાં રાખી મુકવું. એનું નામ વૈશ્વાનર બીડ. વૈશ્વાનર બીડમાં તપ્ત ખલ મધ્યે પારો ઘુંટવાથી સુવર્ણાદિ સર્વ લોહનો ક્ષણમાં ગ્રાસ કરે છે. જમીન પર ખાડો ખોદી તેમાં બકરીની લીંડીઓ નાખી અગ્નિ કરી તે ઉપર ખલ મૂકી અંદર ઔષધ નાખી ખરલ કરે છે, તેને તપ્તખલ કહે છે. **હિંગળોકમાંથી પારો કાઢવાની કૃતિઃ**—લીમડાના રસમાં હિંગળોક એક પહોર ખરલ કરી ડમરૂયત્રમાં નાખો નીચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે પારો ઉપર જઇ ચોંટે છે, તે શુદ્ધ જાણવો. તેને સંપૂર્ણ કામમાં યોજવો. **પારદબંધનઃ**—(૧) પારો, કેળના કાંદાનો રસ, આકડો, થોર, બકમ-લીંબડી, કચુકશાક, નાગરમોથ, ગોમૂત્ર, માણસનું દૂધ, મત્સ્યાક્ષી અને કાકમાચીના દૂધમાં અને રસમાં ઘુંટવાથી પુનઃ ઉઠતો નથી. **ખેચરી ગુટીઃ**—ત્રણ ટાંક (પૈસાભાર) શુદ્ધ પારો લઇ કાળા ધતૂ-રાનાં બિયાંના ૮ તોલા તેલમાં સાત દિવસ ખરલ કરવો; કે જ્યાં સુધી તેનુ જલૌકારૂપ થશે. પછી અડદના લોટમાં તેની દીવેટ કરી સારી સુતળીએ બાંધી તડકામાં સુકવવી, અને (રાવણના મતે) સર-સીઆનું તેલ બાળી તે ઉપર પચન કરવી; તથા ઉતારી શીતળ જગ્યાએ મૂકવી. ઠંડી થયા પછી તે કાઢી લેવી. તે દૂધ ભરેલા વાસણમાં નાખવી. જ્યારે સપૂર્ણ દૂધ સુકાઈ ગુટિકા રહે ત્યારે તે લઇ પશુના મુખમાં ઘાલવી એથી તેના અગને આગ થઇ તે મરે છે. અને આ ગુટિકા જે મુખમાં રાખશે તેને કામ વ્યાકુળ કરશે; તેના દેહ ઉપર સ્થિતિ રહેવાની નહિ. જો એ ગુટિકા પેટમાં ઉતરશે તો તે મરશે. તે ગોળી મ્હોંમાં એક પહોર રાખવાથી સો યોજન જવાની શક્તિ આવે છે; અને સો સ્ત્રીઓથી ગમન કરવાની શક્તિ આવે છે. એ વીર્યસ્તભન કરનારી છે. આ ગોળી મ્હોંમાં એક પહોર રાખવાથી મુખરોગ, તથા બીજા મુખ અને દાંતને ઉપદ્રવ કરનાર રોગ, અને જીભ્હા, તાલુ, કઠરોગ, ઉપજીભ્હા, અધિ-જીભ્હા, હૃદ્રોગ અને પીનસ ઇત્યાદિકોનો એ ગોળી નાશ કરે છે. **અન્ય ગુટિકાઃ**—પારો ધંતૂરાના તેલમાં સાત દિવસ મર્દન કરવો એટલે વિષ નાશ થાય છે; પછી ગંધક ત્રણ ભાગ લઇ ધતૂરાના તેલમાં ખરલ કરી તેની કુલડી કરવી; તેમાં પારો નાખી મ્હોં બંધ કરવું. પછી સાત કપડમાટી કરી તે ગોળો સુકવવો. પુનઃ મૃત્તિકાપટવડે સાત વખત વીંટાળી ઉપરથી છાણે લીંપી તે ગોળાની પૂજા કરવી; તથા ત્રણ હાથ ખાડો કરી તેમાં છાણાં નાખી તેમાં ગોળો મૂકી પુટ આપવો. ઠંડો થયા પછી કાઢવો. તથા તેમાંની કૌતુક દેખાડનારી ગુટિકા લેવી. તે રોગીના મ્હોમા રાખવા આપવાથી શોક નાશ થાય છે; તથા સુખ થાય છે. જ્યાં સુધી મ્હોંમાં ગુટિકા છે ત્યાં સુધી વીર્યપાત થતો નથી. **અન્ય પારદ બંધનઃ**—પારો બાંધવા વિષે ઓષધીનું વીર્ય અચિંત્ય છે. એટલે ક્રિયા, મંત્ર અને વિધાન એણે સબીજ પારો બંધાય છે. તે વલ્લી, તૃણ, ગુલ્મ, લતા, વૃક્ષ, તથા વનસ્પતિ એવા છ પ્રકારનો છે. કાકચંડેશ્વર ગ્રંથમાં પારદ-બંધન ૬૪ વલ્લી કહેલી છે; તે આ પ્રમાણેઃ—૧. જે વલ્લી ધોળા અને રાતા કદોની મળી બે પ્રકારની છે, જેને શુક્લપક્ષમાં પંદર પાન આવે છે, અને કૃષ્ણપક્ષમાં તે ગરી પડે છે. તેને **સોમવલ્લી** કહે છે. તે પૂર્ણિમાને દિવસે પારો બાંધવા માટે કિંવા રસાયન માટે લેવી. ૨. જલપદ્મિની જેવી વનમાં થનારી **સ્થલપદ્મિની.** (૩) જેનું અંગ મંડળોએ ચિત્રિત હોય છે અને જે અજગર જેવી દેખાય છે તથા જે રસભરી હોઇ જેને પાન થોડાં હોય છે તે **અજગરી.** ૪. જે વેલ ધણુસા જેવી રસભરી હોઇ અલ્પ પાનની હોય તેને **ધણુસ કાંડ** (**ધાનશી**) કહે છે તે પારો બંધન કરનારી છે. (૫) જેનો આકાર ડુક્કરના જેવો હોય છે ને પારાને બાંધે છે તે **ત્રિજટા.** ૬. **ઈશ્વરી** કિંવા **શિવલિંગીનો** રગ લાલ છે, અને એ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૭. **ભૂતકેશીનાં** પાન લીમડા જેવાં હોય છે. ૮. જેનાં મૂળીઆં કાળાં હોઇ જેને ચીક ઘણો તે **કૃષ્ણવલ્લી** તે પારાને બંધન કરે છે. ૯. જેના નીચેની

જમીન હમ્મેશાં ભીજાયલી રહે છે તેને રૂદંતી કિંવા સ્રવંતી કહે છે. ૧૦. જેનાં પાન થોર જેવાં હોઇ ચીકવાળા હોય છે અને જે વાનરોને પ્રિય હોઇ ક્યાંઈ ક્યાંઇ પથ્થર નીચે હોય છે તેને સર્વંશા કહે છે. ૧૧. જેના કંદ ઉપર કેશ હોઇ વેલાને પાન આવે છે તેને વારાહી કિવા કુક્કરકંદ કહે છે. ૧૨. જેને ચીક હોઈ વેલો હોય છે અને જેનાં પાન અશ્વત્થ જેવાં હોય છે તેને અશ્વત્થપત્રી કહે છે. ૧૩. જે ખાટી હોઇ ઘણી પથરાતી નથી તેને અમ્લપત્રી કહે છે. ૧૪. જેનાં પાનને ગંધ હોઇ ચીક આવે છે. તેને ચકોરનાસા કહે છે. ૧૫. જે વેલો હોઇ પાન અશોકવૃક્ષ જેવાં હોય છે અને ચીક-વાળાં હોય છે તેને અશોક નામ્ની કહે છે. ૧૬. જેનાં પાન ઉંડણુ જેવાં હોઇ સુગંધી હોય છે, અને જેને ચીક આવે છે તે પુન્નાગપત્રિકા. ૧૭. જે સર્પ જેવી અને સચીક હોઇ વૃક્ષ ઉપર થાય છે અને જેના પાસે બહુજ સર્પ રહે છે, તેને નાગિની કહે છે. ૧૮. છત્રાકાર, સચીક અને જેનાં મૂળીઆંને એકજ કદ હોય છે; એવી જે વેલ, તેને ક્ષેત્રી કહે છે. તે પારો બાંધવા વિષે મહા પ્રબળ છે. ૧૯. જેનો રસ પીળો, જે ઘણી ઉંચી ન હોઇ ગુલ્મ જાતની, અને જેનાં પાન નાંદરૂખી જેવાં હોય છે, તેને સંવીર કહે છે. તેનાં મૂળીઆં, રસ, ફળ એણે કરી પારાને ક્ષણમા બંધન કરે છે. ૨૦. જેના પાન વાળક જેવા હોઇ રસ પીળો, અને જે કોમળ હોય છે, તે દેવીલતા. એનાં પાન પારદબંધન કરવા મહૌષધિ છે. ૨૧. જેનાં પાન થોરનાં જેવાં હોઇ રસવાળાં હોય છે, તેને વજ્રવલ્લી કહે છે. ૨૨. રાતો અને કાળો એવો બે જાતનો ચિત્રો છે, તેમાનો કાળો ચિત્રો ગુપ્ત છે, એ દૂધમા નાખ્યો હોય, તો તે દૂધ કૃષ્ણવર્ણુ કરે છે. એ બે જાતના ચિત્રક પારો બાધવાના વિષયમાં સમર્થ છે. ૨૩. જે ડુંગર ઉપર થાય છે, અને જેનાં ફૂલ કાળા રંગનાં હોઇ તે ઉપર થોડાં ફળ પણ આવે છે, તે કાળપર્ણી. ૨૪. જેનાં પાન ખાખરા જેવાં હોઇ કાંદામાંથી પીળો રસ નીકળે છે, તે પાલાશતિલકા. ૨૫. જે લીલા કમળ જેવી હોઇ પર્વતપર થાય છે, તે નીલોત્પલ્લી. ૨૬. જેનાં પાન લીલાં હોઇ રસ પીળો હોય છે, અને જેનો કંદ, કુમારી કંદ જેવો હોય છે, તેને રજની કહે છે ૨૭. જેનાં પાન કળથી જેવાં અને ફૂલ ધોળાં તથા કદને ગુંદ આવે છે, તે સિંહિકા. ૨૮. જે વેલીને ચાર પાન હોય છે, અને જેનો ગુદ સ્નેહયુક્ત હોય છે, તથા જેનો કંદ આકારે હાથીદાંત જેવો હોય છે, અને જાસુદીના જેવાં ફૂલ આવે છે, અને જે પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે અને જેના કાંદામાંથી દૂધ આવે છે. તથા જેના પાન ગાયના કાન જેવાં હોય છે, તે ગોશ્રૃંગી. ૨૯. જેને ત્રણ ફળ આવે છે અને રાતાં ટપકા હોય છે, અને જેના પાન લીલાં હોઇ રસ રાતો નીકળે છે. તેને ખદિરપત્રી એમ કહે છે. ૩૦. જે તૃણનાં મૂળીઆં રાત્રે ચળકે છે. અને તેથી કરી પર્વત સળગેલા જેવો જણાય છે તે તૃણો પારદબંધક છે. ૩૧. જે પથરાએલી વેલ હોઇ લાલ હોય છે, તેને રક્તવલ્લી કહે છે. ૩૨. જેના કદને ગુંદ આવે છે, તે બ્રહ્મદંડી. એ પારદબંધન કરવાને શ્રેષ્ઠ છે. ૩૩. જેને પાન ન હોઇ મધ જેવો વાસ આવે છે, તે મધુતૃષ્ણા. ૩૪. જેનો કંદ કમળકંદ જેવો અને રસવાળો, તે પદ્મકંદી. ૩૫. જે રસ સહિત હોઇ કાષ્ટ પીળાં તથા ફૂલ પણ પીળાં તે હેમદંડી. ૩૬. જે લાલ વેલ હોઇ પાન આમલીના પાન જેવાં, તે વિજયા. ૩૭. જે ધોળી અને પથરાએલી તથા રસ સહિત અને આડકીનાં પાન જેવાં જેનાં પાન હોય છે, તે અજયા. ૩૮. જેનાં પાન ત્રિકોણાકૃતિ હોઈ ચિત્રવર્ણુ હોય છે; અને જે વેલ છે અને જેનો રસ તીખો અને કડવો હોય છે, તે જયા. ૩૯. જેને ચંદન જેવી સુગંધ આવી પાન મોરના ગળાના રંગ જેવાં હોય છે તેને નલી કહે છે. ૪૦. જે રસવાળી હોઇ જેનાં મૂળીઆં કડવાં, અને મીઠાં જેવી ગંધવાળી, તથા ફૂલ આરક્ત હોય છે, તે શ્રી. એ ત્રિલોહમાં વેષ્ટન કરી મુખમાં રાખવી. ૪૧. જે વેલ રસસહિત હોય છે તથા જેનાં પાન સરગવાનાં પાન જેવા હોય છે, તે કીટમારી (કીડામાર). ૪૨. વૃક્ષ ઉપર ચઢનારી, રસવાળ હોઇ ધોળી દુધી જેવી હોય છે, તે તુંબિકા. ૪૩. જે રસવાળી હોઇ ભૂમિગર્ભ જેવી હોય છે, તેને કટુતુંબી કહે છે. ૪૪. મયૂરશિખા, એ પારાને બંધન કરનારી છે. ૪૫. જેનાં મૂળીઆં જેવાં પાન અને રંગે પીળી હોઇ રસ લાલ નીકળે છે અને ફૂલ પીળાં હોય છે, તે હેમલતા. ૪૬. જેનાં પાન ધોળા એરંડા જેવાં હોય છે અને ફૂલ તુબડી (તુંબિકા) જેવાં હોય છે તે અસુરી. ૪૭. જે વેલ હોઇ પાન સાતવિણના પાન જેવાં હોય છે, તે સપ્તપર્ણી. ૪૮. જેનાં પાન તલવાર જેવાં હોઇ જે રસયુક્ત હોય

તે **ભામારી.** ૪૯. **પીતક્ષીરા.** એ દિવ્ય હોઈ પારાને બંધન કરે છે. ૫૦. જે વેલ ત્રિદળ હોય છે, તે **વ્યાઘ્રપાદલતા.** ૫૧ જે કોથમી જેવી હોઇ ત્રિદળ હોય છે અને ફૂલ પીળાં આવે છે; તે **ધનુર્વલ્લી.** ૫૨. જે ઘણી ન પ્રસરનારી, મહાવીર્યવાન, દિવ્ય ઔષધી છે તેને **ત્રિશૂળી** કહે છે. ૫૩. જે વેલો હોઇ, જેને પાન ત્રણ ત્રણ તથા લાલ હોય છે; તે **ત્રિદંડી.** ૫૪. જે રસ આપનારી હોઇ જેને ફૂલ પીળાં આવે છે, તથા આકાર શિંગો જેવો, તે **શૃંગા** જાણવી. ૫૫. જે રસવાળી હોઇ મરી જેવા કાંટા આવે છે, તથા જેનાં મૂળીઆમાં કંદ હોય છે, તે **વજરનાભવલ્લી.** ૫૬. જે અગે ધોળી હોઇ પાન લાલ હોય છે તે દિવ્ય ઔષધી છે તેને **મહાવલ્લી** કહે છે. ૫૭. જેનાં પાન અને ફૂલ કરેણના જેવાં તથા કંદ લાલ હોય છે, તે **રક્તકંદવતી.** ૫૮. જેનો રસ પેજ જેવો હોઇ કાંદો મસ્તક ઉપર પીળો હોય છે, અને જેનો રસ ઘણો અને લાલ હોય છે; અને પાન બિલી જેવાં હોય છે, તે **બિલ્વદલા.** ૫૯. જે બિલ્વદલ જેવી હોઇ પારદબંધન કરનારી છે, તેને **રોહિણી** કહે છે. ૬૦. જે વેલ હોઇ રસવાળી હોય છે, અને જેનાં પાન રાત્રે સતેજ દેખાય છે; તે **બિલ્વંતકી.** ૬૧. જેનો રસ અને ડાળી ગોરોચન જેવી હોય છે તેને **ગોરોચના** કહે છે. ૬૨. જે નાની હોઇ કાદા અને ફૂલયુક્ત વેલ છે, તેને **કંદપત્રિકા** કહે છે. ૬૩. જે નાની હોઇ જેનાં પાન ડીંટા સિવાય ત્રિકટાં હોય છે, તે **વિશલ્યા.** ૬૪. જેને થોડો અને જલદ રસ આવે છે, અને જે પર્વત ઉપર થાય છે, તે **કંદક્ષીરા.** આ ચોસઠ ઔષધી, જેની દેવ પણ પૂજા કરે છે, તે શુભ દિવસે, શુભ નક્ષત્ર ઉપર, બલિ–પૂજા ઇત્યાદિ કરી, ક્ષેત્રને રક્ષાબંધન આપી, અઘોરાસ્ત્ર કિંવા શક્તિબીજ અથવા અઘોરમંત્રનો જપ કરી કાઢી લેવી. મુનિએ જે સહસ્ર ઔષધી કહેલી છે તે સમજવુ ઘણું કઠિન છે. તે પારદબંધક વનસ્પતિ તત્વવેત્તા પાસેજ હોય છે. **પારદભસ્મ, રસસિંદુર:**—પારો દૂધીના રસમાં એક દિવસ સરખો ઘુંટવો; પછી કામોણીના રસમાં ઘુટવો એટલે તેનો દોષ જાય છે. તે પારો ૧૦ ટાંક, ગધક ૧૦ ટાંક તથા નવસાગર ૨ાા ટાક એ પ્રમાણે લઇ કજલી કરી કાચની કુપીમાં ઘાલી કપડમાટી કરવી, તથા તેનું મુખ બંધ કરવું. પછી વાલુકાયંત્રમાં આઠ પહોર પારાને પચન કરવો. એ પ્રમાણે સાક્ષાત્ તરૂણ સૂર્ય જેવુ અરૂણવર્ણું; પ્રવાળ જેવા રંગનું, સપૂર્ણ કાર્યકારી, માણસોને અત્યંત દુર્લભ એવું સિદુર લેવુ. તે ૫ ગુજા મરીમાં આપવું; એટલે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે તથા કામને પ્રદીપ્ત કરે છે. એ સંયોગવડે જ્વરાદિ સર્વ રોગનો નાશ કરે છે તથા એ જે જે રોગો ઉપર યોજવામાં આવે તેનો આ રસરાજ નાશ કરે છે. **ષડ્ગુણ ગંધક જીર્ણ સિંદુર:**—હિંગળોકમાંનો પારો ૧ ભાગ તથા ગંધક ૬ ભાગ લઇ કજલી કરવી, તથા કુવેરના રસમાં મર્દન કરવી. સુકાયા પછી કાચની શીશીમાં ભરી તેને વાલુકાયત્રમાં મૂકી સાત અહોરાત્ર અગ્નિ આપવો. ઠંડુ થયા પછી એ કાઢી લેવું. આ રસ સિદુર ૧ વાલ મધમાં આપવું, એટલે સ્તંભન, દૃઢવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ, તેજ, પુસ્ત્વ અને પુષ્ટિ આપે છે, અને માતેલા હાથી પ્રમાણે જોર આપે છે; તથા પઢત્વ, વંધ્યત્વ, તથા સન્યાસ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે. એને ભક્ષણ કરનાર એક દિવસમાં ૧૦૦ સ્ત્રીઓ સાથે ગમન કરે છે તથા મનને આનંદ આપે છે. એ પાંચસો છસો વ્યાધિનો નાશ કરે છે. આ ષડ્ગુણ ગંધક જીર્ણ સિંદુર વિશ્વામિત્રે ઉત્પન્ન કર્યું છે. **રસસિંદુર:**—શુદ્ધ પારો ૮ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા તથા નવસાગર અર્ધો તોલો, એની કજલી કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવી, તથા કાચની શીશીમાં નાખી તે શીશીને સાત ફેરા કપડમાટી કરવી. સુકાયા પછી તે છિદ્રસહિત આકંઠ પૂરી રાખવી, તથા ઇષ્ટ દેવતા અને પાંચ કુમારીની પૂજા કરી ચૂલા ઉપર રાખી, આઠ પહોર અગ્નિ કરવો. ઠંડુ થયા પછી હિંગળોક જેવું, દેવ દૈત્યોને દુર્લભ એવું રસસિંદૂર કાઢી લેવું. તથા રોગનાશનાર્થ રોગોક્ત અનુપાનોમાં, વાલ કિંવા બે વાલ મધ અને પીંપરમાં આપવું. જે રતિકાળે સ્ત્રીઓને કૌતુક દેખાડનારૂં, વીર્યબંધક અને સ્ત્રીઓના મદનું નાશક છે. એ અગ્નિમાંદ્ય, યક્ષ્મા, ક્ષય, પાંડુ, શોક, ઉદર, ગુલ્મ, પ્રમેહ, શળ, પ્લીહા, જ્વર, દુષ્ટવ્રણ, અર્શ, સંગ્રહણી, ભગંદર, ઓકારી તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **બીજા પારદયોગ:**—(૧) કાળા ઉંબરાના દૂધમાં હીંગ નાખી, વાટી તેની બે કુલડીઓ કરી તે એક કુલડીમાં પારો નાંખી તે ઉપર બીજી હીંગની કુલડી ઉંધી ગોઠવી, બરાબર રીતે સાંધો મેળવી ગોળો કરવ, માટીના શરાવ-

સંપુટમાં નાખી તે ઉપર કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાંનો હલકો અગ્નિ તે ઉપર કરવો; એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૨) નાગરવેલના પાનમાં પારાને ખરલ કરી કકોડીના કાંદા લાવી એક નાનું અને બીજું મોટું એવાં બે ચકતાં કાપી, તે મોટા ચકતાને કોરી, તેમાં પારો ઘાલી તે ઉપર તે કાંદાનો ચૂરો બેસાડી તે ઉપર બીજી ચકતી મૂકી સાંધો મેળવી કપડમાટી કરી, તેમાં તેને માટીના શરાવ સંપુટમાં મૂકી કપડમાટી કરી, વગડાઉ છાણાંનો હલકો અગ્નિ કરવો; તેથી કરી પારાની ભસ્મ થાય છે. (૩) પારો, અને ગંધક, અંકોલનાં મૂળીઆંના રસમાં ખરલ કરવા, તથા સાંજે મ્હોં બંધ કરી ભૂધરયંત્રમાં પચન કરવું; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) પારો અને અભ્રક બન્ને બે પહોર વડના દૂધમાં મર્દન કરવા, અને વડનાજ લાકડાંનો અગ્નિ કરવો; એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૫) પારો ૧ તોલો અને ગંધક ૨ તોલા લઈ લોખંડની કડાઇમાં નાખી ચૂલા ઉપર કડાઇ મૂકી નીચે અગ્નિ કરવો અને વડના તાજા સોટાએ ઘુટવો, એટલે થોડીક વારમાં ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ ૨ ગુંજા આપવી, એટલે વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) ધોળા અઘેડાનાં બિયા અને એરંડાનું ચૂર્ણ કરી, માટીની કુલડીમાં, પારાના ઉપર અને નીચે નાખી સંધિલેપ કરી પુટ દેવો, એટલે ભસ્મ થાય છે. (૭) પારો કાંટાસરીઆના રસમાં નાખી ગરમીમાં મર્દન કરવો; એટલે મૃત થાય છે તે સર્વ કર્મોમાં યોજવો. (૮) તુષના અગ્નિ ઉપર બકરીના મૂત્રવડે ભરેલું માટીનું વાસણ મૂકી, તેમાં પારો નાખવો અને શુષ્ક કરવો; પછી ખેરના લાકડાનો અગ્નિ સળગાવી ખેરના લાકડાના દાંડાવડે ઘુટવો, એટલે તે ક્ષારની ભસ્મ થાય છે; તે સર્વ યોગમાં યોજવી. (૯) રીંગણી, કાવળી અને કાળા ધતૂરાના રસમાં પારો એક દિવસ ખરલ કરી માટલામાં ભરવો. તે ઉપર મીઠું નાખવું, અને ઉપર બીજું માટલું ઉંધું મૂકી સંધિલેપ કરવો, અને તે ઉપર જલપટ ધરવો; તથા તેના નીચે દીપાગ્નિ કરવો; એટલે ઉપરના વાસણમાં ભસ્મ જામશે તે કાઢી લેવી. (૧૦) પારો કલેડામાં નાખી તેને દીપાગ્નિ આપવો અને આકડાના પાનના રસનો વારવાર ચૂવો આપવો; એટલે ત્રણ પહોરમાં ભસ્મ થશે. (૧૧) પારો ચિભડાના રસમાં ખરલ કરી, ઊર્ધ્વ પાતન કરવો; એટલે તેની ભસ્મ થાય છે. (૧૨) પારામાં ફટકડી, સિંધવ, અઘેડાનાં મૂળીઆં, એ પદાર્થ ક્રમવૃદ્ધિએ લઇ, ચતુર્થાંશ કાંજી નાખી ઘુટવો; એટલે બદ્ધ થાય છે. પછી ડમરૂયંત્રમાં ચૂલા ઉપર મૂકી અહોરાત્ર હલકો અગ્નિ આપવો, એટલે ઉપરના વાસણમાં કપૂરના જેવી ભસ્મ જામે છે, તે લઇ સર્વ રોગો ઉપર આપવી. એ વાજીકરણ યોગોમાં સંપૂર્ણ કાર્ય કરે છે, તથા કાંતિ અને પુષ્ટિ આપે છે. એનું નિરંતર સેવન કરવું. આ સિદ્ધ-મુખરસ, એના કરતાં બીજું રસાયન ઉત્તમ નથી. (૧૩) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, વછનાગ ચતુર્થાંશ અને ગંધક અષ્ટમાંશ લઇ એકત્ર કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવો. સુકાયા પછી થોરના રસના ત્રણ પુટ આપવા; પછી આકડાના પુટો જ્યાં સુધી બદ્ધ થાય ત્યાં સુધી આપવા; તથા થાળીમાં મીઠું ભરી તેમાં તે પારાનો ગોળો મૂકી ઉપર મ્હોંપર્યંત મીઠું ભરવું, અને ઉપર બીજી થાળી ઉંધી ઢાંકી સંધિલેપ કરી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો. ઠંડું થયા પછી શંખ જેવી ધોળી, ઉપરની થાળીમાં ચોટેલી ભસ્મ કાઢી લેવી. એ યોગવાહિ છે. સર્વ રોગો ઉપર આપવી. (૧૪) લોઢાના વાસણમાં પારો અને અર્ધો ગંધક નાખી આઠ પહોર અગ્નિ આપવો; તથા તે ઉપર વારવાર થોર અને આકડાનું દૂધ નાખતા જવું. તથા ખેરના લાકડાવડે ઘુટતાં જવું. એટલે ભસ્મ થાય છે; તે એક ગુંજાભાર, રોગોક્ત અનુપાનોમાં આપવી. એ ભસ્મ રસાયન હોઇ કાંતિ, પુષ્ટિ, બળ, વીર્ય અને અગ્નિને વધારે છે. (૧૫) ચંદ્રાયુધ રસઃ--પારો, ગંધક અને સિંધવ, એ સમાન ભાગે લઇ નાગરવેલના પાનના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો, અને તેને નાગવેલીના પાનનું વેષ્ટન કરવું, અને ઊર્ધ્વપાતન યંત્રમાં મૂકી એક દિવસ અગ્નિ આપવો. પછી ઉપરના વાસણમાંનો પારો લઇ, ત્રણ ગુંજા પાનના બીડામાં એક મહિનો સેવન કરવો; એટલે સોપદ્રવ ક્ષયનો નાશ થાય છે. એની પથ્ય, મૃગાંક પ્રમાણે કરવી. (૧૬) ગંધક, ધૂત્રાસ અને પારાને; નગોડ તથા કુવેરના રસમાં ખરલ કરી પુટ આપવો, એટલે કાળી ભસ્મ થાય છે. એ દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે. (૧૭) ગંધક અને પારો સમભાગ લઇ કુકરકંદના રસમાં મર્દન કરી પુટ આપવો એટલે પીતવર્ણ ભસ્મ થાય છે. તે વલીપલીતનો નાશ કરે છે. (૧૮) પારો ૧ ભાગ અને કલઇ ૨ ભાગ, ઠીબમાં નાંખી લીંમડાના સોટાએ વારંવાર ઘુંટવો. અગ્નિ

૧૨ પહોર આપવો, એટલે પારાની પીળી ભસ્મ થાય છે; તે રોગો ઉપર અનુપાન જોઇ આપવી. **પારદભસ્મનાં અનુપાનો**—શાક્ત પ્રમાણે એ ભસ્મ ૧ ગુંજાથી ૪ ગુંજા પર્યંત આપવી. (૧) **પિત્ત ઉપર** આવળકંટીનું ચૂર્ણ અને સાકરમાં. (૨) **વાયુ ઉપર** પીંપરમાં. (૩) **કફ ઉપર** આદાના રસમાં. (૪) **તાવ ઉપર** લીમડાના રસમાં. (૫) **રક્તવિકાર ઉપર** મધમાં. (૬) **રૂધિરસ્રાવ, પ્રવાહિકા અને અતિસાર ઉપર** તાંદળજાના રસમાં આપવી. (૭) **કાસ, શ્વાસ અને શૂળ, ઉપર** પીંપર, મરી અને ભારંગમૂળના ચૂર્ણ તથા મધ સાથે. (૮) **રક્તવિકાર ઉપર** હળદર અને સાકરમાં. (૯) **કમળો, પાંડુરોગ અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર** ત્રિકટુ, ત્રિફળા અને અરડુસામાં. (૧૦) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર** શિલાજીત, એલચી અને સાકરમાં. (૧૧) **ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર** લવંગ, કેસર, જાવંત્રી, હિંગળોક, અક્કલકરો, પીંપર અને ભાંગમાં. (૧૨) **સર્વજ્વરો ઉપર** સિંધવ, લવંગ, કરીઆતુ અને હરીતકીના ચૂર્ણમાં. (૧૩) **રેચ થવા માટે** સિંધવ, ત્રિફળા, લવંગ, કેસર અને હિંગળોકના ચૂર્ણમાં. (૧૪) **ધાતુ વૃદ્ધિ ઉપર** તાંબુલમાં કિંવા ભોંયકોળામાં. (૧૫) **ઉલટી નાશનાર્થે** ભાંગ અને અજમામાં. (૧૬) **ઉદર રોગ ઉપર** સિંધવ, હળદર, ભાંગ અને અજમાના ચૂર્ણ સાથે. (૧૭) **કૃમિ ઉપર** ચાર વાલ ખાખરાનાં બિયાં અને બમણા ગોળમાં. (૧૮) **સર્વ અતિસારો ઉપર** અફીણ, લવંગ, હિંગળોક અને ભાંગમાં. (૧૯) **અગ્નિમાંદ્ય ઉપર** સિંધવ અને અજમામાં. (૨૦) **પુષ્ટતાને માટે** ગળોના સત્વમાં આપવી. **પથ્ય:**—પારો ભક્ષણ કરનારે પાન અને સ્ત્રી વર્જવાં. ૨૧ દિવસ પારો ભક્ષણ કરવાથી માણસ કામાંધ થાય છે ને સ્ત્રીસંગ કરવાથી જીવવા વિષે સંશય ઉત્પન્ન થાય છે, એટલા માટે સ્ત્રી સાથે ભાષણ માત્ર કરવું, પરંતુ મૈથુન કરવું નહિ. પારો ભક્ષણ કરનારે પાન ભક્ષણ, નિદ્રા, જાગરણ, માર્ગ ચાલવો, કોપ, અર્થ, દુખ અને કોઇ પણ પદાર્થની ઇચ્છા, એ સર્વ અતિશય કરવું નહિ. **પારો ભક્ષણ કરનારે**—સિંધવ, ઘી, ધાણા, જીરૂં, આદુ, તાંદળજો, વેંગણ, પડોળાં, ધાણીના પદાર્થ, ઘઉં, જૂની ડાંગરનો ભાત, ગાયનું દૂધ, ઘી, દહીં, નદીનું કોરા માટીના વાસણમાં ભરી રાખેલું તથા તડકામાં અને ચાંદરણામાં રાખેલું પાણી, મગની દાળ, અભ્યંગ, સુગંધ, માળા, શાલ, નારાયણાદિ તેલ, સ્ત્રી, મસ્તક ઉપર ઠંડા પાણીનું સિંચન અને તરસ લાગવાથી સાકર નાખી નાળીએરનું પાણી કિંવા મગની દાળ, દ્રાક્ષ, દાડમ તથા ખજૂરનું પાણી પાવું એટલે હિત થાય છે. **પારો ભક્ષણ કરનારને વર્જ્ય:**—કોળું, કાકડી, કારેલાં, કાળીંગડાં, દેવડાંગર, કેળાં, કુલત્થ, અળસીનું તેલ, તલ, અડદ, મસૂર, છાશભાત, કડવા, ખાટા, તીખા પદાર્થ; મીઠું, પિત્તકારક પદાર્થ, પીળા પદાર્થ, અને બોર, નાળીએર, કેરીઓ, જવખાર, સુંઠ, સરગવો, ભાંગસેવન, રાઇ અને વાતુલ પદાર્થ, એ વર્જવાં. **પારદાદિ લેપ**—(૧) **ખસ ઉપર**—પારો, ગંધક, અને ધતૂરાનાં બિયાંને તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૨) **પારદાદિ મલમ સર્વ વ્રણો ઉપર**—પારો અને ગંધકની કજલી ૧ ભાગ, મુરદાડસિંગ ૧ ભાગ, અને કપિલો ૨ ભાગ અને કિંચિત્ શેકેલું મોરથુથુ, એ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં ચોપટ જૂનું ઘી નાખી તે મલમ રૂની પડી ઉપર નાખી વ્રણ ઉપર બેસાડવું; એટલે અંદરના જખમ સ્વચ્છ કરે છે; અને સંપૂર્ણ વ્રણોનો નાશ કરે છે. (૩) **પારદાદ લેપ**—પારો, ગંધક, હરતાળ, હિંગળોક અને મનશીળ, એ દરેક એકેક તોલો અને મુરદારશિંગ અને શંખજીરૂ એ બબે તોલા, એની બારિક કજલી કરી તે તુલસીના રસમાં ખરલ કરવી, અને તેની ગોળી કરી તે ગરમી ઉપર ગાયના ઘીમાં ઘસી ચોપડવી; એટલે તીવ્ર વ્રણને ભરી લાવે છે. **અશુદ્ધ પારો ભક્ષણ કરવાથી અનેક વિકાર થાય છે તે ઉપર:**—(૧) કારેલીનાં મૂળીઆં ઘસી પ્રાશન કરાવવાં. (૨) શુદ્ધ કરેલો ગંધક પાનના બીડામાં સેવન કરાવવો. (૩) દ્રાક્ષ, કોળાના કકડા, તુળસી, એલચી, લવંગ, દાલચિની, અને નાગકેસર, એમના સમાન ગંધક લઇ તેઓને બે પહોર સર્વ ગાત્રોએ મર્દન કરી, ઠંડા પાણીવડે સ્નાન કરવા આપવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી પારાના દોષ શાંત થાય છે. (૪) નાગરવેલીનો રસ, ભાંગરાનો રસ, તુલસીનો રસ, અને બકરીનું દૂધ, એ દરેક પદાર્થ શેર શેર એકત્ર કરી સર્વ અંગે મર્દન કરાવવું. તથા ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરાવવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરાવવું. (૫) અગથીઓ અને ભાંગરાનો રસ અને સોરો, એ છાશમાં નાખી તે છાશ પાવાથી પારાવડે થએલો અંતરદાહ નાશ પામે છે. તથા પારો મૂત્રમાર્ગે બહાર નીકળી જાય છે. **રસાયણ શરીરમાં જીર્ણ હોય તેના ઉપાય:**—જીન્હાળી, દેવડાંગરી, પરળ (ઝાડ)નાં બિયાં અને કામોણી, એમાંથી એકનો કાઢો પાવો.

૨૯—પીતળ. (સં. પિત્તલ.)

પીતળ એ મિશ્રધાતુ છે. એ તાંબુ અને જસતના મિશ્રણથી થાય છે. પીતળ બે પ્રકારનું છે. રાજરીતી અને બીજું કાળતુંડી. પીતળ તપાવી કાંજીમાં બોળવું, એટલે રાતું થાય છે, તેને રાજરીતી સોનાપીતળ કહે છે. તથા કાળું થાય છે તેને કાળતુંડી કહે છે; એ કદિ પણ ઓષધ માટે લેવું નહિ. **શોધન**—(૧) પિતળનાં પતરાં કરી તપાવવાં, તથા તેલ, છાશ, કાંજી, ગોમૂત્ર અને કુલિત્થના કાઢામાં ત્રણ ત્રણ વાર બુઝાડવાં, એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) પીતળનાં પાતળાં પતરાં કરી તપાવી નિર્ગુંડીના રસમાં બાળહરડેનું ચૂર્ણ નાંખી તેમાં અથવા ખાટા દ્રવમાં બાફવાં; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ**—પીતળ અને કાંસાનું મારણ તાંબા જેવું કરવું. (૧) પીતળનાં પતરાં પાતળાં અને શુદ્ધ લઇ તેના સમાન ગંધક આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી તે પતરાંને લેપ કરવો તથા કોડીઆમાં ઘાલી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટવડે પીતળની ભસ્મ થાય છે. **પીતળ ભસ્મના ગુણ**—પીતળની ભસ્મ-સંપૂર્ણ મેહ, વાયુ, અર્શ, સંગ્રહણી, કફ, પાંડુરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, કમળો અને શૂળનો નાશ કરે છે.

૩૦—પોલાદ. (સં. તીક્ષ્ણલોહ.)

લોખંડના કરતાં પોલાદ સોગણું વધારે ગુણકારી છે. લોખંડમાં ઘણા દોષ છે, માટે તે રસાયનક્રિયામાં લેવું નહિ. **શોધન**—ચોસઠ તોલા ત્રિફળા લઇ આઠગણું પાણી નાંખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો, તથા વીસ તોલા લોઢાનાં પતરાં લઈ તપાવી સાતવાર તે કાઢામાં બોળી કાઢવા એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ**—સંપૂર્ણ લોહને પારદ (પારાની) ભસ્મના યોગવડે કરેલું મારણ ઉત્તમ, મૂલિકા, વનસ્પતિ ઇત્યાદિકોએ મધ્યમ; તથા ગંધકાદિ ક્ષારવડે કનિષ્ઠ મારણ માનેલું છે. (૧) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ અને લોહચૂર્ણ ૩ ભાગ, એકત્ર કરી બે પહોર કુંવેરના રસમાં ખરલ કરવો; પછી તેનો ગોળો કરી એરંડાના પાનમાં ગોળો વીંટવો, તથા સુતળીવડે બાંધી તાંબાના ડબામાં મૂકી ઉપર ઢાંકણું લગાવી મૃત્તિકાવડે સંધિલેપ કરી સુકવી, તે ડાંગેરના ઢગલામાં ત્રણ દિવસ પુરી રાખવો. ચોથે દિવસે કાઢી ખરલ કરી કપડા ઉપર ગાળી લેવું. આ વસ્ત્ર ઉપર ગાળેલું લોહ જળ ઉપર હંસ જેવું તરે છે. આ લોહભસ્મને **સોમામૃતલોહભસ્મ** કહે છે (૨) પોલાદનું ચૂર્ણ, પારો અને ગંધક એ પદાર્થો કુંવેરના રસમાં ખરલ કરવા, અને કાંસાના વાસણમાં તાપમાં મૂકવા; એટલે પોલાદની ભસ્મ થશે. (૩) પોલાદનું ચૂર્ણ ચણોઠીના પાનમાં નાંખી તે ઉપર જાબુનાં પાનનો રસ નાખવો અને ગરમીમાં રાખવું, આ પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવું, એટલે ભસ્મ બને છે. (૪) દાડમનાં પાનનો રસ કાઢી તેમાં લોઢાનું ચૂર્ણ નાખી ગરમીમાં (તાપમાં) સાત દિવસ રાખવું. દરરોજ રસ નવો નાંખવો. આઠમા દિવસે તેજ રસમાં ખરલ કરી બે બે ગજપુટો આપવા. આ પ્રમાણે કરે એટલે તે લોહભસ્મ શુદ્ધ, પાણી ઉપર તરનારી થાય છે. એ ભસ્મ સંપૂર્ણ રોગમાં યોજવી. (૫) ગાયના દહીંમાં પોલાદનું ચૂર્ણ નાખી તે દહીં સુકાઈ જાય ત્યાં સુધી તેમજ રાખી પછી ધોઈ તે ચૂર્ણ કાઢી લેવું, તથા તેને ત્રિફળાના કાઢામાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ૩ ગજપુટ આપવાથી પાણી ઉપર તરનારી એવી ભસ્મ થશે. **લોહભસ્મના ગુણ**—લોહામૃત રંગે કાજળ જેવું અને પારદયુક્ત એવું જો ભક્ષણ કર્યું તો તે ભક્ષણ કરનારના દેહમાં કદિ પણ રોગ થવાનો નહિ, તથા ગએલું વીર્ય પુનઃ આવશે. **લોહભસ્મ**—જંતુવિકાર, પાંડુરોગ, વાયુ, ક્ષીણતા, પિત્તવ્યાધિ, સ્થૂળતા, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, કફ, સોજો, પ્રમેહ, ગુલ્મ, વાતરક્ત, જરા, મરણ, કમળો, ક્ષય, અને પાંડુરોગથકી પાંડુર થએલો દેહનો વર્ણ, એમનો નાશ કરે છે. અને બળકર, સ્ત્રીપ્રસંગને વિષે હિત કરનાર, સુખકારક, રસાયન, મત્યુહર, દૃષ્ટિ અને કાંતિને સારી કરનારી એવી છે. **લોહભસ્મનાં અનુપાનો**—લોહભસ્મ ૧ અથવા બે ગુંજા નિત્ય સેવન કરવી. (૧) **શૂળ ઉપર**—હીંગ તથા ઘીમાં આપવી. (૨) **જીર્ણજ્વર ઉપરઃ**—મધ અને પીંપરમાં. (૩) **વાળા ઉપરઃ**—લસણ અને ઘીમાં. (૪) **શ્વાસ ઉપરઃ**—સુંઠ, મરી, પીપર અને મધમાં. (૫) ઠંડાઇ ઉપરઃ—મરી અને ખાવાના પાનમાં. **મેહ ઉપરઃ**—ત્રિફળા અને ખડીસાકરમાં. (૭) **ત્રિદોષ ઉપરઃ**—આદાનો રસ અને મધમાં. (૮) **વાતજ્વર ઉપરઃ**—ઘીમાં.

(૯) પિત્તજ્વર ઉપર:—મધમાં. (૧૦) કફપિત્ત ઉપરઃ—આદાના રસમાં. (૧૧) એંશી પ્રકારના વાયુ ઉપરઃ—નગોડના રસમાં. (૧૨) વાત ઉપરઃ—સુંઠમાં. (૧૩) પિત્ત ઉપરઃ—સાકરમાં. (૧૪) કફ ઉપરઃ—મધ અને પીપરમાં. (૧૫) સાંધરોગ ઉપર:—તજ, એલચી અને તમાલપત્રમાં. (૧૬) પ્રમેહ અને વલીપલિત્ત ઉપર:—ત્રિફળામાં. (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર:—ખડીસાકર અને ચાતુર્જાતમાં. (૧૮) બળવૃદ્ધિ ઉપર:—સાટોડી અને ગાયના દૂધમાં. (૧૯) પાંડુરોગ ઉપર:—સાટોડીના રસમાં. (૨૦) વીસ પ્રમેહ ઉપર:—હળદર, પીંપર અને મધમાં. (૨૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—શિલાજીતમાં. (૨૨) પંચકાસ ઉપર:—અરડુસો, પીંપર, દ્રાક્ષ અને મધમાં. (૨૩) અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:—તાંબુલમાં. (૨૪) સર્વ રોગ ઉપર—ત્રિફળા અને મધમાં. (૨૫) યથોક્ત ગુણ ઉપર:—બાળહરડે અને સાકરમાં આપવી. આ લોહભસ્મના ગુણ વધારે શું કહેવા? પરંતુ જે મૃત રૂપાના ગુણ તે આ કાંતભસ્મમાં છે. જ્યારે કાંતભસ્મ ન મળે ત્યારે રૂપાની ભસ્મ આપવી. પથ્યાપથ્ય:—કોળું, તલનું તેલ, અડદ, રાઇ, મધ, ખાટા પદાર્થ, મત્સ્ય, જીવશાક, કુલિત્થ, કારેલાં, વ્યાયામ તથા તીખા પદાર્થ, એ વર્જવાં. અશુદ્ધ લોહદોષ:—અશુદ્ધ લોહ ષંઢત્વ, કુષ્ટ, મૃત્યુ, હૃદ્રોગ, શૂળ, અશ્મરી, નાના પ્રકારના રોગ, હલ્લાસ કરનારૂં, જીવહારી, મદકર. દેહને વિષે અશુદ્ધપણું, મસ્તકને અશક્તપણું અને હૃદયને વિષે દારૂણ વ્યથાને ઉપજાવે છે, પારા સિવાય કિંવા અભ્રક સિવાય લોહનું શરીરમાં એકત્વ થતું નથી; કિંવા લોહનું દેહને વિષે બંધન થતું નથી. માટે લોહને પારો અને અભ્રકના સંસ્કાર કરવા. જે વૈદ્ય પારા સિવાય લોઢાની ભસ્મ કરે છે, તે લોહ ભસ્મથી રોગીના ઉદરમાં કીટ ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં સંશય નથી. લોહજ-દોષચિકિત્સા:—શરીરમાં લોહભસ્મથી વિકાર થયો હોય તો, અગથીઆના રસમાં વાવડીંગ વાટી અગથીઆના રસમાંજ ભક્ષણ કરવાં; અને તડકામાં ઘણીવાર રહેવું; એટલે લોહભસ્મના દોષને પાતળો કરે છે. અભ્રકભસ્મ, વાવડીંગના ચૂર્ણમાં અથવા વાવડીંગના સ્વરસમાં લેવાથી, લોહભસ્મના અજીર્ણથી થએલા શૂળને ત્વરિત નાશ થાય છે. જો લોહભસ્મથી વિકૃતિ થાય તો ગરમાળાનું મગજ આપવું. રેચ થવા લાગે તો દૂધ પાવું, તથા ઓષધ છોડવું. લોહભસ્મ પરીક્ષા:—સંપૂર્ણ લોહભસ્મ લઇ મિત્રપંચ-કમાં ફુલાવવી, તથા નિરૂત્થ અને વારિતર એવી થાય ત્યારે તે કાઢી લેવી. ઘી, મૃતલોહ અને રૂપું, એ પદાર્થો એકત્ર કરી કડાઇમાં નાંખી ઉકાળવાથી રૂપું જેટલું નાખ્યું હોય તેટલુંજ નીકળે તો લોહ મૃત થયું એમ સમજવું. નહિ તો પુનઃ મારણ કરવું. લોહદ્રાવણ:—(૧) લીંમડાના રસમાં હિંગળોક નાંખી લોહ તપાવી તેમાં ઝબોળવું. આ પ્રમાણે કરવાથી લોહનું દ્રાવણ થાય છે. (૨) દેવદાલીની રાખ પુરૂષના મૂત્રમાં ૨૧ વાર ગાળવી, તથા તેનો ક્ષાર કાઢી, કાંતિલોઢું તપાવી તે ઉપર તે ખાર નાખવાથી લોહને પાતળું કરે છે. (૩) દેવદાલીના રસની ગંધકને ૭ ભાવનાઓ આપવી. તે ગંધક, લોહ તપાવી તે ઉપર નાખવાથી લોહ પારા જેવું પાતળું થાય છે. (૪) તીખા લોઢાને દર્પે લઇ આમળાના રસમાં સાત દિવસ ભીંજવી રાખી તડકામાં રાખવો, તેમજ ક્ષીરકંદાના રસવડે ભીંજવી સાત દિવસ તાપમાં રાખવો; પછી કુલડીમાં ઘાલી દેવતામાં તે કુલડી ગોઠવી ગાળવાથી, ઘણા દિવસ પારા જેવું પાતળું રહે છે. (૫) એક ટાંક લોહનું ચૂર્ણ ફણુસના દ્રવમાં અને સાત દિવસ તાપમાં રાખવું, પછી ખાટા પદાર્થોમાં મર્દન કરવું, અને કુલડીમાં ઘાલી રસ કરવો; એટલે લખવા જોગ પાતળું દ્રવરૂપ રહે છે એમાં સંશય નથી. સપ્તધાતુ-ભસ્મ પરીક્ષા:—સંપૂર્ણ મૃત ભસ્મને મિત્રપંચકમાં તપાવવી, જ્યારે ધાતુ ઉત્પન્ન થાય નહિ તથા પાણીપર તરે તો તે સેવન કરવી. મિત્રપંચક:—ગોળ, ગુગળ, ચણોઠી, ઘી, મધ અને ટંકણખાર, એ પદાર્થો મૃત ધાતુના જીવનરૂપે છે. નિરૂત્થાન:—તૈયાર થએલી ભસ્મ અને ગંધક સમાન લઈ, કુંવેરના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો, એ પ્રમાણે સર્વ લોહનું નિરૂત્થાન કરવું. અપક્વ ધાતુમારણ:—ઘોડાના નખ, હસ્તિદંત, ભેંસના શિંગડાનું મૂળ, બકરી અને સસલાના નખ, મેઢાનું શીંગડું, મધ, ઘી, ગોળ, ચણોઠી, ટંકણખાર, તેલ અને મીઠું, એ સર્વે પદાર્થ સમભાગ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં સર્વ લોહમારણ કરવું. ભસ્મવર્ણ:—સુવર્ણ ભસ્મને તથા પીતળ ભસ્મનો વર્ણ કોડીના કંઠના રંગ જેવો, તાંબાની ભસ્મનો વર્ણ મોરના કંઠ જેવો નીલ વર્ણ, રૂપાની અને કલઇની ભસ્મો સફેદ; સીસાની ભસ્મ કાળા સર્પના વર્ણની અને તીખા લોહની ભસ્મ કાળી થાય એટલે શુદ્ધ થાય એમ સમજવું. એણે કરી ભ્રાંતિ ભ્રાંતિ થતી નથી. એ સમજીને જે કરે છે

તેના બરોબર કોઇથી પણ થવાનુ નથી. **ભસ્મ સેવન પ્રમાણ**—સોનું, રૂપું અને તાંબુ ૧ ચણોઠીભાર તથા તીખું લોહ, કલઇ, સીસું અને પીતળ, એ દોઢ વાલ આપવી. એ ભસ્મ સાથે પીંપર અને મધ શરદ અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં યોજવું.

૩૧—ફટકડી (સં. તુવરી, સ્ફટિકા.)

ફટકડી એ સોરઠ દેશના અરણ્યમાંની મૃત્તિકા છે. એ વસ્ત્રાદિકોને લગાવવાથી લાલ ડાઘ પડે છે. એ પારદબંધક છે. ઓષધોમાં એને ફુલાવી લેવી. **ફટકડી:**—તીખી, કડવી, તુરી, ઉષ્ણ, ખારી, લેખન, ખાટી, ગ્રાહક, આંખોને હિતાવહ, પારદબંધક, કેશ્ય, કંઠ્ય, વ્રણનાશક તથા યોનિસંકોચનકારક છે; અને વિષૂચિકા, ધોળો કોઢ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષકુષ્ટ, પિત્ત, ઉલટી, વિસર્પ તથા તાવનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) મુખરોગ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના કોગળા કરવા. **(૨) કાનમાંથી પરૂ વહે છે તેને માટે:**—ફુલાવેલી ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી અથવા ફુલાવેલી ફટકડીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી નાખવું. **(૩) સર્પના વિષ ઉપર:**—ફટકડીનો ગાંગડો આંખમાં ફેરવવો અથવા અર્ધો તોલો ફટકડી પાણીમાં વાટી આપવી. **(૪) ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:**—ફટકડી ફુલાવી ચાંદીઓ ઉપર ચોપડવી. **(૫) બીજી રીત:**—ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં ઓગાળી તેમાં કાથો નાંખી પિચકારી મારવી. **(૬) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—ફટકડીના પાણીની પટ્ટી લગાવવી. **(૭) વીંછી ચડતો બંધ થવા માટે:**—ફટકડીનો ગાંગડો દીવા ઉપર તપાવી રસ થવા લાગે એટલે લાગલોજ જ્યાં ચડતો હોય ત્યાં ચાડવો એટલે ત્વરિત વેગ શમે છે **(૮) ગર્ભિણીના સ્તનની ડીંટડીએ દાહ થતો હોય તો**—ફટકડીનું પાણી કરી તે પાણીએ સ્તનની ડીંટડીઓ ધોવી. **યોનિદાહ ઉપર:**—ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી. **(૯) આંખોમાંથી પાણી ગળે છે અને પીઆ આવે છે તે ઉપર:**—(૧૦) ફુલાવેલી ફટકડીની વસ્ત્રગાળ ભૂકી, સવા તોલો પાણીમાં નાખી, તે સવાર સાંજ પીછાવડે આંખમાં આંજવી. **(૧૧) દાંતમાંથી રક્તસ્રાવ થતો હોય અને દાઢ દુઃખતી હોય તેના ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી, મધ અને ઘીમાં કાલવી દાંતનાં મૂળીઆંમાં દિવસમાં બે ત્રણવાર લગાવવી. **(૧૨) પ્રમેહ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી ૧ ચણોઠીભાર લઇ ૨॥ તોલા ત્રિફળાના કાઢાના પાણીમાં ઓગાળી તેની પિચકારી મારવી. **(૧૩) વાળા ઉપર:**—નાળીએરના અર્ધશેર પાણીમાં ફુલાવેલી ફટકડી ૧ માસો નાખી આપવી; અથવા ફુલાવેલી ફટકડી ગોળમાં આપવી. **(૧૪) કફક્ષય, કાસ, અને શ્વાસ ઉપર**—ફુલાવેલી ફટકડી મધમાં આપવી. **(૧૫) અફીણ ઉપર:**—ફટકડી અને સરકો એકત્ર કરી વાટી આપવો. **(૧૬) પ્રમેહ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી, પ્રકૃતિનું માન જોઇ યોગ્ય પ્રમાણથી દૂધમાં ખડીસાકર નાખી આપવી. એથી ઉલટી થશે.

૩૨—બીડલુણ.

બીડલુણ:—લઘુ, ઉષ્ણ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, વાતાનુલોમન, રૂક્ષ તથા વ્યવાયી છે; અને શળ, વાયુ, મેહ, ગુલ્મ, અજીર્ણ, મલાવષ્ટંભક, આનાહ, વાયુ, હૃદ્રોગ, જડતા, કફ અને દહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અજીર્ણ, શૂળ તથા વાયુ ઉપર:**—બીડલુણ લીંબુના રસમાં આપવું. **(૨) વાળા ઉપર:**—ચુનો અને બીડલુણ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૩૩—મનશીળ. (સં. મનઃશિલા.)

મનશીળ એ હરતાળનો ભેદ છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. **મનશીળ:**—ગુરૂ, વર્ણકારક, સારક, ઉષ્ણ, લેખન, તીખું, કડવું અને સ્નિગ્ધ છે; તથા વિષ, શ્વાસ, ઉધરસ, ભૂતબાધા અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **અશુદ્ધ મનશીળ:**—બળનાશક, મળબંધન, મૂત્રરોગ, શર્કરા અને કૃચ્છ્રને ઉત્પન્ન કરે છે. **શુદ્ધિ:**—(૧) મનશીળ હળદરના કાઢામા દોલાયંત્રવડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. (૨) મનશીળને અગથીઆના પાનની સાત ભાવના આપવી; અથવા આદાના રસની સાત ભાવના આપવી; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ખસ, દાદર, ચાઠાં ઇત્યાદિ સર્વ કુષ્ઠ વિકારો ઉપર:**—

મનશીળ, હીરાકસી અને મોરથુથુ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) સન્નિપાત ઉપર અંજનઃ—મનશીળ, અને ઘોડાવજને લસણના રસમાં અથવા મનશીળને ઘોડાની લાળમાં ઘસી અંજન કરવું. એટલે અંધારાં દૂર થાય છે. (૩) ઉધરસ ઉપરઃ—મનશીળ, મરી, જટામાંસી, નાગરમોથ અને હિંગળુઓટ, એ ઓષધોમાં ગોળ મિશ્ર કરી, તેને ચલમમાં નાખી તેની સુખોષ્ણ ધૂમાડી પાવી; એટલે દોષજ, દ્વંદ્વજ, સન્નિપાતજ અને સેંકડો ઓષધોવડે સારી નહિ થનારી ઉધરસ આ ઓષધના ધૂમ્રપાન વડે શાંત થાય છે. બીજો પ્રકારઃ—બોરડીનાં પાનને મનશીળ ઘસી ચોપડવી; અને તે પાનને ચલમમાં અથવા હોકામાં નાખી પાવાં; એટલે સર્વ શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે.

૩૪—મીઠું. (સં. લવણ.)

મીઠું એ સમુદ્રના પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા હમ્મેશના ભોજનમાં આવનાર આ એક પદાર્થ છે. મીઠા સિવાય માણસને ક્ષણવાર પણ ચાલે નહિ. મીઠું ન મળે તો અશક્તિ થાય. મીઠાથી સર્વ પદાર્થમાં રૂચિ આવે છે. **મીઠું**—રૂચિપ્રદ, લઘુ, અગ્નિદીપક, વાળને ધોળા કરનાર, ભેદક, અગ્નિદાહક, કફકર, પાકકાળે મધુર, તીખું, કડવું, ગુરૂ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, પિત્તલ, ખારટ, સ્નિગ્ધ, શૂળનાશક, વાતનાશક અને સ્વાદુ છે. ઉપયોગઃ—(૧) **ઉલટી થઈ કફ અને પિત્ત પડવા માટેઃ**—૧૦ તોલા ગરમ પાણીમાં મીઠું નાખી આપવું. ઉતાર ઘી અને ભાત. (૨) **પાનથરી અને કૉલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટેઃ**—જમવામાં મીઠું વધારે ખાવા આપવું. (૩) **અવાળુ સૂજ્યા હોય તોઃ**—મીઠાના ગાગડાવડે સુજેલા અવાળુ ફોડી પછી ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી ચોળવી. (૪) **સોપારી લાગી હોય તોઃ**—ઠંડુ પાણી પાઇ મીઠાનો ગાંગડો મુખમાં રાખવા આપવો.

૩૫—મુરદારસિંગ (સં. કંકુષ્ટ.)

મુરદારસિંગ એ હિમાલય પર્વતના પ્રદેશ પાસેના ટેકરાઓમાં, આબુના પહાડમાં અને ગુજરાત પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એ બે પ્રકારની છે, એક નાલિકાખ્ય અને બીજી રેણુકા. તેમાં જે પીળી જડ, ચિકણી, તે શ્રેષ્ઠ તથા શ્યામ પિત્ત, લઘુ, જેમાંનું સત્વ નીકળી ગએલું તે રેણુકા મુરદારસિંગ એ વંગની ઉપધાતુ છે. **મુરદારસિંગઃ**—સારક, ઉષ્ણ, કડવી, કાંતિકર, ભેદક, વ્રણરોપણ અને ઉલટી, મળ, મૂત્ર તથા પ્રમેહને કરનાર છે, અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શૂળ, ઉદર, કૃમિ, સોજો, આધ્માનવાયુ, ગુલ્મ, આનાહ, સોજાથકી આવેલો તાવ તથા ઉદાવર્તનો નાશ કરે છે. **શોધનઃ**—મુરદારાસંગને સુંઠના કાઢાની ત્રણ ભાવના આપવી; એટલે શુદ્ધ થાય છે. ઉપયોગઃ-(૧) **ગરમીની ચાંદીઓ ઉપરઃ**—મુરદારસિંગ અર્ધો તોલો અને રાળ ૨ તોલા, એનો ઘીમાં મલમ કરી લેપ કરવો; એટલે વ્રણ જલદી ભરાઇ આવે છે. અથવા એનું અતિશય બારિક ચૂર્ણ કરી તે ચોપડવું, કિવા એ ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૨) **મૂળ-વ્યાધિ ઉપરઃ**—મુરદારસિંગ માખણમાં ખરલ કરી મસાને ચોપડવી અને શેકવું. (૩) **પ્રમેહ અને ઉપદંશ ઉપરઃ**—શુદ્ધ મુરદારસિંગ અર્ધો માસો પાનમાં આપવી.

૩૬—મુલતાની માટી.

એ પંજાબમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ પીળો હોય છે. એ રંગના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **બાળકની ડુંટી સુજી આવી હોય તોઃ**—મુલતાની માટીનો કકડો અગ્નિમાં તપાવી લાલ કરી બહાર કાઢવો, અને તે ઉપર ગાયનું દૂધ નાખવું, એટલે તે કકડામાંથી વરાળ નીકળે છે, તે વરાળવડે ડુંટીને શેક આપવો. એમ દિવસમાં બેવાર કરવું. (૨) **ગર્ભિણીને અધુરા માસે રજોદર્શન થાય તે ઉપરઃ**—મુલતાની માટી ૧ તોલામાં ૬ તોલા પાણી નાખી, રાત્રે કાચના વાસણમાં પલાળી રાખવી. પ્રાતઃકાળે તે માટી તેજ પાણીમાં સારી મેળવી કપડાથી ગળવી. પછી તેમાં થોડી જીરાની ભૂકી નાખી આપવી. (૩) **કોરી ખસ ઉપરઃ**—મુલતાની માટી દહીંમાં, અથવા ખોપરાના તેલમાં ખરલ કરી લગાવવી.

૩૭—મોતી. (સં. મૌક્તિક.)

મોતીની ઉત્પત્તિ છીપ, શંખ, હાથી, ડુક્કર, સર્પ, વાંસ, દેડકા અને કાચબામાંથી થાય છે, એવું કહેલું છે. જે મોતી ફિક્કાં, વ્યંગ, છીપને લાગેલાં, આરક્તવર્ણું, મત્સ્યાક્ષવડે ચિહ્નિત, રૂક્ષ, ઉપ્પર એવાં હોય છે, તે બુદ્ધિમતે ધારણ કરવાં નહિ, તે દોષકારક છે. તથા જે નક્ષત્ર જેવાં ગોળ, સ્નિગ્ધ, સ્થૂળ, નિર્મળ અને જડ, તે મોતી મહામૂલ્યવાન સિદ્ધિસાધક છે. **મોતી**—મધુર, વૃષ્ય તથા શીત છે, અને વીર્ય, બળ, પુષ્ટિ તથા આયુષ્યને આપનારાં, અને નેત્રરોગ, વિષ, ક્ષયદોષ, કફ, પિત્ત, કાસ, શ્વાસ, અગ્નિમાંદ્ય તથા દાહનો નાશ કરે છે. **શોધન**—મણિ, મોતી અને પરવાળાં એ જયંતીના (અરણીના) રસમાં દોલાયંત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવાં, એટલે શુદ્ધ થાય છે. **બીજો પ્રકાર**—મોતી અમ્લવર્ગમાં, કાંજી, લીંબુનો રસ, ગોમૂત્ર, તથા દૂધમાં શોધવાં. **મારણ**—(૧) કુવેંર, તાંદળજો અને આના દૂધમાં મોતી તપાવી બુડાવવાં એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસવડે સાત સાત વખત સેવન કરવું એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) **માક્ષિકના મારણ પ્રમાણે:**—મોતી અને પરવાળાંનુ મારણ કરવુ. એ અર્ધગુંજ પ્રમાણે આપવું. **અનુપાનો:—(૧) પિત્ત અને પુષ્ટતા ઉપર**—દૂધ અને ખડીસાકરમાં. (૨) **ઉરક્ષતક્ષય અને નેત્ર-રોગ ઉપર**—ઘી અને મધમાં આપવાં.

૩૮—મોતીની છીપ.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં સિંહલદ્વીપ પાસેના સમુદ્રમાં અને ઇરાની અખાતમાં મોતીની છીપો ઘણી મળે છે. એ છીપો પાણીમાં બુડનાર લોક સમુદ્રમા ડૂબકી મારી બહાર કાઢે છે. એ છીપોમાંથી મોતી નીકળે છે. **મોતીની છીપ**—કડવી, સ્નિગ્ધ, રૂચ્ય, મધુર અને દીપન છે તથા શ્વાસ, હૃદ્રોગ અને શૂળનો નાશ કરે છે. **શુદ્ધિ**—મોતીની છીપ છાશમાં એક રાત્રિ પલાળી રાખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ**—મોતીની છીપ કોલસાના દેવતામાં સારી ફુલાવી ઠંડી થયા પછી ખરલ કરી રાખવી. મોતીની ભસ્મના અભાવે આ ભસ્મ આપવી. એના ગુણ પણ તે પ્રમાણેજ પણ તેનાથી ઓછા છે.

૩૯—મોરથુથુ. (સં. તુત્થ.)

મોરથુથુ તાંબાથી ઉત્પન્ન થાય છે, એની વિષમાં ગણના છે. **શોધન:**—(૧) મોરથુથાના સમભાગ બીલાડાની વિષ્ટા લઇ, તેમાં મધ અને ટંકણખાર નાખી ખરલ કરી તેને કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી હલકો પુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ પુટો આપે એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) મોરથુથુ ખાટા પદાર્થોમાં નાંખી તેલવડે સિંચન કરવું. તથા તે ઘોડાના મૂત્રમાં દોલાયંત્રવડે એક દિવસ પચન કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—ગંધક, ટંકણખાર તથા થોરનો રસ એકત્ર કરી તેમાં મોરથુથુ ખરલ કરી ઉંધી કુલડીમાં ઘાલી બે કિવા ત્રણ નાના પુટો આપવા; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મોરથુથાનું સત્વ:**—મોરથુથુ અને ટંકણખારને લીંમડાના રસમાં ખરલ કરી ઉંધી કુલડીમાં નાખી ભુંગળીવડે સળગાવવું; એટલે તામ્રરૂપ સત્વ ઉત્પન્ન થાય છે **મોરથુથુ:**—તીખુ, ખારૂં, તુરૂં, વિશદ, લઘુ, લેખન, રેચક, અને ચક્ષુષ્ય છે; તથા કંડૂ, કૃમિ, અને વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિદ્રધિ, ગુમડાં, ઇત્યાદિ પકવવા માટે:**—મોરથુથાનો પાણીમાં ઘસી ઉપર લેપ કરવો. (૨) **વિંછીના વિષ ઉપર:**—મોરથુથુ દહીંમા ઘસી ચોપડવુ. (૩) **આંખમાંના ખિલ ઉપર:**—આંખમાં મોરથુથાની સળી ફેરવવી. (૪) **વમન થવા માટે:**—મોરથુથુ ફુલાવી તે ચોખા જેટલું મધમાં આપવું; અને ઉપર ગરમ પાણી પુષ્કળ પાવું. (૫) **અમ્લપિત્તને માટે:**—મોરથુથુ ફુલાવી ચોખાભાર મધમાં આપવું. (૬) **ખરજવા ઉપર:**—મોરથુથુ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો, અથવા મોરથુથુ અને કળીચુનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. મોરથુથુ વધારે ઉઠે તો ધોળો કાથો પાણીમાં ઘસી ઉપર લેપ કરવો. (૭) **કાંકચાના વિષ ઉપર:**—મોરથુથુ બે કિંવા ત્રણ ગુંજા પર્યંત, શેખ ડની તવી ઉપર સાધારણ શેકી દહીંમા કાલવી આપવું, એટલે ઉલટી થઇ કાંકરાના વિષવી છાતીમાં બાઝેલો કફનો ગળો પડે છે. વિશેષ ઉલટી કિંવા રેચ થવા લાગે તો

ઉતાર કાથાની ભૂકી પાણીમાં મેળવી તે પાણી થોડું થોડું પાવું. (૮) **ગરમીની ચાંદીઓ માટે:**—ચાંદીઓ થતાંજ તે ઉપર મોરથુથુ અને ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવાં. (૯) **અફીણના વિષ ઉપર:**—ફુલાવેલું મોરથુથુ અને ફુલાવેલો ટંકણખાર એ બન્ને ઘીમા આપવાં.

૪૦—રસકપૂર. (સં. રસકર્પૂર.)

શુદ્ધિ:—પારો, ફટકડી અને હીરાકસી એ સમભાગ તથા વીસાંશ નવસાગર ખલમાં નાંખી ખરલ કરવો અને કુંવારના રસની ભાવના આપવી. પછી ડમરૂયંત્રમાં ક્રમ પ્રમાણે મોટો અગ્નિ સળગાવી પચન કરવું, એટલે શુદ્ધ રસકપૂર થાય છે. બજારમાંના અશુદ્ધ રસકપૂરની વિષમાં ગણના છે. એક તોલો અશુદ્ધ રસકપૂરને એક શેર ગાયનું ઘી નાખી પચન કરવું, પછી કાઢી, ખરલ કરી રાખવું. એ એક કિંવા બે ગુંજા નવા ગોળમાં આપવું. અનુપાન યોજી આપવાથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે. પથ્ય—દૂધ, ભાત અને તાંબુલ. **શુદ્ધ રસકપૂર:**—એ દ્વિરગોપદશરૂપ હાથીને સિંહ જેવું. સંપૂર્ણ કુષ્ટોને શત્રુ પ્રમાણે તથા સંપૂર્ણ વ્રણનાશક હોઇ કામોત્પત્તિકર, સુવર્ણ જેવી કાંતિ, બળ, અગ્નિ અને તેજને કરનાર તથા સંપૂર્ણ રોગોને હરણ કરનાર છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ખરજવાં, વિસર્પ, ચાઠાં, ખસ, ઈત્યાદિકો ઉપર:**—શતધૌત ઘીમાં રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું. (૨) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, ગરમીની ચાંદી, શસ્ત્રના જખમ, ખરજવાં વગેરે રોગો ઉપર:**—રસકપૂર અને કાથો એકેક ભાગ, અર્ધો ભાગ સિંદૂર, અને સર્વનાથી ચોગણું ગાયનું ઘી નાંખી કાંસાની થાળીમાં કાંસાની વાટકીવડે બે પહોર ખરલ કરી, તે મલમને ૨૧ વાર પાણીએ ધોઈ તે ચોપડવું. (૩) **ખરજવાં અને ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર**—રસકપૂર મોગલી એરંડાના દૂધમાં ખરલ કરી આપવું. (૪) **મૂળવ્યાધિને માટે**—રસકપૂર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવુ, અને બોરડીના અંગારાવડે શેકવું. (૬) **ઉપદંશ ઉપર**—શુદ્ધ રસકપૂર, કેસર, સાકર, ચંદન, લવંગ અને જાવંત્રી, એ સમભાગ લઇ ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ સવાર સાંજ બન્ને વખત રાત દિવસ આપવી; એટલે ઉપદંશ વિકાર દૂર થાય છે.

૪૧—રૂપું. (સં. રૌપ્ય.)

શોધન—(૧) સીસું લઇ શોધેલા રૂપાનાં કંટકવેધી પતરાં કરવાં અને તે આમલી અને દ્રાક્ષના રસમાં જુદાં જુદાં શોધવાં એટલે ઉત્તમ પ્રકારનાં શુદ્ધ થાય છે. (૨) રૂપાનાં પાતળાં પતરાં કરી તે અગ્નિમાં તપાવી અગથીઆના રસમાં બોળવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ**—(૧) રૂપાનાં ઘણાં પાતળાં પતરાં કરી, તેનો સમભાગ પારો અને ગંધક, એ બન્નેના સમભાગે હરતાલ, એ સર્વ એકત્ર કરી કુંવારના રસમાં ખરલ કરવો તથા તે કલ્કવડે લેપ કરવો અને કોડીઆના સંપુટમાં મૂકી તેને છાણાના દેવતાનો ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટ આપવાથી તે રૂપાની ભસ્મ થાય છે. (૨) સુવર્ણમાક્ષિક તથા હિંગળોકનું ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉપર મૂકી વચમાં રૂપાનાં પતરાં મૂકવાં તથા ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે ગજપુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે. (૩) રૂપાનાં પતરાં ગરમ કરી દુધીના રસમાં સાતવાર બુડાડવાં, પછી દુધીની લુગદીમાં મૂકી ૪ છાણાનો અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે સાતવાર કરવું. દુધીના રસમાં તેનો ખરલ કરી ૨ લઘુ પુટો આપવા, એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) ૧ તોલો રૂપાનાં પતરાં લઇ તે એક છાણા ઉપર મૂકવાં અને તે પતરાંના નીચે ઉપર ૬ તોલા અજમો નાખવો. પછી બીજું છાણું ઉપર બેસારી તેનું મ્હોં છાણવડે બંધ કરી લેવું અને તે છાણું સુકાયા પછી તેને અગ્નિ આપવો. એ પ્રમાણે ૧૨ પુટો આપવા, એટલે રૂપાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે. **રૂપું**—તુરૂં, મીઠું, અગ્નિદીપક, વીર્યકર, મેધ્ય, આયુષ્ય વધારનારૂં, પુષ્ટિકર તથા બળકર છે, અને પાંડુ તથા ક્ષયનું નાશક, કાંતિકારક અને દેહોને તરુણ કરનારૂં, મંગળદાયક, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ, પુષ્ટિકર, શ્રેષ્ઠ, દેહ, અગ્નિ તથા બળને આપનારૂં છે. **રૂપાની ભસ્મનાં અનુપાનો**—એ ૧ ગુંજાભાર આપવું. (૧) **દાહ થતો હોય તો:**—સાકરમાં આપવું. (૨) **વાત અને પિત્ત ઉપર:**—ત્રિફળામાં. (૩) **પ્રમેહ ઉપર**—તજમીની, તમાલપત્ર અને એલચીમાં. (૪) **પિત્તવિકારોમાં**—આમળાના

મુરબ્બામાં આપવુ. (૫) શતાવરીમાં લીધાથી બળ વીર્ય વધશે અને ભૂખ સારી લાગશે. (૬) એલચી-દાણા સાકર અને ઘીમાં આપવાથી ઉન્માદ, શિરોરોગ, પ્રમેહ, જ્વર, પિત્ત ગરમીના સર્વ રોગ દૂર થઇ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થશે.

૪૨–રૌપ્યમાક્ષિક.

રૌપ્યમાક્ષિક એ રૂપા પ્રમાણે ધોળું દેખાય છે. એમાં કેટલાક ગુણ રૂપાના જેવા છે. એ રૂપાના અભાવે લેવું એ કસોટી ઉપર ઘસવાથી કસવડે રૂપા જેવુ લાગે છે. જડ, સ્નિગ્ધ, અને ધોળું રૌપ્યમાક્ષિક તે શુદ્ધ જાણવું. રૌપ્યમાક્ષિક—રૂપા જેવું, સોના જેવું અને તેજસ્વી, એ શોધવાથી અતિ ગુણ આપનારૂં, તથા સેવન કરવાથી પ્રમેહ, કુષ્ટ, કૃમિ, સોજો, પાંડુ, અપસ્માર અને અશ્મરીનો નાશ કરે છે. સુવર્ણમાક્ષિક જેવાજ રૌપ્યમાક્ષિકના ગુણ જાણવા. શોધન અને મારણ—માક્ષિકનું ચૂર્ણ કરી કંટાલી, મેઢાશિંગી અને જંબીર; એ ત્રણેના રસમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી ગરમીમાં તપાવવાથી રૌપ્યમાક્ષિક શુદ્ધ થાય છે. એનું મારણ ગેરૂ પ્રમાણે જાણવું.

૪૩–લુણારખાર.

"લુણાર" કરીને બીરાર પ્રાંતમાં એક સરોવર છે. ત્યાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. લુણારખારઃ—અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તકર છે; અને વાત, ગુલ્મ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

૪૪–લોહકાટ (સં. લોહકિટ્ટ)

જે કાટ થોડો રંગદાર, જડ, સ્નિગ્ધ, તે મુંડ લોઢાનો; જે કાજળ જેવો કાળો, જડ અને જેને છિદ્ર નથી તે તીખા લોઢાનો તથા જે પીળો, જડ, જે ઉપર ચારણી જેવાં છિદ્રો ન હોય, અને ફોડવાથી કાંઇક રૂપા જેવો દેખાય છે તે કાંતી લોઢાનો કાટ જાણવો. લોહકાટથી મંડૂર થાય છે. અચ્છિદ્ર, જડ, સ્નિગ્ધ, ઘટ્ટ, સો વર્ષ ઉપર થએલો ઘણા દિવસ ખુલ્લો રહી ઝાકળ પડેલ હોય તે જગ્યાનો કાટ લેવો. સો વર્ષ ઉપર થએલો કાટ ઉત્તમ, એંસી વર્ષનો મધ્યમ, સાઠ વર્ષનો કનિષ્ઠ તથા એ કરતાં કમી વર્ષનો તે વિષ જેવો જાણવો. મંડૂર કરવાનો પ્રકારઃ—બહેડાના લાકડાના કોલસા કરી તેમાં જુના લોઢાનો કાટ નાંખી ભુંગળીવડે ફૂંકી લાલ થયા પછી તે કાટ ગોમૂત્રમા ઝબોળવો. આ પ્રમાણે સાતવાર તપાવી ગોમૂત્રમાં ઝબોળી પછી તે કાટનું બારિક ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમા ખરલ કરી શરાવ–સંપુટમાં ઘાલી અથવા ચૂર્ણનાથી બમણો ત્રિફળાનો કાઢો કરી માટલામા નાખી તેમાં ચૂર્ણ નાખી સારી રીતે હલાવી માટલાના મ્હોપર કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાનોજ ગજપુટ અગ્નિ કરવો. ઠંડું થયા પછી તે માટલું બહાર કાઢી તેમાંથી તે કાટનો શુદ્ધ મંડૂર થાય છે તે કાઢી લેવો. બીજો પ્રકારઃ—શુદ્ધ કરેલા લોહકાટને ત્રિફળાના કાઢાના પુટો ૨૧, ગોમૂત્રના પુટો ૨૧, કુંવેરના રસના પુટો ૨૧, અને પંચામૃતના પુટો ૨૧, કુલ ૮૪ પુટો આપવાથી મંડૂર સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે. મંડૂરઃ—તુરો, તથા શીતળ છે, અને પાંડુ, સોજો, હલીમક, કમળો અને કુંભકમળાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કમળો અને પાંડુરોગ ઉપરઃ—(૧) ચાર ગુંજાથી ૬ ગુંજા સુધી મંડૂર ગોમૂત્રમાં કિંવા મધ, પીંપરમાં આપવો. (૨) સોજા ઉપરઃ—મંડૂર સાટોડીના રસમાં આપવો. (૩) સંગ્રહણી ઉપરઃ—મંડૂર છાશમાં, મરીની ભૂકી નાખી તેમાં આપવો. (૪) શકિત આવવા માટેઃ—મંડૂર, ઘી અને સાકરમાં આપવો. (૫) કૃમિ ઉપરઃ—મંડૂર, મધ અને વાવડીંગની ભૂકીમાં આપવો. (૬) જીર્ણજ્વર ઉપરઃ—મંડૂર, મધ અને પીંપરમાં આપવો. (૭) પાંડુરોગ ઉપરઃ—મંડૂર છાશમાં આપવો. શૂળ ઉપર—મંડૂર, ગોમૂત્રમાં શિજવી તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખી, તે મધ અને ઘીમાં આપવો.

૪૫–લોહચુંબક.

લોહચુંબક એ એક પથ્થરની જાત છે. લોહચુંબક લોઢાનું આકર્ષણ કરે છે. એમાં કાંતિલોહ પાષાણનો ચુંબક અને ભ્રામક એવા બે ભેદ છે. લોહચુંબક—લેખન, શીતળ તથા લોઢાને આકર્ષણ

કરનાર એવું છે; અને મેદ, વિષ, જરા, કંડૂ, ક્ષીણતા, મોહ તથા મૂર્ચ્છાનો નાશ કરે છે. શોધન—લોહચુંબક સરગવાનો રસ અને ખાટા પદાર્થમા પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. અને પારાની ક્રિયામાં ઉપયોગી થાય છે. ઉપયોગ—(૧) મૂતરખડા ઉપર:—લોહચુંબકનો ગાગડો ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી ત્રણ માસા આપવો, એટલે ખડો ગળી જાય છે.

૪૬—શિરગોળ. (સં. વજરાભ.)

શિરગોળ એ સફેદ રંગનો અને કાચ પ્રમાણે ચળકનારો પાષાણ છે. જમીનમાં શિરગોળના થર ને થર થાય છે. શિરગોળ કુટી તેની (ક્ળોટી) રંગોળી કરે છે. શિરગોળ:—કિંચિદુષ્ણ તથા રૂચિકર છે; અને હૃદ્રોગ, જ્વર, શૂળ, ઉધરસ, આધ્માન અને પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—શિરગોળ પકાવી બારિક કરવો; પછી તેમા તેલ નાંખી ખરલ કરી તે ચોપડવું (૨) પ્રદર ઉપર:—શિરગોળ પકાવી ચોખાના ધોવરામણમા આપવો. (૩) ઓકારી તથા દાહ ઉપર:—નાળીએરનું પાણી અને પતાસામાં શિરગોળ પકાવી આપવો. (૪) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:—શિરગોળ પાણીમાં ઘસી આપવો.

૪૭—શિલાજિત.

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પર્વત ઉપર મોટી મોટી શિલા હોય છે, તે તાપવડે ઘણી તપી રસ ઝરી એકઠો થાય છે તેને શિલાજિત કહે છે. શિલાજિત બે પ્રકારનું છે. એક પર્વતોત્પન્ન, તથા બીજું ખારી ભૂમિમાં માટી અને પાણીના સયોગથી થાય છે તે. શિલાજિત સૌવર્ણ, રાજત, તામ્ર તથા આયસ, એ ભેદવડે ચાર પ્રકારનું છે; તે પીત અને શ્વેત ઇત્યાદિ ભેદવડે ઓળખવુ. સૌવર્ણ શિલાજિત જાસુદીના ફૂલ જેવું લાલ હોય છે; તે મધુર, કડવુ, શીતળ તથા પાક વખતે તીખુ હોય છે. રૌપ્ય શિલાજિત ધોળુ, ઠંડુ, તીખું તથા પાકવખતે મીઠુ હોય છે; તામ્ર શિલાજિત રગે મોરના કંઠ જેવું, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ હોય છે; તથા લોહ શિલાજીત રગે ગરધણની પાખ જેવુ, કડવું, ખારૂં, પાકવખતે તીખું અને ઠંડુ હોય છે, તે શ્રેષ્ઠ છે. સૌવર્ણશિલાજીત વાયુ અને પિત્ત ઉપર રૌપ્ય શિલાજીત કફ અને પિત્ત ઉપર, તામ્ર શિલાજીત કફરોગ ઉપર અને લોહ શિલાજીત ત્રિદોષ ઉપર આપવુ. શોધન:—શિલાજિતમાં અનેક તરેહના મેલ મળેલા હોય છે, એટલા માટે શોધન કરવુ શોધન:—(૧) લોહશિલાજિત લાવી બહારનો મળ જવા માટે કેવળ પાણીએ ધોવું. (૨) લોહ પાત્રમા કડવો લીમડો, ગળો અને ઘીની ભાવના આપવી. (૩) શિલાજીત ગાયના દૂધમા, ત્રિફળાના કાઢામાં અને ભાગરાના રસમાં જૂદો જૂદો એકેક દિવસ ખરલ કરી ગરમામા રાખી કોરૂ કરવું. એટલે શુદ્ધ થાય છે. જે શિલાજિત દેવતા ઉપર નાખવાથી ધૂણી આવતી નથી, પાકકાળે લિગાકાર થાય છે, સળીવડે પાણીમાં નાખવાથી તંતુ જેવું, તળીઆ પર્યંત ગળતું રહે છે અને ગોમૂત્રના જેવો ગધ આવે છે, તે શુદ્ધ જાણવું. એ અનુમાન પૂરતું સર્વે રોગ ઉપર આપવુ. શિલાજિત:—તીખુ, કડવુ, ઉષ્ણ, પાક કાળે તીખું, રસાયન, છેદિ એવું છે. તથા કફ, મેહ, અશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, શ્વાસ, વાયુ, અર્શ, પાંડુરોગ, અપસ્માર, ઉન્માદ, સોજો, કોઢ, ઉદર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. સોરકાષ્ઠ્ય શિલાજિત:—શ્વેતવર્ણ કિંવા અગ્નિવર્ણ હોય છે. તે મૂત્રરોગ વિષે હિતકારક છે. ધોળું શિલાજિત—મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, મેહ, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. એલચીના પાણીમા મેળવે એટલે શુદ્ધ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાવરોધ, મેહ અને ક્ષય ઉપર:—શિલાજિત એલચી અને પીંપરમાં એક માસો ભક્ષણ કરાવવું. (૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—શિલાજિત એક ચણોઠીભાર ચાર તોલા ઠંડા પાણીમાં ઓગાળી તેમાં તેટલુંજ ગાયનું દૂધ અને સાકર નાખી આપવું; અથવા શિલાજિત, લાકડા-પાષાણભેદ, પિંપર અને એલચી દાણાનું ચૂર્ણ પાણી સાથે, અથવા ચોખાના ધોવરામણ સાથે કિવા ગોળ સાથે ખાવા આપવું. એટલે જો મૂત્રકૃચ્છ્રી આસન્નમૃત્યુ હશે તોપણ બચશે. (૩) કુંભકમળા ઉપર:—શિલાજિત ગોમૂત્રમાં પાવું. (૪) મૂત્રાઘાત વગેરે મૂત્રરોગ ઉપર:—શુદ્ધ શિલાજિત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી ખાવા આપવું.

(૫) અશ્મરી અને અશ્મરીયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ—શિલાજિત મધમાં આપવું. (૬) પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપરઃ—શિલાજિત મધમાં અથવા દૂધ સાકરમાં આપવું.

૪૮—શંખ.

શંખની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં થાય છે. નદીમાં અથવા સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થનારા જે બારિક શંખ તેને ક્ષુદ્રશંખ અથવા શંખલા કહે છે. શંખ દક્ષિણાવર્ત અને વામાવર્ત. ભેદવડે બે પ્રકારના છે. દક્ષિણાવર્ત શંખ પુણ્યયોગે મળે છે તે જેને ઘેર હોય ત્યાં લક્ષ્મી વાસ કરે છે. તે ત્રિદોષશામક, શુદ્ધ અને નવ નિધિમાંનો એક નિધિ છે; તથા ગ્રહ અને અલક્ષ્મીની પીડા, ક્ષય, વિષ, કૃશતા અને નેત્રરોગનો નાશ કરવા માટે સમર્થ છે. જે ધોળો ચંદ્રકાંત જેવો શંખ તે ઉત્તમ જાણવો. અશુદ્ધ શંખ ગુણકારી થતો નથી. શુદ્ધ કરી લેવાથકી ગુણ કરે છે. શંખઃ—પૌષ્ટિક, બળકર, તીખો, ખારો, શીત, ગ્રાહક, ચક્ષુષ્ય અને વર્ણ્ય છે; તથા શૂળ, ગુલ્મ, સંગ્રહણી, રેચ, આંખોમાંનું ફૂલ, દમ અને ફોડકીઓનો નાશ કરે છે. ક્ષુદ્રશંખઃ—શીત, ગ્રાહી, દીપન અને પાચન છે; તથા નેત્રરોગ, ફોલ્લા અને શીતજ્વરનો નાશક છે. શોધનઃ—શંખ આમ્લવર્ગે અને કાંજીમાં દોલાયંત્રવડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે, અથવા છાશમાં એક રાત્રી પલાળી રાખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. ક્ષુદ્રશંખનું શોધન શંખ પ્રમાણે કરવું; અને મારણ છીપ પ્રમાણે કરવું. મારણઃ—શંખના કકડા કોલસાના દેવતામાં લાલ થાય ત્યાં સુધી તપાવી લીંબડાના રસમાં ઝબોળવા તથા બારિક ખરલ કરી રાખવા. ઉપયોગઃ—(૧) શૂળ ઉપરઃ—ઘી અર્ધો તોલો અને એક બદામબાર શેકેલી હીંગમાં બે ગુંજા શંખભસ્મ આપવી. (૨) અજીર્ણ ઉપરઃ—શંખભસ્મ લીંબડાના રસમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૩) ઉદરરસ ઉપરઃ—એક ગુંજાભાર શંખભસ્મ પાનમાં આપવી. (૪) આમાતિસાર ઉપરઃ—જાયફળનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો, ઘી અર્ધો તોલો, એમાં બે ગુંજાભાર શંખભસ્મ આપવી. (૫) અહીરા ઉપરઃ—શંખ મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) ત્રિદોષ શૂળ ઉપરઃ—શંખભસ્મ, સિંધવ, હીંગ અને ત્રિકટાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) પરિણામશૂળ ઉપરઃ—શંખની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં આપવી (૮) પ્લીહોદર ઉપરઃ—લીંબડાના રસમાં શંખભસ્મ ૮-૧૦ માસા નાખી તે પાવી; એટલે કાચબા જેવી વધેલા પ્લીહાનો પણ જરૂર નાશ થશે. (૯) સન્નિપાત સંગ્રહણી ઉપરઃ—શંખભસ્મ અને સિંધવ ત્રણ માસા પર્યંત મધમાં આપવું; એટલે કઠિન સંગ્રહણીનો પણ નાશ થશે.

૪૯—શંખજીરૂં.

શંખજીરૂં એ એક પથ્થરની જાત હોઇ એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ અતિશય મૃદુ હોય છે. ઉપયોગ—(૧) ક્ષત-કાસ અને રક્તપિત્ત ઉપરઃ—શંખજીરાની ભૂકી સાકરમાં આપવી. (૨) ઉપદંશાદિ સર્વ વ્રણ ઉપરઃ—ગરમીવડે અંગ ઉપર લાલ અને પ્રસરનાર ચાંદાં થાય છે તે ઉપર શંખજીરૂં ઘી કે માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૩) ધાવાવડ વ્રણ ઉપરઃ—શંખજીરૂં અને પાષાણભેદ ઘીમાં અથવા માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૪) ગુમડું, જખમ, ભગંદર અને બદ ઉપર મલમઃ—શંખજીરૂં ૨ તોલા, ગેરૂ ૧ તોલો, મુરદારશિંગ ૧ તોલો, મીણ ૩ તોલા અને ઘી ૫ તોલા લઈ પહેલાં મીણ અને ઘી કઢવી પછી તેમાં બાકીનાં ઓષધો નાખી મલમને પાણીથી ધોઇ નાખી, તેનાપર પટ્ટી બેસાડવી. (૫) ખોડા ઉપરઃ—શંખજીરૂં, ચીકણી સોપારી અને ધોળા કાથાની ભૂકી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૬) કર્ણસ્રાવ ઉપર તથા કાનમાં દાહ થતો હોય તે ઉપરઃ—શંખજીરૂં તથા ધોળા કાથાની વસમાળ ભૂકો કરી માખણની પરાશમાં નાખી તે કાનમાં નાખવું. (૭) મુખરોગ ઉપરઃ—શંખજીરાનું ચૂર્ણ માખણમાં કાલવી મ્હોંમાં ચોપડવાથી મુખરોગ સારો થાય છે, અથવા શંખજીરૂં અને ગેરૂનું ચૂર્ણ ચોળવું. (૮) ઓસાર ઉપરઃ—ધોળા કાથાની અથવા શંખજીરાની ભૂકી વારંવાર ઘસવી. (૯) અકાળ ધોળો પડતો હોય તે ઉપરઃ—શંખજીરૂં અને પાષાણભેદનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૫૦—સાજીખાર. (સં. સર્જિક્ષાર.)

એ પંજાબમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ કાળાશપર હોય છે. સાજીખાર—તીખો, ઉષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ છે; અને ગુલ્મ, શૂળ, વાયુ, કફ, કૃમિ, આધ્માનવાયુ તથા પેટમાંના વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) બાળકોના પેટમાંના રોગ ઉપર—સાજીખારનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨) પેટમાંના વાયુ અને શૂળ ઉપરઃ—સાજીખાર, સંચળ અને મધ એકત્ર કરી તેમાં હીંગ નાખી તે આપવું. (૩) ગુમડું ફુટવાનેઃ—સાજીખાર અને જવખારનું ગુમડાના મ્હોંપર એક બિંદુ મૂકવું, એટલે ગુમડું ફુટશે. (૪) પેટશૂળ ઉપરઃ—સાજીખાર એક માસો ઠંડા પાણીમાં આપવો. (૫) અજીર્ણ ઉપરઃ—સાજીખાર અને સંચળ આપવો.

૫૧—સીસું. (સં. નાગ.)

શોધનઃ—(૧) સીસું અગ્નિ ઉપર પાતળું (રસ) કરી છિદ્રવાળા માટલામાં આકડાનું દૂધ નાખી તેમાં નાંખવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત સીસાનો રસ કરી આકડાના દૂધમાં નાખવો. એટલે શુદ્ધ થાય છે એ તપાવી આકડાના દૂધમાં નાંખતાં, સીસું અંગ ઉપર ઉડી આવવાની ધાસ્તી હોય છે, માટે સાવચેતી રાખવી. (૨) લોઢાના વાસણમાં સીસું પાતળું કરી ત્રિફળાના કાઢામાં કિંવા કુંવેરના રસમાં અથવા હાથીના મૂત્રમાં સાતવાર ગાળવું. એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણઃ—(૧) સીસામાં શુદ્ધ મનશીળ મેળવી મજબૂત કડાઇમાં નાખી નીચે દેવતા કરવો, તથા અરડુસાના દાંડાવડે ઘુંટવું એટલે ભસ્મ થવા લાગે છે. સારી ભસ્મ થાય ત્યાં સુધી સારી રીતે દેવતા કરવો, કે જેથી કરી સર્વ સીસાની ભસ્મ થશે. (૨) સીસું તથા અગથીઆની છાલ એક જગ્યાએ કુટી સીસાનાં પતરાં કરવાં તથા તે કલેડામાં નાંખી પાતળાં કરી અરડુસાના લાકડાવડે ઘુંટવું. બધા સીસાની ભસ્મ થાય એટલે એકત્ર જમાવી પુનઃ લાલ અગ્નિ જેવું તપાવવું. પછી કલેડામાંથી કાઢી અષ્ટમાંશ મનશીળ મેળવી, અરડુસાના રસમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત પુટો આપવા, એટલે સીસાની સિંદૂર જેવી ભસ્મ થાય છે (૩) સીસું અને મનશીળનું ચૂર્ણ અરડુસાના રસમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ત્રણ પુટો આપવાથીજ સીસાની ભસ્મ સારી થાય છે. (૪) સીસું કડાઇમાં નાખી તેનું પાણી કરી કેવડાના સોટાવડે આખો દિવસ નિરંતર ઘુંટતા રહેવું. એટલે લાલ ભસ્મ થાય છે. એ નિત્ય ૧ અથવા ૨ ગુંજા પ્રમાણે આપવી. (૫) સીસાના સમાન સોરો લઇ સીસાને કડાઇમાં નાખી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો, અને સીસા ઉપર થોડો થોડો સુરોખાર નાખી લોઢાની સળીવડે ઘુંટવું. બધા સુરોખારનું ચૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી કડાઇમાં ભસ્મ કાઢી વાટી રાખવી. (૬) પાશેર પર્યંત સીસું કડાઈમાં નાખી તીવ્રાગ્નિ કરવો; અને કડાઇમાં કુંવેરનો ગર્ભ નાખતાં જવું. એ પ્રમાણે ૨ મણ ગર્ભ બળી જાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવો. એટલે સીસાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે. કલઇ જસત અને સીસાની ભુકીઃ—એ સર્વ મળી ૨ તોલા લઇ કડાઇમાં નાખી રસ કરી તેને ગાયના ઘીમાં છમકારવું. પછી માટીના પાત્રમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી રસ કરવો, અને તેમાં ૦। શેર પીસ્તાંનું ચૂર્ણ કરી તે વારંવાર નાંખતા જવું. બધાની ભસ્મ થાય એટલે તે ઉતારી તેને ખાટા દહીંમાં ખરલ કરી તેની થેપલી કરવી; અને તે કલેડામાં મૂકી તીવ્રાગ્નિ કરવો. તેને સારો વસંતી રંગ આવે એટલે નીચે ઉતારી લેવી, તે ભસ્મ ધાતુક્ષય ઉપર ૧ ગુંજાભાર આપવી. નાગ ભસ્મના ગુણઃ—સીસાની ભસ્મ સો હાથીનું બળ આપે છે, વ્યાધિ નાશ કરે છે, તથા જીંદગી વધારે છે; અને ક્ષય, વાયુ, ગુલ્મ, પાંડુ, કૃમિ, કફ, શૂળ, મેહ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, ગુદરોગ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે તથા કામ વધારે છે. નાગ ભસ્મનાં અનુપાનોઃ—(૧) કફ, વાયુ અને જલોદર ઉપરઃ—અજમો, પીંપર અને મધમાં. (૨) ઉપદંશ ઉપરઃ—ચિતળચિનિ અને એલચીમાં. (૩) ધાતુક્ષીણતા ઉપરઃ—માખણ અને ખડીસાકરમાં. (૪) પ્રદર ઉપરઃ—વંશલોચન, જીરૂં, એલચી અને ખડીસાકરમાં. બાકીના સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન યોજી આપવી.

૫૨—સુરમો. (સં. અંજન.)

સુરમો શ્વેત તથા કૃષ્ણ (કાળો), એ ભેદવડે બે પ્રકારનો છે. એમાં કાળો તે શ્વેતાંજન, તથા શ્વેત તે સૌવીરાંજન, તે શ્રેષ્ઠ છે. **સુરમો:**—મૃદુ, મીઠો, ચક્ષુને હિતાવહ, તુરો, લેખન, સ્નિગ્ધ, ગ્રાહિ તથા શીત છે; અને પિત્ત, કફ, ઓકારી, વિષ, ઓડકાર, ક્ષય તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **શુદ્ધિઃ**—ત્રિફળાના કાઢામાં કિંવા ભાંગરાના રસમાં પચન કરવો; એટલે સુરમો શુદ્ધ થાય છે. (૨) સુરમાનું ચૂર્ણ કરી જંબીર (ખડ) લીંબુના રસમાં ખરલ કરી એક દિવસ તાપમાં રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે. એ પ્રમાણે હીરાકસી, ટંકણખાર, કોડી, શંખ, ફટકડી અને મુરદારસીંગની શુદ્ધિ કરવી. **સર્વ નેત્ર રોગો ઉપર સૌવીરાંજન ચૂર્ણ:**—સુરમો અગ્નિ ઉપર તપાવી, ઉપર ત્રિફળાના કાઢાનું પ્રોક્ષણ કરી સુરમો ઠંડો કરવો. આ પ્રમાણે સાતવાર તે સુરમો તપાવી, સાતવાર તે કાઢાનો છમકો મારી ઠંડો કરવો. એજ રીતે તે સુરમા ઉપર સ્ત્રીના દૂધના સાતવાર ચાબકા મારી, પછી તેનું બારિક ચૂર્ણ કરી આંખમાં અંજન કરવું. તે અંજન આંખોને ઘણું હિતકારક થાય છે. તેથી સર્વ નેત્રવિકાર દૂર થાય છે. **બીજો પ્રકાર:**—સુરમાને ત્રિફળાના કાઢાની અથવા કેળના પાણીની ૨૭ દિવસ ૨૭ ભાવનાઓ આપવી. તેનું અંજન કરવું; એટલે તે નેત્રોને ઘણો હિતાવહ થાય છે.

૫૩—સુરોખાર. (સં. સૂર્યક્ષાર. મ. સોરા.)

જે માટીમાં ખાર ઘણો હોય છે એવી માટીમાથી સુરોખાર (સોરો) તૈયાર કરે છે. દારૂના કામમાં સુરાખારનો ઘણો ખપ થાય છે. **શુદ્ધિ**—કાળાશવાળો સુરોખાર ગરમ પાણીમાં ગાળી નાખવો; અને તે તેમજ ઘણીકવાર સુધી રાખવો; એટલે તેના ગાંગડા થાય છે તે કાઢી લેવા. **સુરોખાર:**—તીક્ષ્ણ, અતિ ઉષ્ણ, રેચક, તીખો, કડવો, અગ્નિદીપક, સૂક્ષ્મ, ખારો. લઘુ દાહક, શોષક, ગ્રાહક, વાતનાશક તથા પિત્તકારક છે; અને પ્લીહા, મૂર્ચ્છા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, નેત્રરોગ, વાતરક્ત, કુંભકમળો, દમ, નાસાપાક, પિટકા, મ્હોંનું દુ:ખવું, શૂળ અને આધ્માનનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**-(૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—મૂળાના પાનના રસમાં સુરોખાર નાખી આપવો (૨) **મૂત્ર છુટે છે તે ઉપર:**—લીંબુ કાપી તે ઉપર સુરોખાર નાખી તે પેઢુ ઉપર ચોળવું, અથવા સુરોખાર ગરમ પાણીમા આપવો. (૩) **શરીરમાંની ગરમી ઉપર:**—સુરોખાર છાશમાં આપવો. (૪) **વાળા ઉપર:**—ત્રણ માસા સુરોખાર છાશમાં નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૫) **દમ ઉપરઃ**—૧૦ તોલા સુરોખાર લઇ તે ૮૦ તોલા ગરમ પાણીમાં નાખવો. પછી તેમાં જુન્નરી અગર અમદાવાદી કાગળ બે ત્રણ મિનિટ પર્યંત રાખી બહાર કાઢી ગરમીમાં સુકવવો. એ કાગળની બીડી કરી પાવી; એટલે દમ જલદી નાશ પામે છે. (૬) **મૂત્ર થોડું થતું હોય તો:**—સુરોખાર પાણીમાં મેળવી પાવો.

૫૪—સુવર્ણમાક્ષિક.

માક્ષિક ત્રણ પ્રકારનું છે. સુવર્ણમાક્ષિક, રૌપ્યમાક્ષિક અને કાંસ્યમાક્ષિક. સુવર્ણમાક્ષિક એ તાપી નદીમાં થાય છે. એનો રંગ સુવર્ણ જેવો હોય છે. એ કિંચિત્ સુવર્ણના ગુણોથી સમાન છે, એટલા માટે સુવર્ણના અભાવે સુવર્ણમાક્ષિક આપે છે. તાપી નદીના તીરપરનું સુવર્ણમાક્ષિક પંચવર્ણ હોય છે, અને જે કાન્યકુબ્જ દેશમાં થાય છે તે સુવર્ણવર્ણ હોય છે, સુવર્ણમાક્ષિક એ સુવર્ણવર્ણ, કોણરહિત, જડ તથા હાથ ઉપર ઘસવાથી કાળાશ જણાય છે. જે સુવર્ણમાક્ષિક સુવર્ણવર્ણ, જડ, સ્નિગ્ધ, કિંચિત્ નીલવર્ણ, કસોટી ઉપર સોના જેવો કસ જણાવનાર, તે ઉત્તમ જાણવું. **સુવર્ણમાક્ષિક**—સ્વાદુ, કડવું, વૃષ્ય, રસાયન અને ચક્ષુષ્ય છે તથા લિંગવર્તી, કંઠરોગ, પાંડુ, મેહ, વિષ, ઉદર, મૂળવ્યાધિ, સોજો, વિષ, કંડૂ, ક્ષય અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **શોધનઃ**—(૧) ત્રણ ભાગ સુવર્ણમાક્ષિક, એક ભાગ સિંધવ નાંખી ચૂલાપર કડાઇમાં મૂકી, તેમાં લીમડાનો તથા મહાળુંગનો (બીજોરાનો) રસ નાખી પચન કરવું; અને લોખંડની કડછી અથવા તવેતાવડે ઘુંટવું. વાસણ રાતું દેખાવા લાગે એટલે શુદ્ધ થયું સમજવું. (૨) **એરંડાનું તેલ:**—બીજોરાના રસમાં કિંવા કેળના કાંદાના પાણીમા, સુવર્ણમાક્ષિક બે ઘડીક પુટન

કરવું, અથવા તપાવી ત્રિફળાના કાઢામાં બોળવું, એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ:—(૧) સુવર્ણમાક્ષિકનું ચૂર્ણ, કુલિત્થનો કાઢો, છાશ અને બકરીનું મૂત્ર, એ સર્વ લોઢાની કડાઇમાં નાખી લોખંડની કડછીવડે હલાવી ઘુંટવું એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) સુવર્ણમાક્ષિકનુ ચૂર્ણ કરી કલેડામાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી, લીમડાનો રસ વારંવાર નાખી લોઢાની કડછીવડે બે પહોર સુધી ઘુટવું, લાલ દેખાવા લાગે એટલે ભસ્મ તૈયાર થઇ એમ સમજવું. સુવર્ણમાક્ષિકને ત્રિફળા, ત્રિકટુ, મરી અને ઘી, એ અનુપાનો યોજવાં. ઉપયોગ:—(૧) આંખોમાં ધોળાં ફુલાં પડે છે તે ઉપર:—સુવર્ણમાક્ષિક મધમાં કિંવા દૂધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૨) પાંડુરોગ, કમળો, વાતપિત્ત અને હલીમક ઉપર:—૩ વાલ સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, મધ અને પીંપરમા આપવી. (૩) ક્ષીણતા, સ્ત્રમાવસ્થા, જીર્ણજ્વર, પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—૧ વાલ સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, માખણ અને ખડીસાકરમાં અથવા મધ અને ખડીસાકરમાં આપવી.

૫૫—સોનું. (સં. સુવર્ણ.)

શોધન:—(૧) ઉત્તમ સોનાનાં પતરાં કરી અગ્નિમાં તપાવી તલનું તેલ, છાશ, કાંજી, ગોમૂત્ર, કુલિત્થનો કાઢો અને ત્રિફળાનો કાઢો, એ પ્રત્યેકમાં ત્રણ ત્રણવાર બોળવાં; એટલે શુદ્ધિ થાય છે. એ રીતે રૂપુ, તાંબુ, આદિક સપ્ત ધાતુની શુદ્ધિ કરવી (૨) સોનુ અગ્નિ ઉપર પાતળું કરી કાચનારના રસમાં ત્રણ વાર રેડવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ:—(૧) સંપૂર્ણ ધાતુનાં પતરાં કરી તે પતરાંના બારોબાર પારો અને ગંધકની કજ્જલી લઇ, તે પતરાંના મધ્યોમધ્ય મૂકી વાલુકાયંત્રમાં પૃથક્ પૃથક્ બાર બાર ઘટિકા પર્યંત દીપાગ્નિ આપવો. એટલે સુવર્ણાદિક સંપૂર્ણ ધાતુની ભસ્મ થાય છે. (૨) પારો અને ગંધક સમાન ભાગ લઇ કાંચનવૃક્ષની છાલના રસમાં ખરલ કરી બારિક કજ્જલી કરી, તે કજ્જલીના સમભાગ સોનાનાં પતરાને કજ્જલીનો લેપ કરવો. પછી કચનારની છાલ વાટી, તેનો કલ્ક કરી તેની કુલડીઓ કરવી. તેમાં એક કુલડીમાં તે સોનાનાં પતરાં મૂકી તે ઉપર બીજી કુલડી ઢાંકી સાંધો મેળવી લેપ કરી, એક ગોળો કરી માટીના કોડીઆમાં મૂકી બીજું કોડીયું તે ઉપર ઢાંકી, કપડમાટી કરી સુકવી, વગડાઉ છાણાનો મોટો તેજી અગ્નિ કરવો. એ પ્રમાણે ત્રણ અગ્નિ પુટો આપવાથી સોનાની ભસ્મ સારી થાય છે. ફરી જીવતી થતી નથી. એ ભસ્મ, તમામ રોગો ઉપર યોજવી. આજ પ્રકારે કળલાવી, જાયુ અને મનશીળમા પણ સોનાની ભસ્મ થાય છે. (૩) મનશીળ અને સિંદૂર સમભાગ લઇ બારિક ચૂર્ણ કરી આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી ગરમીમાં સુકવવું, એ પ્રમાણે સાત પુટો તે ચૂર્ણને દઇ, પછી સોનાનો રસ કરી તેના સમભાગ ચૂર્ણ તેમાં નાખી મેળવી નહિ જેવું થાય ત્યા સુધી ભુંગળીવડે અતિશય ફુંકો, ફરી તે રસમાં ચૂર્ણ નાખી ફરી ફુંકવુ. આ પ્રમાણે ત્રણવાર કરવાથી સોનાની ભસ્મ થાય છે. સુવર્ણ ભસ્મના ગુણ:—સુવર્ણભસ્મ કાંતિકારક, ક્ષત, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પિત્ત, વાયુ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી, અતિસાર, કુષ્ઠ, જ્વર, પંડત્વ અને સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. નિત્ય સુવર્ણભસ્મનું ભક્ષણ કરવાથી તે જરા અને અપમૃત્યુનો નાશ કરે છે, દેહને દૃઢ કરે છે, અને સ્ત્રીઓનો રતિસમયે ગર્વ ભંગ કરે છે. સોનાના વર્ક—સંપૂર્ણ વિષ, શૂળ અને અમ્લપિત્તના નાશક અને હૃદયને પ્રિય પુષ્ટિકારક, છે. તથા ક્ષય, વણ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉચકી, આનાહવાયુ, અને વધેલા કફનો નાશ કરે છે, અને સર્વદા નેત્રોને પ્રિય, તથા કોઇ પણ રોગ ઉપર અનુપાન યોજી લેવાથી સંપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે. સુવર્ણ ભસ્મનાં અનુપાનો:—(૧) એક કે બે ચણોઠીભાર સુવર્ણભસ્મ, ત્રિકટુ અને ઘીમાં લેવાથી, ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, કાસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે. ધાતુને વધારે છે. તેમજ તે બળકર, પાંડુનાશક અને પથ્યકારક છે; તથા સર્પ વિષ, સંપૂર્ણ ત્રિદોષ, તથા સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે, એ દૂધમાં લેવાથી બળ આપે છે; સાટોડીમાં આંખોને હિતકારક, ઘામાં આપવાથી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે, વજ સાથે લેવાથી બુદ્ધિપ્રદ, કેસરમાં લેવાથી કાંતિકારક, દૂધમાં આપવાથી ક્ષયનાશક, નિર્વિષી બરાબર આપવાથી વિષનાશક, અને સુંઠ, મરી તથા લવંગમાં આપવાથી ત્રિદોષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. પથ્યા પથ્ય:—દૂધ તથા સાકરમાં યુક્ત, સ્નિગ્ધ અને ચીકણાં એવાં અન્ન, વલીપલીત નાશ થવા માટે સુવર્ણ ખાનારે પથ્ય યોજવી.

૫૬—સોમલ (સં. મલ્લ)

સોમલ બે પ્રકારનો છે. ધોળો અને પીળો. તેમાં ધોળો શંખ જેવો હોય છે, તેને શંખીઓ સોમલ પણ કહે છે પીળો દાડમના વર્ણ જેવો હોય છે. ધોળો સોમલ કૃત્રિમ હોય છે, તથા પીળો પર્વતમાંથી થાય છે. પીળો સોમલ ઘણો મોંઘો હોય અતિ વિષારી છે, સોમલ પ્રાણઘાતક છે. એટલા માટે અજ્ઞાનના હાથમાં કદિ પણ આપવો નહિ. **સોમલ:**—પારદબંધક, સ્નિગ્ધ, દોષઘ્ન, લોહભેદક, વીર્યકારક તથા કાંતિવર્ધક છે; અને ત્રિદોષ તથા સર્વ વ્યાધિનો નાશક છે. એ અશુદ્ધ હોય ત્યારે સપ્ત ધાતુનો નાશ કરનાર અને દાહ, ચિત્તભ્રમ, લાલાસ્રાવ, મૃતિ, અનેક વેદના, બહુ વ્યાધિ તથા તૃષાને કરે છે. **શોધન:**—(૧) તાંદળજાના રસમાં દોલાયંત્રવડે, મહાગ્નિ ઉપર સોમલ એક દિવસ પચન કરવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) કાંજીમાં અથવા ટંકણખારમા કિંવા ગાયના દૂધમાં સોમલ દોલાયંત્રવડે બે ઘટિકા પર્યંત પચન કરવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. **સત્વપાતન:**—અને સોમલ આમ્લવર્ગ, ક્ષારવર્ગ, ગોમૂત્ર, ગેરૂ અને વીમલમાં એકત્ર કરી અગ્નિની આંચ દેવી એટલે તેનું સત્વ પડે છે. **મારણ:**—(૧) ચંદનબટ-વાના રસમાં સોમલ ૨ દિવસ ભીંજવી રાખી, ચંદનબટવાની લુગદીમા મૂકી પાંચ કપડમાટીના પટ કરી તેને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી, મ્હોં બંધ કરી ૩ પહોર સુધી આંચ આપવી એટલે ભસ્મ થશે. એ એક ચોખાભાર ખાવા આપવી. (૨) સોમલ, દુધીના રસમાં ૧ દિવસ પલાળી રાખી, દુધીના લુગદીમાં મૂકી વાલુકાયંત્રમાં સિદ્ધ કરવો. સોમલની ભસ્મ નિર્ધૂમ થશે. તેજ ઓષધોમા યોજવી. એ વાત, કફ, શીત ઇત્યાદિકો ઉપર આપવી. ઉપયોગ—(૧) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—સોમલ ઘીના ઘસી લેપ કરવો; અને થોડો શેક આપવો. (૨) **વિષ ઉપર:**—સોમલ પાણીના ઘસી લેપ કરવો. (૩) **ચાંદી, દાદર અને ચામડીની કાળાશ ઉપર:**—સુખડ ઘસી તેમા સોમલ ઘસી ચોપડવો.

૫૭—સંચળ.

એ જમીનમાંથી મળે છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. **સંચળ:**—રેચક, ખારો, તીખો, લઘુ, આપત્તલ, ભેદક, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, વિશદ, ઉષ્ણ, સૂક્ષ્મ, સ્નિગ્ધ, સુગંધી, ઉદ્‌ગારશુદ્ધિકારક, તીક્ષ્ણ તથા મલસ્તંભક છે; અને જડ્રુ, ઊર્ધ્વવાત, ગુલ્મ, આમ, શૂળ, આનાહ અને અરોચકનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **અજીર્ણ ઉપર:**—(૧) સંચળ આદુ અને લીંબુના રસમાં આપવો. (૨) **શૂળ ઉપર:**—સંચળ ઘીમાં આપવો. (૩) **મલશુદ્ધિ ઉપર:**—સંચળ અજમામાં આપવો. અથવા અજમો મુઠમાં આપવો.

૫૮—સાંભરલુણ.

એ સાંભર નામના સરોવરના પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે. **સાંભરલુણ**—દીપન, ઉષ્ણ, કોષ્ઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, કિંચિત ખાટું, અભિષ્યંદિ, પાકકાળે તીખું, તીક્ષ્ણ, પિત્તકારક, ભેદક, વ્યવાયિ, કફનાશક તથા સૂક્ષ્મ છે; અને અર્શ, કફ, આનાહવાયુ, તથા મળવાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—ગુલ્મ, વાત, પાનથરી, અજીર્ણ અને શૂળ ઉપર:**—સાંભરલુણ અને ગોળને ગરમ પાણીમાં આપવું.

૫૯—સિંદૂર. (સં. સિંદૂર.)

સિંદૂર એ સીસાની ઉપધાતુ છે. વિલાયત અને ચીન દેશમાં સિંદૂર તૈયાર કરવાનાં મોટાં મોટાં કારખાનાં છે, સિંદૂરનો પ્રયોગ ખાવાનાં ઓષધોમાં ક્યાંય પણ કહેલો નથી એ લેપાદિ કામમાં યોજવું. હિમાલયાદિ પર્વત ઉપર નાના પાષાણોમાં રહેનારો પારો, સુકાઇ લાલ થાય છે તેને **ગિરિસિંદૂર** કહે છે. આ ગિરિસિંદૂર સિંદૂર કરતાં ઘણીજ ભિન્ન જાતનું છે. **સિંદૂર:**—તીખું, કડવું, ભગ્નસંધાનકારક, વ્રણરોપણ તથા ઉષ્ણ છે, અને કંડૂ, વિષ, વિસર્પ, કુષ્ટ, ત્વગ્દોષ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ગિરિ-સિંદૂર:**—નિદ્રાપ્રશામક, ભેદક, પારદબંધક, રંગે અગ્નિ જેવું, લોહને આરક્ત કરનાર અને આંખોને હિતા-

વહ છે. ઉપયોગઃ-(૧) કાનમાંથી પરૂ વહે છે તે ઉપરઃ—સિંદૂર મધમાં મેળવી કાનમાં નાખવું (૨) **આંજણી ઉપરઃ**—સિંદૂર ચોપડવું. (૩) ગુમડું, જખમ, ભગંદર, બદ અને ઉપદંશ ઉપર **મલમઃ**—સિંદૂર ૩ તોલા, મુરદારસિંગ ૧ તોલો, મોરથુથુ ૧ તોલો, મીણ ૧ તોલો અને તલનું તેલ ૬ તોલા; એમાંથી તલનું તેલ અને મીણ કઢવી તેમાં બીજા સર્વ પદાર્થો નાખી તાર આવે ત્યાં સુધી અગ્નિ ઉપર રાખવું, પછી તેની પટી લગાડવી. (૪) **સિંદૂરનો કાળો મલમઃ**—સિંદૂર ૧૨ તોલા, મીણ ૦ાા તોલો અને મીઠું તેલ ૮ તોલા લઇ પ્રથમ મીણ અને તેલ, એ એક વાસણમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકવું. મીણ ઓગળે એટલે તેમાં થોડુ થોડુ સિંદૂર નાખી તેને ચપટી સળીવડે હલાવવા માંડવું, એટલે કેટલીકવારે તેમાંનું સિંદૂર કાળું થાય છે. પછી તે મિશ્રણને ઉભરો આવવા માંડે છે. એવા ત્રણ ચાર ઉભરા આવ્યા પછી સળીવડે તેના બે ત્રણ ટીપાં પાણીમા નાખવાં તથા તેની બે આંગળીઓની ચીમટીવડે ગોળ ગોળી બને છે કે નહિ તે જોવું. ન થાય તો તે મિશ્રણ ગોળી થાય ત્યાં સુધી તેમજ ઘુંટતાં રહેવું દેવતાની આંચ માત્ર મંદ કરવી. આ મલમની પટી આપવાથી વ્રણ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૫) **ઢોરનું શીંગડું ભાગી ગયું હોય તોઃ**—તેલ, સિંદૂર અને માણસના કેશ એકત્ર કુટી બાંધવા. કિંવા થોરનો રસ ૧ શેર, તેમા ૪ તોલા સિંદૂર નાખી, શીંગડાને તેમાં બોળવું અને ઉપર કપડું લપેટવું.

૬૦—સિંધાલુણ. (સં. સિંધવ, સૈંધવ.)

સિંધાલુણ ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એનો વર્ણ ઘણોજ શુભ્ર હોય છે. એ સર્વ ક્ષારોમાં શ્રેષ્ઠ છે. જ્યા મીઠું વર્જ્ય કરવું એવી પથ્ય હોય ત્યા સિંધાલુણ થોડુ ખાવા આપવું એ પથ્યકર છે. **સિંધવઃ**—રૂચિકર, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, અગ્નિદીપક, શુક્ર, સ્વાદુ, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ પાચન, શીતળ, અવિદાહી, સૂક્ષ્મ, લઘ, ત્રિદોષનાશક, વ્રણદોષ, મલસ્તંભ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) શીત પિત્ત ઉપરઃ**—સિંધવ ઘીમાં અથવા તલના તેલમાં ઘસી ચોપડવું. અને કેટલીકવારે ગરમ પાણીવડે સ્નાન કરવું. (૨) **કર્ણશૂળ ઉપરઃ**—બકરીના મૂત્રમા સિંધવ નાખી કોકરવર્ણું કરી કાનમાં નાખવું. (૩) **કર્ણમૂળ ઉપરઃ**—ઘેટીના મૂત્રમાં સિંધવ ઘસી કાનમાં નાંખવો (૪) **ઓકારી ઉપરઃ**—સિંધવ ઘીમાં ખરલ કરી આપવો. (૫) **ઉરસ્તંભ ઉપરઃ**—ગોમૂત્રમાં સિંધવ નાખી ઉકાળી તેની વરાળ આપવી. (૬) **અંડવૃદ્ધિ ઉપરઃ**—ગાયના ઘીમા સિંધવનું ચૂર્ણ સાત દિવસ આપવું. (૭) **મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—સિંધવ અને દેવડાંગરનાં બિયા કાંજીમાં વાટી મસાને લેપ કરવો, એટલે મોડ ગરી પડે છે. (૮) **કૂતરાના વિષ ઉપરઃ**—કુંવેરના રસમાં સિંધવ નાખી ગરમ કરી ૩ દિવસ પાવો.

૬૧—હરતાલ. (સં. હરિતાલ.)

હરતાલની ગણના ઉપરસમાં છે. ફટકડી અને અભ્રકમાંથી હરતાલ થાય છે. હરતાલ આઠ પ્રકારની છે. એ સર્વેમાં ગોદંતી હરતાલ ઉત્તમ છે. તેના અભાવે પત્રી લેવી. આ વયસ્થાપક છે. જે હરતાલ સોના જેવી ચકચકિત, અભ્રક જેવાં પતરાં ફુટવાવાળી, તે પત્રી હરતાલ. એ રસાયન વિષે ઉત્તમ ગુણકારક છે. જે પિંડ જેવી હલકી અને જેમાં સત્વ થોડું હોય છે તે પિંડહરતાલ, એ સ્ત્રીઓના પુષ્પનો નાશ કરે છે. **શુદ્ધ હરતાલઃ**—કાંતિ અને વીર્યને વધારે છે. તથા કુષ્ટો, કફરોગ, જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે. **અશુદ્ધ હરતાલઃ**—આયુષ્યનો નાશ કરે છે તથા કફ, વાયુ, મેહ, તાપ, ફોલ્લા તથા અંગનો સંકોચ, એ વિકાર કરે છે. **શોધન**—હરતાલના બારિક કકડા કરી તેની કપડામાં પોટલી બાંધી દોલાયંત્રમાં ધાવી કાંજીમા એક પહોર પર્યંત શીજવવી તેમજ કોળાના રસમાં એક પહોર, તલના તેલમાં એક પહોર, અને ત્રિફળાના કાઢામાં એક પહોર શીજવવી એટલે શુદ્ધ થાય છે. **હરતાલ ભસ્મઃ**—(૧) શુદ્ધ હરતાલ એકવીસ દિવસ પોંપળાના રસમાં ખરલ કરવી, તથા ગોળો કરી અશ્વત્થની રાખવડે અર્ધા ભરેલા માટલામાં તે ગોળો મૂકી, પછી મોં પર્યંત તેજ રાખ

ભરી ઉપર ઢાંકણું બેસાડી કપડમાટી કરી હજાર છાણાંનો પુટ આપવો. એટલે ચાર પહોરમાં ભસ્મ થાય છે એ ભસ્મ, તપેલા લોઢા ઉપર નાખવા છતાં ધૂણી નીકળતી નથી, અને શુભ્રવર્ણ થાય છે. (૨) એક ભાગ શુદ્ધ હરતાલ અને બે ભાગ ધૂંવાસ લઇ, માટલામાં આંમલીની કિંવા પિપળાની રાખોડી અર્ધી ભરી, તે ઉપર અર્ધી ધૂંવાસ ભરવો તે ઉપર હરતાલ મૂકી પુન ધૂંવાસ ઉપર નાખી તે ઉપર રાખોડી કંઠ પર્યંત ભરી મુખ ઉપર ઢાંકણું મૂકી કપડમાટી કરી ચૂલા ઉપર મૂકવું અને ચાર પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે હરતાલની ભસ્મ શુદ્ધ અને નિર્ધૂમ થાય છે. જે હરતાલની ભસ્મ અગ્નિ ઉપર નિર્ધૂમ રહે છે, તે ભસ્મ સારી થઇ એમ સમજવું; તે ધૂમાડા સહિત જણાય તો તે કાચી જાણવી. (૩) હરતાલ ૨ ભાગ, પારો ૧ ભાગ અને ફટકડી ૫ ભાગ, એ સર્વ ઔષધો એકત્ર કરી, ધોળી ઘેટુળીના રસમાં ખરલ કરવો. સુકાયા પછી તેની ચેપલી કરી શરાવસંપુટમાં ઘાલી સંધિલેપ કરવો, અને ગજપુટ આપવો; એટલે સુંદર ભસ્મ થાય છે એ ચોખા જેટલી આપવી. (૪) શુદ્ધ હરતાલ કુંવેર, કોહળું અને દહીંમાં ત્રણ ત્રણવાર ઘુંટી ગોળો કરી સુકવવી. પછી માટલામાં છ આંગળ મીઠું ભરી, તે ઉપર હરતાલ લોખંડની દાબડીમાં ભરી, બત્રીસ પહોર (ચાર દિવસ ને ચાર રાત્રિ) ભૂમાનવડે અગ્નિ કરવો, એટલે ચૂના જેવી ભસ્મ થાય છે એ ચોખાભાર સાકરમાં આપવાથી વાતરક્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે. **હરતાલસત્વપાતન**—(૧) હરતાલ તથા લાખ, રાઈ, તલ, સરગવાની છાલ, ટંકણખાર, મીઠું અને ગોળ, એ પદાર્થો હરતાલના નિમે ભાગ લઇ તેમાં હરતાલ ખરલ કરી સચ્છિદ્ર કુલડીનું મ્હોં બંધ કરવું. તથા પાતાળયંત્રવડે પુટ દેવો એટલે સત્વ નીકળે છે. (૨) હરતાલ ને ટંકણખાર, બેસનું ઘી, મધ અને કુલિત્થના કાઢાની ભાવના આપી, તે હાલ્લીમાં ભરી, તે ઉપર સચ્છિદ્ર ઢાંકણું બેસાડી સંધિ લેપ કરવો; અને છિદ્રને નળી બેસારવી તથા ચાર પહોર અગ્નિ કરવો. નળીમાંથી ધોળી ધૂમાડી જવા લાગે એટલે અગ્નિ બંધ કરવો; પછી ઉપરની થાળી કાઢી સત્વ લેવું (૩) નેપાળાનાં બિયાં અને એરંડામાં હરતાલ ખરલ કરી શીશીમાં ભરવી; અને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી સિદ્ધ કરી, શીશીના કંઠસ્થિત સત્વ લેવું. **હરતાલસત્વ** દુઃસાધ્ય વાતરક્ત ઉપર એક ચોખાભાર આપવું, તથા પથ્યને માટે ચણા અને ઘી યોજવું. એટલે ચૌદ દિવસમાં રોગવર્જિત થશે. **હરતાલભસ્મનાં અનુપાનો:**—અર્ધી ચણોઠીભાર હરતાલભસ્મ, છ વાલ ખડીસાકરમાં લેવાથી એંશી પ્રકારના વાયુ, કફ, પિત્ત, કુષ્ટ, મેહ અને અર્શનો નાશ કરે છે હરતાલભસ્મ એક ચણોઠીભાર ગળોના કાઢામાં લેવાથી ઉપદ્રવયુક્ત વાતરક્ત અને અષ્ટાદશ કુષ્ટોનો નાશ કરે છે. હરતાલભસ્મ વછનાગ અને જીરામાં અપસ્માર ઉપર, આબાહળદરમાં રક્તવિકાર ઉપર, સમુદ્રફળમાં જલોદર ઉપર, દેવદાલીના રસમાં ભગંદર ઉપર, અને ફિરંગોપદંશ, વિસર્પ, મંડળ, કંડૂ, ખસ, ફોલ્લા, વાતરક્ત સબંધી વિકાર, વિષ, પિત્ત, કફ અને વ્રણ ઉપર અનુપાન પરત્વે આપવી. જ્વર, ક્ષય તથા પાંડુરોગને માટે ખડીસાકરમાં આપવી. વાયુ, શૂળ, અને બાળંત (સૂવા) રોગ ઉપર આદાના રસમાં આપવી. પથ્ય ઘી, ભાત, ખીચડી અથવા ગાયનું દૂધ સન્નિપાત, અર્ધાંગ વાયુ અને વાયુગોળા ઉપર એજ અનુપાનમાં આપવી. નિર્બળ માણસને જાયફળમાં, ક્ષય ઉપર પાનમાં, વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર પાકેલા પાન સાથે, ઊર્ધ્વશ્વાસ ઉપર હરડે સાથે, દુર્ગંધી ઉપર ચંપાના ફૂલમાં અથવા સુગંધી પદાર્થો સાથે, વાયુ ઉપર આદાના રસમાં, પ્રમેહ ઉપર તુળસીના રસમાં, જલોદર ઉપર બકરીના મૂત્રમાં, શૈત્ય ઉપર કેસર અને જાવત્રીમાં, અગ્નિમાંદ્ય ઉપર મધ અને પીંપરમાં, સ્તંભનને માટે લવંગ, તજ તથા કપૂરની સાથે, અષ્ટાદશ કુષ્ટો ઉપર નિર્ગુંડી સાથે અને કામવૃદ્ધિ ઉપર ગાયના દૂધ સાથે. ઉપયોગ:—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર:—હરતાલ અને નવસાગર પાણીમાં વાટી લેપ કરવો, અથવા એની ગોળી કરી, તે ઘસી ચોપડવી. એટલે વેદના તત્કાળ નાશ થાય છે. (૨) **કર્ણકીટ દૂર થવા માટે:**—હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) **ગંડમાલા અને ગલગંડ ઉપર:**—હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) **નિર્લોમકરણ**—હરતાલ ૧ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૫ ભાગ અને ખાખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ એકત્ર કરી લેપ કરવો (૫) **ખોડા ઉપર:**—હરતાલ અને કળીચુનો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ચુનીઆના અને કરંજના રસમાં હરતાલ ઘસી લેપ કરવો; એટલે સોજાયુક્ત વાતાર્શનો નાશ થાય છે.

૬૨—હિરાકસી. (સં. કાસીસ.)

હિરાકસીની ઉપરસમાં ગણના છે. હિરાકસી વાલુક અને પુષ્પવાલુક એમ બે પ્રકારની છે. હિરાકસીનો રંગ લગારેક ધોળો અને નીલ હોય છે જે કિંચિત્ પીળા રંગની હિરાકસી હોય છે તેને પુષ્પવાલુક કહે છે. **હિરાકસી**—અતિ પ્રશસ્ત, ઉષ્ણ, તુરી, ખાટી તથા નેત્રોને હિતાવહ છે; અને વિષ, વાયુ, કફ, વ્રણ, શ્વેતકોઢ, ક્ષય, કેશ, નેત્ર, કંડૂ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. **શોધન**—હિરાકસી એકવાર ભાંગરાના રસમાં પચન કરવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—ગંધક તથા હિરાકસીનો એકત્ર પુટ આપવો, એટલે ભસ્મ થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ગંડમાલા ઉપર:**—હિરાકસી અને ભિલામો અથવા હિરાકસી કપાસના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) **વૃષણકુચ્છૂ** (વૃષણને ખંજવાળવાથી ફોલ્લાઓ થાય છે તે) **અને અહિપતન** (બાળકોની ગુદા ન ધોવાથી તેમાં કંડૂ ઉત્પન્ન થઇ ફોલ્લીઓ થાય છે) **એ ઉપર:**—હિરાકસી, ગોરોચન, મોરથુથુ, હરતાલ અને રસાંજનનો લીંબુના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો.

૬૩—હિંગળોક. (સં. દરદ.)

હિંગળોકની ઉત્પત્તિ:—અશુદ્ધ પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૪ ભાગને લોઢાના વાસણમાં કઢવી, એકત્ર કરી તેના કકડા કરી, કાચની શીશીમા ભરી તેને એક આગળ કપડમાટીનો લેપ કરી છાયામાં સુકવી, વાલુકાયત્રમા એક દિવસ અગ્નિ આપવો, પછી સાત દિવસ સુધી ક્રમવૃદ્ધિએ અગ્નિ કરી સાતમે દિવસે કાઢી લેવો. તે હિંગળોક ઘણો ઉત્તમ હોય છે **શોધન:**—(૧) હિંગળોક ખલમા નાખી મેંઢીના દૂધના સાત પુટો તથા લીમડાના રસના સાત પુટો એવા ચૌદ પુટો આપવા; એટલે હિંગળોક નિશ્ચે શુદ્ધ થાય છે (૨) હિંગળોક આદાના રસમાં સાતવાર, મોટા જુવવાના રસમાં સાતવાર એવી રીતે ભાવનાઓ આપી સુકવવુ; એટલે નિર્દોષ થાય છે. **મારણ:**—(૧) એક વાલ હરતાલની ભૂકી કોડીઆમાં નાખી તે ઉપર એક તોલો હિંગળોકનો કાંકરો મૂકી બે તોલા આદાનો રસ નાખવો, તથા તેની આસપાસ ૩ માસા લવગ પાથરવા; તથા ચૂલા ઉપર મૂકી મદાગ્નિવડે ત્રણ ઘટિકા પચન કરવું; પછી ઉતારી વાટી રાખવુ, તે પાનમા એક ગુંજા ભાર આપવુ. આ ભસ્મ પુષ્ટિકારક છે, એ પાંડુ, શૂળ, ક્ષય તથા સર્વરોગ ઉપર આપવી. (૨) હિંગળોકના ચણા જેવડા કકડા કરી ચદ્રકાંતના અથવા લોખડના વાસણમાં નાખી સળગાવવા. તે ગરમ થાય એટલે તેમા મેંઢીના દૂધવડે દશ વાર, આકડાના દૂધવડે દશ વાર, દીપવર્ગવડે દશ વાર, કપિલાવડે પાંચ વાર અને દુગ્ધવર્ગવડે ૧૦ વાર એવી રીતે વાસણમાં ભાવનાઓ આપવાથી તેયાર થાય છે. આ સતાર્ક હિંગળોક અનેક રોગોનો નાશ કરે છે તથા ભૂખ વધારે છે. એ અનુપાનવડે સર્વ રોગો ઉપર આપવી. **હિંગળોક:**—કડવુ, તુરૂં, અને તીખુ છે. તથા નેત્રરોગ, કફ, પિત્ત, કીલાસ કોઢ, જ્વર, કમળો, પ્લીહા અને આમવાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉપદંશ ઉપર:**—આકડાના મૂળીઆંની છાલ અને હિંગળોકની; શિશ્નને ધૂણી આપવી. એટલે ચાંદી તથા સોજા ત્વરિત દૂર થાય છે. (૨) **વ્રણ ઉપર:**—કસબદ અને હિંગળોકની ધૂંણી આપવી.

બૃહત્પાક સંગ્રહ.

પાક કરવાની રીતિ:—પાક બે પ્રકારના થાય છે. એક પાતળો અને બીજો ઘન (જાડો). પાતળા પાકને સંસ્કૃતમાં અવલેહ નામ આપ્યું છે, ઘન હોય તો તેને પાક કહે છે. પાક એ ગળ્યો અને મધુર હોવાને લીધે રોગીને પાકના ઓષધો સેવન કરતાં કંટાળો આવતો નથી. રોગને દૂર કરવો તથા શરીરમા શક્તિ લાવવી એ બે મોટા ગુણો પાકમાં રહેલા છે, પાકમાં નાખવાની કાષ્ટોષધી જેટલી હોય તેટલીનું જુદુ ચૂર્ણ કરવું. તેમજ સુગંધી ઓષધોનું ચૂર્ણ પણ જૂદુ કરવું. દ્રાક્ષ, નાળીએર, બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં, ખસખસ અને અખોડ વગેરે ઓષધોનું ચૂર્ણ વસ્ત્રથી ચાળવાની જરૂર નથી. એ પદાર્થો થોડા ખાંડીને પાકમાં નાંખવા. પાકમાં પ્રથમ કાષ્ટોષધિ નાંખવી, પછી સુગંધી પદાર્થ નાંખવા. પછી દ્રાક્ષાદિ પદાર્થ નાંખવા. સર્વના પછી કિંચિત્ કેસર ઘીમાં વાટી નાંખવું. જ્યાં અફીણ નાંખવાનું કહેલું હોય ત્યાં દૂધમાં ગરમ કરી નાંખવુ. ભાંગ નાંખવાની હોય તો તે સારીપેઠે ઘીઇ શેકીને નાંખવી. પાકમા ભસ્મો નાંખવાની હોય તે પણ પાછળથી જ નાંખવી. પાક તૈયાર થયા પછી, તે ઘી ચોપડેલી પરાતમાં પહોળો કરી સુખડીની માફક ચોસલાં કરવાં; અને ઠંડો થયા પછી તે સારા ઉત્તમ વાસણ (બરણી) વગેરેમાં ભરવો. વર્ષાઋતુમા પાક ઘણો કરવો નહિ. વર્ષાઋતુમાં કરેલો પાક અને અવલેહ સૂર્યના તડકામાં વારે વારે મૂકતા રહેવું, તેથી તેમા કૃમિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. શિયાળામા પાકનું સેવન કરવાથી ઘણોજ ફાયદો છે. પાક ખાધા પછી તે ઉપર દૂધ અવસ્ય પાવું; અને મધુર રસનું ભોજન કરવું પાક ખાવાનું પ્રમાણ ચાર તોલા છે.

ખાંડનો પાક બનાવવાની રીત:—બશેર ખાંડમા પોણો શેર પાણી કલઇના વાસણમાં નાંખી ચૂલા ઉપર મૂકવું. એક ઊભરો આવ્યા પછી ગાળી પુનઃ તે ચૂલા ઉપર મૂકી દૂધ ૬ તોલા, તથા પાણી ૬ તોલા, એ બન્ને એકત્ર કરી, તે ચૂલા ઉપરના પાક ઉપર થોડું થોડું છાટતા જવું, એથી મેલ ઉપર આવશે તે કાઢી નાંખવો, એટલે પાક સ્વચ્છ થશે. પછી તે પાકમાંનું એક ટીપું જમીન ઉપર પાડવું, તે ટીપું ન પ્રસરતાં તેમનું તેમજ રહે તો પાક સારો થયો છે એમ સમજવું. પાકમાં ખાંડ નાંખવી, તે ચૂર્ણ ઓષધોનો વિચાર કરી તેના માપ પ્રમાણે સર્વ ચૂર્ણોથી બમણી, ત્રમણી અથવા ચોગણી જેટલી જોઇતી હોય તેટલી નાખવી. પાકમાં સાકર નાખવાની હોય તો મેલ કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી.

અવલેહ કરવાની રીત:—ઓષધોના કાઢા, ઉકાળાદિને હલાવી હલાવીને સાકરના પાકના જેવો ઘન પાક કરે છે, તેને રસ-ક્રિયા કહે છે. તે રસક્રિયાનો પર્યાય શબ્દ અવલેહ, લેહ વગેરે કહે છે. તે અવલેહ સેવન કરવાનું પ્રમાણ ૪ તોલા જાણવું. તેમાં સાકર નાંખવાની હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી, ગોળ ચૂર્ણથી બમણો અને પાણી, દૂધ, મૂત્ર તથા બીજા પાતળા પદાર્થ એ ચૂર્ણથી ચોગણા નાંખવા. એવો અવલેહ કરવામાં સર્વ સ્થળે નિયમ જાણવો. **તે અવલેહનો પાક સારો થયો છે કે નહિ તે જાણવાની પરીક્ષા:**—પાક સારો બને એટલે લેહના તાર થાય છે; પાણીમાં ટીપુ નાંખવાથી બૂડે છે, તે અવલેહ આંગળીઓ વચ્ચે દાબવાથી કઠિન અને ચીકણો જણાય છે; અને તે પાકનો ગંધ, વર્ણ અને રસ અપૂર્વ હોય છે. એ પાક તૈયાર થયાના લક્ષણો જાણવાં. તે અવલેહનાં અનુપાનો-દૂધ, શેલડીનો રસ અને પંચમૂળનો કાઢો ઇત્યાદિ છે, તે રોગ તારતમ્ય જોઇ યોજવા.

૧—અગસ્તિ હરિતકયાવલેહ.

મોટી હરડે ૧૦૦, જવ ૨૫૬ તોલા, દશમૂળ ૮૦ તોલા, ચિત્રો, પીપળીમૂળ, અઘેડી, કચોરૂ, કૌચબીજ, શંખપુષ્પી, ભારંગમૂળ, ગજપીપળી, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળીઆં અને પુષ્કરમૂળ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા પાણીમા જ્યાસુધી પાક થાય ત્યા સુધી બાફવુ. પછી ગાળી લઇ કાઢામાં તે બાફેલી હરડે ૧૦૦ નાંખવી. તેમજ ઘી અને તેલ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા, અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી, પચવી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમાં મધ ૩૨ તોલા અને પીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાંખવું. પછી તેમાંથી દરરોજ

બે હરડે, એમાંના પાકસાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, હેડકી, મૂળવ્યાધિ, અરૂચિ, પીનસ (સળેકમ), સંગ્રહણી અને વલીપલિત રોગોનો નાશ થાય છે. એના યોગથી બળ પ્રાપ્ત થઈ શરીરની કાંતિ સારી થાય છે, અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર થાય છે. સર્વ રોગોનો નાશ કરવાવાળો આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે. ક્ષયરોગવાળા પુરૂષે આ પાક ખાઈને ઉપર સાકર, મધ અથવા માખણનું સેવન કરવું. આ પાક ખાધા પછી દૂધ કિંવા મધ અને ઘી, એ સેવન કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

બીજો પ્રકારઃ—દશમૂળ, કોચબીજ, શંખપુષ્પી, કચોરાં, બળદાણાનાં મૂળીઆં, ગજપીપર, અઘેડી પીંપળીમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, ભારંગમૂળ અને પુષ્કરમૂળ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, અને જવ ૨૫૬ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦, ઘી ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં નાંખી, જવ બફાઈ જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી તે ગાળી લેવું. પછી તેમા ૧૦૦ હરડે અને ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા અને પીંપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી તેમાથા દરરોજ બે હરડે ખાવા આપવી, એટલે વલીપલિત રોગનો નાશ થઈ કાંતિ સારી થાય છે; તથા આયુષ્ય અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે. તેમજ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષય, શ્વાસ, હેડકી, વિષમજ્વર, સંગ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, હૃદ્રોગ, અરૂચિ અને પીનસરોગનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે.

ત્રીજો પ્રકારઃ—શંખાવલી, દશમૂળ (બીલી, અરણી, ઉભી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરીંગણી, સાલવણ, પીઠવણ, ગોખરૂ, શિવણ, પડવણ (પુષ્કરમૂળ), કચોરા, ધમાસો, કુહિલીનાં મૂળીઆં, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળીઆં, અઘેડી, ગજપીપર, ગળો, સુંઠ, પહાડમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, ભારંગમૂળ અને રાસ્ના, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦ અને જવ ૨૫૬ તોલા લઈ, ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં જવ બફાય ત્યાં સુધી કાઢો કરી, પછી તે ગાળી લઈ, તેમાં તે બાફેલી હરડે અને ૪૦૦ તોલા ગોળ નાંખવો; તથા પીંપર ૧૬ તોલા, તલનું તેલ અને ઘી બત્રીસ બત્રીસ તોલા નાંખી લેહ તૈયાર કરવો. પછી તે નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાંખવું. એનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, ક્ષય, જ્વર, રૂક્ષત્વ, શ્વાસ, સળેકમ અને અરૂચિનો રોગ દૂર થાય છે.

૨.—અમૃતભલ્લાતકાવલેહ.

જે બિલામાં પાણી ઉપર તરતાં ન હોય એવાં ૧૨૮ તોલા બિલામાં લઈ કાપી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાંખવાં; અને તેમાં તેટલીજ ગળો નાંખી ચતુર્થાંશ પાણી બાળી નાંખી ગાળી તેમાં સુંઠ, ગળો, બાવચી, અરણી, કડવોલીમડો, હરડે, આવળકંટી, હળદર, રાતું નસોતર, મજીઠ, મરી, સુંઠ, પીંપર, અજમો, સિંધવ, નાગરમોથ, તજ, એલચી, નાગકેસર, પિત્તપાપડો, તમાલપત્ર, વાળો, કાળો વાળો, ચંદન, ગોખરૂનાં બિયાં, કચોરાં અને રતાંદળી, એ સર્વેનું બબે તોલા ચૂર્ણ કરી નાંખવું. જાડું થાય ત્યાં સુધી તે અગ્નિ ઉપર મંદાગ્નિથી બાફવું. બફાયા પછી ઉતારી માટીના નવા વાસણમાં સર્વ ઘાલવું. આ અમૃતભલ્લાતક પાણીમાં એક પળ (૪ તોલા) પ્રમાણે લેવો. જેનાથી બિલામો સહન થઈ શકે તેમ ન હોય, તેને આ ઔષધ આપવું નહિ. આ અવલેહ સવિકારક વાતરક્તનો નાશ કરે છે; અને સંપૂર્ણ પ્રકારના કોઢ, અર્શ, વિસર્પ, મંડળ, ખસ, સંપૂર્ણ વાતવિકાર, તથા લોહીથી ઉત્પન્ન થએલા વિકારનો નાશ કરે છે. પથ્યઃ—વ્યાયામ, આતપ, અગ્નિ, ખટાશ, માંસ, દહીં, સ્ત્રીસંગ, તૈલાભ્યંગ અને માર્ગગમન એ વર્જ્ય કરવુ

બીજો પ્રકારઃ—પવનના યોગથી ઝાડ ઉપરથી પડેલાં બિલામાં ૨૫૬ તોલા લાવી ઇંટનો ભૂકો કરી તેમાં ખૂબ મસળવાં. પછી ધોઈ પવનમાં સુકવવાં. સુકાયા પછી તેનાં કકડા કરી તેનાથી ચોગણા પાણીમાં ઉકાળવાં. ચતુર્થાંશ પાણી રહે ત્યારે પછી ગાળી લઇ, તેમા સમભાગ દૂધ નાંખી પુનઃ પચન કરવું. પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા નાંખવી; અને સુંઠ, મરી, પીંપર, હરડે, બહેડાં, આવળકંટી, ભીમસેની કપૂર, જટામાંસી, વંશલોચન, નસોતર, ખેરસાલ, ગળોનું સત્વ, ચંદન, અકલકરો, પીંપર,

કકોળ, લવંગ, સફેદ મુસળી, કાળી મુસળી, મોચરસ, અજમો, અજમોદ, તગર, પીંપર, ભોંયકોળુ, જાયફળ, નાગરમોથ, જાવંત્રી, કાચકા, જીરૂં, અગર, સમુદ્રશોફનાં બિયા, મેદા અને મહામેદા (એના અભાવે શતાવરી લેવી), લોહભસ્મ, પારાની ભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ અને કેસર એ તોલો તોલો નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાક તૈયાર કરે સાત દિવસ થયા પછી દરરોજ સવારમાં શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાકમાં અનુપાનની જરૂર નથી. ખુશીથી યથેચ્છ આહારવિહાર અને મૈથુન પણ કરવું. એના સેવનથી શરીરની સુવર્ણના જેવી કાંતિ થાય છે, ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ પુરૂષ વીર્યવાન થાય છે. ઇંદ્રિયો બળવાન થઇ નિરોગી થાય છે. દાંત પુનઃ સારી સ્થિતિમા આવે છે. ધોળા થએલા કેશ કાળા થાય છે. શરીરે પડેલી કરચળીઓ દૂર થાય છે. નાક, કાન અને અગુલી આદિ ઇંદ્રિયો પુનઃ સુંદર થાય છે. ચાંદીઓમા કીડ પડેલી હોય એવો કુષ્ટ રોગી, જેવું સુકાએલું વૃક્ષ પાણી રેડવાથી પુનઃ તાજુ થાય છે, તેવી રીતે પુનઃ સુસ્વરૂપ થાય છે. બૃહસ્પતિના જેવો બુદ્ધિવાન થઇ તેને વિસ્મૃતિ કદિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી.

૩—અશ્વગંધપાક.

આસન ૪૦ તોલા, સુંઠ ૨૦ તોલા, પીંપર ૧૦ તોલા, અને મરી, તજ, તમાલપત્ર તથા લવંગ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; ભેસનું દૂધ ૪૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૦૦ તોલા અને સાકર ૧૨૦ તોલા, એ પ્રમાણે મેળવી પહેલાં દૂધ તપાવી, તેમા ઉપર કહેલી જણસોનુ ચૂર્ણ નાખી પચન કરવુ; અને તે દૂધમા સાકર, મધ તથા ઘી મેળવી પુનઃ તે પચન કરવુ. જાડુ થયા પછી તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા નાગકેસરનુ ચૂર્ણ નાંખી ચોખાના જેવુ દાણાદાર થઇ ઘી છુટું પડવા લાગ્યા પછી ઉતારી તેમાં પીપળીમૂળ, જીરૂ, ગળો, લવગ, તગર, જાયફળ, વાળો, કાળોવાળો, ચદન, બીલા, કમળ, ધાણા, ધાવડીના ફૂલ, વંશલોચન, આવળકટી, કાથો, કપૂર, સાટોડી, આસગધ, ચિત્રો અને શતાવરી; એ એકવીસ જણસનુ અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાખી એકત્ર કરી ઠંડુ થયા પછી ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવુ. આ પાકને આસનપાક કહે છે. તેમાથી બે તોલા જેટલો, દરરોજ એક મહિના સુધી ખાવા આપવો તે ઉપર યથેચ્છ ભોજન કરવુ; એટલે ઉધરસ, દમ, અજીર્ણ, વાતરક્ત, પ્લીહા, ઉન્માદ, મેદ, આમવાત, સોજો, શળ, વાતાર્શ, પડુરોગ, કમળો, સગ્રહણી, ગુલ્મરોગ, અને કફજનિત વાત રોગનો નાશ થાય છે. આ પાક મદાગ્નિવાળાને અને બાળકને હિતકારક, બલ્ય અને પૌષ્ટિક છે, તથા સ્ત્રીઓને પુષ્ટ કરી, પ્રસૂત થયા પછી દૂધ ન આવતુ હોય તે જેટલુ દૂધ કમી આવતુ હોય તેટલા દૂધમા મેળવી ભક્ષણ કરવું એટલે દૂધ આવે છે; અને ક્ષીણ, અલ્પવીર્યવાળા, હિતકારક, તથા કામ અને અગ્નિને વધારનાર તથા સપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરનારો આ સર્વોત્તમ પાક છે.

બીજો પ્રકાર:—આસન ૩૨ તોલા, ગાયનુ દૂધ છશેર; તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ પ્રત્યેક અકેક તોલો, જાયફળ, કેસર, વંશલોચન, માચરસ, જટામાસી, ચદન, સીસમની છાલ, જાવત્રી, પીપર, પીપળીમૂળ, લવગ, કકોળ, મરડાસીંગી, અખોડનું મગજ, ભિલામા, શીગોડાં, ગોખરૂ, રસસિંદૂર, અભ્રકભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, અને લોહભસ્મ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા નાખી મદ અગ્નિથી પકવી ચોસલાં કરી રાખવા. તે પાક શક્તિ પ્રમાણે ખાવા આપવો. એટલે સર્વ મેહ, જીર્ણજ્વર, શોષ, ગુલ્મ, પિત્તરોગ અને વાતરોગનો નાશ થઇ શુક્રવૃદ્ધિ, પુષ્ટિ, અગ્નિદીપન, કાંતિ અને અતઃકરણને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—૬૪ તોલા આસનનુ ચૂર્ણ લઇ તે ૪૦૬ તોલા દૂધમા પચન કરવું. પછી તે ૧૨૮ તોલા ઘીના શેકી નાખવુ, પછી ૧૫૨ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમા આસનનું ચૂર્ણ નાંખવું. તેમજ તલનુ ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, અડદનો લોટ ૩૨ તોલા, અને સુંઠ, મરા, પીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, શેરણી, વરીઆળી, શતાવરી, અજમોદ, પુષ્કરમૂળ, જીરૂં, સુંઠ, ગોખરૂ, બળદાણા, અજમો, પીપળામૂળ, લોહભસ્મ, નાગભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ, એ ચાર ચાર તોલા. તેમાં નાખી પાક તૈયાર કરી તે અગ્નિબળ જોઇ આપવા. એટલે સર્વ પ્રકારનો વાતરોગ, કમર, પીઠ, અને ગુદા એ સ્થળોનો વાયુ,

અસ્થિભંગ, સોજો, દારૂણ, સંધિવાત, અંડવૃદ્ધિ, હૃદ્રોગ, પ્લીહા, શ્વાસ, કાસ અને પ્રમેહનો નાશ થઇ કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ઘોડા અને હાથી એ જનાવરોને પણ હિતકર છે.

૪—અહિફેન પાક.

૪ તોલા અફીણ લઇ, તે ૧૦૨૪ તોલા ગાયના દૂધમાં બાફવું. પછી તેમાં સમભાગ સાકર અને તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીપર, લવંગ, જાવંત્રી, જાયફળ, કંકોળ, અક્કલકરો, ધોળીમુસળી, કાળીમુસળી, તાલમખાનું, કેસર, ચવક અને ચિત્રાનાં મુળીઆં એ પ્રત્યેક અર્ધો અધા તોલો ઠંડુ થયા પછી નાખવું. દરરોજ બે વાલ પ્રમાણે આ પાક ખાવા આપવાથી પ્રમેહ, મધુમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય અને સંગ્રહણીનો નાશ થઈ બળ, અને વર્ણની વૃદ્ધિ થાય છે, તથા ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—અક્કલકરો, કેસર, લવંગ જાયફળ અને હિંગળોક, એ તોલો તોલો લેવું. પછી અફીણ ૩ તોલા લઇ તે ચાર શેર દૂધમાં પચન કરવું. પછી એ સર્વથી ચોગણી સાકર લઇ સર્વ પદાર્થ એકત્ર કરી, બે અથવા ચાર વાલની ગોળી કરી, તે રાત્રે મુખમાં ધારણ કરવા આપવી એટલે સો સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે. એ ગોળીનું નિત્ય સેવન કરવાથી શરીર દૃઢ થઇ ક્ષયાદિક રોગ દૂર થાય છે અને હાથીના જેટલું બળ પ્રાપ્ત થઈ, અનેક સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—શુદ્ધ કરેલું અફીણ ૧૬ તોલા, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા, અને ઘી ૬૪ તોલા એકઠું કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. ઠંડુ થયા પછી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાંખવી. તેમજ જાયફળ, જાવંત્રી, કેસર, આવળકંટી, સમુદ્રશોષના બિયા, ભીમસેની કપૂર, ધોળુ ચંદન, સુંઠ, મરી, પીપર, શુદ્ધ, કરેલાં ધતૂરાના બિયાં, તગર, કાળી મુસળી, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, ચવક, કાચકાનું મગજ, ચિત્રકમુળ, પીપળીમુળ, જીરૂ, શહાજીરૂ અજમો, બળદાણા ગોખરૂ અને ગુંદ તોલો તોલો; ભાગ ૭૬ તોલા. કલઇની ભસ્મ, તાબાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, રસસિંદૂર તથા અભ્રકભસ્મ એ સર્વ મળી ૪ તોલા નાંખવી. પછી સુગંધ આવવામાટે કસ્તૂરી અને અગર તેમા નાખી, અવલેહ તૈયાર થયા પછી, તે સારા વાસણમાં ભરવો. આ પાક રોજ રાત્રે ખાવા આપવો તે ઉપર ભેસનુ દૂધ પાવું. આ પાકનું સેવન કરવાથી વાંઝણી સ્ત્રીઓને ગર્ભોત્પત્તિ થાય છે; અને નપુંસકને પુરૂષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી આ પાકનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, દમ, શૈત્ય, અપસ્માર, ઉરઃક્ષતરોગ, એસી પ્રકારના વાયુરોગ, કફરોગ, ઉન્માદરોગ, પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ, ભગંદર, ઉચકી, સોજો, પ્રમેહ, કફવાતથી થનારા રોગ, આમવાત અને અતિસાર દૂર થાય છે.

૫—આમલકચવલેહ.

આંમળાં યંત્રમાં પીલી તેનો રસ કાઢી તે ૨૦૪૮ તોલા લઇ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવો. પછી તેમા પીંપર ૬૪ તોલા, જેઠીમધ ૮ તોલા, વાટેલી દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા, આદુ ૮ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા નાંખી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારવું. પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા મધ નાંખવું. આ અવલેહ રોજ ૪ તોલા ભક્ષણ કરાવવો; એટલે હલીમક, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે.

૬—આમ્રપાક.

પાકેલી અને મીઠી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૨૫૬ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, સુંઠ ૩૨ તોલા, મરી ૧૬ તોલા, પીંપર ૮ તોલા અને પાણી ૫૭૨ તોલા, એ સર્વ પદાર્થો એકત્ર કરી, માટીના વાસણમા મંદાગ્નિવડે પચન કરવુ; અને લાકડાના સાટવાવડે વારવાર હલાવવુ. જાડુ થયા પછી તેમા ધાણા, જીરૂ, તમાલપત્ર, ચિત્રો, નાગરમોથ, તજ, કલોંજી જીરૂ, પીંપળીમૂળ, નાગકેસર, એલચીદાણા, લવંગ અને જાયફળ પ્રત્યેક ચાર તોલા લઇ, તેનુ ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખવું. પછી તે વાસણ નીચે ઉતારી, ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાંખી, તેમાંથી નિત્ય સવારમાં ૪ તોલા પાક આપવો, અથવા શક્તિ જોઇ તે પ્રમાણે આપવો. આ પાકના સેવનથી માણસ બળવાન, હર્ષયુક્ત, પુષ્ટ અને નિરોગી

થાય છે. તેમજ એના સેવનથી સંગ્રહણી, ક્ષય, શ્વાસ, અરૂચિ, આમ્લપિત્ત, પિત્ત, રક્તપિત્ત અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—સારી પાકેલી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૫૧૨ તોલા, ઘી ૨૫૬ તોલા, સુંઠ ૧૨૮ તોલા, મરી ૬૪ તોલા, પીંપર ૩૨ તોલા, અને પાણી ૫૧૨ તોલા લઈ સર્વ એકત્ર કરી માટીના વાસણમાં નાંખી, લાકડાના ચાટવાથી હલાવવું. તે પછી તેમાં પીપળીમૂળ, નાગરમોથ, ચવક, ધાણા, જીરૂ, શહાજીરૂ, એલચીદાણા, નાગકેસર, તજ અને તાલીસપત્ર એ ઓષધોનું ૧૬ તોલા ચૂર્ણ નાંખવું. પાક તૈયાર થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાંખી, તે પાક સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. દરરોજ ભોજનના પહેલા આ પાક ૪ તોલા આપવો. એટલે અરૂચિ, ઉગ્ર શ્વાસ, ક્ષયરસ, ક્ષય, પીનસ, સળેકમ, પથરી, યકૃત, અમ્લપિત, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, સ્વરભંગ, સર્વ પ્રકારનો મુત્રવ્યાધિનો રોગ, પાંડુરોગ, કમળો, હૃદ્રોગ, મસ્તકશૂળ, આનાહ (મલબદ્ધ અને મૂત્રબદ્ધ રોગ), ખસ, શીત અને પિત્તનો નાશ કરે છે. એ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરૂષ તરૂણના જેવો થાય છે. મૃતગર્ભ અને ગર્ભપાત થવાની ખોડ જે સ્ત્રીમાં હોય તેને, અને વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રોત્પત્તિ થાય છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તરૂણ થાય છે. આ ઓષધ દરરોજ સેવન કરવાથી સેવન કરનાર પુરૂષ મારૂતિના જેવો પરાક્રમી થાય છે. આ ખડામ્રપાક મહાદેવતાએ ભાર્ગવ મહર્ષિને કહેલો હતો. આ પાક વીર્યવર્ધક, બુદ્ધિવર્ધક, આયુષ્યવર્ધક, શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરવાવાળો અને; તથા ગ્રહ, યક્ષ, પિશાચ અને અપસ્મારની હરકત દૂર કરનાર છે.

૭—આર્દ્રક ખંડ.

આદાના બારિક કરેલા કકડા ૬૪ તોલા, ગાયનુ ઘી ૬૪ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા; પીંપર, પીંપળામૂળ, મરી, સુંઠ, ચિત્રો, વાવડીંગ, નાગરમોથ, નાગકેસર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવુ; અને તેના પાકનો વિધિ પ્રમાણે પાક કરી, તે દરરોજ સવારે સેવન કરવો; એટલે શીતપિત્ત, ફેદફ, કોઢ અને ઉત્કોઠનો નાશ થાય છે. એ ઉપર લીમડો અને આવળકડીનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ ૨ માસા ગાયના દૂધ સાથે ખાવા આપવું અને દૂધભાતની પથ્ય પાળવી; એટલે નવ દિવસમાં ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થાય છે.

૮ આર્દ્રકાવલેહ.

બારિક કરેલા આદુના કકડા ૬૪ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા, અને ઘી ૩૨ તોલા લઈ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર પચન કરવા. પછી ચાતુર્જાત ૪ તોલા, ત્ર્યોષ (સુંઠ, મરી, પીંપર,) ૩ તોલા, ત્રિફળાં ૩ તોલા, તથા લવંગ, બહેડા, ભારંગમૂળ, અરડુસી, કરીઆતુ, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર, આસગંધ, જાવંત્રી, જાયફળ, અગર ખેરસાલ તથા કાળીદ્રાક્ષ એકેક તોલો, અને લોહભસ્મ ૨ તોલા તેમાં નાંખી અવલેહ સિદ્ધ કરી તે સેવન કરવા આપવો. એટલે ઉધરસ, દમ, ક્ષય, શોષ, કફ, મંદાગ્નિ, ઉદર, હૃદ્રોગ, રક્તદોષ તથા અગીઆર પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થઇ વર્ણ અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે; તથા બળ, પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે.

૯—આર્દ્રકપાક.

બારિક કરેલા આદાના કકડા, ગાયનું ઘી અને ગોળ એ સમભાગ લઇ, લોખંડની કડાઇમાં અથવા માટીના વાસણમા મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. ચોંટી જાય એવું જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં સુંઠ, જીરૂ, મરી, નાગકેસર, જાવત્રી, એલચીદાણા, તજ, તમાલપત્ર, પીંપર, ધાણા, શહાજીરૂ, પીંપળીમૂળ અને વાવડીંગનુ ચૂર્ણ સર્વ ઓષધોથી ચોથા ભાગનું (ચતુર્થાંશ) લઇ નાંખવું. પછી તે પાક, ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો, આ પાક શીતકાળમાં રોજ બબે તોલા ખાવા આપવો; એટલે દમ, ઉધરસ, ભ્રમ, સ્વરભંગ, અરૂચિ, કર્ણરોગ, નાસિકારોગ, મુખરોગ, ક્ષય, ઉરઃક્ષતરોગ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, શૂળ, ગુલ્મ અને શોષનો નાશ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—ગોળ ૬૪ તોલા, આદાનો રસ ૧૨૮ તોલા, અને ઘી ૩૨ તોલા એ એકઠું કરી પચન કરવુ. પછી તેમાં ચાતુર્જાત અને ત્રિકટુનું એકેક તોલો ચૂર્ણ નાંખી, પાક તૈયાર કરી, તે અગ્નિબળ જોઇ સવારમાં સેવન કરવો; એટલે અગ્નિ પ્રદિપ્ત થઈ વાતરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરૂચિ, શૈત્ય, ક્ષયરોગ અને પીનસરોગનો નાશ કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—અજમો, લોહભસ્મ, નાગરમોથ, ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને જીરૂ, એ ઓષધો બબે તોલા લઇ ચૂર્ણ કરવું; તથા ૨૦૦ તોલા ગોળ અને ૨૦૦ તોલા આદુના કકડા, એકત્ર કરી તેનો લેહ કરી, તેમાં ઉપલાં ઓષધોનુ ચૂર્ણ નાંખવુ. આ અવલેહ-સળેકમ, સોજો, શૂળ, ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષય, ગુલ્મ અને તાવ ઉપર યોજવો.

૧૦—એરંડપાક.

એરંડાના છોલેલા ગોળા લઇ તે આઠગણા દૂધમાં પચન કરવા. પછી સુકવી બારિક વાટી ઘીમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું; તથા તેમા સુંઠ, મરી, પીંપર, લવંગ, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, આસન, વરીઆળી, રાસ્ના, ષડ્ગધા, રેણુકબીજ, શતાવરી, લોહભસ્મ, સાટોડી, હરડે, વાળો, જાવત્રી, જાયફળ તથા અભ્રકભસ્મ એ સઘળાં સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી. તે તથા પહેલાના દૂધનો માવો, તેમાં નાખી, સાકરના પાકમા મેળવી પાક તૈયાર કરવો. આ વાતારિ નામનો પાક સવારે ઉઠી ભક્ષણ કરવો; એટલે એંશી પ્રકારનો વાતરોગ, ચાળીસ પ્રકારનો પિત્તરોગ, આઠ પ્રકારનો ઉદરરોગ, વીસ પ્રકારનો મેહ, ૭ પ્રકારનો નાડીવ્રણ, અઢાર પ્રકારનો કોઢ, સાત પ્રકારનો ક્ષય, પાચ પ્રકારનો પાંડુરોગ, પાંચ પ્રકારનો શ્વાસ, ચાર પ્રકારની સંગ્રહણી, હૃદ્રોગ, ગલગ્રહ અને અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે. આ પાકને શુકલપાક રસાયન કહે છે. આ પાક સર્વ રોગનો નાશક છે.

બીજો એરંડપાક:—૬૪ તોલા એરંડાના ગોળા, ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવા; પછી તેમાં ૬૪ તોલા ઘી, ૧૨૮ તોલા ખડીસાકર, ત્રિકટુ, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, વરીઆળી, સુવા, કચોરા, બીલું, અજમો, અજમોદ, જીરૂ, શાહજીરૂ, દારૂહળદર, હળદર, આસોદ, બળદાણા, કાળીપાટ, શેરણી, વાવડીંગ, પુષ્કરના મૂળીઆ, ગોખરૂ, કોઇ, ત્રિફળા, દેવદાર, કાળો અને ધોળો વરધારો, એલવાળુક અને શતાવરી એ દરેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી એકત્ર કરી પુન પકવ કરવું. આ પાક વાતવ્યાધિ, શૂળ, સોજો, ઉદરરોગ, આનાહવાયુ, બસ્તિવાત, ગુલ્મ, આમવાત, કટિગ્રહ, ઉરૂસ્તભ અને હનુસ્તંભનો નાશ કરનારો છે.

૧૧—કંટકાર્યાવલેહ.

ચિત્રકમૂળ, પીપળીમૂળ, સુંઠ, મરી, પીપર, નાગરમોથ, ધમાસો, કચોરા, પુષ્કરમૂળ, હરડે, નગોડ, તજ, ભારંગમૂળ, ગળો, રાસ્ના અને કાકડાશિંગી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો, તથા કુણી ભોરીંગણી વાટી તેનો કલ્ક ૮૦૦ તોલા લઇ, તેમા પાણી ૪૦૯૬ તોલા નાખી ચતુર્થાંશ કાઢો કરી ગાળી લઇ તેમાં સાકર ૮૦ તોલા તથા ઘી ૩૨ તોલા નાખી કઢવી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી, તેમાં મધ ૩૨ તોલા, પીપર ૧૬ તોલા, અને વંશલોચન ૧૬ તોલા નાખવું. આ અવલેહનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, હૃદ્રોગ, શ્વાસ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—૪૦૦ તોલા ભોરીંગણી લઇ તેનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તે ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગળો, ચવક, ચિત્રક, નાગરમોથ, કાકડાશિંગી, ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, પીંપર), ધમાસો, ભારંગમૂળ, રાસ્ના અને કચોરા, પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; સાકર ૮૦ તોલા, તેલ, ઘી એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા, નાંખો એ સઘળુ પકવ કરવુ, પછી નીચુ ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા અને પીંપર ૧૬ તોલા, નાખી માટીના વાસણમાં તે અવલેહ રાખી રોજ ખાવા આપવો, એટલે ઉધરસ, હચકી (હેડકી), અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકારઃ—ભોરીંગણીનાં પંચાંગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, અને હરડે નંગ ૧૦૦ લઇ, એ સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમા ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પકવ કરી, ઠંડુ થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમાં ત્રિકટુ તથા ત્રિફળાં બાર બાર તોલા, મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન, ખેરસાલ, ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગી, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ તથા અરડુસી એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, અને ચાતુર્જાત ચાર તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. એના સેવનથી વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી થએલો, તેમજ ક્ષત અને ક્ષયથી થએલી ઉધરસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષતરોગ, ક્ષય, અને ૧૧ પ્રકારના ઉગ્રક્ષયરોગો દૂર થાય છે. આ રસાયન ભૃગુ ઋષિએ કહેલું છે.

૧૨–કલ્યાણકાવલેહ.

પહાડમૂળ, ધાણા, અજમા, જીરૂ, શેરણી, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, સિંધવ, હરડે, અજમોદ, વાવડીંગ, પીપર, પીપળીમૂળ સુંઠ, મરી, ત્રિફળા, એલચીદાણા, અને તજ તોલો તોલો લેવાં, તેલ ૩૨ તોલા, નસોતર ૮ તોલા, આંમળાંનો રસ ૧૨૦૦ તોલા, અને ગોળ ૨૦૦ તોલા લઇ, એ બધાંનો જાડો થાય ત્યાં સુધી પાક તૈયાર કરી, તે પાક સવારમા સેવન કરવો; એથી ઉદરરોગનો નાશ થાય છે.

બીજો પ્રકારઃ—લીલાં આંમળાંનો રસ ૩૮૪ તોલા, ગોળ ૨૦૦ તોલા. નસોતરનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, તલનું તેલ ૬૪ તોલા, પંચલવણ (સિંધવ, સચળ, બીડલોણ, વરાગડુમીઠું, સમુદ્રનું મીઠું,), અજમોદ, શેરણી, જીરૂ, ત્રિફળા, ષટ્કટુ (સુંઠ, મરી, પીંપર, ચવક, ચિત્રક, પીપળીમૂળ), પહાડમૂળ, ધાણા, પીંપર, વાવડીંગ, એ ઔષધો તોલો તોલો લઇ તેનો લેહ કરવો. પછી તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી તે અવલેહ સેવન કરવો. તેના સેવનથી વ્રણ, કોઢનો રોગ, શુક્રાવર્તવદોષ, ઉદર, મેહ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ અને ગુલ્મવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૧૩–કૌચપાક.

કૌચના બિયામાંનું મગજ ૮૦ તોલા, સાકર ૧૨૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા, એ સઘળું એકઠું કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવુ. હલાવવાની કડછીને ચોટે એવુ જાડું થયા પછી તેમા જાયફળ, ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, પીંપર), ત્રિગંધ (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), લવંગ, અક્કલકરો, જાવત્રી, તાલીમખાનું, કેસર, સાટોડી, બળદાણા, નાગબળ, કાળી મુસળી, અફીણ, પારાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, તથા અભ્રકભસ્મ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, અને ચંદન, અગર, કસ્તુરી તથા ભીમસેની કપૂર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક સિદ્ધ કરવો. એમાંથા રોજ બબ્બે તોલા પાક સેવન કરવા આપવો. એટલે બળ તથા વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, સર્વ પ્રકારનો પ્રમેહ શમન થાય છે. કામ ચોગણો વધે છે અને ક્ષીણ થએલા પુરૂષને પણ બળ, પુષ્ટિ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે.

બીજો પ્રકારઃ—૧૨૮ તોલા કૌચનાં બિયા લઇ, તે ગરમ પાણીમાં ચાર પહોર ભીજવી રાખવાં. પછી બહાર કાઢી જાડા કપડાથા ઘસી ઉપરના છાલ કાઢી નાખી નિર્મળ કરવા. પછી સુકવીને તેનું ચૂર્ણ કરવું. અને પછી તે ચૂર્ણ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમા નાખી ચતુર્થાંશ દૂધ શેષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળવુ. પછી તેમા ૨૫૬ તોલા ઘી નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમા અગર, જાવત્રી, જાયફળ, સુંઠ. લવંગ, અક્કલકરો, જીરૂ, પીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, ભીમસેની કપૂર, કકોળ, સમુદ્રશોષનાં બિયાં, કેસર, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, દૂધમાં શોધન કરેલો વછનાગ, કાચકા, ખુરાસાની અજમો, કબાબચીની અને તાલીમખાનું એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, નાગભસ્મ (સીસાની ભસ્મ) બે તોલા, કલઇની ભસ્મ બે તોલા, કાળી મુસળી ૪ તોલા, લોહભસ્મ ૪ તોલા, કાચકા ચાર તોલા, અફીણ ૪ તોલા અને સાકર ૧૨૮ તોલા, એ પ્રમાણે ચીજો નાખવી, પાક તૈયાર થઇ ઠંડો થયા પછી અથવા અર્ધો પાક તૈયાર થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખી, તે પાક સુગંધી ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ વાસણમાં ભરી રાખવો; અને અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવો. આ પાક ઉપર દ્રાક્ષ, કેળાં, ચારોળી, સાકર, ઘી અને તલનું ભક્ષણ કરવું. અને

ખાટા પદાર્થ ખાવા આપવા નહિ. આ પાકનું સેવન કરવાથી કામીક સ્ત્રીઓ, પાક સેવન કરનાર પુરૂષ ઉપર હમ્મેશ લુબ્ધ થઇ રહે છે, બુદ્ધિ વધે છે, પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે; અને સર્વે પ્રકારના રોગ દૂર થાય છે. તેમજ શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષય, ઉધરસ, ઉચકી, સોજો, મેદ અને સર્વ પ્રકારના વાયુરોગનો નાશ થઇ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષીણવીર્ય, નષ્ટવીર્ય અને ખંજવાયુથી પીડિત એવા પુરૂષોનો વિકાર દૂર થઇ તે પુરૂષો પરાક્રમી થાય છે.

ત્રીજો પ્રકારઃ—૬૪ તોલા કૌચબીજ, ૧૬ તોલા આસન, ૧૬ તોલા આસુંદરાની છાલ, ૩૨ તોલા તલ, ૨૫૬૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘી એ જણસો લઇ પચન કરવી. ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૧૯૨ તોલા સાકર નાંખવી; અને ચાતુર્જાત, નાગકેસર, ષટ્કટુ, જાવત્રી, કાચકામાંનુ મગજ, જાયફળ, લવંગ, ભીમસેની કપૂર, તગર, કાળીમુસળી, સુવા, અક્કલકરો, ધાણા, જીરૂ, હળદર, જટામાંસી, ત્રિફળા, શેરણી, પુષ્કરમૂળ તથા અજમો એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા; રસસિંદૂર, તામ્રભસ્મ અને અફીણ એ ચાર ચાર તોલા; અને ભાંગ ૩૨ તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ રોજ ચાર ચાર તોલા સેવન કરાવવો; તેથી કરી વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, પાંડુરોગ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષીણતા, વાતરોગ, ઉરૂસ્તંભ, ઉચકી, સોજો, કટિશૂળ, શૂળ, હૃદ્રોગ, મંદાગ્નિ, ક્ષય, પીનસ અને પ્રદરના રોગોનો જલદીથી નાશ થઇ વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૪—કંસહરીતકયાવલેહ.

દશમૂળ ૪૦૦ તોલા લઈ, તેનાથી આઠગણુ પાણી લઇ તેમાં દશમૂળ નાંખી, પાણી ચોથો ભાગ શેષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળવું. પછી તે પાણી ગાળી લઇ તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ અને ૧૦૦ હરડે નાંખી લેહ કરવો તથા ત્રિકટુ, ત્રિજાત અને જવખાર એ એકેક તોલો; અને ૬૪ તોલા મધ નાંખી સર્વ એક જગોએ કાલવવું. આ અવલેહ, સોજો, આમવાયુ, ગુલ્મ, મેહ, કૃશત્વ, શ્વાસ, અમ્લપિત્ત, ઉધરસ, અરૂચિ, શરીરનો વિકૃતવર્ણ, તાવ, ધાતુરોગ, મૂત્રરોગ, મૂળવ્યાધિ અને પથરી એ રોગોને દૂર કરે છે.

૧૫—કસેરૂપાક.

કચોરાં ૧૬ તોલા, ગાયનુ ઘી ૩૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૫૭૨ તોલા લઇ સારી રીતે પચન કરવું. પછી ૧૨૮ તોલા સાકર લઇ તેનો પાક કરવો; અને તેમા તે કચોરાં અને ૧૬ માસા ગુંદનુ ચૂર્ણ નાંખવું, તેમજ કાષ્ટપાષાણભેદ, સુંઠ, મરી, પીંપર, લોધર, જાયફળ, શતાવરી, મજીઠ, ધાવડીનાં ફૂલ, માયાં, બીલાની અંદરનું મગજ અને મોચરસ એ પ્રત્યેક બએ તોલા નાંખી ચાર ચાર તોલાના લાડુ બાંધી સેવન કરવા. તેના સેવનથી સ્ત્રીઓના પ્રદર અને યોનિરોગનો નાશ થાય છે.

૧૬—કામસુંદરપાક.

શતાવરી, કાળીમુસળી, ગોખરૂ, તજ, લવંગ, ખારેક, એલચીદાણા, પીંપર, આવળકંટી, કમળ, ધોળું ચંદન, કૌચબીજ, તમાલપત્ર, નાગરમોથ, સુંઠ, તાલીમખાનું અને ધાણા, એ પ્રત્યેક બએ તોલા, સોપારી ૮ તોલા, સાકર ૮૦ તોલા, કસ્તૂરી અને ભીમસેની કપૂર એ ૭ ૭ માસા અને ભાંગ ૬ તોલા એ પ્રમાણે લઇ એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ કામસુંદરપાક પ્રમેહ તથા તાવનો નાશ કરી રસાયન અને પુષ્ટિકર થાય છે.

૧૭—કામાગ્નિસંદીપન મોદક.

શુદ્ધ પારો, ગંધક, અભ્રકભસ્મ, જવખાર, સાજીખાર, ચિત્રો, સિંધવ, સંચળ, બીંડલોણ, ખંગડીખાર, મીઠું, કચોરૂં, અજમો, અજમોદ, વાવડીંગ, તમાલપત્ર, શુદ્ધ વછનાગ, જીરૂ, તજ, તાલીસપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને લવંગ એ પ્રત્યેક એકેક તોલો, જાયફળ ૩ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા;

ધાણા, જેઠીમધ અને કચોરાં એ ચાર ચાર તોલા, ભોંયકોળું ૨૦ તોલા, દંતીમૂળ, પીંપર, બળદાણા, કૌચબીજ, ગોખરૂ, બીજોરૂ અને ઇંદ્રજવ, એ તોલા તોલો; સાકર સર્વ ચૂર્ણના સમાન અને તેટલુંજ મધ લઇ અકેક તોલાના લાડુ કરવા. આ મોદકને કામાગ્નિસંદીપન મોદક કહે છે, એના સેવનથી વીર્યશુદ્ધિ થઇ, સહસ્ર સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે. શિથિલતા થતી નથી; વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, કમળો, ભગંદર, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, અતિસાર, કૃમિ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, ક્ષય, કદ, સળેકમ, શૂળ, આમવાત, વગેરે સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે; અને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. એ ઉપર પથ્ય પાળવી. આ મોદક બળકારક, વલીપલીત રોગનો નાશક અને રસાયન છે. આ પાક મૂળદેવે કહેલો છે.

૧૮—કામેશ્વરપાક.

ઉત્તમ રીતે મારણ કરેલી અભ્રકભસ્મ, કાયફળ, કોષ્ટ, આસન, ગળોનું સત્વ, મોચરસ, ધોળું ભોંયકોળું, કાળીમુસળી, ગોખરૂ, તાલીમખાનું, કેળનો કંદ, શતાવરી, અજમોદ, અડદની દાળનો લોટ, તલ, ધાણા, જેઠીમધ, નાગબલા, કચોરા, કસ્તૂરી, જાયફળ, કેસર, બારંગમૂળ, કાકડાશીંગી, ત્રિકટુ, જીરૂ, શહાજીરૂ, ચીત્રાના મૂળીઆ, ચાતુર્જાત, સાટોડી, દ્રાક્ષ, ગજપીંપર, અરડુસી, કૌચબીજ અને ત્રિફળા એ ઓષધો સમભાગે લેવાં. બધા ઓષધોના ચતુર્થાંશ (કોઇના મતમાં દ્વિતીયાંશ છે.) સાકર લેવી ઘી એ બધાં ઓષધોના ચતુર્થાંશ જેટલું લેવું. પછી અર્ધા તોલાની અથવા તોલાની ગોળીઓ કરી રાખવી. ગોળી ખાધા પછી સાકર નાખેલું દૂધ પાવું. તેથી કરી માણસોને વીર્યપ્રાપ્તિ થઈ સ્તંભન થશે. ક્ષીણ પુરૂષોને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે; અને ક્ષય રોગનો નાશ થાય છે આ પાકના સેવનથી સર્વ રોગ નિર્મૂળ થઇ જાય છે. ઉધરસ, દમ, મોટા અતિસાર, અગ્નિમાંદ્ય, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, કફ અને રક્તપિત્ત એ રોગો દૂર થાય છે. એના સેવનથી મનને નિત્ય આનંદ થાય છે; અને કવિ પુરૂષોને ઉત્તમ વાણી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ ગુણ પ્રાપ્ત થશે. વધારે શું કહેવું? આ પાક કેવળ અમૃતજ છે. આ કામેશ્વરપાક નિત્ય પ્રતિ લગભગ એક વર્ષ પર્યંત સેવન કરવાથી અકાળ મૃત્યુ અને વલિપલીત રોગ દૂર થાય છે. સર્વ લોકનો હિત કરનાર એવો આ પાક શ્રી વૈદ્યનાથ વૈદે કહેલો છે.

૧૯—લઘુકામેશ્વર પાક.

ત્રિફળા, ત્રિકટુ, જાયફળ, જાવંત્રી, તજ, લવંગ, એલચીદાણા અને અભ્રકભસ્મ એ સર્વે ઓષધો સમભાગે લેવાં. એ ચૂર્ણના અર્ધો અર્ધ ભાગ લેવી. પછી સર્વથી બમણી સાકર લઇ, મધ અને ઘી નાંખી પાક કરી અકેક તોલાના લાડુ બાંધવા. આ લાડુ પ્રાતઃકાળે ભક્ષણ કરાવવા; અને સંધ્યાકાળે જમ્યા પછી દૂધ પીને ઉપર પાન ખાવું; એટલે કામવૃદ્ધિ થઈ ધાતુનું સ્તંભન થાય છે, તથા શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ, એ રોગો દૂર થાય છે. આ ઔષધ ગોરક્ષનાથે નિર્માણ કરેલું છે.

૨૦—કુબેરપાક.

૬૪ કાચકા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારમાં ફોડી તેની અંદરની મીંજ કાઢવી. પછી તે મીંજથી ચોગણું દૂધ લઈ તેમાં ઘી નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. તે ઉકળી રહી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ નાંખવું. તેમજ તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીપર, જાવંત્રી, જાયફળ, લવંગ, વાવડીંગ, વરીઆળી, જીરૂ, નાગરમોથ, ચીકણનાં મૂળીઆં, હળદર, દારૂહળદર, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ અને બંગભસ્મ, એ પ્રત્યેક બબે તોલા નાંખવી. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ આ પાક ૪ તોલા પ્રમાણે ભક્ષણ કરાવવો; એટલે સંપૂર્ણ પ્રકારના વાતરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, બળક્ષય, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, ગુલ્મ, પાંડુરોગ, પીનસ, સંગ્રહણી, અતિસાર અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. આ મધુ પકવ કુબેરપાક ખાવાથી કામવૃદ્ધિ, ધાતુવૃદ્ધિ, કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ આપે છે.

૨૧–કુમારીપાક.

કુમારી (કુંવેર)ના કંદ ૮૦ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૩૨ તોલા, એ બન્ને એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ ઉપર દૂધ બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, પછી તેને છાયામાં સુકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી પીપર, મરી અને સુંઠ, એ પ્રત્યેક ૭–૭ તોલા; જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, ગોખરૂ, કાકડીનાં બિયાં, ચાતુર્જાત, અને ચીત્રો એ ચાર ચાર તોલા; એ બધાનું સુક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી તેના ભેગું મસળવું. પછી સાકર ૮૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૪૦ તોલા, ભેંસનું દૂધ ૪૦ તોલા, અને મધ ૪૦ તોલા નાંખી એ સર્વ લોખંડના વાસણમાં ભરી મંદઅગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં સર્વ પ્રકારનાં ચૂર્ણ નાંખી હલાવતાં જઈ સારી પેઠે શેકવું. જ્યાં સુધી ઘી દેખાતું રહે ત્યા સુધી પચન કરી, પછી તેમાં લોહભસ્મ, સોનું તથા સિંદૂર, એ પ્રત્યેક અકેક તોલો નાખી, અકેક તોલાની ગોળીઓ કરવી. તે પાક સેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, સંતાપ, શૂળ, અજીર્ણ, આમવાત અને પ્રદરનો નાશ કરે છે; અને સ્ત્રીઓનું વંધ્યત્વ તથા પુરૂષોનું ષંઢત્વ દૂર કરી શક્તિ આપે છે. આ કુમારીપાક અશ્વિનીકુમારે કહેલો અને અતિ ગોપ્ય છે.

૨૨–કુષ્માંડકાવલેહ.

(૧) સાકર ૧૨૮ તોલા, આંમળાનો રસ ૨૫૬ તોલા, અને કોળાના કકડા બાફી તેનો રસ ૨૦૦ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, બાફેલા કોળાના કકડા ૪૦૦ તોલા, અને અરડુસીનો કાઢો ૫૧૨ તોલા, એ સર્વ પચન કરી જાડું થયા પછી હરીતકી, આવળકટી, ભારગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો, અને તાલીસપત્ર, સુંઠ, ધાણા અને મરી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા. તથા પીંપર ૧૬ તોલા, અને મધ ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરી રાખી મૂકવો. પછી આ પાક અગ્નિબળ જોઇ ખાવા આપવો; એટલે ઉધરસ, તાવ, હેડકી, રક્તપિત્ત, હલીમક, હૃદ્રોગ, અમ્લપિત્ત અને સળેકમનો નાશ કરે છે.

(૨) જુનુ અને મોટું કોળું લઇ, તેની છાલ તથા બિયાં કાઢી નાંખી તેના કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઇ, ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં નાખી અર્ધું પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી નીચે ઉતારવું. પછી ઠંડુ થયા પછી તે કકડા કપડામાં બાધી પીલીને પાણી કાઢી નાંખવું. તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકી તેમાં તે કોળાના કૂચા સુકવી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકી, પાણીમાં નાંખવા; અને તેમા સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમાં પીપર, સુંઠ અને જીરૂ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, અને ધાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી, તથા તજનું ચૂર્ણ બબ્બે તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી તેમાં ખાંડ (કોઇના મતમાં મધ કરતાં વધારે, કોઇના મતમા મધથી અર્ધી) એ પ્રમાણે નાંખવી; અને ૧૬ તોલા દ્રાક્ષ, લવંગ અને કપૂર અકેક તોલો નાંખી, પછી તે પાક ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ કુષ્માંડક રસાયન અગ્નિબળ જોઇ આપવું તે પાક રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ, ઉલટી, તૃષા અને તાવ ઉપર આપવો. આ પાક વૃષ્ય અને તારૂણ્યકારક; બળ, વર્ણને આપનાર, ઉરઃક્ષતનું સંધાન કરનારો, પૌષ્ટિક તથા સ્વર સારો કરનારો છે. આ પાક અશ્વિનીકુમારે શોધી કાઢેલો છે.

(૩) જૂના અને મોટા કોળાને છોલી તેની અંદરથી બિયાં અને છાલ કાઢી નાંખી એના ઘણાજ ઝીણા કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઇ, ૧૬૦૦ તોલા દૂધમાં મંદઅગ્નિવડે હલાવી હલાવી બાફવા. જાડો થવા લાગે એટલે સાકર ૨૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, કોપરૂં ૧૬ તોલા, ચારોળી અને મરી ૮ તોલા, અને ગોખરૂ ૪ તોલા એ સર્વ એકત્ર કરી, ચાટવાજેવું થાય એટલે નીચે ઉતારી, તેમાં સુવા ૧ તોલો; અને જીરૂ, અજમો, ગોખરૂ, તાલિમખાનું, હરડે, કાચકાનો મગજ, તથા તજ, એ પ્રત્યેક ૨–૨ તોલા; અને ધાણા, પીંપર, નાગરમોથ, આસન, શતાવરી, કાળીમુસળી, નાગબલા, વાળો, તમાલપત્ર, કચોરા, જાયફળ, લવંગ, બારિક અને મોટી એલચી, શિંગોડાં તથા પિત્તપાપડો એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; અને ચંદન, સુંઠ, આવળકંટી, તથા નાગકેસર, એ પ્રત્યેક પાંચ પાંચ તોલા; એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉતાર્યા પછી નાંખવાં. આ કુષ્માંડકાવલેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે ભક્ષણ કરાવવો; કિંવા

અગ્નિબળ જોઇ વધારે ઓછો ખાવા આપવો. આ પાકના સેવનથી રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, અમ્લપિત્ત, અરુચિ, અગ્નિમાંદ્ય, દાહ, તૃષ્ણા પ્રદર, રક્તાર્શ, પિત્તથી થતી ઉલટી, પાંડુરોગ, કમળો, ઉપદંશ, વિસર્પ, જીર્ણજ્વર અને વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે. આ અવલેહ અત્યંત વૃષ્ય, પૌષ્ટિક અને બળ વધારનારો છે. તેમજ એના સેવનથી ષંઢત્વ દૂર થઇ સામર્થ્ય આવે છે. આ અવલેહ માટીના કોરા વાસણમાં ભરી રાખવો.

(૪) કોળાનો સ્વરસ ૪૦૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૪૦૦ તોલા, તથા આવળકંટીનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, એ સર્વ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરી ગોળો થાય એટલે તેમાં સાકર ૩૨ તોલા નાંખી પાક તૈયાર કરવો. પછી એ પાકમાંથી રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવો. આ ખંડ–કુષ્માંડકાવલેહ–અભ્યાસથી ભક્ષણ કરવાથી રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, દાહ, તૃષા તથા કમળાનો નાશ કરે છે.

(૫) કોહોળાના કકડા ૪૦૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૪૦૦ તોલા, આવળકંટીનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી મંદાગ્નિવડે ગોળો થાય ત્યાં સુધી બાફવું. તેમાં ૩૨ તોલા સાકર નાંખી બે તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવું, આ પાક અમ્લપિત્તનો નાશક છે. આ પાકને ખંડકુષ્માંડ પણ કહે છે.

(૬) જૂના કોહોળાનો ગર ૨૦૦ તોલા લઇ, તે ૧૨૮ તોલા ગાયના દૂધમાં લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકવું. પછી ૫૧૨ તોલા અરડુસાનો કાઢો લઇ, તેમાં ૪૦૦ તોલા સાકર નાંખી પાક કરવો; અને તેમાં તે નાંખવું; તથા આવળકંટી, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને પીંપર ૧૬ તોલાનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ સેવન કર્યાથી ઉધરસ, દમ, તાવ, હેડકી, રક્તપિત્ત, હલીમક, હૃદ્રોગ, અમ્લપિત્ત અને પીનસનો નાશ થાય છે.

(૭) જૂનું ને મોટું કોહોળું છોલી તેના બારિક કકડા કરવા. તે કાંજીમાં અને પાણીવડે ધોવા. પછી ૧૨૮ તોલા દૂધ લઇ તેમાં તે બાફવા, પછી તેને ઘીમાં શેકવા. સારા લાલ થયા પછી તેને ઉતારી, ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કોળાના કકડા, તથા પીંપર, સુંઠ અને મરી આઠ આઠ તોલા; તથા જીરૂ, શાહજીરૂ, આવળકંટી, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, શિંગોડાં, કચોરાં, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, ચારોળી, કાળીમુસળી, લવંગ અને કલઇની ભસ્મ, એ બબે તોલા નાંખી સારી પેઠે ઘુંટી તે પાક અવલેહ સરખો કરવો. પછી તેમાં ઘી નાંખી, તે પાક બલાબલ જોઇ સેવન કરવો; એટલે રક્તપિત્ત, જ્વર, ઉધરસ, કામિલ, તમકશ્વાસ, ભ્રમ, ઉલટી, તૃષા, શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષતક્ષય, અપસ્માર, શિરોરોગ યોનિશૂળ, રક્તપ્રદર અને અગ્નિમાંદ્ય રોગોને દૂર કરે છે. વૃદ્ધ પુરૂષ તરૂણના જેવો થાય છે. વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. નપુંસકને પુરૂષત્વ આવે છે. આ કુષ્માંડકાવલેહ સર્વ રોગોનો નાશ કરનાર છે.

(૮) કોહોળું ચીરી તેના કકડા કરી, ૪૦૦ તોલા જેટલા લઇ, પાણીમાં બાફી પછી વસ્ત્રથી નીચોવી નાંખવા. પછી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં તે કુચાને શેકવા. બાદ સાકર ૫૦૦ તોલા લઇ તેનો પાક કરી, તેમાં તે શેકેલા કોળાને નાંખવું; અને તે સાથે સુંઠ, મરી, પીપર, અમ્લવેતસ, જીરૂ, ચીત્રો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર ત્રિફળાં, બલાત્રય (બળવૃક્ષ, જીવેલી, અતિબળા), શતાવરી, તાલિસપત્ર, મેથી, નસોતર, દતીમૂળ, ગજપીપર, તાલીમખાનુ, તલ, દ્રાક્ષ, ગોખરૂ, નાગરમોથ, ચવક, આસન, કાળોવાળો, ચારોળી, કૌચબીજ, કચોરાં, જેઠીમધ, વંશલોચન, પીપર, પીપળીમૂળ, કમળાક્ષ, લવંગ, શીમળાની છાલ અથવા ગુંદ, ભાંગ, કંકોળ, જાયફળ, જાવત્રી, ભોંયકોળુ, સિંધવ, કાળીમુસળી અને શિંગોડાં એ સર્વ ઓષધી તોલો તોલો, તથા અભ્રકભસ્મ ૪ તોલા નાંખી પાક સિદ્ધ કરવો. ઉત્તમ પ્રકારની કોષ્ઠશુદ્ધિ કરી આ પાક સેવન કરવો. આ પાક ધાતુવર્ધક, અગ્નિવર્ધક અને પુષ્ટિવર્ધક છે; તથા ક્ષયરોગ, રક્તપિત્ત, પાંડુરોગ, શ્વાસ, પિત્ત તથા પ્રમેહ, એ રોગોનો નાશ કરે છે. એના સેવનથી અતિશય બળ પ્રાપ્ત થાય છે; અને આ પાકનું સેવન કરનાર માણસ મોટો બુદ્ધિવાન થાય છે.

(૯) ઉપર પ્રમાણે ઘીમાં શેકવા સુધીની ઉપલેજ વજને ક્રિયા કરી પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં મધ ૬૪ તોલા, ત્રિકટુ, ધાણા, જીરૂ તથા ચાતુર્જાત પ્રત્યેક ૮–૮ તોલા નાંખી લેહ કરવો. એના સેવનથી રક્તપિત્ત દૂર થઇ બળ પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૧૦) કુષ્માંડકાવલેહની પેઠેજ સુરણ લઇ, તેનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તેનું સેવન કરવું; એટલે મૂળવ્યાધિ, મૂહવાત અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે.

(૧૧) જુનું કોળું લઇ તેમાંનાં બિયાં કાઢી નાંખી, તેના કકડા કરી તેમાંથી ૪૦૦ તોલા કકડા લઇ ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવા. પછી તજ, તમાલપત્ર, ધાણા, સુંઠ, મરી, પીપર, જીરૂ, એલચીદાણા, ત્રિફળાં, ચિત્રો, પીપળીમૂળ, ચવક. ગજપીપર, શિંગોડા, કચોરૂં, કાળી મુસળી અને નાગરમોથ એ દરેક ઓષધી ચાર ચાર તોલા, તથા ગોળ ૪૦૦ તોલા લઇ તે સર્વ એકત્ર પચન કરવું. ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાંખવું. આ પાકના સેવનથી કફ, પિત્ત, વાયુ, તથા અગ્નિમાંદ્ય દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અશક્તને શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ તે પુષ્ટ થાય છે. ઘોડાના જેવી મૈથુન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અતિશય સ્ત્રીસંગના યોગે જે પુરૂષો ક્ષીણવીર્ય થએલા છે, તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની વીર્યપ્રાપ્તિ થાય છે. તેમજ ઉધરસ, દમ, તાવ, હેડકી, ઉલટી અને અરૂચિનો નાશ થાય છે. આ ગુડકુષ્માંડકાવલેહ કૃષ્ણાત્રેયે શોધેલો છે.

(૧૨) ૮ મા પ્રકારમાં કહેલા વજન પ્રમાણે કોળું બાફી પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઇ તેનો પાક કરી, તેમાં તે કોળાના કકડા તથા પીપર ૮ તોલા, સુંઠ ૧ તોલો, જીરૂ ૮ તોલા, તથા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, ધાણા, અને મરી, એ પ્રત્યેક ૨—૨ તોલા નાંખવા. પછી તે પાક નીચે ઉતારી ઠંડો થયા પછી, તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાંખી, સારી પેઠે ઘુટી, તે પાક ઉત્તમ વાસણમાં ભરી રાખવો. એ પાકના સેવનથી ઉધરસ, હેડકી, તાવ, દમ, રક્તપિત્ત અને ક્ષતક્ષય એ રોગો દૂર થઇ હૃદયમાં પડેલી ચાંદીઓ રૂઝાઇ જાય છે; અને બુદ્ધિ, સ્મૃતિ તથા બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હૃદયને આલ્હાદ આપનાર રસાયન અશ્વિનિકુમારે નિર્માણ કરેલું છે.

(૧૩) જુનું અને મોટું કોળું લઇ બાફી તેના બારિક કકડા કરી તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઇ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં બાફવા. અર્ધું પાણી બળી ગયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તે કકડા વસ્ત્રમાં બાંધી તેમાંથી પાણી નીચોવી નાંખવું. તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મુકવું; અને કોળાના કૂચા સુકવી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકી લાલ થયા પછી કોળાના ઉકાળેલા પાણીમાં નાંખી, તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમાં પીપર, સુંઠ, જીરૂ, અને શાહજીરૂ, પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને ધાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી, અને તજનું ચૂર્ણ બબે તોલા નાંખવું, તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવુ. આ અવલેહ રોજ ચાર તોલા આપવો. એટલે રક્તપિત્ત, પિત્તજ્વર, તૃષા, દાહ, પ્રદર, કૃશતા, ઉલટી, સ્વરભેદ, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષય, વગેરે સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. આ પાક વૃષ્ય (વીર્યવર્ધક), બૃહણ (ધાતુવર્ધક), અને બળવર્ધક છે.

(૧૪) કોળું છોલી તેના કકડા ૪૦૦ તોલા લઇ તે પાણીમાં બાફવા. પછી વસ્ત્રમાં નીચોવી કોરા કરવા. એ કોરા થએલા કુચાઓને ૧૨૮ તોલા ઘીમાં મધના જેવા લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકી નીચે ઉતારી પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે શેકેલા કુચા નાંખવા તથા પીપર, આદુ એ આઠ આઠ તોલા નાંખવા; તથા જીરૂ, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, મરી, ધાણા એ બબે તોલા નાંખવાં. પછી પાક ઘટ થાય એટલે નીચે ઉતારી તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાખવું (તેમાં કોઇના મતમાં મધના કરતાં અર્ધી ખાંડ અને ખાંડથી અર્ધી દ્રાક્ષ નાખવી એમ છે.) દ્રાક્ષ ૧૬ તોલા, લવંગ ૮ તોલા તથા કપૂર ૧।। તોલો નાખવું. અગ્નિબળ જોઇ આ પાક સેવન કરવો એટલે રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ, ઉલટી, તૃષા અને જ્વરનો નાશ થાય છે. આ પાક વૃષ્ય, તારૂણ્યકારક, બળકર અને વર્ણકર છે. આ પાક અશ્વિનિકુમારે શોધેલો છે.

(૧૫) કોળું ચીરી તેના બારિક કકડા કરી ઘીમાં શેકવા. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કકડા તથા મરી, પીપર, સુંઠ, જીરૂ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી 'અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાક બાળક અને વૃદ્ધને હિતકર છે. આ પાક વાયુરોગ, રક્તવિકાર, અતિ સ્ત્રીસંગથી થએલી ક્ષીણતા, વર્ણરોગ, તૃષા, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, મૂળવ્યાધિ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે.

(૧૬) સારૂં પાકેલું કોળું લઇ તેની ઉપરની છાલ અને અંદરનાં બિયાં કાઢી નાખી તેના કકડા કરી તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઇ પાણીમાં બાફવા પછી પાણી નીચોવી નાખી ફૂચાને ૬૪ તોલા ઘીમાં શેકી નાખવા. પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઈ કાઢી રાખેલા કોળાના પાણીમા તેનો પાક કરી તેમાં શેકેલા કકડા, સુંઠ, મરી, પીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, ધાણા, જીરૂ અને નાગકેસર એ આઠ આઠ તોલા નાખવું. પાક ઠંડો થયા પછી તેમા ૬૪ તોલા મધ નાંખવું આ પાકના સેવનથી ઉધરસ શ્વાસ, ઉરઃક્ષત, રક્તપિત્ત, ક્ષય, ઉલટી, નેત્રરોગ, તૃષા અને જ્વર એ રોગો દૂર થઇ ગળુ સાફ થાય છે. વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, શક્તિ આવે છે; અને શરીરની કાન્તિ સારી થાય છે. એ પ્રમાણેજ સુરણપાક કરવો. તે (સુરણપાક) મૂઢવાયુ એટલે અપાનવાયુનો રોગ, અગ્નિમાંદ્ય, અને મૂળવ્યાધિ ઉપર સારો ગુણ કરે છે.

૨૩ કેસરકાવલેહ.

ત્રિકટુ, ચાતુર્જાત, ત્રિફળા, લવંગ, કૃષ્ણાગરૂ, ધોળુ ચંદન, તાલીમખાનું, અકલકરો, જાયફળ, કૌચબીજ, મોચરસ, બળદાણા, આસન, ગોખરૂ, કાળીમુસળી, વાવડીંગ સમુદ્રશોફનાં બિયાં, શુદ્ધ કરેલા કોચલાં, જાઇના ફૂલ, અને કંકોળ એ ઓષધો સમભાગ લેવા. કેસર ૨૦ ભાગ, કસ્તૂરી ૧૬ ભાગ અને સાકર ૪ ભાગ નાંખવી. બંગભસ્મ (કલઇની ભસ્મ), પારાની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ અને કાંતભસ્મ, એ ભસ્મો એકેકભાગ નાંખવી. સોનાના વર્કના પાન ૨૦૦ અને રૂપાના વર્કનાં પાન ૨૦૦ નાંખવાં. ભાગ શુદ્ધ કરી ૮ ભાગ નાંખવી. પછી એ સર્વેનો લેહના જેવો પાક કરવો; આ પાક રોજ પ્રાતઃકાળે ૧ તોલો આપવો. તેથા કરી વીર્યવૃદ્ધિ થઇ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, દુસાધ્ય, વાતરક્ત, અસ્થિરોગ, શિરોરોગ અને સંધિરોગનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરૂષ તરૂણ જેવો થઇ આરોગ્ય પ્રાપ્તિ પામે છે; અને બળ તથા કાંતિની વૃદ્ધિ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—૩૨ તોલા પીંપરનું ચૂર્ણ, ૧૬ તોલા કેસર અને ૧૫૩૬ તોલા ગાયનું દૂધ, એ સર્વ લઇ એકત્ર કરી, લોખંડની કડાઇમાં મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં ઘી ૧૨ તોલા અને સાકર ૪૦૦ તોલા નાંખવી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી, તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી-દાણા, નાગકેસર, લવંગ, પીંપળીમૂળ, ચીત્રો, જાયફળ, જાવંત્રી, કાચકાનું મગજ, કૌચબીજ, શતાવરી, આસન, ગોખરૂ, શેરણી, કચોરા, આમ્લવેતસ, સુંઠ, ધાણા, વગડાઉ તુળસીનાં બિયાં, વંશલોચન, શિંગોડાં, નાગરમોથ, મોચરસ, વરધારા, દેવદાર, શણ, અજમો, કૃષ્ણાગરૂ, કમળ અને તાલીમખાનું એ પ્રત્યેકનું અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાંખવું. તેમજ અભ્રકભસ્મ, તામ્રભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, લોહભસ્મ અને દૂધમાં શોધન કરેલો વછનાગ, એ પ્રત્યેક ઓષધો અર્ધો અર્ધો તોલો નાખવાં. આ કેસરાવલેહ દુર્બળોને બળ આપનાર, ધાતુપુષ્ટિકર, શક્તિવર્ધક તથા કાંતિવર્ધક છે વીર્ય, બળ અને માંસ જેનું નષ્ટ થએલું છે; અને જેને મૈથુનની ઇચ્છા થતી નથી એવા પુરૂષની ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. એના સેવનથી વાત કફથી થનારા રોગોનો જલદીથી નાશ થાય છે.

૨૪—ખંડકાદ્યવલેહ.

શતાવરી, બળદાણાના વૃક્ષનાં મૂળીઆં, ગળો, મુંડી, ત્રિફળા, તજ, પુષ્કરમૂળ, ભારંગમૂળ, અરડૂસી, ભોંરિંગણી, ઉભી ભોંરિંગણી, અને ખેરના મૂળીઆં પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઇ, એનો કાઢો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કરી પછી તેમાં સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ, તથા લોહભસ્મ એ ત્રણ ભસ્મો મળીને ૪૮ તોલા; સાકર ૬૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી, તેનો લોખંડની કડાઇમાં પાક કરવો. તે પાક ગોળ જેવો થાય એટલે તેમાં વંશલોચન, વાવડીંગ, પીંપર, સુંઠ, જીરૂ, શહાજીરૂ, કાકડીનાં બિયાં, ત્રિફળાં, ધાણા, મરી, પીંપર, અને નાગકેસર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઇ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી પ્રથમના પાકમાં નાંખી એકત્ર ખરલ કરવું. પછી સ્નિગ્ધ લોખંડના વાસણમાં આ પાક ભરી રાખવો; અને એ પાક-માંથી એક તોલો પાક પ્રભાતમાં ખાવા આપવો અને ઉપર દૂધ પાવું, તથા જડાન્ન ભોજન કરાવવું એટલે રક્તપિત્ત, રક્તપ્રવાહ, રક્તાચળ, રક્તાતિસાર, રક્તમેહ, ભગંદર, મૂળવ્યાધિ, સોજો, આમ્લપિત્ત,

ક્ષય, કુષ્ટ, ગુલ્મ, વાતરક્ત, પ્રમેહ, શીતપિત્ત, હલટી કૃમિ, પાંડુરોગ, પ્લીહા, ઉદર, આનાહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, એ સર્વે રોગોનો નાશ કરે છે; તથા ચક્ષુષ્ય, પૌષ્ટિક, માગલ્ય, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ અને પુત્રોત્પત્તિ-કારક હોઇ કામ, અગ્નિ અને બળને વધારનાર છે. આ પાક ઉપર પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો, તથા નાળીએરનુ પાણી, કુરડુ, ચાકવતની ભાજી, સુકા મૂળા, પડોળા, વતાક, પાકેલી કેરી, ખજુર, મીઠું દાડમ, કોળુ, કાકડી, કાલીંગડુ, કારેલુ, કડઇ એ પદાર્થ, જળસ્થળનાં જતુનાં માંસ, આ સર્વે પદાર્થો ખડ-કાઘવસેહ ભક્ષણ કરનાર પુરૂષે વિશેષે કરી વર્જ્ય કરવા.

૨૫—ખર્જૂરપાક.

ખારેકો ૪૮ તોલા, ધી ૩૨ તોલા, સાકર ૨૮ તોલા, સુંઠ ૪ તોલા, પીપર ૨ તોલા, મરી ૩ તોલા; તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો, ચવક ૧ તોલો, ચિત્રક ૧ તોલો અને શેરણી અર્ધો તોલો; એ સર્વે ઓષધિ એકત્ર કરી એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ પાક બળવૃદ્ધિ કર-નારો હોઇ ક્ષય, કાસ, કંપવાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે; તથા બાળકને પુષ્ટિ કરે છે. તેમજ આ પાકના સેવનથી શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઇ, ધાતુવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—ખારેકો ૧૨૮ તોલા લઇ, પાટીઆ ઉપર બારિક વાટવી. પછી લોખડની કડાઇમાં દૂધ ૨૦૪૮ તોલા નાખી તેમા તે ખારેકો પચન કરવી. દૂધ બળી જાય એટલે ખારેકોથી બમણી સાકર નાખવી; અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવગ, તવખીર, હળદર, દારૂહળદર, મરી, જાવત્રી, જીરૂ, શહાજીરૂ, બહેડાં, સુંઠ, ચિત્રક, પીંપર ધાણા, જાયફળ તથા કપૂર, એ તોલો તોલો અને કસ્તુરી એક માસો લઇ સાકરના પાકમા નાખવી. પછી મધ ૩૨ તોલા અને ધી ૩૨ તોલા નાંખવાં. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, મધુમેહ, કમળો, પાડુરોગ, કોઢ, ખસ, દાદર, વિસર્પ અને ત્રિદોષ વગેરે રોગો દૂર થઇ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—ખારેક બશેર, ગાયનુ દૂધ ૨૦૪૮ તોલા તથા ગાયનું ધી ૩૨ તોલા, અને એ સર્વેના બરાબર સાકર લેવી. જીરૂ, શહાજીરૂ, વાવડીંગ, ચાતુર્જાત, કેસર, રસસિંદૂર, કલઇની ભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ, ભીમસેની કપૂર, સુવર્ણના વર્ક, અભ્રકભસ્મ, વાળો, લોહભસ્મ, ગળોનું સત્વ અને શીલાજીત, એ દરેક ઔષધ ચાર ચાર તોલા લઇ એ સર્વે સહિત પાક તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી વાત, પિત્ત, રક્તપિત્ત, અંતર્દાહ, ધાતુક્ષય, મદાગ્નિ અને સર્વ પ્રકારની વ્યાધિ દૂર થાય છે.

૨૬—ગુડૂચી મોદક (ગળોના લાડુ.)

વાળો, કાળોવાળો, તમાલપત્ર, કોષ્ટ, આવળકટી, કાળીમુસળી, એલચીદાણા, રેણુકબીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળકંદ, ભીમસેની કપૂર, ચંદન, રતાંદળી, સુંઠ, મરી, પીંપર, જેઠીમધ, આસન, શતાવરી, ગોખરૂ, તાલીમખાનુ, જાયફળ, કંકોળ, ગઠોડા, રસસિંદૂર, અભ્રકભસ્મ, કલઇની ભસ્મ તથા લોહભસ્મ એ સર્વે ઔષધી સમભાગે લેવા, અને ગળોનું સત્વ ૬ ભાગ લેવું. પછી સાકર, ધી અને મધ લઇ તેમાં મોદક (લાડુ) બાંધી તે સવારે સેવન કરવા, તેથી કરી ક્ષય, રક્તપિત્ત, પગની બળતરા, રક્તપ્રદ મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાતકુંડલિકા, પ્રમેહ અને સોમરોગ એ રોગો દૂર થાય છે.

૨૭—ગોખરૂપાક.

ગોખરૂનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઇ, ૫૧૨ તોલા દૂધમાં નાંખી ઉકાળવું, પછી લવંગ, મરી, લોહભસ્મ, જાયફળ, ત્રિફળાં, સમુદ્રશોષ, પીંપર, એલચી, કપૂર, ઉટકટારી, જાવંત્રી, હળદર, આંબળકટી, કાચકાનો મગજ, અને અફીણ, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો અને સર્વ ઔષધોથી અર્ધી ભાંગ લેવી તથા ગાયનુ ધી ૧૨૮ તોલા અને સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લઇ તેનો પાક કરી, તેમાં તે સર્વે ઔષધો નાંખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાક રોજ સવારમાં ૧ તોલો ભક્ષણ કરવો; એટલે પ્રમેહનો નાશ કરે છે; અને ધાતુવૃદ્ધિ તથા તેજને વધારે છે.

બીજો પ્રકાર:—ગોખરૂનું ૬૪ તોલા ચૂર્ણ લઈ તે ૫૧૨ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી જાવંત્રી, લવંગ, લોહભસ્મ, મરી, ભીમસેની કપૂર, અક્કલકરો, સમુદ્રગોફના બિયાં, કરંજનાં બિયાં, આસોદરાની છાલનું ચૂર્ણ હળદર, આવળકંટી, પીંપર, કેસર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, અફીણ, કાચલાં, કૌચબીજ અને કાયફળ, એ સર્વ ઓષધો તોલો તોલો લેવાં. સર્વ ઓષધોના બરાબર સાકર લેવી; અને સાકરના અર્ધા ભાગે ભાંગ લેવી, પછી ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા લઇ એ સર્વ ઓષધો તેની અંદર નાંખી મંદ અગ્નિ ઉપર પાક તૈયાર કરવો. આ પાક નિત્ય સવારે સેવન કરવો. એટલે મૂળવ્યાધિ, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. એના સેવનથી ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યસ્તંભન થઇ તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—૪૦૦ તોલા ગોખરૂના પંચાંગ લઇ, તેથી ચોગણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી પચન કરવી. જાડું થયા પછી તેમાં સુંઠ, પીંપર, નાગકેસર, તજ, એલચીદાણા, જાવંત્રી, આસુંદરાની છાલ અને કાકડીનાં બિયાં એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા તથા વંશલોચન ૩૨ તોલા નાંખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ લેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે વીર્યપતન, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, રક્તપ્રમેહ અને મધુમેહ રોગો દૂર થાય છે.

૨૮—ચ્યવન પ્રાશ્યાવલેહ.

કાકડાશીંગી, ભોંયઆમલી, ત્રિફળા, બળવૃક્ષનાં મૂળીઆં, ગળો, ભોયકોહળુ, કચોરૂ, હરણવેલ, દશમૂળ, ચંદન, નાગરમોથ, નીળકમળ, એલચીદાણા, અરડુસી, કાળા દ્રાક્ષ, અષ્ટવર્ગ (ન મળે તો પ્રતિનિધિ લેવા) અને પોખરમૂળ, એ પ્રત્યેક ઓષધ છ છ તોલા લેવું. પછી આમળાં નંગ ૫૦૦ લઇ ઉપલાં સર્વ ઓષધો અને તે આંમળાંને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાંખી ચોથો ભાગ પાણી બળતાં શેષ રહે એટલે તેને ગાળી, અને તે આંમળાંમાના બિયાં કાઢી લઇ ચોવીસ તોલા તેલ, અને ચોવીસ તોલા ઘી લઇ તેમાં શેકી નાંખવું. પછી ગાળી લીધેલા ઉકાળાના પાણીમાં તે મગજ અને ૨૦૦ તોલા સાકર નાંખી, સારો જાડો થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. તે પાક ઠંડો થયા પછી તેમા મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૪ તોલા અને પીંપર ૮ તોલા નાંખી તે અવલેહ પ્રાશન કરવાના ઉપયોગમાં લેવો. એના સેવનથી શોષ, ક્ષીણત્વ, મૂર્ચ્છા, શ્વાસ, ઉલટી અને ઉધરસનો નાશ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—દશમૂળ, બળમૂળ, નાગરમોથ, જીવક, રૂષભક, નીલકમળ, સાલવણ, પીઠવણ, પીંપર, કાષ્ટશિંગી, મેદ, ભોંયઆમલી, એલચીદાણા, હરણદોડી, કૃષ્ણાગરૂ, દ્રાક્ષ, પોખરમૂળ, ચંદન, કચોરૂ, સાટોડી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, કાંગ, ગળો, પીળુ કહોળુ, અરડુસી, અને પીંપળીમૂળ, એ ઓષધો ચાર ચાર તોલા, આમળાં નંગ ૬૦૦ તથા પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઇ તેમાં ઉપરનાં સર્વ ઓષધ તથા આંમળાં નાંખી પાણી ચતુર્થાંશ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળો કરી પછી પાણી ગાળી લેવું. તદનંતર આમળાંમાંના ઠળિયા કાઢી નાખી તે આમળાં, તેલ અને ઘી ૪૮ તોલા લઇ તેમાં શેકી નાંખવું. પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઇ એ બધાંનો લેહ તૈયાર કરવો. પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, પીપર ૮ તોલા, અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા—એ પદાર્થો નાંખવા. આ અવલેહ સેવન કરનારે એકાંતવાસ કરી રહેવું; અને પથ્ય ભોજન કરવું. આ અવલેહ ચ્યવન ઋષિએ સેવન કરવાથી તેમની જરાવસ્થા દૂર થઇ હતી. તેમજ એથી ઉધરસ, દમ, તાવ, શોષ, હૃદ્રોગ, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત, મૂત્રરોગ, વીર્યદોષ અને સ્વરભેદ દૂર થાય છે. બાળક, વૃદ્ધ, ઉરક્ષતક્ષયી અને કૃશને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, કાંતિ, આરોગ્ય તથા આયુષ્યવૃદ્ધિ ગુણો વધે છે. શરીરસ્થ વાયુની ગતિ યથાયોગ્ય રહે છે. સ્ત્રીભોગવિષે ઇચ્છા થાય છે. ઇંદ્રિયોને બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—દ્રાક્ષ, એલચીદાણા, નાગરમોથ, દશમૂળ, હરણદોડી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મેદા, મહામેદા, વગડાઉ મગ, વગડાઉ અડદ, વૃષભક, જીવક, જેઠીમધ, બળદાણા, કાકડાશીંગી, ભોંય આમલી, લોધર, પીંપર, હરડે, કમળ, પાખરમૂળ, કચોરા, ગળો, ભોયકોળું, અરડુસી, સાટોડી અને ચંદન, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ, ૨૦૪૮ તોલા પાણી લઇ તેમાં નાંખવાં તથા આંમળાં નંગ ૬૦૦ તે પાણીમાં નાંખી

ઉકાળો કરવો. તે પાણી ૧૨૮ તોલા (લગભગ દશમો ભાગ) શેષ રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી તે આમળાંના ઠીલા કાઢી નાંખી, તેને ઘી અને તેલ મળી ૪૮ તોલા લઇ તેમાં શેકવાં. પછી ૨૦૦ તોલા સાકર નાંખી પુન પચન કરવું. તેમા ૨૪ તોલા મધ નાખવું. વંશલોચન ૧૬ તોલા, પીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાંખી અવલેહ તૈયાર કરવો. આ અવલેહ જરા તથા મૃત્યુનાશક છે, અને ઉધરસ, શ્વાસ, ઉરૂસ્તંભ, તાવ, ક્ષય, ઉલટી, હૃદ્રોગ, મૂત્રરોગ તથા શુક્રદોષનો નાશ કરે છે.

૨૯—ચિત્રકાવલેહ.

ચિત્રાનાં મૂળીઆં ૪૦૦ તોલા, પીપળીમૂળ ૪૦૦ તોલા, દશમૂળ ૨૦૦ તોલા; બળમૂળ, ભારંગમૂળ, કચોરૂ, પહાડમૂળ અને પોખરમૂળ, એ પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઇ ૧૮૯૨ તોલા પાણીમાં નાખી, ચોથો ભાગ પાણી શેષ રહે તેમ ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો; પીપર ૧૬ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણા એ ચાર ચાર તોલા તથા મરી ૪ તોલા, એ સર્વ પદાર્થોને બારિક વાટી પાકમાં નાખી સારી પેઠે ઘુટી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ રોજ ચાર તોલા સેવન કરવો; એટલે પ્લીહા (ગાઠ-બરોળ), ગુલ્મ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષયરોગ, શૈત્ય અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે. આ ચિત્રકાવલેહ ભારદ્વાજ ઋષિએ કહેલો છે.

૩૦—ચોપચિની પાક.

ચોપચિનીનું ચૂર્ણ ૪૮ તોલા; અને પીપર, પીપળીમૂળ, મરી, સુંઠ, તજ, અક્કલકરો અને લવંગ, એ પ્રત્યેક એક એક તોલો, તથા સર્વ ચૂર્ણના બરોબર સાકર નાખી તેનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો પાક સવારે અને સાંજે ખાવા આપવો. પથ્ય ચોપચિની ચૂર્ણની માફક રાખવી; એટલે ઉપદંશ (ગરમી), વ્રણ, કોઢ, વાતરોગ, ભગંદર, ધાતુક્ષયથી થએલી ઉધરસ, સળેકમ, ક્ષય તથા સંપૂર્ણ વાતરોગનો નાશ કરી પુષ્ટિ આપે છે.

૩૧—જાતીપત્ર્યવલેહ. (જાવંત્રી અવલેહ.)

જાવત્રી ૬૪ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી, તેમાં ગાયનુ દૂધ ૮૦૦ તોલા તથા સાકર ૨૦૦ તોલા લઇ મંદાગ્નિ ઉપર ચીકાસથી ચોંટી જાય ત્યાં સુધી પચન કરવુ. તેમજ સુંઠ, મરી, પીપર, પીપળીમૂળ. ચિત્રો, ચવક, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, રૂમામસ્તકી, તગર, મોચરસ, ધોળીમુસળી, કાળી મુસળી, કૌચબીજ, સમુદ્રશોષના બિયા, કાળા ધતૂરાનાં બિયાં, અફીણ, કલાઈની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, ગોખરૂ, કૃષ્ણાગરૂ, કેસર, ભીમસેની કપૂર, કંકોળ, વાળો, ધોળું ચંદન, ખુરાસાની અજમો અને કાચકા એ ૩૪ ઔષધો તોલો તોલો લઇ તેમાં નાંખવાં. પછી અવલેહ સિદ્ધ થયા પછી સારા વાસણમા ભરી રાખવો. આ અવલેહ દિનપ્રતિદિન ૧ તોલો ભક્ષણ કરવો. તેથી કરી બળ તથા વીર્ય પ્રાપ્ત થઇ પુરૂષ સ્ત્રીઓને આલ્હાદ આપનાર થાય છે. બુદ્ધિ, કાંતિ તથા સ્મૃતિ ઉત્તમ થઇ, પુરૂષ ઘોડાના જેવો વેગવાન થાય છે. ધાતુવૃદ્ધિ થઇ તેને સો સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે, તેમજ વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, પ્રબળ શ્વાસ, કાસ, જીર્ણજ્વર, ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય અને અરૂચિ વગેરે સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. આ જાતીપત્ર્યવલેહ પ્રાણાચાર્યે નિર્માણ કરેલો છે, તેમજ તે આત્રેયાદિકોને માન્ય છે.

૩૨—જાતિફળપાક. (જાયફળ પાક.)

જાયફળ, લવંગ. શતાવરી, ગોખરૂ, વરીઆળી ગોડબી, અજમો, વાવડીંગ, જાવંત્રી, પીપળીમૂળ, ચીત્રો, ચવક, અક્કલકરો, હળદર અને ત્રિફળા, એ ઔષધો સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરવું. સાકરનો પાક કરી તેમાં આ ઔષધોનું ચૂર્ણ, પચામૃત રસ ૧ તોલો અને મધ ૩૨ તોલા નાખવું. આ પાક બળ આપનાર હોઈ વાતરોગ, કફરોગ, સોજો, દમ, પીઠ, કંમર અને બરડાના ઠેકાણાનો વાયુ, ઉદર-

રોગ, અર્દિતવાયુ, અપબાહુક, ખંજવાયુ, પાંડુરોગ, અપતંત્રક, અને અપતાનક વાયુ, તથા વલિપલિતનો નાશ કરે છે. આ પાક સ્ત્રીઓને હિતાવહ છે. સિંહ જેમ હાથીના સમૂહનો નાશ કરે છે તેમ આ પાક વાયુ સંબંધી રોગ તથા રક્તસંબંધી રોગનો નાશ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—૫૦૦ જાયફળ લઇ તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં પચન કરવાં. પછી સાકર ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૦૦ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, તથા ભીમસેની કપૂર, કંકોળ, લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, મોચરસ એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ લઇ પાકમાં નાંખી, પાક તૈયાર થયા પછી રોજ એક તોલો આપવો; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષીણતા, કૃશત્વ અને સર્વ રોગનો નાશ થાય છે.

૩૩—જીરકાવલેહ. (જીરાનો અવલેહ).

જીરૂ ૬૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને લોધર ૩૨ તોલા લઇ સર્વ એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. અવલેહના જેવુ જાડું થયા પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા, આદુર્જાત, પીપર, સુંઠ, જીરૂ, વાળો, દાડમની છાલ, રસાંજન, ધાણા, હળદર, વંશલોચન અને તવક્ષીર, એ પ્રત્યેક બબે તોલા નાખવા. આ જીરકાવલેહ, પ્રદર, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, જીર્ણજ્વર, ક્ષય, દાહ, પીનસ તથા મળવ્યાધિનો નાશ કરે છે; અને પુષ્ટિ, બળ, આરોગ્ય તથા વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—૧૬ તોલા જીરૂ લઇ, તેનાથી ચોગણા બકરીના દૂધમાં મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમા મધ, સાકર અને ઘી પ્રત્યેક ૩૨ તોલા, અને અજમોદ, અતિવિષ, વાવડીંગ, હીંગ, સિંધવ, કાચકાનો મગજ, ઇંદ્રજવ, નાગરમોથ, હળદર, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, પીપર, જાયફળ, લવંગ, પદ્મકાષ્ટ, વાળો, લોધર, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ તોલો તોલો નાંખવી. આ જીરકાવલેહ સંગ્રહણી, રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, અમ્લપિત્ત, ક્ષયરોગ, જીર્ણજ્વર, પ્રદર, આમાતિસાર અને સોજાનો નાશ કરે છે.

૩૪—ત્રિફલાદ્યવલેહ.

ત્રિફળા ૩ ભાગ, ત્રિકટુ ૩ ભાગ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં ૩ ભાગ, વાવડીંગ ૩ ભાગ, શિલાજીત ૫ ભાગ તથા રૂપાની ભસ્મ, હરતાલભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ અને લોહભસ્મ અકેક ભાગ, અને સાકર ૮ ભાગ લઇ, તેનો પાક કરી, તેમાં ઉપલાં સર્વ ચૂર્ણ અને મધ નાંખી, તે પાક લોહપાત્રમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ ૧ તોલો સેવન કરવા આપવો, અને તે ઉપર રૂચિકર પદાર્થોનું ભોજન કરવું. કળથી, કાવળી વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. આ અવલેહના સેવનથી પાંડુરોગ, વિષમજ્વર, ક્ષય, કોઢ, અજીર્ણ, પ્રમેહ, શ્વાસ, સોજો, અરૂચિ, અપસ્માર, કમળો અને મૂળવ્યાધિનો પણ નાશ થાય છે.

૩૫—દ્રાક્ષપાક.

દ્રાક્ષ અને સાકર એ પ્રત્યેક ૬૪ તોલા, અને દૂધ ૧૨૮ તોલા, એકત્ર કરી પકવ કરવું. પછી તેમાં તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ત્રિકટુ, કસ્તુરી, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કેસર, જાવંત્રી, જાયફળ, મૃગાંક, ચાંદીની ભસ્મ, ધાણા તથા ચંદન એ પ્રત્યેકનુ બબે તોલા ચૂર્ણ નાખી, સવારે બે તોલા પ્રમાણે પાક ખાવા આપવો. તે સ્નિગ્ધ, શુક્રકર, મેહનાશક, પિત્તરોગનાશક અને મૂત્રાઘાત, વિબંધ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપીડા, હૃદય તથા હાથ પગનાં તળીઆના દાહનો નાશ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—૬૪ તોલા કાળી દ્રાક્ષ લઇ, પાણીથી ધોઇને સુકવવી. પછી તે આઠગણા દૂધમાં પચવી તેમા પીત્તપાપડો, મોરવેલ, અતિવિષ, પટોલપત્ર, ધાણા, વાળો, બાળહરડે અને ભોયકોહોળાંનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાખી તે સર્વના બરોબર સાકર નાખી આ પાક ઘીની સાથે અથવા માખણની સાથે ભક્ષણ કરવો; એટલે પિત્ત, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, કમળો, અતિતૃષ્ણા, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, તૃષા, ઉચકી, તમકશ્વાસ, ઉન્માદ, મૂતરખડો, પ્રમેહ, પિત્ત અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૩૬–ધાત્રીપાક.

પાકેલાં આમળાં લઇ તે સોયથી કોચવાં. પછી આદાનાં પાન પાણીમાં નાંખી બાફવાં. તેમાંથી કાઢી પુનઃ દૂધમાં બાફવાં. પછી પાણીમાં બાફી તે મધના ભરેલા વાસણમાં વીસ દિવસ રાખવાં, અને પછી જૂનું થએલું મધ કાઢી નાંખી, બીજા નવા મધમાં નાંખવાં, અને તેમાં ખાંડ, આવળકંટી, ગજ, પીંપર, એલચી, વંશલોચન, લોહભસ્મ અને વંગભસ્મ (કલઇની ભસ્મ) નાંખી શુભ દિવસ જોઇ સવારે ૧ તોલો બળ માટે તથા ક્ષય રોગો ઉપર ખાવા આપવો. તેના ઉપર મધુર અને પથ્ય પદાર્થો ખાવા આપવા. એટલે પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોષ્ટ, પિત્તપ્રકોપ, પિત્તજન્ય સર્વરોગ અને રક્તવિકારનો નાશ થાય છે, તથા વીર્યવૃદ્ધિ કરી ઉત્તમ પ્રકારનું વાજીકરણ કરે છે.

૩૭–નારીકેલખંડ પાક.

ખોપરૂં ઝીણું ખમણેલું ૧૬ તોલા લઇ, તે ૪ તોલા ઘીમાં સારી પેઠે શેકી, તેમાં સમભાગ ખાંડ અને ૧૨૮ તોલા નાળીએરનું પાણી નાંખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, પછી તેમાં ધાણા, પીંપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, જીરૂ, શાહજીરૂ, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ કરી, તે અર્ધો તોલો નાંખી ઠંડો થયા પછી ખાવા આપવો. એટલે અમ્લપિત્ત, અરૂચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શૂળ અને ઉલટીનો નાશ કરી ધાતુવૃદ્ધિ કરે છે.

બીજો પ્રકારઃ—૧૬ તોલા ખોપરૂં પાટીઆ ઉપર બારિક વાટવું. પછી તે ચાર તોલા ઘીમા શેકી નાંખવું. પછી ૧૬ તોલા સાકર લઇ તેનો નાળીએરના પાણીમાં જાડો પાક કરવો. નાળીએરનું પાણી ન મળે તો ગાયનું દૂધ લઇ પાક કરવો. પછી તેમાં ધાણા, પીંપળીમૂળ અને ચાતુર્જાત એ દરેક ચાર ચાર તોલા નાખી પાક તૈયાર કરવો. એ પાકમાંથી રોજ ૪ તોલા અથવા બે તોલા પાક ભક્ષણ કરવા આપવો, એટલે પુરૂષાર્થ, નિદ્રા, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થઇ, અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, પરિણામશૂળ તથા ક્ષયનો નાશ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકારઃ—લીલું ખોપરૂં ૬૪ તોલા લઇ પાટીઆ ઉપર બારિક કરી, તે ગોળો એક વાસણમાં મૂકી તેમાં તેનું (નાળિએરનું) પાણી રેડવું. પછી ગાયનું ઉત્તમ ઘી ૩૨ તોલા તથા સાકર ૬૪ તોલા નાંખી, મંદ અગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરી ઘુંટતા જઇ પાક કરવો. તે કડછીએ ચોટવા લાગે એટલે તેમાં જાયફળ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, મરી, સુંઠ, જીરૂ, વાવડીંગ, વરીઆળી અને જાવંત્રી એ તોલો તોલો નાંખી, તે પાક પરાતમાં પહોળો કરવો. ઠંડો થયા પછી તેનાં ચોસલા પાડી તેને કપૂર, ઉદ વગેરે સુગંધીના ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ ઘીના નિવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક હૃદયને હિતકર, વિષ્ટંભિ, શીતલ, તૃપ્તિકારક, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, વીર્યવર્ધક, બસ્તિશોધક તથા મધુર; રક્તપિત્ત, વિષદોષ, વાતરક્ત, ગૃધ્રસી, નેત્રરોગ તથા વાત પિત્તનો નાશક; કામવર્ધક, બળકારક, શુક્રવર્ધક, ધાતુપુષ્ટિકારક, સુખદાયક, શરીરની કાંતિ ઉત્તમ કરનાર; અને કંડૂ, (ખસ), હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, શૂળવ્યાધિ, ઉન્માદ અને ચાર પ્રકારના પ્રદરનો નાશ કરે છે. આ પાક અતિ મૈથુનથી ક્ષીણ થએલા પુરૂષમાં મૈથુન વિષયની પુનઃ પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, તથા સ્ત્રીઓ, બાળક અને વૃદ્ધને પણ હિતકારક છે. આ પાક રસાયન, જરાવ્યાધિનાશક હોઇ અમૃતના જેવો ગુણકારક છે.

ચોથો પ્રકારઃ—લીલું કોપરૂં ૬૪ તોલા લઇ, તેને પાટીઆ ઉપર બારિક વાટવું; અને કોળાની અંદરનાં બિયા કાઢી નાખી કકડા કરી તે ૧૨૮ તોલા લેવું. પછી ૩૨ તોલા ગાયનુ ઘી લઇ તેમા તે બન્ને શેકી નાંખવાં. પછી તેમાં ગાયનુ દૂધ ૫૧૨ તોલા નાંખવુ. સાકર ૧૨ તોલા નાંખવી; અને મંદાગ્નિ ઉપર તેને સારી પેઠે પચન કરવું; પછી ઠંડું થયા પછી તેમા બારિક એલચીદાણા, ધાણા, આવળકંટી, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, વાળો, કાળોવાળો, ચંદન, કાળીદ્રાક્ષ, શિંગોડાં, કચોરૂં અને તજ દરેક બબ્બે તોલા નાંખવું અને પાક નવા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જોઇ સવારમા ચાર તોલા પર્યંત સેવન કરવા આપવો. તેથી કરી અમ્લપિત્ત, તાવ, રક્તપિત્ત, અરૂચિ, વાતરક્ત, તૃષા,

દાહ, પાંડુરોગ, કમળો, ક્ષયરોગ અને પરિણામશૂળનો નિશ્ચયે નાશ થાય છે. આ નારિકેલખંડપાક અશ્વિનીકુમારે નિર્માણ કરેલો છે; અને તે કાંતિકર, શક્તિવર્ધક, ધાતુવર્ધક, પુરૂષત્વ આપનાર, નિદ્રાકારક અને બળ આપનાર છે.

પાંચમો પ્રકાર:—શુદ્ધ કરેલાં ધતૂરાનાં બિયાં, કાળીમુસળી, ખુરાસાની અજમો, તાલિમખાનું અને કૌચબીજનુ જુદું ચૂર્ણ કરવું. પછી રૂના કપાસીઆની અંદરનું મગજ કાઢી તેને દૂધમાં વાટી, તેનાવડે ઉપલા ચૂર્ણને એક ભાવના આપવી, તેમજ દૂધ અને ઘીની પણ સાત ભાવનાઓ આપવી અને તડકામાં સુકવવું પછી નાળીએરની અંદરનું કોપરૂં તથા ઉપલું ચૂર્ણ એ બન્ને બત્રીસગણા દૂધમાં બાફવાં. બફાયા પછી તેને ઘીમાં શેકી નાંખવાં. પછી ચાતુર્જાત, લવંગ, જાવંત્રી અને જાયફળ, એ બબ્બે તોલા અને સાકર ૧૨ તોલા નાંખી પાક કરવો. પછી તે પાક ખાવા આપી ઉપર દૂધ પાવું; એટલે વાતરોગ, પ્રમેહ, અશક્તતા તથા ક્ષય રોગો દૂર થાય છે, અને વૃદ્ધ પણ તરૂણના જેવો શક્તિવાન થાય છે.

છઠ્ઠો પ્રકાર:—૧૨૮ તોલા લીલા નાળીએરની અંદરનુ ખોપરૂં, ઘી ૮૦૦ તોલા, ચારોળી ૬૪ તોલા, અને ગાયનું દૂધ ૧૬૦૦ તોલા એ સર્વે એકત્ર કરી પચન કરવુ. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા લેવી. તેમજ જાવંત્રી, જાયફળ, લવંગ શિંગોડા, કૌચબીજ, જાઇ, તમાલપત્ર, ધાણા, કસ્તૂરી, નાગબલા, દાડમની છાલ, ધોળુ ભોંયકોહોળુ, આસુંદરો, ગોખરૂ, કચોરા, જટામાસી, આમન, ચાતુર્જાત, શતાવરી, ત્રિકટુ, નાગરમોથ, ભીમસેની કપૂર, ત્રિફળા, સુવા, ડાભ અને કામ, એ ઔષધીઓનુ ચૂર્ણ લઇ તેને સીમળાની છાલના રસની ભાવનાઓ આપવી. પછી સર્વેનો પાક તૈયાર કરી, તે ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ ૨ તોલા સેવન કરવો, એટલે તેજ, અગ્નિવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ખાધા ઉપર યથેચ્છ દૂધ પાવું.

૩૮—પંચજીરકપાક.

કલોંજીજીરૂ, વરીઆળી, સુવા, અજમો, અજમોદ, ધાણા, મેથી, સુંઠ, પીંપર, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, શેરણી, ભોંયકોહોળાનુ ચૂર્ણ, કોષ્ટ અને કપીલો એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા; ગોળ ૪૦૦ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા અને ઘી ૩૦ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે પાક સુવાવડીના વ્યાધિ ઉપર પ્રશસ્ત છે, તથા સુવારોગ, યોનિરોગ, તાવ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાડુરોગ, કાર્શ્ય, તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—જીરૂ, શેરણી, ધાણા, વરીઆળી, બોર અજમો, રાઇ, બાવળ, કાસુંદરો, પીંપર, પીપળીમૂળ, અજમોદ, સુવા અને ચિત્રાના મૂળીઆ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; ધાણા ૧૬ તોલા, કચોરાં, તગર, કોષ્ટ તથા અજમો, એ ચાર ચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, અને દૂધ ૧૨૮ તોલા લઇ તેનો મંદ અગ્નિ ઉપર ધીરે ધીરે પાક સિદ્ધ કરવો આ પંચજીરક પાક સુવાવડી સ્ત્રીઓને ઘણોજ પ્રશસ્ત છે. આ પાક ગર્ભપ્રદ હોઇ વીસ પ્રકારના યોનિરોગ, વાતુરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, હલીમક, પાડુરોગ, દુર્ગંધી તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. આ પાકના સેવનથી સ્ત્રીઓના સ્તન પુષ્ટ અને ઉપર ઉપસેલા થાય છે. આ પાકનો સ્ત્રીઓએ નિત્ય ઉપયોગ કર્યાથી અલક્ષ્મી–મળવર્જિત થાય છે.

૩૯—પડવાસપાક.

૬૪ તોલા પડવાસ (શમીની ગાઠ), દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૧૨૮ તોલા, એ ત્રણે એકઠાં કરી મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવા. કિંચિત્ જાડુ થયા પછી તેમા ૬૪ તોલા મધ અને ૧૨૮ તોલા ખાંડ નાંખવી. જાડો થયા પછી તે પાકને ઘાના વાસણમા ભરી, તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, પીંપર, સાટોડી, દુધી, કૌચબીજ અને ગોખરૂ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા મજીઠ અને આસન એ બબ્બે તોલા, અક્કલકરો ૧ તોલો, ગુદ ૨ તોલા, નગોડનાં પાન કિંવા મૂળીઆં ચાર તોલા, નાગબલા, કલઇની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ એ આઠ આઠ માસા; ગળોનું સત્વ અને તવખીર એ બબ્બે તોલા, અને વાળો, ધોળુચંદન, જટામાસી, ભીમસેની કપૂર, વંશલોચન, જાયફળ, જાવંત્રી, કેસર અને રક્તચંદન (રતાંજળી) એ દરેક ચાર ચાર તોલા નાંખવું.

આ પાકના સેવનથી દમ, ઉધરસ, પાડુરોગ, પ્રમેહ, યોનિરોગ, રજોદોષ, પાંચ પ્રકારનો પ્રદર અને બહુ મૂત્રરોગનો નાશ થાય છે. સ્ત્રીઓને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે, બાળકોના અંગની વૃદ્ધિ થાય છે અને પુરૂષોને બળ અને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૪૦—પાષાણભેદપાક.

પાષાણભેદ ૬૪ તોલા લઇ, વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ગાયના ૫૦૨ તોલા દૂધમાં નાંખી, મંદાગ્નિ ઉપર મૂકી પાક હલાવતા હલાવતા જાડો કરવો. પછી એલચી, લવંગ, પીપર, જેઠીમધ, ગળો, હરડે, રેણુકબીજ, ગોખરૂ, અરડુસી, શરપંખો, સાટોડી, જવખાર, બહેડા, જટામાસી, સપ્તાંગુલ, કમળ, કલઇની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કપૂર, પિત્તપાપડો, કચોરા, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તજ તથા શિલાજીત એ પ્રત્યેક બબે તોલા તથા સાકર ૯૬ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી, દૂધ જાડુ થયા પછી તે સર્વ તેમાં નાખી, નીચે ઉતારી, ઠંડુ થયા પછી તેમા ૧૨૮ તોલા મધ નાખી સ્નિગ્ધ વાસણમાં તે પાક ભરી રાખવો. આ પાક અર્ધા તોલા પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો, અને તીક્ષ્ણ પદાર્થ તેલ વગેરે વર્જ્ય કરવુ. એટલે પાંચ પ્રકારની અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર મૂત્રાઘાત, પ્રમેહ, મધુમેહ, અધોરકત, બસ્તિગત અને કુક્ષિગત પિત્તનો નાશક તથા તીવ્ર અશ્મરીથી પીડિત માણસને આ પાક અત્યંત હિતકારક છે. જે ઔષધ બ્રહ્મદેવે બનાવ્યુ અને પવનને કહ્યુ તે આજ ઔષધ છે.

૪૧—ખંડપિપ્પલ્યવલેહ.

પીપરનુ ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાંનો રસ ૬૪ તોલા અને દૂધ ૨૫૬ તોલા, એ સર્વનો પાક કરી જરા પાતળો થાય ત્યારે તેમાં તજ, એલચી, તમાલપત્ર, હરડે, જીરૂ, ધાણા, નાગરમોથ, આવળકંટી તથા વંશલોચન, એ પ્રત્યેકનુ તોલો તોલો ચૂર્ણ અને શહાજીરૂ, સુંઠ, નાગકેસર, જાયફળ, મરી તથા ભીમસેની કપૂર, એ સર્વ અર્ધો અર્ધો તોલો નાંખી તેમાં ૧૨ તોલા મધ નાખી, આ પાક ઘીથી નીવડેલા વાસણમા ભરી રાખવો. તેમાથી સવારે બલાબલ જોઇ ખાવા આપવો. તે પાક અમ્લપિત્ત, મળબધ, અરૂચિ, ઉલટી, તૃષા, દાહ, શળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. આ રસાયન હૃદયને હિતાવહ છે.

બીજો પ્રકાર:—પીપર ૬૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા એ ત્રણે પદાર્થો એકઠા કરી કડાઇમાં ઉકાળી જાડુ થયા પછી તેમાં લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીપળીમૂળ, ધોળુચંદન, જેઠીમધ, વાળો તથા જાવંત્રી, એ પદાર્થો તોલો તોલો તથા મધ ૩૨ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી અગ્નિમાંદ્ય અને કૃશત્વ વગેરેનો નાશ થાય છે. આ પાક બળકર અને સ્ત્રી, વૃદ્ધ તથા તરૂણને વીર્યવર્ધક છે. તેમજ વિપુલ બળ આપનાર, દીપન અને પાચન એવો લેહ ઉધરસ, દમ, પ્રમેહ, ક્ષય, અતિતૃષા, કમળો, પાડુરોગ, ખસ, પ્લીહા, જીર્ણજ્વર, વાતરોગ, કફરોગ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—પીપર ૧૬ તોલા, ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાંનો રસ ૬૪ તોલા અને દૂધ ૩૨૦ તોલા એ સમગ્ર ઉકાળવું. જાડુ થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગરમોથ, ધાણા, સુંઠ, જટામાંસી, જીરૂ, શહાજીરૂ, હરડે અને આવળકંટી, એ પ્રત્યેક બાર બાર તોલા, મરી અને ખેરનો સાર એ છ છ તોલા નાંખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાક રોજ ત્રિફળાં અને મધમાં યથાશક્તિ સેવન કરવો; એટલે શળ, અરૂચિ, હૃદ્રોગ, ઉલટી અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે. આ ખંડપિપ્પલ્યવલેહ અગ્નિદીપક અને હિતાવહ છે.

૪૨-પિપ્પલ્યાદ્યવલેહ.

૬૪ તોલા પીપરનું ચૂર્ણ લઇ, તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં ઘી ૧૨૮ તોલા નાખી, મધના જેવું જાડું કરવું, પછી તેમાં સાકર ૧૯૨ તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી જાડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, પંચકોલ, મરી, તગર, જાયફળ,

જાવંત્રી, લવંગ, કાયફળ, અક્કલકરો, સમુદ્રશોષનાં બિયાં, અગર, જીરૂ શહાજીરૂ, સુવા, વરીઆળી, કચોરા, ધાણા, વાવડીંગ, તામ્રભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, વંગભસ્મ (કલઇની ભસ્મ), લોહભસ્મ, વંશલોચન તથા ભીમસેની કપૂર, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી નાખવું, પછી તે પાક ઉત્તમ પાત્રમાં ભરી રાખવો. આ પાકનું રોજ સેવન કરવાથી આયુષ્ય અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે. શુક્રવૃદ્ધિ થઇ ઉત્તમ પ્રકારે વાજીકરણ થાય છે વલીપલિત તથા કેશ ધોળા થવાથી મુક્ત થઇ ધાતુપુષ્ટિ થાય છે; અને સર્વ રોગથી મુક્ત થઇ મોટો બળવાન થાય છે શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઇ, બળ અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક યથાશક્તિ સેવન કરવાથી ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૨૦ પ્રકારના કફરોગ નાશ પામે છે. તેમજ ૧૮ પ્રકારનો કોઢ, ૨૦ પ્રકારનો પ્રમેહ; અરોચક રોગ, ગુલ્મ, ક્ષય, ઉધરસ, તમકાદિ સર્વે પ્રકારનો શ્વાસ, જીર્ણજ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અંડવૃદ્ધિ, પ્રદર, પાડુરોગ, વાતપિત્ત, વાતરક્ત, આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ, મેદારાગ, અપસ્માર, ઉન્માદ વગેરે રોગનો નાશ થાય છે. જેમ દેવતાઓને અમૃત હોય તેમ આ પાક માણસોને અમૃત તુલ્ય છે.

બીજો પ્રકાર:—પીપર ૬૪ તોલા, સાકર ૧૨૮ તોલા, ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા લઇ પ્રથમ દૂધમાં ઘી નાખી, તેમા પીપરનુ ચૂર્ણ નાંખી કઢવી. જાડું થયા પછી તેમાં સાકર અને મધ નાખવુ. પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા તથા નાગકેસર ચાર ચાર તોલા અને લોહભસ્મ ૧ તોલો નાખવાં. આ અવલેહ રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવા આપવો; એટલે ૧૮ પ્રકારના કુષ્ટ (કોઢ) રોગ, ૧૧ પ્રકારના ક્ષયરોગ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, પાંડુરોગ, નપુસકત્વ, અરૂચિ અને મદાગ્નિનો નાશ થઇઉત્તમ કાંતિ થાય છે અને ૧૦૦ સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે. આ શ્રેષ્ટ રસાયન અશ્વિની કુમારે કહેલું છે.

૪૩–પિપ્પલીપાક.

૬૪ તોલા પીપર લઇ તે દૂધમાં વાટવી; અને પછી તે પીંપર મંદાગ્નિ ઉપર ૨૫૬ તોલા ઘીમાં શેકવી. પછી ૨૫૬ તોલા ખાંડ લઈ તેનો પાક કરી તેમાં તે પીંપર નાંખવી. પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી તથા નાગકેસરનુ ચૂર્ણ બાર તોલા નાંખવું; અને તેની થેપલીઓ કરવી. આ પાક રોગીના દોષ અને ધાતુબળ જોઇ તે પ્રમાણે આપવો. તે ધાતુવર્ધક, બળકારક, હૃદયને હિતાવહ તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનાર છે. આ પાક જીર્ણજ્વર અને ક્ષયથી ક્ષીણ થએલા પુરૂષને પુષ્ટિકર હોઈ, ઉલટી, તૃષા, અરૂચિ, શ્વાસ, શોષ, જીભ્હારોગ, કમળો, હૃદ્રોગ, પાડુરોગ, પ્રદર, ત્રિદોષ, વાતરક્ત, સળેકમ અને આમવાતનો નાશ કરે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી અંગની વૃદ્ધાવસ્થા જઇ તરૂણપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—૬૪ તોલા પીપરનુ ચૂર્ણ લઇ તે ચોગણા દૂધમાં પચન કરવું પછી તેનો ગોળો થયા પછી તેને ૨૪૬ તોલા ઘીમાં શેકવો. પછી ૨૫૬ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં પીંપરનો ગોળો; અને એલચી, તજ, નાગકેસર, લવગ, જટામાસી, સુંઠ, મરી, પીંપર, નાગરમોથ, ચદન, તગર, ત્રિકટુ, જાવંત્રી, કેસર, જેઠીમધ, તલ, પારાની ભસ્મ અને રસસિંદૂર, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાંખી, જાડો થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા નાંખી, તે પાક અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવો. આ પાક વીર્યવર્ધક, પુષ્ટિકર, રૂચિકર, નેત્રોને હિતાવહ, અગ્નિવર્ધક, બળકારક, ધાતુવૃદ્ધિકર, વીર્યસ્તંભક અને વાજીકરણ કરનારો હોઇ, વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, ત્રિદોષ, ક્ષયરોગ, વાતરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—ઉપર કહેલા વજન પ્રમાણે ઘી, સાકર તથા પીંપરનો પાક કરી તેમાં ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર), લવગ, જાવંત્રી, જાયફળ, સફેદ મુસળી, કાળી મુસળી, કેસર અને વંશલોચન, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા તેમા નાખી, પાક બહુજ જાડો થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડો કરી, ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ સવારમા અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવા આપવો. આ પાક ષંઢત્વ, વણ, ક્ષીણત્વ તથા દુર્બળત્વનો નાશ કરે છે, અને સ્ત્રીસંગ કરનારા, વૃદ્ધને તથા જેનો સ્વર બદલાએલો છે એવા પુરૂષોને હિતાવહ છે.

૪૪—પીલૂ પાક.

૨૦૪૮ તોલા પીલૂના લીલાં ફળોનો રસ લઇ તે વસ્ત્રગાળ કરી વાસણમાં નાખી જાડો થાય ત્યાં સુધી આટવવો. પછી તેમાં ગોળ ૧૨૮ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને ચાતુર્જાત, લવંગ, સુંઠ, મરી, પીપર, જાવંત્રી તથા જાયફળનું ચૂર્ણ એકેક તોલો નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર પાક તૈયાર કરવો. આ પાક રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સુધી ખાવા આપવો, અને ભજીઆ, ખાટા ખારા તથા તીખા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. એથી વાતરોગ, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, પિત્તવિકાર, અગ્નિમાંદ્ય, કફરોગ, રક્તવિકાર, પીનસ, શોષ, દાહ, સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ તથા વિદ્રધિ રોગનો પણ નાશ થાય છે. આ પીલૂ પાક માણસોને સુખદાયી હોઇ સર્વ રોગનાશક છે.

૪૫—પુનર્નવાવલેહ.

પુનર્નવા (સાટોડી), ગળો અને દશમૂળ, એ સર્વે મળી ૩૨ તોલા લઇ, ૫૧૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો, પછી તેમાં આદુનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાંખી પચન કરવું પછી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, તમાલપત્ર, એલચી, તજ અને ચવક એ પ્રત્યેક ૧ તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી નાખવું. પછી તે અવલેહ નીચે ઉતારી, ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાંખવું. આ પાકના સેવનથી સોજો, શૂળ, ઉધરસ, દમ અને અરૂચિનો નાશ થઇ બળ, કાંતિ અને અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે.

૪૬—પૂગપાક.

નાગકેસર, નાગરમોથ, સુંઠ, ચંદન, મરી, પીપર, આવળકંટી, ચારોળી, તાલીમખાનું, રીસામણી, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, જીરૂ, શાહજીરૂ, શીંગોડા, વંશલોચન, જાવંત્રી, લવંગ, ધાણા અને વરીઆળી એ પ્રત્યેક એકેક તોલો; તથા સોપારી ૩૨ તોલા એ ઔષધો લઇ ચૂર્ણ કરી ૩૮૪ તોલા દૂધમાં બાફવું. પછી ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, આવળકટી ૧૬ તોલા અને શતાવરી ૧૬ તોલા એ પ્રમાણે તેમાં નાંખી મંદાગ્નિ ઉપર ફરી શિજવવું. પછી નિવડેલા વાસણમાં એ પાક ભરવો, અને શક્તિ પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો. આ પાક પ્રમેહ, જીર્ણજ્વર, અમ્લપિત્ત, રક્તસ્રાવ, મૂળવ્યાધિ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરનારો હોઇ પુષ્ટિ, વીર્ય, ગર્ભને આપનાર, મદનાશક તથા સ્ત્રીઓનો રક્તદોષ દૂર કરનાર છે.

બીજો પ્રકાર:—ઉત્તમ દક્ષિણી સોપારી ૪૦ તોલા લઇ કાતરીને તેને પાણીમાં પલાળી રાખવી. તે નરમ થયા પછી સુકવી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી સોપારીનાથી આઠગણું દૂધ લઇ તેમાં તેને ઉકાળી, ગાયનું દૂધ ૩૨ તોલા અને ખાંડ ૨૦૦ તોલા નાખી તે બધાનો પાક કરવો. પાક સારો સિદ્ધ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં એલચીદાણા, નાગબળા, બળદાણા, પીપર, જાયફળ, શિવલીંગી, જાવંત્રી, તમાલપત્ર, તજ, સુંઠ, વાળો, કાળોવાળો, નાગરમોથ, ત્રિફળા, વંશલોચન, શતાવરી, કૌચબીજ, કાળી દ્રાક્ષ, તાલિમખાનું, ગોખરૂ, ઉભી ભોરીંગણીનાં મૂળીઆં, ખારેક, ખીરણી, ધાણા, જેઠીમધ, શીંગોડા, જીરૂ, કલોંજીરૂ, અજમો, જટામાંસી, વરીઆળી, મેથી, ભોંયકોળુ, કાળી મુસળી, આસન, કચોરા, નાગકેસર, મરી, ચારોળી, સીમળાનાં બિયાં, ગજપીપર, કમળાક્ષ, ચંદન, રતાંજળી અને લવંગ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી નાંખવું. તેમજ પારાની ભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કસ્તૂરી અને ભીમસેની કપૂર એ યોગ્ય વિચાર કરી તે પાકમાં નાંખી તેના ૪ તોલા વજનના લાડુ બાંધી, તે બળાબળ જોઇ સેવન કરવા. જે માણસ રોજ આ રતિવલ્લભ પૂગપાકનું સેવન કરશે તે વીર્યવાન, બળવાન, હર્ષયુક્ત તથા પુષ્ટ થશે. વૃદ્ધ પુરૂષ પણ આ પાકના સેવનથી જુવાન જેવો થઇ પૂર્ણચંદ્રના જેવો સુંદર કાંતિમાન થશે.

૪૭—મહાકામેશ્વર પાક.

ઉપરના "પૂગપાક" મા ખુરાસાની અજમો, શુદ્ધ કરેલા ધતૂરાનાં બિયા, અક્કલકરો, સમુદ્રશોષ, જાયફળ, ખસખસ અને તજનુ ચૂર્ણ મેળવવુ, અને સર્વ ચૂર્ણના અર્ધે ભાગે ભાગ મેળવવી, એટલે આ કામેશ્વર પાક સિદ્ધ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—ધોળુ ચંદન, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, પીપર, સુઠ શતાવરી, નાગરમોથ, શિગોડા, કમળ, ચારોળી, બોર, આવળકટી, કમળાક્ષ, વંશલોચન, દ્રાક્ષ, જીરૂ, ધાણા, લવંગ, જાવંત્રી, શુદ્ધ લોહભસ્મ, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક બબ્બે તોલા, લીલા નાળીએરનુ કોપરૂ તથા સોપારી ૩૨ તોલા અને ગાયનુ દૂધ ૩૮૪ તોલા, એ પ્રમાણે લઇ એકત્ર પચન કરવું. પછી આવળકંટી તથા શતાવરી સોળ સોળ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી તે સર્વ ચૂર્ણ ઘીમા શેકી નાંખવું. કલઇની ભસ્મ ૨ તોલા અને ખાંડ ૪૦૦ તોલા લઇ તેનો પાક કરી તેમાં ઉપલી સર્વ જણસો નાખી, પાક સિદ્ધ કરી તે સવારે સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, વાતરોગ, પેટ ચડવુ, શૂળ, ક્ષીણત્વ, દૈન્ય, રક્તપ્રદર, મુખરોગ, મૂળવ્યાધિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કેશની અંદરનો રોગ, જરા (વૃદ્ધાવસ્થા), કુષ્ઠ, પિત્ત, અગ્નિમાંદ્ય અને હૃદ્રોગ દૂર થઇ પુષ્ટિ, બળ અને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

૪૮—ભલ્લાતક પાક.

૧૨૮ તોલા ભીલામાં લઇ તેના કકડા કરી તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં પચન કરવાં. સારાં પાકાં થયા પછી દૂધમાથી બહાર કાઢી નાખવાં. પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૬૪ તોલા સાકર નાખવી. હરડે, બહેડાં, આવળકટી, નાગરમોથ, મજીઠ, ધાણા, જીરૂ, ચાતુર્જાત, વાળો, જેઠીમધ, પદ્મકાષ્ટ, કેસર, લવંગ, જાયફળ, ભોયકોળુ, કમળ, વંશલોચન, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, ભીમસેની કપૂર અને ખેરસાર, એ સર્વેનું મળી ૩૨ તોલા ચૂર્ણ કરવુ પછી સર્વેનો પાક કરી તે રોજ ૪ તોલા ભક્ષણ કરવા આપવો. એટલે રક્તપિત્ત, કોઢ, દાદર, ખસ, ઝીણી ફોડકીઓની ખસ, વાતરક્ત, રક્તસ્રાવી વાતરક્ત, શરીરમા રોજ સણકા થતા હોય તે, બહેરાપણુ, શિથિલતા અને સર્વ પ્રકારના પિત્તરોગનો નાશ થાય છે.

૪૯—ભલ્લાતકાવલેહ.

સારાં પાકેલા અને ફોડેલા ભીલામા ૧૦૨૪ તોલા લઇ તેનો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો, અને તેમા કાઢાથી ચોગણુ દૂધ અને ચોથો ભાગ ઘી નાંખી ઘન થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, તેમા સાકર ૬૪ તોલા નાખી, ઘુંટી તેમને તેમજ સાત દિવસ રાખવો. પછી અગ્નિબળ જોઇ તેનુ સેવન કરવુ. આ પાકના સેવનથી સંપૂર્ણ ગુદારોગનો નાશ થાય છે, ધોળા વાળ કાળા થાય છે, દૃષ્ટિ ગરૂડના જેવી તીક્ષ્ણ કરે છે. કાંતિ ચંદ્રના જેવી, વેગ ઘોડાના જેવો, ઉત્તમ બળ, મોરના જેવો શબ્દ, અગ્નિ જેવી દીપ્તિ, તથા સ્ત્રીઓને પ્રિય, નિરોગી અને સોથી પણ વધારે વર્ષના આયુષ્યવાન કરે છે. આ પાક સેવન કરનારને—અન્ન, પાન, ગરમી અને મૈથુનની બાધી નથી. આ પાક ખાવાથી સંપૂર્ણ રોગોનો નાશ થાય છે. સર્વ પ્રકારના રસાયન મધ્યે આ પાક રાજાધિરાજ છે.

૫૦—મહાભલ્લાતક પાક.

કડવો લીમડો, ધોળી ઉપલસરી, જાસુંદી, કડૂ, ત્રાયમાણ, હરડે, બહેડાં, આવળકટી, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, બાવચી, ધમાસો, વજ, ખેરસાર, ચંદન, કાળીપાટ, સુંઠ, કચોરાં, ભારંગમૂળ, અરડુસી, કરીઆતુ, ઇંદ્રજવ, કાળી ઉપલસારા, કડવું ઇંદ્રવરણ, મોરવેલ, વાવડીંગ, અતિવિષ, ચિત્રકમૂળ, કાંસાળુ, ગળો અને નાગરમોથ એ એકેક ભાગ, અને પટોલપત્ર, હળદર, દારૂહળદર, પીપર, ગરમાળાની શીંગોનું મગજ, સાતવીણ, સરસવની છાલ, ચણોઠી, મજીઠ, કળીલાવી, રાસ્ના, સાટોડી, દતીમૂળ, બીલાની અંતરછાલ, ભાંગરો તથા કાંટાસરિઓ એ પ્રત્યેક બબ્બે ભાગ લઇ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ઉતારી લેવો. પછી ૧૦૦૦ ભીલામાં ફોડી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી,

આ કાઢો અને ઉપરના ઔષધોનો કાઢો એકત્ર કરવો; અને પુનઃ અગ્નિ ઉપર મૂકી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાંખી તેનો લેહ સિદ્ધ કરવો. તેમાં હજાર બિલામાંનાં બિયા નાંખવાં. પછી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળકટી, નાગરમોથ, વાવડીંગ, ચિત્રકમૂળ, ચંદન, સિંધવ, કોષ્ટ અને અજમો એ પ્રત્યેક ૪ તોલા; તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર એ ચાર ચાર તોલા નાંખી, ઘીના વાસણમાં ભરી તેમાં શુદ્ધ ગંધકનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાંખવું. આ ભલ્લાતક અવલેહ પ્રાણીઓના હિતને માટે શ્રી મહાદેવજીએ રચેલો છે. આ અવલેહ ગળોના કાઢાની સાથે સેવન કરવાથી ધોળો કોઢ, ઉદંબરકોઢ, ઋક્ષજીવ્હા, પુંડરીક, ચર્મદળ, વિસ્ફોટક, રક્તમંડળ, કાપાલિક, પામા, વિપાદિકા, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત, પાંડુરોગ, ફ્લ્હી, કૃમિ, ૭ પ્રકારના અર્શ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે. આ પાક સેવન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ભોજનમાં ગરમ અને ખાટા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. એટલે ગમે તેવા કુષ્ટો હશે તેનો પણ નાશ કરશે. જેને બિલામો સદે નહિ તેઓએ આ (બિલામાના) પાકો લેવા નહિ.

૫૧—ભારંગી હરીતકયવલેહ.

૪૦૦ તોલા ભારંગમૂળ, ૪૦૦ તોલા દશમૂળ અને મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા લઇ તે બધાથી ચોગણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તે સારા નવા વસ્ત્રથી ગાળી લેવો. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ ગોળ નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર લેહ તૈયાર કરવો. તે ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, ત્રિકટુ, ત્રિસુગંધ (તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી), એક તોલો અને જવખાર બે તોલા એ પ્રમાણે નાખવું. પછી રોજ તે અવલેહમાંથી એક હરડે અને ૨ તોલા અવલેહ ખાવા આપવો. એટલે દારૂણ શ્વાસ અને પાંચ પ્રકારની ઉધરસ દૂર થાય છે.

બીજો પ્રકાર—ભારંગમૂળ અને પંચમૂળ ૪૦૦-૪૦૦ તોલા અને પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઇ એનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો પછી તેમા મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા નાંખી પચન કરવી. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ જુનો ગોળ નાંખવો. જાડુ થાય એટલે નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા, ત્રિફળાં ૩૨ તોલા, સુંઠ, મરી, પીપર, એલચી, તજ, નાગકેસર અને તમાલપત્ર એ ચાર ચાર તોલા નાંખવાં. એના સેવનથી દમ, ઉધરસ, શોષ, હેડકી, એકાતરીઓ તાવ અને તીવ્ર પીનસ (સળેકમ)નો નાશ થાય છે. આ રસાયન અશ્વિનિકુમારે ઇંદ્રને કહેલુ છે.

૫૨—મદનવર્ધન મોદક.

ગોખરૂ, તાલીમખાનું, આમન, શતાવરી, કાળીમુસળી, કૌચબીજ, જેઠીમધ, લેંચી અને બળદાણાનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાંખી તેનો માવો કરવો, અને તેને ગાયના ઘીમાં શેકવો. પછી તેમાં ખાંડ નાંખી લાડુ બાંધવા ચૂર્ણથી આઠગણું દૂધ લેવું. ઘી ચૂર્ણના સમાન લેવું અને બધાંથી બમણી ખાંડ નાંખવી. બળાબળ જોઇ આપવો. એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૫૩—મધુપકવ હરીતકી.

સારી પાકી હરડે વીસ તોલા લઇ તે ૧૨૮ તોલા ગોમૂત્રમાં પચન કરવી. પછી કાંજી, દૂધ અને છાશ એ પ્રત્યેક ૧૨૮ તોલા લઇ તેમાં જુદાં જુદાં પચન કરવાં. પછી અંદરના ઠીલા કાઢી નાંખવાં, પછી સુંઠ, મરી, પીપર, અજમો, ઇંદ્રજવ, નાગરમોથ, વાળો, દાડમની છાલ, અમ્લવેતસ, ધાવડીનાં ફૂલ, જીરૂ, શાહજીરૂ, પીપર, જટામાંસી, મોચરસ, બીલાનું મગજ, સંચળ, સિંધાલુણ, પાષાણભેદ, જાંબુ અને કેરીની ગોટલીનું મગજ, અતિવિષ, કાળીપાટ, લવંગ અને જાયફળ એ સર્વ મળી હરડેના ચતુર્થાંશ લેવું. કોઠાનું મગજ, મંડુરભસ્મ અને લોહભસ્મ એ દશાંશ લેવી; અને તમામ ચૂર્ણોથી અર્ધી સાકર લેવી. પછી એ સર્વ ચૂર્ણ અને સાકરને મેળવી ઉપલી હરડેના ભરી સૂતરથી સારૂ વેષ્ટન કરવું. પછી એક વાસણમાં ઘાસ નાંખી તે ઉપર થોડા પાણીનો છંટકાવ કરી તેમાં તે હરડે ઘાલી મંદાગ્નિ

ઉપર એક પહોર સુધી શીજવવી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તે હરડે મધમા રાખી મૂકવી. એના સેવનથી સંગ્રહણી, પ્રમેહ, શ્વાસ, પાડુ અને આમવાતનો નાશ થઇ અગ્નિ વધે છે; ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—દશમૂળ, પીપર, ચિત્રો, કૌચબીજ, બહેડાં, કાયફળ, મરી, પીપળીમૂળ, રક્તરોહીડો, દંતીમૂળ, દ્રાક્ષ, જીરૂ, હળદર, દારૂહળદર, આવળકંટી, વાવડીંગ, અધેડી, કાકડાશિંગી, દેવદાર, સાટોડી, ધાણા, લવંગ, ગરમાળાની શીંગોની અંદરનું મગજ, ગોખરૂ, વરધારા, કાચકાનું મગજ, પુષ્કરમૂળ અને ખુરાસાની અજમો એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. પછી ૨૫૬ તોલા હરડે લઇ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા સારાં શીજવવાં. પછી તે ગુરૂપદેશ પ્રમાણે મધમા ૩ દિવસ રાખવા. પુન બહાર કાઢી બીજા પાંચ દિવસ મધમાં રાખવાં. પછી બહાર કાઢી વળી બીજા દસ દિવસ મધમાં રાખવાં. પછી બહાર કાઢી કોરાં કરી, ઘીના વાસણમાં મધ નાંખી તેમા નાખવાં. પછી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને પીપરનું ૩૨ તોલા ચૂર્ણ અને પૂર્વોક્ત કહેલા ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું. આ યોગ માણસોના હિતને માટે ધન્વંતરી મહારાજે કહેલો છે. આ પાકના ભક્ષણથી સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે. શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, મદ, તૃષા, અરૂચિ, અગ્નિમાંદ્ય, યકૃત, પથરી, અંડવૃદ્ધિ, વિષમજ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, દારૂણ વાતરક્ત વાતરોગ, બદ્ધગુદોદર, રક્તપિત્ત, વિષૂચિકા, કોઢ, મૂળવ્યાધિ, અપસ્માર, પાંડુરોગ અને કમળો વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૫૪—મુસળીપાક.

૩૨ તોલા કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ લઇ તે ૮૦૦ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૧૦૦ તોલા, ગુંદર ૧૬ તોલા, કોપરૂં ૧૨ તોલા, બદામ ૧૨ તોલા, ચારોળી ૧૨ તોલા; જાયફળ, લવંગ, કેસર, ત્રિફળા, જટામાસી, કૌચબીજ, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીપર, જાવંત્રી અને કેળનો કંદ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઇ સર્વેનો પાક કરી બબે તોલા વજનના લાડુ બાંધી તે ખાવા આપવા. તેથી કરી ધાતુક્ષીણતા, અશક્તતા, અગ્નિમાદ્ય, ઉધરસ, દમ, અરૂચિ, પાંડુરોગ, દુર્બળતા, વિષમજ્વર, સર્વે વાતરોગ, પ્રમેહ અને વલીપલિત રોગો દૂર થઇ, ક્ષીણ થએલાં ગાત્રો પુષ્ટ થાય છે; અને મનોહર કાંતિ થાય છે. આ મુસળીપાકના સેવનથી વાંઝણી સ્ત્રીને પણ પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

૫૫—બૃહન્મુસળીપાક.

૬૪ તોલા કાળીમુસળીનુ ચૂર્ણ લઇ તેનાથી આઠગણા દૂધમાં પચન કરવું. વ્યોષ, ત્રિજાત, શેરણી, વરીઆળી, શતાવરી, જીરૂ, અજમો, ચિત્રો, ગજપીપર, અજમોદ, પીપળીમૂળ, આવળકંટી, કચોરાં, ગોખરૂ, ધાણા, આસન, હરડે, સમુદ્રશોષના બિયાં, લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, નાગકેસર, તાલીમખાનું, બળદાણા, પેટારીનાં બિયાં, જીતાવણી, કૌચબીજ, જેઠીમધ, મોચરસ શિંગોડાં, કમળાક્ષ, વંશલોચન, વાળો, કંકોલ, અક્કલકરો અને ચંદન, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું સારા ચોખા ૮૨ તોલા લેવા. રસસિંદૂર, અભ્રકભસ્મ અને લોહભસ્મ એ પ્રત્યેક બબે તોલા લેવું. પછી સર્વે ઔષધોથી બમણી સાકર લઈ તેનો પાક કરી, તેમાં ઉપરનાં સર્વે ઔષધો નાંખી, પાક તૈયાર કરી બબે તોલા વજનના લાડુ બાંધવા. પછી શુભ દિવસ જોઇ ઇષ્ટ દેવતાનું પૂજન કરી, રોજ એક લાડુ સેવન કરવો; અને તે ઉપર થોડું દૂધ પ્રાશન કરવું. તેથી કરી અગ્નિમાંદ્ય, ગુલ્મ, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ શ્વાસ, ઉધરસ, વ્રણરોગ, ક્ષય, કમળો, પાંડુરોગ, ધાતુક્ષીણતા, માંદ્ય, વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, ષંઢત્વ, પ્રદર, શુક્રદોષ, ઉર:ક્ષત, રજોદોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, મૂતરખડો, પ્રમેહ, મલબદ્ધરોગ, કૃશત્વ, દુર્બળત્વ, ગર્ભિણીના રોગ અને વાતરક્તનો નાશ થાય છે. તેમજ એના સેવનથી અગ્નિવૃદ્ધિ કાંતિવૃદ્ધિ, તેજોવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ વલીપલિત રોગનો નાશ થાય છે. ક્ષીણવીર્ય પુરૂષ અને સ્ત્રીઓને માટે અશ્વિનીકુમારે આ પાક નિર્માણ કરેલો છે. શુક્રવૃદ્ધિ કરનાર આ પાકના કરતાં ઉત્તમ બીજો કોઇ પાક નથી.

૫૬—મેથીપાક.

મેથી અને સુંઠ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા લઇ તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ૫૧૨ તોલા દૂધમાં ૩૨ તોલા ઘી નાંખી તેમાં તે ચૂર્ણ નાંખી, એકત્ર જાડું થાય ત્યા સુધી પાક કરવો. તેમાં ૨૫૬ તોલા ખાંડ નાંખી ફરીથી મંદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવું. પાક સારો થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી મરી, પીપર, સુંઠ, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, અજમો, જીરૂ, ધાણા, કલોંજીજીરૂ, વરીઆળી, જાયફળ, કચોરાં, તજ, તમાલપત્ર અને નાગરમોથ એ પ્રત્યેક ૪ તોલા, સુંઠ ૬ તોલા અને મરી ૬ તોલાનું ચૂર્ણ તેમાં નાંખી હલાવી રાખી મૂકવું. આ પાકને મેથીપાક કહે છે. આ પાક ચાર તોલા કિંવા શક્તિ પ્રમાણે સવારે ભક્ષણ કરવો. આ પાક આમવાત, અન્યવાતરોગ, વિષમજ્વર, પાડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શિરોરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, ધૂપણી અને સૂતિકારોગ એ સર્વે રોગોનો નાશ કરે છે, એમાં સંશય નહિ. આ પાક શરીર પુષ્ટ કરનાર બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર છે.

બીજો પ્રકાર:—૮૦૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘીમાં ૬૪ તોલા મેથીનું ચૂર્ણ નાંખી, મદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. મધના જેવું જાડુ થયા પછી તેમા સાકર ૧૯૨ તોલા, તથા મધ ૬૪ તોલા નાંખવું. તેનો સારો પાક થયા પછી તેમાં ચાતુર્જાત ૪ તોલા; તથા પંચકોળ ૫ તોલા, અને જીરૂં ૬ તોલા નાંખવુ, અને અગ્નિબળ જોઇ રોજ ૪ તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો. તેથી કરી આમવાત, સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, જ્વર, વિષમજ્વર, પાડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શીતપિત્ત, શીરોરોગ, નેત્રરોગ, પ્રદર તથા સુવારોગનો નાશ થાય છે; અને શરીરની પુષ્ટિ થઇ બળ વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

૫૭—મેથી મોદક.

ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, જીરૂ, શહાજીરૂ, ધાણા, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, અજમો, સિંધવ, સંચળ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, તજ, એલચી, જાયફળ, જાવત્રી, લવંગ, મોરમાંસી, બીમસેની કપૂર અને ધોળુ ચદન આ ઔષધોનુ ચૂર્ણ કરવું; અને તે ચૂર્ણના સમાન મેથાનું ચૂર્ણ (ઘામાં શેકી) લેવું. પછી બધા ઔષધોથી બમણો જૂનો ગોળ લઇ તેને મેળવી, તેના લાડુ બાધી અગ્નિબળ જોઇ ખાવા આપવા. એના સેવનથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ મેદોરોગ, શ્વાસ, સ્વરભગ અને વીસ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે. બળ અને વર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને સ્ત્રીઓ વિષે ઉત્સુકતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ મેથીમોદક ગહનનાથે કહેલો છે.

૫૮—લવંગપાક.

૬૪ તોલા લવંગ લઇ તે ૪૦૯૬ તોલા ગાયના દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર દૂધ ઉકળે ત્યાં સુધી શીજવવું. પછી નીચે ઉતારી તેમાં સાકર ૯૮ તોલા અને જાયફળ, કંકોળ, પીપર, સુંઠ, મરી, ત્રિફળાં, હળદર, દારૂહળદર, એલચી. તગર, કેસર, જાવંત્રી, આસન, પુષ્કરમૂળ, પીંપળીમૂળ, બળદાણા અફીણ, લવગ, અતિવિષ, ગોખરૂ, બીમસેની કપૂર, ખુરાસાની અજમો, ચત્રક અને નાગકેસર એ દરેક તોલો તોલો તથા પારદભસ્મ (પારાની ભસ્મ), તાંબાની ભસ્મ એ દરેક ચાર ચાર માસા નાંખી, આ પાક રોજ બબે તોલા સેવન કરવો; તથા તે ઉપર ગાયનું દૂધ પ્રાશન કરવું. એટલે તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ વીર્યસ્તભન થાય છે. તેમજ પાંચ પ્રકારના ઉધરસ, શ્વાસ, ગુલ્મ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, મૂતરખડો, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાતરોગ, અર્બુદ, પિત્તપ્રદર, કુષ્ટ, હેડકી, નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ, અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ બ્રહ્માજીએ નિર્માણ કરેલો અને સર્વે પાકોમાં શ્રેષ્ઠ છે. આ પાકના સેવનથી શૈત્ય તત્કાળ દૂર થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—લવંગ ૩૨ તોલા, ગાયનું દૂધ ૫૧૨ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, અને ખાંડ ૨૪ તોલા લઈ મદાગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરવું. પછી તેમાં ચિત્રકમૂળ ૪ તોલા, એલચીદાણા, અને ચદન બબે તોલા; રસકપૂર (શુદ્ધ), અગર અને તગર એ તોલો તોલો નાંખવું. તેમજ

પંચામૃત, (સુંઠ, કાળીમુસળી, ગળોનું સત્વ, શતાવરી અને ગોખરૂ) એ પદાર્થો નાંખી પાક તૈયાર કરવો. રોગથી અતી જર્જર દેહ થએલો હોય એવા પુરૂષે આ પાકનું સેવન કરવાથી ક્ષય, મહાશ્વાસ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, વલીપલિત અને અન્ય રોગનો નાશ થાય છે.

૫૯—લસુનપાક.

૬૪ તોલા લસણ ગંધ જવા માટે રાત્રે છાશમાં પલાળી રાખી, સવારે તેમાંથી કાઢી વાટી ગાયના ૫૧૨ તોલા દૂધમાં બાફવું. પછી તે જાડુ થયા પછી તેમાં ઘી ૩૬ તોલા, રાસ્ના, શતાવરી, અરડુસી, ગળો, કચોરાં, સુંઠ, દેવદાર, વરધારા, અજમો, ચિત્રક, સુવા, પુનર્નવા, ત્રિફળાં, પીંપર અને વાવડીંગ એ પ્રત્યેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ નાંખી, ઠંડુ થયા પછી ૩૨ તોલા મધ નાંખી પાક તૈયાર કરવો. પછી તેમાંથી ખાંડની સાથે થોડો ખાવા આપવો, તે પાક આઢ્યવાત, હનુગ્રહ, આક્ષેપક, ભગ્નવાત, કટિવાત, ઉરૂસ્તભ, હૃદ્રોગ, મર્વાંગવાત, સંધિભંગવાત તથા ૮૦ પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે. આ પથ્યકારક લસણપાક વર્ણકર છે; અને આયુષ્ય તથા પુષ્ટિ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—લસણ સારૂં છોલી તે ૬૪ તોલા લઇ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં ૧૬ તોલા ઘી નાંખી શીજવવું. તેનો સારો પાક થઇ મધુવર્ણ થાય, એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા ઘી નાંખી ૧૨૮ તોલા ખાંડ; તથા સુંઠ, મરી, પીંપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, વાવડીંગ, હળદર, દારૂહળદર, શેરણી, વરધારા, પોખરમૂળ, અજમો, લવંગ, દેવદાર, સાટોડી, ગોખરૂ, કડવો લીમડો, રાસ્ના, સુવા, શતાવરી, કચોરાં, આસન અને કૌચબીજ એ પ્રત્યેકનું એક એક તોલો ચૂર્ણ નાંખી પાક તૈયાર કરવો. આ લસુનપાક અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવો. એ સંપૂર્ણ વાતરોગ, શૂળ, અપસ્માર, ઉર:ક્ષત, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, ઉલટી, પ્લીહા, અડવૃદ્ધિ, કૃમિ, મલબદ્ધતા, આનાહવાત, સોજો, અગ્નિમાંદ્ય, બળક્ષય, હેડકી, દમ, ઉધરસ, અપતંત્રકવાત, ધનુર્વાત, અંતરાયામ, પક્ષાઘાત, અપતાનવાયુ, અર્દિતવાયુ, આક્ષેપકવાત, કુબ્જવાત, હનુગ્રહ, શિરોરોગ, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી, ખલ્લીવાત, પંગુવાત, સંધિવાત, બહેરાપણું અને સંપૂર્ણ પ્રકારનાં શૂળનો અતિ જલદી નાશ કરે છે. આ લસણપાક વાતવ્યાધિરૂપ હાથીનો સિંહની પેઠે નાશ કરે છે તથા કફવ્યાધિને શાંત કરી બળ અને પુષ્ટિ આપે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી વાતાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

૬૦—લક્ષ્મીવિલાસાવલેહ.

જાવત્રી, લવંગ, એલચી, અંકોલની છાલ, મરી, નખલા, હરડે, નસોતર, સુંઠ, શતાવરી, કેસર, ચંદન, ખુરાસાની અજમો, કચોરા, શીંગોડા, તજ, મોરમાસી અને કસ્તૂરી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઇ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તેમા તૃતીયાંશ સુગંધિ અત્તર મેળવવુ. ૨૦ તોલા શુદ્ધ કરેલી ભાંગ નાંખવી. બે માસા લઘુ તેલ (?) નાખવું. પછી સાકર, ગુલાબનાં ફૂળ અને ગુલાબનું પાણી નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ વૃષ્ય, બળકર અને અગ્નિદીપક છે.

૬૧—વાસાખંડ.

અરડુસીનાં પાન ૪૦૦ તોલા લઇ તે આઠગણા પાણીમાં કઢવી, ચતુર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી કઢવી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, પીંપર ૮ તોલા, અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તે રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવો અને તે ઉપર ખુશીમાં આવે તે પદાર્થોનું ભોજન કરવું; એટલે રક્તપિત્ત, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વિદ્રધિ, ઉદરરોગ, ગુલ્મ, તૃષા, હૃદ્રોગ અને પીનસનો નાશ થાય છે. (કોઇક જગાએ વંશલોચન ૧૬ તોલા નાખવુ એવો રિવાજ છે.)

બીજો પ્રકાર:—અરડુસી, ભોરીંગણી, હરડે, આવળકટી અને દશમૂળ, એ ઓષધિ લઇ એમાં આઠગણું પાણી લઇ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી રાખવો. પછી તેમા સમભાગ ગોળ નાખવો તેમજ સુંઠ, મરી, પીંપર, બળદાણા, કાળીમુસળી, ચાતુર્જાત, અજમો, શીંગોડાં, બીલાની અંદરનું મગજ, હળદર, ખેરનો ગુંદ, શતાવરી

જાયફળ, માયફળ, કંકોળ, અક્કલકરો, કાળુનસોતર, અજગંધ, જાવંત્રી, ફટકડી અને ગહુલા એ ઓષધો ગોળનો પાક થયા પછી તેમાં નાખવા, પછી મધ અને ઘી નાંખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાકના સેવનથી ઉધરસ અને દમ દૂર થઈ બળ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા કામ વૃદ્ધિ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—અરડુસીનો રસ ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, સાકર ૩૨ તોલા, પીપર ૮ તોલા અને ઘી ૮ તોલા, એનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તે આપવો. આ અવલેહ બાળકોને હિતકર હોઇ શોષ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ અને ઉરઃક્ષત રોગનો નાશ કરે છે.

ચોથો પ્રકાર:—અરડુસીનાં પાન ૪૦૦ તોલા લઇ તે આઠગણા પાણીમાં કઢવી ચતુર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા અને પીપરનું ચૂર્ણ ૮ તોલા નાખી કઢવી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી ને નાગકેસર) ચાર તોલા નાખી તે પાક રોજ બે તોલા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, પિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષયનો વિશેષે કરી નાશ થાય છે.

૬૨—વિજયાપાક.

ભાંગ સારી રીતે ધોઇ નાંખી તેનો કાઢો કરી તે ૮૦૦ તોલા લેવી; અને દૂધ ૪૦૦ તોલા લઇ તેમાં નાંખી કઢવી, જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં ખાંડ ૮૦ તોલા, ચાતુર્જાત, લવંગ, વ્યોષ, અક્કલકરો, જાયફળ, જાવંત્રી, આસન, સાટોડી, દુધી, કૌચબીજ અને ચવક એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું; અને સારી પેઠે કઢવી એ સર્વેનો અવલેહ જેવો જાડો પાક થયા પછી સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. પછી તે રોજ બે તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી ધાતુપુષ્ટ થઈ પુષ્કળ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે; અને દુસ્તર પ્રમેહ, સર્વ પ્રકારનો અતિસાર, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, સ્ત્રીઓનો પ્રદર અને યોનિશૂળ ઇત્યાદિ સર્વે રોગોનો નાશ થઇ વીર્યસ્તંભન થાય છે. (કોઇ જગોએ ચવકની જગોએ બળદાણા લેવાનો રિવાજ છે.)

૬૩—વિદારીપાક.

૬૪ તોલા ધોળા ભોંયકોળા (છુંદવાથી જેમાંથી સફેદ દૂધ નીકળે છે તે)નું ચૂર્ણ લઈ તે ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૧૬ ગણા દૂધમાં તે પચન કરવું. મધના જેવું લાલ થયા પછી તેમાં જાવંત્રી, જાયફળ, પીપર, એલચીદાણા, સુંઠ, ધાણા, જીરૂ, અગર, કેસર, વાવડીંગ, શતાવરી, બળદાણા અને ચણોઠીનાં મૂળીઆં એ સર્વે તોલો તોલો નાખવા. અને ઠંડુ થયા પછી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાંખવી. આ પાક રોજ ચાર ચાર તોલા આપવો; અને તે ઉપર જુના ચોખાનો ભાત કરીને ખાવા આપવો. તેથી કરી પુષ્કળ બળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ સ્ત્રીઓનો પ્રદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ અને બહુમૂત્રના રોગો દૂર થાય છે.

૬૪—વ્યાઘ્રીહરીતકી અવલેહ.

ભોંરિંગણીનાં પંચાંગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઇ સર્વેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તે ગાળી લઇ તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાંખી પુનઃ કઢવી. નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં ત્રિકટુ ૧૨ તોલા, મધ ૨૪ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા, એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાખવું. આ અવલેહ અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવો; એટલે વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થએલી ઉધરસ, ક્ષત, કાસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત અને ૧૧ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થાય છે. આ રસાયન ભૃગુ ઋષિએ કહેલું છે.

૬૫—શતાવરીપાક.

શતાવરીનાં મૂળીઆંનો કલ્ક કરી લેવો, અને કલ્કથી ચોગણું દૂધ, દૂધના સમભાગ ગાયનું ઘી અને કલ્કના સમભાગ સાકર લઇ ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી પચન કરવું. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ તે બે તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, ક્ષય અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

૬૬–શાલપાક.

દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને આસુંદરાની છાલનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, એ બે એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવું. પછી તેમાં ૬૪ તોલા ગોળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, જાયફળ, નાગરમોથ, વંશલોચન, ધાણા, સુંઠ, મરી, પીપર, આસન, હરડે અને લોહભસ્મ મિશ્ર કરી સેવન કરવું; એટલે હૃદ્રોગ, ક્ષય, શોષ, વાતરોગ, હિક્કા, રક્તદોષ, વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, શિરોત્રિપાક, ઇત્યાદિ સર્વ રોગનો નાશ થશે.

૬૭–સુંઠયવલેહ.

સુંઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા; અને જાયફળ, લવંગ, તજ, તમાલપત્ર. એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીપર અને ચીત્રો એ તોલો તોલો લઇ, માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિ ઉપર લેહ સિદ્ધ કરવો. તે પાક ઠંડો થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા નાખવું. આ પાક બાળક અને વૃદ્ધને પણ આપવો. આ પાક વીર્યવર્ધક, વાજીકરણ, બુદ્ધિ, કાંતિ અને બળને આપનાર હોઇ, સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

૬૮–સુંઠીખંડ.

સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઇ કઢી અને એનો ગોળો કરવો. પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઇ તેનો પાક કરવો; અને સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઇ તેનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવવું, પછી શક્તિ પ્રમાણે તે ચૂર્ણ ખાવા આપવું. તે ચૂર્ણ આમવાત શમાવનાર, ધાતુપુષ્ટિ કરનાર; બળ, આયુષ્ય અને તેજને આપનાર અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરનાર છે.

બીજો પ્રકાર:—સુંઠ ૪૦૦ તોલા ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૪૦૯૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, અને સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપળીમૂળ, કૃષ્ણાગરૂ, જાવત્રી, જાયફળ, કચોરા, પાષાણભેદ, તામ્રભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, મંડૂર, લોહ અને કાંત એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર એનો લેહ સારી રીતે સિદ્ધ કરવો. આ લેહ બળ, વર્ણ, આયુષ્ય, વલીપલિત તથા આમવાતનો નાશ કરે છે; અને ઉત્તમ કાંતિ બનાવે છે.

૬૯–સુંઠીપાક.

સુંઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૧૨૮ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા અને ઘીથી ચોગણું દૂધ લઇ સર્વેનો મંદાગ્નિ ઉપર પાક કરી તે પાક ઘટ્ટ થયા પછી સેવન કરવો, એટલે મસ્તકશૂળ, અર્દિતરોગ, સૂર્યાવર્ત, હનુકંપ, મન્યાસ્તંભ, ગ્રહગ્રહ, વાતરોગ અને કફાદિક અન્ય રોગોનો નાશ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—૪૦૦ તોલા સારી દળદાર સુંઠ લઇ, ચૂર્ણ કરી ચોગણા ગાયના અથવા બકરીના દૂધમા કઢવી અને તેનો ગોળો કરવો. પછી ચાતુર્જાત, લવંગ, કેસર, પીપર, અમ્લવેતસ, જીરૂ અને શહાજીરાનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાંખવું. આ પાક શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવા આપવો; એટલે ગુલ્મ, અરૂચિ, સોજો, શૂળ, કૃમિ, નપુંસકત્વ અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—૩૨ તોલા સુંઠનું ચૂર્ણ લઇ તે ૨૫૬ તોલા દૂધમાં પચન કરી ગોળો કરવો. પછી સાકર ૬૪ તોલા લઇ, પાક કરી તેમા તે સુંઠનો ગોળો અને લવંગ તથા ચાતુર્જાત બબે તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી મસ્તકરોગ, પીનસ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૭૦–શેવંતીપાક.

ધોળી શેવંતીનાં ફૂલ એક હજાર લઇ, તે ૧૧૮ તોલા ઘીમાં શેકવાં. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૧૬ તોલા, કાળી દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા, ગળોનું સત્વ, તવખીર, ધોળું જીરૂ, સીસાની અને કલઈની ભસ્મ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા પ્રમાણે લઇ, સર્વ ઔષધો એકત્ર કરી વાલભાર

ભીમસેની કપૂર તેમા મેળવીને વાસણમા ભરી રાખવો. પછી તેમાંથી રોજ અર્ધા તોલા પ્રમાણે પાક સેવન કરવો. પથ્ય પાળવી. એના સેવનથી જીર્ણજ્વર, રાત્રિજ્વર, મસ્તકરોગ, રક્તપ્રદર, રક્તજ્વરોગ, કોઢ, નેત્રરોગ અને મુખરોગનો નાશ થાય છે. (આજ રીતે ગુલાબના ફૂલનો પાક કરવાથી તેના ગુણ પણ ઉપર પ્રમાણે થાય છે.)

૭૧—શ્રીફળ પાક.

ખીલાની ઉપરની છાલ કાઢી નાંખી, તે ૬૪ તોલા લઇ દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલામાં તે પકવ કરવું પછી તેમાં સુંઠ, મરી, પીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને લવંગ અર્ધો અર્ધો તોલો અને સર્વ ઔષધીના સમાન સાકર લઇ પાક તૈયાર કરી, તે રોજ બે તોલા સેવન કરવો. એના સેવનથી લોહી પડે છે તે, તથા રક્તપિત્ત વાતરોગ, ક્ષય, રક્તપ્રમેહ, રક્તદોષ અને યોનિરોગ દૂર થાય છે. તુષ્ટિ અને પૃષ્ટિ થઇ કામ પ્રદીપ્ત થાય છે અને ધાતુવૃષ્ટિ થાય છે; તથા પીડાકારી મૂત્રખડાનો નાશ થાય છે. આ પાક સેવન કરનારે દુગ્ધપાન અવશ્ય કરવું; તથા મધુર આહાર સેવન કરવો.

૭૨—શ્લેષ્માતકયવલેહ.

પાકેલાં ગુંદાંમાંના બિયાં કાઢી નાંખી, તેને તડકામાં સુકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૬૪ તોલા લેવું, તેટલીજ સાકર લેવી. તેમજ તાલીમખાનુ, ગોખરૂ, કાળીમુસળી, શતાવરી, કૌચબીજ, આસન, ધોળા બોયકોળાનુ ચૂર્ણ ત્રિકટુ ત્રિસુગંધ, જાયફળ, લવંગ, કેસર, જાવંત્રો, સમુદ્રશોકના બિયા અને ખુરાસાની અજમો તોલો તોલો અને કસ્તૂરી ૩ માસા લેવી. પછી સર્વેનો પાક કરી તે પાક મધ અને ઘીના સાથે સવારે અને સાંજે શક્તિ પ્રમાણે એક અથવા બે તોલા સેવન કરવા આપવો. તેલવાળા અને ખાટા પદાર્થો ખાવામા વર્જ્ય કરવા. પાન ખાવા આપવુ. ઠંડું પાણી પાવુ. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી આ પાકનું સેવન કરવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, ષંઢત્વ દૂર થાય છે, બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, વૃદ્ધ માણસ જુવાન જેવો થાય છે; તેમજ પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, ક્ષય, જીર્ણજ્વર, અરૂચિ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે.

૭૩—સુરણપાક.

ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં અથવા ફળ, નાગરમોથ, સુંઠ, દંતીમૂળ, હરડે, નસોતર, કચોરા, વાવડીંગ, ગોખરૂ, ચિત્રક, અને માલકાંકણી, એ દરેક બબે તોલા લેવુ. સુરણ ૩૨ તોલા, વરધારો ૧૬ તોલા અને ભિલામા ૧૬ તોલા લઇ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સર્વેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી ૨૫૮ તોલા ગોળ લઇ, તે કાઢામાં નાંખી પુનઃ પકવ કરવો. સારો પાકો થયા પછા તેમાં ચિત્રાના મૂળીઆં, નસોતર, દંતીમૂળ તથા માલકાંકણી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને ત્વોષ, એલચી, મરી તથા તજ એ પ્રત્યેકનું બાર બાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું. પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમા મધ ૧૨૮ તોલા નાખવુ. આ પાકને બાહુ શાલગુડ પાક કહે છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ પ્રકારના મૂળવ્યાધિના રોગ, ગુલ્મવાત, ઉદરરોગ, આમવાત, સળેકમ, સંગ્રહણી, ક્ષય, પીનસરોગ, હલીમક, પાંડુરોગ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. આ પાક રસાયન (જરા વ્યાધિ દૂર કરનાર) છે.

બીજો પ્રકારઃ—નસોતર, માલકાંકણી, દંતીમૂળ, ગોખરૂ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, કચોરાં, ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં, સુંઠ, નાગરમોથ અને હરડે એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, તથા ભિલામાં ૩૨ તોલા, વરધારો ૩૨ તોલા અને સુરણ ૬૪ તોલા લઇ, તે સર્વેનો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમા ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તેમાં ૬૦૪ તોલા ગોળ નાંખવો; અને કડછીને ચોટે ત્યાંસુધી તે પાક કરવો. પછી નીચે ઉતારી તેમા નસોતર, માલકાંકણી, સુરણ અને ચિત્રકમૂળ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, અને એલચી, તજ, મરી તથા નાગકેસર, એ પ્રત્યેક ૨૪ તોલા નાંખવું. આ પાકના સેવનથી અજીર્ણ, ક્ષીણત્વ, પાચ પ્રકારનો ગુલ્મ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક, અને સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ નાશ પામે છે. આ રસાયન બુદ્ધિની પુષ્ટિ કરનારૂં છે, અને મૂળવ્યાધિ રોગોનું નાશ કરનારૂં છે. આ પાકને બાહુ શાલગુડ કહે છે.

૭૪-સૌભાગ્યસુંઠીપાક.

સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને સુંઠ, મરી, પીંપર, તજ, એલચી તથા તમાલપત્ર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાંખી લેહવિધિ પ્રમાણે પાક તૈયાર કરવો. આ પાકને સુંઠી રસાયન કિંવા સુંઠ કહે છે. આ રસાયન આમવાતનો નાશ કરી કાંતિને સારી કરે છે; તથા ધાતુ, બળ અને આયુષ્ય આપે છે અને વલીપલિત અને વંધ્યત્વનો નાશ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—ઘી ૬૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા, એ પ્રમાણે લઇ અંદર સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૦ તોલા નાંખી ગોળના પાક જેવો પાક કરવો તેમાં ધાણા ૧૨ તોલા, વરીઆળી ૨૦ તોલા, વાવડીંગ ૪ તોલા, જીરૂ ૪ તોલા અને સુંઠ, મરી, પીપર, નાગરમોથ, તમાલપત્ર, નાગકેસર તથા બારીક એલચી, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા નાંખવું, અને પચન કરવું. આ પાકને નાગરખંડ કહે છે. આ પાક સ્ત્રીઓને ઉત્તમ બળદાતા છે. આ પાક તૃષા, ઉલટી, તાવ, દાહ, શોષ, ઉધરસ, પ્લીહા, કૃમિ અને મંદાગ્નિનો નાશ કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા તથા શતાવરી, જીરૂ, સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમો, વરીઆળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરમોથ એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાંખી પચન કરવું લેહના જેવું થાય એટલે સિદ્ધ થયું જાણવું તેને ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો, અને અગ્નિ તથા બળ જોઇ સેવન કરવા આપવો. સુવાવડીએ તો વિશેષે કરીને સેવન કરવો. એના સેવનથી બળ, વર્ણ, અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ વલીપલિતનો નાશ થાય છે. આ પાક વયઃસ્થાપક, હૃદ્ય અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે; અને આમવાત, મસ્તકશૂળ તથા સુવારોગનો નાશ કરનારો છે.

ચોથો પ્રકાર:—સુંઠનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઇ, તે ૧૦૨૪ તોલા બકરીના ઉકાળેલા દૂધમાં નાંખી તે દૂધ ગોળો થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે સુંઠનો ગોળો અને ચાતુર્જાત, નાગરમોથ, વંશલોચન, મરી, ધાણા, જીરૂ, શાહજીરૂ, વરીઆળી, અક્કલકરો, સુંઠ, લવંગ, શતાવરી, કાળી મુસળી, મરી, પીપર, કોચબીજ, ષટ્કટુ, સુંઠ, મરી, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, અને ચવક, જાયફળ, જાવત્રી, શીંગોડાં, વરધારો, નસોતર, કમળાક્ષ, ત્રિફળા, બલાત્રય, વાળો, આસન, ધોળું ચંદન, અગર, વરીઆળી, અજગાધ, વગડાઉ તુલસીનાં બિયાં, કાળી દ્રાક્ષ, અક્રોડ, કમળ, અજમોદ બદામ, કોપરૂ, ભીમસેની કપૂર, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, કલાઇનીભસ્મ, તામ્રભસ્મ, શિલાજીત અને સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી પાક તૈયાર કરવો આ પાકને નાગરખંડ કહે છે આ પાક સવાર સાંજ શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવો આ પાક સ્ત્રીઓને ઘણો હિતાવહ છે. એના સેવન ઉપર પથ્યાપથ્યની વિશેષ સંભાળ રાખવાની જરૂર નથી એના સેવનથી ક્ષય, પાંડુરોગ, ઉધરસ, દમ, મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી, રક્તગુલ્મ, પ્રદર, સોમરોગ, દુગ્ધક્ષય, (દૂધ ન આવવું તે), મૂત્રકૃચ્છ્ર, કમળો, ગલરોગ, પિત્તરોગ, વાતરોગ અને સૂતિકારોગનો નાશ થાય છે. આ સૌભાગ્ય સુંઠીપાક અશ્વિનિકુમારે નિર્માણ કરેલો છે, અને તેનું સેવન કરનારને ઉત્તમ ગુણકારી છે સ્ત્રીઓને એના સેવનથી પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

પાંચમો પ્રકાર:—૧૯૨ તોલા સુંઠનું ચૂર્ણ લઇ તે ૧૯૨ તોલા ઘીમાં શેકી નાંખવું. પછી તાંબાની અથવા લોઢાની કડાઇમા ચોગણું દૂધ અને સમભાગ સાકર નાંખી તેમાં પચન કરવી. પછી તેમાં જાયફળ, ત્રિફળા, જીરૂ, શાહજીરૂ, ધાણા, વરીઆળી, એલચી, પીપર, નાગરમોથ, વાળો, દ્રાક્ષ, ભોંયકોળું, ચંદન અને ખારેક એ પ્રત્યેક બબે તોલા, લીલા નાળીએરની અંદરનું કોપરૂં ૩૨ તોલા, શિલાજીત ૮ તોલા, લોહભસ્મ ૮ તોલા, સુવા ૧૬ તોલા, ચારોળી ૧૬ તોલા અને નસોતર ૩૨ તોલા; એ પ્રમાણે નાખવું. સર્વ ઔષધોનો એક પિંડ થયા પછી તેમાં સુગંધી પદાર્થ કેસર વગેરે નાંખવા. આ સુંઠીપાક મહાદેવજીએ પાર્વતીજી પ્રત્યે કહેલો હતો, તથા તેજ પાક નારદે બ્રહ્માના મુખથી સાંભળ્યો હતો. આ પાકના સેવનથી બળ, કાંતિ, સૌભાગ્ય, બુદ્ધિ સ્મૃતિ, ઉત્તમ વાણી, સૌદર્ય અને સુકુમારતા પ્રાપ્ત થઇ યોની શિથિલતા દૂર થાય છે. સ્તન ધટ થાય, અને ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૨૦ પ્રકારના કફરોગ,

૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૮ પ્રકારનો જ્વર, ૧૮ પ્રકારના મૂત્રરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મુખરોગ, મસ્તકરોગ, બસ્તીનું શૂળ, યોનિશૂળ, અને બીજા સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે.

૭૫—હરિદ્રાખંડ.

હળદર ૩૨ તોલા, ગાયનુ ઘી ૨૪ તોલા, દૂધ ૧૫૨ તોલા, ખાંડ ૨૦૦ તોલા; ત્રિકટુ, ત્રિજાત, વાવડીંગ, નસોતર, ત્રિફળા, નાગકેસર અને નાગરમોથ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવુ. પ્રથમ હળદર અને ઘી દૂધમાં નાખી પચવવું; પછી સાકર નાંખવી. અને પછીથી બાકીનાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાંખી, પાક કરી તેને ઘીના વાસણમા ભરી રાખવો તથા સાત દિવસ પછી તે ખાવા આપવો. એટલે ખસ, વિસ્ફોટક અને દાદરનો નાશ થઇ શરીરકાંતિ સુવર્ણના જેવી થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—હળદર ૩૨ તોલા, ગાયનુ ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૧૨૮ તોલા, દૂધ ૮૦૦ તોલા, વ્યોષ, ત્રિજાત, નસોતર, નાગરમોથ, જીરૂ, વાવડીંગ, દેવદાર અને જેઠીમધ, એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઇ તેનો રીત પ્રમાણે કડછીને ચોટે એવો જાડો પાક કરી તે ઉતારી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જોઇ આપવો. જેથી કોઢ, ખરજ, વિસ્ફોટક, દાદર, ૭ પ્રકારનો મૂળવ્યાધિ, રક્તપિત્ત, આમ્લપિત્ત, પાંડુરોગ અને હલીમક રોગનો નાશ થાય છે.

૭૬—હરીતકી પાક.

હરડે ૬૪ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, દશમૂળ ૧૨૮ તોલા, જવ ૫૬ તોલા અને પીપળીમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, ભારંગમૂળ, શંખપુષ્પી, બળદાણા, કચોરા, સુંઠ, અઘેડી, નાગરમોથ, પુષ્કરમૂળ અને ગજપીપર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલાનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેમાં હરડે વાટી નાંખવી. પછી તેમાં ગોળ ૧૫૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૦ તોલા અને જાયફળ, કેસર, ચાતુર્જાત, આવળકંદી, અજમો, બહેડાં, જાવંત્રી, તામ્રભસ્મ, લોહભસ્મ, સુંઠ, મરી તથા પીપર, એ પ્રત્યેકનું બબે તોલા ચૂર્ણ નાખવું તથા પાક સિદ્ધ કરવો. આ પાક જીર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે, અને તત્કાળ પુષ્ટિ, તુષ્ટિ, તથા બળ આપે છે; તથા રસકોપ, સંગ્રહણી, ક્ષીણધાતુ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ, દમ, ઉધરસ અને વાતરક્ત ઉપર હિતકારી છે.

બીજો પ્રકાર:—દશમૂળ, ગજપીપર, કૌચબીજ, ભારંગમૂળ, કચોરા, પુષ્કરમૂળ, સુંઠ, પહાડમૂળ, ગળો, પીપળીમૂળ, શંખાવલી, રાસ્ના, ચિત્રકમૂળ, અઘેડી, બળદાણા અને ધમાસો, એ પ્રત્યેક બબે પલ (૮ તોલા); જવ ૨૫૬ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઇ સર્વેનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કાઢો કરી, તેમાંની હરડે જૂદી કાઢી તે કાઢો ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા; તથા પીપર ૧૬ તોલા, પહેલી હરડે અંદર નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાંખવું. પછી રોજ બે હરડે અવલેહ સાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, સંગ્રહણી, સોજો, અગ્નિમાંદ્ય, સ્વરભેદ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, મસ્તકરોગ, હૃદ્રોગ, હેડકી અને વિષમજ્વરનો નાશ થઇ બુદ્ધિ, બળ અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હરિતકી–પાક ઉપલા દોષો દૂર કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

૭૭—આમળાનો મુરબ્બો.

એક શેર સારાં મોટાં આંમળાં લઇ તેને સોયથી ટોચી દાબી રાખવાં. તેની અંદરનું પાણી નીકળી જાય એટલે તેને ફટકડીના પાણીમાં મધ્યમ રીતે બાફી ચાર શેર ખાંડનો પાક કરી મેલ કાઢી જો પાક સિદ્ધ થાય એટલે તેમાં આંમળાં નાંખવાં, અને કેસર અર્ધો તોલો નાંખવું; એટલે મુરબ્બો થયો. આ મુરબ્બો પિત્તશામક અને પૌષ્ટિક છે.

૭૮—કેરીનો મુરબ્બો.

કેરીઓ સારી બેરેસો લીલી લઇ તેને છોલી નાંખી દાબી રાખવી; પાણી નીકળી જાય એટલે કિંચિત્ બાફવી અને પછી આંમળાંની પેઠેજ મુરબ્બો કરવો.

૭૯—બીજોરાનો મુરબ્બો.

સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર વગેરે મસાલો નાંખી તેમાં બીજોરૂ ચીરી તેની ચીરીઓ નાંખવી એટલે મુરબ્બો થાય. પિત્ત ઉપર આ મુરબ્બો ઘણો પ્રશસ્ત છે.

૮૦—ગુલકંદ.

ઉંચી જાતનાં ગુલાબનાં ફૂલ લઇ તેની પાંખડીઓ ચુંટી લેવી. ફૂલથી બમણી સાકર લઇ બરણીમાં પાંખડીના અને સાકરના ઉપરાઉપરી થર કરવા અને તેનું મ્હો બાંધી રાખી ૮ દિવસ ગરમીમાં રાખી મૂકવાથી ગુલકંદ તેયાર થાય છે. આ ગુલકંદ પિત્ત અને દાહ ઉપર પ્રશસ્ત છે.

૮૧—યાકુતી.

ભાંગ અર્ધો શેર કપડામાં બાંધી તેને સારી પેઠે ધોઇ તેની પોટલી બાંધી ચાર શેર દૂધમાં નાંખવી, અને તે દૂધ સારી પેઠે ઉકાળવું. તે ઉકાળેલા દૂધમા ખટાશ નાંખી દહીં કરી વલોવી માખણ કાઢી ઘી બનાવવું, પછી તે ઘીમાં બદામ અર્ધો શેર, પીસ્તાં અર્ધો શેર, માવો અર્ધો શેર, ખસખસ અર્ધો શેર તથા ચારોળી અર્ધો શેર વગેરે મેળવી ત્રણ શેર ખાંડનો પાક કરી તેમા તે નાંખવો. તેમજ જાયફળ, જાવંત્રી, એલચી, સમુદ્રશોફનાં બિયાં, અફીણ, કેસર, રૂમામસ્તકી, કંકોળ, અક્કલકરો, સુંઠ, મરી, પીપર અને પીપળીમૂળ, એ સર્વે અકેક તોલો; તથા સાલમમીશ્રી, સફેદ મુસળી, કાળી મુસળી, આસન, શતાવરી, કૌચબીજ, ગોખરૂ અને તાલીમખાનું, એ બબે તોલા, એ સર્વે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી સારી પેઠે મસળી ભાંગના ઘીની અંદર નાંખવુ. પછી સર્વે એકત્ર કરી બરણી ભરી રાખવી. આ યાકુતી, અવલેહ જેવી બનાવવી. એના સેવનથી વીર્યસ્તંભ, વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ થાય છે. એના અંગે માદકશક્તિ વિશેષ છે. એના ઉપર અર્ધો શેર દૂધ પાવું. જેને કેફની ટેવ નથી, તેણે એનું સેવન કરવું નહિ. કરવું તો ઘણું થોડું. ઉતાર લીંબુ, ભાત અને છાશ.

૮૨—દાડમનો સરકો.

૨૦ દાડમ સારાં પાકેલાં અને રસદાર લઇ તેનો રસ કાઢી કલઇના વાસણમાં ઉકાળવો; અને અંદર સાકર એક શેર નાંખવી. મધ જેવું જાડુ થાય એટલે તેમા અર્ધો તોલો કેસર અને એક તોલો એલચીનો ભૂકો નાંખી શીશીમાં ભરી રાખવો. આ સરકો પિત્ત અને ઉધરસ ઉપર ઘણો પ્રશસ્ત છે. લીંબુનો સરકો પણ આજ પ્રમાણે કરવો.

૮૩—નાળીએરનો સરકો.

૫૦ કુમળાં નાળીએરનું પાણી લઇ કડાઇમાં નાંખવું; અને મધ્યમાગ્નિથી મધ જેવું જાડું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમાં કેસર અર્ધો તોલો અને લવંગનું ચૂર્ણ એક તોલો નાંખી નીચે ઉતારી લેવું. આ સરકો સારી રીતે રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે, અને બીજાં ઔષધોનાં અનુપાનો સાથે સેવન કરવાથી ઉપયોગી થઇ પડે છે અને પુષ્ટિ કરે છે.

૮૪—ગુલાબી સરબત.

ગુલાબજળ અથવા ગુલાબની કળીઓનો નલિકાયંત્રથી અર્ક કાઢી લઇ, તેમાં સાકર નાંખી જાડો પાક કરવો. આ સરબત સુવાસિક હોઇ શરીરમાં ઉતરેલી ગરમીનો નાશ કરે છે. તે ઠંડુ છે; તથા ઉનાળાના દિવસોમાં સેવન કરવા યોગ્ય છે.

૮૫—આમલીનું સરબત.

આમલી સારી સ્વચ્છ બશેર લઇ, એક પથ્થરના વાસણમાં ચાર શેર પાણી નાંખી ચાર પહોર ભીંજવી રાખવી, અને હાથવડે ખુબ મસળી, પાણીનો અને તેનો એકરસ કરી તે પાણી માટીના વાસણમાં ગાળી લેવું. પછી તે પાણીને કલઇના વાસણમા નાંખી ઉભરો આવે તે પર્યંત ઉકાળી, તેમાં ખાંડ નાંખી, ત્રણતારી ચાસણી કરી તૈયાર થયા પછી બરણીમાં ભરી રાખવું. આ સરબત બેથી પાંચ તોલા પર્યંત સેવન કરવું. પિત્તપ્રકૃતિના માણસને સાંજે સૂતી વેળાએ આપવાથી શૌચ સાફ થશે. આ સરબતમાં બીજો એક એવો ગુણ છે કે ઉનાળામાં સવારે એનું સેવન કરવાથી, લુખ લાગવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. જેને હમ્મેશાં બધકોષ્ટનો સંશય રહેતો હોય તેને આ સરબત ઘણું ગુણકારી છે. આના સેવનથી ઝાડો હમ્મેશાં સાફ થાય છે.

૮૬—પાકેલા કોઠાનું સરબત.

આમલીના સરબતની પેઠેજ આ સરબત પણ બનાવવું. આ સરબત શરીરમાં ગરમી ઉપર ઘણુંજ ઉપયોગી છે. સિવાય પિત્તશામક અને રૂચિકર પણ છે.

૮૭—ચંદનના લાકડાનો મુરબ્બો.

ચંદનના લાકડાના બારિક કકડા કરી તે અષ્ટમાંશ બગડીખાર અને અષ્ટમાંશ પાણી નાખી ચાર પહોર સુધી બાફવાથી સારી પેઠે બફાઇ મૃદુ થાય છે. પછી ખાડની ચાસણી કરી તેમાં નાખવી. આ પ્રમાણે શેલડી, બદામ, આદુ વગેરે ન બફાતા પદાર્થો પણ આ ખારવડે બફાઇ જાય છે. બફાતી વેળાએ પાણી બળી જવા દેવું નહિ; અને વિશેષ નાખવાની જરૂર પડે તો ખાર મિશ્રિત કરી ગરમ પાણી કરી રેડવું.

૮૮—લીંબુનો મુરબ્બો.

કાગદી (ઝીણી છાલવાળાં) લીંબુ ૧૦૦, દૂધ ચાર શેર અને પાણી એક શેર, એ પ્રમાણે લઇ પહેલાં લીંબુ છોલી પાણી અને દૂધ એકત્ર કરી તેમાં બધાં લીંબુ બે દિવસ સુધી નાખી રાખવાં, પછી કિંચિત્ સુકવી પુનઃ તેની છાલ કાઢી નાંખવી. એટલુંજ કરી પછી શેર લીંબુએ ત્રણ શેર ખાંડ એ પ્રમાણે લઇ, ખાંડની સારી ચાસણી કરી, તેમાં લીંબુને છિદ્રો પાડીને નાંખવાં. આ પાક ઠંડો થયા પછી સારી, ઉત્તમ બરણીમાં ભરી, ઉપર કપડાથી મ્હો બાંધી ત્રણ મહિના પર્યંત બંધ કરી રાખી, પછી લીંબુ ભક્ષણ કરવાં. આ મુરબ્બો પિત્ત ઉપર સારી પેઠે હિતકારક છે.

અશ્વરોગ–પરિજ્ઞાન.

૧–શિરોવ્યથા.

ઘોડાનું માથુ સુજે છે અને તે નીચે માથુ ઘાલે છે, ત્યારે તેને વ્યથા થએલી છે એમ જાણવું. **ઉપચાર:**—બોરડીની છાલ, પીપળાની છાલ, અંકોલની છાલ અને એરંડાનાં મૂળીઆં, એ સર્વે જણસો સમભાગ લઇ, પાણીમાં વાટી ઘોડાના મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. ફરવું, તડકો અને દરેક ત્રાસદાયક ક્રિયાથી તેને દૂર રાખવો.

૨–મુખરોગ.

મ્હોં સુજે છે, લાળ પડે છે, ઘાસ ખાતો નથી, એ મુખરોગ થવાનાં લક્ષણો થાય છે. **મુખ-વાતાદિ સર્વે વાતવિકારો ઉપર ઉપચાર:**—જવખાર, સરસવ, રાઈ, સુવા, હળદર તથા સિંધવ, એ બધીજણસો સમભાગ લઇ આમલીના ઠીલાની ખેળમા ખરલ કરી લેપ કરી કપડાથી બાંધવું.

૩–નાકના પડમાંથી લોહીનું વહેવું.

ઉપચાર—(૧) કાવળીનાં મૂળીઆ દૂધમા ઘસી નાકમા મૂકવાં. (૨) શરદી થઇ નાક અને મ્હોંમાંથી પાણી વહેતુ હોય, અને વારવાર સુંઘતો હોય તો —હરડે, કાળીજીરી, હળદર, સુંઠ, મરી, પીપર અને ગોળ, એ બધી જણસો એકત્ર ખાંડી અંજમાશે એકથી બે તોલા પર્યંત સવાર સાંજ બે વાર એમ ૭ દિવસ સુધી ખવરાવવું.

૪–નેત્રરોગ.

ઉપચાર—(૧) ફુલ અથવા પડળ હોય તો-એ ત્રણ દિવસના બાળકની વિષ્ટા આંજવી. (૨) માછલાનું અને બકરીનું પિત્ત મધમાં ખરલ કરી સાત દિવસ અંજન કરવું. (૩) **આંખ રાતી થાય છે, પાણી વહે છે અને સુજે છે તે ઉપર:**—સિંધવ, સચળ, કાચલવણ, એ સર્વે જણસો સમભાગ લઇ, કાંજીમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૪) **આંખો લીલી રાતી થઈ હોય તો:**—ગોળ, કપૂર, પારો અને ગોરોચન, એ સર્વે જણસો સમભાગ મધમા ખરલ કરી અંજન કરવું. (૫) **આંખો સ્વચ્છ થવા માટે:**—સાજીખાર પોણો માસો, આંબાહળદર દોઢ માસો, ભેસા ગુગળ (શુદ્ધ) પા માસો, ભેસના શિંગડાની રાખ પા માસો અને માણસની ખોપરીની રાખ પા માસો, એ સર્વેનુ એકત્ર ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ખવરાવવાથી બીજા પણ (વાત, શૂળ, મૂત્રરોગ) રોગ દૂર થાય છે. (૬) પીપર, સુંઠ અને પારો, એ જણસો સમભાગ લઇ મધમાં ખરલ કરી અંજન કરવું.

૫–જ્વર (તાવ) સન્નિપાત ઉપર.

ઉપચાર—અજમો પા માસો, લસણ પા માસો, હિંગ પા માસો તથા નગોડનાં પાન પોણો માસો, એ સર્વેનું ચૂર્ણ સવાર સાંજ ઘીમાં ખવરાવવું અને શેક કરવો. ***આગંતુક જ્વર ઉપર:**—બાંગરાનાં નવ પાન

---

* તાવ કયા પ્રકારનો છે એ ઓળખવું બહુ કઠિન પડશે એમ જણાય છે શરીર ઘણું તપેલુ, ગ્લાનિ, ખાવા ઉપર ઈચ્છા ન હોવી, ઈત્યાદિ પ્રકારોમાં કમી જાસ્તી પ્રમાણ—ચલન વલનાદિ વ્યવહારો ઉપરથી—જોઇ, તાવની સાધારણ અજમાયશ બાપવામા આવે, પરંતુ તે ખાત્રી રાખવા લાયક નહિ હવે જેના આધારે અમોએ આ માહિતી આપેલી છે તે લેખી પુસ્તકમા વિશેષ માહિતી ન હોવાથી અને તેનો અમને અનુભવ ન હોવાથી આના કરતા વધારે વિસ્તારથી સમજ આપવામા આવી નથી.

અને કડવા લીમડાનાં સુકાએલાં નવ પાન લઈ તેમાં ૩ શેર પાણી નાંખી એક શેર કાઢો બાકી રહે એટલે તે ૩ દિવસ પાવો. **લંઘન** (દાણા ખાતો ન હોય તે) **જ્વર ઉપર:**—જાવંત્રી, લવંગ, કંકોળ અને જેઠીમધ, એ જણુસો સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી, એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું. **સંતાપ** (મુખમાં દુર્ગંધ, બન્ને કાન ગરમ, કપાળ ઉપર ગાઠ, એ લક્ષણોએ યુક્ત) **જ્વર ઉપર:**—કેળનાં મૂળીઆ, કેવડાનાં પાન, ઉબરાની છાલ, આંમળા, ધાણા અને ભોયકહોળુ, એ સર્વ સમાન ભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો મધમા ખવરાવવુ. **અન્મથ** (મૂત્રમાં ધાતુનું જવું, મૂત્ર પીળુ થવું, અને પીચોટી બધ થવી એવા) **જ્વર ઉપર:**—(૧) સેમળની રાખ અને રાળનો લોટ, પાચ શેર દૂધમા બાફી ૩ દિવસ ખવરાવવો. એથી ૯ પ્રકારનો તાવ જશે. (૨) ગળો, ધાણા કરીઆતુ, સુંઠ અને ખારેક, એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને એલચીદાણા ૧ માસો, એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવુ. (૩) લીમડાનાં પાન, હરડે, આમળાનાં મૂળીઆંની છાલ તથા લસણ, એ સર્વ સમભાગ જણુસોનુ એક તોલો ચૂર્ણ ઘીમાં ખવરાવવું.

૬—ઉદરસંબંધી રોગ.

કુલાનો ભાગ બળવો, પેટમાં ગુડગુડ શબ્દ થવો, પરાણે શોચ જવું, ઉપરાઉપરી શ્વાસ કાઢવા, આળસ, અને સુકાતા જવું, એ લક્ષણોએ યુક્ત રોગ ઉપર ૨૧ દિવસ સુધી ઘી અને તેલ એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવું. **મંદાગ્નિ ઉપર:**—હરડે, ચિત્રો, ઉભી ભોરીંગણીનાં મૂળીઆં, જીરૂ, વજ, ભોંયલીમડો, ભોય આવળ, રીંગણીનાં મૂળીઆં, સિંધવ, સંચળ, વાવડીંગ, હળદર, નગોડ, અજમો, સુંઠ, પીપળીમૂળ, પીપર, કરીઆતુ અને ભાગરો, એ સર્વ જણસો સમભાગ લઈ ગોળ સાથે ૧ તોલો ચૂર્ણ આપવું. **મ્હોંમાંથી પીળું પાણી** વહેતુ હોય અને પરસેવો આવતો હોય તે ઉપરઃ—આસોદ પા તોલો અને પીપર પા તોલો ગાયના દૂધમા ખવરાવવાં. **વર્તુશૂળ:**—શ્વાસ, ઘાયલ થવા જેવુ, કુખ મરડવી, એ લક્ષણો હોય તો—પિત્તપાપડો ૪॥ માસા, ચોર અજમો ૨॥ માસા, હીંગ ૧॥ માસો અને બીજોરાની છાલ ૨॥ માસા, એ બધાં ઔષધો એકત્ર કરી ઘીમાં આપવાં. **શ્રમવિભ્રમશૂળ** (મદ ચરવું, ભ્રમના જેવુ વર્ત્તન, લાળ વહેવી, એ લક્ષણો થાય તે.) **ઉપર ઉપચાર:**—ઘીમા તલનુ તેલ મેળવી ગરમ પાણીમાં નાખી, તેમા ગોળ, હળદર, સુંઠ અને હરડે, એ જણુસો સમભાગ લઇ તેનું ૮ તોલા ચૂર્ણ નાંખી આપવું. **શરીર ઉંચું નીચું** કરવું, પગનો સંકોચ કરવો તથા પેટ ફુલવું, એ લક્ષણો હોય તો—હીંગ પોણો તોલો, લસણ ૨॥ તોલા, સિંધવ ૧॥ તોલો અને ગોળ ૦॥ તોલો, એ સર્વ ઔષધો મેળવી ખાટા દહીમાં ખવરાવવાં. **કૃમિશૂળ:**—વજ નવ માસા અને પિત્તપાપડો ૪॥ માસા મેળવી ખવરાવવો. **દારૂણશૂળ:**—ભોય ઉપર પડવુ, કૂદવુ અને વ્યથિત જણાવુ, એ લક્ષણો હોય તો—વજ નવ માસા, પાષાણભેદ ૪॥ માસા અને દંતીમૂળ ૪॥ માસા, એ ઔષધો કાંજીમા વાટી આપવાં. **અષ્ટાદશ પ્રકારનાં શૂળ ઉપર:**—સિંધવ, કાચલવણ, સંચળ, ગંધબીડ, મીઠુ, મરી, અજમો, પીંપર, હરડે, બહેડાં, આવળકટી, પીળાં પંડોળાં, કોષ્ટ, વજ, બાવળનો ગુંદ, ભારંગી, હીંગુ, હિંગણાની છાલ, પિત્તપાપડો, ઇંદ્રજવ, કંટેશાળીનાં બિયાં, આસોદ, રીંગણીનાં મૂળીઆં, નગોડ અને ખુરાસાની અજમો, એ બધા ઔષધો સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ બે તોલા, ઘીમાં અથવા ગોળમાં ૭ દિવસ ખવરાવવું. **પેટ ચડવું:**—વખતો વખત શરીર જમીન ઉપર નાંખવુ, તપ્ત થવુ, એ લક્ષણો થતાં હોય તો.—અઘેડાનાં અને કાંગનાં મૂળીઆં અને ખાખરાનાં બિયાં, એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪॥ માસા અને હીંગ ૩ માસા લઇ સંઘેસરાના પાનના રસમાં ખવરાવવું. **ખડસશૂળ:**—પેટ ચડવું, ડોલવું, અને મળમૂત્રનો પ્રતિબંધ થવો, એ લક્ષણો હોય તોઃ—સેમળની છાલ અને દંતીમૂળ દોઢ તોલો તલના તેલમા ઘસી આપવા. **ઉદકશૂળ ઉપર:**—(પાણી પીધા પછી કૂદે છે અને હરાંપરાં થાય છે તે) સુંઠ, પીપર અને વજ, એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪॥ માસા, ગજપીપર અને સિંધવ પ્રત્યેક ૨॥ માસા, અને હીંગ ૧॥ માસો એ સર્વ ઔષધો ઘીમાં ખરલ કરી ખવરાવવાં. **દાંત કચકડવા, જમીન ચાટવી, કરડવું, એ લક્ષણો હોય તો:**—ત્રિકટુ ૫ માસા, વાવડીંગ ૫ માસા અને અજમો ૧ માસો એ બધાનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખવરાવવું. **લોહની સાથે કીડા પડે છે તે ઉપર:**—હિંગણાની છાલ ત્રણ માસા અને પિત્તપાપડો ૫ માસા, એ ગોળમા ખવરાવવું. **સંગ્રહણી ઉપર:**—(ઝાડા પાતળી

થવી અને ઉપરાઉપરી હગવું) નાનાં બીલાં, લીલા દાડમના દાણા અને ધાવડીનાં ફૂલ, એ જણસો સમભાગ લઇ ૧॥ તોલો ચૂર્ણ, દહીંમાં ૭ દિવસ આપવું. (૨) હરડે, આરંબળીની છાલ, મેથી અને જીરૂ, એ સર્વે જણસો સમભાગ લઇ ૧॥ તોલો ચૂર્ણ દહીંમા ૩ દિવસ ખવરાવવું. (૩) હરડે આરંબળીની છાલ અને મેથી, એ સમભાગ લઇ દહીંમાં ૧॥ તોલો ચૂર્ણ ખવરાવવું. ઉપવાત:—ઘોડાની આંખોમાંથી પાણી વહેવું, પગ અને ગળું સૂજવું, દાંત ચોટી જવા, ખાવાનું છોડવું, ઇત્યાદિ લક્ષણો હોય તો—સરગવાનાં મૂળીઆં, રાફડાની માટી, આમલીનાં અને નગોડનાં પાન. એ સર્વ સમભાગ વાટી મસ્તકે લેપ કરવો અને અરણીનાં પાન ૧ તોલો, જુના ગોળમાં ત્રણ દિવસ ખવરાવવાં.

૭—અગ્નિમાંદ્ય.

ઉપચાર—ઘોડો દાણો અને ઘાસ ખાતો ન હોય તો—રીંગણીનાં મૂળીઆં, ઉભીભોરીંગણીનાં મૂળીઆ, લીમડાનાં પાન, હરડે, સુંઠ, કરીઆતુ, વાવડીંગ, અજમોદ, નગોડ, અરણીનાં પાન, અરડુસાનાં પાન, એ ઔષધો પ્રત્યેક દોઢ દોઢ માસો, અને અજમો પોણો માસો, એમ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી જુના ગોળમાં ૭ દિવસ ખવરાવવું.

૮—પાદ (પગના) રોગ.

ઉપચાર—પગે **ચક્રાવલી** થઇ હોય તો—છીપ અને કોડી બાળી તેની રાખ સમભાગ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવી. પગે **ગાંઠ** થાય છે તે ઉપર—અર્ધીગાંઠ કાપી તેમાંનું પરૂ કહાડવું. પછી જવખાર અને સાજીખાર સમભાગ લઇ, આમલીની ખેળમા લેપ કરવો; અને સિંધવ, લસણ, સુંઠ અને વાવડીંગ એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા; અને અજમો, ૧ માસો, એમ ચૂર્ણ કરી જુના ગોળ સાથે પાવું.

૯—અંડશોફ (અંડ સૂજવા)

સુંઠ, ઉભી ભોરીંગણી, એરંડાનાં મૂળીઆંની છાલ, સરગવાની છાલ, રીંગણી, મરી, ઉમરાની છાલ અને વજ, એ સર્વ સમભાગ ઔષધો લઇ ૧॥ તોલો ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું અને અંકોલનાં પાન ઉકાળી અંડ ઉપર તેનો શેક કરવો, તેમજ ઉપલું ચૂર્ણ ઘીમાં ખરલ કરી તે ઉપર થોડું ચોળવું.

૧૦—મૂત્રરોગ.

મૂત્ર ઉપરાઉપરી થતું હોય તો—દ્રાક્ષ, અને કાકડીનાં બિયાંનું બારિક ચૂર્ણ કરી, મધમાં ઇંદ્રિય ઉપર લેપ કરવો. **મૂત્રશૂળ**—ભોંય ઉપર પગ ઠોકવા, કુક્ષિ ઉપર મ્હો લાવવું, એ લક્ષણો હોય તો—પીપર અને ગજપીપર મેળવી ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમા આપવું. **મૂત્રસાથે વીર્ય જતું હોય તો**—નાગવેલીનો કંદ, કેળનો કંદ, ભોંયકોળું અને છીંકણી ૧॥ માસો મેળવી તે ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૧૧—વ્રણાદિરોગ.

હાડી—(હાડ ઉપર ગોળા જેવો સોજો થાય છે તે) ઉપર **ઉપચાર**:-પ્રથમ ફસ ખોલી લોહી કાઢવું. પછી કડવા લીમડાની સળીઓ એકત્ર બાંધી દેવતા ઉપર ગરમ કરી તેવડે શેકવું; અને લીમડાનાં પાન, નવસાર, સિંધવ, એ સમભાગ લઇ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. ઉપર કપડું બાંધી રાખવું. માંસ સડયું હોય અને પીળું પાણી નીકળતું હોય તો તે ઉપર:—લોહચુર અને હરડે તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; અને તે ઉપર એરંડાનાં પાન બાંધી ઇંટથી શેક કરવો. તેમજ લસણ, નગોડ અને સિંધવ, દરેક સાડાચાર માસા, અને અજમો ૧ માસો, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ૭ દિવસ ખવરાવવું. **ખાંડુક, જખમ, અને વાળા ઉપર**:—અકરીની લીંડીઓ, સિંધવ અને મીઠાનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં કિંવા મધમાં લેપ કરવો. **શરીર ઉપર ગોંઠા** થઇ તે વહેવા લાગતી હોય તો—ધૂંવાસ અને વજ, એ સમભાગ લઇ મધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; અને સિંધવ, વાવડીંગ, હરડે અને લસણ, એ ઔષધો ત્રણ ત્રણ માસા

અને અજમો ૧ માસો એ રીતે ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખવરાવવું. ખસ ઉપર:—કણક અને મીઠું પાણીમાં પલાળી તેનો રોટલો કરી તે બાળવો; અને તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો. **ડુંટી સુજે છે તે ઉપર:—** પ્રથમ હાથપગની નસો દબાવવી એમ કહેલુ છે. એનો શુ ઉપયોગ થશે તે સમજાતુ નથી, પરંતુ આ નીચેનો ઉપચાર સારો જણાય છે.-સુંઠ, મરી, પીપર, સરસવ અને હળદર, એ ઓષધો સમભાગ લઇ આમલીના ચીચોડાની ખેળમાં લેપ કરવો, અને ઉપર કપડુ બાધવુ, તથા સુંઠ ૪ાા માસા, એલચી ૦ાા માસો, લવંગ ૧ાા માસો, કોથમી ૨ા માસા, હરડે ૨ા માસા, બહેડા ૨ા માસા અને આંમળાં ૨ા માસાનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ૩ દિવસ આપવું. **આમની બાધા—(?)** થાય તો.-શેવાળ અને ઘી એક એક તોલો મેળવી પાવું.

૧૨—અગ્નિબાધા.

ઉપચાર—તેલનો જૂનો ઘડો ફોડીને તેના કડકા કરી તેનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી ચોપડવું.

૧૩—વિષબાધા.

ઉપચાર—શુદ્ધ હિંગળોક, સોમલખાર અને ધોળો કાથો, એ ઓષધો સમભાગ લઇ આદુના રસમાં ગોળી કરી ત્રણ દિવસ ખવરાવવી એવું કહેલુ છે. પરતુ એમાનાં પહેલાં બે ઓષધો શુદ્ધ કરી લેવાં જોઇએ, તોજ કદાપિ આદાનો ગુણ આવે એમ જણાય છે. આ ઓષધનો ઘણો વિચાર કરી અને કોઇને અનુભવ હોય તોજ ઉપયોગ કરવો એવું અમારૂં મત છે.

૧૪—ઘોડો તોફાની (ઉન્મત્ત)

ઉપચાર—બન્ને કાનમાં (શુદ્ધ કરેલો) પારો નાંખવો. મ્હોંમાં ૨ ઘાલવું, અને પગના બદ પર પીસાબ (?) ઉપર અને હગરાનાં માંસ ઉપર ગોળ ડામ દેવા. શેક કરવો. પેર બાંધી રાખવો. (૨) આર્તવનું (સ્રી અસ્પર્શકાળના રક્તનુ) ચીથરૂં અને જૂનો ગોળ અર્ધો અર્ધો તોલો એકત્ર ખાંડી ૩ દિવસ આપવું. ગરમ પાણી પાવું.

૧૫—ખરીનો કચરો જવા માટે.

મીણ, ગુગળ, ભોંયલીમડો, કાળીજીરી, લાખ, સિંદૂર, મરી અને ગોળ, એ સમભાગ લઈ ઘી અને તેલમાં ખરલ કરી ચારે ખરીઓ ઉપર લેપ કરવો. અને લોખંડ ગરમ કરી કિંચિંત્ શેકવું.

કઠિન શબ્દનો કોષ.

અધોગત-નિચે ગયેલો.
અધોવાયુ-ગુદાના દ્વારથી નિ:સરતો વાયુ.
અનલ-અગ્નિ.
અનિલ-પવન, વાયુ.
અપાય-જેથી કઇ પણ પોતાની ખરાબી થાય એવું.
અભિઘાત-કોઇ પ્રકારથી શરીર ઉપર ઘા થવો.
અમ્લ-ખાટું.
અરિષ્ટ-દવાનો એક પ્રકાર, સુવાવડીનો ઓરડો, અરિઠાનુ ઝાડ, લીંબડાનુ ઝાડ.
અવલેહ-ચાટણ.
અવષ્ટંભ-જાડું.
અવ્યક્ત-સમજાય નહિ તેવું, સૂક્ષ્મ.
અવણ-જખમ.
અંશ-હિસ્સો.
અશ્મરી-પથરીનો રોગ.
અશ્રાત-હમેશાં. અટક્યા વિના.
અષ્ટધા-આઠ પ્રકારના.
અષ્ઠીલા-ડુટી ઉપર થયેલો લોહી તથા માસનો ગોળો.
અસૃક્સ્રાવ-લોહી ઝરવું.
અસ્નિગ્ધ-સુકું, કઠણ.
આધિ-મનનુ દુ:ખ
આધ્માન-પેટ ફુલવું.
આમ-કાચો પચ્યા વિનાનો મળ.
આમગંધી-કાચા માસ જેવો જેનો વાસ આવ છે તે.
આમાશય-ખાધેલુ પચવાની જગ્યા
અમ્લપિત્ત-ખાટુ પિત્ત.
આયુષ્યદ-આયુષ્ય આપનાર.
આરક્ત-રાતો.
આર્તવ-સ્ત્રીઓને અટકાવ આવી લોહી પડે છે તે.
આર્દ્ર-ભીંજાયલુ
આવૃત-ઘેરાયલો.
આશય-મત, જગ્યા, સ્થાન, હેતુ.
આહ્લાદ-આનંદ.
ઇંદ્રિય-અવયવો.
ઉગ્રગંધ-સહન ન થાય તેવા ગંધ વાળુ.
ઉચ્ચ-ઉંચું.
ઉદ્દેશ-હેતુ, મતલબ.
ઉન્મત્ત-ભ્રમ, ગાંડપણ.
ઉદકમેહ-પરમાનો એક ભેદ છે.
ઉન્માદ-ગાંડાપણું.
ઉરોગ્રહ-છાતીમાનુ આંતરડુ સુજવાનો વ્યાધિ.
ઉરોઘાત-છાતી ઉપર મારવું.
ઉષ્ણવીર્ય-ગરમ, ઉના પદાર્થ.
ઋતુ-સ્ત્રીઓને અટકાવ આવે છે તે.
ઋતુમતી-અટકાવ આવેલી સ્ત્રી.
કટુ-કડવું.
કંડુ-ખુજલી, ખજવાળ.
કફ-બલગમ.
કફઘ્ન-કફને તોડી છુટો પાડનાર.
કફલ-કફકારક.
કલ્ક-ચટણીના જેવો વાટેલો પદાર્થ.
કાસ-ખાંસી-ઉધરસ.
કાસઘ્ન-ખાસીનો નાશ કરનાર.
કુક્કુટપુટ-એક વ્હેંત ખાડો કરી ૧૦ અડાયાંનો અગ્નિ આપવો તે.
કુબ્જત્વ-કુબડાપણું, એક જાતનો વાયુ.
કૃચ્છ્ર-શરીરને દુ:ખ થવું કષ્ટ.
કોપન-દરદ વધારનારા.
કોષ્ટ-આમ, મૂત્ર, અગ્નિ, લોહી અને અન્ન એ પ્રત્યેકનાં સ્થાન.
ક્રોષ્ટુશીર્ષ-વાયુરોગ.
ક્લમ-ગ્લાની, થાક.
ક્લિન્ન-ભીંજાયલો.
ક્લિષ્ટ-કઠણ; ગુંચવાડ.
ક્લીબ-નપુંસક.
ક્લેદ-પસીનો.
ખંજ-લંગડો.
ગંડુષ-કોગળા.
ગદ-આજાર.
ગર્ભ-પેટમા જે બાળક રહે છે તે
ગર્ભપાત-કસુવાવડ.
ગર્ભિણી-દહાડાવાળી સ્ત્રી.
ગર્ભસ્થ-ગર્ભમા રહેનારા.
ગર્ભાશય-ગર્ભસ્થાન.
ગલગંડ-ગળા ઉપર ગુમડુ થાય છે તે.
ગલગ્રહ-ગળાનુ બંધ થવું.
ગલીતકુષ્ટ-અસાધ્ય કોઢનુ દરદ.
ગુરૂ-વજનદાર; ભારે.
ગુરૂત્વ-વજનદારપણું.
ગુલ્ફ-પગની ઘુટી.
ગૃધ્રસી-કમ્મરમા ભરેલી ઉસણ, એક જાતનો વાયુરોગ.
ગ્રાહક-પકનાર, રોકનાર.
ઘન-કઠણ, મજબૂત.
ઘનત્વ-નક્કરપણું.
ચય-જમાવ.
ચક્ષુષ્ય-આખને ગુણકારક.
ચાતુર્જાત-તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર.
ચાતુર્થક-ચોથીઓ તાવ.
ચિકિત્સક-વૈદ્ય, હકીમ, તબીબ.
છર્દી, છર્દીકા } ઉલટી.
છિક્કા-છીંક.
છિન્ન-કાપેલું.
છેદક, છેદની } છિદ્ર પાડનાર, છેદન કરનાર.

છેદનીય–છેદન કરવાને યોગ્ય.
જઘન–સ્ત્રીની કમ્મરનો આગલો ભાગ, જાંગ.
જડ–વજનદાર.
જત્રુ–ગરદનનું હાડકું.
જાડય–ભારેપણું, મંદપણું.
જારણ–ઔષધીથી વનસ્પતિ અને ધાતુઓની ભસ્મ કરવી તે.
જાલગર્દભ–શરીર ઉપર ઘણી ફોલ્લીઓ થાય છે તે.
જૃંભ–બગા .
જૃંભણ–બગાસાં.
જ્વરઘ્ન–તાવનાશક.
તત્વ–શૂળ.
તંદ્રા–નિદ્રાથી આળસ આવી ગું-ગી આવે છે તે.
તામ્ર–તાંબુ
ત્રીફળા–હરડે, બહેડાં, આમળાં.
ત્રીજાત–તજ, તમાલપત્ર, એલચી.
ત્રીસુગંધ–તજ, તમાલપત્ર, એલચી
બલાત્રય–બળદાણા, બેચી, પેટારી (કાંસકી)
તાલક–હરતાલ.
તિક્ત–તીખુ.
તુત્થ–મોરથુથુ.
તુવર–તૂરૂં, એક જાતનું કઠોળ.
તુષ–અનાજનાં છોતરાં.
તુષાર–પાણીનાં ઝીણાં ટપકાં.
તૃષા–તરસ.
તેજ–કાંતિ, શોભા.
ત્યાજ્ય–ત્યાગ કરવા યોગ્ય.
ત્રિ–ત્રણ.
ત્રિક–પીઠની કરોડ નીચેનાં ત્રણ હાડકાં.
ત્વગ્દોષ } આમડીના રોગ.
ત્વગ્રોગ }
ત્વરિત–જલદી, સત્વર, તાકીદે.
દશમૂળ–બીલી, અરણી, ઉભી અને બેઠી ભોરિંગણી, સાલવણ, પીઠવણ, ગોખરૂ, શીવણ, પડવણ, પુષ્કરમૂળ.
દધિમંડ–દહીંની ઉપરનુ પાણી.
દશ–કરડવું.
દારૂણ–માથાનો ભયંકર રોગ.
દાર્ઢ્ય–કઠિનપણું, દઢતા.
દાહ–બળવુ.
દાહક–બળનારો.
દિવા–દીવસે.
દીપક } જઠરાને જગાડનાર,
દીપન } વધારનાર.
દુર્જર–હજમ થવું મુશકેલ તે.
દુર્લભ–પ્રાપ્ત થવુ મુશકેલ તે.
દુષ્ટવ્રણ–એક જાતનો નાસુર છે, તેમાંથી પરૂ વહે છે તથા તે બહુ ગંધ મારે છે.
દૂષક–પીડા કરનારો.
દોષ–વિકૃતી પામેલા જે–કફ, વાત, પિત્ત તે દરેક
દ્રવ–ટીપુટીપુ ગળવું–ટપકવું.
દ્વ } બે.
દ્વય }
ધનુર્વાત–તીર જેવું માણસ વાંકુ થાય છે તે, વાયુનો રોગ.
ધાન્યામ્લ–કાજી.
નસ્ય–છીંક આવવાને માટે નાકમાં સુંઘવાનું ઓસડ.
નાગ–સાપ, સીસું.
નાડી–નસ.
નાડીવ્રણ–હમ્મેશાં વેહેનારો નાસુર.
નાના–બહુ, પુષ્કળ, અનેક.
નાશક–નાશ કરનારો.
નાશન–નાશ કરનાર.
નાસાશોષ–નાકનું સુકાવું.
નિતંબ–કમ્મરની પછવાડેનો ભાગ.
નિદાન–મૂળ કારણ.
નિંદ્ય–નિંદા કરવાને યોગ્ય.
નિદ્રા–ઉંઘ.
નિદ્રાભંગ–ઉંઘનો નાશ.
નિયામક–નિયમમાં લાવનાર.
નિરામય–જેને રોગ નથી તે.
નિરૂપદ્રવ–પીડા નહિં તે.
પંચકોલ–પીપર, પીપળીમુળ, ચવક, ચીત્રક, સુંઠ.
પંચમૂળ–સાલવણ, પિઠવણ, બેઠી અને ઉભી ભોરિંગણી, ગોખરૂ.
પંચામૃત–સુંઠ, કાળીમુસળી, ગોખરૂ, શતાવરી, ગળોનું સત્વ.
પક્વ–પાકેલાં, ઘરડાં.
પક્વાશય–પચન થવાની જગા.
પંગુ–લંગડો, પાંગળો.
પંગુતા–લંગડાપણું.
પચન–પાકવું.
પંચામૃત–દૂધ, દહીં, ઘી, મધ અને ખાંડ.
પથ્ય–હિતકારક.
પરિણામશળ–ખાધેલું પચન થઇને પેટ ખાલી થયું એટલે વેદના થવા માંડે છે એવો પેટશળનો એક ભેદ છે.
પરિપાક–પચન થવું, હજમ થવું.
પરિભાષા–જે શાસ્ત્રીય છુટા છુટા વ્યવહાર તેની પ્રત્યેકની કરેલી વિધિ, વ્યવસ્થા વગેરે.
પારશિષ–વધારો.
પર્યાય–પ્રકાર.
પક્ષાઘાત–અર્ધાંગવાયુ, લકવો.
પાક–હજમ થવું.
પાચક } પચન કરનારો.
પાચન }
પાંડુ–પાંડુરોગ.
પાંડુરતા–ફીક્કાસ, પીળાસ.
પાત–પડવું.
પાતન–એક જાતની રસાયણ ઉપર કરવાની ક્રિયા.
પાદશોથ–પગનો સોજો.

પાદસ્ફોટ-પગની ટાચ દુઃખવાનુ દરદ.
પાદહર્ષ-એક જાતનો વાયુરોગ, ઝઝણી.
પાનક-પીવાનું પાણી.
પાનીય-પીવાને યોગ્ય.
પિચ્છલ-ગુંદર જેવું લીસું.
પિડક-ઝીણી ફોલ્લીઓ.
પિત્તઘ્ન-પિત્તને તોડનાર.
પિત્તજ્વર-પિત્તથી આવેલો તાવ.
પુટ-ઓસડને સૂર્યપુટ, અગ્નિપુટ ઇત્યાદિ સંસ્કાર કરે છે તે.
પુટપાક-ઓષધાદિકોની આસપાસ પાન લપેટીને અગ્નિમાં નાખીને પાકુ કરે છે તે.
પુષ્પ-સ્ત્રીનુ રજ, ફૂલ.
પુતિગંધ-ખરાબ ગંધવાળું.
પુય-પરૂ.
પૃથક્કરણ-જૂદું કરવું.
પૃષ્ઠ-પીઠ, બરડો.
પેશી-શરીરમાંની માંસ વગેરેની કોથળીઓ.
પ્રકૃતિ-સ્વભાવ, કુદરત.
પ્રકોપ-કફ, વાત, અને પિત્તનો બગાડ થાય છે તે.
પ્રકોપન-બગાડવું, વધી જવુ.
પ્રખર-ઘણુ તીખુ, અતિશય ઉષ્ણ.
પ્રગલ્ભ-પ્રૌઢ, ઘરડો ઉત્તર વયમાં આવેલો.
પ્રજા-સંતતિ.
પ્રતિકૂલ-વિપરીત; ઉલટું, વિરૂદ્ધ.
પ્રતિક્રિયા-નિવારણની ક્રિયા.
પ્રતિનિધિ-એક પદાર્થને બદલે જે બીજા પદાર્થ તે.
પ્રતિબંધ-અટકાવ
પ્રતિસ્યાય-પીનસરોગ.
પ્રદર-સ્ત્રીનો ગુહ્યરોગ.
પ્રત્યય-ભરોસો; વિશ્વાસ.
પ્રદીપન-દીપન કરનાર.
પ્રમાદ-ગાફલ, બેસાવધપણુ.
પ્રમુખ-શ્રેષ્ઠ.
પ્રમેહ-પરમીઓ.
પ્રયોગ-ઓષધ, મંત્ર, શસ્ત્ર ઇત્યાદિકોની યોજના.
પ્રલાપ-વ્યર્થ ભાષણ.
પ્રવાલ-પરવાળું.
પ્રવાહ-પાણી વહેવું.
પ્રશસ્ત-સારૂં, યોગ્ય.
પ્રસવ-જણવું.
પ્રસૂતિવાયુ-જણવાની વખતે થનારૂં વાયુનું દરદ.
પ્રહર્ષ-ઘણો આનંદ.
પ્રહાર-મારવું.
પ્રાકૃતજ્વર-ઠંડીથી સાધારણ તાવ આવે છે તે.
પ્રાશન-પીવુ.
પ્રેત-લાસ, મુડદુ
પ્રેક્ષણીય-જોવા લાયક.
પ્રૌઢ-પાકી ઉમ્મરનો, પાકેલો.

પ્લીહન, પ્લીહા.—પાણથરી પ્યાહા નામનો પેટમાનો આજાર.
પ્લીહઘ્ન, પ્લીહશત્રી—પ્યાહાનો નાશ કરનાર.

પ્લીહોદર-પેટમાંનુ એક જાતનુ દરદ.
ફળપ્રદ-ફળ આપનારો.
ફલિત-ફળ આવેલો.
ફાટ-કોઈપણ દવા અથવા વનસ્પતિ પાણીમાં પલાળી રાખી તેમાનુ સત્વ પાણીમાં લઇ લેવાની રીત.
બદ્ધ-બાંધેલું.
બિલાસ-કફ, બલગમ.
બલ્ય-મજબુત કરનાર.
ભનપ્રદ-ભીતી ઉપજાવનાર.
ભાસ-દેખાવ પ્રતિતી.
ભિષક્-વૈદ્ય.
ભોજ્ય-જમવા યોગ્ય.
ભ્રમ-ભ્રાંતિ.
ભ્રમણ-ફેર, ચકરી, મુસાફરી.
ભ્રંશ-નાશ.
મંડ-ચોખાની પેજ.
મંડલ-ગોળ, સમુદાય અથવા ચાળીસ દહાડા જે ક્રિયા કરવી તેને કહે છે.
મંથ-સાતુના આટામાં સાકર, ઘી અને ઠંડુ પાણી નાંખીને જે પદાર્થ તેયાર કરે છે તે.

મલસ્તંભક, મલાવષ્ટંભક, બદ્ધવિટક.—ઝાડાને રોકનાર

મધુરજ્વર-જેને મધુરા કહે છે એવો રોગ.
મર્મજ્ઞ-રહસ્ય જાણનાર.
મલ-વસા, શુક્ર, લોહી, મજ્જા, મૂત્ર, વિષ્ઠા અને કાનઆંખનો મેલ, એવા એવા શરીરમાં બાર પ્રકારના મળ હોય છે તે.
મલજ-મળથી થએલો.
મલઘ્ન-મળને ઉખેડનાર.
મસ્તકરોગ-માથાનું દરદ.
માદ્ય-મંદતા.
મત્રકૃચ્છ્ર-પીસાબ આવવાને ઠેકાણે વાતાદિકથી પીડા હોય છે એવો રોગ
મૂત્રલ-મૂત્રને વધારનાર.
મૂત્રાશય-પેટમાંનું મૂત્રનુ ઠેકાણું; ડુટીનો નીચલો ભાગ. (પેઢુ)
મૃદુ-કોમળ, નરમ.
મેદ-શરીરની સાત ધાતુમાંની ધાતુ.
મોહ-ઘેરી, ચક્કર, મુર્ચ્છા, ભ્રમ.
યુષ-છાર, છારી.
રક્તજ-લોહીથી જે થાય છે તે.
રક્તપ્રમેહ-લિંગને રસ્તે લોહી વહે એવો એક પ્રમેહ રોગ છે.
રજ-સ્ત્રીમાં અટકાવ.
રમ્ય-શોભાયમાન, સુંદર.
રસાયન-શરીરની ક્રિયા સારી પેઠે ચલાવવાની જેમાં શક્તિ છે એવી દવા.

રૂચિકર-રૂચ્ય-રૂચિદાયક, ખાવાથી સ્વાદ લાગે તેવી ચીજ.
રૂક્ષ-કઠિન, સુકાપણું.
રેચક-જુલાબ લાવનાર.
રેચન-ઝાડો કરનારા.
રોચક-રૂચિ ઉપજાવનાર.
લઘુ-હલકું.
લક્ષણ-ચિહ્ન.
લીન-લય પામેલું, સમાયલું.
લેખન-જે ઔષધ રસાદિ ધાતુ અને વાતાદિક દોષને પાતળા કરે તે.
લેખનીય-, લેખ્ય } લેખન કરવાને યોગ્ય
લેહ-ચાટણ.
વક્ર-વાંકું.
વમન-ઉલટી.
વમી-વાંતીરોગ, ઉલટીનુ દરદ.
વયસ્થ-ઉમ્મરમાં આવેલા; તરૂણ.
વર્જનીય, વર્જ્ય } ત્યાગવા યોગ્ય.
વર્તિ-શરીરને લગાડવાનો ઉબટણો, દીવેટ.
વર્ધક-મોટો કરનાર, વધારનાર.
વસા-ચરબી.
વસામેહ-૨૦ પ્રકારના પ્રમેહમાંનો એક.
વાતઘ્ન-વાતનાશક.
વિકૃત-વિકારવાળુ.
વિકૃતિ-વિકાર, મંદવાડ.
વિધ્વંસ-નાશ.
વિપરીત-ઉલટુ.
(વ્યોષ-ત્રિકટુ-ત્ર્યુષણ)-સુંઠ, મરી, પીપર.
વિપર્યાય-ઉલટાપણું.
વિપાક-પરિણામ; પાકાપણું.
વિપુલ-ઘણું.
વિમલ-સ્વચ્છ.
વિષઘ્ન-વિષનાશક.
વિષમજ્વર-અનિયમિતજ્વર.
વિસર્પ-ઇસબ; ચામડીનું એક જાતનુ દરદ.
વીર્ય-ધાતુ; તેજ.
વૃંદ-જમાવ, ટોળુ.
વૃષ્ય-પૌષ્ટિક; પુષ્ટ.
વેગ-ગતિ.
વેષ્ટન-લપેટવું.
વ્યક્ત-સ્પષ્ટ.
વ્યંગ-કમતાઈ; મુખ ઉપરની કાળાશ.
વ્યથા-દુઃખ; પીડા.
વ્યાધિ-રોગ; રકતપિત્તી.
વ્રણ-જખમ. ખાડો.
શમન-શાંતિ.
શલ્ય-કાંટો; બાણ.
શિરોરોગ-માથાનું દરદ.
શીતવીર્ય-જેમાં ઠંડો ગુણ વિશેષ છે તે.
શુષ્ક-સુકું.
શૂલઘ્ન-શુળ રોગોનો નાશ કર્તા.
શોથ-સોજો.
શોથઘ્ન-સોજાનો નાશ કરનારા.
શોધક-શુદ્ધ કરનાર.
શોધન-શુદ્ધ.
શોફ-સોજો.
શોષ-તરસ.
શોષણ-શોષી લેવું; આકર્ષણ કરી લેવું.
શ્લેષ્મ-કફ, બલગમ.
શ્લેષ્મઘ્ન-કફને તોડનાર.
શ્લેષ્મજ-કફથી ઉપજેલું.
શ્લેષ્મલ-બલગમવાળા.
શ્વાસ-દમ;
શ્વેત-સફેદ.
ષંઢ-નપુંસક, હીજડો.
સંધિ-સાંધા.
સન્નિપાત-કફ વાત પિત્તનો બગાડ થવાથી જે વિકાર થાય છે તે.
સંશોધન-સ્વચ્છ કરવું.
સાધ્ય-સારૂ થવા જોગ.
સારક-ઝાડો કરનાર.
સુખસાધ્ય-સહેલાઇથી સારૂં થવા જેવું.
સ્તન-થાન.
સ્થૂલ-પુષ્ટ જાડો.
સ્નિગ્ધ-ચિકટ; ચીકાશવાળું.
સ્નેહ-ઘૃત, તેલનો પદાર્થ.
સ્વર-શબ્દ, અવાજ.
સ્વરભેદ-અવાજનો બગાડો.
સ્વેદઘ્ન-પસીનાનો નાશ કરનારો.
હિક્કા-ઉચકી.
હૃદ્ય-હૃદયને ઉપયોગી.
ક્ષતઘ્ન-જખમ મટાડનારા.
ક્ષતજ-જખમથી થએલો.
ક્ષાર-મીઠું, નિમક.
ક્ષુદ્ર-છોટું; નાનુ; અલ્પ.
ક્ષોભ-બગાડ, કોપ.

પરિશિષ્ટ-૧

આર્યભિષક્‌ના **વનૌષધી ગુણાદર્શ** પ્રકરણુમાં ઔષધીઓનો જે જે વ્યાધીઓપર ઉપયોગ જણાવેલો છે, તેની દરેક વ્યાધિવાર ખતવણી બહુજ ઉપયોગી હોવાથી વારાહી નિવાસી ઠક્કર **પ્રાગજી ડોસાજી** કાનાબારે શ્રમ લઇ તે તૈયાર કરી મોકલી છે. આ પ્રકરણુમાની ટીપણીઓ તેમનીજ લખેલી છે તે પરિશિષ્ટ રૂપે અહીં આપવામાં આવે છે દરેક ઔષધોના નામ સાથે એમા જે નબર આપેલા છે તે ઔષધીનું પ્રકરણુ કહાડીને તેમાથી તે નબરવાળો પ્રયોગ જોઇ તે પ્રમાણે ઉપચાર કરવો જોઇએ આ દરેક ઔષધી કયે પાને આવી છે તે બાબત અનુક્રમણિકામા જોઇ લેવી આમાં રોગોના જે નબર આપેલા છે તે સુબોધ વૈદ્યકમાં આપેલા નંબરો પ્રમાણે છે.

૧. અજીર્ણ—(૧) અજમોદ (બોડી.) ૫, અજીર્ણું ૧, આદુ ૨, ૫, કલોંજી જીરૂ ૧, કોથમી (ધાણા) ૬, જવ ૬, ઝેરકોચલા ૭, તુંબરૂ ફળ ૩, બાફળી (હીંગોત્રી) ૪, મૂળા ૬, રાઇ ૩, લવગ ૬ લીંડીપિપર ૧૬, લીંબુડી ૧, વગડાઉ અજમો ૧, હરડે ૧૫, ૪૮, હીંગ ૧. (૨) **કેળના અજીર્ણ** ઉપર–કેળ ૨૧. (૩) **ઘીના અજીર્ણ** ઉપર–કોકમ ૮. (૪) **ફણસના અજીર્ણ** ઉપર–ફણસ ૬. (૫) **તેલના અજીર્ણ** ઉપર–ભીંડી ૪.

૨. અંડવૃદ્ધિ—(અતરગળ, વધરાવળ, અડ ઉતરવા.) અરણી ૪, ઇન્દ્રવરણી ૯, ઉંદરણુ ૫, એરંડ ૧૩, કણઝા ૩, કાનફોડી ૭, ખપાટ (ખરેટી) ૬, ચીત્રો ૫, તબાકુ ૨, દારૂ હળદર ૪, દેવનળ ૧, નાંદરૂખ ૩, પીલુ ૬, ભારગી ૪, બીલામો ૨૬, રાસ્ના ૨, રીસામણી ૨, વજ ૯, વતાકડી (વેગણી) ૬, વાઘાટી ૧, શરપુખા ૯, હરડે ૨૨, ૪૧. (૨) **વૃષણુના સોજા ઉપર:**—હરડે ૨૮. (૩) **વૃષણુ વાયુ:**—આદુ ૧૦.

૩. અતિસાર–(ઝાડો) (૧) અકોલ ૧, ૧૦, અજમોદ (બોડી) ૩, અરલુ ૨, અસાણુા (આસન) ૧, આદુ ૧૧, આમલી ૧૦, આંબો ૧૧, ૧૩, ઇન્દ્રજવ ૨, ૧૬, ૧૯, ઉંબરો ૯, એખરો ૧, કરબળ ૩, કાકડાશિંગી ૩, કાયફળ ૮, કારિદ ૪, કાંડોળ ૨, કુલિત્થ (કળથી) ૩, ખટખટી ૪, અફીણુ ૧૧, ખાખરો ૧૭, ગાજો ૪, ૬, ગોરખ આમલી ૩, ચેર ૧, જાયફળ ૮, જાબુ ૮, ડુગળી (કાંદા) ૧૭, દીપમાળ (ગલગોટા) ૧, ધામણુ ૧, પાડ (કાળીપાટ) ૪, ફુદિનો ૬, બોરસલી ૧, બાવળ ૪, ૯, બીલી ૧૧, ૧૫, ૧૬, બીવલો ૧, ૨ ભોકર (મોટીગુદી) ૧, ભોયતરવડ (સોનામુખી) ૮, મગ ૨, મૈદાલકડી ૨, રાન (જગલી) તુલસી ૫, રાળા ૧, રાળ ૩, રેમફળ ૩, વડ ૧૧, વેલતુર ૧, શિમબો ૧૪, શેમર ૧, સમેરવો ૧૫. (૨) **આમતિસાર:**—અરડૂસો (ન. ૨) ૩, આદુ ૩૭, આંબો ૧, અફીણુ ૧, ૧૫, જાયફળ ૮, વજ ૧૦, વરીઆળી ૧, હરડે ૪૦ (૩) **જ્વરાતિસાર:** ઇસબગોળ ૩. (૪) **પકવાતિસાર:**–અફીણુ ૯. (૫) **પિત્તાતિસાર:**–અતિવિષ ૩. (૬) **રક્તાતિસાર:**–અરલુ ૪, અળઇ ૫, આસુંદરો (સાજડ) ૧૧, આંબો ૧૨, ૧૫, ૧૦, ૨૩, આબળા ૩૫, ઇસબગોળ ૩, ઉંબરો ૧૦, કારિદા ૫ અફીણુ ૧૫, ચારોળીનું ઝાડ ૧, જાબુ ૨, તલ ૨૧, તુલસી ૫, દાડમ ૧૪, પીપળો ૧૬, ફણસ ૫, બીલી ૧૦, બોરડી ૩, ૮, મદાર ૨, મેથી ૪, મેદી ૫, વજ ૧૦, શતાવરી ૧૬, સારફળ ૩, ૪. (૭) **શૂળયુક્ત આમાતિસાર:**–તજ ૬, મોથ ૧૨, લીડીપીપર ૨, ૮. (૮) **મરડો:**—મરડાશિંગ ૩, લસણુ ૬.

૪ અપસ્માર.—(વાઇ, ફેફરૂં, ગોતું, મૃગિ) (૧) અક્કલકરો ૬, અખરોટ ૨, અગથીઓ ૯, અરિઠા ૧૦, આકડો ૭, ઉદરકાની (બીજી) ૧, (ત્રીજી) ૬, ખુગખુગા ૧, કંકોડી ૧૦, કેવડો ૨, જેઠીમધ ૧૨, ડુંગળી (કાંદા) ૨૩, તલ ૬, મીજેરૂ ૩ મહુડો ૧, મોથ ૮, ૧૦, રાયણુ ૧, લસણુ ૧૧, લીડીપીપર ૨, ૧૮, વજ ૨, વાવડીંગ ૪ શતાવરી ૯, હીંગ ૩ કાકમાચી ૫ (૨) **પિત્તાપસ્માર:**—કારીવણી ૩. (૩) **ચિત્તભ્રમ અપસ્માર:**—કારીવણી ૯. (૪) **ભમરી આવે છે તે ઉપર:**—કારીવણી ૧.

૫ અમ્લપિત્ત—(૧) અબાડો ૧, આદુ ૧૮, ૨૩, આમળાનું ઝાડ ૧૮, ૩૬, ઇડલીંબુ ૨, કાકમાચી ૫, કોકમ ૪, ગડુલો ૨, ગોરખ આમલી ૩, દ્રાક્ષ ૧, નાળીએરી ૧૨, પાટલા ૯, બાવળ ૧૦, મૂળા ૭, લીંડીપીપર ૧૯, શતાવરી ૧૮, સાટોડી ૧૪, શિરણુ ૨, હરડે ૬, ૩૨. (૨) **અમ્લપિત્તથી ગળાની બળતરા:**—ડુંગળી (કાંદા) ૧૨, બીલી ૫.

૬ અરોચક—અતિવિષ ૫, આદુ ૪૭, આમલી ૨૨, પપનસ ૧, બીજોરૂ ૧૭, ૧૮, લવંગ ૧૦, વાવડીંગ ૩, સમેરવો ૧૫, કપાસ ૨.

૭ અર્શ—(હરસ, દુર્ઝણમસ, મૂળવ્યાધિ.) (૧) અખરોટ ૧, ૫, અરલુ ૧૧, અલંબા ૪, આકડો ૧૨, આદુ ૨૦, આબો ૧૭, ઉંડણુ ૬, ઉબરો ૨૨, કડવા તુરીઆં ૫, કપાસ ૧૧, કરેણુ (કણેર) ૪, કારીંદા ૨, કુકરપાડાના વેલા ૩, ૬, કોકમ ૭, ૯, ખજુરી ૨, ગાંજો ૨, ગોરખમુંડી ૮, ગંગાવતી ૩, ચિત્રો ૧૫, ૧૬, ડુંગળી (કાંદા) ૩૧, ૩૪, દક્ષણી થુરાઓ ૪, દિકા ૩, દૂધી ૧, દૂધેલી ૧, નાગચંપો ૨, પીલુ ૧, પપૈયો ૨, બીચવા ૨, બીલા ૨૭, બીલામો ૨, મરી ૧૩, મૂળા ૪, ૮, રતનજોત (જાસુંદી) ૭, રાળ ૮, રીસામણી ૬, લીંડીપીપર ૩૦, કડવો લીંબડો ૧૪, ૧૭, ૧૯, ૩૬, વગડાઉ સુરણ ૨, વડ ૧૪, વિષ્ણુક્રાન્તા ૩, શરપુંખા ૧, સુરણ ૧, ૨, હળદર ૩ ૭. (૨) **રક્તાર્શ કે રક્તમૂળવ્યાધિ:**—અધેડો (ઝીંઝેરો) ૧૨ આમલી ૧, આબો ૪, એલચી ૫, કંકોડી ૯, કારેલી ૭ ગુગળ ૭, તલ ૧૩, ભોંયકોળુ ૨, મખમલી ૨, માલકાકણી ૫, રતનજોત (જાસુંદી) ૧૦, સાટોડી ૬.

૮. અસ્થિભંગ—(૧) આસુંદરો ૩, ગહુ (ઘઉં) ૪, બાવળ ૨, બીવલો ૬, મજીઠ ૭, લસણ ૧૪, સાંધરૂખ ૧, સુર્યાણુ ૩, હાડસાંખળ ૧, હાડસંધિ ૧ (૨) **અભિઘાત કિંવા અસ્થિભંગમાં જખમ થઇ રક્તસ્રાવ થતો** હોય તો:—માલેબધ (ધાકટા) ૧ (૩) ઝાડ ઉપર**થી પડવાથી છાતીમાં લોહી** બંધાઇ જવા ઉપર:—બીવલો ૬. (૪) **તીરનો અગ્રભાગ કે કાંટો શરીરમાં પેસી ગયો હોય** તો:—ઉંદરકાની (બ) ૯. (૫) **પગ કે ઢીંચણુ** (ઘુંટી) **મોચકાયો** (મરડાયો) હોય તો:—આવળ ૨, ઉંડણુ ૧, ઘેવરો (વાલોળ) ૩. (૬) **દુ:ખતા હાડ** ઉપર:—કોકમ ૧.

૯. આનાહ—(આફરો, પેટનું ફુલવું) (૧) ઇંદ્રવરણી ૪, ઉંદરકાની (બ) ૮, કાંગોણી (પીલુડી) ૩, ખસખસ ૪, તુંબરૂફળ ૧, પરસ ૩, (૨) **ફણસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચડે તે ઉપર:**—ફણસ ૭.

૧૦. આમવાત—(૧) આદુ ૬, ૭, ૮, ૪૬, એરંડ ૧૬, ૩૭, ખજુરી ૬, ગળો ૬, ગોખરૂ (બેઠા) ૬, ઘીરગીમૂળ ૧, ભીંડી (શાકની) ૨, મદાર ૨, મેથી ૨, રાસ્ના ૪, લસણ ૧૩, લીંડીપીપર ૨૬, સોપારી ૪, હરડે ૪૧. (૨) **આમ ઉપર:**—કલોંજી જીરૂ ૧, કાંચકી (કાંકર) ૮, બીવલો ૧, લસણ ૬, સુરણ ૨, હરડે ૩. (૩) **આમરક્ત ઉપર:**—ખટખટી ૨, ડુંગળી (કાંદા) ૧૬, બીલી ૧૩. (૪) **આમાંશ ઉપર:**—આદુ ૪૫, નાગકેસર ૩, માયફળ ૭. (૫) **રક્તયુક્ત આમાંશ ઉપર:**—કોકમ ૨. (૬) **રાતા આમાશ ઉપર:**—રાજતુલસી ૧.

૧૧. ઉચકી[1] (હેડકી)—અડદ ૪, અસાળીઓ ૫, કાસુંદરો ૨, કેળ ૫, કોઠી ૮, જાયફળ ૫, જેઠીમધ ૪, ધમાસો ૪, ધરો ૨, નાળીએરી ૯, પાટલા ૧, પીંપળો ૩, ૧૫, પુષ્કરમૂળ ૧, બીજોરૂ ૭, ભારગી ૯, મૂળા ૧, મોથ ૩, રતાંદળી ૧, રેણુકા ૧, લીંડીપીપર ૭, શેરડી ૫, ૧૨, સરગવો ૩, સુખડ ૮, હરડે ૨, હીંગ ૪.

૧૨. ઉદર રોગ—(૧) આદુ ૧૨, કાસાળુ ૫, ખાખરો (પલાસ) ૧૧, ચિત્રો ૫, જાયફળ ૧, તાંદળજો ૧૫, તુંબરૂ ફળ ૧, મરી ૧૩, લીંડીપીપર ૧૧, શ્રાવડ ૪, સાટોડી ૧૯, હરડે ૪૪, લસણ ૧૫, (૨) વાતોદર ઉપર —સમેરવો ૨૦. (૩) સાંનિપાતોદર ઉપર:—શંખાવળી ૩. (૪) **પ્લીહોદર**

૧ આ રોગ ઉપર અજમાની માત્રા કરી ખાવી એ અત્યંત હિતકર છે.

(પ્લીહા-બરોળ) ઉપરઃ—અજાક્ષ (આબુવો) ૧, આકડો ૩૪, એરંડો (દીવેલો) ૪૨, કકોડી ૧૨, ગરણી ૧૨, ચિત્રો ૧૪, જવ ૬, નગોડ ૩, પપૈયો ૩, શરપુંખા ૮, શ્રાવડ ૪, સાટોડી ૭, અઘેડી ૨૭. (૫) **આમપ્લીહા** ઉપરઃ—આદુ ૮. (૬) **યકૃતોદર** (પેટમાં ગાંઠ) ઉપર—અજાક્ષ (આબુઓ.) ૧, ગરણી ૧૨, ચિત્રો ૧૪, જવ ૬ બેઠીભોરીંગણી ૭, રાઇ ૬, સોમવલ્લી ૧, હેદ ૩. (૭) **જલોદર** ઉપર—અંકોલ ૪, કાસાળુ ૮, ગરણી ૧૨, સાટોડી ૧૭ (૮) **બદ્ધગુદોદર** ઉપરઃ—ઇસબગોળ ૪, બીલી ૨૭, મેરણી ૨, હરડે ૧૬. (૯) **પીચોટી** (આંબોઇ) ટળી હોય તે ઉપરઃ—કુસર ૨, ખરસાંણી ૪, બહેડાં ૧, બાવળ ૮, મોગરો ૧ (૧૦) **ઉરમાંથી ને પેટમાંથી લોહી પડવા ઉપરઃ**—કુલિત્થ (કળથી) ૫. (૧૧) **પેટને ચઢવાને નહિં થતા ઝાડા** ઉપરઃ—જાયફળ ૯, તુંબરૂ ૧, નગોડ ૪. (૧૨) **પેટમાં વાળ કે લોઢું ગયા** ઉપરઃ—અનનસ ૪, જાબુ ૧૧ (૧૩) **પેટપીડ (પેટનો દુઃખાવો, શૂળ)** ઉપરઃ—અઘેડો (ઝઝેરો) ૧૯, અજમોદ (બોડી) ૨, અજવલા ૧, અજમો ૧, કપૂરવેલ ૧, કારીહા ૪, કાચકી (કાકર) ૧, કીડામારી ૩, કુમો ૨, ચણા મોટા ૬, ડમરો ૧૦, ડીકામાળી ૧, પાટલા ૪, બાફળી ૪, ૫, બાવળ ૯, મરચી ૧, મોગલી એરંડા ૭, મારસકાંદો ૧, રાઇ ૩, વાસનવેલ ૪, સાપસૂન ૩, સુગંધી (લીલીચાહ) ૨, હીંગ ૬, ૭ હીવર ૧. (૧૪) **અગ્નિમંદ** (મંદાગ્નિ, અન્નદ્વેષ) ઉપરઃ—અતિવિષ ૫, આદુ ૧૩, ૫૩, આમલી ૧૨ કલૌંજી જીરૂં ૧, કોડી ૯, કોથમી (ધાણા) ૬, ગાંજો ૬, ઝેરકચુલાનું ઝાડ ૭, બેઠીભોરીંગણી ૬, ભાંગરો ૧૩, મરી ૧૩, રતાહળી ૧૦, રાસ્ના ૬, લવંગ ૬, લીંડીપીપર ૧૩, ૩૫ (૧૫) **ભૂખ લાગવાના** ઉપાયઃ—આદુ ૧૫ (૧૬) **નળ ફુલવા** ઉપરઃ—ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૭, એરંડો (દીવેલી) ૨૯, કડુજીરૂ (કાળીજીરી) ૨, કુમો ૨, નાગરવેલ ૨ મેંઢાશિંગ ૧, વગડાઉ સુરણ ૧. (૧૭) **નળવાયુ** ઉપરઃ- મૂળા ૫, સરગવો ૯, સાત્વીલ ૧, હેદ ૪, હુરા ૪, શેરડી ૧૦. (૧૮) **નળવિકાર** ઉપરઃ—કાજુ ૫, થોર (ચોધારો) ૧૨ રાઇ ૧૦, શેરડી ૧૦, સુરપીણુ ૫, હુરા ૪ (૧૯) **પેટમાંની ગરમી** દૂર થવા—ઉંદરકાની (અ) ૪, અજીર ૧, ઉંદરકાની (બ) ૭, એરંડો (દીવેલી) ૯, કમળ ૨, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૧, કેળ ૨૫, ગુલમાશી ૪, થોર (ચોધારો) ૫, પરીપાઠ ૨ (૨૦) **પેટમાંના વાયુના સંચાર** ઉપર-નગોડ ૧. (૨૧) **આગંતુક પેટ શૂળ માટે**—મીઢળનું ઝાડ ૧

૧૩. ઉદાવર્ત-(૧) એલચી ૯, પીપર ૧, લીંડીપીપર ૧૭ (૨) **મુત્રાઘરોધથી થએલ ઉદાવર્ત** ઉપરઃ—આસુંદરો ૯, બેઠી ભોરીંગણી ૧૩.

૧૪. ઉન્માદ રોગ-(ચિત્તભ્રમ) અગથીઓ ૩, કારીવણા ૯, કાસાળુ ૬, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૧, ડુગળી (કાદા) ૨, ધતૂરો ૧૦, બ્રાહ્મી ૧, મહુડો ૧, વજ ૪, શંખાવલી ૧.

૧૫. ઉપદંશ-(ચાંદી, ટાંકી, ગરમી +) (૧) અઘેડો (ઝઝેટી) ૧૮, અજાક્ષ ૩, આવળ ૫, આંબો ૧૪, ઉંબરો ૧૩, કણેરા (કણેર) ૨, કારીહા ૩, કાચકી (કાકર) ૩, ખેર ૧, ચણોઠી ૧૮, ચંબેલી ૭, ઝિંઝરૂટ ૨, દાડિમ ૧૫, નાળિયેળ ૩, પીંપળો ૧, બાવળ ૧૮, ભાંગરો ૧, મુગવેલ ૨, રતનજોત (જાસુંદી) ૧૦, રોમફળ ૨, લીંમડો (કડવો) ૩૯, વાકેરી ૧ (૨) **ઉપદંશ વ્યાધિએ સાંધા પકડાય છે**‡ તે ઉપરઃ—વાસતવેલ ૮. (૩) **ગરમી** ઉપર—અજમો ૫, ઉપરસાલ ૪, કાકડી ૭, કાતરવેલ ૧, કારીવણા ૪, કાડોળ ૪, કેવડાનું ઝાડ ૫, ખીજડી ૭, ગોખરૂ (મેહા) ૯, ચણોઠી ૧૩, ડુગળી (કાદા) ૧૧, ૧૮, તરબુચ ૩, તલ ૧૭, દમણા મરવા ૨, પાટલા ૩, લીંબડો (કડવો) ૬, વાકેરી ૩, શિમળો ૪,

+ શરીરની આતશને પણ ગરમી કહે છે તેમજ આ ગ્રંથમા મૂત્રાઘાતને પણ ગરમી કહેલ હોય એમ જણાય છે, પરંતુ ગરમી શબ્દથી ઉપદંશ (ચાંદી)જ ગ્રહણ કરવાનો બહુધા રિવાજ ચાલુ છે, તેથીજ અમે ગરમી શબ્દના ઉપયોગો પણ આ ઉપદંશ સાથે (જુદા) અનુસંધીત કર્યા છે.- સુજ્ઞ બંધુઓએ એના ઉપયોગ વિચારીનેજ કરવા

‡ ઉપદંશના ઉપચાર જ્યારે ઠંડા કરવામા આવે છે ત્યારે દરદીના સાંધા ઝલાઈ જાય છે, માટે બહેતર છે કે આ દરદપર ઠંડા ઉપચાર કરવાજ ન જોઈએ જો કે આ દરદનું નામ ગરમી છે પણ તે ગરમ દવાઓથીજ શાંત થાય છે.

શેરડી ૧૧, સુખડ ૪ (૪) આગંતુક (શસ્ત્રાદિ વાગવાથી થએલ) **ગરમી** ઉપર.—કકોળ ૪, ડમરો ૯, સાગ ૫ સુખડ ૭ (૫) **સર્વ પ્રકારની ગરમી દૂર થવા**—અગરુ ૭ આંબો ૧૮, કાડવેલ ૧, (૬) **ગરમીના યોગે શરીરે ચાંદાં થાય છે** ? ઉપર.—અરલુ ૮, અંગીઠા ૭, કડવી કવઠ ૧, કપૂર ૬, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૪, કુવર ૮, ખપાટ (ખરેટી) ૨, ખરમાડીઓ (સરસડો) ૮, પીળો ધતૂરો ૩, મોગલી એરંડો ૬, મોરવેલ ૧, હરડે ૧૮. (૭) **ઇંદ્રિ લાલ થાય કે ઉપર ચાંદીઓ પડે તે ઉપર:**—આમળા ૩૪, તરબુચ ૪.

૧૬ કર્ણરોગ—(૧) **કર્ણરોગ, કાનના વ્રણ, કાન પાકવો અને કાનમાં ફોલ્લા થવા ઉપર:**—ઉંદરકાની (અ) ૩, કાનફોડી ૧, ખેર ૧૧, તુલસી ૧૯, ભારંગી ૭, વૃક્ષાદના (વાંદો) ૧, સુરપાણ ૧, (૨) **કર્ણનાદ** (બેહેરાપણું)—અઘેડો ૫, કાગ ૪, ડમરો ૫, બાલા ૬, સરસવ ૪, હીંગ ૧૬ (૩) **કર્ણશૂળ, દુખાવો, અને કાનનું કળવું:**—અરલુ ૧, આકડો ૧૪, ૨૦. આંબો ૨૦, ખરસાંણી ૬, ચંબેલી ૪, બીજોરૂ ૧૧, ભુયતરવડ (સોનામુખી) ૨, લસણ ૧, વછનાગ ૩, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૧, સમેરવો ૭, સરસવ ૪, (૪) **કર્ણસ્રાવ (કાન વહેવો):**—ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૯, કિંજળ ૪, દારૂહળદર ૭, ધતૂરો ૧૬, બાવળ ૧૭, બીજોરૂ ૧૫, બીલામો ૧૩, વગડાઉ તુરાયુ ૩ (૧૫) **કર્ણકૃમિ** (કાનના કીડા) ઉપર:—કલગારી ૮, બેઠી ભોરીંગણી ૧૦, સરસવ ૩ (૬) **કાનમાં બગાઇ વગેરે જંતુના જવા** ઉપર:—એરંડ (દીવેલી) ૩૯, કાંગોણી (પીલુડી) ૪, કાગર કાનફોડી ૬, કાસુંદરો ૬, ખાખરો ૧૯, મરડાશિંગ ૨, ઉતરણ (નાગલા દુધેલી) ૨, ધોલી (ગિલોડી) ૧. (૭) **કાનના ફુટવા** ઉપર:—ઉંદરકાની ૩, ડમરો ૫, રાળ ૭, લસણ ૧, વજ ૬, સરગવો ૪. (૮) **સરદીથી કાનમાં ધાક પડવી:**—હીંગ ૧૯. (૯) **સરદીથી કાનમાં કાંઇ થવું**—લસણ ૧૨ (૧૦) **કાનમાં અતિ દાહ થાય તે** ઉપર:—કુવર ૧૨. (૧૧) **કર્ણમૂળ:**—આમલી ૧૭, ઇં (હો) ગોરી ૬, ઉંબરો (ઉમરડો) ૨૩, કાળીવેલ ૧, કિંજળ ૩, ભોયચંપો ૧, રાઇ ૫, વગડાઉ સુરણ ૩, વછનાગ ૧.

૧૭. કમળો—અરડુસી (નં. ૧) ૨, આકડો ૩, આમલી ૩, આબળાનુ ઝાડ ૩૯, કડુ જીરૂ (કાળી જીરી) ૬, કડવા તુરીઆ ૧, કુકરપાડાનો વેલો ૨, કુંભો ૬, કુવર ૧૩, ખોરેતી ૨, ગહું (ઘઉં) ૨, ગળો ૪, ગોરખમુડી ૧, ચણા મોટા ૧, થોર (ચોધારો) ૪, દારૂહળદર ૧, પાડેરવો ૧, ભાંગરો ૫, ભોય આમલી ૪, રીસામણી ૧, રેવચી ૫, વિષ્ણુકાન્તા ૫, શ્રાવક ૨, શિળીંદર સાટોડી ૮, હળદર ૨૦.

૧૮ કાસ—(ઉધરસ, ખાસી, કફરોગ) (૧) અઘેડી (ઝઝેરો) ૨૨, અજમો ૧, ૬, અતિવિષ ૪, અરડુસી (નં. ૧) ૧, ૧૦, ૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૨, ૨૪, અરડુસો (નં. ૨) ૩, આદ્યત (સડજન) ૬, આકડો ૨, ૨૫, આદુ ૯, ૧૬, ૩૨, આસુંદરો ૬, ઇ (હીં) ગોરી ૯, ઇંદ્રવારણી ૨, ઉટકટારી ૬, ઉંદરસી ૧, ઉભી રીંગણી ૧, કાયફળ ૨, કુવર ૩, ૪, ખરસાણી ૨, ખાખરો ૧૮, ખેર ૧૦, ગરણી ૭, ગરમાળો ૭, ગળો ૮, ચણોઠી ૧૯, જવ ૭, જીતેલી ૩, જેઠીમધ ૧૦, ૧૩, તરસી ૧, થોર (ચોધારો) ૧૧, ૧૩, દાતી ૨, ધમાસો ૧, ધતૂરો ૨, પારસ પીપળો ૪, પીપળો ૨૬, પુષ્કરમૂળ ૧, ફુદીનો ૬, બહેડાં ૨, ૪, ૫, ૮, બાફળી (હીંગોત્રી) ૪, બેઠી ભોરીંગણી ૧, ૯, બીલામો ૮, ભોય આમલી ૫, મરેઠી ૧, મરી ૪, ૮, મર્યાદવેલ ૩, મોકડીધોટ ૧, મોથ ૧૩, રાસ્ના ૬, લવંગ ૪, ૭, ૧૦ લીંડીપીપર ૭, ૧૭, ૨૩, ૨૮, ૩૪, ૩૫, વગડાઉ અજમો ૧, વજ ૧૦, સરપુંખો ૫, શિળીંદ ૧, સણ ૧, સતાપ ૫, સમુદ્રફળ ૮, સમેરવો ૧૫, ૧૬, સાટોડી ૧૯, હરડે ૨૩, ૩૮, હળદર ૧,૧૫, હેળુ ૪. (૨) **પડજીભ ફુલવાથી ઉપજેલ ખાંસી ઉપર:**—કાકાજુ ૯. (૩) **ખાલી ઉધરસ ઉપર:**—કોલીંજન ૧, રીસામણી ૫. (૪) **ક્ષતકાસ** (ઉરમાં વાયુ ચાંદી કરી રક્ત સહિત કફ પાડે છે તે) ઉપર:—આમલી ૬, દ્રાક્ષ ૯, પીપળો ૯ (૫) **કફ જાડો થઇ છાતી ભરાય તો:**—અરીઠા ૩. (૬) **કફ પાતળો પાડવા માટે:**—ચીત્રો ૨, ચીકાકઇ ૧ (૭) **ઉષ્ણતાથી છાતીમાં કફ સુકાયો હોય તો:**—જેઠી મધ ૧૦, (૮) **ઉષ્ણતાથી આવનાર ઉધરસ** ઉપર:—વરીઆળી ૩. (૯) **સરદીની ઉધરસ ઉપર:**—નાસરવેલ ૬, (૧૦) **કફવાત ઉપર:**—મીઠી ૪.

૧૯ કુષ્ટ—(કોઢ, દાદર, ખરજ, ઇત્યાદિ) (૧) **કોષ્ટ (કેઢ)** ઉપરઃ—ઉતરણ ૪, કાસુંદરો ૭, કોસીંમ ૨, ખેર ૨, ૧૩ ગરણી ૧, ગરમાળો ૧, મજીઠ ૬, લીંમડો (કડવો) ૩૪ (૨) **રક્તકુષ્ટ** (રાતો કોઢ) ઉપરઃ—મદાર ૨. (૩) **મહાકુષ્ટ** ઉપરઃ—કડવી કવઠ ૪ (૪) **મંડળ કોઢ** ઉપરઃ—ચિત્રો ૧૧. (૫) કંડૂ (ખરજ, ચેળ) ઉપરઃ—આંબા હળદર ૧, ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૨૨, કેકતી ૧, કોસીંમ ૩, અરીણુ ૫, ગોખરૂ (બેઠા) ૮, ધણુસરી ૪, ચિત્રો ૧૩, નાગચંપો ૩, પડોળ (કડુ) ૫, પીલુ ૬, મરી ૨, મુગવેલ ૧, ૨ મોરવેલ ૧. (૬) **ખરજવાં ઉપર**—કપુર ૩, કલગારી ૧૦, કાંગ (પોપટી) ૫, કુવાડીઓ ૭, ખાખરો ૭, ગાજર ૧, બીતામો ૨૧, વડ ૧૪, શરપુંખા ૬. (૭) **ખસ ઉપર***—અગ્ડુસી (ન. ૧) ૬, આમળાનુ ઝાડ ૫, આંબા હળદર ૧, ઉડણુ ૩, કડવી કવઠ ૨, કણુઝી (કરંજ) ૨, કરમદી ૨, કોસીંમ ૨, ખરશિંગિ (મેઢાશીંગ) ૧, ખરસાંણી ૫, ગજકર્ણિ ૪, ગરમાળો ૧, ૫, ગુલાબ ૮, ચિત્રો ૧, ૭ તુવેર ૩, ધતૂરો ૧૩, ધોળો ચંપો ૭, નાગ ચંપો ૩, નાળીએરી ૧૦, ૧૧, નીંબારા ૧, પીપળો ૫, પીળો ધતૂરો ૯, બાવચી ૧, ૨, માલકાંકણી ૨, મુગવેલ ૧, ૨, મેઢાસિંગ ૩, મોરવેલ ૧, લીંબડો (કડવો) ૩, ૧૨, ૧૫ શિરદોડી (ખરણેર) ૫, સુખડ ૨, સોપારી ૮. (૮) **દદ્રુ**+ (દરાજ, દાદર) ઉપર—એરંડો ૬, કાંગ (પોપટી) ૫, કાસુંદરો ૧, ૧૭, કીડામારી ૨, કુવાડીઓ ૧, ૩ ખાખરો ૨, ગજકર્ણિ ૨, ગરમાળા ૧, ગુલાબ ૮, ગોરાણી ૧, ચમેલી ૨, જાનવેલ ૨, તુલસી ૮, ૧૪, થોર (ત્રણ ધારો) ૬, નાળીએરી ૧૦, પપૈયો ૧, બોળ (હીરાબોળ) ૧, ભુયતરવડ (સોનામુખી) ૩.

૨૦ કૃમિરોગ—(પેટમાંના કરમ) અંકોલ ૩, અખરોટ ૫, અનનસ ૨, અજુ (અલત્રી) ૭, આદુ ૫૩, આસુંદરો ૧૦, આબો ૨, આંબા હળદર ૪, ઇન્દ્રજવનુ ઝાડ ૧, ઉદરકાની (અ) ૪, (ક) ૧, (ડ) ૧, એરોદસ ૧, કથૂરો ૩, ૬ કડુ જીરૂ (કડવી જીરી) ૬, કારેલી ૧૦, કાસાળુ ૧૨, કાંચકી (કાકર) ૪, ૧૩, કીડામારી ૬, કેસર ૧૧, કોળકદ ૧, ખાખરો ૮, ૧૩, ગળો ૧૩, ડમરો ૭, ડીકામાળી ૨, દાડમ ૩, નરવેલ ૧, નાગછત્ર ૧, પટોળ (કડુ) ૭, પાન અજમો ૧, પીલુ ૧, પપૈયો ૪, પાગળો ૮, ફુદીનો ૩, બીલી ૪, બીજોરૂ ૧, બારંગી ૧૧, બીલામો ૧, ૪ મેઢાશિંગ ૨, લીંમડો (કડવો) ૧૪, ૨૧, ૨૬, ૩૪ વડ ૫, વાવડીંગ ૧, શિરદોડી (ખરણેર) ૧૦, સતાપ ૧, સમુદ્રફળ ૧૨, સોપારી ૭

૨૧ ગંડમાળા—(કંઠમાળ, ગલગંડ, અપચી) (૧) **ગંડમાળા** (કંઠમાળ):—આકડો ૧૫, ઇન્દ્રવરણી ૧૪, ઉંબરો (ઉંબરડો) ૨૪, એરંડો (દીવેલી) ૨૪, કડવી દૂધી (તુંબડી) ૪, કણુઝી (કરંજ) ૩, કપાસ ૪, કપૂરભેંડી ૬, કલગારી ૩, કચનાર ૪, કુકરપાડાનો વેલો ૪, કુલિત્થ (કળથી) ૨, ખાખરો ૪, ગરમાળો ૯ ગોરખમુંડી ૧, જીઆપોતા ૧, નેપાળો ૫, પીલુ ૬, બ્રહ્મદંડી ૨, ભિલામા ૨, બારંગી ૪, બીલામો ૭, ભુયાશિરડ ૩ મૂળા ૧૦, રીસામણી ૧, વાયવર્ણો ૩, ૧૪ વાકેરી ૩, શરપુંખા ૪, સરગવો ૭, સહદેવી ૫. (૨) **ગલગંડ** ઉપર—કાકડી ૫, જીઆપોતા ૧, ધતૂરો ૯, મૂળા ૧૦. (૩) **કફ ગલગંડ** ઉપર—દેવદાર ૨ (૪) **વાત ગલગંડ** ઉપર.—સમેરવો ૫. (૫) **અપચી** ઉપરઃ—કપાસ ૪, કલગારી ૨, દેવદાર ૩, રીસામણી ૧, વાયવર્ણો ૩, સરસવ ૨.

૨૨ ગુલ્મ—(પેટમાં કાળજે ગોળો ચડે છે તે.) (૧) આદુ ૩૧, એરંડો (દીવેલી) ૪૦, કંઠ ૨, ખોરેતી ૭, ચુકો ૧, જવ ૬, તુંબરૂ ૧, નાક છીંકણી ૩, પીલુ ૧, બીલી ૨, બીત્રસો ૫, મરી ૧૩, મિરજોળી ૪, લવંગ ૧૦, લીંડી પીપર ૧૪, ૨૭, શરપુંખો ૭ શિકાકઇ ૧, સાટોડી ૭, ૧૭ સાલસીન ૩ (૨) **વાત (વાયુના) ગુલ્મ** ઉપરઃ—અજુ (અગત્રી) ૪, આસેત્રી ૧, ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૨૨, કાંચકી (કાંકર) ૫, તજ ૫, પીપર ૧, મોરવેલ ૩, રતનજોત (જાસુંદી) ૧ લીંડીપીપર ૨, સરગવો ૫, હીંગ ૧. (૩) **પિત્તગુલ્મ** ઉપરઃ—નસોતર ૬, રેણુકા (રેણુકબીજ) ૩ (૪) **કફગુલ્મ** ઉપર—અજમો ૭.

---

* કુવાડીઆના બીજને વાટી કપડે ચાળી તેની પેટીના દુધમા ખીર કરી ચોપડવી એ ખસનો અકસીર અને દાહ વિનાનો ઉપાય છે

\+ અફીણ બીજ કુંવાડ કે, નવસાગર અફ઼ેર; લીંબુ રસમેં ઘોલકે, કરો દાદ કૌ બેર.

(૫) રક્તગુલ્મ ઉપરઃ—અરીઠા ૧૨, આકડો ૧૮, ઈન્દ્રવરણી ૧૭, તલ ૨૦. (૬) ત્રિદોષ ગુલ્મ ઉપર—અરણી ૬, ગોરખમુંડી ૬, વાયવર્ણો ૨.

૨૩. ગ્રંથી-અર્બુદ—કપરમેંડી ૬, મયાળ (પોઇ) ૧.

૨૪. જ્વર—(તાવ) અતિવિષ ૫, અરડુસી (નં. ૧) ૨૨, આગીયો ૨, આંમળાં ૨, ઇસબગોળ ૩, ઉંદરકાની (ક) ૨, એલચી ૧૨, કડુજીરૂં (કાળીજીરી) ૧૧, કાનફોડી ૩, કાંચકી (કાંકર) ૭, ૧૨, ગળી ૧, ગળો ૧૭, ધાસપિત્ત પાપડો ૩, જીરૂ ૧૦, ડીકામાળી ૩, ધરો (દરોઇ) ૮, પઠોળ (કડુ) ૩, પતલા ૪, ફુદીનો ૧, બેઠી ભોરીંગણી ૫, મગ ૨, મરી ૧૫, મસુર ૨, મોથ ૯, લવગ ૧૦, ૨૩, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૪, ૭, વાવડીંગ ૩, શતાવરી ૬, શિળીંદ ૧૩, સતાપ ૭, સમેરવો ૧૫, સાટોડી ૯, સાત્વીન ૩, સોમવલ્લી ૨, (૨) વાતજ્વરઃ—ઇન્દ્રજવનુ ઝાડ ૧૭, ડાભ ૩, શતાવરી ૧૦. (૩) પિત્તજ્વરઃ—ઉપરસાલ ૭, કમળ ૫, કોથમી ૮, ધાસપિત્ત પાપડો ૨, દ્રાક્ષ ૧૨, પટોળ (કડુ) ૮, લીમડો (કડવો) ૯, જરીયાળી ૪, સિવણુ ૩. (૪) કફજ્વરઃ—અધેડો ૩૩, અજમો ૬, અરડુસી (ન ૧) ૧૩, ૨૨, મોથ ૧૧. (૫) વાત પિત્ત-જ્વરઃ—ધાવડી ૫. (૬) કફ પિત્તજ્વરઃ—અરડુસી (ન. ૧) ૨, કારેલી ૨, રતાંદળી ૧૦. (૭) વાત કફજ્વરઃ—મૂળા ૧૨. (૮) દાહજ્વરઃ—અંકોલ ૧૩, પીપળો ૧૦. (૯) અજીર્ણજ્વરઃ—બેઠી ભોરીંગણી ૧૧. (૧૦) વિષમજ્વરઃ—અરડુસો (નં. ૨) ૩, ઉતરણ ૧, કપુર મધુરી ૨, કરમટી ૫, કરેણા (કણેર) ૩, કુબો ૧, કુવાર ૧, કેસરી ચંપો ૩, કોથમી ૬, ખરસાંણી ૭, ખુરાસાની અજમો ૧, ગરણી ૯, ગળો ૧, ઘેંત્રડો (વાસેળ) ૪, તાદળજો ૪, ત્રાયમાણ ૧, તુળશી ૩, ૧૬, દુધેલી ૩, ધંતૂરો ૧૫, નાગચંપો ૧, પત્તુર ૨, પદ્મકાષ્ઠ ૨, પેટારી ૫, ફુદીનો ૧, બ્રહ્મદંડી ૧, બીલી ૧૭, મરી ૫, મંદાર ૧, લવંગ ૩૪, લીંબડો (કડવો) ૧૩, ૪૧, ૪૨, વજ ૧૩, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૬, સરગવો ૨૦, સર્પાક્ષી ૩, સહદેવી ૧. (૧૧) જીર્ણજ્વરઃ—અજમોદ (બોડી) ૮, અરણી ૫, આદુ ૧૭, આસુંદરો ૭, ઇન્દ્રજવનુ ઝાડ ૮, ૧૬, એલચી ૧૨, ખજુરી ૯, ગળો ૧૪, ૨૩, ચંબેલી ૬, જીરૂ ૩, ૭, ૧૧, પત્તુર ૧, બીલી ૨૯, બેઠી ભોરીંગણી ૧૨, લોધર ૪, વાકુરી ૩. (૧૨) તૃતીય (ત્રીજા દિવસનો) જ્વરઃ—કુક્કરકંદ ૨. (૧૩) ચાતુર્થિક (ચોથીઓ) જ્વરઃ—અગથીઓ ૧, અઘેડો ૧૧, ૨૪, કુબો ૫, ખપાટ ૪, ગળો ૨૨, ગાજો ૭ ચોધારી ૧, ધંતૂરો ૧૫, બીલી ૨૮, મોથ ૪, સાટોડી ૧૫, હીંગ ૮. (૧૪) આગંતુકજ્વરઃ—કપાસ ૨૦, તુલસી ૧૮, સુગંધી (લીલી ચાહ) ૩. (૧૫) ભૂતજ્વરઃ—કાકમાચી ૭, ખપાટ ૩, ખીલખીલા ૧, ખુલખુલા ૧, ગાંજો ૮, શિર-દોડી (ખરખેર) ૧૩, સૂર્યફૂલ ૧. (૧૬) રાત્રિનો તાવઃ—કુકરપાડાનો વેલો ૭, (૧૭) અષ્ટગુણ-મંડજ્વરઃ—ડાગર (ભાત) ૨. (૧૮) શીતજ્વર (ટાઢીયો તાવ):—અરણી ૨, આકડો ૧૩, કાકડી ૧૧, કારેલી ૨, ખજુરી ૮, ગળજીભી ૪, જીરૂ ૯, ઝેર કચુલાનું ઝાડ ૭, ૯ ધોળો ચંપો ૫, પટોળ (કડુ) ૪, પાડ (કાળીપાટ) ૩, પીળો ધંતૂરો ૨, ફુદીનો ૧, રાસ્ના ૬, શતાવરી ૩. (૧૯) ઉષ્ણજ્વર (ઉનો તાવ):—આંબો ૧૦, લીંબડો (કડવો) ૧૦, હરડે ૩૯. (૨૦) હાડીયો (હાડકજ્વર) તાવ.—કુંવાર ૮. (૨૧) દુર્જલ જ્વરઃ—આદુ ૫૦, હળદર ૧૯. (૨૨) ધાતુગત જ્વરઃ—લવંગ ૩૫. (૨૩) તાવ ઉપર પાચનઃ—કોથમી ૭. (૨૪) તાવથી ઘણો પરસેવો થાય તે (સેંદીયા તાવ) ઉપર—અગરૂ ૪. (૨૫) વિષમ જ્વરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ભ્રમ થાય તે ઉપરઃ—વાયવર્ણો ૭. (૨૬) તાવમાં શોષ પડે તે ઉપર— આમળાં ૧૫. (૨૭) તાવમાં અરોચકઃ—આંમળાં ૧૬. (૨૮) તાવમાં માથાના દુખવા ઉપરઃ—આરીત્રી ૬, ચણોઠી ૧૨. (૨૯) તાવથી અતિશય બળતરા થાય તે ઉપરઃ—એરંડો (દીવેલી) ૪૧, વડ ૭. (૩૦) પિત્તજ્વરમાં થતા દાહ ઉપરઃ—લીંબડો (કડવો) ૯. (૩૧) તાવથી શરીર ઉપર કંડૂ (ખરજ) આવે તે ઉપર—કપાસ ૮. (૩૨) કફવિકારઃ—અગથીઓ ૫, અઘેડો ૧૦. (૩૩) પિત્ત ઉપરઃ—અઘેડી ૯, આંમલી ૨૨, અળુ (અળવી) ૨૨, આદુ ૩૯, ૪૧, ૪૨, ૪૩. આંબળાં ૩, ૧૪, ૨૪, ૩૮ ઉંબરો ૧૯, એરંડો (દીવેલી) ૩૩, કેણુઝી (કેણુંજ) ૫, કાંગોણી (પીલુડી) ૨, કારેલી ૧, કાંસોળુ ૬, કાળી ખજુરી ૧, કાચકી

(કાંકર) ૩, કેળ ૧૯, કોઠી ૧, ૬, ખજુરી ૭, ખેર ૧૨, અબો ૭, ગુલાબ ૭, ઘાસપિત્તપાપડો ૧, જાંબુ ૪, ૧૦, ડુંગળી (કાંદા) ૩૨, તપખીર ૨, દ્રાક્ષ ૧૬, પાટલા ૭, પિત્તપાપડો ૨, ફાલસા ૩, બીજોરૂં ૫, બોંડી ૧, મિઢળ ૨, રતનજોત (જાસુદી) ૨, લીંબડો (કડવો) ૫, ૨૪, ૨૭, લીંબુડી ૬, વાસન ૫. (૩૪) **શરદી** ઉપરઃ—અમથાઓ ૧, અજમોદ (બોડી) ૮, ઉંદરકાની (ક) ૪, જાયફળ ૩, રાઈ ૪, લવગ ૧, સુગધી (લીલી ચાહ) ૩. (૩૫) **શરદ્ ગરમી** ઉપરઃ—ડાંગર (ભાત) ૩, મેંદી ૪. (૩૬) **ભુખ લાગવા** ઉપરઃ—ઇન્દ્રજવ ૧૦, કાયફળ ૩, કોથમી ૧૬, ખડખુચું ૧, ખીજડી ૫, ગાંજો ૧, ચણોઠી ૧૧, ડુંગળી (કાંદા) ૯, ૧૧, ૨૭, મેથી ૬, સાગ ૬, ૧૦, સાતીન ૨. **સન્નિપાત જ્વરઃ**—(૧) ત્રિદોષ (સન્નિપાત) જ્વરઃ—અરડુસી (નં. ૧) ૧૮, જેઠીમધ ૧૪, મહુડો ૧, મીરજોલી ૩, મોથ, ૬, ૧૪, સમુદ્રફળ ૧૦, સમેરવો ૩, હરડે ૪૦. (૨) **મધુરા (મંથરો કે મુંઝારો)** જ્વરઃ—અજમોદ (બોડી) ૧, કપુરમધુરી ૨, કકુરપાડાનો વેલો ૫, અબો ૧૧, તુલસી ૧૨, ફુદીનો ૨, રતાંળી ૯, રુદ્રાક્ષ ૧, વડ ૯, શેરડી ૨, (૩) **કંઠકુબ્જ સન્નિપાતઃ**—અઘેડી ૨૧. (૪) **રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાતઃ**—કરોલ ૩. (૫) **પ્રલાપક સન્નિપાતઃ**—તગરગઠોડાં ૧. (૬) **અંતક સન્નિપાતઃ**—હરડે ૩૭. (૭) **સંધિગત સન્નિપાતઃ**—હરડે ૩૩. (૮) **સન્નિપાત** જ્વરમાં **જીભે કાતરા થાય છે** તે ઉપરઃ—દ્રાક્ષ ૭ (૯) **સન્નિપાતમાં મૂર્છા થાય છે** તે ઉપરઃ—આદુ ૪૯, ખરસાઠીયો (સરસડો) ૭.

૨૫. **તૃષા–તૃષ્ણા–તરસઃ**—અતિવિષ ૬. કોથમી ૫, જવ ૧, જેઠીમધ ૧, ડાંગર (ભાત) ૭, દ્રાક્ષ ૫, રતાંળી ૧૦, શેરડી ૧૩. (૨) **ગરમીથી લાગતી તરસઃ**—ઈસબગોળ ૨.

૨૬. **દાહઃ**—અગરૂ ૨, ૭, આંબો ૧૧, ઇસબગોળ ૩, ઉબરો (ઉબરડો) ૨૬, કમળ ૪, કચનાર ૩, કેળ ૧૩, કોથમી ૫–૯, ખજુરી ૧૦, જવ ૧, ડમરો ૨, તરબુચ ૨, પાડ (કાળીપાટ) ૪, ફાલસા ૨, બહેડાં ૩, બીજોરૂં ૫, મગ ૨. મોથ ૯, ૧૪. રતાળી ૬, ૧૦, વાળો ૪, શતાવરી ૨, શિતાફળ ૩, સિવણ ૭, સુખડ ૧. (૨) રક્તજન્ય દાહઃ—વાંસ ૩. (૩) હાથ પગના તળીયાંનો દાહઃ—કોકમ ૬.

૨૭. **શીતળા અને ગોવરૂઃ**—(૧) **શીતળા** ઉપરઃ—કારીવણા ૧૦, બ્રાહ્મી ૩. (૨) **શીતળા હલકા આવવા** માટેઃ—કેળ ૧૫, તોરણ ૪, નાગલી ૨, બોરડી ૭, સુગ્રીણ ૨. (૩) **શીતળા હલકા થવા** માટે—ઉંબરો (ઉંબરડો) ૧૮, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૨. (૪) **શરીરમાં શીતળાની જામેલ ગરમી નીકળી** જવા માટેઃ—કોથમી ૨, દ્રાક્ષ ૧૩. (૫) **શીતળા કદી પણ ન થવા** માટેઃ—શિમળો ૭. (૬) **શીતળાનો આજાર ન આવવા** માટેઃ—અરડુસી (નં. ૧) ૧૫, આમલી ૮. (૭) **શીતળાના ક્ષતમાં કીડા ન પડવા** માટેઃ—લસણ ૩. (૮) **શીતળાથી** આખોમાં ફુલું પડયુ હોય તોઃ—ચણોઠી ૨. (૯) **શીતળા અને ગોવરૂ પેટમાં ન જવા માટેઃ**—અળબા ૨, (૧૦) **શીતળા અને ગોવરાથી શરીર ઉપર ચાઠા ઉઠે છે** તે ઉપરઃ—આંબાહળદર ૩.

૨૮. **વાળો**—(સ્નાયુ, નારૂ,) અડદ ૫, અરડુસો (નં. ૨) ૪, અરીઠા ૯, આકડો ૨૬, આસંધ ૧૯, ઉ (હી) ગોરી ૧, ઉંબરો (ઉબરડો) ૭, ઉભી ભોરીંગણી ૪, કલગારી ૧, અરીણ ૧૩, ખાખરો ૧૪, ખાજ કોલતી ૨, ગરણી ૧૧, ગહું (ઘઉં) ૫, ઝેર કચુલાનુ ઝાડ ૮, તલ ૨૩, ધતૂરો ૫, ૭, નીપાણી ૨, નાગદમની ૨, નાળીએરી ૫, પાણકાંદા ૨, બાવળ ૩, ભમરડીનો વેલો ૩, લીંડીપીંપર ૩૮, લીંબડો (કડવો) ૩૭, વંતાકડી (વેગણ) ૧, વાવળા ૨, વાસન વેલ ૭, સણ ૨, સરગવો ૮, હળદર ૨૨, હાડસધી ૨, હીંગ ૧૭, હેદ ૨૭, (૨) **કફથી થએલ** વાળા ઉપર.—કચનાર ૨, (૩) **શરીરમાં વાળો** મર્યો હોય તે ઉપરઃ—ઝેર કોચલાનું ઝાડ ૩, (૪) રક્તજ (રક્તજન્ય) વાળા ઉપરઃ—વડ ૧૬,

૨૯ **નાસારોગ**—(૧) અડદ ૮, આદુ ૨૧ માવરગ ૧, (૨) નાસાર્શ ઉપરઃ—અઘેડો (ઝંઝેરા) ૨૫, (૩) **સળકમ–પીનસ** ઉપર—આદુ ૨૨, એરડો (દીવેલી) ૨૩, કેસર ૩, અરીણ ૩, ખુલખુલા ૩, ગણા ગોઢા ૪, જાયફળ ૪, ડમરો ૬, ડુંગળી (કાંદા) ૨૫, તંબાકુ ૪, પાડ (કાળીપાટ) ૨, ફુદીનો ૪,

મરી ૧૧, વજ ૧, શિરદોડી ૮, સુગંધી (લીલીચાહ) ૩, ૫. **(૪) નાકના વ્રણ** ઉપરઃ—ખુલખુલા ૩, **(૫) છીંકો લાવવાઃ**—શિરદોડી ૮, **(૬) નાકમાંથી લોહી પડે છે** તે ઉપરઃ—આંબો ૯, આંમળાંનું ઝાડ ૧૯ ૨૯, કપાસ ૧૩, ગહું (ઘઉં) ૬, ચિત્રો ૧૦, ડુગળી ૪, ધરો (દરોબ) ૧. (૭) **ગરમીના લીધે નાકમાંથી લોહી પડે છે** તે ઉપરઃ—દાડમ ૭.

૩૦. નેત્રરોગ—(૧) **નેત્રરોગઃ**—કાળા તલ ૧, ગળો ૫, શિળીંદ ૪, સરગવો ૧, ૧૭, હરડે ૨૬, હળદર ૪, ૧૬. (૨) **આંખો દુખવા આવે** તે ઉપર —અઘેડો ૬, આદુ ૨૮, આમલી ૧૧, ઉંબરો (ઉંબરડો) ૫, એરંડો (દીવેલી) ૪, કુંવાર ૫, અફીણ ૬, ગળજીભી ૨, ચીમડ ૧, ડુગળી (કાંદા) ૧૯, ૨૯, દાડમ ૧૧, દારૂહળદર ૬, નાળિએર ૨, નિર્મળી ૪, પીળો ધતૂરો ૫, બકામ લીમડો ૩, બીલામો ૨૪, લીંબુડી ૫, સરગવો ૧૭, સારફળ ૧, હરડે ૭, ૪૫. (૩) **આંખમાં ફુલાં પડે છે** તે ઉપરઃ—અઘેડો (ઝઝેટો) ૭, આદુ ૩૪, ઉપરસાલ ૨, એરંડો (દીવેલી) ૧૨, કડવી દુધી ૩, કણુઝી (કણુંજ) ૭, કપૂર ૧૦, નિર્મળી ૭, પીળો ધતૂરો ૪, મોથ ૪, વડ ૧૦, સમુદ્રફળ ૭, સાટોડી ૧, ૧૮, હરડે ૪૫, હેળુ ૫, કાંકડ ૨. (૪) **આંખમાં આગ (બળતરા) બળતી હોય** તે શાંત થવાઃ—આંમળા ૧૩, ગુલાબ ૫, પિત્તપાપડો ૫, શિરદોડી ૧૧. (૫) **આંખમાં માંસવૃદ્ધિ થાય છે** તે ઉપરઃ—કણુઝી (કણુજ) ૭ (૬) **આંખમાંથી પાણીનું ઝરવું (નેત્રસ્ત્રાવ)** ઉપરઃ—ઇ (હી) ગોરી ૪, બાવળ ૧૩. (૭) **આંખો આરક્ત એટલે લાલ કરવી હોય** તોઃ—ઉભી ભોરીંગણી ૩. (૮) **આંખોમાં બળતરા થાય કે તેજ કમી થાય** તે ઉપરઃ—એલચી ૪. (૯) **આંખની ગરમી નીકળી જવાઃ**—ગળજીભી ૭ ગુલાબ ૧૦, દાડમ ૫. (૧૦) **આંખની લાલાશ જવાઃ**—મખમલી ૧. (૧૧) **આંખનાં અંધારાં ઉપરઃ**—મોથ ૪. (૧૨) **ધુમાડાથી આંખોને વિકાર થાય તોઃ**—શેરડી ૧૪. (૧૩) **આંખનો ભાગ લાલ થઇ બળતરા થાય છે** તે ઉપરઃ—હળદર ૬. (૧૪) રાંજણુ (આંજણી) ઉપરઃ—આંબો ૭ (૧૫) **આંખના અહીરા (અર્જુન)** ઉપરઃ—કેસર ૮, ગળજીભી ૨, જેઠીમધ ૧૫, નિર્મળી ૫, હળદર ૪. (૧૬) **નેત્રની ખરજ** (કડૂ) દૂર થવાઃ—સાટોડી ૨. (૧૭) **પડળ** ઉપર—સમુદ્રફળ ૪, સાટોડી ૩. (૧૮) **રતાંધળા** ઉપરઃ—અઘેડો ૮, કડવી દુધી ૩, કારેલી ૩, જીરૂ ૨, તુલસી ૧૧, મોથ ૪, લવંગ ૩, લીંડીપીંપર ૯, સાટોડી ૪. (૧૯) **દ્રષ્ટિ સ્વચ્છ થવાઃ**-આસંધ ૫. (૨૦) **નાસુર** ઉપરઃ—અફીણ ૧૪, થોર (ચોધારો) ૯, નગોડ ૬, ઉંદરકાની (બ) ૫. (૨૧) **પાપીણી (આંજણી)** ઉપર—કપૂર ૫.

૩૧. પાંડુ રોગ—ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૧૬, ઉશી ૩, કામાળુ ૭, કુકરપાડાનો વેલો ૮, ગોખરૂ (બોડા) ૧, ચિત્રો ૯, પીસા ૨, ભાગરો ૧૩, ભુંયઆંવડ (સોનામુખી) ૬, ભોંય આમલી ૪, ૫, લીંડી પીપર ૩૫, વાંકેરી ૩, શ્રાવડ ૩, સમેરવો ૧૫, સાટોડી ૧૯, હરડે ૮. (૨) **મૃત્તિકાજન્ય** (માટી ખાવાથી થએલ) **પાંડુ રોગ** ઉપરઃ—કેસર ૬.

૩૨. પ્રમેહ—(પરમો, પરમીઓ, મેહ) (૧)—અંકોલ ૨, અજની ૧, અરલુ ૫, આશેત્રી ૨, આંમળાંનું ઝાડ ૧૧, ૨૨, ઇમ્રગોળ ૩, ઉટકટારી (કંટકટી) ૨, ઉંમરો (ઉંબરડો) ૧૩, એખરો ૪, કંકોલ ૨, ૪, કાંકડ (કરપટા) ૩, કાડોળ ૩. ૪, કુવાર ૮, કેવડાનું ઝાડ ૪, કેળ ૨૫, ખાખરો ૯, ખીજડી (સમડી) ૩, ખેર ૯, ગહુ (ઘઉં) ૭, ગળો ૩, ગોખરૂ (બોડા) ૨, ૭, ચણોઠી ૯, ચિત્રો ૪, તલ ૧૧, નિર્મળી ૬, પાષાણભેદ ૨, પીસા ૧, પીળો ધતૂરો ૭, બકામ લીમડી ૫, બાવળ ૧૬, બિલી ૧, ભોંયકોળુ ૪, ભોંય આમલી ૩, મજીઠ ૪, મેંદી ૬, મેઢાલકડી ૨, રતનજોત (જાસુંદી) ૧૦, રાનભાંડા ૨, લવંગ ૧૦, લીંમડો (કડવો) ૧૪, ૩૯, વડ ૨, વાંસ ૪, શરપુંખો ૨, શિસમ ૧, શેરણી ૩, સુખડ ૬, હરડે ૧૯, ૪૨, હરણખુરી ૨, હાથા ૩. (૨) **તિડીક (તણખીયો) પ્રમેહ**-ખેર ૬, ગોખરૂ (બોડા) ૫, ચિત્રો ૧૨, તલ ૧૭, ૧૮, કદરલી ૨, બીલામો ૧૬, કમળ ૩, ગરણી ૪, (૩) **શીત (ઠંડો) પ્રમેહઃ**—આમલી ૨, કમળ ૩, પાટલા ૮, પાડ (કાળીપાટ) ૫, બોળ (હીરાબોળ) ૪, રતનજોત (જાસુંદી) ૮, વાલ ૫, શિમળો ૧૨. (૪) **તંતુ (તાર કે લાળા) પ્રમેહઃ**—

કાંટાવાળા ગોખરૂ ૫, ચણોઠી ૭, દુદરલી ૧, વગડાઉ તુરીયું ૧. (૫) **ધાતુ પરમો:**—કાયફળ ૫, (૬) **પુ (પરૂ) પ્રમેહ:**—કપુરી મધુરી ૧. શિરદોડી (ખરણેર) ૨, સુખડ ૫. (૭) **મધુ પ્રમેહ:**—અળઘ ૪, જાંબુ ૬, દુદરલી ૨. (૮) **વસામેહ:**—અરણી ૭, કુંવાડીયો ૮, શિસમ ૨. (૯) **રક્ત પ્રમેહ:**- એલચી ૫, બોળ (હીરાબોળ) ૭, નાગકેસર ૪, નાળીએરી ૧૫. (૧૦) **વિષમેહ:**—હળદર ૧૨. (૧૧) **શનૈર્મેહ:**—હરડે ૨૦. (૧૨) **સાન્દ્રમેહ:**—સાત્વીન ૩. (૧૩) **નીલમેહ:**—પીપળો ૨૧. (૧૪) **સિકતા પ્રમેહ:**—લીંબડો (કડવો) ૩૨. (૧૫) **સુરામેહ:**—શિમળો ૧૧. (૧૬) **હરિદ્રામેહ:**-ગરમાળો ૬. (૧૭) **ઉષ્ણ પ્રમેહ**—ગોખરૂ (મોડા) ૫, મેદી ૨. (૧૮) **તરતનો પ્રમેહ:**—આંબો ૮. (૧૯) **બહુમૂત્ર પ્રમેહ:**—અજમો ૪, અનંત ૩, આદુ ૪, આંમળા ૨૧, કાલીંજન ૭, ભોંય-કોળુ ૬, મેથી ૩, વાંસ ૬. (૨૦) **ઉદકમેહ:**—નિર્મળી ૬, પારિજાતક ૪, રતનજોત (જાસુદી) ૧૬.

૩૩. બાળરોગ:—(૧) **બાળકોના તાવ ઉપર:**—અતિવિષ ૨, એરોદસ ૨, લીંડી પીંપર ૨. (૨) **બાળકોના જીર્ણજ્વર** ઉપર:—માયફળ ૬. (૩) **બાળકોની ઉધરસ** ઉપર—અતિવિષ ૧, એરોદસ ૨, કાકડાસીંગી ૨, કાંટાસરીયો ૧, કોથમી ૧૭, ગોંડાલ ૨, દક્ષણીથોર ૧, દાડમ ૧, બોરસલી ૭, રાજહંસ ૧, લીંડીપીંપર ૨૦, વાવડીંગ ૫, વાળો ૩, શિરદોડી, (ખરણેર) ૩, સતાપ ૮, સુરપીણ ૩. (૪) **ખાસી, ઉધરસ (ઠાંસા)** ઉપર:—ઉટકટારી (ઊકંટો) ૧, હેળુ ૨. (૫) **દમ** ઉપર:—કોથમી ૧૭, વાવડીંગ ૫, વાળો ૩, વાંસ ૭. (૬) **ઉલટી** ઉપર—અજવળા ૨, તુલસી ૭, બીજોરૂં ૪, લીંડીપીપર ૨૦, વાળો ૩, વાંસ ૭. (૭) **અતિસાર (ઝાડો, હગામણ)** ઉપર:—અતિવિષ ૮, આમળા ૩૭, ઇન્દ્રજવ ૧૨, કપાસ ૧૭, કોલીંજન ૮, તુલસી ૭, દાડમ ૨, માયફળ ૩, રાળ ૨, લીંડીપીપર ૨૦, વાળો ૩, સુરપીણ ૨. (૮) **શરદીની હગામણ** ઉપર:—જાયફળ ૩. **રક્તાતિસાર** ઉપર:—ધામારી ૨, રાળ ૨, વાળો ૩. (૧૦) **આમાતિસાર** ઉપર—અતિવિષ ૭, કારીવણા ૭. (૧૧) બાળકના પેટમાં મરડો:—મરડાશિંગિ ૧. (૧૨) **બાળકની સંગ્રહણી** ઉપર:—દાડમ ૨, ૬, બીલી ૨૧, માયફળ ૩. (૧૩) **બાળકની રક્ત સંગ્રહણી** ઉપર—ઇસબગોળ ૫, તલ ૧૬, નાગકેસર ૩, માયફળ ૨. (૧૪) **બાળકની આમ સંગ્રહણી:**—ફણુસ ૩, લસણ ૧૦. (૧૫) **બાળકના શૂળ** ઉપર:—કોથમી ૧૪. (૧૬) **બાળકના આમ** ઉપર—કોથમી ૧૪, ખસખસ ૨, બીલી ૧. (૧૭) **બાળકના આમરક્ત:**—ડુંગળી ૧૬. (૧૮) **બાળકના અજીર્ણ** ઉપર:—કોથમી ૧૪. (૧૯) **બાળકને પેટપીડ (શૂળ)** ઉપર—આશા ૧, નરવેલ ૧, પાટલા ૬, સમુદ્રફળ ૩. (૨૦) **કૃમિ (કરમ, જંતુ)** ઉપર—આશા ૧, એરંડો (દીવેલી) ૧૮, કપૂર ૮, ખાખરો ૧, ડુંગળી (કાંદા) ૭, નરવેલ ૧, સાપસૂત ૪, સુરપીણ ૩. (૨૧) **બાળકોને શક્તિ આવવા (શક્તિવર્ધક):**-આસધ ૪, ખજુરી ૧૩, ખસખસ ૭, તવખીર વૃક્ષ ૩, નાગલી ૧, ૩. (૨૨) **બાળકોના સળખમ** ઉપર.—કાંટાસરીયો ૧, અફીણ ૧૦, સુરપીણ ૩. (૨૩) **બાળકોના પેટમાં ભાર રહે તે** ઉપર—ઇન્દ્રવરણી ૧૩, કારેલી ૯, કાચકી (કાકર) ૧૧, કુવાર ૧૪, ખોરેતી ૩, ૪, ૬, ડીકામાળી ૫, બેઠી ભોરીંગણી ૮, બોળ (હીરાબોળ) ૩, બાંગરો ૬, બીલામો ૨૫, વતાકડી (વેંગણી) ૪, સરગવો ૧૨, સૂર્યફુલ (સૂર્યમુખી) ૩, હેદ ૩. (૨૪) **બાળકની તૃષા** ઉપર:—કારીવણા ૮. (૨૫) **બાળકની ઓકારી** ઉપર—તુલસી ૬, રાન (જંગલી) તુલસી ૨. (૨૬) **બાળકની આંકડી** ઉપર:—ડુંગળી (કાંદા) ૧, હરડે ૯. (૨૭) **બાળકની શરદી** ઉપર:—અગથીઓ ૮, અફીણ ૧૦, બાંગરો ૩ સતાપ ૨, ૪. (૨૮) **બાળકની વરધણી** ઉપર:—કેસરી (પીળો) ચંપો ૨, (૨૯) **ધાવરા** ઉપર:—કરેણ (કણેર) ૫, ચણોઠી ૮, દુદરલી ૩, ધાવડી ૩, મીંઢળ ૬, (૩૦) **બાળકના કફવિકાર** ઉપર:—અરડુસી (નં. ૧) ૯, કુબો ૪, કુસર ૩, થોર (ત્રણધારો) ૪, નાગદમની ૫, સમુદ્રફળ ૧. (૩૧) **કફ વિકારે વાય ગમન** ઉપર:—કુસર ૨. (૩૨) **સસણી+(વરાધ, જુંડી, ગધેડી)** ઉપર:-

+ આ દરદ બાળકને બહુધા પેટમા ભાર રહેવાથી થાય છે તેમ તે થયા પછી ઝાડાની કબજીયત હોય છે માટે શાણા મનુષ્યે સાવચેતીથી જેમ બને તેમ તાકીદે ઝાડો ઉતરે તેવા ઉપાયો કરવા. કેટલાક વૈદો ત્રિફળાનો ઉકાળો પણ આપાવે છે.

એરંડો ૧૭, કડુજીરું ૪, ડીકામાળી ૬, થોર (ચોધારો) ૮, સતાપ ૬, હળદર ૮, ૯. (૩૩) **રેચ:—** એરંડો ૩૧, રેવંચી ૪, હરડે ૧૭, (૩૪) **કફથી દૂધ દૂષિત થયુ હોય તે** ઉપરઃ—જેઠીમધ ૧૭, (૩૫) **મૂર્ચ્છા (મોડશી)** ઉપરઃ—ઇન્દ્રજવ ૧૩, ડુંગળી (કાંદા) ૭. (૩૬) **બાળકની પથરી** ઉપરઃ—ખોરેતી ૪. (૩૭) **બાળકોને છાતીના દરદ** ઉપર.—ઘોસાળી (ગલકી) ૧. (૩૮) **ચર્મ રોગ** ઉપરઃ—જેઠીમધ ૯. (૩૯) **વાંગ** (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦, ૧૫ દિવસની અંદર અંગ ઉપર ફોલ્લીઓ થઇ વાળ થાય છે તે) ઉપરઃ—આંબાહળદર ૫, ગરમાળો ૪, વાયવર્ણો ૧૧ (૪૦) **નાના બાળકને ગળુએ થાય છે તે** ઉપર —દક્ષણી થુરીઓ ૨. (૪૧) **ઠંડી હવા હોય વા બાળકોને શરદીનો વિકાર હોય ત્યારે તેને આપવાનો ખોરાકઃ**—ખજુરી ૧૪. (૪૨) **બાળકના દૂધરોગ** ઉપરઃ—થોર (ત્રણ ધારો) ૩. (૪૩) **બાળકના દંતોદ્‌ભવ રોગ** ઉપરઃ—કેળ ૧૪, ધાવડી ૩. (૪૪) **સુબારખી** ઉપરઃ—કાંડોળ ૧, ખેર ૫, દુધેલી ૨. (૪૫) **બાળકની આંખ આવવા** ઉપરઃ—કોયમી ૧૫. (૪૬) **શીતળા અને ગોવરા** ઉપરઃ—ઉંબરો (ઉંબરડો) ૧૪, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૫, દ્રાક્ષ ૧૩. (૪૭) **ઓરી** ઉપરઃ—ખાખરો ૧૨, પીંપળો ૬ (૪૮) **બાળકને ડુંટીયું આવે તે** ઉપર.—ઉક્ષી ૬. (૪૯) **બાળકને મળ સાફ થવાઃ**—કીડામારી ૪. (૫૦) **બાળકને તાળવું ઉપડે (ગળું પડે)** તે ઉપર —એખરો ૭, પાટલા ૧૦, વજ ૧૧, વાસનવેલ ૬, ચિરદોડી (ખરખેર) ૯, હરડે ૧૩. (૫૧) **બાળકનું પેટ ચડે** તે ઉપર.—કારેલી ૫ (૫૨) **બાળકની શીબી** ઉપર.—તુળસી ૧૫. (૫૩) **બાળકોને સુશી વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે** તે ઉપરઃ—બાફળી ૧. (૫૪) **બાળકને જલદી વધવા માટે:**—ડુગળી (કાંદા) ૧૫. (૫૫) **નાના બાળકને બાર દિવસની અંદરજ રાતી ફોલ્લીઓ થઈ આવે** તે ઉપર—ગુલછબુ (ગુલછડી) ૧. (૫૬) **ગર્ભમાંની ગરમીથી બાળકના અંગની ચામડી જાય છે** તે ઉપરઃ—કરબળ ૧. (૫૭) **કવળુ** ઉપરઃ—બીજોરૂ ૪, બીલામો ૧૭, મરી ૧૩, મોરવેલ, ૩, હેદ ૩. (૫૮) **ગરમીથી બાળકોના અંગમાં ગાંઠો આવે છે** તે ઉપરઃ—કારીવણા ૫. (૫૯) **નાના બાળકનો શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવાઃ**—કારીવણા ૨. (૬૦) **બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ બને છે** તે ઉપરઃ—કાંચકી ૯, રતાદગી ૫, સમુદ્રફળ ૩. (૬૧) **બાળકોને કાંટા આવે છે** તે ઉપર —કડુજીરૂ (કાળીજીરી) ૧૦, હળદર ૧૭. (૬૨) **નવા જન્મેલા બાળકનું ગળું કફથી બંધાઈ જાય છે** તે ઉપરઃ—થોર (ચોધારો) ૭. (૬૩) **બાળકના રક્તમૂળ વ્યાધિ (અર્શ)** ઉપર,—નાગકેસર ૧. (૬૪) **બાળકોને આપનેર** (પારિગર્ભિક રોગ લક્ષણ જુઓ પાને ૨૪૬) ઉપરઃ—પાડ (કાળીપાટ) ૭, લીંડીપીંપર ૨૪, વજ ૧૨, હરડે ૩૧. (૬૫) **બાળકની બોબડી વાચા શુદ્ધ થવાઃ**—પીંપળો ૨. (૬૬) **નાના બાળકનું મ્હોં આવી મ્હોંમાં ચાંદીઓ પડે છે** તે ઉપરઃ—પીંપળો ૭. (૬૭) **બાળકના શરીરે ફોલ્લીઓ થાય છે** તે ઉપર.—પીંપળો ૨૦, રતાદળી ૭, રેવચી ૩. (૬૮) **બાળકને લાળ પડે** તે ઉપરઃ—વાઘાટી ૮. (૬૯) **બાળક નીરોગી થવા માટેઃ**—વાવડીંગ ૧. (૭૦) **બાળકની બચલે ઉડે છે** તે ઉપરઃ—સતાપ ૩. (૭૧) **બાળકની અળાઈ** ઉપરઃ—સુખડ ૪, (૭૨) **બાળકને તાણ (આંચકી+)નો આજાર થાય છે** તે ઉપરઃ—ડુગળી (કાંદા) ૨૬.

૩૪. ભગંદર—કપુરભેંડી ૩, ખેર ૩, દારૂહળદર ૫, નગોડ ૬, મોગલી એરંડો ૧૦, રામબાણ ૨, હરડે ૨૯, ૪૨.

૩૫. ભસ્મક રોગ.—(આહારનુ વધી જવું, ભુખ બહુ લાગવી) આમલી ૧૩, ઉંબરો (ઉંબરડો) ૧૭, એરંડો (દીવેલી) ૨૦, કેળ ૧૦, નસોતર ૪, બોરડી ૪, ૬.

૩૬ અ. મુખરોગ–(૧) અરડુસી (નં. ૧) ૨૦, અરડુસો (નં. ૨) ૭, અળઇ ૨, એલચી

+ આ દરદથી બાળક બચવું ઘણુ મુશ્કેલ હોય છે પરંતુ તેને " માળવી ગોખરૂ ૫ અને આમલી (કાતરા, સુકી)નો રસ એકત્ર વાટી લુગડે ગળી તોલા ૨ પાવું " આ ઉપાય અમને એક મહાત્માની પ્રસાદી છે માત્ર બાળક પ્રત્યેની અમારી ખાસ લાગણીને લીધેજ આ અનુભવસિદ્ધ ઉપાય અહીં પ્રકટ કરીએ છીએ.

૭, કકોલ ૧, ખાખરો ૧૮, જાબુ ૭, જીરૂં ૮, બોરસલી ૬, બાવળ ૧૪, વડ ૧૩, સહદેવી ૩. (૨) ખપાક (મ્હોં આવવા) ઉપરઃ—અરલુ ૧૨, અરડુસો (નં. ૨) ૯, કારિદા ૧, કાળી ખજુર ૨, ટાસરીઓ ૫, ચંબેલી ૮, બાવળ ૧, મિઢી ૨, મિલી ૧૨, બાગરો ૧૭. (૩) **મુખવિકાર પરઃ**—તોરચુ ૧, વરીયાળી ૨. (૪) **મુખમાધુર્ય માટેઃ**—અકલકરો ૭, કકોલ ૬ (૫) **મ્હોંપરની ળાશ દૂર થવાઃ**—આકડો ૧ (૬) **મ્હોં ફાટયું હોય તોઃ**—ફણસ ૧. (૭) **મુખની દુર્ગંધ દૂર વાઃ**—કોલીંજન ૯. (૮) **મ્હોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે** ઉપર.—જેઠીમધ ૭, પીલુ ૪. (૯) ગરથા મ્હોમાં ફોલ્લા વગેરે થાય તોઃ—ચણોઠી ૬, તવખાર વૃક્ષ ૧. (૧૦) મુખ સબંધી કફ વાતરોગ, ાપ અને જડપણું, એ ઉપરઃ—બીજોરૂં ૧૮.

૩૬ ઘ. જીભના રોગ–(૧) **જીભ શુદ્ધ થવા માટેઃ**—અકલકરો ૨. (૨) **જીભે કાતરા ખર) થાય** તો તે ઉપરઃ— કાચકી (કાંકર) ૧૦, ફેળ ૮, ચમેલી ૧, સરગવો ૧૦. (૩) **તાવા યોગે જીભ બળતી હોય** તો તે ઉપર —કાળી ખજુર ૨. (૪) **જીભ, તાળવું અને ગળાનો ાપ શાંત થઇ મ્હોંમાં રૂચિ આવવા** માટે —દ્રાક્ષ ૧૧ (૫) **જીભ કાળી થાય છે તે** પરઃ—બીલામો ૧૪. (૬) **જીભની નીચેનો ભાગ સુજ્યો હોય તો** તે ઉપરઃ—મરેઠી ૨.

૩૬ ક. તાળવાના રોગ.–તાળવામાં કાત્રા પડે છે તે ઉપરઃ—ધમાસો ૨.

૩૬ ઙ. ગળાના રોગ–(૧) ગલરોગ —પાડ (કાળીપાટ) ૧, (૨) **ગળામાં ને જીભ ાસે સુજી આવ્યું હોય** તો તે ઉપરઃ—અજીર ૪ (૩) **ગલશોથ** ઉપરઃ—બોરમલી ૬, વિષ્ણુાન્તા ૧ (૪) **કઠરોગ** —કેવડો ૬, ફણસ ૪, સમેરવો ૧૫. (૫) **પિત્તથી ગળામાં બળતરા ાય** તે ઉપર —રાઇ ૭. (૬) **કંઠ વિકાર** ઉપરઃ—પરિપાઠ ૩ (૭) **કંઠ સર્પ** ઉપર —પારપાઠ ૩, બોડી ૫, વાસનવેલ ૧. (૮) **સ્વરભંગ** ઉપરઃ— મામો ૨૬, આમળા ૬, કારીવણા ૧૨, જેઠીમધ ૨૨, ાગકેસર ૮, પુષ્કર મૂળ ૨, મરી ૧૭, હળદર ૧૧. (૯) **સ્વરભેદ*** ઉપરઃ—કોલીજન ૪, બોરડી ૨. ૧૦) **ગળું બેસી જવા** ઉપરઃ—મરગવો ૨૩ (૧૧) **ગળાનો અવાજ ખુલવા** માટે —કાકમાચી , ચણોઠી ૫. (૧૨) **ગળામાં દુખે** તે ઉપર —બીલી ૯.

૩૬ ચ. દાંતના રોગ–(૧) **દંત રોગ** ઉપર —કપરસાલ ૬, કાયફળ ૧૧, કોલિજન ૧૦, વર ૪, બોરસલી ૮, મોગની એરડો ૧૧, લીંડીપીપર ૨૯, લોધર ૩, સાટોડી ૧૨. (૨) **દંતશૂળ** પરઃ—અઘેડો ૪, આદુ ૪૮, કરડો ૧, ખેરેતી ૮, નાકછીકણી ૧૪. (૩) **દુઃખતા દાંત** ઉપરઃ—અકલકરો ૧. (૪) **દંતકૃમિ** ઉપરઃ—ઇન્દ્રવરણી ૩ ઉંદરકાની (ક) ૪, કડવાં તુરીયા ૩, કપૂર ૯, ાટાસરીયો ૮, પાષાણભેદ ૬. (૫) **દાંત કઠણ (મજબુત) થવા** માટેઃ—તુવર ૪, બદામ ૫, બોરલી ૨. (૬) **દાંત હાલતા હોય તે** ઉપર —ખેરેતી ૮, માયફળ ૫ (૭) **દાંતમાંથી લોહી આવવા** પરઃ—કાંટાસરીયો ૭ (૮) **મુખપાકના યોગે દાંત હાલતા હોય તો** તે ઉપરઃ—તલ ૫. (૯) **દાઢ ખતી હોય તો** તે ઉપરઃ—કાટાસરીયો ૪, ગુગળ ૩, ડુંગળી (કાંદા) ૩૩, બોળ (હીરા બોળ) ૫, હીંગ ૧. (૧૦) **દાઢમાં કીડા હોય** તો તે ઉપર —બેડી ભોરીગણી ૩. (૧૧) **દાઢ સુજી હોય તોઃ**—મોંગલી એરડો ૯.

૩૭. મૂર્ચ્છા (મોડશી) તન્દ્રા–અરીઠા ૧૧, આદુ ૩, આમલી ૨૧, આંબો ૧, ૨૭, આંમળા ૩૨, ઘ (હીં) ગોરી ૮, ઉંદરકાની (અ) ૪, કાયફળ ૭, અફીણ ૧, ૨, કીડામારી , તુવર ૫, દ્રાક્ષ ૬, ધમાસો ૫, નાદરૂખ ૪, નેપાળો ૪, પટોલ કડુ ૯, ફણસ ૫, ફુદીનો ૫, બોરસલી ૫, બીલી ૨૨, બીલામો ૨૭, લીંડીપીપર ૨૫, સમેરવો ૩, હરડે ૧૦, હળદર ૧૩, હેળુ ૩, માલકાંગણી ૬, કેસર ૫, કોલિજન ૫. (૨) **અતિડક** ઉપરઃ—અરિઠા ૧૧

---

* દુહા—હર કોલિજન લાઇચી, રાઇ પીપર પાન; ખટ મિલાઇ ગોળી કરે, કંઠ કોકીલ સમાન. ૧.

૩૮. મૂત્રકૃચ્છ્-(મૂત્રદાહ પેશાબની બળતરા, ઉનવા) અળસી ૪, આંમળાં ૧૭, ઉટકટારી (ઉંટકટો) ૨, એલચી ૮, ૧૩, કકોડી ૨, કાકડી ૮, ૧૦, કાસ ૧, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૭૬, કુરડુ (લાંબડી) ૩, કેળ ૧૨, ખેર, ૫, ગળો ૧૦, ગોખરૂ બોડા ૩, ૧૧, ઘોલિકા (લુણીની ભાજી) ૧, જેઠીમધ ૧૮, દ્રાક્ષ ૧૫, ૧૮, ધમાસો ૬, નાળિ ૧, નાળીએરી ૧૭, પાષાણભેદ ૧, પેટારી ૩, બિહી ૧, વાયવર્ણો ૬, વાળો ૫, શિમળો ૨, શેદાડ (કુટ) ૧, શેરડી ૪, સમેરવો ૧૮, હીગ ૧૮, રાન તુલસી ૩, ૫. (૨) **પથરીજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્** ઉપરઃ—પાષાણભેદ ૫. (૩) **ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્** ઉપરઃ—શતાવરી ૧૭ (૪) **દાહયુકત મૂત્રકૃચ્છ્** ઉપરઃ—શેરડી ૩ (૫) **ગરમીથી પેશાબે ચર-ચર થાય તે** ઉપરઃ—સરગવો ૬.

૩૯. મૂત્રાઘાત-(મૂત્રાવરોધ, મૂત્રબંધ થવુ.) અંકોલ ૧૪ અરડુસી (નં ૧) ૨૩, આકડો ૨૩, આવળ ૭, કપૂર ૧૧, કાકડી ૧, કારેલી ૮, કુરડુ (લાબડી) ૧, કેસર ૫, કેળ ૧૬, કોથમી ૧૦, ખાખરો ૧૫, ગોખરૂ બોડા ૫, ગોડાળ ૧, ડાભ ૨, તલ ૧, ૧૭, દેવનળ ૭, ધમાસો ૮, નાળિ ૧, નેવારી (નીમાળી) ૧, ફાંગળો ૩, બિહી ૧, બેઠી ભોરીંગણી ૪, મરી ૧૨, મૂળા ૧૩, રાન-તુલસી ૬, વાયવર્ણો ૬, વામ ૧, સીતાફળ ૨, સાગ ૧, સિવણ ૪, સોપારી ૩. (૨) **મળમૂત્ર વડે આજારી (બેજાર) થયેલા ને**:—બ્રાહ્મી ૨, સરગવો ૬. (૩) **મળમૂત્ર બંધ થયાં હોય તો**:—વડ ૧૫. (૪) **મૂત્રશુદ્ધિ માટે**:—ગળજીભી ૭.

૪૦. અશ્મરી-(પથરી, મૂત્રખડા, પાણ્રી) અકલકરો ૫, અરલુ ૧૦, ઉંદરકાની (ડ) ૩, ઉંબરો ૧૧, કડવી ગલકી ૩, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૭, કુરડુ (લાબડી) ૧, કુલિત્થ (કળથી) ૭, કુવાર ૨, ખોરેતી ૪, ગોખરૂ બોડા ૫, ચણા મોટા ૭, ચીભડુ ૧, તલ ૧૫, ૨૨, ધમાસો ૬, નાળી-એર ૧૨, નસોતર ૨, પાષાણભેદ ૪, પિઠવણ ૩, પિત્તપાપડો ૬, બીજોરૂ ૨૧, બોળ (હીરા બોળ) ૨, ભીલામો ૧૭, મુસળી ૩, મૂળા ૩, મોરશિખા ૧, રગતરોહીડો ૧, રાઇ ૬, લસણ ૫, લીંડીપીપર ૧૦, વાયવર્ણો ૬, ૮, ૧૦, શિરદોડી ૬, શિમળો ૮, સરગવો ૧૪, ૨૧, સાગ ૧, હરડે ૨૭, હળદર ૧૪. (૨) **મૂત્રાશ્મરી** ઉપરઃ—કાસ (કાંમડો) ૧, દ્રાક્ષ ૧૮, સમેરવો ૧૮. (૩) **શુક્રાશ્મરી** ઉપરઃ—તલ ૧૫, પાષાણભેદ ૩, મૂળા ૧૧. (૪) **મૂત્રશર્કરા** ઉપરઃ—વાયવર્ણો ૬.

૪૧. મૂત્રરેચ-કાકડી ૫, ખાખરો ૧૫, ડાંગર (ભાત) ૪, દ્રાક્ષ ૮, રેવંચી ૨.

૪૨ મેદરોગ-બીલી ૨૪, ભાંગરો ૧૧, સમેરવો ૯, સાગ ૭, હરડે ૨૫.

૪૩. રકતપિત્ત-અડદ ૩, અરડુસી (ન. ૧) ૧, ૨, ૩, ૧૦, ૧૫, ૨૨, આસુંદરો ૭, આ-મળાં ૫, ૩૩, એરંડો (દીવેલી) ૧૪, કપુરભેડી ૫, કેસર ૧, કોથમી ૧૩, ખજુરી ૧૨, ૧૭, ગરમાળો ૮, જવ ૧, દ્રાક્ષ ૧૭, નાળીએરી ૧૭, પીપળો ૨૪, પીળો ધંતૂરો ૮, બીવલો ૧, મોગલી એરંડો ૧૦, રાયણ ૨, લીંડીપીપર ૩૬, લીબડો (કડવો) ૭, વડ ૧૨, શીવણ ૫. (૨) **ઉષ્ણ પિત્ત** ઉપરઃ—દાડમ ૪.

૪૪. રેચ—અખરોડ ૬, અબઇ (આણુવો) ૨, આલુબુખાર ૧, ૨, આમળાં ૨૩, ઉંબરો ૨, એરંડો (દીવેલી) ૮, કોશિંબ ૧, ખજુરી ૧, ગરણી ૨, ગુલાબ ૧, ધણસરી ૨, દારૂડી ૧, દાંતી ૧, ધોળો ચપો ૪. નસોતર ૩, પીળો ધતૂરો ૬, બાવળ ૧૫, બીજોરૂ ૧૦, ભુય તરવડ (સોનામુખી) ૧, રાય આમલી ૧, રેવચી ૧, વાવડીંગ ૭, શિકાકાઇ ૧, સૂયફુલ (સૂર્ય મુખી) ૫, હરડે ૩૦, હુરા ૫. (૨) **સુખ (સૂક્ષ્મ) રેચ** —ગરમાળો ૧૧, હરડે ૨૧. (૩) **વાયુના યોગે જુલાબ થવા લાગે તો તે** ઉપરઃ—અસળાંયો ૨. (૪) **રેચ બંધ થવા+** માટેઃ—મોગલી એરડો ૧, (લીબંડો કડવો) ૩૫, શેરડી ૧૫.

+ રેચ બંધ થવા માટે કાથો પાણીમા આપવો, એ સર્વોપરિ છે.

૪૫. વમન–(૧) પડોળ (કડુ) ૬, લીંડીપીપર ૧૫, બીજોરૂં ૧૦. (૨) **વમન (ઉલટી) બંધ થવા માટેઃ**—મોગલી એરંડો ૧. (૩) **ઉલટી થઇ કફ પડવા માટેઃ**—મીઠળ ૯.

૪૬. વ્રણ–(ખાંડુક, ગુમડુ.) અંકોલ ૫, ઉપરસાલ ૪, ઉક્ષી ૨, કડવી દુધી ૧, કપુરભેંડી ૪, કલગારી ૩, કાગ (પોપટી) ૧, કાકડ (કર પટા) ૧, કોસીંબ ૨, કપાટ ૧, ગોરખ આંમલી ૫, ગોરખ મુંડી ૩, ગઆગતી ૧, ધા માન ૨, ચએલી ૩, જીતેલી ૧, જેઠીમધ ૧૭, ડુગળી (કાંદા) ૨૧, ત્રિપર્ણી ૧, તોરણ ૬, હિંકા ૧, ધમાસો ૩, ધાવડી ૧, ધોળો ચંપો ૨, નગોડ ૬, પટોળ (કડુ) ૬, પરળ ૨, પારિજાતક ૩, પાણુકુબા ૧, પુગરેલ ૨, મરડાશિંગ ૪, મીઢળનુ ઝાડ ૬, મોગલી એરંડો ૧૦, રાજગરો ૧, રાન (જંગલી) તુલસી ૪, રામબાણ ૧, રીસામણી ૧, રોમફળ ૧, લીંબડો (કડવો) ૧, ૨૯, ૪૩, ભેડી ૧, વછનાગ ૧, વાધાટી ૨, વાયવર્ણો ૩, વાવળા ૧, વાકેરી ૧, ૨, ૩, શરપુખા ૬, શિરદોડી (ખરણેર) ૧, સણ ૨, હાસા ૧, ૨. (૨) આગતુક વ્રણ (જખમ) ઉપરઃ—અરણુ ૩, આ- ઇન (સાડજન) ૧, કપુરભેંડી ૨, જીતેલી ૨, જેઠીમધ ૩, દારૂહળદર ૩, ધરો ૯, બીચવા ૧, લીંબડો (કડવો) ૪૩, વડ ૩. (૩) **વ્રણશુદ્ધિ.**—કાયફળ ૧૦. (૪) **વ્રણ સંબંધી કૃમિ દૂર થવા માટેઃ**—કણુઝી (કરંજ) ૬, કરમદી ૩, કુવાર ૧૦, ડમરો ૮, પારસ પીંપળો ૧, ફાંગળો ૨, લસણ ૮, વગડાઉ અળવી ૨, હીંગ ૧૩. (૫) **વ્રણ રૂઝાવવા** માટેઃ— ખરસાંડીયો (સરસડો) ૬. મોગલી એરંડો ૫, લીં- બડો (કડવો) ૨. સાત્વીન ૪, (૬) **વ્રણ ભરાઇ આવવા** માટેઃ—આસુંદરો ૨, કપાસ ૯. (૭) **જખ- મમાંથી રક્તસ્રાવ થાય તે** ઉપર —તુલસી ૨૦ (૮) **નવીન વ્રણ** (ગાઠ) ઉપરઃ—લસણ ૨. (૯) **ઘા (જખમ)** રૂઝવવા માટેઃ—ધામારી ૧. (૧૦) **ગળાના ભાગ ઉપર થએલ વ્રણ ઉપરઃ**—ખોરેતી ૫. (૧૧) **માર પડવાથી બંધાએલ લોહી માટેઃ**—રક્તરોહીડો ૫. (૧૨) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ** ઉપરઃ— અળસી ૩, ઉક્ષી ૫, કાયફળ ૬, કુવાર ૯, જવ ૩, ડમરો ૧૨, તલ ૩, તાદળજો ૧૪, થોર (ચોધારો) ૧, જડોળ (કડુ) ૨, પીપળો ૧૧, પોકળો ૧, ભાંગરો ૧૦, રતાંદળી ૪, રાળ ૪, ૬, શિમળો ૭. (૧૩) **ગુમડું પકવવા** માટેઃ—આસધ ૧૩ કાળો ઉમરડો ૪, ડુગળી (કાંદા) ૨૮, નાગચંપો ૫, બોલામો ૧૧, સમુદ્રશોક ૨ (૧૪) **કાચ કે કાંટો વાગવા** ઉપર —શેરડી ૮ (૧૫) **વ્રણ પાકીને ફુટવા** માટેઃ— ઉતરણ ૩, (૧૬) **મસ્તક માંહેના વ્રણ** ઉપર —વાયવર્ણો ૧૩. (૧૭) **ઠેસ વાગેલા ભાગ** ઉપરઃ— મેંદાલકડી ૩. (૧૮) ગુમડા **(વ્રણ)** ઉપર —અગસી ૨, આસધ ૧૩, દારૂડી ૩, પુંગળો ૧, માઠ ૧. (૧૯) **તેલથી દાઝવા** ઉપરઃ—સમેરવો ૧૧. (૨૦) **નાડીવ્રણ** ઉપરઃ—ગોરાણી ૨, તુવેર ૩, થોર (ચોધારો) ૯, દારૂહળદર ૫, રાયઆમલી ૩.

૪૭. વાતરક્ત—ખટખટી ૩, ગળો ૧૫, પાડેરવો ૨, મજીઠ ૬, રાળ ૫, હરડે ૧,

૪૮. વાયુ–(૧) **વાતરોગ (વાયુ, સર્વાંગ વાયુ, વાતવિકાર ૯૦)** ઉપરઃ—અજમોદ (બોડી) ૪ અરડુસો ૨, આકડો ૨૯, ૩૧, કાસાળુ ૧૧, કુલિત્થ (કળથી) ૧, આસધ ૧૪, ૧૭, ઇન્દ્ર- જવનું ઝાડ ૨૨, કઠ ૪, કાંટાસરીયો ૯, કંડિાળ ૫, ગળો ૨૧, ગોરખમુંડી ૨, ચણોઠી ૧૬, તજ ૧, તુળસી ૪, ૧૦, નાળીએરી ૨, ૧૩, નારી (કીડામારી) ૧, પીલુ ૨, ફુદીનો ૩, બાફળી ૨, રાસ્ના ૩, ૪, ૫, તુરીયુ ૪, માલકાગણી ૩, મોરવેલ ૨, લસણ ૭, લીંડીપીપર ૩૧, વગડાઉ અજમો ૧, સમુદ્રશોક ૧, સરગવો ૧૬, હરડે ૪૪, હાડ સાકળ ૨. (૨) **આક્ષેપક સસધાતુગત વાયુ માટેઃ**—રાસ્ના ૪, (૩) **હનુસ્તંભ** (મો નહિં ખુલવુ, અથવા ખુલ્લું રહી જવુ) એટલે **હનુગ્રહ** ઉપરઃ—ચુકો ૧, પી- પળો ૩. (૪) **ઉરૂગ્રહ–ઉરૂસ્તંભ** ઉપરઃ—આકડો ૩૨, આસધ ૧૬ એરંડો (દીવેલી) ૩૦, કણુઝી (કરંજ) ૧૯, દેવદાર ૧, નાળીએરી ૧૪, લીમડો (કડવો) ૩૮, (૫) **ઉરૂ, ત્રિક (બરડો) અને કટિ એમાંના વાયુ** ઉપર.—આદુ ૩૧, ચુકો ૧, (૬) **ખલ્લિ** ઉપર —ચુકો ૧. (૭) **જીહ્વાસ્તંભ** ઉપરઃ—બીલામો ૧૯, (૮) **અર્દિત વાયુ** (મો વાકુ થવું) ઉપરઃ—રાસ્ના ૧, લસણ ૧૧, (૯) **પક્ષઘાત (લકવો, અર્ધાંગ વાયુ, વાણ ફરી જવું)** ઉપરઃ—અરણી ૯, આઇન (સાડજન) ૫, આદુ ૩૫, ખસખસ ૮, ધતૂરો ૧૪, સંધિ વાયુ ૨૯, રાઇ ૯, રાસ્ના ૧, રેણુકા ૨, સમેરવો ૧૨.

(૧૦) **મન્યાસ્તંભ** (કફથી ગળું રહી જવું) ઉપર—રાસ્ના ૧. (૧૧) **પગ વળે છે તેના માટેઃ**—કરબળ ૨. (૧૨) **ઘુંટણ રહી જવા** ઉપર—આકડો ૧૧. (૧૩) **ગૃધ્રસી** ઉપરઃ—અસાળીઓ ૪, આદુ ૩૧, એરંડો (દીવેલી) ૧૬, ૩૦, ચૂકો ૧, બકામ લીંમડી ૨, હરડે ૪૧. (૧૪) **અપતંત્રક વાયુ** ઉપરઃ—મહુડો ૧. (૧૫) **વાતકુંડીલા, વાત બસ્તિ, અને અષ્ટીલા** માટેઃ—સમેરવો ૧૯. (૧૬) **મૂકત્વ** ઉપરઃ—બીલામો ૧૯. (૧૭) **ધનુર્વાત** ઉપરઃ—અરડુસો ૧૦, ખજુરી ૧૨, તુળસી ૨૧, ભાંગરો ૪, સમેરવો ૧૩. (૧૮) **સંધિ વાયુ** ઉપર—અરણી ૯, ઇન્દ્રવરણી ૮, એરંડો (દીવેલી) ૧૧, ગોરખ મુંડી ૫, થુવર (ત્રણ ધારો) ૧, નગોડ ૨, પીલુ ૫, બીલામો ૨૯, વછનાગ ૧, સારફળ ૨, હાડસંધી ૩, ખસખસ ૩, બાંમ ૧, રોહીસ ઘાસ ૧. (૧૯) **વાયુથી અથવા શરદીથી શરીરમાં સણકા આવવા** ઉપરઃ—આકડો ૧, ગુગળ ૪, તુંબરૂ ફળ ૨, ફાંગળો ૬, ફિરંગી મૂળ ૧, બીલામો ૧૮. (૨૦) **વાયુથી હાથે પગે કળતર થાય તે** ઉપરઃ—મેથી ૧. (૨૧) કટિશૂળ (કેડ ફાટવી) ઉપરઃ—આસંધ ૨૦, એરંડો (દીવેલી) ૩૦, સરગવો ૧૫. (૨૨) **કર્ણનાદ** માટેઃ—રાસ્ના ૧. (૨૩) **શરીર વાંકું થાય** તે ઉપરઃ—ઉંદરકાની (બ) ૧ (ડ) ૬. (૨૪) **પેટમાંના વાયુ** ઉપરઃ—એરંડો (દીવેલી) ૧૫ (૨૫) **વાયુએ અતિશય જોર માર્યું** હોય તોઃ—કુબો ૩. (૨૬) **દુખવા આવેલા ભાગની વેદના શમન થવા**—દુખતા ભાગ ઉપરઃ—કપૂર ૧૨, કાનફોડી ૫. (૨૭) **પગના સાંધા પકડાઈ ગયા હોય** તો.—ખાખરો ૧૦. (૨૮) **વાયુના યોગે અંગ બ્હેરૂં થયું** હોય તોઃ—ધોળો ચંપો ૧. (૨૯) **વાયુથી શરીર અકડાઈ (જકડાઇ) જાય તે ઉપરઃ**—નગોડ ૨, મરી ૧. (૩૦) **અંગમાં કળ લાગે** (કળ ચડે) તેને માટે—મિરજોલી ૨. (૩૧) **વાયુનો વિકાર કદિ ન થવા માટેઃ**—મરી ૧૬. (૩૨) **તિડિક** ઉપરઃ—અળુ (અળવી) ૩.

૪૯. વાંતિ (ઉલટી):—અરડુસો ૨૪, આદુ ૩૮, આંમળાનું ઝાડ ૮, ૧૦, એલચી ૧૪, કાકમાચી ૪, કેળ ૨૪, કોલિજન ૬, ઘાસ પિત્તપાપડો ૪, જાયફળ ૫, જાબુ ૧૨, જીરૂ ૧૨, જેઠીમધ ૫, ધરો (દરોઇ) ૭, નાળીએરી ૯, પદ્મકાષ્ટ ૧, પિત્તપાપડો ૫, બીજોરૂ ૯, બોરડી ૧૧ મકાઇ ૧, મીઠું લીંબુ (મોસબી) ૧, મોથ ૯, રતાદળી ૧૦, લીંડીપીપર ૭, શંખાવળી ૨, સોપારી ૧. (૨) **રક્તજનિત (લોહીની) ઉલટી** ઉપરઃ—આબો ૧૬, જેઠીમધ ૨૧. (૩) **પિત્ત થઈ ઉલટી થતી હોય** તો.—તજ ૨. (૪) **ત્રિદોષજન્ય ઉલટી** ઉપરઃ—તુળસી ૨૦, બીવી ૨૩, મસૂર ૧. (૫) **ઓકારી (બકારી)** ઉપરઃ—ઉપરસાલ ૫, ચમેલી ૫, કણઝી (કરંજ) ૧૬, બીલી ૧૬, લીંબડો (કડવો) ૩૪, હરડે ૧૪.

૫૦. વિદ્રધિઃ—(૧):—ખપાટ (ખરેટી) ૧, નસોતર ૫ (૨) **અંતર્વિદ્રધિ** માટેઃ—ધમાસો ૮, સરગવો ૧૮, સાટોડી ૧૩, હરડે ૪૩.

૫૧. વિષઃ—અંકોલ ૧, અરડુસો ૮, આકડો ૧૦, ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૬, કડવી દુધી (તુંબડી) ૨, કડવી ગલકી ૧, કડવાં તુરીઆ ૬, ખરસાંડીઓ (સરસડો) ૩, નાગદમની ૧, બિયવા ૨, લીંબડો (કડવો) ૨૮, વિષ મોગરી ૧, શિરદોડિ (ખરણેર) ૭, સર્પાક્ષી ૧, સાપસુત ૨. (૨) **પેટમાં વિષ ગયું હોય તોઃ**—કેળ ૧. (૩) **વિષ ઉપર ઉતારઃ**—રાઇ ૧. (૪) **વિષારની પરીક્ષાઃ**—કરમદી ૧. (૫) **વિષાર** ઉપરઃ—પડોળ (કડુ) ૧૦. (૬) **દૂષીવિષ** ઉપરઃ—જીયાપોતા ૩. (૭) **અંગ ઉપર વિષ ફુટી નીકળ્યું હોય તોઃ**—વિષમોગરી ૨. (૮) **મૂળી વધ ઉપરઃ**—ગળી ૨.

૫૨. સર્પના વિષ માટેઃ—અનંત ૨, અઘેડો ૨૧, ઇન્દ્રવરણી ૧, ઉટકટારી (ઉંટકંટી) ૪, ઉંદરકાની (બ) ૨, ઉપરસાલ ૮, એરંડો (દીવેલી) ૨૨, કપાસ ૩, કપુરભેંડી ૧, કરમદી ૪, કલગારી ૯, કંકોડી ૫, ૬, કાયફળ ૧, ખરસાંડીયો (સરસડો) ૧, ખાખરો ૨૦, ગળજીભી ૩, ગળો ૨, ૧૬, ૨૪, ચિત્રો ૩, ડમરો ૧, તંબાકુ ૬, તાંદળજો ૧, દમણામરવા ૧, ધંતૂરો ૩, ધોળો ચંપો ૩, ૬, નાગફણી ૫, નાગરવેલ ૧, નેપાળો ૨, પારિજાતક ૬, પીપળો ૮, પેટારી ૧ બીલી ૩, ભારંગી ૫, ભુયતરવડ (સોનામુખી) ૭, મહુડો ૪, માલકાંગણી ૭, મ્હાંદ ૧, લીંમડો (કડવો) ૪, સમુદ્રફળ ૧૧,

સરગવો ૧૧, સાગ ૨, સાપસુન ૧, કુરા ૧. (૨) આગ્યાધણુસના વિષ ઉપર—અંબાડો ૨. (૩) આગી મણુયારીના વિષ ઉપરઃ—કંકોડી (કંટોલી) ૩, તાંદળજો ૫. (૪) મણિયારીના વિષ ઉપરઃ—તુળસી ૨, ધાવડી ૭, પારસપીંપળો ૨. (૫) ઘોણસ (ઘોયડા-મંડળ) નું વિષ લાગે તે ઉપરઃ—ધણુસરી ૪, ઘોણુસી ૨, ભારંગી ૨, કુરા ૨, દાડમ ૯. (૬) કુરસાના વિષ ઉપરઃ—અઘેડો ૪, અલુ (અળવી) ૧, ઈન્દ્રજવનું ઝાડ ૪, કાળી વેલ ૨, ખરસાણી ૮, ઘોલી (ગિલોડી) ૩, પાટલા ૨, ફાંગળો ૧, ફાંજી ૧, ભમરડીનો વેશો ૧, સાગ ૮ (૭) સર્પનું વિષ કદી ન ચડવા માટેઃ—લીમડો (કડવો) ૧૮. (૮) કુરસાના કિંવા ઘણુસાના વિષથી સોજો આવે તે ઉપરઃ—ઉક્ષી ૪.

૫૩. શ્વાન (કુતરાનું) વિષઃ—અંકોલ ૧૫, અઘેડો ૩, આકડો ૮, ઈં (હીં) ગોરી ૭, કાળો ઉમરડો ૧, ગળજીબી ૫, તલ ૯, નાગરવેલ ૩, પીલુ ૩, બેઠી ભોરીંગણી ૧૫, લસણ ૯, શતાવરી ૫, સારોડી ૨૦, ઝીંઝરૂટ ૩, ઝેરકોચલાનું ઝાડ ૨, બકામલીમડી ૧. (૨) હડકાયલા કુતરાના વિષ ઉપર—કડવાં તુરીઆં ૨, કેળ ૨, દેવઆવળીઓ ૧.

૫૪. લુતા (કાંતરણુ) વિષઃ—લુતિ માટેઃ-આગીઓ ૩, વતાકડી (વેંગણી) ૩.

૫૫. ઉંદર આદિ અન્ય વિષઃ—(૧) ઉંદર માટેઃ—અઘેડો ૨, આમલી ૯, ઉંદરકાની (ડ) ૭, કણઝી (કરંજ) ૧, કોકમ ૫, ચિત્રો ૪, તુળસી ૧૭, નાગફણી ૨, નાળીએરી ૮, ભારંગી ૩, મજીઠ ૨, વડ ૩, હુરા ૭, હેદ ૧. (૨) ખડક ઉપરનો કોળ (ઘુસ) માટેઃ—અલુ (અળવી) ૨. (૩) કોળ ઉંદર વગેરે કમી થવા માટેઃ—ઝેરકોચલા ૬. (૪) મધમાખીના વિષથી અંગ ઉપર ગાંઠ થાય તે માટેઃ—કડુજીરૂ (કડવી જીરી) ૧, તમાકુ ૭ (૫) માખીના વિષ ઉપરઃ—હરડે ૪૬. (૬) ભમરીના દંશ ઉપરઃ—ડુંગળી (કાંદા) ૧૪, પાન અજમો ૨, હરડે ૪૬. (૭) ભમર વિષ માટે—થોર (ચોધારો) ૬. (૮) બારીક ચાંચડ જવા માટે—ગોરખમુંડી ૪. (૯) ચાંચડ જવા માટેઃ—ગગાવતી ૨. (૧૦) કાંડરાના વિષ ઉપરઃ—કુકરકદ ૧. (૧૧) માંકણ નાશ થવા માટેઃ—તલ ૧૯, ભમરડીનો વેલો ૧, મરચી ૩ (૧૨) કૃત્રિમ વિષ ઉપર.—તાંદળજો ૧૭.

૫૭. સોમલનું વિષઃ—અરિઠા ૧, ઇસબગોળ ૧, ઉંબરો (ઉમરડો) ૪, કેળ ૭, ખેર ૪, નાંદળજો ૮, મરી ૧૦, લીંબડો (કડવો) ૨૧, સરગવો ૧૩.

૫૯. જંગાલનુ વિષઃ—દ્રાક્ષ ૩.

૬૦. હરતાલનું વિષઃ—અરિઠા ૧, ગરણી ૫, જીરૂ ૬, દ્રાક્ષ ૩, ધમાસો ૮, મરી ૯, રાજહંસ ૨, સર્પાક્ષી ૨.

૬૧. રસકપૂરનું વિષઃ—રોહીસઘાસ ૨.

૬૨. કાચનું વિષઃ—કાચની ભુકી પેટમાં ગઇ હોય તોઃ—એરંડો (દીવેલી) ૩૨.

૬૩. વછનાગનું વિષઃ—અરિઠા ૧, ઉંબરો (ઉંબરડો) ૩, કપૂર ૪, લીંબુ ૯, તાંદળજો ૯, પિઠવણ ૨.

૬૪. મુરદાડશિંગ-(બોદારશિંગ)નું વિષઃ—દાડમ ૧૦, મૂળા ૨.

૬૫. સિંદૂરનું વિષઃ—(૧) અકલકરો ૩, ચણોઠી ૧૪. (૨) સિંદૂર ખાવામાં આવ્યાથી ગળું બેસી જાય તે ઉપરઃ—બીલામો ૨૦.

૬૬. મોરથુથુનું વિષઃ—ઇડ લીંબુ (ગધડ લીંબુ) ૧.

૬૭. હિંગળોકનું વિષઃ—આમલી ૧૪.

૬૮. પારાદિકનું વિષઃ—પારો શરીરમાં ફુટી નીકળ્યો હોય તો:-કારેલી ૪, નાગરવેલ ૪. **(૨) પારા ઉપર ઉતાર:**—ગળજીભી ૧. **(૩) પારો શરીરમાં રહે તો:**—વાંસ ૨. **(૪) રસાયનો માટે:**—કુંવર ૮. **(૫) પેટમાં જમેલ રસાયન નીકળવા માટે:**—કોઠી ૭, તાંદળજો ૧૬. **(૬) અશુદ્ધ અભ્રકભસ્મ ખાધાથી થનાર વિકાર** માટેઃ—આમળાનું ઝાડ ૭.

૭૦. અફીણનું વિષઃ—અરિઠા ૧, કપાસ ૧૧, કીંજળ ૧, અફીણ ૧ થી ૨૧, માલકાંકણી ૧, લીંમડો (કડવો) ૨૨, હીંગ ૫.

૭૧. નેપાળાનું વિષઃ—એલચી ૩, કોથમી ૧૧.

૭૨. ભાંગ-ગાંજોઃ—(૧) **ભાંગ** માટેઃ—આદુ ૩૩, આમલી ૨૦, કુરડુ (લાબડી) ૩, જામફળ ૨, ડાંગર (ભાત) ૫, તુવેર ૧. (૨) **ગાંજા** માટે—કુરડુ (લાંબડી) ૩.

૭૪. ઝેરકોચલાનું વિષઃ—બાવળ ૬.

૭૫. ધંતૂરાનું વિષઃ—એરંડો (દીવેલી) ૧૦, કપાસ ૧૬, ચૂકો ૪, દ્રાક્ષ ૨, ધંતૂરો ૪, વતાકડી (વેગણી) ૫, સમુદ્રફળ ૮. (૨) **કાળા ધંતૂરાના** વિષ ઉપર—વજ ૫

૭૬. મદ્ય (દારૂ) ની કેફ઼ઃ—કાકડી ૩, ખજુરી ૧૫, બીજોરૂ ૧૬, માઠ ૨.

૭૭. નખ-દંત વિષઃ—ઇન્દ્રવરણી ૧૧, ખીજડી (સમડી) ૨, વડ ૧.

૭૮. સરડાનું વિષઃ—નાળીએરી ૭.

૭૯. વીંછીનું વિષઃ—અઘેડો ૧, અરડુસી ૧૪, અરિઠા ૨, આકડો ૧૮, આમલી ૫, ઉટકટારી (ઉંટકંટી) ૪, ઉંબરો (ઉંબરડો) ૨૦, એરંડો (દીવેલી) ૧૯, એલચી ૨, કપાસ ૧૦, કપૂર ૧, કંકોડી ૭, કાનફોડી ૪, કાંટાસરીઓ ૧૧, ખપાટ (ખરેટી) ૭, ખરસાડી ૧, ઘેત્રડો (વાસોળ) ૧, જાંબુ ૩, ડમરો ૪, ડુગળી (કાંદા) ૮, તબાકુ ૭, તાદળજો ૭, તુળસી ૯, ધંતૂરો ૮, નેપાળો ૧, પાડેરવો ૩, પીળો ધતૂરો ૧, ફુદીનો ૮, બોરડી ૧૦, મોગલી એરંડો ૩, રતાળુ ૧, લીંબડો (કડવો) ૪૪, વછનાગ ૨, વડ ૩, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૮, શિકાકઇ ૩, શિરદોડી (ખરણેર) ૪, શિમળો ૩, સાટોડી ૧૧, સૂર્યફૂલ (સુરજમુખી) ૪, હળદર ૧૮, હંસરાજ ૧, હીંગ ૧૨, હુરા ૩.

૮૧. દેડકા (મંડૂક)નુ વિષઃ-ખરસાંડીઓ (સરસડો) ૨.

૮૨. માછલા (મત્સ્ય)નું વિષઃ નેતર ૧.

૮૩. ગરોળી (પલ્લી, ધીલોડી)નું વિષઃ-કકોડી ૧, કપામ ૭

૮૪. શતપદી-બગાઇનું વિષઃ-કાળી ખજુર ૩, ગુગળ ૫.

૮૫. મશકના દંશ વગેરેનું વિષઃ-(૧) **કોલ્હાના** વિષ ઉપર:—ખાજકોલતી ૧, નાગરવેલ ૫. **(૨) જુઓ મરવા માટે:**—કાળી વેલ ૩, ટીંમરૂ ૧, તબાકુ ૮, નસોતર ૧, મીંઢળનું ઝાડ ૭, સિતાફળ ૧. **(૩) મેણા કોદ્રા માટે:**—આગીઓ ૧, પારિજાતક ૧. **(૪) વાઘ કરડયો હોય તો:**—અરણી ૩, આવળ ૪, કુંવાર ૭, પાણકદા ૩, વાધાટી ૩. (૫) **આકડાનું વિષ:**—આકડો ૪, આમલી ૧૮. (૬) **ખરસાણી** ઉપરઃ—ખરસાણી ૩. (૭) **ચણોઠીના** વિષ ઉપરઃ—તાંદળજો ૧૦. (૮) **ઝુએરીના** વિષ ઉપરઃ—આંમલી ૧૫. **(૯) તંબાકુ લાગી હોય તો:**—ડુગળી (કાદા) ૧૦. **(૧૦) ભીલામો ઉઠે તે** ઉપરઃ—આસુંદરો (સાજડ) ૧, કોથમી ૧, ગરમાળો ૧૦, નાળીએરી ૬, બદામ ૧, બીલ

૯૫. વિષૂચિકા—(કૉલેરા, કોગળીયું, મરકી, પટકી, વિશુચી, મોડચી) અઘેડો ૧૪, અરડુસો ૫, ઉબરો (ઉબરડો) ૨૧, કચૂરો ૫, કારેલી ૬, કિંજળ ૨, ગરવેલ ૧, જવ ૫, જેઠીમધ ૨૦, ડુંગળી (કાંદા) ૫, ૬, પાટલા ૪, બીલી ૨૭, ૩૦, ભાંગરો ૯, ભોંકર (મોટી ગુદી) ૨, ભોંયકોળું ૯, મરી ૭, મરચી ૨, મોગલી એરંડો ૨, મોરસ કાંદો ૧, લવંગ ૬, લીંબુડી ૪, સાપસુન ૩, જાયફળ ૬. (૨) કૉલેરામાં હાથ પગે ગોળા ચઢે છે તે માટે:—જાયફળ ૧૦. (૩) કોલેરામાં થતી તૃષ્ણા (શોષ) ઉપરઃ—લવંગ ૯. (૪) કૉલેરા કદી ન થવા માંટે:—લીંબુડી ૨.

૯૬. વિસર્પ રોગ—એરંડો ૬, કિંજળ ૫, વછનાગ ૭, સોપારી ૬, હરડે ૩૮. (૨) **કર્દમ વિસર્પ** માટેઃ—ખરસાંડીયો (સુરસડો) ૯.

૯૭. વિસ્ફોટક (ફોલ્લા)—કિંજળ ૫.

૯૮. શિરોરોગ—(૧) **આધાશિશી** માટેઃ—અગથીઓ ૨, આકડો ૬, આદુ ૨૯, આસંધ ૧૮, કડવાં તુરીઆ ૪, કણ્ઝી (કરંજ) ૮, કુબો ૮, કુંવાડીઓ ૬, કેસર ૪, ગરણી ૬, ગંગાવતી ૪, ચણોઠી ૧, તમાકુ ૫, તલ ૭, તાદળજો ૧૨, તુવેર ૬, નેપાળો ૩, ભાંગરો ૨, ભીલામો ૯, મરી ૧૪, મીઠળનું ઝાડ ૫, મુચકુંદ ૨, મોથ ૧, લસણ ૪, વજ ૩, સમુદ્રફળ ૬, સમેરવો ૮, સોપારી ૫, હીંગ ૧૫, હેદ ૬, પારસ પીપળો ૫. (૨) **મસ્તક રોગ (શિરોરોગ)** માટે—અઘેડો ૧૩, અરિઠા ૫, ઉંદરકાની (બ) ૧, (ડ) ૫, ઉપરસાલ ૯, કરેણા (કરેણ) ૬, કેસર ૭, ચણોઠી ૧૫, ધરો (દરોબ) ૬, બદામ ૬, જુયતરવડ (સોનામુખી) ૧૦, લીંડીપીપર ૩૩, સાટોડી ૯. (૩) **મસ્તક વાયુ:**—આકડો ૫. (૪) **મસ્તકશૂળ (મસ્તક સંબંધી પીડા) માટે**ઃ—અગથીઓ ૧, અજમો ૩, આમળાનું ઝાડ ૩૦, એરંડો (દીવેલી) ૩૪, કંઠ ૧, કપાસ ૧૮, કાયફળ ૯ ગરણી ૩, તગર ૧, બોરસલી ૯, ભોંયકોળું ૫, ૮, મર્યાદવેલ ૨, વજ ૧, સરગવો ૨૨, ૨૪, ઉંદરકાની (બ) ૩ (૫) **માથું (કપાળ) ચડેલું ઉતરવા માટે:**—આકડો ૭, કોલિંજન ૨, ખજુરી ૪, અફીણ ૪, ગુગલ ૧, ચૂકો ૫, નાક છીકણી ૧, પિત્તપાપડો ૩, મરી ૬, જુતાકશિથી ૧. (૬) **શૈત્ય વડે મસ્તક ચડયું હોય તે** માટેઃ—પપનસ ૨. (૭) **શરદીથી માથું દુઃખતું હોય તો તે** માટેઃ—તજ ૩. (૮) **ઉષ્ણતાથી કપાળ દુઃખે તે ઉપર:**—કેવડાનું ઝાડ ૩, ડુંગળી (કાંદા) ૩. (૯) **માથે વાયુ ચડયું હોય તો તે** માટેઃ—નાંદરૂખ ૨. (૧૦) **વાતજ મસ્તકશૂળ (પીડા)** માટેઃ—કંકોડી ૧૧, મુચકુંદ ૧. (૧૧) **મસ્તકના તાપ ઉપર:**—પિત્તપાપડો ૫. (૧૨) **રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ** માટેઃ—શિરહોડી (ખરણેર) ૧૨ (૧૩) **માથામાં દારૂણ રોગ થાય તે ઉપરઃ**—આંબો ૨૧. (૧૪) **મગજમાંથી ગરમી દૂર થવા** માટેઃ—ઉંદરકાની (અ) ૧. (૧૫) **માથામાંથી ગરમી ને પિત્તવિકાર શમન થઈ મગજ સુધરવા માટે:**—દ્રાક્ષ ૧૪. (૧૬) **મગજ તર થવા** માટેઃ—બદામ ૮. (૧૭) **મગજ સાફ થવા** માટેઃ—ઉંદરકાની (બ) ૪, નાળીએરી ૧. (૧૮) **મગજ શાંત થવા** માટેઃ—કપાસ ૧૮. (૧૯) **મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી ટપકતું હોય તોઃ**—ઉબરો (ઉબરડો) ૨૫. (૨૦) **સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ** માટેઃ— ખરસાંડીઓ (સરસડો) ૧૦, ભામરો ૨, વજ ૩, શેરડી ૬. (૨૧) **આગંતુક મસ્તકશૂળ** માટેઃ—બારંગી ૬.

૯૯. શીતપિત્તઃ—અજમો ૨, અરણી ૮, કુવાડીઓ ૧૧, કોકમ ૩, ગળો ૧૯, ચારોળીનું ઝાડ ૨, તુળસી ૧૩, ધમાસો ૭, મરી ૩, સાગ ૯, શિવણ ૬.

૧૦૦. શૂળરોગ (ચુક)—(૧) અજમોદ બોડી ૫, આદુ ૩૧, ૫૧, આસેત્રી ૧, ઈ (હી) ગોરી ૫. ઈન્દ્રવરણી ૭. ઉતરણ (ચમાર દુધેલી, ઉટાગવા દુધેલી) ૬, એરંડો ૨, એલચી ૧૧, કલોંજી ૧, કુલિત્થ (કળથી) ૬, કોદ્રા ૧, ચૂકો ૧, જવ ૬, ઝેરકોચલાનું ઝાડ ૭, ૯, તુંબરૂ ફળ ૧, દ્રાક્ષ ૬૦, નાળીએરી ૧૬, બીજોરૂ ૮, ૧૩, ૧૪, ભુયતરવડ (સોનામુખી) ૯, ભોંય આમલી ૫, શતાવરી ૪, સમેરવો ૧૭, ૨૦, સાત્વીન ૩, હરડે ૨૪. (૨) **વાતશૂળ** માટેઃ—આદુ, ૩૬, ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૧૪.

ગળો ૨૦, મંદાર ૩. (૩) **પિત્તશૂળ** માટેઃ—આમળાનુ ઝાડ ૩૧, શતાવરી ૨, ૪. (૪) **આમ શૂળ** માટેઃ—લીંડીપીપર ૧૬. (૫) **પરિણામ શૂળ** માટેઃ—ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૧૧, જીરૂ ૫, લીંડીપીપર ૩૨, વિષ્ણુક્રાન્તા ૨. (૬) **અન્નદ્રવ શૂળ માટેઃ**—કાંગ (ધાન્ય) ૧, સામો ૧. (૭) **હૃદય શૂળ** માટેઃ—ગળો ૨૦, વાળો ૬, શતાવરી ૪, સમેરવો ૨. (૮) **કુક્ષિશૂળ** માટે—એરંડો (દીવેલી) ૨, શતાવરી ૪. (૯) **પાર્શ્વશૂળ** માટે—સમેરવો ૧૬, (૧૦) **પૃષ્ટિ અને કટિશૂળ** માટેઃ—સમેરવો ૨, (૧૧) **પેટશૂળ** માટેઃ—આદુ ૭, કાળીખજુર ૪, નાળીએરી ૧૨, ફુદીનો ૭.

૧૦૧. શોથરોગ (સોજા)ઃ–(૧)અંકોલ ૧૧, અગથીઓ ૬, અરણી ૧, ૯, આકડો ૯, ૨૭, ૩૦, આવળ ૨, આસધ ૧૩, ઉંદરકાની (અ) ૨, (બ) ૬, ઉંબરો (ઉંબરડો) ૮, કડવી ગલકી ૨, કલગારી ૩, કારીવણા ૬, કાસુંદરો ૩, કાળો ઉમરડો ૫, કાચકી (કાંકર) ૨, કાંટાસરીઓ ૧૦, કીડામારી ૭, કુળો ૭, કેળ ૬, ખસખસ ૪, ઘીસાળી (ગલકી) ૨, થોર (ચોધારો) ૧૦, થોર (ત્રણ ધારો) ૨, ધંતૂરો ૬, નગોડ ૫, પાડ (કાળીપાટ) ૬, બાવચી ૨, બીલી ૨૭, ભાંગરો ૮, બીલામો ૧૦, રાઈ ૧૨, લીંડીપીપર ૧૬, વગડાઉ ઘેટુડી (સાટોડી) ૧, વગડાઉ તુરીયું ૫, વછનાગ ૧, ૪, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૪, સમેરવો ૧૫, ૨૦, સાટોડી ૫, ૧૬, હરડે ૪૨. (૨) **વાત (વાયુથી આવેલ સોજા) શોથ** માટેઃ—અખરોડ ૩, તુળસી ૨૨. (૩) **દાહયુક્ત સોજા** માટેઃ—લીંબડો-(કડવો) ૮. (૪) **સર્વાંગ સોજા** માટેઃ—સાટોડી ૧૯.

૧૦૨. શોષ રોગઃ–આલુબુખાર ૩, ડાંગર (ભાત) ૬, પિત્તપાપડો ૪, બીજોરૂ ૧૮.

૧૦૩. શ્વાસ રોગ (દમ)ઃ–અજમો ૪, અરડુસી (નં ૧) ૧, ૫, ૧૦, ૧૨, ૨૨, ૨૪. અજીર ૩, આકડો ૨, ૧૫, ૩૫. આદુ ૯, આંમળાંનું ઝાડ ૮, એરંડો (દીવેલી) ૨૧, કાયફળ ૪, કાસુંદરો ૨, કેળ ૩, કોઠી ૮, કોથમી ૬, ગરમાળો ૧, ગાંજો ૫, ગોરખ આમલી ૧, જવ ૭, જીતેલી ૩, ટીમરૂ ૨, થોર (ચોધારો) ૧૩, થોર (ત્રણ ધારો) ૫, પારસપીંપળો ૩, પીપળો ૨૬, પુષ્કરમૂળ ૧, બહેડાં ૨, બેઠી ભોરીંગણી ૯, ૧૪, ભારગી ૧, રાસ્ના ૬, લીંડીપીપર ૩, ૫, ૪૪, ૩૫. સમેરવો ૧૬, સરસવ ૧, સુરપીણ ૪, હરડે ૨, ૨૩, ૩૮ હેદ ૪.

૧૦૪. શ્લીપદ રોગઃ—(હાથ, પગ જાડા થવાનો રોગ) આકડો ૧૭, જીયાપોતા ૨, વરધારો ૧, સાગ ૭, હરડે ૧૨, હળદર ૨.

૧૦૫. સંગ્રહણી રોગઃ—(જુનો ઝાડો, મરડો) (૧) અજમો ૫, ૧૦, અસાણા (આસન) ૧, આદુ ૮, આંબો ૨૨, ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૧૬, કંકોલ ૫, ગાંજો ૬, ઝેરકોચલાંનું ઝાડ ૯, પીલુ ૧, બીવલો ૧, મરી ૧૩, મુસળી ૫, મોથ ૬, રાળ ૧, શિમળો ૧૩, સમેરવો ૧૫, સાલમ ૩. (૨) **આમ સંગ્રહણી માટે**—બીલી ૭, લસણ ૧૦.

૧૦૬. સ્ત્રી રોગ (પ્રદર)ઃ–(રક્તસ્રાવ, લોહીવા, ધુપણી, વાંઝુ.) (૧)અજવલા ૩, આસોપાલવ ૨, આંબો ૪, ૨૫, આસંધ ૯, કપાસ ૧, કાકમાચી ૨, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૫, કડિઆળ ૪, કેસરી (પીળો) ચંપો ૧, કેળ ૧૧, ૨૩, કોઠી ૩, ખજુરી ૧૬, ખરસાડીઓ (સરસડો) ૪, ગુલાબ ૭, ગોરખ આમલી ૩, ગોરીનો ફણો ૪, જીરૂ ૪, ડાભ ૧, તાંદળજો ૨, તોરણ ૨, દારૂહળદર ૨, ધાવડી ૪, નાગકેસર ૬, ૭, પીપળો ૨૫, પેટારી ૪, બોરસલી ૪, બિહી ૧, બીવલો ૧, બોળ (હીરાબોળ) ૭, ભોંય આમલી ૧, મુસળી ૪, રતનજોત (જાસુંદી) ૬, ૧૦, ૧૨. લીમડો (કડવો) ૩૦, લોધર ૧, વડી (બોરીઓ) ૧, શિમળો ૧, સારફળ ૩, સાલમ ૧, સુખડ ૬. (૨) **શ્વેત પ્રદર (ધોળી ધુપણી) માટે**—અબોલી ૧, અરડુસી (ન. ૧) ૮, આદુ ૨૬, આંમળાનુ ઝાડ ૧, ૪૧, કાંગ (પોપટી) ૭, રગતરોહિડો ૩. **પિત્તપ્રદર** માટેઃ—અરડુસી (ન. ૧) ૭, ગળો ૧૫, જેઠીમધ ૮, શતાવરી ૭. (૪) **વાતપિત્ત પ્રદર** માટેઃ—દારૂ હળદર ૮, રાયણ ૨. (૫) **રક્તપ્રદર** માટેઃ—આસોપાલવ ૧, એલચી ૫,

કાળો ઉમરડો ૩, કેવડો ૧, તવખીર ૪, નરવેલ ૧, બાવળ ૧૧. (૬) **કફપ્રદર માટેઃ**—કાળો ઉમરડો ૩. (૭) **શૂળયુક્ત પ્રદર માટે.**—શેરણી ૧.

૧૦૭. સોમરોગઃ—(મૂત્રાતિસાર-જળપ્રદર) કુવાડીઓ ૪, કેળ ૧૧, નાગકેસર ૨.

૧૦૮. યોનિરોગઃ—(૧) **યોનિશૂળ માટે.**—અઘેડી ૧૬, આદુ ૪, ઈન્દ્રવરણી ૧૨, એરંડો (દીવેલી) ૨૮, કલગારી ૭, ધતુરો ૧૧, લીંબડો (કડવો) ૨૫. (૨) **યોનિદાહઃ**—આમળાનું ઝાડ ૨૦. (૩) **સન્નિપાત યોનિશૂળ માટે**—સમેરવો ૬. (૪) **પુષ્પાવરોધ** (અટકાવ-ઋતુ આવવા-ઋતુ પ્રાપ્તિ) માટેઃ—અઘેડી ૧૬, ઇન્દ્રવરણી ૫, કલગારી ૭, ખેરેતી ૯, ગાજર ૨, તલ ૪, ધરો (દરોઘ) ૫, પીપળો ૧૭, બોળ (હીરાબોળ) ૬, માલકાકણી ૪, રાયણ ૩. (૫) **નષ્ટપુષ્પ એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અને બરોબર થતો ન હોય તો તે માટેઃ**—કપાસ ૧૪, નાક છીંકણી ૨. (૬) **પુષ્પાવરોધ થવા** (અટકાવ=ઋતુ બંધ થવા) માટેઃ—ખાખરો ૫. (૭) **સ્ત્રીઓના રજોદોષ ઉપરઃ**—કાંડવેલ ૨, મજીઠ ૫. (૮) **સ્ત્રીઓની કંમરે કનવટ થાય છે તે માટેઃ**—નાગદમની ૪. (૯) **સ્ત્રીઓનું યોનિદ્વારે અંગ બહાર આવે છે તે માટે**—રીસામણી ૩, સહદેવી ૨.

૧૦૯. યોનિકંદ રોગઃ—ખાખરો ૧૬, નાદરૂખ ૧.

૧૧૦. ગર્ભિણીરોગઃ—(૧) **ગર્ભિણીનાં રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો, ઉધરસ, દમ અને જ્વર માટેઃ**—પિઠવણ (નાનો સમેરવો) ૧. (૨) **ગર્ભિણીના વિષમજ્વર માટેઃ**—આદુ ૧૪. (૩) **ગર્ભિણીના અતિસાર માટેઃ**—આબો ૩, ઉબરો (ઉબરડો) ૧૬, જાંબુ ૫, ધાવડી ૨, બીલી ૧૯, મજીઠ ૧. (૪) **ગર્ભિણીના શ્વાસકાસ માટે**—બારંગી ૮. (૫) **ગર્ભિણીની ઉલટી માટેઃ**—આવળ ૧, કોઠમી ૧૨, બીલી ૧૪, ૧૯ (૬) **ગર્ભિણીને વાયુનો ઉપદ્રવ ન થાય અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટેઃ**—એરંડો (દીવેલી) ૪૩ (૮) **ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટેઃ**—અજમોદ (બોડી) ૬. (૯) **ગર્ભશૂળ** (જુઓ નિદાન પૃષ્ઠ ૧૦૯) માટેઃ—ગોખરૂ (બોડા) ૯. (૧૦) **ગર્ભિણીની ધૂપણી (પ્રદર)** માટે.—ઉપરસાલ ૧, કાંટાવાળાં ગોખરૂ ૨, કેસર ૧૨, ખીજડી (સમડી) ૩, ધઉંલા ૧, તલ ૧૪, તાદળજો ૬, મોગરો ૨, શિંગોડાં ૧. (૧૧) **ગર્ભિણીના આનાહ વાયુ (આફરા)** માટે.—વજ. (૧૨) **ગર્ભિણીને અધુરા માસે રજોદર્શન થાય** તે માટે—ધોલી (ધોળી-લોડી) ૨. (૧૩) **ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર** યોગ.—આસંધ ૨, કાંટાસરીઓ ૬.

૧૧૧. ગર્ભ ચલનઃ-ધોલી (ધાલોડી) ૨.

૧૧૨. ગર્ભસ્રાવ અને ગર્ભપાતઃ—(૧) **બીજે મહિને ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો તે** માટેઃ—આશેત્રી ૭. (૨) **ગર્ભસ્રાવ થવાની ખોડ (વારંવાર ગર્ભસ્રાવ થતો) હોય** તો તે માટે—તલ ૧૨, રતનજોત (જાસુંદી) ૪. (૩) **ગર્ભપાત થતો સ્તંભન કરવા માટેઃ**—અરણી ૧૦, જવ ૨, તાદળજો ૧, પેટારી ૨. (૪) **ગર્ભપાત થવા ઉપર ઉપચારઃ**—સમેરવો ૧૦.

૧૧૩. ગર્ભજ રોગઃ—(૧) **સુખ પ્રસૂતિ થવા માટેઃ**—અરડુસી (નં. ૧) ૪, એરંડો (દીવેલી) ૨૫, કાકમાચી ૧, કેળ ૪, ગહુ (ઘઉં) ૩, બીજોરૂ ૨, વજ ૮. (૨) **જલદીથી પ્રસવ થતો ન હોય તો તે માટે**—અઘેડી ૨૦, આકડો ૨૨, આસેત્રી ૩, ઇન્દ્રવરણી ૧૬, ઉટકટારી (ઉંકટી) ૩, કલગારી ૪, કાસુંદરો ૫, બીજોરૂ ૧૨, મીંઢળનું ઝાડ ૩, લીંબડો (કડવો) ૨૦, સરગવો ૧૧, સૂર્યફૂલ (સુરજમુખી) ૨. (૩) **સલ (છોડ) વધવા** માટેઃ—ધોલી (ગિલોડી) ૪, વરધારા ૨ પિત્તપાપડો ૭ (૪) **મૂઢ ગર્ભ (અવતરે તે) બહાર લાવવા** માટેઃ—હાલસા ૧, સમેરવો ૪. (૫) **મૃત (મરેલ) ગર્ભ બહાર લાવવા** માટેઃ—રાઈ ૮, સમેરવો ૪. (૬) **ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા માટેઃ**—બીજોરૂ ૬. (૭) **ગર્ભ ધારણ** માટેઃ—આસંધ ૮, ખાખરો ૩, નાગકેસર ૫, ભુયતરવડ (સોનામુખી) ૫, રતનજોત (જાસુંદી) ૩, વડ ૪, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૩.

૧૧૪. સૂતિકારોગઃ—(૧) **સૂવાવડી** માટે કાઢોઃ—નીપાણી ૧. (૨) **સૂવારોગ** માટેઃ—અતિવિષ ૯, અરડુસો (નં. ૨) ૧, કચૂરો ૧, કારવી ૧, કાચકી (કાકર) ૧, કાંટાસરીયો ૧૨, ઝેરકોચલાનું ઝાડ ૭, માંકડી ૩, લીમડો (કડવો) ૧૬, સમેરવો ૩. (૩) **પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તક શૂળ** માટેઃ—અનત ૩, ભારગી ૧૦. (૪) નદવાયુ એટલે અનત વાત (જુઓ નિદાન પૃષ્ટ ૧૦–૧૮) અનંત ૧, અરિઠા ૬, કાસાળુ ૧૦ (૫) **સૂવાવડીના રક્તસ્રાવ** માટેઃ—તલ ૧૪, તાંદળજો ૬. (૬) **પ્રસૂતાના ચક્કર શૂળ ઉપરઃ**—હીંગ ૧૧. (૭) **યોનિ સંકોચ** માટેઃ—એખરો ૫, કડવી દુધી ૬, માયફળ ૪.

૧૧૫. સ્તન રોગઃ—(૧)ઇં (હીં) ગોરી ૩, ઇન્દ્રવરણી ૬, કપાસ ૬, કંકોડી ૪, કાળીવેલ ૧, કુંવર ૬, ચીત્રા ૬, પીંપળો ૧૪, મીંઢળનું ઝાડ ૮, મોથ ૨, વાકેરી ૭, હળદર ૫. (૨) **સ્તનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થવા** માટેઃ—અખરોડ ૪, અળુ (અળવી) ૬, આસધ ૧૨, કપાસ ૫, ગળો ૧૨, નરવેલ ૧, ભોંયકોળું ૩, મેથી* ૫, લીંડીપીંપર ૬, શતાવરી ૧. (૩) **સ્તનમાં દૂધ કફદોષથી દૂષિત થયું હોય તો** તે માટે—જેઠીમધ ૧૬. (૪) **સ્ત્રીઓના દૂધવિકાર** માટેઃ—રાજહંસ ૩.

૧૧૬. હૃદ્રોગઃ—(૧) આદુ ૧૯, આસુંદરો ૪, ૫, ૭, ૮, ૧૩. એરંડો (દીવેલી) ૩૮, જીતેલી ૩, જેઠીમધ ૧૯, થોર (ચોધારો) ૧૩, દાડમ ૮, નાળીએરી ૧૪, પીપળો ૪, પુષ્કરમૂળ ૧. ફાલસા ૩, બોરસલી ૩, બીજોરૂ ૧૩, ૧૪, લીંડીપીપર ૨૩, ૩૪, વાવડીંગ ૬, શિમળો ૧૬. (૨) **ઉરોઘાત (છાતી દુઃખે તે)** ઉપરઃ—બોરડી ૯. (૩) **છાતીમાં દુઃખતું હોય કે લોહી બગડેલું હોય તે** માટેઃ—રગતરોહીડો ૨.

૧૧૭. ક્ષયરોગઃ—(૧)અરડુસી (ન. ૧) ૧૦, ૧૭, આસુંદરો ૬, ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૨૨, કાચકી (કાંકર) ૧, જવ ૭, થોર (ચોધારો) ૧૩, પીપળો ૧૮, બીજોરૂ ૧૩, ૧૪, બોરડી ૯, લીંડીપીંપર ૨૩, ૩૪, વાંકેરી ૩. (૨) **કફક્ષય** માટેઃ—અરડુસી (ન. ૧) ૧. (૩) **ઉરઃક્ષત ક્ષય** માટેઃ—જેઠીમધ ૧૧, પીંપળો ૯, (૪) **રક્તક્ષય** માટેઃ—બોરડી ૯.

૧૧૮. ક્ષુદ્રરોગઃ—(૧) **ત્વચા (ચામડીના) રોગો** માટેઃ—અંકોલ ૬, અગરૂ ૧, આસધ ૭, ગળજીભી ૬, ગુગળ ૮, ૯, ૧૧, ભુયતરવડ (સોનામુખી) ૧૧. (૨) **શરીરની દુર્ગંધી જવા** માટેઃ—બીલી ૨૬. (૩) **વલ્મિક** માટેઃ—સાગ ૭. (૪) **વલ્મિકા** માટે.—અગરૂ ૩. (૫) **નીલીકા (શરીરપર કાળા ડાઘ પડે છે)** તે માટેઃ—વાયવર્ણો ૫. (૬) **કરોળીઆ માટેઃ**—અઘેડી ૧૭. (૭) **ઉંદરી (ખરી ગએલા કેશ)** માટેઃ—અરલુ ૯, કડુજીરૂ (કડવી જીરી) ૮, ખજૂરી ૩, ખીજડી (સમડી) ૧, ગોરીનો ફણો ૨, જાનવેલ ૧, તાંદળજો ૧૩, ધરો (દરોઇ) ૩, પારિજાતક ૨, પેડકુળી ૧, બોરડી ૧, રતાંદળી ૮, શિવણ ૧, સુચીણુ ૧, સુરૂ ૧. (૮) **તાપમાં ફરી આવ્યાથી પગે બળતરા થાય તો** તે માટેઃ—અરિઠા ૮. (૯) **કોઇ પણ પ્રકારની ગાંઠ માટેઃ**—અળઇ ૩, આકડો ૨૪, કપુરભેંડી ૬, કલગારી ૩, ચણોઠી ૧૭, ચિત્રા ૨, જીતેલી ૧, ધતૂરો ૯, નગોડ ૫, મર્યાદવેલ ૧. (૧૦) **કાળપુરી (પાઠા)** માટે—ઇન્દ્રવરણી ૧૮, કલગારી ૩, કુંવાડીઓ ૨, ખપાટ ૧, ગરમાળો ૩, ઘેવડો (વાલોળ) ૨, ચીત્રા ૩, જીયાપીતા ૧, પુગવેલ ૨, વાંકેરી ૫, વિષ્ણુક્રાતા ૪, સમેરવો ૧૭. (૧૧) **કાખમાંજરી (બાંબલાઇ)** માટેઃ—કલગારી ૧, ગુગળ ૨, જીયાપોતા ૧, બીલામો ૫, રાઇ ૧૧, લસણ ૨, વછનાગ ૯, વડ ૫. (૧૨) **કિટિભ** માટે—કાસુંદરો ૭. (૧૩) **અળાઈ** માટેઃ—જાંબુ ૧. (૧૪) **માથા ઉપર ભયંકર ગાંઠ થાય છે** તે માટેઃ—દીપમાળ (ગલગોઠા) ૨ (૧૪) **દાફણા** માટે—ખસખસ ૬. (૧૬) **ધાવરા** માટે.—ગુલબાસી ૧, ગૌરીનો ફણો ૧. (૧૭) **ગડબાં** માટેઃ—ગુલબાસી ૧. (૧૮) **ગલફોરાં** માટેઃ—ધંતૂરો ૧. (૧૯) **ગાલ ગુમડાં** માટે.—સોપારી ૯. (૨૦) **આલફુલી (લાપોટીઆ)** માટેઃ—ઉમરો (ઉંબરડો) ૬. (૨૧) **ખુપરા** માટેઃ—હીંગ ૯. (૨૨)

* કેટલીક સ્ત્રીઓ અને દાઈઓ એમ માને છે કે સૂવાવડમાં મેથી દૂધને સૂકવી નાખે છે.

ખોડા માટેઃ—કઠ ૩, કડવીકવઠ ૨, કણુઝી (કરંજ) ૯, કાળી વેલ ૧, ડમરો ૩, સરગવો ૧૯, ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૫, કડવીકવઠ ૨, પારિજાતક ૫, બીંડી ૨, બીલામો ૨૨, મુઅવેલ ૨, મેદી ૨૭. (૨૭) બદ માટેઃ—ઉંબરો (ઉબરડો) ૭, કારપુળી ૩, અરીણુ ૧૨, ગહુ (ઘઉં) ૧, થોર (ત્રણધારો) ૭, હિંડા ૨, પીંપળો ૧૯, બાવળ ૭, બીચવા ૨, બીલામો ૬, લીંમડો (કડવો) ૩૯, વછનાગ ૮, વાવળા ૧, સણુ ૨. (૨૪) બદ પકવવા માટેઃ—કાળો ઉમરડો ૪, ડુંગળી (કાંદા) ૨૮, નરંબા ૧, શમળો ૧૦, હેદ ૧. (૨૫) બદ ફુટવા માટેઃ—કાજુ ૪, કાસાળુ ૪, ઝાડ સેવાલ ૧, મિરજોવી ૧. (૨૬) બદ રૂઝાવવા માટેઃ--પીપળો ૧૨, મોગલી એરંડો ૪, વાકેરી ૪. (૨૭) ગુદભ્રંશ (મળદ્વારનું બહાર આવવું, આમલ) માટેઃ—કમળ ૧, થૂકો ૨, મુચકદ ૪, સહદેવી ૨. (૨૮) ડુંટીમાં ફોલ્લી થાય તે ઉપરઃ—અળબા ૩. (૨૯) બદ નરમ પડવા માટેઃ—અળસી ૨, આકડો ૨૪, પાંણુકાંદા ૨. (૩૦) તારૂણ્ય પિટકા (ખીલ) માટેઃ—આસુંદરો ૧૪, દ (હી) ગોરી ૨, જાયફળ ૭, તલ ૨, રતાંદળી ૩, ભોધર ૨. (૩૧) ગલગ્રંથિ માટેઃ—આસધ ૧૩. (૩૨) ગાંઠ કે ફોલ્લાના દાહ માટેઃ—ઇન્દ્રવરણી ૧૦. (૩૩) પિત્તથી શરીરે ઉઠેલા ફોલ્લા માટે—તલ ૧૦, રાયઆંમલી ૨. (૩૪) ફોલ્લા માટેઃ—જીતેલી ૧, જીરૂ ૧, નાગચંપો ૩, પેડકુળી ૨, રતાદળી ૨. (૩૫) ફોલ્લા ફુટવા માટેઃ—અળુ (અળવી) ૮, આઇન ૪. (૩૬) ડુંટીએ ગાંઠ થાય છે તે માટેઃ—ઝીંઝરૂટ ૧. (૩૭) વૈપાદિક (હાથ પગ ફાટવા તથા હાથ પગના ઓસાર) માટે—ગોરખમુડી ૭, ડાગર (ભાત) ૧, જમૂરો ૧૨, બીલામો ૨૩, વનગોડ ૧. (૩૮) વેળ માટેઃ—કુવાડીઓ ૯, ખપાટ (ખરેટી) ૧, ગુલછબુ (ગુલછડી) ૨, ચિત્રો ૬, ડુંગળી (કાદા) ૨૮, તુરીયુ ૧, બીલામો ૧૨, ભોંયચંપો ૨, સણુ ૨, હેદ ૧. (૩૯) વિચર્ચિકા-ચઠ્ઠાં-ચાઠાં માટેઃ—કાગ (પોપટી) ૫, ગરમાળો ૧, ૨, ગજકર્ણિ ૧, ગૌરીનો ફણો ૩, ચમેલી ૨, પીળો ધંતૂરો ૩, ફુદીનો ૫, બીલામો ૨૨, લીંમડો (કડવો) ૩૯, વછનાગ ૭, સોપારી ૬. (૪૦) કોઇ પણ ફોલ્લા માટેઃ—ઇન્દ્રવરણી ૧૮, ઉંડણ ૪. (૪૧) જળવાત માટેઃ—ઉતરણ ૪, આઇન ૩, પોપૈયો ૫. (૪૨) શરીરમાં ગરમીનો આજાર મરવાથી કાખમાં કિંવા જાંઘના ખાંચામાં ચાંદીઓ પડે છે તે માટેઃ—તુરીયાં ૨.

૧૧૯. વાજીકરણ અને ધાતુપુષ્ટિઃ—(૧) ધાતુપુષ્ટિના માટેઃ—અસાળીઓ ૬, આંમળાનું ઝાડ ૪૦, ઉટકટારી (ઉત્કટી) ૫, એખરો ૩, એલચી ૭, કોઠી ૪, ખજુરી ૭, ચણામોટા ૫, જવ ૪, બાવળ ૫, બીલી ૮, ૨૫, બીવમો ૩, બહેડળ ૧, બીંડી (શાકની) ૧, મહુડો ૩, મુસળી ૨, વડ ૬, શિમળો ૫, હરણવેલ ૧. (૨) પુષ્ટતા (પુષ્ટાઇ) માટે—અડદ ૨, ૭, અજીર ૨, ઉટકટારી (ઉત્કંટી) ૫, એખરો ૬, કુવાડીઓ ૫, ખાખટી ૧, ખસખસ ૫, ગુલબાસી ૨, ગોધણી (ગુદી) ૨, તરખુચ ૧, બાવળ ૧૯, ભોંયકોળું ૭, મુસળી ૧, મૈંદા લકડી ૧, શતાવરી ૮, સાલમ ૨, ૪. (૩) ધાતુ જાય તેના માટેઃ—અડદ ૬, આદુ ૫૨, આશેત્રી ૫, કપાસ ૧૨, કંકોડી ૨, કેસર ૧૦, ગુલબાસી ૩, ચણોઠી ૩, તલ ૧૧, બીલી ૧૮, શિમળો ૯, શેરડી ૪, ૭ હરણખુરી ૧. (૫) પેશાબમાં ધાતુ જવા માટેઃ—કેળ ૧૭, ખીજડી (સમડી) ૬, શિમળો ૧૫, સાલમ ૧. (૪) ધાતુ ક્ષય માટેઃ—આસધ ૧૧, દ્રાક્ષ ૪, લીંડીપીપર ૩૫. (૬) ધાતુ સ્થળની કડકી માટે—કાકમાચી ૬, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૫, ખીજડી (સમડી) ૪, સાગ ૫. (૭) ધાતુ સ્થળની ઉષ્ણતા માટે—સાગ ૬. (૮) વીર્યવૃદ્ધિ માટેઃ—આદુ ૨૭, આમળાંનું ઝાડ ૨૬, આસંધ ૧, ૧૦, ઉત્કટારી (ઉત્કંટો) ૨, ચણોઠી ૩, જેઠીમધ ૬, ડુંગળી (કાંદા*) ૧૩, ૨૨, મુસળી ૧, શતાવરી ૮. (૯) ધાતુવિકાર માટેઃ—

* કુંડળીઓ—હરદિન પારોર ડુંગળી, પારોશ ઘીની સાથ;
જો સેવે સુ પ્રભાતમા, પુષ્ટી પામે ધાત,
પુષ્ટી પામે ધાત, શરીરની પુષ્ટી થાશે;
થાય અંગ બળવાન, શુદ્ધ રસ સા લગિ ખાશે;
કહે પ્રાગજી એમ, હરદમ બચરી હરદી,
કાદા ઘીની સાથ, સેવરો નર જે હરદી.

આસંધ ૫, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૫, કોડોળ ૩, ગુલાબ ૭, પિસા ૧, બોરસલી ૪, બીવલો ૧, રતનજોત (જાસુંદી) ૮, ૧૦, ૧૨. રાનભીંડા ૨, હરણસુરી ૨. (૧૦) **સ્વપ્નાવસ્થા વગેરેના ધાતુવિકારો** માટેઃ—કુદરલી ૧. (૧૧) **ધાતુસ્તંભન** માટેઃ—આસંધ ૧. (૧૨) **મગજ તર થઇ ધાતુપુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા** માટેઃ—બદામ ૭. (૧૩) **બળ અને ધાતુપુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા** માટેઃ—ભોંયકોળું ૧. (૧૪) **વીર્યસ્રાવ** માટેઃ—ઉંદરકાની (૬) ૩.

૧૨૦. પુરૂષત્વ આવવાના ઉપાયોઃ—(૧) **શિથિલત્વ દૂર થવા અને પુરૂષત્વ આવવા** માટેઃ—ઉંદરકાની (બ) ૧૦, ખાખરો ૬, ડુંગળી (કાંદા) ૨૦, દારૂડી ૨, ધંતૂરો ૧૮, રાનભીંડા ૧. (૨) **શક્તિ આવવા** માટેઃ—ખસખસ ૫, નાગલી ૧, ભીંડી (શાકની) ૧. (૩) **શરીર બળવાન થવા** માટેઃ—શિમળો ૬. (૪) **શરીરની કાંતિ સારી થવા** માટેઃ—આંમળાનું ઝાડ ૨૫, ૨૮. દાડમ ૧૩. (૫) **કદી કોઇ પણ રોગ ન થવા** માટેઃ—લીંબડો (કડવો) ૩૩, સાટોડી ૧૦, હરડે ૪.

સંકીર્ણ વ્યાધિઃ—(૧) **ઉંઘ આવવા** માટેઃ—અળસી ૧, એરંડો (દીવેલી) ૨૩, કાગ (પોપટી) ૬, ગાંજો ૬, જાયફળ ૨, થોર (ચોધારો) ૩, દક્ષણી થોર ૫, લીંડીપીંપર ૪, વતાકડી (વેંગણી) ૭. (૨) **ઉઠાણું** માટેઃ—ઉંડણ ૨, કંકોડી ૮, ઝેરકોચલાનું ઝાડ ૪, ભોંયચપો ૨, લસણ ૨. (૩) **ઉષ્ણકાળે શરીરમાં દાહ શાંત થઇ ઠંડક આવવા** માટેઃ—લીંબડો (કડવો) ૩૫. (૪) **કોઠ ફાટવા** માટેઃ—એરંડો (દીવેલી) ૩૬, કોકમ ૫. (૫) **કામિણી રોગ** માટેઃ—અઘેડો (ઝંઝેટા) ૧૫, એરંડો (દીવેલી) ૩, ૨૬, ૩૫. કડવી દુધી ૫, કપાસ ૧૫, કેળ ૯, ડુંગળી (કાંદા) ૨૪, મોથ ૭, લીંમડો (કડવો) ૧૧, ૩૧. શેરડી ૧, સમુદ્રફળ ૫. (૬) **કાવળી રોગ** માટે—કડવી દુધી ૭, કલગારી ૬. (૭) **ગુડઘી+** માટેઃ—આકડો ૧૬, કાકડી ૨, નાગલી ૪. (૮) **ગોડ થાય છે તે** માટેઃ—એરંડો (દીવેલી) ૫. (૯) **ઘાંટસર્પ** માટેઃ—આકડો ૩૬, ખુળખુળા ૨, ગોલણ ૧, દીપમાળ (ગલગોટા) ૩, દેવનળ ૩, બહેડાં ૬, મહુડો ૨. (૧૦) **ઘોંટીના વિકાર** માટેઃ—જુંયાશિરડ ૧. (૧૧) **ચામેઠા** માટેઃ—શેરડી ૯. (૧૨) **ચેતના પ્રાપ્ત થવા** માટેઃ—ખજુરી ૧૧. (૧૩) **ઝરો મૂત્રે તે** માટેઃ—કાસુંદરો ૮. (૧૪) **ટક્કલ પડે છે તે** માટેઃ—ભીલામો ૨૮, રતનજોત, (જાસુંદી) ૫. (૧૫) **ડચૂરો બાઝે છે તે** ઉપરઃ— સમુદ્રફળ ૨. (૧૬) **હાંસ અને ઉમાસા** માટે—ઇન્દ્રવરણી ૧૫ (૧૭) **ઠંડીના લીધે પગ ચોંટી જાય છે તે** માટેઃ—આબો ૬. (૧૮) **થાક ઉતરવા** માટે—કચૂરો ૪, બીવલો ૪. (૧૯) **નળગુદ (દાહ)** માટેઃ—આશેત્રી ૪, ૮. ઇન્દ્રજવનુ ઝાડ ૧૮, ઉતરણ ૫, કરમદી ૬, કાનફોડી ૮, કાળો ઉમરડો ૨, ખોરેતી ૧, ગરણી ૮, ગોરાડુ ૧, ઘોસાળી ૩, ઝેરકોચલાનું ઝાડ ૫, ધંતૂરો ૧૭, નારી (કીડામારી) ૨, પાટલા ૫, ફણસ ૨, સોટાડી ૫, હેદ ૫. (૨૦) **પડજીભ** માટેઃ—આમલી ૪, ભીલામો ૮, ૧૫. (૨૧) **પરસામાં ખડો બંધાઇ હોય તો તે** માટેઃ—હળદર ૨૧. (૨૨) **પરસેવો છુટતો (થતો) હોય તો તે** માટેઃ—આંબો ૫, કુલિત્થ (કળથી) ૪, અપીણ ૭, જુવાર ૧, નાગકેસર ૯, જુયતરવડ (સોનામુખી) ૪, વડ ૮, વાળો ૧, સહદેવી ૪. (૨૩) **પરસેવો લાવવા** માટેઃ—સુગંધી (લીલી ચાહ) ૧, ૪. (૨૪) **પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તો તે** માટેઃ—હરડે ૫. (૨૫) **બાલતોડા ન થવા** માટેઃ—રતનજોત (જાસુંદી) ૧૩. (૨૬) **માંડ** માટે—કાકડી ૨. (૨૭) **મુસબ્યા** માટેઃ—કેતકી ૨, કેવડાનુ ઝાડ ૭. (૨૮) **મૂત્રદોષ અને શુક્રદોષ** માટેઃ—ખપાટ ૫, હીંગ ૧૮. (૨૯) **મોહરી (ખાલી ચડવા)** માટેઃ—કણઝી (કરંજ) ૪, કપૂર ૭, ગજકર્ણિ ૩, ચણોઠી ૧૦, ધરો (દરોઇ) ૪. (૩૦) **અંગેકળ ચડે છે તે** ઉપરઃ—ભોંયકોળું ૧૦. (૩૧) **રક્તબાઉ (શીળા–શીળસ)** માટે—કાળીવેલ ૧, સાગ ૩, કુરા ૬. (૩૨) **રક્ત શુદ્ધિ** માટેઃ—શતાવરી ૧૧. (૩૩) **લાળાસ્રાવ** માટેઃ—માયફળ (માયા) ૮. (૩૪) **વાતભ્રમ** માટેઃ—આદુ ૪૪, તુંબરૂફળ ૪, વાયવર્ણા ૯. (૩૫) **વૃદ્ધપણું ન થવા** માટેઃ—આમળાનુ ઝાડ ૧૨, ૨૭, આસંધ ૩. (૩૬) **સર્વ રોગ દૂર થવા** માટેઃ—આસધ ૬. (૩૭) **શીળ્યા** માટેઃ—

+ ઢીંચણનું ઝલાવું એટલે જાનવો કે ડમરૂ કહે છે તે હોવું જોઇએ કારણ "ગુડઘા" એ ઢીંચણનું મરાઠી ભાષામાં નામ છે.

મૂળા ૯. (૩૮) શુસી માટેઃ—નાગચંપો ૮. (૩૯) સીળુ માટેઃ—ખેર ૮, ડીકામાલી ૩. (૪૦) સૂજ માટેઃ—આદુ ૩૦. (૪૧) સ્થૂલતા માટેઃ—સાટોડી ૧૯. (૪૨) હાથપગના દાહ માટેઃ—પરિપાઠ ૧, બીંડી ૩. (૪૩) તાપમાં અડવાણા પગે ચાલવાથી તળીઆમાં અતિશય આગ થતી હોય તો તે માટેઃ—મેંદી ૧.

પશુ ચિકિત્સાઃ—(૧) ઢોરોને સર્પદંશ થાય તે માટેઃ—અરિઠા ૧૪. (૨) ઢોરોને કોઈ પણ પ્રકારનું વિષ ચડયું હોય તે માટેઃ—આસધ ૧૫, ઉભી ભોરીંગણી ૨, ઝેરકોચલાનું ઝાડ ૧, પરળ ૧. (૩) ઢોરોને પોયડાના સર્પનું વિષ લાગે છે તે માટેઃ—ધણુસરી ૨, ધોળુશી ૧. (૪) ઢોરોના ખાધામાં વિષ આવે તે માટેઃ—શિકાકઇ ૨. (૫) ઢોરના ખાધામાં સોમલ આવ્યો હોય તો તે માટેઃ—કેળ ૧૮, તાંદળજો ૧૧, પાંણુકાંદા ૧. (૬) ઢોરના મુસલરોગ માટેઃ—ગોરખ-આમલી ૪, ધાપાન ૧. (૭) ઢોરના કંઠરોગ (નિદાન પૃષ્ઠ ૨૨૭) માટેઃ—ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૧૫, મુચકુંદ ૩. (૮) ઢોરને સળેકમ થાય છે તે માટે—ઉદ (લોબાન) ૩ (૯) ઢોરને શેઝ્યા (નાક પાકવાનો) રોગ થાય છે તે માટે.—ડુંગળી (કાંદા) ૩૦. (૧૦) ઢોરના લાઅ (નિદાન પૃષ્ઠ ૭૨) માટેઃ—કાજુ ૨. (૧૧) ઢોરના કર્ણરોગ માટેઃ—કાનફોડી ૨. (૧૨) ઢોરના રોગ માટેઃ—ચંદન બટવો ૧. (૧૩) ઢોરના મૂત્રાવરોધ માટેઃ—કેળ ૨૦. (૧૪) ઢોરનું અંગ બહાર આવે (આશા કાઢે) છે તે માટેઃ—કલગારી ૫. (૧૫) ઢોરને કે વાછરડાંને કરમ પડયા.હોય તો તે માટેઃ—કુંવાડીઓ ૧૦. (૧૬) ઢોરને હરીક લાગે તે માટેઃ—જામફળ ૪, મોગલી એરંડો ૮. (૧૭) ઢોરના જખમ (ક્ષત) માટેઃ—ફાંગળો ૫, માકડી ૪. (૧૮) ઢોરને કાંધ પડે તે માટેઃ —વગડાઉ તુરીયું ૨. (૧૯) ઢોરના પગને ફાળ લાગી હોય તો તે માટેઃ—વગડાઉ અળવી ૨. (૨૦) ઢોરોની આંખોને ઝુર આવે છે ને ફૂલ પડે છે તે માટેઃ—જુયાશિરડ ૧. (૨૧) ઢોરનું શિંગડું હાડકું વગેરે ભાગ્યું હોય તો તે માટેઃ—થોર (ચોધારો) ૨. (૨૨) ઢોરને દૂધ વધવા માટેઃ—બીંડી ૫. (૨૩) ઢોરોને ખાણામાં કીડા લાગવાથી રેચ થાય છે તે માટેઃ-સોપારી ૨. (૨૪) ઢોરોના ક્ષતમાં કીડા પડે છે તે માટેઃ—કપૂર ૨, કીડામારી ૧, જાનવેલ ૩. ડીકામાળી ૪, તંબાકુ ૧, પીપળો ૨૨, બહેડાં ૭, વગડાઉ ઘેટુડી (સાટોડી) ૨, હીંગ ૨, હેદ ૨. (૨૫) બળદની કાંધ સૂજે તે માટેઃ—ઝીંઝરૂટ ૪. (૨૬) બળદ કે પાડા (રેલા) લોહી મૂતરે તે માટેઃ—ગાંજો (ભાંગ) ૩, ડમરો ૧૧. (૨૭) બળદને કાંઈ દુઃખ થયું હોય તોઃ—આસંધ ૨૧. (૨૮) બળદનો પગ સૂજ્યો હોય તોઃ—આમલી ૧૬. (૨૯) પાડાને રેચ થાય છે તે માટે—પોટીવેલ ૧. (૩૦) પાડાના વાળમાં જુઓ પડી હોય તો તે માટેઃ—નિંબારા ૨. (૩૧) ભેંસના ઝાર (ઓર, મેલી) પડવા માટેઃ—બકામ લીંમડી ૪. (૩૨) ધનુર્વાત જેવો ઢોરોને ઝુરકી કિંવા ધનકી રોગ થાય છે તે માટેઃ—અરિઠા ૧૩. (૩૩) નાનાં વાછરડાંને ફોલ્લા થાય છે તે માટેઃ—અળબા ૧. (૩૪) નાનાં વાછરડાંને દૂધના યોગે પેટમાં રોગ (દૂધરોગ) થાય છે તે માટેઃ—આઇન (સાડજન)૨, કડુજીરૂં (કાળીજીરી) ૯, દુધેલી ૪. (૩૫) નાનાં વાછરડાંને ઠંડી અને કૃમિ માટેઃ—કાંચકી (કાંકર) ૬. (૩૬) ઘોડાને નાળ પડે તે માટેઃ—કાંગ (પોપટી) ૩. (૩૭) ઘોડાને કુરકુરી થાય છે તે માટેઃ—વંતાકડી (વેગણી) ૨. (૩૮) ઘોડાને શરદી થઈ હોય તે માટે—ખજુરી ૫. (૩૯) ઘોડાને પીઠ પડે તો તે માટેઃ—બાજરી ૧. (૪૦) તોફાની ઘોડો સારો થવા માટેઃ—ખેર ૭.

પરિશિષ્ટ-૨—પારિભાષિક શબ્દાર્થ.

અંજનત્રય-કાળો સુરમો ૧, જસતનાં ફૂલ ૨ અને રસવંતી ૩.

અમ્લપંચક-બોર ૧, દાડમ ૨, કોકમ ૩, ચુકો ૪ અને અમ્લવેતસ ૫.

અષ્ટગંધ-કપૂર ૧, ચંદન ૨, મોથ ૩, કુસુમ ૪, દેવદારૂ ૫, ગોરોચન ૬, કેસર ૭ અને વાળો ૮.

અષ્ટવિધ-ચિકિત્સા-શલ્ય ૧, શાલાક્ય ૨, બાળ ચિકિત્સા ૩, અગદ ૪, વિષતંત્ર ૫, વાજીકરણ ૬, રસાયન ૭ અને ભૂતવિદ્યા ૮.

ઉપવિષત્રય–નિર્વિષી ૧, અતિવિષ ૨ અને લાંગલી ૩.

ઔષધીપંચામૃત–ગળો ૧, મુસળી ૨, શુંઠ ૩, ગોખરૂ ૪, અને શતાવરી ૫.

કટૂષણ–લીંડીપીપર ૧, પીપળીમૂળ ૨, અને શુંઠ ૩.

કંટક તૃતીય–ધમાસો ૧, ભોરીંગણી ૨ અને ડમરો ૩.

કંટકારીત્રય–ઉભીરીંગણી ૨, બેઠીભોરીંગણી ૨, અને ગોખરૂ ૩.

કટુગ્રંથી–શુંઠ ૧, લસણ ૨, આદુ ૩, અને પીપળીમૂળ.

ક્ષારદ્વય–જવખાર ૧ અને સાજીખાર ૨.

ક્ષારત્રય–જવખાર ૧, સાજીખાર ૨, અને ટંકણખાર ૩.

ક્ષારપંચક–ખાખારા ૧, કમળ ૨, જવ ૩ અને તલસરા (તલના છોડ) ૪ ના બનાવેલા ક્ષાર અને સાજીખાર ૫.

ક્ષારષટુ–તલસરા ૧, લાગલી ૨, અડદ ૩, અઘેડો ૪, મરખો ૫, અને કડો ૬ એ ૭ ચીજોના ક્ષાર.

ક્ષારદશક–સરગવો ૧, મૂળા ૨, પલાશ (ખાખરો) ૩, આમલી ૪, ચિત્રક ૫, આદુ ૬, શેલડી ૭, અઘેડી ૮, મોચરસ ૯ અને જવ ૧૦.

ચતુરમ્લ–અમલબેદ ૧, કોકમ ૨, મોટું લાંબુ લીંબુ ૩, અને ગોળ ખાટા લીંબુ ૪.

ચતુરૂષણ–શુંઠ ૧, મરી ૨, લીંડીપીપર ૩, અને પીપળીમૂળ ૪.

ચાતુર્જાત–એના બે પ્રકાર છે, (૧) તજ ૨, તમાલપત્ર ૨, એલચી ૩, અને નાગકેસર ૪, એ **ચતુર્જાત.** (૨) નાગકેસરના સ્થાને મરી હોય તે કટુ **ચાતુર્જાત.**

ચાતુર્ભદ્રક–શુંઠ ૧, અતિવિષ ૨, મોથ ૩ અને ગળો ૪.

ચતુર્બીજ–મેથી ૧, અસાળીઓ ૨, કાળીજીરી ૩ અને અજમોદ ૪.

ચાતુર્થિકગણ–આમળા ૧, હરડે ૨, લીંડીપીપર ૩ અને ચિત્રો ૪.

જીવનીયગણ–જીવક ૧, ઋષભક ૨, મેદા ૩, મહામેદા ૪, કાકોલી ૫, ક્ષીરકાકોલી ૬, ઋદ્ધિ ૭, વૃદ્ધિ ૮, જેઠીમધ ૯, ખરખોડી ૧૦, જંગલી મગ ૧૧ અને જંગલી અડદ ૧૨.

ત્રિકટુ–
ત્ર્યુષણ– } સુંઠ ૧, મરી ૨ અને લીંડીપીપર ૩.

ત્રિફળાં–એ ત્રણ પ્રકારનાં છે. (૧) હરડે ૧, બહેડાં ૨, અને આંમળાં ૩, એ સમાન ભાગે અથવા હરડે ૧ ભાગ, બહેડાં ૨ ભાગ અને આમળાં ૪ ભાગ ને **ત્રિફળાં** કહે છે. (૨) દ્રાક્ષ ૧, શ્રવત ૨, અને ખજુરની ફળ ૩, એ **મધુર ત્રિફળાં.** (૩) જાયફળ ૧, લવંગ ૨, અને એલચી ૩, એ **સુગંધી ત્રિફળા.**

ત્રિસુગંધ–તજ ૧, તમાલપત્ર ૨, અને એલચી ૩.

ત્રિસમ–હરડે ૧, શુંઠ ૨, ને ગળો ૩.

ત્રિકાર્ષીકા–શુંઠ ૧, અતિવિષ ૨, અને મોથ ૩.

ત્રિસિતા–શેલડી ૧, મધ ૨, અને જારના સાંઠાની સાકર ૩.

ત્રિકંટક–શુંઠ ૧, ગળો ૨ અને ધમાસો ૩.

ત્રિલોહ–સોનું ૧, રૂપું ૨ અને ત્રાંબુ ૩.

દશમૂળ–લઘુપંચમૂળ અને બૃહત્પંચમૂળ એકત્ર.

નવરત્ન–માણેક ૧, મોતી ૨, પરવાળાં ૩, ગરૂડપાચ ૪, પોખરાજ ૫, હીરો ૬, ગોમેદ ૭, નીલ ૮ અને વૈડૂર્ય ૯.

નીંબપંચાંગ–લીમડાનાં પાન ૨, ફૂલ ૨, ફળ ૩, મૂળીઆં ૪ અને છાલ ૫.

પંચકોલ–એના બે પ્રકાર છે. (૧) લીંડીપીપર ૧, પીપળીમૂળ ૨, ચવક ૩, ચિત્રક ૪, શુંઠ ૫. (૨) હરડે ૧, અજમોદ ૨, સંચળ ૩, હીંગ ૪ અને શુંઠ ૫.

પંચ પલ્લવ–વડ ૧, પીંપર ૨, પીપળો ૩, ઉમરો ૪, પારસપીંપળો ૫, એ પાંચે ઝાડનાં કુંપળો (અહીં અને પંચ વલ્કલમાં પીંપર નં. ૩૬૬ વાળી માલ છે લીંડી પીંપર લેવાની નથી.)

પંચ વલ્કલ–પંચ પલ્લવમા બતાવેલ પાંચે ઝાડોની છાલ.

પંચમૂળ–એના સાત પ્રકાર છે. (૧) શાલવણ ૧, પીઠવણ ૨, બેઠી રીંગણી ૩, ઉભી રીંગણી ૪, અને ગોખરૂ ૫, એ **લઘુ પંચમૂળ.** (૨) બીલી ૧, સીવણ ૨, પાટલા (કાંકચ) ૩, અરણી ૪, અરલુ ૫ એ **બૃહત્ પંચમૂળ.** (૩) બળદાણા ૧, સાટોડી ૨, મુદ્ગપર્ણી (જંગલી મગ) ૩, માષપર્ણી (જંગલી અડદ) ૪, ને એરંડ મૂળ ૫, એ **મધ્યમ પંચમૂળ.** (૪) હળદર ૧, ગળો ૨, મીંઢી આવળ ૩, સારીવા ૪, અને વિદારી કંદ ૫ એ **બલ્યાખ્ય પંચમૂળ.** (૫) જીવક ૧, ઋષભક ૨, વીરાજીવતી ૩, શતાવરી ૪, અને જીવકાદિ ૫, એ **જીવક પંચમૂળ.** (૬) દર્ભ (ડાભડો) ૧, કાંસ (કાસડો) ૨, શર ૩, શાલ્ય ૪, અને શેલડી ૫, એ **તૃણ પંચમૂળ.** (૭) ગોખરૂ ૧, બોરડી ૨, ઇન્દ્રવારૂણી (ત્રુંસકું અથવા કડવી કોઠીંબી) ૩, કાસંદરો ૪ અને સીરીષ (સરસડો) ૫ એ **ગોક્ષુરાદિ પંચમૂળ.**

પંચમહાવિષ–સોમલ ૧, હરતાલ ૨, મનસીલ ૩, વછનાગ ૪, અને સર્પવિષ ૫.

પંચોપવિષ-આકડાનું દૂધ ૧, થોરનું દૂધ ૨, લાંગલી ૩, ધંતૂરો ૪ અને કણેર ૫.

પંચગવ્ય-ગાયનાં મૂત્ર ૧, છાણ ૨, દૂધ ૩, દહીં ૪ અને ઘી ૫, એ પાંચે પદાર્થ.

પંચામ્લ-અમલબેદ ૧, કોકમ ૨, મોટું લાંબુ લીંબુ ૩, ગોળ ખાટું લીંબુ ૪ અને બીજોરાં ૫.

પંચગણ-પાઠવણ ૧, ઉભી રીંગણી ૨, બેઠી ભોરીંગણી ૩, વિદારી કદ ૪, અને બીજોરૂ ૫.

પંચસમ-એના બે પ્રકાર છે. (૧) સુંઠ ૧, લીંડી પીંપર ૨, હરડે ૩, નસોત્તર ૪, અને સંચળ ૫. (૨) આંમલી ૧, સિંધાલુણ ૨, ચિત્રક મૂળ ૩, હરડે ૪, અને લીંડી પીંપર

પંચાંગલેપ-સાટોડીનાં મૂળીઆં ૧, દેવદાર ૨, સુંઠ ૩, સરસવ ૪, અને સરગવાની છાલ.

પંચભૃંગ-કુકડવેલો ૧, ખીજડી ૨, ભાંગ ૩, નગોડ ૪ અને તમાલ ૫.

પંચમૂત્ર-ગાય ૧, બકરી ૨, ઘેટી ૩, ભેંસ ૪, અને ગધેડી ૫, એ પાંચનાં મૂત્ર.

પંચબીજ-એના બે પ્રકાર છે. (૧) રાઇ ૧, અજમોદ ૨, જીરૂ ૩, ખસખસ ૪, અને અજમો ૫. (૨) મેથી ૧, માલકાંકણી ૨, અજમો ૩, કાળીજીરી ૪, અને એખરો ૫.

પંચસિદ્ધૌષધ-તેલીઓકંદ (એ નાનો જાળા જેવડો હાથભર ઉંચો છોડ હોય છે તેનાં પાંન જાળા (પીલી જેવા અને તેની છાપમાં તેલનો પ્રકાશ હોય છે.) ૧, સુધાકદ ૨, કુકરકદ ૩, રૂદ્રવતી (જંગલી ચણા-એના પાન ચણા જેવાં અને નીચે ચીકાશ હોય છે) ૪ અને મત્સ્યાક્ષી ૫.

પંચસૂરણ-મીઠુસૂરણ ૧, કડવું ડુંગરી સૂરણ ૨, ચિત્રાવાળુ ચિતલકંદ ૩, પાચ પત્રના ખાટખટુંબાનોકદ ૪, અને માળાકંદ ૫.

બલાચતુષ્ટય-બલા (બળ, બોળ કેટલાક એને ખરેટી એટલે ખપાટ માને છે) ૧, મહાબલા (સહેદી, સોનેલુ) ૨, નાગબળા (ગંગેરી) ૩, અતિબલા (ગાડર કાગસી) ૪.

મધુરત્રય-ઘી ૧, ગોળ ૨ અને મધ ૩.

લવણત્રય-સિંધાલુણ ૧, સંચળ ૨ અને બીડલવણ ૩.

લવણપંચક-સિંધાલુણ ૧, સંચળ ૨, બીડલવણ ૩, વડાગરૂ મીઠું ૪, અને દરીઆનું કિંવા નદીનું (ગસીયું) મીઠું ૫.

વ્યોષ-ત્રિકટુ (શુંઠ ૧, મરી ૨, લીંડીપીંપર ૩.)

ષડ્રસ-ગળ્યો ૧, ખાટો ૨, ખારો ૩, કડવો ૪, તીખો ૫, અને તુરો ૬.

ષડુષણ-સુંઠ ૧, મરી ૨, લીંડીપીંપર ૩, પીંપળીમૂળ ૪, ચવક ૫ અને ચિત્રક ૬.

સુગંધીપંચક-કેસર ૧, અગર ૨, કપૂર ૩, કસ્તુરી ૪ અને ચદન ૫.

સુગંધીષટ્ક-એના બે પ્રકાર છે. (૧) જાયફળ ૧, લવગ ૨, કપૂર ૩, સોપારી ૪, વાળો ૫ અને ચણકબાબા ૫, એ **સુગંધીષટ્ક.** (૨) કૃષ્ણાગરૂ ૧, કસ્તુરી ૨, કપૂર ૩, શ્વેતચંદન ૪, ચણકબાબા ૫, અને નોરવેલનો કંદ ૬. એ **મહાસુગંધીષટ્ક.**

ષટ્પ્રાણ હરણ-સડેલુ માંસ ૧, વૃદ્ધ સ્ત્રી ૨, બાદરવાનો તડકો ૩, ભેંસનું દહીં ૪, પરોઢીએ સ્ત્રી સગ ૫ અને નિદ્રા ૬.

ષટ્પ્રાણકર-તાજું માંસ ૧, નવું અન્ન ૨, બાળાસ્ત્રી ૩, દૂધનું જમણ ૪, ઘી ૫ અને ઉના પાણીથી સ્નાન* ૬.

સપ્તોપવિષ-આકડાનું દૂધ ૧, થોરનું દૂધ ૨, લાંગલી ૩, કણેર ૪, ચણોઠી ૫, અફીણ ૬ અને ધંતૂરો ૭.

સપ્તોપધાતુ-સુવર્ણ માક્ષિક ૧. તારમાક્ષિક ૨, મોરથુથુ ૩, કાસું ૪, પિત્તલ ૫, સિંદૂર ૬ અને મંડૂર ૭.

સપ્તધાતુ-સોનુ ૧, રૂપુ ૨, તાંબુ ૩, સીસું ૪, કલઇ ૫, જસત ૬, અને લોઢું ૭.

સપ્તસંતર્પણ-દ્રાક્ષ ૧, દાડમ, ૨, ખજુર ૩, સાકર ૪, શાલી ધાન્ય (ડાંગર) ૫, મધ ૬, ને ઘી ૭.

સપ્તોપરત્ન-વૈકાન્ત ૧, સૂર્યકાન્ત ૨, ચન્દ્રકાન્ત ૩, કપૂર ૪, સ્ફાટિક ૫, પીરોજ ૬ અને કાચ ૭.

સપ્તવિધ ક્વાથ-પાચન ૧, શોધન, ૨, ક્લેદન ૩, શમન ૪, દીપન ૫, તર્પણ ૬, શોષક ૭.

---

* उष्णाम्बुनाध. कायस्य परीशेको बलावहः ॥ तेनैव चोत्तमागस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥ १ ॥

અર્થઃ-ઉના પાણીનો શેક શરીરને બળને આપનાર છે પણ તેનાથી માથાના ભાગને ધોવાથી બાળ અને આંખોના બળનો નાશ થાય છે.

સમાપ્ત.

શુદ્ધિ વૃદ્ધિ પત્ર.

નીચે જણાવેલી મુખ્ય અશુદ્ધિઓ પ્રથમ સુધારી લીધા પછીજ આવા ગ્રંથનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. પ્રેસમાં છપાતી વખતે કોઇ કોઇ સ્થળે હ્રસ્વઇનાં મથાળાં ઉડી જાય છે. દાખલા તરીકે 'શુદ્ધિ-પત્ર' નું 'શુદ્ધ પત્ર' 'પ્રાણિજ' નુ 'પ્રાણુજ' થઇ જાય છે. આવી અશુદ્ધિઓ વાચક પોતે સમજી સુધારી શકે તેમ હોવાથી આમાં તે દાખલ કરી નથી. મંત્રી. સ. સા.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧	૯	અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ	(૩-૪) અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ
૨	૩૪	મળવ્યાધિ	મૂળવ્યાધિ
૫	૧	કડવું લાગે	કડવું ન લાગતું હોય
૫	૪૨	ક્ષાર વક્ષોનો	ક્ષારવૃક્ષોનો
૧૨	૫	દુર્ધર ૂજ	દુર્ધર સૂજ
૧૪	૧૨	અલણી	અલુણું
૧૬	૩૦	ત.સમાન	તત્સમાન
૨૪	૨૦	પાંડુરોગ	પાંડુરોગ ઉપર
૩૨	૪૧	લોહા	લોહી
૩૫	૯	જેવં	જેવાં
૪૬	૭	વાંતનો	વાંતિનો
૪૮	૧૬	ફુલ	ફૂલ
૫૦	૧૪	મૂળવ્યાધિ ઉપર:—(મસા)	મૂળવ્યાધિ (મસા) ઉપર:—
૭૩	૨૩	દાંડાને મરાઠીમાં	દાંડાને ગુજરાતમાં શેલડાં અને મરાઠીમાં
૭૩	૨૪	છોલી એનું શાક	કાપી એનું શાક અને કઢી
૭૩	૨૪	તેના તોરા	તેના કુમળા તોરાને દોઠી કહે છે તેની કઢી સ્વાદિષ્ટ થાય છે. એ તોરા
૯૯	૨૨	હરડાં, આંબળાં,	હરડે, બહેડાં, આંબળાં
૧૧૨	૩૬	ગુદરોદ	ગુદરોગ
૧૧૫	૨૬	ઉપાય	ઉપર
૧૧૬	૩૫	જીતેલી:—	જીતેલી (ગંજેટી):—
૧૨૩	૪	કણુકીની	કણુકીને પાણી કે છાસમાં રાખી
૧૩૫	૫	૨૯૭	૨૯૦
૧૪૬	૨૭	સંહ્નિવાત	સંધિવાત
૧૫૨	૩	છી	પછી
૧૬૧	૧૮,૧૯,૨૦	સં૦ તે૦ પિપ્પલી મ૦ લેડી પીપળી, હિ૦ પીપર-લ બં૦ વિપુલ ક. ગો૦ હીપ્પલી તા. મલા. તિપ્પીલી તુ૦ ઇપ્પલી ફા૦ પિલપિલદરાજ અ૦ દારફીલફીલ ઇ૦ લોંગ પેપ્પર લા૦ પાયપર લૉંગમ	સં૦ નંદીવૃક્ષ, અશ્વત્થભેદ, પ્રરોહી, ગજપાદપ, સ્થાવલીવૃક્ષ, હિ૦ વેલિયા પીપલ, તે૦ વદી, ચેકુ.
૧૬૧	૨૨	પીપળા જેવાં	પીપળાના ઝાડના ફળ જેવાં

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૬૧	૨૫	લાઠી પીંપર	લીંડી પીપર
૧૬૧	૪૧ (છેલ્લી)	આ આખી લાઇન અહિં ન જોઇએ પણ પૃષ્ટ ૨૧૧માંની છેલ્લી લાઇન નીચે જોઇએ.	
૧૬૩	૫	પીલુ	પીલુ (જાળું)
૧૬૮	૩૨	ઝાર ઓર	ઝાર (ઓર)
૧૭૩	૧૫	૩૯૩	૩૯૬–ક
૧૭૩	૨૮	૩૯૪	૩૯૬–ખ
૧૭૩	૩૮	૩૯૫	૩૯૬–ગ
૧૭૪	૫	૩૯૬	૩૯૬–ઘ
૧૭૬	૯	વર્ણકારક	વર્ણ્યકારક
૧૭૭	૨૫	"લક્ષ્મણી"	"લક્ષ્મણા"
૧૮૨	૩૯	ધાવતેલ	(૩૦)ધાતેલ
૧૮૩	૮	નાકા	નાક
૧૮૩	૧૨	કાદ	કદિ
૧૮૪		ભૂતાકશીસી	ભૂતાકેશી
૧૮૪	૨૪	૪૧૩ સોંકર (મોટી શુંદી)	૪૧૭ સોંકર (વઠણુંડો, [illegible] ગુંદી)
૧૮૬	૯	ૂધ	દૂધ
૧૮૬	૨૫	ફુલ	ફુલ
૧૮૮	૧૩	[illegible]સારક્ત	વાતરક્ત
૧૯૨	૨૪	રક્તદોષનોં	રક્તદોષનો
૨૧૦	૬	[illegible]	ફૂટયો
૨૧૦	૪૧	૪૯૨ લીંડીપીપર (પીપર):— (નામ ન. ૩૬૬ પ્રમાણે વાંચવાં)	૪૯૬ લીંડીપીપર (પીપર):— સં૦ તે૦ પિપ્પલી મ૦ બેડી પીપળી હિં૦ પીપર—લ બ૦ પિપુલ ક૦ ગો૦ હીપ્પલી તા૦ મલા૦ તિપ્પીલી તુ૦ ઇપ્પલી ફા૦ પિલપિલ દરાજ અ૦ દારફીલફીલ ઇં૦ લોંગ પેપ્પર લા૦ પાયપર લૉગમ્
૨૧૧	૨	બારીક પીપરને	૧ બારીક પીપરને
૨૧૨	૧૨	ફુલ	ફુલ
૨૩૬	૨૮	ફરી બાંધવાં,	ફરી ઉલટાં બાંધવાં, સુલટાં બાંધવાથી ફૂટેલ ગુમડાં (વણ) રૂઝાય છે.
૨૪૯	૨૩	" અપત્રવાલ્લકા "	" અપત્રવલ્લિકા "
૨૫૨	૧૮	૫૭૭	૫૭૮–ક
૨૫૨	૨૪	૫૭૮	૫૭૮–ખ
૨૫૨	૩૪	૫૬૯	૫૭૯
૨૫૩	૨	પ્રય	પ્રિય
૨૫૭	૧	સુબોધ વૈદ્યક	૨ સુબોધ વૈદ્યક.
૨૬૩	૧૧	કલાઈ, સફેતા,	કલાઇસફેતા,
૨૬૪	૨	અમાંશય	આમાશય
૨૬૪	૨૭	(પિદુલી)	(સાટોડી)
૨૬૯	૩૬	અસાણુનોં	અર્સાણુંનો.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨૭૫	૩૫	અનસ	અનનસ
૨૮૫	૧૩	સાંધક	સધિક
૨૮૯	૩૫	યોગ	યોગે
૨૯૨	૩૯	(લાસુર)	(નાસુર)
૨૯૪	૩૦	ધોળું, અતિવિષ,	ધોળુ અતિવિષ,
૨૯૫	૧૦	તિામ—	તિમિ—
૨૯૫	૧૩	દ્દાષ્ટ	દૃષ્ટિ
૨૯૫	૧૭	આહુર	અહિર
૨૯૬	૧૫	ત્રિફળનું	ત્રિફળાંનું
૩૦૦	૯	(૫)	(૪) વડના અંકુરોનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૫)
૩૦૨	૧૯	કડુ, જીરૂં,	કડુજીરૂં (કાળીજીરી)
૩૦૨	૨૮	કડુ, વૃંદાવન,	કડુ વૃંદાવન
૩૦૮		(૨) ધમાસાનો કાઢો ઘી નાખી આપવો; અને જે જ્વરનાશક કષાય તે પણ દોષ જોઇ આપવો.	(૨) ધમાસાનો કાઢો ઘી નાંખી આપવો, એટલે ભ્રમની શાંતિ થાય છે. (૩) પંચમૂળનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો; અને જ્વરનાશક કષાય તે પણ દોષ જોઇને આપવો.
૩૦૯	૨૮	નાળીએર તાદળજો,	નાળીએર, તાંદળજો
૩૩૦	૧૬	સાવષ	સવિષ
૩૩૨	૮	પારષેક	પરિષેક
૩૩૫	૧૪	સરઠાનું	સરઠા (કાચીંડા, કાકિંડા)નું
૩૬૮	૨૨	વિર્યલાવ	વીર્યસ્રાવ
૩૭૦	૨૬	ર્ણું	ચૂર્ણું
૩૭૪	૩૩	ખોરેક	ખારેક

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩૭૬	૧૭ અને ૧૮મી લાઇન વચ્ચે એટલી નવી લાઇન ઉમેરવી		સુબોધ વૈદ્યક સમાપ્ત
૩૭૬	૧૮	૧૨૫ સુબોધ વૈદ્યક	३ गोवैद्यक
૩૭૭	૧	સુબોધ વૈદ્યક	ગોવૈદ્યક.
૩૭૯	૧	સુબોધ વૈદ્યક	ગોવૈદ્યક
૩૮૧	૧	સુબોધ વૈદ્યક	ગોવૈદ્યક
૩૮૨	૧	૧૨૬ પ્રાણિજ ઔષધી	४ प्राणिज औषधि
૩૯૧	૧	૧૨૭ રસવૈદ્ય	५ रसवैद्य
૩૯૨	૪૧	કૃામનો	કૃમિનો
૩૯૩	૧૮	અધચૂર્ણું	અર્દ્ધું ચૂર્ણું
૩૯૯	૧૫	ટંકણખાર	ટંકણખાર=પાટીઓ
૩૯૯	૩૬	તેલીઓ ટંકણખાર	તેલીઓ ટંકણ (ખડીઓ) ખાર
૪૦૦	૪૧	હાથાને સ્નેહ,	હાથનો સ્નેહ એટલે મેલ
૪૦૧	૨	राम वत्सोम	रामवत्सोम
૪૦૯	૧૫	પુ તાને	પુષ્ટતાને
૪૧૧	૪	સાંધરોગ	સંધિરોગ
૪૨૨	૨૨	આપત્તલ	અપિત્તલ
૪૨૭	૧૭	(પુષ્કરમૂળ)	પુષ્કરમૂળ)
૪૨૮	૧૯	ઈમળ	કમળ
૪૨૮	૨૪	પડુરોગ	પાંડુરોગ
૪૩૨	૧૮	શુક્રાવર્તવદોષ	શુક્રાર્તવદોષ
૪૪૦	૪૧	પાખરમૂળ	પોખરમૂળ
૪૪૩	૫	ગજ, પીંપર,	ગજપીંપર,
૪૫૬	૨૫	અજગાધ	અજગધ
૪૬૧ થી ૪૬૩ ના મથાળે હેડીંગમાં બૃહત્પાક સંગ્રહ			અશ્વરોગ–પરિજ્ઞાન

પૃષ્ઠ ૧૧૨ માં આપેલા ચિત્રાના વિષયની છેવટે નીચલી કાપલી જુદી કાતરી લઇને બાજુએ ચોડી દેવી.

(૮) **ચિત્રઘૃતઃ**—ચિત્રાનો કાઢો અને કલ્કમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી સેવન કરવાથી ગુલ્મ, સોજો, ઉદર, પ્લીહા, શળ, મૂળવ્યાધિ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૯) **પાંડુરોગ ઉપરઃ**—ચિત્રક ચૂર્ણને આવળકંટીના કાઢાની ત્રણ ભાવનાઓ આપવી ને તે ગાયના ઘીમા રાત્રે લેવું. (૧૦) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપરઃ**—ચિત્રાનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. (૧૧) **મંડલ કોઢ ઉપરઃ**—ચિત્રાનાં મૂળીઆંનો લેપ કરવો; અને પછી નગોડનાં બિયાંનો લેપ કરવો. (૧૨) **તિડિક પ્રમેહ ઉપરઃ**—ચિત્રાનું ચૂર્ણ તલના તેલમાં આપવું. નિદ્રા આવવા માટે ગોળમાં, અજીર્ણ, સંગ્રહણી અને અતિસાર ઉપર છાશના પાણી સાથે પાવું. (૧૩) **કંડૂ (ખરજ) ઉપરઃ**—ચિત્રાનાં મૂળીઆંનો કાઢો કરી પાવો. (૧૪) **યકૃત્ અને પ્લીહોદર ઉપરઃ**—ચિત્રાનો ક્ષાર કાઢી તે પાવો (ક્ષાર કાઢવાની રીત ઝંઝેટાના વર્ણનમાં આપેલી છે, (૧૫) **મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—ચિત્રો, ટંકણખાર, હળદર અને ગોળ સમભાગ લઇ વાટી તેના મૂળીઆંને લેપ કરવો. (૧૬) **બીજો પ્રકારઃ**—ચિત્રાનાં મૂળીઆંની છાલ વાટી તેનો અથવા ચિત્રાનાં મૂળીઆંના ચૂર્ણનો એક કોરા માટલાની અંદર લેપ કરી તેમાં રાત્રે દૂધ જમાવવું અને સવારે તે દહીં પ્રાશન કરવું. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ કરવાથી મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

લોકપ્રિય થએલાં ઉત્તમ પુસ્તકો.

સ્વર્ગની સડક.

પૃષ્ઠ પર૫, સોનેરી પૂઠું-કિં. રૂ. ૧

આ પુસ્તક હાલમાંજ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેમાના દાખલા દરેક હરિજનોએ તથા ભકતોએ ખાસ વાંચવા જેવા છે. જેવા કેઃ-વૃદ્ધોને શિખામણ, અંતરમા રહેલાં પાપ કેમ કાઢવાં તેનો ખુલાસો, સત્સંગથી થતા લાભો, ભકિતની ખુબી, કુટુંબસુખ મેળવવાના ઉપાય, પ્રભુને અર્પણ થઇ જવું એટલે શું? વગેરે વગેરે.

સ્વર્ગનાં રત્નો.

પૃષ્ઠ ૩૯૦, સોનેરી પૂઠું-કિં. રૂ. ૧

ભકિત, જ્ઞાન, પ્રભુપ્રેમ, સત્સંગ, પ્રાર્થના, પરમાર્થ, પાપ, પુન્ય. ધર્મ, કર્મ, ગુરૂ, ભકતો, મહાત્માઓ, સુખ, દુઃખ, હરિદર્શન, અર્પણ વગેરેના ઉંડા ખુલાસાવાળા ૧૦૧ દાખલાઓનું ખાસ વાંચવા લાયક નવું પુસ્તક.

સ્વર્ગનો ખજાનો.

પૃષ્ઠ ૩૮૦, સોનેરી પૂઠું-કિં. રૂ. ૧

ભકિત જ્ઞાનના ઉંડા ખુલાસા વાળા અને જીજ્ઞાસુઓએ ખાસ જાણવા લાયક ઠેકાણે ઠેકાણે ભજન તથા પદોવાળું ૧૨૫ દાખલાઓનું પુસ્તક હાલમા તેની બીજી આવૃત્તિ નીકળેલી છે.

સ્વર્ગની કુંચી.

આવૃત્તિ ત્રીજી.

પૃષ્ઠ ૫૫૦, સોનેરી પૂઠું-કિં. રૂ. ૧.

ભક્તિમાર્ગના ૨૧૦ દાખલાઓ.

સ્વર્ગનું વિમાન.

આવૃત્તિ ત્રીજી.

પૃષ્ઠ ૩૯૦, સોનેરી પૂઠું-કિં. રૂ. ૧.

ભક્તિમાર્ગના સ્હેલા સ્હેલા ૩૨૫ દાખલાઓ. ઠેકઠેકાણે ભજનપદો.

સ્વર્ગની સુંદરીઓ.

પૃષ્ઠ ૫૦૦, સોનેરી પૂઠું-કિં. રૂ. ૧ાા

મીસરોઝ, લલિતાબાઇ, ધીરજ બ્હેન, સુંદરબા, શિરોહીની રાજકુમારી, મધુરીમૈયા, મનોહરીબ્હેન, મંજુલાદેવી વગેરેનાં ઉત્તમ વર્ણનો વાંચતાં વાંચતાં મન એકતાર થઇ જાય છે અને તેની સચોટ અસર થાય છે. દરેક કુટુંબમાં અવશ્ય વંચાવું જોઇએ.

સંસારમાં સ્વર્ગ.

પૃષ્ઠ ૪૦૦, સોનેરી પૂઠું-કિં. રૂ. ૧ાા

આ દુનિયામાંજ સ્વર્ગ કેમ અનુભવી શકાય એવા અનુભવી ઉપાયો બતાવનારૂં આ પુસ્તક નવીન યોજનાના પત્ર રૂપે લખાયેલ છે જે આત્મોન્નતિ ઇચ્છનારાં સૌએ વાંચવા જેવું છે.

સાચું સ્વર્ગ.

પૃષ્ઠ ૬૨૫, સોનેરી પૂઠું-કિં. રૂ. ૧ાા

આગળ વધવા ઇચ્છનાર દરેકે આ પુસ્તક વાંચવા જેવું છે. કારણ કે તેમાં શ્રેયનો માર્ગ રસભરી રીતે મિત્રોની વાતોના રૂપમાં વર્ણવેલ છે.

સ્ત્રીઓનું સ્વર્ગ.

પૃષ્ઠ ૪૦૦, સોનેરી પૂઠું-કિં. રૂ. ૧ાા

આ ઉપયોગી નવી જાતનું પુસ્તક. થોડી ભણેલી બાઇઓને પણ હોંસે હોંસે વાંચવાનું મન થાય અને ઉંચી જાતના વિચારો સ્હેલાઈથી મનમાં ઠસી જાય એવી બાબુતોથી આ પુસ્તક ભરેલું છે.

સ્વર્ગની સીડી. કિં. રૂ.૧ાા

ગીતાના મહાન સિદ્ધાંતો સમજાવનારૂં ૪૫૦ પાનાનું પુસ્તક.

પ્રેમ પ્રેમ ને પ્રેમ.

પ્રેમને લગતું અપૂર્વ પુસ્તક. બીજી આવૃત્તિ રૂ. એક. દરેક પુસ્તકનું પોસ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ જુદું.

વૈદ અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયાર, કાલબાદેવી રોડ, હાથીબિલ્ડીંગ, મુંબઇ નં. ૨.

બીજા ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો.

ખાસ બાળકો માટે.

સદ્ગુણી બાળકો.

(ઇનામ લાયબ્રેરી માટે મંજુર થયેલું).

શ્રીરામ, ભીષ્મ, લક્ષ્મણ, ભરત, ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, શ્રવણ, આરૂણી, નેપોલીયન, વૉશિંગ્ટન ઇ. અનેક મહાન તથા સામાન્ય જનોના બાલ્યાવસ્થાના તથા યુવાવસ્થાના અસાધારણ સદ્ગુણને દર્શાવનારા, અસરકારક ૮૧ ખરા બનાવોનો ઉત્તમ સંગ્રહ બીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૭૫ છતાં માત્ર ૦)≡ પો૦ ૦)-

બાળકોની વાતો.

(બીજી આવૃત્તિ, લેખક, અ. સું. પઢિયાર).

બાળકોને રસ પડવા સાથે સુબોધ મળે એવા ૨૨ પાઠ આમાં છે પૃષ્ઠ ૧૪૦ કિ ૦)≡ પો૦ ૦)-

બાળ સદ્બોધ.

મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, તેમજ અન્ય ઉત્તમ ગ્રંથો ઉપરથી અનેક રસિક અને બોધક વાર્તાઓ તથા દ્રષ્ટાંતોના ૨૫ પ્રકરણ પૃષ્ઠ ૧૯૦ કિ.૦)≡

ધોળ પદનાં પુસ્તકો.

ભજન સાગર.

(પચીસ હજારથી વધુ પ્રત ખપી ચુકેલ છે.)

જુદા જુદા ભક્ત અને મહાત્માઓનાં જુદા જુદા રાગના, વિવિધ વિષયનાં ખાસ ચુંટી કઢાડેલાં ૨૨૨ ભજન ધોળ પદ ઇ. નો સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૧૫૦ મૂલ્ય ૦)≡

મનોહરપદ.

મહાત્મા મનોહરદાસ કૃત વિવિધ રાગનાં ૨૨૨) ભજન, પદ વિગેરેનો સંગ્રહ. પૃષ્ઠ ૧૭૫ ૦)॥

અન્ય ઉત્તમ પુસ્તકો.

સુબોધ રત્નમાળા છત્રીશી	૦॥≡
વસિષ્ઠ સારગીતા	૦॥≡
વૈરાગ્ય મુમુક્ષુ પ્રકરણ	૦|≡
દશમસ્કંધ (ભાગવતનો)	[illegible]
આર્ય ધર્મનીતિ	૦|
ઇશ્વરચંદ વિદ્યાસાગર ૦)≡ મૈત્રેયી ...	૦)-
જ્ઞાનપદ અને સોપાનપદ	૦)-
ભગવાનની સુંદર છબી ૦)ાા પૂંઠા વાળી	૦)-

મંગાવનારે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય ખાસ સૂચનાઓ.

(૧) ટપાલ ખર્ચ 'માફ' ન લખ્યું હોય તે સર્વનું જુદુંજ સમજવું. વી. પી. ખર્ચ સર્વનું જુદું. (૨) ઉત્તર માટે રીપ્લાઈ ન મોકલનારને, તેમજ ઉધાર તથા ઓછા મૂલ્યે માગનારને, ઉત્તર મળશે નહિ. (૩) ગ્રંથમાળાના ગમે ત્યારે ગ્રાહક થવા છતાં વર્ષની શરૂથીજ ગ્રાહક ગણીને નીકળેલાં પુસ્તકો મોકલાશે. (૪) બીજે મળતાં પુસ્તકો મોકલવાનું બનશે નહિ. વિવિધ ગ્રંથમાળા તથા ચરિત્રમાળાનાં છુટક પુસ્તકો બેવડી કિંમતે મળશે.

સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય ઠે. કાલબાદેવી, હાથીબિલ્ડીંગ મુંબઈ તથા, ખમાસા ચોકી અમદાવાદ.